

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch
Bestuur tot 1811

DOOR

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

TWEEDE DEEL

- I. Bijlagen.
- II. Excursen.

UITGEGEVEN DOOR HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

BATAVIA
G. KOLFF & Co.

'S-GRAVENHAGE
MART. NIJHOFF.

GEDRUKT TER BOEKDRUKKERIJ G. KOLFF & Co. — BATAVIA 1911.

Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen

116.57

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch
Bestuur tot 1811

— DOOR —

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

—

TWEEDE DEEL

- I. Bijlagen.
- II. Excursen.

—

UITGEGEVEN DOOR HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
1911.

Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen

15N 465691

Pleraque eorum quae rettuli quaeque referam parva forsitan et levia memoratu videri non nescius sum. . . . ; nobis in arto et inglorius labor. . . . ; non tamen sine usu fuerit introspicere illa primo aspectu levia.

TACITUS, *Annales* IV, 32.

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

VOORWOORD.

Dit Tweede Deel onzer compilatie zal in zooverre voor eene noviteit mogen doorgaan, dat hier voor het eerst eene poging is gewaagd om eene reeks van documenten over onze O.-I. Comp. te voorzien van een doorloopen-den zakelijken en taalkundigen commentaar, op de wijze zooals men dat bij klassieke geschriften pleegt te doen.

Niet alsof de documenten op zichzelf die moeite zouden wettigen. Het tegendeel moet helaas bijna steeds worden toegegeven. Maar voor ons onder-werp zijn ze nu eenmaal de belangrijkste, en wie zich in onze vijftig Bijlagen mocht willen verdiepen, zal toch wel, willen wij hopen, het een en ander aan-treffen wat hem kan interesseeren. Daarenboven zal het Register een middel aan de hand doen om zich min of meer thuis te vinden o.a. in het eigen-aardige taaltje der Compagnie, iets wat blijkens de blunders, die zelfs door uitgevers van oude Indische stukken soms worden begaan, niet geheel over-tollig mag worden geacht. Aldus zou de tekstkritiek worden vergemakkelijkt,

For index learning turns no student pale,
Yet holds the eel of science by the tail.

Wie echter is tegen fouten gewaarborgd; vooral hier in Indië, waar volgens den ouden heer Keuchenius (T. B. G. XXII, 442) „de animalitas of de goede zielsvermogens, die men bezit, door de warmte verminderen”? Ook in dit Tweede Deel vonden wij er reeds. Zoo zijn, ondanks de onvermoeide zorgen van den Heer J. MOERMAN, die bij onze drukkers de bewegingen leidt van een wat onhandelbaar bataljon Chineesche zetters, op enkele plaatsen de cijfer-tjes aan den rand der bladzijden bij het afdrukken weggevallen of verkeerd gezet. Op blz. 122, 5 staat *Soumididangh* voor: *Soumiddangh*; in de noot op blz. 128 *Soreakarta* voor: *Soerakarta*; op bl. 373, 100: *na de walen* voor: *na de wal en*. Dat op blz. 745, 4 de visch albicoor op het tooneel verschijnt als vogel, is denkelijk toe te schrijven aan de verwarrende omstandigheid dat dit boek werd samengesteld „te Batavia, te midden der prikkelende maar afmattende zinsbegoochelingen van het Oosten”, zooals de goede Mr. L. C. D. van Dijk het heeft uitgedrukt (Neêrland's vroegste betrekkingen p. 90 noot 3).

Wat ons meer leed doet dan dit optisch zinsbedrog, zijn de kleine leemten die zich al hebben geopenbaard.

Zoo is (zie blz. 306, 76) op het Rijksarchief te 's Gravenhage wel degelijk een extractje aanwezig van het rapport der reis, in April 1699 door Pieter

Scipio naar de Bovenlanden gedaan, waarin deze passage voorkomt: „gingen toen na Padjarangh, een paar hondert roeden, naar gissing, van Pakoeangh”. Eveneens moet daar een ons niet bekend geworden reisverhaal van Abraham van Riebeeck schuilen, loopend van 11 Juni tot 3 Juli 1709. En zoo kan het wezen dat in die Haagsche schatkamer nog meer verborgen ligt, wat wij gaarne hadden benuttigd, indien slechts de mare daarvan tijdig tot ons was doorgedrongen.

De tot ons onderwerp betreffelijke literatuur is behoorlijk gebruikt, voor zoover zij te onzer beschikking stond. Echter bezat de welvoorzene bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap niet alles wat voor en na noodig bleek. Des te meer welkom was het alzoo, dat MR. N. P. VAN DEN BERG te Amsterdam en de Heer J. M. H. VAN DORSSEN, Oud-Dirigeerend Officier van Gezondheid te Soekaboemi, ons steeds op de meest verplichtende wijze hebben vergund uit hunne rijke boekerijen te putten. Onze oprechte dank zij beiden gaarne verzekerd.

Den tekst onzer documenten hebben wij zoo correct mogelijk gevolgd; hoofdletters en interpunctie zijn evenwel naar eigen verkiezing aangebracht, en woorden of deelen van woorden samengehecht of afgekap't zooals men dat heden ten dage doet. In *deze* zaken een oud Compagniesstuk letterlijk weer te geven, staat gelijk met het onleesbaar te maken, ja soms, behalve voor de enkele ingewijden, onverstaaenbaar. Wat wijzelf hebben ingelascht is *cursief* tusschen ronde haken gezet; wat wij meenden te moeten uitlaten is in staande letter tusschen vierkante haken gedrukt. De verwijzingen met het teeken § (bijvoorbeeld: § 350) betreffen de nog te verschijnen deelen van PRIANGAN, tenzij uitdrukkelijk (met „hierboven”, „hierbeneden” enz.) aangeduid is dat dit-zelfde Deel II wordt bedoeld; de letter B. docht op de Bijlagen, de E. op de Excursen. Bij verwijzingen naar eene § van dit Deel II raadplege men zoowel de noten als den tekst. Hier en daar zijn de Staten en Tabellen vermeld, die wij aan dit deel hadden willen toevoegen, doch die ons ten slotte voorkwamen in een der volgende deelen eene betere plaats te zullen vinden.

Om eindelijk nog even terug te komen op ons Eerste Deel, wij opperden aldaar bl. XI eene gissing naar de beteekenis der letters *D. O. C.* op de oude zegels der Compagnie, zoowel in Nederland als in Indië.

Sedert mochten wij daaromtrent de volgende nota ontvangen van DR. J. DE HULLU, Adjunct-Archivaris bij 's Rijks Archief te 's Gravenhage:

„De letters *D. O. C.* beteekenen vermoedelijk: *De Oude Compagnie*.

Cf. resolutie van de XVII dd. 12 Oct. 1656, die luidt als volgt:

„Ter vergaderingh overgebracht sijnde het segel, dat bij de Camer van Amsterdam tot noch toe tot alle acten, brieven en munimenten gebruijct is geweest, sijnde het segel van de eerste compagnie, die voor de verenigingh opgerecht is geweest, gelijk oock de woorden daerom staende sulcx getuijgen te wesen: „D'oude Oost-Indische Compagnie tot Amsterdam,”

is nae deliberatie goetgevonden en verstaen dat hij de respective Cameren sal werden gebruijct een gelijk segel, dat is een groot schip, soo en gelijk tot noch toe gedaen is geweest, doch met dese omschrijvinge: Sigillum Societatis

VII

Indiae Orientalis apud Belgas, wordende de Camer van Amsterdam versocht en gecommiteert om 6 gelijke segels, voor ijder Camer een, te doen maeken".

Resolutie XVII 14 April 1657 besloten: „dat ses gelijke segels off signetten, voor ijder Camer een, werden gemaectt met dese circumscriptie: „Societas Indiae Orientalis foederatarum provinciarum."

Ik heb de Resolutiën der „Oude Compagnie" doorgezien, maar geen besluit aangetroffen omtrent haar zegel.

J. d. H."

Zooals men ziet, lost deze mededeeling de kwestie nog niet geheel op; men zal moeten blijven afwachten of er nog soms uit de papieren der Oude Compagnie eenige aanduiding zal te voorschijn komen, of zij al dan niet onder de letters *D. O. C.* een devies heeft verstaan, met toespeling op haar eigen naam.

Batavia 1 Februari 1911.

F. DE HAAN.

I N H O U D.

	BLZ.
BESCHRIJVING DER PLATEN.	XIII

B I J L A G E N.

I. De val van Malakka en de tocht van Juliaan de Silva naar Krawang, 1641.	3
II. Tocht naar Meester Cornelis in den Bantamschen oorlog, 1656.	13
III. Verkenning van het Tanggeransche in den Bantamschen oorlog, 1657.	18
IV. Tocht van F. H. Muller naar Tjidjantoeng, 1657.	22
<i>Aanhangsel.</i> De oude Bantamsche weg	26
V. Tocht van Albrecht Herport naar Bekasi, 1662.	29
<i>Aanhangsel</i>	34
Opmerkingen bij Herport's reisverhaal	36
VI. De eerste expeditie naar Krawang, November 1677	42
VII. De zending van Evert Jansz naar Soemedang, Jan.—Maart 1678.	52
VIII. Muller's verkenningstocht naar het Zuiden, Maart 1678	68
IX. Tocht van Hartsinck en Muller door de Bovenlanden naar Krawang, Mei 1678	79
X. Tocht van Jochem Michielsz naar Soemedang, Juli — September 1678.	93
XI. Staat van zaken in het Preanger-binnenland in het voorjaar van 1679	112
XII. Staat van zaken in het Preanger-binnenland in het voorjaar van 1679	120
XIII. Ontdekkingsstocht naar het Tanggeransche, 1679	124
XIV. Scipio's tocht naar de Wijnkoopsbaai, 1687	127
<i>Aanteekening.</i>	149
XV. Winkler's tocht naar het Buitenzorgsche, 1690	151
XVI. Inspectiereis van Adolf Winkler door de Preanger, Galoeh en Krawang, 1691.	166
XVII. Inspectiereis van Oluff Christiaansz door de Preanger en Galoeh naar Cheribon, 1700	193

XVIII.	Tocht van Ram en Coops naar het Buitenzorgsche, 1701	223
XIX.	Instructie voor de cultuur en bereiding van indigo, 1705	236
XX.	Instructie voor Pangeran Aria Cheribon, 1706	242
	<i>Aanhangsch.</i> Nitipraja en Wiratmaka.	260
XXI.	Schrijven van Resident Jongbloet aan de Preanger-Regenten, 1708.	262
XXII.	Abraham van Riebeeck's reizen als Directeur-Generaal, 1703 — 1709.	269
	„Togt over ons lant en Campon Baroe na Pakowang en ook na Margamoektij”, Augustus 1703	277
	„Togt over ons lant na Campon Baroe en Pakowang”, Mei 1704.	286
	„Togt over Tangerang etc. na Margamoektij ende de verdere plaatsen op mijn bovenlant”, September 1706.	289
	Reis naar Tjileungsir en Goeha Gadjah, Juli 1708	296
	„Landreijse over Bodjong Gedee ende Talaga Warna na Tsjianjor ende Tsji Balagon, voorts agter den Blauwen Berg om na Goenong Goeroe, Jokjogan ende Pondok Opoh, niet verre van de Zuijdzee, ende cijndelijk terug, tusschendoor den Blauwen Berg ende den berg Sallak over Bodjong Gedee na Batavia, in September 1709”	301
XXIII.	Abraham van Riebeeck's reizen als Gouverneur-Generaal, 1710 — 1713.	321
	Naar het Tanggeransche, Augustus 1710	321
	Naar Bekasi, Augustus 1710	323
	Naar Bajabang en Tandjoengpoera, September 1710	323
	Naar het Tanggeransche, Juli 1711.	332
	Naar de Zuidzee, Augustus — September 1711 (zie blz. 330; 331).	342
	„Dagelijxe Aantekening” van A. van Petten	366
	„Raport en omstandig berigt” van denzelfde	375
	Naar den Salak, Augustus 1712.	380
	Naar Krawang, September 1712.	395
	Naar het Angkeesche, Augustus 1713	404
	Naar Bandoeng, Augustus — September 1713.	404
	<i>Aanhangsch.</i> Van Riebeeck's huis op den heuvel Tanah-abang	412
XXIV.	Receptie der Preanger-Regenten na de optreding van den Gouverneur-Generaal C. van Swoll, 1714	416
XXV.	Twee vonnissen der vergadering van Preanger-Djaksa's, 1715	423
XXVI.	Memorie van overgave van den Postcommandant te Tandjoengpoera, 1716	432

XXVII.	Mattheus de Haan's voorstel in zake koffiebetalings, 1726.	439
XXVIII.	Instructie voor de zijdecultuur, 1728	451
XXIX.	Bollmann's mijnbouwkundig rapport, 1731.	454
XXX.	Specificatie van geleverde koffie, 1738 e. v.	474
XXXI.	Reis van den Gouverneur-Generaal Van Imhoff door de Preanger en Krawang, 1744.	480
	<i>Aanhangsel.</i> Van Imhoff's buitenverblijf	511
XXXII.	Reis van den Gouverneur-Generaal Van Imhoff naar Bui- tenzorg en Krawang, 1745	515
	<i>Aanhangsel.</i> Het paleis te Buitenzorg	527
XXXIII.	Freijer's rapport over de Europeesche boeren, 1752.	530
	<i>Aanhangsel.</i> De angst voor de Indische zon	536
XXXIV.	Hofhout's bezoek aan Tjipanas, 1758	538
XXXIVa.	Rapport van Jan de Putt omtrent 's Comp ^s . hospitaal te Tjipanas, 1761	559
XXXV.	De regeeringsaantrading van den Gouverneur-Generaal Petrus Albertus van der Parra, 1761	563
XXXVI.	Radermacher's overzicht der bij het Commissariaat in zwang zijnde geldafpersingen, 1776	584
XXXVII.	Radermacher's mededeelingen omtrent Van Riemsdijk's in- komsten, 1777	586
XXXVIII.	Instructie voor de Opzieners, 1778	592
XXXIX.	Instructie voor de indigocultuur, 1778.	596
XLa.	Inspectiereis van den Gecommitteerde Rolff, 1786	607
XI.	Rolff's instructie voor de koffiecultuur, 1789.	631
XII.	„Aanthoning van de behaalde voordeelen door de Adepatij van Tjeanjour en Aria van Buitenzorg op de leverantie van producten in A°. 1799”, door N. Engelhard	644
XI.II.	Instructie voor de kardamomcultuur, 1802	645
XI.III.	Instructie voor den Adjunct-Gecommitteerde, 1805	647
XI.IV.	Instructie voor de Opzieners, 1807	651
XI.V.	Daendels' reorganisatie, 1808	657
XI.VI.	Baten uit de Preanger-koffielevering, 1810	671
XI.VII.	Taxatie van het batig slot der Preanger over 1810.	675
XI.VIII.	Getaxeerde koffielevering over 1811	677
XI.IX.	„Calculatieve opgave der Jatiebosschen in het Landdrostambt Krawang, opgenomen door den Ondergeteekende, geas- sisteerd door den Boschganger der westelijke districten Prudants in de maand Junij 1812”, door W ^a . Offers Wzoon	678
I.	Beantwoorde vraagpunten aangaande het regentschap Ban- doeng, 1812.	680

EXCURSEN.

I.	Het gevoel voor Indisch natuurschoon.	727
II.	Indische verzenmakers	732
III.	Het baden in de Oost	738
IV.	Indische volksetymologieën	744
V.	Legger, Fetor, Resident	747
VI.	Ristje	749
VII.	De bewapening van de Europeesche soldaten der Compagnie	751
VIII.	Het loopen op bloote voeten	754
IX.	Inkhoortje.	756
X.	De pitsjaar- of waringinboom	757
XI.	Bonkes	758
XII.	Djabon of kruithout	760
XIII.	Tijferen.	761
XIV.	Kombaars	762
XV.	De prinsenvlag	764
XVI.	Muskieten en slaapbroeken	765
XVII.	Mijl en Roede.	767
XVIII.	Kadel en diggedig	769
XIX.	Laskar	770
XX.	Portugeesche woorden in het Compagnies-Hollandsch	771
XXI.	Wallen, Grachten en Terrassen.	783
XXII.	De Goeha Tjandi	787
XXIII.	De Wijnkoopsbaai	789

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN EN VAN DE IN DE BEIDE EERSTE

DEELEN GECITEERDE LITERATUUR	823
REGISTER	839

BESCHRIJVING DER PLATEN.

- No. 1. Tegenover blz. 143. *Strand der Wijnkoopsbaai bij vloed en opkomend onweer; links de Tjimandiri-monding. 1907.*

Photo van den heer C. M. Pleyte alhier.

- No. 2. Tegenover blz. 159. *De batoe toelis bij Buitenzorg.*

Photo van den heer C. M. Pleyte alhier. Daar deze steen binnen een overdekt en rondom gesloten huisje staat, was het uiterst moeilijk eene photographische reproductie te leveren.

De miniatuur-parasolletjes van gekleurd papier, die door inlandsche bezoekers bij dergelijke heilig geachte offerplaatsen worden neergezet en die men aan weerskanten van den steen ziet, heeten: kembang pajoeng.

- No. 3. Tegenover blz. 231. *De kraton van Pakoean Padjadjaran volgens opname van C. M. Pleyte 1910; hierbij een situatiekaartje.*

Beide kaartjes zijn vervaardigd door de Topographische Inrichting te Batavia. Met verwijzing naar hetgeen wij op blz. 133 hebben aangeleekend, laten wij hier eene nota volgen, welke de heer Pleyte de goedheid had op ons verzoek samen te stellen.

„Een kort woord ter toelichting van het grondplan van den kraton van Padjadjaran, in dit werk gemeenlijk met „het hof van Pakoean” aangeduid, mag hier niet ontbreken.

In de eerste plaats zij opgemerkt, dat het ontworpen werd volgens onderzoekingen, in het vrije veld gedaan, geheel afgescheiden van de mededeelingen dienaangaande in dit werk nedergelegd. Met uitzondering toch van Winkler's verslag, blz. 158—159, dat reeds vroeger werd uitgegeven, en een paar korte berichtjes van Leupe, aan het Dagregister van 1701 en Stier's reisverhaal ontleend, blz. 231 en 384, is alles wat de heer De Haan ter zake brengt nieuw. In verband daarmee zou het zeker wenschelijk zijn geweest, nogmaals de situatie in loco na te gaan, gelijk ik ook gepoogd heb, doch ik moest staken, omdat het tijdstip daartoe thans (December 1910) niet gunstig was, wijl de sawah's reeds beplant en onder water gezet waren.

Nemend derhalve de nieuwe berichten zóó als zij voor mij liggen, kom ik tot deze slotsom, dat zij zich, algemeen gesproken, zeer wel onderling dekken en met mijn opnamen overeenstemmen, hoezeer door het in kultuur brengen van het terrein, waarop eenmaal Pakoean Padjadjaran en zijn kraton Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati stonden, heden veel verstoord is van hetgeen de oudere onderzoekers nog intact vonden.

In de eerste plaats zijn alle steenstapelingen, waarvan herhaaldelijk gesproken wordt, verdwenen, met uitzondering van één ovalen hoop rolsteenen zuidelijk van den krommen elleboogsweg, die de heerbaan naar Soekaboemi met die, welke evenwijdig aan den spoorweg loopt, en 't hof van Pakoean ongeveer in tweeën deelt, verbindt. *Sentiong* noemt de huidige bevolking deze optassing; zij ziet er dus een Chineesch graf in, maar daarop gelijkt het werk machtig weinig, zoodat ik geneigd ben aan te nemen, dat deze zoogen. *sentiong* als reste van een ouderen bouw is op te vatten. Met zekerheid vaststellen kon ik dit echter niet, omdat voor een meer intensief onderzoek mij noch het daartoe gevorderde personeel noch de noodige middelen ter beschikking stonden.

Ten einde alle misverstand te vermijden, zij er verder op gewezen, dat de tegenstrijdigheid, die hier en daar in de berichten schijnt te bestaan, veroorzaakt wordt door het feit, dat er van twee zaken sprake is, wel verwant doch daarom niet hetzelfde.

Eensdeels namelijk slaan zij op de stad Pakoean Padjadjaran, anderdeels op de in het zuiden daaraan grenzende kraton, heden in den volksmond *Salaka domas* genaamd.

Eerstgenoemde werd, zoover ik kon nagaan, afgepaald in het noorden door een wal, die van de Tji-haliwoeng rechtstreeks naar de Tji-sadane liep, waarvan nog enkele stukken over zijn, gelegen in het verlengde van het straatje Lawang saketeng, dat dwars door Buitenzorg loopt.

Afgaande op de beteekenis van *Lawang saketeng*, „poort met vleugeldeuren”, geloof ik hier de noordpoort der stad te moeten zoeken.

Parallel met bovengenoemden wal treft men zuidelijk een tweeden aan, zie kaartje 2, die stad en kraton scheidde, gaande van den rijstpelmolten aan den weg naar Soekaboemi naar het snijpunt van den westerweg en vervolgens naar de Tji-sadane. Deze is meermalen vergraven, maar het noordelijk daarachter gelegen land heet nog altijd *Djero Koeta wetan, koelon* enz., m. a. w.: „binnen den ooster-, zuider- enz. stadswal gelegen”. Omstreeks het midden van dezen wal, aan de zuidzijde, vindt men *Toegoe benteng*, „grensmaal der versterking”.

Volgend den westerweg, komt men langs eenige heiligdommen, waarvan hier slechts genoemd wordt *Bale kambang*, „drijvend optrekje”, wijl dit duidt op een ontspanningsplaats in een vijver, gelijk die voorheen in alle vorstelijke verblijven werd aange troffen, en dies ook heden nog bij menige regentswoning.

Dan komen wij aan *Embah-batoe toelis*, den „heiligen, beschreven steen”, thans krachtens de gelofte van den Kapitein der Chineezen Tjoeng Liep Thay van Biliton den 12 December 1904 onder dak gebracht, waarnaast een gevlaakt stukje grond met een paar vierkante steenstapelingen, ieder met twee rechtopstaande, ruwe steenen pilaren bezet, vermoedelijk vóór-islamische graven.

Iets verder, aangeduid met *Karamat Embah Poerwa Galih* ¹⁾, staan de drie beeldjes, heden ook door een huisje beschut, waarboven zich nog altijd de dichte kruinen van de samengegroeide waringin- en angsanaboomen verheffen. Ook dit huisje is een gave van een smeekeling, die alhier heil kwam zoeken en vond, getuige het volgende door mij in Poerwa Galih's (het hoofdbeeld) arm aangetroffen briefje: „*Kaola noe-hoen pada embah Batoe toelis nomor lotrij idëran No. 183. Kaoela nêda beurang-peuting menta-mentu bijar kena nomernja nanti saja bayar kuol sama embah*”. Dit half Soendasche, half Maleische epistel luidt: „Ik vraag aan den eerwaarden Batoe toelis (om voorspoed op) het nummer 183 der loopende loterij. Van den ochtend tot den avond vraag ik dat dit lot moge trekken; komt het met een prijs uit, dan zal ik jegens den eerwaarden mijn gelofte vervullen.”

Blijkbaar is deze gelofte het huis geweest en kreeg Poerwa Galih mitsdien een nette woning. Wel een bewijs hoe krachtig het geloof in de macht van den beschreven steen en de beelden nog altijd is.

Thans den krommen elleboogsweg inslaande, zien wij rechts een Moslimsche begraafplaats, die dus verder niet ter zake doet, en later rijst de reeds genoemde *Sentiong* uit het veld op.

Vervolgens gaan wij den weg naar Soekaboemi op en volgen dezen zuidwaarts tot paal 42.

Bij het buiten van den heer Steuerwaldt stooten wij andermaal op een wal, in zuidwestelijke richting verloopend, daar waar de waterleiding Tji-balok dezen doorbreekt, bekroond met den triangulatiepaal 333, en vervolgens naar de kampoeng Lawang gintoeng gaande. Even voor deze kampoeng snijdt de Tji-pakantjitan dien dijk, de oude, thans gekanaliseerde watervoorziening van den kraton.

Aan deze zijde op den kruin ligt een *kuboejoetan*, heilige plek, met riviersteen en geplaveid en met enkele opstaande steenen erop, waaronder een fragment van een *Mahadewa-beeld* (Çiwa). De piek draagt heden den naam van *Karamat Embah Natadani*, doch is buiten kijf het overblijfsel van een Hindoesch sanetuarium, getuige de aanwezigheid van een stuk tot het Hindoe pantheon behorend godenbeeld.

De dijk zelf, die zóó in het vrije veld werd opgeworpen, vertoont in doorsnede een

1) *Galih* is de „hooge” vorm van *Galoh*, naar ik weldra hoop aan te toonen het stamland der Padjadjaranners.

bijkans zuiver gelijkbeenig trapezium, en is dus zeer zeker een kunstwerk. Ook de naam *Koeta maneah*, „hechte wal”, wijst hierop. Verder valt uit dien van de kampoeng aan de overzijde, *Lawang gintoeng*, af te leiden, dat hier een poort was ¹⁾, de zuiderpoort dus. Het vervolg van den wal is vergraven ten behoeve van den aanleg van een schietbaan en den spoorweg.

Dra bereikt men nu de Tji-pakoe, middels een sloot met de Tji-pakantjilan verbonden, aan de buitenzijde van den wal aangelegd, de oude kratongracht. Langs de Tji-pakoe, zoomede langs de Tji-sadane, zijn alle sporen van een vroegere bevestiging verdwenen.

In het westen vindt men dus geen wal meer, wel daarentegen in het oosten, waar een, vooral aan de oostzijde steile dijk nog immer nagenoeg evenwijdig met de Tji-haliwoeng loopt. Bij Soekasari oedik vooral is duidelijk te zien, dat eenmaal een gracht aan den buitenkant daarvan was.

De verkregen gegevens samenvattend, kom ik tot een welbegrensd, langwerpig vierkant terrein, door de traditie zoowel als door vroegere reizigers als de kraton van Padjadjaran aangewezen, hetgeen de onderstelling wetigt, dat wat door mij werd in kaart gebracht niet anders kan zijn dan het zoogenaande „hof van Pakoean”. Weldra hoop ik gelegenheid te hebben, dit aan de hand van enkele historische documenten uitvoeriger te kunnen aantoonen; daarom zij hier, als voorloopige mededeeling, met de topografische bijzonderheden volstaan’.

No. 4. Tegenover blz. 305. *Talaga Warna 4 Aug. 1907.*

Photo door een amateur.

No. 5. Tegenover blz. 336. *Van Riebeeck's huis op den heuvel Tanah Abang.*

De geschiedenis van het heerenhuis op den heuvel Tanahabang volgt hierbeneden blz. 412.

Nu mocht ik van den heer P. A. de Nijs Bik, den tegenwoordigen eigenaar van dat huis, eene oude, door de ratten nogal geschondene teekening in kleuren ontvangen, voorstellende dat gebouw in eene vroegere periode, welke teekening thans berust in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap. Hiervan is indertijd eene nauwkeurige copie in dezelfde kleuren, met aanvulling der rattengaten, vervaardigd door een familielid, I. F. Bik, den zoon van J. Th. Bik (over welken laatste, die aan Radèn Saleh schildertes gegeven heeft, zie Brandes, Tjandi Singasari pag. IX en 57). Van deze copie geven wij de photographische reproductie; een der aangevulde leemten van het origineel is daarop nog zichtbaar aan het zweepje, dat voor uit de pedati steekt, zonder dat er een karbouw te zien is; overigens zijn de gaten zonder belang.

Onder het origineel staat: J. H. Hofmeijr... (*ad*) vivum deli(*neavit*). Had ik kunnen ontdekken wie deze Hofmeijr is geweest, die het gebouw teekende zooals het er in zijn tijd uitzag, dan had de dateering natuurlijk vastgestaan; thans kunnen wij alleen zeggen dat het karakter van het gebouw beslist ouderwets Bataviaasch is, zooals vooral blijkt uit de kleine, ver van den grond aangebrachte vensters, het hooge vaderlandsche bordes en de zeer eigenaardige gevelversiering. Daar bovendien het heele gebouw ten eenenmale verschilt van dat op Rach's teekening, welke de door Van Imhoff gezette woning voorstelt (zie blz. 415), moet het wel Van Riebeeck's huis wezen, tenzij (wat toch weinig aannemelijk is, want men bouwde secuur in de dagen der Compagnie), na Van Riebeeck's huis weer een ander op den heuvel mocht zijn gebouwd, dat door Van Imhoff weder werd afgebroken.

De daken der gebouwen zijn op het origineel met roode pannen gedekt, de vensterluiken groen geverfd. Op de hekpilaren schijnen vazen te staan; de deur draagt, naar het lijkt, een klopper. Wat de figuur op of vóór de benedendeur beduidt, of dit een mensch is dan wel eene pop, een beeld of iets anders, is niet te onderscheiden. Opmerking verdienen de beide Inlanders. Die op den achtergrond lijkt gekleed in een nauwsluitend grijs pak; die met de pikolan draagt een blauw broekje, een blauwe over den schouder geslagen sarong, een bruinen hoofddoek en, naar het schijnt, een bruinen doek om het lijf. De kleeding is dus in de laatstverloopen twee eeuwen heelemaal niet veranderd.

1) Wat *gintoeng* in dit verband beteekent, heb ik nog niet kunnen vaststellen.

- No. 6. Tegenover blz. 349. *Charte van de Negerij Pondoe Copo.*

Deze kaart, die zonder eenigen twijfel bij Van Riebeeck's beschrijving zijner reis naar de Zuidzee behoort, werd te koop aangeboden in Frederik Muller's catalogus Géographie, Voyages, 1910 sub. no. 2984, tezamen met de hierbeneden blz. 348 eerste kolom vermelde kaart; beide zijn thans in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap vereenigd met ons beneden volgende no. 9, dat dezelfde hand verraadt en dezelfde afkomst moet hebben, doch sedert wie weet hoe lang daarvan gescheiden was.

De grootte is 38 bij 27 c.M.; volgens de „Schaale van 80 roeden" (op het weggedekte benedendeel) is de kortste zijde ongeveer 90 roeden. De rivier (welke beneden onze reproductie naar het Z. W. draait) heet: „*T' Rivier Dschitarick*"; daarvan is de oostelijke poort van het kampement ongeveer 38 roeden verwijderd. Het kampement zelf is ongeveer 12 bij 9 roeden. Dat het huis van den G.-G. eene open voor- en achtergalerij heeft, schijnt aangeduid te worden door de lichtere tinten van deze vertrekken op de (niet gereproduceerde) kaart van het kamp bij Sedamoekti.

- No. 7. Tegenover blz. 354. *Het „swaer gebergte" Pangleseran 1895.*

Overgenomen uit Verbeek en Fennema's beneden geciteerd werk I, 573.

- No. 8. Tegenover blz. 358. *De Gouverneur-Generaal Van Riebeeck en de Goeha Tjandi.*

Deze illustratie is gecombineerd uit eene teekening en een portret. De eerste is naar de natuur vervaardigd door den Deenschen schilder Hugo V. Pedersen, die indertijd in opdracht der firma Kolff en Co. Java heeft bereisd, om eene verzameling teekeningen aan te leggen. Beter dan op eenige andere mij bekende voorstelling ziet men hier den rotswand van de Goeha Tjandi en het driekante, circa 6 M. hooge „gat van vogelnesjes", dat thans niet meer door de zee wordt bereikt. Hiermee had Pedersen binnen een rotanrand eene afbeelding gecombineerd van de begraafplaats te Pelaboehan, welke voor ons geen belang kon hebben, en waarvoor ik Van Riebeeck heb gesubstitueerd, naar eene photo, door den Officier van Gezondheid A. W. van Haeften vervaardigd van het oude portret in de vergaderzaal van den Raad van Indië.

Maar aangezien dit portret veel geleden had van het klimaat, en daarenboven door zijne plaatsing en belichting zeer lastig te „nemen" was, heeft men de photo te Berlijn moeten bijwerken. Het Pruisische penseel heeft Van Riebeeck geen kwaad gedaan; hij is geheel als de Abraham van 1711 voor den dag gekomen, en zelfs wat verjongd. Jammer maar dat zijne deftige allongepruik heeft plaatsgemaakt voor golvende manen, en zijn zwierige rok voor de uniform van een gardeluitenant. Zijne das is gelukkig gespaard, het eenige trouwens wat op de photo goed zichtbaar was.

Vóór het bosch, dat op onze illustratie het gezicht op de Tjimandiri-monding verspert, is de plaats waar Van Riebeeck in 1711 kampeerde.

- No. 9. Tegenover blz. 363. *Van Riebeeck's kampement aan de Wijnkoopsbaai 1711.*

Dit „uitwerpsel", zooals Valentijn het zou noemen, is de gedeeltelijke reproductie eener pentteekening (50 bij 37 c.M.), tot opschrift dragend: „*Charte van de nieuwe Negerij aan de Zuid Zee*", welke indertijd door Mr. N. P. van den Berg in Nederland werd gekocht en aan het Batav. Genootschap cadeau gedaan (zie Catalogus Fred. Muller, Les Indes Orientales, 1882 No. 2963 en Not. B. G. XX, 49). Buiten eenigen twijfel heeft zij met de hierboven sub No. 6 vermelde kaarten behoord bij het origineele reisverhaal van Van Riebeeck's tocht naar de Zuidzee, ofschoon deze laatste van kleiner formaat zijn.

Het kwam mij beter voor een gedeelte dezer teekening op iets (ongeveer $\frac{1}{15}$) meer dan de oorspronkelijke grootte weer te geven, dan het geheel op kleinere schaal. Uit de volgende aanduidingen kan zich de lezer eene voorstelling van het origineel vormen.

De zandbank, waarvan men in den linker bovenhoek het begin ziet, strekt zich als eene lange, smalle, hoornvormige scheiding uit tusschen „*t' Rivier Dschimandiri*" en de zee, in welke laatste zich de rivier, om de bolle zijde en de spits des hoorns heenbuigend, nog binnen de teekening uitstort. In de rivier loopt vlak bij hare monding links een naamloos riviertje uit (dit kan kwalijk de Tjidadap zijn), bewesten hetwelk eene boomlooze strek is, aangeduid als: „*Eene vlackte*". Beoosten de Tjimandiri is alles bosch, zonder pad.

Het op de illustratie zichtbare pad langs het strand bereikt, in dezelfde richting doorlopend, 55 roeden rechts buiten onze reproductie de „*Eerste klippe*", die op een

kleinen afstand van de zee staat; over deze „klippe” loopt het pad heen, en bereikt nog 50 roeden verder de „Tweede klippe”, die in de zee vooruitspringt. Zet men de afstanden uit op de topographische kaart van 1: 20.000, dan lag het kamp bij den zuidvoet der heuvels en bewesten Tjaringin, iets zuidelijker.

De weg uit de rechtsche poort van het kamp buigt N. O. van de eerste klip naar het N. N. O. om en wordt aangeduid als de „Groote wegh”.

Onze reproductie is even duidelijk als het origineel; het cijfertje 5 is op geen van beide te vinden, en zal beneden de 4 moeten staan. De nummers 16 — 18 der legenda doelen op voorwerpen die niet op onze gedeeltelijke reproductie voorkomen.

Volgens de bijgevoegde windroos zou eene lijn, parallel getrokken aan de twee opstaande zijden van het kampement, naar boven ongeveer de richting moeten aangeven van Zuid 28° West. Het speelhuisje, waarbij het cijfer 12, ligt volgens de windroos precies Zuid van de linksche poort van het kampement. Blijkbaar is de heele windroos even onjuist als Van Riebeeck's peilingen.

- No. 10. Tegenover blz. 370. *De „hooge hoek” Panandjoeng uit de baai van Dirk de Vries gezien bij opkomenden vloed 17 Juni 1909.*

Photo van den heer C. M. Pleyte alhier.

- No. 11. Tegenover blz. 386. *Een deel van het Salak-Iraterveld 4 Aug. 1900.*

Photo van den heer A. A. Gobius te Buitenzorg.

- No. 12. Tegenover blz. 467. *Strand bij de monding der Tjisolok bij ebbe 8 December 1907.*

Photo van den heer C. M. Pleyte alhier.

- No. 13. Tegenover blz. 504. *Plan van de Veldschans Tanjongpouwa.*

Plattegrond, aangetroffen in de Bijlagen bij de Resolutiën van G.-G. en Raden dd. 6 Oct. 1753, en nauwkeurig gecopieerd op het Kadastraal Bureau alhier. De letter G, welke op het „Renvoy” ontbreekt, mankeert eveneens op het origineel.

- No. 14. Tegenover blz. 506. *Overvaart der Tjitaroem 1875.*

Photo van de vroegere firma Woodbury and Page alhier, waaromtrent zie Deel I blz. XVIII, No. 29.

- No. 15. Tegenover blz. 549. *Sic transit. Het „Warme Bad” 1875.*

Photo van Woodbury and Page.

- No. 16. Tegenover blz. 573. *P. A. van der Parra en zijne Voorstelling.*

Reproductie van twee penningen in de Numismatische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap.

De kleine links is van zilver (het Genootschap bezit hem ook in goud), vermoedelijk in Holland vervaardigd, en geeft eene nogal karakteristieke buste van den Gouverneur-Generaal met het randschrift: PETR. ALB. VAN DER PARRA GUB. GEN. IND. OR. FOED. BELG. XV MAII MDCCLXI. De keerzij vertoont een tussehen rotsen door zeilend scheepje, gestuurd door een man in Romeinsch krijgsgewaad en voerend eene vlag met het monogram der Compagnie; in het verschiet eene omwalde havenstad. Daarboven: VINCIT VIM PRUDENTIA; beneden: MDCCLXXI. Het is dus een gedenkpenning op 's mans tienjarig generalaat.

De tweede penning is eveneens van zilver en draagt het zeer onduidelijke randschrift: IN MEMORIAM DIEI INAUGURAT: HONOR: AC FORT: VIRI P.A. Van der PARRA GOUV: GEN: IND: HOL: QUADRAGES: NON: DIES NATAL: ERAT AETAT: SUI.

Hierbinnen de „voorstelling” van den Gouverneur-Generaal, conform de officieele beschrijving daarvan (zie T. B. G. XLV, 229 e.v.; voor de localiteit vergelijk men de plaat: „Gezigt van het Kasteel van Batavia, met het Gouvernement en gebouwen; van binnen af te zien bij de ophaalbrug”, tegenover blz. 47 van Verhand. Bat. Gen. I, ed. 1781). De Regeering bevindt zich derhalve op de „estrade” voor „de puije van het Generaale Gouvernement”, d.w.z. onder het aangebrachte „verheemelte”, alwaar door den Eersten Secretaris „de acte van autorisatie” wordt voorgelezen aan „de bijeengeschaarde gemeente, aldaer in groote meenigte tezaamen gekomen” (doch op den penning onzichtbaar);

beneden de estrade staan „de geschaarde militairen, pennisten en burgers”, die „over de valbrug” (op den voorgrond) zijn opgemarcheerd, daaronder de dragonderliefwacht en de burgercavalerie. Onder deze voorstelling staat: *den 29 Sept. 1763. fec. J. C. R.* De keerzij vertoont Van der Parra's wapen, omgeven met vlaggen en wapentuig; daarboven: CONSERVA HOC NOBIS. Deze keerzij is veel fraaier gegraveerd dan de leelijke voorzij, die te Batavia gemaakt zou kunnen wezen, zooals wellicht ook uit het kreupele Latijn van het randschrift volgt.

Dit randschrift is veel beter leesbaar op een ander zuiverder bewerkt exemplaar van dezen penning, in rood koper, dat aan weerszijden in kleinigheden van den zilveren verschilt, speciaal door het ontbreken van de curieuse tent, waaronder zich het hooge gezelschap bevindt.

No. 17. Tegenover blz. 576. *Van der Parra's overwinnaar.*

Boven de deur van het kantoor des heeren P. A. de Nijs Bik op den heuvel Tanah-abang bevindt zich het op onze plaat weergegeven houtsnijwerk (het vierkante raam is aan den buitenkant breed 1.53 M., hoog 0.80 M.). Bij navraag bleek, dat het medaillon tot de woning behoorde; dat de heer Bik het boven zijne deur had laten aanbrengen en doen omgeven met een blad- en vruchtenornament in denzelfden stijl; dat hij verder den adelaar en het Bacchusje had laten verzilveren.

Wanneer men zich nu herinnert dat de adelaar, in dezen zelfden stand, doch fier de wicken uitslaand, in Van der Parra's wapen voorkomt, dat hij dezen adelaar o. a. zesmaal had doen aanbrengen op het dak van zijn huis Weltevreden (zie de plaat tegenover blz. 165 van T. B. G. XLIV), dat verder het huis op den heuvel heeft toebehoord aan Van der Parra's neef en vertrouweling D. J. Smith (zie beneden blz. 415), dan komt men tot de conclusie dat Zijn Hoog Ydelheid niet heeft kunnen nalaten zichzelf ook in zwaar benevelden en verdwaasden toestand symbolisch te doen afbeelden. *Hoe* beneveld en *hoe* verdwaasd, is helaas op onze verkleinde reproductie niet goed te zien. Ik denk dat het stuk herkomstig is uit de eetzaal van een zijner woningen.

De heer De Nijs Bik had de goedheid zijn merkwaardig erfstuk voor ons te doen photographeren.

No. 18. Tegenover blz. 814. *De Goeha Tjandi, gezien van den kant van Pelaboehan, April 1902.*
Photo van den heer A. A. Gobius te Buitenzorg.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I.

DE VAL VAN MALAKKA EN DE TOCHT VAN JULIAAN DE SILVA NAAR KRAWANG

1641.

- (1) Naar onze meening (§ 101) zou het beleg en de val van Malakka grooten invloed hebben gehad op de maatregelen, welke Sultan Agoeng van Mataram omstreeks 1640 in zijne westerlanden nam. Aangezien de uitzen- ding van Juliaan de Silva met die maatregelen samenhangt, willen wij hier samenvatten wat omtrent de houding van den Mataram ten opzichte van Malakka blijkt.

In 1639 schreef een Jezuïet naar Goa (Berigten Hist. Genootsch. Utr. VII, 1, 409) dat de Mataram „zoo genegen is de plaats Jacatra te veroveren, waarmede men de Hollanders zoude diverteren van Goa, Ceïlon en de ge- heele Noord", en vooral van Malakka, zoodat het goed zou wezen als men hem van uit Goa hulp zond.

- Resolutie 15 Juni 1640.* „Dewijle dagelijkx soo van Bantam als d'Oost geruchten vernemen dat den Mattaram geresolveert is ende preparatiën maeckt om ons desen jare alhier voor de derde mael off wel die van Bantam te comen beoorlogen, waertoe niet alleen sijne seehavenen gesloten maer oock (2) tusschen Indermajio, Pamanoucan ende soo herwaerts veel vaertuijgh (1) hout om den toevoer naer Batavia te beletten, gelijk hier oock tsedert geruijmen tijt weijnigh off niet verschenen is, hebbende daerenboven goede partije volck in de velden de riviere van Crawangh opwaerts besich met padij te plancken (2) ende voorraedt van rijx te versamelen, soo is raedsaem geacht ende goetgevonden, 't een en 't ander door bequaem vaertuijgh te laten visiteren, waertoe gebruijcken sullen Capiteijn Jan Silvernagel met de jachten Sterre,

(2) (1) Dit woord is in 't oude Holl. een col- letief. D. 1631 p. 42: „'t jaecht Mochla beneffens noch twee ander *vaertuijch*"; 1641 p. 389: „des Pangerans meeste *vaerthuijch*". Zoo D. 1624 p. 13:

„ettelijk canon"; p. 19: „matroos" d. i. de ma- trozen. Evenzoo *manschap* B. 20, 30 enz.

(2) Sic.

- (3) Cleen Amsterdam, drie g'armeerde tinganghs (1) ende een oranghbaaij (2), gesamentliċk boven het zeevarend volck versien met 30 soldaten, ordinerende
 (4) denselven van hier met de landt- ende zeevinden op te stoppen (3) tot omtrent Pamanoucan off, ist doeneliċk, bij Indermaiċjo, om van daer dicht langhs de wal herwaerts te comen affsacken, onderwegen met het cleen vaertuiċgh alle rivieren, creecken, spruijten ende inhammen besichtigende, om
 (5) niet alleen in dier voegen kennisse van des Mattarams voornemen ende preparaten (4) te becomen, maer oock te bethoonen dat wij op hoede ende desselfs compste alhier welgetroost sijn, sonder nochtans iċmant van de sijne te beschadigen, ten waere d'eerste offentie deden off voorvluchtigh wierden, alswanneer geroerden (5) Silvernagel de soodanige levend off doot sal trachten in handen te criċgen".

Resolutie 7 Juli 1640. „Met de wedercompste van Capiteiċn Joan Silvernagel, die wij 23 Junij passato per de jachten Sterre, Cleen Amsterdam, drie tingangs ende een oranghbaaij gesonden hadden (6) langs de cust van Java oostwaerts om naer het doen ende d'intentie van den Mattaram te vernemen, verstaen hebbende dat binnen de riviere van Indermaiċjo menighte (7) van oorloghsvaertuiċgh bijeen vergadert leiċt, waertoe (8) oock ondervinden de Mattaramse zeehavenen gesloten blijven ende de geruchten van sijn comste (7) met een machtigh leger nae Batavia off Bantam alsnoch continueren, soo is goetgevonden, om dienaengaende beter kennisse te becomen, tijdeliċk (9)

(3) (1) Eene soort schuit. P. I, 560 worden zij gebruikt om steenen te halen; P. III, 434 ziet men er mee varen in eene graecht van 1¹/₂ roede breed. Rumphius Rariteitkamer p. 63: „een soort van Javaansche sloepen, *tingang* genaamt, in 't gemeiċn *tinan*, dewelke met 2 roers bestuurd worden". W. Schouten II, 160 is vrij uitvoerig omtrent „*tynangs*“, deels roei- deels zeilvaartuigen van verschillende grootte en maaksel, voor en achter scherp en van onder glad. Dagr. 1679 p. 37 bliċken zij evenals de „*gontings*“ (zie hierbeneden 10) zeilen te hebben van „stroodoecken“.

(2) *Orenbaai* (ook *arambaai*, 1623 bij Van Dijk, Mededeel. I, 10; Jav. en Maleisch: *rem-baja*) is een vaartuig met of zonder tent, voortbewogen met scheppen, Valentijn II, 1, 182 en id. I, 2, 1; Encycl. van N.-I. IV, 483. De Oost-Indische Thee-boom p. 12 (van eene wandeling naar Antjöl):

„Ik ben pas hallef weg gekomen,
 Een *orenbaey* had ik vernomen,
 Pagaeyde my van agteren in".
 Daar gaat de auteur in bij een „mooy mes-tiesje boven maten“.

„Zy plaetste my neffens haer zyde neer,
 Schoof haer gordynen toe ter degen“.

(3) Dit schijnt te beduiden: langs den wal (4) varen. Vergeliċk D. 1634 p. 359: „langs de noordeust van Ceram *opstoppen*“; ibid p. 389: „in de wint *opstoppen*“; 1661 p. 313 gebruikt tegenover „t'zeewaert loopen“; 1673 p. 18: „de cust van India *opstoppen*“; 1677 pag. 101 in denzelfden zin: „naer Batavia *opduwen*“; D. 1656-7 pag. 44: „herwaerts *op te douwen*“.

(4) *Preparaat of preparade* is: voorbereidseċ, (5) zie D. 1624 p. 40; 1633 p. 213; 1636 p. 109; 1644-5 p. 103, 280.

(5) D. i.: aangeraakt, evenverneld; zie hierbeneden 23.

(6) Van zċjn vertrek bliċkt niets ult de Resolutiën der Regeering.

(7) Vóór de verzamelwoorden: *partij, quantiteit, menigte* laat het oud-Holl. veelal een uit; zie hierboven 2; D. 1636 p. 4, 38, 43, 144, 151, 187, 228, 242, 293 enz.

(8) D. i.: buiten hetwelk. Zoo *hiertoe* en *daartoe* in den zin van: bovendien, buiten welke, D. 1633 p. 213; 1634 p. 344, 353, 366; 1636 p. 169; 1661 p. 8 D. 1636 p. 198: „tot dese schepen. . . arriveerde noch“, d. i.: behalve; 1680 p. 249: „een erendiebieffi tot hun mondelinge last“, d. i.: buiten en behalve.

(9) D. i.: tijdig; zie B. 34, 4.

(7)

gewaerschouwt (1) ende te bethoonen dat wij hier op hoede sijn, mergen vroegh weder uijt te senden de voormelte twee jachten Sterre ende Cleen Amsterdam sonder cleen vaertuijgh, met ordre om tot bij oosten Indermaijjo op te stoppen ende vandaer dicht langhs de wal te comen affsacken, nevens soodanigen last meer als voorgemelten Silvernagel in dato 22 pas^{te} tot dien eijnde hadden medegegeven, ordonnerende deselve jachten den tijt van twintigh dagen te mogen uijtblijven (2)".

- (8) Den 13 Sept. 1640 schrijven G.-G. en Raden aan den bevelhebber der troepen die Malakka belegeren (Berigten Hist. Genootsch. Utr. VII, 1, 165): „Den Mataram groote devoiren heeft aangewend, Malakka te secoureren en ons van daar (met uit te strooijen Batavia te willen beoorlogen) te willen diverteren. Wij vertrouwen, Malakka gewonnen zijnde, dezen ongerusten gast ons zelve tot vrede zal aanzoecken". Uit Dagr. 1641 p. 343 zien wij dat uit Goa een gezant naar den Mataram was gezonden om te bewerken dat deze
- (9) een inval zou doen in het gebied van Batavia. Kort na de op 15 Januari 1641 gevolgde inneming van Malakka schrijft de Regeering aan Heeren XVII^{en} (31 Jan. 1641; zie Berigten u.s. pag. 224 en De Jonge V, 247): „Den Mataram moet onsen vrunt worden, den rijs (3) in Batavia vercoopen ende desselfs nootwendigheden uijt onse handen halen". Doch dat zij verre van gerust was, zien wij uit de volgende stukken, van welke dat van 2 Juli 1641, verrijkt met diverse fouten, ook is gedrukt bij O. van Rees, Overzicht van de geschiedenis der Preanger-Regentschappen (Verh. B. G. XXXIX p. 41 e. v.).

- (10) *Dagregister 5 Juni 1641.* „Vertreckt Juliaen de Silva, Mardijcker deser

(1) Uitgelaten is *te sijn*, omdat weldra *sijn* volgt, eene soort korthed die vaak aanleiding kan geven tot misverstand. D. 164^a, p. 116: „twee galeijen daervan d'eene door hart weer (*vergaen*) doch 't volck behouden *gebleven was*"; hier vulde Colenbrander ten onrechte *vergaen* in; men moet namelijk in gedachte invoegen: *gebleven was*. Vergel. D. 1636 p. 221: „met Hamsia *aff* en een ander. . . de croone op het hoofd *te setten*". Minder frappant is Valentijn III, 2, 258: „Eenige pickeniers en spatvoerders *welker* punten verguld waren"; V, 2, Japan 66: „Een stedeken, waarin veel leertouwers wonen, *'t geen* zij hier ongemeen wel weten te bearbeiden". Krasser is D. 1680 p. 143: „de te dene rescriptie op (*vil aan: op den brief*) en met de *briefdragers* des Sulthans". Vergel. mijne aantekening bij D. 1679 p. 233: „recommanderende dat zij. . . hun niet tot disputen *sullen hebben in te luten* maer de Javaanze hoofden. . . daarmede gewer-

den" d. i.: daarmede zullen hebben te laten geworden. Zoo vaak met voorzetsels; D. 1657 p. 329: „2 *na* Banda, een Balij ende een Macasser", waar De Hulle ten onrechte tweemaal *na* inlascht. D. 1679 p. 464: „eerst *na* Peguw gevlucht, naderhant ook Tanassery"; 1634 p. 329: „daer*door* meer als (*door*) voorverhaelde proceduren geaffronteert was"; 1657 p. 240: „sedert 't vertreck *van* daer (*van*) de jachten".

(2) Omtrent den terugkeer dezer expeditie vind ik niets vermeld.

(3) De groote aanvoer van Mataramsche rijst (9) te Malakka blijkt D. 1632 p. 117; maar ook nog lang na den val dier stad, D. 1664 p. 481. Hoe men te Batavia van den import van rijst afhing, blijkt uit de uitweiding D. 1637 p. 38 over de rijstcultuur op Formosa, bij uitbreiding van welke men „geen andere coninghen ofte potentaten om rijs (*zou*) behouven te solliciteeren ende oock niet lichtelijk in extremiteit van hongersnoot staen te vervallen".

steede, met een contingh (1) ende 6 Javanen (2) van Bantam nae de riviere van Crawangh, om met deselve als een ingeseten van Bantam te besichtigen wat negrijen (daer sedert eenigen tijt herwaerts veel van gerucht (3) is) boven langhs gem(*elte*) riviere van de Mataramse Javanen gemaect worden ende wat derselver gelegentheijt (4) aldaer sij".

- (11) *Dagregister 2 Juli 1641*. „Soo retourneert meede den Mardijcker Juliaen de Silva, rapporteerende hoe dat met zijn bijgaende Javanen aen de geruchte negrijen op (5) de riviere Craoan geweest ende d'selve ten deelen besichticht hadde, sijnde 9 dagen vermits het vehement afloopen van gemelte rivier in het oproeijen onder weege geweest.

- (12) Het eerste dorp dat hun ontmoete (6) was dicht aen gem(*elte*) riviere gelegen, genaemt Pammaratjangangh (7). Daerinne hadden ontrent 80 à 90

- (13) mannen getelt behalven de vrouwen ende kinderen, maer en vonden daer geen padie (8) bij. In voorschreve plaetse een uijere 3 à 4 toegebracht

- (10) (1) Volgens R. 28 Febr. 1698 zijn *conting's* (het Jav. woord is *koenting*) lichte inl. vaartuigen, kleiner dan *chiampan's*. Veth beweert (Uit Oost en West s. v. *prauw*) dat het is „een groot vaartuig met een schuinseil zeil"; volgens Encycl. van N.-I. IV, 482: „een kleine majang-soort". D. 1678 p. 714 is sprake van *gonting's* met stroozeilen; zie hierboven 3.

(2) De Compagnie noemde allen *Javanen* die tot de inheemsche bevolking van Java behoorden, vergelijk Veth o. l. I, 11 e. v. van den tweeden druk. In de 17e eeuw noemde zij „Javanen" ook de bevolking van de oude Javaansche koloniën; zoo spreekt R. 23 Mei 1656 van „alle *Javanen* . . . 't sij Bantammers, die van de Oost (*d. i. de wetangers, over wie vergel. B. 16, 16*), Baliërs, Palembangers, Jambinesen en soo d'er eenige meer van die landaert wesen mogen". Destijds erkenden Palembang, Djambi en ook Bandjarmasin nog de suzeriniteit van Mataram, zie Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 105 noot 3. Dat onder *Java* in tegenstelling tot Batavia wordt bedoeld het land beoosten de Tjilosari zegt Hooijman, Verh. B. G. III, 2e dr. p. 301 noot. Zoo wordt 't nog wel gebruikt: „ik ga naar Java" zegt iemand te Batavia die naar Samarang zal.

(3) D. 1663 p. 569: „van. . . . werdt niet meer *gerucht*"; 1664 p. 174: „de *geruchte* scheepsmasten"; 1667 p. 366: „seer befaemt ende *gerugt*"; 1672 p. 74: „den *gerughten* oorlogh"; 1673 p. 194: „men *rughte* nu".

(4) Over dit woord zie B. 7, 22.

- (11) (5) Zie hierbeneden 13.

- (12) (6) D. 1669 p. 370: „opdat ons geen ongeluck

ontmoete"; Corn. de Bruin p. 202: „dewijl mij niets *ontmoette* dat opmerkinge verdiende". Zoo zei men ook: iemand zus of zoo *ontmoeten*, d. i. bejegenen, behandelen, D. 1665 p. 325.

(7) Dit zou de plaats kunnen wezen die D. 17, 18 en 27 Febr., 27 Maart 1644 voorkomt onder den naam *Maratjang*, welke blijkbaar dicht bij Batavia lag en daarop handel dreef. Nu vindt men een *Maratjang* even benoorden Poerwakarta; dus zou *Pammaratjangangh* het Tjikao'sche kunnen wezen. Het is echter ondenkbaar dat De Silva in één dag eene bandjirende rivier zoo ver zou kunnen opkomen; vergelijk B. 31, 62. Geographisch hangt inderdaad zijn heele rapport in de lucht, ook omdat de kaarten van 1692 en 1696 de hier vermelde plaatsen aan de Tjitaroem niet aangeven, terwijl toch bij de samenstelling daarvan juist ten opzichte der bevaarbare rivieren naar nauwkeurigheid gestreefd werd. Wel kan De Silva bijvb. op eene vraag: „Wat volk?" tot antwoord hebben gekregen: „Volk van Koeripan", „Volk van Bandoeng" en dus uit misverstand een paar nederzettingen verkeerd hebben genoemd; mogelijk lagen deze in Soemedangan, waarover zie § 288.

(8) Er staat *padje*, wat ik voor de duidelijkheid heb veranderd, ofschoon het woord inderdaad wel zoo uitgesproken zal wezen. Immers bij Bontekoe lees ik van „ryst die nog in den dop was, genaemd *Paedje*" en D. 1629 p. 391 wordt *pagie* in dien zin gebruikt, over welke spelling zie § 2030. Bij Wouter Schouten (o. l. pag. 67) zien wij dat iets wordt gekocht „voor *besjen*"; dit *besjen* echter, zegt hij, was hier in de Molukken „geen out wijf maer out ijsjer dat

- hebbende, waeren opgetrocken ende vonden ontrent $1\frac{1}{2}$ uijre gaens van daer, insgelijcx op (1) voorschreve riviere, een ander dorp genaemt Corupan; daer-
- (14) binnen ontrent 120 man ende 2 groote huijsen, ontrent 10 à 12 vadem lanc ende 2 vadem breed, vol padie (2).
- (15) Alhier remorceerden 3 dagen. Den 4^{en} dach trocken voort (3) ende quamen ontrent een uijre gaens van daer aen een negrije genaemt Bandongh, bestaende uijt 25 à 30 huijsen, daeronder 2 met padie (4), van groote als voors(*chreven*). Voorts met sijn bijgaende geselschap de voorschreve riviere opvaerende, sijn naer een etmael roeijens aen 2 andere negrije gecomen,

de Malaijers met de naem van *besjen* noemen"; dus *bési* werd door onze totoks uitgesproken *besje*; omgekeerd bij Rumphius H. A. V, 330 en 335 *besiens* als meervoud van 't verkleinwoord van 't Holl. *bes*, en zelfs *besie* voor: *beesje* ib. V, 491; zoo dikwijls *briefie* voor *briefje* enz. in de Dagregisters.

(1) Vergelijk D. 1678 p. 71: „Tanjongpoura op de revier van Carwangh"; evenzoo ibid. p. 90; 1679 p. 130. Zoo ook B. 8, 4.

- (14) (2) Dergelijke padischuren in de nabijheid van Batavia werden door de Hollanders, die naar hunne gewoonte (vergelijk de opmerking van Nachod o. l. pag. 396) al wat vreemden deden met hunne eigen belangen in verband brachten, beschouwd als voorraadschuren voor eene tegen hunne hoofdstad af te zenden legermacht. Dat zij in kritieke tijden inderdaad dit karakter droegen, blijkt wel vooral uit de geschiedenis van het tweede beleg door Sultan Agoeng. Niettemin — reeds vóór den Mohammedaanschen tijd vinden wij in een Chineesch bericht omtrent Java gewag gemaakt (zie Groeneveldt, *Notes* p. 17) van door ambtenaren beheerde staats-„granaries", waarin blijkbaar de belasting, bestaande in „the tenth part of their produce" (van welke meer dan 300 ambtenaren boek houden), wordt opgeschuurd, hetzij tot bezoldiging der ambtenaren (die „from time to time products of the soil" ontvangen) hetzij ter verkoop ten bate van den Vorst. Evenzoo handelen de in koper gegrifte, door Brandes T. B. G. XXXII, 343 e. v. besproken Krawangsehe piagem's over vandaar te halen rijst en op te richten rijstschuren, blijkbaar niet als een tijdelijken maatregel (waartoe dan die last in koper gegrift?) doch als eene padjeg-regeling; zie daaromtrent § 109. Zoo spreekt Van Goens (Bijdr. IV, 367) over Tegalwangi's hoofdgeld ad 1 reaal per „huijsgesin" volgens de tjaajahlijsten, hetwelk hij weldra vervangbaar stelde door een rijst-contingent ad „10 (*lees denkelijk: 100, overeenkomstig De*

Jonge VII, 142) groote bossen padij, die op alle dorpen aen 's Koninghs ontfangers gelevert werden ende tot rijst gestampt ende nae de zeehavens op ijder Gouvernement verdeeld" blijkbaar ter verkoop ten bate van den Vorst Te Japara was, zegt van Goens (ib. pag. 350) „des Koninghs rijst-tresoir ende moeten een ijder (*in het onder Japara ressorteerende district*) aldaar present (*d. i. ter plaatse; vergelijk D. 1656/7 p. 229: „alsof ick selfs persoonlijck bij UEd. present quame*") hun gerieff haelen, zonder dat op eenige andere plaetsen (*in dit district*) op straffe van de dood rijst mach vercocht worden, maer moeten hun voorraet alle nae Japara voeren". Uit De Jonge VII, 141 zien wij dat tijdens Tegalwangi te Soerabaja de uitvoer vrij was tegen betaling van uitgaande rechten, maar (ib. 204) dat te Samarang het monopolie van uitvoer werd verpacht. Het was *deze* rijst in de eerste plaats, welke de Comp. op Java inkocht en zich later contractueel gratis deed leveren. Zoo lezen we D. 16 Jan. 1644 dat de Bantammers van plan zijn, een getal „prauwen na Serrabon te senden om de *padijhuijsen*, die den Mattaram daer is hebbende, in den brant te steeken". D. 9 Maart 1644 wijst een Bantamsch afgezant er G.-G. en Raden op, dat er sprake van is dat de Mataram een aanval op Bantam wil doen „langhs 't geberchte, alwaer overal genouch te eten soude vinden, hebbende ooc bovendien al over eenige jaren aen Craoan beginnen provisie van rijst bijeen te brengen", waarop Van Diemen repliceert, dat de Comp. die rijst kan rooven of vernietigen zoodra dit haar noodig dunkt. D. 20 Jan. 1678 zendt Rangga Gempol iemand naar Tandjoengpoera (waar hij toen 't oppergezag pretendeerde te hebben) „met last ons volcq met rijst etc. te spijsen onder d'administratie van Nebeij Wangsa Juda". Is dit de Joeda Bangsa van Brandes' piagem? Zie § 108.

(3) Er staat: *voorts*.

(4) Er staat: *padje*.

(15)

tellende in de eene 200 ende in d'andere 150 man, behalven vrouwen ende kinderen als boven. Alhier vond 7 diergelijke schuieren vol padie (1), maer was d'selve onder heel swart ende meest vergaen.

In dese negrijen brachten 2 dagen toe ende en wilden alsdoen de Javanen niet toestaen verder optrecken ofte de resterende dorpen besichtigen soudon. Den oversten van gem(*elte*) negrije was genaemt Juda Carti (2) ende hadt onder hem ontrent 2000 man (3), daeronder wonende, maer en hadden (16) geen geweer als crissen ende eenige piecken, uijtgesondert den voorsz. Juda Carti (4) daerenboven 2 musquets, hem door eenige Javanen van Bantam vereert. Volgens de verclaeringe der voorsz. luijden soude hun van den Mataram opgelecht sijn, binnen den tijt van 2 jaeren (5) 20 sodanige schueren padie in voorraet te hebben, maer en hadden tot dato niet meer als 17 dittos vol gecreegen.

(17) Terwijle voorsz. Juliaen sich aldaer onthielt, was daer verscheenen Queij Agas Quintal (6), schoonsoone van Serrepada, met 5 continghs, met (18) commissie, den voorsz. Juda Carti (7) aen te seggen, hem jaerlijcx met

(15) (1) Er staat weer: *padje*.

(2) Gespeld: *Cartj*. Voor zoover mij bekend, komt deze naam niet verder in het Krawangsche voor. Later heeten de Tjiasemsche Regenten aldus, d. w. z.: *Kartajoeda*.

(3) Curieus is de overeenstemming van dit getal met het cijfer der later gezonden kolonisten, zie § 109.

(16) (4) Gespeld: *Cartj*. De bedoeling is: behalve dat Joedakarti bovendien twee musketten bezat. Zoo Rumphius H. A. V, 113: „Het vleesch leijd er los om *behalven* in 't kuiltje met een kleene ader vast", d. i.: behalve dat het. vast ligt. Vergel. D. 1629 p. 359: „van d'onse isser niet een duijtsman gequetst, *witgesondert* een Chinees ende Mardijcker bleven doot".

(5) De bedoeling schijnt te wezen, dat na zekeren tijt, benoodigd tot den aanleg van sawah's, padjeg zou worden geheven tot een zeker bedrag, voldoende om 20 loemboeng's van bepaalde afmetingen te vullen, d. i. zeker aantal bossen per tjatjah.

(17) (6) Kiai Agoes Kentol. Volgens Mr. L. W. C. van den Berg (De inl. rangen enz. p. 4) is Agoes het Soend. woord voor 't Jav. *Bagoes*, een titel die bij wijze van persoonlijke onderscheiding door iemands omgeving te zijnen opzichte wordt gebezigd. Van Sevenhoven zegt in zijne Beschrijving van de hoofdplaats van Palembang (Verh. B. G. IX, 65): „*Key-agus* zijn zonen van Mantries en uit den laagsten stam van Radeens met de volksklasse" (dus de titel schijnt evenals andere in waarde gedaald

te zijn). *Kentol* is (Van den Berg pag. 14 noot 2) een „Javaansche beleefdheidstitel", die echter oudtijds veel hooger moet zijn geweest (vergel. B. 16, 36), althans volgens De Jonge (V, 232) spraken anno 1637 G.-G. en Raden zelfs den Bantamschen Sultan aan met den naam *Kieij Intol* Wansa Diepa; vermoedelijk echter vergist zich De Jonge hier (wellicht wordt de hier beneden genoemde Wangsadipa bedoeld).

Sarapada te Tegal was blijkens een brief van G.-G. en Raden dd. 28 Dec. 1636 (De Jonge V, 229, 237) dezelfde persoon die a° 1629 onder den naam Warga door Coen werd gevangen genomen (ib. pag. 146, 148; deze kwam D. 22 Juni 1629 van Tegal als spion van den Mataram, omdat hij bij Coen zeer in gunst stond; dit zal wel niet de Kiai Agoes Warga zijn die in 1619 Shahbandar te Jacatra was, C. D. p. 152), den aanslag van Mataram op Batavia verried en in 1630 werd vrijgelaten en met eene zending naar Mataram belast (De Jonge u. s. pag. 171). Hij komt D. 12 Mei 1636 te Batavia als briefdrager van den Regent van Tegal; D. 18 Aug. en 17 Nov. van dat jaar in dezelfde qualiteit namens den stadvoogd te Mataram. Later werd hij zelf Regent van Tegal; in die qualiteit durft hij D. 28 Aug. 1641 in een schrijven vandaar den G.-G. als „broeder" aanspreken. D. 19 Maart 1644 komt van Tegal bericht dat aldaar overleden is „*Sarapada*, gouverneur van gemelte haven wegen(s) den Sultan Mataram".

(7) Gespeld: *Cartj*.

(18)

geseijde dorpen soude opbrengen d'somme van 400 realen van 8^{en} ende dat alsdan hunne peper, padie (1) ende rijs als andere waeren aen die van Bantam als Batavia soudén mogen venten (2).

- (19) Nac 't seggen van gemelte Juliaen (3) soude aldaer over de 8000 gantang peper, voor desen daerontrent in 't geberchte geplant, in voorraet leg-
 (20) gen, die den Mataram voor zijn reeckeninge te vercopen gelast hadde (4).
 Soo wierd aldaer oock reedelijcke quantiteit cassomba (5) gewonnen, ende
 (21) soude men langhs een brede heerenstraet (6) van gem(elte) negrijen naer den
 Mataram connen reijsen; maer was ordre gegeven dat seecker dorp, genaemt
 (22) Siassam, bij oosten de riviere Craoan gelegen, opgebroocken ende de

(1) Gespeld: *padje*.

(2) Vermoedelijk is dit een voorstel om de uitvoerrechten (die in bovenvermeld Chineesch bericht eveneens reeds worden vermeld p. 16) te vervangen door eene vaste jaarlijksche betaling. De Tjitaroem-monding behoorde dus toenmaals onder de shahbandarij Tegal, of beter: zij maakte met Tegal deel uit van de westelijkste der twee shahbandarijen waarin de noorderstranden waren verdeeld, § 110.

- (19) (3) Dit is een van de zeer talrijke voorbeelden dat een Europeaan (eigenlijk was De Silva dit niet) in Indië met zijn voornaam wordt aangeduid. De rang van den persoon deed daarbij zoo weinig af, dat bij Bontius (Ilist. Nat. p. 55) zelfs de G.-G. (vermoedelijk De Carpentier) wordt aangeduid als „Heer Pieter”. Zoo correspondeert anno 1617 (Tiele, Bouwstoffen I, 208) de Gouverneur van Ambon met XVII^{en} over zekeren Gasparus, die de predikant Gaspar Wiltens blijkt te wezen. Zoo heet anno 1618 (De Jonge IV, 96) zeker Op- perkoopman eenvoudig: Cornelis; zoo kent de Sultan van Ternate den Landvoogd Verspreet alleen onder de benaming „President Abram” (Valentijn I, 2, 329), de Vorst van Boeton den Gouverneur van Ternate alleen als „den heer Robertus” (Padbrugge, D. 1680 p. 236), de Soe- nan zekere officieren alleen als „Caspar” en „Willem” (D. 1680 p. 172, 176), en Valentijn zeker Chirurgijn alleen als „Meester Jozeph” (IV, 2, 115). Vooral in inlandsehe stukken worden onze Hollanders der 17e eeuw dikwijls alleen met den voornaam, den eenigen welken de In- lander te hooren kreeg, aangeduid. Zoo vinden wij in brieven van Inlanders D. 1618 p. 18 „capiteijn Jan ende den coopman Abraham”; 1661 p. 72 „anaehoda Cornelis”, „nachoda An- dries”; 1668 p. 201 „capitain Jantje” (de On- derkoopman Jan de Harde); vandaar ook dat in de Relation ou Journal enz. (1677) Van Goens

de oudere, destijds Raad van Indië, steeds alleen „Rielof” heet; uit de omstandigheid dat *Jacques Lefebvre* in de Babad Tanah Djawi alleen als *Djakoewes* wordt aangeduid (T. B. G. XLIV, 287) schijnt te blijken dat veelal ook enkel de voornaam werd geschreven, want *Djakoewes* kan alleen eene transcriptie zijn. Zie verder de personalia van Muller en Van Happel, en de opmerking I, 209 noot 3 over bijnamen.

(4) Wanneer men deze 8000 gantang peper (20) opvat als 's Vorsten bedrag aan padjeg, dan wijst dit op eene belangrijke pepercultuur in de Krawangsche (en Preanger?) landen, vooral ook in aanmerking genomen dat de zoogenaam- de „berg”-gantang veel grooter was dan de Bataviasche (zie B. 50, 15). Ja, men krijgt dan bij naciijfering een peperoogst, zóó verschillend van dien der Compagnie (vergelijk § 624) dat men eerder zal moeten aannemen, dat de Ma- taram de hand legde op de gansche opbrengst. Dit begint dan famous te lijken op eene vóór- Nederlandse dwanglevering van een uitvoer- product; zie § 299.

(6) Rumphius (Herb. Amb. II, 104): „de kos- telijke purper verwe, *cassombo* genaamt, de- welke gemaakt werd van droge bloemen des *Carthamus* of *Cincus*”. Deze „Indische *Cnicus*” wordt door hem beschreven ib. V, 215 e. v.; de *kasoemka kling* ib. II, 79; zie ook C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing p. 253; 254; Gres- hoff, Nuttige Ind. planten p. 49 e. v. De teelt van kasoemba wordt in het rapport van 1686 (van Claes Hendriksz en Jan Carstensz) in alle oostelijke regentschappen der Preanger, ook Soekapoera, vermeld onder de middelen van ernering. Vergelijk B. 21, 9.

(6) Hugo de Groot (Inleidinge tot de Holl. (21) rechtsgeleerdheid, Arnhem 1695, I, 95): „*Here- wegen* zijn wegheñ ghemeeñ voor al het volck, die bij ijder een ghebruict mogen werden: waer van de vruchten de graeflickheid toekomen”.

riviere af aen Tanjonghpoura (1), daer d'onse voor desen een houthackerij
 plaegen (2) te hebben, gebracht soude worden, omme aldaer joncken als an-
 dere nieu vaerthuijch op te setten; daer die van voorschreve dorp Siassam,
 uijt vreesse van ons volck t'eeniger tijt overvallen mochten werden, ten eer-
 (23) sten swaricheijt in gemaect hadden, maer waeren door den geroerden (3)
 Qucij Agas Quintal verseeckert (4), verclaerende dat Sarrapada, sijn schoon-
 vader voorn(ocm)t, eerstdaechs op Batavia comen ende met de Hollanderen
 vrede maecken soude, hoewel (dus)danigen vrede niet langer als twee jaeren
 (24) uijtterlijck soude connen duijeren, alsoo tusschen hun Mahomettisten ende de
 Caffers (hoedanich de Christenen intituleeren), goene vrede bestant (5) wesen
 ofte langen tijt gehouden worden can. Over de creeck van Tanjonghpoura
 voorschreve hadden een touw geschooren (6), om die van Bantam den

De Lat. term is volgens hem: via publica, in tegenstelling tot de via vicinalis of „buiweg", die 't eigendom is van „verseide buiren t'samen". Het woord *heerenweg* sluit dus niet per se in dat die breed en ruim is. Omtrent den Krawangschen weg zie § 2274.

- (22) (1) Men moet dus concludeeren dat Joedakarti's dorp boven Tandjoengpoera lag. Ook bij Rumphius (H. A. V, 314) leest men dat de keladi groeit „aan vette gronden"; ib. V, 344: „aan een eenzame hoek". Vergel. B. 5, 28 en 29.

(2) Zooals Vondel's Roskam zegt:

„Of 't ging als 't *plagh* te gaen, wat zou men lants bezeilen!"

Vergel. B. 45, 23.

- (23) (3) „Van iets *roeren*" is: melding maken van; zoo bij J. A. Grothe, Archief voor de geschied. der oude Holl. zending (Utr. 1884—1891) VI, 8; W. Schouten I. 303: „de tegenwoordige toestand van Ceylon te *roeren*"; D. 1636 p. 169: *voorgeroerd*, d. i. bovenvermeld; 1641 p. 385: *meergeroerd*, d. i. meergemeld; 1648 p. 48: „daervan (*wij*) hebben *aengeroert*", d. i. melding gemaakt.

(4) D. i.: gerustgesteld; zoo B. 6, 15; C. D. p. 244: *versekeringe*, d. i.: geruststelling.

- (24) (5) Zooals Wouter Schouten zegt (I, 30): „In 't moije weer was 't bootjen noch wel een weijnigh *bestant*". Overigens is dit voorbeeld en de andere, opgenoemd in Exeurs 20, niet precies als in onzen tekst. Vergel. W. Schouten I, 63: men moet varen voor den wind „want anders en konden wij niet een oogenblik *bestaan*" d. i.: in leven blijven. Evenzoo D. 1678 p. 310 onderaan.

(6) Onder dit *touw* versta men eene rotan, zooals Rumphius deze herhaaldelijk noemt

(bijvb. H. A. V, 102: „Het regte *touw* hetwelk men rottang hiet. . . dit *touw* loopt de hoogste boomen op"); ook *zeel* gebruikt hij in denzelfden zin (ib. V, 10) en *scheren* vindt men bij hem V, 104 in de beteekenis van spannen, bijvb. van gespleten rotan voor stoelzittingen e. d.; vandaar de *schering* bij 't weven. Derhalve: er was eene rotan gespannen over de monding der Tjibehet als waarschuwing aan de daar gevestigde Bantammers om er niet uit te komen. Zoo zegt een stuk van 1643 (Heeres, Bouwstoffen III, 139) dat de Manicabers, d. i. de bewoners van Menangkabau, met Djambi twist hebben en dat daarom „de *rottangh gespannen* ende 't afcomen daerdoor verhindert bleeff", namelijk van peper uit de bovenlanden de rivier af. D. 1636 p. 85: te Palembang komt geen peper „van boven alsoo de *rottangh* noch *gespannen* bleeff"; er is iemand heengezonden „om deselve los te krijen"; ibid. p. 254: te Djambi zal genoeg peper zijn „bijaldien de *rottangh* tijdelijk boven opengaet". Dat hetzelfde nog heden bij de Dajak's geschiedt, kan men zien bij Dr. C. A. L. M. Schwaner (Borneo II, 148), die aanduidt dat de afsluiting wordt aangebraeht bij de monding eener rivier, en wel naar aanleiding van 't overliden van voornamen leden der hoofdenfamilie; dat voorts dit pamali kan worden afgekocht en daardoor aanleiding geeft tot groote knevelarij. Eene afbeelding van eene over de rivier gespannen rotan met daaraan hangende waarschuwende symbolen bij Dr. A. W. Nieuwenhuis, In Centraal Borneo, Leiden 1900 II, 83. Zie ook H. Ling Roth, The natives of Sarawak, Londen 1896 I, 159 en het Maleisch woordenboek s. v. *gawar-gawar*.

(25) toeganck te beletten, hebbende Queij Wanghsa Diepa (1) reede sijn volck, om een mast voor sij(n) galeije te hacken, derwaerts (2) gesonden gehadt (3), dat die van de oost niet wilden toestaen, soodat den gemelten Wanghsa Dipa eijndelijk een mast coopen ende daer 10 realen voor hadde moeten neederleggen. Ende soude volgens gem(elte) rapport ten voorschreve plaetse groote quantiteit schoon quieti (4) hout te becomen sijn, sooveel men in 2 à 3 dagen soude connen door reijssen, ende daeronder veel schoone groote balcken.

(26) Voorschreeve Juliaen was in alle dese negrien wel bejegend ende van ijder, selfs den geseijden Juda Carti (5), vrundelijk onthaelt geweest, ende had allesints (6) groote meenigte vrouwen ende kinderen gevonden. Tot wat eijnde de Sultan Mataram deselve aldaer, soo naebij Batavia, geplant (7) moet (8) hebben, heeft grootelijcx sijn bedencken".

(25) (1) Volgens D. 1631 p. 49 en 1640 p. 166 was deze shahbandar „off Tommagon" te Bantam.

(2) Vermoedelijk naar de houtkapperij.

(3) Voorbeelden van dit overtollige *gehad* zijn bijv. D. 1661 p. 88: „die zij hebben vermoordt *gehad*"; 1663 p. 662: „met denwelcken de Comp^e. lange jaaren gecorrespondeert heeft *gehad*"; 1677 p. 36: „hij gaerne hadde gesien *gehad*".

(4) Gespeld: *quieti*. Later gewoonlijk *kiaten-hout*, eene uitspraak, ontstaan uit de schrijfwijze *ki* (Soend.: boom) *jati* (oude spelling van djati). Vergelijk Veth, *Uit Oost en West* s. v. en Rumphius *Herb. Amb.* III, 34 e. v. De spelling *kiati* bij Bontius, *Hist. Nat.* p. 107.

(26) (5) Gespeld: *Carti*.

(6) Dit beduidt: overal, het Fransche *en tous sens*. Zie D. 1624 p. 25: op een schip worden door vijanden „de luijken *alsins* besett"; 1657 p. 209: een bericht dat in de Ommel. geen vijanden zijn gezien „maer *allesints* wel inlandse natiën op Batavia thujs hoorende"; 1675 p. 105: „ten platten lande stonden de velden nu *alsins* onder water"; 1679 p. 536: „al-tijt en *alsins*"; Groeneveldt o. l. pag. 152: „daer soo op de mueren als den wech *allesints* soldaeten waeren gestelt". Van tijd beduidt het: steeds; zoo D. 1644 5 p. 97; ib. p. 125 tegenover „noljt"; zie B. 20, 24; en § 449, 680

(7) Men vergelijk D. 1637 p. 182: „Tarnatannen, bij den Kimelaha aldaer *geplant* om. . ."; D. 1641 p. 184: „daerop Deense vlaggen ende eenigh van haer volck *plantende*"; ook de uitdrukking „eene vaste colonie in dese gewesten te *planten*" D. 1680 p. 306; Kron. *Hist. Gen. Utr.* 1853 p. 119, 132; en: eene streek „met volck *beplanten*", R. 12 Mei 1679. Zoo ook: geschut *planten* e. d.; „de Kercke *planten*" Grothe V, 9; „een vaste borgerie *planten*" *ibid.* 41; D.

1663 p. 698: „de staepel van 's Comps. negotie was op Sillida *geplant*".

(8) Wij zouden zeggen: *mag*. Vergelijk B. 23, 135 en § 697. Een stuk van 1602 (Bijdr. en Mededeel. *Hist. Genootsch. Utr.* VI, 229): „Is goetgevonden eenen aen landt te senden om aldaer te vernemen wat het *moeste* (d. i.: *mocht, kon*) voor een plaets wezen". In den wenschenden zin bij Huijgens, *Batava Tempe*:

„Even lange *moet* ghij dueren

Als de Werelt Werelt zij,

Lancksam *moet* u wedervaren

't Slijtigh knagen van den Tijd".

Zoo D. 1624 p. 10: „de Javanen riepen dat sij *moesten* haram (dat is vervloekt) wesen bijsooverre" enz., d. i. dat zij zelve vervloekt mochten zijn, indien. D. 1640 p. 39: „dat Godt *moste* verhoeden" d. i.: wat God moge verhoeden. Zelfs voor: verlof hebben om (vooral in verband met eene ontkenning). Van Mandelslo (o. l. pag. 43): „Daar *most* man noch vrouw met schoenen aan de voeten, maar barrevoots, tot dezen heilighdom gaan". Rumphius (H. A. VI, 214): „die geen particulier perzoon voor zig zelfs bewaren *moet*, maar moet ze aan Konings officiers geven". Een voorbeeld van het tegenovergestelde geeft Valentijn (IV, 1, 125): „Met last, dat hij 't hoofd van Soerapati bekomen *mogt*", en een voorbeeld dat beide synoniem worden gebruikt een stuk van 1679 (De Jonge VII, 2): „Onder conditie dat se hen niet dan met den landbouw sullen *moeten* erneren ende in geenerlei wijze *mogen* ter zee vaeren". Een stuk van 1625 (Grothe VI, 21) spreekt van een besluit „dat den sabbath van alle *mach ofte moet* geviert worden". In het Kern-album (Leiden 1903 p. 27) vindt men eene bijdrage waaruit omtrent het Duitsche *müssen* dezelfde wijde en varicerende beteekenissen blijken.

- (27) Wat deze laatste woorden aangaat, dat gansche jaar bleef te Batavia ongerustheid bestaan, wat de Mataram nu weer in zijn schild zou voeren. Een curieus bewijs is deze aantekening:

Dagregister 10 Augustus 1641. „(Dezen dag) hebben d'Chinesen een Javaen buiten de stadt in 't suijckerriet gevonden ende binnengebracht. Den Gouverneur Generael deed denselven examineeren waer van daen gecomen mochte zijn (en) off bij den vijandt ooc eenich attentact gepractiseert wierd, maer en conde men noch bij minne noch bij dreijgementen ofte pijn daer geen recht bescheijt uijt krijgen, als dat van d'een off d'ander plaetse wechgelopen ende door 't bos herwaerts gecomen moste wesen”.

- (28) Dat arme Soendaneesje („zij zijn direct confus en welke taal zij spreken is mij onbekent” zou anderhalve eeuw later de goede Baane nog zeggen) zal wel in het kettingkwartier terecht zijn gekomen als belooning voor zijne nieuwsgierigheid om de stad der Hollanders te zien.

Gaandeweg evenwel begreep de Regeering dat zij zich noodeloos bezorgd had gemaakt: den 12 December 1641 schrijft zij naar Nederland (De Jonge V, 253): „Sabadangh ende Oecker heeft (*hij, de Mataram*) weder doen bevolckeren ende omtrent Crawangh veel rijs doen planten, daervan den Bantammer vreemde bedenkingh heeft ende is gestadigh in 't velt op de wacht. Wij hebben de gelegentheijt mede doen visiteren ende bevonden als in ons journael onder dato 2 Julij (*d. i. De Silva's rapport*) is aengetogen. Alles sal in roock verdwijnen”. Dat omgekeerd den Sultan van Bantam de vrees voor de Comp. om 't hart was geslagen na de verovering van Malakka blijkt D. 1641 p. 445. De bedoeling der Regeering na Malakka's verovering was (Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 281) „de Javanen van Malacca te diverteren en naar Batavia te trekken, maar de Maleijers en de inwoners van Borneo's noordzijde enz. naar Malacca”. Zoozeer gaf de zorg voor den rijstaanvoer naar hare hoofdstad den toon aan bij de verhouding der Compagnie tegenover den Mataram.

- (29) In 1644 schrijft de Regeering naar Nederland (Heeres, Bouwstoffen III, 197): „'t Is seecker, soo Java sijn gerieff ongemolesteert in Malacca als bij (1) den Portugees conde halen, den handel van Batavia stont geheel te vervallen”, en in 1647 (*ibid.* p. 345): „dat de conquiste van Malacca al een van de principaelste instrumenten is geweest dat den Matteram heeft doen resolveren met ons in vrede te comen”, namelijk door 't contract van 1646, hetwelk de opvolger van Sultan Agoeng zich gehaast had met de Comp. te sluiten.

- (29) (1) *Bij* beduidt: ten tijde van; zie D. 1604 p. 450: „die vaert *bij* de Portugesen altijt open geweest was”, d. i. in den tijd der suprematie van de Portug. CD. 322: „*bij* de Nederlanders”, d. i. tijdens 't (nu geëindigd) bestuur der Nederl. Vergelijk ook D. 1680 p. 287: „*bij* 't gebied van den Tartarische Keijser over 't rijk van China”, wat synoniem is met *ib.* p. 282:

„soolange den Tartarischen Keijser in 't rijk van China heeft geheerscht”. Voorts D. 1641 p. 252: „*bij* dese tijden”; 1643 4 p. 91: „*bij* de heer gouverneur Speults tijt”; 1657 p. 123: „*bij* deese Bantamsen oorlogh”; „*bij* heete dagen” zegt Rumphius H. A. V, 53; „*bij* diere tijden”, *ibid.* V, 441; zie voorts B. 20, 26.

BIJLAGE II.

TOCHT NAAR MEESTER CORNELIS IN DEN BANTAMSCHEN OORLOG

1656.

- (1) *Dagregister 13 December 1656.* „Den vacndrager Pieter Teunisse trock heden onder goet convoj met 70 of 80 slaven uijt om palen, stutten en ander houtwerck te gaen haelen boven omtrent de thuijn van den proponent Mr. Cornelis Scnen (1), dicht bij de Groote riviere, alwaer goede quantiteit schoon hout te becomen en gemackelijck aff te brengen is, sijnde de meeninge hun aldaer te begaggeren, wat te munieren (2) (en) met etlijke steen- (3) of andere lichte stucken te voorsien”.

Dagregister 18 December 1656. (Bericht dat door eene Bantamsche bende een aantal menschen bezuiden de stad zijn weggevoerd).

- (2) „Op dese tijdinge hebben Haer Ed. terstont, uijt bedencken (indien het waer is) dat de Bantammers wel mochten naer onse houthackerie trecken ende ijets daerop attenteeen, den Amboineesen capitein Raadje (4) met sijn bende en boven 50 Javanen, die der reeds sijn, noch gelijk getal

(1) (1) Een Inlander van Banda Neira, over wien later een en ander te zeggen zal zijn. Het heet dat alleen intrigues hem verlienderden predikant te worden Zijn erfbrief dateert pas van 7 Oct. 1661; hij vroeg dien dus eerst aan, nadat het land in ontginning was gebracht.

(2) Dit schijnt te beduiden: versterken. D. 1672 p. 275: iem *municeeren* met een schrijven, is het: voorzien.

(3) D. 1677 p. 54 wordt naar ons leger op Java gezonden een „ijlere *steenstuck*” met 200 „*steenkogels*”. Deze steenen kogels kwamen van Cormandel, D. 1666 p. 182; 186; het waren „sehrootkogels” D. 1674 p. 50, maar D. 1625 p. 168 vinden wij een Portugeesch schip dat stee-

nen kogels schiet „van 10 duijm diameter”.

(4) Blijkens R. 15 Aug. 1656 was de Am- (2) bonsche „Orangcaij Tohalille, geseijt *Capitain Radja*”, die in de „Oostersche quartieren” onder Arnout de Vlamingh groote diensten had bewezen, met zijn volk door dezen naar Bantavia meegenomen; hij met de zijnen erlangen thans een vast traktement met rijstrantsoen. In den loop van dat najaar werden zij herhaaldelijk als lichte troepen tegen de Bantammers in het veld gebracht. Over hem zie ook L. Bor o. l. p. 219. Rumphius (manuser. Amb. Historie) noemt hem „een kloeckmoedig zoldaat” en „van zoodanigen inborst dat hij gestadigh in oorlogh moeste gebruikt werden”. D. 1661 p. 134 wordt zijn dood vermeld.

commanderen laten, om morgen met den dach derwaerts te marcheren en ons volck aldaer te beter te verseecken".

- (3) *Dagregister 21 December 1656.* „Heden zijn de Heeren Raeden Cunaeus en de Vlamingh met proper geselschap uijtgereden naer onse hout-hackerie boven aen de groote riviere, alwaer alles in goede standt en vrede mitsgaders ons volck en ommeslach seer wel verseeckert vonden, sijnde daeromtrent geen onraedt altoos (1) vernomen".

- (4) *Dagregister 24 December 1656.* „Heden nae den middach is Compagnies geweldiger Leendert Cornelissen van Nieucoop in 't wederkeeren met 2 sijner kaffers (2) van onse houthackerie boven aen Jacatra's riviere (werwaerts hij door ordre van den E. fiscael om een vagebont van daen te haelen uijt-

- (5) gegaen was) omtrent de plaetse Valckenburgh genaemt door de Bantammers onvoorsiens besprongen, met 5 groote wonden omgebracht en gekortoordt (3), sijnde d'eene kaffer mede achtergebleven, soodat zijn macker, die 't voorstaende is comen rapporteren, met bijvoeginge dat den vijandt daeromtrent eenige hondert sterck te wesen scheen, niet en wist te seggen waer denselven

- (3) (1) Dit *altoos* versterkt de ontkenning. D. 1664 p. 172: „geen talen *altoos*"; 1673 p. 208: „geen kleeden *altoos*"; 1674 p. 221: „geene *altoos*"; 1675 p. 28: er vertrekt een schip „sonder eenige ladinge *altoos* mede te nemen"; 1677 p. 215: „niet *altoos*", d. i. geheel niet. Zie ook B. 22, 76.

- (4) (2) Oorspronkelijk beduidt dit inderdaad bewoners van Z. Afrika. Zoo staat D. 1636 p. 226 dat de Papoeas zwart zijn „gelijk de *caffers* van Angola". Vandaar schijnen ze als slaven door de Portugeezen te zijn vervoerd. Canter Visseher o. l. pag. 76 zegt dat te Goa veel vaart op Mosambique is, vanwaar „veele slaven of *kaffers*" worden aangebracht; zoo vermeldt D. 1634 p. 244 „eenige hondert *caffers*" te Goa, toebehoorend aan particuliere personen, en Canter Visseher p. 72 deelt mee dat de Portug. te Goa zich pajoeng's boven 't hoofd laten houden door „*kaffers*". Ook werden zij elders gebracht. Zoo hebben D. 1626 p. 282 Portugeezen te Makassar „*caffers*" in dienst; vergelijk D. 1633 p. 141. Hunne lichaamskracht maakte hen bijzonder geschikt voor politie; daardoor ging 't woord eenvoudig gerechtsdienaer beduiden. Zoo spreekt D. 1634 p. 240 van „de *caffers*" van den Sultan van Atjeh, in dien zin; bij Grothe III, 100 zijn anno 1636 „onse *caffers*" de beulen op Formosa. D. 1657 p. 296 wordt gesproken van „de *caffers*" van den Raad van Justitie te Batavia.

In de Relation ou journal d'un voyage fait aux Indes Orientales, Paris 1677 p. 248 worden de Bataviasche „*caffres*" aangeduid als „des batteurs de pavé ou archers", dus vergeleken met de politie te Parijs. Deels zijn dit Afrikanen. Zoo vermeldt eene obligatie Huijsman 20 April 1660 drie „*caffers*" van den „capiteijn geweldiger" te Batavia, allen „van Mosambique". Ook Schweitzer zegt (omstreeks 1680, o. l. pag. 355) dat de Bataviasche gerechtsdienaers en beulsknechten allen „Guinetsche *caffers*" en (p. 358) „*caffers* van Angola" zijn. Maar reeds D. 1668 p. 37 vinden wij een „Alexander van Bengale, *caffer* van den heer landdrost"; in eene notarieele acte van 1742 drie „*caffers*" van den Landdrost, één een Baliër, één een Boeginees, één van Soembawa. Synoniem met dit woord is dus D. 1677 p. 250 „oppasser"; ibid. p. 419 „racker"; P. II, 512 „swarte dienaers der officieren van de Justitie". Wanneer wij D. 1668 p. 233 lezen van „een *caffer*, toebehoorende juffrouw Truijtmán", dan zal dit wel een heusche Afrikaan zijn.

Uit het bovenstaande blijkt dus dat de noot van Heeres bij C. D. p. 330 „Habbassys ofte *Caffres*" in Bengalen, als slaven der Nederlanders, de plank mislaat; bedoeld worden wel degelijk Afrikanen.

- (3) De Resolutie zegt: „met vijf sware wonden van 't leven en voorts van beide zijn ooren berooft".

bevaren (1) ofte wat hem verder overcomen was. Op dese onverwachte tijdinge hebben Haer Ed., becommert wesende voor ons volck aen voorschreven houtkapperie, die besijden 100 Javanen en de bende van capiteijn Raadje maer 70 of 80 Duijtsche coppen sterck sijn, gersolveert morgen metten dach derwaerts te laten uijttrecken 400 uijtgelesene soldaten nevens 's Comp^s ordinaire ruijterie, de wijcklieden van Jan de Brito (2) en andere vrijwillige meer, wel voorsien van ammonitie van oorloge, en alle gestelt onder 't gesach en conductie (3) van de heer Arnold de Vlaminch van Oudtshoorn, hiertoe versocht, op hoope en insicht dat den vijandt achterhaelt werdende sal connen geslagen of immers (4) die van d'houthackerie ontset werden".

(7) *Dagregister (zelfden dag)*. „'s Middernachts ontfangen Haer Ed. een brief van ons volck, begaggert liggende bij de houthackerie bovengenoemt, waeruijt verstonden dat voorleden middach, sooals se uijt hun werck gescheijden (5) waeren, den vijandt seer stoutelijck hare pagger van 2 sijden (te weten van de Jaccatrasede kandt en van over de revier) hadde aengetast, maer afgeslagen werdende, boswaert in de wijck genomen, sijnde tamelijck van schietgeweer voorsien geweest en in 2 troupen (als gesecht) verdeelt, edoch niet wel te weten hoe sterck, omdat de ruijchte het gesicht benam. Van d'onse waren der in dat schermutsel twee gequetst geworden, den opsiender onser Javanen aen Rijswijck (6) in den arm en een swart aen 't hooft, sijnde ongetwijffelt van de Bantammers al eenige gesneuveld, immers had m'er 2 (8) of 3 sien afdragen. Twee onser Javanen (uijtgeweest om ijets in 't bosch voor de mondt te soecken) waeren op het schieten aen weder bij ons gros gere-tireerd, refererende dat noch een partie behalven voorschreven bespringers achter in 't bos hadde bedeckt gelegen, waeruijt men praesumeerde dat dese maer gecomen moesten sijn om te recognosceren ende de gelegentheijt van

(1) Zoo Dagr. 1641 2 p. 79: het is onbekend waar zekere gelden „bevaren moghten wesen”; D. 1661 p. 74: waar zekere muskus „bevaren” is enz.

(6) (2) Een Mardijker van Cochín, die een schip bezat en handel dreef, wijkmeester buiten de Diestpoort; onder hem staan D. 1659 p. 62 de aldaar woonachtige Maleiers, Baliërs en Javanen. Hij stond in relatie zoowel tot Meester Cornelis (wiens zoon Zacharias Senen getuige is van 't testament zijner weduwe, Reguleth 15 Nov. 1686) als tot F. H. Muller (want in dat testament heet Barbara Itchemon, weduwe van Harmen Christ. Meerpoel en dus Muller's schoonzuster, hare dochter).

(3) Over dit woord zie I, 239 noot.

(4) D. i.: tenminste. D. 1641 p. 187: „in Bengala *immers* sooveel als in Palliacatta”; p. 311: de Engelschen „*immers* soo graegh als eenige natie”; p. 432 „geene ofte *immers* weijnige contanten”.

(5) D. i.: met hun werk uitgescheiden. D. (7) 1634 p. 362: „*nijt* het maecken van linnen waeren deselve heel *gescheijden*”; evenzoo D. 1667 p. 247; 1680 p. 130.

(6) Denkelijk dezelfde als Christiaan, vermeld D. 1659 p. 21 en 22. D. 1661 p. 69 sorteerden de „Javanen bij de revier Crocot onder Christiaan en luitenant Wangsa Joeda”. Een notarieel stuk (attestatie Huijsman 10 Aug. 1659) noemt hem Christiaan Woutersz en zegt dat hij in 1656 op Ambon was.

de onse af te kijken, want (1) se naderhandt haer noch altemet verthoonden, oversulcx ons volck hun tegens morgen uchtent noch een attaque toeleijden en ingevolge niet en dorsten de neus buijten de pagger steecken, veel min in de bosschage weder aen 't werck gaen ofte prauwen afladen, weshalven Haer Ed. ordre cito cito wilden verwachten.

Den brief was door niemandt onderteeckent (2), maar (soo se te kennen gaven) bij den vaendrager Pieter Theunissen van Haerlem en de verdere officieren goetgevonden alsoo te schrijven.

- (9) Ende was remarquabel 't geen s'er in een postscripto bijvoechden, dat se namelijk gisteren op den helderen middach in de lucht naar 't zuijdoosten gesien hadden een groot wit cruys en weder 's avonts omtrent ten 8 ueren in 't westnoordwesten, ende dat wel een uere langh. Wat dat beduiden mocht waer d'Almogende bekent, doch hadden de Javanen haer daerop terstondt gewaerschout wel op hoede te wesen, alsoo sij 't voor een seecker teecken van baccaleien hielden".

- (10) *Dagregister 25 December 1656.* „Met den dach is d'E. Heer de Vlammingh met de gecommandeerde troupen volgens d'hesterne (3) resolutie in goede ordre naer buijten gemarcheert".

(*Zelfden dag*). „Onderwijlen verscheen hier uijt onse houtkapperie, alwaer men nu van 's vijands gesicht en vrees (4) vrij was, den vaendrager Pieter Theunisse bovengemelt, eenige vaertuijgen met palen geladen afbrennende. Hij wist te relateren, besijden 't geen aen Haer Ed. uijt hun pagger

- (11) geadviseert hadden, dat wanneer de Bantammers de tweede mael, seijdt' hij, aenvielen (want s'en deden 't aen geen 2 kanten seffens) hij om sijn volck te couragieren met een trompet liet opklincken, op welck geluijdt den vijandt, wanende wellicht onse ruijters achterher te krijgen, terstont verstooff sonder weder voor den dach te comen, latende behalven eenige afgedragene 2 haerer

(8) (1) D. 1628 p. 341: „want wij. . . cooppen moeten"; 1661 p. 109: „want hij voorgelagen heeft"; 1680 p. 393: „ende want hij" enz. Evenzoo Rumphius H. A. I, 129; II, 110; 181 enz.

(2) Om de eenvoudige reden dat Pieter Theunis geen schrijven geleerd had; zie zijne personalia I, 269.

(10) (3) Latijn *hesternus*, van gisteren. De Dagregisters van 1656 en 1667 vertoonen verscheidene van die Lat. woorden; p. 25: „sijn *vespertine* wedercompste"; p. 20: „*expisceren*"; p. 67: „die *propinque* wachtplaats". Evenzoo die van 1625/6; p. 140: „*gratificeren*"; p. 152:

„*removeren*"; p. 170: „*adjument*"; p. 185: „*sepulture*"; p. 192: „*op een subit*"; p. 203: „in *arcter* confederatie"; p. 225: „*ingravesceren*"; p. 228: „*compelleren*"; p. 233: „*coalesceeren*". Dit zijn geene gewone basterdwoorden maar eigengemaakte van den pedant die het Dagregister opstelde.

(4) Vergelijk D. 1659 p. 67: „door groote vrees *der* Palembangers", d. i. voor de P.; 1663 p. 79: „door vrees *van* Coxinjas joncken"; 1676 p. 288: „uijt wantrouwen *van* dat volck".

dooden in 't veldt liggen, daer d'onse naderhandt de hoofden van bequamen ende hier binnenbrachten.

Voor avondt bevondt sich de heer Arnold de Vlamingh met de uijtgetogen troupen almede weder hier, hebbende geen vijandt ontmoet, achterhaelt noch vernomen selfs, gelijk men te voren al eenighsints gedacht hadde.

Siet, dit passeerde hier soo op den eersten Kersdach, die ondertusschen evenwel nae behooren en christelijck gebruijck geviert wierdt".

BIJLAGE III.

VERKENNING VAN HET TANGGERANSCHÉ IN DEN BANTAMSCHEN OORLOG

1657.

- (1) *Dagregister 24 Mei 1657.* „Den Vendrich Pierre Dupon gaet van den avondt met 12 soldaten eens in 't velt om 't selve tot Ontongh Java doene-lijk sijnde te ontdekken (1) ende sien of ergens eenige versamingh off gewach (2) van Bantamse Javanen can vernemen tot onser naerrichtinge”.
- (2) *Dagregister 26 Mei 1657.* „Compt hier tegens den avondt weder bin-nen 't Casteel den Vendrich Dupon, rapporterende dat op verleden nacht 5 schooten van musquets in twee distincte reijzen naer den anderen in 't bos (3) heeft hooren doen, sijnde aen dese sijde de riviere van Ontongh Java, derhalven, vermits maer 12 man bij hem hadde, soo ware te raede geworden, om niet van deselve onversiens overvallen te werden, herwaerts te retireren, sonder dat anders ietwes gesien ofte gehooft heeft”.

Dagregister 27 Mei 1657. (Op een bericht dat de Bantammers hunne toebereidselen tot oorlog hebben gestaakt, wordt besloten) „den Vendrich Dupon, op gisteren uijt 't bos gecomen, wederom derwaerts te laten gaen met

- (1) (1) Zoo trekt D. 16 Sept. 1657 een troep soldaten uit Soutelande (Antjol) „door 't velt om 't selve te ontdekken tot 't fort Jaccatra”. Aangezien er kort te voren een weg was aangelegd tussehen deze twee forten (zie D. 1 Nov. 1656), beduidt dit dus eenvoudig: aspatrouilleeren. Zoo gaan D. 1679 p. 36 Bantammers van Tirtajasa over land naar Tanggeran „om het lant te ontdekken”, d. i. te verkennen. D. 1659 p. 92 vaart een Comp. schip „tot ontdekkinge van Anjer, de Peperhaij” enz.

(2) Vergel. D. 1640 i p. 434; 1642 p. 40; 1657 p. 154: „alles was daeromher sonder vijante-

lijk gewach”.

(3) Hoe dicht toenmaals dien kant uit het (2) bosch nog was, blijkt uit het bericht D. 3 Aug. 1657 van de aankomst te Bat. van zekere vluchtelingen uit Bantam, die „seven etmaelen onder wegen geweest (waren) sonder eenige leefstocht als haer 't bosch gegeven hadde”, zoodat zij nagenoeg waren verhongerd, „con-nende de mage noch geen eeten verdragen”. Men zou denken dat er van Nieuw-Guinea sprake was in plaats van het thans zoo on-nozele eindje van Serang naar Batavia.

een trouw van 30 man om daerbij t' onderstaen (1), wat van 't geschiet, daervan gewach gemaect heeft, sij, ende of daer eenige Bantammers haer onthouden als andersints, t'onser naerrichtinge".

- (3) *Dagregister 2 Juni 1657.* „Tegen den avondt retourneert hier weder den Vendrich deses Casteels, op 27^{en} verleden maents des avonts met 30 militaire coppen naer 't bosch ende de riviere van Ontongh Java gegaen; rapporteert hoe tot over de riviere van Ancke geweest sij ende aldaer heel hoogh gevonden een groot vloth bamboesen (2), leggende in geseijde riviere vastgemaect om te dienen tot een brugge, sijnde voorleden jaere bij de Bantammers aldaer gelecht ende gebruijckt, oock gelaten, gelijk mede een bepaggerde rendezvousplaets, daerinne verscheijde adappe ende bamboese woningen, die wel verthoonde daer in lange geen mensch in geweest waere; hadde deselve om redenen laten staen alsmede 't vlot bamboesen laten leggen, om haerluijden d'een of d'ander tijt bij wederkeeringe geen kennisse (4) te geven wij die plaets besichticht ofte bijgeweest hadde; waerop dan noch hooger gegaen is tot omtrent Ontongh Java, maer heeft gants niet vernomen, sulcx oock vaststelde geen Bantamse vijanden altoos (3) althans daeromtrent haer waren verhoudende (4), ende is door een anderen wech als derwaerts gegaen is gekeert, doch in 't keeren niet meer gevonden, veelmin eenich gewach van vijanden vernomen".

- Dagregister 15 Juni 1657.* „Tegens den avondt vertrecken uijt dese rivier 12 stucx chaloupen, soo groot als cleen, gemant met 205 coppen soo militairen als zeevarende personen boven eenige Maleijers ende Javanen, met eijgen vaertuijch medegaende, voor 4 dagen gevirtualieert ende van alles wel (5) voorsien, onder 't commando van d' Heer Major van Dam (5), om te besichtigen de rivier van Ontongh Java, de wercken der Bantammers aldaer allereigen te vernielen als de vloten in de rivier, op verleden jaer gemaect, alsmede de spruijten die daeruijt in zee loopen met boomen toe te cappen ende deselve onbruijckbaer te maecken".

(1) D. i.: onderzoeken, zooals dikwijls; het kan ook beproeven beduiden.

(3) (2) Een sasak blijkbaar; zie B. 23, 12

(4) (3) Over dit *altoos* zie B. 2, 3.

(4) *Zich verhouden* is: zich ophouden; D. 1631 p. 10; 1644 p. 105 enz.

(5) (5) Deze Mr. Johan van Dam, een germainneef van den toenmaligen Advocaat der Compagnie Mr. Pieter van Dam, is een merkwaardig voorbeeld van nepotisme. Hij kwam „als passagier" (eene bijna ongehoorde be-

gunstiging) in Indië, werd terstond bij R. 17 Juli 1655 in den Raad van Justitie geplaatst en het volgend jaar (R. 29 Dec 1656) benoemd tot Sergeant Major, d. i. chef van het Bataviaasch garnizoen, den hoogsten militairen rang in den dienst der Comp., en dat nog wel met voorbijgaan van den verdienstlijken houwdoggen Jan van der Laen. Een afstammeling van dezen Johan van Dam heeft eene opgeschroefde biographie van hem in de Bijdragen van 1908 p. 1 e. v. geleverd.

- (6) *Dagregister 16 Juni 1657.* „Omtrent den middach vertreckt van binnen 't Casteel den Vendrich du Pon met een trouw van 50 soldaten om naer de riviere van Ontongh Java over landt te gaen ende d'Heer Major aen de oversijde met zijn volck te vinden ende soo te sien eenige Bantammers, haer daer onthoudende, te besingelen (1) ende verjagen, alsmede alles nau te besichtigen”.

Dagregister 18 Juni 1657. „Retourneert alhier weder den E. Majoor deses guarnisoens van Dam met alle 't vaertuijch ende volck, op 15^{en} deser naer Ontongh Java geseijlt, nevens den Vendrich deses Casteels Pierre du Pon, op 16^{en} deser door 't bosch met een trouw van 50 man naer voornoemde Ontongh Java's (2) rivier gegaen, ende rapporteert d'E. Heer Major hoe op den 15^{en}, als van hier vertrocken, het met alle de vaertuijgen des avonds setten (3) nevens de 2 schepen, omtrent Ontongh Java ter wacht leggende (4), ende 2 uren voor dach haer anckers lichten ende zijn E. met het vaertuijch, uijtgenomen d' Arcke Noë, die ordonneerde dicht voor de spruijt die bij den Ruijgen Hoeck uijtcomt te gaen leggen tot derselver besettingh (5), ende voer alsoo den Ruijgen Hoeck voorbij, daeromtrent eenige Javaense vaertuijgen vernam, die daerop datelijck seijl maeckten en de riemen bijleijden (7) ende ontvluchten, daerop de meeste macht aen landt ordonneerde ende ordonneerde daerop den Lieutenant van 's Comp^s. oorlogsprouwen (6), alle 't vaertuijch in de spruijt te brengen ende die tot de rivier Ontongh Java door te varen tot in zee, als geschiet sij, maer hebben niet vernomen, ende bleven voorts aldaer tsamen den nacht over leggen, ende metten dach gaf ordre met eenige prauwen naer de twee spruijten te varen ende die met boomen wel dicht (7) toe te houwen ende onbruijckbaer te maken, gelijk noch dienstelven dach volbrachten.

- (8) Daerop den 18^{en}, sijnde van de morgen, zijn gesamentlijck de rivier van Ontongh Java opgeschept ende quamen bij de Bantamse vlotten, op verleden jaer daer gelecht, als (8) bij den Vendrich du Pon omtrent 3 uren, sijnde uijt zee wel ses uir scheppens (9), steeckende aldaer de vlotten in brandt alsmede de woningen, bij haer daer verleden jaer gemaeckt ende

(6) (1) Evenzoo D. 1636 p. 135 en 256; vergel. D. 1625 p. 145: „*becingelt* met een vischrijcke see”.

(2) Over den genitief van plaatsnamen zie B. 22, 27.

(3) D. i.: voor anker gaan. Vergel. D. 1661 p. 394: „begerende ankergeld schoon dat zij het aldaer niet meer als eens mogten komen te *zetten*”.

(4) Er lag daar een blokkade-eskadertje, al sedert maanden, zie D. 12 Jan. 1657.

(5) D. i.: blokkeering; zoo „*onse besettlers*” d. i. blokkadeschepen, D. 1664. p. 415.

(6) Dit was toenmaals Hans Christoffel, vermeld D. 13 Maart 1657.

(7) Er staat: *wellicht*.

(8) D. i.: en; zie B. 20, 28.

(9) Zie B. 23, 164.

(8)

soo laten staen (1), sedert wanneer wel bleeck aldaer niet weer geweest waren. Een der huisingen (2) hadde wel 70 passen in 't vierkant vol huijsen. Waerop, alsoo anders niet vernamen, den E. Major ordre gegeven heeft alle in 't vaertuijch te gaen ende naer Batavia te keeren; alsmede gaf ordre aen den genoemden Vendrich ende sijn trouw weder te landewaerts te keeren, naerdad mede aldaer alle het krepelbosch hadde doen omhacken aen gene sijde van de rivier, om alsoo altijt een bequamen uijtsicht daerlangs te hebben, daer haer anders altijt schuijl in hielden ende, imanden (3) vernemende, uijtvielen ende die namen, dat nu daerdoor vermeende haer be leth ware; waerop desselven avondts omtrent 9 uren hier binnen de rivier keerden”.

(1) Vergel. B. 20, 30.

(2) Dit schijnt dus eene ompaggerde ruimte te beduiden.

(3) Deze vorm (4^e naamval) ook D. 1657 p. 307; 1667 p. 294.

BIJLAGE IV.

TOCHT VAN F. H. MULLER NAAR TJIDJANTOENG

1657.

- (1) Het volgend reisrapportje werd overgenomen uit het gedrukte Dagregister van 1656 en 1657, hetwelk naar verhouding veel interessants bevat aangaande de Bataviasche Ommelanden.

In 1656 was de Comp. in oorlog geraakt met Bantam, dat het haar te lande soms vrij benauwd maakte met strooperijen, tegen welke zij zich trachtte te weren door het bouwen eener gansche reeks buitenfortjes. Zelfs had, blijkens R. 20 Juni 1656, de Kapitein der Maleiers op last der Regeering bezichtigd „sekeren wech, lopende onder 't geberghte heen en boven de rivier van Ontongh Java (*de Tjisadane*) om, waerlanghs die van Bantam bequamelijck connen herwaerts afcomen”; hij had toen aangeboden, op zeker niet nader aangeduid punt van dien wech eene wacht van Maleiers te leggen om desnoods te kunnen waarschuwen, en dit was goedgevonden.

- (2) Daarbij kwam nog de onzekerheid van 's Comp^s. verhouding tot Mataram, dat (zie D. pag. 114) twee jaar lang zijne havens gesloten gehouden had. Weliswaar stelde de Soesoehoenan in het voorjaar van 1657 die havens weder open (ibid. p. 111, 132, 194), maar nog in December '56 (ib. p. 33) had 's Comp^s. Resident te Japara op de mogelijkheid gewezen dat hij Batavia zou aanvallen. Eerst in April '57 begon men te bespeuren (ib. p. 142) dat hij niet met Bantam samenspande; einde Juli (ib. p. 221) vernam men zelfs dat hij eene expeditie ter zee uitrustte om Krawang te zuiveren van de Bantammers, van wie zijne onderdanen overlast leden; gaandeweg bleek (ib. p. 291) dat eene vrij belangrijke macht derwaarts werd gezonden niet alleen over zee, doch ook te land. De Regeering stelde zich aanvankelijk gerust met de overweging dat, „soo al iets quaets tegens 's Comp^s. staet voorhadden”, de natte moeson de operaties wel belemmeren zou, maar toen 27 October de aankomst van 40 à 50 Mataramsche vaartuigen bericht werd, terwijl nog meer waren te wachten, besloot zij, den Ontvanger en den Kapitein der Maleiers met een welbewapend fluitschip en twee sloepen op kondschap naar Krawang te zenden; en dezen rapporteerden den 30 Oct. niet

enkel de aanwezigheid van eene met 2 à 3000 koppen bemande scheepsmacht doch ook, dat van Japara „een groote macht was vertrocken om de wegen naer Bantam te suijsen” ja, dat „17 dagen verleden 40 duijzent mannen, daeronder 10 duijzent met geweer (*d.i. gewapenden*) over landt naer Craoan waeren gegaen, waerover dat (*naar aanleiding waarvan*) de twee gebieders van de watermacht waren noch hooger (*de Tjitaroem*) opgevaren om ordre te schikken om tegen daer quamen te passeren (als op (1) 2 daegen verleden verstaen hadde dat eenige reede daer gecomen waren) om die van daer met duijzent paerden te mogen accommoderen; de andere 30 duijzent nu waren om een wech naer Bantam over 't geberchte te maecken als het dragen van (3) leeftocht ende anders”. Hierop besloot de Regeering bij

Resolutie 2 November 1657: „In vergaderinge gesproken raeckende 't doen onser gebuijrvorsten den Mataram als den Sulthan van Bantam, die beide nu met den aenvangh van het reegenmousson groote toerustinghen van oorlogsvaertuijgh ter zee sijn doende, waer noch bij comende dat gesecht wort dat den Mataram veertich duijzent man te voet boven Craoan heeft gesonden om aldaer, soo voorgeven, door 't geberchte achter Batavia den Bantamsen wech, die toegegroeijt is, weder op te cappen (2) om daerlanghs 't aenstaende goede mousson den Bantamer te besoecken; waerop bij ons gespeculeert ende 't een ende 't ander daerin overwogen, hebben noodich geacht, onaengesien die van de Mataram sijn voorgevende het op den Bantammer en niet op ons gemunt heeft, wel op ons hoede te blijven om van die trouwloose natie niet misleijt off d'een off d'ander voordeel afgesien te werden; ende om te beter ende seeckerder kennisse van haer doente (3) te (4) hebben, de twee chaloupen die naa Craoan gesonden sijn vooralsnoch daer te laeten continueren ende daerenboven van hier door 't bosch langhs de rivier een partije volckx onder 't geleijde van een a twee bekende boschgangers naer de plaetse genaemt Kidjanton (4), gelegen omtrent drij daegen reijns (5) van hier ende aen den wech die van Craoan naer Bantam leijt, te senden om aldaer vooreerst te verblijven, op het doente, bedrieff als doortocht der Javaenen acht te nemen ende successivelijck ons van die beide plaetsen 't gene daer passeert tijdige kennisse te doen t'onser gerustheijt ende naerrichtinge”.

(2) (1) Lees: *alsoo*.

(3) (2) D. i.: open te kappen. Vergel. D. 1624 p. 100: den mont *ophouden*; 1627 p. 312: (eene deur) *opbreecken*; 1634 p. 241: *oplaten* d. i. openlaten. Zie verder B. 7, 13.

(3) Dit woord vindt men ook D. 1641 p. 334; 1644 5 p. 342; 1657 p. 93 enz.

(4) (4) Tjidjantoeng, geschreven *Sidjanton* (vergel. B. 16, 41); de *s* is daarna verward met de *c* (B. 23, 131) en de *c* met de *k*. Van dit laatste vindt men nogal voorbeelden. Zoo D. 1634 p. 253: *cennisse*; p. 279: *cemphaen*; 1637 p. 53: *cemphaentjens*; p. 61: *celtinghstaeven*; p. 153:

celder; 1676 p. 98: *cist*; 1677 p. 219: *cip*; daarentegen in Rumphius' Rariteitkamer bijna geregeld *Keram* voor *Ceram*. Eene dergelijke verandering als in den tekst, maar omgekeerd, is *Passang tjellan* voor *Pakantjilan* zie § 233.

(5) Bij paal 16 dicht aan de O. zij der Tjiliwoeng. Wat die 3 dagen aangaat, bij erfbrief 22 April 1675 krijgt Muller 't land Tjipajoeng, 3 dagen varens van de stad aan de Groote Rivier; maar H. 13 Juli 1688 heet 't land Soegohtamoe, dat boven Tjipajoeng ligt, maar een dag gaans van de stad te liggen.

- (5) *Dagregister 4 November 1657.* „Des avondts gaen van hier naer 't bosch ende de plaectse genaemt Kedjanton, sijnde 3 dachreijens hier van daen, de Grootte Rivier lancx een sergeant, corporael ende 12 Nederlandtse soldaten, item een conducteur (1) van de Javanen met thien derselver ende een Mardijcker sergeant met 12 Mardijckers, t'samen 37 man, om aldaer op de wech die van Craoan door 't geberchte na Bantam loopt te blijven leggen, ende aldaer te vernemen ende te sien wie ende hoeveel volcx daerlangs comt ende tot wat eijnde, om vandaer alhier bij 't minste voorval daarvan kennisse te doen ende op haer arrive (2) aldaer opstondts den conducteur der Javanen hier te laten keeren, om rapport te hebben hoe 't daer gevonden hebben”.
- (6) *Dagregister 11 November 1657.* „Soo keeren hier weder van boven uijt het bosch den conducteur van de Javanen Fredrick Hendrick nevens een Nederlander, een Javaen ende 2 Mardijckers, en rapporteren hoe op 5 deser voor den dach, sterck 37 personen, sijn uijt het Javaense quartier (3) voortgegaen ende langs de rivier door bosch ende beemt (4) gemarcheert totten 8^{en} dat des middachs quamen bij een hutje, dat in scherp, onbruijckelijck (5) bosch stondt, maer niemandt, soo vermerckten, daer in lange gewoont ofte geweest hadden, sulcx presumeerden dat daer wel van eenige wechloopers mochte opgeslagen geweest (6) sijn, daerop een uijr of anderhalf verder (7) gegaen sijnde, soo vonden noch een hutien mede ledig, ende seijden de Javanen dat daer de plaets ende den wech van Craoan moste sijn soo der een was, waerop met alle macht soo aen d'een als d'ander sijde van 't bosch ende de rivier dien heelen dach gesocht maer gants geen wech cunnen vinden, veel min dat daer in eenige tijden volck soude gepasseert sijn. Oock seijden de Javanen dat geen anderen wech als daer wisten, oock niet verder bekent te sijn; waerop goetgevonden hadden eenige hutjes tot bergingh van haer daer op te slaen ende van buijten voor den tijger te versorgen als [wel] andersints, 't welck soo verde (7) gebracht sijnde, soo waren te raede geworden, volgens Haer Ed. ordre, dat hij Fredrick soude nevens noch 5 andere

(5) (1) Over dit woord zie I, 239 noot.

(2) Dit zal van 't Spaansche *arribo* komen.

(6) (3) Te onderscheiden van den D. 1656/7 p. 156 vermelde „Javaensen banjart”, die de gevangenplaats voor Bantammers e. d. te Batavia schijnt te zijn. Het „quartier” was in de buurt van de fortres Jacatra; vergel. B. 22, 28.

(4) Er waren daar geen beemden; het is eene bloote alliteratie.

(5) Zoo D. 1634 p. 242: „quade onbruijckelijke wegen”.

(6) Dit *geweest* is volkomen overtollig; vergel. B. 16, 25.

(7) *Verde* voor *ver* is zeer gewoon; D. 1628 (7) p. 337: *bij soo verde*, d. i.: bijzoover, bijaldien; 1637 p. 216: *om verde* te worpen, d. i.: omver te werpen; 1643/4 p. 109: *tot sus verde*, d. i. totdusver.

op een gemaectt vlot gaen sitten ende de rivier afdrijven (1) om Haer Ed. noch rapport te brengen, ende dat den sergeant met de rest van 't volck (8) noch 3 dagen daer soudén verblijven om in dien tijt noch rondtom eens ter degen te besichtigen ende te sien of iets vernemen conde, sulcx hij met noch 5 op den 10^{en} deden, ende quamen noch des avondts hier te lande ende nu van 't verhaelde Haer Ed. kennis doen".

- (9) Van den terugkeer der andere deelgenooten aan dezen tocht vernemen wij niets. Spoedig worden de berichten aangaande de Jav. legermacht geruststellender: D. 7 Nov. 1657 heet 't al dat er maar 4.000 over land waren gezonden; evenzoo zegt D. 10 Nov. 1657 Toemenggoeng Pati dat de Soenan „4000 man naer Padia Djarangh besuijden Batavia hadde gesonden om te sien of haer van de Bantammers eenich gewelt geschiet was, ende soo ja, dat Bantam wilde innemen"; dat de Comp. daarvan verwittigd wordt „om alle suspitie te voorcomen"; in Krawang waren de Matarammers door de Bantammers kwalijk behandeld. D. 14 Nov. 1657 komt bericht dat „de wech van Craoan door 't gebercht naer Bantam al gemaectt was", dat de Matarammers nu terug zijn gegaan (evenzoo D. 16 Nov.) maar in den eerstkomenden drogen moeson Bantam zullen aanvallen. D. 4 Dec. 1657 komt weer tijding van Japara dat 10.000 Matarammers „onder 't commando van de twee broeders van Wira Djaja en Ide (*Juda*) Bangsa" naar Krawang zijn gezonden om de Bantammers te verdrijven; en D. 28 Dec. 1657 van Bantam „dat die van de Oost ende die van Bantam malcanderen in 't geberchte hadden gerescontreert ende dat die van Bantam 't merendeel de neerlage hadden becomen". Het resultaat van al die berichten is
- (10) *Resolutie 15 Maart 1658.* „Onaengesien alle debvoiren, bij ons tot noch toe tottet opsoecken van den wech, bij die van den Mataram, soo der gerucht wort, uijt Craoan achter Batavia naer Bantam doen maecken (2), aengewent, te vergeefs sijn geweest, soo hebben ons gedachten nochmaels tot uijtvinge van middelen om eenmael seeckere kennisse derselver wech te mogen becomen laeten gaen ende goetgevonden, 't selve van hier met een vaertuijgh (11) buijten om door de riviere van Craoan te laten ondernemen, ende om de Javanen in Craoan alle suspitie ende naabedencken te benemen wat ons volck daer comt maecken (3), soo sullen deselve laten voorgeven dat aldaer gecomen sijn om eenige wechgelopen slaeven van Batavia, die gerucht werden haer achter in Craoan (*te*) onthouden, op te soecken, en sullen tot uijtvoeringe

(1) Dat kon in Van Riebeecks tijd nog.

(10) (2) Vergelijk over dit gebruik van den infinitief D. 1636 p. 241: „peerlen . . . *doen* incopen", d. i. die men had doen inkoopen; 1634 p. 383: „twee slaven . . . *comen* overloopen", d. i. die waren komen overloopen; 1643/4 p.

234: „tin . . . *doen* halen"; 1659 p. 2: „een brief . . . *doen* schrijven"; p. 79: „'t gallot . . . *doen* maken", d. i.: hetwelk men had doen maken.

(3) Vergel. B. 29, 29.

(11)

van 't selve gebruijcken Fredrick Hendrick, voorspraeck (1) der Javanen onder Jaccatra, nevens noch 10 a 12 dier natie, die hij oordelen sal daertoe de trouwste ende bequaemste te wesen alsmede eenige kennisse van Craoan als (2) met d'inwoonderen aldaer sijn hebbende, 't selve op te leggen om alsoo eenmael tot rechte kennisse van de voors. wech te geraecken". Bij het ontbreken van 't Dagr. van 1658 blijft ons de uitslag van dezen tocht onbekend.

AANHANGSEL.

De oude Bantamsche weg.

- 12) Wij zagen dat „de wech die van Craoan door 't geberchte na Bantam loopt" in 1657 volgens geruchten gemeend werd over Tijdjantoeng te gaan; in Van Riebeeck's tijd was hij nog bekend als „de seer befaemde oude dievenweg van *Maraberes*" (B. 23, 136). Volgens een inlandsch verhaal (T.B.G. XLIX, 45 noot) maakten de Matarammers bij het beleg van Batavia dit Moewaraberes tot een depot van bamboe; men mag onderstellen dat zij dit bouw materiaal dan, na het over den Bantamschen weg te hebben aangevoerd, alhier tot vloten bonden en de Tjiliwoeng afbrachten.
- (13) Herhaaldelijk vindt men dezen weg vermeld. D. 5 Juli 1661 komt van Bantam bericht dat de Soesoehoenan 500 Javanen heeft gezonden „nae een plaats genaemt *Moraberes*, om het land aldaer tot rijsvelden bequaem te maken, zijnde gelegen omtrent 4 uren gaens beoosten Wates, alwaer die van Bantam met 4000 man leggen"; *Moraberes* ligt „1½ dag gaens recht boven Batavia". D. 16 Aug. 1661 hoort men dat de Soesoehoenan 40.000 man naar M. heeft gezonden. Caeff schrijft 20 Maart 1675 (De Jonge VI, 216) dat het is gelegen „omtrent 1½ etmael gaens van Ontongh Java". D. 23 Maart 1675 verneemt men te Batavia dat „omtrent de negorij *Maraberis* agter (vergel. over dit woord § 87) de Blauwen Berg" een Mataramsch leger is aangekomen; er worden nu twee afdeelingen Inlanders naar M. gezonden, die D. 28 Maart 1675 berichten dat zij er geweest zijn. D. 10 Maart 1678 zendt Bantam troepen naar Soemedang „over de wech van *Maraberis*" en wel van uit Tanggeran, D. 15 Maart. In dat najaar verneemt men nog dat Bantammers „over den weg van *Maraberis* naer Silinskij" zijn gegaan (D. 26 Nov. en R. 28 Nov. 1678), doch daarna bespeurt men niet meer dat zij hem gebruiken. Maar R. 7 Maart 1687 zendt de Regeer. troepen over
- (14) den weg van *Maraberes* naar Pagoetan. De oude naam Patogoeran (*wachtplaats zie B. 8, 15 en 9, 8*) duidt aan dat zij daar een post hadden gehad, die wellicht door hen werd verlaten omdat de beide expedities, in 1678 uit Batavia daarheen gezonden, het land voor hen onveilig maakten, en vermoedelijk evenzoo de vestiging eener kolonie, waartoe Hartsinck na de

(11) (1) Over dezen titel zie I, 238 noot.

(2) Als is 't zelfde als *en*. Zie B. 20, 28.

tweede expeditie van 1678 adviseerde (zie § 230) en waarvan men de eerste bewijzen vindt in Holsteijn's reisrapport D. 24 Sept. 1686: hij bezoekt „*Marberis*, waar thans geen woningen meer staan.; het is een passagie naar de oostcust (*over dit woord zie B. 7, 2*) van Java en Bantam, alwaar sig de wegen scheijden en den Bantamsen Sultan voor desen een wagt heeft gehouden om van den Soesoehoenang niet overvallen te werden; nog $\frac{1}{2}$ uer verder boven *Marberis* leijd een plaats genaemt Baggerbessi (*over de ligging hiervan zie B. 15, 22*), alwaar den sergeant van (*den Javaanschen*) Capⁿ Cago woond, die aldaar 2 huysjes aan de Groote Rivier heeft gelegen, een aan de oost- en een aan de westzijde. 't Land van de westzijde eigent sig Capⁿ Carel (15) en aan de oostzijde Capⁿ Pedro". Deze laatste woorden verdienen de aandacht. Capⁿ Carel is blijkbaar de Mardijkerkapitein Carel Jansz (D. 10 Aug. 1685), en Capⁿ Pedro zal diens overleden voorganger Pedro Alvis zijn, tot wiens opvolger Carel Jansz bij R. 24 Juli 1685 was benoemd. Die landen waren dus geoccupeerd (niet in eigendom ontvangen, want ze staan niet in het erfboek) door Mardijkercommandanten, mogelijk om ze aldus door hunne ondergeschikten te doen bewaken. Later hoort men niet meer van die Mardijkers, waarschijnlijk omdat de inlandsche nederzetting de hunne was komen vervangen, evenals de meer oostelijke streek aan onze Bantamsche Hoofden was uitgegeven, die wellicht evenzeer dienden om den ouden Bantamschen weg bezet te houden en om casu quo de noodige koeli's te kunnen leveren voor transporten.

Op de jongste topographische detailkaart vindt men *Mocwaraberes* ongeveer op de hoogte van paal 31 en wel aan den rechteroever der Tjiliwoeng en bewesten de Tjiloewar; ook Van Riebeeck zegt uitdrukkelijk B. 22, 21 dat het is gelegen „aen d'oostzijde der grote revier", ongeveer 10 minuten varend beneden zekere (op de kaart wel te vinden) hoogte, zoodat het ongeveer (16) veer O. van Bodjonggedeh zou worden. De plaatsbepaling in Muller's reisverhaal (B. 8, 15) is zeer onzeker, die van Hartsinck (B. 9, 8) laat zich met bovenbedoelde aanduidingen wel overeenbrengen. Deze laatste voegt er bij dat de Bantammers hierlangs „althoos haren wegh gebruijcken, alsoo buiten desen geen anderen hebben indien se van Tangerang naer Goedoegoedoe, Sammadangh en verderop willen, om van daer hare beesten en andere coöpmanschappen, die over zee niet cunnen vervoert werden, af te haalen." Deze veetransporten verklaren waarom de weg beoosten Moewaraberes zoo slecht was, zie B. 8, 15.

Wij kunnen met behulp dezer aanduidingen den loop van den Bantamschen weg reconstrueeren. Van het Bantamsche Tanggeran (dat aan de westzij der Tjisadane lag § 446) liep een weg langs de Tjisadane zuidwaarts tot Pagoetan. Wat dit laatste betreft, R. 26 Maart 1682 gaan Inlanders vandaar „over de weg van *Marraberis*" naar Batavia; D. 5 Juni 1682 schrijft Hartsinck tijdens de operaties in het Tanggeransche: „de weg naar Pagoutang „was goet"; D. 11 Febr. 1683 worden van de Tjikaniki zieke militairen naar Tanggeran opgezonden „den besten weg over Pagoutangh"; D. 24 Sept. 1686

schrijft Holsteijn in zijn rapport van een tocht in de Ommelanden, waarbij hij de Tjisadane volgt, dat Tjipinang en Pagoelang (lees: Pagoetang) aan die rivier thans verlaten zijn; dat het vroeger de grootste kampong's in die buurt waren, omdat de groote weg over Moewaraberes hier uitliep „en alles na Bantam gaande hier most passeeren”; het lag volgens hem bene-
(17) den Roempin. Het was dus of Van Riebeeck's Pagoetan Tinggi of Sarawana, dat boven de monding der Tjibeuteung lag (B. 23, 27; 131; 139), of het andere benoorden de Tjibeuteung, door hem genoemd „de groote Jacca-trase negrij Tsjipinang off Pagoetang di bawa” (B. 23, 26; 27); het was echter niet precies hetzelfde als Tjipinang, doch lag daarboven (B. 15, 24). Het zal dus bij Koeripan wezen, alwaar volgens Van Imhoff (B. 31, 7) de Tjisadane bevaarbaar werd. De jongste topographische detailkaart plaatst den naam *Pagoetan* aan den overkant der Tjisadane, wat boven de monding der Tjibeuteung. Van Riebeeck vond aan de rivier „de teekenen van de gewesene weg van *Maraberos*. aen de begroeiing van sacattij nog kenbaer sijnde” (B. 22, 43) *bezuiden* de monding der Tjibeuteung, dus tegenover het daareven bedoelde der topogr. kaart. H. 21 Mei 1687 wordt gesproken van zeker land aan de oostzijde der Angkee, grenzend ten O. aan de Tjipoetat, ten Z aan „d'oude Bantamse wegh genaemt Priock”; voor dit laatste zal gelezen moeten worden *Paoek*, dat op 't land Kedoengbadak aan de noordzij van den Goenoeng Boeboet ligt. Van Pagoetan liep dus de weg Z. O. en dan ongeveer O. naar Moewaraberes. Oostwaarts van dit laatste liep de Bantamsche weg naar of dicht bij Tjiloewar (B. 8, 14; D. 31 Aug. 1682 heet 't dat Tjiloewar ligt „aen de groote wegh na Bantam”), en splitste zich dan; een tak ging over Tjileungsir naar Krawang (B. 8, 14; 9, 18), de andere ging over Tjitrap naar 't Z. O. (B. 9, 9; 16). De weg dien Hartsinck en Muller in 1678 volgden, van Tjileungsir ongeveer O. en dan meer Z. O. naar Pegalaran, was niet „de” Bantamsche weg (B. 9, 19) zoodat deze eene andere richting hield.

BIJLAGE V.

TOCHT VAN ALBRECHT HERPORT NAAR BEKASI

1662.

- (1) Het hier volgend reisverhaal werd door mijn broeder E. de Haan met zorg overgeschreven uit een in de bibliotheek der Leidsche Universiteit aanwezig exemplaar van het werkje, getiteld: „Eine kurtze Ost-Indianische Reisz-Beschreibung, beschrieben ond in einer Neunjährigen Reisz verrichtet von Albrecht Herport, Burgern der Statt Bern, ond der Mahlerey-Kunst Lieb-haberen. Bern, bei Georg Sonnleitner, 1669" in 8°. Eene Nederlandsche vertaling hiervan, door Glazemaker, verscheen in 1670 te Amsterdam onder den titel: „De Beschrijving der Oostindische reizen van Albrecht Herport van Bern. Sedert zijn uitvaart, in 't jaar 1659, tot zijn wederkering in dat van 1668".

Ik zelf ken alleen deze vertaling.

- (2) „Wie wir von Batavia von dem General in das Reich Jacatra abgeschickt worden, zu vernemmen, was daselbst für Volck wohne; was wir auszgerichtet, ond onserer Widerkunfft.

Diser zeit (1) wurde hier auff Batavia dem General (2) zu wüssen gethan, dasz auff diser Insul Java gegen West, onder dem Reich Jacatra, sich etliche frömbde Völcker als Einwohner auffhalten ond das Erdreich bawen.

Deszwegen ein Ambassador, der ein Fendrich (3) war, so mit ihnen auff

- (2) (1) Men vergelijke de Opmerkingen aan het einde van dit stuk.

(2) Zie B. 31, 12.

(3) Dit moet wel Fred. Hendr. Muller zijn: een Vaandrig die vlot inlandsehe talen sprak was toenmaals veel te zeer eene rara avis dan dat niet ergens die gave van hem in de Resol. en Dagreg. zou zijn vermeld en hij „als zijnde

taalkundig" niet een of andere bizondere opdracht zou hebben erlangd, en ik althans weet niemand die omstreeks dezen tijd daarvoor in aanmerking zou kunnen worden gebracht dan Muller. Uit diens personalia zal men zien dat het mogelijk, schoon niet waarschijnlijk is, dat Muller in Mei 1662 te Bantam was.

ihrer sprach reden könnte, sambt onser 12 Soldaten, 4 Matrosen ond 4 Javanen, dahin gesändt.

- (3) Wir fuhren den 12 May mit 2 Fahrzeugen von Batavia fort, kamen denselben Abend in die Rivier Magassi (1), da wir sehr mühselig den Strom auffahren müszten ehe dasz wir an Land kommen könnten, dann es war zu beiden seiten das Land von dem Wasser überschwemmet, so dasz wir nichts
- (4) als nur die Bäume sahen. So bald die Sonn ondergieng, plageten ons die Muszquiten, eine gattung kleiner Fliegen, gleich den Mucken, haben aber lange bein, sind giftiger natur, dann wo sie einen stecken so geschwilt es ond blütet. Deren waren so viel, dasz wir sie nicht gnugsam könnten erwehren, deszwegen wir müszten ein rausch von Arac trincken, so wir bey ons hatten, damit wir desz schmerzens könnten vergessen. Morgens aber waren wir in onserem angesicht, händen ond füssen gantz blutig ond geschwollen. Dise Muszquiten sind anders nicht zu vertreiben als durch Feur ond rauch.

Nachdem wir 2 Tag ond ein Nacht die Rivier mit grosser mühe sind auffgefahren, kamen wir dieselbe Nacht an ein Platz in der Rivier, gleich einer Insul, so von Bäumen ond anderem onraht zusammen getrieben worden.

- (5) Darauff meinten wir ein gerüst (2) zu machen ond ein wenig zu schlaffen, ond also von den Tigern sicher zu seyn. Es geschahe aber gegen Mitternacht, da wir allzumahl aussert einer Schiltwacht schlieffen, so hube sich das Land an, von stuck zu stuck zu zertheilen (3); so bald aber die Schiltwacht dessen gewahr worden, machte sie ons wacker, da wir nicht mehr zeit hatten, als dasz wir in onserre Fahrzeuge könnten kommen, ons nach dem festen Land zu begeben, so wurde das ort da wir waren gantz destruiert ond weggetrieben.
- (6) Weil wir aber disere 2 Tag ond Nacht regen (4) hatten, auch die

- (3) (1) Bij Van Riebeeck en ook elders wel: *Barangassij*, wat wellicht de volle vorm is. Daarvan dan *Bacassij*, dat (evenals bijvb. *mamboe* wordt gevonden naast *bamboe*; vergelijk ook B. 27, 9) veranderde in *Makassi*, terwijl de *k* kon overgaan in *g*; immers Hart-sinek noemt haar *Bagassy* (§ 2267), hetgeen wellicht op eene lijn is te stellen met Meister's woord *Kalg* voor *Kalk* (o. l. pag. 73; 88; 118) en 't elders (E. 23, 29) gevonden *Tjiegiedem* voor *Tjikidang*.

- (5) (2) Vergelijk B. 14, 22.

(3) Eene drijftil dus; vergelijk Verbeek en Fennema o. l. I, 470; ook in Edeling's elders geeiteerd opstel wordt over 't ontstaan van drijfkillen in Indische moeraslanden gesproken.

- (6) (4) Ik kan niet nalaten, bij deze regenachtige geschiedenis de verzen te citeeren uit Mat-thijs Cramer's *Tijferboom* (p. 137):

„Maer in de zuijd Mayson, wanneer den
fellen reegen

Door lieflijk Son-gestraal verandert in
een zeegen

Soo dat in 't hoogh gebergh *het* langh
gebeende Hert

Byna door 't groeysaem gras al in de
wey verwert"

onder opmerking (bij 't woord *Mayson*) dat ook Rumphius (H. A. VI, 127) spreekt van „de drooge *masson*“, en verder dat de voorlaatste regel in het origineel luidt:

„Soo dat *het* hoogh gebergh en 't langh
gebeende Hert“,

wat geen zin geeft en een der vele drukfouten in dien dichtbundel is, hier veroorzaakt doordat twee woorden bij de correctie der drukproef op elkaars plaats geraakt zijn.

Muszquiten ons plageten ond grosse forcht hatten wegen der Tiger ond anderen wilden Thieren, beflissen wir ons auffs höchste dasz wir Feuer kriegen möchten, welches wir endlich mit grosser mühe (dann wir kein trocken Holtz finden könnten) zuwegen gebracht. Wir setzten ons rund omb das Feuer mit onserem Gewehr in der Hand, auch 2 Schiltwachten wurden ausgestellt, der einte von onseren Soldaten einer, der ander ein Javan; diser wurde von einem Tiger in vollem sprung ergriffen ond hinweg getragen, doch als wir etliche schütz gethan, liesse ihn der Tiger widerumb fallen, aber tödlich verwundet. Dise Nacht sahen wir noch mehr Tiger durch ihre feurige augen, hatten aber selbige durch onser schiessen von ons verjaget.

- (7) Desz dritten Tags begaben wir ons wider in die Rivier, ond fuhren den gantzen Tag hinauff. Da sahen wir an beiden seiten desz Lands viel Tiger ond Rhinoceroten (1), die da kamen zu dem Strom zu trincken, oder sonsten an dem Ofer weideten, in dem Wasser aber etliche Crocodilen. Gegen Abend kamen wir an ein Strand, da wir einen bequemen Platz fanden, rund omb ons her Feuer zu machen, darbey wir die gantze Nacht, doch bey grossem Rügen, verblieben.

Morndriges Tags aber, als wir durch den harten Strom nicht mehr hinauff kommen könnten, stigen wir ausz ins Wasser, da wir bisz omb die mitte im Wasser stunden, vermeinten die Fahrzeuge hinauff zu ziehen; das wasser aber, welches ausz dem gebirg flosse, ware voller Schwäfel ond Salpeter (2), so ons die Haut weggefrässen, deszwegen wir ons nach Land begaben ond schicketen onser 2 Fahrzeuge mit einem gesunden, sambt dem von dem Tiger verwundeten Javan widerumb die Rivier hinab.

- (8) Wir begaben ons durch das Land, namen onser 2 Victualien, die sehr klein waren, mit ons ausz den Fahrzeugen. Onser Brot, so Bisccuit (3) war, ware durch den Regen gantz benetzt, so dasz wir selbiges nicht mehr mit ons tragen könnten sondern müszen's hinweg werffen. Wir funden weder

(7) (1) Aan dit dier herinnert de plaatsnaam Oetanbadak even bezuiden Tandjoengpriok. Bontius (Historiae Naturalis et Medicinae Indiae Orientalis libri VI, achter 't elders geciteerde werk van Piso, p. 51) vertelt hoe Dirk Jemming, destijds Stadseeretaris, op een rijtoertje een rhinoceros ontmoette en bevocht; hijzelf trof (ib. pag. 53) op eene wandeling een jongen rhinoceros aan, en hij spreekt daarvan alsof dit schuwe dier volstrekt geene zeldzaamheid in de omstreken der stad was.

(2) Hoe dit mogelijk is, begrijp ik niet, daar de Bekasi naar de kaart te oordeelen geen water van den Gedeh ontvangt.

(3) Reeds het berijmde journaal der uitreis (8) van J. B. Volkersz in 1614 vermeldt dat bij Madagasear uitdeeling wordt gedaan van „een halff pondt seer schoone *bisquijt*!“. Op een Portug. schip wordt „*hart broot*“ vermeld D. 1636 p. 108. Een besluit om te Bat. „een *beschuijtbackerije* voor de Comp^e. op te rechten“ vindt men D. 20 Sept. 1661. Abr. Struijs bakt D. 1674 p. 252 „*hard brood*“ voor de Comp^e. schepen; het gebruik zoowel te water als ook te land wordt voorts vermeld D. 1663 p. 173; 1677 p. 149; 195; 216; 356; Valentijn IV, 2, 112; J. W. Vogel, Diarium, Frankf. en Leipz. 1690 p. 61.

weg noch steg noch einige zeichen, darbey wir abnehmen möchten dasz auch Menschen hier gegangen wären; giengen doch immer fort durch einen Wald, so sehr wild ond wüste von Rotingscanen (1) gewachsen, (welche gantz mit Dörnen ombwachsen), deszwegen wir, weil wir parfusz (2) giengen, mit grossem schmerzen durchbrechen müszten.

- (9) Wir giengen also bisz auff den 8 Tag fort; sahen noch kein auszflucht ausz dem Wald; auch waren onser lebensmittel beynahem auffgezehrzt, deszwegen wir gantz ongedultig wurden. Onser Fendrich aber hatte ons zugesprochen, dasz wir noch denselbigen Tag wolten fortgehen; wo wir dann bisz gegen Mittag keine auszflucht sehen wurden, wolle er mit ons widerumb ombkehren (3). Er sandte derowegen einen Javan mit einem Schnaphanen (4) vor ons ausz, mit befelch, so er einige merckzeichen von Menschen gespüren möge, solte er schiessen oder ein Feuer machen. Wir folgten ihme kurtz hernach, ond sahe einer den anderen gantz betrübt an in disem wilden wüsten Wald (5), dieweil wir kein Proviant mehr hatten. Gegen Mittag sahen wir vor ons ein rauch auffgehen (6), nach dem wir mit grossen frewden giengen, ond in kurtzem den Javan gefunden der ons ein Weg (10) zeigte, so von dem Berg (7) ab bisz in die Rivier gienge ond mit Menschenfuszstapffen betreten ware. Diesem Weg folgten wir nach, ond kamen ohngefehr in einer halben stund auff den Platz den wir sucheten.

- Die Leuth dises Orts, als sie ons vernamen ond nicht wüszen mit was vorhaben wir dahin kommen, fragten ons ausz befelch ihres Regenten, von wannen wir kämen ond was onser begären were. Darauff begärete onser Fendrich von ihnen 2 Tag friszt, auch lebensmittel, so wolle er ihnen anzeigen, wasz sein begären seye; welches ons auch zugestattet worden. Die Einwohner dieses Platzes führeten ons allzumahl in ein grosz Hausz, welches ausz befelch ihres Regenten mit wehrbahrem Volck zu allen orten ombstellet ware, also dasz wir nicht wüsseten ob wir in feindes oder freunden händen wären, doch hatten wir bessere hoffnung, dieweil sie ons gekochete Hüner (11) ond Reysz brachten. Onderdessen berahtschlageten sie sich ondereinander, beruffeten onseren Fendrich zu sich, fragten ihne, waß sein begären were. Diser antwortete ihnen, dasz er von dem General auff Batavia auszgeschicket,

(8) (1) „Canen” is blijkbaar 't Portug. *cana*, rotan

(2) Zie Exeurs 8.

(9) (3) En de schuiten waren weg!

(4) Zie Exeurs 7.

(5) Het is nogal opvallend dat bij dit traject over land wel van bosschen wordt gesproken

maar niet van moerassen: kwam de expeditie, zooals ik onderstel, te Bekasi aan, dan moet zij door moerassen getrokken zijn, die thans zijn herschapen in uitgestrekte sawah's.

(6) Hoe is dat mogelijk in die rimboe?

(7) Wat „berg” dit mag wezen? Echter, het (10) woord heeft eene wijde beteekenis; zie B. 8, 12.

zu vernennen was sie für Völcker wären, ob sie sich wollen als Underthanen der Compagnie erzeigen. Darauf ihme mit höchster ehrerbietung mit ja geantwortet worden. Auch gaben sie sich zu erkennen, dasz sie von desz Keysers von Japara (1) Volck weren; sie seyen aber wegen der schönen gelegenheit desz Landes, welches zwar unbewohnt, von ihnen aber gearbeitet ware, dahin kommen omb das Land zu bewohnen ond zu pflantzen, allwo sie schon über ein Jahr lang gewohnet. Sie haben schon allbereit auff 100 Häuser allhier gebawet, Bäum gepflantzet, auch Reysz, Zucker etc.; auch waren hier in der Wilde (2) schöne Sursac, Triunn, Mangnes, Binang, Cocosz ond Sagewer-Bäum, einen grossen überflusz.

- (12) Dise Leuth erzeigten ons viel freundschaftt, gaben ons ein jung Rind, welches wir geschlachtet, das fleisch eingesaltzen ond geräuchert, in willens selbiges mit ons auff die Reisz zu nemmen; liessen es bey nacht onder dem freyen Himmel, aber ohngefehr omb mitte Nacht kam ein Tiger, name ons den meisten theil onser Fleisches hinweg, ond als wir dises vermercket, hatten wir ein schutz gethan, vermeinten selbige zu erschrecken, dasz er das Fleisch fallen lasse, aber vergebens; doch hatten wir noch etliche aber wenig stücke gefunden.

Nachdem wir nun onser sachen verrichtet, begaben wir ons widerumb auff die Reise nach Batavia. Sie gaben ons einen Mann mit, der ons den Weg zeigte. Gegen Abend kamen wir zu einem Hausz so bey einer Rivier, darinn 7 Hauszhaltungen waren. Dise Leuth erschracken über ons, wolten ons keumerlich in das Hausz hinein lassen. Dise gaben ons für onser Gelt 2 Hünner ond etwas Reysz, machten ein Four darbey wir die gantze Nacht sassen ons zu tröcknen, dieweil wir den gantzen Tag regen hatten.

- (13) Morgens hernach früh machten wir ons auff den Weg, ond kamen bisz gegen mittag widerumb auff Batavia. Wir waren also 13 Tag (3) auff der reisz.

Als wir nun widerumb zu onser ruh kamen, wurden wir allzumahl tod- kranck wegen desz continuirlichen regens ond ongesunder Lufft desz Lands, doch kamen wir in kurtzer zeit hernach widerumb zu onser gesundheit".

(11) (1) De Keizer onder wien Japara behoorde, waar toenmaals de loge der Compagnie was, de eenige in zijn rijk.

(2) Zie het Aanhangsel.

(13) (3) Wanneer men uit de hierna volgende reisverhalen van 1678 ziet, hoe verbazend moeilijk zich destijds Europeesche soldaten in de Ommelanden bewogen, vraagt men zich af, van wáár deze expeditie toch wel haren terugtocht

kan zijn begonnen, dat zij in anderhalven dag, nog wel in voortdurenden regen, de stad kon bereiken. Blijkbaar volgde zij een veel gebruikten en redelijk goeden weg, zoodat ik onderstel dat het tegenwoordige Bekasi bedoeld zal wezen, vanwaar de expeditie onder Hart-sinek (B. 9, 25) in één dag te Batavia kwam. Vergelijk § 2267. Met een fiets doet men dat nu in twee uur.

AANHANGSEL.

- (14) Dat Herport in de wildernis vruchtboomen aantreft, is een bewijs voor de verlatenheid van het Jacatrasche in de eerste halve eeuw na de stichting van Batavia: die vruchtboomen waren overblijfsels van aanplantingen uit den tijd vóór die stichting, denkkelijk prijsgegeven omdat de bevolking zich aan hare bevaarbare rivier niet veilig voelde voor de Kafir's.

Wat de boomen zelf aangaat: de *zuurzak* (beter: *soorzak*, corruptie van een misverstaan woord, waarvan de eerste syllabe door Prof. Kern vertaald is met *klein* (siru), terwijl de laatste syllabe, in 't Tamil *sakkei*, het Engelsche *jack* is geworden, zie Hobson-Jobson s.v. *soursof* en *jack*) is de *ngangka*; zie Rumphius' beschrijving Herb. Amb. I, 105 e. v.; Corn. de Bruin o.l. pag. 373: „bij de Portugesen genoemd *Jaka*, bij de Maleiers *Nanka* en bij de Hollanders *Soorsack*”; W. Schouten II, 166: „bij de Indianen *jaca* en bij den Nederlanders *Soorsack*”; Verh. B. G. I, 102: „Maleisch *nanca* Holl. *soorsak*”. De Nieuwe Woordenschat zegt: „*soorsak*, Mal. *Nanca*, Portug. *jaka*”. Daar D. 1673 p. 77 „*soorzacken*” behooren tot de uitrusting van een schip, kan dit een goed Hollandsch woord zijn, dat overgedragen is op de vrucht; dit zou dan een voorbeeld van volksetymologie zijn. De vrucht die wij thans *zuurzak* noemen en die uit tropisch Amerika is ingevoerd, komt in Rumphius' standaardwerk heelemaal niet voor, schijnt eerst zeer laat in ons Indië bekend te zijn geworden en heeft toen den Hollandschen naam van de *ngangka* overgenomen, welke laatste ook bij Heydt (o.l. pag. 81 en 140) *soorsack* of *jacka*, bij Haafner (Reize van Madras p. 256 noot) *suurzak* en (15) (id. Ceilon p. LVII noot) „*jakka* of *suurzak*” heet. Vandaar de vergissing van Veth (Uit Oost en West p. 229) dat „thans in N.-I. algemeen de *ngangka*” den naam *zuurzak* draagt.

Sommige andere vreemde vruchten schijnen al zeer vroeg in het Bataviasche gecultiveerd te zijn; Nieuhof althans beweert (o. l. II, 265) dat in zijn tijd (1667-1670) de *sao manila* „met groote menigte uit het gebergte (16) afgebraght” werd naar Batavia. De vrucht *doerian* werd volgens W. Schouten II, 166 „om de lichtigheit bij de Nederlanders *dryocns* (1), oock wel *stinckerts* genaemt”; maar D. 1663 p. 523 blijkt „*stincker*” iets anders te zijn dan „*durioen*”; zie over den „*stinkerboom*” Valentijn III, 1, 156; (dit moet eene soort mangga zijn; de inl. naam is *paoeh*, ib. III, 2, 36; vergelijk De Clercq n°. 2175). Dezelfde (ib. pag. 158) zegt van den *doerianboom*: „bij de onkundige gemeenelijk de *driensboom* genaamd”; in de omstreken van Batavia kwam hij toenmaals niet veel voor (Rumphius Herb. Amb. I, 101).

- (17) De *mangnes* (gewoonlijk *mangus*) is niet de manggis (van welke Rumphius u. s. I, 133 zegt: „In 't district van Jaccatra of Batavia vallen ze niet of immers zeer weinig, de meeste van Bantham en Japare daar te markt

(16) (1) Brachten zij dat dan in verband met *drie ons*? Een *doerian* is notabene heelemaal niet licht maar vrij zwaar.

gebragt wordende", waarmee overeenkomt Nieuhof's verzekering u. s. pag. 237 dat hij in een driejarig verblijf te Batavia maar vier van deze boomen ontdekte; in het Comp^s Hollandsch heet hij gewoonlijk *mangestanges*, welk woord ik nog in 1812 aantrof), maar de mangga (zie Van Reede tot Drakenstein o. l. IV, 1; Nieuhof o. l. pag. 235; Isaaci Sundermans zyn Geschriften, Deventer 1714 p. 12), welke boom volgens den tuinier Meister (o. l. pag. 82) „in groszer Menge wächst auf Batavia" omstreeks 1680; dat hij niettemin op hoogen prijs werd gesteld, blijkt daaruit dat D. 1661 p. 2 de Comp^s manggaboomen worden verpacht voor 110 Rd^s per jaar; verder bijvb. uit eene acte Dispontijn 8 Sept. 1682, waarbij een Balinees eenige manggaboomen alleen voor dit seizoen verhuurt voor 70 Rd^s, en uit eene acte van denzelfden notaris dd. 25 Sept. 1682, waarbij Joan van Hoorn's moeder de manggaboomen in haar tuin boven Jacatra voor dit seizoen verhuurt voor 300 Rd^s, terwijl haar zoon datzelfde land zonder de vruchtboomen bij eene acte Reguleth 19 Dec. 1684 voor slechts 150 Rd^s per jaar verhuurt. Van Overbeke's Bataviaasch verjaarvers van 1669 (l. l. pag. 74) waarin hij verzekert:

„'k Sit dan noch veel liever plat
Achter een goed gansegat
Daer de *manges* het gedarmt' maeckt
Die wel koudt en wel verwarmt smaect"

doet ons betreuren dat onze Kokki Bitja zoo weinig in Rumphius studeert, waar men heel wat keukenrecepten vinden kan die een mensch doen water-

(19) tanden. De Oost-Indische Thee-boom zegt omstreeks 1700 (p. 18) van den weg van Jacatra:

„Daar ik aan alle zyden
Zag schoone boomen staan
Met haar vrugten aangenaam.
Klappers, pisank,
Ook arak (*areek*) tot pinank.
Anasse, *soorsak* en *drioen*,
Zag men seer sierlijk bloeijen,
Ook pempelmoesen en pompoen
Aan alle kanten groeijen,
En *mangelen* (*mangga's*) seer veel,
Mangelstangesen ten deel,
Stond daar zoo schoon
Met haar vrugten fraaij ten toon".

De *sagueerboom* is de arèn-palm, Portug. *sagueira*, zie Hobson-Jobson s. v. *gomuli* en *sagwire*; vergelijk B. 14, 20; 23, 77. Niet onaardig is Rumphius' opmerking (I, 57) dat de arèn „met zyn leelyke en wilde gestalte niet qualyk een dronken boer gelykt zoo als die met zyn gelapte klederen en verwarde hairen uit den slaap opspringt".

OPMERKINGEN BIJ HERPORT'S REISVERHAAL.

- (20) Herport had het beleg van Zeelandia door Coxinga meegemaakt en was na de overgave (volgens hem en Wouter Schouten had die plaats op 10 Febr. 1662, volgens 't Verwaerloosde Formosa II, 40 op 27 Jan., inderdaad 1 Febr.) met Coyett naar Batavia gegaan. „Anfangs May”, zegt hij, zeilde van hier de expeditie onder Bort naar Formosa (inderdaad was het 23 Juni), waaraan hij dan met de woorden: „Diser zeit wurde” enz. zijn bovenstaand reisverhaal doet aansluiten, dat dus in Mei 1662 wordt gelegd, hetgeen wordt toegelicht door de mededeeling aan 't slot daarvan, dat namelijk „in der Zeit da wir von Batavia waren”, Rijklof van Goens van Malabar kwam na Coilan en Cranganoor op de Portugeezen veroverd te hebben. Nu blijkt echter uit R. 15 Juni 1662 dat Van Goens den 14 Juni te Batavia kwam. Wouter Schouten, die dezen herwaarts begeleidde, voegt daarbij (I, p. 321) dat de van Formosa overgebleven Nederlanders „over eenige dagen waren
- (21) aengelant” te Batavia (dat is: eenige dagen vóór hem, zie B. 23, 113), wat dus begin Juni 1662 zou worden. Herport zegt echter (p. 164) dat zij 28 Maart 1662 aankwamen te Batavia (inderdaad kwamen de verschillende schepen van 16 tot 27 Maart aan); hij bleef er tot 15 Aug. (p. 167). De verwarring is dus groot, en tusschen Herport's eigen mededeeling dat zijn tocht in de Ommelanden duurde van 12 tot 25 Mei en dat in dien tusschentijd Van Goens aanlandde (d.i. 14 Juni) is geene overeenstemming mogelijk.

Het beste wat men kan onderstellen is, dat hij direct na de expeditie naar het hospitaal verhuisde en, daaruit ontslagen zijnde, Van Goens' aankomst vernam, die hij dientengevolge verkeerd dateerde; dit laat zich wel hooren, ofschoon het mij niet waarschijnlijk voorkomt dat eene zoo groote gebeurtenis als het binnenvallen der victorieuse vloot van Malabar in het stedeke Batavia zelfs aan hospitaalpatienten een dag lang onbekend gebleven zou zijn, vooral ook omdat ongetwijfeld de kanonnen van 't Kasteel werden gelost. Er is echter meer, wat onzen opgewekten argwaan versterkt.

- (22) Eerstens: als men Herport's boekje met eenige aandacht doorleest, dan valt in het oog dat zijn 12^e hoofdstuk (waarin ons reisverhaal) heel anders is, en wel veel uitvoeriger, dan de rest. Van zijn wedervaren elders, bijv. op Formosa, dat toch zooveel belangwekkender kon zijn, geeft hij niets dan een dor kroniekje; alleen in dit reisverhaal treedt hij in bijzonderheden en juist dat geeft daaraan zijne waarde.

Tweedens: het reisverhaal schijnt niet door de archiefstukken bevestigd te worden. Weliswaar laat zich dit punt tengevolge van het verloren gaan van 't Bataviaasch Dagregister over 1662 niet met zekerheid uitmaken. Ook heeft er in dat jaar misschien wel een tocht naar de Bekasi plaatsgegrepen. Immers bij R. 21 Maart 1662 wordt besloten dat een Luitenant met den Vendrig F. H. Muller en eenige Mardijkers naar die rivier zal worden gezonden om te zien of daar hout etc. te kappen is; er was bericht dat die rivier „boven gevoechelijk binnen den tijd van veerthien daegen soude

konnen werden geopent". Maar primo: Maart is geen Mei; secundo: Herport spreekt van geen Luitenant; tertio: hij en zijne kameraden zijn geen Mar-
 (23) dijkers; quarto: het doel van deze twee tochten is gansch verschillend. Dit alles vormt vrijwel een bewijs dat niet deze tocht de door Herport beschrevene kan wezen; zekerheid is echter niet te erlangen doordat, zooals Dr. Colenbrander mij schreef, het Aankomend Bataviaasch Briefboek van 1662 (waarin het rapport van dezen tocht had moeten worden opgenomen, tenzij dit in 't verloren Dagregister was geplaatst) geen verslag van eene expeditie derwaarts bevat; evenmin spreekt daarover de brief naar patria van 26 Dec. 1662, hetgeen 't vermoeden nabijlegt dat de tocht heel weinig om het lijf heeft gehad en maar zeer kort duurde — alweer een verschil met dien van Herport.

Derdens: uit de officieele stukken welke ik hierbeneden zal laten volgen, blijkt, dat een tocht naar de Bekasi welke eene verwonderlijke overeenkomst vertoont met Herport's verhaal, onder aanvoering van den Vendrig Fredrik Hendrik Muller (den eenigen persoon op wien Herport's mededeeling hierboven § 2 kan doelen) inderdaad heeft plaatsgegrepen, doch niet, zooals Herport zegt, in Mei 1662, maar in September 1661, toen dus onze reisbeschrijver nog achter de wallen van Zeelandia logeerde.

(24) Vierdens: bij Herport lijkt Muller nagenoeg onbekend met het terrein aan de Bekasi; dit kon hij echter na den tocht van Sept. 1661 niet meer zijn; allerm minst kon men de Inlanders aldaar vragen wat voor volk zij waren (hierboven § 11).

Op zichzelf is wellicht geen dezer bedenkingen van voldoende gewicht; maar aller samentreffen leidt ons tot de opinie, dat Herport's mededeelingen, voor zoover zijn eigen aandeel in dezen tocht betreft, geen vertrouwen verdienen, dat hij dien *niet* heeft meegemaakt en bij het beschrijven daarvan eene andere bron heeft gevolgd dan het magere aanteeckenboekje waarin hij gewoon was zijn wedervaren neer te pennen. Die andere bron was dan hetzij 't mondeling verhaal van een der deelnemers aan den tocht (aan Muller zelf is moeielijk te denken, omdat de afstand tusschen een Vendrig, gezeten inwoner van Batavia, en een gemeen soldaat wat te groot daarvoor is) hetzij een dagregister.

(25) Dit laatste acht ik niet onwaarschijnlijk, omdat het houden van een journaal destijds bij zulke tochten eene heel gewone zaak was; zoo zien we bij Jan van Riebeeck (Dagverhaal I, 66) zelfs een paar van de Kaap gedescerteerde soldaten met rood krijt een journaal houden van hunne vlucht. Ik onderstel dus dat een landsman van Herport hem over den beker van dezen tocht vertelde en hem inzage gaf van een daarvan gehouden journaaltje of anders eene beschrijving, die Herport te aardig vond om weg te doen. Hij heeft dus hier toegegeven aan de neiging tot opsnijden die elken bereisden Roel soms bekruipt; a beau mentir qui vient de loin: men zie maar eens het verhaal van H. Vogel (Reizen, Den Haag 1798, II, 177) die, omdat zijn paard op het bergachtig terrein moeielijk

voortkomt, te voet den weg aflegt. van Atjeh naar Benkoelen, iets wat den grooten tippelaar van Breukelen van naijver zou doen verbleeken.

- (26) Wanneer ik echter aanneem dat Herport's tocht die van Muller in September 1661 is, dan moet ik erkennen dat het verschil tusschen 't hier beneden volgend bericht D. 17 Sept. 1661 met Herport's mededeeling omtrent de samenstelling der expeditie eene zwarigheid blijft; bovendien kom ik dan in zoover in conflict met de officieele bronnen, dat volgens deze laatste Muller's tocht maar 3 dagen duurde, volgens Herport 13. Het is echter mogelijk dat de Eerste Klerk, die destijds nog met het bijhouden van 't Dagregister was belast, met zijn werk tenachter was en een hem toegezonden bericht van 7 September op eene verkeerde plaats, namelijk onder den 17^{en}, heeft opgenomen. Wij zien hem althans onder 20 September zaken noteeren, welke volgens zijn eigen aanduiding eerst na dezen datum zijn voorgevallen, een bewijs dat het Dagregister niet zoo stipt werd gehouden als men zou verwachten. Overigens zal op het Dagregister van toen wel niet van toepassing wezen wat de schrijver van den Droom (zie § 822) verzekert (Verzameling enz. 1^e dr. pag. 135), dat daarin „de zaaken juist zo niet staan als dezelve gebeuren, maar wel zodanig als die volgens ordre opgesteld waaren”, iets wat ik van de tijden van den Chineeschen opstand gaarne wil gelooven. Gaan wij thans over tot de officieele stukken.

- (27) *Dagregister 17 September 1661.* „Heden is de lieutenant van de Javanen aen de riviere Crocot residierende, binnengekomen, rapporterende dat eenige Javanen, onder de gehoorsaamheijt van den Sousouhounang Mataram staende, aen de riviere Bacassi, omtrent 1½ dag reijzens van dese stad landwaert in gelegen, een plaetse ofte stuck lands schoongemackt, beplant ende eenige hujsen daerop gebouwt hadden. Wacrop de Vendrig Fredrik Mulder met 10 soldaten ende omtrent 50 van onse Javanen mitsgaders een dienaar van de Landdrost uijt last van d'Heer Gouverneur Generael hun derwaerts hebben vervoegt om te visiteren en daervan rapport te doen”.

- (28) *Resolutie 20 September 1661.* „D'Heer Gouverneur Generael heeft de vergaderinge genotificeert het rapport van de Vendrig Fredrick Mulder, volgens ordre aen sekere plaetse, omtrent 1½ dag reijzens van hier aen de rivier Bacassi, gevisiteert hebbende het bedrijf van de Mataramse Javanen, die aldaer sonder licentie gekomen sijn en haer terneder geset hebben, van dewelcke de twee principaelste Orangcaijen (1), met noch 8 mindere Javanen bij hem medegebragt ende bij den Landdrost alhier geëxamineert sijnde, geantwoord (29) hadden, dat sij uijt sekere hare oude negorije genaemt Tschilentsick (2) door

- (28) (1) Grappig is dat Kämpfer (o. l. pag. 4), dit woord (*orang kaja*, rijk man) blijkbaar afleidende van *kajoe*, zegt dat het „in de Maleijdsche Taale een boschwachter” beduidt.

- (29) (2) Welk Tjileungsir (een zeer gewone Soendasche plaatsnaam) dit kan zijn, is niet te raden. Men zou echter zeggen dat het niet zoo

heel ver uit de buurt kan hebben gelegen, en 't eerst denken aan het bekende wegenkruispunt, waar Javanen woonden (B. 9, 9). Dit Tjileungsir schijnt al spoedig bezocht te zijn; D. 1667 p. 400 wordt van zekere Chineezzen gesproken die er heen zijn geweest.

den Gouverneur van Japara met omtrent 100 man te deser plaetse gestelt waren om aldaer een negerije ofte dorp te maken, het land te bebouwen ende rijs te planten, alsmede om hout en bamboesen te kappen, alsoo deselve plaetse, vermits de rivier Bacassi, seer bequaem was om sulcx alhier op Batavia te brengen ende met de Comp^e. daermede te negotiëren. Dat sij nu een jaer lang aen dese nieuwe plaets gewoont hadden, sonder in al dien tijd eens in hare voorsz. oude negerije geweest te sijn, maer dat de Orangcaij van Tschilentsick twe mael bij haer was geweest om de plaets te besichtigen, hebbende anders niet geseijt als dat hetselve een fraije plaets was, sonder meer.

(30) Ende alsoo de vergadering hare gedachten heeft laten gaen op hetgeene de Sousouhoung Mataram in voortijden tegen dese stad heeft getenteert ende ondernomen gehad, ende men niet weten en kan of en wat lagen en aenslagen hij op desen staet ende republicque, die hem soo seer in de oogen steekt en welckers ondergang dese moorddadige Mooren voor eeuwig sullen soecken, weder op een nieuw mogte toegeleijd hebben, dewijle de ervarendheid ons wel geleert heeft geen geloof in hem te stellen, hoe schonen semblant hij oock mogte komen te tonen, is verstaen, dat men de voors. Javanen van daer sal dimoveren.

(31) Doch aengesien wij nu met den Mataram (1), immers naer uijterlijke schijn, in vrede staen ende het onnodig is dat wij onse diffidentie omtrent hem laten blijcken, waerdoor hij oorsaecke mogte nemen om, gelijk men seijt, steenen te rapen, is in overleg genomen, op wat wijze en onder wat pretext sulks best en met de minste irritatie van dien Vorst sal dienen te geschieden, en in bedencken gegeven of men haer als eerlijke (2) luijden met soetigheid niet en soude dienen te bewegen tot vertreck, onder pretext dat wij niet gewoon en sijn te gedogen dat eenige vreemdelingen, die niet onder onse gehoorsaemheid staen maer onderdanen sijn van eenigh ander Coninck, op ofte aen onse landpalen hare woonplaetse sonder onse voorgaende kennisse ende consent komen te begripen, dan of men haer niet en soude mogen (*d. i. kunnen*) weggagen, quansuijs als fugitiven die om eenige

(32) misdaden uijt haer land en van haer Koninck weggelopen sijn, ofte oock wel, of men haer niet liever en soude dienen aen te nemen als onderdanen van desen staet, haer ordonnerende ende versekerende op alsulcke plaetse als tot onse meeste gerustheid sal mogen strecken (*d. i. vermoedelijk, evenals andere inlandsche natiën, onder het geschut der buitenforten*), tensij dat sij misschien geen genoegen daerin scheppende, gelijk het niet ongeloofelijk en is, van selfs sullen weggan en vertrecken, als wanneer sij niet en sullen hebben te klagen dat wij haer weggejaecht hebben.

Waerop gedelibereert sijnde, is de eerste voorslagh gekeurt voor de

(31) (1) Hij had in Juli 1661 zijne havens weer geopend, die sedert April 1660 gesloten waren geweest (De Jonge VI, 89).

(2) D. i.: fatsoenlijk. W. Schouten o. l. I, 50

noemt eene plaatsing op een buitenpost een „*eerlijk bannissement*”; D. 1664 p. 443 een briefdrager „*eerlijk inhaleen*”; D. 1672 p. 190: „*vereert ende vereerlijckt*”.

beste, en sulcx (1) goedgevonden haer te laten aenseggen dat sij binnen een maend tijds uijt ons land sullen hebben te gaen om reden dat niemand sonder ons verlof daerin vermag te komen”.

- (33) Volgens D. 20 Sept. 1661, waar de terugkeer van Muller op dezen dag wordt bericht, droegen gezegde twee meegekomen Hoofden de namen Soetatroena en Wirasoeta (2). De Resolutie wordt hier aldus geresumceerd:

„Is goedgevonden, de Javanen te laten aenzeggen dat zij binnen een maend tijds uijt de voorsz. plaets, die onder onse jurisdictie staet, zullen hebben te vertrekken of dat men se van daer zal helpen en dood slaen, alsoo de oude contracten medebragten dat niemand zonder consent van de Hooge

- (34) Overigheijd in onse jurisdictie vermag te komen. 't Welk haer daernae voorgעהouden zijnde, hebben zij beleefdelijk belooft zulks alles nae te komen ende zijn alsoo 4 of 5 dagen daernae uijt de voorsz. plaets geretireert”. Dat echter dit laatste onjuist was, blijkt uit de Afg. patr. miss. van 22 Dec. 1661: „Eenigen tijdt voorleden is ons bekend geworden dat een partije Javanen haer ter neder geset hadden aan dese sijde Cawan aen de rivier Bacassi, omtrent 70 mannen sterck sonder (3) vrouwen off familie ende die mede doende waren (*dit mede slaat op een voorafgegaan bericht omtrent 't Buitenzorgsche*) om daer landen te bereijden (4). Off deselve daer nu gesonden sijn geweest door last off kennis van 't hoff
(35) dan off het luijden sijn die om de sware schattingen te ontgaen haer uijt het lant hebben ontstolen (5), en weten wij niet, maer hebben haer doen aenseggen weder van daer te verhuysen, alsoo 't ons land zij, in 't welck niet en begeren dat imant hem sal comen nederslaen dan met onse voorweten en consent, dat sij aengenomen hebben, sijnde eenvoudige slechte (*d. i. geringe*) menschen geweest ende die van geen het minste voorsien waren. Off se vertrocken sijn en weten wij niet, maer sullen daer eerstdaeghs nae laten sien. 't Con wel sijn dat des Sousouhounangh's ooghmreck was, om

- (32) (1) Of: *oversuleks*, beduidt: derhalve; zoo B. 10, 31; 11, 13; 17, 48; 20, 25; 23, 28; 27, 3; 23, 151: *sulx dat*.

- (33) (2) Leest men: *Naja-* of *Wiratroena* en *Wirasoeta* dan zouden zij kunnen wezen een broeder van *Aria Wirasaba* den Tweeden en de zoon van *Singaprabangsa*; dan zou de kolonie dus uitgegaan kunnen zijn van de beide voornaamste *Krawangse* Hoofden. De overeenstemming van namen is een wat te onzeker uitgangspunt voor zulke gevolgtrekkingen; maar dat eene niet-Soendasehe doch Javaansche nederzetting *Bekasi* bewoonde, blijkt uit B. 23, 142.

- (34) (3) De vraag is of *sonder* hier beduidt: ongerekend. Zoo *Tiele Bouwst.* I, 20, ao. 1613: „over de duisent baeren (*bakra's*) sandelhout *sonder 't gunt* dat . . . vervoert wort”: *ibid.* II, 69 (1625): „3000 naegelboomen *sonder* de

elappus, *pynangh* ende andre vruchtboomen”; evenzoo *ib.* II, 7 (1624): „contribueren elek 370 *tayl 's* jaers alleen in goudt, *uitgesondert* tribuyt van rijs”. Aldus ook *behalve* B. 9, 11.

(4) Zoo spreekt *Rumphius* (II. A. V, 373; 427) van: iets planten in „een goed aardrijk dat met branden en omhakken wel *toebereid* is”. Vergelijk D. 1641 p. 265; 1657 p. 285; 1674 p. 241: „*onbereijde* bootsriemen” d. i. onafgewerkte; D. 1678 p. 603: „het *bereijde* huijs”, d. i. gereedgemaakte; *ib.* 624: zieh „tot tegenweer *bereijden*”.

(5) Blijkbaar 't zelfde als 't Eng. *to steal* (35) *away*; zie P. IX, 581, 38: „den slaaff welke *zig* zijnen lijfheer komt te *ontsteelen*”. *Mischien* ligt er inderdaad de voorstelling in dat de menschen bij 't land hooren, evenals de slaaf aan den meester.

metter tijdt door middel van soodanighe dorpen hieromtrent eenige rijsmagasijnen te hebben, om hem te dienen als hij eens mochte goetvinden met eene macht herwaerts ofte nae Bantam te comen". Dit laatste slaat op de tevens vermelde Mataramsche nederzetting in 't gebergte. Hoeveel gerucht de kolonie te Bekasi maakte, blijkt wel daaruit dat D. 1661 p. 372 zelfs van Djambi de tijding komt dat de Soenan volk heeft gezonden om „eenige mijlen beosten Batavia" padi te planten.

BIJLAGE VI.

DE EERSTE EXPEDITIE NAAR KRAWANG NOVEMBER 1677.

- (1) Van de beide volgende stukken werd het eerste in copie ontvangen van 's Rijks Archief, terwijl het tweede is overgenomen uit D. 4 December 1677.

Nadat bij R. 31 Jan. 1676 was besloten tot de eerste troepenending naar Java's N. O.-Kust teneinde de plunderingen der Makassaren te keeren, duurde het nog tot October 1677 vóór de Compagnie werd betrokken in de zaken van West-Java. Op den 8^{en} dier maand kwamen er twee brieven uit Krawang, de eerste van zekeren Natamanggala, die hulp vroeg tegen Bantam, Cheribon en Soemedang en zich voordeed als aanhanger van den jongen Soesochoenan, de tweede van de Mataramsche Regenten aldaar, Kiai Ngabehi Wirasaba en Kiai Singaprabangsa, die evenzeer hulp vroegen tegen Rangga Gempol van Soemedang en de Bantammers. Voorloopig nam de Regeering hiervan niet veel notitie, maar toen den 25 October een brief van Rangga Gempol kwam, die het land „van Dermayoe tot Jaccatra” aan de Compagnie schonk, beloofde zij dezen bij brief van 28 October haren steun. Den dag daarna ontving zij het nieuwe contract, door Speelman met den Soesochoenan gesloten, waarbij het land tot aan de rivier van Pamanockan werd afgestaan. Dit veranderde 's Compagnies positie zoodanig, dat toen den 31^{en} een bericht binnenliep van de samensholing van weggeloopte slaven in het Krawangsche, in principe besloten werd aldaar in te grijpen. Den 2 November werd nu vastgesteld eerstdaags eene troepenmacht op „twintigh inlandse vaertuijgen” daarheen te zenden onder den kapitein Fred. Hendrik Muller, „een man, ervaren zijnde in de gelegentheit van de landerijen omtrent Batavia ende Craoan, ende die oock met de Javaenen weet om te gaen,” een eenigszins zonderling compliment, want men zal beneden zien hoe verregaand ruw zijn optreden was.

- (2) Den 6 November vertrok Muller nu naar Krawang met 120 Europeesche en 64 inlandsche soldaten benevens 126 Mardijkers op 20 „expresse gepreste tingangs en contings van dese stadts ingesetenen”. Hij was voorzien

van eene instructie, die men in het Dagregister kan nalezen. Zijne onderbevelhebbers waren de luitenants Tieleman van Eeuwijk en Jan Struijs; ook ging de baas kaartenmaker Claes Pietersz Swackenhals mee. Order om eene versterking op te richten was niet gegeven; vlotte alles goed, dan mocht „wel ijmant van onse vertrouwste Javanen in een der best gelegen dorpen vooreerst werden gelaten om 's Comp^s. gesagh over die lantstreecke te representeren”.

Den 18 November ontving de Regeering van Muller het dagregistertje dat beneden volgt benevens de daarin vermelde gevangenen, die in hechtenis werden gezet, en 27 November een verder rapport, waarin Muller o. a. schreef dat de verwarring in Krawang zoodanig was dat het ongeraden scheen er eene versterking op te richten, aan welke de toevoer te water gemakkelijk zou kunnen worden afgesneden; hij was dan ook van zins weldra terug te keeren. Zoo dacht de Regeer. er echter niet over; integendeel schreef zij hem terstond dat hij nog minstens drie weken zou blijven en dat hij o. a. moest melden „of Keeij Ranga Gompol deselve Pangeran Samadanh was, die jongst zijne gesanten te lande hier tot Batavia afgesonden hadde”, eene vraag die ons doet zien in welk duister G.-G. en Raden nog rondtastten. Den 4 December kwam er weer een schrijven van Muller met bericht dat hij al op terugweg was. Bij dezen brief behoorde het beneden volgende „contract”, door hem met de Krawangsche Hoofden gesloten. Dit contract getuigt, evenals ons eerste document, niet minder van Muller's onbeholpenheid met de pen dan van zijn vreemden kijk op de dingen. Het verdient in zooverre de aandacht, omdat het 't eenige „contract” is dat ooit namens de Regeering met Regenten in West-Java is gesloten. Inderdaad is het echter eene soort instructie voor de Krawangsche Hoofden, waaraan Muller den vorm gaf van eene notarieele acte. Hij zelf volgde dit document op den voet, en kwam dienzelfden 4 December met zijne expeditie te Batavia terug.

- (3) „Aan (1) den Ed^{le}. Heer Joan Maatsuijker, Gouverneur Generael, en d'Ed^{le}. Heeren Raden van India, onse com-mandeerende Heeren.

Naardat ons afscheijt van U Edelhedens bekomen hadde, sijn ten 10 à 11 ueren buijten de Bataviase rivier met al de expeditievaartuigen en 's avonts ten 5 uren voor de rivier van Caroan geraackt, alwaar dien avondt door de stercke zuijtwesten wint en groote droogte genootsaackt waren 't ancker te laten vallen en tot den volgenden dagh af te wachten.

Adij 7^{en} 9bre met het limieren van den dagh ons ancker gelicht hebbende, dede zeijn dat de gesamentlijcke magt mij zouden volgen, gelijk ick

- (3) (1) In margine: „Ontfangen den 18 Novem- | Jan Rodol" (*denkelijk een zoetelaar*).
ber per vaartuijgh van den Bat. Mardijcker |

haar in 't inkomen van de rivier verwagte, alwaar haar met amonitie van oorlogh en provisie dede versien, gelijk mede aldaer de commissie (1) van (4) UEd^{lens}. aen de officieren verthoonden. Zijn doen vandaar geroeijt, maar de swaare affwateringh (2) die van boven dese rivier komt afsacken heeft ons grootelijcks belet, soodat dien avondt niet hooger als twee boghten (3) boven Bongij (4) zijn geraackt, alwaar 't dien nacht ten ancker hebbe gehouden

Adij 9^e d^e. Bequamen (5) een jochon (6) met drie Javaanen, die ons rapporteerden dat aan UEd^{ls}. op Batavia waren gesonden om bekend te maken dat Jaija Parcassa (7) noch in leven maar swaarijck gequest en na Candang Auwer gevluht was. Gemelte Javanen vonden (8) goet met ons naar boven te nemen.

(5) 10^e d^e. 's Morgens ten thien uren quamen ons omtrent Waetodjaja (9) ses jochons in 't gesigt, alwaar op bevonden twee edelluijden van den opgeworpen gouverneur Nata Bangala (10) alsmede den sabandaar van de negorije Sassa te zijn, nevens dertigh van haar dienaars, waarop aenstonts ordre gaff dat haar 't geweer affgenomen wiert, 't welck bestont in 33 krissen en 11 piecken, twee snaphaenroers en een musquet. Naardat wij haar ondervraacht hadde wat sij soo leegh de rivier aff quamen doen, gaven voor dat waren gekomen om den admiraal (11) te verwelkome ende meteen te versoecken dat niet met soodanigen magt maar met 16 à 20 mannen op Tanjonckpoere gelieffden te comen, met dit voorgeven dat de (12) grooten ontsteltenisse in de gemoederen soude baren en ijder hem tot vlugten in 't bosch soude begeven; welke gevangene onder de Mardijckers in bewaaringe heb verdeelt.

(6) 12e d^e. 's Morgens ten 4 uren quamen voor de negorije Carta Laija (13), alwaar eenigh volck aan de overzijde van gemelte negorije ordincerden, met

(3) (1) Vermoedelijk wordt zijne instructie bedoeld.

(4) (2) Harde stroom of bandjir; vergel. B. 1, 11; 7, 17; 9, 13 enz. In oudere stukken vaak: *opperwater*; D. 1644 p. 319; 1645 p. 323; 363; 1663, p. 166; maar ib. pag. 695: „het ordinarijs *opperwaeter*“ beduidt: waterpeil.

(3) De Inlander, althans de Maleier, rekent bij 't bevaren eener rivier naar *tandjoeng's*, d. i. landpunten of rivierbochten.

(4) Moewara Boengin, de oostelijkste delta-monding der Tjitaroem.

(5) Over dit werkwoord zie B. 8, 19.

(6) *Djoekoeng*, kano; vaak geschreven: *jochem*.

(7) De Mataramsche shahbandar te Toeng-gakdjati, die vermoord heette; D. 1678 p. 364 wordt hij genoemd „de vermoorde gouver-

neur van Tanjongpoura“.

(8) D. i.: *wij vonden goed*. In het Oud-Hollandsch worden de persoonlijke voornaamwoorden zeer veel uitgelaten, soms ten nadeele der duidelijkheid. Dit komt het minst voor bij den 2^{en} persoon; toch vindt men D. 1636 p. 68: „daer sult (*gij*) den prijs over stellen laeten“; ib. 166: „volgens 't advijs dat (*gij*) becomt soo sult (*gij*) doen“.

(9) Batoedjaja. Van de volgende plaatsjes (5) zal men slechts een paar op de kaart vinden.

(10) Deze heet D. 12 Mei 1678 van Demak afkomstig. Hij werd later te Bat. terechtgesteld, D. 31 Mei 1678.

(11) Kapitan laet, 't hoofd der flottille Muller.

(12) Te lezen: *met voorgeven dat dit*.

(13) Op de topographische kaart; *Kartabaja*. (6)

ordre dat de huijsen die aldaar stonden soudē besetten en vernemen wat volck daar woonde. Ingevalle haar te weer stelden, men deselve soude doorschieten en de huijsen in brandt gesteecken werden.

Naardat haar die ordre had gegeven, ginck met eenigh volck soo Javaenen als Mardijckers in de negorie Carta Laija, die aenstonts besetten om te vernemen wat volck daar woonden, 't welck gedaan zijnde, belasten een van de Mardijckers aan de wooningen te kloppen, welcke geopent zijnde haar datelijck te weer stelden, sonder dat na goede beloften wilden luijsteren, en indien den Mardijcker die een van de deuren had geopent door eenigh van ons volck niet was ontsot geworden, van een der Maccassaaren met een cris zoude zijn doorsteecken. Waarop doen ordre gaff haar onder de voet te schieten, alwaar drie van de haare zijn gebleven en de rest ontvlugt. Liet doen voort de wooninge in brandt steecken en ben met het volck van-
(7) daar geroeijt. Een halff rack (1) boven dese negorije bevonden een mooie vlackte, alwaar ons vaertuijgen verwachten, dewelcke binnen een uer gesamentlijck aldaar bijeenquamen, en wierdt door de luijtenants Thielman van Ecuwijck en Jan Struijs, die aen de oversijde van de gemelte negorije waren geweest, rapporteerden (2) dat geen volck hadde vernomen, alsoo sij oordeelden dat van onse kompste waaren verwittigt, weshalven haare wooninge in koolen hadden doen setten. Den Maleijer Intie Zeleman quam ons aendienē dat geraden was Tanoe Wangsa, sabandaar van de negorije Sassa, te largeren en hem nevens een van de Mardijckers na gemelte negorije vooruijt zouden zenden, vermits voorgaff, indien met onse magt voor meer-gemelte negorije quamen, al 't volcq soude weghvlugten en tot geen gespreck zijn te brengen. Waarop geresolveert is haarlieden af te vaardigen, die tegens den avondt wederom sijn terughgecoomen, rapporteerende dat het volck 't geen aldaar woonden boschwaart in waren gevlugt en een'ge door gemelte sabandaar wierde bijeenversamelt. Lieten de anckers dien avont voor gemelte negorije vallen, alwaar dien nagt over sijn blijven leggen.

(8) Adij 14de. Ginck met eenige officieren aen landt, ondervragende meer-gemelte sabandaar off geen gelegentheijt wist om den opgeworpen gouverneur Nata (3) Bangala, die de oude regeeringe hadt verstooten en sijn gesagh door de Maccassaaren, Boutonders, Boegijs, Balcijers en andere fugativen (4)

(7) (1) Volgens Van Dale: „deel eener rivier tusschen twee opeenvolgende bochten”. D. 1663 p. 178: eene stad ligt „op een uijstekend *rak* van barre klippen”.

(2) Voor: *gerapporteerd*. Muller verliest telkens den draad van zijne volzinnen en laat

maar liefst een woord overeenstemmen met een ander dat er dicht bij staat.

(3) Er staat: *Nocta*.

(4) Gevluchte slaven. Maar D. 1671 p. 439: „Batavise *fugativen*, vrije ofte lijfheijgene”.

(8)

- soo verre hadde gebragt, dat niemandt van de oude regeeringh hem dorffde aensprecken, ik laat staan tegensprecken, gelijk alhier klaerlijk blijkt, alsoo Zinga Perwangsa (1) aan desen roervinck de regeeringh niet wilde overgeven, liet hem door dese bovengemelte fugativen vatten en vermoorden, welck hoeft in een korff op Tanjongh Poure (in een mandt) aen de galgh heeft laten ophangen. Meergemelte sabandaar gaff voor (2) dat wij aen Kinabe Wiera Saba soudén schrijven, indien een vrundt van d'E. Comp: en de Sousouhounangh Pangeran Depattij (3) wilde zijn, meergemelte dwingelandt (9) in handen van d'E. Comp: most leveren. Met welcke missive aanstonts naar boven vertrock, om deselve aan Kinabe Wiera Saba ter handt te stellen, alwaar na de middagh voor Tonjack Jatij bij ons weder terugge quam met aendieningh dat op ons schrijvens was bij de kop gevat, meteen versoekkende wij deselve door 8 à 10 mannen van ons volck mocht werden bewaart, gelijk dan eenige van de swarten (4) nevens den Maleijer Intie Zeleman daar na toe hebbe gesonden. Een van onse swarte quam 'savonts omtrent 7 ueren weder terugge met aensegginge dat d' schuijt na boven diende te zenden om den'gevangen te halen, gelijk den luitenant Thielman nevens ses soldaten met volle geweer ordineerde om met d' schuijt na boven te vaaren, en 'savonts omtrent thien uren van hier vertrocken is, denwelcken met den gevangen in de nanagt weder terugge quam.
- (10) Adij 15 d°. Liet Kinabe Wiera Saba weten dat bij ons op Tonjack Jatij soude komen, alsoo hem te spreekén hadt, waarop versogt dat hem voor dien dagh geliefde t' excuseeren, maar dat daags daaraen zouden komen, d' wijl zijn volck overal verstroijt waren en groote moeijten hadde om deselve bijeen te krijgen.

(8) (1) De Mataramsche Regent.

(2) D. i.: zeide; zie B. 15, 6.

(3) Deze was nog zoo kort Soesoehoenan dat Muller hem ouder gewoonte Kroonprins noemt.

(9) (4) Vermoedelijk bedoelt M. hier zijne Mardijkers, meerendeels afkomstig van de kust van Malabar, die donkerder waren dan de gewone Inlander. Zoo zegt D. 1664 p. 42 de Sultan van Bantam „liever 100 *swarten* te hebben om te werken als 100 Javanen”; hij bedoelt: wegge-loopen Bataviasche slaven. Soms worden mix-tiezen aldus aangeduid. Zoo zegt Baldaeus (Malabar p. 88): „Verscheijde mistieen gevangens waren noch als vrije *swarten* onder ons”. Of ooit Chineezén aldus zijn aangeduid, zooals Groeneveldt beweert (Bijdr. 1898 p. 73 noot 1) betwijfel ik in hooge mate. Matthijs Cramer zingt (Tijferboom p. 91):

„Swarte, Geel of blancken

Waer van Indiën hangt aen een”.

In oudere Holl. stukken worden deze Indische „swarten” vaak (zooals C. D. 150; Valentijn IV, 1, 448) aangeduid met het Portugeesche equivalent *negros* (altijd in 't meervoud, terwijl men *swart* ook in 't enkelv. gebruikt, zooals Valentijn doet IV, 2, 124). Mogelijk komt het daarvan dat in de Relation ou Journal enz. (1677) de Inl. te Bat. worden aangeduid als „les *Negres*” (p. 218); trouwens John Bull spreekt ook zoo van *niggers*. Maar 't klinkt toch vreemd dat Rumphius (Rariteitkamer p. 328) zekere Ambonsche Mohammedanen van Javaansche afkomst „*Morianen*” noemt. Curieus is, dat nog L. H. W. Baron van Aylva Rengers, een officier uit den Java-oorlog, onze Javaantjes „zwart als Lucifer” noemt (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Kol., 1844 p. 371).

Adij 16 d°. Omtrent de middag liet Kinabe Wiera Saba mijn door een van zijn volck aenseggen dat gecomen was om ons te verwelkome, waarop belasten aen mijn prauw zoude komen, alwaar hem voorgehouden wiert dat de fugative soo van (1) Maccassaaren, Boetonders, Boegis als andere soude op laten zoeken en 't sij levent off doot in onsen handen leveren, soo niet, soude hem meede als een van de affvalligers verclaaren en gelijk de fugative slaven (2) extimeeren. 't Welck hij beloofde dat overal door 't landt soude belasten gemelte fugativen, waar deselve oock moghten gevonden werden, opgebracht wierden en in ons handen quamen te geraacken, mits versoekkende wij ons selven stil zouden houden, 't welck wij genootsaackt zijn, vermits de vuijle en onbequame wegen en dagelijksen regen te landt en groote droogte en klippen in de revier ons beletten dat niet hooger op konnen geraken, soodat bij ons g'oordeelt wort een pagger alhier op te werpen seer dienstich soude sijn en deselve voor vijff à ses maanden met 40 à 50 soo blanke als swarte coppen te besetten, vermits de fugative slaven alhier en ginder versprijt zijn, soodat onmoogelijk is deselve in der haest te bekomen. 't Welck wij aan 't wijse oordeel van UEd°. Hoo. Achtb^{dens} referere. UEd^{ens} goetvindende de gemelte pagger alhier op te werpen, soude om (3) 12 schoppen en 12 spaaden met eenige bossen rottingh met 10 rottinghmantjes van nooden hebben.

(12) UEdelhedens bekomt per 't vaartuijg van de Maardijcker Jan Rodol den oppersten van d' rebellen, genaemt Nata Bangala, die alhier heeft voorgegeven dat hij eijgentlijk den persoon Troena Jaaja zoude zijn, welcke alhier galgh, rat en wip (4) heeft laten maacken, nevens twee van sijn cabalen (5), d' een genaemt Zitra Praija en de andere Wangsa Nanga, door wiens ordre Singa Perwangsa en meer van dese natie schandelijk heeft laten vermoorden. Sende mede p^r. dit vaartuijgh op na Batavia d' onderstaande

(10) (1) Over dit *van* zie B. 23, 10.

(11) (2) Er staat: *slugen*. Men ziet welk een tact Muller bezat!

(3) Hier is Muller van plan te laten volgen: benoodigd zijn. Vergel. D. 1624 p. 57: „daer *om benoodicht* moet sijn”; p. 88: men was „*om* partije corneelsteen *benoodicht*”. Maar hij vergeet weer wat hij wil zeggen doordat er eenige worden tussehen komen.

(12) (4) De wip, vooral ter handhaving der krijgstucht gebruikt, is een toestel waarmee men iemand ophijscht om hem dan te laten vallen, zooiets als kielhalen op het droge; vandaar dat men ook zegt „van de wip loopen” P. I, 118

evenals „van de ra loopen”. In oudere stukken heet dit *stoppelacoord* (zoo D. 1657 p. 160; P. I, 413) van 't Fr. *estrapade*.

(5) Hier in ongunstigen zin, medeplichtigen. Ook kan *cabaal* eenvoudig beduiden: gezelschap, genootschap, zooals onze 18e-eeuwsche aristocraten hunne onderlinge verbintenissen betreffende het vergeven van ambten „*cabalen*” noemden. Bekend is 't vers:

Quoi qu'en dise Aristote et sa docte
cabale,
Le tabac est divin, il n'est rien qui
l'égale.

inlants (1) soldaten, vermits inpotent zijn en geen dienst kunnen doen, als namentlijk:

Jan Pietersz }
 Jan Francisco } van Batavia;
 Philip Domingo van Bengale.

Hiermeede affbreeckende verblijve

U Edelens gantsch geringe en onderdanige dienaers

(Was geteeckent:)

FRED^R. HEND^R. MULLER.

T. VAN EWIJCK.

JOAN STRUIJS.

(Tersijde stont:)

Op de revier van Caroangh voor het verdistrueerde dorp Tonjack, adij 17^e November 1677".

- (13) „Contract (2) waar na hen Wira Baija (3), broeder van den overleden Gouvern^r. (4) Singa Perwangsa, en Wira Saba, present Gouv^r. van Tanjongpoura, met hunne Edelluijden en onderhorige volkeren en ondersaten sullen hebben te reguleren.

1.

Eerstelijck sullen alle de bovengenoemde opperhooffden en volkeren haar beijveren dat zij alle de fugativen en slaven die nu eenigen tijt herwaarts hen alhier ofte onder dese plaats hebben begeven, te vatten en na Batavia gesonden werden; ende indien deselve niet levendigh kunnen becomen, het regter oir in plaatse van 't hooft te senden; maar sullen de vrouwen ende kinderen van dootslaan verschoont werden en na Haar Ed^s. op Batavia senden.

2.

- (14) Soo eenige (5) slaven van Batavia voortaan alhier mogten comen over

(12) (1) D. i. Mardijkers, Christenen van Aziatischen, speciaal Voor-Indischen, bloede, die bij den doop een Holl. of Portug. naam hadden erlangd.

(13) (2) De beneden volgende tekst van dit stuk verschilt nogal van dien in het gedrukte Dagregister, welks uitgever cenigszins vrijpostig ermee heeft omgesprongen.

(3) Deze Wirabaja heet nu eens Hoofd te Patimoan (D. 5 Febr. 1679), dan weer te Parakanpandjang (D. 17 Mei 1679) of te Gedongkole, niet ver van Tandjoengpoera (D. 14 Dec. 1679; ib. p. 269).

(4) Over dit woord zie § 1957.

(5) Dit is het ouderwetsche gebruik van (14) *eenige* waar wij het zouden weglaten. Het is hier als 't ware 't meervoud van 't onbepaalde *een*. Vergelijk Rumphius Rarit. 27: een krab „glimmende als *eenig* steentje”; II. A. II, 56: „niet bitter van smaak, maar vet en laf als *eenige* gebraden kost”; II, 79: „een dikachtige substantie als *eenige* schilderverwe”; V, 176: „strepn en puntjes alsof het *eenige* letters waren”; V, 324: „twee kernen, *eenige* vliegen of ongedierten gelijkende”. D. 1641 p. 462: „*eenige* slaven verloopende” d. i. wanneer er slaven verlopen; evenzoo C. D. 107; D. 1674 p. 216. Vergelijk B. 16, 20; 29, 9; 34, 21.

te loopen, zoo sullen zij dezelve op 't spoedigste weder terugge na Batavia senden, mits dat voor ijder slaaf 10 R^a. (1) sullen genieten.

3.

Oock sullen den Gouv^r. ofte de opperhooffden hier vooren genoemd, te (*zeten*) Ingabeij Wiera Saba, gehouden wesen op stont en na 't sluijten deses alle de goederen die door Natta Mangala en zijn adherenten van Singa Perwangsa voornoemt en Jaja Perkassa met geweld zijn ontnomen, wederom te restitueren, wel verstaande de goederen die nogh in wesen bevonden sullen werden.

4.

- (15) Oock wert op het alderserieust gerecommandeert dat de ondersaten van de bovengenoemde opperhooffden den een tegen den anderen (2) geen vijantlijke actiën sullen bethoonen, maar in alle eendragtigeijt bijwoonen (3) en bijstant doen; off sal d'E. Comp^e. diegene dewelcke hen eerst soodanigh aanstellen als vijanden verclaart werden.

5.

Tot meerder verseeckeringe soo hebben wij goetgevonden mede te nemen den voorsz. Wiera Saba om sijn selve op Batavia te verantwoorden, alsmede de zoon van Wira Baija, genaamt Naija Wangsa (4), sijnde schoonsoon van den overleden Singa Perbangsa, nevens Wira Soeta (5), soone van genoemde Singa Perwangsa, als hostagiers, soo lange tot dat de fugative aan Haar Ed^s. overgelevert sullen werden.

6.

- (16) Oock hebben wij goet gedacht een princevlagh hier te laten aan de (*aangewesen*) Javanen omme het gesagh alhier te hebben in absentie van de hooffden, die nu na Batavia staan te vertrecken, (*om*) 's Comp^s. gesagh te representeeren (6), alsoo Haar Ed^s. in de instructie hebben gelieven te

(14) (1) R^a. beduidt: realen. Vergelijk D. 1634 p. 324: „R^a. van achten”; 1636 p. 239: „R^a. van 8ten”; 1659 p. 121: „stukken van achten” (eene uit het Spaansch overgenomen benaming: real de à ocho: piaster van 8 zilverrealen). De belooning ad 10 realen van 48 stuiver voor 't opvangen van slaven buiten de toenmalige buitenposten wordt o. a. als gebruikelijk vermeld in een besluit van 1671 (P. II, 551). Bij het Cheribonsch contract van 1681 (De Jonge VII, 377) wordt het op 10 Rd^s. bepaald.

(15) (2) D. i.: tegen elkander. D. 1645 p. 244: „seer oneens onder den anderen”.

(3) Vergel. D. 1679 p. 71: militairen die ze-
Priangan II.

keren geestelijke „tot zijn defentie *bijwoonden*”.

(4) Van dezen heet het D. 30 Mei 1678 dat hij Hoofd is te Tjipamingkis en getrouwd met de dochter van Wirabaja; D. 2 Sept. 1678 is hij Hoofd te Patimoan.

(5) Den lateren Toemenggoeng Panatajoeda, den eersten van dien naam.

(6) De bedoeling is: eene vlag wordt gela- (16) ten aan de Hooffden, aangewezen als plaatsvervangers, tot symbool der opperhoogheid van de Comp. Ter verduidelijking heb ik het noodige ingelascht (over de plaatsing van het verleden deelwoord zie B. 38, 5) ofschoon wellicht de zonderbare tekst correct is overgeleverd. Over de prinsenvlag zie Excurs 15.

ordonneren (1) dat een van onse vertrouwste (2) Javanen alhier zoude laten; die daartoe niet konde resolveren.

7.

- (17) Oock hebben wij goetgevonden den voorsz. Wiera Baija, jegenwoordigh genaamt Wiera Bangsa (3), als Gouverneur en opperhoofd te stellen in plaatse van den overleden zijnen broeder den Gouv^r. Singa Perwangsa, omme voortaan te regeren en alles 't geene voor mogte vallen naar zijn beste kennisse tot welstant van zijn ondersaten te dirigeren.

8.

Ende naar dat wij haar alle 't geene hier vooren geschreven staat wel en duidelijk voorgelesen en vertaalt hadden, belovende zij alle ijder voor de zijne promptelijk naar te komen, alsmede aangenomen niemant anders, 't zij wie dat het oock soude mogen wesen, voor (4) haare souverajne heeren te erkennen als den jegenwoordigen Sousouhounangh Pangeran Depatij en Haar Ed^s. op Batavia (5) en tot een teecken van haar opregte genegenheit (6) met haar eijgen handt onderteekent en met eede bevestight.

- (18) Aldus gedaan en gepasseert op Tanjonghpoura in de wooninge van den voornoemden Ingabeij Wiera Saba, ter presentie van ons, respective hooft- en (*onder*)officieren (7) den 29^e November 1677.

(Hier onder stonden Javaanse Dit is 't merk van Hingabij (8)
characters en in 't Duijts daar bij gesz.)) Wiera Saba.

Dit is 't merck van Wiera Bangsa, broeder van Singa Perwangsa (9).

- (16) (1) Vergelijk hierboven § 2.

(2) Deze elisie van *d* of *t* vóór de *st* of *s* is zeer frequent. Uit het Dagregister verzamelde ik de volgende voorbeelden: *onste*, *slechste*, *harst*, *geplaest*, *gescherst*, *onstaet*, *onstellenis*; D. 1679 p. 394: „*gesriste* bamboesen”; vergel. D. 1634 p. 415: „*Wessaenen*” (Westzaan). Evenzoo Cornel. de Bruin o. l. pag. 227: *beroemste*; Rumphius (H. A. V. 367; 395; 223): *vermaerst*, *gequest*, *geblust*; ib. 425: *onsteken*; 465: *toegespiet*. Vandaar het Afrikaandersch *nes* d. i. *net als*, *net's*.

- (17) (3) De naam Wirabangsa was gedragen door Singaprabangsa's vader, die echter ook wel, evenals de hier bedoelde persoon, Wirabaja wordt genoemd (zie § 274). Met eerstgenoemden naam wordt Singaprabangsa's broeder later, naar het schijnt, niet meer door de Hollanders aangeduid (vergelijk echter B. 11, 6), blijkbaar omdat de Regeering de eigendunkelijke maatregelen van Muller te zijnen opzichte niet approbeerde en daarmee de reden tot

naamsverandering verviel.

(4) Er staat: *door*.

(5) Over de zonderlinge erkenning van den Soesoehoenan als Souverein, nadat deze Krawang reeds aan de Comp. had afgestaan, vergelijk men § 383 e. v.

(6) Er staat: *genegenheit*.

(7) Dit *onder* heb ik ingelacht overeenkomstig het toenmalig spraakgebruik, dat in *onder*-officieren geene sergeants ziet, maar subalterne officieren. Zoo lezen we P. VI, 632, 64 en 65 van den „overste of commandant” in tegenstelling tot den „minder ofte *onderofficier*”; R. 19 Juli 1678 worden als „officieren” aangeduid: Korporaals, Sergeants, Vaandrighs, Luitnants en Kapiteins, terwijl D. 14 Juni 1678 de Luitenant en Vaandrigh tegenover den Kapitein „de mindere hooftofficieren” heeten, dus wat hierboven *onderofficieren*.

(8) Er staat: *Cringabij*

(9) De wijze waarop de slotalinea geredigeerd en de handteekeningen of merken der

(19)

(Hier onder stont voorts):

Naar de middagh ontrent de klokke 3 uren soo als nogh in vergaderingh was sittende, quam Kiaria Banda Joeda en Kenbe Marta Joeda (1), gesanten van Keeij Ranga Gompol, met 90 man, omdat se gehoord hadden (*den*) Pangeran Natta Mangala bij het hoofd hadde[n] gekregen en naar Bat^a. hadde[n] gesonden; quamen om te zien off zulcx waar was, want se gehoord hadden dat Singa Perbangsa het hoofd afgekapt was en in een korff aan een galgh opgehangen.

Alle hetwelcke voorschreven staat beloven wij mede ondergeschreven(e) alsboven met eede te bevestigen.

(Nevens eenige Javaanse characters stont:)

Dit is 't merck van Kiaria
Banda Joeda.

Dit is 't merck van Kiaria
Marta Joeda.

(Hier onder stont:)

Ons present

(Ende was geteeckent:)

FREDRICK HENDRICK MULLER,

TIELMAN VAN EEUWIJCK *en*

JOAN STRUIJS".

Inlanders gelegaliseerd zijn, waarbij notabene de Nederlandsche officieren teekenen als *getuigen*, is geheel overeenkomstig met die van notarieele acten; alleen de notaris mankeert.

- (19) (1) D. 20 Jan. 1678 schrijft de Regent van Soemedang, van den G.-G. een brief te hebben ontvangen „met de gesant Keij Aria Banda Juda” die dus, naar 't schijnt, in ons stuk voorkomt als op weg naar Batavia; op reis verneemt hij dat de Pangeran, d. i. de Regent van Soemedang (§ 384), den oproerling heeft gevat. D. 25 Juni '78 schrijven Kiai Mas Banda Joeda en Ki Ngabehi Marta Joeda, Soemedangse Hoofden, een brief aan Muller. De

laatste is wellicht dezelfde die D. 7 Sept. 1684 door Van Hoorn en Couper wordt aangeduid als te zijn geweest „een vuyjl (*lees: viel, evenals Pieter van Hoorn in zijn gedicht l.l. pag. 15 spreekt van menschen „die viel zijn en geringh en nochtans murmureeren*)” persoon en slaaf van den Pangeran van Somadang”, die echter door Kapitein Ruijs tot Hoofd van Bodjonglopang was gemaakt; hij hoorde thuis bij Padaherang (*lees eerder: Sagara herang*); D. 3 Dec. 1684 heet hij „Cheribons mantrie”; hij sloot zich bij Soerapati aan en werd naar de Kaap gezonden D. 2 Sept., 28 Nov. 1684.

BIJLAGE VII.

DE ZENDING VAN EVERT JANSZ NAAR SOEMEDANG

JAN. — MAART 1678.

- (1) Wij willen met een enkel woord den politieken toestand einde 1677 in herinnering brengen.

Den 25 October 1677 was te Batavia een schrijven binnengekomen van den Regent van Soemedang, waarbij deze aan de Comp. het land tusschen 't Bataviasche en Indramajoe aanbod; bij brief van 28 October zegde de Regeering hem daarop haren steun toe. Eenige dagen later, den 2^{en} November, besloot zij tot de eerste expeditie naar Krawang onder leiding van F. H. Muller, die den 6 Nov. vertrok. De stand van zaken in dat gewest was haar echter evenmin helder als de politieke verhoudingen in de Preanger, zelfs in die mate dat, toen den 27 Nov. bericht werd dat Rangga Gempol zich in Krawang trachtte vast te maken, door haar informatie verzocht werd of dit soms de Regent van Soemedang was, die aanraking met de Comp. had gezocht. Den 30 Nov. verscheen weder een bode van hem, met verzoek om hulp in het Krawangsche, waar de expeditie onder Muller middelerwijl niet veel goeds had uitgericht; den 4 Dec. kwam deze expeditie terug zonder eene versterking te hebben gebouwd en zelfs zonder veel inlichting mee te brengen omtrent den toestand aldaar, zoodat de Regeer. den bode van Rangga Gempol den 8 Dec. nog een brief aan zijn meester meegaf met aansporing om de rust in Krawang te helpen herstellen. Een paar weken later kwam (21 Dec.) de verontrustende tijding van Bantam dat „de Sulthan alle de plaatsen van Cheribon af tot Batavia toe onder zijn bescherminge nemen oftewel onder de gehoorsaamheijt van Cheribon brengen wilde” en daartoe schepen zou afzenden, welke tijding den 2 Jan. 1678 gevolgd werd door eene andere, dat er Bantamsche benden in Tjileungsir waren verschenen en dat de Vorsten van Cheribon met den Regent van Bandoeng een aanval wilden doen op Rangga Gempol, in wien de Regeering zeer ten onrechte een voorvechter van de Mataramsche heerschappij zag. Dit leidde tot de resolutie van 3 Jan. 1678, welke grootendeels afgedrukt is bij De Jonge VII p. CXXII.

(2) G.-G. en Raden kwamen namelijk tot het besluit om een gezantschap naar Bantam te zenden, welks Sultan te midden van de verwarring op Java's Oostkust er in was geslaagd, de Cheribonsche Vorsten tot zich te brengen en zich meester te maken van „verscheijde importante dorpen, gelegen in 't Zuijden van dese stadt op 's Comp^s. bodem en binnen de jurisdictie van Jaccatra”, ten gevolge waarvan, zooals de Regeering beweerde, „alle toevoer” naar hare hoofdstad „soude konnen werden belett”, temeer omdat de Bantammers „haer niet en ontsien met haere troupen dwers door 's Comp^s. landen na de Oost op te trekken ende oock getraght hebben tot afval te bewegen en aen haer zijde te trekken” den Pangeran te Soemedang, die zich reeds tot de Comp. om hulp heeft gewend, welke „hem dan oock door dese vergaderingh is toegeseght.” Dat gezantschap dus zou aan de gevoeligheid der Comp. over dit optreden van Bantam uiting geven. „En om den bovengem^e Pangiran van Sammadangh te animeren tot volstandige getrouwheijt aen den Sousouhounangh, zijnen heer, ende d' E. Comp^e., soo is goetgevonden een briefjen aen denselven te schrijven ende daarmede af te zenden den borger Evert Jansz, een persoon die door langh gecontinueerden handel op de oostcust van Java (1) bij denselven Pangiran bekend en oock bemint is en op wien de Bantammers, soo hy eenige moght komen te ontmoeten, wel de minste aghterdoght ofte suspitie sullen hebben”.

(3) *Dagregister 4 Januari 1678.* „Volgens resol. op gisteren bij Haer Ed. genomen, soo vertrect heden naemiddach den borger Evert Jans met eijgen vaertuijch van hier nae de revier Pamanoe kan omme van daar voorts te lande aen den Pangeran van Samadangh op te gaen, en dien heer benevens de overleveringe van een nu medegaende briefje aen denselven, uijt Haer Ed. name wijders noch alsulcx voor te houden en bekend te maacken, als hem bij apparte schriftel. memorie wert aenbevoelen, gel(y)ck in 't breede onder dato deser bij 't Afgaende Indisch Briefboecq staet te lesen, en welckers principale substantie echter hieronder oocq cortel(y)ck wert aenghaeldt.

Namentl., hoe dat met en onder dese presente revolten en rebellien, in 't Mattarams rijcq trotterende (2), den Conincq van Bantam sijn personagie heeft weten te speelen om de landen van Cheribon, of (3) selfs tot binnen de Batavise limiten toe, van haeren wettigen Hr. af te trekken, sulcx Haer Ed. als gedwongen werden die listige desseijnen tegen te gaen, en daerom aen den Pangeran van Samadangh, die sich tot noch voor sijnen wettigen Hr. verclaert en oocq al voor een wijle tijts Comp^s. protexie versocht heeft, dese besendinge te doen om denselven tot stantvasticheijt aen te manen,

(2) (1) D. 22 Juli 1657 heet een tocht naar Kra-
wang er een „naar Java's oostcust”; D. 1673
p. 314 en 325 ligt Pamalang „op de oostkust
van Java”; D. 1678 p. 506 komt te Bat. „van
Java's oostcust een vaertuijch van Pagagadin”
d. i. Pagaden; in Van Dijk's testament, opge-
steld 1 Jan. 1681, toen hij naar Cherib. zou,

wordt die aanstaande reis aangeduid als eene
naar de „oostcust van Java”. Vergel. B. 4, 14.

(2) D. 1674 p. 51: tusschen Djambi en Pa- (3)
lembang schijnt „niet veel goeds te trotteren”.

(3) Denkelijk te lezen: *van Cheribon af*.
Voor dit laatste woordje wordt bijvb. in het
Dagr. van 1680 herhaaldelijk of geschreven.

sonder echter vooralsnoch veel gewoel of achterdocht aen de Bantamse Vorst te willen geven.

- (4) Dat derhalven hij Evert Jansen, met zijn vaertuijch nae gewoonte als ter handel voor Pamanoekan gecomen sijnde, sich voorts in persoon te landen nae 't Samadangse hof diende te begeven, en dien heer nae 't overleveren van Haer Ed. brief en afgelechde groetenisse de volgende drie pointen voor te houden:

Of hij door zijn gesanten in 't lest des verleden jaers niet heeft versocht onse bescherminge tegen de Bantammers, en tot dien eijnde 't landt van Samadangh tot Dermaïjo toe aen de Comp. opgedragen (1).

Item off Haer Ed. daerop niet hebben geantwoordt (2), hem niet te sullen verlaten, soo hij sijnen Hr. den Sousouhounangh en de Comp. getrouw bleef.

- (5) En ten derden, of hij gesint was bij zijn goet voornemen te volherden en de Bantammers tegen te staen.

Ende wanneer dan verders, indien hij getrouwel. van *jae* antwoordt, dient gevraecht, of onse begeerde hulpe te water of te lande souw moeten wesen, met verclaringe dat Haer Ed. reets van meninge zijn, op 't versoucq van zijn stadthouder Wiera Saba (3) in de Carwangse revier tot Tanjonpoura een vasticheijt te begrijpen, en om dewelcke te helpen opmaecken hij wel 3 à 400 man te lande mocht derwaerts senden in comp. van hem Evert Jansen, om alsoo te spoediger te connen weer hier zijn, indien sulcx sonder eenige perijckel conde geschieden, en anders niet, om de Bantammers alle gelegenheijt tot verdere onlusten uijt den wech te nemen; werdende voorts de gewisselde briefies tusschen Haer Ed. en den Pangeran van Samadangh tot naerecht nu nochmael mede gegeven.

- (6) Voorts dat, bijaldien hij Evert eenige Bantammers ontrent Pamanoekan mochte ontmoeten, deselve vrundel. sal bejegenen en voorgeven om sijnen handel te drijven daer gecomen te wesen, en soo se hem al mochten mocijen of eenige quade woorden geven, deselve met soeticheijt weder beantwoorden, tot bewijs dat wij niet dan vrede begeren. En eijndel. dat hij al zijn weder-varen bij geschrifte dient te noteren, om goet rapport van alles te mogen hebben etc.

Luijdende wijders oocq het nieuwe medegaende briefie aen den meer-gemelten Pangeran van Samadangh aldus:

Den Gouverneur Generaal Joan Maatsuijcker ende de Raden van India senden desen brief aen Pangeran Depattij Samadangh nevens haren groet, met toewenschinge van alle heijl ende voorspoet die hij soude mogen desidereren.

(4) (1) Het eerste D. 30 Nov. 1677, het tweede D. 25 Oct. 1677, waar echter niet Soemedang bedoeld wordt maar de noordkust, waar Rangga Gempol geen wettig gezag had en waar de bevolking, zooals D. 26 Maart 1678 wordt bericht, „veel meer den Bantammer toegedaen” scheen dan hem. Vergel. hierbeneden 21.

(2) D. 28 Oct. 1677; zie hierboven 1 en hierbeneden 6.

(3) Deze flater is te opmerkelijker, omdat (5) Aria Wirasaba D. 8 Oct. 1677 de Regeer. had gewaarschuwd voor Rangga Gempol en nogmaals D. 27 Nov. 1677.

Den 28 Octob. en 8 Decemb. (1), heden 27 dagen verleden, hebben wij met zijnen gezant Wangza Cartij (2) aen Pangeran Samadangh gesz., en daerin op zijn versoucq toeseeggingh gedaen, Pangaran Samadangh niet te verlaten, soo hij zijnen Heer den Sousouhounan en d' E. Comp. stantvastich getrouw blijft en hem niet begeeft aen de zijde van ijmant die des Sousouhouangs landen soect te usurperen. Om waervan Pangerans volcomen meijninge te verstaen en hem daerenboven tot getrouwheijt en standvasticheijt aen te manen (3) tot zijnen wettigen erfheer en Coningh, hebben wij met den (7) burgercoopman Evert Jansen goetgedacht desen brief af te senden, alsoo hij met zijn vaertuijch nae ouder gewoonte derwaerts en nae Pamanoucan sijn handel gewoon is te drijven. Pangeran Samadangh gelieft hem te ontfangen als een expresse bode, van ons gesonden, en hem oprechtel. te antwoorden op de vragen die hij van onsentwegen doen sall; en soo Pangeran Samadangh getrouw aen sijn H^r. blijft, sijn wij geresolveert een vasticheijt tot uwe bescherminge op Tanjonghpoura op te maken, gel(jick) Evert Jans nader sal betuijgen, en die Pangarang Samadangh sal versoecken om 3 à 400 man om ons volcq, dat met 10 à 12 vaertuijgen derwaerts (gact), dese fortresse te helpen opmaecken en spoedich te vertrecken (4). Wat wij vorder van meijninge zijn, sal Evert Jans rapporteren, die geloof gelieft te geven. Zend met hem een getrouw dienaer van Pangerangh Sammadangh tot ons teruch, om sijne volcomen gelegentheijt (5) aen ons te relateren.

In 't Casteel Batavia den 4 Januarij 1678" (6).

(8) „Daghregister (7), gehouden bij den burgercoopman Evert Janss, vertrekkende van Batavia naer Sammadangh, wegens sijn verrichtingh en medegegeven instructie van den Ed. Heer Gouverneur Generael ende de Ed. Heeren Raaden van India bij den Pangeran van Sammadangh aldacr.

Den 5 Januarij 1678 gingh ick met mijn hebbende (8) vaertuijgh onder zeijl naer Pamanoucan, alwaer des anderen daegs, sijnde den

(6) (1) Den 28 Oct. schreef de Regeer. aan Rangga Gempol „ten principalen dat zij de Bantammers wel als vrunden ter negotie, maer geensints als gebieders over haer of quaetstookers tegens de Comp^e. behoeven ofte vermogen te erkennen, of dat men hem Pangeran Samadangh bij noot niet sal verlaten maer alsints trachten te beschermen". Den 8 Dec. richtte zij een verzoek tot hem om medewerking tot herstel der rust in Krawang en het opvatten van weggelooopen slaven.

(2) Lees: *Marta Wangsa*; zie beneden 34.

(3) Er staat: *aen te nemen*.

(7) (4) Wellicht te lezen: *voltrecken*, d. i. vol-

tooien. Zoo D. 1640^p. 30: een gebouw „*voltrecken*"; evenzoo D. 1663 p. 231.

(5) Er staat: *gelegentheijt*; zie hier beneden 22.

(6) De ondertekening ontbreekt; de G.-G. overleed dienzelfden dag.

(7) De copie van dit stuk, door mij tegen (8) behoorlijke betaling uit 's Rijks Archief ontvangen, was hier en daar zoo moeielijk te ontfijferen dat ik voor de letterlijke nauwkeurigheid van mijn tekst niet kan instaan, te minder omdat eene collationneering ontbrak.

(8) Vergelijk B. 40, 21.

- (9) 6° d° in de rivier quam, daer eenige vissers aen de strant woonde, aen wien ick vraeghde naer den toestandt dier plaetse en inwoonderen aldaer, die mij voor de waerheijt verhaelden dat omtrent 4 daagen verleeden daer 11 Bantamse vaertuijgen, met 300 coppen bemant en van schietgeweer wel versien (1), onder 't gesagh van eenen Kiaij Aria Soura Dewangsa (2) van Intchiassim (3) waaren aengekomen, die oock voorts de rivier op nae de negrij Pamanoe kan (*waren gegaen en aldaer*) haer verblijf hadden genomen. In het vervorderen (4) van mijn reijs naer boven rescontreerden mijn een
- (10) prauw met 5 Javanen, die mijn aen boort leijden en overquamen. Ik vraeghde haer wat haer begeerte was, daerop sij antwoorden dat sij van den voornoemden Kiaij Aria waaren afgesonden om te vernemen (5) of niet eenige schepen ofte chaloupen voor d° rivier en waaren, en vraeghden oock mij, wat ick aldaer quam doen en hoe dat d' heer Speelman op Japara al voer, mitsgaders wat tijdinge van daer was. Waerop ik haer antwoorde, dat geene chialoupen nogh schepen hadde vernomen; dat ik daer quam, als voorhenen meermaels hadde gedaen, om mijn handel te drijven, mitsgaders niet te weten van d' heer Speelman, alsoo in langen tijt geene bodems van Japara op Batavia waaren geparesseert (6). Waermede sijluijden weder na boven vertrocken. Tegens den avondt arriveerde ik mede voor meergemelte negorij Pamanoe kan (7), daer ick alle de voorn(*oemde*) Bantamse vaertuijgen in getal sodanigh bevondt als de visschers mij aen de mont van de rivier hadde bekent gemaect, leggende aen de andere sijde van de rivier over Pama-
- (11) noukan. Hadden aldaer hutten gestelt, haer bassen (8) en vaendels op de kant van de rivier geplant en alsoo t' eenemaal in postuur gestelt om deselve
- (9) (1) Een niet ongewone vorm, vergel. B. 1, 3; 8, 5; 9, 11; 10, 33 enz.; evenzoo Rumphius H. A. II, 171; IV, 78; V, 232; Dapper o. l. pag. 265. Zoo ook: *verbij* D. 1678 p. 447; *vernaemste* ib. p. 481.
- (2) Dit zou de Pangeran Soeradiwangsa kunnen wezen, die volgens sommige babad's (zie § 84) de wettige opvolger in Soemedang was en, door Mataram achteruitgezet, steun bij Bantam zocht. D. 1669 p. 410 krijgt een zwager van den Sultan van Bantam, Kiai Ngabehi Wangsanala, den titel Kiai Aria Soeradiwangsa; deze persoon, die D. 12 Sept. 1678 zwager van den jongen Sultan beet, D. 5 Nov. 1678 zwager van den ouden Sultan, is D. 10 Maart 1678 een der Bant. aanvoerders tegen Soemed. en wordt D. 5 Nov. 1678 aangewezen tot „opervelttheer” in den verwachten oorlog tegen de Comp.
- (3) Over dezen vorm zie B. 9, 18.
- (4) *Vervorderen* is eigenlijk hetzelfde als *bevorderen*; zoo bij Grothe VI, 86: „een werck *vervorderen*”; Rumphius H. A. V, 251: zeker gewas „*vervordert*” de spijsvertering. Van eene reis zegt men *vervorderen* (B. 16, 21; 29, 13; 31, 45; Haafner, Palanquin I, 149) of ook *vorderen* (B. 17, 43; 46 enz.; W. Schouten I, 2; Dapper Gezantsch. p. 370) en soms ook *bevorderen* (D. 1648 p. 160; 1661 p. 159); het kan zoowel „ondernemen” beduiden als „voortzetten”.
- (5) D. i.: waar te nemen, na te gaan; zie (10) B. 14, 16.
- (6) Zoo *paresse* voor: verschijning D. 1659 p. 187, en *non paresse* D. 1641 p. 219.
- (7) Ongeveer ter plaatse van het tegenwoordige Pamanoe kan, een uur gaans in de rechte richting van de zee; zie § 260.
- (8) Geschut van klein kaliber zonder vast (11) affuit, lila.

te beschieten en te verdestrueren (1). Omtrent een uijr naer mijn komst quam een afgezant van den Bantamzen gebieder Kiaij Aria, die mij (2) versochte eens bij hem te willen comen, gelijk ick oock aenstonts deede; die mij, aldaer comende, deselve vraagen voorleijde die de Bantammers op 't prauwtje in 't opkomen van de rivier hadden gedaen, met welcke antwoorde ick haer mede ofsette (3), daerop ick weder naer mijn vaertuijgh vertrock en sij Bantammers korts daernae alle haer amunitie en geweer weder in haer vaertuijgen hadden geborgen, daarmede sij van daer vertrocken (4), excepto eenen die tot het afwaghten van een afgesant, die sij naer Sammadangh hadden gesonden, aldaer lieten leggen.

Den 7^e d^o. Op heeden verstont van de Pamanoukanners, dat deselve van de gewese Bantammers waaren versoght geweest tot gehoorsaemheijt van den Sulthan van Bantam, maer dat sij daernae niet en hadden willen hooren, daerop de Bantammers groote hostileijten hadden gebruijckt met het nemen van haer vee, stucken slaen van haere deuren en huijsingen, tot sij eijndelijck genootsaeckt wierden, aen haren Regent Angabee Wanghsa Tanno (5) daerover te klagen, die, naer met den Bantamzen regente gepit-ziaart hebbende (6), alles terneder leijde (7) en met het slaghten van een buffel dese hostileijten sesceerden. Ook soo hadden de voornoemde Bantammers een afgesant naer den Pangoran van Sammadang (8) gesonden om deselve te corrumpeeren en van sijnen wettigen heer af te trecken.

- (12) Den 8^e Januarij liet mij de voornoemde Angabee Wanghsa Tanna roepen en vragde wat ick aldaar quam doen, waerop ick antwoorde dat daer quam om cenig rijs en houtwercken etc. te kopen, als daer te krijgen was; die mij weder antwoorde daer niet te becomen is (9). Waerop ick alsdoen weder vervolghde dat dan genootsaeckt was om opwaert aen te gaen; die mij seijde sulcx te beletten, alsoo tot des afgesant van Bantams komste moste waghten, die in 3 à 4 daghen te verwaghten is.

Den 9e d^o. liet mij den voorn. Angabee weder roepen, die mij afvraagden

(1) Denklijk omdat Rangga Gempol hier zijne aanspraken (zie § 82) had doen gelden.

(2) Er staat: *wij*.

(3) *Afschepte*; in eigenlijken zin B. 9, 24.

(4) Men ziet hoe weinig lust er destijds bij de Bantammers bestond, om met de Comp. overhoop te raken: nauwelijks bevangt hen de argwaan dat haar oog op hen rust, of eene heele gewapende expeditie keert naar huis. Vergelijk § 377.

(5) Er staat: *wanghsa faloamo*, blijkbaar een geval van dubbelschrijving, zie B. 23, 124.

(6) Het veelvuldig voorkomend onjuist gebruik van 't tegenw. deelwoord, zie hierbene-den 13 en 21; 23, 89.

(7) Tot rust bracht, assopieerde. D. 1624 p. 39: „soo de questien niet beslecht ende *terneder gelecht* sijn”; 1640 p. 115: „de questie was in der minne *terneder geleijt*”.

(8) Er staat: *Pammadang*.

(9) Misschien bevestigt dit verkeerd gebruik (12) van den tegenw. tijd mijne onderstelling dat Evert Jansz een Indo was (zie I, 225); echter — het stuk is een journaal.

of geene brieven van den Ed. H^r. Gouverneur Generael aen den Pangoran van Sammadangh hadde, waerop ick antwoord gaf van neen; daerop hij verhaalde hoe dat hij een van zijn volck met een brief van den Pangerangh aen Zijn Hoogh Ed^t. de heer Gouverneur Generael tot Batavia hadde gesonden en dat hij verwondert was, daer noch geen antwoord van Haer Ho. Ed. was op gekomen, noch oock zijn voorn(*ocnde*) dienaer te voorschijn quam.

- (13) Den 11^e d^o. wierde ick door den meermaels genoemden Regent weder ontbouden, die mij aenseijde hoe dat de voorseijde briefbrenger met den brief weder was gekomen, sonder den brief op Batavia aen Haer Ho. Ed. te durven overhandigen, maer hadde zijn voorn. dienaer deselve brief aen een swart, genaemt Manico (1), op Batavia overhandight, die den voors(*chreven*) brief hadde opgebroocken (2) en, naer den inhoud gelesen hebbende, gaf denselven aen den bringer weder.

- (14) Den 12^e d^o. liet mij de voorn. Angabee weder roepen, die seijde van zijn aengekomen dienaer verstaen te hebben, dat ick een brief van den Ed. H^r. Gouverneur Generael aen den Pangerangh medegebraght hadde; dat ick ontkende. Waerop hij den voorschreven dienaer liet roepen en in mijn presentie vroegde of sulcx niet waer was, die daerbij bleef persisteren van „jae” met bijvoeginge dat 't selve van eenige inlanders (3) op Batavia hadde gehoort. Hierop soo presenteerde den meergen. Angabe, indien ick een brief van UE. H. A. aen den Pangoran op Sammadangh hadde, hij wilde mij in eijgen persoon naer derwaerts accompangnieren. Edoch bleef ik bij mijn vorige seggen van „neen”, waermede weder naer mijn logiement gingh.

Den 15 liet mij den voors. Angabee met een van zijn volck weeten, indien ick iets te verrichten hadde, hij wilde naer boven reijsen; soude mij geerne de behulpzame hant bieden. Hierop versoghte ick mede te mogen

- (13) (1) Wellicht verkeerd verstaan of geschreven voor *Manipa*, waarmee dan de bekende Kapitein „Jonker Manipa” wordt bedoeld. In welk aanzien deze stond, blijkt bovenal uit den brief, dien de Soesoehoenan, na uit Mataram gevlucht te zijn, aan 's Comps Resident te Japara schreef (D. 28 Juli 1677): „Soo gelieft mijnheer vader Capiteijn Joncker ofte Balijers, Maleijers en Hollanders ontrent 500 te senden”. Wordt Jonker bedoeld (ik vind het wat vreemd dat Evert Jansz. hem niet of duidelijker aanduidt of deze omstandigheid geheel verzwijgt; maar Evert gaf misschien op Indo-manier een gentle hint) dan ziet men hoe verregaand brutaal deze over het paard getilde Ambonees was geworden. Dit verklaart dan weder het zeer

opvallende verlof dat hem den 4 Jan. van dit jaar (dus gelijktijdig met Evert Jansz' vertrek) door de Regeering werd gegeven om naar Manipa te gaan — een bewijs van ontevredenheid, nu de oorlog reeds was begonnen.

(2) Evenzoo B. 34, 26. Vergelijk hierboven B. 4, 3; verder: *opkappen* B. 31, 19; *opsnijden* voor: opensnijden, Rumphius II. A. III, 147; *opkloppen* ib. I, 176; II, 152; *opguan* (van een bloem) ib. IV, 111; *opbersten* V, 376.

(3) Wellicht eveneens Kapitein Jonker, wiens (14) brutaal optreden aldus eenigszins verklaarbaar wordt: hij wist, dat de Regeer. zich in deze zaken minder naar dien brief zou richten dan naar het door Evert Jansz uit te brengen rapport.

gaen; dat hij niet wilde consenteeren, met voorgeven dat den Bantamsen gesant nogh niet afgecomen was, maer soude mij binnen 2 à 3 dagen een bode schicken of op moghte comen of niet.

- (15) Den 16e Januarij quam den Bantamsen gesant van Sammadangh weder op Pammanoukan, die, soo mij bericht wiert, weijnigh of geen appostil op zijn versoeck bij de Pangoran hadde gecregen, maer gelast (1) aen den-selven ten eersten te vertrecken, gelijk sij ook

den 17^{en} daeraen deden. Des avonts quamen 2 dienaers van den Regent Angabee mij aenseggen, indien ick nu begeerde opwaerts te reijsen, dat sulcx konde doen (2).

Den 18^e vertrock ick met een canoa de rivier op naer de negorij Pagade (3), alwaar de voorn(oemde) Regent Angabee resideerde, daar des anderen daaghs

den 19^{en} eerst aenquam. Maer alsoo den voornoemden Regent, die uijt jaagen (4) was gegaen, des avonts laet eerst retourneerden, soo konde den-selven niet te spreken komen.

- (16) Den 20°. liet mij den Regent Angabee vergeselschap met meer andre grooten onder de pitziarboom (5) roepen, die mij seijde wel te weeten ick brieven van Batavia aen den Pangoran hadde, dat ick bekende van jae (6) en versoghte daerbenevens dat te lande naer Sammadangh moghte vertrecken om deselve aen den Pangerangh in eijgen hande te overhandigen. Die mij voor antwoord gaven, eerst daarover te sullen pitziaaren en mij alsdan te laten weeten, waarmede wederom nae mijn logiement gingh.

- (17) Den 21°. (7) dede mij den voors(chreoven) gouverneur weten, indien ick naar boven wilde vertrecken, dat dan met een canoa te water moste gaen (8), waertoe ick vooral niet conde resolveren, doordien het te periculcus door de harde afwateringe was; en seijde voorts, indien ick sulcx niet konde goetvinden, dat dan vrij weder terug nae Batavia mochte vertrecken.

Den 22°. wiert ick van eenen Kaij Ranga Batocelajingh (9) door

(15) (1) D. i.: *maer de Pangoran hadde gelast*. Vergelijk B. 1, 7.

(2) Blijkbaar had de Regent van Pamanoe-kan willen wachten totdat die van Soemedang, voor wien hij bang was, kleur zou hebben bekend.

(3) Denzelfden weg dien Jochem Michielsz weldra volgde, B. 10, 11.

(4) Over de jachten der Regenten zie § 2034.

(16) (5) Zie Exeurs 10. Het lidwoord bewijst dat Evert Jansz het beraadslagen onder een op eene bepaalde plek (vóór de dalen) aanwezigen

waringin als vaste gewoonte kende.

(6) Nu Rangga Gempol kleur bekend heeft, durft Evert den Ngabeli de waarheid zeggen, omdat hij weet dat die het nu niet openlijk wagen zal hem op te houden.

(7) Er staat: *Den 25°*.

(17)

(8) De Regent vindt dus een middel om noch aan Soemedang noch aan Bantam aanstoot te geven; hij moest toch beter dan Evert Jansz weten, dat deze reis in den regentijd niet mogelijk was.

(9) Merkwaardig dat Rangga Batocelajang.

sijn soon versoght dat ik niet naer Batavia soude retourneren, maer van daer naer Intchiassem vertrecken, alsoo daer den broeder van den Pangoran gouverneerde (1), die mij in 't opreijzen naer Sammadangh de behulpzame (18) hant soude bieden. Waerop ick aen den voors(*chrcven*) soon van Kaij Ranga versoght, dat door een van zijn dienaren de weet aen des Pangorans broeder Kiaij Mas mogte werden gedaen, gelijk door hem oock is volbraght. Daerop ick van de negrij Pagade met een cano weder na Pamanoukan retourneerden.

Den 23^{en} dreef ick met mijn vaertuijch van voor Pamanoukan de rivier af nae zee, alwaer dien selven avondt met mijn vaertuijgh buijten voor de rivier ten ancker quam.

P^{mo}. Februarij quam eerst in de rivier van Intsiassim, alsoo door harde westelijcke winden (2) genootsaackt was tusschen Intsiassim en Pamanoukan (19) soo lange ten anker (*te*) blijven leggen. Sondt aenstonds een van mijn volck de rivier op nae Jancol (3) om des Pangorans broeder Kiaij Mas mijn comst bekent te maken, die des avonts retourneerde met bericht dat den voorschreven gouverneur van Intsiassim des anderen daeghs soude afkomen om mijn vaertuijgh met zijn volck te helpen opbrengen.

2^e d^e. quam den dickgemelte (4) Kiaij Maas met eenigh volck van boven, die mij getrouwlijck behulpigh waren in 't opbrengen van 't vaertuijgh, soodan des avonds nogh voor de negrij Janckol quamen te arriveren. 'k Versoghte dan aen den voorn(*oemden*) Kaij Mas, of er geen gelegenthoijt voor mij was om naer Sammadangh te vertrecken, die mij 2 dagen uijtstelde, alsoo hij van meeninge was selfs mede te gaen om te vejlijger te reijzen, en hij van gevoelen was dat (5) den voorg. Angabee Wangsa Tano (6) eenigh

(17) afstammeling van Depati Oekoer (zie I, 136) zich zoo openlijk (en hij alleen) aan de zijde van Soemedang schaat. Dit en de aanval dien Ranga Gempol terstond deed op de in waarheid Mataramsche Regenten van Krawang, Bandoeng en Soekapoera stempelt de beweging mischien tot eene reprise van den Soendaschen opstand in 1630, toen men zich eveneens tot de Comp. om hulp had gewend.

(1) Imbawangsa, die door de Bantammers D. 22 Nov. 1678 naar Bantam werd gevoerd en aldaar onthoofd.

(18) (2) Dezelfde die hem in anderhalven dag van Batavia voor Pamanoe kan hadden gebracht.

(19) (3) Deze op de kaarten van 1692 en 1696 niet te vinden plaats zal Tijdjengkol zijn, aan de gelijknamige rivier, die bij de hoofdplaats Tjiassem in den stroom valt waarnaar deze laatste

heet. Aangezien echter, zooals beneden blijkt, te Jancol een shahbandar was, houd ik het voor waarschijnlijk dat dit niets anders is dan het tegenwoordige Tjiassem. Uit het reisverhaal van Jochem Michielsz (B. 10, 20) zien wij dat het Tjiassem van 1678 zuidelijker lag dan het tegenwoordige. Men vergelijke § 265.

(4) Evenzoo: *dickgenoemd* D. 1676 p. 186; *dickgeciteerd* 1680 p. 383. *Dieke* beduidt in 't Middelnederl.: dikwijls. De Reinaert zegt:

„Men seit, het 's dicke menigh man
Grote ere ghesciet, dat hem God onste
(*gunde*)

Van dinghen die hi lettelt conste" (*die hij weinig verstond*).

(5) Er staat: *of*.

(6) Er staat: *Tano*.

volck vooruijt op de wegen gesonden hadde om het opgaen te beletten; in welcken tijt hij sigh tot d' opreijse soude vaerdigh maecken.

- (20) Den 4^e Febr. vertrock ick met des Pangorans broeder Kiaij Mas mitsgaders den oppersten Sabandaer en nogh thien persoonen van de negrij Jankol nae boven met canootjes (alsoo door het hooge water te lande niet konden reisen) tot aen de negrij Passewan (1).

Den 6^e d^o. omtrent den middagh in 't opreijsen kregen wij een motagh-tigen regen, waeronder bemerckten dat eenigh stof als assche viel, 't welke tot des anderen daaghs continuēerden (2).

- Den 16^e d^o. quamen eerst in de negrij van Sammadangh, alsoo alle de vorige dagen, van den 4^e deser, met reijsen doorgebracht hadden. 't Welck den Pangerangh bekent sijnde gemaect, liet mij dienselven avondt nōgh ontbieden, die, naer behoorlijke gedaane eerbiedigheijt en groete van den Ed. H^r. Gouverneur Generael ende d' Ed. H^{ren} Raden van India, haer hoogh-
(21) geēerde missive aen hem overgaf. Die (3) deselve met een blij gelaet en eijgen handen (4) aennam, en, naer den inhoudt gelesen en verstaen hebbende, gaf tot antwoordt dat hetgeene hij den Ed. H^r. Gouverneur Generael geschreven en beloofd hadde, in allen deele soude naerkomen en op sijne gedane beloften (5) een vast vertrouwen moghten stellen, waermede, alsoo het voor datmael te laet was en hem van sijn rust mogte onthouden (6), ick weder vertrock.

- (22) Den 17^e d^o. 's morgens liet mij den Pangoran weder roepen, alwaer (7) komende hem de vragen, bij U.E. H. A. respectie (8) instructie geīnserceert,

- (20) (1) Denkeliĳ te lezen: *Pasawahan*. De kaart van 1692 vertoont een Pasawahan aan den rechteroever van eene linkerzijrivier der Tji-asem (denkeliĳ de Tjidjengkol) en ongeveer O. van „Boar” (dat het Boewer der topogr. kaart zal zijn).

(2) Deze aschregen werd op denzelfden dag te Bat. waargenomen, D. 6 Febr. 1678.

- (21) (3) Dit voortdurend aanknoopen met relatieve voornaamwoorden (en bijwoorden) is eene eigenaardigheid van een sloffen stijl. Men denke maar eens aan de onsterfelijke ballade van den Heathen Chinee, die begint met: Which I wish to remark.

(4) Dit teekent de overschatting die destijds de Regenten in 't algemeen en die van Soemadang in 't bijzonder van den kant der Hollanders nog genoten, een gevolg van de verhouding van minderheid, waarin men tot voor zeer onlangs steeds ten opzichte van den Mataram had gestaan.

(5) D. 25 Oct. 1677 had hij aan de Regeer. geschreven dat hij het land tot Indramajoe aan de Comp. schonk „soodat nu alle 't gene van Dermaijoe tot Jaccatra mijn heer vader heeft”; D. 30 Nov. 1677 dat, zoo de Comp. hem in Krawang helpt, „belove UEd. in allen 't geene mij mogt komen te gebieden, 't zij in het opbrengen (*terugbrengen*) van (*wegge-loopen*) slaven als andere diensten te sullen gehoorsamen”. Zeker was zijne bedoeling daar-bij geenszins, een onderdaan van de Comp. te worden (zooals de Regeering het D. 2 Jan. 1678 voorstelt) maar Krawang te winnen en aldaar naar vermogen de Comp. te steunen; het aanbod van October betrof hoogstens de zeekust.

(6) Zoo D. 1679 p. 131: iemand „van Comps. hulpe *onthouden*”; zie B. 16, 23.

(7) Er staat: *aldaer*.

(8) Hij bedoelt: *gerespecteerde*. Over die vragen zie hierboven 4.

(22)

mondelingh voorstelde, die daerop (*of*) alle deselve antwoorde „jae” en dat Haer Ho. A. aen sijn getrouwigheid niet en behoorden te twijffelen; dat hij den jongen Sousouhounangh en d' Ed Comp^{ie}. getrouw sal blijven soolangh als hij leeft, mitsgaders dat d' E. Comp^{ie}. hem in dese gelegentheit (1) soo te water als te lande geliefde te adsisteren, maer meest te water, om de rivieren van Indermajoe, Pamanoucan en Intsiassem te besetten (2) voor de aenkomende Bantammers; dat mede dan aen de opperhoofden van de beset-
telinghe ordre mogte gegeven worden, geene vaertuijgen uijt de rivieren te laten vertrecken sonder behoorlijke pas van de Sabandaer te verthoonen, en bij manquement van dien deselve aen te slaen (3), al waer 't oock dat (23) het sijn eijgen broeder was die sulcx aengingh. Te lande was het vooreerst nogh soo nodigh niet (4), alsoo het daer met sijn bijhebbende volckeren nogh wel konde stellen en gaende houden, en ingevalle hij te lande tegen sijne vijanden te swack wiert, soude alsdan Haer Ho. Ed. sulcx door een missive bekent maecken en assistentie versoeken. Op mijne gedaane (5) voorslagh volgens Haer Ho. Ed. ordre, om 3 à 400 man, door den Pangerang naer Carowangh te senden, gaf voorcerst ordre aen eenen Patra Wangsa om tweehondert man bijeen te vergaderen en deselve sonder eenigh uijtstel nae Tanjonghpoura te geleijden, waerop dat sijn broeder Kiaij Mas met nogh 100 koppen stont te volgen, daer ick dan in persoon mede konde voortgaan. Verders versoghte hij Pangeran Depattij aen den Ed. H^r. Gouverneur Generael en d' Ed. Heeren Raaden van India, dat sij geliefden eenigh volck naer Indermajoe af te vaerdigen om aldaer een vastigheid te maecken (6), alsoo deselve oordeelde daer ten hooghsten aen gelegen was, vermits dat daer de principaelste belhamels, soo hij meende, woonden en de Bantammers daar den meesten handel drijven, tot welcken (7) eijnde hij bereijt is om duijsent man derwaerts te schicken tot hulpe om d^e. vastigheid op te maken. 't Welck

(22) (1) D. i.: in deze omstandigheden; evenzoo B. 1, 10; 10, 5; 34^a, 2; vergel. *ongelegenheid*, d. i. slechte toestand, B. 20, 13. Ook kan *gelegentheid* beduiden: ligging, B. 10, 9; 31, 59; E. 23, 11. Zie voorts D. 10 Nov. 1656: „de *gelegentheit* en standt van Compies. affairen”; 1663 p. 424: zeker parvenu „van geringe *gelegentheit*” opgeklommen; 1668 p. 46: „lijder na sijn vermogen en *gelegentheit*”; Rumphius H. A. VI, 210: „mijne *gelegentheid* heeft niet lijden willen” om zekere plant te erlangen.

(2) Het gewone woord voor blokkeeren.

(3) Dus de Nederl. schepen zouden dienen voor rechechevaartuigen en Rangga Gempol zou de havengelden innen. Het blijkt wel dat

hij de Compagnie even weinig kende als deze hem.

(4) Daar had hij geen dwarskiJKers noodig (23) en kon hij de kastanjes zelf wel uit het vuur halen.

(5) D. i.: op het voorstel, door mij volgens bekomen last gedaan; zie B. 38, 5.

(6) Hierdoor werd de gemakkelijkste weg om Soemedang te overvallen, de Tjimanoeek (§ 79), gedekt en zou Rangga Gempol bovendien in staat geraken om te Karangsamboeng boomrechten te heffen. Vandaar dat hij bereid is zulk een buitengewoon hoog aantal koeli's te zenden; vergelijk B. 10, 22.

(7) Er staat: *welckers*.

ick aannam Haer Hoogh Ed. A. tot Batavia comende te sullen voordragen, waermede ick afscheijt nam.

- (24) Den 18^e Februarij bequam een brief van Intchiassem, geschreven in 't jagt de Schelvisch, gedateert den 9 Februarij en geteijckent bij Jochem Michiels (1), waerin haer arrivement voor de rivier Intsiassem mitsgaders tot wat oijnde sij aldaer van Haer Ho. Ed. tot Batavia gesonden waaren, en versoghte (2) daerbij dat ick sulcx aen den Pangoran mede wilde communiceeren, alsmede of ick met de eerste gelegentheit met eenige van des Pangorans volck nae beneden wilde comen om de medegebraghte schenckagiën van Haer Ho. Ed. tot Batavia aldaer te ontfangen; 't welck oock aenstonds aen den Pangorangh bekend maackte, die mij versochte met sijn broeder Kiaij Mas en gewesen afgesant Marta Wangsa (3) naer beneden wilde gaen om de voornoemde schenckagiën aldaer te ontfangen, en soo van daer voorts te lande naer Tanjonghpoera te gaen, 't welck ick accepteerde; waermede weder nae mijn logiement gingh. Kort daeraen (4) sondt den voorn. Pangeran aen mijn vaertuijgh een koebeest, drie manties (5) rijs, een d^o. sout, een d^o. met loock en ajuijn, 2 p^s. blaatsjan (6) benevens 10 oude clappers, dat ick alles met dankbaerheijt aennam.

- (26) Den 22 sondt ick den gewesen afgesant Marta Wangsa na de Pangorangh om mijn vertreck weder nae Intsiassem te bevorderen, alsmede om te vragen of den brief, die hij mij toegeseght hadde aen Haer Ho. Ed. te willen schrijven, al vaerdigh was; die op sijn wederkomst mij seijde, hij den brief soude laten schrijven en mij alsdan soude laten roepen (7).

- (24) (1) Uitgezonden D. 3 Febr. naar aanleiding van het na Evert Jansz' vertrek van Batavia den 20 Januari aldaar ontvangen bericht van Rangga Gempol, dat er Bantammers te Tjiassem waren gekomen om de voor hen gesloten rivier te openen; R. Gempol voegde daarbij een verzoek om hen vandaar en van Pamanoekan te houden, onder bijvoeging: „ick sal het te lande wel schoon houden”.

(2) Er staat: *versoghten*.

(3) Vergelijk B. 10, 11. De bedoelde bezoeken van hem te Batavia zijn D. 25 Oct. en 30 Nov. 1677; wederom D. 25 Juni 1678. Zie echter hierbeneden 34.

- (25) (4) Zeer dikwijls in den zin van: daarna. D. 1642 p. 6: „onlangs *daeraen*” (d.i.: niet lang daarna); 1657 p. 345: „eerstdaeghs *daeraen*”; Struijs o.l. pag. 341: „kort *aan* den middagh”; ook van plaats D. 1679 p. 77: „eerst Dain Talille, *daeraen* haer mulje”; zie verder 't register.

(5) D. I.: *mandjes*; vergel. B. 37, 7.

(6) D. I.: „2 pees (*stuks*, zie *Excurs 20*, *namelijk mandjes*) blatjan”. Dit laatste is *trasi*, zie Hobson-Jobson s. v. *balachong*. Volgens de *babad Tjerbon* (evenzoo T. B. G. VII, 58) leverde Cheribon in ouden tijd aan Padjadjaran als eijs (*padjeg*) *trasi*, bereid uit rebon sagara, zeegarnalen. Rumphius (H. A. V, 419) omschrijft „*bolatsjang*” als „een kostje van zeer kleine, halfrotte, fijn gewreeve en gezoute garnaltjes”. Rigg duidt het aan als „a superior variety of *delan* or *trasi*”. Dat het woord ook ver buiten den Archipel bekend was, blijkt uit Haafner (Lotgevallen op eene reize van Madras p. 125 noot): „*Blatchang* is eene soort van atchar die van gestampte garnalen wordt gemaakt”. In R. 8 Aug. 1727 wordt gesproken van de blatjanvisschers in de Sagara Anakan, die de paarlbanken benadeelen.

(7) Dit winterkoninkje had zijne *airs* blijk- (26) baar van den Soesoehoenan afgezien.

Den 23 d^o. liet den meergen(*oemde*) Pangoran mij de weet doen om bij hem te komen. Die mij voorsloegh of hij alle zijn grooten van Sammadangh bijeen wilde (1) laten roepen om door mij uijt d' naem van den Ed. Hr. Gouverneur Generael ende d'Ed. Heeren Raaden van India af te vragen aen haer, hoedanigh sij gesint waaren: om onder den Sousouhouanagh en den Pangerangs gehoorsacmheijt te volherden of haer onder 't gebiet van den Sulthan van Bantam te willen begeven (2). Daerop ick antwoorde dat sulcx uijt mijn cijgen autoriteijt niet konde doen, vermits van Haer Ho. Ed. daer geen ordre toe hadde.

- (27) Den 24 Februarij gaf den Pangeran den brief aan (3) Haer Ho. Ed. tot Batavia aen mij over, om deselve aen den Ed. Hr. Gouverneur Generael te overhandigen, met recommandatie, sijne hertelijcke groete en danckseginge aen Haer Ho. Ed^s. te doen, daerbij voegende dat tot betalinge van de gedane onkosten (4) geen gout nogh silver en hadde, maar dat hij soude traghten d' Ed. Comp^{ie}. met hout en rijs te voldoen. Mitsgaders soo gaf hij aen zijn broeder in mijn presentie bevel, geene Bantamse vaertuijgen op Intchiassem te gedogen, veel min eenighe whaaren aldaer te koopen. Daermede ons afscheijt bequamen en naer Intchiassem weder vertrocken.

- (28) Den 5 Maart arriveerde voor Janckol.

Den 7^e do. voeren ick, des Pangerans broeder Kiaij Mas mitsgaders den gewesen afgesant Marta Wangsa naer 't jacht de Schelvis om de schenckagie, door Haer Ho. Ed. aen den Pangeran gesonden, af te haalen, dogh wierden uijtgesteld tot de komste van den L^a. Jochem Michiels, die, soo wij verstonden, met de chaloup de Salm om de oost was geseijlt om 2 haerder (5) verdreven gontings op te soecken; daermede wij weder na lant toe voeren.

- (29) Den 10^e d^o. quam tijdingh alhier op Jonkol van Sammadangh, dat des Pangorans anderen broeder, genaemt Singa Bengala (6), bij hem hebbende omtrent 300 man, met 20 van de sijne in 't voorafgaen na de negerij

(26) (1) Voorbeelden dat *willen* wordt gebruikt voor *zullen* geeft Tiele, Bouwst. I, 323: „hoe-lange sulcx duijren zal, *wil* den tijt leeren”; ib. II, 234 (bij een gevecht): „siende dat den Spangiaert haer te machtich *wilde* worden”; D. 1640 p. 46: „Sijn Edt seijde, hij *wilde* (zou) de seeckerheijt haest verstaen”; 1641 p. 315: „hij en *wilde* niet twijffelen” d. i. hij twijfelde niet.

(2) Daaruit zou natuurlijk zijn opgemaakt dat de Comp., die met den Soesoehoenan verbonden was, aan Rangga Gempol de vrije hand

liet om zich aan te sluiten bij wien hij verkoos, m. a. w. dat zij hem onafhankelijk had verklaard.

(3) Er staat: *van*.

(4) Ook hierin dus handelt hij als een zelfstandig Vorst; anders zou immers niet hij maar de Soesoehoenan de kosten hebben te dragen. Over zijn geldgebrek zie § 2024.

(5) *Haere* zou denkelijk beter zijn; *verdreven* is: afgedreven; over *gonting* zie B. 1, 10.

(6) Over hem zie B. 10, 13.

(27)

(28)

(29)

Tsilintskij (1) hadde ontmoet eenen Maij Tsitra (2), sijnde een opperhoofd van een hoop Baliërs en een soon van den gewesen Regent Singa Porowangso op Carowan, en van deselve was overvallen en geslaagen, achterlatende 5 dooden, en hij selfs met de resteerende waren het ontvlucht, en hadden sij de voornoemde negrij verbrant en eenige van de inwoonders dootgeslagen. Des middachs quamen eenige Baliërs en versoghten uijt den naem van den Lt. Jochem Michiels, die gearriveert was, of wij op morgen geliefden aen boort te comen om de schenckagiegoederen af te haalen; dat hun toeseijde te sullen doen.

- (30) Den 11^e d^e. voeren gesamentlijk aen boort, maer konden door de harde windt en den groten regen de voorschreven goederen niet medenemen. Oversulcx wij versoghten 't selve des anderen daeghs met de schuijt op Tegalkapas (3) geliefden te brengen, alsoo het in deselve beter als in de kleijne Javaansche vaertuijgen toevertrouwden; dat sij aennamen te doen. Waermede weder na lant voeren.

Den 12^e d^e. quamen de Schipper, Lieut^t., Boekhouder en Vaendrager in de negrij Tegalkapas, medebrengende de meergemelte goederen, van Haer Ho. Ed. tot Batavia aen den Pangeran van Sammadangh per 't jacht de Schelvis toegesonden, bestaende in 30 musquetten, 2 vaetjes kruijt en een d^e met coegels, die door haerlieden aen den Pangorans broeder Kiaij Mas en gewesen afgesant Marta Wangsa wierden overhandight; dat sij wegens (4) den Pangeran met dankbaerheijt aennamen.

- (31) Ondertusschen quam daer een Javaen van Sammadangh met een brief van den Pangeran, geschreven aen den Schipper en Lieut^t. Jochem Michiels, daerin hij den Ed. H^t. Gouverneur Generael en d' Ed. Heeren Raden van India op 't hooghste bedanckte voor de gesondene schenckagiegoederen; alsmede soo excuseerde hij sigh, dat in persoon niet en hadde konnen naer Intchiassem coomen, alsoo hij boven sijn handen vol hadde om sijn lant en inwoonderen voor den inval der Bantammers en Baliërs te bevrijden (5),

(1) Zij gingen dus langs den weg, bedoeld B. 9, 16, over Tjikalong enz., in plaats van langs den korteren weg door Krawang, die ingevolge van de Balische samenscholing bij Oedoegoedoeg niet veilig was. Vermoedelijk stuitten zij nu op de andere Balische attroupeer-
ring, die te Tjisero.

(2) Mij niet bekend. D. 2 Jan. 1675 is een Majasoeta een der twee hoofden van de nieuwe Mataramsche kolonie aan de Bekasi. Mogelijk trouwde deze eene dochter van Singaprabangsa. Vergelijk B. 5, 33. Er kan echter ook ver-

warring' zijn met Najawangsa (B. 9, 20) of met Prajatjitra (B. 10, 8).

(3) Aan de monding der Tjiasem, B. 10, 23. (30)

(4) D. i.: vanwege, namens. Zeer dikwijls aldus in den aanhef van oude plakkaaten. D. 1636 p. 80: iem. begroeten „wegen den Coninek”; p. 91: (een geschenk) „wegen d'Heer Gouverneur”; Arij Huijsers o.l. pag. 56: verongelijkt worden „weegens den Land-Commissaris” d. i. van de zijde van.

(5) D. i.: vrijwaren. Zoo D. 1644 p. 287; 1657 (31) p. 101; 1659 p. 89 enz. Valentijn IV, 1, 442: „tot

gelijck hij oock claagde, alreede eenige van sijn volck door Maij Sitra en sijn aenhangers waeren geslaagen en nogh doende waeren met 't nemen van UEd. landerijen. die (1) oversulcx raet en daet aen Haer Ho. Ed. versoghten.

- (32) Den 20 Maart wiert mij bericht dat op Tsipparaga (2) 5 vaertuijgen, met 100 Bantammers bemant, waeren aengekomen en gelant, die dagelijcx door den toeloop van Baliërs en andere (3) Javanen seer versterckten en de daer sijnde inwoonderen seer plaeghden met 't verbranden haerder negerijen; soudon haeren marsch over Jonckol na Pamanoukan (4) nemen".

Dagregister 22 Maart 1678. Bericht van Bantam „dat de afgesonde Bantammers te lande op Samadangh aengekomen maer door dien Pangeran weder op de vlucht geslagen waeren", wat men weinig waarschijnlijk acht; dat „op Bantam selfs onder de kinderen niet als van oorloch met ons gesproken wierden"; dat, naar het heet, 163 vaertuijgen gereed liggen, „maer dat den Conincq op 't rapport van onse aensienelijcke macht voor Pamanoeccan hun vertreck noch eenige dagen uijtgesteld ende onderwijlen een nader expres vaertuijch om cuntschap derwaerts gesonden hadt" enz. „Op welke Bantamse tijdinge dan noch heden in Rade van India beslooten is, het schip 't Wapen van der Gouw en een ten oorloch toegeruste chiampan met nog 30 soldaten nae de revier van Pamanoeccan af te senden tot versterckinge onser besettinge aldaer"; voorts om Muller te zenden naar Moewaraberes, zie B. 8, 1.

- (33) *Dagregister 26 Maart 1678.* „Voormiddachs keert hier van Samadangh over Pamanoucan met eijgen vaertuijch terugge den (5) borger Evert Jans, zijnde op 4 Januarij verleden in commissie derwaerts geschiet ende door den regentijt en quade wegen als andere beletselen wat lange onderweech geweest, overleverende een dachregistertie van sijn verrichten ende een Javaens brieffie van den Pangeran van Samadangh benevens oocq schrijven van den Commandant schipper David Davidsen en raat der besettinge voor de revier van Pamanoeccan aen Haer Ed., gedachtekent 23 deser; luidende vooreerst het translatie van den Pangeran van Samadangh aldus:

Desen brief van Pangeran Adepatij Samadangh en comt aen mijn oom, den Gouverneur Generael, en Raden van India in de stadt Battavia, die God wil zegenen met gesontheit in dese werelt en geven dat hoe langer

- (31) *bevrjdinge* voor den moetwil der Javanen"; Baldaeus, Malabar p. 151: de Comp. „*bevrjdt* de visschers met haar schepen voor onheijl". Zie ook § 5 en 74. Zoo verbindt zich bij overdracht van vaste goederen de verkooper, den eigendom te „*vrijen* ende waeren"; dit *waeren* is 't stamwoord van, en synoniem met, *garandeeren*; zie Grotius, Inleidinge III, 2, 5. W. Schouten zegt o. l. I, 191: „weten haer met hun

schilden wonderlijk te *bevrjden*", d. i. te beschutten.

(1) Denkelijk Rangga Gempol.

(2) Tjiprage, destijds eene niet onbelangrijke plaats, § 276.

(3) Over dit *andere* zie B. 40, 13.

(4) D. i. langs den noorderweg; zie § 2273.

(5) Er staat: *der*.

(33)

hoe meer in grootheit mogen toenemen ende oock een langh leven, opdat Batavia voor altijt in ruste mogen regeren.

- (34) Verders isser bij mijn oom een persoon, Wangsa Carta (moet Marta Wangsa wesen) (1) genaemt, verscheenen, die gesecht heeft dat van mijn was afgesonden, waerover doen 't selve gehoort hebbe seer verwondert ben geweest, want Wangsa Cartij is door mij niet gesonden, dierhalven oock last gegeven hem op te soecken.

Noch heeft mijn oom den Gouverneur Generaal den gesant Evert Jansen met een brieff tot mijn affgesonden, welcken gezant met groote eere hebbe ontfangen, en den brieff was mijn seer aengenaem, waeruijt verstaen dat mijn oom den Gouverneur Generaal van meeninge was een fortresse op Tanjongpoura te maacken, 't gene mijn oock seer wel geviel en behaechde, want icq sal soo langh icq leve op niemandt anders vertrouwen als op mijn oom den Gouverneur Generaal. Mijn oom heeft oock volckeren versocht om de fortresse op Tanjonghpoura te helpen maecken; dierhalven hebbe gelast dat de volckeren van Wiera Zabba die op Tanjongpoura sijn daeraen soude helpen.

Mijn meeninge is in dese brieff begrepen alsmede mijn ooms gesant Evert Janse bekend."

- (35) Volgt een résumé van bovenstaand dagregister van Evert Jansz en van den brief van schipper David Davidsz en raad uit het jacht de Cabeljauw voor Pamanoeckan: dat daar zes Comp^s. schepen van Batavia sijn gekomen; dat de broeder van den Soemedangschen Regent te Tjiasem in kennis is gesteld van de verwachte Bantamsche expeditie en tot kloekheid aangespoord, „maer scheenen zij daerop weijnich moet te hebben, doordien nae eijgen bekentenisse de meeste strantvolckeren daeromher veel meer den Bantammer als hun wettigen heer van Samadangh toegedaen schenen, gelijk men aen de Pamanoeckanders oock wel con vermercken, en selfs voor onse schepen weijnich of geen ververssinge van haer becomeen"; Bantamsche schepen sijn echter te Pamanoeckan nog niet verschenen; Jochem Michielsz zal met drie schepen naar Tjiprage „omme jegens de Bantammers bij ontmoetinge volgens ordre te protesteren en hun desdoenlijck in der minne vandaer te doen verhuijsen".

(34) (1) Dit is blijkbaar door den translateur | van 4 Jan. 1678 Martawangsa verkeerdelijk
ingevoegd. De Regeer. had in haar schrijven | Wangsakarti genoemd.

BIJLAGE VIII.

MULLER'S VERKENNINGSTOCHT NAAR HET ZUIDEN

MAART 1678.

- (1) Den 10 Maart 1678 werd te Batavia bericht ontvangen dat volk van Bantam was gezonden naar Soemedang „over de wech van Maraberis” (zie daaromtrent B. 4, 12 e. v.) en wel „om dien Pangeran met geweld onder de Bantamse gehoorsaemheijt te brengen”; den 15^{en} werd deze tijding bevestigd, waarop de Regeering den Commissaris Van Dijck en den Resident Caëff te Bantam aanschreef, den jongen Sultan duidelijk te verstaan te geven dat de Comp. hare rechten op het Jacatrasche tot de Zuidzee van zins was te handhaven en dat, als de Bantammers over den weg van Moewaraberes naar Soemedang trokken, „wij volgens contract (*met Bantam van 1659*) vermogens en gevoecht zijn, hun aldaer vijandelijk aen te tasten ende doot te slaen, gelijk oocq bij ontmoetinge van deselve de meijninge zij”. Den 18 Maart vernam de Regeer. dat de Rijksbestierder op deze verklaring geantwoord had dat hij de volvoering van die dreigementen zou afwachten, en tevens dat eene bende van 800 man onder Radèn Djajawisanta naar boven was gemarcheerd, iets waarvan de Regeer. te meer gevaar duchtte, omdat zij daarin eene poging zag om aan hare hoofdstad den toevoer af te snijden. Den 22 Maart besloot zij derhalve, teneinde „watt beter kennisse te krijgen van de landen, gehorende onder 's Comp^a. gebied ende de jurisdictie van Jaccatra” (te Bantam was beweerd dat die jurisdictie zich rechtens onmogelijk tot de Zuidzee kon uitstrekken), Muller uit te zenden met den Vendrig W. de Ruijter om „een landtoght te doen na 't Zuiden tot aen ofte in het geberghte na een plaetse genaemt Maraberes.” Een uittreksel van de voor Muller opgestelde instructie, opgenomen in D. 23 Maart 1678, luidt aldus:
- (2) „Op becomen advijs, hoe de Bantammers 2000 (1) gewapende Javanen door den wech van Maraberis nae Samadangh stonden te senden, contrarie

(2) (1) Dit is onjuist: de eene helft van die | Pamanoe kan, D. 13 Maart 1678.
macht zou over zee gaan en dan verder via

het met haer gemaecte contract (1), derhalven nodich geacht zij, desen wech eens te laten visiteren, om noch meer en meer kennisse der landen te becomen. Sullende om 't volcq niet te vermoeijen maer 4 uijren daechs, als twee des morgens en twee des avonts, werden gemarcheert ende van alle voorvallen en ontmoetingen van bergen, daelen en revieren pertinente aenteekeninge moeten werden gehouden om ons te beter rapport te brengen. Dat bij ontmoetinge eeniger Bantammers deselve niet sullen moeten beschadigt of veel spraack met gehouden, maer hun alleen gevraecht werden, door wiens last zij daer resideren en off er parthije van haer volcq naer Samadangh gepasseert zijn. Dienende dan de marsch boven Maraberis noch wat zuijtwachts genomen, om de gelegenheijt, streckingen en verheijt der hooge geberchtsens te beter te ervaren, die van hier op en ontrent 15 à 16 mijl gegist werden, ende nae welcx verrichten sal dienen onderstaen (2), of men niet door een ander corter wech can retourneren, daertoe den caertemaker medegaet om de passagiën en revieren etc. in een caert te beter te observeren etc”.

- (3) Zooals men beneden zal zien, voldeed Muller maar gedeeltelijk aan dezen last; mogelijk was dit de reden dat de leiding der volgende expeditie naar de bovenlanden niet aan hem werd opgedragen maar aan Hartsinck, die trouwens een neef was van den Gouverneur-Generaal.

Muller's beneden volgend rapport ontving ik in copie van 's Rijks Archief. Daar Muller niet erg vaardig was met de pen en het rapport oudtijds, naar 't schijnt, nogal slordig gecopieerd is, bevat het vele fouten, die ik niet alle heb kunnen verbeteren. Ik nam het stuk in zijn geheel op, omdat het van een verdienstelijk man afkomstig is; overigens is het résumé in 't Batav. Dagregister sub. 23 en 30 Maart 1678 bruikbaar dan dit langdradig relaas.

- (4) „Dagelijckse aenteekeningh, gehouden bij den Capⁿ. Fredrick Henrix (3) Muller op de reijs naer Maraberos op de rivier van Batavia, in dato als volcht:

Aⁿ. 1678 adij (4) 23 Maart des Woensdagh naer de middagh de clocke 4 uijren naerdat ordre hadden ontfangen gingen aen 't marchieeren (5) sterck

(1) Het contract van 1659 bepaalde als grens de Tjisadane „van de zeeant aff tot in en over het gebergte”; hierop beriep de Regeer. zich als eene erkenning harer „jurisdietie van Jacatra” tot de Zuidzee.

(2) Zie B. 3, 2.

(3) Eene oude copieerfout; de *z* werd destijds veelal zoo geschreven als de *c* in Muller's handteekening (zie I plaat p. 8*).

(4) Naar ik gis dateert deze zeer frequente

afkorting uit de middeleeuwen en staat zij voor *ad diem* (op den dag), waarbij het streepje boven de *d*, om de verdubbeling aan te duiden, is weggelaten en in plaats van de nederwaartsche krul, dienende om de slotletters *em* te vervangen, eene *j* is gekomen.

(5) Echter zat (zie beneden 9) een deel van den troep, of alleen de officieren, te paard; zie daaromtrent Excurs 8 en § 472.

sijnde 29 gemiliteerde (1) blancke coppen nevens 25 d° inlandsche (2) alsmede 63 Javaanen (3). Quamen omtrent 6 uijren op Mr. Cornelis eijlandt (4) alwaer wij vernaghten.

- (5) Adij 24 d°. 's Morgens de clocke omtrent 8 uijren gingen weder voort; de reeden waerom soo laet, was, dat de inlandse soldaten van kruijt en loot mosten versien worden (5). Bevonden de wegh seer vuilj, streckende al gaende langhs de rivier Z. O., oock Z. Z. O., dogh al met cromme bochjes uijt en in. Een uijr gaens boven de (*Capitain*) Malleijer (6) vonden eenige Maleijers (6) huijsen met padijvelden. Vernamen (7) hier geen volck, maer vonden deselve in 't velt, hetwelck Maleijers (8) waren. Quamen naerdatt al op de voors.

- (4) (1) D. 1657 p. 72: „150 militaire coppen”. Ik denk dat dit ook hier te lezen is; maar D. 1679 p. 177: „den sergeant, aldaer *militerende*” beduidt: commandeerende.

(2) Denkelijk volk uit de kampong's rondom de stad (Baliërs enz.).

(3) Over hen zie aan 't slot dezer bijlage; vergelijk § 600.

(4) Onder *eijlandt* zal, zooals wel meer, verstaan moeten worden: schiereiland, waarvoor de andere term is: *hangend eiland*, zooals bij Nieuhof o. l. pag. 7 en 53. Vergel. W. Schouten I, 239: „Het zijdelijckste gedeelte *hangt* even *schier* als een *eijlandt* aan 't vaste landt”; id. I, 305: „Het lant J. *hangt* als een *eijlant* met een kleijne spatie aan het eijlant Ceijlon”. Omtrent Cornelis Senen en zijn land zie B. 2, 7. Een koopbrief van 14 Juni 1673 betreft een land „genaemt Mr. Cornelis landt met twee eijlanties daer aen gelegen, belendende ten Oosten met de heerewegh, ten Westen met de Groote Revier” enz.

- (5) (5) Denkelijk door de bende die reeds destijds op Mr. Cornelis lag, behoorend onder den toenmaals afwezigen Kapitein Jonker.

(6) De „Cappn. Maleijer” erlangde bij twee erfbrieven van 13 Aug. 1661 twee stukken land aan wederzijden der Tijliwoeng, 3 uur van de stad; deze donatie was dus nagenoeg gelijktijdig met die van 7 Oct. 1661 aan Meester Cornelis. De hier bedoelde Kapitein is de zeer verdienstelijke Wan Abdoel Bagoes, overleden in 1716, nadat hij van 1656 af, dus volle 60 veelbewogen jaren, het ambt van Kapitein over zijne natie had bekleed. Elders meer over hem. Wat zijn land aangaat, R. 19 Aug. 1689 worden Maleijers vermeld, wonende op het Pinxtervelt (waaromtrent zie B. 23, 48) en op het daarnaast gelegen land van Kapitein Wan Abdoel Bagoes; dit was dus diens land aan de westzijde der rivier. Bij een erfbrief van 30 Juni 1696 zijn de landen van dezen Kapitein uitgebreid met daar-

aan grenzende stukken. Na zijn dood is hij opgevolgd door zijn natuurlijken zoon Wan (d. i. Toewan) Doellah, die ook de universeele erfgenaam was van zijn zeer groot vermogen. Deze Kapitein werd echter op de meest schandaleuze wijze door den G.-G. Durven van ambt en fortuin beroofd, als misdadiger getuchtigd en verbannen, waarna in 1732 het grootendeels aan de westzijde der rivier gelegen land Kampongmalajoe is verkocht aan den Schepen Augustinus Thornton voor den toenmaals zeer belangrijken prijs van 20.100 Rd^s; over hem zie § 1498. Later heeft o. a. de G.-G. Alting het bezeten.

(7) D. i.: bespeurden; zie B. 14, 16.

(8) Muller herkent de op het veld aange troffen Maleijers hetzij aan hun haar (Tappen o. l. pag. 314 zegt uitdrukkelijk dat de Maleijers lang haar droegen, de Javaanen kort, behalve de hofbedienden; vergel. D. 1679 p. 36: „na de Javaense wijze geschoren”; zoo hebben D. 1636 p. 256 de Matarammers kort haar en „witte mutskens” op, terwijl „langh haij” ibid. p. 259 doet denken aan „Bantammers off wel ons eijgen inwoonders”), hetzij aan hunne kleeding. Het was een oud Compagnies-voorschrift dat de verschillende bij Batavia woonachtige inl. natiën hunne nationale kleederdracht moesten gebruiken. Zoo wordt in 1658 (P. II, 306) verboden dat niet-Maleijers zich als die natie kleeden. Men vergelijkte Nieuhof's prenten; die van „een Maleijer met syn vrouw soo sy op Batavia gekleet gaan” staat bij hem tegenover p. 215; zie daaromtrent ook E. 11, 2. Het een en ander verklaart bijv. de passage in Hartsinck's rapport van ditzelfde jaar betreffende zijne expeditie door de Ommelanden: „2 à 3 Balijsers ofte Macassaren die (*wij*) van verre niet al te wel kosten onderkennen”; D. 1679 p. 14 zijn Makassaren en Baliërs kenbaar aan hunne kleeding.

cours voortgingen ten 10 uijren aen de spruijt Silijlietangh, alwaer wij door marchieerden met groote moeijte; dit loopt in de Groote Rivier. Hier heeft men oock een Maleijer gen(*aem*)t Intche Branij aen desselfs westsijde woonen. Quamen naer $\frac{1}{4}$ uijr gaens in de thuijn en wooningh van den Javaan (7) Monjalatri (1); hielde alhier ons middaghmael. Des middaghs kregen een weijnigh regen. Omtrent 3 uijren gingen weder voort al op onse selfde cours (*en*) behielden Z. Z. Oost. Quamen ten 4 uijren op 't lant van sergeant Wangsa Tano (2); dit leght met een groote uijststekende hoeck in de Groote Rivier en wert daerom oock Tandjongh genaemt. Verston den hier dat op Sidjantongh voor sooveel volck geen plaets en was; resolveerden alhier te vernaghten. Des avonds over 6 uijren quam Soeta Wangsa (3), in wiens woningh wij waaren, van Batavia, seggende op middagh ten 12 uijren van daer was gegaen.

(8) Adij 25 dⁿ. Vrijdaghs morgens verstonden van dese voors(*chrceven*) Soeta Wanghsa dat onderwegen van eenige swarten, die met beesten van Silinctsij quamen (4), gehoord te hebben dat Radin Senepatij (5) al over Silinctsij met een gewapende troep Javanen naer Badongh (6) was vertrocken, sonder te weten wat sijn doen sal sijn; sommige seggen 2000 man en sommige andere 200 man sterck te sijn.

(9) Ten 7 uijren begaven ons weder op reijs; gingen weder Z., Z. ten O. en oock wel Z. O. aen. Quamen ten 8 uijren aen de revier Sidjantongh (7) met een seer stijlen oever van 6 roeden hoogh. Lieten de paerden overleijden. Hebben van Tandjongh tot dusverre niet anders als ruijgh bosch (8) gevonden. Marchieerden alsoo met bochten Oost en een weijnich verder (9) West

(7) (1) Hoe deze naam moet luiden en wie dit is, kan ik niet raden.

(2) „Wansa Tanoe Javaen” had bij erfbrief van 8 Febr. 1662 den vrijen eigendom erlaugd van een stuk land, 50 bij 100 roeden groot, 5 uur van de stad, gelegen „in de noordzijde van de Groote Rivier”, conform de boven dien erfbrief geteekende (niet meer aanwezige) kaart. Zie verder hierbeneden 19 en B. 15. 9.

(3) Denkelijk dezelfde als hierbeneden 18; B. 15, 9.

(8) (4) Opmerkelijk dat deze veehandel zelfs door de heerschende onrust niet verstoord werd. Over dien handel zie B. 9. 18.

(5) D. 20 Dec. 1668 is „Radin Sina Patij” een der twee Bantamsche „regenten van Tangerang”; D. 5 Mei 1678 heet hij „gouverneur van Tangerangh”. Hij rukt D. 26 April 1678

over Patimoan naar Soemedang; bezet dit, doch moet D. 2 Juni terug door gebrek aan mondkost; ook roept de Sultan hem terug, D. 3 Juni. Hij wordt echter door Rangga Gempol geslagen, D. 14 Juni, waarop D. 25 Juni 1678 zijn afgekapte hoofd te Batavia wordt gebracht met den epiloog dat hij „door den Sammadanger benevens noch 40 van zijn volcq in een hevich gevecht verslagen ende gesneuveld was”. Zie ook B. 10, 33.

(6) Het Dagreg. zegt: *nae Bandongh*.

(7) De Tijdjantoeing is op de topogr. detail- (9) kaart van anno 1900 nog gemakkelijk te vinden, hetgeen met sommige andere kleine weteringen niet het geval is, daar zij voor den sawahbouw zijn afgetapt of verlegd.

(8) Vergelijk B. 23, 77.

(9) Er staat: *weder*.

aen en dat (1) al meest zijdtwaert; quamen ten $\frac{1}{2}$ thien uijren aen (*een*) hoogte genaemt Nantang agongh (2), alwaer een menigthe van swaare balcken laaghen aen desselfs oostzijde, om in de rivier te laten vallen, zijnde (*de oever*) (3) wel 10 roeden hoogh daer deselve balck(en) vonden leggen. Gingen (10) soo voort Z. Z. Oost-waert; quamen ten 10 uijren in de woninge van Marta Praija (4) onder Captⁿ. Mangis, sijnde 5 huijsgesinnen sterck behalven (5) haer dienaren. Dit leght al (6) aen de Groote Rivier. Houden hier ons middagh-mael. Ten 2 uijren na middagh gingen weder aen het marchieeren. Naedat wij dan omtrent 100 roeden eerst O. en Z. O. tot weder Z. in (7) bequamen nogh eenighe woninge; dit leght in een uijtsteekende ronde bocht daer dese woningen sijn en wert gen(*acmt*) Rombat (8). Passeerde soo voort; begonnen Z. en Z. Z. W. in te slaen al langhs de rivier, en soo naedat het glas (9) van

- (9) (1) In plaats van *en dat* staat er: *soodat*. Dit *en dat* is zeer gebruikelijk; vergelijk B. 15, 18; 20, 12; 17; 23, 63; 134; 150; Tiele, Bouwstoffen I, 297; *ende dat* ib. II, 180; Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1871 p. 654. Zoo Valentijn IV, 2, 106: „die mij zeer veel beleefdheid *en dat* al vrij dikwils, bewezen”; Rumphius Herb. Amb. III, 161: „De middelzoorte vind men in Amboina *en dat* op Leitimor”. Eene versterking geeft eene plaats bij De Jonge III, 170: „*en dat* met (*wind*)-stilte *noch toe*”. Zoo D. 1661 p. 388: „met goud . . . *en dat* met den verlopen interest *toe*”. Ook kan het voornaamwoord hierbij in andere vormen voorkomen; zoo Valentijn IV, 1, 243: „waschkaarzen *en die* zeer wit”. De uitgever van het Plakaatb. blijkt (aldaar I, 89) dit taalgebruik niet te kennen.

(2) Blijkbaar de plaats die op de kaarten *Lenteng Agoeng* heet. Ook R. 11 Aug. 1684 heet zij *Nangtang Agong*, terwijl in een erfbrief van 22 Mei 1676 de rivier *Nantanagon* als grens wordt aangeduid van een bij het hedendaagsche *Lenteng Agoeng* gelegen land. Misschien is de goede naam *Nyanten Agoeng*, d. i.: *de groote dame* (die daar vroeger woonde).

(3) Deze inlassching is niet bepaald noodig; vergelijk B. 23, 118. Op de detailkaart is dit punt licht te vinden.

- (10) (4) Martapraja kreeg bij een erfbrief van 2 Aug. 1668 een land aan de Groote Rivier, bezuiden de rivier of spruit Paroengkombala, die thans verdwenen schijnt.

Mangis is de Kapitein der Baliërs, wiens dood wordt vermeld R. 13 Oct. 1680. Hij had blijkens verschillende erfbrieven den eigendom erlangd van verscheiden perceelen land

in deze streek en heet reeds in den erfbrief van 16 Sept. 1657 de „opsiender” zijner natie, ofschoon toenmaals de Baliërs nog niet in eene compagnie vereenigd aan den jaarlijkschen optrek deelnamen. Zie ook B. 15, 7.

(5) D. i.: ongerekend; vergelijk B. 5, 34.

(6) Dit *al* is niet *reeds*, maar 't overtollige woordje vóór voorzetsels.

(7) Denkelijk te lezen *en*, voor welk woord dan 't een en ander uitgevallen is.

(8) Op de kaart staat Roemboet ongeveer een paal van de rivier af.

(9) Over dezen zandlooper op reis vergel. B. 14, 19. Bij Grothe (o. l. IV, 198, 2) bespeuren wij dat in 1657 de schooluren op Formosa bij „*glasen*” werden gerekend; D. 1664 p. 197 is er te Sourate sprake van „een *glas* ofte halff uer tijts”. Dat overal in Indië het uur door schildwachten werd geslagen op eene klok en wel naar een zandlooper, zegt Aegidius Daalmans (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1868 p. 660), waarmee overeenkomt Valentijn IV, 1, 239 en II, 1, 129, toonende dat dit slaan op de klok om het half uur geschiedde. Evenzoo G. B. Schwarz (Reise in Ost-Indien, Heilbronn 1751 p. 77): „Wo eine Glocke ist, da stehet eine Schildwacht mit einer Sand-Uhr; wann dieselbe ausgelassen ist, so schlägt die Schildwacht mit einem Hammer an die Glock, so viel als die Stund ist”. Uit Bijdr. 1903 p. 449 ziet men dat het te Grissece nog gewoonte is, om het half uur de bel te luiden evenals overal elders op 't blok geslagen wordt (een surrogaat van de klok onzer evengeliceerde berichten). Naar dit *luiden* der klok zou volgens Rouffaer de schoftijd, het schoften in Indië *laeet* heeten. „Wie 't niet ghe-looft heeft een steenen herte”, zegt Linschoten.

- (11) 3 uijren een weijnich uijt was geweest passeerden Clappa Doa. Gingh weder Z. en Z. ten W., oock in 't cort af en aen, oock wel Z. ten O. en Z. Z. O., dogh al niet verre van de rivierkant, maer hadde een nauwe bosch. Hier heeft men hoogh lant en is kostelijck met padije beplant, maer weijnich volck om 't selfde (1) te snijden; oock veel baijebalcken (2) die staen om (3) af te comen. Quamen omtrent half vijff uijren op Soekatamoe (4). Vraagden ons volck of moet hadden om nogh een uijr te marchieeren. Eenige antwoorden *jae*, andere konde niet (5) en de Javaanen oock weijnigh genegentheijt (6) hadden; waeren oock doende met haer rijns te koocken. Oock waeren genootsaeckt en resolveerden alhier te vernaghten, alsoo hier huijsplaets was en om hooger te marchieeren soude in de eerste twee uijrglas niet meer dan 2 hutkens gevonden hebben, alwaer naer oordeel van ons volck geen plaets soude sijn. Dese aenstaende plaets wort genaemt Tsiecompaïj bij de Javanen.

Adij 26 d°. Saterdagh. 's Morghens met het limieren van den dagh maeckte gereet en gingen met sonnenopgangh aen 't marchieeren al Z. en Z. Z. O. aen, met cleene bochten al langhs de rivier. Gingen naer $\frac{1}{4}$ uijr gaens weder heel W. tot 9 uijren. In dese gepasseerde uijren moesten 2 tochten door de rivier van Tsiekompaïj (7) met groote stijlte van bergen (8) aen wedersijde, dat (9) soo veel (*te doen* (10)) hadden als mogelijk was, dit met de paerden te marchieeren. Gingen vorders Z. W. en soo naer 't Zuijden.

- (11) (1) Evenzoo bij Rumphius II. A. III, 180: „als men 't *selfde* (*hetzelve*) knouwt”.

(2) De *bajoer* is een boom die goed timmerhout levert. Ook van sommige andere boomen echter kwamen „*baije* planken” (Rumphius II. A. III, 37; 40 e. v.), zoo genoemd „na de gelijkennisse van 't gene op Batavia wast en aldaar *bayu* of *eaju* weijer genaamt werd”. Uit D. 1678 p. 569 bespeurt men dat in de omstreken van Bat. dit hout toen al zeldzaam begon te worden.

(3) Dit *om* is overbodig.

(4) Het *Soegoetanoe* der top. kaart.

(5) De dezen dag afgelegde distantie is, den grooten weg volgende, ongeveer 7 paal, zegge elf K. M. Een karbouw wandelt nog vlugger.

(6) Er staat: *gelegentheijt*.

- (12) (7) De *Tjikoempaj* loopt tegenover Depok in de Tjiliwoeng.

(8) Wat wij „bergen” noemen, zijn in die buurt niet te vinden; men denke eenvoudig aan hooge en steile oevers. Zoo leest men II. 8 Dec. 1683: „De spruijt Sililitan loopt tussehen twee groote steijlens of *bergen* door, waardoor men 'niet als met groot gevaar van lijf en paart te verliesen kan komen”. Dit van eene plaats

oven boven Mr. Cornelis, waar 't land ongeveer zoo plat is als een pannekoek, maar de rivieren zich een diep bed hebben gegraven. Vergel. B. 5, 10.

(9) In de frequente beteekenis van: zoodat. Rumphius (II. A. V, 431): eene plant welke „de wegen toestopt *dat* men qualijk passeren kan”.

(10) Rumphius (Rariteitkamer; steeds aangehaald in de uitgave van 1705; p. 7): „een kanarijnoot daaraan men met enen steen *genoeg te doen heeft* om op te kloppen”; W. Schouten I, 220: „(*Wij*) *hadden genoeg te doen* om dees arme menschen waer te nemen”; Dapper, Gezantsch. p. 327: „Met zulken geweld dat zij *genoech te doen hadden* om met de vaertuijgen aen d' oostwal te houden”; Corn. de Bruin p. 204: „Ook *heeft* een mensch *genoeg te doen* met op en neder te klimmen”. Evenzoo D. 1640 p. 49; 1653 p. 68; 1656 7 p. 339; 1675 p. 20. Vreemd is de plaats in Rumphius II. A. VI, 143: „Zoo hard dat men *genoeg* met een parrang door te kappen *heeft*”; misschien is hier te lezen: *genocgzaam*, d. i.: als het ware.

- (13) Deeden nogh 2 tochten door de valeijen. Dit is seer vuijl bosch om overal te passeeren. Quamen doen (*ter plaetse*) dat de wegh weder Z. en Z. Z. O. strekte. Omtrent de clocke half elf waeren dicht aen de Groote Rivier, alwaer wij middaghmael hebben gehouden. Hier quam de Lieut. Caggoch (1) van de Javaanen met 30 man bij ons. Saaten onder 't hooge bos sonder son; ons volck was fris. Gingen ten half twaelf uijren weder voort op de voors(*chreven*) Z. Z. O. cours, al dicht van bosch, en langs de rivier met boschjes uijt en in en al gaende heel Z. aen, totdat de clocke half drie was bevonden en quamen aen een wegh die recht Oost en West door 't geberghte streckte.
- (14) Dese wegh wert van de Bantammers over ofte door onse groote riviere gebruijckt, als oock door de rivier Tsieloear (2) naer Tsilintsij. Waeren omtrent 100 roeden beoosten de rivier. Gingen al weder Z. en wel soo oostelijck (3) aen; quamen aen de spruijt Tsieloear met sodanighen hooghten af en op als vooren, en naer twee uijrglas marchierens quamen aen een dal gen(*aem*)t Tsieloear, hetwelck aen desselfs rivier lagh, wiens woningh den Javaen Bappa Dalam (4) toequam, alwaer wij vernaghten. Vonden hier geen volck maer brandent vuijr.
- (15) Adij 27de. Sondaghs morgens gingen aen 't marchieren weder noordwaert heen, gelijk als op gisteren de 2 voors(*chreven*) uijren van de wegh hadde Z. aen gegaen. Ten 8 uijren quamen weder aen de voors(*chreven*) Bantammers wegh en gingen alsdoen weder westwaert op, welke wegh seer uijtsteekende qualijck was te marchieren, zijnde tot twee maalen met groote moeijten over 't geberghte gekomen en daerna al West op door sekere moeijelijcke moerassige wegh. Gingen weder wel soo suijdelijck tot omtrent 10 uijren; quamen over de rivier Siliwongh boven Maraberis aen de bergh

(13) (1) Wij zien hier dat de Javanen reeds toen Luitenants hadden, ofschoon zij eerst D. 4 Oct. 1678 tot de jaarlijksche monsterring en parade werden toegelaten. Kago, in een erfbrief van 23 Maart 1675 genoemd Luitenant „der Javanen van de Groote Rivier”, werd kort na Muller's tocht bij R. 15 Juli 1678 naar het oorlogsterrein gezonden als Kapitein eener compagnie Javanen. Na zijne terugkomst bleef hij tot zijn dood in 1687 een der twee Kapiteins der Ooster-Javanen.

(14) (2) Hiervoor zal een andere riviernaam te lezen zijn.

(3) Dit schijnt te beduiden: minstens evenveel O. als Z., dus Z. O. of O. Z. O.

(4) Bappa Dallam van Cheribon wordt in een erfbrief van 22 Aug. 1675 vermeld als eige-

naar van een land, twee dagen varens de Groote Rivier op, aan de oostzij daarvan. Hij is denkelijk dezelfde persoon als Dallam van Cheribon (over *bapa* zie B. 16, 22) die bij erfbrief van 3 Mei 1675 den eigendom had erlangd van een land „gelegen bij Siloar beoosten de Groote Rivier, genaemt Parigi, omtrent 3 dagen en 2 nachten scheppens ofte 1½ dag gaans opwaerts de revier off een cleen uijrtjen gaens hooger als Goeloe Javaen” (over wien zie B. 15, 10), groot 400 bij 400 roeden, door hem schoon-gemaakt en bevattende 200 doerian- en verschillende andere vruchtboomen. Vergelijk B. 18, 16; 23, 135. De naam *Parigi* (dat: sloot of gracht beduidt, zie B. 22, 32) schijnt als landnaam daar te zijn verdwenen.

Patoegoerangh (1), leggende aen de W.sijde van de revier; door groote
 (16) moeijte passeerde af en op 't geberghte. Vonden alhier 6 Javaanen met 1 vrouw,
 dewelcke verclaarde Bantammers te sijn. Alhier vonden wij dese hoogte
 vol hutten en 2 huisen, staende op staecken (2) dogh niet grooter dan voor
 200 man om daerin te logieren. Dese waren Bantammers en maakte ons
 bekend dat alhier over 6 daagen den Radin Senepattij met Radin Wangsa
 Wicnatta (3), soo(n) van voorn. Radin, hadde gelogeeert met (4) haer volk, de-
 welcke naer Sammadangh waaren vertrocken (5), latende het voors(*chrœven*)
 volck aldaer, sonder haer eenige leet te doen, gelijk ick in presentie van
 mijn bijhebbende officieren hebbe gevraeght, waerop sij antwoorden van
 (17) *neen* (6). Zij meende dese nacht hier te blijven, doordien de vrouw sieck was,
 en op morgen (7) naer Tangerangh te vertrecken. (*Ten een uijr vertrocken*
van hier); gingen voort weder over de rivier aen de oostcant, marchieerende
 omtrent $\frac{3}{4}$ uijr op de gepasseerde moerassighe (8) wegh; sloeghen alsdoen langs
 de rivierkant noorden in; quamen nae $1\frac{1}{2}$ uijr gaens aen Maraberis, daerbij
 (18) woont Nallababij (9). Quamen ten half vijven aen de wegh die wij waaren
 ingeslaagen (10) in 't opmarchieren. Gingen soo voort tot omtrent 5 uijren;

(15) (1) De plaatsbepaling is erg onzeker. Ver-
 gelijk het Aanhangsel bij B. 4. De „berg” Pa-
 toegoeran is niet te vinden, hetgeen zich echter
 wel laat verklaren, in zoover die naam be-
 duidt: wachtpost (van *toegoer*, Rigg: a watch-
 man who is constantly employed and not chang-
 ed every day; zie B. 50, 13) en wellicht zijn
 naam veranderd heeft nadat er door de Ban-
 tammers geen wacht meer werd gehouden te-
 gen die van Mataram; overigens heeft Muller
 wellicht den naam „berg” gebruikt om te vol-
 doen aan zijne instructie, die hem voorschreef
 de „hooge geberchtens” te verkennen, waarmee
 blijkbaar de Gedeh en de Salak waren bedoeld;
 zóó ver echter te komen dacht hem onmogelijk.
 Wat de snelheid van den marsch aangaat—wij
 prevelen met den Oud-Gouverneur van Ambon
 Artus Gijssels (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1871
 p. 454): „Dit is soo lange onderwegen dat
 m'er de kouwe pis wel van erijgen soude”.

(16) (2) Over dergelijke woningen zie B. 14, 22.
 Onder *staken* zijn niet lange dunne stijlen te
 verstaan maar stevige palen. Zoo zegt Valen-
 tijn (V, 1, 4) dat ter hoofdplaats Atjeh „alle de
 huizen wel 4, 5 of 6 voeten verheven staan en
 op *staken* gebouwt en zelfs ook eenige steenen
 gebouwen”; D. 1641 p. 230: „een huijs op *staken*
 volgens de lantswijze” (te Malakka).

(3) Wellicht de Wangsadinata van B. 13, 3.

(4) In plaats van *met* staat er *niet*. In onze

oude handschriften worden deze beide woor-
 den elk oogenblik met elkaar verwisseld.

(5) Na dit woord staat er eene punt, waar-
 op de volgende zin begint met de woorden:
ten een uijr vertrocken van hier, welke, naar
 ik gis, iets verderop in margine waaren ge-
 schreven ter plaatse waar ik ze heb ingelascht;
 bij het copieeren zullen zij op eene verkeerde
 plaats gekomen wezen.

(6) Deze vraag werd gedaan om de bedoe- (17)
 lingen, hetzij vijandig of niet, van Senapati's
 expeditie te verstaan, door welke de uitzen-
 ding van Muller was veroorzaakt.

(7) Over Pagoetan, zie B. 15, 24.

(8) Er staat: *moerassague*. Hier is de moe-
 rassige weg *bezuiden* Moewaraberes, terwijl hij
 daareven *benoorden* die plaats was. Denkelijk
 schuilt er eene copieerfout in.

(9) Lees: *Nala Bali*, vermoedelijk dezelfde (18)
 als de Nata Wajahan (de titel *Wajahan* komt
 wel meer onder Baliërs voor) die bij erfbrief
 van 22 Juli 1667 een stuk land kreeg „omtrent
 de drie daegen reijzens van dese stat booven
 aen de oostzijde van de Grootte Rivier bij een
 eleijn spruijtie genaemt Songo Kitsil”, zonder
 eenige verdere grensaanduiding of de toe-
 voeging eener kaart.

(10) Na dit woord staat in 't origineel de
 interpunctie die ik drie woorden verder plaatste.

quamen aen de rivier; vonden een hutken van Soeta Wangsa (1). Hadden al gaende wegh op en af van 't geberghte gemarcheert met bochten, doch al langhs de rivier door dicht bosschagie al weder tusschen het N. W. en N. O., gelijk in 't opgaen oock tusschen het Z. W. en Z. O. hadde gedaen, dogh de rivier en wegh nogh wel soo oostelijk als suijder. Bleven hier van de nacht rusten. Hier legt een groote steene klip in de rivier, van gedaente als een Chinees graf, hetwelck een der Javaanen gingh sitten aenbidden. Alhier was het volck haer provisie op, soodat al eenige hadden die van flauwte niet meer konde gaen.

- (19) Adij 28 d^o des Macndags gingen met den dagh weder voort, al noorden en wel soo westelijk aen, soodat dit alles na de gepasseerde streckinge overeencomt. Quamen omtrent $\frac{1}{4}$ uijr voor negenen aen het eerste dal van Parongh Serap (2). Quamen soo te 9 uijren op Tsiecompaëij; hielden hier middaghmael. Ten 2 uijren namiddagh gingen weder voort N. en N. W. tusschen beide op dese vier streken. Quamen nae een uijr gaens aen de valeij Soekatamoe en Soekabroes (3), dewelcke beide in de Groote Rivier uijtkomen[de], leggende aen desselfs oostkant van gemelte rivier. Van hier becomen (4) de wegh van Baggus (5) Wangsa, die op Tsoekatamoe woont, alwaer wij tusschen Vrijdagh en Saterdagh hadden vernaght. De voors(*chreven*) Baggus hadde oock met ons nae bovenen geweest en nam hier weder
- (20) sijn afscheijt. Marchieerde soo weder voort op onse gepasseerde (*wegh*), streckende al gelijk vooren. Quamen soo ten vier uijren weder aen Clappa Doa; dit leght in een groot dal van 't geberghte en staet kostelijk met padije, waermede sij doende sijn om te snijen. Quamen kort hiernaer aen de

(1) Een „Santa (*lees: Sautla d. i. Souta*) Wangsa van Cerebon, ingeseten alhier” kreeg bij een erfbrief van 22 Juli 1667 een stuk land van 300 bij 500 roeden „aen de oostzijde van de Groote Revier van Koedoeng Boendar tot aen en boven de mont vant spruijtje genaemt Siloar” zonder kaart of nadere grensaanduiding. Dezelfde persoon B. 15, 9.

(19) (2) Een Paroengserab ligt even Z. O. van het station Depok. Het woordje *van* beduidt: bestaande in, of: namelijk; zie B. 23, 10.

(3) Dit laatste is op de detailkaart niet te vinden.

(4) Dit schijnt hier, evenals hierboven 10, te beduiden: komen bij. Zoo in een stuk van 1633 bij Grothe VI, 242: „De plaetsen seer hooch, verre ende moijlijk te *becomen*”, d. i. te genaken; evenzoo D. 1636 p. 21; 1641 p. 235: een haven „*becomen*”. Eigenaardig is D. 1641 p. 186: „versoeckende (*dat*) hun. . . gout-

draeth mochte *becomen*”, d. i. bij hen komen, hun aangebracht worden. Met de uitdrukking: een land *bezeilen*, komt overeen *begaen* D. 1640 p. 48; 1656 p. 30; *bestieren* D. 1664 p. 555. Evenals ons *bekomen* (van een schrik) wisselt met *bijkomen* (van eene flauwte), zoo wisselt met de bovenstaande beteekenissen van *bekomen* het werkwoord *bijkomen* in den zin van *komen bij*; vergel. D. 1640 p. 144: „daer men u eerst *bijkomen* sal”, d. i. te pakken krijgen; evenzoo D. 1634 p. 391; 420; 1645 p. 307; 1668 p. 178. Corn. de Bruin zegt p. 331: „Twee Françoisen, ons *bijgekomen*”, d. i. bij ons gekomen, dus precies als daareven *becomen*; evenzoo D. 1678 p. 57 en 1641 p. 397.

(5) Dit *Bagoes* (soms vindt men daarvoor 't klassieke *Bacchus*) is hetzelfde als *Agoes* (B. 1, 17; 50, 11). Mogelijk wordt de hierboven 7 vermelde Wangsatamoe bedoeld.

voors(*chreven*) wooningh van Marta Praija, alwaer wij 'snagts vernaghten; dit is genaemt Mantangh agongh (1).

Adij 29 d° Dingsdagh. Met den dagh deden ons best om weder voort te marchieeren. Gingen van hier de clocke 6 uijren ons oude gepasseerde wegh al Noorden met N. N. W. aen; quamen ten (2) 8½ uijren aen het dal en de revier van Sidjantongh. Dit is seer stijl van geberghte en ongemeen moeilijck voor menschen op en af te marchieeren; hoeveel moeilijker dan nogh (21) met paerden. Gingen alsoo weder voort tot 9 uijren; quamen op Tandjongh, alwaer wij tusschen Donderdagh en Vrijdagh 's nachts hadde gelogicert, en alsoo ons volck haer provisie al twee etmaalen was opgewceest, kregen alhier sooveel om haer maeltijt wel te doen. Nadat dan de son over middag was, omtrent te 2 uijren, gingen weder voort al op onse oude wegh en comen te 5 uijren aen Mr. Cornelis cijlandt.

(22) Adij 30 vertrecken 's morgens van Mr. Cornelis cijlant, en comen Godt lof gesamentlijck ten 9 uijren op Batavia, bestaende in de volgende coppen:

29	blanke militaire coppen,	
1	d°. caartemaker (3),	
25	inantse militairen,	
107	Javanen, te weten:	30 van de Groote Rivier (4),
162		30 van de Crokott,
4	officiersjongens (5)	24 van Uijtrecht,

(20) (1) Het Dagregister leest: *Nantangh ahongh*.

(2) Er staat: *den*.

(22) (3) Denklijk de Claes Pietersz. die 't vorige jaar met Muller naar Krawang was geweest, B. 6, 2.

(4) Dit zullen degenen wezen die hierboven 13 met Kago kwamen. Betreffende de registrering der „Javanen” zie § 2232. Het Dagreg. van 1676 zegt sub 31 Dec.: „Mettet eijnde van dit jaar zijn in de Batavische Ommelanden en onder Jacatras jurisdictie volgens de gehouden aanteeckeningen van den Capiteijn Fredrick Hendrick Muller bevonden te remoreren een getal van 4446 Javanen, alle manluijden, in de volgende oirden: 764 bij de schans Jacatra (*d. i. wat hierboven heet: van de Groote Rivier*); 367 bij de rivier Korkott; 569 buiten de poort Uijtrecht; 979 buiten de poort Diest (*denkelijk zijn dit die „van Naija Gaty”*) en 1767 bij diverse particuliere luijden en haare landen habiterende” (onder deze laatste categorie behooren de hierboven vermelde „van Mr. Cornelis eilant”, die tot den dood van

Cornelis Senen, an. 10 1661, onder dezen hadden geressorteed). Het Dagr. van 1677 geeft dezelfde opgaven aan 't einde van elke maand.

(5) De Indische uitdrukking *jongen* voor inl. bediende (in Z. Afrika *jong*, *jongi*) wordt gewoonlijk in verband gebracht met het jongensachtig, baardeloos uiterlijk van deze nogal tener gebouwde menschen. Ik voor mij kan dat jongensachtige niet vinden in het uiterlijk van een volwassen Inlander, en zou eerder denken dat het woord bijgebleven is van 't gebruik van scheepsjongens aan boord als bedienden, zooals in eene regeling van 1622 betreffende de tafel aan boord (bij Groeneveldt o. l. p. 77) wordt gesproken van „de dienaers ende *jongens*”; vergel. aldaar p. 148: „den *jongen* Andries ende uwen swarten Marcus”, die ook genoemd worden „de 2 *jongens*”. Voorbeelden zijn „de swarte *jongens*” d. i. slaven bij Dapper, Gezantsch. p. 224; „mijne *jongens*” Rumphius, Rariteitk. p. 226; 303; 310. Zie ook B. 10, 34.

166 coppen t'samen.

9 van Naija Gatij (1),

14 van Mr. Cornelis eilant.

(Onder stont:)

(*Batavia 30 Maart 1678*) (2)

(En was getekent:)

FRED^x. HENRIX MULLER.

(1) Kort hierna werd deze, bij R. 15 Juli 1678, aangewezen om met eene compagnie Javanen deel te nemen aan den veldtocht in Mid-den-Java, onder bepaling dat hij en drie collega's bij goed gedrag den titel Kapitein zouden behouden na terugkeer. In overeenstemming met dit laatste komt hij later voor als een der toenmalige twee Kapiteins der Wester-Javanen;

werd echter ten slotte als verdacht van samen-spanning met Prawata op Edam geïnterneerd, waar hij overleed R. 2 Febr 1706; vergelijk § 566.

(2) Wat hier cursief tusschen haakjes staat is, als overal, door mij ingelascht; daarentegen schrapte ik eene marginale aantekening aan het hoofd van dit stuk: „Ontfangen 30 Maart”.

BIJLAGE IX.

TOCHT VAN HARTSINCK EN MULLER DOOR DE BOVENLANDEN NAAR KRAWANG

MEI 1678.

- (1) Nadat Jacob van Dijk (zie B. 8, 1), teruggekomen van Bantam, den 25 April 1678 had gerapporteerd omtrent de ongeneigdheid van den ouden Sultan om Socmedang met rust te laten en het gezag der Compagnie over het Jacatrasche te erkennen, en nadat den 26^{en} bericht van Krawang gekomen was dat de Bantamsche Radèn Senapati met 800 man over Patimocan naar Soemedang was gemarcheerd en bij terugkeer, naar het heette, ook Krawang zou aantasten, welke tijding den 29^{en} nog werd bevestigd, nam de Regeering de volgende

Resolutie 2 Mei 1678. „Alsoo de Bantammers na verscheijde advisen en سکرة rapporten hun niet en ontsien onse landen hierboven in de jurisdictie van Jaccatra te doorstropen ende 's Comp^s. onderdanen en bondtgenoten (1) in deselve tot op de rivier van Craowangh toe alle geweld en feijtelijckheijt aen te doen, is alsnu goetgevonden, tot voorkominge van die insolentiën en tot bevejligingh en bevrijdinge onser landen en ingesetenen een troep van 200 Nederlandse militairen en voorts 3 à 400 soo Baleijers, Maleijers als Javanen metten eersten te lande op te senden zijdwaerts aen na Maraberis en van daer oostwaert op na onse vestinge op Tanjonghpoura, om dan alsoo door de kortste wegh weder herwaerts te komen en mettertijt deselve recht toe na derwaerts heen en weder te banen. Ende over welcke waerdige (2) troep volcks om onse intentie (die nader bij instructie sal werden verklaert) te beter uijt te voeren, tot hoofden zijn gestelt de Capitainen Willem Hartsinck om de Nederlanders, en Fredrick Hendrick Muller om de Inlanderen te commanderen en met malkander in alle voorvallen communicatieff te gaen, sullende oghter Capⁿ. Hartsinck als de Nederlanders commanderende de

(1) (1) Omtrent de in deze combinatie van termen liggende begripsverwarring zie § 588. *waerdige* provincie"; ibid. p. 709 heeten de militairen: „*waerdich* ende costelijck"; D. 1677 p. 260: „onse *waerdige* militie".

(2) Vergel. D. 1678 p. 22 van Ambon: „die

voorrangh behouden, ende hun beide aenbevolen werden, soo se onderwegen elders (1) in Comp^s. gebiedt eenige Bantammers moghten ontmoeten, deselve aen te seggen en te insinueren dat zij onvermogens zijn volgens 't contract van den 10^{en} Julij anno 1659 gemaeckt haer volck door de Jaccatrasede jurisdictie te zenden sonder ons voorweten en consent, ende dat wij sulcx niet langer en sullen kunnen gedogen maer met alle vermogen traghten tegen (2) te gaen. Ende bijaldien zij ons volck vijandtlijk moghten komen te bejegenen, is verstaen, haer in sulcken geval mede weder aen te tasten en, soo 't mogelijk zij, traghten meester te werden &a. Welcke onse voorenstaende resolutie en te doene uijtsettinge dan oock nodigh en dienstigh geacht is, den ouden en jongen Coninck van Bantam ider bij een briefken van eenen inhout in ernstige expressiën bekend te maecken, met alsulcke redenen meer tot betuijginge onser genegentheijt tot onderhoudinge van vrundschap en protestatie tegen alle onheijlen, soo zij in hun quade en verkeerde dessainen nogh al moghten willen blijven volharden, als te dier materie best en bequaemst zal kunnen worden uijtgedruckt".

In de Afg. patr. miss. 8 Mei 1678 wordt deze tocht even vermeld: „Hebbende wij tot maintenu van de Jaccatrasede grensen na het bos gesonden de Capiteijnen Wilhem Hartsingh en Frederick Mulder . . . om alsoo ervarentheijt en kennisse der landen, wegen, situatiën &a te become".

Bovendien is naar Nederland de copie gezonden van het door Hartsinck na afloop dezer expeditie aan de Regeering aangeboden rapport, waarvan ik uit 's Rijks Archief afschrift heb erlangd en dat ik als *Hartsinck* zal aanhalen.

- (3) *Dagregister 3 Mei 1678*. „Des morgens vroeck trecken de Capitainen Willem Hartsinck en Fredrick Hendrick Muller met haer onderhebbende volcq door het Casteel nae bujten om de vastgestelde tocht nae de Maraberes etc. te ondernemen en voort te setten (2), voorsien van soodanigen ordre t' harer naerecht, dato deses door Haer Ed. getekent, als in 't Afgaende Briefboecq staet ingesz. (3) en bij de Resolutie hierboven (4) oocq ten principalen aengehaelt".

(1) (1) D. i.: ergens; zie E. 23, 10.

(3) (2) Wij zien B. 23, 140 dat dit niet beduidt: vervolgen, maar synoniem is met: ondernemen.

(3) De gewone afkorting voor: *ingeschreven*.

De z is te verklaren als ontstaan uit de c met eene nederwaartsche krul, waardoor werd aangeduid dat het gemakkelijk te raden slot van 't woord was uitgelaten. Van het Afgaand Bataviaasch Briefboek, d. i. de verzameling der van de Regeer. uitgaande brieven, instructies

e. d. is, wat den tijd vóór 1730 betreft, slechts heel weinig in 's Lands Archief bewaard; in 's Rijks Archief te 's Gravenhage zal de hier bedoelde instructie wel te vinden wezen, evenals het spoedig te vermelden briefje uit Roembout daar bewaard is in 't Aankomend Batav. Briefboek; geen van beide is door mij opgevraagd.

(4) D. w. z.: in extract opgenomen in 't *Dagregister*.

Dagregister 8 Mei 1678: „Des namiddachs wert per een Nederlands sergeant ende 4 militairen onder geleijde van eenige Javanen een cleen briefken affgebracht, door de Capiteijnen Willem Hartsinck en Fred. Hendrick Muller, op den 2 deser met een goede troep Nederlandse ende inlandse militairen te landewaert ingetrocken, in dato 6 Meij uijt de negorije Rombat aen Haer Ed. gez., sijnde van volgenden inhoud:

- (4) Den 2^e deser maendt de marsch aengevangen hebbende, waeren se des anderen daechs tot Tanjongh (1) geavanct., zijnde ongevaer 4 mijlen boven Mr. Cornelis eijlant, alwaer men tot den 6 had moeten vertoeven, niet om de vermoeijtheit des volcx maer uijt oorsaecke van de groote tegenspoet, die de provisievaertuijgen in 't opvaeren der riviere door de stercq affloopende stroom waeren ontmoet, en waerom dan oocq, uijt vrees dat men hoger op noch al swaerder ongemacq soude mogen bejegenen (2), goetgevonden was, de vaertuijgen van de vivres ende ammunitiën te ontlasten ende deselve door de troep op te laten voeren, dat onvermijdel(*yck*) de tocht tot aen de Maraberes niet weijnich soude doen vertragen ende teruchsetten, en dat noch te meer, omdat de cleijachtigen wech door den gevallen regen clam en slibberich mitsgaders seer moeijel(*yck*) om te begaen geworden was.
- (5) Den bringer deses was den sergcant Emanuel van den Noen, die verselt met noch vier impotente soldaten onder geleijde van eenige Javanen nae beneden quamen. Gedurende den optocht had men albereijt twee mannen verlooren, die verhit zijnde door 't schiel(*yck*) drincken gestorven waeren, en off wel schoon (3) de troep hierdoor was comen te verswacken, soo soude

(4) (1) Daar Mr. Cornelis paal 8 is en Roemboet (zie beneden) bij paal 18 (het heet 5½ mijl verder) is de mijl hier nog geen twee paal in de rechte richting of ruim 2 paal als men min of meer de rivierbochten volgt. In twee dagen avanceerden deze krijgsknechten dus evenveel als tegenwoordig een jongejuifer per fiets in evenveel uren.

(2) D. 5 Nov. 1656 vaart een schip uit „om d' Ee Heer de Vlamingh omtrent Craon te bejegenen”; D. 1678 p. 384: „die hem sullen bejegenen ofte ontmoeten”.

(5) (3) Deze splitsing van *ofschoon* is in stukken der 17^e eeuw zeer gewoon, of liever, *schoon* (dat volgens Vercoullie eenvoudig beduidt: „op schoone wijze”, vergel.: *hoewel*, *bien que*) wordt nog dikwijls afzonderlijk gebruikt. Zeer duidelijk is dit in een stuk van 1662 (Bijdr. 1859 p. 100): „*Hoe schoon* wij ook met de Engelsen in alliantie staen, sal 't evenwel” enz., waar bedoeld wordt: *ofschoon* en: *hoewel*. Zoo de

Jonge IV, 101 (1618): „Soo (*zij*) mij en andre *schoon* vermoort hadden”; ib. pag. 132: „Soo zulex *schoon* deden”. Eveneens Bijdr. III, 102 (1629): „Al is 't *schoon* dat wij” enz.; Tiele Bouwstoffen I, 139 (1616): „al waar 't *schoon* de beloften” enz. Voorbeelden waar *of* met dit *schoon* wordt verbonden geeft Tiele u. s. II, 226: „*Off* men 't *alschoon* sach”; ib. 271: „*Off* hij *schoon*”; Bijdr. 1896 p. 263: „Ende *of* men *alschoon*”; D. 1678 p. 594: „*off* men *welschoon*”. Een voorbeeld waar die twee woordjes evenals in onzen tekst bijna zijn saamgesmolten geeft Bijdr. 1896 p. 253 (1645): „Ende *of al-schoon*”; D. 1657 p. 259: „*al ofschoon* seggen”, d. i.: al zeggen zij ook; D. 1653 p. 88: „*al-schoon* het” d. i. hoewel het; D. 1636 p. 286: „*al off* wij *schoon*”; 1626 p. 244: „*off* men hem *schoon al* vertroude”. Men kan daarmee vergelijken Bijdr. 1897 p. 518 (1647): „*Off* nu wel gehoopt wierde”, waar *wel* blijkbaar precies hetzelfde is als 't evengenoemde *schoon*. Meer

echter de gemoederen niet comen te verflauwen (1) om alles nae Haer Ed. (6) intentie ende ordre des nodich zijnde (2) uijt te voeren. Nu was men tot op Rombat gecomen, ongevaer een ende een halve mijle van Tanjongh gelegen, van waer men de marsch op mergen verder soude voortsetten nae Maraberes voormelt doch middelerwijle eenige vertrouwde Baliërs ende Javanen nae de negorij Selincij afsenden, omme te vernemen hoedanich de saecken aldaer gebakent staan (3), met voornemen om, soo bevonden mocht werden dat die negorije door de Bantammers beslagen (4) mochte zijn, derwaerts aff te sacken en daerontrent dan soodanich te handelen als Haer Ed. beveelen en ordre quam(en) mede te brengen".

(7) *Dagregister 17 Mei 1678.* „s Morgens wert door seker Nederlands zoldaet, comende uijt den optocht van de Capitainen Willem Hartsinck en Fred. Hend. Muller, hierboven in 't landt, teruch, mondelinge tijdinge aengebracht dat ruijm 60 Nederlandse militairen, de treijn niet connende volgen, onder geleijde van een goet getall Javanen (5) in 't afcomen waeren, op hetwelcke dan aenstonts den E. Majoor Christiaen Poleman (6) ende d'E. Landdrost Laurens Pit de Jonge met eenige Nederlandse militairen ende parthije Javanen deselve in 't gemoet (7) gesonden werden om alle die impotenten op de gevoechlijcxste wijze herwaerts te geleijden".

(8) *Dagregister 18 Mei 1678.* „Des avonts comt d'E. Major Christiaen Poleman en d' E. Landdrost Laurens Pit de Jonge, op gisteren de afcomende impotenten te gemoet gesonden, weder teruch, hebbende het volckje op Mr. Cornelis eijlandt, ongevaer drie mijlen (8) van hier gelegen, gelaten ende

(5) voorbeelden van dit laatste geeft Valentijn V, 1, Ceijlon 165 en 178; Baldaeus, Malabar p. 102. *Of wel* (naast elkaar) D. 1663 p. 229; 1664 p. 599; 1667 p. 36: „*of wel hij*" enz.

(1) On prend son courage à deux mains, zooals men ziet, reeds bij paal 18 waar Roemboet ligt.

(6) (2) Evenzoo: „*des noodich sijnde*" Bijdr. 1859 p. 81 (1642); „*des noods zijnde*" Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1871 p. 436 (1622); „*des noodt zijnde*" Corn. de Bruin p. 199; D. 1675 p. 22; D. 1656/7 p. 121: „*des noot*", hetzelfde wat in Kronijk u. s. pag. 600 heet: „*of 't noot deede*". Evenzoo D. 1677 p. 107: „*des nodigh*", d. i.: wanneer dat noodig is; vergel. daarmee Corn. de Bruin p. 331: „denkende dat wij *des nodigh* hadden". Dat *des* niet de 2^e naamval behoeft te wezen, blijkt uit deze voorbeelden: „indien *des* moghelijk ware" Nieuwhof, Brasil p. 230; „zoodra *des* mogelijk waere" Dapper, Gezantsch. p. 276.

(3) D. 2 Jan. 1678 was bericht dat 700 Ban-

tammers te Tjileungsir waren aangetroffen; later (B. 8, 8) was Senapati hier doorgetrokken.

(4) *Beslaan* is „onwettig onder sig trekken" P. III, 170, 13; D. 1661 p. 10; 1667 p. 361; 1676 p. 278; 1678 p. 592; eene zeeëngte bezet houden D. 1672 p. 302; vergel. Rumphius II. A. VI, 136 van zeker gewas: „men vindt er geheele plaatzen mede *beslagen*"; IV, 83: eene huidziekte die „'t geheele lighaam *bestaat*". Vandaar: een land in cultuur brengen D. 1644 p. 137.

(5) Blijkbaar koeli's die hen dragen. (7)

(6) Dit is de goede spelling van diens naam, blijkens zijne handteekening onder notariele papieren.

(7) Evenzoo D. 1677 p. 398: „*int gemoet sien*"; D. 1641 p. 285; 1664 p. 413; „*gemoeten*" voor: ontmoeten D. 1656/7 p. 247 en 1669 p. 403.

(8) Dus Mr. Cornelis bij paal 8 is 3 „mijlen", (8) maar de 10 paal verder tot Roemboet zijn er 5½. Het begrip „mijl" is uiterst vaag; als de weg slecht is schijnt zij korter te worden. Vergelijk Exeurs 17.

medegebracht een missive, door de Capitainen Hartsinck en Muller in dato 15 Majj uijt de negorije Selintcij aen Haer Ed. gesz., van cort relaes dusdanich (1):

Zedert het jongste schrijven, gedachtekent 6 courant uijt de negorij Rombot, was men eerst den 9 daeraenvolgende diep in den achtermiddach op Patagouron anders Maraberis (2) geraect, alwaer de voortroep in 't overtrecken van de revier gewaer wiert 5 à 6 Bantamsc Balinesen, die aenstonts de vlucht naemen ende tevergeeffs een goede mijl (3) naegejaecht wierden.

(9) Van hier sloech men de Bantamse wech op nae Samadangh (4), maer deselve door steijle bergen ende diepe morassen geheel onbruijckbaer zijnde, bracht men ruijm thien uijren (5) door eer men dacrop drie cleene mijltjes hadde affgelecht, 't welcq d'onse deed resolveren, op het voordragen van de Javanen dat den wech verderop noch vrij slimmer soude bevonden werden (6), om den tijt niet vruchteloos te slijten, nae Selintcij aff te sacken, om aldaer provisie op te doen voor de tocht nae Craoan.

In gevolge van 't welcke dan op Selintcij verscheenen wesende, wiert men door den gouverneur (7) aldaer, Arsa Dita genaemt (8), seer vrundel(j^{ck}) ende beleeft ontfangen, versoeckende aenstonts seer ernstel(j^{ck}) dat men de

(1) Ook dit schrijven is in 's Rijks Archief.

(2) Evenzoo *Hartsinck*: dat hij langs den weg dien Muller niet lang geleden had gevolgd, kwam „tot de *Mariberis* of anders, naer de benamingh der Javanen, *Patagourangh*, zijnde een redelijken hoogen heuvel, aen de westzijde (d. i.: met zijne westzijde) dicht op de Groote Rivier gelegen, die met schoone vlacktens 800 boven op de top als onder aen de voet is versien en waerover de Banthammers althoos haren wegh gebruijken, alsoo buijten desen geen anderen hebben, indien se van Tangerang naer Goedoegoedoe, Sammadangh en verder op willen, om van daer hare beesten en andere coopmanschappen, die over zee niet cunnen vervoert werden, af te haalen". Wij moeten dus onderstellen dat de expeditie van de westzij der Tjiliwoeng Moewaraberes naderde, dat aan de oostzij lag.

(3) Lees denkelijk: een goede mijl.

(9) (4) Volgens *Hartsinck* volgde men dien over „de 4 vooraenghaelte rivieren", namelijk de Tjiloewar, Tjikoempaj, Soegohtamoe en Tjijdjantoeang, „tot aen de wegh van Intchetrapp" (d. i. Tjitrap, zie hierbeneden 18).

(5) Denkelijk verkeerd gecopieerd uit 't klad; *Hartsinck*: „6 geruijme uijren".

(6) *Hartsinck*: „alsoo alle de Javanen het quamen af te raden, vermits voor ons volck

geen rijns soudon kunnen krijgen".

(7) Den Regent; vergelijk § 1957.

(8) D. 28 Oct. 1678 heet hij: „den ouden *Arsadita*"; R. 28 Oct. 1678: *Astra Dita*; verder komt hij in mijne aantekeningen niet voor. D. 22 Maart 1683 wordt eene plaats „*Silinsy lamma*" (dus „Oud Tjileungsir") onderscheiden van *Selinsy*; het eerste blijkt Z. of W. van het tweede te liggen en is vermoedelijk het Dajeuh der topogr. detailkaart. Op de kaart van 1692 staat echter alleen het tegenwoordige Tjileungsir. Deze twee plaatsen, althans de twee „deelen" van het regentschap, hadden blijkens D. 25 Aug. 1682 afzonderlijke Regenten. Daar nu Martaprana, die op deze laatste plaats als Hoofd van het „benedenste deel" voorkomt, reeds D. 11 Mei 1674 als Hoofd van Tjileungsir wordt genoemd, moet Arsadita het „bovenste deel", dus Tjileungsir Lama, onder zich hebben gehad. Wij vinden kort na dezen tocht alhier enen Soetadiwangsa als Hoofd (over wien vergelijk § 84), die D. 30 Sept. 1682 als Hoofd van „Opper Tsilingsij" wordt vervangen door zijn zwager Arij di Soeta, wiens juiste naam blijkens D. 15 Jan. 1687 wederom Arsadita is. Ook in dat kleine regentschappje droeg dus het Hoofd een vasten titelnaam; zie § 2045.

- Batavise fugative Baleijers, hun daerontrent onthoudende en waervan se dagelijks seer grooten overlast leden, wilde tegemoet trecken, dat sonder uijtsel noch ten selven dage soude zijn ondernomen, indien men maer kennis van de situatie van die schelmen hadde gehad, om hetwelcke dan te vercrijgen des anderen daechs onder den Lieutenant Tieleman van Eeuwijck
- (10) een troepje gedetascheert was, bestaende uijt 6 Nederlanders ende 20 Bandanesen (1) met schietgeweer ende voorts 25 Baliërs ende 50 Javanen, met ordre, indien zij die schelmen quamen te rencontreren ende in postuij van defentie te vinden, op deselve los te branden. In 't opmarcheren zijnde, bevond men haere negorije, gen(aem)t Seboebaer, ongevaer een mijl verre (2) en de wech ontrent op een half mijl distantie met voet- ende scheenangels (3) bezajjt, die door de Javanen alle wierden uijtgetogen. Dusdanich dan tot dicht onder haere negorije genadert wesende, hoorden d'onse dat se wacker met padijstampen besich waeren, dat seer schiel(yck) in een ander spel ver-
- (11) anderde, want zij d'onse gewaer werdende, grepen de (4) hunne piecken ter hant en begonden seer vervaerl(yck) amocq (5) te schreeuwen, 't gunt echter, toen der d'onse vuur op gaven (6), niet lange duurde, nemende met alle man

- (10) (1) De Bataviasche Bandaneezen zijn afstammelingen van die, welke Coen na de ontvolking van dat eiland naar de hoofdstad bracht. Geheel onjuist is wat Mr. J. A. van der Chijs beweert (De vestiging van het Nederl. gezag over de Banda-eilanden, Batavia 1886 p. 167) dat omtrent het lot dezer menschen na 31 Jan. 1622 niets uit de Resolutiën zou blijken. Men denke maar eens aan de heden-daagsche kampong Bandan te Batavia en aan hetgeen Valentijn zag, toen hij a°. 1706 ten strijde was getogen, den heldendood namelijk van een Bandaneeschen Luitenant en zijn zoon, die (zooals Valentijn het gevoelvol uitdrukt) den vader niet „trouloos in de pekel laten” wilde (IV, 1, 180).

(2) *Hartsinck*: „twee mijltjes naer 't Z.” Volgens hetgeen hierboven werd opgemerkt zou dit een paal of drie worden. Dit komt vrijwel uit; *Seboebaer* is Tjibeber.

(3) Rumphius zegt (Herb. Amb. IV, 17) dat zekere bamboesoorten „zijn gebruikelijk bij tijden van oorlog om voet-, scheen- en buikangels daarvan te maken, *songa* genaamt, 't welk zijn spitse houten van een span tot twee a drie voeten lang” enz.

- (11) (4) Ik heb dit lidwoord niet durven schrappen omdat het oudtijds wel geplaatst werd waar 't thans wordt weggelaten. Zoo Van Goens (Bijdr. IV, 308): djabatiboomen „daer men uijt de sommige plancken een zaegen” d. i. uit

sommige van welke; dit *de* sommige ook bij Nieuhof o. l. pag. 9; D. 1643 4 p. 100. Bij De Jonge (VII, 192) zelfs: „den dezen voor opvolger van zijn vader aannemen”; evenzoo D. 1656/7 p. 171: „de dese”; 1678 p. 270. Echter staan hier die woorden niet toegevoegd aan een substantief, zooals in onzen tekst en D. 1678 p. 545: „aen d' onse zijde”.

(5) Valentijn zou die vechtersbazen „baai-vangers” hebben genoemd, zooals hij (of Camp-huijs) doet IV, 1, 483, terwijl Rumphius (H. A. IV, 121) spreekt van „Alphoerese cavalliers of voorvegters”. Ik kan niet nalaten hier uit den zeldzamen dichtbundel van Matthijs Cramer (Borts voyagie naer de kuste van China en Formosa, Amsterdam 1670 p. 80) de verzen te citeeren op de Chineesche voorvechters:

„Een ijder van u staet soo wreet gelijk een nieker,

Men blaest de koonen op, gelijk een boerenkicker,

Maer als 't aen 't lijf eens geldt te geven bouw of stoot,

Springht elck van u om 't eerst als pad-den in de sloot”.

(6) Merkwaardig is, hoe onbesuisd deze Hollanders op menschen aanvallen van wie zij niets weten dan wat de Regent, misschien met bijbedoelingen, hun heeft gelieven te vertellen. Ook verder ziet men in dit reisverhaal, hoe ruw er in de Ommel. werd geleefd, hetgeen

de vlucht te boswaert in, naedat se bevoorens seven dooden becomen hadden, behalven (1) die noch in 't lange gras nedergestort en in de negorie gebleven waeren, waerop aenstons haer voorsz. negorije met alles datter in was in coolen wiert gelecht, zijnde aen onse zijde niet meer als twee persooenen gesneuvelt, te weten een Javaen uijt het district van Selintcij die aen zijn ontfange wonde storff (2) en een Baleijer, die te diep in de negorije geraeckt en niet weder te voorschijn gecomen was. Nu sou men voorts de marsch van Cholintcij over de Bantamse wech nae Craoan en Tanjongpoura voortsetten, ende waerom oecq weeder teruch gesonden wierden 65 Nederlandse militairen, die niet bequaem waren om den train te connen volgen".

- (12) *Dagregister 19 Mei 1678.* „Voor de middach comen de siecken ende impotenten hiervooren gemelt binnen 't Casteel in 't geleijde eeniger Javanen uijt het district van Selintcij, die haer in 't afcomen getrouwel(jck) bijgestaen en gehulpen hadden".

Dagregister 29 Mei 1678. (Brief van Tandjoengpoera, waarin dit): „De Capitainen Hartzinck en Muller waeren met haer volcq op bamboese vlotten en praautjes niet sonder groote moeijte de riviere van Chebet aff tot voor de veltschanse tot Tanjongpoura gecomen en stonden nu verders de reijse van daer weder nae Battavia over lande aen te vangen, achter sullende moeten laten verscheijde impotenten, tot welckers overvoeringe mits desen een bequaem vaertuijch wiert versocht".

Dagregister 30 Mei 1678. „In 't vallen van den avont comen hier weder van de landttocht van Marraberus (en) Silingkij over Carwangh terugghe de Capiteijnen Willem Hartsinck en Fred. Hendrick Muller met haer

vermoedelijk niet weinig tot de ontvolking dier streken heeft bijgedragen; vergel. het § 89 genoteerde omtrent de wijze waarop de Comp. de afgevallen Oekoereezen uit haar land joeg. Een nog eigenaardiger voorbeeld geeft D. 14 Sept. 1682, waar eene patrouille, bestaande uit een Nederl. sergeant met eenige Nederl. en inlandsche soldaten, uitgezonden om naar weggelooopen slaven te zoeken, op haar tocht over Tjileungsir naar den voet van het gebergte alle alleenstaande woningen, waaruit de bewoners op hare nadering (pour cause) gevlucht zijn, eenvoudig in brand steekt als woonplaatsen van „fielten". Interessant is ook D. 10 Aug. 1681: „Heden na de middagh comen 2 Mardijkers relateren en rapporteren aan Zijn Edt, hoe dat se nevens 3 Nederlandse wiltschutten, ijder met een roer en 2 pistolen versien, mitsgaders nogh een Mardijker, om-

trent 3 uren gaans van hier op de wegh na Tangerangh twee inlanders ontmoet hebbende, deselve hadden afgevraagd wat volcq zij waren en waer van daen, dewelcke daerop, na het seggen van „Jacatra", de vlugt genomen, en daeruijt als anders (*d.i. en uit andere omstandigheden*) de wiltschutten konnende vermereken dat se weghlopers (*gevluchte slaven*) off andere schelmen mosten wesen, soo hadden se daarop vuur gegeven en die alle beijde ternedergevelt", waarop eene heele bende opdaagt, een paar der onzen doodt en de anderen het hazenpad doet kiezen. Had de Eerste Klerk ter Generale Secretarij meer belang gesteld in zulke zaken, dan wemelde denkelijk 't Dagregister van dergelijke ruwheden.

(1) D. i.: ongerekend; zoo B. 1, 13; 15; 10, 14; 23, 136; 140. Vergelijk B. 5 34.

(2) Er staat: *sterff*.

onderhebbende volcq, zijnde alle te samen seer gedevaliseert (1) en eenige derselver niet weijnich aen handen en voeten beschadicht, veroorsaect door 't marcheren (2) door bossen ende ongebaende wegen, over heuvelen, valeijen ende mourassen.

- (13) Wat nu gedurende haer uijtwesen van hun bevindinge ende verrichtinge zij geweest, blijft bij het rapport, door den Capⁿ. Hertsinck voormelt aen Haer Ed. overgelevert, cortel(*yick*) in substantie dusdanich luidende (3):

Op den 3^e deser loopende maendt Maij de marsch aangevangen hebbende met 200 Nederlanders, 45 Amboinesen, 112 Baleijers en 267 Javanen (4), alle onder haer eijgen officieren verdeelt, raecte men ten selven dage ruijm na de middach op M^r. Cornelis cijlandt, alwaer men verbleeff tot

des anderen daechs, als wanneer men des morgens weder vertrocq, comende ontrent de middach tot Tanjongh, alwaer men vertoeffde tot de comste van de vaertuijgen, die niet vóór diep in de nanacht te voorschijn quamen, door de ongemene stercke afwatteringe, om hetwelcke dan voor te comen en oocq omdat het voor ondoenel(*yick*) wiert aangesien de rivier hooger op te comen, resolveerde men, de provisiën ende ammonitiën aen een ijder uijt te deelen ende de vaertuijgen achter te laten, gel(*yick*) den

- (14) 6 d^o. geschiede. Hoedanich men dan weder voort trock, verschijnende des avonts ten 6 uijren in de negorije Rombot, gelegen aen de Groote Rivier, alwaer men vernachte, zendende des anderen daechs, zijnde den

7 d^o. een sergeant met 6 inpotente zoldaten nae Batavia en 12 Baleijers en eenige Javanen nae Selincij, om d' inwoonders aldaer van de comste advertentie te doen; nemende midderwijle de marsch langs de revierkant verbij Clappadoa tot op Tsicompaij, alwaer men in 't vallen van den avont aenquam en sich nedersloech, passerende des morgens den

8 d^o. de spruijt van de rivier, voerende deselve naem van 't landschap en sich uijtstortende in de Groote Rivier; nemende voorts den wech door de districten van Parongh Billinghbingh en Parombala (5). Dewelcke dan

(12) (1) D. i.: uitgeput; misschien in verband met 't Portug. en Sp. *desvalido*, hulpeloos, verlaten. Vergelijk *reconvalescent*, waarvoor men Dagr. 1644 5 pag. 310 leest: *gereconvalescert*, evenals bij Heeres, Bouwst. III, 44 en 144; vergelijk B. 23, 166 (van Portug. *convalescer*). Voor: vernietigen, devasteeren, wordt *devaliseeren* gebruikt (misschien bij vergissing) bij Heeres u. s. III, 337; 401; het Portug. *desvalijar* beduidt: iemands valies stelen.

(2) Over het loopen op bloote voeten zie

Exeurs 8.

(3) De verdeeling van dit rapport in alinea's (13) is van mij.

(4) Deze legermacht is voor de Comp. vrij belangrijk, vooral om het groote aantal Europeanen.

(5) Een P. Blinbing ligt vlak bij de halte (14) Depok, dus op de hoogte van paal 23; Parombala doet denken aan Paroengkombala B. 8, 10 noot 4.

gepasseert wesende, hield men den acnstaenden nacht legerstede in 't open velt, brekende des morgens den

- (15) 9 d°. weder op, marcherende door de districten Cheloar en Pendocq Billingbingh nae Patagourangh, anders Maraberis (1), alwaer men cenich volcq ontdeckte die ijlings de vlucht in 't bosch namen, zijnde, naedat men best conde oordeelen, Bantammers, hebbende aldaer eenige hutjens opgeslagen, die men des anderen daechs, zijnde den

10 d°, in brant stack, treckende wijders van daer voort langs de Bantamse wech, streckende nae Samadangh op, nae 't spruijtie Cheloar, dat men nu voor de tweede mael passeerde, ende soo mede Tsicompaij en Soecatamoe (2), raeckende alsoo, naedat men aldaer in 't dicht bewassen bosch hadt moeten vernachten, des anderen dachs morgens den

- (16) 11 d°. niet sonder groote moeite op een steijle vlacte (3), hebbende een dubbelen wech, loopende den eenen nae Inchetrap (4) en Samadangh en d'anderen nae Silincij. Van waer men al voort trocq over de spruijten Sipiagh en Tseratias (5) tot de reviere Sikeas (6), op welckers boort men halte hielt tot

- (17) des anderen daechs, als wanneer men deselve doorgingh ende den wech vervolgde tot de rivier Soccadepatij, vindende aen derselver zoom

- (15) (1) *Hartsinck* zegt van den weg van Batavia naar Moewaraberes, dat die „op (*d.i. om de*) 2 à 3 mijlen veel met goede vlactens die voor rustplaatsen connen dienen versien (*is*) en meest alle bequaem, uijtgenomen van de rivier Soukatamou af, daer se door de heuvelen bijwijlen wat ongemackelijk werden, 't geen lichtelijk te verhelpen soude wesen, indien de Batavise inwoonderen en de trage Javanen, die haer landerijen en thuijnen op dese passagiën hebben leggen, volgens hare plicht de minste moeite met het leggen van eenige bamboesen bruggen, 't weghnemen van een partij sware boomen en 't biessige gras, dat de meeste verandering is, wilden aanwenden”.

(2) De bovenloop der Soegohtamoe is thans, naar 't schijnt, door sawahaanleg geheel verdwenen.

- (16) (3) Denklijk bij paal 29 ongeveer.

(4) Op de kaart van 1696 is een weg te zien die van Tjitrap, dat hier tusschen de Tjikarang en de Tjileungsir ligt, over deze beide rivieren gaat, later de laatstgenoemde passeert bij Kembangkoening en dan Tjileungsir bereikt. Wij zien echter in 1731 (B. 29, 27) Tjitrap geïdentificeerd met Tjitaringgoel; dit laatste ligt vlak bij Tarikolot, welke naam zou kunnen doen denken dat dit het oude Tjitrap is geweest.

Hartsinck: „Van hier (*Moewaraberes*) langs de Bantamsche wegh, die door slijk, modder en stijle bergen onder hoogh en dicht bewassen bosch bijnae onbruikbaar was, loopt de strekking voor 6 geruijme uijren O. en O. Z. O. tot aen de wegh van Intchetrap, alwaer een suijverder passagie krogen, die ons O. N. O. en wel soo O. naer Gintingh, sijnde 5 goede mijlen, en van daer in den tijt van een uijr door schoone saijlanden tot Kamang Koningh geleijde. De selfe wegh en cours bleef ons noch 3 mijlen, except dat we de revier en eenen hoogen berg (*over dit begrip zie B. 8, 12*) over moesten, geheel tot Silincij bij”. Soemedang wordt in onzen tekst alleen genoemd omdat het toenmaals 't belangrijkste landschap der Preanger was.

(5) Blijkens *Hartsinck* is de eerste de Tjipinang. De andere is evenmin te vinden als de weldra volgende Soccadepatij en Gintingh.

(6) Het is onbegrijpelijk hoe zooveel tijt kon worden verspild. Van de Tjiloewar naar de Tjikeas is zeker geen 5 K. M. Dit langzaam voortkomen gevoegd bij het groote aantal zieken geeft een goed denkbeeld van den toestand der Ommelanden vóór den Bantamschen oorlog.

eenige hutjens daer Bantammers in gelegen hadden, die men almede ruïneerde; treckende voorts deur gemelte revier heen voorbij Gintingh, gerakende aldaer in een ruijm padijvelt, daer eenige fugativen off Banthammers huijs hielden, die d'onse gewaer werdende de vlucht namen en te boswaert in peurde (1), achterlatende een partij nelij (2) en rijs. Aldaer dan vernacht hebbende, trock men des morgens den

13 d° alweder voort, over de rivier van Gintingh voormelt tot op Camman Conincq (3), zijnde een schoone negorij (4) van plaijsante cituatie op een ruijme vlacte dicht aen de zijde der rivier, doch jegenwoordich (5) onbewoont en door de inhabitanten verlaten, uijt vreesse van door de Bantammers beledicht (6) te sullen werden. Van dese plaetse dan opbrekende ende weder voorttreckende, quam men noch ten selven dage op Silincij (7), alwaer men door den gouverneur, Arza Dita genaemt, ongemeen affabel en met een groote blijchap wiert ontfangen, versoeckende seer ernstel(jick) dat men eenich gewapent volcq nae Intche (8) Boubaer gelieffde te senden, om de fugative Baleijers, waervan zij veel overlast leden, van daer te verdrijven. (19) In gevolge van welcke versoucq en op 't ontfangen bericht dat die schelmen besich waeren om de wech, nae gem(elte) negorije streckende, met voctangels te besetten, dan aenstonts goetgevonden wiert een Lieutenandt met 6 Nederlanders, 20 Amboinesen (9), 25 Balijers en 50 Javanen derwaerts te schicken, om eens te sien hoedanich de zaecken gebakent stonden. Dewelcke dan op den

(17) (1) Vergel. D. 1663 p. 314: „zij *peurden* op de loop”; p. 371: „men *peurt* aen 't graven”; 1664 p. 457: „op den roef *peuren*”; 1673 p. 152: „*weghpeuren*”.

(2) Zie B. 31, 21.

(3) Op de kaart van 1692 liggen Kembangkoening en Kalapanoenggal zeer dicht bij elkaar, het tweede N. O. van het eerste.

(4) Den juisteren vorm *negri* vindt men al in een stuk van 1623 bij Van Dijk, Mededeel. I, 7, naast *negrij* ib. pag. 9. Het wordt soms voor 't heele district gebruikt, zooals B. 17, 19.

(5) Dezen vorm vindt men veel, zooals hierbeneden 20; *tegen* is eigenlijk *te jegen*. Vergelijk B. 10, 4.

(18) (6) Zoo Rumphius, Auctuarium 32: slagen die de menschen „*beleedigen*”; W. Schouten II, 162: de tijtjak's gelden voor „openbare vrienden dewijl sij niemant *beledigen*”; D. 1659 p. 91: „door de Javanen overvallen ende *beledight* te werden”; D. 1678 p. 207: „aen den

lijve *beledigen*”.

(7) Op de kaart van 1696 ligt dit een eind benoorden de Soengci Ilat, dus vermoedelijk waar thans het landhuis is; over die rivier komt men (volgens die kaart) dicht langs de Tjileungsir eerst te Kalapanoenggal en dan te Kembangkoening. *Hartsinck*: „Silincij magh om sijne gelegentheijt wel boven alle de andere (*dorpen in die streek*) werden gestelt, te meer omdat als een poort verstrekt waerdoor alle de nelij en rijs van Gintingh, Kamangh Koninek, insgelijx de beesten, van Sammadangh en andre plaetsen comende, naer Batavia werden vervoert en afgebracht”.

(8) Evenals hierboven (9 en 16) en elders (dikwijls *Intchiassam* voor: Tjiasem) is het Soendasche *tji* (rivier) verward met den te Batavia beter bekenden Maleischen titel *Entjik* of *Entji*, die aldaar *Intji* werd uitgesproken. Vergel. B. 32, 12.

(9) *Hartsinck*: *Bandanesen*, evenals hier- (19) boven 10.

14 d° 's morgens aldaer verscheenen zijnde, viel soodanigen actie voor als hiervooren onder den 18 deses omstandich verhaelt ende aengewesen zij (1), waerna men dan, een dach tot Silincij vertoeft hebbende, goetvont den Bantamsen wech op te marchiëren, doch dat door de Javanen affgeraden werdende, uijt oorsaecke dat deselve mits (2) onbequaemheijt niet bruijckbaer was, sloech men des morgens den

- (20) 16 d° de wech in, streckende O. Z. O. beneden het hooge geberchte, alvorens wederom onder 't geleijde eeniger Javanen 69 Nederlanders, die tot den verderen optocht onbequaem waeren, teruch nae Batavia gesonden hebbende. Dese wech bevond men ongelooffel(*yck*) moeijel(*yck*) te passeren, gerakende ten lange lesten door de rivier Tsiglam (3) op een groote vlacte, alwaer men sich nederleijde tot des morgens den

17 d°, treckende toen alweder voort door de rivieren Tsibrenghkock, Sekarangh en Tsipatoezia, totdat men eijndel(*yck*) des avonts de negorij Tsipambus (4) ontdeckte, zijnde van een geneuchl(*ycke*) en plaisante situatie, rondsom met vruchtdragende boomen omcingelt, maer in dees tijt almede onbewoont, toebehoorende eenen Naja Bangsa (5), die sich Bantam onderworpen ende d'arme inwoonders daerontrent veel overlast aengedaen hadde, hebbende ten wijve de dochter van Wiera Boija, die sich tegenwoordich aldaer bevont en ons volcq met rijs en andere leeftocht seer wel onthaelde. Hier bleeff men tot den

- (21) 19 d°, wanneer men alweder optrocq over de rivieren Caliwadas en

(1) De conjunctief evenals bijvb. D. 1657 p. 191: „als in 't briefboek naer te sien *si*”; 1664 p. 391: „gelijk ondervonden *si*”.

(2) Vergel. B. 31, 7.

(20) (3) Tjigelam.

(4) Tjibarengkok, Tjikarang, Tjipatoedjah, Tjipamingkis. Allerzonderlingst contrasteert de afstand, op dezen dag afgelegd, met de trajecten der vorige dagen, zoodat het zou kunnen zijn dat Tjipamingkis (dat op de kaarten van 1692 en 1696 niet te vinden is) niet het tegenwoordige plaatsje van dien naam is (dat ook heel niet op den weg der expeditie naar Krawang lag) doch veeleer het aan dezelfde rivier gelegen Tjibaroesa. Dit schijnt bevestigd te worden door *Hartsinck*: „De cursen van Silincij naer Tsipaminkis zijnen O. Z. O. en werden op 9 goede mijlen gerekent, die door de diepe modder en slijk, vele heuvelen en 't dichtbewassen bosch in 't doortreken buitenaeten ongemackelijk vallen”. Intusschen, op

de kaart van 1696 staat de splitsing van den weg, tussehen de Tjipandan en Tjipatoedjah, in twee takken die beide naar het Tjibla-goengsche loopen, wel aangeduid en dat het tegenwoordige Tjipamingkis in 1700 bestond, blijkt B. 17, 12. Men vergelijkte de reis die Boie in 1827 deed van Buitenzorg over Tjitrap en Tjileungsir naar Tjibaroesa; na hier de Tjipamingkis overgegaan te zijn, begint, zegt hij, een zeer slechte weg naar Tegalwaroe door eene „waarlijk schrikbarende boschstreek” (*Sussanna*, o. l. pag. 225 e. v.).

(5) Dat wellicht door diens huwelijk met de dochter van Singaprabangsa's broeder het landschap Tjipamingkis onder Krawang is gekomen, blijkt § 280; dit is dan een dergelijk geval van bemachtiging van land door 't Hoofd daarvan door aanhuwelijking aan zich te verbinden, als wij vinden in zake Tjikao B. 16, 30. Over Najawangsa zie ook B. 10, 28 en § 386.

Tsioe (1), racckende des avonts op een ruijme plaets, alwaer men vertoeffde tot den

20 d^o, gaende toen alweder voort, recht nae de rivier van Chebet, dewelcke gepass(*cer*)t zijnde arriveerde men nae een corte wijl in de negorije Pagalarangh (2), alwaer eenen Hingabcij Cartij Djaja van Cheribon (3) het gebiedt voerde uijt den naem ende van wegen den Sousouhounangh, gel(*yck*) (22) hij bij geschrifte dede blijcken. Van dese plaetse dan alweder voorttreckende, quam men de rivier Tsigintes te passeren ende alsoo noch ten selven dage in 't vallen van den avont in de negorije Patimoangh (4), over dewelcke eenen Pedra Soeta (5) het gesach hadde, die d'onse seer wel ontfinch en onthaelde, sijnde dese negorij van seer vermaeckel(*ycke*) gelegentheijt, met verscheijde oude vruchtdragende (6) bomen beset en aen d' eene zijde met de riviere Tsigintes en aen d'andere zijde met Chebet omringht, vallende alsoo bejide in malcanderen. Op dese plaetse dan liet men bamboese vlotten vervaerdigen om daermode nae Craoan aff te sacken, alwaer men mode besich was tot den

(23) 23 d^o, als wanneer men de kreupelen ende impotenten vooraff op vloten (7) nae Tsianghjoangh affsont ende de marsch weder aenvingh langs de

(21) (1) Tjitjadas en (Tjioë) Tjihoweh, bijriviertjes der Tjipamingkis; vervolgens de Tjibehet. Ook D. 9 Dec. 1693 vindt men eene reis van Tjileungsir over Tjipamingkis, de Tjiomas (d. i. de Tjihoweh) en Tjibehet naar Nambo.

(2) Aan de Tjigentis in Nambo. De op moderne kaarten hierheen van Tjibaroesa O. Z. O. loopende weg komt overeen met dien op de kaart van 1696; van 't tegenwoordige Tjipamingkis daarentegen loopt geen weg naar Pagalaran. Weliswaar, *Hartsinck* zegt: „Het padt van hier (*Tjipamingkis*) naer Patimoangh magh in 't reguarde van zijne moeilijkheden bij de vorige wegh (*Tjileungsir*—*Tjipamingkis*) wel gestelt en op een en deselve distantie gerekent werden; de streckingh is in 't begin voor weijnich tijts O. Z. O. en voor 't meest O. N. O. en N. N. O.”; maar wij zullen zien hoe weinig er op de nauwkeurigheid zijner „coursen” is staat te maken.

(3) Omtrent Nambo en het gezag aldaar zie § 284 e. v.

(22) (4) Op de kaart van 1696 ligt dit aan den rechteroever der Tjibehet even bezuiden de monding der Tjitjangor, dus ongeveer op de plaats waar de topogr. kaart den naam Pangkalan (*inscheepplaats*) geeft. Durven schrijft in het rapport dd. 15 Sept. 1722 van zijn bezoek aan den Parang, dat hij aan 't Hoofd van Tji-

karang verlof heeft gegeven om „een vrij nadere weg naar Batavia, voor veele jaaren in gebruik geweest, te maken”; bij zijn terugkeer van den Parang volgt Durven zelf dezen weg over Tjitjangor, Nambo, Tjipamingkis, Tjileungsir. Deze zal ook wel bedoeld wezen in een schrijven van den Regent van Bandoeng D. 26 Jan. 1683, waaruit blijkt dat de handel in vee uit dat regentschap bij voorkeur, in plaats van over Tandjoengpoera (misschien knevelde de Commandant aldaar) ging over Tjileungsir (versta: over Radjamandala en Bodjong en vervolgens alshoven).

(5) *Hartsinck*: *Padra Soeta*. D. 6 Mei 1678 deelt de Batav. burger Caspar van Duiren, „de reviere van Chebet affgecoemen wesende”, een bericht mee dat hij heeft vernomen van „den stadhouder tot *Tsensjongh*, genaemt *Badra Souta*”. Vergelijk B. 10, 26: „Keeij *Bodra Soeta* tot Sigantis”. Op de kaart van 1696 loopt als linker zijrivier de *Sjansouan* in de Tjibehet. Dit is de Tjihandjoewang der moderne kaarten; de gelijknamige plaats zal dus wezen waar de topogr. kaart Tjibijboek vertoont.

(6) Deze twee woorden zijn synoniem. Zoo in een stuk van 1623 (Van Dijk, Mededeel. I, 27): „100 oude clappesboomen en noch veel jonge die aencomen”.

(7) *Hartsinck*: „met vlotten van bamboesen (23)

riviëre Chebet, comende alsoo noch ten selven dage (1) in die negorije, zijnde mede gelegen in een schoone vlacte (2) dicht aen de rivier en van geen minder plaijsance als d' andere, hierboven van gesproocken. Den oppergebieder was eenen Tambacq Baija (3), door dewelcke d'onse seer wel wierden ontfangen ende onthaelt, die men op zijn versoeccq (4) hadt moeten licentiëren met Padra Soeta en Warga Jouda nae Goedoegoedoe te mogen vertrecken, alwaer se door Naija Bangza, gouverneur van de ontvolckte negorijtie Tsipamankis, die van Bantam met groote certitels weder teruchgecomen was, ontboden waeren om onderlinge met malcanderen raedt te plegen (24) etc. Doch belooffden se evenwel dat se haeren wettigen H^r. getrouw soude blijven, sonder de minste gedachten te hebben om haer den Bantammer ofte haere adherenten te onderwerpen, willende eenel(jick) maer derwaerts trecken om te vernemen wat desen Naja Bangsa's seggen en aenbrengen mochte zijn. Te deser plaetse dan gebleven zijnde tot

des anderen daechs morgens, trock men weder voort, de ziecken ende creupelen met prauwen en vloten te water ende de gesonden te lande (5) nae Tanjongpoura, alwaer men ontrent 2 uijren na de middach aenquam, vindende alles in een goeden toestant. Hier bleeff men in 's Comp^s. pagger rusten tot den

(25) 27 d^o, ten welcken dage men weder te lande herwaerts aff- en voortgingh, latende de creupelen ende impotenten aldaer verblijven om te water nae Batavia overgebracht te werden, zijnde 42 in getall. Comende eijndel.

en vaertuijgen, die op ons versoeck in gereet- heijt hadden gebraght, alle onse creupelen en siecken, sijnde 60 in 't getal".

(1) *Hartsinck*: „nae verloop van twee uijren".

(2) Bij het Tjibijoeck der kaart is van eene vlakte niets te bespeuren; eerder zou men het lager gelegen Djatikarangan voor deze halteplaats houden. *Hartsinck* zegt dat de weg van Patimoan naar Tsiangjoang loopt „voor 't eerst O. Z. O. wel soo Oost en daernaer met vele bogten soo naer 't Z. als 't W. langs de rivier Chebet geheel naer 't N." Erg nauwkeurig is dat zeker niet; de weg loopt N. N. O.

(3) Over hem zie I, 146. D. 17 Oct. 1679 heet hij: „Regent van Sinjoan op de riviere van Chebet". Wargajoeda heet bij *Hartsinck* en elders Hoofd van Babahangh (d. i.: Babakan); D. 1678 p. 317 Hoofd te Tsiajoudaya aan de Tjibehet.

(4) *Hartsinck* zegt dat hij het hun afried; hij begreep echter dat zij na zijn vertrek dezen raad niet zouden volgen en stond het daarom

eindelijk toe, opdat niet „'s Comp^s. ontsach gequest worden" zou als zij zijns ondanks gingen.

(5) Op de kaart van 1696 loopt langs den (24) rechteroever der Tjibehet een weg naar Tandjoengpoera. Maar *Hartsinck* stelt de zaak heel anders voor: „De Baliërs en Javaenen lieten wij van hier de lantwech volgen, die geheel laegh aen de overzijde van de rivier Chebet omliiep, daer ons volck om de moeilijkheden niet soude hebben cunnen doorkomen. En alhoewel dese ingeseten en eenen nieuwen wegh recht op Tanjonghpoura aen presenteerden te kappen, moesten, omdat daermede veel tijds soude heenen loopen, resolveren onse macht en amonitie van oorlogh met de vaertuijghen en bamboese vloten de rivier naer Tanjongpoura af te laten setten"; de Baliërs en Javanen kwamen daar „een geheel etmael naer ons", ofschoon de tocht te water elf uur had geduurd.

nae een seer moeilijcken en ongemackelijcken marsch door verscheijde rivieren (1) ende moerassen den

tweeden dach daeraen op Bacassij, van waer men dan eijndel. op den 30 d^o weder met maer 88 (2) gesonde militairen in dit guarnisoen verscheen, en waermede dan deze tocht een eijnde genomen heeft".

(25) (1) *Hartsinck* noemt: „de spruijt Lomhabangh en de rivieren Sikarangh, Bacassij en de negerij Clappa Doa". Deze laatste naam bewijst misschien dat de weg van Bekasi toenmaals ongeveer recht westwaarts liep.

(2) Van de tweehonderd! Het doet denken aan den marsch van den Landsturm:

„Jetzt sein mer erst zwanzig Stunden
marschirt,
Und sind uns schon dreiszigtausend Mann
krepirt".

Wij zagen hierboven 5 dat er ook dooden
vielen.

BIJLAGE X.

TOCHT VAN JOCHEM MICHIELSZ NAAR SOEMEDANG

JULI — SEPTEMBER 1678.

- (1) Bij de onzekerheid waarin de Regeering nog steeds verkeerde aangaande den wezenlijken staat van zaken in het Soemedangsche, was het geen wonder dat zij D. 3 Juni 1678 aan den Commandant der blokkadeschepen bij Pamanoe kan last gaf om „2 à 3 van onse militairen die taelcundich zijn” derwaarts te zenden om zich van den toestand te vergewissen. Eene week later, D. 10 Juni 1678, schreef deze Commandant, Jochem Michielsz, dat zijn plan was „den tolcq met 2 soldaten ende 4 Baleijers welgemonteert nae Insiasssem (*te*) senden om vandaer wijders nae Samadangh op te trecken ende den Pangiran aldaer Haer Ed. ordre, te weten om ijdermael binnen den tijt van 14 dagen wegens zijn toestandt ende gedoente kennisse te geven, bekend te maecken”; waarop de Regeer. hem 14 Juni andermaal voorschreef „ijmandt nae Sammandangh op te senden” om geluk te wenschen met de verdrijving der onder Senapati in dat landschap gevallen Bantammers en om hulp te beloven. Deze „ijmandt” was de tolk Anthonij Paulussen, die weldra terugkwam met de toezegging van den Regent dat hij alle 14 dagen rapport zou doen van den stand van zaken (D. 25 en 30 Juni 1678).
- (2) Weldra echter oordeelde de Regeering daarmede niet te kunnen volstaan. Zij schreef dan 9 Juli opnieuw aan Jochem Michielsz dat naar Soemedang moest worden gezonden „een goet corporaal, connende schrijven, ende 3 à 4 gemene luijden tot sijn geselschap, om ontrent den Pangiran eenige dagen te vertoeven ende ten minsten alle weecken eens tijdinge aff te senden hoedanich de zaken aldaer zijn gestelt, dewelcke dan oocq bezijden dien naeukeurich zall moeten vernemen nae de cituatie der landen mitsgaders de streckinge der wegen nae Tanjongpoura, Goedoegoedoe etc., ende met eenen oocq wat het voor grooten (*versta: Regenten*) zijn die hun onder Bantamse protextie begeven hadden”. Hiervan kwam echter niet (D. 15 Juli). Toch was het steeds noodiger gebleken om eindelijk eens den politieken toestand van 't binnenland te doorgronden. Den 25 Juni was een brief van den soi-disant Pangeran van Soemedang ontvangen waarin: „Indien er van mijn

Oom (1) den Generael hulpe ende bijstant comt, geve icq Sammadangh en alles watter in is aen mijn Oom over", en den 30^{en} een tweede met de verklaring: „Mijn meeninge is om Samadangh en alles watter in is aen mijn Oom den Gouverneur Generael op te offeren" (2); bescheidenlijk voegde hij daaraan een verzoek toe om „seven stucken canon, thien bassen, tweehondert musquetten nevens cruijt, cogels, gobars zarassa, tape zarassa, tape chindo's", wapentuig dus en allerlei stoffen: eene fraaie pluimage behoorde volgens zijn idee bij de nagenoeg onafhankelijke positie, welke hij meende onder de vleugelen der Compagnie, die zich nog nooit met het Preanger-binnenland had bemoeid, te zullen innemen. Den 9 Juli antwoordde de Regeer.: „Dewijle den Pangiran Zammadangh het land zijner residentie aen den G. G. ende de Raden van India nu al verscheijden maalen bij zijne brieven heeft gelieven op te dragen (3), soo sullen zij voortaan de bescherminge daervan altijt besorgen, opdat den Pangiran Adepatis het land van Sammadangh, Pamanoucan ende Indermaijoe (*sic!*) in rust en vrede mach besorgen ende getrouwelijk bewaeren".

Zoodanig stonden de zaken toen de Regeer. den 19 Juli 1678 de volgende resolutie nam:

- (3) „Dewijle de Bantamsgesinde en Cheribonders jegenwoordigh niet bijsonders meer te water, maer wel te lande tegens den Samadanger schijnen te attenteren (4), wert verstaen, onse besettinge (5) van voor Pamanoeckan, Intchiassem &a. in 't geheel te laten opbreucken en herwaerts komen, soo haest den H^r. Admiraal Anthonio Hurdt (6) met de vloot na Japare aldaer zal gepasseert en den Coopman Jacob van Dijk van Cheribon sonder nader bericht van nieuwe armatures geretourneert wesen, dogh dat alleen het jaghje de Smith, om redenen, nogh een wijle tijts tot nader ordre voor Indermaijoe zal verblijven, ende den Luitenant Jochem Michielsz met 35 à 40 soo Nederlandse als inlandse zoldaten nevens 4 à 5 matrosen (7) te lande na Samadangh opgaen tot adsistentie van dien Pangiran tegen de Cheribonders, en welcke Pangiran dan oock daernevens op zijnen gesant Marta Wangza's ernstigh aenhouden met 6 stuckjens ijser canon en 70 stx. musquetten sal

(2) (1) Het Jav. *paman*, een nogal gemoedelijk honorifieke titel. D. 10 Mei 1674 noemt Rangga Gempol den G.-G.: „mijn vader die Koning is in de stad Jackatra".

(2) D. i. aan te bieden, zie B. 11, 10.

(3) Vergel. B. 7, 4.

(4) Den 15 Juli was bericht van Jochem Michielsz ontvangen dat Sultan Sepoeh op Soemedang wilde losrukken; de Regeer. besloot toen, Jacob van Dijk naar Cheribon te zenden om hem voor de gevolgen te waarschuwen; den 16 Juli kwam er bericht van Indramajoe van dezelfde strekking, den 17^{en}

alweer van Pamanoeckan, en dat ook „een goet getal Bantammers" zich bij dien krijgstoelt hadden aangesloten.

(5) De blokkadeschepen.

(6) Bij R. 17 Juni was deze van Java ontboden om te rapporteeren aangaande den staat der zaken; hij kwam 2 Juli te Bat.; den 5 Juli werd besloten, den Soesoehoenan krachtig te steunen; den 23 Juli vertrok het eerste gedeelte der expeditionnaire macht en den 26^{en} ging Hurdt scheep.

(7) Deze laatsten vermoedelijk om het geslacht te bedienen; zie B. 33, 10.

- (4) werden geadsisteert, nadien denselven sigh tot nogh toe jegens (1) de Bantammers als Cheribonse vijanden voor zijnen heer den Sousouhounangh al vrij stantvastigh schijnt te hebben gedragen, met intentie dat geseijde onsen Luitenant Jochum Michielsz dan verder van Samadangh na Tanjonghpoura zal afmarcheren, om daer onderwogen met eenen onse Jaccatrase limiten en aengrensende gebuirlanden tot Dernaioe toe van alle stropers en andere geboefte na vermogen te suiijveren".

Dagregister 20 Juli 1678. (Vertrek van Jacob van Dijk naar Cheribon).

„Met geciteerde S^r. (2) van Dijk is, als voor genoteert, mede noch affgegaen een cleen briefken van Haer Ed. aen den Lieutenandt Jochum Michielszen mitsgaders den raed der besettinge voor Pamanoocan van dusdanigen inhoud:

- (5) Dat nu met de boot van Onrust (3) overgesonden werden 't canon ende de musquetten, door den Samadangsen gesant Marta Wangsa versocht, bestaende in 70 stx. musquetten ende ses stucken geschut met haer toebehooren, om geciteerde gesant ter handt gestelt ende sonder uijtstel tot adistentie van den Pangiran opgevoert te werden. Dat Haer Ed. om den Samadanger dadelijke hulpe (*te*) bewijzen, dienstich geoordeelt hebben, den Lieutenand Jochum Michielszen met de militairen die aldaer noch zijn ende 6 à 8 matrosen nae Samadangh te doen optrecken, om wijders van daer over landt weder nae Batavia te keeren, staet gemaectt werdende dat het getal van 't volcq, dat noch (4) bequaem sall wesen opgevoert te connen werden, zal bestaen uijt ongevaer ruijm 40 coppen. Dat den Lieutenant voormelt de gelegentheit van de streckinge, veerheijt en situatie der landen in nauwe opmerckinge
- (6) moet nemen, om daarvan te zijner tijt behoerl. rapport te doen. Dat men aldaer in Sammadangh niet langer sall behoeven te verblijven als nodich geoordeelt zall werden, en ten langsten niet langer als 18 à 20 dagen, om nae verloop derselver weder door de gemakkelijkste wech nae Tanjongpoura aff te sacken. Dat Haer E^s. intentie leijt (5), om binnen weijnich een cloecke troep Nederlandse ende inlandse militairen nae Goedoe Goedoe (6) op te senden om het landt ende de bossen van stroope(*nde*) en moordadige Baleijers te zuijveren; ende waerom den Lieuten^t. Jochum Michielszen mits desen wert

(4) (1) D. i.: tegen. D. 1678 p. 111: „den oorloch *jegens* Bantam"; ib. p. 15: „*jegen* overmorgen"; ib. p. 33: „*jegens* April aenstaende"; zoo D. 1641 p. 454: „niet *jegenstaende*"; 1643-4 p. 19: „*daerjegens*" d. i.: daarentegen. Vergelijk B. 9, 17.

(2) Deze titel *sinjeur* schijnt geregeld aan Kooplieden gegeven te zijn, zoo D. 1656/7 pag. 107. Wijdluftig is hij niet.

(5) (3) D. i.: „de chaloup ofte boot van Onrust" (D. 1679 p. 568), die de communicatie van dat eiland met Bat onderhield. Later genoemd de „labbertlot", Ind. Gids, 1909, I, 854 (welk woord volgens Van Dale zeker soort vaartuijg aanduidt).

(4) Dit slaat op het groote aantal zieken dat men haast altijd bij dergelijke expedities kreeg.

(5) De uitdrukking: het advijs, de wetten, (6) de mandamenten, de plakaten, de ordre, de resolutie *ligt* of *liggen*, vindt men D. 1663 p. 261; 483; 676; 1664 p. 414; 1675 p. 59; 1677 p. 215.

(6) Wat de beste spelling van dezen naam mag zijn, is mij niet bekend; *goedoe* is een Soendaasch woord (Coolsma: *toorn*). Volgens D. 8. Nov. 1701 lag 't boven Waringin en beneden Tjikao; volgens Van Imhoff (B. 31, 47) „¹/₂ uur gaans van Tsiengkauw"; ik vind het nog vermeld R. 23 Louwman. 1811 en het staat op de kaart van Junghuhn.

gelast, den Pangiran tot Samadangh te persuaderen dat hij mede 2 à 300 Javanen derwaerts gelieve te senden om die schelmen te helpen opsoecken, bij de cop te vatten ende doot te slaan, om alsoo den landbouw weder aen de gangh en 't lant in[ge]rust te helpen. Dat den Lieutenant meergem(*elt*), in Sammadangh gecomen wesende, alderbest sal connen oordeelen hoe lange desselfs verblijf aldaer nodich sal wesen, in allen gevalle verdacht blijvende vandaer niet te mogen opbreken sonder weten en kennisse van den Pangiran; ende waerom het oocq ten hoochsten nodich sall wesen, dat aenstonts nae zijn verschijninge aldaer over Tanjongpoura aen Haer Ed. overges(*chreven*) wert hoedanich de zaacken zijn gestelt, [en] om daerop dan van hier nader ordre te mogen expediëren”.

- (7) Intusschen moesten ongetwijfeld bij de Regeering vreemde gedachten oprijzen omtrent de trouw van haren vriend te Soemedang aan zijn Vorst, toen den 27 Juli te Bat. een afgezondene van den Soesochoenan aankwam, die te Soemedang kwalijk was bejegend, en toen den 11 Augustus zekere Hoofden in Krawang klaagden dat bedoelde Regent hun gelast had „hun wooninge voortaan aldaer te moeten comen nemen”, d.i. zich tot zijne ondergeschikten te verklaren, waarbij de Postcommandant te Tandjoengpoera nog voegde dat die Regent volgens loopende geruchten zijn gebied tot een „vrij coninckrijcq” wilde maken. Inmiddels was 31 Juli de tijding binnengelopen dat Michielsz den tocht naar Soemedang had aanvaard met „de geprescribeerde Nederlanders en 10 Balcijnesen” (D. 27 Juli 1678). Hierop volgde de

Resolutie 19 Augustus 1678. „Dewijle den Luitenant Jochem Michielsz. nu al lange tot Sammadangh moet wesen verschenen (hoewel wij daarvan tot nogh geen advis en hebben becomen) soo is, om redenen, nae de presente gelegentheijt des tijts goetgevonden hem met een briefje (p^r eenige hier aenwesende Zammadanghze afgesondene als (1) over den wegh van Tanjonghpoura) aen te schrijven, sigh aldaer nogh tot onse nader ordre te blijven onthouden, maer in geen offentie tegen de Bantammers, Cheribonders of ijmandt anders te bewegen (2), tenzij den Pangeran van Sammadangh self in de landen en plaetsen sijnes gouvernements moghte werden aangetast ofte beledight, als wanneer hij soude vermogen denselven tot zijne defentie te adsisteren, dogh andersints hem niet alleen afraaden maer oock uijt onsen naeme verbieden, de Cheribonders of andere aengrensende gebuuren eenige moleste ofte offentie aen te doen totdat wij derwegen van alles beter kennisse van saacken sullen hebben bekomen”.

- (8) *Dagregister 20 Augustus 1678.* „Des morgens al vroeck comt den Capiteijn der buijtenforten Willem Hartsincq met de Samadangse gesanten Marta Prana (3), Praija Sitra en Andacha (4), op p^{mo}. deser alhier verschenen,

(7) (1) D. i.: zoowel als, zie B. 20, 28. Eerstgenoemden keerden dus terug over Pamanoekan.

(2) Lees denkelijk: *te begeven*.

(8) (3) Vergel. B. 9, 9. Reeds D. 11 Mei 1674 komt „Marta Prana van Salangsi” als afge-

zondene van Rangga Gempol te Batavia; D. 13 Juni 1679 schrijft deze: „Ik hebbe Marta Praija tot Tselingsi gestelt” (mogelijk eene opvolging?).

(4) D. 1 Aug. 1678 heet deze: Andacka; de

binnen 't Casteel en bij Zijn Ed^t. om afscheijt te nemen, 't welcq zij dan oocq sonder uijtstell in alle minnelijkheijt hebben erlanght met een briefken, door Haer Ed. aen den Lieutenant Jochum Michiels tot Sammadangh ges(chre^{ven}), van soodanigen inhoud als hieronder in substantie uijtgedrukt zij:

Hoe op Bantam verscheijde geruchten loopen, dat aldaer weder een parthije volcq wiert versamelt om nae Samadangh opgesonden te werden. Dat Haer Ed. ten hoochsten verwondert zijn dat wegens het wedervaeren van den Lieutenant Jochum Michiels tot noch geen tijdinge overgecomen zij. Dat den Pangiran tot Sammadangh uijt Haer Ed. naeme zal moeten werden gelast (1), sich wel tegen 't geweld der Cheribonders, soo se hem comen aen te tasten, te mogen defenderen, maer niet deselve eerst te beledigen ofte te (9) offenceren. Dat den Lieutenant Jochem Michiels sich soo lange in Sammadangh zal moeten ophouden totdat Haer Ed. tijdinge van sijn bevindinge en wedervaeren erlanght en daerop de nodige ordres gegeven sullen hebben, onderwijlen sich beneerstigende, pertinentel(j^{ick}) over te schrijven (2) des Sammadangers macht, de gelegentheijt dier landen, de affgelegentheijt van Tanjongpoura ende de Zuijtsee, de menichte der negorijen ende de daeromher leggende dorpen onder Cheribon gehoorende, mitsgaders off de levensmiddelen goetcoop zijn en off aldaer swaer timmerhout te becomeen zij[n] etc.; alle 't welcq moet geschieden sonder de gehuchten en vlekken onder de heerschappije van Cheribon sorterende eenich hinder ofte molest aen te doen, dat mits desen andermael wert gerecommandeert den Sammadanger op 't ernstichste aen te beveelen Dat dit briefken nu dubbelt overgesonden wert, als eens met de gesanten die de koebeesten hebben overgebracht en eens over 'Tanjongpoura".

(10) Eenige dagen later, 24 Aug. 1678, schreef de Postcommandant op laatstgenoemde plaats alweer dat de Regent van Soemedang zijn best deed om „een cijgen coninckrijk op te rechten ende een souverain Vorst te werden".

En eindelijk kwam er bericht van Jochem Michielsz.

Dagregister 30 Augustus 1678 (3). „Desen morgen wert alhier door eenige onser soldaten te lande 2 briefjes aengebracht, 't eerste door den Lieutenant Jochum Michielz. ende den Vendrich Frederick Pols in dato 11 deser boven uijt 't land uijt Sammadangh, ende de tweede door den Lieutenant Hendricq van den Eeden" (4) (*enz. Het briefje uit Soemedang is van den volgende inhoud:*)

genoemde afgezondenen brengen 40 koebeesten en een brief.

(1) De toon verandert reeds; zie hierbeneden 31 en vergelijk B. 7, 21.

(9) (2) Naar Batavia te rapporteeren; evenzoo hierboven 6 i. f.; D. 1670 p. 202; 1674 p. 187.

(10) (3) Te oordeelen naar hetgeen mij uit 's Gra-Priangan II.

venhage werd geschreven, bestaat alles wat thans nog met betrekking tot dezen belangrijken tocht naar Soemedang is te vinden, uit de hieronder volgende extracten in het Dagregister.

(4) Den Commandant te Tandjoengpoera; alweer berichtte hij dat de Regent van Soemedang

Den Lieutenant Jochum Michielse den

27 Julij (1) uijt het schip Gouda op Pamanoecan te lande getreden zijnde, most denselven aldaer vertoeven tot den

29 de. om ordre te stellen, de vaertuijgen te versamelen ende vaerdich te maken tot het opvoeren van de ammonitiën van oorloge, door Haer Ed. aen den Pangiran aldaer gesonden, 't welcq dan verricht wesende, begaff men sich op wech nae boven, comende

- (11) des daechs daeraen door een seer moeilijcken ende ongebaenden wech in 't dorp Pagadijn (2), alwaer men verbleeff tot op den

4 Augusto, eensdeels omdat de goederen aldaer te water noch niet gecomen waeren, en andersdeels om het volcq, door de distelen en doornen aen de beenen seer beschadigt zijnde (3), te laten uijtrusten, comende mid-delerwijle aldaer mede te verschijnen den bekenden Marta Wangsa (verscheijden reijse als gesant van Samadangh op Batavia geweest hebbende) (4) om de geciteerde ammonitiën verders op te laten voeren. Van dese plaetse ver-trock men des morgens met het aenbreecken des dageraets nae het dorp Passajanan (5), alwaer men ten 10 uijren des avonts aenquam en verbleeff tot

- (12) des anderen daechs, als wanneer men alweder voortmarchieerde, comende des namiddachs ten 3 uijren op Chegure (6), vindende daer 300 mannen, uijt Sammadangh affgeschiet om geciteerde goederen boven te haelen, die te water mits de droochte (7) der revier niet hooger opgevoert conden werden; gaende

- (10) de Krawangsehe Hoofden had opgeroepen, iets waar de Regeer. beslist tegen was, D. 3 Sept. 1678.

(1) Deze verdeeling in alinea's is van mij.

- (11) (2) De kaart van 1692 vertoont dit aan den linkeroever der rivier; de plaats waar, is moeilijck te bepalen. In 1809 was (§ 1059) de rivier van Pamanoekan nog van af Pagaden bevaarbaar. Over het van ouds bestaande verkeer langs dezen stroom zie § 2308.

(3) Altijd dat loopen op bloote voeten!

(4) Over hem zie B. 7, 24.

(5) Denkelyk hetzelfde dat verderop (19 en 22) heet *Passararan* en *Passajaran*. De kaart van 1692 geeft een *Passianangh* aan den rechteroever der rivier van Pamanoekan, even Zuid van eene plaats Schieleningh(?) en even Noord van Tschiepappan; wat zuidelijker dan dit laatste (dat de monding zal wezen der op de topogr kaart van Cheribon te vinden Tji-papan) loopt de Tjikandoeng in de rivier van Pamanoekan. Aan den naam herinnert het D. 22 Sept. 1714 vermelde, onder Soemedang

behoorende *Passaijangan*, gelegen benoorden Middang, d. i. Medang, over welk laatste zie § 184. Tussehen Tschiepappan en Passianangh zijn op de kaart van 1692 aan weerszijden der rivier bosschen geteekend, de djatiboomen hierbeneden (19) vermeld; vergelijkt men de kaart achter Cordes' elders geciteerd werk, dan blijkt dat dit djatibosch nog heden gedeeltelyk bestaat.

(6) Dit (hierbeneden 19: *Chejure*), zal zijn (12) het Tjeuril der topogr. kaart, dicht beoosten de rivier van Pamanoekan, aan een weg die, uit het N. komende, in Z. O. richting het beneden te noemen Tjieloemping bereikt, dat aan de N. W. helling van den Tampomas ligt. Volgens Koorders (o. l. sub. n°. 23) en Coolsma is *tjeuri* zekere boom der Soendalanden; *euril* echter is alang-alang, zoodat de naam van deze plaats wel Tjeuril kan zijn, of zelfs Tji-tjeuri. De transcriptie tot *Chejure* laat zich 't best verklaren uit laatstgenoemden vorm.

(7) Dus in normale omstandigheden (men was nu in 't midden van den drogen moeson)

des anderen daechs al vroeëch weder voort, comende ontrent de middach in de negorije Chelompingh, vertoevende aldaer tot den

- 7 d^o om het geschut in te wachten. 't Welcq dan gecomen wesende, ging men alweder voort, comende dicht op de middach (1) in 't gesichte van Sammadangh (2), alwaer men het volcq wel een halff mijl verre in 't geweer vont staen gerangieert tot aen de pagger (3) van de negorije.
- (13) Dewelcke binnengetreden, wiert men door Onghia Pria (4), Radeen Tanna (5) en Sina Mangala, alle drie gebroeders van de Pangiran, vergeselschap met wel 200 mannen, met ongemene groote vreuchde ende blijchap verwelkomt en ingehaelt, onder het doen van verscheijde chergies musquetados (6) ende oock eenige canonschooten geleijt werdende in seker huijs, dat den Pangiran expres voor d'onse had laten maacken en toebereijden (7), verblijvende aldaer tot des anderen daechs 's morgens, als wanneer men, de meergeciteerde oorlochsbehoefden aen 't volcq van den Pangiran overgegeven hebbende, bij en voor denselven verscheen en van hem ongemeen vrundel. ende beleeft ontfangen wiert, gaende nae een weijnich vertoevens weder nae
- (14) het logement; comende des namiddachs aldaer doen te verschijnen een troep van niet min als 80 mannen behalven vrouw en kinderen, voorsien met veel slach van cleen en groff vee, die gesecht wierden op het ontbod van gerepeteerde (8) Pangiran uijt sekere negorije, genaemt Chijdammer (9), gelegen in de Bataviase jurisdictie dicht achter Celintsin, met der woon opgebroocken waeren, werdende des anderen daechs door een getal van meer als 120 personen, mede met geheel haer haeff en goet, gevolcht en

kon men de hoofdplaats Soemedang langs dezen waterweg nog dichter naderen.

(1) Voor toen zijn de op dezen en den voorgaanden dag afgelegde afstanden bepaald ruim; in den drogen tijd was derhalve de weg vrij goed. Evert Jansz echter had in dat voorjaar soesah genoeg gehad met den overlandweg.

(2) Misschien lag de hoofdplaats toenmaals wat meer N. dan nu, te Tegalkalong; zie § 203.

(3) Of toenmaals een pagger om elke negorij der Soendalanden was, dan wel of deze hier aan den heerschenden oorlogstoestand is toe te schrijven? Denklijk het eerste; zie de noot 22, 18. Maar D. 1679 p. 188 lezen we dat Wirasaba, die zich niet veilig acht, de negorij Tirtanagara, waar hij vertoeft, „aen beide zijde bepaggeri” heeft.

- (13) (4) Blijkbaar de Anggapraja van B. 12, 1. Men leest D. 26 Oct. 1678 dat hij bij de vermeerstering van Soemedang door de Bantam-

mers werd gedood; dat dit niet juist is blijkt D. 20 Dec. 1678.

(5) D. 7. Oct. 1678 heet hij: Radèn Tanoe-soeta; bovendien wordt daar ook Singamang-gala genoemd als broeder van den Pangeran; de laatste eveneens B. 7, 29; 12, 1 e. v.; D. 31 Jan. 1691; B. 16, 23.

(6) D. i.: losbrandingen van musketten (Portug. *mosquetada*); ovenzoo bijvb. P. III, 4; D. 1680 p. 390: „drie *musquetados* en 5 *cannonnados*”. Over Portug. woorden in het Compagnies-Hollandsch zie Excurs 20.

(7) Rumphius H. A. V, 197: „toebereide velden”, d. i.: plantklaar gemaakte; Dapper, *Gezantsch*. p. 300: „er wierd een vaertuig *toebereid*” d. i.: in orde gebracht; Corn. de Bruin o. l. p. 332: „enen oppasser of veger die de plaatsen, daer men aenkomt, *bereit*”.

(8) Hetzelfde als „meergeciteerde”. (14)

(9) Blijkbaar verplaatste Rangga Gempol de

vergeselschapt, bewoont hebbende seker negorij. Sagaracran genaemt, gelegen tusschen Pamanoecan en Tanjongpoura.

- (15) Des anderen daechs dan wederom bij den Pangiran verscheenen wesende ende deselve bekent gemaect hebbende de oorsake van de tocht aldaer, soo wiert door hem een voorslach gedaen, off het niet geraden soude wesen, dewijle hij nu van munitiën van oorloge en alles wel was voorsien, die van Cheribon te beoorlogen, 't geen door den Lieutenant voor ondienstich geoordeelt en hem uijt het hoofd gepraect wiert. En sou men nu onderwijlen daer uijt Cheribon beschijft afwachten van den Coopman Jacob van Dijck (1), als aen dewelcke men uijt Sammadangh een cleen brieffken gesz. had (2), om daerop ten eersten weder antwoord te mogen hebben wegens den toestand en gelegentheijt aldaer etc".

Dagregister 2 September 1678. (De Soemedangsche gezanten vertrekken. Wordt aangebracht een briefje van „den Licutenant Jochum Michielse in dato 28 Augusto, op de reijse nae herwaerts uijt de negorije Coantengh, gelegen tusschen Tanjongpoura en Sammadangh", van den volgenden inhoud:)

- (16) „'t Jongste schrijven had men uijt Samadangh in dato 11 Augusto nae Batavia affgesonden. Zedert welcken tijt een goet getal menschen tot Sammadangh van honger, so er wiert gesecht, gesturven waeren; want den Pangiran trock de dorpelingen van alle de gebuijrnegorijen tot sich, sonder deselve van onderhoudt ende voedsel te versorgen, soodat die arme menschen (3) genootsaect wierden allerhande cruiden ende wortelen van wilde boomen tot hun onderhoudt te gebruijcken. Sijnde op den 14 Augustij aldaer noch aengecomen een getal van wel 300 zielen, soo mannen, vrouwen en kinderen, met al haer vee, bewoont hebbende sekere negorije, Schukendal (4) genaemt, gelegen drie dagen reijzens achter Selintcin, die eenelijck uijt haere

(14) bevolking van het Soekapoerasche Tjidamar zoowel als van het Cheribonsehe Sagaraherang (de ligging wordt door Michielsz wat erg losjes aangeduid) naar zijne hoofdplaats om zich door deze dienstplichtige menoenpang's te sterken in macht en aanzien. Wij bespeuren hier weer, dat het 't aantal volgelingen was wat de groothed van een Preanger-Regent bepaalde, niet de omvang van zijn gebied.

(15) (1) Deze was te Cheribon toen Michielsz op weg toog naar Soemedang, doch kwam reeds 30 Juli van zijne zending te Batavia terug; Sultan Sepoel had hem verklaard, dat niet hij Rangga Gempol wilde aanvallen, maar Rangga Gempol hem, hetgeen door Michielsz' rapport volkomen bevestigd wordt.

(2) Er staat: *gesz. was.*

(3) Deze oud-pikbroek vocht wat voor den (16) kleinen man, ziet hem met een ander oog dan diens eigen rasgenooten. Men bespeurt het reeds hier: het Compagniesbestuur, hoe nauw het zich ook bij het bestaande aansloot, zou niet in allen deele hetzelfde zijn als het Mataramsche.

(4) Denkelijk Tjikendoel, aan de gelijknamige rivier die dicht langs Tjikalong loopt; bedoeld wordt dan in 't algemeen de Cheribonsehe bevolking van het Tjiandjoersche. Ondanks de aanwezigheid der Hollanders ging Rangga Gempol dus kalm met zijne usurpaties voort; wellicht benutte hij die aanwezigheid zelfs voor zijne eigendunkelijke maatregelen.

woonplactse waeren gehaelt omdat se bevoorrens met die van Bantam souden hebben geheult.

- (17) Middelerwijlen had men van Cheribon door seker Javaen mondelinge tijdinge becomen wegens den toestant aldaer, dewelcke mede had weten te relateren dat 's Comp. schepen van voor Pamanoecan (1) opgebroocken ende vertrocken waeren, 't geen dan den Pangiran oocq ter kennisse gecomen en den Lieutenant Jochum Michielse op den 18 bij hem verscheenen zijnde om hem aff te vragen off er noch iets tot zijnen dienst te verrichten viel, soo vroeck hij daerop, uijt wat oorsaeq en waerom de schepen weder nae Batavia vertrocken waeren; off het daermode nu wel was en of d' E. Comp. het daerbij wilde laten blijven, hebbende albereijts soo veel smaet ende wederwaerdicheden van de Bantammers en Cheribonders geleden. Op hetwelcke dan gedient wesende dat Haer Ed. nae uijtterste vermogen arbeidende waeren om tot heijl en welvaeren van de landen en luijden alles toe te brengen (2) dat tot ruste en vrede conde strecken, sonder evenwel den oorloch te zoeken en soo voorts, behoudens nochtans dat, ingevalle daerontrent met goetheijt niet uijtgerecht conde werden, alsdan de alsulcke, die sich tegens haren wet-tigen heer den Sousouhounangh en de Comp. quamen aen te stellen, met de wapenen geweldel(jyck) tot haer plicht gebracht soude werden, soo had hij (3) dat eenel(jyck) met het hoofd te schudden onbeantwoort gelaten en wijders het vertrecq van den Lieutenant noch eenige dagen uijtgesteld, tot datter
- (18) schrijvens (4) van Tanjongpoura gecomen zoude zijn. Dat dan op den 22 d^e overgecomen wesende, zont hij twee zijner broeders en den gewesen gesant Marta Wangsa bij den Lieutenant meergenoemt, deselve aenseggende dat de Hoofden der Baijleijers op Goedoegoedoe met die van Craoan en die weder met de Cheribonders vereenicht ende bevredicht waeren, in voornemen om alle degeenen die het niet wel met haer mochten menen gelijkel(jyck) op 't lijf te vallen en te beoorlogen; latende des anderen daechs d'onse weten dat se nu wel mochten vertrecken, doch dat hij hun het toegesechde en belooffde volcq niet conde medegeven, maar souw hij echter soo veel man-nen bestellen als er tot het dragen van de ziecken en de bagagie soude vereijsschen (5), en soude dan voorts het resterende volcq door een anderen

(17) (1) Zie hierboven 3. Hurdt vertrok den 26 Juli van Batavia.

(2) D. i.: bijdragen; zie B. 26, 10; 29, 10.

(3) Er staat: *soodat hij*.

(18) (4) *Schrijvens* staat ook D. 1624 p. 2 (en verder zeer vaak in het Dagr.); bij Grothe V, 90; VI, 117; 182; W. Schouten I, 136 enz. Nog in 1811 vond ik het herhaaidelijk. Vergelijk

bijvb. *tegens* (zeer frequent bij Rumphius), *verders* (B. 16, 8; 29, 23), *altijts* (D. 1678 p. 613; 621); zie verder B. 17, 14.

(5) Zeer dikwijls aldus in den zin van: noodig zijn; zoo D. 1672 p. 98: „*vereijsschte* off benodight was”; vergel. B. 23, 30; 27, 11; 29, 10. Daardoor wordt zelfs het aan *eischen* synonieme *requireeren* op dezelfde wijze gebruikt,

wech volgen, bedanckende met eenen d' E. Comp. ten alderhoochsten voor de groote gunste die hij van deselve hadde genoten, als eenel(*jck*) door haer macht staende gehouden en bij zijne naburen ontsachl(*jck*) (1) geworden zijnde, en waerom hij oocq voortaan haer beveelen in alles soude gehoorsamen (19) ende achtervolgen (2). Doende des anderen daechs, onderwijlen dat men besich was zich tot de reijse te vervaerdigen (3), den Lieutenant meergenoemt noch eens bij zich roepen, deselve ter hand stellende een missive, aen Zijn Ed^t. gesz., met versoucq dat deselve beneffens zijne groetenisse wel bestelt mochte werden, belovende binnen weijnich dagen een getal van 100 coe-beesten door den gezant Marta Wangsa te water nae Craoan te sullen zenden. En waermede hij dan d'onse voorts afscheijt gaff, soodat men noch op den

24 d^o de marsch aenvinck met 8 ziecken, waervan er twee gedragen en de rest te paerde gehulpen wierden, raeckende ten selven dage noch in de negorije Chelompingh, van waer men des anderen daechs weder op Chcjure aenquam, bereijkende in den avont noch Passararan, zijnde tusschen beide gepasseert door een bosch met veel schone kiateboomen voorsien, treckende des morgens den

(20) 26 d^o alweder voort, comende ontrent ten 10 uijren op de middach in sekere cleene negorij, Parnawangan (4) genaemt, gaende weder van daer door een schoon kiatenbosch tot in de negorije Bussolij (5), alwaer men halte hielt tot den

27 d^o, gaende met het aenbreecken des dagenraeds weder voort, comende weijnich tijts daernae te passeren de negorije Susukan (6), ten 10 uijren de negorije Groot-Intchiassem en op de middach in de negorije Coantenga

(18) zooals D. 1657 p. 90; Berigten Hist. Gen. Utr. V, 2, 154 en 160. Vergel. D. 1674 p. 74: „als ons sullen *benoodigen*” (d. i. noodig zijn).

(1) Dat „ontsach” hetzelfde is als prestige blijkt B. 9, 23. Soms ook wordt *respect*, *reputatie* in denzelfden zin gebruikt. Vergel. D. 1677 p. 356: het „*ontsagh*” van Speelman; 1678 p. 192 en 645: „*Comps. respect*”; ib. pag. 561: „*Comps. ontsach* ende achtbaerheijt”.

(19) (2) Uit Rangga Gempol's beneden volgende brief zal men bespeuren dat deze betuigingen ironisch gemeend waren: hij was bitter teleurgesteld en heftig verbolgen dat hij Michielsz met diens bende niet op zijne naburen mocht afhitsen.

(3) D. 1676 p. 8: een schip „*vervaardigen*” d. i.: gereedmaken, laden; D. 1678 p. 442: vaartuigen „*vervaardigen*” d. i.: in gereedheid brengen; ibid. p. 485: „het *vervaardigen* van de dragers, carren en lastbeesten”; W. Schou-

ten I, 107: „het canon *vervaardighen*” d. i.: klaarmaken om te slaan; Dapper, Gezantsch. p. 277: „de schepen tot het vertrek *vervaardigen*”.

(4) Dit is op geene kaart te vinden.

(5) Op de kaart van 1692 (tot welker samenstelling ongetwijfeld de gegevens van dit rapport gebruikt zijn) ligt *Brosolo* een flink eind W. van Pagaden; bedoeld wordt blijkbaar een plaatsje aan de Tjibersole der topogr. kaart. Het in onzen tekst aangeduide bosch ligt op die oude kaart ongeveer halverwege tussehen *Passianangh* en *Brosolo*, en wel aan den linkeroever der Tjilame.

(6) Volgens de kaart van 1692 ligt dit N. O. van *Brosolo* en moet Michielsz, na het bosch te hebben gezien dat op die kaart benoorden Soesoekan ligt, in Z. W. richting naar Tjiasem zijn gewandeld, dat aan de rechterzij der gelijknamige rivier ligt, wat benoorden het aan

te verschijnen, vindende aldaer een missive, door Haer Ed. aen den Licutenant Jochum Michielse gesz. (1), uijt hetwelcke men dan Haer Ed. ordre beraackende (2) de waerschouwinge voor die van Bantam etc. aen Keeij Maes (3), broeder van den Pangiran Samadangh, die mede in geselschap tot een wechwijser uijt Sammadangh vertrocken was, bekend maecte, die het aenstonts gem(*elte*) zijn broeder met een missive liet aendien; ende waermede dan Haer Ed. welgegeven bevel tot soo verre was voldaan.

- (21) Doch wat nu verder aengingh de gestalte (4) en gelegentheit van 't land, die was wenschel(*jick*) en wel, maer wiert seer weijnich bebout, 't welcq oocq aldaer een seer duuren tijt veroorsaecte, en dat noch te meer om de menichte der menschen, die van de omleggende plaetsen daer nae toe getrocken waeren, waervan er sommige van honger en commer vergingen. Cocbeesten en buffels waeren aldaer in genoechsamen overvloed, maer alle andere eetwaren gebrecq (5), jae soodanich, datter voor gelt niet het geringste te copen was, en waerom daer oocq noijt marct gehouden wiert. En wat nu belanghde het tractement, bij d' onse gedurende hun aenwesen in Samadangh genoten, daerover conde niet werden geclaecht, als hebbende den Pangiran gegeven hetgene dat hij conde, te weten soo veel rijns en vleesch als men conde consumeren; doch het erchste was, dat men daertoe geen zout hadt connen gebruijcken omdat het niet te becomen was, 't welcq oock al de ziekte onder ons volcq al veel veroorsaect hadde.

- (22) Sammadangh selfs lach niet onplaisant (6) in een dal, rontsom beset met hooge bergen wel twee mijlen weechs in 't rōnde, leggende drie van

de linkerzij gelegen Kawoenganten, dat op die kaart *Kawoentangh* heet. Derhalve is *Groot-Intchiassum* het Tarikolot der topogr. kaart en zal, wil men den zeerob Michielse geene al te stordige koersaanduiding toeschrijven, met Soesoekan het plaatsje bij Pagaden Baroe bedoeld zijn. Het vlak daarbij gelegen Kamaroeng wordt ook elders vermeld als liggend aan den weg van Soebang naar het Noorden.

(1) Zie hierboven 9, 3.

(2) „*Berakende*” evenzoo D. 1676 p. 2; 1678 p. 681; 1679 p. 327; 1680 p. 131.

(3) Er staat: *Maes*; dezelfde persoon als B. 7, 18.

- (21) (4) Vergl. D. 1664 p. 314: „de quade *gestalte* van de Persiaense zijde”.

(5) Vergel. D. 1663 p. 330: „sijnde daertoe geen coopluijden *gebrek*”; *ibid.*: „oliphanten sullonder mede *gebrek* wesen”; 1665 p. 369: „schapen waeren op Seijlon seer *gebrek*”; 1667 p. 387: „alsoo sij buskruijt *gebrek* hadden”.

(6) Deze woorden herinneren aan de „plaisante plaats” op de oudste kaart van Batavia bij Dr. C. Swaving, Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de O.-I. Mij. (Nederl. Tijdsch. voor Geneesk. 1878). Dit schijnt eene vaste uitdrukking: bij De Jonge VII, 343 heet Tirtajasa Sultan Ageng's „plaisante plaats”, dus: lieu de plaisance, lusthof. Van Goens heeft een „thuijn en plaisante huijs” D. 1679 p. 299. Wat Soemedang aangaat, S. Roorda van Eijnsinga (o.l. I, 213) zegt daarvan in 1821: „Ik heb nergens eene zoo fraaije negorij gezien en de ligging is betooverend”; de Zieke Reiziger (o.l. pag. 71): „We consider Somadang by far the prettiest spot we have yet seen and if great natural beauty can constitute a title to the expression, we should be disposed to say of this charming place what the poet said of Naples, that it was „un pezzo di cielo caduto in terra” (een stuk hemel, gevallen op de aarde).

die bergen seer dicht aen de negorije aen de noortzijde, en is dan voorts de zuijtzijde ruijm en met rijsvelden (1) voorsien, doch oocq op sommige plaetsen met eenige moerassen. En de macht die den Pangeran in 't geheel soude connen uijtmaken, soude volgens verclaringe van zijn eijgen broeders eenel(*jick*) bestaen uijt 3000 mannen (2), onder dewelcke 170 schietgeweeren zouden zijn. En was de veerheijt van Sammadangh tot aen Tanjongpoura toe ses dagen reijscens, onderweechs met weijnich bequaem timmerhout voorsien, als zijnde eenel(*jick*), gel(*jick*) hierboven gesecht, ontrent de negorij Schejure en Passajaran twee kiathoute bosschen gevonden (3), daerinne de (23) boomen niet heel groff en dick zijn. Oocq woont daerontrent seer weijnich volcq, als zijnde maer cleene negorijtjes. En soude nu voorts Sammadangh van de Zuiztzece gelegen zijn ongevaer 30 mijlen, etc. (4).

In de boven aengeroerde negorije Bussolij verschenen wesende, was men door seker Javaen, genaemt Waria Naija, inwoonder van Tagal Kappas, gelegen aen de mont van de reviere Intchiassem, heijmel(*jick*) bericht, dat den Pangiran tot Sammadangh voornemens soude zijn geweest om den Lieutenant Jochum Michielse met al ons volcq gevangen te nemen, indien het hem niet ernstelijck door eenen Tommagon Jaga Satro (5) ende Ariasa Patrij (de laeste des Pangirans broeder) affgeraden was geweest, eenel. maer, volgens zijn seggen, omdat hij sich ingebeeld hadde dat den Lieutenant Jochum Michielse expressel. daer gesonden was om hem tot Conincq over de omleggende landen van wegen den Sousouhounangh ende d' E. Comp. te verheffen en te bevestigen (6), 't welcq nu misluct ende dusdanich in zijn meninge bedrogen zijnde, zouw hij zijn wrevelmoet met sulcken euveldaet (24) hebben soecken tevreden te stellen. Wat daervan zij, was d'onse wel niet

(22) (1) Hier bij de hoofdplaats hebben wij blijkbaar met sawah's te doen.

(2) Denkelyk daaronder begrepen degenen die hij met geweld onder zich had gebracht.

(3) De kaart van 1692 vertoont in Pamanoe-kan behalve de bosschen bij Passianangh en Soesoekan nog een derde bij *Ningengh*, waarmee bedoeld zal worden Nengeng N. N. O. van Soebang; de naam Djabong, dicht daarbij op de top. kaart, wijst op eene gewilde houtsoort.

(23) (4) De Dagregisterhouder vindt 't blijkbaar onnoodig kennis te nemen van topographische aantekeningen.

(5) Denkelyk een titel. Van Rees zegt (rapport 1867) dat *djaga satroe* de agenten zijn in de districten ten behoeve der levering van koeli's en gladakpaarden ter hoofdplaats. De oorspronkelijke beteekenis zal wel geweest zijn:

deurwachter; volgens Jansz is *djaga satroe* een soort van voorportaal voor de voordeur van een Jav. huis. Vermoedelyk is de toekenning van den titel Toemenggoeng Djagasatroe een der aanmatigingen van den soi-disant Pangeran. De bedoelde dignitaris sneuvelde kort hierna bij de verovering van Soemedang door de Bantammers D. 26 Oct. 1678. De ander heet wellicht: Aria Soepatra.

(6) Dat is, in zijn persoon te herstellen de landvoogdij van zijn grootvader Geusan Oeloën. Hij had eenige reden tot die verwachting: nog nooit had zich de Compagnie zoover in het binnenland vertoond; de vredelievende zending moest toch wel eene heel bijzondere aanleiding hebben! Onmogelyk kon hij gissen dat men vooral ook naar djatihout kwam kijken.

bekent, maer evenwel scheen het al vrij eenich gelooff te meriteren, eensdeels omdat men hetselve in de negorij Coantengh, alwaer men sich jegenwoordich onthielt, mede hadde gehoord, en andersdeels omdat men geduijrende het aenwesen aldaer wel hadt connen bemercken ende bespeuren datter iets in de wech ende den Pangiran innerlijck (1) niet wel in zijn schick ende ver- noecht en was. Gaende nu middelerwijle de missive, door hem aen Haer Ed. tot Batavia gesz., nevens desen over. En dewijle de ziecken hoe langer hoe swacker wierden, had men goetgevonden soo lange [het] in de negorije Coantengh te vertoeven, tot men met Haer Ed. nader ordre soude wesen voorsien".

- (25) *(Bovendien wordt tenzelfden 2 September aangebracht een briefje „door den Pangiran Sammadangh off Keci Ranga Gompol in 't Javaens aen Haer Ed. gesz.,” waarvan „het translaet hieronder volcht”. Dit luidt aldus:)*

„Desen brief van Pangiran Adepattij Sammadangh [en] comt aan mijn Oom den Gouverneur Generael, die seer groot en hoogh verheven is in de stadt Batav., die God wil zegenen met veel gelucq, voorspoet en een lang leven in dese werelt.

Voorts heeft den Hr. Gouverneur Generael Cap. Carrangh (2) aen mijn gesonden, medebrenge van den Gouverneur Generael 16 (3) stucken geschut, 70 musquetten, 70 bandeliers (4), 4 vaten buscruijt, 150 groote cogels ende een vaetje musquetcogels, 't gene ick alles wel hebbe ontfangen, en die hulpe, door den Gouverneur Generaal van wapens gedaen, zal bij mijn kin- deren en kintskinderen en alle volckeren tot Sammadangh noijt vergeten werden, en hebbe oocq Capⁿ. Carrangh, die den Gouverneur Generael heeft gesonden, in alles behulpsaem geweest en onder mijne bewaringe genomen.

Wat aengaet de Baleijers die in Craoangh zijn en door den Gouver- neur Generael versocht, die hebbe geen vaste noch blijvende wooninge en zijn met die van Craoangh vereenicht.

- (26) De Baleijers van hier heb ick nae Pamanoe kan gesonden, 't gene mijn Oom den Gouverneur Generael niet quael(*yick*) gelieft te nemen.

Ick versoccke mede aen mijn Oom den Gouverneur Generael, dat wanneer de grooten op Craoangh iets ten dienste van de Gouverneur Gene- rael sullen verrichten, dat se dan eerst op Sammadangh bij mijn mogen ver- schijnen (5) (doch alles in 't gelieven van de Gouverneur Generael), want

- (24) (1) Er staat: *sinertlijck*. Men kan nagaan hoe maloe die Pangeran zich tegenover zijne onderhoorigen voelde, toen die ongehoorde Comp^s. zending op niets uitliep dan het over- brengen van wapentuig.

- (25) (2) Zie B. 17, 23.

- (3) Denkelijk eene schrijffout; zie hierbo-

ven 5.

(4) Waaraan in houten met leer overtrokken kokertjes een dozijn ladingen kruit hangen, benevens een zak met kogels en een hoortje met pankruit.

(5) Dus hij vraagt om erkenning van zijn (26) oppergezag over Krawang. De volgende haakjes

indien der eenige quade menschen aldaer mochten zijn die 't met de Baleijers houden en tot mij niet souden willen affcomen, soude wesen tot Tanjong-poura Kceij Nebij Wira Saba en Tirtanagara (1) ende tot Sincol (2) Naja Troena en tot Craoangh Tamare Astra Dicuwa (3) en Anga Soeta (4) en Kceij Patra tot Pamanocan, tot Soucasarij (5) Kceij Wangsa Patra, tot Carrangtenga Kadamangan en Kceij Marta Naija (6), tot Sibonger (7) Kceij Naija Bangza tot Cartajatij (8) Kceij Carta Souta (9) en tot Ziounij (10) Naja Douta en Keij Astra Jouda, tot Pattimoan Badamogita (11) Kceij Naija Wangza en Kceij Bodra Soeta tot Sigantis Kceij Astra Jouda. Nogh versoecq icq aen mijn Oom zalpeter.

't Geen icq vorder te seggen hebbe is Capⁿ Carrangh bekend".

- (27) *Dagregister 1 September 1678 (Gaan de soldaten terug dic 30 Aug. zijn gekomen, met drie brieven van de Regeer., namelijk aan Luitenant van den Eeden te Tandjoengpocra, aan Jochm Michielsz te Soemedang en „het derde in 't Malcijs aen den Pangeran aldaer"; volgt een résumé dier papieren; dat aan Michielsz is van dezen inhoud:)*

„Dat Haer Ed. 't oordeelen een seer langen tijt te zijn van 15 dagen, die de bringers van 't jongste schrijven uijt Sammadangh tot Tanjong-poura op wech zijn geweest, doch dat Haer Ed. nu echter alle ogenblikken antwoordt verwachten op het jongste schrijven, aen hem Lieuten^t Jochum Michiels affgegaen, waervan de copije nevens desen gevoecht zij, en soo mède het translatie van 't gene nu aen den Pangiran tot Sammadangh gesz. wert, welckers inhoud hem oocq door d' onse wel terdegen te verstaan gegeven

- (26) zijn van mij; wat daartusschen staat zal te beschouwen wezen als niet veel meer dan eene beleefdheidsformule.

(1) Na en is misschien (vergelijk B. 1, 7) tot uitgevallen. *Tirtanagara* ligt op de kaart van 1692 aan den rechteroever der Tjitaroem, wat beneden *Doeko* (Doekoeh); beide plaatsjes behoorden onder Parakansapi, zooals men ook B. 11, 13 en D. 29 Sept. 1682 bespeurt, terwijl D. 22 Juli 1681 Wirasaba's broeder Najatroena te Tirtanagara blijkt te wonen. Ik houd het voor 't hedendaagsche Adiarsa.

(2) Versta: *Djengkol*; vergelijk wellicht B. 7, 19. 't Zou ook Pasirdjengkol kunnen zijn, tusschen Tandjoengpoera en Krawang. Als een dorp in Tjiasem wordt Tijdjengkol vermeld D. 1679 p. 92; 110; 142.

(3) *Tamare* is wellicht Lamarin, wat O. van Krawang; dan is daarvóór en uitgevallen. Astradjiwa heet D. 1679 p. 558 een ondergeschikte van Panatajoeda; R. 26. Jan. 1682 vinden wij iemand van dezen naam als Hoofd van „de negorije *Jenkoe*", versta: *Jengkol*, Djengkol.

(4) Over Anggasoeta vergel. I, 149.

(5) Soekasari en Karangtengah liggen volgens D. 8 April 1681 in Tjiasem. Over het laatste zie hierbeneden 36.

(6) Martanaja heet D. 1679 p. 86 Hoofd te Karangtengah. Dus en wellicht vóór *Kadamang-an* te plaatsen.

(7) Tjihoengoer aan de Tjibehet; over Naja-bangsa zie B. 9, 20.

(8) Wellicht het Bantardjati in Tjiasem (D. 7 Sept. 1684, 7 Maart 1687) doch ook elders, of wel 't Krawangsche Babakandjati, D. 29 Sept. 1682.

(9) Kartisoeta heet D. 1678 p. 60 schoonzoon van Wirabaja.

(10) Tjihoeni in Tjiasem; Najadoeta heet Hoofd van Tjiiprage D. 1678 p. 429, en wel ondergeschied aan Panatajoeda D. 1679 p. 558; een Kiai Mas Najadoeta is Hoofd te Bantardjati D. 1678 p. 736.

(11) Over Patimoean zie B. 9, 22. D. 29 Sept. 1682 is *Badamoeta* eene onder Panatajoeda behorende plaats, denkelijk in de Tegalwaroelanden evenals de volgende, waarover zie B. 9, 22.

moet werden. Dat Haer Ed. in aenstaende (1) eerst nader schrijven ontfangen hebbende, bequaem sullen wesen te oordeelen, hoe lange den Lieutenant met zijn onderhebbende volcq aldaer noch tot adsistentie van den Pangiran sal (28) dienen te verblijven. Dat het middelerwijlen seer wel zij gedaen, hem den oorloch tegen die van Cheribon aff te raden, en het Haer Ed. gansch niet gevallich zij geweest dat het volcq uijt het dorp, achter Selintcijn in de Jaccatrasede jurisdicte gelegen, door hem nae Sammadangh opgevoert zij[n], van hetwelcke Haer Ed. in toecomende de redenen sullen verwachten te verstaen, die hem daerom oocq affgevraecht sullen moeten werden, met ernstige aensegginge dat hij voortaan geen dorpelingen ontrent de revier van Craoan woonende zal mogen laten opvoeren sonder daervan alvorens Haer Ed. kennisse te hebben gedaen, benevens de redenen waerom dat nodich mochte zijn, dewijle tot nogh toe niet zij vernomen dat die luijden ontrent hem ofte de zijne eenige hostiliteit hebben gepleecht. Dat het oocq seer sober is dat door hem maer 2 coebcesten nae Tanjongpoura gesonden zijn en dat hem dierhalven zal moeten aengesecht werden, dat hij onse besettelingen (2) aldaer van behoerl. leeftocht sal dienen te laten versorgen, niet voor niet maer voor haer gelt, met verdere bijvoeginge, soo hij daerin comt te gebreecken, (29) dat het Haer Ed. geensints aengenaem zal wesen. Dat hem oocq serieus moet werden aengeraden, met alle zijne naegebeuren (3) in goede rust te leven, om dusdoende den Bantamsen Sulthan niet meer te iriteren, door dewelcke hij al lange overwonnen soude zijn geweest, indien wij hem daertegen niet crachtdadich hadde beschermt, en dat welged(achte) Haer Ed. nu verders, om gem(elte) Bantammer van zijn voornemen en desseijn op Sammadangh aff te leijden, den Coopman Jacob van Dijk nae Bantam afgesonden hebben (4), gel(jick) oocq bevoorens nae Cheribon was gedaen om den Panombahan aldaer aen te bieden deselve met sijn overheer den Sousouhounan te helpen versoenen en soo voorts, welcke Cheribonder dan oocq belofte heeft gedaen, Sammadangh ongemoeijt en gerust te sullen laten, soo lange als Cheribon door hem niet eerst aengetast ende bevochten wiert. Alle hetwelcke wel expressel. hem dijdeld. ende op het ernstichste sal aengesecht ende voorgehouden werden, onder belofte, soo hij precijns Haer Ed. geboden naecomt en gehoorsaemt, dat men dan oocq niet in gebreke sall blijven hem tegen alle zijne vijanden te adsisteren ende te beschermen".

(30) De brief aan den Pangeran luidt in translaat (*sic*) aldus:

„Rijkloff van Goens, Gouverneur Generaal, ende de Raden van India senden desen brief met hare groete aan den Pangiran Depattij Sammadang

(27) (1) Zoo ook D. 1644/5 p. 226 en 1678 p. 226. Evenzoo: „in toekomende" hierbeneden en D. 1678 p. 188; 257; „voor toecomende" D. 1679 p. 184.

(28) (2) Zie B. 23, 133.

(29) (3) Over deze spelling zie hierachter 33 „beut" en B. 23, 58.

(4) Na zijne terugkomst van Cheribon was R. 12 Aug. besloten, Van Dijk naar Bantam te zenden om geruststellende verklaringen te geven betreffende 's Comps. houding tegenover Cheribon; den 29 Aug. werd hieromtrent een nader besluit genomen, zie D. 1678 p. 460.

met toewensching van alle welvaren ende victorie over alle zijne en onse vijanden.

Ons is door den Capiteijn Jochum Michiels bekend gemaect, dat den Pangiran hem en ons volcq wel heeft ontfangen en liberalijck getracteert, dat ons lieff is geweest te verstaen ende wel bijzonderl. dat den Pangiran nu van alle zijne vijanden was ontslagen, daer den grooten God, schepper en onderhouder van hemel en aerde, voor geloofd ende gepresen moet zijn. Nu sal het dan oocq ten hoochsten nodich zijn, dat zich den Pangiran niet meer vijanden verweect maer sich onder onse stercke protexie, die God soo wel gezegent heeft, stil hout tottertijt dat den uijtslach van 's Comp. wapenen om de Oost, in 't herstellen van den Sousouhounangh Aman Courat Sinepatty Ingalaga in zijn vaders rijcq, ons verder sall aenwijzen wat nodich gedaen of gelaten dient te werden. En om den Pangiran noch verder van onse goede wille ende affectie te versekeren, hebben wij nae Bantam gecommiteert den Capiteyn (1) Jacob van Dijk, om den ouden ende jongen Sulthan tot vredige gedachten te brengen en van Sammadangh weder te beoorlogen (31) aff te houden. Zulcx (2) is dan oocq onse last ende expresse begeerte, dat den Pangiran geen volcq meer van de rivier van Craoan sal laten opvoeren ende 't land beoosten ofte bewesten die rivier van inwoonders ontblooten, ende soo eenige derselver des Pangirans vijanden zijn, laet ons sulcx weten ende de redenen waerom de landen ontbloomt ende de menschen vervoert werden, en soo wij dan die redenen voor billicq en recht connen aensien, soo sullen wij sonder uijtsel niet naelaten ons behagen ende begeerte daerover tot den Pangiran te senden. Den Pangiran moet weten dat wij alle zaacken verhandelen met recht ende gerechticheijt als voor de oogen van den eenigen Godt, en daerom moeten wij niet doen wat proffijtel. maer wat eerlijck, goet ende nodich is (3). Wij hebben den Pangeran geholpen doe hij in noot was ende anders van de Bantammers als (4) t' ondergebracht zijn geweest; nu moet oocq den Pangiran voort onse ordre en raet volgen en dan sal alles welgaen.

God bewaere den Pangiran en zegene hem met alle voorspoet.

In 't Casteel Batavia den 31 Aug^{ty}. 1678.

(was get.)

RIJCKLOFF VAN GOENS".

(32) *Dagregister 3 September 1678. (Gaat een briefje aan Luitenant Jochum Michielsz van dezen inhoud:)* „Dat Haer Ed. uijt het briefken van den Lieutenant Jochum Michielsz uijt Sammadangh de dato 11 Augusto hebben vernomen desselffs aencomste en onthael aldaer mitsgaders uijt het nader briefken

(30) (1) Deze titel wordt veelal aan burgerlijke ambtenaren van zekeren rang gegeven in hunne aanrakingen met Inl. Hoofden, als verstaanbaarder dan de officieele titulatuur van Koopman enz. Vergelijk hierboven I, 19 onderaan. D. 1678 p. 276 vindt men in een inl. brief: „den cleijnen Capiteijn off 2^e persoon van Amada-

bath"; hier is „cleijn" hetzelfde als: adjunct.

(2) D. i.: derhalve; zie B. 5, 32.

(3) Als de vos de passie preekt. . . Trouwens dat „nodich" en de „hulpe Godes" grenzen aan elkaar, zie B. 14, 23.

(4) Lees: *al sou*.

(31)

dato 28 Augustij uijt het dorp Coantengh, dat de ordre om noch cenigen tijt tot Sammadangh te vertoeven te laet gecomen was, 't welcq dan soo uijtgevallen en Haer Ed. hoope verijdelte wesende dat zich de zaacken aldaer wat beter souden hebben willen schicken, (*gelijck*) bij het briefken, hiervooren op ult^o Augusto uijtgedruet, nader zij verclaert ('t geen nu almede te laet zal comen), soo ordonneren Haer Ed. mits desen dat meergeciteerde Lieuten^t. sich sonder uijtstel van Coantengh vorder nae de veltschans tot Tanjongpoura sall transporteren om dan wijders van daer, laetende de ziecken die niet mede connen gaen op Tanjongpoura, door den cortsten wech over lande voort nae Batavia te comen".

Denzelfden dag meldt Caeff uit Bantam dat Rangga Gempol „de negorije Succapoura. in 't geheel verdestrueert zoude hebben"; den volgenden dag komt tijding van Indramajoe dat hij den Regent aldaar en anderen „met haere familiën" heeft opgeroepen.

(33) *Dagregister 12 September 1678 (Een briefje van Jochem Michielsz uit Kawoenganten, gedateerd 8 September, van den volgenden inhoud:)*

„Zedert het jongste schrijven de dato 28 Augusto (1) was aldaer weijnich veranderinge voorgevallen, als cenel(*yck*) datter wederom twee Nederlandse zoldaten waeren comen te overlijden. Middelerwijl en het bosch van Coantengh (2) naukeurich besichticht wesende, had men hetselve voorzien gevonden met seer schone en bequame kiateboomen. In 't begin van Septemb. was bij d'onse onder belofte en toesegginge van pardon overgecomen seker Baleijer genaemt Kalianghe, voor dese van Batavia verlopen en nu eenige jaren achter den anderen daer in 't lant gewoont hebbende. Den Regent (3) van Coantengh, van Tanjongpoura geretourneert wesende, had omstandich weten te verhaelen, dat van Bantam tien oorlochvaertuijgen versien met 1000 mannen op Intchepragij (4) verscheenen waren, expres door den Bantamsen Sulthan affgesonden om nae Samadangh op te trecken en van den Pangeran aldaer weder te cijsschen een somme van 600 Rds. contant en 20 musquetten, die hij van Radeen Sinnepatty (5), voor Sammadangh gesneuvelt, [ende] tot beut gemacct hadde, met ordre, soo hij tot de (34) wedergifte onwillich bleeff, hem daartoe geweldel. te dwingen. Ende was beziiden dien noch al dwalende door het bosch en onbekende wegen op Intchiassem gecomen en van daer door den Regent nae Coantengh gesonden

(33) (1) Er staat: 28 September.

(2) Op de kaart van 1692 wordt een bosch aangeduid een eind boven Kawoenganten, aan de Tjiasem; een ander veel lager aan eene linker zijrivier.

(3) De titel wordt in oude stukken zonder onderscheid ook aan dorps- en districtshoofden gegeven, zie § 1957.

(4) Tjiprage. Zie B. 9, 18.

(5) Zie B. 8, 8.

seker swarte jongen off lijfeijgen, op Batavia thuijs hoorende, dewelcke verhaelde dat hij met een Nederlandtse chialoup, bemant met noch 6 personen, in de riviere van Pamanoecan verschenen wesende, gesamentl. aldaer door twee prauwen, bemant met Bantamse Javanen, Balijsers en Maccassaren, seer onverwacht overvallen waeren, zijnde alle het daerop wesende volcq jammerl. vermoort ende hij alleen door geswintheijt in 't overboort springen en 't aen landt swemmen ontcomen en behouden gebleven, om wegens het wedervaeren van zijn medemaets de bootschap te connen brengen. En had wijders geciteerden Regent van Intchiassem den Lieutenant Jochum Michiels laten weten dat in de rivier van Pamanoekan meergenoemt van Bantam een getal van 15 vaertuijgen, alle rijckelijck met crijchsvolecq voorsien, aengecomen waeren. Ondertusschen had men aldaer ontfangen Haer Ed. missive, gedachtekent 3 deser maendt, beneffens oocq een briefje aan den Pangiran tot Samadangh, 't welcq men aen denselven voortgesonden hadde met verdere mondelinge bekentmakinge door de brengers, dat Haer Ed. ordre wel uijt-druckel. lach dat hij diende te trachten met zijne naebuijren in ruste ende eenicheijt te continueren, die van Cheribon niet te beledigen en den Bantammer in geenen deele redenen van aenstoot te geven (1), om alsoo in een sachte tranquiliteit tot sijn eijgen beste onder 's Comp. uijstreckende vleugelen te mogen leven".

Op denzelfden 12 Sept. kwam bericht dat de Bantammers de plaatsen Tjiprage, Tjiasem en Pamanoekan hadden afgeloopen.

- (35) *Dagregister 16 September 1678.* „Noch op desen dach in den avontstont comt alhier over Tanjongpoura te lande van Samadangh te retourneren den Lieutenant Jochum Michiels met zijn onderhebbende volckje, bestaende uijt 38 Nederlandtse ende 10 inlandse militairen (2), hebbende 7 ziecken ende impotente in de veltschanse op Craoan gelaten, die mede met een vaertuijch te water herwaerts gebracht stonden te werden.

En is door geciteerde Lieutenant aen Haer Ed. overgelevert een dachregister, in sich bevattende een omstandich verhael van alle het gepasseerde op den tocht van Pamanoecan te lande nae Samadangh ende weder van daer over Craoan nae Batavia, zedert 27 Julij tot 15 deser maend Septemb. Doch

(34) (1) Alsof die boodschappers hem zoo iets zouden durven overbrengen!

(35) (2) Heeft Michielsz zich wat het getal zijner manschappen aangaat gehouden aan den hem verstreken last, dan is het opvallend hoezeer het gering aantal achterblijvers verschilt bij dat op den tocht van Hartsinek en Muller (B.

9, 25), een bewijs temeer dat de wegen in 't eigenlijke binnenland niet zoo miserabel waren als in de Ommelanden. De Regeer. was zoo overtuigd dat er veel zieken zouden wezen, dat zij 14 Sept. twee vaartuigen naar Tandjoengpoera had gezonden om die af te halen.

dewijle wij hiervooren onder ult^o. Augustij en 2 deser uijt de ontfangen briefkens albereijts het voorgevallene tot aen de negorije Coantengh hebben verhaelt, soo resteert nu eenel. noch maer aen te haelen, dat men den

- (36) 10 deser loopende maent meergemelt weder van daer opgebroocken zijnde, nae 2 cloecke uijren gaens in de negorije Sokasara aenquam, van waer men noch ten selven dage voorttrocq tot in de negorije Karentenga (1), alwaer men bleeff vernachten, gaende

des morgens weder voort over de revieren Gempol, Crelienij en Chilimij tot in de negorije Chipondo (2), zijnde onderweechs de Javanen, die met de paerden van Sammadangh mede waeren gegaen, stilckens achtergebleven sonder dat men wist om wat redenen. Te deser plaetse dan vernacht, mitsgaders van den Regent (3) Anga Marta goet onthael genoten hebbende, marcheerde men des anderen daechs ('s) morgens, zijnde den

12 d^o weder voort op het dorp Wringin (4) ende van daer op de negorije Tritsenegara (5), beijde gelegen aen de Craoanse rivier, ende van waer men dan de ziecken met canoas affsond nae Tanjongpoura, ter welcker plaets den Licutenand

des anderen daechs mede gesamentlijk behouden aenquam, nemende, maer een dach uijtergerust hebbende, de wech voorts over Bacassij, sonder ijets noterens waerdich te hebben ontmoet, verder te landwaert naer herwaerts".

(36) (1) Op de kaart van 1692 ligt dit plaatsje N. W. van Tjiasem in 't midden tussehen de Tjiasem en de Tjilamaja. Dit kan echter moeielijk met het hierna volgende in overeenstemming worden gebracht. Eerder onderstel ik dat, als Tarikolot het toenmalige Tjiasem is, de weg vanhier ongeveer recht westwaarts liep. D. 18 Febr. 1716 blijkt dat men van Tjiasem over *Parentenga* (blijkbaar eene schrijffout voor bovengenoemd plaatsje) en Cadawang (Kadawoan aan den tegenwoordigen grooten weg) naar Krawang en Tandjoengpoera kon gaan. Ik zoek Karangtengah ongeveer waar de kaart Karadenan plaatsl.

(2) Op de kaart van 1692 ligt *Tschiepende* aan den linkeroever der Tjilamaja, vrijwat noordelijker dan het aan de Tjiasem gelegen Kawoenganten; op die van 1696 echter ligt

de negorij *Zipondo* aan den weg die recht westwaarts naar Waringin loopt, en wel tussehen de Tjipanggoela en Tjibampe, derhalve wat O. Z. O. van 't daareven vermelde Dawoan. De *Gempol* is blijkbaar de Tjidjengkol, de *Crelienij* misschien de (Tji) Beling (deze naam kon met de zoo veelvuldige verwisseling van *b* en *c* allicht *Celinij* worden) en de *Chillemij* de Tjilamaja.

(3) Hier wordt dus deze titel gegeven aan een overigens onbekend persoon, een simpel dorpshef. Volgens de kaart van 1692 behoorde het dorp onder Panatajoeda.

(4) Het bekende Waringintoedjoeh, het kruispunt van evenbeschreven weg met dien zuidoostwaarts door Krawang.

(5) Lees: *Tirtanagara*.

BIJLAGE XI

STAAT VAN ZAKEN IN HET PREANGER-BINNENLAND IN HET VOORJAAR VAN

1679.

- (1) Zagen wij in Jochem Michielsz' reisverhaal den Regent van Soemedang op het toppunt zijner grootheid, wij bespeurden tevens (B. 10, 34) dat van Bantamsche zijde een storm tegen hem begon op te steken, voor welken de Regeer. hem bij schrijven van 14 September 1678 waarschuwde, onder toezegging van hulp „met een parthije goede oorlochsvolckeren”. Den 18 Sept. kwam te Bat. tijding van de verwoesting van Pamanoe kan door eene bende Makassaren en Baliërs, tegen wier aanvoerder Tjili Widara de Soemedangers niet ongelukkig vochten; de Krawangsche Hoofden echter weigerden Rangga Gempol bij te springen, van wiens aanmatigingen zij meer dan genoeg hadden, en de Regeering, overtuigd dat hij ruimschoots den vijand het hoofd kon bieden, bepaalde zich tot de versterking der voor Indramajoe liggende scheepsmacht en tot eene aansporing aan de in Krawang genestelde Baliërs, met wie zij onderhandelingen had aangeknoopt, om den overlandweg aan Bantamsche benden te versperren. Zij hoopte dat de Soemedangers zich „als mannen ende niet als wijven” zouden gedragen, en werd dan ook bitter teleurgesteld door het 26 October binnenkomend bericht dat Tjili Widara na een scherp gevecht zich van de hoofdplaats Soemedang had meester gemaakt en een 600-tal gevangen vrouwen naar Pamanoe kan had gevoerd. Reeds twee dagen daarna vertrok eene expeditie onder Hartsinck en Jonker naar 't Krawangsche om zich met de Baliërs, zoo mogelijk, te vereenigen en dan, als de omstandigheden het toelieten, naar Soemedang door te marcheeren. Maar weldra vernam men dat Rangga Gempol door zijne onderhoorige Hoofden in den steek was gelaten, zoodat het wenschelijk scheen zich te bepalen tot eene actie van uit Indramajoe, die echter, als het kon, met de expeditie over land zou worden gecombineerd.
- (2) De kwade tijdingen evenwel, die juist destijds van Oost-Java binnenliepen, waar de expeditie tegen Troenodjojo in groot gevaar zweefde, zoodat eene versterking dringend noodig was, voorts een brief van Rangga Gempol

(den 22 Nov. 1678 ontvangen) waarin hij zijn val toeschreef aan de samenwerking van Bantamsche benden, de Krawangsche Baliërs en de Hoofden en bevolking van Bandoeng en de Cheribonsche districten in de Preanger (volgens andere tijdingen had ook Soekapoera meegedaan), de steeds dreigender houding van Bantam eindelijk, deden de Regeering ten slotte aarzelen om zich voorloopig met het Preanger-binnenland te bemoeien. Den 28 November besloot zij Hartsinck en de zijnen terug te roepen, doch de Krawangsche Baliërs tot een tocht naar Soemedang aan te moedigen; een paar dagen later gaf zij ook haar plan van actie uit Indramajoe op. In het laatst van December trokken nu de Balische benden uit Krawang onder aanvoering van sergeant Nicolaas Christiaans en versterkt met een veertigtal inlandsche krijgslieden van de Compagnie naar Pagaden op, om aan de Bantamsche benden den gemaakten buit te ontrukken en hen uit Soemedang te verdrijven. Pagaden werd genomen en een aantal gevangenen bevrijd, maar ongelukkig kreeg de sergeant ruzie met de Baliërs, zoodat dezen hem in den steek lieten en naar Krawang teruggingen, en toen den 12 Januari 1679 bericht kwam dat de Krawangsche Regent Aria Wirasaba een verraderlijken aanval op het fort te Tandjoengpoera had willen doen, vond de Regeering het geraten Nic. Christiaans te doen terugtrekken op Pamanoe-kan, waar hij in het midden van Februari aankwam.

- (3) Bijna even verdacht als de houding van Wirasaba was ook die van den anderen Krawangschen Regent Wirasoeta, die met Christiaans naar Pagaden was getrokken, hem met den Balischen hoofdman Tjakrajoeda in den steek had gelaten en einde Februari samen met dezen laatste Pamanoe-kan verwoestte. Den 1 April 1679 kreeg de Regeering door Inlanders bericht „dat den Balijer Sacra Jouda, besloten hebbende om met behulp van den Regent Wiera Soeta den roover Chiliwidara weder uijt Sammandangh te verdrijven, deselve vooraff vertrocken en albereijts op Sammandangh geweest was en gemelte Wiera Soeta op Sacraharangh niet wijdt vandaer weder quam ontmoeten, aen deselve verhalende zijn gansch wedervaaren, met bijvoeginge dat het beter waere weder terugh na huijs te keeren, omdat voor jegenwoordigh aldaer niet te verrichten soude zijn, aengesien Chiliwidara nogh seer sterck van volck en die negorije nogh te veel met Bantamsgesinde inwoonders beset was, 't geen Chiliwidara ook soo vermetel en stout maecte dat hij, in plaetse van eenige becommeringe ofte vreesse te thoonen, hem Sacra Jouda hadde gelast, de Regent Wiera Soeta ende de verdere Chebetze hoofden aen te seggen, dat ze ijder voor de aenstane nieuwe mane souden hebben op te brengen ende na Sammandangh te senden 100 realen contant, een schoone vrouw en 100 bossen padij, onder bedreijginge, indien ze in gebreke quamen te blijven, hij sonder uijtstel haare negorijen soude komen berooven en in koolen helpen, met welck bescheijt dan bovengeciteerde Wiera Soeta, verselt met Sacra Jouda, met al zijn volck weder terughgekeert was”.

- (4) De benden van Tjili Widara bleven dus voorloopig in het Soemedangsche genesteld; hunne plunderingen waren voor de naburen zoo lastig,

dat Demang Soeradikara (1), Hoofd te Gadoebarangh, aan de Regeering verzocht naar de omstreken van Tandjoengpoera te mogen verhuizen. In verband hiermee verscheen deze Soeradikara met den Krawangschen Regent Wira-soeta in April 1679 bij Couper te Indramajoe, die deze gelegenheid benutte om hen uit te hooren omtrent den werkelijken stand van zaken in het binnenland, waarmee de Regeering nog steeds zóó slecht bekend was, dat zij den 30 Dec. 1678 aan Couper had geschreven dat Wira Angonangon (de Mataramsche Regent van Bandoeng en natuurlijke vijand van Rangga Gempol) denkelijk zijn best wel zou willen doen om dezen in Soemedang te herstellen.

De uitkomst van Couper's onderhoud met die beide Hoofden en met een broeder van Rangga Gempol geven de twee navolgende documenten, waarvan ik het bestaan ontdekte uit de Bijlagen der Afgaande Patriasche Missive van Dec. 1679. Voor de letterlijke nauwkeurigheid van mijn tekst kan ik echter niet instaan, daar de copie, welke ik van het Rijksarchief mocht ontvangen, niet overal recht leesbaar was en eene collationneering ontbrak. Beide stukken doen ons een blik slaan in de verwarring na Rangga Gempol's val en in de door zijne overwinnaars gepleegde buitensporigheden.

- (4) (1) Deze Demang Soeradikara is eene raad-selachtige figuur. Eerstens is eene plaats Gadoebarangh nergens te vinden. Tweedens duikt hij eerst D. 28 Maart 1679 in bovenstaand berichtje op. D. 1679 p. 130 schrijft de Regeer. aan Couper te Indramajoe dat hij Demang Soeradikara moet aansporen om de Bantammers uit de stranddistricten te helpen weren; ib. p. 143 bericht Couper dat Jochem Michielsz (die naar Batavia was geweest) te Indramajoe is gekomen met de tijding „dat de Balijsers (sic) Sacra Jouda en Demongh Souria Dicara op Intehiassem stonden aff te komen”, vermoedelijk om zich aan de Comp. te onderwerpen, waarop Couper daarheen was gegaan; ib. p. 175 (8 Mei) bericht Couper uit Indramajoe dat aldaar van Tjiasem zijn aangekomen „beijde de Javaanze edelluijden, Damangh Soura Dicara en Radeen Wiera Souta, door den Sousouhoenangh affgesonden en tot duslange toe in de landen gesworven hebbende, versoekende dat den E. Couper met haer na de bovenlanden tegen Chiliwidara wilde optreeken en een vestinge op Pagadin maeken”; Couper had dit afgeslagen en hen aangespoord, zelf tegen den vijand op te treden, wat zij echter verklaard hadden niet te durven doen, waarna zij weer waren vertrokken; p. 214

komt bericht van Tandjoengpoera dat aldaar is verschenen een Javaan, „affgesonden door Damangh Soera Dikara uijt Gadoebarrangh”, met verzoek dat Wirasaba weer in genade mocht worden aangenomen; het gerucht liep dat deze beiden zich hadden verbonden om de Bantammers af te weren; p. 219 bericht Couper dat „de gesant van den Sousouhoenan Soura Dicara” heeft beweerd dat Couper hem Regent heeft gemaakt van Tjiprage en de landen van Wirasaba, hetgeen in strijd was met de waarheid; p. 319 komt eene tijding dat Demang Soeradikara in de Krawangsche bovenlanden eenig voordeel heeft behaald in een gevecht met Tjili Widara; men besluit daarop (p. 341) hem eenige inlandsche soldaten tot hulp te zenden. Het volgend jaar, D. 4 Nov. 1680, richt hij zijn eersten brief aan de Regeering; hij noemt zich daarin Radèn Demang Soeradikara en verzoekt om te worden geplaatst hetzij te Tjiasem of te Pamanoeakan, en dat wel op last van den Soesoehoenan. Het is mij niet mogelijk, tussehen deze zonderling uiteenlopende berichten verband te brengen. Een paar jaar later, R. 28 Maart 1684, komt hij voor als Hoofd te Wanajasa, en sedert hebben de Hoofden of Regenten aldaar steeds zijn naam gedragen.

- (5) „Rapport, gedaan door Damang Souradicara en Radeen Wiera Souda (1) wegens den stand der bovenlanden van Galou (2), Wirasaba en Soumiddangh aan den Oppercoopman Jacobus Couper in de Bantamse Brill (3) op Indramajou desen 28 April A°. 1679.

Het was nu twee maanden voorleden dat zijluiden met Tsiacrajouda (4) en verdere regenten (5) uijt de bovenlanden beslooten hadden Soumiddangh te gaan b'oorloogen (6), zijnde de hoofden genaamt en sterck als volgt:

- (5) (1) De zoon van den vermoorden Krawangschen Regent Singaprabangsa, later Panatajoeda genoemd.

(2) Hieronder is te verstaan de Mataramsche uit Galoeh gekomen kolonie in Krawang, waarvan Singaprabangsa het hoofd was geweest; vergel. § 274. Evenzoo zegt Jochem Michielsz in zijne instructie voor Kuffeler D. 19 Aug. 1681 dat de negorijen bewesten Tjiasem „meest stinden onder die van *Galoe* en *Pangwa*”, welk laatste zonderlinge woord (eene plaats van dien naam is op de uitvoerige kaarten van 1692 en 1696 in Krawang niet te vinden) terugkeert D. 7 Oct. 1678, alwaar Rangga Gempol's broeders om wapenen vragen „om onder onse groote *Galos* en *Pangwa* genaemt te verdeelen”; hier beduidt 't laatste blijkbaar *poeng-gawa* (zie den titel „*Pongawa* Goenong” D. 23 Aug. 1690, en vergelijk de D. 1626 p. 240 te Bantam vermelde „*Pangawen*”), maar daardoor wordt *Galos* weer raadselachtig. D. 1679 p. 537 schrijft de Regeer. aangaande „alle het gewapent volk van *Galoe* en *Pangwa*”, blijkbaar in het Krawangsche gezeten.

Evenals *Galoe* beduidt: de in Krawang gevestigde Galoehsche kolonie, zoo *Wirasaba*: die uit Wirosoho; D. 1679 p. 219 beweert namelijk Soeradikara Regent te zijn gemaakt „van Intchepragij en *Wiera Zaba*”.

(3) Wat dezen naam van het fortje aldaar betreft, men denke aan de uitdrukking: iemand, een vijand, een *bril* op den neus zetten (De Jonge III, 249; 389) of, zooals Valentijn (I, 2, 34) zegt: „een *bril* op de neus zetten die hem vrij wat klemmen zoude”. Bedoeld wordt dus niet een kijkglas, maar de klem of pranger dien men op den neus van onhandelbare paarden zet. Zoo heet (bij Mr. L. C. D. van Dijk, Zes jaren uit het leven van Wemmer van Berchem, Amsterdam 1858 p. 30) in 1614 het Nederl. fort op Cormandel „een bril op den neus” der Portugeezen. Men vergelijke den naam van het D. 1665 p. 360 vermelde fort *Morenbril* op de kust van Malabar, dat diende „tot een goet exempel om de lorrendraijers van daer te

houden”. Echter wordt de beteekenis dikwijls misverstaan. Zoo noemt Wouter Schouten (p. 98) het veroverde Pangkoka bij Makassar „dese *bril* of kijk in de pol”, niettegenstaande hij (ibid.) het versterken van datzelfde Pangkoka aanduidt als „de Portugesen en Makassar een *bril* op de neus setten”. Vergelijk verder in een stuk van 1677 (Bijdr. 1867 p. 165) de uitdrukking „met strenger teugel en scherper *kippersoen* op den neus”. Waar dit *kippersoen* vandaan komt, weet ik niet; in 't Fransch heet de neusknipper *morailles*, in 't Eng. *barnacles*.

(4) Het Hoofd der te Tjisero en Oedoeg-oedoege genestelde Baliërs, volgens D. 7 Dec. 1678 schoonzoon van den Regent van Bandoeng Wira Angonangon. Zie § 400. Hij had de Bantammers geholpen bij de verovering van Soemedang, D. 22 Nov. en 21 Dec. 1678; vandaar dat hetgeen hier beweerd wordt omtrent zijne trouw aan den Soesoehoenan al heel weinig geloof verdient. Hij weifelde tusschen de partijen en zijne rol is ver van klaar; in 't najaar van 1679 bevocht hij Tjili Widara.

(5) Daar Tjakrajoeda moeielijk voor een „Regent” kan doorgaan, zal men „*verdere*” moeten nemen in den zin als B. 40, 13 omtrent *andere* wordt aangewezen; evenzoo B. 16, 13.

(6) De vader van Wirasoeta, onzen zegsman, was vermoord met medewerking van Rangga Gempol (die weer door Tjili Widara en Tjakrajoeda was verjaagd) en van Wirasaba; men mag dus diens optrekken tegen Tjili Widara vier maanden na Rangga Gempol's val (zie beneden 11) en dat nog wel aan de zijde van Wirasaba's Patih en van Wira Angonangon, den vijand van Rangga Gempol, wel een waar monsterverbond noemen, waarvan de strekking mij ontgaat. Wij krijgen aldus een beeld van de grenzenlooze verwarring die door 't optreden en van Rangga Gempol en van de Baliërs en van de Bantammers was veroorzaakt en bevorderd werd door het streven van de verschillende Regenten om onafhankelijk te worden.

- (6) Tsiacrajouda had aen Baleijers en Bantammers mannen. . . 60
 Wirangonangon, nu door de Bantamer Aria (1) Satsiadi-
 radja (*genaemt*). 25
 Souradicara en Wiera Soutta uijt de negrij Majangh (2) . (25)
 Sourantacka (3), tweede van Wiera Saba 7
 t' Samen uijtmakende een getal van gewapende mannen . 117,
 behalven nogh 600 gemene Javaanen onder den gouverneur tot Chiperagie (4),
 genaemt Wieraprabangsa (5).
- (7) Dewelke tot Sagara Erangh gekomen sijnde, marcheerde voorschreven
 117 man naar de negrij Tshipamuttengh (6), hebbende Wieraprabangsa (7)
 aangenomen des anderen daaghs haar te volgen; daarop niet gevolgt is (8),
 want naar drie dagen toevens tot Tshipamutteengh kreegen berigt dat gemelte
 600 man, die se tot Sagara Erangh met ordre om hun te volgen hadden
 gelaten, gelijckelijck naar hujs en terugh gekeert waren, waarop sij resol-
 veerden naa Wanabajja (9) voort te marcheren, met voornemen om uijt de
 gouvernementen van Gouloungong en Tiembangantin adsistentie van volck
 (8) te versoecken (10). Maar haar comste op Wanabajja aan Tsihiwidara (11) op

(6) (1) Dit moet toch eene rangverhooging zijn; derhalve bezat Wira Angonangon het predicaat Aria te voren niet, dat trouwens volgens Van den Berg (Inl. rangen p. 15) in Bantam een „ambtelijk predicaat” was, hooger dan Ngabehi. Volgens Couper's bericht D. 21 Dec. 1678 had hij den titel „Aria Sammadang” erlangd, en was hij de Patih geworden van Tjili Widara, die den titel Angabehi Sitsia dy Prana had gekregen en als Hoofd van Soemedang erkend was.

(2) Een Majang ligt in Batoesirap, wat bezuiden Tjissalak; of dit bedoeld wordt en hoe het 't betrekkelijk hooge aantal mannen kon leveren dat ik daarachter heb ingevuld om de optelling te doen uitkomen (in 't origineel staat: „*Majangh Sourantacka*” enz.) weet ik niet. Misschien is 't beter te lezen: „*Sourantacka*, tweede van W. S., uijt de negrij Majangh 7”.

(3) D. 23 Juni 1679 heet Soerantaka onder Wirasoeta te staan.

(4) Tjiprage, destijds eene vrij belangrijke plaats § 276. Zie hierbeneden 11 en B. 12, 5.

(5) Er staat: *Wieraprabangha*. Bedoeld zal worden de elders Wirabaja of Wirabangsa genoemde broeder van Singaprabangsa, zie B. 6, 17. De babad's noemen Singa P. soms: Wieraprabangsa; zoo die in T. B. G. VI, 252.

(7) (6) Wellicht dezelfde plaats die D. 21 Febr.

1682 genoemd wordt *Pamatsoetan* en heet te liggen aan den weg van Tandjoengpoera naar Bagalèn, tussehen Sagaraherang en „de dorpen van Samadang”; vermoedelijk Tjipameteng, even benoorden Tjissalak.

(7) Er staat weer: *Wieraprabangha*.

(8) Bedoeld wordt: op welke belofte niets is gevolgd. Evenzoo D. 1663 p. 55: (eene belofte) „daer niet op *gevolcht* is”; ib. 700: „groote beloften sonder *gevolgt*”; 1666 p. 68 (beloften) „daer en quam geen *gevolch* op”.

(9) Hetzelfde als Manabaja (thans Madjalaja), een district van Parakamoentjang waarvan Ngabehi Tjoetjoek, de Patih van dat regentschap, 't Hoofd was. De vorm *Wanabajja* komt ook voor D. 21 Febr. en 9 Juni 1684; 8 Jan. 1701.

(10) Dus met Krawang en Bandoeng was nu (8) ook al, naar 't heet, Parakamoentjang verbonden tegen Tjili Widara, terwijl aan weerszijden Bantammers stonden.

(11) Beneden eenvoudig *Widara* genoemd. Dit laatste is een boomnaam (evenals in de titels: *Rangga Gempol*, *Pangeran Gabang*) en *Tjili* is denkelijk de titel; althans Valentijn IV, 1, 55 geeft den Jav. titel *Kijay Tsjili*; Rumphius Herb. Amb. IV, 13 spreekt op Boeton van een „*Kiaij Tsjili* of Prins”; D. 10 Aug. 1685 is een „*Capitain Twilij Bouton*” het Hoofd der Bataviasche Boetonners.

Soumiddangh bekentgemaakt sijnde, had deselve aanstonts driehondert mannen derwaarts gesonden, die haar sonder de minste tijdinge daar(*van*) vernomen te hebben ten eersten op het lijf waren en, vermits Tsiacrajouda met zijn schoonvader Wierangonangon (1) aan d' oostzijde van de rivier lagen, wierden (*zij*) ten eersten beseth, 't welck hij Souradicara en Wierasoutta met Zourantacka ontwaar wordende, hebben haar op de vlugt begeven tot in de negerije Bourangbrangh (2) toe, sonder te weten hoe het met Tsiacrajouda al vergaan was. Thien dagen daaraan quam Tsiacrajouda bij haar, dewelke verhaalde dat hij met zijn schoonvader door de Bantamer(s) bij Tsiliwidara was gebracht, dewelke sonder tegens de schoonvader te spreekken hem vroegde wat zijn verrigtinge was en off hij daar quam met voornemen om sich van dat district meester te maken (*en*) off (3) den Bantamer dan ofte den Coninck van d' Oost wilde onderdanich zijn. Die daarop soude g'antwoort hebben: (9) „D' Coninck van d' Oost!“. Antwoordende Tsiliwidara: „Wat Coninck van d' Oost?“ „Sousounam Amangkourath, wettige soon van den ouden Sousouhounangh onder wien mijn voorouders (4) altijd gestaan hebben“. „Waarover hebt gij dan te gebieden?“; zeijde Widara. „Ick gebiede over niemand, ben alleen een beschermer van de tweeduijsent mannen om de West (5), dat ick bij den Sousouhounangh aenbevolen ben en verantwoorden moet“. Des Tsiliwidara hem toevougde: „Ick begeer niet dat ghij daarover gebiedt, ten ware gij den (10) Bantamsen Sultan getrouwicheijt belooft en anders niet“ (6). En soud(*e*) Tsiacrajouda g'antwoort hebben: „Indien den Sousounam Amonscurat dood was, dan soude ick selfs in persoon naar Bantam gaan en die 2000 man aan hem opofferen (7); andersints begeer ick niet derwaerts te gaen nogh onder hem

(1) Aangaande dezen Regent van Bandoeng blijkt het volgende. D. 2 Jan. 1678: hij wil Soemedang aantasten; D. 22 Febr. 1678: hij heeft de Bantamsche zijde gekozen; D. 9 Juli 1678: Rangga Gempol heeft hem verjaagd; D. 30 Nov. 1678: hij heeft geholpen bij de verovering van Soemedang. Terwijl hij hierboven en elders de schoonvader van Tjakrajoeda heet, wordt hij D. 30 Dec. 1679 diens zwager genoemd.

(2) Bedoeld zal wezen de streek aan den Boerangrang.

(3) In plaats van: *en off* staat er: *off om*.

(9) (4) De voorstelling, hier van Tjakrajoeda's verhouding tot Mataram gegeven, wordt, voor zoover mij bekend, door niets bevestigd. Wel zou het kunnen wezen dat hij de zoon van den Joedakarti uit De Silva's rapport B. 1, 15 was, die in de troebelen een nieuwen naam had aangenomen of gekregen, maar aan gissingen daaromtrent waag ik mij liever niet, ook omdat D.

21 Dec. 1678 door Couper wordt geschreven omtrent „den Baliër Gagack Pranala, anders Sacra Jouda, ende zijn schoonvader Wira Angongh Angongh“, evenals hij R. 10 Juni 1682 „den ouden bekenden rebel en Baliër Sacra Jouda“ heet.

(5) Het traditioneele aantal Mataramsche tjakjah's in Krawang; zie B. 1, 15.

(6) Hier krijgen wij dus de voorstelling als- (10) of het monsterverbond eene Mataramsche reactie was tegen de Bantammers, met wier hulp men een eind had gemaakt aan het bestuur van den woeligen en Mataram vijandigen Rangga Gempol. De Regent van Bandoeng, ofschoon bij 't verbond aangesloten, was echter door Bantam gewonnen. Zie beneden 13.

(7) D. i.: aanbieden. Zoo begint Rumphius de opdracht van zijn Herbarium aldus: „Ik kom alhier U Edelhedens *opofferen* de eerste-lingen van mijne natuurkundige studiën“; zoo

te staan"; over welke redenen Tsiliwidara hem in versekeringhe liet houden.

- Ten cijnde van vijf dagen dede hem affvragen off hij ten dienste van den Bantamsen Sultan tegens 't volck van Goulounggong wilde optreken. Antwoorde van „ja.” Daarop hem de 300 mannen dewelcke hem opgebracht hebben, medegaf, met last om Goulounggong onder de gehoorsaemheijt van den Bantamsen Sultan te brengen (1). Des sij een of twee dagen op reijse geweest hebbende, als wanneer Tsacrajouda veel swarigheijt maackte over de moeilijkheijt van de ongebaande wegen, waardoor sij door de Gouloungounjers, die sterck van volck waren, te lichter soudén kunnen beseth en de wegh afgesneden werden; des de Bantamse hoofden terugh keerde, hem
- (11) mede brengende bij Tsiliwidara. Die Tsiacrajouda oorlof gaf om naar huijs te gaan beneffens Wirangonangon, onder belofte dat Tsiacrajouda naar Bantam soude gaan en sigh onder den Sulthan submitteeren. Maar soo ras hij thuijs en op Combang Koeningh (2) verscheenen was, liet zijn volck hun gereet maken om in postuij van defentie te staen, gelijk sij oock de regenten bekent maakten wat hem wedervaren was, versouckende dat zij hem nu adsistentie geven wilden. Daartoe sij niet gencegen scheenen; waarop hij versocht een halff Rd^s. van ider (*man*) om geweer als andere noodsaackelijke behoeften te kopen, onder toesegginge dat hij haar tegens alle hunne vijanden soude beschermen (3), maar indien het quam te gebeuren dat hij een verre wegh tegens den vijand aentrecken moste, dat se hem uijt ijder 100 man (4) een, ofte uijt de 2000 twintigh soudén geven om zijn bagagie te dragen, sonder meer. Waarmede zij tevreden scheenen te sijn, hebbende die van Galou off Chiparagie hem reets 100 Rd^s. uijtgekeert.
- (12) Tsiliwidara (5) en verdere consorten tiraniseerden d'ingesetenen seer strength, ja soodanigh dat wanneer eenige derselve uijtgesonden werden om gras voor de paarden te halen en een wijnich te lang wegh bleven off sleght

(10) ib. VI, 201: voor zekeren arbeid zijn bepaalde personen bij uitstek geschikt; daarom moet men dien aan hen „*opofferen*”; D. 1634 p. 327: „te restitueeren ende weder *op te offeren*”; D. 1663, p. 137; 1665 p. 9; 1677 p. 241; 344: hunnen dienst „*opofferden*”, d. i. hunne diensten aanboden. Evenzoo B. 10, 2.

(1) Hier schijnt dus Galonggang het middelpunt van 't verzet der Matarammers tegen Bantam, evenals later (volgens een babad T. B. G. XVII, 332) tegen de Comp., toen Demang Galonggang den rebel Soerapati steunde. D. 28 Mei 1679 vernemen wij dat Rangga Gempol zich in Galonggang bevindt en vandaar aan Couper heeft geschreven „hoe de inwoonders van Ban-

dongh, Parrakan Moetsiangh, Suecapoura etc. hem tot haaren Regent aengenomen hadde, versouckende dat men hem eenige adsistentie gelieffde te doen om den rover Chiliwidara, die gereetstondt om met een buijt van 1000 ge-rooifte mannen en vrouwen na Bantam te vertrekken, die proije weder aff te setten”.

(2) Dat aan den Krawangschen wegh, bij het (11) tegenwoordige Poerwakarta. Het was al in 't begin der onlusten door Bantammers (of Baliërs) bezet D. 7 April 1678.

(3) Een echte condottiere.

(4) Omtrent deze honderdtallen vergelijkte men § 337.

(5) Er staat: *Tsilinodara*.

gras thuïjsbrengen, steecken se datelijck onder (*de*) voet; waardoor tsedert ses maanden herwaarts (1) dat zijluijden op Soumiddangh huïjsgehouden hebben, all driehondert en ses menschen om 't leven gebracht hebben. Die mojje vrouwen off eenige middelen hebben gehad, most om deselve mede van kant.

Wat magt nu Tsiliwidara wel bij sich heeft kan niemant seggen, want haar moordadigen aard doet idereen van haar schricken; egter wert gesustineert dat niet boven de driehondert mannen meer heeft, want veel van de Balcijsers en Macassaren over Chirbon thuïjs en naar Bantam gekeert (13) waren. Wat Tsiacrajouda belangde, voor zooveel hij, Souradicara, bemercken conde soo scheen hij den Sousouhounan gants toegedaan te zijn en niet genegen tot de Bantammer te wesen; maar zijn schoonvader Wirangonangon, gouverneur tot Bandong (2), was den Bantammer seer toegedaen, gelijk hij ook de eertijtel voor desen van den Sultan had gekregen van Aria Satsia Diradja. En dat waren de redenen waeromme hij, Souradicara, doen hij de vlugt genomen hadt en den anderen binnen Soumiddangh gebracht wiert, een brief aan den capiteijn Couper geschreven heeft dat Tsiacrajouda met Tsiliwidara eens geworden en in vrundschap getreeden had, maar naderhant bespeurde contrarie, immers voor sooveel bemercken conde. Kiaij Wira Saba onthield sich nog al in de negrij Tirtanagara (3) en wiert van alle zijn oude volkeren gelijk bevorens (4) maar sluijxgewijs gehoorsaamt; sulcx (5) het voorgeven van de vijf regenten van Djengkol, Succasarie, Panaroeban, Cawoengantie en Karentenga (6), onder Tsiassem te willen sorteeren, niet gemeent wert. Van den Pangerangh Soumiddangh hadden sij geen seeckere tijdinge als dat hij sich in 't bosch onthieldt. Durpajouda was nogh all met twintig Balijsers op Pagagadeen (7).

Dit was alle 't geen sij van de bovenlanden wisten te relateren".

(1) *Herwaarts* van tijd evenals B. 1, 10; 17, 30; 20, 31. Zoo D. 1663 p. 82: „in de 2 naeste jaeren *herwaerts*”, waarmee men vergelijkte D. 1644 p. 48: „*naest* eenige jaren”, d. i.: sedert. Het eerste bericht der verovering van Soemedang staat D. 26 Oct. 1678.

(13) (2) Er staat: *Bangong*.

(3) Zie B. 10, 26.

(4) Dit schijnt te bedoelen: even goed als voordat hij zich aan zijn Hoofdregent Singaprabangsa vergrepen en onzen pagger aangevallen had en vogelvrij was verklaard.

(5) D. i.: zoodat. Evenzoo B. 5, 32.

(6) Er staat: *Karentenga*. Dat deze vijf

Hoofden wel degelijk van Wirasaba's bestuur trachtten verlost te worden, blijkt D. 26 Maart en 19 April 1679; vermoedelijk was het eene weerwraak van Wirasaba dat niet lang hierna het meerendeel dezer dorpen door geboefte uit het veroverde Soemedang werd vernield, D. 16 Juni 1679.

(7) Derpajouda komt D. 27 Febr. 1679 voor als Hoofd der Bantamsche Baliërs te Soemedang; verschijnt D. 9 Febr. 1679 met zijn volk te Pamanoekan om zich onder de Comp. te begeven; gaat vervolgens naar Pagaden, maar speelt eene vrij verdachte rol.

BIJLAGE XII.

STAAT VAN ZAKEN IN HET PREANGER-BINNENLAND IN HET VOORJAAR VAN

1679.

- (1) „Rapport, door Radeen Singamangala (1) aan den Oppercoopman Jacobus Couper gedaen, sijnde door zijn broeder, den Pangerangh Adipattij Soumiddangh alias Ranga Gompol, met een brief van Galounggoung afgesonden en op heden 13 Majj (1679) (2) hier op Indramayou verschenen.

Opgemelte Ranga Gompol was op Galounggoung nu drie weken verleden door de grooten aldaar, Damang Satsia Casoema en Tommogon Tanubaja, geroepen, die hem als hoofd erkenden (3), als wanneer hij den brief aan gem(*elten*) Radeen ter sluijck naa Soumiddangh afschickte, hem gelastende (4) uijt gemelte plaats, daar hij (5) met zijn broeders, te weten

(1) (1) Over hem zie B. 10, 13. Hij was de bren-ger van den hierboven B. 11, 10 vermelden brief, door Rangga Gempol aan Couper geschreven.

(2) Het jaar vond ik vermeld in de Bijl. der Afg. Patr. Miss. December 1679.

(3) Wij zagen uit de vorige Bijlage dat Galonggang het middelpunt was geworden van het verzet tegen de ingedrongen Bantamsche benden. Wie Demang Satjakoesoema is (er staat: *Casoema*), weet ik niet; het kan moeielijk de B. 10, 13 vermelde wezen, al was 't alleen om zijn destijds vrij hoogen titel Demang; wellicht was hij de persoon die later Demang Galonggang wordt genoemd (D. 4 Oct. 1680; 23 Jan. 1681; 6 Mei 1683) of Depati Galonggang, die in 1680 Soekapoera verwoestte en bij R. 28 Nov. 1684 wegens zijne aan Soerapati verleende hulp naar de Kaap werd verbannen. Hij treedt

in 1680 op als aanhanger van Soenan Poeger (D. 11 Nov., 1 Dec. 1680) doch op eene in hooge mate wispelturige wijze, voor zoover daaromtrent uit de Nederl. bronnen blijkt, zoodat het mij ook verborgen blijft om welke reden thans Rangga Gempol weer binnengehaald wordt. Mogelijk zag deze laatste thans alleen heil bij eene aansluiting aan Soenan Poeger, die nog eene belangrijke macht kon ontwikkelen. Tanoebaja (er staat: *Tambaja*) is de Regent van Parakanmoentjang, die in deze periode nergens op den voorgrond treedt; hij was D. 5 Mei 1678 gedwongen de Bantamsche zijde te kiezen.

(4) Er staat: *gelatende*, hetgeen in 't oude Holl. beteekent: (zieh) uitlaten.

(5) Er staat: *bij*.

Radeen Bagous, Radeen Angapraija, Radeen Tanusouta (1), Radeen Marta Soutta en hun oom Aria Wiraradja (2) door de Bantammers tsedert ('t) overgaan van Soumiddangh onder nauwe toezicht bewaart waren, op het beste dat hij konde te vlugten en zijn broeders brieff aan den Oppercoopman te brengen.

- (2) Des hunne kans waarnemende, waren de voorseijde broeders en oom naa Galounggoung (3) gevlugt en hij herwaarts gekomen. Met zijn vertreck van daar liet Tsiliwidara preparatie maken om over Chirbon naar Bantam te retourneren en alle de Soumiddangse ingesetenen, een getal van vijfhondert mans en 500 vrouwen, tot een rooff mede te voeren. Des Ranga Gompal in zijn brieff ons sulcx bekend gemaakt had, om het vervoeren van zijn oude ingesetenen te beletten, want Tsiliwidara (4) was door het dagelycx weghloopen van zijn volck vrij verswackt en nu maar omtrent twee hondert man (5), soo Bantammers, Baleijers, Maccassaren en Maleijers sterck, sonder dat se binnen Soumiddangh eenige pagger off ietwes tot defentie meer overigh hadden. En stonden de drie ijsere canon (6) op de passebaan geplant. Saramangala (7), door Tsiliwidara verdagt zijnde omdat hij Ranga Gompal's suster tot buijt en te wijff genomen had, hadt eenige affronten van hem (3) moeten lijden. Derhalven was hij van Darmawangie met vijftien van zijn Baleijers naa Galounggoung gevlugt, gelijk oock vijftien Maccassaren, die Tsiliwidara naa Pagadeen affgesonden hadt om Darpasouda (8) te roepen, 't wederom komen hadden vergeten. Darpasouda was over (9) veertien dagen doen hij, Singamangale, van Soumiddangh eschappeerden, aldaer aengekomen. De Balijers, Macassaren en Maleijers souden tegen Tsiliwidara hebben gesegt, indien hij bij tijts niet en quam te vertrecken, de Hollanders souden hem komen besoucken, daartegens sij niet vegten wilden, want die hadden te veel schietgeweer.

D' inwoonderen wierden van dese roofvogels zeer getiranniseert en vervolgens om 't leven gebracht. Want de vrouwen die hun maar onwillich

(1) Er staat: *Tranasouta*. Over de hier vermelde familieleden van Rangga Gempol, voor zooverre zij van elders bekend zijn, vergelyke men B. 10, 13.

(2) Wiraradja heet D. 23 Dec. 1679 schoonvader van Rangga Gempol; Tjili Widara hield hem gevangen.

(3) Dit landschap komt D. 16 Juni, 30 Nov., 21 Dec. 1679 voor als trouw aan den Soenan, zoodat de Bantammers het willen aanvallen.

(4) Er staat: *Tsilliwidra*. Ook verderop wordt deze naam een paar maal misspeld.

(5) Couper had indertijd (D. 8 Nov. 1678) de

macht waarmee Tjili Widara die plaats zou aantasten op 400 man begroot.

(6) Over dit collectief vergelyk B. 1, 2.

(7) Een Hoofd der aan de Bantamsche zijde staande Baliërs. Bij R. 14 Jan. 1681 wordt het vonnis geapprobeerd waarbij hij tot de galg wordt veroordeeld als weggelooopen slaaf die zich „over 5 à 6 jaaren” als bendevoofd aan rooverijen heeft schuldig gemaakt.

(8) Evencens een Hoofd der Bantamsche (3) Baliërs.

(9) Over van den verleden tijd is: vóór; zie B. 23, 113.

thoonden om haar te laten misbruijken, staacken se onder de voet, soo datter op dese en geene wijze verre boven de drie hondert menschen (1) door die moordadige gasten omgebracht zijn.

- (4) Hij Radeen seijde oock getuijgen geweest te zijn dat Tsiacrajouda (2) door dese Kidulesen binnen Soumiddangh gebracht wiert en dat hij uijtgesonden was om tegens de Galounggoungers (3) te oorlogen; maar hij hadt geen verbondt met Tsiliwidara gemaakt, dan (4) alleenig goede woorden gegeven om uijt desselfs handen te geraacken.

Die van Goulounggoung waren wel 2000 man sterck (5), sijnde hun voornaemste negrijen Tsikoundoull, Tsimapagh, Tsinangsic en Basabangh (6), werw(*acr*)t door d'afgelegentheit van deselve, sijnde twee dagen reijzens Z. Z. O. van Soumiddangh, veele menschen, om de tijrannije (7) der Maccasaren en Balijsers t'ontgaen, gevlugt waren. Boven de landen van Tsiparagien (8) en Wirasaba in 't gebergt was nogh een gouvernement, onder de Chirbonders gehoorende, welckers voornaemste dorpen zijn: Tsigintijs (9), door Angabehie Lumadjoe, Tsichea (*door*) d°. Nampabaija (10), en Tsiabalagoung, door Mas Wangsa geregeert, onder wie[n] duijsent man stonden (11) en die van outs[om]her altijt onder Chirbon gestaan hebben.

- (5) Van eetensmiddelen hadden se nog geen gebreck binnen Soumiddangh gehadt en d' omleggende dorpen waren nog al met padij versien, onaengesien de rovers uijt pure baldadigheit veel met den brandt vernielt hadden.

Anders wist hij van de bovenlanden niet te verhalen dan dat Damangh Souradicara van hier komende (12) hem ontmoet en bekend

- (3) (1) In verhouding tot het bevolkingseijfer is dit een schrikkelijk hoog aantal.

- (4) (2) Er staat: *Tsiacrasouda*.

- (3) Er staat: *Galounggoungers*.

- (4) D. i.: maar; zie B. 34, 2.

- (5) Mogelijk doordat in deze troebelen veel volk van elders zich derwaarts had teruggetrokken.

- (6) Voor dit laatste houd ik (Tji)bangbaj aan de gelijknamige rivier, die wat boven Soekaradja links in de Tjiwoelan valt. Meer O. vindt men een Tjinangsi en Tjimapag, doch deze twee buiten het Galonggang dat wij reconstrueerden uit verschillende gegevens (§ 188). In de Galonggangsche dorpenlijsten van 1739 en 1740 komen deze vier plaatsen niet voor. Is de geopperde gissing inderdaad juist (een ander Tjinangsi vindt men W. van Tasikmajaja), dan hebben wij hier een eigenaardig be-

wijs voor den geringen omvang van den sawahbouw toenmaals, want zij liggen niet in de rijke vlakke doch in het dorre heuvelland: huisde het meerendeel der bevolking dáár, dan deed zij weinig aan natten rijstbouw.

- (7) Er staat: *tyrannie*.

- (8) Tjiprage, het gebied van Singaprabangsa.

- (9) Vergelijk het omtrent Nambo verzamelde § 284, waar de aloutheid dezer Cheribonsehe rechten in een ander daglicht treedt; over Loemadjoe zie § 210.

- (10) Ook vermeld D. 9 Juli 1678, alwaar een bericht staat dat Rangga Gempol hem heeft aangetast en hij gevlucht is. D. 21 Maart 1685 komt Narangoeda voor als Cherib. Hoofd van Tjihea.

- (11) Denkelijk een zeer overdreven getal.

- (12) Blijkbaar na zijne conferentie met den Commandeur Couper (die hier verkeerdelijk

(5)

gemaakt had dat den Commandant aan 'sijn persoon 't oppergesagh van de twee gouvernementen Chiparagie en Wierasaba opgedragen en aanbevolen had, seggende dat alles nu tot 'sijn verantwoordinge stond; en derhalven was het niet eens noodig dat Radeen Singamangale naa Indramajoe gingh: 't gene hij te verrigten had soude hij nu wel afdoen. Maar het contrarie van de Loura (1) op Sabien verstaen hebbende, en dat hij selfs, met Souradicara op Indramajoe geweest zijnde, gehoord hadt dat den Commandant Souradicara om over 't minste te gebieden geen macht gegeven had, soo was hij herwärts gekomen.

Anders niet buijten de brieff te seggen hebbende als dat, indien de Soumiddanse door d' E. Comp^{ie}. in 't corte (2) niet te hulpe gekomen wierden, soude deselve tot een roof door Tsiliwidara naar Bantam gevoert werden.

In de Bantamse Brill op Indramajoe,
datum ut supra".

„Commandant" heet) van welke ons naastvoorgaande document een uitvloeisel was geweest. Wij bespeuren reeds hier de eigenaardigheid der Hoofden, om een persoonlijk onderhoud te zoeken met de machthebbers der Comp. en dan tegenover hunne standgenooten hoog op te geven van de bizondere voorrechten, daardoor

verworven. Later had dit euvel grooten invloed op de benoeming van Pangeran Aria Cheribon; zie B. 20, 5.

(1) Er staat: *Louca*. Welke plaats wordt bedoeld, is mij niet bekend.

(2) D. i.: binnen kort. Rumphius zegt: *in kort* (H. A. IV, 70) of: *in korten* (ib. V, 83).

BIJLAGE XIII.

ONTDEKKINGSTOCHT NAAR HET TANGGERANSCHÉ

1679.

- (1) Het hier volgende stuk doet ons een blik slaan in den toestand waarin de westelijke Ommelanden van Batavia verkeerden vóór den oorlog tegen Sultan Ageng. Waar men tegenwoordig door uitgestrekte bijna boomlooze gras- en sawahvlakten in een groote vier uur wandelen de Tjisadane bereikt, daar achtte in 1679 een aan veel marcheeren gewoon man als de Substituut van den Landdrost (zijn naam was blijkens een erfbrief van 1 Nov. 1674 en een bericht D. 24 Sept. 1686: Simon Schreuder, ten rechte: Schroeder) zich gelukkig in twee dagen zoo ver te komen dat hij „het water hadde hooren ruijschen”.

Wat de aanleiding tot den tocht aangaat, reeds bij R. 4 Jan. 1679 was besloten „nadien de Bantammers van Tangerang onse landen boven en omtrent Ankee al van voorlange ende alsnogh dicwils met roven en stelen van slaven en buffels komen te invaderen”, den Kapitein der Maleiers met een troep van zijn volk daarheen te zenden „omme een visite in onse bovenlanden van Anckee en verdere jurisdictie langs de rivier van Ontong Java, sijnde onse scheijdlimite[n], te doen” en de aan deze zijde daarvan woonachtige Bantammers te verwijderen. Den 2 Juni blijkt er kwestie met Bantam te wezen over wederzijdsche onderdanen die op het gebied van den ander wonen, en D. 6 Juni spreekt de Regeering de verwachting uit dat de jonge Sultan „de rooffnesten, door de Bantammers binnen de Jaccatrasede limiten ternedergesteld, laate afbreken”. Men zal beneden zien hoeveel de Bantammers om die „limite” en om het contract van 1659 gaven. Trouwens, 's Compagnies verhouding tot dat rijk was op dit oogenblik zeer gespannen: den 5 Mei was te Batavia het bericht ontvangen dat hare loge te Indragiri door Bantammers was afgeloopen, waarop de Regeering den 16^{en} Mei besloten had Onrust te versterken. Wellicht dus dat onze westelijke bureu in Schroeder's expeditie den voorbode zagen van een inval in het Bantamsche gebied — en het is zeer wel mogelijk dat zij daarin gelijk hadden.

- (2) *Dagregister 22 Juni 1679.* „Desen morgen heel vroegh wert den Substituut van den Landdrost Vincent van Mooock (1), verzelt met 6 Nederlandse en 3 inlandse soldaten, in geselschap van de comp^e. onder den Maccassaarzen Luitenant Dain Mattara (2), sterk 47 coppen, over lande affgesonden westwaert op nae de rivier van Tangerang, om eens nauwkeurigh te vernemen wat voor Bantamse volkeren hun ter selver en de daeromher gelegene plaetzen onthoudende zijn en met eenen ook die landstrecken eens terdegen te ontdekken” (3).
- (3) *Dagregister 26 Juni 1679.* „Des voormiddaghs komt den Substituut van den Landdrost Vincent van Mooock, op den 21^{en} (*sic*) deses over landt met Dain Matara na Tangerangh vertrocken, weder terugh, aen Zijn Ed^l. de Heere Gouv^r. Genl. ter hand stellende een geschriftje (4) van haer bevin- dinge en wedervaaren, dicterende dat zij, de marsch aengenomen hebbende, diep in den avondt de negorije Tsintiga (5) gepasseert wesende, in de negorije Paroncorij aengekomen waaren en aldaer hun naghtrust gehouden hadden, treckende des morgens weder voort, als wanneer, een godde wijl gegaen hebbende, hun in 't bosch Chipondij (6) waaren comen te ontmoeten twee Bantamse affgesanten, Ke Wangsa (7) Dinata en Sanke Wo genaemt, verzelt met 18 mannen, seggende van den Regent van Tangerangh haer tegenge- sonden te sijn om hun aff te vragen van waer se quamen en waer se heen

(2) (1) De Landdrost aan de Westzij; die aan de Oostzij krijgt D. 19 April 1678 een Gilbertsen tot Substituut.

(2) Daëng Matara had kort te voren, bij R. 10 Jan. 1679, den titel erlangd van Luitenant der Makassaren, wier Hoofd hij reeds was. Later werd hij hun Kapitein. Blijkens D. 31 Dec. 1677 woonden de Makassaren meest aan de Ammanusgraelt, dus naar den kant van de Angkee; dit verklaart waarom juist zij tot dezen tocht werden gebruikt.

(3) Over *ontdekken* zie B. 3, 1.

(3) (4) Dit is niet te vinden in het Aankomend Bataviaasch Briefboek, aanwezig in 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

(5) Misschien ging men hier over de Angkee. Immers H. 1 Maart 1710 spreekt een Javaansch Luitenant van „de brugge die even voor den Bantamsen oorlog over die rivier (*de Angkee*) wierde gemaekt, waarvan dese plaats de naam *Tsantiga* nog heeft”, en de Landmeter voegt daarbij: „de brugh die gelegen heeft over de revier Ankee op de plaats genaamd Tsantiga, die was van drie bosboomen”. Dus de betee- kenis zal wel wezen: tjang tiga: de drie bal- ken. Het moeten dan echter kolossale boomen

geweest zijn, want de Angkee is mooi breed; bovendien wordt D. 21, 25 en 28 Dec. 1679 de- zelfde plaats nu eens *Santijga*, dan weer *Songi Tijja*, dus *Soengei tiga*, de drie rivieren, ge- noemd. Was deze brug er in 1679 nog niet, dan zal men de Angkee zijn gepasseerd bij het op de kaart wat hoogerop gelegen Koreng, hier- beneden aangeduid als: *Paroncorij*; *paroeng* is de naam van zekere ondiepten in rivieren; *koreng* zoowel als *kori* is Soendaasch; het laatste (poort) past beter voor een plaatsnaam.

(6) Op den klank af zou men hier als naam onderstellen: *Tjipeundeuj* (de peundeuj is ze- kere vruchtboom). De topogr. detailkaart el- ter leest: *Tjipondok*, welke naam ook reeds in 1790 voorkomt (§ 256) en dus, zonderbaar als hij is, wel verjaard zal zijn. In elk geval, de van Batavia gevolgde route loopt lang niet recht naar Tangerang maar maakt eene zuid- waartsche bocht. Omtrent de boschrijkheid van deze streek zie § 446.

(7) Er staat: *Soewangsa*. Vergelijk B. 8, 16. De volgende naam is mij een raadsel gebleven, maar kan niet zoo erg corrupt zijn, want ook R. 9 Dec. 1704 wordt een „Ingabeij Jankewoe” vermeld, een Madoerees.

- (4) wilde. Waerop hun dan in antwoord wesende gedient dat men door Haer Ed. van Batavia affgesonden was, eenlijck om haer aff te vragen wat luijden het waaren die haer overlast aengedaen hadden (1), soo wiert door haer daerop weder gerepliceert dat zij hetselve soo ten eerste niet konde seggen, omdat haare negorijen veel en verscheijde waaren, maer dat geciteerde Substituijt met de zijne weder nae de negorije Paroncorij terugh wilde (2) trecken, om aldaer het regte bescheijt aff te waghten.

't Welck men dan goetvond te doen, comende des anderen daaghs aldaer weder terugh te verschijnen den eerstgen(*oemden*) Jankewo met Keeij Loera Wiera Nalla, vergeselschapt met 8 mannen, d'onse bekend makende, door den Regent van Tangerangh gesonden te zijn dogh niet met het reghte bescheijdt, dat in sulcken korten tijt niet te becomen was geweest. Versoekende dat men daernae niet gelieffde te vertoeven, aengesien den Regent van Tangerangh meergen(*oem*)t hetselve Haer Ed. met een briefje binnen aght à 10 dagen bekend soude maeken.

't Welck dan soo aengenomen en haer affgevraeght zijnde ofte aen de oostzijde (*van*) de rivier, namentlijk in de Bataviaze jurisdictie, geen Bantamze famieliën off huijsgesinnen wonende waaren, soo hadden se rondelijck: *neen* geantwoort, met bijvoeginge dat degene die aldaer voor desen moghten hebben geweest, even na het overlijden van den Ed. Hr. Joan Maetzuijker (L. M. (3)) van daer door last van den Bantamzen Zulthan verhuijst waren, d' onse aanbiedende, indien se dat zelfs wilde comen besigh-tigen, deselve te sullen leijden ter plaetse daer het haer soude gelieven. Dat men hadde geëxcuseert (4), als zijnde soo dicht aen de Tangerangze rivier en het vleck off negorije genadert geweest, dat men het water hadde hooren ruijsschen en de roock uijt de negorije sien opgaen" (5).

(4) (1) Een plomp verzinsel! Die Bantammers kenden denkelijk heel goed den Substituut, wiens werk het was de Ommelanden te doorsnuffelen (zie § 1696), en wisten wel dat hij niet voor zulk een wissewasje zoo ver van honk ging met zooveel gevolg.

(2) D. i.: geliefde. Ook hier schijnen de Bantammers als de grens nog steeds te beschouwen de Angkee (zie § 37): bewesten die rivier mochten de Nederlanders alleen onder Bantamseh geleide zich bewegen.

(3) *Laudatae memoriae*, loffelijker gedach-

tenis.

(4) D. i.: hetgeen men afgeslagen had.

(5) Op de alhier beschreven expeditie schijnt Tappen te doelen, waar hij (o.l. pag. 198) spreekt van „den in anno 1679 durch den Wald bisz an Tangerang gemachten neuen Weg". Tappen is gewoonlijk wel betrouwbaar, maar van een wegaanleg was bij bovenvermelden tocht zoo weinig sprake, dat een paar jaar later die weg expres en met veel moeite gemaakt moest worden voor de krijgsoperaties tegen Tanggeran.

BIJLAGE XIV.

SCIPIO'S TOCHT NAAR DE WIJNKOOPSBAAI

. 1687.

- (1) Wat de onmiddellijke aanleiding tot Scipio's tocht heeft gegeven, blijkt nergens; het kan echter zijn dat de stoot daartoe uit Nederland kwam. Immers nadat de Regeer. den 13 Maart 1680 naar Nederl. had geschreven dat men alleen langs een grooten omweg naar de Preanger kon komen, „ofte anders zouden wij uijt de Mariberes (*zie B. 4, 12 e.v.*) dwers over het onbeklimmelijk hoge gebergte een wegh moeten banen ofte zoeken”, bespeuren wij dat in 1684 burgemeester G. Cuperus, de vriend van Witsen, informeert naar nadere geographische mededeelingen omtrent Java (*zie Sloet tot Oldhuis' Tijdschr. voor Staathuishoudk. en Statistiek XIII, 138*). Te zijner tijd moet dit verzoek om inlichtingen dan Camphuijs hebben bereikt en moet deze op eigen hand de hierbeneden bedoelde expeditie hebben uitgezonden, waaromtrent noch in de Resolutiën der Regeering noch in het Dagregister een woord te vinden is. Echter blijkt dat Camphuijs niet, zooals Van Riebeeck tijdens deze Directeur-Generaal was, die onderneming onder de korenmaat verborg; integendeel spreekt hij daarover in den brief naar patria dd. 23 Dec. 1687 op eene wijze die aantoonst dat hij meent iets verdienstelijks te hebben verricht door het uitzenden dezer expeditie „tot nader off verder ontdekking van de Jaccatrasc landen”, waarbij „sij vonden een groote baij ofte inham, bij de Javanen Moarra Ratou genaemt”. Camphuijs geeft dan verder een zeer kort résumé van het hierbeneden volgende rapport, ook wat betreft het bezoek aan „de beroemde dog nu bijna t'eenemael onbekende en gantsch vervallen vesting ofte het Javaense paleijs Padzia Dziarum”, en zendt de rapporten en de opgemaakte kaart naar Nederland. Zijne laatstgeciteerde woorden doen denken dat Camphuijs al vroeger van Padjadjaran had gehoord.
- (2) Nu is hoogst opmerkelijk dat D. 23 Aug. 1690, in de beschrijving der zwaluwsgrotten van Kalapanoenggal, welke beschrijving volgens mijne meening van Camphuijs' hand is (*zie B. 15, 3*), eene gissing wordt geopperd dat „dese in drie vakken off camers verdeelde spelonk was een verlaten

off uijtgestorven paleijs van soodanigen grooten heer off Coninck, als waervan in de vorige dagregisters deser plaetse (*d.i. van Batavia*) onder dato 19^{en} November 1664 en 14^{en} Januarij 1666 het voorgevallene te dier tijt staet aengetekent”.

Niemand die ooit het geduld heeft gehad om een paar Bataviasche Dagregisters attent door te lezen, zal ontkennen dat deze vermelding van zóó oude Dagregisters alleen kan komen van een persoon die óf eene speciale studie maakte van geschiedenis, óf ambtshalve met de oude papieren der Comp. bekend moest wezen. Beide was het geval met Camphuijs: deze schreef, buiten eene reis van 't schip *De Lastdrager* (Lauts II, 155 noot), waarvoor vermoedelijk een in het archief berustend journaal gebruikt zal zijn, ook (zie Valentijn IV, 1, 421) eene geschiedenis der vestiging van de Nederlanders op Java, waarvoor in zeer ruime mate van archiefstukken werd gebruik gemaakt (zie Van Deventer, *Gesch. der Nederl. op Java I*, 152 noot, die Valentijn verwart met Camphuijs); mogelijk is het zelfs aan Camphuijs' liefhebberij voor historie en zijne studiën te wijten, dat de oude papieren zoo vroeg uit het archief zijn verdwenen (zie § 1635). Hij kon daarover als Eerste Klerk (wat men thans Gouvernements-Secretaris zou noemen) onbeperkt beschikken; als zoodanig schreef hij anno 1667 evengezegd geschiedverhaal. Nu was echter de Eerste Klerk tevens met het bijhouden van 't Bataviaasch Dagregister belast. Vandaar dus dat Camphuijs in 1690 nog zoo precies wist wat in het Dagregister van 1666 stond, terwijl hij op dat van (3) 1664 kan zijn attent gemaakt door zijn voorganger Herbert de Jager. Toevallig behooren deze twee onder degene die bewaard gebleven zijn; hierachter volgen de passages die zijne nieuwsgierigheid hadden gewekt en die inderdaad de eenige van dezen aard zijn welke in de Dagregisters, voor zoverre die althans nog bestaan, worden aangetroffen. Vermoedelijk was Camphuijs' aandacht op dergelijke dingen gevallen ten gevolge van eene mededeeling in de Eerste Schipvaert (Begin ende Voortganch z. p. 1646 p. 72), dat namelijk „achter de stadt Bantam ende de kust van Sunda aen de voet van den bergh die men Gonon Besar noemt” (het Maleisch voor *Gedeh*) een volk woont dat tevoren woonachtig was „aen den bergh van Passaruan, gheleghen aen 't Oosteynde van Java” en „onlanx” herwaarts is verhuisd wegens geleden verdrukking „ende hebbender een stadt gebout, genaemt Sura (1), daer sich hunnen Koningh hout ende d'andere hebben sich hier ende daer in veel dorpen verdeelt. . . . sij en eten niet dat leven ghehad heeft. . . . sijn oock seer sober ende en houwelijcken nimmermeer, ghekleedt gaende met wit papier van bast van boomen ghemaect”. Wat dit zonderlinge bericht te beduiden heeft, schijnt eene onoplosbare vraag; alleen wat

(3) (1) Men herinnert zich daarbij dat *Soreakarta* een andere naam was voor de gewoonlijk Djajakarta (Jacatra) genaemde stad, zie T. B. G. XXXVII, 425. Dezen naam Soerakarta vond

ik voor Batavia nog gebruikt in een getranslateerden brief van den Cheribonschen Sultan Anoem dd. 31 Juli 1795.

't laatste betreft kan ik verwijzen naar de „papiere kleedjes” waarover Rumphius spreekt (H. A. III, 149; 150; IV, 115) en naar Raffles, Hist. of Java 1817 I, 175, alwaar gezegd wordt dat het op Java van den bast der galoegoe gemaakte papier (daloewang) „was formerly employed instead of cloth by the poorer inhabitants”.

- (4) De prulschrijver Nicuhof (Gedenkwaerdige Zee- en lantreise, Amsterdam 1682, II, 195) heeft een dergelijk bericht, dat mogelijk uit de Eerste Schipvaart gecopieerd is: „De aan zee gelege Javanen zijn Mahometanen van leere — te landewaerts woonen noch meest heidenen die niet eeten dat leven ontfangen heeft”, iets wat in den algemeenen zin waarin hij spreekt natuurlijk met alle andere berichten of aanduidingen in strijd is. Nog wonderlijker is het verhaal bij Frikius (Reijsen p. 148) omtrent den „Javaenschen Heremit” van den „Blauwen Peperbergh” (volgens Rigg is de Peperberg de G. Karang; hiermee schijnt Frikius den Blauwen Berg, d.i. den Gedeh, te hebben gecombineerd). Deze heremiet bezocht, naar hij vertelt, in 1684 Camphuijs, waarschuwde voor een te plegen aanslag, sprak zeven talen (precies Tom Pouce), was gekleed als „een Armenisch vrouwspersoon”, hield veel van smullen (een rare heremiet!) etc. Uit zijne woorden zou men opmaken dat die heilige man in 't Bantamsche thuis hoorde. De reis die Frikius verzekert vervolgens te hebben ondernomen naar de „kluijsen of hutjens der heremiten, wyl men daeghlijcks seer veel daarvan sprack”, ging eerst naar de Tjisadane en vandaar naar dien berg. De beschrijving die hij van de kluizenaars geeft herinnert aan Boeddhisten; ik houd haar echter voor een van Frikius' gasconnades, want hoe hij bij den toenmaligen staat der wegen, van Batavia „binnen twee uijren tijds” kon komen aan eene „van natueren hooge rots” in de Tjisadane, op welke rots een tempel stond (*sic*), is mij een diep mysterie. Ik zal mij daarom bepalen tot het mededeelen van de door Camphuijs bedoelde passages van het Dagregister, die ook zonderling genoeg zijn.

- (5) *Dagregister 19 November 1664.* „Heden is een seer vrende ende bedenkelijke sack voorgevallen.

Seker Javaen was gecomen bij Siqua, Capiteijn der Chinese natie alhier, seggende dat hij quam van een groot heer uijt het gebergte, die kennisse met d'Heer Generael (1) wilde maken ende hem ten dien eijnde met een brief hadde afgesonden. Siqua sond sijn dienstmeijt, Patra genaemt, met den Javaen na het Casteel ende Patra ging boven bij Sijn Ed^t. (2), hem bekend makende dat de Javaen beneden was ende de brief selve wilde overleveren. Sijn Ed^t. sond Patra weder beneden om hem aen te seggen dat hij haer den brief soude geven om die eerst te sien, en dat hem dan toegelaten soude worden boven te comen. Patra, met den brief bovengecomen sijnde, verhaelde dat de Javaen haer die seer ongeerne hadde overhandigt, doende

(5) (1) Over dit woord zie B. 31, 12.

(2) Eene kostelijke bijdrage tot de kennis van het leven dier dagen; voor eene dienst-

meid was vadertje Maetsuijker zoo maar te spreken, ten minste als zij eene boodschap bracht van den Kapitein-Chinees.

groote instantie om selve boven te mogen gaen ende Sijn Ed^e. te spreken. Dese genaemde brief was in een kleen ront doossien, een lit van een duijn lang ende wat dicker, sijnde geschreven op een out blat van een boom (1) omtrent $3/4$ @ (2) lang doch enkelt ende niet dubbelt gelijk de Javaense brieven gemeenlijk geschreven worden; daerop stonden enige trecken en krullen, die van niemant verstaen ofte gelesen condon worden; de eerste regel hadde volgende gedaente: ها ها ل , d' andere regel: ها ه ه (3) ende de derde mede bijna van diergelijk fatsoen. De voornoemde Javaen, naderhant gesogt sijnde om hem te examineren, en heeft niet connen gevonden worden. Wat sal men hier nu van gevoelen? Of dat deselve Javaen met het hoofd gequelt off van een quaet voornemen moet zijn geweest".

- (6) *Dagregister 14 Januari 1666.* „Heden werd aen de Heer Gouverneur Generael behandigt een brief, door een Conincq in 't geberghte aen gemelte Sijn Ed^e. geschreven, luidende naer gedaene translatie uijt het Javaens aldus:

De Heer zij gegroet. Dese brief comt van de Conincq in 't gebergte aen den Cappitain Moor (4). Dat hij deesen brief

- (5) (1) Blijkbaar een zoogenaamde *ola* of *lontar* op palmblad.

(2) *Asta*. Een stuk van 1603 (bijlage no III bij Rouffaer's werk: De Batik-kunst in N.-I.) zegt: „46 *cubyt* . . . dat in Mallais *hastas* genoemd wort"; volgens noot 19 aldaar is *hasta*: elleboog, el, Sp. en Portug. *cubito* (Portug. ook *covado*), volgens berekening van Rouffaer 68 cM., terwijl Encycl. van Ned.-I. II, 472 de *hasta* op slechts 42 cM. stelt. Een stuk van 1641 (Bijdr. en Meded. Utr. Genootsch. II, 338) noteert omtrent de landen van den Grooten Mogol: „Haer ellen die zij gebruijken sijn *cubitos*, reeckene van den elleboge tot aent eijnde van de langste vinger van de hant voor een *cubito*". Te Malakka werd tijdens de Portugeezen gemeten met „een zekere geijkte el of *cubito* van 4 palmen lengte" (Berigten Hist. Genootsch. Utr. VII, 1, pag. 317). Rumphius zegt ook *cubitus* Herb. Amb. I, 44. De purist Valentijn gebruikt daarvoor (V, 1, 203) 't woord *elleboog*. Zie voorts Hobson-Jobson s. v. *covid*, die zegt dat de lengte zeer varieert; te Sourate was de groote *cubito* 36 inch, de kleine 27, dus 91 en 68 cM. Volgens Michaelis Portug. woordenboek 66 cM. Te Chinsura volgens Stavorinus (Reis Bengalen II, 62) „een voet en vijf duim Rhijnlandsch". Ik noteer voorts dat in het *Dagregister* de afkorting (als in den tekst) soms afwisselt met het woord *el*; ik vond bijvb. aan het slot eener bladzij de afkorting als zoogenaamd „wachtwoord", terwijl de volgende bladzij begon met: *ellen*.

(3) In het origineel staan teekens, wat ronder dan de hier afgedrukte Arabische letters,

doch overigens daarmee vrijwel overeenkomend. Het is Dr. Ph. S. van Ronkel niet gelukt, eenigen zin aan die teekens te verbinden.

(4) *Kapitein Moor*. Deze titel beduidt niet (6) Admiraal, zooals hij wel verklaard is, doch is 't Portug. *Capitao Mor*, waarvan het laatste woord eene samentrekking is van *Maior*. De beteekenis is dus: Opperkapitein; de titel wordt zoowel te land als ter zee gebruikt. Toen Houtman in 1596 te Bantam aankwam, nam hij den titel *Capiteijn Major* aan (Eerste schipvaart der Hollanders naer Oost-Indien, Amsterd. 1648 p. 33), of wel *Capitain Major*, zooals het in *Begin* ende *Voortganch* (p. 37) heet. Men vindt aldaar op het plaatje der uitvaart van de schepen Amsterdam, Mauritius enz. een *Capitain Mor* afgebeeld; immers het opschrift: *Nauare Sus Mayor* moet worden gelezen: *Nauarchus Mayor*, d. i. Opperzeevoogd. D. 1663 p. 546 vinden we een Portug. „*Capitain Moor*" over één enkel galjoen; D. 1644 p. 207 een Portugeeschen *Capitein Moor* van een landleger; evenzoo bij Valentijn V, 2, Japan 112; bij Tiele (Bouwst. I, 144) een Nederlandschen „*Capiteyn Mayor* ende Generael van de artillerij". Anno 1629 is er te Batavia een „*Capitain Mayor*" als garnizoenscommandant (De Jonge V, 153); dezelfde titel wordt aldaar a^o 1640 gedragen door Adriaan Anthonisz, die ook wel Sergeant-Majoor (over welken titel zie I, 16) werd genoemd (Berigten Hist. Genootsch. Utr. VII, 1, 390 en 391). D. 2 Jan. 1648 heet Willem Verbeeck „*Capitain Majoor*"; D. 31 Juli 1648 dezelfde „*Zergiant Majoor*" en D. 30 Mei 1648 dezelfde „*Majoor*". In een Holl.

send is, omdat de Capitain Moor die het gebied heeft over de volkeren van Batavia, opdat hij deselve magh voortsenden aen den Conincq van Holland, bij haer genoemd den Conincq Gaggangh (1). Soo hij de brieff niet en sent, soo sal hij egther laeten weten dat de Coningh in 't geberghthe hier woondt; in allen gevalle moet het bekend gemaekt worden, sonder daervan te blijven in gebreke".

Nac 't seggen van den bringer deses brieffs woont desen Coningh in 't geberghthe om de Zuijt West, ongeveer vier daegen reijzens van Batavia. Staet onder Bantam nogh onder de Mataram, maer alleen onder de Heere des Hemels. Het rijk bestaet uijt vijf mannen, daeronder den Conincq mede gerekent, vijf vrouwen ende ses kinderen; eeten vis nog vlees nogh iet dat leven ontfangen heeft; saijen nogh maeijen niet, maer vergenoegen haer met de vrughten die het bosch ende de aerde van selfs voortbrengt. Zijn van den aenhangh Mahomets, maer willen voor heijlige menschen gekent zijn".

(7) Eindelijk hebben wij nog een aan Camphuijs niet bekend ouder berichtje.

Dagregister 9 September 1636. „Bringen de Batavise Javanen ende Maleijers uijt de riviere van Anckee hier binnen een Javaen van Oecker die aldaer gevonden hebben, met bellen ende pauwsveeren beladen, sijnde een lantloper off Javaensen hermit, niet eetende als cruijt vant velt, rapporterende dat van Oecker herwaerts compt in pelgrimagie omme twee van zijn mackers te soecken, die verstaen hadde hier waren".

Ongetwijfeld is dit eene zeer merkwaardige mededeeling, die alweer doet betreuren dat de Regeering zoo weinig doordrong in de kennis harer inlandsche naburen. Want dat de opstand van Oekoer en Soemedang tegen den Mataram (ik houd den hierbedoelden Oekoerces voor een der toenmaals bij de Wijnkoopsbaai verscholene, zie § 93) tevens een strijd van het Hindoeïsme zou hebben kunnen zijn (zooals op grond van deze passage wellicht zal worden gegist), wordt volstrekt niet weerlegd door het stilzwijgen onzer bronnen omtrent dit karakter van dien krijg: de Nederlanders namen daarvan geen notitie, de babadschrijvers ignoreerden dat liever, evenals heden

stuk van 1623 (Bijdr. 1898 p. 146) wordt zelfs gesproken van een Chineeschen „Capiteijn moor ofte veltoverste"; in een van 1702 (Mededeel. Nederl. Zendelinggenootsch. XLV, 377) vinden we „Capitijn Majoor" als titel van een inl Hoofd in de Molukken; Heeres zet er daar een vrangteeken achter! Vooral de Gouv.-Gen. wordt als Kapitein Moor aangeduid; maar gaandeweg verdween deze titel en bleef de vaste benaming „Generaal", waarover zie B. 31, 12; een stuk van 1642 (C.D. p. 385) noemt hem „Capiteijn Generael" in tegenstelling tot den „Comp^e. resident ofte capiteijn" (ib. p. 382); D. 7 Oct. 1678 noemen Soemedangsche

Hoofden den commandant te Tandjoengpoera „Capiteijn Maijor" en den G.-G. „d'Heer Generael".

(1) Vermoedelijk zal het oorspronkelijke stuk in plaats van „Conincq van Holland" hebben gelezen: *Ratoe Agoeng*; de translateur vertaalde dit naar den zin dien hij meende dat 't hebben moest (Conincq van Holland) en voegde (zooals wel meer gebeurt) ter verduidelijking eene opmerking van zichzelf in het translaat, die vervolgens onjuist werd gecopieerd, doordat de *q* van *Conincq* dubbel werd gelezen.

- ten dage een Mohammedaansche Batak niet gelooven wil dat zijne vaderen een tachtig jaar geleden door de fanaticke Padri's overvallen en vermoord zijn omdat zij geen Moslim wilden worden; dat heeten nu Kafir-verzinsels.
- (8) Op de expeditie van Scipio heeft verder betrekking de volgende

„Notificatie ofte ordre aan de resp: Javaanse Hoofden en mindere Regenten der Bataviase Zuider bovelanden omme den afgesonden Ambonesen Luitenant Patingi en zijn verdere bijhebbende gevolg alle mogel: hulpe toe te brengen.

Den Amboneesen Luitenant Patingi en Tanaa Diuwa, Luitenant van een Javaense comp., werden met haar gevolg (waaronder 3 Hollanders) door last van den WelEdele Heer Joannes Camphuijs, Gouverneur Generael tot Batavia, afgesonden naer de Z^e kant der Jaccatrasc bovelanden om aldaer hunne bevelen en ordre in 't waarnemen van cenige sacken te volbrengen.

Dierhalven recomm^{en} en ordonneeren wij aan alle Javaanse Hoofden en mindere Regenten, dat se desen onsen afgesonden Luitnants met haar bijhebbend volk sooveel doenlijk is behulpzaam sijn, daarbenevens alomme van levensmiddelen versorgen, waarna gemelte Regenten aan wien dit open briefje wert verthoont haar kunnen reguleren, mitsgaders speciaal belast dat Warga Djiwa op Poedong gaba (1) en alle andere opperhoofden bij dese onse volkeren soodanige van hare Javanen, die de wegen aldaar bekend sijn en sij van noden mogten hebben, sullen voegen en dese onse uijtgesondene vrij en onverhindert te laten passeeren en repasseeren.

(Onder stond:) Gegeven in 't Casteel Batavia den 21^e Julij 1687.

(Lager:) Ter ordonnantie van Zijn Edelheijt den Heer Gouverneur Generaal

(Was getekent:) A. VAN RIEBEECK, Secretaris.

Ter zijde stont 's Comp^s segel in roode lacke gedruckt en daarboven 't Javaans'.

- (9) Wij gaan thans over tot Scipio's rapport, dat in 's Lands Archief te Batavia niet voorhanden is en hier gepubliceerd wordt naar eene in 's Rijks Archief te 's Gravenhage berustende copie, waarvan mijn broeder E. de Haan een afschrift nam (2). Enkele stukjes daaruit, welke Padjadjaran betreffen, werden reeds, en wel op zeer slordige wijze, door Leupe meegedeeld in Bijdr. 1878 p. 502 e. v. Bovendien ontving ik de copie der bij Scipio's rapport behorende kaart. Ik achtte die eene reproductie niet waard. Wanneer men hierbeneden § 19 ziet dat Scipio zelfs geen horloge bezat maar een zandlooper gebruikte, dan wordt het twijfelachtig of hij wel een behoorlijk kompas meehad; in elk geval zijn de aanduidingen der afgelegde afstanden hoogst

(1) Een goed voorbeeld hoe tekstkritiek in deze Oud-Holl. stukken moet worden toegepast. Bedoeld wordt *Kedoengalang*; eene oudere copie van dit stuk leest dan ook: *Koedongalan*. Het origineel zal hebben gehad *Coedongala* met boven de laatste letter een streepje om de uitgelaten *n* te vervangen; nu

is de *C* geschreven als *K* (vergelijk B. 4, 4) en de *K* verward met de *P*, de *g* dubbel en voor de *l* de *b*, alles palaeographisch zeer verklaarbaar; ten slotte is, met de gewone willekeurigheid bij afskapping, samenvoeging en interpunctie, het woord in tweeën gehakt

(2) Zie ook de Aanteekening aan het slot. (9)

onzeker. Daarenboven geeft het kaartje (zooals dat bij eene opneming in zwaar bosch onvermijdelijk is) alleen den afgelegden weg met een gedeelte der Wijnkoopsbaai, en wanneer Camphuijs (in bovenvermelde Afg. patr. miss.) zegt dat de kaart door Scipio „na zijn beste kennisse opgemaakt en *alhier wat verbeterd*” is, dan vervalt de aanleiding om haar als curiosum te publiceeren. De copie berust thans bij het Bat. Genootschap.

Behalve Scipio stelde ook de Amboneesche Luitenant Patinggi een verslag op van dezen tocht, en wel in het Maleisch, waaruit het door Herbert de Jager werd vertaald; ook van dit translaat ontving ik copie en zal het citeeren als *Pat.* Het is weinig belangrijk; de vertaler zegt bovendien: „Het maleijts geschrift was soo verward en wild en met sulck een lossigheijt te samen gesteldt, dat daaruijt geen sin nog eenig verstant te begripen was”. Het translaat werd aldus eene bewerking, wat voor ons de waarde zeer vermindert en het afdrukken van dat gansche stuk onnoodig maakt.

Eindelijk teeken ik aan dat ik mij in de noten bij deze en andere Bijlagen heb onthouden van gissingen omtrent de topographie van Pakoean Padjadjaran en van mededeelingen aangaande de oudheden, en wel omdat de heer C. M. Pleijte, aan wien ik het begeleidende kaartje dank, binnen kort daarover als deskundige zal schrijven. Moge het hem gelukken om de verschillende berichten te doen concordeeren!

- (10) „Raport van den sergiant Pieter Sipion van Oostende aan den WelEdelen Heer Johannes Camphuijs, Gouverneur Generael, mitsgaders d'Ed^{le}. Heeren Raaden (1) van Nederlants India.

Anno 1687 Julij. Maandagh den 21^e, nadat ik mijn afscheijt van Haar HoogEdelen hadde ontfangen, ben dienselven naemiddag met mijn twee bijhebbende Europeanen int gevolg (2) van den Ambonesen Luijt^e. Patengij en den Javaansz. Luijt^e. Tanou Djijwa van Haar HoogEdelen gecommandeert om naer de zuijtstrand van (3) eijland Groot Java (3) te marcheeren, tusschen het Z. en het Z. Westen. Ontrent ten 4 uiren na de middagh hebben wij onse reis in de name des Heeren begonnen, en vernagten op Meester Cornelis lant (4),

- (10) (1) Ik geloof dat hier en beneden de Heeren Raden alleen uit gewoonte meegenoomd worden. De expeditie was Camphuijs' zaak; de Edele Heeren waren er niet in gekend, behalve denkelijk Van Hoorn en Saint Martin als Gecommitteerden.
- (2) Zij werden begeleid door een „goede troep inlanders” zegt Camphuijs in bovenvermelden brief; dit zullen en ongeregelde inl. soldaten zijn (op Europeesche wijze gedrilde inl. troepen had de Comp. destijds niet) en koeli's; de eersten verschaftte Patinggi, de tweeden Tanoedjiwa.
- (3) Tegenover Klein-Java, dat soms Sumatra is (Encycl. van N.-I. II, 120) of een deel daarvan (ibid. IV, 378), soms een of ander der kleine Soenda-eilanden (Veth, Java I, 249), vooral Bali (W. Schouten II, 135). Maar ook de Soendalanden schijnen wel zoo geheeten (Encycl. IV, 394).
- (4) *Pat.* geeft hier de belangrijke toevoeging: „daar de wooning van den luijt^e. Patingi

alwaer den inlantsz (1) soldaat Anthony Adamsz van Batavia klaagde dat hij onbequaem was om de mars te doen; wiert met een passie (2) van den Lijft. Patengij teruggesonden.

- (11) Dinsdag den 22ⁿ. 's Morgens namen wij onse wech lanx de Grootte Revier; marcheerden (3) tot in de negorij Campon Barou (4), alwaer onsen Javaansz Lijft. hooft was. De lantstreek lanx de Grootte Revier wert van de inwoonders Tzij Pijnang genaamt. Wij vernagten daar. Het zijdelixste van de wech was seer modderich (5). Van Meester Cornelis tot Campon Barou is 6 uren (6) gegaen.

Woensdag den 23ⁿ. Met den dageraat namen wij onse wech Z. en Z. ten O. 1½ uir tot aen een kleijn negerij Tzisalack (7); van gem(*clt*)^e negorij marcheerden wij meest zijdelijk aen en passeerden twee diepe modderpoelen int affgaen van twee hoogtens en gingen door 4 groote spruijten die gen(*aam*)^t waren Tzijantoung, Soucontamou, Tsicompaij en Tzijlouar (8), spruijtende alle uijt het Oosten. Doen quamen wij in de negerij Tzilouar alwaer wij vernagten. Dese luijden waren Bantamse Javanen en stonden onder Pangeran Pourbajja (9). Het negrijtie staet aen de revierkant, en sterck van huijsen 14 off 15. Van Campon Barou tot in de negorij Tzilouar is 6 uren gegaen.

- (12) Donderdag den 24ⁿ. 's Morgens met den opgange der sonne namen onse wech Z. aen en passeerden de spruijten Marberrijs (10) en Tzijsalack; 't zijn kleijne wateren. Doen kwamen wij in de negerij Coudoungalang (11), alwaer Warga Djijwa hooft was en was daer van Tzikeas komen woenen,

- (10) is". Een versterkte post schijnt daar toen nog niet te hebben bestaan, maar wel lagen er inlandsehe militairen; zie § 771.

(1) D. i. den Mardijker (inlandschen Christen). Men moet er bij oude Bataviasche persoonsnamen steeds aan denken dat personen met geheel Hollandschen naam volbloed Aziaten kunnen zijn.

(2) D. i.: pasje.

- (11) (3) Blijkens het kaartje volgt Scipio den rechteroever der Tjiliwoeng.

(4) Op de jongste topogr. detailkaart vindt men dit even beoosten de Tjipinang en het landhuis Tjiboehoer, dat een beetje beneden paal 18 ligt; vergelijk § 229.

(5) In het hartje van den drogen moeson!

(6) *Pat.*: „4 uren gaens”.

(7) Bij paal 21 aan den grooten weg. Dat wordt dus een marsch van twee paal per uur; trouwens nog veel later wordt de oude paal van 300 roeden wel met een half uur gaans gelijkgesteld; zie § 2303.

(8) Tjidjantoeng, Soegohtamoe, Tjikoempaj,

Tjiloewar. Laatstgenoemd plaatsje ligt op de hoogte van paal 30. *Pat.* noemt hier nog eene rivier: „Tsjakool of liever 't Sji-kool”, waaraan Herbert de Jager (die denkelijk deze verbetering bedacht heeft) nog de opmerking toevoegt: „Het wordeken *tsji* 't welek in de Zondase taal een revier beteekent, gelijk oock de namen van de meeste revieren in 't land Sonda met dit woordjen beginnen”, welke noot de oudste mij bekende aanduiding is dat er Hollanders waren die onderscheid maakten tusschen Soendaasch en Javaansch; zie § 2499.

(9) Zie diens personalia I, 247; verder B. 15, 11; 12 en § 235.

(10) *Pat.*: „Mowaraberis”. Op de jongste detailkaart staan deze twee spruiten niet, welke, evenals meer andere, verlegd zullen zijn voor sawahbouw.

(11) *Pat.*: „Dese plaats had 25 huijsen”. Be-doeld kan worden Kedoengalang op de hoogte van paal 34 aan de rivier; vergel. B. 15, 15; 22, 21; 35; 36. De Tjikeas loopt wat oostelijker.

maer een jaer geleden volgens zijn seggen; wij vernagten hier. De wech van Tzjilouar tot Coundongalang in 3 uiren gegacn; de passagie was heuvelachtich en modderich op sommige plaetsen.

Vrijdach den 25^{en}. 's Morgens met den dageraat kregen wij mede van Warga Djiwa 16 man met zijn zoon Keaij Kintol (1). De Javanen wierden gebruijckt tot het cappen van de wech als andersins. Namen onse gank al in het Z., passeerden drij kleijne spruijten als Cole, Azus en Prakan (2) tot in de negorij Paronhangsana, gelegen een uirtie (3) van Coudoungalan. Wijsa Nala was hier hoofd, serg(*can*)^t van onsen Javaensz. Luijt^t. Hier waren maer 7 â 8 huijshoudingen. De lantstreek is hier aen wederzijden van de reviercant seer lustich; daer staen ook magtich veel vrugtboomen. Wij verbleven hier tot den 29^{en} in de negorij.

- (13) Saterdach den 26^{en}. 's Morgens wierden eenige Javanen vooruijtgesonden om de wech te cappen. Doen gink ik met den Luijt^t. Patengij bewesten de rivier (4) wel een mijl off anderhalff, om te sien of daer geen kiatenboomen off ander houtwerck stont dat bekwaam was, maer sagen niet anders als alderhande vrugtboomen. Daer sagen wij voor de eerste (*mael*) (5) de bergen Padjajaran en Salack, dewelke ik peilde, de opperste heuvel van Salack Z. Z. W. en de bovenste top van Padjajaran Z. O. van ons.

Sondach den 27ⁿ gingen wij met malkanderen aan de oostkant van de revier, maer vonden ('t) daer soo' gestelt gelijk aen de westzijde; het is hier overal schoone lantsdouwve.

Maendach den 28 bleven al wagten naer het volck die ons rijst van Campon Barou souden brengen, maer en daegden niet op.

- (14) Dinsdach den 29^{en}. 's Morgens wierd er ordre op de rijst gestelt en een maatie gemaakt, daer omtrent 3 halffies nat in mogt (6), 't welk twee mael daegs aen ider hoofd vol rijst uijtgereijckt wiert. Ont(*ren*)^t 7 uiren begaven

(1) Over dezen titel zie B. 1, 17.

(2) *Pat.*: „d'een Kowala, d' andre Asaet en de 3^e Parakan geheten". Bij den eersten naam merkt Herbert de Jager op: „Twijfel al of deselve niet eigentlijk 't Sjikool of 't Sjikole sal heten, misschien abusivel(*ijck*) onder dato van den 23ⁿ deses in 't Maleijts en alhier bij den Nederlander onder den naam van Cole gemelt". Op Scipio's kaartje heet zij „Coele", en aangezien de oude *c* en *b* veel op elkaar lijken, zou dit verkeerd kunnen gecopieerd zijn voor „Boele", zoodat mogelijk de Tjiboeloch wordt bedoeld; echter spreekt daartegen dat *Pat.* dezelve fout heeft. De *Azus* (op het kaartje *Aras*) zal de Tjiharasas zijn, die wat beoosten de Tjiboeloch bij de plaats Karamat,

waar ik Paroengangsana zoekt (zie beneden § 14), van uit 't Z. links in de Tjiloeuar loopt. *Parakan* is geen riviernaam maar duidt een afgedamd gedeelte in eene rivier aan.

(3) B. 15, 15 heet de afstand „omtrent een halff uur".

(4) Onder „de" rivier zou men het eerst de (13) Tjiliwoeng verstaan, zoodat dan Kedoengalang wellicht daaraan te zoeken is.

(5) Dit bewijst hoe dicht het bosch destijds benoorden het gebergte was. Met de „eerste" maal wordt wellicht bedoeld: sedert dat de tocht eigenlijk was begonnen, d. i. na 't vertrek van Mr. Cornelis.

(6) D. i.: kon. Voorbeelden van dit onder- (14) wetsche gebruik van *mogen* zijn te talrijk dan

wij ons weder op wech en marcheerden tusschen het Z. en Z. ten O. al dicht langs de rivierkant (1), passeerden drij spruijten als: Carel (2), Djawaj (3) en Calij Mentinch en gingen al oostel^k. aen totdat wij de rivier Tzillewon in het Z. passeerden, 2½ mijl (4) van Paronghangsana; doen sackte onse wech alweder naer het Z. en Z. ten Wⁿ; passeerden twee lanen met vrugtboomen die lijnrecht stonden en 3 vervalte grachten (5). De Javanen seijden ons, dat de Coninck van Padjajaran die had laten maken en dat daer een van zijn groote negorijen hadde geweest. En passeerden noch 2 spruijten als Calijloe (6) en Tzjpaco, daer onse pondocken stonden daer wij aen vernagten. De wech en de lantstreek van Paronghangsana tot de spruijt Tzjpako is schoon lant en staet overal vol vrugtboomen, en wel waert dat het bewoont wert (7). Van Paronghangsana tot de spruijt Tzjpako is 3½ uir gegaen.

- (15) Woensdach den 30ⁿ. In de morgenstond marcheerden Z. ten Wⁿ; passeerden 5 steile opgaende bergies. Daer waren in de dalen (8) drij cleijne spruijties, maer hadden geen naem, omdat se haer oorspronk van het platte lant hadden. Gingen tweemaal door de rivier Sadanij in 't Z. O.; passeerden doen de spruijten Pamojan (9) en Racha (10). Hier hadden wij 't compas wel ront gegaen en daerbij waren wij op den verkeerden wech geraect die

- (14) dat er eigenlijk op gewezen behoef; zie De Jonge II 352; 377 enz.

(1) Misschien niet de Tjiliwoeng maar de Tjiloewar of Tjikeas.

(2) *Pat.*: „Karit”; op Scipio's kaartje: „Carnet”, misschien de Tjikerti beoosten de Tjiloewar.

(3) *Pat.*: „Sadsawaj”; het kaartje: „Sawar”. Ik zou hierin liever niet de Tjiawi zoeken, omdat Djawaj of Djadjawaj een goed Soendaansch woord kan wezen; althans de Kiara Jajava is eene soort waringin, zie Blume, Rumphia II, 18 en De Clercq sub no. 1510; ook elders in de Preanger komt deze naam op de kaarten voor.

(4) *Pat.*: „Passeerende de revier Tsjilwong op 2½ uer gaans van Parong Angsana af”. Over deze passage zie B. 18, 8; 22, 19.

(5) *Pat.*: „de 3 lalarongs of gragten”. Dit woord *lalarong* trof ik een paar maal op de topogr. kaart der Preanger als plaatsnaam, evenals in de dorpenlijst van 1686 *Laloron* eene plaats in Bandoeng is. Bij navrage kwam ik te weten dat *lolorong* te Garoet beduidt „een water tusschen twee dijken of verhoogde oevers”. Hier is echter van geen water sprake; eerder is te denken aan Coolsma: loeloeroeng, straat, weg; Rigg: lulurung, an avenue, the

passage between two rows of planted trees or the like”.

(6) Op Scipio's kaartje heet deze rivier „Caliko”. Deze naam (met *kali*) zal wel niet deugen; denkelijk wordt de Tjiawi bedoeld.

(7) Dit *wert* zal moeten worden opgevat als *wierd*, want waren er reeds bewoners, dan had Scipio niet verzuimd hunne nederzettingen te vermelden. Na de verwoesting der hoofdstad had de vrees voor het bovennatuurlijke blijkbaar die streek doen schuwen; zie hierbeneden § 29.

(8) D. i.: ravijnen; bij Van Riebeeck (zie (15) B. 22, 18; 32; 63; 23, 123) *gracht of vallei*; bij Van Imhoff (B. 31, 23) *défilé*.

(9) *Pat.*: „Pamaejanang”. Een Pamojanan vindt men aan beide zijden der Tjisadane.

(10) Hierbij teekent Hierbert de Jager aan: „Voor desen heb wel gehoord van een revier Rantsja-Maia, die apparent deselve met Rantsia sal wesen, bij d'onse gemeenl. Soengei Trate geheten, hebbende tusschen de revier van Anke en Batavia sijn uijthangh (*) gehad;

(*) Te lezen is: *uijtgangh*, d. i.: monding. In dezen zin bij Rumphius II. A. V, 87; Rariteitkamer p. 5; in 't Dagr. dikwijls „het uitgaan” (van tijd, d. i. het einde); zoo 1653 p. 103; 1661 p. 138 enz.

(16) ons soo hadde misleijt. Doen kwamen wij weder aen de rivier Sadanij daer onse pondocken (1) stonden aen de westkant van de revier Sadanij, recht over de spruijt Cartack (2). De Javanen seijden ons dat de spruijt Cartack mede haer oorspronk nam uijt de bergh Paddjajaran, uijt deselve put daer de revieren Tzillewon en Sadanij hare hebben. Hier waren onse Javanen, die drij dagen over de wech gekapt hadden. Tsedert dien tijd kaptten sij 's avonts als wij in de pondoken bleven, en 's morgens kaptten zij voor ons uijt. Tot hier toe hadde wij aen dese twee revieren geen houtverck vernomen (3) dat tot den bouw bekwaem was. Van de spruijt Tzipaco tot aen de westkant van de revier Sadanij, recht over de spruijt Cartack, is $3\frac{1}{2}$ uir gegaen.

Donderdach den 31^a. 's Morgens om 8 uren passeerden wij 2 spruijten als Kanike, Tzijle en Zijwarack (4) Z. en N.; gingen al Z. aen; quamen over 5 steile opgaende bergies die kleijne wateren in de dalen hadden. Wel 7 off 8 uren marcheerden wij eer wij een goede mijl (5) g'avanseert waren. Verscheijde van onse Ambonesen clommen de boomen op; sagen anders niet als bergen op bergen in 't Zuiden. Ontrent de middach sagen wij den bergh Padjajaran nae gissing een en een halff mijl van ons; wij konden de boomen onderscheijden. Daer kwamen wij aen een spruijt daer wij aen vernagten. De wech was seer doornich, modderich en slijkich (6).

(17) Augustus. Vrijdach den 1. 's Morgens namen wij onse wech Z. W. aen; passeerden 5 opgaende bergies en 5 spruijten; aen de 6^e ma(a)kten wij onse pondoken (7). Hier waren onse leijsluijden onbekent; sij en kenden de landstreck niet, noch en wisten ook niet hoe de wateren gen(acu)t waren;

ook soo hebbe verstaan dat de Javanen de revier van Ancke eigentlk. Tsjicomo noemen (*vergelijk B. 18, 16*), soudende het connen sijn dat deselve alhier met de naam van Kartach gesigneert wiert, dog dit is maar een bloote gissing"; dat deze gissing niet deugt, blijkt wel uit moderne kaarten, waarop ook een Rantjamaja aan de oostzijde der Tjisadane is te vinden; de oudere uitgave der top. detailkaart verschilt hier echter nog al wat van de nieuwste. Na Rantsia noemt *Pat.* nog eene derde gepasseerde rivier, „Hartong geheten, wetende de name niet van de andere die te vooren ontmoeteden, dog die comen alle in de Sadanij uijt”.

(16) (1) *Pondok*, hut.

(2) De Tjikereket, die wat Z. W. van Rantjamaja in de Tjisadane loopt.

(3) Ileden: bespeurd. Zoo B. 7, 10; 8, 6; 18, 6; 13; 23, 51; E. 1, 2; Valentijn IV, 2, 98: dat het warm was „vernamen wij bij 't opklimmen van een heuvel”. Ook synoniem met „vragen”;

Corn. de Bruin p. 323: „ik vernam of men niet weten konde door wien deze sterkten mogten gebout zijn”.

(4) Welke wateren dit zijn mogen, kan ik niet gissen. Ik onderstel dat Scipio hier nog aan de westzij der Tjisadane is; denkelijk week het pad hier niet veel af van de spoorlijn.

(5) *Pat.*: „een groot uer gaens”.

(6) Er staat: *slijkich*. Het woord *slijkig* gebruikt Rumphius Herb. Amb. II, 244. Men kon echter ook *struikich* lezen, evenals hierbeneden § 22.

(7) Hierbij zegt H. de Jager: „In margine (17) van de Nederl. aantek. staat dese rustplaats onder den naam van Pondock Bodjong geannoteert, sullende dit een en 't selve wesen met Pondock Bobodjong, in het Maleijts geschrift onder dato van den 25 Aug. in de rugreijse gemelt”. Een Bodjong vindt men wat westelijk van de halte Masing, een ander wat O. van die halte. Scipio was echter wellicht reeds zuidelijker.

sij namen haer gank door de spruijten naer het Oosten. Hadde twee uiren g'avanseert Z. W. De gansche wech was anders niet als dorens, modder en steenen.

Saterdag den 2ⁿ. 's Morgens over achten namen onse wech weder in 't Z. W.; passeerden 10 steile opgaende heuvels en 10 spruijten. De eerste 7 namen haren coers oostelijk en de laeste 3 zuidelijk; dat waren de eerste wateren die wij vernomen hadden die om de Zuijt liepen (1). Aen de laeste spruijt mackten wij onse pondoken (2). Ontrent de middach hadden wij een bergh in 't Westen gesien; de Javanen presumeerden dat het Gounun (3) Zatij was. Daer klommen van ons volck de boomen op en konden anders niet Z. Z. W. heen als magtich hoog lant sien. Wij hadden noch zulke steile en slordige wegen niet gehad; daerbij was 't gantsche bos niet anders als bamboesen, rottinx en salaxdorens (4). Wij waren tot 4 uiren op de been geweest en niet meer als twee uiren (5) g'avanceert.

- (18) Sondach den 3ⁿ. 's Morgens over negen (6) marcheerden Z. ten O. (7); hadden een kleijne mijl weegs hoog vlack bos, seer dicht met bamboesen, rottinx en salaxdoorens bewassen. Passeerden 6 grootte en 4 kleine spruijten (8). Doen kwamen wij aen een revier daer wij aen vernagten (9). Wij gingen de revier een groot stuck op, maer vernamen anders niet als woest bos. Hadden 2 uiren (10) Z. ten O. g'avanseert. De Javanen seijden dat de rivier

(17) (1) *Pat.*: „Noemende dese plaats Watas”. Dit lijkt mij beter dan wat Scipio omtrent Watas zegt. De waterscheiding valt hier samen met de grens der Preanger.

(2) Herbert de Jager: „In margine van de Nederl. aantek. werd een plaats Pondock Merting genaamt”; volgens hem was dit vermoedelijk de plaats waar op de terugreis op den 25 Aug. werd gekampeerd.

(3) Er staat: *Goumin*. Ook Van Riebeeck spreekt van den berg Djati B. 22, 104; 23, 121.

(4) De salak wordt beschreven en afgebeeld bij Rumphius, *Herb. Amb.* V, 1, 113. Het is eene rotan-soort „met ijzelijke doornen bezet, tot het uiterste van den tak toe, zoodat men die zonder zig te bezeeren qualijk handelen (*in de handen nemen*) kan”. De vrucht heeft een aangenaam vleesch, doch moet volgens Hasskarl (bij Filet s. v. *rottan-salak*) „de teel-driften aanzetten”. In Rumphius' tijd droeg zij de zonderlinge benaming „Zergjants-klooten”, welke opgang moet hebben gemaakt, althans ook aan andere vruchten gegeven werd (u. s. I, 99; VI, 136 „daar ze nog niet met al na ge-

lijken”, voegt de auteur er bij). Zie verder Cornelis de Bruin o. l. p. 364; Blume, *Rumphia* II, 159. Junghuhn onderstelt dat de naam van den berg Salak van deze vrucht komt, hetgeen naar Scipio's verhaal niet onwaarschijnlijk is.

(5) *Pat.*: „2 grootte mijlen”. Zie Excurs 17.

(6) Dit late begin van den marsch wordt (18) denkelijk veroorzaakt doordat de boschkappers en wegbereiders altijd eenige uren bezig moesten zijn geweest voor men verder kon.

(7) D. i.: Zuid 11°; graad Oost.

(8) *Pat.* voegt er bij: „nevens 2 bergen”.

(9) Herbert de Jager: „In margine van de Nederl. aant. werd dese rustplaats Pondok Lunsir, d. i. de hutte Lunsier, genaamt, 't geen hetselve sal wesen met die plaats dewelke in 't Maleijts geschrift sub dato 24 Aug. met de naam van Pandock Linsa of Lingsir gemen-tioneert staat”. Tjileungsir ligt even N. van Watas, maar deze naam komt veel voor en kan ook wel gedragen zijn door een punt bezuiden de waterscheiding.

(10) *Pat.*: „2 grootte ueren gaens”.

uijt den bergen Salack en Zatif haer oorspronck hadden; sij noemden 't lant Wattas (1).

Maandach den 4ⁿ. 's Morgens passeerden wij de revier daer wij aen vernacht hadden. Marcheerden al in 't Z. ten O.; hadden meest vlack bos (*en*) dat soo dicht met bamboesen, rottinx en salaxdorens in malkanderen gegroeit, dat de Javanen genoeg hadden te doen om daer door te cappen. Gingen door drij kleine spruijties en drij affgaende dalen (2). Doen kwamen wij aen een groote revier (3) die in 't Z. seer sterk affwaterde; passeerden drij van haer bogten in 't Z. Z. W. Tot noch toe hadden wij geen hoogten gepasseert. Lieten de revier oostel^k van ons liggen, klommen een hoogen bergh op, die drij opgaende heuvels hadde; mosten die meest rontgaen door de groote steilten. Ontrent 4 uiren kwamen wij aen deselve groote revier, daer wij aen vernagten (4). Hadden 3 uiren (5) Z. ten O. g'avanseert (6). Hier was de rijst op; wij en d'Ambonesen behulpen ons met sagoe die sij-luijden mede hadden gebragt.

- (19) Dinsdach den 5ⁿ. 's Morgens over negen marcheerden wij weder Z. aen, een uir lanck volgens ons glas (7); passeerden 8 bogten van de meer-gem(*ell*)e revier. Kwamen aen den grooten drijspronck daer twee revieren in een liepen (8), 't welke een groote revier veroorsaekte; passeerden 3 van haar bogten in 't Z. en Z. ten O.; gingen door drij groote en seven kleijne spruijten (9); gingen over 4 bergen, die anders niet bewassen waren als met bamboesen en rottinx, seer dicht in malkanderen gegroeijt; lieten de revier

(1) *Watas*, grens, en *toegoe*, grenssteen, doen denken dat Scipio hier de Tjittoegoe had bereikt, een paar paal bezuiden Tjitjoeroeg. Wat de richting der route aangaat, ik geloof dat, zooals veel gebeurt (vergelijk noot 6) Oost en West zijn verward bij het copieeren der kladaanteekeningen. De kaart van Scipio is na en volgens zijn rapport vervaardigd en komt dus wel daarmee overeen, doch niet met moderne kaarten.

(2) *Pat.*: „Ontmoeteden 6 rivieren, te weten 3 groote en 3 kleene, nevens 3 bergen, waden-de een van die revieren tot drie malen toe door en was een van die 3 bergen d'een uijt'ermaten hoog”.

(3) Denkeliijk de Tjitjatih.

(4) Herbert de Jager: „In margine van de Nederl. aantek. werd dese rustplaats Pandoek Banda genaamt, welke naame oock in 't Maleijts geschrift in dato van den 24 Augo. gevonden werd”. Benda ligt nagenoeg op de grens der Preanger, zoodat ook hier de plaats-naam onjuist vermeld schijnt.

(5) *Pat.*: „3 groote mijlen”.

(6) *Pat.*: „de cours Z. ten W”.

(7) *Glas* voor zandlooper, evenals de zeeman (19) nog van glazen van een half uur spreekt; vergelijk B. 8, 10. De poovere uitrusting van deze „wetenschappelijke” expeditie verdient de aandacht. Maar wanneer Rumphius (Rariteit-kamer p. 33) laat bespeuren dat hij zelfs geen vergrootglas bezat, dan stijgt onze verbazing; later kreeg hij er een, *ibid.* p. 51.

(8) Volgens Scipio's kaartje stroomt hier in de rivier welks westoever hij volgt, aan den oostoever eene bijrivier; wat zuidelijker passeert de expeditie de rivier en marcheert dan Z. O. naar den westoever der „groote rivier Gourou”, welke oever verder wordt gevolgd tot de plaats waar de „Sitarak” zich in gezegde rivier stort; verderop wordt het pad niet aangeduid.

(9) *Pat.*: „Ontmoetende 7 revieren, namentl. 3 groote en 4 cleene, mitsgaders 4 bergen, hebbende een van die revieren tot 13 malen toe getraverseert, noemende deselve Soengei Goeroe”.

aen de rechter hand van ons liggen. Op het gebergte was onse coers Z. O. totdat wij aen een magtige revier kwamen, die soo hart affloop(4) dat se wel een halff uir ver gehoort wert door de groote steenen die daerin liggen. Gingen een halff uir lanx de revier; doen sagen wij dat de bomen wel een mijl in 't ront affgekappt waren. De Javanen presumeerden dat het Pourbaja of den paapsche Josep (1) hadde laten doen. Hier vernagten wij. De Javanen meenden dat het de revier Tzitarek was, maer daernaer vernamen zij dat het de revier Gourou (2) was. Vonden hier een copere rijstketel en 2 mijl (3) g'advanseert.

- (20) Woensdach den 6. 's Morgens namen onse wech Z. ten O.; marcheerden al aen de westkand van de revier Gourou; passeerden drij opgaende bergies (4) en 7 spruijten, die al in de voornoemde revier liepen. Ontrent den middach sagen wij het hooge land van den berg Gourou beoosten van ons liggen. Na de middagh kwamen wij aen de revier Gourou weder, daer wij vernagten (5). 't Bos was als 't voorgaende. Hadden twee uiren g'advanseert.

Donderdagh den 7^e. 's Morgens over negen gingen wij aen ('t) marcheeren al aen de westkant van de revier Gourou; passeerden 6 kleine en een groote spruijt (6). Kwamen over twee hooge bergen. Hadden 1½ mijl Z. O. g'advanseert. De revier heeft seer groote bogten. Wij ma(a)kten onse pondocken aen de revierkant. Doen riep Luijt^e. Patengij de Javaense Luijt^e. Tanoe Dijjwa. Hij vroeg hem, waar dat de Javanen met rijst bleven die ons soudén volgen. Hij gaff de schult aen zijn sergiants dat die niet en kwamen, want hij hadde 't haer scherp genoegh belast, soo hij seijde. Doen resolveerden

- (19) (1) Over de omzwervingen van Pangeran Poerbaja en Sheik Joesoef in deze streken zie § 457.

(2) Ik denk dat dit nog altijd de Tjitjatih is, en dit vermoeden wordt versterkt door de omstandigheid dat Van Riebeeck eene nederzetting Goenoenggoeroe stichtte (B. 23, 82), naar het schijnt tot onderhoud van den door hem gevolgden weg langs de Tjitjatih. Heden ten dage ligt een kampong Goenoenggoeroe zuidwest van Soekaboemi, aan de Tjigoenoeng (op de kaart van Versteeg: „Tjigoenoenggoeroeh”), eene bijrivier van de Tjipelang die in de Tjimandiri loopt. Dit kan hier echter te minder in aanmerking worden genomen, omdat Scipio zich toch vermoedelijk de rivier Goeroe voorstelt als ontspringende op den „berg Gourou”; deze ligt op zijn kaartje vlak Z. van den „Padjajaram”, d. i. den Gedeh, maar op een kaartje van het Buitenzorgsche, behoorend bij R. 20 Maart

1739, staat het „gebergte Goeroe” even Z. W. van den Gedeh; Proc. 26 Jan. 1813 worden als noordgrens van het land Tjiheulang (welks westgrens de Tjitjatih is) aangegeven de bergen Goeroe en Pangerang(o), waarvan derhalve de eerste vrijwat W. van den Gedeh moet liggen.

(3) *Pat.*: „2 groote ueren gaens”.

(4) *Pat.*: „3 bergen dog alle seer groot”. (20)

(5) Herbert de Jager: „In margine van de Nederl. aant. wert dese plaats Zedong genaamt en die naam oock in 't Maleijts geschrift in dato van den 23 Aug^o. gemelt”. Op den klank af zou ik zeggen dat dit een Tjihideung moet wezen, dat ik echter op de kaarten niet kan vinden.

(6) *Pat.*: „rencontrerende 10 revieren en daaronder 4 groote en d' andere 6 cleijn . . . 3 van die revieren conijungeren sig met de revier Tsji Tarik”.

sij een dagh off 3 te blijven, omdat de Ambonesen tijt soudén hebben om sagoe te maken (1).

Vrijdach den 8^a wierden 4 Javanen teruch gesonden om de andre aen te pressen die rijst mosten brengen; ook eenige vooruijt gesonden om de wech schoon te maken. Hier waren d'Ambonesen lustich aen 't sagoe maken.

(21) Saterdag den 9^a waren onse Ambonesen noch wa(c)ker doende aen haer voorgaende arbeit.

Sondach den 10^a ontrent 10 uiren kwamen der 10 Javanen, 6 van Coudoung Alan en 4 van Paron Hangsana met rijst (2).

Onse wechcappers kwamen ook weder; rapporteerden dat sij éen kleijn sackje met rijst gevonden hadden, aen een boom opgehangen, en hadden in

(1) *Pat.*: „Alhier heeft de Luitenant Patingi uijt gebrek van levensmiddelen sijn volek belast sagoe te eloppen van sagoeerboomen”. Herbert de Jager: „Dese plaats werd in margine van de Nederl. aantek. onder dato van den 23 Augo. Pondoek Sagoe geheten”. De sagoeerboom is de arèn (zie B. 5, 19); het sap daarvan heet sagoeer, terwijl dat van den klapper bij voorkeur toewak of suri werd genoemd, zegt Valentijn I, 2, 20; II, 1, 160; III, 1, 179, of (aan de kust van Malabar) wijn de palm, Nieuwhof o. l. pag. 162. Ook Rumphius (H. A. IV, 127) maakt onderscheid tusschen toewak en sagoeer. Vergelijk Hobson-Jobson s. v. *sura* en *sagwire*; aldaar wordt verondersteld dat de naam *sagoeer* zou komen van de sago, „as the tree affords a sago of inferior kind”. Rumphius (Herb. Amb. I, 55; evenzoo Valentijn III, 1, 184) zegt dat op de Philippijnen „bij schrale tijden” wel sago wordt bereid uit den wilden lontar; ook uit den arèn (ib. pag. 59); het bereiden kost echter „vrij wat meerder moeite” dan uit den sagopaln (p. 63); „het bereiden van meel uit het sagoeersmerg is mede op Javaas oostkust bekend” (p. 64). Resident Umbgrove noemt in 1795 (T. N. I. 1879, II, 165) „slechte sagoe die van den sagoeerboom gemaakt word” onder de voedingsmiddelen in Galoeh bij mislukking van den rijsttoegst. Raffles (Hist. of Java 1817, I, 123): „From the aren a substance is prepared, similar in all respects to the true sago of the Eastern Islands. It is particularly useful in times of scarcity”. De Wilde (o. l. pag. 99) noemt haar „vrij goed”. Van Doren (Herinneringen I, 33): „Wanneer men de pit (*het merg*) met water fijn wrijft en dit mengsel gedurende eenige uren laat uitdampen, verkrijgt men eene niet onsmakelijke pap, die, met palmsuiker gegeten, de sagopap vervangt en zelfs door Europeanen

met smaak genuttigd wordt”. De Clereq (s. v.) verzekert dat zij te Menado wordt verkozen boven de echte sago, omdat zij gemakkelijker te bereiden is (heeft Rumphius zich dan vergist?) en goedkooper. Dezelfde in zijn Nieuw Plantk. Woordenb. sub no. 322: „In het Oosten van den Archipel wordt hier en daar uit het merg (*van den arènpalm*) een soort sagoe bereid, gewoonlijk wegens de lichtere bewerking of op plaatsen, waar weinig *Metroxylon (sagopaln)* voorkomt; men zou dus kunnen zeggen alleen in geval van nood”.

(2) *Pat.*: „verschenen daar 10 Javanen, te (21) weten 7 personen van Warga Dsjiwa en 3 personen van den Luit. Tana Dsjiwa, met rijst, dragende het volek van den eersten 470 bamboesen en d' andre 3 van voors. Luitenant 340 cleene bamboesen”. Uit dit laatste maak ik op dat een „bamboe” rijst zekere maat beduidt; zoo beduidt de maatnaam *koelak* (B. 50, 17) eigenl. een lid van een bamboe (Encycl. van N.-I. II, 471) en Snouck Hurgronje (Atjehers I, 213 noot) kent eene Maleische inhoudsmaat *bamboe* die 1/1600 van een *kojan* zijn moet. Hierbeneden (sub 18^{en}) bespeuren wij dat den 13^{en} de rijst al weer op was, dat de 10 man derhalve maar voor 4 dagen hadden aangebracht. Rekent men de consumptie een kati per man en per dag, dan was er dus 5 kati per kop aangebracht. Hieruit blijkt, dat de troep van Patinggi vrij talrijk moet zijn geweest, de koeli's meegerekend.

Overigens is voor *bamboe* 't Oud-Holl. woord *riet*. A^o 1619 (Tiele, Bouwst. I, 237) wordt gezegd: „(*ick*) sont 200 man om *rieden* te halen, soo tot water als omme de leeren (*stormladders*) te laten maecken”. Coen spreekt (De Jonge V, 129; 130) van eene „beschansinge van geeloooven *riedt*” en van „*rieden* palissaden”; vergel. § 2030. „*Doornriet*” D. 1640 p. 47 is bamboedoeri.

de plaats ses dubbⁿ (1) gelaten, soo sij scijden, en hadden een oude begane wech gevonden. Nu presumeerden onse leijtsluijden dat sij weder bekent waren, want tsedert primo deser hadde niemant kennisse aen de landstreek gehad en ook geen teijkens aen boomen vernomen dat daer luijden gepasseert waren; want de Javanen, daar sij passeeren, merken altijd de boomen.

Maandagh den 11ⁿ. 's Morgens marcheerden wij Z. Z. W. en lieten de rivier Gourou van ons liggen oostel^k. Passeerden twee bergen en 8 spruijten. Doen kwamen wij een hoogen bergh op. Boven zijnde sagen wij rontom ons niet anders als hoog gebrooken gebergte. Den bergh weder aff zijnde, kwamen weder aen de rivier Gourou, alwaer wij vernagten (2). Hadden 4½ uir g'avanseert. 't Gebergte was rotsich en modderich.

- (22) Dinsdach den 12ⁿ. 's Morgens marcheerden wij Z. Z. W. Lieten de revier Gourou zuijdelijk van ons liggen; gingen tot in 't W. N. W. (3), passeerden negen kleine spruijten. Kwamen aen de revier Tzijmandirij, die in de revier Gourou eijndicht, dewelke wij passeerden (4). Vonden onderwegen vijff verscheijde pondocken op verscheijde plaatsz. staan, alle aen de revierkant Gourou; sij stonden alle op boomen en bamboesen (5). Gingen doen over drij bergen (6) en passeerden twee revieren, als Tzelang (7) en Padongang (8). Kwamen doen aen de spruijt Zipoetij daer wij aen vernagten; het water uijt de spruijt is brack. Hadden 5½ uir g'avanseert. Hier was het bos meest kleine palmeerboomen (9); daerom was het soo struijkich en doornich niet als 't voorgaende.

- (23) Woensdach den 13ⁿ. Namen onse wech in 't N. W., al aen de revierkant Gourou. Passeerde de spruijt Sipotij en twee kleine rivieren (en) een bergie. Doen kwamen wij aen de rivier Tzitareck, die wij passeerden alwaer se mede in de revier Gourou eijndicht. Den Maccassaerse paapsche Josep

(21) (1) Dit zal: *dubbeltjes* moeten beduiden.

(2) H. de Jager: „In margine van de Nederl. aantekening staat Tambon geschreven, 't welck hetzelfde is met de Pondoh Tawon, in het Maleijtsche geschrift onder dato van den 23ⁿ Aug^o. gemelt”.

(22) (3) *Pat.*: „de cours van 't Z. Z. W. tot aan 't W. N. W.”

(4) Men zou dus zeggen dat deze Tjijmandiri de Tjitjareuh is.

(5) Dit kan kwalijk doelen op de nationaal-Soendasche gewoonte om het huis te plaatsen op lage stijlen; zulke huizen zullen hem toeh wel meer voor oogen zijn gekomen. Denklijk stonden deze hier zeer hoog, als saoen^g's of ranggon's, bijvb. tegen tijgers. Vergelijk

B. 5, 5; 8, 16; § 2189 en § 2191.

(6) Over dit begrip zie B. 8, 12 noot 8.

(7) Op Scipio's kaartje: „R. Silangh”. Naar den klank: Tjiheulang.

(8) In het origineel denkelijk: *Pagadongang*, Van Riebeeck's *Tsji Pagadoengang*, d. i. de Tjigadoeng.

(9) Van de *lontarus domestica* zegt Rumphius (Herb. Amb. I, 47): „Onze Nederlanders noemen hem jagerboom en *palmeerboom*”; Portug. *palmeira brava*; evenzoo J. C. Wolfs Reizen naar Ceilon, Amsterd. 1796 p. 233 en Hobson-Jobson s. v. *palmyra*. Baldaeus (Ceylon p. 164) spreekt van „atap ofte bladeren van *palmeerboomen*”.

Strand der WIJNKOOPSBAAI bij vloed en opkomend onweer;
links de TJIMANDIRI-monding.
1907.

hadde hier eenige tijd zijn campement gehadt volgens seggen van de Javanen; daer stonden ook eenige arreecx boomen. Hier neemt de revier Gourou haar cours weder Z. Z. W. Wij marcheerden al lanx de revierkant en passeerden 7 spruijten (1). Doen kwamen wij aen de Zuijstrant (2) in de bhaij Moarraratoc in het bogtie Tzijmandarij, tot onse aller blijtschap. Den almogenden Godt zij gedanck voor de genade die hij ons bewesen heeft en soo merckelijk voor alle onheijen heeft bewaart (3).

(23) (1) *Pat.*: „Wij hadden in de passagie 12 revieren, dog de revieren Tsji Tarik en Tsji Madirij bevonden (*wij*) bejide haar uijtganck aan het strand te hebben, wesende die twee door ons doorwaden, en werd de rivier Tsji Tarik genaamt en sijn mond Tsji Madirij, die bequaam om in te vaaren, gelijk de rheede en het strand oock goed is”.

(2) *Pat.*: „Aan de Mowara Pasisir, dat is de reviermond van het strant”. Gewezen gymnasiasten, die bij Scipio's opgaven der afgelegde afstanden ongetwijfeld aan de parasangen der Anabasis zijn herinnerd, zullen hier het *Thalatta! Thalatta!* (ib. IV, 7, 24) gedenken, de profanen wellicht den Meergrusz in Heine's Nordsce. Teekenend voor de liefde der oude Hollanders voor de zee, waar zij zich thuis voelden, is ook eene plaats uit de beschrijving van eene Perzische reis a°. 1692 (Valentijn V, 1, 267), waar ons gezantschap de kust bereikt, „niet weinig verheugd zijnde dat wij nu de zee weer zagen”.

(3) De dank is hier welgemeend. Op andere plaatsen moet men niet te veel gewicht op dergelijke uitingen leggen. Men bracht destijds het heilige veel te vaak te pas, rankte er te familijaar mee, en familiarity breeds contempt, reverentia maior e longinquo. Zoo ziet men (bij De Witte van Citters o. l. pag. 5) de leden van 't stedelijk bestuur van Middelburg a° 1661 een onderling contract maken om elkander te helpen en te bevoordeelen; de heeren waren zoo overtuigd van de laakbaarheid van dit gedoe, dat zij over hunne secrete notulen ter zake nog een vel wit papier met zegels bevestigden, opdat niemand zou kunnen naspuren wat zij onderling hadden bedisseld. En niettemin roepen zij bij dat werk der duisternis den „segen van Godt almaghtigh” in, verklarende dat hun onheiligh gewurm „voorall tot grootmaeckinge van Godes II. naems eere” moet strekken. Specifiek Hollandsch is echter dit modderen met den name Godes volstrekt niet. Ik wijs er op hoe Samuel Pepys, de type van een respectabel burgerman, in zijn ultra-geheim cryptographisch dagboek, een unicum van verbluf-

fende openhartigheid en oprechtheid, den 18 Nov. 1668 noteert dat hij een jong dienstmeisje, op wier stelselmatische verleiding hij het had gemunt gehad, eindelijk defloreert; en dan: „I did nevertheless give her the best council I could, to have a care of her honour and to fear God”. Waarlijk, Mijnheer van Koek, de vrome slavenhaler uit Heine's Poetische Nachlese, is geen fictie! Soms was men zich volkomen bewust hoe zinledig dit vertoon was; zoo zegt Coen ergens (Tiele, Bouwst. I, 296) dat hij zekere zaak denkt te doen met „de hulpe Goodts, te weten de goede gelegenheijt, tijt off occasie, na men 't noempt”, d. i. al naar men 't noemen wil. Doch voor eene dergelijke openhartige bekentenis moest men een Coen wezen.

Zooals Busken Huet (Land van Rembrand III, 265) van onze vaderen zegt: „Hunne bijbelsche taal en hun schermen met het geloof vormden eene min of meer schreeuwende tegenstelling met hunne winzucht. Het was een kenmerk onzer nationale zeden dat men aan de meest wereldsche handelingen een godsdienstigen glimp of draai poogde te geven en zichzelf daardoor in de verdenking van tarterie bragt.” Het was eenvoudig gedachteloos napraten van bijbeltaal. Zelfs Tappen, een kerel met een gemoed als een koetspaard en eene gemarkeerde voorliefde voor anecdoten à la Rabelais, verzekert in de inleiding van zijn reisverhaal dat het is geschreven ter verheerlijking van den naam Godes. Deze soort cant is 't best te vergelijken met haar tegenhanger, de even argeloze gemeenheid van onze oud-Hollandsche matrozen, die elkander (Meister o. l. pag. 13) bij eene ontmoeting vriendschappelijk begroetten met liefkoozingen als: verdomde hond zonder ziel, beest, duiveljager en dergelijke, of met die der Portugeesche soldaten (Baldacus, Ceylon p. 3) die elkaar gewoonlijk aanspraken als „filhos de putas, d. i. hoerekinderen, want zoo eeren zij malkanderen gemeenlijk en dat woord zit in haren mond besturven, en liegen daar de helft niet aan”, voegt Z. Eerw. or minzaam bij. Dit en de daaraan tegenovergestelde onbewust zalvende toon geeft een heel

De wech van de spruijt Tzipoetij tot aen de zuijtstrand van 't eijlant Groot Java is $3\frac{1}{2}$ uir (1) gegaen. Aen de strand dicht aen de revierkant vonden een bamboese pondock (2) staen; daer vonden wij in ongevaer drij gantinx rijst, eenige oude clappusnooten met een stuck van een gedroogde haij, dat ons seer wel te pas kwam. Den Luijt. Patengij deelde het goetij soo wel aen de Javanen als aen de Ambonessen.

- (24) Donderdach den 14ⁿ bleven wij stil liggen en den Luijt. Patengij sont eenigh volk weder teruch om de wech wat schoon te maken (3).

Vrijdag den 15ⁿ. Den Luijt. Patengij liet hier 7 man met een cor-
p(oraa)l blijven. De paerden (4) lieten wij hier staen, want sij konden [op] de scherpe clippen niet overgaen. Wij marcheerden W. N. W. tot in 't N. W. (5), passeerden de inham Tzimandirij, klommen den hooge klip off

- (23) anderen indruk dan bijvb. de desbewuste god-
zalige leugentaal van Ds. J. Canter Visseher, die van een dienstbezoek aan Padang (omstreeks 1720) aldus gewaagt (P. Hofstede, Oost-Indische Kerkzaken, Rotterd. 1779, II, 94): „Men schonk mij behalve vele met goud doorweven kleederen 2000 gouden ducaten Geheele schepen vol Heidenen van de naastgelegene eilanden komen hier gedurig aan, die van zelve den Christelijken godsdienst omhelzen en geschenken van goud, paarden en andere kostlijkheden den Bedieneren des Woords op hunne knien aanbieden”. Mogelijk had dominé op deze dienstreis zijn fortuin gemaakt bijvb. door een handeltje in slaven van Nias (waarover zie P. IV, 309 en Haafner, Zeereizen p. 199, die dezen handel ronduit aan de Bataviasehe dominé's verwijt) en moest dit fortuin op een of andere stichtelijke wijze worden verklaard.

Overigens is opvallend dat van de beide Gouverneurs-Generaal onder wie de oude Compagnies-misbruiken het weligst hebben getierd, de een, Van der Parra, die zeer devoot was, van kerkelijke zijde buitengemeen is geprezen (zie het opstel van Dominé J. Hartog, Een voorbeeldig G.-G., geciteerd bij Van Rhede van der Kloot p. 102; een nagalm via Van Deventer nog bij Heeres in T. N. I. 1902 p. 95; vergelijk ook Van Polanen bij De Roo I, 79), terwijl de ander, Siberg, in zijne doodsadvertentie (Batav. Courant 21 Juni 1817) wordt geroemd om „zijne godsvrucht, nog zoo zichtbaar in de laatste oogenblikken zijns levens”. In „min of meer schreeuwende tegenstelling”, om Busken Huet's woorden te gebruiken, tot die godsvrucht staan Siberg's brieven aan Nic. Engelhard, overvloeiend van de giftigste ver-

dachtmaking en laster aan het adres van degenen die hij meent dat in zijn pad staan, terwijl ieder die met hem meegaat of hem ter wille is, onfeilbaar een „braav” mensch heet.

(1) *Pat.*: „3¹/₂ mijl”.

(2) Naar het schijnt 't eenige menschelijk verblijf aan de gansche baai. De bewoners, een visschersgezin (vanwaar anders dat haaien-vleesch?) dat zijne rijst van een of ander kust-plaatsje kreeg, hadden blijkbaar de plaat gepoetst met hun vaartuig op de nadering der vreemde bende. Over de haaienvangst alhier zie Baane in E. 23, 31; nog heden eet men er wel haaienvleesch, Bat. Nieuwsblad 15 Maart 1902. Van de bewoners van Siauw zegt Valentijn (I, 2, 59): „Bij gebrek van visch droogen zij haejen, dat al van hun beste kost, hoewel een slegt eeten, is”.

(3) *Pat.*: „Om de weg van strand tot aan Pa-
rong Angsana toe schoon te maken en tot aan de breete van een vadem te verwijderen”.

(4) Wie zou ooit op 't idee gekomen zijn dat Scipio's moeilijke, doornige, slijkige wegen te paard werden afgelegd? Vergelijk echter Ex-curs 8.

(5) Had Scipio aan 't strand vertoeft, dan zou hij aldus de zee ingeloopt zijn. Dus of hij kampeert wat hooger op, bijvb. bij Benteng, of de hemelrichting is verkeerd opgegeven (evenals Guitard hier E. 23, 22 't N. aanziet voor 't Westen, zooals ook op de windroos bij de teekening van Van Riebeeck's kampement is gedaan), of er spelen weer schrijffouten onder, of (en dit lijkt me nog 't waarschijnlijkst) hij geeft hier niet de richting van 't begin van den marsch aan, doch (en zeer juist) de hoofdrichting van den tocht op dezen dag.

uijthoek (1) over daer de zee fel op storte. Kwamen doen in het bogtie en aen de spruijt Palabouang Ratoe. De zee stort hier alderminst in dese inham. Doen kwamen wij aen een grooten rotsigen uijthoek (2); hadde meer als een uir werck eer wij daerover konden geraken door de steilte en scherpte der clippen. Die over zijnde, quamen doen in een santbaj en aen de revier Topoes Lantschar (3). In dese bogt stonden aen de stranct veel clappus-boomen. Wij maekten hier onse pondocken (4) daer wij aen vernagten. Had-den twee groote mijlen tot in N. W. g'avanseert (5).

(25) Saterdag den 16ⁿ. 's Morgens met het lamieren (6) van den dagh marcheerden wij van 't N. W. tot in 't West (7) en Noorden. Hadden een 1/4 van een uir sandstrand. Passeerden twee revieren en aen de derde vernagten wij (7). De gantse strant was hier anders niet als clippen en kajsteenen. De zee stort hier fel aen en daer zijn eenige kleine reven onder de wal. Hadde drij groote mijlen g'avanseert.

Sondach den 17ⁿ. 's Morgens met 't lamieren van den dach marcheerden wij tot aen de westzijde van de baj; passeerden drij groote clippen off uijthoeken over, kwamen doen aen twee steile rotsige bergen en hadden van de gantsche mars soo vervareljke rotsige steilten niet gehadt (8). Daer klommen over Lujt Patengij, een van mijn bijhebbende Europeanen met 5 off 6 Inlanders, die haer (9) met rottinx op en weder aff holpen. Wij bleven aen de voet van de steilten totdat zij weder bij ons kwamen. Hadden twee mijlen g'avanseert. Doen keerden wij weder naer onse pondoken daer wij 's avonts van te vooren gerust hadden.

Maendach den 18ⁿ. Met den dageraat marcheerden wij tot in het Oosten. Kwamen 's avonts weder in het zantbajtie Tzimandirij bij ons volk en hadden de vijff revieren en meergenoemde clippen gepasseert en 5 groote mijlen gegaen. Ontrent de middag waren hier aengekomen van Tzipinang (10)

(1) De Goehatjandi.

(2) De heuvel Tendjoresmi, waarop Eekhout woont, die hem van rimboe zuiverde.

(3) Tjitepoes. Ook *lantjar* is een goed Soend. woord, doch zou hier eerder in de Maleische beteekenis van „vlug voortschietend” moeten worden genomen. Scipio's kaartje vertoont hier den naam „Santbay”.

(4) Dus woningen zijn ook hier niet. Wat de klappers aangaat zie B. 23, 77.

(5) Hier is de hoofdrichting van den marsch zeer goed aangegeven, evenals in den marsch van den volgende dag, waar ik eene uitgevallen *t* (de omgekeerde fout van B. 23, 124)

Priangan II.

heb ingevoegd. W. ten N. is W. 11¹/₂ N.

(6) Deze schrijfwijze vindt men even vaak (25) (zooals B. 16, 29) als de meer correcte *lamieren* (zooals B. 17, 12); zoo heeft Rumphius naast *limoen* ook *lamoen* (H. A. VI, 231); evenzoo D. 1672 p. 226: *lamoensop*.

(7) Denkelyk aan de Tjimadja.

(8) Voor de schoonheid van het vergezicht heeft Scipio even weinig oog als Van Riebeeck.

(9) D. i.: zich. Over de acrobatenkunsten langs rotan's zie B. 29, 24.

(10) Misschien niet heel dāārvandaan maar van eene plaats, behoorend onder den te Tjipinang woonachtigen Tanoedjiwa, hierboven § 11.

14 Javanen met rijst. Wij naer haer hertel(y)k genoegh verlanght hadden, want hadden tsedert den 13ⁿ geen rijst gehad.

- (26) Dinsdach den 19ⁿ marcheerden wij van 't Z. O. tot in 't Z. Z. W. (1); gingen een groote heuvel over off uijthoek, die heel om de West (2) een bogie hadde. Passeerden negen revierties en 18 drooge spruijten; quamen doen aen een reviertie daer wij vernagten. Hier en daer stont een enkelde clappusboom. De gantsche wech is ander(s) niet als blauwe kajsteenen, daer de zee hart op brand. De gantsche strandt is niet als rotsen (3).

Woensdag den 20ⁿ. 's Morgens marcheerden om den hoeck van de inham Z. Z. O. 1½ mijl. Konden doen niet verder avanseeren door de rotsige clippen en uijthoeken en het fel aenstorten der zee. Hadden 6 uijthoeken overgegaen, vier revierties en twee drooge spruijten (4) doorgegaen. Keerden doen weder naer het santbajtien aen ons pondock, daar wij 's avonts kwamen. Daar resolveerden zij (5) om weder naer Batavia te keeren, doordien er geen rijst meer en was als voor een dach of twee (6).

- (27) Donderdach den 21ⁿ. 's Morgens marcheerden wij weder naer het Z. O. (7), tot wij aen de bogt en revier Tzijmandirij kwamen. Hadden de voorige revieren en spruijten weder gepasseert en 4 mijlen gegaen. Hier maekten zij alles klaer om 's anderdaegs naer huijs te marcheeren. De gantsche baj off inbogt Moarraratoe aen de strand is overal vol clippen en blauwe arduijn kajen, daer de zee overal fel op stort. Het is meest altijd mistich aen de strand door het hart aenstuijven der zee, maer bij de uijthoeken liggen overal groote clippen. Binnen de baj siet men nergens geen brandinge gaen noch clippen uijtsteken daer de zee op stort.

Vrijdach den 22ⁿ. Met ('t) lamieren van den dach namen wij de wech die wij gekomen waren. Marcheerden meest O. Z. O. aen; gingen al dicht lanx de rivierkant. Passeerden de seven spruijten en de revieren Tsitarck

(26) (1) Dit zal weer de hoofdriehing van den ganschen dag zijn: eerst gaat men Z. O. (waarbij, vreemd genoeg, niet gezegd wordt hoe men over de Tjimandiri komt) en dan vooral Z. Z. W.; de topogr. detailkaart vertoont een smal voetpad, tusschen de rotsen en de zee, tot Tjihaoer.

(2) Er staat: *om de Oost*. Als de hoek wordt bedoeld die den volgenden dag werd omgemarcheerd, zal men ook *Oost* moeten lezen. Het verhaal is hier hoogst onduidelijk en op de kaart niet te volgen. Welk „santbajtien” onder den 20^{en} wordt bedoeld, is een raadsel.

(3) *Pat.*: „de distantie van de weg 4 uren”.

(4) *Pat.*: „4 revieren waarvan er 2 water hadden en de andere twee droog waren”.

(5) Naast Tanoedjiwa en Patinggi schijnt Scipio absoluut geen stem in het kapittel te hebben. Toch stond, vergelijkenderwijs, een sergeant bij de Comp. hooger in rang dan nu.

(6) De door 14 man gebrachte voorraad was voor 5 dagen, evenals hierboven die door 10 man aangebracht voor 4.

(7) Sic; aan eene verbetering zal ik mij (27) niet wagen, daar ik heel niet begrijp waar men thans wezen mag.

en Padongan, Tzelangh met de brake spruijt Tzipoetij (1). Gingen tot in het Z. O., alwaer wij de revier Tzijmandirij met 9 kleine spruijten en twee hooge bergen passeerden. Kwamen doen aen een dal digt aen de revier Gourou. Hadden 6 mijl (2) tot in 't N. N. O. g'avanseert.

- (28) Saterdag den 23ⁿ. Met den dageraat marcheerden in 't N. N. O. Lieten de revier Gourou b'oosten van ons liggen; passeerden 8 spruijten met twee kleine en een hoogen bergh. Doen kwamen wij aen de revier Gourou daer sij sagou hadden gemaekt, alwaer wij verbleven tot 's anderdaags. Hadden 5 mijlen g'avanseert (3).

Sondach den 24ⁿ. In de morgenstont marcheerden wij noordel^k. aen. Lieten de revier Gourou b'oosten van ons liggen; passeerden 3 groote en 7 kleine spruijten met 4 bergen. Kwamen doen door drij bogten van een revier daer dan twee revieren in malkanderen loopen. Vernagten hier. Hadden 6½ mijl gegaen (4).

Maandach den 25ⁿ. Met den dageraat passeerden wij noch 8 bogten van de vorige revier en gingen door drij spruijten. Klommen een berg op die 3 groote heuvels hadden; kwamen doen aen een groote revier; passeerden drij bogten, clommen drij hoogten op, gingen doen N. ten W. aen. Doen kwamen wij door 't vlake bos dat de Javanen Wattas noemden. Passeerden doen ses kleine en 7 groote spruijten. Doen kwamen wij aen ons pondocken. Hadden 15 Javanen met de rijst gekregen. Hier vernagten wij. Hadden 5 groote uiren (5) g'avanseert.

- (29) Dinsdach den 26ⁿ [maendagh]. Met den dageraat gingen al noordel^k aen. Passcerden twaalf spruijten en 15 affgaende heuvels; kwamen doen aen de revier Sadanij daer onse pondocken stonden. Hadden 4½ mijl g'avanseert (6). De wech seer modderich en steenigh.

Woensdach den 27ⁿ. Met den opganck der sonne passeerden de revier

(1) Hierboven § 22 werd de Zipoetij genoemd tusschen de Padongang en de Tzitareck.

(2) *Pat.*: „6 ueren”.

(28) (3) *Pat.*: „5 ueren, passeerende de pondoks of hutten van Tawon, Sedong en Sagoe”. Herbert de Jager wijst er echter op dat de pondok Sedong eerst den volgenden dag gepasseerd kon worden.

(4) *Pat.*: „verbij de pondoks van Goeroe, Banda, Lingsir”. Herbert de Jager concludeert echter uit de cijfers der afgelegde afstanden, dat men dezen dag niet voorbij Pondok Lingsir kwam.

(5) *Pat.*: „5 mijlen. . . passeerende de pon-

docks of hutten van Babodzjong, Tsjiwaraek”. Herbert de Jager is in 't onzekere, of dezen dag gerust werd in de pondok Menting of de pondok Babodzjong, of wel tusschen die beide, „wesende het een notoire tastel(*ijke*) misslag, dat heden de pondock Tsjiwaraek, die maar een mijl van Sadani afleijt, al gepass(eert) souden gehad hebben”.

(6) Herbert de Jager: „In de gints reijse (29) stellen de distantie tusschen de pondock Sadanij en de negorije Parong Angsana op 7 mijlen, en in de rugreijse maar op 4½ mijl, 't geen 2½ mijl in soo een cleene verte verscheelt”.

Sadanij. Gingen al N. ten W. aen; kwamen door twee spruijten, 3 vervalte gragten en drij bergies. Kwamen doen aen de rivier Tzillewon die wij passeerden, met drij spruijten, tot in de negorij Paronhangsana. Hadden vier en een halff mijl g'avanseert.

Donderdach den 28ⁿ. Blevten in de negorij stil liggen. Den Luijt^t. Patengij hadde wercx genoeg om de Javanen te bewegen, eer dat zij ons 't fort Padjajaran wijsen wilde (1).

- (30) Vrijdach den 29ⁿ. Daer waren eenige Javanen met 4 van haar sieken affter gebleven en rapporteerden dat den tijger gisteren nacht een van haar mak(k)ers den hals hadde gebrooken (2) in het pondok aen de revier Zadani (3).

Saterdag den 30ⁿ. Niets voorgevallen.

Sondach den 31ⁿ kwamen onse Javanen weder die naer 't fort Padjajaran hadden geweest. Waren niet seer wel tevreden dat wij daar naer toe soudon gaan, omdat wij Christenen waren, seijde zij, maar voor die van haar gelooff waren was weijnich aen gelegen (4).

Maandagh primo Septembr. 's Morgens namen wij met malkanderen de wech naer 't fort Padjajaran. 't Leijt tusschen de revieren Tzillewon en Zadani, een paer uirties van de negorij Paronhangsana, een pistoolschoot

- (29) (1) Vergelijk Raffles, Hist. of Java 1817, II, 53 betreffende zekere ruïnen in O. Java: „The natives have a superstition that the site of this ancient capital cannot be visited without some misfortune attaching to the party who undertook the visit. Those whom I had with some difficulty induced to accompany me to the spot, did not fail to assure me that I should lose my government within the year”. Deden zij dat (ik twijfel er aan), dan is het uitgekomen.

Pat. geeft deze beschrijving van het bezoek aan Padjajaran:

„Nadat den Luitenant Patinge daar een nagt rust had, soo sond 's anderen daags een Vendrig met een Chergeant, nevens nog 7 à 8 personen, alle Javanen, uijt om Padsjadzjaran op te zoeken, die 2 dagen daarna wederkeerden, vervoegende wij ons 's daags daaraan, den 1ⁿ September, 's Maandags, mede derwaarts na toe, tenderende naar de revier Tsjiliwong, die doorwadeden, vindende ontrent een pistoolschoot van daar steenen in 't ronde gestreckt en een sekere Javaansche wortelboom wariengei geheten. Van hier een weijnig voortgaande, quamen op een verhevener plaats daar oock steenen in 't ronde lagen even als een muur van een casteel, met een poort, hebbende 2 opstaande steenen, alwaar een huijs

scheen geweest te sijn, vindende aldaar nu 2 angšana's en een billimbingboom”.

Wat die angšana's aangaat, Rigg zegt dat deze boom „in the Sunda districts will frequently be found planted in old graveyards or kramats”, ik denk, omdat hij op zekere tijden geheel bladerloos staat evenals de kaimbodja, die evenzeer gewild is voor begraaftplaatsen (Greshoff o.l. pag. 67; Edeling in Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XXXI, 315). Eene beschrijving vindt men bij Rumphius, Herb. Amb. II, 205. Intusschen vind ik bij Greshoff o.l. pag. 105 e.v. een anderen angšana, welks bladeren blijkbaar niet gelijktijdig afvallen.

(2) Er staat: *gebrooken*.

(3) *Pat.* voegt daarbij: „en (*dat zij*) denselven aldaar aan een boom gehangen hadden (*vergelijk hierboven 21*) hebbend’ wij denselven aldus 's anderen daags laten halen en op Parong Angšana laten brengen, daar hem begroeven”.

(4) Daarentegen vermeldt Camphuys in Afg. patr. miss. 23 Dec. 1687 het volksgeloof „dat hetselve paleijs en speciaaljk de verheven zitplaats van den Javaense Coning Padzia Dziarum nu nog geduig door een groot getal tijgers bewaakt en bewaart wort”.

(30)

van de revier Tzillewon. Vooreerst gaet men tusschen twee hoogtens van een voet off vier; dan komt men aen den inganck, daer de steenen noch
 (31) een voet off 6 hoog staet. Daer liggen de steenen noch een vaem aen wederzijden in ordre; gij kont even bekennen dat het door menschenhanden is gemaekt. Een stap off 8 van daer komt gij weder aen een meur (1), daar hier en daer noch steenen liggen op malkanderen. Dan treet men een stap off twee op, komt men aen een vierkante plaetse soo groot als een roijale zaal. Daar leggen aen den kant ook nog eenige steenen in ordre; aen de eene kant staan twee kajsteenen, den een van vier en den anderen van twee
 (32) voet hoog; de kleinste staat heel schuijnder als de groote. Dit heeft de Koninck van Padjajarans troon geweest, soo de Javanen meenden. 't Is gemaekt, soo 't een fort geweest is, van kajsteenen uijt de rivier, alle ongelijk groot, en van aerde, op malkanderen geleijt; daer staen tegenwoordich van alderhande bos- en vrugtboomen en 't is een puijnhoop, alhoewel de Javanen daer soo bangh voor zijn, want sij gingen op de vierkante hoogte nedersitten en dorsten haar pas roeren. Sij gingen met de Ambonesen een gebet doen met eenigh reukwerck dat sij branden, alle op de Turcksche (2) manier; en doen naer geluckwensinghe keerden weder naer de negorij Paronhangsana.

Dinsdag den 2ⁿ. 's Morgens marcheerden wij met den dageraat tot 's avonts over sessen. Kwamen in de negorij Rombout (3). De wech van Paronhangsana tot in de negorij Rombout is 8 $\frac{1}{2}$ uir g'avanseert (4).

Woensdag den 3ⁿ. 's Morgens marcheerden wij uijt de negorij Rombout in 3 $\frac{1}{2}$ uir (5) tot op Meester Cornelis lant. Den Almagtigen zij gedanck voor de genadige bewaringe die hij ons gedaen heeft en noch doet".

(31) (1) Over deze schrijfwijze zie B. 23, 58.

(32) (2) Hier gebruikt zooals elders „Moorsch“, d. i. Mohammedaansch; „liever *Turksch* dan Paapsch“ zeiden de Watergeuzen. Steitz maakt nog ao. 1821 in zijn rapport omtrent Soekaboemi den profeet zelve tot een Turk.

(3) Roemboet, paal 18. Welk een verschil in dagmarschen door deze streek sedert Mul-

ler's tochten!

(4) *Pat.*: „8 $\frac{1}{2}$ mijl“.

(5) *Pat.*: „4 $\frac{1}{2}$ uir gaans“. Herbert de Jager voegt aan 't slot van het door hem geannoteerde verhaal van Patinggi eene becijfering der afgelegde afstanden, waaruit blijkt dat de heenreis 49 mijlen bedroeg en de terugreis maar 43 $\frac{1}{2}$ of, volgens Patinggi, 44 $\frac{1}{2}$.

(33) AANTEEKENING. Behalve het hier getrouw gevolgde afschrift van Scipio's reisverhaal is in mijn bezit nog een tweede afschrift, vervaardigd door eene andere hand, die mij meer slordige copieën van Haagsche archiefstukken leverde. Deze twee afschriften verschillen onderling steeds zóózeer in spelling, dat ik moet aannemen dat twee verschillende stukken

gecopieerd zijn. De door mij hier gevolgde copie is verreweg de beste van de twee, aangezien de andere herhaaldelijk eenige woorden overslaat en bijv. den heelen 2^{en} Augustus vóór den 1^{en} zet.

Toch heeft die slechte copie eenige zaken die beter zijn dan in de andere. En wel de volgende:

Onder 23 Juli slaat mijne copie de woorden over: *uijt het Oosten. Doen quamen wij*. Deze heb ik daarom ingevoegd.

Onder 31 Juli staat er in plaats van: „marcheerden wij”: *martelden wij*, wat typisch Oud-Hollandsch is, evenals D. 1676 p. 66 van een schip wordt gezegd: „hebbende in de bocht van Damack zeer *gemartelt* en self in groot gevaer van te vergaan geweest”.

Onder 5 Aug. staat er in plaats van: „den paapsche Josep”: *den paap Che Josep*, hetgeen veel beter is; evenzoo onder 13 Aug.; vergelijk § 393.

In § 32 leest deze andere copie: *soo de Javanen meenden zoo 't een fort geweest is, 't is gemaakt van* enz.

BIJLAGE XV.

WINKLER'S TOCHT NAAR HET BUITENZORGSCHE

1690.

- (1) Deze reis, waarover in de Resolutiën der Ind. Regeering en in hare brieven naar patria niet gesproken wordt, is merkwaardig in zooverre zij, evenals wij reeds bij Scipio's tocht opmerkten (zie B. 14, 1), behalve een praktisch doel (zie hierbeneden § 23) ook zekere wetenschappelijke strekking heeft, het onderzoek naar Pakoean en de topographische opneming. De last daartoe gaat uit van den veelzijdigen beoefenaar der wetenschap, Saint Martin.

Inderdaad is in de periode Camphuijs belangstelling in zekere takken van wetenschap soms zeer merkbaar, trots de klachten van Rumphius (Herb. Amb. VI, 214) en Herbert de Jager over de geldzucht hunner tijdgenooten. Zoo zien wij (Rumphius, Herb. Amb. I, 88; VI, 184) dat Robert Padbrugge, Gouverneur van Ternate, later van Ambon, op zijne dienstreizen een journaal hield, waarin hij o. a. teekeningen van ontdekte planten en beschrijvingen van vreemde gedierten opnam. Trouwens Padbrugge was van beroep eigenlijk medicus en was in 1653 te Leiden gepromoveerd op eene dissertatie de apoplexia (Bijdr. 1867 p. 250). Wat Camphuijs aangaat: dezelfde liberaliteit die hem heeft bewogen zijn bekend historisch geschrift aan Valentijn mee te deelen (of aan dengene van wien onze dominé het had) blijkt in zijne houding tegenover Kämpfer, aan wien hij, zegt Doeff (Herinneringen uit Japan, Haarlem 1833 p. 5), de gegevens verstrekke waaruit diens beroemd werk kon worden opgebouwd. Doeff, die zoovele jaren het archief te Decima heeft kunnen napluizen, zal daarin wellicht de bewijzen voor deze verzekering hebben gevonden. Hij kan die echter ook hebben overgenomen uit O. Z. van Haren's

(2) leven van Camphuijs. Deze zegt namelijk (in Dr. J. van Vloten's uitgave p. 306) zelf uit Van Imhoff's mond vernomen te hebben dat gezegde G.-G. den geleerden Kämpfer „naar Japan zond, voorzien met de noodige onder-richting en handleiding, om aldaar de menigvuldige aanmerkingen en ontdekkingen, door C. ten tijde van zijn verblijf in dat rijk gedaan, nog te vermeerderen”, en dat „wanneer Kaempher naar Europa vertrok, Camphuis aan hem alles schonk wat hij, tot de beschrijving van Japan betrekkelijk, in

twintig jaren had verzameld". Dit stelt Camphuijs' belangeloozen ijver in een even schoon daglicht als de trouwe zorg die hij voor Rumphius' werk heeft gedragen (zie Leupe in Verh. Koninkl. Akad. van Wetensch. XII, 1871, laatste stuk, p. 48 e. v. en het Rumphius-Gedenkboek p. 48 e. v.). Men vergelijkte voorts de personalia van F. W. Broeckhuijsen, I, 190. In ditzelfde verband kom ik nu terug op wat B. 14, 2 werd aangeduid.

- (3) D. 11 en 23 Aug. 1690 (dus zeer kort na Winkler's expeditie) vinden wij mededeelingen omtrent een tocht van den sergeant Cornelis Bogaert en den Luitenant der patrouille Matthijs Jansz met eenig gevolg naar Goenoengkarang, den vogelberg op Kalapanoenggal. Deze geschiedt op last van Van Hoorn en Saint Martin, „Commissarissen over de Zaken der Inl.", en „met kennis en toestemming van den Gouv^r. Generael". Het curieuse is, dat 't rapport in het Dagr. veel te goed geschreven is om door gezegden sergeant te kunnen zijn opgesteld, terwijl de daarin voorkomende verwijzingen naar veel oudere Dagregisters alleen van Camphuijs kunnen zijn (zie B. 14, 2); dezen zelf houd ik dan ook voor den steller van dat rapport, temeer omdat in den aanhef wordt genoteerd dat het is opgemaakt „uijt hare dagelijxe aentekeninge en mondeling relaes". Nu vindt men daarin mededeelingen omtrent de bedoelde grotten niet alleen, maar ook aangaande de levenswijze enz. der klipzwaluwen, waarbij eene gissing naar de samenstelling harer nestjes ten beste wordt gegeven. Opmerking verdient daarbij, dat dit laatste toen eene kwestie van den dag was: Rumphius oppert onderstellingen daaromtrent (Herb. Amb. VI, 183 e. v.; hij is daar op 't spoor der waarheid); evenzoo Gouverneur Padbrugge (ib. VI, 184), Kämpfer (o.l. pag. 472), Valentijn (III, 1, 328) en Van Riebeeck (E. 22, 2), terwijl wij bespeuren dat Burgemeester Witsen hierop zijne, en wellicht anderer, aandacht gevestigd hield. Overigens noteer ik dat dit punt, hetwelk nog anno 1853 in 't duister lag (zie J. J. Altheer in Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. VII, 490 e. v.; Jung-huhn, Java I, 654), thans opgeklaard schijnt (cf. Encycl. van N.-I. s. v. *gierzwaluw*).

- (4) *Dagregister 6 Juni 1690.* „'s Morgens marcheerde naer 't Zuijder gebergte van Jaccatra den Capitain Adolph Winckelaer, geadsisteert van den Lantmeter Bortel van der Valck en Adsistent Lucas Meur, item een troepje van 16 Europese en 24 Macassaerse (1) soldaten, met ordre dat hij door voormelten Lantmeter zoude doen meten de Groote Revier in 't Zuijdergebergte, genaemt Tjiliwoeng, en de revier bewesten Tangerangh, genaemt Tjidane, om daeraff (2) een caerte te kunnen formeren, nemende voorts

(4) (1) Denklijk de patrouille van Tanggeran, zie § 537.

(2) Voor: daarvan, ook bij Rumphius, Herb. Amb. III, 110: „Zommige Chinezen branden

er ook smitskoolen af" (nam. van dat hout); IV, 58: „men moet er geen loog af maken"; V, 148: „aan smaak verschild ze daeraf merklijk"; ib. Auctuarium p. 21: „zoo men daar

inspectie van 't oude hof der Javanen, genaemt Pakocan, mitsgaders van desselfs situatie en wat negorijen daeromher gelegen waren, met benamingh van derselve Hoofden, en waeraf hij op sijn terughkomst zoude hebben schriftel. rapport over te leveren".

Dagregister 22 Juni 1690. „'s Morgens quamen uijt het Zuijdergebergte van Jaccatra terugh den E. Capitain Adolph Winckeler, den Lantmeter Bortel van der Valck en Adsist Lucas Meur benevens 16 Europese en 24 Macassaerse soldaten; hebbende door voorn(oem)de Lantmeester doen meten de Groote Revier in 't Zuijdergebergte, genaemt Tjiliwoengh, en de revier bewesten Tangerangh, genaemt Tjidane, ook van deselve een caerte formeren, daerenboven inspectie genomen van 't oude hof der Javanen met name Pakolan (*sic*) en van desselfs situatie, mitsgaders wat negorijen daeromher gelegen waren, met benamingh van derselver Hoofden, en van alle hetwelke den voors(*chreven*) Capitain Adolph Winckeler alsnu aen de Heer Ordinarie Raed en Sergeand Majoor over de militie van India, Saint Martin, in geschrifte overgelevert heeft sijn dagelijx gehoude aentekeningh bij form van rapport, 't welk hier van woort tot woort geïnserieert wert.

- (5) Aentekeningh, gehouden bij mijn, Adolph Winckeler, Capitain, die ter ordre van d'Ed^{le} Heer Ord. Raed en Majoor Isaack de Saint Martin met den Landmeter, Scriba (1), eenige militairen en een getal Inlanders van hier naer 't gebergte sijn geschickt (2) om te ervaren wat landen, negorijen, sterckten der huijsgesinnen en de gebieders hunne naemen en conditien (3), alsmede de situatie en streckinge van deselve, alsook het oude hof Pakolan ende de jegenwoordige (4) gestalte van dien.

Ed^{le} Gebiedende Heer!

veel *af* nuttigt"; D. 1636 p. 5: „*daeraff* hier-vooren is gesproken"; 1680 p. 93: „*waaroff* geen aanteekeninge wert gehouden".

- (5) (1) Dus dit, of „Schrifver", is de huishoudelijke benaming voor een Assistent. Zie B. 21, 2.

(2) Een der talrijke voorbeelden waar dit woord wordt gebruikt voor: zenden; zie B. 7, 14 enz.; D. 1640 p. 2; 48; 90 enz.; Valentijn I, 2, 380 enz. Het zonderlinge secretariewoord *doorschikken* voor: doorzenden is dus geen germanisme, maar een voorbeeld van survival evenals B. 23, 117. Zoo ziet men uit D. 1661 p. 400: „de ordre *op* d'heer van Goens"; 1667 p. 360: bevelschrift *op* iemand, dat ook de secretarie-uitdrukking: last *op* iemand, goed

Oud-Hollandsch is, evenals men zei: „het ver-soeck *op* hem gedaen" D. 1648 p. 112, en: iets *op* iemand verzoeken (Baldaeus, Ceylon p. 59; Dapper p. 264; D. 1624 p. 28; 83); iets *op* iem. begeeren Grothe VI, 52; D. 1636 p. 47.

(3) Er staat: *hunne naemen en wien sij zijn*. Mijne verbetering is conform W. Schouten II, 63: hij verlangt te leeren kennen „den handel en wandel en *de conditie* der Bengaelders"; J. J. Struijs, Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige reijzen, Amsterd. 1686 p. 30: „de inwoonders sijn van een seer goeden aart en *conditie*".

(4) Dit reflecteert niet op Scipio's rapport (want waarom zou de „gestalte van dien"

- (6) Woensdag, sijnde den 7 Junij, hebben onse reijs begonnen en sijn ten 5 uijren 's agtermiddags in de negorij off campon Baroes (1), gelegen aen de Tijpinang, gekomen, daer wij vernagten.

Donderdag den 8 d°. Met het aenbreken van den dageraad gingen over 't land van de wed^e van Praija Wangsa (2), dat gen(aem)t wert Tijjantongh, sijnde sterk twaelf huijsgesinnen, bescheijden onder den Javaensen Lieuten^t genaemt Tanel Djiwa (3), wonende op Parong Angsana, welke lieden voorgaven (4) van hier te willen vertrecken en op gem(el)te plaets bij ged(ach)te Luijten^t te gaen wonen; settende van daer voort[s] op Klappa Doea (5), alwaer remoreerd den Vaendrig Praija (6), bescheijden aen de westzijde onder den Lieutenant Nala Dria, onder welke Vaendrich naer eijgen seggen twintigh man resorteerden. Marchieerden aldus de Groote Revier (7) langs na Tijloear; inmiddels passeerden 't land van den Capitain Frederick Muller (7), alwaer in een kleijn huijsje agt stux Javanen bevonden, dewelke voorgaven bescheijden te sijn onder den Lieutenant Sindoe. Vervolgens quamen aen de volgende landerijen:

't Land van den overleden Balise Cap^{tn}. Mangis (8), genaemt Parong Seran, op 't welke 4 Javanen wonen;

- (8) (een d°) genaemt Kledong (9) Bappa Boeang, is een stux 's Comp^s.

- (5) sedert 1687 zijn veranderd?) maar op inlandsche overleveringen omtrent 't oude Pakoecan.

- (6) (1) Zie B. 14, 11.

(2) Een erfbrief van dit land is aan Prajawangsa nooit uitgereikt.

(3) Omtrent hem zie § 228 e. v.

(4) Dit woord sluit in het ouderwetsche taalgebruik niet noodzakelijk het bijbegrip van leugenachtigheid in, maar beduidt eenvoudig: verklaren. Zie B. 6, 8; 16, 9; 10; 22; 24 enz.; D. 1644 5 p. 142: er is geringe aanvoer van goederen uit China „veroorzaect, soo sij *voorgaven*”, door den oorlog in dat rijk.

(5) Kalapadoea, paal 19 en 20.

(6) De Javaan Praja en de sergeant der Javanen Nala erlangden reeds bij erfbrieven van 1 Nov. 1674 elk een land, genaamd Kalapadoea; ongetwijfeld zijn dat de hier bedoelde, ofschoon zij volgens de erfbrieven zouden grenzen aan de Soentar. Volgens het reisverhaal D. 24 Sept. 1686 woonde Praja te Mampang.

- (7) (7) Over diens landen zie men zijne personalia I, 241. De „Javanen” der particuliere landen hebben tot 1778 geressorteed onder de Javaansche officieren. De hier telkens terugkeerende vermelding van het aantal opgezeten-
nen is conform Winkler's opdracht; uit de

opsomming der landerijen zou ik opmaken dat Saint Martin, ofschoon President van Heemraden, omtrent de onderlinge ligging daarvan in eenige onzekerheid verkeerde, hetgeen bij de slordigheid der erfboeken niet onverklaarbaar zou wezen.

(8) „Mangijs van Bali” (over wien zie ook B. 8, 10) komt reeds D. 31 Jan. en 28 Febr. 1661 voor als een Hoofd der Javanen. Bij een erfbrief van 16 Sept. 1667 erlangde hij, zijnde „Opsieder der Balise natie alhier,” het hier bedoelde land aan de Oostzijde der Gr. Rivier, grens N. de Tjikoempaj, Z. „het lant genaemt Bapaboangh ofte Batapoelie.” Men zoekte deze landen dus binnen het tegenwoordige Noesakambangan; aan het Parong Seran van onzen tekst herinnert Paroengserab vlak bezuiden Depok. Het land van den Balischen Kapitein heet Tjikoempaj in eene acte Reguleth 6 April 1694, waarbij het wordt verhuurd.

(9) Voor *Kledong* lees: *Kebon*. De Javaan (8) Majakarti heeft (zooals ook uit onzen tekst volgt) nooit een erfbrief erlangd, en zoo is dit land bij erfbrief van 15 Febr. 1696 samen met Noesakambangan voor 150 Rd^s. gegeven aan den Landdrost Hendrik de Bollan. Een gevolg van Winkler's tocht was al dadelijk, dat

- (land), 't welk bewoont wert door den Javaen Maija Carti, die bescheijden is onder den Lieutenant; die bij sig heeft 3 Javanen;
- (9) een d° 't geen beseten werd bij den Javaen Zoeta Wangsa (1), alwaer nevens legt een d° vrij grooter, 't welck den Javaensen Lieutenant Wangsa Tanoe (2) sig aentreckt, [t] streckende van 't bovenste stuck tot aen de spruijt Tji Loear;
- (10) volgt nogh een gel(gjick) d°, alsmede aen bovengenoemde spruijt endende, 't welck eenen Lebe Goeloe (3) besit; heeft onder hem agt stux Javanen, sorterende onder den Lieutenant.
- (11) Met het vallen van den avond quamen in de negorij Tjiloeear genaemt, bij welkers Hooft, Kiaij Marta Jassa (4), vernagten, sijnde sterk in 't geheel 30 huijsgesinnen en staen onder 't gebied van Pangeran Pourabajja.
- (12) Vrijdag 9^e Julij. Verlieten de rustplaets en rencontreerden twee negerijtjes, genaemt Tjikoembaj, sterck 8, en Tjikias (5) 30 huijsgesinnen, welke(r)

Heemraden bericht ontvingen dat „op het land genaamt Bappa Boang en Bappa Djatij nog goet bosch staat, 't welke dat eenige Javanen van Luijt. Wangsa Tanou en Tanou Djewa omtrent Noussa Cambangan met het maken van gegas voor een goet gedeelte hadden vernielt”, waarop zij aan deze menschen H. 9 Sept. 1690 gelasten „naar 't invoeren van hun oogst vandaar te moeten verhuisen ende gaan woonen bij haar opperhooft op Parong Angsana”.

- (9) (1) Vergelijk B. 8, 7; 18. Ofschoon het wel eens voorkomt dat Javaansche officieren eenvoudig als „den Javaen” zoo en zoo worden aangeduid (zie T. B. G. XLVI, 444), kan men toch eene dergelijke slordigheid moeielijk van den rapporteur Winkler verwachten. Deze Soetawangsa zal dus wel niet de gelijknamige Kapitein der Wester-Javanen zijn, te minder omdat de bovenvermelde een Cheribonner heet, en die Kapitein D. 1 Oct. 1682 wordt aangeduid als „van Pattij”, D. 14 Aug. 1685 als „van Pattij”.
- (2) Vergelijk B. 8, 7. Uit een stuk in 't Resolutieboek van Heemr. 2 Aug. 1692 blijkt, dat Wangsatanoë toenmaals een stuk land aan de Tjipinang bezat. H. 25 Juli 1705 wordt, sprekende van 't land Moewaraberoë, vermeld „den Javaansen Luijtenant Wangsa Tanoe, die op gemelte land woont”. Hierbeneden is een ander persoon Hoofd aldaar; zie ook B. 22, 26. R. 6 Jan. 1705 wordt hij als verdacht van samenspanning met Prawata naar Batavia gebracht.
- (10) (3) Goeloe „ingeseten alhier” (omtrent *Lebe* vergel. B. 50, 17) kreeg op denzelfden dag als bovenvermelde Soetawangsa van de Comp. een

stuk land „genaemt Siloar aen de Oostzijde van de Grootte Reviere”, twee dagen „reijzens” van de stad. Mogelijk stond hij tot evengemelden Cheribonner in betrekking. Hij zou een zoon kunnen wezen van Kiai Mas Goeloe, die in 't fragmentarisch Dagr. van 1644 sub 6 en 8 Maart voorkomt als in de bovenlanden woonachtig en verdacht van samenspanning met Mataram en Cheribon; hij erkent, relaties met Cheribon gehad te hebben „ende dat sijn vader leeraar ofte priester des Pangerans van Jacatra sij geweest”; hij was nu reeds een „out man”. Datzelfde jaar komt die Kiai Mas, R. 29 Aug. 1644, als vloekverwant voor van den rebelligen Jan Pekel, alias Cleijn; hij werd daarom onthoofd, R. 31 Aug. 1644. De vader van dezen Kiai Mas Goeloe zal weer de priester wezen die in 1621 een aanslag op Coen pleegde, welke hem evenzeer den kop kostte (De Jonge IV, 192).

(4) Deze komt, voor zoover ik weet, elders (11) niet voor. De negorij Tjiloeear, „leggende aen de groote wegh na Bantam”, wordt vermeld D. 31 Aug. 1682; ook uit het reisverhaal D. 24 Sept. 1686 blijkt het te behooren onder Pangeran Poerbaja, „maar deselve Pangeran moet den 10^e betalen aen sekeren Moor die 'tselve eigent”. Blijkens dat verhaal lag het bewesten de Tjiloeear, ik denk op de hoogte van paal 30. Aangaande de twisten, welke de Hoofden van Kampongbaroe met de Bantammers over de grens alhier hadden, zie § 235 en vergelijk Poerbaja's personalia I, 247.

(5) Tjikoempaj, Tjikeas.

(12)

eerste staet onder Anga Lacksana en ('t) tweede (*onder*) Ingabeij Jajoeda (1), onder wien Anga Lacksana zorteert. Passeerden dese en quamen 's middags in de negorij Tjitarap (2), sterck 45 manspersoonen; hier volgde nog twee negorijen, genaemt Banter Jatij, bemant met 8 en Tji Adjere (3) (*met*) 40 huijsgesinnen, welkers Hoofden genaemt zijn Sienga Prana en Danasi, sijnde dese, alsmede de voorige, onder Pourabaija staende.

- (13) Saturdagh 10^e d^o. Uijt de negorij Tjitarap, alvaer vernagt hadden bij 't Hooft derselve negorij gen(*aem*)t Aria Soera Ita (4), sond ik den Adsistent Meur, dewijl 't in een circumvalatie legt, d' eene en wij d' andere weg, welkers scheijdingh langs de Tji Kias en de naest volgende langs Tji Tarap ondervonden hebben, staende alle onder Aria Soera Ita die in Tjitarap remoreerd.

- (14) Door Meur langs d(*e*) (Tji Kias:

<i>Negorijtes:</i>	<i>Naemen der Hoofden:</i>	<i>Huijsgesinnen:</i>
Laback Mangoe	Zara Wangsa	9

- (12) (1) In eene acte Reguleth 6 Mei 1686 komt een Kieij Ingabeij Juda Jaija voor, woonachtig te Tjikalong, hetgeen beduiden kan: ressorteerend onder 't Hoofd aldaar. D. 25 Aug. 1689 vindt men een brief van Pang. Poerbaja aan „Angabeij Djaja Juda” en andere „mindere Hoofden”, aan wie hij daarbij orders geeft; H. 23 Aug. 1704 zijn „Kieij Nabi Jajuda” en Mas Pantja (over wien zie B. 27, 9) de Hoofden der Bantammers in het Tjieloewar'sche, die ook Hoofden van Djatinagara zijn, zooals H. 8 Nov. 1704 blijkt. Is de eerstgemelde Juda Jaija dezelfde als DjaJoeda, dan zou hij een Hoofd kunnen wezen der Bantamsche uitgewekenen in het Tjiandjoersche (zie § 211), en 't is mogelijk dat hij, toen Poerbaja gezag kreeg in de Bovenl., zich gaarne onder hem plaatste; in dat geval is hij niet dezelfde persoon als de Cheribonner Kiai Mas Joeda, over wien zie B. 16, 13.

Anggalaksana, die aan hem ondergeschikt is, wordt herhaaldelijk vermeld als Hoofd van Tjilakoe bezuiden Tjiandjoer (D. 7 Juli 1689; 22 Sept. 1689; hier heet hij de zoon van den Loerah Anggadajaja, welke laatste is „woonachtig tot Sikias (zie *hier beneden* 14) en onderhoorige van den Pangerangh Pourabaija”, zoodat mogelijk ook die vader een der oude Bant. Hoofden in 't Tjiandjoersche was; R. 14 April 1690; B. 16, 18; 17, 18; 21). D. 26 April 1689 ziet men dat Tjilagoeng twist met P. Poerbaja over volk dat te Tjilakoe woont naar te Tjikeas thuis behoort, welke menschen Poerbaja

door 't zenden van Anggadajaja (dien ze dus denkelijk geweigerd hadden van Tjilakoe naar Tjikeas te volgen) opvordert.

(2) Er staat: *Tji Twiap*; bedoeld wordt Tjiteureup, gewoonlijk Tjitrap genaamd, over welks ligging zie B. 9, 16.

(3) Deze naam doet denken aan de Tjidjeureuh in deze buurt, eene rechter bijrivier der Tjiteureup; de overige namen kan ik niet thuisbrengen.

(4) Aria Soeraita, een Bantamsch Hoofd, (13) geeft zich D. 20 Aug. 1683 te Tjikalong aan Kuffeler over, samen met Pangeran Poerbaja, en blijft bij diens vlucht in handen der Hollanders. Komt D. 14 Aug. 1685 voor als sergeant onder de nieuwopgerichte uit Bantammers bestaande compagnie, waarvan Pangeran Sanghiang de Kapitein was. Dit sluit in zich dat hij en zijn volk administratief onder dien Pangeran waren geplaatst, toen deze in 1684 van de Comp. landen erlangde bij Djatinagara en elders. Volgens het rapport D. 23 Aug. 1690 stond Loeloet (wat beoosten de Tjileungsir in het heuvelland) „onder den Lieutenant Aria Soura Winata (*die ter vervanging van P. Sanghiang over Djatinagara was gesteld*) die over haer gesamentlijk als Hoofd gebruikt een sergeant, genaemt Aria Soura Ita”. Hoe hij werd geëmployeerd bij de bevordering der Comp. cultures blijkt § 630. Nog D. 23 Oct. 1707 komt Aria Soeraita voor als Hoofd van Tjitrap; evenzoo B. 22, 56.

	Mangarang	Zatjan Taka	12
1	dese werden	Tjandra Taroena	10
2	niet anders	Tjitra Carti	15
3	genaemt als	Wanna Djaja	11
4	Tji kias	Loera Angadjaja	10
			67

Langs (*de*) Tjitarap:

1	dese werden	Karta Djaja	15
2	niet anders	Nala Praija	10
3	genaemt als	Pranadiassa	15
4	Tji tarap	Nala Krama (1)	15
			55

Sondag 11^e Junij. Vermits de ontoeganckel(*ycke*) weg in 't reguard van bosschagie en struwelen (2) om den berg Zalacq te genaken, bleven dien dag bij Patra Soeta in zijn negorij genaemt Tjikias, sterck 67 huijs-gesinnen (3), van waer eenig volk door de vrunden om de wegh gangbaer te maeken uijtgesonden wiert, opdat wij vejiligh konden marcheeren.

(15) Maendag 12^e Junij. Van den (4) Tjikias nae de negorij Kedong Al-lan, sterck 26 huijs-gesinnen, gehoorende onder Warga Djiwa (5), leggende aen de Groote Revier, omtrent een halff uur beneden de negorij van den Lieuten^t. Tanol Djiwa, genaemt Parong Angsana.

(16) Dingsdag 13^e d^o gingen de Kiaijs Aria Soera Winata (6) en Solta Dilaga nae Pakoean (7), welkers toegang bevoor onbruijk- en door vooraengeroerde

(14) (1) Een Nalakrama wordt R. 6 Jan. 1705 vermeld als Luitenant in het Kampongbaroe-sche; wegens de zaak van Prawata werd hij geradbraakt, D. 10 Aug. 1705. Vergelijk hierbeneden 27, waaruit blijkt hoe verbazend verspreid de huisgezinnen woonden die onder een zelfde Hoofd ressorteerden. Het was dus daarmee in de Ommelanden precies als in de Pre-anger, zie § 114 e. v.

(2) Er staat: *strukelen*. D. 1664 p. 444: „de *struellen* en struijken”.

(3) Is dit cijfer juist, dan is het buitengewoon hoog. In Gabang was zoo'n groot dorp niet, zie § 74.

(15) (4) Misschien te lezen: *de n(egor)ij*.

(5) Over hem zie B. 18, 7. Daar Paroengangsana hetzelfde is als 't tusschen paal 37 en 38 gelegen Kampongbaroe, is dit Kedoengalang dus ook te bepalen; zie B. 14, 12 en § 232.

(16) (6) Kiai Aria Soerawinata, blijkens D. 8

Jan. 1686 vroeger een Bant. Hoofd te Sampora aan de Tjisadane, gaf zich tegelijk met Aria Soeraita over; is D. 14 Aug. 1685 Luitenant bij de nieuwe compagnie onder P. Sanghiang; woonde in 1689 te Batavia buiten den boom (T. B. G. XXX, 138), d. i. in de latere kampong Loearbatang, doch kreeg na Jonker's opstand het aan P. Sanghiang ontnomen Djatinagara, alwaar zijn geslacht het bestuur is blijven behouden en nog heden woonachtig is. Hoe Soerawinata voor de cultures werd benuttigd blijkt § 640; over zijn zoon zie B. 17, 10; zijn kleinzoon B. 27, 9.

(7) Er staat: *Pakolan*. Dit (of liever § 4 hierboven) is de oudste vermelding van dezen naam in Europ. bronnen. In verband hiermee wijs ik op wat Van der Horst (zie I, 30) in 1710 zegt (Bianglala IV, 1, 265), dat namelijk de hoofdstad van het Soendasche rijk door den voorlaatsen Vorst, vader van Praboe Siliwangi, werd

cappers nu gangbaer gemaect was. Door laestgen(oem)de op de middag gerapporteert dat den eerstgem(e)lt(e)n Kiaij om den weg na den bergh Salak te maken en (hct) bevorderen van dien waer te nemen, daer verbleven was; waerop dan

- (17) Woensdag 14^e in persoon om de bevordering van dat werk te besigtigen nae derwaerts marcheerde, en keerden 's agtermiddags weder naer Kedong Allan, alwaer wij moesten blijven, ten opsigte de weg na Salak nog niet t' eenemaal opengekap was.

Donderdag 15^e d^e. (1) Voor dagh namen de mars aen na den bergh Tjipinang Gadingh (2), dewelke ligt tusschen de bergen Pangaranga en Salak, die wij d'eene oostwaert en d'andere om de West lieten leggen. Het hof Pakoean gingen dwars door, 't welk legt op Padjajaran tusschen de Groote Revier en die van Tangaran, anders genaemt Tjiliwong en Zedane. Aenmerckenswaardig wegens de gestaltenis van 't vooraengeroerde hof: Vooreerst is 't omringht met een borstweering, van keijsteen en aerde opgehaelt; daerbinnen vonden wij een steen, de hoogte hebbende van. (3)

- (16) overgebracht van Tandjak Barat „zijnde het eerste Hoff off Pacoewan genaemt Padjajaran bewesten Bantam” naar „de oostz. boven Batavia”.

- (17) (1) Het hier volgende stuk, van „Donderdag” tot „gewoont hebben” (21), is reeds door Holle gepubliceerd in T. B. G. XXVII, 93.

(2) Deze loopt wat beneden Batoetoelis als een linker bijrivier in de Tjisadane. Wat oude kaarten aangaat, Padjajaran staat op die van Scipio, die van 1692, en die behoorend bij het rapport van Ram en Coops, 1701, steeds ter plaatse waar de Tjiliwong en Tjisadane elkaar het meest naderen; Pakoean staat op het kaartje, gereproduceerd in Prof. A. Wichmann's belangrijke studie: Der angebliche Schlamm- ausbruch des Gunung Salak im Jahre 1699, N. Jahrb. für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, 1896, II, waarbij gebruik is gemaakt van stukken welke in handen kwamen van Nic. Witsen en door dezen werden gepubliceerd in de Philos. Transactions for the years 1700 and 1701, XXII, 695—698, uitgegeven door de Royal Society (waarvan Witsen lid was) te Londen 1702. Vergelijk B. 18, 4. Op evengenoemd kaartje dan staat Pakoean tusschen de Tjiliwong en de Tjisadane, even beneden den inloop der Tjiësek in de eerste, en tusschen den inloop der Tjipinanggading en Tjiapoes in de tweede. Men ziet dus dat Holle zeer verkeerd deed, met aan zijne kaart van Tjiëla (zie § 2480) den hoogen ouderdom van „een kleine 300 jaar” (eerst, T. B. G. XVI,

560: „een groote 200 jaar”) toe te schrijven (T. B. G. XXIV, 174), omdat de klassieke naam Padjajaran daarop voorkomt. Ook is het geen bewijs voor de oudheid van die kaart, dat op de plaats van Batavia de naam Noesakalapa voorkomt; weliswaar kan misschien al vóór 1600 de naam Soendakalapa onder Indlanders verouderd zijn (zie Encycl. van N.-I. s. v. *Soenda*), maar Nieuhof beweert toch (o.l. pag. 196): „De stad Batavia. . . . wiert te voore en noch heden (1670) bij de Javanen en Sinesen *Kalappa* geheten”; ja, nog tegenwoordig noemen Chineezzen die kust aldus (Rigg s. v. *Sunda*; W. P. Groeneveldt in Bijdr. 1898 p. 243 noot 1). Bovendien kan de naam eenvoudig pro memorie op die zoogenaamd overoude kaart gezet zijn, op welke kaart C. H. F. Riesz, om de mystificatie compleet te maken, zijne beweringen baseert omtrent de woestheid en verlatenheid van het oude Jacatra (zie zijn werk: De part. landerijen van Westelijk Java, Batavia 1883—1887, I, 90).

(3) In den tekst opengelaten. Wij hebben hier het oudste Europeesche bericht omtrent den Batoetoelis. De uitvoerigste nieuwere beschrijving is wel die van J. F. G. Brumund, Verh. B. G. XXXIII, 63 e. v. Facsimile's van het opschrift bij Raffles, Hist. of Java 1817, II, 58 en T. B. G. I, 469. Eene plaat van den steen en omgeving, anno 1772 vervaardigd, behoorend tot de z. g. verzameling Rach, is thans in het bezit van 't Batav. Genootsch.,

De batoe toelis bij Buitenzorg

voeten, op dewelke ges(*chreven*) stond agt en een halve regel caracters, en dat al vrij wat diep daarin, dogh ons onbekent. Hiernevens stont nog een lange ronde steen, van lengte als de bovengen.^{de}, en weijnig van daer stonden twee vrouwebeeltenissen alsmede het figure van een hond, uijt steen gesneden, die in 't [t]quadrant met keijen omringt waren. Dog eer men aen dese vooren(*aenge*)haelde steenen quam[en], heeft men ook een accurate steene vloering off weg bevonden, daer men volgens 't relaes der Inlanders niet anders heeft kunnen ontwaren off het conincklijke huijs soude daerontrent gestaen hebben, 't welk wel aff te meten is, aangesien d°. vloeringh naer de oude passebaen strekte, daer men ook 7 pitsjaer- off waringinboomen (1) be-
 (19) vond[en]. Bovendien leijder digt aen gemelte steene weg een groote en welgefattoeneerde steen, van dien de landaert (2) berigt dede, dat de schildwagten altoos op deselve als van 't gaen vermoeyt wesende, geseten soudén hebben (3). Dese vrunden wisten ook te relateren dat de schiltwagten uijt princel(*yjke*) persoonen bestaen hebben en dat tot hun commoditeit gem(*el*)te
 (20) steen geleijt was. Verder ondervraegt hebbende, wie en hoe gen(*aem*)t (4) mitsgaders wat voor een Coning den stigter van dat hof en werk geweest mogte sijn, dede berigt dat het eenen Paraboe Siliwangi (5) geweest soude

zie T. B. G. XLV, 211; 225; destijds reeds was het een uitstapje om Batoetoelis te gaan kijken, zooals men ook bij Thunberg (o. l. IV, 196) kan zien. Aangaande de oude pogingen om het opschrift te verklaren zie B. 23, 85.

(1) Over dit woord zie Excurs 10. Van deze zeven waringin's is er nog één over, waarvan eene afbeelding, omstreeks 1772 gemaakt (met de zoogenaamde beelden daaronder), in twee exemplaren onder de platen Rach van het Bat. Genootsch. behoort (T. B. G. XLIV, 176; 209; XLV, 225); eene andere afbeelding bij Blume, Rumphia II, tab. 71; zie ook Teijsmannia VIII, 556. Vroeger, thans niet meer zoo algemeen, werd hij door de bevolking in hooge eere gehouden; gebeden, daar uitgesproken, zouden ongetwijfeld worden verhoord; menigmaal komt men van verre om hier te offeren. Volgens Blume (II, 17) wordt de boom op duizend jaar geschat en bestaat hij uit twee verschillende, aan hun gebladerte te onderkennen, doch zoodanig dooreengegroeid dat zij een enkele boom lijken.

(19) (2) Vergelijk D. 1657 p. 125: „den gouverneur als (*d. i. en*) *d'landaerd*!”, d. i. de bevolking. Vergelijk *natie*, B. 16, 20.

(3) Vat men dit zitten op als hurken (wat mij niet erg toelacht), dan zouden wij hier de eerste vermelding kunnen hebben van den

steen met voetindrukken. Het is een beetje zonderling dat geen onzer reisverhalen uitdrukkelijk dezen steen met voetindrukken vermeldt; wel noemt het in 1710 geschreven stuk (Bianglala IV, 1, 268) den „steen tapak” en daar *tapak* voetspoor beduidt (Coolsma), zou men verwachten dat dit nu de bedoelde is; niettemin wordt daar gezegd dat de batoe tapak de *beschreven* steen is. Eerst Radermacher vermeldt hem uitdrukkelijk (T. N. I. 1856, II, 167), en ook op bovenbedoelde teekening van Rach van den beschreven steen is hij te zien. Grappig is, dat Blume deze voetsporen (die op vele plaatsen voorkomen) aanzag als na eene vulkaanuitbarsting in de nog warme lava achtergelaten; vergelijk wat Junghuhn hem daarover te hooren geeft, Reisen p. 415.

(4) Er staat: *hoe gemte*.

(20)

(5) Er staat: *Parakoe Striwangi*. Blijkbaar is, evenals zoo dikwijls (zie B. 23, 12), de *b* verward met de *c* en de *c* gelezen als *k* (B. 4, 4). *Paraboe* is, zegt Coolsma, „een oude titel voor machtige koningen”. Met Siliwangi worden ook de wanstaltige steenen op Artjadomas in verband gebracht (Brumund u. s. pag. 58). In de Korte Schets van Radermacher en Van Hogendorp (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 38) wordt hij geplaatst op Artjadomas, Prawacali daarentegen bij Batoetoelis.

sijn. Eer dat wij aen dit aengeroerde quamen, ontmoeten een groote baen (1), met drioen- en andere boomen seer regulier beplant, streckende elboogswijs langs en tegens de Groote Revier aen, alwaer volgens berigt der Inlanders (21) een persoon van groot aensien soude gewoont hebben. Dit alles exactel. aengemerkt hebbende, verlieten dese plaets en keerden weder terug nae Kedong Allang (passeeren(*de*) inmiddels de volgende negorijen) en quamen 's avonts aldaer, te weten:

Negorijen:

Campong Baroe off Parang Angsana
dese negorijtjes { Parong Koedjong
leggen bewesten { Parakan Pandjang
de Grote Revier { Panaragan (2)

*Hoofden:**Huijsgesinnen:*

L^t. Tanoe Djiwa
't volk van Tanoe Djiwa 10,
do. do. 2,
't volk van Nala Sienga 4.

(22) Vrijdag 16^e Junij. Met den dag ging den Lantmeter van der Valck nae Tjiloeear omme van daer na de Mocaraberes (3) te meten, en setten wij

(20) (1) Men zal dit moeten opvatten als in Maliebaan e. d. Over drioen zie B. 5, 16.

(21) (2) Omtrent de ligging van dit oude Panaragan zie B. 22, 65; 108.

(22) (3) Hieromtrent zie het Aanhangel bij B. 4. Kedoengwaringin ligt op de hoogte van paal 31 aan het spoor en de Tjiliwoeng; aan de overzij der rivier geeft de topogr. kaart den naam Bagarsi, d.i. Pagarbesi. Dit laatste lag echter W. van de rivier. H. 2 Febr. 1686 leest men: „Nala Singa, sergiant der Javanen, doet versoeck om de possessie van seecker stuck landt, genaamt Bagar Bessie (in 't Jav. wordt dit: *Radjeg Wesi*, wat de naam is van een landschap van Djipang in 't Soerabajasche, zie *Rothenbuhler* in Verh. B. G. XLI p. 4; mogelijk was *Nalasinga* daarvandaan), gelegen drie dagen gaans van hier opwaarts aan de Groote Revier ontrent de Mararaberes off de oude Bantamse weg tot (*d.i. te of bij*; zie het register en vergelijk D. 1680 p. 296: „tot Sijn Edl^h“, *d.i. ten huize van den G.-G.*) Djambo Diepa en Tsicomo, breet nae hun gissing ontrent 1500 en diep 1700 roeden (*dus niet minder dan 4700 bouw*), als op 't welk hij volgens eijgen seggen nevens nog 20 Javanen al eenigen tijt hun souden hebben geërneert en (*hetselve*) schoongemaect, waarop voor tegenwoordig goetgevonden is, dit versoeck nog wat en tot beter examinatie deswegens, uijt te stellen en haar ondertusschen daar te laten soo (*als*) s' er nu zijn". Blijkens 't reisverhaal D. 24 Sept. 1686 had Nalasinga op dit land aan beide zijden der rivier een huisje. H. 20 Sept. 1704 vinden wij geïnsereerd het volgende licentie-

briefje, dat een eigenaardig licht werpt op de ontwikkeling van het toenmalig landbezit:

„Aan den Javaans Luitenant Nalla Singa, denwelken anno 1689 door de gecommiteerde Heeren van Hoorn en Saint Martin op de ordre en 't goetvinden van de Heer Gouverneur Generaal Camphuijs op het land van d'E. Comp^e genaamt Paggar Bessij, boven aan de Westzijde der Groote Rivier, tot toesigt is geplaatst en alsnog is woonende (*dus de gevraagde eigendom van 't land, die vóór 1685 ongetwijfeld toegestaan zou wezen, zie § 592, was overgegaan in een administratief gezag over de opgezetenen*) werd op sijn versoeck vergunt, op 't selve land tot dienst der suikermolens als anders brant- en ander hout van het hout der gagas &c. te mogen kappen en afbrengen, mits daaraf soo wel als van de padij de tiende aan de Comp^e. betalende, en dat hij ten dien eijnde desen aan Heeren Heemraden sal moeten vertoonen.

Batavia int Casteel den 11 Sept. 1704.

Ter ordonnantie van Sijn Edelht. den Heere Gouvern. Gen. Joan van Hoorn (w. g.) I. Garsin Seers".

Heemraden besluiten nu dat hij, als hij hout kapt, dit aan hun College moet laten weten opdat zij hun bode daarheen kunnen zenden „om 's Comp^s. tiende dieswegen ten voordeele van dit Collegie te doen verkoopen". Dit lijkt eene pure plagerij, want hoe kon de man op die manier gagabouw uitoefenen? Vandaar misschien ontevredenheid en oproerige neigingen. Krachtens R. 10 Aug. 1705 werd Nalasinga wegens aan Prawata verleende hulp

het naer Kedong Waringin, leggende aen de Westkant van 'de Groote Rivier, alwaer eenen Nalla Sienga huijs hout, die bij sig heeft 30 manspersoonen, (23) dog bestaen in 18 huijs gesinnen (1). Hier deed men klagte dat sekeren Javaen Wangsa Gattij [die] op een gedeelte van dien lantstreek, genaemt Djamboe Diepa (2), pretentie maekten, en dat om redenen dat op gem^elant veel schoone drioensboomen staen, waeruijt de questie spruijt (3); dog naer 't seggen van Nalla Sienga's volk soude Wangsa Gattij's eigendom bestaen omdat (4) nu 7 jaeren verleden, onder voorgeven met hun te willen visschen, vijff clappers gebragt en geplant heeft, welkers boomen ons ook aangewesen sijn (5), gelijk mede een cleen huijsje, waerin 4 van sijn Wangsa

geradbraakt. Zijn land kwam later aan Stier's weduwe.

(23) (1) Een groot gedeelte van deze landbouwers waren dus losse arbeiders, perdjaka's, waarover zie § 2254

(2) Er staat: *Djambol Diepa*. Op de topogr. kaart vindt men het even benoorden de halte Tjileboet.

(3) Weer een bewijs, hoe weinig waarde 't land op zichzelf had.

(4) D. i. zijne pretentie zou hierop berusten dat—.

(5) Eene hoogst merkwaardige plaats. Want terwijl in het Hollandsch recht deze bepaling gold (Hugo de Groot, Inleidinge II, 10. 9): „Alle wat ghezait ofte gepoot werd op iemands grond, by den grondeighenaer ofte by een ander, komt den grondeighenaer toe”, leert de inlandsche adat der Ommelanden (zie Riesz, De natuurlijke voortbrengselen p. 21): „De grond volgt het geplante . . . De daad van poten, planten en zaaien geeft aan den man het recht op het product, al is zelfs de grond niet meer in zijn bezit of nooit in zijn bezit geweest”. Uit de paar woorden in Winkler's rapport bespeuren wij eene nog meer primitieve opvatting, dat namelijk niet alleen het geplante des planters eigendom is, maar ook de daad van planten rechten op den grond meebrengt. Vergelijk B. 50, 56. Men denke zich daarbij den grond nagenoeg waardeloos. Mr. I. A. Nederburgh (I. l. pag. 20) betoogt dan ook dat het begrip zelfs van rechten op den grond eerst opkwam nadat zich, door de planting van eenjarige gewassen, aan den planter de wensch had opgedrongen om anderen uit te sluiten van rechten op den door hemzelf plantklaar gemaakten bodem. Weliswaar, de Soeria Ngalam verklaart juist andersom (Bijdr. 1863 p. 42) dat: „Wanneer iemand durft zich onderstaan, in een anders grond klapper-,

pinang- of andere boomen te planten”, hij bij eene klacht van den grondeigenaar vervalt in eene boete; maar dit wetboek bevat zoovele aan den Islam ontleende bepalingen (vergel. Hazeu bij Pepakem p. 145), dat het aannemelijk is dat evengeciteerd voorschrift juist daárom in het wetboek werd opgenomen, omdat men wist dat het inheemsch recht iets heel anders leerde; was de adat in overeenstemming geweest met dit voorschrift, dan was het wel onnoodig geacht haar aldus te formuleeren. Vergelijk hieromtrent Van Vollenhoven, Adatrecht p. 112; 114. Trouwens, het is nog altijd de vraag in hoever recht werd gedaan volgens 't geschreven recht of volgens de ongeschreven adat (Hazeu bij Pepakem p. 128). Hoe het verklaard moet worden dat volgens Raffles (Hist. of Java 1817, II, App. C. pag. XXXVI) de Soeria Ngalam leert: „The true proprietor of a piece of land under dispute will be he who can prove his having enclosed it, and the true proprietor of any crop will be he who can prove his having sown or planted it”, is mij duister; is deze bepaling in een oud wetboek te vinden, dan zal de opneming daarvan wel bewijzen dat de adat in botsing was geraakt met meer ontwikkelde toestanden, zooals men ook bespeurt uit het Résumé van het onderzoek der rechten van den Inl. op den grond in Bantam (Batavia 1871 p. 42), waar beweerd wordt dat hetgeen op eens anders grond geplant is „eigenlijk” den eigenaar van den grond toekomt, „doch deze naast de vruchten daarom niet”, en dat men „eigenlijk” op eens anders grond niet mag planten zonder diens toestemming, „doch dit wordt stilzwijgend toegelaten” enz. Hoe dit zij, reeds H. Veceken in zijne verhandeling van Sept. 1815 wees op den strijd tusschen het toch ook voor de Ommelanden geldend Hollandsch recht en de adat. Deze laatste heeft ten slotte de overwinning behaald:

Gattij's volck woonden; ook heeft hij na dato nog eenige pienangboomtjes geplant. En dewijl UHo.Eds. bevel was, naer die saak t' inquireren (1), refereren ons aen 't vooraengehaelde; keerende voorts weder na onse rust-plaets Kedong Allangh.

- (24) Saturdag 17^e d^o. Kedong Allang verlaten hebbende, namen de weg na Pagoetang (2) en passeerden Moeaaraberes, alwaer eenen Marangi hoofd is, hebbende onder hem 12 manspersoonen, die haer in 7 huisen verdeeld hebben.
- (25) Sondagh 18 d^o. Verlieten onse rustplaets Pagoetang. Stelden het nae Drioen Sariboe (3); passeerden Tjipinangh, leggende even beneden onse verlatene rustplaets, sijnde een welgestelde negorij, daer den Javaense Kiaij Aria Tana (4) Mangala 't gebied over heeft. Tusschen de twee aengeroerde plaetsen Pagoetan en Drioen Sariboe leijt een steene klip off bergje van omtrent vijftig roeden lang en 10e à 12 voet breed en boven op de rug op sommige plaetsen 2 à 3 roeden, dog boven op gemelte berg off klip zijn twee putjens, uijt de natuij heet en sout water uijt de grond opwerpende (5);

- (23) ofschoon er geene wettelijke bepaling bestond, erkende men al vóór 1836 het recht van den Inl. op de door hem geplante vruchtboomen (H. Veeckens u s.; zie ook Van Hogendorp, Beschouwing p. 395).

(1) Zoo ziet men dat de tocht behalve 't wetenschappelijke doel ook eene praktische strekking had. Waar men D. 7 Juni 1690 bespeurt dat er ook door een der Regenten van Tjileungsir aanspraak werd gemaakt op gezag aan de hierboven bezochte Tjikeas, mag men aannemen dat onze tocht ook met die kwestie samenhang.

- (24) (2) Hij gaat N. W. Op de kaart van 1692 staat Pagoetan even benoorden de Tjibeuteung; bij Marci staat *Corapang* iets boven de uitmonding der *C(aliz) Bienong* in de Tjisadane, welke bijrivier uit twee andere ontstaat, waarvan de eene *K. Pagoetan* heet; een eind boven *Corapang* ligt bij hem Pagoetan, het Pagoetang Tingij van Van Riebeeck, B. 23, 27. Daarentegen geeft de jongste topogr. detailkaart den naam Pagoetan aan den linkeroever der Tjisadane, Z. W. van Koeripan. Dergelijke verplaatsingen van dorpsnamen zijn in die streek veelvuldig. Wij zien hier den loop van den ouden Bantamschen weg over Moewaraberes. De naar verhouding zeer groote afstand van dezen dagmarsch toont voldoende dat de weg betrekkelijk heel goed mocht heeten.

- (25) (3) Doeriansariboe lag blijkens de kaart van 1692, H. 10 Juli 1706 en de Caarte van 't Koninkr. Jacatra bewesten de Angkee en behoort onder Aria Soetadilaga van Tanggeran.

Toen het echter werd verkocht, werd 't omschreven als liggend beoosten de Angkee (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LI p. 49). Heden maakt het een deel uit van Sawangan; de naam Doerèn bij Paroeng herinnert aan den ouden naam. De andere naam is Kadoesewoe (*kadoe* is *doerian* en *sewoe* is *sariboe*), dien men in corrupten vorm („Coedoeseroe”) vindt D. 24 Sept. 1686, waar 't eveneens bewesten de Angkee ligt. De weg van Pagoetan daarheen wordt ook vermeld H. 16 Juni 1685, alwaar aan den „visbasaarwagter” Jacob Bouwmeester het land Cadoeagoen wordt gegeven, hetwelk bij Valentijn (IV, 1, 11) Doerian Siriboa (d. i. *sariboe*) heet. Bouwmeester kreeg tevens vergunning om bamboe te kappen „tot aan de weg van Madang en Pagoetan”. Dit Medang lag een eind stroomafwaarts. Over de toestanden destijds in deze streek zie § 249.

(4) Lees: *Tanu*, d. i. Tanoe. Het is een Bantamsch Hoofd. Volgens eene verklaring van den Regent van Tanggeran in 1797 zette Tanoe manggala zich na den Bantamschen oorlog neer „in het district Coripan” aan de Tjisadane. D. 8 Jan. 1686 leest men in een rapport omtrent de aan de Comp. onderhoorige Bantamsche Hoofden: „Arij Tanoe Mangala is aan 's Comp's zijde (van de *Tjisadane*) op de negorije Cartajouda met omtrent 30 man”.

(5) Marci's kaart vertoont een „Steenbergjen uijt dewelke zout water springt” aan den rechteroever van een riviertje Siebiak (ontspringend op G. Pook) ter plaatse waar een linkerzijriviertje Tjieberinong zich daarin uitstort;

(26) om dit bergje leijt een moerasje, daerin het water mede heel sout is (1). Blijven(*de*) voorts in Drioen Sariboe vernagten, daer maer 5 huijsjes staen, en als Hooft regeerd den Vacndrigh Bradja Gattij.

(27) Maendagh den 19^e Junij. Quamen in de negorij Pondok Tjina (2), schuijns over Clappa Doca bewesten de Groote Revier; 't Hooft daervan is eenen Reisa Soeta; alwaer mede maer 5 huijsen staen, dog 't land behoort (3) de soon van den overleden Javaensen Capitain Tjitra Glidok, genaemt Cariem.

Dingsdag den 20^e d^e. Komen in de negorij Labak Boeloos (4), daer den Javaense Licutenant Made (5) woont. Dese landerijen sijn voor desen

lager aan de Siebiak en dicht aan hare monding ligt Pagoetan. De jongste topogr. detailkaart licht dit niet toe; doch blijkbaar is Marei's „sleenbergjen" een der twee heuveltsje Kapoetian en Kentjana, vermeld bij Verbeek en Fenneima (o. l. I, 501) als kalkbergjes benoorden het landhuis Tjiseeng, op welker top heete bronnen ontspringen, even beoosten Poelo, dus ongeveer West (iets Zuid) van Paroeng. Of het 't zelfde is als de Goenoengdapoer (keukenberg), vermeld bij G. H. Nagel (Schetsen uit mijne Javaansche portefeuille, Amsterdam 1828 p. 11), kan ik niet zeggen. Olivier (Land- en Zeetogten I, 197) deelt mee dat in zijn tijd, 1817, de heete bron van Kapoetian veel door Europeanen werd gebruikt, ook door malades imaginaires wien 't om de gezelligheid was te doen. Men zie de uitvoerige beschrijving B. 22, 44 e. v.

(26) (1) Misschien was de korte vermelding van deze heete bron in Winkler's rapport de aanleiding tot een nader onderzoek door deskundigen. Op last van den G.-G. vertrok 27 Aug. 1696 van Batavia de kaartenmaker D. E. Wichman met den Opperehirurgijn C. Schrapacker en een onderchirurgijn over Angkee naar Doeriansariboe en zoo naar de bron, 1½ uur gaans daarvandaan. Eene copie van het uitgebrachte weinig belangrijke rapport (waarbij ook een kaartje hoorde) berust op 's Rijks Archief. De belangrijkste passage luidt aldus: „De eerste spruijt is (*in*) een groot pleijn, daar het water uijt quelt en seer scherp van soutigheijt is, dat hetselve water door het vel bijt en is kout bevonden; 40 à 50 roeden daarvan is een berg ofte klip, dewelke sig vertoont als een ijsberg, sijnde seer glad, omtrent 5 roeden hoog; bovenop sijn twee quellen, alwaar het water uijtborlt, zijnde bloetlauw, bequaam om in te wassen. Dese bergh is geklooft, oogenschijnlijk dat deselve van een

aerdbeving is gescheurt; op de overzijde van den berg is een spelonk, 't welk schijnt off het gebrand heeft; daarin is geele aerde; ook hangen daar tappen evenals ijskegels aan, die affgedrupt en aangegroeijt sijn en geeft een seer benaude reuk door de swavel en salpeter; in somma, de voorengenoemde spelonk is vol hollen en gaten dat den mensch daar uijt en in kan kruijpen en is hard gelijk als drijfsteen en werd ook sout water daarin gevonden". Bij dit rapportje behoort verder een verslagje van den medicus A. van Strijckersbergh, dat het water alleen bevat „gemeen zee-zout" en „de aerde bestond uijt weijnig swavel met harpuijs vermengt".

(2) Er staat: *Pordok Tjina*. Het ligt ongeveer op de hoogte van paal 21.

(3) Wellicht eene vergissing. Bij acte Reguleth 28 Juni 1697 wordt Pondoktjina door den Chineeschen eigenaar verhuurd. Het land van Karim grensde daaraan, zie B. 18, 6.

(4) Van Pondoktjina gaat hij dus weer N. W.

(5) Er staat: *mede*, dezelfde verhaspeling als B. 23, 29. 't Land Lebakboeloos was bij erfbrief van 2 Sept. 1675 gegeven aan de Jav. sergeants Bapa Made en Bapa Tjandra. D. 12 Febr. 1687 wordt Made vermeld als Jav. Licutenant te Lebakboeloos; een deel daarvan verhuurt hij bij acte Reguleth 25 Juni 1694. Volgens H. 16 Aug. 1729 overleed hij in 1728; ofschoon het land in vollen eigendom was uitgegeven, werd het nu door de Comp. teruggenomen. Later vinden wij het onder den naam *Simplicitas* in Europ. handen, Verh. B. G. VI, 50. Dit geknoei is des te ergerlijker, omdat uit bovenstaande acte Reguleth blijkt dat Made o. a. sawah's op dat land had aangelegd, het derhalve volstrekt niet verwaarloosde. Hoe het in zijn werk is gegaan, blijft een raadsel, want een nieuwe erfbrief is niet uitgegeven.

gemeten, dog agterland (1) van Gare Malela (2), 't geen bewesten de spruijt Mampang legt. Vonden een nieuwe negorij van 8 huijsgesinnen sterk, dewelke onder Nala Crama gehoord, dog 't Hooft wert genaemt Naija Wangsa.

- (28) Woensdag den 21^e d°. (*Volgden*) de weg van Laback Boeloës over Gombang (3) nae Sampora en vonden in Gombang 6 huijsen, dog seer sterk bemant, (*die*) alle slaven van Naija Gattij (4) sijn, die daer een houtsa-gerij heeft, gelijk ook nog weijnig van daer staen twee huijsjes, waerin mede soodanig volk woont en van die man, welke plaets men ons berigte dat Tjilidock (5) gen(*aem*)t werd. 's Avonts quamen wij op Sampora alwaer vernagten.

- (29) Donderdag den 22^e d°. Braken met den dag op; marchieerden naer Tangerang, daer wij langs de revier, te weten van Pagoetan (6), de nabes(*chreven*) (7) negorijtjes bevonden, welkers namen, alsmede wie de gebieders daervan sijn, hier aangewesen werd, als:

Negorijen: (8)

Cawala (9) Tjipinang
Jampang
Salabentar
Madangh
Andemoij
Wira Pourbangsa
Lowie Garang

Namen der Hoofden:

Kiaij Aria Tanoe Mangala (10),
d° Soeta Dipraija (11),
Prana,
Loera,
Astra Wangsa,
Wigana serg(*ean*)t,
Praija Warta,

- (27) (1) Denkelyk te lezen: *agter 't land* en dan de punt achter *legt* te vervangen door eene komma.

(2) De „Garmalilla, Bandanees”, die bij erf-brief van 19 Mei 1676 een land kreeg, 12 uur Z. van de stad, grens O. de Groote Rivier, W. de Kali Mampang. Een kruis als handteekening van Gara Malela Bandanees staat onder eene attestatie Huijsman 17 Juli 1657. Zijn land is later verkocht aan Corn. Chastelein; aan den eersten eigenaar herinnert misschien de naam Paroengmalela even benoorden de halte Depok: ik zeg *misschien*, omdat *malela* ook de naam is van eene grassoort, panicum Linnaeum (Teysmannia XVI, 97); vergelyk De Clereq sub n°. 1746; 2580; 2807.

- (28) (3) Djombang en Sampora, nagenoeg W. van Lebakboeloës.

(4) Kapitein der Javanen om de West. Ik denk dat „slaven” in den letterlijken zin is op te vatten en niet duidt op de aan den Kapitein onderhoorige Javanen, ofschoon Mossel (Aanm. p. 190) later van hen schreef: „Schoon

zij vrije menschen sijn, konnen ze billijk met slaven egaal geacht werden”.

(5) Tjiledock, een paar palen benoorden Djombang.

(6) Er staat: *Patoegan*.

(7) Er staat: *nabez*.

(8) De hier volgende plaatsjes liggen in deze orde aan of dicht bij den rechteroever der Tjisadane; bijna alle staan zij op de kaart van 1692 en verscheidene vindt men terug in Van Riebeeck's reisverhalen; een paar (Wira Pourbangsa, Saija Prana, Saija Gattij) zijn geene plaats- maar persoonsnamen, denkelyk die van vroegere Bantamsche Hoofden; een paar andere sijn niet meer te vinden.

(9) D. i. *koewala*, riviermonding.

(10) Zie hierboven § 25 noot 4.

(11) Misschien dezelfde als Agoes Loeta Diprana, D. 10 April 1683, en de Soeta Diprana, in het reisverhaal D. 24 Sept. 1686 onder onze Tanggeransche Hoofden genoemd; vergel. B. 22, 42.

(29)

Oedjong Kojangh
Tzidang Detrong (1)
Sampora
Saija Prana
Linkon
Baijong Rompong
Saija Gattij (3)
Tjicocol
Babakan (4)
Campong Baroe

Bagij serg(ean)t,
Tommagon (2) Wira Dirbajja,

Moena,
't volk van Soeta Dilaga,
Jaja serg(ean)t,
Soeta Waija d°,
Waijahan Carsa d°,
Pangaran Soeria Delaga,
Soeta Dilaga.

(30) Naer de middag verlieten Tangarang en setten het voort tot tegen den avont, dat quamen van waer vertrocken zijn.

En opdat UEd^s. nader inspectie van saeken als uijt dit kort relaes mogen ontwaeren, soo wort hiernevens overgelegt de caert (5), die den Lantmeter van der Valk nae gedane metinge soodanig opgesteld heeft en alle de streckinge en belendinge der landerijen die wij gepasseert sijn, breeder aengewesen werden".

(1) Hierover zie B. 22, 39. Op de kaart van 1692 staat het niet, doch even boven Sampora (dat daar eene versterking is, hetgeen in overeenstemming schijnt met 't ontbreken van den naam van het Sampora'sche dorpshoofd in Winkler's verhaal) vindt men Soedamanick, en even beneden Sampora volgt eerst Boeijeng Rompong, daarna Linekon.

(2) Wie dit mag zijn, is mij onbekend, tenzij het de Wirabaja uit 't Krawangsche is, die mogelijk een tijdlang hier geplaatst werd na de Jonker-onlusten van 1689; althans het reisverhaal van 1686 noemt hem niet onder de Tanggeransche Hoofden.

(3) D. 1680 p. 99 wordt een „Keeij Saja-gatij" vermeld onder de Bantamsche Hoofden in het Tanggeransche. De kaart van 1692 noemt eene plaats Saga Gattij een eind beneden Sampora, vlak boven Tjikokol en beneden Lengkong. Vergel. B. 22, 39.

(4) Deze naam, die o. a. ook door de hoofdplaats van Krawang wordt gedragen (§ 292), beduidt eigenlijk: begin eener vestiging (Eind-rés. III, 187), of wel: nieuwe vestiging (Cool-sma o. l. pag. 108), en wel „op een tot dusver onbewoonde plek" (id. s. v.), van *babak*, eene ontveling der huid. De hier volgende naam

van den Pangeran is geene fout (veroorzaakt door den volgende naam); immers een Pangeran Soeriadilaga komt ook voor in eene acte Reguleth 23 Juli 1688, zijnde „van Bantam, Javaen, woonende aen de oostzijde van de rivier Tangarang". In een rapport D. 8 Jan. 1686 leest men: „Ratou Bagus Soeria di nata is nu genaamt Pangiran Souria en op Tangaran present", en R. 23 Jan. 1686: „Ratoe Bagoes Soeria Dinata, gewesen Ratoe Bagoes van Tanara en nu genaamt Pangeran Souria, die alsnogh aan de oostzijde (*der Tjisadane*) woont". Mogelijk is het dus dezelfde persoon van wien Van der Horst in 1710 schrijft (Bianglala IV, 1, 278), die zich destijds te Batavia bevond, genaamd Kiai Aria Soerianata, die vroeger de Cherib. Vorsten van Soerabaja naar Bantam had overgebracht. In 't reisverhaal D. 24 Sept. 1686 woont Pangeran Soura Dilaga te Tsbattor, tusschen Tjikokol en onze vesting, terwijl hij bij R. 12 Mei 1705 van zijn land, anderhalf uur boven de veldschans Tanggeran, met zijn volk wordt verwijderd om er de Mataramsche koperslagers te plaatsen, waarover zie § 571.

(5) Deze is niet meer voorhanden, doch is (30) ongetwijfeld benut bij het samenstellen der kaart van 1692, waarover zie § 2480 e. v.

BIJLAGE XVI.

INSPECTIEREIS VAN ADOLF WINKLER DOOR DE PREANGER, GALOEH EN KRAWANG

1691.

- (1) Het hier gegeven stuk werd door mij in een slecht leesbaar en niet gecollationneerd afschrift, voor welks nauwkeurigheid derhalve niet ingestaan kan worden, ontvangen van 's Rijks Archief te 's Gravenhage, overgenomen uit het daar aanwezige Aankomend Bataviaasch Briefboek, d.i. het copieboek der te Batavia ingekomen brieven en rapporten.

Het is, ofschoon door de verschillende copiïsten erg mishandeld, van bijzonder belang, in zooverre het ons een duidelijk inzicht geeft in de welgemeende maar onhandige pogingen der Compagnie om in den overgangstijd, voordat de Preanger definitief door den Soesochoenan werd afgestaan, de zaken harer onderdanen te regelen zonder daarvan veel verstand te hebben. Ook vernemen wij hier nog al wat omtrent een gedeelte der tegenwoordige Preanger-Regentschappen, hetwelk historisch tot de minst bekende behoort.

Eigenaardig is verder dat niet enkel, zooals beneden zal blijken, de Resolutiën der Regeering en het Dagregister nagenoeg niets zeggen omtrent Winkler's belangrijken tocht, maar dat ook de uitvoerige Afgaande patriasche missive van 31 Jan. 1692 met geen enkel woord daarvan rept. Blijkbaar vond de Regeering het niet de moeite waard, Heeren Zeventienen met eene zoo weinig beduidende bagatel als eene Preanger-regeling te vervelen; het verloop van een of ander handelszaakje was veel gewichtiger.

- (2) Jammer dat niet kan worden nagegaan wie tot Winkler's gezelschap behoorden, of bijvb. Valentijn's vriend de Seur (over wien zie I, 22) daaronder was, en vooral, of de Landmeter Bartel van der Valck meeging, hetgeen voor de geschiedenis der kaart van 1692 (zie § 2480 e.v.) niet zonder belang is. Uit de wijze waarop Van der Valck wordt genoemd (zie hierbeneden § 32) maak ik op dat hij *niet* meeging: had hij tot het gezelschap behoord, dan had hij persoonlijk inlichtingen kunnen geven en had Winkler niet een extract van Van der Valck's vroeger gehouden journaal behoeven te raadplegen.

Behalve zijn „Dagregister” stelde Winkler een beknopt rapport omtrent

deze reis op, dd. 7 Januari 1692, waarvan ik copie ontving en dat ik hierbeneden zal citeeren als *W.*; het is gericht aan G.-G. en Raden.

Van zijne zending spreken de volgende stukken.

- (3) *Resolutie 23 November 1691.* „Den Tommagon of hoofd op Craoang Panatta Jouda en Socta Nanga van Cawasseen hun ieder bij request aan dese Vergaderinge geaddressseert hebbende, de eerste ter sake van de dorpen Pamotan en Passoeroan en den anderen over de dorpen Boedjong Mallon, Tisero en Tsinantsing, tegens sekere Imbanagara die de regering daarover praetendeert, waartegens de andere voorgeven dat haer deselve toekomt, evenals dit ter Resolutie van den 19^{en} December 1690 omstandiger kan werden bespeurt (1), versoevende dese 2 dat se tegens voorm(*elden*) Imbanagara mogten werden gemaintineert, ofte andersints, soo d'E. Comp. dese dorpen na haar geliefde te nemen, dat het gesag den anderen mede mogte werden onttrocken, soo is alsnu daarover gebesoigneert en vervolgens na rijpe deliberatie verstaan, te blijven persisteren bij het gearresteerde dato voorschreven, en in conformiteit van dien dese 5 dorpen voor d'E. Comp^e. te behouden, mitsgaders, tot voorkominge van alle jalousie en daaraan geanneeuerde onheijlen, d'eene soowel als d'andere alle magt ende gebied over deselve te onttrecken, gelijk den Capitain Winkeler, die eerstdaags na de Bovenlanden een togt staat te ondernemen, ten dien eijnde sal werden geordonneert sigselven ten besten wegens den toestand en gedrag der regeringe (2) over de vijf voorgen(*oemde*) dorpen te laten informeren, item alles exactel(*yck*) inquirerende om ons bij wederkomst daarvan te geven pertinent rapport, ten eijnde alsdan aan dese Tafel soodanige ordre soude kunnen werden gestelt als bevonden sal werden ten dienste van d'E. Comp^e. en versekering dier landerijen te behoren”.

Omtrent het doel van den tocht zie voorts hierbeneden § 29.

- (4) *Dagregister 7 Januari 1692.* „Heden morgen verscheijnt uijt de Jacatrasede en Prianger Bovenlanden over Tanjongpouura weder terugge den Capiteijn Adolph Winkler, welke den 27^{en} November passado nae derwaerts gesonden was (3), hebbende in de gem(*elte*) Bovenlanden een naauwkeurige visite van denselver toestand en het gedragen ofte de huijshoudinge der Regenten aldaer gedaen, mitsgaders van zijne bevindinge alsmede van verscheijde hem tevoren gecomene questiën en geschillen tusschen dese en gene Regenten ofte Hooffden der negorijen, waarvan eenige bij hem afgedaen en andere aan de decisie van dese Reg(*eringe*) overgelaten waren, een schriftelijk rapport nevens sijne gehoudene dagelijcxte aantekeninge aan Sijn Ed^e. den Heere Gouverneur Generael overgelevert, en bovendien ook nog medegebraght een briefje van den commanderent Vendrig Anthonij Sas tot Tanjongpouura, gedateert op gisteren en van sodanigen inhoud als bij de briefjes van die veltpost kan werden naegclezen”.

(3) (1) Over deze kwesties vergelijke men § 149. | regeringe seer tirannelijk”.

(2) Lees wellicht: *en gedragen regeringe*.
Vergel. D. 1679 p. 261: „hij *droegh* hem in de

(3) Zijn vertrek staat niet in het Dagregister. (4)

„Dagregister, gehouden bij mij Adolf Winkeler op de togt na de Jaccatrane Bovenlanden en 't land van Galoe.

- (5) Dinsdag 27 (1) November (1691). Nadat door den Ed. Hr. Majoor afscheidt erlangt hadde (2), soo ben ik 's avonds ontrent 6 op Jati Nagara (3) aengekomen en dien nacht aldaer ten huijse van Kiaij Aria Soura Winata (4) gebleven.

Woensdag 28 d°. 's Morgens vroeg ben ik weder van daer gemar-cheert en 's namiddags ontrent 2 uren op Silingsi (5) gekomen, en dien nacht ten huijse van Kiaej Maes Naija Wangsa verblijvende (6), soo heeft mij Soeta Diwangsa (7) versogt dat hij eenige volkeren (8) mogt medegeven om op Parakan Moentsiang zijn regtveerdige schulden in te manen; dat hem toestont.

- (6) Donderdag 29 d°. Hebbe mij met den dag weder op reijse begeven en dese navolgende reviertjens overgepasseert, als: Sigalom (9), Tsiadas, Barenbak, Karang, Patoeja, Pamienkies en Theoom, alwaer dien nacht ben verbleven.

Vrijdag 30 d°. Weder met het lemieren van den dag opgetrocken zijnde, ben ik dese naevolgende rivieren doorgestaan, als: Tsidoreij, Lebhet, Tsiannlaes, Patier en Genties (10), alwaer Carta Djaja woont, en ben dien nacht verbleven in desselfs negorij genaamt Nambo (11).

- (7) Saterdag pm°. December. De battoors van Selingsij die de bagagie hebben gedragen, zijn weder na huijs gestuurt en hebbe na Kiaij Aria Soura Wisanta (12) en de Tanjonpoerane dragers moeten wagten. Onderdes is den

- (5) (1) Er staat: 29.

(2) En daarbij van dezen „mondeling nader onderrigtinge" had ontvangen, zegt W.

(3) Hij volgt blijkbaar den weg langs de gegraven Sontar om, na den Krawangschen weg te hebben bereikt, over Pondokgedeh naar Tjileungsir te gaan, zie B. 31, 66.

(4) Soerawinata was in 1689 Hoofd te Djatinagara geworden ter vervanging van Pangeran Sanghiang; zie B. 15, 16 noot 6.

(5) Volgens eene reisbeschrijving D. 23 Aug. 1690 bestond Tjileungsir uit 40 huizen onder Najawangsa, terwijl Mas Soetadiwangsa Hoofd was te Kalapanoenggal, groot eveneens ongeveer 40 huizen. Vergelijk B. 9, 9. In 1696 (zie § 662) vinden we een Kartanagara als derde Hoofd alhier.

(6) Er staat: *verblevende*.

(7) Als Hoofd van Kalapanoenggal vermeld D. 23 Aug. 1690, in eene acte Reguleth 8 Oct. 1693 en D. 10 Aug. 1696; evenzoo B. 22, 55.

(8) In den ouderwetschen zin van: men-

sehen, manschappen. Evenzoo hierbeneden 8; 11; 15 enz.; zie B. 31, 22.

(9) Er staat: *Sigaloin*. Bedoeld worden de (6) Tjigelam, Tjitjadas, Tjibarengkok, Tjikarang (voor deze twee laatste staat er: *Barenbakkurang*), Tjipatoedjah, Tjipamingkis en Tjihijem. Hij volgt den nog bestaanden weg. Vergelijk B. 9, 20 e. v.

(10) D. i. Tjidjoereuj, Tjibehet (*Tsiebel*), Tjio-mas (*Tsiommaes*), Tjipetir, Tjigentis.

(11) W. zegt: „Nambo een dorp, gelegen met zijn aanhang (*d. i. grondgebied; vergel. D. 1678 p. 489: „den Gouv. Gen. die Batavia en verderen aanhangh regeert"*) aen 3 revieren"; deze zullen zijn: de T. Behet, T. Gentis en T. Tjabang (of T. Tjatjaban, zooals de topogr. kaart geeft) of wel de T. Tjangor. Beneden § 12 noemt hij deze plaats Tjigentis.

(12) Er staat: *Wisantaende Tanpupoerane*. (7) Laatstgenoemde plaatsnaam is ook verder op verschillende wijzen verhaspeld, zonder dat het noodig is dit telkens aan te duiden.

Vaendrig Antonie Zas (1) van Tanjonpoura tegens den avond alhier bij mij gekomen, en denselven van de gedoentens van Carta Jaija (2) en zijn onderhorige ondervraegt zijnde, wat hem daarvan bewust (3) was, heeft hij mij desenaengaende onderrigtinge gedaen, en is

- (8) Sondagh 2 d^o weder te water (4) vertrocken, terwijl Ombol Wiera Baija, sorterende onder den Tommogon Panata Joeda (5), bij mij alhier verschenen is.

Maendag 3 d^o. Hebbe nog moeten wagten naar de Crawangse dragers en na Aria Soera Wisanta, hebbende ondertusschen mij Carta Djaja zijn volkeren opgegeven, bestaende in 6 loeras en 50 gemene nevens haer vrouwen en kinderen, volgens zijn taxt (6), maer dat daarvan eenen loera, genaemt Wanagattij, mette (7) gemene benevens haer vrouwen en kinderen na Aria Natta Mangala 2 jaren geleden hun hadden begeven. Verders gemelte Carta Djaja nauwkeurig ondervraegt zijnde, wat voor volkeren sigh nog meerder mogten onthouden (8) op zijn district, soo heeft hij dese navolgende voor den dag gebragt, als:

- (9) Macs Goemaar (9), Javaense vrouw van den Baliër Siegoemar, naderhant genaemt Raxa Wana, die se voorgeven over eenige maenden door een hete siekte gestorven te zijn; zijnde desen Balcijer Siegoemar voor desen een mac-ker van Socropattij geweest, gewoont hebbende op

Kiai Aria Soerawisanta (D. 31 Aug. 1694 heet hij: Aria Wirasanta) gaf zich D. 20 Dec 1683 te Tjikalong aan Kuffeler over samen met Pangeran Poerbaja en andere Bantamsche Hoofden; den volgenden morgen nam hij echter weder de vlucht met Poerbaja, dien hij vervolgens steeds bijgebleven is, althans R. 7 Febr. 1684 verschijnt hij met den opnieuw in de handen der Comp. geraakten Poerbaja in de vergadering van G.-G. en Raden om zich te „vernederen”; beiden erlangen hunne krissen terug en worden voorloopig in het Kasteel geplaatst. D. 14 Aug. 1685 blijkt, dat Soerawisanta thans Vaandrig is bij de nieuwopgerichte compagnie Bantammers, waarvan Pangeran Sanghiang de Kapitein is. D. 8 Jan. 1686 leest men dat hij bij Sanghiang aan de Sontar woont „met een gedeelte van zijn volk, de rest om de West”. D. 12 Febr. 1686 wordt hij door Tack van Cheribon over land naar Batavia gezonden met 40 koeeesten en twee paarden van Martanaja; mogelijk was hij dus gebruikt om dezen Mataramschen stadhouder te arresteer, die D. 11 Mei 1686 van Cheribon hem

nagezonden wordt. D. 18 Aug. 1694 wordt Soerawisanta met anderen uitgezonden op een soortgelijken tocht door de Preanger als in 1700 door Oluff Christiaansz en Van Eijck werd gedaan, zie § 630, en andermaal in 1694, zie § 634; evenzoo in 1696 (§ 642).

(1) Anthonij Zas van Gorkum (R. 30 Jan. 1688) moet in 1691 Commandant te Tandjoengpoera zijn geworden ter vervanging van Kuffeler; zie I, 232.

(2) Er staat: *Gaija*.

(3) De constructie: het is mij bewust (evenzoo D. 1672 p. 317) vond ik nog in Haafner's Palanquin I. 165.

(4) Naar 't schijnt gaat hij dus schep vlak (8) bij Nambo (bijvb. bij Patimoean, zie B. 9, 22).

(5) Er staat: *Goeda*.

(6) Dit zal zijn wat Van Imhoff (B. 31, 36) het „quohier” noemt.

(7) Denklijk te lezen: *met 10*; zie beneden § 15.

(8) Er staat: *overhouden*.

(9) Misschien: *Ma Sigoemar* evenals bene- (9) den § 10.

Tsisero (1), en nadat Soerapattij sig aen de zijde van de E. Comp^{ie}. hadde gevoegt, soo heeft dese Sigoemar sig lange tijd op Tsiesero met (2) stelen en roven blijven ophouden en naderhandt bij voorgenoemde Carta Djaja gekomen zijnde, heeft hem die een Javaense vrouw gegeven, die (*haer*) na de dood van gem. Siegoema in 't bosch Loewiajong, gelegen omtrent de rivier Tsioe (3) tot nog toe verstoken heeft gehouden en de kinderen, onder hem en zijn loeras na haer genomen en onder malkanderen verdeelt, heeten (4):

- (10) Siebrach, dogter van Ma Sigoemar en den Balijs Goema;
 Ander, d^o d^o;
 Sigoemar, zoon van d^o;
 Gintol, d^o d^o;
 Tsiouba, d^o d^o;
 Tsiggeer, d^o d^o;
 Soetae Jaja, stiefsoon van Siegoemar;
 Leat en Backon, dochttertjes van de Javaense vrouw Adjer genaemt en geprocureert (5) bij den Macassaer Inidah, die se voorgeven na 't land van Lorentenga (6) te zijn gelopen;

(9) (1) Met Soerapati's verblijf te Tjisero vergelijk § 379 en § 471. In zijn rapport noemt Winkler hem „den moordenaar Souropattij”, zooals hij na Tack's dood steeds door de Regeering wordt betiteld, nursing her wrath to keep it warm, om met Burns te spreken.

(2) Er staat: *tsieseronet*.

(3) Lees: *Tsioë*, d. i.: Tjihoweh.

(4) In plaats van: *heeten* staat er: *hebben*, dat echter wel goed zou kunnen wezen, ondanks den zotten zinsbouw. Alle fouten in dit stuk op rekening der copisten te stellen, is haast te onbillijk; men moet wel aannemen dat Winkler, die een Hongaar was, slecht Hollandsch schreef, ofschoon zijn rapport dergelijken onzin niet heeft.

(10) (5) Voor: *geprocureerd*. Dezelfde vergissing begaat W. en ook een stuk bij Heeres, Bouwstoffen III, 402; D. 1636 p. 79: „bij bijwijken *geprocureert*!“. Deze fout is intusschen zoo erg niet: Bontemantel, die notabene Latijn verstond en Lucretius e. d. citeert, spelt *assignatie* aldus: *axcenatie* (o. l. I, 209); de Bataviasche dominé Ittema gebruikt in 1742 een woord

cu^{tes}ensen en bedoelt: chirurgijn; de Resident van Japara, Meester in de Rechten, spreekt in 1815 van „*syntomaha's*”, waarachter men niet Sint Thomas moet zoeken maar symptomen van ziekte. De heeren waren het eens met Bräsig: „Mit die ausländischen Wörter is das was Besonders, der Eine benennt sie so, der Andere so”.

(6) D. 30 Mei 1684 wordt gesproken van een Hoofd, door den Soesoeloenan aangesteld over „de landen bewesten Baggaleen en Loerentenga, zijnde den Donan, Imbanagara enz.”; D. 28 Oct. 1684 heet Madoera te liggen op de grenzen van Loeringtengah; R. 22 Juli 1687 vinden wij als landschapsnaam „Douwan (lees: *Donan*) ofte Lourontenga” en D. 18 Dec. 1690 blijkt de plaats Djeroklegi (recht benoorden Tjilatjap) in dit landschap te liggen. Eene grensaanduiding laat zich niet opmaken; ook de kaart n°. 1164 in 's Rijks Archief, weergevende Couper's marsch o. a. door het district Loeringtengah, laat de grenzen geheel in 't onzekere.

Karat, soontje van de Javaense vrouw Kassin genaemt en geprocureert bij den Baliër Sibobor, naderhant ook genaemt Borris en Wiera, die over 2 maenden overleden is; Djanis, jongetje, Sibaje, dogtertje, Sigaden d°, kinderen van een Maccassaerse vrouw, genaemt Numer, en geprocureert bij den Javaen Ke Wangsa (1), die overleden zijn.

- (11) Welke t'samen in 't bovengemelde bosch Lowieajong voor desen hebben gewoont, en nu bij 't afsterven van den bovengenoemden Baliër en Macassaren waren sij onder andere volkeren van Carta Djaja verdeelt, waeromme het voorschreven nest hebbe laten afbranden (2), en die vrouwen en kinderen, vermits sij alle van Javaense moeders zijn (3), in presentie van alle sijne loeras aen Kartajaja overhandigt, en belast dat se tot nader ordre van Haer Ed. tot Batavia bij hem soudén blijven en (*dat hij haer*) nergens na toe most sturen, veel min versteken en aen geen andere naties als sijn eijgen [te] laten trouwen, waeromme na mijn gering oordeel niet qualijk soude komen (4) dat den Vendrigh tot Tanjonpoura sig somwijlen eens derwaerts begaf om op de gedoentens van Carta Djaja en sijn loeras goed agt te geven vermits niet veel te betrouwen zijn, want [se] boven haer opgegeven getal (*aen*) de riviere Tsipaminkis en Tseomaes, ook ontrent haer gebergte, wel 1000 mannen soudén woenen (5), waeronder nog dese navolgende Bantamse Javaenen mede huijshouden en door Carta Djaja selfs werden opgegeven, namentlijk:

- (12) Tangal, Koejol, Warna en Banjol, die daer al hebben gewoont, volgens haer eijgen confessie, 20 jaren;

Tagie met sijn vrouw, niet van Bantam maar van Samadang;

(1) Er staat: *Kawangsa*.

(11) (2) W.: „om haer de gelegenheid van steeds derwaerts te loopen te benemen”.

(3) Het is moeilijk te zeggen of Winkler hier een rechtsregel toepast (fetus sequitur ventrem, de vrucht volgt den buik, d. i. het kind volgt den staat der moeder), of dat hij zich eenvoudig naar de omstandigheden regelt.

In Bantam gold de regel dat het kind de moeder volgde; was deze eene Bantamsche, dan gold ook het kind daarvoor (De Jonge X, 118; de Comp. veranderde te Bantam dezen regel te haren bate, zie Rouffaer in Encycl. van N.-I. s. v. *Wétangers*). Te Batavia gold dit beginsel in zake slavenkinderen nog in de 19e eeuw (C. S. W. van Hogendorp, Tafereelen van Jav. zeden, Amsterd. 1837 p. 228 noot), ofschoon, zooals Schepenen den 14 April 1690 constateeren, de oude Statuten van Batavia

geene bepaling dienaangaande bevatten (en de Statuten van 1766 evenmin). Vergelijk ook § 39 hierbeneden.

(4) Dit *het komt niet kwalijk* vindt men o. a. D. 1661 p. 241; *het komt wel* D. 1663 p. 34 enz.; *'t sal beter komen* D. 1666 p. 166; *het slaagt qualijk* D. 1675 p. 15 en 187.

(5) W.: „Naukeurig gevraagd sijnde, bekende hij (*Kartadjaja*) soowel als andere Regenten (*d. i. Hoofden*) dat ontrent de rivier Tsiepanienkies en Tsiomaes (*er staat: Tsiapanienkies en Tsiormaes*) digt bij haer gewesten, 600, andere seggen 1000, menschen van alle gewesten van Java bij malkanderen aldaar van langerhand vergadert soudén woenen, gelijk se ook met haer dagelijcx quamen handelen in wasch”. Men ziet, er is nogal verschil: 600 „menschen” en 1000 „mannen”.

Sarron met zijn vrouw, (*die gesegt wert*) overleden te zijn.

Sijnde nu (*te*) Tsesero geen woninge meer te vinden, maer alleen aen de rivier Tsiepanienkis (1), daer een menigte volk haer ophoud.

Dinsdag 4 d°. Met den dag sijn wij weder van Tsegenties opgebroken en hebben dese navolgende revieren overgemarcheert, als: Boejong Doea (2), Panojanan, Ajeer Goenoeng Poetrie, Ajeer Goenoeng Gambar, Ajeer Goenong Goa, Tsigoeliengan, Tsieranapak en Tsibet, alwaer wij aen de laatste revier hebben vernagt, en de plaets aldaer (*is*) genaemt Tonjong (3).

(13) Woensdag 5 d°. Van daer weder opgebroken en tegens 't vallen van den avond op Tsikalon aengekomen en in de negorij Tsibalagon gebleven

Donderdag 6 d° komen alhier bij malkanderen op Tsibalagon om haer verschillen aen mij bekend te maecken Aria Natta Mangala, Radin Aria Sattja Casoema (4), Angabeij Wiran Tanoe en verdere (5) gemene Javaense Hoofden, alle sorterende op en ontrent Tsikalong; eerstelijck Ke Danoe Pattij (6),

(12) (1) Er staat: *Tsiepanienkis*.

(2) Denklijk de twee Bodjong's, bijrivieren der Tjibehet. Dat hij de Tjiomas dus weder passeerde, wordt niet vermeld; de verdere zijn de Tjipamajan, Ajer Goenoengpoetri, de Tjikembar (rechter bijrivier der Tjibehet) en andere wateren, de Tjimapag en Tjibehet.

(3) Ook in het reisverhaal van 1700 (B. 17, 13) en bij Van Riebeeck (B. 23, 10) komt deze naam voor; men zal dien dicht aan de Preangergrens moeten zoeken. Winkler volgt hier de Tjibehet stroomop.

(13) (4) Voor dezen naam, die, voor zoover ik kan nagaan, nergens anders dan in dit journaal onder die der Tjibagoengsche Hoofden wordt genoemd (een anderen vindt men B. 12, 1), zal wel moeten worden gelezen: Wangsakoesoema. Omtrent de verhouding tussehen de verschillende Hoofden alhier zie § 211.

(5) Dit *verdere* moet men nemen in den zin van 't overtollige *andere*, zie B. 40, 13, zoodat dus Wiratanoe *niet* onder de „gemene” d. i. gewone, lagere, Hoofden is begrepen. Vergelijk B. 11, 5; 17, 26; 27, 3; C. D. p. 502: „door missiven als *vordere* vrunden”, d. i. door brieven en vrienden; D. 1659 'p. 30: „alle de papieren als *verdere* virtualiën”.

(6) Dit schijnt de door den Sultan benoemde voogd van Wiratanoe, zoodat het hier genoemde getal van 20 tjtjah's wel diens gansche officieele bedrag zou kunnen zijn, waarmee het hierbeneden § 18 vermelde cijfer van 43 hem ontroonde „gemene mannen” niet noodzakelijk in strijd is. Het schijnt verder, dat

Wiratanoe kort vóór 1691 meerderjarig was geworden. Daar nu D. 24 Jan. 1680 een Aria Wiratanoe als Hoofd van Tjiandjoer voorkomt, zal die de vader wezen van den hierbedoelden, dus de Tjikoendoel der inl. berichten. De in de inl. overlevering (Bijdr. 1862 p. 307) vermelde Joodamanggala, broer van Tjikoendoel, die met hem en Tjikoendoel's kinderen uit Sagaraherang verhuisde naar Tjibagoeng, kan de „Keeij Maes Jouda in de negorije Tsjidjera” wezen (Tjidjera, wat O. van Tjiandjoer, aan de spoorbaan), die D. 8 Febr. 1690 blijkt eerst in Talaga gewoond en onder Sultan Sepoeh gestaan te hebben en nu zelfstandig te willen wezen en niet onder Tjibagoeng te willen ressorteeren, wat de Regeer. weigert; D. 27 Febr. 1705 verzoekt „Maas Jouda, p(*rovisionee*)l Ombol van Tsjebalagon”, om „de absolute qualiteit van Ombol”, wat toegestaan wordt; dit kan de zoon wezen van den vorigen. In elk geval ziet men dat de inl. opgave, alsof de in 1707 overleden Regent van Tjiandjoer 85 jaar oud zou zijn geworden, heelemaal onjuist is en alleen is bedacht om aan dat regentengeslacht eene zeer onhistorische oudheid te kunnen toekennen. Dat Sultan Sepoeh de vroegere Vorst der Tjiandjoers was, wordt tegengesproken door eene plaats D. 21 Maart 1685 (zie § 206), waar Sultan Anoem hun opperheer heet; uit hetgeen hierbeneden § 15 verder volgt zou ik opmaken dat dit laatste inderdaad zoo was, want het is moeielijk aanneembaar dat onder eenzelfde Regent rechtens volk van beide Sultans zou hebben behoord.

die eenigen tijd geleden bij de Heren Commissarissen (1) tot Batavia had wesen klagen hoe dat Angabeij Wiran Tanoe hem hadde afgenomen 20 man, die hem door den Sultan Soppo soude zijn vereert.

- (14) . Soo hebbe hetselve ondersogt, hoedanig het met die sake gelegen is, en ondervonden dat Sultan Soppo aen Danoe Pattij wel 20 man hadde verleent om die te regeeren soolange als Wiera Tanoe onmondig was, macr, suffisant (2) sijnde om deselve te kunnen gebieden, (*dat*) Danoe Pattij van zijn regeering moste afstaen (3), en vermits nu selfs bequaem is om haer te kunnen regeeren, hij Wangsa (4) Tanoe die na hem hadde genomen; 't gene Aria Natta Mangala nevens sijne Ombols getuijgen de regte waerheijt te wesen, waeromme sij in mijn presentie die sack met malkanderen hebben bevredigd, en Danoe Pattij (*heeft*) toegestaen aen Wira Tanoe zijn regtveerdige pretentie van 't volk te mogen houwen om (5) van hem geregeert (*te*) werden. D'oude pretentie, door Loemadjoe (6) aen Haer HEd. tot Batavia voorgedragen, tusschen hem en Kiaij Aria Natta Mangala, hebben zij onder haer beide afgedaen. Loemadjoe heeft mij versogt, als dat ontrent 2 maenden geleden 2 van zijn gemene volk, die hem bestolen hebben en bij Carta Jaja zijn overgegaen, dat hem deselve weder mogte gegeven werden; soo heb ik den loera van Carta Djaja die twee man weder aen Loemadjoe (*doen geven*).

- (15) Den locra Wana Gattij, die van Carta Dja(*ja*) tot Nambo na Tsikalong benevens 10 gemene zijn gelopen en door Karta Djaja van mij, daer zijnde, als voren hebbe[n] aengehaelt, versogt, hebbe tot nader ordre van Haer Ed. tot Batavia bij Aria Natta Mangala laten blijven, vermits die naar 't opgeven der volkeren van Karta Djaja al op Tsikalong zijn geweest.

Aria Natta Mangala (7) heeft mij bekend gemaakt dat hij de volkeren van Sultan Annom die Wira (8) Tanoe quam (9) te pretenderen en Wira Tanoe de volkeren van Sultan Soppo die Aria Natta Mangala quam te cijgenen,

(1) Van Hoorn en Saint Martin, wier invloed dus in het binnenland reeds spoedig bekend was geworden.

(14) (2) Er staat: *suffisant*, een voorbeeld hoe de *s* verward wordt met de *c* (en daardoor met de *k*, zie B. 23, 131); vergel. B. 15, 20 noot 5.

(3) Zie D. 1672 p. 169: (zij hebben) „*van haer jonck en voornemigh (d. i. plan) afgestaen*”. Maar *ibid.* 206: „*de triple alliantie af te staen*”, d. i. zich te onttrekken aan.

(4) Lees: *Wira*.

(5) Er staat: *en*; mijne verandering is alleen

duidelijkheidshalve.

(6) Er staat: *Hoemadjoe*. Over hem zie § 210, 211 en B. 17, 11.

(7) Dat deze onder Sultan Sepoeh ressorteert is conform de plaats D. 21 Maart 1685

(8) Er staat: *Dara*.

(9) Dit *komen* slaat niet op de samenkomst met Winkler; het is eenvoudig eene vrijwel overbodige toevoeging aan 't werkwoord, zooals hierbeneden § 33; B. 17, 14; 19; 31 enz. Evenzoo D. 1677 p. 135: „*dewijl deso zacke de Compe. quam aen te gaen*”.

over en weder malkanderen hebben toegesonden, soodat se in presentie van mij vereenigt zijn en alle hare questiën hebben bijgelegd.

- (16) Aria Natta Mangala brengt te voorschijn aen mij de Javaen Tsitra Djaja (1) met zijn vrouw, Majoine genaemt, nevens twee harer kinderen, die [door] den Boekhouder Meur (2) aen Angabeij Socra Dita (3) door ordres van Haer Ed. gelast heeft te zoeken, en vermeijnen de vrouw te zijn die aen de Landdrost de gevangens hadde bekend gemaakt en ook aen een Chinees tot Batavia 60 Rd^s soude schuldig zijn; soo hebbe haer geëxamineert en bevonden een Oosterse (4) vrouw te wesen, die eenigen tijt haer op Nambo heeft opgehouden en noijt op Batavia hadde geweest. Soo hebbe[n] deselve tot nader ordre van Haer Ed. (5) onder opsigt en bewaringe van Aria Natta Mangala gelaten.

- (17) Vrijdag 7 d°. Aria Natta Mangala brengt nog aen mij te voorschijn den Javaen genaemt Natta met zijn twee vrouwen met namen Mientarsa en Radja met haer dogtertje, waervan een van dese 2 vrouwen soude wesen de nigte van Wangsa Naija (6) volgens gevoelen van eenige tot Batavia. Maer vermits het Javaensche vrouwen zijn en op Rantsja (7) thuijs horen en voor den oorlog op Bantam en daarna op Nambo eenigen tijt gewoont en van meeninge zijnde van daer weder na Rantja te vertrecken, soo zijn se alhier aenghouden. Soo heb ik de vrouwliden onder opsigt en bewaring van Aria

- (16) (1) Er staat: *tsitradjaja*.
 (2) Zie B. 15, 4 en I, 236.
 (3) Denklijk niet dezelfde als B. 17, 43.
 (4) Een *Wëtanger*. Van dit woord geeft Prof. Veth (Uit Oost en West p. 109) eene erg vreemde verklaring. Het komt natuurlijk van *wëtan*, oost, met een neusklank die in vele woorden van het Maleisch der Bataviasche Hollanders wordt vernomen en eigenaardig is aan het Ambonsch Maleisch (zie G. W. W. C. van Hoëvell, *Vocabularium*, Dordrecht 1876 p. 2). Vergel. P. IV, 461: „de Javaense visschers die van Bantam mitsgaders de Oostkust Java (over dezen term zie B. 7, 2) en speciaal van *Wetang* alhier ter markt komen”. Hier schijnen de naast gelegen regentschappen (Tegal, Pekalongan) bedoeld. Bij De Jonge X, 118 wordt a°. 1747 gesproken van „de *Wedangers* of Ooster-Javanen”; zoo P. VI, 679; 768 enz. van de „*Wetangse* vissers” te Batavia; P. XVI, 589, 3 van „*Wetangers* of Oosterlingen”; P. XV, 364, 18 van „*Wetangers* of Oostersche Javanen” te Bantam. Abusief wordt dezelfde term van Bantammers gebruikt P. X, 596.

Evenals deze term nogal ruim is, zoo is 't ook met „*Oosterlingen*”. Dit zijn D. 1679 p. 336 Cheribonniers. Mossel maakt echter bij De Jonge

X, 124 onderscheid tusschen „Oosterjavanen” en „*Oosterlingen*”; onder deze laatsten verstaat hij denklijk de bewoners der eilanden beoosten Java (ook Celebes enz.), evenals ib. XI, 2, 15 de *Wëtangers* worden onderscheiden van de Boegineezen en Makassaren. Wanneer echter Nederburgh (Consid. p. 209) spreekt van de in de gansche Preanger verspreide „*Oosterlingen*” (ook „oostersche negotianten”, ib. p. 208), dan bedoelt hij dezelfde personen die Van Lawick in een bundel stukken van 1809 nu eens aanduidt als „Oostersche Javanen”, dan weder als „*Oosterlingen*”; het zijn Javaansche handelaars, gevestigd in de hoofdnegorijen der Preanger. Zie voorts het artikel *Wëtangers* in de *Encycl. van N.-I.*

(5) Vermoedelijk de twee Commissarissen. Niet overal is in dit stuk uit te maken of dezen worden bedoeld dan wel de gansche Regeering.

(6) Denklijk wordt bedoeld het eenige jaren (17) tevoren gerebelleerd hebbende Hoofd der Bataviasche Balineezen (zie § 468; 533; 539), die gedood was door Aria Natamangala.

(7) Denklijk niet de plaats van dezen naam in het Buitenzorgsche, B. 18, 13.

Natta Mangala tot nader bevel gelaten, maer de man Nalla onder mij gehouden om, op Rantja komende, te vernemen off sulcx de wacrhейt was. Maer vermits dese en bovengenoemde vrouwen van Javaense afkomst en sij (1) ook noijt op Batavia hebben geweest, ben ik van gevoelen dat Aria Natta Mangala de regte niet heeft voor den dag gebragt, en hebbe ook verstaen dat de Hoofden van Tsikalong na de Z. kant vele nieuwe negorijen hebben gestabileert van alderhande vremde natie, die noijt bij ons bekend sijn, en gissen wel 2000 huijsgesinnen souden belooopen (2).

- (18) Aria Natta Mangala heeft mij ook versogt dat Radin Aria Satja Cassoema en Wiera Tanoe met haer volkeren op Tsibalagon mogten geplaets werden. Waertegens Aria Satja Cassoema en Wiera Tanoe mij versogte, dat se op Tsikalon mogte wonen. Soo hebben haer gesezt, dat (*na*) mijn aenkomste tot Batavia Haer Ed. sulx soude bekend maken en (*dat se*) niet soude verhujsen, maer dat se Haer Ho. Ed. welgegeven ordres van Batavia mosten afwagten.

Angabeij Wira Ta(*noc*) heeft mij geklaegt dat Anga Laxana (3), woonagtig op Tsilako, over 2 maenden 2 van sijne loeras, met namen Setja Gattij en Diepa Watsiana, en 43 gemene man(*nen*) na sig hadde getroont. Soo hebbe Anga Laxana om gem. loeras en volkeren aengesproken; dies (4) Anga Laxana gewillig aengenomen heeft, de volkeren weder aen Wira Tanoe te willen restitueren.

- (19) Komt alhier op Tsibalagon van Batavia Carta Praija met een briefje, van den Boekhouder Meur aen mij geschreven, waerbij bleek dat Karta Praija (5) aen de Heeren Commissarissen aldaer hadde wesen klagen (6), dat Aria Natta Mangala (*volkeren van hem*) Carta Praija soude hebben aengehouden. Soo hebbe het Aria Natta Mangala bekend gemaekt, die tot antwoord (*ga/*), sulx waer te wesen, maer dat Karta Praija van hem eerst hadde 9 man met haer vrouwen en kinderen na hem genomen, 't gene Karta Praija mede niet ontkende, soodat haer alle beijde hebbe[n] gelast, malkanderen

(1) Er staat: *afkomsten sig*.

(2) W.: „En soo hebben d'Hoofden op Tsikalong seifs na de Z. kant dagelijcx nieuwe negorijen gestabileert, en daerin alderhande soort van Oost en West geaccepteert, gelijk den Captⁿ. (*Winkler*) verstaen heeft dat se al tot bij off over de 1000 menschen souden aengroeijt sijn". Ofschoon het verschil van deze laatste opgave met onzen tekst wederom zeer belangrijk is, blijft de vermeerdering der bevolking betrekkelijk zeer aanmerkelijk.

(3) Over dezen zie B. 15, 12.

(18)

(4) Er staat: *die den*.

(5) Wie dit mag wezen, is mij niet bekend. (19)

(6) Het hierna volgende luidt in de door mij ontvangen copie aldus: *dat Aria Natta Mangala bekend gemaekt, die tot antwoord gaf sulcx waer te wesen maer dat Carta Praija soude hebben aengehouden, soo hebbe het Aria Natta Mangala bekend gemaekt, die tot antwoord sulcx waer te wesen maer dat Karta Praija van hem enz.*

(die) wederom te moeten geven; 't geen zij beijde hebben belooft te sullen agtervolgen.

- (20) Saturdag 8 d^o met den dageraet hebbe[n] mij weder op reijs begeven, nadat alvorens de bovengenoemde Hoofden op en ontrent Tsikalong hadde aengemaect op alle Comp^s. welgegeven ordres agt te geven en te agtervolgen, ook na geen andere als die d'E. Comp^{ie} (*geeft*) oft uijt Haer Ho. Ed. (1) ordres werden gegeven te moeten luijsteren en geen vremde naties (2) mosten laten passeren nog repasseren, veel min deselve ophouden en domicilium verleenen, maer deselve ten eersten aen Haer Ed. tot Batavia ofte tot Tanjonpoera aen den gesaghebber aldaer oversenden, en bij wederspannigheijt met de wapenen aengetast en de klop gegeven werden, en ook hare plantagies en landbouwen te behertigen en met haer geburen in vrede te leven. En dien dag tot over de revier Tsitarum (3) geavanceert, alwaer dien nacht mijn logies nam.

- (21) Sondag 9 d^o. Van daer weder met lemieren van den dag opgebroken en tot Parakan (4) aengekomen, alwaer wij bleven vernagten.

Maendag 10 d^o. Met kricken van den dag mijne reijse vervordert na Bandong. Ontrent halverwege is mij Demang Timbangantam ontmoet en, na mijn verwelkomt te hebben, heeft hij ons tot aen sijn woonplaats op Bandong gebragt, alwaer wij dien nacht blijven rusten (5).

- (22) Dijnsdag 11 d^o verschijnen alhier op Bandong 2 afgesondene van den Tommogon Tanoe Baija, die mij quamen verwelckomen.

(20) (1) Er staat: *Ho. gem.*

(2) Dit woord wordt zeer veel gebruikt (echter in 't enkelvoud) om individuen van zekeren landaard aan te duiden. Zoo D. 1634 p. 407: „eenige swarte *natie*” d.i. een of ander Inlander; 1671 p. 326: „deselve Deense *natie* waren besigh houtwercken te laden”; C. D. p. 141: „eenige Moorse *natie*”, een of ander Mohammedaan; ib. pag. 173: „geen Japansehe *natie*”, geene Japanners; Rumphius (Iferb. Amb. V, 293): „Onze *natie* gevoeld in 't waschen met deze bladeren een kleen jeuken”; ib. VI, 206 van zekere zeegewassen: „Bij de inlanders zijn ze niet geagt, maar onze *natie* bewaart ze tot rariteit”; ib. V, 228: „Men zoude sustineeren dat de ananassen door eenige Spaansehe *natie* (een of ander Spanjaard) uit Brasil in Oost-Indien gebragt zijn”. Soms vinden wij op dezelfde wijze *landaard*, B. 15, 19. Vergel. voorts I, 240 noot 1.

(3) Er staat: *iSitoerum*.

(4) Wat N. W. van de spoorhalte Tjipadala- (21) rang. Het staat als *Prakkan* aangeduid op 't kaartje in B. R. 15 Jan. 1742, aan den weg van Bandoeng naar Radjandanda; dus het is een wegenkruispunt. Vermoedelijk had Winkler gelogeerd te Tjidjoehoeng (het punt waar de tegenwoordige groote weg over de Tjitaroem gaat) en was hij vandaar recht oostwaarts gereden. Patinggi, in 1689 denzelfden tocht doende, marcheerde van Tjiblagoeng in één dag over Tjiandjoer naar Tjilakoe; in één vanhier over Sosokan (*Sisokan*, *Tjisokan*) naar de Tjihea; in één vanhier naar Tjidjoehoeng; in één naar Parakan; in één naar Bandoeng. De zigzagweg, daarbij gevolgd, laat zich verklaren uit zijne opdracht om naar kwaad volk te zoeken; zie verder B. 17, 20.

(5) W. voegt er bij: „en van daer heeft ons Demang Timbananatonng na Parakan Moentjang met alle soorten van behulp en onthael verselschap”.

Woensdag 12 d^o komt alhier mede Bappa Tsoesock (1) selver in persoon mij ontmoeten, voorgevende van sints te zijn om sig selfs aen Haer Ed. te vertonen vanwegens eenige verschillen, die tusschen hem en den Tommogon Tanoe Baija waren uijtstaende (2).

Donderdag 13 d^o. 's Morgens vroeg weder opgebroken en mij naar Parakan Moentjang begeven (3), alwaer ons t'halver weg den Tommogong Tanoe Baija met een groote swiet tegemoet quam en mij tot aen sijn woonplaats geleijde en aldaer hebbe vernagt (4).

- (23) Vrijdag 14 d^o. Bequam alhier van den Vendrig op Tanjonpoera 50 kannen gesneden arrac in een vaetje (5).

Saterdag 15 d^o. Komen alhier op Parakan Moentjang bij mij om haer onderlinge verschillen voor te brengen: den Tommogon Tanoe Baija (6) met sijne Omboels, Demang Timbangantang met de zijne, Radin Singa Mangala (7), Ombol van den Pang(*eran*)g Soemadang met eenige grote.

- (24) De verschillen die langen tijd sijn geweest tusschen Demang Timbanganting en den Tommogon Tanoe Baija vanwegens eenige volkeren die den eenen soowel als den anderen van malkanderen waren onthoudende (8), sijn in mijn presentie afgedaan, soodat ieder belooft heeft die volkeren malkander te sullen restitueren.

De verschillen over de landstrecke Tsauer (9) tusschen den Tommogong

- (22) (1) Ngabehi *Tjoetjoeck* is de titelnaam van den Patih van Parakanmoentjang, zie § 185. Volgens Jansz beduidt *tjoetjoeck*: spits, vooruitstekende punt. Deze persoon hier zal wel *bapa* genoemd worden wegens sijn hoogen leeftijd; vergelijk B. 8, 14.

(2) Vergel. D. 1633 p. 143: de Comp. heeft onder de Chineezen peper „*uijststaende*“, d.i. heeft hun geld voorgeschoten op a.s. levering van peper; 1659 p. 48: „de Comp. heeft met dien Vorst noch vrij wat *uijststaende*“. Zie ook hierbeneden § 34 en 44.

(3) P. Engelhard gaat in 1802 van oud-Bandoeng over Tjiparai en Madjalaja naar Parakanmoentjang.

(4) Patinggi kwam in 1689 van Bandoeng in een dag niet verder dan Hoejong Boerongh (Oedjoengbroeng); den volgenden, „na 12 uren gemarcheert te hebben“, te Par. Moentjang.

- (23) (5) Eene karakteristieke mededeeling. Winkler zal wel een paar Europeanen bij zich hebben gehad, maar die vijftig kan, hem halverwege nagezonden, waren blijkbaar minder voor hen bestemd dan om eene „*lütte fröliche Kneiperi*“ met de Preangerhoofden te organiseeren, die naar de hoofdplaats Parakanmoentjang waren opgeroepen.

Het merkwaardige van 't geval is dan, dat men voor hen geen glas „Spaance wijn ofte sekt“ dan wel „wijn tint“ overhad, waarmee de Comp. anders nog al seheutig was; zij werden blijkbaar niet voor vol aangezien. Trouwens, voor dergelijke tochten als dien van Winkler wordt zelden of nooit een bedrag uitgetrokken van Comp^s. wege; men ziet B. 17, 6 hoe karig de Regeer. daarbij kon zijn. Hij betaalde dus zelf de meeste onkosten, en had hij daarvan willen terugkrijgen, dan had hij daarom als eene gunst moeten vragen, zooals wij Bollmann zien doen (B. 29, 34).

(6) Er staat: *Tamoebaija*.

(7) Over hem zie B. 10, 13; 12, 1.

(8) Evenals hier gezegd wordt: *iets van* (24) *iemand onthouden*, zoo B. 7, 21: *iemand van iets onthouden*; evenzoo D. 1679 p. 131: „*van Comp^s. hulpe niet onthouden werden*“; 1680 p. 130: „*wij waren van alles onthouden*“; ib. p. 293: „*wanneer men haar van die kennisse wilde onthouden*“. Vergel. D. 1676 p. 205: *iemand van iets ontrooven*; evenzoo B. 17, 15.

(9) Omtrent Tjihaoer Managgel vergelijkte men B. 17, 24; 29; 49; § 171, 172 en 184.

Tannoe Baija en Demang Timbangantang ontstaan, komt eenlijk daerdoor dat den Tommogong voorgeeft zijn landpalen te strekken aen Sangean Tapa, waertegens Demang Timbangantang inbrengt, de zijne uijt te reijken tot Tegal Kandang (1); waerop haer hebbe gesezt, over de landpalen met malkanderen niet meer soudē strijden, maer het volk, soowel van den Tommogon Tanoe Baija als van Demang Timbangantang, met malkanderen waer sij tot nu toe hebben gewoont mosten blijven en in vrede leven en verwagten de geëerde ordres die Haer Ho. Ed. daarvan sullen gelieven te disponeren (2).

Demang Timbangantang heeft in mijn presentie aen Radin Singa Mangala versogt dat de 44 man, die Singa Mangala van hem was aenhoudende en door den Commandeur Couper (3) en daarna door de Heer Commissaris Tak zal^r waren vergunt, weder mogte restitueren; soo heeft Sienga Mangala belooft, die te sullen oversenden en hare questiē aff te leggen. Verders seijde Demang Timbangantang aen Singa Mangala, soo der eenig volk van haer onder hem waren sorterende, maer vrijelijk na hem soude nemen.

- (25) Deman Timbangantang heeft mede nog bekend gemaakt dat Nala Djaja (4), die voordesen op Tsauer heeft gewoont en onder hem gesorteert, hem (5) nu na Samadang hadde begeven, 't geen wel mogte lijden, dat die daer bleef; maer versogte dat Nala Djoeda (6) geen van zijn volkeren daer mede na toe slepen (*mogte*), gelijk als hij telkens komt te versoecken. Soo hebbe[n] Demang Timbanganting en Nalla Joeda gerecommandeert, haer te gedragen aen de welgegeven ordres, daarvan voordesen door de Ed. Heeren Commissarissen op Batavia aen Nala Djaja verleent.

Bappa Tsoesoek komt mij bekendmaken dat door Haer Ed. tot Batavia bij onmondigheid van Tommogon Tanoe Baija is aengesteld geweest (7) om over 1000 man te regeeren (8), en vermits den Tommogon Tanoe Baija nu

- (24) (1) Op de topogr. kaart zijn deze namen niet te vinden.

(2) Gemoedelijker kan het ook al niet, maar dat zulk eene „afdoening” van kwesties niet erg pakte, laat zich begrijpen.

(3) In Couper's reglementen § 504 e. v. wordt hierover niet gesproken.

- (25) (4) Er staat: *Maladjaja*. Het schijnt dezelfde persoon die iets verder Nalajoeda genoemd wordt; wie hij is, weet ik niet.

(5) In plaats van *hem* staat er: *maer*.

(6) Er staat: *Malladjoeda*.

(7) Die aanstelling was nog van kracht; het woord *geweest* wordt op dezelfde overtoollige wijze gebruikt als D. 1641 p. 307: „bijaldien de coopmanschappen gecomen waeren *geweest*”; 1671 p. 337: „een matroos die is ver-

droncken *geweest*”; vergel. B. 1, 26; 4, 6 enz. Evenzoo wordt *gehad* overtoollig gebruikt; zie B. 1, 25.

(8) Dit was het officieele cijfer der tjatjah's van Parakanmoentjang sedert de volkstelling van Poespawangsa; door Couper was het eenigszins verhoogd, doch ook later wordt het meestal op 1000 aangegeven, zie § 343. Tanoebaja was al in 1686 Regent geworden; wij zien thans, dat hij toen nog minderjarig was; zijn vader trouwens was slechts enkele jaren Regent geweest toen hij overleed. Ngabehi Tjoetjoek vraagt nu, van de voorgedij en het beheer van 't regentschap ontslagen te worden en wederom alleen Districtshoofd van Manabaja te zijn (zie § 185), terwijl de Regent hem als zoodanig en als Patih wil vervangen zien door zijn zoon.

tot zijn mannelijke jaren gekomen zijnde [en] de regeeringe hadde aengevat, (*versogt hij*) nu wederom door Haer Ed. van die commando mogte ontslagen worden en dat (*sij hem*) zijn eijgen volkeren, bestaende in 100 en zestig huijs-
 (26) gesinnen, alleen onder 's Comp^s vleugelen geliefde te laten regeeren. Waertegens Tommagon Tanoe Baija versoeckt dat Bappa Soesoek, als een oud en afgeleeft man zijnde en tot zijn kindsche jaren komende (1), van zijn regeeringe geheel mogte ontslagen worden om in gerustheijt zijn oude dagen te kunnen doorbrengen, en (*dat*) Haer Ed. zijn soon Indra Watsjana in des vaders plaats over de 160 huijsgesinnen (2) gelieffden te stellen om (3) als Pattij ofte bevelhebber te commanderen. Waeromme den Tommogon hebbe gerecommandeert, Bappa Tsoesoek, als een oud afgeleeft man sijnde, na alle billijkheid diende te handelen (4), en ook aen Bappa Tsoesoek geseijt, dat hij den Tommogon, als zijn Hooft zijnde, na gewoonte moste tracteeren en daerop verwagten wat Haer Ed^s. tot Batavia daerover sullen disponeren, waeraen se dan genoegsaem sullen kunnen beoogen wat Haer Ed. intentie sij, 't geen se dan promptelijk sullen hebben te agtervolgen.

(27) Verders soo hebbe[n] in presentie van voorseijde Opperhoofden alle de questiën van weijnig belang, die se nog onder malkanderen hadden, afgedaen ende (*hen*) tsamen vereenigt.

Dit schijnt geschied te wezen (in de Resolutiën der Regeer. is dienaangaande niets te vinden); de zoon van dezen Bapa zal dan wel de Tjoetjoek wezen die in Gobius' memorie van 1717 voorkomt als Patih van Parakanmoentjang, zijnde „een ervaren, out en voorsigtig man”.

(26) (1) *W.* voegt er bij dat dit „niet geheel buiten de waarheit” is.

(2) *W.* licht dit toe: „die (*hem*) als Ombol van outsher competeren” en gaat dan door: „Maer dese oude segt hierentegen dat hem, staende de minderjarigheid van den Tommogon Tannoebaija, niet door iemand van de Priangers (*d. i. de Regenten*; zie *B. 17, 2*) maer door Capⁿ. Jochum Michielsz Steufhaes zal^r. uijt de naem van de E. Comp^{ie}. hem het gesag over de volkeren en landstroken gegeven is, en dienvolgens oock van de Comp^{ie}., schoon den Tommegon reets de regeering aan sig getrocken heeft, dierwegen ontslagen te willen wesen, daerenboven niet garen soude sien dat zijn erffnisse van 160 huijsgesinnen, als Ombel over deselve, bij zijn leven aen zijn soon wierd gegeven, maer dat die wagten most tot dat sulks hem wettelijk bij affstervinge toequam”, d. i. ten deel viel. De hier bedoelde regeling van Jochem Michielsz moet vallen in 1681; wij zien § 431 dat Tjoetjoek toen gezag

kreeg over Galonggang, het belangrijkste deel van 't regentschap. Dit had echter niets te maken met de voorgdij, daar toenmaals de Regent nog leefde. De zoon volgde, als gezegd, in 1686 op; wij vinden D. 26 Oct. 1687 een brief van „den Tommagon Tanoebaija uijt Parakamoetsjan en Kiaij Kandourowan” (denkelijk het Tjoetakshoofd van Selatjaoe, zie § 190 en 508) „met bekendmakinge dat, niettegenstaande UEd^t. belast hadde dat Tommagon Tanoe Baija in zijn overleden vaders plaats zoude optreden, om gelijk zijn vader het Parakamoetsjans district, bestaande in 1000 coppen, te commanderen, waaraf (*lees: daaraft*) Tommagon Tanoe Baija maar 200 menschen vergunt waren, ende de resterende 800 koppen wilde Angabeij Tsoesjok niet aan Tommagon Tanoe Baija overgeven. Het district van Keel Condourouan bestaat in 260 menschen, waaraf Angabeij Tsoesjoek 200 bij hem behield die hij commandeerden”. Dus toen Winkler in de Preanger kwam duurde dit getwist tussehen den Regent en den Patih al vier jaar.

(3) Er staat: *en*, wat wel goed kan zijn.

(4) Iemand of iets *handelen* voor: *behandelen* (synoniem is het volgende *tracteeren*) herhaaldelijk bij Rumphius (*H. A. I*, 186 enz.). Eigenlijk: in de hand nemen (Engelsch: to

Sondag 16 d°. Met het opgaen van de son soo ben weder opgebroken en tot aen Solembictang (1) gemarcheert, alwaer 's nagts verbleeff.

Maendag 17 d°. Met het aenbreken van den dag weder opgebroken en (*mij*) op reijs begeven hebbende, soo quam Depattij Imbanagara mij tege-moet, verwelkekomde mij en convoijeerde tot aan zijn woonplaats op Imbanagara, alwaer die nacht hebbe doorgebracht.

- (28) Dinsdag 18^e d°. Bleeff aldaer op Imbanagara stil leggen. Onderwijl stuurde ik een afgesant na den Tommogon van Soekapoera, met bekendmakinge alsdat door Haer Ed. tot Batavia was gesonden omme alle klagten en verschillen in de bovenlanden aen te hooren, om se weder aen Haer Ed. te rapporteren; en soo den Tommogon door zijn ouderdom (2) niet belet was, dat hij bij mij soude komen ofte (*dat*) iemand van de sijne geliefde te senden.

Woensdag 19 d°. 's Morgens met den dag weder van Imbanagara vertrocken en over Tsiamies na Tsiloa (3) gemarcheert, alwaer den nacht mijn verblijfplaats hield.

- (29) Donderdag 20 d°. Met 't lamieren van den dageraet van daer weder vertrocken. Door Kawasseen en Padaheran tot Pamotan (4), alwaer de Hoofden genaemt (*werden*) Raxa Mangala en Soeta Baija, hebbende de eerstgenoemde 20 en den laetste 30 koppen onder hare commando. Op mijn aenkomen

- (27) handle) evenals B. 14, 17 noot 4; Rumphius II, 37; 169; 208; III, 187 enz. D. 1668 p. 144: de paarden zijn „seer qualijk en slordig gehandelt”.

(1) Soelambitan moet volgens P. Engelhard's reisjournaal van 1802 gezocht worden tusschen Pagarageng (zie de kaarten van Junghuhn en Versteeg) en Tjiawi, in de vlakte benoorden dit laatste. Het lag aan den over Radjapola zuidwaarts loopenden belangrijken verkeersweg. Engelhard ging van Parakanmoentjang „voorbij de campong Tjitjalengka langs de heereweg na Limbangan; onder 't gebergte Sindoelang (*welk gebergte blijkens de topogr. detailkaart dat benoorden den hedendaagschen weg is; zie ook § 162*) passeerden wij over een ruime vlakte”; en zoo over Soelambitan naar Tjiawi. Winkler volgt denkelijk denzelfden weg en vermeldt Limbangan niet, omdat dit nog geen apart regentschap vormde.

- (28) (2) Zie B. 20, 20.

(3) Omtrent de ligging van dit dorp evenals den gevolgden weg geeft de reisbeschrijving licht, welke de Cheribonsche Resident Hendr. Jac. van Suchtelen in 1751 opstelde betreffende een tocht door Cheribon en de Preanger naar Noesakambangan, in verband met de beduiking der parelbanken. Hij gaat

van Oetama (wat beoosten Tjiamis) over Pondoij (Pende, tusschen Oetama en Kertaboemi) naar Salawe aan den rechteroever der Tjitandoewi (een eindje bewesten de spoorbrug); dan over de Tjiseël naar Binangoen; vanhier naar „*Tsilowa*”, dat eene „aansienlijke negorij” is waar hij overnacht. Vervolgens reist hij over verschillende plaatsjes die ik niet kon terugvinden naar Nanggoeng aan de Poetrahadji; dan over Tjitangkak naar Kawasen.

(4) Van Kawasen reist Van Suchtelen over (29) Sopla naar Padaherang, dus langs den tegenwoordigen grooten weg. Ongeveer een half uur verder stapt hij met zijn gevolg in „sestig jockums (*d.i. djockoenj's*) of canoas” en vaart de rivier Poetrahadji af; uit de aanduiding dat hij na een half uur varen komt te Paleda, blijkt, dat hij de Tjikaso afvoer en daarna de Tjiseël; hierop volgt hij de Tjitandoewi tot de monding der Tjitoenggilis, welke hij opvaart om, na nog een kwartier loopens, de negorij Toenggilis te bereiken, sterk 20 gezinnen. Vermoedelijk volgt Winkler van Kawasen denzelfden weg, behalve dat hij de Tjitoenggilis niet opvaart om daar aan te gieren, doch stroomafwaarts doorgaat naar Pamotan. Men vergelijkte voorts de reis van Oluff Christiaansz, B. 17, 39 e.v.

tot Pamotan soo hebbe aenstonds een expresse afgesonden na 't land van Lourentenga (1) om perfect te vernemen na de gedoentens van die volkeren aldaer, en dat op (2) Madura weder bij mij soude hebben te verschijnen en niet moste agterlaten van wel op alles te letten.

- (30) Nademael Haer Ed. mij hebben gelieven te commanderen om de gedoentens van Raxa Mangala en Soeta Baija wel te vernemen, soo is dat alles ondersogt en bevonden dese voornoemde Hoofden genoeghsame bequaemheijt te hebben om die volkeren aldaer te regeren; waerop dese voornoemde Hoofden tot Pamotan door Haer H.Ed. geëerde ordres gelast (*hebbe*), die volkeren bij provisie alsvoren wel te bestieren, maer vooral (*dat sij*) na geen ordres off besendinge, 't zij van Depattij Imbanagara als van den Tommagon Panata Joeda off wie het ook soude mogen wesen, hebben te luijsteren off haer (*die*) aen te trecken, als (3) alleen diegene welke directelijck uijt Comp^s. name haer sullen werden aenbevolen (4), soodat [se] haer volkeren en inkomsten onder die ordres van Haer Ho. Ed. sullen hebben te sorteren en (*haer*) t'enemael (*daer*) na te gedragen, en af te wagten de ordres welke Haer Ho. Ed. daarvan aen haer sullen hebben te geven; en (*hebbe*) haer daerenboven gelast op Imbanagara te komen om haer in presentie van Depattij Imbanagara nogmaels 't selve te bevelen. Waerop dan dien eijgen nagt met prauwen van Pamotan over 't binnenmeer na Passoeroean (5) hebbe geschept (6) en

(1) Uit *W.* blijkt, dat de bedoeling zijner expeditie vooral was de uitvoering van R. 19 Dec. 1690 en 2 Febr. 1691. Bij de eerste werd behandeld het bericht dat de Demang van Dje-roeklegi (zie hierboven § 10 noot 6) uit Loeringtengah naar de Preanger was gekomen „om de Javaense Hoofden en volkeren op te nemen en af te vragen of se het met d'E. Comp^s. dan wel met den Sousouhouang wilden houden", eene nieuwe poging dus van Mataramsche zijde om de usurpaties der Compagnie in zekere mate te beperken, welke door de Regeering beantwoord werd met de lastgeving aan den Resident te Cheribon om dien Demang te arresteren en op te zenden; bovendien besluit zij, na deliberatie over de geschillen van Imbanagara met Krawang en Kawasen, om al de in dispuut zijnde plaatsen direct onder de Comp. te stellen, bij welk laatste besluit zij R. 2 Febr. 1691 persisteert. Zie verder § 546.

(2) In plaats van: *dat op* staat er: *opdat*.

(30) (3) *Maar* zou beter wesen.

(4) Dit had voor de bevolking vermoedelijk eene groote verlichting in dienstprestaties ten gevolge. Vandaar misschien dat in Coops' rapport van 1698 wordt genoteerd, dat de bevolking

aan de Tjitandoewi hem veel vriendelijkheid bewees, „en toonden haar alle seer beleeft en vergenoegt 's Comp^s. onderdanen te zijn, waarin Raxamangala (die op ons vertrek en in 't afzeijlen met vrouw, kinderen ende verder gevolg aan ons boord tot voor de mond der revier geleijde) uijtmuntede”.

(5) De kaart van 1692 vertoont *Passarawangh* aan de noordkust van Noesakambangan, bijna aan het westeinde der engte tusschen dit eiland en den vasten wal, en aan den rechteroever van een riviertje. In eene beschrijving van dit eiland T. N. I. 1838, II, 58 vindt men het plaatsje genoemd als een dorp van 3 huisgezinnen; Junghuh's kaart vertoont het dicht bij de noordkust daarvan, bijna in 't midden. De jongste topogr. detailkaart van Banjoemas noemt de engte tusschen N. Kambangan en den vasten wal: K. Pasoerochan, en geeft dezen zelfden naam aan een riviertje op het eiland, dat in 't westeinde van die engte uitmondt, een nieuw bewijs hoe merkwaardig nauwkeurig de op het eerste gezicht zoo wonderlijke kaart van 1692 dikwijls is.

(6) Zie B. 23, 164.

(31) Vrijdag 21 d° aldaer op Passoeroan met den dag aengekomen sijnde, soo hebbe Rossa Bangsa, Hooft aldaer, die ook een goede bequaemheijt heeft, op de vorige maniere als Raxa Mangala en Soeta Baija tot Pamotan, voorgesteld (1) en gelast ook mede op Imbanagara te komen; en (*ben*) soo weder van Passouroan na Tongillis (2) vertrocken en vandaer voorts den gehelen nacht (*doorgereijst*) (3) en

(32) Saterdag 22 d° met lamieren van den dag op Madura gearriveert, alwaer ik de rolle der opgegeven volkeren in het district van Galoe, door den Landmeter Valk (4) opgenomen, nauwkeurig hebbe ondersogt en van Bradja Pattij (5) selver vernomen dat boven zijn oude opgegeven getal van 110 man (6) nog 490 onder hem waren sorterende (7). Daerenboven soo hebbe terdegen vernomen na de passagies aldaer, en bevonden dat gemelte Bradja Pattij suffisant (8) en sterck genoeg is met zijn opgegeven getal, bestaende t'samen in 600 coppen, die passagie aldaer te sluijten en te besetten (9).

(31) (1) Namelijk aan zijne onderhoorigen, in qualiteit van Hoofden, derhalve: geïnstalleerd.

(2) Er staat: *Tomgillis*. Op de kaart van 1692 ligt dit op dezelfde plaats als bij Versteeg, d. i. dicht bij den rechteroever der Tjiseël benoorden Poetrappingan. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt: „De Tjiseël is van hare vereniging met de Tji Tandoeij opwaarts voor groote prauwen bevaarbaar tot aan de kampong Tanglar in het distrikt Kawasen (*dus tot hare kruising met den grooten weg*) en voor kleinere prauwen tot aan de kampong Kiara Koenig in het distrikt Djangala, zijnde eene lengte van 28 palen”. Winkler gaat vermoedelijk per prauw niet verder dan Toenggilis. Ofschoon wij Van Suchtelen wat verder door zien varen tot bij Padaherang (dat hij echter te paard bereikt; vergelijk B. 17, 40; 42), zien we in 1824 Nagel (Schetsen p. 61) van Noesakambangan per prauw gaan naar Toenggilis; hier stapt hij aan land en gaat dan over Kwatten (lees: Kawasen) naar Tjiamis. Ook Van Doorn's reisbeschrijving van omstreeks 1830 (Herinneringen II, 195) toont, hoewel vrij verward, dat Toenggilis de plaats was waar men scheep ging. De topogr. detailkaart vertoont deze kampong even beneden de monding der Tjiseël, zeer dicht aan den rechteroever der Tjitandoei; tusschen de moerassen hoogerop zal wel geen landen mogelijk wezen. Winkler kende deze streek uit de vervolging van Sheik Joesoef; zie § 460.

(3) Ging hij te Toenggilis aan land, dan is dit doorreizen gedurende den nacht wel een

eigenaardig bewijs in welk een goeden toestand zich deze belangrijke verkeersweg bevond.

(4) Vermoedelijk slaat dit op Van der Valk's (32) opneming van 1688 (zie § 2477); immers, toenmaals was hem speciaal gelast, onderzoek te doen naar de wegen die naar 't Mataramsche leidden, waarbij, zooals nu blijkt, zeer gelet moet zijn op de mogelijkheid om die met de in loco aanwezige krachten zoo noodig af te sluiten. Vandaar dat W. zegt, te Madoera onderzoek te hebben gedaan naar „de volkeren, negorijen en geregtigheden derselver, waarvan (*in*) het extract dagregister van den Landmeter van der Valk staet gesproken”.

(5) Een der twee Hoofden onder welke Couper het district Bodjonglopang geplaatst had.

(6) Volgens Couper's regeling had hij slechts 20 tjatjah's, samen met zijn mederegent. Deze uiterst geringe besomming diende blijkbaar om hunne verplichtingen tegenover de Comp. zoo onbeduidend mogelijk te maken, uitgezonderd die der bewaking van de passage; zie § 128 en 509.

(7) W.: „welke met vee aen te queeken en padij aen te planten haer erneren”.

(8) Er staat weer: *suffisant*. W. noemt hem „soo 't schijnt redelijk, en een man, genegen tot de E. Compie, staende onder het gesag van den Tommagon Panata Jouda”.

(9) W. voegt er bij: „als een van de voornaemste na het Mataramsche rijk zijnde”; als derde passage wordt aldaar genoemd die „over Pamatong”, hetgeen zal te lezen zijn *Pamotan*, waarmee dan de zeeweg naar Tjilatjap bedoeld zal worden, met een rustpunt te Pasoeroean.

Soomede werd er bevonden dat van Daijloehoer over Panjaran (1) een weg is die na Kadong Waringin toegaat, en werd ook gesegt dat de Amboinesen van Jonkers aenhang die van Batavia gevlugt en g'eschapeert sijn, dat den Tommogon Arsa Gattij (2) niet alleen de wegen aen haer vergunt, maer ook in alle dingen behulpsaem is geweest, soodat ik een quaet vertrouwen op gemelte Arsa Gattij hebbe en van gevoelen soude zijn dat deselve niet anders aldaer is als om alle schelmen die komen te vlugten weg te helpen (3), (33) en ook wel de meeste selver aenhout en alimenteert. Soo hebbe 2 Javaenen na den Tommogon Arsa Gattij affgesonden om hem te versoeken dat hij sig eens bij mij soude komen vertonen (4); maer heeft die 2 Javaenen aengehouden; waerop dan wéder 2 andere ten dien eijnde ten 10 uren aen hem hebbe gestuurt, die hij als de vorige heeft getracteert. Soo hebbe dan ten 2 uren nog 2 daertoe geschikt, sonder dat koste (5) beseffen waerom sulcx quame te doen; en 's avonts omtrent 7 uiren sond den Tommogon een van sijne Ombols met een Javaens complement, met 't seggen dat den Tommogon siek was, dierhalven selfs niet konde komen en hem geliefden te excuseren, en (*dat*) d'afgesondene had opgehouden doordien dat dese Ombol niet bij der hand was en den Tommogon geen ander wilde sturen. Soo hebbe ik aen dese Ombol gelast om den Tommogon Arsa Gattij aen te seggen dat hij zich met zijn land en volkeren getrouwelijk onder d'Ed. Comp^{ie}. moste houden (6), en dat hij nog (*icmand*) van sijn onderhorige volkeren geen vremde natie door sijn land moet laten passeren en repasseren, veelmin huijsvesting verlenen, maer deselve [*te*] vatten en haer na Batavia off Sirbon opsenden, (*en*) bij wederspanningheijt deselve met de wapenen moeten te keer gaan en t'onderbrengen; maer (*dat*), contrarij doende, sijn straffe na gerechtigheijt niet sal komen te ontgaen.

(1) Naar ik gis zal dit de Tjitandoewi-overgang bij Bandjar en Siloeman wezen, en is Kedoengwaringin het Tjaringin O. Z. O. van Bandjar. In sommige babad's (T. B. G. XVII, 329; 331) komt een *Pandjer* voor, dat in andere *Bandjer* genoemd wordt (ib. VI, 252) en haast niet anders kan zijn dan dit Bandjar. Dat dit „Panjaran” dicht bij de Mataramsche grens lag, volgt uit de mededeling in *W.* dat bedoelde volgelingen van Jonker door Arsagati's toedoen over die plaats waren ontkomen.

(2) *W.*: „residerende daer vanwege den Sousouh”. Dit „daer” schijnt te wezen Dajehloehoer, dat, zooals beneden blijkt, zeer dicht bij Madoera lag.

(3) Veeleer om den weg te bewaken, eene Mataramsche gewoonte, vooral bekend uit Van

Goens' belangrijke rapporten.

(4) Men ziet wat de dienaren der Comp. zich (33) durfden permitteeren!

(5) Dezelfde vorm bij Rumphius H. A. III, 83; D. 1657 p. 98 en elders; vergel. *begost* ib. 1637 p. 75 enz. *W.* zegt, dat die „Mataramsen hoveling. . . apparent te groots ofte anders wel te ongenegen zal zijn geweest om eens tot mij af te komen”.

(6) Met welke hij niets te maken had. Winkler wist dat zóó goed, dat hij er niet toe besluiten kon om den kleinen afstand naar des Toemenggoeng's woonplaats zelf af te leggen, uit vrees voor gewelddadig verzet. Opmerkelijk is, dat wij hier reeds als 't ware de grensscheiding getrokken zien die eerst in 1706 werd vastgesteld.

- (34) Maendag 24 d°. Weder met de dageract van Madura vertrocken en tegens den avond op Imbanagara gekomen (1) en aldaer gebleven. En komt ook alhier bij mij Radin Cassoema Nagara, soon van den Tommogon Soekapoera, uijt de naem van zijn vader versoecken dat ik den Tommogon Tanoe Baija tot Prakan Moetjang soude gelieven aen te seggen de volkeren, die Tanoe Baija in den jare 1684 en 1686 waren aengesegt te moeten wedergeven (2) aen den Tommogon Soukapoera (3); 't welk hebbe aengenomen, den Tommogon 't selve versoeck voor te leggen en daertoe te vermanen.

Dijnsdag 25 d° vertreckt weder van hier de soon van den Tommogon Soekapoera, Radin Cassoema Nagara, nadat alvorens hem hadde afgevraegt off met iemant (4) nog eenige verschillen hadde uijtstaen, waerop tot antwoord (*toe*)voegde: „Niet als met den Tommogon Tanoe Baija” hierboven vermelt; waerop den gemelten Radin heb aengesegt dat ik wil verhoopen dat den Tommogon verders met sijne geburen in vreedsaemheijt sal leven en sig altijt getrouwelijk aen de Ed. Comp^{ie}. sal verhouden (5).

- (35) Komen ook alhier weder terug de 3 afgesondene Javanen, die na 't land van Loerentenga (6) heb afgesonden om te vernemen hoedanig het daer gestelt is; maer hebben niets kunnen ontwaren, maer weten alleenlijk te seggen dat er een beweging is van Javanen die van Banjoemaes na Daijloehoer sijn ontboden, sonder te weten om wat redenen (7), en ook dat Kodong Randoe een plaatsje is dat aan Banjoemaes sorteert onder 't gesag van Raxa Mangala, Hooft tot Banjoemaes.

- (36) Woensdag 26 d° komen alhier bij den anderen Depattij Imbanagara met sijne Ombols alsmede Wira Baija (8) (*met*) die van den Tommogon Panata Joeda, gelijk ook de Ombols van Soeta Nanga van Kawasseen (9), wegens de verschillen tegens Imbanagara. Werd alhier bevonden, dat Singa Parbangsa niets in besit (10) heeft gehad aen de Z. kand van de rivier Sitandioij

(34) (1) Dus Madoera was 't verbindingspunt van den weg van Imbanagara naar Dajeuhloehoer en dien van Madoera naar Pamotan.

(2) Wellicht slaat dit op de 12 gezinnen in Selatjaoe en de 45 in Kandangwesi, waarvan Couper's acte § 507 spreekt. Men ziet weer, hoe weinig dergelijke regelingen als die van Couper en Taek feitelijk gaven.

(3) Er staat: *Sakapoera*.

(4) Er staat: *niemant*.

(5) Er staat: *verharden*. Vergelijk hierbeneden § 43.

(35) (6) Er staat: *Loerentanga*.

(7) *W.*: „Om ons, ingeval daer ter plaetse mogten verschijnen, niet alstewel te ontvangen,

't gunt eghter sonder sekerheijt gesegt werd, dog het soude wel kunnen wesen dat dese opontboden volkeren deselve zijn, waervan het extraet van Japara onder dato 4 November passato spreekt, en waervan wij onderregt zijn dat zoodanigen hoop voor 3 maenden op d'Daijloehoer door den Tommogon Arsa Gattij voorn. aengehouden, daerna weder (*na*) Hadong Randoe versonden en eijndelijk na Banjoemaes teruggetrocken zijn”.

(8) Wirabaja zal hier mogelijk optreden als (36) plaatsvervanger van Tambakbaja, den Patih van Krawang.

(9) Er staat: *Kawassam*.

(10) Er staat: *Parbangsanog in besit*.

als allenig Boejong Lopang (1), Calijpoetjang, Tsieboeloc, Tembongoenong en Kartadjaga; dat (*wel*) (2) hier en daer rijstvelden gemaekt maer sijn district aen de noordkant gehad (*heeft*), gelijk alsnog door sijn soon, den Tommogon Panata Joeda, werd beseten; en werd ook door Wira Baija (*toegegeven*) dat de negcrijen Pamotan en Passoeroan van den Tommogon Panata Djoeda (3) sijn grootvader door den Soesoehⁿ. sijn afgenomen en aen Kandoeroan Aija (4) gegeven, maer het en kan niet wel bewesen werden, gelijk ook, dat Depattij Imbanagara noijt besitter van de negorijen Pamotan en Passoeroean is geweest, en heeft de negorijen volgens sijn seggen hem noijt toegecijgent, alsoo hem wel bewust is dat 't selve door ordre van den Sousoehⁿ. van sijn grootvader is afgenomen (5) en aen Kandoeroan Aija gegeven en door deselve eenen Jaga Rasmie als Hooft over de negorie Pamotan (6) is gestelt, en naderhant door Jaga Rasmie aen sijn soons per testament gegeven, te weten aen de oudste Soeta Baija 20 en aen de jongste soon Singa Gattij (7) 30 man, en na 't sterven van Soeta Baija op sijn soon Raxa Mangala, die op Madura dood gebleven is (8), de 20 man vervallen sijn, en nu onder desselfs soon, ook genaemt Raxa Mangala, verbleven sijn, soomede de 30 man van Singa Gattij, die op desselfs soon, ook Singa Gattij genoemd, vervallen en alsnog onder hem op Pamotan sijn, soodat na 't sterven van Jaga Raxmie altijd 2 Regenten op Pamotan geweest en alsnog aldaer sijn; dog deselve negorijen sijn tscdert, in 't jaer 1684, door den Commandeur

(1) Zie B. 17, 43 Verderop staat er: *Tsieboeloc, Timbongoenang*. Over de geschiedenis en de geographie dezer streken vergelijkte men § 122 c. v.

(2) Dit hier ingelaschte *wel* staat in het origineel eenige woorden verder: *maer wel sijn*.

(3) Er staat: *Paradjoeda*. De spreekwijze is die van 't dagelijksch leven (zie hierbeneden § 38 noot 3), want bedoeld wordt: de grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda en vader van Singaprabangsa.

(4) Er staat: *Kandoeronatja*; ook verderop wordt deze naam voortdurend verkeerd gespeld. Een Kandoeroewan Sampayak van Ayah komt voor in een stuk, opgenomen in Not. B.G. XXXII, pag. C. Over dit landschap vergelijkte men verder § 122. Heden ten dage is *kandoeroewan* volgens Rigg: „a petty title of distinction, lower than a Rangga (evenzoo Mr. L. W. C. van den Berg, *Ind. rangen* enz. p. 20); the Kanduruans have charge of the bridges and roads and look after the watchmen”; vergelijk B. 50, 11. Een dergelijken achteruitgang in omvang vertoonen vele titels; vandaar

dat vroeger de titels zooveel lager waren dan tegenwoordig. De Regenten van Samarang en Japara betitelen zichzelf: „Kiai Ngabehi” D. 5 en 8 Sept. 1657; 1676 p. 68; eerstgenoemde en die van Pamalang noemen zich: „Kiai” D. 1673 p. 285; 1674 p. 113; die van Sidajoe: „Ngabehi Rangga” 1676 p. 68; van Kaliwoengoe: „Kiai Rangga” 1674 p. 299. Men vergel. B. 1, 17. Vandaar ook de lage regententitels Demang Timbanganten, Rangga Gempol enz. De Mataramsche titel der Preanger-Regenten was: Mantri agoeng, § 80 en 312.

(5) Dus moet men, naar het schijnt, concluderen dat de vader van Singaprabangsa zoowel de stamvader der Krawangsche Regenten is als van die van Imbanagara. *Soesoehoenan* kan minder nauwkeurig door Winkler neergeschreven zijn voor: Vorst van Mataram, d. i. Sultan Agoeng; zie § 122.

(6) Er staat: *Pannatan*.

(7) Er staat: *Siemgagattij*.

(8) Dit zal slaan op een gevecht tegen de benden van Sheik Joesoef, § 461.

Coeper hem Depattij [deselve] tot nader ordre van Haer Ed. onder zijn opsigte gegeven.

- (37) Alsmede dat den Soesoehⁿ. de negorijen Pamotan (*en*) Passoeroean aen eenen Kandoeroan Aija, gelijk boven gesegt werd, heeft gegeven en naderhant een van de laetste geslagtens van de Kandoeroan Aija (*hem*) met den rebelsen Namrot (1) heeft geconjungeert en daer ook dood gebleven is, en door de Kandoeroan Aija eenen Jaga Tieving (2) als Hooft over Passoeroan is gestelt, en na (*t*) sterven van Jaga Tiewieng is (*het*) op desselfs soon vervallen, die met den naam van Rassa Bangsa is verhoogt, en na 't sterven van Rassa Ba(n)gsa (*syn*) deselve negorijen aen zijn soon, die mede genaemt wert Rassa Bangsa, gebleven en alsnog Hooft op Passoeroean is.
- (38) Wira Baija valt klagtig dat Depattij Imbanagara de vrouw Tsitra Gattij's (zijn zoon), woonagtig tot Pamotan, na hem hadde genomen, maer heeft de vrouw naderhand wederom gegeven, mits dat se aen Depattij heeft moeten geven 2 voorhangsels (3), 1 silveren kritsschede, een kopere dandang en 1 piek. Hierop segt Depattij Imbanagara, dat het bujten zijn weten is geschiet; maer soo sulcx door zijn volck is gedaen, dat hij daerna sal vernemen en alsdan het goed wederom aen de arme luijden doen geven.
- (39) Kiaij Depattij pretendeert wederom te hebben de vrouw van de Javaen Patra Gattij, alsoo sij onder Depattij sorteert. Maer omdat gemelte Patra Gattij onder den Tommogon Panata Djoeda's gehoorsaemheijt is, en om den Tommogon geen reden (*tot cavillatiën*) en de maet vol te geven (4), soo staet

(37) (1) Over den krijg tegen Namroed en zijne vernietiging door Couper in December 1681 zie De Jonge VII, p. CIX; 60; 62; 311.

(2) Misschien is dit een titel, evenals hierbeneden Patinggi; hoe het moet worden gespeld of wat het beduidt heb ik niet te weten kunnen komen.

(38) (3) Denkelijk de kasang's, bedoeld § 1770. Over *dangdang* zie B. 39, 16. Ik denk dat deze „snorren van cleene waerdie", om 't op zijn Oud-Hollandsch uit te drukken, aan die vrouw gegeven waren als mas kawin, huwelijksgoed, en dat zij die nu bij de scheiding moet teruggeven (P. IX, 428, 76). Er blijkt dan wat een poovere grootheid het onder die Regenten was. Daar de Adipati echter beweert, niet van deze zaak te hebben geweten, zal men in den aanvang dezer alinea misschien moeten lezen: *dat Depattij I. zijn zoon* (d.i. de zoon van dien Regent) *de vrouw Tsitra Gattij's, woonagtig enz.* De Regent schijnt dan te bedoelen: als die vrouw met geweld tot een huwelijk met mijn zoon gedwongen is, mag zij bij de scheiding

de mas kawin houden. Met de uitdrukking *Depattij I. zijn zoon* vergel. D. 1677, p. 270: „die luijden *hun* raporten"; p. 409: „*d'onse hun* vertreck"; 1678 p. 70: „*die heer zijn* vrouw". Evenzoo B. 15, 5; 20, 18.

(4) Dus stricto iure volgt de vrouw *niet* (39) den staat, d.w.z. den rechtstoestand, van den man. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat het andersom was, dat de man namelijk den staat der vrouw volgde. Weliswaar, van matriarchaat kan in de Soendalanden geen sprake zijn. Reeds De Barros zegt uitdrukkelijk (l.l.): „Das Reich wird auf die leiblichen Söhne vererbt und nicht auf die Schwesternsöhne, wie bey den Malabaren und andern Indiern". Maar wij vinden voorbeelden die bewijzen dat een man door het huwelijk met eene vrouw, welke onder een ander Regent behoorde, onder dienzelfden Regent kwam. Men vergelijk § 179 over Tjikao; verder B. 9, 20 noot 5. D. 20 Sept. 1731 schrijft de Regeer. aan Sultan Cheribon dat diens verzoek „om Nitipraja en Wiratmaka (*over hen zie B. 20, 34 e.v.*) te hebben in zijnen

Depattij toe dat Patra Gattij zijn vrouw sal behouden, soomede (1) de vrouw van Soeta Prana.

- (40) Opgeving der questie tusschen Depattij Imbanagara en Soeta Nanga, Regent over Kawasseen, aengaende de dorpen Bodjong Malang en Tsisero (2):

Depattij Imbanagara geeft voor, dat zijn grootvader, Maes Imbanagara (3), Bodjong Malang en Tsisero heeft toegekomen, die deselve aen een sijner Ombols, genaemt Patiengie, in besit heeft gegeven, en (*dat*) door de overgrootvader van Soeta Nanga, genaemt Ke Wiera Wadana (4), gem(*elte*) Bodjong Malang van Patiengie versogt (*is*) te mogen besitten (5); 't geen hem heeft toegestaen, met besprek van hetselfde ten allen tijden bij aanmaninge weder te restitueeren, en na 't sterven van Wiera Wadana heeft zijn (*zoon*?) Pamoelian (6) Boejang Malang aen desselfs broeder Soeta Marta toegestaen om aldaer te mogen wonen. Naderhand is Bradja Pattij aldaer mede

dienst", vooralsnog niet kan worden ingewilligd, „ter zake haar tot nog toe onbekend is off gemelte Javanen, onderdanen zijnde van den overleeden Pannabahan, getrouwt zijn met wijven uit de huijsgesinnen off tjtjas van Uw Hooght., waaromtrent den G.-G. ende de Raden van India onderrigt zijnde, het noodige zullen besluiten conform de Javaanse wetten, die meedebrenge dat de soodanige de wijven volgen en geconsidereert moeten werden onderdanen te zijn van Uw Hoogheijd". B. R. 18 Maart 1763, waar gehandeld wordt over het Krawangse land Nambo, lezen wij dat de bewoners van zekere kampongs aldaar „verplicht blijven bij requisitie van den Tommogong Panata Jouda tot de Crauwangse regeering terugge te keeren, wijl zijlieden, hetzij uijt hoofde hunner geboorte dan wel door aanbehuwingen met Crauwangse vrouwspersoonen, tjtjas-volkere van gesegden Regent zijn". Evenals dus het kind de moeder volgt (zie hierboven § 11 noot 3), schijnt de man den staat der vrouw te volgen. Daarmee hangt wellicht samen dat de schoonzoon gewoonlijk bij de schoonouders gaet inwonen (P. de Roo de la Faille o.l. pag. 92; Eindrés. III, 80), en misschien eveneens dat in de Preanger vroeger de schoonvaders vrijstelling hadden van heerdiensten, waaromtrent zie § 1631.

(1) Dit schijnt te beduiden: en eveneens besliste hij met betrekking tot enz.

- (40) (2) Wat Tjisero hier bedoeld wordt, is onduidelijk; misschien moet *Tjisaroewa* worden gelezen. Over Bodjongmalang vergelijkte men

§ 128 e. v.

(3) Dus (zie hierboven § 36 noot 5) of deze Mas Imbanagara is de vader van Singaprabangsa en Regent van het nog onverdeelde Galoeh, of Singaprabangsa's zuster was met een zoon van dezen Mas Imbanagara getrouwd.

(4) Er staat: *Wadoma*.

(5) Dit schijnt te beduiden: er op gaan zitten, zich daarop vestigen; vergel. *opsitter* B. 23, 134. Zoo bij Chastelein l. l. pag. 245: velden die de Javanen „haar hebben angematigt en *beseeten*", d. i.: in bezit genomen; Rumphius H. A. V., 7: een gewas dat de boschranden „*besit*". Vergel. D. 1636 p. 143: zij hebben „geen negrijen . . . want ijder lantman tsijne *besith* (*woont op zijn eigen grond*) ende de wooningen verre van den anderen gesepareert staen"; 1641/2 p. 203: de Engelschen „*besitten*" Perzië, d. i. zijn er gevestigd; 1653 p. 54: de onzen hebben Tajoean „tegen wil en danck der Chinesen *beseten* (*d. i. in bezit genomen*)", gelijk sij ten hedigen dage toe sulcks noch waren *besittende*", d. i. aldaar gevestigd waren, evenals B. 34, 15 noot van 't kwaad volk dat den Blauwen Berg „*besit*".

(6) Een Toemenggoeng Pamoelian van Kawasen komt voor in de acte van Poeger, welke namen van vóór 1656 geeft, T. B. G. XVII, 352. Daar echter volgens Rigg de beteekenis van *moelihan* is: „to weed a humah for the second time, to go over a thing again", zou in ons stuk *Pamoelian* wel een zelfstandig naamwoord kunnen zijn.

komen wonen, die na 't sterven van Soeta Marta hetselve alleen in besit gehad (*heeft*) toertijd dat Bradja Pattij (1) bij den Tommogon Panata Joeda is overgegaen, en dewijl daer(*door*) 't land onbewoond lag, soo is 't selve wederom door Soeta Derpa in besit genomen, dewelke (2) nu ontrent 3 jaren geleden zijn dat de huijsen van hem afgebroken en van daer door eenen Wiera Nanga, medebrengende ontrent 140 man, uijt ordre van Soeta Nanga (41) gejaegt zijn. Naderhant is den Amboincsen Luijtenant Patiengie (3) met den Europeansen sergiant Jan Pietersen aldaer van Sirbon (4) gekomen en Soeta Nanga aengesegt, soo hij een regtveerdige pretentie op Bodjong Malang had, dat hij sulcx op Batavia of Sirbon moste vertonen, maer niet selfs regter van zijn eijgen saek wesen; soo niet, (*dat*) alsdan het land aen Depattij weder hadde over te geven en 't volck aldaer in vreedsaemheijt te laten leven. Daerop heeft Soeta Nanga het land nevens een briefje dierwegens, 't geen alhier vertoont wiert, aen Depattij weder overgetransporteert (5).

(42) Depattij Imbanagara segt ook, dat hij noijt eenige pretenties op Tsiengangsij heeft gemaekt, dewijle wel weet het Soeta Nanga toekomt.

Hebbe hierop aen gemelte Soeta Darpa in presentie van dese verwarde Javaense vergadering volgens bevel van Haer Ho. Ed. aengesegt, bij provisie tot nader ordre van Haer Ho. Ed. tot Batavia op Boedjong Malang te blijven wonen, met expresse voorwendinge (6) dat hij (*hem*) gene besendinge of

(40) (1) Er staat: *Pradjapattij*. De beteekenis van 't volgende schijnt, dat hij met al de zijnen verhuisde naar Bodjonglopang. Hierop kunnen de woorden der babad T. B. G. XVII, 333 doelen, dat hij en Tjandrawatjana de Hoofden werden der „nieuwgevestigden” in B. Lopang; zie ook § 129 en 339.

(2) De zoo dikwijls voorkomende onbehopen zinsverbinding door middel van betrekkelijke voornaamwoorden.

(41) (3) Omtrent dezen tocht van Patinggi en Jan Pietersen vindt men een paar kleine berichtjes D. 14 en 28 Juli 1689.

(4) Wat de spelling van dergelijke woorden aangaat, met eene *s* in plaats van *tj* (Tjeron, zooals Dr. J. Brandes, de purist, schrijft), verdient het opmerking dat Rumphius (II. A. V, 276) noteert dat zekere plant wordt genoemd „in 't Maleijts *tsjaccarbebe* (*d. i. tjakar bè-bèk, eendepoot*) doch in 't gemeen spreekt men 't uit *saccarbebe*”; derhalve, de klank *tj* werd door onze Hollanders niet alleen geschreven, maar ook uitgesproken als *s*.

(5) *W.* zegt: „Zijnde van de eijgene vrouw en vrunden (*) van den Kawasingsen Regent

Souta Nanga (*ons*) klagender wijze voorgekomen, dat sij wel kosten bemerken dat desen Souta Nanga onverstandelijk de linie van den Tommogon Panata Joeda trok, dog daervoor dagelijcx off 's maendelijcx belooft en alsoo op Batavia opgehouden werd (*over Panatajoeda's veelvuldig verblijf te Batavia zie § 687*) tegens zijn eijgen interest, sulcx dat het ons toeschijnt dat Tommogon Panata Joeda de principaelste posten na het rijk van den Soesoehoehoen, met alle mogelijken ijver sig soeckt onderhorig te maken om daardoor des te meerder glimp (*glans*) en aensien aen het Matarams hof te winnen”. Dit klopt al heel slecht met hetgeen ons journaal te lezen geeft; men zou haast zeggen dat in 't rapport de zaak expresselijk ten nadeele van Panatajoeda wordt verdraaid.

(*) D. i. bloedverwanten, zooals bij Corn. de Bruin p. 174: „magen” die erven van hunne „afgestorvene vrienden”; D. 1659 p. 169: „de vrunden . . . als broeders, vrouwen etc.”; D. 1668 p. 219: „een van mijn vrienden wegens (*d. i. van*) de cant van mijn susters man”.

(6) Misschien is *voorhoudinge* beter.

(42)

ordres van iemand sal aentrecken (1) dan alleen die hem directelijk uijt 's Comp^s. name werden aenbevolen, en dat hij sijne inwoonderen en inkomsten onder die ordres sal laten sorteren en sig daarna ten eenemaal sal hebben te gedragen en aen Haer Ho. Ed. te adresseren.

- (43) Donderdag 27 d^e. Met lamieren van den dag, nadat ik mijn afscheijt van Depattij (2) Imbanagara genomen en hem vermaent (3) had dat ik wil verhoppen dat Depattij Imbanagara verders met zijn geburen in vreesdzaamheid sal leven en sig altijd getrouwelijk aen de Ed. Comp^e. sal volharden (4), en alsoo van Imbanagara vertrocken en tot aen Salembietang gemarchcert, en aldaer dien nacht gebleven zijn, alwaer bij mij onderwegen Aria Soeta Wiesanta (5) van Batavia is gekomen.

- (44) Vrijdag 28^e d^e. Met 't aenbreken van den dag van Salembietang opgebroken en hebben tot aan Parakan Moentjang gemarscheert, alwaer wij verbleven zijn.

Saterdag 29 d^e komt alhier weder Demang Timbanganting van Bandon, die mij klaegde dat Radin Singa Mangala het volk dat (6) hij aengenomen heeft wederom te geven, nog niet hadde gedaen; waerop Radin Singa Mangala heb gelast, dat hij Pangerang Soemadang uijt mijnen name soude aenseggen dat ik den Pangeran andermael laet versoecken dat hij de bevelen van de E. Comp^e. en desselfs ordres moste nakomen, maer niet telkens [met] het seggen van „ja” genoeg was, gelijk mij alhier voorkomt (7), als van Demang Timbanganting en van den Javaensen serg^t. (8) Warma, die mij komt lastig

(1) Er staat: *vertrecken*. De hier bedoelde „iemand”, naar wien noch de Hoofden van Pamotan en Paseroean noch van Bodjongmalang moesten luisteren, wordt bij W. nader aangeduid als „hetzij na den Tommagon Panata Joeda ofte Depattij Imbanagara”.

- (43) (2) Er staat: *van den pattij*.

(3) Evenzoo Rumphius (II. A. V, 191): *waarschouwen* in den zin van: eene opmerking maken. Vergelijk B. 29, 15.

(4) Er schijnen hier twee uitdrukkingen verward: *zich houden aan* en *volharden in*; vergelijk hierboven § 33 en 34.

(5) Lees: *Soera Wisanta*; zie hierboven § 7.

- (44) (6) Er staat: *die*, wat wel goed kan wezen.

(7) D. 1672 p. 78: „alsoo ons *voorgekomen* zij”, d. i. bekend geworden; 1674 p. 115: „ende *komt* ons. . . onverwacht *te voeren*”, d. i. wordt bericht. Ook kan *voorgekomen* beduiden: overkomen, zooals D. 1665 p. 255.

(8) Dit moet worden opgevat als de verholandsching van een inlandschen titel, bijv. loerah. Zoo worden (B. 17, 31) in 1700 „sergeants”

in Limbangan vermeld, ondergeschikt aan den Regent. In Coen's tijd wordt herhaaldelijk gesproken van den „Graaf” te Jacatra, waarmede bedoeld wordt de plaatsvervanger of eerste minister van den zoogenaamden „Koning” aldaar, d. i. de Patih. Ook Valentijn geeft *Patih* wel met *Graaf* weer, evenals *Sengadji* met *Hertog*, *Toemenggoeng* met *Baljuw*. Fraai is D. 1642 p. 166: „den Moorsen *bisschop* Sichnordijn” en de ib. pag. 175 te Atjeh vermeldde „*aertsbisschop*”. Men moet dit, naar ik meen, niet opvatten als een uitvloeisel van het purisme dat Hooft in zijne Tacitusvertaling *burgemeester* deed schrijven in plaats van *consul*, doch eerder als verwant aan het gebruik om aan Inlanders een Hollandschen bijnaam te geven (waarover zie I, 210 noot), en aan de gewoonte van onze schilders om klassieke en bijbelsche personages in de plunje van een Hollandsch burgerman te steken, dus als eene nagenoeg onbewuste neiging om vreemdigheden te assimileren, een gevolg van een bekrompen maar intens nationaal leven.

vallen en klagen dat den Pangeran Soemadang van hem 24 koebeesten hadde affgenomen, en door de Ed. H^m. Commissarissen tot Batavia den Pangerang over lange (1) is geordonneert de arme luijden te contenteren, en andere diergelijke klagten meer; dat den Pangeran dese luijden geliefden tevreden te stellen, opdat er geen klagten ontrent (2) Haer Ed. daarvan mochten voorkomen, en hebbe ook den Radin Singa Mangala andermael gevraegd off den Pangeran eenige pretenties tegens zijn bureu hadde, dat hij (*die*) aen mij most opgeven, opdat ik hetselve aen Haer Ed. soude kunnen bekend maken, waerop Raden Singa Mangala antwoorde, gene pretenties off verschillen met iemant uijtstaen hadden.

- (45) Sondag 30 d^o. Met lamieren van den dag, nadat mijn afscheijt van den Tommogon Tanoe Baija, Demang Timbangantang, Radin Singa Mangala, Bappa Tsoesock en de verdere Oenbols hadde genomen en haer vermaent hebbende dat sij sigh met haer landen en volkeren getrouwelijk onder de E. Comp^{ie}. mosten houden en hare geburen geen overlast te doen maer in ordre met malkanderen te leven, alsmede de ordres die Haer Ho. Ed. mogten komen te geven, 't selve promptelijk moste nakomen, opdat ('t) haer en hare onderdanen mogte welgaen; en alsoo van Parakan Moentjang vertrokken en tot aen de negorij Tsoupoenagara (3) gekomen; 't opperhooft (*z's*) genaemt Aria Djaja Pada (4), sijnde een onderhorige van Chirbon, dog sorteert onder den Tommogon Tanoe Baija; alwaer wij dien nagt verbleven.

- (46) Maendag 31 d^o vertrecken wij weder met den dag van Tsoupoenagara, komende over de negorij Waniassa ('t opperhooft genaemt Soera Dikara) (5) tot aen Passier Alang-alang, welke negorij onder Wira Baija sorteert; en aldaer gebleven.

Dingsdag 1 Januarij 1692. Weder met lamieren van den dag van

(44) (1) D.i.: lang geleden; zie B. 23, 113.

(2) Eigenlijk: in de omgeving der Regeering (zie B. 23, 129), d. i.: bij. Vergelijk B. 17, 31; 45; 48; op deze plaatsen zou het hedendaagsche taalgebruik verschillende andere voorzetsels vereischen.

(45) (3) Denklijk een of ander punt aan de Tjoe-poenagara, anders genoemd de rivier van Pamanoeakan. Winkler schijnt niet over Soemadang gegaan te zijn, anders had hij zeker een onderhoud met den trotschen Regent aldaar gehad, hetwelk hij integendeel schijnt te hebben vermeden om Rangga Gempol, die wellicht reden genoeg tot verbittering had, tot geen onberaden stappen te drijven. Hij ging

dus van Parakanmoentjang (bij Tjitjalengka) vermoedelijk noordwaarts over Tandjoengsari; zijn Tsoupoenagara zal dan bij 't tegenwoordige Tjialak te zoeken zijn, waar de kaart van Krawang den naam Gardoeh Tjipoenagara geeft. Hier bereikte Winkler dan den grooten Krawangschen weg.

(4) Er staat: *Djajaepeda*. Over de Parakanmoentjangsche districten in deze streken zie § 186; misschien was het Hoofd afkomstig uit 't aangrenzende Cheribonsche Sagaraherang.

(5) Er staat: *Soeradikana*. Pasir Alang-alang (46) doet denken aan Tjilalang, een paar paal Oost van Poerwakarta.

daer opgebroken zijnde, over Goede-Goede tot Tirtanagara (1) gekomen; en aldaer hebben vernagt.

Woensdag 2 d^o zijn wij van daer vertrocken en in de veldschans Tanjonpoera gekomen.

Donderdag 3 }
Vrijdag 4 } zijnde alhier op Tanjonpoera gebleven.

- (47) Saturdag 5 d^o heb ik alle de Ombols van den Tommogon Panata Jouda nevens Aria Wirasaba en de zijnen laten roepen en den Tommongon-ombols voorgelegt ofte nog iets tot voordeel van deselve tusschen de verschillen van Imbanagara wisten voor te brengen; soo hebben sij daerop tot antwoord gegeven dat se niets meerder hadden in te brengen als sij boven met Imbanagara hadden beraedslaegt (2), maer [dat] Poerba Dimontar, eerst opgegeven als een vrouw, sulcx niet te wesen maer een manspersoon, en d' outste broeder van Gassanoelang te zijn.

- (48) Sondag 6 d^o vertrocken wij weder uijt de veldschans Tanjonpoera, varende de revier met eenige canoas aff, dewelke t' halver wege [de canoa] uijt de rivier van Tanjonpoera ontrent 100 roeden lanck over land (3) hebbe[n] laten overhalen tot aen de spruijt Kamarangan (4), die (*in*) den Bakassij uijtkomt, en alsoo door dien; dan (5), de spruijt bewassen en bijkans van de boomen toe was, en deselve eerst hebben moeten suiijveren; en 's agtermiddags ontrent vier uren aen de vesting op Bacassij (6) sijn aengekomen en

(1) Zie B. 10, 26.

- (47) (2) D. i.: in de beraadslaging met Imb. hadden geopperd. In zijn rapport zegt Winkler dat hij twee voorname oogmerken heeft gehad: alle Hoofden tot onderlinge harmonie aan te manen en hun te verbieden, eenig bevel te gehoorzamen tenzij vanwege de Comp. hun gegeven. Hoe totaal hij het eerste doel miste blijkt uit zijne toevoeging dat hij, spoedig na zijne komst te Tandjoengpoera, „niet sonder verwonderinge ook sag verschijnen een Javaan, soeroang (*soeroehan, afgezondene*) van den Pangerang Soemadang, met een briefje, op het Javaensch aen den Vendrig Zas geschreven, inhoudende diverse klagten en pretenties op dese en gene, waarvan den Vendrig voormelt UEd. Gr. A. kennisse gegeven sal hebben, soodat eenelijk hierop sal seggen, dat ik vertrouw dat de klagten en pretenties van gemelte Pangerang niet als te (*al te*) gegrond en waer moeten wesen, terwijl (*lees: dewijl*) sijn afgesondene, Radin Singa Mangala, bij mijn aanwesen op Parakan Moentsjan als (*d. i.: zoo wel als*) elders op Galoe diergelijke klagten

niet heeft durven te voorschijn brengen, om, soo men sekerlijk presumeren moet, de regtmatige verantwoordinge van partijen present niet onderhavig te zijn”. Dus nauwelijks heeft Winkler de hielen gelicht of het gekrakeel begint opnieuw over iets anders.

(3) Wij leeren hier den toestand dezer verbinding kennen vóór Wirabaja's denkelijk niet geheel vrijwillige onderneming tot het graven der Troesan, waarover zie § 1065. Uit de personalia van Saint Martin (I, 20) zal men bespeuren dat deze een land bezat in die buurt, dat na zijn overlijden wel in handen van een der andere Bataviasche magnaten gekomen zal wezen.

(4) Er staat: *Kamarango*, een naam die aan *Morongo* herinnert, dat de Maroenda is.

(5) Er staat: *doordien dan*. Dit laatste heb ik genomen in de frequente beteekenis van: maar. Verderop staat er: *bekans*.

(6) Nadat in 1662 (zie § 21) was besloten, de versterking aan de Maroenda te verleggen naar den westoever der Bekasi, wordt R. 25 Juli 1664 een fort of „wagt” Barangcassij

aldaer bevonden dat daags te voren door 't hart weder en 't hooge water de halve pagger, ja bijkans t'eenemaal, was weggespoelt; [en] van waer wij ontrent de klokke 6 uren weder [van daer] vertrocken en alhier tot Batavia 's Maendags 7^e d^o 's morgens ontrent 5 uren gearriveert sijn (1).

(Onder stondt:)

Batavia desen 7 Januarij 1692.

Door ons onderget. als expresse gecommiteerde sijn dese naer gedanc collatie bevonden te accorderen.

Batavia 25 Januarij 1692.

(Get.) A. H. PEN enz.”.

vermeld. R. 2 Maart 1668 noemt een afgevaren schip als geposteerd aan de monding dier rivier. D. 1669 p. 316 wordt een soldaat tot straf „op de Maronde of bokersje (*Bekasi*) gebannen”. Dat het eene strafplaats was, schijnt ook te blijken uit resoluties der Weeskamer van 1694, waarbij een kostgeld van 6 Rds. per maand wordt toegewezen aan den „sergiant op Backassij” voor onderhoud van zeker pupil der Kamer. D. 1670 p. 179 wordt weder een afgevaren schip „voor de riviere Bacassan op de wacht” gelegd. D. 1674 p. 31 ligt de troep van Jonker o. a. aan de Bekasi. Hartsinek raadt in 1678 aan, „op Bacassij” eene wacht te leggen tegen het wegloupen der slaven van Batavia, en inderdaad wordt 13 Febr. 1679 eene wacht aldaar vermeld (De Jonge VII, 6), doch de plaats wáár blijft onzeker. Een fortje „op Bacassij” wordt vermeld R. 2 Juni 1684. Nu in 1691 was er dus eene „vesting”. De kaarten van 1692 en 1696 vertoonen „de vastighijt Bacassie” aan de monding dier rivier, links, vermoedelijk aan de Moewara Katan; zekerheid is niet te krijgen, omdat het

terrein door bandjir en vergraving nogal veranderd schijnt. Dit blijkt ook uit D. 21 Juni 1694, waar Winkler als plaats voor den pagger uitkiest „t tuintje van den sergeant, 't geen bequaam was om rondsom langs de revier en de zeestrandt uijt te sien”, dus het werd toen weer wat verlegd. R. 3 April 1705 vermeldt de „wagt op Bakassij”. R. 11 Sept. 1705 wordt besloten haar te verplaatsen, en R. 24 Aug. 1708 den pagger te vervangen door een „huijsje” met een paar soldaten en een pentjalang of schuit in den mond der rivier. De „zeepost Bocassie” staat ook op de ongedateerde kaart n°. 1206 in 's Rijks Archief, en Valentijn (IV, 1, 7) spreekt van „de rivier van Bacassie, daar wij een post van krijgsknegten hebben”, hetgeen niet bewijst dat die nog bij 't verschijnen van zijn boek bestond; immers, Valentijn geeft hier eenvoudig eene beschrijving van zijne kaart van Java, welker bronnen onzeker sijn; de bijzonderheden fantaseert hij er bij.

(1) Dienzelfden dag diende Winkler zijn rapport in. Zoo werkte men in den „pruiken-tijd”.

BIJLAGE XVII.

INSPECTIEREIS VAN OLUFF CHRISTIAANSZ DOOR DE PREANGER EN GALOEI NAAR CHERIBON

1700.

- (1) Het hierbeneden volgende rapport werd door mij in eene niet te best leesbare en niet gecollationeerde copie ontvangen van 's Rijks Archief, waar het te vinden is in het Aankomend Bataviaasch Briefboek. Voor de letterlijke nauwkeurigheid van mijn tekst kan ik niet instaan.

Naar den inhoud sluit het stuk zich vrij wel aan bij Winkler's journaal van 1691. En wederom trekt het onze aandacht dat, ofschoon ons rapport naar gewoonte in het copieboek der te Batavia ontvangen brieven werd opgenomen (eene goede gewoonte, waardoor vele stukken in het naar Nederland overgezonden duplicaat van dit briefboek bewaard bleven, die in Indië verloren gingen), de Regeering het onnoodig vond, een enkel woord over deze zending en hare uitkomsten naar patria te schrijven — trouwens, men zou daar weinig of niets van de kwesties hebben begrepen die de Preangerregenten zoo warm maakten.

In onze dagen, nu van zekere zijde bij voorkeur het min gunstige der Nederlandsche overheersching in 't licht wordt gesteld, is ons document de kennisneming ten volle waard; men ziet er althans uit hoe de landsgrooten der Preanger, vóórdat de vreemde overheerscher tusschenbeide kwam, met hunne onderzaten leefden — als de duivel namelijk met de takkenbossen.

- (2) *Resolutie 13 Augustus 1700.* Geaprobeerd wordt: „Een instructie voor den Luitenant Oelof Christiaansz en den Boekhouder Philip van Eijk, vertrekkende te lande over Tsikalong na alle de Priangers bovenlanden tot het vereffenen en bijleggen van hare onderlinge Javaanse geschillen, om dan verder na Chirrebon voort te gaan”. Deze instructie (in copie op het Rijksarchief) luidt als volgt:

„Memorie voor den Luitenant Oelof Christiaanse en den Boekhouder Philip van Eijk t' harer narigt, gaande van hier te lande over Tsikalong na alle de Priangers bovenlanden, om aldaar te vernemen na hun onderlinge

Javaanse geschillen en deselve sooveel doenlijk in der minne bij te leggen en te vereffenen, en 't geen zij sodanig niet kunnen te wege brengen, pertinent aan te teekenen en op te nemen, om alsdan na Chirrebon voort te gaan en wijders met den Resident Lucas Meur te samen deselve geschillen nader te examineren en de Priangers (1) off hun afgesondene daar dan nader op te hooren, en vervolgens 't gene van gelijken in der minne niet kan werden afgedaan, wijders in geschrifte aan ons te komen rapporteeren, om daar wijders het nodige nader van hier op te kunnen ordonneren.

- (3) Bij een notitie off aantekeninge van den Majoor Adolph Winckler sal UE. blijken, wat geringe geschillen na der Javanen aart en gewoonte al weder alhier zijn opgegeven door die van Tsikalong, Sibelagong en Tsianior, item van de pretentie van die van Bandong over eenige volkeren, tot 32 coppen, die onder Natta Mangala (2) hun soudon ophouden, daarover den Vaandrager van Tanjongpoura aan hem Natta Mangala geschreven hadde, dog die hij voorgeeft al lange jaren onder hem gesorteert hadden, welk een en ander nader dient ondersogt, en soo mede de opnieuw gereze questie tusschen Wangsa Dita en Marta Singa tot Limbangan (3), welke Marta Singa hier voor 4 jaren eenigen tijt zijnde aangehouden en daarna op goede insigten weder na huijs gelargeert, daar in ruste niet schijnt te kunnen blijven, tegens onse ordre en goede intentie.

- (4) Voorts sal UE. blijken bij een translaatbriefje van Tommcgon Tanocbaya tot Parakan Montjang, hoeveel questiën over eenig volk daar werden voorgegeven met die van Succapoera, en soo mede met Deman Timbanantang tot Bandong, wel van 1000 coppen en meer, dat na der Javanen methode van grosseren apparent sal bevonden werden. Item ook bij het translatie van den Tommagon Wira Dedaha tot Succapoera van zijn schoonsoon Wira Pattij, door hem gevanckelijk herwaarts gestiert, omdat hij eenige peper aan een Chinees soude vercocht hebben, en welken Wira Pattij wij vooreerst alhier onder opsigt in 't campon van Capitijn Soeta Wangsa (4) hebben geplacst en doen blijven, totdat dese beschuldiging door UE. nader sal wesen ondersogt en ons van berigt, en off dat deselve man is daar Tommcgon Tanoc Baya ook van schrijft en over dat gevangen herwaarts senden dolcert. Want het

(2) (1) Evenals men den Vorst wel aangeduid vindt met den naam van zijn land (*de Mataram*; *de Macassar* D. 1667 p. 263; *de Maysjour* D. 1680 p. 281, die even tevoren „de Vorst van Maysjour” heet) of met dien van zijn volk (*de Quinanimmer* D. 1659 p. 48; *de Bantammer* B. 9, 24; 10, 29; *de Samadanger* B. 10, 3; *de Cheribonder* B. 10, 29), zoo zijn *de Priangers* vaak: de Preanger-Regenten. Zoo D. 4 April 1698: „dat over en weder loopen van den

eenen *Priangers* volkeren nae den anderen”. Elders echter beduidt het: de Preanger bevolking; zoo R. 8 Juli 1712: „de *Priangers* en andere agter 't gebergte wonende volkeren”. Meer voorbeelden geven de registers en B. 20, 12.

(2) Over hem zie B. 16, 13 en 15.

(3) Over deze zaken van Limbangan vergelijkte men § 157.

(4) Een der Kapiteins van de Javanen.

(3)

(4)

schijnt en blijkt, de Javanen, en insonderheijt ook de Priangers volkeren, altoos nieuwe onderlinge questiën moeten hebben, hoewel se alle ons nog van gering belang voorcomen, maar egter tot stuijtinge van verder quaad tijdig uijt den weg gelegd dienen, en 't welk principael van UE. bedrieff en werk met alle voorsigtigheijt en minzaamheijt sal moeten wesen, gelijk UE. sal blijken bij onse briefjes, aan die van Succapoera en Parakan Moetjang den 14 Julij voorleden in antwoord geschreven, dat wij geseget hebben een bequaam officier te sullen senden om hun klagten t' onderzoeken en na billijkheijt te vereffenen.

- (5) Voorts moeten UE. allerwegen van Tsilingsy en Tsikalong af in alle de Priangers negoreijen exact vernemen, hoedanig sij hun in 't maken en bevorderen van den indigo en cattone garen bevlijtigen, en dat sij ook al hun peper na Sirrebon aan de E. Comp. leveren, gelijk bij onse vorige ordres dat duijdelijk alle de Priangers is bekend gemaekt, en off zij nu gereet zijn voor desen jare 't een en 't ander ten spoedigsten na Sirrebon te brengen en daar aan de Comp. te leveren.

UE. sullen ook eens na Pamotan en Passaroan &a hun begeven en vernemen hoe de inwoonderen sig daer gedragen, alsook in 't district van Galoe en daar alomme, en off er omtrent Pamotan geen volkeren off afgesondene van het Mattaramse hof hun ophouden, om ons van alles duijdelijk rapport te doen, te weten over Sirrebon, wanneer UE. daar met den Resident, als geseget, dese saekies sullen volbragt en ondersogt hebben.

Zijt voorts alsins voorsigtig en maekt dog dat wij geen klagten van eenig schrobben (1) off schrapen der inwoonders horen, als God beter 't op Java veel in swang gaat onder ons volk, want wij deswegen ons gevoelig souden toonen.

- (6) Gaande met UE. mede 2 Europese en 2 inlandse soldaten nevens de teruggaande hier aanwezende Javanen van Limbangan en Tsikalong tot UE. geleijde, en sullen UE. alomme na gewoonte van de Javanen de kost wel krijgen, alhoewel UE. egter werden (tot nooddrift desnoods (2) off om anders aan den Resident tot Sirrebon t'overhandigen) medegegeven 8 Rd^s. Hollants en 8 R. Spaans gelt, en tot UE. provisie 12 kannen sek (3), 4 kannen olijvenolij, 4 kannen Hollandse azijn, 8 kannen brandewijn, 10 fl Hollandse boter, 1 bos kaarssen, 20 fl vlees en 20 fl spek, nevens 4 fl amphioen om hier en daar aan de Javaanse Hoofden om te deelen, en 6 kannen arak voor de soldaten (4).

(5) (1) Vergel. D. 1636 p. 264: „een schandich schrobben”; 1640/1 p. 188: „gierige schrobbers”; 1661 p. 127: „schrobberijen” van „gierige regenten”.

(6) (2) D. w. z. als de nood dringt; zie B. 9, 6 noot 2.

(3) Sek is een koppige zoete wijn uit bijna uitgedroogde druiven, Spaansch *vino secco*,

zegt Brockhaus.

(4) Ik denk haast dat ze ook wel negotie-waren mee zullen hebben genomen of gekregen, evenals D. 1679 p. 321 's Comp^s. gezant naar Pangeran Poeger opium meekrijgt om onderweg te verkoopen „tot een goede prijs, om daeruijt de onkosten wat goet te mogen maeken”.

- (7) Nog stellen wij UE. mede terhand eenige extract briefjes, van den Vaandrig Heijrmans op Tanjongpoera aan ons desen jare geschreven, spreken- de mede van eenige onderlinge verschillen, insgelijx ten principalen over eenig volk, tussen eenige Priangers en die van Tsikalong als anders, almede om door UE. ondersogt en na de ware gelegentheijt (1) vernomen te werden, omdat die beuselingen dog veeltijts heel anders en van geen naam werden bevonden, 't een en 't ander opdat UE. daeraf hun mogen innemen (2) en te beter op 't geen haar voorcomt van bedienen. Sullende ook bij ons schrijven, den 1^e April 1698 (3) aan de Priangers geschreven, en welkers geheele af- schrift tot uw verder narigt Ul. ook wert medegegeven, blijken wat wij te dier tijt over de onderlinge questiën van die van de negorije Limbangan geschreven en geordonneert hebben, zijnde van 't een en 't ander een register opgemaekt, daarbij UE. al de papiertjes breder sullen vinden aangetekent.

En zijt hiermede Godes hoede bevolen van

(Onder stont:) UE. vrunden.

Ter ordonnantie van Haar Ed^{le}. den Gouverneur Generael en Raden van India

(Was getekent:)

MATTH. DE HAAN, Secretaris.

(In margine:) Batavia in 't Casteel den 13 Aug^o. A^o. 1700".

- (8) *Dagregister 14 Augustus 1700.* „Ook is den Lijutenant Oelof Christiaansz Crabbe en den Boekhouder Philip van Eijk na de Prianger boven- landen gedepecheerd, voorsien met eene ampele instructie hoedanig haer te gedragen in de te nemene informatiën en 't bijleggen der geschillen, tusschen die volkeren eenigen tijt geweest zijnde en alsnog continuerende”.

Dagregister 25 September 1700. „Ook wierd p^r. expres visschersvaertuijg van Sirrebon aangebraght een briefje van den sergeant Hendrik Blankert en p^r(*provisionee*)l Adsistent Johannes Menkman, gedateert 21^e deser, eenel(*yck*) gerigt tot advijs der aankomste aldaer van den Lijutenant Oelof Christiaan- se en Boekhouder Philip van Eijk uijt de Prianger bovenlanden”.

- (9) „Dagelijcxte aantekeningh bij forme van rapport (4), in geschrift gestelt en overgegeven aan Zijn Ed^{le}. den Hoog Agtb. Heere M^r. Willem van Outhoorn, Gouvern^r. Generael, ende d' Ed^{le}. Heeren Raden van Nederlants India door den Lijutenant Oeloff Christaensen en den Boekhouder Philip van Eijck, wegens hun bevindingh en verrigtinge ter ordre van hooggemelte in de visite der Priangse

(7) (1) Zie B. 7, 22.

(2) Lees denkelijk: *informer*en.

(3) *Afgedrukt* T. B. G. XVII, 355 e. v.; zie

B. 21, 1.

(4) Juister zou zijn: Rapport bij forme van (9) dagelijcxte aantekeningh.

bovenlanden, de Binnezeë tot (1) Passoeroeangh en daar gelege paarlbanken gedaan.

WelEdel Hooggebedende Heer ende Heeren!

Nadat wij op gisteren onse schriftelijke memorie en verdere papieren (en) daerbij ordre van U.E.H.A. (2) ontvangen hadde, ten spoedigsten tot volbrengen van Uw WelEd. bevel de reijse te lande naar de Priangers (3) voort te setten (4), soo zijn 's anderen daags ochtends op

(10) Sondagh 15 Aug°. met het aanbreken van den dageraat onder Godes hoede en bescherming en ten overvloede van bagagiedragers (5) voorzien, zijn van Batavia gereden (6) over de veltschans Mr. Cornelis na het negorijtje Jati Nagara, daar we door den Luitenant Maas Pantje (7) verwelkomt en genootsaekt wierden, dewijl den avond op handen was, te vernagten.

(11) Maandag 16 d° vorderden onse reijse met den dag, vergeselschap sijnde met Lumadju (8), Ombol op Sijbalagon, wegens' sijn verschil Uw H.E. klagtig gevallen sijnde, nae Selinxsen, daer met den avont arriveerden en door Kiaij Aria Wangsa Nagara (9) beleeft wierden ontvangen. Ontmoeten ook alhier de afgesondene van Limbange (10) en eenen Deman Salisingen (11)

(1) In den zin van *te of bij*, zie B. 15, 22

(2) Er staat, evenals ook wel op andere plaatsen in dit stuk, *UEHE*. Het in den tekst opgenomene moet beduiden: UEdele Hoog Agtbare, en bedoelt den G.-G., aan wien dergelijke stukken worden gericht, ook al worden de verdere Heeren der Regeering pro forma vermeld. Weliswaar, uit verschillende rapporten (zie bijvb. dat van Evert Jansz B. 7, 12; ib. 22 vergeleken met 24, en nog het begin van Bollmann's rapport B. 29, 2) blijkt, dat in de ambtelijke wereld van toen de officieele titulatuur van den G.-G. nog niet voldoende vaststond, maar *UEHE*. zal toch wel niet goed wezen.

(3) Dit schijnt weder de Regenten te bedoelen, niet het landschap.

(4) D. i. te ondernemen; zie B. 23, 140.

(10) (5) Deze Bataviasche koeli's gaan, naar 't schijnt, niet verder mee dan tot Tjileungsir.

(6) Over het gebruik van paarden zie Exeurs 8, 1.

(7) Mas Pantja was bij R. 27 Oct. 1699 (waar hij Mas Mahomet wordt genoemd; *pantja* beduidt: vijf en schijnt een bijnaam) tot opvolger benoemd van zijn overleden vader, Kiai Aria Soerawinata, Hoofd van Djatinagara, over wien zie B. 15, 16. Hij wordt D. 1 Mei 1705, evenals vroeger zijn vader, gebruikt tot eene tournee

in het Jacatrasche; evenzoo in 1706 (zie § 737). Zijn overlijden wordt vermeld R. 24 Maart 1724. Vergel. B. 23, 43; 27, 9.

(8) Over hem zie B. 16, 14. Bij R. 19 Juni (11) 1705 wordt de Tjiblagoeangsche Oemboel Loe-madjoë te Batavia geïnterneerd, denkelijk wegens heulen met Prawata.

(9) Wangsanagara wordt, voor zoover ik kan nagaan, alleen hier als Regent van Tjileungsir vermeld. Een Wangsakoesoema is er Regent, samen met Najawangsa, D. 12 April 1690, maar D. 10 Aug. 1696 vinden wij in plaats van eerstgenoemde een Kartanagara; ik onderstel dat Wangsakoesoema, Kartanagara en Wangsanagara dezelfde persoon is, die eerst Wangsakoesoema heette en later Kartanagara, en dat ons rapport een mixtum van beide namen geeft. De andere, Najawangsa, wordt nog D. 11 Jan. 1710 genoemd en kan de Puerbanagara van later wezen, zie B. 23, 7 (alwaar eveneens eene naamverwarring schijnt voor te komen).

(10) Dezen hadden den 30 Juli een brief te Batavia gebracht van Wangsadita.

(11) Bij De Jonge VIII, 354 vinden we anno 1709 een „Ingabeij Sebing Singan” in het Soerabajasche. Of dit dezelfde persoon is en wat hij te Batavia was komen doen, is mij niet bekend.

uijt de Matarm, welke laatstgenoemde na boven (1) in comp^{ie}. met ons wilde (12) marcheeren om zijn ontroofde goederen weder te erlangen. Wij versogten meede aen den Kieij Aria Wangsa Nagara, ons een tondangh (2) op 't spoedigste wilden klaar doen maacken, waarop (*hy*) in antwoord diende (3), sulcx tegens morgen niet konde te wege brengen, dewijl zijn volk haar van fictualie mosten versien, alsoo in drie etmalen geen negorij of eenig huijs daar ijets te krijgen was soude ontmoeten. 't Geen we niet konden wijgeren en dierhalven

Dingsdag den 17 d^o overbleven, dogh

Woensdag den 18 d^o met 't lumieren van den dag van een tondang (4) versien sijnde, vorderde onse reijse met voormelde Lumadje en Deman Selisingan; passeerden het negorijtje Tjugelam, 't pondock Tjampacca en quamen (*met*) sonsondergang onder het gebergte Tjipaminkis (5), daar we aan de revier vernagten.

(13) Donderdag den 19 d^o in den morgen braken weder op, marcheerden over 't voornoemde gebergte Tjipaminkis en quamen met het vallen van den avont aan de revier Tjibeet (6), daar we overbleven tot

Vrijdag den 20 d^o, dat met den dag onse reijse na Tsicalong ondernamen, daar we na 't passeeren van 't klipagtige gebergte Tjanjang en Salam met sonsondergang arriveerden en van Kieij Aria Wangsa Cassoema nevens zijn verdere Ombols beleeft wierden ontfangen en gehuijsvest.

Saturdag den 21 d^o 's morgens, nadat we soeroangs (7) hadden affgevaerdigt om Aria Wira Tanoe op Tjanjer en verdere (8) Ombols van

(11) (1) Er staat: *Matarm en na boven*, terwijl de twee ingelaschte woorden in het origineel iets verder staan, na *marcheeren*.

(12) (2) Dit is geene schrijffout voor: *tandoe*. Het Soendasehe (en Jav.) *toendan* beduidt volgens Coolsma: goederen die getransporteerd moeten worden door elkander op bepaalde stations vervangende dragers of transportmiddelen; transport; transportmiddel; Rigg zegt: „men employed to transport by stages”, dus: eene ploeg koeli's. Vandaar dat Patinggi D. 7 Juli 1689 in een reisverslag spreekt van „*tondas* off dragers”.

(3) De uitdrukking is als B. 13, 4; hierbeneden § 21; 23; 27; 29 enz.; D. 1669 p. 370: „daerop ick aen den admirael *diende* dat” enz.; evenzoo D. 1680 p. 295: *toedienen*.

(4) Er staat: *tandong*.

(5) Dus destijds lag Tjipamingkis op dezelfde plaats als nu, aan den voet van 't hoogere heuvelland, en niet ter plaatse van Tjibaroesa, waar het, naar ik ondersteld heb (B. 9, 20) in

1678 lag. De Pondok Tjampaka is niet te vinden, doch overigens zijn we hier op den uit Winkler's reisverhaal (B. 16, 12) reeds bekenden weg. Patinggi noteert D. 7 Juli 1689 de volgende rustplaatsen tusschen Tjileungsir en Tjibagoeng telkens aan 't eind van den dagmarsch: Tjipamingkis; Soengie Tjiom (denkelijk de Tji-iom d. i. Tjihijeum); Soengie Jajit of Pondok Kedong (vergel. den naam Tinggar Djaja der top. kaart); Pondok Batoe Datar (vergel. het Goenoeng Batoe der kaart); Tjibagoeng. De door mij gegiste namen van Patinggi's tocht staan langs 't voetpad dat van Tjipamingkis ongeveer recht Z. loopt, een anderen weg dus dan in ons verhaal wordt gevolgd en wel een zeer moeilijken met uiterst kleine dagmarschen.

(6) Er staat: *Tjibelt*.

(7) *Soerochan*, Mal. zendeling, gezant.

(8) Dit sluit niet per se in dat de stellers van dit rapport Aria Wiratanoe beschouwden als een Oemboel van Tjikalong; zie B. 40, 13 en

Tjicalong aan te seggen dat sij haar op Sebelagon tegens onse comste aldaar (*hadden*) te laten vinden, namen wij onse mars na de negorij Sebelagon, daar we na de middag arriveerden en van Aria Nata Mangala nevens verdere Ombols wierden ontvangen en gehuijsvest bij den Ombol Luijmadia, die met ons van Batavia in geselschap tot hier was gebleven.

- (14) Sondagh den 22 d^o naar de middagh arriveerden alhier den Aria Wira Tanoe van Tjantjor (1) en verdere Ombols van Tjicalong. Dichthalven goet vonden, alsoo sij nu bij den anderen waren, op morgen een aanvang te nemen om haar gesamentlijk te hooren. Hetwelk geschiede op

Maandagh den 23 d^o. 's Morgens de gesamentlijke Hoofden en Ombols, soo van Sicalong, Sibelagong en Tsjanjor vergadert wesende (2), vraagden aan Aria Nata Mangala wat zijn versoeck was, waarop seijde dat de Ombols, voor (3) nu omtrent 14 maanden door Haar HoogEd. welgegeven ordre van hem afgeweeken (4), benevens agt gemeene weder aan hem mogten ter hant werden gestelt; waarop we hem tegemoet voerden dat het best was, daar vooreerst niet meer van quam te spreken, dewijl het nog soo onlang (5) geleden was, maar (*dat hem*) met 't geen hem Haer H.E. (6) hadden toegeleijt moest tevreden houden.

- (15) Maas Praaija Soeta is Haer H.E. klagtig gevallen over vijf koppen, door Aria Nata Mangala hem ontnomen. Sijn hem wederom gerestitueert.

Satia Diprana, Ombol op Sibelagon, geeft voor dat 21 coppen van zijn veertig die onder hem bescheijden zijn, sig onder het district van Tsjanjor komen te onthouden (7). Is waar; waarvan der 3 alhier verscheenen zijn, die uijt de naam van haar allen verclaarden dat haar onmogelijk is, onder soo een Hooft langer te staan, dewijl hij hun door zijn schraapsugt tot twee malen in een boete van 135 Rd^s. heeft geslagen, waertoe (8) hij haer van beesten en paerden ontroof (9) heeft en daarenboven 't gelt van garen in

B. 16, 13. Hij wordt hier telkens vermeld als woonachtig te Tjiandjoer; er bestond echter nog geene limietscheiding tusschen zijn district en de andere (§ 213), en men ziet dat deze drie Cheribonsche districtjes als één allegaartje worden beschouwd.

- (14) (1) Er staat: *Tjantjir*.

(2) Het getwist tusschen deze potentaten ging jaar uit jaar in door. Reeds D. 28 Juni 1689 vinden wij eene klacht dat Natamanggala volk van Wangsakoesoema onder zich houdt.

(3) Er staat: *Bombols van*.

(4) Mogelijk hangt dit samen met de bij R. 12 Mei 1699 bepaalde verdeling der landen van den overleden Cheribonschen Sultan Se-

poeh, onder wien Aria Natamanggala had geresortteerd.

(5) Vergelijk D. 1665 p. 57: „nu onlangh”; ib. 246: „onlang geleden”. Daarentegen W. Schouten (I, 5): „onlangs daarna”, d. i. niet lang daarna; D. 1665 p. 337: „corts v66r”; 1667 p. 201: „altijts”; 1661 p. 137: „plotselinks”; 147: „mondelings”; D. 1679 p. 126: „wijder” (voor: wijders), maar ibid. p. 179: „verders”. Zie ook B. 10, 17.

(6) Er staat: *haer UE*.

(7) Er staat: *Tsjanjor hun oponthouden*. (15)

(8) Dit zal beduiden: om welke boete bin-

nen te krijgen. Over boeten zie beneden § 40

(9) Vergel. B. 16, 23.

drie jaren (1) heeft ingehouden. Naar omvragen off er iemand de zaacke bekend is, waarop de presente Ombols eenparig verclaarden sulcx waar te zijn. Waardoor we met U.E.H.A. welnemen niet hebben connen resolveren om voornoemde 21 coppen aan Satia Diprana ter hant te stellen (2), maar de zaak tot hare komste op Batavia te laten, mits dat den Aria Wira Tanoe soude sorg dragen dat haar coopmanschappen onder de sijne op Batavia aan de Comp^{ie}. soude geleverd worden.

- (16) Aria Wira Tanoe soude 10 coppen van Satia Gattij (3) hebben ont-nomen. Dog Wira Tanoe geeft voor, dat de 10 voornoemde coppen onder zijn getal van 167, hem toegeleijt (4), zijn begrepen en soo al over de 6 jaren zijn geweest, daarentegen Sjatja Gattij inbrengt, 10 van zijn getal van 50, 't welk 40 coppen blijft, soude missen. En dewijl van alle de presente Om-bols geen (5) is die van dese zaak bewust sij, hebben wij, om geen van beide te vercorten, aan Haar H.E. (*de*) uitspraak als boven gelaten.

- (17) Aria Wira Tanoe pretendeert, 3 coppen bij Aria Nata Magala van hem (6) zijn overgelopen; die hem Wira Tanoe door Nata Mangala weder zijn ter hand gestelt.

Aria Nata Mangala, Angebaj Lumadju en verdere Ombols seggen dat de 32 Bandongse volkeren, door den Vaandrager Heijrmans (7) hun (8) afgeëijst, al over lange jaren, gelijk 't memorietje, door Haar H.E. ons ter hand gesteld, is luidende (9), (*aldaer*) zijn geweest en ook onder hun getal ge-reeckent, maar dat nu over een maant geleden een soldaat van Tanjongpoura

- (15) (1) De eerste garenlevering uit die streek had plaats gehad in 1694, zie § 633.

(2) Een merkwaardig voorbeeld, zoo vroeg reeds, van bescherming der bevolking tegen knevelende Hoofden, waarbij het grondbeginsel op zij wordt geschoven dat ieder Hoofd steeds de „koppen” moet behouden die zijn „eijgen-dom” (zie hierbeneden § 18) zijn en die anders bij ontvluchting aan zijn bode moeten worden „ter hand gesteld” dan wel „per eerste gelegent-heijt” (zie § 18 en 22 beneden) teruggezonden, alsof het verkeerd bezorgde postpakketten wa-ren. Wellicht echter is de hier tentoongespreide belangstelling in 't lot van den kleinen man niets dan een middel om Aria Wiratanoe te bevoordeelen.

- (16) (3) Het is de vraag of dit dezelfde is die B. 16, 18 voorkomt als ondergeschikte van Wiratanoe.

(4) Men ziet hier, evenals uit hetgeen pas gezegd is, dat Wiratanoe's gezag zich steeds uitbreidde: in 1684 had Tjikalong nog maar 100

tjatjah's, Tjiblagong 50 en Tjiandjoer telde toen ternauwernood mee; sedert was de bevolking toegenomen (B. 16, 17), maar hierbeneden § 18 heeft Tjiblagong slechts 110. Wat later is het tjatjahcijfer van het eigenlijke Tjiandjoer 360 (B. 31, 36), waarbij in aanmerking moet worden genomen dat hier niet, zooals in de oostelijke regentschappen, een bepaald aantal tjatjah's door den Vorst aan den Regent was toegewezen of door een census gefixeerd, waarover zie § 335.

(5) Er staat: *Ombols alleen geen.*

(6) Er staat: „van Aria N. M. bij hem”. (17)

(7) Toenmaals Commandant te Tandjoeng-poera, later Gecommitteerde over den Inlander, een gunsteling van Joan van Hoorn.

(8) Er staat: *hem*.

(9) Er staat: *ter hand is gesteld luidende*. Ik heb *is* met het tegenwoordig deelwoord ge-construeerd, evenals op zoo vele plaatsen wordt gedaan.

4 huijsgesinnen, die hun metterwoon alhier wilden terneder slaan, sijn ter hand gesteld en deselve weder derwaarts naar Bandong heeft gebragt, belovende wijders, en verdere Ombols, soo daar eenige, 't sij wat voor volkeren, daar weder verschenen, deselve aan die se gehoren weder te senden.

- (18) Maes Wangsa Juda, Ombol, geeft voor dat 3 coppen door Aria Natta Mangala hem sijn ontnomen, dewelke hem Wangsa Juda in onse presentie sijn ter hant gestelt.

Marta Dipraija, soeroang van Maas Moerijaija, eijst mede 4 coppen, door Aria Nata Mangala hem afhandig gemaakt, dewelke hij aanstonds heeft laten roepen om deselve aan Marta Diepraija ter hand te stellen.

Anga Laxana (1) maakt pretentie op Aria Wira Tanu van 11 coppen, die bij hem sijn overgelopen, dewelke hij Wira Tanoe belooft per eerste gelegentheit aen den eijcher ter hand te stellen.

Drie Ombols maken pretentie op 10 gemeene (2). Naar onderzoek bevonden dat geen van drieën daar eenig regt off eigendom aan hebben. Waardoor we onder Haer H.E. welnemen voornoemde 10 coppen onder het getal bij Nata Mangala gevoegt (*hebben*), waarmede sijn getal van 110 tot 120 vergroot werd.

- (19) Naardat dusverren onse saacken verrigt hadden, hebben we aan de Hoofden en verdere Ombols gesamentlijk afgevraegt (3), ofte nog eenige verschillen onder hun waren; dat, hoe gering se mogten wesen, deselve aan ons soude bekend maken; daarop geantwoord wierd van neen. Waarna we haar met alle vermogen hebben vermaant, in vreden met den anderen te moeten leven en maken dat Haar HoogEd. geen klagten nae desen meer quamen te hooren; want wie hierin nalatig werd bevonden, de straffe van den Gouverneur Generael niet soude kunnen ontgaen.

Door afvragen verstonden, dat die van Sicalong en Sibelagon 20 p(*ico*)ls cattone garen, en die van Tjanjor 5 p(*icol*)s cattone gaaren en $\frac{1}{2}$ p^s. indigo in gereedheid hadde (4), edog van de indigo van de 2 bovengenoemde negorijen, als: Sicalong en Sibelagon, conde deselve 't getal niet seggen, dewijl nog niet ten volle was toebereijt. Hiernevens vermaanden we haar, vooral de teeling van de indigo met alle ernst te moeten behertigen en haar opgeleijde tax, van Haar HoogE. gestelt, nacomen moesten; daarop

(18) (1) Over hem zie B. 15, 12.

(2) De koelbloedigheid, waarmee hier en elders over die „gemeene” wordt beschikt, herinnert aan Jan en Piet in rekenboekjes, die knikkers verdeelen.

(3) Er staat: *afgevaerdigt*.

(19)

(4) Hoe groot dit jaar de producteneisch voor die landschappen was, is mij niet gebleken; vergelijk § 675.

antwoorden, daaromtrent soude sooveel doen als in haar vermogen was. Waarna we haar gesamentlijk om een tondang versogten om op morgen daarmede naar Bandong te vertrekken. 't Geen geschieden op

- (20) Dingsdag den 24^{en} d°. Voorderde met het aanbreeken van den dagh onse reijse na 't negorijtje Tsihia (1), daar omtrent ten 5 uren arriveerden en vernagten tot

Woensdag den 25^{en} d°. 's Morgens met den dageraat marcheerden weder voort en quamen met het vallen van den avond in 't pondock (2) bij de rivier Tji Paraccan, daar we vernagten tot

Donderdag den 26 d°. Braaken met den dag weder op en na de middag omtrent ten 5 uren op Bandong arriveerden, daar door den Kiej Deman Timbangantangh neffens zijn schoonzoon Wangsa Demarta en verdere Ombols beleeft wierden ontvangen en gehuijsvest.

- (21) Vrijdag den 27 d°. 's Morgens vraagden aan den Kiej Deman van wegen (3) zijn volck, jegenwoordigh onder den Aria Nata Mangala sijnde, off die, gelijk hij Nata Mangala voorgeeft, over de 20 jaren onder hem geweest waren. Daarop ten antwoord diende van neen; dat het nog geen thien jaren naar zijn onthout (4) konde zijn. Dog na het scheen liet hem daar niet (soo) veel aan gelegen wesen, gelijk ook (aan) die van Lumadju en verdere Ombols, als wel van den Ombol op Silacoe, Anglaxana, bij wien nu een jaar verleiden (5) 18 familiën soude overgelopen zijn en door Anglaxana opgehouden wierden; 't geen wij op Tjibalagong wesende niet geweten hebben, maar wel, dat hij Anglaxana 4 huijsgesinnen van Bandong onder hem had, die al over de 40 jaren (6) volgens zijn voorgeven onder zijn volk en getal begrepen (22) waren. Dierhalven wij een briefje aan hem Anglaxana hebben afgevaardigt (7) om gemelte 18 koppen aan Kiaij Demang op Bandong per eerste gelegentheijt weder terugge te senden, gelijk mede aan Area Wira Tanu op Tjantjor wegens 7 coppen, nu onlangs van hier derwaerts opgebroken, deselve mede

(20) (1) Er staat: *Thihia*. Bedoeld wordt denkelijk de Tjitaroem-overgang op het punt waar de Tjihea links en de Tjidjoehoeng rechts daarin uitmonden. Vergelijk de noot bij B. 16, 21.

(2) D. i. hut, verblijft. Daar *parakan* een afgedamd stuk rivier is, kan er moeielijk een riviernaam Tjiparakan zijn; bedoeld zal worden de Tjimeta, waaraan het plaatsje Parakan ligt (over hetwelk de weg liep, zie B. 16, 21) wat N. W. van de halte Padalarang.

(21) (3) D. i. aangaande, evenals gewoonlijk *wegens*, B. 22, 60.

(4) Evenzoo Rumphius H. A. III, 3; V, 248;

383. Ook „mijnes onthoudens” *ibid.* V, 421.

(6) Vergel. D. 1675 p. 137: „sijnde nu al *voorleden* 56 jaaren”; 1676 p. 261: „sedert een ruijm jaer *verleden*”; 1678 p. 311: „voor weijnich dagen *geleden*”; 1679 p. 337: „over eenigen tijd *geleden*”; zie ook hierbeneden § 24; 29; 34; 38; 20, 19 enz.

(6) Dus, hetzij de pretentie van den vorigen Regent na zulk een tijd verjaard was of niet, men wist nog heel goed dat zij bestond.

(7) D. 1626 p. 290: een schip „*affvaerdigen*”, (22) d. i. zenden; 1636 p. 71: een bericht „*affveerdigen*”.

aan Kiaij Demang alsboven weder over te leveren. En soo mede een tweede brief na Jampang (1) aan den Ingabeij Naja Mangala en Ombol Naja Gattij over 41 coppen, die van hier na dat district soude verloopen wesen. Nog maakten Kieij Demang pretentie op 28 coppen, die van de 88 families, hem door den gewesene Resident Krijger (2) A°. 1696 toegewesen, op Parcanmoentjang soude gebleven zijn, welke hij instantig versogt weder onder hem te mogen hebben; die wij hem beloofden, in gevalle zijn voorgeven de waarheijt was, te sullen doen gewerden.

- (23) Wijders vraagde ons Kieij Demang, waaromme hij afstand most doen van het dorp Tjissalak (3), naardemaal 't selve door den Commandeur Couper hem was toegeleijt, daarvan hij ons een schriftelijke acte thoonde. Waarop we hem tot antwoord dienden, dat hij de brief, door H. H.E. 1698 geschreven (4) en aan alle Priangse (5) Hoofden [was] toegesonden, wel gezien had en dierhalven gemelte daussin Tjissalak moest laten sooals het voor 18 jaren door den Capitain Carrang (6) was gestelt onder Salapraja en Tjitra Watjana

(1) Omtrent Djampang zie § 555. Eenige maanden vóór ons rapport had de Regeering dezen Najamanggala tot zelfstandig Hoofd gemaakt.

(2) Die niet lang te voren bij rechterlijk vonnis wegens zijn gedrag te Cheribon gestraft was. De hier en elders vermelde zaken, door hem beslist, dateeren wellicht van de reis, in 1696 door hem met Lucas Meur en den sergeant Jan van der Hoeven door de Preanger gedaan, vermeld D. 28 Juni, 15 Juli, 31 Aug. 1696; vergelijk § 641 e. v.

- (23) (3) Deze „doesoen” Tjissalak (het woord is in 't Jav. synoniem met *desa* en komt in dien zin voor bij De Jonge VII, 223; 225 enz.; ook is 't Maleisch: Danckaerts vertaalt 't met „een hof ofte thuijn”; op Ambon wordt het gebruikt voor „de nageltuinen of stukken grond (*waarin*) het land wordt verdeeld”; zie Reinwardt's Reis p. 457) komt inderdaad in Couper's reglementen voor Bandoeng en Soekapoera voor, zie § 506 en vergelijk § 179.

(4) De hier bedoelde brief is die in D. 4 April 1698, waarin het alhier volgende tot: *gestraft worden* nagenoeg woordelijk aldus staat; uit het Jav. translaat wederom in 't Nederl. vertaald kan men dit ook vinden T. B. G. XVII, 355 e.v.; de desbetreffende passage luidt aldaar: „Demang van Timbanganten, het land Tjissalak met zijn bevolking en vee moét blijven zooals de Kapitein Karang zulks beval; het moet niet worden bemoeijelikt”.

(5) Er staat: *prince*.

(6) Jochem Michielsz wordt aldus genoemd D. 2 Sept. 1678, 13 Juni 1679, 27 Maart 1681; hij zal ook wel worden bedoeld met „Capiteijn Caron”, D. 10 Nov. 1676. De door Dr J. Brandes vervaardigde vertaling van een babad Tjerbon, welke hij mij ter inzage gaf, vermeldt zekeren dapperen Hollander „Martinoe Kapitan Karang”; zij verwacht hem denkelijk met Marten Samson. Eene verklaring van den naam geeft D. 23 Nov. 1679: „Capn. Michielsz, bij haer genaemt Capn. Carrangh, soo veel beteekenende als Capn. der zeestranden off Capn. der steenen”. Beter zou zijn: Kapitein der koraalsteenen (Rumphius H. A. VII, 193). De titel wordt in de babad Tanah Djawi (Verh. B. G. LI, 4^e st. p. 21) reeds vermeld in den tijd van Coen, en is dus inherent aan zekere bezigheden, en wel aan het opzicht over de Comp's. slaven, waartrent zie I, 262. Deze slaven haalden namelijk koraalsteen van de eilanden op de reede van Bat., waarbij, zegt Nic. de Graaff (o. l. pag. 6), „daagelijks veel seere beenen en quade ulceratiën voorvielen, vermits het volk alle dagen in de koraalsteen, houthakkerij, door distelen en doornen moeste lopen en swaar arbeiden”. Ook Tavernier spreekt ergens daarover; bij wijze van straf werd deze arbeid ook opgelegd aan Europ. militairen (P. I, 413; 556). Als Hoofd van het Prauvenhuis had Jochem Michielsz denkelijk het gezag over deze „steenhalers”. De titel „koraalkapitein” is even fraai inlandsch als „wegenresident” voor Inspecteur van den Waterstaat.

- onder Tommogon Wira Dadaha tot Soeckapoera (1); maar dat Tjitra Watjana gelicentieerd was op Bandong te mogen blijven wonen, mits noijt meer nae
- (24) Tjissalak te keeren, of dat daerover soude gestraft worden. Vermaande hem verders. hiermede gerust te wesen, de bevelens van H.H.E. sonder ijets daarvan na te laten te agtervolgen, ook dat hij wegens 't lant Tjiawoor (2) d' ordres van den E. Heer Majoor Winckelier, nu 9 jaren verleden hem gegeven (3), soude opvolgen, sonder hem verder uijt te breijden. Waarop hij antwoorde, niet beter geweten te hebben off den Heer Majoor had hem doenmaals gemelte land toegelegd, alsoo hetselve altoos onder zijn voorouders, die aldaar begraven leggen, gesorteerd had. Daarop wij resolveerden, den schoonsoon (4) van Kiej Demangh nevens eenen Asta Juda mede naar Pracanmoentjangh (5) te nemen omme, soo doenelijk was, haar questiën bij te leggen.
- (25) Waarop wij Kiej Demangh wijders vroegen, wat coopmanschappen hij in gereetheit had om aan de Comp^{ie}. te leveren; en verstonden 't selve te bestaan in 22 picols cattonee garen (6), 1 d^e fijne indigo, 5 d^e wax, 't geen hij staat maakten half September op Chiribon te sullen leveren, klagende grotelijcx over 't slegte gewas van cattoen en indigo (7), voornamentlijk van 't laatstgenoemde, 't geen we eens hebben besigtigt en bevonden dat het omtrent de hoogte van een voet al vol met vrugten beset en dierhalven tot kooken onbequaam was, waarvan zij de menigvuldige regen, die sij seijden te hebben gehad, d'oorzaak toeschreven. Vermaande egter, haar uijterste best aan te wenden wanneer het bequame tijd was hun ijver omtrent gemelte plantagie en berijden van goede indigo te toonen, alsoo een picol te weijnig was, doordien Haar H.E. vier picols hem opgelegd hadden te leveren. 't Geen hij beloofde te sullen doen; waarop wij
- (26) Saturdag den 28 Augusto 's morgens met het aanbreken van den dagh van Bandong zijn vertrocken en onse reijse na Paracanmoentjang hebben vervordert, daar wij met den avont aanquamen en van Tommogong Tanoe Baija en verdere Ombols beleeft wierden ontvangen en gehuijvest. En dewijl w' (*uijt*) Samedangh togh (8) hier weder moesten terughkomen (9), hebben we

(23) (1) Welke regeling dit is, weet ik niet; zij zal wel samenhangen met Jochem Michielsz' expeditie tegen Depati Galonggang in 1681.

(24) (2) Er staat: *Tjiawoor*.

(3) Uit Winkler's rapport (B. 16, 24) maken wij integendeel op dat deze toen de zaak niet beslist doch aan de Regeering voorgelegd had.

(4) Denklijk tevens Patih.

(5) Er staat: *Pancanmoentjangh*.

(25) (6) Blijkens D. 4 Febr. 1700 was de eisch van

garen maar 20 pikol geweest; voor de andere artikelen was geen bepaalde „eisch” gesteld.

(7) Hier ziet men dus, anno 1700, reeds het geklammer over het slechte gewas beginnen, dat de gansche 18^e eeuw in de Preanger werd aangeheven zoodra naar katoen en indigo werd gevraagd.

(8) Er staat: *tot*.

(9) Dus Parakanmoentjang is het punt waar de groote verkeersweg door de Preanger, die

de dingen die, hier te doen waren tot die tijd uijtgesteld, uijtgesondert de clagten van Tanoe Bajja voornoemt over 't lant Tagal Walacon bewesten den berg Omas (1), welke den Pangerang op Samadangh hem wilde betwisten en afhandigh maken, daar het nogtans hem naar zijn zeggen regtmatig toequam. Ten welken eijnde hij ons twee soeroangs, als: Arsa Taroena en Maas Patra Dita, medegaff om de Pangerang's pretentie diesaangaande nevens ons te hooren; waarna wij op

- (27) Sondagh den 29 d° met den dag nevens voornoemde sourouwangs vertrocken naar Samadang, daar omtrent ten 3 uuren in de agtermiddag arriveerden en van den Pangerang Ranga Gompol (2) en verdere Ombols wierden ontfangen, aan wien wij 't voorengenoemde geschil in presentie van de soeroangs voorhielden. Daarop hij ten antwoord diende, dat de berg Omas en wat daaraan dependeerden hem in 't geheel benevens 't lant Tagal Walacon over (3) lange jaren had (4) toegekomen; dog heeft hetselve aan ons gelaten (5). Maar alsoo ons de limietscheijding tusschen haar, als ook in 't geheel van alle de Priangers, onbekent was (6), hebben we goetgevonden (om geen van beiden te vercorten) haar uijt te stellen (7), tot dat se met hunne coopmanschappen op Chirribon sullen gecomen sijn; waarmede beide partijen tevreden waren.

- (28) En verstond hier dat hij tot nog niet meer van sijn coopmanschappen in gereedheid had dan 10 picols gaaren en 30 cattij indigo (8); clagende seer over het slegt gewas van de indigo en cattoen.

Hiermede, naar haar soowel van 't een als 't ander een goed vermaningh gedaan te hebben, sijn wij op

nagenoeg de richting van Daendels' grooten weg volgde, in verbinding stond met den anderen grooten weg, dien wij onze reisgenooten verderop zien volgen, over Limbangan naar de Tjitandoewi.

(1) Denkelijk de Tampomas; volgens Rigg en Coolsma is *omas* eene rotansoort, terwijl *tampa* een afzonderlijk woord is dat „ontvangen” beduidt. N.N.O. van den Tampomas ligt de Wala-koeng, op de grens van Cheribon. Vermoedelijk loopt de kwestie (waaromtrent zie hierbeneden § 51) weder over het land Medang; vergelijk § 184; 186; 193. Men vergelijke de jachtvelden in het district Tjongeang, vermeld § 2102.

- (27) (2) Er staat: *Rangapompol*. Misschien is het geen toeval dat van de ontvangst hier te Soemedang niet, zooals elders, gezegd wordt dat zij „beleeft” was.

(3) Hier: sedert; vergel. B. 23, 113.

(4) Er staat: *haar*.

(5) Namelijk de beslissing daarover, met de *reservatio mentalis* natuurlijk dat hij niet van zins was zich daaraan te storen als zij hem niet beviel. Ranga Gempol, verbitterd als hij was over de verijdeling zijner droomen van vroeger, toonde gaarne eene ironische meegaandheid tegenover de ambtenaren der Comp.; zie § 632.

(6) Dus na meer dan twintig jaar zich met het binnenland bemoeid te hebben, tastte men nog voortdurend in het donker met betrekking tot de afdoening der steeds opnieuw rijzende geschillen; een bewijs, hoe noodig de medewerking van Pangeran Aria Cheribon werd.

(7) „Iemand” uitstellen voor: de afdoening van iemands zaak, evenals hierbeneden § 29; B. 7, 19; 28; D. 1673 p. 251: (iemand) „*uijststellen* en paijen”.

(8) De eisch van Soemedang en Limbangan (28) bedroeg 35 pikol garen.

Maandagh den 30 d^e 's morgens naar Paracanmoentjangh vertrocken en omtrent den avond aldaar gearriveert; daar we den Tommagon Tanoe Baija nevens zijn Ombols present vonden. Avont sijnde, vernagten tot

Dingsdag den 31 d^e. Omtrent agt uren in den morgen verscheen den Tommogongh met zijn Ombols en de twee afgesanten van Bandong, door Kieij Deman ons medegegeven, om de pretentie wegens voorverhaalde 28 coppen aan (1) den Tommogongh Tanoe Baija in ons presentie voor te houden. 't Geen geschiet sijnde, heeft den Tommagongh beloofd, 20 derselver (29) gemelte sourouangs ter hant te stellen. En doordien den Tommagon op d' resterende acht personen pretentie maakte en daarenboven nog 64 coppen (waarvan er 25 coppen nu een maant verleden eerst weggeloopt en andere 39 hem door den gewesene Resident Krijger toegevoegt waren) pretendeerde, daar de sourouangs van Bandong op diende dat de 25 coppen bij haar niet bekend waren, maar wanneer se mogten gevonden werden, deselve weder terug te sullen senden. Wegens de resterende 39 wisten de sourouangs niet te seggen, alsoo hun sulcx onbekent was. Weshalven wij den Tommagong gelast hebben, 2 sourouangs nevens die van Bandong derwaarts te senden om gemelte volkeren aan te wijzen en thuijs te brengen; en hebben beide partijen wijders uijtgesteld tot sij op Chiribon sullen gecomen sijn, alswanneer de geschillen tusschen Demang Timbanganting en Tommogong Tanoe Baija over 't land Tjiauwoer (2) in 't bijsijn van den Resident nader soudens ondersocht werden; en voorts haar gerecommandeert, hun volgens U.E. HoogA. ordre, in den jare '98 haer toegesonden (3), gerust en een ijder met zijn lemietscheijding tevreden te houden, sonder dat den een den andere vercorten.

(30) Bij U.H.E.A. aan ons medegegeven memorie staat aangehaalt off den gevangen Wira Pattij van Wira Dadaha (4) een en deselfde sij waarvan den Tommogong Tanoe Baija op Paracanmoentjangh gewag gemaakt; we seggen *ja* (5), dog is alhier onder naam van Prana Juda bekend, sijnde deselve na het berigt van Tanoe Baija een regten onderdaen van Wira Dadaha (6) en heeft ook een dogter van hem Wira Dadaha getrouwt, dog door eenige verschillen tusschen hem en sijn schoonvader heeft hij, nu vier jaren herwaarts, hem onder Tanoe Baija begeben; 't welk Tanoe Baija Wira Dadaha soude

(28) (1) Er staat: *van*.

(29) (2) Er staat: *Tjianivoer*. Vergelijk B. 16, 24.

(3) Bedoeld wordt het stuk D. 4 April 1698, vermeld hierboven § 23 noot 4.

(30) (4) D. i.: Wirapati, de gevangene van W. Dadaha. Over deze plaatsing van 't verleden

deelwoord zie B. 38, 5.

(5) Er staat: *seggen we ja*.

(6) Hij is dus een ander dan de Wirapati die D. 31 Jan. 1691 wordt genoemd als een der drie Hoofden van Oekoer.

hebben bekend gemaakt en ook, dat soo wanneer Wira Dadaha wilde toestaan dat Wira Pattij onder hem mogt blijven woonen, hij hem als Hooft over eenig volk soude stellen. 't Welk Wira Dadaha soude hebben ingewilligd. En dat hij Tanoe Baija uijt dien hoofden gemelte Wira Pattij de naam van Prana Juda gegeven en als Hooft over 177 coppen in 't lant Taradjoe (1) soude gestelt hebben. En ten dien halve versoeckt hij hem weder te mogen hebben, klagende ook dat Casoema Nagara, outste soon van Wira Dadaha, hem Tanoe Baija 120 families, door Wira Dadaha hem toegesonden, weder had ontnomen, nevens nog 25 huijsgesinnen van 't volk die door den gewesenen Resident Krijger A°. 1696 hem toegewesen sijn dog door Wira Dadaha tot nog niet soude sijn overgegeven. Welk een en ander we hem beloofden tot Soecapoura komende te ondersoecken, en dat hij dierhalven soerouangs die van dese saak kennis hadden, met ons mede most senden. Waartoe hij ses nomineerde, te weten: den Ingabeij Wira Watjana, Kandoeroean Djangpattij, Tjandra Juda, Troena Watjana en Dita Watjana.

- (31) En kregen van den Tommogong berigt dat hij op Chirbon stont te leveren 30 picols cattoene garen (2), 1 de vogelnesjes en 60 cattij wax; en dewijl de indigo niet ten volle was toebereijt, conde 't getal van 't gene hij soude leveren niet seggen. Waerna, als de vorige een goede vermaning gegeven hebbende, hebben wij

Woensdag den 1^{en} September 's morgens met sonsopganch onse reijse met voormelte souroeangs na Limbangan vervordert, daar wij naar de middag arriveerden en van Marta Singa en Wangsa Dita beleeft wierden verwelkomt. Verstonden alhier dat Marta Singa de 40 coppen of huijsgesinnen waarvan hij in sijn brief van den 9 Julij 1700 gewag maakt (3), dat hij deselve aan Wangsa Dita selfs hadde overgegeven, gelijk Wangsa Dita selfs bekend ontfangen te hebben; dog scheen daarmede niet vergenoegt te sijn, gelijk bij sijn brief van den 30 Julij 1700 komt te blijken, seggende, genoemde 40 coppen, door Marta Singa hem toegevoegt, niet onder 't getal van de 200 coppen die onder Limbangan sorteeren gerekent wierden (4), en versogt

(1) Omtrent dit land zie § 191. Ook D. 31 Jan. 1691 komt een Pranajoeda voor als Hoofd daarover.

(31) (2) Dit komt overeen met den eisch, vermeld D. 4 Febr. 1700.

(3) Wat brief dit is, weet ik niet. De andere is die, in translaat geïnserieerd D. 30 Juli 1700, waarbij Wangsadita klaagt dat Martasinga de orders der Regeer. niet wil nakomen en hem „eenige van mijn onderhorige chergiants" (denkelijk loerah's; zie B. 16, 44) heeft afgenomen;

daarentegen zijn andere „sergiants" van Martasinga tot hem Wangsadita overgelopen, die echter „benevens alle de andere van Limbangan" hem weder door Martasinga zijn ontnomen, evenals nog anderen.

(4) In plaats van tjatjah's schijnt hij dus menoempang's te hebben erlangd. Dat hij liever tjatjah's had, bewijst dat de diensten voor de Compagnie, waartoe alleen de tjatjah's gehouden waren, in 1700 nog onbeduidend werden geacht.

ons, omtrent U.H.E. sijnentwegen op 't nedrigst versoeck te doen omme in zijn vaders plaats als Hooft te mogen aangesteld worden; 't geen we hem belooft hebben te sullen doen. Waarop we hem belasten, vooreerst sig gerust te moeten houden en te maken dat den Gouverneur Generaal geen klagten van hem quame (1) te hooren, gelijk ook aan Marta Singa een goed vermaning gegeven [te] hebben.

- (32) Vraagden naar haar coopmanschappen, die verstonden te bestaan in 2 picols cattoene garen; dog dat zijn souroangs (2) tot meerder insameling besig waren, klagende mede over 't slegte gewas van cattoene. En doordien ons hier niet meer te voren quam, zijn wij op

Donderdag den 2^{en} d^o met sonsopganga vertrocken en onse reijse over Salatjauw (3) en Tjiawi genomen. Quamen met den avont tot Radjapola, daar wij vernagten tot

- (33) Vrijdag den 3^{en} d^o. Met den dag vertrocken van Radjapola nae Soecapoera (4), daar we na 't passeeren van de negrijtjes Boeminagara en Tucangintingh met sonsondergang arriveerde en van den Tommogong Wira Dadaha met zijn soon, Rading Nata Kasoema Nagara (5), beleeft wierden verwellekomt. Avont sijnde, tardeerden tot 's morgens, wesende

Saterdag 4 d^o, omtrent 9 uren 's morgens, wanneer Tommogong Wira Dadaha benefens zijn oudste soon, Radin Nata Kasoema Nagara, en

(31) (1) Er staat: *quamen*.

(32) (2) Er staat: *sourangs*.

(3) Op de kaarten niet te vinden. Van Suchtelen noemt in zijne reisbeschrijving van 1751 tusschen Limbangan en Tjiawi deze plaatsen: de Tjimanoeck-overgang, Tjisalah, Tjipatjing, „Junting (d. i. *Tjinangtjeng*) of Melambong”, Soelambitan, Pamojanan. Merkwaardig is de betrekkelijk groote dagmarsch, een bewijs dat deze weg nogal goed was.

(33) (4) De kaart van 1692 vertoont *Soekapoura* aan den rechteroever der Tjiwoelan, een eindje boven *Katoelounba* (Katoelampa) en vrij ver beneden *Tschiebrom* (Tjibeureum) en *Tongbicko* (Tjangkoedoe?), derhalve ongeveer waar thans Soekaradja ligt; te dezer laatste plaatse vertoont Junghuhn's kaart *Soekapoera Toea*, hetgeen, gekoppeld aan een paar aanduidingen van dezen auteur (Java, II, 145; IV, 182; 316) de ligging van de oude hoofdplaats duidelijk maakt. Zonderling is dat de kaart in B. R. 15 Jan. 1742 haar aan de Tjidjoelang teekent, niet aan de Tjiwoelan. De in ons verhaal gevolgde weg zal wel dezelfde zijn dien Van Suchtelen volgde; deze geeft na Radjapola de volgende plaatsen (een paar niet gevondene laat ik uit): Sindang-

radja, Tjitandoewi-overgang, Indihang (*Aniang* noemt hij het), Boeminagara (niet gevonden), Bodjong, de Tjiloweh (*Tjiwoeloe*, zegt hij), Pasch, Tjilingga, Sambong, Sagoeling, Soekapoera. Uit zijn reisverhaal blijkt verder dat hij dicht bij „Colombong” (wat Belendang zal wezen, N. van Soekaradja) over de Tjiwoelan moet zijn gegaan. Misschien was er toen geen brug en in 1700 wel; de naam *Tucangintingh* zal wel beduiden: tjoekang gintoeng, brug van gintoeng-boomen, of: tjoekang gantoeng, hangbrug; wellicht is het Tjoekang aan de kniebocht der Tjiwoelan. Wat later, 9 Oct. 1756, schrijft de Cherib. Resident Seneca Inguerssen dat hij over de Tjiwoelan „een steenen brug (*heeft*) laten leggen op een klip even boven water in drooge tijden die vijf vaedem diep op zij aan water heeft”, waar vele menschen en beesten verongelukten, wanneer bij handjir de rivier soms twee dagen achtereen niet te passeeren was. Die steenen brug is me anders verdacht; misschien wordt een onderstuk van kalisteenen bedoeld; misschien ook moet *stevigen* worden gelezen.

(5) Zie B. 16, 34; 20, 20; § 153 en hierboven § 30.

verdere Ombols van Soekapoera, ook de afgesanten van Paracamoentjang bij (34) den anderen vergadert waren. En haar verschil nopende de 120 coppen en een gedeelte van 't district Toerondatar (1) onder 't Hooft Mangoen Djassa, 't geen volgens hun seggen den Tommangong Wira Dadaha aan Tanoe Baija soude gerestitueert hebben en naar verloop van een maand door desselfs soon Kasocma Nagara weder ontnomen zijn, aangehoort hebbende, verstonden van Wira Dadaha dat hij noijt 't voornoemde volk nog het lant aan die van Paracamoentjangh had overgetransporteerd, veel min zijn zoon weder van haar zoude ontnomen hebben; dat hij over drie jaren op 't heijlige graf Astana (2) tot Chirbon had gesworen, 't selve hem van outs was toegevoegt. 't Welk die van Paracamoentjang ontkend, met te seggen dat het ter contrarie haar door den gewesene Resident Krijger nu een vier jaren verleden was toegeleijt. En wegens de 25 families die van 't getal, door den gewesene Resident Krijger hem toegewesen, nog soude mancqueren en door Tanoe Baija gepretendeert wert, antwoord Wira Dadaha wel gehoord te hebben datter eenige Paracamoentjangers gins en weder sworven, en beloofde deselve op te laten soecken en die bekent waren de sourouangs ter hand te stellen; ten welken eijnde ook volk uijtgesonden heeft om deselve op te laten soeken.

(35) Belangende Wira Pattij: dat den Tommangong Tanoe Baij(a) Wira Dadaha desselfs overcomst door een sourouangh soude bekent gemaakt hebben en ook soude hebben laten versoecken van gemelte Wira Pattij onder

(34) (1) De volle naam is: Taradjoe Toeroen Datar, zie hierbeneden § 56.

(2) D. i. *graf*, namelijk de bij Valentijn beschreven en afgebeelde grafstede van Soesoe-hoenan Goenoengdjati. D. 15 Febr. 1698 schrijft W. Dadaha van Soekapoera dat hij heeft „gesworen in het paleijs en op het graf van den Sousouhounangh Dsiatij tot Sirrebon, dat mijne volkeren, dorpen en landen van oude tijden af mij toebehooren”; kort daarna, D. 5 Maart 1698, de Regent van Soemed.: „dat ik door den sergiant van der Pol (*mij niet bekend*) ben geordonneerd geworden de Prijanganse inwoners te brengen om deselve op het graf van den Sirrebonsen Sousouhounang den eed te laten doen, hetgene door mij geringe is volbragt.” Wanneer men D. 22 Juli 1674 een bericht van Bantam verneemt: „de Keajj Aria, Pangeran Loor etc. waeren met 10 à 12 vaertuijgen na Seribon geweest, eenelijk om aen eenige oude graven aldaar te offeren,” dan is mogelijk aan dezelfde eedzwering tot afdoening van geschillen te denken. Dergelijke zendingen van Bantam naar Cher. worden ook later nog wel eens

vermeld. Speciaal toen de oorlog met de Comp. dreigde vinden wij die bezoeken genoteerd; misschien ging men er heen om er in den slaap eene inspiratie af te wachten. D. 1678 p. 215 gaat de Bantamsche Rijksbestierder derwaarts; ib. p. 761 een Bant. Pangeran; 1679 p. 138 de jonge Sultan. Cornelis de Bruin zegt p. 382 dat „veele Grooten en Geestelijken zoo van de Mahometaensche (*Mataramsche?*) als Bantamse zijde zelfs in den naem hunner vorsten daor jaerlijx hunne offerhanden en bedevaerten komen doen”. Een brief van Cher. dd. 19 April 1715 spreekt van de komst aldaar van twee familieleden des Bant. Sultans „om paerden en aan het H. graff te offeren”. Zoo blijkt uit een sehrijven naar Cher. dd. 8 Nov. 1735 dat aldaar waren aangekomen „rujij 100 Bantammers tot het doen van offerhande (*aan*) het graff Astana”.

Uit onze plaats bespeuren wij dat zelfs de decisoir^e eed, op deze heilige plek afgelegd, geen eind vermoecht te maken aan het gelhaspel der Preanger-Regenten.

sijn gesag te mogen houden, ontkent den Tommongong, en verklaert geen sourouangs gesien, veel min toegestaan te hebben dat meergemelte Wira Pattij daar mogte blijven wonen, maar dat hij Wira Dadaha (1) integendeel sourouangs naar Paracamontjang had gesonden om bovengemelte Wira Pattij van Tanoe Baija te eischen, dog niet kunnen bekomen en uijt dien hoofden genootsackt is geweest, hem Wira Pattij door zijn eijgen volk te laten vatten en U.E.H.Agtbare toe te senden (2), omdat hij Wira Pattij een huijsgesin, onder eenen Sandra de Wangsa gehoorende, steelsgewijse onder hem gehouden had, en daarenboven nog een vrouwspersoon naar de Mataram[s] had doen voeren; gelijk mede, dat hij op den naam van den Tommongong Wira Dadaha eenige peper had opgecogt en op Chirbon aan de Chinesen weder had vergogt.

- (36) Verders maakten die van Paracanmoentjangh[s] pretentie op Wira Pattij's twee vrouwen, sijnde de eene geboortig van Paracanmoentjang en aldaar door Wira Pattij getrouwt, die we onder U.W.E.H.A. welnemen aan die van Paracamontjang hebben doen overhandigen. Aangaande de tweede, sijnde een dogter van Wira Dadaha, Maas Bima genaamt, door Wira Dadaha bij een Paracamontjangse vrouw, genaamt Anggada Saraija, geteelt, waarvan hij Wira Pattij gescheijden en door hem weder naar Paracamontjangh gesonden is, hebben we tot nader ordre van U.H.E. geordonneert bij haar vader den Tommongong Wira Dadaha te blijven continueren, en hun geschil wegens 't land Taradjoe Toerondatar te staacken tot sij op Cheribon sullen gecomen zijn.

En verstonden voorts dat sij 30 picols cattoeene garen, 85 c(al)lij indigo, 1 p(icol) wax en 323 d^e peper (3) in gereetheit hadden, dog dat verhoopten nog wel eenige indigo, dewijl met het bereijden derselver besig waren, te sullen bijeenversamelen. En hebben

(35) (1) Er staat: *Wiradaha*.

(2) De brieven van W. Dadaha en T. Baja staan D. 28 Juni 1700. Daaruit blijkt, dat W. Pati eigenlijk Pranajoeda heette (zie hierboven § 30) en Hoofd was van Taradjoe onder P. Moentjang; W. Dadaha zond hem op met verzoek „dat denselven door UEdl. verstoten (denkelijk verkeerd vertaald uit 't Jav. *boewang* dat ook *verbannen* beduidt, vergel. B. 25, 9; doch verstooten kan ook zijn: iemand uit zijn ambt ontsetten; D. 1671 pag. 273) mag werden”, zonder dat hij 't minste bewijs levert dat de man wat had misdreven. Daarop antwoordt de Regeer. 20 Juli 1700: „Wat aangaet des Tommagons schoonsoon Wira Pattij, die

als een gevangen door hem is herwaerts afgesonden omdat hij 7 picols peper aan een Chinee verkogt en nog meer quaad gedaan heeft, die sal hier op Batavia blijven totdat den officier, die den Gouv^r. Generael eerstdaags na de Priangerlanden en Succapoera sal afsenden, die saek nevens den Chirrebonsen Resident Lucas Meur nader sal ondersogt en daarvan rapport aan den Gouv^r. Generael gedaan hebben”, evenals omtrent de twisten met P. Moentjang; naar dit laatste regentschap gaat ten zelfden dage een schrijven van gelijke strekking.

(3) De aan Soekapoera gestelde eisch was (36) dit jaar 45 pikol garen.

- (37) Sondagh den 5^{en} d^o door een swaare regen genootsacckt geweest hier te tarderen tot op

's Maandaghs den 6^{en} d^o 's morgens, wanneer met het aanbreken van den dag vertrocken en onse reijse naar Imbanagara (1) vervordert hebben, daar omtrent ten 4 uren des agtermiddags arriveerden en van Depattij Imbanagaren benevens zijn Ombols beleeft zijn ontfangen. Van wien wij verstonden dat de 13 families ingevolge U.H.E. ordre door hem Depattij aan Soeta Dorpa waren ter hand gesteld (2); en hebben hem Depattij wijders gerecommandeert, die van Bodjong Malam soodanig te laten gelijk hem door de Heer Majoor in 't jaar 1691 geordonneert was, en sig met het sijne tevreden te houden.

- (38) En verstonden wijders van hem Depattij dat hij in gereetheit had 20 picols cattoene garen, 40 d^o peper, 1 d^o cardamon, 30 cattij indigo en 10 d^o cleene peerlen (3). En naardat wij hem vermaant hadden Uw H.E. ordre in allen deelen op te volgen, hebben wij op

Dingsdag den 7° September met sonsopgang naar 't negorijte Antenban (4) onse reijse vervordert, daar omtrent ten tien uren aanquamen; en vonden alhier Patra Nanga, schoonsoon van Bradja Pattij, sijnde diegene die de Matarmse Demangh Savingsiengan's coopmanschappen en goederen ontnomen had, waarover voormelte Saringsiengan U.E.H.A. klagtig is gevallen en uijt dien hoofde door den E. Heer Majoor ons mede is gegeven omme sijne ontnome goederen, bestaande in 5 paarden, 7 buffels, 2 sadels, 4 piecken, 1 houwer, 1 pistool, 5 stucken wit lijwaat, 1 schilt, 1 rottingmat en 2 groote gommen (5), weder te erlangen; 't welk door ons hem is

- (37) (1) Uit Van Sueltelen's reisverhaal blijkt deze route: Soekapoera, Colombong (zie hierboven § 33 noot 4), Tjikadoe, Sagoeling, Tjijantel, Tjieurih, Nagarakasih, over de Tjikalang, Tjibodas; van hier moet de weg nog meer N. gevolgd zijn tot den rivierovergang N. O. van Tasikmalaja, althans hij vermeldt aan de overzij vóór Imbanagara nog Tjikadangan en Tjikoneng. Eenige plaatsjes die op de topogr. kaart niet staan, laat ik hierbij uit.

(2) D. 6 Oct. 1699 had Winkler op last van den G.-G. aan Depati Imbanagara geschreven dat hij aan S. Derpa van Bodjongmalang vergoeding moest geven voor aangedaan onrecht en gepleegd geweld. Omtrent de oude kwesties aldaar zie B. 16, 40.

- (38) (3) De eisch van garen bedroeg (D. 4 Febr. 1700) 30 pikol.

(4) Deze plaatsnaam, welken ik niet heb

kunnen terugvinden, zou eene verschrijving kunnen wezen voor *Siekemban* d.i. Tjikembang; een riviertje van dezen naam loopt bezuiden (en vrijwel parallel aan) den weg langs Manondjaja. In de dorpenlijst van 1686 is *Tjicombangh* een onder Kawasen ressorteerd plaatsje.

(5) Mal. en Jav. *gong*. W. Schouten (o. l. I, 58 en zeer dikwijls elders): „de *gomgommen* der Indianen”; D. 1632 p. 109: „30 groote *gongen*”; 1659 p. 44: „speelende op pijpen ende *gommen*”; 1671 p. 387 (iets verkoopen) „naer voorgaende *gommeslagh*”; 1672 p. 218 (een verbod laten afkondigen) „met *gommeslagh*” (waar Van der Cluijs: *met ommeslagh* heeft gedrukt); 1678 p. 185 wordt te Bandjarmasin iets „met het heeken omgeslagen”; 1680 p. 57: „het *gommeslaen* en omroepen te Bantam”. In den Engelschen tijd heet dit: iets bekendmaken by beat of *gong*. Zie verder Hobson-Jobson

behandigt (1). Waarop wij bovengenoemde Patra Nanga vroegen, waarom hij gemelte Mataramse Demangh het goet ontnomen had; daar hij op diende, hem nu omtrent 6 maanden verleden door een Mataranse Javaan (sonder hem te kunnen noemen) de waardij van 15 Rd^s. aan goederen waren ontroofd, en omme het sijne weder te krijgen de goederen van den voornoemden Demang aangehouden had totdat het sijne hem weder soude gerestitueert werden. Sijnde gemelte Mataramse Javaan, naardat hij zijn goed bekomen had, door ons voorts naar huijs gesonden en wij op

- (39) Woensdag den 8^e d^e met den dag onse reijse naar Cawasseen vervordert, daar wij na 't passeeren van de negorijs Tsiringin (2), Pannenbang (3) en Tjiparacan (4) met sonsondergang aanquamen en door den Ingabeij Socta Nanga nevens sijne Ombols wierden ontvangen. Stierden van hier sourouangs aan de Hoofden van 't negorijtje Bodjong Malang, dat se tegens onse comste van Passoerocangh alhier hun mosten (*laten*) vinden (5).

- (40) Donderdag den 9^e d^e. 's Morgens vorderde onse reijse nae Pada-
ërang (6), daar wij in de rivier Kalij Tandok in cano's stapt en naar Pamotan afdreven, alwaer met het vallen van den avond aanlanden en van de Kiaij's Raxa Mangala (7) en Singa Gattij beleefd werden ontvangen.

Van wien wij verstonden dat sij geen cattone garen gereet hadden (8) en niet anders konden leveren als alleen 80 cattij vogelnestjes en 9 d^e kleene

- (38) s. v. *gum-gum*, die zegt dat hij vroeger meende dat Charles Dickens, die dit woord in zijne Sketches gebruikt, het zelf had uitgevonden. Over 't algemeen zijn in Hobson-Jobson, hoe voortreffelijk dit glossarium ook is, de Holl. bronnen bij lange na niet voldoende gebruikt.

(1) *Behandigen* vindt men D. 1665 p. 227; 412. Men zegt ook: *inkandigen*.

- (39) (2) De kaart van 1692 plaatst dit een eind bezuiden de Tjitandoewi, tussehen de monding der Tjirende en Tjidjolang, dus in de buurt van Bandjar. Op de topogr. kaart staat een Tjaringin even bezuiden de Tjikembang, Z. W. van Bandjar.

(3) Denkelijk: *Panereban*.

(4) Even Z. W. van Tjisaar. De hoofdplaats Kawasen lag volgens de kaart van 1692 een eind N. W. van Padaherang, Z. O. van Tjikaso (of de Tjikaso) en bezuiden de Tjiseël. Verdere plaatsnamen in die buurt zijn op die kaart in 't onherkenbare verhaspeld. Ik geloof dat men deze hoofdplaats moet zoeken in of vlak bij het plaatsje Pakoentjen (Z. O. van Bandjarsari), welks naam kan wijzen op de aanwezigheid van oude regenten-graven (zie Eneycl. van Nederl.-Ind. I, 444). Dicht hier-

langs loopt een riviértje dat Tjikwasen heet. Ditzelfde punt schijnt te worden aangeduid door het Kawasen Toea op Junghuhn's kaart.

(5) De inlasseling van *laten* is, geloof ik, beter. Zoo Corn. de Bruin p. 200: „De Koopluiden der Engelsche natie *lieten zich vinden* in de woninge der Maetschappije, gereedt om ons uitgeleide te doen”; D. 1663 p. 437: zich op een schip „*laaten vinden*”, d. i. er verschijnen; evenzoo 1665 p. 205; 1677 p. 133: zeker Hoofd had zich met 500 man ergens „*laten vinden*”. Maar bijvb. Corn. de Bruin p. 375: „Vervolgens *vint* men zich op de groote Basaer” beduidt: bevindt; D. 1674 p. 188 „sich tot Sumbawa komen te *vinden*”, d. i. zich bevinden.

(6) In de slordige copie van ons rapport, (40) welke ik uit 's Rijks Archief ontving, schijnt te staan: *Pudawang*. Volgens de kaart van 1692 lag Padaherang, evenals heden, niet aan de Tjitandoewi maar een eind rechts van de Tjiseël. Denkelijk voer 't gezelschap eerst de Tjiseël af; zie B. 16, 29 en 31.

(7) Er staat: *Kias Naxamangala*. Over de bedoelde twee Hoofden zie B. 16, 29; 30; 36.

(8) Volgens den eisch had Pamotan 5 pikol garen moeten leveren.

peerlen; welke coopmanschappen we haar belasten om tegens onse terugkomst van Passaroeang, was 't mogelijk, met ons in comp^{ie}. naar Chirbon te brengen.

Alhier hoorden wij dat Bradja Pattij het volk uijt de negorij Calij Putjang, bestaande in 70 huijsgesinnen, in een boete hadde geslagen, eerst van tien en dan van 25 Rd^s., waardoor sij tot op 15 man verlopen waren (1).

- (41) Vrijdag den 10^{en} d^o. 's Morgens dreven de voorschreven revier af door 't binnenmeer van Passoerouang, daar omtrent ten 4 uren quamen. Alwaar uijt Kieij Rossa Bangsa (2) verstonden dat geen cattone garen (3) off ijets anders als 8 cattij cleene peerlen in gereetheit had; waarop we hem belasten, sijn coopmanschappen bij malcander te pakken en in drie dagen (die hij versogt) sonder mancqueren te moeten volgen. En hebben hier door een swaren regen

Saterdag den 11 d^o moeten overblijven.

Sondagh den 12^{en} d^o passeerden den Donauw en 't negerijtje Manonjaja (4), onder Imbanagaren behoorende, daar we aangierden en haar seijden ons aanstonts te volgen met haar coopmanschappen; 't welk stont te geschieden. Waarna we na Pamotan (5) voortsetten en omtrent 5 uren arriveerden; alwaar verstonden, sij voor overmorgen met haar coopmanschappen niet conde klaar wesen en alsdan sonder manqueeren souden volgen.

- (42) Maandag den 13 d^o. 's Morgens schepten de revier weder op en quamen met de middag tot Padaherang, waar we van paarden wierden versien, daarmede we naar Cawasseen voortsetten en omtrent ten 5 uren arriveerden.

Daar (6) door afvragen verstonden dat haar coopmanschappen voor overmorgen niet konde klaar wesen; bestaande deselve in 20 p*(ico)*ls cattone garen (7), 1 d^o en 50 cattij indigo, 3 d^o cardamom, 50 d^o peper en 10 cattij cleene peerlen. Waarmede haar belasten niet langer dan overmorgen te wagten.

(1) Over 't opleggen van boeten zie hierboven § 15; B. 25, 3; 4; § 2411. Men kan hier onmogelijk denken aan eene boete per gezin, omdat die dan voor deze ééne kampong meer zou bedragen dan de gansche jaarlijksche schatting door elk der oostelijkste regentsch. vroeger aan den Mataram opgebracht; zie § 303. Wanneer echter eene boete van 25 Rd^s. bijna eene gansche, voor toenmaals belangrijke, kampong tot verhuizen brengt, dan blijkt wel hoe moeilijk het aanging om dit Preangervolk op andere wijze dan door dwangcultuur tot de staatsinkomsten te doen bijdragen.

(41) (2) Er staat: *Nossabangsa*. Hier, evenals

daareven „Raxa Mangala'', is de eigennaam oorspronkelijk zonder hoofdletter geschreven; de *n* en *r* zijn in oud schrift bijna gelijk.

(3) De eisch was 5 pikol garen.

(4) Blijkens de kaart van 1692 ligt dit aan de noordzij van N. Kambangan, waar de topogr. kaart Manandjaja geeft. De Donan (de naam wordt gewoonlijk verhaspeld als hierboven) is hier dus de engte tusschen het eiland en den wal.

(5) Er staat: *Pamatan*.

(6) D. i.: waar; B. 40, 13.

(7) De eisch van Kawasen was 30 pikol garen.

(42)

Verscheen hier ook den Kieij Soeta Dorpa van Boejan Malam, dewelke ons berigten, niet meer dan 2 p^{ls}. cattoene garen (1) in gereetheit hadde; van de indigo conde het getal, dewijl nog niet alles was toebereijt, niet seggen. Belasten voorders, ook den 15 deser, niet later, met sijn mars naar Chirbon te moeten wagten.

- (43) Dingsdag den 14^{en} d^o. 's Morgens met sonsopganch vorderde onse reijse naar Bajong Galoe (2), daar we tegens den avond arriveerden en van Soeta Prana ontfangen en gehuijsvest wierden.

Verstonden alhier, dat den Tommogong Panata Joeda op Crawangh (3) eenen Tjandra Marta, Hooft (*van* Tjidjingdji (4), neffens Bradja Pattij gecommitteert had omme voor hem Tommegong van de onderstaande negorijen de jaarlijxe interesten (5), bestaande in een somma van een honderd rijcxdalers, in te vorderen, als van:

Tjidjingdji,	daar	Hooft	is	Tjandra	Marta,
Panjiritan,	»	»	»	Bradja	Pattij,
Madura (6),	»	»	»	Werga	Nala,
Babakan,	»	»	»	Wangsa	Carta, door Tommo-
				gon	Panata Joeda daar als
				Hooft	gestelt,
Carta Jaga,	»	»	»	Wansa	Ditta,
Bojong Lupang,	»	»	»	Patra	Gattij,

- (42) (1) Van B. Malang samen met B. Lopang was 10 pikol garen geëischt.

- (43) (2) Dit Bodjonggaloech moet dus ongeveer halverwege tusschen Kawasen en Oetama liggen. In Van Suchtelen's reisverhaal van 1751 komt het voor als met Tjidjambe (wellicht dat aan de Tjirende) en Leuwipende (misschien dat bij de monding der Tjimoentoer) behoorend onder de Oetama'sche districtshoofdplaats Leng-kong, welke laatste, naar ik gis, Tjilengkong is, Z. W. van Bandjar. Het kan niet 't zelfde wezen als 't in die buurt liggende Bodjongmalang (§ 148), omdat dit laatste in Van Suchtelen's tijd behoorde onder Imbanagara. Ook is het niet 't zelfde als Bodjonglopang (§ 127), daar dit in 1751 eene districtshoofdplaats van Oetama was.

(3) D. 19 Juni 1696 wordt bericht dat B. Lopang per jaar aan P. Joeda opbrengt 100 Rd^s., eenige buffels en „dicke kleden en matten, sonder dat d'E. Comp. daarvan ijets treekt". Deze Regent schijnt zeer gesteld te zijn geweest op geldelijke opbrengsten: D. 8 Mei 1690 komen er klachten dat hij te Tjikalong en te Tjiblagong

door afgezonden het volk heeft doen „op-schrijven" en van ieder persoon daarvoor een „dubbelden stuijver" heeft doen vorderen, waardoor hij in 't geheel 1008 dubbeltjes binnenkreeg.

(4) Ten rechte misschien Tjidjingdjing, het *Tjitjingtjing* der topogr. kaart van Cheribon, even bewesten Kertaboemi. De kaarten van het Topograph. Bureau, vooral de oudere, toonen in de spelling der namen dat vroeger veel Duitschers aan die inrichting verbonden waren.

(5) D. i. baten. Kan echter ook beduiden: nadeel; zoo bij Grothe VI, 53: „groote *intrest* lijden". Eene Resol. van 1689 spreekt van lijnwaden die liggen „te bederven en te *verintressen*"; D. 10 Nov. 1656 klaagt iemand over „sijne *interesten* in sijn particulier geleden" bij zekeren door hem aan de Comp. bewezen dienst; evenzoo D. 1666 p. 181; 1676 p. 239.

(6) De veel vermelde passage benoorden de Tjitandoewi. Volgens de kaart van 1692 behoorde deze plaats niet onder P. Joeda maar direct onder de Comp. Omtrent de andere plaatsen vergelijkte men B. 16, 36; § 129.

Naanbo,	daar	Hooft	is	Wansa	Mangala,
Levilensir,	»	»	»	Soura	Dita,
Panamoen,	»	»	»	Marta	Baija,
Calij Putjang,	»	»	»	Wangsa	Pattij.

- (44) En soude door de schraapsugt en quade regeeringh van Bradja Pattij reets 65 families uijt vooregenoemde negorijen verloopen zijn, klagende de gemene man dat sij boven hun tax van coopmanschappen, die sij aan d'Ed. Comp^{ie}. mosten leveren, en de sware schatting van den Tommongong Panata Jocda nog dickmaals door Bradja Pattij boetens van 20 en 25 Rd^s. wierden opgeleijt te betalen, 't geen hun swaar viel, en uijt dien hoofde de kleene Ombols ons versogten U.E.H.A. harentwegen te versoecken, onder d' E. Comp^{ie}. alleen te mogen sorteeren en van de schattingen en diensten van Tommogong Panata Joeda bevrijt te mogen zijn (1). 't Geen we hun beloofden en haar gelasten geen andre ordres dan die (2) Bradja Pattij hun van wegen d'E. Comp^{ie}. quam te geven, op te volgen. Waarmede sij vergenoegt waren en wij op

Woensdag den 15 September 's morgens na Oetama marceerden, daar met den avont arriveerden en van Soeta Patra verstonden dat hij in gereedheid hadde 50 cattijs catoene garen (3), 5 d^o indigo, 1 p(ico)l cardamom, 2 d^o en 50 cattij peper. Avond sijnde, vernagten tot

- (45) Donderdag den 16 d^o. 's Morgens vertrokken van hier naar Inbanagara, daar kort na de middag arriveerden en Bradja Pattij nevens desselfs schoonzoon Patra Nanga vonden, van wien wij verstonden dat sij niet meer dan 5 p^{ls}. cattoene garen, 1 d^o cardamom, 1 d^o peper, 20 cattij indigo en 1 d^o peerlen in gereetheijt hadden. En naardat we hun ernstig gerecommandeert hadden de coopliden hunne goederen niet te ontnemen, gelijk omtrent de Mataramse Angabeij Salingsingan was geschiet, nog ook van 't volk, die door d'E. Comp^{ie}. onder hem en Tjandra Marta (waarvan door Tjandra Marta ons een acte, door Commandeur Couper (4) aan haar verleent, vertoont wierd) gestelt waren, geen de minste schattingen voor den Tommogon Panata Joeda soude hebben te vorderen, nog ook, dat sij geen andere ordres dan die van U.E.H.A. souden hebben naar te komen, of dat daarvoor door U.E.H.A. naar merite soude gestraft werden (welke recommandatie hij beloofden te sullen naarcomen), hebben wij haar hunne afscheijt gegeven. Scheijnende dese Bradja

(44) (1) Wel merkwaardig dat deze „kleene Ombols”, denkelijk dorpshoofden, zoo weinig afhankelijkheid voelen voor de oude regenten-familie!

(2) Er staat: *dan die door*.

(3) Dus 1½ pikol, terwijl de eisch was 5 pikol, D. 4 Febr. 1700.

(4) In 1684, met den last om alleen de Comp. (45) te gehoorzamen, zie § 509.

Pattij naar onse geringe oordeel een seer quastig mensch en die volgens getuijgenis van zijn buuren vele moeilijkheden verwekt en aan de ordres die hem gegeven werd wijnig gelegen laat, maar integendeel de gemeene man over alle boegen (1) zoekt uijt te mergelen.

- (46) Vrijdag den 17de zijn wij door een sware continueele regen genootsackt op Imbanagara te tardeeren tot

Saterdag den 18de d°. Met den dag vorderden onse reijse over Qualij nae Daij Locoer (2), daar met sonsondergang arriveerde en door sware regen genootsaakt zijn geweest

Sondag den 19de te blijven tot

Maandag den 20de. 's Morgens marceerden weder voort tot in de negorij Derma (3), daar we vernagten. Vanwaar op

Dingsdag 21de met sonsopganch vertrocken en onse reijse over de negorijs Tjegoegoer en Sankanurux (4) naar Cherbon vervorderde, daar we in absentie van den Resident (5) door den commanderenden chergeant Hendk. Blankert en Adsistent Joannes Menckman beleeft wierden ontfangen en in 's Comp^s. woning gehuisvest.

Woensdag 22 — Maandag 27de niets voorgevallen.

- (47) Dingsdag den 28de d° is den Boekhouder Ph. van Eijck, naardat eenige dagen aan een heete rasende koors geleegeen had, overleeden (6) en behoorlijk ter aarde bestelt.

Woensdag 29de — Saterdag 2 October niets voorgevallen.

Sondag den 3de d° is den Resident Meur van Batavia gekeert.

- (45) (1) Vergel. D. 164¹/₂ p. 284: „den besten boech vóórwenden”, d. i. de beste wending aan iets geven.

- (46) (2) Dajeuhloehoer, even N. O. van Kwali.

(3) De weg is op de topogr. kaart gemakkelijk na te gaan; het is dezelfde dien Couper in 1681 volgde. Kwali en Tjigoegoer staan beide op Couper's kaart, Derma (in rechte richting ongeveer 13 paal benoorden Dajeuhloehoer en een weinig Z. W. van Koenigan) staat op die van 1692.

(4) Tjigoegoer even N. W. en *Sankanoerip* (de oude *p* lijkt zeer veel op de oude *x*; de *oe* is geschreven *u*) recht benoorden Koenigan.

(5) Meur had bij R. 27 Juli 1700 verlof gekregen om voor een „springtochtje” naar Bat. over te komen.

- (47) (6) Denklijk als slachtoffer van geleden ontbering enz. op de reis; vergelijk de *personalia* van Lippius, I, 233.

Op even sobere wijze als hier plegen onze

oude stukken te spreken van de persoonlijke wederwaardigheden van 's Comp^s. dienaren; dit stoere geslacht was te zeer gewend aan ongemakken en gevaren om daaraan veel woorden te verspillen. Men doet dan ook verkeerd met bijvb. hatelijkheden te richten aan het adres van den Gouverneur van Ambon, die in 1670 op de gewone droge wijze aan zijne superieuren te Bat. rapporteerde dat „den coopman Rumphius” blind was geworden: was de Gouv. zelf blind geworden, hij zou het denklijk even droog gerapporteerd hebben. Zoo ziet men 1641 (Bijdr. 1859 p. 339) den Commandeur Mathijs Quast aan de Regeer. verslag uitbrengen betreffende eene door hem behaalde overwinning, zonder zelfs melding te maken van de daarbij bekomen verwonding waaraan hij eenige dagen later overleed. Dergelijke voorbeelden zijn er vele. De grond hiervan is, naar mijne meening, vooral het geloof onzer vaderen in de predestinatie, hun

(48) Tsedert welken tijt wij tot op den 16 November naar de Priangse Hoofden hebben moeten wagten en voornamelijk naar den Pangerang van Soemadangh en Tommagong Tanoe Baija, die de meeste geschillen en pretentiën omtrent de andere Hoofden heeft gehad, schoon zij tot 2 diverse reizen door den Resident met een briefje ontboden zijn eer zij met hunne coopmanschappen op Chirrebou zijn aangekomen, voorgevende door den continucelen regen niet eerder klaar hebben kunnen raaken, sulks wij ingevolge van U.H.E. g'eerde beveelens niet voor den 18 November een begin hebben kunnen maken om hunne geschillen en pretentie te onderzoeken en in der minne bij te leggen. Waarmede wij tot den 12 deser besig zijn geweest eer (1) wij de pretentiën van Tommogon Tanoe Baija tegens Tommogon Wira Dadaha, Demang Timbangantang en Pangerang Soemadang hebben kunnen vereffenen, alsoo eenige quastige Ombols van gemelte Tanoe Baija (naar wiens raad hij Tanoe Baija t'eenemaal te werk heeft gegaan, sonder dat eenige grondige reden van zijn pretentiën heeft kunnen geven) het telkens met haar verwart en ongefondeert voorgeven in 't warre bragten, schoon zij van alle de andere Hoofden (2) overtuigt wierden.

(49) Edogh soo hebben wij gemelte verschillen soodanig vereffent als U.E.H.A. bij de hiernevens gaande Javaans(e) verbandschriften (3) sulx believende sullen kunnen beoogen, waarbij de gesamentlijke Hoofden hun verbinden, den inhoude derselve in het geheel te sullen naarkomen, 't geen haar door ons uijt name van Uw H.E. op 't hoogste gerecommandeert is te observeren, en voornamelijk dat zij met malkanderen in een goede harmonie

fatalisme. Treffend vindt men dit uitgedrukt in een versje van een onzer oudste en verdienstelijkste Oostinjevaarders, Joris van Spilberghen (in *Begin ende Voortgang*):

Nu 't soo is en wesen moet

Waerom ghequelt?

't Is ghewis den Heere goet

Die 't al bestelt,

„alsoo hem troostende“, voegt de verhalen daarbij, „dat alles geschiede door de beschikkinge Godts“, met verwijzing naar wat Mattheus X, 29 gezegd wordt omtrent het muschje. Zoo spot in 1637 de Gouverneur van Banda (Tiele, *Bouwst.* II, 296; *Grothe* VI, 377) met zekeren dominé, die op een der kleine Soenda-eilanden was geplaatst en zich daar lang niet veilig voelde; het is, wordt er bij gezegd, alsof die man „bijnaor 't eeuwigh besluit Godts ende 't noodloft sich niet onderwerpen can“. Men vergelijke wat Macaulay (*Hist. of England*, Chapter VII) omtrent Willem III zegt:

„The tenet of predestination was the keystone of his religion“ enz. De schaduwzij van dit fatalisme was echter evenzeer merkbaar. Zoo zegt Langhansz (o. l. pag. 137), na geklaagd te hebben over de schandelijke verwaarloozing waaraan de zieken der Comp^s. schepen blootstonden in het hospitaal aan de Kaap, hetwelk eerder 't sterfhuis moest heeten, dat men gewoon was ter verontschuldiging te zeggen dat, wien niet beschoren was daar dood te gaan, er toch wel weer bovenop zou komen, ondanks de minder goede verpleging. Precies zooals nog heden op Zuidbeveland over de vaccinatie wordt gesproken.

(1) Er staat: *en*.

(48)

(2) Uit alles blijkt dat wij hier met eene vergadering te doen hebben van Regenten en ook ondergeschikte Hoofden onder presidium van den Resident te Cheribon, dus niet met eene djaksavergadering als in Bijlage XXV.

(3) Zie hierbeneden § 53 e. v.

(49)

mocsten leven, sonder dat sij malkanderen omtrent hun volk of lant niet en soude hebben te vercoren; wanneer sulx quam te gebeuren, dat de andere Hoofden sulcx U.E.H.A. mosten bekend maken, alswanneer Uw H.E. 't selve niet ongestraft soude laten. Waarmede dese gesamentlijke Hoofden ten vollen gecontenteert waren en beloofden, alles 't geen tot een goed unie en harmonie noodig was te sullen contribueeren.

Belangende de pretentiën van Tommogong Tanoe Baija tegens Demang Timbanganting over 't land van Tanukoer (1) en Tjiauwoer Manangel, en soomede tegens den Tommogong Wira Dadaha over 't land Taradjoe, hebben wij de andere Hoofden als den Pangerang van Samedang, Depattij Imbanagara en andere mindere Hoofden ondervraagt, dog de pretentiën van Tanoe Baija t' eenemaal verwart en ongefondeert gevonden, alsoo (*het*) den eenen soowel als den anderen niet aan 't pretendceeren en manqueerden maar wel (50) aan behoorlijke bewijzen. Dierhalven hebben wij onder 't gunstig welduiden van U.E.H.A. gemelte Tommogons en Demang Timbanganting gelast, gemelte landerijen soodanig te laten als haar door den Heer Majoor Winckler in den jare 1691 gerecommandeert is, sonder dat den een of den ander sig verder in gem(*elde*) lant soude hebben uijt te breijden off eenig volk neder te setten, voor en alleer sij U.H.E. geëerde ordre daaromtrent sullen bekomen hebben. Edog naar 't berigt van den Pangerang Soemadangh, Tommogong Wira Dadaha, Depattij Imbanagara, soo soude 't eijlant Siteo (2) Tjangkoewang, alwaar de grootvader van Demang Timbangantan nevens eenige van 't volk van Paracanmoetjang begraven liggen, onder 't district van Timbanganten sorteeren en voordesen altoos door Demangh Timbangantan onderhouden

(49) (1) D. i. *Tanah Oekoer*, waaronder hier wellicht Batoelajang verstaan moet worden. De brief D. 4 April 1698 zegt: „Dewijl de sourouans van Tommagon Tanoe Baja van Parcamoetjang ook geklaagd hebben dat Demang Timbangantong van Bandung haar (*de P. moentjang's*) van het besit van 't land Tanoekor wilde verstoten en zijn zoon Maas Marta Wangsa daarover als Hoofd (*de Jav. vertaling in T. B. G. XVII, 355* zegt: *tot zijn Piniwajah, waarmee misschien te vergelijken is de titel Penie D. 7 Nov. 1676; in 1811 vind ik een Mantri pinisepoh in Solo; Rouffaer vermeldt Encycl. IV, 604, 1 een Pangeran Pinisepoh, wat hij vertaalt met „Prins Oudste”*) stellen, soo werden Deman Timbangantong en Tomm. Tana Baija beide mits desen op nieuw geordonneerd, hare questiën over 't land Tanoekor en Savor (*lees: Siaword. i. Tjihaoer*) te staken en na te laten en ijder sig in zijn besit en

lemiten gerust te houden, sodanig hem sulx in 't jaar 1691 door den Majoor Winkler in zijn visite aldaar is bevolen geworden, of dat dengene die sulx niet nakomt of moeilijkheden veroorzaakt, daarover de schade en straffe sal moeten dragen”. Wij zien dus dat dit dreigement weer niets had uitgewerkt.

(2) Er staat: *Suloe*. Het beduidt: meer, en (50) *tjangkoewang*: zekere rietsoort. De kaart van 1692 vertoont een *Sianqua* (de slot-n, vervangen door een streepje boven den voorgaanden klinker, is weggevallen), dat buiten twiifel Tjangkoewang beduidt. Eene aardige beschrijving van dit meer en de oude graven op de twee eilandjes daarin geeft P. de Roo de la Faille o. l. pag. 1 e. v. Op het eilandje Kaboejoetan in 't Talagatengah bij Leles ontbeet Raffles op een Aprilmorgen in 1815; vermoedelijk is dit een der eilandjes. Zie voorts hierbeneden § 56 en verder § 171 en 172.

sijn, gelijk U.H.E. bij 't nevensgaende Javaens geschrift, door haar opgesteld, nader sal comen te blijken.

- (51) Belangende de pretentiën van Tommogong Tanoe Baija tegens den Pangerang Soemadang over 't lant Tjiomas (1), sijnde een stuk onbewoont lant 't geen eenclijk tot de hartebeestenjagt door den Pangerangh Soemadang gehouden werd, waarop den Tommogong Tanoe Baija 's jaarlijcx (2) met permissie van gemelte Pangerang mede gejaagt heeft, hebben wij t' eenemaal confuijs en verwart bevonden, en ook, dat hij door eenige sijner quaadaardige Ombols gemelte pretentie aangeraden is, alsoo Angabeij Tjoctjock selfs nevens de andere Priangse Hoofden getuijgden dat gemelte land altoos door den Pangerang van (3) Soemadang beseten was en ook toehoorden, gelijk ons nader bij een Javaanse missive, door Sijn Edelheijt Camphuijs zal^e. aan hem Pangerang Soemadang geschreven (4), gebleken is. Dierhalven hebben wij onder 't gunstig' welduijden van U.E.H.A. Tommogong Tanoe Baija gerecommandeert, van sijn pretentiën op gemelt land afstand te doen en den Pangerang 't selve in rust te laten besitten; 't geen hij Tommogon sonder eenige de minste blijken van ongenoegen te toonen (5) gewilligh beloofden te sullen naarcoomen.

- (52) Waarop den Resident, hunne questiën tot dusverre vereffent sijnde, de gesamentlijke Priangse Hoofden op een maal naar de Javaanse wijze genoodigt en getracteert heeft (6), en haar wijders gerecommandeert, met malkanderen in rust en vreedten te leven, sonder dat den een den anderen omtrent volk of lant verkort; maar vooral, U.H.E. ordre omtrent het spinnen van goet fijn gaarn en 't maken van fijne indigo als anders naar te komen. 't Geen sij gesamentlijk beloofden te sullen doen.

Waarop de principaalste Hoofden daags daaraan hun afscheijt van ons versochten en voorts naar huijs vertrokken sijn.

Waarmede dese besluijte &^a.

Hooggebedende Heer en Heeren

(Was get. :)

(Ter zijde stond :)

Sirrebon den 29 December 1700.

L. MEUR *en*
O^f. CHRISTIAANSZ".

(51) (1) Hierboven § 26.

(2) Evenzoo bijvb. W. Schouten II, 43; D. 1664 p. 500; Arij Huijsers p. 96. Ook 's *maentelijcx* D. 1656 p. 136 en 's *wekelijks* § 1916.

(3) Er staat: *en*.

(4) Misschien de brief D. 29 Juni 1691, waarin wordt gesproken van Soemedangsche bos-

sehen aan de Tjikandoeng; de naam van dit land blijkt er niet uit.

(5) Dat was hunne gewoonte ook niet, wel om ondanks alles hunne pretentie te handhaven.

(6) Bij de toenmalige gewoonte van gast- (52) vrijheid is 't wel waarschijnlijk dat dit regentdiner een jaarlijksch gebruik was.

- (53) *Dagregister 8 Januari 1701.* „Van Sirrebon retourneerde heden het fluijtje de Haas met den Luitenant Oelof Christiaansz, overleverende een missive bij den Ondercoopman en Resident Lucas Meur, hemselfe en den Raad, mitsgaders de dagelijxe aantekeninge bij forma van rapport wegens het verhandelde in de geschillen der Prianger Hoofden, door gemelte Resident en Luitenant ondertekent en beijde gedateert 29^e der gepasseerde maant, benevens eenige brieven van de Sirrebonse Princen en gem. Prianger Hoofden” enz.

Van de vier brieven der Preanger-Regenten aan den G.-G. worden de translaten geinscreerd. Zij volgen hier met weglating van den aanhef. De eerste luidt aldus:

„Wijders maken wij te samen bij desen bekend benevens onse nedrige gebiedenisse (1) aan Sijn HoogEd^e. residerende (2) tot Batavia, alsoo Uw HoogEd^e. hebbe geordonneert aan den Resident Lucas Meur en den Luitenant Oeloff, om alle de verschillen die tusschen de Prijangse volckeren zijn te onderzoeken, zoo heeft den Tommagon Tanoe Baija gepretendeert derthien huijsgesinnen die sig tot Bandong onthielden en Demang Timbanantan pretendeerde drie en twintig huijsgesinnen welke sig tot Parakan Moutjang onthielden; zoo is 't dat nu den Tommagon Tanoe Baja en Demang Timbanantan met dese verschillen in vrede overeengekomen zijn en wij te samen de gem^e. mans, vrouwen en kinderen aan weerskanten hebben wederom gegeven, gelijk mede onse verschillen gesamentl. van eenige volckeren die van den een na den anderen zijn gelopen, hetselve hebben wij afgemaekt en bedongen om gemelte volckeren aan malkanderen wederom te geven.

- (54) Eijndelijk hebben wij met malkanderen gecontracteert, indien eenige personen van den een na den anderen mogten weggegaan zijn, sonder dat sulx aan de Hoofden van dien bekend is, zoo sal ider Hooft gehouden wesen die personen wederom te leveren, dog soo men niet en weet waer de weghgelopene volckeren zijn, soo sal men die niet mogen pretenderen en Haer Ho. Ed^e. daerover niet meer lastig vallen.

Was ondertekent door den Tommagon Wira Dedaha tot Soekapoura; Demang Timbanantan tot Bandong; Pang. Ranga Gompol tot Soemadang; Dipattij Himbanagara; Tommagon Tanoe Baija en Ingabeij Tsoetsioek tot Paraccanmoutjang; Bradja Pattij tot Bodjongh Lopangh; Tsjandra Soeta (3) tot Hoetama; Soeta Derpa tot Bodjong Malang; Rossa Bangsa tot Pasou-roewan; Wangsa (4) Gattij en Soeta Jouda tot Pamotan”.

- (55) „Den Pangeran Ranga Gompol tot Soemadang nevens den Tommagon Wira Dedaha tot Soekapoura en Depattij Himbanagara doen Uw Ho. Ed^e. eerbiedelijk groeten en maken met dese bekend, als dat volgens Uw HoogEd^e.

(53) (1) D. 1666 p. 126: „gebiedenissen senden”, d. i. nederige groeten.

(2) D. i. woonachtig; zie E. 5, 2.

(3) Den zoon van Soetapatra; zie § 136.

(4) In den aanhef van dezen brief terecht: Singa Gattij.

ordre den Resident van Sirrebon Lucas Meur en den Luitenant Oelof de verschillen tusschen de Priangers hebben ondersogt en bevonden dat den Tommagon Tanoe Baija het land Hoekoer (1) voor sig geëijgent heeft, zeggende dat dit het land Wanabaija (2) zoude zijn; dog ons is sekerlijck bekend, dat dit het land Hoekoer is en tegen het land Soemadang (3) en Kapalla Gadzee sig uijstrekt.

(56) Vorders heeft den Tommagon Tanoe Baija het land van Timbanantan oock hem selve toeg'eijgent, gevende voor dat dit het land Tsiehahoer (4) Manangel is; dog wij seggen dat dit waerl. het land van Timbanantan zij, streckende sigh uijt van Tsiehahoer (4) Manangel van 't oosten (5) tot het land Limbangan toe, gel. het land Setoejangh Koewang (6), dat door de grootvader van den Demang Timbanantan beplant is geworden, zijnde deselve oock daerop begraven, zijnde aldaer nog volckeren (7) die van ouds af tot nu toe op datselve land het graft (8) bewaren en ons sekerlijck bekend is dat dese volckeren van Timbanantan sijn.

Eijndelijck de verschillen tusschen den Tommagon Tanoe Baija en den Tommangon Wira Dedaha wegens het land Taradjoe (9), daarvan is ons bekend dat het land Taradjoe Toeron Datar onder Tommangon Tanoe Baija behoord en het land genaamt Taradjoe Taman (10) behoord onder den Tommagon Wira Dedaha en streckt sig van Kadoe Hora (11) af tot het land Timbanantan toe.

En was getekent door Pangeran Ranga Gompol tot Socmadang en Depattij Himbanagara".

(57) „Den Tommangon Tanoe Baija tot Parakkan Moutjang maect op het aldernedrigste aan UHoogEd^e. bekend, alsdat sijn vader door den Commandeur Couper op Uw HooghEd^e. land Parakkan Moutjang is geplaest geworden, zijnde ik geringe mijn vader gesucced., besittende den Ingabeij Tsoetsjok het land Wanabaija tot aan de revier toe, en ik van de revier Tsie Bodas zijldwaerts heen. Nu komt den Ingabeij Soeta Baija en eijgent het land Hoekoer en Tsiehahoer Manangel en den Demang Timbanantan eijgent sigh toe al het land van Lebak Gedee (12) ten Zuijden heen, hebbende den

(1) Zie hierboven § 49.

(2) Of *Manabaja*; vergel. § 186 en hierboven B. 11, 7 noot 9.

(3) Mogelijk eene verschrijving voor *Lamadjang*, het westerdeel van Oekoer? Maar hierbeneden § 69 is aan geene schrijffout te denken. Over Gadjah in Batoelajang zie § 170.

(56) (4) Er staat: *Tsilhahoer*.

(5) Misschien zou *oostwaarts* beter zijn.

(6) D.i. (vergelijk hierboven § 50) *Sitoe Tjangkoewang*, een voorbeeld welke verwarring de Comp^e. klerken stichtten door hunne willekeurige afkapping en verbinding van woorden.

(7) D. i. personen; zie B. 31, 22.

(8) D. 1628 p. 365 vindt men zelfs *gracht* voor: graf. Echter zou *graft* ook Indo-Hollandsch kunnen wezen; zie I pag. XV onderaan.

(9) Zie hierboven § 30.

(10) Deze naam is mij nergens anders onder oogen gekomen; *taman* is Soend. en Jav.: lusthof.

(11) Lees: *Kadoengora*, een der aan Parak. Moentj. behoorende enclaves in Sockapoera, zie § 190.

(12) Soendansch: „de groote vallei”, mis- (57) schien door den translateur ten onrechte voor een plaatsnaam aangezien.

Pangerang Ranga Gompol, Tommangon Wira Dedaha en Dipattij Himbanagara getuijgt, dat dit land den Demang Timbanantan soude toekome, welke getuijgenisse ik niet aangenome hebbe, gevende dese zaek aan Haer Hoog Ed^s. over, zullende voor goed kennen wat ontrent dese zaek door Uw Hoog Ed^s. sal gedaan werden.

Eijndelijk, het land Taradjoe Toeron Datar blijft onder mij en het land Taradjoe Pandja hiran (1) blijft onder den Tommangon Wira Dedaha tot Sockapoura. Alle hetgeene wij (*sic*) te seggen hebben staat in desen brief vervat".

- (58) „Wijders maken wij bij desen bekend benevens onse nedrige gebiednisse aan Sijn HoogEd^t. residerende tot Batavia, alsoo Uw HoogEd^t. hebbe geordineert aan den Resident Lucas Meur en den Luitenant Oelof om alle de verschillen, welke tusschen de Prijangse volckeren zijn, te onderzoeken:

Den Tommangon Tanoe Baija hadde eenigh land hem toeg'eijgent van den Pangeran Ranga Gompol, hetwelcke den Resident Lucas Meur, den Luitenant Oelof en wij hebben ondersogt, dog bevonden dat het hem niet toequam maer onder het land Somadang behoorde, waerom hem het land ontsegt hebbe, zijnde den Tommangon Tanoe Baija en den Ingabeij Tsjoe-tsjoe daermode tevreden, en is daervan een geschrifte gemaakt, dat dit land onder Soumadang zal verblijven. Want er een brief van den Gouverneur Generael Joannes Camphuijs vertoont wierd, welcker inhoud is meldende dat dit land door de Comp. aan den Pang. Ranga Gompol te bewaren gegeven is; zoodat dese saek door den Resident Lucas Meur, den Luitenant Oelof en ons gesamentl. afgedaan is, zijnde den Tommangon Tanoe Baija en den Ingabeij Tsoetsjoek tevrede met hetgeene door ons gesamentl. na gereg-tigheijt verhandelt is.

- (59) Het land Soemadangh heeft zijn belendinge tegen 't land Pagadon (2) en Sagara Herang en strekt sig uijt tot 't land Hoekoer toe.

(Onder stond:)

Dit zijn de handteekeningen van Demang Timbanantan tot Bandong; Tommangon Wira Dedaha tot Soccapoera; Dipattij Himbanagara; Tommangon Tanoe Baija en Ingabeij Tsoetsjoek (3) tot Paraccan Moutjang; Ingabeij Bradja Pattij tot Bodjong Lopang; Tsjandra Soeta tot Hoetama; Soeta Derpa tot Bodjong Malang; Rossa Bangsa tot Passouroewan; Wangsa Gattij (4) en Souta Jouda tot Pamotan".

(57) (1) Denkelijk moeten deze twee woorden aaneengeschreven worden en wellicht anders gespeld, misschien *Pandjaritan*, dat „mest-vaalt" beduidt, een hoonend epitheton als tegenhanger tot het hierboven gebruikte *Taman*, lusthof.

(2) Het Pamanoeckansche Pagaden.

(3) Deze twee eigennamen onthreken aan het hoofd van dezen brief.

(4) Aan het hoofd van den brief terecht; *Singa Gattij*.

BIJLAGE XVIII.

TOCHT VAN RAM EN COOPS NAAR HET BUITENZORGSCHE

1701.

- (1) Ik zal mij onthouden van eene bespreking der vraag of in 1699 tegelijk met de zware aardbeving, welker uitwerking te Batavia beschreven staat in het Dagregister en de Resolutiën van Januari van dat jaar (men zie de berichten bij Hageman in *Natuurk. Tijdschr. voor N.-I.* 1868 p. 350 e.v.), ook eene uitbarsting van den Salak heeft plaatsgegrepen. Na het hierboven (B. 15, 17 noot 2) vermelde opstel van Professor Wichmann is deze kwestie vrijwel uitgeput. Alleen kan ik nog verwijzen naar een paar aan Wichmann niet bekende plaatsen uit de reisverhalen van den G.-G. van Riebeeck (B. 22, 76; 77; 90; vooral 23, 122). De uitlating in het Plakaatboek (III, 458) omtrent „de hevige uitbarsting van de Salak” (waaraan Wichmann waarde hechtte) is van geenerlei belang; de samensteller van dat standaardwerk was zich vermoedelijk even weinig bewust dat die uitbarsting zeer quaestieus is als de schrijver van het prulartikel *Batavia* in de *Encycl. van Ned.-Indië*.

Volledigheidshalve geef ik eerst de oorspronkelijke berichten omtrent de in het gebergte geobserveerde verwoestingen.

Dagregister 8 Januari 1699. „Nae de middagh gaet den taelkundigen Vaendrager Govert Knol, verseld van twee Macassaren te paerde, lantwaert in om te vernemen en te besigtigen den toestant van de bergen Pangerano, anders den Blaauwen Bergh, en Salak en wat schade daaraan door de aardbevinge soude mogen sijn geschiet, wacruijt sodanigen vervuilinge en ongemack aan de revier alhier is ontstaan als op gisteren genoteert is (1)”.

- (2) *Dagregister 12 Januari 1699.* „Tegens den middagh is alhier weder te rugge gecomen den op 8^e deser na het gebergte afgevaerdigden Vaendrager Govert Knoll, rapporterende den Blaauwen Bergh en den bergh Salak door de ontoegankelijkh. van de sware bosschen en wildernisse niet nader had konnen komen dan tot seker gehugt, Pagger Bamboe (2) genaamd, en

(1) (1) Vergelijk B. 22, 5.

(2) (2) Misschien Pondokbitoeng, Z. Z. W. van Buitenzorg; *bitoeng* is eene bamboesoort. Van-

daar kon hij wel den Gede observeeren, maar kwalijk de *westzijde* van den Salak.

aldaer van uijt een hogen derioen (1) boom gesien te hebben dat van den eerstgemelden bergh verscheijde heuvelen en swaer geboomte neder en in de revier gestort, mitsgaders den bergh Salak aan de westzijde van boven tot beneden van boomen beroofd en daerdoor evenaleens (2) gesteld was als een omgeploegden acker, mitsgaders dat nogh bij sijn aanwesen aldaer die-verse reijzen een geluijt als van sware nederstortingen van dien selfden bergh gehoort hadde".

- (3) *Dagregister 21 Maart 1699 (na vermelding van een van Bantam ontvangen brief).* „Voorts is benevens voorschreve missive van daer overgesonden een opstel van 't verhael, door den Rijxbestierder, Pangerangh Porba Nagara, gedaan aan den Gesaghebber Roman, verseld van een kaarte of aftekening op de Javaanse wijze wegens de operatie der voorgevalle sware aartbevinge in Januarij passado aan het geberghte, gelegen aan den oorspronk der Tangerangse en Bataviase grote revier, alsmede aan die twee rievieren selve, uijt het bericht van den Tommagon Porba Nata (3), dewelcke ter ordre van den Sultan sulx selfs had wesen besichtigen, daervan 't notable kortel(jick) hierin bestaan soude: dat'er van de bergen, gelegen aan het begin van de Bataviase grote revier, seven stx. souden wesen ingestort, 't welck daervandaan een groot stuk heenen de gemelde revier met aarde en vuilgheijt sodanigh overdekt en verstopt soude hebben, dat men voor soo verre de plaets, daer deselve gelopen heeft, t' eenemael niet meer soude kunnen sien of bekennen, en het water ten eijnde die(r) overdeckinge van onder de ingestorte aarde sijn voortgang weder nemen soude door en over een grote menigte swaare boomen en ander hout, daermede de voors(chreven) revier soo overmaten beset en vervult gerackt soude sijn dat men er sijn over verwonderen soude; dogh dat de bergh, waeruijt deselve revier eijgentlijk sijn oorspronk heeft, in wesen gebleven en gansch niet beschadigt soude sijn en van gelijken ook niet den bergh Oedjong Teboe (4), anders ook genaamd Sedam, daer de Tangerangse revier uijt voortvloeijt, maer dat aan dees zijde van die revier mede nog negen bergen souden wesen ingestort, mitsgaders seven spruijten die daeruijt in de voors(chreven) revier haren loop hadden, daerdoor toegedamt en met de stoffe der voorsz. bergen bedekt gerackt souden sijn, en belangende de Tangerangse revier selve, dat die boven of aan sijn begin mede wel beschadigt en verstopt soude wesen door de ingestorte aarde en boomen, maer egter soo veel noot niet geleden soude

(2) (1) Er staat: *derwen* Vergelijk B. 5, 16.

(2) Ook in een brief van den Ambonschen Kerkeraad dd. 15 Sept. 1693 vind ik *evenaleens*. Men kon anders ook lezen: *aleveneens*, dat voorkomt D. 1674 p. 135 en 1680 p. 4; vergelijk *alleenstuijgend* C. D. p. 110; 175; 229; 483; D. 1641 2 p. 209; *aleven alsof* D. 1678 p. 387; *allevenwel* ib. pag. 403; *aldaarop* (voor: daarop) D. 1680 p. 250.

(3) (3) Blijkens R. 9 April 1686 was deze het

Hoofd der tegenover Tanggeran aan de westzijde der Tjisadane gezeten Bantammers. Currieus is, dat de Sultan aan een zijner Hoofden gelast, inspectie te nemen van zaken, binnen 's Comp^s. gebied voorgevallen, en dat de Regeering daar het zwijgen toe doet.

(4) Op de kaarten niet te vinden; ook B. 22, 76 maakt de ligging niet duidelijk. De volgende naam zal wel eene copieerfout zijn voor: *Sedani*.

hebben als de Bataviase groote revier, en eijndel. dat het lage land, gelegen tusschen de gem(*elde*) twee revieren agter de plactse daer de Jaccatrasc Coningen haer hof plagten te houden, 't welk voor de aartbevinge een groot bosch geweest hadde, althans getransform^t. en verandert soude wesen in een open velt of vlakke, waerop niet eenen boom meer gevonden wierd".

- (4) Het hier in extract gegeven rapport van Poerbanata staat uitvoeriger in Wichmann's opstel, en wel in het Engelsch, zooals het verscheen in de Philos. Transactions van anno 1702, vertaald uit het door Witsen ingezonden document. Het toegevoegde kaartje is door Wichmann tevens gereproduceerd. De laatste zinsnede, voor ons de belangrijkste, luidt daar aldus: „That the high Lands between the Batavian and Tangaran River behind the old Court of the Jaccatra Kings, called Pakkowang, having been a great Wood, is changed after the Earthquake into a great and open Field, wholly destitute of Trees, the surface of the Ground being covered with a fine red clay, such as the Masons use here, which in some places was as (*sic*) hard, that it could endure the treading and going upon it, and in other places men did sink about a foot into. That at the place of the old Court called Packowang, situated between the Batavian and Tangaran Rivers, no other damages (*have been caused than that the earth*) (1) hath been rent and divided asunder with great clefts more than a foot wide: but that the River Tsicoma (2), proceeding from a Pit or Well in the aforesaid Court of Packowang and running a great way under ground and then coming forth again, taking its course towards Anke, had not received any harm but kept its course uninterrupted".

- (5) *Dagregister 19 Juli 1701*. „Van de poincten, des naermiddags door Haer Ed^s. verhandelt (3), staet hier te noteren. . . . het besluit om den Bacs (4) Kaartemaker Cornelis Coops een togt na 't gebergte te laten doen, aldaer de ware constitutie der Groote Riviere op te nemen ende van deselve een afteijkening te formeren".

- (4) (1) Wat eursief tussehen ronde haakjes staat, is, zooals overal in citaten, door mij ingevoegd. Van *have* is het oog van den copist blijkbaar afgedwaald naar *hath*, op dezelfde wijze als hierbeneden bij § 10.

(2) De Tjikeumeuh, een rechter bijriviertje der Angkee. Wij zien B. 14, 15 noot 9 en B. 23, 124 en 132 dat Herbert de Jager en Van Riebeeck deze twee voor dezelfde rivier houden.

- (5) (3) Opmerkelijk is, dat de Resolutiën van dezen dag hierover *niet* spreken, zoodat de G.-G. dit besluit dus, om wat voor reden dan ook, in de Notulen heeft laten rusten. Ook de Afg. patr. miss. van 26 Nov. 1701 spreekt niet over dezen tocht. Ik denk dat die weer aan Witsen's initiatief was te danken, evenals de hierna volgende van Helderman (die ongetwijfeld met den tocht van Ram en Coops verband

houdt); dat de briefwisseling daarover van privaten aard was evenals eigenlijk de heele aangelegenheid, en dat Witsen's Bataviasehe correspondent (denkelijk zijn verwant Van Hoorn) zorg droeg dat het rapport in 't Dagregister werd opgenomen, ofschoon 3 maanden te laat; denkelijk daecht hij daaraan eerst toen hij met de retourvloot schrijven moest.

(4) Dit woord *baas* (ook in Z. Afrika), waaruit het Amerikaansche *boss* ontstaan is, had toenmaals niet de geringschattende beteekenis van heden; men noemde te Batavia bijvb. „Baas van een schrijfscomptoir" wat men thans een Chef de Bureau zou heeten (al de „Bazen van de schrijfscomptoiren binnen dit Casteel" vindt men opgenoemd P. V, 425, 15), evenals men Coops den titel zou geven van Chef van het Hydrographisch Bureau.

Dagregister 9 November 1701. „Ter Generale Secretarije wiert heden ontfangen een rapport ofte dagelijkse aanteeckeningh, ghouden bij den Capitain Michiel Ram en Baes Caartemaker Cornelis Coops gedurende haare reijse na den Blauwen Berg, van inhoude als bij de insertie hieronder in het vervolg kan werden gelesen, luidende aldus (1):

- (6) Ed^e. HoogAgtbare Heer Mr. Willem van Outhoorn,
Gouverneur Generaal van Nederlants India.

In voldoeninge van Uw HoogEd^e. g'eerde ordre omme te vernehmen (2) den toestant der Bataviase grote revier, sijn de ondergetekende ten dien eijnde op

Saturdagh den 23^e der gepasseerde maand Julij 's morgens ten 6 uren van hier vertrocken en 's Comp^s. besettingh op Mr. Cornelis (3) gepasseert sijnde, omtrent 11 uren in 't negorijtje Rombout (4), gelegen aan de oostzijde der rivier, regt tegenover 't land van de E. Heer Cornelis Chastelijn, genaamt Seringsing (5), aangekomen, van waer 's naermiddags ten 3 uren onse reijs verder voortsetteden, doorreijende de drie spruijtes Soekatamoe,

- (5) (1) Het hier volgende reisverhaal is reeds door P. A. Leupe uitgegeven in Bijdr. 1878 p. 497 e. v. Diens tekst verschilt nog al veel van den mijnen, eensdeels omdat ik mij stipt aan het Dagregister heb gehouden, terwijl Leupe met meer anderen de ongelukkige gewoonte had om de spelling van oude stukken te moderniseeren en haar in overeenstemming te brengen met zijne eigene beperkte taal- en zaakkennis (vergelijk over Leupe's wijze van uitgeven Mr. J. E. Heeres in zijne Bouwstoffen III, 3 noot 5 en 90 noot 1, en Rouffaer in het Rumphius-Gedenkboek p. 184; een fraai voorbeeld geeft B. 31, 48), anderdeels doordat bij hem het een en ander is uitgevallen. Bovendien doet zich voor den lezer van Leupe's verhaal het ontbreken van elke toelichting (de dwaze noot op p. 497 uitgezonderd) op hinderlijke wijze gevoelen. Wie heeft iets aan eene dergelijke reisbeschrijving, als zij den uitgever zelven niet klaar is en voor hem niet leeft?

- (6) (2) D. i. waarnemen; zie B. 14, 16.

(3) Omtrent den tijd waarop hier eene bezetting is gelegd zie § 771.

(4) Roemboet, paal 18.

(5) Op de topogr. detailkaart vindt men dezen naam eventjes bezuiden de halte Lentengagoeng, aan de linkerzij der rivier. Tegenover Roemboet ligt Kalibata. Het land „ge-

naemt Serengeen" was bij een erfbrief van 4 Dec. 1674 uitgegeven aan Karim, zoon van een gewezen Kapitein der Javanen, genaamd Tjilrageladak. Aan dien zoon behoorde het nog in 1690, zie B. 15, 27; het daar genoemde Pondoktjina grenst in 't N. aan Kalibata. Bewesten dit laatste kreeg Chastelein bij erfbrief van 15 Oct. 1695 een groot land voor 350 Rd^s., vermoedelijk nadat hij Kalibata reeds gekocht had, want zonder aan de Tjiliwoeng te grenzen zou hij maar half plezier van zijn land hebben gehad. Daarna kreeg hij ook Depok (zie de personalia van Meur I, 236). Eene beschrijving van die landen geeft Cornelis de Bruin p. 367, die ook (zie onze plaat tegenover I, 93) Chastelein in beeld bracht, zooals hij op zijn geliefd Seringsing (waar hij echter niet altijd woonde, want hij bezat in de stad een huis aan de Kali Besar naast Douglas) rondspanseerde; hij schreef er „in stille eensaamhij" anno 1705 zijne interessante memorie over den staat der Ommelanden. Het door hem gebouwde houten huis aldaar met 't vers van Camphuijs boven de deur (zie evengegenoemde memorie, p. 234 van Faes, Geschied. partic. landbezit) werd nog in 1778 door Von Wurmb bezocht (o. l. pag. 189). Volgens Teisseire (Verh. B. G. VI, 51) was 't huis gebouwd in 1699 en stond het, met 't vers er op, nog in 1792.

Siekompaijt en Noessa Cambangan (1), tot aan 't negorijtje Pondok Radjak, alwaer wij ongevaer ten 7 uren aanquamen en dien nagt verbleven.

- (7) Den 24^e d^e 's morgens omtrent 6 uren verlieten wij desen plaets en quamen ten 10 uren in 't negorijtje[s] Codong Alang, gelegen aan 't spruijtje Silimoth (2), gehorende onder Keaij Maas Arga Dita (3), en rustenden aldaer tot 's naermiddags 4 uren, alswanneer wij voortmarcheerden tot ongeveer 5 uren, comende in de negorij Campon Baroe, sijnde de woonplaets van den Javaan Tanoe Jieuwa, Hooft van dese en verder naar boven (4) leggende negorijtjes, daer wij des nagts ons verblijf hielden,

- (8) den 25^e d^e 's morgens ten 6 uren van hier schijdende, passeerende de negorijtjes Banter Jatij, Babakkan, Pondok Sampor, Barning Siangh, Sankorjang en Paring Banting (5), van welcke laestgem(elte) plaets wij de Batavise grote rivier doorreden en aan de westkant onse rijs vervolgden door de negorijtje(s) Katoe Lampa en Tadjoeragon, lopende van hier de spruijt Sigondang (6) N. W. waerts tot in de rivier van Tangerang. Een wijng verder opwaerts passeerde 't reviertje Jamboe Lowok (7) en arriveerden omtrent 10 uren in 't negorijtje Serang (8), sijnde de laeste en hoogste plaets

(1) Soegochtamoe, Tjikoempaj, Noesakambangan. Pondokradjeg ligt op de topogr. detailkaart dicht bij den rechteroever der Tjiliwoeng, wat beneden de monding der Tjiloewar. Men vergelijke dezen dagmarsch van 1701 met het gesukkel van 1678, om zich te overtuigen hoe de ontginning gevorderd was sedert den Bantamschen oorlog.

- (7) (2) Kedoengalang lag aan de Tjiliwoeng (B. 15, 15). Dat deze rivier een „spruijtje” heet, is niet in strijd met het taalgebruik: ook de Tjikao wordt bij hare monding zoo genoemd (B. 23, 13 noot) evenals de Tjisomang (B. 31, 43), beide flinke stroomen; zoo noemt Van Imhoff B. 31, 37 de Tjimandiri een „riviertje”; Dagr. 1678 p. 178 heet de rivier van Palembang (Sou-sangh) eene „spruijt”. Niettemin, de corruptie tot *Silimoth* is zonderling, en daar K. Alang wel verlegd kan wezen, zou men aan de Tjilameh kunnen denken, die iets beoosten de Tjiloewar in N. N. O. richting loopt.

(3) Over Wargadita of Wargadjiwa zie B. 14, 12; 21; 15, 15. Misschien was de eerste de zoon van den laatste (welke nog D. 4 Dec. 1699 voorkomt) en diens opvolger; althans het Hoofd van Kedoengalang heet in de latere berichten steeds Wargadita (Not. 4 Oct. 1701; D. 24 Jan. 1705; II. 18 April 1705; R. en D. 10 Aug. 1705). Wegens de aan Prawata verleende ondersteuning werd hij geradbraakt.

(4) De bevolking der lager gelegen plaatsjes schijnt gaandeweg last gekregen te hebben, zieh hoogerop te vestigen, omdat voor de benedenlanden kolonisten genoeg begonnen op te dagen; zie § 233.

(5) Bantardjati, Babakan, Baranangsiang, Pa-roengbanteng volgen aldus op elkander, dicht aan den oostoever der Tjiliwoeng. Over het „veer” vergelijk B. 22, 19.

(6) Katolampah ligt op de topogr. detailkaart (1: 20.000) op den rechteroever der Tjiliwoeng, Tadjoer zuidelijk daarvan op den linkeroever; een tweede Tadjoer echter ongeveer 3 paal meer Z. Z. W. De Tjigondang is niet meer te vinden; vele kleine waterloopjes zijn gaandeweg opgegaan in sawahleidingen; het zou anders de Tjiawi kunnen wezen, waaraan Tadjoer ligt.

(7) Djamboeloewoek vindt men op de detailkaart zuidelijker dan de voorgaande; het is een gehucht aan de Tjiessek.

(8) Voor: *Tsi-erang*, d. i. Tjiherang. Volgens de aan dit rapport toegevoegde kaart (aanwezig in 's Rijks Archief onder n°. 1168, waarvan ik eene copie erlangde die thans bij het Bat. Genootschap berust) moet dit niet het Tjiherang aan den grooten weg zijn, tusschen paal 48 en 49, doch een vrijwat meer N. gelegen plaatsje, dat N. W. van de monding der Tjiessek lag. Volgens de kaart ging men even

in dit gebergte, daer wij ons (1) 't resterende van den dag en des nagts uijtrusteden.

- (9) Den 26^e d^o des smorgens pijlden wij de bergen Pangorango Z. O. $\frac{1}{2}$ Z. en Goenoeng Sallak (2) W^t. Z. W^t. van ons en vertrocken omtrent 7 uren (onse paerde nevens de meeste bagagie door d'onbruikbare wegen niet langer connende medevoeren, hier latende) over stijl en hoog gebergte te voet tot aan de Batavise grote rivier Tsiliwong, daer 't riviertje Tsi Esse in deselve uijtstroomt; verder door en langs de kant van voorn(oemde) Batavias gr(ote) rivier omtrent $\frac{3}{4}$ uurs voortgemarcheert zijnde, quamen ter plaetse daer de spruijt Soukabiers (3) mede in voorn(oemde) grote revier uijtloopt. Nog omtrent $1\frac{1}{4}$ uur met veel moeijte langs en door dese spruijt geavanceert sijnde, quamen omtrent ten 3 uren tot digt aan de voet van den berg Pangorango op een vlakke, bij ons de naam gegeven van Pondok Alon-alon (4). Moesten, doordien wij geheel vermoeijt waren, aldacr onse nagtrust houden, hebbende ruim 6 uren ver gemarcheert en de bovengen(oemde) revieren en spruijten alle gants suijsver en klaer sonder de minste troebelheijt bevonden.
- (10) Den 27^e d^o met het limieren van den dag lieten wij onse bamboesen met water vullen, alsoo 't selve op de aanstaande passagie niet te bekomen was, en sonden eenige Javanen uijt om de wegen te cappen, die door ons ten 7 uren gevolgt wierden langs en op een hoge stijlte tot digt (5) aan den top van den berg Pangerango. Naer 2 uren marcherens langs dese stijlte tot op den rug gekomen zijnde, bevonden deselve 18 (6) à 12 en op veele plaetsen maer 4 à 5 voeten breed, door de aartbevinge langsheen (7) swaer gebroocken, met grote cloven gescheurt en van malkanderen geborsten,

benoorden Paroengbanteng naar den linker-oever der Tjiliwoeng over, trok toen Z. O. over Katoelampah naar Tadjoe, passeerde vervolgens langs de op één rijtje geteekende „drioesboome”, waarbij de Tjigondang westelijk werd gelaten, ging in dezelfde richting door over de Djamboeloewoek naar Tjiherang aan de gelijknamige spruit, die niet gepasseerd werd, en sloeg hier oostelijk af naar de monding der Tjiësek. Derhalve, na het passeeren der Tjiliwoeng volgt men zoo ongeveer den tegenwoordigen grooten weg en slaat dan bij Wangoen het voetpad in.

- (8) (1) *Zich uitrusten* evenzoo B. 32, 20; nog bij Haafner, Palanquin I, 79.

- (9) (2) Er staat: *Fallak*.

- (3) De Soekabiroe loopt even boven Gadok in de Tjiliwoeng.

- (4) Op de topogr. kaart vindt men den

naam Aloen-Aloen bezuiden Tjisaroewa; zóó-ver zijn onze reizigers echter in $1\frac{1}{4}$ uur niet gekomen.

- (5) De woorden *digt* tot en met het volgen- (10) de *tot* zijn bij Leupe uitgevallen, doordat het oog van den copist of letterzetter van het eerste *tot* is afgedwaald naar 't tweede. Ieder die wel eens drukproeven corrigeert, weet bij ondervinding hoe dikwijls zoo iets voorkomt.

- (6) Lees denkelijk: 10.

- (7) D. i.: in de lengte. Rumphius (Herb. Amb. VI, 84) van zeker blad: „zomtijds twee tegens malkander gegroeit, blijvende in de midden *langs heene* een voore”; ib. 213: „men zaagt ze *langs heenen* in twee stukken”; ib. IV, 27: „de bladeren staan *langs heen* tegen de stokken”; D. 1661 p. 170: „de zeekant *langs heen* tot . . . toe”; 1663 p. 118; 1678 p. 155: „*langsheen* de stad” d. i. langs de stad heen.

- leggende de aarde, die alhier rood van couleur is, nevens eenige sware steenen langs de stijlte nederwaerts, soomede eenige grote bomen met haer wortels dwars over den smalle rug deser hoogte, insonderheijt eene van ongemene grote, leggende met het stam-end, dat na gissinge 13 à 14 voeten in 't rond dik was, omtrent 6 vadem van den rug oostwaerts, cunnende, bij de wortel zijnde, buiten de bosschagie tot in 't gebergten sien, zijnde alhier ogenschijnlijk de grootste en meeste instorting met de aartbevinge geschiet. Dese plaets
- (11) wierd door ons genaamt Pondok Kidang. Aan de oostkant deser berg siet men omtrent 50 à 60 roeden stijl nederwaerts de spruijt Soekabieres en aan de westcant de in de Tangerangse rivier uitlopende spruijt Tsickartak (1). Alhier lieten wij onse provisiën en verdere bagagie; sonden (2) de Javanen, terwijl wij wat nedersaten, om een passagie hoger te cappen, dat bijna door de stijlte onmogel(*ykh*) was; clommen egter omtrent 4 uren seer moeilijk een uur verder opwaerts tot de drie waterloopjes daer de spruijt Soukabires zijn oorspronk neemt, vallende als uijt een bamboes van 't stijle en hoge gebergte nederwaerts. Pijlden alhier den berg Zallak W^t. ten N^d. (3) van ons, en dewijl de onmogel(*ykhci*)t ons verhinderde verder te comen, zijn wij, alles klaer en wel besigtigt hebbende, langs de voorn. passagie weder teruggekeert naer Pondok Kidang, alwaer wij omtrent 6 uren aanquamen en die nagt ons verblijf hielden.
- (12) Den 28^e d^o 's morgens ten 6 uren langs de gekapte weg den rug deser berg verlatende, quamen ontrent ten 10 uren weder op Pondok Alon-alon, alwaer wij, door 't gaan afgemat zijnde, stil bleven tot ongeveer een uur, als wanneer onse reijs vervolgde over 't hoge land langs en omtrent de rivier Soukabires tot de Batavise grote rivier Siliwang en de mond van 't rivierte Tsi Esse (4). Sagen verscheijde tekens aan eenige grote in de laagte staande bomen van 't hoge water ten tijde der aartbevinge, sijnde de

(11) (1) Tjikerotek. Dit Pondokkidang moet dus ongeveer Artja wezen; men zou dus zeggen dat de zoogenaamde „beelden” in 1701 op die heilige plaats nog niet aanwezig waren. Zij zijn intusschen te zien op eene in 's Lands Archief berustende kaart van 't Buitenzorgsche, omstreeks 1770, en wel in een vierkant ingesloten; dit bewijst dus dat Veth (Java I, 218) ongelijk had met te zeggen dat Nic. Engelhard die beelden bijeengebracht heeft. Trouwens, in een ouden jaargang van het Tijdschr. voor Ned.-Indië (1856, II, 167) kan men Radermacher's verhaal lezen, hoe hij ze in 1777 als eene algemeen bekende bezienswaardigheid ging kijken. Uit zijn verhaal ziet men dat ze toen op de-

zelfde plaats stonden als heden. Thunberg (o. l. IV, 194) beschrijft, hoe hij ze datzelfde jaar met Von Wurm ging zien; eigenaardig is, dat de Commandant van Buitenzorg, die deze touristen begeleidde, voortdurend op een horen liet blazen om de tijgers van hen af te houden. Volgens Pleijte in T. B. G. LI, 500 kan van een bijeenbrengen der beelden geen sprake wezen, doch is Artja „een groot kerkhof, overal bezet met grof gelouwen beeldjes, conterfeitsels der afgestorvenen”.

(2) Er staat: *sonder*.

(3) D. i. W. 11° N.

(4) Er staat: 'T *Siesse*.

(12)

bast (1) door 't aanstromen der sware bomen en houten beschadigt, sittende de doenmaels afgekome modder ontrent 3 roeden boven de voorn(oemde) rivieren. Quamen eijndelijk omtrent 5 uren in 't negorijtje Tserang, daer wij die nacht verbleven.

Den 29^e d^o 's morgens ongevaer 6 uren vertrocken wij met de paerden en bagagie van Tserang (2) om de spruijt Tsiekartak te besigtigen. Passeerde de spruijtjes Tsipako en Randsjamaija (3) door 't negorijtje Randsjamaja, alwaer 5 huijsjens staan. Quamen naer 't afgaan van een stijle hoogte ten 6 uren tot aan voorn(oemde) rivier Tsiekartak. Peijlde alhier den top des berg Pangorango Z.O^t. en Gounong Sallak W.Z.W^t. van ons. In dese spruijt vernamen wij eenig hout en troebel water, ontstaande door de waterloopjes van het ruwe aarde (4) gebergte afkomende, sijnde de berge van dese kant met de aartbevinge besonder veel gescheurt en van malkanderen geborsten. Bevonden aan verscheijde geboomtens (5) en wallen, dat het water (14) 5 à 5½ roeden ten tijden der schuddinge hoog moet sijn geweest. Naer dese besigting (6) keerden wij weder terugh door Randsjamaija oostwaert naer 't negorijtje Tadoeragon (7); quamen aldaer ten 11 uren. Alhier heeft men een lijnrechte laan (8) of passagie, omtrent 10 voeten breed en ¼ mijl lang, aan wederzijde beplant met sware drioensbomen, alwaer (naer 't seggen der Javanen) den gew(esen) Coning van Padjajaran (9) gen(aem)t Pakkowang sig ging verlustigen. Des naermiddags ten 1 uur verlieten wij dese negorij en passeerden de grote Batavise rivier bij de negorijtjes Katoe Lampa en Parong Banting (10), leggende aan bijde zijden deser rivier; marcheerden

(13) (1) Er staat: *barst*.

(2) Volgens de kaart gaan zij even N. W. van Tjiherang en daarna Z. W. tot de Tjike-retek.

(3) Tjipakoe, Rantjamaja, reeds bekend uit Scipio's verhaal B. 14, 14; 15.

(4) Misschien te lezen: *geruwineerde*.

(5) Een voorbeeld van dubbele meervoudsvorming. De zeer talrijke voorbeelden welke ik hiervan verzamelde vervallen bijna alle onder twee klassen: 1°. meerlettergrepige op *-te*; 2°. eenlettergrepige: *vrouwens* (ook in Z. Afrika), *meidens*, *bruggens* enz. enz.; vooral Rumphius, die zijn Hollandsch in Indië leerde, vertoont dit dubbele meervoud zeer veel. Zelden vindt men vormen als: *bevelens*, d. i. meerlettergrepige die niet op *-te* eindigen.

(14) (6) Den uitgang *-ing* in plaats van *-iging* kan men zeer dikwijls in het Dagregister vinden: *bemachting*, *bevesting*, *beverding*, *vernieting*,

verwilling, enz.

(7) Volgens de bij dit rapport behorende kaart ligt dit een 2000 roeden niet Oost maar recht Noord van Randsjamaija en een 1400 roeden van den linkeroever der Siliwong (afstanden die natuurlijk door Coops niet zijn opgemet en verkeerd kunnen wezen); de „drioensboome” bij Tadoer loopen min of meer evenwijdig aan die rivier. Ik denk dat bedoeld wordt het Tadoer aan den grooten weg tussen paal 43 en 44. Vergel. B. 22, 66.

(8) Denkelijk dezelfde waarvan Scipio spreekt (B. 14, 14), doch moeielijk overeen te brengen met de „elboogswijs” staande laan van Winkler (B. 15, 20).

(9) Er staat: *Padjajavan*.

(10) Op de bij dit rapport behorende kaart ligt Katoe Lampa een eind Zuid van Parong Banting, met de rivier daartusschen.

SITUATIEKAARTJE.

Schaal 1:20000.

1

DE KRATON VAN PAKOEAN PADJADJARAN

volgens opname van C. M. Pleyte 1910 (men zie de beschrijving dezer kaart door den heer Pleyte voor in dit deel).

2

LEGENDA.

	Kampoeng.		Voetpad.		Int. graf.		Koffie.
	a. Schaarsbew. streken.		Rijweg. a. afstandpaal.		Mesigt.		Herkenbare boom.
	b. Kreupelhout.		Karreweg.		Steenen gebouw.		Bamboe brug.
	Koffietuin.		Waterleiding. a. duiker.		Bamboe ..		Steenen brug.
	Bosch.		Spoorweg.		Hoaten ..		Bamboe.
	Bergsawah.		Europeesch graf.		Pisang.		Klapperboom.
	Regelm. aang. tuin.		Chineesch graf.		Signaal.		Hoogtepunt.
	Grens.						

vervolgens langs de oostwal (1) tot de negorij Kampon Baroe, alwaer wij ten 4 uren arriveerden en onse nagtrust hielden.

- (15) Den 30^e d^e 's morgens ten 6 uren schijden wij van Campon Baroe en namen onse weg (2) naer Padjajaran (3). Passeerden omtrent het negorijtje Bantar Kambang (4) de Grote Rivier en quamen omtrent 7 uren op Padjajaran (5) voornoemt, sijnde eertijds de hofhoudingplaets van den Coning Pak-kowang, gelegen op een tamelijke hoogte tusschen de rivieren Tsiliwong en Tangerang, hebbende de brete ongevaer van 250 roeden (6). Bevonden in desen verwoeste landstreek verscheijde oude reliquen, als: een platte steen, omtrent 6½ à 7 voeten hoog en 3½ breed, rondom met eenige grote kaij-stenen beleyd en op deselve 6 regels (7) met characters, die door de outheyt ten merendele versleten en onleesbaer waren. Nabij bij desen heeft men nog 6 opstaande ronde steenen, gelijk stompen van bomen, van 2, 3 en 4 voeten hoog, sijnde de grootste, die 3 voeten van de platte beschreven steen heeft gestaan, met de sware aardschuddinge omvergevallen. 6 à 7 roeden van de voorn(oemde) platte steen staan nog drie beelden van 2½ en 1½ voet hoog, (16) willende naer menschengelijkenisse sijn, dog seer plomp en onbesnoeit. Ver-namen verders niet noterenswaardig als eenige hoogtens en laagtens nevens 2 grote oude bomen aan den uytgank, zijnde naer 't seggen der Javanen de wallen en gragten en de bomen de poort deser geruïneerde vastigheijt ge-weest. Verlieten dierhalven dit verwoeste en bijna onkenbare coninxhof en gingen een weijnig (8) benedenwaerts aan den oorspronk der riviertjes Pas-sangran en Ankee (9), die beide uijt de grond (10), sijnde rode aarde, quamen uijtlopen; welcke riviertjes doorgepasseert zijnde, arriveerden omtrent 11 uren

(1) D. i. langs den oostoever der Tjiliwoeng; vergel. hierbeneden § 17: „de losse aarde wallen”.

- (15) (2) Volgens de aanduiding eener stippellijn op de bij dit rapport behorende kaart keer-den de reizigers op hunne schreden terug tot Baranangsjang (ook Van Imhoff zegt immers B. 31, 15 dat hier een zijpad afsloeg), sloegen hier 't zijpad zuidelijk in om, wat beneden de plaats waar zij den vorigen dag de Tjiliwoeng hadden gepasseerd, deze rivier opnieuw te passeeren teneinde Padjajaran te bezoeken, vanwaar zij aan de westzijde der rivier noord-waerts naar Batavia afzakten.

(3) Er staat: *Padjajavan*.

(4) Op de oude kaart ligt dit even Z. van Baranangsjang; op de topogr. ligt Bantarkemang aan den rechteroever der rivier, iets N. O. van de aan den linkeroever gelegen halte Batoetoelis. Welk een verschil alweder tusschen

de marschen in 1701 en die van Scipio in 1687!

(5) Er staat: *Padjajavan*.

(6) Uit de kaart welke hierbij behoort blijkt dit bedoeld als de breedte van de strook land op 't punt waar de twee rivieren elkander het meest naderen.

(7) Mis: acht en een halve.

(8) Volgens de bijbehorende kaart ruim (16) 3000 roeden (dus 7 à 8 paal!) noordelijker.

(9) Dus ook hier schijnt onderscheid ge-maakt te worden tusschen de Angkee en de Tjikeumeuh; vergel. hierboven § 4.

(10) Volgens J. R. Homan van der Heide (Jaarverslag Burgerl. Openb. Werken 1895 p. 228) had de Pasanggrahan „midden in de tegenwoordige hoofdplaats Buitenzorg haar oorsprong”. Het ravijn hiervan is gebruikt voor den aanleg der Westerslokan (§ 2106).

in 't negorijte Cobangdallam (1), van waer ten 1 uur weder vertrocken en quamen ongevaer 3 uren op Pagger Wessij (2) in 't negorijte Kadong Wiringin (3), daer wij des nagts verbleven.

- (17) Den 31^e d^e 's morgens ten 6 uren dese negorij verlaten hebbende, quamen omtrent 11 uren weder op het land van den E. (H^{r.}) Cornelis Chastelijn, Seringsing. Lieten 's naermiddags onse bagagie met de Javanen voortdragen en bleven alhier uijtrusten tot

Maandagh den 1^e Aug^o., 's morgens ten half sessen, als wanneer wij weeder (d^e) reijs vervolgden langs de oostzijde der Batavise revier tot 9 uren dat (4) wij God lof sonder schade aan menschen of vee (5) gehad te hebben dese stad zijn binnengekomen, hebbende de Batavise grote revier mitsgaders alle de riviertjes en spruijten, daerin uijtlopende, tot aan 't land van d' H^{r.} Chastelijn voorn(om)t suiiver en claer (6) als voor de aardbevinge bevonden

- (16) (1) Lees wellicht: *Coubongdalem*; immers „coubons dat sijn tuijnen” zegt een stuk van 1621 (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1871 p. 352), en Dalem van Cheribon was een der eerste ontginners van deze streek, ofschoon, voor zoover bekend, aan de andere zij der Tjiliwoeng (B. 8, 14). Volgens de bijbehorende kaart ligt „Kabang Dallam” tussehen de Passanggrahan en de Angkee, een 1500 roeden West van de Groote Rivier.

(2) Zie B. 15, 22; 22, 21.

(3) Zie B. 15, 22.

- (17) (4) Vergelijk B. 20, 28: „het jaar 1705 dat wij”, d. i. toen.

(5) Vergelijk C. D. p. 96, 9: „lastdragend vee”; D. 1645 p. 163 heeten herten „vee”; in een brief naar Cheribon 15 Juni 1743 wordt zelfs pluimgedierte als „vee” aangeduid.

(6) Dit is een zeer belangrijk getuigenis voor de geschiedenis der stad Batavia, speciaal wat de verzanding der rivier betreft en de daaruit voortvloeiende ongezondheid. Immers, het heet in den regel dat beide dateeren van de aardbeving van 1699. Zoo zegt reeds A. Bogaert (Gedichten p. 507) aangaande die aardbeving: „De hooftrivier, oer gloeiende als kristal, Wiert door het sant den gorgel toegeneepen”. Op dezelfde wijze Stavorinus, Reis Bengalen I, 211.

Doeh al vóór de stichting van Batavia werd zóó over de verzanding van de riviermonding geklaagd, dat Both die plaats daarom „geheel onbequaem” achtte voor eene Nederl. vestiging, en dat Coen schreef dat laden en lossen „seer moeilijk valt door de droochte vant incoemen der riviere” (De Jonge IV, 19 en 22; zie ook aldaar III, 384 en D. 1627 p. 330; 1659 p.

55). Van de rivier kwam die verzanding echter niet. Immers Nieulhof, die van 1667 tot 1673 te Batavia vertoefde, vermeldt (o. l. pag. 196) „de versehe wateren die de stad Batavia in twee wijken van een scheiden (*dus de Tjiliwoeng*) en met hunne klare en blinkende stromen uit de toppen van het gebergte komen neerdalen”. Daar hij tevens verklaart (zie § 30) dat hij nooit ver van de stad geweest is, beschrijft hij derhalve de rivier zeker niet hooger dan Mr. Cornelis, waar in zijn tijd nog geen post lag (§ 771). Wel vindt men destijds, D. 31 Jan. 1668 en 1673 p. 224, eene uitdieping van stadsgrachten, „deweleke bij laeg waeter bijnae geheel droogh vallen” maar een vast gebruik was dit nog niet. Daarentegen voerde de zee ontzaglijk veel slib aan. Tappen zegt (o. l. pag. 201) dat de houtstapelplaats in 1669 nog „von Meere überschwenmet war und ist naehgehends erst brauchbar worden”; daar hij in 1681 repatrieerde, viel deze groote landaanwinning dus in hoogstens 12 jaar. Ongeveer terzelfder tijd spreekt Meister (zie T. B. G. XLVI, 458) van „ein ziemlich Stück Landes” waarmee binnen enkele jaren een der particuliere landen aan het noorderstrand door aanslibbing werd vergroot; vergelijk D. 1679 p. 333. Het een en ander maakte dat bij R. 22 Juni 1688 de boom, die door de groote landaanslibbing zijn nut verloren had, zeewaarts verplaatst moest worden. Bij R. 20 Sept. 1692 werd besloten, wegens de verzanding van het havenkanaal de Angkee in de stadswateren te leiden, maar ook dit gaf niets; reeds vóór de aardbeving moest (zie § 602) met kracht worden ingegrepen om de riviermonding uit te diepen. Zelfs wordt in R. 15 Sept. 1699 gesproken van droogten

sonder de minste onsuiverheijt in 't afkoment water te bespeuren, maer ter contrarie de rivier Tangerangh en de spruijt Tsikartak, in deselve uitkomen-
de, geheel troubel, dat, mits de losse aarde wallen, voornament(*lijk*) in de re-
gentijd niet staet te verminderen.

- (18) Dit dan alles naer onse beste kennis en ware ondervinding, breder
bij de hiernevens gevoegde kaert blijkende, opgesteld sijnde, sullen wij hopen
dat U HoogEd^e. (1) voldaan (*syj*) en (*na*) ons in UWelEd^e. veelvermogende
gunst gerecommandeert te hebben met diep respect verblijven

(Onder stond:) Ed^e. HoogAgtbare Heer

U HoogEd^{ts}. onderdanige en gehoorsame dienaren

(Was geteekent:)

M. RAM *en*

CORNELIS COOPS.

(In margine:) Batavia, den 6^e Aug^o. A^o. 1701.

Dagregister 27 Sept. 1701. Wordt geïnserieerd een extract van de „da-
gelijxe aantekeninge, gehouden bij den sergeant Theunis Helderman en cor-
porael Olivier Helmond, gehouden in hun togje gedaan over de negorijen
't Sikalonij, 't Siblagon etc^a. naar den Blaauwen Berg om swavelaarde te halen
etc^a., beginnende den 19^e der jongst afgewekene, eindigende den 24^e deser
maand". Uit dat extract blijkt dat zij den 25 Aug. komen te Tjibлагоeng;
hier schijnen zij te blijven (de dagen 26 tot 29 Aug. worden in het extract
overgeslagen); daarop volgt:

- (19) „30^e Augustus, Dinsdag. 's Morgens ontrent ten acht uren vertrocken
weder van daer en passeerde langs en door de rivier Tjiebron, den rug van
den berg op, sijnde wilde bosschasje, en quamen ontrent 4 uren in de
pondok gent. Gambon, alwaer vernachtende tot

31 d^e Woensdag. 's Morgens ontrent 7 uren vertrocken weder van
daer en passeerde nog al verder langs den rug van den berg op; quamen
ontrent 12 uren in de pondok Tondagaan; dede voorts den weg vooruijt

die al vóór de aardbeving in de rivier *bezuide*
den de stad werden bespeurd, alhoewel nog in
1693 het schoone en klare rivierwater zelfs op
de hoogte van Jacatra geroemd wordt (zie E.
3, 4). Weliswaar — dadelijk na de aardbeving
trad de verzanding in zeer sterke mate op (zie
bijvb. P. III, 458), en dat kon ook niet anders,
want de losgewerkte aarde moest afspoelen tot-
dat zij weder door een plantendek beschermd
was. Maar reeds in 1701, zien wij nu, had die
aardafspoeling opgehouden. Waarom begon dan
bij Seringsing de vervuiling der rivier? Na-

tuurlijk omdat hoogerop geen sawah's waren!
De sawahbouw was het die de rivier later
deed opdrogen door aftapping en die haar
met modder vulde. Zie § 2114, waar wij noteer-
ren dat Radermacher (T. N. I. 1856, II, 166)
bij eene inspectie der waterleidingen in 't Bui-
tenzorgsche tot de conclusie komt: „zoodat ik
het aanleggen van de nieuwe sawah's op de
landen Kampong Bahroe en Tjimappar voor
de groote oorzaak houde van 't gebrek aan
water en zijne onzuiverheid in de stad”.

(1) Er staat: *U Hoog Ed^e.*

(18)

kappen tot boven aan den Blauwen Berg of anders Boekit Aging, en daerom vernachte alhier tot

- (20) P^{mo}. September, Donderdag, 's morgens ontrent 6 uren, wanneer ons weder op reijs begaven en den voorn(*oemden*) berg oostwaerd opklommen met ontrent de 600 koppen; vonden overal zeer steijle wegen en wilde bosschasi, soodat ten 11 uren eerst op den berg quamen; alsdoen gingen een stijlte van ontrent 55 à 60 roeden diep nederwaerts, en doe weder ter linker zijde een hoge steijlte op, die voor den berg legt, en vonden aldaer op weg 7 cuijlen, alle vol swavel, die met spitse stocken door de Javanen daer werd uijtgehaelt. Gemelte steijlte is onder geheel doorgebrand, en beslaad de doorgebrande holte wel 400 roeden in 't rond, gelijkende wel een halve maan, en vonden daarop den cuijl gen(*aem*)t Kawa, die wel 10 à 12 roeden breed, 15 à 16 roeden lank en in de diepte heel steijl neer naer proportie is, en heeft 16 à 17 gaten, daer een continuele damp en rook met een groot geraes als van een sterke wind uijtkomt, sijnde d° gaten vol swavel, dogh door de steijlte ontoegankelijk(*yick*). Van hier gingen wij weder terug door de voornoemde bosschasi, die door de digtheit der boomen van de son niet bescheenen werd en daerom heel kout is; en quamen 's namiddags ten 5 uren in de voornoemde pondok Tondagaan”.

- (21) Het doel van dezen tocht blijkt § 666. Wat de hier gevolgde route aangaat, ik vermoed dat de reizigers op een der dagen vóór 30 Aug., die in het extract geheel overgeslagen worden, zich van Tjibлагоeng begaven naar Tjibeureum bij paal 48, Z. O. van Tjipanas. De tocht den Gedeh op gaat dan echter bizonder langzaam, althans wanneer *Gambon* is Gombongkoneng, een paal of twee W. van Mangoenkerta en dicht bij een pad dat op de topogr. detailkaart in de richting N. W. ten W. den berg opgaat. *Tondagaan* staat daarop niet; de juiste naam, die elders wel in de Preanger wordt aangetroffen, moet Toendagan zijn. De eerste „stijlte” die de expeditie afdaalt, is ongetwijfeld die welke van den Sedaratoc neergaat naar den Aloen-Aloen (zie Junghuhn, Java II, 25 en de kaart daarbij). De daarna beklommen „hoge steijlte” is de kratermuur; de „doorgebrande holte”, d. i. de naar 't N. openstaande kraterbodem, is volgens Junghuhn meer dan 2000 voet breed, zoodat de taxatie op 400 roeden veel te hoog is, tenzij de lengte van den cirkelboog wordt bedoeld dien de kraterwand vormt. Het gemakkelijkst overzicht van Helderman's bergtocht krijgt men uit het doorsneekaartje van Dr. L. Horner in Verh. B. G. XVII, 16. Zie voorts de beschrijving in Junghuhn's Reisen p. 476 e. v.

- (22) De eerste bekende beklimming van dezen bergtop na die van Helderman is (daargelaten de onderstelde van den G.-G. Van Riebeeck in 1713, zie B. 23, 161) die van 1730 (§ 1470). Daarna volgt die, in 1815 verricht van uit Gekbron door Raffles en De Wilde (zie dezen laatste o. l. pag. 20 e. v.). De Wilde schrijft na afloop den 1 Maart 1815 aan Engelhard, dat Raffles en 't verdere gezelschap nu weer weg zijn, „alle even kreupel”. Ze waren van den Gedeh naar Sockaboemi afgezakt. Over den bij die gelegenheid

geplaatsten gedenksteen, die tijdens Junghuhn's bezoek al vernield was, vergel. Verh. B. G. X, 102; het jaar dat Dr. C. L. Blume aldaar opgeeft, is natuurlijk onjuist, omdat Minto destijds nog in leven was. Zeer kortelijk wordt Raffles' beklimming ook gememoreerd in de Java Gov. Gazette 18 Febr. en 11 Maart 1815.

De eerste die den Mandalawangi beklom was Junghuhn (Java II, 20).

BIJLAGE XIX.

INSTRUCTIE VOOR DE CULTUUR EN BEREIDING VAN INDIGO

1705.

- (1) Het navolgende stuk is overgenomen uit een bundel papieren van de eerste helft der 18e eeuw, berustend in 's Lands Archief te Batavia, die naar het schijnt vroeger heeft behoord tot het Commissariaatsarchief. Het onderschrift toont aan dat ons document de copie is van een schrijven uit Tegenapatnam aan de Regeering.

Omtrent dit wat bezuiden Pondichéry gelegen kantoor, een onzer oudste vestigingen op de kust van Cormandel (De Jonge III, 281) leest men in Daniel Havart's Op- en ondergang van Cormandel (Amsterdam 1693, I, 49): „Daar is ook een blauwverwerije, alwaar de lijwaten minderkoop kunnen werden geverwt, omdat den Zuïdzen indigo zo duur nergens na (*d. i. op verre na niet*) is als den Noordzen indigo; ook is de laatste beter als de eerst”. Datzelfde werk geeft (II pag. 20 e. v.) eene uitvoerige beschrijving der teelt en bereiding van indigo te dier kust, waarmee, naar ik tot mijne groote verbazing bespeurde, ons epistel uit Tegenapatnam voor een groot gedeelte zóó woordelijk overeenkomt, dat zelfs de hiaten daarin uit Havart kunnen worden aangevuld. Het is wel mogelijk dat deze auteur evenals onze briefschrijvers eene handleiding heeft gecopieerd, die in de archieven ter kust Cormandel berustte; niettemin blijft het dan zonderling dat de stellers van ons epistel het blijkens 't onderschrift doen voorkomen alsof zij geheel zelfstandig werk leverden. Waar zij dit wél doen, vertoonen zij eene zonderlinge verwaarloozing van de eenvoudigste regels der spraakleer.

- (2) „Epistel van 't planten en cultiveren der Anijl-boompjes (1) mitsgaders het versamelen en prepareren der fine gekookte

- (2) (1) Volgens Dozy (Oosterlingen 1867, s. v.; vergelijk Hobson-Jobson s.v. *anile*) komt *anyl* van het Perzische *nileh*; in oude Comp^s. papieren vindt men ook den naam *nila*, die Maleisch, Soend. en Javaansch is, voor het product. Dit is niet te verwarren met *neli*, waarover zie B. 31, 21. Het zal wel eene vergissing zijn wanneer Van Reede tot Drakenstein

en rauwen Indigo, door ons ondergesz. g'observeert en gemaakt.

De beste en bequaamste grond tot den indigo-teeld is $\frac{2}{3}$ sant met $\frac{1}{8}$ kleij vermengt, alhoewel anders dit kruijt omtrent Tegenepatn. op zandige gronden gecultiveert werd; dog dit geschiet bij gebrek van beter, gelijk het ook daarom hierin wat schraalder voorkomt.

Men neemt daartoe meest hooge en drooge landen, die van geen rievier-nog tankwater (1) kunnen bevochtigd werden, omdat een ordinarij regen tot de behoorlijk(e) waschdom van dit kruijt suffisant is; komende hier nog bij, dat wateragtige gronden dese planten versticken of anders al te welig doen groeijen en dienvolgende een onkragtiger en wateragtigen indigo causeren zouden.

- (3) En dit land werd tegens den regentijd, dat is in de maand van Septemb., eens off tweemaal 1 voet diep geploegt, hetwelke zoo tot het laaste van den regentijd, dat is tot in de maand December daaraanvolgende, in sig selvs laten leggen b'arbeijden, wanneer dese grond nog eens met d'ploeg omgehaald wesende, dan het zaad daarin bij regenagtig weder gesmeten en voorts met d'egge onder d'aard geroert werd, bevelende dan den waschdom hiervan aan den na-regen, d'welke zoo wanneer dit kruijt met haar stam omtrent 4 vingers breed boven d'aarde g'bragt heeft, zoo dient men hetselve van het bijstaande onkruijt te wijden, en blijft dit kruijt alsoo voorts tot in het laast van Febr^u. of 't begin van Maart staan groeijen, dat is, totdat z'al bloeijsel beginnen te dragen en d'onderste bladeren zig geelagtig verthoont, wanneer d'selve gesneden moeten werden, hebbende daarmede zeer voorsigtel(jeck) om te gaan, wel lettende dat van de tackjes, die uijt de gemeene stam spruijten, omtrent een handbreed moet overig gelaten werden om door al te kort snijden het weder uijtwasschen niet te benemen; gelijk dese planten buijten dat ook perijkel van uijtgaan lijden zoude, in gevallen ten eersten daarop geen goede regen en quame te succederen en (2) deselve naar 2 maanden weder kan gesneden werden, of ook wel wat later, bijaldien den regen wat schraalagtig gevallen is; observeerende mede omtrent dit snijden d'selve voorsigtigheijt die hiervooren omtrent d'eerste snee aangeteekent hebben, latende dese planten maar weder uijtgroeijen tot d'derde snee, die mede

(Hortus Malabaricus, Amsterdam 1686, I, 101) zegt dat indigo in 't Sanskr. *nely* heet. Waaron D. 1633 p. 171 onderscheiden wordt tusschen „packen *anijl*” en „de indigo”, begrijp ik niet.

(1) Over *tank* (waterreservoir) zie Hobson-

Jobson s. v.

(2) Hier is slordig gecopieerd, want Havart (3) zegt dat als er geen regen valt en de velden niet besproeid kunnen worden, de indigo zal afsterven, terwijl „bij vereijste regen hetselve na drie maanden weder kan worden gesneden”.

ordinaris 2 maanden (1) daaraan volgt, wanneer dan met eenen het zaad verzamelen en ter degen laten droogen, en alsdan gedorst werd om in den zaaij-tijd te dienen (2) daarvan in brant gestoken, alsoo desselvs asch voor, een goede mest tot teeling van dese planten streckende is.

(4) De bereijdinge (3) van den fine gekookten indigo geschiet op de naar-volgende wijze.

(5) Men maakt (4) eenige dage bevoorens naar gedane calculatie wat qua(2)titeit groene, ofte versche kroone van de anijl-boompjes op een dag te bekomen zoude wesen ofte kan gekookt werden, d'bladeren met haar struijkjes schoon afwasschen om d'zandigheid die deselve onderworpen zijn te benemen en alsdan in de kookpotten gedaan, die omtrent 14 duim hoogh en 42 in zijn rond en boven nauw toelopen tot omtrent (5) d'mont de wijte van 6 duim heeft en daarop zooveel putwater (hetwelk soet van smaak en vooral helder moet wesen) (*dat*) als men er d'hand in steekt omtrent $\frac{1}{8}$

(3) (1) Havart: *drie maanden*. Over daaraan voor: daarna B. 7, 25.

(2) Hier is anderhalve regel onleesbaar. Uit Havart blijkt dat daar moet hebben gestaan: „Voorts is dit kruid na de derde snee tot verder uitwasschen onbequaam; de overblijvende stoppels steekt men in brand”.

(3) (3) Hier laat ons stuk Havart of diens bron varen om beneden § 8 op hem terug te komen. Het geeft nu de beschrijving der bereiding van de ongedroogde bladeren, terwijl Havart alleen de bereiding uit de gedroogde bladeren kent. Wellicht is de eerste bereidingswijze de eigenlijke Cormandelsche, de tweede die van Sourate; Joan van Hoorn zegt immers § 638 dat eerstgenoemde die door koking is, en Havart spreekt van geen koken. Phil. Baldaeus (Nauwkeurige beschrijvinge van Malabar en Choromandel, Amsterd. 1672, p. 171) geeft eene uiteenzetting der bereiding van de „Indigo Chirchees (*)”, d. i. „den platten indigo”: daarbij worden de planten gesneden, de bladeren geplukt, een dag in de zon gedroogd, 4 à 5 dagen in gecementeerde kuipen onder water gehouden; dan wordt het water afgetapt, blijft een nacht staan bezinken, wordt vervolgens gekarnd „tot het water stijf ofte dik wordt, blijvende het dikke en de substantie van den indigo op de gront leggen. Deze werdt dan uijtgehaalt en door fijne ijdele doeken gekleijst (**) ende dunachtigh op schoone plaatsen in de zonne te drogen gelegd, met witte asche bestroijt”. Hiermede komt vrijwel overeen de beschrijving bij Johan van Twist, Generale beschrijvinghe van Indien l. l. pag. 60 (ook opgenomen in Rumphius, Herb.

Amb. V, 222), in welke van karnen wel niet wordt gesproken, doch die overigens in woordenkeus zoo nauwkeurig met Baldaeus klopt, dat ik dezen Eerwaarden Heer sterk van plagiaat verdenk. Voorts vindt men bij M. B. Valentini, India Literata (achter zijne Historia simplicium reformata, Frankfurt a. M. 1716 p. 481) eene beschrijving der cultuur en bereiding van indigo „in regione *Tsinsie*” (lees: *Tsirsie*, het „Chirchees” van Baldaeus), derhalve van de Sourat'sche methode: deze nu is eene bijna woordelijke Latijnsche vertaling van Havart's beschrijving, met onbeduidende toevoegsels. Rumphius geeft (l. l. p. 223) eene beschrijving der Bengaalsche wijze en Tavernier (Reizen, Amsterdam 1682, II, 222) eene van de bereiding met behulp van kalk.

(4) Dit schijnt op te vatten als: men doet. (5)

(5) Omtrent van plaats, zie B. 23, 129.

(*) Een stuk in Bijdr. en Meded. II. Hist. Genootsch. Utr. VI, 84: „de factorij *Sirchees* of *Sirkessa*, 1 $\frac{1}{2}$ mijl van Amedabaath (*dat ongeveer 100 K.M. benoorden Sourate ligt*), die men a^o. 1621 heeft opgeregt tot den inzaam van de indigo *sirchees*”. Van Twist (o. l. pag. 13 en 14) noemt haar *Chirchees*; Dagreg. 1624 p. 9: *Sirchees*; 1644/5 p. 242: *Serssee*; Tavernier (o. l. II, 221): *Sarkesse*; zie ook Hobson-Jobson s. v. *anile*.

(**) Met *ijdel* vergel. bijv. Valentijn I, 2, 66: „Chinezen met hunne *ijdele* baarden”; Baldaeus, Malabar p. 113: „*ijdele* beurzen”, d. i. waar veel ruimte in is, leege. *Kleinzen* of *klenzen* (Rumphius II. A. IV, 89) is: doen doorzigen; Danckaerts (Vocabular. s. v.) vertaalt het met *tapis* en dit laatste wederom met „*cleijnsen* off door eenen doeck gieten”.

- moet uijtloopen. Dan laat men die zoo lang op een middelmatig vuur staan kookken, totdat het water een donker groene tincture getrocken heeft, en dan giet men hetselve door een dubbelde doek in een pot die omtrent 3 voet hoog en 40 duijmen in zijn diameter is en selve omtrent $\frac{1}{2}$ voet (1) van de bodem een swikgatje heeft en boven aan de mond d'wijte van 1 voet. Alsdan giet men zooveel kout water op de voorsz. gekookte bladeren dat d'zelve bedekt zijn en zoolang op laten staan totdat hetselve een groene tincture getrocken heeft en alsvooren door d' doek in de pot gegoten, die omtrent inhout 15 der kookpotten, en alsdan met een stok die onder aan vier eijnde gespleten en een ronde hoeppel van rotting heeft (2) zoo lange moet g'karnt werden, totdat de geheele groene tincture zig eerst donkerblauw verthoont en
- (6) daarna (*daar*) op een blauwe en weder een witte schuijm verheft word. Dan giet men de quantiteit van 1 kan uijtrexcel van groff-gestampde jambelang-bast (3), dat is, om het dikke van het dunne te doen scheijden, hetwelke dan moet blijven staan tot 's anderdaags 's morgens; alsdan voorsigtel(*yick*) de tap uijthalen en het dunne als onnut laten wegloopen, hetwelke sig moet verthoonen in een bruijnroot. Dan mengt men het schuijm dat van binne aan de pot is onder d' dikke massa en hetselve op een dubbelde doek die op droog zant gelegd werd gegoten om de wateragtigheijt, die daar nog in is,
- (7) door te leeken, en soo omtrent 3 uren in de son moet leggen. Alsdan neemt men die massa voorsigtel. van de doek en doen hetselve in een pot en laten dat soo staan tot anderen daags 's morgens en dan ter degen door malkan-deren gemengt (4) als men daar koekjes van maken sal: men neemt zooveel van de massa in het holl van de hand als men denkt dat een bequaam koekjen kan zijn en laten het op een doek, die op een gelijke harde stene grond moet leggen, door het sluijten van de vingers druijpen, hetwelke zoo 3 dagen na den anderen moet leggen eer die behoort. haar droogte hebben en bequaam zijn om te bergen.

(1) Het eijfer 2 van deze breuk is nagenoeg onleesbaar; misschien staat er wat anders.

(2) Havart: „De karnstok. . . is een stuk van een riet (*bamboe*) van ontrent een kints arm dikte, die aan een eijnde in zessen gespleten en voorts opgespalkt (*opengespalkt*) word van (*lees: om*) een ronde hoep, driefierendeel voet in den omkring wijd, die in het midden tus-schen dese spalkeijnden insluijten en vastbinden”.

(6) (3) Van Gorkom (De Oost-Indische Cultures, II, 238): „De neerslag van de kleurstof kan

door onderscheiden middelen bevorderd worden. . . Op het vaste land van Indië bedient men zich daarvoor van den bast van *Syzygium Jambolanum* (een *Myrtace*), welke plant op Java als *djamblang* bekend is. De toevoeging van dezen bast geschiedde intusschen niet altijd met het uitsluitend doel ter bevordering van den neerslag; men mengde daarmee ook wel de indigo om aan deze een fraaien weerschijn te geven, vooral aan de van schrale gronden afkomstige indigo-soorten”.

(4) Logisch moet hier wellicht een punt staan. (7)

(8)

Vervolg der rauwen indigo (1).

Men snijdt d'bladeren bij klare en heldere sonneschijn op $\frac{1}{4}$ van den dagh (2), dan op een daarbij gelegene effen harde en schoone grond moeten laten leggen tot omtrent 4 uren na den middagh, om binnen die tijd bijna droog (3) te kunnen werden en dan d'selve met stokken zoo lange dorschten (4) oprapen en d'selve in een drooge besloote plaats (*brengen*) om van de wind en regen bevrijd te zijn tot den naasten helderen dagh en alsvooren gedroogt en gedorst moet werden (5), en dan bergt men d' gedroogde bladeren in een behoort. plaats die (6) met stroo en matten bedekt moet wesen, latende die soo omtrent 20 à 25 dagen leggen, en alsdan bequaam zijn om gebruikt te konnen werden (7).

- (9) Men neemt een grote wijdmondige pan die omtrent inhoud 4 calings (8) water, die bij de karnpot nedergeseth en doen daarin $\frac{2}{3}$ water en $\frac{1}{3}$ bladeren, latende die zoo lange staan trekken in de son tot het bovenste van de bladeren zig purperagtig verthoont; dan met een schep-pot daaruit scheppen en in de karnpot door een enkelde doek gegoten en dan wederom ander water op d' bladeren gedaan en wel ter degen omgeroert en alsvooren door d' doek in de karnpot gegoten; en moet gecontinueert werden totdat de kragt geheel uijt d' bladeren is, en dan zoo lange moet gekarnt werden

- (8) (1) Hier wordt weer Havart of diens bron gevolgd; Havart laat dit volgen op de stoppel-verbranding aan het slot van § 3 hierboven.

(2) Uit Havart blijkt dat bedoeld wordt: om negen uur.

(3) Nog heden wordt (Van Gorkom o.l. II, 196) de bereiding uit gedroogde bladeren in Commandel gevolgd. In Ned.-Indië is zij zoodanig in 't vergeethoek geraakt, dat een deskundige in het Tijdschr. van het Ind. Landbouwenootsch. III, 167 kan schrijven: „In Britsch-Indië bestaat nog eene wijze van bereiding, die hier naar mijn weten nog geheel onbekend is. Wanneer er te groote overvloed van indigo-bladeren is om terstond te kunnen worden verwerkt, dan worden de bladeren gedroogd en opgeborgen om naderhand toch de indigo er uit te trekken. De verdere bereiding is mij onbekend”.

(4) Hier is anderhalve regel onleesbaar. Havart zegt: „totdat alle of de meeste bladeren van hare takjes en spruijtzels gescheijden zijn, die zo dan oprapen”.

(5) Havart voegt er bij: „totdat de meeste bladeren in stukken geroten zijn”.

(6) Havart: „welkers vloer”. Op die matten worden de bladeren los opgestapeld en aan

alle zijden met matten overdekt. Het drogen vóór het slaan dient volgens Havart om de bladeren gemakkelijk van de takjes te verwijderen en rotting te voorkomen, het droog bewaren om de bereiding te vergemakkelijken. Hij geeft vervolgens op, hoeveel zaad per morgen noodig is en hoeveel bladeren men daarvan kan verwachten.

(7) Van hier af geeft ons stuk een zeer haastig excerptje uit Havart's beschrijving. De „lage wijdmondige potten” worden voor $\frac{1}{3}$ met bladeren en voor $\frac{2}{3}$ met helder water gevuld; dan van 's morgens 10 tot 2 in de blakende zon gezet om te gisten tot zich een purperachtig schuim vertoont. Daarna heeft de overgieting plaats als boven in „hoge nauwmondige potten”.

(8) Linshoten (o. l. pag. 80): „eenen ronden pot met een enge mont die se *callao* noemen”. Evenzoo Eerste Schipvaerd p. 34. In Portug. woordenboeken vindt men *calao* in dezen zin aangeduid als een woord van Aziatische afkomst. Baldaeus (Ceylon p. 170) schrijft het naar de Portug. uitspraak: „Vrouwen die op aarde kruijken, *callangs* genaamt, weten te speelen”.

totdat het schuijm zig witagtig verthoont (1), en laten het soo staan tot 's anderen daags 's morgens en met d' massa handelen als met den gekookten indigo voorengemelt (2).

Aldus opgesteld int N(ederlan)ts Comptoir Tegenepatnam den 13 Julij 1705.

(Was getekent:)

P^r. AARTSZ *en*

H^r. MATTHIJSZ".

(1) Havart zegt: „totdat het zich in een licht blauwe verw veranderd”.

(2) Dit is niet juist, althans Havart spreekt niet van de toevoeging van een middel om het gekarnde indigowater te schiften. Bij hem is de bewerking verder aldus: 1°. aftappen door een gat, een handbreed boven den bodem; 2°. het „grondzap”, dat „de gedaante en verw van de bagger heeft alsse versch op het land ge-

plant is”, kneden en overbrengen op een doek in eene bedding van droog zand, waarop het twee uur in de zon blijft staan, als wanneer het geheel droog wordt en barst; dan wordt de koek gebroken en in een pot gedaan; 3°. kneden en met eene natte hand tot koekjes knijpen die in de zon worden gedroogd. Van de verwerij geeft hij eene beschrijving in zijn derde deel blz. 21 e. v.

BIJLAGE XX.

INSTRUCTIE VOOR PANGERAN ARIA CHERIBON

1706.

- (1) Wij willen hier, om niet te scheiden wat bijeen hoort, de geschiedenis der benoeming van Pangeran Aria Cheribon van meet af ophalen.

Pangeran Aria Adiwidjaja, tweede zoon van den Cheribonschen Sultan Sepoeh (1), met den Arabischen naam Abimoekharam Mohammad Kaharoedin (zie I, 242), werd bij R. 10 Juli 1698 met zijn ouderen broeder Pangeran Depati Anom na den dood van S. Sepoeh opgeroepen naar Batavia; bij R. 10 Aug. 1699 erlangde hij den titel Pangeran Aria Cheribon benevens de helft van de 4.000 tjtjah's die onder zijn vader hadden gestaan. D. 18 Mei 1705 wordt hem het gouden cachet van zijn vader toegezonden, om voortaan door hem gezamenlijk met zijn broeder Pangeran Adipati te worden gevoerd (2). Dit wijst op bevoorrechting van de zijde des Landvoogds, die vermoedelijk in hem een bruikbaar inlandsch Hoofd had erkend dan de anderen gewoonlijk waren. Trouwens, al kort na zijn eerste verblijf te Batavia blijkt uit een brief van hem (D. 22 Mei 1700) dat hij met den Resident te Cheribon naar Indramajoe geweest is om toezicht te houden op het kappen en afvoeren van houtwerken.

- (2) Een der aanleidingen tot zijne buitengewone verheffing was wellicht de zonderlinge omstandigheid dat uit Nederland een Majoor over de artillerie (in Indië was die rang onbekend) was uitgezonden, Christoffel Wels geheeten, ten gevolge waarvan de Regeering verlegen zat met haren Constabel-Majoor, den gewezen schipper Jan Coin, die toen bij R. 5 Dec. 1704 „onder den titel Gecommitteerde en Gesaghebber” naar Cheribon werd gezonden. Mogelijk was dit eene handigheid van Van Hoorn, om Pangeran Aria Cheribon op den voorgrond te brengen; in elk geval, reeds eene maand later,

(1) (1) Van Rees o. l. pag. 74 houdt hem ten onrechte voor den derden Cheribonschen Sultan, den vroegeren Pangeran Depati Topati; evenzoo Kern o. l. pag. 29.

(2) Vandaar dat onder de acte van limiet-scheiding dd. 12 Juli 1706, door Pang. Aria Cheribon geteekend, het zegel staat van zijn overleden vader; zie I pag. XIII no. 9.

D. 6 Jan. 1705, wordt dezen laatste namens de Regeering verzocht om Coin met zijn goeden raad bij te staan. Men denke voorts aan het geharrewar met Prawata (§ 563 e. v.), hetwelk juist in 1705 zulke afmetingen aannam, en het geringe succes dat de Regeering sedert jaren had gevonden bij hare pogingen om een eind te maken aan het getwist der Preanger-Regenten. De voorstelling bij Van Rees (o. l. pag. 93), alsof de benoeming van den Pangeran vooral moest strekken om de Regenten klein te houden, is onjuist; wij zien overvloedig dat dáartoe geene bijzondere maatregelen noodig waren, al gedroeg die van Soemedang zich soms niet erg eerbiedig.

- (3) De directe aanleiding gaf het nieuwe contract met den Soesoehoenan, hetwelk de Preangerzaken op eene stevige basis bracht. Reeds vijf weken nadat dit contract te Kartasoera geteekend was, stelt de G.-G. Van Hoorn den 13 Nov. 1705 voor om, „dewijl nu de Priangse landen aan d'E. Comp. zijn overgetransporteert, het opsigt (1) over deselve aan den Pangeran Aria Chirebon, die voor een man van bequaamheid ende de Comp. genegen te wesen gerenomeerd is, op te dragen”. Hierop wordt deze D. 20 Nov. 1705 uitgenoodigd om naar Batavia over te komen teneinde van advies te dienen omtrent „de rust en regeringe der Priangse landen”. Hij verschijnt D. 20 Dec. 1705, doch wat later, D. 4 Jan. 1706, wordt ook Vaandrig Lippius van Cheribon ontboden „om, als seer tael- en landkundig in de bovenlanden en Priangers, desselfs gevoelen over de regeering en waere rust dier landen in te nemen en dierwegen met den Pangeran Aria Cheribon het beste te besluiten”. De woelingen van Prawata waren derhalve in deze aangelegenheid een belangrijke factor. In haren brief van 25 Jan. 1706 schrijft de Regeering, d. i. Van Hoorn, naar Nederland dat Pangeran Aria Cheribon een „bequaam subject” schijnt om te bewerken dat de Comp. in de Preanger „rust” zal genieten en „dies ware vruchten jouisseren”; dit laatste duidt dus op bevordering der cultures. Vervolgens wordt bij R. 9 Febr. 1706 besloten, den Pangeran, „die sig bereijtwillig daertoe heeft getoont, alsnu absolutelijk tot Opzigter der voorz. (d. i. der „Priangse”) landen aen te stellen, omme met en nevens den Resident op Cheribon de saken der Priangers ten besten derselve en tot nutte van de Comp. te behandelen en dirigeren, maer oock hem Pangeran tot adsistentie daeromtrent toe te voegen den aanwesenden Vendrig Caspar Lippius, taelkundig en in die contreijen ervaren”.

Hierna diende de Pangeran D. 18 Febr. 1706 in antwoord op vraagpunten, door Van Hoorn hem voorgelegd, een „berigt nopende den tegenwoordigen toestand der Priangse landen” in, waarvan de aanhef (reeds bij Van Rees p. 90 gedrukt) aldus luidt (2):

- (5) „Eerstelijk, dat de Priangse volkeren (3) niet kunnen comen te

(3) (1) Omtrent dezen term vergelijkte men I, 240 noot en hierbeneden § 12.

(4) (2) Evenals steeds, is hier de interpunctie, welke in de origineele stukken volmaakt wil-

lekeurig is, door mij gewijzigd overeenkomstig den zin dien ik meende als den juiststen te moeten aannemen.

(3) Omtrent dit woord zie B. 31, 22.

(5)

geraeken tot ruste en vreedem, ontstaen ten principalen door 't groot getal derselver Hoofden die geduurig in questie leggen tegens malcanderen sonder ophouden (1), waardoor de gemeene volkeren tot oproer verwekt werden en 's Compagnies dienst comen te vergeten, door (2) de menigte derselver Hoofden dewelke van vermogen en straf zijn. Sonder te aenschouwen 's Compagnies opregte en trouwe volkeren, soo ondersteunen en helpen sij de grootste quaeddoenders; welke (*Hoofden*) om een geringe beuseling de hardiesse durven hebben op Batavia te comen en bij Sijn HoogEd^t. te verscheijnen, waerop sij thuyscomende haerselven groots houden en verstouten, hetwelk mijns oordeels Sijn Ed^t. aen deselven diende te weijgeren, opdat sij geen quaedwilligers (3) tegens de Compagnie soude helpen en patrosineren, maer dat gem(*elte*) quaetdoenders door de Compagnie strengelijk behoorden gestraft te werden; soo soudem daerdoor, indien immers mogelijk is, de Priangse landen tot rust en vreedem kunnen gebragt werden". Wat de Pangeran verder zegt, slaat uitsluitend op aangelegenheden van Cheribon.

- (6) Volgens hem is dus de fout dat de Regeering, speciaal de Gouverneur-Generaal, zich zonder behoorlijke kennis van zaken persoonlijk te veel inlaat met de belangen der twistende Hoofden; dat er dus geen tusschenpersoon is, en dat 's Landvoogds bemoeiing te veel relief geeft aan de belangen van diegenen die hunne zaken aan hem bij monde voordragen (waaromtrent men B. 12, 5 noot 12 vergelijk).

Den 19^{en} Febr. 1706 werd dit advies van den Pangeran in Rade behandeld. Omtrent het hoofdpunt, dat de Regenten niet langer om „beuselingen" naar Batavia zouden gaan, werd men het echter niet eens. Hierna moet een tweede advies zijn ingediend door den Pangeran, Heijrmans en Lippius gezamenlijk (zie hierbeneden § 13), en wellicht nog een derde van den Pangeran afzonderlijk (vergelijk hierbeneden § 13 tegen het einde). Op grond van dit laatste stuk werd den 2 Maart 1706 diens acte van aanstelling of commissie vastgesteld. Zij luidt aldus (vergel. De Jonge VIII, 272 en Van Rees p. 89):

- (7) „Dewijle den Soesoehoenang Pakoe Boewana Sinnepattij Ingala volgens het contract, den 5^{en} October anno passato met Sijn Hoogheijt tot Cartasoera aangegaan en met de vereijste solemnteijten besloten, de Priangse landen met alle derselver inwoonders aan de Comp. volkomen heeft overgetransporteerd, en dat den Gouverneur Generael ende de Raden van India soo tot onderhoudinge

(5) (1) Van Rees leidt uit dezen zin af (p. 91) dat er te veel Hoofden in de Preanger waren. Mij komt het voor dat te verstaan is: er zijn te veel *twistende* Hoofden, er wordt onder hen te veel getwist.

(2) Ik denk dat het origineel hier in zoover onjuist vertaald is, dat deze navolgende voor-

den eigenlijk behooren bij den volgenden volzin.

(3) D. 1676 p. 67: „wantrouwige *quaetwillers*"; 1636 p. 71: „rovers ofte andere *moetwilligers*"; evenzoo 1640 p. 114; 1661 p. 370; 1680 p. 279.

van de nodige rust en vrede onder de gesamentlijke Priangers als tot derselver welvaren en nutte van de Comp. nodig g'agt hebben een bequaam, wacker en aansienlijk persoon tot Opsigter en Hoofd over de voorsz. Priangse landen en volkeren te verkiesen en aan te stellen, om deselve vanwegens haer heer en meester, d'E. Comp., na de Javaanse wijze en maximes te regeren,

Soo hebben den Gouverneur Generael en Raden van India, in agting nemende de goede bequaamheden van den Cheribonsen Prins Pangerang Area Cheribon ende desselfs daertoe betoonde bereijtwilligheijt, op den 9^e van de voorleden maand Februarij goetgevonden gem(*elten*) Pangerang Area Cheribon aan te stellen en te nomineren tot Opsigter en Regent over alle de Priangse landen en inwoonders, omme deselve, als gesegt, na de ordres van den Gouverneur Generael ende de Raden van India ende de Javaanse wijze te regeren, mitsgaders met en nevens den Resident op Sirrebon ende den Lieutenant Caspar Lippius of ijmānd anders, hem Pangerang tot sijne hulpe toegevoegd, alle geschillen en oneenigheden tusschen en onder deselve op onse approbatie af te maken en te assopiëren.

Diensvolgens werden alle de Priangse volkeren sonder onderscheij, niemand uijtgesonderd, bij desen wel expresselijk gelast, den voormelten Pangerang Area Cheribon als haren Regent en Opsigter van Comp^s. wegen onder het hoger gesag van den Gouverneur Generael ende de Raden van India alle eere, trouwe en gehoorsaamheijt te bewijzen, nadien wij sulx tot ruste en beste der Priangse landen en volkeren bevinden te behooren.

Gegeven in 't Casteel Batavia etc".

- (8) Van bevordering der cultures of aandrang tot de diensten voor de Comp. is dus in deze acte geen sprake; alle nadruk wordt gelegd op het bestuur en het afdoen van geschillen; de verhouding tegenover den Resident blijft zoozeer zwevend dat, terwijl volgens de Resolutie van 9 Febr. de Resident met den Pangeran de „saken der Priangers" zal „behandelen en dirigeren", de acte alleen zegt dat eerstgenoemde en Lippius hunne hulp zullen verleenen tot het „afmaken" der geschillen. Het is mogelijk dat de acte, wanneer men de passage daaruit licht die over de beide Europeesche dienaren handelt, de eigenlijke bedoeling van Van Hoorn weergeeft, wiens oorspronkelijk voorstel van 13 Nov. 1705 veel overeenkomst met deze acte vertoont.

Vervolgens werd de door Van Hoorn voor den Pangeran opgestelde instructie den 9^{en} Maart geapprobeerd. Wij zien beneden dat dit stuk eerst den 22^{en} werd geteckend. Den dag daarop nam Pangeran Aria Cheribon plechtig afscheid van den Gouverneur-Generaal zonder dat, naar het schijnt, de verdere heeren daarbij tegenwoordig waren; hij ontving tevens en de acte en de instructie,

Aangezien, voor zoover ik weet, de instructie in 's Lands Archief te Batavia alleen in copieën van jongen datum voorkomt, is bij het drukken daarvan het afschrift gevolgd dat achter Nederburgh's Consideratiën staat (T. B. G. III, 299 e. v.), en daarmede vergeleken dat bij De Jonge VIII, 273 e. v. (1)

- (9) Voor eene volledige toelichting tot dit belangrijke stuk zal men ons werk met behulp van het register dienen na te slaan. Hier wenschen wij de aandacht te vestigen op eene omstandigheid, waardoor de tekst op verschillende plaatsen niet aan duidelijkheid heeft gewonnen.

Uit de eerste noot bij § 14 hierbeneden blijkt vrij klaar, dat aan deze op 9 Maart 1706 gearresteerde instructie een concept ten grondslag heeft gelegen, dat reeds een paar maanden te voren was opgesteld. Wellicht dat, toen in midden November 1705 door Van Hoorn werd voorgesteld om Pangeran Aria Cheribon met het „opsigt” over de Preanger te belasten, tegelijk met de acte ook de instructie reeds door hem was geconcipeerd. Deze onderging dan echter door de geringe aanvankelijke geneigdheid der andere Heeren van de Regeering om op dit voorstel in te gaan (blijkend uit de oproeping van Lippius en diens toevoeging aan den Pangeran) verschillende wijzigingen, die zich in ons stuk hier en daar verraden.

- (10) De titel van het stuk doet zien dat het voor den Pangeran alléén was bestemd; bovendien wordt in § 14 gesproken van „het voorstel van UE. en ook den Gezaghebber op Cheribon”. Elders echter (§ 19 tegen het einde) wordt gezegd „UE. zullen”, zoodat hier zij beiden worden aangesproken. Dit brengt ons op de gedachte dat bij de behandeling van Van Hoorn's voorstel in Rade het door hem den Pangeran toegedachte gezag beperkt is geworden door den meerderen invloed, welken de andere leden der Regeering den Gezaghebber te Cheribon wilden zien toegekend.

De inlasschingen, welke het oorspronkelijke (denkelijk vrij korte) concept dientengevolge heeft ondergaan, hebben het stuk wat den vorm betreft tot een waar monstrum gemaakt. Zoo wordt § 14 de bepaling dat de Pangeran te Cheribon zal moeten verblijven enz. als terloops ingelascht in de bespreking der zaken van Soemedang, eene bepaling notabene, waardoor zijne vrijheid van handelen zeer beperkt werd. In diezelfde Soemedangsche gelegenheden is § 15 e.v. eene soort instructie voor de Regenten ingevoegd, die echter wellicht in het concept te dezer plaatse kan hebben gestaan (zie in § 19 de verwijzing daarnaar), aangezien dit oorspronkelijke stuk wel evenmin als andere Compagnies-reglementen door logische rangschikking zal hebben uitgeblonken. Zoo houd ik de vermelding van den Gezaghebber § 16 sub 2° voor ingelascht; misschien ook die § 18 sub 5° en die van „eenige Hollanders” § 17. Duidelijk zichtbaar is eene inlassching § 18 (zie de noot 4 aldaar); wat § 22 staat omtrent de benoeming der Hoofden heeft misschien, ofschoon het alleronhandigst aan de zaken van Sockapoera wordt gekoppeld, in het

(8) (1) Deze twee afschriften citeer ik beneden als *N.* en *De J.*

concept te dezer plaatse gestaan, doch wat weer daarmee in verband wordt gebracht omtrent de samenwerking van den Pangeran en den Gezaghebber heeft zulke plompe veranderingen ondergaan, dat de tekst nagenoeg onbegrijpelijk geworden is; zelfs is § 24 aan het slot het woord „sijn” blijven staan, alsof nog enkel sprake was van 's Pangeran's beslissing en niet van die van hen beiden. Ook in §§ 26, 27 en 32 is denkelijk de vermelding van den Gezaghebber later ingevoegd.

- (11) Nederburgh's opdelen van deze instructie en zijne poging om met behulp daarvan en van enkele andere papieren zich een denkbeeld te maken omtrent de grondslagen van 's Comp^s. gezag over de Preanger heeft aan ons document eene eigenaardige historische beteekenis gegeven, afgezien van de omstandigheden waaronder het werd opgesteld. Zooals (I p. 83) werd genoteerd, zijn Nederburgh's Consideratiën, waaraan deze instructie toegevoegd is, zakelijk uitsluitend N. Engelhard's werk. De verregeaande onkunde omtrent de oudere Preanger-geschiedenis, welke daaruit blijkt, is dan ook aan Engelhard alléén te wijten. Deze kende van de oude archiefstukken slechts de volgende: het Mataramsch contract van 1677, het Bantamsche van 1684, onze instructie en de besluiten der Regeering van 1708 en 1712 betreffende de Preanger-rechtspraak. Zijne volkomen ignoreering van alle verdere bescheiden (en toch was hij voor zijn tijd een zeer knap man) staat op ééne lijn met de onbevangenheid, waarmede de Cheribonsche Resident J. Donker van der Hoff in zijne memorie van overgave dd. 31 Mei 1730 zijn opvolger verzekert dat de kennis der omstandigheden ten gevolge waarvan de Cheribonsche Vorsten 's Comp^s. oppergezag hebben erkend, tot „den waeren dienst van d'E. Comp.” niets afdoet, hem overigens verwijzend naar „de steen, tot geheugen gemetseld boven de poort van dese fortres”, als een compendium van historische wetenschap ad usum Praefecti.

- (12) „Provisioneele (1) ordre tot narigt van den Pangeran Aria Cheribon, bij (2) ons aangesteld om, onverminderd zijn eijgen wettige gesag als meedeprince in 't rijk (3), van wegens den Gouverneur Generael en de Raden van Indië tot Batavia ook te hebben opsigt (4) en gebied over

- (12) (1) Vergelijk het weldra volgende *vooreerst*.

(2) D. i. door. Evenzoo hierbeneden § 19 en 20. Zie verder het register.

(3) Namelijk Cheribon; zie § 16 en 32. Pas het vorige jaar had P. Aria Cheribon feitelijk aandeel in het bestuur erlangd.

(4) Hierbeneden § 14: „de nodige bevelen en *toezigt*”. Vergel. § 26: „de *opsigt* en 't gezag” dat een Regent uitoefent, welke term § 32 van P. Aria Cheribon wordt gebruikt; verder § 28. Men zie voorts I, 240 noot en B. 27, 5. De Regent van Kampongbaroe, die niet tot

eene oude familie behoorde, heet R. 29 Febr. 1724 „*Opsigter*”, maar R. 16 April 1728 „*Regent*”; de Regent van Tjiandjoer heet in de acte waarbij de negorijen aan de Zuidzee aan zijn regentschap worden toegevoegd (R. 29 Febr. 1724) „Hoofd en *Opsigter* van dat volk”; die van Krawang evenzoo R. 12 April 1708 als Hoofd over Parakansapi en andere tevoren direct onder de Compagnie ressorteerende landen. De term duidt dus, naar het schijnt, meer op een *door de Comp.* geschonken gezag.

de landen der Preangers (1) onder de sorge en ordre (2) van 's Comp^s. Gezaghebber (3) op Cheribon, en dat (4) met adsistentie van den Luitenant Joan Casper Lippius, omme zig vooreerst daarna te rigten ende deselve Preangerslanden en inwoonderen ten meesten nutte van de Nederlandsche Comp. na de Javaanse wijze te besturen.

- (13) Uijt het berigt van den 22 der maand Februarij (5) door den Pangerang Aria Cheribon met den Sabandhaar Jacob Heijermans (6) en Lijutenant Lippius ten principalen gebleeken zijnde den presenten toestant en ongeleegendheid der Preangerslanden, dewelke bij contract, door de Heer. Ordinair Raad Herman de Wilde met den Sousouhoenang Pakoebowana den 5 October des voorleeden jaars tot Cartasoura Deningrat gemaakt, in vollen eigendom aan de Generale Nederlandse Comp. zijn overgegeven, zo sal voor (7) het noodzakelijkste van onze goede intentie en het werk van den Pangerang Aria Cheribon en den Luitenant Lippius moeten zijn, die ontroerde landen ende de quade bedrijven van sommige derselver Hoofden en Regenten (8) hoe eer hoe liever weder na behoren ten goeden te herstellen (9), en daartoe wij dan na 't opstel, bij geschrift door den Pangerang Aria Cheribon aan ons gedaan (10), 't volgende zullen ordonneeren:

- (14) SUMADANG. Den Pangerang van Sumadang of Ranga Gompol is (11)

- (12) (1) In ons stuk wordt dit woord herhaaldelijk (zie § 14; 24; 25; 28; 30) gebruikt voor de Regenten der Preanger. D. 1680 p. 428: „de *Preangers* off dorpschooffden”. Te dezer plaatse kan het (evenals § 19 en 26) desnoods ook de bevolking aanduiden. Zie B. 17, 2.

(2) Vergel. § 14: „*sorge* en bestier”; § 26: „*sorge* over”. De bepaling slaat dus op „de landen der Preangers”, niet op de verhouding van den Pangeran tot den Gezaghebber. Wanneer Resident Gobius in een schrijven dd. 26 Maart 1715 met verwijzing naar ons stuk verzekert dat Pangeran Aria „geen gesagh op sich selven” heeft, „maar 's Comp^s. wegen, onder de sorge en ordre van 's Comp^s. opperhoofd alhier”, dan heeft hij, naar mij voorkomt, ons document misverstaan.

(3) Men spreekt anders van den *Resident* te Cher.; *Gezaghebber* heette het toenmalige hoofd aldaar, bovenvermelde Jan Coin. De titel Gezaghebber is denkelijk hooger dan die van Resident.

(4) Zie B. 8, 9.

- (13) (5) Mij niet bekend.

(6) Tevens Gecommitteerde over den Inlander. Wij zien hier weer, dat deze laatste qualiteit toenmaals nog geene eigenlijke ambtelijke positie gaf.

(7) Als dit niet *voorts* moet wezen, dan is de zin begonnen alsof er „moeten gelden” zou volgen.

(8) De personen die wij „Regenten” zouden noemen, worden in dit stuk nu eens evenzoo genoemd (§ 25; 27; 28 i. f.; 33); dan weer „Hoofden en Regenten” (hier en § 15; vergelijk B. 24, 2); elders „Hoofdregenten” (§ 18); ook wel bloot „Hoofden” (§ 17; 22; 24) of „Preangershoofden” (§ 14; 17; 30; evenzoo B. 17, 48) of „Preangers” (zie § 12 noot 1), terwijl voor „regentschap” nu eens „landschap” wordt gezegd (§ 14; 19; 20; 26; 27; 29; vooral 28 i. f.), dan weer „district” (§ 17; 19; 25; 28). Vergelijk het verzamelde B. 31, 16 en § 1957.

(9) Zie hierbeneden § 30.

(10) Ook dit is mij niet bekend.

(11) Het bericht van zijn overlijden was (14) eenige weken tevoren, D. 4 Febr. 1706, te Bat. aangekomen. De hier gebruikte tegenwoordige

de oudste der Preangershoofden bij de Comp. bekend, en dewelke al ten tijde van den Sousouhoenang Tegal Wangij en de Heer Generael Maatzuiker (L. M.) (1) met Batavia kennisse gehouden en brieven gewisseld heeft en zedert A°. 1684 (2) nevens de andere Preangers onder de Comp. gerekend is. Daar sal volgens het voorstel van UE. en ook den Gezaghebber op Cheribon in stee van den gem(*elten*) overleeden Pangerang zijn oudste zoon van de ses die in 't leeven zijn, genaamt Radeen Tanoe (3) Madja, bij provisie in plaats worden aangesteld, om het landschap en volkeren na haar oude Javaanse wetten te regeeren en te zien hoedanig hij zig zal gedragen nevens alle de andere Preangershoofden onder de sorge en 't bestier van den Pangerang Aria Cheribon, die op Cheribon zal blijven woonen maar door zijne sourouans en boden met het goetvinden van den Gezaghebber op Cheribon (alswanneer het niet nodig mogte zijn ofte de zaken van dat gewigt niet zijn om persoonlijk de visite (4) te doen) de nodige bevelen en toesigt over alle de Preangershoofden en volkeren (5) zal houden en haar doen gehoorzaamen alles dat tot nutte van de Comp. en die inwoonderen door den Gouverneur Generaal en de Raaden van India successive zal worden geordonneert.

(15) Dezen Radcen Tanoe Madja, in plaats van zijnen vader Ranga

tijd doet dus denken dat het concept der instructie voor P. Aria Cheribon al vóór 4 Febr. was opgesteld, en dat daarin de eigenaardige positie van dezen trotschen Regent werd uiteengezet en bijzondere gedragsregelen werden voorgeschreven, te eerder omdat hij met P. Aria Cheribon overhoop lag (§ 202). Na zijn dood werd deze passage in de instructie dan gewijzigd.

(1) *Laudatae Memoriae*, loffelijker gedachtenis.

(2) D. w. z. sedert de door Couper verleende acte; vergel. beneden § 15 en 28. Wat Soemendang aangaat, dit was destijds nog volstrekt niet door den Soesoehoenan afgestaan, en de Comp. was daarvan niet onbewust, zie § 489 en 494. Men zou het haast als eene wraak der Nemesis over de onwettige aanmatigen der Compagnie sedert 1677 kunnen beschouwen, dat Nederburgh, die niets van de geschiedenis der Preanger wist, door bovenstaande passage in ons stuk tot de gevolgtrekking werd gebracht (Consid. p. 115) „dat, ofschoon deese so genaamde cessie (door den Soesoehoenan, van wiens oppergezag over de Preanger „nergens eenige blijk” door hem was ontdekt) reeds Anno 1677 heeft plaats gehad, egter de Pre-

anger Landen eerst zeederd Anno 1684, en dus seeven jaaren daarna, onder de Comp. gerekend zijn”; dat dus die afstand „meer politiek als weezentlijk” was, om eventueele pretenties van den Soes. onmogelijk te maken, die op zichzelf ongegrond waren, daar de „Prinzen” der Preanger zich vroeger niet aan hem maar aan Cheribon „cijsbaar verklaard” hadden, en daarna (ibid. p. 116) zich aan die cijsbaarheid onttrokken hadden „en zig begeeven onder de bescherming der Comp”. Deze verkeerde voorstelling van Nederburgh heeft later, totdat het onderzoek van Van Rees (of liever van diens ondergeschikte, Dr. L. W. G. de Roo) de geschiedenis opklaarde, de handen der Regeer. in de zaken der Preanger zeer gebonden, omdat zij ten opzichte van haren titel van aankomst afging op Nederburgh, die op een dwaalspoor was gebracht door de in onze passage blijkende usurpaties der Compagnie.

(3) Aldus terecht bij De Jonge; bij N.: *Ranoë*; evenzoo § 15.

(4) Zie B. 23, 21.

(5) In den zin van: individuen, zie B. 31, 22; soms kan het, zooals hier, gelijkbeduidend worden met: bevolking.

Gompol, tot Sumadang, en alle de Priangse Hoofden en Regenten zullen dan moeten worden vermaant en gehouden tot haar pligt in de volgende voorname zaken:

Eerstelijk: dat ijder zijn bepaalde land en daarin woonende volkeren na de beveelen van den jaare 1684, door den Commandeur (1) Jacob Couper uit name van de Comp. aan haar gegeven, in ruste zal blijven bezitten zonder malkanderen te verkorten of ijdere volkeren af te neemen of schade toe te brengen, maar in onderlinge rust en eenigheid te leeven (2).

- (16) Ten tweeden zullen zij vooral de quade menschen en roovers of op-roermakers als den paap Parwata en alle vijanden van de Comp. en 't Cheribonsche rijk uit haar landen moeten weeren en alle dezelve 't zij leevende of doot aan den Pangerang Aria Cheribon ofte de Comp^s. Gezaghebber op Cheribon overleeveren, op poene van anders selver daarover te sullen worden gestraft en uit haar gezag geset.

Ten derden: dat vooral ijder in zijn district de padijplantagies (3), zoo-wel sawas als gagas, tot beste van haar volk zal moeten doen voortsetten, opdat er altoos overvloed van rijst in de Priangerslanden mag gevonden en de Comp^s. volkeren daarvan ook meede voor contant gerieft worden.

- (17) Ten vierden zullen ook met alle ernst en vermogen alle de Priangers-hoofden en inwoonders doen planten en jaarlijks op Cheribon tot de daartoe gestelde prijzen en voor contante betaling aan de Comp. leveren (4) al het cattone gaeren, peeper en indigo dat in de Priangerslanden komt te groeijen, en vooral, dat het gaarn zoo fijn als doenlijk en den indigo in grooter quantiteit jaarlijks geplant en geleevert wort, en dat vooreerst zoveel cattijs indigo in 't jaar als het getal der mansperzoonen van ijdere district uijtmaakt en 't gaarn na advenant (5), en dat ook de gemeene lieden en haare Oemboels ider waarlijk het geld voor haar arbeit en te leeveren goederen komen te genieten en 't zelve niet alleen bij de Hoofden word opgestookten en 't

(15) (1) Uit Couper's personalia (I, 203) zal men bespeuren dat deze titel in geen verband stond tot zijne werkzaamheid in de Preanger.

(2) Een fraai voorbeeld van den slordigen zinsbouw van dit officieele stuk is deze door-loopende constructie met *zonder*.

(16) (3) Zooals beneden (§ 21; 26; 31) blijkt, hangt deze op zichzelf zeer opvallende zorg voor de padicultuur samen met de toenmalige tijdsomstandigheden, den hongersnood namelijk, een gevolg van misoogst en de woelingen van Prawata; zie § 569.

(17) (4) Eigenaardig komt in deze paragraaf het

gemengde karakter van dwangcultuur en monopolielevering van een handelsartikel aan den dag; de „contante betaling” wijst immers nog altijd op de handelstransactie waaruit het dwangstelsel was voortgekomen.

(5) Eigenlijk: naar verhouding, naar rato; Wouter Schouten II, 21 zegt in denzelfden zin: *na parade*, misschien eene drukfout voor: *na gerade*, wat Dapper, Gezantschap p. 346 heeft. In den brief van Jongbloet (B. 21, 9) wordt per gezin één kati indigo, vijf kati garen gevraagd. In ons stuk is de bedoeling vermoedelijk: zooveel doenlijk; vergelijk § 677 i f.

gemeene volk niet daarvan gegeven, op poene van sodanige straffe aan dezelve Hoofden als men na de misdrijven sal nodig agten, en om waarin beeter voortgang te maken doorgaans (1) eenige Hollanders en ook dienaars van den Pangeran Aria Cheribon een ronde en visite in de Priangerlanden zullen moeten doen en ijder (2) laten bezorgen dat hij tijdig (3) zijn koopmanschappen op Cheribon kome te brengen.

(18) Ten vijften: om nu daarin na den luijen aart der Javanen niet te vertragen, werd den Pangeran Aria Cheribon met den Gezaghebber op Cheribon geordonneert, alle de Priangse volkeren uit name van de Comp. na de Javaanse wijze en wetten te regeeren, de goede te beschermen en de quaad-doenders door haar hoofdregenten te doen straffen, dog van de gem(*elte*) hoofdregenten alleen bij misdrijven daarvan (4) na Batavia kennis te geven en ordre van den Gouverneur Generaal en Raden van India op te verwagten.

(9) DEMANG TEMBANGANTING. Desen is eerst onlangs bij ons volgens de aan hem verleende acte van dato 19 December 1704 (5) in zijn vaders plaats over 't landschap Bandong aangesteld, en altoos zoowel als zijn vader met dat landvolk van de beste en civielste en ook de ijverigste in Comp^s. dienst van alle de Priangers gehouden (6); sulx daaromtrent niet anders te seggen valt als de recommandatie onder het derde en vierde poinct hiervoor genoteert, van de ijverige voortsettinge van de rijstplantagie, indigo als het cattoene gaarn, also den peeper in dit district niet veel komt te groeijen; maar

(1) D. i.: doorlopend, bij voortduring, steeds, evenals hierbeneden § 30. Zoo zegt een stuk bij Grothe VI, 15: „India van bequame predi-
canten *doorgaans* voorzien te houden”; Nieu-
hof (o. l. pag. 214): het Kasteel van Bat. is
„*doorgaans*” van wapentuig ruim voorzien;
D. 1673 p. 241: „*doorgaans* en altoos”; 1680 p.
305: „altoos en *doorgaans*”; p. 278: „*doorgaans*
en alomme” d. i. steeds en overal; Rumphius
Rar. p. 50: „Dit ongedierte moet men *door-
gaans* schuwen”; Herb. Amb. I, 3: de rijpe
klappers verliezen de groene kleur en worden
geel, maar „men vind er ook die *doorgaans*
groen blijven”. Joannes Burmann heeft in zijne
Lat. vertaling van dit werk dit *doorgaans*
dikwijls verkeerd vertaald met *plerumque*, zoo-
als V, 120. Van plaats beduidt het: overal.
Zoo Van Goens in Bijdr. IV, 152: „*doorgaans*
in geheel Indiën”; Baldaeus, Malabar p. 38
van een scheepsstrijd: „De boorden (*der sche-
pen waren*) met breijn en bloedt *doorgaans*
begruist”; ib. p. 98 van zekere bestorming
waarbij de vijand wordt „verstroijt en *door-
gaans* verjaaght”; evenzoo aldaar p. 108; 116

enz.; Nieuhof o. l. pag. 125: „dit lantschap,
dat met boomen en rijsvelden *doorgaans* be-
plant en bezet is”; Rumphius H. A. II, 17:
Poeloe Ai is klein „doch *doorgaans* met noote-
boomen beplant”; id. Rar. Opdragt: natuur-
producten die „niet *doorgaans* bekend zijn”.

(2) Aldus bij *De J.*; bij *N.*: *ijver*.

(3) Aldus bij *De J.*; bij *N.*: *leedig*.

(4) Vermoedelijk heeft in 't concept van dit (18)
stuk gestaan: „dog van de gem. hoofdregenten
hare misdrijven” (vergelijk de noot bij B. 16, 38),
en heeft men vervolgens duidelijk willen voor-
schrijven dat *alleen* van misdrijven, niet van
alle gekrakcel, kennis moest worden gegeven; om
dit *alleen* in den tekst te brengen werd toen de
zinsbouw op de onhandigste wijze verhaspeld.

(5) Afgedrukt in § 702.

(6) Wellicht hangt deze ijver samen met de
omstandigheid dat deze Regenten hunne ver-
heffing aan de Comp. hadden te danken; zoo
wordt elders de ijver en goede gezindheid van
den eersten Regent van Tjiamis, Djangpati, ge-
roemd, die eveneens door de Comp. op het
kussen was geplaatst.

(19)

daarentegen liggen hier de swavelbergen genaamt Patoea en Pappandajang, onlangs in Januarij verleeden bij den Vaandrig Cretiaun en essayeur van Houten nader (1) gevisiteert, waarvan zij dan, na de nader aanwijzing door eenige van ons volk, jaarlijks een quantiteit van 400 picols suvere en fijne swavel voor contante betalinge zullen moeten leeveren en volgens hun laatste verzoek na Tanjongpoura afbrengen, gelijk zij voorgeven (2) 't gemakkelijkst voor haar te zijn; dat UE. door de tijd nader zullen kunnen ondervinden en tot 't meeste genoegen deeser inwoonders kunnen laten geschieden.

- (20) SOUCAPOERA, 't grootste en bevolkste (3) van alle de Priangse landschappen, onder den stokouden Tommongong Wiera Dedaha (4), die hier in 't jaar 1683 en 1684 eenigen tijd in dit Casteel gearresteert en door den Capitain Ruijs opgebracht was, dog na (5) die tijd weer (6) ontslagen, herstelt en na zijn land gekeert is, zal (7) volgens 't voorstel van den Pangerang Aria Cheribon de oudste van zijn 65 à 70 kinderen, Radeen Casoema Nagara (8), die onlangs door ons herwaards ontboden en nu weder met den Pangerang Aria Cheribon na huijs keerende is, op UE. ordre uit onse naame weder in zijn oude bezit (9) en volk moeten herstellen nevens ook desselfs Oemboels, en bij des Tommongons overlijden zal zijn andere zoon, Soeba Mangala, bij hem tot zijn successeur geprojecteert, daarin niet mogen succedeeren als na ondervinding van zijn goed gedrag en trouwe en dat den Pangerang Aria Cheribon zig daaromtrent voor de Comp. zal kunnen

(19) (1) Van een vroeger onderzoek blijkt niet; de bedoeling is, dat daarvan nadere kennis verkregen was door eene inspectie, zie § 668.

(2) Dat is: verzekeren; B. 15, 6.

(20) (3) Wellicht was in de troebelen veel volk naar dit afgelegen regentschap uitgeweken, dat later naar zijne vroegere woonplaatsen terugkeerde; vergelijk B. 12, 4 noot 5 en 6. De sterke bevolking toenmaals van S. blijkt overtuigend uit de betrekkelijk zoo hooge leveranties van dit regentschap § 676. Ook Jongbloet's memorie van 1714 noemt Soekapoera „dit groote en volkrijke district”, doch ik gis dat minder nauwkeurig is wat Gobius in 1717 zegt van „de toenemende volkrijkheid in dat groote district”, want latere memories van overgave der Cher. Residenten wijzen geregeld op de schaarsheid der bevolking juist van Soekapoera, die zich verklaren laat uit de geringe vruchtbaarheid van den bodem.

(4) Vergelijk § 152.

(5) Zoowel *De J.* als *N.* geven: *in* die tijd. Over de willekeurige handelwijze van Ruijs

zie § 500.

(6) Dit *weer* duidt niet op een herhaald ontslag, doch alleen op de verandering die door dat ontslag ontstond. Vergelijk B. 23, 79; De Jonge VII, 204: „de kleeden etc. die uijt het land hier ter bazaar gebragt en verkogt en *weder* (*d.i. aan de andere zijde, eveneens*) op de bazar gekogt en t'landwaart ingevoert wierden”; Rumphius H. A. I, 155: „van verwe is het wat ligter dan 't ijzerhout dog *weder* zwaarder van substantie”; D. 1664 p. 388: „de inboorlingen bevljigten haer in 't aenplanten . . . en *wederom* in het uijtroeijen (*van andere planten*)”; 1665 p. 330 (met iets uitscheiden en) „*weder* een aenvanck maken” (met wat anders); 1680 p. 143: in plaats van A. die afreedt wordt B. „*weder*” tot zekere betrekking benoemd.

(7) Hier wordt plotseling in plaats van *Soekapoera* de naam *W. Dedaha* het onderwerp van den zin; eene dergelijke slordigheid als in § 25 hierbeneden.

(8) Zie B. 17, 33.

(9) Het district Tjipinaha; zie § 153.

- (21) gerusten (1), 't welk hem Wira Dedaha en alle zijne zoonen en Oemboels uit onzen naam ten eersten zal moeten worden bekendgemaakt neevens ook de bevordering hunner plantagies en dies vermeerdering zoo in den indigo, 't gaarn als den peper, zodra zij uit haar gebrek van rijst zullen gereddet zijn. En dewijl in dit district ook swavelbergen leggen buiten de twee hiervoor onder Bandong genoemd, dewelke wij verstaan dat beijde onder Demang Timbanganing zullen blijven, zo zal men moeten onderzoeken waar die andere swavelbergen in 't land van Soucapoera zijn (2), en den Tommogon Wiera Dedaha gelasten, jaarlijx (3) 200 picols van de suiverste en fijnste swavel op Cheribon te leveren.
- (22) Ook en sullen volgens 't voorstel bij 't berigt van den Pangerang Aria tot verbetering van de ongeregeltheit der Javaanse Hoofden omtrend haare Oemboels, niemand van haar na deezen eenige Hoofdoemboels (4) mogen aanstellen nog afzetten, dan met voorkennisse en goedvinden van Pangerang
- (23) Aria Cheribon en approbatie van den Gezaghebber op Cheribon, die altoos daarin met den Pangerang Aria Cheribon zal tragten te accordeeren en alles helpen uitvoeren, of indien hij reddenen ter contrarie hebben mogt, met hem nader over beraden en de beste altoos moeten verkiezen, en in zaken van belang zullen zij te samen daarop de ordre van den Gouverneur
- (24) Generaal en de Raden van India moeten verzoeken; 't welk ook zoo verstaan word in 't administreeeren en doen van behoorlijk regt en justitie in de onderlinge twisten en misdaden der Priangers volkeren, zoowel in 't civiel als crimineel tot doodstraffe toe (5), te weeten na de oude Javaanse wetten

(21) (1) Vergel. D. 1657 p. 103: „waerop *sich* soude *gerusten*” d. i. staat maken; 1678 p. 691: „op de vergiffenis *gerusten* en vertrouwen”.

(2) Inderdaad heeft Soekapoera zwavel geleverd, maar uit welken vulkaan is mij niet bekend; daar het echter later (§ 1569) de zwavellevering van Bandoeng overnam, onderstel ik dat ondanks het bovengemelde voorschrift ook deze zwavel uit den Papandajan kwam, aan welken berg Soekapoera gegrenscht schijnt te hebben (§ 179; 183). Kort te voren (D. 13 Jan. 1706) had W. Dedaha geschreven dat hem uit Cherib. was gelast, zwavel uit het Bandoengsche te halen van den Pakoewan (*Patoea*), doch dat hij die in plaats daarvan zal halen van den „Pandajan Panembong”, d. i. dus uit het aan den Papandajan grenzende Soekapoera-sche Panembong.

(3) Bij N. ontbreekt dit woord.

(22) (4) Blijkbaar de Patih's. Vergelijk het verzamelde § 700, 701 en 2049. Elders (zie I, 146)

heet de Patih „*eerste Ombol* en Tweede van den Tommagon”; dit „Tweede” of „Secunde persoon” of „Secunde” kent men overvloedig als den naam van den Comp^s. ambtenaar die in een besturend college in rang op den voorzitter volgde.

(5) Over deze passage eene kleine uitweiding. (24)

Bort zegt (Tractaat van Hooge- en Ambachtsheerlijkheden II, 6): „Bij ons soo en streekt sich hooge ofte criminele jurisdictie niet alleen tot misdaden daer lijfstraffe toe staet, maer oock tot alle andere schandaleuse en ergerlijke delicten ende forfaiten aen welckers bestraffing de gemeene saecke ende sulcx de Hooge Overrigheijt is gelegen, alhoewel daer geen corporele straffe toe en staet, maer alleen geldboeten”; *ibid.* p. 44 vermeldt hij „civile ofte kleijne delicten” die eene „correctie” vereischen, zooals ongeregeltheden op kermis en e. d.; *ib.* IV, 7 zegt hij dat de Ambachtsheeren, „dat

en het regt en gesag dat de Priangse Hoofden altoos over haare onderdanen hebben geoeffent, mits het ook de beledigde (1) onderdanen der Priangers alsints vrij zal staan, haare klagten, als die na waarheid zijn, aan den Pangerang Aria en Comp^s. Gezaghebber op Cheribon te mogen

(24) is diegene die de civile jurisdictie over eenigh district hebben", de macht bezitten om te doen berechten „alle civile saecken mitsgaders oock alle andere kleijne mezusen vel quasi delicta als volgens hare brieven van uijtgifte ofte nae ouder gewoonte ofte volgens de keuren daervan zijnde tot haere jurisdictie zijn specterende"; de „gewoonte aengaende dese sake", namelijk wat crimineel en wat civiel is, „is in Hollant seer verscheijde", daar de hooge jurisdictie hier, de middelbare en lage daar, elkanders bevoegdheden aan zich hebben getrokken. Hoe de berechting van geringe overtredingen tot het civielrecht behoorde, ziet men bij W. P. Groeneveldt (Bijdr. 1898 p 77), waar anno 1622 een kriegsraad is belast „met alle chrijssacken, soo civile als crimineele"; ib. p. 305 doet een kriegsraad recht in „civiele misbruijken ende overtredingen" of „civile ende cleijne overtredinghen", in tegenstelling tot „crimineele ende halssaecken"; ib. p. 412: „in tenige criminele ofte civile delicten". De instructie voor den fiseaal te Ambon anno 1678 (Valentijn II, 314) maakt wat de actiën betreft onderscheid „tusschen crimineel-capitaal ende crimineel-civiel; 't eerste is te verstaan van grove delicten die met lijf en goed strafbaar zijn; 't andere van mindere misdaden, die met geldboeten ofte andere lichamelijke penaliteiten werden gecorrigeerd". In een stuk van omstreeks 1820 vind ik gesproken van „crimineele of althans correctioneele zaken".

De woorden „tot doodstraffe toe" duiden op eene *opklimmende* reeks van zaken waaromtrent de beslissing aan iemand wordt gedelegeerd; dit kan dus niet duiden op het toezicht van den Pangeran en den Gezaghebber, dat zich natuurlijk eerder tot de belangrijkste zaken bepaalde en desnoods *afdaten* kon tot geringere. Ergo — hier wordt gesproken van de rechtsmacht der Regenten. Dus dan sluit dit zich aan bij hetgeen gezegd is omtrent de verkiezing der Patih's; wat daarop volgt (d. i. na „met voorkennisse en goedvinden van Pangerang Aria Cher." tot: „'t welk ook zoo verstaan word"), is later in 't oorspronkelijk concept ingelascht, waardoor de eigenlijke bedoeling der Regeer. merkwaardig duister is geworden. Dat deze opvatting van mij de ware is, bleek mij later toen ik in een brief naar

Cherib. dd. 10 April 1712 de volgende interpretatie vond, welke de Regeer. zelve aan deze passage gaf: er staat, zegt zij, „uijtdruckelijk van alle de Preangse Hoofden (hoewel onder de periode van Succapoera) dat deselve als van ouds behielden het doen van regt en justitie in de onderlinge twisten en misdaden der Preangse volkeren" etc. Evenzoo blijkt het uit Jongbloet's memorie van 1714, waarin, dat bij de instructie voor P. Aria Cheribon a°. 1706 is vastgesteld „dat de judicature en het doen van behoorlijke regt en justitie over onderlinge twisten en misdaden, onder de Preangse ingezetenen voorvallende, soowel in 't civiel als crimineel zelfs tot de doodstraffe toe, als voren aen de respectieve Preangse Regenten gedefereert sal blijven om 't selve te behandelen na de Javaense wetten en costumen en 't regt dat de Preangse opperhoofden altoos over hare onderdanen geoeffent hebben, mits dat sij van hare verrigting vooral in zaken van belang de noodige voorkennisse aan UE. (*den Resid.*) en den Pangerang Arria Cher. komen te geven en dat de beledigde onderdanen hare klagten, als die naer waarheijt zijn, aen UE. en den Pangerang Arria mogen voorbrengen om UEd.'s decissie daerover te erlangen en na te komen, dog alles op nader ordre en approbatie van Zijn HoogEdelht. en Haer HoogEdels. tot Batavia, die UE. ten dien eijnde van de voornaemste voorvallen tijdlig advertentie geven en desselfs hooggeerde dispositie daarop meteen (*lees: moet*) afwagten".

Hierbij valt nog op te merken dat, als mijne onderstelling omtrent de inlassching van het aangeduide juist is, de kennisgeving „in zaken van belang" eigenlijk niet slaat op de rechtspraak, doch op zaken van bestuur en in geen geval doelt op de kennisgeving van de Regenten aan den Resident en den Pangeran (wat Jongbloet er uit heeft weten te lezen), doch integendeel op kennisgeving van deze laatsten aan de Regeering te Batavia; vergelijk de bepaling van 1708 (§ 2383 e. v.).

(1) D. i. benadeelde, beschadigde, zie B. 9, 18. De Regeer. interpreteert dit in haar brief van 10 April 1712: „de succumbanten"; de klacht zou dus worden ingediend *na* de uitspraak der Preangerrechters.

voorbrennen (1) om zijn ordre en uitspraak daarop te erlangen en na te komen.

(25) 't Landschap PRAKAMOENTJANG onder den Regent Tanoc Baija, die door ons voor eenige jaren in zijn overleden vaders plaats gesteld is, dog nu wat slegt van gedrag beschreeven wort, zal men egter, als van een vreedzaam humeur, in dat gesag laten en alsints ten dienste van de Comp. aansetten in (2) 't besorgen van den indigo, cattoenne gaarens en peeper en wat er meer valt (3), also wij vaststellen, schoon al eenig volk van hem mogt verlopen zijn, hij egter nog al meer als zijn taxt van 1000 hujsgezinnen in dat groot district kan uijtmake; zulx men hem, gelijk ook alle de andere Preangers, maar met voorsigtigheid tot beste van hun eijgen land en volk en tot nut en voordeel van de Comp. meer en meer mogt (4) tragten te leijden.

(26) 't Landschap IMBANAGARA onder den Depattij Imbanagara, leggende 't oostelijkste der Priangers, (*moet*), wanneer 't gebrek van rijst en het daaruit gevolgde verloop van volk weder zal hersteld zijn, als de andere Preangers worden gehouden tot een nader leverantie van indigo en cattoene garens, als 't verdere daar vallende, gelijk ook de sorge over het groote lack (5) of meer en de parelbanken daarin geleege omtrend Pamotan, opdat de Comp. alicen na deesen de regte vrugten daaraf mag genieten; en om 't welke te beter te kunnen bezorgen, ook nader verstaan word, voortaan weder onder de opzigt en 't gezag van Depattij Imbanagara te doen sorteeren de Hoofden en volkeren van Pamotan, onder Singa Gattij, van Passourouan (te voren onder den verbannen Rossa Bangsa (6) en waartoe nu een ander getrouw en bequaam Javaans Hoofd door den Pangeran Aria Cheribon en 's Comp^s. Gezaghebber op Cheribon zal moeten worden uitgesogt en aangesteld), en van Boejang Malang, onder Soeta Derpa, die nu eenigen tijd op haar selven gestaan, dog vanouds en bij de regeeringe van den Sousouhou-nang Tagal Wangij onder Imbanagara gehoord hebben.

(1) Er staat bij *De J. en N.*: voortbrengen; dat *voorbrennen* gelezen moet worden (waarmee te vergelijken is *voorkomen*, B. 16, 44), bewijst ook Jongbloet's paraphrase hierboven.

(25) (2) D.i.: bestaande in. Vergel. P. IV, 262: „den al te lastigen dienst in de besorging van manschap”; D. 1634 p. 246: „de moordadige actie in het aflopen” enz.; 1661 p. 194: „koop-handel in 't verkoopen en opkooopen”; 1680 p. 417: „cooqmanschapen in zijde” enz. Zie ook B. 25, 13.

(3) Vergel. B. 31, 17.

(4) Denkelyk te lezen: *moet*.

(5) Zoo noemt in 1675 Van Goens (bij Va- (26) lentijn V, 1, 226) zekere binnenzee of inham aan de Ceilonsche kust het „lak”; Rumphius H. A. II, 179: „'t groote *lack* bij de negorij Dandano”, d.i. 't meer van Tondano; De Jonge VII, 224: „*lak* ofte staande water”, voor bergmeer; ibid. 226 voor kratermeer; Corn. de Bruin p. 198: „een *lak* of kom”.

(6) Bij R. 26 Mei 1705 werd Rosabangsa voor 50 jaar naar de Kaap gezonden wegens heulen met Prawata.

- (27) 't Landschap CAWASSEENG, daar Kiaij Soeta Nanga nog Regent is, werd bij 't berigt van den Pangerang Aria Cheribon gesegt (*dat*) door den-selven niet naar behooren geregeert wordt en daarom Jang Pattij Tjiamis in zijn plaats voorgesteld, als eene der oudste en beste Oemboels van het land; 't welk eerst nader door de Pangeran Aria Cheribon en den Gezaghebber van de Comp. zal moeten worden ondersogt, also (*men*) onder die domme berg-Javanen (1) niet ligt tot verandering der Hoofden dient te treden, voor-dat men versekert is van beeter te zullen vinden, en dat zij ook waarlijk iets onbehoorlijks gedaan of zig zelve haar gezag onwaardig gemaakt hebben.
- (28) 't District van BOEJANG LOPANG in de landen van Galo, in a°. 1684 door den E. Couper aan den Crauwangsen Tommogon Panata Joeda van Comp^s. wegen in 't bezit gegeven en also tot nog onder zijn Oemboels verbleven tot het verleeden jaar 1705, dat wij op 't instantig verzoek van gem(*elten*) Crauwangsen Tommogon zijn zoon, genaamt Ingabeij Wira Nagara, daarin hebben laten succedeeren, met die precautie, van niet met zijn vader of 't Crauwangse district te doen te hebben als (2) de opzigt daarover, maar dat hij in dat gebied nevens de andere Preangers de ordres van 's Comp^s. Gezaghebber op Cheribon moest opvolgen; 't welk men nu nader moet ondersoeken, hoe gemelte Wiera Nagara zig daarin komt te gedragen en of hij ook zijn devoir doet in 't voortsetten van den indigo, catoene gaarens en peeper, en ook, dat hij geen meer gesag van land en volk in 't district van Galoe komt aan te matigen als bij de acte van d'E. Couper is uitgedrukt, hoewel de hujsgezinnen en menschen daar nu vrij grooter in getal als bij de ordre van 't jaar 1684 schijnen te weesen, buiten dat wij ook de

(27) (1) Blijkbaar geldt dit compliment niet den kleinen man maar de Hoofden. Volgens Rouffaer (Encycl. IV, 614, 1) zegt men „orang goenoeng” tegenover „stedeling”; de Indische „bergmensch” is dus de Hollandsche „plattelander”.

(28) (2) *Als* beduidt dikwijls: *evenals ook*, of: *en*; zie hierboven § 19 en 26 en hierbeneden 33. Zoo geeft het Batav. Dagregister, blijkens zijn titel, verslag „vant passerende daer ter plaetse *als* over geheel Ned. India”. Een stuk van 1624 (Bijdr. 1898 p. 500): „kaertgens van Tayowan *als* Pehou”; De Jonge V, 146: „'t bestiael van de Comp. *als* borgerie”; Heeres (Het aandeel enz. p. 82): eene reis „over de eijlanden Tristan de Cunha *als* de Caap en voorts de eijlanden Amsterdam en St. Paulo *als* het lant van den Eendragt ofte het Zuidlant”; D. 1640 p. 47: „timmerhout *als* visch”; 1657 p. 93: „eenich water *als* brandthoudt”, ib. 246: „de twee schee-

piens de Fredrick *als* François en Jan”. Dit *als* is zoozeer synoniem met *en*, dat men ook *en* schrijft waar wij *als* verwachten. D. 1656/7 p. 218: „soo aen coopmanschappen *ende* provisiën”; 1678 p. 15: „soo te water *en* te lande”; p. 767: „soo binnen *ende* buljten”; evenzoo hierboven B. 10, 16. Korthedshalve kan *als* ook beduiden: *evenmin als*. Zoo schrijft in 1629 de Gouv. der Molukken (Tiele, Bouwst. II, 152) dat de contracten, door Matelieff met de Ternatanen gesloten, in het archief „noch in Duijs *als* Ternataens te vinden (*zijn*)”; van gelijken die van Wittert zijn mede de Ternataense verloren”; de Sultan van Bantam zegt (De Jonge VII, 317) dat „Zirrebon zoowel haar *als* den Mattaram toebehoorde”, waar bedoeld wordt: *evenmin*. Vandaar dat, naar ik onderstel, hierboven wordt bedoeld: *evenmin als* met het bestuur over Krawang.

negorij OETAMA, die voorheenen onder dit district heeft gestaan, nu op 't voorstel van den Pangeran Aria Cheribon dienstig geagt hebben met haar Hoofd Soeta Patra en zijn volk weder onder Boedjang Lopang onderhoorig te stellen en haar pligt (1) aan de Regent van dat landschap te doen volbrengen.

- (29) 't Landschap LIMBANHANG, bevoorens onder of aan Sumadang behoort hebbende, dog om de gestadige questiën met den Pangerang Ranga Gompol van hem af en op hun zelfs door ons voor weinige jaren gestelt zijnde, onder Maas Marta Singa, kan men nu nog soo laten blijven met de dood van den ouden Pangerang Sumadang, en voorts hem Marta Singa in goede ordre houden om zijn indigo- en garenplantagie voort te setten en te vermeerderen, want hij buijten twijfel vrij meer dan zijn opgegeeven getal van hujsgezinnen bezit.

- (30) Nu zal 't voornaamste en eerste werk van den Pangerang Aria Cheribon en Luitenant Lippius in de Preangerslanden ook moeten wezen, dat zij hun geschillen over iders hier en daar verloopende volkeren na waarheid onderzoeken, en dan voorts gelasten en besorgen, dat ijder zijne verloopene menschen weer komt te erlangen, gelijk dat al zedert vele jaren doorgaans de ordres van den Gouverneur Generaal en de Raden van India aan alle de Preangershoofden hebben geweest.

Bij de memorie en rapport van d'E. Commandeur Couper des jaars 1684 staan de Preangers aangeteekent volgens de verleende schriftelijke actens in dato 15 November des gem(ellen) jaars, die alle in copia tot UEd. narigt hiernevens gaan, ijder voor de volgende manschap (2); en bij eene memorie, door den Luitenant Benjamin van der Meer a°. 1686 ter ordre van de Heer Commissaris Francois Tak zal. doen opstellen (3), zijn die ook teltequellle ten ruwen begroot, en nu meede in de memorie of 't berigt, door den Pangeran Aria Cheribon en Luitenant Lippius aan ons overgegeeven, genoteert als volgt:

(1) Zie de noot bij § 1993.

(30) (2) Zie B. 1, 2.

(3) Dat de infinitief der werkwoorden *doen*, *laten* enz., de plaats vervullende van een verleden deelwoord, ook in passieven zin wordt gebruikt, vindt men wel meer. Zoo Bijdr. en Meded. Utr. Genootsch. II, 342 (1641): „groote vaertuijgen, tot dien fine *laeten* bouwen”, d.i. welke men heeft laten bouwen; Dagr. 1656 7 p. 230: „cromhouten, gevonden ende *doen* cappen”; ib.

Priangan II.

p. 254: spijs „*doen* bereijden”; 1678 p. 149: „de snaphaenroers *doen* versoecken”, d.i. de verzochte snaphanen. Evenzoo B. 3, 8. De hier bedoelde memorie is die, waarvan ik eene copie vond in B.R. 1 Febr. 1763; het is de rol, opgemaakt door den onderstuurman Claes Hendricksz en den sergeant Jan Carstens, opgenomen in een rapport van den Cherib. Resident Adriaan Willemszoon dd. 6 Maart 1686 en door mij geciteerd als „de dorpenlijst van 1686”.

	Bij de E. Couper a°. 1684.	Bij de opge- vinge van den Lt. v. d. Meer a°. 1686.	Bij 't berigt van den Pang. Aria Cheribon en Luit. Lippius a°. 1706.
	Huijsgezinnen.	Huijsgezinnen.	Huijsgezinnen.
Den Pangeran Ranga Gompol of lants(<i>chap</i>) van Sumadang . . .	1015	953	1000
Demam Timbanganting tot Ban- dong.	1125	1056	1000
Tomm. Wiradedaha tot Succapocra.	1125	1144	5000
Tomm. Tanoebaja tot Pracamoen- tjang.	1076	872	1000
Depattij Imbanagara tot Imbana- gara	708		700
Kiaij Soeta Nanga tot Cawasseen.	605	398	700
't District van Boedjang Lopangh.	20		300
't District van Gabang		581	
't District van Indramaijo		284	
't District van Limbangan. . . .			200

(31) Welke getal van manschap of huijsgezinnen na 't berigt van den Sabandhaar Heijermans en Luitenant Lippius nog wel de helft meer in effect kan uitmaken, ten ware nu door den oproer van Prawata en slegte gewassen zedert twee jaaren herwaarts een gedeelte der inwoonders buiten ordinair was gestorven en verlopen, 't welk nu met de te doene visite van den Pangerang Aria Cheribon en den Luitenant Lippius nader ordentelijk zal moeten worden ondersogt en opgenomen, zo na sulx sal kunnen geschieden, en ook jaarlijks vernieuwt en ons alsdan de kontrerollen (1) dienthalven ter narigt overgesonden moeten worden.

(32) En dewijl nu door den Sousouhounang Pakoebowana ook aan d'E.

(31) (1) Bij de Jonge staat: *korte rollen*, wat dus zou beduiden: het summarium. Op het spoor der goede lezing brengt ons wat bij Nederburgh staat: *konterollen*. Bedoeld wordt het P. IX, 44,

24 gebruikte woord *contrarol*, van waar *contrarolleren* (bij Grothe, Archief V, 49, ao. 1615), *contrarolleur* (Elias o.l. I, p. XLI; P. XV, 37, 1) en *contrerolleur* (D. 1663 p. 291).

Comp. is afgestaan alle de landen van de westzijde der rivier Lasarij (1) en Gabang etc., zoo zullen alle die landstreeken tot aan 't Cheribonse gebied, gelijk ook de Javaanse Regenten Nitij Praija en Wirad Maka (2) met haare onderhoorige volkeren, evenals de bovenlandse Priangse landen onder de opzigt en 't gezag van den Pangerang Aria en Comp^s. Gezaghebber tot Cheribon voortaan haar gehoorszaamheid als Comp^s. onderdanen hebben te bewijzen, en derzelver beveelen uit onse naame in 't besorgen van rijst, hout, indigo, cattoeene garens als anders ook na behooren moeten volbrengen.

- (33) Maar de volkeren en landen, gehoorende onder het gebied van Indramaijo, sodanig die bij den ouden Regent Wira Loddera zijn bezeten en in dato 30 November verleden bij acte van ons (3) aan zijn zoon bij continuatie vergunt, alsmeede de landen en volkeren van Pamanoekan en Pagadeen, onder den jongen Wangsa Tanoe, en Intjiassam, onder den jongen Ingabij Carti Juda, als de oosterlanden van Crauwang (4), onder den Tommongon Panata Joeda, zullen onder haar, als door ons aangestelde Javaanse Regenten, verblijven en beseten en geregeert worden.

En hiermede etc.

(Onder stond:)

UE. goede vrienden

(Was geteekend:)

JOAN VAN HOORN.

A^m. VAN RIEBEECK.

C. VAN SWOLL.

H. DE WILDE.

ABRAHAM DOUGLAS.

P^r. DE VOS.

DIRK COMANS.

B. PHOONSEN.

A^m. VAN RIJN.

H. ZWAARDECROON.

H. BECKER.

CORN. CHASTELEIN.

M. DE HAAN.

(Ter zijde stond:)

Batavia int Kasteel den 22 Maart 1706".

(1) De Tjilosari; een fraai voorbeeld van volksetymologie.

(2) Over hen zie het Aanhangsel tot deze Bijlage.

(33) (3) Geïnsereerd D. 7 Dec. 1705; zij geldt

de benoeming tot „gouverneur en hooftregent”.

(4) Dit zal moeten beduiden: *de oosterlanden van Batavia, bestaande in* (zie B. 23, 10) *Krawang*.

AANHANGSEL.

Nitipraja en Wiratmaka.

- (34) Uit De Jonge VII, 368 blijkt dat Girilaja van Cheribon aan Soesoe-hoenan Tegalwangi (wellicht omstreeks 1650, zie § 62) 2800 „mannen” had moeten afstaan, die echter volgens 't beweren van Girilaja's zoons later werden teruggegeven. Tegelijk worden daar de personen Nitipraja, Nitisastra en Wangsaita genoemd als Mataramsche Commissarissen om die teruggave te verrichten. Het is echter zeer wel mogelijk dat deze voorstelling onjuist is: dat de Cheribonsche belanghebbenden daarmede weder eens speculeerden op de onbekendheid der Nederl. ambtenaren met de vroegere binnenlandsche verhoudingen, en dat, evenals Wangsaita (over wien zie § 112), zoo ook de twee anderen Mataramsche bestuurders waren en wel van die 2800 direct onder den Soesoehoenan geplaatste tjtjah's. Wij zien D. 1 Febr. 1677 dat „de Cheribonse gouverneur” zich onderworpen achtte aan de bevelen van „zijn Prince die aen 't hof van Mataram was”; *deze* „gouverneur” is dus *geen* Mataramsche stadhouder. Bij het streven der Comp. om den opvolger van Tegalwangi in zake Cheribon niet al te zeer voor het hoofd te stooten, zou het verklaarbaar zijn dat zij de Mataramsche bestuurders der 2800 tjtjah's niet verwijderde doch in het gezag liet over die tjtjah's, natuurlijk zonder toe te laten dat zij zich eenigermate met de zaken der Cherib. Sultans bemoeiden. Of nu gezegde Nitisastra later den naam Wiratmaka heeft erlangd, dan wel of hij door iemand van dien naam is vervangen, laat zich niet uitmaken; het zou kunnen zijn dat de Wiratmaka, die in de tijden kort voor Tegalwangi's val eene vrij belangrijke rol speelde op Java's Noordkust (in 1669 werd hij Groot Shahbandar te Japara, anno 1675 heet hij Gouverneur aldaar en in 1676 werd hij vervangen; De Jonge VI, 181; 194; 195) naar den bescheidener post in Cheribon was overgeplaatst; hoe dit zij, van Nitisastra verneemt men verder niets.
- (35) Na de vestiging der Nederl. suprematie in Cheribon schijnen de twee bestuurders geruimen tijd onaangevochten te zijn gebleven; eerst D. 10, 20 en 29 April 1693 blijkt dat de Panembahan (de vroegere Depati Topati, jongste der drie zoons van Girilaja) het volk van Nitipraja, 500 man, aan zich heeft trachten te trekken en dat de Regeer. er op aandrang dat deze zaak door de drie Vorsten zou worden uitgemaakt. D. 1 Nov. 1694 ziet men dat dezelfde Panembahan aan Nitipraja en Wiratmaka verscheiden dorpen heeft ontnomen, waarop zij D. 28 Dec. 1694 verklaren, gaarne onder Sultan Sepoeh te willen staan om van die plagerijen af te zijn. D. 20 Sept. 1698 verklaart de Panembahan dat onder hem die twee Toemenggoeng's behooren „die voor Sousouhounangs onderdanen gehouden waren en sig nooit ten vollen en gerustelijck onder hem hadden wille submitteren”. Na den dood van Sultan Sepoeh worden zij bij R. 9 Maart 1699 met hunne „ongeveer 600 coppen als aparte volkeren getrokken onder d'E. Comp. en gesteld op haar selven onder toezigt der Sirrebonse Residenten evenals die van Gabang

en andere daaromtrent gelegene Prianger volkeren". Kort daarop overleed Wiratmaka D. 21 Juni 1699. Het nieuwe, de betrekking tusschen de Cher. Vorsten onderling regelende contract van 4 Aug. 1699 (te vinden D. 13 Aug. 1699) erkent bovengenoemde vrijstelling. Nitipraja overlijdt ook spoedig; diens zoon Najaprana erlangt bij R. 12 Juni 1703 den naam zijns vaders met den titel Aria en het bestuur over „het landschap Calitanjong, gelegen besuijden het Cirrebons district" met 16 aldaar opgenoemde negorijen, waaronder Radjagaloeh. Kalitandjoeng ligt op eene kaart van 1684 dicht bij en Z. W. van de hoofdplaats Cheribon; zooals D. 28 Mei 1717 blijkt, stonden van de 600 tjatjah's, waarover het geschil met gezegde twee bestuurders liep, (36) maar 100 onder Wiratmaka, die te Cheribon woonde. Nadat Pangeran Aria Cheribon D. 18 Febr. 1706 had gerapporteerd: „Nietje Pradja en Wirat Maka betonen weijnig dankbaerheijt voor Sijn HoogEd^e. aan haer betoonde gunste, alsoo nog jong sijn en niets observeren als het roken van madap, waertoe sijn heel vervallen sijn", blijven zij niettemin hunne zelfstandige positie ten opzichte der Cherib. Sultans behouden, ondergeschikt aan den Resident en Pangeran Aria (zie hierboven B. 20, 32); den 24 Jan. 1708 wordt deze regeling nog bevestigd, maar reeds bij eene regeling van 17 Februari daaraanvolgende (zie De Jonge VIII, 322), bevestigd bij R. 10 April 1708, erlangde de Panembahan hunne 600 tjatjah's, iets wat ten zeerste tegen hunne wenschen indruischte, D. 2 Mei, 24 Aug. 1708. Voortaan waren zij (De Jonge IX, 32) den Panembahan „de revenuen en baten verschuldigt" van de onder hun bestuur staande landen; deze benoemde vóór zijn in Juli 1714 gevolgd overlijden Nitipraja tot zijn Buitenpatih, zegt Jongbloet in zijne memorie van dat jaar; de Panembahan, aan wien volgens de beschikking van Girilaja slechts „3 negorijen met 50 à 60 huijsgesinnen" toekwamen, bezat nu, na de aanhechting dezer „landen en negorijen bij Kalijtandjong niet ver van Cher. gelegen", 1400 tjatjah's. Na zijn dood trachtten gezegde twee bestuurders tevergeefs zich aan het oppergezag van zijn zoon te onttrekken. Zie voorts de noot 4 bij B. 16, 39.

BIJLAGE XXI.

SCHRIJVEN VAN RESIDENT JONGBLOET AAN DE PREANGER-REGENTEN

1708.

- (1) Deze Bijlage is gecopieerd uit Hageman's Geschiedenis der Soendalanden, T. B. G. XIX, 258 e. v. Het origineel is, zegt die schrijver, in het Javaansch gesteld en door hem vertaald. Aangezien ik de vertaling niet vertrouwde en gaarne wilde controleeren of het stuk heel geen datum droeg, heb ik verschillende pogingen in het werk gesteld om eene copie te bemachtigen van het oorspronkelijke document. Alles is echter tevergeefs geweest, en ten slotte is mij door den Resident der Preanger-Regentsch. bij schrijven van 18 Dec. 1901 n°. 15897/8 bericht, dat de Regenten in dit gewest op zijne uitnoodiging nasporingen in het werk hadden gesteld naar het stuk van Hageman, doch zonder gevolg.

Ik zei, dat ik de vertaling niet vertrouwde, deels omdat Hageman's kennis van het Javaansch aan twijfel onderhevig is (zie § 51), deels ook omdat bij de overzetting van het oorspronkelijke Hollandsche stuk in het Javaansch wellicht flaters begaan zijn, die misschien, als wij dat Javaansche stuk bezaten, konden worden verbeterd.

- Een leerzaam voorbeeld welke fouten er door eene dubbele vertaling kunnen ontstaan, geeft de door A. B. Cohen Stuart in T. B. G. XVII, 356 e. v. vervaardigde Nederlandsche vertaling van eene Javaansche missive, door Van Hoorn en Winkler aan de Preanger-Regenten gericht, waarvan de oorspronkelijke Nederlandsche tekst is bewaard in D. 4 April 1698. Nu
- (2) was Cohen Stuart een serieus geleerde en Hageman een kwakzalver. Wanneer dus de vertaling van eerstgenoemde belangrijke afwijkingen vertoont van het oorspronkelijke stuk, hoe kan dan met eenige zekerheid worden vertrouwd op Hageman's overzetting der Javaansche vertaling van Jongbloet's brief? Die afwijkingen van Cohen Stuart zijn bijv. deze: hij noemt in den aanhef de Regenten „vrienden” der Comp., het origineel: „getrouwe bondgenoten en onderdanen”; Depati Imbanagara wordt bij hem overgeslagen; Stuart's „schrijver Philip van Baak” is: „de Adsisistent Philip van Eijck” (echter wordt een Assistent in de omgangstaal wel inderdaad „schrijver”

genoemd, zie B. 15, 5; 34, 22); een „verslag”, zooals Cohen Stuart zegt, wordt niet gedaan aan Resident Krijger, maar deze zendt de waren, te Cheribon geleverd, naar Batavia; de rekening op blz. 357 bij C. S. krioelt letterlijk van fouten; op blz. 358 wordt het zeer gewone woord „eisch” (1) (d. i. het aangevraagde) tot: „de geëischte artikelen, poepoendoetan (2) dalëm, hetgeen de Vorst eischt”; op blz. 359 deugen de cijfers weer niet en moet het woord „land (?)” gelezen worden: „volk”; op blz. 360 moet voor „13 huisgezinnen” worden gelezen „mannen”; voor „Narapradja in Sigrawatjana” geeft het Dagr. „Sullapraja en Tjitrawatjana”; op blz. 361 moet voor: „hebben de Direct. en de Majoor afgezonden” worden gelezen: „zullen de Dir. en de Maj. aan . . . gelasten”; de zinsnede, welke de Oemboel's van Limbangan gebruiken, komt in het Dagr. niet voor, enz. Ook de datum deugt niet; het stuk is niet van 10 April maar van 1 April.

Dit zijn dus, herhalen wij, de fouten van een Cohen Stuart in hetzelfde geval als waarin Hageman ten opzichte van ons document verkeerde.

- (3) Wat de dateering van Jongbloet's missive aangaat, Hageman zegt met zijn gewoon gebrek aan nauwkeurigheid op p. 253 dat het stuk is van 3 Oct. 1707; op p. 260: van 30 Oct. 1707; op p. 263: van 31 Oct. 1707; zijne bedoeling schijnt 30 Oct. 1707, want in Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. 1868 p. 347 beweert hij dat op dezen datum „het Tjirebonsche landstoeverzigt uitgestrekt werd tot over Bandong”, welk abracadabra wel beduiden zal dat uit een stuk van dezen datum de ondergeschiktheid van Bandoeng aan Cheribon blijkt; hij verwijst daar trouwens naar een „Cheribonschen brief van 30 Oct. 1707” en spreekt in Not. B. G. V, 36 van een „Jav. parentah” van dezen datum. Waar hij deze dateering vandaan heeft, verzwijgt hij — het is een zijner trucs om zich in een waas van geheimzinnige veelweterij te hullen.

Op zichzelf wekt het eenigen argwaan dat een schrijven als het achterstaande betreffende de levering in November en December eerst eind October zou zijn verzonden. Overigens, het stuk zelf doet ons eenige gegevens aan de hand.

- (4) Cornelis Jongbloet werd tot Resident te Cherib. benoemd bij R. 11 Juni 1706. Wanneer hij nu in achterstaande missive (§ 10) zegt dat „vroeger *wel eens* op *mijne* vorderingen” de productentaxe niet geheel voldaan is, dan zou Hageman's dateering op 30 Oct. 1707 al terstond onjuist moeten zijn; het kan echter wezen dat dit „mijne” aan eene verkeerde vertaling is toe te

(2) (1) *Eischen* heeft in het Oud-Holl. niet de bijbeteekenis van forsch en aandrang. Danckaerts vertaalt 't in zijn Vocab. met *mintā*. Men zei dan ook: „verloff *eischen*” (Bijdr. 1898 p. 37) en genade „*eischen*” (Tiele, Bouwstoffen I, 332). Het kan zelfs beduiden: ter leen vragen, zie Gebhard o.l. I, 423 noot 2; evenzoo „*eischt*” iemand die een bezoek komt brengen een kopje chocola (Journaal van Const. Huijgens, Werken Hist. Genootsch. Utr. N. R. XXV, 56). Vooral

wordt het, zooals hier, gebruikt van handelsartikelen die men wenscht te koopen; zoo Rumphius Herb. Amb. III, 18: „Men heeft het ook op Java, dog van de slegte zoorte, dierhalven het de Javanen van de Amboinezen *eischen*”; ibid. V, 100: de streken van Indië waar geen rotan groeit „*eischen*” die van elders. Vergel. B. 39, 4.

(2) Zie B. 50, 26.

schrijven in plaats van: op *de* vorderingen (der Residenten), evenals D. 7 Nov. 1676 in den vertaalden brief van Troenodjojo nu eens „*zijn* zoon” staat, dan weer „*uw* zoon”.

Het overlijden van den in ons stuk § 10 vermelden Tanoemadja van Soemedang werd D. 6 Juni 1709 te Batavia vernomen. In elk geval ligt dus onze brief tusschen Juni 1706 en Juni 1709.

Verder kon de Oemboel Warganala (§ 11) van Bodjonglopang eerst in het voorjaar van 1707 aan het bestuur komen, want het bericht van den dood zijns voorgangers, Wiranagara, komt D. 13 April 1707 te Batavia, en D. 11 Mei 1707 bericht Pangeran Aria Cheribon dat hij „bij provisie” Warganala in diens plaats heeft gesteld. Ons stuk is dus niet van 1706, en dat 't niet in het voorjaar (van 1709) kan vallen, schijnt te volgen uit de vermelding der maand Augustus in § 8 en uit de omstandigheid (§ 12) dat de leverantie reeds nagenoeg gereed is.

- (5) De acte, verleend aan den door den Resident en Pangeran Aria Cheribon op approbatie der Regeer. aangestelden Toemenggoeng Djangpati van Tjiamis en Kawasen (zie beneden § 11), vervanger van den einde 1706 afgezette Soetanangga, vindt men opgenomen D. 8 Dec. 1708; zijne benoeming dateerde van R. 30 Nov. 1708. Het blijft echter onzeker of niet reeds te voren de provisioneele titel hem, zooals in ons stuk, toegekend werd.

Van meer belang is, dat in 1707 geen sergeant naar de Preanger gezonden schijnt, zooals in dit stuk (§ 12) wordt gezegd; integendeel reisde dat jaar de Resident met den Pangeran die landen af (D. 5 Sept. en 8 Oct. 1707). De overlast, dien de bevolking daarvan had, leidde tot de aanschrijving aan den Resident dd. 8 Febr. 1708 (zie § 1755) om niet weer zelf op reis te gaan.

- (6) In 1708 komt dan ook den 13 Oct. een bericht van Cheribon te Batavia, dat een sergeant en een Ngabehi naar de Preangerlanden zijn geweest, „alwaar zij alomme den onderdaan hadden gerecommandeert de culture der indigo, cattonee garen & voort te setten”. Ik geloof dat de hier bedoelde sergeant de bringer is geweest van onzen brief, die dus denkkelijk is geschreven in Augustus of September 1708. Bij R. 27 Juli 1708 was gelast dat „in de aanstaende maand Augustus” naar de Preangerlanden zouden afreizen „twee geschickte en taalkundige Europeanen nevens eenige vertrouwde Hoofden van Pangerang Area Cheribon omme te besien hoedanig de saken aldaar voortgank nemen omtrent den insaam van 't cattonee garen, indigo, peper, swavel &c.”, waarop bij R. 31 Juli 1708 een brief naar Cheribon wordt geaprobeerd, die de in onze missive (§ 8) vermelde, in Augustus ontvangene, zal zijn, welke brief, als Hageman ons stuk correct heeft vertaald, eene geheel andere richting voorschreef voor de Cheribonsche rechtspraak. Ik vroeg daarom uit Nederland copie aan van dit schrijven van 31 Juli 1708; er bleek toen, dat daarin weliswaar de uitzending der bovenvermelde inspectie-commissie wordt gelast, doch geen woord aan de kwestie der rechtspraak wordt gewijd of aan „de vernieuwde bevelen” van Hageman's missive; daarentegen

- (7) wordt eene prijsverhooging van zwavel toegestaan en op de levering van dat artikel sterk aangedrongen — Hageman's missive spreekt echter van geen zwavel. Het fraaiste is dat D^r. H. T. Colenbrander, die de groote goedheid had alle zoowel in 1707 als 1708 naar Cheribon afgegane Bataviasche brieven, samen 51 stuks, in het copieboek voor mij door te lezen, niets heeft mogen vinden dat den zonderlingen inhoud van Hageman's stuk zou kunnen ophelderen. Zoodat ik zou onderstellen dat deze het heele ding had gefingeerd, ware het niet dat dit in hem eene kennis der Preangertoestanden van destijds zou onderstellen die hij niet kon bezitten. Wil men derhalve aan de juistheid van zijne vertaling vasthouden, dan moet men aannemen dat de Resident en de Pangeran er zeer zelfstandige denkbeelden op nahielden wat betrof de uitvoering der orders van de Regeering.

Ten slotte nog dit: de sergeant die onze missive overbracht heette Velderman of iets dergelijks (zie beneden § 12), terwijl de persoon die volgens het Dagr. in 1708 naar de Preanger ging den naam Witvogel droeg, d. i. Coenraat Witvogel, vermeld R. 22 Maart 1707. Wij moeten dus aannemen dat eerstgenoemde even vóór de afreis werd vervangen, bijv. wegens ziekte.

- (8) „Deze brief komt van mij, fetor (1) Cornelis Jongbloed, die te Tjerebon gezag voert, en wordt gezonden aan mijne sodarané sakéhé (gelijkstaande broederen) (2) kapala Prajangan, Galoe en Kartaboemi (3), — mijn groet en zegenwenschen.

Ter zake dat ik u vernieuwde (nieuwere) (4) bevelen geef, — geheel andere als vroeger.

Ik en de Pangran Arja Tjerebon hebben ontvangen van den Gouverneur-Generaal en den Raad (5) van Indië in de maand Augustus (1707) het gezag en de uitspraak over alle overtredingen van den geringen man (6), in zake gronden, eigendommen, personen, roof, diefstal enz. Alle de hoofdlieden van Prajangan (kepala lan oemboel) (7) moeten dus de overtreders naar Cheribon opzenden, dan zal ik en de Pangeran hun naar bevinding straffen.

- (9) Ten tweede, alle Prajangan hoofdlieden moeten de landbouwers

- (8) (1) Over dit woord zie Excurs V.

(2) Wat in dit stuk tusschen haakjes staat, is door Hageman ingevoegd; wat *cursief* tusschen haakjes staat, door mij. Volgens Dr. Ph. S. van Ronkel is datgene wat hier tusschen haakjes staat, al dadelijk onjuist; het moest heeten: aan al mijne broederen.

(3) Deze drie landnamen noemt Jongbloet ook in zijne memorie van 1714 (§ 1896) om al de Cherib. Preangerlanden aan te duiden. Uit

die plaats zou men echter opmaken dat ook Pangeran Aria Cheribon dezen brief had moeten teekenen.

(4) Vergel. hierbeneden § 12: „opnieuw”.

(5) Men sprak destijds niet van „den Raad” maar „de Raden” van Indië; zie bijv. B. 20, 12.

(6) Over deze zonderlinge bepaling zie § 2385.

(7) D. i. „Hoofden en Oemboel's”; de Regenten worden dus *kapala* genoemd; vergelijk § 80.

aansporen om te planten, op te brengen en te verzamelen cardamon, verfhout (1), garen van zeer fijnen draad, peper, vogelnestjes, was, en dan zullen de hoofdlieden elk huisgezin (sasomah sasomah) (2) de levering opleggen van een katti indigo, vijf katti katoenen garen fijne draad; en de hoofdlieden zullen daarom opmaken staten, voor aflevering, elke dessa zooveel gezinnen, zooveel aanslag (samono somah, samono nilané, samono gawéné) (3).

Dat het niet gebeure, (*dat*) er bij de aflevering aan de Compagnie in de eerstvolgende maand Poewassa (4) te weinig zij; edoch alles wat er bijeengebragt kan worden, cardamon, verfhout, garen, was, vogelnestjes (5), moet worden afgeleverd; en als er nalatigheid bespeurd wordt, zal er de straf op volgen zooals de groote heeren (6) te Batavia dit bevelen.

- (10) Wijders, dat geen der Prajangan hoofdlieden de groote heeren teleurstellen, zooals vroeger wel eens voorgevallen is op mijne vorderingen, in het te weinig opbrengen van handelsartikelen. Dat moge zoo niet meer gebeuren; maar de bevelen van de groote heeren zijn thans als volgt:

Raden Tanoemadja van Soemedang moet dit jaar in de maand Poewassa leveren, voor verdeelde artikelen (dagangan tjatjah) voor acht honderd gezinnen (somah) (7).

- (9) (1) Bedoeld zal worden de zoogenaamde saijwortel (zie § 661) of wel (zie beneden § 9 noot 5) de kasoemba, waarover zie B. 1, 20; echter wordt dit laatste anders nooit genoemd onder de Comp's. leveringen.

(2) Het Holl. origineel zal denkelijk gelezen hebben *man*, evenals dat, bedoeld hierboven § 2; vergelijk B. 20, 17 en § 2061.

(3) Op p. 261 citeert Hageman deze laatste regels aldus: „Mangka kapala lan-noeboel kena hamettokkaken babagéne sasomah nila sakati, lan lawé limang kati kang ngaloës, partiné sanegara samono somah samono nilané, samono gawéné”, waarbij we dus opmerken dat het door hem hierboven tusschen haakjes geplaatste „sasomah sasomah” niet in dit citaat voorkomt. Volgens Van Ronkel wordt de vertaling: „De Hoofden en Oemboel's zijn gehouden een omslag te maken van de aandeelen, elke somah één kati indigo en vijf kati fijn katoenen garen, dat wil zeggen, elk land zooveel somah's, zooveel indigo, zooveel garen”, waarbij in plaats van 't onverklaarbare *partiné* is gelezen *artiné*; het eerste is dan eene vinding van dezelfde soort als Hageman's *Samanodin*, B. 50, 11.

(4) Daar de Poewassa elk jaar verspringt en het transport van den staat der wegen afhangt, kon de levering in die maand geen vast voor-

schrift wezen, wel die tegen Europeesch nieuwjaar, hetwelk ditmaal (zie beneden § 12) kort na de Poewassa viel. Uit de Vergleichungs-Tabellen van Dr. F. Wüstenfeld (Leipzig 1854) blijkt dat de Poewassa in 1707 was van 26 Nov. tot 26 Dec., in 1708 van 14 Nov. tot 14 Dec. Dit komt overeen met de plaats uit Jongbloet's memorie in § 1896, waar men echter ziet dat de helft der leverantie in September binnenkwam, wat wellicht dit jaar nog niet had plaatsgehad (zie beneden § 12).

(5) Op de hierboven vermelde plaats Not. B. G. V., 36 zegt Hageman dat in ons stuk wordt gesproken van de volgende artikelen: kapoelaga, kasoemba, lawé, malam, sarang boeroeng, nila, walirang. Dit zijn de alhier in dezelfde orde opgenoemde producten behalve nila (indigo), waarover reeds gesproken is, en walirang (zwavel), dat in ons stuk heelemaal niet genoemd wordt. Altijd is die Hageman even slordig.

(6) De Regeering, de *orang besaar* van B. 50, 24. Nic. Engelhard spreekt in een brief van 1795 aan een Opziener van „de grooten” d. i. de Bataviasche hooge oomes.

(7) Deze volzin wordt door Hageman p. 261 (10) aldus geciteerd: „Raden Tanoemadja Soemadang. . . misti ater dagangan tjatjah woloengngatoes somah”. De juiste vertaling wordt

Demang Timbanganten van Bandong, voor duizend gezinnen (somah).

Tommongong Tanoebaija van Parakan-moentjang, voor duizend gezinnen (somah).

Tommongong Wiradedaha van Soekapoera, voor vijftien honderd gezinnen (somah).

Ki Marta Singa (*en*) Wangsa Dita van Limbangan, voor twee honderd gezinnen (somah).

- (11) Dipatti Imbanagara, ook voor Pamottan, Pesoeroehan en Manondjaija (1), voor zes honderd en vijftig gezinnen (somah).

Tommongong Djangpati van Tjiamis en Kawassen, voor zeven honderd gezinnen (somah).

Oemboel Warganala van Bodjong lopang, voor drie honderd gezinnen (somah).

Dit dus zijn mijne vorderingen en bevelen. Zijt alle ijverig om te voldoen aan de wenschen van den Gouverneur-Generaal en alle de Raden van Indië, want alle de door U bestuurde landen zijn door den Soesoenan Pakoe Boewono afgestaan aan de Compagnie (2).

- (12) 't Is dus dat ik aan U allen opdraag, te voldoen aan de bevelen van de groote heeren te Batavia, — en om dit voor deze eerste maal opnieuw te beproeven (3), zend ik dezen keer den brief in de handen van den Sergeant Piter Pel-dres di Mone (4), die daarmede de Prajangan zal rondgaan, om aan alle hoofdlieden van landschappen en voorname plaats en de bevelen over te brengen. Deze Sergeant moet alle de handelswaren — te leveren artikelen — bijbrengen; en die Sergeant mag niet langer dan drie dagen overblijven. Uit

dan: „Radèn T. van S. moet begeleiden geparteeerde koopmanschappen (en wel) voor 800 somah's". Dit *ater* zal vermoedelijk in 't Holl. origineel geheeten hebben: *afbrengen*; de vertaling toont dat men 't als vanzelf sprekend beschouwde dat de Regent persoonlijk meekwam. Het woord *koopmanschappen* voor: de Comp^s. leveringen, zie bijv. B. 17, 15; 25 enz.; 20, 17. Het aantal tjtjah's van Soemedang is hier blijkbaar verminderd met de 200 van Limbangan; zie § 343.

- (11) (1) Over de ligging van dit laatste zie B. 17, 41; D. 28 Dec. 1690 heet het te behooren onder Kawasen.

(2) Vergelijk § 549 en 739.

- (12) (3) Dit kan slaan op de vrijstelling van levering in verband met den hongersnood en het volksverloop ten gevolge der onlusten van Prawata, zie § 569.

(4) Achter dezen naam zet Hageman tusschen haakjes: „Pieter Frederik de Monnik?" Eerder zou ik uit de transcriptie opmaken dat hij Pieter Velderman of iets dergelijks heette. Misschien is hij de Pieter Velders van Groll, sergeant, die bij schrijven van 14 Juli 1732 naar Tandjoengpoera werd gedirigeerd. Aangezien Jongbloet hem sergeant noemt, kan hij kwalijk dezelfde zijn als de „taalkundige soldaat" Pieter Jansse van Zutphen, vermeld in een brief van den Cherib. Resident dd. 11 Juni 1708; wat den naam betreft, zou dit wel kunnen, als de vader maar Jan heette en Zutphen's mans geboorteplaats was (zie Mr. J. van Lennep in Versl. en Mededeel. Koninkl. Akad. VII, 184). Zoo spreekt Valentijn (I, 2, 88) van een „Henrik Jaspers zoon, anders van der Monden genaamt".

de groote negorijen (1) moeten de artikelen worden afgevoerd naar Tjerebon. Maar die afvoer mag niet geschieden zonder zorg en zonder geleide (2); en al het achtergeblevene ontbrekende (3) moet worden afgeleverd vóór het Europeesch nieuwjaar.

Bij de aflevering te Tjerebon zal alles dadelijk worden betaald. Is er meer, dan is dit blijk dat de orders van mij en van den Pangeran Arja Tjerebon goed zijn opgevolgd, en dan zal men er melding van maken naar Batavia".

(12) (1) Beter: de hoofdnegorijen.

(2) Zie het § 1055 verzamelde omtrent het productentransport.

(3) Denkelijk moet dit laatste woord tusschen haakjes staan als eene toelichting van Hageman bij 't voorgaande.

BIJLAGE XXII.

ABRAHAM VAN RIEBEECK'S REIZEN ALS DIRECTEUR-GENERAAL

1703 — 1709.

- (1) Ter verklaring van den reislust, die dezen Gouverneur-Generaal in zulk eene eigenaardige tegenstelling brengt tot de lange reeks zijner voorgangers en opvolgers, mag misschien worden aangenomen dat op zijne jeugdige verbeelding de tochten ter ontdekking van het binnenland van Zuid-Afrika, onder het bestuur zijns vaders ondernomen, een blijvenden indruk hebben gemaakt. Wij wijzen bijvb. op den tocht, in November 1660 (toen Abraham pas zeven jaar was geworden) georganiseerd ter ontdekking van het fabelachtige goudland van Monomotapa (1), welke tocht beschreven staat in Jan van Riebeeck's Dagverhaal l. III, 440. Voor dergelijke reizen waren aan de Kaap steeds genoeg „liefhebbers" te vinden; men merke op, hoe de Commandeur (ibid. III, 468) spreekt van „de eere van soo een notable rare voyagie", de eere namelijk om tot de deelnemers te behooren. Dit enkele woord kenschetst de populariteit dier tochten volkomen. En wat avontuurlijke berichten bracht die expeditie mee terug (ib. III, 540) omtrent de door haar bereikte Namaqua's „sijnde seer cloeck volcq, als halve reusen", op wonderlijk schilderachtige wijze uitgedost! Natuurlijk droomde de kleine Abraham van deze Enakszonen en van reizen door de wildernis. Op rijperen leeftijd zullen Simon van der Stel's tochten hem wellicht hebben geprikkeld tot navolging. De beschrijving van een dier reizen (Valentijn V, 2, 54 e. v.) doet zien dat niet minder dan 56 Europeanen er aan deelnamen. Ook later bleven aan de Kaap zulke expedities voorkomen; zoo die van een aantal burgers in 1704 e. v. (ib. p. 90) en van een Landdrost in 1705 (ib. p. 90 e. v.).
- (2) Wijders koesterde Van Riebeeck eene buitengewone belangstelling voor geographie; vandaar dat niet alleen zoo dikwijls een Landmeter of Kaartenmaker op zijne tochten meeging (zie B. 22, 106; 23, 1; 6; 21; 46; 59; 68; 112; 140; 160), maar dat al lang vóór hij zelf zich in beweging

(1) (1) Dit moet omstreeks 1500 een historisch | pag. 7 draagt eene mijn dezen naam; bij Jan negervorst zijn geweest; bij Linschoten o. l. | van Riebeeck is het een plaatsnaam.

zette kondschappers werden uitgezonden om de te bezoeken streek te verkennen en in het ruwe in kaart te brengen (zie B. 22, 86 en elders over Cornelis van Heusden; B. 22, 72 en elders over Laksamana; 23, 20 en 157 over een paar anderen). Verliet na zulke voorbereiding Van Riebeeck zijne woning, dan deed zijn paard bijna geen stap of met het uurwerk in de hand (nog veel beslist dan bij den heer Stastok lag in Van Riebeeck's „goud horloge” de „zetelplaats van zijn wil”) werden voor een breed uitgesponnen journaal aantekeningen verzameld en afstanden gemeten, soms „met treden” (B. 22, 18) soms „met de ketting” (ib. 23), terwijl op geschikte punten halt werd gehouden om bergtoppen te peilen en schetsjes te maken. Eene enkele maal nam hij een teekenaar mee (zie B. 22, 51). Mogelijk is het alleen zijn ontijdige dood geweest die hem heeft verhinderd, de uitkomsten van zijne topographische onderzoekingen in eene verzamelkaart neer te leggen; dat bijvb. de opneming der Wijnkoopsbaai geene overvloedige weelde kon heeten, ziet men B. 23, 20.

Niet alleen echter de topographie, maar ook de geschiedenis der Regentschappen wekte Van Riebeeck's belangstelling (zie B. 22, 41; 23, 1; 28; 160). Hij kende de rapporten van Scipio, Winkler, Ram en Coops en Helderman (B. 22, 102; 45; 68; 82; 23, 161). Vandaar ook dat hij Pangeran Poerbaja zoo dikwijls meenam, die hem inlichtingen kon verschaffen. Eindelijk was hij geenszins onverschillig voor de verschijnselen der natuur (zie B. 22, 44 e. v.; 58; 60; 76; 80; 23, 74), en moeite noch ongemak ontzag hij om zijn weetlust te bevredigen (zie B. 23, 122; 168) (1).

- (3) De karakterschets van dezen Gouverneur-Generaal, ontworpen door Valentijn die zijn vriend niet was, zegt (aldaar III, 1, 139) dat hij „in alles onverzettelijk was en daar eere in stelde om zijn hoofd te volgen”, hetgeen eene goede toelichting ontvangt in het verhaal van zijn laatsten tocht; voorts was hij (ib. IV, 1, 339) een groot paardenliefhebber en sportsman, stuursch van wezen, onaangenaam dikwijls van manieren en behept met eene hinderlijke liefhebberij voor practical jokes ten koste zijner minderen, doch geen schraper en schrobber als zooveel anderen.

- (4) De hierbeneden volgende reizen van onzen man vervallen in twee groepen: die vóór en die tijdens zijn generalaat. Aangaande de eerste categorie was mij sedert lang bekend wat hijzelf in de Afg. patr. miss. van 30 Nov. 1711 zegt in verband met zijne reis in dat jaar tot het „ondertasten”

(2) (1) Dat Van Riebeeck zeer goed stond met den patroon der wetenschappen Camphuijs blijkt duidelijk uit het eigenaardig legaat dat deze hem maakte (Reguleth 18 Juli 1696): „Aan den Edⁿ. Heer Raad Ord^s. van India Mr. Abraham van Riebeeck een curieuse silvere rijlter te paart, spelende door een orelogie en verbeeldende Gustavus Adolphus, Conincq van Sweden; daarbij nog een silver hooft, sijnde het

afbeeldsel van Sijn Koninklijke Hooght. nu Konink van Engeland, kunnende gebruljet werden om uijt te drincken, en wegende tesamen hondertnegenentwintig en een halve ra”. Best mogelijk (vergelijk I, 190) dat Camphuijs zelf die „rariteiten” had vervaardigd en dat dit aan het legaat zijne bijzondere waarde gaf. Ook Van Riebeeck's vrouw en oudste dochter werden door hem bedacht.

der Jacatrasche landen „waarvan den presenten Gouverneur Generaal sedert a°. 1699 (ter occasie dat hij met de commissie tot het redden der Batavise rivier van de ongemacken der aardbeving gehonor(eer)t was en daarvoor ook de nadere eere genoten had van de begifting van een stuk lands, 8 uren rijdens bezuiden dese stad) met een nadere lust bevangen sijnde geraakt, jaarlijx 't een en 't ander doorsogt en genoegsaam alle plaetsen van dit Coninkrijk Jacatra tot agter om 't swaare gebergte ende maar 5 mijlen van de Zuijdzee af, en bovendien een gedeelte der districten van Craoang ende Waniassen doorgereden en van alles specifique aantekening, item pijlingen en metingen gehouden, en veele kaartjes daarvan bij ledige uren gemaakt heeft”.

- (5) Wat genoemde „commissie” betreft, in den nacht van 4 op 5 Jan. 1699 had de bekende zware aardbeving plaats, gevolgd door groote aardstoringen. Door afkomende modder en boomstammen raakte nu de Tjiliwoeng „een mijl en hoger boven dese stad” verstopt, waarop bij R. 7 Jan. 1699 drie Raden Ordinair, waaronder Van Riebeeck, in commissie werden gesteld om die opstopping te bezichtigen en daaromtrent te adviseeren. Den volgenden dag werden zij belast met het toezicht op de opruiming der voornaamste verstopping, even boven Noordwijk, welke driekwart mijl lang was en waaraan meer dan drieduizend man bezig waren. De leiding van dit werk berustte niet bij Van Riebeeck maar bij diens collega, den Gecommitteerde Cops. Eerst R. 20 Nov. 1699 verneemt men dat de opruiming geheel is afgelopen, maar het volgend jaar moest er na gevallen regens andermaal aan worden gearbeid, R. 13 Aug. en 14 Sept. 1700. Den 1 Maart 1701 vraagt nu Van Riebeeck den eigendom van het land Bodjonggedeh en R. 22 Maart 1701 erlangt hij dit „land Boedjong Mangis en Gedee” om niet, als belooning voor zijne diensten bij de opruiming der verstopping in de Groote Rivier. Den 21 Juni 1701 verzocht hij verder om Pondokpoetjoeng en Tjitajam, die aan het evengenoemde grensden. Bij R. 22 Juli 1701 erlangde hij ook deze landen voor 50 Rds.; de erfbrief van het laatste is afgedrukt bij I'acs, *Geschiedenis particulier landbezit* p. 263. Zoo verwierf hij bijna met gesloten beurs de landerijen die in zijne reisverhalen zoo dikwijls worden genoemd en heden ten dage getaxceerd staan op ongeveer f 250.000.

- (6) Nog zegt Van Riebeeck in den brief van 1711 waaruit wij reeds citeerden, dat hij dit jaar op reis is geweest „na de zuidkant van dit eijland om de gelegentheid van de mond der rivier Tsjitareek ende de daervoor leggenden groten inbogt, met hetgene daaraan dependeert, selfs nader te besigtigen, als sijnde in de jaren 1708 en 1709 bijna tot soo verre doorgerijst en doenmaals bevonden hebbende dat, onaangesien de geadhibeerde devoiren van de Heer Gouverneur Generaal Johannes Camphuijs L. M. (1) in den jare 1687, doe de landen nog seer woest ontrent dese stad lagen, met het derwaerts senden van den sergeant Pieter Scipion en een landmeter

(6) (1) *Laudatae Memoriae*: loffelijker gedachtenis.

nevens hem (1) mitsgaders den Ambonesen Lieutenant Topina (2), welke a°. 1683 in de vervolging van Cheeg Joseph daar mede gesworven had, welgem. Zijn Edelheijt egter niet anders dan een seer confuus rapport daarvan bekomen had, sooals dat aan den presenten Gouverneur Generaal door sijne contrarie bevinding van soo veele jaren (hoewel maar bij uijtspanning van tijden (3)) gebleken en aangetekent was geworden; om alsoo selfs landewaart dat goede en nodige werk te kunnen voltrecken, waartoe welgem. Zijn Edt. Johannes Camphuijs L. M. in die tijden (wanneer men sig na de vrede met Bantam wat verder te lande door desselfs industrie met den ackerbouw had kunnen uijtbreijden) een grond en beginsel gelegd (4), dog 't selve ten reguarde van Cheribon en de Priangse landen tot een (5) seer groote perfectie gebragt had".

- (7) Dit is het wat mij, zooals ik zeide, sedert lang omtrent die vroegere reizen was gebleken; men zie ook hierbeneden B. 23, 18 het extract uit R. 17 April 1711 en B. 23, 56 het reisrapport. Bovendien ontdekte ik een testament, door Entji Mohammad, Luitenant der Maleiers, den 7 Juni 1709 voor notaris Uldrix gepasseerd als „staende eerstdaegs met d'Ed^{le}. Heer Direct^r. Genl. Mr. Abraham van Riebeeck in de visite na de bovencontriën te vertrecken", welke onderneming blijkbaar zwaarmoedige gedachten bij den Luitenant had gewekt. Overigens — de Resolutiën der Regeering en het Dagregister des Casteels bewaren een volstrekt stilzwijgen omtrent de tochten van den Edelen Heer Directeur-Generaal; dat kon wel niet anders, want het moest in Nederland een wonderlijken indruk maken als een zoo hoog geplaatst ambtenaar met zulk een drukken werkkring, de ziel van den ganschen Indischen handel, dergelijke avonturen ging naloopen.

- (8) Des te verblijdender was het daarom dat Mr. S. Muller te Utrecht de goedheid had, de Directie van het Bataviaasch Genootschap te wijzen op een in 's Rijks Archief te 's Gravenhage berustend handschrift, dat ook die oudere tochten voor een deel bevat. Wij zeggen „voor een deel", omdat de tocht in 1701 naar zijne landen in het Buitenzorgsche (zie B. 22, 36), die in 1702 naar Tjileungsir en Pakoean (zie B. 22, 24; 53; 66; 67), die in April 1703 weer naar zijne landen (zie B. 22, 25), die in 1708 naar Pakoean en bezuiden den Gedeh (zie B. 22, 6; 103; 107) ook dáár ontbreken. Vroeger berustte het bedoelde handschrift in het Utrechtsche archief als onderdeel der collectie, afkomstig van Mr. Jan Hendrik baron van Lijnden van Lunenburg, welke baron, volgens mededeeling van den Algemeenen Rijksarchivaris, in 1794 huwde met Francina Charlotte Diderica Beata baronesse van Spaen, dochter van Alexander Diederik baron van Spaen van Biljoen en Elisabeth Anna Maria van Riebeeck, welke laatste eene dochter was van Mr. Johan van Riebeeck, veertigraad van Delft, den „mijn soon Jan" dien wij nu en

(6) (1) Dit laatste is onjuist.

(2) Eene vergissing; zie de personalia van Patinggi I, 245.

(3) Men ziet hier reeds hoe Van Riebeeck

zijne ongewone liefhebberij bij de Heeren Majores meent te moeten verontschuldigen.

(4) Vergelijk B. 23, 19.

(5) Denklijk te lezen: *geen*.

dan in de reisverhalen ontmoeten. Naar alle waarschijnlijkheid is dus het handschrift nooit buiten de familie van den samensteller geweest, totdat het in eene openbare verzameling werd opgenomen.

- (9) Het omvat alle hierachter volgende reisverhalen van Abraham van Riebeeck, behalve dat hetwelk in het Dagregister van 1713 wordt aangetroffen, en is dus, voor zoover mij bekend, de eenige bron voor die welke uit den tijd dateeren toen Van Riebeeck nog geen Gouverneur-Generaal was. Deze categorie heb ik op eene andere wijze moeten behandelen dan de in het Dagregister aangetroffen beschrijvingen zijner reizen als Gouverneur-Generaal. Eensdeels toch zijn eerstgenoemde zoo buitensporig breed van opzet, dat tot op minuten, ja onderdeelen van minuten de reeks der dagelijksche evenementen en aantekeningen wordt onderscheiden; anderdeels komen de reisroutes voor een groot deel overeen met die van de latere tochten. Ik heb derhalve van deze oudere reisverhalen alleen uittreksels gegeven, daarbij steeds woordelijk alles invoegend wat de vermelding waard scheen, waartoe ik niet de talrijke details van topographischen aard kan rekenen: eene moderne kaart maakt de opsomming van al die peilingen en koersen en tijdbepalingen van den onvermoeiden Directeur-Generaal overbodig.

- (10) Met deze vroegere tochten van hem vallen verschillende reizen van andere personen samen, welke het Dagregister vermeldt en waarop Van Riebeeck vermoedelijk invloed heeft uitgeoefend. D. 30 Dec. 1705 onderneemt de Vaandrig Cretieau met den essayeur Andries van Houten, den Tweeden Landmeter Cornelis van Heusden en vier Makassaarsche patrouillanten eene reis tot nasporing van den oorsprong en den loop der Tjitaroem, de gesteldheid van den waterval daarin en de mogelijkheid om dien te verwijderen, tevens ter bezichtiging van den „zwavelberg” in het Bandoengsche, die D. 4 Febr. 1706, waar een kort verslag dezer expeditie staat (zie § 2305), de Papandajan blijkt te wezen. D. 16 Maart 1706 gaat Cretieau al weer naar den Bandoengschen zwavelberg en D. 20 Sept. 1706 ten derden male, terwijl evengezegde essayeur D. 5 Sept. 1707 den Cherib. Resident en Pangeran Aria Cheribon vergezelt op hunne inspectiereis door de Preanger, wat ook al weer wijst op wetenschappelijk onderzoek.

Belangstelling of waardeering vond Van Riebeeck's streven (waarachter denkelijk, ik wil het gaarne toegeven, veel sportliefde school) in Indië heel weinig. Valentijn zal wel de publieke meening weergeven waar hij schrijft (IV, 1, 340):

- (11) „Het voornaamste, dat Zijn Edelheid verricht heeft, bestond in vijf of zes tochten, hetzij na de grenzen van 't koninkrijk van Jakatra en Bantam, hetzij na de Zuidzee, 't geen hij al ten deele, toen hij nog tweede van Indiën was, verricht, en waar na toe hij ook een weg laten maken, en een dorp geplaatst heeft, om in weinig dagen bericht van daar, zoo daarontrent een schip vervallen mogt, op Batavia te kunnen hebben. Zommigen zeggen, dat deze tochten van Zijn Ed. zeer voordeelig voor de E. Maatschappij in velen opzichten zijn geweest. Vooreerst, omdat men nu een pikol zwavel voor

$\frac{3}{4}$ Rijxdaalder (*dit cijfer is niet juist; zie § 1569*) krijgen kon, gelijk men'er nu al 200 bekomen had. Anderen zeiden, dat dit wel waar, maar dat zij zoo zuiver niet, als 't behoorde, en dat het ook niet redelijk was, de Javanen zoo, gelijk Zijn Ed. dede, te dringen, om die 2 of 3 dagreizen verre, voor zulken gering loon, te komen brengen, dat hen, die nu hunne hoofden moesten gehoorzamen, wel eens oorzaak geven mogt, om dat jok van den hals te werpen. Andere weer, zeggen, dat men 't land in zijn binnenste, en in zijn grenzen, die hij net aanwees, eerst recht heeft leeren kennen, hebbende hij ook den Koning van Bantam gedwongen een groot stuk lands af te staan, om welke reden ontrent die grenspaal een vesting, en een wagt gelegd is, behalven dat hij ook bezorgt heeft, dat een groot getal van onze weggeloopene slaven, die daar door de Bantamze Grooten aangehouden wierden, aan ons weer overgeleverd zijn. Dog de vrage is, of daarom de Opperlandvoogd Batavia zoo lang verlaten moest, en of dit door anderen niet geschieden kon? Behalven dat zulke togten dien Heer ongemeen afgesloofd hebben, en niet, zonder het leven aan veel Javanen te kosten (die hem, te paard met alle de zijnen rijdende, (12) te voet volgen moesten) nog voleindigt zijn". Uit het welgevallen waarmee Van Riebeeck meer dan eens (zie B. 23, 22; 53; 65; 142; 144) verwijlt bij de menschenmenigte die aan zijne reizen of zijn triumfantelijken intocht binnen zijne goede stad Batavia deelnam, is op te maken dat hij er eene eer in stelde, daarbij grootscheeps te werk te gaan. Uit de bij B. 23, 58 behoorende teekening zien wij dat hij het als Directeur-Generaal op veel bescheidener voet had moeten doen.

De verslagen zijner reizen, welke het Dagregister geeft, zijn even goed uit zijne eigen pen als de oudere reisverhalen, zie B. 23, 2; 46; 110; ook stemmen de uitvoerige Resoluties van 21 Aug. en 16 Sept. 1712 (zie B. 23, 133 e.v.; 150 e.v.), bevattend het rapport van twee reizen naar 't Bantamsche en Tandjoengpoera, van woord tot woord overeen met het Dagreg. op diezelfde datums, een bewijs, met hoeveel zorg door hem voor de nauwkeurige overlevering zijner reisverhalen werd gewaakt, waarbij hij trouwens zelf, zooals wij zagen, kaartjes teekende, mogelijk ook ten gerieve van Witsen, die gewoon was uit de papieren der Comp. te verzamelen wat betrekking had op land- en volkenkunde (zie de extracten van hem bij Gebhard II, 416; 422). De enkele kaartjes die het handschrift in 's Rijks Archief geeft, zijn niets dan profielen van bergruggen en bergtoppen. Wij zijn echter zoo gelukkig geweest, drie origineele teekeningen te bemachtigen, behoorend bij het verhaal van zijn grooten tocht naar de Zuidzee, waarvan wij er twee hebben doen reproduceeren. Misschien zijn er hier of daar nog andere verborgen. Dat Van Riebeeck's aantekeningen omtrent zijn laatsten en belangrijkste tocht teloor zijn gegaan (zie B. 23, 162), kan wellicht gelden voor een bewijs van den stillen tegenzin, althans de uiterst geringe belangstelling, welke bij zijne omgeving voor die tochten bestond (vergelijk B. 23, 19); zelfs is Van Riebeeck's streven om de ergernis weg te nemen die ook in Nederland zou worden gewekt, niet onduidelijk merkbaar (zie B. 23, 47). Welke

fatale gevolgen die landtochten voor de bevolking hadden, noteeren wij bij B. 23, 16; 53. In Hooijman's tijd, d.i. omstreeks 1780, leefden er nog personen die mee waren geweest, B. 23, 77.

- (13) Tot besluit dezer inleiding zullen wij hier eenige personalia laten volgen, die niet overbodig zijn, omdat onze reiziger nu en dan terloops van zijne familieleden melding maakt.

De „moeder”, die Van Riebeeck eenige malen noemt, is zijne schoonmoeder, waarover beneden, dus noch zijne eigene moeder, noch zijne stiefmoeder. Deze laatste heette Maria Isaacks Scipio van Alkmaar (testam. Dispontijn 1 Sept. 1676) of van Outdorp (Trouwboek). Vermoedelijk was zij eene dochter van D^s. Isaac Scipio te Outdorp, die in 1645 naar Indië ging (Van Troostenburg de Bruijn i. v.). Zij trouwde als jongedochter den 23 Jan. 1648 te Batavia met den Onderkoopman Reijnier Porre van Middelburg, bij wien zij eene dochter kreeg, Johanna Por, die de vrouw werd van den Opperkoopman Mattheus Berckman (inventaris Reguleth 10 Juni 1695), en eene tweede dochter Margaretha Por, welke bij Jacob Overtwater, Secretaris van den Raad van Justitie, moeder werd van Soetje Overtwater (geh. met Nicolaas Hidding), Maria Overtwater (geh. met Everhard de Beer, zie inventaris u. s.), benevens Authonij en Reijnier Overtwater. Ten tweeden male trouwde Maria Scipio met Jacob Gruijs; een kind van hen wordt gedoopt 5 Jan. 1659; eene dochter Maria Gruijs uit dit huwelijk wordt vermeld in een testam. Dispontijn 1 Sept. 1676. In 1670 was Maria Scipio de vrouw van Jan van Riebeeck. Op welke wijze Jan de Huijsser, Pakhuismeester te Casimbasar, haar schoonzoon was (R. 19 Juni 1682), blijkt niet. Zij overleefde haar man (van wiens grafsteen de fragmenten thans in het Museum van het Bat. Genootschap berusten) verscheiden jaren; haar testament werd geopend 9 Juni 1695 Reguleth.

- (14) Jan van Riebeeck, de stichter der Kaapkolonie, had, toen hij 1 Sept. 1676 bij notaris Dispontijn zijn testament maakte, uit zijn eerste huwelijk de volgende kinderen in leven: Maria, Elisabeth, Antonia, Abraham en Lambertus, van welke de beide eersten getrouwd waren en de beide laatsten zich in Holland bevonden; verder was uit zijn tweede huwelijk een zoon Jan.

Maria maakte met haar man Cornelis Verburgh een testament 22 Juni 1674 (Dispontijn), toen hij als Koopman en Shahbandar naar Malakka zou gaan. Na zijn dood hertrouwde zij te Malakka met den Onderk. Nicolaas Ansloo (R. 3 Dec. 1683).

Elisabeth huwde Marten Pit, die den 21 Mei 1690 overleed als Raad Ordinair; daarna met Dirk de Haas, die in dezelfde hooge qualiteit den 8 April 1701 overleed; zij zelve stierf 9 Oct. 1704 (Navorscher 1867 p. 22 e. v.), na haar broer Abraham universeel erfgenaam te hebben gemaakt, evenals zij dit zelve was geweest van Dirk de Haas.

Antonia huwde D^s. Melchior Leijdecker; den 5 Mei 1680 werd eene Dina Maria uit hen gedoopt. Eene andere dochter, Elisabeth, trouwde met den Koopman Lodewijk Wijs (testam. Deldijm 9 Maart 1701), en eene derde, Antonia, met den beneden § 39 genoemden Hasselaer.

Lambertus is vermoedelijk jong overleden; van hem weet ik niets dan dat hij blijkens eene acte Keijzers 3 Aug. 1666 aan huis was bij den schoonbroer zijns vaders, Abraham Quevellerius, „Latijns rector der vierde schole in Rotterdam”.

Jan, die bij R. 14 April 1690 Klerk werd en wiens dood als Koopman en Grootwinkelier vermeld wordt in R. 23 Febr. 1703, trouwde Joanna Eldercampus, dochter van den predikant Andreas E. (testam. Dionys van Es, 30 Maart 1699 en testam. Reguleth 26 Juli 1696). Uit dit huwelijk werd 19 Mei 1697 gedoopt Dina Maria van Riebeeck, welke trouwde met Arnoldus Abeleven, uit welk echtpaar 13 Nov. 1714 een Abraham en 13 Nov. 1718 eene Geertruda Jacoba gedoopt werd; dit echtpaar Abeleven maakte een testam. Volkman 30 Oct. 1724, staande op vertrek naar patria; hij was toen Opperkoopman, Shahbandar en Licentmeester.

- (15) Abraham van Riebeeck trouwde Elisabeth van Oosten, welke overleed 18 Mei 1714 (Navorscher u. s.), nadat zij den 15^{en} bij notaris Seullijn haar testament had gemaakt. Hare moeder Maria van Bodegem wordt in een testam. Dispontijn 7 Maart 1678 vermeld als de vrouw van den Onderk. Jan van Heden, die in 1685 overleed als Koopman en Opperhoofd van Timor; vergelijk Valentijn, III, 2, 126.

Uit Van Riebeeck's huwelijk werden gedoopt 19 Feb. 1679 Johanna Maria, 23 Aug. 1681 Elisabeth, 9 Jan. 1684 weer eene Elisabeth, 13 Nov. 1685 Johannes, 6 Oct. 1686 Ida, 4 Maart 1691 weer een Johannes, en volgens Van Rhede van der Kloot werd 18 Oct. 1693 eene derde Elisabeth geboren. De gelijknamigheid van verschillende dezer kinderen bewijst al dat de meesten jong stierven. Degenen omtrent wie ons iets bekend is, zijn: Johanna Maria, in 1695 de bruid van Gerrit de Heere (codicil Reguleth 10 Juli 1695); zij maken een testam. Bolswart 15 Oct. 1696, toen hij geëligceerd Gouverneur van Ceilon was; volgens Van Rhede van der Kloot overleed hij in Nov. 1702, waarna zij den 16 Nov. 1706 hertrouwde met Joan van Hoorn en na diens dood met Cornelis Bors van Waveren.

Elisabeth van Riebeeck trouwde kort na den dood harer beide ouders den 31 Juli 1714 met Gerrit van Oosten, die een familielid moet zijn geweest van de moeder zijner vrouw (1), geb. 1 Juli 1685 uit Gerrit van O. te Amsterdam en Anna Catharina Luijcken; hij voer voor de kamer zijner geboortestad in 1709 naar Indië (testam. Brooks 8 Oct. 1714) en repatrieerde met zijne vrouw in Nov. 1715 als Opperkoopman.

Maakte dus deze schoonzoon eene mooie promotie, „mijn zoon Jan” was, toen hij bij R. 5 Juni 1714 veniam aetatis erlangde, reeds Koopman en Schepen. Den 9 November van dat jaar teekende hij eene procuratie Brooks, toen hij op vertrek naar patria stond per Barneveld. Zijne ouders waren

- (15) (1) De „bloedvrunden en naastbestaenden” die Abraham van Riebeeck's lijk D. 20 Nov. 1713 volgen, zijn: Johan van R., Cornelis Haselaer, Arnoldus Abeleven, de Koopman en

Weesmeester Gerrit van Oosten, de Boekhouder-Generaal Johan Everhard van der Schuer en de Koopman Johan Frederik Gobius.

dood, zijn buidel welgevuld, en door het huwelijk zijner zuster Johanna Maria had hij schitterende relaties in patria. Wij zagen reeds dat hij en zijn nakroost er zeer gefloreerd hebben — en daaraan danken wij de bijlagen die thans volgen.

- (16) „Togt over ons lant en Campon Baroe na Pakowang
en ook na Margamoektij” (1).

11 Augustus 1703. (2) Vertrek uit het Kasteel 's morgens een weinig over half vijf (3) „met mijn vrouw ende kinderen mitsgaders andre goede vrienden” deels te paard deels „met berlijns” (4); de paarden worden verwisseld in Laksamana's negorij (5) en wederom „boven de suijkermolen van Jantong” (6) terwijl „de paerden van S^r. Joost Wilstee” worden gebruikt voor het laatste traject tot Seringsing (7); aankomst aldaar 's morgens 9 uur 10 min.

- (17) 12 Augustus. Te Seringsing gebleven, de bagage vooruitgezonden naar Bodjongmanggis, een brief geschreven „aen moeder (8) in 't Casteel

- (16) (1) Dat tochtjes als het onderhavige niet zoo heel ongewoon waren, reeds destijds, ziet men daaruit dat toen Cornelis de Bruin in Mei 1706 (o. l. pag. 369) van Chastelein c. s. te Seringsing afscheid nam, „het ganse gezelschap gereedt stont om verder op te trekken (*zuidwaarts dus*) en na drie dagen eerst weder te keeren op deze plaets”.

(2) Een paar maanden te voren (R. 3 Juni 1703) was Van Riebeeck's benoeming tot Directeur-Generaal uit Nederland gekomen; met de overname van dit ambt bleef hij echter talmen. Eerst na afloop van deze reis werden in de vergadering van 31 Aug. 1703 de verschillende aan hem ondergeschikte Administrateurs met zijne a. s. optreding in kennis gesteld; den 1 September nam hij de Generale Directie over van zijn lateren schoonzoon Joan van Hoorn.

(3) Reeds hier begint de ietwat kleingeestige zorg om bij alles precies den tijd te noteeren, die aan Van Riebeeck's reisverhalen zulk een Stastok-seniorachtig cachet geeft.

(4) Eene berline was een reiswagen voor vier personen met losse kap. Historisch is de berline van Louis XVI 's mislukte vlucht naar Varennes.

(5) *Laksamana* is eigenlijk een ook op Ambon gebruikelijke titel, *vlootvoogd*. Deze man kan een afstammeling zijn van Kaitjil Laksamana, schoonvader van Kakiali, welke schoonvader in 1643 op Ambon wegens vijandschap tegen de Comp. om het leven werd gebracht en twee zoons had die, evenals de zoons van Kakiali (zie I, 244), naar Batavia kunnen zijn

gevoerd; vergelijk Valentijn II Amb. Zaaken p. 141; 143; Bijdr. 1897 p. 524. De hierbedoelde afstammeling wordt R. 13 Aug. 1700 sergeant der Amboneezen; wordt reeds R. 27 Juni 1702 vermeld als Vendrig. Bij R. 10 Juni 1712 wordt hij van dezen rang gepromoveerd tot Kapitein der „Moorse Amboinesen”, wat nog te meer opvalt, omdat deze onchristen Amboneezen sedert Jonker's dood (1689) onder een Luitenant als hoofd hadden geressorteed. Reeds H. 13 Nov. 1685 was Laksamana belast met de „inmaninge van de thiende der padij” in de Ommelanden, en wel (H. 17 Nov. 1685) aan de Westzijde der Gr. Rivier. D. 24 Jan. 1705 brengt hij de suspecte Kampongbaroesche Hoofden Tanoedjiwa c. s. gevankelijk binnen. Zijne werkzaamheid als terreinopnemer wordt beneden herhaaldelijk vermeld. Zijn dood in Febr. 1723 vernemen wij R. 13 April 1723. Laksamana's land lag blijkens D. 8 Aug. 1712 en 24 Aug. 1713 „2 mijlen suidwaerts van hier”, eene zeer vage aanduiding. Zijne kampong zoek ik in de buurt der tegenwoordige kampong Bangka, dus W. van Tjililitan. R. 9 Sept. 1704 is hij wijkmeester van blok N., d. i. tusschen de Mampang en de Krokot; vergelijk verder vooral B. 22, 111. Van Riebeeck volgt dus den weg die van Tanahabang recht Zuid loopt.

(6) Te lezen *Tanjong*, zooals hierbeneden § 29 blijkt.

(7) Zie B. 18, 6.

(8) D. i. zijne schoonmoeder, Maria van (17) Bodegem, wed. Van Heden, zie hierboven § 15.

ende afgesonden met 2 wardaas (1) ende 4 Javanen van Nalla Crama (2) om brood ende groente". 's Avonds „met de draegbaren een kuijertje gedaan”.

13 Augustus. De dames 's morgens 7 uur 20 met „de draegbaren” naar Pondoktjina „ende vandaer met de wagentjes”; hij zelf „met het geele rijpaerd”; om 9 uur de paarden verwisseld; aankomst te Depok, waar „de peper-tuijn” (3) wordt gezien. Middagmaal te „Jamby Pitara” (4), vanwaar met „de wagentjes” en Wilstee's paarden „door 't grote bos” (5) wordt voortgereden; de paarden verwisseld te Pondokpoetjoeng (6); aankomst in de „negrij Bodjong Mangis” (7) te 5 u. 37.

- (18) 14 Augustus. Weder „een brief geschreven aen moeder met 2 swarte soldaten ende vier Javanen om morgen avond met broot etc. weder hier te zijn”. 's Avonds „met de geele ende de Juff^a. met de draegbaren” een toertje gemaakt en terug naar „ons logement op Bodjong Mangis”.

15 Augustus. 's Morgens eenige peilingen en metingen „met treden”; de „negrij van Chindy (8) op Ratoe Djaja” bezocht. 's Avonds „de weg na boven tot de benedenste gragt (9) van Paggar Bessij te voet gepeijlt”.

16 Augustus. „Quartier voor 8 uren van Bodjong Mangis met het geele paert ende de Juff^a. met de draegzetels opgetrocken na Campon Barou; quartier voor tien en gekomen op Codong Along. . .; ruim quartier over tien en van Codong Along (10) vertrocken, ik met het swarte paert, ende

- (17) (1) Dit woord heb ik nergens anders ontmoet dan in deze oudere reisverhalen van v. R. Het is denkelijk het Portug. *guarda*, waker, oppasser, en synoniem met wat hierbeneden § 18 en 23 „swarte soldaten” heeten, of elders (B. 23, 48) „swarte patrouillanten”, d. i. manschappen der „continueele patrouille”, Mardijkers of (in het Tanggeransche) Makassaren. Vergelijk D. 1678 p. 630 *garde* in den zin van wacht. Zie ook hierbeneden § 42.

(2) Zie B. 15, 14.

(3) Een der attracties van Depok, zie hierbeneden § 30; ook Cornelis de Bruin bezocht dien en geeft er eene beschrijving van o. l. pag. 368.

(4) Even bewesten het station Depok; het meertje aldaar schijnt de plaats te hebben aanbevolen om er te dineeren.

(5) Vergel. het geannoteerde bij B. 23, 77.

(6) Op moderne kaarten is dit Pondokpoetjoeng niet te vinden. Eene oude kaart noemt als eigendom van Van Riebeeck „Pondok Poetsiong off Sietajag” en plaatst het aan de Pasanggrahan, die W. is; ten Z. grenst 't aan Pondok Manggis (zie B. 23, 48), ten N. aan Luit. Chindij. Ik zoek Van Riebeeck's landhuis Pondokpoetjoeng waar nu kampong Tjitajam

is, bewesten het station Tjitajam en bezuiden Pasirpoetih. R. 5 Febr. 1715 vermeldt een suikermolen op dit land.

(7) Bodjongmanggis (ook Pondokmanggis, zie hierbeneden § 63) ligt iets benoorden Bodjonggedeh aan den westoever der Tjiliwoeng. Eene overschrijving dd. 18 Nov. 1750 f°. 221 doet zien dat het land „Boedjong of Pondok Mangis” ten O. grenst aan de Groote Rivier, ten W. aan de Angkee. Het is niet hetzelfde als Bodjonggedeh, dat weliswaar dezelfde O. en W. grenzen heeft, doch tenzelfden dage bij eene andere acte (f°. 219) wordt overgedragen; dit laatste grenst ten Z. aan Pagarbesi „ook genaamd Candong Waringen”.

(8) Chindij zal de Luitenant Sindoe zijn uit (18) B. 15, 7. Bij R. 21 Sept. 1695 was goedgekeurd dat aan den Jav. Luitenant Chindij van Cheribon een leenbrief door Heemr. was verleend van een land aan en bewesten de Tjipinang. Deze leenbrief staat in het erfboek ingeschreven sub 15 Oct. 1695; in het N. grensde het perceel aan dat van Meur. Ratoedjaja ligt wat boven Depok aan de rivier.

(9) Zie beneden § 32 en 63.

(10) Zie B. 15, 15.

quamen even over elf uren op Campon Barou. . . Ten seven uren 's morgens 2 wardaas ende 4 Javanen met een kopek (1) ende een sluijtmade met vuilj goed nevens een brief na beneden gesonden, om Saturdag avond (*den 18^{en}*) weder op Bodjong Mangis met brood ende boter te wesen. De pagger (2) op Campon Barou legt N. $\frac{1}{4}$ O. ende Z. $\frac{1}{4}$ W. ende in front W. $\frac{1}{4}$ N. ende O. $\frac{1}{4}$ Z.”.

- (19) 17 Augustus. Vertrek van Kampongbaroe 7 uur 25; passeeren Prackan Bernangsiang; komen 7 min. later „aen 't veer (3) om door de Grote Rivier te rijden”; gaan op en neer ook door „een spruijt (4) van de Tangerangse rivier” en komen 36 m. na het gezegde veer te hebben gepasseerd „aen den opgank van het hof Pakowang, rijdende stijl op langs een dijk tusschen 2 laegtens welke de benedengragt zijn”. Vier minuten voorbij dien „opgank” komt het gezelschap „aen de hoge platte steen, met onbekend geschrift ingegraveert zijnde ende een olij piringtje (5) daer voor onder aen ende eenige steenen rontom, item eenige bloemgewassen. Iets van het geschrift ten besten doenlijk uijt het midden der bovenste linie gecopieert”. Drie min. voorbij dien steen gekomen bij „de beelden, staende aen de bovenzijde van Pako-
(20) wang . . . te weten 't grotere met het hoofd los ende 2 kleijndere”. Vanhier rechtsom steil afgedaald naar de Tjisadane; dan teruggeklauterd tegen den oever op en langs precies denzelfden weg weder over Baranangsiang, Pondoksempoer en Bantardjati gekeerd naar Kampongbaroe, onderweg Lak-samana ontmoetend „die gisteren van de stad gekomen was”. 's Avonds „met de grote verrekijker” rondgezien; de „Pangaragon of Blauwen Berg” was reeds bedekt. „Voorts na de rivierkant gegaen ende daer wat in de koelte

(1) Aldus herhaaldelijk in deze reisverhalen; R. 6 Febr. 1705 „coppek”. De goede lezing is *kapek*, volgens Klinkert Javaansch, een „sluitmand, gevlochten van bamboe, met hengsels van rotan, om reisbenoodigheden in te bergen”. Volgens Holle (T. B. G. XXIV, 171) „eene soort doozen”.

(2) Herhaaldelijk wordt in deze oudere reisverhalen van v. R. gesproken van de ompagging der dorpen; het lidwoord duidt aan dat die pagger uiteraard tot het dorp behoorde. Soms is de pagger incompleet (hierbeneden § 42); soms is er een „binnenpagger” met eene poort (ibid. en § 86) en eene „agterpoort” (§ 42) of „diverse poorten” (§ 50), die een decoratief karakter dragen. Ook de pasebaan heeft eene poort (hierbeneden § 93). Als iets bizonders wordt (§ 98) genoteerd dat zeker dorpje „sonder bepagging” is. Mogelijk is

de nog in de Preanger bestaande gewoonte om aan den ingang der hoofdplaats eene barrière (Groneman o.l. pag. 12) te bouwen, of liever iets wat daarop lijkt, de katja-katja, twee gemetselde pilaren, soms tot een boog verbonden (Coolsma s.v. en in *Orgaan* 1897 p. 120), eene herinnering aan vroegere omwallingen. Vergelijk wat § 215 staat over de „poort als voor een vesting” voor den dalem te Tjiandjoer. Zie ook B. 10, 12.

(3) Uit § 34 hierbeneden zien wij dat het (19) veer is *boven* Baranangsiang, welk laatste ligt *beneden* 't eiland; vergelijk B. 14, 14.

(4) Die spruit zal de Tjiawi of de Pakantjilan wezen; vergelijk hierbeneden § 34.

(5) Vergelijk D. 1679 p. 343: eetpiring; ib. p. 344: theepiring. Zeer gewoon is *schenkpiring* voor: schenkblad, zie B. 35, 37.

geseten onder een anklons-spel (1) ende met den donkeren weeder na de paggar van Campon Barou gekeert. Na het avonteten hadden wij een Javaense marionette”.

- (21) 18 Augustus. Naar Codong Alang, alwaar men in „de canoas” (2) stapt die in de rivier gereed liggen; „passeeren de negrij Jambou Diepa aen de westzijde van de rivier ende Cawang Pandak (3) aen d'oostzijde op 't lant van Reijnier of Bappa Dalam (4)”; daarna voorbij Codong Waringin. Komen 9 u. 48 „voor den afgang der negrij van Pagger Bessij; passeeren 9 u. 48 $\frac{1}{2}$ de benedenste afgank bij de bovengragt van dito paggar ende draijen tot 9 u. 48 $\frac{3}{4}$ m. O. langs de hoogte van dito Pagger Bessij (5) aen de westzijde der Grote Rivier; passeeren 9 u. 55 $\frac{1}{2}$ de benedengragt der gemelte Pagger Bessij alwaer 't water daer uijt loopt, dog wat hoog boven de superficie der rivier, om de klippigheijt van de wal; passeeren 9 u. 59 $\frac{1}{2}$ de negrij Moaraberes (6) aen d'oostzijde der Grote Rivier”. Daarna bij twee pangkalan's (7); dan „'t speelhuys van Bodjong Gedeas negrij”, de derde en vierde pangkalan en het „speelhuys van de negrij Bodjong Mangis”, waar men aan land gaat. In den vooravond rondgewandeld „alles met treden afpejlende . . . zijnde midelerwijlen een briefje met boter ende broot uijt het Casteel ontfangen”.
- (22) 19 Augustus. 's Morgens vertrekt „Monsr. Weere (8) na beneden met

(20) (1) Van Riebeeck maakt herhaaldelijk (hier beneden § 31; 33) melding van de ankloeng, het primitieve nationaal-Soendasche muziekinstrument van bamboepijpen die geschud worden; vergel. Raffles, History 1817 II, 66 noot en Dr. G. A. Wilken, Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde, Leiden 1893 p. 114. Uitvoerig vooral Veth's Java, 2^e dr., IV, 252 e.v. De marionettenvertooning is denkelijk de wajang karoetjil, Wilken ib. pag. 104.

(21) (2) Cornelis de Bruin (o.l. pag. 385) gebruikt te Bantam „een kleen vaertuigh van 't lant, bij de Javanen genoemt Jou-con (zie: *jochem*, B. 6, 4 noot 6) en bij onze natie bekend met den naem van kano. Dit tuigh is smal en langh, voor en achter spits, gehouwen uit een Baijersouriam (*versta: bajoer-, soerian-*; zie *Excurs 12, 2*) somtijts ook uit Satiboomen (*tees: Jati-*), waarvan eenige drie, vier of vijf voeten dik zijn. Men gebruikt voor eenige derzelve riemen, voor andere scheppers”.

(3) Dit Kawoengpandak („kleine arènboom”) zal wel de goede naam zijn in plaats van 't steeds gebruikte Kaoempandak.

(4) Over dezen laatste zie B. 8, 14. Wie Reijnier is, weet ik niet.

(5) Vergelijk B. 15, 22 noot 3. De „hoogte van Pagger Bessij” is denkelijk het punt even

bezuiden Bodjonggedeh waar het spoor de rivier nadert, welke hier oostwaarts om eene steile hoogte draait.

(6) Zie het Aanhangsel bij B. 4.

(7) Zie B. 50, 41. Hier is het speciaal de plaats waar hout in de rivier wordt gebracht om afgevoerd te worden. P. XV, 105 spreekt van „pencallangs of ontlad-, inscheep- en stapelplaatsen” van suikermolens.

(8) R. 21 Sept. 1693 vermeldt den burger (22) Cornelis Weere; R. 26 Jan. 1700 wordt hij bode van Heemraden; 8 Oct. 1700 bode van Schepenen; hij had dus tot Van Riebeeck, die van 6 Sept. 1690 tot aan 29 Mei 1703 President van Schepenen was geweest, in dezelfde nederigo verhouding gestaan als Colette, over wien beneden; R. 29 Mei 1705 bevorderd tot „Tweede in de geldcassa deses Casteels”, dus ondergeschikt aan Van Riebeeck als Dir.-Gen., en R. 27 Juli 1708 tot Kassier; R. 11 Sept. 1708 vermeldt zijn overlijden. In eene procuratie Veenendaal 7 Oct. 1707 heet hij geboortig van Enkhuizen; zijn testament Deldijm 2 Sept. 1708 noemt hem Koopman en geëligceerd Groot-Kassier. Zijne relatie tot Van Riebeeck legde hem dus geene windeieren; tot toeziende voogden over zijne kinderen benoemde hij Cornelis Chastelein en den Seer. van den Raad Isaac Garsin. Blijkens de

een brief aen moeder om broot ende arak voor de soldaten (1), met 2 waerdaes ende 4 Javanen"; Van Riebeeck gaat weer uit peilen. Bij terugkomst (het is Zondag) „een buffel voor 't volk laten slagten ende quam Monsr. Garzijn (2) nevens Monsr. Colette (3) tegen den middag hierboven bij ons, zijnde ten 5 uren met een chaise van den Overtoom (4) gereden ende van Seringsing voorts te paerd".

(23) 20 Augustus. 's Morgens alweer uit peilen en meten; 's namiddags opgebroken „ick met het swarte paerd ende d'Juff^a. met de draegsetels"; na drie kwartier aangekomen „in ons hujs op Pondok Poetsjong".

21 Augustus. 's Morgens uit meten en peilen, waarbij Van der Valck helpt „met de ketting". Bij Tjitajam „de nieuwe gaga" bezien. De ligging

wijkrol van 1706 woonde hij in een eigen huis in de Heerenstraat, waard 2470 Rd^s.

(1) Deze Europ. soldaten worden nog vermeld hierbeneden § 51; 52; 53; zij dienden als lijfwacht, zie beneden § 59; hoe verder de tocht, hoe grooter hun aantal, zie § 69 en B. 23, 53.

(2) Isaac Garsin, een verwant van den Waalschen dominé Jacob Garsin te Amsterdam (procuratie Deldijm 20 Nov. 1705), werd 8 April 1695 ordinair klerk ter Gener. Secretarie, R. 15 April 1701 Onderkoopman, 21 Juli 1702 Eerste Klerk, 19 Dec. 1702 Koopman, 29 Juli 1704 provisioneel Secretaris der H. Regeering, 23 Febr. 1705 Secretaris absoluut; overleed als zoodanig in 1710. Hij was blijkens R. 27 April 1696 een protégé van Saint Martin; voorts een vriend van Van Hoorn (zie I, 12). Bij Rumphius H. A. II, 192 geeft hij eene mededeeling van botanischen aard.

(3) De burger Aernout Colette wordt R. 16 Oct. 1685 bode van Schepenen; R. 15 Juni 1696 op verzoek ontslagen. Uit eene acte Deldijm 14 Sept. 1706 zien wij dat hij later kalkbrander werd en vermoedelijk ook rijtuigverhuurder, en eene vrij bemiddelde weduwe achterliet. Den 21 Juni 1685 werd een kind gedoopt uit zijn huwelijk met Anna Groen. R. 11 Jan. 1707 vermeldt zijn overlijden als Diaken.

(4) Volgens Van Dale is een overtoom „de plaats waar vaartuigen over een dam gehaald worden om ze van het eene water in het andere te brengen, eene soort brug op rollen"; beneden § 38 blijkt dat bij den hierbedoelden overtoom een water was dat met eene „open champion of schouw" werd overgestoken.

Bij R. 24 Mei 1695 was besloten „tot ontlastinge van het water in Molenvliet (*aldus heette ook het water van de Sluisbrug naar de Harmonie*) bij al te sware afwateringen en tot verhoedinge van het doorbreken van den dijk van Molenvliet" te maken een overtoom „oven

ofte ongeveer 19 à 20 roeden boven de buitengewagt tussehen Noortwijk en Rijswijk"; bij R. 17 Juni 1695 wordt het plan voor dien overtoom goedgekeurd. Bij R. 26 Oct. 1696 wordt besloten om, aangezien de overtoom van niet voldoende hulp is tot ontlasting van het Molenvliet, eene doorsnijding uit de rivier naar de Krokot te maken boven den overtoom. R. 24 Febr. 1699 blijkt de overtoom een dam te wezen; door het leggen van losse balken daar bovenop kan men den waterstand regelen; het water liep uit de rivier „over den overtoom in de Crocot", zegt R. 15 Sept. 1699. Bij R. 30 Dec. 1704 wordt besloten tot den aankoop van een stukje grond „gelegen agter de wagt, aan 't eijnde van de Molenvlietse dijk staande, en door hetwelcke den overtoom gegraven is". Er was dus bij de Harmonie eene doorsnijding gemaakt naar de Krokot; hierover was geen brug, dus om van het (tegenwoordige) Molenvliet naar T. Abang te komen, moest men overgehaald worden met eene schouw. Iets anders is H. 29 Dec. 1706: „de brug bezuijden den overtoom over de doorsnijding, komende uijt de Bingamsgracht (*omtrent dezen naam vergelijk hierboven mijne beschrijving der plaat, voorstellend Van Riebeeck's huis*) in de Krokot"; H. 28 Maart 1704 „de brugh over de Bingamsgracht naar Tana Awang, nu genoegsaam de Corkot, alsoo deselve het geheele water van de gemelde Bingamsgracht loost". De Bingamsgracht, die vroeger in het verlengde van het tegenwoordige Molenvliet liep, was dus daarvan door afdamming afgesloten geworden en loosde eveneens haar water hoogerop in de Krokot, terwijl het beneden deze verbinding ongedempt gebleven stuk der Bingamsgracht eene doode sloot vormde. En die afdamming van de Bingamsgracht bij de Harmonie werd doorsneden door den overtoom van de Groote Rivier naar de Krokot.

van „het nieuwe huijs van Pondok Poetsjong” bepaald. 's Avonds „een brief uijt het Casteel met brood, arak ende visch”.

22 Augustus. 's Morgens „2 swarte soldaten ende 4 Javanen na 't Casteel gesonden om broot ende andere benodigdheden”. Opnieuw uit peilen; 's namiddags evenzoo, waarbij hij zich van Pondokpoetjoeng 20 min. laat dragen (1) naar „de bamboespoort aen de weg na Passir Poutij (2)”.

- (24) 23 Augustus. Uitstapje (met de dames, die deels in de „draegbaren” deels met de berlijns vervoerd worden) naar Margamoekti (3) en terug. Bij den terugkeer passeert men „een waterrijke spruijt met seer breede sassacken (4) daer over. . . Camoening, segt een Javaen, de rest weten het niet; ik gisse Jaga Oetang”; intusschen wordt die Jaga Oetang (ook met sasakken overbrugd) eerst een kwartier later ontmoet. Komen bij „drie sjappen of kruijssen in drie na den anderen gemerkte bomen in 't oude bos, tot teeken van d'agterscheijddlinie, lopende N. en Z., tusschen mijn lant ende 't daervoor leggende stukje van Willem de Rover (5) of nu Ongwako ende Pangan-teeng Keetje (6)”. Vermeld dat „verleden jaer” ditzelfde terrein door hem is bezocht. Over „de stijle spruijt Siringin (7), beoosten dewelke het grote bosch weder is beginnende”, komt hij op Ongwako's land. Beuzelachtige bizonderheden aangaande het terrein; verschillende gaga's vermeld en „de

- (23) (1) Ofschoon Van Riebeeck in den regel zijne reizen te paard doet, vinden wij eene enkele maal (zie beneden § 78; 82; 85) vermeld dat hij zich laat dragen in een „draegstoel”, terwijl voor zijne dames „draegzetels” of „draegbaertjes” disponibel zijn (§ 18 en 32); de slavninnen daarentegen gaan in „hangnetten” (ib). Wat dit aangaat, ook Van Imhoff (Bijdr. 1853 p. 388) maakt onderscheid tusschen „draagstoelen” en „tandoes of slaphangende Javaense kleeden, aan een stok vastgemaakt en met een mat of ander deksel overdekt”. Tot laatstbedoelde categorie behooren denkelijk ook de „jolijfs of hangmatten”, waarmee de zieken naar Tjipanas werden vervoerd (B. 34, 12), ofschoon Hobson-Jobson s. v. *Dhooly* daarvan eene andere beschrijving geeft; de draagstoel was speciaal op Ambon in gebruik, waar hij nog heden *kadera* heet (het Portug. *cadeira*, stoel, welk woord reeds door Danckaerts wordt genoemd onder de in de Molukken gangbare Portugeesche termen); eene beschrijving van dit laatste vervoermiddel geeft Teijsmannia XII, 89. Veel weelderiger daarentegen was de palankijn, waarvan Haafner (Reize in eenen palanquin I, 9) zulk eene geestdriftige beschrijving geeft; deze laatste werd door vier man gedragen, met vier anderen in reserve; men kon er

zelfs in zitten schrijven. Een tijdlang schijnt dit laatste vervoermiddel op Java wel in gebruik geweest te zijn, want ofschoon zelfs de G.-G. in het Buitenzorgsche eene gewone tandoe gebruikte (zie de plaat I, 356 *), schrijft Nic. Engelhard in zijne memorie van 15 April 1805 in verband met het reizen van Europeanen op Java over „het draagen, zo als voor deezen in zwang was, dewijl bijna niemand, zelfs geen Resident of hoofd van de plaats uitgezondert, te paard reed, maar zig alle in palenkains, bij welke zommige wel dertig man noodig hadden, draagen lieten”; dit wordt thans, zegt hij, „met kragt belet en teengengegaan”. Dat was dus eene nabootsing van de Portugeezen in hun vervaltijd; men zie de curieuse plaatjes bij Van Linschoten, en vergelijkte verder Hobson-Jobson i. v. *Palankeen*.

(2) Pasirpoetih ligt W. van Ratoedjaja.

(3) Margamoekti of Ragamoekti, wat boven (24) Paroeng aan de Angkee.

(4) Zie B. 23, 12.

(5) Willem Rover, Assistent, kreeg bij erf-brief van 10 April 1671 een stuk land aan de westzij der Angkee.

(6) Blijkens R. 16 Aug. 1708 moet *Pangan-teeng* een titel zijn.

(7) Tjaringin.

trekwegen (1) ende pancallang van mij op Ratoe Djaja"; komt „aen de schijldlinie tusschen Ratou Djaja ende mijn gekoft lant Parang Combale" (2) en zoo terug te Pondokpoetjoeng.

- (25) 24 Augustus. Alweer uit peilen o. a. naar een gaga „die wij ook in April passado peijlde"; met de dames naar Doerianbaroe, een uur verwijderd, „alwaer wat rusten ende ook sijne durioens- ende soorsakplantagie (3) doorwandelen" en terug, „ondertusschen een grote buffel hebbende laten slagten voor 't volk"; in den namiddag „te water van Pondok Poetsjong tot Depok gepeijlt".

- 25 Augustus. „Aen Dana Sitra van Bodjong Gedee mandoor gelast alleen te douduan (4) in het gehakte bos verleden jare (5) bewesten d° negrij beoosten de spruijt Siborom (6). Aen Patra Wangsa, mandoor op Bodjong Mangis, gelast alleen te doudouan of voor de tweede rijs padij gaga te planten in het verleden jaer gekapte overgrote vak out bos tusschen de spruijt Tsj Borom ende de rivier Passangrahan, maer geensins te doudouan, in 't gehakte vak out bos agter sijne negrij beoosten Tsjiborom. Aen Maija Singa, mandoor op Pondok Poetsjong, en Wangsa Watsjana gesegt, dat sijlieden sullen doudouan in het vak 't welk verleden jaer agter Pondok Pinang tot de Passangrahan toe gekapt is (7). Aen den Lieutenant Wangsa Tanoe (8) ende sijne bajoers-rackers (9) gegeven te doudouan de vakken, die verleden jaer gehakt zijn soo bezuijden als benoorden de weg van Passir Poutij Wetang, soo verre de bovenste ende benedenste scheijldlinie van Parang Combale, O. ende W. tot de Passangrahan voortgetrocken zijnde, sal komen aen te wijsen. Ende

(1) Blijkbaar wegen om 't gekapte hout te sleepen naar de pangkalan, waar het „afgeworpen" wordt, hierbeneden § 37. Uit R. 2 Aug. 1707 bespeurt men dat op Van Riebeeck's landen ook djabonhout werd gekapt voor de Comp's. kruitmolens.

(2) Bij R. 13 Jan. 1702 was Paroengkombala (vergelijk hierboven B. 8, 10 noot 4 en B. 9, 14 noot 5) „uijt pure gratie ende faveur" door de Regeer. geschonken aan Karim, natuurlijke zoon van den overleden Jav. Vaandrig Marta-praja, wiens land (zie B. 8, 10) bij ontstentenis van wettige erfgenamen aan de Comp. had moeten terugvallen, zegt de Regeering. Het grensde ten W. en ten Z. aan land van Van Riebeeck, ten N. aan dat van Chindij van Tegal (zie hierboven § 18). Op de jongste detailkaart komt de naam Paroengkombala niet voor.

(25) (3) Zie B. 5, 14.

(4) Vergel. aan het slot dezer §, en voorts B. 23, 133. Het is vermoedelijk 't Jav. woord

doedoeq, graven, uit- of opgraven.

(5) Wat de plaatsing van het verleden deelwoord betreft vergelijke men D. 1624 p. 34: „een gekochte jonck in Ticco"; 1626 p. 260: „een veroverde prijs, St. Jacintho genaempt, op de hoochde van Cabo de Comorijn"; 1627 p. 306: „de geprocureerde hertevellen ende sapanhout in Siam"; 1636 p. 205: „de tenderende retourraecken nae Portugael"; p. 237: „de verschijnende vreemdelingen in Banda". Andere voorbeelden geven wij B. 38, 5.

(6) De Tjibeureum tusschen de Pasanggrahan en de Tjiliwoeng loopt uit in de Siteo Tjibeureum, even W. van de monding der Tjiloewar.

(7) Opmerking verdient de wijze waarop (26) Van Riebeeck beschikt over de diensten der opgezetenen van zijne landen.

(8) Zie B. 8, 7 en B. 15, 9.

(9) Denkelijk verkeerd gecopieerd voor: *ba-joershackers*. Eene afleiding van Portug. *rachador*, houthakker, lijkt minder waarschijnlijk.

aen 't volk van Passir Poutij ende Sipaijong (1) onder Patra Dita aengedeelt de vacken van 't verleden jaer gekapt bos agter Ratoe Djaja ende beneden de linie, die van desselfs bovenscheijding tot de rivier Passangrahan O. ende W. staet voortgetrocken te werden".

Vertrek van Jambij Pitara te paard en met „de draegbaren", daarna met de berlijns. „Voor mijn vertreck de vereijste fooijtjes (2) aen het volk der negrijen resp(ectiv)e uijtgedeelt". Middagmaal op gezegde plaats; daarna door naar Seringsing, ook met de paarden van Wilstee.

- (27) 26 Augustus. „Een brief met een kopek na Batavia's Casteel (3) gesonden om mergen eenige verschoning daerin op Rawa Cibotia (4) te krijgen". 's Namiddags (nadat al eenige bagage en personeel verzonden is) „vooraf na Rawa Cibotia gesonden de coetsier met de caros-paerden en de daertoe gehorende 4 jongens, item Carel als cock, met een oppasser ende eenige bagagie, sullende morgen ogtent met canoas de rivier afvaren tot de pancallang van Cardeel voorbij 't apegat, om dan van de rivierkant na Rawa Cibotia te rijden".

- (28) 27 Augustus. „Van Seringsing met canoas te water afgevaren tot de pancallang van S^r. Cardeel ende vandaer te paert (5) na zijn lanthuijs op Rawa Cibotia en gepeijlt". Bij het verlaten der canoas treft hij „Cardeel, Erskine (6), Gijger (7) ende Laxamana, die heden van Pondouk Poetsjong afgekomen was". Twintig minuten verder komt hij „op Cardeels lant

- (26) (1) Tjipajoeng, N. W. van de halte Tjitajam.

(2) Eigenlijk is dit een afscheidsdrank op de goede reis; zie De Jonge III, 198; Jan van Riebeeck's Dagverhaal I, 69: zekere personen drinken „de *foij* en het goed succes van de reis mitsgaders op (*zijn*) gezondheid". Zoo geeft D. 2 Nov. 1628 de G.-G. een maaltijd „tot een *foetj* ende afscheijt van de voorschreven Raden van India"; het scheidmaal heet „*foetj-maeltijt*" D. 1656/7 p. 92 en 341; ook „de *foij*" ib. 122. Bij W. Schouten I, 42 krijgt elk schip bij vertrek eene koe „tot *foetj*".

- (27) (3) Deze eigenaardige genitief van plaatsnamen (nog bewaard in: *Sumatra's Westkust*) is zeer frequent. D. 1641/2 p. 5: „Wawanijs ende Lebelehou stranden"; p. 25: „Combellos stranden"; p. 81: „Malaccas liberie" (boekery); p. 164: „Malaccas straat" (de Straat van M.); p. 168: „Goas bhaare"; 1643/4 p. 171 en elders: „Subalij's com", enz.

(4) Wij zien beneden § 28 dat dit aan Cardeel behoorde; uit diens personalia I, 196 bespeurt men dat het Ragoenan wezen moet. De zonderlinge naam Rawa *Cibotia* is misschien bedoeld als Latijn; *cibotium* is eene varensoort.

- (5) Blijkbaar langs den trekweg.

(6) Johan Erskine van Kopenhagen (R. 25 Nov. 1692; naar den naam te oordeelen een Schot) was destijds Kapitein aan de Diestpoort en Commandant der Wester buitenforten (R. 25 Sept. 1703). Hij was indertijd uitgekomen samen met Valentijn (zie dezen IV, 2, 97).

(7) Bij R. 24 Juli 1682 wordt deze man wegens zijn huwelijk met de melaatsche Constan-tia Siebens uit den dienst der Comp. gezet, met verbod om zijn vak van Chirurgijn uit te oefenen; niettemin komt in een testament Reguleth 8 Nov. 1694 Philip Gijger voor als „vrij chirurgijn alhier"; in de volgende jaren was hij compagnon van Cardeel (zie I, 194; 195); in 1706 woonde hij vrij bekrompen in de Nieuwpoortstraat. Werd bij R. 16 Maart 1700 Heemraad; 27 Mei 1704 Schepen; Vice-Presid. van Schepenen 27 Mei 1710; Landdrost (als opvolger van Van der Horst) 12 Febr. 1715. Zijn geadopteerde zoon Wouter Gijger trouwde Maria Chastelein, dochter van Cornelis C. bij Leonora van Bali, en ging in 1718 als soldaat naar Java (test. Van Muijden 8 Juli 1718).

- (28)

genaemt Rawa Cibotia aen zijn lanthuijs". Nadat ook St. Weere uit de stad is gearriveerd, wordt hier gemiddagmaald; daarna komt men in 2 uur 10 m. „aen de buitenwagt (1) ende om 't overhalen der berlijns wat geseten in Wilstee's tuijn"; veertig minuten laten bereikt men het Kasteel.

(1) De in 1642 (P. I, 471) vermelde buitenwacht lag vermoedelijk dicht bij de stad dan de hier bedoelde; evenzo spreekt nog in 1667 eene notarieele acte (Huijsman 27 Oct.) van een Jav. vaandrig en dito sergeant „beijde bescheijden op de buitenwacht achter 't Chinese kerckhoff", dus in de buurt van Jacatra. Wanneer echter in 1668 (P. II, 457) in één adem wordt gesproken van „Noortwijk, Buijtenwacht, Rijswijk", dan herinnert dit aan Nieuhof's woorden (o. l. II, 218) „ontrent den buitenwacht daer men van Rijswijk na Noortwijk gaet". Als eene met garnizoen voorziene sterkte wordt de buitenwacht van Rijswijk genoemd D. 1673 p. 166 en 306. Op Nieuhof's kaart (l. l. p. 197) komt zij voor, Z. O. van het oude Rijswijk, dat aan de Krokot lag. Ook Tappen (o. l. pag. 201) vermeldt eene „auswendige Wacht" in de buurt van Rijswijk. R. 9 April 1686 vermeldt den weg „van de buijte wagt tot aan de fortresse Noortwijk". In de Indiaanse Aanteekeningen van Aegidius Daalmans (Kronyk Hist. Genootsch. Utr. 1868 p. 663; bij R. 22 Juli 1689 werd aan dezen Oppcherirurgijn toegestaan van Batavia naar Cormandel te vertrekken) wordt, nadat van den post Noordwijk gesproken is, gezegd: „Ontrent een half quartier uur gaans (*denklijk van af Noordwijk*) gaat men over die voorschreven rivier (*versta: de gegraven vaart, van de Sluisbrug naar de Harmonie*) langs een houte brug, alwaar een sergeant met eenige soldaten de wagt hebben, alwaar de weg met palissaden en een poorte, die des avonds toegesloten werd, beset is. Dese post werd de buitenwagt genaamt. Van dese buitenwagt tot aan de waterplaats (*nog heden Pantjoeran*) is de rivier lijnrecht en gegraven en is ontrent de drij quartier uurs gaans". Dus de weg van Noordwijk (langs de noordzij van het water; de weg aan de andere zij, voorbij 't paleis, welken men tegenwoordig Rijswijk noemt, is van veel later) ging bij de tegenwoordige Harmonie met eene (nog bestaande) brug over het water en werd daar afgesloten met een hekk, waarbij eene wacht die de buitenwacht heette; de Maleische naam schijnt Djagamonjet (de apenwacht) geweest te zijn.

Bij R. 9 Juli 1686 wordt besloten de „buijtenwagt aan de vaart Molenvliet tusschen de buijtefortressen Noortwijk en Rijswijk" te versterken tegen aanvallen der stroopende Baliërs. De bij dit besluit behoorende kaart vertoont de oude buitenwacht als een vierhoekig fortje met eene gracht daarom en twee halve punten, die den ingang bestrijken aan de zij van Molenvliet. Cornelis de Bruin p. 392 vermeldt „de buitenwagt van Rijswijk" een half uur beneden Tanahabang aan den weg. De weg van de buitenwacht naar den heuvel Tanahabang heet H. 8 Oct. 1695 te loopen „zuiden op langs de Bingamsgragt". Het oude fortje Rijswijk werd opgeheven bij R. 5 Maart 1697; in R. 3 Juni 1729 heet het „reeds voorlang geabandoneerd"; wanneer daarentegen de Afg. patr. miss. van 30 Nov. 1711 onder de „buijtenfortjes" vermeldt „den Overtoom", dan zal dit de buitenwacht zijn, die vlak bij den Overtoom lag. In het „Omstandig en Allernaeuwkeurigt Verhaal" aangaande den Chineezenmoord (Utrecht, z. j. p. 17) lezen wij dat 10 Oct. 1740 de „Posthouder van 't fortje Rijswijk met zijn bijhebbende 6 militaire 't zelve hebben moeten verlaten" nadat hij het „ten eenenmale verbrand" heeft. R. 12 Sept. 1741 blijkt dat er om dien post een ringmuur is van 4 voet hoog, „den omtrek zijnde wel 10 roeden in 't vierkant"; besloten wordt „30 à 35 voeten nader na de revier een vierkante toorn" te bouwen, bewapend met 8 stukken; het voorstel om bedoelden ringmuur af te breken, is vermoedelijk niet tot uitvoering gekomen; immers op latere kaarten ziet men wel even Z. W. van de brug den toren met acht stukken (die wat op den weg vooruitspringt en daardoor zoowel den weg naar T. Abang bestrijkt als de brug en den weg naar Noordwijk) doch tevens een met een smallen elleboog, als eene kachelpijp, daaraan verbonden post vlak tegenover de brug, wat meer van den weg af gelegen en dien niet bestrijkend. Men vergelijke de kaart bij Dubois; de toren is afgebeeld op een der platen Rach (T. B. G. XLIV, 198 n°. 44 en p. 162 noot).

(29) „Togt over ons lant na Campon Baroe en Pakowang”.

10 Mei 1704. „4 uur 28 min. vertrocken uijt het Casteel met het geele paerd ende de Juffⁿ. met de caros. Buijten de Nieuwpoort na de absente gewagt”. Een half uur verder „aen den Overtoom, daer de Juffⁿ. in de berlijn met mijne swarte paarden overgaan”; twintig min. later aankomst op Tanahabang, daarna te Caret (1) „alwaer de swarte paarden van St. Wilstee ingespannen werden”, die bij Laksamana weer met andere van Wilstee worden verwisseld. Daarna worden „op Cardeels weg” en opnieuw „boven de molen van Tanjong” (2) andere paarden voorgespannen, die het gezelschap te Seringsing brengen. „De mejiden van den Overtoom gedragen”. Al spoedig gaat een brief „met 4 Javanen onder scheele David” (3) naar de stad om brood.

(30) 11 Mei. Vertrek; de dames nu eens gedragen, dan weer in de berlijn; „de mejiden doorgaens met de buffelscar”. Over Pondoktjina naar Depok; „besien de rivier en de pepertuijn”; over Jambij Pitara (waar „een seer slordige weg” is en gegeten en gepeild wordt) deels met paarden van Wilstee en Cardeel (ook twee meiden stijgen te paard), Ratoedjaja en Pondokpoetjoeng naar „de negrij Bodjong Mangis”, alwaar „t verwagte brood” niet wordt aangetroffen, „maer wel 't gene and're daer gebragt hadden ende een quantiteit groente etc.”.

(31) 12 Mei. In den voormiddag een toertje naar Pagarbesi; „een groot anklons-spel aldaer gehad ende garen sien spinnen”; de „gaga van Bodjong Gedee gesien dog seer gering bevonden”. Na terugkeer te Bodjongmanggis „twee koebeesten geslagt voor 't volk. Ende 's ochtens ten 8 uren de drie blicken met broot ontfangen sonder kopek of brief, alsoo scheele David agtergebleven is . . . Kreegen 's avonts een varken in een suiker-canasser (4), 't welk iemant den nagt daer tot zijn oorkussen gebruikte, soo lang tot hem 't varken wacker geworden al knorrende ende met de canasser als een eekhoorn omrollende seer raer wacker maekte” (5).

13 Mei. „Een brief met een Chinees aen moeder gesonden om op Donderdag avond weder broot alhier te hebben”. Een toertje gedaan. 's Namiddags „vertrekt Monsr. Weere na huijs om pressante redenen”.

(29) (1) Hij volgt dus den weg van Tanahabang naar 't Zuiden.

(2) Een suikermolen op Tandjoeng West.

(3) Het epitheton „schele”, zoo schoon als geen Homerus ooit verzon, is kenschetsend voor den toon der conversatie van dit hooge gezelschap.

(31) (4) Zooals men weet worden in Indië var-

kens veelal vervoerd in eene cilindervormige à jour gevlochten mand, waarin ze liggen als eene groote worst.

(5) Wat Valentijn vertelt omtrent Van Riebeeck's lust aan practical jokes, vindt hier zijne bevestiging. Overigens is de anecdote eerder „schelen David” waardig dan Mr. Abraham van Riebeeck.

- (32) 14 Mei. „Met den dag een soldaet na 't Casteel gesonden met Javanen om morgenavond weder met een kelder (1) drank boven te zijn”.

Vertrek naar boven, „ick met de witvoet, uijtgenomen dat ik de geele over diepte gragten (2) en gaten gebruikte; de Juffⁿ. met de draegbaertjes en de mejden met hangnetten”. Na een half uur „passeeren Singa Juda ende de zijne, staende aen d'heereweg op haerlieder toepaetje”; even verder „de twee bovengragten boven Paggar Bessy”; passeeren dan „over een sassakbrug een breede diepe gragt” en „nog een breede prigij (3)”; aankomst „bij 't negrijtje Prackan Cambang (4) bij 't veer aen de Groote Rivier, (33) ende passeeren deselve, daerdoor rijdende nu met het geele paert”; komen aan de oostzijde en 9 min. later te Kedoengalang bij Wargadita (5) „alwaer verblijven onder een anklongspel ende eeten hier het middagmael”. Na dit te hebben verorberd, brengt een ritje van drie kwartier hem „op de hoogte van Campon Barou”; even verder „quamen voor de negrij, alwaer op de anklons gespeelt wierd (6) om 't seer schone gesigt der bergen, die allegaer, geene uijtgesondert, seer klaer lagen ende door de son seer beschenen ende verligt wierden. Lieten na het prepareren onser slaepsteden een buffel en een osch voor 't volk slagten, ende gingen daerna wat aen de aengenaem ruijschende kant der Grote Rivier sitten in d'aengename koelte. 's Avonts voor en onder 't eeten hadden wij 't Javaens musijq van Ratoe Padjajaran (7), mitsgaders een Javaense marionette”.

- (34) 15 Mei. Voorbij Pondok Jati (8), Babakan, Pondoek Sompoe (dat thans „van de laegte daer de plantagie is” naar de hoogte is verplaatst), Baranangsijang („leggende ter regterzijde in de laegte, even beneden 't eijlant Prackan Bernangsiang”) naar het veer; over de rivier; over een sterk golvend terrein; door eene spruit die met „een moije stroom” naar de Tjisadane loopt en door een „prigij redelijk diep” naar den een half uur na gezegde spruit bereikten „dam (9) of rijsenden smallen toegang der hoogte Packowang, hebbende ten wederzijden de vreeselijke stijle diepe gragt van d^o hoogte of Javaense sterkte ende het daerop gewesene hof Packowang van

(32) (1) Blijkens D. 1680 p. 433 is dit 15 flesch.

(2) Hier schijnt dit woord gebezigd te worden in den zin van „ravijn”; evenzoo hier beneden § 34 en 42. Men vergelijke in § 66 de tegenstelling tusschen „grachten” en gegraven solokan's en parigi's.

(3) *Parigi*, Soend. sloot of gracht.

(4) De topograph. detailkaart vertoont Parakankoembag vlak bij de halte Tjileboet.

(33) (5) Over hem zie B. 18, 7.

(6) Hier schijnt wat uitgevallen te wezen,

misschien eene periode van een paar uur.

(7) De toekang pantoen of Soendasche meistreel, mag, zegt Pleijte (T. B. G. XLIX, 26), „alleen na zonsondergang optreden”; hij begeleidt zijn gezang met de katjapi (zie de teekening aldaar).

(8) D. i. Bantardjati; de twee volgende moe- (34) ten misschien van plaats wisselen.

(9) Dit schijnt dus een kam tusschen twee ravijnen; hetzelfde als hierboven § 19 „een dijk tusschen 2 laegtens”.

den Jaccatrasen koning Ratoe Padjajaran"; twee minuten verder is hij „op de bovenvlakte, geheel met out bosch begroeit zijnde", en nog twee minuten verder „aen d'overrijnde staende hoge platte steen, met characters be-
 (35) schreven zijnde etc. Ende sitten een kopje thee te drinken onder het aldaer nieuw gemaekte bamboes somerhuysje Batou Tullis". Drie minuten loopens verder komt hij „bij de drie beelden, staende ter slinkerhand tegenover den west lopenden afgang na de Tangerangse rivier". Vanhier rechtsom naar die rivier „seer stijl ende glad nederwaerts langs een smallen afgang, hebbende ten wederzijden d'uijtnemende stijle diepe gragt deser sterkte". Klautert dan van de Tjisadane terug naar de drie beelden; gaat voorbij „de steen onder 't somerhuys" weer precies denzelfden weg terug naar den oostkant der Groote Rivier, waar ook zijne vrouw (1) en beide dochters met „maseur de Haas", „mijn soon Jan" (2) en de verdere „vrienden" gaandeweg arriveeren. Zoo komt het gezelschap „op Campon Baroe, daer wij de tafel gedekt vonden ende wat gingen schaffen". In den namiddag terug naar Kedoengalang („de meisjes in 't net of te paerd"); beuzelachtige beschrijving van dit ter-
 (36) rein, dat hij ook in 1701 heeft gepasseerd. Een kwartier vóór Kedoengalang gaat hij over de limietscheiding van dit districtje (onder den Luitenant War-gadita) en Kampongbaroe (onder Luitenant Tanoedjiwa). Aan den rivierkant te Kedoengalang wordt wat gewacht „totdat de orembaijen (3) gecet raek-ten ende sonden de bagagie, soldaten ende paerden te lande voort"; dan gaat hij „met de Juff^a. per 5 canoas de Grote Rivier af tot Bodjong Mangis, ende bevond onderwegen aen den westelijken oever alle de uijtlopende grag-ten ende prigijs van Pagger Bessij, die wij te lande in 't opreijsen hadden moeten passeren". Na ruim 2 uur varens wordt „de negrij Bodjong Mangis" bereikt, waar de „kopek met brood" dezen avond op zich laat wachten.

(37) 16 Mei. Zendt bagage etc., ook „Lionco's (4) buffelscar" vooruit „alsoo de Juff^a. gedragen wierden". Ziet „het hout van de bovenste pancallang afwerpen", en bevindt dat „de prigi Ginting Grogon . . . even beneden onse bovenscheijding de weg snijd". Komt „in onse negrij en het huys tot Pondok Poetsjong", waar hij gelukkig „de copek met 24 broden" ontvangt.

17 Mei. Bevindt „de pankallang op Ratou Djaja vol branthout, ruijm

(35) (1) Over haar en de beide dochters zie § 14 en 15 hierboven. Maseur overleed dit najaar.

(2) Over hem zie hierboven § 15.

(36) (3) Zie B. 1, 3; het moeten hier wel zeer klein sloepjes zijn.

(37) (4) Bij R. 19 Nov. 1700 had Liongko verlof gekregen om zijne twee suikermolens op zijn

land bij Bekasi te verplaatsen naar het land van den onderkoopman Willem Muller; zie de personalia van diens vader, I, 241. R. 3 Jan. 1710 krijgt hij een stuk Comp^a. land in huur, beoosten de Groote Rivier, tussehen dat van Goeloe en de Tjikoempaj.

200 roeden, met nog ontrent 160 baijoers", en bezichtigt verschillende gaga's; komt „op de trekweg van Passirpoetij ongevaer in 't midden tusschen de Crocot en Tsji Winong"; vindt „de pankallang van Par. Combale bijna ledig" en komt terug „in ons lanthuijs op Pondok Poetsjong ende laten daer 2 buffels voor 't volk slagten". Ontvangt daar Monsr. Weere en per een Europeesch soldaat een brief van moeder. Hem wordt door Laksamana gerapporteerd „dat er voor Lionco 735 roed: hout waren afgeworpen".

- (38) 18 Mei. Zendt eene order aan den Fabriek „om morgen ochtend een open champan of schouw aen de buijtenwagt te bestellen tot het overhalen der berlijn". Dit voertuig met zijn eigen, daarna Cardeel's en eindelijk Wilstee's paarden brengt de dames over Jambij Pitara (waar gemiddagmaald wordt) te Seringsing; onderweg zulk een onweer „dat onse mantels ende laerssen doorregenden".

19 Mei. De dames en kinderen blijven te Seringsing „om d'onbruikbaarheit der wegen, sullende morgen ochtent te water afkomen"; hijzelf keert te paard over Tanahabang terug in het Kasteel.

- (39) „Togt over Tangerang etc. na Margamoektij ende de verdere plaatsen op mijn bovenlant".

15 September 1706. Vertrek uit het Kasteel 's morgens 4 uur 47 m. met 3 berlijns, waarin als reisgenooten „mijn soon, d'Ed^e. Heer Mattheus de Haen (1), d' Hr. Isaac Garzijn, d' Hr. Louijs Gerrelach (2), Cousijn Hasselaar (3),

- (39) (1) Dat Mattheus de Haen een vriend van Van Riebeeck was, blijkt ook daaruit dat hij en Zwaardecroon tot voogden over diens zoon zijn aangewezen.

(2) Deze Louis Gerrelagh had aan twee goede huwelijken eene schoone carrière te danken. Omstreeks 1680 was hij klerk bij Notaris Dispontijn; hij moet daarna getrouwd zijn met eene dochter van J. L. Radder (zie I, 27) en later met Agatha Six. Deze laatste was de dochter van den Opperkoopman Joan Six en Maria Denijs van Amsterdam, welke Maria Denijs in 1692 hertrouwde met Hendrik Vuijst van Alkmaar, weduwnaar van Adriana van der Lijn (testament Reguleth 22 Juli 1692) en in 1691 uitgevaren voor de kamer Enkhuizen. Maria Denijs had bij Joan Six de kinderen Agatha en Ijsbrand, bij Hendrik Vuijst (wiens overlijden als Shahbandar vermeld wordt R. 1 Sept. 1706) den bekenden Pieter Vuijst (test. Veenendaal 25 Febr. 1700; R. 19 Sept. 1702; testam. Deldijm 29 Dec. 1706). Gerrelagh werd

Priangan II.

bij R. 31 Juli 1696 Administrateur der pakhuizen aan de Waterpoort; 12 April 1701 Eerste idem der Westzijdsche pakhuizen; 1 Nov. 1701 Koopman; 12 Juni 1703 Tweede Opperk. des Kasteels; 20 Oct. 1704 Eerste idem; bij R. 12 Aug. 1707 naar het vaderland verlost. Hij repatrieerde dat najaar als Commandeur der retourvloot met vrouw en vier kinderen benevens zijne schoonmoeder Maria Denijs en haar zoon Pieter Vuijst.

(3) Cornelis Hasselaar trouwde in 1706 (zie Elias o.l.) Antonia Leijdecker, dochter van D^s. Melchior L. en van Antonia van Riebeeck, zuster van Abraham. Hij werd bij R. 15 Oct. 1709, zijnde Shahbandar te Malakka, benoemd tot het vette baantje van Shahbandar en Licentmeester te Batavia. De term „cousijn" is anders even vaag als in Z. Afrika „neef"; zoo noemde Tromp den burgemeester Witsen „cousijn" omdat de grootvader van den burgemeester de neef was der schoonmoeder van den admiraal (zie Bontemantel o.l. I pag. XVII).

d' E. Hemtsink (1), Monsr. Cornelis Werce, Monsr. Bieswanger (2) en Monsr. van der Schee" (3). Eerst na een half uur is men buiten de Utrechtsche poort. Bij Angkee moet men „voeteren tot voorbij 't nieu-gestopte gat in de weg"; 8 uur 53 aankomst te Tanggeran. Hier wordt eene reisroute opge-maakt; Van Riebeeck noteert de beteekenis der namen van een aantal ne-gorijen die hij zal voorbijkomen, waaronder „Satzja Gattij, na de naem van seker aldaer gewoont hebbend man" (4) en „Tsji Gandetrang (5), een klaer rivierte daer het ontrent lekker ruikt; dese plaets legt O. ende W. van de spruijt Tsjiringsin, daer hij in de grote rivier loopt"; „Andamooij, een hoofd-man van 40 koppen"; „Jampan, seker soort van paerdegras".

- (40) 16 September. „Een brief aen mijn huisvrouw gesonden met 2 Ma-cassaren ende 4 Javanen", om brood. Vertrek (naar men gissen moet, uit de vesting) over Kampongbaroe („de negrij van Kiaij Aria Soeta di Laga") (6) voorbij de tien minuten verder gelegen „logementen voor de koperslagers (7) onder Naija Djiwa, makende eenige velden schoon om indigo te planten". Over Tjikokol en de suikerrietvelden van Tamboko naar Bodjong Larang (8), Cadipateeng, Cakoeloenang (9), Bodjong Gintong (10), Satzja Gattij, Tsji Saoek, Leengkong, naar Bodjong Rompong, waar afgezeten wordt; „drinken hier alle de gereetgemaekte clappus uijt, staende gerangeert op een hoge smalle lange tafel, met wit lijwaet (11) overdekt ende sodanigen verhemeld, dog met

- (39) (1) Gerard Hemsink, burger, werd R. 11 Jan. 1701 Diaken; Vice-Pres. van Huwel. Zaken 8 Juni 1703; Weesmeester 6 Juni 1704; Schepen 30 Mei 1706; Vice-Pres. van Schepenen 29 Mei 1708; Baljuw 12 Juli 1709.

(2) Jan Jacob Bieswanger, gewezen perkenier op Banda (R. 4 Dec. 1708), werd R. 8 Juni 1703 Commissaris van Huw. en Kl. Zaken; Vice-Presid. van dat College R. 6 Juni 1704; Weesmeester R. 3 Juni 1707; werd 31 Mei 1709 Vice-Pres. van Weesmeesteren; 27 Mei 1710 Schepen; treedt R. 27 Mei 1712 als zoodanig af en wordt weer Weesmeester; R. 1 Juni 1714 Vice-Presid. der Weeskamer.

(3) Ik heb veel moeite gedaan om in notarieele en andere stukken van dezen tijd iets ontrent dezen Van der Schee, den schilder, te ontdekken, doch tevergeefs. In eene attestatie Berghuijsen 26 Aug. 1713 vind ik te Bat. een Jacobus van der Schee, sergeant. Misschien was deze een „vrijwerker" en kon Van Riebeeck hem als zoodanig „monsieur" betitelen. Schwarz schrijft (o.l. pag. 78) over Bat. omstreeks 1740: „Will ein Soldat vor sich eigen seine Profession oder Handwerk treiben, so gibt er seinem Hauptmann desz Monaths 9 Schilling, dann ist er frey und kan handlen

und treiben was er will, seine Besoldung geht aber dennoch fort"; behoorde men tot het Ambachtskwartier, dan was een dergelijke weg open (ib. pag. 100). Zoo was onze Meister, de tuinier van Cleijer, feitelijk soldaat (T. B. G. XLVI, 457).

(4) Vergel. B. 15, 29 noot 3.

(5) Op eene oude kaart vind ik eene rivier *Geneuterong*, dezelfde die op eene andere *Silatrang* heet en op Marei's kaart *Tjilatrang*, eene rechterzijrivier der Tjisadane, even bezuiden Sampora uitmondend; op de topogr. kaart schijnt dit punt *Djeletreng* te heeten; het ligt daar wat Z. O. van Sampora. R. 3 Maart 1809 spreekt van het land „*Tjillitrang* of Sam-pora"; zie voorts B. 15, 29 noot 1.

(6) Zie B. 15, 29.

(7) Over hen zie § 570 e.v.

(8) Op de topogr. detailkaart ligt Bodjong-larang even Z. van Tjikokol doch aan de *andere* zij der rivier.

(9) Pakoelonan.

(10) Op de detail. even Z. van 't landhuis Priang en tegenover 't bewesten de rivier gelegen landhuis Tjihoeni.

(11) Over het op Ceilon vermelde eerbetoen van 't behangen van een voor hooge gasten

seer lage banken, alle van bamboes". Over Babakan Tingij naar „de negrij Tsjigandetrang, een weijnig hoger leggende dan onse geweeze vesting (1), die gelegen heeft regt tegenover de Bantamse negrij Sampora, die men 1 uijtbogt lager uijt dese negrij Tsjigandetrang over de rivier Tangerang sien kan . . . Gereden in alles 2 uren 56½ min."

- (41) 17 September. „Over de sassak van het heel breede riviertje Tsjigandetrang, komende uijt 2 spruijten van de Z. O. af", naar Tsjipootsjang (2), Tsjisalak, Cadamangan (dat ver rechts wordt gelaten), Lewicarang, Carangang (ver W. van ons), over de „sassak van de waterrijke spruijt Tsji-atol (3), beginnende van agter de negrij Salabantar", naar „de mooi grote negrij Andamoi onder den sergeant Soera Dita (4), leggende tegenover 't Bantams negrijtje Medang". Van uit den rivierkant is hier te zien Z. Z. W. „vrij nabij seker kleijn ront bergje genaemt Molocko (5) ende nog hoger 't gebergte Tsjipinang (6), waarop sig den rebellerenden Tsjicra Diassa (7) a°. 1687 onthield". (Verderop blijkt, dat beide bergjes „in het Bantamsch district" liggen).

- (42) 18 September. Passeeren van verre de negorij Medang; over Tsjindoer (8) en 't evenzoo genoemde „bergje", aan welks overzij „twee passable dambruggen (9), leggende over 2 seer diepe, stijle voorgragten van dit bergje", naar Salabantar (10); door de Tsji Carang (11) naar Jampan „sterk 60 huijsen onder Kiaij Maes Wangsa Praija, soon van Aria Soura di Praija (12),

bestemd verblijf met wit linnen zie I, 255 benevens § 1588. D. 1680 p. 447 ontvangt de Sultan van Bantam onze gezanten, zittende „op een stoel aan een taefel met een wit ammelaecken overdekt".

(1) Een pagger of versterking te Sampora wordt in de Resol. of het Dagreg. van 1682 nergens met name genoemd en de onsamenvangende vermeldingen der operaties aan de Tjisadane maken het bezwaarlijk, zich van de situatie eene voorstelling te vormen. Intusschen vertoont de wijkkaart, te vinden in H. 16 Juni 1680, de vesting Sampora zoowel als de kaart van 1692, die van Valentijn en eene uit den tijd van Mattheus de Haan, waar zij vierkant is met vier halve bastions. Deze post schijnt na den Bantamschen oorlog bezet gebleven te zijn; vergelijk P. III, 332; 338, waar hij in 1692 in één adem wordt genoemd met Tanggeran en Tandoengpoera. De Caarte van het Koninkrijk Jacatra vertoont een plaatsje Sampora; tusschen dit en Kademangan loopt de Tjegtrengrang, van 't O. komend, in de Tjisadane; deze beide dorpen kan men op de topogr. kaart gemakkelijk vinden, als gelegen tegenover gelijknamige plaatsjes aan de andere zijde der Tjisadane.

(2) Tjipetjang, wat bezuiden de spoorbrug. (41)

(3) Op eene oude kaart loopt de *Alliel* even Z. van Andamoei in de Tjisadane. De jongste detailkaart geeft Andamoei tusschen Kranggan en Medang aan den linkeroever. Vele dorpen langs de Tjisadane hebben of hadden een gelijknamig dorp tegenover zich aan die rivier.

(4) Op de detailkaart vindt men Soeradita als eene kampong bewesten de Tjisadane.

(5) G. Malokko aan de rechterzij der Tjimantheuri.

(6) Dit kan de Moenara wezen; de Tjipinang loopt O. daarvan.

(7) Over deze onlusten zie B. 23, 28 benevens § 533 en 538. Van Riebeeck was destijds Secretaris der H. Regeering.

(8) Kampong Goenoengsindoer aan de Tjisadane op het land Djampang Hilir. (42)

(9) Denkelijk eene brug van ravijnhelling („dam" § 63 hierbeneden) tot ravijnhelling, in onderscheid tot bruggen over water.

(10) Op de detailkaart *Slabentar*.

(11) Dit riviertje schijnt thans evenals meer andere door de toeneming van den sawahbouw en aftapping verdwenen te zijn.

(12) De Sootadipraja van Winkler, B. 15, 29 noot 11.

ten deele voorzien met „een mooie ompaggering”. Peiling; wadas-steen (1) aangetroffen. Na een klein half uur bereikt men 't eerste huis van Pagoetan „met een laag blind toortje” en dan „de poort van de binnenpagger der negrij Pagoetang onder 't Javaense hoofd Diepa Taroena”; dit ligt aan de Tjisadane „met een groot redelijk hoog sandig eijlant (2) daer regt voor”, waarop „een bamboes speelhuysje voor ons gemaekt” was. 's Namiddags gaat hij „met S^r. Weere met 2 gaijolas (3) d'agterpoort der pagger uijt” en geeft zich zonder voorbehoud over aan zijn peil-instinct; komt in 20 minuten bij de „Songeij Tsjibotong (4) 't welk een weijnig boven Pagoetan in de Songeij Tsjidanij uijtloopt”; komt een rhinoceros voorbij en peilt zich eindelijk te Pagoetan terug, dat even beneden de monding der Bantamsche Tjipinang ligt.

- (43) 19 September. „Terwijl 't volk van den Javaensen Capt. Soeta Wangsa besig was met het maken van een grote draegbaer om d' Hr. Louijs Gerlach, die gisteren middag siek geworden was, op zijn slaepgoet leggende (5) na Margamoektij te kunnen dragen, gink ick met d' Ed^{le}. Hr. Mattheus de Haen ende S^r. Cornelis Weré de Tangerangse rivier boven Pagoetan tot boven de Bantamse negrij Pagoetang, die seer groot is, item de teekenen van de gewesene weg van Maraberos, daertegenover uijtkomende ende aen de begroeiing van sacattij (6) nog kenbaer zijnde, met een canoa besigtigen”; deze weg komt uit even Zuid van de monding der Tsjibotang. Er wordt lustig gepeild. Terug te Pagoetan stijgt Van Riebeeck „op de geele en Jan op mijn groote swarte”, en al peilende zetten de reisgenooten hun tocht voort in eene in hoofdzaak N. O. richting naar de „rawa waerin de drie bergjes van Goenong Cawah leggen”; (volgens eene kantteekening beduidt *carwah* (44) „een t'onderste boven staende suikerpan”). Na bijna twee uren rijden, loopen en peilen komt men „bij den toegank tot het bergje Audjong Cantsjana (7), leggende van ons af N. W. en Z. O., dog gaen voort na de Goenong Cawang”; men komt aldus „aen de noortkant van dit bergje, alwaer een speelhuysje van bamboes voor ons gemaekt vonden ende daeronder wat rusteden ende thee droncken. De derde legt hiervandaen ontrent Z. O. af, soools in 't vervolg kan blijken. Sommige ende ook onse Jan klommen dit bergje aen

(42) (1) Zeker gesteente van vulkanischen oorsprong.

(2) De detailkaart vertoont een dergelijk eiland halverwege tussehen Djampang en Koe-ripan; dit zal wel niet 't hier bedoelde wezen.

(3) Er is een Portug. woord *gaiola*, vogelkooi. Echter denk ik dat *gayola* of liever *gaiola* is verschreven uit *garda*, Portug. *guarda*,

wat hierboven § 17 *warda* heette.

(4) De Tjibeuteung. Over Pagoetan zie B. 15, 24 en over den ouden Bantamschen weg B. 4, 12 e. v.

(5) Dus bultzakken gingen mee; dat kon (43) trouwens niet anders.

(6) Zie B. 29, 32.

(7) Zie B. 15, 25 e. v.

(44)

dese ongemackelijkste noortkant langs een gemaekte leuning (1) op ende quamen de gemackelijkste zijdkant af, soodat sijlieden ontrent het midden den smallen rug van maer 5 à 6 duijmen breette ter lengte van ongevaer 3 à 4 roeden schrijlings, aen ieder zijde een been, moesten passeeren, dog buiten mijn voorkennis. Ik vervoegde mij nevens eenige van 't geselschap weder na het bergje Audjong Cantsjana, streckende meest Z. O. ten Z. henen van de N. W. kant tot den hoogsten vierkanten top aen de Z. O. kant, zijnde reedelijk, dog scherp, om op te klimmen ende langs de kruijn meest in 't geheel geborsten, maer aen 't eijnde moet men wat stijl na boven klimmen op een vierkant plat van 4 roeden ruijmt, daer nog een klippige voet van een kleijn heremijthuijsje (2) gevonden wierd ende hier ende daer in den opgank eenige bijna vergane offer- ende ingangssteen, soodat men d'er (45) seer weijnig bescheijd van krijgen kan. De zijdoostelijkste bovenvlakte is soo hoog dat men de benedengront der rawa door 't geboomte ende ruijgte niet sien kan, gegist werdende op wel 120 voeten hoogte. Aen de and're kant ofte den opgank is de hoogte in 't eerste maer ontrent 60 voeten, te reekenen uijt de grond der rawa, die ook veel lager is dan ter plaetse daer men dit bergje begint op te klimmen, 't gene op sijn rug maer 8 à 9 voeten breet is ende bestaet uijt seekere seer scherpe vose steen als coraelsteen, met swavel ende salpeter, dog seer schrael, vermengt.

De Gounong Cawah vervolgens aen sijn zijtkant opklimmende, vond ik gemakkelijker ende in verre na soo hoog niet, leggende ook in het laagste der gemelte rawa. Ik heb hem niet verder op den geborsten bovenrug, ontrent 1½ roede breet zijnde, besigtigt dan tot men komt aen de hiervoren gemelte smalle rug van maar 5 à 6 duijmen, van waer ick wederkeerde. Te middeweegs vond ick het gat, daer voormalen heet sout water uijtliep (3), droog ende verbroken door een brede dwarsscheure boven of benoorden dat gat, boven ende behalven de scheur die langs (4) over de kruijn heenenging. Het gat was 1 à 1½ voet wijd, schijnende daernevens nog 't gat (5) geweest (46) te zijn, dog door vergruijdsde steenen als toegestampt (6). Wanneer men weder afkomt ende regtsom langs de westkant deser klip na de noortkant gaet de gemelte sassak even gepasseert zijnde, gaet men over 1 harde klippige

(1) Tot zulke details daalde de voorbereiding der reizen van den Directeur-Generaal af; men kan begripen welk een arbeid daartoe werd vereischt.

(2) Vergel. B. 14, 4.

(45) (3) Dit zijn de woorden van Winkler B. 15, 25.

(4) *Langs* is: in de lengte. D. 1643/4 p. 149;

een verhaal wordt „*langs* goinsereert”, d. i. onverkort. Vergelijk *langsheen* B. 18, 10.

(5) Lees: *nog 1 gat*; evenals hierbeneden zoo vervangt hij ook hierboven § 40 het onbep. lidwoord door 't eijfer.

(6) Lees: *toegedamt*.

(46)

- vlacke gront ende siet men dat dit bergje omlaeg aen de westkant even onder de voorsz. gaten van onderen hol is ter breedte van ongeveer 15 à 16 voeten ende hoogte van schaers 1 voet, even of hij daer met brocken was uijtgeholt. Hieronder is de gront half steenagtig ende half moerasagtig, gevende water uijt de gront hier en daer met blaesjes borrelende, even gelijk het water dat begint te willen koken, dog 't is heel kout ende sout,
- (47) stinkende na swavel ende buijten dat soo grondig als d' zeesteen (1). Dese klippige vlakke gepasseert zijnde, die 15 à 16 roeden in 't vierkant is en 't gemelte water door een grepje westwaert komt te losen, en is d' verd're gront der rawa moeragtig ende ook somtijts wat water opbobbende, soodan men d'er hier en daer insakt ende daerom langs den voet van dit bergje over een seer smal padetje rijden moet tot het noorteijnde, daer het gemelte bamboes speelhuysje gestelt is, daer ook verscheijde seer hoge ijserbomen staen, die men somtijts in Chinese tuijnen in grote gemetselde backen vind, in welker midden een geele wolagtigheijt groeijt, die seer goet tot het bloetstelpen is (2). Ik vond er die wolagtigheijt niet in, maer integendeel veele sodanige uijstekende geele spruijten in 't ronde als klauwen (3), beset met eenige swarte korrels, zijnde als wol sagt van buijten dog van binnen melk-
- (48) of gomagtig. De Javanen schijnen van 't gebruik niets te weten, seggende dat er in alle de boschen geene sodanige boomen gevonden werden als alleen in dese swavel- ende salpetrige, klippige, moerige ende siltige rawa. Wanneer men nu vanhier een boomtje soude willen verplanten, sou men een uijtspruijtsel met een gedeelte van de tak, die langs de gront loopt als een wortel, moeten afhacken. Dese bomen zijn vrij hoog, selfs tot een à 2 ende meer roeden, sommige met een kruijn, andere wel met 2, 3 à 4 d^{rs}, als zijnde of van een enkelde stam of verdeelt in twee tacken, waervan d'eene sig dan nog wel een à 2 malen boven den anderen in 2 deelen verspreijd, hebbende vrij dicke stammen, tot wel 15 à 16 duijmen diameters.
- (49) Wanneer men van hier na de andere platte lage steen gact, die

(47) (1) D. 1663 p. 257: „muere van zeesteen”; R. 15 Oct. 1686: voor het rivierhoofd te Bat. worden „zeesteenen” gebruikt; R. 17 Febr. 1696 spreekt in ditzelfde verband van „zee- ofte coraelsteen”.

(2) Dr. Th. Valetton te Buitenzorg schreef mij op eene vraag betreffende deze passage: „De bedoelde plant is ongetwijfeld Cycas, en wel Cycas revoluta de Chinesche en Cycas circinnalis de Jav. soort. Rumphius weidt hierover uit in Liber I cap. 20 (p. 86-92) tab. 20-24. Hij zegt niets over het bloedstelpen,

maar dit gebruik is toch wel bekend op Batavia, geloof ik. Men noemt de plant ook wel pongwar djambi evenals de bloedstelpende varen”. Den naam *ijzerboom* kent ook Rumphius u. s. pag. 90 en 92 „dewijl zijn bladeren steeken als ijzere pinnen”. Vergelijk De Clercq sub no. 962, waar voor laatstgenoemde Cycas als Soend. naam pakoe hadji wordt opgegeven.

(3) D. 1672 p. 23: „klauwen” van de gember. Vergel. Rumphius H. A. I, 121: „de klavieren van den wijngaart”; VI, 85: „klauwier”.

ontrent 150 roeden O. ten N. hiervan aflegt, gaet men 30 à 40 roeden over een half moerige half klippige gront, soodat men d'er op sommige plaetsen al vrij diep insakt, ende gevolgelyk voorsigtig rijden moet totdat men wat hoger gront onder 't grote geboomte krijgt, rencontreerende verder nog eenige diergelyke klippen in de gront daer men over rijd, totdat men in een kale dorre vlakke aen de gemelte swavel- ende salpeterige klip of ronde schcef leggende schijf komt, die men aen de W.kant ter hoogte van 8 à 10 voeten schuijns oprijd ende aen de oostzijde wel gelijksgronds bevind, dog echter alsdan weder wel 20 voeten in de rawa voormelt neerwaerts moet rijden. Midden op dese klippige, ronde, verhevene gront, genaemt Cawa Jambangang, staen 2 ronde bultige verheventheden, ontrent 3 à 4 voeten van den anderen, d'eene bovenop holagtig ende d'andere met een scheeve tuijt oplopende, in welkers platte bovenzijde een gaetje is waerin men de tippen van 2 kleijne pinktjes nevens den anderen soude kunnen steeken, waeruijt een stinkende swavellugt komt, die men, te paerd sittende, wel konde ruijken. Aen de zuijkant à 2 à 3 roeden van dese bultige verheventheden vond mijn jongen Titus een kuijltje van $1\frac{1}{2}$ voet diameters, waerin heel warm water uijt de grond quam, 'tgene, met een bamboes daeruijt geschept zijnde, sout van smaek ende redelyk warm bevond.

- (50) Alle dese drie klippen of bergjes bevond ik te leggen in eene ende desclffte diepe rawa, welke na 't seggen van Kiaij Aria Soeta Dilaga uijtwatert in een tak of spruijt van de rivier Tsji Gandetrang, lopende in de Tangerangse rivier" (1).

Van bedoeld speelhuysje wordt de tocht nu ruim anderhalf uur voortgezet in hoofdzakelyk oostelyke richting naar de aan de overzij der Angkee liggende negorij Margamoekti, steeds, zooals men zich kan voorstellen, met het horloge in de eene en het kompas in de andere hand, een potlood achter het oor en een notitieboekje tusschen de tanden. „Bevonden de negrij ende alle de huijsen vergroot, vermeerdert ende verbeterd, leggende in een schoonder pagger met diverse poorten, selfs met casijns ende dakjes boven deselve, als tot Pondok Poetsjong, dog het huijs in verre na soo goet niet dog echter van 't vereijste gerief. Dese Margamoektijse pagger, met de

(50) (1) Gaarne had ik aan deze beschrijving eene afbeelding toegevoegd, doch de wegen in de Ommelanden van Batavia zijn nog steeds zoo afschuwelyk, dat een tocht naar den G. Kentjana ongemeeno bezwaren meebrengt.

In den catalogus van Fred. Muller 1882, Les Indes Orientales, vindt men sub n°. 2962: „De

gebarste Berg bij Margamoeti". Rapport détaillé au Gouverneur J. van Hoorn, accompagné d'un dessin, 1705.— Haut. 55, larg. 42 cent. 2.50". Het kan wezen dat dit eene afbeelding van den G. Kentjana is. Ongelukkig wist de firma Muller mij niet te zeggen waar dit nummer was beland.

aldaer gevondene roedemaet gemeten zijnde, wierd bevonden O. ende W. lang roeden 26.8, N. ende Z. breed 16.4" (1).

- (51) 20 September. Brief verzonden „aen mijn huisvrouw met een klein swart araxkeldertje ende de broodkopek om versche boter, arak voor de soldaten ende versch brood tegen overmorgen op Pondok Poetsjong te krijgen". Bezien „de tsjoeroek (2), die Monsr. van der Schee uitttekenende; bekeeken ook het klein watervalletje, keeren weder vandaer, latende gemelten schilder aldaer, verselt met 1 Europeaens en 3 Macassarse soldaten". Hiermee eindigt dit journaal zoo abrupt mogelijk. Misschien zit Van der Schee nog steeds bij dien waterval in afwachting dat hij ghaald wordt, evenals die Romeinsche schildwacht te Pompeji.

- (52) Reis naar Tjileungsir en Goeha Gadjah.

3 Juli 1708. „4 uur 28 min. Rijden met de berlijn van 't Casteel.

5. 58¹/₂. Komen op de brug van d'oude Sontar (3) aen mijn lant.

6. 0. Treden uijt bij 't speelhuijs.

6. 11. Rijden te paerd weder voort, ick met de grauwe ende Jan met de swarte.

6. 59. Passeeren Soemoerjalijs (4) ofte mijn bovenlands benedenscheijding,

7. 2¹/₂ ende mijn bovenscheijding. Beginnen hiervandaen te peijlen". In grootendeels Z. O. richting gaat men zoo voort naar de Kleine Tjakong, de landen Bodjongnangka (5), Bodjongmenteng, Pondokmelati naar „de saksak van groot Sjacon, bogtig lopende, ende vertoeven 1 minuut. Hier is de scheijding tusschen Pondok Malatij en de verdere Sontarse Javanen ende die van Tsjikias". Vooruit in meest zuidelijke richting; ontmoeten „de soldaten, die gisteren ochtend van Batavia na Tsjikias waren opgemarcheert ende heden morgen van d° negrij mij tegemoet gekomen waren, except" een
(53) Deutsche baar die flauwgefallen en overleden is. Bereiken 9 uur 49 m. „de negrij Tsjikias bewesten de rivier van die naem of Tsjickias d'Iher,

(50) (1) Deze termen schijnen steeds zoo gebruikt. Zoo zegt W. Schouten (o.l. II, 134): „De *breelte* (van Java) is op de eene plaetse veel meerder als op de andere" In erfbrieven is de *breedte* van een land de afmeting van N. naar Z., de *diepte* die van O. naar W. Vergel. deel III § 74; 224.

(51) (2) Soendaasch: waterval.

(52) (3) Hij heeft de stad verlaten langs den weg

die langs de gegraven Sontar loopt; bij de rivier van dien naam slaat hij Z. af.

(4) De topogr. detailkaart geeft den naam *Soemoerbali* N. N. O. van Djatinagara; wij zien echter beneden § 61 dat zijn land Z. van Djatinagara ligt en denkelijk Klender is (waarop eene kampong Soemoer voorkomt).

(5) Bodjongnangka is een kampong vlak bij (Z. O. van) kampong Pondokgedeh;

sorterende onder den Javaen Singa Patra, die mij zijn leenbrief (1) van anno 1685 vertoonde". 's Namiddags wordt de soldaat begraven, „werdende gedragen door 4 soldaten ende het lijk gevolgt door den sergeant en de verdere 6 soldaten met omgekeerde snaphanen, die er nog 3 charges over losten". Gaan over „de sassak der rivier Sikias . . . welke gelegd was over eenige vlotjes van bamboesen, die bovenwaert met rottings gehegt waren aen twee boven den anderen ende over de rivier gespanne touwen van rottangs gevlogten"; in Z. O. richting een kwartier voortgaande „passeeren de sassak van de seer stijle ende hoge spruijt Passir Lingis", die in de Tjileungsir uitloopt; „anno 1702 van Tsjilingsij na Clappadoa ende Siringsing (54) rijsende, heb ik se niet gepasseert". Hier is „een ruijme weijde met diverse koebeesten, die men segt dat morgen afgebragt sullen werden na 't lant van Tanoe Singa op Pondok Gedee, alwaer een groote candang is ontrent de Sontar, ende daegs daeraen vervolgens na Batavia . . . Rijden, even gelijk reets van Sickias af, soo ook nu verder tot Tsjilingsij toe door mooi opgeschoten bosch, bequaem tot gaga's, ende ook door weijnig oude gaga's". Bereikt de Tjileungsir en gaat voort „bewesten den oever"; bereikt „de sassak" dier rivier en houdt deze nu aan de rechterhand; passeert „de sassak van 't spruijtje Tsjitsjadas, lopende in Tsjilingsij", en ontmoet na een rit van een anderhalf uur „Naija Wangsa (2) om ons in te halen met eenige gommetjes op de grond (3). Passeeren een boom, genaemt menjan poetij (4) of witte benjuinsboom"; over de sassak der Tjiroempoet naar „de grote vlakte voor de negrij van Tsjilingsij, hier ende daer met een menigte van

Pondokmelati ligt bezuiden P. Gedeh. Van Riebeeck volgt den weg beoosten de Sontar, doch slaat bij Pondokmelati Z. O. af langs een thans niet meer bestaanden weg.

(1) Deze door Van Riebeeck zelf als Secretaris der H. Regeering geteekende leenbrief dd. 4 Aug. 1685 staat in copie in het nog aanwezige Erfboek en luidt aldus:

„Aan den Javaan Singapraja (*dat de goede naam is Singapatra blijkt B. 23, 7*), zone van Santrij Sawaktanij, Tsitra Nalla van Cheribon (*enz., nog 4 personen van Soemedang en 9 van Cheribon*) werd bij desen toegestaan gerustelijk te besitten ende te cultiveren seker stuk lands aan de westzijde van de riviere Sickias, gelegen omtrent een halve daagh gaans oostwaert van de riviere de Soentar, 't geene sijlieden reeds schoongemaakt ende haare gagas daarop gemaakt hebben, mitsgaders nog sooveel lands daartoe (*d. i. daarenboven*) als sij

bequaamelijk zullen kunnen schoonmaken ende bebouwen, behoudens dat den vollen eigendom daarvan aan d'E. Compe. verblijve, ende met intentie om naderhand gedelibereert te werden wat voor gerechtigheid van thienden of anders daarvan geheft sullen werden". (Volgt dateering en onderteekening).

(2) Over hem zie B. 23, 7; over *gom* B. 17, 38. (54)

(3) Lees: *op de grens* (van zijn district).

(4) Op mijne desbetreffende vraag antwoordde Dr. Th. Valetton dat allerlei harsen in de Preanger *menjan* heeten en dat niet te raden is welke boom hier bedoeld wordt. Uit Teysmannia XVII, 450, 451 blijkt dat in Palembang onder *menjan poetih* de eerste soort benzoë wordt verstaan, vrij van bastvezels. *Benjuin* is benzoë, zie Hobson-Jobson i. v. *benjamin*. In de Compagniestaal heet het *benjamijn* (D. 1634 p. 325), *benjumijn* (D. 1637 p. 108), *benjuwijn* (D. 1672 p. 54) en *benjamin* (D. 1680 p. 145).

menschen beset sijnde", en bereiken „de poort van d° negrij, sorterende onder Aria Naija Wangsa . . . leggende wel 6 à 7 minuten van de rivier".

- (55) 4 Juli. „Sond met den dag een brief aen mijn vrouw, gisteren geschreven zijnde, wegens de reijse van dien dag". Vertrek, „ick met Moulut Besar, ende kregen de jongens (1) ieder een Javaens paerd, dog lieten een soldaet, die niet voort konde, aldaer verblijven". Bereikt na ongeveer een uur, en wel tien minuten voorbij den overgang der „spruijt Rawa Ilhat lopende in de rivier Tsjilingsij", de „negrij Clappa Nongal, gehorende onder den Javaen Maes Soeta di Wangsa (2), moetende op de vogelnesten voor d' E. Comp. passen". Nog een half uur verder (3) komt men, onvermoeid peilende en noteerende, bij „de negrij Cambang Couning onder den Javaen Carta Dita (4), resorterende onder den Aria Naija Wangsa van Silingij". In Z.W. richting doorgaande, komt men voorbij „t negrijtje Sinkop" (5) waar het terrein begint te golven en de weg door het „groot bosch" soms aan weerskanten ravijnen heeft, „rijdende alsdan over seer smalle ruggen (56) als dijken". Over „de sassak van de spruijt Tsj Borowij" en de Tsjiligok, de Sassapan Kitchil, en nog een Sassapan; zien den „Goenong Hangballang leggende O. van Tsjitaraps negrij onder Soura IJta" (6); de ligging en vorm der bergen worden met een paar profielen verduidelijkt. Passeeren de Tsjicarang „te weten over de klip welke halvemaenswijse deselve beslaet, makende omlaeg een storting (7) ende boven even diep als beneden deselve zijnde, soodat men maer 3 à 4 voeten spatie heeft boven op dese halvemaenswijse lopende klip om langs deselve dwars over dese rivier ende door het dacr-over stromende ende rasende water te kunnen rijden". Over „de sassak van 't spruijtje Tsjipantsjoer" bereikt men „eenige voor-pondok's van de negrij Moara, leggende $\frac{1}{4}$ uurs beneden 't gehugtje Loeloet, zijnde genaemt Moara omdat de mont van Tsjitarap in Silingsij wat beneden dit negrijtje legt". Komen bij „de poort van de negrij selfs . . . onder den Javaen Kiaij Maas Wangsa Cassoema (8) . . . dog hij heeft hier als zijn substituijt wonen (57) eenen Soeba Djaja. Men weet in dit district van geen negrijtje Tsjitarap nog Tsjiturrup, 't welk beoosten Silingsij hierontrent soude leggen, maer

(55) (1) De slaven van den Edelen Heer te paard, de Europeesche soldaten op bloote voeten daarachteraan dravende, zie hierbeneden § 59.

(2) Zie B. 16, 5.

(3) Hieruit zou men opmaken dat Kalapanoenggal noordelijker lag dan thans.

(4) D. 23 Aug. 1690 wordt vermeld „t dorp Combang Couning, daer den Javaen Carta Dita 28 huijsgesinnen onder zijn gesag heeft".

(5) De Singkoep is een steile heuvel oven Z. van Kembangkoening.

(6) Over hem zie B. 15, 13.

(7) Zie B. 23, 104.

(8) Wie dit is, weet ik niet; de naam hoort wel in die streek thuis, want eene acte Blomhert 11 Jan. 1776 vermeldt een Wangsakoesoema, Aria van Kalapanoenggal.

alleen bewesten Tsjilingsij aen de rivier Tsjitarap". Van de schoone gelegenheid om hier het Kampongbaroe'sche gebergte te peilen, maakt Van Riebeeck natuurlijk ruimschoots gebruik en vervolgt dan in den namiddag zijn tocht zonder met die liefhebberij op te houden, totdat de regen er een eind aan maakt. Na een uur rijdens (koers Z en Z.O.) bereikt men „eenige huijsjes voor de luijden die op de vogelnestjes passen, alwaer van de paerden moesten afstappen, omdat den verderen opgank niet anders als van scherpe, grote, ongelijk leggende, kantige keijsteen is". Men klautert naar „de huijsjes ontrënt de gaten der vogelnestjes" en vindt (1):

(58) „Eerst een diepe steene kuil, die omlaeg verstopt was;

2de 2 gaten, ineen lopende ende boven met maer een steen van 2 voeten af zijnde gescheijden, ter dikte van 1 à 1½ voet, zijnde W. ende O. van den anderen, ende na ontrënt 30 voeten diepte loopt het gat heel schuijs na beneden N.N.O. henen, soodat men degene welke verders met dammers (2) neerdalen ten eersten uijt het gesigt verliest. Twee klommen d'er in langs d'uijstekentheijt der klippen, waeraen sijlieden haer ook met d'handen vasthielden, ende doe (3) vervolgens aen een rottang, die wat lager aen een uijstekende steen vastgehegt wierd, ende vervolgens na nog een weijnig dalens het schuijnse gat in, representerende van binnen door sijne swartheijt een vuile berookte schoorsteen ende vrij donker (*In margine staat alhier: „Appeldoorn (4) segt het gat gecmeten te hebben nu onlangs, diep van boven tot op den bodem der bovenste spelonk 45 sijner vademen à 5¾ voeten ieder komt 248¾ (5) voeten Rijnlands; den diameter 68 vadems, zijnde 391 voeten. Den eliphant (6) is maer een steen aen de wand, die redelijk na een halven* (59) *eliphant aen d'eene zijde gelijk, zijnde de snuijt eens afgestoten*"). Een ontallijke meenigte vogeltjes quamen boven ons hoofd vliegen, waervan al eenige onderstonden het gat in te vliegen. Een weijnig van dese 2 ineen lopende gaten lag W. ½ Z. af nog een groot diep gat, maer niet doorgaende, ende Z.Z.W. henen nog 2 ^{de} dog ondieper ende (als gesegt) niet doorgaende". Na deze weijnig belangwekkende waarnemingen keert het gezelschap langs

(1) Eene veel aardiger beschrijving van deze grotten staat D. 23 Aug. 1690, vermoedelijk uit de pen van Camphuijs (zie B. 15, 3).

(58) (2) „Javaense toortsen, *dammers* genaemt" zegt de beschrijving van Camphuijs. Het woord *dammer* was destijds van dagelijksch gebruik

(3) Naast *doe* (D. 1653 p. 87; 1656 p. 3; 1672 p. 42; 114) en *doen* (D. 1645 p. 275), *alsdoen* (D. 1653 p. 10), vindt men ook *doens* D. 1645

p. 249; 1675 p. 25.

(4) Zie diens personalia, I, 181.

(5) Lees: 258¹/₄.

(6) De beschrijving van Camphuijs zegt: „In dese spelonk aen de oostzijde siet men van coraelsteen (apparent door menschenhanden uijt den berg uijtgehouden) een leggende eliphant, waerna dese spelonken ook de naem voeren van Goa Gadjah".

denzelfden weg naar Moewara terug, grootendeels te voet, omdat de regen den weg te glibberig maakt voor de paarden.

5 Juli. Terugkeer naar Tjileungsir; men doet daarover bijna drie uur; de zware regen van dezen nacht heeft den tocht vrij lastig en den overgang der Tjikarang „periculus” gemaakt. Eerst een klein half uur na Van Riebeeck bereikt „de voortroep der bagagie” deze pleisterplaats, nog twintig minuten later „mijnen voornaemsten omslag” en ruim een uur na den hoofdpersoon dagen de soldaten op, „die ick gelast (*had*) om ’t ongemak der wegen maer met een ord^e. marsch te volgen” (1).

- (60) 6 Juli. Terugkeer huiswaarts langs denzelfden weg. Onderwijl wordt „de bast van monjang poetij medegenomen”. In de „negrij Tsjikias”, waar het middagmaal wordt gebruikt, „seggt Maes Wangsa Cassoema van Clappa Nongal wegens (2) den witten benjuinsboom ofte minjang poetij, dat dien (3) boom, wanneer $\frac{1}{2}$ voet in zijn diameter dik is, hier ende daer in de bast gekapt werd, sonder eenig onderscheid van wassende ofte afgaende maen, ende dat men dan uijt die kerven in 10 dagen sooveel benjuin krijgt als een eij grootte, ende dat om de 3 à 4 maanden. Dat dese witte Javaense benjuin in het leggen bruijn werd. Dat se gebruikt word om te roken ’t zij dan hare daerover hangende klederen of ook wel eenige daeroverheen omgekeerde aerde potten, totdat er de reuk ende rook in ende om getrocken is, wanneer sijlieden versche clappusolij ingieten om er dien reuk in
- (61) te doen trekken ende alsdan haerlieder haijr mede te smeerden. Dat er op Prakamoentsiang ontrent de negrij Cadongora onder den Tommagon Tanoe-baija verscheijde sodanige bomen waren, na ’t gene eenige luijden aen hem Wangsa Casoema verhaelt hadden, ja, dat hij d’er selfs vijff stucx gesien had ontrent het huijs van Tanoebaija”.

Ruim anderhalf uur voorbij de negorij Tjikeas kruist Van Riebeeck den weg die linksaf naar Pondokgedeh loopt, en na de boven- en de beneden-scheiding „van mijn lant Soemoer Jatij” te zijn gepasseerd, zit hij af „voor de laegsten ingank van Jatij Nagara”, om dan over „mijn benedenlant aen de Sontar” het Kasteel te bereiken „met de berlijns”.

(59) (1) Zoodat men dus moet aannemen dat zij zonder deze bonhomie verplicht zouden zijn geweest om op een pruikemakersdraffe het paard Moeloet Besar, dat dezen dag den Ede-len Heer droeg, opzij te streven, precies als Valentijn’s Seur wanneer die met Winkler (zie diens personalia I, 22) uitmoest. Evenzoo merkt in 1697 François Leguat (Reizen, Utrecht 1708 p. 142) te Bat. op dat de compagnie voetvolk,

die het rijtuig van den G.-G. pleegt te volgen (eene compagnie ruitery „met trompetten” gaat vóór de karos, terwijl hellebardiers er naast gaan) „soms tijds genoodzaakt word op een draffe te loopen”.

(2) Vergelijk D. 1634 p. 322: iemand verwit-tigen „wegen” iets; D. 1636 p. 195: iemand in-formeeren „wegen onse versoecken”.

(3) Er staat: *iden*.

- (62) „Landreijse over Bodjong Gedee ende Talaga Warna na Tsjianjor ende Tsj Balagon, voorts agter den Blauwen Berg om na Goenong Goeroc, Jokjogan ende Pondok Opoh, niet verre van de Zuidzee, ende eijndelijk terug, tusschen door den Blauwen Berg ende den berg Sallak over Bodjong Gedee na Batavia, in September 1709" (1).

9 September 1709. „4 uur 26 min. Van 't Casteel met de caros afgereden.

531. Op Tanabangs hoge land onder het mangesbosch d'er uijtgestapt.

536. Rijde voort met Philander (2)". Over Karet; voorbij den ingang naar Laksamana's negorij; over 't Pinkersterveld (3)" enz. naar Seringsing.

- (63) 10 September. In den voormiddag naar „mijn land Parong Combale, ende na 't passeeren van de spruijt Tsjitaijang sloegen ter regter zijde in ende op het aldaer volgeplante rond bergje met durioensbomen, zijnde reets half-wassene ende niet onvermakelijk voor 't gesigt". Over Pondokpoetjoeng naar Bodjongmanggis.

11 September. Vertrek „van Pondok Mangis"; na een half uur „rijden (*wij*) door de prigi Cotta Gandok van Pagger Bessij"; een kwartier verder komt men „op 't vlacke velt van Pagger Bessij" en rijdt men „over den hohen dam van d'eerste stijle diepe bovengragt, lopende bezuiden de negrij van Pagger Bessij in de Grote Rivier ende komende van 't Westen uijt de rawa's van de spruijt Tsj Brom, die daer menigvuldig zijn. Na een schuijnse of ontrent Z. O. cours gaen (*wij*, 5 min. verder,) redelijk stijl af Z. en Z. W. ende passeeren in de laegte de 2 hoge dammen over (4) de 2de ende 3^e diepe stijle gragt bezuiden Pagger Bessij, beide lopende oostelijk na de Grote Rivier ende de laagste deser twee nog bovendien noordelijk af na ende

- (64) in d'eerstgenoemde graft, komende van 't Westen alsvooren". Een klein kwartier verder „passeeren den hohen dam van een seer stijle diepe dwarsgragt, zijnde de wederzijdse boorden grotelijx door afschuijning verbeterd." Ook verderop worden van die „dammen" en „gragten" en „een hoge oude

- (62) (1) De uitvoerigheid van dezen titel is in harmonie met die van dit langwijlige reisverhaal, dat in de door mij ontvangen copie 160 bladz. besloeg, grootendeels beuzelachtige topographische aantekeningen.

(2) Dit is de Indische naam voor eene kleine kangoeroe-soort, bij C. de Bruin en Valentijn, zie Encycl. van N.-I. I, 296. Wij vinden Verh. B. G. I, 107 als Maleisch synoniem *timpans* d. i. *tempoets*, muskusdier; vergel. de beschrijving daarvan door Von

Wurm, Verh. B. G. IV, 525. Het woord *philander* werd dus misschien in 't algemeen voor buideldieren gebruikt, maar dit paard zal wel zoo genoemd zijn om zijne kangoeroe-sprongen.

(3) Zie B. 23, 48.

(4) Denkelyk op te vatten als: ravijnkam- (63) men aan de overzijde van enz. Dit *dam* is hetzelfde wat hierboven § 55 *dijk* heette; vergel. § 42 en hierbeneden § 108 en 109 het onderscheid tusschen „dam" en „aerde wal".

opgeworpe aerde wal, sig na 't O. ende na 't W. uijtbreijende", gepasseerd vóór men komt bij „'t negrijtje Pancallang Sitaijang" dicht bij de Groote Rivier. Tien minuten verder „passceren de benedenscheijding van 't land der koperslagers, met een kruijs op een kleijn boomtje ter slinker zijde genoteert ofte ingekapt zijnde". Dan gaat men een poos met de Tjiboeloch (1) aan de rechterhand, die in de Pasanggrahan uitloopt. Wat verder gaat men om 8 uur 32½ m. over „de bovenscheijding van Codong Badak" (2) en 8 uur 38 m. „over 1 hogen dam van een diepe stijle gragt, zijnde 't begin van Cotta

(65) Panaragan. Kort daerop de Grote Rivier seer dicht op zijde hebbende ende aen d'overzijde de negrijen Babackan ende wat hoger Bantar Jatij, daer d' rivier met een hangende bamboese brug weder in 't afwijken is, dog nog wederkerende ons redelijk dicht op zijde blijft tot 8 ur. 43 min.; 8 ur. 47 min. ende 48 min. passeeren den hollen dam van een diepe stijle gragt, daermede Cotta Panaragan eindigt ende den Alon-alon sijn noordelijke begin neemt; 9.7 krijgen voor ons in 't front de 3 sware hoge bitsjaerboomen (3), staende in, op ende aen de twee hier leggende diepe dwarsgragten van de stad Pakowang, daer den Alon-alon in 't Z. ophoud. Voor, om, ende door dese hoge bomen heeft men de coursen eerst W. flau af ende op, dan Z. en Z.O. stijl na omlaeg in de kuijl, daer men twee hoge dammen deser twee stijle diepe gragten passeert, ende dan Z. opwaerts na de bovenvlakte; 9.10 zijn op de ord^e. vlakte, nog al oude gaga hebbende; 9.12¼ komen nu in 't groot bosch, 't welk wel tot het beeld duurt, dog waerin wij nu veele nieugekapte ende

(66) gebrande gaga's ten wederzijden rencontreeren". Eerst thans „nu 't bosch wederzijds afgebrand is", kan men den loop der Tjipakantjilan nagaan, die blijkt een eind lang te loopen dicht langs den weg „langs welke wij voor desen altijd na de hoogte Pakowang opgereden zijn". Men gaat nu verder door verschillende grachten, solokan's, prigi's („of greppen") en komt na een half uur „bij 't beeld". Even verder gaat men „over de Socsoekan Jamboeluwok ende dan nog over de diepe dwarsgragt van Pakowang, langs welke Z. boord laetst westwaerts gemeten hebben ende die ook oostwaert na de Grote Rivier loopt". In Z. en Z.O. richting voortgaande, passeert men twintig minuten na het „beeld" „ter slinker wat verre af 't negrijtje Cotta Gandok aen de W.zijde der Grote Rivier". Peilende en metende komt men Z.O. op om 10.54, d.i. 10 m. voorbij Cotta Gandok, bij „eenige opgeschote ruijgte daer

(64) (1) Eene kampong Tjiboeloch vindt men aan het spoor, even W. van Kedoengbadak.

(2) De zuidgrens van Kedoengbadak was

blijkens bewaarde kaarten destijds zuidelijker dan omstreeks 1800. Zie hierbeneden § 108.

(3) Zie Excurs X.

gemeent werd dat de negrij Tadjoeagan (1) gestact soude hebben, 't welk abuijs sal zijn, want anno 1702 was deselve ontrent het midden der durioenslaen; 10.55 komen aen 't begin der durioenslaen, welke ontrent Z. ten O. oploopt ende waervan dese onse weg nu afwijkt, te weten wat na 't Oosten, dog seer weijnig, ende oversulx met een seer scherp en hoek; continuerende onse cours dan O. 30 gr. Z. roed. 45; 10.57 passeeren een ondiepe prigi, zijnde de Soesokan Jamboelowok, welke men siet dat van bovenen af tusschen de gemelte durioenslaen ende dese onse weg afloopt, deselve alhier doorsnijdende". In hoofdzaak Z.O. doorgaande, passeert men 11 u. 15 de Jamboe Lowok even beneden het punt waar de Tjiwangoen (2) daarin loopt; de eerste stroomt „na de slinkerhand" naar de Groote Rivier. Voorbij Carangtangan en Jamboelowok bereikt men de Tjiherang „stromende na de regterzijde ende alhier in Jamboe Lowok uijtwaterende"; deze over, komt men na 10 m. „in de schone vernicude negrij Sassapan (3), hebbende ter regter zijde nog den overgang uijt d'oude weg over de spruijt Sassapan die wij a°. 1702 passeerden, wanneer wij een andere westelijker weg gebruikt hadden. Dese negrij heeft 17 huijsen, legt W. 2 gr. N. en O. 2 gr. Z., voormaals ter lengte van 16 roeden dog nu nog wel soo verre oostwaert verlengt, onder Anga Soeta ende Djaja Marta". Hier worden weer peilingen verricht.

(68) 12 September. „W. ende O. van de westkant der paggar tot de spruijt Tsji Herang gemeten 87 roeden". Door dit rivierte gaat men in hoofdzakelijk O. richting naar de Tsji Paningis, die gepasseerd wordt; dan in N. O. richting tot „de Bataviase Groter Rivier, genaemt Tsji Haliwong, . . . hebbende in front aen d'overzijde de mond van de kloeke spruijt Tsji Esk. . . siende een kleijn negrijtje even benoorden de mond van d° spruijt, genaemt Moara Tsji Esk, soodanig dat dese spruijt geensins uijt den Blauwen Berg komt (4), soos als er bij Ram, Coops (5) ende Pietjepatje (6) voor desen abusivelijk voorgeven ende alles mede sodanig in de kaerten gestelt is geworden. Rijden vervolgens eerst over de gelijkgemackte (7) steene hoge droge grond van Tsji Haliwong, ende vervolgens over desselfs sassak (8), te samen breed O.

(66) (1) Vermeld B. 18, 8; 14.

(67) (2) Een plaatsje Wangoen ligt aan den grooten weg.

(3) Seuseupan.

(68) (4) Precies; zij komt uit den G. Halimoen.

(5) In hun rapport is dit niet te vinden.

(6) Of dit in verband staat met 't Fransche *et palati et patata* dan wel met 't Hollandsche *als pietje bij paaltje komt* (ook wel: als puntje bij paaltje komt), door Van Dale verklaard: als 't er op aankomt, is mij niet bekend.

(7) Herhaaldelijk blijkt evenals hier, dat vóór Van Riebeeck op reis ging het terrein als 't ware voor hem werd geëffend, zoowel door afgravingen (§ 106; 109) en wegaanleg (§ 71; 106), het opslaan van verblijfplaatsen (§ 79; 104) als vooral door het leggen van de talloze sasak's die hij vermeldt, en die de bevolking zeker niet voor eigen gerief zou hebben gelegd.

(8) Ongeveer terzelfder plaats waar heden ten dage de brug is.

(69) 5 gr. Z. roed. 12". Nu voort tusschen de Tjiliwoeng en de Tjjessek, hoofd-richting Oost. Voortdurend wordt gepeild en gemeten; een paar maal komt men bij een gaga in het „groot bosch". Zoo bereikt men „de negrij Tsjilember (1) onder de Javanen Ganda Soeta ende Maija Soeta". Dicht hierbij vindt hij bij zijn terreinonderzoek in de Tjiliwoeng zulk een grooten steen „dat wanneer d'er 25 soldaten op stonden, nog plaets voor andere 25 overschoot". Natuurlijk wordt hier braaf gepeild.

(70) 13 September. Alweer gepeild „op 't pleijn (2) der negrij Tsjilember", dan om 6 uur 20 op marsch door de Tsjilember met de Tsji Haliwong aan de rechterhand (3). Spoedig „begint men de bloedsuijgers te krijgen". Een 7 min. nadat men over de Tsji Carewo is gegaan, bereikt men om 6 uur 57 „de sassak van Tsjihaliwong", steeds zonderling minutieus het terrein opnemende. Wat verder door de Tsjibrom en Z. O. naar de Tsji Sampaij (4) en de Tsjilohanu, zonder zich ver van de Tsji Haliwong te verwijderen; door de Tsji Lohanab (5), de Tsji Tsjankohan, en ten tweeden male door de Tsjihaliwong, „komende dierhalven nu weder aen desselfs N. O. zijde"; de hoofd-

(71) richting is nu O., niet ver van gezegde rivier. De meetketting en het kompas zijn geen oogenblik uit de hand (6), maar blijkbaar zijn de begeleidende Inlanders niet bijster met het terrein bekend. Om 8 uur 40 komt men „aen de voet van den berg Passir Ypis (7), zijnde seer smal ende sterk van opgank, slangswijse, alsoo de weg tusschen veele stompen van bomen, voornamentlijk omhoog, gemaekt is, hebbende ten wederzijden seer diep leggende spruijten, te weten ter slinker die van Talaga Warna ende ter regter na (72) mijne oordeel Tsji Haliwong". Na 10 minuten klauteren komt men „aen de weg die aen onse slinker zijde seer stijl ende bogtig na de grote waterput Talaga Warna afloopt (8), alwaer Aria Wira Tanoe van de negrij Tsjianjor ons verwelkomde" en wij van de paarden stijgen. Na 5 min. „komen aen 't grote water van Talaga Warna, zijnde 104 roeden in sijn omtrek", zooals

(69) (1) Tjilember.

(70) (2) Dit beduidt eenvoudig: open ruimte. D. 1679 p. 334 staat: „een *plain* oplaten" voor: eene ruimte openlaten. Een ander voorbeeld in B. 15, 26 noot 1.

(3) Bij Tjilember verlaat hij dus den tegenwoordigen grooten weg en volgt het op de kaart te vinden voetpad links.

(4) Uit de vermelding dezer op de kaart te vinden Tjisampai en Tjirohani schijnt te volgen dat hij wat boven Tjisaroewa bij paal 55 weer op den tegenwoordigen grooten weg komt.

(5) Dit schijnt weer de Tjirohani te wezen.

(6) Er worden althans cijfers genoemd, die (71) echter wel vooraf door Laksamana kunnen zijn verzameld.

(7) Op de topogr. detailkaart is deze naam niet te vinden; bedoeld wordt de Megamendoeng.

(8) D.i. afslaat. Talagawarna bij paal 59 ligt (72) nog net binnen de grens der residentie Batavia. Van Riebeeck's „weg" zal 't voetpaadje zijn dat precies op de grens begint; hier wacht dus de Regent van Tjiandjoer hem op.

TELAGA WARNA
4 Aug. 1907.

blijkt uit de metingen van Laksamana, waarbij de landmeter Cornelis van Heusden nu nog eenige andere voegt.

- (73) „De bevinding van dese Talaga Warna (1) is aldus: Het is een seer diepe, ronde ende na 't midden aflopende poel van stilstaende water; aen d'oost- en zijdzijde legt se in de bijna regtop staende zijden van den berg Passir Ypis, bestaende uijt klipgront vol matige keijsteenene, daerin gegroeijt (2) zijnde, buijten dat bekleed met grote ruijgte ende mooi jong geboomte, bijzonderlijk omhoog ende boven op d° berg, 't welk een seer cierlijk ende vermakelijk (3) gesigt over dat breede water henen komt te geven. Aan de westzijde komt mede den berg Passir Ypis dog dossierende (4), ende langs welkers noorderdeel onse stijle krom geslingerde weg na dese waterplaats gemaakt was. Aen de noortzijde is de valleij (5) ende aen desselfs westerdeel de droge breede groeve na de rivier Tsji Haliwongs door de spruijt hiervoren (74) vermeldt. De opinie der Javanen, dat dese spruijt van Tsji Haliwong van onderen uijt dese waterpoel door een verborgen hol sijn water soude krijgen, is seer abusijf, alsoo er geen zuijging na beneden (*in*) dit water geremarqueert werd, ook geen oorspronk waeruijt hetselve weder tegen die afsacking soude kunnen aangroeijen. Maer dat in den regentijd en ook bij swaren regen in het droge mousson in dese plaats seer veel waters komt ende door de gemelte nu droog leggende spruijt of groeve van Tsji Haliwong afloopt, moet men buijten alle twijffel vaststellen”.

- (75) Na een half uur aan dit meer te hebben vertoefd, bereikt Van Riebeeck in tien minuten „den boventop van desen hogen dog smalruggigen berg Passir Ypis . . . daer hij ter slinkerzijde rondom Talaga Warna na het Oosten etc. soo smal omslact, dat men maer even tusschen 't rinquet (6) der paerden na een plaatsje dat verhevender was konde passeeren, om vandaer het omleggende gebergte te besien”. West- en noordwaarts ziet hij „niet anders als digt bosch boven over al dat gebergte henen . . . ; zijdwest henen sag men den hoogsten top van den Blauwen Berg (7), ende ontrent zijden van ons, na gissing 2 à 3 mijlen, over een sware valleij met groot swaer bosch den Goenong Gedee of Swavelberg, mooi met swaer bosch bekleed, ende op de bovenkruijn aen de westkant 4 à 5 gaten ofte holle

(73) (1) Eene van wat meer gevoel getuigende beschrijving geeft Van Hoëvell, Reis I. p. 19.
(2) Zoo Rumphius, Rariteitkamer p. 135 van steenen die „in de aarde *groeijen* gelijk andere steenen”; H. A. VI, 181 van ijzer in de aarde. Hamilton o.l. I, 337 van Ceilon sprekende: „the precious stones that *grow* in it”.

Priangan II.

(3) Zie B. 31, 11.

(4) Zie B. 23, 63.

(5) D.i. het ravijn.

(6) Portug. *renque*, rij; veel gebruikt voor: (75) gelid soldaten, zooals B. 23, 143.

(7) Den Pangerango; zie beneden § 77.

diepe conduiten (1), waeruijt seer swarte rook met het bovenste donkerrode gedeelte der vlammen uijtquam, even gelijk het bovenste eijsde der vlammen ende rook van een kaers, welke vlammen mogelijk sterker uijtkomen wanneer men op Batavia 't selve als een regtstaende onbewegelijke witte volk komt te beschouwen, dewijl men een simple rook niet wel soo verre, na-
 (76) mentlijk wel 15 mijlen (2) verre, soude konnen sien". Ook omtrent den oorsprong van verschillende rivieren uit dit bergland weet Van Riebeeck het een en ander; daartoe behoort de Tsjicabiroes „welke laetste alleenlijk van d'aerdbeving beschadigt is geworden, sooals den E. Michiel Ram ende den Lieutenant Schipion na waerheijt gerelateert hebben (3), want d'andre heb ick alle in het passeren met hoog bosch bewassen ende onbeschadigt bevonden, except Oedjong Toebo (4); dog hierontrent daer sijne groeve komt heb ik het gebergte fris bevonden, even gelijk ook den Goenong Gedee van geen geboomte altoos (5) berooft is geworden, want ik ben hem op dese togt $\frac{3}{4}$ rondgereden ende dat digt bij sijne voet, sodanig dat men de stam-
 (77) men der bomen met onderscheijdt sag. Den rug nu van Mandalawangij tusschen de voorn. Tsjicabiroes ter slinker ende Tsjicantak (6) ter regter zijde, welke in de rivier van Tangerang loopt ende mede swaer beschadigt is, ende geen anderen berg, is den E. Ram tot de pantsjorangs (7) toe, ende niet hoger, opgemarcheert". Derhalve komt alleen „de Tsjicadanij uijt den Blauwen Berg Pangerangon".

Na een kwartier op dezen steilen en engen top te hebben uitgezien, vertrekt men en vindt in een kwartier aan de rechterhand in een diep ravijn de Tsjicandul (8), „dog hadden langs onse slinkerzijde het stijl opgaende lichaem van den berg Ypis, langs welke onsen krommen ende geslingerden stijlen afgank nog continueert", zoodat Van Riebeeck het beter acht zich
 (78) wat te laten dragen. Het peilen en meten gaat echter steeds door. Wat verder krijgt men bovendien de TsjicAnjavar aan de linkerzijde, nu eens dichter, dan verder, tot men „vreesselijk stijl" naar de Tsjicandul afdaalt (9) tusschen „vreeselijke grote keijstenen". Men gaat er over „ende stap uijt de

(75) (1) Portug. *conducto*, pijp, goot, kanaal.

(76) (2) Over het begrip „mijl" zie Exeurs XVII.

(3) B. 18, 10. Mij is niet bekend dat Scipio een rapport over de aardbeving zou hebben uitgebracht.

(4) Zie B. 18, 3.

(5) Dit *altoos* versterkt de ontkenning; zie B. 2, 3.

(77) (6) Bedoeld worden de Tjisoekabiroe en de Tjikeretek.

(7) D. i. zooals Ram en Coops 't uitdrukken (B. 18, 11), de val van 't water „als uijt een bamboes".

(8) Bedoeld zal zijn eene bijrivier der Tjikoendoel.

(9) Zie het plaatje tegenover bl. 485 * van (78) ons eerste deel, alwaar juist dit punt afgebeeld is, met de brug over de Tjikoendoel in de diepte; men moet daarbij de doorgraving van den bergwand natuurlijk wegdenken.

draegstoel" om Mocloet Besar te beklommen „alsoo Philander te seer vermoeyt was". Nu gaat het in hoofdzaak Z. O.; over de Tsji Sarij, „lopende na de slinkerhand in de rivier Tsji Condul", de „Tsji Bimbing alias Tsji Waling (1) . . . na onse slinkerhand afstromende in Tsji Pandawa", de Tsji Pandawa (2) zelve, „uijtwaterende na de slinkerhand in Tsji Pannas", komt men bij „de sassak van 't rivierte Tsji Pannas, komende van de voet van Gocnong Gedee ende na onse slinkerhand afstromende in Tsji Condul".

- (79) Twee minuten verder is „'t logement dat Aria Wira Tanoe van Tsjianjor hier expres voor ons verblijff heeft laten opslaen, zijnde een groot, lang ende breed bamboes huijs, waarvan het voorste $\frac{2}{3}$ ten wederzijden met breede beddingen bestelt was voor d'soldaten aen d'regter- ende onse bagagie .ende jongens aen de slinkerzijde, dog het laetste gedeelte met een seer grote brede bedding overdwars aen d'agtergevel, ende vooraen een tafel met banken tot ons verblijf geappropriert was, behalven nog diverse pondocken voor de Javanen en dragers, item stallen voor de paerden, ieder in sijne rijen.

Na den middag ontrent drie uren marcheerden wij na de warme ende heete rokende waterwellingen, ontrent een musquets-schoot bewesten ons logement in dit koude bosch, staende dicht bij de seer koude (*sic*) spruijt Tsji Pannas.

- (80) De grond, waerover dit water met kleinje afvlietingen henen liep, was soo warm dat er de beenen van verquickt (3) wierden ende de warmte door de schoenen met het water henen trok, evenals of men op een warme ijsere plaet van de haertsteden in 't vaderlant stond. Dit water quam uijt sekere vorse breede klip, wel 4 voeten boven de grond staende, waeruijt het heete water ('t welk niet vreemd van smaek was ende bijna geen brakheijd bij sig had, soodat de zeep daerin maer seer weijnig schiftede) niet alleen boven uijt de bovenvlakte maer ook terzijden uijt eenige gatjes welde, welke om de sagtheijt deser klip op die plaetsen wat vergroot konden werden ende dan meerder water, dat door sijne hitte rookte als de pijp van 1 theeketel, uijt deden vlieten, soo heet dat men d'er sig aen brandede. Men maekte van hetgene uijt de bovenvlakte afliep ten eersten een gootje van gespleete bamboesen, waerdoor uijt die plaets alleen sooveel afliep dat men in een uur wel 20 à 30 kannen d'er mede soude kunnen vullen, soodat men daer een à meer schone grote warme baden soude kunnen graven om dat water daerin af te lijden,

(1) De Tjiwalen, even vóór Sindanglaja.

(2) Even vóór Patjet vereenigt de Tji Pandawa zich met de Tjigoentoer.

(80) (3) In de oorspronkelijke beteekenis: ver-

levendigen, dus verwarmen. Vergel. D. 1661 p. 10: door eene zending van vee en slaven begint Ceilon „weder geheel te *verquicken*", d.i. op te leven.

- (81) 't welk mogelijk hetselfste effect soude hebben als 't Spawater. Want men kan niet anders denken of dit water krijgt sijne hitte van de onderaerdse brandende swavel, alsoo men hier niet verre van den Goenong Gedee ofte Swavelberg is, die men op Batavia siet rooken ende welken vurigen rook wij desen voormiddag van den top des bergs Passir Ypis seer klaer, al soo wel als het geboomte, uijt vier à vijf van den anderen staende gaten hebben sien uijtvliegten. Van dit heete water heb ik drie stoops platte bottels laten vullen om se op Batavia te brengen, ende nog een grote water-bamboes, waermede ick mijne beenen ende voeten gewasschen heb, nadat het eerst wat te koelen gestaen had, alsoo het mij anders veels te brandend heet geweest soude zijn."
- (82) 14 September. „6.30. Van ons logement, ten Z. Z. Oosten de spruijt Tsjiannas in het grote bosch gemaekt zijnde, voortgereden . . . alles vooreerst door groot bosch"; hoofdriching Z. O. De Tsji Pannas is vooreerst aan de linkerzij. Ondanks het lastige terrein wordt er heftig gepeild en gemeten. Passeeren de Tsji Saroe (bijrivier der aan de linkerhand loopende Tsji Condul) even boven het punt waar twee takken daarvan zich vereenigen; dan over de Tsji Gombong (1), bijrivier der Tsji Saroa. Twintig minuten verder „hebben aen de regterzijde de toegegroeijde weg na het swavelgat (2) op den berg Goenong Gedee, sonder denselven berg om het hoge digte bomen te kunnen sien. Rijden hier ook door veele seer hoge rassamala-boomen". Van Riebeeck laat zich (zooals wel meer op dit lastige traject)
- (83) dragen over de Tsji Brom „lopende na de slinkerhand in Tsji Condul". De eerstvolgende rivier echter, de Sarakan Tsjibrom, blijkt naar rechts te stroomen ongeveer in de richting der route. Wat verder gaat men opnieuw over de Tsjibrom, die dus nu weer aan de linkerhand loopt. Passeeren links de negorij Tsjigedil (3); over „de spruijt Sassapan" en verschillende andere watertjes tot men gaat over „de sassak van de rivier Tsjianjor (4), stromende na onse regterzijde Tusschen de gemelte (*zeven minuten te voren gepasseerde*) prigij ende de rivier Tsji Anjoer vind men de reliquen der fondamenten van seker hof ofte sterkte, welke de vorige Coningen van Jaccatra aldaer als op een smalle advenue tegen degene die van d'Oost komen mogten, souden gehad hebben, bestaende nu alleen uijt een grondslag van ordentelijk t'samengevoegde keijsteen, 't gene niet onwaerschijnlijk

(82) (1) Even beneden Patjet.

(2) Hij doelt hier op den tocht van Helderman in 1701, B. 18, 20.

(83) (3) Tjidjedil, paal 50.

(4) Dit zal zijn de Tjiandjoer Ketjil der topogr. detailkaart, die in de Tjibeureum loopt juist waar de brug is.

is uijt d'hoedanigheijt van den navolgende weg op zijde, langs ende in 't hangen (1) van den berg Goenong Beseer ter slinker- ende de laeg leggende rivier Tsjianjoer ter regterzijde in de valleij", tegen welken berg men aan (84) de overzij der sasak een eindje steil opgaat. Nadat men „het hoofd van 't riviértje ofte spruijt Tsji Gedil digt nevens onse slinkerzijde" heeft gekregen, „eijndigt het grote bosch, rijdende nu tot de negrij Tsjianjor over 't open veld . . . ende hebben de rivier Tsji Anjor nu weder aen onse regterhand, mitsgaders agterom siende een seer schoon gesigt van de bergen Goenong Gedee, Pangarangons top voor een kleijn gedeelte, Goenong Tsjibrom ende Goenong Beseer". Komen aan de linkerhand om 9 uur 44½ min. voorbij 't negorijtje Goenong Lanjong (2); „ook segt Laxamana dat de rivier van Tsji Balogon alhier vandaen Z. ende N. 84 roeden aflegt (3) . . . ; 10 uur 19½ min. komen aen de koffijtuin, rijdende langs desselfs N. O. pagger O. 35 gr. Z. roeden 38; 10 uur 21 min. zijn d' pagger ten eijnde ende rijden Z. gr. 30 O. roeden 83 over nog eenige waterloopjes, 10 u. 23½ zijnde aen den noorthoek der buitenste pagger, ende rijden langs deselve O. 19 gr. Z. roeden 41 tot aen het middenpleijn; 10 u. 27 komen voor de poort van de hooftnegrij Tsjianjor onder Aria Wira Tanoe, zijnde van een seer grote uijtbreijding ende met veele waterleidingen voorsien". Gaat 's avonds wat rondneuzen en schrijft een brief „aen mijn huisvrouw om morgen vroeg met den dag af te gaen per het terugkeerende volk van Campon Baroe".

(85) 15 September. „7 uur 4 min. Met Terentius (4) uijtgereden (soo men voorgenomen had) na de hartejagt, dog doordien al het volk met Aria Wira Tanoe d'er op uijt waren ende geen wegwijser in de negrij te vinden was (5), roden wij eens de weg van gisteren opwaerts tot aen het begin der hoogste wangan (6) ofte waterleiding uijt de rivier van Tsji Anjor. 7 uur 41 quamen aldaer ende sagen dat de rivier in een elleboog ten deelen met een hoogte van een steengront uijt de natuur ende voorts met een bandongan tot in den hock van dese elleboog opgestopt was, ende dat de waterleiding boven regt in dien hock (7) houdende de bovenste linie van d'afkomende rivier, welke beneden dese bandongan na de regterhand ombogtede". 's Avonds gaat hij „met de draegstoel ontrent de koffijplantagie op 't open velt" en

(1) D.i. de helling, zie B. 23, 63.

(84) (2) Goenoeng Landjoeng, paal 45.

(3) D.i. afligt.

(85) (4) Blijkbaar een paard. De naam schijnt te bewijzen dat onze held, die gestudeerd had, zijn Latijn nog aanhield.

(5) Dus de heele populatie der hoofdnegorij

moest uittrekken om het wild op te jagen. Dat men daarbij den hoogten gast zoo kon vergeeten, klinkt erg vreemd.

(6) Wangan (Jav.), kanaal.

(7) Hier zal in te lasseschen zijn: *begon*. De leiding liep dus in 't verlengde van de rivier vóór deze hare bocht nam.

maakt daar eene teekening van „het beloop der bergen ter regter- ende slinkerhand, item van voren”; deze worden hier opgenoemd, maar de teekening is niet geïnserieerd. „Drie kidangs waren d'er ondertusschen met netten gevangen, waarvan ick twee weder liet lopen, alsoo er reets veels te veel ander vee geslagt was”.

- (86) 16 September. Uitgereden „na de negrij Tsjibalagon onder Aria Natta Mangala nevens eenige bagagie om daer desen middag te eten . . . De coursen na de meting van den lantmeter Cornelis van Heusden, over 4 maenden gedaen zijnde, waren aldus, sc. (1) uijt het midden der noortzijde van Tsjianjors alon-alon O. 22 gr. Z. roeden 50, O. 40 gr. N. roeden 90”. Over de Tsjibaloe „afstromende na de regterhand in de rivier Tsji Anjor ende komende van de bergjes Mangil ende Sinkoep (2) . . . langs welke onse weg gerigt is, redelijk ende op 't laetst heel dicht aen onse slinkerzijde”; over de Tsji Awitalij, de Tsji Bitong, een paar wangan's en de Tsji Taringin (3). Beschrijving der ligging van de bergen. Bereiken 7 uur 42 „d'eerste huijsen van Tsjibalagon, tusschen beide de wederzijdse afpaggering doorrijdende; 7 u. 45 komen aen het voorpleijn of alon-alon ende 7 u. 47 voor de houte slagboomswijse voorpaggering der binnenste negrij Tsjibalagon onder Aria Natta Mangala, zijnde in verre na soo mooi niet als Tsjanjor, (87) ook sonder eenige waterleijding”. Zij ligt aan de zuidzijde der gelijknamige rivier, aan de overzij van welke de weg dadelijk „over een kloeken heuvel henen loopt”. Hij verzendt naar Batavia een brief aan zijne vrouw „over Tsjicalong etc. met twee swarte soldaaten ende de terugkeerende Batavise Javaense dragers”, die o. a. meenemen een aantal „groene sucade citroenen (4) van Tsjianjor ende Tsjibalagon”. 's Namiddags rijdt hij terug over de Tsji Taringin „werdende ook Tsji Warringin genoemd, item Tsji Silingsij, zijnde carambolas (5) ofte vijfhoeksvrugten te seggen”; krijgt onderweg „een seer sterke zeewind (6), wel te verstaen die uijt de Zuizdsee regt Z. tegen ons aenwoeij”, en komt in een kleine twee uren om 4 uur 27½ „aen de buijtenhoek der negrij, ende door dies stract vervolgens 4 u. 28 op de alon-alon, ende cijndelijk 4 u. 29 aen ende voor de negrij op de passeban van Tsji- (88) anjor. Dog lieten onse paerden gereet blijven om op de hartejagt te gaen.

(86) (1) Scilicet d. i.: te weten.

(2) De Mananggil en Singkoep; daarvan zou deze niet meer te vinden spruit echter niet kunnen afstroomen naar de Tjiandjoer, omdat de Tjibagoeng daartusschen loopt.

(3) De Tjitjaringin loopt even Z. van 't tegenwoordige Kademangan (Tjibagoeng).

(87) (4) De sucade-djeroek is eene groote oneet-

bare soort met eene dikke schil waarvan sucade gemaakt wordt.

(5) D. i. de blimbing; zie Rumphius II. A. I, 115 e. v., die *carambola* vermeldt als den Portug. naam. Volgens Coolsma is *tjalingtjing* een vruchtboom die veel met den blimbing overeenkomt; zie De Clereq sub no. 379 en 380.

(6) Vergel. hierover B. 23, 56.

5 u. 14 Reden weder uijt op de hartejagt, noortwaert van de negrij af". Gaat over de Tsji Baloc en wacht daar „tot het teeken dat de netten gespannen soude zijn". Komt dan twee minuten verder (1) „aen de plaets die met een overend staende net van 200 vadems door middel van stocken omringt was, zijnde een kleijn bosje van hoog rietgras ende tijgersgras, waerin de hartebeesten ende kidangs haer onthielden. Het gemelte net wierd met stocken door een menigte Javanen in 't ronde overend gehouden. Ende binnen de circuijt waren eenige Javanen, die met stocken ende geraes het wild opjoegen na de netten, waerin deselve dan door de buijtenstaende Javanen, wanneer sij d'er gauw genoeg bijwaren, overvallen, gevangen ende gebonden wierden, 't welk (89) al 2 à 3 malen mislukte. Op dese wijze wierden evenwel in korten tijd gevangen 1 groot vet hartebeest, daer men grote moeite mede had om sijn kragt ende vinnige hoorns, om het magtig te werden ende te binden; 1 kleijn vet hartebeestje ende 1 kidang". Om 5 uur 46 keert hij terug; van Tjiblogoeng komt Laksamana, die den weg daarheen heeft gepeild en opgemeten, beginnend „van Tsjianjors passeban af N. 14 gr. O. roeden 30 over den alon-alon henen tot de overzijde; O. 20 gr. Z. roeden 49 regtsom tot een weijnig buijten den N.O. hoek der negrij bij een wangan"; 100 roeden verder N.O. is „de sassak der spruijt Tsji Baloc"; dan nog 130 verder die der Tsji Awitalij. Te Tjiblogoeng is een afstand van 85 roeden tusschen „'t begin der huijsen" en „den alon-alon"; dan nog 34 roeden verder N.O. staan „de 2 waringins voor de passeban van de negrij Tsjibalagon".

(90) 17 Septembr. Vertrek 6 uur 29 „van de passeban af W. 12 gr. N. roeden 50 tot het eijnde dier straet, voorts lingsom N. en Z. roeden 80 langs de zijdpagger; passeeren 6 u. 34 't spruijt Tsji Kario, lopende na de slinkerhand of oostwaert agter de negrij ende te middewegen van deselve in de rivier Tsji Anjor uitlopende, . . . Z.W. roeden 35 tot over de rivier Tsji Anjor, breed 4 roeden". In Z.W. richting over de Tsji Tamean, Tsji Sassapan, Tsji Casso, Tsji Seto, Tsji Tsjadas, Tsji Pamoning (2), Tsji Cadoe, Tsji Awar, Tsji Arassas (3), Tsji Sosockan, en eindelijk de Tsji Saroa, die tot dusver aan

(88) (1) Dus vlak bij de hoofdnegrij (zie beneden § 89) kon men op de drijfjacht van herten gaan.

(90) (2) In Laksamana's beneden vermelde opname heet dit watertje Tsji Camoening.

(3) Laksamana voegt bij dezen naam „of Carangtanga". Overigens worden hier en elders door Van Riebeeck allerlei waterloopjes opgenoemd, die op de zoo minutieuse detailkaart van het Topogr. Bureau (schaal 1: 20.000) niet te vinden zijn. Vermoedelijk was destijds

het landschap, door den overvloed van bosch, nog veel beter bewaterd dan thans; dat blijkt vooral uit hetgeen Van Riebeeck hierboven heeft meegedeeld omtrent de bevaarbaarheid der Tjiliwoeng. Maar de „ontzachelijke punctualiteit", om met Dadelpracht te spreken, waarmee al die watertjes worden opgenoemd, geeft niet den indruk van veel frischheid van geest; Van Imhoff's geographisch overzicht (B. 31, 33 e.v.) is veel beter opgezet dan dit kleingeestig peuterwerk.

de linkerhand liep en waarvan evengezegde kleinere wateren de bijrivieren zijn. Kort daarna gaat men tweemaal door „een arm” der Tsji Saroa, dan door de „Tsji Galiak, stromende na de slinkerhand in Tsji Saroa”. Gezicht op den Goenong Gedee, „zijnde genoegsaem onbeschadigt, dewijl men maer 2 à 3 seer kleijne plekjes of kaelheden tusschen desselfs hoog ende groot geboomte komt te vermerken, even gelijk wij hem ook verleden Vrijdag aen sijne noortzijde sodanig van den top des bergs Passir Ypis beschouwt ende (91) bevonden hebben”. Over de Tsji Jambesieuw, de Tsji Bongar, Tsji Cadoe en Tsji Binong, welke laatste tot dusver links was en naar links uitloopt in de Tsji Saroa; dan door de Tsji Tarian en Tsji Bandak (die naar links loopen in de Tsji Binong) naar de Tsji Minting; „vinden hier rinocerosstronten op de weg”; door de Tsji Niatoe en Tsji Parigi naar „de verheven sassak, als een brug, over de kloeke breede rivier Tsji Padang . . . werdende omlaeg, daer de rivier Tsji Saroa ende die van Tsji Anjor in deselve uijtwateren, Tsji Lacko genaemt”; 60 roeden verder komt men bij „den ingank der negrij aen de rivierkant”, namelijk „de negrij Tsjipadang (1) onder den Javaen Wangsa Prana, resorterende onder Tsjianjor, zijnde, na de Javaense wijze, wat slegt ende morsig”.

(92) 's Namiddags „hadden seer sterke zeewind uijt de Zuijdzee, somtijts travadig (2) ende dan weder heel stil bij beurten. Ende bevond dese zee-wind heden uijt den Zuijdwesten, tegen den avond ook W. Z. W. ende voor sonnenondergank Z. W. ten W., hoedanig deselve nog 's nagts ten half twaelf uren bevonden wierd . . . Ontrent over 7 uren was het jonge bosch digt ten Z. W. deser negrij in de brand geraekt met sodanigen kragt dat onse verblijfplaats niet buijten gevaer was, soodat men d'er met alle man op uittrok om deselve te dempen (3), 't gene van succes was ontrent quartier (93) over 8 uren, wanneer wij weder na dese negrij keerden. Ook heb ick in den avondstont de vooruijt ende ter slinkerzijde leggende bergen afgeschetst”; eene kleine beschrijving voegt hij hier in, evenals in het journaal van dezen dag verschillende topographische aantekeningen staan, die enorm vermeerderd worden door de aankomst van Laksamana, „hebbende de weg van Tsjianjor tot Tsjipadang gepeijlt ende gemeten, aldus: van de poort der

(91) (1) Aan den hedendaagschen weg even O. van Bangbajang.

(92) (2) Travados (Portug.) zijn de aan de kust van Guinea voorkomende plotselinge heftige stormen. Focquenbroech spreekt er over in een brief vandaar (o.l. III, 159) als gepaard gaande met zwaar onweer en geweldigen regen „en so

schielijk, dat men hier noijt met alle zeijlen derft varen”, doch „alleen twee maenden in 't jaer” voorkomende.

(3) Een brand „dempen” vindt men ook D. 1675 p. 1 en 211; men zei ook: een brand „lesschen” D. 1633 p. 202; 1648 p. 32.

passeban op Tsjianjor W. 34 gr. N. roeden 32 tot den hoek der pagger" enz. enz.

- (94) 18 September. Vertrek; „ende waren de coursen, na 't rapport van den lantmeeter Cornelis van Heusden, over 4 maenden gedaen zijnde, aldus: W. 10 gr. N. roeden 1010 tot het riviertje Tsji Ballang" (1). Na een half uur is men in het „swaer bosch . . . ende hielden nu 't selve de geheele weg langs, except eenige weijnige gagas ontrent de negrij Tsjigoenonggoeroe". Men laat het „bergje Boeboet" links, rijdt door de Tsji Balang (2) en de Tsji Patath (die links afloopen naar de Tsji Padang), de Tsji Coepa, die naar links loopt „soo gesegt werd in de rivier Tsji Mandirij", de Tsji Lobang (3) en Tsji Soedimampir, alwaar wordt afgestegen „ende rusten wat in het daer-toe gemaekte bamboeshuijs, waerin men ook had kunnen vernagten, bij de
- (95) Javanen genoemd passangrahan". Na drie kwartier weer vooruit, over de Tsji Pariangan, de Tsji Gandasolij, die een „breede sassak" heeft, de Tsji Brom, Tsji Ratsjak, Tsji Djankar, „Tsji Kiara alias Tsji Tsjaban", Tsji Borom, Tsji Gadok, Tsji Rompoet (4), Tsji Areen, Tsji Carektek, Tsji Ramogoeling, Tsji Sero, Tsji Montsjang (5), Tsji Cawoeng, Tsji Atar, Tsji Dadap, Tsji Rantsjakolij, Tsji Pakoe, Tsji Mapar, Tsji Kamboeloe, Tsji Borom (bijrivier der Tsji Mandirij), Tsji Landak, Tsji Bitong, Tsji Soedadjaja, Tsji Aoel (6), Tsji Saroa, Tsji Bontoe, Tsji Rawa, Tsji Bandak, Tsji Longsir, Tsji Pananga, Tsji Awitaman, Tsji Awitali, de Tsji Pelang „na de slinkerhand aflopende in Tsji Goenonggoeroe sooals er gesegt werd . . . ; aen d'overzijde was ter
- (96) regter zijde een negrijtje item gaga (7)". Eindelijk nog over de Tsji Awitalij, Tsji Djambij en 5 min. verder de Tsji Goenonggoeroe (8), „na de slinkerhand ende voorts wat agter ons henen afstromende in Tsji Mandirij, gevolgelijk voor 't eerst na 't Z.O., oorspronkelijk zijnde uijt den berg van Tsjigoenong-gocroe, ende Tsji Mandirij uijt den berg van Tsjicondang, leggende 3 uren bezuijden Tsjianjor". Nog 5 minuten verder komt men aan de gelijknamige negorij, „resorteerende onder Campon Baroe". Van al de opgenoemde rivier-tjes, voor een groot deel zoo onbeduidend dat de uitvoerige topographische detailkaart ze niet aangeeft, worden in het journaal de onderlinge afstanden genoteerd, de daarbij gevolgde richting, de aard van den overgang, of er
- (94) (1) Dus hij volgt weer de richting van den hedendaagschen weg.
(2) De Tjibelang, die den thans bestaanden weg snijdt.
(3) Misschien do Tjikoleleuweung der topogr. detailkaart.
- (95) (4) Wat vóór Soekaradja.
(5) De Tjimoentjang bij Soekaradja.
- (6) De Tjiaoel even vóór Soekaboemi; de volgende Tjisaroewa loopt door die plaats evenals ook de beneden vermelde Tjipelang.
(7) Zelfs in deze zoo verbazend waterrijke (96) streek bestonden dus geene sawah's.
(8) De Tjigoenoeng der topogr. kaart; vergelijk B. 14, 19 noot 2.

eene sasak is of niet, en mededeelingen of gissingen aangaande den loop. Bovendien verricht Laksamana nog diverse opnemingen aangaande het eerste gedeelte van dezen dagmarsch.

- (97) 19 September. Vertrek 6 uur 26; om 6 uur 29 „passeeren de spruijt Tsji Joeroek, na de regterhand in Tsji Goenonggoeroe uijtlopende ende komende wat van boven onse slinkerzijde, daer wij hem een weijnig tijts nevens ons vernomen hadden". Om 6 uur 34 „begonnen weder groot bosch te krijgen ende tot Jokjogan te behouden, uijtgenomen eenige tusschenkomende gaga's". Over de Tsji Batoe (1), Tsji Pondok Rangon, Tsji Bolang, Tsji Solek, Tsji Taras, Tsji Petir, de „kloeke rivier Tsji Makij (2) . . . na de slinkerhand uijtlopende in de rivier Tsji Holang", Tsji Tsjoekanakar; krijgen „digt aen onse slinkerzijde het lage lange bergje Goenong Walat, soo genaemt om de daerop groeiende bindrottangs (3), langs welkers noortsijde de rivier Tsji Makij westelijk henen afstroomt"; door de Tsji Atar, waar „een negrijtje omlaeg" ligt met een gaga; de Tsji Sande, Tsji Djenkol (4), waar een „mooij negrijtje" met een gaga, Tsji Soemoer, „Tsji Bitong alias Tsji Awij", „de breede diepe rivier Tsji Holang", aan welker overzij men 5 minuten door een gaga rijdt om dan „weder in 't grote bosch" te komen, de (98) Tsji Calawing (5). Hier komt „Naija Djiwa, hooft der Orang Saijang, onder wie Jokjogan, Pondok Opoh ende Bodjong Doerian item Sedamoktij resorteeren, bij ons ter verwelkoming". Na wat rusten gaat men wecr voort over de Tsji Areeng, Tsji Sorogol, Tsji Donkeh, en komt een half uur later „over de grote sassak van de seer kloeke rivier Tsji Tareek (6), uijtlopende in de Zuijdzee ende komende uijt den berg Sallak ende 't bergje Goenong Watas"; aan de overzij, 2 minuten verder, ligt „de negrij Jokjogan (7), sonder bepaggering, sterk 5 huisen, onder den Javaen Marta di Prana", en in „ons

(97) (1) Even W. van Tjisaät.

(2) De Tjimahi.

(3) Coolsma: „hoë walat, een rotansoort waarvan men matten vlecht" (*hoë* is rotan). Op de kaart heet dit bergje Walet.

(4) De Tijdjengkol snijdt den hedendaagschen weg even vóór Karangtengah.

(98) (5) De Tjikolawing loopt N. van den hedendaagschen weg in de Tjiheulang, dus Van Riebeeck's pad liep noordelijker dan de groote weg. Deze Tjikolawing (waarover zie I, 292) schijnt hier de grens van 't land der koper-slagers.

(6) Dit zal wezen wat benoorden het punt waar thans de spoorbrug is over de Tjitjatih, (even N. van Tjibadak).

(7) Djogdjogan staat niet op de kaart, maar bij Verbeek en Fennema (o. l. II, 582) vind men een Djogdjogan vermeld „aan de steile helling waarmede het vulkanisch plateau aan den voet van den Salak en den Endoet naar den zuidwestelijken voet van den Gede afdaalt". Of dit 't bovenbedoelde is, dat (zie hierbeneden § 100) wat benoorden de Tjipamoe-roejan lag, blijkt niet. Het kan wezen dat de naam Djogdjogan van dezen tocht dateert (*djok-djok* is volgens Rigg: a storeplace for rice); intusschen komt hij ook elders niet zelden voor; hij kan ook samenhangen met *djogdjog*, zeker vogeltje (Tijdschr. Ind. Landbouwge-nootsch. VII, 173).

logement, 't welk met een geruijtte pagger beschut was". Het journaal is dezen dag weer vol van dezelfde soort topographische bijzonderheden als den vorigen.

- (99) „Tegen den avont wat gewandelt de weg na Bodjong Dourian af ende op het bergje (want soo hoog is het land ten wederzijden van Tsji Tareek) gekomen zijnde, sag ik overal rontom niet anders dan hoog bergagtig lant, tusschen welke hoogtens als bergen de gepasseerde en and're rivieren in de lage dieptens doorstroomen; hadden ook ten Westen de seer diepe spruijt Tsji Pamoerian of Tsji Pamaroedjang". Hij verricht hier eenige peilingen, waarbij Wiradimarta hem de namen der bergen schijnt te noemen.
- (100) 20 September. Ofschoon het den vorigen avond geregend heeft en er „weijnig apparentie voor een drogen dag" is, gaat men 6 uur 39 weer op marsch; „de cours van de rivier Tsji Tareek's sassak af was door den landmeter Cornelis van Heusden over vier maenden opgegeven". Over de Tsji Pamaroedjang (1); passeeren een negrijtje „aen onse slinkerhand aen den westelijken oever der rivier Tsji Tareek, die wij meest de geheele weg langs op zijde aen onse slinkerhand hebben". Over de Tsji Tabak, Tsji Bontoe, Tsji Sahat, Tsji Tsjalinka (2), over den Goenong Carang (3), die bijna een half uur naar boven kost en evenveel eer men, dalend en stijgend, op den tweeden top is; van dezen neerdalend gaat men over de Tsji Poonjong (waar een gaga wordt aangetroffen) en de Tsji Tsjadas (waartegenover ligt „de negrij Tsjicoeija aen de oostzijde van Tsji Tareek"). „Ende rijden nu over den voet van den Goenong Lawong Datar (4), na de slinkerhand afhellende, soodat sijne meerdere hoogte aen onse regterhand oploopt, gelijk ook vooruijt, die wij ook passeeren ende eerst ontrent Pondok Opoh afrijden". De navolgende riviertjes loopen derhalve door ravijnen van dit gebergte naar de Tsji Tareek „die wij ook telkens nu beginnen te horen ruijschen"; dit zijn: de Tsji Mango, Tsji Badak, Tsji Cadoe, Tsji Couning (5); wat verder dan laatstgenoemde „komen (*wij*) uijt het grote bosch ende behouden gegas tot de negrij Pondok Opoh (6)", welke bereikt wordt 40 minuten na den Tsji Badak-

(100) (1) Deze loopt even benoorden Tjibadak in de Tjitjatih.

(2) Tjitjalengka, Z. W. van de halte Tjibadak.

(3) Deze naam duidt op kalkgebergte.

(101) (4) Dit zal de Lijoeng Goenoeng zijn.

(5) De Tjikoneng.

(6) De goede naam zal wezen Pondokkopo, zooals Van Petten het B. 23, 102 noemt en zooals ook op de teekening, behoorend bij B. 23, 58, staat; *kopo* is een boom, eene djamboesoort (Rigg: *myrtus speciosa*; bij De Clereq

sub n°. 1347 *Eugenia polycephala*), en Tjikopo een zeer gewone plaatsnaam. Ik zoek het op de plaats waar de weg die bezuiden de Tjitjareuh loopt, de Tjitjatih bereikt en de hoofd-richting der Tjitjatih zuidelijk wordt, dus west van Tjikembang en van de Tjitjatih, en wel waar de topogr. detailkaart Oebroeg geeft. Vergel. B. 23, 57; 58; 83. Op de teekening van 1711 zal men ook de woning zien, die Van Riebeeck thans in 1709 betrok.

overgang en 20 na dien der Tsji Couning, en die aan de Tsji Tareek ligt, welke hier N. O. loopt (1), „met 15 hujsen ende een nieu gemaakt hujs voor ons in een geruijtte bamboese pagger, onder den Javaen Wana Raga, resorteerende onder Naija Djiwa, hoofd der Orang Saijang . . . Aen de overzijde sagen wij dat tegen den stijlen berg of hogen oever mede gaga door 't volk deser negrij gemaakt was”.

- (102) Om 9 uur alhier aangekomen, stijgt Van Riebeeck kwart over twaalf weer in den zadel en rijdt terug (2); kwart voor drie is hij te Jokjogan, waar eenige peilingen worden verricht, „voorts op de hoogte gesogt waer den Goenong Goerou (3) leggen mogt, dog geen teken daarvan konnen bespeuren, soodat gissen moet dat het maer een gemeenen niet uijtsteekenden berg of een aflopenden rug van Goenong Pangerangon sal zijn”.
- (103) 21 September. Vertrek in N. richting dicht langs de Tji Tareek. Na een kwartier gaat men over de Pamoetoetang (4), dan de Tsji Sompoer, Tsji Daha, Tsji Cawong, Tsji Awij, Tsji Toepoes, (hier brengt een Javaan hem een brief van den Gouverneur-Generaal en een „van mijn soon”), over de Tsji Bimbing, Tsji Rangij, Tsji Sanquan, „passeerende een negrijtje aen onse regterzijde”, de Tsji Bodas, Tsji Bodjong Doerian (hier ligt eene negorij van denzelfden naam (5) en eenige gaga's), de Tsji Djaha, Tsji Solokan, Tsji Longsi, Tsji Tadjam, Tsji Dandor („welke verkeert na de slinkerhand afstroomt, soos ick verleden jaer in het gaen ende wederkeeren geremarqueert ende aengetekent heb”), de Tsji Solokan („na de regterhand aflopende ende ongetwijffelt onder den naem van Tsji Dandor weder slings de weg snijdende ende dan langs onse slinkerhand voorts onder de naem van Tsji Tadjam in Tsji Tareek uijtlopende; krijgende bamboes- ende daerna weder gemengt groot bosch als voorheen”), de Tsji Rando Allas, „Tsji Bodjong Casso (6) . . . komende uijt Goenong Tsjisjatij, leggende bezuijden den berg Sallak”, de Tsji Baros. Even verder „sien (*wij*) ter regterzijde twee overend staende blauwe steenen van Javaense superstitie, d'eene $2\frac{1}{2}$, d'andere $1\frac{1}{2}$ voeten boven de grond”. Dan over de Tsji Bandak, Tsji Casso, Tsji Samintang

(101) (1) Versta: uit het N. O. komt; men zie de noot bij B. 31, 9.

(102) (2) Wanneer wij hier beneden B. 23, 62 bespeuren hoezeer v. R.'s hart gezet was op een bezoek aan de Zuidzee, dan kan men zich een denkbeeld maken van de terreinhindernissen die hem beletten thans door te gaan.

(3) Hij kende dien naam blijkbaar uit Scipio's reisverhaal.

(103) (4) Deze loopt benoorden Pamoeroejan in de Tjipalasari, die in de Tjitjatih valt.

(5) De kaart vertoont een Bodjongdoeren tusschen het spoor en den grooten weg, ongeveer $1\frac{1}{2}$ paal N. van Paroengkoeda, en een tweede wat meer W.; vermoedelijk wordt dit laatste bedoeld.

(6) Terwijl op de topogr detailkaart de talrijke watertjes in deze streek heel andere namen dragen dan bij Van Riebeeck, is de Tjibodjongkaso daarop wel te vinden evenals ook de Tjibodjongdoeren.

Tsji Saroa, en 6 minuten verder „door de rivier Tsji Tareek . . . net onder of bezuiden de plaats daer sijne 2 van de slinkerhand komende armen (1) incenlopen”; twee minuten later „komen op Sedamoktij bezuiden den uijttermaten flauwen voet van 't bergje Watas, alwaer een hujs in een bamboese geruijtte paggar voor ons gemaakt was met een d° voor de soldaten, ende wesmeer om te vernagten voor ons ende 't verdere volk nodig was”. De dezen dag afgelegde weg wordt voortdurend minutieus aangegeven met de gewone bizonderheden.

- (105) 22 September. Vertrek langs een weg waarvan „de coursen over 4 maanden door den lantmeter Cornelis van Heusden opgegeven zijn”. Eerst gaat men langs „stijle rawa's (2)” en voortdurend door „groot bosch”, hetwelk „continueert tot beoosten de rivier Tsji Sadanij ontrent de negrij Tsji Geenting (3)”. Over den Goenoeng Watas, door de Tsji Saroa, bijrivier der Tsji Sadanij, de Tsji Longsir, Tsji Petee, die allen van de linker- naar de rechterhand loopen, de Tsji Godak, de Tsji Badak, Tsji Meenting, Tsji Balong Badak, Tsji Hijdang, Tsji Pallasarij; trekt de „kloeke breede sassak” der Tjisadane over (ook verscheidene andere der genoemde spruiten hebben een sasak); komt „aen de westkant van 't kromme bergje Goenong Tsji Geenting” en „stappen af voor ons logement in de negrij Tsjigeenting met een bamboese geruijtte paggar”. Volgt eene opgave der koersen van dit traject, zooals Van Heusden die voor 4 maanden heeft opgegeven, in verband waarmee het journaal dezen dag wel steeds het uur en de minuten, ja halve minuten, aangeeft, doch niet de afstanden. Intusschen worden nieuwe peilingen en metingen van den weg thans door Laksamana verricht, die uitvoerig geïnscreefd worden.

- (106) 23 September. Om 6 uur 32 gaat men over de Tsji Geenting, houdt deze „lang ter linkerzijde”, gaat 6.44 „over de sassak van Tsji Pako” en 6 u. 50 „over de sassacken van de zijdelijkste 2 gragten van Pakowang's zijder voorstad, daer het beelt staet, zijnde de verheventheijt wacrop 't selve staet een stuk der wal benoorden gemelte gragten, die nog overgebleven ende hierom verheven is omdat men voor onse weg een bres daerdoor

(1) De kaart vertoont een Sadamoeki N. W. van de halte Tjitjoeroeg; vergel. B. 23, 55; of het daar bedoelde „nieuwe negrijtje Sedamoktij” op dezelfde plaats lag als dit, blijft de vraag; de gebouwen waren althans niet dezelfde.

(105) (2) Dit Maleische woord wordt hier, naar 't schijnt, eenige malen gebruikt in den zin niet

van moeras maar van ravijn.

(3) Even beoosten de spoorlijn, bezuiden Batoetoelis. Hij schijnt ongeveer de spoorbaan te volgen, doch passeert eerst bij Tjigenteng de Tjisadane. De Tjileungsir, Tjibadak, Tjimenteng en Tjihideung staan op de kaart, W. van de Tjisadane.

- gegraven heeft aen de westzijde, bewesten welke bres d^{te}. wal nog mede te sien is. Rijden nog 110 roeden lager, daer een weg na de Grote Rivier gekapt was (1), om de distantje van deselve te meten, die wij eens inreden ende weder op de heereweg quamen, latende de peijling ende meting door den lantmeter Cornelis van Heusden en passant verrigten".
- (107) (Welke weg van nu af wordt gevolgd, is niet duidelijk. Eerst heet het dat de Tsji Pakantsjilang aan de rechterzij is, aan welke zijde ook is „een lange gaga, meest afhingende na de nabij zijnde Grote Rivier, die men hoort ruijschen"; maar terstond daarna is er een gaga „ter slinkerzijde, afhellende na de digtbij zijnde diepe spruijt Tsji Pakantsjilang"; dan houden beide gaga's op, de tweede omdat de afstand tot de Tsji Pakantsjilang te eng wordt; „hier eijndigt het grote bos ende komen in een oude gaga".) Drie minuten verder „zijn (*wij*) nu de 2 in de laegte leggende noordergragten van Pakowang's voorstad, daer de 3 vreeselijke grote bomen (2) staen, over hare sassacken gepasseert ende op den alon-alon, de Grote Rivier seer nabij zijnde, tegenover Prackan Bernangsiang, die men verleden jaer sag dog nu door de opge-
- (108) schote ruijgte verhindert wierd". Zeven minuten langzaam dalende „passeeren den hogen dam van de diepe stijle gragt met een aerde wal ten Noorden, waermede den alon-alon eijndigt ende Cotta Panaraga begint, scheijnende (om dese benoorden overgeblevene wal ende de gragt bezuiden deselve) tegen die van Pakowang gemaekt te zijn geweest". Terwijl men nog cenige minuten afdaalt met de Groote Rivier „heel digt aen onse regterzijde . . . soodat men d'aen d'overzijde leggende negrijen en de bamboese hangende brug sien kan", komt men bij „den hogen dam van een diepe stijle gragt (3) sonder overblijfsels van een wal, waermede Cotta Panaraga in 't Noorden eijndigt"; daarover bereikt men na 10 min. „de bovenscheijding van Codong Badak" en nog 10 min. verder „de weg na de negrij van Naija Djiwa (4), hebbende 't diepe spruijtje Tsji Boelo nevens onse slinkerzijde"; weer zooveel verder „snijden (*wij*) de benedenscheijding van dat land" en gaan dan rechts af naar Pancallang Tsji Taijang aan de Groote Rivier, vanwaar men aan de overzij Codong Along ziet liggen, naar 't schijnt aan het einde der noord-
- (109) oostelijke kromming der rivier. Een half uur verder passeert men „den hogen dam van een seer diepe stijle gragt . . . met een aerde wal aen

(106) (1) Uit de metingcijfers aan het eind van dezen dagmarsch blijkt dat deze 110 roeden worden gemeten „N. 30 gr. W. beneden Sou-soukan Jambolowok"; maar na die 110 roeden is er nog een flinke afstand (hoe groot is me niet duidelijk) tot de rivier.

(2) De „3 sware hoge bitsjaerboomen" hier- (107) boven § 65.

(3) Dus een ravijnrand; vergel. hierboven (108) § 63.

(4) Het hoofd der koperslagers; vergel. B. 23, 124.

d'noortzijde, mogelijk ook tegen die van Pakowang in de vorige eeuwen opgeworpen zijnde", en 10 min. verder eene gracht zonder wal, „zijnde den overgank door verarbeijding bequaem gemackt". Een kwartier verder alweer „de hoge dammen van 2 diepe stijle gragten, in de laagten nevens den anderen volgende, beide van 't W. na 't O. buijten dat de noordelijkste dan nog na ende in de bovengragt van de negrij Paggar Bessij afloopt"; even verder „over den dam der stijle, diepe ende vrij breedde, waterrijke gragt, even boven de gemelte negrij in de Grote Rivier neerstortende". Dan „voorbij de hoge superstitieuse steen, ten W. der weg staende, ende ook de twee op den anderen komende diepe af- ende opgangen bewesten de hoogte van Paggar Bessij met de verdere gaten (1) ende prijsis". Een kwartier later komt men over „de bovenscheijding van mijn land Bodjong Gedee", en over (110) Bodjongmangis te Pondokpoetjoeng. Hierop volgen verschillende metingen van den weg van dezen dag, zooals die „over 5 maenden" waren opgegeven door Van Heusden, waarbij wordt gesproken van „Sousoukan Jambolowok of Pakowangs Z. poort". (De cijfers dezer metingen behoeven wij niet aan te duiden, daar Van Riebeeck zelf herhaaldelijk doet uitkomen dat hij die niet vertrouwt).

's Namiddags wordt „uijtdeeling gedaen van eenige peperhuijsen met nagelen ende noten, ieder $\frac{3}{4}$ Rd^s wegende, als:

2 aen	Aria Wira Tanoe van Tsjianjor;	
2 »	Aria Natta Mangala van Tsjibalagon;	
2 »	Cap ^t . Soeta Wangsa;	
2 »	Cap ^t . Bagus Mantoe;	
2 »	Naija Djiwa, hoofd der Saijangers;	
1 »	Luijten ^t . Marta Cara	} van Campon Baroe.
1 »	» Sandra Wisoeta	

Nog vereert aen Wangsa Watsjana, mandoor van ons land, om aen 't volk (2) te verdeelen Rd^s 30;
 aen gemelten Marta Cara 10;
 » voornoemden Sandra Wisoeta. 10;
 » Capt. Soeta Wangsa tot inkoop van twee buffels voor
 't volk van Tsjianjor (3) etc. (behalven nog 8 runders). 10".

(109) (1) Vermoedelijk te lezen: *goten*.

(110) (2) Dus hij schijnt bij voorkeur van de opgezetenen van *zijn eigen* land de draagdiensten geleverd te hebben, eene eigenaardige illustratie tot de verhouding van landheer en opge-

zetenen destijds. Vergel. hierboven § 26.

(3) Dus die Tjiandjoersche koeli's presteerden transportdiensten ver buiten hun regentschap.

- (111) 24 September. Over „mijn lant Parong Cambale”, Ratoedjaja, Depok, Seringsing naar „t hooft van de spruijt Tsjj Ondet”; 10 min. verder „rijden (wij) slings schuijns over na de trekweg van S^r. Cardeel ende voorts over deselve ende komen op Rawa Tsjibotia aen 't landhuijs van den borger Hendrik Lucase Kardeel”. Hier vertoeft men van half elf tot kwart over drie, en gaat dan over 't Pinksterveld, langs (of door) „ de laen na Laxa-manas negrij” en de 26 min. verder gelegen negorij Karet naar Tanahabang en vandaar in vijf kwartier naar het Kasteel.
-

BIJLAGE XXIII.

ABRAHAM VAN RIEBEECK'S REIZEN ALS GOUVERNEUR-GENERAAL

1710 — 1713.

(1) *Dagregister 6 Augustus 1710.* „Heden morgen ten klokke halff vijff uren vertrekt Sijn Ed^e. den Heere Gouverneur Generael Abraham van Riebeeck, vergeselschap(t) van de Capitainen Alexander Constantin de Pleus (1), Joost Wilstede en Zacharias Gallart (2) en eenige verdere gequalificeerden, item den Schipper en Baas Caartemaker Willem van Rossum (3) en den Landmeter Cornelis van Heusden na Tangerang, ten eijnde om die vestingh en vervolgens nog 4 mijlen hoger de stantplaats der gewese vestingh Sampora (4), beijde b'oosten den rivier van Tangerangh Tsji Sadarij, ten dienste der E. Comp^e. te besigtigen, om dan van daar over de negorij Labak Poelis (5), leggende bewesten de rivier Passangrahan omtrent vier mijlen boven Batavia, weder af te komen”.

(1) (1) Deze persoon komt R. 14 Nov. 1707 als Vaandrig der artillerie van den oorlog op Java's Oostkust terug; gaat R. 9 April 1708 als Luitenant der artillerie weder daarheen; wordt R. 16 Juli 1709 Kapitein van het Kasteel en provisioneel Majoor.

(2) Ook aan dezen vriend legde het verkeer met Van Riebeeck geene windeieren. Bij R. 9 Dec. 1701 wordt hij van „gewesen soldaat” benoemd tot bode van Heemraden; bij R. 19 Sept. 1704 tot bode van Weesmeesteren; bij R. 23 Oct. 1705 tot Stalmeester en Vaandrig; bij R. 12 Nov. 1706 (waar vermeld wordt dat hij tevens „den dienst van voorrijder van de comp. ruijterije deses Casteels” waarneemt) tot Luitenant; bij R. 27 Dec. 1709 tot Kapitein; vergel. Valentijn IV, 1, 238; 261; 414. Hij was uit Breslau afkomstig en overleed te Hamburg op terugreis naar zijne geboortestad, Worms o. l. pag. 89.

Priangan II.

(3) Deze persoon kwam in 1707 als timmerman uit met Jacob Faes om bij diens baggermachine te worden gebruikt (R. 15 Maart 1707). Herhaaldelijk gebruikte de Regeer. hem om te rapporteeren aangaande den staat der gebouwen; blijkens R. 16 April 1708 was hij het die 't project maakte voor het dak van 't nieuwe Stadhuis. Bij R. 3 Sept. 1709 werd hij benoemd tot opvolger van Coops als Baas Kaartenmaker, met rang van Schipper en 75 gulden per maand, en bij R. 25 Mei 1714 „om sijne sonderlinge bequaemheijt en ervarentheijt” tot „Ingenieur met de qualiteijt van Capitein” op 100 gulden. Uit het testament van Jacob Faes (Maurits van Aerden 31 Maart 1722) blijkt dat diens dochter met Van Rossum getrouwd was.

(4) Zie B. 22, 40.

(5) Lebakboeloes, recht O. van Sampora. Vergelijk B. 15, 27.

- (2) *Dagregister 8 Augustus 1710.* „'s Avonds omtrent ten klokke halff 8 uuren revertteert Sijn Edelheijt den Heere Gouverneur Gener^l. Abraham van Riebeeck weder behouden in 't Casteel, sijnde voorleden Woensdag wat voor halff (1) negen uuren op Tangerangh aangekomen, daogs daeraan quartier na 6 uuren zuidwaarts op langs de oostcant dier rivier opgereden en anpassant alle Bantamse negorijen aan de overzijde soo wel als de Bataviase aan dese zijde afspeculerende, en daerdoor niet eer dan ruim quartier over elff (3) uuren in de negorij Tsjigandotrangh (2) affsittende. Wijders na de middagh de standplaats van 's Comp^s. gewesene vestingh Sampora besigtigt en sig wegens de hooger leggende negorijen geïnformeert hebbende, was Sijn Edelheijt dese morgen ogtent een weijnigh voor 6 uuren oostelijk heenen gereden over de spruyten en rivieren Tsji Atar (3), Ankee, Tsji Lidok, Tsji Sarca, Tsji Poetat en Passangrahan en ten halff negen uuren verscheenen in de Javaanse negorij Labak Poelis, leggende aan de oostkant der laatstgen(oemde) rivier; voorts na de middagh over halff 3 uuren weder van daar gereden en na het passeeren der riviertjes Grogol en Corcot (4) een weijnig voor 6 uuren op Sijn Ed^{ts}. land Tana Abang gekomen en vervolgens, na wat vertoevens aldaar, omtrent halff 8 uuren in 't Casteel”.

- (4) *Resolutie 15 Augustus 1710.* „Op 't voordragen van den Heere Gouverneur Generaal, als hebbende verledene week 's Comp^s. vesting op Tangerang wesen besigtigen, is verstaan, de 14 stucken ijser canon die aldaar in dat fortie leggen en door de roest in de trompen heel verteert zijn, bestaande in 2 ijsere agtponders en 12 d^e vierponders, te laten verwisselen met ander bequaam in plaats derwaarts te bestellen, met nog een stel nieuwe ropaarden (5) in voorraad, soo ras de Mokervaart in 't regenmousson daartoe waters genoeg sal hebben.

Wijders is op de goede getuijgenis van den Vendrig Abraham Lafont, altans hoeft der vesting op Tangerang, alwaar Sijn Edelheijt verclaarde alles (6) in beter stand gevonden te hebben dan wel hadde kunnen

- (2) (1) Daar wij weten (zie beneden § 46) dat Van Riebeeck zelf de reis naar de Wijnkoopsbaai voor het Dagregister opstelde, volgt uit de eigenaardige, steeds wederkeerende precisie der tijdsbepaling in de andere reisverhalen dat deze eveneens uit zijne eigen pen zijn.

- (3) (2) Zie B. 22, 39.

(3) Op de kaart van 1692 loopt de Tjiater links in de Angkee, de Tjiledoek, Tjisaroewa, Tjiipoetat en Pasanggrahan rechts. Op de jongste topogr. detailkaart zijn die wateren wel te

vinden.

(4) Eene niet ongewone metathesis voor *Crocol*; zoo B. 8, 22 noot 4. Een eigenaardig geval van metathesis is *cocodril* in een stuk van 1621 (Kronijk Hist. Genootsch. Utr. 1871, p. 388; 482; 484; 485; 489) en *cockdril* in een van 1622 (ib. p. 283) voor *krokodil*, evenals men in 't Portug. naast *erocodilo* ook *cocodrillo* zegt.

(5) Of *rolpaard*, ook *rampaard*, scheepsaffuit. (4)

(6) Er staat: *aldaar*.

dencken (1), verstaan, denselven vermits tijtsexpiratie op zijn meermalen gedaan versoeck te avanceren tot Lieutenant met vijftig guldens per maand, onder een nieuw verband van drie jaren”.

(5) *Dagregister 23 Augustus 1710.* „Dese morgen ten halff vijff uren is Sijn Edelheijt de H^{re}. Gouverneur Generael Abraham van Riebeeck met den Landdrost en eenige militaire[n] Capitains als (2) ander geselschap gereden na de Javaanse negorij b'oosten de rivier Barangcassij, leggende omtrent 5 mijlen zuidoostwaards van dit Casteel, om de wegh derwaarts en voorts na Tanjongpoura nevens de landerijen daaromher gelegen ten dienste der E. Comp. te besigtigen, alwaar Sijn Ed^e. ten halv tien uren gekomen en na de middag ten 3 uren weder vandaan gereden zijnde, desen avond quartier over 8 uren weder binnen dit Casteel reverteerde”.

(6) *Dagregister 6 September 1710.* „'s Morgens vroegh quartier over 4 uren is Sijn Ed^e. den Heere Gouverneur Generael om eenige nodige visites persoonlijk te doen, van het Casteel over het zuidooster geberghte en Baijabang na Tanjongpoura gereden, geaccompagneert met den Landdrost Hendrik van der Horst, den Capitain Joost Michielsz Wilstede en Zacharias Gallaard, den Coopman Joan Fredrik Gobius (3), den Landmeter Cornelis van

(1) Over de tijdens Van Hoorn gebouwde steenen omwalling van dit fort zie § 764.

(5) (2) D. i.: zoowel als; zie B. 20, 28.

(6) (3) Deze Gobius, achterbetovergrootvader van den heer A. A. Gobius, thans Secretaris van het Departement van Landbouw te Buitenzorg, aan wien ik eenige illustraties bij Van Riebeeck's reizen te danken heb, was in 1679 geboren te Ober-Ingelheim als zoon van den predikant Frederik Gobius, een Keulenaar die, na op Banda als predikant te hebben gestaan, in 1693 naar Batavia vertrok, waar hij datzelfde jaar overleed (Valentijn III, 2, 116). De zoon (die een verre verwant van Van Riebeeck moet zijn geweest, zie hierboven B. 22, 15 noot) is, na Administrateur te Bantam geweest te zijn (in 1706 bezocht hij den Sultan met Corn. de Bruin, o.l. pag 379; op diens teekening van dit bezoek ziet men hem in profiel), in 1707 en later door Van Riebeeck als Javaansche tolk en tussenpersoon in inlandsche aangelegenheden van verschillende aard gebruikt en bij R. 20 Aug. 1709 Koopman geworden (zie § 1790); herhaaldelijk wordt in diens reisverhalen zijne aanwezigheid vermeld. Bij R. 26 Juni 1714 werd hij Jongbloet's opvolger als Resident te Cheribon; zijne hoogst belangrijke memorie van overgave als zoo-

danig is elders vermeld. Vervolgens werd hij bij R. 11 Mei 1717 Opperkoopman en Gezaghebber van Java's N.O.-Kust; kreeg bij R. 27 Nov. 1717 den titel Commandeur; werd echter bij R. 7 Sept. 1722 met afgeschreven gage opontboden, doch reeds den 29 Juni 1723 benoemd tot Secretaris der Hooge Regeering en den 23 Juli daaraanvolgende tot Gouverneur van Makassar; bij R. 1 Juli 1727 werd hij Gouverneur van Malakka, waar hij 13 Oct. 1730 overleed. Hij was gehuwd met Margaretha Elisabeth Heijnen; in Febr. 1732 gingen per Blijdorp voor de kamer Amsterdam naar patria „de jongelingen Jacob en Hendrik Anthonij Gobius, den eersten 8 en den laatsten 6 jaren oud zijnde, in de cajuït”; deze laatstgenoemde zoon van Joan Frederik Gobius is de stamhouder geworden; eene dochter Adriana, geb. te Samarang, werd in haar huwelijk met Frans Willem Falck moeder van Iman Willem Falck, den bekenden Gouv. van Ceilon (over wien Haafner, Ceilon p. 131), en is den 8 Febr. 1739 te Colombo hertrouwd met Arent van Broyel van Amsterdam, die 1 Dec. 1753 te Batavia is overleden als Raad Ord. van Indië (Journal of the Ceylon Branch of the R. Asiat. Society XVII, 20).

Voor al is op te merken de verhouding van

Heusden (1) en 1 Opperchirurgijn, en vervolgens eerst langs de weg der rivier Sontar en daarna van deselve af dwers over de rivier Tsji Akon (2) en andere spruijten gereden zijnde, quartier over 10 uren afgestegen in 't negorijtje (7) Tsjisickias onder den Javaan Singa Patra; vervolgens na de middag omtrent quartier voor 4 uren weder te paard gestegen en na 't passeren der kloeke rivieren Tsji Sickias en Tsji Lingsij quartier over 5 uren gekomen in de kloeke negorije Tsjilingsij, bewoond van eenige Talagase Javanen onder den Tommagon Pourwa Nagara, alias Aria Naija Mangala (3), bevindende de coffijthuijn aldaar heel accuraat en sonder gras, de boomtjes al moij hoog en in een redelijk getal, door gem(*elten*) Tommagon op wel 5000 stx. begroot werdende, sooals dat ook niet onapparent toescheen; blijvende Sijn Ed^t. dien nagt in de gem(*elte*) negorij, van intentie om den volgenden ogtent over de negorij Tsjipaminkis, Tsjibadok, Tsicartanagara off Nieuw-Tsicalong en Tsjibalangong na Baijabang en de aldaer leggende sassak over de groote Craoangse rivier Tsji Taroeng op te rijsen, vervolgens vandaar door het Craoangse district weder over de negorijen Bodjong, Waringie Pitoe en Cartajossa af te rijden na 's Comp^s. vesting tot Taujongpoura en na besigtiging van deselve

(6) J. F. Gobius tot Valentijn, die op Banda de ambtsvoorganger van zijn vader was geweest (R. 2 Jan. 1688) en hem vandaar zoo goed kende dat hij nog jaren na zijne finale repatriëring met onzen Gobius in briefwisseling bleef „tot onderhouding van onze oude goede vriendschap” (Valentijn IV, 1, 209). Ik houd daarom Gobius voor Valentijn's zegsman in vele zaken, temeer omdat Gobius' memorie van 1717 in hem eene ongewone belangstelling voor historisch onderzoek verradt. Zoo ben ik overtuigd dat Valentijn's „boezemvriend” (IV, 1, 15), die hem in 1722 de teekening van het heilige graf te Cheribon bezorgde, onze Gobius was, die aldaar oude relaties had, en zoo zal het ook wel zijn met de vele kaarten enz. van Java's N. O.-Kust e.d. Vergelijk hierbeneden § 85.

(1) Een der trouwe wegverkenneren (zie B. 22, 2) en reisgezellen van den G.-G. reeds vroeger. Bij R. 3 Nov. 1711 wordt op verzoek van den vrijwel afgeleefden Landmeter Bartel van der Valck bepaald dat diens adjunct Van Heusden zal worden beëdigd, teneinde een deel van het werk te kunnen overnemen; bij R. 26 Febr. 1712 wordt hij Opperstuurman op 50 gulden; na Van der Valck's overlijden wordt hij bij R. 27 Maart 1716 tot Eersten Landmeter benoemd; helaas lezen we R. 18 Febr. 1718 dat hij door te veel drinken krankzinnig is gewor-

den, waarom geresolveerd wordt hem in 't armluis te zetten (waar eenige hokjes voor gekken waren). Hij was een Rotterdammer.

(2) Wat de spelling van deze en andere riviernamen bij Van Riebeeck aangaat, in het Dagregister beginnen zij, evenals met andere eigennamen 't geval is, soms met eene hoofdletter, soms niet; in dit laatste geval staat voor *taji* wel eens een kommatje, alsof de *t* de afkorting was van *het*; soms is *taji* met den naam verbonden door een streepje, soms vormen zij één woord, soms twee. Ik heb al deze willekeurigheden niet gevolgd en dus in dit geval mijn regel om alleen hoofdletters, woordafkapping en interpunctie naar eigen inzicht aan te brengen, eenigszins uitgebreid.

(3) Over deze Talagers zie § 573. Poerbana- (7) gara komt ook later, zooals in B. 27, 7, met den titel Toemenggoeng voor als Regent van Tjileungsir. Maar een Najamanggala vind ik nergens anders vermeld als Hoofd van Tjileungsir; daarentegen komt in oudere stukken en ook B. 22, 54 en D. 11 Jan. 1710 een Najawangsa voor als een der twee Regenten aldaar. Ik denk dus dat Van Riebeeck zich vergist door dezen naam te verwarren met dien van 't Hoofd van Parakansapi; dat verder Najawangsa nog niet lang geleden den titel en naam Toemenggoeng Poerbanagara had erlangd. Vergelijk B. 17, 11 noot 9.

en bestelling (1) van 't verder nodige over de negorijtjes Tsjicarrang en Barangcassij na Batavia te keeren; van 't welke, mitsgaders Sijn Ed^{te}. behoude wederkomste, in 't vervolg 't nodige aangetekent sal werden".

- (8) *Dagregister 16 September 1710.* „Voor de middag quartier over elff uren reverteerde den Gouverneur Generael Abraham van Rieb^k. met des-sels geselschap van d' reijse over het zuijdoostergebergte mitsgaders Baij-abangh na Tanjongpoura weder van daar behouden in 't Casteel, hebbende 's Comp^s. vestingh en wooningen in een seer slegte gestalte, dog de rest, specialijk de indigo-maekerijen en velden in veel beteren stant gevonden, en was Sijn Edelheijt van de negorij Tsjilingsij, onder dato 6^e deser reets vermeld sijnde, (2)

den volgenden dag 's morgens een weijnig over 6 uren over 2 rivieren en 20 spruijtjes voortgereden en wat voor halff elff uren gekomen in de negorij Tsjipaminkis, sorterende onder den Talagasen Javaan Anga Diwangsa (3), alwaar de koffijplantagie van omtrent 500 boomtjes besuijden aan d^e negorij redelijk in de groei stond, hoewel door de langduurige droogte wat geincommodeert. Voorts was Sijn Ed^t.

- (9) den 8^e d^e 's morgens even voor 6 uren van daar weder voortgereden na de Javaanse negrij Tsjebadak, leggende midden in seer veele nabij gelegene bergen, onder den Tsjibalagonsen Ombol (4) Nalla Taroena, verscheijnende aldaar na 't passeren der berghjes Tsjipaminkis ofte Goenong Glap (5) en Tsjiomas, mitsgaders over 3 stijle rivieren en 12 d^e spruijten even na 10 uren in de gem(*elte*) negrij, alwaar de koffijplantagie, tot 200 boomtjes toe ondernomen sijnde, door de schraalheijt der grond en langduurige droogte voor de grootste helft uijtgegaan was. Vervolgens was den Gouvⁿ. Generael daags daaraan ofte

- (10) 9^e deser 's morgens ten 6 uren voortgereden van Tsjibadak na Tsjicartanagara ofte Nieuw-Tsjicalong onder Maas Wangsa Cassqema, en aldaar niet eer dan na de middag ten halff 1 uren gekomen en affgestegen, als hebbende niet alleen 4 rivieren, waaronder die van Tsji Badak, Tsji Beeth en Tsji Condul (6), mitsgaders 33 spruijten moeten passeeren, maar bovendien

(1) D. i.: regeling. D. 1664 p. 173 heet een Rijkbestierder de „bestel-al" van 't rijk.

(8) (2) Voor het gemak van het overzien zal ik evenals elders elken dag met eene alinea beginnen, wat in het handschrift niet gedaan wordt.

(3) Over hem zie § 282 en 573; over zijne verhouding tot het regentschap Krawang zie ook B. 26, 9 en de daar gecopieerde B. R. 22

Dec. 1722.

(4) In B. 27, 9 draagt hij den titel Rangga. (9) Omtrent Tjibadak zie § 226.

(5) Niet gevonden, ook niet op de jongste detailkaart. De weg is denklijk het voetpad dat van Tjipamingkis eerst Z. en daarna O. loopt; vergelijk B. 17, 12; 13.

(6) Dus lag het toenmalige Tjikalong bezui- (10) den de Tjikoendoel; denklijk was het 't Tari-

ook den steijlen ongemackelijcken bergh Sallam (1) over een seer smallen rugh met wederzijdse diepe stijle valleijen (2); wijders voor 't grootste gedeelte langs de rivier Tsji Beeth over een seer smallen steenagtige wegh met veele op- en nedergaande stijlen langs desselvs noortwestoever, ter oorsaake van de ten wedersijden digt nevens aanleggende stijle en bijna over-eijnde staande bergen van (3) Tonjong, Soeroe (4) en Sallam, die geen andere passagie overlaten. Daags daaraan ofte

- (11) den 10^e deser, 'smorgens ten halff seven uren, was den Gouvern^r. Gener^l. van daar weder zijdwarts voortgereden en dwars over eenig lager en passabel gebergte, item 1 rivier en 6 spruijten, quartier voor 8 uren affgestegen in de kloecke negorij Tsjibalagon (5) onder Aria Natta Mangala; dog quartier over 8 uren weder oostwaart heenen van daar voortgereden over redelijke esgale (6) grond, en na 't passeeren van 3 rivieren, specialijk de sware Craoangse rivier Tsje Tarong met sijne uijttermaten hooge en stijle boorden, item 6 spruijten, quartier over 10 uren gekomen in de Craoangse negrij Baijabang (7), onder de Javaanse hoofden Raga Sara, Wangsa
- (12) Pada en Maija Soeta, geadsisteert van den Europeansen corporaal Cornelis

(10) kolot der topogr. kaart. D. 27 Sept. 1701 wordt echter beschreven een marsch van Tjikalong naar Tjibagoeng over de Tjisoerian, die een eind bewesten het tegenwoordige Tjikalong als rechter-bijrivier in de Tjikoendoel loopt, zoodat men zou zeggen dat het toen meer W. lag dan Tarikolot.

(1) Op de topogr. detailkaart ligt de berg Salem binnen de residentie Preanger-Regentsch., dus bezuiden de Tjibehet, en vlak benoorden den Ajam der kaart 1: 100.000. Het kan zijn dat Van Riebeeck zich hier vergist en den Dalem bedoelt, Z. O. van Tjibadak vóórdat men de Tjibehet bereikt.

(2) Zie hierbeneden § 123.

(3) Een voorbeeld van den zoogenaamden *genitivus explicativus*; andere voorbeelden vindt men B. 6, 10; 8, 19; 20; 20, 33; 24, 4; 31, 34; 32, 14. Zoo spreekt Jongbloet's memorie van „de equipagie-goedertjes van touwerken en andere gereetschappen; Wouter Schouten I, 20: „veel soetelaers, soo van Mooren, Javanen, Mistyeen als Nederlanders”; Valentijn I, 2, 104: „de schatting van slaven”; III, 2, 59: „koopmanschap van slaaven”; ib. pag. 140: „allerlei ambagtslieden van goudsmids, zilversmids enz.”; id. III, 2 Tonkin 4 en 5; Rumphius Herb. Amb. II, 162: „veelderleij gedier-tens van vogeltjes, krabbetjes en visjes”; ib. pag. 238: „verscheide inwoonders van boomslangen enz”. D. 1675 p. 298: „tafelvruijten van

amandelen”; 1677 p. 219: „specerijen van noten”; 1680 p. 431: „dranken van wijnen. . . , montkosten van haringh” enz

(4) Welke bergen hier worden bedoeld, is niet helder. Van Riebeeck volgde de Tjibehet een eind stroomop (de kaart duidt een voetpad aan langs den linkeroever), ging toen daarover en volgde een pad Z.O. Johan Ruijs, die bij de vervolging van Sheik Joesoef op dezelfde wijze naar Tjikalong trok, schijnt een weg te hebben gevolgd niet langs de Tjibehet maar verder daarvan af; hij beschrijft dien D. 9 April 1683 als gaande over Tampora (Sampora) en Nomboeijong (denkelijk Bodjong-sireum) en wel „door ontallijke revieren en ongangbare wegen en gebergten”; ook in de buurt van Tjikalong zijn, zegt hij, „ontoe-ganekelijke speloneken van 't bosch en valleijen”. D. 9 Dec. 1693 vindt men een tocht van Nambo aan de Tjigentis over Tondjong, 't gebergte Tandjakam Salam, Tjinangsi naar Tjibagoeng. Vergel. B. 16, 12.

(5) Thans Kademangan.

(6) Deze ouderwetsche spelling is uit het Fransch overgenomen.

(7) Omtrent dezen rivierovergang en de wacht aldaar gehouden zie § 181 en 2279. De namen der hier bedoelde Hoofden ken ik niet; de Majasoeta van B. 7, 29 noot 2 zal wel een andere zijn.

(11)

Landvermeijer, welke aldaar het opsigt hadden over de sassak (1) ofte den overganck, gemaekt sijnde van diverse op den anderen leggende bamboese gevlogte horden over 25 sware van den anderen vlot leggende balken (2), welke alle met sterke rottang-touwen afhankelijk gebonden zijn aan seeckere uijttermaten dicke cabel van rottangen gevlogten, die vrij hoog van 't water off dwars over de rivier aan het geboomte der wedszijdse hogere oevers gespannen en vastgemaekt is; hebbende Sijn Ed^t. ook omtr(en)t den avond over een seer smalle steenagtige wegh langs den steijlen oostoever van Tsji Ta-roeng (ter oorsake (3) van den daarnevens aanleggende steenen bergh) besigtigt de mond der rivier Tsji Boekan (4), komende uijt het Zuidtwesten, alwaar over weijnig jaren de sassak van die van Tsjianior en Bandongh geweest was, alsoo deselve daarover niet lang geleden weder versoeck gedaan hadden; zijnde 3 uren daertoe onderwege geweest. Van Bajabang was Sijn Ed^t.

(13) den 11^{en} deser 's morgens quartier over ses uren afgereden en over

(1) Dit woord komt herhaaldelijk voor (wij letten vooral op B. 22, 53; 91; 23, 7; 125; 128; 131; 31, 8; 39; § 2289 i. f.) zonder dat steeds, zooals hier, valt uit te maken wat bedoeld wordt. Immers daar sasak eigenl. grof vlechtwerk van gespleten bamboe beduidt (zooals B. 32, 19 noot), kan het zoowel, volgens Rigg's woordenboek, „a timber and bambu bridge” aanduiden (die al of niet overdekt is met zulk vlechtwerk), als „a raft of bambus for the purpose of crossing a river”, en ook, zegt Groneman (Indische Schetsen, Zutphen 1875 II, 133), „een veerpont van sasak op een paar eenvoudige prahoe's (prauwen van uitgeholde boomstammen)”. Hiermede zullen de middelen om over eene ondoorwandbare rivier te geraken wel uitgeput zijn; wanneer Olivier (Tafereelen II, 192) de beschrijving geeft van een rivierovergang „in het hooge zuidelijke gebergte” op Java, waarbij men, zittend in een hoepel, zich langs een over de rivier gespannen kabel voortschuijft, dan geloof ik dat hij het hierbij behorende plaatje (p. 200) gestolen heeft uit een werk bijv. over Britsch-Indië, en daarbij eene beschrijving fantaseerde of eveneens stal.

Eene beschrijving (met teekening) van eene door Inlanders volgens eigen methode gebouwde bamboebrug (echter geen hangbrug) en wel over de Tjitandoewi bij Indihiang, vindt men in het Tijdschr. van het Kon. Instit. van Ingenieurs, Afdel. Ned.-Ind., 1893-1894, Notulen bl. V: de brug moet om de 5 à 6 jaar wegens verrotting der bamboe vernieuwd worden, is bijna 33 M. lang en 3¼ M. breed; het dek der

brug draagt „een dubbele sassak”, waarover de passage plaats heeft; de tijd van den bouw is slechts 14 dagen en de prijs f 300; de brug is overdekt. Een inl. hangbrug (over de Progo, in Midden-Java), tusschen twee hooge boomen gespannen en geschikt voor cavalerie, wordt beschreven in de Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde koloniën 1844 p. 153; de bamboe hangbrug over de Tjisokan bij Pijffer von Neueck o. l. pag. 81; eene schilderij hiervan door A. Payen is in 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden. Voorts vindt men eene beschrijving van den Tjisokan-overgang, langs eene brug (eene „fraai getimmerde brug” van inlandsche makelij bezat die rivier al in 1829, Bijdr. tot enz. u. s. pag. 97), bij Groneman, Indische Schetsen I, 133; en van den Tjita-roem-overgang bij de Tjihea-monding, door middel van eene „veerpont” aan een rotankabel ib. pag. 158. Dit laatste is echter niet de plaats die Van Riebeeck passeerde, welke veel lager, te Bajabang Hilir, was, zie § 2269 e. v. Over schipbruggen vergelijk B. 22, 53; 31, 8.

(2) Natuurlijk liggen deze balken parallel aan den rivieroever, niet tegen elkaar aan, maar met tusschenruimten.

(3) Het door mij tusschen haakjes geplaatste geeft de verklaring waarom die weg zoo smal was.

(4) Denkelijk stond er: *Tsji Cockan*, d.i. Tjisokan (zie hierbeneden § 131). De oude *c* en *b* gelijken zeer veel op elkaar, B. 15, 20 noot 5. De hierboven beschreven sasak is dus te Bajabang Hilir.

verscheijde bergagtige hoogten en laagten (1) na het passeeren van 2 rivieren en 22 spruijten een weijnigh voor half 12 uren gekomen in 't negrijtje Bodjang (2) onder aan 't bergje Tsjoepoe. Wijders

den 12^e d^{to} weder over 6 uren voortgereden en na 't passeeren van 3 rivieren en 17 spruijten ten halv twaalf uren gekomen in de negorij[en] Waringi Pitoe (3), leggende aan den oostoever der Craoangse rivier, 4 mijlen boven 's Comp^s. vesting van (4) Tanjongpoera; voorts den volgenden dag of

- (14) 13^{en} (5) deser 's ochtens quartier over 6 uren weder van daar ver-
trocken en na 't passeeren van 6 geringe spruijtjes quartier voor 9 uren
in de groote negorij Cartajassa (6) aangekomen, daar den Depattij Panata
Juda sijn residentie heeft, en aldaar vernagt; dog dien namiddag en den
volgenden voormiddagh g'employeert tot het besigtigen van gemelte Com-
pagnies vesting, leggende 1 mijl lager, item de indigovelden en kokerijen,
ter wederzijden dier rivier beneden dese vestingh tot aan en omtrent Tonjok
Jatij (7) uijtgestrekt zijnde. Van de gem(elte) vestingh was den Gouverneur
Generael den

- (13) (1) Over den gevolgen weg zie § 2277 e.v.

(2) Men moet dit plaatsje, waar ook Van Imhoff logeerde (B. 31, 44), zoeken ongeveer bij Plered, Z. Z. O. van den Parang, of, nauwkeuriger, op den driesprong Z. O. van den Aseupan en vlak N. W. van Tjianting. Het kaartje in B. R. 15 Jan. 1742 vertoont Bodjong aan den weg die van Radjamandala komt, doch aan den rechteroever der Tjitaroem; dit laatste is blijkbaar eene vergissing, daar tevens de G. Parang daarop links ligt van den weg van Bodjong naar Tjikao, terwijl hij rechts moest liggen als het Bodjong aan de T. Taroem (even benoorden de Preangergrens) bedoeld werd. De ligging staat volkomen vast door de aanduiding betreffende den Tjoepoe, die op Junghuhn's kaart N. N. O. van Plered staat en ook volgens Verbeek en Pennema (o.l. I, 462) bij dit plaatsje ligt. Op de topogr. detailkaart is de Tjoepoe („het potje” Soend.) een aan alle zijden steil oprijzend bergje N. W. van Tjianting, even W. van den driesprong der wegen. Zie ook Junghuhn Java IV, 381.

(3) Over de ligging hiervan zie § 208. Opvallend is, dat Van Riebeeck niet Tjikao aandoeft; zelfs komt die plaatsnaam in zijne reizen heel niet voor. Echter is hij al veel ouder, want D. 11 Aug. 1678 leest men dat de Regent van Soemedang aan zich heeft onderworpen „de negorije Schikao boven Goede Goedoe gele-
gen”. Op de kaart van 1696 ligt het aan den

westoever der Tjikao doch een heel eind boven hare monding; het is onderhoorig aan Panatajoeda. Het kan wezen dat het latere Tjikao dateert van Van Riebeeck's laatste reis, waarvan het journaal verloren is. Immers D. 23 Oct 1719 leest men dat hij op een zijner tochten aan den Regent van Bandoeng had gelast, 30 gezinnen onder Astradipa te plaatsen beoosten de Tjitaroem, aan hare samenvloeiing met „het spruijtje (over dit woord zie B. 18, 7) Tsikawo” en wel in 't belang der ontginning van de zwavelplaatsen; nu is 't op zijne laatste reis geweest dat Van Riebeeck Bandoeng bezocht en er moeite deed voor de zwavelexploitatie. In de papieren van den notaris Reguleth is eene obligatie dd. 20 Aug. 1714 ten laste van „Wiera Patie van Bandong, Javaan, woonende op Tsiekauw”. Volgens Hageman (Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XXXI, 196) zou Tjikao zijn ontstaan danken aan de mijnontginning van den Parang; hij leidt dit af uit een inl. verhaal (zie § 1460), dat daarvan niets zegt, doch bevestigd wordt Hageman's mededeeling door de kaart der pagger Soekawajana, waarover zie § 1460. Men vergelijkte voorts § 179.

(4) Evenals hierboven § 10.

(6) Er staat: „12^{en}”.

(6) Over dezen plaatsnaam zie § 292.

(7) Toenggoedjati, een paal of twee beneden Tandjoengpoera, aan den rechteroever.

(14)

14^e deser na den middag ten half drie uren na Batavia gekeert en na 't passeeren van 1 riviertje en 10 spruijtes 's avonds omtrent quartier voor 6 uren gekomen aan de negorij Tsjicarrang; vervolgens den

- (15) 15^{en} d^e 's morgens over 6 uren vandaar voortgereden en over 4 riviertjes en 7 spruijtes ten 9 uren gekomen in de negrij Baranggassij, en eijndelijk

heden morgen quartier voor 6 uren voortgereden over 2 rivieren en 4 spruijten en (als gesejt) quartier over elff uren behouden in dit Casteel verscheenen".

Resolutie 30 September 1710. „Door den Heere Gouverneur Generaal gesproken sijnde van de nootsakelijkheid tot het vernieuwen van de vesting op Tanjongpoura, alsoo Sijn Edelheijt laest bij desselfs aanwesen aldaar ondervonden hadde dat de pallisaden ontrent de gront seer afgerot en boven aan den anderen gebonden waren met swart aring-touw (1), sonder eenige gordings (2), buijten alleenlijk een dun niet gespijkerd riggeltie; dat ook de wooningen van binnen t'eenmael vergaen waren en buijtendes de voorschreven vesting te na aan de rivier lag, die men daarom met verscheijde kribben voor de wegspoeling had moeten besorgen, soo is daarop verstaan, ordre tot dies vernieuwing derwaarts te geven en deselve, des dienstig bevonden werdende, wat hoger op een bequamer plaets te laten begrijpen (3)".

- (16) *Resolutie 2 October 1710.* „Is verstaan den lantmeter Cornelis van Heusden een keer na Tanjongpoura te senden tot het afsteken van een bequame plaets voor de opnieuw te maken vesting aldaar na d'instructie en 't voorschrift van den Heere Gouverneur Generaal".

Dagregister 11 April 1711. „Van Tanjongpoura ontfangen Haer Ed^s. per den soldaet Matthijs Wals een briefje van den Luijtenant Hendrik Vuijstman, gedateerd op gisteren, waarbij genoteert staet dat voorm(ette) Luijtenant tegens 't uijtgaen van dese maend tot 't opsoeken van een beter weg (4) na Tsicarrang dan tot nog toe bekend is, stont te vertrecken".

- (15) (1) Over dit touw zie Rumphius II, A. I, 63. De Wilde zegt o. l. pag. 99 van den sagueerboom: „Buiten om den boom of wel tusschen de takken en den boom zit het bekende zwarte vijger of Jenjoek (*lees: Tenjoek d. i. idjoek*) waarvan het vijgertouw gemaakt wordt". Het woord *vijgertouw* (Van Dale geeft ten onrechte: *vijgetouw*) vindt men D 1637 p. 59; 60; 1665 p. 265; 1666 p. 102; 1669 p. 372; 1670 p. 180: „caijer ofte *vijger* cabeltouwen" alsof dit synoniem was, hetgeen niet 't geval is, want *ka-jertouw* is van kokosvezelen, Rumphius ib. 7; 16; 46; 49; Stavorinus Reis Bengalen II, 11; Arij Huijsers o. l. pag. 95; Haafner, Reize van

Madras p. 163 noot; Hobson-Jobson s. v. *coir*.

(2) *Gordings* zijn volgens Van Dale dwars-houten waardoor de palissaden met elkander verbonden worden.

(3) Over de ligging der fortres zie § 761. Een gevolg van dit besluit was een brief D. 21 Maart 1712, waarin de Regent en de Patih van Krawang benevens de Regent van Adiarsa klagen dat, sedert men begonnen is eene nieuwe fortres te Tandjoengpoera te bouwen, veel volk is verhuisd naar Tjiasem. Het waren (R. 22 Maart 1712) 83 gezinnen.

(4) Over de voortdurende moeite met dezen (16) weg zie § 2267 en 2293. De hier gedane poging

- (17) *Resolutie 17 April 1711.* „Op 't voorstel van den Heere Gouverneur Generaal is verstaan, 't galjoot de Bombardier (1) met een bequame schuijt door de Straat Bali na de Zuijdkant van dit eijlandt te zenden om de bhajen van Mauritius en Dirk de Vries (*benevens de groote bogt bewesten en benoorden den hoek van*) (2) Wijnkoopsbergen, ten Z.Z.W. van dese plaats, daer de grote Jacatrasede rivier Tsi Tareek in uijtloopt, naaukeurig te besigtigen en af te peijlen mitsgaders in een kaart te begrijpen tot aen den eersten hoek van Java en dan van daar weder door de Straat Sonda hier te komen, dewijl men daarvan tot nog toe geen regte kennis heeft, onaangesien de daarom gedane togt van den Baas-Kaartemaker Cornelis Coops in den jare 1698 met twee galjoots (3), alsoo er die maar wat overhenen gelopen en niet anders dan de ondertusschen gedane peijlingen der diepten langs de wal aangetekent heeft”.

- (18) *Resolutie 21 April 1711.* „Ook heeft na resumptie de vergadering sig geconformeert met de instructie voor den gesaghebber van 't galjoot de Bombardier, tot narigt op sijne reijse na en rontom de zuijdcust van dit eijland Java, door den Heere Gouverneur Generaal ontworpen zijnde.

En heeft den Heere Gouverneur Generaal bij die occasie de vergadering bekent gemaekt sijn voornemen, op 't laatste van Augustus of begin van September, na de depesche der schepen na Zouratta en Persia (4), wanneer het sonder verlet van 's Comp^s. dienst geschieden kan, eens zelfs in persoon dwarsover na de Zuijdkant van dit eijland te rijden om de gelegentheid van de mond der rivier Tsjitareek en de daarvoor leggende grote bhaj met hetgeene daaraan dependeert zelfs nader te besichtigen, als sijnde in de

- (19) jaren 1708 en 1709 bijna tot dusverre (*doorgereijst*) (5) en doenmaals een geheel andere gestalte dier contreijen bevonden hebbende dan degeene welke

- (16) is dus een goed gevolg van des G.-G.'s reis. Een kwaad gevolg was wellicht de B. 26, 10 vermelde vlucht der bevolking van Tjigaloempit (op de grens der Preanger aan de Tjitaroem), die vermoedelijk was geprest voor verbetering van den wég en koelidiensten.

- (17) (1) Bij een schrijven van 13 December 1701 was door „Gecommitteerde Bewindhebbers wegens den oorlog met Frankrijk en Spanje” gelast, speciaal met het oog op een aanslag op Manila, een of twee „bombardeer-galjoots” in Indië te bouwen, geschikt voor „mortiers en bomben off granaten”. Ingevolge hiervan was bij R. 2 Febr. 1703 tot dien aanbouw besloten „na het fatsoen van het kaartje of het papiere model, ons uijt het Vaderland toegesonden”, en wel te Rembang (R. 25 Aug. 1705). Naar allen schijn was het door Van Petten gecommandeerde schip het hierbedoelde, ook genoemd „het Bombardeergaljoot”, dat Corn. de Bruin in 1706 te Bantam trof (o. l. pag. 379),

waarmee hij daarna van Onrust naar Bat. voer (p. 397), en dat hij afbeeldt in zijne plaat 121; het was vrij laag en had twee hooge masten. Ik noteer dit daarom, omdat dit schip in verband met zijne bestemming vermoedelijk zeer breed van kiel was en stevig op het water lag. Dit is misschien de reden waarom het voor den tocht door de woelige Zuidzee werd gekozen.

(2) Deze woorden zijn ter vervanging van eenige onleesbare in het origineel door mij ingelascht; vergelijk hierbeneden § 20 noot 5 en § 88.

(3) Zie E. 23, 11.

(4) Valentijn IV, 1, 258: „In 't begin van (18) de maand September vertrekken (*van Batavia*) de Ceijlons-vaarders en gemeenelijk met dezelve ook een Surats- en een Persiaansch-vaarder”. De regelmatigheid van dergelijke tochten met den moeson heen en terug doet aan een trek-schuitdienst denken.

(5) Ingelascht.

(19)

voormaals in a°. 1687 door de Heer Gouverneur Generaal Joannes Camphuijs derwaards gesonden waren, bij hare futile rapporten terneder gestelt hadden, om alsoo selfs landewaard het goede en nodige werk te kunnen voltrekken, waartoe Zijn Edelheijt Camphuijs in die tijd (wanneer men sig na de vrede met Bantam wat verder te lande door desselfs industrie met den ackerbouw had kunnen uijtbreijden) een en de (1) grond en beginsel gelegd, dog ten regarde van Cheribon en de Prianganse landen 't selve tot een (2) seer grote perfectie gebragt had, even gelijk Zijn Edelheijt ook hoopte, dat alsnu met het galjoot de Bombardier de nader vereijtschte kennis der zeekusten en havens aldaar gecompleteert soude kunnen werden, op de beginselen welke daarvan onder de regering van den Gouverneur Generaal Willem van Outhoorn door de afsending van de Baas-Caartemaker Cornelis Coops met twee galjoots, dog sonder schuijt, gelegd waren geworden; versoeckende Zijn Edelheijt wijders het gevoelen der Heeren daaromtrent te mogen verstaan; en hebben Haar Edelheden daarop verklaart, hetselve aan Zijn Edelheijts goedvinden t'eene-maal gedefereert te laten (3), en waarop dan den Heere Gouverneur Generaal verklaart heeft de nodige preparatiën daartoe te sullen doen besorgen".

- (20) *Dagregister 3 Mei 1711* . . . „Wijders vertrekken na de Bataviase bovenlanden den corp(*oraa*)l Hans Jurgen Schiedeij en de soldaten Jan Christophel Stuer en Hans Jurgen Fitsen, sijnde de eerste een tekenaar, teneijnde de baijen en rivieren aldaer gelegen af te tekenen".

Dagregister 4 Mei 1711 . . . „Wijders vertrekken van hier over Java's oostelijke Noordcust door de Straet Balij na desselvs Suijkust 't galjoot de Bombardier en 't chaloepje de Noortsterre, teneijnde om (4) de aldaer leggende Mauritius- en Dirk de Vries-bhaijen nevens de westelijker gelegene bhajjen, insonderheijt die in de grootte bogt bewesten en benoorden den hoek van Wijncoopsbergen leggen (5), nader te ondersoeken, te peijlen en in

(1) Sic. Ik denk dat gelezen moet worden: *eenel. de grond*, d. i. eenelijk, alleen, den grond. Vergelijk B. 9, 24; 10, 16 enz.

(2) Denkelijk te lezen: *geen*.

(3) Wanneer men nagaat dat de G.-G. reeds destijds de redactie der Resolutiën nauwkeurig controleerde, moet men erkennen dat de instemming der Heeren Raden zeer veel op eene afkeuring gelijkt. Men noteere, hoe voorzichtig Van Riebeeck zich uitlaat in de *Afg. patr. miss.* van 30 Nov. 1711 betreffende den tocht naar de Zuidkust: „hetwelke, alsoo het doenmaals ook van het medegoetvinden van de Heeren Raden van India *scheen* te sijn, den G. G. ten eersten de nodige wegen en verblijfplaatsen heeft laten opnaken en de vereijste vivres voor soo veel menschen en paarden als hem stonden na te volgen, van andere plaatsen na die woestenije (*over dit woord zie hierbeneden § 65*) hebbende doen bestellen, dog alles uijt sijn privee beurs en sonder eenige lasten van

d'E. Compe". enz.

(4) Evenzoo hierbeneden § 33; Rumphius (20) H. A. V, 184: „*ten einde om de geur aan de handen over te zetten*".

(5) In de *Afg. patr. miss.* dd. 30 Nov. 1711 drukt Van Riebeeck zich omtrent deze opdracht aldus uit: „met ordre om voor de tweede maal dese twee inhammen (*Maurits- en Dirk de Vries-baai*) nevens de westelijker gelegene bhajjen, insonderheijt degene welke in den seer grooten inbogt bewesten ende benoorden den hoek van Wijncoopsbergen leggen moeten, nader te ondersoeken, te pijlen en in behoorlijke caarte te brengen, bijzonderlijk voor de mond van de aldaar in de Zuidzee uijtlopende sware Jacatrasede rivier Tsitareek". Daar de brieven naar patria werden gecompileerd uit de origineele stukken, hebben wij hier vermoedelijk een extract uit Van Petten's instructie. Men ziet dan hoeveel onzekerheid er in de geographische kennis bestond.

behoorlijke caerten te brengen, navolgs. instructie, aen den gesaghebber van bovengemelde galjoot inhandigt, die ook ter bestelling is medegegeven een briefje aen den Coopman Cornelis Jongbloet en raed tot Cheribon" enz.

Resolutie 30 Juni 1711. „Door den Heere Gouverneur Generaal ingebragt en gelesen sijnde d'aparte brieff van den Gesaghebber George Fredrik van Beijlwijs tot Bantam van den 23 (*deser*) wegens eenige vlugtelingen van dees sijde der Tangerangse rivier tot over deselve in 't district van Bantam, item het translaat van des Rijksbestierders missive met een daarnevens overgesonde lijste der voornoemde volkeren, soo is, alvorens daarop te disponeren, verstaan na den regten grond van die sake op de behendigste wijze nader te laten vernemen door den Landdrost Hendrik van der Horst en den Lieutenant Jacobus Appeldoorn”.

- (21) *Dagregister 22 Juli 1711.* „Heden morgen ten half 5 uren reed Zijn Ed^e. den Heere Gouverneur Gener. Abraham van Riebeeck, vergeselschaft van d'H^r. Ord^e. Raed van India Frans Casteleijn, den Landdrost Hendrik van der Horst, den Schepe(n) Joan Koek (1), de Capitains Joost Wilstede en Sacharias Gallart, den Borger-ritmeester Hendrik Cras, den Coopman Gobius, behalven nog 1 Opperchirurgijn en Landmeter uijt dit Casteel na 's Comp^s. vesting aen de rivier van Tangarang, g'accompagneert van de helvt der helmbardiers en ruijters, item 40 soldaten te voet en 12 inlandse patrouillanten (2), voorts 2 comp(*agnie*)n (3) Balijers, 1 d^o Bouginesen behalven nog de Chinese officieren item de Panger(*an*)s Pourbaja en Sarjang (4), de officieren der Javanen en nog ander gevolg om de noodige visite (5) aldaer en

- (21) (1) Een rijk landeigenaar, vergel. T. B. G. XLVI, 444 en de personalia van Meijndart de Roy (I, 27); hij moet in 1711 al mooi bejaard geweest zijn. Ook Wilstee was landheer, en denkelijk ook Cras, die althans als Ritmeester der burgercavalerie een man van geld geweest moet zijn. Uit R. 12 Sept. 1710 zien wij dat Cras van beroep juwelier was.

(2) Over de patrouille zie § 1793. Vergelijk B. 22, 17.

(3) Vroeger werden de kampong-inlanders alle jaren ter gelegenheid van den jaarlijkschen optrek in compagnieën verdeeld en het kader zoo noodig aangevuld. Ofschoon sedert jaren geen optrek meer gehouden was, schijnt hier en vooral hierbeneden § 143 te blijken dat de indeeling in compagnieën was blijven bestaan.

(4) De twee zoons van den Bantamschen Sultan Ageng, die hier vermoedelijk worden

meegenomen omdat Van Riebeeck zich naar de Bantamsche grens op weg begaf; evenzoo ging Poerbaja mee op den tocht naar de Wijnkoopsbaai en dien naar den Salak. Deze was thans 50 jaar oud (vergelijk zijne personalia I, 248). Pangeran Sanghiang, vroeger Aria Wangsadiredja geheeten, had zich in Febr. 1684 aan de Comp. overgegeven; hij erlangde reeds in Augustus van dat jaar een land aan de Sontar. R. 19 Sept. 1684 blijkt dat zijn gevolg uit 100 mans en 200 vrouwen en kinderen bestaat; tot bewerking van dat land krijgt hij 1000 Rd^s. te leen onder borgstelling van P. Poerbaja.

(5) Het gewone woord voor: inspectie. Zoo B. 8, 2; 13, 1; 16, 4; 17, 9; 20, 14; 17; 31 enz. De „Generale Visite” is de hoofdcontrôle van financiën, wat men heden de Rekenkamer noemt.

langs de rivier so na beneden als na boven, niet alleen tot Tsjigandetrang (22) en Sampora evenals voorleden jaar (1), maer ook nog veel hooger op, tot daer de westelijxte groote spruijt Tsji Antang aan (2) de westcant (*van*) den berg Sallak in de rivier Tsji Sodanij uijtloopt, om aldaer alle de wederzijdse soo Jaccatrasede als Bantamse negrijen nader te besichtigen en dan weder deselvde weg langs de oostcant van de rivier tot Tsjigandetrang toe af te comen en vervolgens vandaer dwars over land even gelijk verleden jaer over de negorij Labak Poelis en Sijn Ed^e. land Tana Abang op Batavia weder te keeren.

En verscheen Sijn Ed^e. in de gemelde vesting van Tangerang een weijnig over half negen uren, gereden hebbende de nieuw gemaekte weg benoorden de Mokervaert en sig sterk bevindende aen Europeanen, Inlander en lijfeijgenen in 't geheel 675 menschen, behalven nog 129 paerden".

(23) *Dagregister 29 Juli 1711.* „Des avonts ten 8 uren revertteert Sijn Ed^e. den Heere Gouverneur Generael Abraham van Riebeeck weder in goede gesondht. binnen dit Casteel benevens de Hr. Ord^e. Raed van India Frans Casteleijn en de verdere gequalificeerde persoonen als (3) ander gevolg, welke met Sijn Ed^e. vertrocken waren en onder dato 22^{en} deser genoemt staen; daerenboven vergeselschaft sijnde van de Ed^e. Heeren Ord^e. en Extraord^e. Raden Mattheus de Haan en Jacob Faas (4) mitsgaders den Secret^e. der Hooge Regering Ferdinand de Groot (5) nevens meer and're gequalificeerden, welke op Tana Abang, en de halve borgerlijke cavallerie, welke benevens de hier verbleve helvt van 's Comp^s. ruijters nog een weijnig hooger Zijn Ed^e. tegemoet gereden waren.

(24) Uijt het bericht van den Gouvern^r. Gener. bleek, dat Sijn Ed^e.

(22) (1) Zie hierboven § 3.

(2) Er staat: *van*.

(23) (3) D. i.: zoowel als; zie B. 20, 28.

(4) Bij R. 31 Jan. 1707 werd deze Faes geplaatst in den Raad van Justitie; hij was daarvoor uitgekomen, tevens om met eene uit patria overgezonden „machine" de droogte voor de rivier weg te nemen. In 't eerst scheen die baggermolen (gedreven met menschen en paarden) nogal goed te werken, althans R. 29 Sept. 1707 wordt gunstig daarover gerapporteerd, maar reeds bij R. 25 Nov. 1707 werd hij buiten werking gesteld; het volgend jaar begon hij weer, R. 12 April 1708, maar R. 12 Nov. 1708 heet het dat hij sedert April „niets naamwaardigs" heeft gedaan. De volgende jaren werkte hij bij tussenpoozen, R. 9 April en 12 Juli 1709, 21 Jan., 6 Mei 1710, maar R. 23 Oct. 1711

wordt besloten hem uit elkaar te nemen en R. 11 Jan. 1712 wordt bericht dat hij voor 320 Rd^s. verkocht is. Faes had er intusschen een zetel aan de Hooge Tafel mee opgebaggerd; den 9 Aug. 1710 nam hij zitting als Raad Extraordinair. Uit een testament Seullijn 11 Aug. 1708 blijkt dat hij weduwnaar was van Susanne Boddens en thans de bruidegom van Maria de Held, wed^e. van den Raad Extraord. Dirk Comans.

(5) Deze was bij R. 11 Febr. 1710 benoemd tot opvolger van den overleden Isaac Garsin (over wien B. 22, 22). Blijkens testament Van Haften 12 Oct. 1713 was hij gehuwd met Henriette Susanna Huijsman, eene zuster van Anthonij Huijsman, den toekomstigen schoonvader van Van Imhoff.

den 23^{en} deser met den dag een groot deel der Tangerangse rivier af tot aan de suijkermolen van den Chineesen Luitenant Lijongqua (1) gereden en quartier voor twaalf uren weder in 's Comp^s. vesting gereverteert sijnde,

den 24^e d^e quartier over sessen na Tsjigandetrang opgereden en quart^r. voor thienen aldaer verschenen was, sijnde en passant alleenl(yck) de negrij Bodjong Rompong aangeweest en daarmede 36 minuten verlet; en wijders dat Sijn Ed^t.

- (25) den 25^e daeraen na de negrij Andamoij ontrent half 7 uren voortgereden en quartier over 8 uren aldaer verschenen, onnoodig g'acht had de negrijtjes Tsjipootsjang en Cadamangang, mitsgaders de daer tegenover leggende Bantamse negrij Cadamangang om de steijlte der toepaden (2), item Lewicarang aen te rijden, maer alleenl(yck) de Jaccatrasede negrij Carrangan, leggende wat noordelijker als Andamoij, tegenover welk negrijtje Carangan wat Z. W^t. overlag de Bantamse negrij Andamoij, en recht tegenover de plantagie en verlaten Bantamse negrij Carangan en N^t. westelijk de bewoonde Bantamse negrij Narrawangsa (3), dog die men niet te sien conde krijgen dan wanneer men tot midden in de Tangerangse rivier was doorgereden (4).

- (26) Uijt dese onse Jaccatrasede negrij Andamoij had men gepeijlt:

Z. Z. O^t. op de hoogte of westelijxsten top van den berg Sallak;

Z. Z. W^t. op het hoogste of middelste der 3 topjes van den Bantamsen berg Tsjicaniki (5);

Z. W. ten Z. op 't midden van den hoogerden Bantamsen berg Mantserij (6).

Voorts was den Gouverneur Generael

den 26^e deser 's morgens voor half seve uren van de negrij Andamoij verderop gereden en over half thienen in de groote Jaccatrasede negrij Tsjipinang off Pagoetang di bawa (7) gecomen, hebbende onderwegen besigtigt de groote Jaccatrasede negrij Jampang (8) aen de oostcant, en de Bantamse

(24) (1) Liongkwa had 22 Oct. 1709 van Van Hoorn een land aan de oostzijde der Tjisadane gekocht, waarover men diens personalia (I, 14) vergelijke; het lag vermoedelijk op een vrij grooten afstand beneden de fortres.

(25) (2) Van Dale: pad dat den af te leggen weg bekort. Hier, zou men zeggen, eenvoudig: pad er naar toe.

(3) Denkelijk de naam van het dorpsheofd.

(4) Het was in 't hartje van den drogen moeson.

(26) (5) Welken berg hij bedoelt, weet ik niet;

vergelijk hierbeneden § 52 noot.

(6) Mantjeuri. Zuidwest ten Z. is de richting midden tusschen Z.W. en Z.Z.W.

(7) Vergel. B. 4, 17.

(8) Op de kaart is Djampang de naam van het land benoorden Koeripan, de kampongnaam echter Tjiëmpang. De Duitschers, die vroeger het personeel van onzen topographischen dienst vormden, hebben in heel wat plaatsnamen de *b* en *p*, *d* en *t* verwisseld. Later heeft Holle die plaatsnamen verbeterd. Wanneer dus de Duitse opnemer *Tjampang*

negrijen Cattamangongon (1), Jampang en Parokan Nomas aen de westcant der Tangerangse rivier, onnoodig geoordeelt hebbende, de verdere uijt de weg gelegen plaatsjes Medang, Tsjirdoer (2), Salabanter, aen te rijden, alsoo er of geene of geen naemwaardige Bantamse negrijen tegenover lagen. En had Zijn Ed^e. den volgenden

- (27) 27^e dag nog verder boven de Jaccatrasede negrijen de (3) togt door-
geset door en over de rivier Tsj Botang (4) en de spruit Tsj Meon, beoosten
langs de Tangerangse rivier Tsj Sadimij, zuijdwaerts op, ten deelen door
groot bosch, tot die plaats toe daer de rivier Tsj Caniki, maer een weijnig
cleijnder sijnde en comende uijt het westelijxte gedeelte van den berg Sallak,
in de Tsj Sadanij uijtwatert; sijnde 's morg^s. wat over halv 7 uren van den
negrij Tsjipinang ofte het benedenste van Pagoetan (5) afgereden en na het
passeren der weg loopende na Pagoetang Tingij alias Sarawana (6) een
weijnig voor thien uren ter gemelte plaats ofte Moora Tsj Antang gekomen
en na wat vertoevens een weijnig over quartier voor 12 uren vandaer
(28) terug gereden (7) ende ten halv eenen de cromme (8) weg, beginnende van
't negrijtje Grogol (9) der Saijangers (10) tot aen de Tangerangse rivier regt
tegenover de Bantamse negrij Panajoerang ingeslagen; voorts over 2 uren
op de regterhant aen de westzijde even in 't gesicht passerende (11) de
Bantamse negrijtjes Tsjitampoang en Tsjibodas (12), en quartier na 3 uren
wat lager als 't hol der vledermuisen de plaats Parong Beenking, daer
Adolph Winkler, doenmaels Lieut^t., a^o. 1687 den Balijsen moordenaar en

heeft geschreven, dan heeft Holle gezien dat dit geen Soendaasch kon zijn en het „verbetert” tot „Tji-empang”, wat twee Soendasche woorden zijn die echter nog minder op den plaatsnaam lijken.

(1) Toemenggoengan.

(2) Hieraan herinnert het Goenoeng Sindoer der kaart, op 't land Djampang, evenals Selabentar. In oud schrift zijn *n* en *r* bijna precies cender en worden heel veel verwisseld; zie B. 17, 41.

(27) (3) Er staat: *te*.

(4) De Tjibeuteung valt even bezuiden Koeripan in de Tjisadane; nog iets zuidelijker de Tjimeong.

(5) Er staat: *Pakowang*.

(6) Dit laatste denkelijk de naam van het Hoofd; vergel. B. 15, 29 noot 8.

(28) (7) In de Afg. patr. miss. van 30 Nov. 1711 zegt Van Riebeeck, dat deze tocht zich uitstreckte tot de samenvloeiing der Tjianten en Tjisadane, „sijnde de weg door het bosch niet hooger geprepareert om geen al te voorbarige

passen te maken ontrent en tegen de usurpatie der Bantammers, welke een kloecke negorij onder den naam van Tsiaroetang ontrent 3 mijlen hooger bewesten de gemelte spruit Tsi Antang, en sulx (derhalve) op 's Comp^s. gront, bewonen, waarnatoe men desnoods een veel commodieuser weg van de Grootte Rivier af wat beneden Pakowang westwaert henen formeren kan”.

(8) Er staat: *comme*.

(9) Grogol is evenmin als Panajoeran en Paroengbenking (misschien beter: -bingkeng, d.i. krom) op de kaart te vinden. Volgens R. 21 Aug. 1712 lag 't eerste „beneden de Moara Tsj Antang”.

(10) Over de sajang's zie § 570 e. v.

(11) D.i.: aan de westzijde der rivier, op de rechterhand passeerende. Hij was de rivier overgegaan en bevond zich nu op Bantamsch gebied; de negorijen die hij noemt lagen tusschen hem en de Tjisadane.

(12) Tjibodas ligt aan de uitmonding der linkerzijrivier Tjitampoean in de Tjisadane.

Tommagon Tsjacra Diassa (1) versloeg; besierende wijders het voorn(oemde) allersuijdelyxt (2) Jaccatra's (3) negrijtje Pagoetang Tingi ofte Sarawana onder Agoes Wetang (4), en eijndelijk wat over half sessen weder comende in de negrij Tsjipinang ofte het lagere Pagoetang onder Diepa Taroena, van welke negrij Sijn Ed^e.

- (29) Dinsdags den 28^{en} deser 's morgens quartier voor 7 uren weder de voorige weg langs en ontrend d'oostkant der Tangerangse rivier Tsjsadanij afgereden, en quartier voor 10 uren op Tsjigandetrang afgeseten, mitsgaders tegens den avond de plaets van onse verlatene negrij Sampora en de 2 daer tegenover gelegene Bantamse negrijen van die naam evenals verleden jaer besigtigt hebbende, den volgenden dag ofte

heden morgen quartier over 6 uren van daer dwars over na Batavia reet, en een half quartier na half negenen in de negrij Labak Poelis op 't land van den Javaensen Luitenant Made (5) beoosten aen de rivier Passangrahan afsat en wijders des namiddags ten halv vieren vandaer voortreed, comende quartier voor 6 uren aen Sijn Ed^e. landh(uj)s Tana Abang, en na ruijm een uur vertoevens, tot onthael der tegengecomen Heeren Raden en andere persoonen van qual(iteijt), net ten 8 uren alhier in het Casteel".

- (30) *Resolutie 30 Juli 1711.* „Eijndelijk heeft den Heere Gouverneur Generaal de vergadering bekend gemaakt, dat Zijne Edelheijt voor eenige dagen de fortres op Tangerang hadde wesen besigtigen en het daar alles nog in een goeden stand en gereguleerde ordre bevonden, wijders ook verhaal gedaan van de hoedanigheijt der Bantamse negrijen aan de westzijde van de Tangerangse rivier, en dat de weg langs de Mokervart, aan desselfs noordzijde, behoorlijk was opgemaakt in plaats van de gebreckelijke zuidzijde,

- (28) (1) Over Tjakradjasa zie B. 22, 41.

(2) Dus van de uitgestrekte sawah's op de landen Koeripan en Kedoengbadak bestond nog niets, behalve misschien het weinige der sajang's.

(3) Vermoedelijk reed Van Riebeeck bij Roempin weder door de nagenoeg droog liggende rivier.

(4) Reeds D. 24 Sept. 1686 wordt vermeld de sergeant Bagoes Wetan, te Sindangkasi aan de Tjisadane boven de Tjipinang en dicht bij Roempin. R. 15 April 1692 blijkt dat hij resorteert onder Aria Soetadilaga, doch thans „met 125 personen, met hare meubelen" verhuisd is naar het Bantamsche, waarom zijne uitlevering zal worden gevraagd. Bij R. 11 Aug. 1707 wordt bepaald, hem een stukje land

te geven „ter leen voor zijn leven". Blijkens R. 6 Sept. 1707 was hij een broeder van Poerbaja; zijn titel Ratoe Bagoes (vermeld II. 16 Mei 1716, waar hij woonachtig heet te Tjigandetrang) duidt op zijne geboorte uit eene vrouw van Sultan Ageng (Van den Berg, Rangen en titels 2e dr. p. 79 zegt dat *alle* zoons der Bant. Sultans, die niet bij de eerste of hoofdvrouw zijn gewonnen, Toebagoes heeten); R. 5 Aug. 1707 heet hij een broeder van Pangeran Soeriadilaga, over wien zie B. 15, 29 noot 4.

(5) Er staat: *na de*; vergel. B. 15, 27. Men ziet hier tot wat nonsens eene naamverschrijving kan leiden; erger is nog dat in zekeren Cheribonschen copiebrief voor: *Wira Lodra* (Regent te Indramajoe) geschreven is: *wierd hoe dra*.

VAN RIEBEECK's huis op den heuvel Tanah Abang.

soodat se nu in de regentijd beter soude konnen blijven als de vorige, dog dat om de voorschreve vaart des te beter doorschuring te doen hebben, het noodzakelijk vereijste (1), de mond derselve van de daarin leggende sware bomen, die na d'aartbeving anno 1699 daarin gebet (2) en met aarde begroeijt waren, wiert gesuijvert. En is daarop verstaan, 't selve door de Tangerangse Javanen te laten geschieden".

(Hierop volgde in Augustus de tocht naar de Wijnkoopsbaai; om het verband tusschen de zaken wat te bewaren, laten wij hier eerst de stukken volgen die samenhangen met de reis over het Bantamsche grondgebied).

- (31) *Resolutie 18 September 1711.* „Door den Heere Gouverneur Generaal nu weder gesproken sijnde van de volkeren, vermeldt ter Resolutie van den 30^{en} Junij passado, welke van dese zijde de Tangerangse rivier uijt 's Comp^s. district na de Bantammers gevlugt en onlangs ter ordre van den Coning uijt de negorijen Tsjidjajja, Tsjiaroutang en Tsjidandar derwaarts afgebragt zijn, welke den Sulthan liever had dat voortaan tot Bantam verbleven, soo is verstaan op d'overgave derselver, soo mans, vrouwen als kinderen, door den Gesaghebber Beijlwits begroot op een getal van 63 à 64 coppen, te blijven staan; van gelijken ook op d'oversending van degene die uijt de voorsz. negorijen niet opgebragt waren onder voorgeving dat verder gevlugt soudon zijn, en sulx in voldoening van het tweede articul van het contract van den jare 1686 (3), 't welk bij ons altoos getrouwelijk is nagekomen. En is meteen verstaan, daarover 't nodige na Bantam te schrijven, en soomede dat de gemelte negrij Tsjiaroetang, als leggende op het Jacatrasedistrict, geligt en de plantagies geraseert mogten werden".

- (32) *Resolutie 6 October 1711.* „Bij der hand genomen sijnde de besoignes over eenige pointen van rescriptie na Bantam op 't voorstel van den Heere Gouverneur Generaal, als eerstelijk op het genoteerde bij den brief van den Gesaghebber George Fred^k. van Beijlwits en Raad tot Bantam van den 1^{en} descr, wegens de weder terugsending van de weggelopen Comp^s. onderdanen welke van Tsjiaroetang op Bantam overgebragt waren, en het versoeck des Sulthans dat wanneer die luijden tot Batavia soude wesen aangekomen, deselve geen leet mogten werden aangedaan, maar vergunt als voorhenen weder onder hare Hoofden in hare vorige negrijen te gaan wonen, soo is verstaan, daarop den Sulthan niet anders te laten weten als dat wij daarontrent ons sodanig sullen gedragen als met de heusheijt en beleeftheijt g'oordeelt sal werden overeen te komen.

(1) In de intransitieve beteekenis: noodig zijn, B. 10, 18 noot 5.

(2) De rivieren welke door die aardbeving opgestopt raakten kan men op Wichmann's kaartje zien.

(31) (3) Art. 2 van het contract van 1684 (De Jonge VII, 384) verbiedt het komen van Bantammers op Bataviaasch grondgebied en omgekeerd, tenzij met passen; de ampliatie van

15 Febr. 1686 (De Jonge VIII, 207) bepaalt dat degenen die na 28 April 1684 uit het Bant. territoir naar dat der Comp. zijn verhuist, teruggezonden zullen worden „ende wijders oock met ernst alle zorg en ordre daartegen voor het toekomende te stellen"; er volgen nadere bepalingen op het passeeren der Tjisadane.

- (33) Wijders in aanmerkinge genomen sijnde het antwoord van den Coning aan den Gesaghebber wegens het raseren van de negorij Tsjiaroetang, daar alhoewel Sijn Hoogheijt niet tegen hadde, egter bekommert was dat wanneer die volkeren van daar gedelocieert waren, namaals ander geboefte in plaats mogten komen te nestelen, soo is daarop verstaan, Sijn Hoogheijt te laten weten dat wij de nakoming van Sijn Hoogheijts belofte daaronrent geerne sullen tegemoet sien, onder versekering dat wij wel Sorge sullen dragen dat er geen geboefte meer sal komen te logieeren, temeer om de continucle dolcantiën onser ingesetenen over 't wegloopen en ophouden harer slaven aldaar, welkenthalven almede verstaan is het nodige den Gesaghebber Beijlwits en Raad tot Bantam aan te schrijven, ten eijnde om met den Coning daarover te spreken en te ondertasten (1) wat ordre Sijn Hoogheijt daaronrent wel genegen soude zijn te stellen na de magt die hij daartoe in handen heeft.

Ook is wegens de gerugte nieuwe negrij Lewi Jamboe, die men gehooft heeft dat op 's Comp. grond eenige uren suijdelijker op door de Bantamse bovenlanders gemaakt soude werden, verstaan, den Gesaghebber Beijlwits 't nodige almede aan te schrijven, om van gelijken daarover te bequamer tijd met den Sulthan te spreken, ten eijnde Sijn Hoogheijt daartegen de vereijste ordre soude kunnen stellen om die volkeren vandaar te doen delociceeren, als daar nergens toe dienende als om slaven en buffeldieven aan te houden".

- (34) *Resolutie 21 October 1711.* „Door den Heere Gouverneur Generaal ingebragt en gelesen sijnde een briefje van den Gesaghebber Beijlwits en Raad tot Bantam van den 19 deser, p^r. Aria Tistna Nagara en verdere afgesondene van den Koning van Bantam heden middag ontfangen ten geleijde van 32 gevlugte Comp. onderdanen, soo mans, vrouwen als kinderen volgens aparte naamrolle, en daarop de vergadering in bedenking gegeven sijnde off men deselve sal overnemen, aangesien men ons in plaats van 64 maar 32 coppen komt te senden, en soo jae, waar men die best sal plaatsen, 't sij op de bolwerken deses Casteels off bij den Landdrost Hendrik van der Horst, als 't opsigt hebbende over d'Inlanders, off dat men deselve weder onder hare voorige Hoofden en negrijen sal laten bestellen (2), soo is, nadat daarover ook was ingenomen het advijs van den Heer Ordinairis Raad Christophel van Swoll (3), goedgevonden, voorsz. 32 vlugtelingen van gemelten Aria Tistna Nagara over te nemen en vooreerst in een civile detentie te houden, een gedeelte boven de poort aan 't Vierkant en de rest bij gedagten van der Horst, om alvorens te examineren wat de redenen en wie d'aanleggers zijn van die vlugt, latende, om alle desperate actiën soo veel doenlijk voor te komen, de vrouwen bij hare mans verblijven.

(33) (1) Een veelgebruikt woord, ontleend aan de beestenmarkt.

(34) (2) Vergel. D. 1672 p. 24: een persoon ergens „bestellen", d. i. daarheen overbrengen; 1680 p. 146: „onder het opsigt" van iemand „in

zijn campon *bestelt*" d. i. geïnterneerd.

(3) Deze was „door indispositie" afwezig, wellicht bij wijze van protest, zooals hij dat meer deed.

(35) En dewijl bij een Maleijtse brief van den Rijkbestierder, den Pangeran Poerba Nagara, daarnevens ontfangen, hoewel nog niet getranslateert, geen melding bespeurt werd van eenige andere vlugtelingen, soo is meteen verstaan, gemelten Aria Tistna Nagara ten eersten (1) onder een geleijdbriefje alleenlijk aan den Gesaghebber en Raad voormelt, sijne dimissie te verleenen om met believen des Sultans de manquerende 32 coppen ook herwaarts te komen brengen en nog soo veel meer als er uijt de meerder weggevlugte nader ontdekt en afgebragt mogten zijn. Welk briefje staande de vergadering door den Heere Gouverneur Generaal ontworpen sijnde, hebben de Heeren na resumtie sig daarmede geconformeert".

(36) *Resolutie 27 October 1711.* „Dewijl bij 't voormelte berigt (2) nog vermeld werd van 't maken van ses nieuwe gagas en soo veel bewoonde huisjen door de Bantammers op Comp. grond aan d'overseijde van de gemelte Tangerangse rivier, soo is op 't voorstel van den Heere Gouverneur Generaal verstaan, die van de Bantamse negrij Gerending (3) door voornoemden Lieutenant te doen insinueren gemelte nieuwe gagas niet verder te bebouwen maar te verlaten en alle gebouwen van 's Comp^s. grond aff te breken, als waartoe d'E. Comp. andersints als meester van haar eijgen grond selfs bevoegt soude zijn (4). En is meteen verstaan, daarvan kennis te laten geven aan den Coning off Rijkbestierder tot Bantam door onsen Gesaghebber aldaar".

Resolutie 15 December 1711. „Onder de Heeren ter resumtie rondgeveest en nu weder ingekomen sijnde d'examinatie der laast van Bantam herwaarts gesonde gevlugte Javaanse volkeren door den Landdrost Hendrik van der Horst, als 't opsigt hebbende over d'Inlanders, ingevolge van ons besluit van den 21 October passado, soo is, alvorens daarop te disponeren, verstaan, van gemelten Landdrost van der Horst berigt te vorderen hoeveel vrouwen en kinderen dat er sedert nog van Tsjiaroetan als elders overgekomen zijn".

(37) *Resolutie 22 December 1711.* „Tot versterking van de vesting op Tangerang en om, nadat de Bantammers de negrij Tsjiaroutang ontrent het gebergte op 's Comp^s. grond verlaten sullen hebben, die plaats met eenige Europeanen en Inlanders te occuperen, item de nodige pattrouilles van boven tot beneden te kunnen doen, mitsgaders aan de mond van de Mokervaart tegen het invaren van eenige Bantamse onderdanen de vereijchte wagt te kunnen leggen, is op 't voorstel van den Heere Gouverneur Generaal goedgevonden, vijff en dertig Europise militairen derwaarts te senden.

En is meteen verstaan, den vandaar verwacht werdende Bantamsen Kiaij Aria Soeta Wisastra, wanneer hij van Tsjiaroutang gereverteert en ontrent onse buitenposten gekomen sal zijn, met orembaijen van de Sevenhoek

(35) (1) D. i.: ten spoedigste.

(36) (2) Een schrijven van Luit. Abraham Lafont te Tanggeran.

(3) Blijkens R. 7 Aug. 1711 gelegen „beneden

onze vesting".

(4) Het is waarschijnlijk dat de Comp. hierbij haar goed recht handhaaft op de 600 roeden beneden de veldschans, zie § 478.

door gecommitteerdens te laten afhaken (1) en te logieeren in 't gewesene Laboratorium der vuurwerkers aan d' oostzijde van 't Casteel, mitsgaders door den Captain der Maleijers (2) gedurende zijn verblijf te laten defroijeren”.

- (38) *Resolutie 5 Januari 1712.* „Op 't genoteerde bij de brief van den Lieutenant Abraham Lafont uit Tangerang van heden middag, wegens de paggar welke verkeerdelijk door ons volk tusschen Tsjampea en Tsjiaroetang in plaats van tusschen Tsjiaroetang en Tsjiantang begrepen is, is verstaan, deselve vooreerst nog te laten staan om alle actens van possessie tot maintainue van 's Comp^s. eigendom te plegen (3), dewijl er Sourogantaka (4) gelogiceert heeft, al was het dat er maar twee à vier Javanen in woonden, maar egter tusschen de negrij Tsjiaroetang en Tsjiantangh, daar de negrij van Soeta Dipraija (5) gestaan heeft, post te laten vatten en te houden, zelfs ook bewesten Tsjiantangh, indien dese negrij, na 't vermoeden van gemelten Lieutenant bij zijn laatsten voormelt, daar gestaan mogt hebben.

- (39) En is meteen goedgevonden, tot maintainue van onsen eigendom ten minsten van Tsjampea aff tot aan de westelijkste spruijt Tsjicaniki, die de Comp. als een deel der rivier van Ontong Java toebehoort (6), continuëlijk te laten patroullieren, en die sijlieden agterhalen op te laten brengen om van hier na Bantam aan den Sulthan overgesonden te kunnen werden, ten ware deselve haar te weer stelden, alswanneer deselve volgens contract sullen mogen werden gedood, veel liever als dat men tot 's Comp^s. disreputatie van sodanige gewapende en desperate swervers overvallen soude werden.

- (40) Om de nog overgelate Bantamse volkeren van Tsjicaniki en Tsjiaroetang te doen deslogeren en de 22 lombongs met overgebleve padij weg te nemen, is verstaan den Bantamsen Aria Soeta Wisastra (7) te laten aanseggen dat het voor hem onnodig sal zijn zelfs in persoon derwaarts te gaan, maar dat hij iemand van sijnentwegen kan senden om dat werk te verrigten

(37) (1) De binnenwateren naar de Angkee stonden in den natten tijd denkelijk hoog genoeg.

(2) Den schatrijken Wan Abdoelbagoes, in qualiteit van inlandsch ceremoniemeester. De onkosten droeg hij zelf.

(38) (3) Zoo zei men: „'t *plegen* der negotie” (D. 1648 p. 33), koophandel *plegen* (D. 1661 p. 194), den godsdienst *plegen*.

(4) Misschien het hoofd der verjaagde nederzetting.

(5) Wellicht de Soetadiprana, vermeld in een reisverhaal D. 24 Sept. 1686, onder wien o. a. het dorp stond, toenmaals het hoogst aan de Tjisadane gelegen, dat aldaar Indang Paleij wordt genoemd.

(39) (6) Hier worden dus de tegenwoordige particuliere landen Penjaboengan, Tjiampea, Dramaga, Tjiomas en Tjitjoeroeg met één pennestreek aan Bantam ontnomen, om van het bezuiden het gebergte gelegene te zwijgen. Vroeger (zie D. 4 Dec. 1699 en 21 Febr. 1701, geciteerd

in § 666) had men permissie van den Sultan noodig geacht om zwavel uit den Salak te halen. De Regent van Tanggeran zegt in een adres uit den tijd dat Nic. Engelhard Gecommitteerde was, naar aanleiding van Van Riebeeck's (lees: Van Hoorn's) verbouwing der veldschans: „Tjiampia sorteerte op dien tijd nog onder Bantam en was een schuilplaats van wegge-loopen slaven, die kort na het voorschreven voorval (*den vestingbouw*) zig zeer onrustig gedroegen; derhalven trok de Comp. dit landschap onder haar inmediaat gezag en stelde hetzelfde onder het op- en toezigt van den Regent van Tangerang”. Over dit laatste hierbeneden.

(7) R. 24 Jan. en 4 Mei 1685 komt iemand (40) van dezen naam voor als vertrouweling van Sultan Hadji. R. 5 Maart 1706, 14 Jan. 1707, 17 Dec 1709 komt hij te Batavia in opdracht van den Sultan.

en dat hij na volbragter saaken herwaarts kan komen met sijne thien gequalificeerden en honderd gemeene copen, ten ware den Koning aan gem. Aria ordre mogte gegeven hebben om niet na Batavia te gaan maar na Bantam weder te keeren, in welken gevalle verstaan is, hem een geleijbriefje door den Lieutenant Lafont te laten medegeven met een korte notitie van het gepasseerde sedert sijne afkomste van boven, nevens copia der nu aff te gane missive, sonder hem in 't minste op te houden.

- (41) Dewijl Aria Soeta Wisastra ontrent den Lieutenant Abraham Lafont met verwondering gesproken en gevraagd heeft off d' E. Comp. aan de mond van de Mokervaart een wagt gelegd had, soo is verstaan, van gedagten Lieuten^t. berigt te vorderen wegens het gebruik dat de Bantammers van de West tot nog toe van gemelte vaart gehad hebben en off de vereijste passen volgens het contract des jaars 1686 daarvan gegeven en door wie verleent zijn, om ons daarop alsdan nader te kunnen verklaren. Over alle 't welke na 't scheijden der vergadering een briefje door d'Heer Gouverneur Generaal na Tangerang geconcipteert sijnde, soo heeft de vergadering sig daarmede geconformeert".

- (42) *Resolutie 26 Januari 1712.* „Op 't voorstel van den Heere Gouverneur Generaal is verstaan, de vier boeijangs ofte Javaanse arbeidslieden, die Kiaij Aria Soeta Wisastra in de reijse na Tsjiaroetang agterhaalt en in de negrij Gerending gelaten heeft, aan den Lieuten^t. Abraham Lafont op Tangerang te laten overgeven, om door hem g'examineert en daarop alsdan nader gedisponeert (*te*) werden.

Wijders is verstaan, gemelte Lieutenant Lafont aan te schrijven dat, dewijl er nog cenige Bantammers gesegt wierden aan Tsjicaniki gebleven te zijn, hetselve soo ras als het den tijd soude toelaten door het aldaar staande bosch nagespeurt sal dienen te werden en alle degene die gerencontreert wierden, opgevat en herwaarts in goede versekering gesonden, dog bij te weerstelling volgens de contracten onder de voet geschoten souden moeten werden, sooals reets derwaarts bij vorige missive geordonneert is geworden, sonder nogtans cenige negrijen te moeijen, maar alles op te nemen en daarop onse nadere ordre aff te wagen.

- (43) Gelijk mede verstaan is, gedagten Lieutenant Lafont aan te schrijven, dat alle degene welke boven onse vesting de rivier tegen het contract passereren, door onse negrijsvolkeren en besonderlijk de patrouillianten opgevat en opgebracht sullen moeten werden, ten welken oijnde verstaan is, alle de negrijshoofden 't selve te laten aanseggen, en dat sijlieden alle conversatie (1) met de tegenover gelegene Bantammers sullen moeten afsnijden, mitsgaders derselver overvaringen in hare negrijen tegengaan en verhinderen"

„Door den Heere Gouverneur Generaal ingebracht sijnde 't berigt van den Landdrost Hendrik van der Horst ingevolge van ons besluit van den

(43) (1) Er staat: *conservatie*. Vergl. C. D. p. 108: | vrindschap, *conversatie* en *commercie*".
twee partijen verbinden zich „tot een eeuwige

15 December laastl. wegens 't getal der vrouwen en kinderen, die sedert d'examinatie der laast van Bantam herwaarts gesonde gevlugte Javaanse volkeren nog van Tsjiaroetang als elders overgekomen waren, soo is verstaan, die saak daarbij te laten berusten en gedagte volkeren onder Maas Pantja (1) en andere Bantamse hier residerende Hoofden te bestellen om se ten allen tijde te verantwoorden, ten welken eijnde deselve een rolle, soo van de Hoofden der negrijen als van degene welke aldaar zedert anno 1682 à 1684 respectie onder ons geseten en sedert voortgeteelt zijn, sullen moeten opmaken en inbrengen".

- (44) *Resolutie 31 Januari 1712.* „Op het become schrijvens heden morgen van den Lieutenant Abraham Lafont uijt Tangerang van gisteren avont ontrent twaalf uren, altans vergadering expres belegt sijnde, soo is op 't voorstel van den Heere Gouverneur Generaal verstaan, de vier boeijangs ofte Javaanse arbeidslieden, dewelke ingevolge van ons besluit van den 26 deser door die van de negrij Gerending uijt last van Aria Soeta Wisastra aan den Lieutenant Lafont overgegeven zijn, dog bij ondervraging niet sonderlings hebben willen bekennen, in goede versekering herwaarts te ontbieden om in schepens-boeijen vooreerst bestelt en nader g'examineert te werden.

- (45) Wijders is verstaan te approberen het voornemen van gemelten Lieutenant Lafont om even sodanig te handelen met sekere Javaan, die van de westkant van Tsjiaroetang met moeder, vrouw en kint overgekomen was, alsmede met den Balijs welke de Javaanse patrouille bij de rivier Tsji Hidong, leggende tusschen Tsji Ampea en Tsji Apoes, gevat en tot Tangerang opgebracht heeft.

Om tegen alle verraderlijke aanslagen der vertwijffelde vlugtelingen, die haar in de bovenlanden onder 't resort van Bantam komen te onthouden, op hoede te wesen, is goetgevonden, de paggers tot Tsjiampea en Tsjiaroetang te versterken met 1 sergeant, 2 corporaals en 22 gemene soldaten, om langs de westkant der Groote Rivier derwaarts te marcheren, en even soo veel Europ. militairen directelijk langs de Mokervaart na Tangerang te senden tot versterking van onse vesting aldaar, boven en behalven nog dertig Balijsers en twintig Macassaarse soldaten om tot patrouillegangers gebruikt te werden off wel anders daar deselve van nooden mogten wesen."

- (46) *Dagregister 19 Augustus 1711* (2). „Voor den dag even over half vier uren vertrok den Heere Gouvern^r. Generaal Abraham van Riebeeck vooreerst met carossen, geassisteert van d' H^r. Ord^s. Raed van India Frans

(43) (1) Zie B. 17, 10.

(46) (2) Dat dit reisverhaal door Van Riebeeck zelf is opgesteld, blijkt uit de Afg. patr. miss. van 30 Nov. 1711, alwaar hij zegt dat hij „van dese togt en bijzonderlijk van 't gene in desen

imbogt der zee aen te merken was geweest, een duijdelijk opstel gemaakt (*heeft*) en in het Batavias Dagregister onder de gemelte datums van den 19^e Aug^s. en 3 September deses jaars doen inlijven".

Casteleijn (1), den Landdrost Hendrick van der Horst, de Capitⁿ. Joost Wilstede en Sacharias Gallart, den Secret^r. van Schepenen Jan Adriaen Crudop (2), den Coopman Jan Fredrik Gobius, Sijn Ed^{ts}. zoon den Ondercoopman Jan van Riebeeck (3) uit het Casteel, nevens den Opperchirurgijn en Landmeter, voorts nog den Pangerang Aria Pourbajja (4) en andre Javanen en Chineesen van *qualiteij*t behalven de officieren der mede g'ordonn(eerde) Balijers en (47) Maleijers, tot voortsetting van de lantreijse na de Zuijd-Zee; waervan Zijn Edelh^t. ter resolutie van den 21^{en} April pass(at)o (5) aen de vergadering voorkennis gegeven hebbende, sooals daer met de beweegreden en het oogmerk breeder g'extendeert staet, en door het medegoetvinden der Heeren van de Hooge Regering nader gesterkt sijnde geworden (6), alles daertoe

(1) Frans Castelij n van Colombo (R. 31 Oct. 1692), later Directeur-Generaal (dikwijls verwart men hem met Cornelis Chastelein), wordt meermalen als Van Riebeeck's reisgenoot vermeld; hij was derhalve diens vriend, doch niettemin ook heel wel met Abrah. Douglas, den toenmaligen Direct.-Gen., wiens heftige vijand diezelfde Van Riebeeck was (Valentijn III, 2, 97). Neemt men de verbittering in aanmerking, waarmee toenmaals persoonlijke kwesties werden behandeld, dan duidt dit wel op Castelij n's plooibaarheid en gemakkelij kheid in den omgang. Valentijn noemt hem dan ook (V, 1, 286) „tegen een ieder minnelij k, beleefd en in 't algemeen edelmoedig in zijne onthalingen”; een groot vriend van vertoonmaken. Hij was thans een vijftiger en millionnaire; de schatrij ke G.-G. Joan van Hoorn verklaarde dat Castelij n veel vermogender was dan hijzelf en „wel een legger (een vat van ruim 400 kannen à 10 mutsjens ieder) met goude ducaaten” bezat (ib. pag. 204). Waar ik echter vooral op wil wijzen, is, dat hij een echte smulpaap was en niet van veel lichaamsbeweging hield. Cornelis de Bruin bezocht hem in 1703 te Ispahan, waar hij als Opperhoofd lag. Deze noemt hem een „goeden heer, boven wien ik niemant hier naeukeuriger gevonden heb in het toebereiden der spijzen” (eigenaardige persoonsbeschrijving!); hij was „een zwak man en veele pijnlij kheden onderworpen” (op p. 192 spreekt De Bruin van zijn „voetevel” d. i. podagra). In October 1704 reisde De Bruin met hem naar Gamron (Benderabbas, tegenover Ormuz, aan den mond der Perzische Golf), waar Castelij n als Directeur was geplaatst; daarbij werden „gedurigh koks en vier dienaers met tapijten, dekkleden, beddegoet en andere noodlij kheden altijd vooruit gezonden, opdat wij op ons aenkomen onze verblij fplaats bereit

zouden vinden” (zie zijne Reizen p. 134; 137; 200; 333; 339). Ondanks al zijne meegaandheid zou Castelij n, wil mij dunken, voor de eer om Van Riebeeck's reisavonturen te deelen hebben bedankt, wanneer ook daarbij niet op onbekrompen wijze voor dergelij ke omslachtige „nootlij kheden” werd gezorgd; eene voeding die „goed voor een Muscoviter, maar voor geen Hollander was”, zooals dominé Valentijn het ergens uitdrukt, zou de lekkerbek gracieuselij k hebben afgewezen, en een halven dag met zevenmijlslarzen aan te paard te zitten, was zijne zaak nu ook niet precies; hij ging denkelij k in een tandoe mee. Zoo werpt de tegenwoordigheid van dezen bouvivant een ietwat verrassend licht op Van Riebeeck's dorre reisverhalen. We zien dezen bovendien B. 22, 27 een kok vooruitzenden; vergelijk B. 22, 43 en 86.

(2) De eenige van dit illustre gezelschap die een zichtbaar gedenkstuk heeft nagelaten, namelijk zijne zerk op de begraafplaats Tanababang; hij overleed in 1726 als Raad-Ord., na door Zwaardecroon op pretext dat hij meelaatsch was uit de Regeer. gestooten te zijn; zie J. M. H. van Dorssen in Geneesk. Tijdschr. voor N.-I. XXXVII, 307 e. v. Blij kens R 6 Mei 1701 was hij de zoon van den Opperk. Hendrik Crudop en Catharina de Voogt.

(3) Destijds een jongmensch van twintig jaar.

(4) Pangeran Poerbaja zal wel zijn meegenomen omdat hij vroeger in de streek aan de Zuidzee had rondgezworven, § 457.

(5) Zie hierboven § 18.

(47)

(6) Wij zagen hierboven § 19 dat dit eene onjuiste voorstelling der zaak is. Ook is opvallend dat in de Resolutiën van Augustus 1711 niets gezegd wordt van het aanstaand vertrek van den G.-G. Blij kbaar vond Van

- na dato had laten prepareren, bijzonderlijk de wegen door de bossen en over diverse bergen, mitsg(*ade*)rs de verblijfplaatsen, soo tusschenbeijde als aen de gemelde Zuijsee, met de bestelling van een seer groote quan(*titeij*)t buffels, runderbeesten, kleijnder vee en hoenders mitsgaders rijs, padij en wesmeer (1), dog alles buijten 's Comp^s. kosten en (na gewoonte) uijt Sijn Ed^{ts}. privébeurze (2); sijnde de halve ruijterij, welke mede stont te gaen, nevens eenige rijpaarden 2 mijlen van hier op het land van den Amboinesen Vaendrig Laxamana vooruijt op relais bestelt, dog de 40 militairen te voet al eergisteren vooraf geordonn(*eer*)t om voor een gedeelte op het bovenland van Sijn Ed^t., 8 uren rijdens van hier leggende, alsmede voor nog een ander gedeelte in de negrijen Codong Badak (3) en Tsjigeenting, nog 2 à 4 mijlen hooger, op relais te verblijven om alsoo tegen de komste van den Heere Gouvern^r. Gener. ter dier plaatsen des te frischer en bequamer te kunnen zijn tot het uijtstaen der verdere sware marchen over gebergten, bijna sonder eenige
- (48) intermissie op malcander volgende. Dog waren de medeg'ordonneerde 45 Balijsers en 45 Maleijsers niet verder als ontrent Pinxterveld (4), 3 mijlen van hier, gisteren namidd. voorafgegaen, en de bagagie nevens de verdere rijpaerden ende de daertoe gehoorende slaven, mitsgaders ontrent 600 Javanen tot bagagiedragers en opsigters der paerden onder de toesigt van 16 swarte patrouillanten (5) al met het begin van den dag van gisteren na het landhuijs van den voorn(*oemden*) Heere Gouvern. Gener. op Bondong Mangis (6), 8 uren van hier aen de westzijde der Bataviase groote rivier, voortgegacn.
- (49) Quartier over 6 uren reed den Heere Gouverneur Gener. van Laxamana's land te paert voort, als hebbende tot zoo verre de carossen (7) gebruijkt, en quam een half quartier voor 10 uren aen het landhuijs van

(47) Riebeeck, die wel gaarne aan anderen „een Afrikaanschen houw over den neus" gaf (Valentijn III, 2, 95) maar dien liever niet ontving, het beter om de reflectiën der Edele Heeren niet in het resolutieboek op te nemen.

(1) Zie B. 29, 10.

(2) Dit zal wel zoo zijn. Valentijn, die over hem te klagen had en hem (III, 1, 136) „een doodsvijand van mij" noemt (vergel. hierboven I, 279), erkent toch dat hij „gansch niet baatzugtig" was en weinig vermogen bezat (IV, 1, 339).

(3) Er staat: *Codongdabak*.

(48) (4) Vermoedelijk dankt dit land zijn naam aan Hendrik Pepinxter, die blijkens een erfbrief van 24 Mei 1686 een zeer groot land bezat bewesten de Tjiliwoeng tot aan de Kalibata. Eene attestatie van 9 Mei 1696 Reguleth spreekt van „Tsililitan oft Pinxtervelt"; vergel.

daarmee hierboven I, 13. Op eene kaart in 's Lands Archief van omstreeks 1800 ligt „t Pinxterveld" nog steeds tusschen de Groote Rivier en de Mampang of Kalibata, terwijl Tjililitan daarop aan de andere zij van de Groote Rivier staat, benoorden Kampongmakassar. B. R. 3 Juli 1806 spreekt van „Rustenburg of Tjililitan".

(5) Dezen vervullen dus de rol van oppassers; vergelijk B. 22, 17.

(6) Zie B. 22, 17.

(7) Dit wil nog niet zeggen dat de weg tot (49) z66 ver glad als een dansvloer was. Een karos kon tegen heel wat. Zoo ziet men (bij Tachard o. l. pag. 72 en Valentijn V, 2 Kaap der Goede Hoope p. 54) den Commandeur van de Kaap Simon van der Stel in zijn rijtuig, eene kales met zes paarden, groote ontdekkingstochten doen over berg en dal.

d'H^r. Ord^s. Raed van India Cornelis Chasteleijn bewesten de gemelte Groote Rivier op zijn Ed^e. bovenste land gen(aem)t Depok (1), en na 't nuttigen aldaer van het middagmael reed Zijn Ed^t. weder een weijnig over half vier uren hooger op, en quam dien avont ten half ses uren aen desselvs landh(uij)s op Bodjong Mangis, hiervooren vermelt".

- (50) *Dagregister 3 September 1711.* „Quartier voor elf uren quam den Gouvern^r. Gener. Abraham van Riebeeck nevens d' H^r. Ord^s. Raed van India Frans Casteleijn en het verdere geselschap, op den 19^{en} Aug. laestleden genoemd sijnde, behouden in het Casteel weder van de Zuidzee, sijnde hede morgen over 6 uren van 't benedenste landhuijs van d' H^r. Ord^s. Raed van India Cornelis Chasteleijn aen de westzijde der Groote Rivier op het land Serinsing, vier uren en een quartier rijdens van hier, te paerd afgereden en even voor 9 uren op Zijn Ed^{ts}. landhuijs op Tana Abang g'arriveert, mitsg(ade)rs na wat vertoeven aldaer om de hitte der son, quartiereren voor tien uren met de carossen van daer voortgereden in comp^e. van de Heeren Ord^s. Raden van India Mattheus de Haan en Laurens Tolling, mitsgaders d'Extraord^e. Raden Joannes van Steeland en Jacob Faas (welke den Gouvern^r. Generael tot zoo verre hadden gelieven tegemoet te rijden en daer te verwelkomen), boven nog diverse ministers (2) van qual^t. en eenige voorname burgers, item de borgerlijke cavallerie en nog diverse Macassaren, Balijs, Maleijs en Chincesen (3), waarvan eenige al op 't land van Laxamana, and're wat lager ontrent de negorij Caret en soo vervolgens gerencontreert, en alle de gemelte Europ^{en}. met een frisschen roemer op Tana Abang onthaeld waeren geworden; door alle welke en degene welke dese landtocht bijgewoont hadden, Zijn Ed^t. tot aen 't Casteel geconduiseert wierde.

- (51) Wegens dese lanttocht na de Zuytsee verstond men uijt het berigt van den Gouvern^r. Gener. dat Zijn Ed^t. dagelijx de reijse hadde voortgeset en dierhalven daegs na desselvs vertrek van Batavia, en oversulx op

Donderdag den 20^{en} Aug. pass(at)o, van zijn landhuijs op Bodjong Mangis des morgens ruim quartier over ses uren was voortgereden, hebbende aldaer ten eersten moeten passeren seer veel diepe steijle grachten (4) der vervalle oude Javaense sterktens (soo van Pagger Bessij als van het oude Jaccatrasede (5) hof Pakowang, soo wel die tot defensie van 't selve (6)

(1) Zie B. 22, 17.

(50) (2) Dienaren, ambtenaren.

(3) Men denke zich daarbij hunne nationale muziek.

(51) (4) Zie Excurs 21, 1.

(5) Hier wordt dus (evenals B. 22, 34; 83) 't „koninkrijk" Jacatra met het oude Padjadjaran gelijkgesteld, dezelfde opvatting vermoedelijk als bij Coen's grensbepaling; zie § 4 en 748.

(6) Het voornaamwoord *dezelve* vindt men

hof ten tijde van het heijndendom, als wederom door de Mahumetaense daertegen tot offensie over ontrent 300 jaren (1) waeren opgeregt geworden, en waervan nog de overblijfsels van diverse aerde wallen vernomen wierden) alsmede daer besuijden de riviertjes Tsji Pako en Tsji Geenting, beijde (52) ontrent de weg uijtloopende in de groote rivier Tsji Danij, en eijndelijk ten halv elf uren gecomen in het negrijtje Tsjigceenting (2) en Sijn Ed^{ts}. aldaer gemaekte campement, beoosten aen den seer steijlen en uijttermaten lagen afgang na de gem(*elte*) rivier Tsji Sadanij, sijnde de grootste tak der rivier van Ontong Java ofte Tangerang, waervan d'E. Comp^e. bij het Bantamse contract van den 17^e April 1684 den geheelen eijgendom bedongen heeft, gevolgelijk ook van alle de tacken waeruijt deselve haeren oorsprong heeft (3) en waervan de rivier Tsji (4) Antang de westelijxte is, comende uijt den berg Sallak, tot welckers mont ofte uijtlooping in Tsji Sadanij den Gouvern^r. Generael den 27^e Julij laestleden (5) opgereden was, en doenmaels deselve niet veel kleijnder bevonden had als dese grootere tak Tsji Sadanij (6), welke uijt den berg Mandalawangi comt, leggende benoorden aen en voor den soogenaemden Blaeuwen Berg, bij de Javanen den naem hebbende van (53) Goenong Pangaragon. En was te deser plaetse de manschap, die met den Gouvern^r. Generael van Batavia opgetrocken waren, bevonden op 938 coppen, daeronder alleen (7) 86 Europeanen, behalven nog een getal van 143

(51) evenzoo, bijgevoegd aan een substantief, o. a. bij Rumphius Herb. Amb. II, 179; III, 7; IV, 143, waar men, wetende dat Rumphius een Duitscher was, het voor een germanisme zou aanzien.

(1) Dit is minstens eene eeuw te veel. De Barros bericht dat nog in 1512 over de Soendalanden een heidensch Vorst heerschte (Veth I. 279), en in 1522 was er nog een heidensch Vorst over Soenda Kalapa (ib. 280).

(52) (2) Zie B. 22, 105.

(3) Eene zeer gewrongen uitlegging van dat contract (§ 478). Trouwens, niet lang geleden dacht Van Riebeeck er nog anders over; zie hierboven § 26: „den Bantamschen berg Tsji-caniki”.

(4) Eene wel meer voorkomende schrijfwijze. Rumphius Herb. Amb. III, 35 spelt 't Mal. *tjika* aldus: *tsjka*. Vergel. B. 1, 13 noot 8.

(5) Hier wordt Van Riebeeck's journaal onjuist gecopieerd, want de tocht van 't vorige jaar wordt bedoeld, hierboven § 27; Van Riebeeck zelf kan dit „laestleden” niet hebben geschreven.

(6) Er staat: *Tsjidadanij*.

(53) (7) Er staat: *allen*. In verband met de grootte van deze menschenmassa en de langdurige

voorbereiding van dezen tocht wijs ik op de klaecht, H. 10 Febr. 1714, dat in 1712 en 1713 de opbrengst der tienden-padi zoo gering is geweest, dat zelfs de Heemraden persoonlijk hunne jaarlijksehe padi-emolumenten niet hebben kunnen ontvangen; volgens den President Zwaardeeroon lag dit aan de minlevering van Kampongbaroe, dat in den regel de helft van alle tienden-padi opbracht. De Landdrost, tevens Gecommitteerde over den Inlander, Van der Horst doet daarbij de opvallende mededeeling dat de Kampongbaroesche bevolking „zederd het surcheeren (*staken*) der leverantie” van padi tot luiheid vervallen is en „niets meer wenscht dan dat zij tot hunnen ouden en verpligten akerbouw en leverantie van verschuldigde tiende mogten worden gereduceerd”; de Regeering zelve zegt R. 2 Maart 1714 naar aanleiding dezer klaecht, dat „het bekend is dat deselve (*de bevolking van K. Baroe*) eenige der laeste jaeren. in plaetse van het betaelen van thiende, andere heeren-diensten in het maecken van wegen, het suppediteren van dragers als andersins meer subjeet zijn geweest”, waarom thans hun achterstand van tienden wordt kwijttgescholden. H. 1 Febr. 1716 wordt besloten, het Hoofd aldaar

paerden, 't welk aen de Zuijtzee nog vrij hooger g'accresseert was, sooals in 't vervolg (1) blijken zal.

- (54) Des Vrijdags den 21^{en} Aug. was den Gouvern^r. Generael 's morgens ten halv seven uren voortgereden, eerst over het bergje Geenting, daarna seer steijl en laeg af en op, over de gemelte rivier Tsji Sadanij en vervolgens over het bergje Pallasarij en vijf andere riviertjes met namen (2) Tsji Pallasarij, Tsji Hidang, Tsji Badak, Tsji Gombong en Tsji Sora en negen spruijten, gent. Tsji Balong badak, Tsji Meenting, Tsji Godak, Tsji Pate, Tsji Gandawessij, Tsji Lougser en nog drie andere sonder naam, en gevolgelijk over diverse tusschengelegene redelijk hooge en steijle ruggen van den berg Sallak, waeruijt deselve uijtvlieten en (*in*) Tsji Sadanij uijtwateren, tot het bergje Watas (3), alwaer men quartier over thienen aen de voet, en na 20 minuten rijdens boven gekomen sijnde, regtsom over een seer smalle rug (4) noordelijk aen nog hooger opgereden was na den zuijdelijxten top van den gemelden berg Sallak, hebbende ter slinker- ofte westzijde de steijle diepe valleijen (5) van den oorsprong der seer sware rivier Tsji Tareeck (6), uijtloopende in de Zuijtzee, en ter regter- of oostzijde de steijle diepe valleijen van den oorsprong der rivier Tsji Saroa (7), die gevolgelijk uijt dese bergen (55) Sallak en Watas hare eerste en hoogste derivatie hebben. Dog om de vermeerderende smalheijt en steijlte deser passagie, geheelijk met groot bos en doornen begroeijt sijnde, was den Gouvern^r. Gener. te rade geworden weder te keeren, en alsoo ontrend elf uren weder op het bovenste van den berg Watas gecomen, en na 't afrijden van deselve eijndelijk een minuut over 12 uren in desselvs campement aen 't nieuwe negrijtje Sedamoktij verscheenen, sijnde gelegen (8) aen de oostzijde van de evengenoemde rivier Tsji Tareeck,

Martakara, tot ijver voor de padicultuur aan te sporen „dewijle voor den landman thans geen exceptiën (*witvluchten*) overig zijn van hofdiensten of landtogten”. Ook dient in aanmerking te komen wat Van Imhoff anno 1746 (Bijdr. 1853 p. 413) noteerde in het journaal zijner reis van Samarang over Soerakarta en door Banjoemas naar Cheribon: in het Brebes'sche was „het volk overal uit de negoriën gevlugt, niet op onze aannaderinge zoozeer, gelijk men hoorde, maer wel meest door de sehrik die zij gekregen hadden voor de weinige Baliërs die met de twaalf Soeracartase dragonders de quartieren bestelden (*in orde maakten*) en dus altijd zoo verre vooruit bleven dat men dezelve, schoon thans zeer onnodig, niet terug konde roepen, en welkers gedrag omtrent de inlanders doorgaans zo buitensporig is, met steelen en roven op de marschen,

hetwelke men haar nauwlijks zelfs in de garnisoen beletten kan, dat iedreen op hare aannadering zijn goed bergt en de vlugt neemt”. Men vergelijke voorts B. 22, 68 noot 7 en wat Van Riebeeck B. 22, 85 i. f. zegt over het vermorsen van slachtvee.

(1) Zie hierbeneden § 65.

(2) Palasari, Tjihideung, Tjibadak op 't land (54) Tjitjoeroeg; Tjigombong aan het spoor.

(3) Dezen naam vindt men even beoosten het spoor, op de grens (watas) der Preanger.

(4) Op de kaart ziet men een voetpad, de grens der Preanger volgende, westwaarts naar de Salak-helling loopen.

(5) D. i. ravijnen; zie hierbeneden § 123.

(6) Tjitjatih.

(7) De Tjisaroewa vormt beoosten Watas de grens der Preanger.

(8) Zie B. 22, 104. Waarschijnlijk bedoelt (55)

daer men ook de land- en zeewinden heel contrarie met die van Batavia (56) bevond, als hebbende den gemelten berg Sallak alhier in het Noordnoord-westen (1), hoedanigen contrarie land- en zeewint den Gouvern^r. Generael in September 1709, over het gebergte van Megamandong na Tsjanjoer gereden en bezuiden agter om den grooten rookenden Swavelberg, alias Goenong Pangerangon, westelijk heenen na Jokjogan en vervolg(en)s over dese negrij Sedamoktij tusschen de gemelte bergen Pangerangon en Sallak na Batavia gereverteert sijnde, mede op Tsjibalagon, Tsjianjoer en Tsjipadang (2) gerc-marq(uccr)t had, dog met eenige trecking na het Westen in de westelijker leggende negrijen Tsjigoenonggoeroe (3) en Jokjogan om het regenagtige weder, 't welk nu niet voorgevallen was, dog andersints dese landreijse in het verdere (marchecren) over soo veele aen den anderen gelegene bergen ten hoogsten g'incommod(ceer)t soude hebben.

(57) Van Sedamoktij was den Gouverneur Generael

(des Saterdag den 22^e Aug.) quartier voor seven uren over de negrijen Bodjong Doerian (4), Jokjogan en Pamaroedjang na de negrij Pondok Opo voortgereden, alle bewesten gelegen aen de groote rivier Tsji Tareek, en was (na het passeren der gem. Tsji Tareek en nog vijf andere rivieren als: Tsji Soroa Kidocl, Tsji Bodjongcasso, Tsji Bodjondoerian, Tsji Bodas en Tsji Pamatoetang, item 18 spruijten met namen Tsji Samutang, Tsji Casso, Tsji Bandah, Tsji Baros, Tsji Randoalas, Tsji Solokan, Tsji Dandor, Tsji Tadjam, Tsji Longsir, Tsji Djaha, Tsji Sanquon, Tsji Rangi, Tsji Bimbing,

(55) Radermacher deze plaats, waar hij in zijne reisbeschrijving (T. N. I. 1856 II, 172) meedeelt dat te Tjitjoeroeg „de generaal Ribeeck overnacht heeft toen hij in 1709 - 1713 deze reize naar de bovenlanden en Zuidzee heeft gedaan”, waarbij hij dus voor het gemak den ganschen duur der ambtsbekleeding van dezen G.-G. opgeeft. Dus in 1777 wist men daar nog van dit verblijf en den nasleep daarvan te vertellen.

Van dit kampement bestaat een oude plattegrond, getiteld „Charte van de nieuwen Huijsen tot Dsidamoeti”, in precies denzelfden stijl en blijkbaar van dezelfde hand als die van Pondokkopo en 't kamp aan de Wijnkoopsbaai. Het kamp ligt ongeveer 12 roeden beoosten de „Dsitarick”, aan welker overzij een uit 't N. W. komend riviertje zich daarin ontlust. Het kamp is slechts 7 bij 6½ roeden en bevat maar 2 gebouwen, waarvan 't grootste is voor den G.-G. met voorgalerij, gang, en aan weerszijden daarvan ééne kamer; buiten den pagger is een huis voor de officieren, 3 voor de soldaten en 4 andere, terwijl nog bijgeschreven

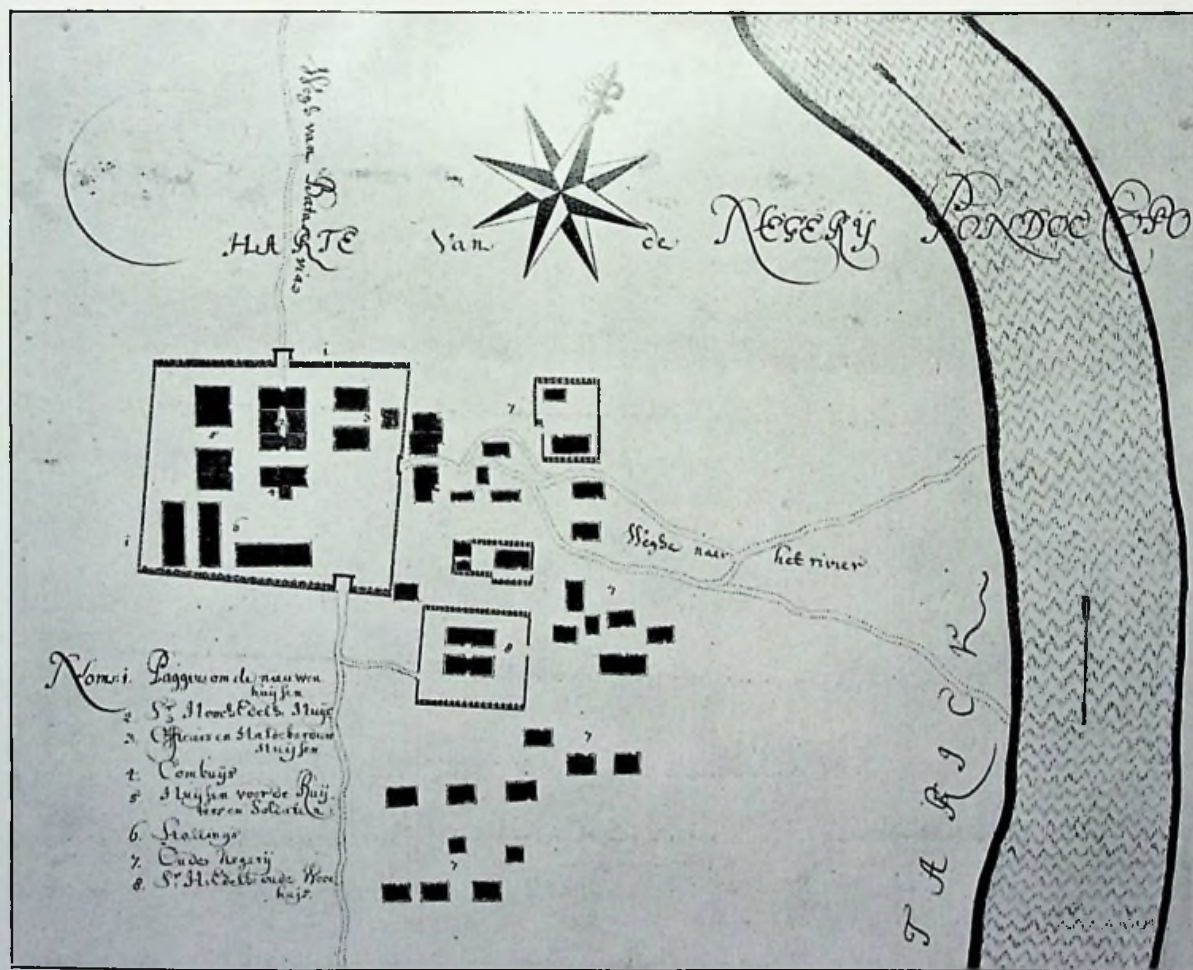
staat: „hier sijn verschijdene kleinje pondocs voor de Javanen en stallings gebowt”. De teekening is door mij met die van Kopo bij Fred. Muller gekocht en thans in de bibliotheek van het Bat. Genootschap. Eene reproductie van dit onbeduidende ding was overbodig.

(1) De richting hiervan op zekere plaats (56) wordt bepaald door hare ligging ten opzichte van de zee en het gebergte; nu Van Riebeeck ten Z. van het gebergte is gekomen, bespeurt hij dat de invloed der zee aan de noordkust heeft plaatsgemaakt voor dien der Zuidzee. Vergelijk B. 22, 87 en 92; hierbeneden § 74 en E. 23, 23 en 27.

(2) Aan den grooten weg, Z. W. van Tjiandjoer.

(3) Vergelijk B. 14, 19 noot 2. Stier passeerde in 1730 op reis van Tjiandjoer naar de Zuidzee een gelijknamig plaatsje (T. N. I. 1875 I, 3); evenzoo Bollmann (B. 29, 14).

(4) Zie B. 22, 103; Pameroejan even N. van (57) de halte Tjibadak en vlak bij het elders vermelde wegenkruispunt Soenianwang.

Tsji Toepoes, Tsji Awij, Tsji Cawong, Tsji Djaha en Tsji Sampoor, mitsgaders over de tusschenin leggende ruggen van de bergen Sallak en Dsjatij (1), die meest steijl en hoog op- en afgereden, en ook eenige al te steijle te voet op- en afgeclommen moesten werden) een halv quartier over half thien uren op Jokjogon (2) gekomen, daer de rivier Tsji Tareek (3) 12 roeden breed is.

- (58) Wijders was Sijn Ed^e. na den middag quartier over 2 uren van daer voortgereeden en meest langs een nieuw gemaekte weg (4) aen en nevens de westkant dier rivier over 18 spruijten (met namen Tsji Pamaroedjang, Tsji Tabak, Tsji Bontoc, Tsji Sahat, Tsji Sialinca, Tsji Poonjong, Tsji Sjadas, Tsji Mango, Tsji Badack, Tsji Cadoe en Tsji Coening en nog 7 andere die geen naem hadden en in de oude weg over de toppen van Goenong Carrang (5) niet gevonden wierden, maer b'oosten d(it)^o weg uijt de aldacr nevens leggende steijle diepe valleijen haer oorsprong hebben en in Tsji Tareek uijtwateren) mitsg(ade)rs over de scheve afhelling der twee agter den anderen volgende toppen van den berg Goenong Carrang, die men langs de vorige betere weg passeert, item over den berg Louwang Datar, leggende b'oosten den berg Sirij, welke bergen Goenong Carrang en Louwang Datar den westoever van de rivier Tsji Tareek alhier formeren, mitsgaders over seer vele solokans ofte diep uijtgescheurde (6) waterlosingen van 't gem(c^{lte}) gebergte een halv quartier na halv 5 uren in desselvs campem^t. aen de Javaense negrij Pondok Opo verschenen, leggende in de laegte van den voorz(cgden) berg Louwang Datar bewesten aen de meergem(c^{lte}) rivier Tsji Tareeck, die hier 16 roeden breed is.

- (59) Des Sondags den 23^e Aug. passado was den Gouvern^r. Generael op Pondok Opo verbleven, om niet alleen de bagagiedragers en 't verdere voetvolk, maer ook selvs de paerden uijt te laten rusten van wegens de sware marsch van den vorigen dag, om tegen de veel swaerdere togt van den volgenden dag, wanneer men bijna niet anders als over gebergte aen gebergte tot aen de Zuijtzee toe stont (7) af en op te rijden, in staet te geraken. Dog 's morgens ontrend 7 uren was Zijn Ed^e. den berg Lowong

(1) Deze naam herinnert aan de Tjitjatih, maar welke berg bedoeld wordt blijft onzeker.

(2) Uit de vermelding der tijdstippen van aankomst en vertrek blijkt dat dit ongeveer halfweg tussehen Sedamoeki en Pondokkopo moet liggen.

(3) Denkelyk nog steeds de Tjitjatih.

(58) (4) Blykbaar was ten gerieve van den hoo-gen reiziger het pad, dat hij in 1709 had gevolgd, verlegd geworden.

(5) Zie B. 22, 100.

(6) Lees of versta: *uitgeschaarde*. Zoo B. 10, 29; 14, 31: *meur*; Bontemantel (o. l. I, 252 en elders): *euren* voor: *uren*; een stuk van 1645 (Bijdr. 1896 p. 271; 667; 693): *veurich* (varig); *gedeurich*; *beurschappen*; D. 1644.5 p. 104: *steurman*; 1648 p. 21: *steuren*; p. 152: *gebordeurd*; 1672 p. 278: *gebeur*; C.D. p. 42: *be-meurd*. Omgekeerd D. 1637 p. 205: „de martavanen meest gebrooken ende *gescheurd*”.

(7) Het origineel heeft: „tot aen de Zuijtzee (59) toestont”.

Datar opgevoeteert tot de plaets daer de weg over deselve tot na de Zuidzee gemaakt was, om het hooge gebergte van Dsjatij, Sallak, Pangaragon, Goenang Godee als anders te kunnen peijlen, dog conde daervan om het excessive heete en drooge weer geen gezigt krijgen (1), gelijk mede niet op desen avont nog ook niet (2) wederkeeren, soodat er alleenlijk door den Landmeter Corns. van Heusden in het ronde op de naderbij gelegene lagere bergen gepeijlt konde werden, te weten:

- (60) N. 15 gr. W^t. op 't noorteijnde van den berg Tsjitsjaro (3), welkers zuijderdeel men, na de Zuijtzee gaende, moet over rijden; N. 16 gr. O^t. op 't gat van den berg (ofte Goenong) Sirij en N. 22 gr. O^t. op de knop ofte kop van dezen berg (als reprezenterende 't beloop van een Engelse zadel), welk bergje men daegs tevooren in 't oprijden van den berg Lowang Datar aen de westzijde ofte aen de regterhand gehad had; N. 42 gr. O^t. op een uitzikend gedeelte van de berg Tsjidjencol; N. O^t. op het gat van den Goenong Walet (4), daer hij met zijn staert voorbij Tsjidjencol henen loopt; O^t. 33 gr. N. op sekere imbogting (5) van zijn rug; O^t. 25 gr. N^t. op zijn kop; O. 20 gr. N^t. op de verheventheijt van het lager gedeelte van den Goenong Manga (6) ofte Mangestangesberg; O^t. 11 gr. N^t. op het midden van zijn hoogste en cloekste deel; O. 7 gr. N^t. op het laagste, daer men hem in 't Suijden agter het nadere gebergte of wel agter den oostelijken oever van Tsji Tareek uijt het gezigt quijtraekt.

(61) Voorts nog na de Zuijtzee heenen:

Z. 18 gr. O^t. op het hoogste deel van den berg Tsjimandirij, te weten aen de noordwestzijde (7) der rivier van die naem, lopende na het Z. Z. W. hoe langer hoe lager af;

(59) (1) Bij heet weer is de lucht te heilig; men ziet in Indië het verst en duidelijkt bij vochtig weer, bijvb. na eene regenbui.

(2) Lees: „noch ook in 't”.

(60) (3) De berg Tjijtjareuh der topogr. kaart.

(4) De *walet* is de zwaluw die in de kalkholen eetbare nestjes bouwt; de G. Walet is daarom misschien de G. Karang, dicht bij de plaats waar op de kaart de kalkbranderijen staan beoosten den Masigit; zie echter B. 22, 97.

(5) De tegenstelling is *uylbogt* B. 22, 40; Valentijn V, 1, Ceijlon p. 35. De *m* voor de *b* her-

haaldelijk: *imbocht* D. 1644/5 p. 257; *imborst* Valentijn I, 2, 15 en elders; *imboel* (inboedel) id. III, 2, 210; *imboorting*, Nieuhof o. l. pag. 87; *ombelenmert* D. 1678 p. 647. Ook *ommogelijk*, Valentijn V, 2, 47; *ombezorgd* Canter Visseher o. l. p. 374.

(6) Misschien waar de kaart Tjimanggoe geeft; overigens, mangga's zijn geen mangestanges; zie B. 5, 17.

(7) Er staat: *Noordwestijds*. De omschrijving verklaart zich doordat de auteur begrijpt dat die berg niet Tjimandiri kan heeten.

Z. 16 gr. O. op het begin van het gezicht van het suidoosterge-
deelte des berg Tsjimandirij, welke aldaer den tegenover gelege-
nen oever deser rivier formeert, welke zijn begin krijgt uijt den
berg van Tsjicondang (1), 4 à 5 mijlen bezuiden Tsjijanjoer, en
ontrent 1 uur beneden dese negorij Pondok Opo in de rivier Tsj
Tareek uijwatert;

Z. 26 gr. W. op het eindje van het sigtbare gedeelte van den
berg Tsjimandirij, daer men hem agter desen berg Datar quijd-
raekt; item nog

Z. 27 gr. O. van dese peijlplaets op Louwang Datar na beneden
op den ingang (2) van 't campem^t. tot Pondok Opo.

- (62) Des Maendags op den 24^{en} Aug. deses jaers 1711 (3) was den Gou-
vern^r. Gener. des morgens quartier over 6 uren van Pondok Opo voortge-
reden (4) om tegen den avont aen de Zuytsee te kunnen zijn, 't gene ook
gelukt was, want na een uur rijdens langs en over den bovenrug van den
berg Louwang Datar was men de spruijt Tsj Gombong (5), gelegen aan des-
selvs voed, gepasseert, en vervolgens in 1³/₄ uurs over de 2 kloexte steijle
bergen Tsjitsjara (tusschen welke bejide de rivier van die naem (6), breed ses
roeden en loopende in Tsj Tareek, afkomt) alsmede in wat minder als 1 uur
over (7) de 2 bergen Tsjipagadoengang en de daer tusschendoor afcomende
(63) rivier van die naam (8), breed ses roeden en van gelijken in Tsj Tareek uijt-
loopende, welke rivier Tsj Tareek men doc al veel malen aen de slinkerhand
gehad had, dog meest in de stijle laegte, alsoo men de wegen hier had

(1) De Tjimandiri en Tjikondang ontsprin-
gen dicht bij elkaar.

(2) Dit kampement was evenals dat van Fe-
damoekti en dat aan de baai ompaggerd tegen
wild gedierte; dit geeft een idee van den om-
vang der voorbereiding van dezen tocht.

(62) (3) Men ziet uit de deftige dateering dat
Van Riebeeck dit als een gewichtig moment
in zijn leven beschouwde. Evenzoo Pepys
(Diary 23 Febr. 1668) bij een bezoek aan West-
minster Abbey, waar de mummie der vrouw
van Henry V (overleden in 1457) te zien was:
„And I had the upper part of her body in my
hands and I did kiss her mouth, reflecting
upon it that I did kiss a Queen and that this
was my birth-day, thirty-six years old, that
I did first (*zoo'n vlegel!*) kiss a Queen”.

(4) Hier wordt in 't begin ongeveer de weg
gevolgd dien men op de topogr. kaart door
eene dubbele lijn aangegeven ziet, welke tegen-
woordige weg door R. A. Eekhout wordt be-

schreven in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb.
LX, 483.

(5) Op de detailkaart een Tjigombong aan
den weg.

(6) Tjijtjareuh. Eekhout (l. l.) spreekt van
de steile helling naar het dal der Tjijtjareuh,
als men van 't O. komt. „Van af de Tji Tjareuh
stijgt men wederom nagenoeg à pic naar den
top van een heuvel, om vervolgens langs die
hellingen dezelfde klouterpartij naar beneden
te maken om terecht te komen in het dal der
Tji Gadoeng”. In het Batav. Nieuwsblad 14
Maart 1902 vergelijkt eene reizigster dezen weg
met een montagne russe.

(7) Er staat: *en*.

(8) De Tjigadoeng. Eekhout: „Aan de over- (63)
zijde der Tji Gadoeng alweder à pic naar bo-
ven, om dan met klimmen en dalen ten laatste
wederom als het ware een ladder af te dalen
bij den overgang der Tji Djarian”. Over het
punt der passage zie hierbeneden § 83.

- moeten doen maken in 't hangen (1) van 't gebergte, en dat (2) veelmalen seer smal om de steijle opdossering (3) eeniger bergen nevens en digt aen de (4) regterzijde deser weg, waervan men zeer steijl aan de slinkerzijde in de laegte de gemelde rivier had, totdat men na 't passeren van nog eenig (5) lager gebergte (ongerekent de verdere riviértjes en spruijtjes die men nevens een oncijndig op den anderen volgende getal van seer kloeke en diepe solokans over dese geheelen weg rencontreert) een weijnig voor half twaelv uren ontrend het riviértje Tsji Djarian (6), daer het in Tsji Tareek uijtloopt, afsteeg om 't volk en de paerden wat te doen rusten, 't geene ook op de tweeden berg Tsjipagadoengang ontrent $\frac{3}{4}$ uurs lang had moeten geschieden.
- (64) Voorts was den Gouvern^r. Generael na de middag quartier voor twee uren van dese rustplaats voortgereden (7), continuelyk over de uijtgesogte lagere plaatsen van het aeneen gelegene gebergte, meest in 't hangen van 't selve langs de groote rivier Tsji Tareek (8), die men dan aan de slinkerhant in de stijle laegte (als vooren) vernam, en over een oneijndig getal van solokans en spruijten, bijzonderl*ijk* mede na 1 uur rijdens over de rivier Tsji Dsjatij (9), breet negen roeden, even (10) ter plaetse daer deselve in Tsji Tareek uijtloopt, comende uijt den berg Dsjatij, die digt aen (*en*) besuijden den grooteren berg Sallak gelegen legt, en na nog $\frac{1}{2}$ uur rijdens over den berg Djajantij, mede
- (65) langs de meergemelde rivier Tsji Tareek (11). Zoodat den Gouverneur Gener. met het verdere geselschap ten vier uren aen de Z. zee in desselvs campement ontrent de mont der meergemelte rivier Tsji Tareek, welke hier negen en twintig rijnlandse roeden breet is, in gezondheid quam te verschijnen, werdende niet alleen uijt het ten anker leggende galjoot de Bombard^r. en 't
- (63) (1) Dikwijls voor: helling. D. 1653 p. 13; 1661 p. 385; Tiele, Bouwstoffen II, 55 (1625); Valentijn III, 2, 6; Rumphius Herb. Amb. III, 58 enz.
- (2) Over *en dat* zie B. 8, 9.
- (3) *Dosseeren* is: glooien, hellen; zie Excurs 20 en verg. B. 22, 73.
- (4) Er staat: *en digteren de*.
- (5) Er staat: *eeniger*.
- (6) Op de kaart ten onrechte: Tji Djaran. Coolsma: „djarijdjari: spaken van een wiel of stoel”. Van Riebeeck volgt hier niet den tegenwoordigen weg maar, evenals Scipio (B. 14, 23), hij marcheert parallel daaraan zuidelijker.
- (64) (7) Eckhout: „Van de Tji Djarian weder a pic naar boven met nóg lastiger hellingen onderweg, tot men afdaalt naar het dal der Tji Tarik”.
- (8) Dit is nu de Tjimandiri en niet langer de Tjitjatih. Mossel (Aanm. p. 193) spreekt nog
- van „de rivier Tjemandirie, die van Salak afkomt en beneden Tjitarik werd genaamd”, een bewijs, hoe men bleef voortgaan de Tjimandiri en hare affluents met elkander te verwarren.
- (9) Hiermee wordt de Tjitarik bedoeld. De tegenwoordig op dit punt aanwezige nederzetting wordt in 1837 door Junghuhn (Reisen p. 172) aangeduid als „erst neuerdings” ontstaan.
- (10) D. 1661 p. 213: „even daegs voor het vertrek”; 1677 p. 89: „even terselver tijt”; p. 406: „even als”, d. i. juist toen; Rumphius H. A. IV, 13: „op Java vind men het weinig en even zo veel als nodig is”; ib. V, 277: „even door dit uitspringen word het vermenigvuldigd”; Rariteitkamer p. 147: „zij groeien effen aan den rand daar 't hoogste zeewater komt”.
- (11) Het schijnt wel alsof hier eenige woorden (65) (bijvb.: *aen het eijnde van zijn marsch*) zijn uitgevallen.

chaloupje de Noortster met haer canon gesalueert (1), maer ook door de Javaense hoofden Tsjianjoer, Tsjicalong (2), Tsjibalagon en Jampan gecongratuleert, als welke voor reecq(ening) en ter ordre van Sijn Edt. een groote quan(*titey*)t runderbeesten, buffels, cabriten (3), hoenders, rijs en padij opgecoft en aldaer overgebracht hadden om in dese onbevolkte woestijne (4) met soo een groote train van menschen en paerden voor eenige dagen buijten honger en gebrek te kunnen blijven; want (5) men ten desen dage de mans(*chap*) (6) tot 1676 menschen (7), waeronder maer 86 Europeanen (8) en 146 slaven, en daerenboven nog 238 paerden bevond geaccreseert te zijn.

(66) Op dese plaets was den Gouvern^r. Gener. vier nagten en drie dagen verbleven, en tusschenbeijde ook

des Woensdaegs den 26^e Aug. pass(*ad*)o meest langs de zeestrand (9) (en veelmalen, bij rencontre van klippen, over de staerten der aen zee eijndigende bergen) mitsg(*ade*)rs over eenige riviertjes en spruijten gereden na de rivier Tsji Baranoang (10), die bij de Javanen bekend staed voor de scheijdrivier

(1) Zie Van Petten's hierachter volgend journaal § 102.

(2) Er staat: *Tsjicoilang*. De pennist die het Dagregister afschreef, was natuurlijk veel meer vertrouwd met den naam *Coilan* (eene Comp. vesting op de kust van Malabar, waarover zie Hobson-Jobson s. v. *Quillon*) dan met dit Preanger-plaatsje.

(3) Portug. *cabrita*, geitje. Eerste Schipvaert p. 27: „Sy hebben veel *cabritos* oft boeckens, maer weynigh schapen”; Mossel (Aanm. p. 206) van de Ommel.: „De Javanen houden doorgaans *cabriten*”; zelfs nog Troost (o. l. pag. 53) van de kust van Guinea: „*kabrielen*, eene ruwe soort van kleine geiten”. Niet te verwarren met *kapater* (Portug. *capado*), een gelubde (Corn. de Bruin p. 164 en 414), een gecastreerd dier, een os; dit laatste woord is nog heden in Z. Afrika in gebruik (Gids, 1900, I, 491).

(4) Dit wordt wel, evenals ook *ruigte*, gebruikt voor: rimboe. Zoo Nieuwhof o. l. pag. 54: de uit het door de Portugeezen veroverde Malakka gevluchte Vorst stierf „in de *woestijne*”; Witsen (bij Gebhard o. l. II, 351): „*woestijnen* of donkere bossen” in Borneo, als woonplaats van den orangoetan.

(5) Deze onderschikkende constructie van *want* is zeer gewoon, vergelijk B. 2, 8 en de noot 1 aldaar; 6, 19; 20, 29. Evenzoo Rumphius H. A. V, 195: „*want* het schier niemant kookt ter spijze”, en dikwijls elders.

(6) Er staat: *mansz*. Aangaande de afkorting zie B. 9, 3 noot 3, en aangaande het gebruik

Priangan II.

van dit woord als een collectief hierbeneden § 118; 142.

(7) Door het samentreffen met de Tjiandjoers. Blijkbaar is Van Riebeeck er trotsch op, eene dusdanige menschenmassa in dat onbewoonde oord te hebben bijeengebracht; bovendien groeide hij in de tentoongespreide staatsie.

(8) Men zou zeggen dat dit meer dan genoeg was; het wijst echter op 't oude wantrouwen tegen den „moorddadigen” Javanen.

(9) Dikwijls vrouwelijk; Rumphius Herb. (66) Amb. III, 56; 61; 64; B. 7, 9; 14, 23; hierbeneden § 76 enz.

(10) Mogelijk zou de goede spelling (*Tji*) *Baranang* kunnen zijn; dit beduidt volgens Coolsma s. v.: glinsteren, wemelen (bijv. van visch). Over de grensscheiding zie § 480 i. f. Eekhout (l. l. pag. 409): „Hoe de verschillende inlandsche rassen op Java ook door het tegenwoordige vermeerderde verkeer in elkaar opgaan, zoo is nog op het oogenblik de Tji Barèno de grensrivier tusschen de eigenlijke Soendaneesche bevolking der residentie Preanger Reg. en de meer Javaansche bevolking der residentie Bantam. Dat is zóó sterk dat, wanneer men uit de Preanger de Tji Barèno is overgestoken, men direkt reeds in het dorpje Tjibarèno aan taal, kleeding, woningen en tal van andere zaken onmiddellijk bemerkt dat men Bantam's grondgebied heeft betreden. De machtig ingesneden dalvorming der Tji Barèno vormt dan ook eene natuurlijke grens, zooals men niet beter kan verlangen”.

tusschen Jacatra en Bantam; bewesten welke rivier, dog vrij verre af, eerst een negrij der Bantammers gesezt werd te leggen, met namen Tsji-binoangan. Hiernatoc dan was den Gouverneur Generael op 26e d^o 's morgens ten halv seven uren gereden en ruijm een halv quartier over thien uren gecomen aen de mond der rivier Tsji Casso, alias Tsji Solokpandang (1), (67) welke 1½ à 2 uren van de zee, ontrent sijn oorsprong, ter plaetse daer 2 spruijten van deselve uijt den Goenong Candang ineen (2) loopen, een seer groote klipsteen heeft met 1 groot en 1 kleijnder gat, waardoor 2 stralen van het swavelagtig water redelijk hoog uijtspringen, om welke te besichtigen ende ten dien eijnde een weg door 't groote bos te kappen, Sijn Edt. daegs tevooren eenige Javanen met houweelen derwaerts gesonden had, dog aen de gemelte mond van de rivier comende vernam, dat men de weg daerheen niet had konnen volmaken om de steijle wedersijdse bergen, waer tusschenhenen dese rivier afcomt, die men daerom ook veeltijts dwars over seere swaere keijsteen en had moeten passeren, daer menschen en paerden de beenen over soude hebben moeten breken, soodan dit concept moest agter- (68) blijven, gelijk mede de verdere reijse na Tsji Baranoang over swaer gebergte, speciaaljk over de bergen Tsjibambang en Tsjipangilleserang (3), welke niet anders dan over seer smalle steijle ruggen (4) met wedersijdse horrible diepe valleijen te passeren waren, 't welk alleen te voet met grooten arbeid soude hebben moeten geschieden en daertoe ruijm 3 uren geëmploijeert werden, 't gene om 't gebrek van eenig logement of lijfberging aldaer niet konde geschieden, maer raedsaemst g'oordeelt wiert, aen dese rivier Tsji Casso te rusten, om tegen den avond weder in het campem^t. bij de rivier Tsji Tareeck te konnen sijn; ondertusschen dat men een weijnig verder tot een preuve gereden en ontrent elf uren weder aen de mond van Tsji Casso gecomen sijnde, eenige wedersijdse peijlingen door den Lantmeter liet doen, even gelijk sulx ook daegs bevoorens allerwegen ontrend het campem^t. bij de mond der rivier Tsji Tareeck geschiet was (5), en dat in maniere als volgt:

(66) (1) Tjisolok; bij Bollmann (B. 29, 23): *Tsielokpandang*, op Marci's kaart met eene copierfout: *Tjiekokpandan*.

(67) (2) Er staat: *in zee*. Eekhout I. I. pag. 517: „Ongeveer 1½ K.M. benoorden Tjisolok bevinden zich in het bed der samenvloeiing van de Tji Solok met de Tji Panas of „heetwater-rivier” eene verzameling van heete bronnen, waarvan sommigen zich tot kleine geijsers hebben gevormd”. Eene beschrijving van een bezoek aan „de fumarole die als met een geluid van een stoomfluit groote wolken waterdamp uit een grooten steen in de rivier (*Tjisolok*)

deed opspuiten”, begeleid door twee fraaie door den heer Gobius genomen photo's, vindt men in *Eigen Haard* 1902 p. 571; 573; eene meer wetenschappelijke van Vorderman in *Natuurk. Tijdschr.* voor N.-I. XLIX, 278.

(3) Tjibangban en Pangleseran (bij Marci: (68) *Pangal Seran*).

(4) Nog heden heeft de weg van Tjisolok naar de Tjibarèno „allersteijste hellingen” (Eekhout I. I. pag. 514); vergelijk B. 14, 25 en over „valleijen” hierbeneden § 123.

(5) Ik vermoed dat de peijlingen bij het kampement genomen werden door den G.-G.

Het „swaer gebergte” PANGLESERAN
1895.

- (69) Eerstelijk, van het strand een weijnig bezuiden 't campement ontrent de rivier Tsji Tareek (welke plaets na dato bevonden is van de mond der rivier Tsji Casso af te leggen O. 40 gr. Z. (1) en W. 40 gr. N. 3540 roeden rijnlantse maet):

W. 11 gr. N. op den uijttersten westelijxten hoek van desen grooten bergagtigen inham der Z. zee, daer de scheijtrivier Tsji Baranoang in zee loopt;

W. 14 gr. N. op het staerteijnde aen zee van den daeraen volgende hooger berg Pangilleserang;

W. 31 gr. N. op het midden van 't hoogste gedeelte deses bergs; N. 20 gr. W. op sekere klip (*Tsjandij*) (2), leggende van dese peijlplaets ontrent 260 roeden, in zee aen strand, waerin een groot gat van vogelnesjes is, dog ontoegankelijk om de branding der zee, dienende tot ondersteuning van den berg Djajantij (3), die men na Tsjicasso overrijden moet;

- (70) N. 16 gr. West op een nader gelegene klip, dog die men aen strand voorbij kan passeren;

N. 30 gr. O. op desselvs (4) zuidhoek;

O. 44 gr. N. op den seer nabij gelegen berg Djajantij hierboven gem(*el*)t;

O. 43 gr. N. op de poort van 't gemelte campement waardoor men na de riviercant van Tsji Tareek (5) gaet;

Oost aen op het thuijnhuijsje (6) aen d'oostzijde der gemelte rivier;

O. 11 gr. Z. op het washuijsje aen dese zijde der rivier, daer het pad uijt het campem^t. op uijtkomt;

zelf. Te Batavia teruggekeerd („na dato”) werkte hij de topographische gegevens uit. Dit is in zooverre van belang, omdat men wel moet aannemen dat hij zijne peilingen verrichtte niet in de barre zon maar in het speelhuysje aan 't strand, dat daarom ook vlak naast den vlaggestok stond waarop uit Tjisolok gepeild werd. Aldus laat zich de juistheid zijner opgaven beoordeelen.

- (69) (1) Deze peiling is incorrect, wat opmerkelijk is omdat zij vrij gemakkelijk was, namelijk naar den vlaggestok. Meet men de verdere peilingen op de kaart na, dan zal men tot wonderlijke resultaten geraken.

(2) Door mij ingelascht.

(3) In plaats hiervan staat er: *Tsjandij*, wat wij daareven inlaschten doch hier schrappen. Immers daar eenige regels verder blijkt dat de Djajanti hierergens genoemd is, terwijl

de Tjandi niet „ondersteund wordt” door de klip (hetgeen schijnt te beduiden dat die, uit Tjisolok gezien, het verlengde vormt) maar de klip zelve is, heb ik ingeschoven en veranderd als in den tekst blijkt. Denkelijk was in het origineel de naam *Tsjandij* uitgelaten, daarna in margine bijgeschreven en vervolgens door den copist aangezien voor eene verbetering van *Djajantij*.

(4) Misschien is de observatie van de nader (70) gelogen klip tusschengeschoven en slaat „*des-selvs*” op den Djajanti. Overigens, de observaties zijn slordig en de copie eveneens, zoodat er allerlei onverbeterbare fouten in deze opgaven der peilingen kunnen zijn.

(5) Er staat: *Tsjatareek*.

(6) Op de teekening eventjes buiten den linkerrand mijner reproductie, tusschen de twee bovenste boompjes.

- Z. 12 gr. W. op de mont deser groote rivier Tsji Tareeck, daer se althans 300 roeden van dese peijlplaats in zee uijtloopt, hebbende over 3 jaren nog ontrent dese peijlplaats uijtgelopen (1), 't gene door de zee dusdanig verandert is;
- Z. 30 gr. W. op den klippigen staert aen zee van sekeren hoogen berg, leggende genoegsaem aen d'overzijde van Tsji Tareeck;
- (71) Z. W. op een hoogen berg in 't midden dog agter den streeck van 't gebergte, hetwelk dese zijdoostelijxte kant van desen inham formeert;
- W. 44 $\frac{1}{2}$ gr. Z. op den klippigen wijthoek der staert aen zee van een nader gelegen berg;
- W. 44 gr. Z. op den daeraen volgende tweeden wijthoek;
- W. 43 gr. Z. op den derden wijthoek ofte staert van het aen zee gelegen gebergte, daer de sandbhaj (2) begint waerin het riviertje Tsji Latoe uijwatert (3);
- W. 42 gr. (Z.) op den vierden of laatsten hoek, die men maer even conde sien, daer de gemelte santbaij eindigt en waervan daen de cust, (dog buijten 't gesigt van dese peijlplaats) suijdel. heenen strekt tot den hoek van Wijncoopsbergen (4), leggende nog 2 $\frac{1}{2}$ mijlen suijdelijker;
- W. 31 gr. Z. op het galjoot, hierontrent ten anker leggende (5).

(70) (1) Eekhout schreef in Juli 1902: „De plaats, op de kaart (*d. i. onze reproductie der teekening van het kampement*) opgegeven, waar eertijds de rivier in zee liep, is op het oogeblik wederom de monding der Tji Mandiri (*die zich sedert Van Riebeeck meermalen verlegde, zie E. 23, 22*) in tegenstelling met wat het detailblad der topographische kaart als monding opgeeft, terwijl de op de kaart aangegeven verdere richting der rivier van destijds, thans eene lagune vormt van bijna 1 $\frac{1}{2}$ KM. lengte, die doodloopt voorbij het dorpje Tjiwaroe (*zie detailblad*)”. Verder onderstelt hij dat het beekje, hetwelk op de reproductie voorbij den linker benedenhoek van 't kamp stroomt, de Tjitjaringin is, „en is dit juist, dan heeft destijds de zee meer binnenwaarts geloopt, hetgeen mogelijk is doordat de Tjimandiri enorme hoeveelheden slib medevoert, waardoor in den loop der eeuwen de strandlijn natuurlijk meer buitenwaarts is gekomen, hetgeen verder nog bewezen wordt door de jongste opname der baai door H. M.'s Serdang in Aug. 1900, waarbij bleek dat overal op de zeekaart van 1837

van Z. M.'s Krokodil de dieptelijnen nauwkeurig zijn blijven bestaan, niet uitzondering van die nabij de monding der Tjimandiri, waar de tienvaamslijn veel verder in zee getrokken moet worden (*dan in '37*) tengevolge van de voortdurende slibafzetting der rivier”. De verklaring waarom de rivier zich nu en dan verlegt, volgt uit Van Riebeeck's woorden hierbeneden § 79.

(2) Dit schijnt hier en elders geen eigen-naam, daar er meest eene nadere bepaling aan toegevoegd wordt.

(3) Dit laatste bewijst dat Van Riebeeck bij het neerschrijven dezer peilingcijfers reeds Van Petten's rapport (*zie beneden § 108*) in handen had.

(4) Oedjoeng Genteng.

(5) Blijkens Van Petten's kaart (waarover zie hierbeneden § 110 en voorts § 2483), van welke Overste Bosboom zoo goed was eene gedeeltelijke calque voor mij te maken, ankerde hij een beetje bezuiden de Tjimandiri-monding, vrij ver uit den wal. Zijne peiling van het kampement was O. N. O. 1 $\frac{1}{2}$ N.

- (72) Ten anderen de peijlingen, ter contrarie van de mond der rivier Tsji Casso over desen geheelen inham gedaen sijnde:

W. 32 gr. Z. op den aen zee gelegen staerd des bergs, welke den westelijken hoek van desen inham maekt, soo nabij gelegen sijnde, dat men niet alleen de daervoor leggende klippen, maer ook het verdorde geboomte even voorbij de mond der scheijrivier Tsji Baranoang konde beoogen;

W. 24 gr. (Z.) op den uijthoek daer de staerd van een nader gelegen berg aen dese zijde der mond van Tsji Baranoang komt te eijndigen, welke wel nader legt dan den berg Pangilleserang, dog daervoorbij aen zee heenen schiet;

W. 10 gr. Z. op 't midden van 't hoogste gedeelte van den berg Pangilleserang;

West aen op het midden des tops van den gem(*elten*) hier naderbij gelegen berg, waervan in de tweede plaets gemelt staet dat voorbij Pangilleserang henen schoot;

O. 19 gr. Z. op den lageren top van den berg Jajantij;

- (73) O. 24 gr. Z. op den hoogen top des gem^{ten}. bergs, die aen de rivier Tsji Tareek heel dicht ontrend de Z. zee aenlegt;

O. 28 gr. Z. op den staert aen zee van een lageren berg, daer men des voormiddags over had moeten rijden;

O. 30 gr. Z. op de klip die aen ende in zee legt, daer het gat der vogelnesjes gen(*aem*)t Goa Tsjiandij in is;

O. 38 gr. Z. op het campem^t. aen de rivier Tsji Tareek, 't welk men maer even bekennen (1) konde;

O. 42 gr. Z. op het eerste rif bezuijden de mond van Tsji Tareek, daer de staerd van den aldaer naest aengelegen berg eijndigt;

Z. 3 gr. O. op den noordelijxten hoek der voorengem. sandbaeij;

Z. 17 gr. W. op den uijttersten of zijdelijxten hoek van d^e baij, sijnde maer even sienbaer, alsoo het tusschenbeijde gelegene onder den horisont lag.

- (74) Uijt welke peijlingen dan quam te blijken dat desen inham de zee in front in het Westsuijdwesten heeft, waardoor men dan ook de zeevint ontrend den middag uijt dien oort en de landvint tegen den avond ende des nagts uijt den oostnoortoosten krijgt.

(73) (1) Voor: onderkennen, dikwijls; Rumphius Hierb. Amb. III 90; 99; 108; 119; meest in den infinitief en met eene ontkenning (zoaals ook hierboven B. 18, 3), maar ib. VI, 135: „'t welk men *bekent*, als” enz. d. i. zien kan.

De sigtbare uijtējnden ofte hoeken van desen imbogt bestonden dan uijt den zijldhoek der voorn. sandbhāj, die men ontrend de mond van Tsji Tareeck W. 42 gr. Z. gepeijlt heeft en welke op een Z. en noordel. cours (1) $2\frac{1}{2}$ mijlen van den lagen hoek van Wijncoopsbergen aflegt, en aen d'andere kand uijt den hoek bewesten de gem. scheijdrivier Tsji Baranoang, die men uijt het eerstgem. punt W. 11 gr. N. gepeijld had.

(75) Volgens de bevinding en kaart van den gemelten Onderstierman van Petten heeft men ontrent den lagen hoek van Wijncoopsbergen, te weten heel dicht aen de klippige wal, wel ankergrond, te weten van 8 tot 9 vaders stekgrond (2), maer $\frac{1}{2}$ mijl benoorden om dien hoek gecomen sijnde is de grond seer vuil (3), gelijk ook de sandbaj waerin het kleine rivierte Tsji Latoe uijtwatert vol klippen en vujle gronden is; dog tusschen den hoek van Wijncoopsbergen en den zijldhoek der sandbaj krijgt men dicht aen de klippige wal 25, 30, 55 en 60 vaders diepte, en dan van daer ontrent de grond der groote rivier Tsji Tareeck heeft m' geen ankergrond; maer vandaer tot de scheijdrivier Tsji Baranoang weder goede stekgrond maer seer diep tot ontrend het strand, daer men op 28 en minder (4) vaders, selvs tot 7, maer meest tusschen 10 en 20 vaders leggen can, dog in 't westermousson een barre zee op het lijf krijgt en een lagerwal (5) heeft, daer men, als gesegt, al seer nabij ankeren moet, alsoo er geen eijlanden sijn tot breecking van de kragt der zee, gevolgelijk alhier niet anders dan in het oostermousson met gerustheijt te leggen is; en soodanigen ankergrond behoud men ontrend de wal tot aen den eersten hoek van Java, daer men dan weder geen grond krijgt. De polushoogte ontrent d'eerste peijlplaets was met een landmeters-astrolabium uijtgecomen op 7 gr. 19 minuten zijderbreette, 't welk met correcter instrumenten herdaen diende te werden (6).

(76) Men had hier overal een schoone santstrant met keijsteenē vermengt, breekt 30 à 40 roeden tusschen Tsji Tareeck en de Goa Tsjiandj ofte de groote klip met het hol der vogelnesjes, dog smalter, somwijlen tot maer op 5 à 6 roeden, voorbij of benoorden deselve, daer men ook veeltijts seer sware

(74) (1) D. i. in noordelijke richting; zie B. 31, 8.

(75) (2) Volgens mededeeling van een zeeofficier is *stek- of steekgrond*: grond bestaande uit modder en zand, waar bij 't peilen met een stok in gestoken kan worden.

(3) Volgens Mr. J. van Lennep's *Zeemanswoordeboek* heet eene kust *vuil*, wanneer zij bezet is met verborgen klippen.

(4) In het handschrift schijnt eerst *meerder* gestaan te hebben, dat aldaar is veranderd in *minder*.

(5) Volgens Van Lennep: de oever waar de wind op staat. Het tegengestelde is *opperwal* (Valentijn V, 1, Ceijlon p. 236; hierbeneden E. 23, 25). D. 1663 p. 650: de wind draait „waerdoor de scheepen, die tevooren onder een *opperwal* gelegen hadden, nu op een *laegerwal* geraekten”.

(6) Zeer zeker: de breedte is inderdaad ongeveer $7^{\circ} 1'$. Misschien vertoont onze tekst eene schrijffout.

De Gouverneur-Generaal VAN RIEBEECK
en de GOEHA TJANDI

klippen en coraelgronden rencontreerde, om dewelke men dan van het strand afrijden moest op ende over het daeraen leggende hooger lant ende over diverse staerten van het aen zee gelegene gebergte. Wand men vond hier geen lage moerassige landen (1), maer immediatelijk aen het zantstrand niet anders dan de daer cijndigende staerten der bergen en tusschenbeijde hoog lant, geheelijk met seer groot en swaer bosch bekleed, evenals men hetselve (77) ses à seven mijlen bezuiden de stad Batavia (2) begint te krijgen. Ja, men vond de groote sware warringing- of wortelboomen hier nevens de strand swaerder als op ende ontrend het verlatene Jacatrasede hof Pacowang, alsmede diverse sagoeboomen, gelijkenende na dunne aring- of jagerboomen (3), en

(1) Dit geldt zeker niet van de plaats van het kamp zelve, waar de teekening „morast” aangeeft.

(77) (2) Dit is eene zeer belangrijke getuigenis voor den staat der Ommelanden destijds. Over dien van vroeger vergelijkte men § 11.

Uit B. 22, 82; 94; en 23, 67 blijkt dat Van Riebeeck onder „groot bosch” of „swaer bosch” het oerwoud verstaat (Muller noemt dit „rijgh bosch” B. 8, 9); uit § 48 hierboven dat hij het Pinksterveld op 3 mijlen bezuiden de stad rekent, zoodat dus volgens hem het oerbosch toenmaals ongeveer bij Depok begon. Hiermee komt overeen de vermelding B. 22, 17. Verderop waren wel leege plekken, waarna het oerwoud weer begon; zie B. 22, 24 en 65. Hooijman schreef later (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 163), van „geloofwaardige grijsaards”, die aan Van Riebeeck's toelichten hadden deelgenomen, verstaan te hebben dat destijds „het meeste land tusschen deze stad en den noordelijken voet van het gebergte begroeit was met digte wouden”; dit is dus weinig overdreven. Sedert Coen's tijd had de ontbossing dus al vordering gemaakt, en dat ging steeds door; vergelijk B. 31, 5. In Hooijman's tijd (1779) was de streek tusschen de Bekasi en de Tjisadane „bijna ten eenemaal ontbloot van houtgewas”; op Rachi's aardige teekening van Tjimanggis (zie I, 295*) vertoont het landschap zich niet meer beboscht dan het thans is. Andries Teisseire schrijft in 1792 (Verh. B. G. VI, 3): „Tegenwoordig vindt men zelfs tot aan het gebergte geene andere bosschen dan eenlijk daar die expres bewaard worden tot brandstoffen voor zuikermolens”; eene streek aan den benedenloop der Tjisadane, 4¹/₂ uur gaans lang, die hij in 1759 eene ware rimboe van bosch en bamboe vond, was in '92 „geheel woest en meest met biezen bezet” door 't „gaga maaken” (ibid. p. 101). P. Engelhard zegt R. 6 Juli 1798, dat de ontbossing

steeds voortschrijdt „zo op Crauwang als in de Tangerangsehe en Bantamsche districten, waardoor men thans uren ver effen velden vindt, zelfs ter plaatse alwaar voor niet lang alles nog vol bosschagiën was”. Dit kwam voor een deel door de suikermolens, voor een ander door gagabouw, waaromtrent Van Lawick anno 1809 verzekert dat in 't gebergte van Soekapoera en Limbangan het meeste bosch zich bevindt „digt aan dies toppen, om reden men jaarlijks steeds meer wegkapt tot het maaken van tipars en gagaas”. Men vergelijkte voorts het in § 357 verzamelde.

(3) *Jager* is volgens Rumphius (Herb. Amb. I, 19) zoowel de suiker, van den klapperboom gewonnen, als die van den lontar; deze suiker (ib. I, 45) „hiet in Indostan *jagara*”, waarmee het Latijnsche *saccharum* en ons *suiker* samenhangt (dit laatste betwijfelt Rumphius ib. V, 189); vergelijk D. 1637 p. 85: „swarte suijcker ofte *jagra*”; 1664 p. 373: „suijcker als (*d. i. en*) *tsiager*”; Nieuhof o. l. pag. 162: klappersuiker heet op de kust van Malabar „*jagra*”; Baldaeus (o. l. pag. 13): „*jager* ofte swarte zuijcker”; Heydt (o. l. pag. 102) noemt aldus de klappersuiker; „*jagersuiker*” bij Haafner (Lotgevallen op eene reize van Madras p. 102; vergelijk zijne Reize te voet door het eiland Ceilon p. LIV noot; „witte *jagerkoeken* of suiker van het land” ibid. p. 110; Reize in eenen palanquin p. 42); Robert Knox ('t Eyland Ceylon, vertaald door S. de Vries, Utrecht 1692 p. 21) noemt haar *jaggory*; en nog Olivier (Land- en Zeetogten I, 217) spreekt van „de zoogenaande *djaggru-suiker*” van den arènpalm; op Ceilon heet nog heden de klappersuiker *jaggery* (Teysmannia XI, 232; vergelijk voorts Hobson-Jobson onder dit woord). Men zou dus kunnen onderstellen dat *jagerboom* elke boom is die suiker levert; ook uit Valentijn (V, 1, Beschr. van Ceijlon p. 4; 6) en

buijten dat nog op veele plaetsen lange rijen met clappusbomen, soo jonge als oude, net op de kant van de hooge grond even boven het sandstrand dog heel dicht en onordentel. in distantie en buijten dat (1) niet anders dan in een enkelde rije, waeruijt men dan bespeuren konde dat se door geen menschen geplant zijn (die ook hier of hierontrent in geen hondert ja meer jaren gewoont hebben) maer gecomen van oude clappussen die, door de zee op den gemelten oever aen- ende opgespoelt, aldaer wortelen geschoten (2) ende zoo voorts opgegroeijt zijnde, hare rijpe vruchten vervolgens hebben (78) laten vallen, welke te dierselve plaetsen weder seer dicht nevens den anderen opgegroeijt zijn, sooals men hier en daer nevens de oude boomen sien kan, of wel door de zee af- ende weder daerontrent opgespoelt zijn geworden, en van alle welke boomen d'eerste wel voortgekomen konden zijn uijt een of meer clappussen van de plantagies der Bantamse negrijen bewesten de meergemelde scheijrivier Tsji Baranoang, of wel ook uijt eenige negrijen der Priangse landen, aan de Zuijtzee gelegen sijnde, of wel van eenige andre oorden, rivieren of schepen in zee geraekt ende hier aengespoelt sijnde, even soodanig als dat te denken is van 't menigvuldige dorre ende tot kleine brocken verkleijnde hout, 't geene de zee, alhier overal op strant opwerpt en telkens met de branding af- en opspoelt.

(79) Wijders loopt het strant hier overal ten eersten seer steijl af in zee, 't geene langs hetselve een zeer hooge acnloopende bare verwekt, welke, in een seer bulderende branding uijtbarstende, al mooiij verre over het strant overloopt, soodan men nergens met een schuijt aen land komen, selvs ook de mond der rivier Tsji Tareek niet in kan varen, omdat de branding daer veel hooger als elders is, ter oorsake dat deze rivier, tot ongevaer 25 roeden van de zeecant af (3) meer als 20 voeten diep en 29 rijmlandse roeden breed zijnde, wederom ontrent de mond door het aangespoelde sant der zee tot op

(77) Hobson-Jobson zou men hetzelfde opmaken; in den regel echter verstaat men daaronder den lontarpalm, die door Rumphius (o. l. I, 45) onder dezen naam wordt beschreven evenals door Nieuhof (o. l. II, 261; 262) en Heydt (o. l. pag. 51; 121; 135); ook Linnaeus (bij J. C. Wolf, o. l. pag. 233) verstaat hem daaronder; vergel. Valentijn III, 1, 183 en 't artikel *palm-wijn* in Encycl. van N.-I. *Jagerhout* vindt men bij Baldaeus (o. l. pag. 157). Tappen zag den boomnaam voor Hollandsch aan en vertaalde „Jägerbaum“ (o. l. pag. 179). Vergel. B. 50, 42 en 43.

(1) Ook B. 19, 3. Maar E. 23, 23: *buitendes*. Evenzoo: *boven des* D. 1676 p. 2; 1677 p. 106.

(2) In Teysmannia (I, 238) wordt de vraag behandeld of klapperboomen aan het zeestrand kunnen ontstaan uit aangespoelde noten. Het antwoord luidt ontkennend en wel 1° omdat het zeer de vraag is of deze vruchten na een lang verblijf in zeewater nog kiemkracht bezitten; 2° omdat de ontkiemende noot in den regel door krabben wordt vernield. H. J. Wigman (ib. XI, 2) is echter blijkbaar van eene andere meening. Tegenwoordig is er aan de Wijnkoopsbaai een zeer groote klapperaanplant (Eekhout, West-Java p. 46).

(3) Er staat: *of*. Dit komt in het Dagreg. (79) van 1680 zeer vaak voor in plaats van: *af*, maar bij Van Riebeeck zou het alleen hier zijn.

7 à 8 roeden versmalt, en, maer 6 of 8 voeten diep sijnde, soo vinnig sterk uijt dese ondiepe nauwe keel uijtspruijt (1) dat er het minste zeewater niet in kan comen, buijten alleen iets superficiëlijk van de geborste branding, soodanig als het anders over het strant soude moeten loopen, dog ten eersten weder terugvliet zonder de minste brakh^t. over te laten; welke zeer snelle uijtstrooming de zee aldaer des te hooger doet oprijzen en de branding te vehementer maakt. Waerom men dan ook dese rivier, al verhinderde het de branding niet, egter tegen die sterke stroom niet kan invaren, maer soudon de vaertuijgen met groote kracht daer tegenin getrocken moeten werden, waerom dese rivier den naem van Tsji Tareek (2) voerd, die andersints boven dese keel om hare meerdere diepte en breette een seer geringe afstroming in dit seer drooge mousson bevonden wiert te hebben. Dierhalven was er een weijnig beneden de mond deser rivier agter een kleinje imbogting van het smalle strookje strand, 't welk daer tusschen de rivier en de zee lecht (3), een plaets gevonden daer men het aen land komen met een opgeboeijt (4) canootje van de chaloup de Noortstar alleen konde waegen, 't welk al veeltijts half vol water geraekte wanneer het door d'aenrollende bhare (5), eer se quam te breecken, [niet] vliegende op strand werd (6) geset [geworden]; op welke wijze dan ook die van 't galjoot haer ledig vaetwerk met lootlijnen aen land en vol versch water weder na boort moesten trecken en dan binnen boort hijssen, en soo mede de coebeesten die sijlieden nevens het een en 't andere tot ververssing becomen hadden.

(81) Dese rivier wierd, omdat er nooijt menschen bevoorens gewoont hebben, seer vol van groote vissen, specialijk cacap, carper (7), harder (8) etc.

(1) *Spruijten* is hetzelfde als *spruiten*, Duitsch *sprützen*; vergelijk *spruitje* voor wetering. Te noteeren 't woord *spruijtgeweer* (Tiele, Bouwstoffen II, 15), waarmee de „blaaspil of spatte" (Rumphius, Herb. Amb. VI, 155) wordt geblazen. Haafner (Zeereizen p. 175) noemt de soempitan: sarbacanna, waarover zie Hobson-Jobson. Over de zaak zelve zie K. Wijbrands (Nieuws van den Dag voor N.-I. 27 Mei 1902): „Voor den mond der Tji Mandiri is eene baar in zee en daarop stapelt zich de branding torenhoog op, een grootsch en onvergetelijk gezicht".

(80) (2) Hij leidt dus den naam af van 't Mal. en Soend. *tarik*, trekken; de goede afleiding echter zal wel wezen van 't Soend. *tarik*, volgens Coolsma: „snel, bijvb. stroomen", volgens Rigg: stroomversnelling; de naam Tjitarik komt ook elders in de Preanger voor bij totaal onbevaarbare rivieren.

(3) De hoornvormige zandbank, waarvan

men op de teekening het begin ziet.

(4) D. i.: waarvan de boorden door 't aanhechten van planken verhoogd waren.

(5) Er staat: *bharen*.

(6) In plaats van *werd* staat er: *was*; het tusschen vierkante haken gezette doet men beter uit te laten.

(7) De *karper* is volgens Cornelis de Bruin (81) (o. l. pag. 371) de ikan tamar (lees: *tambra*); hij beeldt hem af (plaat 205) en zegt: „Hij valt meest root en wit blaauagtigh, hebbende een hoofd dat ten deele schoon root is. Onder aan den bek zijn twee spitse dunne punten, die de lengte van twee duimen hebben" enz. Het is eene smakelijke soort barbeel. Of het dezelfde is dien Bontius (Hist. Natur. p. 74) als *karper* beschrijft, weet ik niet. In de Preanger heet hij *kantjrah* (Teijsmannia XII, 461 en Coolsma s. v.).

(8) Valentijn III, 1, 458 geeft eene duidelijke

gevonden, dog van vel en visch veel harder en gevolgelijk niet soo aengenaem als tot Batavia, en had men in het trecken der zegen aen de daerin geraekte twee sware caijmans (1) bevonden dat het hier aen soodanige watergedrogtten even soo weijnig quam te manqueren als in het bosch aen tijgers (2), waarvan al eenige in de vorige dagen ontrent dit campem^t. de Javanen besprongen hadden.

- (82) Wijders had den Gouvern^r. Generael aen den stuurman Albert van Petten den 25^e Aug. pass^o. des avonts op alles nader ordre gegeven nevens sijne depesche vandaer na Batavia, die dan des anderen daegs, nadat Sijn Ed^t. na Tsjicasso, hiervooren reets vermelt, gereden was, met het galjoot de Bombardier en de chaloep de Noortsterre onder zeijl gingh.

Den Gouverneur Generael wijders des avonds voor zijn vertrek aan de Javaense Regenten van Tsjianjoer, Tsjibalagon en Tsjicalong, of nu Tsjicartanagara, aengesegt hebbende dat hare 2 Ombol's Arsa Djaja en Praja Soeta, welke hier 't opsigt gehad hadden, wel na huijs keeren konden, ende aen den Luitenant van Campon Baroe, Marta Cara, gelast hebbende cenige zijner onderhoorige Javanen hier te laten blijven (3)

(81) teekening; het is „een visch als een groote haring“, Mal. *balana*, welke naam ook in de Nieuwe Woordenschat als de Mal. vertaling van *harder* voorkomt, die in 't Bataviaasch Portug. *pees moenje* heette. Bontius vermeldt hem (Hist. Natur. p. 81) en G. Piso (De Indiae utriusque re naturali et medica, Amsterdam 1658, p. 70) beschrijft en beeldt af den Braziliaanschen *harder*, die ook wordt gezouten. In zeer verschillende zeeën wordt hij vermeld als eene soort haring, die in scholen zwemt en veelal gezouten wordt, zooals er D. 30 April 1673 van Soemenap „4000 stuex gesoute *harders*“ te Bat. komen. Pieter van den Broecke ving hem op de kust van Guinea met de zegen (Korte Historiæ enz. Haarlem 1634 p. 9); Jan van Riebeeck ving er eens aan de Kaap zooveel in één trek, dat de zegen er van scheurde „en echter nog wel tien duizend stuks gevangen wierd“ (Dagverhaal I, 38; 59); vergelijk verder Peter Kolbe (Naaukeurige en uitvoerige beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, Amsterdam 1727, I, 234 o. v.); Baldaeus (Ceijlon p. 162); Nieuhof (o. l. I, 34; II, 274); Struijs (p. 58, die verzekert dat hij „van groote als schelvisch“ is); Valentijn (III, 1, 491; 493); Batavia in deszelfs gelegenheid (III, 98) en Encycl. van N.-I. s. v. *harder*.

(1) Volgens Vorderman (u. s. pag. 257) verdrijven hier ter plaatse de haaien deze kroko-

dillen zoodra zij zich in zee wagen. In oude Holl. stukken heet de krokodil evenals in de hedendaagsche Indische spreektaal haast altijd *kaaiman*, over welk W.-Indisch woord zie Hobson-Jobson s. v. *cayman*; curieus is, dat Nieuhof (o. l. pag. 156) spreekt van „revieren vol hagedissen“, waar hij deze monsters bedoelt; minder, dat Tappen (o. l. pag. 64) hem aanduidt als „Wurm“; zie Schiller's Kampf mit dem Drachen, waar de draak „Lindwurm“ wordt genoemd, evenals Haafner (ook al een Duitscher) de cobra als „worm“ betitelt (Palanquin I, 215).

(2) In Baane's tijd kwamen die nog „op het voorstrant familjaar kuieren“, E. 23, 31.

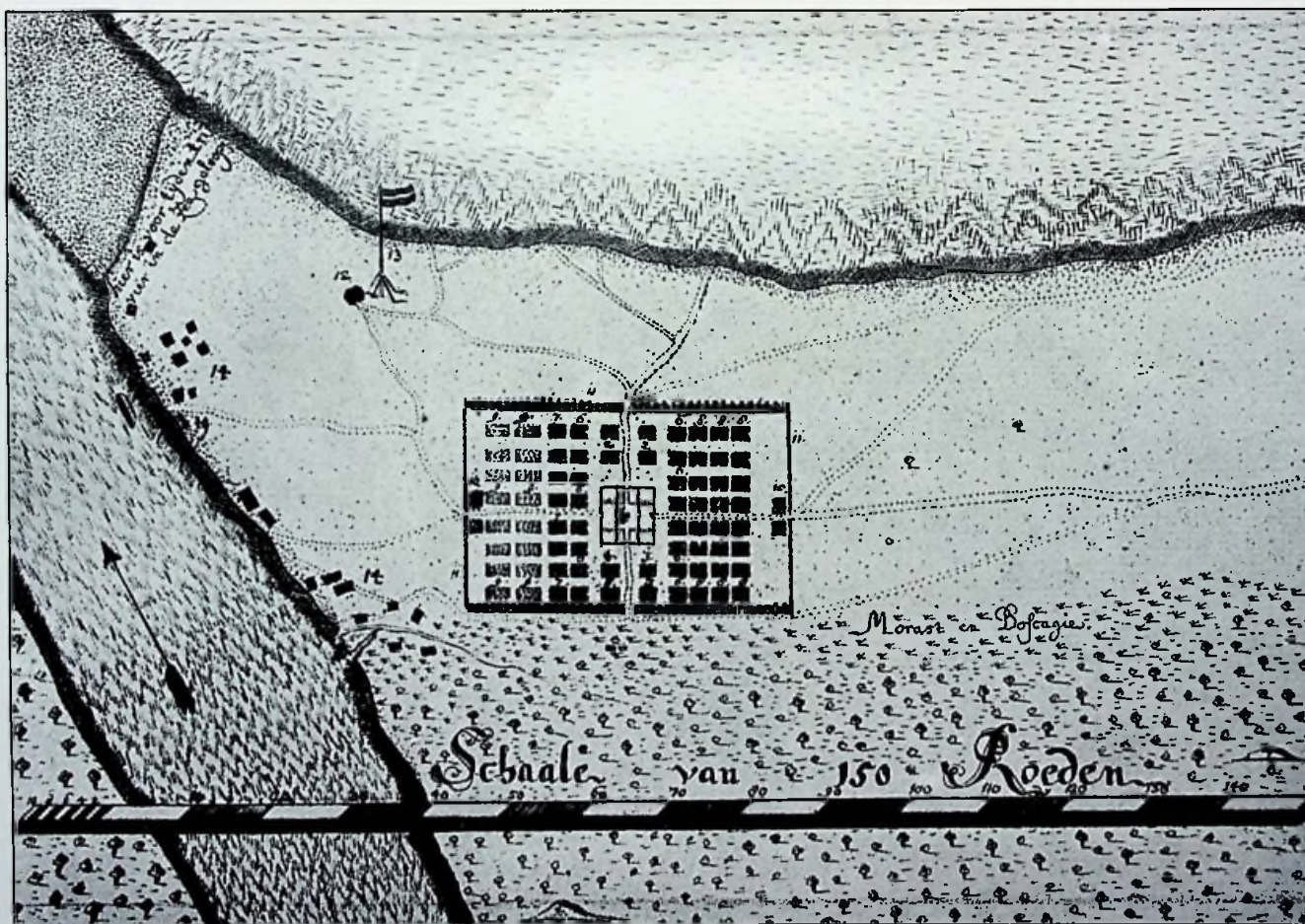
(3) De streek aan de Zuidzee wordt dus (82) onder K. Baroe geplaatst. Onder wien zij vroeger stond, is niet duidelijk. Tjiandjoersch was zij niet, anders had de Regent den G.-G. aan de grens moeten opwachten, zooals hij doet B. 22, 72 en bij dergelijke reizen (bijv. van Radermacher, van P. Engelhard en de Commissie Thalman c. s.) meermalen vermeld wordt (B. 16, 21 echter doet de Regent van Bandoeng dit niet). Vermoedelijk was dit onbewoonde land zonder eigenlijken eigenaar.

Het eerste wat men hierna over de aangelegde dorpen hoort, is R. 21 Aug. 1712 (zie beneden § 137 en 138). R. 18 Febr. 1724 wordt gesproken van de vier negorijen, op Van

LEGENDA.

1. S. H. Edelh. Huijs.
2. Capit. en Officiers huijsen.
3. Huijsen voor de Haldebar-
diers.
4. Huijs voor de Hofmeester.
5. Combuijs.
6. Huijsen voor de Javaanse
Opperhoff.
7. Huijsen voor de Ruijters
en Soldaten.
8. Gemeene Javaanse Huijsen.
9. Stallings.

10. Wagt huijsen.
11. Pagger om de Negerij.
12. Spielhuijsen aan de
Zee.
13. Flagge.
14. Verscheidene Huijsen
aan 't rivier.
15. Groote Wegh.
19. Waschplatz.

VAN RIEBEECK'S kampement aan de Wijnkoopsbaai

en gagas (1) maken tot opsigt over dit campem^t. (2) en het daerbenoorden (3) gemaekte negrijtje Tsjidadap, leggende recht tegenover de mond der rivier Tsji Dadap, mitsgaders om dese nieuwgemaekte weg (4) te helpen onderhouden, was vervolgens

- (83) des Vrijdags den 28^{en} Aug. pass°. quartier over ses uren van desselvs campement aen de Zuytsee over de hierboven gem^{te}. en meer andere rivieren en aenenleggende bergen weder na Batavia teruggeden en des namiddags quartier over 2 uren in desselvs campem^t. tot Pondok Opo verschenen, leggende aen de westkant van Tsji Tareek, nadat ten 9 uren 36 minuten aen de Z. O^t. zijde der rivier Tsji Pagadoengang afgeseten en aen den noortwestoever van de rivier Tsji Tareek (5) onder de schaduwe vand (6) geboomte wat gerust, mitsgrs. ten halv 12 uren weder vandaer voortgereden was.

Des Saturdaegs daeraen de menschen en paerden hebbende moeten uijtrusten, was den Gouvern^t. Generael

Riebeeck's last gevestigd „aan de zuijdzijde van het Jacatrase gebergte, met namen Goenoeng Goeroe, Tsitarik, Pondok Opo en Tsidjarian, om te worden bevolkt door de daarnaast aangelegen Hoofden van Tjandjoer, Djampan en Kampong Baroe, benevens de Javaanse Capitains van d'Oost- en Westzijdse Javanen, aan dese of noordzijde van het gem^(elte) gebergte bescheijden". Nu in 1724 heet het dat deze landen „worden gesegd van ouds sortabel te zijn geweest onder Jampan", reden waarom zij thans onder Tjandjoer worden geplaatst. De betrekkelijke acte, geïnserceerd in R. 29 Febr. 1724, spreekt van „vier groote en andere mindere negorijen". Zij waren en bleven, volgens R. 14 Maart 1724, vrij van productenleveringen voor de Comp. Dit verklaart den snellen aanwas der bevolking, welke volgens Afg. patr. miss. 28 Maart 1724 reeds, ofschoon „de nieuwe vier hoofdnegorijen" eerst „sedert 10 à 12 jaren bevolkt" waren, 1000 „huijsgesinnen" bedroeg, welke bevolking, zooals het in de Resol. van 18 Febr. heet, „van wijsd en zijds aldaar tesa-men gelopen" was „om vrij te blijven van hare Hoofden en de leverancie van indigo, cattoene garens en het aanplanten van coffij"; daaronder bevond zich ook veel gespuis. Wat de Comp. met de bestendiging dezer vrijstelling „tot men daarvan wat nader sal wesen g'informeerd" eigenlijk beoogde, is een raadsel. Mossel (Aanm. p. 193) zegt dat de landen aan de Zuidzee „zo ter zijner (*Van Riebeeck's*) ordre als vervolgens, bevolkt geworden zijn met volkeren van Sumadang en Soekapoera, welke, met hare Regenten verschil krijgende, derwaarts woonplaats genomen hebben". Een-

ge jaren na 1724 wordt over het verlopen dezer bevolking geklaagd, als een gevolg der afpersingen van de Hoofden, B. 29, 30.

(1) Alweer geen sawah's, ofschoon daartoe in die buurt gelegenheid genoeg was geweest.

(2) Dat Van Riebeeck's campement nog in 1731 bestond, blijkt B. 29, 16.

(3) Dit kan moeilijk goed zijn, omdat alsdan niet dit negrijtje maar 't kamp zelf tegenover de Tjidadap zou liggen. Men leze *beoosten*; ik denk dat het tegenwoordige Tjaringin wordt bedoeld.

(4) Volgens Valentijn (IV, 1, 340) was Van Riebeeck's bedoeling met den wegaanleg „om in weinig dagen bericht vandaar, zoo daarontrent een schip vervallen mogt, op Batavia te kunnen hebben". Heeft Van Riebeeck dit inderdaad aldus voorgesteld, dan was het omdat 't kind toch een naam moest hebben: voor de zeldzame gevallen dat hier een schip belandde had men geen aparten weg nodig. Zijne opvolgers zagen dat althans zoo in. Valentijn zegt (ib. p. 340): „Wat de weg na de Zuidzee betreft, door de Heer van Riebeeck gebaad, of het dorp aldaar, of wel de wegen na de grenzen van Bantam gemaakt, de volgende twee Heeren Landvoogden hebben zich daaraan niets ter wereld laten gelegen leggen, zoodat die wegen weder zullen toegegroeid en al zoo onbruikbaar als bevorens geworden zijn, indien ik de berichten, van daar hier (*naar Nederland*) overgewaaid, geloove geven mag".

(5) Dus hij passeert de Tjigadoeng zuid- (83) lijker dan de tegenwoordige weg.

(6) Voor: *van 't*.

- (84) des Sondags den 30^{en} Aug. van Pondok Opo 's morgens een weijnig voor 6 uren voortgereden ende over de bergen Lowang Datar ende Goenong Carrang en de tusschengelegene steijle diepe spruijten een halv quartier) na halv negen uren op Jokjogan gecomen, mede gelegen aen de westcant van Tsji Tareeck, dog des namiddags quartier over 2 uren vandaer weder voortgereden over de bevorens gem(*el*)te weg, rivieren en spruijten mitsgaders een halv quartier voor halv ses uren gecomen in dessel(*v*)s campem^t. Sedamoktij beoosten de hierontrent beginnende rivier Tsji Tareeck ende bezuijden den berg Watas daer men den grooten berg Sallak, waeruijt Tsji Tareeck voortkomt, over desen lageren berg Watas N. 32 gr. W. konde peijlen.

Des Maendags den 31^{en} Aug. laestleden des morgens quartier over ses uren was den Gouvern^t. Gener. van Sedamoktij gereden, eerst over den gemelten berg Watas ende voorts over de rivieren en de spruijten hiertevooren, vermeld, wijders ook ten laetsten over de grote rivier Tsji Sadanij en de wedersijdse bergjes Pallasarij ende Geenting (1), mitsgaders een kleijn quartier na elf uren in desselvs campem^t. bij 't negrijtje Tsjigeenting gekomen, nadat men 't volk om het geduurig op- en nederklimmen aen de zuijtsijde der rivier Tsji Badak tusschen quartier voor negenen tot halv thien uren toe wat had laten verposen.

- (85) Des Dijnsdags 's morgens den 1^{en} deser maent September 1711 was den Gouvern^t. Gen^t. quartier over 6 uren van de negrij Tsjigeenting weder voortgereden, dog en passant een weijnig voor 7 uren eens geweest op de hierontrent gelegene hoogte van 't oude Jaccatrasede hof Pakowang bij de be(*schreven*) (2) overrijnde staende platte steen, waerop het schrift tot nog toe onbekent gebleven is, dog 't welcke door den Coopman Gobius (3), voormaels

(84) (1) De spoorlijn loopt tussehen Palasari (W.) en Genteng (O.).

(85) (2) Er staat: *bez*: met een liggend streepje boven de laatste letter. De afkorting is als hierboven § 65.

(3) Curieus is de overeenstemming van wat hier staat met hetgeen Valentijn IV, 1, 70 zegt omtrent Padjadjaran, waar „men nu nog een alouden gedenksteen ofte tafel midden in 't bosch ziet, waarop de Javanen nog heden zeer plegtelijk hun offerhanden doen. Op deze tafel ziet men zeer oude letters, die wel het naast na Lampons schrift gelijken; dog men heeft, wat moeite men ook aangewend heeft, tot nog toe niemand kunnen vinden die het heeft kunnen lezen, ik laat staan uitleggen. Ik heb Pa-

ngerang Poerabaja, zoon van den ouden Koning van Bantam, en de Heer Gobius, beide zeer ervaren in 't Lampons, hooren zeggen dat zij daar groote moeite toe gedaan hebben, dog het is hen onmogelijk geweest om er door te geraken. Zij zijn er beide met Zijn Edelheid van Riebeeck (L. M.) op een van zijne togten landwaard, na toe geweest en quamen daarin overeen, dat dit schrift wel best na 't Lampons gelek, dog geen van beiden, schoon hoe ernstig zij zich ook te dier tijd daar weer toe zetteden, wisten er mouwen aan te stellen". Ofschoon Valentijn Poerabaja wel gesproken kan hebben, het zou al raar hebben moeten treffen als zij 't juist over den Batoetoelis hadden gehad. Ik gis daarom dat hij dit bericht

op Bantam gelegen hebbende, getuijgt wierd voor Lampons geschrift aen te zien, 't gene ook door den Bantamsen Pangerang Aria Pourbajja geconfir-
 (86) meert wierd; waeruijt men dan zoude kunnen besluijten dat alle de inwoon-
 ders van Jaccatra, nadat den heijdensen Coning Ratoe Padjadjarang over
 ruim 300 jaeren door die van de Mahumetaense factie omgebracht was,
 alle (1) na Lampon overgevoert sullen sijn geworden, evengelijk soodanige
 depopuleringen van overwonne landen meermalen geüiseert sijn geworden,
 ende specialijk ontrend die van Banda ende Hoeamahah ofte Cleijn Ceran (2).
 Zoodat dan Zijn Ed^t. ten 7 uren 20 minuten van die steen weder voortge-
 reden sijnde ende een halv quart(ier) voor 10 uren bij de negrij boven
 Paggar Bessij aen de westzijde der Bataviase Groote Rivier in zeker zomer-
 huysje wat gerust hebbende dog ten 1½ elven weder voortgereden en quar-
 tier voor elv uren de bovenscheijding van Zijn Ed^t. land Bodjong Gedee
 gepasseert sijnde, sonder het landhuys van Bodjong Manggis aen te doen,
 eijndelijk 1½ quartier voor 12 uren gekomen was in Zijn Ed^t. landh^s. te
 midden in de negrij Pondok Poetsjong (3) aen de westzijde der Bataviase
 Groote Rivier.

weer van Gobius heeft, of wel, dat hij Van Riebeeck's reisverhaal gelezen heeft en alleen deze episode waard vond om op zijne breed-
 sprakige wijze na te vertellen, wat ik zijne methode van aanlengen heb genoemd (Rumphius-Gedenkboek, Haarlem 1902 p. 23 e. v.). Uit Valentijn is dan weer gevlooid wat men leest in „Batavia in deszelfs" enz. (I, 15), dat Soescheoennan Goenoengdjati de Lampons ver-
 overde en dat „verscheiden Lamponners, met hem overgestoken, zich in 't binnenst van Jacatra nedergezet hebben, gelijk uit verschei-
 den oude gedenkstukken, aldaar noch te vin-
 den, blijken kan". Zoo vermeederen zich de onjuistheden! Het mooiste is, dat de overeen-
 komst met het Lampongsch schrift volstrekt niet frappant is; vergelijk de elders geciteerde reproducties van ons opschrift met Van der Tuuk's uitgave: *Les manuserits Lampons*, Lei-
 den 1868.

Eene eerste poging om den Batoetoelis wetenschappelijk te verklaren blijkt uit een brief van C. F. Reimer (blijkens testament Van Bergen van der Grijp 23 Juni 1789 no. 13142 afkomstig van Koningsberg in Pruisen en uitgevaren voor Amsterdam; in 1795, P. XII, 95, benoemd tot Inspect. en Direct. der Fortificatiewerken; met lof wordt zijne Verhandeling over de middelen om de ongezondheid van Batavia te keeren vermeld in de Consideratiën der Staatcommissie, bij Mijer p. 183, de daarbij

behoorende instructie voor den G.-G., ib. p. 279 en die van 1806, Bijdr. 1864 p. 443; over hem zie verder T. B. G. XLIV, 139; 140; 154; 156; XLVI, 402; XLVII, 66; hij is begraven 22 Jan. 1796) aan Nic. Engelhard, dd. 8 April 1794 uit Buitenzorg, waar hij wegens ziekte vertoefde. Hij had „de Edele Heer Wiegman als President van 't Genootschap der Weeten-
 schappen instandigt versogd den bibliotheecaris van gem. genootschap te gelasten om die deelen der Encyclopaedie waarin de Malabaarsche en sanscritse Alphabeeten te vinden waaren, gelijk ook het werk van den franschen Academist te Gentië (*Legentil*), welke naar d'India gezonden was om de passage der Venus door de schijf der zon te observeeren (*die daartoe acht jaar, 1761—1769, te Pondichéry vertoefde en toen Venus niet te zien kreeg*), en welke zeer beknopt en zaakelijk over de taal, de goden en de religie der Bramineesen geschreeven heeft, herwaards over te zenden om mij te kunnen dienen in mijne opsporingen aangaande den Batoe Toelis" en andere beelden bij Pondokgedeh (de Artja Domas, waarover zie B. 18, 11).

(1) Er staat: *alle de*.

(86)

(2) Banda door Coen in 1621; Hoeamahel in 1656 door De Vlamingh (Valentijn II Amb. Zaken p. 204).

(3) Wel een bewijs dat men zich van zulk een toenmalig landhuis geen te hoog idee moet

- (87) Des Woensdags den 2^{en} deser maent 7ber (1) 1711 was Zijn Edt. 's morgens quartier over ses uren van Pondok Poetsjong weder voortge- reden, ende een halv quart. voor negen uren gecomen aan 't landh^s. van d'Edt. Hr. Ord^s. Raed van India Cornelis Chasteleijn aen de westsijde der Bataviase Groote Rivier ende gen(acm)t Seringsing (2), leggende vier uren en een quart rijdens suijdelijk van dit Casteel; van waar Zijn Edt. desen

3^{en} 7ber met den dag weder soodanig vertrocken en ruijm quartier voor elf uren (God lof) behouden in dit Casteel gekomen is, als hiervooren reets geno(teer)t staet".

- (88) *Dagregister 4 September 1711.* „t Galjoot de Bombardier en 't cha- loepje de Noortsterre, den 4^{en} Meij deses jaers door de Straet Balij na de Zuijkust van Java, om de 'aldaer leggende baijen te peijlen en in een behoorl. caerte te brengen, vertrocken zijnde, komen heden door de Straet Sunda te- rugge; en levert den gesaghebber van voorm(elt) galjoot, genaemt Albert van Petten, aen Sijn Edt. den Heere Gouvern^r. Generael over zijne gehoudene dagelijxe aentekening nevens een rapport van zijne bevindinge, dewelke beij- de in dese werden g'inserceert, luidende aldus:

DAGELIJXE AANTEKENING.

(enz.; hier wordt de opdracht kortelijk geresumeerd, vergel. hier- boven § 17; gesproken wordt van de „grootte bogt bewesten en vnoorden den hoek van Wijncoopsbergen". Wij slaan over dat ge- deelte van het journaal hetwelk niet op de zuidkust van West-Java betrekking heeft en beginnen derhalve met)

„16 Julij, Donderdag. 's Morgens de wint O. N. O^t; gingen zeijl langs het eijland Nocssa Cambangan. Des middags was de bevonde *Z(uider)* b(reedte) van 7 gr. 43 m^t. (3). Peijlde den berg Tagal (4) N. N. O^t. en qua- men des avonds op 13 vad(em) graauw sandgrond ten anker. Hadde alhier een aenvang gemaakt (5).

- (89) Julij 17, Vrijdag. Tegen de middag gingen zeijl tot de negrij Tjellok Bator (6). Alhier stond een sware see, die het schip geweldig dede arbeijden.

(86) maken. Trouwens zelfs veel later waren 's G.-G.'s lusthuizen Pondokgedeh, Tjisarowa en Tjipanas uiterst bescheiden ingericht; zie § 1676 en 1681.

(87) (1) *September*, eene zeer gewone afkorting, licht te verwarren met *Xber*, d. i. *December*.

(2) Over Seringsing zie B. 18, 6.

(88) (3) Dit is althans heel wat nauwkeuriger dan de dwaze peiling van den Landmeter hier- boven § 75.

(4) Den Slamet.

(5) Deze woorden, welke midden in dat journaal een zonderlingen indruk maken, be- wijzen dat zijne eigenlijke opdracht bij N. Kam- bangan begon.

(6) Coops' rapport van 1698 spreekt van (89) „een grootte zandbegt en seer bequame anker- plaats in de oostmousson voor 't negorijte Tsiolohbator (*Solokbatoer op moderne kaarten, een inham aan het westeinde van N. Kamba- ngan; misschien zou Tjelok- of Tjeloeck-batoer beten zijn*) op 8, 7 en 6 vadem zandgrond".

Des namiddags voer ik na de negorij Tjellok Boelo (1), en bij de inwoonders comende (2) die haer seer beleeft toonde en te kennen gaven dat sij 's Comp^s. onderdanen sijn (3), en zijde dat daer 2 Europeanen (4) ons op Jalatjap verwagtede, en aldaer een Javaen na tocsond om te verwittigen dat ik hier gekomen was, en bleven alhier vernagten.

- (90) 18 Saturdag. 's Morgens de Europeanen nog niet gekomen sijnde, kregen alhier eenige clappers, pinang (5) etc. Des avonds quamen alhier de Europeanen bij ons en versorgde ons van vers water, dat de inwoonders met haer canoos aen boort bragten, maer sij konnen seer weijnig met haer prauwtjes voeren, want sij sijn seer bevreest na buijten te gaen, dat sij zeer qual(j^{ck}) doen, of men moet seer afvergen (6).

(1) De kaart van 1692 vertoont eene plaats *Collockboeloe* tusschen Pamotan en de spits van N. Kambangan; die van Van Petten geeft alhier een naamloos dorp, maar noemt het land tusschen dit dorp en de Tjitandoewi: „Hoeck (misschien verkeerd gecopieerd voor: *Jelock*) Boele Pamotangh”. Ik denk dat hetzelfde plaatsje wordt bedoeld met 't „Bagolo” der topogr. kaart, niet vlak aan zee maar even landwaarts in, tegenover de westspits van N. Kambangan. Wel mogelijk dat ook hier veel aanslibbing is geweest.

(2) Een voorbeeld hoe minder ontwikkelde Hollanders der 17^e eeuw zich vastpraten met het deftige tegenwoordig deelwoord; evenzoo B. 7, 11; 34 a, 2.

(3) Een bewijs hoe goed de publicatie van het contract van 1705 had gewerkt; zie § 549; 551.

(4) Denkelijk de Indigomakers van Galoch en Soekapoera, § 1896. Van Petten's qualificatie van die heeren is geheel in overeenstemming met hun lagen rang; zij waren dan naar Tjilatjap gegaan om er Van Petten te ontmoeten.

- (90) (5) Voor zoover ik me herinner, had de Comp. destijds op hare schepen geen of zeer weinig inlandsehe matrozen; de pinang was bestemd voor Van Petten zelf en zijne mannen.

Dat reeds Coen aan sirihpruimen deed, blijkt uit 't verhaal der verovering van Banda (Bijdr. 1854 p. 425); evenzoo Bontius (die het verre prefereerde boven tabakrooken, Hist. Nat. 11; 91), Baldaeus (zie zijn Malabar p. 185) en Valentijn (III, 1, 186; IV, 2, 106); trouwens, Rumphius zegt (Herb. Amb. I, 33) dat „niet alleen bij de Inlanders maar ook bij alderlei slag van Europeanen” in Indië sirih gekauwd werd; deed men dat niet, dan gold men voor geen „Orang lamma of oud Oostindis vaarder” (zie B. 34, 19). R. 1 Juni 1688 blijkt dat bij de

Schepenvergadering gebruikt werd „*pienang* en thee”. De Oost-Indische thee-boom zegt ook (p. 32):

„Terwijl dat ik daer zat,
Een bonkes rookte en een *pinank* at,
Zag ik daer een mostiesje komen”.

Dat Nic. de Graaff niet overdreef in zijne beschrijving van deze vieze gewoonte der Indische jufferschap van toen, blijkt wel uit de aantekening die de geestige abbé De Choisy anno 1685 te Batavia in zijn journaal schreef (l. l. pag. 130): „Mais, bon Dieu, quelles dames, qui toujours machent du bétel et de l'aréque!” Zelfs naar de kerk ging de sirihdoos mee (Haafner, Zeereizen p. 182); eene slavin kwam dan mee naar binnen (Haafner, Palanquin II, 220) „om haar (*de meesteres*) gedurende de predikatie van tijd tot tijd het kwispel door aan te reiken of haar arkienjo (*sirihdoos*) te geven”. Wouter Schouten (I, 177) zegt dat hij dit sirihkauwen in de kerk vaak te Batavia en elders heeft gezien, hetgeen aan Matthijs Cramer deze aangrijpende adhortatie ontlokte (Tijferboom p. 38):

„Gij kauwt en wederkauwt (*„herkourwt gelijk een oude koe”*, zegt Rumphius I, 35) een jongh of oude betel;

Die kauw verkauwt (*doet verkouden worden*) u ziel voor Gods gesicht in Bethel. Maeckt dan u monden leegh, o ijverloose, flauwe!

Wanneer Godt (*door den dominé*) tot u spreekt, sult ghij dan sitten kauwe?” Over latere tijden zie I p. 252 en § 1667 noot 5.

(6) Reeds De Barros weet te verhalen (o.l. IV, 33) dat de Javanen meenen dat de schepen die zich op de zee bezuiden hun eiland wagen, door geweldige stroomen worden meegesleept en nooit terugkeeren. Daar reeds in oude tijden de Javanen tot op Sofala voeren (Rouffaer in Encycl. N.-I. IV, 373), is dit geloof vermoedelijk

- (91) 19 Sondag. 's Morgens voeren met de schuijt na de rivier den Donauw (1) om die te ondersoeken. Des avonds komen in de negrij Brambang (2) en vernagten. Alhier sont ik twee brieven aen Haer HoogEd^{ns}, een over Imbanagara en een over Cheribon (3).

20 Maandag. 's Morgens voeren buiten de mond van de rivier den Donauw, die wij seer slegt (4) gestelt vonde, en keerde weder des avonds na de negrij Brambang om te vernagten.

21 Dinsdag. 's Morgens voeren wederom na buiten en langs de wal, daer seer harde branding tegen aenstoot (5), en hier is geen reede als voor

- (90) ontstaan na eene groote zeeramp (men denke bijv. aan de orkanen van Mauritius), tengevolge waarvan de Zuidzee taboe, pamali of boejoet was verklaard. Vooral merkwaardig is wat Rumphius (Herb. Amb. VI, 211) meedeelt omtrent den angst der bewoners van Java en van „alle die de zuidkust van de groote eilanden, oostwaarts aan tot Timor toe bewonen” om „haar verder dan drie mijlen of buiten 't gezigte van 't land te begeven . . . uit vreeze dat ze na den afgrond van Pausengi getrokken werden, waaruit geen wederkeeren is”, welke afgrond zich bevindt „in de groote Zuidzee agter Java gelegen”; volgens de „Moorsche papen” is Pausengi de geheimzinnige boom waaraan de raadselachtige cocos de Maldiva groeit; „na dezen boom trekken de stroomen van alle kanten en de schepen die ze mede slepen moeten daar eeuwig blijven staan”. Ook in een stuk, te vinden in Sloet tot Oldhuis' Tijdschr. voor Staatshuishoudk. en Statist. XIII, 130, spreekt Rumphius van de zee bezuiden Java, die volgens de Javanen „onmetelijk breed is en in 't zuiden heeft een grooten maalstroom”, zoodat „geen Javaan of Balier bestaan durft, buiten het gezigt van hun land zich om de zuid betrouwen”; in dien maalstroom staat de Pohon Pausengi, omgeven met wrakken van daarheen getrokken schepen; in de boven het water uitstekende takken van dien boom wonen groote vogels, Geroeda; aan den boom groeien de geheimzinnige cocos de Maldiva of „Boa Pausengi, dewelke afvallende tegen den stroom opwaarts drijven” (dit laatste natuurlijk om te verklaren hoe ze wel eens komen aandrijven); toen Rumphius echter aan Javanen iets vertelde van de Nederl. ontdekkingen op de kust van Australië, verklaarden zij wel te weten dat „regt achter Java” en „ter zijde van” de Zuidzee land lag, waar zelfs toevallig Javanen waren geweest, die er heelhuids vandaan waren gekomen „na weinig dagen zeilens,

de Zuiden wind waarnemende en naar 't gesternte regt noorden aanhoudende”.

Het hier vermelde Pausengi is ten rechte: *paoeh zenggi* of *zanggi*, woordelijk: de Zanzibaarsche wilde mangga; over den „Pauw boom” zie Rumphius' Auctuarium p. 18, en vergelijk hierboven B. 5, 16. Corn. de Bruin o.l. pag. 382 spreekt van *podjenggi*. Deze naam is dan die voor de *Lodoicea Seehellorum*, over welke men zie Rumphius H. A. I, 96; II, 49; V, 157 en zijne in deel I pag. 221 geciteerde correspondentie met De Jager; ook Hobson-Jobson s. v. *Coco de Mer* en *Zanzibar*. De vogel Geroeda, wellicht symbool der orkanen, is het gevleugelde rijdier van Vishnuc; Raffles Hist. of Java 1817, II, 25.

(1) De naam *Donan* doelt hier evenals B. (91) 17, 41 op de engte tusschen Noesakambangan en den wal; ook Van Petten's kaart bevestigt dit.

(2) Op N. Kambangan tegenover Tjilatjap. Op Van Petten's kaart staan peilingen aangeduid rondom het heele eiland N. Kambangan, behalve aan dat deel der noordkust hetwelk van de oostpunt loopt tot 't einde der Sagara Anakan.

(3) Die over Imbanagara dwars door de Precanger. Hierop doelt R. 11 Aug. 1711: „Op de vrage van den Heere Directeur Generaal is verstaan, twaalf rijxdaalders te laten verstreken aan de vier Javanen van Imbanagara, die laat een briefje over land gebragt hebben van 't galjoet de Bombardier, van de zuidkant van dit eiland, off drie rijxdaalders aan ijder”. Hier blijkt wel, hoe weinig gebruik destijds nog van onbetaalde heerdiensten door de Comp. werd gemaakt. Ook, met welke futiliteiten de Hooge Regeering zich dikwijls oecuepeerde.

(4) Hier in de gewone beteekenis van onbruikbaar.

(5) Denkelijk te lezen: *aenstort*; zie beneden § 104.

een W^t. en N. W^t. wind; ook, met laag water leijt het voor de mont van de rivier den Donauw droog, en men kan daer dan met geen canoo in of uijt comen.

- (92) 22 Woensdag. 's Morgens voeren in de rivier binne en even binne de bank 2½, 4, 5, tot 7 v(ade)m en minder, altesame swarte sandgrond.

23 Donderdag. Voeren weder na de negorij Tjellok Boelo, daer wij des avonds quamen en vernagte. Vonden alhier den Tommogon Janpattij Tjamis van Cawassing en 't Hooft van Pamotang, Singy Gatta (1).

24 Vrijdag voer ik na boort en kregen alhier eenige hoenders, rijs en clappers etc.^a van de inwoonders aen boort.

25 Saturdag voer ik het westergat (2) in en bevonde hetselve seer slegt gestelt, want aen de O^t. zijde siet men de clippen boven water en aen de westzijde meest alle onder en dit is een seer naauw en periculeus gat om met schepen te bevaren, want door de menigvuldige klippen is het niet seer wijt.

- (93) 26 Sondag. Gingen het westergat bezien tot voor de mond van de rivier Calitando (3). Dit is een schoon en suijsver gat, maer daer even incommende krijgt men de dwarlwinde en maelstroomen, soodan men genootsaekt is daerin te werpen (4); maer daer even binnen sijnde legt men voor alle winde beschut, en men kan ook met het swaerste schip tot voor de mond van Sagaranackan (5) komen. Des avonds quam alhier (6) een Javaen van den Tommagon Marta Jouda van Banjermaes en liet versoecken of ik bij hem wilde komen op Tjilatjap, daer hij mij verwagten.

(92) (1) Over deze personen zie § 144 e. v.; 134; B. 16, 36. Op te merken is, dat van de Galoehsche Regenten alleen Toemenggoeng Djangpati, die alles aan de Comp. dankte, zich vertoont.

(2) Lees denkelijk: *oostergat*, de engte tusschen N. Were en N. Kambangan, die door Van Petten hier beneden § 104 „niet seer wijt” genoemd wordt. Op zijne kaart staan peilingen zoowel O. als W. van N. Were.

(93) (3) De Tjitandoewi, die bij Olivier (Tafereelen I, 191) genoemd wordt de „Kali-tondo”; Domis zegt (o. l. pag. 44) dat van de twee engten waarin Noesawere de passage verdeelt „de eene *Tjietandou* en de andere Thiezogel genaamd wordt”.

(4) Een anker uitbrengen en zich dan daaraan voorttrekken.

(5) Wat aangaat de toenmalige bevaarbaarheid der S. Anakan, de kaart van 1692 noemt haar „de Binnen Zee of modderpoel” en ver-

toont eene groote „Santplaat” parallel aan den westoever dier binnensee; Valentijn's kaart zegt dat de binnensee „met laag water droog” is. Eigenaardig is eene mededeeling in Umbgrove's memorie van overgave (1795), dat in de S. Anakan bij boos weer vaak noordkapers belanden, die dan bij het afloopen van 't getij worden gedood. De geïllustreerde beschrijving van een tochtje van Tjilatjap naar de S. Anakan vindt men in Eigen Haard 1902 p. 133; men leest daar dat „de bewoners van deze paalwoningen (*in de S. Anakan*) van vischvangst en schelpvisserij leven en daarmede een ruim bestaan hebben”, dus beter dan vroeger uit de Comp^a. parelvisserij alhier (zie § 1563 e. v.).

(6) Vermoedelijk ligt hij aan de westelijke monding der S. Anakan, waar de peilingoijfers zijner kaart ophouden.

27 Maendag. 's Nagts ontrent 2 uren gingen na Tsjilatjap toe (1). Met sonsopgang daer komende haelde hij mij seer beleeft in. Den bovengemelden Tommagon was seer bevreest dat d'E. Comp^e. daer een vastigheijt soude laten maken, hetwelke hij mij menigmael vragde en ik hem ten antwoord gaf daer niet van wetende. Kregen eenige rijst, hoenders etc. tot schenkagie van hem en versogt dat ik van de nagt bij hem soude blijven, hetwelk ik door lang aanhoude van hem dede.

(94) 28 Dinsdag. 's Morgens voeren weder na de negorij Tjellok Boelo daer wij des avonds quamen en vernagten.

29 Woensdag. 's Morgens kregen eenige koebeesten en voeren na boort en vandaer in Mauritius-baeij en des avonds quamen weder aen boort.

30^{en} Donderdag. Voeren weder in Mauritius-baeij en quam des namiddags aen boord en hadde hem nu over zijn geheel lichaem gevaren, hetwelk in de nieuw gemaekte caert kan b'ooft werden.

31 Vrijdag. Met sonsopgang, de w(in)t O. en O. Z. O., holle zee, maakte (p)reparatie om te vertrecken. Ten agt uren, ons dagelijcx anker op en neer zijnde (2), brak het touw een vaem onder water en door de holle zee konde het onmogelijk vissen; korten op ons tuij (3), dat wij ten 10 uren met groote moeite thuijs kregen. Gaen onder zeijl; stelde de cours W. ten Z. aen en quamen ontrent ten 4 uren in Dirk de Vriesen-baeij op 8 vaem fijne coraেলgront ten anker; hadde de O(os)t $\angle$ Z(uij)t O. $\frac{1}{4}$ mijl van ons.

(95) Aug^d. 1 Saturdag. Voeren na de bogt van Dirk de Vriesen bhaj en aen desselvs hooge hock; seer clippig en steenagtige gront. In de middag maakte 't schip tusschen wind en water schoon.

2 Sondag. Voeren in de West $\angle$ van Dirk de Vriesen-baj om die te ondersoeken en des nagts verbleven in de negorij Kidolang (4).

3 Maendag. Vertrocken van de negorij Kidolang om van het gelatene (5) weder een begin te maken en quamen des avonds aen boort.

(93) (1) Denkelyk met de roeishuit.

(94) (2) Het *daagsch anker* is dat hetwelk het meest wordt gebruikt; *op en neer* is het schip, als de voorsteyen vlak boven zijn anker is; ook het ankertouw is dan *op en neer* (Van Lennep).

(3) *Korten* is inhalen; het *tuianker* dat waaraan „het schip voor ebbe vast ligt”. Gewoonlijk ligt een schip voor twee ankers, het dagelyksche en het tui- of riehtanker, zegt Vogel, o.l. pag. 78. Bij Langhansz (o.l. pag. 95) vindt men eene deskundige beschrijving van het vertuien, d.i. het uitbrengen van het tuianker

nadat het dagelyksch anker geworpen is, en wel zoodanig dat het schip met de veranderingen van stroom of wind niet zwaaien kan. Soms komt er nog een derde anker bij. In Van Imhoff's journaal zijner uitreis als G.-G. (1742) vindt men eene door hem samengestelde nota over het vertuien in de Tafelbaai, opgehelderd door eene tekening.

(4) Volgens Van Petten's kaart zal dit Tjikemboelan zijn. (95)

(5) Dit schijnt te beduiden: om weer te beginnen waar wij waren uitgescheiden. Linschoten (Itinerarium, Amsterdam 1614 p. 28)

De „hooge hoek” PANANDJOENG uit de baai van Dirk de Vries gezien bij opkomenden vloed
17 Juni 1909.

Aug^a. (4) Dinsdag. 's Morgens heb ik den Corp(*oraa*)l (1) na Cheribon gesonde. Op dato 't wintje O. Z. O^t. bramz(*eil*)s- (2) en slappe coelte gingen seijl en boegde soos in de kaart kan gesien werden. Met sonsondergang leijde het in zee om van de nagt te drijven.

5 Woensdag. Met limieren van dag zeijlde weder na ('t) gelatene (3), de w(*in*)t O. Z. O. bramz^a. coelte (*tot*) 8 glazen (4) in de namiddag. Boegde doen digt bij een lage hoek om en b'weste desselvs O. $\angle$ een bequame rheede voor 3 à 4 schepen voor de O^{te}. mousson, daer wij op 8 v^m. grof zant ten anker quamen. Peijlde de O. $\angle$ Z. t. O^{te}. $\frac{1}{4}$ mijl van ons.

(96) 6 Donderdag. Voeren rontom in de bogt en vonde hier een rivier, gen(*aem*)t Moara Sibantoesan (5). Ook gingen aen lant, en bij de Javanen comende waren seer bevreesd en bragten ons in de negorij Nograccollang, daer wij een uur na son quamen. Hadde in onse passagie gevonde de rivier Sibelaboe (6) en de rivier Sibra; desen komt van den berg Papperdajan; maer dese rivieren sijn in de mond met laeg water droog.

vat na eene uitweiding den draad van zijn verhaal aldus op: „Waarmede wij weder willen keeren op die vervolghinge van de euste, te weten, van het binnenste van den *ghelaten* inwijk van Cauchin-China”, d. i. den inwijk waarbij wij uitgescheiden zijn toen de uitweiding begon. Evenzoo „ons *gelaten* verhael van onse reijse hervatten”. D. 25 Dec. 1684.

(1) Denkelyk een der twee personen, vermeld onder 17 Juli. Deze korporaal had blykbaar gezorgd dat Van Petten aan den wal van Hoofden en bevolking het noodige kreeg.

(2) *Bramzeilskoelte*: een matig windje waar- bij het schip bramzeil kan voeren; *boegen*: varen, zeilen.

(3) Er staat: *nagelatene*; bedoeld zal worden: terug naar het punt waar ik uitgescheiden was toen ik met den landwind in zee ging.

(4) Een *glas* is een half uur; vergel. B. 8, 10.

(96) (5) Een aardig voorbeeld van eene aangedikte fout. De kaart van 1692 namelijk vertoont hier den naam *Tschielantouson*; vergelykt men dien met moderne kaarten, dan blijkt dit eene copierfout voor: *Tschielantouoron*, d. i. *Tjilaoetouroun*. Dit is de eenige reede aan dit gedeelte der kust. Volgens Overste Bosboom, die Van Petten's kaart voor mij nazag, kan ook met diens *Sibantoesan* alleen deze worden bedoeld. Wat volgt daaruit? Dat Van Petten de kaart van 1692 of hare bron heeft gebruikt en daaruit den reeds verkeerden naam met eene nieuwe fout copieerde. Dat niet omgekeerd de kaart van 1692 kan zijn bijge- werkt met behulp van Van Petten's journaal

en kaart, volgt hieruit, dat de plaats der Wijn- koopsbaai en Zandbaai op eerstgenoemde blank gelaten is. Het is *niet* verklaarbaar hoe Van Petten den naam *Tjilaoeteureun* zoo verkeerd zou hebben *gehoord*, dat hij er *Sibantoesan* van maakte; wel echter, als gezegd, dat hij tot dezen laatsten kwam door verkeerd *copieeren*; en het zou al een treffer zijn als hij bij 't copieeren zijner eigen aantekeningen dezelfde fout had gemaakt als de kaart van 1692. Wij zullen beneden § 105 zien dat hij ook Coops' rapport gedeeltelyk heeft afgeschreven; echter kan hij aan dezen niets omtrent de *Tjilaoeteureun* hebben ontleend (zie § 106).

(6) Beoosten de *Tjilaoeteureun* vertoont de kaart van 1692 de *Tschiebalboe*, vervolgens de *Tschiebarrebeck*, daarna de *Sanggiri* en de *Si Merak*; tusschen deze twee laatste ligt een eindje landwaarts in de plaats *Nagarabangh*. Bij vergelyking met moderne kaarten blyken eerstgenoemde de *Tjipaleboek* en de *Tjibera*; Van Petten's kaart noemt die *Sibalebal* en *Sibsa*. De naam *Nograccollang* (op zijne kaart niet te vinden) kan verkeerd (voor: *Nagrallangh*) uit de kaart van 1692 gecopieerd zijn, die een goeden Javaanschen naam geeft; in dit geval is Van Petten's mededeeling omtrent een landtocht daarheen eenvoudig verzonnen. Echter kan hij inderdaad geweest zijn naar 't plaatsje *Kalong* aan de *Tjisanggiri*, waarheen een voetpad loopt, een paal of vier van zee. Over deze kust vergelyk Koorders in Bijdr. 1869 p. 381.

(97) Aug^s. 7 Vrijdags. Vertrocken uijt de vorengen. negorij en quamen des namiddags ten 4 uren aen de zandstrand bij de schuijt. Op strand komende, waeijde het hard uijt den O. Z. O^{te}. en een sware dijning uijt den Z. Z. O^{te}. Sagen dat het schip heel ongemackelijk leijde en was ook doorgegaen (1). Voer met onse canoo na de schuijt om na boort toe te gaen. Nog niet uijt de branding wesende, sloeg de cano om, maer quamen daer gelukkig weder op strant; hadden verlooren 2 snaphanen, 2 zijdgeweers en een patroontas, die wij met vissen niet (2) weder konde vinden. Gingen weder met de canoo na de schuijt, daer wij met groote mocijte quamen en na boort voeren. Aen boort comende, maer niet (3) sonder groot pericul (4), seijde den stuurman dat hij van zijn anker geslagen was, en hadde weder een ander anker laten toegaen (5). Ook was de tent van 't schip, tafel en banken aen stuk geraekt. Liet de schuijt insetten en de wint nam hart af; ook de zee begon wat te slegten.

(98) 8 Saturdag. Met het aanbreken van den dag setten de schuijt uijt, wonden ons dagel. anker op en neer en liet een cabeltouw brengen op de boeij van voorengen. anker, en wonden ons dagelijx thuijs en korten doen op de boeij (6); maer op en neer sijnde sprong de boeij aen stucken door de holle zee. Haelde opstonts onse zeijlen bij om van de wal af te raken. D'wint O. Z. O^t. bramz. en slappe coelte, de cours na de strecking van 't lant, heel dijsig (7) weer. Lieten het des nagts drijven.

9 Sondag. 's Morgens zeijlde weder na ('t) gelatene (8); heel dijsig weer, betrocke lugt, de w^t. O. Z. O., bramz^s. en slappe coelte. Op de middagh was de bevonde Z. br. van 7 gr. 12 m^t. Voor en met sonsondergang heel dijsig; konde geen peijlings krijgen en lieten het des nachts zeewaert in drijven.

(99) 10^{en} Maendag. 's Morgens waren wij 1³/₄ mijl meer om de Oost

(97) (1) Losgeraakt en van den ankergrond afgedreven.

(2) Er staat: *nu*.

(3) Er staat: *hier*.

(4) De hoofdagent der Paketvaartmaatschappij zei alhier op den proeftocht met de Van Diemen 1902: „Nu meneer Eekhout, U kunt dat baaitje van mij cadeau krijgen” (Eekhout West-Java pag. 101); vergelijk hierbeneden § 107.

(5) Dit komt, evenals meer andere zeemans-uitdrukkingen, in Van Lennep's woordenboek niet voor.

(98) (6) Het schip wordt met de spil getrokken naar „de boeije ofte dobber” (Grotius, Inlei-

dinge III, 37, 7), d.i. de drijvende ton (of iets dergelijks) die, met den boeireep (een touw) aan het anker verbonden, tegelijk met dit laatste over boord gezet is om de plaats aan te duiden waar 't anker ligt. Daar het touw van dit anker gebroken was, en 't andere anker binnengehaald (vergelijk D. 1661 p. 192: „de schepen haelden hare ankers *thuijs*”), zat het schip nog alleen door de boei aan het anker vast; nu het er vlak boven is, springt deze in stukken, zoodat het schip driftig wordt en gevaar loopt op den wal te stooten.

(7) Bij Van Lennep: *deinzig*; dampig, nevelachtig.

(8) Er staat weer: *nagelatene*.

gedreven als wij des avonds geweest waren; betrocke lugt, de w^t. O. Z. O., bramz^s. coelte. Met vroegschaffen (1) boegden bij de hoek van Wijnkoopsbergen om, maer 1½ mijl noordwaert, een derde mijl van de wal, heeft men met 90 vaem geen gront. Op de middag was de vertroude cours (2) en Zb. van 6 gr. 59 minut. Voeren ook met de schuijt na de wal en een pistoolschoot van deselve (*op*) 55 vaem peijlde gront (3) en bevond die vuijl; konde door het hooge land geen sigt krijgen, laten(*de*) het even benoorden de zantb^j. daer 't roode eijlant in leijt (4) des avonds drijven.

11 Dinsdag. 's Morgens waeren op onse voorige plaets van des avonds. In de voormidd(*ag*) 't lugje Z. W^t., de cours langs de wal. Quamen ontrent ten 2 uuren op 7 vaem zandgront ten anker. Peijlde den berg Jajantij (5) N.O. ½ N. en den berg Sallak O.N.O. ½ N., en men legt hier' voor Z.O^{te}., N^{de}. en N. W^{te}. w⁽ⁱⁿ⁾t beschut. Ik ging met de schuijt na de wal, maer door de harde branding konde daer niet aencomen.

(100) 12 Woensdag. 's Morgens gingen na de wal met de schuijt en cano, daer wij met groote moeite aenquamen. Vonden hier Javanen, die seer beleeft waren. Des namiddags voeren weder na boort.

Aug. 13 Donderdag. 's Morgens voer ik weder na de walen sont een brief aen de Hooge Reger. tot Batavia en voer des middags weder na boort.

14 Vrijdag, ging ik met het chaloupje de Noortstar naer de zandbaei daer 't roode eijlant in leijt, alwaer wij des avonts quamen.

(99) (1) Vroegkost, ontbijt. Hoe in deze regels geïnterpungeerd moet worden is mij niet geheel duidelijk. Overigens, de gezagvoerder Bakker zegt (l. l. pag. 435): „tusschen kaap Kam bang en kaap Genteng is het water te diep om te ankeren”.

(2) De „*vertroude cours*” zal wel iets zekerder zijn dan de „*gegiste*” koers. Vergel. Stavorinus, Reis Samarang II, 155: „De zwaare regens en dikke lucht belettede ons zes etmaalen achter een de zon op den middag te zien, waardoor wij van eene *vertroude* breedte verstoken werden”. Na gezegde twee woorden moet in 't Dagreg. iets uitgelaten zijn.

(3) Op Van Petten's kaart staat een peiling-cijfer 55 wat N. W. van een hoek die Oedjoeng Sodongparat moet wezen. Hier houden zijne peilingen langs deze kust op.

(4) Volgens mededeeling van Eekhout „doet een gedeelte van Poeloe Manoeek zich van uit zee geheel rood voor, doordat zich op die plek een kale rots bevindt”. Het „roode eijlant” staat niet op Van Petten's kaart; evenmin de naam

Zandbaai; wel de „roode hoek” (d.i. Tandjoeng Koenti), bewesten welken „een huijsje” staat, het eerste teeken van leven benoorden Oedjoeng Genteng. Valentijn's kaart vertoont de „Zandt baaij” en (vermoedelijk bij vergissing) daarbuiten 't „Roode Eijl.”; mogelijk heeft hij hier Coops' kaart gebruikt, die echter in zijn rapport van geen Zandbaai spreekt.

(5) Kende hij dezen naam uit Coops' kaart of had hij Inlanders aan boord? Opmerkelijk is dat Van Petten bij deze peiling van uit zijne ankerplaats W. ten Z. van de Tjimandiri-monding den Salak, dien hij peilt, even beoosten de kust der Wijnkoopsbaai zet, evenals hij den Tjikoerai, den Tjareme en den Slamato op ééne lijn plaatst parallel aan en vrij dicht bij de zuidkust. Dit verklaart voor een deel, waarom op alle oude kaarten de Salak zoo dicht aan de Wijnkoopsbaai gezet is. Overigens staan op Van Petten's kaart de cijfers der peilingen van genoemde twee bergen terecht andersom dan in het journaal.

15 Saturdag. Voeren na de wal en vonden het riviértje Tsji Latoe (1), maer dese baeij legt meest vol clippen, die met laeg water alle boven leggen. Maer eer men soo veer komt, kan men een goede rheede (2) voor de ooste mousson maken op 13, 8, 7 vaem modder en schulpen van paerloesters (3). In de namiddag vertrocken van hier en quamen des avonts weder aen boort.

16 Sondag, ging ik weder na de wal om te zien wat verversing te krijgen voor onse sieken (4). Aen land comende konde niets becomen; voer weder na boort.

(101) 17 Maendag, liet ik het chaloupje sijn goed overgeven om voor ons water te halen.

Aug^s. 18 Dinsdag. 's Morgens met den dag voer het chaloupje met leege (5) vaten na de wal en ik met de schuijt, en vernagte aen land.

19 Woensdag. 's Morgens scheepte de vaten met water af aen 't chaloupje en cregen weder leege aen de wal.

20 Donderdag. 's Morgens scheepte weder de vaten af en cregen ledige wederom. Des namiddags ging ik na het hol Goa Tsjandij, maer konde daer niet incomen. Des avonts kreeg ik een brief (6) van Haer Hoog Ed^{as}. tot Batavia.

21 Vrijdag. Konde door de harde branding niets aen boort krijgen. Liet doen brandhout cappen.

22 Saturdag. Konde weder niets aen boort krijgen. Liet doen weder branthout kappen. Des avonts quamen alhier de Javaense opperhoofden Kiaij Aria Nata Mangala (7), Kiaij Aria Wira Tana, Kiaij Aria Wangsa Casocema en gaven ons twee koebeesten en eenige rijs.

(102) 23 Sondag. 's Morgens ging onse cano na boort en ik liet ordre geven om alle vlaggen en wimpels te laten waeijen en 21 schooten doen, want was Sijn HoogEd^t. den WelEd^e. Hr. en M^r. (8) Abraham van Riebeeck, Gouvern^r.

(100) (1) Even bewesten de monding hiervan staat op Van Petten's kaart: „Hier zien menschen gevonden die zoudt maaken”. Vergelijk § 1521.

(2) Volgens zijne kaart ongeveer N. van den „roode hoek”.

(3) Eekhout (l. l. pag. 548) is in gastronomische extase over de oesters der Zandbaai; toen hij daar eens met gezelschap was, verslond hij er (horresco referens) tweeduizend, „versch, gestoofd, gebakken, kortom in elken vorm” die aan Brillat-Savarin bekend kon zijn. Hiermee wordt dus weerlegd wat een ander leerling van dien grooten geest, Dr. Vorderman, verklaart (l. l. pag. 293), dat namelijk gezegde

schelpdieren „oneetbaar” zijn. Zoo ergens, dan geldt ten deze de regel: the proof of the pudding is in the eating.

(4) Altijd die zieken op Comp^s. schepen!

(5) Er staat: *lage*.

(6) Als dit een antwoord was op dien van den 13^{en}, dan was 't zeker vlug genoeg.

(7) Er staat: *Aria Tamangala*.

(8) Van Riebeeck was te Leiden in de rechten gepromoveerd. Teekenend is Van Petten's saluut voor den grooten man die nog in geen velden en wegen te bekennen was; den volgenden dag deed hij 't nog eens over (hierboven § 65).

Gener., verwachtende. Hoorde des avonds dat Zijn HoogEd^t. op Pondok Copo was.

24 Maendag. Liet weer vlagge en wimpels waijen als daegs te vooren. In de namidd. quam alhier Zijn Ed^t., en, ik bij Zijn Ed^t. komende, vroegde na de gelegenth^t. van 't schip, hetwelk ik bekend maekte.

25 Dinsdag. 's Morgens quam Zijn HoogEd^t. en andere Heeren aen strant. Scheepde ons laetste water en brandhout af, ook 2 koebeesten en rijst. Des avonds kregen ordre van Zijn HoogEd^t. om te vertrecken.

26 Woensdag. 's Morgens 't lugje O^t. en O. Z. O^t., stilletjes, gingen zeijl; cours langs de wal. Dede elf schooten. Op de middag wiert hier stil; quamen ten anker op 12 v^m. swart grond. In de namiddag de wint W^t.; bleven g'ankert leggen. Ook quam voorbijrijden Zijn Ho. Ed^t. (1); dede 9 schooten".

(Hierna volgen zeevaartkundige aantekeningen betreffende de terugreis, loopende tot 29 Augustus, toen hij „des avonds onder de derde hoek ten anker” kwam. Daarop volgt Van Petten's)

RAPORT EN OMSTANDIG BERIGT.

(met noodeloos langen titel, dien wij overslaan; gesproken wordt van „een daarvan gemackte caert”. . . . hierneven gaende”. Het rapport begint met de volgende woorden:)

(103) „Aanvang nemende met te seggen dat wij den 15^{en} Julij in de Schilpadsbajj zijn gekomen.

De Schilpadsbajj sijnde een opene vlacke bogt, daer de rivier den Donauw in uijtwateret (2); maer dese rivier legt met laeg water geheel droog, dat men daer met geen canoo in of uijt kan komen, en even buijten desselvs bank 4, 5, 6 $\frac{1}{2}$ v^m. swart sant. Ook binnen de bank in de rivier heeft men weder de diepte van 3, 4, 5 v^m. swart sant. Een weijnig dese rivier op siet men de Javanen gout (3) soeken.

(1) Op weg naar Tjisolok (hierboven § 66 en 82).

(103) (2) Andersom het rapport van Coops: „Binnen d'hoek van dit eijland (*N. Kambangan*) heeft de rivier den Donan zijn oorspronck, dewelke uijtwaterd in 't binnenmeer genaamt Sagarannackan”.

(3) Men zou zoo zeggen dat dit „en” „de” aantekening op Van Petten's kaart een eindje N. W. van Tjilatjap: „Alhier werdt goudt gevonden” een positief bewijs van goudwasscherij aldaar is, ondanks Van Goens' verzekering dat goud in de landen des Soesoehoonan's

alleen in oude graven werd gevonden, zie § 1453. Het weinigbeduidende bericht van De Barros daarlatende, doch verwijzende naar de bekende inscriptie (*ibid.*), noteer ik dat ook De Wilde verklaart (*o.l.* pag. 241) dat op N. Kambangan „bij de gewezen kampong Banjar (*aan de N. kust, tegenover Tjilatjap*) stofgoud en dit metaal zelfs in zuivere klompjes gevonden” werd. Junghuhn (*Java* IV, 436) spreekt van vroegere goudwasscherijen aan de Tjimanoeck en in het Serajoe-dal, „ja in cenige distrikten van Ledok (*Bagalen*) werd in voormaligen tijd de pacht (padjok) in goudzand betaald”. Zie

Het eijland Noessa Cambangan heeft in zijn lengte ruim $4\frac{1}{2}$ mijl, maer aen desselvs buijtesijde hoog steijl gebergte en de hoeken alle klipagtig, dog bij desselvs westhoek om seijlende, moet men uijtseijlen (1) na de klip de Walvis, die $\frac{1}{4}$ mijl onder water van de wal affleijt, en agter dese hoek is geen bequamer ankerplaats voor de O^t. mousson, want door de harde aenrollende Z. O^w. zee kan men hier ligt van zijn ankers geslagen werden; dog wat noordelijker heeft men de mond en ujtwatering van de grootte

(104) rivier van Java [en] op 't Javaens gen(*aem*)t Calij Moara Gedee. Is oorspronkelijk uijt het binnemeer Sagaranackan. In de mond van d^e rivier legt een hooge klippige steen en een onbewoond eijland, gen^t. p(*oe*)o Noessa Wree; kan aen de oostzijde met geen schepen bevaren worden, want het is niet seer wijt en men siet de klippen meest alle boven water leggen, daer het seer geweldig op en over stort (2). Het westergat is een goed gat om in te komen, maer daervoor komende krijgt men dwarswinde en maelstroomen, soodan men dan genootsaekt soude wesen om daerin te werpen.

(105) Van 't eijland Noessa Cambangan westwaert $2\frac{1}{2}$ mijl heeft men een

(103) verder vooral wat P. J. Maier in Natuurr. Tijdschr. voor N.-I. XVIII, 379 e.v. schrijft, zonder iets van Van Petten's bericht te weten: nog in 1854 werd aan den oostoever der Donau-monding, 200 pas van den landhoek, dat is precies op dezelfde plaats als op Van Petten's kaart, goud gevonden in zeer verdeelden vorm, doch voor een deel ook bewerkt, zelfs als zeer fijne ringetjes, en, naar beweerd werd, alleen op eene plaats waar vroeger naar oude overlevering een kraton gestaan had; Junghuhn kwam er met moeite achter dat de bevolking op N. Kambangan goud wiesch; na chemische analyse komt Maier tot de conclusie dat een deel van het hem vandaar gezonden goud „een werkelijk of natuurlijk goud alluvium is”. Tegenover dit alles is het niet erg overtuigend wanneer Verbeek en Fennema (o.l. II, 996 e.v.) beweren dat het bij Tjilatjap gevonden goud herkomstig zou zijn van „eene daar ter plaatse vroeger aanwezige goudsmederij”. Een slordige winkel zou dat geweest zijn! De evenvermelde kraton zou Djanggala kunnen wesen, dat in oude Chin. berichten wordt genoemd (Encycl. van N.-I. IV, 376; 389; de „grot” misschien die op N. Kambangan).

(1) Misschien zou *wijtsien* beter zijn. Coops noemt deze klip: „een klip . . . door ons genaamd de Walvis”. Op de kaart van 1692 staat zij dan ook niet, maar wel op die van Valentijn (tegenover *Tsalokbator*) en op die van Van Petten. Hieruit kan wellicht worden af-

geleid dat voor Valentijn's kaart, wat de zuidkust aangaat, die van Coops is gebruikt. De naam Walvisch zal te verklaren wesen uit het hoog opspringen van 't water bij die klip; er is een tweede Walvisch in de Tafelbaai (Nieuhof o.l. pag. 16), een derde bij Japara (Stavorinus, Reis Samarang I, 116), een vierde bij Padang, aan den voet van den Apenberg. Onze oostinjevaarders van toen kenden de noordkapers beter dan die van thans, omdat zij zich zeer dikwijls bij de Kaap vertoonden (Nieuhof o.l. pag. 10; Tappen p. 241); Jan van Riebeeck beschrijft in zijn dagregister hoe hij in Aug. 1652 de zee geheel vol daarvan zag.

(2) Er staat: *stont*. *Storten* is een zeemans- (104) term, zie B. 14, 24; 22, 56. Het journaal der Reize van M. G. Vries (1643) zegt (p. 89 van Leupe's uitgave): „Wij hoorden de lant-see (*branding*) seer *storten*, alhoewel het stil en slecht water was”. Zoo D. 1641 p. 182, 1656/7 p. 45 „*storting*” voor *branding*. Het rapport van Coops zegt: „'t Westergat is ruim en weijt met sterke maalstroomen; de diepte 12, 13 vaam. Het oostergat, dat in 't incoemen niet wijt is, heeft een corter verlaat (*doorgang*), voor iemand daar nooit geweest sijnde seer gevaarlijk om tusschen de klippen, die alle boven water leggen (waertegens de aanrollende zee geweldig op en over *stort*), binnen te komen, dogh even binnen zijnde heeft men aanstonds slegt water, bequame ankerplaats op 10, 11 vadem zandgrond”.

hooge hoek, de z^t. hoek (1) van Mauritius- en Dirk de Vriesen-baij, maer de eerstgem. baij b'ooste desselvs w^t. hoek een bequame rheede voor de westemousson op de diepten van 5, 7 en 8 v^m. swart sand; ook beweste desselvs oosthoek. De laestgen. (2) baij heeft ook een godde rhee voor de o^{te}. mousson op 8, 9, 10 en 11 vaem coraelgrond, maer men moet het hooge land of binne(hoek) (3) niet seer nacomen, want men heeft daer een vuile steenagtige grond. Ook heeft men in 't inzeijlen niet te mijden als (wal) men siet. In dese beide baijen heeft men geen diepe inbogten, maer door de hooge hoek werden dese twee baijen van den anderen gescheijde, dat hem van verre als een eijlant vertoond.

- (106) Van Dirk de Vriesen baij('s) o^t. tot zijn w^t. $\angle$ heeft (hij) in zijn lengte 3 mijlen. Even binnen desselvs w^t. $\angle$ heeft men een rif van steenen leggen en de rivier Sikadoelang (4), daer een zantreefje in desselvs mont leijt. Wat oostelijker heeft men de rivier Idjoe (5); in d(i)os mond legt een hooge klip, daer de zee op en over stort, Mauritius- en Dirk de Vriesen-bhaij zijnde meest versien van santstranden. En hebben beide dese bhajen op 't naeuwkeurigst ondersogt, ook de inwoonders aldaer gevraegt waervan daen dese rivieren (6) komen; seijde dat sij het niet en wisten.

Van (7) de z^t. $\angle$ van Dirk de Vriesen- en Mauritius-baij tot een

- (105) (1) Er staat: *Van 't eijland Noessa Cambangan toe een hooge hoek westwaert 2 $\frac{1}{2}$ mijl heeft men de z^t. hoek enz.*

(2) Er staat: *oosthoek van de laestgen. enz.* Precies zoo Eekhout, West-Java p. 9: „In den west-mousson is de veiligste ankerplaats beoosten Pangandaran . . . hetzelfde is het geval in den oost-mousson bewesten Pangandaran”.

(3) Deze correctie van onzen tekst volgt uit de woorden van Coops: „Het hooge land ofte de binnenhoek mag men niet seer nakomen alsoo daaromtrent een seer vuile en steenagtige grond is”. Dat Van Petten het oudere rapport gedeeltelijk copieert, blijkt hier ten duidelijkste, zoodat zijne bewering dat hij alles „op 't naeuwkeurigst ondersogt” heeft (beneden § 106) geen onbepaald vertrouwen verdient. Hetzelfde bleek ons aan de Tjilaoteureun-baai (hierboven § 96). Niettemin geeft Van Petten betreffende de Maurits- en de Dirk de Vries-baai op zijne kaart allerlei aanduidingen van diepte, grondsoort enz. Mogelijk dankte hij die voor een deel aan de opneming van 1692 (zie E. 23, 9).

- (106) (4) Tjidjoelang. De naam is verward met Tjikemboelan, hierboven § 95.

(5) Ook op Valentijn's kaart, wat beoosten de Tjidjoelang.

(6) Er staat: *waer en van daen dese rivier.*

(7) Het nu volgende is eene groote verbetering op het rapport van Coops, dat niets anders behelst dan het onderstaande:

„Van de zuidhoek van Dirk de Vriesen-baij tot aan Wijnkoopsbergen, zijnde ongeveer 28 mijlen, is 't laag land en zandstrand en laage hoeken met geen naamwaardige inbogten tot schuijlplaatsen. Op sommige plaatsen klipagtige reeffens en hooge klippen, als Toppers- en Brabandshoetje, buijten de wal, te lande waart met 3 à 4 dubbelt gebergte, schijnende ook weijnig bewoont, alsoo maar 2 à 3 maal ver van strand tusschen de gebergten rook vernamen. D'hoek Wijnkoopsbergen is seer laag en sandigh, met weijnich boomen begroeijt; daarnevens digt aan de wal een laag sandigh eijlandtje. Van voorschreven hoek tot buijten 't eijlandje om met een riff om de zuid-oost. Van dese hoek strekt de wal noordwaart ongeveer 2 mijl, alsdan weder hoogh land met steenachtige hoekjens en loopt de alhier zijnde bogt N. O. ongeveer 3 mijl inwaarts, alwaar men aan de noordwal omtrent $\frac{1}{4}$ mijl buijten deselve 40, 30, 25 en 20 vadem sandgrond

lage $\angle$ w(es)twuert (is) ongeveer 20 (1) mijlen; (*hier*) heeft men een goede rhee de voor 3 à 4 scheepen in de ooste mousson, op de diepte van 8 v^m. grof wit sant.

- (107) Van de voorz. lage hoek w^t. waerd ongevaer 16 mijlen heeft men de $\angle$ van Wijncoopsbergen, die seer laeg en zandig is en met 6 à 7 wilde jagerboomen begroeijt (2); digt aen d^e $\angle$ legt een laeg, zandig en afgespoelt eijlant, daer een groot rif Z^t. W^t. van in zee streckt. Langs dese vorengem. wal kan men anders niet aen de wal comen als beoosten de voorige lage (3) $\angle$ en dat niet sonder groote periculen; anders heeft men geen naeuwkeurige bogten of inhammen hier langsheenen, hebbende veel menschen en huijsjes
- (108) aen zeestrand sien staen, ook de mond der rivieren. Van de hoek (4) van Wijncoopsbergen strekt de wal noordwaerd ongevaer 2½ mijl en dan komt men bij de zantbhaj daer 't roode eijland in legt, ook het rivierte Tsji Latoe in uijtwatert. Dese bhaj legt vol klippen in 't midden, die met laeg water alle boven zijn; maer eer men soo diep in dese bhaj komt, kan men hier een goede rhee de maken (5) voor de ooste mousson op 13, 10, 8 v^m. modder met schulpen, hebbende ook in dese bhaj veel schulpen van paarl-oesters gevonden en daarvan eenige medegebragt.

Van de z^t. hoek van de voorengenoemde baeij noordoostwaert heeft men de rivier Tsji Mandrij, dat een seer mooie rivier is; maer hij kan niet uijt- of ingevaren werden door de harde branding die daarvoor staet. Even binnen de rivier heeft men aenstonts vers water, dat wel goed is om te

- (106) bevind; anders de geheele zijdzijde in de baj zelfs op verscheijde plaatsen digt aan de wal met 70 vadem geen grond en in deze geheele bogt voor de westewinden geen bequame scheepsbergingh. Vernamen hieromtrent geen tekenen van menschen". Dan beschrijft hij verder de Bantamsche zuidkust.

(1) Uit § 96 hierboven ziet men dat de Tjilaoteureunbaai wordt bedoeld. Er zal dus moeten gelezen worden 10 mijlen.

- (107) (2) Van Petten's kaart zegt met kolossale letters: „De hoeck van Wijncoopsbergen is een laage hoeck met 6 à 7 wilde jagersboomen begroeijt"; en bij het eiland: „Een laaghe afgespoelt zandt Eylandt". Deze laatste woorden komen precies zoo op Valentijn's kaart voor, zoodat daarbij die van Van Petten gebruikt schijnt. Daarentegen heeft Valentijn in de Sagara Anakan vele namen die Van Petten niet heeft, en omgekeerd heeft V. niet de „Moe-ara Sibantoesan".

Reeds op de kaart van Marei (die blijkbaar aan de opneming van Djampang bizondere

zorg had besteed) is evenbedoeld eiland niet meer te vinden: hij teekent den hoek precies als op de topogr. kaart. De door Junghuhn (Java III, 1441) geconstateerde kustopheffing had dus reeds omstreeks 1760 het eiland tegenover den hoek van Wijncoopsbergen (die dus eigenlijk Tandjoeng Antjol was) met den wal verbonden. Verbeek en Fennema zeggen (o.l. II, 763): „Het hoogste punt van de landtong die in Oedjoeng Genteng eindigt, ligt slechts 3 meter boven zee". Volgens hen heeft „in de allerjongste tijden" (wat is dat, geologisch gesproken?) de kustlijn zich hier niet verplaatst.

(3) Namelijk van Tjilaoteureun. Voor: *be-oosten* misschien te lezen: *bewesten*, evenals hierboven § 95.

(4) Er staat: *de mond van de rivieren der* (108) *hoek.*

(5) Evenals men van een schip zegt: *water maken*, d. i. binnenkrijgen (van menschen bedoelt het juist 't omgekeerde, Rumphius Herb. Amb. VI, 188).

drinken. Wat noordelijker heeft men 't gat van vogelnesjes, Goat Tsjandj, en wat verder d'rivier Balemboang (1) Ratoe, en al langs dese wal kan (men) (109) niet wel door de harde branding aencomen. Van de rivier Tsjicandoerij (2) w^t. waert op ongevaer 20 mijlen heeft men de eerste hoek van Java, die seer steijl en hoog is, ook met kleene eijlandjes, klipjes en heuveltjes digt onder de wal; ook eer men bij d^e hoek komt, heeft men $\frac{1}{4}$ mijl van de wal groote klippen, daer de zee hart tegenaen brant. In dit vaerwater heeft men twee eijlanden, gen^t. Trouwers- (3) en Clappers-Eijland, maer aen de noortsijde heeft men goede ankergront; ook aen desselvs o^t. en w^t. hoeken steeken reefjes van steene aff.

(110) Dit dan dusdanig na beste kennis en ervarenth^t. en ware bevinding

(1) Deze corruptie van *Pelaboehan* is verklaarbaar uit den meer bekenden toenmaligen naam van Balambangan (Java's Oosthoek).

(109) (2) Blijkbaar de *Tsimandierij* van Van Petten's kaart, eene copieerfout.

(3) Hoe de Nederlandsche naam van dit eiland moet worden geschreven, is niet gemakkelij te zeggen.

Het *kan* genoemd zijn naar een schip De Trouw. Schepen met dezen naam komen voor D. 1625 p. 154 en 1657 p. 297. Nu wordt D. 1636 p. 173 „het eylant van *Trouw*” bezuiden Java vermeld (blijkbaar het Trouwerseiland). De goede naam zou dus wezen: *Trouwseiland*, en dezen (zonder *w*) vindt men inderdaad op de kaarten van Relandus, Valentijn en Salmon; daar Relandus aan de zuidkust van Java bewesten de stad Mataram eene „*Crous* Baey” en daarbij een „*Crous* hoek” geeft (de kapitale *C* en *T* worden om hare groote overeenkomst zeer veel verward), zouden nog meer punten der zuidkust naar dit schip genoemd wezen. De iets oudere kaart van Isaac de Graaff leest: *Trouwes Eylt*. Wardenaar begreep dezen naam op zijne wijze en noemde het eiland: *De goede trouw*; een ander maakt er *Vrouweneiland* van.

Eene heel afwijkende lezing geeft de kaart bij Dubois, namelijk: *I. Trovers*, dus: 't *Rovers Eijland*. Die van Stavorinus leest: *Roovers Eil.*; onder denzelfden naam komt het voor in Guitard's rapport (E. 23,23), en zoo verklaart zich ook de naam *Travers*, door de Engelschen aan dit eiland gegeven. Den naam „'t *Rovers eijlant*” vindt men ook in de Chineesche Zee (D. 1640 p. 118), en nog bij J. B. J. van Doren (Reis naar Ned. O.-Indië, 's Gravenhage 1851, I, 293) wordt aangeteekend dat het Trouwers-eiland „veel door roovers bezocht wordt”.

Schrijft men 't *Rovers* aaneen, en leest men de krul, welke in oud-Hollandsch schrift veelal de letters *ver* voorstelt, als eene *u* (waarop zij veel lijkt), dan wordt dit: *Trous*; de naam „*Trouwseiland*” zou dus niets dan eene verkeerde lezing wezen van den goeden naam, als die onduidelijk is *geschreven*. Van dergelijke verkeerde lezingen, waaruit onjuiste benamingen voortvloeiden, zijn meer voorbeelden. Zoo heet Mauritius op oude kaarten veelal: *I. de Cirne*; dit is, zegt Rumphius (H. A. III, 2), niets dan eene onjuiste lezing van *Ilha de Cisne*, Zwaneneiland (naar de vele dodo's). Zoo heet de Zuidzee (Laoet Kidoel, dus: Laut Cidol) op sommige kaarten (zegt dezelfde ib. VI, 210): *Land Cidol*; inderdaad vond ik in een schrijven van den Bataviaschen Kerkeraad dd. 25 Nov. 1697 dat de zee bezuiden Java op de Comp^s. kaarten heet: *Mare Lantchidol*. Den 4 Aug. 1811 dateert Rear Admiral Robert Stopford een brief: „off the Island of *Responde*”. Deze naam wordt opgehelderd in een schrijven van 7 Aug. 1811: „*Sapoedi*”, in de kaart bekend onder de benaming van *Responde*; dit laatste woord is dus verkeerd gelezen uit: *P. Sepoudi* (in plaats van de *P. de R*; in plaats van *se: es* en voor de *u de n*). Volgens Valentijn II, 85 is *Liase* de goede naam voor 't eiland Honimoa; volgens Rumphius (Rariteitkamer p. 315) zou Saparoea eigenlijk „het eiland *Uliassar*” wezen, waarmee overeenkomt Encycl. van N.-I., die dit eiland *Tanah Léasé* noemt; hoe dit zij, een stuk van 1618 (Grothe V, 93) spreekt van „de *Liassersche* eijlanden”, en Rumphius zelf (Rarit. p. 52) van „de 3 *Liassersche* Eilanden”, zoodat, naar ik onderstel, *Uliasser* niets is dan eene verkeerde lezing voor *I. Liasser*.

breder bij de daarvan gemaekte caert (1) afgebeeld, overzulx UEdⁿ. Hoog Agtb. welgegevene ordres en bevelen niet beter wetende als ten genoegen volbragt hebbende (*enz., volgt eenig kwispelstaarten, het onderschrift en de dateering:*)

In 't galjoot den Bombardier adij 4 Septber. 1711".

Resolutie 4 September 1711. „Is door den Heere Gouverneur Generaal berigt gedaan van de gelegentheit aan de Zuijdzee en gedane landtocht derwaarts, waarvan eenige nadere aantekening van Sijn Ed. bij het Batavise Dagregister op den dag van gisteren gedaan staat te werden”.

- (111) *Dagregister 1 Januari 1712.* „Dese middag is ten huijse van den Landdrost (2) Hendrik van der Horst door Sijn Ed^e. den Heere Gouverneur Generaal op een festijn onthaalt diverse liefhebbers van de land- en bergtochten, mitsgaders alle de Hoofden van de Inlandse natiën, van de Noortsee af tot aan de Z. zee toe”.

Resolutie 10 Juni 1712 . . . „Hebbende Sijn Edelheijt de vergadering bekent gemaakt sijn voornemen om over een maand off ses weken, wanneer het sonder verlet van 's Comp^s. dienst geschieden kan, eens selfs in persoon na Tsjiaroetang te rijden om de gelegentheit dier post, off werwaards deselve best soude dienen verplaatst te werden, te besigtigen en meteen om, indien het bij te brengen is, inspectie te nemen van de swavelplaats (3) aan de zuijkant van den berg Sallak, vanwaar laast eenige monsters sijn afgebragt, om te sien, door wat weg deselve met het meeste gemak vandaar gehaalt soude kunnen werden; versoeckende Sijn Edelheijt wijders, het gevoelen der Heeren daarontrent te mogen verstaan. En waarop Haar Ed^e. verklaart hebben, 't selve aan Sijn Edelheijts goedvinden t' eenemaal gedefereert te laten (4)”.

- (112) *Dagregister (5) 8 Augustus 1712.* „Voor den dag ten halv vier uren vertrok den Heere Gouvern^r. Gener^l. Abraham van Riebeeck voorcerst met

(110) (1) Uit de bijlagen der Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711 blijkt, dat tegelijk met dien brief naar Europa werden gezonden „vijf caarten, bij den stuurman Albert van Petten gemaakt in sijne reijse over Javas oosteust door de straat Bali” benevens sijn dagregister. Uit de beschrijving en gedeeltelijke copieering der nummers 433, 434, 435 van Leupe's gedrukten inventaris der kaarten in 's Rijks Archief, welke Overste H. D. H. Bosboom de groote goedheid had voor mij te maken, blijkt dat deze 3 nummers samen Van Petten's „vijf caarten” vormen, strekkende van Java's Eersten Hoek tot den mond der Donan, van welke 5 een paar uit meer dan één samengeplakt blad moeten hebben bestaan.

(2) Tevens Gecommitteerde over den In- (111) lander.

(3) Van deze zwavel is sprake R. 3 Juni 1712, alwaar de G.-G. „eenige monsters swavel uijt het zuijdergedeelte van den berg Sallak” vertoont, en besloten wordt die te doen raffineeren en het rapport van den uitslag af te wachten.

(4) Alweder die gereserveerde houding der Regeering.

(5) Omstreeks 1712 is in Indië eene inktsoort (112) gebruikt die de officieele papieren mettertijd heeft doorvreten, zoodat zij, en vooral die van 1712, bijna onleesbaar zijn geworden. Ook het Dagregister van 1712 is zoodanig daardoor aangetast, dat de bladen bij het voorzichtigste

vier carossen, geassisteert van de Heer Ord^s. Raed v. India Frans Casteleijn, den Landdrost Hend^k. van der Horst, de Cap^{ns}. Joost Wilstede en Sacharias Gallart, den Ritmeester der borgerlijke cavallerije Hendrik Cras, de Cooplicden Jan Fredrik Gobius en Jan van Riebeeck, soone van Zijn Edht., en de Weesmeester Gerrit van Oosten uijt het Casteel, nevens nog een Opperchirurgijn en Landmeter, voorts nog den Pangerang Aria Pourbajja en andre Javanen en Chineesen van qual(*zie*)t, behalven nog de officieren der mede geordonn^{de}. Balijers, Maleijers en Macassaren, tot voortsetting van de landreijse na de swavelvalleij agter of bezuiden den berg Sallak, alsmede na 's Comp^s. nieuwe bezettingen benoorden den berg (*en*) beoosten de rivieren Tji Kaniki en Tsjj Antang, welke uijt den berg Candang (1), item bewesten Tsjj-empeja en Tsjiaroetang, welke uijt den berg Sallak komen en in de (113) rivier van Ontong Java (2) uijtwateren, welke plaetsen (*benoorden*) het gebergte de Bantammers in de vorige jaren tegen het contract buijten onse kennis beslagen dog over (3) eenige maenden weder ingeruimt hadden, om alles in persoon te bezichtigen en de vereijste ordre aldaer in loco te kunnen stellen, waervan Zijn Edelht. ter resol. van den 10^{en} Junij pass(*ad*)o aen de vergader^s. voorkennisse gegeven hebbende, sooals daer met de beweegreden en het oogmerk breeder g'extendeert staat, en door het medegoetvinden der Heeren van de Hooge Regeringe nader gesterkt (4) zijnde geworden, alles daertoe tot dato had laten prepareren, bijzonderl. de wegen door de bosschen en over eenige bergen, specialijk Dsjatij en Candang (5), mitsgr^s. de verblijfplaetsen hier en daer, met de bestelling van de gerequir^{de}. quant. buffels, runderbeesten, klijnder vee en hoend., mitsgr^s. rijs, padij en wesmeer, dog alles buijten 's Comp^s. kosten en (na gewoonte) uijt Zijn Ed^{ts}. privé beurse; (114) zijnde de halve ruijterij, welke mede stont te gaen, nevens eenige rijdpaerden

omslaan in onregelmatige stukken splijten en verbrekken. Voor zoover het nog leesbaar was, heb ik het gebruikt; overigens heb ik de copie gevolgd, die voor eenige jaren daarvan is gemaakt door den heer J. F. H. Hermanus, destijds klerk ter Alg. Secretarie, die veel oefening had in het copieeren van oude stukken en zeer accuraat werkte. Het eerste gedeelte mijner reisverhalen van 1712 berust uitsluitend op die copie, omdat het Dagreg. daar thans uit niets meer bestaat dan kleinere en grootere snippers en brokken verweerd papier. Eene vergelijking met het op 's Rijks Archief aanwezige handschrift dezer reizen was mij niet mogelijk, daar het Rijksarchief geene documenten meent te mogen uitleenen.

(1) De copie heeft: *Caudang*.

(2) De copie heeft: *Ontong Oetara*. De eigen- (113) lijke Holl. naam voor Ontong Java is „de Ruige Hock”, Nieuwhof o.l. pag. 197; vergel. hierboven B. 3, 6.

(3) In hedendaagsch Hollandsch: vóór. Vergelijk bijvb. Valentijn IV, 2, 150; V, 1, Ceijlon p. 206; Baldaeus, Ceijlon p. 198; Bijdr. 1898 p. 26; De Jonge VII, 18. Zoo ook hierboven B. 1, 14 noot 2 i.f.; 8, 16; 12, 3; 16, 44; 17, 27 enz.; ook bij Van Riebeeck B. 23, 12; 51; 86 enz. Men vergelijkte D. 1664 p. 351: „over enige dagen geleden”.

(4) Dat maakt Zijn HoogEdelheid er maar van.

(5) De copie: *Caudang*.

2 mijlen van hier op het land van den Amboinesen Capⁿ. Laxamano vooruijt op relais bestelt, dog de 40 militairen te voed al vier dagen vooraf geordonn^t. om voor een gedeelte op het bovenland van Zijn Ed^t., genaemt Bodjong Gedee, 8 uren rijden van hier leggende, alsmede nog voor een ander gedeelte in de verder gelegene negrijen Codong Badak en Tsiegeenting (1) op relais te verblijven, om alsoo tegen de komste van den Heere Gouvern^r. Generaal te dier plaetsen des te frisser en bequamer te kunnen zijn tot het uijtstaen der verd're marschen. Dog waren de medeg'ordonneerde 45 Balijs^a., 46 Maccassaren en 46 Maleijers niet verder als ontrend Pinxterveld, 3 mijlen van hier, gisteren namiddag vooraff gegaen, en de bagagie nevens de rijpaerden met de daertoe gehoorende slaven mitsgrs. ontrend 600 Javanen tot bagagiedrag^s. en opzigtters der paerden, onder de toesigt van 16 swarte patrouillantⁿ al twee dagen vooraf in den morgenstont gisteren na het gem. land van den voorn(oemden) Heere Gouvern^r. Gener^l. Bodjong Gedee 8 uren van hier aen de W. zijde der Bataviase Groote Rivier voortgegaen.

- (115) Quartier over ses uren reed den Heere Gouvern^r. Generaal van Laxamanas land te paart voort, als hebbende tot soo verre de carosse gebruikt, en quam een weijnig voor $\frac{1}{2}$ thien uren aen het landhuijs van de Hr. Ord^s. Raed van India Cornelis Chasteleijn bewesten de gem. Groote Rivier op zijn Ed^s. bovenste land gen^t. Depok, en na 't nüttigen aldaer van 't middagm^l. reed Sijn Ed^t. weder een weijnig voor 4 uren hooger op, en quam dien avond quartier voor 6 uren aen desselfs landh^s. Bodjong Mangis^r.

- (116) *Dagregister 19 Augustus 1712.* „Des avonds een weijnig over half tien uren quam den Gouvern^r. Generaal Abraham van Riebeeck nevens de Heer Ord^s. Raad van India Frans Casteleijn ende verdre geselschap, op den 8^{en} deser genoemt zijnde, weder behoude van Zijn Ed^{ts}. landreijse in het Casteel, sijnde heden morgen een halv quartier voor 6 uren van desselvs benedenste landhuijs, Pondok Poetsjong gen^t., afgereden en een weijnig na 7 uren afgestegen aen het landhuijs van de Heer Ord^s. Raad van India Cornelis Chasteleijn op Depok, aen de westzijde der Groote Rivier, daer Sijn Ed^t. de gewapende Inlanders ider na hare naastgelegene landerijen gedimiteerd hebbende, als niet mogende bij avond in de stad komen (2), vervolgens

(114) (1) De copie: *tsiogeenting*.

(116) (2) Uit den tijd van Coen dateert een dergelijk verbod betreffende het binnenkomen van 't Kasteel, De Jonge IV, 269; 274; P. I, 446; 599; 608. In Van Diemen's Statuten leest men (P. I, 590): „De Javaenen is verboden

binnen deser stede ofte jurisdictie van dien crissen te draegen . . . Soo en vermogen oock de Javaenen nae sonnenonderganek niet buijten hun logement ofte vaertuijgh te comen ende door de stadt te loopen . . . Insgelijcx is verboden dat geene Inlanderⁿ, uijtgesondert die

- na genoten middagmael ruijm quartier over drie uren na Batavia voortgereden ende na 't vallen van den donker een weijnig voor 7 uren afgestegen was voor den ingank der negrij op het land van den Amboineesen Capⁿ.
- (117) Laxamana, hebbende een weijnig hooger de borgerlijke cavallerie ende de helft van de comp. (*ruijtery*) gerencont^t, waervandaen Zijn Edelh^t. vervolgens wat na 7 uren weder met de carossen voor(t)reed en ontrend de bovenscheijding van zijn benedeland Tana Abang tegemoet gekomen ende gecongratuleert wierd door d' Edele Heer Directeur Generaal Abraham Douglas (1) ende de meeste Raden van India nevens seer vele gequalificeerde Comp^s. dienaren, meest met carossen, tot wel 19 in 't getal. Waarmede men dan in goede ordre (de borgerlijke cavaller. vooruijt ende vervolgens des Comp^s. ruijters en de meedegeweest sijnde voetgangers (2) ten halven vóór en ten halven achter de carossen) verder na de stad gereden zijnde (3), als gesegt, een weijnig na half thien uren behouden in 't Casteel ten huijse van d'H^t. Gouvern^r. Gener^l. quam te verschijnen, alwaer gem^{de}. Heere Directeur Gener^l. en de verdre Heeren Raden en mindere gequalificeerde ministers ende

van de borgerwacht, 's nachts nae negen uijren eenigh geweer sullen draegen" enz. In 1651 wordt weder bepaald (P. II, 162) dat Javanen „ofte daervan afeompstich" zich 's avonds na 9 niet op straat mogen vertoonen en nooit krissen mogen dragen. Vergelijk ook P. II, 407, 6. D. 1664 pag. 55 wordt door Djambi de eisch gesteld „dat men de Jambinesen op Batavia moste toelaten krissen te dragen gelijk in Jambij". D. 1672 pag. 100 verzoekt een Jav. Hoofd dat zijne te Bat. aanwezige dienaren „moghten gelicentieert worden bij nacht binnen de stad te mogen blijven". Bij R. 18 Oct. 1696 en plakkaat van 31 Mei 1697 (P. III, 425) werd het dragen van wapenen aan alle Chin. en Inlanders verboden binnen stad en voorsteden. Legunt, die in 1697 te Bat. was, zegt (Reijzen, Utrecht 1708 p. 157): „Toen ik te Bat. was, wierd de krik (*sic*) voor de gemeene Javanen sterk verboden: dezelve mogten niet gedragen worden als van officieren en luijden van aanzien, dewelke men toen kende aan dat geweer, welkers handvat doorgaans van fijn goud was, alsmeede aan de wagten, die de luijden van eenig fatsoen gemeenlijk met halfpicken verzellen". Blijkbaar laat Van Riebeeck de ongewapende Inlanders, de koeli's, wel de stad en zelfs 't Kasteel binnenkomen met hunne baggage, ondanks de statutenbepaling.

- (117) (1) De eerste maal dat deze zich vertoont. Men ziet dat Van Riebeeck's verzothoid op die landtochten gaandeweg de oppositie daartegen

overwon; de Raad wordt meegaander (zie vooral hierbeneden § 157) en het publiek maakt meer werk van den triomfantelijken terugkeer van Zijn HoogEdelheid in zijne goede stad Batavia. Des te dieper moest hem de fatale afloop van zijn laatsten en grootsten tocht grieven. Dat was zijn tocht naar Moskou, de Maroenda zijne Beresina.

(2) Nog heden in Z. Afrika voor: voetvolk gebruikelijk. Zoo heeft 't Maleisch der Molukken 't Oud-Holl. *haestig* (*hastik*) bewaard in de vroeger zeer gewone en in Z. Afrika nog gebruikelijke beteekenis van driftig, opvliegend (vergelijk D. 1634 p. 376: „*haesticheijl*!"; 1661 p. 182: „een *haestig* en boos mensch"). Merkwaardig is, dat Van Hoëvell in zijn Vocabularium s. v. aanteekent dat de afleiding van dit *hastik* „niet na te gaan" is. Zoo spreekt de Inl. van *sop* in plaats van *soep*, evenals ook Rumphius (Herb. Amb. IV, 94): „hoender-zop" en nog in Z. Afrika; voor: *kurk* zegt hij *prop*, evenals vroeger de Compagnie. Nooit hoort men in Indië spreken van eene *matras*, maar altijd van een *bultzak*, ook een Compagnieswoord. Zie ook noot 2 bij B. 15, 5 en die bij B. 38, 5.

(3) Men denke zich dezen optocht aldus: voorop de in prachtige uniformen gedoste burgercavalerie met pauken en trompetten; dan eene afdeeling dragonders, eene afdeeling voetvolk, de karossen, weer eene afdeeling voetvolk, en dan de rest der dragonders.

borgers door Zijn Ed^t. minnelijk na Haer Ed^{ns}. fatsoen onthaeld en buitendien nog de burgerl. cavallerie eens helder met (*een*) frischen dronk van wijn en bier getracteert sijnde, een ijjelijk sijn afscheid met alle genoegens quam te nemen.

- (118) Wegens dese landtocht verstond men uijt het berigt van den Gouvern^r. Gener^l. dat Sijn Ed^t. dagelijx excepto den Zondag de reijse hadde doorgeset, en dierhalve daegs na desselvs vertrek van Batavia en oversulx op

Dingsdag den 9^a. deser van zijn landh^s. op Bodjong Mangis des morgens ontrend quartier over zes uren was voortgereden over zoodanige diepe steijle grachten der vervalde oude Javaense sterktens, zoo van Paggèr Bessij als van het oude Jaccatrasede hof Pakowang (1), als op den 3^a. Septbr. 1711 in Sijn Ed^{ts}. reijse na de Z^t. zee reeds aengetekend sijn en dierhalven alhier voorbijgeslagen werden, en eijndelijk na het passeren der zuijdelijker gelegene riviertjes Tsji Pako en Tsji Geenting (2), beijde niet verre van de weg uijtlopende in de groote rivier Tji Sadanij, ten thien uren gekomen aen het negrijtje Sigeenting in Zijn Ed^{ts}. aldaer gemaekte campem^t. en logem^t. beoosten aen den zeer steijlen en uijttermaten lagen (3) oever van de gem^{te}. rivier Tsji Sadanij of de grootste tak der rivier van Ontong Java of Tangerang. En was te deser plaetse de mansz^p., die met den Gouvern^r. Generaal van Batavia opgetrocken ende uijt diverse bergplaatsen (4) geconflucert was,

- (118) (1) Na deze vermelding van 1712 vinden wij nog eene beschrijving van dat „hof” in het door Leupe bewerkte reisverhaal van Stier, anno 1730 (T. N. I. 1875, I pag. 1. e. v.). Gelukkig heeft Leupe de passage daarin, handelend over Batoetoelis, uitgeschreven (denkelijk met gemoderniseerde spelling) op p. 505 achter zijne uitgave van het reisverhaal van Ram en Coops (zie B. 18, 5 noot 1). Zij luidt daar aldus:

„Den 3^a. September 's morgens vroeg begaven (*wij*) ons op reis (*van Kampongbaroe, voegt Leupe er bij*) naar de rivier van Tangerang, bij de inlanders genaamt Soengu Tjidanie, om de daaromtrent overgeblevene rudera (*Lat. puinhoopen; Stier had gestudeerd*) van eene daar eertijds gelegene residentiestad van een Javaans koning te bezichtigen, bestaande in eenige voor een gedeelte gedemoliceerde aarde wallen en twee ingangen binnen dezelve, te weten de eene aan de zuid- en de andere aan de noordzijde. Binnen en niet ver van gemelde rivier Tangerang was te zien een platte overeind staande steen, zijnde daarin uitgekapt zeven en een halve regel letters,

die door niemand van de inlanders konden gelezen worden, en zoo het scheen was hier en daar wel een Grieksche letter daaronder. Eenige voeten van deze steen stonden drie in steen uitgekapte beelden, waarvan twee de bovenlijven van vrouwen verbeelden en het derde een aap; verders nog eenige antiquiteiten, die van geen belang zijnde zal stilzwijgende passeren, maar in (*de*) tegenwoordige tijd is deze oude stad in padi-velden getransformeerd. Deze antiquiteiten verlatende, zijn naar het hoofd of oorsprong der rivier Passangrang gegaan om die te bezichtigen en naardien wederom naar Kampong Baroe teruggekeerd”.

Waren dus in 1730 hier al sawah's, in 1777 vond Radermacher den beschreven steen onder een afdak „in de kampong” (T. N. I. 1856, II, 167).

(2) De copie heeft: *Tsjigecating*. Bedoeld is de Tjigenteng.

(3) Bedoeld als „diep”, dus gelijkbeduidend met *hoog*, zooals hij hierboven § 11 een dergelijken oever noemt.

(4) Evenals men spreekt van *bergtaal* of „het *bergsch*” voor Soendaesch.

bevonden op 1381 coppen (daeronder alleen 91 Europⁿ. en 82 slaven) behalven nog een getal van 192 paerden.

(119) Des Woensdags den 10ⁿ. deser was den Gouvern^r. Generaal des morgens een halv quartier na ses uren voortgereden over soodanige bergjes Geenting en Watas mitsgrs. eenige rivieren ende spruijten, als verleden jaer onder dato 3 7ber gen(*oteer*)t staen, en eijndel. een weijnig voor half elf uren in desselvs campement aen 't nieuwe negrijtje Sedamoktij verschenen, sijnde gelegen aen de oostkant van de rivier Tsji Tareek (1), welke uijt het gem^{te}. bergje Watas ende den grooten berg Sallak sijn oorspronk hebbende, in de Zuijdzee uijtwatert. Van Sedamoktij was den Gouverneur Gener^l. den volgenden

(120) Donderdag ofte den 11ⁿ. deser 's morgens quartier over ses uren na de zwavelvalleij bezuijden aen den berg Sallak voortgereden, eerst over de gem^{te}. rivier Tsji Tareek en eenige spruijten langs de verledenjaerse weg na de Zuijdzee tot over het riviertje Tsji Bodjongcasso (2), comende uijt den gemelten berg Sallak en in de voorz. rivier Tsji Tareek uijtwaterende, alwaer Zijn Ed^t. een weijnig over seven uren gekomen sijnde regtsom ontrent Noortnoortwest aen het gem^t. gebergte opreed, alles door swaer bosch en allereerst tusschen het gem^{te}. riviertje Tsji Bondongcasso en het nabijgelegen riviertje Tsji Bodjongdourian, welke uijt den gemelten berg Sallak en de zuijdelijker gelegene bergen Candang (3) ende Dsjatij sijn oorspronk heeft en van gelijken in de rivier Tsji Tareek uijtwatert, tot over den eersten (o)ostertak van de rivier Tsji Bodjongdoerian, gen^t. Tsji Socroek, welke men quartier voor 9 uren passeerde, dog met sulken steijlen ende lagen nedergank en nog hooger en steijlder wederopgank, dat het niet raadsaem geoord^t. wierd de paerden langer te gebruiken, maar de verdre steijle, nieuw ge-

(121) kapte, seer mulle ende sagte smalle wegen te voet ofte met bamboese draegzetels te vervolgen, soodan men ontrend quartier over negen uren de gem^{te}. veel steijldere rivier Tsji Bodjongdoerian overgegaen zijnde, desselvs westoever aen den oostervoet van den berg Dsjatij (4) weder seer steijl en hoog opging over een scheef afhangende weg, als behoudende de steijle laagte

(119) (1) De Tjijjatih.

(120) (2) Denkelijk de Tjipeuteuj der topogr. kaart, aan welker benedenloop vier plaatsjes Pondokkaso liggen. Een Tjibodjong loopt in Z. O. richting parallel aan de oostgrens van Parakan-salak; tusschen deze rivier en de voorgaande loopt een voetpad bergop, waarbij men de Tjibodjong vlak aan de rechterhand houdt.

(3) Kendang, bewesten den Salak.

(4) Mogelijk wordt de Djabon (ook een boom- (121) naam) bedoeld, waar op de kaart de weg op-houdt om zich te vervolgen in een smal voetpad, dat in N. N. W. richting naar de Groote en Kleine Kawah (over de grens der residentie Batavia) loopt. Zie B. 14, 17; 22, 103 i. f.

der gepasseerde rivier dicht nevens de regterhand ende ten deelen ook die van (*den*) and'ren tak in het Westen of aen de slinkerhand, die uijt den berg Dsjati quam, totdat men deselve berg weder aen de noordkant afgekomen ende een half quart^r. over thien uren weder een anderen stijlen westertak, komende uijt den berg Candang, overgepasseerd sijnde, vandaer over een zeer smallen rug van dien berg Candang tusschen de gem(*elte*)n westertak en de rivier Tsji Bodongdoerian selvs opmarscheren moest ende na het passeren van een spruijt van den gem^{ten}. westertak het breedere lichaem van den berg Candang op moest, verlatende ter regterzijde het lichaem (1) der meergem^{te}. rivier Tsji Bodjongdourian, als die uijt den hogeren en verder leggenden berg Sallak zijn oorsprong heeft, soodat men een weijnig na elf uren de source van den gem^{ten}. westertak doorgegaen ende een halv quart^r. voor halv twaalv uren den berg Candang weder steijl afgegaen sijnde, het agtergebergte van den Sallak, in verscheijde hooge steijle toppen (122) bestaende, in front voor zig, alsmede ter regterzijde in het gezigt kreeg, ende na het passeren van nog eenige spruijtjes ende een kleijnen wederopgank eijndel. een halv quartier voor 12 uren quam op sekere verheventh^t. van den voet des gem^{ten}. agterbergs van Sallak, daer men de steijle weggezonne swavelvalleij nevens zig had en waerin den Gouvern^r. Generaal met veel moeite nedergeklommen zijnde om deselve des te beter te besigtigen, als begrijpende een omtrek van meer dan $1\frac{1}{2}$ mijl (2), niet anders uijt de tekens der afgebroke bergen bespeuren konden dan dat het een zeer diep weggesonken gedeelte van dien berg was door de verbranding van de benede-grond, welken brand van onderen met een geraas als van vuurpijlen en pijpen van granaten (3) op wel hondert plaetsen den rook van het uijtpuijende

(121) (1) Vergelijk B. 31, 58: „het *lichaam* der plaets”; D. 1677 p. 187: „3 *lichamen*” d i. leger-corpsen; zie ook hierboven § 94.

(122) (2) Dit is blijkbaar de zuidelijkste van de drie kawah's van den Salak, ook heden de eenige noemenswaard werkende. Zij vormt een keteldal, ongeveer in den vorm van een gelijkzijdigen driehoek met zijden van een paal lengte; zie C. M. Schwaner in *Natuurk. Tijdschr.* voor N.-I. V, 382. De twee „poeltjes” liggen in het hoogste der drie terrassen waaruit de solfatare bestaat, *ibid.* p. 398. Wichmann (u. s.) komt tot de gevolgtrekking dat de solfatare het punt is waar a^o. 1699 de uitbarsting van den Salak moet hebben plaatsgegrepen, als er ten minste eene uitbarsting is geweest, iets waaromtrent hij in het onzekere is. Waar Van Riebeeck, aan wien de catastrophie van 1699 zooveel drukte had bezorgd (zie hierboven B. 22, 5), hier op

de plaats zelve des onheils en te midden van de getuigen niets daarvan zegt, terwijl hij elders daaraan zooveel aandacht wijdt (zie B. 22, 76 en 90), dunkt mij dat men alle gedachte aan eene vulkaanuitbarsting wel kan laten varen.

(3) Vergelijkt men deze beschrijving bijvb. met die van H. Zollinger (*T. N. I.* 1844, II, 167), dan maakt zij een eenigszins komischen indruk van nuchterheid. In plaats van de vuurpijlen citeert Zollinger de bekende verzen uit Schiller's *Taucher*. Van Hoëvell (*Uit het Indische leven* p. 178) vertaalt die verzen in zijn *Hollandsch*, bij zijne beschrijving van ditzelfde tooneel. Ik noteer verder Zollinger's woorden: „Bijna om alle openingen in den grond heeft zich de zwavel in aanzienlijke menigte opgehoopt”. Om die zwavel was het Van Riebeeck immers te doen, zei hij.

Een deel van het SALAK-kraterveld
4 Aug. 1900.

kokend water opjoeg en ook in 2 poeltjes een swart hoog opspartelend kokend water dede continueren, behalven nog de heete nattigh^t. ende zagth^t.
 (123) der geheele superficie, waerin men telkens inzank. Uijt welke swavelvaleij Sijn Ed^t. niet eerder dan quart^r. voor halv 2 uren weder boven ter gem^{ten}. plaetse onder een opgemaakte bamboese rustplaets reverteerde, daer men wat gegeten hebbende weder een halv quart^r. na 2 uren vandaen vertrok, alsoo het hier zeer ongesond was door de extreme koude in 't eene oogenblik ende wederom een broeiende warmte als van een badstooff in 't andre oogenblik, wanneer de valleij (1) telkens de gem^{te}. rookdamp van swavel quam op te jagen ende over de gem^{te}. rustplaets te verspreijden. In dier voegen dan 't gem^{te}. gebergte weder afgegaen en de vorige weg voortgereden sijnde, was Sijn Ed^t. des avonts ontrent halv zeven uren weder op Sedamoktij gekomen (2).

Des Vrijdags den 12ⁿ. d^o was den Gouvern^r. Generaal 's morgens ten halv zeven uren weder van Sedamoktij na Tsigeenting afgereden ende aldaer een weijnig voor elv uren afgestegen.

(124) Des Saturdays den 13ⁿ. deser was den Gouvern^r. Gener^l. ruijm quartier na zes uren van Tsigeenting gereden tot aen de weg na de negrij der Mataramse coperslagers op Condang Badak, ende aldaer ruijm (*quartier*) na agt uren gekomen zijnde, slingsom van de heerenweg afgereden eerstelijck westnoordwestelijck (3) ende op 't laetste noordwestelijck over het spruijtje Tsji Boeloc (4) ende de riviertjes Passangrahan, Tsji Camoening ende Anke of Tsji Camok (5), wijders nog over 2 spruijten, Tsji Lendih en Tsji Soerian (6), tot aen de rivier Tsji Sadanij, voorts noordwestelijck langs deselve voorbij de

(123) (1) Hier wordt dit woord dus voor *krater* gebruikt, terwijl het anders veelal *ravijn* beduidt; zie B. 23, 10; 54; 68; evenzoo in een stuk uit Coen's tijd Bijdr. 1854 p. 401; een van 1647 *ibid*. 1897 p. 534; zoo ook bij Heeres, Bouwst. III, 287. Mr^s. A. F. Trotter, Old Cape Colony, Westminster 1903 p. 50 zegt dat aan de Kaap „*val*” beduidt „a pool or lake”, maar „*vallei*” „is used in the ordinary sense”.

(2) De eerste bekende beklimming van den Salak na deze, is geweest die van De Wilde on Reinwardt, 5 Mei 1817 (zie De Wilde o.l. pag. 27); zij had plaats van uit Tjitjoeroeg. Denkellijk volgde men toen Van Riebeeck's weg, althans wanneer het Passier Tenga dat men passeerde Pasirreungit is. Reeds 12 Juli 1816 schrijft De Wilde aan N. Engelhard van zijn plan „om tegen den 20 aanstaande de berg Sallak te gaan beklimmen; ik hoop dat den

Heer Professor Reinhard (*sic*) van de partij zal zijn”.

(3) In het origineel: *afgereden westelijck west-noordwestelijck*, een geval dus van dubbelschrijving van een woord uit 't handschrift, evenals B. 7, 11, hierbeneden § 146 en op vele plaatsen in de Dagr., zooals uit de aantekeningen bij de door mij uitgegeven jaargangen 1678 e.v. te zien is.

(4) Het plaatsje Tjiboeloch ligt even bewesten de spoorlijn.

(5) Zie B. 18, 4.

(6) Hiernaan herinnert de naam Tjilendek (aan den grooten weg langs de Tjisadane) en de naam Kalisoeren (lager aan de Angkee). Misschien noemt onze auteur hier (evenals elders) de spruijten op na de rivieren, zonder er op te letten hoe die twee categorieën elkan-

(124)

negrijen der gem^{te}. koperslagers, met namen Pondok Samplak (1), Pondok Sintoel ende Bantar Oedoes, tot aen de mond der rivier Tsji Ampeja, welke uijt den noortwester top van den berg Sallak afkomt ende nevens (125) meer andre in Tsji Sadanij uijtwatert, die men aldaer een half quartier na half . . . (2) uren passeerde over een bamboese sassak ofte brugge (3), die gemaekt was over diverse canoos en bamboese vloten met vele rot-tangcabels ende mindre touwen gehecht ende tegen de afstrooming verzekert sijnde, daer men aenstonts van d'andre zijde een overblijfsel van een oude Javaense aerde wal en een steijle diepe gracht aen desselvs zuijd-kant ende kort daerop nog een zeer steijle diepe spruijt af ende op moeste rijden eer men quam ter plaetse daer men de steijle hoogboordige breede rivier Tsji Ampeja door moest rijden ende vervolgens, aen desselvs westkand opgeroden sijnde, Zijn Edelht. halv quartier voor elv uren in 's Comp^s. nicuwe palliesade vesting (4) van de paerde afstapte, deselve bezigtigde en in behoort. stand bevond onder den sergeant Sacharias de Bensin, 2 corporaals en 16 schildergasten mitsgaders een Macassars corp^l. ende 6 d^o soldaten; (126) sijnde viercant op elf roeden poligons (5) met vier heele bastions. Van welke plaats den Gouvern^r. Generaal des avonds een halv quartier voor 5 uren westelijk aen na Tsjiaroetang voortreed, maer ten eersten weder een oude Javaense aerde wal met een steijle diepe graft aen desselvs westkant moest over rijden ende nog eenige spruijtjes, komende van de Zuijd uijt het seer na gelegen bergje Goenong Goa (6), waerin ook vogelnesjes gevonden werden ende 't welk sig bijna Oost ende West van de gem^{te}. rivier Tsji Ampeja tot aen de rivier Tsji Aroetang uijstreckt; waerna (7) den Gouvern^r. Gener^l. een halv quartier na halv ses uren de gem^{te}. rivier Tsji Aroetang, komende uijt den noordwestelijken voet van den berg Sallak ende in Tji Sadanij uijtwaterende, door ende 's Comp^s. pagger aen desselvs westzijde in- ende weder

(124) (1) Semplak aan den weg naar Tjiampea; Bantaroedoes misschien 't Bantarkambing der kaart?

(125) (2) In het origineel opengelaten.

(3) Zie B. 31, 8.

(4) Zie daarover § 776.

(126) (5) Jan van Riebeeck spreekt in zijn Dag-verhaal (I, 10) van den afstand tusschen „de buitenste *poligonen* of der bolwerken uiterste punthoeken”; den afstand tusschen de verst vooruitspringende punten (de saillanten) van twee aan eene zelfde zijde gelegen bastions noemt men den buitenpolygoon, of eenvoudig den *polygoon*. Een „*heel*” bastion zal zulk een zijn, dat twee zijden, een „*half*” bastion

een dat maar ééne bestrijkt; voorbeelden van beide geven de plattegronden bij Valentijn IV, 1, 17 en 27.

(6) Goenoenggoeha, d. i. holengebergte, de G. Tjibodas (vergel. B. 31, 9). Op de Caerte van 't Koninkrijk Jacatra: „Goenong Seroetang”; op eene van 1778: „Goenong Roeton”; bij Thunberg o. l. IV, 195: „Teheraton”, alle denkelijk corrupties van Tjiaroeten. Het is „een op zich zelve staande langwerpige bergrug” van kalksteen (zie C. M. Schwaner in Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. 1853 p. 376). Over de vogelnesten in dezen berg zie hierboven I, 72.

(7) In plaats van dit woord staat er: *tot aen*, veroorzaakt door het pas voorafgegane.

uigtgereden sijnde, de naast aengelege vlakke (1) hoogte opreed ende in het daer gemaekte logem^t. ende campem^t. affstapte; sijnde de pallissade pagger veel kleijnder, op maer negen roeden poligons, met 4 halve bastions bevonden onder den sergeant Barend Pond met 2 corporaals ende 27 Europ. schildergasten benevens 1 chirurgijn, mitsgaders 6 Macassaren onder 1 serg^t. ende 10 Balijers onder 1 sergeant en 1 corp^t.

- (127) Des Sondag den 14^{en} deser had men rustdag gehouden, ondertusschen dat de speculatiën en ook peijlinge gevallen waren op het gebergte in 't Zuiden ende in het Westen, mitsgaders op den noordwestelijken top van den hoogen berg Sallak, gepeijlt Zuiden negenthien graden oostelijk, voorbij denwelken de 2 daeraen volgende zuidoostelijker gelegene toppen maer even in een flauw verschiet vermerkt konden werden.

- Des Maendags den 15^{en} deser was Zijn Edelh^t. een quartier voor zeve uren van Tsjiaroctang na Panjaoengang ende Lewi Locoet, leggende bevesten de rivier Tsji Caniki, voortgetrocken ende na het passeren van eenige diepe spruijten en hoogtens mitsgaders het riviértje Tsji Bombolang, komende (128) van het Zuiden uijt het bergje Manjang (2) en loopende in Tsji Antang, ten agt uren gepasseert de klokke sassak van de breede rivier Tsji Antang (3), komende van den veel verder gelegen berg Candang, niet verre van hier, ende uijtwaterende in de Tangerangse rivier van Ontong Java, waerna men nog eenige spruijten, comende uijt de nabij gelegen berg ofte Goenong Lawang, eerst met een n^t. westelijken cours om dien berg te vermijden aen de rivier Tsji Kaniki ten negen uren quam, welke mede uijt den gem^{ten}. Goenong Candang van het Zuiden afkomt en in de gepasseerde klokke rivier Tsji Antang uijtloopt; wanneer men voorts lang ged(acht)e rivier Tsji Kaniki door de gagas (4) en de verlatene negrij der Bantammers voortging over diverse spruijten van den gem^{ten}. Goenong Lawang (en) ontrend halv negen aen de oversijde vermerkte de aldaer verplaetste Bantamse negrij Sading (5) onder den Ingabeij Djaja di Praija, en wijders quartier over tien uren verscheen in het campem^t. en logement tegenover de mond van 't riviértje Tsji (129) Panjaoengan, bezuijden dewelke d'E. Comp. a^o 1683 in den Bantamsen oorlog tot stuijting der vluchtelingen van Turtiassa een pagger gehad heeft (6);

(1) Er staat: *vlakte*.

(128) (2) Goenoeng Menjan, wat beoosten de Tjianten.

(3) Noeh hier noeh elders in onze reisbeschrijvingen wordt gewag gemaakt van den te Moewara Tjianten in de rivier aan te treffen beschreven steen, waaromtrent zie Not.

B. G. XXVII, 51.

(4) Altijd die gaga's! Van sawahbouw vindt men slechts hoogst zelden iets vermeld, zooals hierbeneden § 152 in de lage landen dicht bij de stad, waar het bosch al vroeg gekapt was.

(5) Sadeng.

(6) Vergelijk daaromtrent § 455; 456.

(129)

alwaer een weijnig tijds daerna van de westcant overquamen de Bantamse Ingabeij's Djaja Wasita en Djaja Gopita (*die*) Zijn Edelh^t. over (1) een kleijn geschenk van wat rijs, kuijkens en carpers quamen congratuleren, welke Bantamse volkeren tot inruijming van 's Comp^s. gront over 3 maenden eerst van hier met hare negrijen na de overzijde in het eijgentl. district van Bantam verhuist waren, te weten d' eene wat bezuiden en d' andere wat be- noorden de gem^{te}. spruijt Tsji Panjaoengang, dog buijten het gezicht van dit Sijn Ed^{te}. campem^t, waerontrend (2) nog het huijs van gemelten Wasita in zijne ompaggering gelaten en nu door een corp^l. en 4 blanke schilder- gasten volgens ordre der Hooge Reger. ten eersten in possessie genomen was geworden. Voorts was Zijn Ed^t. na den middag ontrend quartier over 4 u- ren langs de gem^{te}. rivier Tsji Kaniki na de verlatene negrij Lewi Loecoet (3) (130) voortgegaen, eerst over eenige vrij hooge heuvels, waervan men nederwaerds seer bequamel. aen de oversijde de voorm(*elt*)e nieuwe Bantamse negrij van Djaja Wasita in 't gesigt kreeg, ende voorts nog over eenige spruijten, ko- mende uijt den gem^{ten}. ter slinkerzijde gelegene berg ofte Goenoeng Lawang, ende wat later als quartier over vijf uren in de gem^{te}. verlate negrij Lewi Loecoet gekomen, voerende zijn naem van het spruijtje Tsji Loecoet, 't welk aen de overzijde in Tsji Caniki uijtwaterd, daer men bevond dat den meer- gemelden Goenong Lawang, welke tusschen Tsji Antang en Tsji Caniki als een middelrug gelegen is, nog wat suijdelijker boven dese plaets heenen strekt, daer men dan den berg Dahoe (4), voorts den berg Tsjiturp ende oijn- del. den meergem. berg Candang krijgt, waeruijt bejde dese rivieren voort- komen. Na welke opmerking, alzoo hier niet meer te zien viel ende de weg ook niet zuijdelijker opgemaakt was, den Gouvern^t. Gener^l. ten halv ses uren weder(*ge*)keert en anderhalv quartier na ses uren in zijn campement tot Pan- jaoengang verscheenen was.

- (131) Des Dijnsdags den 16^a. deser was Zijn Ed^t. 's morgens quartier voor 7 uren van Panjaoengang weder teruggekeert, voorts anderhalv quartier na 8 uren over de sassak van de kloeke rivier Tsji Antang gereden ende ruijm ten halv tien in desselvs campem^t. tot Tsjiaroctang afgestegen.

(129) (1) Dit zal moeten beduiden: onder aanbie- ding van. *Over* kan de gelegenheid of de om- standigheden eener handeling aanduiden, waar men nu *onder* zegt. Corn. de Bruin p. 335: „de gedagten die den Heer K. *over* het lezen dezer brieven overvielen”.

(2) *Omtrent* wordt dikwijls van plaats ge- bruikt; zoo Rumphius Herb. Amb. II, 179; III, 191; zie dienaangaande het register. Over-

draachtelijk komt het eveneens veel voor: *omtrent* iemand welkom zijn, D. 1672 p. 290; suspect *omtrent* iem. 1668 p. 192; zich aange- naam maken *omtrent* iem. 1670 p. 118; zelfs: „*omtrent* den Coninck vernemen” D. 1664 p. 598, d.i.: van den C. Vergel. B. 16, 44 noot 2.

(3) Op de topogr. kaart niet te vinden.

(4) Oost van de Tjikaniki, ongeveer op de (130) hoogte van het landhuis Nanggoeng.

Des Woensdag den 17ⁿ. d^o 's morgens voor ses uren had de Gouvern^r. Generaal sijne verdre benedenreijse van Tsjiaroetang vervolgt, ten eersten voorbij 's Comp^s. pagger, rijdende door de rivier van die naem, ende wijders over de hierboven reets verm(*el*)te spruijten en Javaense grachten, rijdende quartier voor 7 uren voorbij 's Comp^s. groote pagger en door de daer beoosten loopende breede rivier Tsji Ampeja; vervolgens ten 7 uren over de groote sassak der rivier Tsji Sadanij nevens de mont van Ampeja, rijdende vandaer langs de noortoostkant van Tsji Sadanij nog een quartier uurs zijdoostelijk op en quartier over 7 uren slingsom van deselve af, Oost 28 gr. Noordelijk, langs de weg welke Zijn Ed^t. van zijn land af na de rivier Tsji Sadanij had laten opmaken over diverse diepe stejle sourcen ende spruijten van het riviertje Tsji Sadanij (1), 't welk in Tsji Botong uijtloopt, ende van dese wat grootere rivier Tsji Botong, welke in de rivier van Ontong Java beneden 't negrijtje Carawana ofte Pagoetan uijtwaterd, welke beijde maer (132) een weijnig hooger als dese weg uijt het hoog land voor(*t*)komen; passerende een groot half quartier na half negen uren de rivier Ankee ofte Tsji Camoh, ende quartier na negen uren het riviertje Tsji Saringin (2) net aen de bovenscheijdinge van Zijn Ed^s. land Bodjong Gedee, en vervolgens daerover heenen, soodat den Gouvern^r. Genl. na 't passeren der rivier Passangrahan en de spruijt Tsji Brom wat na halv elf uren in Zijn Ed^s. landh^s. Pondok Poetsjong afsteeg, verblijvende aldaer den volgenden

Donderdag den 18ⁿ. deser, om wat uijt te rusten voor den swaren marsch van den aenstaenden Vrijdag, en nam den Gouvern^r. Generaal dien tijd ook waer om aen den Kiej Aria Soeta di Laga, Hooft beoosten de Tange-ranse rivier, de vereijste ordres te geven nopende de gagas en negrijen, die hij nu verder aen de oostkant der rivier Tsji Kaniki soude moeten maken in nakoming van 't geene op den 1ⁿ. en 6ⁿ. Julij passado bij missives van de Hooge Reger. (3) reeds aen den posthoud^r., den Lieu(*tenan*)t in de steene

(131) (1) De kaart van 1692 vertoont drie in elkaar loopende rivieren, Tji Benjong, Tji Botong en Tji Candalij. Donkelijk is deze laatste bedoeld; de *c* is gelezen met eene *édille*, als *s* (het omgekeerde geval als met 't hierop volgende *Carawana*, waarvoor *Sarawana* moet worden gelezen, zie hierboven § 12 noot 4; 27; 28; en B. 16, 14 noot 2; evenzoo bij Rumphius H. A. V, 111: *Cirkzee* voor: Zierikzee). De detailkaart bevestigt dit met den naam *Tjindali*. Vergel. B. 15, 24 noot 2 en B. 23, 27 noot 4.

(132) (2) Denkelijk de ouderwetsche spelling voor *Tjitjaringin* d. i. Tjiwaringin.

(3) Het Dagregister verwijst op deze twee

datums voor den inhoud van die brieven naar het te Batavia niet meer aanwezige Afgaand Indlaasch Briefboek van dat jaar. Zeker is, dat in Rade nog niets van dien aard was behandeld. Van Riebeeck schijnt alvast orders te hebben gegeven betreffende zaken die hij eerst den 21 Aug. in Rade ter sprake bracht en die de Regeering toen en bloe approbeerde, mogelijk zonder de stukken gelezen te hebben; een eigenaardig voorbeeld hoe de leiding der Jacatrasche en Preangerzaken meer en meer het uitsluitend domein van den G.-G. werd, waarentrent zie § 657.

vesting van Tanger., Abraham Laffont, geordonnt. was geworden, alsoo het hoog tijd was geworden, met verdere designatie der limiten van hem Aria Soeta di Laga mitsgrs. de Mataramse coperslagers en de Bergjavanen van Campon Baroe alias Parong Ansana, alles onder zoodanigen nader besluit als men daerover in Rade van India nemen zoude. En was den Gouverneur Generl. eijndelijk op hede den

- (133) 19^e Aug. 1712 een half quart^r. voor ses uren soodanig van zijn landh^s. Pondok Poetsjong over Depok naer Batavia gereden, als hiervoor reeds genoteerd staet”.

Resolutie 21 Aug. 1712 (1). „Vervolgens heeft den Heere Gouverneur Generaal wegens Zijn Edelheijts reijse na en agter 't gebergte het nodige aan de vergadering gecommuniceert, en dat hij, ten regarde der plaatsen welke den Sultan van Bantam voor d' E. Comp. onlangs ingeruijmt heeft, voor sijn vertrek na beneden, in nakoming van 't gene reets bij onse briefjes van den eersten en 6^{en} Julij passado vooraff aan den Lieutenant Abraham Lafont tot Tangerang geschreven en nodig geoordeelt was geworden, alsnu nader om het verloop des tijds nodig geoordeelt hadden Kiaij Aria Soeta Dilaga te ordonneren sonder eenig versuijm aan de oostkant der rivier Tsji-caniki ontrent de verlatene negrijen der Bantammers tot Liwiloecoet, Panjawoengang en Sading, soo nu als voortaan alle jaren, de vereijste gagas tot aanplanting van soo veel padij te hacken en te branden off wel ook te laten doedocan (2) als er tot spijsing niet alleen voor sijn volk aldaar van nooden soude sijn, maar ook tot onderhoud van 's Comp^s. posthouders (3) tot Tsji-ampea, Tsji-aroe tang en Tsji-panjawoengang, om die padij aan deselve onder recepisse te leveren en hare betaling daarvoor alhier uijt 's Comp^s. cassa te ontfangen en alsoo den opbreng van rijns en padij ontrent 11 à 12 mijlen over land na die plaatsen te kunnen excuseren.

- (134) Dat Zijn Edelheijt wijders gemelten Kiaij Aria Soeta Dilaga ten dien eijnde gelast hadde een off twee getrouwe en welmenende Hoofden uijt sijn onderhorig volk tot opsitters (4) van die gagas uijt te soeken en met sooveel volk tot het stigten der negrijen derwaarts te senden als hij soude oordeelen

(133) (1) Deze Resolutie is van woord tot woord opgenomen in het Dagregister van 1712, een bewijs dat Van Riebeeck veel waarde daaraan hechtte, want dit gebeurt anders zelden of nooit, hoewel dikwijls korte verslagen van het behandelde in Rade daarin voorkomen.

(2) Zie B. 22, 25 noot 4.

(3) Dit is hier dus de benaming voor de gansche bezetting evenals B. 26, 14; in denzelfden zin gebruikt Rumphius (Herb. Amb. III,

170) 't woord *guarnisoenhouders*; B. 10, 28 en W. Schouten I, 89: „*besettelingen*”. Elders (zoos als hierboven § 132) is *posthouder* de Commandant. Later heeten ook de Opzieners wel aldus (§ 1903).

(4) Dit duidt niet op tijdelijkheid der occupatie; vergel. B. 16, 40 noot 5. R. 15 Maart 1804 wordt „opgezetenen” gebruikt voor ingezeten bevolking; zie de registers op deel III en IV onder dit woord.

- daartoe te requireren, boven en behalven nog 20 battoors (1) om op de gemelte drie plaatsen van 's Comp^s. besetting verdeelt en g'employeert te werden tot waterhalers en houthackers voor dese posthouders, mits dat hij daarvoor weder soude mogen profiteren van alle 't gene de bossen aan bamboesen, wax en vogelnesjes als anders quamen uijt te leveren mitsgaders de padij harer gagas, welke hij ook ontrent 's Comp^s. paggers tot Tsji Aroe-tang en Tsji Ampea soude vermogen te laten kappen, en dat (2) benoorden de bergen Sallak en Candang, van de gemelte rivier Tsji Caniki en Tsji Antang in het Westen tot aan de rivier Tsji Hidang (3) in het Oosten, welke wat oostelijker als de rivier Tsji Ampia in de rivier Tsji Sadani uijtloopt.
- (135) Dat oversulx Sijn Edelheijt geordonneert hadde, de Javanen van Campon Baroe ofte Parong Angsana, welke tot nog toe soo bewesten als beoosten de rivier Tsji Sadani tot aan 't negrijtje Sedamoktij over ofte besuijden het bergje Watas hare gagas gemaakt en de nodige bamboesen tot hare woon-plaatsen hadden moeten (4) halen, sig in het Westen niet verder soude mogen uijtbreijden als tot het gemelte riviertje Tsji Hidang, welke Berg-Javanen van Parong Angsana anders van outs in het Oosten met het riviertje Tsji Loar ende in het Noorden met het land van Bappa Dalam (5) beoosten de Batavise Groote Rivier, en van gelijken in 't Noorden met het district van Paggar Bessij ten Westen der gemelte Groote Rivier bepaalt zijn geweest, dog waarvan men, hoewel maar twee smalle strooken lands sijnde, haarliden anno 1707 het land Cadonk Badak afgenomen en aan de orang saijang ofte Mataramse koperslagers van de Groote Rivier aff tot aan de rivier van
- (136) Ankee in besit gegeven heeft. Wijders dewijl gemelte koperslagers met dat land, als van alle bosch ontbloot ende met sacattij (6) begroeijt sijnde, niets hadden kunnen uijtregten ende daarom hare voorige besittingen bewesten d^e. rivier Ankee tot aan de rivier Tsji Sadani gecontinueert, hare gagas gemaakt ende de negrijen Pondok Samplak, Pondok Sintol en Bantar Oedoes boven, mitsgaders Grogol beneden de Moara Tsji Antang bewoond hadden ende alsnog bewoonden, behalven nog hare negrij Tsjicamok aan de west-sijde van 't riviertje Ankee een weijnig boven de bovenscheijding van Sijn Edelheijts land Bodjongh Gedee, als elders, daar (7) nog considerable vac-ken groot bosch overgebleven waren, dat Sijn Edelheijt uijt dien insigte ten haren regarde den gemelten Kiaij Aria Soeta Dilaga geordonneert hadde, niet te dulden dat dese orang saijang over ofte bewesten de rivier Tsji Sadani souden springen, nogte ook in 't Noorden lager mogen komen als het

(1) Een gewoon Compagnieswoord voor koeli, Jav. *batoer*, volgeling, bediende. Valentijn zegt (V, 2, Bijvoegzel): „*Batoors*, waapentorssers, Djavaanen die de bagagie torssen en navoeren”.

(2) Zie B. 8, 9 noot 1.

(3) Tjilideung. De hierbedoelde regeling is besproken in mijne aantekeningen omtrent de geographie van het Buitenzorgsche (§ 236) en

Tanggeransche (§ 250).

(4) Dit zal hier *mogen* beduiden; vergelijk (135) B. 1, 26 noot 8.

(5) De Resolutie heeft: *Bappa Dosam*, het Dagr.: *Bappa Dalam*. Vergel. B. 8, 14.

(6) Zie B. 29, 32.

(7) D. i.: *evenals* (zij ook) *elders* (woonden) *waar*.

(136)

benedeneijnde harer groote gaga, waarin het gemelte negrijtje Grogol gelegen was, als van gedagten sijnde dat men haarlieden ten allerminsten (*zoude gelasten*) 't gene sij tusschen de Tangerangse rivier en de spruijt Tsji-sandal (1) besaten en tegens onse resolutiën van den 12 en 26 Augustij 1707 (2) tusscheningeschoten waren in het besit en 't nodige toesigt van Soeta Dilagas volk, weder aan hem, tot een volkome en betere opsigt tegen degene welke die rivier sonder consent soudén willen passeren, in te ruijmen met en nevens hare lager geoccupeerde plaatsen aan de spruijt Tsjibinong en de seer befaemde oude dievenweg van Maraberes (3), dog alles onder het na-

(137) dere goedvinden deser vergadering, sonder iets te veranderen ontrent de besittingen van die van Campon Baroe boven Pakowan, soo benoorden als besuijden den Blaauwen Berg, en 't voorleden jaar aan haarlieden geordonneerde negrijtje bij de Zuijdzee, daar het riviértje Tsji Dadap in de groote rivier Tsji Tareek uijtwatert, nog ook niets ontrent de besittingen der koper-slaggers bewesten en beoosten de gemelte Tsjitareek agter den berg Sallak, van Bodjong Doerian aff tot aan Pondok Opo off wel tot de mond der rivier van Tsjimandirij toe, daar het district van Jampang begint.

Ook nog door Sijn Edelheijt aan de vergadering gecommuniceert sijnde wegens de vestingen van Tsjiampea en Tsji-aeroetang, dat hij de eerste heel goet en sufficant bevonden hadde, als leggende op een hoogte, maar d'andre niet, omdat se in een valeij gelegen was, daar hij vermerkt hadde dat er den dauw 's morgens tot 8 uren toe nog op bleeff leggen, 't geen grootelijx tot ongesontheit van 't volk strecken moest, en daarom oordeelde veel beter te wesen deselve bij nadere gelegenheijt verplaatst wierd op den naast aanleggenden heuvel, waarop Sijn Edelheijts campement en logiement gemaakt was geworden en waarin gevolgelijk ons volk ook wel soude konnen logieeren soo ras men de handen wat ruijmer had, om alsdan de pallisaden dier paggar uijt de laagte na die hoogte te verplaatsen off wel selfs (indien 't soo goedgevonden wierd) na Tsjipanjawoengan, daar (4) men het andersins vooreerst soude konnen houden bij de presente besetting, welke alsnog niet sterker was dan van een corporaal en 4 gemeene mannen, die aldaar in 't gew(*esen*) huijs en paggar van Djaja Wasita logieren, maar dewelke egter met nog een corporaal en 4 gemeene mannen om behoorlijke wagt te konnen houden soude dienen versterkt en gevoegelijk uijt de paggar Tsji-aeroetang gemist konnen werden, temeer dewijl Sijn Edelheijt van gevoelen was dat het genoeg soude wesen na desen alleen op Tsji-ampia en Panjawoengang en niet meer op Tsji-aeroetang besetting te houden.

(138) Vervolgens door Sijn Edelheijt ook kennis gegeven sijnde wegens de

(136) (1) Hier blijkt wel dat de *Tji Candakij* (hierboven § 131) wordt bedoeld. Het Dagr. heeft alhier: *Sibadanij*.

(2) Zie § 571.

(3) Zie daarover het Aanhangsel bij B. 4.

(137) (4) Daar met tegenstellende beteekenis, even-

als bijvb. bij Rumphius Herb. Amb. II, 121; 127 enz.; B. 17, 26; 26, 8 noot; 29, 8; 10; 31, 26 enz.; niet zelden wordt de tegenstelling versterkt door toevoeging van: toeh, nochtans, integendeel enz.

hoedanigheid der swavelplaats agter den berg Sallak, alwaar men soo aan de abruptheid der overend gebleve bergen niet anders konde sien als dat er eenige gedeelten van deselve door het verbranden der ondergelegene brandstoffen seer vervaarlijk en diep weggesonken waren en alsoo een opening van het onderleggende swavelmineraal gemaakt had, dog vermengt met aarde, keijsteen en oude tacken van boomen, die nog niet gehelijk hadden kunnen verrotten, welke swavelvaley wel ruijm een halff mijl in 't ronde besloeg, vol plaatsen met kokent water en uijtspuijtingen van seer veele heete swavelagtige dampen, en dat Sijn Edelheijt van gevoelen was dat men de volkeren van Campon Baroe en Codong Badak tot het halen en afbrengen van deselve soude kunnen gebruiken, en ten dien eijnde die van Campon Baroe haar te laten uijtbreijden tot besuijden de rivier Tsji Bodjong Casso, aan de weg na de Zuijdzee, om daar gagas en een negrijtje te maken, soos als ook die van Codong Badok, die reets hare negrij besuijden Tsji Bodjong Doerian hadden en van gelijken nadre gagas soudon moeten maken, dewijl men van daar noordwestelijk over de bergen Dsjatij en Candang tot aan de swavelvalleij moet opklimmen.

- (139) Waarop verstaan is, alle het voorenstaande, soo wegens Sijn Edelheijts reets gegevene provisionele ordre als nader gedane voorstel te amplexeren en in 't werk te doen stellen, waartoe dan ook het nodige aan den Lieutenant Abraham Lafont in onse Tangerangse steene vesting geordonneert en aangeschreven sal werden, om gevolgelyk onder gemelte Kiaij Aria Soeta Dilagas opsigt alles langs de Tangerangse rivier van Pagoetang ofte Sarawana aff, leggende besuijden de mont van 't riviertje Tsji-botong, tot aan de mond der rivier Tsji-antang te herstellen, boven en behalven 't gene hierboven van het district tusschen Tsji-caniki en Tsji-antang mitsgaders Tsji-hidong gesejt is, en 't gene van outs beneden Sarawana onder sijn toesigt verbleven is. Om welke redenen dan ook verstaan is, eerstdaags een landmeter derwaarts te senden om ter presentie van gemelten Aria Soeta Dilaga en van 't hooft der koperslagers Naija Djiwa hare scheijddiniën door te laten meten".

- (140) *Dagregister 7 September 1712.* „Voor den dag quartier na vier uren vertrok den Heere Gouvern. Gencr. Abraham van Riebeeck vooreerst met vier carossen van 't Casteel, geadsisteert van de Hr. Ord^s. Raad van India Frans Casteleijn, den Landdrost Hendrik van der Horst, de Cap^{ns}. Joost Wilstede en Zacharias Gallaard, de Ritmeester der borgerlijke cavallerije Hend^k. Cras, de Cooplieden Jan Fredrik Gobius en Jan van Riebeeck, soone van Zijn Ed^t, en den Weesm^r. Gerrit van Oosten, den gewesene Coopman Petrus de Nijze, den Schipper en Baas Caertemaker Willem van Rossum nevens een Opperchirurgijn (1) en 2 Chinesen van qual^t. te paert, behalven

(140) (1) Er staat: *opperchirurgijns*.

de verdere noodige suite van Europeanen en Inlanders, waeronder 1 comp. Amboinesen en 2 Balijers gewapent, welke hier en daer vooruijt geposteert waren, tot voortsetting (1) van zijne landreijze na Tanjongpoura en eenige plaatsen bezuiden deselve in het Craoangse district, om het werk der nieuwe vesting ende 't maken der indigo in persoon te bezichtigen en de vereijste ordre op 't selve ende de culture der coffijboomen aldaer in loco te kunnen stellen volgens de voorkennis, hiervan door Zijn Ed^t. ter resolutie van den 10ⁿ. Junij pass^o. (2) aen de vergadering en nu jongst nog nader (3) gedaen (141) en gerenov^(eer)t, mitsgaders door Haer Ed^s. g'aggreëert zijnde, waervan dan ook de noodige kennis bij 's Comp^s. brieven na Tanjongp^a. gegeven was geworden tot preparatie der wegen, overgangen en rustplaetsen, mitsgr^s. de bestelling van de gereq^(uir)cerde quan^(titeij)t buffels, runderbeesten, kleijnder vee en hoenders, mitsgad^s. rijs, padij en wesmeer, dog alles buijten 's Comp^s. kosten en (na gewoonte) uijt Sijn Ed^{ts}. privé beurse. Zijnde de halve ruijterije, welke mede stond te gaen, schaers 2½ mijlen zijdoostelijk van hier (4), even over de rivier Tsj Akon, dog de rijpaerden 1½ van hier op Sijn Ed^{ts}. land Candang Sapij beoosten de rivier Sontar (daer de graving na de stad over (5) 45 jaren begonnen en voltrocken wierd door den overleden Ord^s. Raed van India Pieter Anthonijsz. Overtwater, den pred^(ikan)t Hermanus Busschof (6) en den Mardijker Capⁿ. Pieter Alvis) vooruijt op relais bestelt, dog de 46 militairen te voet en de 14 Mardijkers-soldaten tot bootschaploopers, daegs bevoorens met den train der bagagic na de negrij Barangcassij,

(140) (1) Dit beduidt dus niet „vervolg” maar „onderneming”. Vergelijk B. 9, 3; 17, 9; hierbeneden § 160. D. 1678 p. 705 vertrekt Poleman van Bat. om „de reijse nae Sourebaya voort te setten” (die nog beginnen moct). Evenzoo D. 1640 pag. 16: „met den arbeit voortgaen” d.i. beginnen.

(2) Daarvan blijkt hierboven § 111 niets.

(3) Dit heb ik in het resolutieboek niet kunnen vinden. Wel wordt bij notule van 30 Aug. 1712 geapprobeerd „d'instructie voor den landmeter Cornelis van Heusden tot desselfs narigt in sijne reijse na 't gebergte”.

(141) (4) Van Riebeeck gaat hier den Gelderland-schen weg uit; op het punt waar deze weg 't verlengde van Goenoengsari bereikt, slaat hij Z. O. langs den gegraven Sontar af, tot hij den weg bereikt van Mr. Cornelis naar Bekasi.

(5) D. i.: voor; zie hierboven § 113. De hier bedoelde graving is die, goedgekeurd bij R. 15 Nov. 1667 (P. II, 434), in welke Resol. de namen der deelgenooten niet worden genoemd,

doch alleen gezegd dat het „voornamen” ingezetenen zijn. Dit kanaal wordt de „nieuwe riviere de Sonter” genoemd in een donatiebrief van 31 Mei 1670, waarbij Overtwater en Alvis nog een daaraan gelegen stuk land erlangen. Blijkens R. 16 April 1694 werd de vaart, welke „zijn begin neemt uijt de oude Sontar”, vooral gebruikt voor het transport van hout en bamboe, terwijl ook „speelprauwen” daarlangs gingen.

(6) Deze in 1674 overleden predikant (Valentijn IV, 2, 65; D. 1674 p. 195) heeft een boekje geschreven over de moxa, een Japansh geneesmiddel, vooral tegen jicht (zie T. B. G. XLVI, 451), van welk boekje de Duitse vertaling mij werd geleend door den heer J. M. II. van Dorssen; zij heet: Das genau untersuchte und auserfundene Podagra, Breslau 1677; eigenaardig is, dat de auteur aan 't slot meedeelt dat de veelgeprezen moxa te verkrijgen is bij zijn broer, conrector aan 't gymnasium te Utrecht.

leggende ontrend 5 mijlen zuijtoostelijk van dit Casteel, voorafgezonden om tegen de comste van den Heere Gouvern^r. Gener. voor de nadre marschen des te frisser en bequamer te kunnen zijn.

- (142) Ten ses uren reed den Heere Gouverneur Gener^l. van gemelde Zijn Ed^{ts}. land te paert voort (als hebbende tot soo verre de carossen gebruikt), eerst ontrend $1\frac{1}{4}$ quartier uren langs de noortoostzijde der Sontar ende vandaer vervolgens oostelijk heenen over de rijsvelden, nog $\frac{1}{2}$ uur lang tot over de rivier Tsji Acon (1); voorts nog oostelijk ende z. oostelijk heenen, op 't laeste door groot bosch en over de spruijtjes Cali Abang, Cali Waringing, Cali Poetij en Cali Weloct in wat minder als $2\frac{1}{2}$ uur rijdens over en beoosten (2) de groote rivier Baranggassij tot in Zijn Ed^{ts}. aldaer gemackte campement en logem^t. even bezuiden de Javaense negrij van die naem, sorterende onder den Capⁿ. Socta Wangsa; daer Zijn Ed^t. een halv quartier voor thien uren afsteeg om den volgenden dag na Tsjicarrang voort te rijden en soo voorts. Wijders wierd de gheele medegegane manschap en paerden alhier opgenomen en bevonden uijt te maken een getal van

95 Europeanen,

594 diverse Inland(er)en en

120 slaven,

te samen 809 menschen, mitsgrs. nog 126 paerden".

- (143) *Dagregister 15 September 1712.* „Des voormiddag een halv quartier na halv elf uren quam den Gouvern^r. Generael Abraham van Riebeck nevens de Heer Ord^s. Raed van India Frans Casteleijn en het verdere geselschap, op den 7^e deser genoemd sijnde, weder behoude van Zijn Ed^{ts}. landreijze in het Casteel, zijnde heden morgen quartier over 5 uren van desselfs laetste campem^t. beoosten de rivier Baranggassij afgedren en een halv quart. voor halv negen uren afgestegen bij het landhuijs op Zijn Ed^{ts}. land aen de Sontar, Candang Sapij gen(aem)t, alwaer de Heer Gouvern^r. Gener^l. door de Heer Ord^s. Raed van India Matth^s. de Haen en d'Extraord^s. Raden Hendrik Zwaardcroon, Pieter Rozelaar, Theodorus de Haze, Joannes van Steerland, Samuel Timmerman en Jacob Faas, den Secr(e)ts der Hooge Reger. Ferdinand de Groot ende veel andere Comp^s. dienaren ende borgeren van

(142) (1) Het origineel heeft: *Tsji-aron*. Misschien zal de juiste naam van dit water *Tjitjakoenj*, d. i. kikvorschenrivier, zijn.

(2) Er staat: *bewesten*; vergelijk hierboven § 5. Men merke op dat aan weerskanten van Bekasi (vergelijk hierbeneden § 145) de rivieren aangeduid worden met het Javaansche predi-

caat *kali*, een bewijs dat dit plaatsje het middelpunt was van eene niet-Soendasche nederzetting, waarover men Herport's reisverhaal (B. 5, 27 e. v.) vergelijke. De hierbedoelde negorij staat op de kaart van 1696. Men zie ook B. 31, 66.

rang en *q(ualiteij)*t mitsgaders d'officiëren der Bataviase Chineezen, welke tot dusverre soo met carossen als eenige te paerd opgereden waren, met alle genegenth^t. verwelkomt wierd, hebbende een weijnig hooger de borgerlijke cavallerije ende de helvt van d'E. Comp^s. thuijsgebleve ruijters haer in een dubbelt rincquet (1) geposteert, en in zoodaniger voegen mede nog wat hooger 7 thuijsgeblevene comp. Inlanderen, soo Baleijers als Maleijers, Macassaren, Bouginesen en Bimaneesen.

Voorts vertrok den Gouverneur Gener^l. ten 9 uuren weder vandaer met de carossen, nadat de gem. Heeren een weijnig met wat thee, wijn en bier onthaeld waren sonder nogtans de seer dorstige borgercavallerie te vergeten, boven en behalven 't gereq(*uireer*)de randsoen der vermoeijde militairen te voet (144) en te paerd. Hebbende altoorens in dese ordre vooruijt laten marcheren:

de borgerlijke cavallerij;

1 comp. Macassaren (2) onder den Capⁿ. Dain Matara;

1 d^o. Bimanesen „ „ Lieu^t. Sawal Pattij;

1 d^o. Balijers „ „ ouden Capⁿ. Catewel van Pisang Batoe, welke onder den Lieu^t. Cantsjang mede opgetrocken waren geweest;

1 d^o. Balijers van Pisang Batoe van den gestorven Capⁿ. Sallat, onder den Vendz. Oesman, welke mede waren opgetrocken;

1 d^o. Maleijers onder de Lieu^t. Wan Boeijong;

1 d^o. Balijers bewesten 't Molenvliet onder den Capⁿ. Panida;

1 d^o. d^o. ontrent Anke onder haren (Capⁿ) Gustij Badoulœ;

1 d^o. Bouginezen onder den Capⁿ. Cadir;

1 d^o. Balijers tegenover de weg na de Vijfhoek onder den Capⁿ. Oessem;

1 d^o. Moorse Amboinesen onder den Capⁿ. Laxamana;

en vervolgens de halve comp. ruijters welke thuijsgelaten waren en 't voetvolk 't welk medegeweest was, waerop dan Zijn Ed^t. en de voorn. Heeren etc. met meer als 20 carossen mede voortreden ende den train cijndelijk geslooten wierd door de helvt van 's Comp^s. ruijters welke medegeweest waren, behalven nog de mede opgetrocke Javaense en andre Hoofden, alsmede eenige Ombols van Craoang, alle te paerd.

(145) Ende quam den Gouvern^r. Generaal dan in dier voegen fris en gezond een halv quatier na halv elf uuren, als gesegt, aen het Casteel en in zijn huijs, alwaer de meergem. Heeren Raden ende de verdere vrinden, wat

(143) (1) Zie B. 22, 75 noot 6.

(144) (2) Over de verschillende inlandsche natiën | der omstreken van Batavia en hare indeeling in compagnieën kan hier niet worden gesproken.

nader onthaeld geworden zijnde, afscheid namen, dog de borgercavallerie in wat meerdere rust op de groote binnenplaats (1) met een goed glas wijn en bier ververst wierde.

Voort(s) cōmmuniceerde de Heer Gouvern^r. Gener^l. wegens dese land-reijze dat Zijn Ed^t. op

Donderdag den 8^{en} deser van Baranggassij quartier voor 6 uren oostwaert voortgereden was ende na 't passeren der riviertjes Cali Djambee, Tsji Boak ende Tsji Selang (2) quart^r. voor 9 uren over ofte beoosten de rivier Tsji Carrang gekomen was in desselvs aldaer gemaakte campem^t., en dat Zijn Ed^t. den naestvolgenden

(146) Vrijdag, wat na zes uren des morgens voortgereden zijnde over diverse spruijten ende het riviertje Limabang (3), quartier voor 9 uren met praeuwen ende vloten over de groote Craoangse rivier Tsji Tarocng gevaren (4) was ende de nieuwe pallissade-vesting tot Tanjongp^a. soowel als de oude vervallene d^o bezichticht en eenige ordres over den opbouw der nog onderhande zijnde logementen ende bijzonderlijk rakende het kruijthuijsje gesteld hebbende, ten tien uren weder zijdzuijdoostelijk (5) voortgereden en ten elf uren in de Javaense negrij Cartajassa ten huijse van den Depattij Panata Jouda afgestegen was, ende na den middag die plaats mitsgrs. de negrij van den Aria Natta Mangala (6) bezigtigt had. Dat wijders Zijn Ed^t. des volgenden

(147) Saturd^s. den 10^{en}. deser 's morgens ten ses uren nog vier mijlen zijdelijker opgereden was na zekere bogt Lewi Djoerik (7) boven de negrij Goedoe Goedock, werwaerts de indigoplantages van beneden Tanjongp^a. om de schraalh^t. der grond overgebracht waren, (en) na het voorbijrijden van diverse negrijtjes en daaronder ook de negrij Waringin Pitoe ontrend quartier na thien uren in de gem(e)l^te plaats Lewi Djoeroek verschenen was, en des (8) namiddags alle die plantagés en d' indigomakerijen daerbij onaengzien de effecten der lange droogte in behoerl. stand gevonden en dat werk nader aengemoedigt had, en vervolgens

(146) (1) Vergelijk B. 24, 2.

(2) De Djambe en Selang staan op de top. kaart; de naam Kebon Boeck wat benoorden den weg herinnert aan de Tsji Boak.

(146) (3) *Lemahabang*.

(4) Denklijk per veerpont (vloten en met sasak bedekte prauwen langs een rotan-kabel).

(5) Er staat: *wedersijds zuijd-zuijd-oostelijk*, wat zou doen denken aan de houding van den colossus van Rhodus of Gulliver met de mar-

cheerende Lilliputters. Blijkbaar hebben we hier weer een geval van dubbel-copieering evenals hierboven § 124.

(6) Lees: *Najamanggala*, het Hoofd van Parakansapi of Adiarsa.

(7) Lees denklijk: *Leuwidjoerig*, d.i. kolk (147) der booze geesten. Op de kaarten is dit niet te vinden.

(8) Er staat: *was na des*.

des Sondags 's morgens den 11^{en} deser met toegemaekte en wel versorgde canoas de gem. rivier Tsji Taroeng onder het peijlen van deselve afgevaren en ontrend quartier voor elf uren tot Cartajassa opgestapt zijnde, des namiddags quartier voor 4 uren verder afgevaren en ontrent quart^r. voor 6 uren voor de nieuwe vesting van Tanjongp^a. den hoogen oever van 37 trappen opgegaen zijnde, weder na 't geven van eenige ordres ten 6 uren na Cartajassa gereden en ten 7 uren aldaer afgestegen was. Dat wijders Zijn Ed^t. des

- (148) Maendags den 12^{en} deser, alvorens na Batavia te keeren, noodig geoordeeld had, de westkant der rivier Tsji Beeth een goet stuk op te rijden om een beter weg na Batavia voor den regentijd af te speculeren, en ten dien eijnde 's morgens een halv quart^r. na zes uren van Cartajassa de rivier afgevaren en ontrend een halv quartier voor 8 uren tegenover onze nieuwe vesting van Tanjongp^a. aen lant gestapt en te paert gestegen zijnde, de weg (1) langs de west- ofte liever noordwestzijde van Tsji Beeth bequaem bevonden had (hoewel z. westelijk en zodoende wat uijt de weg loopende, 't gene echter soodanig wesen moet om de wegen over hooge drooge plaetsen te kunnen brengen), ende anderhalv quart^r. na negen uren in zeker negrijtje Bodjong Gedee (2) afgestegen zijnde, een halv uur daerna weder na Tanjongpoura gekeerd was en, het middagmael in d'oude vesting gehouden hebbende, des namiddags quartier voor 4 uren de Craoangse rivier Tsji Taroeng nog verder peijlende afgevaren was en anderhalv quartier uurs na vier uren gecomen tot beneden de groote klip, leggende voor de negorijtjes Tonjak Jatij, gevolgel. vandaer wedergekeert ende quart^r. na vijf uren voor de nieuwe vesting te lande gestapt zijnde, na het besigtigen van den thuijn ende de redelijke (3) aencom(*ende*) plantagien van 1200 coffijboomtjes (4) ten halv ses uren weder te paerd na Cartajassa gereden en ten halv seven aldaer afgestapt was. Dat cijndelijk Zijn Ed^t. na verrigtinge van alles op

- (149) Dijnsdag den 13ⁿ. deser de terugreijse na Batavia ondernomen en quartier na zes uren van Cartajassa afgereden zijnde, wat minder als een quartier na tien uren op Tsjicarran afgezeten was en de daeraenvolgende

Woensdag den 14ⁿ. deser 's morgens ruim quartier over 6 uren voortgereden, mitsgaders ontrent quartier na negen uren in de negrij

(148) (1) Over den weg van Tandjoengpoera naar Batavia zie § 2267.

(2) Bodjong, even beneden Djagasatroe.

(3) Dergelijke bijwoorden op *e* vindt men veel in oudere stukken. Rumphius Herb. Amb.

III, 182: „De jonge bladeren werden *veele* rauw gegeten”; ib. VI, 199: „*veele* onwetender handelen zij”; D. 1640/1 pag. 239: „*tijdsge* overgeven”; 1661 p. 418: „*naeuwe* letten”.

(4) Over dezen koffietuin zie B. 26, 6.

Barangcassij gekomen sijnde, hede morgen, als gesegt, vandaer eijndelijk na deze stad voortgezet was".

- (150) *Resolutie 16 Sept. 1712* (1). „Vervolgens door den Heere Gouverneur Generaal wegens Zijn Edelheijts reijse na Tanjongpoura aan de vergadering berigt gedaan sijnde, dat Zijn Edelheijt de nieuwe vesting aldaar na behoo- ren volmaakt (2) bevonden had, buijten alleen de schietgaten voor 't geschut, als wagtende na onse ordre nopende het getal en de calibre van hetselve, 't geen Zijn Edelheijt vermeijnde dat men diende te nemen op 16 sesponders voor de 8 facen en 8 drieponders voor d' 8 flanquen (3), alle van ijzer, en dat (4) op rolpaarden en geen affuijten; dat ook het verouderde geschut met ander bequaam van hier te water tegen den aanstaanden regentijd, wanneer de rivier water genoeg sal hebben, diende verwisselt te werden, met de daartoe gchorende rolpaarden, wissers, aensetters, lepels, varkestaarten (5) etc^a; wijders dat men aldaar door middel van de gelegde kribben seer ge- vorderd was in de gerequireerden aanwasch der grond door aansetting van de stroom uijt de rivier Tsjibeeth na de west- ofte oversijde der Craoangse
- (151) rivier, sulx dat dese nieuwe pallissade-vesting daardoor versorgt was voor alle wegspoeling van sijn terrain, dog dat de logiementen waren wagtende na de verdere ribben, latten en dakpannen voor de daken. En dewijl het fundament van 't kruijthuijsje wierd gelegd, soo had Zijn Edelheijt met com- municatie (5) van de Heer Frans Castelij, Ordinaris Raad van India, geor- donneert de deur niet vooraan in 't binnenpad maer aan d'oostkant van desselfs voorportael in het gesigt van des Lieutenants woonplaats te laten maken, met een hek daarrontom, alsmede desselfs bovensolder onder het dak te bekleden met platloot tegen den blixem en alle inwatering.
- (152) Ook heeft Zijn Edelheijt aan de vergadering gecommuniceert sijne be- vinding ten reguarde van de slegte weg tusschen Tsjicarrang en Tanjong- poura, dat deselve als in een kuijl legt ten opsigte van de veel hogere oevers der rivieren Tsjitaroeng en Tsjibeeth, en dat Zijn Edelheijt daarom dese laast- genoemde riviers westcant soo verre hij een week à twee bevorens de weg had laten opruijmen, anderhalff uur zijldwestwaarts tot het negrijtje Bodjong

(150) (1) Ook deze Resolutie is van woord tot woord opgenomen in het Dagregister en kan daaruit verbeterd worden.

(2) D. i. voltooid.

(3) Blijkbaar worden bedoeld de facen en flanken der vier bastions. Over de gedaante van het fort zie § 761.

(4) Over en dat zie B. 8, 9.

(5) Dit zullen wel krassers zijn. De reis van Jacob van Neck (in Begin ende Voortgangh, deel I pag. 2) zegt: „Het schip wert *gevercken*, dat is, schoon gemaect met een yseren in-

strument dat sy een *vercken* noemen", welk instrument echter wel niet hetzelfde zal wezen als 't hier bedoelde, misschien in den vorm van een „ijservercken", d. i. eene soort stekel- varken (Rumphius, Rarit. p. 297; ook: ijserre varcken, W. Schouten II, 47 en in Zuid-Afrika: ijstervark).

(6) *Communiqueeren* met iem. is in ouder- (151) wetsch Holl.: spreken met, zelfs: in aanraking komen met. Bij De Jonge VII, 39 is het syno- niem met confereeren, evenals hier; zoo ook hierbeneden § 154.

Gedee opgereden sijnde, bevonden had dat men de weg over die hoogere gront zuidwestwaart heenen verleggen moest, en dan verder van Bodjong Gedee westelijk aan doortrecken boven alle poelen en rawas, zooals de weg dan bevonden soude werden te moeten slingeren tot aan de rivier Tsjicarrang, en voorts langs desselfs oost- of westoever noordelijk aan tot aan Sijn Edelheijts gewesene verblijfplaats, aangesien de weg van Tsjicarrang westelijk tot aan Baranggassij hoog genoeg en met veele afwateringen voorsien was, om in den regentijd niet slimmer maar even bequaam als de beste wegen te kunnen blijven, zoodat er dan tusschen Baranggassij en Batavia niet anders overschieten soudren om verbeterd te werden als een weg te maken door de sawas, van de rivier Tsjiakon aff tot bijna aan de rivier Sontar, met een brug over Tsjiakon, off wel een and're weg ontrent drie mijlen zuidelijker op, uijt de mond van Tsjisickias, daar deselve in Baranggassij uijtwaterd, oostnoordoostelijk na Tsjicarrang boven over d'in de weg leggende rawas ofte poelen.

- (153) Dat wijders Sijn Edelheijt ontrent sijn voorschreve logiement aan 't riviertje Tsjicarrang vernomen hebbende dat er eenige jabonboomen voor de kruijtmakerij stonden en ook uijt den Craoangsen (1) Ombol Singa Drippa verstaan hebbende dat er eenige baijoers tot planken voor 's Comp^s. suijkerkisten wat zuidelijker op te vinden waren, dog te verre om na de riviere van Craoang of Baranggassij gebragt en soo na Batavia afgevoert te werden, 't gene om de besetheijt van 't riviertje Tsjicarrang met seer veele omgevalle dorre bomen en bamboesen mede langs deselve niet te doen was, dierhalven den gemelten Craoangsen Ombol Singa Drippa alsmede onsen Capitain der Oosterse Javanen Soeta Wangsa gesondeert had of sijlieden niet genegen soudren sijn om wedsijds die rivier te suijsveren en ten dien eijnde de vereijste gagas tot spijsiging van d'arbeijders d'eene aan de oost- en den anderen aan de westzijde dier rivier jaarlijx te kappen, mitsgaders alsdan het jabonhout en de bajoers langs deselve aff te brengen en het eerste tegen de gewone prijs aan d'E. Comp. en 't andere aan den borger-saagmolenaar (2) tot het maken van suijkerkisten voor d'E. Comp. tegen sodanigen prijs te
- (154) leveren als sijlieden met dien borger soude kunnen eens werden; en dat Sijn Edelheijt daarop, siende sijlieden haar hierontrent wat schenen te kunnen laten persuaderen, met communicatie van gedagten Heer Ordinaris Raad van India Frans Castelijn vooraff geordonneert had een begin te maken met het hacken van gagas ten wedsijde dier rivier en het suijsveren van deselve, dog met het hacken van bajoers en jabonboomen niet te beginnen voordat de rivier tot het afvoeren van deselve verholpen was, en ook sorg te dragen dat er geen diergelijken houd tot gagas vernielt wierde, 't gene sijlieden aangenomen hadde.
- Ook nog door Sijn Edelheijt bekend gemaakt sijnde dat hij, vernomen hebbende dat men om de barheijt der grond de indigoplantages beneden

(153) (1) Dat Tjikarang onder Krawang behoorde
blijkt in § 280 e. v.

(2) Vergelijk I, 194.

onse vesting tot aan de twee negrijtjes Tonjak Jatij had moeten verlaten en deselve weder vijf mijlen zijdelijker ontrent het gebergte moeten begrijpen, geresolveert was geworden, daerhene boven de negrij Goedoe Goedoe op te rijden tot sekere groote voorvlakte aen d'oostkant der rivier Tsjitaroeng, (155) genaemt Lewidjoeriek, en dat Sijn Edelheijt deselve vol indigoplanten bevonden had, hoewel door d'excessive lange droogte seer verdrukt, dog wederom de opstallen der indigokokerijen tot 14 in 't getal van de meeste Om-bols langs de rivier bijzonder net en in ordre met hare gerequireerde fornaisen, kook- en karnpotten, soodat men staat maakte, indien er wat regen viel en de gemelte velden weder wat verquikte, nog vóór het vertrek der eerste retourschepen ontrent 5 picols indigo vandaar geleverd souden kunnen werden; dat Sijn Edelheijt dierhalven haarlieden de culture op 't hoogste na d'intentie der Heeren Meesters aanbevolen had, 't gene sijlieden ook belooft hebben te sullen betragten.

Maar ontrent de coffijplantagie (waarvan desen jare reeds . . . picols (1) van Tanjongpoura ontfangen sijn) had de droogte ontrent de boomtjes seer veel nadeel toegebracht, soodat er van de geplante 1200 stx. wel ontrent 100 uijtgegaan waren, welke Sijn Edelheijt gerecommandeert had weder met nieuwe te remplacieren en nader onderrigting gegeven ontrent het plucken en droogen derselve (2), schijnende te staen op 't point van met den eersten regen sterk te sullen bloeijen en een redelijke quantiteit te verschaffen.

(156) Soo is op alle het voorenstaande verstaan, het voorstel van den Heere Gouverneur Generaal wegens het benodigde getal en caliber van het geschut tot de nieuwe vesting op Tanjongpoura met de daartoe gehorende rolpaarden in plaats van affuijten en wesmeer van het verouderde geschut etc^a. verwisselt en ander bequaam in plaats soude dienen gesonden te werden, te amplexeren, alsmede Sijn Edelheijts reets gegeve ordre ontrent het maken van de deur aan 't kruijthuijsje en 't bekleden met platloot van desselfs bovensolder, item hetgene ontrent 't verleggen van de slegte weg tusschen Tsjicarrang en Tanjongpoura en soomede het verbeteren van deselve tusschen Barangcassij en Batavia soude dienen ondersogt, te sijner tijd werkstellig gemaakt te werden, boven en behalven 't gene Sijn Edelheijt, als hierboven gesegt is, reets geordonneert had ontrent het hacken van gagas ten wederzijde der rivier Tsjicarrang en het suiijveren van deselve tot het bekomen van het benodigde jabonhout en baijoers voor de kruijtmolen en 't maken van suiijkerkisten; gelijk ook verstaan is te amplexeren Sijn Edelheijts gestelde ordre en recommandatie ontrent de culture van den indigo en 't aanplanten van coffijboomen".

(155) (1) Het aantal is in de Resolutie opengelaten; het Dagregister echter zegt: „3 picols". Vergelijk § 815.

(2) Denklijk had hij dus zelf op een zijner landen ook koffie geplant.

- (157) *Resolutie 5 Mei 1713.* „Door den Heere Gouverneur Generaal bekend gemaakt sijnde Zijn Edelheijts desseijn, in cas van gesontheit, om in de maand van Augustus off September, wanneer het buijten verlet van 's Comp^s. affaires geschieden kan, de voorleden jaar voorgenomen togt over Tsjianjoer en Bandong na de swavelplaatsen, 't welk doenmaals om 't gebrek der wegen en boschlogementen niet konde geschieden, in persoon t'ondernemen en in 't wederkeeren, indien het doonlijk is, Jampan te visiteren, met versoeck om het gevoelen der Heeren daaromtrent te mogen verstaan, soo is daarop bij de vergaderingh 't selve geadvoueert (1)”.

Dagregister 14 Juli 1713. „Desen avond wert een briefje gedepescheert aen den Licutenant Abraham Laffont tot Panjawaengan, dienende tot geleijde van den sergeant Louis de Mazotijn (2), die vanhier weder opgezonden werd om de patrouille te hervatten en de begonne meting van 't land tot aen de Zuidzee te vervolgen (3)”.

- (158) *Dagregister 12 Augustus 1713.* „Heden morgen ten half vijf uren is den Heer Gouvern^r. Generael westwaert van de stad opgereden om eens inspectie te nemen van de landen en rijstvelden bewesten de fortresse Sevenhoek of Ankee, alwaer de grond wat hoger is als bij de Mookervaert en bequaem zoude zijn tot een nieuwe weg (4), die het gantsche jaer door, self bij extraordinaire afwatering, bevrijd van overstroming zoude blijven, daer integendeel de oude weg van Ankee af tot halfweegen Tangerang in den regentijd meest onder water legt en niet als met gevaer kan werden gebruijkt. En quam Zijn Edelheijt ten half elf weder in dit Casteel”.

- (159) *Resolutie 15 Augustus 1713.* „Op de vrage van den Heere Gouverneur Generaal, sullende de aanstaende week de berggreijse aennemen tot besigtiging der swavelplaatsen in de gebergte van Jacatra en Bandong (5), wat

- (157) (1) Uit dit laatste woord blijkt duidelijk, dat de koppige G.-G. gaandeweg de oppositie in Rade overwon; vroeger liet de Raad de verantwoording van zijne landreizen geheel te zijnen laste (zie hierboven § 19). Ook bij Heeren XVII^{en} wist Van Riebeeck die goed te maken (zie hierbeneden § 169). Evenwel bespeuren wij dat hij al niet meer recht gezond was.

(2) Een Fransche mixties, als ik me wel herinner, die lang te Candia op Ceilon gevangen was geweest doch ontsnapt was en bij R. 30 Sept. 1709 als soldaat was aangenomen.

(3) Wellicht met het oog op Van Riebeeck's plan om ook Djampang te bezoeken. De „patrouille” zal dan dienen om het terrein te verkennen, de beste wegen op te sporen en voor-

bereidende maatregelen te nemen tegen de aanstaande komst van Zijn HoogEdelheid.

(4) Van Riebeeck schijnt hier te doelen op (158) een wegaanleg bezuiden de Mookervaart, meer Z. dan de vroegere; er was kort te voren een nieuwe weg aan de noordzij dier vaart aangelegd (§ 2295), die hem niet schijnt te hebben voldaan.

(5) Over de vroegere tochten derwaarts zie (159) hierboven B. 22, 10 en over de Bandoengsche zwavel § 1567 e. v. Wanneer Hageman (Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XXXI, 202) onderstelt dat Valentijn's mededeeling betreffende Van Riebeeck's laatsten tocht op een bezoek aan den Patoea doelt, dan is dit eene bloote gissing.

ordre Zijn Edelheijt aldaar geven soude tot den afbreng der swavel en tot hoe groten quantiteijt, is verstaan, na reflexie op den eijsch der Edele Heeren Principalen voor den jare 1714, uijt de bergen Papandaijang, Patoca en Tancoebangpraou, gelegen in 't district van Bandong, te laten afbrengen 100 à 150 menschendragten uijt elken berg, tegens een en driequart rijxdaalders 't picol, sooals voormaals na Cheribon geordonneert is daarvoor aan die luijden te beloven, als sijnde seer suijsver, en bovendien nog aan die van Tsijanjoer uijt den berg Gedee en die van Parong Angsana uijt den berg Sallak ieder mede even soo veel te laten brengen tegen den verledenjaersen prijs van rijxdaalders een en een quart off wel na hare meerdere off mindere suijsverheijt, om geraffineert en in de waterruijmen der naschepen tot ballast (1) na 't Vaderland gesonden te worden bujten en behalven 't gerequireerde voor onse kruijtmolens".

- (160) *Dagregister 24 Augustus 1713.* „Voor den dag ten half vier uren vertrok den Heer Gouvern^r. Gener^l. Abraham van Riebeeck vooreerst met 6 carossen uijt dit Casteel, vergeselschapt zijnde van den Heer Ord^e. Raad van India Frans Castelij, den Landdrost Hendrik van der Horst, den Scheepe deeser stad Joan van Riebeeck, soone van Zijn Edelht., de Capitajns Joost Michielsse Wilstede en Sacharias Gallard, den Coopman en Weesmeester Gerard van Oosten, den Coopman Jan Fredrik Gobius nevens nog een Opperchirurgijn en een Landmeeter, g'accompagneert van de halve comp. ruijters, tot voortsetting van de landroijse tot besigtiging van den beschadigden (2) berg a^o. 1699 door de sware aerdbeeving, daer de hoofdsprijten Tsji Soecabiros van de Batavise Groote Rivier aen d'eene en Tsji Cartak (3) van de Tangerangse rivier aen d'andre zijde haer beginsel (4) neemen (5), alsmede

(1) Dit wil eenvoudig zeggen: in de zoogenaamde onderlaag, d.i. onder in het schip gestuwd. Zoo heet suiker zeer dikwijls in de Resolutiën: „die ballast", evenals ook het Bengaalsehe salpeter, het Malaksehe tin en het Japansche koper; D. 1661 p. 149 gaat peper als „ballast" naar patria. Dit bedoelt volstrekt niet dat die artikelen eene zeer geringe handelswaarde hadden, zooals De Jonge (VI p. LXXVI noot) omtrent de suiker beweert. Nog Raffles zegt (Hist. of Java 1817, I, 213): „The sugar of Java is always in demand for dead weight", terwijl, voegt hij er bij, te Londen soms 300 % op den inkoopsprijs werd gewonnen. Maar gewoonlijk was het een artikel dat „de vracht niet verdragen (*versta: dragen*) kan", Bijdr. 1908 p. 435, blijkbaar wegens de concurrentie van West-Indië, dat zooveel dichter bij de markt lag.

(2) Over de plaatsing van dit verleden deel- (160) woord zie B. 22, 25 noot 5.

(3) Tjisockabiroe en Tjikeretek.

(4) Rumphius (Herb. Amb. VI, 22): „een *beginsel* van een gaatje"; (ib. pag. 189): planten die „haar *beginsel* uit haar eigen zaad krijgen"; Haafner (Zeereizen p. 58): „De ledigheid is een *beginsel* van alle kwaad"; D. 1663 p. 318: „in 't *beginsel*", d.i. in 't begin.

(5) Deze woorden toonen dat Van Riebeeck het rapport van Ram en Coops (B. 18, 11) had bestudeerd; de mededeeling omtrent den pagger te Tjikondang (waarover zie § 459) dat hij werk maakte van de geschiedenis der vestiging van het Nederl. gezag, evenals Camphuijs, tijdens wiens generalaat Van Riebeeck had gefungeerd als Secretaris der H. Regering, waaruit veel persoonlijke aanraking met den G.-G. moest volgen; mogelijk dankte hij aan

- de standplaats van 's Comp^s. gew(*esen*) paggar tot Tsjicondang, $3\frac{3}{4}$ mijlen bezuiden Tsjianjoer aen den voet en engte van 't gebergte Candang (1) tegen de eschappade der gevlugte Bantammers na d'overmeestering van
- (161) Turtiassa door 's Comp^s. wapenen, alsmede tot personeele inspectie van de swavelplaatsen in den Bataviasen berg Goenong Gedé, waeruijt men Zuiden ten Oosten van Batavia bij klaer weder een rookcolomme siet opgaen, en wijders in de bergen van Bandong volgens het aengeteekende ter resolutie van den 5 Maj jongstl., nadat alles daertoe hadde (2) laten prepareeren, bijzonderlijk de weegen door de bosschen en over eenige bergen, mitsgaders de verblijfplaatsen daer deselve benodigt waren, met bestelling van de gerequireerde buffels, runderbeesten, kleijnder vee en hoenders, mitsgrs. rijds, padij en wesmeer, dog alles op Sijn Edelht^s. privé beurse, na gewoonte, en buijten Comp^s. kosten. Zijnde d' andre helft der ruijterije, die eigentlijk mede stond te gaen, nevens eenige paerden 2 mijlen suijdwaerts van hier op het land van den Amboinesen Capit. Laxamana vooruijt op relais bestelt, dog de 40 militairen te voet daags voor gisteren vanhier gemarcheert om voor een gedeelte op het bovenland van Sijn Edelht^s. gen. Bodjong Gedee, 8 uren rijdens van hier leggende, de andre in de negorij Cadong Badak, nog 2 mijlen hoger ofte zuijdelijker, dog de grootste helft in de naeste negorij Sassappan (3), nog $2\frac{1}{2}$ mijlen zuijdzuijdoostel(*yjker*), op relais te verblijven, om tegens de komste van welgem. Heer Gouv^r. Generael aldaer des te frisser
- (162) en bequamer te kunnen sijn tot het eijnde van de verdre marschen. Dog de meedegeordonneerde 48 Baleijers, 15 Macassaren, 15 Boug. en 56 Maleijers waeren niet verder als ontrent Pinxtervelt, drie mijlen van hier, gisteren voorafgegaen, en de bagage nevens de rijpaerden met de nodige slaven mitsgaders ontrent 550 Javanen tot bagagiedragers en opsigters der paerden onder de toesigt van eenige swarte patrouillanten eergisteren in den morgenstond na Zijn Edelht^s. landhuijs Bodjong Mangis mede voorafgezonden. Quartier over 6 uren reed den Heere Gouvern^r. Generael van Laxamanas land te paard voort, hebbende tot soo verre de carossen geb(*ruijkt*), en quam ten tien uren aen het landhuijs van den Heer Raad Ord^s. van India Cornelis Chastelijn op Depok en na 't nuttigen van het middagmael reed Sijn Edelht^s.

(160) die aanrakingen ook zijne belangstelling in de geschiedenis der „ontdekking” van de Batavia'sche bovenlanden.

(1) Kendeng.

(161) (2) Er staat: *hadden*.

(3) Seuseupan, aan den oostertak van den grooten weg, even voorbij paal 46; in deze

buurt waren Ram en Coops ook geweest. Uit deze aanduiding volgt verder dat Van Riebeeck dit jaar weder over den Poentjak ging; mogelijk heeft hij daarna den Gedeh beklommen aan de hand van Helderman's rapport van 1701, B. 18, 19. Voor: *naeste* misschien te lezen: *laeste*.

weder vandaer ten half vier ure en quam een weijnig voor half ses uren op desselfs landhuijs Bodjong Mangis (1)".

- (163) *Dagregister 19 September 1713.* „Heden des namiddags ten halff 3 uren quam den Heere Gouv. Gener. Abraham van Riebeeck van desselvs land- en berggreijs, verm(elt) onder den 24^{en} Aug. j^oleeden, weder binnen dit Casteel te water, nadat eergisteren tegen den avond het fregat Schooter-oog nevens de brigantin Achilles, de chaloup 't Casteel Batavia en de patchallang de Veerman van Edam op Sijn Ed^{ts}. ordre tot desselvs transport vanhier na de mond der rivier van Craoang gesonden waren, zijnde Sijn Ed^t. gistren morgen ten 8 uren aen de negorije Cartajassa, gelegen een mijl opwaarts van onse vesting op Tanjongpoura, in een canoa (2) gestapt en vandaer afgevaren (gevolgd werdende van eenige diergelijke vaertuijgen, waarin die van Sijn Ed^{ts}. geselschap saten) de gem. rivier van Craoang tot aen de troussang (3) off doorgestoken vaert van den Craoangsen Tommagon (164) Wira Baija; welcke lingsom na halff agten in den avond ingeslagen en vervolgens het riviertje Camarangan doorgevaren zijnde, had den Heere Gouv. Gener. sig te middernagt eerst bevonden aen de mond van de rivier van Barangcassij. Alwaer na de gem. Comp^t. vaertuijgen tevergeefs gewagt zijnde, soo was Sijn Ed^t. maer langs de zeestrand met de gem. prauw voortgeschept (4) en niet voor halff ses uren abusivel. in de rivier genaamd de Groote Maronde (5) geraakt, dewelke eenigen tijd opgevaaren ende door Sijn Ed^t. voor een verkeerde rivier aangemerckt ende g'ordonn^t. zijnde weder terug na zee te keeren om vervolgens langs strand na de regte rivier Ansjol te scheppen, soo was den Heere Gouv. Gener. niet voor 9 uren weder aen zee bij 's Comp^s. paggar ofte vesting de Maronda (6) gekomen, ende vervolgens

(162) (1) Van hier zond dus Van Riebeeck zijn laatste bericht voor het Dagregister. Van den verderen tocht hield hij natuurlijk wel een journaal, doch dit werd later niet in 't Dagr. opgenomen, hetzij omdat hij geen lust gevoelde om de daarin opgenomen gegevens te verwerken, hetzij omdat het kreupel einde van dien tocht hem geneerde.

(163) (2) „Praeuwen of kanoos, een soort van lange smalle vaertuijgen, uit den stam van eenen boom gehouwen", zegt Corn. de Bruin p. 367, die er de Tjiliwoeng mee overvoer. D. 1673 p. 308: „knoos of vaertuijgjes uijt een boom".

(3) Vergelijk B. 16, 48; over de doorgraving van a^o. 1704 o. v. zie § 1065. De naam Kamarangan wordt ook gebruikt voor een heel andere troesan, zie § 1071 noot.

(164) (4) Tweede Schipvaart p. 22 (van de Ban-

dancezen): „In stede van riemen ghebruijken sij *schoppen* van hout ghemaeckt, die sij in 't *scheppen* boven 't hoofd laten gaen". Zoo spreekt Valentijn (II, 1, 182) van de Ambonsche orembaaien, waarop zich bevinden „*scheppers* of roeijers, die niet met lange riemen maar met korte breede spaanen of platte *schoppen*, *scheppen*"; Rumphius (Herb. Amb. II, 149): „korte riemen of *scheplepels*, 'pangajos". Eigenlijk is „*scheppen*" niet hetzelfde als pagaaien; zie Eneyel. van N.-I. IV, 478.

(5) Bij Tjilingtjing, ter onderscheiding van de Kleine Maronde, meer W.; zie § 1071.

(6) Over den bouw van het fortje aan de Maronde zie § 21 en vergelijk § 415. Bij R. 20 Oct. 1684 was besloten, het buiten onderhoud te stellen, nadat het in den Bantamschen oorlog tot bescherming tegen zeeroovers had

ten elff uren vandaer over de bancken voortgestoocken tot aen 's Comp^s. daervoor ten ancker leggende patchall(*ang*) de Veerm(*an*) op Edam, waerin Sijn Ed^t. overgestapt zijnde, als gesegd, door de Groote Boom ten half drie uren aen dit Casteel quam ende aldaer door d' H^r. Direct^r. Gener. Abraham Douglas verwelkomt wierd en vervolgens ook in zijn huijs door d'in het Casteel woonende Heeren Raden Christophel van Swoll en J. C. d' Ableing (1)".

- (165) *Dagregister 17 November 1713*. „Den H^r. Gouv. Gener. M^r. Abraham van Riebeeck, in 't wederomkoomen van zijn laatste landtocht na de landen en bergen van Bandong (2) siek geworden en op den 19^{en} 7ber. laatstleden van Tanjongpoura te water in een swacken staat hier geretourneerd zijnde, hoewel doenmaels volgens Sijn Ed^s. bevel in desen daarvan geen mentie is gemaakt, wierd in de volgende eerste dagen door een pijnlijke perssing (3)

- (164) gediend; volgens D. 27 Juli 1682 stond het onder een korporaal. De kaart van 1692 vertoont de „wagt Maronda" naar 't schijnt beoosten Tjilingtjng, te Soengeitawar aan den rechteroever. Uit H. 18 Sept. 1706 ziet men dat sedert 1691 of 1692 geene wacht aldaar meer lag; doch bij R. 11 Sept. 1705 was besloten, er weder eene te leggen en die aan de Bekasi te verminderen; Bij R. 31 Aug. 1706 werd die post verlegd naar „de over- of westkant". R. 21 Jan. 1707 vermeldt den post weder als bestaand; B. H. 4 Mei 1714 spreekt van een sergeant die twee jaar geleden daar lag. Heydt (Schauplatz p. 106) geeft een plattegrond en eene doorsnee van 't fortje tijdens Valckenier, met eene beschrijving: er lagen 12 à 15 Eur. en evenveel Boegineezen. Een heel anderen plattegrond vertoont eene kaart in het Rijksarchief (n° 1206), waarop het fort nog aan den rechteroever ligt, en die dus het oudere fortje zal vertoonen. Uit De Jonge IX, 305 blijkt dat in 1740 de „posthoudende militairen op de Groote Maronde" door de Chin. verdreven werden. Bij de reizen van Van Imhoff B. 31, 61 e.v. en 32, 24 wordt geene melding gemaakt van een post aldaar. Bij R. 19 Sept. 1747 wordt besloten, op de Maroenda bij Tjilingtjng eene wacht van 1nl. te leggen, waarvoor Vinck zal zorgen. R. 23 Dec. 1800 spreekt van „de gewezene post aan de rivier de Maronde".

(1) Eene lieve ontmoeting zal dat geweest zijn! Douglas was, zooals Valentijn verhaalt, steeds op de meest onaangename manier door Van Riebeeck bejegend; Van Swoll had dan soms met veel courage de partij van den mishandelden Dir.-Gen. gekozen. Dat dit drietal Raden de reizen van den G.-G. bespottelijk

vond, blijkt wel daaruit dat zij (behalve de gaandeweg ontmoedigde Douglas) hem nooit hadden verwelkomd bij zijne Barnum-cavalades door de stad. Nu zagen ze hem in zijn eentje met de kous op den kop en den dood op het gezicht terugkeeren! En welk een veld van onverwachte promotie opende zich! Men vraagt zich dan ook af, of geen der andere Raden in 't Kasteel woonde. Of verlieten die al vast het zinkende schip om bij den nieuwen G.-G. in het gevele te komen? Corn. de Bruin zegt o. l. pag. 390 dat anno 1706 in 't Kasteel woonden de G.-G., de Dir.-Gen., de „Veltheer" De Wilde, „en nogh twee of drie andere Raden van Indië".

(2) Dat Van Riebeeck op deze reis Bandoeng (165) inderdaad bezocht, blijkt uit de D. 18 Oct. 1713 vermelde bevelen aangaande de cultures, door den G.-G. gegeven aan „alle Preanger-hoofden die hem te Bandoeng begroet hebben"; evenzoo uit de R. 8 Dec. 1713 vermelde verzoeken „binnen de negorije Bandong voorgedragen door den Pangerang Aria (*Cheribon*) aan den Heere G. G. Abraham van Riebeeck".

(3) Dysenterie, zooals bij Valentijn II, 1, 284; Rumphius Herb. Amb. II, 95 enz. In het Bat. binnenhospitaal was een apart „persiehuis". Een oudere naam is „het rood melisoen" zooals bij Rumphius II, 16. Er is echter onderscheid tussehen „witte en roode buikloop", ib. VI, 142, waarvan de witte is „de gemeene", ib. IV, 80. D. 1661 p. 141 wordt als middel om te Bandjarmasin water dat „geïnfecteert" is te verbeteren (blijkbaar tegen dysenterie), vermeld: „men laet het eerst eenen dag staen ende daerna kookt men het op; voorts moet men een goede dieet ofte leef-maet houden".

met koorts en sodanig aengctast, dat hij sig binnen weijnige dagen ofte na verloop van een week bijna sonder kragten (*en*) gantsch afgemat bevond en daerenbooven den meesten tijd sonder rust, dog met hoope van eene spoedige herstelling, eensdeels ten aensien van Sijn Ed^h. voorige extraord. sterkte en goede constitutie des lichaems, die hem alle fatigues deed te boven koomen (te meer na alle menschelijke gedagten niet anders als een goede rust tot sijne reconvalescentie scheen te benodigen), en ten anderen omdat Sijn Ed^h. desselvs besigheden ende dagelijkse besoignes, uijtgesondert het bijwonen der vergaderingen en het verleenen van de ord. audientie (1), voor sooveel sijne debilit^e. sulx toeliet, altoos heeft waergenoomen, is eijndel. in de voorleden nanagt tusschen half vier en vier uren in den Heere ontslapen, na een regeringe van 4 jaaren en 18 dagen, in den ouderdom van 60 jaaren en 30 dagen (2), waervan Sijn Ed^h. 36 jaaren in den dienst van de Comp. besteed heeft en uijt dat getal 29 jaaren soo als Secret^r. van de Ho. Regeringe, Extraord. en Ordin. Raed mitsgrs. Direct^r. Gener. als Gouv. Gener. van Nederl. India geweest is, hebbende sedert gisteren morgen sonder spraak dog stil en gerust gelegen, soodat het woord (3) gisteren avond aen den Major en den Ballieuw door den H^r. Direct^r. Gener. Abraham Douglas gegeven wierd, 't welk na de wederkomst van den H^r. Gener. niet was geschiet. Zijnde welgem. H^r. Direct^r. Gener. en d' andere Heeren van de Ho. Regeringe die binnen dit Casteel wonen benevens derselver huisvrouwen (4) voorleden nagt van de klokke half twaalf tot ontrent 3 uren bij Sijn Ed^h. geweest, alwaer sig ook bevonden cenige van desselvs naastbestaende en bloedverwanten, alsmede den Eerwaarden predicaent Joannes Kiesenga, die ten 11 ure uijt de stad gehaald wierd en die tot op het laatste toe bij welgem(*ellen*) Heere Gener. is gebleeven".

(167) Valentijn verhaalt aangaande Van Riebeeck's laatsten tocht het volgende (IV, 1, 343 e. v.): „In 't laatst van A°. 1713 was Zijn Edelheid weder

(166) (1) De G.-G. hield elken morgen zeer vroeg audientie; eerst verschenen verschillende ambtenaren en officieren om rapport uit te brengen, daarna werden bijzondere personen toegelaten om hunne belangen voor te dragen; Corn. de Bruin o. l. pag. 395; Valentijn IV, 1, 262.

(2) Zijne geboorte staat genoteerd in zijns vaders Kaapsch Dagregister (Werken van het Histor. Genootsch. gevestigd te Utrecht, n° 39, I, p. 253) op 18 Oct. 1653: „als wanneer des nachts d'E van Riebeeckx vrouw in de kraem gecomen was van een jonge sone, sijnde de 2^e die in 't

fort de Goede Hoop geboren is". Een begrafenisbriefje van hem is gereproduceerd bij Van Rhede van der Kloot, o. l. pag. 307.

(3) Het parool voor 't binnenkomen der poorten van 't Kasteel en de stad, dat anders door den G.-G. werd gegeven.

(4) De tegenwoordigheid dezer dames is kennelijk, maar eigenlijk meer voor de familie-regeering in Nederland, die men in Indië nadeed. Zoo werd te Batavia zelfs de verjaardag der echtgenoot van den G.-G. feestelijk gevierd (zie D. 1680 p. 60).

op zulk een inlandsche tocht, niettegenstaande hij reeds aan de loop ging (*d. i. aan dysenteric leed*), alwaar Zijn Ed. verscheide zeer gevaarlijke zwa-
velbergen over moest, waaronder 'er waren, daar men den damp en rook niet
alleen had zien uitkomen, maar waarvan de schoenen van zommige Heeren
verbrand waren, en door welkers korst zommige van 't gezelschap met een
rotang gestooten hadden. Men zei ook, dat een van de ladders, 180 voeten
(*sic*) lang, en reeds tegen een van die bergen, Bandong genaamd (1), aange-
bragt, in 't gezicht van Zijn Ed. afgebrand, en dat hij zedert dien tijd zoo
verzwakt was, dat hij, alzoo zijn koorts toenam, en hij nu, niet meer kon-
nende rijden, door eenig volk moest gedragen werden, besloot terug te keeren,
waarna hij met een klein vaartuigje, daar Zijn Ed. met zijn zoon, en pas
een flesje wijn, 28 uren, in groote koude, in 't uiterste gevaar van zijn
leven, wegens roovers, kajmans, en andere ongevallen, zat, en onzeker, waar
hij was, omzworf, zijnde van de troep, door toedoen van een verkeerden
wegwijzer, afgeraakt. Ook had Zijn Ed. in een andere prauw de Heer
Castelein, Directeur Generaal (2), en de Heer Gobius (3) in een derde, bij
zich. Zijn Edelheid quam eindelijk nog zeer gevallen te rechte, en den 19
September met een schip van Tandjong Poera (4) weder thuis, zijnde dood
zwak geworden door een dunne loop, en de koortzen, daarop gevolgt . . .

- (168) Tusschenbeiden moet ik van dezen togt nog zeggen, dat de Heer Castelein
verhaalde, dat zij op een plaats geweest waren, daar de lucht zoo koud, en
de grond zoo heet was, dat zijn schoenen, zonder dat hij 't nog eens voelde
(konnende het van de koude niet langer harden) van zijn voeten brandden,
en de Heer van der Horst heeft mij bovendien verhaald, dat het zoo koud
op zekere plaats was, dat hij een groote platte zilvere bierkan vol mom (5)

- (167) (1) Vermoedelijk de Papandajan. De wijze
waarop Valentijn hier praat zou haast doen
denken dat hij zijne ideeën omtrent vulkanen
had opgedaan te Wormerveer of Buiksloot.
Curieus is, dat volgens den Resident der
Preanger, 1821, naar 't zeggen van Inlanders
deze berg *niet* door Horsfield is beklommen,
doch dat hij aan den voet is gebleven; even-
zoo bij den Goentoer. Maar, zegt die Resident,
de „Gouvernements kunstschilder” Payen heeft
„uit liefde voor de kunst alle vulkanen dezer
residentie bestegen” en in 1821 ook den Papan-
dajan.

(2) Frans Castelijns werd eerst in 1715 Direc-
teur-Generaal; tijdens Van Riebeeck was dit,
zooals ook in onze reisverhalen blijkt, Abraham
Douglas.

(3) Van hem heeft Valentijn dus denkelijk
weer zijn bericht.

(4) Onjuist; een pentjalang is in de Comp.
taal geen „schip” (vergel. B. 27, 5) en de G.-G.
stapte ook niet te Tandjoengpoera daarin.
Valentijn heeft denkelijk in de hem ver-
streckte mededeelingen het woord „*tandjong-*

poera” als plaatsnaam opgevat, terwijl het vaak
wordt gebruikt voor de kleine vaartuigen waar-
mee (vergel. B. 31, 63) provisiën naar den post
van dien naam worden opgevoerd. R. 19 Febr.
1692 vermeldt „twee *tanjongpourasvaarders*”;
R. 15 Mei 1714: „de soogenaemde *tanjongpou-
ras-vaertuigen* off over de steven gesloote los-
boots”; R. 17 Dec. 1723: „*tanjongpouras* of
losboots”; zie ook P. IV, 319; 392; V, 316;
Heydt (o. l. pag. 2): „Lichters oder *Dunlapours*”;
Eschels-Kroon (o. l. pag. 37): „*tanjongpoeraus*
of open vaartuigen van 30 last”; ja, Valentijn
zelf (IV, 1, 210): „*Tandjong Poeras* of vaartui-
gen die tot het lossen en laden der schepen
gebruikt wierden”. Zóó beheerscht Valentijn
zijne stof!

(5) Eene biersoort. Baldaus (o. l. pag. 185): (168)
„Den Brunswijkschen *mom* is vrij aangenaam
en gezonder in India dan in ons vaderland
ende wil zeer wel over zee gevoert werden”.
Bij Meister (o. l. pag. 219) zegt een oorlam:
„Die Braunschweigische *Mumme* ist hier zu
Batavien sehr theuer”. Lady Mary Wortley
Montague schrijft 23 Nov. 1716 uit Brunswijk

en kleen bier dede, biedende een van die soldaten die zilvere kan, zoo hij ze, niettegenstaande de groote koude, uitdrinken kon, tot een geschenk aan; dog niemand kon het doen, zoo kilkoud was het daar, en bij dag was het ondragelijk heet; zoodat die reis veeler menschen leven had kunnen kosten, zoo zij langer geduurd had".

(169) Wij hebben hiermede Van Riebeeck's reizen van begin tot einde gevolgd. Opmerking verdient ten slotte de houding van Heeren XVII^{en}, die in de schoonste harmonie is met hetgeen elders (§ 1889) uit de bronnen werd verzameld betreffende 's Compagnies snooden ondank tegenover oude dienaren welke men niet meer noodig had.

In hun brief van 19 Juli 1714 schrijven zij, nog onbekend met Van Riebeeck's overlijden: „Het is ons gevallen geweest, dat de coffij- en indigo-culture bij UE. wiert behertigt en de Javaanen tot dies voortsettingh, soo veel doenlijk was, geanimeert, en waarover den Heer Gouverneur Generaal in sijne gedaane landttocht particulier het oog had laten gaan (*vergelijk hierboven* § 147; 148), wiens sorgh diesweegen wij niet kunnen nalaten te prijzen".

In hun eerstvolgenden brief echter, na Van Riebeeck's dood vernomen te hebben, richten zij (9 October 1714) eene hevige philippica tegen de Indische Regeering wegens de ontdekking van groven particulieren handel op de retourschepen, en geven niet onduidelijk te verstaan dat die Regeering daaraan medeplichtig is; (de verantwoordelijke persoon lag op het kerkhof, dus men kon nu eens dapper uitvaren om aan de verdere leden der Indische Regeering een heilzamen schrik in te boezemen, zonder dat hieruit onaangename complicaties waren te duchten); aan Van Riebeeck's overlijden wordt geen woord verspild (zijn naam wordt in den brief *heelmaal niet genoemd*), maar droogjes gezegd dat men genoeg neemt met de verkiezing, door den Raad van Indië, van Christoffel van Swoll tot diens opvolger. Tevens echter wordt de Directeur-Generaal Douglas, Van Swoll's vriend, ontslagen en als zoodanig benoemd Van Riebeeck's vriend Frans Castelij, onder opmerking dat men een andermaal den Directeur-Generaal niet mag voorbijgaan bij de provisioneele benoeming van een Gouverneur-Generaal.

Het ligt voor de hand dat Van Swoll zich door het een en ander grootelijks gekrenkt moest voelen. Het beste wat men er van zeggen kan is, dat, aangezien persoonlijke kwesties altijd zeer zwaar wogen, deze verandering in de Regeering met eenige moeite door Van Riebeeck was voorbereid geworden en dat XVII^{en} thans geene wijziging in deze maatregelen wilden brengen, schoon zij door Van Riebeeck's dood hunne raison hadden verloren, welke was, hem in Rade te steunen tegen Van Swoll's oppositie.

Maar hunne ijzige onverschilligheid voor het verlies van een zoo

dat de mom aldaar „well deserves its reputation of being the best in the world". Walter Scott (Antiquary, Chapter XI) beschrijft haar als

„a species of fat ale, brewed from wheat and bitter herbs".

ouden, braven en hooggeplaatsten dienaar laat bij een hedendaagsch lezer een allernaamzaamsten indruk achter en strekt tot eene soort apologie voor Indische ambtenaren die er geen bezwaar in vonden om zich ten nadeele van zulke „Heeren Principalen” te bevoordeelen.

(170)

AANHANGSEL.

Van Riebeeck's huis op den heuvel Tanahabang.

De geschiedenis van dit eigendom is niet zonder belang.

Bij R. 27 April 1648 erlangde de Kapitein-Chinees Bingam vergunning tot het graven eener vaart van „omtrent dese stadts landtpoorte en soo recht suijden aen loopende (*tegenwoordig Molenvliet*) tot bij het bosch (*den post Djaga Monjet*, „*de Apenwacht*”, zie B. 22, 28), alwaer sich in twee armen ofte spruiten sal verdeelen, waarvan de eene oostwaerts (*naar de tegenwoordige Sluisbrug*) tot in de Groote Riviere (*welke destijds van hier noordelijk heft*), d'andere westwaert tot in 't rivierken Crocot strecken sal”. Deze westertak intusschen schijnt niet gegraven; Bingam gaf veeleer de voorkeur aan eene richting Z. Z. W. tot in de Krokot, welk laatstgenoemd kanaal te zien is op eene kaart van 1656. Bij R. 16 Juli 1657 besloot de Regeering de Groote Rivier bij Noordwijk af te dammen en een kanaal te graven van deze afdamming naar Bingam's gracht (zij begon dus nu zelve de vaart van Djaga Monjet naar de Sluisbrug, die Bingam van plan was geweest te graven); verder, om de Bingamsgracht (Molenvliet) met eene sluis af te sluiten tegenover de stad (waardoor zij minder geschikt werd voor afvoer van hout; weliswaar wordt nog D. 1 Jan. 1665 de „vaert Molenvliet” verpacht voor 34 Rd^s. per maand, maar R. 15 Juli 1681 spreekt van den overtoom (dam) daarin „waarover de van boven afkomende goederen moeten gebragt worden”). Bij R. 29 Jan. 1658 neemt de Regeering voor 1.000 realen de vaart over van Bingam (die geklaagd had dat de Comp. zijn water na het leggen van evenvermelden dam als beweegkracht voor hare molens gebruikte, waardoor hij „versteecken” werd van het heffen van tol), en bij R. 24 Dec. 1661 geeft zij daaraan den naam Molenvliet. Het verlengstuk echter (van Djaga Monjet Z. Z. W. naar de Krokot) heette nog lang daarna, zelfs nog H. 2 Nov. 1776, de Bingamsgracht, evenals R. 21 Juli 1699 de weg naar Tanahabang de „Bingamsweg” heet en de heuvel van Tanahabang R. 2 April 1666 de „Bingamshoogte”; deze heuvel was toen eigendom van benedenvermelden Litsoecko, die in deze buurt suikermolens had; drie oude suikermolens, die „voortijts stonden ter plaats daar het genoemd wert Tana Abang, die al voor meer als 30 jaar opgeregt souden sijn geworden”, worden vermeld H. 15 Sept. 1696.

(171) Wij keeren nu terug tot den eigendom van het land.

Den 12 Nov. 1664 f°. 21 (dit is de oudste aanwezige erf- of grondbrief hiervan) draagt Towasia, voorzoon van den overleden Kapitein der Chineezen Bingam, namens zichzelf en de verdere erfgenamen aan Litsoecko,

Chineesch boedelmeester, en nog een ander Chinees, een land over, gelegen „een quaertier uijre gaens (*mogelijk is dit onjuist en was de afstand tot de noordgrens langer*) buiten deser stadt”, zich uitstrekkend van de Groote Rivier tot de Angkee, uitgegeven bij grondbrief van 6 Oct. 1650, diep naar gissing 15 à 1600 roeden en breed 300 roeden (dus 900 à 960 bahoe, d.i. 7 à 8 maal het Koningsplein!), waarop „een groot bamboese woonhuijs en dito suijkermoolenhuijs” en verdere opstallen, benevens allerlei tot de suikerindustrie behorende gereedschappen en benoodigdheden; voorts een tweede perceel van 26 morgen, uitgegeven bij grondbrief van 20 Sept. 1649, een derde van 120 morgen, uitgegeven bij grondbrief van 15 Aug. 1648, en nog een vierde, volgens een grondbrief van 26 Oct. 1649, dit alles samen voor de verrassend geringe som van 440 Rd^s. Dat deze prijs echter de wezenlijke waarde vertegenwoordigde, blijkt daaruit, dat Litsoecko's medekooper bij overdracht van 5 Sept. 1668 f°. 120 aan dezen participant zijne helft overdeed voor 220 Rd^s. Litsoecko breidde dit eigendom nog uit (transporten van 17 Febr. 1672 f°. 248 en 9 Maart 1674 f°. 157) en overleed toen. De weduwe richtte zich nu tot Heemraden, H. 19 Mei 1685, met een request, waarin, dat van bovengenoemd land, tot hetwelk „Tana Mera” behoort, een deel, naar den kant van Angkee, nog steeds onbebouwd is „omdat hetselve seer onveijl door de Tangaranse en Bantamse Javanen is gehouden, gelijk verscheijde moorden, op en ontrent dat land gepleegt, heeft doen blijken”; zij is echter van zins dit westerdeel thans ook te ontginnen „alsoo het nu veijlig geschieden kan, doordien de Javanen van Tangarang en Bantam door Comp^s. wapenen zoo sijn gestraft, dat men daarontrent van haar niet meer en vernempt”. De lange verwaarloozing van hare rechten had er echter toe geleid (zie H. 2 Juni 1685) dat aan anderen stukken van dat groote land in eigendom of bezit waren gegeven. Bij R. 4 Sept. 1685 wordt nu aan Heemraden gelast, eene minnelijke schikking voor te bereiden, ter nadere dispositie door de Regeering. Heemraden bevinden thans dat de grondbrief, den 6 Oct. 1650 aan Kapitein Bingam verleend, in strijd is zoowel met vroegere als ook met „latere donatiebrieven”, m.a.w. zij vinden dat perceel veel te groot voor zoo'n Chinees en hebben (misschien onwetend) stukken van dat kolossale land aan menschen van positie toegewezen, aan wier rechten zij niet willen tornen; zij regelen nu den toestand en wijzen bij erfbrief van 31 Juli 1688 met intrekking van dien van 1650 aan de weduwe van Litsoecko drie perceelen toe, tezamen groot 904 morgen, tusschen de Krokot en de Angkee, waarvan een ten N. grenst aan Kapitein Jonker's land Petodjo; de rest van de uitgifte van 1650 wordt haar dus ontnomen.

Eerst bij acte van 1 Aug. 1696 f°. 231 laten de erven van Litsoecko diens bovenvermelde landen op hun naam overschrijven; gesmaldeeld als zij waren, vormden zij, sedert de rijzing der landprijzen na den Bantamschen oorlog, een zoo belangrijk eigendom, dat een perceel daarvan, bij overschrijving van 2 Febr. 1705 f°. 254 overgedragen aan den inlandschen burger joan de Sousa, 6.000 Rd^s. opbracht. Deze Mardijker draagt den 13 Febr.

1705 f°. 269 aan Van Riebeeck voor de luttele som van 600 Rd^s. een gedeelte van zijn land over, en wel het „stuk weij- en zaaijland” dat „in de wandeling Tanabang genaamt” werd. Uit de grensomschrijving blijkt, dat Van Riebeeck daar toenmaals nog geen ander land had, doch reeds bij R. 25 Juni 1706 krijgt hij voor 150 Rd^s. twee perceelen aan de Krokot, „meest met sware doornbosschen begroeid”, twee uur Z. van de stad, vermoedelijk ter vergrooting van Tanahabang; bij andere acten zien wij hem herhaaldelijk aangrenzende stukken bijkopen. Na zijn dood verzuimde men het land op den naam der weduwe over te schrijven; toen deze ook zeer spoedig overleed, werd het met andere landen van Van Riebeeck op 5 Nov. 1714 overgeschreven op zijn schoonzoon Gerrit van Oosten. Ongelukkig zijn er geene acten van dezen datum bewaard, zoodat wij den draad verliezen en niet kunnen constateeren in welken toestand het land verkeerde bij Van Riebeeck's dood, speciaal welke gebouwen er stonden. Wel weten we dat hij er een huis had gezet; immers Cornelis de Bruin was in 1706 van het bouwen daarvan ooggetuige; het lag (o.l. pag. 366) „daer al het land vol verandering van rooder aerde en vol laegte en hoogte was, als zijnde eenige heuvels daer in”; er waren sawah's en „alle soorten van vrucht- en andere boomen, schoon het nogh niet geheel tot volkomenheit gebragt was, waertoe dagelijx gearbeit wert. Want schoon het huis voltoit was, most de stalling en keuken nogh opgemaakt worden. Tot het beploegen van dit lant en ander werk werden over de hondert buffels gebruikt”; naast het huis was een riviertje (de Krokot); het land heette (ib. pag. 392) „Tanna-aban, dat in het Maleis Roode aerde betekent”.

Wij verliezen het land nu uit het oog tot Van Imhoff's tijd.

Den 10 Januari 1736 werd aan Heemraden officieel door belanghebbenden kennisgegeven dat „voor reequening van den boedel van (*wijlen*) vrouwe Johanna Catharina Pelgrom”, weduwe van den Directeur-Generaal Anthonij Huijsman, verkocht zijn „sekere seven stucken en een strookje thuijn- en weijland, bebouwd met een steene huijs, twee koestallen en differente andere opstallen, gelegen omtrent een en een halv â 2 uiren gaens zuijdwachts buiten dese stad ten wederzijden van de rivier Crocot, in de wandeling gent. Tanna Abang, in het Westerveld, het 3^e deel van blok M., benevens nog eenige slaven, huijsmeubelen en andere goederen mitsg^s. het vee op dat (*land*) lopende”, en wel aan den Landdrost Justinus Vinck (over wien zie B. 32, 24) voor 12.600 Rd^s. Deze kennisgeving was echter reeds door een nieuwen eigendomsovergang voorafgegaan; immers de Resolutie van 30 Aug. 1735, bij welke aan het land Tanahabang een pasar wordt verleend, noteert tevens dat van dit land „thans eigenaar is geworden den Heer Raad Extraordinair G. W. van Imhoff”. Het zonderlinge van dit geval is, dat Van Imhoff de schoonzoon was van gezegde weduwe Huijsman. Het heeft dus den schijn alsof Vinck als strooman fungeerde om de pasar aan te vragen; zijn request ter zake is te vinden H. 27 Aug. 1735. Van Imhoff deed het eigendom den 2 Mei 1736 op zijn naam overschrijven; de betrekkelijke

acte is helaas weer absent. Ofschoon nu H. 31 Juli 1745 blijkt dat Tanahabang met de pasar het eigendom is van eenen Samuel Reguleth, werd het eigendom na Van Imhoff's dood bij acte van 8 Sept. 1751 f°. 22 van dezen laatste overgeschreven op G. J. A. von Trabe. Bij deze acte wordt het beschreven als „zijnde thans bebouwd met een groote en zeer comood woonhuijs benevens verscheijde andere vertrecken, alle van steen dog met houte sierappen gedekt, zoomede dubbelde stallings voor paerden en wagens als ook behuijsing en dertig pedacken alle van steen en met pannen gedekt” enz.; denkelijk vormden die pedakken de winkels der pasar. De koopprijs van dit eigendom met nog andere perceelen (Gandaria enz.) was 17.212 Rd^r. Van Von Trabe ging Tanahabang over op Jan van 't Hoff, den schoonvader van den geleerden Dominé J. M. Mohr; zoo kwam het bij acte van 10 Juli 1782 f°. 634 aan diens dochter Johanna Mauritia Mohr, welke niet lang daarna (zie I, 63) trouwde met den Gecommitteerde D. J. Smith. Deze laatste (zie I, 64) deed het in 1789 over aan Van Riemsdijk. Ofschoon evengeciteerde acte van 1782 niet naar latere acten verwijst, en ik dus de verdere overdrachten niet kan constateeren, vernam ik van den tegenwoordigen eigenaar dat een zoon van den Gecommitteerde Van Riemsdijk, die dezelfde voornamen droeg als zijn vader, Willem Vincent Helvetius, de latere eigenaar werd; deze huwde eene W. M. R. Martens, welke als kinderlooze weduwe hertrouwde met I. Th. Bik, in wiens familie het land Tanahabang nog heden is.

- (174) Uit de boven geciteerde bewoordingen der acte van 1751 valt af te leiden dat Van Imhoff een nieuw woonhuis op dat land gezet had. Dit wordt bevestigd door Andries Teisseire's uitlating (Verh. B. G. VI, 55) over „het groot steenen huis” dat deze Gouverneur-Generaal er had gebouwd, waarvan „verscheiden groote zaalen en andere vertrekken” in elkaar liepen, zoodat men er licht kon verdwalen. Van Doren zegt (Reis II, 128) dat in zijn tijd, dus omstreeks 1825, dit huis er nog stond. Van Imhoff's woning is het dus, en niet Van Riebeeck's, die voorgesteld wordt op plaat 54 der collectie Boursse Wils van Rach's platen (T. B. G. XLIV, 201). Deze teekening van Rach vertoont: eerst een ruim voorerf met zes rijen boomen; daarachter een zeer breed hek van latwerk op eene steenen rollaag, met pilaartjes op zekere afstanden; door dit hek komt men op een tweede voorerf met steenen bijgebouwen, welke op dezelfde plaats staan als die op onze illustratie van Van Riebeeck's huis, doch meer modern van stijl; achter dit tweede voorerf volgt een tweede hek in denzelfden trant als het eerste en daarachter het hoofdgebouw, zonder bordes en met een gevel die herinnert aan de Oud-Hollandsche gevels in Trotter's Old Cape Colony, in welk boek ik vergeefs een gevel zoekt in den stijl van dien onzer illustratie. Men zie voorts onze beschrijving dier illustratie in den aanvang van dit deel.

BIJLAGE XXIV.

RECEPTIE DER PREANGER-REGENTEN NA DE OPTREDING VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL C. VAN SWOLL

1714.

- (1) De volgende Bijlage, overgenomen uit het Bataviaasch Dagregister en vermoedelijk opgesteld door Van der Horst, die wel meer bijdragen tot het Dagregister heeft geleverd (zie I, 30), is in zooverre de aandacht waard omdat, naar mijn beste weten, alleen hieruit gezien kan worden op welke wijze een G.-G. de Regenten der Preanger ontving en behandelde. Van Swoll was in November 1713 tot die hooge waardigheid benoemd en ontving thans hunne hulde.
-

- (2) *Resolutie 27 April 1714.* „Is op het daartoe gedaen versoek door den Pangerang Aria Cheribon bij een briefje aen dese Regeering, verstaen, hem te permitteren om voor een springtogtje op Batavia te komen, teneijnde eens in persoon voor den Gouverneur Generaal en de Raeden van India te verschijnen, en sulx ook in gelijker voegen op derselver gedaen versoek te accorderen aen de Priangse Hoofden en Regenten van Samadang, Bandong, Soucapoura, Imbanagara en Cawasseen”.

Dagregister 22 September 1714. „Voor den middag ten 11 uren quam den Cheribonse Pangerang Area, gevolgd van alle de hier aenwesende Priangse Hoofden of mindere (1) Regenten in geselschap van den Landdrost (2) Hendrik van der Horst binnen dit Casteel ten huijse van den Heere Gouverneur Generael, alwaer deselve beneden op de plaets onder het

-
- (2) (1) *Minder* ten opzichte van den Pangeran. Bedoeld worden degenen die wij „Regenten” zouden noemen (welk woord, als elders gezegd, destijds nog geene vaste beteekenis had), wier namen blijken uit de lijst der geschenken hier-

beneden. Zie B. 20, 13 noot 8.

(2) Tevens Gecommitteerde over den Inlander. Dat laatstbedoelde qualificatie niet vermeld wordt, is weer een bewijs hoe onzeker zij nog was.

afdak (1) tusschen de twee daer staende tammarindeboomen (2) door Sijn Edelheijd wierden gerecipeerd.

- (3) En na de gewoone eerbewijzing gingen deselve sitten, te weten den gemelten Pangerang op de nodiging van den Heere Generael op een stoel, wat ter sijden af van Sijn Edelheijds bank, en de Priangse Hoofden van selfs, of sonder daertoe aengesproken te zijn, een schrede of agt verder op de grond neder na hare wijze (3). Waerna welgem^{te}. Heere Generael haer door den Landdrost in 't Javaens (4) liet aanspreken, recommandeerende deselve in 't gemeen de vrede en eenigheijd onder malkanderen te onderhouden sonder op geenderleij wijze te gedogen dat haer district (5) door desen en gene landloopers (6) ontrust wierd, gelijk somtijts geschied, maer bij verschijning van sulke schadelijke vagabonden deselve ten eersten aen te packen of bij teweerstelling van kant te helpen, en wijders de ordres van

- (2) (1) Seb. Danckaerts (Vocabularium, 's Gravenhage 1623): „*Afdack* van een huijs (*Maleisch*:) *baranda*, dat se (*de Maleiers*) oock gebruijken voor een gelderij”. Men ziet dus dat Danckaerts het woord *veranda* in den zin van open galerij niet in het Hollandsch kende. Hobson-Jobson s. v. doet de mogelijkheid rijzen dat het of uit 't Portug. of Spaansch, of uit een der oostersche talen is overgenomen. Veth (Uit Oost en West p. 211) schijnt te meenen dat de Maleiers hun *beranda* van ons hebben. Het is even leerzaam als bedroevend, dit artikel van Veth (die zegt *twintig jaar* aan zijn Uit Oost en West gewerkt te hebben) met dat in Hobson-Jobson te vergelijken.

(2) Deze boomen worden herhaaldelijk en gedurende bijna eene eeuw vermeld in verband met officieele recepties. Reeds D. 1661 p. 143 worden, „zoo de afgedankte als de aengenomene Schepenen een weijnig gedefroijeert onder de groote boom op de plaats”. D. 1674 p. 158 wordt „onder de groote boomen” en D. 1678 p. 301 „onder de groote boom” bij de installatie der schut-terij-officieren ten Kastele „generaelijk eens ronde gedroneken”. Een ander feest aldaar zie D. 1679 p. 77. Deze boom heet D. 1678 p. 653 en 1679 p. 248 de „tamarindeboom”. Cornelis de de Bruin (o. l. pag. 369) woonde daar in 1706 het jaarlijksch festijn op den gedenkdag der verovering van Jacatra bij; de Heeren der Regeering zaten bij die gelegenheid aan eene lange tafel op stoelen, maar het verdere gezelschap stond aan die tafel „naer staet en rangh” van 's avonds vijf tot negen! Zoo konden de schutters alvast schilderen leeren. D. 1680 p. 296 deelt

Priangan II.

de Directeur-Generaal kleederen uit aan de slaven der Comp. „op de groote binnenplaats ten huijse van Zijn Edt. naar aloude gewoonte”. Van Riebeeck tracteerde er de burgercavalerie, B. 23, 145 Men vindt de hierbedoelde binnenplaats achter de woning van den G.-G. binne het Kasteel afgebeeld bij Heydt p. 28, waar men ook de beide in ons stuk vermelde tamarindeboomen ziet, tusschen welke een „Lust- oder Spielhauss. alwo mehrentheils Audienz gegeben wird”, eene huiselijke inrichting die aan Pope's verzen op Hampton Court herinnert (*Rape of the Lock*, Canto III):

„Here thou, great Anna! whom three
realms obey,

Dost sometimes counsel take and some-
times tea”.

(3) Deze ontvangst heeft een faux air van (3) eene Mataramsche randsvergadering zooals Van Goens die beschrijft (Bijdr. 1856 p. 317): de Soesoehoenan op zijn dampar gezeten, de hofgrooten „als slaoven gekruist ofte op zijn snijders” (het gedrukte Dagr. van 1648 p. 112 geeft de zotte fout: „op *suijders* manier nedersitten”). De Dietsche dronk en de „versuapering” tot besluit van onze plechtigheid waren echter origineel-Hollandsch

(4) Niet in het Soendaansch; vergelijk § 2498 c. v. en de personalia van Van der Horst, I, 30.

(5) Zie B. 31, 16.

(6) Dit slaat blijkbaar op de onrust die ook na Prawata's uiteinde in de Zuid-Preanger was blijven heerschen, zie § 779; vergelijk ook de volgende Bijlage.

de Comp^e. omtrent de leverantie van de Priangse coopmanschappen en dies vermeerdering met ijver en alle promptitude te agtervolgen.

- (4) Welk een en ander, alsmede 't gene haerlieden verder door Sijn Edelheid (1) tot welstand van de Priangse landen en hun eijgen voordeel wierd aenbevolen, door deselve onder het heffen der handen tot aen het voorhoofd in teken van gehoorsaemheijt met een algemeen geroep van *Ingki-i*, *Ingki-i* of *Ja* beantwoord wierd (2).

Ondertusschen liet welgem(c)tten Heere Generael dat geselschap met thee, sirij-pinang en verdere versnappering van koekjes, krakelingen en Persiaanse fruijtagiën na tijtsgelegenheijt regaleeren; en hebben de gem(elde) Javaense Hoofden dacrop, sonder de minste afkeerigheijt voor de wijn of het bier te doen blijken, na het voorbeeld van den Pangerang Area diverse malen smakelijk (3) rondgedronken, staende vervolgens na verloop van wat meer als een uur of een weijnig over de middag gesamentlijk op en namen afscheijd met veel tekenen van vergenoeging, werdende door Sijn Edelh^t. van Comp^e. wegen vereerd met eenige schenckagiegoederen in recompens van 't

- (5) gene sijlieden hier hebben aengebragt . . . (*Volgen diverse zaken van Cheribon*). Terwijl hier nog diend te werden genoteerd dat de voornaemste reden van de herwaerts komste, so van de Cheribonse Princen en de Priangse Hoofden is geweest, om den Heere Gouv^r. Generael te begroeten en met desselfs optreding te feliciteeren".

(Hierop volgen diverse rapporten en andere stukken, opgemaakt naar aanleiding van dit bezoek; ten slotte vindt men eene opgave van wat de Cheribonsche Vorsten hebben cadeau gedaan en ontvangen,

- (4) (1) Ik denk niet dat Van Swoll zelf het woord deed, omdat de Regenten niet veel Maleisch schijnen te hebben verstaan en ook in het Javaansch hunne instemming betuigen.

(2) Vergelijk Valentijn IV, 1, 58 (vermoedelijk een résumé van de teekenachtige voorstelling bij Van Goens u. s. pag. 321): „Als de Keizer (*de Soesoehoenan*) buiten verscheynt om over zaken der Ryks met zyn grooten te spreken, zyn zyne Raden gewoon, met een diep stilzwygen eerst te hooren wat hy zegt, en hoe hy deze of gene zaak gaarne gedaan had, waarop zy alle ten eersten maar *Ingge* (*lees: Inggik*), dat is: *ja*, 't is zoo of: *dat is recht*, *dat moet zoo wezen*, zeggen, zonder dat een van allen hem ergens in durft tegenspreken, of zoo dat iemand doet, die werd op een oogenwenk, en in een oogenblik uit de werrelt geholpen, en, al was

hij nog zoo groot, gekrist". Of dit laatste in Valentijn's dagen nog zoo toeging?

(3) Men hoort hier den drinkebroer smakken. Het aardige journaal van Mr. L. D. C. (d. i. den Abbé de Choisy) zegt onder datum 21 Aug. 1685 omtrent Batavia (l. l. pag. 126): „On y boit toujours et c'est un passage perpétuel du vin de France au vin de Rhin, du vin d'Espagne au vin de Perse; seulement de tems en tems un peu de tabac et de bierre. Hommes et femmes, tout fait la même vie; je vis hier une petite fille de six ans qui apprenoit à fumer à un petit garçon de quatre ou cinq. Cela n'empêche personne de vaquer à ses affaires". Vandaar dat er zooveel Hollanders aan „lam-migheid" leden, wat veeltijds eerder podagra dan beriberi geweest zal zijn, zie B. 34, 18.

waarbij geene bijzondere royaliteit werd ontwikkeld en, zooals steeds, de waarde van het tegengescchenk nauwkeurig berckend naar die van het ontvangene; eindelijk de volgende)

- (6) „Notitie van de ontvangene geschenken van de ondergen^e. Priangse Regenten en van 't gene haerlieden weder is geschonken.

Door den Tommagong Tanoe Baija van Parackan-Moentjang aen Sijn Edelheijd geschonken:

3 stux paerden, getaxeerd tot	Rd ^s . 32.—
5 „ bantengs (1) of wilde koebeestjes	10.—
	Rd ^s . 42.

In tegengescchenk: (2)

2 p ^s . patholen zijde (3) de 6 astas	Rd ^s . 10 ⁷ / ₈
2 „ sologesjes (4)	8 ¹ / ₈
3 „ moerissen fijne (5)	8 ⁵ / ₈
3 „ tape java (6)	5 ⁷ / ₈
3 „ chitsen gedrukte (7) cust	8 ⁵ / ₈
	Rd ^s . 42 ¹ / ₈ .

- (7) Door den Depattij Imbanagara van Imbanagara:

8 stux koebeestjes	Rd ^s . 16.
------------------------------	-----------------------

In recompens:

2 p ^s . patholen zijde de 3 astas	Rd ^s . 2 ⁵ / ₈
--	---

- (6) (1) Elders in dit werk (§ 2162; 2163) ziet men dat banteng's wel getemd werden en dan als draagdiere gebruikt. Deze hier zullen echter wel bestemd zijn geweest voor de menagerie die de G.-G. gewoonlijk bezat.

(2) De hierbeneden opgenoemde manufacturen behooren tot de talloze soorten Voor-Indische fabrikaten waarin de Compagnie handelde. Een aantal benamingen daarvan geeft Hobson-Jobson i.v. *piecegoods*. Ileden ten dage is het niet meer mogelijk al die soorten te onderscheiden, speciaal omdat de Engelschen de fabricatie stelselmatig belet en ten slotte finaal te gronde gericht hebben ten profijte van Manchester.

(3) Rumphius H. A. V, 405: „*petola* — zeker zijde kleetje met verscheide bloemen, figuren en plekken geschildert”. Over *asta* zie B. 14, 5.

(4) D. 1679 p. 585: „*solegessies* de Bellesoor” (in Orissa).

(5) Er zijn allerlei soorten van *moerissen*: witte (D. 1640 p. 64), roode (ib. p. 161), gebleekte

witte (1661 p. 25), grove (ib. p. 324). Er worden ook hemden van gemaakt (1677 p. 318).

(6) Er zijn allerlei *tape's*; zie Rouffaer's artikel *tapih* in Encycl. van N.-I. De hier bedoelde kunnen behooren tot de D. 1637 p. 88 vermelde „doucken tot Javaense sorteringhe dienstich”, dus die op Java goede sleet vonden.

(7) Er zijn ook „geschilderde” (D. 1661 p. 337). „De *cust*” is Cormandel, en wel zoozeer „de” kust, dat iedereen kon begrijpen wat verstaan werd onder: *kustboter* (D. 1666 p. 42; 1668 p. 144); *kustkleeden* (1633 p. 145); *kustleder* (1674 p. 2); *kustschoenen* (1645 p. 89); *kustspijkers* (1673 p. 33); *kuststaal* (1668 p. 163); *kustvloersteen* (1661 p. 20). Zelfs de bewoners van Cormandel werden aangeduid als *kustzielen* (D. 1625 p. 133; 221). In ons stuk dus: *custhilsen*. In dergelijke staten of lijsten als hier, wordt van samengestelde woorden het hoofdbegrip voorop gezet (bijvb.: *pistolen ruijter* in plaats van: *ruijterpistolen*), en dat wel tot een vlugger overzicht.

1 p ^s . sologesjes	4 ¹ / ₈
2 „ moerissen fijne	5 ³ / ₄
3 „ chitsen bengals	3 ³ / ₈
	Rd ^s . 15 ⁷ / ₈ .

Door Ranga Gampol van Soumadangh:

5 stx paerden	Rd ^s . 58
12 „ koebeestjes	24
	Rd ^s . 82.

Daer tegens stelle:

2 p ^s . patholen zijde de 7 astas	Rd ^s . 12 ¹ / ₂
3 „ zanen (1) fijne	11 ⁷ / ₈
3 „ sologesjes	12 ¹ / ₄
4 „ moerissen gemeen gebl(<i>eeck</i>)t	7
5 „ gingams (2) fijne geruijte	16 ³ / ₄
3 „ chitsen fijne cust	15 ¹ / ₂
5 „ d ^{os} bengals	5 ⁵ / ₈
	Rd ^s . 81 ¹ / ₂ .

(8) Door den Damang Timbanganting van Bandong:

2 stx paerden geschat op	Rd ^s . 25.
------------------------------------	-----------------------

In tegengeschenk:

1 p ^s . pathool zijde de 7 astas	Rd ^s . 6 ¹ / ₄
2 „ zanen fijne	7 ⁷ / ₈
3 „ moerissen gem(<i>cen</i>) gebl(<i>eeck</i>)t	5 ¹ / ₄
1 „ allegia (3) zijde sourats	2 ⁷ / ₈
3 „ chitsen bengals	3 ³ / ₈
	Rd ^s . 25 ⁵ / ₈ .

Door den Damang Marta Singa neven zijn
neeff Wangsa Dieta van Limbangan

2 stx paerden	Rd ^s . 22
5 „ koebeestjes	10
	Rd ^s . 32.

- (7) (1) D. 1645 p. 11 behooren de „*sanen*” tot | asta à 1¹/₂ gulden”.
de „*fijne dicte eleden*”; komen van Bellesoor | (3) Komen van Sourate D. 1661 p. 152; (8)
D. 1679 p. 585. | „*goude en silvere allegias*” van Sourate D.
(2) D. 1633 p. 142: „*Santhomesche gingans* | 1677 p. 194.
a 5 gul. ieder”, en „*swarte gingangs* van 15

In recompens:

voor den Damang Marta Singa:

1 p ^s . pathool zijde de 8 astas	Rd ^s . $7\frac{1}{4}$
2 „ moerissen fijne	$5\frac{3}{4}$
2 „ tape java	$3\frac{7}{8}$
1 „ chits gedrukte cust	$2\frac{7}{8}$
	Rd ^s . $19\frac{3}{4}$.

Voor Wangsa Dieta:

(9) 2 p ^s . zanen fijne	Rd ^s . $7\frac{7}{8}$
1 „ tape java	2.—
1 „ chits gedrukte	$2\frac{7}{8}$
	Rd ^s . $12\frac{3}{4}$
	Rd ^s . $32\frac{1}{2}$.

Door den Ingabeij Poespa Nagara van Bodjong Lopang:

4 stux paerden	Rd ^s . 44
9 „ koebeestjes	„ 18
	Rd ^s . 62.

Daer tegens stelle:

2 p ^s . patholen zijde de 7 asta's	Rd ^s . $12\frac{1}{2}$
2 „ zanen fijne	$7\frac{7}{8}$
3 „ moerissen fijne.	$8\frac{3}{8}$
3 „ hamans (1) gemeene	$7\frac{1}{8}$
3 @ laken, groen	$5\frac{7}{8}$
4 d ^o . ras (2), swart	$4\frac{1}{4}$
2 p ^s . armosijnen (3) bengael's	7
2 „ chitsen gedrukte cust	$5\frac{3}{4}$
3 „ chitsen bengael's	$3\frac{3}{8}$
	Rd ^s . $62\frac{1}{8}$.

(10) Door den Tommagong Wiera Dedaha van Soucapoura:

4 stux paerden	Rd ^s . 44
20 „ koebeestjes	40
	Rd ^s . 84.

(9) (1) Komen uit Bengalen D. 1665 p. 224; behooren tot de „fijne dichte cleden” (1645 p. 11).
 (2) D. 1641 p. 252 worden „laecken rassen” vermeld onder „de Europese waren”.

(3) D. 1661 p. 6 komen van Bengalen „zijde armosintjes”; D. 1643 p. 259: „gebeelde armosijnen”.

In tegengeschenk:

2 p ^s . patholen zijde de 8 asta's	Rd ^s . $14\frac{1}{2}$
3 » sologesjes	$12\frac{1}{8}$
3 » zanen fijne	$11\frac{7}{8}$
5 » moerissen gemeen gebleekte	$8\frac{3}{4}$
8 » tapa java	$14\frac{7}{8}$
2 » allegias zijde bengael's	7
3 » chitsen fijne cust	$15\frac{1}{2}$
	Rd ^s . $84\frac{5}{8}$.

Door den Tommang^s. Djang Pattie van Tsjiamis:

6 stux koebeestjes	Rd ^s . 12.
------------------------------	-----------------------

In recompens:

2 p ^s . patholen zijde de 3 astas	Rd ^s . $2\frac{5}{8}$
1 » sologesjes	4
2 » moerissen gemeen gebleekt	$3\frac{1}{2}$
3 » carikams (1) sourats groote rode	$2\frac{1}{2}$
	Rd ^s . $12\frac{5}{8}$.

(1) Dikwijls vermeld; ook zwarte D. 1641 p. 391. Ze komen van Gouserate D 1633 p 217.

BIJLAGE XXV.

TWEE VONNISSEN DER VERGADERING VAN PREANGER-DJAKSA'S

1715.

- (1) De beide volgende stukken werden mij in copie toegezonden van s Rijks Archief te 's Gravenhage, waar Dr. J. de Hullu ze vond, toen hij op mijn verzoek naar de brieven van Gobius zocht. Zij vormen eene niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis der zonderlinge Javaansche rechtspraak, waarvan de brave Artus Gijsels (Kron. Hist. Gen. Utr. 1871 p. 493) zou hebben gezegd: „Wondere parten hebben dese Mooren int gat, ja soo vremde manieren van doen dat het om verwonderen sij”.

Translaat Javaanse sententie, gevelt door alle de Priangse regters tegens den Javaen Radeen Soeba Mangala (1) en zijn aanhangh (2) tot Soucapoura over en ter sake hij een mede Soucapourase Javaen, gen^t. Kandocroean Panembong (3), onschuldig aangeklaagt, verwesen (4) en zijn goederen afgenomen hadde.

Dese beschermbrief der geregtigheid van Sijn Hoogheijt (5) gestelt tot het opmaken aan ons, gesamentlijke djacksaes der Priangse landen,

Soo is 't dat wij deselve thans opmacken en verleenen aan Kandoe-roean Panembong, ter oorsaecke en om reden den Radeen Soeba Mangala vertoond en overgelegd heeft aen d'E. Comp^{ie}. een brief van valsche en

(1) (1) Over Soebamanggala zie § 153; twee jaar te voren, 1713, had zijn vader, de oude Regent van Sockapoera, voor hem om de opvolging verzocht.

(2) Vergelijk B. 16, 6 noot 11.

(3) Rangga Gempol vermeldt in 1691 een Kandoe-roewan Megatsari (vermoedelijk een titel-naam) als Hoofd van het Sockapoerasche district Panembong, § 81.

(4) Vermoedelijk had hij, na de aanklacht

te Batavia (zie beneden § 2), gedaan alsof de zaak daar reeds was beslist.

(5) Wellicht vertaald uit *Kangdjeng*; bedoeld zal wezen de G.-G. De Regeering had bij een brief naar Cheribon van 21 Sept. 1714 gelast dat Pangeran Aria Cheribon onderzoek zou doen naar de klachten van dezen Kandoe-roewan over kwade behandeling door Soebamanggala.

onwaere beschuldiging te tegens gemelde Kandoeroean Panembong, waarbij nog komt dat hij zijne Ombols (1) geinstigeert heeft om voor valsche getuigen te verstrecken en te seggen dat voors(*chreven*) Kandoeroean niet alleen een dief is, maar ook dat hij dieven en quade menschen soude opgehouden en verblijf gegeven hebben.

- (2) Waarop voors(*chreven*) klagtbrief door ons in overleg genomen en alles ten naeuwkeurigste ondersogt sijnde, bevinden naar waarheijt geen de minste scheijn of blijken tot teken off verligting (2) van bewijs, dat voors(*chreven*) Kandoeroean sig soude behulpen hebben met diefstal, maar wel, dat de geinstigeerde getuigen vervallen in agtderleij straffe (3) volgens de regelen der regten:

eerstelijk omdat se leugentaal verhaalt en niet naar waarheijt gesproken hebben (4) in de saeken, voorgevallen tot Soucapoura en aangeklaagt of vertoondt (5) tot Batavia (6), waarin sij met haar veele over een saek getuijgde;

ten tweeden dat se tegen haar beter weten getuijgt en van saeken gesproken hebben die haar inderdaat onbewust waren (7);

- (3) ten derden dat se in haar verhaal niet accordeerde (8); 't geene den een bekende, dat ontkende den anderen en seijde daarvan niet te weten, waarbij nog komt dat eenen Radeen Djawiegouna (9) over(*ge*)legt heeft brieven van beschuldiging, tegens gemelte Kandoeroean opgemaakt tot Tsjepoetsjong (10) dog sonder handtekening (11) of blijk (12) van de djacksacs (13) van Samadangh,

(1) (1) Er wordt geen bezwaar gemaakt tegen de omstandigheid dat deze Oemboels getuigen ten voordeele van iemand die onder denzelfden Regent staat; dus wat men in de Pepakem Tjerbou ed. Hazen p. 35 leest slaat speciaal op toestanden in de Cherib. Sultanslanden, al heet het overgenomen uit oudere wetboeken.

(2) (2) D. i.: voorlichting. Vergel. D. 1679 p. 312: brieven „tot verlichtinge en speculatie”; zie ook B. 7, 9 noot 1. De woorden „off verligting” zijn vermoedelijk van den translateur.

(3) D. w. z. op acht volgens het inheemsche recht beslissende punten (*salah*, d. i. fout; zie Pepakem p. 45) bleek de aanklacht te moeten worden afgewezen. Vergel. hierbeneden § 10.

(4) Dit is het geval *massang damar* der Pepakem (p. 26, 9), hetwelk „een proces decideert”.

(5) Hier geeft de translateur weer twee vertalingen ter verduidelijking van een zelfde begrip.

(6) Blijkens D. 27 Aug. 1714 was Soebamanggala met een geschenk van zijn vader voor den nieuw opgetreden G.-G. Van Swoll te Bat. gekomen; Van der Horst had toen de verschillende Preanger-Regenten over hunne onderlinge

kwesties gehoord ten overstaan van Pangeran Aria Cheribon en in hun aller tegenwoordigheid (D. 22 Sept. 1714). Wellicht was deze zaak verwezen naar de djaksavergadering, omdat de aangeklaagde niet present was.

(7) Dit is het geval *angreeku panduwja* der Pepakem p. 22, 10.

(8) Dit is het geval *pantju baka* der Pepakem (3) p. 20, 7.

(9) Blijkens § 5 hierbeneden staat deze mij overigens niet bekende persoon aan de zijde van Soebamanggala.

(10) Denklijk de Soemedangsehe tjoetak Tjipitjoeng, die grensde aan Bandoengsch en Soekapoeraasch gebied (§ 195).

(11) Misschien constitueert dit het geval *an-nier joektiara* der Pepakem, p. 20, 5.

(12) Deze twee woorden zijn denklijk weer een verklarend toevoegsel van den translateur.

(13) Er staat: *djaekhaes*. Wanneer de Bataviasche translateur (zie hierbeneden § 7) niet meervoud heeft vertaald wat als enkelvoud was bedoeld, dan zijn wellicht de tjoetak-djaksas te verstaan, over welke zie § 2407

gelijk ook nog een andere, opgemaakt tot Bandung, mede sonder handtekening off blijk van de djacksaes tot Bandongh, hetgene doet sien de eensgezindheid tot het betragten van een anders verderff om eijgen gewin (1).

Ook heeft de gem. Radeen Soeba Mangala sijne Ombols (2), die in twijfel stonden, als niet wetende wat te sullen doen, om haar traagheijt in 't volbrengen sijner ordre afgenomen en geconfisqueert alle hare goederen, gelijk ook de goederen van meergemelde Kandoeroean en sijne gantsche familie, voor en alleer eenige klagten off beschuldigingte tegens denselven gedaan waren (3), sijnde de uijtgesondene tot het aanslaan (4) der goederen volgens eijgen confessie geweest eenen Jouda Mangala (5) en Maas Singa die Mangala.

- (4) Waarop volgens regten tot straffe vervallen: eerstelijk de getuijge(nis)-gevers (6), ten tweeden de bekenders van 't aanslaan der goederen, om door haar tesamen opgebracht en wedergegeven te werden de verlorene goederen, toebehorende gem(*clde*) Kandoeroean, hetwelk bestaan heeft volgens getuijgenisse van veele, naar uijtreenking in een bedrag van Rd^s. 2624 $\frac{1}{4}$ (7), met vergrotingh van een derde van 't capitaal, sijnde tesamen een somma van Rd^s. 3499 (8), die sij tesamen moeten uijtmaken (9).
- (5) Waarentegen gem(*clde*) Kandoeroean sal gehouden wesen te betalen over de valsche betijtselen volgens inhoud der brief (10), aan Radeen Soeba

(1) Wellicht constitueert dit weer een nieuw geval, dat ik in de Pepakem niet kan vinden. Om het aantal van *acht* fouten vol te maken zal men echter ook moeten letten op wat nog volgt.

(2) Zie § 2053.

(3) Een kostelijk voorbeeld van de willekeur der oude Preanger-Regenten en hunne familieleden; vergelijk het *walad saks* Pepakem p. 69, 3.

(4) D. i.: in beslag nemen; zoo P. I, 230, 2; D. 1644 5 p. 91 enz.

(5) Vermoedelijk het Soekapoerasche Hoofd, vermeld E. 23, 12; den anderen naam vind ik wel in Soemedang maar niet in Soekapoera.

(6) De Pepakem vermeldt geene straf voor valsche getuigen; wel (p. 38 *ambauw sabda*) dat een proces verloren is „zoo men de getuigen leert wat zij zeggen moeten”. In ons stuk schijnt de bedoeling dat de getuigen de schadevergoeding moeten meebetalen, omdat de confiscatie een gevolg was geweest van hun getuigenis; verder betalen zij op grond eener wetsbepaling (zie beneden) 4 realen per hoofd wegens 't afleggen van het getuigenis op zichzelf.

(7) Voor *rijksdaalders* zal wel gelezen moeten worden *realen*; zie het volgende stuk B. 25, 10; zie echter ook B. 50, 15. Onder het vrij hooge bedrag der „goederen” van dit Hoofd „en sijne gantsche familie” zal het beneden vermelde vee wel mee te rekenen zijn.

(8) Vergelijk wat de Pepakem p. 19 zegt: „Als het proces verlooren werd in . . . het midden off . . . op 't einde, zoo is de vergoeding . . . dubbeld. De taxatie der goederen bij een dubbelde vergoeding geschied . . . als de ontvreemde goederen door den eijsscher bij zijn pisaid of klaegschrift zelve getaxeert zijn, de jaksas dan $\frac{1}{3}$ van die getaxeerde waarde af trekken en 't overschot verdubbelen”. Dus dan is 't bedrag $2 \times \frac{2}{3}$ der taxatie, dus $\frac{1}{3}$ boven de taxatie.

(9) Vergel. bijvb. D. 1624 p. 20: „soo veel jachten als (*zij*) bequamelijk souden connen *uijtmaken*” d i. bijeenbrengen; evenzoo B. 20, 25.

(10) Mogelijk was bij de schriftelijke tegenklacht (de „contra pisaid” van de Pepakem p. 7) het bedrag van 't geroofde te hoog opgegeven en zijn deze 45 buffels de daarvoor opgelegde boete; volgens de Pepakem echter (p. 15) was het proces dan verloren.

Mangala de quantiteit van 45 buffels, mits dat aan voors(*chreven*) Kandoe-rocan weder sal goetgedaan werden sijne buffels, koebeesten en paarden, tesamen bestaande in 234 stx., soo groot als kleijn, die bevorens van hem afgenomen zijn door eijgen bekentenisse van de bovengem(*elde*) Jouda Mangala en Maas Singa Mangala; zijnde degene die de valsche beschuldiging hebben beraamt en getekent genaamt Ranga Karang (1), Radeen Dja Wiegouna, Maas Tsjandra, Dieta Mangala, Wira Djaja, Soema die Mangala en Dja di Mangala, tesamen 9 (2) personen, dewelke vervallen ider in een boete van 4 Rd^s., sijnde tesamen 36 Rd^s., om opgedragen (3) te werden aan den heer Resident en Pangerang Aria Cheribon volgens de regelen der regten, sinalockan (4) soerapatra hamigenna sabaga hawagee doesta bahoed tanwerroe hingbaija.

- (6) Geschreven op Woensdag, den 7^e dagh van de maand Rabiulawall in 't jaar Dall (5), met bijvoeging en onderstellingh van onser aller handteekeningh, als:

TANOE JOUDA van Samadangh,
SOETA DIE MARTA van Tsiamis (6),
ANGA DJEWA van Limbangan (6),
MANGOEN DJAJA van Parakan Moentsiang,
RAXA DIE NATA van Bandongh,
WANGSA PATTIJ van Limbangan,
DIEPA MANGALA van Himbanagara,
MANGOEN DJASA van Soucapoura,
PRANA JOUDA van Gabang,
NAIJA MANGALA van Bodjang Lopangh.

E I J N D E".

- (7) Omtrent het in dit stuk behandelde geding schreef de Regeer. den 9 Mei 1715 (conform hare Resol. 16 April 1715) naar Cheribon: „Het gewijsde in de geschillen tusschen den Radeen Soeba Mangala en den Candoeroan

(5) (1) Het Tjoetakshoofd van Karang (§ 81); de anderen kan ik niet thuisbrengen.

(2) Joedamanggala en Singamanggala meegeteld.

(3) Versta: afgedragen.

(4) Dr. Ph. S. van Ronkel deelde mij mede dat dit woord (*sinaloken*) is het passivum van *njelokami*: op iets een sloka (eigenlijk: epische strophe) maken. De beteekenis is dus: de rechtsregel, uitgedrukt in de volgende sloka of me-

trische formule; vergel. Hazeu bij Pepakem p. 125. Wat die formule zelve aangaat, zij is voorloopig, zoolang het Jav. recht niet beter onderzocht is, onverklaarbaar; zie *ibid.* p. 161 en elders.

(5) Woensdag 13 Maart 1715.

(6) Deze beide namen staan niet onder 't volgend stuk. De beide Regenten van Limbangan (zie § 157) schijnen afzonderlijke djaksa's te hebben.

(6)

Megatsarij van Panembongh, bij het daarvan herwärts gesonde vonnis, dat, alhier getranslateert sijnde, almede in copije weder terugge gaat, mogen wij wel leijden dat sijne executie erlangd sooals het legt, ingevalle den Pangerang Area en den Resident Gobius sullen oordeelen dat het na de billijkheijt en de Javaansche wetten gewesen is en bestaan kan; anders werd aan haar gelaten, daarin te maken of te doen maken de vereijste veranderinge, dewijl het ons wat intricat en duijster tevorengecomen is" (wat moeielijk anders kon, want het blijkt nergens dat de Regeering cenig begrip had van de eigenaardige rechtspraak volgens inheemsch recht). Intusschen had zij zelve bij evengenoemde Resol. al ingegrepen door Soebamanggala met zijn schoonbroer Derpantaka te verbannen wegens het „aanhouden en koesteren" van „landlopers en soogenaamde heijligen". In 1722 kwam Soebamanggala echter van Ceilon terug.

- (8) „Translaat Javaanse sententie, gevclt door alle de Priangse regters tegens de Javanen Tanoe Patra en Wira Wadana (1) mitsgaders haar Hooft, den Demangh Timbangantan en alle de Ombols tot Bandung, over en ter saeke sij een Javaen Kartie Souta, die sig Pangerang Boeminata liet noemen, in haar land verblijf vergunt, stil afgedepescheert en niet aangegeven hebben.

Desen brief of teken (2) van bewijs verleen en wij (3), gesamentlijke djacksacs uijt de Priangse landen aan Tanoe Patra en Wira Wadana, door ons tegens haer uijtgesproken en opgemaekt, uijt hoofde den eerstgenoemden Tanoe Patra, woonagtig in het dorpje Tsjemaragas, tot sig ingenomen en verblijf vergunt heeft aan een Ooster-Javaan (4), genaamt Kartie Soeta, die hij ook vervolgens met zijn kindskind deede trouwen; dogh niet dan met voorkennisse en daartoe bekomen consent van bovengemelte Wira Wadana is het huwelijk van voors(*chreven*) Kartie Soeta met het kindskind van gem(*elden*) Tanoe Patra voltrocken.

- (9) Eenigen tijd tusschen beide verlopen sijnde, wierd gemelte Kartie Soeta gesezt te wesen Pangrangh Boeminata volgens het verhaal van den mede-Oosterjavaan, genaamt Kaloerahan, hotgene bovengen(*oemde*) Tanoe Patra is gaan klagen aan meergeciteerde Wira Wadana, als oordeclende door gem(*elden*) Kartie Soeta bedrogen te sijn, omdat hij hem Pangrang Boeminata liet noemen, waarop de gemelte Wira Wadana en Tanoe Patra

(8) (1) Behalve uit de hierachter volgende stukken zijn deze personen mij niet bekend. Zij schijnen thuis te hooren in de buurt van Garoet, zoodat deze zaak in dezelfde streek voortvalt als die van het voorgaande document

(2) Hierboven § 2.

(3) De veroordeelden kregen afschrift van het vonnis, Pepakem p. 17; 133.

(4) Een Wétanger, zie B. 16, 16 noot 4.

voors(*chreven*) Kartie Soeta ofwel den soogenaemden Pangerangh Boeminata hebben doen verstooten (1) door drie gecommiteerde personen, als: Diepa Mangala, Djalaloedin en Imba Watsjana.

Zulcx de misslagen van voors(*chreven*) Wira Wadana en Tanoe Patra hierin bestaan, dat sij geweten hebben het verbod van d'E. Comp^{ie}. (2) en hem niet gevat nog hetselve rugtbaar gemaakt hebben, soowel in het aankomen als weder weggaan van voors(*chreven*) Pangerangh Boeminata in en uijt het meergemelte dorp Tsjemaragas, onderhorig plaatsje van Bandung, temeer dewijlen (*den*)selven soo voor als naar aldaar drie wijven tot sijn vrouw gehad en daarbij overgewonnen heeft een kind.

- (10) Waaruijt dan volgens regten blijkt, dat gemelte Wira Wadana en Tanoe Patra de wetten van den landvorst (3) niet geagt en 's Comp^s. verbod overtreden hebben, zulx sij over hare personen en huijse alleen in sesderleij schulden (4) vervallen, waardig om in een boete gestraft te werden ter somma van 60 Rd^s. (5) ijder, soowel den meergem(*clden*) Wira Wadana als den eerstgenoemde Tanoe Patra, ingevolge de regelen der wette sionalokan ganalena soera wiwecka tan werroe nigbajja.

Voorts de drie bovengenoemde gecommiteerdens, Diepa Mangala en sijne medemackers, sijn ook waardig de straffe te dragen van een boete ider van 8 Rd^s., sijnde tesamen 24 Rd^s., in naarkoming der wette sionalokan hamiroeda ganagana sandie koepajja tan werroe hingbajja.

- (11) En wat aangaet den Kiaij Demang Timbangantan, Kiaij Anga Jouda (6) en alle de Ombols, deselve vervallen tesamen in boete als: den eerste in een somma van 100 Rd^s., den tweeden 50 Rd^s. mitsgaders de Ombols in 't generaal soo groot als klein ider naar vermogen, te weten de rijke

(9) (1) Dit schijnt min juist vertaald; het zal 't zelfde zijn wat hierboven § 8 „stil afgedepescheert" heet. Elders beduidt 't: verbannen, zie B. 17, 35 noot 2 Zoo D. 1634 p. 286: „het verstooten van de Japanderen uijt Siam"; vergel. D. 1674 p. 135: de Engelschen uit Djambi „uijtseggen ende verwerpen".

(2) De oude orders tot het opvatten van vreemdelingen; zie § 505 e. v.; 510; 722; 2246.

(10) (3) Het origineel zal wel *nagara* hebben gelezen; misschien compleet *oebaja ning nagara*, zie § 325.

(4) Vergel. hierboven § 2 noot 3.

(5) In een brief aan de Regeer. over deze zaak spreekt de Resident niet van Rd^s. maar van *realen*.

(6) De Regent en de Patih van Bandoeng. (11) Eigenaardig is de solidaire aansprakelijkheid van alle Bandoengsche Hoofden, ofschoon nergens wordt gezegd dat allen van de zaak wisten. Dat de djaksa van Bandoeng tot het vonnis meewerkt, schijnt conform aan de Pepakem pag. 1. De Oendang Oendang Mataram (Pepakem p. 57) geven als boete voor een Boepati 15 realen, een Toemenggoeng met kandaga en lante 10 realen enz.; de zooveel hogere boeten van ons vonnis, „ider naar vermogen" opgelegd, onderstellen derhalve dat de rijkdom, althans het geldbezit, sedert de samenvatting dier Oendang Oendang zeer was toegenomen, wellicht een bewijs dat die veel ouder zijn dan Rouffaer giste (Bijdr. 1902 p. 137.)

15 Rd^s., de middelbare 10 en de geringe 5 Rd^s., volgens de regel der wette sienalokan soera krama daratie siedem pramanem.

Voorts de kinderen en verdere familie van voor(*ocmden*) Pangerang Boeminata vervallen aan de Comp^{ie}. om daarmede naar goedvinden te handelen (1).

Zijnde dit vonnis soodanig naar beste weten uijtgesproken door ons, gesamentlijke djacksaes der Priangers.

- (12) Geschreven op Vrijdag den 24^e dagh der maand Safar in 't jaar Dall (2), met bijvoeging en onderstelling van onser aller handteekening, als:

TANOE JOUDA van Samadang,
MANGOE(*N*) DJAJA van Parakan Moentsjagh,
PRANA JOUDA van Gabang,
DIEPA MANGALA van Himbanagara,
MA(*N*)GOEN DJASA van Soucapoura,
NOIJA MANGALA van Bodjong Lopang,
WANGSA PATTIJ van Limbangan *en*
RAKSA DI NATA van Bandongh.

Zijnde wij gesamentlijke Priangse djacksaes hierin tesamen overeengekomen om volgens de regelen der wet voors(*chreven*) boete te leggen op Tanoe Patra en Wira Wadana; des egter (3) soo stelle hetselve aan de nadere ordres.

E I J N D E".

- (13) Bovenstaand vonnis heeft aanleiding gegeven tot veel geschrijf, o. a. de zeer belangrijke brieven van den toenmaligen Resident van Cheribon J. F. Gobius, over wien zie B. 23, 6.

Den 26 Maart 1715 bericht deze aan de Regeering dat conform haar last (bij missive van 4 Dec. 11.) de „paap” Tanoe Patra en Wirawadana „aen de Preangse regters overgegeven” zijn; hij deelt hunne uitspraak thans mede; aangaande de geldstraf zegt hij: „Gevende de Preangse regters redene van dat gewijsde wacromme sulcx enkel op geldboetens gevallen is, dat Tanoe

(1) De Resident omschrijft dit als eene veroordeeling „tot slaven van d'Ed. Comp^{ie}.”, d.i. tot den ketting. Opmerkelijk is weer de solidariteit van het geslacht des boosdoeners.

(12) (2) Vrijdag 1 Maart 1715. Het is geen toeval dat de datum van dit stuk zoo weinig verschilt met dien van het voorgaande: de djaksa's hadden hunne Regenten naar Cheribon begeleid bij den afvoer der producten, en hielden daar hunne comparitie, zie § 2366. Mogelijk was die

van Tjiamis en de eene van Limbangan op 1 Maart nog niet ter plaatse (hierboven § 6 noot 5), of liever op 25 Febr., den dag waarop het vonnis was geveld (brief van Gobius dd. 26 Maart 1715).

(3) Dit schijnt te beduiden: *desniettemin* en een beroep in te leiden op de elementie der hoogere autoriteiten, wellicht uitgegaan van den djaksa van Bandoeng, die het laatst zijn naam teekent.

Patra en Wira Wadana alleenlijk misdaen hadden in (1) den lantloper Boeminata, soodra hij haar voor soodanigen bekend was geworden, niet te laten packen of dootslaan in plaats van denselven in stilligheid te laten vertrekken, mitsgaders dat de Bandongse Regenten (2) gesamentlijk schuldig waren aan onagtsaemheijt en sorgeloosheijt in het (*lees: in het niet*) vigileeren tot prompte obediëntie en uijtvoering van 's Comp^s. ordres". Hij spreekt vervolgens over het halsrecht (zie § 314) en wijdt een aparten brief aan den G.-G. van denzelfden datum expres aan dit onderwerp (zie § 315 en § 2386).

- (14) De zaak komt 16 April 1715 in behandeling bij G.-G. en Raden. Naar aanleiding van de (onderstelde) bewering der „Prianger regters", dat zij aan „personen van de geestelijke ordre" hoogstens eene geldboete mochten opleggen (Gobius had echter veeleer gerapporteerd dat straf aan lijf of leven *in 't algemeen* door de djaksa's volgens Javaansch recht niet opgelegd kon worden) verklaart de Regeering, zonder in theoretische beschouwingen te treden, dat zij die opvatting niet deelt, „met ordre dat die exceptie in den aanstaande door gemelte regters geen plaats gegeven sal mogen werden, maar integendeel dat sij tegens alle en een ijgelyk die gepeccceert (*gezondigd, misdaan*) sullen hebben sonder onderscheid van geestelijke off wereldlijke personen sullen hebben te vonnissen en regt te spreeken na de nature der misdaden en vereijsch van de oude Javaanse wetten" (Gobius had notabene juist geschreven dat die oude Javaansche wetten de bevoegdheid tot straf aan lijf of leven alleen aan den Vorst toekenden; natuurlijk gold dit in de eerste plaats zaken als deze, verstoring van de openbare rust); de Regeering casseert voorts onder betuiging van haar misnoegen het over Tanoepatra en Wirawadana gewezen vonnis, gelast hunne opzending naar Batavia en verbanning, en dringt aan op handhaving der bestaande orders tot het „uitroeijen van alle vreemde swervers en landlopers".

Bij haar schrijven van 9 Mei 1715 naar Cheribon over deze aangelegenheid verwerpt de Regeer. wederom de (zoogenaamde) bewering der „Prianger regters" dat zwaardere straf dan geldboete aan „personen van de geestelijke ordre" alleen kan worden opgelegd „door voorname Javaanse of andere papen"; zij gelast ook de vrouw en het kind van Boeminata naar Batavia te zenden; zij handhaaft „voor ditmaal" het gevelde vonnis wat de Bandoengsche Hoofden betreft, doch verklaart dat volgens de instructie van Pangeran Aria Cheribon recht moet worden gedaan „na de nature der misdaden en vereijsch van de oude Jav. wetten . . . maar geensints naar bijzondere wetten van Mahumedaanse papen die in jonger tijden . . . tegen het regt der wettige Vorsten soude mogen wesen ingevoerd, 't geen wij, sooveel d'E. Comp^e. aangaat, in genen delen begeren te dulden of gevolgt te hebben"; zij geeft wijders voorschriften voor de tenuitvoerlegging van

(13) (1) Deze constructie met *in* vindt men o. a. bij de Jonge VII, 21: „Wij werden gequelt *in* het beroven van slaven"; D. 1661 p. 136: „hij quelde zich *in* de ziekte van zijn huisvrouw".

Vergel. B. 20, 25 noot 2.

(2) In den ouderwetschen zin van „Hoofden", zie B. 16, 11 noot 5 en § 1957.

crimineele vonnissen der Preanger rechters, welke wij elders (§ 2389) in hun verband zullen vermelden.

- (15) Eindelijk brengt de Regeering, die zelve zoo weinig inzicht in de zaak had getoond, haar ter sprake in den brief van 28 Nov. 1715 aan Heeren XVII^{en}, die er zich natuurlijk niets van zouden aantrekken; zij verzekert dat volgens „de oude Javase regten de Vorst het oordeel over de geestelijke niet min als over andere heeft gecompeteerd” en bericht dat zij heeft gelast „om in het aanstaande, insonderheijt in misdaden tegen de Heer off d'E. Comp. die van cenig belang of nadelig gevolg g'oordeelt kunnen werden, de geldboetens te excuseren en in plaatse van dien te decerner en convenabele lijfstraffen na de nature der misdaad (*eene eigenaardige uitbreiding van de oorspronkelijke R. 16 April 1715*) en dat (*zie B. 8, 9*) soowel tegens soogenaamde geestelijke als andere Javaanse volckeren (*over dit woord zie B. 31, 22*), gemerckt haar dat de meeste indruck soude geven en ook doen ervaren dat het d'E. Comp. niet was te doen om haar geld maar om gehoorsaamt te werden in het onderhouden van goede ordres”. Men ziet dat Van Swoll, die dit gedeelte van den patriaschen brief opstelde, het goed meende maar volstrekt niet in de zaak was doorgedrongen; hij dacht dat boeten den indruck van inheligheid zouden geven en wenschte daarom aan de djaksa-rechtbank bevoegdheden op te dragen die haar, volgens eigen getuigenis, nooit hadden toebehoord en waarvan zij gaarne verschoond was gebleven.

BIJLAGE XXVI.

MEMORIE VAN OVERGAVE VAN DEN POSTCOMMANDANT TE TANDJOENGPOERA

1716.

- (1) Het hier volgende stuk werd overgenomen uit het Dagregister des Casteels Batavia, onder datum 4 Mei 1716.

Op te merken valt daarbij, dat het Dagregister toenmaals reeds zeer in belangrikheid was gedaald en dat hoogst zelden dergelijke stukken als het onderhavige daarin nog werden opgenomen, zoodat men wel de gevolgtrekking mag maken dat onze Memorie voor iets buitengemeens werd aangezien, hetwelk verdiende met zorg bewaard te worden. Niettemin zal de lezer bespeuren dat daarin niet slechts wordt gezwezen van de militaire plichten van den Postcommandant te Tandjoengpoera (de steller der memorie oordeelde denkelijk dat die aan zijn opvolger voldoende bekend moesten wezen), maar ook van diens justitieele bevoegdheden, welke toch vrij belangrijk waren, zie § 578 en § 2415.

- (2) Hendrik Vuijstman, die dit stuk opstelde, was bij R. 15 April 1707 van Sergeant tot Vaandrig bevorderd; diende als zoodanig in den oorlog op Java's Oostkust R. 14 Nov. 1707, en werd bij R. 16 Aug. 1710, zijnde Vaandrig aan de Utrechtsche poort, tot Commandant te Tandjoengpoera benoemd en bij R. 5 Sept. 1710 wegens tijdsexpiratie bevorderd tot Luitenant op 50 gulden per maand, voor een nieuw verband van drie jaar. Hij bleef echter in dien rang en op dien post voortdienen totdat bij R. 3 April 1716 besloten werd hem te vervangen „als ondienstig, om zijne geïnteresseertheit omtrent de Javanen”, d.i. wegens zijne knevelarijen, waaromtrent zie § 1949. Hij stierf in 1719 op Java's Noordoostkust als Kapitein (De Jonge XI, 54). Dat hij een schoonbroer en de erfgenaam was van den Gecommitteerde Van der Horst, noterden wij onder diens personalia, I, 30.

Zijn opvolger Vermander overleed te Tandjoengpoera in 1719 (D. 5 Maart van dat jaar).

- (3) „Memorie van den Lieutenand Hendrick Vuijstman voor zijn vervanger, den Vaandrager Hendrick Vermander, rakende de belangen van 's E. Comp^s. saken tot Tanjongpoura.

Het principaalste dat UwE. ten dienste en voordeel van d' E. Comp. sult dienen in agt te nemen, bestaet vooreerst in 't voortsetten van den fijnen indigoteelt, om die van jaer tot jaer te vergrooten in quantiteit, alwaer UE. selvs veeltijts het oog moet laten over gaen, opdat de Javaenen door haer gewoone morsigheden en onagtsaemheijt geen grove off slegte indigo komen te maken.

- Om daer verder een nauw regart op te nemen, dient UE. de twee Europeanen (1) die haer op 't indigomaken wat verstaen, ten minsten twee-
(4) mael ter week (2) de visite in de indigovelden laten doen. Ook moet UE. vooral besorgen, datter alle jaar rijkelijk zaet ingesamelt werd, want somtijts gebeurt ('t) wel dat door het ontijdig hooge water (3) de velden overstroomen en de nieuw opgekome tom ten eenemaal verstikt, soodat alsdan weder opnieuw moet geplant werden, gelijk ons tegenwoordig overgekomen is. Als er twee agtereenvolgende jaren op een velt geplant is, soo moet UE. met den D'pattij Panatta Jouda en sijne Ombols een ander bequaem stuck land opsoeken, dog niet daer bosschagie is waervan het houtwerk d' E. Comp. te stade kan komen. Om het nieuw land tot het planten bequaem te maken, moet niet langer als tot Februarij gewagt werden, en met planten in 't laast van de maend Maert (4) of ten alderlangsten April; want soo daer langer mede gewagt wort, soude door de vroege droogtens, die men veeltijts te verwagten staet, het slegt uijtsien en weijnig hoop tot een goede leverancie geven.

- (5) Ten tweeden moet UE. wegens het cattoeene garen den Depattij Panata Jouda met sijne Ombols in de maend van Meij beginnen[de] aan te pressen tot het insamelen van cattoen, en wel scherpelijk belasten dat er geen ander gaaren als L^{ra}. A en L^{ra}. B aen d' E. Comp. mag geleverd werden, gelijk in den beginne van 't jaar 1715 aan alle de Hoofden dubbelde

(3) (1) Over dit toezicht op de Krawangsche indigocultuur zie § 1897.

(4) (2) Daaruit volgt dat die velden niet te ver van den post lagen; zie B. 23, 14; 147; 155. Niettemin zien wij hierbeneden § 9 dat volk uit Wanajasa daarin werkte.

(3) Vergelijk B. 6, 4 noot 2. In een Corman-Priangan II.

delsch stuk van 1729 wordt gesproken van den „overvloed van *opper-* en hemelwaater”; het eerste is blijkbaar dat der rivieren. Evenzoo hierbeneden B. 32, 19 noot

(4) Dit komt overeen met de instructie van 1778, B. 39, 9.

A-monsters (1) heb gegeven, 't welk reets met de jongste leverancie al op een goede voët gebragt is, en staet nae alle gedagten van jaar tot jaar met de leverancie van fijn gaeren te vermeerderen. Ook moet UE. besorgen dat er soo veel gaeren en indigo als doenlijk is tegens medio September (2) in gereetheijt raekt, opdat het aen Haer HoogEd^{lens} tegens d' eerste vertreckende scheepen (3) naer 't patria kan toegesonden werden.

- (6) Met het voortsetten van de coffijteelt sal UE., met hoe groter leverancie daarvan te doen, soowel als van den indigo en 't fijn cattoene garen, Haer HoogEd^{lens} vernoegen geven. Om die plantagie in staet te houden dat se veel vrugten voortbrengt dien(t) UE. in de nieuwe beplante coffijthuijn van 3400 jonge boomtjes, als ook in de oude thuijn van 2200 groote en kleijne boomen de pisangboomen, die daertusschen met reijen geplant staan, noijt weg te nemen, alsochon de coffijboomen groot sijn en vrugten geven, wjl door desselfs schaduwe en vogtigheijt de coffijboomen in 't leven blijven; want het begieten op dit hooge land (4) niet veel helpen zoude, 't welk bij ondervinding genoegsaem bespeurt hebbe. Het kan ook geen schade dat se alle jaren met nieuw mest versien worden, die hier genoeg te bekomen is (5). Als er op die wijze mede gehandelt werd, kan der binnen korte jaeren grote leverancies van coffijbonen (6) aen d'E. Comp. van hier geleverd werden.

- (7) Het (7) vadem brandhout dat van hier 's jaarlijx voor d'E. Comp^e. afvaert, moet UE. in 't laast van 't jaar den D'pattij Panata Jouda en sijne Ombols bevelen dat het in 't laast van de maand Maart in gereetheijt sij[n], om in 't begin van April af te drijven. Ook moet UE. het niet op haere beloften laten aankomen, maar verscheijde keeren een taalkundig militair de

(5) (1) Er staat: *dubbelde amonsters*. Bedoeld wordt dat er behalve de sorteeringen cabessa en bariga (waarover vergelijk B. 50, 52) nog eene suprafijne sorteering gemaakt was, gemerkt AA. Zie het § 1364 gegeven citaat uit Nederburgh's Consideratiën.

(2) Bij R. 14 Maart 1724 werd bepaald dat in het Jacatrasche de indigo, garen en koffie in Juli en Aug. moesten worden geleverd. Dit geschiedde op voorstel der Hoofden zelve. In Radermacher's tijd had de indigo-bereiding in Juli of Aug. plaats, B. 39, 4.

(3) D. i. met de retourvloot, die in Nov. of Dec. zeil ging.

(6) (4) Wij zien B. 23, 148 dat althans één der twee hierbedoelde tuinen zeer dicht bij den

post lag; tevens (ibid. 147) dat die post was gevestigd op een punt waar de rivieroever zeer hoog was. De koffieplantage te Tandjoengpoera is ingetrokken bij R. 8 Sept. 1733 om plaats te maken voor zijdecultuur. Den 16 April 1734 schreef de Regeering naar Tandjoengpoera met last „tot een totale uittroeiing van alle de nog bij UE gevonden werdende coffijboomen”, en wel om den „grond en plaetse” te gebruiken voor aanplant van moerbezieboomen.

(5) Denkelyk was er in de nabijheid eene buffelkraal. Over den Krawangschen veehandel zie § 45.

(6) Er staat: *leveranciers van coffijbomen*.

(7) Hier moet een getal zijn uitgevallen. (7) Vergelijk § 1558.

groote en kleijne rivier (1) opsenden om de visites op alle de houtcapperijen te doen en de Javanen aanpressen. Ook als het voor d'E. Comp. afvaert, moet UE. met de Europiaen, die het opsigt daarover heeft, een geleybriefje alsmede een notitie wegens de quantiteit van het hout en de namen van de Hoofden die 't overbrengen aan Haar HoogEdelens laten afgaen.

- (8) Bijaldien Haar HoogEd^{lens} UE. komen aan te schrijven van eenige vaders jabon- of kruijthout, zouriaensmooten (2) ofte ietwes anders te besorgen, soo moet UE. den D'pattij Panatta Jouda met sijne presente Ombols in 's Comp^s. vesting ontbieden om haer gesamentlijk de grootg'agte orders van Haar HoogEd^s. bekend te maken. Wegens de maet van 't kruijthout moet UE. de ordres van Haar HoogEdelens van den 9^{en} Julij 1714 (3), om het soo te laten cappen, promptelijk nakomen, en als het in gereetheit voor 's Comp^s. vesting gebragt is, dan laten afdrijven tot op Touloung Boujon (4), aldaer laten opstapelen om te droogen, en verders aan Haar HoogEdelens 't selve adverteren (5), ook om vaertuijgen tot den afhael van dien versoecken. Met het afscheepen dient vooral sorge gedragen te werden datter geen zout water aen en komt, (*alsoo het*) dan ondienstig tot het cruijtmaken soude sijn.
- (9) Met het volk van Wannajassa sal UE. groote moeite hebben om ietwes voor d'E. Comp. anders (*dan*) een weijnig volk in 't indigovelt (*te*) kunnen krijgen; hebbe tot nog toe, wat moeite datter ook toe aangewent is, geen een streng fijn gaeren van haer kunnen bekomen (6); maar met de volkeren van den Nambo (7) sal het met fijn gaeren als anders heel wel gaen. Het volk van Tsipaminkis, die onder den D'pattij Panatta Jouda mede bescheijden sijn (8), hebbe tot heden nog geen ordres van Haar HoogEd^s.

(1) Blijkbaar de Tjitaroem en Tjibehet.

(8) (2) Over deze houtsoorten zie Exeurs 12.

(3) D. 9 Juli 1714 gaat een brief aan Vuijstman te Tandjoengpoera „waerbij gemelde officier geordonneerd werd, geen ander jabonhout voor de kruijtmolens herwaerts te senden dan datgene de dikte van 4 tot 7 duijmen in sijn diameter heeft, alsoo onder de daervan ontfangene quantiteit gedurende desen jare een groot gedeelte te dun bevonden is om een goede en vaste kool te kunnen behouden, daer integendeel de stammen, die boven de 7 duijmen dik vallen, niet na behooren tot sulke bequame kolen als tot de kruijtmakerije vereijst, kunnen werden doorgebrand". Later eischte men veel dunner kruijthout (§ 1550), blijkbaar omdat het steeds schaarscher werd.

(4) Telokboejoeng aan de Tjitaroem, vlak

hoven de monding der Troesan, over welke zie B. 16, 48 noot 3.

(5) W. Schouten I, 219: „ons van sijne intentie *adverteerende*”; D. 1664 p. 351: „den resident wert . . . *geadverteert* dat” enz.; D. 1671 p. 488: „wat (*hij*) van . . . de negotie *adverteert*; 1672 p. 153; 318.

(6) Bedoeld wordt denkelijk dat Wannajassa (9) wel garen leverde maar niet van de gewilde sorteering; zie § 677.

(7) Het bij dezen naam veelvuldig gebruikte lidwoord (ook wel *Denambo*, zooals P. VII, 588) is even overbodig als in: *de Kedoe, de Bagelen*; vroeger zei men ook: *de Madioen* enz.

(8) De onzekerheid der verhouding tusschen den Regent van Krawang en 't landschap Tjipamingkis (waarover zie B. 23, 8 en § 280 e. v.) blijkt vooral uit een in B. R. 22 Dec. 1722 be-

om die luidens (1) tot eenige dienst voor d'E. Comp. lastig te mogen val-
 (10) len (2). De weggelopen volkeren van Tsilaor en Tsigalompit in 't jaar 1710 (3)
 sijnder van eerstgem(*elde*) negorij nog gene weder te voorschijn gekomen,
 maar van Tsigalompit, daer het Hooft niet van weggelopen is geweest,
 beginnen de(r) (4) weder eenige volkeren aan te groeijen, soodat die metter-
 tijd weder in staet sullen komen om tot den dienst van d'E. Comp. gebruikt
 te werden.

Het zal ook noodzakelijk en van Haer HoogEd^s. begeertens wesen,
 dat UE. met den Depattij Panatta Jouda, Aria Naija Mangala en de verdere

(9) waard „relaas” van den Oemboel Wangsadipa aan den Gecomm. Reijkert Heere, dd. 19 Dec. 1722, van dezen inhoud: „Wangsa Dipa Javaan, onderhoorig en Ombol van Anga di Wangsa, Hooft van het lands(*chap*) Tshipaminkis in de boovenlanden alhier, segd dat nu 9 dagen geleden aldaer tot Tshipaminkis zijn aangekoomen eenen Singa Derpa met 34 gewaapende Javaanen van den Tommengongh Janagara uijt Karoang, beneffens een Europiaan, gesonden door den Vandrig uijt Tanjong Poera, die den gemelten Anga di Wangsa met vijfz zijner Ombols, daaronder den relatant ook is geweest, met geweldt hebben afgehaald en gebragt na Tanjong Poera, bij den voorn. Vaandrig, dewelke haarl. op hun aankomste aldaar in 't blok heeft laten setten; dat des anderen daags den voorn. Tommengong daar ter plaatse is gekoomen en hem Anga di Wangsa in bijweesen van den Vaandrig voorgehouden heeft, hoe dat tans ordre van den Hr. Gouverneur Generaal soude hebben bekoomen omme oover Tshipaminkis te gebieden, gevolgel. ook begeerde d'indigo en kattoen uijt Tshipaminkis na Caroang soude werden gebragt; waarop hij Wangsa Dipa wierde losgelaaten en met nog drij Javaanen van den Tommengong na Tshipaminkis gesonden om dat af te halen, dog dat hij met dese Javaanen van den Tommegong daar koomende bevond den indigo en kattoen intussen door de soon van gem. Anga di Wangsa, genaamt Karta Mangala, bereets na Batavia was afgevoerd geworden, waaromme hij dat volk van den Tommengong had verlaate en sig meede herwaarts begeeven omme het voorenstaende aan den ondergete. te kunnen rapporteeren; dat op zijn vertrek van Tanjongpoera den voorn. Anga di Wangsa nog in 't blok geseeten en op dat seggen van den Tommengong niet anders heeft geandwoord, dan van die ordre geen kennisse te hebben, en, gelijk altijd betuygd heeft voor

desen, ook nog ongeneegen te sijn omme onder Karawang off hem Tommegong te staan, mitsg^s. in sulken geval met zijne volkeren liever Tshipaminkis te willen verlaaten en weder keeren na Talaga, in 't gebied van Tsirebon, van waar zij voor eenige jaaren herwaarts oovergekoomen sijn”.

In de Resol. wordt over dit geschil niet gesproken; in de Notulen van 22 Dec. 1722 vindt men het besluit, om aangaande deze zaak „nader berigt af te wagten”. Het schijnt dat een deel dezer Talagers nog niet lang geleden naar Tshipaminkis verhuisd was, althans wanneer de hier bedoelde Wangsadipa dezelfde is die D. 18 Juni 1705 voorkomt als Hoofd van 18 gezinnen (106 personen) Talagers, die destijds 6 jaar hadden gewoond te Tjiblagong. Singa-derpa is de titelnaam van 't Hoofd van Tjiblagong D. 23 Juni 1679, 12 Dec. 1684 en in Durven's rapport van 15 Sept. 1722. Misschien had deze laatste op zijne Krawangsche reis den Regent beloften gedaan aangaande Tshipaminkis om hem te winnen voor de mijnontginning.

(1) Over dezen dubbelen meervoudsuitgang zie B. 18, 13 noot 5.

(2) Omtrent de vrijstelling dezer immigranten (10) ten zie § 2073.

(3) De bedoeling is: wat betreft de menschen van Selahaoer en Tjigaloempit (vergel. § 264 en 289) die in 1710 gevlucht zijn, er zijn enz. Evenals in den vorigen volzin heeft Vuijstman, zonder acht te slaan op syntactisch verband, datgene waarover hij wil spreken vooropgezet Omtrent de plaatsing van het verleden deelwoord zie B. 22, 25 noot 5; omtrent volkeren B. 31, 22; en omtrent het volksverloop, denkelijk een gevolg der reizen van Van Riebeeck, B. 23, 16 noot 4. D. 9 Dec. 1693 wordt een Tjakrawadana vermeld als Hoofd van Tjigaloempit „aan de oostkant van de rivier Tji Taram”.

(4) Er staat: *beginnende*.

Hoofden in alle minsaemheijt leeft en eene godde gemeenschap hout, hoewel Aria Naija Mangala van Prackan (1) Sapij UE. groote moeite door sijne nalatigheijt in 's E. Comp^s. ordres toebrengen sal.

- (11) Ook moet UE. verdagt sijn om 's maendelijx aan Haer HoogEdelens een lijst van de pasjes, die UE. te water en te lande verleend, over te senden.

Wanneer datter eenige weggelopene Bataviase slaven door de Javanen in 's Comp^s. vesting werden opgebracht, sal 't van UE. pligt sijn, deselve wel te examineren wie dat hare meesters sijn, ook, uijt wat reden dat se zijn weggelopen, om aan Haer HoogEd^{lens} een waer berigt daarvan te kunnen doen, en bij het oversenden een memorietje aan den Boekhouder-Generael wegens 't betalen der halve premij van 5 Rd^s. laten toekomen (2).

- (12) Wijders sal UE. nauwkeurig dienen te letten op de wal voor 's E. Comp^s. vesting, dat het land door de maelstroomen daar niet komt weg te vallen, 't geen veelligt door boomen, die met de swaere afwatering somtijts daer stuijten, waeruijt alsdan de maling ontstaet, geschieden kan (3). Soo moet UE. als 't water weder gesakt is in de drooge mousson op die plaatsen daer 't land door de maling mogt uijtgekalft sijn, met harde kleijaarde van de overkant van de rivier weder laten vullen; bijaldien sulx een mousson versuijmt wierd, soo soude het land, gelijk voor de oude vesting gebeurt is, altemael wegvallen en met kribben daarvoor te leggen niet te helpen sijn, gelijk gebloecken is, ook naer verloop van weijnig jaeren de vesting wederom moeten verplaatsen, hetwelk met goede sorge dierwegen verhoet kan werden.

- (13) UE. sal ook wel mogen alle jaren naer 't verloop van de regenmousson de visite omtrent de pallisaden van 's Comp^s. vesting doen, off er ook eenige door spintigheijt (4), 't welk het jatijhout onderworpen is, mogten vergaen sijn; alsdan (*dient*) ten eersten aan den D'pattij Panatta Jouda het getal datter benodigt is, bekend gemaekt om deselve te laten kappen. De spijkers, die tot het hegten der pallisaden benodigt sijn, bennen hier nog 1500 stx., soo 6- als 8-duijmens, bij de post berustende. Op diergelijke wijze sal 's E. Comp^s. vesting altijt in een goede stant kunnen blijven en geen bouwvalligheijt onderworpen wesen, ook voor de Javanen groot werk en moeite gespaert, hetwelk mijns geringen oordeels een groote gerustheijt voor UE. en tot vernoecken van Haer HoogEdelens strecken kan.

(1) Er staat: *Praekan*.

(11) (2) Vergelijk B. 6, 14 noot 1. Bij R. 18 Mei 1688 was bepaald, dat degene die een gedrosten slaaf buiten de forten Zoutelande, Noordwijk, Rijswijk en Zevenhoek zou oppakken, 5 Rd^s.

zou genieten, te voldoen door den eigenaar.

(3) Vergel. B. 23, 151.

(4) Het *spint* is 't zachte hout onmiddellijk onder den bast. Is deze laag wat dik, dan kan dit verrotting meebrengen.

(12)

(13)

- (14) Bijaldien in dese memorie eenige saeken van aengelegentheijt mogten uijtgelaten sijn, soo sal het voor UE. heel dienstig wesen om somtijts de aenkomende briefboeken (1) eens te doorbladeren, waeruijt UE. de grootg'eerde ordres van Haer HoogEd^s. in verscheijde pointen ontwaren sult, om UE. daer verder nae te rigten.

Zal desen 'eijndigen met UE. benevens de posthouders in de hoede van God Almagtig te beveelen en blijven

(Onder stond:)

UE. D^t. B^c. V^t. (2)

(Was getekend:)

H^K. VUIJSTMAN.

(Ter zijde:)

In 's Comp^s. vesting tot Tanjongpoura den 1^{en} Meij a^o. 1716".

(14) (1) D. i. de in bundels vereenigde aangekomen brieven.

(2) D. i.: *dienst-bereide vrunt*.

BIJLAGE XXVII.

MATTHEUS DE HAAN'S VOORSTEL IN ZAKE KOFFIEBETALING

1726.

- (1) Het navolgende stuk staat geïnserceerd in de Secrete Resolutie van G.-G. en Raden dd. 15 Januari 1726, waaruit wij het overnamen. Het is eveneens gedrukt bij De Jonge IX, 100 e.v., wiens tekst van den onzen nagenoeg alleen in spelling verschilt.

Onder welke omstandigheden Mattheus de Haan zijne merkwaardige consideratiën ten papiere bracht en welke gevolgen deze hadden, kan blijken in onze geschiedenis der koffiecultuur § 827 e.v. Opmerkelijk is vooral ook de groote belangstelling welke zij vonden bij het Opperbestuur. Terwijl anders het Haagsch Besoigne (de Commissie die extracten uit de zeer volumineuse Indische brieven vervaardigde en de concept-rescripties ontwierp, welke ter beoordeeling aan de Kamers werden toegezonden, waarna in de vergadering van XVII^{en} de rescriptie werd gearresteerd) gewoon is eene ijskoude onverschilligheid te betoonen voor alle specifiek Indische belangen (zie § 2462), neemt het niet alleen een zeer uitvoerig extract van De Haan's consideratiën in zijn Verbaal op (De Jonge IX, 92 e.v.), maar betuigt het hem ook de volkomen instemming van het Opperbestuur (ibid. p. 133).

-
- (2) „Aan Haar Edelhedens de Heeren der Hoge Regeering van India.

Wel Edele Heeren!

Den ondergeteekenden Gouverneur Generaal na den ontfang van den jongsten vaderlandschen cijsch van retouren voor dit jaar 1726 (1), waarbij gelast is, den prijs der Javase coffijboonen alhier namate van dies vermeerderden aangroey met voorsigtigheijt te verminderen, sijne gedagten al

(2) (1) Uit § 831 zien wij dat Mattheus de Haan | landschen éisch naar Cheribon in denzelfden
reeds in Aug. 1725 op grond van dezen vader- | geest geschreven had.

veelmaels hebbende laten gaan op hoedanigen wijze en tot hoeverre de begeerte en intentie van de HoogEdele Heeren Principalen (1) in dat stuk soude dienen voldaan te werden, insonderheijt nu die vermindering ook volstrekt nodig, ja onvermijdelijk bevonden werd door den overvloed dier vrugten en het gebrek van gangbare gelden tot betalinge, waarover men al meermaals verlegen en benard is geweest, alschoon de geldkas in de jongste drie jaaren kragtig wierd ondersteund met verscheijde capitaalen, alhier vervolgens (2) op interest geligt, in sooverre men deselve heeft kunnen magtig werden.

- (3) Want bij het cassaboek deses Casteels kan blijken dat onder ult^o. December 1724 na de afgave van 243.440 Rd^s. in courant geld, buiten 78.763 Rd^s. aen kleden, voor de doenmaals ontfangene 1.914.145 R Jakatrasede koffijbonen (3), niet meer dan 84.909 $\frac{3}{4}$ Rd^s., en onder ult^o. Maart na het lighen van 108.000 Rd^s. op interest nog maar 54.651 $\frac{1}{4}$ Rd^s. onder den Groot-Cassier ten desen Casteele overbleven, waartegens de inlandse militairen, in 't najaar van 1724 uijt den treijn (4) op Java's Oostcust gereverteerd, 57.519 $\frac{1}{8}$ Rd^s. aen verdiende gagie competeerde, die eenigen tijd gepaaijd en naderhand, na het geresolveerde op den 26 Junij 1725, voldaan zijn, sulx (5) het als een singulier geluk aan te merken is dat het niet de ingekomen gelden voor de vaderlandse en Indische koopmanschappen, specerijen &a, aen de handelaars uijt Manilha, China en andere verkogt, niet alleen ter betalinge van goud, zuijker, peper uijt de Palembangse vaertuijgen en andere goederen tot den handel, benevens veelerhande benodigheden tot 's Comp^s. swaren ommeslag van scheepen, guarnisoenen en verdere (6) dienaren is uijtgehouden, maar bovendien op de overgave der Generale Directie (7) aan den presenten Heer Directeur Generael onder ult^o. Julij jongstleden nogh 277.614 $\frac{5}{8}$ Rd^s. in gangbare gelden bij den Groot-Cassier wierden bevonden, hoewel dat restant naderhand door de betaalde intressen onder ult^o. Aug^s. en veelde andere uitgiften sodanig is ingekrompen, dat er boven het benodigde tot de

(2) (1) „Heeren Principalen”, „Heeren Meesters”, „Heeren Majores” heeten de XVII als bestierderen der handelsvennootschap.

(2) D. i. : achtereenvolgens. Zie bijvb. D. 1636 p. 65: „alle de missiven, per de schepen . . . *vervolgens* van daer becomen”; 1641 p. 260: „drie jaren *vervolgens*”; 1663 p. 403: „een lange tijt *vervolgens*”; 1680 p. 393: „in den tijt van vier *vervolgende* jaren”.

(3) (3) Volgens het rapport van J. E. van der Schuer en H. van Baerle dd. 7 Sept. 1731 (De Jonge IX, 160) werd bovendien ontvangen

19.074 R , geleverd „door de ingesetenen uijt hun eijgen landerijen”. Telt men dit op bij bovengenoemd cijfer, dan krijgt men 1.933.219 R , hetgeen à 8 st. geeft Rd^s. 333,203, d. i. de som der hierboven bedoelde betalingen in geld en lijnwaden.

(4) D. i. de expeditie, naar aanleiding van den zoogenaamden tweeden Javaschen succesie-oorlog.

(5) Zie B. 5, 32 noot 1.

(6) Over dit woord zie B. 16, 13 noot 5.

(7) Namelijk: door mij, Mattheus de Haan.

kostgelden (1) etc. bijna niets tot betalinge der koffijboonen overschiet, gelijk de groote geldkamer onder de Oppercooplieden deses Casteels daartoe mede (4) niet genoeg voorsien is van gangbaar geld; want buiten de goude en zilvere speciën die voor Cormandel, Bengale, Malabaar, Bantam en Palembang afgesonderd dienen te blijven, werden daar althans boven het benodigde voor de Ooster-Gouvernementen maar 132.085 $\frac{1}{4}$ Rd^s. gevonden, te weten:

140.660 st(<i>ux</i>) zilvere dukatons tot 1 $\frac{5}{8}$ Rd. ider	
gerekend	Rd ^s . 228.572 $\frac{1}{2}$
aan Nederlands pajement	„ 45.512 $\frac{3}{4}$
Te samen	Rd ^s . 274.085 $\frac{1}{4}$

waaruijt de Ooster-Propintiën nog moeten voorsien werden met 142.000 Rd^s. in dukatons en pajement, te weten:

Amboina	Rd ^s . 60.000
Banda	„ 40.000
Ternaten	„ 2.000
Makasser	„ 40.000
	„ 142.000

Dus sal dan nog resteeren. Rd^s. 132.085 $\frac{1}{4}$
welke penningen niet ten halven konnen toereijken ter voldoeninge van de geleverde 3.371.043 (2) R koffijboonen uijt de Jacatrased landen, alschoon de prijs de helft ofte tot op vier swaare stuivers 't R wierde verminderd, want dan soude die menigte nog 280.920 $\frac{1}{4}$ Rd^s. bedragen en bijgevolge 148.835 Rd^s. daaraan ontbreeken.

(5) Dog buiten dien geldnood (3) werd nog een andere swarigheid

(1) Het *kostgeld* of *tractement* verving de ouderwetsche verstrekking van vivres aan de dienaren der Comp. en werd dus tot een bijslag op de gage (P. III, 472 e. v.).

(4) (2) Volgens bovengeciteerd rapport is dit het bedrag der levering van Int. Hoofden en particulieren samen. Daar de hieronder gespecificeerde regentschappen samen 3.140.463 ν leverden, is de rest, 230.580 ν of 1.844 pikol, de levering der particulieren en misschien ook der niet vermelde regentschappen Krawang en Pamanookan. Vergel. B. 30.

(5) (3) Men zou zoo denken dat die geldnood een vrijwel afdoend argument zou wezen. Nu echter de G.-G. nog meer redenen gaat aanvoeren welke voor eene prijsverlaging pleiten, en wel redenen van zeer verdacht allooi, brengt hij er den lezer toe om ook aan den ernst van dien geldnood te gaan twifelen. Een onfeilbaar

teeken dat eene in de Resolutiën van G.-G. en Raden voorgestelde en doorgedreven zaak niet pluis is, bestaat hierin, dat daarvoor naast eene schijnbaar zeer gegronde reden een aantal andere worden aangevoerd die men op het eerste gezicht als waardeloos erkent; achteraf bespeurt men dan dikwijls dat de eerstbedoelde al even waardeloos was. Voorbeelden van aldus gemotiveerde maatregelen vindt men P. VII, 262 e. v.; XIV, 409. Eene andere aanduiding dat er geknoeid wordt, is, wanneer eene zaak in onverstaanbare bewoordingen wordt gehuld; een voorbeeld hiervan levert de reeks Resolutiën betreffende de voorschotten op de betaling der koffie in de tijden van het hooge agio op zilver, besproken § 1224 e. v., die blijkbaar zóó gesteld zijn dat de draad dezer operaties in Holland onmogelijk kon worden gevat.

gevonden die het matigen van den prijs almede schijnd te vorderen, namend-
lijk den oproerigen aard der Javanen, waardoor men niet sonder bekomme-
ringe kan beschouwen de toenemende rijkdom van de meeste Javaense Hoof-
den, die te vooren niet gewoon waaren eenige naamwaardige schatten te
besitten en als Regenten off Opsienders (1) van 's Comp^s. bovenlanden tot
aan de Zuijdzee uijt enkele gunst het vrugtgebruik daarvan genieten, dewel-
ke soowel als andere ingesetenen, al voor 18 à 20 jaaren na de intentie der
HoogEdele Heeren Principalen tot de voortplantinge der koffijboonen geani-
meerd en al verder aangelokt wesende door den voordeligen prijs van 8
sw(are) off 10 ligte stuivers voor ider pond (waerop die vrugten bij de Re-
solutie van den 14ⁿ April 1711 wierden gesteld, om de liefhebbers aen te
moedigen en rijkelijk te doen bestaan), daarin soo ijverig sijn voortgegaan
dat men in de laatste jaaren de quantiteit telkens verre boven de vorige
verwachtinge heeft sien aangroeijen, sooals Uw WelEd^s. dat niet onbekend
is, waardoor in het jongst gepasseerde jaar (ongerekend de 946.500 fl uijt de
Preangerlanden tot (2) Ceribon ontfangen) alhier ook de voorwaard gemelde
3.371.043 fl op den onbepaelden vaderlandsen eijsch sijn aangenomen, te sa-
men uijtmakende 4.317.543 fl , die door agt schepen en een fregat (3) na
Nederland werden vervoerd, waardoor te vresen is dat dien opulenten aan-
breng den prijs aldaar mede merkkelijk sal doen daalen (4).

- (6) Dog dat schijnt niet van soo sorgelijken aenschouw als den rijkdom
en weelde der gemelde Javaense Hoofden, die bij eenig misnoegen off een
onverwagten opstand van andere qualijkgesinde knapen ligt soudon kunnen
uijtsپatten en seer gevaerlijk werden voor de ruste en welstand van dese
colonie; en daerom schijnd het gants niet raadsaam, hun verder tot verswac-
kinge van 's Comp^s. geldzeenuwen in magt te doen toenemen en d'E. Comp.
nog magteloser te maken door het overbrengen van meerder schatten in

(6) (1) Over de benaming „Opsiender” (ook hier-
beneden § 9) zie B. 20, 12 noot 4.

(2) D. i. *te*, zie B. 15, 22 noot 3. In het cijfer
schijnt eene fout te schuilen, want volgens het
rapport van Van der Schuer en Van Baerle
werd in 1726 te Cheribon in 't geheel ontvangen
653.500 fl , welk cijfer, blijkens de uitkomst der
optelling aldaar, correct moet zijn.

(3) Een „schip” is in den Compagniestijd
een vaartuig met de kajuit boven het dek, in
tegenstelling tot vaartuigen met een glad dek.
Het is mij ontgaan waar ik deze definitie heb ge-
lezen. Wat volgens Witsen's werk over scheeps-
bouw een fregat is, vindt men Bijdr. 1898 p. 73

noot 2. In de 17^e eeuw is het een vaartuig met
zeilen en riemen. Vergelijk D. 1634 p. 453: een
„fregatswijse gemaect” vaartuig dat „snedich
beseijlt ende heroeijt” is; D. 1661 p. 200: een
welbezeild *fregat* dat „bij stilte ook riemen te
boord kan leggen”. Zoo worden a^o 1641 (Bijdr.
1859 p. 330) zekere Portugeesche schepen bij
windstilte door „haere *fregats*. . . geroijt ende
gebouchseert”. Ook Canter Visscher (o. l. pag.
227): „drie (*Engelsche*) *fregatten*, toegesteld bij-
na als galeien met riemen”, omstreeks 1720.

(4) Dit argument wordt door den G.-G. zel-
ven teniet gedaan hierbeneden § 12.

haare beursen, die in de laatste jaaren reets gevuld zijn met een kloeken schat van 615.187 Rd^s., door haar getrocken (1) uijt de vrugten der landen die d'E. Comp. in eigendom toebehooren, sooałs hieronder vervolgens kortelijk werd aangewesen, te weten:

Door Aria Wira Tanoe, Hoofd van de landschappen Sjanjoer, Jampang en eenige landen aan de Zuijdzee:

Anno	1721	voor	ƒ	59.930	. .	Rd ^s .	9.988 ¹ / ₄
"	1722	"	"	125.625	. .	"	20.937 ³ / ₄
"	1723 en 1724	"	"	1.216.275	. .	"	202.712 ¹ / ₄
Te samen							Rd ^s 233.638 ¹ / ₄

buijten de jongst geleverde 1.525.250 ƒ die nog moeten betaald werden.

(7) Den Tommagong Poerba Nagara, Hoofd van 't landschap Silingsi:

Anno	1721	voor	ƒ	43.825		Rd ^s .	7.304 ¹ / ₈
"	1722	"	"	53.250		"	8.874 ⁷ / ₈
"	1723	"	"	91.735		"	15.289 ³ / ₄
"	1724	"	"	111.500		"	18.583 ¹ / ₄
Te samen							Rd ^s 50.052

buijten nog 135.185 ƒ jongst geleverd.

Door den Ingabeij Naija Djieuwa, Hoofd van de negorij Godong Badak (2):

Anno	1721	voor	ƒ	1.596		Rd ^s .	226
"	1722	"	"	5.822		"	970 ¹ / ₄
"	1723	"	"	15.475		"	2.579 ⁵ / ₈
"	1724	"	"	10.000		"	1.666 ⁵ / ₈
Te samen							Rd ^s 5.482 ¹ / ₂

buijten nog 13.875 ƒ jongst geleverd.

Door Aria Natta Mangala, Hoofd van 't landschap Tsibelagon:

Anno	1721	voor	ƒ	5.750		Rd ^s .	958 ⁵ / ₈
"	1722	"	"	26.125		"	4.354 ¹ / ₈
"	1723	"	"	72.875		"	12.145 ¹ / ₆
"	1724	"	"	69.000		"	11.500
Te samen							Rd ^s 28.957 ¹¹ / ₁₂

(6) (1) Hier wordt dus aangenomen dat de gansche betaling uitsluitend in de handen der Regenten kwam en bleef, dat dezen heelemaal geen onkosten hadden en niets uitkeerden aan de mindere Hoofden en de bevolking. Ook deze

redeneering wordt door den G.-G. zelven weerlegd, hierbeneden § 12.

(2) Kedoengbadak, wat beneden Buitenzorg, (7) B. 22, 64; over Najadjiwa zie B. 22, 108.

buiten nog 115.875 ƒ jongst geleverd.

(8) Door Anga Diwangsa, Hoofd van de negorije Tsipaminkis:

Anno	1721	voor ƒ	1.125		Rd ^s .	187 $\frac{1}{8}$
"	1722	"	"	2.125		" 354 $\frac{1}{8}$
"	1723	"	"	4.378		" 729 $\frac{3}{4}$
"	1724	"	"	10.550		" 1.758 $\frac{3}{8}$
Te samen						Rd ^s 3.029 $\frac{3}{8}$

buiten nog 14.875 ƒ jongst geleverd.

Door Radeen Wangsa Cassoema, Hoofd van 't landschap Tsikalong:

Anno	1721	voor ƒ	4.350		Rd ^s .	725
"	1722	"	"	14.750		" 2.458 $\frac{1}{4}$
"	1723	"	"	32.188		" 5.364 $\frac{3}{4}$
"	1724	"	"	49.045		" 8.174 $\frac{1}{8}$
Te samen						Rd ^s 16.722 $\frac{1}{8}$

buiten nog 72.250 ƒ jongst geleverd.

Door Aria Soeta Dilaga, Hoofd der landen langs de revier van Tangerang:

Anno	1721	voor ƒ	1.800		Rd ^s .	300
"	1722	"	"	2.750		" 458 $\frac{1}{4}$
"	1723	"	"	10.195		" 1.699 $\frac{1}{4}$
"	1724	"	"	17.000		" 2.833 $\frac{3}{8}$
Te samen						Rd ^s 5.290 $\frac{7}{8}$

buiten de onbetaalde 39.580 ƒ jongst geleverd.

Door Marta Wangsa, Hoofd van het landschap Kampon Baroc:

Anno	1721	voor ƒ	61.000		Rd ^s .	10.166 $\frac{3}{4}$
"	1722	"	"	214.742		" 35.790 $\frac{3}{8}$
"	1723	"	"	440.250		" 73.375
"	1724	"	"	569.125		" 94.854 $\frac{1}{8}$
Te samen						Rd ^s 214.186 $\frac{1}{4}$

buiten de onbetaalde 879 750 ƒ jongst geleverd.

(9) Door den Capitain (1) Soeta Wangsa uijt het landschap Ambakassi (2):

Anno	1721	voor ƒ	482		Rd ^s .	80 $\frac{3}{8}$
------	------	-----------------	-----	-----------	-------------------	------------------

(9) (1) Der Ooster-Javanen.

(2) Deze vorm voor *Bekasi* (zie ook B. 5, 3) is te vergelijken met *Ambalega* (Valentijn IV, 1, 46) voor *Balega* (op Madoera), *Barawa* voor *Ambarawa* (P. XV, 897; Proc. 30 Juni 1814). Zoo *Dipala* naast *Indapella* (§ 276); *Dihiang*

naast *Indihiang* (§ 758); naast *Imbanagara* (soms *Himbanagara*, R. 6 Sept. 1686; D. 15 Jan., 28 Oct. 1687) *Banagara* (D. 27 Juli 1678 en de stukken T. B. G. XIX, 262; XXVII, 114; B. 35, 12) en ook *Managara* (T. B. G. XVII, 232 vergeleken met *ibid.* p. 320).

Anno	1722	voor	ƒ	2.080	Rd ^s .	346 ⁵ / ₈
"	1723	"	"	13.410	"	2.235
"	1724	"	"	43.385	"	7.230 ⁷ / ₈
Te samen					Rd ^s .	9.892 ⁷ / ₈

buiten nog 67.435 ƒ jongst geleverd.

Door Maas PANTSJA, Hoofd van het landschap Jatij Nagara en na zijn afsterven door zijn gesuccedeerden soon Maas Achmat:

Anno	1721	voor	ƒ	8.450	Rd ^s .	1.408 ¹ / ₄
"	1722	"	"	32.175	"	5.362 ³ / ₄
"	1723	"	"	84.800	"	14.133 ¹ / ₈
"	1724	door	Maas Achmat			
		voor	ƒ	125.000	"	20.833 ³ / ₈
Te samen					Rd ^s .	41.737 ¹ / ₂

buiten nog 234.625 ƒ jongst geleverd.

Door Ranga Nalla Taroena, Hoofd van de negorije Tsibadak (1):

Anno	1721	voor	ƒ	250	Rd ^s .	41 ⁵ / ₈
"	1722	"	"	375	"	62 ¹ / ₄
"	1723	"	"	695	"	116
"	1724	"	"	4.100	"	683 ³ / ₈
Te samen					Rd ^s .	903 ¹ / ₄

buiten nog 6.000 ƒ jongst geleverd.

Door den Capitain (2) Bagoes Mantoe als Opsieder van het landschap Pager Besi:

Anno	1721	voor	ƒ	800	Rd ^s .	133 ³ / ₄
"	1722	"	"	5.575	"	929 ¹ / ₄
"	1723	"	"	16.198	"	2.699 ⁷ / ₈
"	1724	"	"	9.190	"	1.531 ⁵ / ₈
Te samen					Rd ^s .	5.294 ¹ / ₂

buiten nog 35.763 ƒ jongst geleverd.

Gesamentlijk Rd^s. 615.187⁵/₁₂

(10) 't Welke nog te sorgelijker schijnd, omdat de spraak hier al eenigen tijd heeft gedaan (3) van haaren toelegh tot het versamelen van wapenen

(9) (1) Over dit landschapje zie B. 23, 9.

(2) Der Wester-Javanen; over hem zie § 566.

(10) (3) Het is waarlijk fraai dat de G.-G. zich nu beroept op stadspraatjes van hetzelfde allooi als die aan de samenzwering van Erbevvelt waren voorafgegaan (§ 782) en dat hij daaruit een argument weet te halen voor de vermin-

dering der beloofde koffiebetaling. „Wat is die broeder Benjamin toch een groot mannetje!” zeggen wij een der personen in Sara Burgerhart na. Wilde hij soms beletten dat de menschen die den verre tocht naar Batavia, en niet uit vrije verkiezing, deden, zich beter trachtten te wapenen? En dat de vrees voor

en insonderheijt schietgeweeren, tot welkers behandelinge hare volkeren sig tragten te gewinnen, die voormaals op de weegen na en uijt de bovenlanden ter defensie tegens het verslindende gedierte en het roofsieke geboefte hun alleen bedienden van kapmessen, krissen en pieken, dog nu doorgaens met schietgeweeren gewapend sijn, die na de meeste presuntie ook al eenige Inlanders het leven hebben benomen, welkers lijken op verscheijde plaatsen in de velden sijn gevonden; waartegens tot een geruster gebruik der weegen de nodige voorsieninge nog sal dienen te volgen op de beveelen, die den ondergetekende als het gereedste hulpmiddel aan de Javaanse Hoofden bij provisie heeft doen afgeven tot het opbrengen van alle snaphanen, pistolen en andere schietgeweeren die bij de Javaenen in 't veld en op de weegen werden gevonden.

- (11) Om de voorwaerd gemelde redenen en swarigheden benevens meer andere (1) van minder uijtsigt heeft den ondergetekenden Gouverneur Generael tot voldoeninge van het oogmerk der HoogEdele Heeren Meesters over de verminderinge van den prijs der koffijboonen met de voorgen(*oemde*) Javaanse Hoofden in 't brede gesproken en haar klaar aangetoond, niet alleen dat de koffijculture niet swaarder maer wel soo ligt en gemakkelijk valt als die van de peper (2), dewelke alhier tegens 5 Rd^s. de pikol van 125 fl uijt de vaartuijgen der Palembangers werd geleverd, en dat sij, door de abundantie der koffijbonen reeds overvloedige rijkdommen van d'Ed. Comp. verkregen hebbende, nu ook veel rijkelijker met sodanige prijs van 5 Rd^s. voor de 125 fl konden bestaan als met 10 ligte stuijvers voor ider pond in de vorige jaaren, wanneer (*zij*) niet boven de ses duisend fl konden gewinnen en daarvoor tegens dien prijs maar een duisend Rd^s. genieten (3); voorts, dat tot de culture deser vrugten geen meerder arbeid en kosten vereijste (4) dan het zuikerriet (5) op de gekogte off gehuurde landen als het aan de

kwade gevolgen eenigszins gesimuleerd was, blijkt wel uit het verloop van deze zaak; zie § 2324.

- (11) (1) Eene frase waarmee ook de redenaars der oudheid altijd gereed staan als zij hunne argumenten hebben uitgeput.

(2) Voor zoover uit de literatuur omtrent deze cultures valt af te leiden, is dit geheel onjuist. Raffles (Hist. of Java I, 131) zegt dat peper „when once reared requires infinitely less care and labour than coffee”.

(3) Dit zal wel waar zijn, maar men had immers toentertijd de koffieplanters gepaaid met de hoop op meer voordeel, die thans in vervulling had moeten komen.

(4) D. i.: noodig was; zie B. 10, 18 noot 5.

(5) Het feit alleen dat de vrije arbeid suiker leverde tegen een prijs tot welken de koffie slechts met dwang werd verkregen, werpt deze bewering omver. Het verschil zit vooral hierin, dat de suiker reeds eenige maanden nadat zij is geplant, hare baten afwerpt, de koffie eerst na ettelijke jaren, en dat bij de suikerindustrie het uitermate lastige transport wegviel, daar de molens geregeld aan het water lagen om aldus hun brandhout te kunnen aanvoeren; vergelijk bijvb. (De Jonge VIII, 159) bij de taxatie der jaarlijksche onkosten van een suikermolen anno 1710 den post voor 8 Javanen die „de kanoos” van en naar den molen besturen, en ibid. p. 158 het overzicht der toenmaals aanwezige molens.

moolens is gebragt, 't welke dan nog moet gemaalen, tot zuiker gekookt en bereijt werden met veele kosten van molens, gemetselde ovens, ketels en verdere opstellen, alsook buffels, brandhout en verscheijde soorten van werklieden, en dat egter de zuikermaalders met vier Rd^s. voor de 125 ₧ van de beste en 3½ Rd^s. voor de mindere soort tot nog hebben kunnen bestaan, als sij deselve maar mogten leveren (1), mitsgaders de koffijplanters van alle die laatstgenoemde lasten bevrijd bleven en integendeel door de vrugten uijt 's Comp^s. landen wierden verrijkt sonder tot nog met de thiende off eenige andere geregtigheijt ten voordeele van den waaren eijgenaer beswaard te sijn geweest, die nogtans na de billijkheijt van de geleyerde quantiteit wel soude kunnen en mogen gedefalqueerd (2) werden.

- (12) Door welke en meer andere raisonnementen sij hun ten laatsten sodanig overtuigd bevonden, dat moesten erkennen met den prijs van vijff Rd^s. de 125 ₧ volkomen te kunnen bestaan (3), dog versogten ditmaal wat meerder en geene kleden te mogen genieten, vermits de ongelden van den afbreng uijt de bovenlanden hun op 3 Rd^s. de picol quamen te staan (4).

(1) Wat niet altijd het geval was; zie § 926.

(2) Van 't Portug. *defalcar*, besnocien, korten. Hoogst opmerkelijk is de hier aan 's G.-G.'s betoog ten gronde liggende voorstelling eener vrije cultuur op andermans grond, namelijk het domein der Compagnie, het geconquesteerde Jacatrasche, waarbinnen al de hierboven opgesomde landschappen lagen; misschien is juist daarom niet van Krawang gesproken, omdat dit gedeeltelijk buiten de theoretische grens van het conquest viel, § 748 e. v. Wij zien hier beneden § 14 dat 's Compagnies recht op de tiende der producten van haar domein geheel gelijkgesteld wordt met dat van elken particulier. Vergelijk voorts § 589 e. v.; 930; 1966.

- (12) (3) Eene andere voorstelling van deze zaak geeft Zwaarddecroon's vriend, de schrijver van den „Droom” (aldaar p. 118): „De ingezamelde koffijboonen volgens gewoonte gedroogt zijnde, wierden in de pakhuizen gebragt en bleeven aldaar leggen totdat de leveranciers, mogelijk, verzogten om betaling, dewijl zij wel de helft bereids al schuldig waaren (*denktelijk wordt bedoeld: voor reis- en verblijfskosten*) van 't geen zij voor dat gewas moesten ontvangen. Maar wat schrikkelijke tijding voor die arme menschen! Den Generaal declareert zig, niet meer voor 't picol te willen betaalen als 6 (*lees: vijf*) Rijksdaalders in plaats van 15 (*d. i. 20½*) minus het ¼ dat in lijnwaden was voldaan volgens Zwaarddecroon's voorstel van Dec. 1724) gelijk bij het contract (*wat contract?*) belooft

was. Of nu die arme menschen al klaagden, dat mogt niet helpen, maar als een gunst wierden toegestaan, hunne koffie na zig te neemen. Schoon nu die menschen veel op hun gewigt zoude missen door het lang in de pakhuizen leggen (*dit is zeer overdreven*) wilden zij egter liever de koffij als 6 Rijksdaalders voor het picol hebben, in hoope dezelve aan de burgers duurder te verkoopen; dog hiertegen had de Generaal voorzien, want daar wierd een ordre afgekundigt, dat niemant van dat gewas meer in zijn huis mogt hebben als een picol (*onwaar; het verbod tegen het handelen in koffie, P. IV, 159, is van Zwaarddecroon*). . . Hierdoor waaren die arme menschen nu. . . wel gedwongen, de Generaal met hangende pooten te bidden, de koffij te willen aannemen voor de gezegde 6 Rijksdaalders 't picol”.

(4) Men zou denken dat de G.-G. beter had gedaan met te zwijgen omtrent deze verklaring der Hoofden, waardoor immers zijne bewering omtrent de billijkheid van de nieuwe prijsbepaling geheel overhoop wordt geworpen. Dat hij er toch van spreekt, bewijst, dat hij hen uitsluitend beschouwde als leveranciers van een handelsartikel; hemzelven, als een bod doende op hunne waar, kon het dan immers onverschillig wezen of zij bij den geboden prijs konden bestaan of niet; dat ging niemand aan dan hen. Ook hier dus de voorstelling alsof de cultuur vrij is en de levering eene bloote handelstransactie.

Dog tegens dese verminderinge van den prijs der koffijboonen schijnd sigh ook eene voorname swarigheijt op te doen, namentlijk dat trouwlose en baatsugtige dienaren en andere daardoor sullen aangelokt werden om die vrugten door alle bedenkelijke middelen en een kleene verhooginge van den prijs d'E. Comp. t'onttrecken en clandestine te vervoeren, tot een vuil gewin (1), alsoo andere Europeën deselve mogelijk seer graag tegens 10 à 12 stuivers 't £ soudén overnemen op hope van nog een goede winst in Europa te behalen.

- (13) Maar sodanige pernitieuse onderkruipers sal men niet alleen door scherpe ordres en toesigt, maer ook wel voornamendlijk door swaare paenaltijten moeten intoomen en afschrieken, als het beste middel om de voordeelen van die vrugten voor d'E. Comp. te behouden, hoewel het misschen (2) van een g'ring gedeelte veel minder nadeelig soude wesen dan het betalen van den ouden prijs, 't welk door gebrek vangeld nu t'eenemaal ondoenlijk geworden is.

Den ondergetekende heeft dierhalven niet alleen nodigh geoordeeld, sijne voors(*chreven*) aenmerkingen over den soberen voorraad van contanten en de noodzakelijkheid tot het verminderen van den prijs der Javase koffijboonen aan Uw WelEd^s. bij dit schriftuurken te vertoonen, maar hij vind hem ook verplicht om Uw WelEd. ter ernstige overweginge voor te dragen sodanige pointen als daaruit komen te vloeijen, te weten:

Tegens hoedanigen prijs de jongst geleverde koffijboonen sullen moeten betaald werden en of dat niet diend te geschieden in contant geld, sonder opdrang van eenige kleden, dog met eenig onderscheijt tusschen die gegroeijde sijn op de voorwaard gemelde en andere Comp^s. landen, waarvan de Javaanse besitters geen lasten dragen (3), en die van andere ingesctenen,

(12) (1) De Nederlander van toen beschouwde, zooals Elias het uitdrukt (o.l. I pag CLXI noot), den wereldhandel als zijn uitsluitend privilege en de opkomst van mededingers als een roof van hetgeen rechtens hem toekwam. Evenzoo stelde de Comp. alles wat haar benadeelde met misdaad gelijk: in 1728 verklaren XVII^{en} het oprichten door een ondernemend Amsterdammer van eene Deensche O.I. Comp. te Altona voor een „godloos dessein”. Wanneer men ziet (Afg. patr. miss. 19 Jan. 1654) dat wegens gebrek aan pakhuysruimte niet alleen de Kasteels-kapel maar ook „de Raedcamer van de Generael en de Raden van India” eens met zakken peper werd gevuld, dan zal de

intense handelsijver, die dergelijke opvattingen deed ontstaan, beter naar zijne waarde beoordeeld worden.

(2) Bij De Jonge de zonderlinge flater: *misschen*. De spelling van onzen tekst (voor: *missen*) vindt men ook bij Johan Nieuwhof, Gedenkwerdige Brasiliaense zee- en lantreise, Amsterdam 1682 p. 151; dezelfde gebruikt in zijn Oost-Indiën p. 168 *mesch* voor *mes*. Meer gewoon is *kusch* en *kusschen* (werkwoord).

(3) Alweder wordt uitsluitend rekening gehouden met de Hoofden, die inderdaad, als men de dwanglevering beschouwde als eene vrijwillige handelstransactie, hoegenaamd geene lasten voor de Comp. droegen.

dewelke doorgaants met gelden op interest beswaard of landhuur en andere lasten onderhavig zijn (1).

- (14) Of men ditmaal van de gelden, die de voorgem(*elde*) Javaanse Hoofden voor de geleverde koffijbonen staan te ontvangen, de helft niet behoort in te houden en haar den gewoonen interest van $4\frac{1}{2}$ per c^{to}. in 't jaer te laten genieten, om haar daardoor te beter in bedwang en tot getrouwheijt aen d'E. Comp. verbonden te houden, te meer omdat de betalinge der andere helft nu nog swaar genoeg sal vallen.

Tot wat prijs de koffijbonen in de volgende tijd sullen aangenomen werden, en of d'E. Comp. uijt hare landen de thiende niet behoort te genieten, soals onder de ingesetenen gebruikelijk is.

Of het placcaat tegens de vervreemdinge deser vrugten onder de ingesetenen niet diend gerenoveerd en geamplieert te werden, tot weeringe van morsserijen (2) en den clandestinen uijtvoer.

Off het verbod tegens het gebruiken, kopen en verkoopen van alle soorten van schietgeweeren onder de Javanen en andere Inlanders (3) mede niet sal dienen gerenoveerd en geamplieert te werden, om de moorderijen niet verder te sien doorbreken.

- (15) Off het niet noodig sal sijn, de Javaanse Hoofden die hun goetwillig en niet ongemackelijk mogten toonen, ider met een matig geschenckje tot een douceur te vereeren om dus de besnoeiinge van hunne onmatige voordeelen wat te soulageeren.

Waarover dan sodanigen besluit op het eene en ander werd verwagt, als Uw WelEd^{ns}. ten meesten nutte van d'E. Comp. nodig en billijk sullen bevinden in dese tijd van swaarmoedigheijt, en dat deselve nog gedrukt

(1) Curieus is zeker dit inachtnemen der particuliere belangen van de particuliere landeigenaren, in stede van ook hier te onderzoeken of deze klasse van leveranciers wel lasten voor de Comp. droeg.

(14) (2) *Morshandel* is volgens Daendels, Staat, p. 6 noot, de technische naam voor „verkoop van 's Lands producten”.

(3) Wat verbod hier wordt bedoeld, is mij niet bekend. Het naast komt daarbij eene publicatie van 1620 (P. I, 82; beter bij De Jonge IV, 243) waarbij wordt verboden, schietgeweer en ammunitie te verkoopen „aen eenige vreemdelingen, tsij van wat natie die oock soudén mogen wesen”, waarbij echter niet wordt gedacht aan Bataviasehe Inlanders als koopers,

maar aan vreemde Europeanen en bijvb. Javanen van Mataram; wij zien E. 7, 1 dat dit verbod weinig werd nageleefd. Nog is er een besluit van 1671 (P. II, 545; zie de publicatie D. 1671 p. 304) tegen 't verkoopen van schepen en scheepsbehoeften, waaronder vuurwapenen, aan personen die „geen vaste onderdanen ofte subjecten van de Comp” zijn; maar dit was in het thans bedoelde geval kwalijk van toepassing. Weliswaar, Moister zegt (o.l. pag. 218) dat Inl. te Batavia „kein Krysz, viel weniger ander Gewehr bey grosser Straffe in ihren Häusern hegen dürffen”, doch dit is minstens zeer overdreven (B. 23, 116) en slaat ook niet op de Bovenlanden.

werd door de nasmerte van sooveele knellende slagen als haar in de laatste seven jaaren (1) ongemeen swaar hebben getroffen, tot veel weedom van die betuijgd te zijn

(Onder stond:)

WelEdele Heeren

(lager:)

Uw Edelhedens ootmoedigen dienaer

(Ter zijde:)

(was geteikend:)

Overgegeven in Rade van India

MATTH^s DE HAAN.

den 15^e Januarij anno 1726".

(15) (1) Eene hatelijkheid aan het adres van | in elk geval zeer groote retouren naar patria
Zwaardecroon, onder wiens bestuur (1718—1725) | zijn verzonden.

BIJLAGE XXVIII.

INSTRUCTIE VOOR DE ZIJDECULTUUR

1728.

- (1) Het volgende stuk is afkomstig van het Opperbestuur en werd naar Indië gezonden bij missive van 15 Maart 1728. In 's Lands Archief te Batavia zijn hiervan vier exemplaren, waarvan wij er één correct weergeven. In twee andere ontbreken alinea 1, 2 en 12. De verdeeling in alinea's nemen wij over uit het vierde afschrift van deze instructie. Met V.1. (*Varia lectio*) duiden wij de afwijkingen aan van den door ons gevolgd tekst.

„Instructie omtrent de zijdeculture op Java.

1. Daer moet van Comp^s. weegen ordre gestelt werden, dat die van de Hooge Regeering off het Gouvernement voor 's Comp^s. reecq(*ening*) haer meester maken (1) van alle die zijwormen, waeraff die monsters Javaense zijde van Batavia overgesonden zijn, hetzij bij inkoop off ruijling, off zo als dat beste geschieden can, en de quantijt mag wel aanmerkelijk groot weesen om spoedig en overvloedig voor(*t*) te teelen.
- (2) 2. En op diens voortsetting en culture moet met alle magt aengevalen (2) werden.
3. Gelijk aen d'eene zijde voor de voor(*t*)settinge van de wormen moet gesorgdt worden, zo moet ook aen d'andere kant gesorgdt worden voor het nodige voedsel van die wormen, te weeten de jonge moerbijbomen, die in grote menigte aengeplandt werden, zo

(1) (1) Dit is eenvoudig een koopmansterm evenals *bemachtigen* Dagr. 1678 p. 43; *meester worden van* D. 1640 p. 109; vandaar dat eene handelswaar „*sijn meester vindt*” D. 1641/2

p. 182; 263.

(2) Vergel. D. 1665 p. 146: „Veele inwoonders *vielen aen* 't bouwen”; 1672 p. 174 van zekere reparatie: „daer te laten *aenvallen*”.

nabij de plaats daer deese wormteeld geschiet (1) als het de gelegentheid eenigsints zal kunnen toelaeten.

4. Men oordeelt het ten uitersten van den dienst, dat de plaats daer deese culture moeten geschieden (2) zij nabij off aen een lopende rivier daer goet vers water is, om veel importante redenen, die hierna zullen werden aen de hand gegeven (3).
- (3) 5. Tot deese culture van de wormen als (4) tot het in tijds afhaspelen van de galetten (5) connen geen bekwaamer gevonden werden als slavenkinderen van 7 tot 12 jaren oud, die dit werk moeten leeren en vervolgens verrigten onder het opsigt van een Europiaen die daarvan g'informeert is en zulx off diergelijks in het Vaderland gesien ofte geleert heeft, en dat behoeft geen perzoon van grote(r) qualijtijt te wesen als een Sergeant off Commandeur van de soldaten (6).
6. Deese slavenkinderen moeten tot dit werk werden geanimeert met, namate dat se in dese culture kundig werden en avanceeren, iets daegs off 's weeks' te laten winnen; egter moet dat voor diegeene die het reeds verstaen niet boven een heele off halve stvers uijterlijk (7) 's daegs zijn, en d'aencomelingen na proportie.

(2) (1) V.l.: *sal geschieden*.

(2) V.l.: *sal geschieden*.

(3) In margine van deze alinea staat in dezelfde hand: „Men rekent, dat buijten de Nieuwpoort omtrent ter plaetse daer de cruijtmolens staen die door de rivier gederigeert werden, de bekwaemste gelegentheid zoude konnen gevonden werden”. Mogelijk wordt hierin Durven's invloed merkbaar, want die woonde daar. Durven had die slavenkinderen gaarne dicht bij zich, zie I, 38. Dat Zwaardecroon niet aan kinderarbeid had gedacht, blijkt § 1480. Overigens was het inderdaad gemakkelijk daar ter plaetse een rad in beweging te brengen.

(3) (4) D.i.: zoowel als, zie B. 20, 28 noot 2.

(5) Cocons. P. IV, 231 staan de volgende synoniemen: „*galetten*, bobijnen of klotsen waerin de worm sig gesponnen heeft”. Littré zegt echter s. v. *galette*: „produit obtenu en cardant (*kaarden*) et filant la soie des cocons percés du bombyx du mûrier, de la même manière qu'on carde et file le coton; le produit ainsi obtenu est un fil grossier et moins brillant que la soie”, derhalve een afvalproduct der zijde, floretzijde.

(6) De Comp. zond hare militairen in den regel in geen hooger rang uit dan dien van sergeant; de chef van het op een schip overgaande detachement droeg aan boord den titel „*Commandeur van de soldaten*”; zie bijv.

Valentijn IV, 2 Eerste uijt- en thuisreize p. 97. Zoo zegt Meister (o. l. pag. 41) dat de Commandeur, onder wien hij in 1677 als soldaat naar Indië voer, na de aankomst te Batavia zijn mooien titel en zijne officiers-partisaan verloor en weer sergeant werd genoemd. J. F. Müller ging in 1669 naar Indië (Navorscher 1902 p. 202) onder een detachement van „80 soldaten mit ihren commandierer, nemlich ein scherschandt”. Uit alinea 12 van ons stuk ziet men dat er geene militaire kundigheden tot dit baantje werden vereischt; het werd gegeven bij wijze van gunst; vergel. de personalia van Michiel Ram, I, 254. Een stuk van omstreeks 1800 over het Indische krijgswezen verzekert dat er geene kundige officieren uitgezonden worden, „niets als gemeen volk, ja zelfs voor *commandeur van de soldaten*, waarvoor ik knegts, koetsiers en al zulk volkje heb zien uitkomen en die dan zeker niet geschikt zijn om daar officieren van te maken”. Wanneer wij dus in Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, 29 lezen dat de vader van R. van Goens in gezegde qualiteit naar Indië ging, dan had de Encycl. van Nederl.-Indië daaruit niet behooren te distilleeren dat die man „*Commandant over de soldaten der O.-I. Comp. te Batavia*” was, dus zoo iets als garnizoenschef of Majoor!

(7) V.l.: *een halve of een heele stuijver of uijterlijk twee*.

- (4) 7. Kinderen van die jaren zijn daartoe bekwamer als van meerder jaeren off reeds bejaarde, omdat de vingeren en de oogen subtiel der zijn om de fijne draden van de zijde te hegten off te knopen, dat zeer dikwils en continueel voorvalt.
8. So ras een partijtjen van 30 à 40 R van deese zijde afgehaspelt is op die wijze en trand als dat voorleede jaer aen Generael en Raden is geschreeven (1), moet hetzelfde werden overgesonden om hier geëxamineert te werden, als wanneer men van hier zal schrijven in wat geval en waertoe de lopende rivier en dat water zal kunnen gebruikt werden.
9. Daer dienden hutjes off pedakjes (2) off een logie (3) opgeslagen te werden, om al dit volkje bij den anderen te hebben en deese operatie aldaer te laten geschieden.
10. Als het werk in train is, moet een beraming gemaekt werden op het costende van deese zijde, het geld daeraen betaelt, so aen deesen op(p)asser als de slavenkinderen, en daerbeneevens vermeldt werden de tijd, die daeraen is gearbijd.
- (5) 11. De galetten moeten zo spoedig afgehaspeld werden als zij gesponnen zijn (4), om voor te komen dat de worm deselve niet komt door te bijten, dat zij hier te landen na verloop van 12 à 14 dagen (5) comt te doen, en daerdoor de zijde tot korte enden (6) maekt.
12. Daer gaet althans van de Camer Zeeland met het schip den Adelaar voor den Commandeur van de soldaten na Batavia de persoon van Pieter Jansen van Franeker, die het winden van de Javaense zijde expresselijk hier te landen is gaan leeren, met intentie om daertoe op Batavia g'employeerd te mogen werden, en welk perzoon daerin tot d'volkome kundighijdt gekomen is, na de blijken die denzelven daervan alhier heeft aengetoond, en die de Hoge Regeering behoorde te werden aengeschreeven (7) dat se daertoe als tot het opsigt houden over den aenqueek van de wormen en de aenplanting van de moerbesijenbomen zullen hebben te employeeren".

(4) (1) V.l.: ingevoegd: *en als nu wederom op nieuw een monster overgaet.*

(2) V.l.: *dukjes.*

(3) Zie B. 35, 14.

(5) (4) V.l.: ingevoegd: *van de wormen.*

(6) V.l.: *na verloop van agt dagen, soo ik meen.*

(6) V.l.: *de zijde onbruikbaar.*

(7) Hieruit ziet men dat alinea 12 niet tot het concept der instructie behoort maar er later aan toegevoegd is, eene vormeloosheid waarop men altijd bij dergelijke Compagnie-papieren verdacht moet wezen om ze te begrijpen. Dit bleek reeds zeer duidelijk in onze Bijlage 20.

BIJLAGE XXIX.

BOLLMANN'S MIJNBOUWKUNDIG RAPPORT

1731.

- (1) Dit rapport is te vinden in B. R. 13 November 1731. Datgene wat op de koffiecultuur betrekking heeft, van af: „Hiermede dan verhandelt zijnde” § 28 tot aan: „Med welk voorenstaande relaas” § 34 is geïnsereerd in de Resolutie van evengenoemden datum.

Ik heb lang in beraad gestaan of ik deze gansche bijlage wel zou opnemen. Alles welbeschouwd leken mij ten slotte de hier ontwikkelde theorieën omtrent het ontstaan enz. van edele metalen de herinnering wel waard, ofschoon zij natuurlijk niet van Bollmann's eigen vinding kunnen zijn, maar op de hoogte moeten staan van de toenmalige wetenschap; zij doen levendig denken aan Dousterswivel's humbug in Walter Scott's Antiquary. Het is te begrijpen dat de Edele Heeren in Rade van Indië, die, zooals Witsen het uitdrukt (bij Gebhard o.l. II, 457) „veeltijts uijt matrosen of soldaeten komen en van de studie of Europaensche geleertheit meestijts niets weten; Malcijs en Portugees is al haer sterkte en studie”, een even groot gat in de lucht sloegen van zooveel sapientie als het goede Indische publiek nu eenige jaren geleden van die der moderne mijnbouwwendelaars.

Plus on est lourd, plus on parle avec poids.

- (2) „Aan Zijn Edelheijt den HoogEdelen Gestrengen Heere Mr. Diderik Durven, Gouverneur Generael, ende den WelEdelen Achtbaaren Heer Michiel Westpalm, Raad Ordinaris van Nederlands India, als Commissarissen over 's Compagnies Mijnwerken in dese landen.

Hoog- en WelEdele Gestrenge en Groot Agtbare Heeren!

Ingevolge U Hoog- en WelEdele Gestr. zeer gehonoreerde ordre, om 't gebergte in de Bovenlanden en aan den berg Parrang etc^a. te visiteeren, heeft ten dien eijnde de reijse van den Onderget. een begin genomen op

Saterdag den 23 Junij jongstleden, wanneer ik, verselt van den soldaat Andries Julius Meijenberg, med een prauw vertrok, en nam mijnen weg over Tanjongpoura na 's Comp^s. pagger Soccawaijana (1), alwaar ik sonder iets naamwaardigs ontmoet te hebben arriveerde op

- (3) Donderdag den 28^a dito, en van dien dag tot den 13^a Julij daaraanvolgende hebbe van het aan den berg Passir Angin onderhanden zijnde werk nauwkeurige inspectie genomen en bevonden dat dit werk niet op eenen hoofdgang (2) is aangelegd, maar dat zij aldaar werken op eenen wederzinnig (3) vallenden loodt-drom (4), die door de natuur in een kalksteenwaterige kloof gewerkt is, en het lood sodanig ook de overhand behoud boven andere methalen, totdat men tot sodanige diepte gelangt, alwaar zig meer drommen med den anderen vereenigen, rammelen (5) of meleren, en waar het aardvuur warmer, de aerde fijner gelohet (6), gezuijvert of gekookt en waar de swavel beter gereijnigt is, 't welcke dan na alle apparentie te deser plaatse een onuijtewerkene diepte zal hebben, en ofschoon het niet en is het werk van den Ondergetekende om te onderzoeken uijt wat materiën de ertsen of steenen te zamen zijn gewerkt (7) en waarop het zaat (8) van dien is wijsende, soo heeft hij egter zig geensints kunnen onttrekken om daaromtrent Uw Hoogen WelEdele Gestrenghe, in hoope van gunstige welduidinge, na desselvs experientie eenig licht van dese zaak te geven, voor soo verre sulx door menschelijke ondervindinge mag gesustineerd werden welke vrugten men (4) van dese bloemen (9) te verwagten heeft; en heeft den Ondergetekende na de gedane scheijdinge (10) geen ander zaat gevonden als een ongekookten waterigen swavel, een zeer onreijnen mercurium, een onreijn zout, eene rovende

(2) (1) Deze pagger stond niet te Soekawajana maar te Tjikao, zie § 1460.

(3) (2) Tot verklaring van deze en andere Duitse termen (*Hauptgang*: in einem Bergwerke die grösste Erzader) heb ik behalve Wijnberg's beneden (§ 9) te noemen geschrift en eene opgave in Junghuhn's Java (IV, 48), gebruik kunnen maken van 1° J. und W. Grimm's Deutsches Wörterbuch, Leipzig 1854 e. v. (dit bleek niet verder voorhanden dan tot *Seele*, terwijl de letter *G*. niet compleet was); 2° Dr. W. Bersch, Mit Schlägel und Eisen, Weenen 1898; 3° B. von Cotta, Die Lehre von den Erzlagertstätten, Freiberg 1859. Ook Brockhaus' voortreffelijk Konversations-Lexikon gaf een en ander.

(3) Volgens Von Cotta (p. 104) heeft *wider-sinnig* zeer uiteenloopende beteekenissen; nu

eens: westwaarts loopend, dan weder: oostwaarts loopend, enz.

(4) Wijnberg zegt: „*Dromme* zijn neventacken van een gang, die van onderen van de gang afwijken en bij gevolg sig ook met deselve wederomme vereenigen sullen”.

(5) *Rammeln*: zich vereenigen; van erts-aders: elkander kruisen.

(6) *Lohen*: „in wallender Glut emporsteigen”; ons *laaien*.

(7) Zonderling; waarvoor was de man dan essayeur?

(8) *Samen*. Volgens de oudere bergbouw-wetenschap werd uit dit zaad door de zon, de maan, de sterren enz. erts gevormd.

(9) Grimm geeft enkel: „*Blume*, bergmännisch: Blase die der Blick des Silbers setzt”.

(10) Het scheikundig onderzoek.

moeder (1) of eene onreijne grove aerde, en een regten waterloodglants, waaruijt dan volgt (2) dat dit glants-erts (3) alleenlijk op zijn eijgen lood-erts wijst en geenzints op eenige fijne ofte edele methalen, alschoon het eenig zilver bij zig voert, vermits 't selve geenen bestand (4) heeft en med de dagewitterung (5) cesseerd en zig verliest, welcke dagewitterung dan ook veroorzaakt dat er zomtjids rijke niertjes (6) in gevonden worden, die zeer rijk van zilver zijn en ook wat goud inhouden, en werden deselve genaamt hemel-erts (7) en hebben hare geboorte van de kragt der zonnen (8) en de (5) fijnste dampen des aerdvuurs. Wanneer namentlijk de zonne op sodanige hoogte is geresen dat sij hare stralen in de valeijen kan werpen en de fijne aerddampen na zig kan trekken, en dat deselve alsdan door eene regenwolk word bedekt, dan wel dat het tegelijk mede regent, waardoor dan de gemelte fijne subtile dampen vogt en swaar wordende zig transmutteren in een neveldamp of regen (9), en dusdanig worden se door de aerde wederom ingetrocken.

(4) (1) „*Mutter*, bergmännisch: der Gang, der leiblich und erzbildend gedacht wird“, en van steenen: „die Hülle um ein Gestein“, terwijl „*rauben* in den Hüttenwerken von einer Bergart gesagt wird, welche beim Schmelzen die Erze verzehrt“.

(2) De Edele Heeren zullen wel met mij van oordeel zijn geweest:

On a beau se soumettre à former la paupière,

On voudrait quelquefois voir un peu de lumière.

(3) *Glanz* noemt men de in de natuur voorkomende verbindingen der metalen met zwavel; Wijnberg zegt: „*Glants* vertoont gelijk verplettert potlood“.

(4) „*Bestand*: Beständigkeit, Dauer“.

(5) In de bergmanstaal is *Tag* de aardoppervlakte; *Witterung* is: „Spur des Goldes, allerlei Anzeigung wobei man erkennt dasz Gold in einer Erzgrube zu finden ist“; of volgens Wijnberg: „een aard van bruijnagtig roet, van de onderaardse warmte door de klooven nae in hoog gedreeven, of ten minsten met een sterke eijzenaart“.

(6) „*Nieren*: grosze oder kleine Klumpen Erz oder Metall, welche einzeln in oder auszer der Gangart liegen“.

(7) „*Himmelerz*: welches gleich unter der Dammerde bricht“, d.i. uitgegraven wordt.

(8) De ouderwetsche verbuiging in het Duitsch. Ook Rumphius spreekt (H. A. V, 401) van „de hitte der zonnen“. Voorbeelden van den datief: op der *aerden*, van *weerden*, geeft D. 1672 p. 41; 1648 p. 21.

(9) (9) Eene dergelijke onzinnige theorie debi-

teert Rumphius in de Ephemerides Germanicae (Deeuria II, Annus IV, p. 212; mij geleend door den heer J. M. H. van Dorssen) à propos van een beitel uit de bronsperiode, dien hij met zeer veel moeite was machtig geworden. Dit is volgens hem een „dondersteen“, die bij zwaar weer door den bliksem naar de aarde wordt gevoerd, hetgeen vooral veel gebeurt op Celebes, waar vele ertsgangen zijn; hieruit, verzekert hij, valt af te leiden dat dampen, bezwangerd met erts- en steendeeltjes, zich hemelwaarts verheffen en dan door den bliksem worden geconcentreerd tot dondersteenen en neergesmeten; deze theorie verklaart naar zijne meening de onderling verschillende chemische samenstelling dier voorwerpen, welke nu eens van steen, dan weer van brons of ijzer, zelden van goud en dikwijls uit verschillende bestanddeelen samengesteld zijn. Rumphius' toevoeging: „Als iets van dien aard in Europa bekend is, laat het mij dan weten“, wijst er weliswaar op dat het vooral aan onvoldoende observatie was te wijten dat hij deze gedrochtelijke fantasieën (welke op Avicenna teruggaan, zie Rumphius-Gedenkboek p. 164) aannam, maar toch, Dr. C. Mentzel, die ons dit schrijven van 30 Aug. 1683 meedeelt, blijkt een onbevangener oordeel te hebben dan zijn beroemde tijdgenoot, want hij voegt er bij: „Men kan moeilijk aannemen dat er een hemel-Vulcanus is die dergelijke fraaie voorwerpen vervaardigt, en dat dan een bliksemende Jupiter die neersmijt“. Het is louter beleefdheid dat Mentzel hierop laat volgen: „Waarom zouden wij echter een man als Rumphius niet gelooven? Er gebeurt immers zooveel onbegrijpe-

Dese zijn nu door de hette der zonnen wat rijner gemaakt en dusdanig geschikkelijker (1) om in de bovenste gesteenen tot rijke ertsen te werden als de sodanige die in haar opsteijgen zig aanstonds coaguleren en zig in het bovenste of dagsteen tot ertsen aansetten, dog med de generatie van de andere ertsen in de diepte is het veel anders gelegen, want bij deselve is het opsteijgende zaat veel geschikkelijker dan het afsteijgende.

- (6) Zijnde oversulx (2) de uijt het voors(*chreven*) werk gewonnen werdende gesteente in het geheel niet van de regte soort ofte de moeder van gouden silverertsen en is er ook in zulcke grove gesteentens en wederzinnige vallen (3) van het gebergte (4) niets dan loodtersen en een rijken loodgang in dese bergen Passir Angin te hoopen ofte te verwagten, want men ziet daarin geen derben spaat (5), geen ander glants als pure loodglants, geen derben kies (6), geen wismoet (7) nog eenig kopergroen, alle welke dog noodzakelijk gerequireerd werden tot een zekere aantoninge van rijke en bestandige goud- of silverertsen, want bij ontmoeting van een gang, die sodanige materiën of speciën bij zig voert, zijn de reijne ertsen ook

lijks!" Ja, lang daarna, toen Rumphius vrijwat meer exemplaren van „dondersteen" had leeren kennen, waaronder ook uit Europa, bleef hij in zijne Rariteitkamer (p. 207 e. v.; zie vooral ook aldaar p. 268) aan zijne theorie vasthouden, ter verdediging waarvan hij nu de philosophia secretior en magia naturalis met hare astraal-invloeden er bij haalde om den „Martialischen geest" te verklaren, welke uit die voorwerpen spreekt, aangezien zij steeds „een slaande of quetsend instrument" zijn; ja, hij verheft zich tot de dolzinnige bewering dat de steelopening, waarmee sommige van die prae-historische instrumenten en wapenen voorzien zijn, er in is geblazen door een geweldigen wind, die den bliksemslag begeleidt!

Het is natuurlijk ketterij dat ik het zeg, maar ondanks Rumphius' fijne opmerkingsgave en groote detailkennis houd ik hem niet voor een man van breeden blik. Ik laat daar dat hij in zijne Rariteitk. p. 136 verzekert dat God na den Zondvloed zekere schulpen op de bergen heeft laten liggen om de waarheid van het Oude Testament te demonstreeren tegen „neuswijze menschen"; dat hij, steeds vasthoudend aan de letter van den Bijbel, toch speelt met astrologie en magie als „hemelsche directeurs" der dingen op aarde, zoodat degene die niet aan tooverij gelooft volgens hem (H. A. VI, 31) een halve atheïst is; dat naar zijne opvatting het heelal is geschapen ter wille van den mensch; dat Ambonsehe woorden af te leiden zijn uit

het Hebreeuwsch (ib. V, 92; 99) enz.; maar waarom moest hij nog voortgaan te gelooven aan de signatuur der planten (ib. IV, 83; V, 447; 473), die door anderen al lang was verworpen? (zie Veth in Internat. Arch. für Ethnographie VII, 75; zonderling dat Veth voor dit opstel Rumphius niet heeft gelezen). Dat planten volgens R. in dieren kunnen veranderen (ib. V, 482) en dat djimat's een mensch ontkwetsbaar kunnen maken (Rariteitkamer p. 292), kan nog wel door den beugel.

(1) *Geschicklich*, passend.

(2) Dit *oversulx* (derhalve, zie beneden § 11; (6) B. 5, 32) is kostelijk. Molière copieerde naar de natuur toen hij zijn Médecin malgré lui schreef; zie de Acte II, Scène VI: *Sganarelle*: „Une certaine malignité qui est causée par l'acreté des humeurs engendrées dans la concavité du diaphragme; il arrive que ces vapeurs Ossabundus, niqueis, nequer potarinum, quipsa milus. Voilà justement ce qui fait que votre fille est muette".

(3) „*Fallen*, bergmännisch: Senkung".

(4) „*Gebirge*: die Gegend wo Gänge streichen (zie beneden § 7) und Erz gewonnen wird".

(5) *Spath* heeten mineraliën van bijzondere splijtbaarheid; volgens Bersch (p. 120) verbindingen met koolzuur.

(6) „*Kies*: Gestein das vorwiegend nicht metallischen Gehalt hat, im Gegensatz zu den gesuchten Erzen".

(7) *Wismut*, bismut.

haast te bekomen, en men zoude ook reets in de noorderschacht, die 9 lachter (1) in de diepte heeft, fijnere en edeler ertsen gevonden hebben, indien deselve niet eenelijk in hemel-ertsen bestond, hebbende zig tegen-
(7) woordig de ertsen daarin uijtgekeijlt (2) of verdrukt. De bovenste stollen (3) is over de 40 lachter in 't veld (4) gedreven of horisontaliter in den berg ge werkt en hebben zig insgelijx de ertsen uijtgekeijlt, afgesneden (5) of ver- looren, die zig egter wel wederom zullen opdoen (6), maar deselve zullen loodertsen blijven, gelijk hiervooren breder is aangetoont geworden. Med de diepe stollen hebben zij ook reets over de 30 lachter opgevaren (7) en hebben daarin weijnig of in 't geheel geene aanwijsing van eenige drom- men óf strijkens (8) van fijne erts verwagtinge gevonden.

- (8) Om al het voorschrevene dan is het grootelijx te beklagen, eensdeels dat het voorn. werk tot dato deses vrij favorabelder beschreven is geworden als hetselve inderdaad is, en aan d'andere zijde dat men bij sodanigen werk sig alsnog ophoud en d'E. Comp. maar onnodige kosten doet dragen, daar dog voordesen aan den berg Parrang en daaromtrent vrij edeler en beter gesteentens en aanwijsing op rijke ertsen gevonden geworden zijn, en is het over- sulx voor vast te onderstellen, dat het d'E. Comp. aan bequame bergverstan- dige manqueert, want de meeste van de aldaar present zijnde officieren (9) hebben in 't minste geene weetenschap (10) van den aanleg ofte bouw van een behoort. bergwerk, veel minder van de vereijachte onderscheijdinge der grove ofte fijne ertsen, en ziet het in het meerm(*elte*) en andere werken geenzints
(9) uijt alsof daar bergwerckers gewerkt hadden; maar den Ondergetekende sustineerd dat zij bergwerckers 's Comp. lijffeiigenen med het werk zullen hebben laten omspringen of, op zijn best genomen, zig daaromtrent zeer

(6) (1) Vadem.

(7) (2) Volgens Grimm: „spitz ausgehen”; Jung- huhn: „uitwiggen, wigvormig teniet loopen”.

(3) *Stollen* is eene horizontaal loopende mijn- gang.

(4) „*Feld*: das vom Bergmann gebaute Feld” (erg duidelijk!).

(5) *Sich abschneiden*: ophouden.

(6) „Das Gestein *thut sich auf*” is synoniem met „löst sich ab”. Vergelijk B. 32, 20.

(7) „Ein Feld *auffahren*: es mit Grubenar- beitem (*sic*; lees: *Grubenarbeiten*?) be- legen”.

(8) Bersch (p. 88): „die Richtung nach wel- cher sich die gleichen Schichten fortsetzen oder ihre Ausdehnung nach der Fläche und irgend einer Himmelsgegend nennt man ihr *Strei- chen*”; Junghuhn: „de richtwijze, richting,

strekking, der lagen”.

(9) *Officier* in de oorspronkelijke beteekenis (8) van beambte, evenals nog heden in *officier van justitie*. Zoo spreekt het Dagregister van 1644/5 p. 332 van „*officieren* soo van de com- mertie als andersints”; een stuk van 1625 (De Jonge V, 19): „vele eerlijke luijden hier to lande alsmede de voornaemste *officieren* in Indiën”; D. 1664 p. 206: „*officieren* der penne” d. i. bureau-ambtenaren. Daarentegen gebruikt Baldaeus (Ceylon p. 90 en 214) het woord *amptenaars* voor officieren der krijgsmacht, in tegenstelling tot de minderen.

(10) Eenvoudig: kennis. Zoo in notarieele attestatiën: „voor (*d. i. als*) reeden van *weeten- schap* gevende, dat . . .”, d. i.: verklarende, dat de reden waarom hij het weet, deze is, dat enz.

weinig moeite zullen gegeven hebben, terwijl het den Onderget. gedurende zijn verblijf aldaar is voorgekomen alsof gemelte werklieden zig het arbeijden schamen, oordeelende dat, dewijl zij *f* 20 ter maand winnen, die Uw Hoog- en WelEdele Gestr. aan deselve goedgunstiglijk hebben toegelegd om haar tot het werk des te vigilanten te maken, zij ook behoorden geconsidereerd te werden als sergeanten en van het werken gelibereert te blijven. Ondertusschen weten zig eenige van dese knapen fraeij te behelpen mede dese en geene discoursen over het mineerwerk, bij haar mogelijk uijt eenige (1) boeken gememorieert (2), waardoor men ligtelijk zoude kunnen werden in die gedagten gebragt alsof deselve kennisse van zaeken hadden, maar aangezien den eenen dit, den anderen weer dat ambagt in Europa bijderhand heeft gehad, zonder zomtijds een bergwerk gezien, veel minder (10) daaraan gearbeijd te hebben, soo is het ook niet te verwonderen dat soodanige weetnieten niets tot voordeel van d'E. Comp. kunnen toebrengen (3), sooals wel over dat (4) deselve egter bij Uw Hoog- en WelEdele Gestrenge worden voorgedragen en beschreven bequaam te zijn om voor berg-officieren te kunnen ageren, en werd daarenboven ook maar 6 uren in 't etmaal door

(9) (1) In den zin van: een of ander; zie B. 6, 14 noot 5.

(2) Dit slaat denkelijk op bekende feiten. Er bevindt zich namelijk in 's Lands Archief een vrij lijvig manuscript, dat de „Voorreden en Inlijding" vormt tot een niet aanwezig boekwerk, getiteld: „De geheele Mijs-Kunde, herstelt in haare natuurlijke gedaante en in alle haar deelen afgehandelt". De auteur van beide blijkt te zijn de Duitscher J. Wijnberg, die ze als geëmployeerde bij de Salida'sche mijnwerken (ondergeschikt aan den § 1461 e. v. vermelden Mettenius, op wiens kunde hij schrikkelijk afgeeft) samenstelde in 1727, dezelfde Wijnberg die a. 1729 de leiding aan den Parang kreeg. Deze voorrede ontwikkelt eene horrifieke geleerdheid in al wat met het mijnwerk in verband staat: wiskunde, bouwkunde, landmeten, physica, chemie, tout le tremblement, en het overzicht dat daarin wordt gegeven van den inhoud van het ontbrekende boek versterkt den indruk van des schrijvers veelzijdig talent voor compileeren. Hij heeft gestudeerd, smijt met Latijn om zich en beweert tevens een perfect practicus te wezen. Daarbij echter is hij een fantast van de fataalste soort, die de kolossaalste voorspiegeling geeft van den ertsrijkdom niet alleen van Salida en het meer landwaarts gelegen Soepajang (men denke daar-

bij aan de Soepajang-maatschappij, nu eenige jaren geleden ontloken en verrot!), maar ook van heel Sumatra; hij belooft grenzenloze schatten als de Comp. behalve het reeds aan Salida vergoode millioen maar meer wil wagen. Zelfs stelt hij de oprichting voor van een aantal naamlooze vennootschappen op aandeelen tot exploitatie van Sumatra's mineralen rijkdom, ontwerpt reglementen in verband daarmede en belooft dat zij na 3 jaar een dividend zullen geven en dat „den tijt van wijnigh jaeren de koerse sal doen rijzen tot ongelooftelijke prijzen en meer dan tot eenige duijssenden toe". Per slot van rekening schijnt echter al dit geblaas vooral te dienen om den auteur het baantje van Mettenius te bezorgen.

Op de geschiedenis van 's Comp's. mijnexploitatie werpt dit geschrift een verrassend licht — het doet een achtergrond zien van beursmanoeuvres, die overigens alleen uit de paar regels van Jan de Marre (§ 1473) zichtbaar worden.

(3) D. i.: bijdragen. Zoo nog Haafner (Pa- (10) lanquin I, 34): „Wat ik zag, heeft toegebragt om mijne verschillende denkwijze te geven". Vergel. B. 10, 17 noot 2.

(4) Om de voorgaande vier woorden te begripen vertale men die in het Duitsch: *wiewohl überdies*, dus: *ofschoon bovendien*.

deselve aangevaren (1), en dan hebben se nog 2 etmalen in de week vrij, daarin zij niet med al doen, daar het dog bij alle welgereguleerde bergwercken gebruikelijk is dat een 6- en 8-stunder (zijnde de sodanige die sooveel uren arbeiden) in het geheele jaar geen eenen vrijen dag heeft, alschoon deselve maar een sobere besolding komen te winnen, zonder eenig randsoen te genieten soosals wel (2) aan den berg Parrang aan deselve werd verstrekt koebeesten, rijs en wesmeer (3), waarvan en andere levensbehoeften zij ook ten overvloede konden werden gerieft, indien zulx in loco wierd aangehouden en dat er niet sooveel na Batavia wierd gezonden als zomtjids (11) geschied van (4) koebeesten en padij, om dewelcke te besorgen zig tegenwoordig op Brackamoentjang een soldaat is ophoudende, waarvan d'E. Compagnie oversulx al soo min gediend werd als dat er aan den berg Parrang berglieden van 20 en 30 gls. gevonden werden, welckers werk zeer faciel door gemeene zoldaten zoude kunnen werden waargenomen, in gevalle men zijn toeleg maakte om de menagie na mogelijkheid te behertigen, en soo zoude d'E. Comp. ook vrij beter dienst van de Javanen kunnen hebben, indien deselve niet soo onnodiger wijze tot het optimmeren van dese en geene opstallen, die na de zinlijkheid der officieren onnoemelijke reizen worden opgemaakt, omvergereeten en weder nieuwe in de plaats gesteld, wierden g'employeert; men zwijge (5) van diverse huijselijke zaaken die deselve

(10) (1) „Anfahren, bergmännisch: in der Schacht zur Arbeit”.

(2) Dit *wel* wordt dikwijls na *zoosals* of *gelijk* gevoegd om de tegenstelling tot eene voorafgaande ontkenning te vormen. D. 1632 p. 87: „niet soosals *wel* voor desen”; Rumphius (Herb. Amb. I, 69): „Aan deze nijpa is gants niets doornagtig, gelijk *wel* aan de saguboom”; (ib. 169): „In geen van beide is eenige specerijagtigheid, gelijk *wel* in het hout”; (ib. VI, 90): „’t aangezigt geen letzel aandoende, gelijk *wel* andere blanketfels doen”. Zonderling is, dat *gelijk* ook eene tegenstelling kan aanduiden, zoosals Rariteitkamer p. 47: „rood van koleur *gelijk* de voorschreve wit zijn”. Vreemd is ook D. 1628 p. 381: „meerder en breeder *ghelick wel* voor desen”, d.i.: vergeleken bij vroeger.

(3) D. i.: wat dies meer zij. Dit *wes* (al mag het een oude genitief zijn) wordt synoniem gebruikt met *wat*; vergelijk B. 9, 6 noot 2. Een stuk van 1645 (Bijdr. 1896 p. 612) zegt eerst: „alderhande amonitie . . . ende *wat meer* tot soodanigh exploit . . . vereijst” (d.i. noodig is, zie B. 10, 18); doch daarna (ib. pag. 615): „ende *wes meer* tot die materie vereijst”. Een stuk van 1614 (Tiele, Bouwstoffen

I, 103) zegt: „*wes* daeran dependeert”, hetgeen ’t zelfde is als (ib. pag. 309) „*datter* aen dependeert”. Zoo een stuk van 1602 (Bijdr. en Meded. Hist. Genootsch. Utr. VI, 226): „alles *wes* zij vonden”. Vergel. *yetwes* (of: *yetswes*) en *niet-wes*, D. 1636 p. 152; 282; 1641 p. 412; 417. Ons *wes meer* in twee woorden heeft D. 1641/2 p. 191: „*wes meer* was voorgevallen”; evenzoo 1656 p. 20; 1671 p. 348; 1672 p. 35. Dit *wes-meer* wordt bij F. Saalfeld (Geschichte des holländischen Kolonialwesens in Ostindien, Göttingen 1812, I, 324) als een der artikelen opgenoemd die de Comp. in China opkochte! De geachte lezer ziet aan dit staaltje, hoe noodig de kennis van het Oud-Hollandsch is voor dengene die zich in de zaken der Edele Maatschappij wenscht te verdiepen. Leest men bijvb. bij Valentijn (V, 1 Ceijlon 310): „De vieze Moorze handelaars begeeren geen wijfjes dan zonder gebreken”, dan zou men ik weet niet wat veronderstellen, als men niet wist dat *vies* beduidt: kieschkeurig, veeleischend; er is daar sprake van den handel in olifanten.

(4) Dit *van* hoort bij *zooveel*.

(5) Dit is taalkundig onjuist: *zegge* bijvb. is geen conjunctief, maar uitgelaten is *ik*, even-

(11)

insgelijx moeten besorgen en verrigten, waaraan dan de veele klagten en het verloop der Javanen wel voornamentlijk toe te schrijven is en in desen ampelder zoude kunnen werden aangehaalt, ingevalle den Ondergetekende niet vreesde U Hoog- en WelEdele Gestr. door een langer onderhoudinge van dese materie te mishagen, en daarom zal hij hiervan afbreken en ten vervolge noteren dat op

- (12) Saturdag den 14 Julij wederom van Soccawajana med een steijger (1), 1 ondermeester, 6 berglieden en 2 soldaten van de voorsz. post, item 7 's Comp^s. slaven, voorsien van de nodige gereedschappen, ben vertrocken en 's avonds op Tsiecartanagara aangekomen.

Zondag den 15 d^o passeerde de negorij Tsiebelagon en quam 's avonds tot Tsieandjoer.

Maandag den 16 d^o bragte alle benodigtheden in gereedheijt tot het vertrek na de rivieren Tsiemandiri en Tsieanjuan (2) med de bergen Kandang, wanneer dan op den volgenden vroegen morgen ofte

- (13) Dingsdag den 17 d^o mijne reijse na derwaards vervorderde en mij op den avond bij de gem. bergen bevond en aldaar med mijn bijhebbende geselschap mijn verblijf nam, totdat vervolgens

Woensdag den 18 Julij tot Zaturdag den 21 d^o mijn werk maakte med het onderzoek van het voorschreve gebergte en rivieren, in welcke contreijen weijnig veld ofte gebergte (3) is, behalven aan de spruijt Tsieanjuan, daar een versch (4) gebergte med een kiesdrom legt, die in de natte proeff veel vlugtig goud geefd, 't welk anderzints door het vuur zig verliest; egter is dese natte proeff te kostbaar om daardoor den inhoud der ertsen te onderzoeken en geschied maar aan kleine partijtjes om te zien of iets in deselve zig opdoet, zijnde de voorsz. drom door den Ondergetekende voor soo verre uijt(ge)gaan (5) ofte nagevolgt als het denselven mogelijk was, en ondervonden

als bijvb. Jan de Putt het uitlaat, B. 34a, 3 en Bollmann zelf hierbeneden § 12; 23; 24; zie noot 8 bij B. 6, 4.

- (12) (1) Een *Steiger* is in de bergmanstaal een opziener.

(2) Dit zal wel niet de Tjihandjoewang zijn van B. 9, 22 noot 5, doch eerder het gebergte Anjang der topogr. kaart, bezuiden de halte Tjireunghas en Z. O. van Soekaboemi. Dit is de streek der Tjitjohag uit de geschiedenis van Sheik Joesoef's vervolging, § 458.

- (13) (3) Beide woorden te verstaan in den zin van het bergman-bargoensch hierboven § 6 en 7.

(4) „*Frisches Gestein*, bergmännisch: festes, das nicht brüchig ist, keiner Zimmerung bedarf”.

(5) „*Einen Gang ausgehen*, bergmännisch:

mit der Wunschelrute suchen”. Wij zien § 1457 i. f. dat al bij de eerste ontdekking der oudere gangen de wichelroede te pas was gekomen. Over het gebruik van dit instrument geeft Bersch (o. l. pag. 130 e. v.) inlichtingen. Het was een gaffelvormig gespleten stokje, veelal van den hazelaar, dat met beide handen omhoog werd gehouden en, naar het heette, drie-maal tegen den bodem tikte op plaatsen waar gegraven moest worden. Tot in het midden der 18^e eeuw bleef deze wichelroede in Europa in eere; men maakte ze ten slotte ook van koperdraad. In ons vaderland was Petrus Rabus, rector van het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam omstreeks 1700, een groot voorstander van het goudzoeken met behulp daarvan;

dat dese drom altijd onder water strijkt en geen gebergte heefd. Den volgenden

- (14) Zondag den 22 Julij retourneerden wederom na Tsieandjoer en quam aldaar med het vallen van den avond aan.

Maandag den 23 d° deede wederom andere Javanen verzamelen en passeerde med mijn geselschap

Dingsdags den 24 Julij de negorijen Tsiecoepa en Tsiemoentjang (1).

Woensdag „ 25 d° vervolgde mijne reis en quam tegen den avond bij Tsiegoenong Goerong Kidoel (2), alwaar vernagtede en

Donderdag den 26 d° trok weder verder en visiteerde de bergen Karrang (3) benoorden van de rivier Tsiemandirie, maar vond aldaar geene aanwysinge op ertsen, zijnde hieromtrent warme wateren in overvloed, bij dewelcke wij vertoefden tot

Vrijdag den 27 d°, als wanneer mij med het aanbreken van den dag begaff na de bergen Tsiecoembaar (4), alwaar zig aanwysinge op goudertsen van de sevendende soort des goudgebergte opdoen; maar vermits deselve veel dam-aerde (5) hebben, soo hebbe de gangen niet kunnen uitschurffen (6), want de witterung uijt te vorsschen vereijst wel $\frac{1}{2}$ jaar tijds, soodat zig sulx van selvs verbood en ik daarop med mijn bijhebbende manschap 's volgenden daags, zijnde

- (15) Zaterdag den 28 Julij, mijne reis voortzette en in de negorij Tsiecoembaar aanquam, waaromtrent geene aanwysinge op ertsen ontmoete, en overzulx

Zondag den 29 d° mijnen weg nam na de negorij Pagadongang (7), en dien dag med den volgenden

Maandag den 30 d° aldaar nog eens nader beschouwde het stokwerk (8), waarvan in mijn onderdanig raport van den 11 November des jongst

- (13) zie Schotel o. l. II, 323. Nog in onze dagen, eenige jaren geleden, werden, naar de couranten meedeelden, in Deutschland en Duitsch Afrika bronnen ontdekt met behulp van een dergelijk instrument!

- (14) (1) De Tjikoepa buigt om den Goenoeng Kantja en vormt eene rechter zijrivier der Tjimandiri; de Tjimoentjang loopt voorbij Soekaradja.

(2) Vergelijk B. 14, 19 noot 2 en B. 23, 56.

(3) Karang, het kalkgebergte benoorden de Tjipelang, eene rechter zijrivier der Tjimandiri.

(4) Tjikembar, aan den westwaarts loopenden weg.

(5) „*Dammerde* im Bergbau die oben auf dem

Gestein oder Flötz liegende Erde, der Rasen, von Tage (zie hierboven § 4) nieder bis auf das Gestein”.

(6) *Ausschürfen*, erts uitgraven. Onder *schürfen* verstaat de bergman het opzoeken der ertsgangen, doch ook den arbeid die „nach eingelegter Mutung die Ausrichtung und Aufschliessung der Lagerstätte behufs Erlangung der Bergbauberechtigung zum Zwecke hat”.

(7) Waarschijnlijk een plaatsje aan de Tjigadoeng, rechter zijrivier der Tjimandiri. (15)

(8) Een *Stockwerk* is (Bersch p. 127) „eine Gesteinmasse welche auf einem stockförmigen Raume von einem Netzwerke von Gangadern durchsetzt oder mit Erz imprägnirt ist”, ter-

gepasseerden jaars (1) hebbe vermaan gedaan (2), en bevond hetselve van geen de minste verwagtinge te zijn, vermits het al te vlak, swevend (3) en (16) meestendeels flets-wijse breekt (4), en heeft zeer vast gesteente. Een flets (5) is sodanigen erts, 't geen niet tot een gang strijkt maar gelijk in de breete is leggende, ook niet na boven nog beneden merkel(*yik*) stijgt ofte valt en boven en onderwaarts vast gesteente heeft; men noemt ook swevende gangen fletsen, en zijn de sodanige of smalle, die 1 à 3 vinger magtig (6) zijn, of magtige, die 1, 2 à 3 voet, ook wel een lachter en meer, magtig zijn, wesende de voorsz. fletsen van de smalle sortering.

Dingsdag den 31 Julij passeerde (*de*) Tsietarreek en quam dien agtermiddag op Passangerang (7) aan de Zuidzee, alwaar onse goederen staan lieten, en daarop visiteerde

Woensdag den 1 Aug°. tot Maandag 13 d°:

De spruijt Tsiejatis (8) bezuiden de rivier Tsiemandirie, alwaar een drom in kopergroen gebergte legt, dies centenaar $1\frac{1}{2}$ R koper uitlevert (9);

(17) De rivier Tsiemarinjoeng (10), in dewelcke men witte 8-ekkgte steenen vind van de soort die men in Bohemen heeft en aldaar water-graupen (11) genoemd werden en als verklikkers van de diamanten, die dat koninkrijk uitlevert, gehouden worden. Aan dese rivier legt eene negorije die deselve naam is voerende, zijnde de wegen aldaar zeer gevaarlijk, dewijl men aan de klippen opklimmen ofte aan 't strand van eenen groten steen op den anderen springen moet, wanneer men zig wel wagten moet om niet door het spoelen der zee verrast te werden. Niet verre van dese negorije is een kleene

wijl een *Stock* is „eine massige, ihrer Gestalt nach ganz unregelmässige Erzanhäufung“.

(1) Het schijnt dat Bollmann, die in Aug. 1730 niet met Stier was doorgereisd naar de Zuidzee, kort daarna deze streken had onderzocht in verband met Stier's extravagante berichten; zijn rapport is niet bewaard.

(2) *Vermaan doen wegens*, d. i. melding maken van, vindt men D. 1663 p. 287; 528; 1664 p. 392; evenzoo: *van iets vermanen* D. 1663 p. 428; 1673 p. 258; 1678 p. 497; Grothe V, 56; VI, 364; ook: *iets vermanen*, d. i. vermelden D. 1674 p. 316; 1675 p. 149.

(3) „*Schwebend* wird dasjenige in den Gruben genannt, was wacercht überstohet und wenn es nicht gestützt wäre, einstürzen würde“.

(16) (4) Zie hierboven § 4 noot 7.

(5) Junghuhn vertaalt *Flötz* met: „laag, vlot, vlotbedding“; Grimm: „eine plattenförmige Lagerstätte des Erzes, welche mit dem umgebenden Gebirgsgestein gleichzeitige Entstehung,

gleiches Streichen und Fallen hat“.

(6) In de bergmanstaal gelijkbeduidend met *dik*.

(7) Hierbeneden § 24 i. f. ziet men dat dit lag aan de Tjimandiri; het was derhalve 't oude kampement van Van Riebeeck, dat immers, zie B. 23, 82, bestemd was geworden voor eene permanente vestiging. Op Van Petten's kaart staat 'het kampement van den G.-G. inderdaad onder den naam *Passangrahan*.

(8) Een heuvel Tjidjati ligt even bezuiden de Tjimandiri. Mogelijk wordt echter de Tjititi bedoeld en ging Bollmann de Tjimandiri een goed eind opwaarts eer hij naar het Z. afsloeg.

(9) Vorgel. Rumphius *Rar.* p. 331: „landschappen die marmer *uitleveren*“; D. 1673 p. 148: „levensmiddelen *uijtgeven*“.

(10) De Tjimarindjoeng loopt uit in den oost- (17) hoek der baai van Tjiletoe.

(11) „*Graupen*, die eingesprengten Krystalle oder Körner des Zinnerzes“.

haven, bij den Inlander genaamt Moera Silitoe, in denwelken men zeer faciel aan land kan komen, zijnde 15 en 16 vadem diep en ook na gissing van soodanige breete (1), vallende in denselven de spruijt Tsiebatoemera (2), die haren naam en oorsprong heeft van eenen berg, leggende in 't Tjampanse gebied, uijt dewelcke na het voorgeven van de Javanen in vorige tijden edele gesteentens zouden zijn gehaalt geworden; dog vermits eenige opgevischte steenen niets anders waren als watergraupen, soo hebbe het verdere onderzoek daaromtrent gestaakt;

- (18) De rivier Tsiecandee (3); in deselve vind men diergelijke roodagtige steenen;

De spruijt Tsiepannes (4) bezuijden de rivier Tsiemandirie; in deselve zijn zeer veel drommen med kopergroen maar geen veld ofte gebergte, strijkende dese drommen alle na de bergen Tsiehauer (5), waardoor dan den Ondergetekende g'animeerd wierd, ongcagt de zeer diffieele passagie over de klippen en steijltens, zig derwaerts te begeven, en quam ook gelukkiglijk in de rivier Tsiehauer en vond aldaar $\frac{1}{2}$ uur van 't strand een strijken door gem(*elte*) rivier, 't welk zijn strijken heeft op 2 uur en 12 minuten (6) ofte Zuiden ten Westen 33 gr. Gem. strijkens hebbe ruim een uur gaans over het gebergte (nadat hetselve de voornoemde rivier nog tweemaal doorsnijt) uijtgegaan, en strijkt med ujtgewitterden (7) spaad soowel naar het Oosten als naar het Westen van dese rivier aan dage uijt en word mede onder de (19) staande (8) gangen geteld, zijnde zeer fracij aan te zien; men heeft den allerschoonsten spaad in eenige drommertjes, in andere wederom viereckigte ijserglants, kopergroen, kies en cristallen en versche blenderts (9), 't welk bijna glants schijnt te zijn, wesende zijn gebergte wit en grijsagtig, versch

- (17) (1) Eene zonderlinge mededeeling; immers Junghuhn (Java IV, 83) is hiermee lijnrecht in strijd: „Het kleine, thans nog met water gevulde gedeelte der (*vroeger bestaan hebbende grootere, tot aan den voet van den bergmuur loopende*) bogt, namelijk de Tjiletoe-baai, wordt nog steeds enger”. Was die baai toen zoo klein, waarom geeft Bollmann dan eene „gissing” naar hare breedte? Mijne gissing is, dat hij zijne klad-aanteekeningen hier slordig heeft gecopieerd, bijv. : „15 à 16 vadem diep en na gissing — 00 (*d. i. 15 à 1600*) breed”; de afkorting om de honderden aan te duiden las hij wellicht: *soo*.
(2) Mogelijk de Tjibatoenoenggoel der topogr. detailkaart.

- (18) (3) De Tjikanteh (ook Junghuhn Java IV, 38 noemt haar *Tjikandé*) loopt in de baai van Tjiletoe bezuiden de Tjimarindjoeng.

- (4) Op Junghuhn's bijkartje van de streek

aan de Zandbaai (toegevoegd aan zijne groote kaart van Java) vindt men eene zeer kleine Tjipanas, uitlopend in de Tjisawarna, die even benoorden Tandjoenglajar in zee loopt. De toevoeging „bezuijden de rivier Tsiemandirie” herinnert echter eerder aan den heuvel Tjipanas, aan den linkeroever der Tjidadap.

(5) De Tjihaoer wringt zich door het bergland N. O. van de Zandbaai naar zee.

(6) Dit schijnt te beduiden: in de richting waarin de zon zich om 2 uur 12 's namiddags vertoont, wanneer zij precies om 6 uur ondergaat.

(7) D. i.: verweerd.

(8) Volgens Von Cotta (I, 103) zijn *stehende* (19) *Gänge* degene welker richting opwaarts is, makende een hoek van 45° of minder met de loodlijn.

(9) „*Blende*: Bleiglanz, Zinkblende, glänzendes blendendes Erz ohne Gehalt”.

en schoner dan een thingebergte, vermengt med cristallen, zijnde alle van een bestandige hoogst gesuijverde materie, en moet desselvs tegendrom (1), die om de West legt, van nog edeler en rijpere gesteentens zijn (2), dewijl zig al dit gebergte na de West is strekkende en zijn uijtgang (3) in het Oosten heeft; de drommen in desen ganggebergte (4) zullen over 5 lachter diepte niet inbrengen (5) eer zij te zamen komen. Het strijken (6) ook nog 3 andere drommen door dese rivier, waarvan d'eene Westen ten Zuijden 8 gr., de tweede Oosten ten Zuijden 8 gr. en de derde Oosten ten Zuijden 20 gr. strijkt, alle welcke desen gang Zuijden ten Westen 33 gr. doorsnijden en maken, beoosten van meergedagte rivier, die van Westen ten Zuijden 8 gr. op 110 en 40 lachter, en die van Oosten ten Zuijden 8 gr. op 114 en 94 lachter, item die van Oosten ten Zuijden 20 gr. op 127 en 66 lachter, op zijn bergmans gesproken, een ijder van deselve door malkander lopende (20) twee Andries-kruijssen (7). Om al hetwelcke des te klaarder voor te stellen, den Ondergetekende de eere heeft een kaartje (8) ter aanwijssinge van desen gang en hoe dese drommen haar strijkens door de rivier in de bergen hebben, te offereeren aan Uw Hoog- en WelEdele Gestr., aan wie hij eerbiedig ten vervolge van desen bedeed (9), bij hem na genomene preuve bevonden te zijn, dat dese drommen ook na de eigenschappen der methalen en den invloey der kragt mineralische werkinge tegelijk eenerlij spijswerkinge hebben (10), en is het te vermoeden, dat ter plaatse alwaar zig dese 3 strijkens snijden ofte tesamen komen, een zeer rijk erts verborgen leggen moet; hebbende den Ondergetekende verders het binnenste uijt dese kies,

(1) „*Gegentrum*: wenn ein Gang an einem Bergabhänge sein Ende erreicht aber in dem gegenüberstehenden Berge wieder ausgerichtet wird, so wird diese Fortsetzung das *Gegentrum* von jenem Gange genannt”.

(2) De door betere deskundigen aan de Tjihaoer verzamelde gesteenten vindt men besproken bij Verbeek en Fennema, o. l. II, 552: „In het gesteente van Tjihaoer vindt men talrijke kleine, amandelvormige holten, waarvan de wanden met een zeer dun laagje van een lichtgroen mineraal zijn bekleed” enz.; op het oog zijn die steenen blijkbaar zeer fraai. Men kan voorts over de streek aan de Zandbaai het geologische opstel nalezen van O. F. U. J. Huguenin, *Natuurk. Tijdschr. N.-I.* XII, 110 e. v.

(3) Volgens Junghuhn is *das Ausgehende*: „de plaats waar de koppen aan den breukrand van het gebergte ontbloeit zijn”.

(4) „*Ganggebirge*: Bergwerke die Spuren von fortwährenden Erzadern haben”.

(5) „*Einbringen*, bergmännisch: eindringen”.

(6) Dat is: *es streichen*.

(7) Het Andrieskruis heeft den vorm eener (20) kapitale X.

(8) Dit kaartje is bij het rapport bewaard. De eenige namen die daarop voorkomen zijn „De Zuijd Zee” en „de Rivier Tsiehauer”; zelfs de kustlijn der zee is niet aangeduid. De teekening wordt doorkruist door vier elkaar snijdende lijnen, waarvan blijkens het bijschrift drie, welke min of meer in ééne richting loopen, „drommen” voorstellen; deze drie worden gesneden door eene dwarslijn, welke den „gang” verbeeldt. De vaagheid van dit prul is in schoone harmonie met de wonderigheid van Bollmann's wetenschap.

(9) *Bedeelen* voor: mededeelen is zeer gewoon.

(10) Als Bollmann eens goed helder belooft te worden, dan blijft ons alleen over met Schiller te zeggen: *Mich umfängt ambrosische Nacht*.

spad, glants, kopergroen, versche blenden en stoefjes (1) uijtgetrokken en daarin bevonden de schoonste, rijenste en bestandigste aarde van het aldervolkomenste zout, swavel en mercurio, dog houd het in de gemeene proeff maar $\frac{1}{2}$ loot fixgoud in den centenaar, maar in de geheijme proeff 14 (21) mark (2). De oorszaak nu, waarom men in de gemeene proeff minder dan in de geheijme heeft, komt daarvan da(a)n, dewijl het door gedurige regen en zonneschijn med afwisseling van het weer, uijt- en intrekking van de witterung van sodanige subtilen en fijnen swavel aan dage niet ter rijpte kan komen, en dierhalven niet fix is om in het vuur te kunnen bestaan; maar in de diepte, waar de dagewitterung niet komen kan, komt het tot zijne rijpte ter behoorlijker tijt, hebbende het med de grove swavels een andere geschapentheijt, dienende oversulx de voorsz. geheijme proeff eeniglijk daartoe, om te zien hoeveel men door konst daeruijt kan trekken. Hoedanig dese meergedagte gehijme proeff geschied, zoude in desen wel hebben terneder gesteld, indien niet bedugt was Uw Hoog- en WelEdele Gestrenge attentie daarmede te verveelen (3), buijten dat deselve veel moeite kost en ook zeer gevaarlijk, wegens de daartoe gerequireerd werdende vergiftige mineralen, om te doen valt, weshalven dan van dese materie scheijde en ten vervolge van dit papier notere hoedanig op

- (22) Dingsdag den 14 Aug. in compagnie van de bijhebbende manschap benoorden de rivier Tsie Mandirie ben gegaan aan de spruijten Tsie Blaboeanrattoe, Tsie Staposlantjar, Tsie Soccawajana, Tsie Matja en Tsie Rankan (4), in alle welcke geene de minste aanwijsing op erts te vinden is, zijnde het aan 't strand ontmoet wordende enkele dam-aarde, soodatt daartomtrent niets anders te bedeele valt als alleen, dat men ter plaatse waar de spruijt Tsie Blaboeanrattoe in de zee loopt, wegens de stilte der zee, alsoff se. in een sluijs stont, zeer gemakkel. med prauwen aan land kan komen, wonende aan de spruijt Tsie Matja ook menschen, die zig uijt gebrek van andere mondbehoeftens enkel behelpen med een soort wortels, genaamt gad-
- (23) doeng (5), om daarmede haren honger te stillen. Die dan agter ons latende,

(20) (1) Wijnberg zegt: „Een *stoeffe* is soo veel als een *stucken*” d. i. een brok.

(21) (2) De *mark* goud is van verschillend gewicht; het is moeilijk te zeggen welke daarvan bedoeld wordt.

(3) In de ouderwetsche beteekenis van: vermoeien, hinderen. W. Schouten II 67: de adem van dengene die een ander iets in 't oor fluistert „*verveelt*” dezen; Corn. de Bruin p. 366: „de groeiende warmte begon mij te *vervelen*”;

Valentijn IV, 1, 230: de warmte te Batavia „*verveeld* ook niet anders dan dat zij ons doet zweeten . . . 's Nachts kan het zoo koud zijn dat het *verveeld* en nadeelig is”.

(4) Tjipelaboehanrattoe (Tjigangsa), Tjitepoes (zie B. 14, 24), Tjisoeckawajana, Tjimadja; de Tsie Rankan zal wellicht de Tjipawenang (bij Marci: *Tjiepawanan*) zijn.

(5) *Gadoeng*. Coen schrijft (Afg. patr. miss. (23) 3 Nov. 1628 bij De Jonge V, 133): „Int leger

Strand bij de monding der TJISOLOK bij ebbe
8 December 1907.

quamen niet zonder groote gevaar wegens de vreeslijke wildernissen en ongebaande wegen eijndelijk 's avonds in de pondok Tsie(so)lokpandang (1), zijnde aldaar eenige weijnige hujsen en inwoonders, mitsgaders het laatste volk 't welk bij de Tsieandjoeresen tot aan het Bantamse gebied bekend is, en wilde dit volk ook niet weeten dat er bewesten van deselve nog eenige menschen wonen.

Woensdag den 15 Aug^s. en Donderdag den 16 d^o visiteerde de spruijt Tsie Lokpandan, maar vond aldaar geene aanwijssinge op ertsen. In dese spruijt ontlast zig een tweede, die bij den Inlander ten regte genaamt word Tsie Pannas, want het water van dien is, wel een halff uur gaans lang, niet-tegenstaande het med eerstgem. spruijt een tamelijk groote rivier uitmaakt, soo heet, dat men zonder verbranding der voeten deselve onmogelijk kan doorgaan, zijnde verders in deselve diverse door de natuur geformeerde fonteijnen, uijt welckers pijpjes het heete water wel 8 lachter hoog naar

van den vijandt (*de Matarammers die Bat. belegeren*) is gants geen rijs, leven meest van seeckere wortel, *gadong* genaemt". Bontius (Histor. Nat. p. 144) spreekt ook van een knol-gewas, dat onder onze Jav. belegeraars veel dysenterie verwekte; naar de teekening schijnt hij keladi te bedoelen, naar de woorden (de beschrijving der bereidingswijze) de *gadoeng*. Hierop slaat ook wat hij (ibid. III, 40) vertelt van de ongezondheid van het rivierwater tijdens 't beleg van Batavia, o. a. daardoor ontstaan, dat de Javanen ettelijke duizenden korven vol van den wortel der *Serpentaria* (slingerplant dus) bereidden in den stroom om er de giftige bestanddeelen uit te verwijderen; liet men een glas van dat rivierwater staan, dan bezonk het als eiwit. Bij gebrek aan rijst, zegt hij, roosterden zij dien wortel en leefden daarvan. De prulschrijver Nieuhof (o. l. pag. 255) zegt dat de Holl. naam is „Javaense rapen"; aldaar p. 257 heeft hij Bontius' bericht gestolen, zonder te bespeuren dat hij tweemaal over dezelfde plant onder een anderen naam handelt. Rumphius (II. A. V, 317) wijst er op dat Bontius de keladi verwacht met *ubium silvestre*, want de eetbare keladi groeit niet in 't wild, dus de Matarammers konden die zoo niet krijgen; de roode vruchten, die Bontius daaraan zag, zijn „'t regte Arum". In zijne beschrijving van „het wilde driehladige oebi", d.i. de *gadoeng* (ib. p. 361), herinnert hij er aan dat zoovele „Mataramse belegeraars van ons Batavia" hieraan waren doodgegaan; „het vereist 8 à 10 dagen tot zijne toebereidinge". Over de plant zie ook De Clereq o.l. n°. 1114, die noteert: „Van iemand die opgelicht of bedrogen wordt zegt de Ja-

vaan: *di gadoeng*, d.i.: hem wordt (*lees: is*) *gadoeng* gegeven, doelende op de bedwelmende eigenschap van den knol". Het gebruik in de Ommel. wordt A^o. 1801 vermeld (zie § 2230); de Regent van Bandoeng spreekt er over (B. 50, 41) evenals Steitz (§ 2189) en De Wilde (§ 2194). Holle schrijft (Tijdschr. B. B. VII, 90): „Java behoeft niet arm te zijn . . . en Si Doblant behoeft geen *gadoeng* te eten"; hij voegt er bij, dat Si Doblant is „de door ronggeng's met een manspersoon (met name Doblant) in dans opgevoerde en overal op Java bekende hongersnood-voorstelling. Men heeft niets te eten, gaat naar het bosch *gadoeng* halen, bereidt ze, eet ze en raakt door de giftige eigenschappen bedweld." Intusschen zegt een schrijver in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. (XLIX, 111) dat de *gadoeng*-knol „ontdaan van de vergiftige eigenschappen, zeer voedzaam is"; volgens hem is het onjuist, dat die alleen in tijd van nood wordt gegeten: „op vele plaatsen heb ik ze als lekkernij zien eten en zelf gegeten, terwijl ze in sommige streken in overgroote hoeveelheden op de passers verhandeld worden". Op dezelfde wijze spreekt een inzender in het Tijdschr. voor Land- en Tuinb. en Boschcultuur (IV, 392) en de Hoofd-inspecteur van Cultures in Javabode 22 Juni 1903 n°. 142; vergelijk Teysmannia XVI, 533 e.v., en Greshoff, Schetsen van nuttige Ind. planten p. 195 e.v.

(1) *Pondok* is volgens Coolsma niet alleen: hut maar ook: plaats waar men overnacht; vandaar *mondok*, overnachten. Wat den plaatsnaam aangaat vergel. B. 23, 66 noot 1.

boven springt, hetwelk zeer gemakkelijk en verwonderenswaardig aan den beschouwer voorkomt.

- (24) Vrijdag den 17 Augusto en Zaturdag den 18 d° ging over het gebergte Tsieties (1), 't welk puur kalksteen zonder eenige aanwysinge van andere steenen heeft. Wanneer men in de spruijt Tsieties bij de twee uren is opgegaan, alsdan moet men over de klippen zig aan rottings over de 200 lachter van boven neerlaten (2), alwaar een groote vlakte is, bij dewelcke de rivier Tsie Brenno zijnen loop heeft, die het Bantamse van het Tsjandjoerese gebied scheidt, woonende aan deselve ook nog menschen, die den Radeeng Soeta Dinata (3) voorgaff bij hem niet bekend te zijn. Van daar vertreckende quam

Zondag den 19 Aug°. wederom tot Passangerang aan de rivier Tsie Mandirie.

- (25) Maandag den 20 d° tot Woensdag den 22 d° visiteerde de berge en de spruijt Tsie Ceroa (4). De aldaar gevonden werdende aanwysinge op ertsen wijzen alle naar het Westen en de bergen Tsiehauer; des gong den Ondergetekende het vallen der berge na en quam

Donderdag 23 d° voor de tweede maal aan de spruijt Tsie Hauer, dog veel hoger als hiervoren is gemelt, en vond aldaar wel eenige drommertjes met kopergroen vermengt, dog niet van sodanigen aanzien als de eerste.

Vrijdag den 24 Aug°. quam aan 't strand bezijden van de rivier Tsie Mandirie en begaff mij van daar, zonder eenige aanwysinge op ertsen in het gebergte ontmoet te hebben, wederom naar Passangerang. Aan dies zijdkant loopt de rivier Tsie Mandirie, aan welckers strand omtrent 1 uur van Tsiehauer over de 100 drommen zijn, die uijt de zee zig na het evengenoemde gebergte toestrieken, zijnde bij ebбетijds alle aan dage te zien, en zijn van evensodanige gesteente, strijkens, vallen en uijtgangen gelijk die in de rivier Tsie Hauer. Hiermede dan na mogelijkheid alle het merkwaardigste beschout en gevisiteerd hebbende, soo maakte den volgenden dag, zijnde

- (26) Zaturdag den 25 Aug°, een begin om wederom te retourneren na dese stede, en ging daarop, alsnog verzelt zijnde van de voorheen genoemde manschap,

Zondag den 26 d° na Pagadongang (5),

(24) (1) De Tjitlis loopt, uit het N. W. komend, in de Tjisolok, dicht bij hare monding.

(2) Vergel. B. 14, 25.

(3) Een Tjiandjoersch Hoofd; zie beneden

§ 30.

(4) Welke waterloop met dezen zeer frequenten naam wordt aangeduid, is niet na te gaan.

(5) Denklijk Bantargadoeng.

(26)

Maandag den 27 d° na Tsiectoeja (1),

Dingsdag „ 28 d° „ Pondok Cassoe (2), alwaar

Woensdag „ 29 d° wegens sterk vallenden regen en het vehemente donderen moeste blijven, totdat zig het weer wat bedaarde (3), en daarop maekte

Donderdag den 30 d°, Vrijdag den 31 d° en Zaterdag den 1 Septb. mijn werk om de berge Oendoet en Sanagak (4) te visiteeren en soomede

Zondag den 2 September tot Woensdag den 5 d° de berge Doering, de voet van den berg Salak, de berg Daho (5) en de spruijten Tsie Gobol (6) en Tsie Boejondoering, bij alle welcke wel eenige aanwijssinge op zanterts (7) te zien, maar vermits het enkel dam-aerde is, zoude men veel tijt doorbrengen eer men hier wat konde uitschurffen.

(27) Donderdag den 6 d° quam op Campong Baroe,

Vrijdag „ 7 d° na Tsielimber (8) en

Zaterdag „ 8 d° aan de berge Tsietaringoel, alwaar bij visitatie niets anders vond als derben kies, die niersgewijs in de dam-aerde steekt.

Zondag den 9 d° zond den Ondergetekende de van Soccawajana medegenomene manschap en slaven in goede gezondheid wederom na derwaarts op haren bescheijden post en behield niemand bij mij dan alleen den in den beginne deses genomineerden soldaat Mijenberg, med denwelcken ik mijnen marsch op

Maandag den 10 Septb. en Dingsdag den 11 d° wederom voortzette en daarop arriveerde

Woensdag den 12 d° in een gesonden staat te deser hoofdplaatse.

(28) Hiermede dan verhandelt zijnde des Ondergetekende ontmoetinge, visitatie en ondervindinge aan en omtrent de bovengementioneerde bergen en rivieren, zal hij, om in alle submissie te obedieeren aan Uw Hoog- en WelEdele Gestrenge speciaal bevel (9), ten vervolge van dit relaas een

(1) De Tjikoeja loopt dicht voorbij het aan den tegenwoordigen weg gelegen Leuwillieur; zie E 23, 30.

(2) Wat Z. W. van de halte Tjitjoeroeg.

(3) *Zich bedaren* evenzoo D. 1653 p. 11.

(4) De *Endoet* (Z. W. van den Salak) en de *Sinagar* (dat dan gelezen is: *Sanagak*), wat O. van den vorigen.

(5) Een plaatsje Tjidahoe ligt aan den weg dien Van Riebeeck had gevolgd, den Salak op.

(6) De Tjitjewol, wat oostelijker dan de Tjibodjong; dit rivierte volgende bereikt Bollmann den weg naar Kampongbaroe wat Z. W.

van de halte Tjitjoeroeg.

(7) „*Sanderz*: Sand oder Sandstein der Metall enthält’.

(8) Van Kampongbaroe gaat hij Z. O., volgt (27) den tegenwoordigen grooten weg benoorden den Gedeh tot Tjilambar (zie B. 31, 15), gaat dan terug en noordwaarts naar Tjitrap (vlak bij hetwelk Tjitarangoel ligt; vergel. B. 9, 16), zendt alhier zijn gevolg den gewonen weg naar Krawang uit en volgt zelf over Tjileungsir den weg stadwaarts. Op dit laatste traject heeft hij wat veel gepleisterd.

(9) Het kan eenigszins vreemd lijken dat (28)

verhaal doen van den slegten toestand van de voor de Generale Maatschappij tot duslange soo voordeelig geweest zijnde coffijculture, die sodanig in de bovenlanden in 't verval raakt, dat het grootelijks te dugten is (*dat*) na verloop van eenige weijnige jaren alle boomen zullen zijn uijtgegaan (1).

Want vermits dien cauwa door de Hoofden de gemeene Javanen werd afgedwongen voor een zeer gering geld (2), soo is dien van natuur luijen (3) Inlander tot het aanqueeken van jonge boomtjes al soo min te bewegen, als om de reets geplante in een goeden staat te onderhouden, alshoon tot het laatste juijst sooveel arbeid niet vereijst werd, als konnende door derselver kinderen gedaan, en zij daardoor med eenen aan den arbeid gewent werden.

- (29) Bovendien soo maken de Hoofden, en wel insonderheijt die van Tsiecartanagara (4) en Tsieblagong, meer haar werk van madatroken als om hare onderhoorige tot die culture te animeren, en twee uijt die van Tsieandjoer, in name Soeta Mangala en Soeta Dinata (5), zoeken niets als oneenigheijt en parthijenschappen onder de gemeente te maken en te onderhouden, om daardoor haar gezag, in prejuditie (6) van den Pattij Soera Dimangala, te vergrooten en uijt te breijden, welcke laatstgem(*elde*) egter ruijm soo erg is als de eerstgenoemde, ziende alle de voornoemde Hoofden nauwelijks eenmaal in 't jaar wat den Inlander maekt (7), en wanneer zulks dan nog geschied, soo moet den gemeenen man opbrengen wat hem anders tot zijn noodwendig levensonderhoud ten hoogsten benodigt is, latende aan deselve niets overig (30) dan (om soo te spreken) 't geene haar te heet ofte te swaar is. Waeruijt dan ligtelijk af te nemen (8) is dat gemelten Inlander, die door ondervindinge

- (28) een mijnbouwkundige de opdracht kreeg om een rapport uit te brengen over de koffiecultuur; dit hield echter verband met het niet lang geleden in Rade ter sprake gebrachte verzoek van de Jacatrasche Regenten om prijsverhoging (zie § 840), voor hetwelk sommige leden gunstig gestemd waren.

(1) Het gewone woord voor het afsterven van planten; zoo bij Rumphius H. A. IV, 113; V, 9. Ook (ib. V, 55 en 347): „in 't *uijtgaan* van de regenmousson”, d. i. 't einde. Vergel. B. 14, 15 noot 10.

(2) Vergel. D. 1663 p. 384: „een *groot geld*”; 1664 p. 3: „met een *kleijn gelt*”.

(3) Het dogma van de luiheid des Inlanders was dus reeds in 1731 zoo goed gevestigd, dat zelfs de juiste blik dien een verstandig man als onze essayeur op het causaal verband had tusschen slechte betaling en slecht werk, er door werd beneveld. Zie hierover § 2504.

- (29) (4) D. i. Tijkalong, § 227.

(5) Uit het testament, den 22 Sept. 1736 door

notaris Schoute te Batavia opgemaakt voor den Regent van Tjiandjoer, „thans zig bevindende in sijn thuijn (zie B. 31, 12 en § 1082), gelegen aan de heereweg van Jacatra” (waar hij vermoedelijk evenzeer vertoefde tijdens Bollmann's verblijf in de bovenlanden, hetgeen 't gekuip der Tjiandjoerse Hoofden verklaart) blijkt, dat Soetamanggala en Soetadinata zijne ooms waren; hij benoemde dezen met den meer bekenden Wiranata tot zijne executeurs. Zie I, 170.

(6) *Prejuditie* in den zin van: nadeel, zooals bijvb. P. V, 240: „dat geen *praejuditie* kan werden toegebracht aan een derde”; ib. 294: „eene irreparabele *praejuditie* soude werden toegebracht”.

(7) Evenals in het schoone studentenlied: „Was macht der Herr Papa? Er liest im Cicero”. Het is echter goed Hollandsch: D. 1637 p. 282: „watt d'onse *maecten*”; evenzoo 1657 p. 290; 296; 1664 p. 76; zie B. 4, 11.

(8) Dikwijls aldus in den zin van: eene ge- (30)

geleert heeft dat hun door de raap- en schraapsugtige Hoofden het haare werd onthouden, zig weijnig om het cultiveeren van den coffij bemoeijt maar veeleer uijt derselver negorijen verlopen, sooals dat de menigte leegstaande huijsen en onbewoonde negorijen ten overvloede aanthoonen, zijnde alleen, volgens verhaal van den Radeeng Soeta Dinata, binnen den tijt van 4 à 5 maanden van de onderhorige van de pondok Cassoe over de 100 menschen weggeloopt, waardoor de Hoofden egter in geen en deele hare opgelegde contributiën (1) verminderen, nemaar (2) moet het overschot harer onderzaten voor de geaufugeerde mede betalen (3) en, daartoe onvermogens zijnde, worden derselver wijven en kinderen door de Radeengs weggenomen, sooals sulx aan den Ondergetekende door den Ombol van de pondok Bonkok (4) en Oendoet is ter kennisse gebragt. Verklarende den Inlander, het onder de harde regeering van gem(*elde*) hare Hoofden niet langer te kunnen verduuren en dat zij maar wenschten den coffijteeld in 't geheel mogte ten eijnde geraken, als door dewelcke haar Hoofden duslange hadden getrocken hetgeene de Hooge Regeringe deser landen hadde gefixeert voor den gemeenen man (5), die tegenwoordig daarvoor bijna niet met al krijgt; 't welk ook des te meerder bekragtigt werd door haare aanbiedinge, aan den Ondergetekende gedaan, om aan hem den picol coffijboonen te willen leveren voor 10, 13 tot 16 schellingen ijder.

(32) Egter heeft den Ondergetekende tot desselvs groote verwondering van zommige vernomen, dat de Hoofden nog op de verhooging van den prijs dier coffijboonen gedencken te urgeren, 't welcke na het geringe oordeel van den Ondergetekende de zekerste weg zoude zijn om de Hoofden nog stoutmoediger te maeken en de culture van dien nog verder te ruïneren, die

volgtrekking maken, opmaken; zoo bij Corn. de Bruin o.l. pag. 152.

(1) Dus het blijkt niet dat in de streken bezuiden den Salak, waarop Bollmann's pondok Kaso toech doelt (zie B. 23, 120), de koffieteelt was ingevoerd. Er is trouwens hier bij Bollmann voortdurend verwarring tusschen heffingen en cultuurdiensten, tot welke laatste de menoempang's, waarmee Sagarakidoel bevolkt was, niet gehouden waren; zie B. 23, 82 noot 3.

(2) Uit *ne ware*, d.i.: ware het niet, ten ware (waarvoor ook, bijv. door Danckaerts in 1620, Bijdr. 1859 p. 122, gezegd wordt: *ten waer saecke*, d.i.: ware het geen feit, gebeurde 't niet), waarvan 't Nederl. *maar* en 't Deutsche *nur*. In officieele stukken der 18^e eeuw (in de 17^e schijnt het zeldzamer; men vindt het echter D. 1678 p. 249) ontmoet men dit *nemaar* vrij

vaak; zelfs nog in een van 1793 (De Jonge XII, 302), en wel gewoonlijk, zooals hier, voorafgegaan door eene ontkenning. Een overgang tot ons *maar* vormt *emaer*, dat in een stuk van 1646 den zin begint (Heeres, Bouwst. III, 332: „*Emaer* schrijft ons den resident” enz.). Dikwijls maken onverstandige menschen van dit *nemaar* het zonderlinge *neen*, *maar*; zoo Valentijn III, 2, 164; De Jonge VII, 63; IX, 186, 20. Vreemd is D. 1659 p. 97: „niet alleen . . . *ja maer* selfs”.

(3) Een collectieve aanslag dus, evenals bij boeten, B. 17, 44.

(4) Denklijk een plaatsje dicht aan den (31) Endoet.

(5) Voor den „gemeenen man” qua talis had de Regeering nooit een fixum vastgesteld; zij kende destijds alleen den „leverancier”, § 1141.

dog zeer merkelyk te verbeteren zoude zijn, ingevalle den Inlander quame te gauderen (1) van de bepaalde prijs, als wanneer men med fundament zoude mogen onderstellen dat de verlopene Javanen zig wel wederom zouden vervoegen na hare negorijen, waarvan er eenige nog redelyk wel beplant dog onbewoond zijn; andere wederom zijn sodanig verwildert, dat men wegens het lange gras, bij den Inlander genaamt sacattij (2), allang-allang, (33) wilde pisangboomen en wesmeer, bijna geene boomen zien kan. Daerentegen staan de coffijboomen omtrend Campong Baroe in een goeden staat, vermits den Demang Marta Wangsa zijne onderhorige niet alleen wel betaalt, maar ook med zijn eijgen exempel haer tot dien arbeid aanspoort, sooals den Ondergetekende onder Uw Hoog- en WelEdele Gestr. hoogwijser oordeel en gunstige welduidinge vermeent dat het in de vooraangehaalde landen mede wel te besorgen zoude zijn, indien de gemeene Javanen in ijder voor- naam district (3) door een taalkundigen Europeaan (die egter in geenendeelen zijn eijgen particulier intrest moeste zoeken, veel minder eenig het minste tot geschenk van deselve accepteren, onder sware poenaliteiten (4) bij het contrarie van dien) tot de meergem(*elte*) culture med zagtzinnigheijt en zoete woorden wierden g'encourageerd, en die wel speciaal moesten zien, dat gemelten Inlander daarvoor na behoren wierde betaalt, zonder dat haar iets wierd gedecorteed ofte afgeknevelt; in welken gevalle aan d'E. Comp. na verloop van twee jaaren wel tweemaal sooveel coffij zoude geleverd werden als tegenwoordig geschied.

(34) Med welk voorenstaande relaas den Ondergetekende verhoopt te hebben voldaan aan de zeer gerespecteerde bevelen van Uw Hoog- en WelEdele

(32) (1) Zie Excurs 20.

(2) Reeds in het Dagregister van 1644/5 p. 128 wordt in een bericht van Formosa gesproken van zeker gebouw, dat „alsoo 't met *sacattij* gedeet was" in brand wordt gestoken; D. 23 Aug. 1690 leest men van „*sakattij* off lang en dik gras"; we vinden het in berichten van Van Riebeeck (B. 22, 43; 23, 136) als een onkruid en R. 2 Juni 1713 naast atap als dakbedekking van geringe woningen te Batavia. Het is 't gras, door Rumphius (Herb. Amb. VI, 2) beschreven onder den naam *teckee*, Mal. roempoeet *teki*, Jav. *teki*; in het Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek van S. Coolsma (Leiden z. j.) wordt gezegd: „*teki*, volledig *djoekoet teki*, naam van een grassoort met diepe wortels, moeilijk van de velden uit te roeien", hetzelfde dus wat door Junghuhn (Java I, 542) wordt genoemd „*djoekoet seketi*, nasturtium indicum, L." Filet zegt daarvan (s. v. *djoekoet seketi*):

„Dit kruid wordt ook met azijn *bij wijze van salade gegeten*", hetgeen herinnert aan Jesaja's woord (XL, 6) dat alle vleesch is als gras en derhalve velerlei gras als biefstuk. Zie verder Teysmannia XIV, 149 en XVI, 97, waar als Lat. naam staat *Cyperus Iria*; voorts De Clereq sub no. 974 en 1969, die het „cypergras" noemt.

(3) Hij zal bedoelen: in ieder regentschap; (33) vergelijk B. 31, 16.

(4) Evenals meer adviseurs beseft Bollmann heelemaal niet wat aan zijn advies vastzit. Immers, dan moest de Compagnie zulke edel-aardige Opzieners zwaar bezoldigen — waarmee dan het gansche systeem van lage traktementen ineenzakke; als een gevolg daarvan zouden nieuwe bronnen van inkomsten moeten worden gevonden. Eerst in Dirk van Hogendorp's tijd zag men dit verband van zaken klaar in, § 1887; 2642.

Gestr., van wie hij op het alderonderdanigste is versoekende eenige remuneratie voor de bij hem in zijne 3 togten (1) uijtgegevene en verspilde 500 Rd^s., waardoor zijne beurse niet alleen ten eenemaal uijtgeteert, maar hij ook nog eenigsints in schulden geraakt is, in soo verre en op sodanige wijze als Uw Hoog- en WelEdele Gestr. na derselver gewoone generositeit zullen gelieven toe te voegen aan dengeenen die med de uijtterste veneratie de vrijmoedigheid neemt om zig te onderschrijven als

Hoog- en WelEdele Gestrenge en

Groot Agtbare Heeren!

Uw Hoog- en WelEdele Gestr.

allergehoorsaamste en onderdanigste dienaar

J. A. BOLLMANN.

Batavia den 27 September 1731ⁿ.

(34) (1) Zie zijne personalia, I, 189.

BIJLAGE XXX.

SPECIFICATIE VAN GELEVERDE KOFFIE

1738 e.v.

- (1) Het achtervolgende stuk is een rapport van de beide Opperkooplieden des Casteels, geïnserieerd in R. 2 Oct. 1739 en daaruit overgenomen bij J. Faes, Geschiedenis particulier landbezit op West-Java, Batavia 1893 p. 265; het wordt alhier gegeven naar het oorspronkelijke stuk in de bijlagen bij die Resolutie. Het verschil tusschen beide teksten betreft alleen de spelling.

Wat de tweede kolom der rekening aangaat, deze hangt samen met het besluit van 5 Dec. 1738 om a.s. jaar slechts de helft te accepteren van den oogst van '38 (§ 846).

Bij optelling bevindt men, dat door Nederlanders was geleverd $2.705\frac{1}{2}$ pikol, door Mardijkers 19, door Chineezen $9.796\frac{1}{2}$ (ten rechte $9.823\frac{1}{2}$), door de groote Regentschappen (Tjikalong en Tjiblogoeng gerekend onder Tjiandjoer) $29.645\frac{1}{2}$, door diverse Inlanders en de kleine Regenten der Ommelanden $1.286\frac{1}{2}$. Ter appreciatie van de groote levering der Chineezen bedenke men dat hieronder veel smokkelkoffie gelooopen moet hebben, d.i. van den kleinen man opgekochte Compagnieskoffie.

Om typographische redenen plaatsen wij onze noten bij dit stuk aan het slot.

- (2) „Uijt de Bovenlanden geleverde coffijbonen door de onder te noemene personen in 't jongste jaar 1738/9.

	Picols.	Komt voor de helft.
Door den burger ritmeester Christoffel Mol (1) .	$1.226\frac{1}{2}$	$613\frac{1}{4}$
„ „ „ Augustinus Thornton (2) . .	17	$8\frac{1}{2}$
„ „ „ Claas Slegtendaal (3) . . .	532	266
„ „ „ Inlands Cap ^t . Jan Harmensz (4) . .	19	$9\frac{1}{2}$
Transporteere. . .	$1.794\frac{1}{2}$	$897\frac{1}{4}$

		Picols.	Komt voor de helft.
	Per transport	1.794 $\frac{1}{2}$	897 $\frac{1}{4}$
	Door d' weduwe Kotenkamp (5).	930	465
	„ den Pangerang van Soemadang	526	263
	„ „ Aria Wiera Tanoe (6)	14.306 $\frac{1}{2}$	7.153 $\frac{1}{4}$
	„ „ „ Natta Mangala	759 $\frac{1}{2}$	379 $\frac{3}{4}$
	„ „ „ Wangsa Coessoema.	535	267 $\frac{1}{2}$
	„ „ Tommegong Singa Nagara	77	38 $\frac{1}{2}$
	„ „ „ Anga Dreja	1.890	945
	„ „ Ingabeij Pagadeen.	30	15
	„ „ „ Naija Jewa	75 $\frac{1}{2}$	37 $\frac{3}{4}$
(3)	„ „ Demang Tsatja Mangala (7).	47	23 $\frac{1}{2}$
	„ „ Javaan Bachus Kamer (8)	21	10 $\frac{1}{2}$
	„ „ „ Mas Achmat (9)	550	275
	„ „ „ Marta Wangsa	9.956	4.978
	„ „ „ Tanoe Baija	1.545 $\frac{1}{2}$	772 $\frac{3}{4}$
	„ „ „ Mas Laijor	84	42
	„ „ „ Prana Mangala	14	7
	„ „ „ Wangsa Tanoe	20	10
	„ „ „ Karta Mangala	97	48 $\frac{1}{2}$
	„ „ „ Karta Jaja	3 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{3}{4}$
	„ „ Javaans Capitain Soeta Wangsa	32 $\frac{1}{2}$	16 $\frac{1}{4}$
(4)	„ d'Javaanse vrouw Nieij Intang (10)	300	150
	„ den Malcitse Zergeant Intje Oemar	51	25 $\frac{1}{2}$
	„ „ Malcijer Intje Taib	11	5 $\frac{1}{2}$
	„ „ Chinecs Luitenant Tan Tion Ko	572	286
	„ „ „ Tan Soeij Ko	141	70 $\frac{1}{2}$
	„ „ „ The Jan Ko (11)	759 $\frac{1}{2}$	398 $\frac{1}{4}$
	„ „ „ Li Tjong Ko.	1.239	619 $\frac{1}{2}$
	„ „ „ Oeij Pan Ko.	1.003 $\frac{1}{2}$	501 $\frac{3}{4}$
	„ „ „ Li Si Onko	76 $\frac{1}{2}$	38 $\frac{1}{4}$
	„ „ „ Tan Socij Kong.	55	27 $\frac{1}{2}$
	„ „ „ Kouw Tsienko	384	192
	„ „ „ Otoko.	347 $\frac{1}{2}$	173 $\frac{3}{4}$
	„ „ „ Lim Tan Ko.	500 $\frac{1}{2}$	250 $\frac{1}{4}$
	Transporteere.	38.772	19.386

	Picols.	Komt voor de helft
Per transport . . .	38.772	19.386
Door den Chinees Oeij Loelij Ko	10	5
" " " Lim Been Ko	923 $\frac{1}{2}$	461 $\frac{3}{4}$
" " " Tan Hoan Ko	688	344
" " " Lie Tsonko	2.589 $\frac{1}{2}$	1.294 $\frac{3}{4}$
" " " Tan Soe Ko.	149	74 $\frac{1}{2}$
" " " Ouw Toko	100	50
" " " Ong Siong Ko	204	102
" " " Lim Bien Ko	44	22
Te samen picols.	43.480	21.740

Batavia in 't Casteel den 15^e September 1739.

AN. WILLIJS.

JN. SCHREUDER".

- (2) (1) Volgens Teisseire (Verh. B. G. VI, 60) was Moll eigenaar van Bergzicht bewesten den post Angkee aan de Mookervaat, een zeer laag land, waartoe ook Papotongan, Tjantiga en Asam behoorden, welk laatste ook P. V, 429 een land van Moll heet. Papotongan zou Pesing kunnen zijn, dat als een land van Moll wordt aangeduid in de Verzameling van verscheide echte stukken, 2^e dr. p. 30. In het Vendunieuws van 23 Mei 1780 (aangetroffen in B. R 20 Jan. 1784) staat de a. s. verkoop van de saamgetrokken landen Piesang Popottongan (sic), Tjantiga en Pasanggrahan, begrens d ten N. door de Mookervaat, ten O. door de Pasanggrahan, ten W. door de Angkee, ten Z. door Paroengkori. B. R. 31 Dec. 1750 wordt Panninggaran aan de Angkee een land van Moll genoemd. Tijdens de Chineesche troebelen commandeerde Moll de burgercavalerie, toen deze met andere Europ. en inl. troepen in Juni 1741 tegen de bij Bekasi geposteerde rebellen optrok. 's Mans grafsteen is een van die aan den ingang der begraafplaats op T. Abang, beschreven Navorscher 1886 p. 339 e. v.

(2) Blijkens R. 17 Oct. 1738 was Aug. Thornton eigenaar van Boekit Doeri en Kampongmalajoe bij Mr. Cornelis, die aan elkaar grensden; over hem zie B. 32, 24 en § 1498.

(3) Deze man schijnt een land bezeten te hebben bij de gegraven Sontar, althans in den hem 7 Juli 1755 verleenden erfbrief van het land Kampongambon, 2 $\frac{1}{2}$ uur Z. O. van de stad, tusschen de Groote Rivier en genoemd

kanaal, vindt men dat dit nieuw erlangde land grensde aan een ander land van hem.

(4) Waar de landen van dezen Mardijker-Kapitein lagen, is mij niet bekend.

(5) Over haar en hare landerijen zie men de personalia van Wilstee en Stier, I 31 en 39.

(6) Hier volgen na elkander de Regenten van Tjiandjoer, Tjiblagoeang, Tjikalong, Krawang, Bandoeng, Pagaden en Kedoengbadak (zie P. V, 419).

(7) Wie dit is, weet ik evenmin als wie de (3) beneden vermelde Pranamanggala is. Ik vermoed echter dat deze laatste het Hoofd is van Tjisero, bij Mossel (Aanm. p. 187) genoemd Rana Manggala. Aangezien bovendien door Mossel de regentschapjes Tjileboet en Kalapanoenggal worden vermeld, is het mogelijk dat Satjamanggala het Hoofd was van een dezer.

(8) Denkelijk dezelfde als Badjing Bagoes Amar, die bij R. 12 Juni 1739 was benoemd tot Luitenant en Hoofd der Javanen te Bekasi.

(9) Hier komen achtereenvolgens de Hoofden van Djatinagara (waartoe behoorde Tjimapar en Tjitrap), Kampongbaroe, Parakanmoentjang, Tjileungsir, Tjisero (?), Pamanoe kan, Tjipamingkis, Nambo en de Kapitein der Ooster-Javanen.

(10) De volgende Inl. en Chin. zijn mij niet (4) bekend; echter kan Tan Tion Ko de Tantonqua zijn die H. 7 Nov. 1733 wordt vermeld als eigenaar van een land bij Tanggeran, en Ong Siong Ko dezelfde (ook Quatsionko ge-

- (5) De navolgende Bijlage is overgenomen uit B. R. 10 Aug. 1742 en houdt verband met het te dien dage door den Gecommitteerde aan de Regeering overgebrachte verzoek der Regenten van Bandoeng, Soemedang en Parakanmoentjang om te mogen vernemen hoeveel koffie zij dit jaar zullen mogen leveren; de quota-regeling viel hun blijkbaar te eng. Ons stuk wijst uit, hoe het aangenomen maximum van 20.000 pikols werd omgeslagen over de leveranciers, doch waarop de omslag berustte is niet duidelijk; slechts enkele getallen kloppen met die der voorgaande Bijlage. Bij optelling krijgt men als totaal, in de volgorde der kolommen:

voor de drie oostelijke Regentschappen:	2.341 $\frac{5}{8}$	3.881 $\frac{7}{8}$	1.910 $\frac{3}{8}$	2.082;
„ „ Bovenlanden:	9.876 $\frac{3}{4}$	26.510 $\frac{5}{8}$	11.349 $\frac{1}{8}$	11.843;
„ „ Zeestranden:	330 $\frac{3}{8}$	625	341 $\frac{1}{4}$	371 $\frac{1}{2}$;
„ „ Chineezers:	5.532 $\frac{1}{4}$	2.156	daarna vallen zij weg door den op- stand;	
„ „ burgers	1.918 $\frac{1}{2}$	7.751 $\frac{1}{2}$	6.399 $\frac{1}{8}$	6.790.

- (6) „Samentrecking van coffijbonen, die de volgende leveranciers zo uijt de Preanger- als Bovenlanden, mitsgaders zeestranden, de Chineesen en burgers moesten leveren en wat deselve geleverd hebben, te weten:

	Voor A°. 1740/1		Voor A°. 1741/2	
	Moest gelevert werden:	Is geleverd:	Moest gelevert werden:	Is geleverd:
Door die uijt de Preanger landen:				
Den Pangerang Ranga Gobol van Sumadang picols	583 $\frac{1}{2}$	247	139 $\frac{1}{4}$	292
Den Tommogong Tanoe Baija van Prakamoentjang picols	818 $\frac{3}{4}$	2.043 $\frac{1}{2}$	1.016 $\frac{7}{8}$	1.035
Den Tommogong Anga Diredja van Bandong picols	939 $\frac{3}{8}$	1.591 $\frac{3}{8}$	754 $\frac{1}{4}$	755
De Bovenlanden:				
Den Demang Marta Wangsa van Campong Baroe picols	3.540 $\frac{1}{8}$	9.070	3.353	3.239 $\frac{1}{2}$
Transporteere.	5.881 $\frac{3}{4}$	12.951 $\frac{7}{8}$	5.263 $\frac{3}{8}$	5.321 $\frac{1}{2}$

noemd) die bij R. 1 April 1712 een land erlangde aan de oostzij der Tjisadane. Ik geloof dat de meeste der andere Chin. eveneens in het Tanggeransche te zoeken zijn. Echter schijnen sommigen meer dan éénmaal op onze lijst voor te komen; het wil me lijken dat er in

het geheel maar 12 verschillende Chin. opgenoemd worden.

(11) Het hierachter staand cijfer is onjuist (het moet zijn 796 $\frac{1}{2}$) want noch de halveering komt goed uit noch het totaal der optelling.

	Voor A ^o . 1740/1		Voor A ^o . 1741/2	
	Moest geleverd werden:	Is geleverd:	Moest geleverd werden:	Is geleverd:
Per transport.	5.881 ³ / ₄	12.951 ⁷ / ₈	5.263 ³ / ₈	5.321 ¹ / ₂
Den Aria Wiera Tanoe van Tjantjoer picols	5.086 ⁷ / ₈	10.656	4.145 ¹ / ₂	4.114 ¹ / ₂
Den Mas Laijoer van Tjilinsie picols	42	70	70	70
Intje Oemar picols.	25 ¹ / ₂	101	101	101
Mas Achmat van Jatinagara pi- cols	247 ⁵ / ₈	2.372 ¹ / ₈	1.210	1.499
Aria Wangsa Coessoema van Tjikalong picols	190 ¹ / ₄	666	375 ¹ / ₄	375
Ratoe Bagoes (1) picols	122 ³ / ₈	899	729 ⁵ / ₈	730
(7) Intje Taib picols	5 ¹ / ₂	60	60	100
Patra Mangala picols.		252	23	23
Wangsa Widjaja (2) picols . . .				153 ¹ / ₂
Bagoes Kamar picols.	10 ¹ / ₂			
Aria Nata Mangala van Tsibla- gong picols.	270 ¹ / ₄	796 ¹ / ₂	487 ⁷ / ₈	487
Karta Mangala van Tsipaminkes picols	48 ¹ / ₂			
Karta Juwa picols.				26
Soeta Wangsa picols	16 ¹ / ₄	553	311 ⁶ / ₈	409
Nieij Intang picols	106 ¹ / ₂	1.015	482 ¹ / ₄	482 ¹ / ₂
Nieij Jawa van Godong Badak picols	164 ³ / ₄			33
De Zeestranden:				
Ingabeij Wangsa Tanoe van Pa- gadeen en Pamanoekan (3) picols .	65	35 ¹ / ₂		
Singa Nagara tot Craowang picols	265 ⁶ / ₈	589 ¹ / ₂	341 ¹ / ₄	371 ¹ / ₂
(8) De Chineesen:				
Limtanko picols	355 ³ / ₄			
Limbeenko „	655 ³ / ₈	530		
Theo Janko „	283 ¹ / ₄	283 ¹ / ₄		
Transporteere	13.843 ⁵ / ₈	31.831 ³ / ₄	13.600 ³ / ₄	14.297 ¹ / ₂

		Voor A ^o . 1740/1		Voor A ^o . 1741/2	
		Moest geleverd werden :	Is geleverd :	Moest geleverd werden :	Is geleverd :
	Per transport . . .	13.843 ⁵ / ₈	31.831 ³ / ₄	13.600 ³ / ₄	14.297 ¹ / ₂
Lie Tjonko	picols . . .	1.924	400		
Tan Sjonko	" . . .	402 ¹ / ₂			
Tanhoanko	" . . .	607 ³ / ₄			
Khouw Sienko	" . . .	357	357		
Ong Sjonko	" . . .	164 ³ / ₄			
Oeij Panko	" . . .	356 ⁷ / ₈	160		
Tan Soeijkong	" . . .	85 ¹ / ₄	86		
Otoko	" . . .	339 ³ / ₄	339 ³ / ₄		
De Burgers:					
(9)	Christoffel Mol picols . . .	847 ³ / ₄	3.640 ¹ / ₂	1.744 ³ / ₄	1.999
	Jan Harmansz, inlands capitain picols . . .	10 ¹ / ₂			
	de Wed ^e . Kottenkamp " . . .	641 ³ / ₈	1.603	817 ¹ / ₂	817 ¹ / ₂
	Jan van 't Hoff (4) " . . .		1.228	582 ¹ / ₈	718 ¹ / ₂
	Nicolaas Slegtendaal " . . .	418 ⁷ / ₈	1.280	608 ³ / ₈	607 ¹ / ₂
	Adolph van Trabe (5) " . . .			2.646 ¹ / ₂	2.646 ¹ / ₂
	Teld picols . . .	20.000	40.925	20.000	21.086 ¹ / ₂

(6) (1) Vermoedelijk Ratoe Bagoes Mohammed Johannes, de zoon van Pangeran Aria Peerbaja, zie diens personalia I, 253.

(7) (2) R. 17 Jan. 1741 neemt een Wangsawidjaja, Luitenant der Javanen, den eigendom met eene daarop rustende hypotheek over van een land 10 uur Z. van de stad aan de W. zijde der rivier, behoord hebbende aan den Chinees Litsiangko; uit R. 21 Juli 1741 blijkt dat dit is Oeloedjami, dat Wangsawidjaja reeds is overleden en dat het land is overgegaan op zijn zoon; ik vermoed dat die zoon toen ook den naam zijns vaders zal hebben aangenomen.

(3) Hier is te denken aan twee Regenten, beiden genaamd Wangsatanoë; zie de regentenlijst I, 150.

(4) De schoonvader van Ds. J. M. Mohr, den astronoom (die aan hem de schatten dankte waarmee hij zijne sterrenwacht bouwde, afgebeeld T. B. G. XLIV, 158), en volgens B. R. 30 Oct. 1742 eigenaar van Tandjoeng West of Kamiritjina.

(5) Gottlieb Johann Adolph von Trabe komt n°. 1747 (P. V, 453) voor als eigenaar van 't land Noesakambangan; andere landen erlangde hij later.

BIJLAGE XXXI.

REIS VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL VAN IMHOFF DOOR DE PREANGER EN KRAWANG

1744.

- (1) Het hierbeneden volgend reisjournaal is reeds gedrukt in de Bijdr. tot de T.- L.- en V.-kunde 1864 p. 229 e. v. Ik heb hier een door Van Imhoff eigenhandig gecorrigeerd afschrift gevolgd, berustend bij 's Lands Archief, dat van den in de Bijdr. geboden tekst nagenoeg alleen in spelling verschilt, eenige willekeurige „verbeteringen” van den uitgever (denkelijk Leupe) daar gelaten.
- Of op Van Imhoff's eerste reis naar boven van invloed kan zijn geweest dat zijne vrouw, Catharina Magdalena Huijsman (gedoopt te Casimbasar 9 Juli 1709), eenige weken tevoren, 22 Juli 1744, was overleden (Navorscher 1867 p. 22 e. v. en acte Domburg 16 Oct. 1754 n°. 16526), is moeilijk te zeggen.
- (2) *Resolutie 18 Aug. 1744.* „Door den Heer Gouverneur Generaal aan de Heeren leden te kennen gegeven zijnde, dat voornemens was op overmorgen eene reis naar de Jaccatrasche bovenlanden te doen, ten einde niet alleen de gelegenheid derzelve in persoon te kunnen beschouwen, maar ook wat tot bevordering van den landbouw en eene betere voortzetting van de nu al zoolang gekwijnd hebbende peperkultuur dienen kan in persoon te ordonneren en in 't werk te doen stellen, alsmede om door bekomene locale kennis (*in den*) aanstaande met licht en kennis van zaken en dus ook met meerder gerustheid over de binnen- en bovenlanden dezes rijks te disponeren, mitsgaders dat welgemelde Zijne Edelheid derwaarts wel wilden verzellen de Heeren Raden Ordinair van Aerden en Sichterman, met verzoek dat den Heer Directeur Generaal de maneance der dagelijksche zaken gedurende Zijn Edelheids afwezen voor zoo verre geen uitstel kunnen lijden geliefde op zich te nemen, ten einde dezelve haar beslag te doen erlangen mitsgaders het noodige ten dien belange te besluiten bij de ordinaire vergaderingen, die na eene korte vacantie, dewelke het effengestelde werk wel lijden kan, op de gewone dagen zoude kunnen gehouden en daarbij de presserende

affaires afgedaan worden; en den voormelden Heer Directeur Generaal deze commissie met veel bereidwilligheid op zich genomen hebbende, zoo is verstaan, van het een en ander in dier voege aantekening te houden. En heeft de vergadering vervolgens Zijne Edelheid en deszelfs gezelschap eene gelukkige reize en retour in gezondheid toegewenscht".

- (3) „Annotatiën, op de landtogt in en door de Jaccatrase Bovenlanden anno 1744 gehouden bij den Gouverneur Generaal Gustaaff Willem baron van Imhoff.

Donderdag den 20 Aug^s. Vertrocken van Ankee, even boven 's Comp^s. veldschans de Sevenhoek, naar Tangerang, volgens de route die g'ordonneert was, door de vaart van Mook met schep-prauwen (1). Bevonden de voorsz. vaart wel hier en daar merkelyk verwijderd door de afkalvingen (2) en de weg langs dezelve daardoor zeer verergert (3) en smal, dog de eerste egter nog door sluijsen te verhelpen en de laatste thans met een paard nog practicabel en bij het leggen van sluijsen in gem(*elde*) vaart seer ligt te herstellen te zijn. Dog vermits de voorsz. vaart een verschil van 24 voeten heeft in de horizontale peijl van het water, van daar zij uijt de Tangerangse rivier haren oorsprong neemt tot daar zij zig in de rivier van Ankee ontlast, zoo remarqueerde men ook nog nader, dat dezelve wel drie schutsluijsen soude vereijsschen (4), de eerste af en aan Cadauwa (5) of iets daarbeneden, de tweede beneden de laatste waterval (6), naar Ankee te reekenen, en de derde eeven boven de vereeniging van dezelve met gem. rivier van Ankee.

- (4) Van welke drie sluijsen de middelste wel 12 voet soude moeten schutten, met 3 paar deuren, en de twee andere 6 voet, ieder met twee paar deuren, waarmede de voorsz. vaart en weg dan voor altoos zoude bruikbaar zijn (7) en ook teffens het land dat ter wederzijden legt en nu weinig van het

- (3) (1) Zie B. 23, 164.

(2) Cornelis de Bruin had al in 1706 geschreven (o.l. pag. 393) dat die vaart „geheel onbruikbaar" was. Over het graven daarvan zie § 485.

(3) In het klad zal hebben gestaan: *verengert*; de *n* en *r* zijn in toenmalig schrift nagenoeg gelijk. Vergelijk Stavorinus (Reize naar Samarang II, 315): „De uitgestrektheid der (Kaap-) Colonie is zeer groot en de limiten worden na goedvinden *verwijderd*". Men vindt *verenigen* D. 1644/5 p. 285.

(4) Kenmerkend voor Van Imhoff is steeds, dat hij van alles verstand heeft (zoo corrigeerde hij zelfs Maleische drukproeven, Grothe,

Priangan II.

Archief II, 56) en zich pleegt in te beelden dat eene zaak haar beslag heeft gekregen zoodra door hem eene order daaromtrent is uitgevaardigd; dit laatste ziet men hierbeneden § 52.

(5) *Kadoewa* („tweede") is misschien de goede naam voor Zwaardcroon's hier bedoelde landgoed, dat gewoonlijk Kadoewang heet. Zie daaromtrent I pag. XIV, 16.

(6) Lees: stroomversnelling, waar de klipachtige ondergrond aan den dag komt.

(7) De voornaamste maatregelen om de Moorkervaart te verbeteren vindt men opgesomd bij C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing p. 313.

water der gem. vaart profiteeren kan, vermits het niet practicabel is in de violente stroom eenige bandongangs (1) te houden, en die landen alzo ter regter tijd daarvan geen nut kunnen hebben.

Men quam, door de moeite van het optrekken (2), seer laat of teegens de middag eerst op de veldschans en vertoefde aldaar het overige van den dag.

- (5) Vrijdag den 21. Met den dag braken (*wij*) op naar Sampora, alwaer naer een marsch van 5 uurtjes gaans aanquamen door een seer goede en welgeleegene landsdouwe, alwaar niets dan menschen tot een betere bebouwing ontbreekt. In dezelfde weg passeerde men ook boven Tsicocol (3) het stuk lands dat onlangs (4) afgemeeten is en verdeelt in twintig perceelen voor de Europese landbouwers; dog onse route meest parallel met de Tangerangse rivier lopende, soo viel die ook maar over het westelijkste van dat land, waaraan men egter wel konde bemerken dat deze streek niet onvrugtbaar zoude weezen, wanneer regt aangetast wierd, hebbende ook nog veel ruijgte, kreupel- en ander bosch (5) dat den landman accomodeeren kan.

- (6) Op twee derde van deeze distantie legt de negorij Saija Gattij aan den oever van de Tangerangse rivier in een gemakelijke positie van gesigt, geboomte en bruikbaarheit, vermits hier alles kan gebragt werden te water. De Bantamse zijde van de rivier geeft geen kleijn agrement daaraan, omdat zij zoo wel beboud en bewoont is, hebbende wel de helft meer negorijen als aan deze zijde, schoon men die uijthoofde van 's Comp^s. reservatie van 600 roeden langs de westelijkste boord ook voor de onze zoude kunnen rekenen (6). Dog thans staan zij nog onder de Bantamse hoofden en veel volks van deeze zijde emigreert derwaarts (7), omdat sij, zoo men segt, sig daar voor een geringe somma in het jaar kunnen afkopen van alle hare

(4) (1) *Bendoengan*, waterkeering, dam tot be-
vloeiing van rijstvelden.

(2) Ook heden worden de naar Tanggeran
gaande schuiten „opgetrokken” door jagertjes
te voet, in eene lange rij achter elkaar.

(5) (3) Even boven Tanggeran; Sampora nog
wat hooger. Vergelijk overigens B. 15, 29; 22,
40; 23, 24 e. v. De hier gevolgde weg van
Tanggeran langs de Tjisadane tot Tjampea,
die dan verder benoorden die rivier naar Ke-
doengbadak loopt, is te zien op de Caarte van
't Koninkrijk Jacatra.

(4) Een vrij vage term. Zoo Rumphius (Herb.

Amb. I, 63): „onlangs in 't jaar 1677”, terwijl
zijn werk toch eerst ruim 20 jaar later af was;
D. 1678 p. 597: „onlangs in den jare 1674”.
Wij zien § 1648 dat de opmeting al in Maart
van dit jaar was geschied.

(5) Vergelijk B. 23, 77.

(6) Deze averechtsche uitlegging van het con- (6)
tract van 1684 is eerst ettelijke jaren na Van
Imhoff's reize in een tractaat opgenomen; zie
§ 478 en 744.

(7) Over het volksverloop alhier zie § 1575
en 2207, en omtrent het afkopen van diensten
§ 1632.

diensten, hetwelke dan ook bij consequentie infereert dat die menschen tot hiertoe niet extra wel bij 's Comp^s. bediendens moeten behandelt zijn.

(7) Saturdag den 22 Aug^s. brak men vroeg op van Sampora naer Coripang, leggende vijf uuren gaans schaars in distantie van hier, dog rijkelyk (1) door de moeilijkheijt van agt spruijtjes, uijt het gebergte afkomende en hier in de Tangerangse rivier sig ontlastende, welkers doorwadingen voor paarden en voetvolk difficiël en voor karren ondoenlijk vallen, mits (2) de steijltens der boorden. Tot Coripang toe is de Tangerangse rivier vaarbaar met allerlije vaartuijgen, dog boven die plaats is dezelve vol keij- en klipsteen; de strekking van dezelve valt 10 à 15 graden b'oosten het Zuiden en bewesten het Noorden, waardoor zij zeer na aan de rivier van Ankee komt, op Saija Gattij en elders.

(8) Sondag den 23 Aug^s. marcheerde men vroeg naar Tsiampia, een van de bovenposten (3); deeze distantie is maar vier uuren gaans. Twee uuren boven Coripang loopt de rivier Sidanie in die van Tangerang (4). Men passeerde dezelve een grote halve mijl b'oosten dese vereeniging en vernam dat zij (5) uijt het gebergte. . . (6), dat tusschen de Blauwen Berg en de berg Salak legt, afkomt en zuijdoost en noordwest (7) loopt, van waar (8) de Tsiampea sig met haar vereenigt en daar wij dezelve over een sassak (9)

(7) (1) *Rijkelyk* en zijn tegengestelde *schaars* zijn eigenlijk handelstermen; voor 't eerste zegt men ook: *stijf*. Vergelijk bijvb. D. 1634 p. 367; 1661 p. 17; 1663 p. 669; *ibid.* p. 213: „*stijf* 771 picol”; Rumphius (Herb. Amb I, 28): „Vezelingen . . . *schaars* een pink dik”; evenzoo *ib.* III, 6; 69 enz.; aldaar III, 109: „*stijf* een vinger dik”. Zie ook hierbeneden § 39; B. 23, 141.

(2) *Mits* is eigenlijk: door middel van. Zoo bij Dapper, Gezantsch. p. 215: „De Raed wiert *mits* het laeten waeien der wittē vlagge aen boort geroepen”. Dan ook: wegens; *ib.* p. 265: hij kon niet komen „*mits* zijne onpasselijkheid”; D. 1666/7 p. 44: iets kan niet worden gedaan „*mits* de westelijke winden”. Het schijnt speciaal eene reden van verhinderling of belemmering aan te duiden. Evenzoo D. 1678 p. 311; 313; B. 9, 19.

(8) (3) Over dezen post zie B. 23, 38 e. v.; 125; en § 776.

(4) Dus den naam van de „rivier van Tangerang” kende hij niet; hij beschouwde de Tjikaniki als den hoofdstroom. Op eene kaart in B. R. 20 Maart 1739 is de „Tsiedanij” eene bijrivier van eene fantastische „Revier Tangerangh”.

(5) Er staat: *dat zij die uijt*. Mogelijk to

lezen: *diep*.

(6) Deze naam is opengelaten, zooals in Comp^s. papieren dikwijls met namen en getallen gebeurt, die men niet direct bij de hand heeft en later denkt in te vullen, of die er niet op aankomen.

(7) Dit beduidt: van het Z. O. naar het N. W. Deze dubbele vermelding der hemelstreek vindt men vaak, zooals B. 8, 13; 23, 74; hierbeneden § 37; 64. Daarnet in § 7 werden evenzoo de graden dubbel aangegeven.

(8) De bedoeling is, dat zij N. W. loopt van hare vereeniging met de Tjiampea tot die met de „rivier van Tangerang”.

(9) Omtrent de tweederlei beteekenis hiervan zie B. 23, 12. Wat schipbruggen aangaat, De Wilde schrijft (o. l. pag. 32) van de Tjitaroem: „Over deze rivier trekt men meestal op vloten van bamboes, welke op prauwen of boten gelegd zijn”. In de Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Koloniën 1844 p. 97 heeft men de beschrijving van de brug op het punt waar de groote weg de Tjitaroem snijdt: „als eene schipbrug. Zij bestaat uit 5 vloten van bundels bamboes, die aan de bovenzijde de gedaante van voorstevens van schepen hebben. Deze bundels, 25 voeten lang en 8 voeten breed, zijn met elkander door rottangbanden

passeerde tot in gem(*elde*) rivier van Tangerang, dog vandaer (1) weder (2) verder na boven oost, zuidoost en dan naar 't Zuiden buigende, de oostelijke (9) arm van de Tangerangse rivier uijtmaakt. De Tsiampea daerenteegen loopt, van daar zij in de Sidanie valt, een quart mijl zijdzuidoost (3) en daar legt de post (4) alwaar zij zig verdeelt in drie spruijten, de eene Tsiëgining, zijdwestwaarts naar de Vogelberg of Goenoeng. . . (5), zijnde circa een mijl van de post geleege; de andere, de Tsiampea selfs, zijdwaarts op uijt den berg Salak afkomende; en de derde Tsiëbodas, die zuidoost op loopt off uijt het oosteiijnde van het gebergte Salak afkomt. De voormelde berg Salak behoort aan het Jaccatrasede territoir en geeft den oorsprong aan de groote Tangerangse rivier, die boven de plaats daar zij met de Sidanie vereenigt word sig wat bewesten het Zuiden buijgt (6), en alzoo tusschen gem(*elde*) Sidanie of hier de Tsiampea, daar de post legt, nog wel een territoir van drie à vier uren gaans bewesten de gem. post, onder Jaccatra gehorende, overlaat. Doch de kaart is van Sampora af omtrent de situatie der rivieren en landen soo gebreklijk, dat het ten hoogsten nodig is, dezelve eenmaal te verbeeteren.

- (10) Men hield hier op Tsiampea den geheelen dag halte, campeerde in de tenten buijten de binting en wierd voor de m(*iddag*) door den Eerw. Faber eene zeer geschikte (7) en stigtelijke leerreden gedaan uijt Psalm CXLIII,

(8) vereenigd en bedekt met een bekleedsel van gespleten bamboes, gevlochten als eene mat. De geheele brug kan eene lengte van 70 voeten gehad hebben. Zeer lange en sterke rotangs hielden de drijvende bundels vast aan boomstammen aan beide boorden der rivier". Wat eene pont betreft, Groneman (o. l. pag. 14) passeerde dezelfde rivier bij Radjamandala op „een eenvoudige bamboe-sasak, op een drietal houten prahoe's bevestigd en door een paar rötantouwen aan zware uit rötanstengels ineengedraaide kabels verbonden, die van den eenen oever tot den anderen reiken". De Soendasche naam voor zulk eene pont is: sasak kambang (D. Koorders in Bijdr. 1869 p. 304 en Coolma s. v. en sub *bendoengan*). In het verslag van 1816 aangaande het Britsche bestuur over de Preanger wordt gezegd dat de beste veerpont is „eene goede sassak op twee of drie prauw pekons".

(1) D. i. van het punt waar wij haar passeerden.

(2) Er staat: *van daar verder verder*.

- (9) (3) Deze zonderlinge aanduidingen, volgens welke de rivieren tegen het gebergte op stroommen, komen daarvan, dat de kaart van Java

steeds gedacht wordt van de kust uit, en ook aldus geteekend Vergelijk B. 22, 101 en de noot 2 bij B. 23, 103.

(4) Op een kaartje gedateerd 9 Oct. 1778 ziet men den post Tjiampea bewesten de samenvloeiing der Tjibodas, Tjiampea en Tjinangneng, en dus op eenigen afstand bezuiden de Tjisadane.

(5) Zie B. 23, 126 noot 6.

(6) Hier zou men dus denken dat met de „Tangerangse rivier" de Tjianten bedoeld wordt, in welk geval men moet concludeeren dat Van Imhoff onbekend was met het feit dat sedert Van Riebeeck ook de streek tusschen de Tjianten en de Tjikaniki onder Batavia behoorde.

(7) *Geschiedt* beduidt: welvoegelijk, fraai, net. (10) Rumphius H. A. II, 1: de kruin van den nagelboom „formeert een *geschiedte* piramide"; ib. IV, 60: een boomstam, „in veele lange en *geschiedte* takken verdoelt"; ib. 65: zekere bloemen worden gedragen „tot een cieraat, want zij hangen . . . aan een klein *geschiedt* trosje"; op dezelfde bladz.: „Codiho is de schoonste plant onder alle die ik tot nog toe gezien heb, verbeeldende met zijn *geschiedt* . . . loof een gedurige bloeme". Het tegendeel is *ongeschiedt*,

v^s. 10 (1); gaande des namiddags de negorijen hier nabij leggende bezien.

Maand. den 24. Met zonsopgang trokken oostwaarts en voorts wat zijdelijker op naar Campong Baroe, leggende vier uren gaans van de post Tsiampea aan de Grote Rivier, circa zuidoost ten oosten van den anderen, hoewel de weg verscheijde bogten maakt (2). Twee uren gaans van Siampea was men nog langs de Tsisidanie voortgetrokken en dezelve maar een weijnig verlaten hebbende quam men na gedagten geen halve mijl daarna aan de rivier van Ankee, waarover men passeerde, en voorts nog over diverse spruijtjes, in de Passangrahan en Grote Rivier lopende, tot aan Gedong

(11) Badak, een half uur noordwest (3) van Campong Baroe geleegen, ter laatstgem. plaats ten halff elven arriveerende over een sassakkebrug, nadat door een seer vrugtbare en aangename landsdouwe waren heengetogen gedurende den geheelen marsch, alwaar de schoonste geleegentheid scheen te weesen tot het stigten van een Europesche colonie, van Tsiampea aff tot aan Campong Baroe; waarom ook den Landmeeter g'ordonneert wierd, van dit district een speciale kaart te maken. Deeze plaats vond men zo aangenaam en de situatie zoo vermaaklijk (4), dat men hier den geheelen

(12) Dingsd. den 25 vertoefde, eensdeels om wat uijt te rusten en ten andere om deeze landen nader te bezien; gelastende den Landmeeter, een kaartje apart te maken van de overzijde der negorijen Campong Baroe, Babakkan (5) (want zoo hiet eigentlijk de middelste, daar wij logeerden) en. . . (6), die de zijdelijkste is; met ordre aan den Demang of Hoofd van die plaats, om dat land te laten beploegen en in gereedheid te brengen tot den aanleg van een thuijn (7) voor 's Comp^s. reekening, ten dienste van de Heeren

d. i. onregelmatig, wanstaltig; zie bijvb. *ibid.* V, 124: „wild en *ongeschied*”; *ibid.* I, 163; 177; II, 66; 257. Zie ook B. 40a, 4: „een welgeschikt onthaal”.

(1) „Leert mij u welbehagen doen, want gy zyt myn Godt; uw goede geest geleyde my in een effen lant”.

(2) En de richting derhalve niet gemakkelijk te bepalen valt. Feitelijk lag K. Baroe meer N. dan Van Imhoff hier aanduidt.

(11) (3) Onjuist, vlak N.

(4) Dit woord wordt veel gebruikt voor alles wat het oog aangenaam aandoet. Rumphius (*Herb. Amb. Auctuar.* p. 67): wanneer de kamferboom wordt opengespleten „zoo vertoont zig den campher zeer *vermakelijk* in de aderen”; Haafner (*Reize in eenen palanquin* I, 33) na eene schoone schildering van een bij zonsopgang zich vertoonend landschap: „Langer dan een uur bleef ik onbewegelijk dat *vermakelijk* tooneel aanschouwen”. Zie verder B. 22,

73; 34, 5; hierboven § 6 en hierbeneden § 24.

(5) N. O. van het tegenwoordig paleis, aan (12) de overzij der rivier.

(6) Opengelaten in het handschrift.

(7) Dit moet opgevat worden in de Bataviasche beteekenis. Valentijn (IV, 1, 243) sprekende van de „*tuinen*” buiten de poorten van Bat. zegt: „Men moet zich, schoon wij dat met den gemeenen Bataviaschen naam maar „*thuienen*” noemen, niet verbeelden dat het maar thuienen zijn, want men heeft er de schoonste huizen bij . . . behalven dat zij ook van een groote uitgestrektheid in opzicht van 't land zijn”; Olivier (*Tafereelen* I, 103): „Hetgeen men in Indië gewoon is een *tuin* (kobong) te noemen, zoude in Europa met den naam van landgoed vereerd worden”. Zulk een aan den weg van Jacatra gelegen „*thuin*” heeft Overste Bosboom beschreven in T. B. G. XLVII, 55 e. v., waar men vooral ook de illustraties vergelijke.

Generaals (1) en onder het opsig van den Gecommitteerde tot de saken der Inlanders, om de welgelegenheid, frisse lucht, aangenaam water en gemakkelijke situatie dezer plaatse, alwaar men met rijtuijgen van Batavia komen kan (2), zijnde daarenboven als in het centrum van de Jaccatrasede Bovenlanden, bijna even verre van Tjandjoer als van Crawang en de landen langs de Tangerangse rivier geleegen.

(13) Men vond hier onder anderen ook een redelijke grote peperthuijn, nieuw aangelegt, en het Hoofd van dit district (3) versekerde dat op de jongst gestelde ordre (4) om aan alle negorijen kokusboomen aan te planten, bij hem 300 boomen aan ieder hujsgezin waren toegedeelt ten getalle van driehondert, die deese mousson nog geplant stonden te werden. Hij prees ook ongemeen de vrugtbaarheid van dit land, dog klaagde seer over het gebrek aan bebouwers en bewooners, vooral tsedert de troubelen van 't jaar 1740 (5), dat veele van de inwoonders vandaar waren geweken en sig oostwaarts op hadden geretireert.

(14) Tot hiertoe was het project om van Campong Baroe over Tsilingsing (6) naar Crauwang te trekken en alzoo de bovenkant van de benedenlanden langs te passeeren; maar het Hooft van Tjandjoer veel empressement doende blijken dat men bij deze gelegenheid ook zijn district wilde bezien, soo resolveerden daartoe en communiceerden hetselve bij een briefje aan den Heer Directeur, in antwoord op een, dat desen morgen van zijn Ed. ontvangen was.

(15) Woensd. den 26. Ten vier uijren braken op van Campong Baroe,

(12) (1) Dit *Generaal* is eerder eene verholland-sching van het Portugeesche *general do mar*, dat admiraal beduidt, dan eene verkorting van Gouverneur-Generaal. Houtman werd in 1604 als bevelhebber van twee schepen „*Generael*” genoemd (Bijdr. en Mededeel. Hist. Genootsch. Utr. VI, 223; 227). Ook had zulk een generaal ter zee wel eens een admiraal en vice-admiraal onder zich (P. M. Netscher, Les Hollandais au Brésil, Haag 1853 p. 175 noot 19). Doch reeds in 1612 en 1616 vinden wij den titel gebruikt in den zin van Gouverneur-Generaal (Grothe V, 21; Tiele Bouwst. I, 155) en later zeer vaak (B. 5, 2; 20, 14; 24, 3; 37, 9 enz.).

(2) Het terrein namelijk maakt dit niet onmogelijk; de bedoeling behoeft niet direct te zijn dat de staat van den weg het toeliet. Het volgend jaar ging Van Imhoff per karos naar Buitenz. (B. 32, 12), maar de Hemel weet hoe-

veel heerendienstplichtigen in dien tusschentijd aan 't werk waren gezet om Zijn HoogEdelheid's pad te effenen.

(3) D. i. regentschap; zie beneden § 16. (13)

(4) Omtrent deze ordre blijkt niets uit de Resolutiën der Regeering; mogelijk was zij door den Gecomm. uitgevaardigd buiten haar om. Zie verder § 1412 e. v.

(5) Van Imhoff laat zelden eene gelegenheid voorbijgaan om te wijzen op de nadeelige gevolgen dier troebelen, welke de schuld van zijn vijand Valekenier heetten. Hij had even goed aan de gevolgen der prijsverlaging van de koffie anno 1726 kunnen herinneren (zie § 835 e. v.), maar dat viel minder in zijne rol van „Hersteller” der door Valekenier bewerkte rampen. Ook was hij een extra „good hater”.

(6) Tjileungsir. Het volgend jaar werd deze (14) route inderdaad gevolgd, B. 32, 16.

zuidwaarts op tot de negorijen Branak Sian (1), grote en kleine, alwaar de weg dië men gisteren nademiddag reets gepasseert was naer Joerrock Cotta (2) off „binnen de stad” (een naam, ontleend van seeker plaats aan de Grote Rivier gelegen, daar men bij traditie verhaalt dat in de heijdensche tijden een stad en residentie van een koning is geweest) ter besigtiging (3) van een steen met eene onleesbare halff verteerde inscriptie en eenige weinige nog overgebleevene heijdensche afgodenbeeltjes, sig van den anderen separeert, gaande deze bewesten de voorm(*elde*) negorije Branak Sian Bazaar en d'onze b'oosten dezelve heenen eerst nog wat zijdoost, daarna oost en weder wat oostzijdoost op naar Tsilember (4), leggende aan de voet van het gebergte Magamandong, dat benoorden en b'oosten den Blauwen Berg en (16) aan dezelve vast legt. Men arriveerde ten halff neegen in het gem. district (5) van Tsilember, aan een plaats genaamt Tsinanga (6), en omdat daar de halteplaats gemaakt was moest men daer ook het overige van den dag blijven campeeren.

Donderd. den 27. Waren des morgens ten vier uren precies op marsch om de rug van het gem. gebergte Magamandong te passeeren aan de oostzijde van dezelve, zijnde een zeer moeilijke passagie vol bosschen,

(15) (1) Op eene kaart, behoorend bij R. 20 Maart 1739, staan beide Baranangsiang's, het eene beoosten de Tjiliwoeng, waar het tegenwoordige der topogr. detailkaart ligt, het andere aan den westoever en meer noordwaarts, op een punt waar „t veer” staat, vlak bezuiden een eiland in de Tjiliwoeng; benoorden K. Baroe gaat een weg (die uit het N. komt, parallel aan den westoever der rivier) over die rivier, om zich dan parallel aan den oostoever zuidwaarts te vervolgen naar Paroengbanteng. De plaatsbepaling is onzeker, omdat blijkbaar de ligging der „eilanden” door bandjir's sedert is veranderd.

(2) Lees: Djerokoeta (de topogr. kaart vertoont de moffrikaansche corruptie Djerokoeda), dat echter (want *djero* is synoniem met *dalem*) ook zou kunnen beduiden: *paleis der stad*. Op de topogr. kaart (evenals ook op eene oude) staat deze naam ongeveer een halven kilometer benoorden die bocht der Tjisadane waar Batoetoelis staat. P. P. Roorda van Eijzinga zegt in 1820 (o.l. II, 399): „De stad Padjadjaran zoude zich van de plaats waar thans de barak der kavallerie is (op eene kaart van 1821 staan de „militaire etablissementen” iets, zeer weinig, zuidelijker dan het huidige race-terrein, dat in den hock ligt waar de weg, die van het paleis recht N. loopt, een zijtak N.N.O.

zendt) zuidwaarts tot aan den kampong Peté . . . uitgestrekt en van daar westelijk tot aan den oever van de rivier Tjidanie, waar gezegde boom (*d.i.* „de reeds verscheidene eeuwen tellende tjampakawarnaboom” te Batoetoelis) staat, en vervolgens noordwaarts tot aan den kampong Iboekoeta gelegen geweest zijn”. Of dit Iboekoeta (in 't Soend. is *iboe*: moeder) hetzelfde is als Djerokoeta, is mij niet bekend.

(3) Deze zinsnede „ter besigtiging” tot „afgodenbeeldjes” behoort men, om het logisch verband te vinden, te verplaatsen naar het hierboven staande „reeds”. Vermoedelijk is „naer Joerrock” enz. eene randbemerking geweest in het klad van dit journaal.

(4) Tjilambar, op de hoogte van paal 52 beoosten den grooten weg.

(5) Terwijl § 13 dit woord blijkbaar voor (16) „regentschap” werd gebruikt, (evenzoo B. 20, 13 noot 8; 24, 3; hierbeneden § 34; 35; 48; 53; B. 29, 33 heet dit: „voornaam district”), kan het hier hoogstens eene tjoetak aanduiden; waarschijnlijk is het eenvoudig eene desa. Dezelfde verwarring hierbeneden § 50 en reeds in een stuk van 1687 (B. 16, 26 tweede kolom).

(6) Tjinangka, tussehen paal 50 en 51, even benoorden den grooten weg doch aan de overzijde der Tjiëssek.

- onbewoont en met verscheijde steile hoogtens, waarover ses uren besig waren, komende ten halff elff eerst in een kleijne opening op de voorsz. berg, genaamt Tjianjawar (1), nadat een halff uur weeder affgegaan waren, vooraf anderhalff uur geklommen hebbende (zijnde op de rug een traverse (2) van palissaden gemaakt, een kleijn uur gaens eer men aan het rusthuijs op Tjanjawar komt, tot eene limietscheiding tusschen de districten onder het
- (17) Hoofd van Campong Baroe en den Depatij van Tjandjoer) en het bosch doorgaans (3) vol bamboesen en ook rijkelijk met goede opgaande bomen beset gevonden, dog voornamentlijk van wilde pisang, die hier in een onge-meene abundantie valt (4) van verscheide soorten, eetbaer en oneetbaer; ook vond men wilde aardbesiën (5), van grote als de tamme en van korl en wolligheid tusschen de framboijzen en ordinaire thuijnaardbesiën, goed om te eten en ook niet onaangenaam van smaak, al vrij wat rapport hebbende naar de tamme.
- (18) Naar den eeten brak men weder op. Marcheerden nog een groot uur door op- en affgaande gebergten en over diverse spruijtjes, die in de Tsi-tarrem, off oostelijkste arm van het water dat naderhand de rivier van Crawang uijtmaakt, aflopen, tot aan Tsiepannas of „Warme Rivier”, aldus genaamt van een warme bron, die daar uijt het gebergte ontspringt en nabij dewelke men in de daartoe zeer commodieux geprepareerde logementen dezen avond en nagt mitsgaders
- (19) Vrijd. den 28 tot na den eeten campeerden, hebbende alsoo bevonden dat de weg van Campong Baroe tot Tsipannas tien goede uren gaans

- (16) (1) Tjandjawar, de laatste post als men van Tjipanas naar den Poentjak gaat. De „opening” is wellicht op te vatten als eene opengekapte plek in het bosch. In dat geval wordt het meer verklaarbaar, waarom de G.-G. geen woord wijdt aan het uitzicht van den Poentjak. In den Engelschen tijd werd het uitzicht door De Wilde genoten en later in goedgevoelde bewoordingen beschreven (o.l. pag. 17); zie ook B. 40a, 8.
- (2) Een woord uit de versterkingskunst: overdwarse afsluiting. Radermacher spreekt hier van een „scheidpaal” (T. N. I. 1856, II, 168), Van Rijkevorsel omstreeks 1878 van een hek (o.l. pag. 299), dat er nog heden staat, naar het heet om gedroste soldaten gemakkelijker te kunnen opvangen; daarbij logeert een wachter in eene waroeng, welke waroeng Van Doren er al in den tijd van Du Bus vond (Herinneringen II, 47) en Van Hoëvell in 1847 (Reis, I, 18). Eene aardige teekening van dit punt, naar eene photo, met het hek daarop,

vindt men in Eigen Haard 1887 p. 461.

(3) Denkelijk in de ouderwetsche beteekenis: (17) overal; zie B. 20, 17 noot 1.

(4) Zoo Rumphius Herb. Amb. VI, 225: „Het valt in die hunne eilanden overvloediger, maar die natie valt wat lui in 't opzoeken”. Evenzoo ib. IV, 184; V, 186: „de binnenste substantie valt roodagtig”.

(5) Over deze aardbeziën (Soend. hareueus en bengberetan), nog heden veelvuldig aan de hellingen van den Gedeh en aan sommige spoorwegstations te koop, zie Teysmannia X, 453 e.v. Een schrijver in het Tijdschr. voor Land- en Tuinbouw en Boscheultuur IV, 316 noemt ze de „Indische framboos”, evenals Rolff (B. 40a, 7). Een berichtje in de Java Gov. Gazette 3 Oct. 1812 vermeldt, dat last is gegeven om deze plant uit de buurt van Tjisaroewa, waar zij „has lately been found”, over te brengen naar den tuin te Buitenzorg om te worden veredeld.

uijtmakkt en volgens de cursen die men op de marsch observeeren (1) konde meest O. Z. O. door den anderen (2) en iets zijdelijker valt, dog het ongemakkelijkste om wel te verdeelen, doordien wel seeven uren van deselve door het gebergte en bosschagiën lopen, off men soude aan de voet van het gebergte Magamandong, een groot uur gaans verder als Tsinanga daer wij gecampeert hadden, een rustplaats (3) moeten maken om te overnagten, dat niet inpracticabel is, vermits men deeze gebergten in comparatie van andere (4) zeer weinig steenagtig en doorgaans met een korst van goede aarde bedekt vind, waaruijt des menschen nootdrift en bestaan door een weinig arbeid en industrie wel te halen zoude zijn, vooral door de overvloed van vers water, dat men overal excellent vind; en dan was het ook niet ondoenlijk om deese passagie door den tijd vrij gemakkelijk te maken, alzo de weg, die men nu met wat moeite passeerde, maar in der ijl was opgekapt (5) voor onsen doortogt, en egter op de meeste plaatsen al vrij bruikbaar bevonden wierd.

- (20) Het warme water op Tsipannas bevond men staalagtig en vertoonde verscheide blijken van ijzermijnen (6). De lugt scheen zeer gezond en fris, dog naar de reeden van de onbewoontheid dezer plaatse, die nog in en op het gebergte legt, gevraagd hebbende, kreeg men tot antw(*oord*) dat de rijs hier niet wel te cultiveeren was door de koude van dit bergland (7), vallende de airen kleijn en mager in comparatie van zooveel vrugtbarder landen als te weederzijden van dit door de midden van het eiland Java heenstreckende gebergte (8) nog onbebout en ter keuse van de lieffhebbers leggen; waarom er veel zijn onder de Javanen, die van tijd tot tijd demigreeren, naar de plaats die haar becter bevalt met pak en sak verhuissende en sig dan weder nedersettende en een tijd lang off ook wel maar tot den oegst (9) toe (21) onthoudende (10) daar zij goede apparentiën zien van vrugtbaarheid. Dog

(19) (1) Men reist dus op het kompas; iets wat op eene behoorlijke kaart gelijk is voor den G.-G. niet beschikbaar.

(2) D.i.: door elkaar, gemiddeld, evenals hierbeneden § 25; 47.

(3) Dus Tjisaroewa, ook wel Pasanggrahan genoemd, schijnt te dateeren van dezen wenk van den G.-G. Kort hierna vindt men er een station voor de ziekentransporten, zie B. 34, 12.

(4) Met zijne kolonisatieplannen in het hoofd maakt Van I. hier blijkbaar eene vergelijking met de kale en dorre gebergten van de Kaap, die hij het vorige jaar had leeren kennen.

(5) Zie B. 7, 13 noot 2.

(20) (6) Denklijk voor: ijzeraders.

(7) Tegenwoordig vindt men sawah's nog vrij wat hooger den Gedeh op.

(8) Er staat: *gebergts*.

(9) Vondel zegt (Verovering van Grol):

„Waer 's krijgsmans lemmer blinkt, daer moet de ploeg verroesten.

De lantman bout en zaeijt, de krijgslie komen 't oesten”.

Oest voor *oogst* vindt men ook D. 1644/5 p. 150. Vandaar in 't Afrikaandersch *oes*. Vergel. D. 1676 p. 65: *moeij* voor: *mooi*; 1680 p. 104: *roevers*; p. 161: *ensoovoert*, *noeijt* enz.

(10) *Zich onthouden* voor: zich ophouden is (21) zeer gewoon (B. 1, 17; 10, 7; 11, 13 enz.); nog bij Hlaafner, Palanquin I, 132 noot.

hetgeene de koude hier omtrent de nelij (1) verhindert, soude dezelve misschien wel bevorderen omtrent andere producten, waaraan de grote hitte schadelijk is; en wat ook daarvan zijn mag, men bevond het terrein alhier van een seer favorabelen aanschouw en de plaats nog redelijk open en g'extendeert, wanneer van de ruijgtens en bossen gezuivert wierd, veele blijken van vrugtbaarheid in het woud, en het warme water alleen de moeite wel waardig om een nader onderzoek daaromtrent te doen, den Inlander na gewoonte ook hieromtrent zoo weinig curieus zijnde, dat men bij navraging niets, nog van de eigenschappen, kragt en uitwerking, nog van den oorsprong en eenige verdere omstandigheden van deze warme welle gewaer (22) werden konde, dan dat het water gesegt wierd seer goed te zijn voor de krop (2), waarmede verscheijde van deze bergvolkeren (3) behebt zijn, en dat er nog verscheijde adertjes waren buiten deeze, dewelke uijt een bolletje (4), drie voet boven de effene grond verheeven en pas een roede diameters beslaande, met twee welletjes opborrelde, soo warm, dat men er nauwlijks de hand, en somtijds niet, in houden konde. Sodat men de nadere omstandigheden van dese ader moest reserveeren voor een nader onderzoek, gelastende ondertusschen den Eersten Administrateur Jordens (5) een proef daarvan

(21) (1) *Nelij* is volgens Havart (o.l. I, 105) „rijs in de schellen”; Rumphius zegt (Herb. Amb. V, 1, 199): „De bras liet op Malabaarsch *neli*”; zoo ook Haafner (Lotgevallen op eene reize van Madras, p. 120 noot); zie verder Hobson-Jobson s. v. *nelly*. Van Imhoff drukt zich derhalve onjuist uit, want *nelij* is niet de op het veld staande rijst; evenzoo echter vind ik in een notarieel contract (Reguleth 11 Mei 1697) gesproken van „*netivelden*” bij Batavia; ook Haafner gebruikt dit woord (Palanquin I, 12). Nog onjuister is, dat Valentijn, die anders wel weet wat *neli* is, ergens (V, 1 Ceylon p. 149) spreekt van „*neli* of *djagon*”, evenals ook een schrijver in Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 178 doet.

(22) (2) De Wilde (o. l. pag. 169): „Men vindt in het hoog gebergte (*der Preanger*) gehuchten waar bijna alle vrouwen met deze den mensch zoozeer misvormende gezwellen behebt zijn en waarvan sommige de grootte van een menschenhoofd hebben. In eenige familiën schijnt het onder de vrouwen een erfelijk gebrek te wezen, onder anderen in de familie van den Regent Adiepatie van Bandong . . . Bij mannen worden die gezwellen zeer zelden aange troffen”. Evenzoo Raffles, Hist. of Java, 1817, I, 61. Wilkens (Struma en cretinisme, in Bijdr. 1890 p. 377) schijnt deze mededeeling even

weinig te hebben gekend als die in T. N. I. 1853, II, 177, waar men leest dat „in het bergachtige gedeelte” der toenmalige assistent-residentie Buitenzorg, „vele kropgezwellen opgemerkt worden”, hetgeen gestolen schijnt uit P. P. Roorda van Eysinga (o. l. II, 338), die anno 1820 precies hetzelfde zegt. Radermacher spreekt (T. N. I. 1856, II, 174) van „de kloof van de Salak bij de kampong Sijontan (*Tjianten?*), waar het volk grondols (*lees: gondols*) of kroppen heeft”.

(3) *Volkeren* in de ouderwetsche beteekenis van: menschen, personen. D. 1665 p. 101: „zes volkeren”; 1673 p. 249: „drie volkeren”; 1671 p. 494: „een Maleijts *voleq*”, d. i. een Maleier; evenzoo B. 16, 5; 17, 56; 20, 5 enz., haast altijd alleen in het meervoud.

(4) Vergelijk Van Riebeeck's beschrijving B. 22, 80.

(5) Deze Jan Willem Jordens, Administrateur van den Medicinalen Winkel, was blijkens eene acte Brengman 21 Febr. 1750 n° 7.675 een broer van Jan Erdman Jordens, den Adjunct-Eerstgezworen Klerk die de Bataviasche Nouvelles heeft uitgegeven (B. 32, 2). Dat deze man den G.-G. vergezelde, bewijst dat hij een gunsteling was; men mag daarom onderstellen dat diens broeder evenzeer tot het hof en het reisgezelschap behoorde, zoodat die andere

meede te neemen, ten eijnde op ons retour tot Batavia nader te kunnen onderzoeken van wat aart dit water zij (1), welkers ontdekking men sig verwonderen moet dat so lange verborgen is gebleeven.

- (23) Men beantwoorde ook voor het afgaan van deze rustplaatse het briefje van den Heer Directeur Generaal, dezen morgen ontvangen en eergisteren affgesonden, nopens de belading der scheepen voor Mallabaer en Souratta (2) en men vertrok vervolg(en)s omtrend ten een uuren naer Tsjandjoer, passeerende nog een uur gaans door het gebergte en bosschagie mitsg(ade)rs eenige defilez (3), door omweegen bruijkbare gemaakt teegen de andersints zeer gevaarlijke praecipices die men in den weg te passeeren hadde (4), over drie grote en eenige mindere spruijtjes, alle gelijk de vorige naar de Tsitarrom aflopende, en daarna quam men, na een kleine vlakte gepasseert te hebben, (24) langs de kruijn van een andere berg, Goenoeng Lanjong (5), die men ter linkerhand in het Noorden liet leggen nevens nog een in het Noordoosten, bij den Inlander Goenong Besser genaamt, de Blauwe Berg of Goenong Gedee in het Westen hebbende, in (6) een aangename vlakte, tusschen de voors(chreven) bergen in en ten Zuidoosten en Oosten van dezelve gelegen, daer de landen beeter bebouwd en bewoont zijn en hetwelke het eigentlijke district (7) van Tjandjoer uitmaakt; passerende een goed uur gaans door dit vlakke land tot aan de negorije of campong en door dezelve nog een goed halff uur tot de plaats alwaar den Depattij woond, langs een zeer vermakelijke weg, en arriveerde tegens halff vijff in den dalm van dat Hoofd dezer districten, dewelke de mine hebben niet van de slegste te zijn.

Jordens wellicht zelf de hierna volgende reisbeschrijving van 1745 heeft opgesteld voor zijne Nouvelles. Jan Willem Jordens' vrouw Petronella van Steenhuijsen werd begraven 16 Sept. 1748, hijzelf 23 Febr. 1750. De andere Jordens had tot vrouw Johanna Maria Ribbens en overleed in 1751 als Tweede Secretaris der H. Regearing, dus toen hij al mooi op weg was naar een zetel in Rade.

(1) In de (bij 's Rijks Archief te 's Gravenhage berustende) geschreven Nouvelles vindt men blijkens eene mededeeling van Dr. J. de Hullu eene order van 13 Nov. 1744 om „de warme bron” te doen „examineeren” door „een opperen 2 ondermandoors” (lees: ondermeesters). Men vergelijke wat Jan de Putt daarvan zegt (B. 34 a, 1) met het resultaat dat de doctoren S. C. Kriel en John Scott tijdens Raffles erlangden (Verh. B. G. VIII, 7), dat namelijk het water alleen wat zeezout en „alcalinische aarde”

bevat, wat natuurlijk aan Raffles, die het hospitaal te Tjipanas heeft opgeheven, niet onwelkom was. Eene meer serieuze quantitative analyse van P. J. Maier vindt men in Natuurk. Tijdschr. voor Ned.-Indië, III, 175 e. v. en bij Junghuhn, Java III, 1311 en IV, 468.

(2) Vergelijk B. 23, 18.

(23)

(3) Voor: ravijnen, welk woord van modern gebruik schijnt te wezen; in de oudere reisverhalen *dal*, *gracht*, *valleij*; zie B. 14, 15.

(4) Het opvullen van deze ravijnen zal een der redenen zijn geweest waarom Daendels zooveel moeite met dit deel van zijn grooten weg heeft gehad, § 2782.

(5) Niet te vinden.

(24)

(6) Dit *in* sluit aan bij *quam men*.

(7) Dat is, de baloeboer; zie § 225, waar ook het noodige omtrent de hoofdplaats is verzameld.

- (25) En men vond alzoo deeze distantie van Tsiepannas tot Tsjandjoer drie en een halff uur gaans, door den anderen meest O. Z. O., en de geheele distantie van Campong Baroe tot hier veertien uijren gaans, meest Oostzuidoost, en na gissing (1) in regte linie, om in de kaart te leggen, niet meer dan tienduysent roeden Rijnlands op de streek van O. Z. O. $\frac{1}{2}$ O., hebbende op Tsjandjoer (dat zijn naam ontleend van een spruijtje zoo genaamt, dat aan de noordkant van de campong loopt), Goenong Gedee off de top van de Blauwe Berg, dewelke op Tsiepannas gepeijlt was. W. Z. W., nu 15 graden benoorden het Westen; Goenong Lanjong, die aan Goenong Magamandong off de rug van de Blauwe Berg vast gelegen is en neevens (2) de berg Besser, voormaals vermelt, door ons ter linkerhand gelaten was, N. W. nagenoeg; en voorts nog in 't Zuidoosten door het Zuiden heen tot in het Westen een ketting van bergen, die deeze valeijen als entouereen en een aangenaam gezigt geeven. Men vertoefde hier deeze nagt en ook
- (26) Saturd. den 29 Aug^s., gaande des namiddags de peperthuijnen besigtigen, die hier zijn aangelegt en waervan in den voorleden jare 20 picols peper geleevert zijn (3); recommandeerende de voortsetting van deeze culture, hetwelke de Hoofden ook aannamen, als (4) een product dat hier weeldrig genoeg groeijt om er iets goeds van te verwagten. Men vroeg ook naar de reeden dat de draagbeesten en karren sulk een omweg van agt dagen moesten neemen om op Campong Baroe van hier te komen, off ook over Tsilingsing (5) (want beijde deeze weegen, de eene ter regter en de andere langs de Blauwe Berg ter linkerhand aflopende, gebruiken deeze menschen om hare productèn aff te brengen), daar (6) de weg regt toe regt aan, die men nu gepasseert was, wel de helft nader was; en het antwoord was dacrop alleenlijk dat het nog nooit geprobeert was, deeze weg over Magamandong

(25) (1) Blijkbaar is dus deze reis van den G.-G. in zekeren zin eene topographische opneming. De hier geopperde gissing is waarlijk nog zoo kwaad niet wat de rechte lengte aangaat (25 hedendaagsche palen), maar de koers verschilt nog al wat.

(2) In den zin van: evenals; zie B. 18, 10. Zoo Dagr. 1648 p. 115: „dat sij, als des Sounanghs volck sijnde, heen en weder mochten varen *benevens* des Sounanghs andere onderdanen”.

(26) (3) Aangezien de gansche peperooft der Regentschappen maar 30 pikol bedragen had (zie den betreffenden Staat achter in dit deel) zijn deze 20 p. die van het gansche regentschap Tjiandjoer; ergo, de heele cultuur bepaalde

zich tot de allernaaste omgeving der hoofdnegorij, evenals dit in de eerste helft der 18^e eeuw met de koffiecultuur het geval is geweest, § 999.

(4) Van Imhoff's voorliefde voor tusschenzinnen (hij was een halve Duitscher) veroorzaakt hier eene onduidelijkheid: dit *als* hoort bij *recommandeerende*. De bedoeling is volstrekt niet dat de Hoofden wel zoo goed waren hunne medewerking te beloven omdat er wat aan te verdienen viel.

(5) Bedoeld wordt, naar 't schijnt, de weg over Tjikalong en Tjileungsir dien Van Riebeeck beschrijft, B. 23, 7 enz.

(6) Daar met tegenstellende beteekenis evenals hierbeneden § 32; zie B. 23, 137 noot 4.

- (27) bruikbaar te maken (1). Hetwelke men dan de voorsz. Hoofden recom-mandeerde thans in gedagten en de hand ter verbeteringe aan de bij deze gelegenheid gemaakte weg te houden, opdat er wat meer communicatie zij (2) tusschen de Boven- en Benedenlanden als tot hiertoe, en bij haar ook wierd aangenomen, omdat men sulks nader aandrang (3) met te seggen dat men aanstaande jaar bij leven en gezondheid hoopte weeder herwaerts te koomen en dat zij de weg van nu af aan sooveel de landsdiensten (4) toe-lieten daartoe appropriëren moesten.
- (28) De Hoofden klaagden ook over de bepalinge om (5) niet meer dan 4.000 picols coffij aan de Comp. te mogen leeveren, en versogten daaromtrent eenige verbeeteringe, dewijl zij weleer tot 16.000 picols toe geleevert had-den (6) en den landman door soo groten reductie veel schade quam te leiden (7). Hetwelke men haar, na mate dat teffens de peperleverantie (8) accresseeren soude, beloofde, en haar bij die gelegenheid voorhield dat de Comp. op den duur de koffij niet konde blijven accepteren voor ses Rd. het picol, maer dat zij zekerlijk genoodzaakt zoude zijn daaromtrent tot vijff af te slaan, en dat men vermeende, den landman dan nog wel bestaen kon-den; om deeze menschen alzo te prepareeren tot die verminderinge, dewelke egter vóór een finale herstelling der landsaken niet raadsaam schijnt (9),
- (29) omdat aan alle plaatsen, daar men in deze route quam, de algemeene klag-ten nog waren over de quade gevolgen der troubelen van A°. 1740 en 1741,

(27) (1) Van Riebeeck had dien intusschen reeds gevolgd, B. 22, 71 e. v. en 23, 161.

(2) Hiermee proclameert de G.-G. een be-ginsel, geheel in strijd met de gewone praktijk der Compagnie.

(3) De uitdrukking: iets *aandringen* vindt men D. 1663 p. 85; 1664 p. 453. Zoo D. 1667 p. 399: iets *aandrijven*.

(4) Dus het werken aan den weg behoorde zijns inziens *niet* tot de „landsdiensten”.

(28) (5) Er staat: *op*, wat heel goed is als men *bepalinge* neemt in den zin van *beperking* (zoo spreekt een stuk van 1677 bij Valentijn V, 1 Ceijlon, 274 van „vrije en *onbepaalde* bezitters van landen”; vergel. B. 23, 135; 45, 7); dan moet echter *mogen* vervallen. Omtrent het be-drug der leveringen vergelijkte men den Staat achter in dit deel.

(6) Dat zou dan 2 miljoen pond zijn, ter-wijl de grootste oogst in de goede dagen van Zwaardecroon weinig meer dan 1½ miljoen had bedragen (B. 27, 6) en van den buitenge-woon grooten oogst van 1738 slechts 14.306

pikols voor Tjiandjoer kwamen (B. 30, 2).

(7) Over die schade van den djalma leutik zouden de Hoofden geen grijze haren krijgen. Zij hadden zelf blijkbaar het meeste belang bij de levering, B. 29, 32.

(8) Vergel. § 1389.

(9) En nooit tot stand is gekomen. Moge-lijk is de vermelding van deze geprojecteerde prijsverlaging blootelijk een aanloop om weer eens op Valckenier te kunnen afgeven, even-als hierbeneden § 54. In onze dagen van alge-meene menschenmin is het moeielijk zich eene duidelijke voorstelling te maken van de hef-tigheid, waarmee in de 17^e en 18^e eeuw per-soonlijke kwesties werden behandeld. De In-dische historicus doet daarom m. i. goed, bij elke zaak zich te vergewissen of een persoon-lijke factor aanwezig kan zijn of niet. Hier was dit wel het geval, want Van Imhoff zond zijn journaal naar Nederland, getuige de uit-gave daarvan in de Bijdragen naar een in patria aanwezig exemplaar.

voornamentlijk ook geredundeert hebbende op dezen landman (1), door het verlopen van veele harer volkeren en daaruit gecauseerde mindere bebouwingen der rijstlanden en gebrek aan levensmiddelen onder de gemeente (2), waaraan zij ook toeschreeven de mindere lust en iever (3) tot het voortzetten van de g'ordonneerde peeperculture en het verwaarlosen van andere nodige aanplantingen, de Hoofden daerenboven merkelyk verarmt zijnde door andere nadelige toevallen van den vorigen tijd, soodanig bij de meeste het vermogen niet meer is om hare landen regt aan te tasten (4), off zij moeten door een betere tijd en behandelinge eerst weder wat op de been komen.

(30) Sond. den 30 Aug. wierd den godsdienst in den binnensten dalm (5) verrigt door den Eerw. Faber uijt Jes^a. XLV, v. 22: Wendet u na mij toe en wordet behouden. Na de kerk ging men deeze spatieuze en aan den andere als gekoppelde woningen (6) besigtigen, op de passeebaen (7) eenig geld stroijende en sig vervolgens tot de affreijse over Tsiblagong naer Baijabang en vervolgens naer Crawang prepareerende, nadat daaraff advertentie gegeven was aan den Heer Directeur Generaal bij een briefje dat op de middag was afgezonden.

(31) Na den eeten sloeg men op weg naer Tsiblagong, zijnde oostwaerts op dog ruijm O. N. O., ter distantie van twee uijren gaans, door zeer goed bruikbaar land dog pas half bebout en bewoont; latende het gebergte Candang of de kettingbergen (8), waarvan voorwaards gesproken is, in het

(29) (1) Het verband der zaken wijst uit, dat hiermee de Hoofden worden bedoeld.

(2) Wij zeggen: de bevolking; evenzoo hierbeneden § 50; 52; 62; Tiele, Bouwst. I, 306; D. 1625 p. 182; 1673 p. 14; De Jonge X, 94: „de inlandse Regenten en gemeenten”.

(3) Waarom wordt dit woord zoo bijzonder vaak met eene *te* geschreven? In onze Bijlagen evenzoo 38, 1.

(4) Zeer dikwijls voor: ontginnen, op dezelfde wijze als Rumphius zegt (H. Amb. VI, 197): een steen met eene zaag aantasten. Daarentegen wordt *ontginnen* nog gebruikt in de oude beteekenis: openmaken. Zoo Haafner (Ceilon p. XXIII) van een tijger die „met zijne tanden het ligchaam (*van zijne prooi ontgint*)”; een vat water „*ontginnen*” (Mededeel. Nederl. Zendinggenootsch. XLV, 354); zie ook Rumphius H. A. I, 168: „met wat purper gemengt, gelijk als versch *ontgonnen* (*aangesneden*) geroookt vleesch”.

(30) (5) D. i.: in het binnenste van de dalem. Zoo Rumphius, Herb. Amb. VI, 221: „den *ondersten* stam is een pink dik”; IV, 80: „het

wast in de *voorste* boschagien” d. i.: voor in de boschagien; ib. 152: een blad „op de *mid-delste* rug scherp” d. i.: in het midden van den rug; V, 40: „bij mijn *eerste* aankomst”, d. i. dadelijk bij mijne komst; ib. V, 388: „de *onderste* steel is rond, de *bovenste* ruig”; Rariteitk. p. 82: „de *meeste* schaal is zwart”.

(6) Dit moet wel slaan op de uit verscheiden pendopo's bestaande dalem, daar de woningen der „gemeente” zeker weinig spatieuze waren; vergel. § 2030.

(7) Gewoonlijk (zooals nog bij Van Rees, Toontje Poland II, 16) *passeerbaen*, wat dan wordt gebruikt in den zin van aloen-aloen, terwijl het inderdaad de open gehoorzaal op de aloen-aloen is, waar inl. ambtenaren ambts-halve met hunne Hoofden samenkwamen en terechtzittingen worden gehouden (Veth, Java, 1^e dr. III, 109), volgens Groneman (o. l. pag. 332 noot 60) op den voorhof die de dalem scheidt van de aloen-aloen (dus synoniem met bale bandoeng § 2408).

(8) Jav. *kendeng*, volgens Jansz: pees van (31) een boog, gespannen koord, bergketen.

Zuiden leggen, dewelke aldaar oost- en westwaarts op loopt, (*en*) ten oosten door den berg Poentjak Larang (1) aan het overige hoge land en de rivier Tsitarom aansluit, dewelke even boven Baijabang door het voors(*chreven*) tusschenkomende hoge land off gebergte van Poentjok Laran in twee spruigten gespleeten word (2), waarvan de oostelijkste de naam van Tsitarom behoud, lopende zuidoostwaarts op naer het gebergte Patoua (3) of dies oor-
 (32) sprong Goenong Sombong, leggende bezuiden Bandung, en de westelijkste, Tsisokan genaamt, ten westen van Pontjak Larang, komt ook uijt het westerdeel van gem(*eld*) gebergte Patoua (4), dat aan Goenong Candang aansluit daer de berg Poentjok Larang uijt hetselve noordwaarts op loopt tusschen Tsjandjoer, welkers rivier van die naam in de Tsielakoe en met deeze vereenigt zijnde in de Tsisokan boven vermeld ten zuidoosten van de negorije Tsieblagong valt, gelijk de rivier Tsiblagong daerenteegen, uijt Goenong Besser ontspringende, vandaer eerst zuidoost, daarna oostwaarts op loopt en benoorden Baijabang (5) direct in de Tsitarom valt.

(33) Het gebergte aan de noordkant van onze weg was van Tsjandjoer aff vooreerst de kop van de Blauwe Berg W.N.W., Megamandong of de noordoostelijkste rug van gem(*elde*) Blauwe Berg in het N.W., Goenong Besser iets westelijker als noorden. Vervolgens passeeren Goenong Manangil off Sinkop en ten zuiden (6) van dezelve de campong Tsieblagong, dewelke (7) niet seer groot is, hebbende ten westen en zuiden Tjandjoer, ten zuidoosten, oosten en noordoosten Bandung, ten noorden Tsipaminkis, ten noordwesten en door het westen heenen tot zuiden toe Tjandjoer en met
 (34) hetselve vermengt, sodanig dat Goenong Besser geheel aan Tjandjoer behoort en het land bewesten hetselve beneden die berg aan Tsiblagong, lopende deeze twee districten also met eenige vermenging noordwestwaarts op tot aan dat van Campong Baroe over de rug van Megamandong, dog Tjandjoer stoot niet aan Tsipaminkis maer Tsiblagong alleen, en ten Zuiden lopen die

(1) Bezuiden Radjamandala aan de Tjitaroem. Op Marci's kaart is het een lange bergrug, van de Tjitaroem, wat Z. van de Tijdjoehoeng-monding, naar 't Z. Z. W.

(2) Alweer overziet Van Imhoff het landschap en den loop der rivieren van uit de noordkust.

(3) Niet juist, meer O., op de oosthelling van den Wajung.

(32) (4) Niet juist, op den berg Kendangloehoer, N. W. van den Patoea.

(5) Van Imhoff's Bajabang is dus niet het Bajabanghillir uit Van Riebeeck's reisverhaal

B. 23, 12. Beneden § 59 noemt hij het „onse veerplaats”.

(6) De Mananggal ligt recht N. van Tjian- (33) djoer, en daar Tjibagoeng gezegd is twee uur O. N. O. van Tjandjoer te liggen, zal men hier voor: *zuiden* moeten lezen: *oosten*. Eene kampong Singkoep ligt aan de Z. O. helling van den Mananggal.

(7) Het volgende slaat op het regentschap, niet op de hoofdnegorij. Men ziet hier reeds de intrekking van dit regentschapje, welke drie jaar later plaats had, hare schaduw vooruitwerpen.

- twee districten van Tjandjoer en Tsiblagong ook door den anderen tot aan Goenong Candang. Maar vandaar tot aan de Zuider Zee is alles Tjandjoer alleen, ten Westen tot aan het Bantamse, dat door de rivier Tsibrenong (1), uijt den berg Salak naer de Zuider Zee afflopende, van het Jaccatrasede gescheiden word, en ten Oosten tot Soecapoera (2); zijnde het voorwaards genoemde, van Candang naer het Noordnoordoosten buijgende gebergte
- (35) Poentjok Larang halff Tjandjoer en halff Pracamoentjangs (3), want dit district stoot daar aan Tjandjoer en wat noordelijker aan Bandung. Deze Goenong Candang stoot ten Westen, met een bogt naar het Noorden lopende, aan de zijdweskant van de Blauwe Berg, en tusschen de Blauwe en de berg Salak is het bezuiden leggende land Tjanjoers en het benoorden leggende Campong Baroes tot daer dit district aan dat van Kearia Soeta di Laga off het Tangerangse aanstoot, sodat de Blauwe Berg selfs halff Tjandjoers en halff Campong Baroes is, met het land tusschen dezelve en Salak, en deeze is aan de zijdkant Tjandjoer en aan de noordkant Tangerangse.
- (36) Waaruijt blijkt dat de provincie Tjandjoer het geheele zijderdeel van Jaccatra's koninkrijk beslaat tsedert de regeering van de Heer van Swol, dewelke aan de zoon van den ouden Aria Wiera Tanoe, grootvader (4) van deeze Regent (dewelke alleen Hooft van Tjandjoer propie sic dictum off het district benoorden Goenong Kandang en tusschen hetzelfde besloten, was, bestaande doenmaels alleen uijt de 360 huysgezinnen die nog voor reccq(ening) van Tjandjoer te boek staan) het district van Jampang, of het eerste gedeelte van dit zijderdeel aan de oostkant, gegeven heeft, dat ten Oosten aan Soekapoera grenst en vandaer tot agter Tjandjoers negorije en selfs verder loopt, zijnde de kleinste helft van dit zijderdistrict, groot almeede volgens het oude quohier (5) 300 huysgezinnen, en desselfs zoon (6), den bekenden groten coffijleverantier Kearia Wira Tanoe, vader van den teegenwoordigen Regent, heeft van de Heer Swaardecroon daerbij gekreegen het landschap, onder de
- (37) naam van Sagarak Kidoel bekend; *sagarak* is in 't Javaans de zee en dus de naam van dit land van de Zuidzee ontleent, zijnde het westerdeel van dit

(34) (1) Zie B. 23, 68.

(2) Namelijk tot de enclave Tjidamar.

(35) (3) Als voor een deel behoorend tot Batolajang.

(36) (4) Djampang kwam aan Tjandjoer onder den vader van den Regent van 1744; uit het navolgende zal men zien dat Van Imhoff dit niet wist. Betreffende de historie dezer Regen-

ten zoowel als de geographie hunner landen en de statistiek der bevolking kunnen wij hier alleen verwijzen naar Deel I p. 169 e. v., III § 204 e. v.; § 343. Zie ook B. 17, 16 en den Staat XII hierachter.

(5) Vergelijk B. 16, 8 noot 6.

(6) Dit is de vergissing: het was dezelfde Regent.

- zuijderland, van Jampang tot aan Tsibrenong (1) voorw(*aard*)s vermeldt, dat de liemiet van Bantam is. Dit land, door het riviértje Tsimandirie, dat uijt het Candangse gebergte naer de Zuijderzee afloopt, bijna zuijden en noorden (2) van de negorije Tjandjoer, van Jampang afgescheijden en nu onder Tjiandjoer getrokken, was doenmaals gequotiseert op 1100 huijsgesinnen, doordien veel volks van alle oirden sig aldaar ophield, gehorende ten deele onder Demang Marta Wangsa, vader van het teegenwoordig Hooft van Campong Baroe van die naam, ten deele onder Soeta Wangsa, grootvader van den teegenwoordigen Capitein der Javanen aan de Oostzijde van die naam, en ten deele onder Bagoes Mantoe, grootvader van den teegenwoordigen Capiteijn Anthonij der Javanen aan de Westzijde (3). En van deeze reekening deriveert nog de teegenwoordige opgave van Tjandjoers huijsgesinnen op
- (38) 1760, dewelke met de bevinding veel differeert. Want Jampang heeft wel 200 meer, Sagarak Kidoel ook wel 200 meer, en Tjandjoer selfs is wel de helfte sterker als die 360, makende alzoo wel 6 à 700 huijsgezinnen meer als de oude quotisatie die zij nog aanhouden; dog dit surplus bestaat in volk dat heeden hier en morgen elders woont en waarop men geen staat maken kan, nadat (4) zij door de Hoofden op de eene plaats beeter als op de andere behandelt werden, zoodat ook dat grote quaad der peregrinatiën van geheele gehugten en dorpen, die in deeze landen demigreeren en sig alzoo nergens vastmaken, van de quade behandelingen der Hoofden oorspronkelijk is (5).
- (39) Van Tsiblagong naer Baijabang is de distantie oost (iets, dog weinig, zuijdelijker) (6) drie uren gaans klein (7), gelijk de andere twee aan geene zijde groot. Digt aan Tsiblagong is het land nog redelijk bebout dog daarna meest onbewoont, en digt aan Baijabang is aan de westzijde der revier nog een campong, gehorende onder Tjiandjoer en Tsiblagong ondermengt, want deeze districten lopen zeer verwart in den anderen, soodat de campong waerin wij vernagteden nadat over de sasak de Tsitarom gepasseert hadden, tot distinctie Baijabang Bandong genoemd werd, want b'oosten de Tsitarom is

(37) (1) De Tjibareno, bij Van Riebeeck: Tsjibaranang.

(2) D. w. z. de bron van deze rivier is bijna reecht Z. van Tjandjoer; vergel. hierboven § 8.

(3) Zie B. 23, § 2 noot 3.

(38) (4) D. i.: al naar mate dat; het sluit aan bij *woont*. Vergelijk nu E. 11, 2. Zoo zegt Rumphius (H. A. V., 239): „Mahomed oordeelde de menschen, *na dat* die grooten trek tot het eeten dezer vruchten hadden, schrander of dom van herzenen te zijn”; Wouter Schouten I, 161: zekere slaven werden „tot de wercken van de

Priangan 11.

Ed. Comp. *na dat* bequaemheijt hadden, gebruijkt”, d. i. naar gelang hunner bekwaemheijd.

(5) Van wien vernam de G.-G. dit alles? Van de Hoofden zeker niet, en de toenmalige Gecommitteerde D'Espar kan ook niet veel zaakkennis bezeten hebben. Mogelijk behoorde Freijer tot het gezelschap.

(6) *Noordelijker* zou beter zijn.

(7) Dit *klein* en *groot* in den zin van *schaars* en *rijkelijk*, hierboven § 7; evenzoo beneden § 41; 46; 47; 66.

(39)

Bandongs. Een weinig bevorens dat gem. revier passeerden, hadde den houder deeses (1) het ongeval dat zijn paard (2) nederstortede, dog kreeg door Gods goedheijd geen letzel; en quamen wij alzoo met den donker in ons campement op Baijabang.

- (40) Månd. den 31 Aug^e. Met sonsopgang vertrocken van Baijabang naer Radja Mandala. zijnde de rug van het gebergte, dat men thans passeeren moest om weeder aff te komen. De weg (3) viel meer oostwaerts op, dan eens naar het Zuiden, dan weeder naar het Noorden affwijkende, dog het laeste meer als het eerste, om alsoo de gemakkelijkste passagie door het hoge gebergte te vinden, waarvan het eerste, dat men bezuiden liet leggen, Passir Tjabé (4), het tweede, dat circa halverweegen is ten zuidoosten van onze route gebleeven, Pangelle Serang genaamt, over welkers afflopende rugge men passeerde op en aff gaande door verscheijde spruijtjes, dewelke in de Tsilangkap aflopen, gelijk deeze in de Tsitarom benoorden Baijabang.
- (41) Circa een mijl distantie van daar hadde men wijders geen gebergte van naam tot circa drie vierde van de weg, alwaar een redelijk aangenaam amphitheater van hoog land vonden, daar vermeenden het rusthuijs beeter dan op Radja Mandala geplaatst zoude zijn geweest, omdat de distantie thans genomen wat te groot viel voor een marsch. Het was tien uren wanneer daar (5) arriveerden (zijnde bij den Inlander Tsisentol genaamt) alwaar een weinig onder eenige weijnige wilde boomen vertoefden om de grote hitte. Daerna marcheerden nog een halff uur groot, door op- en affgaande ruggens (6) b'oosten (7) den berg Parrang heen, en quamen teegens elf uren aan den berg Tsimentong (8), op welkers kruijn onze rustplaats Radja Mandala g'appropriert was. Dezelve hadde vier importante verdiepingen om op te gaan dog een zeer goede en gemakkelijke weg, en het was halff twaalf wanneer wij in het rusthuijs quamen en wel twee uren voordat den train

(39) (1) Van dit journaal, de schrijver zelf; evenzoo hierbeneden § 67.

(2) Bijdr. 1853 p. 411 en 432 blijkt dat Van Imhoff, ook wanneer hij hoofdzakelijk te paard reisde, toch op moeilijke punten wel eens in een „draagstoel" overging; hetzelfde makkelijke vervoermiddel zien wij op Rach's platen den G.-G. soms in de omstreken van Buitenzorg gebruiken, en zelfs Daendels schaamde zich dies niet, § 2777; vergelijk § 1768.

(40) (3) Het pad dat op de topogr. kaart van Bajabanggirang oostwaerts loopt.

(4) Op de kaart Tjabe, Z.O. van Bajabang-

girang. De volgende naam zal wel *Pangleseran* gespeld moeten worden (evenals B.' 23, 68), maar is niet te vinden.

(5) D.i.: op het punt . . . alwaar. Bedoeld (41) zal worden zekere plaats aan de Tjidjengkol, bij Nanggaleng.

(6) Over den dubbelen meervoudsvorm zie B. 18, 13 noot 5.

(7) Erg onduidelijk: hij zag den Parang in het verschiet N. N. W. van zich.

(8) De Tjimenteng loopt op de topogr. detailkaart iets bewesten Tjiawitali naar het Z.

geheel binnen (1) was; zijnde op den top van dezen berg de Goenong Parrang N. 10 gr. West, de bergen van Dindingari (2), agter dewelke de Blauwe Berg dan verscholen is, in het Westen, en een bergje, bij den Inlander bekend onder de naam van Goenong Bonkok of Beengkok (3), omdat een bol vertoont die wat overhelt (aan de zijdoostzijde van Goenong Parrang), meest Noorden, mitsgaders in het O.N.O. het Bandongse gebergte Boerangrang (4).

- (43) In deze rustplaats vertoefde men het overige van den dag. De marsch was, volgens de naaste gissing (5), van Baijabang oostnoordoost 4 uren en noorden 2 uren gevallen, en het land dat men passeerde was niet soo boschrijk als om de West, maer meest kreupelbosch en allangh-allangh of rietgras.

Dingsd. den 1 Septbr. Gingen met het aanbreken van den dag op weg van Radja Mandala naer Bodjong. Gingen eerst den berg Tsimontong wat aff; hadden halverweegen circa het spruijtje Tsiloloij (6) te passeeren, dat meede in de Tsitarom loopt, item Tsigatrot en Tsiloman (7), spruijtjes als boven. Bij Tsiloman hadden Goenong Parrang N.W. van ons en een brave (8) steijl aff- en opgaande hoogte te passeeren, Tsalibar genaamt.

- (44) Quamen doen in het district van Cawang (9), en gaan vervolgens N.W. en N.N.W. heen. Hadden een weinig daarna, circa drie quart van de weg, de berg Parrang W.N.W.; gaan doen meest noorden op nog een halff uur en vervolgens N.W. naar de campong Bodjong (10), leggende op een zeer aangename heuvel digt onder een bergje, Tjoepoe genaamt, dat een grote steen op zijn top heeft, Goenong Parrang W. ten N., en bleven aldaar het overige

- (42) (1) Dus evenals Van Riebeeck schijnt Van Imhoff ompaggerde kampementen te hebben laten opslaan.

(2) Op Mare's kaart strekt zich dit gebergte in de richting van Z. Z. W. naar N. N. O. uit, een weinig N. en op eenigen afstand O. van den Megamendoeng; de Tjigentis ontspringt er op. De topogr. kaart geeft den naam Dindingari aan een gebergte op de grens der residenties Batavia, Krawang en de Preanger.

(3) Wat Z. W. van den Parang, N. N. W. van Radjamandala; *bonkok* is Mal. en Soend. bochel.

(4) Deze top ligt eerder O. ten Z. van Radjamandala.

- (43) (5) Deze gissing is eene missing, daar het slechts zeer weinig meer N. dan Bajabang ligt.

(6) De Tjileuleij snijdt den weg een paar paal benoorden Radjamandala.

(7) De kladaanteekeningen van den G.-G.

schijnen hier wat slordig geschreven en slecht leesbaar geweest te zijn; vandaar de verkeerde spelling der namen. Immers N. N. W. van Radjamandala ligt een plaatsje *Tjigatrot*; verder komt men aan de *Tjisomang* (over het woord *spruijtje* zie B. 18, 7); parallel daaraan loopt de (Tji) *Tjantilan*, welke naam (voor de slot-n de daarop zeer gelijkende r lezende) uit het klad ontcijferd werd als: *Tsalibar*.

(8) Vergel. Dapper, Gezantsch. p. 334: een kanaal, omboord met „een *braven* dijk”; Corn. de Bruin o.l. pag. 352: „een *braef* avontmael”; p. 358: „*brave* vertrekken”; D. 1676 p. 63: „*brave* koebeesten”. Zoo ook dapper. J. J. Struijs o. l. pag. 13: „Wij waren *dapper* bevreest”.

(9) Met Van Imhoff's dorre beschrijving van (44) zijne reis door dit gewest vergelijkte men die van Groneman, Indische Schotsen II, 140 e. v.

(10) Over de ligging zie B. 23, 13.

van den dag. De distantie was 4 goede uren van Radja Mandala tot Bodjong; de cours boven aangewesen. Het land was beeter met geboomte bezet als bevorens.

- (45) Woensd. den 2 Septb. Ten vijff uren de reijse van Bodjong vervorderende naer Tsikauw, alwaar ten neegen uren aanquamen, passeerden twee malen de Tsielalawie, een andere spruijt die uijt het Bandongse gebergte in de Tsitarom afloopt; de cours eerst Oost ten Noorden voor een korte tijd, toen N. W. door veel bamboesbossen; halverweegen passeerde ten derden male de Tsilalawi; cours alsdoen N. N. O. bewesten campong Tjocnoessa (1), latende Goenong Soembang (2), een van de gebergdens van Goenong Parrang, in 't N. W., en Goenong Parrang selfs W^t. van ons; cours N. O.; N^d. door Tsietape (3) (een spruijtje dat in de Tsilalawi valt), en weder N. N. W. op (4). Ruijm drie quart van den weg gaan N. O. op en over een rug van hoog land N. af, door een kiatebos, doen door campong Kambang Koening (5) of Geele Bloemen, een gehugte dat ter regterhand bleeff leggen; gaan wederom N. W. over een rugge hoog land, ter wederzijden stejle dieptens hebbende, naar TsiECAUW aan de rivier van die naam, die niet verre van onze rustplaats in de Tsitarom loopt, zijnde daar wij verblijff hielden een campong door de Bandongers gestigt, die aldaar haar pakhuys hebben voor de affkomende goederen (6), dewelke van hier te water kunnen werden afgevoert naar Crawang, excepto dat op Parong Cadali en Parrong Damar, een halff uur groot van hier, in de Tsitarom een waterval is daer zij somtijds de goederen ontscheepen moeten, en sulc een waterval heeft de voors. Tsitarom nog een uur hoger op als TsiECAUW, Sanjang Pracco (7) genaamt, daar men eertijds, naar Succo Waijana gaande, ook ontscheepen moest.
- (47) Hier vertoefde men op TsiECAUW tot 's daags daaraan en vertrok vooraff van hier na Batavia den Overste Luitenant (8) Convert om de tijding van het overleiden zijner beminde (9), die men hier ontving bij een briefje van den 31 Aug^s.

(45) (1) Tegenwoordig loopt de weg ten O. van kampong Tjinoesa.

(2) Noeh op de topogr. kaart noeh bij Verbeek en Pennema (o. I. I, 462) onder de toppen van den Parang genoemd. Mogelijk wordt de Semboeng bedoeld, O. van den Parang. Van Imhoff peilde dien dan bij Tjikoepa.

(3) Tjitapen.

(46) (4) Het zou denkkelijk beter zijn, te interpun-geeren vóór op. In elk geval moet een op bij den volgenden zin gedacht worden.

(5) Wat W. van Poerwakarta. De *kembang*

koening is eene bepaalde bloemsoort, beschreven bij Rumphius o. I. IV, 63.

(6) Bedoeld worden de „koopmanschappen“, d. i. de Comp^s. producten.

(7) Niet te vinden op de detailkaart. „Eertijds“, namelijk toen de mijnen van den Parang nog in exploitatie waren.

(8) Van Imhoff had eene nieuwe organisatie (47) van het krijgswezen ingevoerd en daarbij dezen met ons „Majoor“ gelijkstaanden titel.

(9) Dit is niet zijn liefde, maar zijne wettige eega met kerkelijk ingezegend vermiljoen. Zie

Donderd. den 3 Septb. Met het aanbreken van den dag gingen over de Tsiekauw N. N. W. heen naer de Oede Goedock (1), daer een campong is, zijnde circa halffweegen, dog de kleinste helft, $1\frac{1}{2}$ uur gaans van Tsiekauw, en van daer met differente kourssen, door den anderen iets westelijker als noorden vallende, nog twee uren gaans groot tot aan Waringie, een kleine campong aan de Tsitarom geleegeen, alwaar het middagmaal (48) hielden. Na den eeten gaan weeder een uur gaans groot N. N. W. aff, langs de rivier Tsitarom tot op Gintong, alwaar de rustplaats der Pracamoentjangers is, die (2) van Sumadang hare goederen door de revier van Pamaoekan afbrengende. Van daer na Babacan aan de Tsitarom, circa een uurtje gaans van de post Tanjongpoura geleegeen, is de distantie nog twee goede uren gaans, al meest langs de Tsitarom, door veel kreupel- en bamboesbosch; en quamen des avonts alzo op Babacan voormeld, zijnde de plaats daar het Hoofd van dit district Crawang woont en daarom ook doorgaans alzo (3) genoemd, alwaar, vermits dezen dag een zwaren marsch gedaan hadden,

(49) Vrijdag den 4 Septb. den geheelen dag vertoefden om uijt te rusten, gaende teegens den avond de negorij besigtigen, die reedelijk groot was. En vaardigden terselver tijd een briefje aff aan den Heer Directeur, om kennisse te geeven van ons arrivement en verdere terugreijse, dewelke op

Saturd. den 5 vastgesteld was naar Tanjongpoura, om bij en in het fort des nagts te verblijven, nadat deze morgen de Hoofden van Tjandjoer, voor zooverre present zijn (4), ontboden waren, en men haar het nodige

bijvb. Valentijn IV, 1, 153: „de Heer Roozelaar benevens zijn *beminde*”; verderop: „de gemalin van den heer Roozelaar”; evenzoo bij Baane o. 1, pag. 235: „Zijn Edele en mevrouw zijne *beminde*”. Zoo spreekt het testament van Mevrouw van der Parra (Van Bergen van der Grijp, 18 Febr. 1787, n° 6531) van haar neef Wiese en „zijn *beminde*, juffrouw Ida Hendriette Dreijer” benevens hunne kinderen; vergelijk ook D. 1645 p. 18; 1659 p. 149; 183. Even opvallend is het gebruik van *lieveling* of *mignon* in de betekenis van gunsteling; zie D. 1678 p. 399; De Jonge IX, 29; 37; 121; 198; en *favoriet* in den zin van begunstiger D. 1643 4 p. 168 vergeleken met p. 169 en 170; 1653 p. 56.

De begrafenis van Jacomina van Mauri(ek?), vrouw van Jan Convert, Luit.-Col. en Majoor der lijfgarde van Zijn HoogEdelheid, staat in de begrafenisrol op 2 Sept. 1744.

(1) Over Oedoegoedog en Waringinpitoe

zie B. 10, 6 en § 268.

(2) Dit *die* slaat niet op het voorgaande, (48) maar *die van Sumadang* beduidt: de Soemendangers. De uitgever van dit stuk in de Bijdr. heeft op zijne wijze den tekst „verbeterd” door *afbrengende* te veranderen in *afbrengen*, daarbij volslagen onzin makende van iets wat heel duidelijk was voor ieder die de geographie dezer streken kent. Met de constructie van den zin vergel. D. 1656 p. 38: „de Lauwen afcomende”, d. i. wanneer de L. afkomen; 1657 p. 127: „ick menigmaal voor den throon sijnde geweest”; evenzoo hierbeneden § 53: hebbende; 56: kunnende; 65: sullende; ib.: de swarigheid bestaande.

(3) Namelijk: Krawang; vergelijk de tabel aan het slot dezer reis.

(4) Dus deze Hoofden hadden den hoogen (49) bezoeker een heel eind buiten de grens begeleid.

voorgehouden hadde, bestaande ten haren opsigte na bekomen informatie voornamentlijk in deze volgende pointen:

- (50) 1. Dat de Ombols, welke tot 60 à 70 toe in getalle onder den Depattij Wiera Tanoe sorteeren, en daarvan 30 voor reek(*cning*) van het oude district Tjandjoer, 10 voor Jampang en 20 à 30 voor Sagarak Kidoel, wel voortaan, gelijk het oude gebruik niet sonder goede reedenen medebrengt, op Tjanjoers hoofdnegorije soudén blijven resideeren, om vandaar de nodige ordres te geeven voor hare onderhoorige, dog dat zij ook teffens niet meer, gelijk thans, voortaan soudén kunnen volstaan met eens of geens in het jaar op de plaatzen van haar departement te komen, maar dat zij inteegeendeel ten minsten vier maal en meer in het jaar, na de gelegenheid (1) der plaatsen, gehouden zoude zijn hare districten te visiteeren, om te sien off alles wel is en off de mandoors (2), off mindere onder haar bescheijden (3) Hoofden, het wel of qualijk maakten en de gemeente na behoren behandelt wierd, doende van hare bevinding rapport aan het Hoofd of den Depattij (4), denwelken men teffens ordonneerde, alle jaren eens zijn district te gaan visiteeren in persoon off door zijnen Pepattij, om te weeten wat er ommegaat en daarvan rapport te doen aan den Gecommitteerde tot de saken der Inlanders.
- (51) 2. Dat de mandoors, gelijk zij gehouden zijn in hare districten te wonen, ook zouden hebben te bezorgen dat het volk, onder haar thans reeds bescheiden en verder sig nog bij haar van elders begeevende, aanstonds buiten de padij die zij planten ook een thuijntje quamen aan te leggen, klein of groot, naer mate van ieders vermogen, om dezelve alzo daer vast te maken en voor te komen dat zij zoo ligt niet weeder opkramen (5). Bij dit gemeene articul (6) recommandeerde men den Depattij, de onvermogenende daartoe eenige vooruijtverstrecking van weinig (7) penningen te doen, die naderhand bij hem selfs seer gemackelijk konden gerecouvreert werden.

(50) (1) Dit kan beduiden: toestand (zie B. 7, 22 noot 1) doch ook eenvoudig: ligging, zooals bij Corn. de Bruin o.l. pag. 196: „de *gelegenheit* dezer plantaedje tekende ik af”.

(2) Wij zien § 2047 dat de beteekenis van deze benaming even vaag was als die van „Regent” en van „Oemboel”.

(3) Dit beduidt eenvoudig: behoorend onder; zie hierbeneden § 51; B. 17, 15; 26, 9; R. 18 Febr. 1724, geciteerd B. 23, 82 noot 3 enz.

(4) Niet: „aan den Regent”, omdat deze titel even goed van de mindere Hoofden gebruikt kon worden. Zie § 1957.

(5) Dus wanneer zij alleen aan rijstbouw (51) deden, waren zij niet aan eene bepaalde plek gebonden; ergo — sawahbouw kwam weinig voor.

(6) D.i.: buiten en behalve dit voor de gezamenlijke Hoofden geldend voorschrift. Vergel. D. 1679 p. 304; 1680 p. 153: *bijdien*, d.i. daarbij, bovendien. Evenzoo tot B. 1, 6 noot 8.

(7) Omtrent dit *weinig* vergelijkte men D. 1659 p. 103: aangezien wij in oorlog zijn met Atjeh, zullen de hier verschenen Atjelsche gezanten „met *weijnig* minder staty als van outs in gebruyck is geweest ontfangen werden”; aldaar

(52) 3. Dat voortaan bij het afbetalen van de koffij- en peeperplanters door de Hoofden soude werden gegeven vier dubbelde stuivers voor den Ombol en twee voor den mandoor per picol, tot haar subsistentie, cesseerende daarenteegen van nu aff alle willekeurige contributiën, 't zij aan rijs, andere levensmiddelen, kleetjes off andere dingen die zij tot hier toe, en sommige met sóóveel indiscretie van de gemeente geheft hebben, dat men aan hare inhalige en ongeregelde behandelingen wel ten merendeele het verlopen van 't volk mag attribueeren.

(53) 4. (1) En nademalen men bij onderzoek wat peeper een ieder der aanwezende Ombols reeds geplant hadde, onder een getal van meer dan twintig die teegenwoordig waren maar vijff off ses bevond waervan den eenen tien, den anderen twaalf en sommige selfs maar vijff catties peeper tot hier toe in een jaar aan de Comp. uijt zijn thuijn geleverd hadde, de overige nog geen enkele peeperstek in wasdom hebbende (ten bewijse dat het niet te verwonderen is indien het geheele district van Tjandjoer nog maer twintig picols peeper kan leeveren, en hoe weinig werks men moet gemaakt hebben om de ordres, ter aanplantinge van die stekken in den jare 1735 soo solemneel en kragtig aan de inlandse Hoofden gegeven (2), ten uijtvoer te doen stellen), soo reprocheerde men deeze luije en trage menschen over deze hare nalatigheid, met ordre om jaarlijx bij een distincte lijst op te geeven wat ieder minder of meerder Voorganger off Hoofd daaromtrent gedaan hadde, en met een expresse belasting (3) dat ieder Ombol tot nadre ordre jaarlijks duijssent peeperstekken zal hebben aan te planten en ieder mandoor vijfhondert voor cijgen reekening (4), en dat degeene die daeromtrent nalatig bevonden word, uit zijn ampt zal werden gedimoveert, alzo het deeze quade Hoofden, luijer leidslieden dan de gemeente selfs, alleen te wijten is indien men geen meerder voortgang siet in de landszaken, dewelke zij zoo ongemeen indifferent tot hier toe getracteert hebben, zijnde het Hoofd van dat landschap, die zig onder de regeering van den Heer Valckenier den titul

p 58: zekere gevangenen verzoeken te worden voorzien „van *weynich* behoeften tot eleden ende dranck”; D. 1676 p. 268: iemand erlangt tot aanmoediging „*weijnich* meer macht en autoriteit”. Het is dus synoniem met *een weinig* of *eenig*.

(53) (1) Dit artikel 4 is blijkbaar Van Imhoff's eigen werk. De sloffe redactie en het gaandeweg verlopen van dit artikel in den tekst zijner reisbeschrijving doen zien dat het geen geheel uitmaakt met de 3 voorgaande, welke ik beschouw als maatregelen, hem aan de hand gedaan door Freijer (destijds Schrijver bij het Com-

missariaat; me dunkt dat alleen deze Schrijver de omstandigheden kende die uit art. 4 blijken), en door den G.-G. bepaaldelijk overwogen en geformuleerd, terwijl art. 4 meer impromptu schijnt.

(2) Van Imhoff had destijds zelf ter zake van advies gediend, § 1383.

(3) Vergel. D. 1664 p. 402: „met expresse (54) *belasting* dat” enz.

(4) Zij hadden geene stekken en moesten die bijvb. uit het Bantamsche laten komen op eigen kosten.

van Depattij heeft weeten te bezorgen, niet veel beeter dan de rest, zoodat het bestier van hetselve meest aankomt op zijnen oom Wira Nata, broeder van den vermoorden Aria Wira Tanoe, die ook veel meer de bequaamheid daertoe heeft.

- (55) Naar de middags vertrok men naer Tanjongpoura, vindende 's Comp^s. veldschans en het guarnisoen even net en in behoorlijke ordre, onder de directie van den naarstigen Commandant, den Vaendrig Knoest (1), dewelke het laatstgen(ocmde) ook tot genoegen van 't geselschap het manual liet doen en eenige evolutiën, zooveel de kleijne trouw van maer omtrent 40 koppen in reijen en gelederen toeliet.

- (56) Sond. den 6 Septb. ging men in den morgenstond het fortje van buiten besigtigen, met het nieuwe werk dat aan de landkant in den tijd der troubelen van A°. 1741 daar aangehegt is (2), het laatste zoo ongepropor-tioneerd vindende tot het eerste, dat het buitenwerk wel tweemaal zooveel volk als het geheele fort ter defensie soude vereijsschen, kunnende daaren-boven de twee lange zijden van dit hoornwerk (3), die ieder drie of vier embrasures (4) hebben, van geen twee stukken canon uijt het fort bestreken en gedefendeert werden. Soodat men den Commandant op zijn verzoek gaarne permitteerde een thuijn daarvan te maken, de wal dan ook teffens in staet blijvende, omdat anders dit land in den reegentijd onder water

- (55) (1) Jan Coenraad Knoest, blijkens B. R. 12 Juni 1750 een Emdenaar, landsman van Van Imhoff en met hem per de Hersteller naar Indië gegaan, was R. 11 Juli 1743 van sergeant bevorderd tot Vaandrig; in een brief naar Tandjoengpoera van 14 Sept. van dat jaar blijkt hij Commandant te wezen. Spoedig maakte hij (zie B. 32, 17) nog verdere promotie. Blijkbaar was hij een gunsteling van den G.-G., dien hij dan ook (zie beneden) behoorlijk in zijn zwak wist te tasten met zijn verzoek om een zoo-genaamden „dominé” (Haafner, Reize van Ma-dras p. 3; vergelijk de noot bij B. 50, 30). Mis-schien is tegelijk een kerkje gebouwd; althans 18 Febr. 1798 schrijft de Commandant aldaar over een kerkje „20 voet lang en 15 breed” met grafkelders, dat in vrij gedelabreerden toestand verkeert. Onmiddellijk na Van Im-hoff's overlijden erlangde Knoest bij schrijven van 6 Nov. 1750 verlof om „ter sake van zijne onherstelbare ziekte” het commando van de veldschans over te geven en naar Bat. te ko-men. Zijn posthouderschap viel dus nagenoeg geheel samen met Van Imhoff's bestuur. Toen 19 Sept. 1747 een kind van Knoest werd ge-doopt, waren getuigen Johan Wilhelm Jordens

(over wien zie hierboven § 22) en Henriette van Imhoff. Wie deze laatste is, weet ik niet, maar de naam is voldoende om eene relatie van Knoest tot den G.-G. te bewijzen.

(2) Bij schrijven naar Tandjoengpoera van (56) 12 Sept. 1741 had de Regeer. last gegeven tot het graven „rondom de veldschans” van eene twee roeden (dus ruim 7' M.) breede gracht en het „aenmaken van een borstweiring h'oosten gedagte vesting” tot legering van 500 man inlandsche troepen, waarmee de op ruim 100 man gebrachte Europ. bezetting versterkt werd.

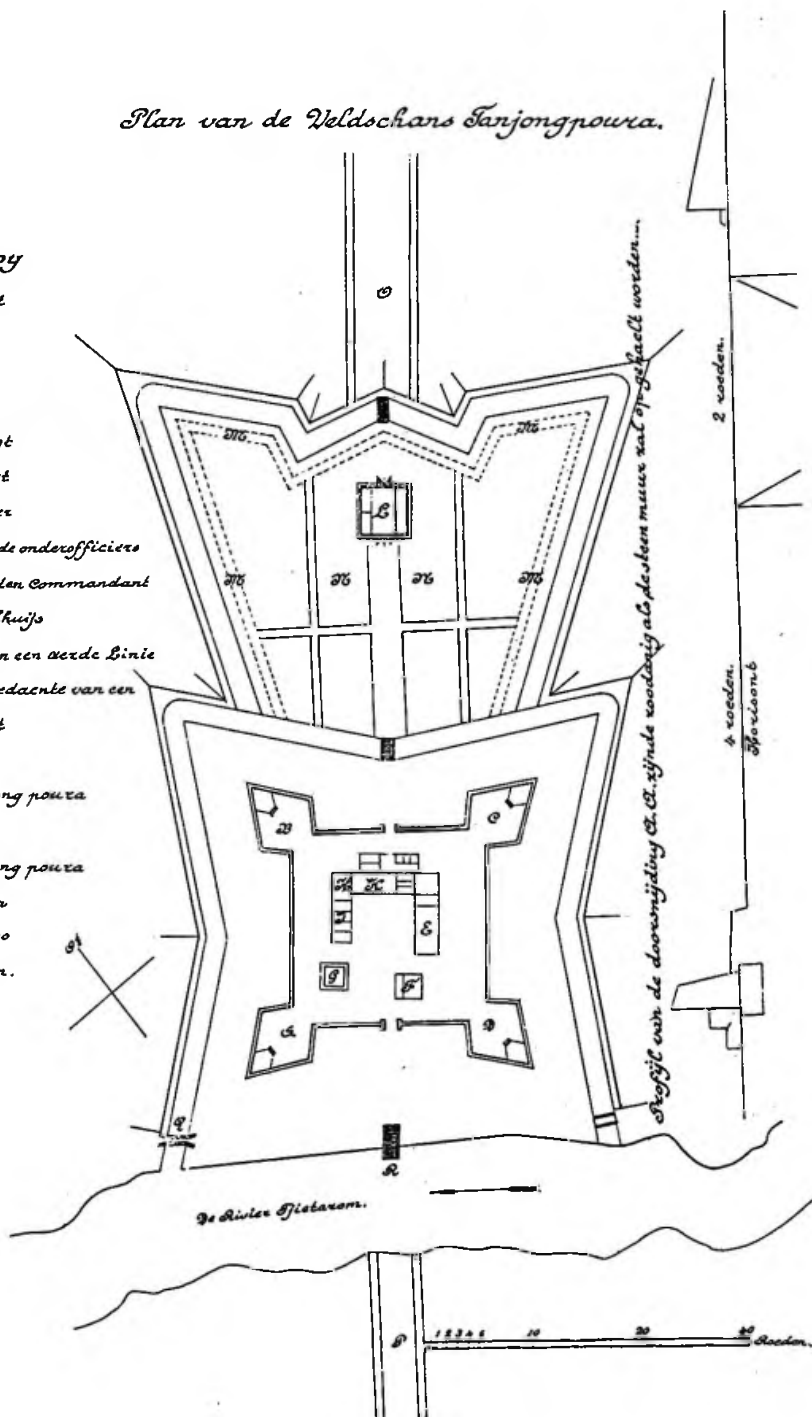
(3) *Hoornwerk* is volgens Van Dale: „een werk, bestaande uit een eenvoudig gebastion-neerd front dat door twee lange vleugels afge-sluten is”. Op verschillende oude kaarten in 's Lands Archief ziet men de fortres Tandjoeng-poera vlak beneden de samenvloeiing der Tji-taroem en Tjibehet, aan den oostoever der eerste. Nevensgaande plattegrond (over welken men onze „Beschrijving der platen” voor in dit deel vergelijkte) licht onzen tekst volkomen toe. Op Marei's kaart is het hoornwerk al niet meer te zien.

(4) Opening voor het geschut.

Plan van de Veldschans Tanjongpouwa.

Renvoy

- A. de Hoofdpunt
- B. de Oostpunt
- C. de Zuidpunt
- D. de Westpunt
- E. de groote wagt
- F. de kleine wagt
- G. de wapenkamer
- H. Logement van de onderofficieren
- I. Logement van den Commandant
- J. Woon en Speelhuys
- M. Overblijfsel van een derde Linie makende de gedaante van een hoornwerk uijt
- N. de Tuyn
- O. Weg van Tanjong pouwa na Babakan
- P. Weg van Tanjong pouwa na Tiekaran
- Q. Steenen Sluys
- R. Steenen Trap.

loopt; met ordre om drie off vier rijen clappusbomen rondom langs de borstweeringe te planten ter wederzijden van de gragt en voorts het binnenste tot moesland te appropriëren.

- (57) Men vond ook dat het fort selfs op een redelijke elevatie off voet van drie off vier voeten boven de horizon van de fausse braye (1) bij form van pagger 1500 palissaden van goede massive kiateboomen hadde, dewelke men alle seven of agt jaren vernieuwen moest, omdat dezelve in de lugt zonder verff of theer niet langer kunnen resisteeren, makende eene leverantie van 200 kiateboomen jaarlijx voor den Depattij van Crawang, die gehouden is dezelve te bezorgen; en dus een merkelijke beswaarnis voor dit district, sonder veel noodzakelijkheid, als zijnde eene slegte defensie teegens een vijand, die veeleer tot het vuur als tot de escalade zijn recours zoude neemen, indien hij tot zoo nabij wist te penetreeren dat hem de palissaden terug
- (58) moesten houden. En dewijl deze schans daarenboven een redelijke goede gragt en contrescarpe (2) heeft of, met de teegenswoordige wat regelmatiger te maken en te verbeteren, hebben kan, door welkers middel men (met een goede doornehegge voor de contrescarpe, in stede van glacis (3), te planten) een inlandse vijand van het lichaam der plaets genoegsaam afhouden kan en deeze laatste (4) volgens de propositie van den Commandant door den tijd veel beeter met een steene wal, gereveteerd met aarde van buijten, te maken zoude (5) zijn van de klip- (6) off keijsteen en die men in meenigte boven in de rivieren vind (soo den Depattij die eenige jaren na den anderen in steede van hout quam te leveren en daerenteegen permissie kreeg om het kiatehout, dat hem nu verboden is deeze rivier aff te voeren, ten zijnen meesten profijte te mogen verkopen) — soo nam men dat in bedenken en gaff tot verbeetering van gragt, hegge en contrescarpe de nodige ordres. Vervolgens wierd de godsdienst in het hujs van den Commandant verrigt door den Eerw. Faber uijt 2 Cor. VI vers 1 (7), en versogt den Commandant dat te deser fortresse een krankbezoeker mogte worden geplaatst, hetwelke men hem beloofde.

(57) (1) De fausse-braye is eene omwalling tusschen de gracht en den hoofdwal, natuurlijk lager dan de laatste doch iets hooger dan het aan den anderen kant der gracht liggende glacis; zie bijvb. de profielen in Valentijn V, 2 plaat 17 A. e. v.

(58) (2) De contrescarpe is de zijde van de gracht die het verst van de vesting af is.

(3) Het glacis is de glooing van het buitenwerk. Wandelt men het op, dan daalt men langs de contrescarpe in de gracht.

(4) Versta: de binnenwal, wat uit de woorden „het lichaam der plaets” moet worden afgeleid.

(5) Er staat: *zouden*.

(6) Hier wordt dus *klip* gebruikt zooals nog heden in Z. Afrika; zoo spreekt Radermacher (T. N. I. 1856, II, 168) van een weg „met *klippen* bezaaid”.

(7) „Ende wij mede-arbejdende bidden oock dat gij de genade Godts niet te vergeefs en moogt ontfangen hebben”.

- (59) Na den eeten passeerden de rivier van Crawang, dewelke zig hier in twee armen verdeelt, waarvan de westelijkste de Tsibet genaamt wort, ontspringende uijt het gebergte van Dindingarij, en de oostelijkste de Tsitarom, over dewelke wij bij Baijabang getogen waren, die uijt het Bandongse gebergte nog verre boven deeze onse veerplaats afloopt en buijten de Tsiblagong en eenige andere rivieren, aan desselfs westzijde zig met haar vereenigende, aan de oostkant haar water ontfangt uijt de Tsilangkap, Tsilolij, Tsisoenan (1), Tsilalawi, Tsikauw en de Tsilangkap Oedik, alle spruijten en rivieren van onder na boven (2) te rekenen, die uijt het Bandongse en de andere oostelijke gebergtes ontspringen en zig in deze rivier ontlasten.
- (60) Tot onze overvaart alhier was eene specie van schipbrug (3) vervaardigt, leggende nogtans op maar twee opene vaartuijgjes of canoas, waerdoor ook gebeurde dat met het te veel oplopen der gemeene Javanen, dewelke sig daarenboven niet in behoorlijke balance rangieerden, de schipbrug te water ging en het volk dat daarop was sig met swemmen salveeren moest. Hetgeene soo ligt niet geschiet, wanneer men ten minsten drie vaartuijgjes gebruikt om er de brug op te leggen, gelijk de catteponels (4) op Ceijlon. Dog bij dit inconvenient wierd niets verloren als de tijd, waerdoor men, naar eene wildernisse van drie uren gaans getraverseert te hebben, niet voor seven uren aan de rivier en het gehugte Tscarring quam, daar men deeze nagt moest campeeren.
- (61) Maand. den 7. Met den dag decampeerden van hier. Geraakten ten ses uijren op weg en ten tien uren op de negorije Bacassie, zijnde eer vijff dan vier uren gaans, doordien de weg seer bogtig gaat om de ruggen en hoogtens van het land te houden, dat tusschen de vesting Tanjongpoura en hier geheel onbebout en onbewoont is en de eerste distantie, tot aan de Tsikarring, van een eguale oppervlakte, rijkelijk van bamboesen en goede bomen voorsien, dog tusschen die rustplaats en deeze zeer ongelijk, met laagtens en

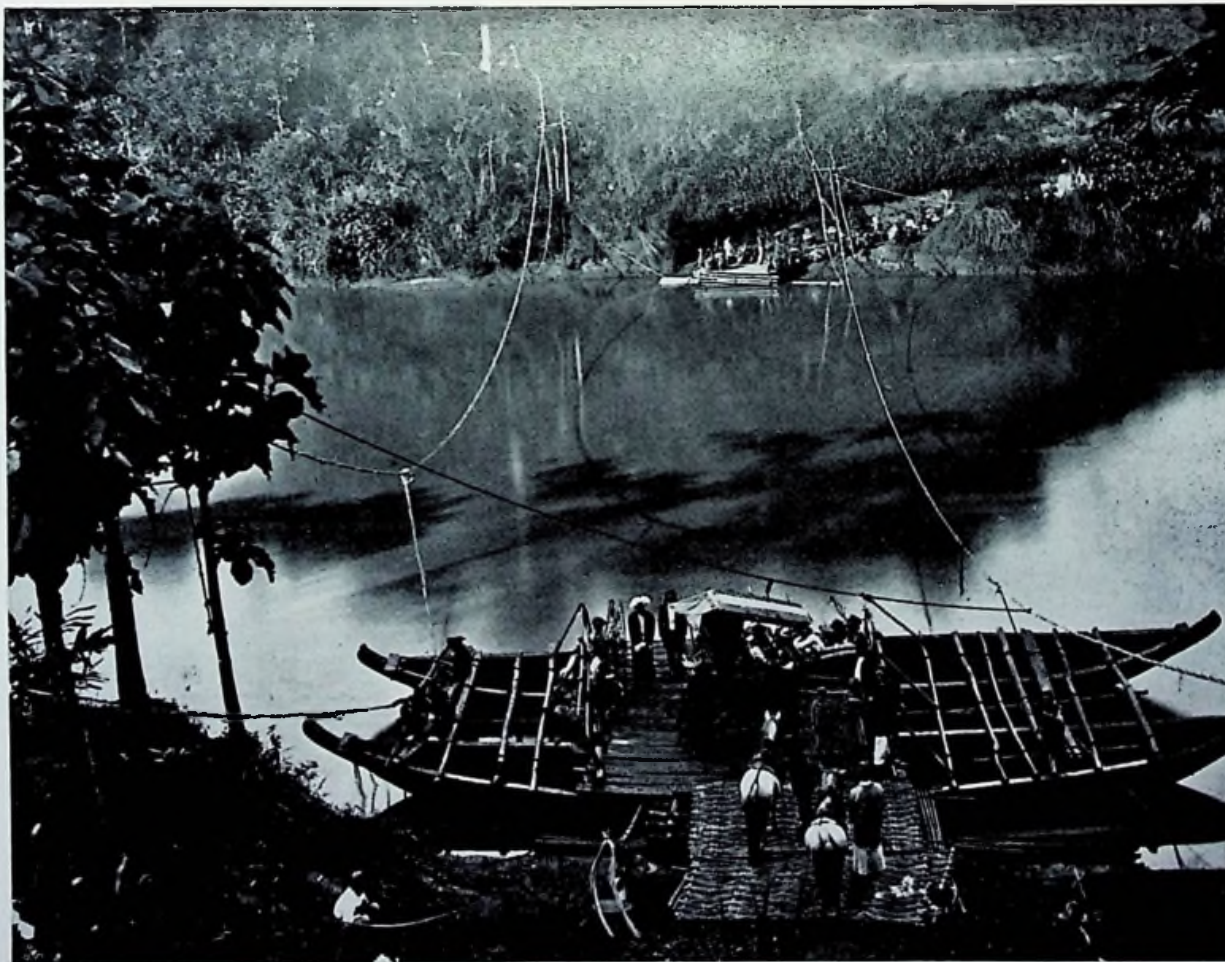
(59) (1) De Tjisomang.

(2) Hij is gewoon de kaart op den kop te zien; de opsomming der rivieren is correct, als men van Z. naar N. rekent. De tweede Tjilangkap had daarom liever Hilir moeten heeten.

(60) (3) Mogelijk bedoelt hij eene veerpont; zie de noot bij § 66 hierbeneden.

(4) Dit woord komt voor bij Baldaeus (Ceylon p. 62; 146): „*Katapanelen* zijn open vaartuijgen”; bij Valentijn (V, 1 Beschrijv. van Ceylon p. 9; 34; 228; 308; 338) worden zij vermeld als riviervaartuigen, veerponten of „schouwen”. Bij Haafner vindt men nog al eens *kat-*

temaram (zoo Lotgevallen op eene reize van Madras p. 144), dat van een Tamil-woord *kattu* komt, hetwelk *binden* beduidt (Hobson-Jobson s. v. *catamaran*) en ook in *katapanel* schijnt voor te komen. Van Imhoff kende dit woord, doordat hij in 1736 Gouverneur van Ceilon geworden was; na zijne aftreding als zoodanig kwam hij in April 1740 met eene staatsie en ostentatie die aan Valckenier groote ergernis gaf (De Jonge IX, 313) te Batavia. Het is dus eene vergissing van de Encycl. van N.-L., hem na dat gouverneurschap eene reis naar Europa te doen maken.

Overvaart der TJITAROEM 1875.

veel spruijtjes doorsneden, hier en daar ook goed geboomte en vooral (1) seer favorabel van aanschouw, sodat daaraan na gedagten niets manqueerd als een behoorlijke bebouwing. Men depecheerde van hier een briefje aan den Heer Directeur Generaal, contineerende voornamentlijk de confirmatie van het geresolveerde op voorleeden Vrijdāg tot Batavia nopens den aanleg van Teckop, in steede van de Hoop, naer de Westcust (2).

- (62) Den houder deeses (3) bij zig selfs al van den beginne zijner regceering eenige bedenking geformeert hebbende off het niet mogelijk zoude zijn, naar het voorbeeld van de Mokervaart, dewelke, indien zij niet ten halve was blijven steeken (sonder sluijsen off verlaten (4) en een behoorlijk jaagpad) voor de naviganten door het openen van de communicatie tusschen de landen aan de Tangerangse rivier geleegen en die van deeze stadt inderdaat al van veel nuttigheijd en voordeel voor de gemeente zoude zijn, aan de oostzijde van deze hoofdplaats (5) almeede een canaal off vaart te practiseeren, waerdoor de communicatie tusschen Tanjongpoura en hier, en voornamentlijk tusschen de Crawangse rivier en deeze landen, wat gemakkelijker konde werden gemaakt als thans, dat (6) alles wat vandaar komt off derwaarts gaat de zee passeeren moet met eenen ongemeenen omweg, waarover men in het opvaren wel vier off vijf dagen, alleen van de mond der gem. rivier aff tot aan Tanjongpoura kan beezig zijn, zonder te rokenen het ongemak van de bank vóór gem. rivier, waardoor selfs de provisiën voor de post uijt de zeijlvaartuijgen ontlost en in kleine vaartuijgen overgescheept moeten werden, soodat er wel een maand werd tsoekgebragt met de benodigtheeden voor het guarnisoen derwaerts te bestellen, waarbij nog komen de producten uijt de districten van Bandong en Pracamoentjang, dewelke dan met dieselfde vaartuijgen waarin op Tsjecauw en Gintong werden affgescheept, binnendoor in weijnig tijd op Batavia konde werden affgebragt, daar zij nu zooveel moeite meede hebben en zooveel tijd daertoe moeten

(61) (1) Lees denkelijk: *overal*.

(2) Bij R. 4 Sept. 1744 was o. a. bepaald, niet het schip de Iloop maar de Teckop (denkelijk is dit de naam eener buitenplaats van een der Heeren Majores) eene reis naar Sumatra's Westkust te laten doen. Blijkbaar kon deze in onze oogen zoo onbeduidende zaak niet zonder den G.-G. worden afgedaan, een bewijs van welk belang de zaken van commercie destijds in Rade van Indië nog werden geacht.

(62) (3) Hier begint een dier reuzenzinnen, welke de lectuur van officieele stukken uit dien tijd

(vooral de brieven naar patria) zoo buitengewoon vermoeiend maken. De hoofdzin volgt met: *Soo wierd* enz. (§ 64).

(4) Een *verlaat* of *vallaat* is eene soort sluis; te Batavia heetten zij wel *boerenverdrieten*.

(5) Over de verschillende ondernemingen om Batavia met de oostelijke rivieren door kanalen in verbinding te brengen vergelijke men I, 259; 281; B. 23, 141; § 1065 e. v.; 2593.

(6) *Dat* na eene bepaling van tijd, evenals hierboven § 13; B. 17, 13; D. 1637 p. 130: „sedert Julij passato, *dat*”; 1663 p. 363: „sedert April lestleden, *dat*”.

impendeeren, omdat alles eerst naar zee en vervolgens de rivier van Ansjol in moet, hetwelke nu wel eenigsints verbeetert zal werden door de doorgraaving uijt de Troussang (1) in de Moronde, dewelke haar ten minsten de moeite besparen zal om boven de Pottebackershoeck (2) off Tanjong Priok met hare swakke vaartuijgen en vloten te steeken, dog egter niet wegneemt het inconvenient dat men uijt de Crawangse rivier niet komen kan in die van Bacassij, want van deeze zal men voortaan met deeze doorgraving zeer ligt eene passagie binnendoor naar Batavia kunnen maken, zonder (64) over zee te gaan, soo wierd den Landmeeter Vonk (3) gelast, van onze laatste rustplaats, die op morgenmiddag op Poelo Gadong vallen zoude, weeder terug te keeren, om deze thans opengekaptten weg (4) van Tanjongpoura tot Tsiacarring, die reedelijk regt loopt, in de kaart te leggen en van deeze tot de rivier van Bacassij eene regte linie oost en west door te meeten om de regte distantie te weten, dewelke men presumeeren kan dat in de kaarten maar bij gissing is gelegd, omdat de weg seer bogtig en krom valt; schijnende ons toe in de passagie dat dit project van de Tsiacarring aff tot de Bacassie toe zoo geheel onuijtvoerlijk niet zoude vallen, nademalen dit land veel laagstens heeft, met dewelke zooveel mogelijk te volgen men misschien daeromtrent al vrij verre komen soude met weinig kosten, te meer als men aanmerkt de veelvuldige spruijtjes, tot seven off agt in getal, die het land noorden en zuiden (5) doorsnijden en aan de vaart water genoeg fourneeren zouden, als men het belettende naar beneden aff te lopen meer als

(63) (1) Deze Troesan is dus bewesten Tandjoengpriok; zie § 1071.

(2) Deze naamverklaring moet, geloof ik, ter verantwoording van onzen auteur blijven. De oude Hollandsche naam van dezen hoek is „de Javaense uijtkijk”, zooals in een erfbrief van 2 Juli 1676, hetwelk te verklaren zal wesen als: de plaats waar (door ons) naar Javanen (Mataramsche schepen) wordt (of is) uitgekeken, bijv. in de dagen van Coen. Zoo wordt D. 5 Nov. 1656 gesproken van een schip dat „op een bequaeme plaats om uijt te kijken” ligt (in den oorlog met Bantam) beoosten den hoek van Krawang. Wanneer Silvernagel D. 1636 p. 208 's avonds om elf uur uitvaart naar „den Crawanghsen uijtkijk” en den volgenden nacht terugkomt (ib. p. 209) van „den Crawanghsen hoeck”, dan wordt, geloof ik, eveneens T. Priok bedoeld.

(64) (3) Boudewijn Jansz Vonk werd bij R. 12 Maart 1728, zijnde kaartenmaker, benoemd tot Tweeden Landmeter op 25 gulden p. m.; werd bij R. 22 Maart 1743, zijnde Schipper en Eerste

Landmeter, wegens tijdsexpiratie gebracht op 65 gulden voor een verband van 3 jaar. Begraven 15 Oct. 1745.

(4) Over den aanleg hiervan zie § 2267 en 2293. Op eene kaart van omstreeks 1760 loopt de weg van Tandjoengpoera ongeveer recht W. tot aan de overzij der Tjibitoeng, dus een eindje W. van de Tjikarang. Dan neemt hij eene iets meer noordelijke richting tot twee paal (à 300 roeden) bewesten de Bekasi Op dit punt gaat een tak N. N. O. naar Tjilingtjing, een andere Z. Z. W. naar Pondokgedeh. Uit dezen laatsten tak springt, 3 paal vóór P. Gedeh, een zijtak recht W. naar Pangkalandjati, van welk laatste punt de weg eerst 7 palen lang N. loopt, evenwijdig aan de Sontar, en dan N. W.; dit N. W. stuk is de weg langs de gegraven Sontar. De Caarte van het Koninkrijk Jacatra komt hiermee overeen, maar geeft de bocht tusschen Bekasi en Pangkalandjati niet zoo scherp.

(5) D.i.: in noordelijke richting.

(65) men hebben wil, ongerekent het riviertje Jambe (1), dat op twee derde van de distantie legt en selfs nu nog water hadde in den teegenwoordigen drogen tijd, sullende door sodanige vaart ook aparentelijk alle het land, ter wederzeijden leggende, bruikbaar worden gemaakt tot sawas, tipar, het aanleggen van de peeper- en andere tuijnen (*en*) zuijkerriedvelden (2), en de kosten voor een gedeelte wel weeder gevonden kunnen werden uijt het brand- en timmerhout, dat daardoor in meenigte soude kunnen affkomen naer de stad, alwaar hetselve altoos het geld rijkelijk waardig is; de swarigheid maar voornamentlijk daarin bestaande, hoe men soo groten project uijtgevoert kan krijgen in eene soo sober bevolkte colonie als deeze.

(66) Dingsd. den 8 Septb. Met den dag braken op van Bacassij (alwaer wij gecampeert hadden in de negorije regt teegenover de zuijkermolen van Tanna Doea Rattoes (3), daar men, nietteegenstaande het lage water, nog drie en een halff voet in de midden van dien stroom gepeijlt hadde, over dewelke een schipbrug geslagen was) (4) en trok westwaarts op, de weg eerst wat naer het Noorden en daarna zijdelijk afflopende naer Panggilling Jatij (5), daar wij op de grote heerenweg, langs de Zontar lopende, uijtquamen en dezelve vervolgens afzakten voorbij het land Tspinang of Jatij Nagara tot op Poelo Gadong, alwaar wat over neegenen arriveerden, hebbende $3\frac{1}{2}$ uur te paard daerover toegebracht (6), zoodat deeze weg van Bacassij tot hier [wel] met de bogt die dezelve maakt om de Zuijd wel mag te boeck gesteld werden voor $4\frac{1}{2}$ uur gaans, en dewijl deeze plaats nog twee

(65) (1) Tijdjambe; snijdt den tegenwoordigen weg naar Krawang even voorbij paal 27.

(2) Chastelein had er in 1705 (bij Faes, o. l. pag. 239) reeds sterk op aangedrongen, de landen tusschen de Tjitaroem en de Bekasi „dewelke moerassigh en onbewoont zijn, en daar niet anders op staat als het riet en korte ruijgte”, perceelsgewijze te verkoopen, waarvan „in wijnig jaaren de schoonste sawaas” te verwachten waren, die zooveel zouden opbrengen dat men de rijst van den Soesochoenan „wel soude missen kunnen”.

(66) (3) Hieruit zou ik willen opmaken dat Bekasi toenmaals wat zuidelijker lag dan tegenwoordig. Op de kaart van omstreeks 1760 ziet men het beoosten de Bekasi, aan weerszijden van den weg.

(4) Deze brug schijnt expres voor den hoo-gen reiziger gelegd te zijn, evenals die hierboven § 59. In 1746 (Bijdr. 1853 p. 440) vond Van Imhoff over de Bekasi „geen brug maar een pont als een schipbrug”; daarentegen

waren er bruggen over de Tjikarangen andere kleine wateren.

(5) Een Panggilingan (d. i. *suikermolen*; zie B. 50, 44) vindt men aan de Tjakoeng, een ander meer westelijk. Van Imhoff begaat hier echter blijkbaar eene fout, en bedoelt het hierboven § 61 noot 4 door mij vermelde Pangkalandjati. Immers, daar hij over den weg van Bekasi naar Poelogadoeng bijna tweemaal zoo lang doet als over den rechten weg van Poelogadoeng naar het Kasteel, moet de eerste, die in rechte richting ongeveer even lang zou wezen als de tweede, eene sterke kromming maken, en wel, zooals hij zegt, naar het Zuiden. Dan komt men echter op Pangkalandjati. Trouwens, Van Imhoff zegt zelf dat zijn Panggilling Jatij een wegenkruispunt was: hij komt er op den „heerenweg” langs de Sontar naar Pondokgedeh, welke Z. doorliep tot Pondokrangon, dan Z. W. en uitliep in den Oosterweg naar Buitenzorg.

(6) Evenzoo B. 1, 13 en 15; 32, 19 noot 4.

uuren gaans groot van de stad is, zoo kan men bij het onderhouden van de thans klaergemaakte weg rekenen dat Tanjongpoura van Batavia legt vijftien uuren gaans, waarvan Bacassi nagenoeg de helffte is.

- (67) Des nademiddags ten vier uuren brak men van Poelo Gadong weeder op en quam met den donkeren in de thuijn (!) op Jaccatra, omdat op twee off drie plaatsen eene kleine halte hadden gemaakt (2), werdende kort daaraan (3) verwelkomt door den Heer Directeur Generaal met den Heer Nolthe-nius, waarvan den eerstgem. daarenteegen door den houder deses bedankt wierd voor de Sorge en moeijte ten opsigte der dagelijkse bestiering van saken, gedurende desselfs absentie op zig genomen.

En hiermeede hadde de tour door de Bovenlanden en bekomt teffens ook deze aanteykeninge, een

E I J N D E.

- (68) AANWIJSINGE der routes en distantien van dag tot dag, dienende teffens tot een register op deze aanteykening.

A°. 1744					Uuren.
den 20	August.	van Batavia	naar Tangerang	4	grote;
„ 21	d°	„ Tangerang	„ Sampora	5	ordinaire;
„ 22	d°	„ Sampora	„ Coripang	5	„ ;
„ 23	d°	„ Coeripang	„ Tsiampea	4	gr.;
„ 24	d°	„ Tsiampea	„ Campong Baroe	4	gr.;
„ 25	d°	Rustdag.			
„ 26	d°	van Campong Baroe	„ Tsinanga	4	kleijne;
„ 27	d°	„ Tsinanga	„ Tsipannas	7	ord.;
„ 28	d°	„ Tsipannas	„ Tjandjoer	4	kl.;
„ 29	d°	Rustdag.			
„ 30	d°	{ van Tjandjoer	„ Tsiblagong	2	gr.;
		{ „ Tsiblagong	„ Baijabang	3	kl.;
„ 31	d°	„ Baijabang	„ Radja Mandala	6	ord.;
„ 1	Septbr.	„ Radja Mandala	„ Bodjong	4	gr.;
„ 2	d°	„ Bodjong	„ Tsicauw	4	ord.;
„ 3	d°	{ „ Tsicauw	„ Oede Goedock	1½	ord.;
		{ „ Oede Goedock	„ Waringie	2½	ord.;

(67) (1) D. i.: buitenplaats; zie hierboven § 12 en het Aanhangsel hierbeneden.

(2) Men denke aan Van Riebeeck's „fris-

sehen roemer", B. 23, 50.

(3) Daaraan voor: daarna; zie B. 7, 25.

den 3 Septbr.	{ van Waringie	naar Gintong	1 ord.;
	„ Gintong	„ Babacan of Kraw.	2½ ord.;
„ 4 d°	Rustdag.		
„ 5 d°	van Babacan	„ Tanjongpoura	1½ ord.;
„ 6 d°	„ Tanjongpoera	„ Tsicarring	3½ ord.;
„ 7 d°	„ Tsicarring	„ Bacassie	4½ gr.;
„ 8 d°	{ „ Bacassij	„ Poelo Gadong	4½ gr.;
	„ Poelo Gadong	„ Batavia	2½ gr.”

AANHANGSEL.

(69)

Van Imhoff's buitenverblijf.

Sprekende van den weg van Jacatra zegt onze goede Heydt (o.1. pag. 66) het volgende:

„Der Edle Herr von Imhoff, vorjetzo General-Gouverneur (1), hat auf diesem Weg einen schönen Garten erkauffet und in Stand gerichtet, da sich um die gantze Stadt herum keiner unter allen besser vor den Nahmen *Imhoff* als dieser geschicket hätte, dann er ist ein rechter Imhoff (2), rings umher mit einem Wasser umgeben. Er ist zwar irregulair (3), aber dabey so zierlich mit Busgagen (4) und Alleen angeleget wie nicht weniger mit schönen Gebäuden, Weyhern (5) und Gallerien versehen, dasz es ein rechtes Vergnügen, in demselben spazieren zu gehen, ist. Es hat noch über dieses derselbe verschiedene andere Plätze (6) oder vielmehr grosse Gärten ausserhalb der Stadt hier und da liegen”.

De geschiedenis van Van Imhoff's eigendom alhier laat zich, uitgaande van de acte van overschrijving dd. 15 Dec. 1751 f°. 228, geleidelijk vervolgen.

(70)

Den 19 Febr. 1676 f°. 364 werd aan den ons bekenden kapitein Willem Hartsinck (zie I, 216) overgedragen het stukje grond, begrensd door de beneden bedoelde rivierbocht „beplant met verscheijde vrughtdragende bomen ende betimmert met een plancken wooningh”. Deze kocht daarbij 11 April 1691 f°. 169 een stukje zuid daarvan, 15 roeden diep, aan weerszijden tusschen de rivier. In 1708 kwam dit vergroote perceel aan Jacob Pelgrom, wiens dochter, Johanna Catharina Pelgrom, de moeder werd van Van Imhoff's vrouw Catharina Magdalena Huijsman. Uit den boedel dezer

(69) (1) Heydt repatrieerde geruimen tijd vóórdat Van Imhoff G.-G. werd, zie I, 219. De woorden „vorjetzo G.-G.” zijn dus blijkbaar ingelascht in Heydt's oorspronkelijke aantekeningen, neergesteld toen v. I. nog maar Eddeleer of Kardinaal, d. i. Raad van Indië was.

(2) De pointe schijnt *in*hof, tegenover *buiten*plaats.

(3) In Heydt's oog is het eene fout als 't grondplan niet met den winkelhaak accordeert.

(4) Heydt's Duitsch ziet er na den langen omgang met Hollanders erg verfromfaaid uit. Hier bedoelt hij *bosschages*.

(5) Vijvers.

(6) Het Hollandsche *plaats*, in den zin van: buitenplaats, evenals B. 40, 4.

schoonmoeder werd het 3 Aug. 1740 f°. 855 overgeschreven op Van Imhoff; er stond destijds op „een groote steene huijs, speelhuijs, combuijs, slavenkamers, en differente andere opstallen”; het was diep N. en Z. 56 roeden. Daar Heydt in het laatst van 1740 repatrieerde, heeft Van I. er dus naar alle waarschijnlijkheid reeds gewoond vóór het op zijn naam werd overgeschreven. Ook zegt de acte, dat reeds in 1735 aan Heemraden van den eigendomsovergang kennis was gegeven. Toen Van Imhoff naar Nederland was opgezonden door Valckenier, werd het perceel verkocht aan Jan van 't Hoff, blijkbaar een strooman, die er nominaal eigenaar van bleef tot na Van Imhoff's overlijden, toen hij het overdeed aan diens boedel, opdat Von Hohendorff, die zin had aan de hieraan grenzende verdere perceelen van den overledene, een afgerond geheel zou kunnen krijgen.

- (71) De plaats waar dit buiten lag, blijkt uit de overschrijving van 15 Dec. 1751 f°. 228, waarbij het voor 9.660 Rd^s. overging op Von Hohendorff. Het lag aan de zuidzijde van den Jacatraschen weg en was (hetgeen met Heydt klopt) aan alle kanten behalve den zuidkant door de rivier-omgeven. Er stond op „een groot en zeer comood woon- en speelhuijs mitsg^s. slavenvertrecken, combuijs, dispensen, washuijs etc. benevens een wagenhuijs, paardenkoestal en een Chinees huijs, alle gebouwen van steen en met pannen gedekt”. Bezieet men nu Heydt's kaart (zijne pag. 64) dan vindt men in de rivierbocht die den weg van Jacatra bijna raakt een groot huis in een tuin, die aan de achterzijde door eene doorgraving wordt afgesloten en derhalve geheel door water omringd wordt. Dit zal Van Imhoff's landhuis geweest zijn. Uit Heydt's kaart ziet men, dat de tuin aan de voorzijde door eene brug over de Groote Rivier in verbinding stond met den weg van Jacatra. De ligging van den tuin blijkt ook uit een kaartje in B. R. 8 Juni 1751, waar men bespeurt dat het smalle strookje (tusschen de bocht der Groote Rivier en de noksloot langs den weg van Jacatra) lang 23.6 en breed 2 roeden, aan den westkant grensde aan Jan Schreuder's eigendom, waarover zie T. B. G.
- (72) XLVII. 57. Het landhuis lag derhalve zeer schuins tegenover den weg van Manggadoc; niettemin wordt het in Van Imhoff's testament nu eens „de thuijn op Manga Doea” genoemd, dan weder „de thuijn op Jaccatra”. Blijkens D. 1 November 1750 overleed hij in dezen „thuijn, gelegen aan de zuid-oostzijde van de weg van Jaccatra”. Volgens het testament zou zijne huishoudster (eene hem door de Vorstin van Boni geschonken slavin) met hunne kinderen na zijn overlijden een tijdlang aldaar mogen blijven wonen. Over haar zie B. 33, 1 noot 1.

Ofschoon derhalve aan Van Imhoff ook andere landgoederen vlak bij de stad behoorden, zooals Heydt zegt (van Tanahabang wisten wij dit al, zie B. 23, 173), zal dat aan den Jacatraschen weg zijne woning zijn geweest. Hierop zal dus slaan wat men leest in de „Chronologische geschiedenis van Batavia, geschreven door een Chinees”, vertaald door W. H. Medhurst (T. N. I. 1840, II, 80): „In het jaar 1743 verhuisde de Baron van Imhoff van de „gouden stad” (het Kasteel) en hield zijn verblijf op zijne

buitenplaats, van waar hij des nachts gewoon was, in de Chineesche kampong rond te zwerven om te zien wat er omging". Het lag wel in Van Imhoff's aard om aldus nu en dan voor Haroen al Raschid te spelen en hij kon van deze woning gemakkelijk daarheen wandelen.

- (73) De vraag doet zich verder op, welk geloof is te slaan aan de bewering van Brumund (Verh. B. G. XXXIII, 9), welke na hem door tal van deskundigen herhaald is, dat namelijk de tegenwoordige Chineesche tempel Sentiong, waarheen een weg leidt uit Gang Patjenongan, een buitenverblijf van Van Imhoff geweest zou zijn, en dat de merkwaardige aldaar aanwezige Hindoebeelden (gedeeltelijk afgebeeld bij Raffles, Hist. of Java 1817, II, 55; sommige in het Rapport der Oudheidkundige Commissie over 1901, gedrukt te Bat. 1904; zie ook aldaar p. 18 e.v.) door hem zouden zijn meegebracht van zijne reis naar Java in 1746.

Het is waar, Sentiong is zonder twijfel eene oude Hollandsche villa, gebouwd, naar wij I, 37 besproken hebben, in 1736 door Frederik Julius Coyett; de verzekering van den „oudsten inwoner" van Batavia (Not. B. G. XXXIII, 59) dat zij vroeger Rustenburg zou hebben geheeten, nemen wij, evenals zijne verklaring omtrent Daendels' woning op Goenoengsari (ib. XXXVI, 10), onder beneficie van inventaris aan. De kwestie aangaande die beelden wordt afgedaan, naar 't schijnt, door eene uitlating in Gerrit Verbeet's elders geciteerd dagboek (p. 106) omtrent de „om hunne zeldzame antiquiteit niet onaardige beelden van den afgod Budhum, die de Generaal van Imhof in het rijk van Mataram gevonden en naar Batavia heeft doen overbrengen". Verbeet kon dat als tijdgenoot wel weten; ongelukkig bleek op mijne navraag bij den eigenaar van dit door Busken Huët uitgegeven dagboek, Mr. N. P. van den Berg, dat de geciteerde passage *daarin niet is te vinden*, maar door den geestvollen littérateur erin is geflanst, vermoedelijk na lezing van hetgeen Brumund in 1863 had geschreven; de door mij gecursiveerde woorden echter nam Busken Huët uit nog eene andere bron over, namelijk Wijnmalen's résumé van onze Bijlage 32; zie aldaar § 2 en 13. Brumund's bewering staat derhalve geheel op zichzelf en wordt door niets bevestigd.

- (74) Zeker — de Chineezzen, wier eigendom Sentiong thans is, hebben het gekocht van een Gouverneur-Generaal. De bovenbedoelde Chineesche geschiedenis zegt (p. 81) dat de officieren dier natie in 1745 kochten „het Japansche paviljoen en eenen tuin, behoorende aan eenen Raad van Indië"; die tuin strekte zich uit tot Kemajoran en is dus niet de bedoelde. Daarop echter (ibid. p. 89) „raadpleegde in het jaar 1760 de Kapitein-Chinees met zijne Luitenanten over het aankopen van eenen nieuwen doodenakker; zij noodigden alle hunne landgenooten uit om daarvoor in te teekenen, ten einde den Gouverneurstuin te Golong Sali te verkrijgen, waar een Boeddhisten-tempel was met eene menigte steenen beelden, vroeger door de Chineezzen vervaardigd. De Chineezzen waren zeer verheugd dat zij dezen plek gronds in eigendom bekwamen". Dit is de koop van Sentiong. De overschrijving op naam van Kapitein Lim Tjip is nog aanwezig (10 November

1762 f°. 332) en bewijst dat het werd gekocht uit den boedel van Mossel, die er bij koopbrief van 6 Maart 1761 f°. 460 eigenaar van geworden was. Of echter Van Imhoff dit ooit is geweest, valt voorloopig niet uit te maken; de marginale verwijzingen brengen ons tot eene acte van overschrijving van 9 Aug. 1753 f°. 809, die helaas niet meer bestaat, waardoor dus de concatenatie wordt verbroken, die alleen weer hersteld zou worden door een gelukkig toeval, dat ons eene oudere overschrijving in handen mocht spelen, welke insgelijks naar de gezegde verlorene acte verwees. In Van Imhoff's testament wordt niet over dit landgoed gesproken, en ook het Kadastraal Bureau is niet in staat nadere inlichting te verschaffen omtrent de geschiedenis van Sentiong.

- (75) Doch al ware het Van Imhoff's eigendom geweest, dan bleef het nog onzeker of hij de man was welke die beelden er bracht. Coyett, die Sentiong bouwde, deed in 1733 als Commandeur van Java's N.O.-Kust zijne hofreize, en tegelijk daarmee deed, met zijne goedkeuring, de Onderkoopman C. A. Lons een reisje naar Prambanan, waarvan het dagverhaal is bewaard (Bijdr. 1855 p. 7). Wanneer de Chineezzen in 1762 zoo verzot op de plek waren waar zij hunne begraafplaats wilden aanleggen, en dat wel ter wille van de daar aanwezige beelden, dan zou men toch liefst onderstellen dat die beelden er al geruimen tijd hadden gestaan, zoodat zich eene vox populi daaromtrent had kunnen vormen. Het is daarom heel wel mogelijk dat Coyett ze door Lons had gekregen en ze er plaatste toen hij zijne villa bouwde. Overigens — in 1740 ging ook de latere Raad van Indië J. G. Loten met Von Hohendorff zekere oudheden van Midden-Java „met zeer bijzondere aandacht” bezichtigen (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1860 p. 109). Eindelijk — Mossel zelf heeft in 1754 eene reis naar Java gemaakt en zou het als eene slimme speculatie hebben kunnen beschouwen om in 1761 (notabene vlak voor zijn dood dus zeker niet om er te gaan wonen) een land te koopen, waarin hij wist dat de Chineezzen zin hadden (het lag prachtig voor de uitbreiding van hunne oude begraafplaats) om er vervolgens een mooien prijs uit te kloppen (gekocht voor 5.000 Rd^s., verkocht voor 6.000) door de beelden, die hij elders had staan, daarheen over te brengen, teneinde aldus de Chineezzen aan hun bijgeloovig ontzag voor die kunstproducten eene goede voorbeteekenis te doen ontleenen voor de nieuwe begraafplaats en hare toekomstige occupanten. Eene dergelijke slimmigheid mag men onzen Jacob Mossel gerust toevertrouwen, zelfs in articulo mortis.
-

BIJLAGE XXXII.

REIS VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL VAN IMHOFF NAAR BUITENZORG EN KRAWANG

1745.

- (1) Het hier volgende reisverhaal is door mijn broeder E. de Haan voor mij gecopieerd uit het in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage berustende exemplaar der „Oostindische Nouvelles, of Journaal Van alle het Nieuws 't geene op Batavia bekend is geworden, van den 5. July tot den 19. October, A°. 1745. inclus. Te samen getrokken uit de nu jongst aangekomene Bataviase Couranten. Te Amsterdam, By Tjeert Blik, Boekverkooper, op de Lelygragt, by de Heeregragt". Er komt daarin nog voor een „Vervolg", loopend tot 9 November, een „Tweede Vervolg der Oostindische Nouvelles. Tot dato Medio Maart A°. 1746", hetwelk begint met 1 Jan. 1746, en een „Supplement van het Tweede Vervolg der Oost-Indische Nouvelles", loopende over December 1745, dat later is gedrukt, omdat de betreffende berichten later in Nederland ontvangen waren.
- (2) Omtrent de bron, welke Blik nadrukte, de van Augustus 1744 tot Juni 1746 door den Adjunct Eerstgezworen Klerk ter Generale Secretarie J. E. Jordens met goedvinden der Indische Regeering eens per week uitgegeven courant, „de Bataviase Nouvelles en Politique Raisonnementen", welke uitgave al spoedig door Heeren Zeventienen werd verboden, geeft Mr. J. A. van der Chijs eenige mededeelingen in T. B. G. XI, 159; van meer belang is wat Dr. T. C. L. Wijnmalen daaromtrent mededeelt in T. N. I. 1874, II, 268 e. v. (wiens opstel mij op achterstaand verhaal attent maakte) en wat Mr. W. P. Sautijn Kluit schreef in de Nederl. Spectator 1874 p. 361 en 380; zie voorts P. V, 189 en 335.
- (3) Deze tijdens Van Imhoff gedrukte Nouvelles waren niet geheel zonder voorgangsters. Zoo was in 1676 te Batavia een soort buitenlandsch nieuws gedrukt, het „Kort Bericht van den tegenwoordige Toe-standt van Europa", de afdruk, derdchalf bladzij groot, van een particulieren brief uit Amsterdam. Dit gedrukte nieuws was wederom voorafgegaan door geschreven blaadjes, die nu en dan in de Dagregisters van dien tijd worden

- vermeld. Reeds D. 1644 p. 101 verzoekt de Gouverneur van Ambon aan de Regeer. om „continuatie over 't mededeijlen der Indische als vaderlantse adviſen”. In Europa was dit ſchrijven van Nouvelles eene bezigheid. Zoo bevat het Rijksarchief (Verslag 1891 p. 9 en 19) Nouvelles in het Franch, door den diplomaat Abraham de Wicquefort 1645 — 1647 en 1651 — 1653 uit Frankrijk verzonden, aangaande de Fransche hofkringen, wellicht „in meerdere exemplaren” gecopieerd, „die aan verschillende adreſſen verzonden (4) werden”. In Indië deed men dit in het klein eveneens. Zoo zendt D. 1674 p. 75 de Regeering aan den Resident te Japara een brief, begeleid o. a. met eene „aparte memorie” van „de aengekomen ſchepen ende bekomen nouvelles eenigen tijd herwaerts”; *ibid.* p. 128 naar Ceilon een dergelijk stuk „behelsende ten principalen alle nouvelles ende adviſen, ſoo uijt het patria als elders alhier jongst aengebragt”; zie voorts aldaar p. 130; 212; 216; 217; 221 (waar het evenals D. 1678 p. 571 eene „memorie van nouvelles” heet); 1677 p. 140; zoo komen D. 1674 p. 240 van Bantam eenige Europ. „nouvelles”, door den Resident vernomen van een Engelschman; D. 1676 p. 220 belooft de Engeliſche agent aldaar aan G.-G. en Raden de berichten over te zenden die hij erlangt; *ib.* pag. 305 vindt men een ſtaaltje van de ſoort Europeeſche nieuwtjes die hij overbriefft.
- (5) Ofschoon nu en dan een „courantier” vermeld wordt, die op de buitenkantoren berichten inwint (1), en ofschoon de Dagregisters overal de bewijzen leveren dat Indische tijdingen zorgvuldig naar Batavia werden gemeld, ſchijnt het dat het Europeeſch ſtaatkundig nieuws vooral in onzen zwaren oorlog van 1672 meer de aandacht trok. Niet alleen, zooals wij zagen, worden de „memories van nouvelles” in de Dagr. eerst in 1674 vermeld, maar de bewaarde exemplaren daarvan (waarover zie Verh. B. G. I.V, 2^e st. p. 24; Notulen B. G. XVIII, 142) beginnen pas met 1672. Te Batavia (6) zijn er ſtukken tot 1692. Deze geven Indiſch nieuws op de wijze van het Dagregister maar veel beknopter, aangevuld met enkele berichtjes van gebeurtenissen in Europa en beſtemd soms voor Batavia soms voor buitenkantoren. Men krijgt daarbij den indruk dat er te Batavia personen waren, bijvb. klerken van de Secretarie, die er eene broodwinning van maakten om dergelijke réſumés van nieuwstijdingen in zeker aantal exemplaren op te ſtellen en naar de verschillende kantoren over te maken; zoo worden naar Makassar ook berichten overgebriefd die juist vandaar gekomen moeten zijn. Soms treft men er dingen in aan die niet in het Dagregister voorkomen maar uit patriasche of Indiſche brieven geput zijn. Een paar blaadjes bevatten nieuws dat uit Europa is gekomen, gedeeltelijk opgeſteld in Nederland, gedeeltelijk ook op plaatsen in het buitenland, zooals te Londen,

(5) (1) D. 1661 p. 61 worden door „eenige Chinese *courantiers* en andere, daertoe uijtgeſonden, verſcheijden ſtracturen aengebragt” op Formoſa over Coxinga's aanſtaande aanval. R. 30 Aug. 1696 zegt dat te Sourate tot 's

Comp. personeel een inlandsch „courantier” behoort, die nieuwtjes in de ſtad opdoet. Zoo hebben tijdens den oorlog de Bantamsche Engeliſchen D. 1673 p. 464 een geheimen „courantier” te Batavia.

Frankfort, Milaan; mogelijk is dit laatste gecopieerd uit Europeesche couranten; het is voor copie conform geteekend door den Eersten Klerk der Secretarie en zal dus het afschrift zijn van de nieuwstijdingen die vanwege (7) de Regeering werden rondgezonden. Hoe mager dit nieuws ook was, het schijnt later van nog veel minder algemeen belang te zijn geworden. Op het Rijksarchief bevindt zich een geschreven „Dagregister der Indische Nouvelles” van 13 Dec. 1718 — 12 Oct. 1719, uitsluitend bestaand uit Indische nieuwtjes van officieelen en ambtelijken aard; verder geschreven „Nouvelles” van Jan. 1741 — October 1746, van even officieelen inhoud, en andere „Nouvelles” die tot 1778 gaan. Later werd dit magere nieuws nog minder substantieel. Wij hebben althans nog een blaadje van Dec. 1807, dat niets bevat dan een uittreksel van eenige besluiten der Indische Regeer. en zich nagenoeg alleen bepaalt tot personalia. Het gedrukte Vendunieuws (zie B. 30, 2 noot 1) bevat enkel advertenties van te koop geboden vastigheden e. d.

(8) Wie het hierachter volgende journaal heeft opgesteld, zal wel steeds de vraag blijven. Het verschilt aanmerkelijk van de korte aantekening in het destijds van nagenoeg elk belang ontbloote Dagregister des Casteels Batavia, onder den datum 18 Aug. 1745: na eene korte vermelding van het vertrek van den G.-G. „ten eijnde als te zien is bij de schriftelijke propositie van welgem. Zijn HoogEdelheijd, in Raade van India gedient op den 10 deser (*afgedrukt in P. V, 253 e.v.*), en het illico daarop genoemene confirmative besluit van Haar HoogEdelhedens”, volgt daar onder datum 6 Septemb. 1745 slechts een even onbeduidend bericht omtrent zijn terugkeer. De officieele Bataviasche Dagregisterhouder heeft derhalve ons verhaal niet gekend of het de opneming niet waardig gekeurd. Voor ons daarentegen heeft het een eigenaardig belang, omdat het een der uiterst zeldzame stukken is, waaruit blijkt hoe in de 18^e eeuw onze Indische magnaten zich ontspenden en amuseerden.

(9) Dat niet Van Imhoff zelf dit journaal opstelde, blijkt duidelijk genoeg. Immers, zijn reisverhaal van 1744 (onze Bijlage 31), dor als het is, toont ons een man van wiens inzichten, oordeel en beslissing veel afhangt, die naast de belangen welke hij dient zijne persoonlijke wederwaardigheden ter nauwernood vermeldt (het struikelen van zijn paard, *ibid.* § 39) en van zijne amusements (waarom zouden die er in 1744 niet even goed zijn geweest als in '45?) hoegenaamd niet rept. Dit tweede journaal daarentegen spreekt met voorliefde en welbehagen van maaltijden en „divertissante exercitiën”. Wat nog meer afdoet: terwijl de G.-G. in 1744 zelfs het feit in zijn journaal noteert dat een ander schip dan het daartoe aangewezen eene reis naar Sumatra's Westkust zal doen (B. 31, 61), maakt de steller van ons journaal, die zoo uitvoerig over eene jachtpartij uitweidt, er heel geene melding van dat den 20 Augustus het zeilklaar liggend retourschip Vijvervreugd op de reede van Batavia in de lucht vloog, iets waarvan, zooals vanzelf spreekt en uit het Dagregister blijkt, den op reis zijnden G.-G. terstond kennis werd gegeven. Het verzwijgen van een zoo schokkend ongeval zou er ook toe kunnen

leiden mijne B. 31, 22 noot 5 geopperde gissing te doen verwerpen dat Jordens zelf, de uitgever der Bataviasche Nouvelles, ons reisverhaal als ooggetuige opgesteld heeft, waartegen ook de voorliefde voor sport pleit, welke men in onzen reisgenoot opmerkt doch moeielijk in een strammen secretarieheld kan verwachten.

- (10) Wat betreft de aanleiding tot Van Imhoff's reis: den 9 Augustus (1) was (blijkens de Nouvelles) zijn verjaardag gevierd (een publieke feestdag destijds, evenals tegenwoordig de verjaardag der Koningin; vergelijk B. 23, 166 noot 4) en bij die gelegenheid was hem Buitenzorg, naar ik onderstel, door de Regeering geschonken. 't Is waar, eerst den volgenden dag diende hij een uitvoerig adres daaromtrent in Rade in; maar daarop werd onmiddellijk gunstig gedisponeerd, zoodat men wel onderstellen mag dat de zaak op het verjaarseest beklonken en betoast was. Eene bloote onderstelling is dit niet; men gaf elkaar in de regeeringskringen soms van die verjaarcadeaux. Zoo ziet men uit Vorsterman van Oijen (o.l. III, 241) dat J. L. Umbgrove op zijn 27^{en} verjaardag de zeer voordeelige betrekking erlangde van Resident te Tegal, natuurlijk van den G.-G., wiens dochter, die met Dirk van Hogendorp had gevrijd, hij het vorige jaar getrouwd had met behulp van P. C. Hasselaer, toenmaals Burgemeester van Amsterdam, denzelfden Hasselaer die door zijn huwelijk met Mossel's dochter in de gelegenheid was geraakt om zich binnen enkele jaren te Cheribon rijk te dienen (zie § 1694). En omdat schoonzoon Umbgrove nu Resident van Tegal werd, werd schoonzoon Gockinga tevens Resident van Cheribon gemaakt (B. 40 a, 20). Zoo zullen ook Nic. Engelhard's twee eerste goede baantjes wel verjaarcadeaux geweest zijn (zie zijne personalia I, 77), en ik twijfel er niet aan of meer van die gevallen zouden kunnen worden aangetoond, wanneer wij de personalia der aldus begunstigde ambtenaren beter kenden, speciaal den datum hunner geboorte.

- (11) Eindelijk merk ik op dat wanneer in Blik's Nouvelles op p. 26 wordt gesproken van Van Imhoff's vertrek op den dag na „voorleden Dingsdag”, dit dezelfde 18 Augustus blijkt te wezen die ib. p. 29 genoemd wordt. De op laatstgenoemde bladzij beginnende reisbeschrijving wordt op p. 34 onderbroken door eene opgave der in de jongste week te Batavia aangekomen en vandaar vertrokken schepen. Op beide plaatsen, p. 29 en p. 34, begint het reisverhaal met een korten aanloop dien wij overslaan, alleen een enkelen plaatsnaam daaruit in eene noot overnemende. Volgens onze gewoonte brengen wij in het nu volgend verhaal de interpunctie en het gebruik van hoofdletters in overeenstemming met de hedendaagsche praktijk.

(10) (1) Dit was blijkens den grafsteen aan den | geboortedag, niet 8 Aug. zooals in de Encycl.
ingang der begraafplaats op Tanahabang zijn | van N.-I. staat.

(12) „Woensdag den 18 (*Augustus 1745*) vertrok Zyn HoogEdt. des morgens ten 2 uren (1) met het byhebbende gezelschap uyt desselfs thuyne (2) in diverse rytuygen; passeerde ten 3 uren de post Mr. Cornelis, nam vervolgens het onbyt op Tsiawong (3) en na diverse campongs gepasseerd te hebben, kwam ten half 9 uren op de campong Tsimangis, daar het middagmaal gehouden wierd. Ten 3 uren des nademiddags weder op reys gegaan zynde, arriveerde het gezelschap des avonds ten 7 uren op Campong Baro (4).

(13) Donderdag den 19 was het rustdag en wierd niets byzonders uytgevoerd dan dat Zyn HoogEdht. zig des voordemiddag ging diverteren op een eylandje dat de Groote Rivier te Campong Baro (5) op een aangename wyze geformeerd heeft tot een thuyne, in welks midden een speelhuysje (6) geplaatst is.

Vrydag den 20. Des morgens ging Zyn HoogEdt. nevens 't gezelschap te paard en met dragstoelen het terrein beschouwen, daar welgem(e)lt Zyn Edt. voornemens is een lustplaats aan te leggen; nam daar het ontbyt in een Turksche tent, maar op Campong Baro het middagmaal, waarna het gezelschap na een plaats, 2 uren boven het gewone logement (7), genaamd Joerok Cotta, betekende „binnen de stad”, zig begaf, ten einde zekere om hunne zeldzame antiquiteit niet onaardige beelden (8) en steenen met

(12) (1) Het Dagregister zegt: „om 3 uren” en „in geselschap van verscheide heeren en juffrouwen van rang”. Op dit laatste, de aanwezigheid der dames, mag wel worden gelet, want het bewijst dat de reis niet al te vermoeiend werd geacht, een heel verschil dus met Muller's tijden, toen de soldaten soms op marsch doodbleven

(2) Dat deze niet nader wordt aangeduid, toont dat de „woontuijn”, die op Jacatra, bedoeld wordt. Vanhier tot Mr. Cornelis in een uur, was, vergeleken met vroegere reizen, famous vlug.

(3) Tjiawang. Een riviernaam is dit niet. Immers een koopbrief van het land Mr. Cornelis dd. 14 Juni 1673 zegt dat dit belandt „ten zijden met *Intje* (zie B. 9, 18) *Auwangh*”; deze man heet R. 19 Aug. 1689: *Intje Awan* en zal de Maleische Luitenant *Intche Awan* zijn, vermeld D. 21 Aug. 1676. Opmerking verdient verder, dat de plaatsen waar de G.-G. halt houdt in het twee jaar later opgestelde reglement voor het ziekentransport naar Tjipanas (P. V, 488) als rustplaatsen voorkomen. Het kan wezen dat voor het hooze gezelschap *pasanggrahan's*

waren opgeslagen, die aldus voor de zieken werden benut; vergelijk ook I pag. XV.

(4) Dat wordt dus vier uur van den tegenwoordigen paal 22 tot 38. Een voetganger doet het haast even spoedig. En men was in het hartje van den drogen tijd! Maar in Europa reisde men niet sneller. Biese zegt (o.l. p. 286) dat aldaar in 1750 per mijl twee uur werd gerekend.

(5) Op een kaartje in B. R. 20 Maart 1739 ligt (13) Kampongbaroe iets hooger dan een klein eiland in de Groote Rivier.

(6) Von Wurmb schrijft in 1775 (Briefe p. 113) van de huizen te Batavia: „Wenn es der Raum erlaubt, so ist in der Nachbarschaft des Wohnhauses allemal noch een kleiner Saal, den man hier ein Spielhausz nennt. Zuweilen ist er offen und hat nur Rollklappen von Leinwand (*zeilen*); zuweilen ist er auch zugebaut. Hieher führt man die Fremden bei ihren Besuchen um freiere Luft zu genießen”.

(7) Denklijk te Babakan, B. 31, 12.

(8) Wij zagen hierboven (B. 31, 73) dat Busken Huet deze woorden in zijn zoogenaamd dagboek van Verbeet heeft geflanst; hij vond die in T. N. I. 1874, II, p. 277.

onleesbaare inscripten te bezien, zynde dit de overblyfsels of gedenkstucken der oude heydensche koningen in deze gewesten, die hier hunne residentie gehad hebben, waarvan nog eenige flauwe voetstappen (1) te vinden zyn, aan welke van den superstitieusen Inlander een godsdienstige eerbied bewezen, en met geld, bladeren en bloemen g'offert word. Vervolgens reverteerde men in ons campement.

- (14) Saturdag den 21. Des morgens vroeg ging Zyn HoogEdht. en de Heeren van 't gezelschap te paardt, alsmede de Juffrouwen (2) met draagstoelen om de post Chiampia te bezien, gelegen aan den voet van den zognaamden Vogelberg, bekend om zyne abundantie van nesjes (3). Hielden daar het middagmaal. Vertrokken ten 3 uren van die post, repasseerden de rivier de Sidany, en, na dien dag een weg van 10 uren heen en weder afgeleyd te hebben, quamen met den avond weder op Campong Baro.

Zondag den 22 was het rustdag en D^s. Dreier (4) deed des voormiddags een predicatie uit Job XXXVII, vs. 14, 15 en 16 (5). Des nademiddags ging het gezelschap weder na de plaats daar de lustplaats zal werden aangelegd, en kwam vervolgens des avonds weder in het gewoone logement.

- (15) Maandag den 23. Des voormiddags ging het gezelschap weder na

(13) (1) Mijsn inziens slaat dit niet op den steen met ingebeitelde menschenvoeten (waarover B. 15, 19 noot 3), maar is *voetstappen* op te vatten als: sporen of overblijfsels; voorbeelden van deze beteekenis van *voetstap* geeft B. 39, 22.

(14) (2) Evenzoo B. 22, 18; Rumphius H. A. V, 59; Corn. de Bruin p. 199: „en pronken daarmede als onze *Juffrouwen* met de plaesterkens" d. i. mouches. Den titel Mevrouw vinden wij R. 21 Nov. 1707: „Mevrouw de Wilde", echtgenoot van den Raad Ord. en Veldoverste H. de Wilde. Nog veel later droegen alleen de echtgenooten der Raden van Indië dezen titel (T. B. G. XLV, 249), die vroeger alleen toekwam aan de betere helft van den G.-G. Stavorinus (Reis Bengalen I, 266) schrijft in Van der Parra's tijd: „De naam van Mevrouw wordt door dit geheele land aan niemand dan aan de vrouw van een Raad van Indië gegeven". Later werd dat anders, zie B. 35, 24.

(3) Daaromtrent vergelijkte men de personalia van Van Riemsdijk, I, 72.

(4) Deze D^s. Hendricus Dreier (dit is de juiste spelling van 's mans naam) was getrouwd met Maria Margaretha Comans, eene halfzuster van Mevrouw van der Parra. Een paar weken

vóór ons verhaal had hij bij R. 16 Juli 1745 verlof erlangd om te repatriëeren met deze vrouw en zijne twee kinderen, Jan Adriaan en Ida Henriette (vergel. I, 62). Deze laatste werd de moeder van den G.-G. Wiese, die dus tegen Van der Parra oudoom moest zeggen en dan ook in verschillende testamenten van dezen G.-G. voorkomt. Een broer van den G.-G. Wiese heette Gustaaf Willem en droeg derhalve dezelfde voornamen als Van Imhoff; denkelijk is deze G.-G. de peet geweest van een der kinderen van zijn veldprediker Dreier, en heeft Dreier's dochter aan een harer bij den ouden Wiese geteelde kinderen den naam van haar broer Gustaaf Willem gegeven.

(5) „Neemt dit, o Job! ter ooren: staet ende aenmerckt de wonderen Godts. Weet gij wanneer Godt over deselve order stelt ende het licht sijner Woleke laet schijnen? Hebt gij wetenschap van de opwegingen der dieke woleken, de wonderheden desgenen die volmaeckt is in wetenschappen?" D^s. Dreier had dien Zondag zijn tekst ook kunnen kiezen uit Mattheus XVII vers 4: „Heere, het is goet dat wij hier zijn; soo gij wilt, laet ons hier tabernakelen maken".

het eilandje (1) in de Groote Revier; wyders des nademiddags voor de laatste maal na het land, tot de nieuwe lustplaats geprojecteerd, en Zyn HoogEdht. schetste zelfs het plan (2), zullende ingevolge van dien de woning en verdere byggebouwen geplaatst werden op het hoogste dier aangename landstreek, dat een grote en vlakke heuvel is, hebbende aan de oostzyde de Groote Revier, aan de westzyde de revier Sidany; stoot aan de eene zyden tegen de Blaauwe Berg en aan de andere kant tegen 't gebergte Salak; voorts ziet men aan alle zyde een regel (3) van hooge en laage bergen, daar het gezigt zig op een verrukkende wyze in verliest. Door het terrein zelfs loopt een waterryk spruytje, dat de nieuwe woning overvloed van water verschaffen en met verscheide canalen door en om de gebouwen geleyd werden zal.

- (16) Dingsdag den 24. Des morgens ten 4 uren vertrok Zyn HoogEdht. etc. te paard, ook eenige (4) van 't gezelschap met rytuygen, van Campong Baro; passeerde diverse campongs en arriveerden ten 8 uren op het verlokkenende Tsitrap (5), daar het gezelschap zig vermaakte in het beschouwen van eene der schoonste landsdouwen der waereld, omsingeld (6) zynde door een regel van hooge en lage bergen (7), die een halfrond om die aangename plaats formeren. Het middagmaal hier gehouden zynde, ging het

- (15) (1) Zie hierboven § 13.

(2) Als dit plan inderdaad gevolgd is, dan was het voor de vuist schetsen daarvan bloot een coup de théâtre, zooals beneden in § 29 zal blyken. Is het niet gevolgd, dan was het ontwerp een fiasco, evenals later Daendels' voor de vuist gedane aanwyzing op de kaart waar de forten van het kampement Mr. Cornelis moesten worden gebouwd, ten gevolge heeft gehad dat de aanleg van dit heele kampement bedorven werd (zie het verhaal van een tijdgenoot, Indisch Militair Tijdschr. 1871 p. 54). Maar beide mannen wilden van alles verstand hebben en alles met een Franschen slag afdoen.

(3) Eigenlijk beduidt dit woord (het Duitse *Riegel*, het Eng. *rail*, dat, volgens Fraenk, een ander woord zou zijn dan ons andere van het Latijn afgeleide *regel*, Eng. *rule*) eene lat. Zoo komt het bij Rumphius wel voor (Herb. Amb. I, 66: „lange *regulen* of latjes”; IV, 6: „latjes of *regeltjes*”); dan wordt het gebruikt voor: rij, reeks; zoo Van Linschoten (Reysgheschrift van de navigatien der Portugaloyzers, achter zijn Itinerarium p. 58): „eenen gantschen *regel* eylanden” in Straat Soenda; Jacob van

Neck (l. l. pag. 303): „een *reghel* tanden”; D. 1657 pag. 172: „een dubbele *regel* musquettiers”; Kolbe (o. l. I, 114): „een *regel* bergen”; Mossel (Aanm. p. 193): „de *regelbergen* van Salak” (misschien in twee woorden te splitsen); een stuk van 1791 nog (Kron. Hist. Gen. Utr. 1864 p. 388): „*regels* groote boomen”. Synoniem met dit *regel* is *rij* of *rij*; zoo Rumphius (o. l. VI, 204): „een lange *rije*” in den zin van: lat. Nicuhof die (o. l. pag. 162) van boomen „op *regels* geplant” spreekt, gebruikt (p. 9) in denzelfden zin 't woord *rij*, dat men o. a. vindt Rumphius, Herb. Amb. voorrede; verder ib. I, 189; II, 189; VI, 186.

(4) Dus een deel van het gezelschap bleef (16) te Kampongbaroe en keerde naar Bat. terug.

(5) Toenmaals nog een leenland der kolonie Bantammers (zie B. 15, 13). De afstand was in de rechte richting ongeveer 10 paal, dus per uur vordert de G.-G. geen 4 K. M.

(6) Evenzoo D. 1637 p. 27: de Soenan is „*omcinghell*” van dienaren; W. Schouten I, 116: een dignitaris „*omcingelt* van lackaijen”; Rumphius H. A. VI, 215: „*omcingelt*” met rotsen. Evenzoo Staring in De twee bultenaars.

(7) Er staat: *Boeren*.

gezelschap ten drie uren weder op reis en arriveerde tegens den avond op de campong Tsilingsie (1), daar de nagt gepasseert wierd.

- (17) Woensdag den 25. 's Morgens ten 4 uren vertrok Zyn HoogEdht. van de laatstgenoemde plaats en arriveerde na een sterke marsch van 8 uren weegs (2) des voordemiddags ten 10 uren op de campong te Tsikarring, van waar, nadat het middagmaal gehouden was, het gezelschap weder ten 3 uren vertrok en voor den avond op Tanjongpoura met de rytuygen, die hier voor de eerste maal gezien wierden, arriveerde, daar Zyn HoogEdt. in de post getreden zynde gesalueerd wierde met 3 charges uit het handgeweer van het in de wapens staande garnisoen, door den Lieutenant en Posthouder Knoust (3) gecommandeerd, waarna het geschut van die vesting mede wierd gelost.

Donderdag den 26 was het rustdag en diverteerde zig het gezelschap eenelyk met wandelingen en andere divertissante exercitien.

- (18) Vrydag den 27. Nadat het middagmaal gehouden was, ging Zyn HoogEdt. met het verdere gezelschap den Depatty van Crauwang een visite geven op de hoofdnegorye Babakan en reverteerde tegen den avond weder op Tanjongpoura.

Zaterdag den 28 Aug. Terwyl heden zoowel als twee dagen bevorens de nodige preparatien gemaakt en de wegen tot de reize g'effend wierden om aanstaande Dingsdag op de wilde koeijen-, hartebeesten- (4) en wilde-zwynenjagt te gaan op een plaats, tien mylen van Tanjongpoura en digt by de zee gelegen, zo amuseerde zig Zyn HoogEdelheyt met het verdere gezelschap met allerley divertissante uitspanningen (5), waartoe de situatie en de aangename lugtstreek dezer vermakelyke plaats en landstreek overvloedige gelegenheit verschaft, en wierd hiermede dezen dag doorgebracht.

- (16) (1) Er staat: *Tsilingsie*. Toenmaals was Tjileungsir nog een regentschap; vergelijk B. 23, 7. De afstand is in de rechte richting van Tjitrapp een paal of 10.

- (17) (2) De afstand is ruim 25 paal, veel bochten maakt de weg niet, dus thans is het uur gaans 3 paal minstens.

(3) Bij R. 14 Juni 1745 was hij Luitenant geworden, en blijkens B. R. 12 Juni 1750 werd hij in 1749 Kapitein-Luitenant. Over de buitengewoon snelle promotie van dezen militair zie B. 31, 55.

- (18) (4) Wij troffen dit woord reeds B. 17, 51 aan. Het leeft nog in Zuid-Afrika. De dichter Thomas Pringle zegt (Afar in the Desert):

„Away, away, from the dwellings of
men . . .

Where the gnu, the gazelle and the *hartebeest* graze”.

(5) Het is moeilijk te raden van welken aard deze geweest kunnen zijn. Op Racl's platen amuseeren zich Indische Hollanders met het schieten van eenden en snippen, de mindere man ook met hengelen, doch verder bepaalt zich hun sportvermaak, wat wandelen daargelaten, tot het drinken van borrels en het rooken van lange pijpen. Ik denk dat er gedanst zal wezen. Men kan desnoods ook aan kolven denken; zelfs de loome Batavianen van Raffles hadden op de Harmonie eene kolfbaan. Kolven was trouwens een tijdverdrijf waarbij

- (19) Zondag den 29. Dezen voordemiddag deed D^r. Dreyer weder gelyk de voorgaande Zondag in de vesting Tanjongpoura eene predicatie uit Psalm LXXI, het eerste gedeelte van het derde vers (1). Het overige van dezen dag wierd als de vorige met diverse tydkortingen gepasseerd.

Maandag den 30. 's Morgens ten vier uren de marsch geblazen zynde (2), vertrok Zyn HoogEdelheyt met deszelfs gezelschap te paard en met draagstoelen van Tanjongpoura; kwamen met het aanbreken van den dag op de hoofdnegorye Babakan, daar eenige minuten halte gehouden wierd. Passeerden vervolgens door een woeste bosschaadje en langs een gebroken (3) weg een distantie van circa vyf uren; arriveerden over agt uren op de negorye Soedimara (4), van waar, het middagmaal gehouden zynde, het gezelschap ten drie uren vertrok, en arriveerden voor zes uren des avonds in de negorye Tampouran (5), circa twee uren van de zee gelegen, nadat

de pijp niet uitging, zooals Jochem Nüzler zeggen zou.

- (19) (1) „Weest mij tot eenen rotzsteen om daerin te wonen, om gedueriglick daerin te gaen”.

(2) Denkelyk door de trompetters der begeleidende dragonderlijfwacht; zie de plaat tegenover bladzij 356* van ons Eerste Deel. Wij bespeuren althans hierbeneden § 23 dat die marsch ook elders geblazen wordt dan aan de veldschans.

(3) D. 1663 p. 572: „gebroken laage landen”, schijnt te beduiden: moerassig.

(4) De kaart van 1696 doet zien dat Soedimara, toenmaals onderhoorig aan Parakansapi, ongeveer lag waar de topogr. kaart den naam Kaliboewaja Hilir geeft. Toen Van Imhoff in 1746 van zijne reis over Java terugkwam, bereikte hij (Bijdr. 1853 p. 437) van uit Tjiassem „de rustplaats op Delmabang (de Lemahabang), zijnde een gehugt dat niet verre ligt van het spruijtje Tjepraga, aan welkers oostkant, tot Tjilnaljoe (Tjilamaja) toe, de wildbaan is daar voorleden jaar gejaagt hadden en dwars door dewelke thans de wech west-zuidwestwaards opgemaakt was, dewelke men passabel vond, excepto in de oostelijkste helfte van de wildbane, daar men een half uur toebragt over 6 à 700 roeden aan sassakken, die op het platte land gelegd waren, apparent omdat deze groote vlakte, waarvan misschien nog wel iets beters als een wiltbane te maken was, geen behoorlijke afwatering heeft om het regen- en opperwater quijt te werden, dat veelligt wel te remedieeren zoude zijn, was het land niet zoo ontbloot van volk als wij ook hier ondervonden, hebbende door deze drie distantien [en] van nabij drie uren gaants ieder

(namelyk: Pamanoeckan — Tjiassem — Tjilamaja — Lemahabang) buiten de voorgem. twee negorijen aan de rivier Tjasssem en de spruijt Tjilemaijoe, geen huis of mensch gevonden, maar een enkele wildernisse”; van Lemahabang tot „aan het spruijtje Zaldimara, daar anno passato, heen en weder gaande, het middagmaal gehouden hadden”, is „een uur gaans”, terwijl tusschen eerstgenoemde plaats en een punt vlak bij Babakan (zie § 292) „het groote en verdrietigste bosch van bamboesen en geboomte” zich uitstreckte. Men moet hier „verdrietig” nemen voor „somber”; zoo zegt Vondel ergens:

„Door bosschen droef van loof en schel van nachtegalen”,

evenals Rumphius (Herb. Amb. IV, 58) van de „droevige couleur” van zekere houtsoort spreekt. Een ander goed Hollandsch woord voor „somber” is: naar; zoo Valentijn V, 2, Japan 145: „in eenzame plaatzen in de naere bosschen”; Baldaeus, Malabar p. 73: „diep in den naeren nacht”; Van Goens Bijdr. IV, 309: „een woest ende naer berechachtich bosch”.

(5) Tempoeran (d. i.: samenvloeiing) ligt aan de Tjiprage. In deze buurt was het graf van Singaprabangsa, zie § 276. Tusschen dit Tempoeran en de oude hoofdplaats Krawang ligt een thans gedeeltelyk in sawah's herschepen ruim 13 paal lang moeras, zoodat de reparatie van den weg ter gelegenheid van deze jacht-partij een zwaren arbeid gekost moet hebben. De samensteller der Nouvelles zegt op bl. 29 van den Hollandschen uadruk dat te Batavia bericht is ontvangen dat de G.-G. zich den 30^{en} „na Tjytepraye stond te begeven om inspectie te nemen van een wildbaan aldaar, 14 mylen boven de post gelegen”.

Zyn HoogEdelheyt alvorens en passant de wildbaan (1) was gaan bezien en by die occasie een wild zwyn terneder gemaakt wierd.

- (20) Dingsdag den 31. Des voordemiddags bragten de jagers een wilde os te huys, waarvan de kop na gissing 80 pont zwaar was, en wierd den voordemiddag voorts besteed om zig (2) van de fatigues des vorigen daags wat uit te rusten, mitsg(*aders*) teffens de nodige preparatie te maken tot de wilde-zwynen-jagt, die des nademiddags gehouden stond te werden; ten welken einde Zyn HoogEdt. met zyn gezelschap ten 3 uren na de wildbaan reed, zynde een zeer grote en effene vlakte van veele uren in het rond, tien mylen in het Noordoosten van Tanjongpoura gelegen, abunderende in een grote menigte wilde beesten. Zodra welgemelde Zyn Edelheyt hier gekomen was, deden zig allerwegens een menigte van wilde zwynen op (3), daar eenige van het gezelschap te paard dadelyk jagt op maakten, met zodanig een succes dat buyten een hart binnen een uur tyds elf stuks daarvan wierden neder-gemaakt onder het oog van Zyn HoogEdelheyt, en nog een levendig gegre-(21) pen. Het was inderdaad eene der aangenaamste vertooningen, te zien hoe wyd en zyd verscheide personen door het veld renden om het wild te paard zittende of te doorsteken of na de plaats, alwaar welgem(*elte*) Zyn Edt. met verscheide personen van het gezelschap zig geposteert hadde, te dryven, daar zommige wilde zwynen, tusschen de beenen der paarden heen lopende, met allerley scherp maar geen schietgeweer, ja zelfs met gescherpte bamboezen, wierden afgemaakt, in dier voegen dat er slegts weynige dier beesten, welke zig na dezen hoek retireerden, schoon dodelyk gekwetst, in 't bosch ontvlugten. Vervolgens keerde Zyn HoogEdt. etc., zeer voldaan zynde over

(19) (1) Mogelyk was deze (wat het woord *baan*, d. i. vlakte, niet insluit) ompaggerd. In 1617 vinden wij al een „warande” voor de jachten van den Pangeran van Jacatra, in 1641 eene ompagging aan de Angkee voor die van Bantamsche grooten (§ 2034 en § 37). Men merke vooral op, wat Van Goens in 1656 schreef (Bijdr. IV, 313) over de „ongelooffelijke groote diergaerden” van den Mataram, „daer hij tot zijn vermaeck ende de jacht beslooten houd ettelijke duijzende herten, renosters, wilde koebeesten ende uijtnemende groote stieren, item wilde paerden ende ander vee”, elke soort in eene aparte pagger; Van Goens zelf had wel aan die jachten deelgenomen. Of het landschap Bagelen hiernaar den ouden naam *Krapjak* kan hebben gedragen (d. i. park, diergaarde, zegt Rouffaer in Encycl. IV, 608, 2)? Wanneer men Daendels in 1810 (bij De Jonge XIII, 458)

gewag ziet maken van „landerijen in het Krawangsche en Bandongsche tot jagtperken en tuinen voor den G.-G.” in vroegere jaren aangewezen door „Hunne HoogEdelheden”, d. i. de Indische Regeering, dan wordt men weliswaar herinnerd aan Van Imhoff's wildbaan in Krawang, maar uit de Resolutiën der Ind. Regeer. en uit andere bronnen blijkt hoegenaamd niets tot staving van Daendels' woorden; ik houd zijne aanduiding daarom voor een verzinsel.

(2) Evenzoo B. 18, 8.

(3) *Zich opdoen* is: zich vertoonen; zoo Rumphius Herb. Amb. VI, 221: een gewas „waarvan zig vijf zoorten *opdoen*”. Vondel verriicht den moffentoer om dit werkwoord te doen rijmen op *Europa*, in zijne bekende maar nog al potsierlijke verzen:

(20)

die welgeslaagde jagt, na de negorye en zond aanstonds met een gereedlegend inlandsch vaartuyg een gedeelte van het wild naar Batavia.

- (22) Woensdag den 1 September ging Zyn HoogEdt. met zyn gezelschap ten 4 uren weder na de wildbaan, dog een half uur dieper in dezelve als daags bevorens, daar een bamboeze huys opgeslagen was, alwaar het ontbyt genomen wierd, terwyl de jagers zig in 't rond van de wildbaan, nu zonder wilde zwynen te mogen nedermaken, alleen bezig hielden met jagt op wilde koeyen en hartebeesten te maken, die hier in een ongelooflyke menigte zyn, hetgeen mede vry wel reüsseerde, want in den tyd van 2 uren wierden door de jagers vyf wilde koeyen en twee grote harten nedergestoken, en ten waare de paarden zowel door het rennen in een ten eenemaal van de wilde zwynen omgevroot (1) veld als door de grote hitte, niet (2) afgemat waren geweest, zo zoude ongetwyffeld een veel groter getal dier beesten opgedaan zyn geworden. Nadat van deze exercitie een einde gemaakt was, retourneerde Zyn HoogEdt. na het logement in de negorye voornoemd.

- (23) Donderdag den 2. Ten 4 uren desmorgens de marsch geblazen zynde, keerde Zyn HoogEdt. etc. langs dezelve route die zy des Maandags gekomen waren naar Tanjongpoura. Hielden nogmaals middagmaal op de negorye Soedimara. Ten een uren des nademiddags stegen weder te paard, repasseerden de grote boscaadje en kwamen ten 4 uren op de hoofdnegorye Babakan, van waar, nadat hier een half uur halte gehouden was, Zyn HoogEdt. desavonds voor zes uren in de veldschans Tanjongpoura reverteerde.

Vrydag den 3. Heden was het rustdag en hield Zyn HoogEdt. zig binnen de vesting en diverteerde zig als bevorens.

- Zaterdag den 4. De marsch ten 5 uren geblasen zynde, vertrok Zyn HoogEdt. uit de veelmelte vesting Tanjongpoura onder het losbranden van drie charges door het guarnisoen en alle het geschut van de schans. Repasseerden de revier van Tanjongpoura en arriveerden ten 8 uren op Tsikar-
- (24) ring. Daar het middagmaal gehouden zynde, vertrok Zyn Edt. ten 3 uren

Aan d'Aemstel en aan 't Y daar doet
zieh heerlijk oope

Zij die als Keizerin de kroon draagt
van Europe.

- (22) (1) Dit is geene schrijf- of drukfout. Immers wij vinden *vroeten* ook bij Rumphius, Herb. Amb. III, 213; VI, 138, evenals *vratje* ib. I, 155; *wrang* ib. I, 166; *wreed* V, 423; *wringen* ib. II, 231; 244; *wrack* voor *wrak* D. 1667 p. 259. Vooral komen zeer vaak met eene *v* voor de verschillende vormen van het werkw. *wrijven*; zoo bij Rumphius I, 87; 119; 123 en

zeer vaak elders in dat werk, evenals bij Pieter van Hoorn o. l. pag. 10; Aeg. Daalmans o. l. pag. 26; 28; Nieuhof o. l. II, 265; Ten Rhijne o. l. pag. 172; Valentijn V, 1 Ceylon p. 408; Ter Kamp o. l. p. 111; evenzo bij Radermacher B. 39, 20. Daarentegen *wrekkigh* voor: vrekig bij Baldacus, Malabar p. 111; *wreckheijt* Schouten II, 92 voor: vrekigheid; *doornvreten* voor: doornvreten Rumphius u. s. III, 64; 95; *uitgewreeten* voor: uitgevreten ib. II, 225.

(2) De gewone fout eener dubbele ontkenning.

van daar en kwam ten 5 uren des avonds op Bakassy, hebbende niet meer dan 4 uren op reis geweest en egter een weg van somtyds (1) 10 uren afgelegd, waartoe de makkelyke wegen zeer veel contribueerden, want twee jaren bevorens was het nauwlyx met een paard van Tsikarring naar Tanjongpoura in vele uren te ryden, en thans is het met 2 stel paarden binnen twee uren te doen. In zelve voegen is de weg van Tsikarring na Bakkassy en vandaar verder na Tsilingsing (2) hersteld, zodat het thans vermaaklyk en gemakkelyk is, dezelve te passeren.

Zondag den 5. 's Morgens ten halff zeven (3) uren vertrok Zyn Hoog-Edt. van de laatstgemelde plaats en arriveerde ten half tien uren op Tsilingsing (4), daar den Oud-Landdrost Vink (5) Zyn HoogEdt. salueerde met 21 (25) schoten (6) en voorts treffelyk ter maaltijd onthaalde. Het overige van den dag wierd hier doorgebracht met een wandeling om de doorgraving, in het voorleden jaar door Heeren Heemraden geschied, van de revier Maronda in

(24) (1) Dit hing natuurlijk van het seizoen af. Of is *somtyds* het Duitsche *etwa*?

(2) Er staat: *Tsinsing*. Over deze reparatie zie B. 31, 64.

(3) Van Imhoff's veldprediker kwam dezen dag niet aan het woord. De Zondagsrust werd heden niet in acht genomen.

(4) Er staat weer: *Tsinsing*.

(5) Justinus Vinck (getrouwd met Helena Thornton, Doopb. 21 Sept. 1726 en testam. Schoute 13 Oct. 1733 n°. 2068, die eene dochter was van den Bataviaschen dominé en zuster van den gelijknamigen Schepen Augustinus Thornton, welke laatste blykens R. 11 Nov. 1681 in patria opgevoed is) kocht in 1727 uit den boedel van den Christen-Chinees Hannibal van Quemuij (over wien zie § 1069) belangrijke stukken land aan de Maroenda. Bij R. 4 Febr. 1735 werd hij, zijnde burger en Weesmeester, Landdrost; zijne commissie als zoodanig dd. 16 Febr. 1735 staat in het Afg. Ind. Briefboek; bij R. 24 Nov. 1744 als zoodanig ontslagen. Hij is bekend en als graver der Vinkevaart en als oprichter der twee oudste pasar's, die van Tanahabang en P. Senen (zie § 2316 en B. 23, 173). Hij overleed 8 Juli 1750; uit de beschrijving zijner lijkstatie D. 9 Juli 1750 bespeurt men in hoe groot aanzien hij bij Van Imhoff stond: de Regeering volgde en corps het lijk. Op zijn land aan de Maroenda had hij bij R. 23 April 1743 verlot erlangd drie suikermolens te zetten; bij R. 10 Juli 1744 werd hem toegestaan op zijn in diezelfde streek gelegen land aan de Toegoe een steenen kerkje op te

richten ten gerieve der Mardijker-bevolking in die buurt.

(6) Het was toen heel gewoon dat landheeren (25) op hunne goederen kanonnetjes bezaten. Zoo vindt men in het „Kort Relas” van den Chin. opstand (Verzameling van verscheide echte stukken, pag. 11) bij een gevecht met de opstandelingen zes „veldstukjes” vermeld, toebehoorend aan den daareven genoemden Oud-Schepen Augustinus Thornton, die (zie B. 30, 2) landen bij Mr. Cornelis bezat. In 1786 vinden wij er te Tjipanas vermeld, B. 40a, 8. Vandaar do angst der Regeer. in 1800 dat „het geschut”, aanwezig op de landgoederen aan het zeestrand, in handen der Engelschen zou vallen, ofschoon het „meest voor cieraad” diende, P. XIII, 168. Den 1 Oct. 1815 schrijft een landheer aan den Resident der Ommelanden: „Vermits precautien tegen onverwachte onveiligheid altoos noodzaaklijk is, zo heeft den teekenaar zijn landgoed Koeripan met vier eenponders veldstukken voorzien”. Uit de advertentie van den verkoop der landen Tjitrap en Nanggwer in de Bat. Cour. 13 Sept. 1817 blijkt, dat daartoe behoorden „17 metale stukjes”. Nog in 1821 noteert S. Roorda van Eijsinga (o.l. I, 199) dat „tien stukken geschut de woning dekken” van den landheer van Tjiampea; trouwens, anno 1807 was dat landhuis door eene rooverbende aangevallen en had het daar logeerend gezelschap „met het grootste gevaar voor hun leven” moeten vluchten, D. 23 Mei 1807. Een paar dergelijke veldstukjes staan nog heden op den heuvel Tanahabang.

de Songolandak (1) tot de revier Tsilingsing (2) of Trouasang, zullende deze doorsnyding dienen om een communicatie te hebben met de landen van Bakkassy en daaromstreeks, ten eijnde de producten dier gewesten met weinig kosten en moeyte naar de hoofdplaats te brengen. In den avond vermaakte voormelte Landdrost Vink Zyn HoogEdt. met diverse amusemenen, die het overige van dezen dag met vermaak deden passeren, en het was op dit landgoed dat welgen(oemde) Zyn Edt. de laatste nagt van de reyze naar de bovenlanden zyn (3) rustplaats hield.

- (26) Maandag den 6. 's Voordemiddags ging Zyn HoogEdt. de doorgraving bezien, die van Tsilingsing (4) af naar de revier van Anjol geleyd zal werden; hield vervolgens middagmaal en vertrok ten 4 uren van de laatstgenoemde plaats. Wierd weder met 25 schoten gesalueerd en arriveerde met den avond in de thuyne op Jaccatra, zynde volkomen gezond en voldaan over de reise".

AANHANGSEL.

Het paleis te Buitenzorg.

- (27) Hoe het met den bouw van het oude lusthuis gegaan mag zijn, is lang niet helder.

Thunberg zegt (o.l. pag 189) dat het paleis hetwelk hij bezocht („plusieurs beaux édifices très-élevés et divisés en deux pavillons avec une galerie et des jardins délicieux") was gebouwd door Van Imhoff; maar Thunberg's zegslieden (de kring van Radermacher) zijn in dergelijke historische mededeelingen niet zeer betrouwbaar. Ook Mr. P. Mijer (Baud p. 450) vertelt dat „bij den dood van Van Imhoff" de twee gebouwen voltooid waren die men er later kent; waar Mijer dit echter vandaan kan hebben, is mij een raadsel en aangezien hij, uit het geheugen citeerend, zich geregeld vergist (zooals bij het aanhalen van welbekende verzen e. d.), lijkt mij ook dit getuigenis van weinig waarde.

- (28) Zeker is (zie § 1662) dat Van Imhoff ijverig heeft gebouwd. Niettemin spreekt de in 1751 aan Mossel uitgereikte eigendomsacte van Buitenzorg (bij Faes, Geschied. van Buitenzorg p. 71) wel van de cultivatie van den grond en den aanleg van een lusthof, maar niet van aanwezige gebouwen. Bovendien had in Augustus 1752 de inval der Bantammers plaats, waarbij „alles wat maar vuur wilde vatten" op dat landgoed verbrand werd

(1) Over deze doorgraving zie § 1071. Een erfbrief van 19 Oct. 1770 betreft een land, begrensd ten W. door de Sontar, ten O. door de Kleine Tjakoeng „of Soengij Langkap", ten O. van welke laatste de Grootte Tjakoeng blijkt te

loopen.

(2) Er staat weer: *Tsingsing*.

(3) Er staat: *ayn*.

(4) Alweer staat er: *Tsinsing*.

(§ 797), zoodat van de door Van Imhoff opgerichte gebouwen (Olivier, Tafereelen I, 254 beweert dat die ter plaatse van den hedendaagschen oostervleugel gestaan hebben) wel niet veel meer dan de fundamenteën overgebleven zal zijn.

- (29) De eerste vermelding der huizinge is in de acte van overschrijving op Van der Parra (28 Oct. 1763 folio 101), waar het land wordt omschreven als „thans bebouwt met twee groote steene hujsen met dubbelde vleugels, waarin twee groote zaalen en diverse kamers benevens combuijs, dispens enz.” Wanneer Radermacher daarbij voegt (T. N. I. 1856, II, 164): „Het huis is gebouwd naar het plan van het paleis van Blenheim” (d. i. Blenheim House dicht bij Oxford, het paleis der Hertogen van Marlborough), dan kan dit alleen bedoelen dat Blenheim House als model was genomen (door Van Imhoff, die zoo voor de vuist een plan had geschetst? zie hierboven § 15) zonder dat men tot eene volkomen uitvoering was gevorderd. Immers, de verschillende teekeningen-Rach (zie T. B. G. XLIV, 169) vertoonen ons weliswaar de in bovengeciteerde acte vermelde „twee groote steene hujsen” van drie verdiepingen, maar de „dubbelde vleugels”, waardoor zij onderling moesten worden verbonden, zijn niets dan blinde, coulisse-achtige, boogvormige muren, aan het einde waarvan weder twee smalle en ondiepe gebouwen staan, die onderling verbonden zijn door eene lange met pannen gedekte galerij gelijkvloers, welke de plaats inneemt waar het hoofdgebouw had moeten komen, wanneer niet het plan om zijn te grooten omvang onuitvoerbaar geacht
- (30) was. Hoe het grondplan was, is moeilijk te zeggen, omdat primo deze teekeningen-Rach niet tot de beste behooren en secundo de bewaarde kaarten van het Buitenzorgsche soms een plattegrond van het lusthuis aangeven, die met gezegde teekeningen kwalijk overeen is te brengen. Op dien plattegrond lijken de vleugels elk veel grooter dan het ontbrekende hoofdgebouw had moeten worden; zij hebben een zeer zonderlingen vorm, daar elk van beide bestaat uit vijf stomp- of rechthoekig op elkaar staande afdeelingen, waarvan twee een voorhof omsluiten en de drie voorste zijwaarts gericht zijn: achter het ontbrekende hoofdgebouw is een groot vierkant perk, naar het schijnt met eene laan omgeven, terwijl vóór de vleugels der voorzijde een vrij groot sterreboschje is, waarvan de stralen (de laantjes) uitloopen op een achthoekig gebouwtje, dat misschien het fortje Philippine is, welks ligging ten gevolge van het slechte perspectief der hierboven bedoelde platen-Rach ook al niet heel helder is. Den 15 Maart 1799 schrijft de Commandant dat de G.-G. heeft goedgevonden den tuin „voor de groote hujsen” te veranderen in een plein. Hier was reeds eene batterij, kazerne en kruithuis gebouwd. In R. 15 Jan. 1802, waar over reparaties van de gebouwen wordt gehandeld, wordt vermeld „een huis in de westzijde, lang 98 breed 52 voeten” en „t hujs aan de oostzijde”, waartoe eene „kerk” schijnt te behooren; aan dezen laatsten kant schijnt ook het Commissariaat te wezen; er is eene „bakkerij”, eene „coffijzaal na de thuin”, eene „biljaatkamer”, een „hospitaal” en „coffijpakhuizen”; verder een „kruithuis”, eene „nieuwe gemaakte casern voor de

Europeesen en inlanders". Voorts „tussen de 2 groote huizen" eene „stoep, lang 180 en breed 9 voet"; ook een „visvijver" en een „fontijnbak bij de (31) commandantswoning". Eerst Daendels begon het ontbrekende hoofdgebouw (zie zijn brief aan den Minister dd. 23 Aug. 1809 bij De Jonge XIII, 411); uit bewaarde quitanties blijkt dat van 1808 tot 1810 aan het paleis werd ver-timmerd tot een bedrag van 4.259 Rd^s. zilver en 112.082 Rd^s. papier. Raffles ging daarmee door. De twee zijgebouwen liet men daarbij staan; het hoofd-gebouw, dat ze thans verbond, bestond uit twee verdiepingen en was in vrij pretentieusen stijl, die weinig met dien der oudere zijgebouwen harmonieerde; in het midden sprong het front halfcirkelvormig vooruit. Sedert Juni 1812 ondergingen het middelgebouw („het groote coepelhuijs") en de beide vleugels zware reparaties, noodig gemaakt doordat bij Daendels' bouwwerk ondeugd-zaam hout was gebruikt. Aangezien Raffles op Buitenzorg woonde, moet het onjuist zijn wat Van Hogendorp verzekert (Beschouwing p. 371) dat het paleis in 1816 „schier tot eenen puinhoop vervallen" was; men vernieuwde toen „het middelgebouw op dezelfde grondslagen maar veel regelmatig en sterker", terwijl de „ouderwetsche stijve tuinen", zooals men die op de platen-Rach ziet, „in Engelsche plantsoenen veranderd" werden. Zeker is, dat in 1817 weer groote reparaties noodig waren, waarbij ook de vijver bij het paleis werd gedempt. Dit aldus voltooide gebouw werd anno 1834 door eene aardbeving verwoest. Toen werd het nieuwe paleis gezet, waarbij volgens Mijer (Baud p. 451) de oude zijgebouwen „gedeeltelijk benuttigd" zijn, zoodat men dus (dit kon Mijer immers weten) in het hedendaagsche gebouw zich nog eenigszins den ouden aanleg der platen-Rach voor den geest kan brengen.

BIJLAGE XXXIII.

FREIJER'S RAPPORT OVER DE EUROPEESCHE BOEREN

1752.

- (1) Het volgende stuk is gecopieerd uit B. R. 20 Maart 1752. Bovendien geeft die resolutiebijlage een tweede rapport van Freijer dd. 3 Maart 1752 betreffende de rekeningen der overleden, vermiste en gemassacreerde boeren.

„Lijste der aanwezende Europeese landbouwers, in hoeverre deselve haar land hebben verbeterd.

Te weeten:

In het district Tangarang.

Nº. 1. Adam Duschau (1), Schout, in aº. 1744 van Zerg(ean)t tot boer,

- (1) (1) Ik vermoed dat deze man, die wel de stamvader der Batavijsche Deschaux zal wezen, met Van Imhoff naar Indië is gegaan als sergeant, d.i. in de hoogste qualiteit welke de Comp. gewoon was aan uitkomende militairen te verleenen (zie B. 28, 3). Nu is merkwaardig, dat blijkens acte Domburg 18 Aug. 1755 nº. 18002 Van Imhoff's moeder (stiefmoeder?) Hedwig Wilhelmina van Dieskau (Dieskau bij Halle) heette. Het vermoeden ligt dus voor de hand dat die boerenschout van deze plaats afkomstig en een soort familiestuk was. De spelling van den naam bewijst het tegendeel niet; immers ook de Jan Andries Duurkoop, die tijdens Van Imhoff Luitenant der dragonderliffwacht was en na diens dood met 's Landvoogds goed bedachte huishoudster trouwde en een groot landheer werd, was een Oost-Fries (landgenoot derhalve van zijn patroon) en even vóór dezen uitgevaren, in Indië gearriveerd per Polanen als soldaat 9 Jan. 1743 (zie T. N. I. 1864, II, 8; acte Levier 9 Oct. 1753

nº. 9639 en B. R. 12 Juni 1750) en heette dus ten rechte Dürrkopp; zie ook I, 260.

Onze Duschau kreeg bij erfbrief van 26 Nov. 1744 het grootste der Tanggeransche perceelen (nº. 1, 260 morgen); bij R. 2 Mei 1752 erlangde hij bovendien nº. 2 en 3. Zonder dat besluit af te wachten had hij reeds bij acte Levier 4 April 1752 nº. 6041 alle drie aan elkander grenzende perceelen voor 20 jaar à 200 Rd^s. per jaar verhuurd aan een Chince om er een suikermolen op te zetten. Niettemin was hij later (R. 22 Maart 1765) aan de Comp. anderhalf jaar pacht tenachter voor perceel 1. Hij had toen genoten f 1440 en afbetaald f 1320. Hij schijnt dus (zie § 1652) overleden te zijn na elf jaar pacht te hebben betaald. Zijn perceel, dat H. 29 Oct. 1757 op 823 Rd^s. was getaxeerd, kwam bij R. 7 Mei 1765 voor 250 Rd^s. aan zijne weduwe, die hertrouwd en zelfs al voor de tweede maal weduwe was (van beneden vermelden Gommon).

heeft met veel moeite en kosten een fraeije plantagie van manges, clappus (1) en arreekboomen aangelegt en ruimj sestig koebeesten aangequeekt.

- (2) No. 4. George Anthonij Dippen (2), in a°. 1745 van Corpor(a)l tot boer, heeft meede een mooi partheij jonge clappus en arreekboomtjes aangeplant.

No. 5. Hendrik Bierman (3), in a°. 1745 van soldaat tot boer, heeft hem altoos met groente planten bemoeijt (4), waardoor geene verbetering aan 't land te zien is.

- (3) No. 6. Jan George Meents (5), in a°. 1746 van Sergeant tot landbouwer;

(1) Er staat: *clappul*. *Arreek* is pinang.

- (2) (2) Deze man, ook wel Depen of Pen genoemd, een Brunswijker (Register Huwel. en Kl. Zaken 17 Juli 1752), erlangde een erfbrief 30 Juni 1747, overleed in 1756 met een tegoed aan gage groot f 1707 (R. 11 Dec. 1764), waaruit blijkt, dat hij heel wat dienstjaren achter den rug had. De weduwe kreeg toen dit perceel, hetwelk H. 29 Oct. 1757 getaxeerd werd op 388 Rds. Zij overleed echter eveneens, in Febr. 1764, met eene schuld aan de Comp. groot 225 Rds. voor 4½ jaar pacht, nadat het voorschot ad f 1440 geheel was aangezuiverd. Nu werd bij R. 6 Maart 1764 het land voor 250 Rds. toegewezen aan J. J. Muder. Zie ook R. 22 Maart 1765.

(3) Hendrik Bierman van Hamburg kwam blijkens B. R. 23 Sept. 1760 in 1742 als jongmatroos in Indië. Zijn erfbrief is van 30 Juni 1747. Hij betaalde niets aan de Comp. af en overleed 4 Oct. 1752 zonder iets na te laten behalve f 1440 schuld aan voorschot, R. 23 Sept. 1760. Bij R. 1 Dec. 1752 werd tot den verkoop van zijn perceel besloten.

(4) In margine staat hiernaast in eene andere hand, welke die van Mossel zal wezen: *boomgaarden*; evenzoo in margine van n° 7, 8, 9 en 10. Deze dispositie leidde tot het besluit van 20 Maart 1752, besproken in § 1646, doch dat al lang te voren op boomkwekerij was aangedrongen, ziet men uit Freijer's aantekening (in zijn tweede rapport in deze Bijlagen R.) omtrent den vermisten bezitter van perceel 20: „Heeft . . . geen een boomtje tot verbetering van 't land aangeplant, alsehoon haarlieden zulks onophoudlijk is gerecommandeert". Wanneer het echter mogelijk was dat de boeren de boomkwekerij beoefenden (op afkeurende wijze merkt Freijer op dat de gewezen bezitters van de perceelen 2, 3, 17, 18 en 20 zich geneerden „met groente en padij planten, waardoor het land onverbeterd"), dan volgt daaruit dat zij voorloopig op andere wijze den kost konden winnen. Aangezien de Comp. voorschotten hiertoe niet voldoende waren, zullen

die bronnen zijn voortgevloeid uit heffingen van de opgezetenen; degenen die leefden van „groente en padij planten waardoor het land onverbeterd", voerden vermoedelijk heelemaal niets uit en leefden uitsluitend van die heffingen of gaven hun perceel in deelbouw (zie B. 50, 37) ter bewerking aan Inlanders. Hoe zouden die vijf „boeren" den arbeid ook hebben verstaan? Zij waren respectievelijk: een onder-timmerman, een soldaat, een uit patria overgekomen boer, een burger en een gepaspor-teerd sergeant.

(5) B. R. 8 Dec. 1750 verneemt men dat Jan (3) George Mentz van Schallenburg in 1735 als soldaat uitkwam, in 1736 Assistent werd, in 1743 sergeant en Posthouder te Tjiampea. B. R. 29 Febr. 1752 zegt dezelfde echter dat hij in 1744, zijnde hellebardier (dus geattacheerd aan den persoon van den G.-G.; mogelijk had hij op Tjiampea dus een subsituut) „op de begeerte" van Van Imhoff boer is geworden. Blijkbaar was hij iemand met protectie. Zijn erfbrief is eerst 30 Juni 1747 geteekend, hetgeen bewijst dat mijne opgave in § 1652 betreffende de datums van uitgifte der perceelen niet overbodig is. Reeds bij eerstvermelde B. R. verzoekt hij, met zijn zoon (over wien beneden § 8) weder in dienst der Comp. te worden genomen. Hun beiden werd toen gage toegelegd als sergeant en soldaat, doch zonder consequentie voor anderen en zonder kwijtschelding hunner voorschotten (dat moest er dan ook nog bijkomen!). Bij de tweede B. R. verzoekt de vader, op grond dat hij alles heeft verloren en hope-loos arm is, om weer sergeant te mogen worden (misschien was dus de gage afgeschreven na Van Imhoff's dood). Dit wordt toegestaan. Hij overleed vlak daarna; zijne schuld (voor vader en zoon samen bedroeg deze f 2363) werd afgeschreven, R. 9 Juni 1752, waarna R. 1 Dec. 1752 tot verkoop van het perceel wordt besloten.

Zonderling is, dat noch hij noch zijn zoon het adres B. R. 8 Sept. 1747 ondersteunen van „de thien landbouwers, geplaatst boven de veldschans Tangerang"; mogelijk omdat ze niet

heeft in den beginne wel een plantagie van alderhande soort boomtjes aangelegt, edog is door een aanhoudende zwaere ziekte sedert de Bantamse revolte niet op zijn land geweest, waardoor genoegsaam alles wederom verwildert.

- (4) N°. 7. Eijke Gerrit (1), in a^o. 1746 voor landbouwer uijt 't patria, heeft niets van beduijden uijtgevoert als hem met wat groente te planten opgehouden.

N°. 8. Gerrit Roeloffs, broeder van opgem(eld)te Eijke Gerrit, mede in a^o. 1746 voor boer uijt 't vaderland, geneert zig invoegen als zijn broeder.

- (5) N°. 9. Michiel Gomom (2), in a^o. 1751 van Corporaal tot landbouwer, schijnt een arbeidsaam man en wil volgens getuijgenisse van de Schout wel werken.

- (6) N°. 10. Diederik Pippigh (3), in a^o. 1751 van soldaat tot boer, geeft volgens zijne werksaamheijt mede nog eenig verwagting.

N°. 11 en 12. Jan Diederik de Koning (4) de oude, in a^o. 1750 met

- (3) op hun perceel woonden en ook hier een substituut het werk deed.

- (4) (1) Eijke (of Rijke of Itje) Gerrit (of Gerrits) en Gerrit Roelofs (een Oost-Fries die, toen hij 9 Juli 1750 huwde met Amerentia Pieters, 26 jaar oud was, Register Huw. en Kl. Zaken) kregen 30 Juni 1747 hunne erfbrieven; zij genoten beiden successievelijk f 1357 en betaalden af aan pacht respectievelijk f 1200 en f 600. De eerste was $\frac{1}{2}$ jaar achterstallig, de tweede $5\frac{1}{2}$ jaar, toen bij R. 22 Maart en 7 Mei 1765 de beide perceelen hun werden toegewezen voor 250 Rd^s. elk; in 1757 (zie § 1651) waren zij hun aangetaxeed geworden voor 370 en 320 Rd^s. Eigenaardig is, dat juist deze twee personen, jonge boerenzoon, zich vastklampen aan het „groenteplanten” waarvan zij verstand hebben en het experimenteeren overlaten aan de gewezen timmerlui en consorten.

- (5) (2) Volgens B. R. 5 Maart 1751 een Hamburger, die aan de Kaap eenige jaren als boerenknecht had gediend. Hij wenschte toen over te nemen het perceel land van den overleden Rijke Vrijmoet, bezwaard met diens achterstal aan de Comp. en eene jonge weduwe. Dat alles erlangde hij, doch overleed al vóór H. 29 Oct. 1757, na te hebben genoten f 1090 en afbetaald f 480. Zijne vrouw schijnt al vóór hem te zijn overleden, waarna hij moet zijn hertrouwd met de hierboven vermelde weduwe van Duschau; dit mensch erlangde perceel n°. 9 bij R. 22 Maart 1765 voor 250 Rd^s., waarop toen een achterstand drukte van $1\frac{1}{2}$ jaar pacht,

zegge f 180; dat zij spoedig daarna ook het perceel van Duschau kreeg, bleek reeds hierboven in § 1. Overigens zal men bij naclijfering bevinden dat er eenige duisterheid in de officieele mededeelingen omtrent deze dame is, te verklaren uit het voortloopen van bedoelde perceelen op naam van reeds overleden personen (zie onder n°. 11 en 12).

(3) Deze had bij R. 22 Dec. 1750 het perceel (6) 10 erlangd, dat bij erfbrief van 15 Sept. 1750 was toegewezen aan den spoedig overlijdenden landbouwer Herman Hansen van Zutphen; hij nam tevens diens gereedschappen over en eene schuld aan de Comp. voor de genoten 100 Rd^s. contant, gereedschappen en provisiën. Later klaagt Freijer (B. R. 6 Sept. 1754) dat „so min goede vermaningen als dreijgementen” dit heerschap in het rechte spoor hebben kunnen houden, waarom hij verzoekt dat dit individu „tot exempel van andere loojwamsen” matroos zal worden gemaakt met eene schuld van f 1000. Aldus geschiedt. Het opengekomen perceel n°. 10 wordt R. 13 Febr. 1756 voor 150 Rd^s. gegeven aan Jan D. de Koning „tot weijland voor zijne koebeestjes”.

(4) Ten rechte König, van Iserlohn in Westfalen (acte Levier 23 Juli 1753 n° 9024; Register Huw. en Kl. Zaken 30 April 1752, waar zijn tweede huwelijk wordt ingeschreven), erlangde een erfbrief voor perceel 11 den 15 Sept. 1750, zijn zoon Reijndert Hendrik tenzelfden dage voor perceel 12. Hij had B. R. 22 Maart 1756 voor twee perceelen een achterstand van f 2877,

zijn vrouw en drie kinderen voor boer uijt 't vaderland overgekomen, zijnde de twee oudste zoons overleeden en de jongste met zijn moeder door de Bantamse rebellen gemassacreert. Die menschen hadden vóór de revolte haar land een mooi aanzien gegeven met het aanplanten van een meenigte jonge clappusboomtjes, edog dit een en ander is door de opkomende oorlog en het verloop der Javaanen (1) weder verwoest, een inconvenient dat alle de boeren binnen dit district is te beurt gevallen, waardoor den eenen wel iets minder en den ander wat meerder schade is toegebracht, hebbende in deesen gem(el)te de Koning nog in de 60 p(e)s (2) koebeesten overgehouden.

doch aan pacht betaald f 1440; hij was toen een half jaar pacht ten achter. Zijne weduwe C. de Leeuw trad 19 Juni 1760 in ondertrouw met J. J. Muder van Halle, burger, die bij R. 7 Mei 1765 beide perceelen (welke dus op naam van den overledene waren blijven doorloopen) erlangde tegen betaling van 250 Rd^s. per perceel, nadat de achterstallige pacht was aangezuiverd. Perceel n° 11 was H. 29 Oct. 1757 getaxeerd op 363 Rd^s. en n°. 12 op 432 Rd^s.

(1) Er woonden dus Inlanders op deze perceelen en hunne handen konden zoo weinig worden gemist, dat hunne uitwijking het land waardeloos maakte. Dit wordt bevestigd door eene kaart, welke toont dat er verscheidene kampongs binnen de boerenperceelen lagen. Wanneer König zich bezighield met klapper-teelt, dan bezat hij middelen om in de eerste jaren den mond open te houden; de 100 Rd^s. toelage waren daartoe zeker onvoldoende. Ook zijne talrijke koebeesten bewijzen dat hij in Europa in vrij goeden doen was geweest, vóór hij zich liet bepraten om zijn boeltje te gelde te maken en naar Java te gaan. Hij kon dus wel „Javaanen” huren. Maar wanneer Freijer vertelt dat voor „alle de boeren” dit volksverloop zoo schadelijk was geweest, dan blijkt wel, aangezien verscheidene hunner niets ter wereld bezaten, dat zij zich bedienenden van onbetaalden arbeid; op zijn gunstigst, van arbeid die betaald werd met een deel van den oogst, wat eeliter bijv. voor den eigenaar van perceel n°. 4 moeilijk aan te nemen is, zoodat men dan wel tot de gevolgtrekking moet komen dat door dezen laatste (en dan ook door de anderen) heerendiensten werden gevorderd van de opgezetenen, en dat de Regeering zulks heel wel wist. De houding van deze boeren blijkt uit hetgeen a^o. 1748 door Van Imhoff wordt gezegd van de landeigenaars in 't algemeen (P.V., 261), dat „een gemeen (*d. i. gewoon, uit de mindere klasse*) Europees, de nieuwe boeren

niet uijtgeschoten, sig nu reeds maar te veel als een heer reekend onder den Inlander, tot so verre dat men werks genoeg heeft, deselve in toom te houden”. Bij het tweede rapport van Freijer in dezelfde B. R. als dit, wordt nopens de verlaten perceelen 3, 17 en 18 geno-teerd, dat daarop voorkomen „eenige oude manges-, clappus- en arreekboomen, zijnde in vroegere tijden door de Javanen aldaar geplant”, waarbij „oude” niet beduidt afgeleefde of doode boomen, doch vruchtdragende, in tegenstelling tot den jongeren aanplant der boeren (zie B. 9, 22 noot 6). Freijer nu zou van die boomen geene melding maken, als zij voor den eigenaar van het perceel niet op eene of andere wijze waarde hadden; mocht derhalve deze zich die boomen niet eenvoudig hebben toegeëigend, hij trok in ieder geval een deel van de vruchten, met ignoreering van de inlandsche adat dat de boom eigendom is van dengene die hem heeft geplant (B. 15, 23 noot 6). Men ziet derhalve wat er overblijft van de bewering van Mr. L. W. C. van den Berg (Bijdr. 1891 p. 19; zij is gebaseerd op eene onjuiste verklaring der bewoordingen van Van Imhoff's request, vergel. § 718) „dat, waar blijkt, ook door den Inlander geoccupeerden grond in den afstand (*door de Comp. aan particulieren*) begrepen te zijn, een uitdrukkelijk voorbehoud omtrent de bezit rechten der opgezetenen gemaakt werd”. Niet alleen toch, dat van dit „uitdrukkelijk voorbehoud” in geen enkelen der honderden bewaarde erfbrieven iets te vinden is, maar behalve hare occupatierechten verloor de bevolking, zooals thans blijkt, bij uitgifte aan een Europeaan ook haar volen eigendom op het geplante en zelfs de vrije beschikking over haren arbeid. En dit nog in 't midden der 18^e eeuw! Zie echter ook § 251.

(2) Eene veel gebruikte corruptie van het Portug. *peça*, stuk.

- (7) N°. 13. Casper Stucker (1), in a^o. 1751 nae de revolte van cannonier tot boer, van welkers werkzaamheit door gebrek van volk nog niets te zeggen valt (2).
- (8) N°. 15. Christiaan Benedictus Meents (3), in a^o. 1746 van Cadet tot boer, zijnde een zoon van voorn(oem)de George Meents, heeft mede aan dit perceel niets verbeterd.

De perceelen N°. 2, 3, 14, 16, 17, 18, 19 en 20, in het district Tangarang gelegen en voor Europeese coloniers gedistincteert, zijn tans vacant.

Op Tjepannas.

- (9) Abraham van Nek (4), in a^o. 1747 van koksmaet tot boer, geneert zig met het planten van aerdvrugten en alderhande soorten van groente (5).
- Claas Pietersz (6), in a^o. 1749 van scheepstimmerman tot landbouwer, geneert sig in voegen als boven.

- (7) (1) Van Mühlhausen, gewezen boerenknecht (B. R. 12 Oct. 1751), kwam volgens B. R. 23 Sept. 1760 in 1746 als soldaat in Indië; kreeg bij R. 12 Oct. 1751 perceel n°. 13, dat te voren bij erfbrief van 15 Sept. 1750 was geschonken aan Jan Diederik de Koning den jongen, die bij zijne vermoording f 496 had genoten, welke schuld op Stucker overging. Deze verruilde dit perceel blijkens R. 1 Dec. 1752 met een in Nambo (denkelijk dat van Pieter Boon, zie beneden) „alwaer hij op den 6 Maert 1756 vermoort is”, nalatende nihil. Dezelfde resolutie die zijne verplaatsing naar Nambo vermeldt, bepaalt dat perceel n°. 13 zal worden verkocht; mogelijk was Stucker expres daarom verwijderd naar eene streek waar hij geene toekomst had. Kooper werd Mossel's gunsteling Von Trabe, over wien zie § 1651.

(2) Dus ook Freijer meent dat het vanzelf spreekt dat de „boer” niet persoonlijk het land bewerkt.

- (8) (3) Den 20 April 1744 maakt Jan George Mentz, Sergeant en Posthouder te Tjiampea, zijn testament (Van Dinter n°. 16359), waarin hij vermeldt zijn natuurlijke zoon Christiaan Benedictus, oud 5 (zegge vijf) jaren. R. 9 Juni 1752 wordt deze vermeld als onmondig; hij was dus zeven jaar toen hij boer werd. Vermoedelijk was hij geplaatst geweest op Van Imhoff's Académie de Marine (waarover zie mijn artikel in T. B. G. XXXVIII). Hoe diens hart aan deze inrichting hing, blijkt wel uit de bepaling van zijn testament, dat bij zijne begrafenis „de cadets de marine met uijtgetogene degens”

naast de kist moesten loopen. Het een en ander wijst dus, evenals wij bij den vader van dit jongmensch opmerkten, op favoritisme. De betrekkelijke erfbrief is van 30 Juni 1747. Bij R. 9 Juni 1752 werd besloten, dit verwilderde perceel door Heemr. te laten verhuren, bij R. 1 Dec. 1752 het te verkoopen. Over de lotgevallen der verder vermelde perceelen zie § 1652 e. v.

(4) Daar aan de boeren van Tjipanas geene (9) erfbrieven zijn uitgereikt en de heele vestiging aldaar ternauwernood in de Resolutiën wordt vermeld, is onze bijlage ten deze van bijzonder belang. De hier genoemde Van Nek van Dordrecht trad 29 Juli 1756 als weduwnaar in ondertrouw met eene Isabella Pretorius van de Kaap. Bij R. 11 Aug. 1761 wordt hij, zijnde van Tjipanas „teruggekomen”, weer als korporaal in dienst genomen met eene schuld van f 466, zoodat hij al heel wat had terugbetaald. Het is dus wel mogelijk dat de benoeming tot korporaal alleen diende om hem een salarisje te bezorgen en dat hij in de bovenlanden bleef wonen, feitelijk in dienst bij Van der Parra; zie § 1682. Mogelijk werd hij te Tjisaroewa gezet; te Tjipanas vinden we Geijbe.

(5) In margine staat: *Als de nieuwe instellen.* Deze „nieuwe” zijn de boeren die Mossel had geplaatst of wilde plaatsen aan den bovenloop der Grootte Slokan (zie § 1645); zijn wil blijkt dus, dat de boeren van Tjipanas aan dezelfde verplichtingen zouden worden onderworpen als laatstgenoemden; dit geschiedde dan ook (§ 1646).

(6) Het overlijden van dezen persoon met

Pieter van Aalst (1), in a°. 1751 van matroos tot boer, geneert sig in voegen voors(*chreven*).

- (10) Pieter Arnoldus (2), in a°. 1749 van metselaar tot boer, plant mede aardvrugten en groente.

- (11) Jacob Granaat (3), in a°. 1749 van soldaat tot landbouwer, geneert zig in voegen als boven.

Paulus van Nek (4), in a°. 1749 van soldaat tot boer, geneert zig meede in voegen voors(*chreven*).

Op de Nambo in 't district Crawang.

Pieter Boon (5), in a°. 1744 van soldaat tot boer, is een padijplanter en zo lange hij leeft wel in staat zijn contributie aan de Comp. op te brengen.

eene schuld van f 848 wordt vermeld R. 23 Sept. 1760. De weduwe treedt 7 Jan. 1762 in ondertrouw.

(1) Een Haarlemmer, kwam in 1742 als matroos naar Indië, ging later als patient naar Tjipanas, herstelde daar en werd er knecht bij boer Jacob Willemsz. Na het overlijden van dezen baas verzocht hij B. R. 23 Febr. 1751 diens perceel met overname der daarop rustende schuld aan de Comp. Dit werd toegestaan, doch bij R. 20 April 1756 werd hij weer matroos gemaakt met eene schuld van f 1165.

- (10) (2) Een Leidenaar, in 1745 als metselaar in Indië gekomen; overleed (volgens B. R. 23 Sept. 1760) op 7 Nov. 1752 met eene schuld van 738 gulden. Zijn perceel werd bij R. 6 April 1753 toegewezen aan Jan de Wit van Leksmond, uitgekomen in 1748 als soldaat, die evenals zijn voorganger patient te Tjipanas was geweest en knecht was geworden bij den persoon wiens perceel hij aanvroeg. Den 7 Dec. 1758 ondertrouwt hij met eene „vrije vrouw”, d.i. Mardijkerin. Bij R. 23 Febr. 1762 werd hij, na zijne schuld aan de Comp te hebben afbetaald, op verzoek uit haren dienst ontslagen; tevens werd zekere Jacob Witjes, die in 1756 van busschietster (*) boer was geworden doch onlangs van Tjipanas was teruggekeerd, weder met eene schuld van 120 gulden in zijn vorig emplooi teruggeplaatst. Mogelijk hangen deze maatregelen samen met de benoeming van Abrah. van Nek tot korporaal.

- (11) (3) Van Danzig, uitgekomen 1748 als soldaat; kreeg 8 Aug. 1749 een perceel te Tjipanas, overleed aldaar insolvent 4 Jan. 1759 (B. R. 23 Sept. 1760).

(4) B. R. 13 Febr. 1756 verneemt men dat

deze persoon 11 Jan. 11. is gestorven; zijne nalatenschap heeft opgebracht f 139. De soldaat Joost Geijbe, die een „geruimen tijd” bij hem heeft gediend, vraagt dit perceel en erlangt het op den voet van R. 7 Febr. 1752. Over dezen Geijbe, den Rip van Winkle der Preanger, zie B. 40a, 8 e. v. en § 1671 en 1687. Den 10 Oct. 1775 laat hij bij notaris Blombert zijn testament maken (no. 21064). Hier heet hij „Corporaal, bescheiden op Tjie Pannas”; aan eene Jav. vrouw vermaakt hij 100 Rds. „met en nevens twee spannen buffels en (*sic*) de campong Ciecero met al hetgunt daerbij is behoorende”; kinderen heeft hij niet; zijne familie woont „tot Ressen bij Nimwegen”.

(5) Een Luikenaar. Bij erfbrief van 30 Juni 1747 erlangde hij het perceel waarbinnen, blijkens eene oude kaart van Nambo, kampong Tegalwaroe lag en dat werd doorsneden door de Soengei Kreo. Dit perceel is derhalve van de Krawangsche percelen het langst in boerenhanden geweest. Uit B. R. 22 Aug. 1752

(*) Een *busschietster* is een artillerist. Vergel. D. 1641/2 p. 12: „drie metalen *bussen* met hare camers”; 1656 7 p. 146: kanonschoten uit „metale *bussen*”; Rumphius H. A. IV, 107: „een wissar waarmede de *busschietsters* 't kannon uitvegen”; Stavorinus, Reis Samarang I, 308; D. 1659 p. 43. Uit D. 1661 p. 39 blijkt dat de *busschietsters* van het kasteel te Batavia ook *matroozen* genoemd werden, wat zij vermoedelijk inderdaad waren; vandaar dat D. 1668 p. 106 hun chef blijkt te zijn de Equipagemeester. Uit dit Compagniegebruik is 't woord *matross* in het Engelsch overgegaan in den zin van *gunner* (Webster); een Eng. stuk van 1816 omtrent Banjoewangi spreekt van „the jurumoodi and a *matross* belonging to the prow”; men zie Hobson-Jobson s.v., waar gewanhoopt wordt aan het vinden eener afleiding van dit *matross*!

(12)

In het district Parackan Mondjang.

Barend Adamie, in a°. 1744 met vrouw en dogter (1) voor boer uijt 't vaderland, zijnde die man tans overleeden. Egter werd dit land door de vrouw en dogter nog aangehouden, die zig behelpen met planten van erten en boonen, dat meede niet veel beloofd, alsoo de onkosten om af te brengen te groot zijn.

Joost Jansz Sneel (2), in a°. 1749 van mattröos tot boer, geneert zig in voegen voors(*chreven*).

Batavia den 3 Maart a°. 1752.

DR. WM. FREIJER".

AANHANGSEL.

De angst voor de Indische zon.

- (13) Voor de onderstelling, dat het nooit in de bedoeling heeft gelegen dat de Europeesche boeren eigenhandig hunne velden zouden bewerken, is eenige grond te vinden in de uittalingen van eene halve eeuw later omtrent de moorddadigheid der hitte van Batavia en andere kustplaatsen op Java. In den ouden tijd had men niet erg tegen de hitte opgezien; vergelijk het voorschrift van 1620, P. I, 58. Uit de merkwaardige order van 1678 (B. 8, 2) omtrent het marcheeren in de morgen- en de avondkoelte spreekt een heel andere geest. Maar het begin der 19^e eeuw overtreft alles.

B. R. 1. Nov. 1800 zegt de Brigadier De Sandol Roy dat zijne aides-camp eigenlijk een rijtuig moeten hebben om hun dienst waar te nemen „in dit ongelukkig climat hetgeen aan een Europees niet toelaat van altoos te paard te rijden". Men leze Prior's beschrijving (o.l. pag. 208 e.v.) van de vreeselijke uitputting ten gevolge van een marsch, door een Engelsch

- (11) ziet men dat Boon in 1738 als soldaat in Indië was gekomen en zich als boer geneerde „met 't planten en opkopen van padij, als daertoe de penn(ingen) van d'E. Comp. genoten hebben-de"; bovendien had hij „een meenigte van clappussen en andere zoort boomtjes" aangeplant, doch zag, naar hij zei, ten gevolge van het moeilijck productentransport geene kans om de 50 Rd^s. per jaar aan de Comp. te betalen en vreesde integendeel „het weinigtje, nog in zijn vermogen, van tijd tot tijd (*) daarbij in te schieten". Hij verzocht dus om maar weer in dienst te worden aangenomen, hetgeen R. 22 Aug. 1752 geschiedt met een achterstand van f 1227. Zijn opvolger werd er vermoord (zie hierboven § 7).

- (12) (1) Dit is dus de boerin met hare dochter, in 1751 door Resident Van Suchtelen bezocht en in 1752 door Hartingh (§ 1656).

(2) B. R. 31 Jan. 1755 klaagt Freijer dat dit individu rondvagabondeert en zich „onder de Javanen dan bij dese en geene in de rijstvelden" ophoudt. Op Freijer's verzoek werd hij toen weer matroos gemaakt met een beer van f 1261.

(*) In de oudere Dagregisters komt *van tijd tot tijd* voor in den zin van: voortdurend; zie D. 1640 p. 31; 1641/2 p. 27; 1653 p. 104; 1663 p. 428. Later beduidt het: van lieverlede; zoo bij Canter Visscher o.l. pag. 210: „Deze is *van tijd tot tijd* meer en meer daar van daan gedreven"; Stavorinus, Reis Bengalen II, 87: door de groote onkosten „zul-
len (*de Engelschen*) het land (*Bengalen*) *van tijd tot tijd* uitputten"; Haafner, Reize naar Bengalen p. 371: aan de Kaap „word de lucht *van tijd tot tijd* ongesonder". Vergel. B. 40a 26; voorts B. 20, 19 en 31, 58, alwaar in denzelfden zin *door den tijd* wordt gezegd.

detachement gedaan van Cheribon naar Karangsamboeng van 's avonds 5 tot 12 en den volgenden dag van 6 tot 2, en zal dan begrijpen waarom Nahuijs (Herinneringen p. 71) met zooveel zelfbehagen de wanhoop van een Engelschen Majoor kan beschrijven over zijn, Nahuijs', dolzinnig waagstuk om „eenige mijlen op het heetst van den dag” te wandelen, namelijk van Weltevreden naar M^r. Cornelis. Dezelfde Nahuijs schrijft 10 Sept. 1816 dat hij zekere Europ. soldaten 's nachts 6 uur heeft laten marcheeren; hij schijnt zich daarover te willen verontschuldigen met de toevoeging dat hij niet twijfelt of die marsch „zal aan hunne gezondheid, die in een zeer goede staat is, (14) geen nadeel hebben toegebracht”. P. P. Roorda van Eijsinga, gewezen held van Waterloo, vertelt (o.l. III, 275) dat het loopen te Batavia in de hitte „doodelijk is”. Een derde militair, Troost, schrijft (o.l. pag. 352) anno 1826 van Soerabaja: „Van wege de brandende zonnestralen kan niemand de wegen of paden, waarvan vele onbelommerd zijn, begaan, zonder gevaar te loopen zijne gezondheid er door te verliezen”. H. Boie noteert in 1826 (bij J. A. Susanna, Levensschets p. 96) dat het te Batavia „ondoenlijk schijnt zich gedurende den dag in de vrije lucht te bewegen”; een Europeaan „mag geen duizend schreden te voet afleggen”; vandaar (voeg ik er bij) de „ongeloofelijke gevoelloosheid” (lees: *apathie*) die Boie onder hen opmerkte (ib. p. 216) en hunne „inderdaad walgelijke vadzigheid” (ib. p. 248). Olivier (Aanteekeningen, Amsterd. 1827, p. 8) verklaart: „Het is in Indië een stelregel, dat het beter is stil te staan dan te wandelen, beter te zitten dan te staan, beter te liggen dan te zitten en beter te slapen dan te waken”. Hij spreekt hier wel sarcastisch, maar wil toch de publieke opinie weergeven; hij debiteert ook (p. 10) het praatje over den schadelijken invloed van het maanlicht, dat men ook vindt bij Van Doren (Reis II, 173); vergelijk Valentijn II, 1, 250. Elders (Land- en Zeetochten, I, 155) zegt Olivier dat bovenvermelde „stelregel” een „Hindoesch spreekwoord” is, dat „door sommige Europesche heeren” in Indië werd nageleefd. Bij Clive Day (p. 345 noot) blijkt dat het moet zijn overgenomen uit een Fransch werk van 1802. Zelfs Van Hoëvell komt nog (Uit het Indische leven p. 48) met malle praatjes aan over de hitte te Batavia. 's Mans schim moet eene appelflauwte krijgen als zij onze hedendaagsche onderwijzeresjes en telefoonjuffertjes op het heetst van den dag naar huis ziet fietsen, om van corpulente landsarchivarissen niet eens te spreken.

BIJLAGE XXXIV.

HOFHOUT'S BEZOEK AAN TJIPANAS

1758.

- (1) Deze bijlage heeft boven de andere eene zekere levendigheid voor, die haar aantrekkelijk maakt en allergunstigst afsteekt bij de akelige grauwheid, die in de 18^e eeuw over alles ligt wat tot het Compagnieswezen behoort. Waar de officieele stukken, tot welke zich, helaas, de onderzoeker bijna uitsluitend wenden kan, veeltijds Pope's vers tot motto konden voeren:

In clouded majesty here Dullness reigns,

daar geeft Hofhout's verhaal ons tenminste een mensch te zien, met aandoeningen van vreugde en verdriet. Zijne waardeering van ondervonden goede behandeling doet even weldadig aan als zijn open oog voor de schoonheid der natuur. Er waren toch ook tijdens Mossel en Van der Parra brave borsten in de Oost, en de Indische morgenstond had voor sommigen evenveel bekoring in den pruikentijd als thans.

Het verhaal is geput uit de „Bataviasche historische, geographische, huishoudelyke en reis-almanach, of nuttig en noodzaakelyk handboek, voor hun, die naar Oost-Indiën varen, of kundigheid van die Gewesten begeeren. Opgesteld, Byeenverzameld en Uitgegeven door Johannes Hofhout, Boekverkooper te Rotterdam”, p. 113 e.v. Het werkje draagt geen jaartal, doch is blijkens den inhoud gedrukt na 1786; het jaar 1788 echter in den Almanak is eene drukfout. Onze bijlage was ook reeds opgenomen in T. B. G. XVII, 161 e.v., alwaar D. W. Schiff haar in zijn opstel „Kolonisatie op Java” inlaschte uit de „Nieuwe beschrijving van geheel Oost-Indien” van Hofhout. Dit tweede werkje verschilt in niets van het eerstgenoemde dan alleen in het titelblad; vermoedelijk vond het onder den titel van Reis-almanach weinig koopers en probeerde Hofhout nu, het onder andere vlag aan den man te brengen. Dat mijn tekst nu en dan van dien van Schiff afwijkt, komt doordat deze laatste niet overal correct is.

Men onthoude bij de lectuur, dat de held van dit verhaal maar achttien zomers telde (zie zijne personalia I, 219). In verband daarmee kan ik dan ook niet aannemen dat deze „missive” zóó geschreven is als zij later werd

gedrukt. Vaardigheid met de pen was destijds zelfs bij volwassenen in ons vaderland veel te zeldzaam dan dat een jongen zonder veel opvoeding zoo zou hebben gesteld als in dezen brief het geval is.

(2)

„Copie eener missive, door my in den jaare 1759 van Batavia aan een myner naastbestaanden in Nederland gezonden, behelzende een verhaal myner reize naar en verblyf te Tjepannas of Warme Bron, in het Javasche gebergte.

Myn waarde en veelgeachte M. (1)!

Ik kan niet af (2) om UEd. een juist verhaal van myne reize naar en verblyf in het hospitaal te Tjepannas mede te deelen.

Het was in de maand Mey des jaars 1758 dat ik na eene langduurige kwyning, zoo door zwaare koortsen als eene verharding in de lever (eene ziekte welk men hier de koek (3) noemt), genoodzaakt was, zoo door gebrek aan 't noodige als ter herstellinge myner gezondheid, my voor de derdemaal

(2) (1) Denkelyk *Moeder*. Aan het slot heeft hij dan *zoon* veranderd in *viend*.

(2) Gewoonlijk: *ik kan niet af zijn*, d. i.: niet nalaten.

(3) Beneden (§ 29) spreekt Hofhout van „een dikken opgezotten buik of *koekziekte*”. Rumphius (Herb. Amb. V, 2, 298) noemt den *koek* „een elendige zoorte van teering, een landziekte (*d. i. eene endemische ziekte*) ontstaande uit verstoptheid des levers en der milt, doch meestendeels van het mesenterium ende scirrhe, waarop een apostematie volgt”. Erg zeker was hij echter niet, want elders (III, 68) spreekt hij van „een geswolle mild, hetwelk men de *koek* noemt”, en zelfs van „den *koek* of korten aasem” (Rariteitk. p. 220). Valentijn (V, 1, 12) zegt van Indrapoera dat „de meeste inwoonders alle maanden de koorts hebben en meest alle een hard gewasch of een *koek*, bij hen *caura* genaamd, in de linker zijde hebben, dat van kindsbeen af in hun begind en met de jaren aangroeit”. Dit zal dus 't Maleische *koera*, milt, zijn; De Clercq zegt dan ook s. v. dat op Timor nog heden *koek* wordt gebruikt voor *milt*. Vergelijk hierbeneden § 30 noot. A. Eschels Kroon (Beschrijving van het eiland Sumatra, Haarlem 1783 p. 12, welke plaats voor een deel is ontleend aan Valentijn of aan diens bron, en geciteerd wordt door Rouffaer, Bijdr. 1902, p.

164) wijst evenzoo op miltzwelling (een gevolg van malaria) als den *koek*; hetzelfde doet de deskundige Horsfield (Verh. B. G. VII, 29). Maar evenals Hofhout zoo waren ook andere leeken en zelfs dokter Jan de Putt (zie beneden B. 34a, 1) veelal in het onzekere wat 't nu eigenlijk was. Haafner (Lotgevallen p. 187) zegt in zijne beschrijving van Batavia: „Het opzwellen van den buik ontstaat uit eene ziekte, den *koek* genaamd, zijnde, zoo ik vermeen, eene verstopping in de lever of van eenig ander ingewand”; elders (Reize naar Bengalen, Amsterdam 1822 p. 345) drukt hij zich duidelijker uit: „De algemeene kwaal der Europeanen in de Oost, den *koek*. Dezelve komt uit eene verstopte en ongestelde lever voort”. Bij Ver Huell (Herinneringen II, 105) leest men: „Sedert de calomel als geneesmiddel wordt gebruikt, is de zoogenaamde *koek* geheel verdwenen, eene kwaal, die bij eene algemeene vermagering den lijder eenen zeer dikken harden buik doet verkrijgen en hem met diepe droefgeestigheid overstelt”. Nu wordt echter kalomel gegeven bij lever- en ook bij miltaandoeningen.

Winter geeft (Bijdr. 1902 p. 80) als Jav. naam *doegal*; Rumphius (Herb. Amb. II, 259; III, 68; 159) spreekt van *tehatu*; deze *tehatoe* is (ibid. IV, 109): „de gezwollene milt”.

in het hospitaal te Batavia te begeven; dan (1), circa twee maanden aldaar in armoede zonder hoop op herstel geworsteld hebbende, verzocht ik aan een der Doctoren, welke my bekend was, om onder het getal der zieken, welke destyds naar 't hospitaal te Tjepannas gezonden werden, aangeteekend te worden, aan welk verzoek voldaan werd.

- (3) Het was dan, naar myn beste onthoud, den 12 Mey des voorn(oemden) jaars, des avonds ten 10 uren, wanneer wy, met ons 30 zieken in getal, van achter het Bataviasche hospitaal in platboomde prauwen (2) naar de vlakte bij de fortres Jaccatra, voor de woning (3) van den Land-Commissaris de Pril gevoerd werden: hier stonden de karren gereed, welke ieder door 2 buffels getrokken en door een Javaasche jongen geleid, ons wachten, en waarin wy twee aan twee gepakt werden, zoodat wy met ons 30 personen 15 karren vulden; ieder had een weinig bagagie, zoo van verversching als verschooning. Myn makker was de sergeant (4) Kersavond, een bejaard man, welke ruim 20 jaren in de Javaasche oorlogen de Comp. gediend had; deze, van een matras en eenige kussens voorzien, was oorzaak, dat wy niet gelyk de overige zieken op wat ryststroo en adap in de kar lagen.

- (4) Met deze uitrusting begon onze reis, en het was circa 11 uren in den nacht (5) toen wy het fort Jaccatra passeerden.

De ongesteldheid onzer ligchamen, de moeyelyke wys waarop wy reisden, het schokken der kar, zoo door haar lomp maaksel (6) als de ongelijkheid van den weg (7), trof my, die al zeer ziek en pynlyk was; hierby kwam het aandenken aan myn vaderland en maagschap, eene geweldige vrees

(2) (1) D.i.: maar, evenals hierbeneden § 28 en 35; B. 12, 4 enz.

(3) (2) De soort schuiten die men op sommige der platen-Rach van Batavia ziet: van planken, platboomd, als eene schouw met scheef opstaande zijden en vierkanten bodem, vermoedelijk de elders (B. 50, 49) vermelde *prahoe papan*. Op sommige platen ziet men ze ook met een dek en in 't midden daarvan eene vierkante opening.

(3) Over die woning zie B. 35, 11; 25 en § 1784. Ik denk dat Hofhout langs de noordzij van den weg van Jacatra voer; op eene plaat-Rach ziet men daarlangs varen in eene smalle sloot, die ook voor 't vervoer der koffie uit Kamponggoenoeng diende.

(4) Als Jong-Assistent behoorde Hofhout niet tot het gemeen; men had hem daarom bij een onderofficier gezet evenals later aan tafel, hierbeneden § 22. Hoogbejaarde militairen waren

toenmaals ook in Europa geene zeldzaamheid. Bij Haafner (Ceilon p. 35) vinden wij een sergeant van 75 jaar; elders een korporaal van 84 (§ 777). De legendarische Controleur-grootvader is bij zulk een Compagnies-korporaal vergeleken maar een halfwassen jongen.

(5) Met karbouwen reist men liefst 's nachts (4) omdat zij slecht tegen de hitte kunnen.

(6) Over deze pedati's zie § 1054. Eerst R. 22 Aug. 1799 wordt besloten om voor het transport van zieken van Batavia naar het toenmalige hospitaal te Buitenzorg „een daarvoor geschikte kar op veeren en voorzien van een tent” (dus een karpèr) te doen vervaardigen om hen niet meer aan „de geweldige schudding” der pedati's bloot te stellen.

(7) Men had eenige jaren geleden den weg naar Mr. Cornelis gesplitst in karreweg en rijweg (§ 2292).

voor sterven, het akelyk (1) gezelschap myner mede-ellendelingen, en dat in een vreemd land (2), in eenen stikdonkeren nacht, door dichte bosschen (3), waar slang en tyger het gevaar vergrootten en waar het geschuifel, geratel en geschreeuw van allerlei ondieren (4) my het klamme zweet uit den ver-
(5) schroeyden huid persten. Alle deze akeligheden hadden my in dien nacht doen bezwyken, ware het niet dat de nog weinig overige krachten der jeugd, eene flauwe hoop op herstelling en een stil vertrouwen, dat ik myn geboorteland nog eens weder betreden zou, my bemoedigden en een riem onder het zwoegend harte stak. Dan eens sluimerende, dan eens schrikkende, liep deze onrustige nacht ten einde en werd door eenen frisschen morgenstond afgewisseld.

Met het aanbreken des dageraads bevonden wy ons op eene zeer vermakelyke (5) vlakte: de gouden morgenstond schoof het zwarte nachtgordyn weg en vertoonde ons een vermakelyk dal- en luisterryk berggezig; in 't verschiep pronkten schaduwryke bosschen en boomryke heuvelen; de guldden dagtoorts, die zich nu boven de kim vertoonde, verguldde de toppen van Javaas blaauwe bergen (6) en schoot hare stralen door de dikgebladerde

(1) De woorden op *-ig* en *-lijk* spelen nogal in elkanders uitgang over. Uit het Dagr. noemde ik deze vormen: *stichtig*, *treffigh* (voor: *treffelijk*, *voortreffelijk*), *schandig*, naast: *gronddelyk*, *tijdelijk* (voor: *tijdig* B. 1, 7; D. 1637 p. 143), *eenstemmelyk*; uit Rumphius: *onsmake-lyk*, *gebruikelijk*, naast: *steekelyk*, *duizelyk*.

(2) Feitelijke eene tautologie, want *ellende* beduidt eigenlijk: het *land* elders, het vreemde land.

(3) Deze bestonden alleen in de verhitte verbeelding van den patient; zie B. 23, 77 noot 2.

(4) De goede jongen hoorde blijkbaar voor het eerst 't krekelconcert, zooals Junghuhn dat beschrijft (Java I, 249): „Het schijnt als hadden de talloze scharen van cicaden, kevers, muggen en andere insekten . . . slechts op het ondergaan der zon gewacht om hun gonzend, tijpend, klaterend, brommend, fluitend, sissend, krassend, snorrend en knorrend concert met duizend koren aan te heffen". In het jargon der wetenschap drukt men dat aldus uit (Bleeker in Natuur- en Geneesk. Archief voor N.-I., I, 535): „De piepende elytraal-muzijk der Grylloïeden, Acriδιοïeden en Locustoiden vernemgt zich in de velden". De arme tettix, de vriend van Homerus, Plato, Anacreon en Theocritus, is dus door Hofhout al even erg belastend als de arme gekko door Bontius, die de vreeselijkste verhalen van dat

dierkje opdischt (Hist. Natur. p. 57), altemaal zaken die hij zelf had gezien, vu, de ses propres yeux vu, enfin ce qu'on appelle vu! Georg Andriesz (Beschrijving der Reizen van G. A., uit het Duitsch, Amsterdam 1670 p. 9) heeft deze anecdoten van 1644: „Een jong predikant, die met ons uit Holland was gekomen, trad onlangs (*te Batavia*) in de kerk om te prediken. Toen hij in 't midden van zijn predikatie was, hoorde hij enige malen een stem die *jekko*, *jekko* sprak. Deze onnozele mensch, hierover verschrift, meende dat de duivel of iemand anders met hem spotte (*se vocari a quodam Gek oh! Gek oh!* zegt Valentini die het naverfelt, *Historia simplicium reformata*, Frankfurt 1716, p. 355) en geraakte daardoor van zijn text en wierd so verbaast (*in de war*) dat hij niet weer bedaren kon". Trouwens, niet alleen dat Nieuwhof (Brasil p. 21) die praatjes ten nadeele van de gekko herhaalt, maar ook Rumphius gelooft er aan (Herb. Amb. VI, 80). Hamilton (o. l. II, 131) was er te Rembang getuige van dat een heel gezelschap Hollandsche heeren van tafel opstoot en wegliep toen ze een gekko hoorden kwaken „almost over our heads". Dezelfde vrees bestond nog in Olivier's tijd; zie zijne Tafereelen I, 264.

(5) Zie B. 31, 11 noot 4.

(6) Bedoeld zal worden „de" Blaauwe Berg, de Pangerango (B. 18, 1; 22, 77). Hofhout zal

(5)

canarie- en hooggevederde calappusboomen (1); de renosceros en tyger schuilen, met de slang en andere gedrochten, in hunne hooien, terwyl het inkhoortje (2) met het aapje zich, benevens het schoongevederd pluimgedierte, op de pisang- en goujavesboomen (3) verlustigden.

(6) By het ryzen der gouden dagtoorts moest ik uitroepen:

Zyt wellekome, herboorne stralen,
Die schemering en duisternis
Het hoofd beschaamd doen onderhaalen,
Vertoont ons al wat zichtbaar is.
Wanneer zal uwe fakkel baren
Dien dag, dien langgewenschten dag,
Dien ik in deze bange jaren
Gedagvaard heb door myn geklag?
Dien dag dat ik, gezont, te vrede,
Vaarwel zeg aan het Indiesch strand,
Den vaderlandschen grond betrede
In 't rykgezeegend Nederland! (4)

(5) zich dien naam niet hebben herinnerd toen hij, een 30 jaar na dato, zijn brief persklaar maakte. Overigens, als de lucht vol waterdamp is ziet men te Batavia den Gedeh inderdaad blauw.

(1) Dit is de in oudere stukken meest gebruikelijke benaming. Maar reeds in het Dagregister van 1644/5 (pag. 106) vindt men *clapper-solij* en *clapperolij*, en Meister bijv. spreekt herhaaldelijk (zooals o.l. pag. 50) van „*Clapper-Baum*” en „*Klapper-Nüsse*” (p. 49). Destijds moet echter deze vorm nog voor plat hebben gegolden: bij Valentijn, die altijd deftig doet, komt hij nooit voor. Valentijn zegt *klappus* (wat men nog in 1812 vindt, Verh. B. G. XLI, 33) of *kalappa*. Zoo merkt men op dat, terwijl stuurman Van Petten *clapper* zegt (B. 23, 90; 92; 109) de G.-G. Van Riebeeck spreekt van *clappus* (ib. 77). Ouder dan *klapper* of *klappus* schijnt het gebruik van *cocos*, dat volgens Rumphius (H. A. I, 7) uit de West is gekomen. De woorden *cocos*, *cocosbomen* en *coquosnoten* komen reeds voor bij Frank van der Does (De Jonge II, 337) en in J. B. Volkers' Berijmd journaal zijner uitreize (1614); evenzoo D. 1625 p. 215; 1626 p. 297 enz. Dit schijnt gaandeweg verdrongen door *clappus*; vergel. D. 1632 p. 111: *Cocus eijlant. . . clappusplanten*. Bij Wouter Schouten is *cocos* nog de regel (I, 175; 189; 216), maar II, 154: *klapperolie*.

(2) Over dit woord zie men Excurs 9.

(3) De *goejawa* is de djamboe bidji. De boom hoort thuis in tropisch Amerika, zijn naam eveneens; in de Molukken is deze naam (*gojawas*) nog heden in gebruik. Zie de beschrijving bij Rumphius (Herb. Amb. I, 141 met plaat); bij Meister (p. 105 met tekening tegenover p. 83); bij Cornelis de Bruin (o. l. pag. 364 eene tekening); bij Haafner (Reize te voet door het eiland Ceilon, 2e dr. Amsterd. 1826, p. I, VI noot); verder Hobson-Jobson s. v. *guava*; Encycl. Ned.-Ind. s. v. *djamboe bidji*, en De Clercq o. l. n°. 2862.

(4) Mogelijk zijn dit Hofhout's eigen verzen: (6) hij deed in, misschien ook aan poëzij. Bij wijze van contrast eiteer ik die van Byron (Childe Harold III, 98):

„The morn is up again, the dewy morn
With breath all incense and with cheek
all bloom,
Laughing the clouds away with playful
scorn”.

Hoe klappermanachtig de poët Hofhout daar evenwel ook bij afsteekt in zijne poging om

Te streven langs 't azuur naar 't eeuwig
starrenveld,

Daar vader Phoebus danst op onuitblusch-
bre kolen,

zooals een zwierig zanger het heeft uitgedrukt, er schuilt toch in zijn gerijmel meer wezenlijk

- (7) Op deze vlakke, waar alles gelukkig scheen, hielden wy ongelukkigen halte (1), werden met veel moeite ontladen en leiden onze stramme, uiteengeschoekte en gefolterde ligchamen op den grasryken grond ter verkwikkinge neder.

Wy waren elkander geheel onbekend, want, in de duisternis by den ander gekomen zynde, zagen wy nu by het licht eerst den een des anders aangezigt, doch maakten, zooals het gemeenlyk onder ongelukkigen gaat, al rasch kennis.

Hier zag men nu, by alle de schoonheden der natuur welke ons deze landstreek vertoonde, eene afgryslyke groep (2) van door ziekte gemartelde of met den dood worstelende stervelingen.

- (8) Eene zuivere lucht en een frissche teug bergwater (3) verkwikten onze verdroogde borst en verslymde long, beiden half verteerd door de vergiftige lucht en 't salpeterachtig water, dat duizenden Europeërs in het prachtig Batavia vermoort. Ik voor my gevoelde de kragt dier verandering en genoot schier een nieuw leven.

De sergeant en ik, schoon schaarsch by den gelde, hadden ons van wat koffy, thee, suiker, beschuit, boter en kaas voorzien, benevens een ketel en pan etc. Wij lieten onzen Javaschen karvoerder vuur maken, die zulks knaphandig begon; hy verzamelde wat hout, stak drie staakjes in den grond, plaatsten onze ketel met water daarop, maakte vuur en kookte de koffy.

- (9) Onze makers verfrischten zich zoo goed mogelyk, naar zy geactualiseerd waren (4). Onze buffels graasden en sliepen, terwyl de Javasche geleiders wat gedroogde visch (5) met ryst aten en zich met bonkesrooken (6),

gevoeld leed en verlangen dan men in de gansche literatuur omtrent het Indië der Compagnie, eene woestijn van dorheid, zal aantreffen. Bovendien doe ik de gans Hofhout gruwzaam onrecht door haar te vergelijken met den fieren zangzwaan; eerder behoorde zij naast hare snaterende natuurgenoeten te worden geplaatst, waarvan ik er eenige bijeenbracht in Excurs 2.

- (7) (1) Volgens het reglement op het vervoer der patienten naar Tjipanas (P. V, 488) moet dit zijn te Tjiawang even achter Mr. Cornelis, waarover zie B. 32, 12.

(2) Dit is niet overdreven. De zoo natuurgetrouwe en realistische platen van Rach vertoonen ons, waar zij het Binnen- en het Buitenhospitaal te Batavia weergeven, beide malen eene groep herstellende patienten, geraamten in lompen gehuld, die onder begeleiding van

ettelijke met enorme rotan's gewapende ziekenvaders uit wandelen gaan. Hoe die arme drommels in het hospitaal nog bestolen en geranseld werden, kan men bij den gemoedelijken Heydt nalezen, die zelf ondervinding daarvan had.

- (3) Lees: sawahwater. (8)

(4) Volgens het reglement moest het zieken- (9) transport „voor twee dagen van vers vleesch, dat in de pecul eerst gekookt is, en brood etc. geproviandeert” zijn. Uit Hofhout's woorden ziet men dat dit niet werd nageleefd en ieder aan zijne eigen resources werd overgelaten.

(5) Het Compagnies-woord hiervoor is: *kar-waat*; zie bijvb. Haafner's Palanquin p. 17 en het reglement P. VII, 338 e. v. Dit woord schijnt Tamil; zie Sonnerat, Reize naar de Oost-Indien en China, Leiden 1785, I, 167.

- (6) Zie Excurs 11.

medakschuiven (1) of pinangknaauwen (2) verlustigden. Na 't gebruik der koffy strekten wy arme zieken ons zoo goed mooglyk uit en genooten meest al eene aangename rust; ik voor my weet niet, ooit zoo gerust en verkwikkelyk geslapen te hebben.

Het hoofd, of de opperste leidsman van onze caravane[n], was een Onder-chirurgyn uit het hospitaal, waar wy heen reisden. Deze man was zeer zor(g)lyk en reed altoos te paard vooruit (3) naar de Javasche dallams of pleisterplaatsen, om daar alle het voor ons nodige gereed te laten maken, en bediende ons dagelyksch met uit- en inwendige middelen.

- (10) Des nademiddags trokken wy weder welgemoed op reis, en passeerden veele welbebouwde ryst- en suikervelden, koffyplantagien (4), wooningen en gehuchten. Onze buffels, die vry lui waren en zich dikwerf in waterkuilen tot verkoeling nederleiden, wilden niet langer voort, maar noodzaakten ons om laat in den avond weder op eene vlakte te pleisteren (5), zynde anders de avond en nacht om de koelte de gevoegelykste reistyd, zoo voor de menschen als het vee. Het was reeds nacht eer de achterste karren by ons waren, dus moesten wy ons hier legeren en tegen alle aanvallen behoorlyk verschansen. Ten dien einde werden de karren gelyk een wagenburgt in de rondte aan elkander gezet en geslooten, in welken kring de buffels, en buitenom de Javasche geleiders by groote vuuren de wagt hielden, byzonder tegen den aanval van tygers (6), welke voor het vuur zeer schuw zyn. Wy zieken bleven in de karren liggen, en ieder rustte zoo goed hem mogelyk was.

(9) (1) Over de afleiding van dit woord zie Excurs 20. Het is eene platte uitdrukking, die bij Valentijn niet één keer voorkomt; deze zegt: madat rooken, amfioen eten e. d., zie § 1523 e.v.

(2) Ook Rumphius zegt veelal *knouwen*, evenals hij (H. A. IV, 35) „onder malkanderen *knibbelen*” zegt voor: kibbelen.

(3) Volgens het reglement (u. s. pag. 490) moest een „Onder- of derde meester” te paard de ziekentransporten naar en van Tjipanas begeleiden. Daartoe moest op elk der stations de mandoer „ten zijnen koste een rijpaerd met een Javaense zadel en verder toebehooren” houden; bovendien had de Aesculaap paarden te Tjipanas te zijner beschikking.

(10) (4) Dit zou, volgens het leverantiereglement van 1752 (§ 861), kunnen slaan op Tandjoeng Oost.

(5) Volgens het reglement had dit moeten gebeuren te Tjimanggis.

(6) Hofhout ziet overal tijgers. Het kon even

goed gedaan worden tegen buffeldieven. Zoo zegt Chastelein in 1705 (achter Faes l.l. pag. 227) dat „het buffelsteelen seedert 10 à 12 jaaren so merkelyk (*is*) toegenomen, dat het van de uijtterste nootsakelykheijd is . . . het-selve vooral wat ingetoomt werd”. Deze woorden vindt men terug in Mossel's opstel van 1754 (De Jonge X, 269) en de Regeer. neemt tegen dat buffelstelen nu weer eens nieuwe maatregelen, vermeld P. VI, 750. Men vergelyke voorts Junghuhn's beschrijving (Java II, 573) van het koffietransport dat hij in 1844 in 't Soemedangsche ontmoette, waarvan de karren voor een deel „als eene soort van verschansing in eenen kring waren geplaatst, in welker midden de plompe herkaauwers op den grond lagen”; hier diende die „wagenburgt” blykbaar tegen het afdwalen der karbouwen. Op dezelfde wijze Van Hoëvell (Uit het Indische leven, Zaltbommel 1860 p. 4).

- (11) In den vroegen morgen sloegen (1) wy weder op weg, den ganschen morgen, tot in den namiddag, langzaam voorttreedende, wanneer wy in het eerste (2) Javasche gehucht of negery aftraden. Hier werden wy door de Inlanders met veel vriendelykheid behandeld en in een dallam (3) of groot gebouw gelogeed. Onze leidsman had gezorgd dat hier goede soep van geitenvleesch met ryst en groente gereed was, waarmede wy ons heel goed behielpen, en meest al, behalven twee onzer makkeren, die doodziek waren, hartig aten. De verandering van de lucht had my reeds zoo versterkt, dat ik, schoon zeer opgezet van ligchaam, goed wandelen kon, waarvan ik met myn kar-kameraad na den maaltyd goed gebruik maakte. Hy, die de Javasche taal volmaakt sprak (4), maakte met het landvolk kennis, en langs dien weg werden wy by een dansparty genoodigd, waar hy, die lang op Java verkeerd had en hunne dansen kon, zooveel zyn zwakheid toeliet lustig me-
- (12) dedeed. Hier werd ons tabak, koffy, lekkere fruit en koekjes in overvloed toegediend en het was al laat in den avond toen wy weder in den dallam kwamen, waar wy ons volkje vrolyk en welgemoed onder de koffy vonden, die hun, aangenaam voorbereid, door de Javasche vrouwtjes en jonge dochters, die ons met nieuwsgierigheid bekeeken en betastten, toegediend werd. Hier sliepen wy gerust op kadels en diggedigges (5), naar 's lands gebruik.

Den volgenden morgen gingen wy weder op reis en zagen met vrees het hooge gebergte, welk kort vooruit lag en 't geen wy nog beklimmen moesten. Wy bleven dien nacht aan den voet van het gebergte (6). Hier

(11) (1) Vergel. D. 1680 p. 122: „op reijs slaan”.

(2) Dit zal beduiden: de hoofdnegorij.

(3) Het reglement van 3 Oct. 1747 verordende de inrichting van „een apartement” te Buitenzorg voor de naar Tjipanas reizende zieken; dit was de derde halteplaats. Mogelijk is deze last geschoven op den Regent van Kampongbaroe, zoodat dan te onderstellen is dat deze eene ruimte in zijn oude dalem, wat voorbij den tegenwoordigen paal 37, hiervoor had afgestaan. Vergelijk § 232.

(4) Soendaasch zal die man moeielijk verstaan hebben en met Javaansch zal hij bij dat „landvolk” wel niet ver gekomen zijn. Ik geloof daarom dat hier eenvoudig sprake is van het straat-Maleisch. Wij hebben hier dan weer een bewijs, hoe weinig dit in het midden der 18^e eeuw door Nederlanders gesproken werd, waarover zie § 2497.

(12) (5) Omtrent deze woorden vergelijkte men Excurs 18.

(6) Volgens het reglement had het zieken-transport moeten kampeeren te Gadok, even

Priangan II.

beoosten het punt waar thans de groote weg zich splitst. Drie jaar te voren woonde daar nog de boer Jan Berté (§ 1669). Ik geloof echter dat Hofhout deze plaats gepasseerd heeft, dien dag 15 paal aflegde (wat zeker enorm is) en halte hield te Tjisaroewa. Hiervoor pleit eensdeels, dat hij er de buffels vond om op te rijden, hetgeen klopt met de bepaling van het reglement (P. V, 489), volgens welke alleen te Tjisaroewa „om de wille van de aldaar zijnde slegte wegen” niet slechts bespannen pedati's moesten worden gereedgehouden, maar ook 10 buffels „om als draagbeesten g'employeert te werden” en behalve het pedativolk nog 20 koeli's ter begeleiding dezer draagbeesten en „om de impotenten vandaar met jolij's of hangmatten nae Tjipannas over te brengen”; dit volk genoot het dubbele der betaling van dat op de overige stations. Anderdeels is Tjisaroewa het punt waar de steilte van den Poentjak begint. Van Imhoff had dit ondervonden (B. 31, 19) en er vermoedelijk de pasanggrahan doen bouwen, waarnaar het ook wel genoemd wordt. De

woonde een Javaasch edelman of Padjé (1), welke met ons sprak en ons zeer wel behandelde. Dezen nacht stierf een onzer en werd 's morgens in 't naby gelegen bosch begraven.

- (13) Na hier twee dagen uitgerust en ons tegen den moeyelyken bergtogt wat versterkt te hebben (2), werden onze karren afgedankt en wy elk, wiens kragten het toeliet, schreilings op een buffel gezet, welke alleen met een strop aan den hals en een aan den staart getuigd, ons dienen moest om ons in het op- en afryden van het gebergte op de buffel vast te houden. De zieken, welke te zwak waren om te ryden, werden in bamboeze kadels (3) of draagstoelen geplaatst. Wy trokken in den namiddag het gebergte op, langs eenen smallen, steilen en glibberigen weg; ter regte zyde vertoonde zich eene akelige diepte vol rotsen en kreupelbos, waaronder de rivier (4) met een ysselyk gedruis over klippen stortte, en ter slinke zyde een steil als een muur opgaande gebergte, van welkers hemelhoogen rand de wortels der daarop
- (14) staande bosschen afhingen. Het buffeltje, een beestje eens zoo groot als een Deenschen os, dat ik bereed, was vry lui, zoodat de Javaschen leidsman hem niet dan met moeite kon voortdryven, waardoor ik achteruit en van myne ziekecaravane afraakte. Na eenigen tyd door de bosschaadjen gedwaald te hebben, begon ik te twyffelen (5) of wy het spoor niet byster waren en van den weg afraakten; ik vroeg 'er myn leidsman naar, doch deze begreep dat

- (12) Zieke Reiziger (or Rambles in Java and the Straits, London 1853 p. 51) zegt: „At Tjiserooa the road becomes too steep and too stony for horses only and from this point and until the summit of the Megamendon is attained, it is usual to employ buffaloes (*voor den postwagen*) to aid the horses in the ascent”. Nog een eind verder den pas op, te Toegoe, „neemt het eigenlijke klimmen eerst regt een aanvang” zegt Van Hoëvell (Reis over Java, Madura en Bali, Amsterdam 1849, I, 17); van Toegoe is de weg „in het gebergte uitgehouwen” zelfs tot 50 voet (Olivier, Tafereelen I, 184), maar natuurlijk niet in Hofhout's tijd. Zie ook Dr. van Rijekevorsel, Brieven uit Insulinde, 's Gravenh. 1878 p. 298.

(1) Van den Berg (Rangen en titels, 2^e dr. p. 4 noot 4): *Pandji* is in het Oud-Jav.: bijnaam, eeren naam; „volgens de Inlandsche opvatting zou het echter in het algemeen een „uitstekend” mensch of voorwerp beteekenen”. Jansz zegt dat het een „adellijk militaire titel” is en Rigg: „A title for a young nobleman, for sons of chiefs of rank. Is not in use among the Sunda districts, but is heard as applied to the Javanese”.

- (13) (2) Dit bevestigt ons in het idee dat de

laatste dagmarsch wat geforceerd was geweest.

(3) Het is onduidelijk of er staat *kadels* of *kadel*.

(4) Ik denk dat dit de Tjisaroewa is. Uit oude kaarten blijkt dat de weg beoosten Gadok een paar malen verlegd is geworden; op de topogr. kaart ziet men van de plaats Tjisaroewa een pad loopen dat vrij wel met Hofhout's woorden overeenkomt.

(5) Heden ten dage is *twyffelen*: onzeker (14) zijn wat te doen; oudtijds ook: wat te denken. Huijgens (in: Een wijs hovelingh):

„De wijste *twyffelen*, hoe 't weten in hem komt”.

Vergel. verder D. 1642/3 p. 20: „of dese . . . niet . . . is seer te *twyffelen*” (d.i.: het is zeer waarschijnlijk dat deze . . .); 1674 p. 127: „hij *twyffelt* off . . . niet” (d.i.: hij gelooft dat); D. 1661 p. 80: „men *twyffelt* of” (d.i.: men acht 't mogelijk dat). Rumphius verstaat onder „*twyffelmaanden*” (H. A. V, 196; 338) de kentering „wanneer 't regen- en zonneschijn door malkander is” (evenzoo D. 1669 p. 393); vergelijk ibid. V, 86: „een struijk, *twyffelende* tussen eenen opregten struijk en bostouw” (d. i. rotan).

- wy den gewonen weg volgden. Wy moesten door het zwaar geboomte al vroeg het dalend zonlicht missen, en de duisternis, die ons spoedig omringde, belette ons door het dichte bosch veraf te zien. Ten 7 uren was het geheel (15) donker. Nu begreep de Javaan mede, dat wy van den weg af waren. Ik dwaalde met mynen leidsman en buffel in het stikdonker in eene akelige wildernis, onder het verward geschreeuw der apen en bavianen, het geschuiffl der slangen en het gebrul en geraas van eene meenigte boschgedrochten, in eenen gestadigen angst en in gevaar om door de tygers aangevallen en verscheurd te worden. Door vrees, ligchaamszwakheid en koorts gefolterd, was ik hier byna bezweken. Het was circa middernacht wanneer ik op het gezigt van een licht, dat zich op eenen wyden afstand aan ons vertoonde, weder moed greep en naar hetzelfde langzaam voortdwaalde, hetgeen zeer voorzigtig geschieden moest om niet tegen boomen te loopen, in kuilen te vallen of in 't kreupelbosch te warren. Al staarogende ontdekte ik meer lichten, hetgeen ons vreezen deed om onder eene bende drossers of rovers te vervallen (1).
- (16) Wy hielden halte en overleiden, wat men in dit geval zoude doen. Hiermede bezig zynde, werden wy eensklaps door eenige met pieken en kritsen gewapende Javanen verrast en omsingeld. Denk eens hoe ik toen te moede was! Myn Javaan, zyne landslieden aan hunne taal kennende, liep naar hun toe,

- (15) (1) Die vrees was zoo ongegrond niet. Reeds uit 1661 hebben we een authentiek bericht omtrent eene boevenkolonie in het Buitenzorgsche; zie § 230. Gerrit Vermeulen (Gedenkwaardige Voyagie, 1668 — 1674, Amsterd. 1677, p. 15): „Ten einde van het bosch (*bij Batavia*) is zekere berg, die men de Blauwe Berg noemt, dewelk van veel Christenen bewoont word; want als iemand van hen eenige grove misdaat heeft bedreven, so tracht hij sich op de Blauwe Berg te bergen om niet gestraft te worden. Maar 't is een groot geluk als sy daartoe geraken, dewijl er van tien, die sich derwaarts begeven, nauwliks één komt, en d'anderen worden verslonden of van d'inwoonders gedoot". De „Relation ou journal d'un voyage fait aux Indes Orientales" Paris 1677 zegt (p. 219): „Une montagne fort élevée à cinq lieues de Batavia, appelée la montagne bleue où les bandis se retirent dans un fort et font des courses de temps en temps dans les villages, qu'ils pillent et emmenent les enfans si les habitans ne leur fournissent de quoy vivre". Omstreeks 1680 spreekt Christ. Schweitzer (Drie seer aenmerkelijke Reijzen, vertaald door S. de Vries, Utrecht 1694 p. 359) van „de struijkrovers op den Blauwen Bergh. Deese rovers zijn besoldelingen (*les: soldeniers*) en bootsgesellen of

matroosen in Hollandschen dienst geweest, doch van haer weghgelopen. Zijn al vrij veel in getal; hebben Javaensche vrouwen; besitten deesen Blauwen Bergh en doen de reijzende lieden groote schaele". Volgens Tappen (o. l. pag. 198) zond de Regeering in 1681 eene expeditie uit naar Tanggeran, die „das Land zugleich durchsucheten ob vielleicht einige Räuber im Lande oder auffm blauen Berge vorhanden wären, gleich wie man viele Jahre her ausgestreuet hatte", maar niemand werd gevonden. Het drossen naar de Bovenlanden zal wel de reden zijn van den naam Drosserspad (de weg van de Prinsenlaan naar Gang Patjenongan en deze Gang zelf, die in den Compagniestijd steeds Drosserspad genoemd wordt). Wat Hofhout's tijd betreft, D. 1 Dec. 1750 leest men dat in de buurt van Tjipanas eene bende is gezien die „scheen te bestaan in een hoop vagabonden en weggelopen slaven". Sedert was de toestand verergerd door de verstrooiing der benden van Kiai Tapa; bovendien wordt in 1752 (P. VI, 158) gesproken van de in de Bovenl. hui-zende drossers en leest men in 1754 (ib. p. 754) van het veelvuldig weglloopen der slaven, die de wegen aldaar dikwijls onveilig maken. Zie ook noot 3 bij § 17 hierbeneden.

viel voor hem, die den overste der bende scheen, neder, en verhaalde wie wy waren. De Javanen namen ons mede en bragten ons in hun legertje, dat wat verder lag. Hun opperhoofd was een Pangerang of een Javaansch prins, welke met order van den Sultan door 't land reisde (1). Zijn Javaansche Hoogheid ontving my zeer vriendelyk, en na ik verslag van myn persoon, reis en verdwaling gedaan had, liet Zyn Ed. my wat gekookte ryst en hoendervleesch toedienen, en tegen den morgenstond naar het Compagnies hospitaal begeleiden, waar wy met het opgaan der zonne aankwamen.

- (17) Het Compagnies hospitaal te Tjepannas legt by de warme bron van dien naam, aan den voet van den noordertak der (2) Megmedon van den berg Gedé, in eene heuvelachtige vlakte, met bosschen en valeyen omringd, en is door de heer Jan de Put, welke 'er destyds als Opperr-Chirurgyn en Doctoer het gebied voerde, ten meestendeele aangelegd en tot volkomenheid gebragt. Alle de gebouwen waren van hout, ruim en luchtig gebouwd; het huis van Zyn Ed. zelve was het grootste en sierlykste en lag binnen een aartig van hout gebouwd kasteeltje (3), 't welk met eene diepe graft omringd

- (16) (1) Dit komt mij ten eenenmale ongeloofelyk voor: de Regeering zou nooit hebben geduld dat bijvb. Bantamsche of Djokjasche Pangeran's door de Bovenlanden reisden. Wel zou men kunnen denken aan een boedjangwerper, die met een pas van een der Cheribonsche Sultans op terugweg was naar de Ommelanden. Men ziet dan uit Hofhout's verhaal, wat airs zoo'n individu in het binnenland durfde aannemen zelfs tegenover onnoozele Europeanen. Vergel. § 2255.

- (17) (2) Is dit geene drukfout, dan kan men den genitief verklaren als: den tak die bestaat uit den Megamendoeng; voorbeelden van dit gebruik van den tweeden naamval gaven wij B. 23, 10 noot 3. Overigens vindt men op de kaart van Marci aangeduid, dat het „warme bad” ligt beoosten „Tjiepandas”, welke laatste naam het hospitaal zal aanwijzen; beiden liggen in eene laagte tusschen den „G. Mogamentang” in het N. en den „G. Gede” in het Z.

(3) Omtrent den bouw hiervan geeft B. R. 8 Juli 1755 eenige opheldering. Men vindt daar een adres van Andreas Kahler, Binnenregent van het hierbedoelde hospitaal, waaruit blijkt dat hij na de Bantamsche revolte 600 Rd^s. had gekregen om een „nieuw woonhuys” te bouwen; hij acht dit te weinig, vooral „omdat men ontstookken (*sic*) was van een veijllige retraite” ingeval van hernieuwde onlusten of „overval van de daar heromswervende struijkrover”. Hij had echter kans gezien om het huis „te omgraven en met houtwerken fortificeeren”,

en had daarom „het woonhuys vergroot en van een rondgande galderije voorzien, mitsgaders geseecureert rondom met een graaven (*'t* *Duitsche Graben*) van 16 voeten, die van binnen uijt de grond met swaare pallisaden is opgehalt en daarenboven op twee hoeken een punt (*bastion*), waarop swaar geschut ikan geplast werden”. Binnen de gracht zijn nu de noodige gebouwen „alle seer hegt en sterk en buitendien van een bequame combijs en ophaalbrug voorzien”, zoodat de patienten en „de daar herom sijnde landbouwers” zoo noodig het gebouw kunnen verdedigen. Voor dit werk gebruikte hij „sijn eijgen slaven, sonder iets daarvoor in reekening te brengen”; om het te voltooiën heeft hij echter 1000 Rd^s. nodig en verzoekt die aan de Regeer. Dit verzoek werd bij genoemde Resolutie ingewilligd. Vergelijk het rapport in § 1670 i.f. Men ziet dus dat het minder Jan de Putt is geweest, die het hospitaal eum annexis bouwde, dan wel zijn voorganger (wiens weduwe E. I. J. Vogt van Dortmund den 7 Dec. 1758 weer in ondertrouw trad).

Had ik kunnen beschikken over eene oude teekening van het hospitaal, dan had ik die gaarne gereproduceerd. Dat er eene heeft bestaan, blijkt H. 25 Oct. 1783, alwaar op eene lijst van kaarten, behoorend tot het Landmeterskantoor, ook voorkomt een „Gezigt van 't warme bad”, vermoedelijk uitgevoerd op de wijze der platen-Rach, omdat eene andere der-

Sic transit. Het „Warme Bad” 1875.

- was, waarover eene fraaye valbrug lag; voor de graft lagen 2 door konst aangelegde ronde vyvers, in welker midden zich een hoog konynenbergje (1) (18) vertoonde. Ter regte zyde van het kasteeltje stond het klokkenhuis en in eene valei voor 't kasteeltje het hospitaal, mede ruim en luchtig, twee verdiepingen hoog, met eene overdekte gaandery voor hetzelfde. Beneden by het inkomen had men aan de regte hand de woonplaats van den Onderchirurgyn, de apotheek, de kuurkamer en legerplaats voor de met lamheid (2) geslagene patienten; aan de slinke hand ging men in 't vertrek waar de badstoof zelve is. De badstoof is eene soort van kelder, circa 16 voeten breed en 20 voeten lang, in de rondte met banken of zitplaatsen; ter wederzyde is eene groote kraan; de eene laat het heete badwater in en de andere koud bergwater tot tempering. Het hout, waarmede de wanden en zitplaatsen der badstoven (3) bekleed zyn, was aan die zyde, waar het warme bronwater (19) inliep, met eene dikke en steenachtige korst begroeid. Op de tweede verdieping van het hospitaal was maar één vertrek, hetwelk de geheele lengte en breedte van het gebouw besloeg, rondom met houten vengsters, van rotting (4) gevlochte ramen en geschikt voor de overige zieken, die daar op

gelijke lijst, H. 2 Dec. 1780, deze teekening nog niet vermeldt, zoodat het wel waarschijnlijk is dat zij uit den boedel van den op 5 Aug. 1783 (uit zijn woonhuis in de Roëa Malakka) begraven Rach (T. B. G. XLV, 220) volgens de bestaande bepalingen (zie bijv. P. VIII, 262) is overgebracht naar gezegd kantoor. Mogelijk komt deze teekening of eene copie daarvan nog wel eens voor den dag, want er zijn in Nederland nog teekeningen van Rach „zwervende”, zie Not. B. G. 1902 p. 65. Vergelijk ook wat § 2261 staat over teekeningen van Piron. Verschillende platen van Rach, die betrekking hebben op Batavia, zijn reeds in 1779 te Amsterd. bij Conradi gereproduceerd op naam van H. Kobell. Zoo bleek me bij vergelijking dat sommige der platen in Thorn's werk naar platen-Rach zijn gemaakt. Overigens noot ik dat de T. B. G. XLIV, 186 bedoelde Lusson niet, zooals daar staat, met Radermacher vermoord werd, doch integendeel eene beschrijving van diens uiteinde gaf in de O.-en W.-Indische Post, extranommer 31 p. 265, waar hij Radermacher's verdiensten zeer ophef. Zelfs blijkt uit eene aantekening van 1 Maart 1787 in de registers van Commissarissen van Huwel. en Kleine Zaken dat de Luit.-Ingenieur Lusson met zijne vrouw (geboren Lecomte) toen weer te Bat. was. Uit hetgeen ik elders vond, bleek dat Laurent Lusson 't eerst tusschen 1775 en 1778 als Sergeant in

Indië was gekomen.

(1) Eigenlijk een bergje voor konijnen, om er holen in te graven. Men ziet er een dergelijk, doch zeer versierd, op een der platen van Heydt, voorstellende Valckenier's tuin.

(2) D. i. beri-beri. Zoo Valentijn II, 1, 284: (18) „lamheid of beri-beri” en op vele plaatsen bij Rumphius (H. A. I, 156; 187; III, 183; V, 299; 300; 482; VI, 213). In de Relation ou journal heet het dat te Bat. de „barberes” zeer gewoon is; „il se trouve peu de personnes qui n'en soient attaquées . . . la plupart des Hollandois en sont estropiez à cause de leur trop grande repletion, qui provient de la grande quantité de biere qu'ils boivent et du beurre qu'ils mangent”. Vergel. B. 24, 4 noot 3.

(3) Hier staat het meervoud omdat er, naar het schijnt (zie § 1665), drie badkuipen waren.

(4) Rotanvensters. Dergelijke vensters waren (19) ook te Batavia zeer gewoon, voordat men omstreeks 1750 zeer ten nadeele der gezondheid de zoogenaamde Engelsche schuiframen, geheel van glazen ruitjes, invoerde, welke men er nog in ouderwetsche woningen kan zien. Vergelijk hierover het verzamelde T. B. G. XL, 565 tot 567; XLII, 353; XLIV, 147. Met nadruk wijst in 1753 J. A. Paravicini (bij J. Semmelink, Gesch. der Cholera in O.-I. vóór 1817, Utrecht 1885 p. 359 en 365) op de gezondheidsredenen om welke de rotanvensters te Bat. de voorkeur behoorden te genieten. Zij werden hier vooral

kadels en goed beddegoed gelogeerd werden. Ter slinke zyde van het hospitaal stond de kokswoning en combuis (1), waar de spys toebereid werd, en ter regte zyde een klein huisje tot deksel over de warme bron zelve.

- (20) De diepte der bron is my onbekend, maar de mond was circa 4 voeten over het kruis; het water is somtyds zeer heet, een weinig brak van smaak en witachtig van kleur, hetwelk zich door eenen hollen buis en de gemelde kraan in de badstoof van 't hospitaal ontlast. Achter het kasteeltje ziet men de begraafplaatsen van eenige aanzienlyke personen welke hier gestorven zyn; op de graven pronken borden en steenen met hunne namen, karacters (2) en sterfuuren. Niet verre van 't hospitaal is de groente- en moestuin, welke rondom met een fraaye roozenpagger (3) en goujawsboomen omheind is; hierby staat het buffelsstal. Omtrent een uur gaans van de bron Tjepannas komt men aan den voet van den goenong api of vuurberg Megmedon (4), welke nacht en dag vuur en dampen opgeeft, somtyds geheele wolken, welken een fyne graauwe asch medevoeren, die dikwerf 2 vingers dik op de daken te Batavia stort, schoon de berg wel 36 uren van die stad legt. Voorts is Tjepannas omringd van hooge bergen, dichte bosschen en

- (19) door Amboneezen vervaardigd (Nieuhof o. l. pag. 216), doch zijn geene Bataviasche uitvinding; integendeel, men vond ze ook in Portugeesche en inlandsche woningen op de kust van Malabar (ibid. pag. 125; 127), in Europ. huizen op Ceilon (Baldaeus, Ceylon p. 199). In Valentijn's tijd waren zij ter hoofdplaats Ambon nog de regel (zie bij hem II, 1, 129); Stavorinus (Reis Bengalen II, 99) zegt van Chinsura: „Glazen vensters kent men hier niet; men gebruikt in derzelver plaats raamen van gevlochten bindrottingen”. Evenzoo op Ambon, (id. Reis Samarang I, 301); tijdens Haafner nog veelvuldig te Madras (Palanquin II, 146). Uit een in 1809 opgemaakten inventaris van het huis Bodjong te Samarang blijkt dat tot het ameublement der groote zaal behoorden rotanramen met nankingsche gordijnen. Vermoedelijk vervingen deze de jaloezieën, want uit Rach's teekening van Bodjong (zie T. B. G. XLIV, 203, 67) bespeuren wij dat dit gebouw glazen ruiten had.

(1) De keuken. Deze scheepsterm is een van degene die vroeger algemeen in Indië werden gebruikt, thans met het morgen- en avondshot vrijwel ter ziele zijn, maar nog voortleven in Zuid-Afrika. Een enkele (zoaals *jongen*, zie B. 8, 22 noot 5) wordt nog heden gebruikt. Tot de verdwenene behooren *kombaars* (zie Excurs 14), *kooi* (dat nog in het Maleisch der Molukken wordt gebruikt, Piepers u. s. pag 437 noot 2 en De Clereq s. v.) en *oorlam* in zijne

oorspronkelijke beteekenis van *orang lama*, oudgast, tegenover *orang baroe*, baar. Jan van Riebeeck (Dagverhaal I, 328) spreekt al van „*orangh lammen* ofte thuijsva(*ar*)ders”, dus matrozen die lang in Indië hebben gediend; vandaar dat een Kaapsch stuk van 1672 (Theal, Chronicles p. 331) spreekt van „d'*Orangh lammen* ofte d'*retourschepen*”, en dat het woord ook zekere matrozenmuts kan beduiden (P. J. van der Heyden, Vervarelijke Schipbreuk, 3^e dr. Amsterd. 1685 p. 10); „met de tuit wat overhangende gelijk de *orlamsche* mitjes (*lees: mutsjes*) der matroozen”, zegt Rumphius Rariteitk. p. 123. Zoo las ik in eene krant van „*oorlamskaffers*” d.i. zulke die lang op eene zelfde Zuid-Afrikaanse hoeve gewoond hebben. Zie verder over dit woord: Meister o.l. pag. 215; Rumphius (bij B. 23, 90 noot 5); Haafner (Palanquin I, 27); Van de Graaff (II, 13); S. Roorda van Eysinga (Verschillende reizen en lotgevallen, uitgegeven door P. P. Roorda van Eysinga, Amsterdam 1830, I, 113); verder Veth, Uit Oost en West s.v. en over *baar* ook Hobson-Jobson s.v. *Orombarros*.

- (2) D.i.: rangen, zooals P. VII, 766, 5 enz. (20)
(3) Evenals Jeremias van Riemsdijk later (zie § 1681) van de „hooge heijningen” van rozen te Tjisaroewa spreekt.

(4) Sedert den Engelschen tijd ook wel „Macmedon”, wat ik nog eene enkele maal door oude menschen heb hooren gebruiken.

- (21) aangename valyen vol gevogelte, wild en tam gedierte. Men heeft hier eene meenigte hoenders en rundvee, zeer goede zuivel en veele zoo Indische als Europese aard- en veldvruchten (1), welke door de hier woonende Hollandsche boeren (2) gewonnen worden. De lucht is frisch en gezond en des avonds en 's nachts zoo koel, dat wy ons met goede combaarsen of vaderlandsche dekens dekken moesten (3).

By myne aankomst in 't hospitaal waren myne medgezellen in rust; ik gebruikte een weinig soup, doch zeer vermoeid zynde leide ik my op de (22) aangewezen slaappleats en sliep eenige uren. Tegen den middag werden wy allen door den Heer de Put gevisiteerd, onze namen opgeschreven, van het noodige voorzien en medicamenten toegediend. Om UEd. een regt denkbeeld te doen vormen van de goede orde en het voortreffelyk bestuur in dat hospitaal, dient het volgende. Des morgens ten 6 uren werd de klok geluid, wanneer de Onderchirurgyn, die tevens het ambt van ziekentrooster waarnam, een gebed deed en eenige kapittels uit den Bybel voorlas. Dit verricht zynde werden de zieken gevisiteerd en geneesmiddelen toegediend en de lyders, die zulks noodig hadden, in 't bad geleid. Hierna werd voor hun, die bereids gezond waren, bobber (4) of rystpap en een weinig gedroogde visch opgedischt. Tegen 11 uren was het schafttyd, wanneer de tafel in de gaanderij gedekt en waarop voor ieder persoon een groot porcelein bord gezet was, waaraan zich de zieken, welke niet bedlegerig waren, ieder naar rang plaatsten; ik als schryver (5), gevolgd door den sergeant, zaten als de hoog-

(23) sten in rang aan het hoogeynde der tafel. Aan het benedeneinde zat de Ondermeester, welke statig het gebed deed, wanneer (6) de spys, bestaande uit soup, groente of aardappels met kalfs-, rund- of ho(e)ndervleesch en schoone witte ryst in plaats van brood, alles zeer goed en zinnelyk (7) behandeld,

(21) (1) Het is niet oneigenaardig, hier te citeeren wat Aeg. Daalmans zegt (o. l. pag. 33), dezelfde Hollander de la vieille roche die in Indië, misschien uit chauvinisme, niet verkoos te baden (E. 3, 6): „Een savooykool, een goeden appel of een peer met een pont krieken is meer weert als alle de vruchten en groentens van heel Oost-India daar ik geweest hebbe: doch de menschen maken malkanderen so wat wijs en het schijnt wonder dingen te sijn als men het hoort verhalen of in eenige opgepronkte boeken leest; en als men selver siet, dan is het niet met allen ten aansien van (*d. i. vergeleken bij*) ons lieve Vaderland”.

(2) Men kan uit Bijlage 33 nagaan welke boeren er toen nog te Tjipanas waren.

(3) Met de heele beschrijving van Tjipanas

vergelijke men B. 40a, 8 e.v.; zie voorts Eigen Haard 1895 p. 483 en 499 e. v.

(4) *Boeboer*; vandaar heet de ziekenoppasser (22) bij onze soldaten de *boeberlap*. In 1766 behoorde onder het personeel van 't Binnenhospitaal een „papboer” (zooals men in Indië ook den waterhaler noemt „waterboer”) d. i. dus de bobberbereider.

(5) D. i. Assistent; zie B. 21, 2.

(6) Doordat dit woord hier herhaaldelijk voor: (23) alswanneer gebruikt wordt, is het synoniem met: waarna; evenzoo B. 29, 12 l. f. en dikwijls elders.

(7) Evenals Rumphius (H. A. VI, 144) *be-winnen* zegt voor: bewinden. Valentijn (I, 2, 364) gebruikt zelfs *zinlijk* voor: zindelijk.

werd opgedischt; de maaltijd geëindigd zynde, werd dezelve met eene dankzegging geslooten (1). Des namiddaags wandelden wy in de bosschen of naar de naastby leggende negeryen, waar de Javanen onder een streng verbod lagen om, tot conservatie onzer gezondheid, ons niet anders dan koffy en (24) tabak (2) te verkoopen; deze consumtie was zeer goedkoop, want als wy in de eene of andere casie (3) den geheelen middag koffy met suiker dronken, had ieder man slechts eene Comp^s. duit, dat is 2 duiten Hollands (4),

(23) (1) Dit moet een waar paradijsbestaan zijn geweest voor menschen die ondervinding hadden van het Binnenhospitaal te Batavia (thans de Javasche Bank). Haafner (Lotgevallen en vroegere zeereizen, Amsterd. 1820 p. 161), die eenige jaren na ons reisverhaal met die inrichting kennis maakte, gaat zelfs zoo ver te verzekeren dat de ziekenvaders er hunne zware patienten wel à la Othello onder een kussen deden stikken om hen te bestelen voor ze een testament konden maken. Evenals sommige fanatieke sectarissen waren die heeren overtuigd hun daarmee een dienst te bewijzen. Zij konden 't weten.

(24) (2) Over de tabaksteelt zie § 1423.

(3) Dit woord zal afkomstig zijn van *casa*, huis (evenals casino, kazerne). Vooral in onze bezittingen in Voor-Indië schijnt het uit 't Portugeesch veel overgenomen. Reeds D. 1669 p. 290: „een Chinese tempel ofte *joesjes* cage”; J. de Bucquoi (o. l. pag. 44 noot): „*kaasies* zijn huizen of hutten daar men in woont”; Haafner (Lotgevallen op een reize van Madras, p. 252) verklaart *suriekazie* aldus: „Dit woord heeft zijne oorsprong uit het Portugeesch. *Sura* heet palmwijn, en *casa* een huis. Deze suriekazies zijn gemeene kroegen” enz. Elders (Reize te voet door het eiland Ceilon p. 29): „Een soldatenwif die eene *koffijkazie* ophield” (evenzoo spreekt Strujs p. 335 van „koffi-kroegen” in Perzië) en (ib. p. 134; 137): „een *casino* of *suriekroegje*”. Ook te Batavia was het woord niet onbekend. Zoo spreekt J. W. Heydt (Allerneuester geographisch- und topographischer Schauplatz, Wilhermsdorff, 1744, p. 137) van een „*Cage* oder *Wohnung*” waarin de dragonders van den G.-G. logeeren, en nog in Java Gov. Gaz. 12. Dec. 1812 leest men van „de planke Waterfiscals *cagie*” bij den Boom. Hofhout zelf zegt (o. l. pag. 110), sprekende van het leven te Batavia, dat menig Europeaan door „het ongebonden vermaak in de *Javasche kaasjes* zyn lyf en leven opoffert”, evenals Haafner verklaart (Lotgevallen en vroegere zeereizen p. 187) dat te Bat. „de uitspattingen met ligte vrouwlieden, waarvan het in de Kampong Java of *Javaan-*

sche kasies krielt, menigen Europeaan om het leven brengen”, waarmee overeenkomt wat in het werk: Batavia in deszelfs gelegenheid (Amsterdam 1793, I, 121) te lezen is over de „langs den westelijken vleugel der haven” te vinden „zoogenaamde *Kaasjes*, meestal geringe huisjes, bewoond door visschers, praamvoerders en meisjes van plaizier”; op de daarbij behoorende kaart van 1770 vormen de „*Javasche Kaasjes*” eene lange reeks huisjes langs den westoever van het havenkanaal. Men ziet echter vlak daartegenover, dus aan de oostzijde van het kanaal, op de kaarten de zoogenaamde *Ploesers cage*. In de laatste jaren der 18^e eeuw is dit de naam van eene batterij aldaar, welker verkoop voor afbraak staat in de Java Gov. Gaz. 20 Juni 1812, maar die nog op eene kaart van 1826 opduikt onder de benaming *Bloetershage*. Wat *ploesers* aangaat, ik houd dit voor den dagelikschen naam der Modder-Javanen. Uit R. 24 Oct. 1727 ziet men, dat de Baliërs, die het havenkanaal helpen opruimen, gezamenlijk buiten den Boom te wonen komen; vergelijk ook § 602; dit was, ter voorkoming van desertie, voor de gepreste Javanen nog veel noodiger. R. 16 Sept. 1727 en 2 Oct. 1772 wordt vermeld een Europeesche „mandadoor over de Cheribonse modderaars deser stede”; ik denk dat dit dezelfde persoon is die in eene acte War-garen 28 Febr. 1765 n°. 17195 wordt aangeduid als de „moddermandadoor . . . woonende buiten de boom alhier”, die P. XIV, 569 genoemd wordt „de zogenaamde moddermandadoor en bootsman van het zeehoofd” en in 1788 (P. XI, 66) vermeld wordt als de „bootsman der *ploesers*”; niet alleen dat deze bootsman eene loopende rekening met de Comp. heeft (naar ik gis voor het onderhoud der hem ondergeschikte modderaars), maar eene kaart van datzelfde jaar vertoont aan de oostzij van het havenkanaal „de Bootsman-woning”, even benoorden daarvan een langwerpig gebouw „de *Ploeders Kaasje*” en vlak hierbij de evenzoo genoemde batterij. De afleiding van *ploeser* blijft voor mij duister.

(4) Vergelijk de passage in het a^o. 1786 ver-

verteerd. Ten 5 uren luidde de klok weder voor 't avondmaal, wanneer wy op het overschot der middagspyze vergast werden; men had dan gemeenlyk een ragoutje, 't geen een ieder zich van zyne overgeschooten middagsvleesch-
 (26) portie gereed maakte. Na het eindigen van dezen maaltijd werd het avondgebed gelezen en ten 8 uren begaf men zich ter ruste. Wie lust en kragten had, kon met den een of anderen arbeid by den Heer de Put geld verdienen. Des Zondaags voor den middag las Zyn Ed. zelve ons 'eene predication uit de huispostil van Buleus (1) voor, waarna een psalm gezongen werd. Somtyds bezochten wy de daaromstreeks wonende Hollandsche boeren, daar dan wel eens een glas Kaapsche wyn (2) of een borrel arak zwaaide.

Het hospitaal werd 's nachts wel geslooten, en 'er stonden altoos geladen geweeren gereed om de tygers af te keeren, welke al dikwerf aan de
 (26) deuren en vengsters der woningen en stallen snuffelden. Een derzelven, die de stouthheid had om een der stallen op te breeken en een buffel met zich te slepen, werd door een onzer matroozen al spoedig voor zyne moeite betaald. Deze gast, welke reeds eenige jaren in Indiën gezworven had en, zoo men zegt, dood nog duivel vreesde, had al eenige nachten op den roover geloerd, die hem geduurig ontsnapte. Hy verzon eindelyk eene list. Om zyn oogmerk te bereiken hong hy een stuk raauw vleesch aan de buitenzyde der roozenpagger van den moestuin, plaatste zich daarachter met een

schenen vierde deel der Verh. B. G. (2^e dr. p. 319), dat de duit „is in Holland een agtste van een stuiver of 2 penningen, doch om de Oost van Indië (d.i. in ons Water-Indiën, tegenover de West d.i. Bengalen enz.) zijn 's Comp^s. duiten met haar merk geteekend alleen gangbaar en zijn dubbeld zoo veel waard, namentlijk 4 penningen, gaande 4 duiten op eene oude en 5 op een nieuwe stuiver". Er waren ook halve duiten. In de Afg. patr. miss. van 31 Dec. 1761 onder het hoofdstuk *Java* leest men eene passage waaruit een Bewindhebber de volgende noot samenstelde (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1873 p. 558; 559): „Halve duyten teegen 8 in een stuyver waaren aangenaam. . . Halve duyten sijn op Java seer gewild en soude wel verder na de Oosterse landen overgaan".

(25) (1) Eene *postil* (Latijn *post illa*, d.i. hierna) is eene preek of verzameling van preken over en verklaringen van bijbelteksten. Over die van Justus Buleus (een Zuid-Hollandsch dominé uit Maurits' tijd), welke in hare oude drukken thans eene bibliographische rareit geworden is, vinden wij het een en ander bij C. A. L. van Troostenburg de Bruijn, De Her-

vormde Kerk in Nederl. O.-I., Arnhem 1884 p. 350 noot: reeds sedert 1654 (uit Grothe VI, 132 blijkt: reeds in 1631) werd zij op de uitvarende Comp^s. schepen geregeld meegegeven in de kist van den Krankbezoeker; evenzeer putte 's Lands Vloot uit Buleus hare dagelijksche krachten. In Indië was zij even gewoon; bij Valentijn (V, 1, Beschrijv. der kust van Choromandel p. 66) zien wij dat de Vorst van Golconda bij een bezoek aan onze loge „onzen krankbezoeker een predication uijt Buleus Huijspostil" hoort voorlezen. Vandaar dat Wouter Schouten (I, 79 en 148) eenvoudig van „de ordinarijs huijspostil" spreekt, waaruit de Krankbezoeker aan boord voorleest. D. 1679 p. 469 wordt eene „huijspostil" gezonden aan de bezetting van den Bantamschen Brill.

(2) Kaapsche wijn was een der goedkoopste soorten en werd bijv. in de hospitalen verstrekt; de kan werd berekend op ongeveer 14 st (P. VII, 183). Valentijn, die een fijnen neus meende te hebben, zegt (V, 2, 45) dat deze wijn „van zulken wonderlijken, slegten en riezen landsmaak is, dat al het zoete van de druif er uit schijnt vervolgen".

(27) welgeladen snaphaan waarop 2 draadkogels (1) stonden. Circa elf uren in den nacht kwam de tyger, die zoo groot als een zwaar kalf was, op den reuk van 't vleesch aanzetten, viel 'er met een sprong op, maar werd door onzen stoutmoedigen Sappatouwer (2) zoo wel begroet, dat wy hem 's morgens maar eenige treden (3) van de plaats vonden dood leggen.

(28) Op eene andere wys verraschte hy een renoceros (4), die daaglyks eene groote verwoesting in den kool- en moestuin aanrichtte. Ons dapper mattsosje plaatste ter wederzyden van het spoor in de pagger, waardoor de renoceros gemeenlyk inkwam, een welgeladen snaphaan, op welke goede en door hem

(27) (1) Denkelijk kettingkogels in 't klein. Reeds vermeld bij Johan Albrecht van Mandelslo (Gedenkwaardige Zee- en Landtreijse, uit het Duitsch, Amsterdam 1658 p. 77): „Wij hadden de roers en pistolen met veele draat- en loopkogels geladen”. Vogel (o.l. pag. 326) verhaalt hoe omstreeks 1680 tijgers op Sumatra's Westkust werden gedood door bij een aas geplaatste „mit doppelten oder auch wohl mit Drath-Kugeln geladene Flinten”. In den krijg op Celebes een paar jaar geleden gebruikte de inl. vijand nog kogels die onderling verbonden waren door eene spiraalveer.

(2) Schiff veroorlooft zich de vrijheid, in plaats van dit vreemde woord te drukken *Sappa tonneer* en dit dan af te leiden van *sapre* (hij bedoelt misschien *sacré*) *tonnère*, omdat de matroos „waarschijnlijk een Franschman” was, een fraai staaltje van oudgastengeleerdheid, waarbij men wel mag zeggen:

A little learning is a dangerous thing!

Voor de hand ligt de afleiding van *sapa taoe*, wie weet? Deze uitdrukking schijnt den Bataviaschen Inlander evenzeer in den mond bestorven te hebben gelegen (misschien ook onder invloed van 't Portug. *quem sabe*, dat hetzelfde beduidt) als thans *tida taoe*, ik weet 't niet, zoodat men toen van *sapataoe'ers* kon spreken evenals heden ten dage van *tidatouwers* en *loepancezen* (van *loepa*, ik heb 't vergeten); een *sapatouwer* is dan een onverschillig individu. Ziehier eenige voorbeelden die ik mocht verzamelen aangaande dit gebruik van *sapa taoe*. Reeds D. 1624 p. 45 vinden we: „sy antwoordende: *sappa tauw*” (blijkbaar in den zin van: weet ik het?). In een bundel papieren in zake Hooijman, den dominé en landeigenaar, vind ik dat een buurman bij hem laat klagen over afpersingen, aan passanten gepleegd, waarop Hooijman ten antwoord geeft: „*Sappe tou*” (dus: Wat kan mij dat schelen?). Een brief van den Cherib. Opziener G. Bois dd. 25 Juli 1812 aan den Eng. Resident Raban (in 't Ma-

leisch) bevat aangaande een brand deze passage: „*Sappataoe* orang soeda bakar *sapattaoe* piegiemana” dus: de een of ander heeft op een of andere manier (*nescioquomodo*) brand gesticht. Het woord is al vroeg in Nederland bekend geraakt: Christoph Langhansz, die in 1693 niet voor 't eerst te Amsterdam kwam, verhaalt (Neue Ost-Indische Reise, Leipzig 1705 p. 35 en 651) dat onder de snollen, die aldaar de thuisgevaaren matrozen hunne gage hielpen opmaken, dit deuntje in omloop was:

„*Sapitau* die weet geen beter raad

Als dat hij weder na de sielverkooper gaat,

En voor al sijn druck

Acht het hem voor geluk

Als hij maar weer na Indiën raakt”.

Hij vertaalt het woord hier met „Ostindien-Fahrer”.

Sedert ik het bovenstaande schreef, kwam in mijne handen Dr. F. A. Stoett's werk, Nederl. Spreekwoorden, Zutphen 1901, waar men op p. 533 wordt verwezen naar het Tijdschrift van de Mij. der Nederl. Letterk. te Leiden XVII, 193—199; er blijkt dat ook Prof. Veth, zoekende naar eene afleiding van *sjappietouwer*, *sjappie* of *sjap*, dat in den Jordaan nog in de beteekenis van losbol enz. bekend is, op dezelfde verklaring als de mijne is gevallen. Men leest daar verder, dat *sabbetouwer* of *sjappetau* in de 18^e eeuw werd gebruikt voor: matroos van de groote vaart, van de O.-I. vloot, en vervolgens voor: rouwe klant, ongure gast, onverschillige kerel.

(3) Wij zeggen thans altijd „schreden” of „passen”, maar in Z. Afrika schiet men nog op zoo en zooveel „treden”.

(4) Het gewone woord is *renoster*, zooals (28) hierbeneden E. 23, 26 en bij Rumphius Rarietk. p. 294; anno 1820 vindt men dit nog bij P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 329) en het wordt eveneens nog in Z. Afrika gebruikt; vergelijk *prefester* e. d.

zelve vervaardigde kogels met staale pennen 'er in, stonden. Voorts spande hy een koord dwars over het spoor, welker einde hy aan de hanen der wederzydsche snaphanen vastmaakte (1). De renoceros kwam naar gewoonte aanschuiven, dan werd, zoodra hy tegen de koord drong, door de scherpe kogels zoo wel door zyn schaligen huid geboord, dat hy op eenen korten afstand aan eene zwaare bloedstorting den geest gaf.

- (29) Om UEd. iets van myn eigen toestand te melden, waaruit gy de nuttigheid van het bad en dit hospitaal zult kunnen opmaken, dient, dat toen ik van Batavia afging, ik door waterzucht, verstopping in 't ligchaam, een dikken opgezetten buik of koekziekte en gestadige koortsen zoodanig was uitgeteerd, dat ik schier gaan nog staan kon, en had natuurlykerwys op den togt bezweken, ware het niet dat de frissche berglucht en myne jeugd my ondersteunden. Hier in 't hospitaal komende was ik nog zeer zwak; de koorts verminderde, maar gebrek aan ontlasting benaauwde my en deed myn ligchaam vreeslyk zwellen. Welke medicamenten men my ook ingaf, alles scheen vruchteloos. Alle morgen werd ik na het gebruik der medicynen in het warme bad gebragt, en na een uur geweekt en gestoofd te zyn in dekens geroeld; of ik werd schier nakend in eene kas, waarin een lampje met voorloop (2) geplaatst en die wel gesloten en met dekens behangen was, gezet, om dus door den damp tot zweeten en ontlasting te komen (3), of over eene balie (4) met kokende kruiden geplaatst, tot ik eindelyk, na twaalf dagen dus getobt te hebben, ontlasting kreeg en binnen drie à vier weken gezond, frisch en geheel hersteld werd, ja zoodanig hersteld, dat ik met de vyf maanden welke ik nog te Tjepannas bleef tot heden, en dus bereids 16 maanden, altoos gezond gebleven ben.

Myn waarde! ik hoop in dezen aan uw verlangen en nieuwsgierigheid voldaan te hebben.

Blyve

UEd. D^r. en Vriend

JOH. HOFHOUT.

Batavia den 30 Sept. 1759.

(1) Uit Valentijn (V, 2 Kaap der Goede Hoop p. 99) zien wij dat de technische naam van een aldus gezet geweer is *stelroer*.

(30) (2) *Voorloop* is het eerste aftreksel bij de jeneverstokerij.

(3) Vogel (o. l. pag. 167 en 178) heeft evenzoo een omstandig verhaal, hoe hij anno 1681, lijdend aan eene „grosze Verhärtung der Miltz, welches die Holländer die *Koeck* nennen”, te

Batavia door eene doekoen met inlandsche medicijnen en eene rigoureuse zweetkuur werd genezen. Van hardnekkige verstoppingen spreekt hij echter niet; wel gewaagt hij van gebruikte „Purgantzen”, maar niet alsof daarvan de radicale genezing een gevolg kon wezen: de zweetkuur begon pas nadat hij per sedes verlichting gekregen had.

(4) *Balie* is eene tobbe; baliën (Eng. *to bail*)

- (31) Ik kan hier byvoegen, dat ik nog drie jaren in vollen welstand te Batavia gewoond heb, en toen ik in 't jaar 1761 in de maand Juny Zyn Hoog Edelheid P. A. van der Parre myn ontslag naar 't Vaderland verzocht (1), kon Zyn Ed. niet gelooven dat ik al ruim 5 jaren in Indiën geweest en met zoovele ziekten en smerten geworsteld had (2). In dezelve of dergelyke omstandigheden en ziekten waren alle myne medgezellen, die met my aan 't bad waren, doch werden ook allen binnen weinig dagen gezond, uitgezonderd eenige met lammigheid (3) geslagen, welke langer tyd tot herstel noodig hadden. Deze spoedige geneezing en herstelling is mynes bedunkens veelal toe te schryven aan de goede gesteldheid der lucht, het zuiver bergwater, de geschikte levenswys, de gezonde spys en matige beweging zoowel als aan de onthouding van sterke dranken (4), bedorven water en het gebruik van schadelyke vruchten en andere spyzen, met byvoeging van het gebruik der baden en eene goede genees- of heilkundige behandeling gelyk men 'er destyds
- (32) vond. 't Was te bejammeren dat veelen, welke van Tjepannas weder in volkomen gezondheid te Batavia kwamen, door het te spoedig misbruik van arak, vruchten etc. weder instortten en stierven, want van de 25 personen waarmede ik terugkwam stierven 'er 16 binnen 14 dagen, en my werd eenigen tyd daarna verzekerd, dat zy allen binnen korten tyd in 't Batavisch hospitaal omgekomen zyn, en waren het deze gevolgen niet, men had ten tyde myns verblyfs te Batavia meerder zieken naar Tjepannas gezonden, want de spoedige en wonderlyke geneezing aldaar verdient den lof volkomen, en 't is ongelukkig dat eene zoo nuttige inrichting, waaraan de Heer Jan de Put zooveel moeite en zorg verspild heeft, zoo geheel verwaarloosd is.
- (33) Het ware te wenschen dat tot soulaas (5) en herstel van zoovele ongelukkigen, welke jaren lang te Batavia met koorts en andere sleepende ziekten in ellende worstelen, het zoo heilzaam bad Tjepannas weder in gebruik raakte, mits men tevens zorgde dat de aldaar herstelden 'er zoo lang

(30) is uithoozen; de *versche balie* op schepen is de tobbe waarin men het pekervleesch een dag in zoet water laat uitzouten; ook de matroos die daarvoor te zorgen heeft, heet de *versche balie* (Nic. de Graaff, O.-I. Spiegel p. 29; Tappen o. l. pag. 269).

(31) (1) Naar Hofhout's ter zake ingediend request is tevergeefs gezocht.

(2) Paravicini had in 1753 geschreven (bij Semmelink u. s. pag. 362) dat te Batavia „de Assistenten (*dat was Hofhout*) meest alle half dood zijn en als geesten uijtsien”.

(3) Beriberi, zie hierboven § 18 noot 2.

(4) De verschillende alcoholische dranken, in den Comp^s. tijd te Batavia in gebruik, zouden eene afzonderlijke bespreking verdienen. Wij herinneren hier alleen aan zeker brouwsel (vermeld o.a. bij Rumphius, Rariteitkamer p. 48; Dapper, Gezantsch. pag. 220), door Chineezzen aan onze matrozen gesleten, dat aangezet was met een aftreksel van zeekwallen, die op de huid van een mensch blaren doen ontstaan.

(5) „Mijn *soulaas*, mijn vreughden-voedsel” (33) zegt de Haagsche fat in Huijgens' Batava Tempe tegen zijn liefje.

niet bleven en kort na hunne herstelling van daar niet aan den zeekant of in 't Kasteel van Batavia maar op de posten landwaard in bescheiden wierden, en de zeevarenden direct op de schepen wierden geplaatst die naar 't Vaderland of andre gewesten vertrokken, hun vooral eene gematigde levenswys aan te raden en door hunne officieren of opperhoofden met zorg te doen behandelen.

- (34) Zoo spoedig ik van Tjepannas te Batavia kwam, was myne eerste zorg om in de bovenstad (1) myn woning te nemen, waartoe zich de gelegenheid spoedig opdeed. De Heer J. Anker, destyds Opzigter van het Jassenkerkhof (2) voor aan den weg van Jaccatra, bood my als huis- en tafelvriend de vrye inwoning aan, waarvan ik spoedig gebruik maakte. Ik zorgde zints altoos, om my niet langer in de benedenstad of het Kasteel op te houden dan den dienst der Compagnie vorderde, want de ondervinding heeft geleerd dat de schadelyke dampen, welke de voor de stad leggende moerassen en 't zeestrand opgeven, meer invloed hebben op de bewoners der beneden- dan

- (34) (1) Met dit begrip *bovenstad* is het dus al net zoo gegaan als met dat van *bovenland*: het is van lieverlede op eene steeds verder gelegen plaats toegepast, zie § 756.

(2) Het kerkhof der Portugeesche Buitenkerk. Ik weet niet dat ik dezen naam ooit elders gevonden heb; eene begrafenisrol spreekt echter van de „*Jassenkerk*”. Beide namen geven waarschijnlijkheid aan de bewering van een anonymus in de *Bianglala* (I, 1, 308) dat de uitdrukking „naar *Kapitein Jas* gaan” (synoniem met overlijden, zooals bij Van Rees, *Toontje Poland* II, 27) afkomstig zou wezen van een kapitein Jas, die in deze buurt zou hebben gewoond. Het was daar 't centrum van de Mardijkerpopulatie, en een der Mardijkercompagnieën kan wel een kapitein hebben gehad die aldus werd genoemd. De naam zou een bijnaam kunnen wezen; vergel. Worm o.l. pag. 92 (deze man was in 1710 te Bat.): „Die schwarzen Bürger ziehen zu Fusz auf (*d.w.z. nemen deel aan de jaarlijksche parade*) mit Ober- und Unter-Gewehr und haben allhand fürbichte Röcke, wie sonst die Bürger zu haben pflegen”. Of ook zou *Jas* de corruptie kunnen wezen van den niet ongewonen Mardijkernaam *Dias*. Ongelukkig vind ik in de periode die hier in aanmerking komt (van 1085—1705) als Kapiteins van „de compagnie Mardijkers, de wagt waarnemende aan de Portugeese kerk buiten de punt Gelderland” successief Carel Jansz, Louis de Meij, Jacob Jansz, en Jan Perera, dus geen Dias. Deze persoon blijft dus onzeker. Nagel (Schetsen p. 113) leidt

de uitdrukking „naar Kapitein Jas gaan” af van een aldus genoemd persoon, die „de eerste moet geweest zijn dien men op het kerkhof te Weltevreden begraven heeft”, iets wat weinig waarschijnlijk is, omdat de uitdrukking een cachet draagt van hooger en ouderdom. toen Batavia nog zoo berucht was om zijne ongezondheid, en ook blijkbaar samenhangt met de *Jassenkerk*. Een feit echter is, dat de traditie van Kapitein Jas zich heden vastknoopt aan een graf vlak bij den ingang van den doodenakker op T. Abang (die eerst kort vóór 1800 is aangelegd, zie de personalia van Van Riemsdijk, I, 71), waar nog ten huidigen dage steeds geofferd wordt door allerlei Indo's.

In eene noot T. B. G. XLIV, 153 heb ik, bij de onbewijsbaarheid van een historischen Kapitein Jas, eene poging gedaan om dezen naam in verband te brengen met dien van de brug vlak nabij de Buitenkerk. Deze heet R. 9 April 1686 de Gelderlandsehe brug, maar later altijd de *Jassembrug*. Nu zou het denkbaar wezen dat zij haren naam had ontvangen naar de R. 13 Juli 1703 vermelde „*Siassemse balk-jens*”; mogelijk waren deze in die nabijheid opgestapeld. Uit De Jonge XI, 467 zien wij dat deze balken niet bepaald uit Tjiassem behoeften te komen, doch, althans anno 1780, eenvoudig houtwerk van zekere afmetingen waren. Zoo zou eerst de brug, later ook de kerk en het kerkhof naar die houtstapelplaats genoemd zijn. Dit klinkt echter ook al niet erg aannemelijk.

die der bovenstad of die hoogerop woonen, en hetwelk ook de oorzaak is dat dit gedeelte der stad meest al verlaten en van inwoners ontbloed is (1), welke of gestorven of met 'er woon hoogerop naar de landzyde verhuisd zyn.

- (35) Dan, wat het warme bad Tjepannas verder aangaat, dit kan ik tot myn genoegen melden, dat de Ed. Heer Jacobus van der Steege (2), thans te Groningen wonende, welke 15 jaar op (3) Batavia als Med. Doct. gewoond en den post van Binnenregent in het Buitenhospitaal aldaar bekleed heeft, my onlangs verzeekerde, dat men weder bezig was om dat nuttig hospitaal in het Javasche gebergte te herstellen, om 'er het behoorlykste gebruik van te maken.

God geve hiertoe Zynen zegen!"

- (34) (1) Een zeer opmerkelijk getuigenis, waaruit blijkt dat de verhuizing der stadsbevolking naar boven al veel vroeger is begonnen dan men gewoonlijk aanneemt.

- (35) (2) Deze Van der Steege, een Leeuwarder en een der oprichters van het Batav. Genootschap ook een niet onverdienstelijk dokter (zie o. a. § 2219), was gerepatrieerd met een kolossaal vermogen. Te Groningen trok hij zoo de aandacht door het bouwen van een prachtig huis en zijne eigenaardige pasha-gewoonten, dat zijne geërgerde stadgenooten hem noodzaakten zich elders te vestigen. Waar ik dit heb gelezen is mij ontgaan. In 1800 werd hij lid van den Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen. Zie verder het zoetsappige boekje van W. Eekhoff, Het leven en de lotgevallen van J. M. Baljée, Leeuwarden 1835 p. 13; 28 e. v.; 122 e. v. In de papieren van Nic. Engelhard vond ik eenige correspondentie met Van der Steege over de vrijlating der slaven te Batavia, waarvan deze een voorstander was.

- (3) Dit *op* bij plaatsnamen, waaraan men zoo onfeilbaar degenen herkent die vertoefd hebben in „het bagno Indië" (zooals de beminnelijke Bas Veth het oord noemt, waar hij zijne boeverijen opdeed), is al heel oud en dateert uit den tijd toen de Comp. nog slechts loges bezat, zoodat men kon zeggen „*op* Banda" evenals „*op* Hofwijk" e. d. Reeds in 1599 schrijft Jacob van Neek l. l. pag. 280: „de handelinghe (*handel*) *op* Bantam"; zie verder D. 1632 p. 97: „de officieren *op* Batavia"; evenzoo 1634 p. 386; 1636 p. 244; 245; 255; 1637 p. 41; 1659 p. 30; 1661 p. 116 enz., steeds bij plaatsnamen, doch D. 1657 p. 191: „*op* Bengale". De schrijvers van het Dagr. streven in den regel naar correctie van uitdrukking, dus men mag aannemen dat dit zoo veelvuldige *op* niet voor plat gold. Zoo schrijft ook de Kerkeraad al in 1631 (Grothe VI, 182): „*op* Batavia" en ook de purist Valentijn zegt: *op* Samarang, *op* Gressie, *op* Soerabaja (IV, 1, 114; 119).

BIJLAGE XXXIVa.

RAPPORT VAN JAN DE PUTT OMTRENT 'S COMP^s. HOSPITAAL TE TJIPANAS

1761.

- (1) Dit rapport wordt hier gegeven naar het origineele stuk in B. R. 30 Juni 1761. Het is, met eenige fouten en eene merkwaardige omissie, geïncorporeerd in de Resolutie van dien dag en daarmee opgenomen in P. VII, 502 e.v.
-

„Aan Zijn HoogEdelheid den HoogEdelen GrootAgtbaaren Heer
Petrus Albertus van der Parra,
Gouverneur Generaal van Neederlands India.

HoogEdele GrootAgtbaaren Heere!

In gevolgen Uw HoogEdelheids hoog g'eerde beveelen hebbe de eere met de uijtterste eerbied Uw HoogEdelheid te berigten dat het warm bad, gelceogen op een vlakte omtrent de voet van de Blaauwe Berg, desselfs mineraal waater, in sig hebbende een middelmatig zout, swaavel en een weinig staal, welke bevonden heb van een openende kragt in alle geobstrueerde lighaamen, wel insonderheijt met verharde milt off leever (1), waardoor den mensch niet selden in langduurende siektens, bij verval van kragten in een watersugt stort.

Dit mineraal water, met soete melk des morgens gedronken, doet sterk urinceren en maakt middelmatige afgang; geadsisteert met goede middelen en spijsen sijn veele menschen op die wijze door Godes milde zeegen van bovengemelde qualen in korten tijd herstelt, die anders de daagen haares (2) leevens (2) al sukkelende soude hebben ten eijnde gebragt. Ook menschen

(1) (1) Misschien was het aan Jan de Putt nog niet recht klaar, wat de „koek” nu eigenlijk was, zie B. 34, 2 noot 2.
(2) Dit is blijeltaal; zoo Prediker V, 19. Niet (2)

met verstijfde en verlamde leedemaaten zijn meede geen gering getal door het gebruik van 't bad en goede middelen tot haar volkoomen gesontheit gekoomen, als kunnende (1) Uw HoogEdelheijd sulx met daadelijke (2) be- wijzen des behaagende aanthoonen.

Maar daarentegen is het ongemak bij uijtneemendheid groot, welk die arme lijderen moeten uijtstaan om aldaer te koomen, door het slegt onderhouden van de weg, alwaer sijlieden bij ontmoeting van reegen, dat selden mislukt, somtijts agt daagen op een kar huijshouden, en wel prinsipael over het gebergte van Siseroa tot aan het bad, welke slegte geleegentheit (3) veroorzaakt werd door het wegspoelen van het aardrijk, dat op sommige plaatsen geen voet breed maar de wanden meer dan een roe hoog zijn (4), alwaar diegeene welk op buffels kunne rijden, door steen en oude boomen en doornstruijken de beenen gekneust en het lighaem op veele plaatsen gequest werden, haarlieden dus in een gemeene toestant doen aankoomen; welk ongemak van de weegen ook veroorzaakt dat geen virtualie dan met groote moeite en kosten daar ter plaatse, en wel insonderheijt rijst, gebragt kunne (5) (3) werden. Soo is, reeds van voor des onderteekenaars tijt, het gebruik, dat den Regent van Tjanjour tot onderhoud voor betaling moet leeveren sooveel slagt- en pluimvee alsmeede rijst als benoodigt was, 't welk altoos seer gebrekkelijk in zijn werk gegaan heeft, hebbende den onderteekenaar tot verscheijde maalen 2, 3, 4, tot vijff dagen sonder een koorn (6) rijst in huijs te

(2) vergeefs had De Putt des Zondags steeds „eene predicatie uit de huispostil van Buleus” voor- gelezen.

(1) Hier raakt de schrijver weer verward in de deftige constructie met het tegenwoordig deelwoord; zie B. 23, 89 noot 2.

(2) D. i. feitelijke, dus hier: afdoende.

(3) D. i. toestand; zie B. 7, 22 noot 1.

(4) Dit schijnt te duiden niet op een pad langs een ravijn (waartoe zou het dan noodig zijn van de hoogte te spreken, en wat zou het meervoud *wanden* beduiden?) maar op een door regens steeds dieper uitgespoelden hollen weg.

(5) Voorbeelden van verschillende conjunctieven na *dat*: Rumphius V, 251: „het blijkt dat hij het capsicum *meene*”; id. *Rariteitk.* p. 98: eene schulp „overdwars gevoorent zoo dat ze ruig *zij*”; D. 1678 p. 74: „nadat gisteren Sijn Edelht. *ware* verhuist”.

(6) Dit *koorn* voor: korrel is volgens Van Dale een Nederlandsch provincialisme; men vindt het bij W. Schouten II, 165 („*peperkoo-rens*”) en bij Nieubof (Brasil p. 26 „*gerste-koorn*”). Het kan echter ook een germanisme

wezen. De lijn tusschen zuiver Hollandsch en germanismen lijkt mij zeer moeilijk te trekken; en omgekeerd — als men Heine attent leest, wordt men dikwijls door uitdrukkingen verrast die hollandismen lijken, en er aan herinneren dat zijne wieg dicht bij onze grens stond. Zooals men weet is de Duitse zee-manstaal vol van Hollandsche termen, dateerend uit den tijd toen er nog zooveel Duitschers op onze koopvaardijvloot voeren. Daarentegen is het oude Indisch-Hollandsch vol woorden die ik niet anders dan voor germanismen kan houden.

Wells waar wist in de 17^e eeuw het Hollandsch zich onder 's Comp^s. uitlandsche dienaren ongemeen te doen gelden; ik herinner maar aan de strafzaak van een Japansch soldaat (achter Groeneveldt's studie in Bijdr. 1898 p. 590), die tegen de wacht, waarvan hij eene terechtwijzing kreeg, was uitgebarsten in de weinig Japansche woorden: „jouw susters cont!” Zoo ziet men dat Tappen, Vogel en zelfs nog Heydt zich het Compagnies-Hollandsch niet meer konden afwennen toen ze in hunne Hei-math terug waren. Maar op de samenstelling

hebben, sig op de beste wijze die te bedenken was moeten behelpen, schoon den Regent in tijds en door verscheide menschen daarom heb laten versoecken, ook differente malen ben klagtig gevallen, dat voor een korten tijdt dan wel een weijnig beter was.

- (4) Siedaar, HoogEdele GrootAgth. Heer, de deugd van het bad en de ongemakken die hetselve met sig sleept, soo kort en duijdelijk immers mogelijk, Uw HoogEdelheijd onder het oog gebragt; hoopende met deese *acn Uw HoogEdelheijds hooggeëerde intentie voldaan te hebben, biddende Uw HoogEdelheijd, indien het bad in dien staat mogte blijven daer het thans in is, het* (1) van Uw HoogEdelheijds welbehaagen zij, den onderteekenaer, die reeds 29 jaaren in den dienst van d' E. Comp^e. omgesworven en in dit gebergte een swaar ongemak gekreegen heeft, dat hem de fatige swaarder

van dat Compagnies-Hollandsch hadden de talrijke Duitschers in Indië grooten invloed. Reeds Worm schrijft in 1710: „Gewisz ist es, dasz unter der Miliz (te Batavia) kaum zehen Holländer, sondern eitel Fremde, Polaacken, Schweitzer, Westphäliger etc.". Later werd dit nog veel erger, naarmate de afschrik voor Indië, speciaal het ongezonde Batavia, grooter werd. Stavorinus (Reize naar Samarang II, 278) zegt van de Indische Europeanen: „De minste zijn uit de Nederlanders afkomstig en de meeste van de Duitschers"; Morgenstern (omstreeks 1770) verzekert zelfs dat bij de troepen op Java in den regel in het Duitsch werd gecommandeerd; Baud verklaart (bij Mijer p. 65): „De meeste van de voornaamste (Indische) ambten waren in 1811 door vreemdelingen bezet", namelijk door Duitschers.

Dat nu een Rumphius, die anders zulk pittig Hollandsch schrijft, in germanismen vervalt, is niet vreemd. Hij spreekt van een „beweerd" middel (II. A. IV, 118; V, 240; VI, 3), waar hij „probaat" bedoelt; van „gesinde" (III, 188); „gestank" (VI, 242); „oprecht" voor: rechtep (VI, 152); „weke hairen" (IV, 82; V, 435) voor: zachte; „de hoesten" (V, 171); „de gebruik" (V, 411); „het olie, het knie" (V, 207; 316; 447) en zelfs het verfoeilijke „gescheften" voor: bezigheden, Rar. p. 213. Zoo kan men ook verklaren dat Nieuhof (Brasil p. 205) van „ongezijfer" spreekt voor: ongedierte. Maar waarom zegt Livinus Bor (o.l. Opdracht) „gescheichten" voor: geschiedenissen? En waarom heeft bijv. het Dagregister zooveel soortgelijke uitdrukkingen? Zoo: „samt" (D. 1648 p. 140; C. D. 198; 468); „gansch en gaar" (D. 1663 p. 188; 544; C. D. p. 522: gaer weijnigh); „karg-

heijt" (karigheid, D. 1665 p. 202); „stadelijk" (plechtig, D. 1665 p. 200); „gouden geschrifte ofte service" (D. 1643/4 p. 175); eene plaats „er-reijeken" (D. 1648 p. 178); „gelijk geschacht" (geschiedde, D. 1648 p. 185); „vergangen" (verleden, D. 1663 p. 118; 682; 1674 p. 173); „dien luijen aert (soort) van menschen" (D. 1663 p. 576; evenzoo Rumphius Rar. p. 332); „misdaeder" (D. 1665 p. 135); „vreugdig" (D. 1674 p. 200); „de voorsicht" (D. 1676 p. 39; 1679 p. 334); „de antwoord" (D. 1665 p. 28; 1677 p. 388; 1678 p. 127); „het lof" „het boot", „de afscheid" (D. 1678 p. 329; 129; 330; 454). Het onsmakelijke „onsunst" voor: gratis, vindt men al D. 1641/2 p. 266; zie daarover B. 50, 7.

Zelfs een Nie. Hartingh, die in den regel bij uitstek frisch en gezond Hollandsch geeft, spreekt van „geraden" voor: gelukken, slagen (De Jonge X, 340).

(1) Merkwaardig is, dat het door mij hier (4) gecursiveerde *niet* voorkomt in De Putt's rapport, zooals dat werd opgenomen in de Resolutie der Hooge Regeering. Dit kan eene vergissing van den copist zijn, wiens oog van de woorden: *aen Uw HoogEdelheijds* afdwaalde naar: *van Uw HoogEdelheijds*. Intusschen verviel door die uitlating het door De Putt vooropgestelde, dat hij namelijk, *als het hospitaal in den tegenwoordigen staat moest blijven*, zijn ontslag verzocht. De lezers der Resolutie (bijv. de autoriteiten in patria) moesten dus denken dat dit ontslag in ieder geval werd gevraagd. Daardoor werd de opheffing van het hospitaal te beter gemotiveerd — en kreeg Van der Parra te zekerder de beschikking over de gebouwen en den groentetuin.

doet vallen, door Uw HoogEdelheijds goede gunste behoudens qualiteit, gagie en emolumenten te ontslaan en verders met Uw HoogEdelheijds gunste te bekroonen, neemende met de uijtterste cerbied en hoogagting de vrijheid zig te onderschrijven

HoogEdele GrootAgtbaaren Heere
Uw HoogEdelheijds
allergehoorsaamste en onderdaanigste dienaar
J. DE PUTT".

BIJLAGE XXXV.

DE REGEERINGSAA NTREDING VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL PETRUS ALBERTUS VAN DER PARRA

1761.

- (1) *Resolutie 15 Mei 1761.* Wegens het overlijden van den G.-G. Mossel wordt Van der Parra provisioneel aangewezen als diens opvolger.

Dagregister 26 Juni 1761. Een felicitatiegezantschap van den Sultan van Bantam verschijnt.

Dagregister 29 Juni 1761. Dit wordt „in ceremonie gerecipieert” binnen het Kasteel.

Dagregister 19 Juli 1761. Het wordt toegelaten tot eene afscheidsaudientie en vertrekt met eigen vaartuigen.

Dagregister 6 November 1761. Ter reede van Batavia verschijnt de afgetreden Gouverneur van Java's Noordoostkust, Nicolaas Hartingh.

- (2) *Dagregister 7 November 1761.* Ter reede verschijnt:

De Regent van Soerabaja	met	12	vaartuigen	en	400	man;
„ Tweede Regent van Soerabaja	„	13	„	„	600	„ ;
„ Regent van Soemenap	„	22	„	„	660	„ ;
„ Panembahan van Madoera	„	36	„	„	900	„ ;
„ Regent van Sidajoe (1)	„	11	„	„	327	„ ;
„ Toemenggoeng van Madoera	„	11	„	„	327	„ ;
„ Regent van Lassem	„	8	„	„	200	„ .

- (2) (1) Uit de zoo hoogst belangrijke memorie van overgave van den Gouverneur Hartingh dd. 26 Oct. 1761, welke ik hieronder als *Hartingh* zal citeeren, bespeurt men (De Jonge X, 337) dat de Regent van Sidajoe, Radèn Toemenggoeng Soeradiningrat, en de hier bedoelde Toemenggoeng van Madoera, Radèn Natadiningrat, zoons waren van den machtigen Regent van Madoera. Hun vader verkeerde des-

tijds nog in onzekerheid wien van beiden hij aan de Regeer. tot opvolger zou voordragen; denkelijk was dit de reden waarom beiden precies evenveel schepen en manschappen toegestaan werd mee te nemen op de hofreize. Eerst in 1764 werd de vader het met zichzelf eens, om Natadiningrat voor te dragen voor de opvolging, De Jonge XI, 120.

- (3) *Dagregister 8 November 1761.* Ter reede van Batavia verschijnt:
 De Regent van Toeban met 4 vaartuigen en 220 man;
 " " " Banger (1) " 2 " " 80 " ;
 " " " Kocdoes " 2 " " 60 " ;
 " " " Rembang " 2 " " 21 " ;
 " " " Wiradesa (2) " 2 " " 100 " .
Dagregister 9 November 1761. Verschijnen ter reede:
 De Eerste en Tweede Regent
 van Tegal met 12 vaartuigen " 300 " .
- (4) *Dagregister 10 November 1761.* Verschijnen ter reede:
 De Eerste en Tweede Regent
 van Japara met 8 vaartuigen " 227 " ;
 " " " " Regent
 van Demak " 7 " " 230 " ;
 " " " " Regent
 van Grisseec " 7 " " 125 " ;
 " " Regent van Lamongan (3) " 3 " " 102 " ;
 " Depati van Samarang " 14 " " 260 " ;
 " Toemenggoeng van Palo (4) " 6 " " 180 " .
Dagregister 11 November 1761. Verschijnt ter reede:
 De Regent van Pasocroean met 4 vaartuigen " 100 " ;
 " " " Kendal " 4 " " 70 " ;
 " " " Batang " 4 " " 160 " ;
 " " " Cartawoengi (5) " 6 " " 160 " .
- (5) *Dagregister 12 November 1761.* Verschijnt ter reede:
 De Eerste Regent van Djoewana met 2 vaartuigen " 42 " ;
 " " " " Pati " 2 " " 8 " ;
 " Regent van Bangil " 2 " " 79 " ;
 " Ngabehi van Djoewana " 2 " " 50 " ;
 " Regent van Pekalongan " 6 " " 200 " .
 De Pancmbahan van Madocra, die
 „in een thuijn op de weg van Angiol” lo-
 geert, wordt door den G.-G. toegelaten tot
 eene particuliere audientie op zijn buiten-
 verblijf aan den weg van Jacatra.

(3) . (1) *Banger* (eigenlijk: Kali Banger) is Probolinggo, dat in den volksmond nog heden zoo heet (Ind. Gids, 1900 p. 1570); er wordt echter wel eens onderscheid tusschen beide gemaakt (P. X, 549). Zie overigens *Hartingh* pag. 333: het regentschap stond onder een Ngabehi (denzelfden persoon die hierbeneden „de Ingabaij van Grabalinga” d. i. Probolinggo, heet), en omvatte bij Hartingh's aftreding Loemadjang

(De Jonge XI, 449) en ook Bezoeki (ibid. XI, 149).

(2) Wiradesa even bewesten Pekalongan.

(3) Lamongan bewesten Grisseec.

(4) Palo was een onder Rembang behoorend „gehugt” (De Jonge XI, 434) met scheepstim-
 merwerven.

(5) Bedoeld zal worden Kaliwoengoe tusschen Kendal en Samarang.

Dagregister 14 November 1761. Verschijnt ter reede:

De Regent van Chiniolsebo (1) met 1 vaartuig en 17 man;

„ Eerste Toemenggoeng van

Pati „ 2 vaartuigen en 90 „ .

Zoodat derhalve in het geheel verschenen 217 vaartuigen met 6295 man.

- (6) De G.-G. recipieert op dezen dag alle Regenten op zijn buitenverblijf; zij komen samen in den tuin van Heemraden (2) en worden in 22 rijtuigen met alle staatsie daarheen geleid.

Resolutie 17 November 1761. Tot Regent van Tjengkalsewoe in de plaats van den overleden Ngabehi Tjakradipa (die in Hartingh's memorie van overgave p 343 nog als levend voorkomt) wordt benoemd diens oudste zoon Soemodjojo met den titel en naam zijns vaders.

De Regent van Rembang, Ngabehi Anggadajaja, wordt op zijn verzoek wegens hoogen leeftijd ontslagen en vervangen door zijn oudsten zoon, Dermadjaja, onder den titel Ngabehi Dermadjaja.

- (7) *Secrete Resolutie van denzelfden dag* (welke intusschen ook in het Dagregister opgenomen wordt). De Regent van Madoera, Pangeran Adipati Satjadiningrat (die, blijkens De Jonge X, 317, den 25 Febr. 1757 was benoemd tot „Wedono of Opperregent over de om de Oost gelegen landen en regentschappen, van Grisse af tot Lassum toe, met speciale seclusie nogtans van de regentschappen Sourabaya, Sumanap en Pamacassan, en dat alleen in zijn persoon, zonder over te gaan op desselfs familie”), heeft tot de Regeering het verzoek gericht:

1°. Om te erlangen den titel Panembahan Tjakradiningrat;

2°. Om benoemd te worden tot Wedono ook over Japara, Tjengkalsewoe, Koedoes, Pati, Djoewana;

3°. Om vrijstelling van de jaarlijksche betaling van:

a. 4000 Sp. realen „voor het land van Madura”;

b. 4000 Sp. realen „voor de sabandharijen van Madura”, van welke beide betalingen hij bij geheim besluit van 5 Juni 1753 voor den tijd van 10 jaren was vrijgesteld (welke termijn dus weldra expireert).

Besloten wordt: te accordeeren het bedoelde sub 1 en 3 b; af te slaan dat sub 3 a; toe te staan dat sub 2 doch alleen voor den aanvrager persoonlijk, niet voor zijne opvolgers.

- (8) *Dagregister 18 November 1761.* De aldus begunstigde Panembahan wordt wederom, doch „zonder cenig ceremonieel”, in particuliere audientie bij den G.-G. ontvangen om zijn dank te betuigen.

Dagregister 19 November 1761. Ter reede verschijnen op twee Compagnieschepen de vier Cheribonsche Vorsten.

(5) (1) Tjengkalsewoe, Z. O. van Koedoes.

(2) Zie hierbeneden § 11 noot 1.

(6)

Dagregister 20 November 1761. Deze vier Vorsten worden plechtig van boord afgehaald en „na de voor haar gehuurde huijzen en thuijn geconduisseert”.

Dagregister 23 November 1761. Die Vorsten worden ter audientie toegelaten in 's G.-G.'s woning binnen het Kasteel.

- (9) *Resolutie 24 November 1761.* De den 17^{en} benoemde Regenten erlangen vrijstelling der op hunne acte van aanstelling vallende onkosten.

Besloten wordt, den Eersten Regent van Samarang, Adipati Soeradi-manggala, die reeds „Wedono of schutsheer” is van de regentschappen Demak, Kendal en Kaliwoengoe (*zie De Jonge X, 348*), ook tot Wedono te benoemen over Batang, Wiradesa en Pekalongan, „als een Regent zijnde die zulx wegens desselfs goede hoedanigheeden meriteert”; den Eersten Regent van Tegal, Radèn Toemenggoeng Raksanagara, „als Wedono of schutsheer te laten continueeren over Tagal, Pamalang en Brebes (*De Jonge X, 351*), temeer de Regenten van gemelde plaatsen sulks mede insteeren”; voorts den Regent van Soemenap, Radèn Toemenggoeng Tirtanagara, na ommekomst (10) van den loopenden pachtijd de pacht der shahbandarij te gunnen. Betreffende het verzoek van den Regent van Lassem, Toemenggoeng Soeradipoera, dat zijn contingent van 1.000 balken mag worden verminderd tot 500, en dat der Regenten van Japara, de Toemenggoeng's Tjitrasoema en Raksapradja, dat het getal tjatjah's, waarnaar hunne jaarlijksche geldstortingen worden berekend, van 5.000 mag worden verminderd tot 3.500, zal het advies worden ingewonnen van den fungeerenden Gouverneur van Java's Noordoostkust.

Eindelijk wordt besloten, aan de te Batavia verschenen Vorsten en Grooten een feestmaaltijd aan te bieden, waarvoor eene som van 3.500 Rd^s. ter beschikking wordt gesteld van den Gecommitteerde over den Inlander.

- (11) *Dagregister Zaterdag 28 November 1761.*

„Zijn ingevolge 't op jongstgepasseerde Dingsdag bij Haar HoogEde-lens genoomen besluit, omme desen dag te emploijeeren tot het tracteeren van de Pannabahan van Madura nevens de verdere Strandregenten mitsga-ders die uijt de Preangerlanden, alle met hunne mantries, en daartoe ver-koosen 't pleijn voor den thuijn van den Gecommitteerden tot en over de Zaeken van den Inlander, Mr. Arnoldus Adrianus van Test (1), na tevoorens binnen gem(clden) Commissaris zijne woning gerecipient te sijn, door de

(11) (1) *Sic.* Over dit buitenverblijf en het plein aldaar zie B. 34, 3. Overigens was bij R. 21 Nov. 1692 besloten tot den aankoop van een gebouw ten dienste van Heemraden, dat tevens zou worden gebruikt „tot tractement van uijt-heemsehe gezanten”; vergelijk § 1727. Dit stond een eind benoorden de Antjolsche Vaart tegenover de stadsbuitengracht en door het

Buffelsveld of Koningsplein (ook wel Prinse-plein of Prinseveld) gescheiden van de oostelijke kasteelsgracht; tegenwoordig heet die plaats nog steeds Kampong Embrat. Blijkens eene kaart in B. R. 12 Febr. 1764 lag de „thuijn der vreemde gezanten” benoorden den eigenlijken „heemraade thuijn” en was door een weg daarvan gescheiden. In R. 27 Maart 1767 lezen

ondervolgende gequalificeerde, uijt naam van Zijn HoogEdelheijd met helm-
bardiers (1) 's daags bevorens versogt, aan tafel geleijd en geplaatst geworden
indiervoegen als volgt.

(12)

Aan d'eerste tafel:

De Commissaris met den Panunbahan (2);

Den Oud-Gouverneur van Amboina, den Heer Cluijsenaar, met den
Depattij van Samarang;

„ „ d°. „ Ternaten en d' Heer Eerste Secretaris van
Haar HoogEdelens, Abeleven en Alting,
met de Adepattij van Paccalongang;

De Heer Tweede Secretaris van Haar HoogEdelens, Fockens, met de
Pangeran van Gabang (3);

Den Heer Brigadier de Wendt met den Adepattij van Emangara (4);

wij echter, dat het gebouw in dien tuin „wel-
cer” is gebruikt tot logies der gezanten van
inlandsche Vorsten, maar „sedert langen tijd”
tot reerutenverblijf; het was ongezond en bouw-
vallig; bij R. 15 Mei 1767 werd tot de afbraak
besloten.

(1) Deze met eene hellebaard gewapende en
schitterend gekleede manschappen, twaalf in
getal (over wier eigenaardige positie men de
personalia van M. Ram vergelijkte, I, 254), dien-
den als oppassers, deurwachters e.d. van den
G.-G., dien zij ook buiten het Kasteel begeleid-
den, zooals zij ook Van Riebeeck vergezelden
op zijn tocht naar de Wijnkoopsbaai. Reed
Zijn HoogEdelheid in zijne koets uit, dan
reden zij voor en achter, en bovendien nog de
dragonderlijfwacht; zie Corn. de Bruin p. 394;
Valentijn IV, 1, 261 enz., en voor den lateren
tijd Jeremias van Riemsdijk bij Van Rhedo
van der Kloot o.l. pag. 308: links van het
rijtuig rijden „twee helmbardiers te paard”,
en bij „grootte statie” twaalf links van de koets
en daarachter; de uniform was toen: „roode
lakense rokken, camisoolen en broeken, rijkelijk
met breede goude passementen belegd, en witte
hoeden met breede goude passementen”.

(12)

(2) Hier zitten de Europeanen en Inlanders
om en om; vroeger ging dat anders, althans
bij het diner, D. 28 Febr. 1679 aan Radja
Palakka, zijne familie en verdere Hoofden
aangeboden, zitten de eersten aan de eene zij
der tafel, de laatsten aan de andere zij, „zijnde
aan dese zijde des taaffels door Intcho Bagus,
Capiteijn der Maleijers (en inlandsch *cere-
moniëester*) alhier, op de inlandse en aan d'
andere zijde op de Nederlandse wijze opge-
discht”.

(3) Deze eereplaats dankt hij deels aan zijn
hoogen titel, deels, naar ik gis, aan zijn hoo-
gen leeftijd. De hier bedoelde Pangeran van
Gabang is namelijk dezelfde dien de Resi-
dent van Cheribon Arnoldus van Tets, groot-
vader van den gastheer, in zijne memorie van
9 Sept. 1720 vermeldt als oudsten zoon van
den ijhoofdigen Pangeran Soetadjaja en als
in Mei 1719 aangewezen tot plaatsvervanger
zijns vaders. Blijkens de memorie van den
Resident Nijvenheim dd. 30 April 1776 overleed
de hier aanwezige Pangeran Soetadjaja den 8
Sept. 1771; zijn oudste zoon was toen „ook al
een oud man” (De Jonge XI, 192). Dat de
Regent van Pekalongan met twee Hollandsche
heeren gecombineerd is, zal misschien samen-
hangen met den vorm van de tafel.

(4) Bedoeld zal wel worden: Imbanagara
Misschien was oorspronkelijk geschreven *Ma-
nagara*, een bijvorm van *Banagara*, dat Im-
banagara is (zie B. 27, 9); daarna schijnt men
te hebben willen aanvoegen de syllaben *Him-
ba*, die echter bij vergissing verzeild raakten
naar het slot van deze beschrijving, waar men
Palo Ranga Himba leest. De benoeming van
den hierbedoelden Adipati dateerde van 1732
(De Jonge XI, 190), zoodat mogelijk ook hij
zijne hooge plaats aan tafel dankte aan zijn
langen diensttijd; men vergelijkte § 141. De
Commandant te Buitenzorg schrijft anders 11
Oct. 1796 naar aanleiding van de komst van
een drietal Javaansche Regenten met den
nieuwen G.-G. Van Overstraten dat die heeren
„de Preanger reiksbestuurders verre beneeden
hun aanzien” en zich tegenover hen „zeer
hoog gedraagen”. De rangschikking was dus
eene gaucherie van den Gecommitteerde.

- 't Ord. Lid in den Raad van Justitie, de Heer Landschot, met den Adepttj van Sumadang;
- " " " " " " d° de Heer Beuch, met de Tommegon Indra (1) Nagara van Sourabaija;
- " " " " " " " d° de Heer Poeleman, met de Tommegom Djaja Dirana van Sourabaija (2);
- " " " " " " " d° de Heer Terriet, met de Tommegon van Sumanap;
- (13) Den Heer Ontfanger-Generaal de Roth met de Tommegom Baksa (3) Nagara van Tagal;
- " Oud-Directeur van Bengale Bisdom met den Tommegom Sahra (4) Nagara van Tagal;
- De Balliuw Haksteen met de Tommegom Marta Nagara van Damak;
- " Water-Fiscaal Hilgers met de Tommegom Wiera Nagara van Damak;
- De Oud-Bailluw Greving met den Tommegom Tjitra Soma van Japara;
- De Heeren Opperkooplieden deeses Kasteels Zurhozen en de Klerk met de Tommegom Raksa Pradja en Japara (5);
- (14) De Heer Commandeur (6) Booms met de Tommegom van Sidayo;
- " " Bockhouder-Generaal van Engelsdorp met de Tommegom van Batang;
- " " Visitateur-Generaal Dormieux met den Tommegon Pattij, Aria Magatsarie (7);

(12) (1) Ten rechte *Tjandra*, De Jonge X, 334; XI, 151.

(2) In het Soerabajasche was een zoogenaamde Eerste en een Tweede Regent; deze laatste was niet (wat de benaming gewoonlijk wil zeggen) de Patih van den Eersten Regent, integendeel, ook hij had een Patih (De Jonge XI, 152) en bestuurde een afzonderlijk district; zie Rothenbuhler, Verh. B. G. XII pag 12.

(13) (3) Lees: *Raksa* (De Jonge X, 283; 351; XI, 30).

(4) In 1754 (De Jonge X, 283) was tot Tweeden Regent benoemd Sastranagara, die D. 9 Nov. 1761 heet: Passra Nagara en bij *Hartingh*: Sasra Nagara.

(5) Blijkens *Hartingh* p. 343 heetten de twee

Regenten van Japara: Tjitrasoema en Rana-pradja; deze laatste heet D. 10 Nov. 1761: Radja Prodjo, terwijl in de Afg. patr. miss. 31 Dec. 1767 (De Jonge X, 317) de benoeming van Tommogong Praxa Prodja tot Eersten (*sie*) Regent van Japara wordt vermeld. Ik denk dat voor *Hartingh's* *Rana* gelezen moet worden: *Raxa*, zoodat in den tekst alleen *en* moet veranderen in: *van*. Wij zagen hierboven al, dat sommige inlandsche Grooten aan de goede zorgen van twee Hollanders zijn toevertrouwd.

(6) De zoogenaamde Commandeur en Opperr- (14) equipagiemeester.

(7) Evenzoo De Jonge X, 342; XI, 431; maar XI, 172: Martoe Sari.

De Heer Oud-Commandeur van de Mallabaar de Jong met de Tommegom van Lassem;

„ „ Groot-Majoor Sudecq met de Tommegom van Wieradessa;

„ „ d°. Feber met de Tommegom Pattij Tjitra Miraija (1);

De Heer Groot-Majoor van

Wesel en	}	met den Tommegom Sadra (2) Nagara
Burger d°. Josephe	}	van Grisse;

't Opperhoofd van d' Logie (3), de Heer Wannemaker, met den Tommegom Tirta Diridja van Grisse;

Den Heer Vice-Commandeur Zwart met de Tommegom van Brabas;

„ „ Geheijmschrijver Falk (4) met de Tommegom van Toebaan;

„ „ Opperkooplieden Craan en Bierens met den Tommegom (5) van Koedoes, Tjandra Trona;

„ „ Fabrieq Hartkop met de Tommegom van Patnalang (6);

(15) 't Hoofd der Chirurgie, de Heer van Santa (7), met de Tommegom van Caliwoensa;

Den Heer Secretaris van Weesmeesteren Meijer met den Tommegom van Koedoes Soera Derija (8);

„ „ d° van Scheepenen Vos met de Tommegom van Paccalongang;

„ „ d°. van de Banck, van Oort, met de Tommegom van Candal;

De Heer Scheepen Aitsma met de Tommegom van Limoengan;

't G'assumeerd Lid in den Raad van Justitie, de Heer Lokman, met de Tommegom van Passeroeang;

(1) Lees: *Tjitradivirira*, evenals D. 12 Nov. 1761; De Jonge X, 342.

(2) Lees: *Astra*, evenals D. 10 Nov. 1761; De Jonge X, 340.

(3) De *loge* (van het Portug. *loja*) is eigenlijk de winkel, de kern van eene vestiging der Comp. Zoo D. 1641/2 p. 26: 's Comp^s. „*logie* ofte winkel” ergens in 't Ambonsche; D. 1626 p. 272 is „d'opgerechte *logie* tot levrantie van den peper” een tijdelijk Comp^s. pakhuis te Bantam; D. 1659 p. 217 wordt in een Eng. brief gesproken van „de Duijse gedon off *logie*” te Djambi. Te Batavia schijnen onder de *Loge* de bureaux te worden verstaan waar de financieele administratie van het civiel en militair personeel der factorij Batavia qua talis werd gevoerd. P. V, 423, 15 worden onder de „Bazen van de schrijfcomptoiren binnen dit

Casteel” opgenoemd: „uit de *Logie* den Cassier en Visitateur der soldijen, item de guarnisoen-, logie-, hospitaals- en inlands militair boeckhouders”. Vergelijk ook P. IV, 441. Het „*Opperhoofd van de Logie*” heette vroeger „de Baas van 't logecomptoir”. T. F. Wannemaker was 23 Dec. 1755 benoemd tot „Eerste in 't loge visite comptoir”, d.i. het kantoor der financieele contrôle.

(4) Secretaris van den G.-G.

(5) In Van Ossenberch's memorie van overgave, a°. 1765 (Berigten Hist. Genootsch. Utrecht, V, 2, 186) heet hij Eerste Regent.

(6) Lees: *Pamalang*.

(7) Lees: *van Santen*.

(8) Lees: *Soeradiredja*; Van Ossenberch (u.s. pag. 186) noemt hem: „de tweede Regent Soeradiesedja”.

- Den Heer Scheepen Elias met de Tommegom Tjantjang (1);
- (16) „ „ Oud-Scheepen Breckpot met de Tommegom van Sauka-
poura;
- „ Capitⁿ Lieut^d van de lijfwagt, Robbertson, met de Tommegom
van Campong Baro;
- „ d^o Ingenieur van Luepken met de Tommegom van Tjamies;
- „ Eerste Gezwore Clercq ter Secretarij van Haar HoogEdelens, van
der Voort, met de Ingabay van Joana, Soera Wirania (2);
- Den Koopman Horeman met de Ingabay van Joana, Seba Djaja;
- „ d^o Reijnst met de Ingabaij van Rembang;
- „ d^o Dallens met de Ingabaij van Tjicalsewoe;
- „ d^o Temmink met den Ingabaij van Bangil;
- „ d^o Bosch met de Ingabaij van Grabalinga;
- „ d^o Armenault met den zoon van den Panumbahan;
- „ Secretaris van den Raad van Justitie, Pook, met den Ingabaij
van Pajakongan (3);
- (17) Den Secretaris van Heemraden, van Hoorn, met de oudste zoon van
den Depattij van Samarang;
- „ Advocaat Schultsz met Palo Ranga Himba (4);
- „ Binnenregent van 't Moorsch Hospitaal, Decker, en den Onder-
koopman Ras met de beide zoonen van de Patty van
Samarang (5).

Aan de tweede tafel:

De Mantries en mindere Hoofden”.

- (18) *Dagregister 7 December 1761* vertrekt de Adipati van Samarang.

Dagregister 24 December 1761 wordt afscheidsaudientie verleend aan
den „Prins van Madura” en de Regenten van Sidajoe en Lassem. Anderen
zijn waarschijnlijk vroeger vertrokken, aangezien R. 1 Dec. 1761 reeds wordt

- (15) (1) Wat dit beduidt, is niet geheel zeker. Wel komt een *Tjiantjang* voor als een district van Galoeh aan den linkeroever der Tjitandoewi (§ 121), maar 't Hoofd daarvan kan toch moeilijk op ééne rij staan met Regenten. Den 1 Jan. 1814 schrijft evenwel de Cheribonsche Resident Raban: „Himbanagara, *Tjieanchang* and Chiamees are rather districts than dessas and were the residencys (*sic*) of three Regents”. Tjiandjoer kan in ons stuk kwalijk bedoeld zijn, omdat de toenmalige Regent den titel Adipati droeg, en Antang of Ngantang niet, omdat

dit destijds nog niet aan de Comp. behoorde (De Jonge XI, 146).

(2) Lees: *Soerawikrama* (De Jonge X, 342; (16) XI, 132); deze was de Tweede Regent (D. 12 Nov. 1761 heet hij Soera Mishrana), Sebadjaja de Eerste.

(3) Padjangkoengan, onder Rembang, met scheepstimmerwerven (De Jonge X, 341; 433; XI, 490).

(4) Lees: *den Ranga van Palo* (De Jonge (17) X 341; XI, 490); vergelijk hierboven § 4 en 12.

(5) Lees: *van Depattij Samarang*; zie B. 37, 5.

gezegd dat drie der Regenten „op hun vertrek staan”. De Cheribonsche Prinsen daarentegen, die wij niet bij bovenbeschreven feestmaaltijd hebben aange troffen, bleven nog geruimen tijd in de stad, denkelyk als naar gewoonte zich bezighoudend met tegen elkander te intrigeeren. Het succes dat door sommigen met de hofreize werd behaald, blijkt nog uit twee besluiten:

- (19) *Resolutie 2 Februari 1762.* De tweede zoon van den overleden Regent van Soemenap Radèn Toemenggoeng Tirtanagara (die nog leefde toen Hartingh 26 Oct. 1761 zijne memorie opstelde (zie aldaar p. 335) ja zelfs ook aan het diner deelnam, hierboven § 12, en dus zijn bezoek aan Batavia met den dood bekocht) met name Radèn Aria Natakoesoema, wordt benoemd tot Regent aldaar met den titel Radèn Toemenggoeng Natakoesoema (niettegenstaande Hartingh's memorie niet hem doch een ander aanduidt als „den regten erfgenaam”).

„De zoon” van den Cheribonschen Sultan Anom, Pangeran Radja Kaprabon, wordt aangewezen als diens eventueele opvolger onder den titel Pangeran Adipati Cheribon. Wat dezen maatregel aangaat, de Resident van Cheribon S. H. Rose schrijft een veertig jaar later (9 Maart 1805; vergel. ook Indisch Archief III, 328) dat door deze benoeming de rechtmatige opvolger Radja Kanoman werd uitgesloten op een „onrechtvaardig verzoek, door wijlen zijnen vader gedaan, ten tijde deze zich in den jaare 1762 te Batavia bevondt om de verschuldigde hulde af te leggen”; deze oudste wettige zoon werd aldus op zijde geschoven voor een onecht kind, hetgeen, zegt Rose, in zijne gevolgen de aanleiding werd tot den grooten Cheribonschen opstand van 1804, die tot diep in den Engelschen tijd heeft geduurd. Nog destijds wist de toenmalige Resident (rapport 11 Maart 1812) dat de noodlottige maatregel van 1762 was bewerkt door „de kragt van het zo veel vermogent geld, de intrigues der Chineesen, gevoegt bij schraapzugt en een zeer onverschillig bestuur”. Na zijne zaakjes aldus beredderd te hebben, vertrekt

- (20) *Dagregister 5 Februari 1762* Sultan Anom met 12 vaartuigen en 600 koppen, wordende

Dagregister 11 Februari 1762 gevolgd door

Sultan Sepoch	met 5 vaartuigen en 500 man;
Sultan Cheribon	„ 4 „ „ 150 „
en den Panembahan	„ 4 „ „ 80 „

Dagregister 16 November 1762 wordt vermeld, dat gisteren met twee Compagnieschepen aangekomen zijn de afgezanten der hoven van Solo en Djokja, waaronder de beide Rijksbestierders. Thans worden zij „zonder eenig ceremonieel” behalve het gebruikelijk militair vertoon van boord gehaald en in hunne logementen gebracht, namelijk het Solosche gezantschap „op de dwarsweg van Ansjol, genaamt het Horendragerspadt” (zie § 2146) en het Djokjasche op Goenoengsari.

Dagregister 18 November 1762 Beiden worden met hunne „schenkingegoederen” binnen het Kasteel ontvangen.

Resolutie 30 November 1762. Een bedrag van 3.000 Rd^a. wordt

bestemd tot het onthalen dier gezantschappen; „in vorige jaren” was er maar één Rijksbestierder te Batavia gekomen (natuurlijk, het Sultanaat Djokja was eene creatie van den jongsten tijd).

Van Tets wordt belast met de noodige voorbereiding.

- (21) *Dagregister 6 December 1762.* Dit feest heeft plaats „waartoe als tractant, representerende dese Regering, verzocht is den WelEdele Heer Raad-Extraordinair van India Nicolaas Hartingh”, die hier dus met den roemer in de hand een nieuwen triomf viert. Het tooneel der festiviteiten is thans de tuin van Heemraden. 's Morgens om 11 uur vangen zij aan. Nadat gaandeweg reeds dertien „condities” zijn gedronken onder begeleiding van kanonschoten, verschijnt in den vooravond om 6 uur Zijn HoogEdelheid een oogenblik en drinkt „terstond” vier condities „met bocalen”, die, zooals zich denken laat, aan de gezantschappen den nekslag gaven, waarop hij zich weer verwijderd onder het prevelen van: Veni, bibi, vici (1). Om half negen gaat het gezelschap uiteen, na het genot van „allerlei soorten van inlandsche, Chineesche en Moorsche spellen” en een vuurwerk.

- (22) *Dagregister 13 December 1762.* Beide gezantschappen worden ter afscheidsaudientie toegelaten en naar boord geleid.

Resolutie 4 Juni 1763. Wordt behandeld de zoo pas uit patria aangekomen brief dd. 11 Nov. 1762, inhoudende de bevestiging der provisioneele verkiezing van Van der Parra tot Gouverneur-Generaal. Besloten wordt niettemin, de officieele feestelijkheden uit te stellen tot den 29 September, d.i. den verjaardag van zijn HoogEdelheid.

Dagregister 29 September 1763 heeft deze vreugdevolle gebeurtenis eindelijk plaats; de uitvoerige en nog al aardige beschrijving daarvan werd opgenomen in T. B. G. XLV, 229 e. v., waarnaar hier kan worden verwezen; men zie ook Hofhout, o. l. pag 95. Te noteeren valt alleen, dat het Bataviaasch Genootschap eene teekening bezit die met de festiviteiten van dezen dag in verband staat (zie T. B. G. u. s. pag 204), en dat Terkamp een lierzang voor deze gelegenheid vervaardigde, die misschien wel gezongen is; zie zijn elders geciteerd werk p. 81. Ik wil daaruit deze strophen citeeren:

„Oprechte Vreugd vult Aarde en ruïme Lucht.
Hoe klinkt! hoe klinkt dat juichend Feestgerucht!
Wijl Afgunst schuw in duistere Holen vlucht
En stopt haar Ooren!”

- (21) (1) Dit finaal onder de tafel drinken door den G.-G. persoonlijk schijnt eene oude gewoonte. D. 1678 p. 406 worden de gezanten van den Soenan onthaald door den Shahbandar; 's avonds komt de G.-G. met den Directeur-Generaal Speelman (net de man daarvoor), die hun „een glaesie” toedrinken en dan weer heen gaan — met achterlating van de slachtoffers. Het doet denken aan eene koninklijke herten-

jacht, waarbij Sire persoonlijk het in de engte gedreven en afgematte wild den genadestoot toedient. Men vergelijk ook de beschrijving D. 1680 p. 333 eener aan een Bantamsch gezantschap aangeboden partij, waar Speelman weer groote dingen doet, zoodat de ambassadeurs „al vrij wel getraceert en bestoven” raakten evenals hunne gastheeren.

P. A. van der Parra en zijne Voorstelling.

- (23) Wij volgen dit voorbeeld en stoppen onze ooren voor 's mans verder gerucht, met verbazing constateerend dat het dus bijna derdehalf jaar kostte eer Van der Parra behoorlijk was geïnstalleerd. *Tantae molis erat!* en toen moest er nog een penning, neen twee penningen, in zilver en koper op deze groote en heilrijke gebeurtenis worden geslagen. Eenige jaren later vernemen wij nog een nagalm in zekere papieren van 26 Aug. 1767 omtrent het hospitaal: besloten wordt „de beide vleugels van het gebouw, staande aan den weg van Jaccatra over den tuijn van den Commissaris van Tets, dat gediend heeft voor het festijn ter gelegenheid van Zijn HoogEdelheids voorstelling als Opper-Gouverneur Generaal” te laten overbrengen naar het buitenhospitaal. De bluf van dit „Opper”-generaalat herinnert aan het „hoofd”-redacteurschap van Indische krantjes, met een staf van twee of drie jeugdige Indo's.
- (24) Werpen wij nu een philosophischen terugblik op bovengeïnsereerde lijst van feestgenooten, dan valt ons op dat Matthijs Cramer geen ongelijk had toen hij in zijn Tijferboom (p. 90) aldus te keer ging:

„Hoogh verdorven Hovaerdye
 Hoe pronckt gy in dit gewest!
 Indiën wil noch kan u mye,
 Yder broedet op u nest.
 Liën van kleenheyd in haer wercken
 Toonen goden op u troon”

en wat dies meer zij. Tusschen die goden echter bestond eene uiterst scherpe gradatie van rang: de dii minores zouden het niet licht wagen zich iets aan te matigen van de prerogatieven der majores, die zich trouwens vaak alleen door uiterlijkheden van het janhagel konden doen onderscheiden. De fraaie knuppelverzen uit de Jobsiade passen op geene plaats beter dan op het ceremonieuse Batavia der 18^e eeuw:

Jeder Mann und noch mehr jede Frau
 Beobachtete Rang und Etiquette genau.

„Nergens ter weerd”, zegt De Bougainville, die in Van der Parra's tijd te Batavia kwam (Reis rondom de wereldt, vertaald door P. Leuter, Dordrecht 1772 p. 335) „zijn de staten (*lees: de standen*) minder onder elkanderen vermengd dan te Batavia: de rangen zijn er aen ijder toegewezen en worden door uiterlijke teekens onwrikbaar staende gehouden en de ernstige plegtigheid (*lees: deftigheid*) is er gestrenger dan zij immer op eene vergadering van afgezanten geweest is”. Zoo vertelt H. L. Morgenstern (o. l. pag. 226) (1), dat het eene doodzonde zou wezen als men in gezelschap bijvb. op de gezondheid van een jongeren Vaandrig dronk wanneer op die van een ouderen Vaandrig nog niet gedronken was, en dat de dames zich nog veel boozter dan de heeren maakten over dergelijke vergripen, tegen

(24) (1) Dit is, blijkens R. 10 en 27 Maart 1772, vergeleken met pag. 262 en 265 van zijne brieven (zie ook De Jonge XI, 442), de schrijver der belangwekkende anonieme brieven uit Indië, gedrukt als Anhang bij deel IV der door J. J. Ebert vervaardigde Duitse vertaling van Batavia in derzelfer gelegenheid enz., verschenen te Leipzig 1785/6.

haarzelven begaan, als deelende in den rang harer echtgenooten. Stavorinus (Reis Bengalen I, 243) beaamt dit geheel: „Een ieder is op dit stuk zoo teer, alsof zijne gansche welvaart daarvan alleen afhangt”. Hoe belangrijk zulke zaken waren, blijkt wel uit een besluit van Daendels (P. XIV, 680), waarbij aan zekere officiersdames officieel de titel van Mevrouw wordt toegekend. Je laisse à penser quel caquet, zooals de dichter zegt, op dit besluit preludeerde en het accompaneerde. In zonderlinge tegenstelling tot die deftigheid van vormen is echter, dat blijkens de processtukken van Elso Sterrenberg (1749), waarin verschillende gesprekken worden weergegeven, de G.-G. Baron van Imhoff in hoogsteigen persoon niet alleen door Indische dignitarissen maar zelfs door zijn hofmeester werd aangesproken met „*jouw* Edelheid”; hier kwam de oude schipper Jan Compagnie weer over den schouder van den nieuwerwetschen petit-maître heen kijken.

- (25) De dorre opsomming van de in 1761 genoode feestelingen, welke wij hierboven copieerden, wordt gelukkig aangevuld door de beschrijving welke Von Wurmb (o. l. pag. 158 e. v.) geeft van een dergelijk door hem bijgewoond feest ter eere van Jeremias van Riemsdijk, vermeld D. 21 Nov. 1776 (alwaar zijn naam ook onder de gasten voorkomt), dat is dus (zie § 1994) het tweede en laatste van dien aard dat ooit is gevierd.

De gasten kwamen bijeen omstreeks middag „in einem Garten der Kompagnie (*volgens het Dagregister „op het plein voor het huis” van den Gecomm.*) „aszen und tranken bei dem Geräusche unharmonischer Musik und unter einer beständigen Abwechslung indischer und chinesischer Spiele, mit denen wir uns bis neun Uhr Abends bei Wein und Tobak unterhielten; dann ward ein chinesisches Feuerwerk abgebrannt, welches das Fest endigte”. Hij beschrijft de spelen als ronggeng- en krijgsdansen, tandak of tjakalele, en wajang, alles onder begeleiding van de gamelan en Chineesche instrumenten. „Einige paar Pauken mit den dazu gehörigen Trompeten und eine Bande von Sklaven die europäische Musik spielten, machten ein Fest noch feierlicher, dessen elegantes Geräusch man sich dann nur denken kann, wenn man sich alles hier beschriebene zugleich in Gang gebracht und die Handlung selbst auf einem Platze denkt der vier bis fünf Akker (*eene ruimtemaat van zeer verschillende afmetingen*) grosz und mit Hütten von Bambus besetzt ist, unter und neben welchen einige hundert Herren (*dit is overdreven*) und eben so viele tausend Sklaven in Bewegung sind. Wir speiseten unter diesen Hütten. Jeder von uns hatte einen javanischen Gast an der Seite, dessen Bewirthung er besorgen muszte. Alles Schweinefleisch war von der Tafel verbannt, im übrigen aber war sie völlig nach der Art der hier lebenden Europäer besetzt, und unser Wein, der nicht gespart wurde, schmeckte den Bekennern Muhameds vortrefflich. Der König von Madura sasz oben an. Er allein von unsern Gästen war in Europäischer Tracht; der Rok schwarzer Sammt, das Kamisol Goldstof, Schnallen, Degen, und die Einfassung des Huts reich mit Diamanten besetzt”. De hier bedoelde Regent van Madoera was niet dezelfde die in onze bijlage als Panembahan voorkomt (welke in 1770 was

overleden), maar diens kleinzoon en opvolger; zie De Jonge XI, 118 e. v. Het „hoedje van eenen driekantigen vorm, rondom afgezet met eenen vier vinger breeden band van juweelen steenen” enz., getaxeerd op *f* 130.000, dat Van Doren (Fragmenten II, 58) in 1836 in het bezit van den toenmaligen Sultan van Madoera zag en dat ook in Toontje Poland voorkomt, is mischien hetzelfde als 't door Von Wurmb vermelde.

- (26) Tot illustratie van het leven onzer vaderen in de Oost kunnen wij niet nalaten hier nog twee beschrijvingen van officieele feestelijkheden te laten volgen. De eerste toont vrijwat overeenkomst met het hierboven meegedeelde, de laatste doet ons zien hoe er in de goede dagen der 17^e eeuw, toen het verkeer tusschen groot en klein nog niet zoo vermummied was, op de buitenkantoren feest werd gevierd.

Dagregister 21 Maart 1739. Beschrijving van een feest ter eere der gezanten van den Soesoehoenan. 's Morgens om 9 uur worden zij „met 's Comp^s. coetsen” door eene commissie, bestaande uit den Shahbandar, den Gecommitteerde en de twee translateurs, van „hunne logementen” gebracht naar den Heemradentuin, alwaar zij worden verwelkomd door eene commissie, bestaande uit een gewezen Eersten Secretaris der H. Regeering en een Opperkoopman, die „tot tractanten” zijn aangewezen. Volgt de lijst der Nederlandsche gasten, 53 in getal. Het gezelschap blijft „tot 's middags om een uur” bijeen onder „eenige indifferente discoursen alsmede het aensien van verscheijde inlandse spelen” en het genot van „allerhande soorten van drancken”; gaat vervolgens aan tafel; zij zitten „een ijder na zijn rang”, en drinken de navolgende condities onder begeleiding van het achter elke gevoegde aantal „schooten uijt eenige aldaer geplante bascamers” (dus de losse kamers waarmee men lila's van achter laadde, die met een hengel in de van boven opene kulas werden gezet en thans, naar ik gis, recht op in den grond waren geplant, zooals Chineezen ook wel bij feesten lospoffen).

- (27) „De Welkomste der gesamentlijke Heeren en Vrunden;
De gesonthcijt van den Heere Gouverneur Generaal 23 schooten;

„	„	„	„	„	Soesoehoenang	23	„	;
„	„	„	„	„	Directeur en de ver-			
					dere Heeren van de			
					Hooge Regeering	21	„	;
„	„	„	„	„	Gesanten	17	„	;
„	„	„	„	„	Tractanten	17	„	;
„	„	„	„	„	verdere Heeren en			
					Vrunden	15	„	;
„	„	„			Mevrouw van Cloon (1) en ver-			
					dere vrouwen van de Heeren			
					der Ho. Regeering	19	„	;

- (27) (1) Valekenier's tweede vrouw was overleden | anders had die in de eerste plaats moeten ge-
in 1737 (Van Rhede van der Kloot o.l. pag. 91), | noemd worden.

De gesontheit van de Gesanten haere vrouwen	17	schooten ;
" " " " naastbestaande van Sijn		
HoogEdelheijt	19	" ;
" " " " Keijserlijke familie	19	" ;
't Welvaaren van Batavia en dies Ommelanden	17	" ;
" " " Java	17	" ;
De onderhouding van een vast en ongekreukte		
goede harmonie tussen		
d' E. Comp. en den Soc-		
soehoenang	19	" ;
't Welvaaren van 's Comp ^s negotie, militie, navale		
magt en fortificatiën	19	" ;
" " " 't Vaderland	21	" ;
" " " onse Heeren en Meesters	23	" ;
" " " Haar Hoogmogende	25	" ;

Dit alles „onder het geluijt van alderhande soo Europeese als inlandse speelinstrumenten”. Om 4 uur gaat men thee, confituren en andere versnapering verorberen en weder kijken naar „de roningdansen en andere speelen”. Dat duurt tot 8. Nu gaat men weder aan tafel en drinkt weer 14 toasten, grootendeels dezelfde als die in den namiddag en met evenveel schoten begeleid. Om 10 uur worden de gezanten op dezelfde wijs naar hunne woning teruggebracht als zij waren gekomen.

- (28) Wat het zware poculeeren aangaat, waarvan men uit deze toastenlijst eenig idee krijgt, Morgenstern getuigt (o. l. pag. 289) dat in Indië „viel schärfer getrunken wird als in Europa”, en dit zegt zoo iets in den mond van een Duitscher anno 1772! Een bewijs levert het door Von Wurmb beschreven installatiefeest D. 21 Nov. 1776 (en dat deze heel geen mentie maakt van dat zware drinken toont wel dat hij in de wol geverfd was): er worden gezondheden gedronken „met kleine glaasjes”, andere met „voldertjes” en weer andere „met bokalen”; van deze laatste soort zijn er *licn*! Overall ging dat zoo toe bij gelegenheden als de „voorstelling” van een Gouverneur-Generaal, waar de Comp. ook hare kantoren mocht hebben: bij Valentijn (V, 1, 269) zien we dat zelfs in het verre Perzië anno 1692 ter eere der troonsbeklimming van Willem van Outhoorn „de gezondheden zwaciden als stofregen”. Bij groote feestelijkheden, vertelt Morgenstern (l. l. pag. 346) „wird allezeit scharf getrunken, und die Hauptgesundheiten mit Pokalen, wobey ein Rundal (1) gemacht, ein dreymaliges Husse gerufen wird und die Kanonen gelöset werden.” Zekere vaste gezondheden werden, zegt hij, in vaste volgorde gedronken, steeds met bokalen, nml. van den Prins, Heeren XVII^{en} enz.

(28) (1) Eigenlijk een gezamenlijk drinklied, begeleid door alle muziekinstrumenten; het zal hier wel als fanfare zijn op te vatten, evenals bij Van der Parra's feest werd gedronken „on-

der het geschal van pauken en trompetten” (T. B. G. XLV, 249), een oud gebruik, dat men zieh evenals de kanonshots uit de Hamlet (Act I, Scene IV) kan herinneren.

Van der Parra's overwinnaar.

„Es ist gar nicht zu verwundern dasz nach der Tafel der grösste Theil von der Gesellschaft betrunken ist”; neen, gar nicht. Gegeten werd er vermoedelijk op de wijze der kasuarissen; men herinnere zich maar het simpele klossen-
 (29) partijtje van Sara Burgerhart. Leerzaam is in dit opzicht de onkostenrekening van het feest, in 1753 te Ternate gevierd ter eere der „voorstelling” van den G.-G. Mossel (in Notulen B. G. III, 105 overgenomen uit het Dagregister van Ternate). Het „drinken van een goede getal wijnroemers en fluijten bier, item het vermakelijk ledig vegen van diverse boecaelen op gedistingueerde ten deese applicable conditiën door liefhebberen van Bacchus kelder” bezwaard de diner-rekening met 280 flesschen wijn, 310 licht en 160 zwaar bier; de kok gebruikte 200 pond poedersuiker (men denke aan reuzentaarten) en 20 pond kandij, 150 pond tarwemeel enz. Totaal 1583 Rd^s. Dit haalt echter nog niet bij de vieze vraatzucht, sprekende uit het menu van een diner van de Hoofdparticipanten der Compagnie anno 1745 (bij Jhr. Mr. J. de Witte van Citters, Contracten van correspondentie, 's Gravenhage 1873 pag. 308) of dat van het diner der lakenwevers te Delft a^o. 1761 (Eigen Haard 1900 p. 167), waar niet minder dan 22 van de zwaarste vleeschgerechten elkander opvolgden.

(30) Het schieten bij 't drinken van toasts (reeds vermeld D. 1643/4 p. 140) schijnt lang in gebruik gebleven. Terwijl men (bij De Jonge XI, 271) anno 1774 in den Oosthoek een feest ziet viereen waarbij de toast op de Regeering met 21 schoten wordt begeleid, de andere diminuendo, en in 't geheel 111 maal wordt losgebrand, vond ik het ceremonieel van een feest, a^o. 1808 te Cheribon gegeven ter eere der troonsverheffing van Sultan Cheribon, opgeluisterd met eene reeks van 9 officieele gezondheid, begeleid met 177 schoten. Op Rolff's inspectie werd ook lustig losgebrand, wanneer de gezondheid van den G.-G. werd ingesteld (B. 40a, 9; 24). Ook in den Engelschen tijd bestond deze gewoonte nog: in een verslag der feestelijkheden ter eere van den verjaardag van George III, op 4 Juni 1812 door den Resident van Japara gegeven, vond ik 11 officieele toasts, waarbij totaal 195 kanonschoten (21 tot 13 per toast; bij die te Pekalongan 19 „principal toasts”. Ook het dolzinnige drinken van vroeger hield toen volstrekt niet op. De Java Government Gazette geeft daaromtrent merkwaardige mededeelingen, waarbij ik noteer dat W. H. Carey (The good old days of Honorable John Company, Simla 1882, II, 63) omtrent de Engelsch-Indische maatschappij van 1800 zegt: „Drunkenness, gambling and profane swearing were almost universally practised”. Den 29 Aug. 1812 vermeldt de Gazette het eerste jaarfeest ter herdenking van de verovering van het kampement Mr. Cornelis. President der tafel is de held van dien dag, Generaal Gillespie, wiens toasts „were as rapid as his movements in the field”; twee toasts worden elk gedronken „in treble bumpers” (dus samen ongeveer met eene heele flesch), verder komen er nog 13 andere toasts die met elkaar „the early toasts” vormen, waarna „the action of the bottle was renewed with tenfold vigour and determination”. Blijkbaar was het doel der bijeenkomst om zooveel mogelijk

(31) door het keelgat te gieten. De krant van 27 Aug. 1814 geeft de beschrijving van het feest, te Batavia gevierd ter eere der bevrijding van Holland; hierbij vormen Hollanders de meerderheid der gasten. Er worden 25 toasten gedronken met nog eenige extra, welke door den reporter niet konden worden genoteerd omdat ze zoo snel op elkaar volgden; „three, five and even seven bumpers in succession were drank to some of the toasts” zegt hij, blijkbaar vol bewondering voor zooveel onstuimigheid en vaderlandsliefde; het is dus te begrijpen dat „there was not much dancing after supper”; de dames zullen moeite genoeg hebben gehad om haar cavaliers weg te laten dragen. Wat Engelsche manieren aangaat, de krant van 3 Sept. 1814 geeft een verslag van eene fuif ten huize van het Raadslid Cranssen, waarbij dus het gezelschap denkelijk meer select was dan bij het vaderlandsche allegaartje van daareven; in den loop van den avond worden Raffles en de gastheer op stoelen de zaal rondgedragen, misschien wel onder begeleiding van het schoone lied „And he is a jolly good fellow”, dat nog heden te Singapore bij zulke gelegenheden wel wordt aangeheven, bijvb. ter eere van den Sultan van Johore, die zich daarmee natuurlijk ongemeen geveleid moet achten.

(32) Voor de liefhebberij om officieele toasten te drinken is hoogst merkwaardig wat S. Roorda van Eijsinga (o.l. I, 2, 56) nog anno 1822 te Makassar observeerde, waar vele Compagniesgebruiken waren blijven voortbestaan. Er werden daar *op eene bruiloft* „behalve de gewone” nog de volgende gezondheden gedronken: De Koning; de Koningin; de Kroonprins; het Koninklijk Huis; de Gouverneur-Generaal; de Raad van Indië; de Legercommandant; de Commandant der Marine; de Gouverneur van Makassar met familie; de Land- en Zeemacht; het welvaren van Makassar! Voor een recht begrip van het leven in eene ambtenaarskolonie trachte men zich te verplaatsen in de gedachtenwereld van de deelnemers aan dat feestmaal en in de bacchantische uitgelatenheid, waarmee de Raad van Indië en de Legercommandant bij hunne ooren naar dien bruiloftsdisch te Makassar werden gesleurd! De man die het feest gaf was President van den Raad van Justitie. De gewoonte was zoo in de Indische hersens vastgeworteld, dat S. E. W. Roorda van Eijsinga in zijn beruchten vloekzang ook de Javanen na de verdelging der Hollanders „aan het banketteeren tijgen” laat, en in behoorlijke volgorde een aantal toasten, voor alle zekerheid gememoriseerd, laat afsteken, die een mensch koude rillingen geven. Dat officieele toasten te voren netjes op een papier werden geschreven waarvan men ze oplas, en dat bij elken „hip, hip, hoezee” geroepen werd, observeerde J. B. J. van Doren (Herinneringen en Schetsen, Amsterdam 1858, I, 73) nog omstreeks 1830 in de Molukken.

(33) Wij zullen deze digressie besluiten met een resumé der inderdaad klassieke beschrijving welke Valentijn (II, 1, 240) geeft van het jaarlijksche Orangkaja's-feest op Ambon. Dit heeft plaats „in de Compagnies-thuijn” onder „een groote saboa of loots”, met groen versierd; twee dagen achtereen worden de Christen-hoofden, en dan twee dagen de „Moorsche Koningen en

Dorpshoofden" onthaald; ze worden dan zat gevoerd om hen hunne geheimen te doen verklappen en daartoe dient het feest eigenlijk; de Hollanders blijven nuchter om „ider op zijn man te letten"; de Orangkaja's begrijpen dat soms wel en laten zich dan maar quasi-dronken „wegdragen" om zich niet te verpraten; het feest duurt van 's middags tot 's avonds 10 of 11; behalve Hollandsche heeren komen er ook enkele dames, zelfs „jonge juffers"; allen zitten volgens hun rang; de dominé's met hunne dames verschijnen ook; de Gouverneur wordt bij aankomst en vertrek begroet met 7 kanonschoten; er worden vaste toasten gedronken met een vast aantal kanonschoten, elken dag 80, maar soms wel over de 100; na het eten volgt thee, confituren en een pijp tabak, terwijl dan door de „Koningen en Orangkaja's van de eerste rang" getandakt wordt „doende in die tijd, wanneer hen 't hoofd reeds warm genoeg van den wijn is, dikwijls vervaarlijke sprongen en nemende nu en dan wel wonderlijke gieren"; soms worden zij bij die beweging smoordronken; dit duurt tot 5 of 6 uur, waarna de Inlanders meest heengaan; dan wordt „een groote menigte van keersen en flambauwen" aangestoken en „onder 't speelen op bas en vioolen" het bal geopend „door den Heer Landvoogd, hetzij alleen hetzij met zijn gemalin" (men denke zich die gepruikte grootheid, niet zelden een ex-pikbroek, een pas seul uitvoerend met een nat zeil); het dansen duurt tot 9 of 10 „waarna men den Landvoogd gesamentlijk thuys brengt (*natuurlijk met al die flambouwen omringd, de violen voorop, de dominé's met hun vrouwen, allemaal met verhitte gezichten, achter de muziek, misschien onder 't zingen van een populaire voois of anders, evenals bij den optocht der spook-Hollanders in Hauff's sprookje: Die Höhle von Steensoll, „feierliche Züge" doende aan hunne gouveneraurs*), daar nog een stout glas wijn geschonken werd, en daarna (*met steeds meer verhitte gezichten*) ook wel den Opperkoopman of Tweede Stem der provincie, daar dan nog wel een pijpje van de liefhebbers gerookt werd". Het heele feest kost de Compagnie „wel ruim 2000 Rijxd."; er gaan o. a. „eenige leggers (1) Fransche of Rijsche wijn" aan, en bier, brandewijn en arak naar verhouding; verder 400 kippen, 100 duiven, 5 of 6 schapen, 50 ganzen, 80 of 90 eenden, een „schoon wild koebeest en twee of drie kalven, ettelijke vetgemeste en gesnedene bokjens, een menigte van keurelijke pastijen, taarten, suijkergebak, makronnen (2), banket en alles wat men heerlijks op een bruijloft heeft (*Valentijn's nec plus ultra van zingenot*), in een groote menigte".

- (34) Dat was andere kost dan de . . . krokodillebout, die op Coen's tafel aan Bontius werd voorgezet en waarvan de brave dokter, ofschoon hij er maar du bout des dents van had geproefd, zoo walgde dat hij van louter emotie een geweldige diarrhee kreeg, waaraan hij haast doodgegaan was (zie Bontius, Hist. Natur. p. 83).

(33) (1) Een legger is een okshoofd van 400 kan, Valentijn u.s. pag. 287; daarvan wordt echter 10% lekkage-gedecorteed, Id. IV, 1, 360.

(2) Webster: *Macaroon*: a small cake, composed chiefly of the white of eggs, almonds and sugar.

Op de rekening van den intendant Villeneuve voor het souper van 400 couverts, den 18 Jan. 1813 op Goenoengsari gegeven ter eere van Koningin Charlotte, komen voor: 2000 eieren, 2 pikol suiker, een vat meel, $\frac{1}{2}$ pikol uien en knoflook, 4 hammen, 6 kalkoenen, 8 ganzen, 2 reeën, 80 snippen, 24 kapoenen, 36 eenden, 120 kippen, 660 fl. bier, 396 fl. mader, 72 port, $1\frac{1}{2}$ dozijn cognac, 3 halve kisten claret, 10.000 amandelen, een half pikol koffie, 2 schapen, een koe, een kalf, een hert, 1 vat zoutvleesch, 400 broodjes. Totaal 2598 Sp. matten netto.

(35) Dat particulieren op denzelfden kolossalen voet feestvierden als de Compagnie, blijkt uit het in 's Lands Archief berustend rekeningenboek eener Bataviasche koksaffaire uit den tijd van Van Cloon en Patras. Daaruit neem ik bijvb. deze rekening over:

„1735, 18 Juny. Op 't ondertrouw van d' jonge juff. Hilgers met d' heer De la Roches.

1p ^s .	kalf ontfangen	Rd ^s .	—.—
	aan pagt betaalt		—36
	coolen en brandhout		2.—
	booter, specerijen en toebehooren		3.—
3—	kalkoenen (1)		31.24
2—	hammen		8.—
3—	gebrade duiven		3.—
3—	amandel taarten		9.—
3—	namnam d ^o		6.—
3—	boddingen		3.—
3—	makroonen		6.—
3—	soete pastijtjes		4.—
3—	soesjes		3.—
3—	pastijen van duiven		9.—
3—	salade		1.—
3—	blomkool met kapoen en worst		3.—
3—	verse d ^o		3.—
3—	peultjes met duiven		2.—
3—	espersjes		3.—
2—	ragoe van duiven		2.24
2—	polet alakrevise (<i>à l'ecrevisse</i> ?)		2.—
3—	corteletjes (<i>cotretten</i>)		2.12
2—	greliade van duiven		2.24
2—	vricadelle van hoendervlijs		2.—
1—	popidon		1.—
Transporteere		Rd ^s .	112.24

(35) (1) Ook op de andere rekeningen in dezen | een „hartebeest” maar 15 Rd^s doet.
bundel zijn de kalkoenen zoo duur, terwijl

	Per transport . . .	Rd ^s . 112.24
2p ^s .	gevulde kuijkens met sous en cappers . . .	2.—
3 —	roemkaas	3.—
1—	compot van jamboesen	1.—
2—	gebacke gorramijs	14.—
2—	kakop met roode wijn gestoofd	3.—
1 —	gebraden kakop staart met blimbing sous . . .	1.—
2—	kuijken tot alla braselicoem (<i>à la braise?</i>) . .	2.—
3—	ansiovis	3.—
4 	amandel banket	4.—
	aan peekelharing, Engelse bocken	2.—
	„ atchiaer, agorkjes, olijven en cappers . . .	4.—
	„ rookvlijs, paderstuk, kaas, broode, tongen en vers booter en Caabse uijen.	6.—
	„ vruijtagie en Chineese bloemen (1)	3.—
	„ gerief van alderhande goed	15.—
	„ klaarmaken en gedane moeijte	15.—

Rd^s. 190.24".

- (36) De trouwdag van deze zelfde jongedame (5 Juli) werd met een dergelijk, grootendeels overeenkomend menu gevierd. In het algemeen varieerde het menu heel weinig; de afwisseling zat meer in de hoeveelheid, dus het aantal gasten. De kool wordt in andere rekeningen aangeduid als „Samarangse kool” (dus bvb. van Oengaran). De wijn, die op deze rekening ontbreekt, is op een anderen ondertrouw vertegenwoordigd met 52 flesch. Tusschen ondertrouw en trouw kan bij gelegenheid van het „tweede gebod” nog een partijtje komen, waar men wafelen, poffertjes en (o combinatie!) rolpens, savojekool en worst presenteert. Soep ontbreekt bijna geregeld op het menu. Soms vindt men ook een post voor „mosikanten” en dikwijls voor tabak, pijpen enz. Ook zilverwerk en servies kon worden geleverd en bij begrafenissen allerlei rouwgoed, ook om de sterfkamer in rouw te hullen. Soms zijn er vreemde schotels: rolpens met pisang en bokking, roomkaas met melk. Een zekere Jan van den Hecke (getrouwd 24 Juli 1735) krijgt voor ondertrouw en trouw eene koksrekening van 955½ Rd^s. Schotels „gestoofde appelen”, „gestoofde persiken” onderstellen (wat men in 1735 niet zou verwachten) vervoer van dergelijke naar Indië, misschien van de Kaap, en dan in vaatjes met lood bekleed, die in deze rekeningen een paar maal vermeld worden voor boter (2); spinazie, peultjes e. d. kwamen misschien evenals de kool van Java.

(1) Elders: „Sineesse sijde bloemen”.

(36) (2) Ook zalm vindt men wel vermeld in met lood bekleede vaatjes; gezouten zalm D. 1678 p. 122; „loode bussen” met caviar, olijven,

kappertjes in 1680, P. III, 46. In 1794 vind ik in een particulier brief vermeld „gerookte zalm in saus” die „in gesoldeerd blik” uit Europa naar Indië gaat.

- (37) Van de consumptie der dranken krijgen wij een idee bij de begrafenis van den Ed. Heer Steph. Versluijs, 29 Febr. 1736: 199 flesch wijn, bier en saki (1); ook „aan beetel en lemoen proet 4 Rd^s.”; hierbij levert de kok o. a. 10 zilveren „schenkpieringen”, 1 zilveren „lampet en kan”, zilveren kandelaars, kwispeldoors, komfoors, en theebak! Op een ondertrouw die betrekkelijk weinig aan eten kost (dit is aangenomen voor 100 Rd^s.), komt toch 90 fl. wijn, 3 kalbassen bier à Rd^s. 6½ ieder, 2 fl. brandewijn, 4 fl. jenever. Curieus is steeds de lage prijs der wijnen: 16 st. de flesch witte, 24 de roode, evenveel een flesch jenever; er is zelfs wijn van 't vat voor 8 st. de flesch; een flesch bier 12 st.; Engelsch bier 16. Een gros pijpen kost 120 stuiver, dus de pijp nog geen stuiver; een pond beste knaster tabak 1¼ Rd., andere maar ¼ Rd., dus 12 stuiver.
- (38) De volgende rekening van 1736 uit dat koksboek geeft een denkbeeld van eene officieele partij.

„In 't Casteel ten huijse van Sijn HoogEdelheijd op 't afscheidmaai van den Edelen Heer van Imhoff, g'elligeerd Gouverneur van Ceijlon, en verdere qualificeerde na derwaarts staan(*de*) te vertrecken, geleeverd als:

26^e April.

2	halfwasse beesten	Rd ^s .	36.—
2	harte do.		20.—
3	schaapen		36.—
1	suijgkalfje.		10.—
1	„ lammetje.		6.—
	aan kapoenen en hoenders (24 stuks)		7.—
	„ entvogels (24 stuks)		6.—
	„ soute kool		7.—
	„ quepeeren.		8.—
	„ worst		5.—
	„ kuijkens en duijven (14 stuks)		14.—
	„ eijren		5.—
10	pastijen		36.—
	aan soppe		24.—
	„ soesjes en spritsen		38.—
	„ asparjes (40 bos)		10.—
	„ hammen (5 stuks)		25.—
	„ paderstuck, gerookt vlijsch.		14.—
	„ tongen en sosijse de bolonje		8.—
	„ meel		4.—
	„ brooden		7.—

Transporteere. Rd^s. 326.—

- (37) (1) Een Japansche drank. Verh. B. G. III, | dezelve vóór den eten gedronken en is ruim
157 leest men: „Op Batavia en elders wordt | zoo verhitend als de brandewijn”.

	Per transport. . .	Rd ^s . 326.—
aan koekjesbrooden en krakelingen		6.—
„ vers booter en kaas.		12.—
„ atchiar, agorkjes en kappers		6.—
„ carbonade		6.—
„ rolpens		9.—
voor 't klaar maaken en gedaane moeijte		25.—
		Rd ^s . 390.—
	aan moriljes . .	4.—
		Rd ^s . 394.—

Hier levert de kok dus niet zoozeer de gerechten als wel de ingrediënten; mogelijk was men zijn eentonig menu moe en had de G-G een beteren chef de cuisine; in elk geval zorgde deze voor taarten, die zeker niet ontbraken, mogelijk ook voor visch. En daarmee was men nog niet zeilree! Den 16 Mei gaf Van Imhoff „aan boord van 't schip Hillegonda” op zijne beurt een dergelijk etentje, met een halfwassen beest, een schaap, een hertebeest, twee speenvarkens etc. etc. voor 50 gasten, kostend 369 Rd^s. zonder wijn.

- (39) Van de weelde, die bij officieele maaltijden te Batavia werd ten toon gespreid, krijgt men een denkbeeld uit de lijst van het tafelzilver dat de Regeering den 2 Mei 1800 besluit te laten versmelten, waaronder: 8 groote en 6 kleine schenkborden, 1 groote schotel, 110 lepels, 103 vorken, 4 soeplepels, 24 soepborden, 48 platte borden, 28 verschillende schotels, 8 ovale schotels, 2 sauskommen, 2 koelvaten, 2 soepterrines, 4 „schavotjes of tafelkranssen met dies houte voetjes”, 30 messen enz.; onder den hofmeester bleef nog een voorraad tafelzilver berusten, waaronder 2 „gewerkte lampets met dies schotels”, 6 schenkborden, 4 theebakken enz. Elders blijkt dat van het toen versmoltene ruim 10.000 zilveren ropijen werden geslagen.

RADERMACHER'S OVERZICHT DER BIJ HET COM-

17

Het beneden volgende stuk is overgenomen uit een bundel papieren, welke putte Radermacher deze gegevens niet uit de papieren van het Commissariaat maar kantteekening aan het hoofd en het onderschrift zijn in de hand van Alting en wermentaar op dit stuk leveren § 1842 c. v. en 1868. Men noteere verder, dat de optel- zijn, evenals zulks in zoo vele Compagniespapieren uit de laatste helft der 18^e eeuw

*Voor 1776/7 mij door den
heer Radermacher
medegedeeld.*

BOVENLANDEN.										
Tanjoer.	Campong Baroe.	Buitenzorg.	Tjicelon.	Tjiblagon.	Goedong Badak.	Clappa Noengal.	Jatinagara.	Dernaga.	Tangerang.	Grinding.
1. Interest	Alle 12 pc. 's jaars op Rd\$. 450.000.									
2. Op de producten . . pl.	24st.	24	Alle de overige 12 stuijv.							
3. Geleend geld sonder interest.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Werkvolk.	550	—	—	100	—	—	—	—	—	—
5. Nieuwjaarsgeld	450	—	—	30	—	—	—	—	—	—
6. de. de. presenten zijn	getaxeert op 895 en gerecompenseert 1777 à Rd. 1337: 15.									
7. Optogtgeld	1.000	—	—	40	—	—	—	—	—	—
8. Rijstgeld	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Hoendergeld	240	—	—	36	—	—	—	25	—	—
10. Paardegeld	200	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Grasgeld	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12. Topbanen.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Padij	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. Vogelnesjes	—	—	—	—	—	—	—	—	700	—
15. Kleedjes	20 ps.	—	—	10	10	—	—	—	—	—
16. Paarden voor de Oppas- sers alleen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. Schrijver	500	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18. de. Javaansche	30	—	—	10	—	—	—	—	—	—
19. de. Inlandsche	60	—	40	10	10	—	10	10	10	10
20. Zijn Edelheijd	600	—	—	—	—	—	—	—	—	—

*Dit zijn de Rd\$. 3.000 die de Gecommitteerde van
die ik met indignatie van de hand wees onder recomman-*

(*) Soetawangsa en Nahim zijn de beide Kapiteins der
1794. „Indiaan” zal Indihiang zijn, waarover zie § 195. De

BIJLAGE XXXVII.

RADERMACHER'S MEDEDEELINGEN OMTRENT VAN RIEMSDIJK'S INKOMSTEN

1777.

- (1) Het navolgende stuk werd mij in copie toegezonden door Overste H. D. H. Bosboom te 's Gravenhage, die op mijn verzoek de zoogenaamde papieren-Radermacher op 's Rijks Archief, afkomstig van S. en D. Radermacher (Verslag Rijksarchief 1872 p. 3) doorzag en het ontdekte. Het draagt daarin 't nummer $\frac{40}{895}$ C. Alle nadere toelichting ontbreekt; het stuk ligt er te midden eener heterogene massa uit Indië overgezonden papieren. Ik vermoed dat het de (vrij slordige) copie is van een door den Indischen Mr. J. C. M. Radermacher opgesteld geschrift, welke copie hij aan zijn oom Mr. Daniel Radermacher, den Zeeuwschen Bewindhebber van wien de papieren-Radermacher voor een deel afkomstig zijn, had overgezonden. Men ziet dan dat eerstgenoemde niet precies van alles wat met de Preanger-Regenten was voorgevallen op de hoogte was, evenmin als zijn schoonvader De Klerk (§ 1279), voor wien Radermacher, naar ik gis, dit geschrift opstelde, doch dat hij een belangrijk bewijsstuk was machtig geworden, denkelijk van den Regent van Tjiandjoer en dan wel op zijne reis naar de Bovenlanden van 5 tot 17 November 1777 (T. N. I. 1856, II, 166). Deze reis was een gevolg der benoeming in Commissie van hem en Craan om den stand der graverij van de Wester-Slokan na te gaan, R. 31 Oct. 1777, dus vier weken na het overlijden van Jeremias van Riemsdijk en De Klerk's optreding als Gouverneur-Generaal. Uit R. 8 Sept. 1777 ziet men dat De Klerk, naar aanleiding van den weder door XVII^{en} herhaalden aandrang om den koffieprijz van Soemedang en Parakanmoentjang te verminderen (waarover zie § 873 e. v. en 1060), zich reeds toen, als Directeur-Generaal, bezighield met „deszelfs gedachten over dit en meer andere articulen, de Jaccatrasche Boven- en Priangerlanden concernerende, ten papiere te brengen”. Hij wachtte denkelijk maar op den dood van den ouden Jeremias, die den 3 Oct. 1777 volgde, om tegendiens zoon handelend op te treden. Mogelijk was zelfs de bedoeling der uitzending van de Slokan-commissie vooral om in loco bewijsmateriaal tegen

den Gecommitteerde te verzamelen. Blijkens het slot is ons stuk uit 1777; dat het door Radermacher is geschreven maak ik ook op uit de toenmaals reeds verouderde spelling van *ae* voor *aa* (*saemen* enz.) die men ook aantreft in zijne instructie voor de indigocultuur, onze Bijlage XXXIX. Zie verder de opmerking aan het slot.

- (2) „De rekening, door de Commissaris den 12^e Januarij 1777 voor alle producte voor 't voorige jaer met de bovenlandse Regenten gesloote, schreuwte tot den hemel; Bandong, Pracamontjang, Samadang, Crawang zijnde van 50 tot 80 zak (1) schuldig gebleve, Tanjoer en Buitenzorg saemen Rd^s. 125.424, alle de kleine Regenten ider wat, saemen ruim 500.000 Rd., daer van tijd tot tijd (2) geen vijfde van contant betaelt is, maar alleen door een ongehoorde woeker van intrest en schatting bij aenkomst (3) van een nieuw Regent, 't geen blijken zal bij dit enkel geval in 1776.

- (2) (1) Een *zak* (de term komt ook vaak in Nic. Engelhard's particuliere correspondentie voor) is blijkens Von Wollzogen's Briefe (p. 391 noot) duizend rijksdaalders; daarentegen is een „zak nieuw Nederl. payment" maar f 300; zie Verh. B. G. IV, 2^e dr. p. 294. Bedoeld wordt natuurlijk dat elk dier regentschappen zooveel ten achter stond als opgegeven wordt. Dit klopt met de feiten, zie § 1281; bovendien is het voor Tjiandjoer en Buitenzorg vermelde cijfer precies juist op eene schrijffout na; het opgegeven totaal der schulden is echter te hoog. Ergo kende, behalve wat de twee genoemde regentschappen betreft, de schrijver den algemeenen stand van zaken alleen van hooren zeggen, uit den mond van personen die met de Tjiandjoersche affaires uitstekend bekend waren; de zegsman was alzoo waarschijnlijk de Regent van Tjiandjoer.

- (3) (2) D. i.: zoo voor en na; zie B. 33, 11 noot*.

(3) D. i.: ambtsaantreding; het tegengestelde is: afgaan. Het is jammer dat Radermacher niet de ter zake dienonde notarieele acten heeft kunnen inzien, welke zijne mededeeling volkomen bevestigen.

Bij acte Blomhert 16 Febr. 1776 n°. 21.984 verklaart namelijk Adipati Wiratanoedatar, Regent van Tjiandjoer, geadsisteerd met zijne voorgeden, Aria Natanagara (Toemenggoeng van Tjikalong en Buitenzorg) en Soeta (*lees: Soera*) Nagara of Nataningrat (Aria van Tjikalong), al de schulden zijne vaders over te nemen, en het huurecontract te zullen naleven, door zijn vader den 11 Juli 1775 voor notaris Blomhert aangegaan met den G.-G. Van der Parra; en wel betreft deze verbintenis in het bijzonder

eene schuld groot 88.450 Rd^s. volgens obligatie Blomhert 11 Jan. 1776 n°. 21.757, eene schuld groot 5.000 Rd^s. volgens id. 15 Jan. 1776 n°. 21.786, en eene schuld groot 550 Rd^s. volgens id. 16 Jan. 1776 n°. 21.797, samen dus ten bedrage van 94.000 Rd^s. Vermoedelijk is er nog eene onderhandsehe obligatie van 500 Rd^s. aan den notaris zelf voor zijne moeite gegeven, daar hij geene acte zich zelve betreffende kon opmaken; alleen zóó krijgen we het beneden vermelde cijfer. Wat betreft de evenvermelde acte van 11 Jan. 1776, daarbij wordt door den Regent van Tjiandjoer (den vader van evengenoemde, zeer kort hierna overleden) en Aria Natanagara verklaard dat die obligatie verbindend is voor hen beiden „zoo te zamen als ieder afzonderlijk in solidum (*voor de geheele som*), onder renuntiatie van het aan hun wel geëluideerde beneficium de duobus vel pluribus reis debendi". Dit laatste is eene bij dergelijke schuldbekentenissen regelmatig terugkerende formule, opgehelderd in Mr. F. L. Kersteman's Hollandsch Rechtsgeleert Woordenboek (Amsterdam 1768), die zegt dat „twee of meerder principale schuldenaren, haar bij obligatie tot voldoeninge van geleende en aangegetelde gelden of wel van kooppenningen verbonden hebbende, ingevolge van voorsz. beneficium ieder voor niet meerder dan zijne gerechte aandeel in de schuld kan worden aangesproken, tenzij zodanige principaale schuldenaaren daarvan expresselijk bij Acte Obligatoir hadden gerenuciëert, in hoedanig geval ieder van hen in de voldoening van de geheele schuld geobligéert zoude zijn, wanneer de overige debiteuren in mora of in gebreeke bleven om

In 1776 p ^o . Januarij was Tanjoer en Buitenzorg aen de Commissaris	
voor diergelijke opgelope schulde debet	Rd ^s . 94.500
(4) Na regten konde die Regenten alleen in 1776	
belast worden $\frac{3}{4}$ pCt. intrest op 't zelve	„ 8.505
$\frac{1}{4}$ Rd. (1) p ^r . picol coffij op 16.469	„ 4.234
Voor 't geen hij van tijd tot tijd van de C(om-	
missaris) na den ontfangst uit cas (2) genoten had	„ 35.000
	Rd ^s . 142.239
December heeft (hij) voor 16.469 picol coffij à 6	
Rd ^s . uit kas ontfangen	„ 101.814
Dus moest de Regenten haer schuld vermin-	
dert (3) zijn tot	Rd ^s . 40.425
(5) Maar de reekening van de C(ommissaris) is	
vrij (4) g'extendeerder. Hij zegt (5):	
1776 P ^o . Janu(ary) schuldig	Rd ^s . 94.500
Van U eijge geld na de leverantie en ontfangst	
uit cas afgegeven	„ 35.000

(3) haar aandeel in dezelve gecombineerde schuld te betalen". Ook de verdere daareven vermeldte acten betreffen de beide genoemde Regenten, een voorbeeld, hoe de financiën dier twee regentschappen met elkander werden verward, vermoedelijk omdat de G.-G. er belang bij had, den weinig kredietwaardigen Toemenggoeng van Buitenzorg een rugsteun te geven in den solideren Tjiandjoerder met zijne groote kofficoogsten. Zie daaromtrent § 244 e.v.

(4) (1) In plaats van dit woord staat er: *is*. Zelfs Radermacher wist dus niet dat dit pikogeld niets dan een misbruik was, zie § 1842 Het getal pikols zou 16.936 moeten zijn om het daarachter geplaatste cijfer te geven, en weer anders om die, welke hierbeneden volgen, tot uitkomst te hebben, een voorbeeld van de ongeloofelijke slordigheid die in de 18^e eeuw de dienaren der Comp. bekreep, wier rekeningen bij naaifering dikwijls geheel verkeerd uitkomen. In ons stuk is het onmogelijk hierbij aan copieerfouten te denken. In plaats van 4.234 Rd^s. moet gelezen worden: 4.117 Rd^s.; dan wordt de post hierbeneden van 8.234 Rd^s. ook verklaarbaar.

(2) Denkelijk zijn dit de gelden, die in den loop van het jaar aan den Regent worden toegezonden of verstrekt bij wijze van voorschot op de koffiebetalings, het zoogenaamde modal-

geld; „na den ontfangst" zal dus beduiden: na afloop der leverantie van het vorige jaar. Het bedrag dezer verstrekking is afhankelijk van de taxatie van den te verwachten kofficoogst.

(3) Merkwaardig is, dat Radermacher de volle betaling der koffie in aftrek der regentenschulden wenscht gebracht te zien. Hij onderstelt dus dat de bevolking geen duit behoefde te ontvangen, behalve wellicht de evengenoemde 35.000 Rd^s. voorschot, die speciaal voor het transport werden gebruikt (zie § 1141; 1147; 1219 e.v.). Uit den hierachter volgenden staat der koffieleveringen in de verschillende jaren blijkt dat de kofficoogst van 1776 de grootste was sedert 1740, alleen 1768 en '69 uitgezonderd. Tjiandjoer leverde daarvan verreweg het meest, toch baatte dat niet.

(4) *Vrij* met volgenden comparatief (thans: (5) *vrijwat*) is zeer gewoon; zie bijvb. D. 1659 p. 38: „*vrij* van minder waarde", d. i. van vrijwat minder waarde; 1668 p. 152: „*vrij* beleefder" enz.; Rumphius Herb. Amb. II, 13; 101; evenzoo B. 9, 9; 15, 9; 20, 28 enz.

(5) Naar het schijnt copieert Radermacher hier de werkelijk door Van Riemsdijk aan den Regent overhandigde rekening, een summier extract uit zijn grootboek, dat hij niet noodig vond te detaillieren.

Depattij (1) Tanjoer voor 't opvolgen van zijn vader		Rd ^s .	30.000
(6)	De notaris, schrijver (2), sergeant	„	4.000
	Voor de woning op Buitensorg (3).	„	2.000
	Voor kleere (4) van zijn volk	„	2.000
	Een sigstoffer (5) voor mij als ik bove koom	„	1.100
	$\frac{1}{2}$ in steede van $\frac{1}{4}$ Rd. per (6) picol coffij en dan nog 150 ₧ voor 140 en 600 picols tusschen de kaije en 't schip		
		„	8.234

82.334

(1) Er staat: *De Pattij*, dezelfde vergissing als B. 35, 17. Voor de hier bedoelde 30.000 Rd^s. teekende de Regent, tenzelfden dage als de § 3 noot 3 vermeldde obligatie voor 94.000 Rd^s., eene tweede obligatie, welke in de protocollen van notaris Blombert onmiddellijk na evenbedoelde is te vinden. Uit de personalia van den Regent (I, 171) ontwaart men verder, dat hij op dien eigen 16 Februari tot opvolger zijns vaders werd benoemd met een hoogen titel. Men zou dus alleen nog moeten weten of hij vóór of na de raadsvergadering met den Gecomm naar den notaris is gegaan. Immers wij zien § 1276 dat soms de benoeming tot Regent eerst geschiedde, nadat men zich had verzekerd dat de schulden zijns voorgangers door hem overgenomen waren.

(6) (2) De „schrijver” is de Adsisent van den Gecommitteerde (destijds een Bockhouder, § 1791); de „sergeant” is de Opziener van Tjiandjoer.

(3) Radermacher noemt in 1776 (T. N. I. 1856, II, 164) onder de inkomsten van den G.-G. uit Buitenzorg een post van 2.000 Rd^s. „Tommogong-huur”, wellicht den hierbedoelden, of schoon niet onze Regent de „Tommogong” is. Deze post herinnert aan B. 36, 20 en de „indignatie” waarmee Alting eene dergelijke bate afwees.

(4) Bedoeld kan worden de feestkleedij, waarin de volgelingen van den Regent werden gestoken wanneer hij op nieuwjaar zijn compliment bij den G.-G. op het Kasteel aflegde, zie § 2001; mogelijk ook de uniform der piekeniers, welke in de Bovenl. de begeleiding vormden van den G.-G. en mischien ook van den Gecomm. (§ 1778). Minder goed kan men denken aan kleeren voor het volk bij des Regents koffiepakhuis bij Jacatra, het § 1178 vermeldde „plunjegeld”. Doch al rekent men dat alles er onder, het bedrag is impertinent hoog.

(5) Wat dit woord aangaat, R. 25 Juni 1708

spreekt van „de sigtoffers ofte gescheneken bij afcomste van den nieuwen Keijser Sja Alem”. Een Bengaalsch stuk van 1763 (Bijdr. en Meded. Utr. Genootsch. II, 158) vermeldt „de nesser of *sigtgifte*”, welke aan den Vorst wordt aangeboden; zie Hobson-Jobson s. v. *Nazir* en Haafner. Palanquin II, 219: „*Nazaré*, het geschenk dat men eenen Vorst of Grooten bij de eerste audientie doet”. Nog heden is het in Perzië gebruik dat de gouverneur of ondergeschikte ambtenaren eener stad aan een vreemdeling van aanzien bij zijne komst geschenken presentereen; zie Hotz o. l. pag. 22 noot. Herhaaldelijk vindt men geschenken vermeld, aan den Bantamschen Vorst vanwege de Comp. aangeboden, wanneer hij onze loge aldaar bezoekt of zelfs maar daar voorbijkwam, bijvb. D. 18 Juni 1677; zoo biedt D. 20 Sept. 1676 onze Resident te Japara een geschenk aan den Mataramschen Kroonprins aan die hem bezoekt. Evenzoo D. 1659 p. 38 aan den Regent. Overigens bestond ook in Nederland het oude gebruik dat aan den Stadhouder, wanneer hij eene stad bezocht, een geschenk werd aangeboden (Fruin, Staatsinstellingen pag. 60). In casu Van Riemsdijk was het „*sigtoffer*” des te curieuser, omdat hij, volgens bewaarde tradities, alleen „bove” kwam (bijvb. op Tjiampea) om de talrijke slavinnen te bezoeken die hij op zijne landgoederen gekazerneerd hield; zie voorts § 1756 en 1771 benevens Bijl. 36, 7.

(6) In plaats van *per* staat er: *pr. Ct.* De post van 8.234 Rd^s. wordt geheel ingenomen door het pikolgeld; dus de woorden „en dan nog” enz. zijn door den verontwaardigten Radermacher in de rekening ingelaseht, om te doen uitkomen dat zelfs deze opdriving van het pikolgeld den Regent niet beschermde tegen geknoei met het gewicht, doordat Van Riemsdijk op de Compagniespikol van 140 ₧ (zie § 1117) een overwicht rekende van 10 ₧ voor zichzelf

(7)	Op dit geheel sommaatje (1) van	Rd ^s .	176.834
	12 maanden interest (2) à 1 p ^c	„	17.339
	Nog diverse kleene (3) belastingen.	„	33.065
	Dus is U schuldig	Rd ^s .	227.238
	Dog daerentegen doen ik U te goed 16.469 picol coffij à 6 Rd ^s	„	101.814

Dus is U schuld vermeerderd tot. Rd^s. 125.424

om à 1 p^c. 'smaends weer voort te loopen tot aanstaande jaar (4).

- (8) 12.000 (Rd^s.) kwam hem toe (5), dog door deese wel uitgecopicerde (6) rekening heeft hij die in 72.000 weten te veranderen. 't Is waer, de menschen zijn desperaet na huis gegaen en zij kunne geen duit aen den arme Inlander betaalen (7). Dit werd getolereerd en de *Commissaris* onder de helden der generositeit uitgekreten bij de zijne en om die reeden tot Gouverneur voor Java geproponeerd (8).

(6) en den Commandant te Buitenzorg. De 600 pikol „tusschen de kaije en 't schip” zullen wellicht de koffie zijn, die Van der Parra beloofd had gratis te zullen doen leveren ten grieve van het garnizoen en het scheepsvolk (§ 1113); immers, met spillage tusschen de kaaf en het schip hadden de Regenten, die aan de Pakhuisadministrateurs leverden, niets uit te staan (vergelijk P. XII, 40 en 65), zoodat deze spillage eenvoudig was gefingeerd omdat de G.-G. die 600 pikol koffie niet zelf geliefde te betalen.

(7) (1) Er staat: *sommatie*; duidelijkheidshalve, ofschoon onnoodig (B. 7, 25 noot 5), heb ik dat maar veranderd. Vergelijk B. 1, 13 noot 8.

(2) Over de interestrekening zie § 1261 en 1279. Het hier in rekening gebrachte bedrag is te laag, denklijk doordat de 30.000 Rd^s. voor de benoeming geboekt werden als „geleend geld sonder interest” (zie Bijlage XXXVI, 3 en § 1844) evenals wellicht een paar andere posten. Opmerking verdient, dat de in den loop van het jaar verstrekte gelden alle rente droegen van af 1 Jan. II.; echter kwam dit te Batavia onder particulieren ook wel voor, zie § 1265.

(3) Er staat: *kleere*. Bedoeld worden posten als die, opgesomd in Bijlage XXXVI. Uit het enorm hooge en niet eens gespecificeerde bedrag van dezen post, waarin vermoedelijk ook allerlei uitgaven schuilen, welke de Gecomm. in den loop van het jaar voor zijn protégé

deed bij winkeliers e.d. (maar waarom dan niet volgens zijne gewoonte met 12 maanden interest?), mag men wel concluderen dat de hem vervolgens afgeperste lijst, onze Bijlage XXXVI, verre van volledig is.

(4) De Regent kreeg dus niets in handen dan de bovenvermelde 35.000 Rd^s. voor het transport. Vergelijk § 1220.

(5) Als rechtmatig schijnen beschouwd te (8) worden de posten van 8 506 en 4 234 Rd^s. De 72.000 Rd^s. schijnen het bedrag te vormen der tweede rekening, als men daarvan aftrekt de voorschotten, de renten, de gelden voor den G.-G., den Notaris, schrijver en sergeant en de kleeren van het volk, welke posten derhalve door Radermacher even rechtmatig worden geacht als het surplus ad 72.000 Rd^s. onrechtmatig was.

(6) Er staat: *uitgecupierde*. Banne zegt: afcopieeren E. 23, 33.

(7) Over de betaling der koffie door de Regenten zie § 1180 e. v.

(8) Dit slaat vermoedelijk op de royaliteit waarmee Van Riemsdijk de gezamenlijke Javasche Regenten in November 1776 bij de „voorstelling” van zijn vader had onthaald (§ 1727 en 1994; B. 35, 25). Zóó iemand, zeiden 's mans vrienden, was nu eens de geschikte persoon om de Compagnie waardiglijk te vertegenwoordigen bij den Soesoehoenan en den Sultan.

- (9) Den Heer van der Parra is de eerste oorszaak hier(*van geweest*). Geen heer van de Regeering mag met een Regent spreken (1) en zij zien (2) niet als de Generaal (3) en de Commissaris.

't Was tijd, dat de reekening der producten in presentie van twee leden der Regeering geschiede (4) en dat men eens voor al bij placaat ordonneerde dat de Commissaris voor zijn geschoote geld in 't vervolg $\frac{3}{4}$ pCt. intrest mag berekenen en $\frac{1}{4}$ Rd. pr. picol krijgen (5), maar dat ijder Regent, zijne leverantie à 142 ₧ in de pakhuise doende, zelfs het geld mogt ontvangen op de ordonnantie van den Directeur Generaal, zonder dat de Commissaris er zig meede mag bemoeijen (6), zullende hij in October aen den Directeur moogen opgeeven een lijst van de schulden der Regenten, waerop den Directeur Generaal de laeste ordonnantie kan inhoude.

Zoo er iets noodzakelijk is, zo is het dit point".

- (9) (1) Over de afzondering waarin men de Regenten hield bij hun bezoek ter hoofdstad zie § 1818.

(2) Er staat: *zou*.

(3) Over dezen titel zie B. 31, 12 noot 1.

(4) Evenals in het geheim advies der vijf Raden van Indië ao. 1764 geklaagd was over Van der Parra's aanmatigheden (De Jonge X, 424), zoo werd daarin ook gewezen op de noodzakelijkheid „dat de jaarlijksche afbetaaling der geleverde producten aan de bovenlandsche Regenten geschiede ten overstaan van een of twee gecommitteerde Raden van Indië, ten einde gerust te zijn dat de betaling prompt en deugdelijk geschiedt en de landen niet ten eenenmale in schulden en verval geraken". Deze nuttige maatregel was dus ruim tien jaar door Van der Parra ten belange zijner neven Van Tets en Smith tegengehouden. Van die vijf hervormingsgezinde Raden van Indië was thans Alting alleen nog in leven, nu Directeur-Generaal en wegens De Klerk's hoogen leeftijd vermoedelijk reeds aspireerend naar het generaalat. Hij won misschien den steun van Radermacher en diens Zeeuwsche verwanten, door hem dit en dergelijke ideeën aan de hand te doen; zeker is (zie Radermacher's perso-

nalie I, 126) dat die steun veel tot zijne benoeming bijdroeg.

(5) De Klerk stelde echter voor, dit te bepalen op $\frac{1}{2}$ Rd.; zie § 1842.

(6) Hier blijkt wel dat dit stuk van Radermacher afkomstig moet zijn, die in het laatst van 1777 deze denkbeelden inderdaad door zijn schoonvader, den G.-G. De Klerk, zag verwezenlijken doch in milderer vorm, zie § 1118 en 1279. De invloed van Radermacher op De Klerk is zeer merkbaar in sommige voorstellen die door dezen laatste ter tafel werden gebracht en een vrij zonderlingen indruk maken als men zich herinnert dat hij zijne carrière vóór den mast had begonnen. Zoo R. 1 Maart 1776 een voorstel dat er te Batavia eene kostschool met een uitgebreid leerplan zou worden opgericht, en dat ter beschaving der zeden eene gelegenheid tot publieke samenkomsten van gezelligen aard zou worden geopend. Dit laatste vond de rest der Regeering zóó zot (verbeeld u, een Raad van Indië lid van dezelfde sociëteit als sujetten zonder verguld rijtuig, voorloopers en wassen damar's!) dat het ondanks De Klerk's hooge positie van Directeur-Generaal eenvoudig voor kennisgeving werd aangenomen en terzijde gelegd.

BIJLAGE XXXVIII.

INSTRUCTIE VOOR DE OPZIENERS

1778.

- (1) Het hier volgende stuk vond ik in B. R. 9 Juni 1786. Deze instructie is voortgevloeid uit R. 4 Dec. 1777, waarbij de nieuwbenoemde Commissarissen Craan en Radermacher werden gemachtigd om het toezicht „op het rigtig betalen van den Inlander” op te dragen aan de in de Bovenlanden aanwezige „Europesche sergeants”, waarna aan dezen werd gelast (R. 30 Dec. 1777) 1°. van elke verzending van producten den Gecom. kennis te geven; 2°. „dat zij bij de betaling aan den gemeenen man present moeten zijn en maandelijks aan Hun Edelens (*de Commissarissen*) berigten, wat afbetalingen er gedaan zijn”; zij zouden aan het eind van het jaar die opgaven, gestaafd met quitanties, moeten beëdigen, „wordende middelerwijle aan de Heeren Commissarissen gedefereerd gelaten, om die Opzigters te doen zorgen voor de culture der producten en ook aan te spooren om in het volgende jaar met behulp der Regenten de voorgestelde opneem van campongs, inwoonders en plantagiën te doen, zo mede den Inlander te animeeren tot een ieverige betragting van de cattoen-, indigo- en peperculture, met communicatie aan de peeperplanters van de verhoogde prijs tot 8 Rd^s. het picul van 125 pond”.

Craan en Radermacher hebben toen blijkbaar eene instructie opgesteld, die echter nooit in Rade behandeld of bekrachtigd is. Echter blijkt uit het jaarrapport van 1793 over de cultures (in B. R. 11 Maart 1794) dat door den Postcommandant te Buitenzorg en de Opzieners van Bandoeng, Soemedang (tevens Opziener van Parakanmoentjang) en Krawang de jaarlijksche eed is afgelegd op de instructie, den 1 Januari 1778 aan hunne voorgangers ter hand gesteld; de toenmalige twee Opzieners van Tjiandjoer behoeften denkelijk den eed niet te doen, omdat zij met de betaling der producten niet te maken hadden, en de Tanggeransche leverantie was misschien geen eed waard. Zelfs na de levering van 1799, dus sedert de invoering der instructie van Van Overstraten, deden de Opzieners nog den eed op de instructie van 1 Jan. 1778.

De instructie betreft uitsluitend de teelt, levering en betaling der

producten benevens het opmaken eener statistiek. Uit de omstandigheid echter dat bij art. 5 aan de Regenten een plicht van anderen aard wordt voorgeschreven, mag men wel de gevolgtrekking maken dat zij inderdaad alles omvatte wat Craan en Radermacher, die tot de uitnemendste Indische ambtenaren van de laatste helft der 18^e eeuw behoorden, als den werkkring eens Opzieners beschouwden.

(2) „Instructie voor de Europeese Opsienders en Regenten
in de Jaccatrasche Boven- en Preangerlanden.

1. Het voornaeme werk van de Europeesen zal moeten zijn, op de betaling der producten aan den gemeene man te letten in hunne onderhorige Regentschappen, bij de hiernevens gevoegde lijst gespecificeerd, namentlijk dat voor de coffij aan den gemeenen man werde betaald vier rijksdaalders het bovenlandsche picol, of eigenlijk volgens de lijst (1) onder No. 3, behalven eenlijk op Sumadang en Pracamoentjang, daer drie en een half rijksdaalders werd betaald.

2. Dat zij maandelijks aen de Ondergetekendens daarvan zullen moeten een schriftelijk rapport zenden met de quantiteit (2) in picols die er geleverd en afbetaald zijn, welke zij onder ult^o. December zullen moeten b'eedigen mitsgaders de Javaansche quittantie of leverantiebriefjes overgeven.

(3) 3. Voorts zullen zij moeten zorgen voor de culture van de coffij, peeper, cappas, indigo en cardamon; zig dit jaer moeten bevljtigen met behulp der Regenten de campongs, huizen en inwooners, item de coffij-, peeper-, cattoen-, indigo- en cardemonplantagiën op te neemen volgens het model No. 2 (3), den Inlander tot de cattoen, indigo en peeper te animeeren en hem kennis te geeven dat de laeste op acht rijksdaalders is gesteld; en van hunne bevinding rapport aen de Gecommitteerde tot de Zaaken van den Inlander te doen.

4. De Europeesen in de Bovenlanden zullen zig verder met de producten van de Regenten niet bemoeijen als haer in alles behulpzaam te zijn, maer aen dezelve overlaaten, de producten te weegen en af te voeren na

(2) (1) De hier bedoelde lijst is de opgave (te vinden P. X, 349) van het voor elk regentschap aangenomen gewicht van de bergsche pikol, den daarvoor te betalen prijs en de kosten van transport en emballage; vergelijk § 1139; 1141; 1142; 1161; 1168.

(2) Er staat: *quantiteit*.

(3) (3) Naar dit model zal wel de statistieke opgave omtrent het regentschap Tjiandjoer zijn

Priangan II.

opgesteld, te vinden in R. 31 Dec. 1778, bevattende deze kolommen:

Kampongs; Huizen; Tjatjas of Boemies en Nompas; Ongetrouwde of Boeijsangs; Pike-niers; Coffijtuinen; Coffijboomen; Kapastuinen; Indigotuinen; Cardamombomen; Peperbomen. Ook omtrent de verdere regentschap-pen staan aldaar dezelfde opgaven, met nog eene kolom: Ombolschappen.

Compagnies pakhuysen, zullende de Regent voor ieder picol coffij van 146 ponden door den Gecommitteerde tot en over de Zaaken van den Inlander gesonden worden vier rijxdaalders (1).

5. Werdende de gezamentlijke bovenlandsche en Preanger Regenten ten ernstigste gelast, om bij het overloopen van elkanders onderhoorigen deselve niet te accepteren maer ze terug te zenden aen den Regent daer zij onder hooren, en de Europeesen gelast, hierop het oog te houden.

- (4) 6. De peeper zal speciael moeten gecultiveerd worden in het Crauwangsche, op Adiarsa, Tjassam, Pamanoekan en Pagadeen, daar ze 't best slaagt; de indigo en cattoen in het Jampanse onder Tjanjoer, en voorts waer de drie articulen maer eenigsints kunnen werden voortgeteeld; zullende door den Vaendrig Wijkert (2) cardamonzad van Dermaga aen de Regenten van Bandong en Batoelaijang worden besorgt om aldaar aen te planten.

7. Bij ongelukkige toevallen in de cultuur van een of ander product zullen de Europeesen en Regenten daarvan terstond schriftelijk rapport bij een briefje aen den Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander moeten doen opdat daerin voorsien mag worden.

- (5) 8. De Europeese Opsinders zullen volgens besluit der Hooge Regeering van den 9 September 1777 (3) met behulp der Regenten moeten opgeeven, wat getal pikeniers zij in gereedheid kunnen houden en onder wat hoofde, om ter eerste ordre af te komen.

9. Zullen de Europeese Opzigters bij het einde van het jaer na mate van haere goede toesigt beloont worden (4).

10. De geleverde catoene gaerens in 1777 (5) zullen na de examinate op rekening der Regenten gecrediteert worden.

Batavia den 10 (6) Januarij A°. 1778.

(was geteekent:)

J. J. CRAAN.

J. RADERMACHIER.

(1) Over deze 4 Rds. zie § 1141.

(4) (2) Den Commandant te Buitenzorg.

(5) (3) Bij S. R. 9 Sept. 1777 was den Gecomm. gelast „ieder Regent aan te kundigen, naar maate van de uitgestrektheid en volkrijkheid van zijn district een zeeker getal van manschap, voorzien van pikken of ander wapentuig, dan wel patjols, houweelen etc. tot het maaken van afsnijdingen, gereed en aan de

hand te moeten houden” om naar Batavia te marcheeren wanneer die stad in cas van alarm mocht geraken. Vandaar de kolom „pikeniers”, bedoeld in noot 3 van § 3 hierboven.

(4) Zij hadden toen nog geene vaste jaarlijkse toelage.

(5) D.i.: „de in 1777 geleverde garens.” Deze constructie waarbij het deelwoord (soms ook een adjectief, E. 23 1 noot) wordt gescheiden

- (6) *Bij dit stuk behoort het volgende eedformulier, aangetroffen in R. 31 Dec. 1778.*

„Ik verklare en zware dat ik het voorgaande jaar 1778 als Opzigter der Producten in de Bovenlanden mij stipt gehouden hebbe aan de Instructie, door de WelEdele Heeren Commissarissen der Bovenlanden in Januari 1778 mij ter hand gestelt, zo wel ten opzichte van de betaling der producten als omtrent het gewigt der bovenlandse picols.

Zoo waar helpe mij God Almagtig!”

van zijne bepaling, komt zeer dikwijls voor (zie B. 6, 16; 7, 23; 17, 30; en de voorbeelden verzameld bij B. 22, 25) Zoo bij Heeres, Bouwst. III, 319: „de *residerende* superioriteit op Batavia” d.i. de Bataviasche Regeering; Dagr. 1678 p. 66: „zijn *getrouwde* dochters *aen* de Palembangse princen”. Alliecht leidt zij tot misverstand; zoo Valentijn I, 2, 100: „wanneer. . . alle *geëischte* schatting door zijne stadhouders van die van Iltoe veragtelijk geweigerd is”, waar bedoeld wordt: de door die stadhouders geëischte schatting. Ik dacht dat dit gebruik ook de zonderlinge Indische uitdrukking „Lid *in* den Raad” verklaarde, als ontstaan uit: *geassumeerd* lid *in* den Raad (van Justitie), d.i.: lid, in dien Raad geassumeerd; later zou

die uitdrukking dan ook zijn toegepast op andere raden. Echter vond ik reeds in 1651 in het Trouwboek iemand aangeduid als „Raetspersoon *in* den Aechtbaeren Raed van Justitie”, en daar Valentijn (II, 2, 250) ook van een „Vice President *in* de Raad van Justitie” spreekt, zal deze Indische zegswijze wel eene Oud-Hollandsche wezen, die in patria buiten gebruik raakte (vergelijk B. 23, 117 noot 2). Valentijn zegt beide: lid *in* den Raad (II, 2, 248; IV, 1, 182; 324) en: lid *van* den Raad (IV, 1, 316).

(6) Denkelijk zal de dateering (hierboven § 1) op 1 Januari wel de goede zijn; de nieuwejaarsecomparitie was net het geschikte oogenblik om de Opzieners met eene instructie te voorzien.

BIJLAGE XXXIX.

INSTRUCTIE VOOR DE INDIGOCULTUUR

1778.

- (1) De beide volgende stukken zijn overgenomen uit B. R. 22 Mei 1778. Het eerste is natuurlijk het origineele adres van beide Commissarissen aan de Regeering. Het tweede daarentegen is geen origineel stuk doch blijkens de schrijffouten eene copie, welke echter (naar het schijnt door Radermacher) is gecorrigeerd.

De instructie is overigens, naar allen schijn, grootendeels het werk van een ander, van Mr. W. van der Beke namelijk, die sedert 30 Juli 1765 Resident te Japara en sedert 13 Aug. 1777 Secunde van het Javaasch Gouvernement was. Deze ambtenaar, door wien, zooals Hooijman zegt (Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 302), veel moeite was gedaan om „de bereiding te volmaken”, en die „daarin ook redelijk wel geslaagd is”, stelde een plan op voor de cultuur en bereiding der indigo, dat 10 April 1778 bij de Hooge Regeering ter tafel kwam en toen aan de Commissarissen Craan en Radermacher werd ter hand gesteld om daarnaar de cultuur in de Bataviasche Regentschappen te regelen en eene instructie op te stellen, welke niet alleen hier, doch ook in het Cheribonsche en op Java's Noord-Oostkust zou kunnen worden gevolgd. Reeds in Mei waren de heeren daarmee gereed; zij boden aan de Regeering hun rapport en eene „Korte instructie” aan en deze besloot den 22^{en} dier maand laatstgenoemde door den indigosorteerder Rasmus Olsen in de Bovenlanden te doen invoeren; ook op den aanplant zou die man toezien. Uit De Jonge XI, 470 blijkt dat zij ook op Java's N. O.-Kust werd ingevoerd.

- (2) De instructie is in 's Lands Archief ook voorhanden in gedrukte exemplaren; de teekeningen echter, die het oorspronkelijk concept hebben begeleid en waarnaar in het stuk wordt verwezen, ontbreken zoowel in de bijlage der betreffelijke Resolutie als in de overdrukken.

Praktische waarde kan de instructie, voor zoover de Preanger aangaat, niet veel hebben gehad, aangezien daarbij (zie beneden § 11) gerekend wordt op eene fabricatie in het groot, terwijl de indigo, zooals R. 17 Dec.

1793 zegt, „alhier niet geleeverd word uit fabricquen die expres daartoe aangelegd zijn”, doch bij kleine hoeveelheden, door niemand meer dan een kati per jaar.

Men kan met deze instructie (waarvan Hooijman een resumé geeft in Verh. B. G. III, 303 e. v.) vergelijken het opstel van F. D. J. van der Pant in Natuurk. Tijdschr. voor Nederl.-Indië 1855 p. 348 e. v. en andere elders door ons geciteerde geschriften omtrent dit onderwerp. Het is onnoodig, in bijzonderheden aan te wijzen in welke opzichten de instructie van Craan en Radermacher van andere afwijkt; ook zonder dat zal het den lezer duidelijk genoeg worden hoeveel omslag en bezwaren aan de bereiding van indigo verbonden zijn. Echter zullen wij nu en dan onder letter *B.* verwijzen naar eene met ons document ongeveer contemporanea doch lang niet zoo uitvoerige beschrijving der bereidingswijze die in Bengalen werd gevolgd, te vinden bij A. Theo. André, Cultuur en bereiding van Indigo op Java, Amsterdam 1891 pag. 239.

- (3) Adres van Craan en Radermacher betreffende de Indigocultuur en -bereiding.

„HoogEdele Heeren!

Bij notulair besluit van den 10e April pass°. de ondergetekendens opgedragen zijnde het formeeren van een korte Instructie omtrent de cultuur en bereiding van de indigo, zowel in deze Bovenlanden als op Java's Noord-oostcust, hebben zij, in voldoening van hetzelfde, zig dientwegen alvorens de nodige informatiën doen geven, inzonderheijt, voor zo verre deze hoofdplaats aangaat, door den Boekhouder en Indigosorteerder Olsen, dewelke daarvan voor veele jaren zijn werk in de Bovenlanden heeft gemaakt.

De voorname gebreken zouden dan bestaan in de volgende:

Vooreerst de onagtzaamheijt in het verkiezen van bekwame landstrekken daar men het water van af kan lijden; en dit is de reden dat, volgens d' ontfangene berigten, dit jaar door de zware regens de indigo tot driemaal toe op Pracamontjang en Sumadang is weggespoeld.

- (4) Voorts het slegte zaad dat men hier gebruikt, invoegen het noodzakelijk zal wezen dat voortaan het zaad van Japara g'eijst werde, ten minsten tot dat men hier met die cultuur beter zal gevordert zijn, want wij hebben reden te geloven, dat de eerste soort van de indigoplant hier nog nimmer is gecultiveerd.

Eijndelijk is ons als een derde gebrek voorgekomen de verkeerde bereiding door een al te sterke koking.

Om hierin nu voor den aanstaande te voorzien, zoude met believen van U HoogEdelhedens den gedagten Boekhouder Olsen hoe eer hoe liever na de Bovenlanden kunnen vertrekken, de bezaaijde stukken opnemen en zoveel het mogelijk is bij de koking assisteeren, gevende bij terugkomst aan de ondergetekendens daarvan een schriftelijk berigt, terwijl hem voor zijne moeite met het cijnde van 't jaar, bijaldien U HoogEdelhedens het gelieven te aggreëren, een matig douceur zoude kunnen worden toegevoegd door de Regenten, en hij in het toekomende jaar zowel in de maand Maart bij het zaaijen, als in Julij of Augustus bij de bereiding het nodige opzigt houden, zonder veel in zijne tegenwoordige dienst hier beneden te verletten.

- (5) Door dit middel zoude men misschien de Compagnie in 't vervolg goede indigo kunnen bezorgen, en tegelijk de Regenten bevrijden van de schadens die zij, door het leveren van slegte, telkens ondergaan (1).

Ondertusschen hopen d'ondergetekendens, dat de door hun ontworpen korte Instructie, hiernevens overgelegd, van U HoogEdelens veel g'eerde approbatie zal zijn, in welke verwagting zij verzoeken van dezelve 50 exemplaren te mogen erlangen, ten eijnde met de nodige translaten onder de inlandsche Regenten en Europeese Opzigters in de Bovenlanden gedistribueerd te worden.

Wij hebben d' eere met de meeste veneratie te zijn

HoogEdele Heeren

U HoogEdelhedens

ootmoedige en gehoorzame dienaren

J. J. CRAAN.

J. RADERMACHIER.

Ingediend den (2)

Meij. A°. 1778".

- (6) „Instructie tot het aanplanten en bereide der Indigo.

De indigo, in 't Arabis *Nila* (3), in 't Maleids *Tarron* (4) en in 't Javaans *Tom* genaamt, groeit allerweligst in de West-Indische eijlanden en onder alle soorten is de Guatimaloosche de beste, dewelke vers zijnde,

(5) (1) Doordat namelijk de Regeer. de zoogenaamde derde en vierde soort niet betaalde, zie § 1313.

(2) De datum is oningevuld gelaten.

(6) (3) Zie B. 19, 2 noot 1.

(4) Er staat: *tarrou*; bedoeld wordt: taroem, in het Jav. het aftreksel der bladeren, in het Mal. en Soend. de plant zelve; *tom* is de Jav. naam van de plant.

met een gloeiende naalt of kaars in brand gestookten, een blauwe, heldere vlam van zig geeft en verbrand.

De drie voornaeme requisiten zijn: de keuse van een goede grond, goed zaad en de bereiding.

§ 1. De tom word in drie soorten verdeelt:

- 1°. Tom dalem of egte eerste soort;
- 2°. Tom ganderik (1), die reeds iets verlopen is;
- 3°. Tom ginjak, dat een wilde soort is.

- (7) De eerste soort heeft aen alle takjes 13 tot 15 fijne bladeren, dikwils zoo dicht aeneen gegroeit dat ze schijnen over den andere te wille schuiven, zijnde donkergroen van kleur met een blauwe fluweele waassem (2) er op; en groeit de steng met veel takjes voorzien ter dikte van 1 à 1½ duim middelijns en ter hoogte van 6 à 7 voet, terwijl de tweede soort zoo hoog niet groeit, de steelen en blaeden veel ijlder, en de derde soort zeer weinige en grove bladeren heeft.

Het zaad van de eerste soort is gemeenlijk blanker dan het andere. Het dient niet te hart in de zon gedroogd en vooral niet muf te zijn.

- (8) Om dit zaad even goed te conservieren, moet men, zoodra de plant de volle rijpheid heeft en men begint te snijden, hier en daer de regtste, de sterkste en beste planten laeten staan om zaad uit te winnen, dat altoos uit ongesneede planten moet geschieden. Na verloop van 3 à 4 weeken onderzoekt men of de zaadhuisjes rijp zijn; dan topt men de plant om de groei te beletten, en laet deselve nog 4 à 5 daegen, dog langer niet, staen; men snijdt dan de gantsche struik even boven de grond af en laet dezelve wel droogen, om 'er tegens de zaaijtid zooveel van uit te stampen als men telkens uijterlijk nodig heeft, terwijl het zaad zig wel twee jaeren in zijne zaadhuisjes preserveert.

- (9) § 2. De beste grond is zooveel mogelijk een nieuwe, swartagtige, luttige aerde, in een zeer langsam afhellende legging, daar men bij droogte waeter op kan brengen en bij zwaere regens na genoegen hetzelve af laeten loopen. Van de hooge vlakke landen kan men egter ook gebruik make, mits men zorge dat deselve bedswijse werde bereid met hoogtens en laagtens (3), om op de hooge deelen het zaad te planten en door de lage het overbodig

(1) Hoe dit woord moet worden geschreven en wat het beduidt, is mij niet gebleken. De soorten *dalem* en *gendjak* staan, bijvb. bij padi, tegenover elkaar als langzaam en vroeg rijpend. Baldacus (Malabar p. 171) heeft een

woord „*gyngy* ofte wilde indigo”, maar dit zal hier wel niet bedoeld zijn.

(2) Lees: waas.

(3) Terrassen.

(7)

(9)

water te ontlasten. De lage, kleiagtige en vlakke landen zijn de slegste en mislukken gemeenlijk zoowel als de rode aarde, die de allerslegste is.

De landen dienen drie maelen geploegt, de kluiten gebrooken en g'egt te worden (1).

In het zaaijen moet opgelet worden dat het niet te dicht geschied, en het veld moet zodanig met wieden schoon gehouden worden, dat de zonnestraalen de gantsche plant kunne koesteren. De beste tijd om te zaaijen is na de zwaere regens in Maart (2), konnende dan 3 à 4 maal gesneede worden eer de swaare regens van de volgende mousson doorbreken. De beste wijze van zaaijen is, de gaaten gans ondiep te maeken en egaal met de andere grond toe te dekken.

- (10) Twaalf tot veertien weeken zijn voldoende, de blaaden tot rijpheid te brengen, waarvan het sekerste kenmerk is, als de top, die zoolang krom na beneden hangt, zig opregt, 't geen dan de regt gepaste tijd van snijden aantoont. Na de eerste sneede, die middelmatig afwerpt, bewaterd men de velde 6 à 7 nagten, wanneer de plant zoo weclig opwast, dat binne 6 à 8 weeken weeder gesneede kan worden, 't geen de meeste indigo geeft; voorts voor de derde reise 7 à 8 weeken, daarna met eenige diminutie.

De grootste vijanden van deese plant is een wit wurmtje (3), die er in Meij en Juni dikwils op leeft en in korte daegen een geheel veld verteert; het sekerste middel er tegen is, 5 à 6 dagen lang hetzelfde alle avonde onder water te setten, alsoo die wurmtjes bij nagt alleen aasen en bij dag in de grond zitten.

- (11) § 3. De bereiding derzelve laboreert mede aan veel defecten, eensdeels door de onvolmaektheid van de instrumenten, anderdeels door de onagtsaamheid in het niet genoeg zuivere van het water, en eijndelijk in het al te sterk koken. De volgende wijze van bereiding is de allervolmaakste, waarna ider zig zooveel mogelijk dient te gedragen als met zijne vermogens overeenkomen.

Des morgens vroeg gaat het volk na het veld en snijdt elk voor sig sooveel aff, als een ordentelijke vragt is; verdeelt die vragt dan in twee deelen en legt deselve in twee vierkante doeken of fijne stroosakken soo

(9) (1) Dergelijk werk moet volgens een deskundige in het Tijdschr. van het Ind. Landb. Genootsch. 1871 p. 92 bij droog weer geschieden. Een ander (ib. p. 166) vindt eene 8-maal herhaalde grondbewerking noodig, 4 maal vóór de eerste snit, telkens 2 maal vóór de tweede en derde.

(2) „Konden de landhuurders dit volgen op groote schaal, dan zoude dit de beste resultaten geven” zegt de eerste hierboven aangehaalde deskundige, omdat indigo niet veel regen kan verdragen.

(3) Vergel. André o. l. pag. 236.

als fig. 1 aantoont, knoopt se over het vierkant toe, 't geen de sterke kneusing en broeijing van de teere en heete plant voorkomt en ook niets onderweege doet verliezen, en brengt dus alles na de lootsen en huizen daer de toebereidinge geschied.

- (12) Men legt en schikt dan de tom in de groote ton (fig. 2) of in de steene bak (fig. 3) totdat op $1\frac{1}{2}$ à 2 v(o)et na vol is. Dan legt men 'er een raem van bamboesen op (fig. 4) dat er juist in past, en sluit sulx met twee swaere stukken hout en banden, die van onderen wel gehegt zijn aen andere steevige (1) houten, sodanig vast dat de tom, wanneer aen het gisten of natuurlijke kookken gaet, niet uit de ton of bak kan rijzen en verlooren gaen, gelijk anders onfeilbaar geschieden moet; dit wel besorgt sijnde, giet men 'er soo veel waeter op, dat de plant circa 6 à 8 duim onder water staet, en laet dan alles aan zijne eige werkinge over; met het vallen van den avond is het waeter reeds tot aan de rand van de ton of bak gereesen, en moet daarom des nagts wel wagt werden gehouden en toegesien, dat niet overloopt. Siet men dat het waeter meer en meer gist en uit de ton (of) bak soude lopen, dan tapt men door de craenen daer zoo veel van af, dat weeder een duim of agt beneeden de rand komt, en laet alles soo staan tot den anderen morgen (2), als wanneer men dat waeter, 't geen met de olij- en sout- en swaeveldeelen van de plant als beswangert is, gansch aftapt, de afgetrokke planten of blaeden wegwerpt, de bak of ton schoonmaakt, en soo geduurig ieder dag aenvult met deselfde attenties en voorzorgen.

- (13) Omtrent dit fermenteeeren in de tonnen of bakken zijn egter veele sacken in agt te neemen, welkers versuim het gansche effect van de operatie soude kunnen verijdelen.

Men moet vooreerst zorgen, dat de ton of fermenteeerbak in de son en open lugt staat en dicht bij het kookhuis.

Ten tweeden, dat 'er altoos een geschikte pajjong bij de hand is om de ton of bak tegen een opkomende regenbuij te dekken, wijl het koude reegenwaeter de gisting stremt en ophouden doet, waerom men des nagts

- (12) (1) Er staat: *heevige*.

(2) Vergelijk hierbeneden sub 4o. B. zegt: „Wanneer het een mooie avond is, zal de plant in 9 à 10 uren behoorlijk afgetrokken zijn. Zij die er naar streven, een buitengewoon helder blauw te maken, gebruiken wel minder tijd, maar verliezen veel van het product en maken dikwerf een indigo van een te lichte

kleur.” Heden ten dage schijnt dit proces vlugger af te loopen; Van Lookeren Campagne (in Encyel. van N.-I. II, 85): „Wanneer 's morgens tegen ongeveer half acht de fermenteeerbakken zijn gevuld, dan kan tegen 5 uur het kloppen afgeloopen zijn.”

selfs altoos de tonnen met de pajongs dekt, om door de nalatigheid van het volk of door de sterke dauw niet bedroogen te werden.

- (14) Ten 3e moet alles soo geschikt werden, dat de ton of bak op zijn laetst teegen 10 à 11 uren met tom en water gevult is, en alles wel voorsien, alsoo anders geen tijd genoeg soude hebben om te gisten, om 'er des anderen daags van te kunnen koken; de proef (1) van de fermentatie, soo verre het op Java nog te brengen is geweest, is, dat het water heel vet grasgroen uit de ton gist met witgeel schuim, en tot rust komende blauw werd, en hoemeer daaraan voldoet, hoe meerdere en keuriger indigo 'er uit werd bereid.

Ten 4e mag het waeter niet langer op de tom blijven staen als 19 à 20 uren, wijl anders stinkende en swart soude werden en doffe en weinig indigo geeven; dog heeft men geen occassie om des anderen daags te kookken, dan tapt men het waeter af, laet het koelen, en kan drie dagen goed blijven sonder bederff.

Ten 5e moet men zorgen altoos zuiver stilstaande waeter uit putten (2) te hebben, klaer en helder als cristal, om de tom meede af te trekken, en tog nog alles door doeken laeten sijgen in een machine (fig. 5), omdat de minste vreemde deelen in het waeter d'indigo of grof of dof maeken, waarom men ook het loopend rivierwaeter afkeurt, omdat althoos sulke vreemde deeltjes met sig sleept.

- (15) Ten 6^e moet men daerom ook sooveel sorgen als mogelijk is, dat 'er geen stof of vuiligheid in de ton of bak kan wacijen, of alles regt sorgelijk van boven afschuimen.

Ten 7^e moet men in de heele drooge tijden, als de gansche dampkring vol stof is, d'indigoplant eerst fris afwasschen en spoelen, eer men deselve te gisten set, om dus de stof en vuiligheid te verliezen, die over de velden wacijt en op de blaeden blijft hangen.

Ten 8^e als de plant oud werd en daerdoor sooveel, ja meer, hout van onderen heeft als blaeden, snijd men deselve een voet of drie van de grond af om te laeten fermentceeren, en dan naderhand nog eens een handbreed boven de grond om als onnut weg te werpen, wijl die tweede afkorting alleen geschied om de plant weeder leeven en kragt bij te setten, om

- (14) (1) B. zegt: „Wanneer de gisting afneemt, tapt men af. Indien het vocht afloopt met een helder stroogeel kleur, naar het groen overhellende, dan zal de indigo mooi wezen”.

(2) De schrijver in het Tijdschr van het

Ind. Landb. Genootsch. 1871, p. 91 raadt eveneens putwater aan, dat veel beter resultaten geeft dan rivierwater; ook filtratie zou hij gaarne zien toegepast.

- (18) Het beswangert waeter na bevinding gekookt sijnde, giet men hetselve soo kookend over in de groote potten (fig. 8) door een gestel van drie diverse doorsijgdoeken (1), de onderste iets fijnder, om door het filtreeren de onsuiverste deelen, die er in mogten sijn, in die doeken agter te laeten en te ontlasten, terwijl 'er al het suivere doorsijgt en in de beslag- of kernpot valt. Als die kernpot nu tot circa een voet beneeden de rand is opgevult en het waeter wat lauw en getempert koel is, dan gaet men aen het kernen of tombokken (2), soo als de Javaenen het noemen, tot dat de schuim, die een levendige donkere blauwe couleur heeft als alles in ordre is, 'er wijd en zijd over heenen loopt, groote bellen krijgt, en daarna ten eenemaal needer slaet sonder weeder op te borrelen, als wanneer men bevinden sal dat met het uithaelen van het kerninstrument (vide fig. 9) het waeter, 't welk 'er afloopt, eevenreedig bruinagtig swart van couleur is, item ook ontwaeren, soo men het in een helder en fijn bierglas schept, dat de afgetrokke olij- en sout- en swaeveldeeltjes van de plant sig als vereenigen en langsacm nedersakken, en dan ook heeft deese operatie, aen welkers gepaste maat
- (19) bijzonder veel geleegeen is (3), haere volkomentheid. Het gevaer om te veel of te weinig te kernen is bijna eevenreedig groot, wijl, te weinig bewerkt sijnde, de olij- en soutdeeltjes sig niet van het waeter afscheiden, vereenigen en nedersinken, en te veel gekernt sijnde alles sig weeder ontbind en met het waeter vereenigt, waeruit dan ook de aangelegentheit ligt op te macken is van het regte tijdstip en de gepaste maat van deese hoofd-operatie te treffen (4), daer veel kunde en attentie toe behoort.

De potten dus heevig geroert en gekernt sijnde, dekt men deselve toe om te rusten en den droessem, soo als men het noemen kan, tijd te geeven van needer te sakken, daer weinig minder als een etmael toe nodig is; dan opent men de tap of houte swik, die onder aen de pot is, vier vingeren boven de bodem, en laet het bovenwaeter, dat helder bruin is, 'er gansch aflopen, totdat eenigsints troebel begint te werden; dan legt men de pot een weinig op zijde en neemt met groote lepels van clappus-doppen al dit troebel of drabbig waeter uit verscheide potten en versamelt het bij den anderen

(18) (1) *B.* spreekt niet van filtratie vóór het kloppen.

(2) *Toemboek*, stampen.

(3) *B.* loopt er vluchtig over heen: „In twee à drie uren na het scheppen zal de indigo bezonken zijn”; dadelijk daarna wordt het water afgetapt, het bezinksel drie uur lang zacht gekookt en daarna in een doek gefil-

treerd; hierop volgt de persing, snijding en droging der koekjes.

(4) Geheel anders de auteur in T. N. I. 1859, (19) II, 72 (wiens bereidingswijze trouwens veel verschil met bovenstaande vertoont): „Al duurt dit kloppen of kernen ook zeer lang, het zal de kwaliteit der indigo niet schaden”.

in een extra groote pot, waarin het nog eens sterk bewogen werd en bewerkt, om daarna sonder het te laeten rusten alles voor de tweede reijse, soo als fig. 10 aentoont, te doen doorsijgen ter nadere ontlastinge van de onsuivere deeltjes, welke sekerlijk aan de doeken blijven hangen; dog moet gesorgt werden dat men de doeken altoos leevendig houde met omroeren,

- (20) opdat de substantie altoos vloeijbaar blijve en niet kome te stollen. Daarna neemt men de gefiltreerde substantie spoedig uit de tweede doorsijgpot en giet deselve door een fijnder doek op een gestel, soo als in fig. 11 te zien is, om voor d' eerste reise uit te lekken, 't geen met zoo veel succes geschied, wanneer alles na vereisch van de kunst is behandelt, dat, als de doek maer eenigsints nat is en daerdoor het weefsel als t'samentrekt, de waere indigostoff ten eersten t'samenloopt en in de doek blijft hangen, terwijl een helder, seer ligt bruin waeter 'er sig van afscheid en door de doek wegdruipt. Het meeste waeter van de verfstoffe afgescheiden en wegge-
lopen sijnde, neemt men dan de natte indigo bij den anderen en bind deselve in linnen sakken om hangende nader uit te lekken, soo als fig. 12, waarmede 2 à 3 daegen continueerende, werd de verfstoffe uit de sakken geschept in een groote kom, om met een houte vrijver (1), vide fig. 13, die fijn van nerf en glad is, alles zoo lang te vrijven, totdat de substantie volkomen egael is; dan werd alles op een natte doek uitgestort en wat uitgebreid om door son en wind de nog overgebleeve vogten te verliezen, dog moet men wel sorgen, hierin ook een sekere maet en perk te hou-
(21) den, opdat de substantie niet te stijf werde. Dan versamelt men alles weder bij den anderen en hangt het in partijen weeder op in doeken tot des anderen daags, waerna men het ook weeder in de groote kommen schept, en soo lang met de houte vrijver omroert en bewerkt, totdat alles egael en gansch leenig werd; dan gebruikt men een houte lepeltje als fig. 14, en giet 'er de koekjes meede op een natgemaekte doek in een eevenreedige afstand van den anderen, soo als in fig. 15.

- (22) Deese versch ggekookte koekjes laet men in de lugt en son drogen, 3 à 4 uren lang, na maete den dag heet of getempert is, soo lang totdat men deselve sonder breeken of kwetsen kan aenroeren, of wel sonder de vingers te veel te smetten, en brengt men dan deselve binnen in een lugtig bamboesc drooghuis, dat van boven wel dicht en besorgt is, dog de wind van alle zijden ontfangen kan en laeten doorspeelen; men neemt de koekjes voorts seer voorsigtig van haere eerste plaetse en verschuijft se een weinig tot den

(1) Omtrent deze spelwijze vergelijk B. 32, 22 noot 1.

volgenden morgen, als wanneer men deselve van de doeken afneemt en op bamboese bakken of tafels, die iets van den anderen zijn gevlogten, uitspreid en schikt om verder te drogen, attent sijnde om alle de koekjes alle 3 à 4 daegen eens om te keeren, opdat 'er geen voetstap (1) van vogtigheid in overblijve".

(22) (1) D. i. spoor. Zoo Baldaeus (Malabar p. 36): „oude *voetstappen* ende overblijfselen van een verwoeste stadt"; Rumphius (II, A. V, 296): „men ziet aldaar geen *voetstappen* van de roodigheid"; zie ook ib. V, 67; VI, 212 en elders; Valentijn (I, 2, 377): „eenige *voetstappen* van de Arabische taal"; (ibid. V, 2 Kaap der Goede Hoope 106): van zekere Hottentotsche gewoonte

vindt men „eenige *voetstappen* bij Herodoot"; vergel. Verh. B. G. XXXVIII, Klerk de Reus p. 2: „*voetstappen*" van zekere oude regeling; Kersteman's Hollandsch Rechtsgeleerd Woordenboek, Aanhangzel (Amsterd. 1773, 2^e st. p. 1089): in Gelderland bestaan „nog eenige *voetstappen*" van lijfeigenschap.

BIJLAGE XI*a*.

INSPECTIEREIS VAN DEN GEKOMMITTEERDE ROLFF

1786.

- (1) Dat deze Bijlage genummerd werd 40*a*, is geschied naar aanleiding van het volgende.

Wij waren met het drukken van dit Tweede Deel onzer Preanger-historie reeds tot over blz. 200 gevorderd, toen mij door eene bevriende hand uit 's Gravenhage een staasje werd gezonden van stukken, aanwezig in de Koloniale afdeeling van 's Rijks Archief aldaar, welke nog niet in de gedrukte jaarverslagen vermeld stonden, daaronder navolgend reisrapport van 1786, dat natuurlijk van den ijverigen Gecommitteerde Leendert Rolff afkomstig moest wezen en des te meer mijne aandacht trok, omdat soortgelijke documenten uit de tijden vóór Nic. Engelhard's ambtsbekleeding verre van overvloedig zijn.

Door telegraphisch eene copie aan te vragen, kon, ondanks den spoed waarmee de drukkerij intusschen doorwerkte, nog tijdig inzage van ons stuk worden verkregen. Het leek mij interessant genoeg om onder de Bijlagen te worden opgenomen, doch in de aangenomen volgorde dier stukken was natuurlijk geene verandering meer te brengen zonder de verwijzingen in hetgeen reeds was afgedrukt in de war te maken.

Betreffende Rolff's reisverhaal merken wij het volgende op.

Wij zien B. 40, 2 e.v. dat hij al dadelijk na zijne in December 1784 geschiede benoeming tot Gecommitteerde (vergelyk Deel I, 74) een rapport aangaande den staat der koffiecultuur had ingediend in verband met de vraag of deze zou worden uitgebreid (§ 880 e.v.). Den 20 Sept. 1785 waren Rolff's voorstellen dienaangaande in Rade behandeld, speciaal dat de menoempang's op denzelfden voet als de boemi's in de cultuurdiensten zouden worden betrokken, dat „ieder huisgezin” 200 boomen zou bijplanten en dat van Regeeringswege zekere door hem ontworpen voorschriften zouden worden vastgesteld betreffende de teelt der koffie. G.-G. en Raden waren hierop echter voorloopig niet ingegaan, hadden een nader onderzoek gelast en alleen de keuze van zekere grondsoort voor den aanleg van nieuwe koffietuinen

voorgescreven. Rolff moet daarop in het laatst van 1785 het regentschap Bandoeng, waarvan hij de beste verwachtingen koesterde, hebben bezocht om zich van den staat van zaken te vergewissen, iets wat te meer gewenscht kon heeten, omdat zijn voorganger Van Riemsdijk zich nooit in de Preanger had vertoond. Toen op 30 December daaraanvolgende zijn jaarverslag werd behandeld, verklaarde de Regeering zich met zijne gestie zoo ingenomen, dat zij thans zijne voorstellen van 20 September officieel approbeerde. Dit zal de aanleiding zijn geweest tot Rolff's reis in het volgend jaar. In de Resolutiën van 5 September 1786 wordt deze reis even vermeld, („ingekomen zijnde een relaas van Leendert Rolff wegens de door hem als Gecommitteerde tot en over de Zaaken van den Inlander gedaane reise door de bovenlanden alhier”); onze benedenvolgende § 26 en 27 worden tevens aangehaald en geparaphraseerd, doch dat dit „relaas” een journaal was, kon door mij niet worden gegist, en in de Bijlagen bij gezegde Resolutie werd het niet aangetroffen. Vandaar mijne verrassing toen het stuk onder de papieren van Nederburgh op het Rijksarchief bleek te berusten en een reisjournaal te zijn.

- (2) Dat ons document niet het origineele reisjournaal is, blijkt reeds uit de afwezigheid der onderteekening; de vele spelfouten stempelen het tot eene vrij slordige copie, en het eigenaardig karakter van sommige fouten (waarover zie Deel I p. XV onderaan) bewijst dat de copie vervaardigd is door een Indo (§ 15: een *gezich*; § 3: de *luysterd*; § 4: het *werkt*; *ibid.*: *plegtigd*; § 6: *zoodanigd*; § 9: *voorzigtigd*; § 25: het *gevolgd* (1). Nederburgh heeft de copie denkelijk van Nic. Engelhard ontvangen, die het stuk uit den boedel van neef Rolff zal hebben gekregen dan wel van schoonpapa Alting, aan wien het, blijkens het slot, door Rolff was gericht, en over wiens particuliere Buitenzorgsche zaken (§ 5) daarin te veel werd meegedeeld dan dat hij gewenscht kan hebben de Heeren Raden met het gansche „relaas” in kennis te stellen. Vermoedelijk kregen de Edele Heeren niets te lezen dan onze slotparagrafen.

Het stuk is in vele opzichten van belang, vooral om hetgeen aangaande Tjipanas en de regentswoning te Tjiandjoer wordt meegedeeld (§ 8 e. v.; § 12). En dan — het is zoo geheel doortrokken van den geest van het ancien régime. Wij zien hier den Gecommitteerde eensdeels als zaakwaarnemer van zijn patroon, den Gouverneur-Generaal in diens qualiteit van heereboer, zich met allerlei Buitenzorgsche futiliteiten inlaten, anderdeels voor de vuist (§ 4) eene regeling treffen, die in het dagelijksch leven der inlandsche bevolking zoo diep doordrong, dat in onzen tijd een voorafgaand onderzoek van maanden of jaren noodig zou zijn geacht. Over zijn bezoek aan twee

(2) (1) Mr. G. J. A. van Berckel te 's Gravenhage had de goedheid, mij er op attent te maken dat nog heden in sommige streken van Zuid-Holland een *t*-klank wel gehoord wordt aan het eind van sommige woorden waar hij verkeerd is (de *wegt*, de *wascht* enz.), en dat

vroeger deze *t* ook daár wel geschreven werd, zooals in eigennamen (Kleijwegt in plaats van: Kleijweg). Men mag echter betwijfelen of zulke adjectieven als in deze Bijlage 40a ook in oude Zuid-Hollandsche papieren zullen worden aangetroffen.

groote regentschappen als Bandoeng en Soemedang wordt luchtig heengewipt (§ 19), maar zijne ondervinding met eene flesch melk waarin zich boter vormde (§ 17), zijn behagen aan een lekkeren vischschotel (§ 25), wordt deugdelijk gememoreerd. De „wedergeboorte” van Cheribon leidt hij af uit den staat der verschillende buitenverblijven van zijn gullen gastheer, den Resident (§ 21), zonder een oogenblik naar den toestand der bevolking om te kijken.

Toch wordt ons oordeel over Rolff, dien onze verdere bronnen als een happy mixture van een blankofficier en een pakrol bamboe voorstellen, in gunstigen zin gewijzigd door zijne onverwachte openheid voor het schoon van sommige bergpartijen (§ 8 c. v.), waarop een Van Imhoff nog heel geen kijk had gehad (B. 31, 16 noot 1). Zoo „schal und ledern” als we hem ons dachten, was Leendert Rolff niet.

- (3) „Dagregister en Relaaas wegens de door den ondergeteekende gedaane landreijse van Batavia over Buitenzorg door alle hoofdregentschappen (1) tot Cheribon en vandaar over Indramajoc, Candang Auwer, Pamanoekan, Tjiassem na Tjikauw en weeder vandaar met een vaartuig van den manhaften (2) Willem Diederik Pielat door de rivier over Crauwang na Tjabang Boengien en vervolgens vandaar over zee na Batavia.

Op Woensdag den 7 Junij 1786 vertrok den ondergeteekende Gecommitteerde tot en over de zaaken van den Inlander nademiddag en kwam een quartier over vieren op Meester Cornelis, en aldaar overgestapt zijnde (3), wierd de reijse voor(t)gezet tot Buitenzorg, 't welk een quart over agten wierd bereijkt, zijnde de gantsche weg, ongereekend de drie hoogtens, die men van Tjiloea (4) tot hier af en ophoet, bijna even zo goed als die van Jaccatra (5).

Donderdag den 8 ging ik de thuin van den Commandant van 't fort Philippina Frans Stamkart (6) bezigtigen, en na 't ontbijt begaf ik mij na het fortres en neeme vervolgens de noodige inspectie over Buitenzorg, en bevond

(3) (1) Deze term herinnert er aan dat men vroeger onderscheid had gemaakt tusschen „Hoofdregenten” en andere „Regenten”, welke laatsten dan Distrietshoofden enz. waren; zie B. 20, 13 noot 8.

(2) De titel „manhafte” behoorde ambtsshalve bij den officiersrang.

(3) In een ander rijtuig, evenals bijv. B. 22, 29.

(4) Er staat: *Tjilosar*.

(5) Dit klopt al heel weinig met andere berichten uit denzelfden tijd aangaande dien weg; zie § 2289.

Priangan II.

(6) Uit onze lijsten van Commandanten enz. zal men bespeuren dat Stamkart vroeger tuinier te Pondokgedeh was geweest. Kort vóór Rolff's reis waren er grove knoeierijen aan den dag gekomen, gepleegd door den Buitenzorgschen Postecommandant Weijkert (R. 7 en 28 Maart, 9 Junij 1786), tengevolge waarvan deze met eene boete van 1.000 Rd^s. was gestraft; ofschoon daarbij van afzetting geen sprake was en Weijkert eerst bij R. 3 Nov. 1786 op verzoek uit 's Comp^s. dienst werd ontslagen, blijkt thans uit ons stuk dat hij middelerwijl vervangen was.

dat de gebouwen, ofschoon zeekerlijk verwaarloost, echter spoedig door de vlijt en ijver van Stamkart weeder in ordre zullen werden gebragt en alles binnen korten een geheel ander aanzien krijgen. De vijvers (1), welke bevoorens het schoonste aanzien opleeverde (2), zijn aan de agterkant bij het speelhuys gedeeltelijk verdroogd, zodat de allang-allang er een manslengte zeer vrugtbaar in opschiet, dan dit zal meede spoedig werden verholpen, also Stamkart reets met alle magt beezig is de vuilenis er uijt te doen werken. De perken, tusschen de vleugels (3) en benedenthuin zijnde, is al veel an verbeterd en werden weeder in haar ouden luisterd hersteld, kortom Stamkart doet alles wat in zijn vermoogen is om Zijn HoogEdelheijds ordre dienaangaande ten striksten te observeeren.

- (4) Alhier ontmoete ik den Demang van Dermaga, die mij verwelkome mende teffens permissie versogt voor eenige daagen den kortelings van de Caab teruggekoomende Javaanse groote, die door hem bij zijn aanweesen aan de uithoek (4) tot zoon was aangenoomen, te besøeken, hetwelk ik hem ook accordeerd(e); en 's avonds circa vijf uren heb ik mij (by) den Tom-mongong Aria Nata Nagara begeeven, van wien ik een welgeschikt onthaal ontving; op 't versoeck van hem Regent Tommongong en de gemeene man gelaste ik aan de Hoofden der tjoetaks op het sterkste, voortaan geen padjak (5)

(3) (1) Een van Raeh's platen vertoont zelfs eene hoog opspringende fontein met Tritons.

(2) Er staat: *geleverde*. In Van der Parra's tijd, toen Raeh zijne teekeningen van Buitenzorg vervaardigde, waren de gebouwen en tuinen in goeden staat. Wanneer Andries Teisseire (Verh. B. G. VI, 41) in 1792 schrijft dat Van der Parra „jaarlijks in de maand Augustus eenige dagen tot uitspanning pleegde verblijf te houden" te Buitenzorg, dan blijkt wel dat dit Alting's gewoonte *niet* was. Vandaar dat Rolff zoo uitvoerig omtrent het landgoed rapporteert.

(3) Vergelijk B. 32, 30.

(4) (4) Lees: *aan dien uithoek*. Het is eene eigenaardigheid der Compagniestaat om zekere veelgebruikte namen van handelsartikelen en sommige plaatsnamen op deze wijze te varieeren. Zoo zegt men voor peper en rijst: die korrel; salpeter: dat zilt; indigo: dat blauw; areek: die noten; suiker en koper: die ballast (zie B. 23, 159 noot 1). Zoo heet de Kaap steeds: die uithoek. Omtrent de verbanning van het Hoofd van Dramaga daarheen en zijne terugroeping in 1756 zie § 247. Radermacher zegt van zijn bezoek aan Dramaga (T. N. I. 1856, II, 174) dat hij er „door den

Demang Jawikara ontvangen" werd; „voor deze twaalf jaren is hij aan de Kaap gebannen geweest; met het schip de Maria Jacoba teruggekomen, heeft hij ter godachten een bamboe schip laten maken" (hetwelk op Raeh's plaat van Dramaga te zien is).

(5) Omtrent de afkoop van diensten zie § 1632. Daar in Buitenzorg geene van oudsher gezeten tjatjah's aanwezig waren, laat zich hier de afkoop begrijpen; ook dat de Regent er tegen was, omdat zijne koffiebaten daardoor gevaar liepen. Of echter evenzoo moet worden aangenomen wat Rolff omtrent andere regentschappen beweert (hierbeneden § 13: 14; 16 i.f.), lijkt mij twijfelachtig, tenzij men deze bedoeling aanneemt, dat tjatjah's zich tot meenoempang's maakten en dan padjeg betaalden in stede van de cultuurdiensten, zonder dat daarmede aan al hunne persoonlijke diensten, d. w. z. voor hun djoeragan, een eind kwam. „Degeene die voor geen betaling den arbeid af mag koopen" zou kunnen worden verklaard als: de onmiddellijk aan den Regent ondergeschikte tjatjah's. Wat het hoofdgeld aangaat, wij zien in § 306 dat in het Buitenzorgsche anno 1774 geregeld „tjatjagelden" werden opgebracht, doch dat elders die heffing zeer

te ontvangen van de gemeene man (padijak is, wanneer eenige inwoonders vier ducats jaarlijks betaalen om daarvoor vrij van alle arbeid te zijn, en hetwelk gaarne alle ingezetene van de landen zoude willen betaalen, dog dan wierd er niets uitgevoerd, en nu is degeene die voor geen betaling den arbeid af mag koopen, verplicht dubbelde arbeid te doen, en dit maakt dat degeene die het werkt moeten doen niet alleen desweegens zeer misnoegd zijn, maar ook niet half werken zoveel zij kunnen of hetgeen geschieden moet, en dat dus zeer nadeelig voor 's E. Comp^s. producten is), maar dat zij eguaal verplicht zoude zijn te werken, dog daarentegen gehouden weezen jaarlijks hoofd voor hoofd te betaalen een halve rijksdaalder, waarvan de helft van den Regent Tommongong, een quart voor de Hoofden der tjoetaks en het overige een quart gedeelte voor de mandours (1) en mindere Hoofden. Vervolgens stelde ik de nodige ordres, en hem Tommongong gaf ik in het bijzonder met veel aandrang het ongenoegen van Zijn HoogEdelheid over zijn slecht gedrag en toezigt te kennen, en hield hem teffens voor, welke gevolgen uit zijn slordig gedrag konden resulteeren, waarop mij plegtig beloofde in het vervolg alles te zullen aanwenden wat in zijn vermoogen zal zijn om Zijn HoogEdelheid genoegen te geeven en zig te zuiveren van dien b[e]laam, die hij erkende dat hij niet geheel buiten zijn schuld zig op den hals had gehaald; dan, om dit met effect te doen, versocht hij mij het Buijtenzorgse volk bij malkanderen te doen komen en alle Hoofden zonder onderscheid te recommandeeren dat zij zijn ordre, in zoverre met de billikheid overeenkwame, zoude hebben na te koomen, wijl hij de ordre wel konde geeven, maar zij degeene waren die dezelve moesten doen uitvoeren; hetwelk ik dan ook hebbe te werk gesteld (2).

- (5) Vervolgens hebbe ik hem Tommongong ook gezegt dat Zijn HoogEdelheid begeerde dat de landen, die bevoorrens voor de wijde van de beesten gediend hebben en nu met padij beplant zijn, zodra de padij er af zal

onzeker was. De halve rijksdaalder, dien Rolff thans wil zien opgebracht („hoofd voor hoofd”), komt overeen met hetgeen in 1797 omtrent Tjiandjoer wordt bericht (§ 306); elders echter wordt gesproken van „tjoeké off hooftgeld”, dat door „nieuwe bewoonders” werd opgebracht (ibid.), blijkbaar aan den Regent. Wanneer Rolff thans de mindere Hoofden daarin wil doen deelen, dan zal dit als eene compensatie bedoeld zijn voor de „padij” die hij wil afschaffen. Curieus is vooral, dat Rolff een maatregel van zóó ingrijpend belang geheel voor de

vuist verordent. Die maatregel zal wel samenhangen met zijn het vorige jaar gedaan voorstel (§ 2076) om zoowel menoempang's als boemi's in de cultuurdiensten te betrekken, doch het verband blijft duister. De verdeeling van den halven Rd. doet denken aan cultuurpereenten.

(1) Onder deze benaming worden gewoonlijk de dorpschouffoorden verstaan (§ 2047); zie B. 31, 50 noot 2.

(2) Over de verhouding van den Gecommitteerde tot den Regent en de mindere Hoofden zie § 1817 c. v.

weezen weeder tot graslanden voor de beesten moeten werden gehouden, en dit heeft den Tommongong (1) ook beloofd na te komen. Wijders nadat ik de nieuwe gegravene rivier Tjidani (2) had bezigtigd, keerde ik weeder na mijn logiment terug.

Vrijdag den 9 's morgens heb ik de koekraal van de melkbeesten, kalverenstal en het booterkernhuis bezigtigd, en gevonden dat de laatste van vier staken met adap gedekt en dus gantsch niet zindelijk en de kalverenstal te klein is; om dat alles in ordre te brengen en nog een kalverenstal te maken, zijn noodzaakelijk dat de door Stamkart gevraagde houtwerken zo niet in het geheel tenminsten gedeeltelijk werden gezondeñ, en vooral eenige planken, wyl de dekzels voor de melk- en booterpotten zodanig verrot zijn, dat men er geen een opneemd of men vind daarvan een vuile plek op de melk en booter. Op de passer heb ik mijn pra(e)zentie doen publiceeren, en in de Hollandsche, Chineese, Javaanse en Maleijtsche tale laten aanplakken de ordre, welke Zijn HoogEdelheid ten opzichte der rijstnoolens (3) en die verkoop van die korl heeft gelieven te geeven (4), en ik had niet alleen het genoeg te zien dat een ieder daarmede zeer content was en veele mij kwamen bedanken, maar houde mij verzeekert, dat deese door Zijn HoogEdelheid gegeevene heilzame beveelen zeer zullen zijn strekkende tot verbetering van dit en (5) aangrenzende landen. Ook heb ik op de passer het bekken of de bringbring doen slaan, en nadat alle op die passer en kort daarbij zig bevindende menschen waren tezamen gevloeid, almeede in mijn bijweezen doen bekend maken, dat degeene welke eenige klagten omtrend het gewigt der te leeverene coffij mogte vermeenen te hebben, zig zoude adresseeren aan den Commandant (6), en zo daar geen recht of voldoeninge konde erlangen, terstond haare belangens bij mij konde inbrengen, teneijnde geheel tegen te gaan en uit te roeijen de verderflijke gewoontens, welke tot groote schaden der gemeene Javaanen genoegzaam tot een (*wel*) waren geworden. Nadat alles uitgevoerd was, keerde ik weeder na mijn logiment.

- (6) Zaterdag den 10 's morgens circa 5 uren ben ik van Buijtenzorg vertrokken en over halv zeeven uren op Pondok Geede gearriveerd.

(5) (1) Er staat: *van Tommongong*.

(2) Dit zal de doorgraving zijn vlak bij de woning van den Regent, waarover zie § 233.

(3) Zie § 2117.

(4) Alting gaf deze (mij niet bekende) „ordres” (vermoedelijk eene maximumprijsbepa-

ling) en als landeigenaar en ambtshalve; de Regeering werd daarin niet gekend.

(5) Er staat: *in*.

(6) Dat is wat men noemt bij den duivel ter biecht gaan; de vorige Commandant had zelf erg met het gewicht geknoeid.

Ik bevond alhier dat de zoetappelbomen (1) geen vrugt droegen en de grond hier zeer schraal was; dat er genoegzaam geen groente stond; de coffijboomen bezijden de laan (2) hadden veel dood hout en waren genoegzaam niets meer nut, dog de jonge tusschen beide geplante boomen zullen denkelijk nog dit jaar vrugt geeven en dan kunnen de oude werden weggekapte.

De zeeven boomen voor het huijs, die als piramides gesnoeid zijn (3), waren door de donder zoodanigd beschadigd, dat daaraan nooit haar vorig fatsoen weeder kan werden gegeeven, 't geen jammer is, wijl dat anders een fraaij gezigt maakte. Ik heb derhalven de thuinier Roode gezegt dat hij beeter zoude doen die weg te kappen, en jonge, die men daar genoeg heeft, in dies plaats te planten. De balken en planken van de doorgang van 't huijs na de eetzaal waren ten eenemaale verrot. In de eetzaal zijn tien stijlen en vijf zolderbalken door de witte mieren opgevreeten, mitsgaders de spanning van dezelve verrot.

De weg van Batavia tot hier is ter weederzijde met cadondong (4) beplant en geheel met fijn gras begroeijde, zodat men die zelfs bij nagt kan rijden en geenige (5) overlast van stof heeft.

- (7) Zondag den 11^e 's morgens om ses uren ben ik van Pondok Gede te paard gereeden en circa 8 uren te Ciceroa (6) aangekoomen. De weg van Pondok Gede tot hier is zoodanige effen gemaakt dat die met de wagen zoude kunnen werden gereeden, en in welke ordre die zekerlijk zoude werden gebragt, zo bijaldien Zijn HoogEdelheid zig geliefde te bepalen en het bij

(6) (1) Bij eene aete Reguleth 9 Oct. 1684 verbindt zich een Chinees tot het beplanten van een land bij Noordwijk met vruchtboomen, o. a. „pinang, appelen, limoenen etc.". Rumphius (II. A. II, 115) noemt „zoete appelen" eene soort djerock, en (ibid. p. 117) „Indischen appelboom" den bidara. Van Lawick somt in 1809 onder de Preangervruchten niet de djamboc op, maar wel „ondersehide soorten van zoetappelen". Over Pondokgedeh en Tjisaroewa zie § 1681. Uit Rolff's beschrijving blijkt wel dat de eigenaar er in lang niet geweest was; uit § 7 zien wij dat hij er over zat te deliberereen of hij nu eens gaan zou; men zie in § 2291 wat een omslag aan zulk eene expeditie van Zijn HoogEdelheid vastzat.

(2) Teisseire zegt (Verh. B. G. VI, 42): „Pondok Gede... praaft by den ingang met twee reien sierlyke zeer fleurige en regt staande boomen, of palmen van welriekende pienang en de zogenoemde Ambonsche pienang, die eene

afseiding maaken tusschen eenige koffijplantagies, en meteen eene laan formeert na het huis, dat van hout op laage steenen pilaartjes gebouwd is".

(3) Dergelyke zonderling gefatsoeneerde boomen vindt men ook op de platen van Rach. Op eene daarvan is een man bezig een levende pagger met eene reuzenschaar te bewerken, op eene wijze die Oom Freerijk zou hebben goedgedaan.

(4) Zie B. 40, 13 art. 4, en over den staat van dezen weg § 2296.

(5) Vergelyk D. 1648 p. 174: „geenigh vaertuijgh"; 1664 p. 523: „geenige onderdanen"; 1678 p. 141: „geenige vluchtelingen"; 1679 p. 611: „geenig belangh".

(6) Deze spelling (ook *Sicero* en zelfs *Cicero*) (7) maakt dat dit Buitenzorgsche Tjisaroewa licht verward kan worden met *Tjisero*, vermeld B. 16, 9 noot 1. Dit laatste heet *Sisero* in Mossel's Aanmerkingen p. 186; 195 en P. VI, 170; 172.

de Regenten bekend wierd dat Zijn HoogEdelheid de tour na derwaarts geliefde te doen, en waartoe niets anders wierde vereischt als dat nog eenige steenen uit den weg geruimt, en eenige wijnige laagstens aangehoogt wierden.

Op de coffijthuinen tusschen hier en Pondok Gede valt tot mijn leedweesen in het geheel niet te roemen, en de Europeese (1) Opzigters zowel als de Inlanders kunnen mij daarvan geen andere reeden geeven, als dat de grond voor de coffij daar in het geheel niet gunstig is, hebbende de boomen die 9 jaaren oud zijn een veel slegter aanzien als op Bandong die 20 en meerder jaaren gestaan hebben; dog er zijn reets voor lange jonge boomen tusschen beide geplant, die eerstdaags belooven vrugt te zullen geeven, wanneer de ouden kunnen werden weggekapt om de jonge geleegenthoid te geeven beeter te kunnen groeijen.

Het was hier een betrokken lught, die teegens den avond reegen voorspelde, en zo kouwd dat de framlosen (2) op een booterham gegeten in de tanden kilden, en 't bier was bijna noodzaakelijk dat om te drinken warm gemaakt wierde.

Ik vernam van de alhier bescheidene Europeese Opsigter (3) dat de Chineesen plankezaggers, die hier hun verblijf houden, jaarlijks aan Zijn HoogEdelheid betalen 105 Rd^s. (4), dog dat zij alle jaaren aan Weijkert hebben gegeeven 200 Rd^s., dus 95 Rd^s. door hem geslierd, en daarvoor heeft hij aan de Chineezen gepermitteerd warongs te houden van afion (5) en alderhande koopmanschappen; dit is zeer schadelijk, om reeden de Chineezen zig niet on(t)zien om van het thuinvolk en slaven van Zijn HoogEdelheid thuinge-reedschappen als anderzints die zij steelen in ruiling voor affion te accepteren.

- (8) Maandag den 12 's morgens een quart over ses uren vertrok ik van Ciccroa te paard, en kwam circa 8 uren boven op de berg Mengamondong ter plaatze genaamd Poentjak, en vond daar eenige zindelijke ververschingen, die den Adepatis van Tjianjoer had laten besorgen. Na het ontbijt of omtrent 9 uren mijne reise voor(t)gezet hebbende, kwam ik circa 12 uren op Tjipannas, alwaar den thuinier Joost Geijbe (6) mij met seven schoten uit

(7) (1) Er staat: *eeuropeese*.

(2) Zie daarover B. 31, 17 noot 5.

(3) Deze vriend heette J. G. Waltschedel.

(4) Uit § 2320 zien wij dat nog tien jaar later de huur 105 Rd^s. bedroeg.

(5) Wellicht is Rolff hier beetgenomen, immers Radermacher schrijft eenige jaren vroeger aangaande Pondokgedeh (T. N. I. 1856, II, 167): „De korporaal Frans Stamkart... heeft

zijn inkomen van de koffij en amphioen; die hier verkocht wordt kost zes stuivers de duit zwaar; 225 duiten is een kati of 25 Rd^s., zodat hier een goede winst op is”; aangaande Tjisaroewa echter stemt Van Polanen met Rolff overeen, zie § 1538.

(6) Over dezen Rip van Winkle der Preat- (8) ger zie hierboven B. 33, 11 noot 4.

kleine cannonetjes (1) begroete en den Adepatij van Tjianjoer mij op[ge]wagte om te verwelkomen en teffens vragen wanneer ik op Tjianjoer meende voor(4) te gaan.

Tjipannas is geleegeen aan de voet van Mengamondong in een valeij, die rontom door een schakel gebergstens word omvangen, excepto aan de noordoostkant, waar men over verscheijde kleine huuvelen en boschagiën een verrukkelijk gezigt heeft. De plaats is omvangen door een houte pagger met spitse punten, waar men door een groot hek binnen komt op eene plaats, beplant met hooge zoetappelsboomen, die zodanige met vrugten beladen waren dat men genoegzaam geen bladeren zien kon. Na binnen gaande heeft men ter weerszijde een agtkantige vijver, in ieder van welke een duivchok staat op een hooge pilaar. Ter regterhand als men de plaats overgaat heeft men een mooij groot speelhuijs, dat een fraaij gezigt na het noordoosten heeft en teffens op drie deferante groente- en bloemethuinen, die een gezigt opleeveren zo schoon als natuur en kunst[ig] immer hebben mogen voortbrengen. Van het hek de plaats overgaande, komt men over een houte brug in een zeer goed, ja selvs fraaij huijs met glase vengsters (2) en bovenverdieping, waar de kamers zowel als omlaag zeer aangenaam om te logeeren zijn. Om het huijs heeft men weer een houte pagger met spitse punten en daarbuiten, rontom de plaats die tusschen het huijs en de pagger is, een fraaij met hout beschoeijde vijver. In alle de opgenoemde vijvers komt het water uijt het gebergte door houte gelegde goten, en is zo helder dat men op de diepte van 6 voeten een dubbeltje op de grond kan zien leggen. Alle deese vijvers zijn vol goeramis en karpers (3). Ter linkerhand door de buitenste pagger gaande, komt men aan het zogenaamde warm bad, dat in een kammer is die van het huijs is genoomen, dat bevoorens tot hospitaal heeft gediend. In het bad, dat rontom zindelijk met planken (4) beschoid is, gaat (9) men met een gemakkelijke trap met een bordesse omlaag. Door twee groote kopere kranen, die ter distantie van $1\frac{1}{2}$ voet van elkanderen geplaat zijn, laat men door de eene heet en door den anderen kout water, zoveel van ieder als men het begeerd warmer of kouder te hebben. De bron, die het warm water opwerpt, is binnen de pagger agter het huijs, en daarover een

(1) Vergelijk B. 32, 25 noot 6. Men merke op dat de Regent van Tjiandjoer den Gecommitteerde niet aan de grens opwaacht, zooals zijn overgrootvader het Van Riebeeck deed, B. 22, 72; die van Tjiblagong was beleefder (zie beneden § 14), maar die van Soemedang laet hem halverwege in den steek (§ 20).

(2) Deze speciale vermelding doet denken dat de huizen te Pondokgedeh en Tjisaroewa het met retanramen moesten doen, waarover zie B. 34, 19 noot 4. Echter geeft Rach's plaat van Pondokgedeh het tegendeel te zien.

(3) Zie B. 23, 81 noot 7.

(4) Er staat: *planten*.

klein houten huisje getimmerd, dat [men] met een deur gesloten werd. Dit huisje was volgens betuiging van de hier logeerende boer Joost Geijbe voorleede jaar nieuw gemaakt, in stee van de oude, dat toen door den donder verpletterd en verbrand was. 't Water in eevengenoemde bron is met een dik geel smeurig vlies gedekt en zo heet, dat een eij, dat ik er een half uur had laten inleggen, voorzigtigd geschild konde werde. Jammer is het dat het huis van Zijn HoogEdelheid en het huis waarin het warm bad gevonden werd, door ouderdom zeer begind te vervallen, en het was waarlijk de moeite waard dat het eens capitaal wierde gerepareerd. De coffijthuinen, voor zoverre ik die gepasseerd ben (1), staan alle zeer fleurig in den bloei en beloven een rijke oogst voor 't volgende jaar.

Heedenmiddag over de maaltijd Zijn HoogEdelheids gezondheid en een langduurige regeering drinkende, liet den ouden Joost, die hier reets 31 jaren geleegen heeft, fris vuur geeven uijt zijn canonstukjes. God geeve dat onze wenschinge vervuld werde (2)!

De clapperoly was hier door de koude zo stijf in de bottel, dat men die er niet uijt kan krijgen zonder de bottel warm te maken, niettegenstaande dat 't reegende (3), en het was hier waarlijk zo koud, dat ik verlangde reets verder voort te gaan om op een warmer plaats te komen, wijl de koude mij incommodeerde en ook zekerlijk zeer streng is voor lichaa-men die aan (4) Bataviase climaat gewoon zijn en zig binnen zoo een korten tijd daar getransporteerd vinden.

De carbouwen, schapen, ganzen, cenden en hoenders bewijzen hier dat de lugt (4) gezond moet weezen, want zij alle waren zo vet als modder. Men heeft op Ciceroa wel cenige clappusbomen, dog die dragen geen vrugt, en hier zijn er geen te vinden, dat zekerlijk aan de koude moet toegeschreeven werde.

- (10) Dingsdag den 13de 's morgens wandelde ik hier in de groentetuinen en had zo aan het sterrengevel als ook aan de weergadeloose groentens (5), bergen en valeijen zoodanig een overheerlijk en verrukkelijk gezigt,

(9) (1) Rolff's inspectie bepaalt zich blijkbaar tot hetgeen aan den weg staat.

(2) Dit is niet het gewone Indische servilisme van toen, maar een van harte gemeende wensch voor neefs lang leven, waarvan Rolff nog veel goeds voor zichzelf verwacht; ook de oude Joost had natuurlijk liefst een baas als Alting, die nooit boven kwam.

(3) Vergelijk Eneyel. van N.-I. II, 236, 2: „De opstijgende waterdamp voert warmte,

schoon niet waarneembaar, mede; gaat die later in regen over, dan staat hij weer warmte af, welke de temperatuur verhoogt”.

(4) De ongezondheid van Batavia werd destijds algemeen aan de lucht toegeschreven; men zie bijvb. wat in ditzelfde jaar gezegd werd over het stads-heerenlogement, P. X, 817.

(5) De combinatie van het „sterrengevel” (10) en de „groentens” is minder komisch dan zij lijkt; die „groentens” namelijk staan niet in

dat 't reëele daarvan te beschrijven verre boven mijn vermogen gaat. De lugt die men inademde was puure gezondheid, en de adem die men liet uijtgaan zag men in de frisse lugt optrekken als kleine wolktjes, terwijl alles dat men aanraakte even zo kouwd was als ijs. De koolen en kropslade, die maar behoeven gezaaid te werden om zonder eenige verdere bemoeijnisse tot vaste koppen en kroppen te werden, wierden door (*den*) ieverigen landman in mijn preezentie uijt den grond gerukt; aan den eersten had een aankomende jonge aan een enkelde kop een gcheelen dragt, en de laatste waren goudgeel, terwijl de harten, daar uitgebroken, niettegenstaande dezelve bijna aan de tanden bevroren, zo rauw uit de hand gegeten 's heemels smaakten.

Ik hebbe ook de plankezagerije opgenomen. Dezelve is in een houte loots met arring (1) gedekt in een in de grond gegrave kuil, ter lengte van 30, breed 16 en diep 6 voeten, rontom beschoeid met planken; over dat gat leggen in de lengte twee en overdwars vier dikke ronde balken, waarover de balken, die men tot planken zagen wil, gelegd, door een Javaan boven en een onder gezaagd werden. In de loots lagen een groote quantiteit planken van pinango en pinkohout (2) gezaagd, ter lengte van 24 voeten, breed 14 en dik 4 duimen. Alle deeze planken waren zeer gaaf en hadden geenige berst of quast, en volgens betuiging van den ouden landman (3) Joost koomen (4) deeze soort van planken zelfs in de open lugt, waar (*ze*) aan reegen en wind geëxponceerd zijn, wel 20 en meerder jaren duuren; hij, Joost, zeide teffens dat hij deeze soort van planken konde laten zagen lang 60 en breed 2 voeten en zo dik als men die begeerd, en dat zo een plank hem hier op nog geen een rijksdaalder komt te staan. Naast deeze plankezagerije heeft men ook een superbe en compleete rijstmolen, waarin Joost zoveel rijst laat malen als hij voor zigzelve, boejangers en slaven benodigd is, en al 't campongsvolk permitteerd hij daar des begeerende hunne rijst omzunts (5) te mogen malen.

's Nademiddags om twee uren even na de maaltijd steeg ik te paard

„de groentetuinen”, maar zijn het groen, het gebladerte der boomen. Vergel. D. 1678 p. 519: „het speelhuijs, met verselgeplucte *groente* en bloemen eierlijk opgetoijt”; Rumphius Herb. Amb. I, 140: „haar couleur is een dootze en onangename *groente*”.

(1) Vezelen van den arènpalm, idjoek; zie B. 23, 15 noot 1.

(2) *Pingkoë* is de Soendasche naam (De Clereq n° 1190) van een boom die goed tim-

merhout levert; de *pinango* zou de njamploeng (Soend.) kunnen wezen, Mal. *penaga*.

(3) Dit is wat deftiger dan „boer”, zooals die tuiniers ondanks hunne militaire qualiteit werden genoemd; zoo spreekt Nic. Engelhard in een brief aan Alting dd. 1 Aug. 1792 van „den boer van Uw HoogEdelheds landgoed Ciceroa”.

(4) Lees: *konnen*.

(5) Over dit hatelijke germanisme zie B. 50, 7.

en reed voorbij 't gebergte Goenoeng Malam (1) en kwam om 4 uren op Tjibinang. Hier waren twee speelhuizen, een combuijs en een paardstal van bamboesen, die den Adepatij van Tjianjoer had laten oprigten om hier wat uit te rusten.

- (11) Even voor ik kwam, ontmoete mij den Adepatij, en met mij tot hier voortreidende, onthaalde Zijn Ed. mij hier op eenige zeer zindelijke (2) en verkoelende versnaperingen. Nadat ik een groot quartier hier gebleeven was, ging ik weeder voort en op de halve weg komende, gingen 24 mannen met pieken (3) vooruit en daaraan een meenigte volk met anklongs. Circa half scssen kwam ik op de groote passebaan en wierd met 13 schooten uit cannonetjes begroet. Den Adepatij geleide mij naar binnen in een groot en aangenaam vertrek, alwaar een lange en welvoorziene tafel stond. Alhier ontmoete mij den Adepatij en Aria (4) van Crauwang, den Aria van Tjiblagong, den Demang van Tjikalong, de zoon van den Tommongong van Bandung, de Ingabeij Tjoetjoek (5) van Praccamontjang en den Pepatij van Sumadang neevens den zergeant en Opzigter van 's E. Comp^s. producten Johannes Mathee (6), die alle mij verwellekomende teffens verzogte te mogen weeten hoedanig ik mijn verdere reise meende te doen (7) en wanneer ik op hun regentschappen dagt te komen. 's Andren daags, nadat zijlieden de nodige informatie van mij gekreegen hadden, namen zij afscheid en vertrokken een ieder na zijn negorije, blijvende den zergeant Mathee om mij te verzellen. Ook is hier gekomen den Demang van Waniaja, die zowel als den zergeant Mathee mij overtuigde dat ik onmogelijk op zijn evengenoemde regentschap konde komen, vermits de weg na derwaarts zeer slegt was. Ik ordonneerde derhalven zijn mindere Hoofden en gemeene, zoveel als hij bijeen konde krijgen, bij mij te brengen, gelijk hij ook gedaan heeft. Nadat ik de nodige ordres hem en zijn volk gegeven had, vertrok hij weeder na

(10) (1) Misschien de Manglajang. De *Tjibinong* wat beoosten Gekbrong.

(11) (2) Zindelijkheid, vooral aan tafel, schijnt voor Rolff steeds eene groote reecommandatie; zie § 5; 8; *ibid.* i. f.; 12; 22; 24; vergelijk ook wat Van Riebeeck (B. 22, 91) opmerkt van zekere negorij „zijnde, na de Javaense wijze, wat slegt ende morsig”.

(3) Dit getal van 24 pangawinan's komt ook elders voor, zie § 2085; over *daaraan* zie B. 7, 25 noot 4 en over de angkloeng B. 22, 20 noot 1.

(4) De Patih, vader van den Regent, zie hierbeneden § 17 en I, 148.

(5) Vergelijk B. 16, 22 noot 1. Ik vermoed dat deze persoon reeds de functies van Patih vervulde vóórdat hij officieel van Regeeringswege daartoe was aangewezen, hetgeen hierbeneden § 19 gebeurt. Over hem zie I, 153 noot.

(6) Opziener van Bandoeng, daarna (misschien ook tegelijk) van Soemedang; een paar jaar later vinden we hem als Opziener van Wanajasa vermeld; mogelijk vormde dit met Bandoeng ééne contróle-afdeeling.

(7) Wisten zij dit niet vooruit, dan ontstond er eene zenuwachtige verwarring, zie § 1762.

- (12) zijn negorije. Ik bevond dit land zeer volkrijk en de woning en verdere omslag van den Adepatisj zowel als het overige wat tot deeze negorije gehoord zeer net en zindelijk aangelegd, zijnde de uitgangen met mooie poorten van hout en bamboesen voorzien, die zowel als al 't overige latwerk (*wit*) en zwart geschildert zijn, en 't geen een zeer fraaij gezigt geeft. Ter linkerhand staat een hoog speelhuys, waarop alderhande inlandse musicq-instrumenten geplaatst waaren (1). Nog verder binnengaande, gaat men door een deur na de Chineese weise in een tamelijke groote zaal of vertrek, waar een tafel stond met gebak en versnaperingen. Ter regterhand van die zaal vind men 6 slaapplaatsen, namentlijk drie voor en drie agter, alle met fraaije chitse sprijen en gordijnen (2) van den anderen gescheiden. Nog binnewaards voorbij nog een deur aan de regterhand vind men drie gebouwen van planken met pannen gedekt, waarvan de eerste tot een slaapplaats van mij geschikt (3), en hetwelk van binnen met fraaije chitse gordijnen voorzien en twee kooijen met vergulde (*haken*) (4), sprijen en ordentelijk kooigoed voorzien was. Ter linkerhand vind men alweeder een deur om na de woning

- (12) (1) Op Rach's plaat der woning van het Hoofd van Dramaga (T. B. G. XLIV p. 209 n° XI) is vóór het huis eene zeer groote, vierkante, ompaggerde plaats, waarvan eene zijde wordt ingenomen door groote paardenstallen (denkelijk ten gerieve van hooge reizigers van Buitenzorg); daartegenover eene standplaats voor rijtuigen. De opening in de pagger waardoor men het huis nadert, wordt bereikt door eene soort poort (een met pannen gedekt afdak op vrij hooge stijlen); aan weerszijden van deze poort bevindt zich binnen de pagger eerst eene soort waroeng en dan een vierkant open „speelhuys” op hooge stijlen, waartoe men met eene trap opklimt. Deze twee speelhuizen waren wellicht bestemd voor gamelanspelers (vergelijk wat Cornelis de Bruin o. l. pag. 368 omtrent Chastelein's Seringsing noteert, dat de poort tot diens „voorplaats” twee verdiepingen had; „boven is een vertrek rondom halverwegh in de hoogte open (*precies zoo die speelhuysjes te Dramaga*); de onderste partij is met ruitwerk besloten; dit is de plaats daer de gamelanspelers zich laten hooren”; men zie deze poort op onze plaat I, 93^a). Het huis zelf is gelijkvloers en schijnt geene andere openingen te hebben dan de deur; van eene voorgalerij is niets te bespeuren.

(2) Vergel. § 1770: „cassangs of behangsels”. Een brief van den Commandant te Buitenzorg dd. 25 Nov. 1796 spreekt van „chitzen ter bekleding der logies voor de drie Regenten van

Samarang” die den nieuwen G.-G. Van Overstraten over land begeleidden. Van Lawick zegt in 1809: „De behangsels tot cassangs (*worden*) zeer goed gemaakt (*in Galoeh*) en wijd en zijd verkogt”. Rigg verklaart kasang als: curtains, screens. Coolsma (Orgaan 1897 p. 121): „Bij gegoede lieden (*in de Soendalanden*) zijn de wanden (*der woning*) van binnen bekleed met een stoffen kamerhangsel, kasang”. Vergelijk hierboven B. 16, 38 noot 3.

(3) De gedong, waarover zie § 1768. Radermacher logeerde in 1777 (T. N. I. 1856, II, 170) te Tjandjoer „in den dalm in een planken huis waar de Generaal Ribbeck in geslapen heeft”, vermoedelijk hetzelfde dat thans door Rolff wordt betrokken.

(4) Dit door mij ingelaschte woord (er staat: *met vergulde sprijen*) beduidt de klamboehaken (over *kooi* zie B. 34, 19 noot 1). Te Batavia waren deze vaak van edel metaal. Zoo vindt men in de acte van scheiding der nalatenschap van Nic. Hartingh (Blomhert 19 Oct. 1769 n°. 7053) onder zijne goudwerken opgenoemd: „1 paar kooijhaken wegende realen 22⁷”; 1 paar dito 12¹; 1 paar dito, ijdër met een diamant roosje, wegende realen 5 en 27 stuivers”; verder „4 pees zilver vergulde kooijknoppen, wegende realen 70”. In den inventaris van Huijbert van Basel (Rolff n°. 4454, 11 Juli 1770): „twee pees goude kooijhaaken, wegende beïde sestien realen” en „een paar zilvere kooijhaken, wegende beïde twaalf realen en 24 stuivers”.

van den Adepatij te gaan, werdende ik en alle voornoemde Regenten des avonds door den Adepatij op vaderlandsche kost (1), ja zelfs pastijen onthaald.

- (13) Woensdag den 14^e 's morgens ging ik en den Adepatij in Zijn Ed. groote passebaan (2), en aldaar alle zijne mindere Hoofden, Oemboels en gemeene bijeengeroepen zijnde, wierd hun de nodige ordre gegeven, en teffens haarlieden almeede op het verzoek van den Adepatij, eenige Hoofden en gemeen gelast geen padjak meer te ontvangen van de gemeene man, maar dat zij egaal verplicht zoude zijn te werken, dog daarentegen gehouden weesen jaarlijks hoofd voor hoofd te betalen een halve rijksdaalder evenals die van Buitenzorg. 's Nademiddags na Tjiblagong willende vertrekken, wierd ik zoodanig door den Adepatij, zijn vrouw en zuster gepersuadeerd dezen avond en nacht nog hier door te brengen en dan 's morgens te vertrekken, dat ik niet afkon zonder onbeleefd te zijn daaraan te voldoen. Den Adepatij deed zijn uitterste best om mij vermaak toe te brengen met alderhande speelinstrumenten en een parthije rongings, die in haar soort zeer aanzienlijk (3) waren.

- (14) Donderdag den 15^e 's morgens om ses uren vertrok ik neevens den Adepatij van Tjianjor vandaar, en over agten kwam ik op Tjiblagong. Den Aria van deeze plaats kwam mij op de grensscheiding van zijn land tegemoet, meedebrengeende 12 mannen met pieken en twee met snaphanen mitsgaders eenig volk met anklongs, die alle in een dubbelde rijе vooruitgingen tot op de negorije. Hier vond ik zeer goede coffijthuinen, dog voor 't overige is 't een klein en armoedige regentschap. 't Eenigste dat hier opmerking meriteerd zijn de groote en fraaije waringebomen, die geplant staan rondom 't plein dat gevonden werd voor de wooning van den Regent, en waarvan eenige zo dik zijn dat op zijn best door ses menschen zoude kunnen werden omvaamd (4). De Regent en mindere Hoofden gaven alle voor dat dit een van de eerste reguliere regentschappen zouden weezen dat aangelegd en bewoond is (5). Ik heb den Aria in een kamer geroepen en hem daar onder vier oogen volgens bevel van Uw HoogEdelheid voorgehouden (6), dat zo

(12) (1) Zooals wij B. 35, 36 noteeren, kwamen reeds destijds verschillende comestibelen in bussen uit Europa; men denke verder aan ham, kaas enz. en de vaderlandsche groenten van Tjipanas.

(13) (2) Het ambtsgebouw op de aloen-aloen. Vergel. B. 22, 87; 89; 93 en het in § 2408 verzamelde omtrent de balo bandoeng.

(3) In de oorspronkelijke beteekenis: het aanzien waard. Vergel. D. 1633 p. 210: „met

de meeste reputatie ende *aensienlijkheit*“ des vijands land plunderen; 1641 p. 202: „om met meerder *aensienlijkheit* de parade te doen“ moeten de soldaten een borstharnas hebben.

(4) Er staat: *aanvaamd* en verderop: *dat die*, en: *aan Uw HoogEdelheid*. Over *voorgeven* zie B. 15, 6 noot 4.

(5) Zie § 204.

(6) De weinig zoetsappige manier waarop Rolff de Regenten plaecht toe te spreken blijkt

bijaldien hij niet stiptelijk observeerd en zig gedraagd aan de hooge ordre, hij direct van zijn gezag ontzet en 't land onder beheering van den Adepatij van Tjianjor gegeven zoude worden (1). Vervolgens heb ik hem Aria neevens zijn mindere Hoofden en gemeene gelast, voortaan geen padjak (2) van de gemeene man meer te ontvangen, maar dat zij desweegens zoude handelen evenals Buijtenzorg en Tjianjoer belast was. Na 't ontbijt vertrok ik even over 9 uren weeder vandaar en ben ruim elf uren op Tjikalong (15) aangekomen. Ik bevond dit, schoon klein, egter het aangenaamste en fraaijste van alle regentschappen. De rivier Tjikondol loopt er langs over groote klipsteen en rondom zijn er verscheide mooie watervallen of kaskades, die uijt 't gebergte komende van boven nederstorten en bij een aangenaam geruisch een heerlijk gezich maaken, terwijl het water word opgevangen in 4 differente groote vijvers, waarin 't krioeld van karpers en goeramies; zo om deeze vijvers alsook op de geheele negorij zijn fraaije clappusboomen, die niet alleen zeer fleurig staan, maar ter manshoogte met veel en groote clappus beladen zijn. Deeze clappusthuinen zijn omvangen door hooge wallen (3), die 't einde zijn van zeer hooge schuijns aflopende bergen. Rondom de plaats in 't hangen van het gebergte ziet men fraaije mangus-, clappus-, pisang-, bijitang- (4) en andere boomen, terwijl tusschen dat geboomte door verscheide laanen evenals een sterrebosch, ter weerzijde met gandaroeija en andere boomtjes beplant, gemaakt zijn om teegens de bergen op te gaan.

De coffijthuin, die hier zowel als op andere plaatzen al vrij vernegliceerd zijn, is men dapper in de weer in ordre te brengen en nieuwe na de jongste ordre Harer HoogEdelheeds aan te leggen (5). Op 't gebergte klimmende ziet men zo verre het gesicht dragen kan zeer fraaije zawavelden, dat een overheerlijk gesicht geeft. Zo de vrugtbaarheid van 't land ook betrekking heeft tot de populatie, dan is 't zeeker hier aldervrugtbaarst, want 't krield van kinderen, die alle zeer gezond, menschelijk (6) en beleefd zijn. Den Adepatij van Tjianjoer wierp hier zelve het vischnet of jalla en attrapeerde een karper, die ses man, die in de vijver sprongen, genoeg te doen vonden (7) om meester te werden, also den Adepatij hem met

uit § 1820. Het valt ons intusschen mee dat hij voor zijne ontboezemingen het huis elos prefereerde.

(1) Dat gebeurde een paar jaar later inderdaad, zie I, 178.

(2) Er staat: *jadjak*.

(15) (3) Versta: bergwanden, evenals B. 18, 13 i.f.

(4) Versta: *bidjitan*. Soend. de langsep of

dockoe, De Clereq o.l. n° 1983; verderop de *gandaraja*, ib. n° 489.

(5) Vergelijk hierboven § 1.

(6) Zoo zegt Umbgrove's memorie van overgave dat de Cherib. vorstentelgen „allemaal even onmenscheijk (onopgevoed) en ongeschikt" zijn.

(7) B. 8, 12 noot 10.

het werpnet niet konde ophalen zonder het net te breeken en hij dan
 (16) zeekerlijk ontslipt zoude zijn. Den Demang van deese plaats gaf mij kennis dat hij twee dagen bevoorens een brief van den Capitain der Javaanen Nasiep (1) te Batavia had ontvangen van deezen inhoud, dat hij Demang binnen 2 à 3 dagen 't stuk land, hem Nasiep toebehoorende, weer[de] zoude hebben te geeven, of dat hij zig bij (*den*) regter zoude adresseeren; dog den Demang betuigde heilig dat land, dat hij Nasiep vorderde, bevoorens onder Tjiblagong gehoorende, voor ruim 20 jaren, toen de heer Commissaris van Tets de ronde had gedaan door de bovenlanden en bevond dat 't zelve gantsch woest en onbewoond was, ter dier tijd hem Demang had geordonneerd die plaatse, als zijnde Comp^s. land, zoveel mogelijk te bevolken en doen beplanten zonder bemoeijnisse van iemand, en dat hij Demang ook tzedert dien tijd gerust dat land beheerd en bezeten had. Ik heb hem Demang derhalven gelast, hij zig aan 't schrijven van hem Nasiep niet zoude storen maar voortgaan dat land te bebouwen, en zo bijaldien hij Nasiep hem daarover nader mogte aanspreken of moeilijkheeden aandoen, mij daarvan ten eersten kennis te geeven en de brieven, die hij Nasiep desweegens aan hem Demang verder mogte schrijven, mij in origineel toe te zenden. 's Agtermiddags belaste ik den Demang zijn mindere Hoofden, Oemboels en gemeene voor de passebaan te verzamelen, alwaar ik haarlieden de nodige ordres gegeeven en toffens hun gelast hebbe aangaande de padjak even in dier voegen als op Buitenzorg, Tjianjoer en Tjiblagong te handelen.

(17) Vrijdag den 16 's morgens nam den Adepatis van Tjianjoer en den Commandant van Buitenzorg afscheid om weder na hun woonplaatzen terug te keeren, en ik vertrok ook vandaar circa half ses uren, en komende om 7 uren aan de rivier Tjitarum, zijnde de scheiding van het Tjianjoerse en Cawangse land, ben ik met prauwen sasak (2) overgehaald na Biabang, zijnde de naam van de plaats aan de overkant van de rivier, toebehoorende den Adepatis van Cawang (3). Zijn E. en desselvs vader, den Aria van die negorij, zo meede den Aria van Adiarsa en den zergeant en Opzigter van 's E. Comp^s. producten van Cawang Erich Magnus Heuck vond ik alle daar om mij te verwelkomen. Even na mijn aankomst kreeg ik een brief

(16) (1) In 1786 was Kapitein over de Ooster-Javanen (kampong Manggadoea) Mohammed Soetawangsa Djajanagara; over de Wester-Javanen (kampong Patocakan) Nahim Bakti Najawidjaja. De naam *Nasiep* (Arab. *nasib*, fortuin) schijnt een bijnaam. Welk land in kwestie was en of de zaak samenhang met de toewijzing

door Van Tets van zekere landen in Nambo aan den Kapitein der Ooster-Javanen (zie § 286; uit § 226 blijkt dat Tjiblagong landen in deze zelfde stroek bezat) is mij niet bekend. Rolff schijnt er ook niet veel van te snappen.

(2) Vergelijk B. 23, 12 noot 1.

(3) Zie § 182.

(17)

van Cheribon van den Resident, den Weledelen Heer Mr. Willem van der Beeke, die ik direct beantwoorde, terwijl mijn bijhebbend geselschap ontbeed. Mijne reise van hier vervolgens voortzettende, kwam ik nademiddag even over half drien op Radja Mandala; alhier zijnde kreeg ik een halve bottel melk van Bandong, waarin door 't schudden te paard 17 bolletjes boter wierde gevonden, waarvan de grootste als een middelmatige kogel en de kleinste als groote hagel.

- (18) Zaterdag den 17 's morgens om half vieren vertrok ik van hier en kwam op Tjoerogagong (1) een quart voor agten. Na 't ontbijt of even over 9 uren weeder van hier voortgereist zijnde, kwam ik om 12 uren 's middags op Batoelajang (2), alwaar ik door den broeder van den overleeden Tommongong mitsgaders zijn moeder en de nagelatene weduwe wierd gereciepieerd. De moeder en weduwe van den overleedene Tommongong, mij spreekende wegens het overleiden van haren zoon en man, den Tommongong Ranga Adi Casoema, verzogte teffens desselvs nagelatene oudsten zoon, Radeen Bagoes, in zijn vaders' plaats als Tommongong aan Haar HoogEdelheeds voor te dragen, en dat den Tommongong van Bandong Anga Die Redja overeenkomstig het verzoek van den overleedene, op zijn sterfbed gedaan, mogt werden aangesteld tot voogd over genoemde Radeen Bagoes mitsgaders administrateur van 't regentschap Batoelajang, tot tijd en wijle hij Radeen Bagoes 't zij door huwelijk of meerderjarigheid in staat zoude zijn zelve dat bestier te exerceeren en blijken geeft dat hij daartoe de vereijchte bekwaamheid heeft, 't gunt ik aan alle de mindere Hoofden en gemeene in 't bijweesen van den Tommongong van Bandong gezegd en teffens haarlieden gelast hebbe, dat zij den voornoemden Tommongong van Bandong zoude hebben te respecteeren evenals hun wettig Hoofd, tot tijd en wijle door Hun HoogEdelheeds daaroever nader zoude weesen gedisponeerd.

- (19) Zondag den 18de 's middags een quart over twaalfen even na 't middagmaal vertrok ik van hier, en ben een quart voor drien op Bandong aangekomen; des anderen daags of Maandag den 19de 's middags om een uur, nadat ik de nodige ordres gegeven had, ging ik van Bandong en ben over half sessen 's avonds op Praccamontjang aangekomen.

Dingsdag den 20ste verzogte mij den Tommongong van Praccamontjang om mits desselvs hooge jaren den Ingabeij Tjoetjock als Pepatij of

(18) (1) Tjoeroegageng, even Z. van de spoorhalte Tjipadalarang aan den weg van Radjamandala naar Bandoeng (zie § 2281); dit was

dus evenals nog heden een wegenkruispunt.
(2) Gadjah; over de ligging zie § 170.

tweede van 't land aan te stellen, welke verzoek door mij goedgekeurd en ten dien einde aan alle de mindere Hoofden, Oemboels en gemeene, die bijeengeroepen waren, hun van die aanstelling kennis gegeven is, en haarlieden geordonneerd hem Ingabeij Tjoetjoek als zodanig te erkennen en te respecteren, en voorts heb ik hier teffens de nodige ordres gegeven.

Woensdag den 21 'smorgens om 6 uren van Praccamontjang vertrokken zijnde, ben ik circa 8 uren op Tjigendel (1) gekomen, en na 't ontbijt of een quart voor 9 uren vervolgde ik mijne reis en kwam over 11 uren op Sumadang. Alhier de nodige ordres aan den Adepatis en zijn mindere Hoofden en gemeene gegeven hebbende, ging ik vervolgens

Donderdag den 22 'smorgens om half vier in geselschap van den Adepatis van Sumadang, den Pepatis van Praccamontjang en den zoon van den Tommongong van Bandong weeder op reis, en kwam omtrend half neegen uren op Benarkan (2), en na alhier ontbeeten te hebben weeder vertrokken zijnde, bereikte ik om 12 uren 'smiddags Carangsambong. Alhier is den Europees, die op Bongas in het houtbosch als Opzigter woond, ter ordre van den heer Resident van Cheribon mij komen verwelkomen. De heer Resident had de beleefdheid gehad alhier een bamboese woning, speelhuijs en andere vertrekken door de aldaar zijnde volkeren te laten oprichten, mitsgaders kooijgoed, eten en dranken te zenden.

- (20) Vrijdag den 23 'smorgens om 5 uren den Adepatis van mij afscheid genomen hebbende om de campongs, die onder zijn gezag hier gelegen zijn, te gaan opneemen, ben ik, met prauwen sasak over de grote rivier Tjimanoeek gevaren zijnde, aan de overkant te paard gesticen en voortreijende kwam ik over 9 uren te Bongas (3). Even voor mijn aankomst was de heer Marinus van Leeuwendaal (4), Onderkoopman en Pakhuysmeester te Cheribon, alhier gekomen ter ordre van den heer Resident om mij af te halen en

(19) (1) Aan den grooten weg.

(2) Over den loop van den weg tusschen Soemedang en Karangsamboeng zie § 2281. De plaatsnaam beduidt: ergens recht heenleiden, dus zoo iets als: halfweg; op de kaart is hij niet te vinden.

(20) (3) Aan den hedendaagschen grooten weg. Over het djatibosch aldaar zie Prior o.l. pag. 212, die bij het bladerloos staan der boomen den beruchten oepasboom te pas brengt.

(4) Deze vriend komt ook voor in de Seerete Memorie van Van der Beke voor zijn opvol-

ger (T. N. I. 1879, II, 212); hij genoot per jaar 3.000 Rd^s. in plaats van pakhuyspereenten, vrije rijst, olie, suiker enz. wat in de pakhuizen was, een nieuwejaarsecadeau en „een vierde in de boeten en breuken, welke hij op 's Residents order en directie afhaspelt“, zoodat deze „daar het harrewarren niet mede behoeft te hebben“; Van der Beke bouwde op hem „als op een rots“. Hij was des Residents compagnon in de exploitatie van zekere suikermolens en bevond zich dan ook „al verre boven Jan“.

vervolgens bij Zijn Ed. op Tankil te geleiden, dog wij resolveerde dien dag aldaar te blijven.

Zaterdag den 24 's morgens om half sessen ging ik neevens de heer van Leeuwendaal met de wagen van de heer Resident, die Zijn Ed. gezonden had om mij af te halen, na Cheribon en arriveerde circa 10 uren op Tankil, alwaar ik door de heer van der Beeke mitsgaders neev en nigt Gockinga (1), die zig neevens haar Ed^e. gelieft dogtertje hier meede in volmaakte welstand bevonden, op een zeer gulle en aldervrindelijkste weise wierd geaccommodeerd. Mijn voorneemen was, binnen 3 à 4 dagen mijn terugreise aan te vangen, dog de heer van der Beeke zowel als neev en nigt Gockinga persuaedeerde mij met alle mogelijke inpressement dat ik ten minsten 6 à 7 dagen hier zoude verblijf houden, waartoe ik besloot, als genietende hier veel goed- en beleeftheeden (2).

- (21) Zondag den 25 toegebracht hebbende met wassen (3) en wandelen in den tuin, ben ik en neev Gockinga Maandag den 26 's agtermiddags met de wagen van de heer van der Beeke neevens Zijn Ed. oppasser te paard (4) van Tankil naar Oestana (5) gereeden om aldaar de begraafplaatsen van de Sulthans te bezigtigen.

Dingsdag den 27 's voordemiddags ben ik neevens de heer van Leeuwendaal met de wagen na Cheribon gereeden, en na aldaar de woning van de heer Resident en van gemelde heer van Leeuwendaal, zomede 't fort, de pakhuizen en het verdere dat aldaar gevonden werd bezigtigd te hebben, vandaar door de Chinese campong gereeden na de nieuwe tuin aan zee-strand geleege, en daar met de heer van der Beeke en geselschap 's middags gegeten en gerust hebbende, teegen den avond na Tankil teruggekeerd.

Woensdag den 28 's nademiddags ben ik na Calitandjong (6) gereeden

(1) Hier wordt dus mijne vrij gewaagde gissing omtrent Rolff's parentage (zie I, 75) op het verrassendst bevestigd. Godfried Karel Gockinga schijnt met zijne vrouw (dochter van den Gouverneur-Generaal) alvast te Cheribon poolschoote te zijn gaan nemen; den 19 September van dit jaar werd hij tot Resident aldaar benoemd; tegelijk werd schoonzoon Umbgrove Resident van Tegal (B. 32, 10).

(2) Om een idee te krijgen van Van der Beke's ongehoorde royaliteit, moet men eens nalezen wat Baane (o.l. pag. 202 e.v.) over zijn verblijf aldaar meedeelt. En Baane stond tot Van der Beke in geene andere relatie dan dat ze beiden Zeeuwen waren.

(21) (3) Dit schijnt voor Rolff geene alledaagsche zaak geweest te zijn. Vergelijk E. 3, 11.

Priangan II.

(4) Deze oppasser van den Resident behoeft niet dezelfde eigenaardigheden van kleeding enz. te hebben vertoond als die van den Gecommitteerde. De term werd meer algemeen gebruikt; zoo vermeldt R. 17 Aug. 1708 Europeesche soldaten als „*oppassers* ofte lijfshutten” van officieren en enkele hooge ambtenaren. Zoo had (zie I, 248) elke Raad van Indië er twee; te Bantam had de Gezaghobber een korporaal en zes man; de Kapitein twee soldaten met snaphanen; de Administrateur enkel een soldaat met „zijtgeweer” en wel „tot staat”; de verdere officieren elk een „tot dorselver dienst”. Zie voorts § 1799 noot 1.

(5) Astana; zie B. 17, 34 noot 2.

(6) Zie B. 20, 35.

en heb aldaar de waschplaats en de gebouwen bezigtigd en voorts in de tuin, daar tarwe en groentens geplant zijn, gewandelt.

Ik bevond Cheribon en omleggende landen als herboren (2) in vergelijking van de twee voorige keeren die ik hier geweest ben, namentlijk in de maand December 1778 en in de maand April 1779, en inzonderheid zijn de tuin op Tankiel en Calitandjong merkelyk verbeterd; zomeede heeft de heer van der Beeke aangelegd een tuin aan de zeestrand, bebouwd met een aangename woning en diverse andere vertrekken.

Deeze tuin is zeer vermakelyk (3) en heeft een gezigt op zee en op de padijvelden en zoutpannen, die aan de zeestrand gelegen zijn. Inzonderheid is fraaij aangelegt en mooi beplant de thuijn op Tankil, waar de heer van der Beeke steeds is woonende. Als men op de fraaije terras is, die agter in deeze thuijn gevonden werd, heeft men een verrukkelijk gezigt over heerlijke padijvelden na den hoogen Cheribonse berg.

- (22) Zaterdag den 1 Julij 's morgens om 5 uren, nadat ik een vrindelykst afscheid van de heer van der Beeke mitsgaders neev en nigt Gockinga genomen en teffens voor alle genotene eer en politesse bedankt had, vertrok ik vandaar met de wagen van de heer Resident, en ben te Indramajoe gearriveerd over 10 uren met 12 span paarden (namentlijk span voor span), en wierd door de heer van Leeuwendaal, die 's daags bevoorrens na derwaarts was gegaan, opgewagt en neevens Zijn Ed. over de rivier met prauwen sasak gevaren zijnde, wierd ik hier door Zijn Ed. ten kosten van de heer van der Beeke dien dag proper onthaald.

Zondag den 2 's morgens om half 5 uren, nadat ik mijn afscheid van de heer van Leeuwendaal genomen en voor desselvs gulle vrindelykheeden bedankt had, ben ik vandaar vertrokken en kwam over 11 uren op Candang Auwar.

Maandag den 3 's morgens om half viereu vertrok ik vandaar over Sewoe (4) en arriveerde om half tieneu op Pamanoekean. De afstand van Pagadeen te verre en de weg derwaarts te moeilijk weezende, heb ik de Hoofden en 't volk vandaar laten komen op Pamanoekean (5), welks Regent teffens Hoofd is van Pagadeen, en heb daar aan alle Hoofden en gemeene, zo onder Pamanoekean als Pagadeen zorteerende, strikte ordres aangaande de coffij en verdere 's Comp^s. producten gegeven.

(21) (2) Het is vermakelyk, hoe Rolff deze Cheribonsche renaissance uitsluitend afmeet naar den staat der diverse buitenverblijven van den royalen Resident, die daar blykens zijne Secrete

Memorie zoo almaechtig gekneveld had.

(3) Over dezon term zie B. 31, 11 noot 4.

(4) Kali Sewoe, aan den hedendaagschen weg. (22)

(5) Eene mooie inspectie!

Tusschen Pamanoekan en Pagadeen stond de padij op 't veld verbrand en had het aanzien van stro, zodat het buijten mogelijkheid was dat er iets van konde werde.

- (23) Dingsdag den 4 's morgens circa 6 uren van Pamanoekan vertrokken en half tien en op Tjiassem aangekoomen zijnde, en alhier de nodige ordres aan den Regent Aria zowel als aan zijn mindere Hoofden en gemeene gegeven hebbende, ben ik om half vijf uren 's avonds weeder vertrokken en ben op Tjicaret (1) gearriveerd des anderen daags, zijnde

Woensdag den 5 deezer 's morgens om half twee uren. Alhier waren den Adepatisj en Aria van Crauwang, den Aria van Adiarsa en den Europees Opzigter Heuck om mij te recipieeren. 's Nademiddags om 4 uren weeder van daar vertrokken en om half agt uren op Tjikauw gearriveerd zijnde, ben ik daar door den Capitain en Commandant van de post Tandjongpoura, den manhaften Willem Diederik Pielat, die bevoorens neevens den zergeant Jan Philip Heijn (2) hier was gekomen met Zijn E. vaartuig (3) om mij af te halen, verwellekomt.

Donderdag den 6 's morgens even over half agt uren vertrok ik met het vaartuig van gemelte heer Pielat in geselschap van Zijn E. door de rivier voorbij 't regentschap Adiarsa, leggende een quaart uur gaans van Babakan (4). Aangekomen zijnde, wierd ik alhier door de moeder en vrouw van den Adepatisj gerecipieerd en ingehaald met niet minder eerbewijzinge en statie als bij alle de vorige Regenten.

Den Aria van Adiarsa op mijn verzoek zijn mindere Hoofden, Oemboels en gemeene om 4 uren 's agtermiddags voor de passebaan op Babakan hebbende laten komen, hebbe ik aldaar in preezentie van den Aria van Adiarsa en mindere Hoofden en gemeene van Crauwang en Aria den jongst (5) door Haar HoogEdelheidens gunstig benoemde Adepatisj van Crauwang, in name Singha Sari Penata Joeda, hun alle voorgesteld en gecommandeerd, Zijn E. een betamelijke gehoorsaamheid toe te dragen en de ordre, die Zijn

(23) (1) Aan de Tjilamaja, even benoorden het punt waar de hedendaagsche weg over die rivier gaant. Daar de Tjilamaja de grens is tussehen Tjiassem en Krawang (§ 265), wordt Rolff hier door de Krawangsche autoriteiten opgewacht.

(2) Dit is de „houtmandoor” en zoogenaamde Opziener der houtbosschen, met standplaats, naar het schijnt, te Tjabangboengin. Over hem zie § 2016; 2017.

(3) Behalve de § 1955 vermelde „twee hout-chiampangs” bezat de Commandant denklijk

nog wel een beter vaartuig om te spelevaren, destijds een zeer geliefd vermaak.

(4) Zie B. 31, 48.

(5) Die benoeming was al op 6 Januari geschied. Blijkbaar hechte Rolff er zeer aan, den nieuwen Regent persoonlijk te installeren, misschien te meer omdat de vier zoons van diens voorganger bij de benoeming gepasseerd waren. In plaats van „Crauwang en Aria” zal wel gelezen moeten worden: „Crauwang en *Adiarsa*”.

Ed. aangaande 's Comp^s. belangen aan hun kwame te geeven, stiptelijk na te koomen, terwijl ik zo den Adepatij als Aria en mindere Hoofden en gemeene de nodige ordres gaf aangaande 't goed en welzijn van land en volk, mitsgaders ten meeste voordeele van 's Comp^s. producten.

- (24) Op de landen van Crauwang, Adiarsa, Tjiassem en Pamanoekan was de aanplanting na de jongst(e) ordre nog niet volkomen tot effect gebracht, en inzonderheid op Crauwang, dog de Regenten gaven voor dat veele ongewoone ziekten en meer als ordinaire sterftens, gevoegt bij droogtens in tijden wanneer men anders reegens te wagten was geweest, dat hadden te weege gebracht; en haar ernstig vermanende zulks hoe eerder hoe liever te verbeteren, onder bedrijging zij zig anders het billijk ongenoegen van Haar HoogEdelheidens op den hals zoude halen, hebben zij plegtig beloofd zulx na te komen. Den Adepatij van Crauwang heb ik aangetoond dat veele van zijn coffijplantagiën schandelijk verwaarloost waren, en teffens gezegd dat, zo bijaldien hij zulks niet ten eersten liet verbeteren en ik daarvan be-
rigt ontving, ik niet zoude mankeeren Haar HoogEdelheidens daarvan kennis te geeven.

Vrijdag den 7 's middags omtrend 11 uren van Crauwang met gemelde vaartuijg vertrokken zijnde, passeerde wij Sumadangan en arriveerde om 12 uren op Tandjongpoura. In 't fortres dien middag door den heer Commandant zeer zindelijk ter maaltijd onthaald werdende, hebben wij over de maaltijd Zijn HoogEdelheids gezondheid en langduurige regeeringe onder 't lossen van 21 schooten uijt 't geschut gedronken. Na 't middagmaal den Adepatij van Crauwang, den Aria van Adiarsa en den Opzigter Heuck, die mij tot hiertoe hadden vergezeld, bedankt hebbende, keerden zij alle weeder terug na haar woonplaatze.

Vervolgens heb ik mits 't overlijden van den Demang van Sumadangan (1) desselvs zoon Soma Mangala op 't goed getuigenisse der volkeren (2) in zijn vaders plaats aangesteld met de titul van Demang, en aan 't volk van die plaatze, die bij die occagie alhier gekomen waren, belast hem als zoodanig te erkennen en te respectceeren. 's Avonds om 6 uren vertrok ik neevens opgemelde heer Pielat met Zijn Ed. voorschreeven vaartuijg van Tandjongpoura en ben

- (25) Zaterdag den 8 's morgens om 7 uren op Tjiabang Boengien gekoomen. Dien dag alhier gebleeven zijnde, wierd mij een considerable parthije

(24) (1) Over het landschapje Soemedangan zie op de benoeming harer Regenten door de Comp. § 288. vergelijke men § 1975 i.f.
(2) Omtrent den invloed van de bevolking

zeevisch preezent gebragt, waaraan ik mij zeer delicteerde, en vertrock 's avonds om 10 uren even na de maaltijd van hier met gedagte vaartuig neevens de heer Pielat door de rivier en vervolgens over zee en ben

Zondag den 9 's morgens om half agt uren alhier gearriveerd.

Op alle regentschappen ben ik met veel beleefdheid gerecipieerd en door ieder Regent na zijn vermogen met 't zelvde gevolgd en (1) omslag als op Tjianjoer onthaald; ook hebben zij alle mij bij komst en vertrek vereerd met cenige schöten uijt kleine kannonetjes.

Alle de Regenten erkennen dat hun door de heer van Riemsdijk, toen Commissaris zijnde, d'ordre (*van*) Haar HoogEdelens van den 27 Februarij 1778 om op ider campong 100 clappusbomen te doen aanplanten (2) is voorgehouden, en zij toen ook in conformité van dat bevel op ider campong 100 p^s. clappusboomen hebben doen aanplanten; dog wijl haar tzeedert die tijd nooit weeder daarna gevraagd is, dat zij zig daar verder niet meede gemoeid hebben, en er dus ook tzeedert geen aanplantinge van clappus geschied is.

Ik hebbe hun derhalven opnieuw gelast, ingevolge de ordre Haarer HoogEdelheeden niet allcen jaarlijks 100 p^s. clappus op ider campong te doen aanplanten, maar teffens om mij teegens ultimo December eerstkomende distincte lijsten te bezorgen van 't getal en de ouderdom der clappusboomen, die op ider campong geplant staan.

- (26) Op de meeste regentschappen ontwaard men duidelijk dat verwaarlosing van de coffijplantagiën plaats vind, excepto op Bandong, waar de coffijplantagiën overheerlijk en fleurig staan. De nieuwe aanplanting was overal na de jongste ordre geschied en beloofd een rijke oogst indertijd (3), dog dit jaar zeggen de Regenten dat de leverantie weeder zeer schraal zal zijn, waarvan de verwaarloosing der thuinen zeekerlijk wel de eerste oorzaak is, dog waarbij meede nog accedeert dat genoegzaam in alle coffijthuinen, Bandong niet uijtgezonderd, soersak, pompelmoes, goejaves (4) en meer andere soorten van bomen gevonden worden, die tans tot die hoogte geklommen zijn en zoodanig een zware kruin hebben, dat die voor de coffijboomen zeer schadelijk zijn geworden, wijl se tans lugt [dan] nog zon doorlaten en, wanneer 't reegend, de droppels op (*de*) bla[d]deren vergaderen, die, wanneer ze daarna needervallen, zoodanig groot en zwaar zijn, dat dezelve de bloeisems

(25) (1) Er staat: *in*.

(2) Zie § 1415, alwaar blijkt dat deze maatregel feitelijk niet bedoeld was voor de landen bezuiden het gebergte.

(26) (3) In ouderwetsch Hollandsch wordt „in-

dertijd" gezegd van de toekomst, waar wij „met-tertijd" gebruiken. Vergel. D. 1678 p. 646: „om sich daarvan *indertijt* te connen dienen".

(4) Er staat: *gocaares*. Over dezen boom zie B. 34, 5 noot 3 en over den *soersak* B. 5, 14.

en jonggezette vrugt doen afvallen, en dus van tijd tot tijd (1) zeer schadelijk geworden zijn, omdat namate van derzelver toeneemende groei en uijtgebreidheid de coffijboomen allengskens daardoor meer en meer hebben geleeden en eindelijk tot dien staat van onvrugtbaarheid zijn gebragt, waarin de-selve zig tegenswoordig bevinden, waarvan dit het noodzakelijk gevolg heeft moeten zijn, dat de gewasschen al gaandeweg hand over hand hebben moeten verminderen en teegenswoordig, nu (*de*) schadelijkheid van deese tusschen beide staande boomen zig het meeste doet gevoelen, zo aanmerkelijk afneemen dat 't zonder deese oorzaak te kennen allezints onbegrijpelijk en zelfs onge-looflijk voorkomt, want ofschoon de coffijboomen om vrugtbaar te weesen de schaduwe van de dadapbomen vereijschen, zo is deese boom echter zoodanig cijn van bladeren dat de coffijboomen, daaronder geplant, zoveel lukt, dauw, zon en reegen kunnen ontvangen als tot de vrugtbaarheid volstrekt benodigd zijn.

- (27) Ik hebbe wel niet nagelaten alle de Regenten ernstig te recommandeer-en dat zij de coffijplantagiën zuiveren en die groote en dus zeer schadelijk(*e*) boomen hun bladeren en fijne takken ontnemen zouden, wjl de omverreka(*p*)-ping of geheele uijtroeijing van die boomen niet wel kon geschieden zonder ten groote ruïne van de daaronder groeiende coffijbomen te strekken, dog ik ben onder correctie eerbiedig van gedagten, dat om zulx het vereischt effect te doen hebben, het noodzakelijk was dat Haar HoogEdelheeden zulx geliefde te beveelen, en vooral, dat in de nieuwe aangelegde coffij-plantagiën geen soortgelijke voor de coffij schadelijke boomen mogte werden aangekweekt, en dat wel op zekere hooge peene, en dat, zo bijaldien er een of meerder Regenten waren die aan die heilzame ordre niet mogte komen te voldoen, de zdanige zonder onderscheid van perzoonen exemplair zullen wor-den gestraft, zomeede dat de Europeesc Opzigters teffens werden gelast niet alleen toe te zien dat die ordre werde uitgevoerd, maar teffens om kennisse te geeven zo bijaldien er Regenten waren die daaraan niet mogte voldoen (2).

In hoope mijne verrigtinge Uw HoogEdelheids gunstige approbatie zullen mogen wegdragen, gebruik ik de vrijheid mij met veel eerbied en hoogagting te noemen

(enz.; w. g.:)

(L. ROLFF).

Batavia den 31 Julij A°. 1786".

(26) (1) Zie B. 33, 12 noot *.

(27) (2) Dat door de Regeering volgens hare con-

stante gewoonte aan dit verzoek van den Ge-committeerde werd voldaan, blijkt P. X, 865.

BIJLAGE XL.

ROLFF'S INSTRUCTIE VOOR DE KOFFIECULTUUR

1789.

- (1) Deze instructie, goedgekeurd bij R. 26 Mei 1789, wordt hier gegeven naar de oorspronkelijke gedrukte publicatie. Zij is ook te vinden in P. XI, 139 e. v.; verder als Bijlage V achter het opstel van Dr. W. Burck, Over de oorzaken van den achteruitgang van de Gouvernements-koffiecultuur op Java, in Tijdschr. Binnenl. Bestuur XII, 303 e. v.; voorts in de Indische Gids 1893, II, 2132. Degenen die belangstellen in de geschiedenis der koffiecultuur kunnen behalve hetgeen wij in § 954 e. v. bijeenbrachten met deze instructie bijvoorbeeld vergelijken de cultuurvoorschriften welke Holle gaf in het Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. in N.-I. VIII, 286 e. v. Wat hare wordingsgeschiedenis aangaat het volgende, vooral geput uit R. 20 Aug. 1789.
- (2) Den 27 Aug. 1784 was aan Van Riemsdijk gelast „om door de Posthouders in de Jaccatrase Boven- en de Preangerlanden een nauwkeurige opgaaf te laten doen van de gesteldheid der coffijplantagiën en thuijnen” en de mogelijke opbrengst daarvan en van die der particuliere landen, waarna overwogen zou worden of de Inlander tot uitbreiding der cultuur „geani-meerd” diende te worden. Van Riemsdijk voldeed daaraan bij een rapport dd. 12 Oct. 1784 „hetwelk als geheel onbestaanbaar en onvoldoende bevonden zijnde, niet in deze vergadering is ingediend”. Het bleef gelukkig bewaard in de Bijlagen bij de Afgaande patr. missive van einde 1789, zie § 879. Spoedig hierop trad hij af, waarna zijn vervanger Rolff dezelfde opdracht kreeg, „welke daarop na gehouden correspondentie door brieven met de Regenten en Posthouders heeft ingediend het bericht, genoteerd ter Resolutie 20 September 1785”, in welk bericht, behalve verschillende cijfers betreffende de bestaande koffietuinen, door den Gecomm. zeven bepalingen aan de goedkeuring der Regeering worden onderworpen, die tezamen eene soort instructie voor de koffiecultuur vormen, en in ietwat andere bewoordingen
- (3) en beknopter vorm artikel 1 tot 13 der instructie van 1789 uitmaken. Na lezing van dit in de Resolutie geïnsereerd voorstel werd besloten, al dadelijk aan de Regenten en Opzieners voor te schrijven om „swarte en mollige”

gronden uit te kiezen voor nieuwe aanplantingen; verder, om copie van de geprojecteerde cultuurvoorschriften te zenden aan de Opzieners en eene Javaansche vertaling daarvan aan de Regenten, met verzoek om daarop te dienen van advies. Den 30 Dec. 1785 gclastte de Regeering na behandeling van Rolff's jaarverslag (vergelijk B. 40a, 1), zijne cultuurvoorschriften „aan de respectieve Regenten ter observatie voor te schrijven”. Het volgend jaar vaardigde de Regeering bij R. 5. Sept. 1786 een verbod uit tegen het planten van vruchtboomen in de koffietuinen (zie P. X, 865); bovendien blijkt uit de cijfers der koffieproductie in 1789 en volgende jaren, dat eene belangrijke uitbreiding der cultuur inmiddels moet hebben plaatsgehad. In zijn jaarverslag van 31 Dec. 1786 zegt Rolff reeds dat hij bovenbedoelde voorschriften „niet nalaat bij alle gelegenheden de Regenten nader in te scherpen”, zoodat zij „reets door veele derselve geëxecuteert zijn en ook door de Europesche Opzigtters bij continuatie mede daaraan de hand word gehouden”. Intusschen verrijkte Rolff zijne kennis door reizen en onderzoek; vooral „uit de correspondentie met de Regenten en Opzichters”, zegt R. 20 Aug 1789, vloeide ten slotte de instructie voort. Dat hij echter ook bij particulieren te rade was gegaan, blijkt uit een paar brieven van hem, welke, toegevoegd aan een rapport van 15 Aug. 1789, in copie naar Nederland zijn gezonden en in 's Rijks Archief te vinden zijn, terwijl het origineel bleef berusten in bovenvermelde Bijlagen bij den Afgaanden patriaschen brief van einde 1789.

Wij noteeren daaruit het volgende.

- (4) Den 5 Maart 1789 schrijft hij aan den Commandant te Buitenzorg: „Als de Hoofden van Simplicitas (1) terugkomen, geeft mij dan een nauwkeurig berigt van hunne bevinding en gedagten omtrent het verschil dat zij mogten vinden tusschen de op die plaats en in de Bovenlanden groeiende coffij en in hoeverre zij het voordeelig en noodzakelijk zullen oordeelen dat de coffij boven evenals op Simplicitas werde behandeld”. Het schijnt dus dat een aantal Buitenzorgsche en wellicht ook Tjiandjoersche Hoofden naar dat landgoed waren gezonden om kennis te nemen van de daar gevolgde methodes en daaromtrent te adviseeren. Den 17 Maart schrijft Rolff aan denzelfden Commandant Stamkart, dat diens „behandeling der coffij” aan de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg benevens den Opziener en de
- (5) Tuiniers is voorgeschreven. Den 12 April aan denzelfde: „Gelieft nu boven zijnde (*hij was dus inmiddels beneden geweest*) eens nader op te nemen den aard en de eigenschappen der coffiebomen en vervolgens de onderstaande vragen te beantwoorden, mitsgaders daarvoor niet alleen zelfs te tekenen, maar ook te laten tekenen, door Jansen, Men, Waltschedel en Roode (*d.i. den Opziener van Tjiandjoer en de drie Tuiniers*) voor zoo verre zij zig daarmede conformeren:

(4) (1) Dit landgoed (waarover zie B. 15, 27 noot 5) behoorde toen nog aan Smith, den liefhebber van tuinaanleg, zie diens personalia I, 64; een paar jaar later was het van Jean Dat, een zwager van Andries Teisseire, wiens opstel in Verh. B. G. VI, 50 te vergelijken is.

Wat is de beste soort van grond voor de coffij?
 Hoedanig wordt die geplant?
 Wat behandeling vereischt dit?
 Hoe lang duurt het dat bomen uit de pit gegroeit vrugten geven?
 Hoeveel vrugten geven de bomen van onderscheidene soorten te eener
 dragt en in een geheel jaar wel gedroogt, in gewigt en tel?
 Hoe dikwijls geven de boomen in 't jaar vrugten?
 Hoe hoog werden de bomen?
 Hoe oudt werd een coffijboom?
 Tot welken ouderdom geeft dezelve vrugten?
 Hoeveel menschen worden door elkander voor eene huishouding
 gerekend?
 Hoeveel bomen kan een huishouding ordentelijk onderhouden?"

- (6) Zoo was derhalve Rolff's instructie, welke onveranderd door de Regeering werd goedgekeurd, de rijpe vrucht eener ondervinding van driekwart eeuw; vandaar dat de schrijver in de Indische Gids u.s. kan verklaren dat zij „voor haar en ook voor later tijd menigen dienstigen wenk bevat”, en dat Dr. W. Burck (u.s. pag. 366) verzekert: „Die instructie draagt het kenmerk, te zijn geschreven door een deskundige en onderscheidt zich door degelijkheid”. Met welke praktische bezwaren men bij de invoering moet hebben te kampen gehad, blijkt wel uit de wijze waarop de Inlander koffie plant, wanneer men hem aan zichzelf overlaat (Tijdschr. B. B. I, 146 e.v.); niettemin zegt R. 26 Mei 1789 dat de Opzieners en de Regenten „allen zodanig eene instructie verlangden, ten einde daardoor alle willekeurigheid weg te neemen”, hetgeen, naar ik onderstel, beduidt dat zij gedekt wenschten te zijn tegen de bulderende verwijtingen van Rolff dat hunne plantmethode niet deugde. Overigens zijn aan de invoering van al dergelijke algemeene voorschriften, die bijvb. geen rekening kunnen houden met plaatselijke afwijkingen, zooals in de productieve kracht van den bodem, nadeelen verbonden, die men uiteengezet vindt in datzelfde tijdschrift XII, 369.

- (7) Rolff verzocht nu dat de instructie in het Javaansch zou mogen worden vertaald en in de Regentschappen aangeplakt; ook hiertoe gaf de Regeering haar fiat en blijkens zijn rapport in B. R. 4 Aug. 1789 deed hij haar dat najaar op zijne inspectiereis overal afkondigen.

Eenige weken later overleed Rolff. Zijn opvolger Guitard schijnt niet veel om de instructie te hebben gegeven, althans zijn rapport B. R. 15 Oct. 1790 verklaart dat de bepaling omtrent de plantwijdte niet kan worden nageleefd; sprekend van een nieuwen aanplant in Tjiandjoer zegt hij: „Alle nieuwe tuinen zijn hier meest aangelegt zo als men dezelve vind in Isle de France, volgens eene daarvan gedane naauwkeurige beschrijving van een der colonisten, opgedragen aan den Heere Le Monnier, lid van de Academie der Wetenschappen en ordinair lijfmedicus van den Koning van Frankrijk; in dit werkje vindt men dat de plantagiën aldaar gesteld worden op $8\frac{1}{2}$ voet distantie, dog dat zulks altoos na de hoedanigheeden van het terrein moet

- (8) geschieden". De Regeering, als altijd onbekend met de zaken der Bovenlanden en bereid om met den Gecommitteerde mee te gaan, verleent dan nu bij Resolutie van evengenoemden datum machtiging „om zich in het vervolg omtrent de aanplanting te reguleeren naar de gesteldheid van de grond", zooals Guitard ook zonder die qualificatie reeds gedaan had. Daarmee was dus het gezag der instructie gebroken, ofschoon zij rehtens bleef gelden. Een tiental jaren later betreurt de Regeering het (R. 24 Dec. 1801) dat in sommige Regentschappen te dicht opeen is geplant, in strijd met de instructie, van welker voorschriften sommige Opzieners hadden verzekerd „geen kennis gehad en nagevolgd te hebben de manier van aanplanten van hunne voorzaten"; zij gelast nu de instructie „nauwkeurig te doen observeeren, sub poene van de allergevoeligste correctie voor de Opzienders". Intusschen vertoonden deze voorschriften eene merkbare neiging om in vergetelheid te vallen. Wij zien uit Pieter Engelhard's journaal zijner inspectiereis van 1802, hoe hij aan een nieuw aangesteld Tjoetakshoofd overhandigt „een exemplaar van de door mijn clerq in de Javaanse taale getranslateerde instructie op de coffijculture dd. 6 Meij 1789"; de officieele vertaling was dus niet meer voorhanden, en B. R. 7 Maart 1806 verklaart P. Engelhard dat ook de instructie zelve zich niet in zijn archief bevond en hij haar dus van elders
- (9) had moeten bemachtigen. De commissie Thalman c. s. constateerde in 1807 dat sommige Opzieners haar niet bezaten doch bij de cultuur „naar goeddunken en volgens hun beste weten" te werk gingen; zij stelt nu eene instructie voor de Opzieners vast (Bijlage XLIV), welke voor een groot deel eene gewijzigde instructie voor de koffiecultuur is. Hoe Van Lawick in 1808 uit de twee bestaande eene derde compileerde, blijkt terzelfder plaatse § 1.

Wat de periode Daendels aangaat, in 's Lands Archief bevindt zich eene door Von Winckelmann (over wien zie § 2587) geteekende „Instructie voor den Opsieder der Coffijkulture van Caliwoengoe en Candal" dd. 3 Nov. 1808, die eene nagenoeg woordelijke copie is van Rolff's instructie. De afwijkingen zijn de volgende: art. 1: het maximum is 500 boomen; art. 4: in plaats van kadongdong: djarak; art. 8: (en 16) planttijd Dec. en Jan.; afstand der boomen op schralen grond 6 à 8, op vetten 8 à 10 voet; te planten in de ruit; art. 12: schoonmaken 2 à 3 maal 'sjaars; art. 16: in plaats van „padij tipar of gaga": padi gendjah; verder: „min of meer 3 (*geen* 5) jaren"; art. 18: na het drogen voorzichtig ontbolsteren en dan opbergen op zolder „of in de lombongs"; na art. 18 volgt een art. 19 dat het aanleggen van gezamenlijke tuinen voorschrijft, desagewijs of één tuin voor verschillende bijeengelegene desa's; voorlaatste art.: in plaats van „Haer HoogEdelens": den Inspecteur Generaal over de Koffiecultuur; in plaats van: den Gecomm.: den Prefect van Samarang en Damak; eindelijk is het slotartikel meer algemeen gesteld.

Ook verklaart Rothenbuhler in 1812 (Verh. B. G. XLI, 55) dat men in het Soerabajasche bij de koffiecultuur „in alles diezelvde wijze volgd welke in de Bataviasche Bovenlanden plaats vind". In Maart 1816 spreekt

Von Winckelmann van eene instructie voor het plukken en drogen der koffie, die hij onlangs aan de Residenten beoosten de Preanger heeft gegeven. Deze is in het archief niet aanwezig.

- (10) Maar toen in 1819 de Inspecteur van Financiën G. F. Meijlan een onderzoek deed „welke instructie er bestond ten aanzien der koffijcultuur in de Preanger Regentsch”. wist „niemand hem teregt te helpen” (Van de Graaff o.l. II, 77). Wat later ontwierp Van de Graaff er eene, deed die drukken en zond haar in Juli 1821 aan de Residenten toe om daarop te dienen van consideratiën. Er werd toen echter geene instructie gearresteerd; in plaats daarvan volgde men dit concept, tot in 1827 eene nieuwe instructie werd uitgevaardigd, welke Dr. W. Burck niet heeft mogen terugvinden (ib. pag. 367), doch die opgenomen is in de Verzameling van wetten, besluiten enz. van Mr. L. J. A. Tollens, Batavia 1856, I, 251 e.v. Deze instructie is veel uitvoeriger dan die van Rolff en, naar mij als leek wil voorkomen, veel beter. De later ingevoerde zijn vermeld bij Burck u.s. en p. 369; zie verder Tijdschr. B. B. XIV, 147 over de handleiding van C. P. Steinmetz. Ook achter De Wilde's woordenboek p. 222 e.v. vindt men eene Soendaasch-Hollandsche.

- (11) „Nadere instructie nopens de coffijculture.

Articul 1.

Ieder huisgezin, hetzij manoempangers of boemis, in de Jaccatrasche Boven- en Preangerlanden gezeeten, zal gehouden zijn, zo dicht bij zijne woning mogelijk, bij zo verre de grond daar goed en vrugtbaar zal weezen, en anders op de naast bijgeleegene plaats waar goede en vrugtbaare aarde word gevonden, te planten, aan te kweeken en te onderhouden het getal, welke zij nog ontbrecken aan 1000, en dezulke welke nog geen coffijplantagiën hebben of als de hunne kunnen aanwijzen, het voormelde getal van 1000 pees (1) coffijboomen, des doenlijk bij malkander, waaromtrent men zig echter zal moeten schikken na het terrein.

2.

- (12) Van degeene die het evengemeld getal coffijboomen bezitten zal geen nadere aanplanting gevergd worden, hoewel het altoos in hun believen zal staan, hunne plantagiën door onderscheidene thuienen zo veel te vergrooten als zij zullen kunnen beheeren; dog zullen zij allen verpligt weezen, in steede van de uitgaande (2) en geen vrugt meer geevende bomen andere aan te

(11) (1) *Peça*, Portug. : *stuk*.

(2) Vergelijk B. 29, 28 noot 1.

(12)

planten, en zulks in nieuwe thuin, wijl de ondervinding heeft geleerd dat het aanplanten van jonge coffijbomen in stee van de uitgegane en geen vrugt meer gevende oude bomen niet voordelig is, doordien de grond zodanig is uitgemergeld, dat men doorgaans ziet dat boomtjes, welke aldus geplant zijn, in lange zo fleurig niet staan of zo veel vorderen als die, welke in nieuwe grond zijn gepoot.

3.

- (13) Daar (1) men verkiezing van grond heeft, moet tot de coffijthuin genomen worden zwarte met zand gemengde aarde, als de beste voor coffijbomen zijnde; en daar men die verkiezing niet heeft, spreekt het van zelfs dat men moet content zijn met de grond die er is, mits men in allen gevalle geene bomen gaat planten op de afhelling van bergen, daar ze of te veel zon of te veel schaduw hebben en aan afstroomend regenwater te zeer g'exponeerd zijn.

4.

Om te verhoeden dat de jonge planten niet door het vee beschadigd worden, moeten de coffijthuin met kadondongs of andere heesters (2) na

- (13) (1) Voor: waar, evenals in de navolgende zinsnede en art 7. Men zie het register.

(2) De vraag doet zich hierbij op, of de kadongdong een heester is dan wel een boom. Het woord *ander* toch wordt in het Oud-Hollandsch veel gebruikt op eene wijze die het overtollig doet schijnen. Zoo wordt P. I, 98 verboden, slaven evenals „*andere onredelycke dieren*” in kroegen te verkoopen, waar de wetgever juist onderscheid wil maken tussehen hen, als menschen, en „onredelycke dieren”. P. II, 427 leest men van „Duijtschen ofte *andre* inlantse natiën”, waar achter *andre*-kan worden ingevuld: namelijk; Tiele, Bouwstoffen II, 264: de bewoners van Enggano „eeten cocos, *andere* aertwortelen ende visch”; B. H. 4 Sept. 1706: het planten van „padij als (*d. i. zoowel als, zie B. 20, 28 noot 2) andere boomen*”. Meer voorbeelden geeft B. 7, 32; 22, 16. Evenzoo verder, B. 16, 13 noot 5 en *elders* B. 16, 47 noot 2: „op Parakan Moentsjan als (*d. i. en) elders* op Galoe”.

Wat nu den kadongdong aangaat, Rumphius (Herb. Amb. I, 161) zegt: „De lange en rechte takken werden veel gebruikt tot paggerstijlen omdat ze levendig blijven”. Op dezelfde wijze laat behalve Thunberg (o. l. pag 193) zich ook Hooijman uit (Verh. B. G. II, 2^e dr. p. 97), er bijvoegende dat deze boom hierom „in onze bovenlanden sedert eenige jaren ongelovelijk

vermenigvuldigd is”. Bij S. H. Koorders (Plantkundig Woordenb. voor de boomen van Java, Mededeel. uit 's Lands Plantentuin XII, Batavia 1894) is het eveneens een boom van groote afmetingen; zoo ook in Encycl. van Ned.-Ind. Junghuhn (Java I, 231) beschrijft den boom, die vooral in Midden-Java veel tot het beplanten der wegen wordt gebruikt, doch *ibid.* p. 233 spreekt hij van „den struik *kadondong*” als een der „gewassen die tot het vormen van heggen worden gebezigd”, terwijl hij *ib.* p. 466 weder een gelijknamigen „hoogen boom” vermeldt, een anderen dan de eerst door hem beschreven boom. Bij Fillet s. v. is het een hooge boom, maar tevens een voor heiningen gebruikte heester. In Teymannia VIII, 296 vindt men den „heester” *kadongdong* beschreven. Men zie over den hoogen boom De Clercq sub n°. 3216 en over den heester *ib.* 2551 („dient wel voor heggen”); 2979; een anderen boom *ib.* 2980; 3214.

Een stuk van 1803 (P. XIII, 581) verzekert dat de kadongdong weliswaar bij uitstek geschikt is voor heiningen, omdat hij zoo weinig schaduw geeft, doch tevens dat hij te veel heeft te lijden van witte mieren, zoodat djarak kosta meer aanbeveling verdient voor bepaggering. Ook Nic. Engelhard spreekt in dit verband van djarak § 1001.

goedvinding omheind en de heiningen of paggers (1) altoos digt en wel geconstitueerd onderhouden worden, konnende men tot stijving van die paggers van 8 tot 8 voeten een dadapboom in dezelve planten.

5.

- (14) Als men voorneemens is coffijbomen te planten, hetwelk in de regemousson diend te geschieden, moet men vooraf in de goede mousson de grond zorgvuldig bereiden, door denzelve 3 à 4 malen zo diep mogelijk om te ploegen en zo van gras als wortels te zuiveren.

6.

De coffijboomtjes moeten ten minsten agt voeten van de paggers afstaan en buiten de thuienen mag meede op een distantie van 8 voeten geen hoog gras gelaten worden, tot voorkoming dat bij het afbranden van de allang allang het vuur niet overslaa in de coffijthuienen, gelijk meermalen is gebeurd.

7.

Tot de aanplanting zullen genomen werden jonge boomtjes, die door afgevallene vruchten onder de oude bomen opgeschoten en reets twee jaaren of meer oud geworden zijn, moettende die boomtjes zo veel mogelijk op een en denzelvden dag uit de grond geligt en ook weeder geplant, mitsgaders, als van verre getransporteerd worden, voor de hitte der zonne gedekt, en wanneer men die uit de grond neemt een gedeelte der aarde, waarin gestaan hebben, daaraan gelaten en ook daarmee weeder in de grond gezet worden; hetwelk nogtans, daar de aarde zwart en goed is, geenzints volstrekt vereischt word en alleen onvermijdelijk nodig is geoordeeld daar de bomen uit goede in rode en magere grond worden overgebracht.

8.

- (15) De planting van die jonge boomtjes moet geschieden in de maanden November en December, in regte liniën, in dier voegen dat tusschen vier coffijbomen een dadapboom te staan kome; en de afstand der bomen van elkander moet genomen worden op ten minsten 8 voeten, wijl de coffijbomen, wanneer volwassen zijn, vooral in goede zwarte grond zig min of meer (2)

(1) Den 21 Juni 1788 schreef Rolff aan een der Opzieners: „Zegt aan de Regenten die gedogen dat de coebeesten in de coffieplantagiën loopen en dus de jonge booinen verderven, dat ik er kennis van zal geven aan de Regeering, zoodra U.E. mij zal informeren dat het wederom plaats vind, en verzoeken dat sodanig Regent mag worden verzonden”. De Wilde (o.l. pag. 72) spreekt van paggers van bamboe met eene groene heg van djarak e.d., die in lage streken ook met kapokboomen kan worden versterkt.

(2) Tegenwoordig voegt men *min of meer* (15) niet ter bepaling bij getallen. Hoe de uitdrukking ontstaan is, blijkt bij Rumphius H. A. II, 134: „Wat *min of meer* als vier duimen lank”; D. 1663 p. 372: „10 dorpen, een weijnig *min of meer* onbegrepen”. Vergel. verder R. 12 Nov. 1697: „vijftig *min en meer* ten hondert advance”, d.i. ongeveer 50 pCt. winst; R. 15 April 1705: „twintigh pees *meer en min* beshadigd”.

vier voeten ter weederzijde van den stam uitbreiden en de groote tusschenruimten niet alleen aan de eigenaars, zo als in het vervolg zal aangewezen worden, beter als kleine tot het planten van padij etc. zullen te pas komen, maar ook daardoor verhoed word dat de takken, door de wind bewogen werdende en teegens elkanderen slaande, de bloeisem en jonge vrugten ter ontijd niet doen afvallen, mitsgaders in een onbekrompene spatie het plukken der rijpe vrugten met meerder gemak en met minder nadeel van de bomen zal kunnen verrigt worden.

9.

- (16) De gaten, waarin men de jonge coffijbomen wil planten (1), moet men zo ruim en diep maken als de uitgebreidheid der wortelen het vordert, en nadat de boomtjes ingezet zijn, moeten die gaten gevuld worden met losse aarde, die men vervolgens wel moet zamendrukken of perssen en tot $\frac{3}{4}$ voet rondom de stam ophogen, ten einde te verhoeden dat vervolgens bij het uitroeijen van het onkruid door het patjollen de wortel en de stam niet geraakt of beschadigd worden; waarom het ook dienstig zal zijn dat men niet te dicht bij de coffijbomen het gras wegkapt, maar hetzelfde op de distantie van een voet rondom met de handen uitplukt.

10.

De dadapbomen, die invoegen voormeld tusschen de coffijbomen, dog eerder als dezelve, geplant worden, moeten geen oude bomen maar slegts takken ter lengte van een halve vaam en van goede soort zijn, die men een voet diep in de grond diend te steeken.

11.

- (17) Het emplooi van andere dan de dadapbomen in de coffijthuinen word wegens het misbruik hetwelk doorgaans gemaakt wordt, in 't geheel verboden, ja zelfs kan de pisangboom (ofschoon men dezelve voor de coffijplantagiën niet ondienstig oordeeld, indien het opschieten van nieuwe loten tot zulk een meenigte dat ze de coffijbomen uit de grond verdringen, voorkomen word) echter wegens de gemeenlijk bevonden wordende nalatigheid daaromtrent niet zonder restrictie toegelaten worden; dog de Regenten en Europeesche Opzigters worden gequalificeerd, het planten daarvan te permitteeren aan dezulke, van dewelke zij verzekert zijn dat steeds de nodige zorg zullen dragen om niet meer als een of twee loten van de moederplant teffens te laten opgroeien.

(16) (1) Hierbij teekent een deskundige in Tijdschr. B. B. XIII, 267 aan: „Ieder vakman begrijpt dadelijk dat daarmede bedoeld zijn plantgaten, met een stok gestoken of met de patjol verkregen, maar geen plantkuilen van 2 voet diepte en doorsnede”.

12.

De coffijthuinen moeten vier keeren 's jaars worden schoongemaakt, totdat de vruchten twee keeren ingezameld zijn, waarna men zal kunnen volstaan met het zuiveren drie keeren 's jaars; moetende dan al het onkruid worden weggeruimd, voornamelijk zeker onkruid of klimop, bij den Inlander genoemd douan doutan (1), waarin kleine wormtjes zig onthouden, die voor de coffijbomen schadelijk zijn, en voorts alle gewassen die aan de bomen kleeven of rondom de stammen opranken, wijl die de coffijbomen doen verstikken en uitgaan.

13.

- (18) Het wegruimen van 't onkruid moet met patjollen geschieden en niet met parrangs, opdat door het kappen met parrangs de zijdelings strekkende wortelen niet gelederd worden.

14.

Wanneer de thuinen schoongemaakt worden in de goede mousson, moet men het weggekapte gras etc. digt aan de coffijbomen leggen, omdat hetzelfde dan niet verrot en, droog wordende, dienen kan om de grond voor de sterke zonnestralen te dekken en vogtig te houden.

15.

Daarenteegen moet het weggekapte gras etc. in de reegenmousson, wijl 't dan rot, te veel broeid, de bast van de bomen en hunne bovenste wortelen daardoor aansteekt en beschadigt, van rondom de bomen weggenomen en dan in het lange in 't midden der paden gelegd worden, om voor te komen dat de grond door het aflopende regenwater niet werd weggespoeld (2).

- (17) (1) Denklijk wordt *doedoewitan* bedoeld, door Holle (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. VIII, 303) gerekend onder „de slinger- of woekerplanten... die veel kwaad doen en de boomen geheel of gedeeltelijk door herooving der goede sappen doen kwijnen of afsterven”. Volgens Coolsma komt de naam van *doewit* (duit), en is 't „een woekerplant welker blaadjes op kopergeld gelijken en die vooral op de koffiëheesters veel wordt gevonden”. Filet (s. v.) spreekt over haar gebruik in de inlandsehe medicijnkunst. De bovenvermelde instructie van 1808 noemt de hierbedoelde plant *mrambat* (merambat is: zich verspreiden, van klimplanten e. d.).

- (18) (2) Dit zijn dus eene soort palintang's, waarover zie § 961. De Bie (Inl. Landbouw II, 104

noot 43) schijnt van meening dat deze eene uitvinding zijn van de ambtenaren der cultures, „en dat in sommige streken de bevolking er vertrouwen in stelt, de voordeelen daarvan heeft ondervonden, moge wel daaruit blijken, dat zij nu nog bij het ontginnen van een eenigszins hellend terrein dergelijke palintang's aanlegt”. Aangezien echter (ibid. I, 86) zelfs bij den meest primitieven landbouw, de rijstteelt op gaga's, het maken van palintang's voorkomt (vergelijk de plaat bij pag. 376* van ons Eerste Deel) ten einde de vorming van terrassen door aanspoeling van den bovengrond in de hand te werken, zal men wel eerder moeten concludeeren dat de ambtenaren dit van de bevolking hebben afgezien dan andersom.

16.

- (19) Dewijl in de maanden November en December, wanneer de coffijbomen moeten geplant worden, ook de tijd is tot het zaaien van padij tipar of gaga, zo word om het schoonhouden der thuienen gemakkelijk te maken en met het aanleggen van die thuienen een ten eersten te verwagten genot te verbinden, gepermitteerd dat de eigenaars der nieuw aangelegde coffijthuienen, nadat de bomen behoorlijk geplant zullen zijn, de tusschenruimten bezaaien met 't gemelde graan; en na het snijden van die padij moeten de planters de thuienen direct schoonmaken om de gemelde tusschenruimten weeder te kunnen beplanten met jagong (1), battates (2), snij- en andere soorten van spoedig groeiende boonen, bij den Inlander genaamd cadjang japon (3), tobak, (20) kapas tot 't spinnen van cattoene garens en indigo. Zodra die veldgewassen etc. ingezameld zijn, moeten de eigenaars de thuienen ten eersten weeder schoonmaken om voor de tweede maal eerst met padij en na het inoogsten daaryan met de voorafgemelde veld- en aardgewassen bezaaid en bepoot te werden; dan, wijl de coffij- en dadapbomen dan reeds zo veel schaduwe zullen geeven dat van een verdere bezaaijing en beplanting der tusschenruimten op den voorschreeven voet geen goed succes zoude te verwagten zijn, zo zullen de eigenaars der coffijthuienen, nadat dezelve het voor de tweede keer gezaaide en geplante zullen ingezameld en de grond gezuiverd hebben, in

- (19) (1) Over djaogeng zie bijvb. De Wilde o.l. pag. 108. In plaats van dit woord vindt men in oudere stukken veelal het Portug. *milho* (gierst). Zoo in een van 1623 bij Van Dijk, Mededeel. I, 4; Jan van Riebeeck (o.l. II, 465): „mily ofte turexe taruw, met (*het schip*) Hasselt uijt Gunea (*Afrika's Westkust*) becomen”; vandaar dat nog heden in Z. Afrika van *milies* wordt gesproken. Nieuhof, Brasil p. 212: „millo, dat is geerst, anders Turksche tarruwe en maiz bij d'Indianen geheten”; zie ook zijn Oost-indiën p. 268; Valentijn I, 2, 65; III, 1, 247; W. G. van Focquenbroch (Alle de wercken, Amsterd. 1681) III, 162. Te Menado nog heden *miloe* (De Clercq).

(2) Hoe spoedig deze uit tropisch Amerika overgebrachte plant onder dezen naam (Sp. en Portug. *batata*) bij de Holl. bekend werd, blijkt daaruit, dat Danckaerts in zijn Vocabularium (1623) *patattes* in 't Mal. weergeeft met *oubi castella*, d. i. Castiliaansche knol, evenals ook Rumphius doet (Herb. Amb. V, 367 e. v.). Volgens De Clercq (o.l. n° 1892) nog heden in Menado *batata*, op Ambon *batatas* en *patatas*.

Nieuhof zegt (II, 264) dat Chineezen bij Batavia *patalles* telen; Meister (o.l. pag. 120) noemt ze *battates*; D. 1636 p. 228: *patallesen*; Matlijs Cramer zingt (Borts Voyagie p. 92):

„En graeft de aerde om en delft *pattaddes* uijt”,

terwijl Tappen (p. 98) verhaalt dat bij Palacaté eene plaats is die 't *palates-veld* heet, omdat de heele inlandsche populatie daar 's morgens en 's avonds bijeenkomt „und legen das opus (*lees: onus*) naturae ab”. Zie verder Valentijn III, 1, 253; De Wilde o.l. pag. 107; Veth, Uit Oost en West p. 239; Hobson-Jobson s. v. *Sweet potato* en over de cultuur *Teysmannia* III, 460 e. v.; De Bie, Inl. Landbouw I, 102 e. v.

(3) De door Rumphius (II A. V, 427) beschreven en afgebeelde „katjang jappou”, een Japansche „aardaker”, een kruipend gewas met eetbare vruchten, Soendaasch *katjang dje-poen*, Jav. *katj. kadeld*. Hieruit wordt soja bereid; zie Veth u. s. onder 't woord *soja* en De Bie, Inl. Landb. I, 138; voorts De Clercq o.l. n° 1664.

de gemelde tusschenruimtens alleen nog mogen planten kladie of tallas (1), die in de schaduwe nog wel willen groeijen en na zeeven maanden, alzo op (21) dien tijd doorgaans volwassen is, kan uitgegraven worden; dog dit slegts voor een enkele keer, wijl dan de coffijbomen, min of meer 5 jaren oud geworden zijnde, beginnen vrugten te geeven en de lommer, zo van dezelve als van de tusschenbeide staande dadapbomen, den grond zo zeer zal overdekken, dat niet alleen weinig gras of onkruid meer in de plantagiën zal groeien en hetzelfde dus door de eigenaars daarvan gemakkelijk met de handen zal kunnen worden uitgeplukt, maar ook het zaaien en planten tusschen de coffijbomen dan ten hoogsten schadelijk voor dezelve word geoordeeld, alzo de kladie en overige gewassen te veel van 't voedzel, 't welk de grond aan de coffijbomen meedeedeelt en 't geen die dan ten hoogsten benodigt zijn, zouden opslurpen, terwijl de coffij- en dadapbomen zo door het verslinden van 't grondvoedzel als door een te veel geevende (2) lommer teffens 't groeien van veld- en aardgewassen of in 't geheel zal beletten of zulks ten minsten zeer schraal zal maken.

17.

(22) Wanneer de vrugten van de coffijbomen donkerrood geworden en volkomen rijp zijn, zullen de eigenaars dezelve ordentelijk moeten plukken en niet vermogen, gelijk veeltijds hunne gewoonte is, dezelve van de takken af te stropen, wijl daardoor niet alleen de bomen veel lijden, maar ook de bloeisels en nog te jong zijnde vrugten nutteloos verspild worden, 't welk dus zeer schadelijk en nadeelig voor die nu zo zeer gewilde culture is.

18.

De ingezamelde coffij moet niet in de vrije lucht 't zij op de aarde gestort dan wel in tatampas (3) of groote wannen op de dakken der huizen

(20) (1) Volgens Rumphius (Herb. Amb. V, 314 e. v.) is *keladi* de Mal. naam voor 't Jav. *talas*. Van de water-keladi worden de knollen gegeten; de land-keladi wordt daartoe volgens hem weinig gebezigd. Over *talas* zie ook De Wilde p. 108; en verder De Clereq n°. 847.

(21) (2) D. i. door eene te veel *gegeven wordende* lommer. Het tegenwoordig deelwoord met lijdende beteekenis o. a. bij Tiele, Bouwstoffen II. 221: „haere wel *wetende* dwalinge”; III, 317: „ons *voelende* destituijtheit” d. i. ons gevoeld wordend gebrek; Berigten Hist. Genootsch. Utr. VII, 1, 309: „hunne *winnende* vruchten en *vangende* visschen”; zoo dikwijls: iemands *winnende* gage; Dagr 1636 p. 274: „*offresserende*

versoecken”, d. i. verzoeken die wij indienen; 1644 5 p. 85: „int *cruijssend* (d. i. *bekruist wordende*) vaerwater”; ibid. p. 315: „sijne *aenbrengende* waren”; Jan van Riebeeck I, 119: „hunne *brengende* tijding”; ibid. 208: „de hier *doende* onkosten”; ib. 311: „Comp^s. hier *dragende* onkosten”; ib. 580: „de *reuijgende* (d. i. *ingeruuld wordende*) schapen”; J. C. Wolfs Reizen naar Ceilon (Amsteldam 1796 p. 38): „De Tafelberg met zijn bestendig booven zig *hebbende* wolken”. Nog heden: een officier met zijn *onderhebbende* manschappen. Zie ook B. 7, 23.

(3) De *tampah* (Soend. *njiroe*) is eene platte (22) bamboemand; De Bie, Inl. Landb. I, 59 en Coolsma s. v.

ter droging door de zonne gesteld, maar in de huizen opgeschuurd, voorts op paraparas (1) of bamboesen roosters uitgestort, en, nadat door een daaronder steeds te onderhouden klein vuur geheel droog geworden zijn, in manden of zakken gedaan, mitsgaders eindelijk weder op de zolders geborgen werden, door welke behandeling men kleine zware en blaauwagtige of zeegroene bonen zal erlangen, daar integendeel dezelve, wanneer men ze aan weer en wind blootsteld, groot blijven en door het gestadig bleeken in regen en zonneschijn niet alleen wit en licht maar ook kragteloos worden, tot merkelijke schade van de eigenaars, wijl ze dezelve bij het gewigt moeten leveren, en waardoor ook teffens notoir de waarde daarvan werd verminderd.

19.

- (23) De Regenten en mindere inlandsche Hoofden zomeede de Sergeanten zullen zorge dragen dat aan al het voorenstaande prompt en zonder eenige afwijking worde voldaan, mitsgaders dat de ingezetenen in 't gewigt niet benadeeld en dus van hen niet meerder zwaarte werde genomen als op de onderscheidene regentschappen bepaald is, en dat aan hun direct na de leverantie van hunne coffij betaald werde zoveel als op ieder regentschap daartoe is gesteld.

20.

De Regenten zullen behoorlijk toezigt oeffenen dat de onder hen zorteerende mindere Hoofden den gemeene man niets zonder hunne voorkennis afneemen, en dat de laatstgemelde op den tijd van den coffij-inzaam zoveel het doenlijk zal zijn verschoond worden van alle lands- of particuliere diensten; terwijl de Europeesche Opzigters gelast worden bij bevinding van het tegendeel, zomeede ingevalle de Regenten of mindere Hoofden niet aan hunne pligt of de successive door Haar HoogEdelens gestelde ordres voldoen,

- (22) (1) Rumphius (Herb. Amb. I, 49): „een stelling van latten, diergelijken men hier om de Oost (op Ambon) *parra parra*, in 't Maleijts *lante lante* noemt". Zoo ook *ibid.* II, 19. Het woord is echter ook Maleisch. De wijze van droging der koffie, die reeds in 1733 gewoonte was (zie § 1441), is wellicht overgenomen van de behandeling der notemuskaat, welke droging door Ver Huell (Herinneringen I, 116) aldus beschreven wordt: „De noten worden op de *parra parra's* gelegd. Dit zijn ruime gebouwen van bamboes, met een zoldering van gabba

gabba (de rug van de palmbladeren), traliesgewijs in elkander gevlochten, veertien voet van den grond verheven, voorzien, en in verscheidende vierkante vakken verdeeld, waarin de vruchten van maand tot maand gelegd worden. Hieronder wordt een gestadig smeulend vuur onderhouden; in dien damp wordt de noot gedroogd". Vergelijk ook Valentijn III, 2, 11, die eenigszins uitvoeriger is, en Reinwardt's Reis p. 391.

daarvan ten eersten kennis te geeven aan den Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander.

21.

- (24) Of laatstelijk, zullen alle de Europeesche Opzigters voorts van tijd tot tijd de coffijplantagiën en thuinen bezigtigen en ten dien einde met voorkennis der Regenten bij continuatie de ronde doen, waartoe de Regenten hen van goede paarden en van het benodigd volk zullen moeten voorzien.

(Onder stond:)

Batavia den 6 Meij 1789.

(Was getekend:)

L. ROLFF."

BIJLAGE XLI.

„AANTHONING VAN DE BEHAALDE VOORDEELEN DOOR DE ADEPATTIJ VAN TJEANJOUR EN ARIA VAN BUITENZORG OP DE LEVERANTIE VAN PRODUCTEN IN A°. 1799 1).

		Contant	Papier
		Rd ^s . 71905	24 57565
(1) De leverantie van producten heeft bedragen in gelden			
Waarvan detrahete de lasten in 't generaal als :			
Weegens rente op diverse capitaalen aan d'E. Compagnie	Rd ^s .	11060	
Idem aan de Commissaris		487	
Voor het 1 ^s per picol coffij voor de zakken aan de Comp.		2696	
Voor het 1 ^s per picol coffij etc. voor de Commissaris			
voor ambtgeld van deeze		10784	
Voor het afbetaalde aan de gemeene man voor geleverde producten 2)		68694	18
Aan de Heer Gouverneur Generaal voor landhuur van Buitenzorg en Dermaga		3500	
Aan den Commandant Chambon zijn douceur.		1347	46
» » Opziender Voogd idem		896	7 1000
» » tuinier van Pondok Gede.		750	
» » do. » Tjiceroa.		750	
» » do. » Tjepanas		1000	
» » suppoost van de Directeur Generaal en Opperkooplieden.			450
» de klerken van het Commissariaat			800
» » Groot Cassier voor 1 ^s p ^r o ^c t op de leverantie van producten		7	647
» 't surplus van de padij aan Heemraaden in voldoening van het contingent 3).			1000
(2) Voor onderhoud van de weg in de Campong Goenong.			600
» 1 ^s Rd. per picol coffij aan de Tjoetakshoofden.		3236	12
» transport en karrevoerlooenen van de afgevoerde coffij à 17 st ^s . per picol.		7638	19
» het doeceur van de schrijver van de Commandant Chambon.		300	
» het doeceur van de tuinier in de beneedenthuin.		120	
» het onderhoud van de Hoofden en het werkvolk in 't coffijpakhuis op Campong Goenong.		600	
		88833	13 29524
Aan contant meerder uitgegeven dan ontvangen		16927	37
» papier meerder ontvangen als uitgegeven			28041
De contanten met 18 percent agio bereekend of		3046	
			19973
Overzulks de Adepattij en Aria in het geheel hebben overgewonnen.			8067
			11

Batavia den 31^e Maart 1800 4).

N. ENGELHARD."

1) Gevonden in de papieren van Nic. Engelhard; heeft behoord bij diens jaarverslag.

2) In margine in de hand van N. Engelhard: Deeze afbetaling geschied door de Commandant van Buitenzorg, die jaarlijks daarvan bij eene reekening courant verantwoording doet, gelijk hier vooraf (d. i. in den bundel waaruit dit stuk door mij is overgenomen) is te zien.

3) Alsvoren: Heemraden betalen 20 Rd^s. voor de tjain en de Aria heeft de leeden (van dat College) uitgekogt voor 40 Rd^s. (papier) de tjain, dus 20 Rd^s. meerder als hij ontvangt, dat over 50 tjain gerekend moet worden.

4) Alsvoren: Na dit vertoon kan men een regt denkbeeld erlangen van de staat der voordeelen van die Regenten op de leverantie van producten, en of zij bij eene slegte leverantie van coffij niet moeten agteruitgaan door so veele ongelden tot het houden van hun staat te moeten impenderen; nu is het waar dat, daar de lasten meest dezelve zijn, hunne inkomsten merkelyk accesseren bij het leveren van eene meerdere hoeveelheid coffij; dit ter speculatie.

BIJLAGE XLII.

INSTRUCTIE VOOR DE KARDAMOMCULTUUR

1802.

- (1) Deze instructie is eene bijlage bij het dagregister der inspectieis, door Pieter Engelhard van 4 Mei tot 18 Augustus 1802 door verschillende regentschappen gedaan.
-

„VOORSCHRIFT waarna de Regenten, Europeese Opzienders en Tuiniers in de Bataviase Bovenlanden bij het aanleggen van Cardamomplantagien sig te reguleeren hebben.

Art. 1.

Ofschoon de Cardamom gesaaid wordende ook groeijen soude, mits de planten niet dicht maar ver van malkanderen staan, soo sijn de plantjes uit de bosschen egter de beste.

Art. 2.

Het planten moet in de reegentijd, en dus alhier in de maanden December en Januarij geschieden.

Art. 3.

Bergagtig(e), vogtige, vette gronden, plaatsen die langen tijd ongecultiveert geweest sijn, daar veel schaduwe valt en verrotte boomen gevonden worden, bovenal gronden die na een rivier afhellen, sijn tot een cardamomplantagie de geschiktste.

(2)

Art. 4.

Alle hooge boomen, sonder onderscheijd welke, kunnen tot schaduwe dienen.

Art. 5.

De grond, waarin de planten te staan komen, moet alleen maar het onkruid afgemaaid ofte sogenaamd gebabbat worden.

Art. 6.

Dewijl de vrugten aan ranken sig op de gronden ophouden en, niet volkoomen rijp sijnde, sonder reuk nog smaak zijn, soo diend men wel te letten dat de cardamom niet te vroeg afgeplukt word.

Art. 7.

In de eerste twee dagen na het afplukken moeten de vrugten in de rook gedroogd worden en dan vervolgens in de zon, uithoofde de cardamom graag begint te bersten, soo men se direct in de zon legt, en waardoor het zaad meest verlooren gaat.

Tangerang 17 Mei 1802".

BIJLAGE XLIII.

INSTRUCTIE VOOR DEN ADJUNCT-GECOMMITTEERDE

1805.

- (1) Het volgende stuk werd gecopieerd uit Resol. 21 Febr. 1806 en is ook opgenomen in P. XIV, 282 e. v. De nog al talrijke afwijkingen tusschen beide teksten zijn een gevolg van de vrijpostigheid waarmee de uitgever van het Plakaatboek, in stede van met Cyrano uit te roepen:

Mon sang se coagule

En pensant qu'on y peut changer une virgule!

de in dat standaardwerk opgenomen documenten naar believen „verbeterd” heeft.

Deze instructie, welke blijkens R. 27 Dec. 1805 voor Van Lawick als Adjunct-Gecommitteerde was opgesteld door diens toenmaligen chef Walbeek, in qualiteit van Waarnemend Gecommitteerde over de Bovenlanden (vergelijk I, 91 e. v.; 105), veranderde van karakter toen Van Lawick zelf den 10 Januari 1806 met de waarneming van het Commissariaat over de Bovenlanden werd belast, ondergeschikt aan den Gouverneur-Generaal. Dienovereenkomstig schijnt toen art. 1 gewijzigd; het hoofd echter bleef onveranderd. De instructie vertoont overigens eenige punten van treffende overeenkomst met die voor de Commissie Majer-Keijzer van 1800 (zie § 905), welke laatste echter veel uitvoeriger en degelijker is.

In mijne aantekeningen heb ik *cursief* de varianten opgenomen, die voorkomen in een tweede exemplaar van ditzelfde stuk, hetwelk ik aantrof in de papieren der Commissie over de Bovenlanden.

-
- (2) „Temporaire instructie (1) voor den Adjunct-Gecommitteerde over de Zaken van den Inlander Lawick van Pabst, naar (2) hij zig stiptelijk zal hebben te gedragen,

(2) (1) *Instructie temporaire.*

(2) *waarnaar.*

ten einde de goede order in de Regentschappen te cultiveeren en dat de koffij- en andere cultuures in eene behoorlijke staat gebragt en onderhouden worden.

Art. 1. Zal hij met ijver en exactitude uitvoeren alle zodanige orders, welke hem door den ondergetekende, Gouverneur-Generaal (1), zullen werden opgedraagen, en teffens verplicht zijn, aan de in werking zijnde Commissie ter inspectie van de Bovenlanden alle geëischt wordende elucidatiën te moeten suppediteeren en zig (2) overigens hebben te houden aan die orders, welke hem bevorens gegeven zijn en niet contradictoir teegens den inhoud deezer instructie koomen aan te loopen.

Art. 2. Met eene gepaste ijver en in de decensten en behoorlijkste termen (3) zal hij de Regenten tot de onderhouding en uitbreiding der koffij- en andere cultuures steeds tragten aan te moedigen en zorgen dat de Tjoetaks- en mindere Hoofden dit zo aangeleegen stuk met die ijver behartigen, waardoor men eindelijk eens (4) de bereids lang beloofde en gehoopte verwagting zal vervuld zien.

(3) Art. 3. Als een point van het grootste aanbelang zal hij aanhoudend moeten zorgen, dat de Europeesche Opzienders zig van haare pligten en ontvangene orders kwijten, dewijl dit het voornaamste zo niet 't eenigste middel is, om 't groote oogmerk, de uitbreiding van de koffijcultuure namentlijk, bereikt te krijgen, ten welken einde hij dan ook zijn intentie (5) zal moeten vestigen op haare werkzaamheeden en bovenal beletten dat zij zo min met de Hoofden als gemeene Javaanen (6) eenige de minste handel drijven, maar zig stipt aan haar instructie zullen blijven gedraagen.

Art. 4. Bij de geordineerd wordende aanleg van nieuwe koffijthuijnen zal vooral moeten gezo(r)gt worden, dat daartoe de geschikste gronden en zo veel mogelijk digt bij de campongs geleegeen, werden uitgekoozen en dat de thuijnen niet al te zeer van den andere (7) verspreijd worden. Hiertoe zullen zoveele manschappen tot dies aanleg bij den anderen moeten worden getrokken als de geleegendheid en uitgestrektheid van territoir zal toelaaten en benoodigt hebben (8), zullende hij vooral zorge draagen, dat de inconvenienten, die uit

(2) (1) *den Raad Extraordinair Pieter Walbeek, als waarnemende de post van Commissaris over de Bovenlanden.*

(2) *zal hij zig.*

(3) Dit herinnert er aan dat Van Lawick watergruw in den mond was. I, 91 en § 1821.

(4) Bij Nederburgh's Consideratiën van 1796 (p. 246) was al gerekend op een gemiddelden

oogst van 90.000 pikol van 160 pond.

(5) *attentie.*

(6) *Javaan.*

(7) *anderen.*

(8) D. i : als de gelegenheid (ligging, zie B. 7, 22 noot 1) zal toelaten en de uitgestrektheid zal vereischen. Dit is eene beknoptheid van uitdrukking die tot verwarring kan leiden; vergel.

het een en ander zoude kunnen resulteeren, zoveel mogelijk worden weggenoomen. De grond zal altoorens wel bewerkt en van al het schadelijke onkruid, principaal de alang-alang, gezuijvert en de dadapboomen daarin vóór de koffij geplant moeten worden, terwijl men verdagt zal moeten zijn, dat de koffijplantjes minstens 2 à 3 (1) bijtakjes hebben en op de bepaalde en geordineerde distanties geplant worden; in magere dan wel vette gronden kan hierin egter eenig onderscheid werden gemaakt.

- (4) Art. 5. In de nieuwe aangeplante thuijnen van 1 à 2 jaaren zal dienen gezorgd te worden dat de uitgestorvene of niet wel geslaagde boontjes (2) door andere werden verwisseld, dog in thuijnen (3) die ouder zijn, vooral in de laage landen, is dit nodeloos, dewijl de aanplantinge aldaar zelden langer dan 7 à 8 jaaren duuren en dus van die bijplantinge weinig nut of voordeel te trekken is.

Art. 6. Bij de te doene inspecties der plantagies zal Uw de Hoofden en gemeene bijeen doen koomen en bij dezelve naauwkeurig onderzoeken en navraagen het getal der koffijboomen die ieder huijsgezin onderhouden moet, en die opgave teegens de bevondene hoeveelheid confronteeren, ten einde zoveel de presente omstandigheeden dit gedogen, te zorgen, dat de (4) intentie van de Hooge Regeering voldaan word, om namentlijk ieder huijsgezin, 't zij Boemis of Manoempangers, 1000 boomen ter onderhoud te geeven, welk getal 's jaarlijks door het aanplanten van 125 nieuwe en verwisseling van oude uitgedragene zal moeten compleet gehouden worden.

- (5) Art. 7. 't Is van veel aanbelang, dat de koffij op zijn tijd rijp geplukt en in de droogschuuren naar de order werd behandelt en gadegeslagen. Uw zult dierhalven zorgen dat de transporten (5) en afvoer zoveel doenlijk werden gemenageert tot den principaale inzaam zal zijn geschied, dewijl plukke, drooge en afvoeren tegelijk veels te drukkende voor den gemeene man is en hierdoor dan ook veele vrugten verwaarloosd en verlooren raaken.

Art. 8. Inzonderheid zult Uw bij gemeene Javaanen naauwkeurig hebben na te gaan en te onderzoeken of zij behoorlijk voldaan zijn voor de producten, die zij aan de Compagnie geleevert hebben, en bij bevinding van 't tegendeel dadelijk onderzoeken aan wien zulks moet werden gattribueert,

B. 1, 7 noot 1. Een mooi voorbeeld geeft D. 1678 p. 177: „onse landen ende ingeseten te verwoesten ende vech te voeren”; zie ook aldaar p. 110: „onse Mattaramse en selfs de Bantamse nageburen ende bondtgenoten” (alleen de Matarammers zijn dit laatste).

(1) *ten minsten agtien maanden oud en 2 à 3.*
 (2) *boontjes.*
 (3) *in de thuijnen.*
 (4) *dat aan de.*
 (5) *transport.*

bijzonder in het oog houdende dat den Regent zowel als den Opziender aansprekelijk is voor de prompte uitdeeling van 't coffijgeld, dat aan den gemeene man zal werden betaald, en dat zij bij ontdekking van eenige knevelarijen daarvan direct kennis moeten geeven.

- (6) Art. 9. Om de afbreng van de producten voor den gemeene man des te ligter te maaken, zijn er door de Hooge Regeering in de tjoetaks en de hoofdnegorij (1) de aanbouw van kljne pakhuizen bepaald. Uw zult dierhalven zorg dragen, dat aan diegeene welke zijn koffijbonen aldaar mogte verkieze te leveren, eene directe betaling geschied, en dat de Regenten (2) ten dien einde zodanige orders stellen, dat aan dat heilzaam oogmerk prompt zonder eenige de minste knevelarijen ingevolge de order die Uw dientweegen zult ontvangen (3) zal werden voldaan.

Art. 10. Tot den aanbouw van nieuwe droogschuuren en 't in order houden en brengen van de oude zult Uw de nodige order stellen, opdat daaraan vóór de pluktijd begint, niets zal komen te ontbreken".

- (6) (1) Door deze open ruimten weg te laten, heeft de uitgever van het Plakaatboek aan zijne lezers een geheel verkeerden indruk van dezen maatregel gegeven. Men vindt dergelijke hiaten als bovenstaande zeer veel in Compagnies-rapporten e. d., wanneer de steller van het stuk een of ander cijfer of eigennaam op het moment niet bij de hand had en zich voornam het ontbrekende later in te vullen, oordeelde dat degene voor wien het stuk bestemd was, zulks gemakkelijk kon doen. Hier moeten de hiaten

worden aangevuld, de eerste met: *Tjiheulang en Soekaradja*, de tweede met: *Tjtandjoer*. Tot de oprichting der hulppakhuizen aldaar werd besloten bij R 24 Jan. 1806.

(2) *zullen er in de tjoetaks de aanbouw van kljne pakhuizen werden geproponeerd; dit door de Hooge Regeering goedgekeurd zijnde, zal Uw zorge draagen dat de geleverde producten aldaar direct werden betaald en dat de Regenten.*

(3) *nader ontfangen zult.*

BIJLAGE XLIV.

INSTRUCTIE VOOR DE OPZIENERS

1807.

- (1) Het volgende stuk werd overgenomen uit het rapport der Commissie Thalman, Smit en Bauer dd. 29 Jan. 1808. De Commissie merkt daarbij op dat zij, wat de koffiecultuur betreft, bij deze instructie die van 6 Mei 1789 (onze Bijlage XL) tot richtsnoer heeft genomen, doch geamplieerd, en dat aan de Opzieners de naleving dezer nieuwe bepalingen voorgeschreven is.

Het blijft daarbij onuitgemaakt, in hoeverre er van die naleving iets is gekomen. Dat de instructie echter zeker gezag heeft gehad en dat een man als Van Lawick haar doelmatig oordeelde, blijkt daaruit, dat deze als Resident van Cheribon den 21 Maart 1808 eene instructie vaststelde voor de Opzieners der Cheribonsche Preanger-Regentschappen, waarbij die der bedoelde Commissie zoozeer tot model heeft gediend, dat verreweg de meeste artikelen woordelijk overeenkomen. Hij geeft echter in zake de keuze van koffiegronden de voorkeur aan artikel 3 der instructie van 1789, en lascht ook artikel 4, 6, 12, 13, 14 en 15 dier oudere instructie in deze jongere in. Zijne verdere afwijkingen van deze laatste zijn hierbeneden aangeduid.

-
- (2) „Prealabele schikkingen voor de respective Opzienders
over de Jaccatrasche en Preanger Regentschappen, onder
Batavia sorteerende.

- Art. 1. Elkeen Opziender zal verplicht wezen, ses maanden van te vooren kennis te geeven als hij zijn ontslag hebben wil, als wanneer hem zijn vervanger zal toegezonden worden.
- Art. 2. Aan deezē zal hij gehouden zijn de nodige onderrigtingen betrekkelijk de cultuure en het huijshoudelijk bestier te geeven, alle de coffijtuijnen aan te wijzen en dezelve van onkruid gezuijvert

overgeeven, zo als mede alle lijsten, besluiten, orders etc^a. etc^a. in de beste order door hem zullen moeten worden overgegeven.

Alle orders moeten door den uitsteller geteekent zijn, en dient hiermeede tot observantie voor de Opzienders van in het vervolg geen circulaire orders van eenig aanbelang, die door hun voor gezien geteekent worden en die in handen van den uitsteller terugkoomen, meer te accepteren (1), dewijl de ondervinding het misbruik daarvan aangewezen heeft en zij dan geene verantwoording voor zig hebben, maar alle last van gegevene en kwalijk uitgevallene order op hun terugvald.

- (3) Art. 3. Hij zal al verder hebben over te geven de ses paarden, die aan een Opziender tot het doen der ronde of inspecteering der plantagies door den Regent verstrekt worden.
- Art. 4. Indien er een van deeze ronde-paarden onrijbaar is geworden, moet den Opziender aan den Regent daarvan kennis geeven, die een ander in dies plaats te geeven verplicht is.
- Art. 5. Den Opziender moet in alle zaken die betrekking tot de cultuure hebben communicatief met den Regent te werk gaan en nimmer uit het oog verliezen dat den Regent Regent is (2).
- Art. 6. Hij zal alle mogelijke middelen aanwenden om eene zo veel mogelijk naauwkeurige zielsbeschrijving te erlangen, wijl hij dan eerst eene juiste berekening van de te doene aanplantingen opmaaken kan.
- (4) Art. 7. Ook moet hij van het getal der buffels, koebeesten, merriepaarden en buffelkarren eene exacte aantekening houden.
- Art. 8. Hij zal zorg draagen dat de geordonneerde jaarlijksche aanplanting van 125 boomen worde volbragt, wijl hierdoor eenclijk eene duurzaame recolte bewerkt word; meerdere aanplantingen na advenant van zaaken te doen, is gepermitteerd (3).
- Art. 9. Bij het aanleggen van nieuwe tuijnen moet hij met den Regent en de Hoofden van de districten, als van wien men verwagten kan dat de gronden in hunne districten het beste kennen, goede gronden opzoeken en zo veel mogelijk gronden die voor successive aanplantingen toereikend zijn, om de plantagies bijeen te hebben, en

(2) (1) Van Lawick voegt daarbij: „nog ontvangen orders meer terug te geven”, of liever, hij zal deze woorden aangetroffen hebben in eene juistere copie der instructie van Thalman c. s. dan die welke te mijner beschikking stond.

(2) Artikel 3 tot 5 ontbreken bij Van Lawick. (3)

(3) Dit artikel 8 is door Van Lawick gewijzigd overeenkomstig de Cheribonsche toestanden. (4)

dan goede zorg draagen dat deeze gronden vóór de aanplanting terdeeg van het onkruid gezuiverd worden.

- Art. 10. Zijn de gronden genoegzaam gezuiverd, moet de dadap direct worden geplant, ter lengte van $2\frac{1}{2}$ à 3 voet, van boven schuijns gesneden dat het water kan afloopen, om daardoor de verrotting voor te koomen.
- (5) Art. 11. De voornaamste zorg van den Opziender moet het zijn, goede coffijplanten te planten. De plant moet twee jaaren oud zijn en 't egte kenmerk van haare deugdzaamheid is, als zij twee takken heeft en groote bladen.
- Art. 12. De aanplantingen moeten in de maand December dan wel vóór medio Januarij gedaan worden; geschied het laater, zo hebben de jonge planten niet genoeg wortel geschooten om bij invallende droogte weeldrig te kunnen blijven; zij raaken aan 't kwijnen en voldoen nimmer.
- Art. 13. De aanplantingen moeten in gereegelde rijen, op vette gronden op eene ruimte van 8 à 10 en op magere gronden van 6 à 8 voeten in het vierkant, geëffectueert worden, edog zonder tusschenplanting, die, als voor niets goed zijnde, onderzegt word.
- Art. 14. De naplanting, die men doen moet als eenige der jonge boomen kwijnen dan wel uitgestorven zijn, moet den volgende maand December door grootere planten gedaan worden (met die voorzigt, dat men de plant met de grond uitgraaft, hetwelk den Inlander *poeteran* of *ayoman* (1) noemt, en deeze plant word dan in het daarvoor gegravene gat gesteld), waardoor men eene gelijke plantagie behoud (2).
- (6) Art. 15. De plukking moet geschieden als de vrugt donkerrood is, wijl zij dan haare volkomene rijpheid heeft. De vrugt moet van de takken niet afgestroopt maar geplukt worden; het afstroopen der vrugten maakt de vrugt gedragen hebbende takken kwijnend en

(5) (1) Coolsma s. v. *poeteran*: „een met aarde aan den wortel uit den grond gegraven plant”; s. v. *ajoeman*: „verwisselen, vervangen, bijvb. een beschadigde plant door een gezonde”. H. J. Smid (o. l. pag. 23 e.v.) onderscheidt *poeteran*, het aldus uitgegraven plantje, en „*djaboetan* (lees: *tjaboetan*) of uitgetrokken plantje, geheel zonder aarde er aan”.

(2) De haakjes in dit art. 14 zijn door mij zelf geplaatst. Het voordeel van „eene gelijke plantagie” is, dat men dan later geene tuinen krijgt waarvan een deel reeds is afgestorven terwijl een ander deel nog vrucht draagt, hetgeen voor onderhoud en pluk overmatigen arbeid eischt.

voor het volgende jaar onvrugtbbaar, daar (1) door het plukken integendeel de knoppen direct weer uitschieten en versche bloeizem geven. Ook moet de top van de boom niet geboogen worden om de vrugten te plukken, zonder (2) daartoe trappen van de benodigde hoogte geëmployeert worde.

Art. 16. De naleeze of laatste inzaam is in de warme districten in de maanden Majj en Junij en in de koude in Augustus en September, als wanneer de thuijnen behoren schoon te zijn om de op de grond gevallen vrugten te kunnen inzamelen, en om zo veel mogelijk voor te koomen dat zij niet uitschieten, hetwelk anders in het natte gras dadelijk plaats heeft. Daar dit edog (3) in 't algemeen niet gantsch kan geëviteerd worden, zo moet den Opziender dan zorgen dat de reeds uitgeschotene vrugten niet vernield worden, hetwelk den Inlander veelal uit vrees doet, en hij zal dan nimmer gebrek aan goede plantjes hebben.

(7) Art. 17. Bij de drooging der vrugten moet wel geobserveert worden dat geene te groote hoeveelheid op malkander te leggen komt, wijl daardoor ligt eene broeijing ontstaat, die voor de vrugt verderflijk is. De beste drooging is in huijs op lange roosters of op de droog-schuuren, die edog voor zon en reegen wel gedekt moeten zijn en waaronder een kleijn smokend vuur moet onderhouden worden.

Art. 18. Het stampen der coffijboonen geschied het beste in een gegravene kuijl met een buffelsvel belegd, hetwelk vogtig gemaakt moet worden; deeze methode is beeter dan in houtene blokken of handmolens, wijl hierdoor de boon geconserveerd word en gaaf blijft.

Art. 19. De algemeene droogschuuren zijn voor de uit oude coffij- en boschtuijnen ingezamelt wordende vrugten, waartoe een gantsche trouw Inlanders gebruikt word; [den Opziender heeft hierbij op te letten dat het provenu van deeze coffij behoorlijk en evenreedig verdeeld worde] (4).

Art. 20. Een ieder planter moet zijn eigendom hebben; 't nodige terrein of

(6) (1) Zie B. 23, 137 noot 4.

(2) Blijkbaar het Duitsche *sondern*.

(3) Het Duitsche *jedoch*. In ouder Hollandsch wordt het echter wel gebruikt evenals hier. Zoo in Jan van Riebeeck's Dagverhaal I, 117: „Meende te vertrecken, maer mosten *edoch* weder ankeren”. Op dezelfde wijze kan *doch* voorkomen. Zoo D. 1680 p. 359: zeker schip wordt beschoten met „pijlen die *doch* alle ble-

ven steecken”; Rumphius Herb. Amb. I, 120: „De grootste (*vezels*) werden door de deelen des kelks ondersteunt, de kleinste *dog* vertoonen zig in de tussen-spatiën”; ib. II, 125: „De smaak is bitter, met een kleine zamentrekking, die *doch* haast vergaat”; ib. IV, 29: „De Arabieren *dog* schrijven daarvan, dat” enz.

(4) Wat ik hier tusschen haken heb gezet, (7) ontbreekt in Van Lawick's instructie.

zijn getal van boomen moet hem door den Opziender worden aangewezen. Die boomen die den planter aangeplant heeft, moet hij onderhouden; hierdoor kan men den ijverigen van den luijaard onderscheijden en den laatsten tot zijn pligt brengen.

- (8) Art. 21. Den planter heeft het regt met de door hem ingezamelt wordende vrugten na willekeur te beschikken (1); hij kan ze meede naar hujs neemen en aldaar onder opzigt van zijne vrouw en kinderen doen droogen; hij kan zijne producten naar verkiezing zelfs naar de pakhuizen brengen dan wel aan een ander ter afvoer overlaten.
- Art. 22. Arme en onvermogene Inlanders, grijsaarts, weduwen en kinderen kunnen haare ingezamelde vrugten in die kleine pakhuizen, die ten dien einde in de districten opgebouwd zijn, brengen, en moeten aldaar de bepaalde betaaling prompt ontvangen.
- Art. 23. Den Opziender zal vooral zorg draagen dat in deeze kleine pakhuizen eerlijke dienaaren geplaatst zijn, die zo wel de betaaling als het inweegen zuiver behandelen.
- (9) Art. 24. Die pakhuizen, tot den kleinen inkoop geprojecteerd, moeten niet te groot zijn, hoogstens voor eene hoeveelheid van 150 picols; is den inkoop grooter, zo moeten tot voorkoming van groote verliezen bij ongelukkige toevallen als brand of anderzints twee of drie op genoegzaame distantien van malkander aangebouwd worden.
- Art. 25. (2). Rondom de coffijtuijnen moet op de distantie van eene roede de grond van allang allang gezuijvert zijn, ter voorkoming dat de brand in de thuijnen niet overslaat, als de allang allang na gewoonte in den droogen tijd in brand gestookten word.
- Art. 26. Den Opziender zal al verder zorg draagen dat het transport der producten zo veel mogelijk gefaciliteerd worde, en dierhalven al wat daartoe betrekking heeft gadeslaan, als: de zadels en het daarbij benodigde ijzerwerk, de karren en bapatols (3), zo als meede ook dat er geene bekwaame draagbeesten verkogt of veraliëneerd worden, zo als wel bij het laatste transport der producten op de plaatsen waar de pakhuizen staan gebeurt.

(8) (1) Natuurlijk onder voorbehoud dat alles wordt geleverd aan het Gouvernement.

(9) (2) In plaats van art. 25 tot 28 staan bij Van Lawick zes andere artikelen, regelende den afvoer (ook het voorschrift dat de koffie „behoorlijk schoon en wel uitgezigt” moet zijn, het eenige wat ik ooit omtrent sorteerden heb gevonden), de tournees van den Opziener (die

daarbij door het Districtshoofd van levensmiddelen en paarden moet worden voorzien), het indienen van een maandelijksch algemeen rapport door de Tjoetakshoofden en het houden van een dagboek door den Opziener, waarin ook „het weer” genoteerd moet worden.

(3) Vergel. Radermacher in T. N. I. 1856, II, 172: „Ieder buffel draagt een bovenlandsch

- (10) Art. 27. Den Regent, de Hoofden der tjoetaks en districten, zo meede andere welbemiddelde ingezetene moeten door den Opziender tot het transportweezen worden geanimeerd en bekend gemaakt met die voordeelen, die door 't aankweken van transportbeesten door hun kunnen getrokken worden.
- Art. 28. En generaal moet den Opziender een wakend oog hebben zo wel op den Regent als mindere Hoofden, dat zij zig geene knevelarijen tegens den gemeene man permitteeren. Bij ontwaaring van diergelijke ongepermitteerde handelwijze bij mindere Hoofden, moet hij immmediaat den Regent daarvan kennisgeeven, en zo deze zelfs meedewerkend mogte zijn of oogluikend is, daarvan directelijk aan zijne superieuren rapport doen.

(Onder stond:)

Sumadang, den 28 September 1807.

(Was geteekend:)

Ter order der Commissie

J. G. BAUER.

Tot informatie van den Opziender dient, dat den Pepattij of Tweede jaarlijks in de maand April en de Regent in Octobermaand eene generaale inspectie door het regentschap verplicht is te doen".

pikol in vier kranjangs of *papatol*". Van Motman beschrijft deze in Juni 1809 als „lange van bamboesen gemaakte eranjangs en met een buffel- of andere dierenhuid bedekt, opdat er geen regen indringen kan". De Statistieke Beschrijv.

van 1822 zegt, dat van buffelhuid worden vervaardigd „de deksels en bodems der cylindervormige manden (*papatol*) waarmee de Inl. de koffie vervoert, en de zadel waaraan deze manden zijn bevestigd".

BIJLAGE XLV.

DAENDELS' REORGANISATIE

1808.

- (1) Het navolgende stuk is overgenomen uit R. 15 Maart 1808, waar het geïnsereerd staat. In de Bijlagen bij die Resolutie is het origineel niet te vinden, zoodat de fouten van den tekst niet met zekerheid kunnen worden verbeterd. Korthedshalve zal ik hierbeneden het uit de Resolutie overgenomen stuk, ofschoon het een afschrift is, aanduiden als *Origineel*, terwijl eene elders in het archief aangetroffen copie, welke door mij is vergeleken, *Copie* zal heeten.

In Daendels' Staat, Bijlagen I vinden wij ons document als No. 31 der Preparatoire Mesures. De redactie is daar echter zeer verschillend, vooral door de uitlating van kortere en langere passages. Alle afwijkingen van eenig belang worden hierbeneden aangeduid als voorkomend in *Staat*, terwijl alles wat in Daendels' werk uitgelaten is, wordt gecursiveerd.

Bij Van Rees (Overzicht p. 120) vindt men ons stuk (ofschoon hij verzekert het af te drukken „zonder uitlating of toevoeging”) weergegeven volgens de redactie van Daendels' Staat, dus met vele omissies, terwijl het in T. N. I. 1878, I, 306 e. v. weder uit Van Rees wordt overgenomen met allerlei willekeurige veranderingen en extra-uitlatingen.

Hierbeneden verschijnt het dus voor het eerst in den vorm waarin het werd opgesteld. Een zakelijken commentaar zullen wij aan dit document niet toevoegen, omdat die veel te uitgebreid zou worden en datgene zou versnipperen wat elders in zijn samenhang wordt gegeven. Volgens zijne gewoonte nam de Raad van Indië dit voorstel van Daendels zonder eenige verandering over, en insereerde zijne conclusies andermaal als Resolutie.

„HoogEdcle Heeren!

- (2) Zo lang de koffijteelt de eerste en voornaamste bron zal blijven (1)

- (2) (1) *Staat*: „zal zijn”.
Priangan II.

waaruit de middelen van bestaan en de voordeelen dezer kolonie afvloeijen, kunnen 'er voorzeker geene voorwerpen, die meer de aandacht Uwer Hoog-Edelheden waardig zijn, aan de deliberatie dezer vergadering worden voorgesteld (1), dan al hetgeen tot de instandhouding en uitbreiding dezer culture betrekkelijk is en dienen kan om de voordeelen, die dezelve afwerpt, zuiver in 's Lands Kas te doen overbrengen.

Tot de instandhouding en bevordering zo veel mogelijk van deze aangelegene tak (2) van culture is er geen krachtiger noch zekerder middel, dan dat het belang der cultivateurs, derzelver Europeesche (3) en Inlandsche Opzienders en Hoofden aan de vermeerdering der inzaam ten naauwsten werde verbonden, en dat de Javasche (4) ingezetenen en Hoofden *zo ver mogelijk* werden ontheven van alle overige min voordeelige doch vaak veel meer drukkende en niet zelden geheel onregtvaardige lasten, *die de uitbreiding der koffij belemmeren*.

- (3) *En om voorts alle slinksche wegen af te snijden, langs welke de voordeelen, op dit product vallende, zouden kunnen worden gediverteerd, zullen U HoogEdelheden, gelijk ik niet twijffel, met mij instemmen dat er geen beter middel kan gebruikt (5) worden als dat de leverantie, betaling en administratie zo zeer werde gesimplificeerd, dat elke afwijking van de te makene bepalingen terstond in het oog valle.*

De noodzakelijkheid om den gemeenen Javaan door zijne eigene belangen aan de culture *(te)* (6) verbinden is reeds sedert ettelijke jaren zo wel door het bewind in Europa als door de Indische Regeering ingezien, en de hieruit voortgevloeide orders hebben ook ten gevolge gehad, dat mij sedert de tweede aanstelling van den Heer Pieter Engelhard tot Gecommitteerde over (7) de Zaken van den Inlander geene klagten over de uitbetaling der koffij aan den gemeenen man *in de Jaccatrasche en Preanger Regentschappen* zijn te voren gekomen. *Voornameijk op het oog hebbende om Uw HoogEdelheden over deze landen te occuperen, zal ik ten dezen opzichte van Java en het Cheribonsche thans niet spreken, maar alleenlijk reflecteeren, dat ofschoon het belang der culture in de laatste (jaren eene nauwgezette) (8) betaling der*

(2) (1) *Staat*: „geene voorwerpen gevonden worden, die meer de aandacht uwer Hoog-Edelheden waardig zijn, om aan derzelver deliberatie te worden voorgesteld”.

(2) *Staat*: „taak”.

(3) *Staat*: „Cultivateurs, en van de Europeesche”.

(4) *Staat*: „Javaansche”.

(5) *Staat*: „gebezigt”.

(6) Dit *te* laschte ik in uit *Staat*.

(7) *Staat*: „tot Gecommitteerden tot en over”.

(8) Wat hier tussehen haakjes staat, ontbreekt in het *Origineel* zoowel als in de *Copie* en den *Staat*.

producten in de Jaccatrasche en Preanger bovenlanden heeft teweeg gebragt, de maatregelen van het Gouvernement mij nochtans ten aanzien der betaling zo wel van de Gecommitteerde en Europesche Opzienders, als van de Inlandsche Hoofden (en) (1) Regenten zeer difectueus zijn voorgekomen (2).

- (4) Hoe duidelijk het *nut* zich ook vertoone, dat de Inlandsche Hoofden en Regenten, die als de instrumenten in handen van het Gouvernement kunnen beschouwd worden om den Javaan volgens zijne zeden en gewoonten op te leiden tot alle werkzaamheden die van hem verlangd worden, in de eerste plaats een voordeel geschonken werde op diezelfde (3) verrigtingen waaraan men den gemeenen man zoekt te verbinden, zo waren nogtans de inrigtingen ten hunnen aanzien van zulk eene tegenovergestelde natuur (4), dat de leverantie der koffij hun allen, zelfs *tot* in het laatste jaar, ten nadeele gestrekt heeft *en volgens de plaatshebbende bepalingen noodwendig ten nadeele strekken moest; deze bepalingen waren van dien aart, dat door* (5) de Regenten geene andere voordeelen genoten wierden dan de overwigten, zijnde het verschil op de pikol van 250 en 222 fl , waarmede zij de koffij van den gemeenen man ontvingen, tot op 160 en 146 fl , waarmede zij dezelve aan onze pakhuizen wederom afleverden, met eene betaling daarenboven van 2 Rds. papiergeld voor ieder pikol *van 160 of 146 fl naar gelang van het gewicht,*
- (6) *waarop zij ieder afzonderlijk gesteld waren.* Terwijl daarentegen (aan) (6) de Regenten *wederom* ten last en (in) (7) rekening gebracht wierden niet alleen alle ongelden op de berging in de bovenlandsche pakhuizen, op den afvoer naar Batavia, tot (8) koelieloonen, praauwloonen, goenijzakken, pakhuisongel-den en schrijffloonen inclusive, maar ook de bezoldiging van 's Lands eigene ambtenaren, van (9) den Gecommitteerden tot en over de Zaken van den Inlander, van de Europesche Opzienders der plantagiën, Commandanten, Pakhuismeeesters, Inlandsche Hoofden, het ambtgeld van den Gecommitteerde zelfs niet uitgezonderd.
- (6) Eene inrigting en berckening, waardoor de voordeelen, die van de eene zijde de Regenten waren toegestaan, van de andere zijde meer dan

(1) Dit *en* laschte ik in.

(2) In plaats van het gecursiveerde leest Staat: „Doeh ten aanzien der betaling, zoo wel van den Gecommitteerden en Europesche Opzienders, als van de Inlandsche Hoofden en Regenten, is alles op de oude en defectueuse voet gebleven”.

(4) (3) Staat: „werde, voortvloeiende uit die zelfde”.

(4) Staat: „tegen overgestelden aart”.

(5) Het gecursiveerde ontbreekt in Staat. Daarna: „De Regenten genoten immers geene andere voordeelen dan de overwigten” enz.

(6) Dit *aan* is ingelascht uit Staat.

(7) Dit *in* ontbreekt in Origineel maar staat in Copie en Staat.

(8) Staat: „tot de”.

(9) Staat: „als van”.

verslonden wierden, en waaruit dus noodwendig eene veragterde in plaats van eene voordeelige staat der Regenten (1) moest voortvloeien, eene inrigting derhalven, die, *hoezeer men ook van de eene zijde op eene getrouwe betaling aan den gemeenen man oplettend was geworden*, de geheele coffijculture ten ondergang moest brengen (en) (2) waarschijnlijk reeds *ten onder* zoude gebragt hebben, indien hier niet gelukkig de eene kwaal door de andere was verdreven.

De meer en meer veragterende staat der Regenten zou toch niet hebben kunnen missen hen geheel afkeerig te maken van die tak van culture waaruit dezelve voornamelijk voortsproot, zo niet de facultijt hun gelaten was om schulden te maken, en de facilitcit die zij vonden om dezelve te contracteren, door de bepaling, die er van Gouvernementswege gemaakt was, dat dezelve alle ten laste van den Lande moesten worden overgenomen, hun een uitweg gelaten had, langs welke zij altijd tegens het gebrek van het lopende jaar een redmiddel gewoon waren te vinden.

- (7) *Doch zonder te treden in het politiek inzicht, 't welk men daarmede kan hebben beoogd, is het echter onloochenbaar, dat deze inrichting op zichzelf vicieus en met het open, ferm en weldadig karakter van een koninklijk bestier geheel onbestaanbaar moet worden geoordeeld.*

De inrigting was op zichzelf vicieus, omdat door de bepaalde (3) overnaam van den (4) Regenten schulden 's Lands Kas als het waare ter discretie gelaten wierd (5) van dien ambtenaar, die tot en over de Zaken van den Inlander gecommiteerd, ook de eenige persoon was, met wien dezelve contracteren; vicieus, omdat de winsten, die de inlandsche Regenten bij deze (6) inrigting verders (7) tot hun onderhoud moesten zoeken, gewoonlijk gevonden wierden langs wegen die allen of op 't bederf (of) op de onderdrukking van den gemeenen Javaan uitliepen; vicieus cindelijk omdat (8), het belang van de Hoofden der Javaansche natie (9) aan de culture niet verbonden zijnde, de

(6) (1) Staat: „staat voor de Regenten”.

(2) Dit en ontbreekt in Origineel maar staat in Copie en Staat.

(7) (3) In plaats van het gecursiveerde leest Staat: „verdreven, te weten, door het besluit der Hoge Regering, dat de schulden der Regenten, alle ten lasten van de publieke Kas, moesten worden overgenomen. Deze inrigtingen zijn allen en hoogsten nadelig, om dat de onbepaalde” enz. Wat dit laatste woord aangaat, het Origineel leest: *bepaalde*, de Copie evenals Staat en De Salis p. 14: *onbepaalde*. In verband met hetgeen hierbeneden § 8 volgt, geloof ik

dat *bepaalde* moet worden gelezen. Onbepaald zou zijn: onbeperkt, zie B. 31, 28 noot 5.

(4) Staat: „der”.

(5) Staat: „ter discretie stelde”.

(6) Het Origineel leest: „de”; de Copie: „deze”.

(7) In plaats van het gecursiveerde leest Staat: „gecommiteerd was 2° Omdat de midelen die de Inlandsche Regenten, verders”.

(8) In plaats van het gecursiveerde leest Staat: „3° Om dat”.

(9) Staat: „van de Inlandsche Hoofden”.

(8) inrigting moest (1) strekken om hen allen daarvan afkeerig te maken. *En onbestaanbaar met de beginselen eener Koninklijke regering, omdat deze niet gedogen, dat de onderdanen door misleiding, maar wel door haren weldadigen invloed, of anders door eene opene vertooning van magt en vermogen, in een staat van afhankelijkheid gebragt en gehouden werden. Ofschoon dan ook de betaling der koffij aan den gemeenen man in de laatste jaren op eene billijke wijze was geregeld, en deze betaling in de Jaccatrasche en Preanger Regentschappen ook getrouwelijk wierd volbragt, de inrigting nogtans ten aanzien van de betaling der Regenten, de belasting hunner reekening met alle de ongelden die op de berging en afvoer der koffij vielen, met de tractementen zelfs van 's Lands eigen ambtenaren, de faculteit der Regenten om zich in schulden te kunnen wikkelen, en de gemaakte bepaling, dat alle deze schulden zonder onderscheid ten laste van het Gouvernement wierden overgenomen — waren alle even vicieus, en met de cultuure tevens aan de waare belangen van den Lande nadeelig.*

(9) Ik heb mij dus verplicht geacht, U HoogEdelhedens op alle deze punten eene verandering (2) en verbetering voor te stellen (3), dan, eer ik daartoe overga, zal ik nog met weinige woorden aanroeren een ander gebrek in de voorige (4) inrigtingen, hetwelk te gelijker tijd dient te worden verbeterd. Daar de koffij-culture als 't ware naar de Javaansche zeden en wijze van bestier kan worden beschouwd als de voorname en meest renderende belasting, die op de ingezetenen rust, zo vorderen ook de publieke belangen dat naar mate deze belasting meerderc voordeelen dan anderen afwierp, de ingezetenen van de laatsten ontheven en tot de eerste, zo niet geheel en alleen, ten minsten zo veel mogelijk bepaald wierden. Ik heb hier bijzonder in het oog de verplichte leverantiën, buiten die van de koffij, de leverantie namelijk van indigo en van catoene garens.

(10) U HoogEdelheden zijn reeds door de loop der zaken gebragt tot eene afschaffing van deze leverantiën zelve, dan hiertoe echter niet overgegaan (5) als onder bepaling van een zeker equivalent, en van welkers betaling de ingezetenen, die tot deze leverantie verplicht waren, niet dan provisioneel en voor den tijd van een jaar zijn gelibereerd.

Ik acht het billijk en voordeelig voor den Lande, dat deze leverantiën

(8) (1) Staat: „deze inrigting integendeel moest”.

(9) (2) Het Origineel leest: „vergadering”; de Copie: „verandering”.

(3) In plaats van het gecursiveerde heeft Staat: „eene verbeterde voet van betaling voor

te stellen”.

(4) In plaats van „voorige” leest Staat: „extenderende”.

(5) Er staat: „overgaan”.

finaal en zonder eenig equivalent werden afgeschaft, zo dat de verplichte leverantiën zich voortaan bepalen tot de koffij alleen en daarbij in producten geen andere belasting door de ingezetenen gedragen werde (1) dan alleen die der tienden op het rijstgewas, waarvan de voortdoring tot onderhoud der Regenten, hunner familie en ondergeschikte Hoofden en die der geestelijkheid voor een gedeelte noodzakelijk (2) moet worden gehouden.

- (11) *Dan, buiten en behalven de zogenaamde verplichte leverantiën zijn er nog andere lasten, welke ten faveure van de koffijculture gedeeltelijk afgeschaft, gedeeltelijk onder eene naauwere bepaling hadden kunnen worden gebragt.*

Ik bedoel hier ten aanzien der Hoofden en Regenten van de Javaasche natie de zogenaamde hommagiën en jaarlijksche geschenken van paarden, koebeesten enz., en ten aanzien van den gemeenen man de heerediensten, waaronder ik mede begrijp de geforceerde houtkap om niet en alle andere diergelijke prestatien, welke dikwerf zo door de (3) *Europeesche Opzienders en Commandanten als* (4) *door de Inlandsche Hoofden plegen te worden gevorderd.*

- (12) Van deze lasten oordeel ik dat de zogenaamde hommagiën en geschenken van de zijde der Regenten geheel en al behooren te worden afgeschaft, zo als ook voor den gemeenen man het kappen van hout om niet, en dat voorts de heerediensten bepaald worden tot het gewone onderhoud van wegen en bruggen en 't vervoeren of verzellen van personen en goederen, die van 's Lands wege reizen of verzonden worden; terwijl privaatspersonen, met permissie van den Gouverneur Generaal of bij deszelfs absentie van den Gecommitteerden over den Inlander de bovenlanden doortrekkende, verplicht zullen zijn alle de door hun genoten diensten volgens een deswegens te maken tarief van betaling te voldoen, en dat het onderhoud van militairen die op patent marcheeren mede volgens een tarief van betaling vanwege den Lande worde voldaan.

Door deze bepalingen, zonder eenige atteinte aan den vorm van het Javasche bestier toe te brengen, aan hetzelfde slechts eene weldadige wijziging ten voordeele van de koffijculture gegeven hebbende, oordeel ik dat U Hoog-Edelhedens verder slechts eene meerdere klaarheid en eenvoudigheid in de

- (10) (1) In plaats van het gecursiveerde dezer alinea heeft Staat: „Het komt mij billijk, en zelfs voordeelig voor, deze leverantien finaal en zonder eenig equivalent af te schaffen, en voor deze Regentschappen te restringeren tot de Koffij alleen, met verdere bepaling, dat geene meerdere lasten door de ingezetenen gedragen zullen worden.

(2) Staat: „als noodzakelijk”.

- (11) (3) In plaats van het gecursiveerde leest

Staat: „Er bestaan ook zoogenaamde Hommagien en jaarlijksche Geschenken van Paarden, Koebeesten enz., welke de Regenten verplicht zijn aan den Gouverneur Generaal, aan den Gecommitteerde, en aan anderen te doen, er bestaan Heeren diensten, en een geforceerde Houtkap om niet, en soortgelijke praestatie, welke door de”.

(4) Staat: „en”.

betaling en administratie van dat product behoeven in te voeren, om deswegens alles daar te stellen wat ten voordeele van 's Lands belangens kan worden gedaan (1).

- (13) Om deze klaarheid en eenvoudigheid in de administratie te brengen, zal het in de eerste plaats van nut zijn, dat de koffij door den gemeenen man in alle de Regentschappen op eenparigen voet *aan de Regenten* geleverd en *door den Lande* (2) wederom met een pikol van een en hetzelfde gewicht *van alle de Regenten* werde overgenomen. Terwijl de koffij thans (3) door de ingezetenen van Tjandjoer, Buitenzorg en Tangerang wordt geleverd met pikols van 222 en door die van de oostersche Regentschappen met pikols van 250 fl , *zoude men, zonder* (4) de eenen te veel te bezwaren noch de anderen te zeer te verminderen, de (5) leverantie door den gemeenen man *in het algemeen kunnen laten geschieden* (6) in pikols van 225 fl .

- (14) *En terwijl thans de koffij door het Gouvernement van de Regenten wederom wordt geaccepteerd, gedeeltelijk met pikols van 160, gedeeltelijk van 146 fl , om naderhand met pikols van niet meer dan 123 fl te worden verkocht en afgescheept, zo zoude de acceptatie der koffij van de Regenten dienen bepaald te worden in pikols* (7), die na aftrek van de spillage en indroging gerekend konden worden met de afscheepspikol gelijk te staan.

De *voorige* bepaling dat de overwigten, die bij den afscheep op de pikols van 146 en 160 fl bevonden wierden, door de administrateurs der koffijmagazijnen wederom aan den Lande moesten worden geleverd, opende slechts een deur tot misbruiken en malversatiën; alle opiniën van deskundigen, welke op dit point door mij zijn geconsecteerd (8), *zich in het principe vereenigende, bleef er slechts een gering verschil over, hieruit spruitende, dat de spillage en indroging der koffij, naarmate dezelve eene langere of kortere tijd in*

(1) Deze laatste alinea in *Staat* aldus: „Door deze bepalingen zal zonder eenige atteinte, aan de vorm van het Javaansch Bestuur toe te brengen, aan het zelve slechts eene weldadige wijziging, ten voordeele van de Koffij-Culture gegeven worden. In de betaling en Administratie van dit product, behoeft slechts eene meerdere klaarheid en eenvoudigheid, ingevoerd te worden, om alles daar te stellen, wat ten voordeele van 's Lands belangens kan worden gedaan”.

(13) (2) In plaats van deze drie woorden leest *Staat*: „in de magazijnen”. Daendels schijnt te willen verbloemen dat de Regenten iets met de weging te maken zullen hebben.

(3) *Staat*: „De Koffij word thans”.

(4) In plaats van het gecursiveerde leest *Staat*: „het geen zonder”.

(5) Vóór dit lidwoord voegt *Staat* in: „in dezer voegen zou kunnen worden veranderd, dat”.

(6) *Staat*: „geschiedde”.

(7) In plaats van het gecursiveerde heeft (14) *Staat*: „en dat dezelve in de Magazijnen wierden ontvangen, in plaats van tot 160 fl , gedeeltelijk tot 146 fl , met pikols.

(8) Het *Origineel* leest: „geconsecteerd”, de *Copie*: „geconsulteerd” en evenzoo Daendels' *Staat*. Ik geef aan het eerste de voorkeur, omdat dit minder gebruikelijke woord eerder in het tweede kon worden veranderd dan zelf daaruit foutief gecopieerd worden.

's Gouvernements magazijnen bleef opgeslagen, ook grooter of kleiner zoude wezen, en nademaal men bij eene langdurige bewaring der koffij (1) de pikol van 128 t , en bij eene prompte afscheep, zo als thans nog plaats vindt, de pikol van 126 t toereikende (*oordeelde*) (2) om daaruit de minderheden van spillage en indrooging te vinden, zo kooft het mij voor dat ten dezen opzichte eene billijke middelweg zoude kunnen gevolgd worden door te bepalen dat, zo lange de koffij nog zoo gretig door de vreemdelingen zal gewild zijn als tegenswoordig, de acceptatie van dit product zoude kunnen bepaald worden in pikols van 126 t , om bij eene verflauwing van den handel in pikols van 128 t te worden veranderd.

- (15) Het verlies der *vorige* overwigten dient verders op eene billijke wijze aan de administrateurs van 's Lands magazijnen te worden vergoed; ik acht het daarom redelijk dat hun van 's Lands wege een vast tractement werde toegelegd van Rd^s. 6000 zilvergeld 's jaars, met ontheffing van ambtgeld, en dat vòorts de overwigten, die na de voorschrevene acceptatie der koffij in pikols van 126 of 128 t in hunne administratie nog mogten gevonden worden, *door het Gouvernement werden overgenomen tegens betaling van Rd^s. 8 zilvergeld de pikol* (3). Ook zal het ten hoogsten noodzakelijk zijn, dat de betaling der koffij aan de Regenten op eene meer billijke en eenvoudige voet werde ingericht.

Instede van hun *in schijn* toe te leggen eene betaling van 2 Rd^s. papiere geld voor elke pikol van 160 of 146 t boven de overwigten op de bergsche pikol, en hen daarentegen te belasten met alle die ongelden, waardoor volgens de tegenswoordige wijze van afrekening deze winsten meer dan verslonden worden, komt het mij voor dat volgende inrigting zoude kunnen worden ingevoerd, dat *namelijk* de tegenswoordige betaling van Rd^s. 4 zilvergeld voor elke pikol koffie, zooals dezelve door den gemeenen man geleverd wordt, in wezen blijvende, aan de Regenten daarenboven voor elke pikol van 126 of 128 t 1 Rd^s. zilvergeld worde uitbetaald; terwijl daarentegen, zooals eigenaartig is, door het Gouvernement zelve de kosten worden gedragen, zo wel van het *opslaan* en afvoeren harer producten *als van die*,

(14) (1) In plaats van het gecursiveerde heeft *Staat*: „komen hier op neder, en er bleef slechts een gering verschil over de spillage en indrooging der Koffij, naar mate dezelve eene langen of korten tijd, in Gouvernements Magazijnen zou moeten blijven opgeslagen, ook grooter of kleiner zoude moeten zijn, en nade-

maal men bij eene langduriger bewaring der Koffij”.

(2) Dit woord ontbreekt in het *Origineel*, doch staat in de *Copie* en *Staat*.

(3) In plaats van het gecursiveerde leest (15) *Staat*: „ten voordele komen van het Gouvernement”.

welke ter bezoldiging van hare ambtenaren, Opzienders en Gecommitteerden vereischt worden (1).

- (16) De betaling alleen der inlandsche zogenaamde Tjoetakshoofden, als tot de huishouding der Regenten behoorende, zoude voor *hunne rekening* (2) kunnen gelaten worden, om uit de Rd^r. 1 per pikol van 126 of 128 fl te worden gevonden.

Het leveren der coelies in de bovenlandsche pakhuizen, als tot geen merkelyk bezwaar van den Inlander strekkende en bovendien geene uitgaven in gelde veroorzakende (3), zoude mede aan hun kunnen worden overgelaten.

En voorts van de gewoone post(en) van rekening, welke thans de Regenten worden ten laste gebracht, nog aftrekkende 't geen voor schryfloonen aan diverse klerken oncigen wordt opgebracht, zoomede voor goeniezakken tot 6 stv^r. per Bataviasche pikol, als wordende deze zakken in natura door het Gouvernement zelve gefournecrd, zo zouden er buiten de betaling van Rd^r. 4 per pikol van 225 fl aan den gemeenen man en Rd^r. 1 per pikol van 126 of 128 fl aan den Regent geene andere ongelden overblijven, waarmede de koffij moct worden bezwaard, dan het tractement van den Gecommitteerden tot en over de Zaken van den Inlander, van de Europeesche Opzieners der plantagiën en bovenlandsche pakhuizen en de fragtloonen van daar tot de hoofdplaats.

- (17) Het tractement van den Gecommitteerden tot en over de Zaken van den Inlander zoude kunnen gesteld worden op 12 stv^r. per pikol van 126 of 128 fl , zo als het thans bepaald is voor de pikol van 146 en 160 fl , met afschaffing van het ambtgeld (4), *waaruit ten dezen niet dan een chimericq voordcel voor den Lande zoude kunnen geboren worden.*

Het tractement der Europeesche Opzienders der plantagiën, hetwelk thans in de Jaccatrasche op 12 en in de oostersche Regentschappen op 30 stuivers voor de bergsche pikol bepaald is, zoude in het algemeen over alle de Regentschappen kunnen gebragt worden op 12 stuivers voor de Bataviasche pikol van 126 of 128 fl . De tractementen der Opzieners in de Jaccatrasche Regentschappen zouden hierdoor wel merkelyk boven die der oostersche Regentschappen verbeterd worden, dan tevens zal ook de ambitie dezer dienaren worden opgewekt, wanneer hun een vooruitzicht gegeven wordt om

(1) Staat: „als van de bezoldiging van hare Ambtenaren, en Bediendens”.

(10) (2) Staat: „voor rekening der Regenten”.

(3) Dit is eene onjuistheid; zie B. 50, 16 en 30.

(17) (4) Zonderling is, dat Daendels hierbeneden bij de formuleering van zijn voorstel dit punt

vergeet, en dat de naar aanleiding van zijn voorstel genomen Resolutie alleen melding maakt van de afschaffing van het ambtgeld der Pakhuisadministrateurs. Eerst 28 Maart 1809 volgde de afschaffing van het ambtgeld voor alle ambtenaren.

van het mindere tot het meerdere regentschap te kunnen opklimmen. De vragtloonen, die noodwendig naar mate van den afstand eenig verschil moeten onderhevig blijven, oordeel ik echter dat naar eene middelbare berekening kunnen gesteld worden op 21 stv^s. per pikol van 126 of 128 $\mathfrak{R}$.

- (18) Het geheele beloop van het kostende, waarop de koffij aan het Gouvernement komt te staan, zal dus zijn:

Voor ieder pikol van 225 $\mathfrak{R}$

aan den gemeene Javaan Rd^s. 4.—

Voor ieder pikol van 126 of 128 $\mathfrak{R}$

aan den Regent Rd^s. 1.—

aan de Gecommitteerde „ 0.12

aan de Opziender „ 0.12

voor vragtloonen „ 0.21

of Rd^s. 1.45

om welke gelden te vinden ik U HoogEdelheden zoude proponeren, de geheele leverantie der koffij bij wijze van eene calculatieve berekening te stellen op Rd^s. 4 zilvergeld de pikol van 126 of 128 $\mathfrak{R}$, wanneer er nog altijd op de twee pikols van 128 $\mathfrak{R}$ een batig saldo zal gevonden worden van $1\frac{1}{31}$ Rd., welke over de geheele leverantie een aanzienlijk montant beloopende, tot een fonds zouden kunnen worden afgezonderd om daaruit het kostende van nieuwe wegen en kanalen te vinden, en tevens om de onvoorziene onheilen, die de koffij-culture mogten treffen, te herstellen. Ik voeg hiernevens eene notitie (1), waaruit U HoogEdelheden het comparative kostende der koffij volgens de voorrige en de thans voorgestelde wijze van betaling zal consteren, zo als ook dat bij eene verdere vermindering en te voorziene vernietiging der agio op het papicre geld 's Lands Kas daardoor zal worden bevoordeeld met Rd^s. (2).

- (19) *Geen gering voordeel, hetwelk in de voorgestelde wijze van betaling der koffij ligt opgesloten en waarop ik vermeen de aandacht van U HoogEdelheden te moeten vestigen, is, dat daardoor het gecompliceerde werk der afrekeningen met de bovenlandsche Regenten geheel zal kunnen worden vermyd of althans gereduceerd tot eene eenvoudige uitbetaling van gelden, naar mate van het getal der door hun geleverde pikols. Hunne inkomsten, gevoegd bij de overige voordeelen, welke zij in de meeste regentschappen uit de tienden der rijst genieten, kunnen ook toereikend geacht worden om hen als Regenten te doen*

(18) (1) Het Origineel: „politie”; de Copie: „politie”. De bedoelde „notitie” is niet meer in de Bijlagen der Resolutiën te vinden.

(2) Omtrent deze open ruimte zie B. 43, 6.

bestaan, zonder dat zij in de noodzakelijkheid gebragt worden om zich op nieuw in schulden te wikkelen.

Het Gouvernement zal dus ook buiten de noodzakelijkheid blijven om zich met deze schulden zooals in de laatste jaren tot een aanzienlijk montant te bezwaren.

- (20) *En alle twijfel en duisterheid, welke omtrent den aard van diergelijke particuliere schulden der Regenten niet kunnen nalaten van tijd tot tijd te ontstaan, zullen in eens worden vermijd.*

Dan om in dezen het oogmerk ten vollen te bereiken, zoude het geenzins voldoende zijn, de Regenten buiten de noodzakelijkheid gesteld te hebben om zich met nieuwe schulden te bezwaren; zij moeten bovendien buiten de mogelijkheid gesteld worden dat iemand van hunne ligtvaardige kwistrike (1) geaardheid misbruik zoude kunnen maken; de faculteit om schulden te contracteren, zo wel bij Chineesen als Europeanen, behoort hun dus te worden benomen, en in plaats dat het Gouvernement thans overneemt de schulden, welke door de Regenten aan den (2) Gecommitteerden tot en over de Zaken van den Inlander worden (3) gecontracteerd, behoort deze integendeel aansprakelijk gemaakt te worden voor alle de schulden welke de Regenten ingaan (4).

- (21) *En daar de door mij voorgestelde betaling der Regenten tot Rd^s. 1 per pikol van 126 of 128 fl wel toereikend is tot een middel van bestaan, doch geenzins om daaruit een fonds te vinden tot aflossing der schulden, waarmede zij thans zijn gecbrueerd, en alle andere middelen, welke daartoe zouden moeten worden bij de hand genomen, niet anders dan tot nadeel der culture of tot onderdrukking der ingezetenen zouden strekken, zo acht ik de vernietiging dezer schulden verkieselijk boven de voortduring eener pretentie, waarvan de invordering altijd aan grootere belangens nadeelig zoude wezen. De bewezene weldaad zal in dezen een sterkere band zijn als de bewustheid van schuld, en het ruimer middel van bestaan, dat hun gelaten word, bij menschen die geen spaarzaamheid kennen van zelfs nieuwe behoeften scheppende, zal hun wel ras in een grootere afhankelijkheid plaatsen, dan waarin zij door steeds vermeerderende schulden en een bekrompen bestaan zouden zijn gehouden (5).*

- (20) (1) Aldus Origineel en Copie; maar Staat: „ligtvaardige en kwistzieke”.

(2) Staat: „bij den”.

(3) Staat: „zijn”.

(4) Staat: „in het vervolg zullen maken”.

- (21) (5) In plaats van al het gecursiveerde leest

Staat: „De door mij voorgestelde betaling tot Rd^s. 1 per pikol van 126 of 128 fl, zal dan wel toereikende zijn tot een middel van bestaan, voor de Regenten, doch geenzins, om daaruit de aflossing der schulden te doen, en het zal met het belang dezer bezittingen het

(22) Het is dan om de voornoemde redenen en na rijpelijk onderzocht en overwogen te hebben al hetgeen mij zo wel bij *de voorige* (1) inrichtingen als bij het rapport der Commissie tot inspectie der Jaccatrasche en Preanger Bovenlanden en in de voorstellen van andere deskundigen aannemelijk is voorgekomen, dat ik U HoogEdelheden proponeer ter bevordering van de koffijculture in de Jaccatrasche en Preanger Regentschappen ten aanzien van de betaling en leverantie van dit product, zo mede ten aanzien van de schulden der Regenten en dezelve faculteit om die voor het vervolg te contracteren, te nemen het navolgend besluit.

(23) 1mo. Dat van nu af aan de koffij in alle de Jaccatrasche en Preanger Regentschappen door den gemeenen Javaan zal worden geleverd in pikols van 225 lt , betaalbaar met Rd^s. 4 zilvergeld de pikol.

2do. Dat de geforceerde leverantiën van indigo en van catoene garens zullen zijn en blijven afgeschaft, zonder dat de in- en opgezetenen daarvoor eenig equivalent, 't zij in gelde of anderzins, zal worden opgelegd.

3°. Dat buiten de verpligte leverantie der koffij door de ingezetenen in de voorn(oemde) Regentschappen geene andere belasting in producten zal worden gedragen, als alleen de tiende van het rijstgewas waar dezelve pleeg (2) te worden geheven.

(24) 4to. Dat voortaan geene hommagiën nog geschenken zo min in gelde als in paarden of ander vee zullen worden ontvangen.

5to. Dat het kappen van hout om niet mede zal zijn en blijven afgeschaft, en dat het gewone onderhoud van wegen en bruggen mitsgaders het transporteren of verzellen van personen en goederen, die van 's Lands wege reizen of vervoerd worden, de eenige diensten zullen zijn, welke van de ingezetenen zonder betaling zullen worden gevorderd.

6to. Dat niemand in noch door de Bovenlanden zal vermogen te reizen zonder permissie van den G. G^l. (of) (3) bij deszelfs afwezigheid van den Gecommitteerden tot en over de Zaken van den Inlander, zullende alsdan nog gehouden zijn voor draagloonen, paarden, vivres (4) en alle genotene diensten betaling te doen volgens een deswegens nader te maken tarif.

(21) meest overeenkomen, om alle de schulden door de Regenten bij het Gouvernement gemaakt, kwijt te schelden".

(22) (1) *Staat*: „de tegenwoordige”.

(23) (2) Het *Origineel* leest: „pligt”; *Staat* leest: „pleegt”. De *Copie* echter en het besluit, naar aanleiding van dit voorstel genomen (P. XIV, 641, 3), lezen *pleeg*, hetwelk in ouderwetsch

Hollandsch *placht* beduidt; zie C. D. p. 114; D. 1636 p. 213; 1644/5 p. 315; Rumphius II. A. I, 96; III, 18; Valentijn I, 2, 48; V, 2 Japan 65; De Jonge VI, 88. Vergelijk B. 1, 22 noot 2.

(3) Dit *of* ontbreekt in *Origineel* maar komt voor in *Copie* en *Staat*.

(4) *Origineel*: „vives”; *Copie*: „vivres”; *Staat*: „vivres”.

(25) 7to. Dat het onderhoud van militairen, op patent marcherende, insgelijks door den Lande volgens een te maken tarif zal worden voldaan.

8to. Dat alle buitengewoon(e) werken tot het aanleggen van nieuwe wegen, 't bevaarbaar maken van rivieren, 't graven van canalen en wat dies meer is (1) bij aanbesteding zal geschieden of in daghuur tegens betaling.

9to. Dat van nu voortaan en tot dat daarin eene nadere verandering zal worden gemaakt, de koffij door het Gouvernement van de Regenten zal worden geaccepteerd in pikols van 126 w ider.

10mo. Dat de ongelden op den afvoer der koffij uit de pakhuizen bij Linkong, Buitenzorg, Tjicauw of Caransambong naar de Hoofdplaats, zomede de betaling van de Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander, van de Europesche Opzienders en Kommandanten of andere dienaren zullen zijn voor rekening van het Gouvernement.

(26) 11mo. Dat de Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander over de geheele leverantie en ieder Opziender over de leverantie van zijn regentschap zal genieten 12 stv^s. zilvergeld voor elke pikol van 126 w , of zo als het gewigt in het vervolg mogt worden bepaald.

12mo. Dat de Regenten daarentegen niet meer met de voorschrevene lasten en ongelden zullen worden bezwaard, en buiten de betaling hunner Tjoetakshoofden en andere onderhoorigen, eenclijk gehouden zijn tot het leveren van de benodigde coelies in de bovenlandsche pakhuizen, zo tot bewaring als overvoer der koffij in de prauwen of (2) pedatties, waarmede dezelve verder wordt afgevoerd.

13°. Dat voorts ieder Regent op de door hem gedane leverantie zal genieten Rd^r. 1 zilvergeld per pikol van 126 of 128 w , indien dezelve daarop naderhand mogt worden bepaald.

14to. Dat daarentegen zal cesseren de thans plaats hebbende betaling van Rd^a. 2 papiere geld per pikol, en tevens alle de schulden der Regenten aan den Lande zullen zijn geannulleerd.

(27) 15to. Dat van nu af aan de Regenten in de Jaccatrasche en Preanger-landen het vermogen niet zullen bezitten om schulden zo min bij Europeschen als Chinesen te contracteren, zullende de Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander zorgvuldig letten dat ter contrarie dezès niet werde gehandeld, op poene dat bij contraventie alle de zodanige te makene schulden zullen komen ten zijnen laste, om uit zijne eigene particuliere goederen te worden voldaan, zonder dat hij daarvoor eenige contributie,

(25) (1) *Staat*: „en wat dus meer is”.

(2) *Origineel*: „op”; *Copie en Staat*: „of”. (26)

betaling of andere praestatie zal mogen vorderen, op poene van te incur-
reren (1) de straf, bij het volgende artikel bepaald.

16°. Alle afpersingen van geld, producten of diensten en in het alge-
meen de overtreding van voorenstaande artikelen, zal, door welke personen
ook geschied, met deportatie zonder conniventie gestraft worden, mishande-
lingen of andere arbitraire handelingen na bevind van zaken, zelfs met de
dood, ingevolge de exterende (2) of nog te makene wetten.

(Onder stond:)

Weltevreedem, den 14^e Maart 1808.

(Was geteekend:)

DAENDELS.

-
- (27) (1) *Origineel en Copie*: „incurreren”; *Staat*: „incurreren”.
(2) *Origineel en Copie*: „ertevide”; *Staat*: „exterende”, evenals hierboven § 9 noot 4 (waar
Van Rees, of liever Dr. de Roo, ten onrechte
<i>existerende</i> heeft gedrukt) en bij De Jonge XI
57 noot 2; 160; 173 enz. |
|--|

BIJLAGE XLVI.

BATEN UIT DE PREANGER-KOFFIELEVERING

1810.

- (1) Het navolgende stuk werd aangetroffen in een in het Engelsch geschreven „Extract of a report concerning the state of affairs at Java by Messrs. Knops and van Pabst”, berustend in 's Lands Archief. Later vond ik ook een Nederlandsch exemplaar van dat rapport, waaruit ik verschillende fouten van het Engelsche kon verbeteren. Dat Nederlandsche stuk zal ik *N.* noemen.

<i>„Coffee invoiced (1) in 1810.</i>		Rd ^s .	St.	Rd ^s .	St.
99.428 ⁴⁷ / ₁₂₈ peculs at Rd ^s . 4 pr. 225 ƒ (2) . . .				221.988	
<i>Allowances by Government.</i>					
To the Regents at Rd ^s . 1 on 99.428 ⁴⁷ / ₁₂₈ peculs		99.428	17		
„ the Landrosts at st ^s . 12 on 99.428 ⁴⁷ / ₁₂₈ peculs		24.857	4		
„ 8 Surveyors (3) at st ^s . 12 on 93.454 peculs		23.363	29		
„ 2 dito fixed pay		3.500			
„ the Warehouse-keeper at Buitenzorg (4) at st ^s . 3 on 44.032 peculs 27 ƒ		2.752			
„ the dito at Tjicauw at st ^s . 4 on 15.811 pe- culs 110 ƒ		1.317	32		
„ the dito at Crawang (5) at st ^s . 6 on 39.568 peculs 115 ƒ		4.946	4		
				160.164	38
Carried forward.				382.152	38

	Rd ^s .	St.	Rd ^s .	St.
Brought forward.			382.152	38
(2) <i>Charges in the Highlands.</i>				
To transport of coffee from Tjanjour to Buitenzorg or Lenkong (6) to Batavia for 44.032 ²⁷ / ₁₂₈ peculs at 19½ st ^s . copper-money, amounting at 90 p ^{ct} . agio in silver to (7)	9.414	32		
„ transport from Tjicauw to Batavia for 15.827 ⁶³ / ₁₂₈ peculs at 19½ st ^s . copper-money (8), amounting in silver to	6.430	6		
„ transport from Carrang Sambong to Indramayo for 39.568 ⁸⁵ / ₁₂₈ peculs at 10 st ^s .	8.243	20		
			24.088	10
<i>Charges at Batavia.</i>				
Allowance to the servant (9) under the administration	21.480			
Prow-hire at Batavia (10)	18.000			
Cooley-hire	9.125			
Prow-hire at Indramayo	3.000			
			51.605	
<i>Maintenance and repair of the warehouses.</i>			20.000	
The prime coast and charges of 99.428 ⁴⁷ / ₁₂₈ peculs of coffee amount to (11)			447.846	
			or	
			Sp ^s . Doll ^s .	
			358.384	32
making each pecul come to Sp. Dr ^s . 3½				
The above, reckoned at 15 Sp. Dr ^s . p. pecul, amounts to (12)			1.492.275	
Leaves profit on coffee in 1810			1.133.890	32
or pr. pecul Sp. Dr ^s . 11⅔ and upward.				

Batavia 23 May 1812.

(signed)
J. G. BAUER
Accountantⁿ.

(3)

Aanteekeningen bij bovenstaande rekening.

(1) *Invoiced* beduidt: volgens factuur ontvangen.

(2) Het achterstaand bedrag is verkeerd berekend; het moet zijn: Rd^s. 226.253. Bovendien is hierbij evenmin als bij de opgave van het aandeel der Regenten in de koffiebetalings in aanmerking genomen dat deze bedragen niet of niet uitsluitend in zilver betaald werden.

(3) De 8 Opzieners die 12 st. per pikol genieten, zijn die in de onder Batavia ressorteerende Regentschappen en, naar ik vermoed, die van Limbangan, die dan in 1810 meer dan 8.000 pikols had geleverd (vergel. Bijlage XLVIII) en er de voorkeur aan gaf $\frac{1}{4}$ Rd. per pikol te ontvangen, liever dan zijn vast salaris van 2.000 Rd^s.; de twee die salaris ontvangen, zijn die van Soekapoera en Galoeh (zie § 2608), welke samen ongeveer 6.000 pikols hadden geleverd.

(4) De Pakhuismeester te Buitenz. is de Commandant aldaar (zie § 2610), belast met de koffiebetalings.

(5) *Crawang* is eene schrijffout voor *Carang Sambong*, zooals *N.* dan ook heeft.

(6) *N.* Leest: „Afvoerloon van de coffij van Tjianjour etc. Buitenz. of Linkong”. Zoowel het Eng. als het Nederl. stuk is dus fout; er moet staan: „van Tjianjour en Buitenz. over Linkong”.

(4) (7) Het bedrag van 9414.32 Rd^s. zilver kan, naar mij voorkomt, niet geheel worden verantwoord; ik kreeg als uitkomst Rd^s. 5.069; daarbij gevoegd het vervoer van Lengkong naar Batavia à 8 st. koper (zie § 2602), d. i. Rd^s. 3.862, geeft Rd^s. 8.931. De resteerende 483 Rd^s. komen misschien van den halven stuiver die aan de karrevoerders wordt betaald „voor het opdragen van de zakken”, P. XVI, 59.

(8) *N.* leest: *zilvergeld*, en zoo moet het wezen, zooals ook de narekening van het totaal doet zien.

(9) Sic. *N.* leest: *de dienaaren*. Dat het pakhuispersoneel te Batavia op de koffierekening wordt gezet, zal wezen om het netto-bedrag der koffiebaten te berekenen in verband met de vraag of het Engelsche bestuur de dwangcultuur zou opgeven dan wel voortzetten. Vandaar ook dat voor het onderhoud der pakhuizen eene ronde som is uitgetrokken; vermoedelijk worden hiermee speciaal de pakhuizen in de stad bedoeld.

(10) De „prauwlonen van 't pakhuys in de Campong Goenong na 's Compagnies pakhuizen” bedroegen per pikol minder dan 4 stuivers, zegt Netherburgh (Consid. p. 130). Daar de koffie werd verkocht „alle ongelden daaronder begrepen en dus vrij aan boord” (P. XII, 972), moeten onder dezen post ook de prauwlonen begrepen zijn voor het vervoer naar boord. Overigens verdient het aandacht dat de transportkosten, nadat de koffie te Batavia was aangekomen, meer bedroegen dan die om haar te Batavia te brengen.

(6) (11) Het achterstaand bedrag heeft eene schrijffout; *N.* geeft 't goede bedrag: 477.846 Rd^s.

(12) Het hierachter volgend bedrag is ruim 800 Sp. Dr^s. te hoog berekend; ook de $11\frac{2}{5}$ Sp. Dr^s. zuivere winst per pikol is te hoog. Bovendien kan ik niet gelooven dat in 1810 de koffie 15 Sp. D. deed (zie § 901), en in geen geval is de gansche oogst verkocht; integendeel, er werd zeer weinig uitgevoerd en bij de komst der Engelschen lagen de pakhuizen propvol. Zooals men uit Bauer's personalia (I, 130) kan bespeuren, achtte deze zich niet verplicht het Engelsche bestuur op loyale wijze te dienen, in de hooge betrekking die het hem had verleend; misschien is de bovenstaande becijfering der koffiebaten dus met eene of andere bijbedoeling opgesteld.

BIJLAGE XLVII.

TAXATIE VAN HET BATIG SLOT DER PREANGER OVER

1810.

- (1) In een brief van P. Th. Couperus aan Raffles dd. 30 October 1811, bevattende voorstellen aangaande het bestuur der Bataviasche Regentschappen, dat bij een besluit van 4 Sept. 1811 door Lord Minto aan hem was opgedragen, vindt men de navolgende berekening, welke een soort budget vormt voor het aanstaande jaar 1812, zooals blijkt uit Couperus' opmerking dat de aan die berekening ten grondslag liggende prijs van 15 Sp. Ds. per pikol koffie wel niet door de handelaars zal worden geboden.

„REVENUES.	EXPENSE.
The crop of	The coffea brought in 169.689.—
coffea consisted	The Landdrost (2). 16.167.48
in the year 1810	» Regents (3) 74.571.—
in 99 428 picols	» Opzienders (4) 18.642.48
of 128 π .	» Storekeepers 6.761.16
The picol	» Transport of the coffea 11.455.32
is sold by Go-	» Post Establishment. 5.400.—
vernment for 15	» Tapall (5) 3.276.—
Sp. D., makes	» Peones (6) 5.400.—
Sp. D. 1.481.420 (1)	Sp. D. 311.363.16"

Bovendien moeten, zegt Couperus, onder de uitgaven die voor reparatie der wegen worden gebracht, welke over eene periode van een jaar wel 25.000 Sp. Ds. zullen bedragen, omdat de wegen overal herstelling noodig hebben.

Aanteekeningen bij deze taxatie.

- (2) (1) Dit bedrag is 10.000 Sp. D. te laag.
- (2) Het zou kunnen wezen dat de Landdrost Couperus van het wezenlijk bedrag van zijne pikolgelden het traktement heeft afgetrokken, dat hij aan zijn personeel betaalde. Rekent men hiervoor 275 rijksdaalders per maand, dan komt het cijfer 16.167,48 Sp. D. precies uit.
- (3) Het bedrag dat de Regent kreeg, is precies viermaal zooveel als dat van den Landdrost, wanneer bij dit laatste 275 Rd. per maand wordt opgeteld.
- (4) Dit bedrag verschilt nogal wat van dat, door Bauer in het voorgaande stuk opgegeven; met de volgende posten is het evenzoo.
- (5) De *tapall* is de post, zie Hobson-Jobson s.v. *tappaul* en de uitvoerige noot bij Haafner, Palanquin II, 263. In Mossel's Cormandelsch schimpdicht (zie Excurs 13) lezen wij:
- „De klok slaat half agt, de brieven zijn geslooten,
Den *tappal* die vertrekt”.
- Voor deze brievenpost trekt Couperus dus 4.368 Rd^s. per jaar uit, d. i. per maand 364, welk bedrag uitkomt met de volgende becijfering: van Buitenzorg tot Karangsamboeng zijn 13 stations voor het brievenvervoer (zie P. XV, 1039); op elk station 2 postiljons voor 10 Rd^s. en 2 obordragers voor 8 (zie B. 50, 16); verder per station nog 10 Rd^s. (zie § 2799), geeft 28 Rd^s. per station, d. i. 364 voor de 13.
- Het „Post-Establishment” is dus het personenvervoer, waarvoor Couperus eene ronde som van 600 Rd^s. per maand heeft opgebracht, zie B. 50, 15.
- (6) *Peon* (Portug. *peao*) is een Britsch- Indisch woord voor: looper of oppasser (zie Hobson-Jobson s. v.). Men vindt het in Nederl. stukken evenzoo; zie D. 1636 p. 270; 1661 p. 320; 1641/2 p. 277: „swarte *pions* ofte soldaten”; Valentijn V. 1, 177; Haafner, Reize van Madras p. 4. Volgens De Clercq is dit woord in Menado nog in gebruik. Het in onzen tekst daarachter staande cijfer is correct.

BIJLAGE XLVIII.

GETAXEERDE KOFFIELEVERING OVER

1811.

- (1) Het volgende stuk is overgenomen uit R. 17 Juni 1811 en schijnt opgesteld te zijn teneinde daaruit de inkomsten der Opzieners te berekenen, welke bij genoemde Resolutie werden geregeld. Men ziet dat de cijfers voor de onderscheidene regentschappen globaal zijn genomen; zij kunnen dus niet betrekking hebben op de actueele leverantie van het afgelopen jaar; trouwens het totaal over 1810 was grooter dan het hier genoemde. De aanduidingen van „nieuw aangekomen” of wel afgefallen landschappen slaan op de territoriale regeling van Lentemaand 1811, waaromtrent men vergelijkte § 2723.

„Leverantie der Regentschappen:		Picols van 128 ^g
Buitenzorg		10.000
Tjianjoer van zig zelve	40.000	
van de nieuw aangekomen landen	850	
		40.850
Bandong van zich zelve	26.000	
gaat af aan Tjianjoer.	790	
aan Praccamoentjang	425	
	rest	24.785
komt bij van Soekapoera	5.300	
van Sumadang.	660	
		30.745
(2) Praccamoentjang van zig zelve	9.000	
gaat af aan Sumadang	815	
	rest	8.185
komt bij van Bandong	425	
van Limbangan	1.930	
van Sumadang.	1.300	
van Soekapoera	1.045	
		12.885
Sumadang van zig zelve	12.400	
gaat af aan Crauwang.	1.300	
aan Bandong	660	
aan Praccamoentjang	1.300	
	rest	9.140
komt bij van Praccamoentjang	815	
van Limbangan	5.975	
		15.930
Picols van 128 ^g		110.410 ^g .

(1) „CALCULATIEVE OPGAVE DER JATIEBOSSCHEN IN HET LANDDROSTAMBT KRA-
DEN BOSCHGANGER DER WESTELIJKE DISTRICT

<i>Naamen der Bosschen.</i>	<i>Onder welke boschgangers gekapt zijn.</i>	<i>Nabij welke kampongs de bos- schen gelegen zijn.</i>	<i>Onder welke Regent- schappe sor- teere.</i>	<i>Kapbaan boomen in zoorte.</i>
Pakaoeman	De Jong en Ackerman	Tjipedes (2)	Tjassem	500
Pagadoengan	do. do.	do.	do.	300
Kawoenganten	do. do.	Callie Jattie (2)	do.	200
Calie Gamber	do. do.	Tjipedes	do.	700
Pagon	do. do.	Callie Jattie	do.	400
Tjeloeloe	do. do.	do.	do.	200
Prapattan	De Jong	Garong (2)	do.	400
Kakoeloe	De Jong en Ackerman	Callie Jattie	do.	300
Batoe Noengoel	do. do.	do.	do.	—
Wera	do. do.	do.	do.	900
Kamendoeng	De Jong	do.	do.	300
Kosar	Nog niet gekapt	Garong	do.	200
Parehenan	do.	do.	do.	100
Ambaro	De Jong	Tjipedes	do.	200
(2) Ginton	do.	Soebang	Pamanoekang	—
Parang Ponteng	De Jong en Ackerman	Pagaden	do.	700
Tjiebogo	do. do.	do.	do.	900
Baroekboeg	do. do.	do.	do.	200
Soezoe	Nog niet gekapt	do.	do.	300
Jerok Legie	„ „ „	Soebang en Pagaden	do.	200
Nengeng	„ „ „	Soebang	do.	300
Gembor	„ „ „	Pagaden	do.	500
Tjiesaga	„ „ „	Soebang	do.	400
Tjiekalong	„ „ „	do.	do.	100
Tjieborom	De Jong en Ackerman	Pagaden	do.	500
Patoroeman	kreupel jattie verkapd	Tanjongpoura	Crawang	—
Panaressan	do. do. do.	do.	do.	—
Rawa Bebek	Regent van Sumadang	Tjicao	„	60
Tjienanka	do. do.	do.	„	70
Totaal				8930

Aldus opgemaakt Indramajoe

(1) N.B. Uit bovenstaanden staat zijn door mij weggelaten de opgaven betreffende Kandanghauer

(2) Garoeng ligt ongeveer N. van Kalidjati, Tjipedes N. O. van Garoeng.

WANG, OPGENOMEN DOOR DEN ONDERGETEEKENDE, GEASSISTEERD DOOR
TEN PRUDANTS IN DE MAAND JUNIJ 1812 (1).

<i>Halve volwas- schen boomen in volle zap.</i>	<i>Kwart volwasschen boomen in volle zap.</i>	<i>Kapbare boo- men dood op de stam.</i>	<i>Distancie der bosschen van de oever der rivier.</i>	<i>Calculative omtrek der bosschen.</i>	<i>Distancie tusschen de bosschen en stappelpaaltzen.</i>
3000	3000	dolken 600	4 uur van Tjassem	18 uur	6 dagen stapelp. Tjassem.
2500	2000	" 200	3 " " do.	6 "	6 " " do.
1000	500	" 100	3 " " do.	1 "	6 " " do.
3000	5000	" 600	4 " " do.	6 "	6 " " do.
3000	5000	" 100	5 " " do.	6 "	6 " " do.
1000	2000	" 1000	6 " " do.	4 "	6 " " do.
3000	3000	" 500	7 " " do.	6 "	6 " " do.
1000	1000	" 150	3 " " do.	18 "	6 " " do.
1000	1000	" 500	5 " " do.	18 "	8 " " do.
4000	4000	" 600	3 " " do.	18 "	9 " " do.
300	300	" 50	8 " " do.	6 "	10 " " do.
300	200	" 400	7 " " do.	3 "	3 " " do.
300	200	" —	6 " " do.	2 "	2 " " do.
400	1500	" —	3 " " do.	2 "	2 " " do.
50	200	" 300	1 " " Tjielamattan	1 "	9 " " Lagon.
2000	3000	" —	2 " " Tjieponagara	7 "	8 " " do.
2000	3000	" —	4 " " Tjielamattan	6 "	7 " " do.
600	4000	" 2000	6 " " Tjieponagara	12 "	8 " " do.
3000	5000	" 200	9 " " do.	2 "	8 " " do.
2000	3000	600	9 " " do.	8 "	8 " " do.
5000	2000	2000	18 " " do.	2 "	8 " " do.
3000	5000	3000	9 " " do.	12 "	8 " " do.
400	6000	1000	18 " " do.	4 "	7 " " do.
300	300	300	18 " " do.	4 "	7 " " do.
4000	6000	3000	13 " " Tjielamattan	7 "	8 " " do.
—	—	—	1 " " Tjietaroem	1 "	1 " " Tanjongpoera.
—	—	—	1 " " do.	2 "	1 " " do.
50	100	—	1 " " Tjieciao	$\frac{1}{2}$ "	4 " " do.
200	500	—	2 " " do.	2 "	2 " " Tjieciao.
46400	66800	17200			

den 4^{en} Augustus 1812.

W^s. OFFERS WZON.
Landdrost."

en Indramajoe.

BIJLAGE L.

BEANTWOORDE VRAAGPUNTEN AANGAANDE HET REGENTSCHAP BANDOENG

1812.

- (1) Het hierbeneden volgende stuk, dat bij de bewerking buitengewone moeilijkheden opleverde, is de vertaling van een Maleisch document, in copie berustend (1) bij 's Lands Archief, dat tot titel draagt: „Priangan; Bandung; antwoorden van den Adipatti op vragen van de Regeering over alles, 1812”.

Aangaande de geschiedenis van deze vraagpunten het volgende.

Uit Proc. 21 Jan. 1812 blijkt dat Lord Minto den 18 Oct. 1811 orders gaf „relative to the collection of revenue and the farming of the lands”, dus in verband met eene hervorming van het belastingwezen. Om daartoe te geraaken was allereerst kennis noodig van de bestaande agrarische en economische verhoudingen. Den 18 Nov. 1811 ging daarom eene officieele uitnoodiging af aan alle fungeerende en gewezen ambtenaren en de verdere ingezetenen van goeden wil, om zekere vraagpunten te beantwoorden, met machtiging aan een ieder om uit de archieven te putten, en aan de ambtenaren om „de consideratien en de gedachten te requireren van hunne ondergeschikte geëmployeerden”. Hierop volgde 24 Nov. 1811 eene „looporder” aan de Residenten, ter kennisgeving dat de Luitenant-Kolonel Colin Mackenzie, laatstelijk chef der genie bij de expeditie ter verovering van het eiland, op het punt stond eene reis over Java te ondernemen tot hetzelfde doel; hun werd gelast, hem alle mogelijke inlichtingen te verstrekken en toegang te geven tot de archieven enz. In diezelfde maand werden circulaire vraagpunten aan de Residenten toegezonden, die in het Nederlandsch zijn gedrukt; deze verschillen echter ten zeerste van die welke hierbeneden volgen. Bij Proc. 21 Jan. 1812 werden voorts de leden aangewezen der Commissie van onderzoek,

(1) Of berust hebbend; tijdens mijn voorganger schijnt het met meer andere stukken | verdwenen te zijn, nadat ik er vroeger copie van had genomen.

welke aan Mackenzie als President werd toegevoegd; het waren F. J. Rothenbuhler, J. Knops en P. H. van Lawick van Pabst, die bij een aldaar geïnserieerd schrijven van Raffles tevens hunne instructie ontvingen. Deze heeren namen vervolgens elk een deel van het eiland voor hunne rekening. Uit eene bewaarde lijst van stukken, door hen aan Mackenzie ingezonden, blijkt dat Rothenbuhler o. a. een „rapport” indiende over Poeger, Knops o. a. een „statistiek antwoord” in het Javaansch en Maleisch over Pati (dus eene door een inlandsch Hoofd opgestelde beantwoording van zekere vraagpunten), Van Lawick „statistieke antwoorden” over de onderscheidene Preanger-Regentschappen en over de residentie Cheribon.

- (2) Vermoedelijk zijn de bedoelde vraagpunten door Raffles in het Engelsch opgesteld (zie beneden § 46 vraag D 3), daarna in het Nederlandsch vertaald en vervolgens rondgezonden om in loco te worden overgezet in het Maleisch, zoodat dus de Maleische redacties onderling ten zeerste moesten uiteenloopen. Hierbeneden (§ 48 noot) schijnt te blijken dat ons stuk is opgesteld na 2 April 1812, doch in den loop van dat jaar (zie hierbeneden § 23 en 46). Dit wordt bevestigd eerstens door een schrijven van den Commissary van Tjiandjoer P. Th. Couperus, dd. 6 Mei 1812, dat hij „onlangs” evenals „alle Landdrosten” de vraagpunten heeft ontvangen van de „Commissie tot onderzoek der zaken op Java”; anderdeels door een schrijven van diens collega Tency te Bandoeng aan Raffles dd. 11 Mei 1812. Deze biedt daarbij zijne dringende verontschuldigen aan naar aanleiding van een bij schrijven van 6 Mei opgelopen uitbrander dat de vraagpunten nog niet beantwoord zijn; pas begin Maart heeft hij die ontvangen; zijne eenige hulp te Bandoeng is zijn scriba; verder zijn er zeven Opzieners; Van Lawick heeft bij een brief „nog veele veranderingen en vermeerderingen omtrent deze pointen aan mij opgegeven” en in eene comparitie met de Regenten en Opzieners de vraagpunten toegelicht; zeer terecht merkt Tency op: „Ik moet ronduit verklaren dat, om dezelve met accuratesse te kunnen beantwoorden (zo als met recht geëischt word), er veel meer dan zes maanden daartoe nodig zijn, indien namentlijk zo wel ik zelfs als alle Regenten en Opzienders niets anders te verrigten hebben”. Met zulke overhaasting werden Raffles’ hervormingen voorbereid!

- (3) Behalve ons stuk bevat 's Lands Archief nog vier andere die hiermee overeenkomst vertoonen.

Eerstens de copie van een rapport over Grisse, gedateerd 1 Juli 1813; dit bestaat uit vragen en antwoorden, beide in het Nederlandsch, gevolgd door verschillende staten en tabellen.

Tweedens de copie van een „rapport van het regentschap Poeger”, ongedateerd, bestaande uit precies dezelfde vragen als in het daareven vermelde stuk, met beantwoording in het Nederlandsch, en weer gevolgd door staten en tabellen.

Bij vergelijking nu van deze beide reeksen van vraagpunten blijken zij denzelfden inhoud en volgorde te hebben als de Maleische van ons

Bandoengsch stuk; ik heb dus, ook omdat de Maleische vraagpunten soms moeielijk verstaanbaar ja zelfs geheel onverstaanbaar waren, de origineele Nederlandsche vragen na onderlinge vergelijking van het Poegersche en 't Grisseesche stuk overgenomen. Zooals gezegd, moet het stuk van Poeger afkomstig zijn van Rothenbuhler; in Eindrés. II Bijl. NN. vindt men een aantal der vraagpunten gedrukt met diens antwoorden daarop.

Dat deze vragen in het Nederlandsch werden rondgezonden en de Maleische vertalingen in loco werden vervaardigd, blijkt uit de aanwezigheid van een derde ongedateerd stuk betreffende het regentschap Pati; dit zijn wederom vraagpunten van denzelfden inhoud en in dezelfde volgorde maar in eene heel andere redactie, zoowel in het Javaansch als in het Maleisch, evenals ook de antwoorden. Uit dit stuk nam ik vraag C 5 over (zie bene- den § 45).

- (4) Eindelijk is er een vierde stuk betreffende het regentschap Losari, in het Maleisch; dit bevat de beantwoording van dezelfde vraagpunten in dezelfde volgorde (de vragen ontbreken), is gedateerd Radjagaloe, Augustus 1812, en geteekend door den Opziener G. Bois en den Patih Dalem van Losari; met potlood staat er op geschreven: „Answers to the queries of Col. Mackenzie”.

In een paar der stukken ontbreken sommige vragen, die ter plaatse overtollig schenen; daarentegen zijn in het Bandoengsche stuk wel verschillende vragen overgenomen en zelfs beantwoord, die alleen konden slaan op toestanden buiten de Soendalanden.

- De moeielijkheid der behandeling van dit document lag voor een groot deel in het zonderlinge, met Nederlandsch, Portugeesch en Soendaasch vermengde brabbel-Maleisch waarin het gesteld is. Elders (§ 1746 en 2497 c.v.) vermeld ik hoe weinig in den Compagniestijd op behoorlijk Maleisch werd gezien. Raffles zei in 1813 (Verh. B. G. VII, 13): „Hitherto the communication with the inhabitants of the country has been chiefly through illiterate interpreters, or, when direct, through the medium of a barbarous dialect of Malay, confounded and confused by the introduction of Portuguese and Dutch”. Deze algemeene slordigheid van taal werd in dit geval nog verergerd door het nagenoeg geheel ontbreken van hoofdletters en interpunctie; verder door de weinige bekendheid met het Maleisch, welke juist deze Regent van Bandoeng bezat (1); dan door de verwardheid van zijne begrippen, zijne zucht
- (5) om veel te verzwijgen en zijne algeheele onbetrouwbaarheid (2). Gedachtig aan het *aux grands maux les grands remèdes* heb ik daarom de hulp ingeroepen eerst van den toenmaligen Adjunct-djaks te Buitenzorg, gewezen

(4) (1) Zie § 2038.

(2) Omtrent zijn persoon vergelijk men I, 135 en 136. De Commissary van Tjiandjoer Couperus noemt het in een schrijven van 28 Dec. 1811 aan zijn collega te Bandoeng, eene „grove

leugen” van den Bandoengschen Regent dat hij beweert zekere gelden niet te hebben ontvangen; kort te voren had hij, na door Couperus betaald te zijn, denzelfden streek uitgehaald.

leerling der Hoogere Burgerschool, Radèn Soerianata Pamekas (thans zelfstandig Patih van Soekaboemi), vervolgens die van Dr. Ph. S. van Ronkel en eindelijk van den Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur R. A. Kern. Aldus kreeg ik drie nogal uiteenlopende vertalingen, van welke ik in den regel de tweede gevolgd heb; op netelige plaatsen echter, waar het vooral aankwam op de kennis van Preangertoestanden, heb ik mij bij voorkeur aan Kern's overzetting gehouden en, waar ik bleef twijfelen, het Maleisch van mijn document overgenomen. Dit document, ofschoon eene copie van het door den Regent ingediende rapport, schijnt door eene oude hand gecollationneerd te zijn en geeft dus, geloof ik, het origineel vrij nauwkeurig weer.

Het stuk verdiende wel de daaraan ten koste gelegde moeite; alleen hier toch vernemen wij het een en ander omtrent den feitelijken toestand der Preangerbevolking, hare zware diensten en leveringen voor de Hoofden e.d., waarover zelfs de omvangrijke correspondentie van Nic. Engelhard met de Opzieners het meest volstreckte stilzwijgen bewaart. Voor de toelichting heb ik ook gebruikt het rapport van den heer O. van Rees betreffende de herziening van het Preangerstelsel, aan de Regeering aangeboden bij missive van 30 Oct. 1867, waarvan het eerste en grootste gedeelte is gedrukt in deel XXXIX der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.

Een fragment van ons Bandoengsch document is gepubliceerd door Hageman, T. N. I. 1870, I, 150; het is de moeite waard dat te vergelijken met den hierbeneden geboden tekst.

Wat mijn commentaar aangaat, vele punten, die ik in de noten had kunnen behandelen, bewaarde ik liever voor het samenhangende overzicht van den toestand der bevolking; andere zijn mij duister gebleven.

(6)

„A (1).

1. De groote van het Regentschap en door wien hetzelfde bestierd word.
2. Deszelvs verdeeling in distrikten of andere benamingen.
3. Lijst der bevolking.
4. Lijst der negorijen, dessa's en campongs.
5. Hoeveel huishoudings een ieder derzelver bevat".

(Het antwoord hierop is, wat de grenzen van het regentschap aangaat, behandeld in onze geographie der Preanger § 182 i. f.; 183; 221 i. f.; zie

(6)

(1) Terwijl verderop na elke vraag, zooals die in het rapport over Poeger en dat over Grisse voorkomt, in ons stuk een antwoord volgt, schijnen de eerste vraagpunten eenig-

zins en bloe te zijn beantwoord. Wij geven daarom deze vragen achter elkaar en dan het daarop vallende antwoord.

voorts § 2727 e. v. en 2733, waaruit blijkt dat in 1812 de grenzen weder dezelfde moeten zijn geweest als vóór Daendels' regeling van 2 Lentem. 1811; tot Bandoeng behoorde in 1812 de groote driehoek tusschen de Tjikao en de Tjitaroem, zooals men ook kan opmaken uit de verkoopvoorwaarden van Bandoengsche perccelen, opgenomen in Proc. 26 Jan 1813). „Wat betreft verder de grenzen der onderscheidene tjoetak's en troep's der koffietuinen in het land Bandoeng welke ver van de hoofdplaats liggen, die zijn reeds beschreven in de Rekening (1). Het land (tana) Bandoeng is het grootste van de door den Adipati Wira Nata Koesoema beheerde landen (tana) (2). Het land is verdeeld in kleinere deelen (tana tana); voorts zijn er tjoetak's en koffietroep's, die afzonderlijke grenzen hebben, tezamen 18 tjoetak's. De Hoofden daarvan heeten kapala tjoetak, die de bevelen en verordeningen van de hoofdplaats (nagrie) volgen; hunne namen zijn vermeld in de Rekening”.

(Wat verder wordt gezegd aangaande de bevaarbaarheid der rivieren, is elders in dit werk opgenomen, zie § 2305; overigens worden de vragen onbeantwoord gelaten.

De vraagpunten 6 tot en met 10 worden gezamenlijk beantwoord sub n°. 10; wij geven die vraagpunten hier dus eveneens achter elkaar:)

- (7) „6. Hoeveel huishoudings aan de Regent en onderscheiden perzoonen zijn toegelegd, of, dat hetzelfde is, wat gedeelte, een of meerder dessas of kampongs, aan een ieder van dezelve zijn toegevoegd.

7. Welke diensten, hetzij voor den lande, voor den Regent, Bepattijs (3) en Hoofden worden door ieder der negorijen, dessas en campongsvolkeren verricht?

8. Hoeveel huisgezinnen worden tot ieder der diensten gebeezigd?

(6) (1) Er staat: *di dalem ka itoe*; dit laatste zal *kaitoengan* moeten zijn. R. 20 Febr. 1798 spreekt Neun van „het afrekeningboek tusschen de O. I. C. en de respective Regenten” der Preanger, en bedoelt daarmee het jaarrapport van den Gecommitteerde met de annexe bijlagen, waaronder de rekeningen-courant met de Regenten. De Regent gebruikt in zijne antwoorden ook het woord „Rekenieng”, dat dus de officieele term schijnt voor het (laatst verschenen) jaarrapport.

(2) Bedoeld zal misschien worden dat de baloeboer de grootste tjoetak is; vergelijk § 182.

(7) (3) Als bewijs van onkunde haalde ik in Tijdschr. voor Nijverh. LXV p. 157 aan, dat C. S. W. van Hogendorp, die ruim 4 jaar Re-

sident van Buitenzorg was geweest, toch (in zijne Tafereelen van Jav. zeden, Amsterdam 1837 p. 17 noot) den Boepati of Regent verwart met den Patih. Dit verwijt is echter ongegrond; de zaak is, dat in toenmalige en oudere stukken herhaaldelijk voor *Patih* of *Pepatih* gezegd wordt *Bepattij*, zonder dat aan eene verwarring met den Regent kan worden gedacht. Minder te verontschuldigen is, dat in de registers op het Plakaatboek (bijv. deel XV) tengevolge van dit zonderling taalgebruik allerlei plaatsen onder *Boepati* zijn gebracht, die onder *Patih* hadden moeten staan. Vergelijk I J. van Sevenhoven (Verh. B. G. IX, 68): den „*Papatti*, soms *Bopatti* genoemd”; Olivier (Land- en Zeetogten I, 285): den „*Papatti*, gewoonlijk *Bopatti* genoemd”.

9. Worden die diensten omzunts (1) of voor niet verricht, of tegens genot van betaling, afstand van velden, hetzij tot padij of andere voortbrengzelen, of wel andere voordeelen, en in dit laatste geval, waarin bestaat dit genot, umzunts verricht wordende? wat zijn daarvan de reedenen? en, betaling erlangende of genot bekomende, waarin bestaat dat? is die betaling of genot g'evenreedigd aan de werkzaamheeden of daartoe vereischt wordende tijd?

- (8) 10. Specificque opgave wat een ieder der huishoudings of perzoonen (indien de overslag perzoonlijk is), opbrengen moet, aan wien en bij welke geleegentheid; de benaming waarin die belastingen bestaan; en welke evenreedigheid of cynosure houd men bij die belastingen in 't oog?"

„Wat aangaat de somahan's (orang somahan) (2) die onder den Regent en onder andere Hoofden staan, die zijn allen persoonlijk dienstplichtig (iang die preentah kendierie samoea), doch wat betreft hunne kampong's en desa's, zijn de aan den Regent (*rechtstreeks*) dienstplichtigen zulks niet met hun heele kampong's (3) omdat 't in Baloeboer is (kaloe orang iang masop sama Regent trada sama sama dia poenja kampoeng samoea, sebab die baloeboer) (4); de lieden uit de tjoetak's die moeten opkomen bij de ngabehi's (5)

(1) D. i.: gratis, een hatelijk maar veel voorkomend germanisme, meest geschreven *omzunts*. In 1829 vind ik *om soms* in een Indisch stuk in dezen zin gebruikt. Over germanismen zie B. 34 a, 3, noot 6.

- (8) (2) De Regent neemt dezen term over uit de hem gestelde vraag; of die ten rechte gebruikt is, blijkt dus niet.

(3) Rothenbuhler zegt van Soerabaja (Verh. B. G. XLI, 30): „Wel is waar dat aan ieder Hoofd, welke maar van enig aanzien is, ook gewoonlijk een of meerder negorijen toege staan zijn, doch dit bepaald zich enkel tot het recht om uit dezelve een bepaald getal manschappen tot zijnen bijzondere dienst te mogen trekken en de geschenken te ontvangen (*op Moeloed, Poewasa en Besar*), zonder dat hij voor het overige met de negorij zelve hoegenaamd iets uitstaande heeft"; *ibid.* p. 46: „Van een negorij die 6 à 7 man dagelijks leveren moet, trekt het Hoofd, waaraan de negorij gerekend word te gehoren" niet al die 6 à 7, maar een paar; de anderen doen nu eens dezen dan genen dienst.

- (9) (4) Kern zegt: „dat *sebab* begrijp ik niet".

(5) Vergelijk beneden § 25. Rouffaer (Encyel. IV, 614, 1) leidt *ngabehi* af van *kabeh*, *alles*, dus: albeschik. Wanneer in Van der Parra's tijd door Stavorinus (Reis Bengalen I, 289)

wordt verzekerd dat de Regenten in de Preanger „hebben zoo veel als Lieutenants onder zich, „*Ingebe'es*" genaamd, bij welke alle verschillen, wanneer zij van weinig aanbelang zijn, onder de Inwooners van hun District, worden bijgelegd", bedoelt hij wellicht de Ingebeij's der balebandoeng (zie hierbeneden § 11 noot 1). R 15 Oct. 1790 wordt „*Ingebei*" genoemd het Hoofd dat de tjoetak bestuurt terwijl het Tjoetakshoofd zich in de hoofdnegorij ophoudt; dit zullen dus de Patih's der Tjoetakshoofden zijn, welke Van Lawick anno 1809 vermeldt in de Cherib. Preanger-Reg. Nederburgh daarentegen stelt (aan het slot zijner Consider.) „*Ingebeijs*" en „*Oemboels*" gelijk, terwijl in P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804 de Tjoetakshoofden wel „*Ingebeij*" heeten. Steitz verzekert in 1821 dat Ki Mas *Ngabehi* de titel is van Troepshoofden. Olivier schrijft (Land- en Zeetogten, I, 291, alwaar hij het over Tjian-djoer schijnt te hebben): „*De Ingebei* (eigenlijk Ngabehi) brengt op de hoofdplaatsen de bevelen van den Bopatti (*d. i. den Patih*) of van den Kandroewan en in de distrikten die van het Distriktshoofd of van den Patinggi ten uitvoer". Evenzoo de Statist. Beschrijv. van 1822. Volgens Coolsma staat heden ten dage de *Ngabeui* in rang beneden den Kandocroewan, deze beneden den Rangga, en beduidt de titel

ter hoofdplaats en de prajaji's (1) ter hoofdplaats, 't hun toekomend aantal is bepaald, namelijk 1 ngabehi pangarang (2) ter hoofdplaats krijgt 10 man, 1 prajaji 6 man; als de kampong's (*die voor hen moeten uitkomen*) klein zijn en 't aantal inwoners gering is, moet dat aantal van 6 en 10 maar voldoende zijn (*moeten de Hoofden het er maar mee doen*), maar zijn de kampong's groot met veel inwoners, dan kunnen de Hoofden ter hoofdplaats beschikken (10) over zooveel lieden als voldoende zijn voor hun gevolg. In deze aangelegenheid (*beschikken de Hoofden*) niet over kampong's, alleen over personen (*tot 't bovenvermeld aantal*). De werkzaamheden dier lieden, welke moeten opkomen bij den Regent en de andere Hoofden ter hoofdplaats — hun batoer's zijn in de desa's of kampong's met uitzondering van de pandakawan's (3) — zijn dat ze ingedeeld zijn bij 't werk in de koffietuinen; ze helpen alleen het kamponghoofd of den Patinggi (4), want als de koffieoogst is afgelopen, zijn die lieden niet in staat de koffie (*bovendien*) af te voeren naar de pakhuizen;

- (9) „in geschriften nog zooveel als opzichter, opziener”. In Bantam was het onder 't Sultansbestuur een ambtelijk predicaat (Mr. L. W. C. van den Berg, Rangen en titels p. 15); in 1824 is de titel vervallen (ib. p. 8). Evenzoo zegt Rothenbuhler (Verh. B. G. XLI, 15) dat in Soerabaja de titel *Ingabehi* „zonder onderscheid gegeven wordt aan alle de broeders, neeven en kinderen van de Regenten”.

(1) Rouffaer (Encycl. IV, 613, 2) vertaalt dit met: jongere broeder. Over hun werk zie beneden § 25; uit § 32 blijkt dat eenigen hunner ook ter beschikking van den Djaksa stonden. Vergelijk ook de volgende noot. A. W. Kinder de Camarecq schrijft (T. B. G. X, 279): „Evenals elders op Java voerden ook in de Soendalanden in vroegere tijden alle hoogere inlandsche beambten den titel van *prijaji*. Thans verstaat men hieronder in de Soendasche regentschappen een gering Hoofd, belast met het overbrengen van brieven, boodschappen, het gebieden van transporten enz.” Coolsma vertaalt 't eenvoudig met: brievenbesteller. Van den Berg (Rangen p. 93): „In Bantam en de Preanger verstaat men onder *Prijaji* de laagste categorie van beambten, in vele streken van laatstgenoemd gewest speciaal de postboden”. Dezelfde in Bijdr. 1901 p. 56 noot 3: „Het gebruik van het woord *prijaji* in den zin van „ambtenaar van het Gouv. of van den Vorst” en in de afgeleide beteekenis van „iemand van rang en aanzien”, gelijk in Midden-Java en op Madoera in den vorm *pradjeudjih*, is in de Soendalanden niet inheemsch. Het Soendasche equivalent is *kapala*, terwijl in sommige streken van West-Java *prijaji* zelfs niet eens een lid

van het dorpsbestuur maar een brievenbesteller of postillon beteekent”.

(2) Zie beneden § 19 en 25. Vergelijk Coolsma s. v. *karang*: „ngarang, een opstel maken, een stuk of boek schrijven”. Dus zoo iets als rapporteur? De Wilde (o. l. pag. 175): „Al de orders, welke naar de Districtshoofden moeten verzonden worden, komen in handen van den *Pangarang*, welke dezelve door den Prejeijs verzendt”. Steitz noemt hem „assistent van het Onderdistrictshoofd”. Kinder de Camarecq vermeldt (T. B. G. X, 281) „den *Pangaran*, die ingevolge de Preangergebruiken de belangen van het distrikt Indihang op de hoofdplaats Soemedang vertegenwoordigt” (maar toen woonden de Tjoetakshoofden daar niet meer). Volgens Van Rees regelden de *Pangarang's* of Oemboel's de werkzaamheden van hun distrikt ter hoofdplaats en gaven zij aan de Tjamat's kennis van de bevelen die van de paseban uitgingen.

(3) Volgens Rigg en Coolsma: lijfbediende; (10) Kern: vaste bedienden der Hoofden; onder batoer's, zegt hij, zijn te verstaan „allen die in eenigszins afhankelijke positie van den dienstplichtige zijn, dus huisbedienden, inwonende knechten, menoempangs; naar het schijnt heeft de Regent hier ter toelichting hoe de lieden die uitkomen voor den dienst op de hoofdplaats toch met andere werkzaamheden kunnen worden belast, ingeschoven den tusschenzin dat de batoer's dier lieden in de desa zijn en dus dat werk kunnen verrichten”.

(4) Hierbij teekent Kern aan: „Wier bemoeienis met de koffiecultuur schijnt op te houden met den oogst . . . In de heele passage

daar moet de Tjamat (1) voor zorgen, want 't is vastgesteld dat de bij den Regent en andere Hoofden ter hoofdplaats dienst verrichtenden met hun batoer's die in de kampong's blijven, moeten zorgen voor hun woning (roemah tanga) (2), paarden, karbouwen en hun sawah's moeten bewerken.

- (11) De navolgende personen moeten opkomen (*zijn dienstplichtig*) bij den Regent en andere Hoofden ter hoofdplaats. De regeling is als volgt:

Naam van den djoeragan (3).

Mannelijke dienstplichtigen
(orangnja orang laki-laki).

1 Regent

234

1 Papatie

35

schemert de bedoeling door, het voor te stellen alsof de lieden het niet te druk hebben". Over den *Patinggi* zie hierbeneden § 26 en 28. De beteekenis van deze benaming is zeer onzeker. Keijser spreekt 6 Jan. 1794 in zijn rapport over Soemedang van „17 opzienders of *patiengs* in d' Tjoetaks", terwijl hij het aantal tjoetak's 18 noemt; het zouden dus de Patih's der Tjoetaks-hoofden kunnen zijn. In P. Engelhard's reis-journaal van 1802 wordt deze benaming vermeld in Bandoeng, Batoelajang en Parakanm. en heet dan hetzelfde te beduiden als Loerah. Maar de Opziener van Parakanm. spreekt in Oct. 1805 van geld dat „aan de troepshoofden, *patingies* en loeras verdeelt is". In het rapport van Thalman c. s. anno 1807 worden de „districts"-hoofden gewoonlijk zoo genoemd, doch het blijft dan onzeker wat onder „district" is te verstaan. Van Lawick noemt in 1809 den *Patinggi* in de Cherib. Preanger-Reg. „hoofd van onderscheide campongs", tegenover de „prentaas of geringe loeraas der kljne campongs"; per tjoetak, zegt hij, zijn er twee of meer *Patinggi's*. Vermoedelijk is dit juist; wanneer Crawford in 1813 van de Cherib. landen zegt: „the heads of villages in these districts are invariably denominated *Petingies*", terwijl elk dorp er één heeft, dan kan dit voor het toenmalige Cherib. wel goed zijn, doch niet voor de Preanger. Daarentegen beweert Olivier (Land- en Zeevogten I, 291): „De *Patinggi* of Tjamat is de adsistent van het Districtshoofd, gelijk de Bopatti van den Regent; hij vervangt den Kapala Tjoetak bij deszelfs afwezigheid". Evenzoo stelt de Statist. Beschrijv. van 1822 hem gelijk met den Tjamat, evenals ook De Wilde o.l. pag. 175. Vergelijk daarentegen § 1012. Blijkens het rapport van Van Rees anno 1807 stonden destijds de kampongs

groeps-gewijze onder een desahoofd of Loerah, terwijl verschillende dezer groepen een „troep" vormden onder een *Patinggi*, die daarentegen geen Hoofd was over eene aparte desa; er waren destijds in de Preanger 85 Tjamat's of Onderdistrictshoofden en 374 *Patinggi's*. Men vergelijkte verder Eindrés. II, 286 noot f; III, 208; Bijdr. 1862 p. 3; 1901 p. 27; T. B. G. XXXIV, 365 e. v.; T. B. B. VI, 79.

(1) Nic. Engelhard zegt 4 Juli 1795: „*Tjamat* is de tweede opziender in een tjoetak of district"; Nederburgh (Consid. p. 240 e. v.) spreekt hem dat getrouw na. G. E. Teisseire schijnt ergens de koffiegecommitteerden en den *Tjamat* samen te vatten onder de benaming „de tuinhoofden"; men vergelijkte hierbeneden § 26 noot en § 31. Volgens de Statist. Beschrijv. van 1822 is *Tjamat* hetzelfde als *Patinggi*. In Buitenzorg schijnt *Tjamat* de naam van het Tjoetakshoofd (Nederburgh Consid. p. 241; P. Engelhard, rapport 31 Dec. 1804 enz.). De Statist. Beschrijv. van Buitenz. van 1822 zegt: „De hoofden der landen in het district Buitenz. worden alle *Tjamats* genoemd". C. W. Walbeehm verklaart (T. B. G. XVI, 487): „De wedhana heeft een soort patih, die in de Preanger *Tjamat* heet"; evenzoo Coolsma o.l. pag. 131. Van den Berg (Rangen en titels p. 7; 51) en Van Rees noemen hem Onderdistrictshoofd.

(2) Olivier (Tafereelen I, 203) noemt *roemah tanga* (eig. huis met eene trap) de Chin. woningen te Soerabaja met eene bovenverdieping. Volgens Coolsma s. v. *tanga* is *imah tanga* eigenl. heerenhuis, doch thans 't hooge woord voor: huis. In Veth's Java IV, 331 leest men dat het Soendasche huis aldus wordt genoemd als het „afgewerkt en behoorlijk ingericht" is.

(3) Coolsma: patroon, heer, „een titel die beantwoordt aan den Maleischen titel toewan". (11)

2 wakiel (1) patie	42
24 raden's (2)	82
24 santana's (3) ter hoofdplaats	24
14 ingabaij's die pangarang's ter hoofdplaats zijn	144
39 prajaji's ter hoofdplaats	234
2 djaksa's ter hoofdplaats	6
2 kabajan's (4) ter hoofdplaats	6
1 hoofdpenghoeloc ter hoofdplaats	6
39 ketib's en modin's (ketib sama modin (5) ter hoofdplaats 12	

(11) (1) *Wakil* beduidt: plaatsvervanger, vertegenwoordiger. De twee hierbedoelden schijnen dezelfde die in een stuk van 1810 (zie § 2606) worden genoemd: „de twee ingebeis op de bali-bandong”; vergelijk met die plaats hierbeneden § 31. Daarentegen zegt de Statist. Beschrijv. van 1822: „De kandroewan (*over dezen titel zie B. 16, 36*) is de chef van de balebandong of stadhuis (*zie § 2408*) in ieder hoofdnegorij”; hij doet kleine geschillen af en zorgt voor de politie en de transporten; evenzoo Olivier (Land- en Zeetogten, I, 190): „De kandroewan is het hoofd van de bali-bandong of van het raadhuys in elke hoofdnegorij; hij vervangt de plaats van den Bopatti (*d. i. den Patih, zie hierboven § 7*) om over kleine geschillen te beslissen, de politie waar te nemen, voor de middelen van transport te zorgen e. d.” Van Rees noteert dat de hoofdmantri in de hoofdnegorij de *wakil* van den Patih is en „veelal met verschillende kommissiën in de distrikten belast” wordt.

(2) *Radèn* duidt adellijke geboorte aan (Mr. L. W. C. van den Berg, Rangen en titels p. 5). De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat al de wettige kinders van *Radèn's* dit predicaat erlangen zoodra zij besneden zijn. Bovenbedoeld gering getal van 24 duidt echter blijkbaar op eene bepaalde categorie, wellicht enkel de wettige afstammelingen van Regenten. Zoo zijn er volgens de statistiek achter Nederburgh's Consideratiën in de heele Batav. Preanger maar 130 *Radèn's*, waarvan de meesten, 34, in Bandoeng, in Krawang maar 11 enz.

(3) Over hen vergel. hierbeneden § 26. De Regeer. zegt in 1763 (De Jonge XI, 247) dat dit degenen zijn die „van het mannelijk oir afkomstig” zijn; zekere Pangeran Cheribon was het niet. Evenzoo verklaart een stuk van 1816 (Encycl. van N.-I. IV, 593, 1) dat de beteekenis is „prins van het oude geslacht”; Rouffaer vertaalt het (ib. 644, 2) met: bloedverwanten, familieleden des Vorsten. Is dit juist, dan is

de beteekenis gaandeweg zeer verzwakt, want P. Engelhard spreekt in zijn rapport van 31 Dec. 1804 van „de *Santanaas*, hofbedieners van de Regenten”; daarop doelt ook onze tekst. Coolsma zegt (o. l. pag. 132): „De afstammelingen van Radèn's, uit huwelijken met minderen gesproten, heeten *santana*. Zij dragen verschillende titels, zooals *asep*, *mas*, *oedjang* en *agoes*; deze titels duiden eene trapsgewijze vermindering van rang aan”.

(4) In eene regeling van Kedoe van 1813 wordt gesproken van „*cabayans* or *matamata's*” alsof die termen synoniem zijn. De Wilde (o. l. pag 176): „De *Kabayang* is zoo veel als cipier of bewaarder en verzorger der gevangenen”. Coolsma zegt s. v.: „In vroegeren tijd titel van den poerah ngadjaga paseban (*dus den persoon, belast met het bewaken van de paseban*), tot wien men zich te vervoegen had zoo men aldaar verscheen”. Dit laatste komt beter dan het eerste overeen met hunne bemoeiing in zake koffie, waarover beneden § 31; maar wat zijn dan de aldaar vermelde *kabajan's* in de tjoetak's? Van Rees noemt hen onder het dorpsbestuur.

(5) Hageman (l. l. pag 150) maakt hiervan: „*ketib Samanodin*”; door het onvertaald overnemen van *sama* toont hij dus niet te weten wat een *modin* is. En met bewerkingen van babad's door dezen Hageman (zie § 50 e. v.) heb ik mijne oudere geschiedenis der Preanger moeten samenstellen! De *ketib* leest bij den vrijdagsdienst in de moskee de hoetbah of preek voor. Olivier zegt (I, 292): „In elk regentschap zijn van 6 tot 12 *ketiebs*, waarvan een zeker getal, bijv. 3 of 4, altijd ter beschikking van den Regent zijn om hem op zijne schouwingen te vergezellen of zijne woning te bewaren. De overigen staan onder de bevelen van den Panghoeloe en worden veelal door hem gebezigd om zijne tienden in te vorderen”. De *modin* (Arab. *moadzin*, de *muezzin* ult Tartarin) is degene die op de bedoeg slaat, Coolsma p. 94;

70 goelang goelang's (1) ter hoofdplaats	70
18 tjoetakshoofden; (<i>de regeling</i>) van hun gevolg in de tjoetak's is als de regeling ter hoofdplaats (2) (18 kapala tjoetak dia poenja batoer die tjoetak toeroet pegiemana atoeran di nagrie)	659
Somma	1554.

Deze werkzaamheden worden niet betaald.

- (12) Wat de toekang sawah van den Regent (orang iang jadie toekang sawa Regent) betreft, de regeling is, dat een toekang sawah 10 (3) tjaëng afdraagt aan den Regent; deze geeft gereedschappen (4), en als de toekang sawah tekort komt, ook padi (*voor onderhoud*).

(*De regeling van*) de toekang sawah der Hoofden (5) is (*aldus*): (*de opbrengst*) wordt in drieën verdeeld; een derde is voor den toekang sawah, twee derde voor den heer (djoeragan); de gereedschappen worden alle verstrekt door den djoeragan. Als de lieden aan hun derdepart niet genoeg te eten hebben, geeft hun djoeragan hun weer padi.

- (13) Vervolgens de lieden die in dienst zijn bij den Regent, bij den Pepatih, bij andere Hoofden, buiten de toekang sawah (tantoe laijn darie toekang sawa) (6), dezen verzorgen de paarden en koeien en genieten geen andere

in zijn woordenboek zegt dezelfde dat de bedoog wordt geslagen door den merebot en oppert hij de meening dat in de Preanger „de titel *modin* alleen op 't papier bestaat”; ook Kern zegt: „voor zoover mij bekend, bestaan zij thans niet meer”. Van Rees schrijft in 1867 dat zij „bij het voltrekken der huwelijken assisteerden, met commissiën worden belast en de bevelen der kalipa's (*adjunct-penghoeloe's*) opvolgen”. Volgens Olivier zijn ze talrijker dan de *ketib's*.

(1) Vergelijk hierbeneden § 26. Volgens Cool-sma „een soort dienaars of wachters in dienst van den Regent” ter bewaking van diens woning en tot handhaving der politie; hun chef heet *loperes* (denkelijk van Portug. *alferes*, vaandrig, evenals *lemari* van *almario*).

(2) Dit is de vertaling van Kern, berustend op de weglating van „ter hoofdplaats”, dat bij de andere titels der Hoofden wél staat. Het komt mij voor dat Van Ronkel's vertaling: „wier batoer's in de tjoetak's naar de bestaande regeling ter hoofdplaats zijn”, beter rekening houdt met het feit dat de Tjoetakshoofden in de hoofdnegorij woonden.

- (12) (3) Het origineel heeft dit in eijfers; misschien zou 1 beter zijn; men zou dus onderstellen dat de sawahbewerker verplicht was

een tjaëng af te dragen van zeker oppervlak sawah, en het overschot mocht behouden. Kern zegt: „Een *toekang sawah* is meer mandor dan dat hij zelf werkt. Een vorm van huur die nog voorkomt is, dat de eigenaar 1 tjaëng per bouw krijgt”. Ik denk dat hier sprake is van het aanleggen van sawah's, tot welken arbeid de Regent buffels en gereedschappen leent; is de sawah klaar, dan blijven de aanleggers die voor den Regent bewerken tegen zeker aandeel in de opbrengst; zie T. N. I. 1861, II, 3.

(4) Ook de zaadpadi zal daaronder begrepen zijn, zegt Kern.

(6) Er is hier sprake òf van ambtsvelden òf van velden in persoonlijk eigendom. Van Rees zegt dat voor het bewerken van ambtsvelden de zaadpadi, buffels en gereedschappen worden geleverd door het Hooft, terwijl de opbrengst na aftrek van djakat en snijloon wordt verdeeld in drie deelen, waarvan twee voor het Hooft, één voor den bewerker; het snijloon bedraagt naar gelang van het jaargetijde $\frac{1}{30}$ tot $\frac{1}{10}$ van den oogst (volgens De Bie o.l. I, 51 van $\frac{1}{25}$ tot $\frac{1}{3}$).

(6) Van Ronkel vertaalt: „Anders gaat het (13) met de lieden die”.

voordeelen dan dat zij een stuk sawah bewerken (biekien sawa) (1) en een en ander planten voor hun eigen behoefte.

Deze lieden zijn ook cultuurdienstplichtig (*verplicht in de koffietuinen te werken*) doch vrijgesteld van de dagelijksche diensten en toevoer-diensten (2) (Itoe orang iang sabagietoe darie Pakerdjan kena joega kebon koffij malaeenkan iang sarie sarie itoe trada kena denggan toevoer trada kena).

- (14) Ingeval van groote transporten en werk voor de kazerne (3) ter hoofd-plaats, worden de menschen in massa opgeroepen. Bij „toevoer” volgt men de berekening der koffietjatjah's in de tjoetak's (4), zoodat er 307 lieden zijn voor wisselvallige transportdiensten; dezen krijgen geen betaling.

De werkzaamheden der kleine lieden in 't Bandoengsche ten behoeve van het Gouvernement bestaan in 't volgende: het maken en onderhouden (bikin denggan picara) van groote wegen (*of: den grooten weg*) en bruggen; werkzaamheden aan de pakhuizen te Karangsamboeng en Tjikao en het

- (13) (1) Kern: „bikin sawah, eigenl. aanleggen; voor: een sawah bewerken, zegt men: kerdja sawah”. Hier kan moeielijk sprake wezen van een stuk der velden van het Hoofd, omdat blijkbaar de *heele* opbrengst voor den dienst-plichtige is; er wordt eerder bedoeld op sawah's in hunne woonplaats, hetgeen dus zou wijzen op periodieke vervanging ter hoofdnegorij, zoodat zij feitelijk tot dezelfde klasse behooren als de toevoer's. Misschien zijn deze laatsten vooral binnen de dalem werkzaam.

(2) Wat er van deze beweringen van den Regent te gelooven valt, is moeielijk te zeggen. Daar de toevoer-diensten evenals 't opbrengen van soegoeh (§ 20 hierbeneden) samenhangen met de koffiecultuur (zie § 14), zijn dit vermoedelijk de diensten der oude tjtjah's van het regentschap, der boemi's dus. De term *toevoer* (zie B. 8, 15 en § 110) komt in onze oude stukken zeer zelden voor. De Opziener van Tjiandjoer schrijft 15 Febr. 1797 dat zijne „boejangers of *toevoers* bij haare Hoofden de kost” krijgen. We zien in 1808 (§ 1632) menschen uit Tjidamar verplicht tot „*toevoerdienst* in de hoofdnegorij” van Sockapoera. Volgens de Statist. Beschrijv. van 1822 laten de Regenten hunne sawah's bewerken door *toevoer's*, tegen genot van voeding (vergel hierbeneden § 30); dezen lossen elkander uit het heele regentschap af; ook de mindere Hoofden hebben 1, 2 of 3 toevoer's. Vermoedelijk is hier sprake van de eigenlijke apanagevelden, niet van aan de bewerkers in deelbouw uitgegeven velden die persoonlijk eigendom der Hoofden waren. Van Rees schrijft: „Buiten de rahayat's kwa-

men vóór de regeling van 1865, doch alleen op de hoofdplaatsen der regentschappen, ten behoeve van de Regenten, Patih's, Hoofdge-committeerden en Tjamat's onder den naam van *toevoer* nog bij toerbeurt personen op, vroeger opgegeven tot 442, later tot 369 man daags”; dezen werden niet betaald, kwamen niet voor een dag, maar voor 10, 15 en meer dagen, zelfs eene maand, en meest uit de afgelegen zuiderdistricten; in 1865 werden zij afgeschaft. Het komt mij voor dat ook dit oproepen meest uit den achterhoek wijst op een oud, dáár nog levend gebruik, dat in het centrum te loor was gegaan; dat ze dus vroeger uit *alle* districten waren opgeroepen, d.w.z. dat zij de tjtjah's vormden. De „dagelijksche diensten” zijn dan wellicht die der rahajat's of panoekan's. Kern schrijft dat *toevoer* (Coolsmā: persoon die in hoerendienst uitgekomen is) nog wel eens gehoord wordt in den zin van pantjen, welke laatste term van jongeren datum is en in sommige streken der Preanger niet eens verstaan wordt.

- (3) Vermoedelijk slaat dit op het kampement der djajangsekar's (zie § 2827 c.v.); elders echter in dit stuk schijnt van diensten ten behoeve van dat corps geen sprake te wezen, ofschoon er bijv. grassnijders beschikbaar geweest moeten zijn.

(4) Wanneer de toevoer's de oude tjtjah's zijn, dan spreekt liet vanzelf dat zij worden opgeroepen volgens de cohieren der cultuurdienstplichtigen. Dat de soegoeh (hierbeneden § 20) evenzoo naar die cohieren wordt berekend, laat zich eveneens verklaren.

(14)

maken en onderhouden dier pakhuizen, het maken en onderhouden van herbergen en poststallen, het maken van kazernes en stallen voor doortrekkende soldaten. Vervolgens zijn er grassnijders voor de poststations, buffelhouders bij de steile hellingen, voorts vraagt het Gouvernement nog zonder betaling bamboe en atap voor stallen, pasanggrahan's en poststations, eten voor de soldaten, pikolpaarden en de buffels die bij de steile hellingen zijn gestationneerd.

- (15) De lieden die vast voor het Gouvernement werken zijn: 144 grassnijders bij 12 poststallen (1); dezen krijgen geen betaling; 46 man met 23 span karbouwen, die geposteerd zijn in 12 stallen voor de steile punten; dezen krijgen ook geen betaling; degenen die betaalde diensten voor het Gouvernement presteeren zijn de volgende: 12 stalopzieners, die per persoon en per maand 1 reaal 32 teng (2) krijgen en daarbij rijst van den Regent, 3 Compagnies-gantang's (3) per man en per maand; 12 stalmandoers krijgen

- (15) (1) De 12 Bandoengsche stations waar postwagens waren geplaatst, van Tjitjendo tot en met Tjinoenok, ziet men P. XV, 1039.

(2) Herhaaldelijk blijkt in dit stuk dat de *reaal* (waarover zie B. 6, 14) de rijksdaalder van 48 stuiver is. De Nieuwe Woordenschat geeft als Maleisch voor *rijksdaalder*: sa reaal. De Regent van Tjiandjoer spreekt in een brief van 28 Mei 1812 van *retjal perak* en bedoelt: rijksdaalder. Hopkins, Superintendent der houtbosschen, zegt 11 Oct. 1813: „Rixdollars and Reals being nominal and not real money”, en verschillend van den reëlen en fluctueerenden Sp. mat. Echter wordt volgens De Clercq nog heden in de Molukken de rijksd. genoemd „Spansemat”. Daar geen stuivers maar alleen dubbeltjes in omloop waren (wang, zie beneden § 46), heet de stuiver van 4 duiten *teng* (Jav. „half”, doch alleen van een half dubbeltje gebruikt). De Nieuwe Woordenschat geeft als Maleisch voor stuiver: *tenga wang*. Verderop in ons stuk heb ik voor *real* en *teng* steeds *rijksdaalder* en *stuiver* gezegd.

Wat het bedrag van het loon betreft (per maand 80 stuiver plus rijst), naar den toenmaligen maatstaf is dit niet onbillijk. Raban, Resident van Cheribon, schrijft 26 Aug. 1813 dat zijne inlandsche („Javanese”) bedienden, die in kleding en voeding toch boven een gewonen koeli staan, tevreden zijn met 3 ropijen per maand (dus f 4.50) en een kati rijst per dag, anderen zelfs met 2 ropijen; „no burgher or inhabitant of Cheribon pays more; in the interior the people who assist in the harvest

or cultivation of lands receive 8 doits without rice and 4 with . . . Three stivers a day or 3 rupees a month will give a man a catty of rice, saltfish, greens, paun (*sirih*, zie *Hobson-Jobson s. v. pawm*) and tobacco”. Elders zien we dat Resident Macquoid aan zijne vrije bedienden 2 Sp. matten betaalde plus rijst, dus 128 st. Raffles betaalde te Buitenz. aan zijne mandoers 1½ Sp. mat (dus 96 st.) en zijne koeli's 1 Sp. (dus 64 st.). Uit papieren van 1819 blijkt, dat op Nic. Engelhard's land Pondokgedeh de boedjang's „op de stal” en dergelijke maar 2 ropijen per maand kregen, anderen iets meer dan ééne ropij, en grassnijders maar ½ ropij dus 10 stuiver per maand. Vermoedelijk was dit laatste eene tegemoetkoming voor heeren-dienstplichtigen

Te Batavia en in de omstreken waren de loonen veel hooger; blijktens een rapport van den Directeur der Genie in R. 14 Sprockelm. 1810 bedroeg het dagloon in de Ommel. 8 stuiver. Naar deze verschillende gegevens kan men de loonen beoordeelen welke Daendels betaalde; zie § 2781, 2826.

(3) De *gantang* werd bij resolutie van Schepenen dd. 8 Aug. 1681 (P. III, 72) vastgesteld op 13½₄₀ pond rijst, d. i. 13½ pond; als zoodanig wordt hij in de Bat. Statuten (P. IX, 552, 5) vermeld en bijvb. in 1810 (P. XVI, 332). De in het binnenland gebruikte verschilden hiervan soms zeer veel. Een contract Deldijn 28 Oct. 1706 spreekt van ½ gantang rijst of „twaalf cattijs gewicht”. Jongbloet spreekt in zijne memorie van 1714 van een Cheribonschen gantang

- per maand 1 reaal 16 teng ieder benevens rijst van den Regent, ieder 3 Compagnies-gantang's per maand; 24 roskammers (tockang roskam) per maand ieder 1 reaal 12 teng benevens rijst van den Regent, per man 3 Compagnies-gantang's per maand; 12 lieden die de stallen schoonhouden, die ieder per maand 1 reaal 12 teng krijgen (1) benevens rijst van den Regent, per man
- (16) 3 Compagnies-gantang's per maand. Tien prajaji's als postiljons (tockang bawa soerat post) ontvangen ieder per maand aan geld 5 realen; 10 goendal's (2) voor het brievenvervoer evenzoo 4 realen; een schrijver met twee wegers en

- (15) rijst van 15 of 16 kati; Heere in zijn rapport van 17 Juli 1723 van „berghgantings”, ieder gelijk aan 2 „Bataviase”; evenzoo aangaande Krawang de Commandant van Tandjoengpoera 13 Dec. 1795. Radermacher (T. N. I, 1856, II, 172) vermeldt echter gantang's waarvan er 20 gaan op een bovenlandsch pikol; maar in Batoelajang was volgens B. R. 17 Juli 1807 de gantang gelijk aan 3 Bataviasche, evenals het ook in P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804 van den „bergschen” gantang heet. De administrateur van Soekaboemi spreekt 1 Aug. 1821 van een gantang rijst van $13\frac{1}{10}$ pond (misschien de Comp. gantang met $\frac{5}{8}$ pond overwicht). Zonderling is, dat Rumphius (H. A. V, 217) den gantang rijst „omtrent vijf pond” noemt. Tegenwoordig is, zegt Kern, de gantang 10 kati, dus $12\frac{1}{2}$ pond, de gantang zout echter $\frac{1}{8}$ pikol; zie daarover § 1520 en vergelijk hierbeneden § 17 noot 2.

Drie gantang rijst, dus 40 pond, was van ouds het Compagniesrantsoen per man en per maand, zie D. 1644.5 p. 28; 1661 p. 133. Van Ysseldijk zegt in zijne memorie van 10 Oct. 1802: „Een ieder Javaan werd gerekend tot voedsel noodig te hebben ten minsten veertig ponden rijst 's maands”. Vergel. § 1612, 2453 en 2454.

(1) Het Gouv. betaalde dus per station voor het personenvervoer: 1 stalopziener $1\frac{2}{3}$ Rd.; 1 stalmandoer $1\frac{1}{3}$; 2 roskammers $2\frac{1}{2}$; 1 stal-knecht $1\frac{1}{4}$; totaal 6 $\frac{3}{4}$ Rd., terwijl de Regent dit personeel tegen betaling (zie beneden § 30) van rijst voorzag. (Volgens eene opgave van Teney dd. 29 Febr. 1812 moest per stal en per maand worden betaald 9 Rd. en 20 stuiver, namelijk: een Hoofd Rd 1,32; een mandoer over de paarden 1,16; 2 voorloopers 2,32; 3 oppassers der paarden 3,36; daar er in Bandoeng 10 stallen waren, beliep dit 94 Rd. 8 st.; verder 4 koetsiers à 5 Rd. is 20; elke man 3 gantang rijst à 6 st., geeft 222 gantang of 27 Rd. 36 st.; verder 40 Rd. padi, geeft samen 181 Rd. 44 st. per maand). Volgens het reglement

(P. XV, 1036, 77) moesten op elk der 12 stations „3 spannen paarden van vieren met twee stellen tuigen en de bediendens die daarbij gehoren” worden onderhouden, samen dus 144 paarden; hiervoor zou het Gouv. aan den Regent voldoen (P. XV, 1029, 48) „Rds. 25 's jaars voor ieder wagenpaard in zilvere munt of in kopergeld met de lopende agio”, dus totaal 3600 Rd. zilver of per maand 300. Wij bespeuren in Bijl. 47 § 2 dat voor 1812, berekend naar 1810, eene ronde som van 600 Rd. per maand werd uitgetrokken voor het gansche personenvervoer in de Preanger; hieruit zou het bovenvermeld personeel (op 41 stations, P. XV, 1039) dus $276\frac{1}{3}$ Rd. p. m. genieten, waarbij dan nog de vergoeding der geleverde rijst kwam. Op het papier ging het dus heel goed. Maar Couperus schrijft 21 Maart 1812 over de Preanger aan Raffles: „Bij het daarstellen van het postwezen is aan de Regenten een douceur beloofd van 25 rijkd. zilvergeld voor ieder paard gedurende de loop van een vol jaar. De plaats gegrepen hebbende omstandigheden zijn oorzaak dat zulks tot nog toe nimmer aan de Regenten betaald is geworden”. Dat in ons stuk hiervan heel niet gesproken wordt, zal daaraan zijn toe te schrijven dat de Regent nooit had vernomen dat hij op die uitbetaling recht had.

(2) Dit zijn blijkbaar de bereden obordragers (16) ter begeleiding der postiljons, waarover zie § 2799. Kern zegt dat in 't algemeen *goendal* een volgeling of helper is, die op reis bijv. met een Hoofd meegaat om allerlei kleine diensten te bewijzen. Dat er in Bandoeng 5 stations voor post- en rijpaarden waren, blijkt P. XV, 1039; de betaling der prajaji's en goendal's is conform de bestaande bepaling; de 10 Rd. per poststation en per maand (dus voor Bandoeng 50 Rd. per maand), welke eveneens door het Gouv. moesten worden voldaan, worden hier niet vermeld, maar uit Bijlage XLVII blijkt dat zij wel in rekening gebracht werden.

10 toekang papatok (1) bij het pakhuys Karangsamboeng voor de koffie afkomstig uit het Bandoengsche krijgen betaling van den Regent, evenals 1 schrijver, 2 wegers en 8 papatok's voor de koffie afkomstig uit Bandoeng bij het pakhuys Tjikao. Verder zijn er 130 lieden die aan den Krawangschen weg (2) werken; dezen worden betaald door het Gouvernement.

En voorts wat aangaat de vaste betalingen, deze bestaan behalve de sidekah's (3) uit:

De padi djakat, eene belasting van 1 tjaëng op de 10, maar lieden die $2\frac{1}{2}$ tjaëng (*of minder*) oogsten, brengen geen djakat op. Wie zoo weinig padi oogst dat hij geen djakat hoeft op te brengen (*en toch wat opbrengt*), dan heet dat sidekah (4), maar dat hangt van zijne verkiezing af.

- (17) De padi djakat, die reeds aan den lebe (5) in de desa is afgedragen (*door den landbouwer*), daarvan doet de lebe rapport aan den Penghoeloe, hoeveel padi djakat hij geïnd heeft. Als de padioogst geheel is afgelopen, kan worden vastgesteld wat ieder verkregen heeft van zijn sawah en tipar

(1) Dit schijnt het Jav. *patok*, handlanger; Kern vertaalt het met „waker”, maar ik denk eerder aan zakkendragers. Dat het pakhuyspersoneel ten laste van den Regent kwam, is overeenkomstig de bepalingen B. 45. 26 art. 12. Daendels' oordeel over het weinig drukkende daarvan ziet men *ibid* § 16; de berekening der onkosten volgt hierbeneden § 30, waar men bespreekt dat bij elk pakhuys maar één weger kan zijn geweest. De Regent schijnt dus niet erg op de hoogte. Dat Bandoeng zijne koffie zoowel naar Tjikao afvoerde als naar Karangsamboeng blijkt § 2593.

(2) Over dezen weg zie § 2790 e. v.

(3) Coolsma zegt (o. l. pag. 80): „*Sidekah*. Dit woord is uit het Arabisch en beteekent eigenlijk aalmoes. In dezen zin is het ook in het Soendaneesch in gebruik, maar het is tevens geworden de naam voor een feest waarmede een maaltijd gepaard gaat, en dat is dan veelal een offermaal. Zulke maaltijden hebben plaats bij de geboorte van een kind, bij een huwelijk, bij besnijdenis en andere bijzondere gelegenheden. Zij gaan gepaard met dikir, d. i. lofverheffing van God in de Arabische taal. Het karakter van offermaaltijd treedt vooral op den voorgrond bij die feesten die gehouden worden bij 't ontginnen van een stuk woestengrond, het maken van eene waterleiding, het bouwen en inrichten van een huis enz. Zij dragen den naam van sidekah boemi”. H. A. van Hien (*Sedekah's en Slametan's*, Samarang 1904) zegt p. 6: „De *sedekah's* worden gegeven uit-

sluitend voor het heil van de ziel en den geest van een afgestorven bloedverwant”. Maar L. Th. Mayer en J. F. A. C. van Moll (*De sedekah's en slametans in de desa*, Samarang 1909 p. 6) verzekeren dat de Javaan het „met de benamingen *sedekah* of *sidekah* en slametan zoo nauw niet neemt”.

(4) Het hierbedoelde minimum belastbaar inkomen heet *nisab* (*Encycl* van N.-I. II, 545); de $2\frac{1}{2}$ tjaëng is beneden het aldaar aangeduide bedrag van ruim 19 pikol rijst; hieronder § 37 heet het 2 tjaëng, in Welvaartsonderzoek (*Preangereconomie* p. 45) is het 339 gedeng padi of ook (*ibid*. p. 46) 300 gedeng. Kern zegt: „Ook nu nog is 't zeer gewoon dat men toch wat opbrengt van zijne armoede uit vromen zin of schaamtegevoel; die opbrengst krijgt dan 't karakter van eene vrijwillige gift en wordt *sidekah* genoemd”.

(5) Coolsma o. l. pag. 95: „Men heeft in de wijken en op de dorpen van een gemeente een belangrijk persoon . . . Het is de *lebe* of *amil*. Bij hem is zooveel als een geestelijk hulpkantoor. Hij krijgt kennis van geboorten en sterfgevallen en is behulpzaam bij het innen der godsdienstige belasting. Op de dorpen waar geen naib (*d. i. districtspenghoeloe*) woont, behartigt hij de belangen van den godsdienst. Ook is hij bij familiefeesten en offermaaltijden voorganger bij het gebed . . . Hij geniet geene bezoldiging en krijgt slechts een karig deel van de godsdienstige belasting”. Vergelijk *Encycl* van N.-I. I, 548.

en gaga. Bovendien moeten alle menschen rijst opbrengen vóór het einde der vasten (1), per persoon een groote koelak (2) d.i. 10 batok's (orang iang kerdja sawa dengeng tipar gaga dengeng lagie antero orang ada kloear bras kapan blon poehasa di atas satoe orang satoe koelak besar jadie 10 taker batok); dit wordt gegeven aan den lebe in de desa en de santri's (3) ter hoofdplaats. De ketib's en modin's krijgen ook bras pitrah. Aan het eind (der vasten) geven zij kennis aan den Penghoeloe van het bedrag.

- (18) In de maanden Rajagoeng (4), Moeloed en Roewah (5) geven alle menschen (6) iets voor een sidekah (7). In de tjoetak's draagt men zijne

- (17) (1) Bij deze vertaling heeft Kern de rustpunten gezet die in den tekst ontbreken; *kapan blon poehasa*, zooals er staat, luidt woordelijk: vóór de vasten, maar de pitrah pleegt opgebracht te worden in den loop der vastenmaand. Coolsma o.l. pag. 103: „Men brengt voor zich en ieder der zijnen tegen het einde der vasten, wanneer de moskeetrom daartoe oproept, een koelak of koperen kom rijst op, ongeveer gelijkstaande met een kati". Dr. C. Snouck Hurgronje (De Atjehers, Batavia 1893, I, 249) omschrijft de pitrah als moetende worden opgebracht „aan het einde der vastenmaand door allen die ertoe in staat zijn, uit naam van allen voor wier onderhoud zij hebben te zorgen, in natura, te weten in de graansoort die het hoofdvoedingsmiddel des lands uitmaakt".

(2) Dat de *koelak* (vergel. B. 14, 21 noot 2) niet alleen voor de pitrah wordt gebruikt, blijkt bij De Jonge IX, 243, waar anno 1733 sprake is van „s Conings geijkte *colox* off gentings, bij 't meten van den peper gebruikelijk", namelijk in Bantam. De *batok* is een halve klapperdop. Volgens De Bie (Inl. Landbouw II, 93 noot 21) is de *koelak* „4 batoks van één kattie"; elders echter (ib. I, 61) spreekt hij van „de *batok* of beroek, een uit een klapperdop vervaardigde maat, welke van 2 tot 3 katties gewicht, soms meer, inhoudt; acht of 10 van dergelijke *batoks* maken een gantang uit". De Wilde (o.l. pag. 180) zegt dat in plaats van de *koelak* rijst, d. i. „circa vier pond", ook twee duiten kan worden gegeven. Volgens Rigg is de *koelak* ongeveer een derde van een gantang.

(3) Degenen die meer gevorderd godsdienst-onderwijs genieten. „Dit wordt gegeven (*Coolsma* p. 96) in een soort van seminarie's, pasantren geheeten" (wat echter niet is op te vatten als opleidingsschool voor een geestelijk ambt, zie Snouck Hurgronje o. l. II, 23 e. v.). „Deze inrichtingen gaan niet uit van de geestelijkheid maar van particuliere personen, die goeroe of leeraar heeten. De leerlingen wonen bij den

professor in; zij worden gehuisvest in de gebouwen van het seminarie en vergoeden het onderwijs door geschenken en 't verrichten van diensten in huis of tuin. Zij voorzien in hun eigen onderhoud. Het onderwijs omvat het leeren lezen en gebrekkig verstaan van den Koran, de inzettingen van den Islam en een oppervlakkige kennis van het Mohamm. recht". Vergelijk Encycl. van N.-I. I., 548; eene beschrijving van het leven in eene pasantren door iemand die het zelf heeft meegemaakt vindt men in Tijdschr. B. B. 1908 p. 1 e. v.

(4) *Rajagoeng* is de 12^e maand. Bedoeld (18) wordt de lebaran hadji (zie Snouck Hurgronje o.l. I, 261) op den 10^{en}; Coolsma o.l. pag. 102; Mayer en Van Moll p. 9.

(5) Op 12 *Moeloed* (3^e maand) wordt de geboorte van Mohammed herdacht; in *Rewah* of Saban (8^e maand) valt het doodenfeest, Coolsma p. 79; Snouck Hurgronje I, 236; Mayer en Van Moll p. 14. De *sidekah Arwah* en *sidekah Moeloed* worden in eene oude Preanger piagem (bij Van Rees o.l. pag. 20 noot) als belasting vermeld, opgebracht hetzij aan den Regent, hetzij aan den Hoofdpenghoeloe.

(6) Daarentegen noemt Van Rees (rapport 1867) onder de aan den Regent „niet door de gansche bevolking, maar slechts door de zogenaamde Rahayat's, zijnde dienstplichtigen, ter beschikking van Regenten en Hoofden gesteld", opgebrachte leveringen de *pasadekah*, „levensbehoeften die alleen op bepaalde feestdagen en wel op Hadjat (*), Moeloed, Rewah, Pocassa en Harie Agoong" worden aangeboden. Men vergelijkte wat in het Welvaartrapport, Economie van de desa in de residentie Preanger-Regentsch., Batavia 1907 (in mijn werk geciteerd als: *Preangereconomie*) p. 104 staat over grondverhuur onder Inl. in het Tjandjoersche: „Een veel voorkomend gebruik,

(*) Volgens Coolsma s. v. is *hadjat* hetzelfde als *sidekah*.

bijdrage tot de sidekah af aan den Loerah (1), deze aan het Tjoetakshoofd; van dezen gaat (*alles*) naar de hoofdplaats, vanwaar uit het weer verdeeld wordt (*als volgt*): De Regent krijgt $\frac{1}{4}$, de Papatih $\frac{1}{4}$, de Penghoeloe $\frac{1}{4}$, de Hoofden ter hoofdplaats $\frac{1}{4}$.

De hoeveelheid en de soort (*van bijdragen*) is onbepaald; men geeft wat men wil en zooals voegzaam is. Groote tjoetak's brengen op: 1 buffel ter waarde van $2\frac{1}{2}$ ducaton (keton), 15 of 20 pikol's bras, kippen, groenten en vruchten, in elk geval bras en kippen volgens oude gewoonte. Daarna worden alle menschen bijeenverzameld met de hoogere en lagere Hoofden ter hoofdplaats en voorts de Penghoeloe, ketib's en modin's. De plaats der sidekah wordt naar omstandigheden gekozen; men houdt sidekah in de paseban van den Regent of in de moskee (gredja). Maar groote en kleine Hoofden moeten op gezette tijden thuis sidekah geven, zooals in de maand waarin de levenden eer bewijzen aan de afgestorvenen (tapie itoe kapala kapala bessaar ketjil kapan boelan biekien sidkah die roemajaanja massieng makanja mistie ada die sidkah sapertie boelan timboel 10 harie itoe boelan darie itoe sagala orang iang massie idoe di dalem doenia oendjoek hormat sama dia poenja loeloehoer iang soeda matie) (2). Verder is er een sidekah op den

ofschoon geen vaste voorwaarde, is, dat de huurder 4 maal 's jaars, in de maanden Roewah, Moeloed, Rajagoeng en Poewasa aan den verhuurder een kipje, wat brandhout en vruchten ten geschenke geeft, verder de heeren- en desadiensten voor hem verriethem behulpzaam is in 't onderhoud van huis en erf. De heer R. A. Kern schreef mij dat nog heden op die 4 feesten door den desaman in de Preanger aan zijn Loerah dergelijke geschenken worden aangeboden.

(7) Rothenbuhler noemt onder de lasten die in 1812 op de bevolking van Soerabaja drukten (Verh. B. G. XLI, 39) „het zogenaamde Malamman. Dit is eene belasting welke door de gezamentlijke ingezeetenen driemaal in het jaar aan de Regenten, of het Hoofd waaronder men hunne negorijen of kampongs reekend te behooren, moet opgebracht worden en wel ter gelegenheid van de drie grote Mahomettaansche feesten Moeloet, Poeassa en Bezaar. (Volgens Mayer en Van Moll p. 16 is de sedekah maleman heel wat anders). Deze belasting is na het getal der tjatjas ingericht, en men kan door den anderen reekenen dat dezelve bij elke deezer feesten voor een tjatja uitkomt op 10 katjes rijst, $8\frac{3}{4}$ st. aan geld, 1 leghoen, 5 eijeren, 4 klappers, 1 tros piesangs en $\frac{1}{4}$ bot-

tel olij, en welk alles dienen moet om de gemeenten met des te meer luister te kunnen vieren, gelijkerwijs degeenen der ingezeetenen door wien deeze articulen worden aangebragt gemeenlijk ook daarbij vergast worden”.

(1) Terwijl de dorpschouffden in den regel „mandoors” werden genoemd (zie § 2047), onderscheidt De Wilde (o. l. pag. 264) dezen van de Loerah's, zonder dat duidelijk blijkt dat hij hieronder desahoofden (over eene groep kampong's) verstaat. Volgens Eindrés III, 208 werd eerst in 1826 de benaming *Loerah* voor desahoofden in de Preanger ingevoerd.

(2) Kern vertaalt dit aldus: „In de maand (19) dat de hoogere en lagere Hoofden een sidekah geven ieder bij zich aan huis, moet 't eten (*van die sidekah*) 't zelfde zijn als op den 10^{en} der maand. Alle nog levenden herdenken dan hun overleden familieleden en geëerde dooden”. Hij zegt dat dit slaat op de sidekah's met 10 Rajagoeng en met Lebaran, op welke beide feesten de dooden worden herdacht; op beide is het eten hetzelfde; het eerste wordt tegenwoordig gewoonlijk alleen thuis gevierd. De sidekah met Lebaran, op den dag of den avond vóór het einde der vasten, noemen Mayer en Van Moll (o. l. p. 16): sedekah oedoen-oedoenan.

12^{en} Moeloed, omdat dan alle Moslim's de geboorte van den profeet herdenken. Op den 14^{en} Rewah is er een sidekah ter eere van den profeet Adam (1). Wat betreft de personen zooals de ngabehi's, de pangarang's en de prajaji's en andere Hoofden die lieden (*welke bij hen diensten moeten verrichten*) in de kampong's hebben, hunne sidekah's (*van die dienstplichtigen namelijk*) gaan niet eerst naar het Tjoetakshoofd, maar worden rechtstreeks aan den djoeragan ter hoofdplaats gebracht. Waaruit die sidekah's bestaan, is niet bepaald; wat men maar heeft, zooals bras, kippen, brandhout en groenten, dat is van oudsher gewoonte.

- (20) Wat aangaat de requisities van soegoeh (2) en alles wat voor bezoekers noodig is, dit komt neer op de tjoetak's en wordt berekend naar het aantal dienstplichtigen bij de koffiecultuur; zijn er veel, dan wordt veel bijgedragen, zijn er weinig, dan weinig. Als het niet genoeg is, moeten allen leveren zonder betaling. Het Gouvernement heeft bepaald dat alles betaald moet worden, maar tot nog is niets ontvangen".

„11. Iemand geene velden bezittende, is die onder de verplichting om 's Heeren of particuliere diensten te verrichten? Zo ja, waarin bestaan die en hoe lang? Genieten zij daarvoor ook betaling of andere voordeelen?"

„Wat aangaat hen die geen sawah bezitten, dezen verrichten verplichte diensten op de hoofdplaats en andere diensten evenals de sawahbezitters, want hier is slechts ééne methode van berekening, naar de tjatjah orang (*naar den persoon*) en niet naar de tjatjah sawah (*naar het grondbezit*), omdat er geene vaste regeling te maken is: er zijn tjoetak's met veel sawah's en weinig menschen, er zijn er ook met weinig sawah's en veel menschen. Wie echter veel sawah's heeft of meer dan door een persoon bewerkt kunnen worden, verhuurt ze aan degenen die geene sawah's bezitten. (Pada itoe orang iang trada poenja pasawahan itoe sama joega angkat pakerdjaän die nagrie atawa pakerdjaän iang laijn laijn dengen iang poenja sawah sebabnja die sienie itoeng rata sadja tjatjah orang trada itoeng tjatjah sawah krena sebab trada bole tantoc ada tjoetak lebie sawah koerang orang ada njang koerang sawa lebie orang enz.)".

- (21) „12. Kan zich iemand een of meer jaren van de algemeene of bijzondere belastingen vrijkopen? Zo ja, hoeveel betaald hij daarvoor, hetzij voor

(19) (1) Ook Steitz vermeldt de herdenking van Adam op het feest in Rewah; evenzoo wat het Solosche aangaat Winter in T. N. I. 1843, I, 719.

(20) (2) Coolsma: spijze die men een gast voorziet, onthaal; Rigg: aliment, food set before a guest;

evenzoo Jansz' Javaansch woordenboek. De Wilde o. l. pag 189: „Eetbare waren als: pluimgedierte, eijeren, groenten, vruchten, olie en zelfs brandhout".

eenmaal jaarlijks of voor zijn geheele leven? Wat voor voor- of nadeel brengt dit teweeg? Is dit niet aan anderen ten beswaar, of hoedanig is daaromtrent de beschikking?"

„Er is niemand die vrijgesteld is van de requisities of betalingen (permientaan atawa membaijar) voor een jaar of levenslang”.

„13. Is een Hoofd, Patingie of anderen, wat benaming ook, uit hoofden dat hij Hoofd, Patingie etc. is, uitgesloten van de algemeene belasting, geheel of gedeeltelijk? Zo ja, hoeveel, en wat vergelijk word daaromtrent in het oog gehouden?"

„Wat dat betreft, zij hebben ook bij te dragen, bijvb. wat zij bijdragen uit hun eigen zak, doch 't is niet precies te zeggen hoeveel, omdat (*die bijdragen*) slechts zijn om te helpen als de requisities niet (*voldoende*) binnenkomen. En in tijden dat de kleine man gebrek lijdt, moeten de Hoofden hen wat helpen als gevolg van hunne positie”.

(22) „14. Hoedanig is hetzelfde werkende voor nieuw aangekomene?"

„De persoon, bij wien zoo iemand komt, geeft hem te eten totdat hij op de gaga's, tipar's of sawah's kan werken (sampee bolee kerdja gaga tipar atawa sawah). In hun werk volgen zij het werk van den gastheer (1) (dia poenja pakerdjan toeroet sadja pigiemana iang katangan pamadjikan poenja pakerdjaän).

Na verloop van eenigen tijd, namelijk 2½ jaar, kunnen die nieuwelingen bij de verplichte diensten worden ingedeeld (2). Zoo was het vroeger, maar tegenwoordig vallen zij onder de verplichting van dienstprestatie zodra zij een huis hebben”.

„15. Kan een Regent of mindere Hoofden de lasten (3) in het algemeen of eenige derzelve in het bijzonder verminderen of vermeerderen na willekeur, over de dessa's, vrugtbomen etc. etc. na verkiezing dispooneeren, of wel zijn daaromtrent bepalingen, wetten, usantiën (adat), en in deese laatste gevallen, welke zijn die?"

„De Regent en de andere Hoofden mogen voor hunne lieden de taak niet verlichten of verzwaren, want hunne diensten zijn vastgesteld”.

(22) (1) Kern denkt hier niet alleen aan huishoudelijke diensten maar aan alle. Tegenwoordig verricht de monoempang veelal heerdienst voor zijn heer, maar in 1812 hielp hij dien alleen daarbij. Misschien was het beter anders te interpungeeren en dan te vertalen: „Totdat ze een eigen sawah enz. hebben aangelegd, werken zij bij den persoon bij wien zij zich vervoegd hebben”.

(2) Dit moet dus beduiden: als zij een eigen veld hebben aangelegd en dit een oogst draagt. Dus rusten de diensten wel degelijk op het grondbezit.

(3) Het Poegersehe stuk leest: *beesten*, het Grisseesche: *bitte*; uit het Bandoengsche (Maleische) stuk zou men opmaken dat het *diensten* moet zijn.

- (23) „16. Welke dispositie kennen zich de Regent of nfindere Hoofden toe over de ambagtslieden (1) en andere vrije lieden? Onder welke belastingen liggen dezelve en door wien worden die genooten?"

„De Regent en de andere Hoofden oefenen geene macht uit over de ambachtslieden. Wanneer dezen eenig werk verrichten, moeten zij (2) koeli's verschaffen, daar zij van hun arbeid moeten leven (3). Maar als zij vrijwillig (soekanja kendierie) een of ander gemakkelijk reparatiewerk verrichten, krijgen zij geen koeli's. Metselaars (toekang batoe) zijn hier niet".

„B. 1. Lijst der bevolking, zo van de Javaanen als van alle andere natiën in het algemeen daar geseten". (*In de Maleische overzetting is deze vraag meer gedetailleerd*).

„Het aantal Javanen en andere natiën is reeds vermeld in de rekening. De tot arbeid onbekwamen (orang jompoo) zijn tweederlei: 1° de nog jeugdigen die ziekelijk zijn; 2° de ouden van dagen; beiden (4) geeft men den naam jompoo, omdat zij niet kunnen werken. Jongens en meisjes van 14 jaar (5) presteeren hier nog geene diensten: zij kunnen nog geen onderscheid maken tusschen goed en slecht werk; zij zijn slechts hun ouders behulpzaam. Het aantal tjatjah's is thans niet meer dan vroeger (trada jadie lebie), omdat het vervoer over zee thans over land geschiedt, zoodat vele verplichte transportdiensten (banjak toendan) voorkomen, waarom de kleine man zonder ophouden werk heeft en een rustiger plaats zoekt; buitendien zijn in dit jaar 1812 zeer velen bezweken aan saket menter (6). In het land Bandoeng (7) zijn wellicht wat meer tjatjah's. Wat aangaat de Javanen en andere vreemdelingen, en de Radèn's en de sawahbewerders der Radèn's of Hoofden, dezen zijn vroeger niet vermeld in de tjatjahlijsten, omdat de sawahbewerders ook diensten presteeren (8). (Darie itoe tana Bandong brangkalie ada sedikit lebie tjatja darie itoe orang jawa dengen orang bangsa laeen dengen raden atawa kapala poenja toekang sawah iang doeloenja trada sampe (9) massok die

- (23) (1) Het Maleische (Bandoengsche) stuk vertaalt dit: toekang batoe dengen toekang laen laen.

(2) Wie hier bedoeld worden is niet duidelijk.

(3) Dat schijnt dus te beduiden: voor groote werken levert de Regent aan timmerlieden e.d. (die opgecommandeerd worden) koeli's.

(4) Opziener Keizer spreekt 6 Jan. 1794 van „goemboes of oude menschen" Kern zegt: „Ik heb *djompoo* nooit anders hooren gebruiken dan van oude menschen, die geen kracht meer hebben voor 't werk". De Encycl. van N.-I. s.v. verklaart het woord als: „Ouden van dagen

of gebrekkigen, niet in staat om heerendiensten te verrichten".

(5) Volgens Eindrés. III, 87 begint in West-Java de dienstplichtigheid met het 16e of 16e jaar. Vergel. Bijdr. 1901 p. 92; 96.

(6) Coolsma s. v. houdt dit voor typhus.

(7) Hier wordt misschien weer de baloeboer bedoeld; zie hierboven § 6.

(8) Vergelijk hierboven § 13. Men zou verwachten: zij staan niet in de tjatjahlijsten omdat ze geen diensten presteeren.

(9) Kern zegt dat *trada sampe* in den zin van „niet" zeer gewoon is.

soerat tjatja sebab toekang sawah dieatas (1) pakerdjaan kena joega). Wat de telling aangaat, er is een bevel gekomen van den Commissaris aan den Regent, van den Regent aan den Papatih en van dezen aan de Tjoetakshoofden dat ieder van zijn gebied (peegangan) de tjatjah's zou beschrijven".

- (24) „2. Waaronder begrepen zijn ook de landen aan particulieren in eigendom afgestaan, de negorijen verknogt aan de zoutpagt, zuikerlanden en de domeinen".

„Hier is de zaak niet zoo; alleen is er thans een bevel van de autoriteiten (orang orang bessaar) (2) om pasar's op te richten te Bandoeng en te Tjikao".

„3. Een aparte lijst van de bevolking der blandongs".

„Die zijn hier niet".

„4. Ad idem van de negorijen en hunne bevolking, aan de koffijcultuure geattacheerd".

„Reeds vermeld in de rekening".

„5. Lijst van alle de Hoofden met bekendstelling der werkzaamheden van een ieder derzelven; ad idem door wien dezelve zijn aangesteld".

„Wat betreft de Hoofden en hunne werkzaamheden:

Het werk van den Papatih bestaat in het uitoefenen van het feitelijk bewind en de regeling van alle werkzaamheden.

De Djedjeneng (3) berecht alle geschillen (biekien poetoese segala bitjara).

- (25) De Djaksa spreekt recht volgens het Javaansche wetboek voor de vonnissen van hen, die eene zaak hebben op de paseban te Bandoeng (peegang boekoe Jawa boeät hoekoeman orang iang ada setoerie (4) die

(1) *Dieatas* komt in dit stuk wel voor in den zin: wat betreft.

(24) (2) Vergelijk B 21, 9. Aldus ook in het Compagnies-Hollandsch. D. 1625 p. 132; 156 zijn „*de grooten*" de chefs der Engelschen; *ibid.* p. 192; 1628 p. 351 zijn „*grooten meesters*" Hoofden der Javanen; bij Valentijn I, 2, 411 „*de Grooten*" de Indische Regeering. D. 1680 p. 424 heet het hof des Sultans van Bantam „*zijne grandes*". Omstreeks 1820 sprak men van „*de oones*". Overigens, Holle noteert (T. B. G. XX, 69): „Den G.-G. noemt het volk (*in de Preanger*) zelden toewan besar, maar meestal kortweg besar".

(3) Volgens Coolsma is *djeneng*: eene waardigheid of rang bekleeden, rang, waardigheid; evenzoo Rigg. H. C. Klinkert (Nieuw Maleisch-Nederl. Zakwoordenboek, Leiden 1892) vertaalt *djedjenang* met: adjudant. In de Cheribonsche pepakem (p. 12; 22, 4) komen zij voor als „ge-

committeerders van wegens den Vorst om bij de regtspleegingen te adisteeren". Raffles noemt ze (Hist. of Java 1817, II, App. C. p. XXXIII): „the next in order to the Jaksa" (misschien wat hierbeneden § 32 djaksa ketjil heet, dus adjunct-djaksa). Dr. D. L. Mounier (T. N. I. 1844, I, 304) noemt den titel een synoniem van djaksa en onderdjaksa. Volgens ons stuk schijnt het werk van dezen ambtenaar het afdoen in der minne van kleino geschillen.

(4) Van 't Portugeesch (*historia*; *ter historias*, d.i. histories hebben) is dit overgegaan in 't Compagnies-Hollandsch en zoo in het Maleisch. Zoo in de Holl. vertaling van 1816 van de Soerio Ngalam (Bijdr. 1863 p. 28 en 30) „*historie krijgen*" voor: in een proces worden gewikkeld. Een Djokjasche piagem van 1810 zegt: „wanneer er *historiaalen* over de bandherijen voorvallen" d.i. geschillen. Bij Terkamp (o.l. pag. 137) *storie* eenvoudig voor: vertelsel.

paseeban Bandoeng); als de zaak daar niet wordt afgedaan, gaat men naar de moskee (gredja) naar den Penghoeloe.

Het werk van den Penghoeloe met de ketib's en modin's is, den Koran als wetboek te gebruiken voor geschillen die te Bandoeng kunnen worden afgedaan (1) (peegang koeran boeat hoekoeman orang iang ada istoerie iang bolee biekin abis die tana Bandoeng).

De Radèn's helpen bij alle werkzaamheden ter hoofdplaats.

De Ingabij's moeten ook alle werk (*dat hun opgedragen wordt*) ter hoofdplaats verrichten.

De Pangarang's zijn zooveel als vertegenwoordigers der Tjoetaks-hoofden op de hoofdplaats; zij kunnen bevelen geven aan hunne lieden die daar ter hoofdplaatse zijn.

De Prajaji's zijn belast met het regelen der transporten en het bezorgen van brieven, en hebben werk op de hoofdplaats.

Het werk der Kabajan's besar is het bijeenbrengen der requisities (poendoet) ter hoofdplaats en zij hebben werk in de lodji (2).

(26) De Panglakoe's (3) gaan rond om de requisities (poendoet) (4) bij elkaar te brengen.

De Santana's hebben geen vaste werkzaamheden; zij helpen slechts bij werk dat nog niet af is en bezorgen brieven; vooral moeten zij meegaan wanneer de Regent uitgaat.

De Oepatjara's (5) moeten, wanneer er hooge heeren komen, dezen inhalen en lanssen met vlaggetjes vooruitdragen, en als de Regent een verren

(25) (1) De laatste woorden doelen vermoedelijk op priesterraden in civiele zaken, terwijl de crimineele zaken voorbehouden bleven aan het door Daendels ingestelde Ambulant Gerecht, en dus niet uitsluitend door Bandoengers werden afgedaan.

(2) Zie B. 35, 14 noot 3; volgens Coolsma is dit woord in de Preanger nog heden in gebruik voor de woning van het Europ. bestuurs-hoofd met de daarbij staande gouvernementen-gebouwen.

(26) (3) Van *lakoe*, gang, loop. Rigg: a messenger, a man sent to communicate the orders of the authorities, a petty village policeman. N. Engelhard 4 Juli 1795: „*panglakoe* is een sendeling of postillon”. In een brief van den Opziener van Krawang dd. 25 Febr. 1794 is sprake van „5 *opperpanlako* of committeerde oover de plantagies en 's heerewegge”. Nederburgh (Consid. i. f.) spreekt van „Priays of *Pantakos*”;

Olivier (Land- en Zeevogten I, 291) zegt dat hij bode en tevens gerechtsdienaar is; evenzoo de Statist. Beschrijv. van 1822. Steitz noemt hem geëmmiteerde van het Distriktshoofd (den Kandoeroewan of Rangga), terwijl De Wilde (o. l. pag. 175) hem helper of ondergeschikte noemt van den Patinggi of Tjamat (welke hij gelijkstelt met Troepshoofden); „hunne dienst bepaalt zich meest tot de koffijcultuur”. Van Rees noemt hem onder 't dorpsbestuur.

(4) Rouffaer vertaalt (Encycl. IV, 626) *poendoetan* met ons middeleeuwsche „bede”. Stoll o. l. pag 204: „*poendoetan*, letterlijk: „ontnemen”, wordt gebruikt als een Hoofd hem (*den Javaan*) zonder betaling de een of andere levering opdraagt”. Over deze heffingen zie § 2095.

(5) Volgens Coolsma eigenlijk: insigniën van rang; dan: voorrijder; vergelijk het genoteerde § 1778 en § 2085 noot.

tocht maakt, moeten zij lansen dragen en de pajoeng en de kandaga (1).

Het werk der goelang goelang's is, slecht volk op te pakken en de wacht te betrekken bij den Regent en zijne bevelen af te wachten om hier of daar heen te gaan.

De soldaten (soldadoe) (2) moeten brieven bezorgen waarheen zij worden gezonden; thuis zijnde moeten zij de ronde ter hoofdplaats doen.

De Tjoetakshoofden krijgen in de eerste plaats bevelen van den Pepatih en (*in de tweede plaats*) regelen zij zelf de werkzaamheden in hun district (peegangan) en gaan die na. Zij geven bevelen aan de Patinggi's, dezen aan hunne Kabajan's, die de bevelen overbrengen aan de Hoofden binnen de tjoetak".

- (27) „6. Welke cynosure bij die aanstelling in het oog word gehouden of welke adat (usantie) daaromtrent word gebeezigd".

„Van oudsher moeten (miestie) slechts afstammelingen (*van den vorigen titularis*) opvolgen; slechts een Regentszoon kan Regent worden, zonen van Hoofden moeten Hoofd worden; wanneer de afstammelingen onbekwaam zijn, kan iemand uit een ander geslacht genomen worden, mits hij vlijtig is en weet te bevelen en van goeden huize is. Tegenwoordig pleegt men dezulke tot ambten te verheffen" (3).

„7. Stamlijst der Regenten; ad idem van hun families".

„Deze komt voor in een afzonderlijk schrijven" (4).

„8. Van alle gewezene Regenten en aanzienlijke Hoofden, aldaar hun domicilium houdende".

„Er zijn hier geen gewezene (preman) (5) Regenten, wel gewezen Patih's en Tjoetakshoofden; zij leven van veeteelt en hebben sawah's en aanplantingen".

(1) Het staatsiekistje, dat met het matje (lan-te) het meest typische ornament vormt van een Regent; zie § 80 noot. Op onze plaat n° 18 van deel I ziet men beide achter het Hoofd van Tjinanggis aandragen.

(2) Portug. *soldado*; volgens Coolsma Soend. gewoonlijk *serdadoe*.

(27) (3) Men houde in het oog dat de Regent die dit zegt zelf niet de wettige opvolger was geweest.

(4) Het hier bedoelde stuk is niet aange-troffen.

(5) De vaste naam voor gewezen Compagniesdienaars is *vrijman*. Zoo W. Schouten I, 82: „*vrijmans*-joncken van Amboina"; D. 1659 p. 107: „zijnde geweest assistent in dienst der

E Compe. ende nu jongst *vrijman*". Olivier (Tafereelen II, 157) vertelt dat de laatste Toemenggoeng Soetadilaga in zijn tijd leefde „als *vrij-man*, een titel dien hij zich met welgeval-len geeft". Het afscheid uit den dienst heet *verlossing*, niet, zooals Veth beweerde (Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 142 noot), omdat dit eene „uitredding" was, maar omdat *verlossen* beduidt: aflossen of vervangen; zoo spreekt een stuk van 1643 (Reize M. G. Vries p. 131) van zekere honden die, terwijl zij op uitkijk staan, „malcanderen *verlossen* of het menschen waeren"; evenzoo „malcanderen *verlossen*" in een stuk van 1658 bij Leupe, Reizen der Nederlanders naar het Zuid-land, Amsterd. 1868 p. 136; D. 1626 p. 295; 1653

- (28) „9. Specificque opgaven der inkomsten en lasten der Regenten”.

„Die inkomsten zijn niet vast en afhankelijk van den tijd des jaars. De Regent ontvangt van het Gouvernement per pikol koffie 1 rijksdaalder zilver (1); gemiddeld is de opbrengst 20.000 pikol van 128 pond, dus dan krijgt hij daarvan 20.000 rijksdaalders, waarvan aan de Hoofden moet worden gegeven 12 stuiver per pikol, dus 5.000 rijksdaalders, blijft voor den Regent 15.000 rijksdaalders.

Voorts geniet hij inkomsten uit de tjoek, welke per 10 tjaëng 1 tjaëng bedraagt van 1250 pond (2); gemiddeld bedraagt dat 600 Compagnies-tjaëng's (3) ter waarde van 4 rijksdaalders (4) de tjaëng, dat wordt dus 2400

- (27) p. 91: een schip „*verlossen*” d. i. aflossen; 1634 p. 448: „door een ander persoon *verlost* werden”; ib. p. 461: „sijnen *verlosser* ende successeur”; evenzoo 1636 p. 6; 1641 p. 257; zelfs „*verlossen op*” een schip, in den zin van: overplaatsen naar, D. 1674 p. 9. Voor: uit den dienst ontslaan, vindt men ook (De Jonge VII, 2): „in *vrijheid* stellen”.

- (28) (1) Hij zegt dit zoo positief, om bij de Engelsche Regeering zijn goed recht op dien zilveren rijksdaalder te doen gelden; want het is zeer de vraag of hij dien tevoren steeds had ontvangen.

(2) De *tjaëng* wordt steeds gelijkgesteld met 200 bos, behalve dat Nederburj (Consid. p. 211) zegt dat in Tjiandjoer „400 bovenlandsche tjains van 50 bos omtrent 100 Heemraden tjains uitmaakt”; ik denk dat hier eene vergissing is, omdat (zie beneden) de Tjiandjoersche bos zoo zwaar niet woog. De bos padi varieerde intusschen verbazend. R. 8 Juli 1687 worden 5 bovenlandsche bossen gelijkgesteld met 2 Bataviasche. Eene obligatie Deldijm 14 Febr. 1706 en eene acte Deldijm 13 Nov. 1706 spreken van bossen „die de vijft twee gantangh rijs uitmaken”, maar een contract Deldijm 2 Juli 1706 van bossen „waarvan de twee een gantangh rijst inhouden; daar echter, zooals wij hierboven § 15 zagen, ook de gantang zeer varieert, behoeven dit niet noodzakelijk verschillende bossen te zijn. Bij R. 8 Nov. 1746 werd de bos tiendenpadi van Heemraden gesteld op 20 pond; Schepenen zeggen in 1764 (P. VII, 790) dat deze Heemradenbossen de eenige zijn die niet „worden gemaakt na willekeure van den verkoper”. Radermacher spreekt (T. N. I. 1856, II, 172) van Tjiandjoersche bossen à 8 kati, dus 10 pond, overeenkomend met den Cheribonschen bos, P. VIII, 1. In Verh. B. G. IV (1786) 2e druk p. 357 lezen wij dat in de bovenlanden de bos naar willekeur 11 à 12 kati is, maar dit zal wel te hoog wezen, want de

Statistieke Beschrijving van 1822 verzekert dat het gewicht varieert van 2 tot 5 kati; echter wordt H. 26 Sept. 1789 in het Tanggeransche gerekend met bossen van 11 kati. Van Lawick wijst in zijn rapport over de Cheribonsche Preanger-Regentsch. van Febr. 1809 op „de noodzakelijkheid dat omtrent de zwaarte van de bos padi eenige egaliteit word ingevoerd, want (een *Malaisme, seba b; versta: wegens*) de moeilijkheid die men thans daaromtrent ondervind, om reden een ieder dezelve naar mate hij veel of weinig begeert te verkoopen, kleinder of grooter maakt, zoodat men nimmer vroegtijdig kan weten of men in een district genoeg of gebrek aan rijst zal hebben. Zonder de minste zwaarigheid zoude men hieromtrent eene vaste bepaling kunnen maken, mits dat zulks in de naburige landen ook wierd ingevoerd”; in elke kampong moest dan een modelbos zijn; „het is bijna niet te gelooven hoe naukeurig den Inlander zonder gewigt of maat de bossen zeer egaal maakt”. Door dit groote verschil van den bos zijn er ook verschillende *tjaëng's*: in een rapport over Parakanmoentjang van 1805 heet die 500 pond, terwijl bijv. in het plakkaat van 1 Nov. 1805 (P. XIV, 229) met een tjaëng van 1000 kati wordt gerekend. Dat zij ooit van Compagnieswege op dit gewicht bepaald is, heb ik niet vernomen. De Wilde (o.l. pag. 88) noemt haar dan ook: *tjaëng goenoeng*, dus „bergsche”. Proc. 7 Juni 1813 vindt men eene Bantamsche tjaëng van 2400 kati, dus 3000 pond, en een rapport van Crawford 1813 zegt dat zij in de Cherib. Preangerlanden steeds 3500 pond is. Over de ongelijkheid van het rijstgewicht nog heden zie Van Gorkom o.l. I, 2, 198.

(3) Naar allen schijn is dit veel te laag. De administrateur van Soekaboemi zegt 1 Aug. 1821 dat de opbrengst van dit particuliere land (waarvan een groot deel weinig geschikt was voor rijstteelt) 19.426 tjaëng is (vergelijk de

rijksdaalders. Hiervan krijgen de Hoofden een derde of 200 tjaëng ter waarde van 800 rijksdaalders, hetwelk weer verdeeld wordt, namelijk twee derde voor de Tjoetakshoofden en $\frac{1}{3}$ voor de Patinggi's. Aan den Regent blijft dus twee derde of 400 tjaëng ter waarde van 1600 rijksdaalders.

- (29) Voorts ontvangt hij $100\frac{1}{2}$ (1) kati vogelnestjes per jaar, maar hiervoor kan geen waarde vastgesteld worden, omdat het geen handelsartikel is; alleen worden ze met nieuwjaar aangeboden aan den Commissaris (toean komissaries) (2) en de heeren bij wie dat pas geeft.

Van den Penghoeloe ontvangt hij een derde der padi djakat (3), gemiddeld 89 tjaëng à 4 rijksdaalders de tjaëng van 1250 pond, dat is 356 rijksdaalders, doch dit behoort niet tot zijne inkomsten, omdat het bestemd is gegeven te worden aan de scholen (orang die sekola) (4) en aan de armen en bedelaars (5) (orang mienta iang nama orang miskin moesapier diesietoe dia poenja masok).

Voorts ontvangt hij van den Penghoeloe een derde der pitrah (6); het aandeel van den Regent bedraagt 1236 groote koelak's van 10 batok's; à 2 stuiver per koelak wordt dit 51 (7) rijksdaalders.

- (30) Verder is er eene heffing van hen die huwen ten overstaan van den magistraat (kawien hakiem) (8); van dezulken betaalt de Penghoeloe aan den

personalia van De Wilde I, 292); dat zou dus driemaal zooveel zijn als het heele regentschap Bandoeng, welks tjoetak Timbanganten één sawah was. In 1821 werd de opbrengst van Oedjoengbroeng, dat in 1812 nog tot Bandoeng behoorde, geschat op 3 à 4000 tjaëng van 1250 pond (S. Roorda van Eijsinga, o. l. I, 208). Wij zien dan ook § 2116 hoe weinig Raffles de bewering van onzen Regent geloofde. Eene valsche opgave van het bedrag van den padi-oogst was echter moeilijk te controleren. De Commissie Thalman liet zich in 1807 op hare reis wijsmaken dat de Regent van Bandoeng „voor tiendens van padij” maar 453 tjaëng trok, waarvan nog 112 afgingen voor de Opzieners en de koffiegecommitteerden.

(4) Over deze waardebepaling van de tjaëng padi zie § 2137.

- (29) (1) Zoo staat het er. In verband met het beneden § 36 genoteerde zou dit zijn 100×50 kati, dus 50 pikol. Het is totaal onaannemelijk dat de Bandoengsche klippen zooveel afwierpen; eerder zou men hier overeenkomstig P. Engelhard's opgave van 1802 (zie § 1502) eenvoudig moeten verklaren: 100 halve kati's.

(2) Raffles had den titel „Commissary” weder in de Preanger ingevoerd, Proc. 23 Nov. 1811; er was een te Tjiandjoer, een te Bandoeng, en een Landdrost te Buitenzorg.

(3) Versta: het derdedeel van hetgeen op de hoofdplaats wordt verdeeld (zie beneden § 35), of $\frac{1}{27}$ van de gansche djakatoebrenst.

(4) Denkelyk worden de leerlingen bedoeld, zie § 30. Uit Snouck Hurgronje u. s. zien wij dat in de pesantren's veelal personen van elders studeeren, waaronder dikwijls onbemiddelden. Wanneer de Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat de school te Soedalarang wordt onderhouden uit „padi moesaphier” (Arab.: vreemdeling, reiziger), daaraan door den Regent toegewezen, dan zal denkelyk diens aandeel in de djakat worden bedoeld.

(5) Dat behoefligen, ook arme reizigers, een deel van de djakat behooren te ontvangen, blijkt bij Snouck Hurgronje o. l. I, 291.

(6) D. i. van het gedeelte der pitrah dat naar de hoofdplaats komt, zie beneden.

(7) Ten rechte 51 $\frac{1}{2}$.

(8) C. F. Winter zegt (T. N. I. 1844, I, 383): (30) „Chakim. Dit arabiesch woord beteekent eigenlyk regter, welken titel men aan den Opperpriester toekent. Deze heeft de bevoegdheid om meisjes of vrouwen, die geen wali hebben of wier wali afwezig is, in den eften staat te verbinden of daartoe zijne toestemming te verleenen”. Over dit huwelyk zie Snouck Hurgronje o. l. I, 364 e. v.

Regent 12 stuiver per persoon (orang), wat in het jaar 14 rijksdaalders wordt. Evenwel wordt het bedrag aan djakat, pitrah en trouwgelden, dat aan den Regent wordt uitgekeerd, niet onder zijne inkomsten gerekend, daar het bestemd is voor arme leerlingen van godsdienstonderwijzers (orang jang mienta darie sekola padrie padrie) (1) en voor hadji's.

De uitgaven van den Regent zijn de volgende. Voor twee schrijvers (een te Karangsamboeng en een te Tjikao), een weger met 12 papatok's te Karangsamboeng en 10 papatok's te Tjikao; een schrijver krijgt 9 rijksd. per maand, een weger 5, een papatok 4; per maand wordt dat 100 rijksdaalders (2) en per jaar 1320.

Van het voor den Regent bestemde tweederde der padi tjoeke (400 Compagnies-tjaëngs) geeft hij voor onderhoud aan hen die bij de poststations geplaatst zijn (3) 150 tjaëng, dus 600 rijksdaalders; voor onthaal van gasten 200 tjaëng, dus 800 rijksdaalders; voor het onderhoud der toegoer's 50 tjaëng, dus 200 rijksdaalders; samen 1600 rijksdaalders. Voor de padi, welke de Regent verstrekt aan de menschen der post, krijgt hij echter betaling (4)".

(31) „10. Ad idem van alle groote en kleine Hoofden".

„Hun inkomen is niet vast en bestaat per jaar als het meeloopt in 't navolgende.

De Radèn Patih krijgt van alle koffie (*uit het regentschap*) een stuiver per pikol van 128 pond; dat wordt 416 rijksdaalders 32 stuiver. De twee wakil's van den Patih krijgen van elke pikol koffie van 128 pond 2 duiten ieder, dus samen 416 rijksdaalders 32 st De Tjoetakshoofden krijgen ieder

(30) (1) Met zijn *gredja*, zijn *orang die sekola* en zijn *padrie* schijnt de Regent af te dalen tot het taalkundig niveau van den steller der vraagpunten. Het Portug. *padre* voor geestelijke was een Compagnieswoord; zoo vinden wij D. 1665 p. 65 *padres* onder de Arrakanders. Te Batavia zei men voor dominé ook *pater* (Valentijn III, 2, 96; IV, 1, 191 en 322). Gerrit Verbeet schrijft (Memorie p. 39): „*paap*, dus noemt men daar (*te Bat.*) een Leeraar, om er zijn kleinagting voor te toonen". A. Moens verklaart (Memorie van overgave, Malabar 1781, gedrukt te Madras 1908 p. 155): „Men zegt met dezelve tranquilliteit tegen een predikant *Paap* als tegen een krankbezoeker *Domine*". Het woord *padre* ging over in 't Mal.; Verh. B. G. XII, 185; 189 ziet men *padri* omstreeks 1760 door een inl. geestelijke van zichzelf gebruiken, en in de Cherib. pepakem komt 't ook voor, p. 56. Coolsma zegt dat het Soendaasch er een

geestelijke van de Christelijke kerk onder verstaat. Vergelijk Hobson-Jobson s. v.: „A priest, clergyman or minister of the Christian religion; when applied by natives (*in Britsch-Indië*) to their own priests, as it sometimes is when they speak to Europeans, this is only by way of accommodation, as „church" is also sometimes so used by them". *Tanah Padri* bij Mr. Cornelis is, geloof ik, genoemd naar Ds. Kiezenga, tijdens Van Hoorn.

(2) Lees: 110, welk bedrag voor 2 schrijvers, 4 wegers en 18 papatok's overeenkomt met de cijfers die hierboven § 16 staan.

(3) Vermoedelijk ook de 144 onbetaalde grassnijders.

(4) Proc. 3 Juli 1812 wordt aan den Regent van Tjiandjoer 21 gantang rijst per poststation en per maand tegoeft gebracht à 7¹/₂ st. de gantang.

per pikol koffie van 128 pond uit hun district 4 stuiver. De tjamat's (1) krijgen van elke pikol van 128 pond uit hun district 1 stuiver. De troepshoofden (2) krijgen 6 duiten per pikol koffie van 128 pond uit hunne afdeeling; de mandoer's der koffietuinen 2 stuiver. De kabajan's krijgen per pikol koffie van 128 pond uit het geheele regentschap ieder (satoe orang) 2 duiten; die ter hoofdplaats staan iets af aan de kabajan's in de tjoetak's (itoeng bagie sama orang sadiékiet kabaijan die nagrie sama kabaijan die tjoetak) (3).

(32) De Djaksa krijgt van ieder die eene zaak voorbrengt op de paseban te Bandoeng 12 stuiver, waarvan 6 stuiver den Patih ten goede komen, die dit bedrag deelt met (bagie sama) zijne wakil's en de prajaji's; de Djaksa deelt zijn aandeel van 6 stuiver met zijn adjunct; het bedrag per jaar staat niet vast.

De schrijvers krijgen per pikol koffie van 128 pond 1 stuiver per man (saorang) over het heele bedrag van den oogst; die ter hoofdplaats staan iets af aan die in de tjoetaks (itoe die bagie saorang sedikit jroetoelis nagrie sama jroetoelis tjoetak) (4).

Uitgaven.

De uitgaven van den Papatih zijn niet vast op te geven, behalve wat hij voor zichzelf uitgeeft. Wanneer er vele gasten komen, moet hij bedden en rijpaarden leveren; wanneer er gasten komen op een tijdstip dat de requisities uit de tjoetak's niet kunnen worden bijeengebracht (trada tempo koempoelan darie tjoetak), moet de Patih en zijne wakil's karbouwen en kocien leveren. De Tjoetakshoofden, tjamat's, troepshoofden, locrah's en mandor's hebben geene vaste uitgaven, behalve voor hun eigen behoeften. Als er veel gasten komen, moeten zij met hunne onderhoorigen, doch in tijden dat deze laatsten niets bezitten (5) moeten hunne Hoofden (*alleen*) wat verschaffen (mistie sama dia poenja peegangan orang ketjil tempoo trada

(1) Over hen hierboven § 10.

(2) In de regeling van 1810 betreffende de koffiebetalings wordt van een aandeel der Troepshoofden niet gesproken; de Troepshoofden van ons stuk schijnen de Koffiegeecommitteerden te wezen, die anders de chefs van verschillende Troepshoofden zijn, doch in ons document niet genoemd worden.

(3) Kern vertaalt: „Wat ieders aandeel betreft, krijgen de kabajan's ter hoofdplaats minder dan die in de tjoetak's". Er waren (zie hierboven § 11) twee kabajan's ter hoofdplaats;

Priangan II.

telt men nu alle hier genoemde aandeelen der ambtenaren op, dan krijgen wij $11\frac{1}{2}$ st. per pikol, zoodat voor de schrijvers maar $\frac{1}{2}$ overblijft, wat niet klopt met hetgeen beneden volgt. De optelling komt wél uit, als men *satoe orang* (van de kabajan's) en *saorang* (van de schrijvers) vertaalt met: namelijk één enkel persoon. (4) Kern vertaalt: „Dit wordt zoo verdeeld (32) dat die ter hoofdplaats minder krijgen dan die der districten".

(5) Kern zegt: bijv. vlak voor den oogst.

poenja itoe kapala poenja die atas misti kloear apa apa) (1) als karbouwen, geiten, kippen, kruiden, eieren, olie en suiker”.

- (33) „11. De inkomsten van alle geweesene Regenten en aanzienlijke Hoofden.
12. Met bekendstelling van deze drie laatsten (2)
13. Van waar de inkomsten uit voorkomen in geld, producten of anderzints”.

(Deze drie vragen blijven onbeantwoord).

„14. Lijst der priesteren, hunne inkomsten en waar die uit voortspruiten”.

„De jaarlijksche bedragen zijn niet vast maar afhankelijk van den tijd des jaars als volgt.

Inkomsten van den Penghoeloe, de ketib's, modin's en santri's.

De Radèn Penghoeloe krijgt aan bras pitrah 1236 groote koelak's ter waarde van 2 (3) stuiver, dat is 51 rijksdaalders 24 stuiver; verder aan djakat 89 Compagnies-tjaëngs ter waarde van 4 rijksdaalders, dus 356 rijksdaalders; dan van huwelijken en echtscheidingen 12 stuiver per persoon, dat is 29 rijksdaalders 6 stuiver.

Uitgaven. De Radèn Penghoeloe levert karbouwen, rijpaarden en bedden.

39 ketib's en modin's (4) krijgen van de pitrah 1236 groote koelak's ter waarde van 2 stuiver, dat is 51 rijksdaalders 24 stuiver; van de djakat 89 tjaëng ter waarde van 4 rijksdaalders, dat is 356 rijksdaalders; van huwelijken en echtscheidingen 12 stuiver per persoon, dat is 29 rijksdaalders 5 stuiver; zij leveren geiten, rijst en gladakpaarden.

- (34) 19 (5) tjoetaks-penghoeloe's krijgen van de pitrah 1236 groote koelak's ter waarde van 2 stuiver, dat is 51 rijksdaalders 24 stuiver; van de djakat 89 tjaëng ter waarde van 4 rijksdaalders, d. i. 356 rijksdaalders; van huwelijken en echtscheidingen 12 stuiver per persoon, dat wordt 32 rijksdaalders 13 stuiver. Zij leveren geiten, eenden, rijst en gladakpaarden.

76 tjoetaks-ketib's en modin's krijgen aan pitrah 783 (6) koelak's ter

(32) (1) Van Ronkel vertaalt: „moeten zij met de hun onderhoorige kleine luiden wanneer de hoogere Hoofden er niet voor kunnen zorgen enz.”

(33) (2) Aldus in beide exemplaren der Hollandse vraagpunten. Misschien te lezen: *van deze drie punten*.

(3) Er staat verkeerdelijk: 12 stuiver.

(4) Dit zijn de § 11 vermelde ketib's en modin's ter hoofdplaats. Hun aandeel in de huwelijks gelden zal wel zijn als vaste getuigen der plichtigheid, zie Snouck Hurgronje o. l. I, 368.

De Wilde p. 79 vermeldt nog geschenken aan de priesters wegens het bijleggen van kleine geschillen over erfenissen, het waken bij lijken e. d.

(5) Volgens de opgave aan het begin van dit stuk was 't aantal tjoetak's 18.

(6) Dit komt heelemaal niet uit; het zou moeten zijn 621 koelak's. Cijfert men met dit getal voor 't aandeel der genoemde geestelijken de in ons stuk verspreide mededeelingen omtrent de verdeeling der pitrah na, dan ziet men dat deze geschiedde op denzelfden voet als die der djakat, hierbeneden § 35.

waarde van 2 stuiver, dat is 25 rijksdaalders 42 stuiver; aan djakat 44½ tjaëng ter waarde van 4 rijksdaalders, dat is 178 rijksdaalders; van huwelijken en echtscheidingen 12 stuiver per persoon, dat is 16 rijksdaalders en 7 stuivers. Zij leveren eenden, rijst en gladakpaarden.

267 kampong-lebe's krijgen aan pitrah 2793 groote koelak's ter waarde van 2 stuiver, dat is 116 rijksdaalders 18 stuiver; van de djakat 200 Compagnies-tjaëng's ter waarde van 4 rijksdaalders, dat wordt 800 rijksdaalders; zij leveren rijst, kippen en een gladakpaard.

(35) Wijze waarop de verdeeling geschiedt.

In het geheele land Bandoeng wordt aan padi djakat opgebracht van de 10 tjaëng 1 tjaëng ter zwaarte van 1250 pond; dat maakt totaal 600 tjaëng ¾ iket (1). Met deze padi wordt als volgt gehandeld.

Eerst wordt van die 600 tjaëng ¾ iket een deel, groot 200 tjaëng 50 iket, afgehouden door de kampong-lebe's; rest 400 tjaëng 100 iket. Daarvan houdt de tjoetaks-penghoeloe met de ketib's en modin's der tjoetak een deel af, groot 133 tjaëng en 100 iket, zoodat er overblijft 267 tjaëng; dit wordt naar de hoofdplaats gebracht en verdeeld in drieën: aan den Penghoeloe 89 tjaëng, aan de ketib's en modin's 89 en aan den Regent 89, samen dus 267" (2).

„15. Lijst van de hoeveelheid sawavelden, verdeeld in vier klassen: heel goede, middelbaare, slegte en die heel zelden slagen.

16. Hunne groote en oppervlakte en de hoeveelheid voortbrengzelen bij een middelmatig gewas, berekend teegens amatten.

17. De hoeveelheid der gedeng's of dubbelde podjong's, die ieder amat inhoud, en de zwaarte aan gewicht van ieder gedeng, zo in den bolster als tot rijst gestampt.

18. De hoeveelheid padij, benodigd tot de beplanting van een jonk

(35) (1) Het vervolg toont, dat dit moet beduiden: driemaal een half honderd (Jav. *seket*; eigenlijk sa-iket, zegt Rouffaer, Encycl. IV, 620, dus: een bos, namelijk Chineesche duiten, d. i. 50; volgens Coolsma is *seket* geen Soendaasch) dus 150. Het blijft de vraag wat *iket* (bos) hier beduidt, namelijk of de potjong (zooveel als een hand omvatten kan, Van Gorkom I, 2, 198) of de gedeng (zeker aantal potjong's saamgebonden, in den regel twee). Men zou zeggen dat *iket* de gedeng moest zijn, waarmee gewoonlijk wordt gerekend, maar De Wilde (o. l. pag. 88) spreekt van een tjaëng goenoeng van 200 groote of 400 „kleine bossen”, en bedoelt met dit laatste de potjong's.

(2) De verdeeling der djakat is dus als volgt:
 de lebe's ⅓ of. 9/27
 de Penghoeloe, ketib's en modin's der
 tjoetak ⅓ van de rest of. 6/27
 de Penghoeloe ter hoofdplaats ⅓ van de
 rest of. 4/27
 de ketib's en modin's ter hoofdplaats
 evenzoo. 4/27
 de Regent evenzoo. 4/27
 De Hoofdpenghoeloe kreeg dus veel minder dan volgens Encycl. van N.-I. I, 549, maar het andere personeel ter hoofdplaats (ook de Regent) werd goed bedacht (waarvan de Encycl. zwijgt).

of andere plaatselijke afdeeling van sawavelden, genomen op

19. de qualiteit der gronden, als: heel goede, middelmatige, slegte en zelden slagende”.

(Deze vragen blijven onbeantwoord).

- (36) „20. De benodigde werkdieten, karbouwen of ossen, die tot een jonk of andere plaatselijke afdeeling der sawavelden, in wijze als boven verdeeld, vereischt worden.

N.B. In zulke districten alwaar zig tipars en gogosvelden bevinden, moeten deze requisitiën, voor zoo verre die daartoe relatie hebben, ook van applicatie gemaakt worden”.

„In de rekening vermeld”.

„21. Hoeveel inzaam padij geschied in een jaar? Zijn de velden voor meerderen insaamen vatbaar? Geheel of gedeeltelijk? Gedeeltelijk, hoeveel is die?”

„Alhier wordt slechts eenmaal in het jaar padi gesneden; tweemaal kan niet” (1).

- (37) „22. Welke hoeveelheid valt aan den bezitter van rijstvelden toe, in geval hij die niet zelfs bearbeit, maar die door onderlinge schikking aan een ander ten dien einde afstaat?”

„Als alle gereedschappen (2) door den eigenaar der sawah geleverd worden, krijgt de bewerker $\frac{1}{4}$ en de eigenaar $\frac{3}{4}$; als de huurder (iang sewa sadja sawa) alle gereedschappen meebrengt, krijgt de bewerker (iang kerdja sawa) $\frac{3}{4}$ (3) en de eigenaar $\frac{1}{4}$. Bij den verkoop van sawah's gaat het gewoonlijk zooals men overeenkomt: bij onvoorwaardelijken verkoop (kaloe

(35) (1) De Bie (Inl. Landbouw I, 80): „Zeer zelden wordt er meer dan één padioogst per jaar verkregen, tenzij de grond van goede hoedanigheid en gemakkelijk te bevoeien is”. Uit het Welvaarrapport V b Bijl. 9 blijkt dat dit anders begint te worden. In het voormalige Galonggang heeft men 3 oogsten in 2 jaren en, als er voldoende water is, 2 per jaar; ibid. Preangereconomie p. 65.

(37) (2) Kern noteert: „waarschijnlijk ook zaadpadi”. Wat ploegvee aangaat, het Welvaarrapport V a p. 71 zegt dat in West-Java veelal niet de grondeigenaar doch de deelbouwer het ploegvee schijnt te leveren.

(3) Dit *iang kerdja sawa dapet 3 bagiean* is in onzen tekst bijgeschreven door eene oude hand, denklijk die van den collationnist. Men zal wel moeten aannemen dat „huurder” en „bewerker” hier dezelfde persoon zijn, evenals De Bie beide termen herhaaldelijk als syno-

niem gebruikt. We hebben hier dus een geval van „deelbouw”, die ook in den achterhoek van ons vaderland nog wel voorkomt (Welvaarrapport V a, 271) en in Frankrijk zeer gewoon is. Het verdeelen der opbrengst in vieren (mrapat), zooals in onzen tekst, komt zelden voor (Welvaarrapport V a 70 e. v., waar gezegd wordt dat dit alleen bij vette sawah's het geval is, waarbij het aandeel van den bewerker het meest gesmaldeld wordt). Dat in ons document het meebrengen van de benodigde hulpmiddelen een overwegenden invloed heeft op de verdeling, bewijst misschien dat het ploegvee in weinig handen was. In eene nota van Resident Overhand dd. 6 Febr. 1849 (bij Hageman, T. N. I. 1870, I, 153) wordt de bewerker met eigen gereedschap genoemd orang boemi, die zonder gereedschap orang noempang; de eerste trekt $\frac{1}{4}$, de tweede $\frac{3}{4}$ tot $\frac{1}{2}$; van beider aandeel gaan de belastingen af. H. W. van Marle

joeal lepas) (1) wordt voor elke 10 tjaeng's (*aan opbrengst*) (2) 10 ducats gerekend; bij verkoop met recht van wederinkoop (kaloe joeal gadee) (3) is

schrijft in Bijdr. 1862 p. 13, sprekende van eene kaloerahan in de noorderafdeeling van Tjandjoer: „Voor de bewerking van sawavelden wordt door den eigenaar in den regel aan den bewerker afgestaan ¹/₃ der netto-opbrengst, wanneer de zaadpadie, gereedschappen en het ploegvee door den eigenaar der velden verstrekt worden, en ¹/₂ wanneer de bewerking met eigen gereedschappen en ploegvee geschiedt, terwijl de zaadpadie dan ook door den eigenaar wordt verstrekt. In beide gevallen wordt de belasting, tjoké, vooraf van de bruto-opbrengst afgetrokken”. Men zie verder De Bie, Inl. Landbouw I, 68 e. v., waar het onderscheid blijkt tusschen deelbouw en huur; het bedrag dezer laatste wordt in natura opgebracht en berekend naar de lakeran (d. i. de gemiddelde opbrengst), onafhankelijk van de feitelijke productie in het huurjaar; vergelijk ook ibid. II, 102 en Eindrés. III, 217. Wanneer de sawah bij een handelscentrum ligt, zegt De Bie, krijgt de eigenaar soms de gansche padiopbrengst en de bewerker alleen de tweede gewassen.

(1) In Welvaartrapport (Preangereconomie p. 13) wordt dit genoemd: *djoewal moellak*. Dat *djoewal lepas* en *djoewal moellak* voor ons „verkoopen” synoniem zijn, zegt Mr. R. H. Kleijn in Het recht in N.-I. 1900 p. 268.

(2) De daareven vermelde lakeran, die volgens De Bie aan den landbouwer veel beter bekend is dan de oppervlakte van den akker. Van Lawiek schrijft in zijn rapport over de Cherib. Preanger-Regentsch. dd. 9 Febr. 1809: „Men heeft in de Regentsch. hoegenaamd geen vaste maat der landerijen. Wanneer men een zekere distantie of lengte van grond wil te kennen geven, zegt men: „zo veel tjinkals”; dan, niemand kan bepaald zeggen hoeveel een tjinkal inhoudt, want men rekent dezelve bij de vadem, dat is: de linker of de regter arm schuins naar boven uitstreckende, rekent men van de toppen der vingers naar de voet van de andere zijde, en buiten dat dan nog in de uitgestrekte hand vasthoudende zo lang of kort stuk hout als men onderling met elkander overeenkomt, en dit noemt men een Dipastoend (*depa satoenda: een vadem met een verlengstuk*), evenals men de hoeveelheid van diergelijke vaders voor een tjinkal ook onderling bepaalt. Van jonken of enige andere verdeling van sawavelden weet men niet. Wanneer men de grootte van een gedeelte sawavelden wil te kennen geven, zegt men: „een lorrok”, dog hoe breed of lang dit zal wezen, is niet be-

paald; een lorrok wil zeggen: zooveel rijstvelden als in een rigting aan elkander vastleggen, zonder dat daar een luij (*versta: ledig*) vak tusschen beide legt; de grootte der vakken is ook niet bepaald. Wanneer men zegt: „dat sawaveld is goed”, zo moet het eigenlijk inhouden 25 vadem lang en 7 à 8 vadem breed. Wanneer men in het land Galoe spreekt van een tjinkal, beduidt dit, na zig toe rekenende, 5 vadem en een staende (*satoenda, een verlengstuk*), en van zig af niet meer dan 3 vadem, de vadem zoo groot als men bepaalt”. Van Motman antwoordt 15 Juni 1809 op het vraagpunt: Wat is de landmaat? aldus: „Bepaalde landmaat is bij den Inl. (*in de Preanger*) niet bekend; een ieder van hun neemt zoodanig stuk grond als hij kan beploegen en bebouwen. Een sawa is in 't gemeen 30 pedaks, of zo veel hij met een enkele buffel kan beploegen; een tipar of gaga is, daar hij twee buffels toe noodig heeft”. Dit laatste blijft natuurlijk voor Van Motman's rekening; overigens, het Welvaartrapport (V b, Bijl. IV pag. 2) zegt dat een span buffels in een westmoeson 3 à 4 bahoe sawah kan beploegen. Zoo heet het in de beantwoording der statistieke vraagpunten van 1820 dat namen van landmaten als djoeng, bahoe enz. in de Preanger niet bekend zijn, doch het oppervlak berekend wordt naar het aantal voor de bewerking van het veld noodige spannen buffels, pantjer. Dit laatste woord kent Coolsma in dezen zin niet. In elk geval, wat bij Hofhout (o. l. pag. 76) staat, dat een pantjar is 100 bij 20 roeden, kan moeielijk op de Preanger slaan. In een stuk van 3 Febr. 1814 beweren de Magistrates te Bat. dat de pantjar bij nameting 2000 vierkante roeden is gebleken. Mogelijk was dat in de Ommel. inderdaad zoo, maar A. W. Kinder de Camareeq zegt in zijne studie aangaande eene desa in Soemedang (T. B. G. X, 273 noot): „Van een vaste landmaat had geen der ingezetenen eenig begrip”; noodig was die kennis ook niet, omdat zij al hunne perceelen en de opbrengst daarvan wel kenden; „de koopachat bedraagt zelden meer dan tweemaal de waarde van den bruto-oogst”.

(3) In Welvaartrapport (Preangereconomie p. 13 en 96) wordt de verkoop met recht van wederinkoop onderscheiden in dien zonder termijnbepaling (*djoewal akad*) en dien met termijnbepaling (*djoewal gade*); de eerste is de eigenlijke verkoop met recht van wederinkoop, terwijl de laatste is eene leening op onderpand

de berekening lager, 8 of 7 dukatons per 10 tjaëng (*aan opbrengst*), daar die sawah's weder ingelost kunnen worden. Wanneer er sawah's in bewerking worden gegeven (jikaló sawa iang di landjakien (1) pigiemana orang sewa sadjah di dalem hoekoeran), hangt de huur van den bewerker af; per 10 tjaëng opbrengst is zij 2 tjaëng (2). Wanneer de djakat en tjoeke nog niet aangezuiverd zijn door den bewerker, kan de opbrengst nog niet verdeeld worden, omdat eerst de djakat van de opbrengst moet worden berekend; op 3 tjaëng voor eigen gebruik is dat 60 gedeng, van minder dan 3 tjaëng mag geen djakat worden opgebracht, alleen sidekah's naar believen.

De tjoeke is anders geregeld: van elke 10 gedeng mag 1 gedeng als tjoeke worden geheven, maar tegenwoordig wordt met djakat en tjoeke gelijk gehandeld; wanneer dus de onderhoorigen der Hoofden bijv. 2 tjaëng oogsten, behoeven zij geen tjoeke op te brengen, want wanneer daarvan 40 gedeng werd geheven, zou er misschien niet genoeg overblijven voor voedsel van 't gezin".

- (38) „23. Hoedanig zijn de rijstvelden voor 1812 verdeeld, of, indien eene jaarlijkse verdeling in geen gebruik is, hoedanig heeft deze van oudsher plaats en in hoeverre word die adat gebezigd? zo niet, wat zijn daarvan de motieven?"

„Eene verdeling bestaat hier niet".

- „24. De verdeling der rijstlanden jaarlijks plaats hebbende of dezelve eigendommelijk bezittende, welke zijn de oorzaaken van deze verschillende inrichtingen?"

„Eene verdeling is hier niet, omdat men hier de sawah's aanlegt naar verkiezing, zonder vooraf kennis te geven aan de Hoofden; als er maar een plek is, geschikt voor sawah (asal ada tempat bae bocat saija, *lees: sawa*), betaalt men zelf de koeli's om een slokan aan te leggen".

- „25. Wat gedeelte van den inzaam geniet den bezitter, en wat gedeelte is hij verplicht daarvan op te brengen en aan wien?"

- (37) van eene sawah; wanneer de geldschieder haar weder verhuurt aan den eigenaar, dan is de huur de rente der geleende som; in het andere geval heeft de geldschieder „het vruchtgebruik der sawah zoolang de schuld niet is terugbetaald" (Eindrés. I, 51). Jonker meent reeds in het door hem uitgegeven Oud-Javaansch wetboek (o.l. pag. 31) sporen van dit gebruik gevonden te hebben. Men zie daarover verder Wilken in Bijdr. 1888 p. 583; Prof. L. W. C. van den Berg in Bijdr. 1901 p. 9 noot; Dr. Th. W. Juijnbold in T. N. I. 1902 p. 1213; Encycl.

van N.-I. II, 553, 2 en het artikel van Mr. A. A. Galestin in Ind. Gids 1909 p. 25 o.v.

(1) Kern zegt: „*Ngalandjakeun* is eigenlijk niet verhuren maar in bewerking geven", vooral door een Hoofd aan een vertrouwd persoon, den bovenvermelden toekang sawah, die de tusschenpersoon is tusschen 't Hoofd en den tani, landbouwer, en daardoor soms eene heele positie inneemt.

(2) Het Welvaartrapport (V a p. 71) zegt dat deelbouw in vijven „meer betaling van bewezen diensten met een klein deel van den oogst" is.

„Van de sawah's krijgt hij $\frac{4}{5}$ en staat $\frac{1}{5}$ af, en wel de eene helft aan den Regent en de andere aan den Penghoeloe”.

„26. Wie is of zijn van dit laatste geheel of gedeeltelijk bevrijd en hoeveel bedraagt dat gedeelte? Welke zijn de redenen van die bevrijding?”

„Alleen van den kleinen man (orang ketjil) wordt belasting geheven; van de sawah's des Regents en der Hoofden wordt geen tjoeke opgebracht, alleen djakat; de reden hiervan is, dat als er lieden uit de kampong's komen, de Hoofden hun te eten moeten geven (1), en voorts als de menschen er op uitgaan om op grooten afstand diensten te verrichten, geven de Hoofden hun rijst, evenals ook aan werkvolk van onzekere herkomst (temen iang trada kroean datengnja) (2)”.

(38) „27. Worden de verpligte lasten op de sawavelden opgebracht in natura of in geld? In natura, hoe word die quantiteit berekend? In geld, in welke gevallen en hoeveel?”

(Deze vraag is zoo raar in het Maleisch vertaald dat 't antwoord luidt:)

„Andere heffingen van de sawah's behalve tjoeke en djakat zijn hier niet”.

„28. Wanneer een bezitter van sawa- en andere velden dezelve voor de tweede of derde maal beplant met padij, kapas, jagoongs, katjang of andere veldvrugten hoe ook genoemd, aan welke belasting is hij onderhevig en aan wien vallen (3) die toe?”

„Zulks komt hier niet voor (dariepada itoe die sienie trada)” (4).

„29. In hoeverre is het zuiver gedeelte, dat den bezitter van rijstvelden toevallt, voldoende tot onderhoud van hem en zijn huisgezin? Het meer of minder?

In geval van minder, welke sources zijn er voor hun om het ontbrekende te bezorgen?”

„Als er te weinig sawah's zijn, of als men niet genoeg van de sawah's krijgt om van te leven, kan men gaga's of tipar's aanleggen; heeft men te veel, dan verkoopt men aan anderen die tekort komen; bijvoorbeeld: in de

(38) (1) Misschien slaat dit op de voeding van hen die ter hoofdplaats diensten komen presteeren.

(2) Mogelijk doelt dit op werkvolk van elders, dat bijvb. in 't Bandoengsche aan den grooten weg werkte. Of op doortrekkende militairen?

(39) (3) Aldus de beide copieën dezer vraagpunten, en evenzoo die in Eindrés. II Bijl. p. 171.

(4) Dat er geene palawidja (eigenlijk volgens

Rouffaer in Encycl. IV, 617, 2 „zaadvuchten”, d.i. alles wat behalve rijst wordt geteeld) in Bandoeng geplant zou zijn, is niet aan te nemen. De bedoeling zal dus wezen dat de tweede gewassen vrij waren van opbrengsten. Ook heden ten dage is de palawidja (thans meest goudvisschen) geheel voor den huurder (Welvaartrapport, Preangereconomie p. 104).

tjoetak Radjamandala zijn geen goede sawah's, het is roode grond en de sawah's zijn maar weinige; waar de grond hoog is, zijn de waterloopen diep; het water kan niet op de velden gebracht worden; dat kan alleen in den regentijd; als het water laag staat, heerscht daar gebrek en bebouwt men alleen tipar's en gaga's en maakt goela djawa (1). De meer welgestelden leggen zich toe op veeteelt, maar niet voldoende om er handel in te drijven; goela djawa maakt men alleen om die te verkoopen te Tjikao om geld te

(40) krijgen voor den inkoop van padi. De tjoetak Tjikao (2) heeft eveneens gebrek aan voedsel; er zijn weinig sawah's, de grond is lilin (3), er is geen levend water (4); als in den drogen tijd het water laag staat, bewerkt men alleen gaga's en tipar's en doet een weinig aan veeteelt, maar niet genoeg om daarin handel te drijven. De eenige zekere bron van inkomsten aldaar is het bewerken van slijpsteen; men verdient er geld mee om rijst te koopen. In de tjoetak Bajabang is eveneens gebrek; er zijn weinig sawah's, geen levend water en de waterloopen zijn diep gelegen; men bewerkt er alleen gaga's en tipar's en drijft wat veeteelt, niet veel, maar bij gebrek aan beter om in den nood te voorzien en rijst te kunnen koopen. In de tjoetak Gandasoli is eveneens gebrek; de sawah's zijn weinige, levend water

(39) (1) In Encycl. van N.-I. IV, 582 lezen wij dat onder *goela djawa* alle bruine suiker te verstaan is, onverschillig hoe verkregen. Deze naam „inheemsche suiker” wijst er al op dat het bereiden van witte suiker door vreemdelingen op Java is ingevoerd, speciaal door Chineezers, die, zegt Rumphius (H. A. V, 190), op Java het meest doen aan „zuijker zieden”. Van Bantam, waar veel Chin. zaten, komt D. 1636 p. 29: 13 pikol witte suiker; van Japara D. 1640 p. 57: 100 pikol witte; van Djoewana D. 1661 p. 245: 10 dito en ibid. p. 291: 40 korven suiker candy; van Grisee ib. p. 413: 577 pikol witte; van Cheribon ib. p. 414: 45 dito; zelfs leest men D. 1663 p. 283 dat die van Japara „veel deugdsamer, witter en beter gegreijnt” is dan de Bataviasche. Witte suiker is per se riet-suiker.

(40) (2) Dit is fout; Tjikao volgt verderop; de naam is hier verkeerd overgenomen uit wat voorafgaat. Te lezen is *Tjiheka*, want alleen hierop kan slaan wat van slijpsteen wordt gezegd, die al in den Mataramschen tijd vermaard waren, zie § 298. De Wilde zegt o. l. pag. 137: „Dit district Tji-hea, hoewel thans voor het overige van weinig aanbelang, levert ook nog een zeer gezocht artikel op, namelijk de slijpsteen, welke aan den oorsprong der rivieren Tji-hea, Tji-seroa, Tji-rankong en Tji-noengnang

gevonden worden. Dezelve worden verdeeld in batoe tjaroelang (volgens Coolsma duidt dit laatste woord zekere kleur aan), welke aschgrauw van kleur zijn, batoe bongboelang (Coolsma: *boengboelang*, zekere boom), die naar het gele helt, en twee andere, welke donkergrauw van kleur zijn maar minder gezocht worden. Eerstgenoemde twee soorten worden in menigten tot de grootte van 8 à 10 duim lang, 3 dik en 4 à 5 duim breed gehakt en niet alleen door de geheele Preanger-Regentsch. maar naar Buitenz., Batavia en elders vervoerd”. Vergelijk Junghuhn, Java IV, 386.

(3) In Doornik's beschrijving van de residentie Japnra dd. 28 Oct. 1812 lees ik: „*tanah lilin* merah, roode kleigrond”. Holle (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. VIII, 289 noot) spreekt van „kleigrond die minstens 80% klei bevat, zoogenaamde *tanah likat* of *lilin* der Inlanders”. De Bic (De Landbouw enz. I, 12): „Met *lemah- of taneuh lilin* worden inzonderheid kleigronden bedoeld die eene lichte kleur hebben en er bepaaldelijk min of meer vettig bij zijn, de z. g. *pijpaarde*”; voor den landbouw weinig geschikt.

(4) Er staat: *aer matie*, het water is er dood, d. w. z. er is alleen regenwater en in den drogen tijd loopt alles droog.

is er niet, de waterloopen zijn diep gelegen; er worden tipar's en gaga's bewerkt en wat veeteelt gedreven, maar slechts bij gebrek aan beter, om in den nood te voorzien en rijst te kunnen koopen; verder maakt men wat goela djawa en verkoopt die te Tjikao. De tjoetak Tjinoesa komt ook voedsel tekort uit hoofde van de weinige sawah's, waardoor men slechts tipar's en gaga's bewerkt; behalve rijst verbouwt men ook kapas, maar niet veel, 't helpt alleen tegen hongersnood; verder wordt er vee gefokt, doch niet genoeg om te verhandelen, alleen als hulpmiddel tegen hongersnood, want er zijn wel enkele sawahleidingen maar alleen gevuld in den regentijd, zoodat er niet veel sawah's zijn. In de tjoetak Tjikao zijn evenzoo te weinig sawah's en bewerkt men slechts tipar's en gaga's; voor den kleinen man is het hier niet zoo bijzonder moeielijk om aan den kost te komen, want in de buurt vindt het vervoer plaats uit de pakhuizen Talibadjoe (1) en Pangkalan Tjikao; daar zijn de koffieprouwen, die volk gebruiken kunnen voor de vaart naar Batavia en vandaar terug naar Pakis; men kan er als koeli gaan werken bij de Chineezzen en helpen bij 't vervoer van zout naar Tjikao; als men dus wat goeden wil heeft, kan men voor zijn gezin den kost verdienen. Overigens, wanneer de kleine man gebrek heeft, behelpt men zich uit het bosch en eet gadoeng (2) vermengd met rijst en ook djagoeng en katjang tegen den honger. Als de menschen wat voedsel zoeken, dan gaan zij niet in andere streken padi koopen, maar (*dicht bij huis*) ook in zoo'n arme streek (*tapie diatas tjarie dia orang sadiekiet tiada blie padie laeen tanah darie tana begietoe joega*)" (3).

(42) „30. Hoedanig is de beschikking en welk gebruik word er gemaakt over en van de grond die geen sawavelden zijn, zomeede over de seroos, tambaks of andere binnenwateren? Aan welke belasting of voordeelen zijn die onderhevig en ten voor- of nadeelen van wien komen die?"

„Alhier zijn drie plaatsen, sitoe (*meer*) genaamd, waar de kleine man visch vangt: Bagendit, Tjikaboejoetan en Tjipasawahan (4); vroeger werd er handel in gedreven, en wie daar visch ving moest wat geven aan het Tjoetakshoofd. Sedert het jaar 1805 behoeven de lieden die daar visch vangen

(41) (1) Talibadjoe ligt even boven de samenvloeiing van de Tjikao en de Tjitaroem, tusschen deze beide in; *pangkalan* is eene aanlegplaats van vaartuigen.

(2) Vergel. B. 29, 23 noot 5.

(3) Kern, wiens vertaling ik hier volg, zegt: „De bedoeling is, meen ik, dat de lieden uit die arme streken slechts naar elders trekken als zij niets hebben, in tijden van hongersnood,

maar dat men voor een paar dagen eten wel in de streek zelf terech kan". Ik ben geneigd om te denken aan het rondtrekken om te bedelen, het zoogenaamde *ngoejang ngoejang*, zie § 2189; 2194; 2231. Dat *tanah* district kan beduiden, bleek hierboven § 6.

(4) De twee eerste tusschen den Goentoer en de Tjimanoeek; het laatste zal dat even N. N. W. van Trogong zijn.

niets op te brengen, want toen kwam er bevel van mijnheer Moondrau (1), waarbij aan het Tjoetakshoofd verboden werd iets te heffen van de menschen die visch vangen in de sitioe's; dat is tot nu toe zoo gebleven".

„31. Welk regt en aandeel heeft en behoud den Javaan of andere op- en ingezetene (2) op vrugt- en andere voordeel gevende boomen van zijn dessa of campong? Wanneer of waarom kan hij het zo eigenmatig (3) regt van eigendom verliesen op de bomen, die hij zelfs geplant heeft? Welke lasten liggen op die bomen, bijzonder op de klappusbomen, siriethuijnen, areek (4), jager (5) etc., in één woord op alle de plantagiën die voordeel afwerpen? Tot wiens voordeel komen die lasten en hoe worden die berekend?"

- (43) „De eigenaars hebben eigendomsrecht (koewasa) op hunne vruchtboomen, sirihtuinen, pinangpalmen, katjang, djagoeng (5) en andere gewassen en vooral klapperboomen; de Regent en de Hoofden mogen die niet willekeurig aan de eigenaars ontnemen, maar moeten die koopen. Overigens, veel verdienste is er niet aan; belasting (tjoeke atawa asiel) (6) wordt er niet van geheven. 't Kan zijn dat men wat verkoopt of er een enkele maal van aan zijn djoeragan aanbiedt; de opbrengst dient alleen voor eigen gebruik en om in den nood te voorzien. De drukte daarmee is niet zwaar en ook niet vast; men heeft zijne kinderen en boedjang's daarvoor; zijn dezen er niet, dan treedt het kamponghoofd voor hen op en helpt de menschen (lagie jangan brat kasoesianja trada tantoe ada anak ada boejang kaloe trada sekali boeat ictoe talang itoe kapala kampoeng toeloeng sama dia orang)".

„C. 1. Bevorens is reeds aangehaald een lijst van alle ingezetenen; dan, men verlangd die ook afzonderlijk van de Europeesen en andere Christenen, ad idem Chineesen en Maleijers, Bougineezen en alle andere vreemde natiën".

(Deze vraag blijft onbeantwoord).

- (42) (1) Dit optreden van Opziener Monnereau in het belang der bevolking verdient de aandacht.

(2) Deze twee termen zijn synoniem; zie de registers, ook die op de volgende deelen.

(3) Bij Rothenhuhler: *eigenmatigd*. Bedoeld zal wezen: eigenaardig.

(4) Pinang. Curieus is het woord „den Malabaarsen gekookten areek of *calipaak*", vermeld in de Cormandelsche memorie van G. Mersen dd. 10 Oct. 1748.

(5) De Maleische vraag (ook een der twee (43) Hollandsche stukken) leest in plaats van *jager* (waarom? zie B. 23, 77): *jagong*, een bewijs dat eerstgenoemd woord reeds niet meer algemeen verstaan werd. Over de rechten op vruchtboomen zie B. 15, 23 noot 5.

(6) *Tjoeke* zal een aandeel der opbrengst zijn, *hasil* een bedrag in geld. In § 1153 vinden wij dezen laatsten term gebruikt voor eene soort pikolgeld van de nagelen op Ambon.

„2. Die van slaven (1), paarden, koebeesten en andere hoornvee, van iedereen der gem. natiën afzonderlijk ingerigt”.

„Reeds vermeld in de Rekening (soerat Rekening)”.

(44) 3. (2) Welke werkzaamheden worden verricht tot levensonderhoud? (3)

„Men verdient den kost door te werken in de koffietuinen, de gaga's en tipar's en door koelidiensten; zelden werkt men op de molens (pangicliengan) (4) en alleen bij gebrek aan beter; niet iedereen wil dat doen. Men kleedt en voedt zich van de betaling voor de koffie, namelijk 4 rijksdaalders per pikol van 225 pond”.

4. Nauwkeurige opgave wordt verlangd van den handel op zee, de vischvangst en veeteelt.

„De handel is vooral bij het pakhuis Pangkalan Tjikao, bijvoorbeeld in tabak, gambir, zout enz.; de kleine man verkoopt er arënsuiker, mandjes, tampa's, rotan, kadjang, salasar's (5) en groenten (saijoeran); wanneer die artikelen gewild zijn en verkocht worden, kan men ze weder verkoopen aan grootere opkooopers. Ter hoofdplaats Bandoeng (di nagrie Bandoeng) worden tabak, gambir en ook groenten verkocht; dikwijls is er weinig afzet, omdat de kleine man weinig kooplust heeft; velen hunner zijn landbouwers, die niet van koopen en verkoopen houden en ook niet veel geld hebben, doch slechts goedkoope dingen zoeken, die zij verkrijgen door ruilhandel. Zoo is er dus geen levendige handel ter hoofdplaats, want men koopt niet in het groot op; men verbruikt zijn eigen produkt; enkelen koopen wat, maar alleen als er niet genoeg is. Maar tegenwoordig wil de Chineesche pachter ter hoofdplaats en te Tjikao eene levendige markt scheppen”.

(45) „5. Apa bagieannja mistie die jaga dengen tadie bangsa dengen siapa iang ambiel darie dia poenja kaoentoengan (6)?”

„Dat staat niet vast, want als er enkele andere natiën zijn, kunnen zij

(1) Het Bandoengsche stuk: *laskar laskar*. Over dit woord zie Excurs XIX.

(44) (2) De hier volgende vraagpunten C. 3 tot en met C. 9 zijn in de beide Nederlandsche stukken (dat van Poeger en dat van Grisee) uitgelaten; in de Maleische (van Losari en van Pati) komen zij wel voor. Deze vragen geef ik verkort naar de vertaling van het Bandoengsche stuk.

(3) Vermoedelijk wordt bedoeld op bijverdiensten.

(4) Over de boedjang's der suikermolens in de Ommelanden zie § 2254 e.v.

(5) *Tampa* is in het Bataviaansch Maleisch een groote, cirkelronde, platte bak van gevlochten rotan; *salasar* volgens Coolsma een lange kadjangmat.

(6) In het stuk van Pati heet deze vraag: (45) „Didalam satoe persatoe bangsa diea poenja boedak leskar, koeda, sampie, binatang njang pakee tandook apa diea poennja bagiean en orang dagang bellaijar ambiel ikan polowidjo binatang njang wawadjangan itoe samoea pegimana diea poennja asiel?” Gevraagd wordt dus naar de belastingen, geheven van de onder het vorige vraagpunt vermelde bedrijven.

ander werk zoeken, dat een weinig voordeel opbrengt; alle voordeel is voor henzelfen, aan den heer van het land (iang peegang tanah) betalen zij niets".

6. Hoe is het met het grondbezit van die lieden?

„Zij hebben geen grondbezit; zij wonen slechts op het land der inheemsche bevolking (manoempang sadja sama orang boemie)".

7. Zijn er heffingen, die door hen moeten opgebracht worden naar de hoofdplaats?

„Neen, die zijn er niet".

8. Hoeveel bedragen de boomgelden?

„Boomrechten (bandar bandar) en jaarlijksche opbrengsten daarvan voor het Gouvernement zijn hier niet. Maar thans heeft de Engelsche Groote Heer een Chineeschen poetia aangesteld, die zijne betaling doet aan de Regeering (orang bessar iang peegang tana). Daarvan weet ik niet af, omdat dit als het ware eene particuliere verhuring is" (1).

9. Zouden de boomgelden kunnen worden verhoogd zonder nadeel voor de bevolking?

„Waarschijnlijk niet; hier is toch niemand die groote inkoop kan doen".

(46) „D. 1. Het getal der Bazaars" (2).

„Hier zijn geen pasar's; alleen ter hoofdplaats Bandoeng en te Tjikao heeft het Gouvernement pasar's verpacht tezamen met de opiumpacht voor het geheele gebied; het bedrag weet ik niet (die nagrie Bandoeng dengen die tjikao Gouvernement soeda Pak dengen Pacht Apijoen anteero peegang (3) trada tau dia poenja banjak)".

„2. Tolpoorten, zo die er zijn mogen".

„Die zijn hier niet; kort geleden is de poetia begonnen de dragers van koopwaren te belasten, sawang (4) per pikoclan".

(46) (1) In deze woorden uit zich de boosheid van den Regent, die er niet in gekend was en er door werd benadeeld.

(2) Vergelijk § 2762.

(3) De vertaling is zeer onzeker. Volgens De Clereq wordt in de Molukken *pegang pak* gezegd voor: pachten.

(4) *Sawang* is eigenlijk „een geldstuk". Tegenover den duit is *sawang baroe* „een nieuw dubbeltje", volgens de Nieuwe Woordenschat, een te Batavia in 1780 gedrukt Nederl.—Mal.—Portug. woordenboekje, vermoedelijk herdruk van eene oudere woordenlijst, door Alewijn en Collé in een onbekend jaar gemaakt (zie Van

der Chijs, Proeve bibliographie, 2e Supplement, Bat. 1903 p. 33). Raffles (Hist. of Java, 1817, I, pag. CCLIX) zegt: „In the local currency of Java ten copper doits make one *wang* (a small silver coin) and twelve *wangs* one rupee". Zoo zie ik dat in 1815 ergens op Java voor koffie betaald wordt „in doits 36 *wangs* or 3 rupees". Bij Hofhout p. 75 en Verh. B. G. I, 1e dr. p. 64 staat evenzoo dat 't dubbeltje 10 duiten is, d.i. 2½ stuiver. In een brief van 1799 wordt gezegd dat de soekoe is 12 teng dus 6 *wang* (dus 1¼ rijksdaalder). Voor *sawang baroe* schijnt ook wel alleen *baroe* gezegd te zijn.

„3. Salarangs (1) of plaatzen waar tjocké betaald word en waarop over water etc. (2). Men begrijpt hieronder alle geforceerde afgaven en gestelde plaatzen, ook het tjappen der pikolans-stokken en in een woord alles dat op de gemeente word geheven” (3).

„Salarang's of pangleengseer's zijn hier niet, maar wel zoogenaamde tambangan's om over te varen (4); aan de Tjitaroem zijn er drie: één te Bajabang, één te Rongga en één te Gadjah (5), maar als lieden naar hun werk gaan of als het Compagnies-goederen geldt, wordt er geen tol geheven (6). Menschen van de hoofdplaats, die met goederen overvaren, betalen per pikolan te Bajabang twee stuivers, wat niet veel oplevert, te Rongga twee duiten en te Gadjah twee duiten; evenzoo betalen kooplieden”.

(47) „4. Op welke qualificatie die van jaren bestaan of nieuwelings opgerigt zijn of worden aangehouden”.

„Volgens oud gebruik gaan die overvaarten van vader op zoon over. Het is een vermociend werk met die schuiten en vloten (geeteek); het Tjoetakshoofd krijgt een aandeel, omdat de overvaart onder zijn toezicht staat”.

„5. Tot wiens voordeel de winsten daarvan vallen en de bepaling, die men bij deze heffing in het oog houdt”.

„De inkomsten geniet de eigenaar, die ze deelt met zijne helpers”.

„6. Of de betaling in geld of in producten geschied”.

„Die is niet vast, soms in geld, soms in goederen, geheel naar omstandigheden; dwang is er niet; wellicht zijn er die niets betalen”.

„7. Zijn de inrigtingen, die daaromtrent bestaan, de beste, of wel, hieldanige beschikking is over dezelve te maken?”

„Inderdaad kan in deze zaak verbetering worden aangebracht, daar het geen zaak is van veel gewin”.

(1) Een rapport over de tolpoorten, gedateerd Solo 24 Oct. 1824, onderscheidt 1°. tolpoorten, „gemeenlijk aan de groote weg”; 2°. rangka's, „op bijwegen”; 3°. *salarang's* „bij of omtrent de grenzen der tolpoorten en rangka's van elk district”, en dienende „tot surveillance van de tolpoorten en rangka's”. De Salis zegt in een rapport van 8 Oct. 1822 dat deze laatste vroeger dienden voor kleine heffingen in natura ten bate van de bewakers van wegen en bruggen, maar gaandeweg kleine tolpoorten zijn geworden. In een rapport van 1812 over Cheribon lees ik dat op de *salarang's* iets geheven wordt, wanneer men zijne waar naar eene andere pasar brengt dan waar men woont.

(2) Mogelijk te lezen: *waarop overvaarten etc.*

(3) Deze laatste woorden wijzen aan dat de vraagpunten in het Engelsch gesteld waren: *that is raised on the community.*

(4) Wat een *pangleengser* is, weet ik niet; *tambangan* is veerpont.

(5) Over Gadjah zie I, 136 en § 170. Het valt op, dat niet gesproken wordt van eene overvaart bij oud-Bandoeng; Dr. J. Groneman vermeldt een „veer” aldaar in 1859 (Bladen uit het dagboek van een Indisch geneesheer, Groningen 1874 p. 170 en 267).

(6) Dat van koffietransporten geen tol werd geheven, blijft ondanks de verzekering van den Regent twijfelachtig; zie § 1105.

„E. Koffij cultuure en leverantie.

1. Van dezelve verlangd men meede eene specifieke opgaave”.

„Ametan's (1) zijn hier niet in gebruik; in de koffie rekent men bij kati, laksa (2), pikol; als zij in de pakhuizen is gekomen, bij ponden (kaloe sampee di goedang itoeng pond)”.

(48) „2. Lijsten van de koffieplantagiën, welke moeten inhouden het getal en ouderdom der boomen, de al of niet geschiktheid der gronden van ieder thuijn en het vooruitzicht derzelven.

3. De huishoudingen, aan die culture verknocht; in hoeverre dezelve voldoende zijn of het benodigde te boven gaan.

4. Hoeveel boomen ieder huishouden onderhouden moet.

5. De afgeleegendheid der plantagiën van de dessa of kampong”.

(Al deze vragen blijven onbeantwoord).

„6. Den inzaam van de koffijboonen sedert 1808, ieder jaar afzonderlijk”.

„Hoeveel de oogst per jaar bedraagt en hoe oud de boomen zijn, staat in een afzonderlijk rapport van den heer Dee Weelde (3)”.

„7. Hoeveel word voor ieder pikol van 225 ₧ betaald en wie deeld daarin?”

„Per pikol van 225 pond wordt 4 rijksdaalders zilver betaald aan den persoon van wien de koffie is (orang iang poenja koffij)”.

(49) „8. Welke zijn de inrichtingen omtrent de afvoer der koffij van den beginne tot het einde, met aantoning der afstand van de onderscheidene pakhuizen?”

„De afstand naar de pakhuizen is verschillend, soms 7 ctmalen, soms 10, soms 40, maar die 7 worden 4, die 10 worden 6 of 5, die 40 worden 30

(47) (1) Volgens een stuk van 1 Juli 1813 over Grissee is de *amat* 25 gedeng's („of dubbelde podjongs”) à 12 kati; volgens den Resident van Cheribon 28 April 1816 is zij 200 kati; Van Lawick zegt in 1826 dat zij overal 25 gedeng is „dat is, bij de opschuring van de padie, maar bij den verkoop of aflevering slechts 24”; die eene bos is voor spillage tusschen inzaam en aflevering. Volgens Stoll (o. l. pag. 268) is 2 potjong een gedeng, 4 gedeng een bawon, 6 bawon een *amat*; volgens De Bie (Inl. Landb. I, 61) is zij 5 sangga of 25 gedeng, maar in sommige streken 20; zie ook Eindrés. III, 332 noot g. In den Compagniestijd sprak men van „hangmatten” padi; zie De Jonge XII, 63; 492.

(2) Volgens Coolsma is *laksa*: 10 kati. Wat er over het pond wordt gezegd, bewijst dat de omweging daarin (in Compagniespikols) eerst bij het afscheeppakhuis gebeurde; dat de bepaling derhalve van de bergsche pikol op 225 pond (waarnaar de bevolking werd betaald) alleen op het papier bestond, en dat ook na Daendels de Hoofden deze bergsche pikols zoo zwaar wogen als zij verkozen; zie § 2598.

(3) Uit De Wilde's personalia (I, 286) ziet men dat hij 2 April 1812 van Trogong werd overgeplaatst naar Bandoeng; de beantwoording onzer vraagpunten schijnt dus na dien datum te vallen. (48)

en 32 wanneer men terugkeert (1). De geheele duur is niet vast op te geven; dat hangt van de omstandigheden af; is er veel koffie, dan 6 of 7 maanden. Als er beesten zijn (kaloe ada bienatang), dan krijgen de geleiders daarvan (dia poenja koelic) 1 rijksdaalder per pikol (2). Wat hunne karbouwen en runderen aangaat, die zijn òf van de Hoofden òf van den kleinen man”.

„9. Wie leeverd de zakken en draagbeesten, pedattijs, prauw maijang of andere vaartuigen, die tot berging en tot afvoer der koffijboonen benodigd zijn?”

„Sommigen gebruiken karren of wel lastdieren (momot), karbouwen, runderen en paarden; ook zijn er die de koffie pikoelen. Stroomafwaarts van Tjikao en Karangsamboeng gebruikt men prauw-papan's (3); zoowel de prauwen als de koeli's zijn van den Pakhuismeester (Hoofdsiener goe-dang); de regeling betreffende die prauwen hangt van hem af en de zakken zijn ook van hem”.

(50) „10. Welke betaling geschied daarvoor, door wien en voor wiens rekening?”

„Dit is de zaak van den Pakhuismeester”.

„11. Zijn de bestaande inrichtingen van de koffijcultuure voor verbetering vatbaar? Zoo ja, waarin bestaan dezelve?”

„Het komt niet wenschelijk voor, de tegenwoordige werkwijze in de

(49) (1) Ofschoon Bandoeng in gunstiger conditie was, wat den afvoer betreft, dan andere streken, omdat het naar beide zijden kon afvoeren (zie hierboven § 1c), waren er dus plaatsen waar elk transport koffie 72 dagen kostte, heen en terug. De Regent trekt zich daar blijkbaar niets van aan, en juist daarom zijn de cijfers wel te vertrouwen; men ziet derhalve hoe weinig de aanleg van den grooten weg het koffietransport had vergemakkelijkt, zooals Daendels beweerde (zie § 2595).

(2) Dit is de rijksdaalder voor het vervoer uit de hulppakhuizen naar de groote afscheep-pakhuizen, die, wanneer de produceent niet zelf de koffie afvoerde, op de betaling werd gekort, zie § 2603 en 2612. Daar de draagbeesten veelal niet van den geleider waren, zal deze wel niet als regel den heelen rijksdaalder ontvangen hebben. Kinder de Camareeq zegt echter dat in zijn tijd $\frac{2}{3}$ van het transportloon was voor den eigenaar van den buffel, $\frac{1}{3}$ voor den geleider, en dat de eigenaar uit zorg voor zijn beest vaak zelf als geleider optrad en dan het heele loon trok.

(3) Denkelijk zijn dit platboonde vaartuigen van niet te groote afmetingen; men kon ze bijv. gebruiken in de Bataviasche grachten, P. XVI, 563 e. v. Ik denk dat Van Lawick deze vaartuigen bedoelt, waar hij in 1809 voorstelt, de koffie de Tjitandoewi af te vervoeren „in platboonde chianpangs met een vast bovendek, waarin 150 picols kunnen worden afge-laaden”. Ik vond eene begroting dd. 22 Maart 1811 van „een *prauw papang* met twee ijzere kettings en twee hangsloten” (dus voor een luik in het vaste dek), groot 350 Rd^s. papier. Den 14 Dec. 1812 wordt gesproken van „all those timber prows and *prows pappang* as are usually going to and fro to Pakkies and other places within the jurisdiction of Batavia to fetch off salt from thence”. Tegenwoordig noemt men te Batavia zekere soort pramen aldus, maar het kan zijn dat men vroeger wat anders daar-onder verstond, althans De Clereq o.l. zegt s.v. *lépa* dat in de Molukken *prahoe papan* een klein soort vaartuig aanduidt, dat niet uit één boomstam vervaardigd is. Vergel. B. 34, 3.

koffie te veranderen, omdat die thans voordeelig is zoowel voor het Gouvernement (orang bessaar) als voor alle menschen in de Preanger, maar als men van hoogerhand eene verandering wil maken, kan dat misschien wel".

„F. Blandongs of den Houtkap.

1. Van deeze word meede eene specifieke opgave verlangd als:

De Bevolking etc. etc".

„De blandong bestaat hier niet". (*Met dit antwoord vervallen de verdere vraagpunten onder dit hoofd; in het Grissce'sche stuk zijn er in 't geheel 4, in die van Losari en van Pati 6*).

„G. Van de contingenten en leverantiën.

1. Welke zijn de verpligte contingenten van ieder distrikt of regentschap?"

„Tjatjanden's (1) of vaste leveringen zijn er niet behalve koffie".

(51) „2. Welke zijn de toevallige leverantiën, waardoor men verstaat rijst over inkoop, leverantie van adap, bamboesen etc etc.?"

„Zulks komt te Tjikao wel voor (*dat men wat van zijne koopwaar afstaat aan de Hoofden*) (2), zooals onder de lieden die rijst, arënsuiker en zout verkoopen, prauwen verhuren (djoewal prahoe sewaän) of andere koopwaar hebben. De Chineesche pachter echter heft thans belasting van alle koopwaar, en 't geen voor toevallige levering pleegt gebruikt te worden is nu alleen bamboe en adap, die steeds uit het bosch gehaald kunnen worden. Er zijn echter ook, die bamboe voor zichzelf planten, doch niet genoeg om daar handel mee te drijven; maar 't kan voorkomen dat men onverwacht gasten krijgt en er geen tijd is om bamboe uit het bosch te gaan halen; dan neemt men zonder betaling van die aangeplante bamboe. De regeling is dan, dat de eigenaar daarvan niet behoeft uit te komen (kerdjä), omdat hij bamboe heeft geleverd".

„3. Hoedanig waren die bevoorens en hoedanig zijn die thans?"

„Vroeger waren er geen kooplieden, dus ook geen pasar; wanneer men dus iets wilde maken, moest men het zelf uit 't bosch gaan halen, zooveel als men wilde; het werd niet verboden en huur (sewa) werd niet gevorderd; met levensmiddelen was het ook zoo, voorzoover 't lalab (3) betrof. Thans is dat nog zoo".

(50) (1) Een deskundige ziet dit woord aan voor de corruptie van *tjatjandakan*, van Soend. *tjandak*, nemen.

(51) (2) Aldus Kern. Dit zal wel goed zijn, maar bewijst dan toch dat de Regent de bedoeling der vraag totaal misverstaan had, want bedoeld worden leveringen aan het Gouvernement,

zooals die op Java's N.O.-Kust bestonden.

(3) Rigg verklaart dit woord als „all kinds of green vegetable matter, as leaves or tender shoots, used as food or eaten; greens in general"; Coolsma: „blad of bladeren, kruid of kruiden, dienende om rauw tot toespis bij de rijst gegeten te worden, moeskruid".

(52) „4. Van welke verpligte of toevallige leverantie is de Regent of de gemeene man ontheven?”

„Andere soort leveringen zijn er tegenwoordig niet dan van koffie”.

„5. Zo als daar is de indigomakerij, de catoene garens.

6. Op welke voet worden de contingenten en toevallige leverantiën door den Regent ontvangen?

7. Hoedanig leeverd hij die aan het Gouvernement?”

(Deze vragen blijven onbeantwoord; zie echter onder 8).

„8. Hoeveel betaling ontvangt den Regent van het Gouvernement, en welke betaling doet hij aan den gemeene man?”

„Vroeger werd er garen en indigo geleverd, respectievelijk per orang boemi 1 en $\frac{1}{2}$ kati; de menoempang's leverden $\frac{1}{2}$ kati garen en $\frac{1}{4}$ kati indigo. De kleine man kreeg daarvoor van de Compagnie (Koempenie) geene betaling (1). Te dier tijde werd het garen en de indigo gesorteerd in drie qualiteiten: 1°. benang kapala; 2°. benang peroet; 3°. benang kaki (2); de betaling per kati was respectievelijk 1 rijksdaalder, $\frac{1}{2}$ rijksdaalder en $\frac{1}{4}$ rijksdaalder. Zoo was de regeling oudtijds, toen men pas onder het bestuur der Compagnie was gekomen (3). De betaling der indigo geschiedde op dezelfde wijze. Indigo werd uit Bandoeng niet geleverd; de kleine man moest die elders koopen, omdat ons land voor die beide cultures zoo goed niet was. Wanneer indigo elders werd gekocht, werd zij betaald met 1 ducaton per kati, en garen, goed of slecht, 1 rijksdaalder per kati; destijds had de kleine man drie leveringen, garen, indigo en koffie. Toen kwam er een scherpe last (prentah kras) (4) van de Regeering, dat zij (*meer*) koffie verlangde, en werd er eene vaste quota koffie bepaald, door elk regentschap op te brengen.

(52) (1) Dat wil zeggen, de Regent streek met goedvinden der Regeering de betaling op.

(2) Woordelijk: hoofdgaren, buikgaren, voetengaren. De verklaring geeft Valentijn III, 1, 213, sprekende van kamfer (die hier nagenoeg woordelijk copieert wat Rumphius, H. A. Aucturarium p. 66 had gezegd): „De stukken van een lid eens vingers noemd (*men*) de *cabeça* of 't hoofd; de stukjens als peperkorrels noemen zij de *bariga* (*barriga*) of de buik, en datgene 't welk als zand en meel is, de *peo* (*lees: pé*) of de voet”. Eschels-Kroon (o. l. pag. 62) geeft, en eveneens van kamfer, de Mal. namen *capalla*, *awa*, *kakki*. Deze komen in de Comp. papieren zeer zelden voor, daarentegen de Portugeesche benamingen *cabessa*, *bariga* en *peo* zeer dikwijls, voor 1°, 2° en 3° qualiteit. Van Overbeke

Priangan II.

rijmelt in 1671 (o. l. pag. 82):

„'k Kan haer met mijn pen niet volgen,
Schoon ik had tien stoop geswolgen
Van *Cabesso* Hypocreen”

d. i. van prima spraakwater.

(3) De bepaling dat voor garen prima qualiteit 100 Rd^s. per pikol zou worden betaald, voor mindere soorten „na evenredigheid”, dateert pas van 1803, zie § 1367. Van indigoprijzen als hierboven bedoeld blijkt oudtijds evenmin.

(4) Blijkens den staat hierachter moet dit scherpe bevel een gevolg zijn geweest van R. 24 Dec. 1801; van de 22.000 pikol kwam 18.000 voor Bandoeng, 4.000 voor Batoelajang, dat het volgend jaar met eerstgenoemd regentsch. werd vereenigd.

In Bandoeng moest elk jaar 22.000 kleine pikol geleverd worden. Dat werd niet bereikt. Met het koffiegeld kocht men garen en indigo. Daarna heeft de Commissaris Pieter Englar gerapporteerd dat die levering van indigo en garen bezwarend was voor den kleinen man; toen is die van hoogerhand afgeschaft en is ingesteld eene belasting in geld, een roepia per man (orang) (1) ter vervanging van garen en indigo; maar nog kreeg men geene 22.000 pikol koffie. Eindelijk zag men daarvan af; de kleine man bracht niets meer op en ten laatste kreeg (dapet) het land Bandoeng 22.872 Compagnies-pikols koffie" (2).

- (54) „H. 1. Hoeveel landerijen zijn door een goed bestuur en toeneemende bevolking nog voor de cultuure bekwaam te maken en waar zijn dezelve geleege?"

„Hier is ongeveer evenveel vlak land als bergland. Wanneer in bergstreken geen water is om sawah's te bevoeien, dan is dit de reden dat het land onbebouwd blijft. Wat betreft allerlei aanplantingen op onbebouwde gronden, waar men denkt dat het zal gedijen, er wordt wel geplant, maar de boom die tegenwoordig slaagt en die het meest geplant wordt, is de koffie. Waar sawah's zijn moet levend water wezen; is dat er niet, dan kan men geene sawah's aanleggen. Waar vlak land en levend water is, kan men sawah's aanleggen, maar de bevolking is daarvoor te dun. Menschen uit beter bevolkte desa's te betrekken, gaat niet, want wie moet dan hunne (*oude*) sawah's bewerken? Buitendien wil men goede sawah's niet laten schieten voor die, welke nog moeten worden aangelegd. In de kaart van Bandoeng kan men zien welke landen goed en welke slecht zijn (itoe tanah soeda tertoclis die dalem kartoe tana Bandoeng baik jahat)" (3).

- (55) „2. Welk gedeelte der bevolking heeft in de verdeeling der rijstvelden (4) geen aandeel, en welke voordelen zouden aan het Gouvernement toevallen, hetzij door vermeerdering der contingenten als anderzints, indien de aanleg van meerder rijstvelden toeliet hun dit aandeel te bezorgen?"

(53) (1) Het in § 1323 e.v. besproken in 1805 vastgestelde equivalent.

(2) Namelijk in 1806, zie den staat der geleverde producten hierachter; het equivalent werd eerst daarna door Daendels afgeschaft.

(54) (3) De vertaling van deze laatste zinsnede is misschien te vrij, want men kan moeielijk aannemen dat er in 1812 eene kaart van Bandoeng bestond met aanduiding der grondsoorten; wellicht wordt alleen bedoeld dat de kaart het heele regentschap omvat.

(4) Deze vraag doelt op de agrarische verhoudingen van het eigenlijke Java; de Regent kent die verhoudingen niet en antwoordt hierop dus in heel anderen zin, namelijk of ieder die meegewerkt heeft aan den gemeenschappelijken aanleg van sawah's, ook een nadeel daarin ontvangt; bij een dergelijken aanleg had het Gouvernement geen direct voordeel; wat hij daarover zegt doet niets ter zake en dient alleen om wat te zeggen. (55)

„De somahan's die niet uitkomen (ikoet) krijgen geen aandeel in de sawah's; daarbij wordt de (*aangegane*) overeenkomst eenvoudig gevolgd, opdat het voordeel voor het Gouvernement te grooter zal zijn. Want wanneer er menschen zijn en sawah's om aan elk hunner toe te wijzen, wanneer er dan van hen meer zijn dan 't aantal aandelen bedraagt, wie zal dan bij een ander menoempang worden? (sebabnja kaloe ada orang ada sawah bagiean satoc orang kaloe ada diea poenja lebie daric dia poenja bagiean siapa orang mau menoempang) (1). Er worden hier weinig sawah's aangelegd; men moet dan elkaar helpen om werkvolk te betalen en eene leiding aan te leggen (2). Als er ledigliggende landen zijn, waar wel water op kan worden gebracht, maar waar al vroeger iemand eene sawah heeft willen aanleggen, dan kunnen anderen die plek niet aantasten (3), omdat eerstbedoelde persoon al eêrder voor werkvolk heeft gezorgd om eene leiding te maken. Dat is de reden waarom men dan geen sawah aanlegt maar een tipar of gaga”.

(56) „3. Welke proportie bestaat er tusschen den inzaam en de leverantie, of wel, dat hetzelfde is, tusschen het contingent en de voortbrengzelen?” (4).

„Er zijn reeds regelingen, bijvoorbeeld van elke 10 tjaëng wordt 1 als djakat opgebracht en 1 als tjoeke, want hier is de vaste eenheid van belasting 10 tjaëng padi”.

„4. Zoude er eene wijze zijn om de verplichte leverantiën wat te

(1) De bedoeling schijnt: als er na den gemeenschappelijken aanleg van eene sawah meer menschen blijken te zijn dan deelgenooten (d. w. z. als het blijkt dat een gedeelte der menschen niet aan den aanleg heeft meegedaan en dus ook geen aanspraak heeft op een aandeel) dan kunnen zij niet, op de wijze van menoempang's, profiteeren van den gemeenschappelijken arbeid.

(2) Omtrent de vrijwillige ontginning van bouwgronden leest men in Eindrés. II, 4 dat die „zeer veel bij aanneming geschiedt. ... De volgende wijze van aanleg bij aanneming had in een desa onder Soemedang op groote schaal plaats: personen namelijk die aldaar waterwerken hadden aangelegd, lieten van de gronden, die door dat werk konden bevoeid worden, voor welke ontginning zij geen middelen hadden, sawah's maken door anderen, die tot loon daarvoor het recht verkregen om gedurende drie jaren dezen voor zichzelf te bewerken”.

(3) Vergelijk B. 15, 23 noot 5. Omtrent de rechten van den eersten ontginner zie Eindrés. II Bantam § 25: Reeds het aanbrengen van merk-

teekenen dat men een perceel woesten grond wil ontginnen, geeft veelal uitsluitende rechten daarop; elders is daartoe een begin van ontginning noodig; zelfs wordt (ibid. § 26) hier en daar zulke nog niet bebouwbare grond vatbaar voor overdracht bij erfenis of verkoop. Dit laatste komt in de Preanger niet voor (ibid. Preanger § 36), doch overigens stemt de adat aldaar vrijwel met die in het Bantamsche overeen (ibid. § 35). Men leest daaromtrent verder (ib. § 41): „Wat betreft die gronden waar de inbezitname door voortdurende bebouwing is gevolgd, het recht daarop kan nimmer verloren gaan, zoolang er teekenen van ontginning, bewerking of begrenzing aanwezig zijn. Bij voortduring van het gebruik van deze gronden, nadat zij door de rechthebbenden verlaten of onbeheerd zijn, blijft alzoo het recht des ontginners of van zijne rechtverkrigenden bestaan, en kan het alleen ophouden ingeval het terrein weder tot een staat van algeheele woestheid is teruggekeerd”. Precies hetzelfde aangaande Bantam zie ibid. § 29.

(4) Deze vraag past natuurlijk weer heel- (56) maal niet voor de Preangertoestanden.

vermindere en dezelve minder bezwaarlijk voor de leveranciers te doen wezen? Zoo ja, welke is die?"

„Wanneer er eenmaal vaste leveringen aan het Gouvernement bestaan, kunnen die niet verzwaard of verlicht worden, tenzij van hoogerhand; hetzelfde geldt voor leveringen aan den Regent”.

„5. Welke andere dan de bestaande wijze van de leverantie zoude zijn in te voeren om dezelve te vermeederen zonder beswaar voor den gemeenen man?"

„Indien er van hoogerhand bevel komt om de heffingen van den kleinen man te verlichten, kan er eene verandering en vermindering plaatsvinden, indien die last door den Regent wordt gegeven”.

EXCURSEN.

EXCURS I.

Het gevoel voor Indisch natuurschoon.

(1) Wij zagen (B. 14, 14; 23 e. v.) dat Scipio, ofschoon hem de liefelijke omstreken van het hedendaagsche Buitenzorg een woord van waardeering ontlokken, geen het minste oog heeft voor de grootsche vergezichten aan de Wijnkoopsbaai. Men zal met reden opmerken, eensdeels dat hij een man van geringe ontwikkeling was, die misschien de woeste schoonheid der maagdelijke tropennatuur wel voelde doch niet kon weergeven, anderdeels dat voor eene opgetogen natuurbeschrijving een officieel rapport de plaats niet was. Doch wanneer wij zien dat een Van Riebeeck, een Van Imhoff, beiden mannen van beschaving en ontwikkeling en vol belangstelling in voorwerpen en verschijnselen uit het rijk der natuur, evenmin een woord verspillen aan indrukwekkende tafereelen die zich voor hun blik openen (zie B. 23, 76 e. v.; 31, 16), ofschoon dit in hun journaal, dat immers in de eerste plaats voor henzelf was bestemd, licht had kunnen worden gedaan, dan komt men misschien tot de conclusie dat onze vaderen weinig of niets voor de Indische natuur voelden.

(2) Wie aldus mocht oordeelen, leze wat een der eerste Nederlanders die Indië bezochten, de Admiraal Jacob van Neck, anno 1599 neerstelde betreffende zijn bezoek aan een eilandje in Straat Soenda, naar het schijnt Seboekoe (Bijdr. en Mededeel. Hist. Genootsch. Utr. XXI, 305):

„In plaetse van een welbehanghen sale hadden wij (*bij den maaltijd op dat ciland*) 't ciraet van veelderhanden schoone jonghe boomkens, die de natuijr an den oever van een suijsver becke gracelijck gheplant hadde; in plaetse van lieflijcke musijck hoorden wij het ghesanck der voghelen en het suijselen van veelvoudighe fonteijnen, die tuschen de steenighe berghen sil-verachtich needer quaemen daelen. Meerder vermaecte ons den reuck van de cruiden en bloemen daer de plaetse van versien was, als de diere per-fuijmen, die uijt deselve landen werden ghevoert; de boerdicheeden van veel meercatten (1), daer de boomen vol af waeren, was vermaekelijcker als de

(2) (1) Een *meerkat* is een aap. Vraag: wanneer Heine (Atta Troll, Kaput V) aldus schrijft:

„Gibt es eine grössre Mimin
Als *Batavia*, die Meerkatz?”

verwart hij dan de liefvallige Koningin van het Oosten met het hatelijkste wezen der schep-ping, den *baviaan*?

Zoo ja, dan wordt men herinnerd aan een

cluchtighe batementspeelen (1), die men in superbe bancketten somwijlen ver-
toont. Uijtermaeten contentoerden 't ghesicht die vruchtbaere heuvelen en
schoone valaijen; daer sach men onder sooveel ombrose boomen een rivierken
sachtelijk heenenvlieten, wat hogher veel besaijde ackers, divers van couleur,
en opwaerts 't gheberchte, dat men den top deur de wolcken sach uijstee-
ken (2). Langs de stranden, daer de zee lieflijk op was speelende, quamen
veel van den lande, met haer draghende seer goede vruchten, die van d'onsen
werden ghecoft en na de scheepen ghevoert, die men daer cierlijk gheanc-
kert mocht sien tuschen veel lustighe eijlanden. Een sacht windeken woëij
uijter zee onder die dichte gheblaede boomen, d'welck de valaije behaechlijk
was vercoelende. Wellustiger plaetse en heb ick op ons reijs noch niet
vernomen".

- (3) Onder den frisschen indruk van dit bevallig tooneel schijnt dus
de Admiraal de pen ter hand te hebben genomen om een schilderijtje te
ontwerpen, waarvan de laatste toetsen haast herinneren aan Hooft's zange-
rige verzen:

Anders en speelt er het windeken niet
In elzentacken en leuterigh riet
Als lustighjes, lustighjes.

Nu is het waar (zie Dr. H. T. Colenbrander l.l. p. 198 en Elias o.l.
I, 335) dat Jacob van Neck geen gewone ex-pikbroek was maar tot den
besten stand der burgerij van Amsterdam behoorde, er later zelfs een bur-
gemeestersstoel heeft ingenomen, en dat hij bovendien literaire neigingen
had, die speelruimte vonden door zijn lidmaatschap der kamer In Liefde
Bloeiende. Dit verklaart echter alleen de kunst zijner beschrijving, waarbij
wellicht reminiscentiën van Virgilius en Tibullus den Admiraal voor den
geest zweefden; de gave van opmerken echter en het fijne gevoel moest die
zeeploeger uit eigen hoofd en hart putten. Vergeleken met de nare matheid
der 18^e eeuw is dit kleurrijk fragment even opmerkelijk als het oordeel van
Van Neck's tijdgenoot Bontius over den aanleg van den Inlander, zie § 2503;
geheel uniek is het echter niet.

- (4) Wij hebben immers ook de beschrijving, welke Rijklof van Goens in
1656, rustig te Amsterdam gezeten, opstelde van den tocht, door hem ettelijke
jaren te voren gedaan van Samarang naar Mataram, en daarin (Bijdr. IV, 310)
eene diepgevoelde schildering der schoonheid van het Javasche landschap:
is men eene „woeste en berchachtige bosschagie" door, dan „doet zich 't land

- (2) blunder van een tweeden poët, Robert Burns
(in zijn verzen: To Mary):

„Oh sweet grow the lime and the orange,
And the *apple on the pine!*”

't Is waar, in Schotland zal men zoo licht
geen ananassen zien groeien.

(1) Vergelijk P. I, 530: „wayangh ofte batte-

ment spel" en „*battamenten* van danssen, pau-
ken en schalmeijen", Butler's brief achter Strujs
o. l. pag 10.

(2) Denklijk den Radjabasa in de Lam-
pongs. De wolken zijn de 's morgens opstijgen-
de nevels.

- weder soo vermaeckelijk op, dat 't selve een ingangh tot een aerds paradijs verthoont". Expres om het fraaie gezicht beklom hij den Merbaboe, op welks „schoonheit (*hij*) verlieft" was. Het is interessant, dezen verdienstelijken staatsman en veldoverste, een zoon van het volk, zonder opvoeding of onderricht, te zien worstelen met de houterigheid van zijn stijl om toch aan zijne landgenooten een denkbeeld van dat schoone Java te geven. Ook Wouter Schouten, die als een fleurig en opgewekt jongeling voor de Oost
- (5) teekende, is vol van bewondering voor de fraaie natuurtooneelen aldaar. Valentijn (IV, 1, 32) praatte later volgens gewoonte Van Goens na, maar ook Valentijn, dor van gemoed als hij zijn mag, is niet geheel onontvankelijk voor indrukken van Indisch natuurschoon. Ik las zijne Beschrijvinge van Amboina (II, 1) nog eens opzettelijk door om na te gaan, in welke mate dit het geval is geweest gedurende al de jaren, de beste van zijn leven, die hij op Ambon sleet. Het resultaat was niet overweldigend: de anders zoo praatzieke predikant wijdt daaraan welgeteld 35 regels (blz. 99, 1 onderaan; 100, 1; 112, 2; 114, 1; 121, 2; 133, 1 en 2; 135, 2); het uitvoerigst is hij op blz. 114, alwaar volle veertien regels door dit onderwerp worden ingenomen. Daarbij moet men zich niet door zijne woordenkeus laten verleiden tot de meening dat hij bepaald enthousiast is; het innige welbehagen, dat uit zijne beschrijving der smulpartij op het Orangkaja's-feest spreekt (B. 35, 33), is minstens even warm, en zijn lof voor het Ambonsch natuurschoon haalt niet bij zijn likkebaardend smachten naar Tonkinsche djeroek's „onuijtsprekelijk lekker van smaak" (III, 2, 4) of zijne opgewondenheid over fraaigekleurde visschen (III, 1, 348) of kinkhorens (III, 2 passim). Dat hij echter, zelfs ondanks de uitbundigheid waarmee hij den Kaapschen tuin met zijne vierkante perken roemt (V, 2, Kaap der Goede Hoop p. 19), zeker gevoel voor natuurschoon had, blijkt voornamelijk uit wat hij elders (III, 1, 266) terloops zegt van zijn paardrijden op Ambon: „Ik deed dit meest om de twee a drie avonden tegen 5 uren, en reed dan een uur of anderhalf buiten de stad op de nabij gelegene heuvels rond, genietende in die tijd, alzoo 't dan zeer gematigd en de zon op zijn schoonste in 't daalen was, een groot vermaak met de zee van daar op zijn aangenaamst te beschouwen".
- (6) Men merke echter op (II, 1, 135) dat eene woeste natuur bij Valentijn niets dan afgrijzen baart, en dat hij Poeloe Ai „'t schoonste van alle de Bandasche eilanden" vindt (III, 2, 27) „omdat het meest overal vlak land is", eene naïeve uitlating, die ons er op attent maakt dat ook de beschrijvingen bij Van Neck en Van Goens zich bepalen tot het liefelijke van een rijk gezegend landschap en zich zorgvuldig houden buiten den kring van het romantische.
- (7) Gaat men nu de verdere uitingen van onze oude Hollanders betreffende het Indische natuurschoon na, dan merkt men hetzelfde op. Nieuhof (o.l. pag. 126) heeft vier regels over eene fraaie land- en waterpartij ergens aan de kust van Malabar, en geraakt in zijne uitvoerige reisbeschrijving van een tocht door China (Het gezantschap der Neêrlandsche O. I. C. aan den

- grooten Tartarischen Cham, Amsterdam 1693) alleen in extase waar hij het heeft over de streek aan het Keizerskanaal (ib. pag. 113), die hem blijkbaar herinnerde aan vaderlandsche trekvaarten. Op schilderachtige wijze wordt door Van Reede tot Drakenstein (of een van diens medewerkers) de bewondering uitgedrukt, die de tropische plantengroei kan wekken (zie Veth in de Gids, 1887, III, 462; 473), maar bewondering van eene woeste natuur is dit nog niet. Jochem Michielsz, eerlijke zeebonk als hij is, vindt (B. 10, 22) de ligging van Soemedang „niet onplaisant”; Van Riebeeck's oudere reizen vertoonen eenig gevoel vóór de melancholie van den Indischen avondstond (B. 22, 33), voor eene bevallige waterpartij als van Talagawarna (ib. § 73) en den indrukwekkenden aanblik van den Gedeh (ib. § 84); Van Imhoff roemt het Buitenzorgsche (B. 31, 11) als „vrugtbaar en aangenaam” en de „situatie” als „vermaaklijk”; ongeveer dezelfde bewoordingen gebruikt de schrijver in de Nouvelles (B. 32, 15) die ook het „verrukkende” uitzicht roemt van uit de plaats waar het landhuis zal verrijzen, en evenzoo over Tjitrap vol
- (8) lof is. Hofhout spreekt met warmte en innigheid (B. 34, 5) van wat hij ziet in de Bataviasche Ommelanden — maar de Poentjak is voor hem een oord van verschrikking. Eerst Rolff (B. 40a, 8) prijst het „verrukkelijk” uitzicht aldaar. Ook Andries Teisseire verraaft (Verh. B. G. VI, 90 tot 92) vrij veel smaak voor de schoonheid eener landelijke omgeving, evenals Pieter Engelhard en de Commissie Thalman c. s. in hunne journalen uitweiden over de fraaiheid der koffietuinen en sawah's in Timbanganten en aan den Galoenggoeng, en evenals Baron von Wollzogen, een officier van het regiment Wurtemberg, met gloed hetzelfde landschap penseelt, dat anderhalve eeuw vroeger Van Goens buiten zichzelf had gebracht (zie Von Wollzogen's Briefe, Gotha 1794 pag. 379 e. v.). Ook Nederburgh gewaagt in een brief van 1 Aug. 1798 van de „verrukkelijke landsdouwen” der Preanger (waarvan hij intusschen niet veel gezien had).
- (9) Maar een blik op romantisch schoon heeft enkel een Hartingh, die zooveel oorspronkelijks bezat; hij weet echter zijne woorden niet te vinden en zegt in zijn rapport dd. 20 Juli 1752 over eene reis door de Preanger dat hij, van Parakanmoentjang vertrokken, te Soemedang aankomt „in de uijterste vermakelijkheid en verlokkende gezigten, schoon wild”. Guitard (Excurs 23, 23) heeft oog voor de grootsche vergezichten der Wijnkoopsbaai gekregen. Doch de philisterachtige Radermacher geeft na afloop van zijne reis over den Poentjak naar Tjiandjoer en dan bezuiden den Gedeh om weer naar Buitenzorg (1777), eene reis waarop, naar hij niet verzuimt mee te deelen, een stilletje hem steeds statig achterna werd gedragen, deze beschouwing ten beste (T. N. I. 1856 II, 173): „Nu, wij zijn de bergen rondgeweest, maar het is niet dan armoede en ellende, en men ziet niet dan den berg, die altijd dezelfde schijnt, zoodat ik niemand deze reis ooit zal aanraden”.
- (10) Wij nemen daarbij nota van zijne klacht over die „armoede en ellende”; aan een lichamelijk verwijfd mensch als Radermacher, die bij voorkeur per tandoe reisde (zie § 1768), viel deze zeker erg pijnlijk, maar zelfs een

G.-G. had „geene geringe inconvenienten” te verduren bij eene overlandreis van Samarang naar Batavia anno 1796 (P. XII, 280). Zoo komen wij op Macaulay's standpunt (History of England, Chapter XIII), dat de afkeer, dien de Engelschen in de 18^e eeuw voor de Schotsche Hooglanden gevoelden (zelfs een Oliver Goldsmith gaf verreweg de voorkeur aan de omstreken van Leiden, waar hij eene poos heeft gestudeerd), grootendeels verklaarbaar is uit de buitengewone ongemakken en gevaren, aan het reizen in die berglanden verbonden. Friedländer echter (Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms II, Hoofdst. II, 7c) houdt met meer recht vol, dat een gevoel voor woest natuurschoon in den pruijken tijd slechts hoogst sporadisch voorkwam en eerst onder den invloed van Rousseau meer algemeen werd (1). Met verbazing zal men van hem vernemen dat bijv. Haller, die een in zijn tijd zeer geprezen gedicht over de Alpen schreef, inderdaad het Hollandsche landschap oneindig mooier vond en de streek langs den straatweg van Amsterdam naar Utrecht, waar de eene buitenplaats op de andere volgde, voor een „bezaubertes Land” verklaarde. Deze uitlating staat volstrekt niet alleen. Voltaire schrijft als jongmensch 7 Oct. 1722 uit Den Haag: „On ne voit ici que des prairies, des canaux et des arbres verts; c'est un paradis terrestre depuis La Haye jusqu'à Amsterdam”. Zijne bewondering voor de Alpen, die door Rousseau in de mode waren gebracht, klinkt in zijne brieven van uit de villa aan het meer van Genève veel minder natuurlijk. De fijn beschaafde en smaakvolle Lady Mary Wortley Montague, eene vrouw met een zeer zelfstandig oordeel, schrijft 5 Aug. 1716 uit Den Haag: „The whole country appears a large garden” en zoo voort, even uitgelaten als Haller of Voltaire; daarentegen 25 Sept. 1718 uit Lyon omtrent haar tocht over de Alpen: „The prodigious prospect of mountains covered with eternal snow, of clouds hanging far below our feet and of vast cascades tumbling down the rocks with a confused roaring, would have been entertaining (*sic*) to me, if I had suffered less from the extreme cold that reigns here. But the misty rains which fall perpetually” maakten haar verkouden en ziek.

Ziedaar dus de verklaring — men verlangde „entertainment”, prettige, geene overweldigende indrukken, waarvoor men in de salons der 18^e eeuw te oppervlakkig geworden was.

Duidelijk is echter in de oudere Indische reisbeschrijvingen, die onder mijne oogen kwamen, de invloed van Rousseau merkbaar in het manuscript-journaal eener reis over Java van Jan Isaac van Sevenhoven anno 1812, denzelfden Van Sevenhoven die in 1810 als Waarnemend Fiscaal bij de Hooge Mil. Vierschaar de doodstraf had geëischt tegen Filz. Hij kent Rousseau,

(10) (1) Men zie verder A. Biese, The development of the feeling for nature, London 1905 p. 262 e. v. John Morley (Rousseau, I, Chapt. III) zegt: „Rousseau always loved nature best in her moods of quiescence and serenity and in proportion as she lent herself to such moods in men”; doch „no plain, however beautiful, ever seemed so in his eyes; he required torrents, dark forests, mountains and precipices”; evenwel „the Alpine wastes had no attraction for him”.

Thomson, Geszner en bij zijn uitbundige lofliederen over Java's schoon ge-
denkt hij hen met liefde.

EXCURS II.

Indische verzenmakers

- (1) De oudste Indische verzen (wij laten hier de Latijnsche van Bontius onbesproken, ofschoon bijvb. de zwierige elegie (Hist. Natur. pag. 96) waarin hij tegen het eten van te veel papaja's waarschuwt, lang geen gekheid is), zullen wel zijn het Berijmd Journaal van Johan Both Volkersz van Utrecht (op het Rijksarchief; de heer Van Dorssen leende mij eene copie); van Mei 1614 tot Dec. 1615 voer deze zanger per 't Wapen van Amsterdam naar Indië; hij sloot zijne verzen af te Bantam 2 Dec. 1615. Zij zijn opgedragen aan J. D. Lam, Opperkoopman op dat schip en Raad van Indië. Dit is zuivere rederijkersrijmelarij, „sangsgewijse op de voijs van den 6en psalm ofte Schoon lieff wilt mijn troost geven”, met tal van basterdwoorden op -eeren (die zoo makkelijk op elkaar rijmen) en allerlei vaste epitheta ornan-
tia, eveneens voor het gemak van 't rijm, maar dikwijls op het object slaan-
de als tang op varken.
- (2) Vooral voor bruiloften, verjaardagen, begrafenissen en lijkzerken waren in de tropen verzen in tel. Het is waar dat de nuchterheid van het Compag-
niesleven ook hierbij altijd de bovenhand hield. Wij herinneren maar aan de fraaie regelen van een Westindischman (bij Busken Huet, Land van Rem-
brand, 1e dr. II, 372):

„Sprong daar de Hengstebren,
Zij droogde van de zon;
Men zou de Zanggodinnen
Katoen daar leeren spinnen,
En zoo 't Gevleugeld Paard
Daar neerstreek in de vaart,
Men zou hem onbeslagen
In suikermolens jagen”.

Men kan dit rijmelen echter nog uit een ander oogpunt beschouwen, dat van den Indischen dominé Gerrit Verbeet (bij Busken Huet, Litterarische Fantasiën en Kritieken, Haarlem z. j. V, 87), die zelf in zijne jeugd „Apol-
loos lieveling” was betiteld door een mede-prulpoët, dien hij „stom gezon-
gen” had: „Het vaerzenmaken is de jeugd niet alleen schaadelijk, omdat het haar aan het beezigen van ijdele, hoogdraavende woorden gewent, die den HEERE een gruwel en met de opregtheid van een eenvoudig harte niet wel overeen te brengen zijn, maar ook omdat het waare menschelijk gevoel er door uitgedooft en een aangenomen galm voor hetzelfde in de plaats ge-
steld wordt”. Dit was maar al te waar: de goede Verbeet dichtte zelf een

„Zeege-Zang” ter eere van den Chineezenmoord te Batavia, dien hij had aanschouwd en die hem ziek had gemaakt van afschuw (1). Intusschen, aangezien Busken Huet zich, met een wonderlijk gebrek aan historischen zin, veroorloofd heeft Verbeet's naïef verhaal met wat Franschen esprit op te kwikken, kan ik niet zeggen of bovenstaande uitlating werkelijk van Verbeet is, wiens werken hier niet ter hand zijn.

- (3) Er waren vooral in de 17^e eeuw genoeg Indische verzensmeden. Zelfs Rumphius is er onder te rekenen (zie zijn *Herb. Amb.* I, 74; II, 10; VI, 89; 195); ook Livinus Bor (*Segensang*, vóór zijn elders geciteerd boekje). Hoe algemeen de liefhebberij daarvoor is geweest, blijkt wel hieruit, dat de Opperkoopman J. Keijts anno 1678 het bestond, een officieel door hem uit te brengen rapport met tocpasselijke eigengemaakte verzen te lardeeren (*Bijdr.* 1875 p. 155), iets wat hem in onze dagen rijp zou hebben doen verklaren voor het gekkenhuis. Destijds niet alzo. Keijts bleef promotie maken en overleed ten slotte in 1690 op zijne reis naar Ispahan als Directeur van Perzië. Toen werd hij (o zonderlinge ironie der Fortuin!) bij gebrek aan iets anders begraven in eene harpkist (*Valentijn V*, 1, 252), die zijne onafscheidelijke gezellin was geweest. Zelfs sonnetten (en welke sonnetten!) werden er in 1670 te Batavia gedicht. Pieter Ketting, die zich daarin (bij Nicuhof) te buiten ging, werd D. 6 Aug. 1677 procureur, was in 1685 Gezworen Klerk bij Schepenen, werd bij R. 30 Oct. van dit jaar Secretaris van dat College en is later opgeklommen tot Advocaat-Fiscaal en zelfs tot Directeur van Sourate. Jacob Steendam, dien wij naast hem bij Nicuhof ontmoeten, heeft de eer, de oudste zanger van Nieuw-Nederland te zijn geweest; H. C. Murphy heeft aan hem eene studie gewijd (*Jacob Steendam, a memoir of the first poet in New-Netherland, with his poems descriptive of the colony*, 's Hage 1861); ook is hij naar de Oost getogen en heeft er zijne „Zeede-sangen voor de Bataviasche jonkheijt” gedicht; zie Van der Chijs, *Bibliogr.* p. 2 en id. *Supplement* p. 4; *Nijhoff's Bijdragen voor Vaderl. Geschied. en Oudheidkunde*, Nieuwe reeks, III, 1, 41; C. A. L. van Troostenburg de Bruijn, *Krankbezoekers in Ned. O.-I.*, Amsterdam 1902 p. 74; en het naar gewoonte overdadig uitgesponnen opstel van S. Kalff in *Ind. Gids* 1907 p. 1459 e. v. Bij de Bruijn l. l. p. 77 bespeuren wij dat ook hun tijdgenoot Isaac Sondermans verzen gemaakt moet hebben, die wel zeer fraai geweest zullen zijn; naar zijn proza althans te oordeelen, was de man niet
- (4) goed bij het hoofd (2). Van heel ander kaliber was Mr. Aernout van Overbcke, over wien men S. Kalff, *Herinneringen en Schetsen* p. 43 e. v. kan nalenzen; diens *Rijmwercken* beleefden in 1719 te Amsterdam hun tienden

(2) (1) De „Zeege-Zang” laat zich verklaren uit de groote vrees, die inderdaad onder de burgerij bestaan had voor een Chineezenoproer en een algemeenen moord der Hollanders; die vrees blijkt uit een origineelen brief dd. 2 Nov. 1740, door eene Weduwe Carelsz uit Batavia naar

Nederland geschreven (familiepapieren De Roo van Alderwerelt).

(2) 's Mans carrière had dan ook hare ups en downs. Bij R. 14 Sept. 1693 werd de soldaat Isaac Sondermans, gewezen Proponent, weder tot Leermeeester aangesteld. (3)

- druk; ook zijne in 1668 geschreven Geestige en vermaeckelijke Reijsbeschrijving (naar Indië), die achter evengezegde Rijnwercken te vinden is, verdient eene vermelding, schoon in proza. P. de Nijjn, gewezen fiscaal te Kaapstad, drukte in 1697 te Amsterdam een prozawerkje: Lust-Hof der Huwelijken, gevolgd door een bundel verzen: Vrolijke Uyren, die bijna geheel in Nederland gedicht is, maar waarin enkele te Kaapstad zijn gemaakt en een paar (zooals dat pag. 22 op eene afbeelding van Speelman wellicht te Batavia, waar hij gewoond heeft (1). Zijne verzen missen allen geest en zijn nogal schouw. W. G. van Focquenbroch is nooit in Indië geweest, maar wel op de Kust van Guinea, waar hij overleed; zijne werken
- (5) citeeren wij elders. Een iets oudere tijdgenoot van deze lichten is Matthijs Cramer, wiens zeer zeldzaam dichtbundeltje: D'Indiaense Tijferboom mij geleend werd door Mr. N. P. van den Berg. Dit is eene verzameling nagenoeg kleurlooze maar onmeedoogend stichtelijke prulvaerzen, in Indië vervaardigd maar gedrukt te Amsterdam 1670. Het obligate aanprijzende beginvers is van N. de Pape, predikant te Negapatnam (1665—1672). Zijn ouder bundeltje: Borts Voyagie (zie B. 9, 11 noot 5) is vrijwat beter dan deze krekeltzangen.

Een meer wereldschen geest ademt het werkje: De Oost-Indische Theeboom, Getrokken op veelderhande Gesangen enz., Amsterdam z. j. Frederik Muller (Catal. Géographie, Voyages a° 1910 n°. 3137) stelt dit boekje op omstreeks 1780, maar de Indische verzen hierin zijn veel ouder. De auteur kwam (p. 18) in 1696 per Bantam (d. i. D. 6 Nov. 1696) te Batavia voor de kamer Amsterdam en werd, denkelyk als militair, misschien ook als chirurgijn, op de punt de Parel gelegd. Hij deed in Indië verschillende reizen (soldaten reisden zooveel niet, daarom houd ik hem eerder voor een chirurgijn), en keerde (p. 56) in 1703 met de retourvloot naar Nederland terug, vermoedelyk met de vloot onder Winkler. Zijne Indische verzen beschrijven meest erg platte amoureuse avonturen te Batavia; er zijn er onder (p. 12 en 32) die bepaald daar ter plaatse geschreven moeten zijn. Mooie verzen zijn dit absoluut niet; de andere, die denkelyk in Holland zijn geschreven, klinken veel beter en daar zijn er onder die een aardigen deun zullen hebben gemaakt als zij gezongen werden. Maar in elk geval, de levenslust van dezen

(4) (1) Over hem las ik het volgende samen. Eerstens wat Theal, Chronieles p. 175 en 323 noteert; aldaar p. 198 lezen wij dat hij in 1674 naar Batavia werd overgeplaatst. Bij R. 8 Dec. 1682 wordt Mr. Pieter de Nijjn, „voor desen geweest fiscaal aan de Cabo de Goede Hope en onlangs voor sergeant van de Camer Hoorn pr. de Blauwe Hulck alhier gearriveert”, benoemd tot fiscaal te Japara. Bij R. 24 Maart 1684 werd hij, nog steeds te Batavia, aangesteld tot fiscaal te Ternate; R. 29 Dec. 1684 is hij nog altijd ter plaatse, maar zal nu eerstdaags naar Ternate; bij R. 15 Jan. 1686 werd hij we-

gens zijn slecht gedrag van daar overgeplaatst naar Ambon (alwaar Valentijn hem ontmoette, II, Amb. Zaaken p. 247). R. 21 Maart 1687 vernemen wij dat hij weer te Batavia is; bij R. 11 April 1687 wordt hij ter preuve, in hoop op beterschap, aangesteld tot fiscaal te Japara. In het laatst van dat jaar repatrieerde op de vloot onder Couper de soldaat „Pieter de Nijns van Cleijn Abele”; of dit onze poët is, weet ik niet, wel, dat hij in de Resoluties verder niet wordt genoemd en dat R. 7 April 1690 een ander persoon wordt vermeld als fiscaal te Japara.

theeboomdichter doet prettig aan na het even stichtelijk als geesteloos gewauwel van zijne medepoëten. Curieus is dat er ook (p. 19) Maleische woorden in zijne versjes voorkomen; de vele drukfouten van het werkje maken dit zonderlinge Maleisch niet begrijpelijker. Achteraan (p. 88) geplaatst is een ouderwetsch rederijkersvers van 1668 door een Indischman, wat ons in het idee versterkt dat niet alles in dit bundeltje uit dezelfde pen kan zijn.

- (6) Van dezen Bacchus- en Venusaanbidder tot den bezadigden Pieter van Hoorn is een groote overgang; omtrent hem zie Deel I bl. 4. Van Camphuijs' poëzie geeft Valentijn (IV, 1, 484) een staaltje; men leest daar ook dat Camphuijs' model was „den vermaarden digter Jan Baptista Houwaart”, een vreeselijk rederijker, over wien zie Motley, *The United Netherlands*, Chapter XXX, alwaar men ook proeven van 's mans zonderbaar talent kan vinden. Om deze zonnen aan den Indischen dichthemel bewogen zich tallooze planeten van minderen glans, die spookachtig uitblonken in de lugubere poëzie van grafzerken; men kan uit Havart, uit Valentijn, uit Ludovici's *Lapidarium Zeylanicum* zien dat destijds een fatsoenlijk man de wereld
- (7) niet kon verlaten zonder een salvo van rijmelarij. Niet onaardig zijn Nieuhof's verzen op Batavia, voor in zijne *Gedenkwwaardige Brasiliaense Zee- en Lantreize*, Amsterdam 1682; andere in Mr. J. T. Bodel Nijenhuis' opstel over hem in Nijhoff's *Bijdr. N. R.* III, 42. Abraham Bogacrt, *Historische Reizen*, Amsterdam 1711, geeft op pag. 49 een voor de vuist gerijmd request, waarmee hij in 1701 bij zijne uitreis de gunst van een verzenminnend Bewindhebber en daarmede eene goede hut aan boord verwierf. In 1723 verschenen te Amsterdam 's mans gedichten, voorzien van een fraai portret en enkele platen; hierin is ook opgenomen zijne reeds in 1694 te Amsterdam gedrukte *Keurstoffe van aloude Griekse en Romeinse grootmoedigheden in bijschriften en puntlichten* (prullige verzen bij prentjes uit de Grieksche en Romeinsche historie en mythologie; de herdruk in de verzameling verzen van 1723 is zonder prenten). Onder Bogacrt's verzen zijn enkele in Indië gemaakte (zoo op p. 498 een van 1702; op p. 501 een verjaarvers voor Van Outhoorn; op p. 545 een op Ceilon gemaakt; p. 578 een te Ponnekail). Een Ceilonsch product is ook „De loff der peperthuynen” van M. Hemme, vervaardigd te Gale in 1754, gedrukt te Amsterdam in 1756 (vermeld in Fred. Muller's *catalogus Géographie, Voyages etc.* 1911, n°. 4577).
- (8) Eigenlijke dichtbundels echter werden, voor zoover mij bekend, eerst weer omstreeks Van der Parra's tijd in Indië gecreëerd, ofschoon ongetwijfeld ook van Jan de Marre's werken zeer veel in de tropen is geschreven. Behalve Van der Geugten, van wiens talent wij in Hartingh's *personalia* (I, 51 e.v.) eenige proeven leveren, vinden we vermeld de dramatici P. de Vries en L. Brezee (Van der Chijs u. s. *Supplement* p. 19), iets later H. Joseph (id. *Bibliogr.* p. 21), over wie ik niet kan oordeelen. De „Lierzang op de verovering van Jakatra” door C. G. Kroschel (Batavia 1771) is een vod van 15 × 6 regels, saamgelapt ter eere van den jaarlijkschen gedenk-dag op 30 Mei.

- (9) Taalkundig het best van wat ik op het gebied van Compagniespoëzie te zien heb gekregen, zijn de „Proeven van Dicht en Letteroefeningen”, te Batavia in 1770 gedrukt, waarvan een exemplaar met eigenhandige opdracht aan H. A. van Oudgaarden, Bat. 25 Oct. 1772, in de bibliotheek van het Bat. Genootsch. berust. De auteur is Hermanus Theodorus Terkamp, uitgevaren voor Delft. Uit een paar brieven van hem in 's Lands Archief blijkt dat hij in 't laatst van 1761 van Negapatnam naar Bat. ging, waar hij Opperchirurgijn werd en eenige jaren in vrij bekrompen omstandigheden verkeerde. Bij R. 3 Sept. 1778 werd hij benoemd tot Opperchirurgijn van de Equipagewerf; in 1779 overleed hij als idem van het Vierkant; 9 Jan 1779 werd hij begraven uit zijn huis in de Heerenstraat. Zijn testament (17 Dec. 1778 Verspijck) is bij de Weeskamer ingeschreven 13 Jan. 1779; volgens dit stuk was zijne nalatenschap geen 2000 Rd^s. waard. Eene Christina Magdalena Terkamp werd 10 Oct. 1797 pro deo begraven; dit was, blijkens zijn testament van 16 Maart 1771 n°. 10625 (Blomhert) zijne toenmaals 6 jaar oude geadopteerde dochter; dit testament vermeldt zijne „bibliotheek, prenten en teekeningen”. Eenige titels zijner dichtwerken geeft Van der Chijs (u. s. pag 17; 18; 22; Supplem. p. 20; 22). De bovenvermelde „Proeven” zijn, zegt de auteur, in „zeer weinige afdruksels ten koste des Maakers, als een Geschenk voor zijne Vrienden en Begunstigers” gedrukt, en wel vrij weelderig. De oudste verzen hierin zijn van 1756; in 1759 was de auteur blijkens p. 93 te Negapatnam. Gedeeltelijk zijn het psalmberijmingen en andere stichtelijke poëzij; dan vindt men er lierdichten en gezangen; fabelen en zinnebeelden; mengeldichten (waaronder ook sonnetten); puntgedichten en eene prozavertaling van een brief van Plinius Secundus. De vorm van deze verzen is glad en toont den volgeling van Feitama, de versbouw is niet kwaad, de woordenskeus vaak gelukkig, de inhoud echter laf en zonder de minste originaliteit. Het best zijn dan ook de vertaalde fabelen, het slechtst de puntgedichten. Reeds „genoegzaam noch in mijne kindschheid” zegt Terkamp aan 't dichten gegaan te zijn (p. 44); dat hij een zeker meesterschap over woorden en klanken bereikte, toonen bijvb. de volgende regelen, die hij eene Sapphische strophe gelieft te noemen (p. 56):

„Daar gij de Vogeltjes blijd'lijk hoort zingen,
Daar gij de Bijtjes den Honig ziet leezen,
Daar gij den Hemel, het Water en d'Aarde
Juichend ziet paaren”.

Dat vliegt niet hoog, maar is toch een beter tijdverdrijf dan drinken en kwaadspreken; trouwens, zijne onschuldige liefhebberij schijnt soms met de Bataviasche zeden in botsing te zijn gekomen; hij zucht althans (p. 82):

„Al zijn wij hier wel ver van 't zalig Land,
Daar Weetenschap haar Troon en Kerk in plant,
Al trapt hier vaak t'onhebblijk Onverstant
Apolloos Telgen”.

Maar het schijnt wel (p. 86) alsof de roemruchtige Van der Parra als voedstervader der telgen Apollo's is opgetreden. Jammer dat Terkamp's poëzie van de hofatmosfeer in zoover geleden heeft, dat de locale kleur nagenoeg geheel bij hem ontbreekt. Zijne verzen hadden even goed in Holland gemaakt kunnen zijn; het titelblad is bijna het eenige wat aan Indië herinnert. Overigens is hij een man van zekere ontwikkeling, met kennis van de klassieken (zelfs een citaat uit Homerus geeft hij in het origineel, een gewis uiterst zeldzaam geval dat op eene Bataviasche drukkerij Grieksche lettertypen zijn gebruikt) en hij heeft eenige belezenheid in de nieuwere Fransche en Engelsche literatuur. Dat er destijds te Batavia nogal gedicht werd, blijkt bij hem p. 165: in afschrift gingen er verzen van hand tot hand, maar hoeveel oordeel het publiek had, ziet men uit de mededeeling (p. 197) dat iemand verzen als eigengemaakt kon uitgeven, die hij uit Antonides had gestolen. Dergelijke verzensmeden waren de „Parnasheilig” Jasper Hydrius (ib. pag. 123; 217) en Jobus Commentator (p. 198) „een uitsteekend Fabriqueur of Werkbaas in Verjaar-, Lijk- en Bruiloftsgedichten. Klinkdichten maakt hij een half Dozijn stans pede in uno (onder 't Rookken van een Pijp Tabak) en dit alles N. B. voor een civiele Prijs”. Vooral was Jobus bekend om zijne talrijke ophelderende aantekeningen bij zijne eigene poëmata. Een later werk van Terkamp zijn de Uitgezochte Fabelen (Batavia 1773); in de voorrede dankt hij den G.-G. voor de verleende protectie en de hem verschaftte „rust en tyd” (1); hij spreekt tot den lezer over later nog te verschijnen fabelen; dan volgt een vers van een J. van Zijp en daarna beginnen de fabelen. Batavia noemt hij eene „plaats daar niemand konst noch wetenschap bemint”. De fabelen zijn aardig berijmd en denkelijk het beste product der tropenmuze uit den tijd van de Compagnie. Aan Indië herinnert daarin niets dan de algemeene strekking van sommige, en hier en daar eene aantekening, die zekere stadgenooten in den zak konden steken, over tafelschuimers, prulldichters, servilisme e. d.

- (10) Dat met Terkamp het Bataviasche dichtvuur niet uitgedoofd is, blijkt wel uit de vaardigheid waarmee de heeren poëtasters van leer trokken in de Java Government Gazette, die eene aparte rubriek voor Engelsche en ook Nederlandsche verzen had, waarin zeer veel schoons en roerends, ook venijnigs en grouwelijk satirieks is aan te treffen, dat helaas onbesproken blijven moet, evenals de onbeholpen kalversprongen, in later dagen door sommige geïnspireerde oudgasten rond het altaar van „de lieve negen” gemaakt. Zij zijn van Baud, die keurlijke regelen, bezwangerd met alle geuren van het Morgenland:

Zoo koorts en diarrhee mij sparen,
Druk ik uw hand na weinig jaren!

- (9) (1) Denkelijk had hij eene sinecuur gekregen. Op 1 Dec. 1776 vond ik hem vermeld als Ordinair Klerk ter Generale Secretarie; mo- gelijk was hij gouverneur van Van der Parra's in 1760 geboren zoontje.

EXCURS III.

Het baden in de Oost.

- (1) Hierbij moet men als beginsel aannemen, dat baden niet werd gedaan uit zindelijkheid maar ter verfrissing en soms als gezondheidsmaatregel. Men denke daarbij aan hetgeen Blok (Gesch van het Nederl. volk, Groningen 1892 e. v. V, 137) schrijft van de Nederlanders uit den tijd van Jan de Witt: „Zelfs in de hoogste kringen had men zekeren afkeer van wasschen, ook van handen en gelaat, die dagen lang buiten aanraking met water bleven, gelijk de bedekte lichaamsdeelen dikwijls weken en maanden lang; de onreinheid van het haar was zeer gewoon en de vrouwen gaven in deze den mannen niets toe”. Zelfs aan het Fransche hof was het net zoo.
- (2) Wanneer wij uit Van Dijk (Wemmer van Berchem p. 76) en Tiele (Bouwstoffen I, 64) zien dat Coen te Jacatra een eind de rivier op eene plaats had waar hij gewoon was zich te „wasschen” en waar de vermaarde Apollonius Schot in 1613 bij het „wassen” verdronk, of uit een Ambonsch stuk van 1615 (Grothe V, 43; 44) dat „baeyen” daar toen niet ongewoon was, dan blijft het de vraag, in hoeverre dit gebruik in de zeden van het dagelijksch leven was doorgedrongen. Kenschetsend is eene uitlating (Berigten Hist Genootsch. Utr. VII, 1, 349) van Justus Schouten, die in 1641 als Regeerings-Commissaris werd gezonden naar het pas veroverde Malakka, dat men namelijk wegens de groote sterfte onder ons volk aldaar, „na des Portugezen goede gewoonte wat beter op gezondheid leven moet als bij onze natie wel gebruikelijk is, bestaande voornamelijk in 's morgens het ligchaam zuiver te wasschen, de frissche morgenstonden en koele avondluchten tot wandelen of andere exercitie te gebruiken, de heet schijnende zon, den hittigen drank, inzonderheid het minbedrijf vlijtig te schuwen en een goed dieet in spijs en drank te houden”. Vooral dit baden schijnt een Portugeesch gebruik; het „vlijtig schuwen van het minbedrijf” was hunne zaak volstrekt niet, en zelfs niet die van Justus Schouten, wiens averechtsche ijver ter zake hem zelfs in
- (3) een leelijk parket heeft gebracht. Maar dat het badvoorschrift niet overbodig was, bewijst de instructie, in 1649 door de Indische Regeering aan een naar Japan vertrekkend gezantschap meegegeven (Nachod o. l. pag. CLXXIX), waarin o. a. de aandacht wordt gevestigd op de groote zindelijkheid der Japanners en de noodzakelijkheid derhalve om, wil men een goeden indruk maken, zorg te dragen dat het gevolg der ambassade zijne nagels knipt, zijn haar kamt, schoone kleeven aan heeft en zich meermaals wascht. Eens in een vreemd land gevestigd, nam men dergelijke gebruiken wel over: onze loge te Firando bezat al in 1637 eene „badstove” (Valentijn V, 2, Japan 115), evenals aan de Hoegli tot de woning van den Hollandschen Directeur eene „badstoof” behoorde, in een hertenkamp een eindje van zijn huis (zie plattegrond bij Valentijn V, 1, 163). Eene „badstoof” is dus niet per se, zooals in Japan, voor het gebruik van *warne* baden.

- (4) Zoo vertelt dan ook Tappen (die in 1681 repatrieerde) omtrent Batavia (o. l. pag. 202): „Es werden ausserhalb der Stadt in denen Gärten viel Waschhäuser gefunden, welche oben zugedecket, rund herumb wohl verwahret und unten ausgepflastert seyn". Daalmans (Ind. Aanteik. Kronyk Hist. Gen. Utr. 1868 p. 663) deelt omstreeks 1690 mee dat aan het Molenvliet zijn „eenige herbergen beneffens eenige daar men sig wasschen en baden kan". Op dezelfde wijze spreekt Barchewitz (o. l. p. 91) betreffende de buitenplaatsen aan den weg van Jacatra, die van achter op de rivier uitkwamen:

„In einem jedweden Garten hat man auch sonderliche Bade-Häuser, welche absonderliche Gemächer oder Fächer (*afgeschoten ruimten*) haben; von unten und rundum sind sie mit den schönsten Porcellanen-Tafeln (*Hollandsche tegeltjes, die men nog heden wel in Oud-Batavia vindt; zie T. B. G. XL, 560*) (1) ausgesetzt, und weil eine Riviere oder Flusz meist hinter den Gärten herfleust, so kan man allezeit das schönste und klarste (*vergeelyk B. 18, 17*) Wasser in dieselbigen ein- und wieder auslauffen lassen; denn das Baden in frischen Wassern ist in gantz Indien sehr gebräuchlich und eine rechte Gewohnheit dasz man sich aufs wenigste alle Wochen einmahl und mehr badet, welches auch wegen des vielen Schwitzens von nöthen ist, und wie wir in unsern Bädern Seiffe gebrauchen, so bedienet man sich hier des Weissen von Eyern und Lemonen oder den Safft davon, welches so wohl Haut als Haare vom Schweisse reiniget".

- (5) Barchewitz schrijft hier woordelijk Langhansz na (o. l. pag. 218), die in 1693 te Batavia kwam als gemeen soldaat en daar slechts drie maanden, steeds ziekelijk, vertoefde; later nog eens 5 maanden (ibid. p. 604 en 617). Het is mij niet duidelijk hoe Langhansz zijne kennis omtrent de badhuisjes der groote lui kan hebben opgedaan; in elk geval, zij hadden toenmaals de gewoonte om zich privatim te baden. Zoo verhaalt Cornelis de Bruin (o. l. pag. 394) dat Joan van Hoorn als G.-G. gewoon was „tweemaal ter weke, des Woonsdags en Saterdags, uit te rijden naar zijne luthoven, om zich in de daer loopende rivier te wasschen en eenige andere uitspanningen te nemen", ongeveer dus als keizer Wilhelm I, die ook geene badkamer in zijn paleis had en als hij zich eens ging verschoonen eene badkuip leende bij een buurman, welk voorwerp dan over de straat naar het vorstelijk verblijf werd gedragen, zoodat heel Berlijn altijd wist wanneer Zijne Majesteit in de kuip was geweest.

- (6) Dat de gewoonte van baden onnationaal was en dus door den Hollandschen burgerman niet voetstoots werd overgenomen, blijkt duidelijk genoeg. Men vond het zelfs ongezonder. Aegidius Daalmans, medicus (Luther zou gezegd hebben: Herrgottsflicker) als hij was, had blijkens zijne Nieuw

(4) (1) Addison (l. l. pag. 357) zegt dat van de huizen te Batavia „many (*have*) facings (*be-kleedsel*) of the Dutch painted small slabs" en wel, naar het schijnt, aan de strantsijde. De aanvoer van tegeltjes met schepen uit patria

en het vervoer naar plaatsen in Indië wordt herhaaldelijk in de Dagregisters vermeld; zie D. 1673 p. 173; 346; 1674 p. 17; 244; 1676 p. 271; 1677 p. 8.

hervormde genees-konst (Amsterdam 1703 p. 144) zich gedurende de zesde-half jaar die hij in Indië doorbracht „maar driemaal gewasschen in de zee”, waarbij men moet denken: en dan nog wel in de zee; te onthouden is natuurlijk, dat „wasschen” hier en elders synoniem is met baden (zooals bijvb. blijkt bij Valentijn V, 1, Ceylon p. 205, ofschoon de plaats D. 1656/7 pag. 141 „hem te wasschen als (*d. i. en*) te baden” een verschil onderstelt). Daal-mans beroemt zich daarbij, in Indië „geleeft (*te*) hebben op zijn vaderlands”, in tegenstelling tot andere Europeanen, die dus misschien wat reiner op hun lichaam waren. „Wasschen en plassen” zooals het vaak heet (bvb. bij Dr. W. ten Rhijne, Verhandelinge van de Asiatise melaatsheid, Amsterdam 1687 p. 78), in zee of in stroomend water, was niet ongewoon. Matthijs Cramer (Tijferboom p. 143) vermeldt hoe hij baadde op Poeloe Timon (bewesten de Anambas Eil.):

„Terwijl ick domplent doock in 't soute peeckelnat”.

- (7) Valentijn (II, 1, 126) geeft te verstaan dat de Europeesche populatie van Ambon in zijn tijd Zaterdags met man en maagd uittrok om zich in eene rivier te „wasschen”. Op het Bendasche Lontor, zegt hij (III, 2, 8), was er maar ééne gelegenheid om zich te „wasschen”, namelijk onder eene kraan, „waarin zich echter de Bendasche juffers (*dus niet de mans, die meer pur-sang waren*) alzooveel konden verheugen alsof zij zich in den frisschen Ambonschen Waij Tomo gewasschen hadden”. De mans, de ware totok's, gaven niet zoo veel om baden. Wanneer Cornelis de Bruin het landgoed Seringsing beschrijft, dan wijdt hij (o. l. pag. 368) wel eenige regelen vol erkentelijkheid aan Chastelein's imposant en comfortabel secreet boven de Tjiliwoeng, doch vergeet de badgelegenheid heelemaal, ofschoon het wel aannemelijk is dat hiertoe het door hem vermelde huisje naast het bedoelde rustoord diende.
- (8) Dat aan Valentijn's woning op Ambon eene badgelegenheid ontbrak, volgt wel uit zijne beschrijving (II, 1, 128), en dat Zijn Eerwaarde dit gemis niet voelde, blijkt hieruit, dat hij, sprekende van de leefwijze der Hollanders te Batavia (IV, 1, 230), wel het aandoen van schoon ondergoed vermeldt als middel tegen de warmte, doch niet het baden, dat blijkbaar meer eene lief-hebberij van sinjo's en nonna's was, vooral van deze laatsten, wier zwem-kunst nu en dan wordt geroemd. Evenzoo geeft bij Baldaeus (Malabar p. 182) een Indisch oudgast als hygienischen raad wel het verwisselen van kleeren
- (9) en linnen aan, maar niet het baden. Baldaeus zelf (die trouwens alleen op Ceilon en Malabar had gestaan, waar de gewoonten wel niet geheel met de Bataviasche zullen hebben overeengekomen), zegt aldaar dat „vecle” Nederlanders gewoon zijn „het hoofd en het geheele lichaam” 's morgens met koud water te wasschen; hij voor zich vindt dat ongezonder „ter oorzaak dat de pijjsten en bloedtvinnen ende het rootvonk (1) binnen gejaaght werdt”; hij

(9) (1) Eene curieuse plaats, die schijnt te be-wijzen dat *roode hond* of, zooals Valentijn (II, 252) en Rumphius (Herb. Amb. I, 96; 198; VI,

80) zeggen, „*het root-hont*” (ook „*de rood-hont*” ib. IV, 40; V, 277) eigenlijk *roodvonk* heeft geheeten. Vooral blijkt dit uit Bontius (Histor.

prefereert, om 's morgens alleen den mond te spoelen en „zich met laauw water te wasschen twee of driemaal 's weeks". Maar, zegt hij, alle dagen neemt men schoon linnen.

- (10) Zoo bleef dan het baden eene liefhebberij waaraan men zich dagelijks alleen kon overgeven wanneer men vlak aan een stroomend water woonde. De badgelegenheid, behoorend tot het buitenverblijf van den Raad Extraord. Jan Schreuder aan den weg van Jacatra a° 1755, was (zie den plattegrond T. B. G. XLVII, 59) naast een boven de Groote Rivier hangenden zitsteiger (welke laatste echter even goed tot baden kan hebben gediend), waarnaast weer een ander gebouwtje, dat het heimelijk gemak zal wezen; dit complex van geriefelijkheden was door eene verhoogde maar niet overdekte (1) loopgang verbonden met het woonhuis, terwijl niet ver vandaar eene breede trap naar de rivier gelegenheid gaf om in eene speelprauw te stappen. Von Wurmb (o. l. pag. 117) anno 1775 over de Europeesche bevolking van Batavia sprekend, zegt: „Die Frauenzimmer zu Batavia baden sich öffentlich in den Strömen die hier vorbeiflieszen, so dasz jeder Vorübergehender zusehen kann. Es ist hier so wenig wider den Wohlstand als wider die Schamhaftigkeit, wenn sie mit Mannspersonen von ihrer Bekanntschaft und Umgange zugleich baden". Stavorinus zegt in zijne Reis naar Bengalen I, 263 (tijd van Van der Parra): de semi-Europeesche dames te Batavia „baden en wasschen zich zeer gaarne en hebben ten dien einde een groote kuip, welke wel drie oxhoofden water houdt, waarin zij ten minsten tweemaal 's weeks het gheele ligchaam reinigen; sommige doen dit des 's morgens in een der stroomende rivieren buiten de stad". Haafner (Zeereizen p. 180) zegt van de Bataviasche dames: „Des morgens gaan zij zich baden, hetzij in haar huis, door middel van groote kuipen, of buiten de stad, in den eenen of anderen afgelegenen vijver of beek", dus niet in de rivier. Dit is positief onjuist; hoe kon trouwens Haafner, die alleen als kajuitsjongen te Batavia is geweest, de intimiteiten harer jofferschap kennen? Labillardière noteert (Relation du voyage à la recherche de La Pérouse, Paris, An VIII, I, 298): „Les Hollandois ont à Amboina l'habitude d'aller se baigner tous les trois à quatre jours (*dus in 1792, toen hij dit opmerkte, was men al verder dan tijdens Valentijn*) Ces jours-là (*galadagen* *blijkbaar*) ils évitent avec soin de s'exposer à la grande chaleur, qui dure depuis onze heures du matin jusqu'à trois heures après midi. Il est même fort rare qu'ils sortent les autres jours pendant ce tems" (zie daaromtrent B. 33, 13 e. v.). Ook Rolff noteert in zijn reisjournaal van 1786 (B. 40a, 21) expres dat hij zich ging „wassen".

Natur. p. 33), die zegt dat onze landslieden het „rootvont" noemen. Het bij Corn. de Bruin tweemaal (o. l. pag 351; 366) voorkomende „het root hout" zal wel eene drukfout wezen voor „root hont". Naar dezen „rooden" hond, die, wonderlijk genoeg, in het Engelsch is overgegaan onder den naam *red dog* (zie Hobson-Jobson s. v.; de meer gebruikelijke benaming is

prickly heat), zal dan wel de andere plaag in het soldatenleven genoemd wezen, de „zwarte hond", d. i. die toestand waarin hij met Josua van Iperen (Verh. B. G. II, 154) „kirt als een tortel om zijn gae".

- (1) Dit houdt verband met het gebruik om (10) zich een groote pajoeng boven het hoofd te doen dragen.

- (12) Kostelijk is vooral Lord Minto's beschrijving (Life and Letters, 1807-1814, London 1880 p. 305): „There is (*te Batavia*) a canal opposite to every door on the other side of the road. Each house has a little projecting gallery (*blijkbaar de „zitsteijgers”, bedoeld P. V, 695*) supported by posts in the canal. The lower part of this, that is to say from the level of the road down into the water, is made in some small degree private, by upright bars at a little distance from each other, and with this bath the road communicates by wooden steps. Here the lady of the house, her relatives and female slaves, lave their charms, and here you may behold the handmaids of Diana sporting on and under the wave in sight of all passing Actaeons. This is the morning scene. In the evening they have chairs brought out in the gallery above, and sit with their beaux in conversation and repose”. Misschien is een overblijfsel van deze gewoonte die van hedendaagsche slampampers te Batavia
- (13) om 's avonds op eene brugleuning te zitten. Hoe dit zij, men baadde bij voorkeur in de kali, zooals men op een der platen-Rach (die van Kormandelswijk) een Europeeschen meneer heel in de vroegte (het huis is op één luik na nog gesloten) zich ziet aankleeden boven eene trap aan de Ammanusgracht, waaruit hij pas is opgestegen, terwijl een ander, die al klaar is, in eene lange gebloemde kabaja of „japon” rondwandelt met een gouwenaar. Dat bij *elk* huis, zooals Minto zegt, een zitsteiger zou zijn geweest, wordt door die natuurgetrouwe en vrij realistische teekeningen volstrekt niet bevestigd; ook zijn er platen (zooals van de Tijgersgracht), waar men wel een speelhuisje boven 't water ziet doch geene trap die daarin neerdaalt. Dat, tenzij men aan de rivier woonde, eene badgelegenheid veelal ontbrak, blijkt B. R. 13 Oct. 1801 uit de condities van aanbesteding der luitenantswoningen te Weltevreden; de distributie daarvan wordt omschreven; eene
- (14) badkamer ontbreekt. Zoo vinden wij dan ook in de bijlagen bij de Res. van Schepenen van 15 Mei 1809 een request van Louis Callé „bij advertentie bekend gemaakt hebbende den aanleg van publicque baden ten zijnen huise in de Nieuwpoortstraat binnen dese stad, alwaar bij de daartoe geschikte bediening een ieder naar verkiesing ook van eenige ververschingen kan gediend worden”; hij vraagt nu vergunning van Schepenen; deze wordt verleend, mits de herbergiers niet door deze inrichting worden benadeeld. Eene badinrichting te verbinden met eene kroeg, lag denkelijk wel in den geest des tijds, want voor de gezondheid vond men het baden nog vrijwel overbodig. W. M. Keuchenius zegt in zijne Raadgevingen voor Zeevarende (Bijl. R. Aug. 1805): „Men kan licht begrijpen dat het effect van baden van geen langen duur is”; het lichaam staat dan wel aan 't water „eenige vuurdeelen” af, maar zoodra het er uit is neemt het „uit de lucht” die „vuurdeelen” weer op; het door 't water verfrischte bloed wordt dan weer „op dezelfde temperatuur met de lucht gebracht”; ook kan het lichaam voor zoover het in 't water is niet „uitwazemen”, en dat is verkeerd. In het project, 1 April 1813, van Villeneuve voor een hotel op Goenoengsari lezen we: „il y aura des bains pour l'agrément des personnes logées dans la maison seulement”.

- Dat bedoelt dus: terwijl andere huizen eene badgelegenheid hebben die ook voor anderen open is (blijkbaar in de kali) zal die in mijn hotel voor de
- (15) logé's gereserveerd blijven. Nog in Olivier's beschrijving van den dag van een oudgast te Batavia (Aanteekeningen p. 19) vernemen wij van diens „badhuisje in de rivier”. Elders (Land- en Zeetogten I, 133) geeft deze auteur, die in 1817 op Java was gekomen, eene dergelijke beschrijving, en spreekt daar van „een bamboezen badhuisje in de rivier of wel eene opzettelijk gebouwde steenen badplaats”. Dit laatste schijnt nog niet de mandikamer binnenshuis; immers op eene derde plaats (Tafereelen en merkwaardigheden, Amsterdam 1836, I, 55 en 241) spreekt Olivier over het baden op eene wijze die de gedachte aan sirammen uitsluit. Het opkomen van hedendaagsche badkamers observeert men misschien bij G. H. Nagel (Javaansche tafereelen, Amsterdam 1829 p. 3), waar hij het leven van een Europeaan te Batavia beschrijft. 's Morgens vroeg begeeft zoo iemand „zich naar de rivier, of, wanneer er gevaar voor krokodillen is, naar een particuliere badplaats”; het blijft echter de vraag, wat onder dit laatste te verstaan is. Het baden was toenmaals nog lang niet algemeen, zooals blijkt uit Olivier's uitlating (Tafereelen I, 150) dat een ritje 's morgens zeer gezond is „vooral wanneer men de heilzame gewoonte der inlanders heeft aangenomen van zich elken morgen bij het opstaan te baden”; Haafner (Palanquin p. 15) raadt ieder Europeaan die in Indië gezond wil blijven, aan, „het morgenbad niet te verwaarloozen”.
- (16) Wanneer wij derhalve, fier op onze grootere reinheid van lichaam, met Homerus getuigen:

Zeker beroemen wij ons, onze vaders ver t'overtreffen,

- moeten wij met een zucht constateeren dat de mandikamer wellicht aan de overheersching van onzen beminnelijken nabuur John Bull te danken is; ook de poenkah had hij ingevoerd, die men bij Olivier (Tafereelen I, 42) een deel ziet uitmaken der gewone inrichting van eene Nederlandsch-Indische woning, doch die sedert is verdwenen om weer op te duiken in het verengelschte Deli. Eerst L. H. W. Baron van Aylva Rengers echter schrijft in 1830 positief van Java (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Kolon. 1844 p. 372) : „In dat warme land is het baden eene zaak van de eerste noodzakelijkheid ook vindt men badstoven of badkamers in alle huizen”. Bij *badstoven* noteer ik, dat deze auteur in het Fransch schreef en geen beter woord voor mandikamer zal hebben geweten dan *étuve*, dat aldus overgezet werd met twee als synoniem bedoelde uitdrukkingen.
- (17) In de buitenbezittingen was men toen nog niet zoo geëmancipeerd en zoo zindelijk. Uit hetgeen S. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 29) meedeelt, moet men opmaken dat de Gouverneur van Makassar nog in 1822 niet gewoon was, zich alle dagen te sirammen; door zich dat aan te wennen, verbeterde hij zijne gezondheid; bij den Secretaris was geene badkamer, maar deed men dat zaakje aan den put af. De zoon van dezen S., namelijk P. P. Roorda

van Eijssinga, geeft in zijn Handboek (II, 344) eenige dierbare beschouwingen over het baden, bijvb.: „Het is gevaarlijk, zoo als sommigen doen, een regenbad te nemen, dat is: naakt in eenen stortregen te gaan staan” (denkelijk onder eene dakgoot); hij voegt daaraan zeven voorschriften (men zou haast zeggen: zeven geboden) toe, waarvan het eerste luidt: „Men moet naar ligchaam en ziel kalm zijn, en zich alzoo niet onmiddellijk baden na verhittende bewegingen of driftvervoering”. Er ontbrak nog maar aan, dat men de plechtigheid moest openen met een gebed en besluiten met een lofpsalm.

EXCURS IV.

Indische volksetymologieën.

- (1) Een aantal hiervan kan men vinden in Veth's *Uit Oost en West*; lezenswaard is ook het opstel van Mr. M. C. Piepers over de Nederlandsche taal in Indië (Gids 1875 III, 428).

Een grappig voorbeeld hoe onze vaderen ook met Europeesche talen omsprongen, vindt men in Jan van Riebeeck's Dagregister II, 100. Er is daar sprake van een Engelsch schip, dat door hem herhaaldelijk „de Egel” is genoemd; nu het eindelijk de Kaap verlaat en hem 't beeld aan den boeg laat zien, zegt hij dat het „beter een arent off ander vogel” gelijkt; hij had dus aan den spiegel blijkbaar *The Eagle* gelezen. Te vergelijken is de verandering van den scheepsnaam *Honinghbaldt* en *Hanebal* (D. 1672 p. 226; 311) voor: Hannibal.

- (2) Vandaar dat 't niet behoeft te verwonderen wanneer men in oude stukken *de Baviaan* (1) vindt voor: Bawean; *Lasarij* (B. 20, 32) voor: Losari; *de Bock* voor: Depok; *Johanna* voor: Djoewana; *de Donau* voor: de Donan; *het Bandieten-eiland* voor: P. Pandita, ten rechte P. Penida; *de Boezeroens* benoorden Saleier voor: Boegeroen; *Elter* voor: Wetter (Rumphius Herb. Amb. II, 122); *Keey Maes de penninghraedt* voor: Dipaningrat (een Bantamsch hofgroote, D. 1656/7 pag. 15); *Jean de Patuan* voor: Jang Dipertoe-wan (Tiele, *Bouwstoffen* I, 63); *Orang Chef* (W. Schouten I, 130) of *Orangh Zeep* (D. 1663 p. 299) voor: Aurangzeb. Wanneer men nog heden ten dage de te Batavia woonachtige Armeniërs meestal hoort qualificeeren als *Arminianen*, dan mag men zich niet verbazen dat in Nieuwhof's tijd de Boegineezen daar *Bokjes* heetten (l. l. pag. 218); ook wordt dit *Bokje* door Valentijn herhaaldelijk (bvb. I, 2, 333) en met veel sans-gêne als titel van Moluksche prinsessen gebruikt, welk woord, te oordeelen naar De Clercq (s. v.) eene corruptie van den titel *bôki* moet wezen. Dat men den tijger in plaats van:

- (1) (1) Inlanders hebben, zooals men weet, ook een handje van zulk verwringen van namen. Een mooi voorbeeld te Batavia is *Gang Ker-* | *nolong* (naar Ekenholm, die op den hoek ge-woond heeft, op Lontar Satoe zegt een brief van N. Engelhard).

- matjan wel *Maat Jan* noemt (Nagel, Schetsen p. 18), is niet erger dan dat men in Nederland voor: atjar zei: *Azia* (Haafner, Palanquin p. 8; eene corruptie van 't meer gebruikte *atchia*, zie D. 1676 p. 55) en dat onze soldaten voor: mangkok zeggen: een *mankommetje*, voor: pakean: een *pakje an* (3) of voor: mèmang (natuurlijk) het verbazingwekkende: *mijn man*. Naast den bekenden *kaalkop* (de visch kakap, bij Corn. de Bruin o. l. pag. 394; het is aardig dat Hobson-Jobson de afleiding van dit woord, of zooals de Engelschen zeggen *cockup*, niet gevonden heeft maar werkelijk denkt aan het cocking up van scherpe vinnen; in den tweeden druk is deze fout verbeterd) mogen wij de uitlating zetten van Struijs (o. l. pag. 66) over de Japansche vrouwen „die sij *Keesjens* noemen” (geisha); die van Canter Visscher (o. l. pag. 136) over „t *Zwamkerdamsch*”, zegge 't Sanskriet (Samskrtam); Daalmans' *kopere kapellen* (o. l. pag. 190), waarin men niet zoo dadelijk de cobra de capello herkent, en het dier, „*Jan over zee* bij zommige van ons genoemd” (Nieuhof, Brasil pag. 33), waarin vermoedelijk de jagoear (*jan over*) schuilt, evenals *Jan Kriek* de djangkrik beduidt (met zinspeling op het ook bij Rumphius voorkomende kriek, Cremer's Kriekende Kriekske); de *blauwe jan boom* (Nieuwe Woordenschat p. 55) zal oorspronkelijk wel de Jan Blauw boom geheeten hebben (de djambelan), eene omzetting die men ook vindt in den historischen naam *Goe-Jan Verwellesluis* (bij Gouda), die eigenlijk de Jan Goverwel-sluis heet (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1858 p. 128). Over *zuurzak* en *drioen* spraken wij reeds (B. 5, 14; 16). Bij het aldaar aangehaalde uit de Oost-Indische Theeboom voegen wij thans deze beschrijving van Bataviasche nonnatjes (ibid. p. 68):

„Zy gaan zeer rein, met baaitjes fijn,
Of zy waren de bruid;
's Nagts zy in een *praatje* vare,
Met haar aangename spel”.

- (4) Dit *praatje* is natuurlijk een prauwtje. Vergeten wij ook niet Van Overbeke's *halve coor* (den vogel albicoor, Reijsbeschrijvingh p. 5), ook: *halve koord* (Stavorinus, Reis Bengalen I, 14); de *jochem* (De Jonge XI, 291; 294; 426), die de djoekoeng, eene soort kano, is, en het werkwoord *ramanassen*, dat pidjitten beduidt (Troost o. l. pag. 344; Bijdr. 1863 p. 19; ib. 1902 p. 58) en niets met rammeien te maken heeft, zooals Rouffaer wil (ter laatstgemelde plaats p. 106), maar wel met het Javaansche *rames*, Mal. *ramas*, *meramas*; Rumphius (H. A. V, 8) spreekt van *rammassen* voor: kneden, W. Schouten (I, 191) van „*ramassen*, 'twelck in het uijtrecken, wringen, wrijven en buijgen der leden bestaet”, hetzelfde wat hij elders (II, 83) aanduidt als „luijsen (5) en plujsen, strijcken en caresseeren”. Zoo moet men ook niet achter de *lansen*, die als eene lekkernij worden geschonken, de piekvormige bamboespruitsels zoeken (zooals bij De Jonge wordt gedaan VII, 106; zie ook ib. 109; 110; deze heeten in 't Hollandsch rietspieren of raboerden, Rumphius

H. A. IV, 1), maar wel de vrucht langsep, die ook bij Rumphius (H. A. I, 152) dezen verhollandschten naam draagt, welken men al in 1623 aantreft (Van Dijk, Mededeel. I, 4). Ook aan *jagerboom* (B. 23, 77 noot 3) zij herinnerd; aan *hangmat* voor: amat (B. 50, 47) en aan Daendels' (Staat p. 45) *calander's*, waarmee de Kalang's worden bedoeld. Dan hebben we nog *bancksael* (havenkantoor, D. 1636 p. 265; 1641 p. 462; zie Hobson-Jobson s.v. *bankshall*); *schouterij* (zaal D. 1637 p. 97; zie Hobson-Jobson s.v. *choultry*), en „milie, anders Turkse terwe en in Ternate bira casteele (*bira is Ternataansch voor rijst*; zie *De Clercq sub n°. 2512*; *castila is: Castiliaansch, Spaansch*) of *biercasteelen* genaemt” (D. 1663 p. 263). Ook *benjamin* voor: benzoë is fraai (D. 1680 p. 145).

- (6) Vooral echter vindt men geestige volksetymologieën van eigennamen. Daar hebben wij *August* voor den titel Agoes (zie B. I, 17 noot 6 en § 253); *Zoete Krijn* voor de stad die gewoonlijk Tutecorijn heet (Corn. de Bruin p. 354); *Noordse Tel* voor Noesa Telo (Valentijn II, 1, 108); *Nimrod* voor: Namroed (id. IV, 1, 120); *Cattharinna* voor Kota Renah in Siak (D. 20 April 1676; de uitgever van dat dagregister borduurt al etymologiseerend op dit stramien voort en geraakt aldus in zijn naamregister tot: *Catharina*); „*Poulo Meuselaar of het Meuselaar Eiland*” voor: P. Mensala bij Siboga (Eschels-Kroon o. l. pag. 30; het werkwoord meuzelen beduidt: afknabbelen, ook: vuilmaken); *Jonck Ceylon* voor: Oedjoeng Salang (D. 1637 p. 42); *Soetekerry* voor: Sidokari in het Soerabajasche, N. 18 Nov. 1755; „de riviere *Bacassan*”, (B. 16, 48 noot 6) voor: Bekasi („*bocassan* of *bacassan* is dat vermaarde Amboinsche garum”, zegt Rumphius, Rar. p. 146, d. w. z. zekere saus); *Karrewangh* voor: Krawang (D. 1672 p. 353); de baai van Patjitan heet op Stavorinus' kaart „*Baai Patientie*”; de *Tamme Mogolen* zijn het Ternataansche geslacht *Tomagola* (Heeres, Bouwstoffen III, 160), waarbij wordt gedacht aan „de *wilde* Tartaren, dewelke hedendaags Opper-Indiën bezitten en die men in 't gemeen *Mogollen* noemd” (Rumphius H. A. V, 53); de Lakkadiven heeten bij Stein van Gollenesse (l. l.): „*Lekker divas*. In de Oost-Indische Theeboom lezen wij (p. 13):

„En zoo de punt *Hans-jol* (*Antjol*) passeerden,
Pagaaide zoo na Slinger-land”,

en p. 14:

„Op *Roemer-loke* (*Roea Malakka*) zy my geleyde”.

Zoo zou men wellicht achter het werkwoord *pannekoeken* (Struijs, o. l. p. 24; Valentijn IV, 1, 187; D. 1663 p. 489; Bijdr. 1875 pag. 119), dat talmen en sammelen beduidt, den naam moeten zoeken van het Makassaarsche fort Pannakoeka (Heeres, Bouwstoffen II; 335; ten rechte: Pangkoka), waar mogelijk wind en stroom dikwijls tegen was op de vaart naar de Molukken. Ik voor mij vind geen enkel Indisch voorbeeld van dit taalkundig verschijnsel zoo fraai als *Sondaars* voor: Soendaasch (§ 1906) en *Slokhaan* met zijne

Engelsche overzetting *Cormorant* (§ 2105) voor: slokan. Uit den Engelschen tijd is *Macmedon* (zooals nog wel eens wordt gehoord) voor: Megamendoeng; *Cherrybone* voor: Cheribon; *upas* (de oepasboom) voor: oppasser; *coin* voor: kojan.

- (7) Het is echter geraten, bij 't afleiden van dergelijke verdachte woorden eenige maat te houden. Zoo heb ik mij afgesloofd om den naam *hol-buiken* te verklaren, waarmee wel olifanten worden aangeduid (zooals bij Valentijn V, 1, Ceylon 330), totdat ik bespeurde dat Baldaeus (Ceylon p. 154) zegt dat deze dieren hunne „holle darmen en buijk met het gewasch vullen”; het beduidt dus eenvoudig: veelvraat. Zoo is het mogelijk dat achter *koolwagen* (Valentijn ibid. 313), dat zekeren in leggers bewaarden spiritueuzen drank aanduidt, inderdaad 't Holl. woord *kool* (palmkool, d. i. de palmiet; Haafner, Ceilon p. LIII noot) schuilt, temeer omdat ik bij De Clercq s. v. *kalawatir* lees dat dit de Ambonsche verbastering is van het Holl. *koolwater* („wordt door overhaling van gegiste sageiro verkregen en in de binnenlanden veel gedronken”), terwijl Van Hoëvell's woordenlijst spreekt van „*kolwater*, overgehaalde sagocweer”. Maar suspicie wekt, dat het Tamil een woord *kal* heeft voor palmwijn (zie Hobson-Jobson s. v. *toddy*), dat wat heel erg aan „*koolwagen*” denken doet, terwijl bij Haafner (Palanquin I, 17) *talwagen* onder de Malabaarsche sterke dranken wordt genoemd; *tal* moet de lontar zijn (zie Hobson-Jobson i. v. en De Clercq sub. N°. 484), zoodat *wagen* ook wel geen Nederlandsch zal wezen. En als *talwagen* dus geen Hollandsch is, dan zal *koolwagen* dit ook wel niet zijn, en *koolwater* evenmin.

EXCURS V.

Legger, Fetor, Resident.

- (1) De heer G. P. Rouffaer heeft in eene aantekening bij een stuk van 1603 (Bijl. III bij aflevering 3 van zijn werk „De Batik-kunst in N.-I.”, noot 24) De Jonge (III, 150) aangevallen, die het woord „*legger*” in dat stuk had verklaard met „residerende kooplieden”; volgens Rouffaer beduidt het aldaar een „overliggend schip” of „magazijnschip”. Hij heeft er echter niet op gelet, dat reeds het stuk zelf dat hij annoteert hem weerspreekt; dat „3, 4 *leggers*” voor het ééne eiland Bali onmogelijk even zoovele „magazijnschepen” kan bedoelen (dat zou buiten alle verhouding tot 's Comp^s. navale macht zijn); dat men verder leest (ibid. sub. XLVII): „als men *leggers* *int land* wilde laten” (wie hoorde ooit van een schip *in* een land zonder bevaarbare rivieren laten?), hetgeen verderop heet: „die in de voorgenomen eijlanden wil wonen”; zie ook ibid. sub Makasar.

Dat De Jonge groot gelijk had, blijkt uit tal van plaatsen. Eerstens bewijst Dagr. 1636 p. 191; 1644/5 p. 81; 1661 p. 32; Heeres, Bouwstoffen III, 266 („den alhier *leggenden* resident wegens de Vereenigde O. I. C.”); Dagr. 1663 p. 430 („die gedestineert is als opperhoofd in Bengale te *leggen*”),

hoe men aan dat woord kwam; vergel. hierboven B. 7, 11: „eenen die (*zij*)... aldaer lieten *leggen*”. Verder vindt men a°. 1617 (Tiele, Bouwst. I, 195): „Als de vreemdelingen thuijs hooren ter plaetsen daer wij comtoiren houden, wert hun een briefken medegegeven aen ons *Leggers* te dier plaetse”; evenzoo Kronyk Hist. Genootsch. Utr. 1871 p. 328 en 599 (a°. 1622); De Jonge III, 202 (1605); 388 (1612); 243 (1608), alwaar op de volgende bladzijde als synoniem daarmee „onse factours” wordt gezegd.

- (2) Dit *legger* is echter spoedig vervangen door *resident*, welk laatste echter in oudere stukken evenmin als *legger* per se den *chef* van eene Comp^s. factorij aanduidt; dikwijls wordt het gezamenlijke personeel der loge (over dit woord zie B. 35, 14 noot 3) aangeduid als „onze *residenten*”; men vergelijke Dagr. 1644/5 p. 337; 1648 p. 90; 1653 p. 91; Heeres, Bouwst. III, 419; De Jonge VI, 65 (waar gesproken wordt van het „cleijn getal” van 's Comp^s. „*residenten* tot Japara”); D. 1653 p. 103 („t opperhoofd en de verdere *residenten*”); D. 1678 p. 484 wordt „*hoofresident*” gebruikt voor het opperhoofd. De Portugeezen gebruikten het woord „*residente*” als hoofd eener nederzetting; Nieuhof (Brasil p. 44) spreekt van een Hoofd over de ons onderworpen inboorlingen van Brazilië „dien zij een *resident* of *residoor* op Portugees noemden” (versta: *regidor*, beheerder) (1).

Het woord *resideeren* sluit natuurlijk op zichzelf geen bevel over anderen in; zoo spreekt Rumphius (H. A. V, 31) van „Andreas Clijer, der Medicijnen Doctor, op Batavia *residerende*” (vergel. B. 5, 27; 8, 2; 23, 43), en *resident* was ook in Europa in gebruik voor: zaakgelastigde of agent van een Vorst of Staat in den vreemde, zelfs, meen ik me te herinneren, van een handelshuis. Allermint dateert het derhalve uit den „Engelschen tijd”, waaraan het onkundig gemeen dit woord met zooveel anders pleegt toe te schrijven.

- (3) Wanneer wij Jongbloet zich zelf *fetor* hooren noemen (B. 21, 8) dan verwijzen wij naar De Clercq s. v.: „Te Menado worden de controleurs en soms ook de residenten aldus genoemd”; op Timor heet het zelfs een inlandsche titel (T. N. I. 1867 I, 362), en volgens Van Hoëvell (s. v.) is het op Ambon een Assistent-Resident. Het komt van 't Portug. *feitor*, vanwaar *feitoria*, etymologisch hetzelfde als ons *factor* (door Hugo de Groot, Inleydinge II, 48, 21 vertaald met „eens koopmans bewinthebber ofte gemachtigde”) en *factorij*; onze *legger* of *resident* heet in oude stukken wel *fetor* (Dagr. 1626 p. 268; Bijdr. 1896 p. 705), of *feitor* (D. 1636 p. 86), *feijloor* (D. 1665 p. 10), *factoor* (a°. 1648, Heeres, Bouwst. III, 431; Nieuhof o.l.

- (2) (1) Het blijft m i. onzeker of met dit *regidor* ook de titel „*residoor* of lantvooght” samenhangt, dien Nieuhof (Oost-Indiën p. 189) op de kust van Malabar vermeldt. En wel omdat Canter Visseher (o.l. pag. 270; 299; 301) dezen titel opgeeft als *rasidoor* of *ragidoor*. Vergelijk D. 1663 p. 573: *ragidoor*; p. 324:

rajadoor; p. 191: *rasidoor*; R. 18 Sept. 1707: „*ragidoor* moor ofte veltheer van den Coning van Coetchim”. Deze titel duidt dus een of anderen Voor-Indischen hoofdamtenaar of hoofdofficier aan, en zal wel niet hetzelfde wezen als *Ressaidar* bij Hobson-Jobson.

pag. 128); zoo zei men ook *fetoryj* (Dagr. 1644/5 p. 88; Heeres u. s. pag. 51) naast *factoria* (ibid. en D. 1641/2 p. 77); voor het eerste wordt dwaselijk *seitorie* gedrukt in Berigten Utr. Genootsch. V, 2, 146. Bij de Engelsche O. I. C. was *factor* wat bij de onze Onderkoopman heette; zie Hobson-Jobson s. v.

EXCURS VI.

Ristje.

- (1) Vorderman drukt in zijne uitgave van Baane's brieven (zie E. 23, 31) eenvoudig: *rietje* en ontduikt aldus de verklaring; dat er eene moeilijkheid bestaat, blijkt overtuigend uit Rouffaer's aantekening bij Winter (die nog in 1824 „*risje*” gebruikt, Bijdr. 1902 p. 47; zie ibid. p. 106), dat namelijk dit woord „onbegrijpelijk” is en vermoedelijk eene peulvrucht bedoelt. Toch had reeds Veth (Uit Oost en West s. v.) het woord voldoende toegelicht. Ik zal daar eenige bewijspplaatsen in cenigszins chronologische orde aan toevoegen.

- Een stuk van 1622 zegt aangaande Ambon (Kron. Utr. Gen. 1871 p. 402): „Cyly off *aritsie* castelle is haren peper”. Wat *aritsie* voor taal is, weet ik niet; *castelle* is 't Mal. *kastila*, Kastiliaansch, Spaansch. Bontius (Hist. Natur. p. 130) heeft 't een en ander „de *Ricino* Brasiliensi, lada Chili vocato”; deze pepersoort heet, zegt hij, bij de Hollanders *Ricinus Americanus*; de gedaante is bij hem die van de lombok. Uit Bontius copieert Nieuhof (Brasil p. 203): „De roode peper, gemeenelijk Brasiliaense peper bij d'onzen en Chili lada bij de Brazilianen genoemd”. Zonder Bontius' naam te noemen valt Rumphius hem aan (Herb. Amb. V, 247). Volgens dezen (zie ook ibid. I, 96) komt de naam van een Portugeesch woord *recche* of *reche* (dat, zooals Veth opmerkt, in geen Portug. woordenboek is te vinden, hetgeen, naar mijne meening, weinig afdoet, omdat het Compagnies-Hollandsch evenmin in Van Dale te vinden is); hij zegt dat het de zoogenaamde „Spaansche” peper is, namelijk „de Capsicum of Brasilische peper”, doch verwerpt de meening dat deze uit de West-Indiën naar de Oost zou zijn gebracht, en ook dat de Maleische naam *ljili* zou komen van den landnaam *Chili*. Hij spreekt van „het Oost-Indische geslachte, in 't gemeen *Ritsjes* of Tschili genaamt”, rood of geel van kleur, en lacht over Bontius, die 't met de *ricinus* verwarde, dat is met de door Ten Rhijne (ol. pag. 146) als een purgans vermelde „Iarak (lees: *Zarak*, d. i. *djarak*) of *Ricinus*”, over welke *Ricinus Americanus* reeds was geschreven door R. Dodonaeus (Cruydt-boeck, Leyden 1608 p. 648). Eene verklaring werd misschien gegeven door Van Reede tot Drakenstein, die (Hort. Malab. II, 110) aangaande „'t Capsicum of Bresilipeper” aldus schrijft: „*Recchius* in sua Histor. natur. Novae Hispan. lib. 5 cap. 3 vocat *Chilli* seu Piper Mexicanum”. Wie deze *Recchius* is, wiens naam zonderling aan bovenbedoeld *recche* herinnert (welk
- (2)

woord echter *niet* bij Van Reede voorkomt) is mij onbekend; mogelijk dezelfde Gregorius de Reggio die bij Rumphius (V, 247) genoemd wordt als botanicus en schrijver over de tjili; is echter Van Reede hier correct, dan zou toch 't Mal. *tjili* wèl van vreemden oorsprong schijnen.

- (3) Dat *ritsje* algemeen bekend was in Indië, blijkt uit een verjaarsvers, anno 1669 te Batavia vervaardigd door Van Overbeke (l. l. pag. 74) alwaar:

„Soya, Gengber, Loock en *Ritsjes*
Maeckt de maegh wel scharp en spitsjes”.

- Valentijn zegt (I, 2, 20): „tsjili dat is West-Indische lange roode peper, anders ook wel *ritsjens* genaamd”; hij onderscheidt (III, 1, 248) drie soorten: „een groote roode, een kleine roode, en de kleine geele”; de scherpste is „de groote of roode vrugt, die wel bij de apothekers op de vensters staat”; ook spreekt hij (II, 1, 157) van „*ritsjens*, een soort van rode vrugt, veel scherper als peper, hier te lande Achai (*lees denkelijk: Achia., d. i. Atjar, zie E. 4, 2*) of Spaansche peper genaamd” (zonderlinge synoniemen, waarvoor wij vader Valentijn gaarne verantwoordelijk laten); ib. 158: „*ritsjens* of tsjili”. Dr. W. ten Rhijne (o. l. pag. 112) spreekt van: „*ritsjes* of Tzili, niet Lada chili, gelijk seker schrijver (*Nieuwhof?*) met Bontius wil; want Lada betekent peper en Tzili de *ritsjes* of so genaamde Indise peper”; ib. 141: „Capsicum, dat is, chili of *ritzjes*”. Vogel (o. l. pag. 462) beschrijft de Tschillingh of *ristjespeper* d. i. de roode of groene lombok. De Nieuwe Woordenschat zegt (p. 93): „*Risjes*, Mal. tjabe, Portug. tjelie” (d. i. het Bataviasche Portugeesch; in
- (4) Michaelis' Portug. woordenboek is 't niet te vinden). S. Roorda van Eijsinga at in 1822 (o. l. I, 2, 149) bij Boeloekomba met al den appetijt van een Eckhout oesters, „koud, gestoofd, gepoft, gebraden” met „limmetjes en *risjes*”. Van Doren (Herinneringen II, 273) spreekt van „tjili, lange roode Spaansche peper” op Ternate, evenals Olivier (Land- en Zeevogten III, 8) gewag maakt van „een *ristje* lange peper”, terwijl Q. M. R. VerHuell (Herinneringen, Haarlem 1836, II, 27) meedeelt dat de bevolking van Ternate zich o. a. voedt met „visch met *risjes* en limmetjes”. De Clercq schrijft (o. l. sub voc. *koeroes*): „spaansche peper, capsicum; op Menado en Banda: *ritjà*, op Ambon: tjili”; en s. v. *ritjà* nog: „*ritja* djawa, de piper nigrum, elders lada”. Volgens denzelfde (Nieuw Plantkundig Woordenb. voor N.-I., uitgegeven door Dr. M. Greshoff Amsterd. 1909, sub no. 648) komt *ritjà* voor in het Alfoersch van Halmahera, 't Mal. van Menado en 't Ternataansch.
- (5) De afleiding van *ristje* blijft voor mij onzeker. Veth gist dat het woord uit Amerika door de Portug. naar de Molukken kan zijn overgebracht. Echter is volgens Van Dale *rits* een gewestelijke naam voor de plant *rister*, eene soort van duizendknoop (vergel. Dodonaeus l. l. pag. 167), en wanneer ik in Jan van Riebeeck's Dagverhaal (I, 399) zie dat deze aan de Kaap „*ritsjens*” zaait, dan kan ik moeielijk aan Spaansche peper denken, zoodat ik onderstel dat het woord op de vruchten van deze laatste plant kan zijn overgedragen omdat zij iets rits- of ristachtigs hebben, reden waarom Rouffaer

hierboven op den klank af onderstelde dat het onbegrijpelijke woord *risje* eene peulvrucht zou beduiden. Zie verder ook Hobson-Jobson s. v. *Chilly* (die dit weer in verband brengt met den landnaam Chili) en s. v. *Curry*; benevens Encycl. van Ned.-Ind. s. v. *tjabe*, en Teysmannia X, 1 e. v.; XI, 459 e. v., waar de tjili voorkomt onder den naam *tjabe rawit* of *lombok sètan*; eerst is zij groen, later helrood; verder het Rumphius-Gedenkb. p. 86 over de herkomst der in Europa geteelde tjili, hetzij uit Amerika, hetzij uit Indië, en over de vraag (nog steeds onuitgemaakt) of zij in Indië inheemsch is.

EXCURS VII.

De bewapening van de Europeesche soldaten der Compagnie.

- (1) In 1633 schrijft Artus Gijsels, Gouverneur van Ambon (Tiele, Bouwstoffen II, 247), dat voor onze expedities aldaar noodig zijn „goede swarte soldaten, die haer int bos beter weten te redden als de Nederlanders, die met haer sware musquets, bandeliers (1) en lang sijdgeweer datelijck verlegen sijn, dienvolgende op de wegen voor doot blijven leggen”. Op sommige buitenkantoren was het vuursteengeweer al vrij vroeg in gebruik; D. 1641/2 p. 254 worden voor Ceilon gevraagd „eenige stene tot vuurroers”; Jan van Riebeeck maakt er in 1656 melding van (Dagverhaal II, 50) als veel meer door de wilden aan de Kaap gevreesd dan de lontgeweren, omdat zij „sonder vuijr affgeschoten” worden; ook in Herport's werkje komen zij een paar maal voor. Uit het ongeluk met een „snaphaenroer”, beschreven Dagr. 1656/7 pag. 70, blijkt dat het garnizoen van Batavia er reeds toen had; D. 1669 p. 364 zien we dat in den oorlog tegen Makassar naast musketten ook snaphanen werden gebezigd; D. 21 Aug. 1676 vernemen wij dat de Bataviasche Maleiers aan den optrek deelnemen, gewapend voor een deel met „Maleijtsche vierroers en parthije snaphaanen”; D. 2 Jan. 1677 komt te Batavia uit patria een schip o.a. met 200 musketten en 40 „snaphaenroers”; gedeeltelijk dienden deze laatste als handelsartikel (zie Dagr. 1677 pag. 140), zoodat (ib. p. 396) ook Krawangsche Javanen in het bezit van snaphanen zijn. Maar D. 1674 p. 78 vraagt de commandant der schepen, die bij Bantam op de Engelschen loeren, een paar snaphanen aan „om in de chaloupen bij aenkomst eeniger vreemde vaertuijgen bij regenig weder, dat de lonten
- (2) uijtgingen, te gebruijken”. In 1677 zegt Van Reede (Valentijn V, 1, 264) dat onze soldaten in de Ceilonsche bosschen niet veel aan hun schietgeweer hebben „vooral als 't reegend”, dus het lontgeweer was daar de regel. Als eene bizonderheid wordt D. 20 Aug. 1678 vermeld „dat den (naar *Tandjoengpoera*) vertrekkende sergeant Bervelt ende 4 soldaten ijder van een goede snaphaen sijn voorsien om voorts op Tanjongpoura in de bossen

(1) Vergelijk B. 10, 25 noot 4. D. 1628 p. 374: „alsoo veele haer *bandeliers* meestleedich geschootten hadden”; p. 375: „100 *bandeliers* met cruijdt”.

en wildernissen tot gebruik te dienen". D. 1678 pag. 570 worden 2000 „snaphaenroers" gezonden naar 't leger op Java, vermoedelijk in verband met de klacht (aldaar p. 662) uit het leger: „Een goede parthije snaphaenroers sou men wel benodigen om in den regen niet met de lonten bedroogen te vallen". Bij De Jonge VII, 286 bespeurt men dan ook dat anno 1679 in den oorlog tegen Troenodjojo een deel der Europ. troepen met snaphanen was gewapend en daarom ook in den regentijd kon ageeren. D. 1679 p. 24 vraagt de postcommandant te Tandjoengpoera de Regeering om „een klein getal snaphaenroers om staende het regenzeitje te werden gebruikt". In 1681 is er sprake van geweest, de snaphaanbewapening uit te breiden; daarop werd 20 Maart 1681 het advies uitgebracht eener militaire commissie, bestaande uit Saint Martin, J. F. Holsteijn, W. Hartsinck, H. Egberts en Tack; deze commissie acht „het gebruik van de musquetten met lontsloten veel vaster en sigeurder", en vindt de snaphanen blijkbaar veel te gecompliceerd voor den gewonen soldaat. In 1693 zegt Langhansz (o. l. pag. 170) dat bij de Zondagsparade van het Bataviasche voetvolk „die erste division mit Flinten, die andere mit Piquen, die dritte mit Musqueten" gewapend is (precies zoo Worms in 1710, o. l. pag. 92); „die Piquenirer haben einen leib Cüras und Sturm-Huht, die andern aber alle Sturm-Hühte". Toen Langhansz onder de lijfwacht van Paulus de Roo (ib. p. 276) naar Sourate zou, kreeg hij met zijne kameraden in plaats van het gewone wapentuig „schöne lange Flinten und Hirschfänger". Barchewitz verhaalt (o. l. pag. 104) hoe hij in 1711 na aankomst te Batavia den snaphaan moest afgeven, waarmee hij en andere soldaten de uitreis hadden gemaakt; nu kregen zij een musket met bandelier en met dit „alt-fränckische Gewehr" betrokken zij de wacht. R. 19 Febr. 1704 besluit de Regeer. uit patria bandeliers aan te vragen voor de „musquetiers" en patroontasschen voor de „snaphaanvoerders". Nog B. R. 28 Juni 1743 lezen wij dat bij het Bataviasche garnizoen pikken in gebruik zijn, en dat die in het gevecht minder handig zijn dan een snaphaan.

- (3) Wat de bajonet betreft, J. J. Saar (Ost-Indianische funfzehenjährige Kriegsdienste, Nürnberg 1672 p. 12) vermeldt dat in gevechten met de van opium dolle Bantammers de onzen „an unsere Lad-Stecken eine Spitze machen musten, wann wir nimmer zum Schusz kommen kunten, dasz wirs (*lees: wir sie*) damit von uns und niderstossen mögten". Men moet zich dan voorstellen dat de laadstok een eind voor de tromp van het musket uitsteekt. Herport vermeldt eene primitieve bajonet a° 1665 bij zeker gevecht aan de kust van Malabar (o. l. pag. 185): „Wij hadden geen andere spiessen bij ons dan op 't meeste deel onzer musketten stale spitsen, die wij uit en in konden schuiven en in plaats van spiessen gebruiken". Evenzoo zegt Rumphius (Herb. Amb. II, 268) dat in den oorlog tegen Madjira (ongeveer 1655) de dezen helpende Makassaren gebruik maakten van de ijzeren spitsen aan hunne blaaspijpen „welke manier daarna onze oppassers (*denkelijk De Vlamingh's lijfschutten*) nadeeden, bindende diergelijke spitsen aan hare

snaphanen". De primitieve bajonet werd ook in Europa bevestigd aan een houten steel, die in den loop van 't geweer werd gezet. Uit Valentijn (II, 2, 276) bespeurt men dat in 1710 de bajonet in Indië werd gedragen als zijdgeweer.

- (4) Wat het gebruik van defensieve wapenen aangaat, D. 15 Aug. 1657 zien wij eene parade waarbij alle manschappen „blanke marlioenen" dragen „ende de pieckeniers mede sulcke wapenen (*dat is dus: blanke harnassen*) aen, dat seer magnifick parcerde, aengesien alleen over de 400 man uijtmaeckten". In een oud stuk (Berigten Utr. Genootsch. VII, 1, p. 238 en 239) worden voor het pas veroverde Malakka als garnizoen noodig geacht drie compagnieën à 120 man en 7 officieren en onderofficieren; daarbij „120 goede rustingen en zoo veel piken, 350 morlioenen (*stormhoeden*) en 350 fourketstokken (*gaffel tot ondersteuning bij het vuren*), om met zoo veel meer aanzienlijkheid de parade te doen en bij tijden van nood tot defentie te dienen". Dit laatste slaat blijkbaar op de rustingen en morlioenen, die dus niet in het veld werden gedragen; immers behalve bovenvermelde 3 compagnieën waren er noodig 70 à 80 soldaten voor „expeditiën te land". Vogel vertelt (o.l. pag. 94) dat tijdens Van Goens nog geregeld bij de Zondagsparade van het kasteelsgarnizoen te Batavia „die Helffte in vollem Kürisz, die andere Helffte aber nur mit Casquetten... erscheinen", en Corn. de Bruin (p. 395) a°. 1706 dat bij die parade de ruitery in het kuras is en het voetvolk met morlioenen (grenadiers, fuseliers, pieckeniers en musketiers). Evenwel vernemen wij R. 20 Dec. 1697 dat er maar 3 ruiterkurassen in de Wapenkamer (het arsenaal) te Batavia zijn, en die 3 worden nog weggegeven. D. 1680 p. 277 zijn bij zekere plechtigheid de ruiters van het kasteel gestoken in „colders", wat toch moeielijk metalen kurassen kunnen zijn. Toch werd het stalen borstharnas en de stormhoed eerst in 1723 finaal afgeschafte (P. IV, 169), waarbij echter wordt vermeld dat deze te velde niet werden gedragen.

- (5) Het gebruik van schilden was niet ongewoon. D. 1633 p. 155 vecht een Engelschman „met schilt en swaert". Ik had daarom gedacht dat de „100 pedarmen met hengersels voor de soldaten", die in 1623 uit Batavia worden ontboden door den Admiraal in de Chineesche Zee (Bijdr. 1898 p. 463), schilden zouden zijn (misschien Portug. *peça de arma*, wapenstuk?). Maar D. 1629 p. 398 bij de begrafenis van Coen is de volgorde der ornamenten aldus: wapenbord, helm, staf, handschoenen, sporen, „pedarm"; dit laatste moet dus de degen wezen, dien wij D. 1678 p. 10 bij de begrafenis van Maetsuijker zien; vergel. ook D. 1672 pag. 235: „ruiterspaders (1) en soldaten-degens". Dat officieren wel een schild droegen, ziet men bij Tiele (Bouwstoffen II, 71), waar anno 1625 een Kapitein bij een gevecht op

- (5) (1) Het D. 1680 p. 332 vermelde „slagswaert" is iets anders dan een „ruiterwapen". Wat D. 1634 p. 325 bedoelt wordt in eene opsomming: „40 stuex blanke rustingen; 1 met pedarme", begriip ik niet.

Ceram „een coegel deur sijn schilt” krijgt; bij Valentijn (I, 2, 297) anno 1652 op Ambon; ib. p. 347 anno 1681 te Gorontalo. Tack droeg in den Bantamschen oorlog een schild (T. B. G. XXX, 70).

- (6) Wanneer D. 1663 p. 435 de Resident te Bantam zekere personen houdt voor weggelooopen Comp^s. soldaten „alsoo sij broeken van blauw perpetuaen aenhebben”, dan hoeft dit nog niet op eene uniform te wijzen. Hoe zich de manschappen kleedden, ging de Comp. niet veel aan; vandaar dat D. 1678 p. 739 op de blokkadeschepen voor Indramajoe de soldaten ziek werden „omdat se meest alle naect ende bloot waeren”. Van eigenlijke uniformen vernemen wij eerst vrij wat later.

EXCURS VIII.

Het loopen op bloote voeten.

- (1) Johann Saar (o.l. pag. 123) schrijft onder het jaar 1655: „Und sind die Schuhe da in India gar teuhr, weil ein Paar für zwey Reichsthaler bezahlt werden müssen und wären doch keine acht Tag. Weil ich nun unser Sold an Strümf und Schuhe allein nicht wolte wenden lassen, hat mich die Noht wohl gelehret einen Baarfüsser zu geben... wiewohl es vielen meinen Camerades, von guten vermöglichen Eltern gebahren, also schmerzlich gefallen ist, dasz sie sich eine Kranckheit an Hals gekümmert oder wohl für Traurigkeit gar gestorben sind”. Livinus Bor (Amboinse oorlogen, Delft 1663 p. 293) spreekt van een Luitenant, die onder De Vlamingh op Ambon sneuvelde: „Vaken heb ik hem gesien sonder koussen, sonder schoen, landtochten langs en over rauwe wegen en bergen ondernemen om te spoediger in gang te sijn”, dus de zware schoenen hinderden bij het snelle loopen. Daarentegen zegt in 1677 Van Reede (Valentijn V, 1, 264) dat men van onze soldaten op Ceilon niet alle gewenschte nut kan hebben o.a. „door bloots voets te marcheeren”. Evenzoo schrijft Rumphius (Herb. Ambon. V, 455) dat de soldaten „in deze warme landen meest blootsvoets lopen”, en dus spoedig met Heine's snijdersgezel moeten klagen: „Da bin ich armes Schindluderchen schon wieder marode!” Vandaar dat men zoo mogelijk de soldaten op expedities te paard zette; vergelijk § 472; zoo ziet men ook Muller, Scipio en anderen paarden gebruiken (B. 8, 9; 14, 24; 17, 10; 18, 9; 13). Von Wollzogen (Briefe p. 378) zegt dat in 1790 bij de reis van den Javaschen Gouverneur naar Solo een zeker aantal infanteristen meegingen „die beritten gemacht waren”. Nog 2 Febr. 1812 schrijft Tency als Commissaris over de oostelijke Preangerregentsch. betreffende het vervoer van zekere troepen; aan de Europeanen daaronder heeft hij rijpaarden gegeven, aan de Sipayers niet; vergelijk § 2818. Den 16 Dec. 1816 gaat eene aanschrijving aan den Resident van Buitenzorg om zekere marcheerende troepen „van station tot station” te voorzien, de officieren met een heerenpaard en de manschappen (waaronder infanteristen) met een gladakpaard. Dit hing samen met het idee dat

men destijds had van het moorddadige der Indische warmte, waarover zie B. 33, 13 e. v.

- (2) Ook voor de luchtigheid moet men wel op bloote voeten geloopt hebben. Onder de raadgevingen, die een Indisch oudgast bij Baldaeus (Malabar p. 182) (1) een naar 't schijnt in eene goede betrekking uitkomenden vriend meegeeft, behoort ook deze: „Loopt niet blootbeens”, en wel omdat het ongezond is en lastige wonden kan geven. Maar was men soldaat uit armoe, dan had men niet veel keus. Nic. de Graaff (O.-I. Spiegel p. 24) zegt van doordraaiers, die uit wanhoop naar Indië zijn gegaan: „Haar kleed is een dun rokje sonder hembd, koussen of schoenen”; zoo moeten zij „met 't musquet op schouder door berg en bosch, met een handvol droge rijs en een stuk rauw spek in de sak”. Frikius schrijft (Reijzen p. 107) dat als te Batavia de soldaten naar de kerk gaan „dan trecken se altyds schoenen aan, daer se anders meest den tijd blootsvoets daerheenen treden”; dezelve vermeldt (ib. p. 124) als bizonderheid, dat zekere Europeesche troepen, die naar Perzië werden gezonden, goede kousen en schoenen kregen om een nobel figuur te maken, ofschoon anders „bijnae alle Indiaense soldaten blootsvoets daerheenen treden, behalven degeene die in 't Kasteel van Batavia leggen”. Curicus is eene mij vriendelijk verstrekte aanteekening uit Tachard's Second Voyage (Amsterdam 1689 p. 109): „Les Hollandois ne permettent pas même aux soldats Européens de porter aucune sorte de chaussures, afin de les accoutumer à aller dans les marécages et sur les sables brûlans”. Denkelijk had Tachard zich dit aan de Kaap laten vertellen.
- (3) Valentijn (II, 1, 136 en 251) geeft te verstaan dat in zijn tijd op Ambon de soldaten geregeld blootsvoets gingen, en nog veel later schrijft Stavorinus (Reize naar Samarang I, 297) van Ambon: „De soldaaten maaken eene slechte vertooning; hunne monteeringsen zijn van blaauw linnen, waarvan de flenters bij het lijf neerhangen, zonder koussen of schoenen, uitgezonderd de lijfwacht van den Gouverneur; zij komen blootvoets onder de wapenen” enz. Haafner (Zcereizen p. 202) komt met Stavorinus overeen. Op Rach's platen van omstreeks 1770 ziet men Europ soldaten te Batavia soms, ofschoon gewapend met geweer en sabel, evenals Inlanders niets aan hunne beenen dragen dan een kort wijd broekje; anderen echter steken in een keurig pak met slobkousen en schoenen. Waarschijnlijk zal een later geslacht even vreemd ophooren van de nog heden bestaande gewoonte om onchristen inlandsche soldaten te laten marcheeren als „blottepotters”, zooals men dat in de Molukken noemt, of „as 'ne Kreih in den Snee” om met Bräsig te spreken. Op Java moet omstreeks 1800 het dragen van schoenen door Europeesche soldaten algemeen zijn geworden, want een stuk uit dien tijd, waarin geklaagd wordt dat deze militairen zoo onpraktisch uitgerust

(2) (1) Ik vermoed dat B. hier den brief van Laurens Reael aan Joannes van Walbeeck volgt, geschreven uit Weenen 6 Sept. 1628 en godrukt te Amsterd. 1646 (vermeld in Fred. Muller's catalogus van 1910 no. 3148), die raadgevingen bevat, vooral van hygienischen aard.

zijn, zegt dat het beter zou wezen hen „te gewennen op bloote voeten te gaan, dewijl de ondervinding in de vorige oorlogen hier op Java geleerd heeft dat ze het niet uithouden kunnen, met schoenen te loopen, en die dan dog moeten weggooien of verlicsen”.

EXCURS IX.

Inkhoorntje.

- (1) Volgens Dr. J. Franck (Etymologisch woordenboek der Nederl. taal, 's Gravenhage 1892) is de middelnederlandsche vorm van dit woord: *cencoren*. Dit verklaart de vervorming zoowel tot *cekhoorn* (of met *cik* in verband gebracht, of, op onverklaarbare wijze, met *cek*, d. i. edik, azijn; zie Nieuhof Brasil p. 203) als tot *inkhoorn*.

Dit laatste is in deze beteekenis zeer gewoon (zoo bij Corn. de Bruin p. 430; Daalmans o. l. pag. 73 en nog bij Haafner, Ceilon p. 108), ofschoon het doet denken aan den hoorn waarin men oudtijds inkt bij zich droeg; Van Dale geeft *inkthoorn* voor dit voorwerp; de Engelsche bijbel leest Ezechiël IX, 2 *inkhorn*, waar de Statenbijbel *inctkoker* geeft.

Overigens ziet men uit evenvermelde plaats van Daalmans dat de Oud-Hollandsche naam voor de badjing is *surickat*. Rumphius (Auctuarium p. 31) zegt dat de mongo (zeker „Indiaansch weseltje”) ten onrechte „*suri-katje* of *sirakatje*” genoemd wordt, „dewijl het de calappus-boomen te beklommen weet en den toac of sira uit de daaraan hangende bamboesen pleegt te drinken”; het ware „*surakatje* of Javaansche tupe” (1) is, zegt hij (ib. 71) een cekhoorn. Valentijn spreekt (IV, 2, 108) van „*suri-katjes* of *ink-horentjes*”; evenzoo Heydt o. l. pag. 186. Men vindt *soerikat* nog in een stuk van 1791 betreffende het binnenland van Borneo (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1864 p. 380), waar Leupe er een vraagteeken achter zet; Winter gebruikt het in den vorm *siric-katje* nog in 1824 (Bijdr. 1902 p. 45 en 89; Rouffaer's noot daarbij, p. 167, maakt er een loewak of moesang van). Horsfield (Zoological researches, hoofdstuk: *Sciurus plantani*) zegt van de badjing: „The name of *Sury-Cat*, which it has at Batavia, and which by the Dutch is also given to the *Ryzaena* or *Suricata*, found at the Cape of Good Hope” enz. Nieuhof (o. l. pag. 294) beweert, zonderling genoeg, dat de *surikat* een aap is; uit hem is deze fout overgegaan in het prulwerk „Batavia in deszelfs” enz. IV, 72.

- (2) Wat de afleiding aangaat, volgens Rumphius (Herb. Amb. I, 5) heet in het Malabaarsch het uit den klapperboom getapte sap *sura*, 't Malcische

(1) Volgens de Encycl. van N.-I. is de *toe-pai* een boomspitsmuis. Horsfield zegt (Zoological Researches, London 1824): „In the Malayan language the name of *Tupai* is a general

term for various small animals which have the external form and the agility of the Squirrel”.

toewak, welk laatste echter „in 't gemeen tot alle dranken dewelke men uijt boomen tapt” wordt gebruikt. Zoo zegt Barchewitz (o. l. pag. 162) dat de palmwijn van den klapper *surie* heet (evenzoo Haafner, Lotgevallen 2e dr. p. 106), die van den arèn *sagoeer*.

De Oost-Indische Thee-boom p. 32 vertelt:

„Daer ging ik zitten drinken quansuis
Een kom fury (*lees: sury*) al van de bomen”.

Het woord *suriekat* (D. 1671 p. 490 „*zirycat*”) verklaart dan weer, waarom men volgens Barchewitz (ibid.) de Bandaneezen te Batavia *sagoeer-katten* noemde: op Banda was de beste sagoeer, en evenals de badjing aan de klapperboomen bezig was, was de Bandanees het aan den arèn.

EXCURS X.

De pitsjaar- of waringinboom.

- (1) De naam „pitsjaarboom” komt natuurlijk van *pitsjaren*, dat den nevenvorm *bitsjaren* (D. 1624 p. 43; De Jonge IV, 18 en elders; Valentijn I, 2, 129) heeft verdrongen; en dit komt weer van het Maleische *bitjara*, beraadslaging, raadsvergadering. De verklaring van den naam is dus, dat beraadslagingen dikwijls onder dien boom plaatshadden; vergel. D. 1663 p. 518 van de waringins op de aloen-aloen te Mataram „gemeenlijk *pitchiar-boomen* genoemd, dat zijn boomen daaronder de Javanen met malkanderen raad houden”. R. 23 Juli 1686 vermeldt een „*bitsjaarboom*”; Valentijn (III, 1, 224) beschrijft den „*pitsjaar- of bitsjaarboom*” als eene soort van waringin. „Pitsjaren” voor beraadslagen moet een der meest gebruikelijke malaïsmen zijn geweest: Schepenen spreken in 1643 van hunne „pitsjaerdagen” en „pitsjaercamer” voor: zitdagen en vergaderzaal (P. II, 28; 29); ook op 's Lands vloot in Europa werd van „pitsjaren” gesproken (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1858 p. 219).
- (2) Wat den boom aangaat, Artus Gijsels zegt a°. 1622 van de Ambooneezen (Kron. u. s. 1871 p. 493): „Sij ceren oock eenen boom in plaetse van haren Nietto (*of duivel*); denselven boom is genaemt *Waringan*; dese boomen houwen se oock veel voor haer *pitsiaerboomen*. Vele sijnder, al is 't schoon (*zie B. 9, 5 noot 3*) dat se desen boom voor geenen Nietto houwen, die hare duijvelshuijskens daeronder setten om hem dienst te doen”. Valentijn (III, 1, 3), die hiermee overeenstemt, geeft echter te kennen dat de boom zelf niet werd vereerd, doch gehouden „voor plaatzen daar zich hunne Nitoe's en boschduivels of de geesten van hunne voorouders onthielden”, welk laatste eigenaardig overeenkomt met de opvatting van Batotoelis als heilig graf (vergelijk hierbeneden E. 21, 7). Rumphius (H. A. III, 142)

spreekt van den „*pitsjaarboom*, arbor conciliorum, kajoe bodi" (1) en zegt dat de Hollanders hem in Voor-Indië wel „pagodeboom" of „drommelboom" (d. i. duivelboom) (2) noemen; de „pagoden", die daaronder worden gezet, zijn (ibid. p. 144) „afgoden"; als Bal. en Jav. naam geeft hij antjac, Mal. caju bodi; evenzoo vertaalt de Nieuwe Woordenschat p. 92 het Bataviasche *pitsjaarboom* in 't Mal. met antjac, welk laatste volgens Rigg is: „*ficus Rumphii*, a variety of fig tree found about Batavia, where it is also called Kayu Bodi".

- (3) Het blijkt wel dat de naam *waringin* bij onze vaders weinig bekend was. Vogel, die toch lang in Indië had gediend, beschrijft hem (o.l. pag. 189) onder den naam „*Pitsjar-Baum*"; zelfs de tuinman Meister (o.l. pag. 50; 100) noemt hem aldus en ook „Teuffels-Baum". Evenzoo Heydt p. 9. Alleen een halve geleerde als dominé Valentijn (IV, 1, 156) sprak van „*waringin- of pitsjaarboomen*". Van Sevenhoven's reisjournaal van 1812 vermeldt den „*waringinboom*, ook wel wandelende boom genoemd". Men vergelijke voorts Hobson-Jobson s. v. *Banyan-Tree*.

Dat ook de tjemara *drommelboom* werd genoemd wegens het geheimzinnige ruischen zijner takken, zegt Rumphius (l.l. III, 87); dezelfde geeft (ib. pag. 140) deze plastische beschrijving van den *waringin*: „Als men van verre onder dezen boom ziet, zo gelijkt het een donkere winkel daar garen te koop hangt".

EXCURS XI.

Bonkes

- (1) (waarvan wellicht ons „bokje" (3) voor „stinkstok" komt, in plaats van: *bonkesje*, *bonkje*; overigens vond ik *roko* voor strootje al in 1809) is het Maleische *bocngkoes*, bundel (4). Rumphius schrijft (Herb. Amb. V, 225) van de tabaksplant: „De groene bladeren, wind-droog gemaakt en in smalle riemkens (*d.i. reepjes*; zie bijvb. *aldaar p. 104; 120*) gesneden, werden in drooge en gelikte (*d.i., zooals aldaar p. 143 blijkt, met een schelpje gladgemaakte*; zie ook *Rariteitk. p. 113*) bladeren van pissang gewonden, omtrent vijf en zes (*d.i. zooals op talloze plaatsen bij Rumphius blijkt, vijf à zes*) duimen lank en een pink dik. Deze rolletjes noemen de Maleyers *bonckos*; werden aan 't einde aangesteecken, in de mond genomen en zoo gezoogen". In de Oost-Indische Thee-boom p. 12 lezen wij:

(2) (1) Prof. Kern zegt (T. B. G. XXVIII, 493) dat „de bodhi-boom der Buddhisten geen *waringin* is maar een *pipal*, *ficus religiosa*". Vergelijk De Clereq no. 1442 en 1510.

(2) Dagr. 1634 p. 411: „een *drommel boom*", is dus te lezen: een *drommelboom*.

(3) Of ironisch, van: Boek en Co., de bekende firma te Havana?

(4) Wanneer D. 1636 p. 191 gesproken wordt (1) van vergiftiging met „een *boncus*", dan is misschien te denken aan koewih boengkoes, eene soort in pissangblad gewikkelde kookjes.

„Zij zeyd' Sinjoor zende my *bonkes*,
Daer op schoot zy my minne-lonkjes,
Haer *bonkes* zy aen myn pyp op stak”.

En p. 19:

„En zy gaf my een pinang,
En een *bonkes* ras,
Waar op ik zey tremokas (*trima kasih*)”.

Dit is beide keeren te Batavia, ongeveer 1700. Op dezelfde wijze wordt het woord gebruikt en de zaak beschreven bij Meister (o.l. pag. 82), Nic. de Graaff (O.-I. Spiegel p. 11), Vogel (o.l. pag. 116 en 199: „*Ponckusie*”), Valentijn (II, 1, 154, waar zij „twee vingeren lang” heeten; III, 1, 234; 244, waar de rihud-bladen (eene pisangsoort) gezegd worden te „dienen tot tabakspijpen om 'er hunnen tabak in te rollen”; III, 1, 9; V, 1, Beschrijv. der Kust van Choromandel p. 55), Salmon (o.l. II, 172), Heijdt (u. s. pag. 18).

- (2) Zie verder A voyage to the East Indies in 1747 and 1748, London 1762 p. 71: „The Malays (*te Batavia*) use no pipes but roll a leaf (*of tobacco*) to the thickness and length of a finger”; vergelijk Hobson-Jobson s. v. *buncus* en Hesseling (o.l. pag. 105). Dat ook ander dan bovenvermeld blad voor dekblad wordt gebezigd, blijkt bij Rumphius (l.l. I, 27; V, 143 en elders), Winter (Bijdr. 1902 p. 47), De Bie (Inl. Landbouw II, 31), De Clercq (o.l. sub voce *gau*). Uit bovenstaande citaten ziet men, dat de *boengkoës* van de 17^e eeuw nogal verschildte van de hedendaagsche roko. Opmerking verdient eene plaats bij Nieuhof (o.l. II, 266): „Men ziet gene Indianen die uit pijpen zuigen, maër zij nemen een blat of meer t'zamen na die groot zijn; dit bladt of deze bladen steken zij op het eind aen en zuigen dezelve aldus aen het einde, waeronder die van Ternate meest begeert worden, en gelden de twee van een vinger lang op Batavia wel een stuiver”. Men vergelijke daarmee zijne plaat tegenover p. 214, waar intusschen blijkt dat de Batavia-sche Maleiers wel degelijk pijpen rookten, van het eigenaardige model dat nog in sommige hoeken der Bataklanden voorkomt; dat de Maleier op die plaat naar het leven is geteekend, ziet men ook aan zijn hoofdtooi. Van hunne vrouwen zegt hij: „(*Zij*) zuigen slechter tabak, die zij op dezelfde wijze rollen en in een stukje van drooge pysang bewinden”, en zoo vertoont de plaat ook
- (3) eene Maleische met een reuzen-*boengkoës*. Nieuhof blijkt hier dus weer een zeer slordig schrijver, wat nog meer uitkomt wanneer men opmerkt dat hij in dit boek over Oost-Indië onder „Indianen” nu eens (II, 228; 231) de bewoners van Voor-Indië verstaat, dan weer die van Brazilië (ib. 268); overigens is *Indiaan* voor Aziaat, tegenover Europeaan zeer gewoon: D. 1636 p. 17; 31; 126; 210 (*de Batavise Indianen*); 1648 p. 80; 1656 p. 4; 1659 p. 112; 1661 p. 20; 1680 p. 345 enz.; ook Rumphius noemt de bewoners van Water-Indië aldus (H. A. II, 177; 258; III, 180; 202; V, 40); nog bij Bosch (De vermeerdering van Java's bevolking, Rotterdam 1851 p. 8) vindt men „Indianen” voor de bevolking van Java, en zelfs bij Fruin in de Gids 1865, II, 32.

EXCURS XII.

Djabon of kruithout.

- (1) Volgens Koorders (o. l. sub n°. 203) is de geleerde naam *Nauclea spec. B.*, en de Soendasche ook *tjangtjaratan*; volgens Teysmannia VII, 506 is het *Nauclea cordata*; volgens G. J. Filet, Plantkundig Woordenboek voor N.-I., Leiden 1876: *Nauclea grandifolia*; volgens De Clercq sub n°. 3039: *Sarcocephalus cordatus* Miq.; hij verwijst daar echter naar n°. 2414: *Nauclea excelsa* Bl., Soend *tjangtjaratan*. Dit alles maakt mij en andere weetnieten weinig wijzer.

Ofschoon (P. III, 325, 13) in 1692 wordt gesproken van „t melkhout waervan de kolen gebrand werden” voor de Bataviasche kruitmolens, en R. 23 Maart 1731 van „*jabon* ofte melkhout”, dat uit Krawang voor diezelfde molens wordt betrokken, merkt men op eerstens dat in R. 2 Aug. 1707 onderscheid wordt gemaakt tusschen buskruit, bereid met melkhout, en dat met *djabon*, verder dat bij Rumphius (Herb. Amb. II, 240 e. v.) de naam „melkhout” aan een boom wordt gegeven naar het sap daarvan, van welken vroeger wel kolen voor buskruit werden gebrand, en aan een tweeden boom (ib. pag. 243), den wilden mangga, van welken hij verzekert dat men in 1678 op Ambon „van dit hout begonnen heeft koolen te branden die zeer fijn en ligt werden en bequaam zijn tot het maaken van buskruit”; volgens hem is de Maleische naam kajoe socsoeh, de Balische bintaro. Echter maak ik uit de Encycl. voor Ned.-I. s. v. en uit Koorders en De Clercq op, dat bintaro wat anders moet zijn dan *djabon*. Aan het kolenbranden worden wij herinnerd door eene aantekening van Raffles (Hist. of Java 1817, I, 42): „Charcoal for gunpowder is uniformly prepared from the celtis orientalis, called ang’grung”. Voor dit laatste is denkelijk te lezen *anggrit*; volgens Encycl. N.-I. en De Clercq sub n°. 2417 is dit laatste de Soendasche naam voor *Nauclea purpurea* Roxb., een kleinen boom van Engelsch Indië die ook op Java en Sumatra voorkomt; Rigg s. v. zegt dat hij heeft „a hard, heavy and durable wood” en Koorders (l. l. pag. 68) plaatst hem samen met den *djabon* en verzekert dat de namen veel met elkaar worden verward. Waaruit ik dus concludeer, dat de in den tekst B. 26, 8 bedoelde *djabon* de *anggrit* kan zijn.

- (2) Wat den aldaar tevens vermelden *soerian* aangaat, vermoedelijk werd die door de Comp. begeerd om zijne geneeskrachtige, speciaal koortswerende eigenschappen. De Encycl. van N.-I. zegt s. v. *Soerèn*: „De bast wordt op Java soms als bitter-adstringeerend geneesmiddel gebruikt en kwam vroeger als *Cortex cedrelae febrifugae* naar Europa”. Weliswaar, het hout is goed bruikbaar voor meubels e. d. (Rumphius Herb. Amb. III, 66 en 126; De Wilde o. l. pag. 50; H. J. Smid, Handboek voor de kultuur en bereiding der koffie, Middelburg 1884, p. 13; Encycl. N.-I. II, 57 en 59; id s. v. *soerèn* en *soerian*; Koorders o. l. sub n°. 88 en 339*); minder gunstig

oordeelen over dat hout Junghuhn (Java I, 505) en Greshoff (o. l. pag. 125), die ook het koortswerend vermogen van den bast in twijfel trekken of ontkennen; wel, zegt laatstgenoemde, helpt die bast tegen dysenterie. Daarentegen zegt nog Rigg: „a substitute for Peruvian bark can be prepared from it”; Filet s. v. *alossul* getuigt van den *soerèn* (cedrela toona Roxb.): „het hout is zeer geschikt voor huisraad en prauwen; de bast is als Cort. Cedrelae of Cort China-China in den handel en wordt als tonisch-samentrekkend en koortswerend geneesmiddel veelvuldig aangewend”; evenzoo De Clercq sub n°. 702. C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 254) verzekert: „Zoo leerde ook de onvermoeibare Doctor Blume ons in 1823 de deugden kennen der bast van... (*den*) *suren* (cedrela febrifuga of swietenia sureni), die de quinquina vervangen kan... Ik heb er zelf de kracht van ondervonden”. De onvermoeibare Blume had echter denkkelijk eenvoudig in praktijk gebracht wat hij bij Rumphius (l. l. III, 68) over het gebruik van bladeren en bast had gelezen.

EXCURS XIII.

Tijferen.

- (1) Dit woord is naar zijne afleiding nooit verklaard geworden. Veth (Uit Oost en West s. v.) verwijst naar Rumphius, volgens wien de Portugeezen het aftappen van palmwijn *tiffar* noemden en den aftapper *tiffador*. Nog heden zijn de termen *tifar*, *orang batifar* en *tilador* in het Menadosche en op Ambon in gebruik (De Clercq s. v. en Teysmannia XII, 84). In verband daarmede had ik trachten te bewijzen dat het samenhang met *tifa* en het langdurig slaan tegen de bloemkolf van den arènpalm om het sap te doen vloeien. Dat klonk nog al plausibel, doch was kwalijk overeen te brengen met enkele plaatsen in mijne lectuur. Nieuhof namelijk, sprekende van de kasten der Malabaren, merkt op (o. l. pag. 149): „welker eenigen *tivas* genoemd worden, die het sap of de vocht uit de kokosboomen tappen of *tijferen*”. Weliswaar spreekt Baldacus noch Canter Visscher van deze kaste, maar Hamilton noteert (o. l. I, 310): „The *teyvees* are the farmers of cocoanut trees” (in de landen van den Samorijn). In B. R. Augustus 1805 vinden we een Cormandelsch schimpdicht, anno 1793 door een M. A. Mossel samengesteld, waarin deze regelen:

„Ik dagt niet dat hij was een van 't soort der kwasten,
Maar wel alsdat hij was van *suric tijffers* casten”.

Alzoo krijgt Nieuhof, anders een slordig schrijver (zoo zegt hij ergens dat *kajman* Maleisch is), toch gelijk, en nu de Heer Rouffaer mij verzekerd heeft dat *tijferen* positief Tamil is, zal ik, in afwachting van het bewijs, mijn *tifa* maar laten rusten en mij tot het vermelden van enkele plaatsen bepalen waar *tijferen* gebruikt wordt.

- (2) Danckaerts spreekt in 1620 (Bijdr. 1859 p. 111) van „eenen boom... *tijfferen* ofte appropriëren om te doen loopen”, en verstaat daaronder dus de voorbereidende werkzaamheid, het langdurige kloppen, uren achtereen (Tijdschr. B. B. VI, 166), „voor iedere bloem eenige uren daags” (G. Stoll, Kiekjes op Java p. 62), „drie dagen lank” (Rumphius, H. A. I, 59), of wel „gedurende 8 tot 14 dagen” (De Clercq s.v. *sagéroe*). Men zei ook *tijfferen* (D. 1624 p. 23, van klapperboomen), zoodat D. 1641 p. 239 in plaats van: *bomentisceren* gelezen moet worden: *bomen tijferen*. Rumphius spreekt ook van *tiefferaar* en *tieffadoor* (H. A. I, 45; 57). De beteekenis is: doen druipen. Zoo spreekt Matthijs Cramer's Tijferboom aldus:

„Ick sta op 't Velt en in het Hoff,
Ick ben der Blanck' en Swarten loff;
Ick *Tijffer* dagh en nacht mijn nat
En word naest Melck en Room geschat”,

waarbij we opmerken dat de vergelijking met melk niet toevallig is, immers D. 1641 p. 462 wordt gesproken van „melck in bamboesen”; waar toewak bedoeld wordt. Evenals echter ons *druipen* zoowel intransitief als transitief gebruikt werd (Rumphius H. A. IV, 111 zegt: „zij druipen 't zap in de ogen”), zoo is het met *tijferen* ook, dat niet zelden ons intransitieve „druipen” beteekent; zoo bij Rumphius H. A. I, 61; Valentijn I, 2, 20; III, 1, 183; R. 31 Jan. 1681 spreekt van oliepoten die „*tijfferen*”, d. i. lekken.

EXCURS XIV.

Kombaars.

- (1) Met dit woord ben ik al even weinig gelukkig geweest als met het voorgaande. Zonder moeite te sparen, ja zelfs met geweld, had ik het in verband gebracht met (men raadt het niet zoo dadelijk) *kabaja*, totdat ik uit den droom werd geholpen door eene mededeeling uit patria, dat Dr. A. Kluijver het voor eene verbastering hield van het Portugeesche *coberta*, deken, met ingevoegden neusklank, zooals in: pampier e. d. En inderdaad, eenmaal op dit spoor gebracht, vond ik eene plaats bij Rumphius (H. A. III, 114), waar sprake is van „een wolachtige substantie dewelke, zo 't schijnt, het poppetje (*van zeker insect*) tot een *coopceers* verstrekt heeft”, d. i. omhulsel (de Lat. vertaling van Rumphius leest hier: obtegumentum). Hier vinden wij dus het Portug. *coberta*, met verandering van *b* in *p* als in *pitsjaren* van: bitjara; omgekeerd spreekt Rumphius herhaaldelijk van *uitbuilen* voor: uitpuilen, *knubbel* voor: knuppel (H. A. III, 60; VI, 163; V, 19). Wij zullen dus verder afzien van pogingen om *kombaars* te huwen aan *kabaja* en alleen over elk afzonderlijk iets noteeren.

Kolbe (o.l. I, 23) beschrijft zulk eene „*Comperse*” als eene dikke, gewatteerde, bijna vierkante scheepsdeken. „*Combaersen*” van matrozen

vermeldt een stuk van 1658 bij Leupe, De reizen der Nederl. naar het Zuidland, Amsterdam 1868 p. 141. Mogelijk zijn dit dezelfde als de „gecattoeneerde” dekens die uit Sourate kwamen, waarover zie P. III, 420; Valentijn II, 1, 334; IV, 2, 146. In R. 5 Juni 1697 is sprake van „palempoesen of Souratse spreijen”, terwijl een stuk van 1758 (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. VI, 81) melding maakt van „palanpoesen of gecattoeneerde dekens”; de technische benaming dezer dekens was dus *palempoes*, hetwelk Hindoostani is en „beddedek” beduidt (Hobson-Jobson s. v. *palempore*); minder accuraat zal dus wezen dat een ouder stuk (bij Hotz o. l. pag. 257) spreekt van „ballenpous ofte opperrock”. In notarieele boedelbeschrijvingen is zeer dikwijls (zooals ook R. 9 Sept. 1707) sprake van „Souratse *combaersen*”.

- (2) Uit dezelfde landstreek als deze kombaarzen schijnt ook de *kabaja* gekomen. Immers het is moeilijk, dezen naam *niet* in verband te brengen met de stad *Kambaja* in Gouzerate, die zeer veel lijnwaad uitvoerde. Men vergelijkte Hobson-Jobson s. v. *Cambay* en *Comboy*; toch wordt in dat werk s. v. *cabaya* niet aan de stad *Kambaja* gedacht, doch aan eene afleiding uit het Arabisch. Wij zien D. 31 Mei 1676 dat de Fiscaal te Batavia eene aanhaling doet van „kinder*cambaijen*” en „groote *cambaijen*”; de eerstgenoemde heeten echter D. 1670 p. 43: „kinder*kabaijen*”. Valentijn noemt (II, 1, 168) *cambaja* „een geruit, lang, catoene kleed van 3 à 4 ellen, dat zij (*de Ambo-neczen*) ’s nagts om hun naakt lijf slaan en dat hen tot een dekkleed dient”; maar, zegt hij van deze zelfde menschen (ib. pag. 169), de mans „hebben in huis ook wel fraeje en zeer fijne chitse *cabaejen*”. Hij schijnt dus een onderscheid in beteekenis tusschen deze twee woorden aan te nemen, dat niet bijster opgehelderd wordt door vermeldingen als die in de Batav. Courant van 25 Oct. 1817: „*combaijen* in soort”. Het voortbestaan van dezen vorm met eene *m* kan inderdaad op zulk een verschil duiden, d. i. tusschen eene deken of spreij en een kleedingstuk. In elk geval was ook dit laatste van vrij groote lengte, niet eene soort linnen kiel zooals tegenwoordig. D. 1637 p. 99 heet de Bengaalsche kleeding te bestaan uit „een tullebant, *cabaij* ende commerbant”. De stof was vermoedelijk „Suratse chits”, vermeld bij Valentijn II, 1, 334. Een stuk van 1641 (Bijdr. en Meded. Utr. Gen. II, 345) spreekt met betrekking tot Bengalen van „Moorsche hemden ende *cavaijen*”.

- (3) Baldacus noteert (Malabar p. 34; nagenoeg woordelijk ook aldus bij W. Schouten o. l. II, 83) dat onder de Mooren van Gouzerate de mans „rokken” dragen, „die wij Moorsche *kabaijen* noemen, van lijwaat ofte van kostelijke zilvere, goude ofte andere stoffen; deze rokken zijn boven nau, aan de zijde om de lendenen gebonden en gesloten, hangende tot de knien”, hetgeen bewijst dat de *kabaja* niet per se van dunne stof is; zoo wordt ook bij Valentijn (V, 1, 257) in een stuk van 1689 gesproken van met bont gevoerde „*bovenkabaijen*” der vrouwen in Perzië. Het karakteristieke van dit gewaad is eerder de lengte. Dit blijkt ook uit eene curieuse plaats bij Valentijn (III, 2, 96), waar men een Europeaan in Indië ’s avonds ziet uitgaan „met zijn *cabaij* of dunne Japonze rok”; aangezien de „Japonze rok”

(de „japon” van Broeder Benjamin, den „luijen zuipzak”, de „japonnen met sjerpen” van Tante Stastok’s vader) tot op de voeten hing, moet dus ook de *kabaja* een dergelijk kimono-achtig kleedingstuk zijn geweest.

Wij willen besluiten par des chansons, d. i. met het couplet op de Herfstmaand uit Nieuhof’s Bataviaasch „Saizoen-dicht” (voor in zijn Brasil):

„Nu toond de zon haer kracht en Lijs haer lichte kleeren,
Gevoerd met lichte stof; zij denkt, het staet haer fraeij.
Maar hoord eens, lieve Lijs! bent gij een vrouw met eeren,
Zoo is de voering goetd, al draagt gij een *kabaj*”.

De voering is dus Lijs zelve, en het was destijds, omstreeks 1670, niet deftig voor eene dame om in de *kabaja* uit te gaan. Later veranderde dit en droeg men haar overal. Men ziet vreemdelingen, in het bijzonder Engelsen, groote oogen daarover opzetten; zoo den zeeofficier die een journaal hield van de expeditie naar Ambon 1795 (Bijdr. 1908 p. 257): op een diner bij den Gouverneur Couperus te Malakka „Madam Couperus was dressed in a mixture between the Malay and Portuguese, her outward garment being made exactly like a shift (*hemd*). She looked as if she reversed the order of her dress altogether”.

EXCURS XV.

De prinsenvlag.

- (1) Men zou kunnen meenen dat deze is geweest *oranje*, wit en blauw, doch dit is onjuist, ook wat de Oost betreft. Weliswaar was (Navorscher II, 350) den 26 Nov. 1587 de oranje, wit en blauwe vlag door de Admiraliteit van Zeeland officieel aangenomen; al vroeger echter (ibid. II, 161) was rood, wit en blauw, de oude Spaansche koopvaardijvlag, op onze oorlogsschepen gebruikt. Dat Houtman’s schip anno 1595 deze laatste vlag voerde met het wapen van Amsterdam, ziet men op de reproductie der schilderij van H. Vroom (1599) in Onze gouden Eeuw I, 284. Het is heel onwaarschijnlijk dat het bestuur der Compagnie, welke immers een bolwerk der regenten-aristocratie vormde, later het oranje in hare vlag zou hebben geduld. Echter zal de wimpel wel oranje geweest zijn. Leupe deelt in Navorscher V Bijbl. p. LI een last mede, anno 1634 door G.-G. en Raden gegeven tot inkoop van vlaggendoeck te Sourate, namelijk „root oft oranje”, wit en blauw. Misschien was men in Indië meer oranjegezind dan te Amsterdam. De facsimile’s echter der kaarten in Heeres’ uitgave van Abel Tasman’s journaal (1642) vertoonen Compagnieschepen met rood, wit en blauwe vlaggen; het rood echter heeft op al die kaarten door den tijd eene bruinachtige tint aangenomen. Op Ambon gebruikte evenwel de Comp. in het begin der 17^e eeuw, om de bevolking tot hecrendiensten op te roepen „eenen

- Nederlander met een princenstock" (Bijdr. III, 102); evenzoo op Formosa (D. 1636 p. 21; 1641/2 p. 151; Grothe III, 105; 108; Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1853 p. 260); en dat die stokken *oranje*, wit en blauw waren, herinner ik mij positief, wat Ambon betreft, gelezen te hebben, zonder de plaats te hebben kunnen terugvinden. Wat echter de vlag aangaat zie men vooral Dagr. 1663 p. 621, waar Bort op de vraag van den Tartaarschen Onderkoning antwoordt: „Onse dagelijxse vlaggen sijn rood, wit en blauw”. Bij Meister (o.l. pag. 17) zien wij a°. 1677 de rood, wit en blauwe vlag vermeld op eene Comp^s. sloep, en ik twijfel er niet aan of het titelblad van Rumphius' Herbarium in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek zal dezelfde kleuren vertoonen, evenals wellicht oude kaarten op 's Rijks Archief. Zeer duidelijk zichtbaar is het *rood* der scheepsvlaggen op de in § 2480 e.v. besproken kaart, a°. 1692 te Batavia vervaardigd. In R. 18 Febr. 1687 worden genoemd zekere „bethilles tot vlaggedoeck”, en wel: gebleekt, blauw en rood. Langhansz (o.l. pag. 510) vermeldt omstreeks 1695 op de Nederl. loge te Sourate eene vlag „mit roth, blau und weissen Streiffen wie die Holländischen Flaggen zu seyn pflegen”; een werk van datzelfde jaar (geciteerd bij Groeneveldt, De Nederl. in China p. 80 noot) zegt niettemin: „Staatenvlag, gemeenlijk genaamd de Prinsevlag, zijnde oranje, wit en blaauw, welke gevoerd werd van alle die onder de Vereenigde Nederl. behooren”. Maar een vers op eene gebeurtenis van 1665 (geciteerd Navorscher XXIV, 49) luidt:

„In schaûw van root en wit en blauw der Princevlagh”,

zoodat men zou zeggen dat de vlag in patria varieerde met den politieken barometer. Vergelijk in dat tijdschrift ook het Bijbl. van deel V, p. LII. Worms (o.l. pag. 91) spreekt omstreeks 1710 van „roth, weisz und blau gleich der Prince Flagge”. Heydt zegt omstreeks 1740 even uitdrukkelijk (o.l. pag. 47): „Diese Flagge ist roth, weisz und blau; sie wird die Printzen-Flagge genennet und wehet auf allen Comtoiren der Edlen Compagnie in Indien”. De bewering in Eigen Haard 1899 p. 672: „eerst de revolutie van 1795 bracht het rood in de driekleur”, mist dus, wat Indië betreft, allen grond, want afgezien van wat Leupe hierboven over den inkoop van vlaggendock in 1634 zegt, heb ik nergens iets gelezen of gezien van oranje in de vlag der Compagnie.

EXCURS XVI.

Muskieten en slaapbroeken.

- (1) Over deze gevleugelde chirurgen, die aan Pope's uitdrukking „the light militia of the lower sky” doen denken, vergelijke men het artikel in Hobson-Jobson. De naam *mosquito* heet het verkleinwoord van het Sp. of Portug. *mosca*, vlieg. Curieus is, dat *musquit*, *mosquyt*, *misquit*, *mosschita*

in oudere Hollandsche stukken (zooals in Jacob van Neck's reisverhaal l.1. pag. 300; Dagr. 1632 p. 129; 1641 p. 455; Grothe V, 112; Tiele Bouwstoffen II, 91; Baldaeus, Malabar p. 29; W. Schouten I, 38) ook worden gebruikt voor *mesigit*, evenals het Portug. *mesquita* (zie Hobson-Jobson s. v. *mosque*). Nog wonderlijker, dat het prulwerk „Batavia in deszelfs” enz. (IV, 28) durft spreken van „vloojen, alhier *mosquiten* genoemd”. Niet minder verbaasd staat men bij het lezen op p. 14 van Georg Andriesz' reisverhaal: „Ik heb in Batavia gezien dat enige menschen van dusdanige vergiftige steken (*namelijk van muskieten, niet van den pook eens amokspouwers*) zeer gezwollen waren en armen en benen daarover verloren en ook dat hun aangezichten zeer ijsselijk toegestelt waren”. Wat moeten die Hollanders van 1645' onzindelijk zijn geweest! Meister (o.l. pag. 43) maakt het nog erger door te verzekeren dat „solch klein ohnmächtiges Thierlein den grössesten und stärckesten Mann umbs Leben bringen” kan, wanneer hij namelijk, evenals de makelaar bij den Schoolmeester, boos wordt en zich gaat krabben. In *A voyage to the East Indies in 1747 and 1748*, London 1762 (1) p. 85 lezen wij: „When Europeans come first here (*te Batavia*), the *musketoos* are apt to be very troublesome to them; sometimes their faces and skin are so much swelled by the bites of these animals, that a man will find difficulty to know his intimate acquaintance”.

- (2) Overigens ziet men uit Herport (B. 5, 4) dat het reeds toen eene uitkomst was om „een vestje” aan te doen, zooals dat in Toontje Poland's tijd heette (Van Rees, Toontje Poland II, 212). Een ander preservatief was de lange, wijde, om de enkels gesloten broek, waarmee men de Portugeezen te Goa bij Van Linschoten (p. 45) „naar 't leven afgehebeelt” ziet. Wel was ook in Nederland reeds destijds de lange broek niet onbekend, maar uitsluitend als dracht van de minste klasse (zie bijvb. de van 1631 daterende titelprent van Hugo de Groot's Inleidinge), en dan was nog de snit en vooral de stof verschillend. Toen a°. 1601 Van Neck te Ternate kwam, kreeg hij een bezoek van den Vorst, die „maar een lichte zijde *muggenbroek* aanhad” (Valentijn I, 2, 210). Zoo ging de Ceilonsche Radja Singa gekleed (ib. V, 1, Ceylon p. 200) als „een oude Portugees met zijn *miskieten- of muggenbroek*”. W. Schouten (I, 257) zegt dat de Portugeezen te Goa voor een deel dragen „lange *musschie* (*sic*) *broecken*, die haer, om 't stecken der muggen, die sij, en oock d'onse, *musschieten* noemen, seer wijd en luchtigh tot op de voeten hangen”.

- Eveneens aapten de Bataviasche Mardijkers, trotsch op hunne onderstelde Portugeesche afkomst, deze gewoonte na door het dragen van „broeken die hen tot op d' enkelen hangen”, zooals Nicuhof zegt, die er (o.l. II, 216) ook een afbeeldt. Voor Hollanders was het in Indië langen tijd eene ongewone kleedij. J. van Dam, a°. 1661 Gouverneur van Banda, „wierd

(1) (1) Volgens *Encycl. van N.-I.* IV, 483 is hiervan de auteur C. F. Noble.

gemeenelijk Jan met de lange broek, omdat hij veel met een lange *misquitenbroek* ging, genaamt" (Valentijn III, 2, 91); maar ook wie veel de rimboe in moest, droeg haar gaarne; zoo zien wij Rumphius daarmee uitgedost op het titelblad van zijn Kruidtboek (Rumphius-Gedenkboek p. 56). Zelfs spreekt Valentijn (I, 2, 350) van „een lange spitze broek, gelijk nu de Hollanders dragen", namelijk in Indië, evenals Javaansche Regenten zich ook soms vertoonden in „een lange *muggenbroek*" (ib. IV, 1, 153). Hardloopen kon men in dergelijke „*Musquiten-* of onderbroeken" niet, zooals Jacob de Roy (Hachelijke Reijstogt, Leiden 1706 p. 102 en 104) ondervond. Natuurlijk droeg men haar bij voorkeur 's nachts, wanneer de bloeddorstige vijand zijne snoodste lagen legde; vandaar dat, wanneer a°. 1681 door Vogel (o.l. pag. 178) wordt gesproken van „eine dünne Cattune Schlaff-Hosen", vermoedelijk de lange muggenbroek zal bedoeld zijn. Op Rach's platen ziet men de patienten der Bataviasche hospitalen in troepen uit wandelen gaan, voor een deel uitgedost met lange en zelfs zeer korte slaapbroeken (sommige als zwembroekjes) en op bloote voeten. -

EXCURS XVII.

Mijl en Rocde.

- (1) Over de vaagheid van het begrip „mijl" zie B. 9, 4 noot 1 en 9, 8 noot 8.

Uit Scipio's aanduidingen van afgelegde afstanden, vergeleken met die van Patinggi (B. 14, 14 noot 4; 16 noot 5; 17 noot 5; 18 noot 10 en de daarop volgende noot 5; 19 noot 3 enz.), blijkt dat de mijl veelal wordt gelijkgesteld met een uur gaans. De kaart, behoorend bij Scipio's rapport, geeft dan ook eene schaal van „uuren gaans", zonderling genoeg, omdat de aard van het Indisch terrein, de toestand van den weg, de tijd van den dag enz. natuurlijk van den grootsten invloed waren op de snelheid van den marsch. Niettemin werd de mijl zoozeer met het uur gelijkgesteld, dat Valentijn (III, 2, 2 en 15) zelfs spreekt van een binnen zoo en zooveel „mijlen" om te varen eiland; nog Daendels (Staat p. 2) spreekt van „mijlen of uren gaans". Hieruit volgt reeds, dat men om de juiste lengte van de mijl niet veel gaf. Inderdaad zegt Corn. de Bruin (o. l. pag. 204): „Evenwel is aen te merken dat de uren of mijlen dikwijls gerekent worden naer de grootheit des lants (*naar de landmaat? hij heeft het hier over eene reis in Perzië*), waerom ze dikwijls vrij langh uitvallen."

Bij het naciijferen der opgegeven lengten ontmoet men dan ook aanmerkelijke verschillen.

In het fragment uit het Kaapsche Dagregister, dat onder den naam Dagverhaal van Jan van Riebeeck op niet onberispelijke wijze is uitgegeven onder de Werken van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, deel 39, 58 en 59, vindt men (II, 263) de volgende oude noot: „De mijlen, hier

genoteert, zijn van een uijr gaens, ende daerom maer $\frac{1}{2}$ duijtse mijl na de rijnlantse mate van 20 roeden per mijl". Hier heeft blijkbaar de uitgever het teeken niet begrepen, bestaande in de benedenste helft van een cirkel, met eene stip daarin, dat achter getallen de plaats van drie nullen pleegt in te nemen; in plaats van 20 is dus te lezen 2.000. Daar de Rijnl. roede 3,767 meter is, hebben we hier eene mijl van 7534 M., d. i. de tegenwoordige Pruisische mijl van 7532,5 M., die eveneens 2.000 roeden telt.

- (2) Het dichtst hierbij komt de mijl van 15 op den graad, die 7420,44 M. is. De kaart, behoorend bij Couper's rapport van zijn tocht tot vervolging van Soerapati, geeft eene schaal van „Duytsche mylen van 1900 Roeden en 15 in den Graadt". De mijl echter van 7420,44 M. zou ongeveer 1970 Rijnlandsche roeden bevatten; dus of 1900 is een rond getal, of het bevat eene schrijffout, of wij hebben hier met eene andere dan de Rijnlandsche roede te doen, namelijk met eene roede van 3,905 M.; dit zou de „geometrische" roede kunnen wezen, tot welker bepaling door Overste H. D. H. Bosboom (T. B. G. XLVII, 65) vergeefsche moeite is gedaan. Ook de elders (I, 13 en § 812) vermelde kaart van Struiswijk (a°. 1707) is in „geometers roeden". Van Goens berekent in 1661 de afstanden op Ceilon (Valentijn V, 1, 151) in „Duijtze mijlen a 15 in een graed", waarin ook de kaarten bij Valentijn zijn opgesteld. Corn. de Bruin zegt (o.l. pag. 151): „een gemeene Duitsch mijl van 15 in eenen graed komt op een uur en overeen met 4000 schreden"; dat zouden dus schreden worden van ruim anderhalven meter; er zal wel eene drukfout zijn. Reimer's kaart van Batavia en omstreken (ongeveer 1790) vertoont eene schaal van „eene Duijtsche Mijl of 1969 $\frac{1}{12}$ Kh (*sic*; lees Rh.) Roeden"; zoo is ook de kaart van het Krawangsche van 1696 in Rijnl. roeden. Maar de zoo belangrijke en nauwkeurige kaart van 1692 vertoont eene schaal van „5 mijlen of 7500 roeden"; dus eene mijl van 1500 roeden of 5650 M.

- (3) Verschilt dus de „mijl" zeer veel, met het uur gaans is het evenzoo. Stavorinus (voor in deel II van zijne Reis naar Bengalen) geeft eene kaart van de streek aan den Ganges, met eene schaal van „uuren van 20 in een graad"; dat wordt dus een uur van 5565 M. Maar in zijne reis naar Samarang (II, 251) spreekt hij van uren gaans op Java „ieder van twaalf honderd Rhijnlandsche roeden", d. i. dus 4520 M.; deze uren van 1200 R. roeden vertoont ook de schaal bij zijne kaart van Java achter dat deel en evenzoo Marci's kaart („6000 Rijnl. roeden of vijf Jav. uren"); ook Teisseire zegt (Verh. B. G. VI, 101 noot) dat het uur gaans 1200 R. roeden is. Dit uur gaans schijnt overeen te komen met den paal van 300 R. roeden, gerekend op een kwartier gaans; het verschilt echter aanmerkelijk van het uur gaans van 1425 R. roeden (d. i. 5368 M.) op Valentijn's kaart (V, 2, 7) der omstreken van Kaapstad, en dat bij Jan van Riebeeck (hierboven) van 1000 R. roeden.

De slotsom is dus, dat wanneer bij de benaming van „mijl" of „uur gaans" niet uitgedrukt staat het aantal daarin begrepen Rijnl. roeden of de verhouding tot den graad, het geheel onzeker is hoe lang die mijl of dat uur gedacht wordt.

EXCURS XVIII.

Kadel en diggedig.

- (1) *Kadel* (zie B. 34, 12) is een van die woorden, welke eertijds in het Indische Hollandsch van dagelijksch gebruik zijn geweest, doch langzamerhand zijn uitgestooten, waarbij zij dan soms, zooals in dit geval, in het Kaapsche Hollandsch bleven hangen. De oorsprong is het Tamil, zooals men in Hobson-Jobson kan nalezen; de bewering aldaar, alsof 't Engelsche „cot, a light bedstead”, daarvan zou afgeleid zijn, is onjuist: reeds in het middeleeuwsche Engeland kende men „cotarii, cotmanni”, zoo genoemd „parce qu'ils habitaient une chaumière, kot, d'où cottage” zegt De Laveleye o.l. pag. 129, waar men ook bespeurt dat deze klasse in het Nederl. „koeters” (ons „keuterboer”) heette; vergelijk hanekoi, e. d. Wel kan het Portug. *catre* of *catel*, brits, veldbed, van bedoeld Tamilwoord komen.

Reeds in 1622 gebruikte men op Ambon 't woord *catell* voor rustbank (Kron. Utr. Genootsch. 1871 p. 440); Danckaerts zegt in zijn Vocabularium van 1623: „*Catil*, een bedstede”. Evenzoo Johan van Twist o.l. pag. 59. In het Dagr. vindt men *catel* a°. 1634 p. 385; 1637 p. 59. Voor bedstede van Europeanen (kust van Cormandel) bij Daalmans (o.l. pag. 218), die 't vertaalt met „veldkoets”, d. i. dus: lit de camp, of ledekant. In een stuk van 1678 (Bijdr. 1875 p. 127) zit men op „een *cadel* met een combaers overdekt” (Molukken); zoo wordt in 1706 de gewonde Soerapati (De Jonge VIII, 302) „op een *kalil* naar Passarouwang gebracht”, en lagen de zieken van het Bataviasche hospitaalschip (P. X, 332) op „krebber of *kadels* met rotting-raamen”. Vergelijk Valentijn II, 1, 268. In Voor-Indië bleef het woord in gebruik. Jacob Haafner (Lotgevallen, 2^e dr. 1826 p. 51) zegt: „Ons gansche huisraad bestond in drie *katels* of krebber”; maar dat het te Batavia achteruitging, ziet men in de Nieuwe Woordenschat, die het niet als Hollandsch geeft maar als Bataviaasch-Portugeesch voor het Hollandsche (daarvan gecorrumpeerde) *kaartel*, Mal. *randjang* (dat eene rustbank van vlechtwerk is). In Zuid-Afrika loopt het nog heden langs straat als „ledikant zonder hemel” (D. C. Hesseling, Het Afrikaansch, Leiden 1899 pag. 93).

- (2) *Diggedig*. Volgens Valentijn (I, 2, 1) is „*dego dego* Ternataansch (*voor*) een tafel, bank of rustplaats van gespouwe bamboezen”; evenzoo ibid. p. 344. Het oudste mij voorgekomen voorbeeld is a°. 1643 in de Reize van M. G. Vries (l. l. pag. 127), waar iemand zit „op een verheven *diggedig* alwaer matten op laegen”. Zoo worden D. 1676 p. 331 „*degge-deggen*” vermeld ten gebruike van onze soldaten op Java's N.-Kust, blijkbaar britsen, niet precies hetzelfde als de door Rumphius (Herb. Amb. I, 81) vermelde „vaste zitbanken, die men *deggo deggo* noemt”. Weer eene andere bestemming heeft de D. 13 Nov. 1711 aangeduide „groote draegstoel of *digge digge*”. Valentijn (II Beschrijv. van Amb. p. 77) vermeldt „*dego dego's*, zijnde solderingen van gespleten bamboesen”; Van Doren (Fragmenten I, 169) op Ceram „*digo-digo's*,

britsen van bamboes, zooals de balie-balie bij de Javanen", hetgeen klopt met de omschrijving van De Clercq o. l. sub voce *degoc-degoe*, waar men leest dat op Banda para-para (waarover zie B. 40, 22) wordt gezegd. Het eigenaardige schijnt dus de samenstelling van gevlochten of althans à jour bewerkt materiaal.

EXCURS XIX.

Laskar.

- (1) Naar aanleiding van B. 50, 43 noot 1 het volgende.

Wat *lascaren* zijn, kan men nazien bij Hobson-Jobson en bij Veth, Uit Oost en West s. v. Van hen zijn te onderscheiden de „swarte Ceilonse *Lascarijns* of soldaten” (Wouter Schouten I, 185; evenzoo D. 1640 p. 92; 1661 p. 100), door Stein van Gollenesse in zijne memorie van overgave a°. 1743, gedrukt te Madras 1908, p. 33, beschreven als „naturelle Malabaren uit alle geslagten (*d. i. kasten*), door de Roomse priesters tot het paap-se gelove gebragt”, gewoonlijk menschen die hunne kaste door eene overtreding hebben verloren; het zijn deels soldaten, deels landbouwers. R. 12 Juli 1694 spreekt in zake Malabar van „inl. christenen, gemeenlijk *lascarijns* genaamt”, eene soort van landbouwende reserve-militie of landstorm.

- Jacob van Neck schrijft in 1599 van den Bantamschen adel (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. XXI, 302): „Sij worden door veel van haer slaeven en andere dienaers, die se *laskars* nomen, stadich gheaccompangiert Deese *laskars* sijn vrijluijden en den Javaen wort opghelcijt ider nae sijn staet en rijckdoem van soodaenighe mannen in hun dienst te moeten houden, opdat sij hen altijdt van volck versien vinden (*tegen aanvallen van Mataram*). De *laskers* dan worden bij hen ghehuert een jaer lang gheduijrende, in welke tijdt sij den meester dienen als eijghen luijden, die hen weeder versorcht van onderhout des levens, en als het jaer verloopen is, is hij schuldich hen 't gheen haer belooft is te betaelen; alsdan sijn sie weeder vrij en moghen weeder een ander oft denselven dienen wiet hen belieft. Deese sijn oock ghehouden met haar meester ten strijde te trecken, die hen alsdan cenich crachtich cruijt (*opium of bang denkelyk*) te eeten gheven, welcks name mij vergheten is, dat sij van de Gusaraten coopen en sulcken werckinghe in hem heeft, dattet de menschen als uitsinnich tottet ghevecht doet ghaen”. Het zijn dus gehuurde gewapenden, denkelyk van vreemden, speciaal Voor-Indischen landaard. Of de *Lascaren*, die de Portugeezen als soldaten en scheepsvolk gebruikten, hunne slaven waren, is mij niet bekend; echter vinden wij in 1648 (Heeres, Bouwstoffen III, 426) „*lascours* en loijffoijgenen” bij de Portugeezen op Flores. Wanneer de Compagnie dergelyke menschen gevangen maakte in gevechten tegen de Portugeezen (zoo zendt Coen in 1622 naar Banda „eenige *Lascaren* oft Gouseratten, van den vijant veroverd” Tiele, Bouwstoffen I, 336), gebruikte zij die ook wel als gewapenden, om hen
- (2)

vervolgens in vrijheid te stellen; dan werden het Mardijkers. D. 1624 p. 118; 1625 p. 126 komen „*lascars* ofte Gusratten” voor op schepen der Compagnie. Het is mogelijk dat deze tegenstelling tot de in vrijheid gestelden of Mardijkers de verklaring geeft van het feit dat *laskar* behalve matroos (bij Haafner, Lotgevallen op eene reize van Madras p. 2 worden in Nederl. dienst te Negapatnam vermeld „*Lascars*, zwarte matrozen”) is gaan beduiden *slaaf*. Zoo vermoed ik dat de in Bontekoe's Reize anno 1622 vermelde *Laskaren*, die te Batavia naar koraalsteen doken, slaven waren. Danckaerts vertaalt (o. l.): slave, amba, *lascar*. Uit het gesprek in Bataviaasch Maleisch bij Meister (o. l. pag. 205; 206; 213) blijkt dat *laskar* 't gewone woord was voor slaaf; evenzoo bij Barchewitz o. l. pag. 557; zoo spreekt Rumphius (Tijdschr. voor Staathuishoudk. en Statist. XIII, 125) van „Onin *Lascar* of 't slaven Onin”. De Nieuwe Woordenschat geeft als Maleisch voor: slaven geslagt: *hazal lascar*. P. van der Crab (De Moluksche Eilanden, Batavia 1862 p. 100) spreekt van „slaven of *laskars*” op de Zuidwester Eil., en Van Hoëvell zegt s. v.: „*laskar* wordt op Amboen als scheldnaam gebruikt; *kasta lascar*, iemand van slechte afkomst”. Uit ons Bandoengsche stuk en de aldaar § 45 noot 6 overgenomen woorden van het document van Pati zien wij dat ook op Java nog in 1812 het gewone woord voor slaaf was: *laskar*.

EXCURS XX.

Portugeesche woorden in het Compagnies-Hollandsch.

- (1) Bij het lezen der Oud-Hollandsche stukken in de verzamelwerken van Tiele-Heeres, De Jonge enz. en de Dagregisters zal men niet zelden op woorden van Portugeeschen oorsprong of althans van een Portugeeschen klank stuiten, welker beteekenis in den regel zoo duidelijk is en zoo alledaagsch, dat men zich afvraagt waarom niet liever het Hollandsche equivalent is gebruikt. Waarom bijvoorbeeld, teekent onze Culemborgsche Gouverneur-Generaal zich onveranderlijk *Antonio* van Diemen? Waarom sprak men van *novos* in plaats van: nieuwtjes, van *gastos* in plaats van: onkosten? Waarom ook schreef men soms bijvb. *Pulo Pinao* voor: Pocloe Pinang (D. 1636 p. 107)? Zeker niet om deftig te doen. Immers de Indische Regeering, welke gaarne zoo deftig mogelijk deed, vermeed deze soort basterdwoorden in officieele stukken zooveel zij kon; men zal ze veel vaker ontmoeten in de aan haar gerichte stukken dan in de van haar uitgegane, behalve enkele termen die eens voor al bij de Compagnie burgerrecht hadden erlangd, zooals het daareven vermelde *gastos*.
- (2) Wij komen dus tot de gevolgtrekking dat in de spreektaal der Compagniesmensen vele Portugeesche woorden in omloop waren, die bijna ongemerkt in de schrijftaal inslipten, en dat vooral de mindere klassen der Europeesche bevolking die bezigden, de klassen welke het meest met eene wereld in aanraking kwamen waarin heel geen Hollandsch werd gesproken

doch enkel basterd-Portugeesch, d. w. z. de slaven en Mardijkers, die zich de lingua franca hadden eigengemaakt, welke zoo lang het medium van verkeer tusschen Europeanen en Aziaten had gevormd. Bovendien hadden de met de Portugeezen gevoerde oorlogen en de op Oostersche landen gedreven handel een zeker aantal dergelijke termen in het algemeen gebruik doen opnemen.

Met het tanen van het Portugeesch gezag evenwel is ook de invloed van hunne taal op het Compagnies-Hollandsch merkbaar verminderd. Zonder te kunnen aangeven of het Portugeesch als lingua franca der Oostersche zeeën sedert den val van Malakka is achteruitgegaan en, zoo ja, op welke wijze daarin dan is voorzien, valt het al spoedig op dat de basterd-Portugeesche woorden in de Compagniestaal zeer veel minder talrijk worden sedert ongeveer 1650, dat niet weinige van die termen, welke in de oudere stukken (zooals die bij Tiele-Heeres) worden aangetroffen, al spoedig hierna uit de geschreven taal zijn verdwenen, en dat ten slotte slechts enkele zijn overgebleven, aan welker vreemde afkomst ternauwernood meer gedacht werd.

- (3) In onderstaand lijstje (dat op volledigheid geene aanspraak maakt) hebben wij een aantal Portugeesche of would-be Portugeesche woorden bijeenverzameld uit oude Compagniestukken, en wel zulke woorden, welker rondwandeling in de Indische schrijftaal is geëindigd met hunne uitstooting, niet zulke die nog heden in omloop zijn, zooals *alcatief* in het Indische Nederlandsch en *lamari*, *bandera* in het Maleisch.

De onzekerheid, waarmee wij ons bij gebrek aan kennis van het Portugeesch op dit terrein bewegen (Michaelis' woordenboek is onze gids), beperkt onze rol tot die van neuswijs speurder en snuffelaar. Bevredigende uitkomsten zullen wij niet kunnen geven. En dit te minder, omdat ook Michaelis' kennis van het hedendaagsch Portugeesch geen waarborg is tegen vergissingen, want evenmin als men de Hollandsche Compagnieswoorden in onzen Van Dale aantreft, is het te verwachten dat het moderne Portugeesch van onzen tolk rekening houdt met verouderde en verbasterde termen. Bovendien schijnt het wel dat onze oude Hollanders gaarne een Portugeeschen draai gaven aan woorden die geen Portugeesch waren (1). Dan ook veranderden zij de Portugeesche woorden niet zelden, maakten bijvb. *novos* van *novas*. Voorts zijn er woorden die of eenvoudig uit het Latijn schijnen overgenomen door menschen die eene betere opvoeding hadden genoten (2), of uit het Fransch (3), of ook wel uit het Spaansch, dat, speciaal in de Molukken,

- (3) (1) Zoo is *geen* Portugeesch: *preparade* (voorbereidsel, D. 1644 p. 280); *gratitugo* (dankbaarheid, D. 1648 p. 149); *herideeren* (ergens in betrokken zijn, D. 1672 p. 132).

(2) Over dergelijke woorden zie B. 2, 10 noot 3. Vergelijk *laudeeren* (prijzen, D. 1644/5 p. 212); *sonder dubie* (zonder twijfel, ibid. p. 86); verder sommige in onze beneden volgende lijst van „Portugeesche” woorden, zooals *gaudeeren*,

dat in het Portugeesch *gozar* heet.

(3) Zoo *desir* (wensch, D. 1640 p. 157); *dangier* (gevaar, D. 1644 5 p. 148); *peupel* (ibid. p. 68); *heureuse rencontres* (gunstige bejegening, ibid. p. 200); *importeeren* (veroveren, D. 1672 p. 327). Vermoedelijk zijn ook als Fransch bedoeld *accompagne* (begeleiding, D. 1644/5 p. 305); *facherie* (overlast, D. 1641 p. 187).

niet zonder invloed gebleven moet zijn op de taal der mannen van onze oude Compagnie (1).

- (4) Ten slotte zijn er woorden, die op een of andere wijze met een der Romaansche talen samenhangen (2), en eindelijk nog andere die, ofschoon zij wel van Romaanschen oorsprong schijnen, het inderdaad geenszins zijn (3).

Het is dus met gerechtvaardigde vrees en bevinge dat wij achtereenvolgend lijstje onzen lezer aanbieden, in de hoop daardoor wellicht de aandacht van beter bevoegden te zullen vestigen op een niet oninteressant onderwerp van taalstudie. Soms vinden we termen welker verklaring wat ver ligt. Wanneer men bijv. bij Tiele (II, 198) van *krawaecten* leest in den zin van: roovers, dan bedenkt men dat anno 1629 bij den inval van Montecuccoli in de Veluwe ook „Crawaten” onder zijne plunderende benden waren (Kron. Hist. Gen. Utr. 1858 p. 23), dat zijn dus Croaten. Wordt elders (ibid. III, 458) gesproken van „boecken met gout op de *caffatorij* gevrocht”, dan zal dit het middeleeuwsche *coopertorium* wezen, d. i. omslag, waarmee ons „couvert” en „kaft” samenhangen.

- (5) adjude, hulp (P. ajuda) Valentijn V, 1 Ceijlon 185; D. 1664 p. 573 enz.
 aguade, waterplaats (P. aguada) D. 1641/2 p. 250.
 alambre, barnsteen (P. alambre) D. 1636 p. 92.
 alcauseeren, verwerven (P. alcançar); „geene cleene winsten *alcauseeren*”, Hotz
 1. 1 pag. XXXVI, anno 1652.
 alfandigo, tolhuis (P. alfandega) D. 1641 p. 209; 1641/2 p. 190 enz.
 almadie, boot (P. almadia) D. 1641/2 p. 216.
 Altesa, hoogheid (P. Alteza) D. 1644 p. 41.
 ambassado, gezantschap (P. embaixada) D. 1636 p. 43; 111 enz.

- (3) (1) Zoo zal *arrive* (aankomst, D. 1641 p. 383) eerder het Spaansche *arribo* wezen dan 't Portug. *arribacao*; *empleo* (ook: *emplo*, *emploij*, *inpleo*) dat nu eens „emplooi” schijnt te beduiden (Heeres III, 64; 273), dan weder „inkoop” (ibid. p. 96; 457; D. 1633 p. 169; 1634 p. 249; 330; 1637 p. 265; 1644 p. 210), heet in beide beteekenissen in het Portug. *emprego*, en is daarom eerder het Spaansche *empleo*. Ook *garboulie* (verwarring, herrie, in een stuk van 1628 bij Valentijn IV, 2 Formosa p. 62) en het daarmee wellicht samenhangende *garbelleeren* (dat uitplunderen schijnt te beduiden in een stuk van 1622 bij Tiele I, 351) komt van het Spaansche synoniem *garbullo* (*garbaar*, stelen), terwijl *garbuleeren* (de vaste term voor het sorteeren van muskaatnoten, zie Rumphius, Herb. Amb. II, 19) af te leiden is van het Spaansche *garbiller*, ziften, *garbillo*, zeef.

- (4) (2) Zoo kan *trocqueeren*, ruilen, uit verschildende talen zijn overgenomen. Het veelvuldige

rescontre, *rescontreeren* (ontmoeten, zie B. 7, 9) is wellicht een meer uitgebreid gebruik van den Italiaanschen handelsterm. Men vergelijkte voorts het in de noot bij § 2030 besproken *stadie*; verder: *monture* (bedrag, D. 1672 p. 316); *pareesse* en *non pareesse* (verschijning en niet-verschijning), zeer frequent, wellicht samenhangend met Portug. *parecer*, verschijnen. Wellicht behoort hieronder ook *falicant* (Bijdr. III, 81), dat zou kunnen gevormd zijn naar analogie van *vierkant* en als tegenhanger daarvan; een stuk immers van 1646 (Heeres III, 274) zegt dat iets „viereant” uitvalt, d. i. gunstig; *fal-* hangt samen met het Fr. *faillir* enz.

(3) Zoo *garou* en het daarvan gevormde werkwoord *garen* (Tiele II, 1; 12; 46; 53; 59; 90; 273; 368; III, 54; 63; 147; 397; 400), dat verkeerdelijk verklaard is als: sneltocht, kopspennellen; men zie ibid. II, 152; 153; 155; 366 en Danckaerts s. v. *tsjangan*: „wt roven gaen; de Moluequesen seggen *garou*”.

- ardasse, Perzische zijde (P. ardassina) D. 1643/4 p. 197.
- armada, vloot (P. armada) D. 1636 p. 94 enz.; *armada de rema*, roeivloot (P. *armada de remo*) D. 1636 p. 109 enz.
- avanzo, voordeel (P. avanço) D. 1637 p. 225; 239.
- (6) baar of: barra, zandbank of klippen voor een haveningang (P. barra) D. 1636 p. 6; 97; 191; het Hollandsche *drcmpel* D. 1653 p. 61; 1663 p. 127; 1665 p. 298.
- balanca, balans (P. balança) D. 1637 p. 227.
- bandees, presenteerblad (P. bandeja) D. 1676 p. 100; 152.
- bariga, zie B. 50, 52 noot 2.
- bastant, zie beneden § 27 e. v.
- baxos, klippen (P. baixos) D. 1673 p. 269.
- baya of: bahia, baai (P. bahia) Grothe V, 145; D. 1674 p. 91.
- borachio, dronkaard (P. borrachao) Tiele, Bouwstoffen II, 248; *bouracheren*, a°. 1635 in Leupe's Reize van M. G. Vries, Amsterd. 1858 p. 37; a°. 1641 in Berigten Utr. Gen. VII, 1, 335.
- bosset, doos (P. boceta) D. 1653 p. 164 (alwaar verkeerdelijk *buffet* staat; het origineel heeft: *busset*).
- bratte (*cancel de bratte* D. 1641/2 p. 298) beteekenis onzeker; verg. P. barata, ruil; met dit laatste zal ook samenhangen het hybridische *verparteren* (D. 1637 p. 253), ruilen, omzetten (Oud-Fr. *barater*, Eng. *to barter*).
- brocado, brokaat (P. brocado) D. 1659 p. 26 (alwaar verkeerd *crocado* staat).
- (7) cabessa, zie B. 50, 52 noot 2.
- cabriet, zie B. 23, 65 noot 3.
- caffila, karavaan (P. cafila) D. 1641/2 p. 210.
- calcula, berekening (P. calculo) Hotz I. 1. pag. 35.
- calmas, windstilten (P. calmas) Reisverhaal J. van Neck, Bijdr. en Meded. Utr. Gen. XXI, 213.
- campo, erf, afgepaalde ruimte, kwartier (P. campo). D. 1644 p. 45: „'s Comp^s. *campo*” te Atjeh; ib. p. 150: Chineezzen hebben ergens op l'ormosa „hun beslagen *campen*”; C. D. p. 67: „*campo* Java” (op Ambon); D. 1663 p. 504 wederom: „Comp^s. *campo*” te Makassar. Ik maak hieruit op dat onze uitdrukking „Chineesche *kamp*” e. d. (vroeger sprak men ook van „Europeesche *kamp*”, zooals ik op oude kaarten der hoofdplaatsen Tegal en Ternate vond) niet moet worden afgeleid van *kampong*, zooals bijvb. bij Stavorinus, Reis Bengalen I, 143 en Haafner, Palanquin II, 124 wordt gedaan; in 1809 vind ik echter te Solo eene „Europeesche *kampong*”. Het woord komt dan ook in de West voor; Bijdr. 1903 p. 471: „De Indianen (*van Suriname*) wonen in kleine dorpen, in Suriname veeltijds „*kampen*” geheeten”. Wanneer D. 1636 p. 72 zekere Japansche schepelingen ter hoofdstad van Tonkin „in een *campon* ofte beslooten pleijn logeren”, lijkt mij dit eene onjuiste schrijfwijze toe voor: *campo*.

- (8) capade, gesneden (P. capado) D. 1636 p. 36; 1643/4 p. 121; volgens Van Hoëvell s. v. nog heden op Ambon.
 capas, bekwaam (P. capaz) Heeres III, 230; D. 1679 p. 195; R. 3 Febr. 1681: „*cabace* en bequame ministers”.
 capater, zie B. 23, 65 noot 3.
 captief, slaaf (P. captivo) D. 1657 p. 132.
 caresse, liefkoozing, vleierij (P. caricias) D. 1663 p. 151.
 charge, last (P. carga) D. 1626 p. 253 in den zin van: ambt; 1637 p. 17 in dien van: lading; 1637 p. 5 en 1648 p. 29 in dien van: opdracht.
 chargeeren, belasten, beladen (P. cargar) D. 1641 p. 425; maar D. 1640 p. 103 in den zin van: een prijs verhoogen, er iets bijtellen; evenzoo ib. p. 112; 125; 262.
 caritate, liefdedienst (P. caridade) D. 1636 p. 262.
 carteeeren, schrijven (P. cartear) D. 1657 p. 210; 326.
 casic, huis (P. casa) zie B. 34, 24 noot 3.
 „cassadares ofte jagers”, D. 1645 p. 315 (P. caçador, jager).
- (9) casta, soort, afkomst (P. casta). Danckaerts s. v. rekent dit onder de veelgebruikte Portug. woorden der Molukken; zie verder D. 1640 p. 15; 1641/2 p. 76; 122; 1656 p. 37; 1657 p. 131; C. D. p. 314; Heeres III, 474; D. 1664 p. 452: „onse soldaten met hare Portugesen *castas* van wijven”; hier zou het enkelvoud *casta* denkelijk beter zijn. Het woord wordt zoowel van personen als van zaken gebruikt.
 castige, kastijding (P. castigo) C. D. p. 499.
 cento, honderd (P. cento), D. 1644 p. 143: „t *cento*”, en zoo dikwijls in rekeningen.
 cidadão, stedeling (P. cidadão) D. 1644 p. 208.
 clerigo, geestelijke (P. clerigo) D. 1641 p. 226.
 complimentos, complimenten (P. complimentos) Valentijn V, 2 Japan 117; ook: *complementos* D. 1636 p. 35.
 conqusteeren, veroveren (P. conquistar) D. 1624 p. 91; 1636 p. 92.
- (10) a contento, naar believen (P. a contento) D. 1637 p. 197; 1645 p. 247; 1657 p. 260.
 en contra, daarentegen (P. em contra) D. 1640 p. 20; 1644 p. 146.
 coraal, veekraal (P. corral) D. 1645 p. 315 („*corael* off fuijck”); 1663 p. 330 (op beide plaatsen van de olifantenjacht).
 corent, stroom (P. corrente) Leupe, Reize u. s. pag. 61.
 courtosye, beleefdheid (P. cortezia) D. 1636 p. 102.
 en couerto, onder couert, ingesloten bij een brief (D. 1656 p. 27), van P. coberta.
 decifreeren, ontcijferen (P. decifrar) D. 1637 p. 265.
 defalqueeren, er af rekenen (P. defalcár). Komt ook in de 18^e-eeuwscho stukken veelvuldig voor.
 defraiche, verversching (vergel. P. refrescar, ververschen) D. 1648 p. 182.
 demande, vraag (P. demanda) D. 1672 p. 87.

- (11) deporsie, tijdverdrijf (P. deporte) D. 1644 p. 58.
 devalisceren, ontredderen (P. desvalido, hulpeloos, verlaten); zie B. 9, 12 noot 1.
 dicteeren, zeggen, (van een geschrift:) inhouden (P. dictar) D. 1641/2 p. 151
 enz.
 dispacheeren, verzenden (P. despachar) D. 1624 p. 10; 1644 p. 121.
 dispence, uitgave (P. despesa) D. 1643/4 p. 283; Heeres III, 411; maar *des-
 pence* D. 1644/5 p. 31 is P. *despensa* of *dispensa*, provisiekamer,
 vanwaar ons Indisch *dispens* (ook in Z. Afrika) en *spen*; verge-
 lijk Danckaerts: „*dispensier* oft martgangher”, d. i. degene die de
 inkoop op de markt doet; dezelfde s. v. *bandari*: „*dispensier*,
 rentemcester ofte martganger” (dit is P. *despenseiro*).
 dorceeren, glooien, Valentijn V, 1, Ceijlon 197; elders: *dorcen* D. 1644 p. 14
 of: *dosscceren*, zie B. 23, 63 noot 3; van P. *descer*: steil naar be-
 neden gaan (vermoedelijk met inwerking van P. *dorso*, rug).
 (12) embroillade, verwarring (P. embrullhada) D. 1640 p. 80; C. D. p. 194; ook:
embrouille D. 1641 p. 189.
 embuscade, hinderlaag (P. embuscada) D. 1631 p. 42; 1632 p. 99.
 emportance, belang (P. importancia) D. 1636 p. 153.
 emporte, bedrag, belang (P. importe) D. 1664 p. 178; ook: *emporto*, D. 1626
 p. 291; *importeeren*, van belang zijn, bedragen (P. *importar*) D.
 1643/4 p. 287; *d' emporto*, belangrijk (Hotz p. 201) schijnt eigen-
 gemaakt Portugeesch te zijn.
 enfin, ten slotte (P. enfim) D. 1648 p. 33.
 entrance, ingang (P. entrada) D. 1627 p. 308; 1636 p. 56.
 entren, binnenkomen (P. entrar) D. 1629 p. 395; *entre*, aanval ib. p. 397 (P.
entrada, inname eener stad).
 erogeeren, uitgeven (P. erogar) C. D. p. 462.
 (13) escaleeren, voor anker gaan (P. escala, aanlegplaats) D. 1637 p. 248; Heeres
 III, 401; C. D. pag. 137: „alle de *schalen* ende havenen”; *scaleeren*
 D. 1637 p. 246.
 „eschapitores ende schuijlhoecken” (P. escapatoria) Heeres III, 132.
 eschermese, schermutseling (P. escaramuça) D. 1648 p. 177.
 extime, achting (P. estima) D. 1636 p. 156; hiernaast een vorm *estimia*, *ex-
 timia*, *estemia*, *estemie* (Heeres III, 431; 498; 500; D. 1661 p. 380;
 1663 p. 84) in den zin van: brief of bevelschrift (Gutachten) der
 Sultane van Atjeh.
 failleeren, mislukken, ontbreken (P. falhar) D. 1636 p. 49; 1640 p. 41.
 festeeren, een feest geven (P. festejar) D. 1648 p. 24.
 fetor, zie Excurs V.
 filhado, doopkind (P. afilhado) D. 1678 p. 269.
 „foegans of vuurtresellen” (P. fogao) D. 1675 p. 139; hetzelfde wat D. 1678
 p. 79 „aarde comphoren” heet.
 forniceren, verschaffen (P. fornecor) Hotz p. 269.
 foro, rente (P. foro) D. 1645 p. 317.

- (14) fourieren, huishouden (P. forrar) D. 1633 p. 149; 166 (naar 't schijnt in den zin van: in den kost doen).
 fuge, vlucht (P. fuga) D. 1669 p. 485.
 garand, borg (P. garante) D. 1636 p. 104; 271 (in den zin van: vergoeding).
 gasteeren, geld uitgeven (P. gastar) D. 1625 p. 140; 1636 p. 266 enz.
 gastos, onkosten (P. gastos) Heeres III, 428; D. 1636 p. 191 enz.
 gaudeeren, genieten (P. gaudio, genoegten) Heeres III, 49; D. 1636 p. 14; 43 enz.
 gentillesse, fraaiigheid (P. gentileza) D. 1676 p. 18; 295 (in den vorm: *sientellessen*, *sienteliessen*).
 golpho, golf van Perzië (P. golfo) D. 1625 p. 157; 271; 1633 p. 190 enz.
 gorgelet, kruikje, gendi (P. gorgoleta) zeer dikwijls.
 gouverno, bestuur (P. governo) D. 1636 p. 68; 1644 p. 291.
 grasseeren, gaan, rondwaren (P. grassar) D. 1641/2 p. 256.
- (15) guidie, gids (P. guia, guiador); ook geschreven: *gydde*, *gidde*, *guidé*, *gidje*, meervoud: *gydden*, *gidics*, *gidjes*, *guijdens* Tiele-Heeres I, 53; 202; 247; 331; 332; 337; III, 278; Bijdr. 1859 p. 77; D. 1633 p. 163.
 impeteeren, beschadigen (P. empecer) D. 1641 p. 245.
 impreteeren, erlangen (P. impetrar) C. D. p. 535, 5.
 al improvisto, onverwacht (P. imprevisto) D. 1636 p. 11; 30.
 intrageeren, overhandigen (P. entregar), wordt bij Danckaerts genoemd onder de P. woorden die in het Maleisch der Molukken veel worden gebruikt; bij Heeres III, 397: *entregeeren*, elders: *intregeeren*; zeer frequent.
 invasio, inval (P. invasao) D. 1648 p. 179.
 karen, gunstelingen (P. caro) Bijdr. IV, 336.
 lak, meer (P. lago, lagoa) D. 1644/5 p. 290; 1661 p. 160; zie B. 20, 26 noot 5.
- (16) lantspassaat, sergeant (P. anspessada) D. 1656/7 p. 233.
 largeeren, loslaten (P. largar) D. 1636 p. 159.
 largo, breed, uitvoerig (P. largo) D. 1636 p. 58; 1657 p. 96; 1678 p. 463.
 legation, gezantschap (P. legação) D. 1637 p. 253.
 leij, gebruik (P. lei) D. 1641 p. 245; 1644 p. 360; 1663 p. 285.
 liber, vrij (P. livre) D. 1636 p. 244.
 machineeren, op touw zetten (P. machinar) D. 1664 p. 356.
 maintementos, levensmiddelen (P. mantimentos) D. 1636 p. 39; 48 enz.
 marcadljota, is, zegt Danckaerts, „een Portuguijsche *vlicger*, gelijk daer de vrouwen mede te kercken gaen”. In Michaelis' Portug. woordenboek komt dit woord niet voor. Een *vlicger* is een regenmantel, Blok. o. l. V, 141; Dr. G. D. J. Schotel, Het Oud-Hollandsch huisgezin 2^e dr. Leiden z. j. pag. 132.
 marçadoor (R. 13 Maart 1682: „rijsmarçadoors ofte kramers”) is P. mercador.
 marinjo (P. marinho, tot de zee behoorend, zegt Michaelis). In de Molukken beduidt het: waterschout. Maar D. 1625 p. 163: „de *marigne* van

- de swarten" schijnt een opzichter; evenzoo D. 1637 p. 194: „ick stelde mij als *maringe*” om een fort te bouwen; 1663 p. 274: „*marinjes*” op Ambon, eene soort opzieners. P. I, 607 hebben a°. 1622 de Mardijkers te Batavia een „*marinjo*”.
- (17) mateeren, kwellen (P. matar) D. 1637 p. 250; 1653 p. 130.
 medieeren, bemiddelen (P. mediar) D. 1663 p. 250.
 menudentien, kleinigheden (P. minudencias) D. 1636 p. 31; 94; 153; in denzelfden zin: *minutaiies* (De Jonge V, 109), dat noch Portug. noch Spaansch schijnt.
 mercatura, handelswaren (P. mercatura) Hotz p. XXXVI.
 merce, loon (P. merce) Heeres III, 330.
 mili, gierst (P. milho) D. 1641/2 p. 300; 1663 p. 263; zie B. 40, 19 noot 1.
 mineeren, minderen (P. minorar) D. 1643/4 p. 133.
 misquit, mesigit (P. mesquita) zie Excurs 16, 1.
 moeras, twist (P. murraça, vuistslag) D. 1663 p. 472.
 montura, bedrag (P. montar, bedragen) D. 1680 p. 50 en dikwijls elders.
 moradoor, inwoner (P. morador) D. 1641/2 p. 269; 1657 p. 234; C. D. p. 340.
 (18) „morcedo ofte vracht” (D. 1644/5 p. 318) is P. merecido, verdienste.
 moreeren, vertoeven (P. morar) D. 1640 p. 117; 136; meest: *remorccren*, dat geen Portug. maar Latijn is.
 morisma, de gezamenlijke Mooren, Mohammedanen (P. mouraismo) Heeres II, 23.
 munieeren, voorzien met (P. munir) D. 1672 p. 275.
 musquettade, musketschot (P. mosquetada); zie B. 10, 13 noot 6.
 navet, scheepje (P. naveta) D. 1659 p. 18.
 negros, zwarten (P. negros) D. 1637 p. 63; zie B. 6, 9 noot 4.
 de novo, opnieuw (P. de novo) D. 1636 p. 58; 175.
 novos, nieuwtjes (P. novas) D. 1624 p. 67; 1636 p. 273.
 odie, haat (P. odio) Heeres II, 15.
 (19) offresseeren, aanbieden (P. offerecer) Heeres III, 329; D. 1636 p. 274; 1659 p. 236.
 padre, pater (P. padre) D. 1632 p. 77; 1641 p. 207 (een Mohamm. geestelijke); zie verder B. 50, 30 noot 1.
 pallesada, staketsel (P. paliçada) Heeres III, 64.
 pancado, de gedwongen nering in Japan (P. pancada, slag; á pancada, tezamen; de pancada, tegelijk) D. 1632 p. 63; 1636 p. 68; 104 enz.
 payseeren, bevredigen (P. paz, vrede; apaziguar, bevredigen) D. 1644 p. 105.
 pee, voet, zie B. 50, 52 noot 2.
 peche of: pees, visch (P. peixe). D. 1674 p. 62: „*peches* pampus”, „*peches* pada”; p. 142: „3000 stucx *peches* cavallo”; p. 175: „10200 stucx gedroogde *peches* cavallo”; 1675 p. 111: „4000 stucx *pees* pada”; vergelijk 1677 p. 245: „1000 stucx visch pada”.
 pees, stuk, stuks (P. peça) is zeer gewoon.

- (20) pedarm, zie Excurs 7, 5.
 peon, looper (P. peao) zie B. 47, 2 noot 6.
 „per gebreck van scheepsruimte” D. 1644 p. 194; 286 (P. per).
 pese, gewicht (P. peso). Bijdr. 1871 p. 105: „saken van *pese*”.
 pioljes, luizen (P. piolhos) Meister o. l. pag. 11; bij Matthijs Cramer, Borts
 Voyagie p. 37: *piootjes*; denkelijk eene drukfout.
 poco a poco, gaandeweg (P. pouco a pouco) D. 1637 p. 104.
 podir, macht (P. poder). De Jonge III, 283: iets „in zijn *podir*” hebben.
 porto, haven (P. porto) D. 1626 p. 229; C. D. 392; 405; 458.
 principio, begin (P. principio) Heeres II, 10.
 procedido, opbrengst (P. procedido) D. 1633 p. 158 en verder zeer dikwijls.
 procure, het verschaffen van iets (P. procura) D. 1644 p. 252.
 prodigo, verkwister (P. prodigo) Tiele I, 39.
 puysclanimio, lafhartig (P. pusillanime) Tiele I, 261.
- (21) rakkadaren, belastingen invorderen (P. recadar) D. 1663 p. 420.
 recade, boodschap (P. recado) De Jonge IV, 58.
 recenseeren, verhalen (P. recensear, tellen enz.) D. 1643/4 p. 67.
 recief, rif (P. recife) D. 1648 p. 43.
 reconvalesceeren, herstellen (P. reconvalecér) D. 1644/5 p. 310.
 refresco, verversching (P. refresco); Reisverhaal van Jacob van Neck u. s
 pag. 221.
 refresseeren, ververschen (P. refrescar) D. 1643/4 p. 225.
 regale, geschenk (P. regalo) D. 1674 p. 270.
 religion, godsdienst (P. religiao) dikwijls.
- (22) rendo, opbrengst (P. renda) D. 1664 p. 377; 441; *rendador* (belastingpachter)
 D. 1641 p. 217 is geen P. (wel: *rendciro*).
 resconter, ontmoeting enz. (P. recontro) D. 1625 p. 164; 1629 p. 395; 1632
 p. 99 enz.; *rescontrceeren* D. 1625 p. 146 enz. schijnt geen P.; komt
 D. 1663 p. 204 voor als handelsterm.
 resgatto, resgatte, losprijs (P. resgate) D. 1627 p. 323; *resgateeren*, loskopen
 (P. *resgatar*) Heeres II, 3; III, 77; 85; D. 1634 p. 258.
 „responden of wissels” D. 1663 p. 111; 1641 p. 419 van P. *responder*, ant-
 woorden, met iemand overeenkomen, borg blijven voor; *respondier*
 D. 1643 p. 255 wie op wissel koopt(?).
 resposte, reposte, antwoord (P. resposta) Hotz l. l. pag. 176; D. 1641/2 p. 276.
 restourceeren, herstellen (P. restaurar) D. 1624 p. 11.
 retorsie, weerwraak (P. retorsao, weerlegging) D. 1675 p. 103.
 rinquet, rij (P. renque) B. 22, 75 noot 6.
 roncadore, snorker (P. roncador), bij Valentijn III, 1, 340 als naam van een
 visch; in den zin van „snuijver, pocher, snorker, blaser en groot-
 sprecker” (zoals ook het Port. ’t gebruikt) in ’t Verwaerloosde
 Formosa II, 67; verder D. 1664 p. 429; *ronkedoor* (Haafner, Reize
 Ceilon p. XVIII) is de uit de kudde gestooten olifant, die „de schrik
 van het geheele landschap blijft, dorpen en velden verwoestende”.

- Dit woord wordt verholandscht tot: *roncquert* bij Heeres III, 170. Zoo: *roncken* D. 1663 p. 594; „*ronkeccren* en zwetsen” bij Valentijn V, 2 Japan 118 en: *ronkerij* (P. *roncaria*) grootspraak, Berigten Utr. Genootsch. VII, 2, 381 en Valentijn V, 1, Ceylon p. 123.
- (23) route, nederlaag, vlucht (P. *rota*) D. 1628 p. 360; 1644/5 p. 325; 1676 p. 238. rusie, onrust, drukte (P. *rusga*) D. 1653 p. 161; 1659 p. 154; zie het voorbeeld in I, 181.
- sauvogarde, bescherming (P. *salvaguarda*) D. 1636 p. 71.
- scabreus, moeilijk, lastig (P. *escabroso*) D. 1676 p. 309; 1678 p. 541; 1680 p. 198.
- schoumunison, schoumunigaren, ban, in den ban doen (P. *excommunhao*, *excommungar*) Heeres III, 423; 424.
- secundo, tweede (P. *segundo*) D. 1640 p. 6; *secunde* in den zin van: ondersteuning (P. *segundar* helpen) D. 1644/5 p. 174.
- sedia, zetel (P. *sede*); „*sedia* planten”, d. i. zich vestigen, De Jonge IV, 54; „*sedem* nemen” D. 1644/5 p. 259; „*sedem* vesten” Heeres III, 317.
- (24) seguro, „een vrij-geleijt brief” zegt Danckaerts (P. *seguro*), Tiele I, 332; evenzoo: *segoura* C. D. p. 243; *segoure novcs*, vertrouwbare tijding (P. *seguras novas*) D. 1644 p. 141; *segour*, veilig D. 1643 p. 170.
- seicheeren, drogen (P. *seccar*) D. 1644/5 p. 114.
- semblant, uiterlijk (P. *semblante*) B. 5, 30 en dikwijls elders.
- sobrinho, neef (P. *sobrinho*) D. 1643/4 p. 73.
- spargeeren, uitstrooien (P. *spargir*) D. 1676 p. 260.
- storie, twist (P. *historia*) zie B. 50, 25 noot 4.
- suffisant, voldoende (P. *sufficiente*) Heeres II, 10 enz.
- tardance, vertoef, uitstel (P. *tardança*) D. 1628 p. 335; 1643/4 p. 275.
- per terra, over land (P. *por terra*) D. 1636 p. 52; 1645 p. 253.
- (25) tockador, tokkelaar, speler (P. *tocador*) D. 1641/2 p. 115.
- torrent, stroom (P. *torrente*) D. 1625 p. 142.
- travade, orkaan (P. *travados*) D. 1638 p. 334; zie B. 22, 92 noot 2.
- travalijos, moeiten, kwellingen (P. *trabalhos*) Heeres III, 234; D. 1640 p. 89; C. D. pag. 194; *travailleeren*, kwellen (P. *traballar*) D. 1663 p. 247.
- tregeus, rust (P. *tregoas*) C. D. pag. 433.
- treidor, verrader (P. *traidor*) Heeres III, 300; Bijdr. 1896 p. 691; D. 1641/2 p. 34 en 1676 p. 354 als scheldwoord; evenzoo Valentijn IV, 2, 117 en zelfs nog in 1805 bij De Roo I, 5; D. 1648 p. 147: *traicter*.
- „tresoor van nely”, padipakhuis (P. *thesouro*) D. 1678 p. 93.
- trocque, ruil (P. *troca*) C. D. pag. 456; *trocquiren*, ruilen (P. *trocar*) D. 1637 p. 2.
- tronk, gevangenis (P. *tronco*). Zie § 1709 noot.
- trotteeren, draven, loopen (P. *trotar*) D. 1674 p. 51.

- (26) valianton, ijzervreter (P. valentao) D. 1634 p. 258; Heeres III, 350.
 „de peu valide”, van weinig belang (P. de pouca valia) Hotz l.l. pag. 140.
 vastceeren, verwoesten (P. vastar) D. 1665 p. 214.
 vente, verkoop (P. venda, Spaansch: venta) D. 1637 p. 266; ook: *vendue*,
 Heeres III, 97; 415; *vendeeren* (P. *vender*) D. 1641/2 p. 156.
 ventileren, onderzoeken (P. ventilar) D. 1624 p. 17; 1634 p. 257; 1636 p. 96
 enz.; ook: te koop bieden C. D. pag. 396; 398; D. 1643/4 p. 265, 8.
 via, weg (P. via) D. 1644/5 p. 277: „een open *via* van den coningh van Portu-
 gael”; *per via de*, over den weg van (P. *por via de*) D. 1634
 p. 416; 1641/2 p. 206.
 viadoor, zeker ambtenaar (P. viador) D. 1636 p. 272.
 viel, gemeen (P. vil) D. 1644/5 p. 45; 277; 1656 p. 16.
 vigiadoor, waker (P. vigiador) D. 1636 p. 264; 1643 p. 271; 1645 p. 353;
 C. D. pag. 404. Het wordt ook *visiadoor* geschreven; wat amb-
 tenaar er door wordt aangeduid, blijft onzeker.
 villagie, dorp (P. villagem) D. 1644/5 p. 137; 150.
 warda, wacht (P. guarda) zie B. 22, 17 noot 1.

- (27) Het eigenaardigste, tevens misschien het veelvuldigst voorkomende basterd-Portugeesche woord in oude Compagniesstukken is *bastant* of *bestant*, Portugeesch *bastante*, toereikend, van het werkwoord *bastar*, toereiken, voldoende zijn. Niet alleen dat dit in vorm zoo bijzonder veel op het Hollandsche *bestand* gelijkt, doch beider beteekenissen en die van het Hollandsche *bestaan* en *bestendig* loopen zoozeer ineen, dat het dikwijls moeielijk is te zeggen of men het Hollandsche dan wel het basterd-Portugeesche woord voor zich heeft. Van twijfel is waarschijnlijk geen kwestie op plaatsen waar het met eene *a* wordt geschreven.

Zoo komt het evengenoemde *bastar* in den vorm *basteren* voor in D. 1641 p. 206; 1644 p. 191; Bijdr. 1871 p. 109. Verder vinden wij *bastant* (of hoe dit gespeld wordt) in de Portugeesche beteekenis: voldoende, genoegzaam, geplaatst vóór een zelfstandig naamwoord D. 1644 p. 310: een „*bastant* number (*aantal*) van caneelschillers”; evenzoo D. 1636 p. 21; 104; Tiele-Heeres I, 210; III, 438; 451; De Jonge V, 161; 193. Het woord *genoeg* wordt dikwijls aan *bestant* toegevoegd, misschien eene aanwijzing dat men zich de oorspronkelijke beteekenis van dit laatste bewust bleef. Zoo D. 1656/7 p. 248: wij oordeelen „ons *bastant* genoeg”, d.i. sterk genoeg; vergelijk daarmee De Jonge VI, 103: „de Engelsen, als haer (*d.i. zich*) niet *bestant* vindende, waren” enz.; C. D. pag. 309: „starcten, niet *bestant*, bequam ende defensijff genogh”; D. 1634 p. 348: „niet *bestandt* ende sterck genoech”. Legt men hiernaast D. 1634 p. 420: eene „*bestendige*” macht (in den zin van: toereikend); D. 1641/2 p. 27: „met aensienelijker ende *bestendiger* macht”, en de plaats B. 1, 24 („alsoo... geene vrede *bestant* wesen ofte

langen tijd gehouden worden can") benevens de aldaar in noot 5 geciteerde plaatsen, dan wordt het ineensloopen van *bastant* met *bestand*, *bestendig* en *bestaan* duidelijk. Op het eerste kan ook volgen:

- (28) 1°. Een betrekkelijk voornaamwoord. Zoo in een stuk van 1624 (Bijdr. 1898 p. 530): „Oft daer eenighe personen *bastant* zijn, die men de charge van dien soudon mogen toevertrouwen", in den zin van: bekwaam genoeg.

2°. *Om* met een infinitief. Heeres III, 227: „Middelen, *bestandt* ... om in Nederlandt daarvan te connen leven"; evenzoo D. 1634 p. 253; 1636 p. 76 enz.; Reisverh. van Jac. van Neck l.l. pag. 270; Bijdr. 1871 p. 114; Tiele I, 149: „Wij waren *bastant* enough om dit eijland te havenen"; ibid. p. 148: een fortje „*bastant* om met 30 geresolveerde soldaten 1000 mannen sturmender hand uijt te houden". Dit laatste is al nagenoeg synoniem met: bestand tegen.

- (29) 3°. Een enkele infinitief. D. 1640 p. 39: „niet *bestant* het werck uijt te richten"; 1644 p. 52: „ijemant ... die *bestant* was, hem die ... negotie te ondernemen"; evenzoo ibid. p. 117; 134; Bijdr. 1855 p. 47; Kron. Utr. Gen. 1871 p. 544; Jacob van Neck l.l. pag. 242; 274; Tiele I, 158: „*bastant* enough ... het gantsche land van dit oncruid te suijsveren"; ib. p. 159: „de twee fregatten sullen niet *bestant* enough weesen, ons ... van water te versorgen"; zonder *genoeg* ib. p. 161; III, 168; De Jonge V, 108.

4°. *Tot* met een zelfstandig naamwoord. D. 1632 p. 99: „de somme... *bastant* tot opcoop van ..."; 1644 p. 102: „de galeijen waren tot de bemachtingh der jachten niet *bestand*"; Nieuwhof, Brasil p. 117: „de motiven ... zijn daertoe niet *bestant* genoegh".

- (30) 5°. *Voor* met een zelfstandig naamwoord. Een stuk van 1623 bij Groeneveldt o.l. pag. 206: „wij kennen ons *bestant* genoegh voor onse vijanden"; D. 1640 p. 43: (ammunitie) „*bastant* voor een torn of aenstoot", dus in de oorspronkelijke beteekenis, doch zeer overeenkomend met D. 1657 p. 349: „voor een aensienelijke macht *bestand* ende weerbaer"; evenzoo Bijdr. en Mededeel. Utr. Gen. II, 308. Vergelijk daarmee D. 1661 p. 494: „die en konnen voor mij niet *bestaan*", d. i. mij weerstaan.

6°. *Tegen* met een zelfstandig naamwoord. Een stuk van 1637 (Kron. Utr. Gen. 1869 p. 324): „dese suijskeren zijn niet *bestant* tegen sulcke confiscatiën"; Wouter Schouten I, 164: *bestant* tegen de vijanden; evenzoo D. 1676 p. 328. Vergelijk daarmee D. 1624 p. 20: „om tegen de harde winden te *bestaan*"; 1632 p. 130: „vermits de Bandanceesen tegen soo grooten macht niet condon *bestaan*"; 1634 p. 243: zij „en soude niet connen *bestaan* tegen den Portugeeschen macht".

Ongewoon schijnt D. 1663 p. 264: „of zij ... met de autentijke copijen soudon konnen *bestaan* om haere verdiende gagien te lichten", d. i. dus: volstaan; misschien hangt dit gebruik weer samen met het Portugeesche *bastar*.

EXCURS XXI.

Wallen, Grachten en Terrassen.

- (1) De „vervalle grachten” waarvan Scipio's rapport (B. 14, 14 en 29) spreekt en die ook Van Riebeeck in het Buitenzorgsche aantrof (vergelijk Bijlage XXII passim; ib. § 32 noot 2; B. 23, 51; 118; 125; 126), benevens oude „dijken” (B. 22, 19), „dammen” (ib. § 63; zie noot 4 aldaar), „wallen” (B. 22, 64; 106; 108; 109; 23, 51; 125; 126; zie ook B. 18, 16) herinneren ons aan de vergelijking, herhaaldelijk door verschillende personen gemaakt, van de in de Preanger aangetroffen terrassen met „batterijen”, „schansen” e. d. Ook bij die terrassen worden wel „grachten” vermeld.

Ten gemakke van onzen lezer laat ik het een en ander volgen wat ik hieromtrent heb verzameld. Op volledigheid maakt het geene aanspraak.

Wat de omstreken van Buitenzorg aangaat, verwijs ik naar Raffles (Hist. of Java 1817 II, 53): „At Pajajaran... numerous lines crossing the country between rivers attest the care with which this position was entrenched. They may be seen close by the roadside, at a few hundred yards from the G. G.'s country residence, and in many places they have been cut through to make a passage for the high road”. Ik vond een brief van Beetjes 19 April 1815, waarbij hij aan Raffles verzendt „de kaart van Buitenzorg met de oude fortificatiewerken van Pajajaran”. Eene kaart van 1821 vertoont eene „oude Batterij”, die wat benoorden den tegenwoordigen Witten Paal naar 't O. en Z. O. over het tegenwoordige raceterrein loopt en waar de beide groote wegen dwars doorheen breken. Junghuhn zegt (Reisen p. 414): „Einige engl. Meilen (*versta: palen*) oberhalb Bogor, bei Bandar Peté, zeigt man noch mehre lang und in grader Linie hingezogene Erdwälle, jetzt (1839) rings von Reisfeldern umgeben, als den Ort wo einst die Hauptstadt Padjajaran stand”. De vraag is of Junghuhn die wallen zelf heeft gezien (vergelijk zijne mededeeling betreffende dezelfde zaak T. N. I. 1844, II, 352).

De wallen behoeven niet noodzakelijk te wijzen op een vorstelijk verblijf. Eene kaart dd. 15 Dec. 1778 van 't land Moewaraberes vertoont twee rechte „aarde wallen”, één ongeveer 120 Rijnl. roeden lang tusschen de Tji-loewar en eene linkerzijrivier, even Z. van de „Rawa Tjiemalappar” en van de kampong „Paijer Eran”, en één ongeveer 190 Rijnl. roeden lang, wat N. W. van den vorigen, tusschen genoemde zijrivier en den grooten weg; beide wallen loopten van O. naar W., terwijl recht W. van eerstgenoemden en van den grooten weg zich eene „oude verschanzing” vertoont (even N. van de kampong Moara Beris), waarvan eene zijde, lang 150 Rijnl. roeden, ongeveer parallel aan den weg loopt, terwijl twee andere zijden, lang 160 en 70 Rijnl. roeden, loodrecht op eerstgenoemde zich naar de Tjiliwoeng uitstrekken, zonder die evenwel geheel te bereiken; evenmin reiken bovenvermelde „aarde wallen” geheel tot den wateroever, zoodat kwalijk aan een defensief werk gedacht worden kan; binnen die „oude verschanzing” ziet men rijstvelden

- (2) en de kampong Pamahan liggen. Een register van kaarten, behoorend tot 't archief van Heemraden, van vóór 1735, vermeldt eene: „Caert van eenige stercktens, gevonden op landerijen tusschen de rivier Tsiloar en Passangrahan”, dus ook aan de andere zijde der Tjiliwoeng dan bovenvermelde op Moewaraberes. Ik verwijs verder naar Verh. B. G. II, 2^e dr. p. 148 noot, alwaar D^s. Josua van Iperen zegt: „Nu bericht mij de Heer Directeur van het (*Bataviaasch*) Genootschap (*Radermacher, anno 1780*) dat het (*fabuleuze koninkrijk Gieling Wissie*) onder de benaming van Pagger Wissie of het Kasteel van Wissie deszelfs overblijfselen nog vertoont omtrent tien uren ten Zuiden van Batavia bewesten de Groote Rivier; dat er, nog twee uren zuidelijker, deze vervallene aarde wallen bleven aanhouden, welke denkelijk eene groote stad of negerij zullen hebben omringd. Men heeft er alom gegraven om opschriften te zoeken, maar niets van dien aard gevonden”. Radermacher spreekt nog (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 25) van „eene batterij in het Tjipaminkische met naame Benting Tagal, waarvan geene overblijfsels meer te vinden zijn”. Eene kaart echter van het land Tjipamingkis, dateerend van 1772, vertoont eene als Tagal Benteng aangeduide versterking in den vorm van een regelmatig fort met vier bastions (denkelijk fantasie van den teekenaar) aan den rechteroever der Tjiomas, wat boven de monding der Tjikoeraj (op de jongste detailkaart heet deze: Tjidjoerej) en vlak beneden eene kampong Loewi laijon, die op de jongste topogr. kaart niet is te vinden, wel de naam Tagalbenteng (even bezuiden 't pad van Tjibaroesa naar Kra-
- (3) wang). Een ander bericht van Radermacher (T. N. I. 1856, II, 163) omtrent „de overblijfsels van een oud fort, Cotta Prenang” op Kalapanoenggal, betreft niets anders dan de daar te vinden zwaluwholen (zie B. 22, 58). Verder vermeldt een archiefstuk van omstreeks 1820 „overblijfselen van aarde batterijen”, destijds nog aanwezig N. O. van de hoofdplaats Soemedang tusschen de bergen Palasari en Limoes Noenggal (welken laatsten ik op de detailkaart niet vinden kan), terwijl P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. IV, 153) spreekt van eene „batterij” (treffend is, dat zoovele berichtgevers steeds op dit woord vallen) in de nabijheid eener heilige grot bij Banten Girang, 3 paal Z. van Serang. Eindelijk maakt A. C. J. Edeling (Natuurk. Tijdschr. voor N.- I. XXXI, 294) op eene botanische wandeling deze opmerking: Bij paal 9 (vlak achter Mr. Cornelis) naar de Tjiliwoeng gaande „dalen wij eene laagte af, die zich links en rechts van den weg voortzet en het aanzien heeft van het overblijfsel eener gegraven gracht met daarachter opgeworpen borstwering ... De uitgraving, want dit is het zeker, heeft eene boogvormige gedaante met de kromming naar buiten, steunt links en rechts op de rivier en zoude dus, zoo het een verdedigingswerk geweest is, uitmuntend zijn aangelegd tot verdediging van de landtong”, op welke kampong Lengkong is gelegen. Deze wal (men vergelijke de jongste detailkaart, waar hij wel te zien is) zou kunnen dateeren uit de Chineesche troebelen (zie Batavia in deszelfs enz. II, 99), maar noodig is die onderstelling volstrekt niet; hij kan even goed van dezelfde oude en onbekende origine wezen als de bovenvermelde.

- (4) *Terrassen.* Vergelijk over deze op vele punten in de Soendalanden aangetroffen oudheden Veth Java I, 219; Encycl. van N.-I. III, 128 i. f.; Verh. B. G. XVI, 89 (op den Boerangrang eene „uitgestrekte vierkante aarden verhooging met eenige diepe grachten omgeven”); ib. p. 99 (op den Loemboeng „verscheidene vierkante terrassen, welke met gras en struiken begroeid waren en een uitgestrekt stuk gronds besloegen. Ook de zuidoostelijke en zuidwestelijke toppen van den Loemboeng waren met zulke verhoogingen bedekt”); Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XI, 79 (aarden wallen op den Boekittoenggoel, die een groot vierkant vormen „met kleinere (*vierkant*-*ten*) aan weerszijden” op dezelfde wijze „als men de hoofdtempels van den Diëng of van Tjandi Sewoe door kleinere tempels ziet omgeven”); De Wilde o.l. pag. 28 (op den Salak „eenige hoogten die . . . het aanzien van batterijen hadden. In het midden was een astana of begraafplaats van twee verdiepingen hoog en geregeld in het vierkant met boomen van vreemd en zelfs bij geen der Javanen bekend hout, beplant”; deze op den hoogsten top, den Gagak, voorkomende oudheden vindt men ook beschreven bij S. Müller in Bijdr. 1856 p. 113, alwaar eene teekening staat; het is een „schansachtig langwerpig vierkant”; dicht daarbij een „kleiner vierkant met opgeworpene kanten als van eene batterij”; wat verder een „borstveringachtige dam van verscheidene voeten hoogte”; dan eene „uit twee verdiepingen bestaande verhooging . . . van boven langs de kanten en in het midden met enkele recht opgezette steenen bedekt. Dit is blijkbaar een oude grafheuvel van een aanzienlijk persoon”. Naar Müller beschrijft Brumund, Hindoeïsme p. 82 dezelfde plaats; evenzoo Veth III, 316); Junghuhn in T. N. I. VII, 20 (op den Tampomas „eene vierhoekige vlakte” of, zooals dezelfde Reizen I, 91 zegt, een „vierhoekig plekje” van 10 bij 15 voet, „door een opgehoogden muurachtigen rand omgeven. Er bevindt zich een in- en uitgang als van eene deur in dezen drie voet hoogen, slechts uit ongehouwen steenen opgebouwden rand. In het midden van deze vlakte staat een (*glad gchouwen*) steen”). Op de helling van den Tampomas is, zegt dezelfde ter laatstgenoemde plaatse, nog zulk eene „effen gemaakte plek . . . door een verhoogden vierhoekigen rand omringd; deze bevat verscheidene zuilenvormige, vierkante rotsstukken, rondom welke nog andere kleinere doch in vorm met de eersten overeenkomende steenen geplaatst zijn . . . De hoogste dezer zuilen is vijf voet hoog” en is niet behouwen; op dezelfde wijze Brumund (u. s. pag. 84). S. Müller u. s. pag. 107 (op den Tjagak, N. O. van den Boekittoenggoel, zeven naast elkander gelegen langwerpig vierkante terrassen „ieder door eene diepe sloot rondom bezoomd . . . Het geheel lijkt veel op eene oude verschansing”; evenzoo Brumund p. 96. Dr. R. D. M. Verbeek Verh. B. G. XLVI p. 57 beschrijft deze als gelegen te Negara Domas, Z. O. van de kampong Tjisalak, aan den linkeroever der Groendjang en zegt dat zij „wellicht eene verschansing” vormen). In de Notulen B. G. XXII, 105 vindt men de vermelding van een terrasaanleg van 12 vierkante M. op de kinaonderneming Tjikapoendoeng, district Oedjoengbroeng

Wetan, grens N. en W. de Boekittoenggoel, O. de Goenoeng Pangparang, Z. de G. Palasari. Daarop staan „hier en daar steenen in een rechte lijn in den grond”; vlak daarbij werden 16 beelden gevonden. Ibid. XXXI, 66: bij de kota Tjitjalengka is aan de zuidzijde van den weg „een heuveltje, overal sporen van smalle aarden trappen of terrassen vertoonende”; op het bovenste terras hebben beelden gestaan. Dit is blijkbaar in de vlakke, waarom het mij voorkomt dat deze terrassen wel modern konden zijn, eene creatie van een of ander Regent van Parakanmoentjang. Ibid. I, 20: in de kampong Tjiboeroeg (bij Verbeek, Verh. B. G. XLVI, 52: Tjiboeroej) 5 paal van Tjigedoeck, de hoofdplaats van Panembong, is jaarlijks een feest ter eere van „de geesten hunner vaderen, die op den top van de Tjikorai wonen. Al daar is ook eene oude bidplaats, terrassen door menschenhanden gevormd”. Volgens Veth (III, 351) zou de top van den Tjikoerai „sporen van kunstmatige bearbeiding” vertoonen evenals andere „hooge kegelsbergen. Die top is door menschenhanden gelijk gemaakt en door omgangen in eenige boven elkander liggende terrassen verdeeld”, die eene „bidplaats” vormen, welke hem (ibid. p. 248) „den aanleg van Boro Boedoer voor den geest roepen”. Ik voor mij zou in de Soendalanden eerder herinneren aan het oude graf (Astana, zie B. 17, 34 noot 2) te Cheribon, zooals Valentijn dat beschrijft. Waar Veth dit omtrent den Tjikoerai genoteerde vandaan heeft, is mij onbekend; evenzoo de door hem (ib. pag. 410) op den Soebang vermelde vier omwallingen

(6) „die naar het N. hooger oploopen”. Met het heuveltje bij Tjitjalengka lijkt mij toe overeen te komen de Notulen B. G. XXXIV, 4 beschreven heuvel, terrasvormig aangelegd, benoorden de desa Tjitorek, onderdistrict Bajah, district Tjilangkahan in Bantam; op de terrassen liggen hier en daar steenen in zekere orde. Ook de T. B. G. XLV, 375 beschreven plaats van vereering der Badoej's te Kosala (in Z. Bantam, 10 paal ten Z. van Sadjira), bestaande uit vijf grootere en kleinere terrassen „die zich uitstrekken van W. naar O.”, waarop steenhoopen „elk met een grooten, platten, rechtopstaanden steen . . . Het geheel maakt den indruk van een oude begraafplaats”. Veth (Java III, 130) denkt hierbij aan „een oude bidplaats”. Daarmee komt overeen de opvatting van Dr. G. A. J. Hazeu in Notulen B. G. XXXVIII pag. LXXXII e. v., die de vereering, aan de beelden op dergelijke „open bidplaatsen” gewijd, beschouwt als oorspronkelijk een voorouderendienst, ook omdat „thans nog op gezette tijden bedevaarten naar zulke plaatsen gehouden worden”; of echter, zegt hij, die „open bidplaatsen met begraafplaatsen dan wel met tempels moeten gelijkgesteld worden, dat is moeilijk te beslissen”. Sommige der aldaar aangetroffen beelden zijn „echt-inheemsche voorouderbeelden”, andere naar „Indische voorbeelden gevolgd”. Naar sommige beschrijvingen moeten wij wel degelijk aan begraafplaatsen denken, als hoe danig Pleijte in T. B. G. LI, 513; 514; 516; 520 ook de heilige plaatsen der Badoej's of Kanekes beschouwt. In Notulen B. G. XXVIII p. 49 vinden wij vermeld terrassen op het land Parakansalak „met ruwe steenen begrensd; op het hoogst gelegen terras vindt men een groot graf, 9 meter lang, 5

- meter breed, waarop spitse steenen geplaatst waren. In dit graf werd bij uitgraving tot 1 meter diepte niets gevonden dan eenige scherven van gebakken steen en een stuk van een looden ring of lijfsieraad". Verbeek (l. 1. pag. 42) vermeldt op het land Parakansalak twee groepen elk van vier terrassen „met steenen bevloerd en met scherpe rechtopstaande steenen versierd. . . Er schijnen hier uitgestrekte begraafplaatsen geweest te zijn". Zoo worden (ib. p. 50) op een der toppen van den Wajang een veertigtal graven aangetroffen „met steenen zerken voorzien" en eenige beelden; van terrassen wordt hier niet gesproken. Vorderman liet (Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XLIX, 261) een der terrassen bij de zoogenaamde Soemedang Larang (zie § 93) openen, doch „vond niets onder de steenen". H. E. Steinmetz (T. B. G. XLI, 288) vermeldt een graf van een Hoofd in de desa Tjirandjang Hilir, district Tjihea, „aan den zuidkant ter lengte van $\frac{1}{2}$ paal omgeven door een 3 à 4 M. hoogen wal, die tot aan de Tji Sokan gaat, overblijfsel van de koeta Gandok (*dit Soend. woord beduidt volgens Coolsma: aanbouwsel van een huis; misschien heeft Steinmetz zijne zegslieden verkeerd begrepen; de naam komt echter ook in 't Buitenzorgsche voor, zie B. 22, 63; 66*). Dit graf geniet op gezette tijden vereering". Hier hebben wij dus eene beschrijving, welke aan eene eigenaardigheid van het oude Batootolis herinnert, de lange aarden wallen. Op te merken valt verder dat volgens Holle (T. B. G. XVII, 487 noot 3) „in de buurt" van laatstgenoemde heet te wezen „een oud graf, genaamd pasarean (*begraafplaats*) Dipa antaka", terwijl volgens Brumund (u. s. pag. 56) een „Depati Ollia" (deze naam is Arabisch, meervoud van *wali*, een vroom mensch, iem. die nabij God leeft; in 't Soendaesch wordt dit meerv. ook met enkelvoudige beteekenis gebruikt), ontginner dezer streek en stichter van Padjadjaran niet verre van de beeldengroep, die onder den waringinboom staat, begraven heet te zijn.

EXCURS XXII.

De Goeha Tjandi.

- (1) Wij zagen (B. 14, 24) dat Scipio „den hooge klip off uijthoek" over klom, „daer de zee fel op storte". Dit is Van Riebeeck's „tweede klippe", die op den plattegrond van zijn kampement in de zee vooruitspringt, waar Van Petten (op wiens kaart zij *Goadt tsiaand* heet) niet in komen kon (B. 23, 69; 101) en welker zwaluwnestjes Baane (E. 23, 32) „gevaarlijk om uit te halen" noemt; deze zeerob plantte zijne tenten boven op de klip met de driekleur er naast en bespeculeerde de baai van dit observatorium uit, waartegen het water „met kragt" aansloeg (ib. § 34). De veranderingen, waaraan dit gedeelte der kust blootstaat, blijken ook uit Junghuhn's kaart, waarop (in tegenstelling tot die van het Topogr. Bureau) de „Karang Goea" flink in zee vooruitspringt; even bezuiden deze klip vertoont zij eene tweede (Van Riebeeck's „eerste klippe"), die wordt aangeduid als „Karang Goca Sahat" (*saat*

- is *droog*; de naam zal wel inlandsche fantasie wezen ten pleziere van Junghuhn, want een goeha of grot is er niet in deze klip). Eene afbeelding der G. Tjandi kan men zien op Jacob Swart's kaart van de Wijnkoopsbaai (Amsterdam 1848); zij is daar een afgeknotte kegel. Junghuhn (Reisen durch Java, Magdeburg 1845 p. 170) beschrijft de ongeveer van N. naar Z loopende oostzijde der baai aldus: „Diese sandige Ostküste ist nur in ihrer Mitte durch ein kleines schmales Felsenjoch unterbrochen, welches ins Meer vorspringt und sich mauerähnlich hinabstürzt. Wären diese Felsen nicht, so würde man am sandigen Strande ununterbrochen von der nördlichen Ecke bis zur südlichen an dieser O. Küste fortschreiten können; so aber musz man einen kleinen Umweg über den Felsenrücken machen um dorthin zu gelangen. Dieser bildet vorn, wo er in's Meer abstürzt, eine senkrechte, etwa 100 Fusz hohe Wand, die unten auf eine wunderbare Art ausgehöhlt und von dem
- (2) Meere durchwühlt ist". Verbeek en Fennema (o.l. II, 571) spreken van „de grot Rawah kalong", eene rare combinatie van bewoordingen. Heden ten dage zijn de salanganen verdwenen, die er bij Junghuhn's bezoek, Juli 1837, nog waren (1), maar huizen in de grot duizenden andere zwaluwen benevens vleermuizen (Vorderman u.s. pag. 253; Batav. Nieuwsblad 14 Maart 1902); dit zal daarmee samenhangen dat, terwijl in '37 de grot „nur mit Gefahr" binnengegaan kon worden, wanneer men tusschen twee stortingen der branding er vlug insprong, zij thans volgens Eekhout's mededeeling ongeveer 200 M. van de zee aflight, hoewel zij nog in 1888 bij vloed bespoeld werd. De topogr. detailkaart vertoont haar W. (iets N.) van Tjaringin.
- (3) Wat Van Riebeeck's vermelding van de Goeha Tjandi betreft verdient opmerking hetgeen Burgemeester Witsen aan zijn vriend Cupper schreef (Gebhard o. l. II, 432) naar aanleiding der bewering van zekeren Franschman omtrent het ontstaan der eetbare zwaluwnesten: „In 't voorleden, seg over twe (*d. i.*: *zegge voor twee*) jaer heeft onse Generael Rietbeek een omreijs op Java gedaen, en hij heeft aen mij selve geschreven dat hij om de Oost een groot hol vont, tegen de zee aen, daer dusenden van dese vogeltjes in en uijt vlogen, gelijk onse swaluen, snel in 't vliegen. Sij aesen op klijne garnaeltjes en visjes aen de stranden, en dese nesjes zijn niet anders als klijne gepelde garnalen, die, lijmagtig sijnde, aen elcandre kleven als sij bijeengevoegt werden, en so tot een ligchaem werden. Dit heeft men tot dese tijt toe niet geweten en is nog bij weijnige bekend, want dese vogeltjes houden sig op afgelegene plaetsen en zijn so geswint int vliegen, dat men haer aesen of spijsigen qualijk siet, gelijk wij sulx van onse swaluwen ook qualijk sien kan".
- (4) Dit schrijven is opmerkelijk, omdat het weer doet zien dat Van Riebeeck nog wel in andere zaken belang stelde dan in geographie; zijne reizen hadden zeker wetenschappelijk doel, zooals vooral ook aan den dag treedt bij zijn bezoek aan den krater van den Salak. De reeds vroeger (zie B. 15, 3)

(2) (1) Blijkens rekeningen van De Wilde brachten in 1820 de nestjes van de Goeha Tjandi 22½ Sp. per kati op.

opgewekte nieuwsgierigheid naar die nestjes had zich ook van hem meester-gemaakt, misschien ook had Witsen, wiens belangstelling in Van Riebeeck's reizen zich hier op verrassende wijze openbaart, hem op dit punt van onderzoek attent gemaakt. Het zou daarom hebben kunnen zijn dat de Philosophical Transactions der Royal Society, waartoe Witsen bijdragen heeft geleverd (zie B. 18, 4), nog meer mededeelingen bevatten (ook aangaande West-Java en misschien Van Riebeeck's reizen) dan Gebhard daaruit in Witsen's levensbeschrijving heeft gepubliceerd; echter schreef mij de heer J. J. Verwijnen te Haarlem, die de groote goedheid heeft gehad, bedoelde Transactions tot en met Witsen's sterfjaar voor mij te onderzoeken, dat dit niet het geval is.

Bovenbedoeld citaat overigens kan m.i. alleen op de Goeha Tjandi slaan. Weliswaar—Witsen's brief draagt enkel den datum 6 April en zou, volgens Gebhard's rangschikking, van 1715 moeten zijn. Dan zou echter Van Riebeeck's mededeeling doelen op den tocht van 1713, die zijn dood was; daar dit moeielijk aan te nemen is en daar bovendien Witsen niet (volgens gewoonte) spreekt van „*wijlen* onse Generael”, moet men onderstellen dat hij bij dat schrijven van 6 April niet bekend was met diens overlijden, zoodat het op zijn laatst van 1714 is, en zeer waarschijnlijk van 1713; de vage aanduiding „om de Oost” zegt niets (vergelijk B. 7, 2 noot 1), ofschoon inderdaad Van Petten's kaart wat bewesten Pamotan noteert: „Hier is een holl voogel nesjes”, en ook op andere plaatsen aan de Zuidkust zwaluwgrotten voorkomen (§ 1504).

- (5) Had echter Van Riebeeck dus eenig oog voor wetenswaardigheden, het natuurschoon schijnt weinig impressie bij hem achtergelaten te hebben. Hooren wij Junghuhn's beschrijving van den avondstond aan de Wijnkoopsbaai:

„In röhlichen, lilafarben und gelblichen Streifen aller Nüancen blickt das Abendroth durch die Wolken; Tausende von Insekten fangen an zu zirpen und zu schwirren; die kreischende Stimme der Pfauen tönt aus den Wäldern herab, kein anderer Laut, kein menschliches Treiben ist vernehmbar; einsam, in wilder Einöde ungeschwächter tausendjähriger Natur, abgeschieden von aller bewohnten Welt, stehen wir da, rings umgeben von düsteren Waldgebirgen wo nur Tiger hausen und die Pfauen schreien, während unten die Meeresbrandung donnernd anschlägt”.

EXCURS XXIII.

De Wijnkoopsbaai.

- (1) De Jonge (Opkomst II, 165) onderstelt dat Java's Zuidkust „nooit door de Portugeezen is bereikt”. De Barros althans vermeldde in 1553 (zie Hobson-Jobson s. v. *Sunda*) de onbekende zee bezuiden Java. Linschoten zegt omtrent Java (Itinerarium p. 25): „Sommighe presumeren dat

het vast landt is, dan (1) het landt ghenaeamt Terra incognita, dat over de C. de bona Esperança tot alhier soude henen strecken; maer hiervan en is tot noch toe gheen sekerheijt, waervan het voor een Eylandt gherekent wordt". Voor die onzekerheid echter behoorde toen geene reden meer geweest te zijn. Immers, zooals de heer Rouffaer onder mijne aandacht bracht, reeds in 1522 was de Spanjaard Juan Sebastian d'Elcano van Timor langs St. Paul en Amsterdam de Kaap omgevaren (P. A. Tiele in Bijdr. 1877 p. 379). En daarna was in 1580 Francis Drake „de tot dusver nog nimmer door vreemdelingen bevarene zuidkust van Java omgezeild" (Veth, Java I, 300). Volgens Rouffaer echter kan Drake, komende van het O., alleen op Balamangan aan land zijn geweest, en moet hij vandaar rechtstreeks naar de Kaap de Goede Hoop zijn gestevend, zoodat van eene „omzeiling" van Java's Zuidkust moeilijk gesproken kan worden. Zijn journaal moet staan bij Hakluyt, III, 1600, p. 742; zie ook Tiele in Bijdr. 1881 p. 166. Op Van Linschoten's kaart (die van den eersten druk, 1596, is gereproduceerd bij Heeres, Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië, Leiden 1899 p. 2) wordt de zuidkant van Java niet aangeduid met eene kustlijn doch alleen met waterlijntjes. Ook het journaal van Frank van der Does vermeldt Java nu eens als een vasteland, dan weer als een eiland (zie Heeres, Tasman's Journal, p. 89 noot 4). De eerste tocht der Nederlanders hief echter dezen twijfel op. Niettemin, zij keerden niet „langs de zuidkust (*van Java*) huiswaarts" (zooals De Jonge u. s. zegt), doch namen hun koers ver bezuiden het eiland (zie *ibid.* p. 364; 365). Het duurde echter nog verscheiden jaren vóór de kennis der Zuidkust belangrijk vermeerderde. Nog in 1611 kon Brouwer alleen bij geruchte meedeelen (zie Leupe, De reizen der Nederl. naar het Zuidland, Amsterdam 1868 p. 13) dat daar geene klippen waren; eerst onlangs was bevonden dat het eiland zich „niet wyder om de Suydt streckt als op 9 graden".

- (2) De ontdekking van Java's Zuidkust moet in hooge mate bevorderd zijn door de verandering, sedert evengenoemd jaar gebracht in de zeilage der uitkomende schepen. Van de Kaap zetten deze nu niet meer koers N. O., maar recht oostwaarts, om daarna noordwaarts naar Straat Soenda te stevenen (Heeres, Het aandeel p. XIII). Hierbij geraakte men herhaaldelijk veel te veel Oost (tot zelfs op de Westkust van Australië), zoodat men dan, noordwaarts koers zettende, niet in Straat Soenda kwam maar ergens aan Java's Zuidkust, vanwaar men vervolgens moest trachten de Straat te halen. Coen bereikte op zijne uitreis als G.-G. anno 1627 Java een mijl of 60 beoosten Straat Soenda (*ibid.* p. 52), dus (zie B. 23, 109) ver beoosten de Wijnkoopsbaai. Aan deze omstandigheden is het vermoedelijk te danken dat Java's Zuidkust zoo correct is weergegeven op eene reeds in 1618 geteckende kaart

(1) (1) Ik denk dat dit eene drukfout is en dat gelezen moet worden: „dat het vast landt is *aan* het landt" enz., d. i.: dat het land is dat vastzit aan het land enz. Vergel. B. 22, 25 noot 5; 38,5 noot 5 en bijvb. den titel van W. van Hogenorp's geschrift: „Sophronisba of de *gelukkige* moeder door de inëntinge van haare dochters".

van Hessel Gerritsz (den Kaartenmaker der Comp. te Amsterdam), gereproduceerd bij Heeres (u. s., Bijlage). Weliswaar zijn daarop toevoegingen en verbeteringen van een iets lateren datum opgenomen, doch deze schijnen zich te bepalen tot het onbekende Zuidland (Australië); althans aan de Australische kust vindt men er met jaartallen daarachter; het jongste jaartal is 1628. Deze kaart nu vertoont zoowel de Mauritsbaai als de Dirk de Vries- en de Wijnkoopsbaai, doch alle zonder naam. De Zandbaai staat er niet op; uit den vorm, dien de Wijnkoopsbaai vertoont, mag men concludeeren dat het schip, waarop de opnemer zich bevond, van Oedjoeng Genteng recht door is gevaren naar de Bantamsche Zuidkust, teneinde geen gevaar te loopen om in eene baai te verzeilen waaruit het uitkomen allicht moeielijk zou wezen, die, zooals men destijds zei, eene „kouw” of kooi was. Dezelfde voorzichtigheid blijkt ook uit het ontbreken van Noesakambangan; misschien heeft men niet opgemerkt dat dit een eiland was, omdat men ver van die rotsachtige kust wilde blijven. Het Trouwerseiland en het Kokoseiland staan er op, doch alles anoniem evenals de gansche Archipel (zelfs de Groote Soenda-eilanden dragen op deze kaart geen naam).

- (3) Toch ligt het voor de hand, aan te nemen dat bovengenoemde baaien tegelijk met de opneming ook gedoopt zijn; dat vóór 1618 een uit het Oosten komende schipper De Vries eerst den naam hetzij van Prins Maurits, hetzij van zijn schip (herhaaldelijk komen in 't begin der 17^e eeuw Compagnieschepen voor die Mauritius heeten, en dezen zelfden naam draagt de baai o. a. D. 4 Mei en 4 Sept. 1711) heeft gegeven aan den eersten inham, zijn eigen, Dirk de Vries, aan den tweeden; daarna, bij Oedjoeng Genteng de kust verlatende, gaf hij aan het daarachter zich vertoonende bergland den naam „de Wijncoopsbergen”, wellicht naar Jan Jacobsz Wijncoop, die, naar ondersteld kan worden, de hoogste civiele ambtenaar aan boord was. Op dezen Wijncoop is in dit verband reeds door Veth de aandacht gevestigd (Java III, 317 noot); hij komt bij De Jonge (V pag. VI noot en pag XI) voor als Opperkoopman op Ambon anno 1623, en bij Tiele-Heeres (Bouwstoffen II pag. XI noot 2, waar hij Jan Jansz Wijncoop heet) in 1625; een kapi-tein Wijncoop (ib. pag. 52; 62; 66; 70; 71) in 1625 op Ambon. Te eerder denkt men aan Wijncoop, omdat hij, naar ik gis, een man van goede familie was, met een flinken rugsteun in de Oost. Althans een Jacob Jansz Wijncoop (zijn vader?) was aan Amsterdamsche regentengeslachten geparenteerd. De Indischman zal wellicht de Jan Jacobsz Wijncoop wezen, die omstreeks 1635 gehuwd was met eene Maria Lenaerts (Elias o. l. I, 453). In verband met het ontbreken van een Nederlandschen naam voor de baai van Patjitan, zou het kunnen wezen dat het schip van Dirk de Vries, komende uit het Zuiden, bewesten deze laatste baai Java heeft bereikt. De naam Dirk de Vries-baai komt in mijne bronnen het eerst voor in 1622 (zie beneden § 8).

- (4) Met deze verklaring vervalt dan de ingenieuze gissing van Dr. A. G. Vorderman (Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XLIX, 252), die de Wijnkoopsbaai de „Wijnkoopersbaai” noemt en den naam afleidt van het *koop* van

wijn, waaronder hij dan toewak verstaat. Nu is het waar, dat onze oude Hollanders het woord *wijn* gebruikten voor een inlandsch zoopje, echter niet alleen voor toewak (zooals Rumphius, Herb. Amb. I, 59) maar ook en vooral voor arak. Zoo wordt in het journaal van Frank van der Does (op de eerste reis naar Indië gehouden) van Soenda Kalapa (Jacatra) gezegd, dat men er „in grooter meenichte. . . *wijnen*” vindt (De Jonge II, 337); in dat van Jacob van Heemskerk wordt in hetzelfde verband gesproken (ibid. p. 402) van „zooveel *wijn* als sij branden conden”, waarmee hetzelfde bedoeld wordt als wat Van der Does „brandenwijn” noemt, die uit „cocos” bereid werden, dus arak; „gebrande wijn” voor: brandewijn vindt men bij Bontemantel II, 350 noot 4. Maar Vorderman's gissing is vooral hierom onjuist, omdat de Wijnkoopsbaai in oudere stukken, zoo zij een naam heeft, steeds „de baai van Wijnkoopsbergen” wordt genoemd. Volgens Vorderman zou Djampang (dat notabene ongenaakbaar was tenzij van uit de baai), naar de aldaar door Hollandsche zeelieden ingeslagen toewak den naam „Wijnkoopersbergen” gekregen hebben en hiernaar weer de baai den zijnen, eene onderstelling, waarvan niet veel anders te zeggen valt dan dat Indië in den heer Vorderman een schrander geleerde heeft verloren.

- (5) De oudste mij bekende vermelding der baai is die in Rijklof van Goens' Reijsbeschrijving van 1656 (Bijdr. IV, 352), die den „inham van Wijnkoopsbergen” vermeldt; dezelfde duidt (ib. p. 311) door te zeggen dat „onse scheepen, uijt Europa comende ende 't land van Java in 't ooste saisoen aendoende”, den Merapi dikwijls zien, voldoende aan, hoe ver men Straat Soenda nog wel miszeilde. De naam „hoeck van Wijncoxbergen” in Dagreg. 1656/7 pag. 206 is denkelijk eene misschrijving (1). Scipio kent den Hollandschen naam niet, maar alleen den naam Moewara Ratoe (B. 14, 23; 27); ook Camphuijs in de vermelding van Scipio's tocht (Afg. patr. miss. 23 Dec. 1687) deelt eenvoudig mee dat ontdekt, d.i. verkend, is „een groote baij ofte inham, bij de Javanen Moarra Ratou genaemt”. D. 4 Mei 1711 spreekt van „de grootte bogt bewesten en benoorden den hoek van Wijncoopsbergen”, welke hoek (bedoeld wordt Oedjoeng Genteng) ook in Van Riebeeck's reisverhaal meermalen wordt genoemd evenals in het journaal van Albert van Petten, zonder dat de baai zelve bij hen ooit een eigen naam draagt. Uit Van Petten's vermelding (B. 23, 99) der Zandbaai als: „zantb^d. daer 't roode eijlant in leijt”, zou men opmaken dat ook deze laatste zeer slecht bekend was, anders was die nadere aanduiding overbodig; ik zou haast denken dat ook deze geen eigenlijken naam droeg. Niettemin wordt zij wél aangeduid

(5) (1) In eene acte Blomhert 1 Oct. 1766 no. 457 vind ik echter een Wouter Wijncoxbergen, „koopman in wijnen tot Amsterdam”. Zou het toch kunnen zijn dat Oedjoeng Genteng oorspronkelijk „hoek van Wijncoxbergen” gedoopt is en dat daarbij heel niet aan bergen te denken valt? Het zou misschien aanbeveling ver-

dienen om de daareven geciteerde plaats bij Van Goens eens met het handschrift te vergelijken, want Leupe, de uitgever van diens reisverhaal, hield er eigenaardige denkbeelden op na betreffende zijne vrijheid om zulke oude teksten te „verbeteren”.

- op eene kaart uit dien tijd (van Isaac de Graaff, tusschen de jaren 1690 en 1714, gereproduceerd bij Heeres u.s. Bijl. II) doch zonder naam; even anoniem zijn daar echter ook de Wijnkoopsbaai, de D. de Vries- en de Mauritsbaai. Daarentegen staat bij I. de Graaff de naam „Sandhoek” ter
- (6) plaatse waar thans Pelaboehan ligt. Bij Valentijn (IV, 1, 5) draagt de Wijnkoopsbaai evenmin een naam; dat Stier anno 1730 een naam voor dien inham kende, blijkt uit zijn reisverhaal (T. N. I. 1875, I) geenszins; evenmin noemt Bollmann dien (B. 29, 15 e.v.), doch deze had ook minder aanleiding daartoe. De kaart in Salmon (anno 1739) laat de baai naamloos, evenzoo die bij Dubois. Paulus Paulusz spreekt in zijn rapport D. 2 Sept. 1739 van „de bogt van Wijnkoopsbergen”, evenals Mossel (Aanm. p. 192), Radermacher (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 20) en Stavorinus (Reize naar Samarang II, 251). De eerste vermelding der baai *zonder* „bergen” is, voor zoover ik kan nagaan, in de Afg. patr. miss. 31 Dec. 1780 (bij De Jonge XI, 495): „de baai van Wijnkoop.” De oudste vermelding als „Wijnkoopsbaai” schijnt die van Baane, hierbeneden § 34, dus eerst in anno 1800. Meer algemeen kan deze naam eerst bekend zijn geworden door Raffles' kaart.

- Curicus is, dat op Marci's kaart van 1771 het zuidelijk gedeelte der baai genoemd wordt „Baai van de Wijnkoopsbergen”, het noordelijk gedeelte „Baai van Tjiemanderie”. Deze benaming wijst op een streven naar nauwkeurigheid; immers de „Wijnkoopsbergen” waren op Salmon's kaart (in diens tweede deel, anno 1739) aangeduid, als loopende tegenover het „Rood Eiland” en het „Zant Eiland” tot aan den hoek, die heden Oedjoeng Genteng heet en, zooals wij zagen, reeds in 1656 „hoek van Wijnkoopsbergen” schijnt te zijn genoemd. Deze laatste naam (Coops noemt hem „d' hoek Wijnkoopsbergen”, B. 23, 106 noot 7) komt weliswaar op geen der kaarten voor, welke ik gezien heb; de kaart echter in de Historische Beschrijving der Reizen (anno 1755) en de hiernaar gevolgde kaarten (zie daaromtrent § 2491) geven den naam: „Pointe de Vineron” (voor: *vigneron*, dat in ouderwetsch Fransch ook: wijntapper beteekent en blijkbaar bedoeld is als vertaling van: *wijnkooper*). De Hollandsche kaart van 1815 (Mortier Covens en Zoon) heeft dit woord blijkbaar niet begrepen en vertaalt: „Hoek Vineron”. Vandaar dezelfde naam bij S. Roorda van Eijsinga o.l. I, 175. Op Tombe's kaart staat een „Pointe de Vineron” bezuiden de Zandbaai doch benoorden de „Pointe Basse”, welke laatste naam blijkbaar doelt op „den lagen hoek van Wijnkoopsbergen” (zie B. 23, 74), zoodat Tombe dus de kaart uit de Histor. Beschrijv. der Reizen hier heeft aangevuld met eene Hollandsche kaart, die denzelfden hoek, Oedjoeng Genteng, onder den anderen naam vertoonde. Nog noteer ik dat Wardenaar's kaart de „Wijnkoopsbergen” verkeerd plaatst, tusschen Pelaboehan Ratoe en de Tjibareno, terwijl zij zich op de kaart van Relandus (van welke laatste ik onderstel dat Vorderman gebruik heeft gemaakt voor zijne naamafleiding; dat prul ziet er dan ook imposant uit) van Oedjoeng Genteng oostwaarts langs de kust uitstrekken, hetgeen gevolgd is op de kaart van Mortier Covens en Zoon. Op deze laatste heet de
- (7)

Wijnkoopsbaai: „Zandbegt of Wijnkoops Baaij”; de naam „Zandbegt” staat bij Valentijn ter plaatse van Pelaboehan (waar, zooals wij zagen, Isaac de Graaff „Sandhoek” zet), hetgeen zou kunnen teruggaan tot Scipio's rapport van 1687 (zie B. 14, 24 noot 3). Op de kaart in het werk van den Hertog van Saksen-Weimar heet evenzoo de Wijnkoopsbaai: „Baie des Sables”, de Zandbaai daarentegen: „Baie des Marchands de Vin” en Oedjoeng Genteng: „Cap Vinezen” (drukfout blijkbaar voor: *Vineron*); die bij Van den Bosch vertoont den „Hoek Vineron” en de „Zandbegt of Wijnkoopers Baai”. Maar Ver Huell (Herinneringen I, 23) spreekt nog van den „Wijnkoopers Bergenhoek, die laag met geboomte begroeid een kwart mijl uitsteekt”.

Er zou veel voor te zeggen zijn om, wanneer de spoorlijn eens de baai heeft bereikt, den obscuren Wijnkoop, naar wien de baai eigenlijk niet eens genoemd is, voorgoed te elimineeren en den ouden naam Moewara Ratoe in het Nederlandsch weer te geven met het hoopvolle: Juliana-Baai.

(8)

Tochten naar de Wijnkoopsbaai en de Preangerkust.

Uit Mr. L. C. D. van Dijk (Mededeelingen uit het O.-I. Archief, I, Amsterdam 1859 p. 4) blijkt het volgende.

Toen de Commandeur Jan Vos in 1622, met de jachten Haring en Hazewint van Batavia uitgevaren ter ontdekking van het Zuidland, nauwelijks buiten Straat Soenda was gekomen, ontmoette hij de uit Europa komende Mauritius, die „weinige dagen te voren met het Wapen van Rotterdam op de Zuidkust van Java omtrent de baai van Dirk de Vries vervallen was”; hij convoyeerde nu de Mauritius (waarop volgens Bontekoe's Reize p. 39 diens broeder Jacob Ysbrantsz Bontekoe schipper was) naar Batavia en ging toen het geheel machteloze Wapen van Rotterdam opzoeken, dat Straat Soenda niet meer halen kon maar met Vos de Straat Bali doorliep. Meer mededeelingen schijnen, volgens schrijven van Dr. J. de Hullu, te 's Gravenhage omtrent dezen tocht niet te vinden te zijn dan wat Van Dijk daaromtrent uit de Afg. patr. miss. dd. 1 Febr. 1623 heeft meegedeeld; een journaal van Vos is niet aanwezig. Te noteeren valt alleen, dat de Dirk de Vries-baai in deze missive reeds onder dien naam voorkomt. De kennis van Java's Zuidkust moet echter gaandeweg achteruit zijn gegaan, nadat de bovenvermelde zeilage-order van 1611 (zie § 2) was ingetrokken; wanneer dit is geschied, heb ik niet vernomen, doch zeker vóór 1640, daar omstreeks dezen tijd de toevallige ontdekkingen op Australië's Westkust, een gevolg der evengemelde zeilage-order, zijn opgehouden. Sedert hing de verkenning van Java's Zuidkust bijna alleen af van het misloopen van Straat Soenda door uitkomende schepen, hetgeen, tengevolge van wind, stroom en miswijzing van 't kompas, nog heden wel voorkomt als men om de Kaap is gegaan (Bakker 1.1. pag. 456; Eekhout p. 402). Zoo is Stavorinus in 1774 beoosten Noesa Baroeng beland (Reis Samarang I, 86), Ver Huell in

1816 met de Evertsen, die de Commissarissen-Generaal Elout en Buijskes overbracht, beoosten Noesakambangan (zie zijne Herinneringen I, 23) en S. Roorda van Eijsinga in 1819 beoosten Oedjoeng Genteng (o.l. I, 175), terwijl het eerste wat Junghuhn op 10 October 1835 van Java te zien heeft gekregen, het Trouwerseiland is geweest (zie zijne Reizen p. 26).

- (9) Het jacht de Leeuwerk, dat anno 1648 van Batavia door Straat Soenda „langs het Zuidtland”, d. i. de Westkust van Australië, naar Banda werd gezonden („een noijt gedane voyage” noemt de Regeering dit; zij was intusschen reeds in 1616 beproefd, De Jonge IV, 44) om te ontdekken of men aldus in den oostmoeson de Groote Oost zou kunnen bezeilen, zal wel zeer weinig van Java's Zuidkust bespeurd hebben (Heeres, Bouwstoffen III, 364). De kennis dier kust ging zoodanig achteruit, dat men bij R. 28 Maart 1656, naar aanleiding van de vijandige houding des Matarams, besloot „eerstdaechs met een hecht galjoot en chaloup de gantsche kust van Java om de zijdt accuratelijck te doen besichtigen en carteren”; het is mij echter niet gebleken dat dit besluit ten uitvoer is gelegd.

Uit onze Bijlage over den tocht van Scipio bespeuren wij voldoende (zie aldaar § 1) dat toenmaals omtrent de Wijnkoopsbaai niet veel bekend was; Scipio's te Batavia verbeterd kaartje is wat dit water betreft van weinig belang. Men verloor echter te Batavia de verkenning der Zuidkust niet geheel uit het oog. Toen den 4 Maart 1692 aldaar bericht werd dat het uitkomend Compagnieschip de Lek reddeloos in de Dirk de Vries-baai lag, werd besloten, het jacht de Wildschut ter adsistentie te zenden en uit Cheribon derwaarts over land leeftocht te doen brengen door een aantal Inlanders benevens 10 Europeanen. Deze Wildschut vertrekt D. 6 Maart en heeft o. a. aan boord „den gew(*esen*) schipper Pieter de Gilde nevens een kaartmaker, omme inmiddens van de gem. bhaj en de stranden daeromtrent een pertinente kaart te maken en op haer retour mede herwaerts te brengen.” D. 20 April komt de Wildschut terug; van hare bevinding verneemt men niets, hetgeen er wellicht op wijst dat het rapport niet aan den houder van het Dagregister werd vertoond doch eene bijzondere bestemming kreeg — welke die was, is gemakkelijk na te gaan, als men zich herinnert dat de belangrijke kaart van Febr. 1692 zulke merkwaardig juiste gegevens bevat omtrent de Preanger-zuidkust (zie B. 23, 96) doch bewesten de Tjiboeni niets dan een wit veld vertoont (§ 2482); de onderstelling ligt dus voor de hand dat de gegevens van Maart en April daarin voor een deel bijgeteekend zijn, en dat dus de kustverkenning bij de Tjiboeni was gestaakt. Zelfs schijnt die zoover niet te zijn uitgestrekt. Immers in Frederik Muller's catalogus „Les Indes Orientales” van 1882 wordt onder n°. 2955 te koop geboden eene kaart, voorstellende „De Baij van Dirck de Vries en Mauritius ende Schilpadts Baij, ontworpen door den Schipper Pieter de Gilde ende Hendrick Janse Roos, Kaartemaker, met 't Jachic de Wildtschudt, in de Maant Maart A° 1692”, groot 50 bij 180 c.M. Inmiddels was D. 26 Maart 1692 bericht ontvangen dat ook de Saamslag in de Dirk de Vries-baai was beland; beide

verdwaalde schepen komen 21 April te Batavia, waarop bij Resol. van den 22^{en} wordt besloten hunne journalen te doen onderzoeken; dit onderzoek viel voor de betrokken schippers gunstig uit, R. 29 April 1692. Mogelijk zijn die journalen en dat van de Wildschut nog in 's Rijks Archief.

- (10) D. 8 Maart 1694 wordt van Cheribon het bericht gebracht, dat het van Ceilon komende schip Sillida de Straat niet heeft kunnen halen en in de Dirk de Vries-baai ligt, waarop D. 9 Maart aan de overheden van dat schip wordt geschreven dat hun een vaartuig zal worden gezonden „dog dat om de minste belemmeringe (*d.i. om ruimte te sparen*) den Capⁿ. Dirk 's Hertogenrade (*het Hoofd der Bataviasche Bandaneezen*) met alle bij hem zijnde inl. militairen, uijt ongeveer 90 coppen bestaande en met haar van Ceijlon herwaarts gecomen” (waarheen bij R. 29 Mei 1693 wegens den oorlog met Frankrijk eene gemengde compagnie Bandaneezen, Papangers en Boetonners was gezonden onder commando van evengenoemden Kapitein), over land van de Zuidkust naar Cheribon moeten marcheeren. Jammer genoeg, vernemen wij verder niets hieromtrent.

Den 4 April 1698 valt de volgende Resolutie: „Is op het voordragen van den Heer Gouverneur Generaal goetgevonden en verstaan, onder de nodige instructie door twee galjoots het eijland Java eens te laten rontzeijlen, soo om de baijen, reeven en verdere gelegentheijt der stranden aan de zuijkant eens wat nauwkeuriger te onderzoeken als tot nog toe is geschiet, en daarvan een pertinente kaarte te doen formeren, als ook insonderheijt om te onderzoeken of het fluijschip de Vegt, op p^o. November des voorleden jaars van Cabo de Goede Hoop herwaarts vertrocken . . . niet wel in onmagt aldaar elders (1) te lande gecomen en vervallen soude mogen wesen. Dog tot den naasten nog te houden in advijs, off men voorsz. besending om de Oost of West van Batavia sal doen beginnen”. D. 4 April 1698 voegt daaraan toe, dat bedoelde kaart zal moeten dienen „tot accomodatie en securiteijt voor 's Comp^s. van elders aancomende schepen, welke in het westermousson aldaar mogte komen te vervallen, sooals voorheen en nog jongst in den jare 1694 met het jagt Sillida in de reijse van Ceijlon herwaarts wel gebeurt is”.

- (11) Ofschoon nu de fluit de Vegt spoedig opdaagde, wordt bij R. 14 April 1698 bij genoemd besluit gepersesteerd en tot dien tocht aangewezen de galjoten het Hoen en de Wesel; de tocht zal geschieden om de Oost onder het oppergezag van „den presenten Baas Caarte- en Compassemaker Cornelis Coops, die voormaals betoont heeft tot sodanigen werk de vereijste

(10) (1) In den zin van: ergens; vergel. B. 9, 1. *Aldaar elders* staat eveneens D. 1641 p. 405; 1677 p. 409. Zoo spreekt Van Goens (Bijdr. IV, 351) van „*elders* ter werelt”; bij De Jonge VII, 335 lezen we van eene volmacht „om *elders* van te kunnen handelen”; zie ook Valentijn V, 1 Ceijlon 218; Dagreg. 1677 p. 343: „'t zij tot

Japara of *elders* anders”; evenzoo ib. pag. 363; ib. p. 398: de Regeering is niet van plan „*Bantam elders* inne te verongelijken”; D. 1678 p. 394: „*elders* aen” d. i. ergens aan; Canter Visseher o. l. pag. 194: „aan zijn hof of *elders* anders”. D. 1641 p. 420: „*nelders*” voor: nergens.

- kennisse en bequaamheijt te hebben". D. 26 April 1698 meldt het vertrek dezer twee vaartuigen, „zullende alvorens tot Sourabaija aanloopen, omme aldaar, ofte, soo daer niets in gereetheijt mogt wesen, tot Sumanap voorsien te werden van de nodige cadjang en boontjes". Van de instructie, welke aan Coops werd meegegeven, mocht ik de copie ontvangen uit 's Rijks Archief. Zij zegt o. a. dat met de opneming eerst behoefte te worden begonnen bij „de uijterste oosthoek deses eijlands ofte het district van Balemboangan, tot hoeverre, ofte immers tot Dommon, de gelegentheijt der stranden bij voorgaende door U en andere gemaakte caerten bekend is", terwijl zij moet worden voortgezet tot het Prinseneiland; alles wat voor de zeevaart van belang kan zijn moet in kaart worden gebracht, en „dewijl wij ook nog geen genoegsaame ofte volle kennisse hebben hoedanig en door wat luijden Java aen de zijdkant wert bewoont", moet Coops hier en daar aan land gaan, zorg dragende niet overvallen te worden door de „strantvolkeren, die op vele plaetsen noijt Europeanen gesien sullen hebben"; expres tot het vernemen naar dergelijke zaken gaan eenige inlandsche militairen mee; de bevolking mag niet worden lastiggevallen, en alles wat men noodig heeft moet worden betaald en het doel der opneming aan de inwoners uitgelegd; „wegens het binnenmeer in de Preangerlanden aen Imbanagara en Pamotan etc^a. en de daerin sijnde paerlreven wilden wij mede wel eenige nadere onderrigting hebben, insonderheijt hoedanig de gronden voor 't selve aen de Zuijsee, alwaar het gemelte meer in deselve zijn uijtgang en correspondentie heeft, gestelt sijn en of aldaar in het diep, gelijk bij veele gesustineert wert, geen beter paerloesters zijn te vinden als binnen het gemelte meer ofte binnenzee, dat daertoe geen genoegsame diepte heeft"; ook moet hij nagaan „de streckinge van het daar beoosten aenleggende eijlant aen de Zuijzee, genaemt Madura" (de naam van het plaatsje bij de Tjitandoewi wordt hier dus op N. Kambangan overgebracht); niemand mag buiten het gezicht der sloepen 't land ingaan, om geen gevaar te loopen van de zijde der bevolking;
- (12) wie aan land gaat moet goed gewapend zijn. Deze vrij lange en zeer breed-sprakige instructie toont voldoende dat men veel nut van de onderneming verwachtte, welke, naar ik denk, uit Nederland was geprovoceerd. Het Dag-register noteert den terugkeer der beide bedoelde galjoots onder datum 19 Juli 1698, en dat Coops eene kaart heeft ingeleverd „van de streckinge der stranden, van de uijterste oosthoek ofte 't district van Balemboangan aff tot het westeiijnde ofte de eerste hoek van Java toe" benevens een rapport „tot nader verklaringe van dien, nevens een kort berigt wegens de ontmoete strandvolkeren op verscheijde plaetsen en de bejegeningen die men van deselve genoten hadde"; bovendien heeft hij medegebracht „een Javaans briefje van Jouda Mangala (1), Regent tot Watouw Dsjaja", aan de Regeering,

(12) (3) Iemand van dezen naam komt R. 6 Sept. 1686 voor onder de Hoofden van Soekapoera, en in Ind. Gids 1901 pag. 619 als in 1683 Hoofd zijnde van 't (destijds onder Soekapoera be-

hoorende) Panembong. In Coops' rapport is van dien man en die plaats heel geen sprake. Vergel. B. 25, 3.

waarvan het translaat, aldaar geïnscreerd, van gering belang is, doch het verzoek behelst dat „het Uwe Ed^e. Hoog Agtb. ook gelieven magh dat hij geringe onder Uw Ed^e. Hoog Agtb. magtig vermogen magh sorteren om ten dienste van Uw Ed^e. Hoog Agtb. sodanige lasten te dragen als hij geringe sal vermogens zijn zulx op de kruijn van zijn hoofd te kunnen doen”. Aan de door Coops ingediende kaart zijn vermoedelijk de namen *Weselsbaai*, *Hoornse Baai* (Coops was van Hoorn), *Toppers-* en *Brabantschoetje* te danken, welke men aan de Zuidkust kan vinden op de kaarten bij Valentijn, Salmon en Dubois. Overigens is Coops' rapport, dd. 20 Juli 1698, waarvan ik insgelijks de copie uit 's Rijks Archief ontving, zoo volslagen onbeduidend (vergel. B. 23, 106 noot 7) dat het overbodig is 't hier over te nemen; hij heeft daarbij de brutaliteit om aan het slot op den toon van een gunsteling aan te dringen op traktementsverhooging. Merkwaardig is zijne opmerking omtrent de Dirk de Vries-baai: „Dese baij (*is*) d'eerste verblijfplaats voor scheepen die in de weste mousson de straat Zunda comen voorbij te garken”. Daarentegen schijnt hij aan de Wijnkoopsbaai al heel weinig aandacht te hebben gewijd; alles wat hij daaromtrent en omtrent de verdere Preangerkust opteekende, vindt men in onze daareven vermelde noot; vandaar dat zelfs aan 't bestaan der baai icts onzekers bleef, zie B. 23, 20 noot 5. In den brief naar patria dd. 6 Dec. 1698 verontschuldigt de G-G. als 't ware de uitzending van het Hoen en de Wesel met de opmerking dat men die in Mei te Batavia had liggen zonder eene dadelijke bestemming — een bewijs dat verkenningsstochten niet op veel sympathie bij Heeren XVII^{en} hadden te rekenen. Het rapport en de kaart werden onder de bijlagen der Afg. patr. miss. dd. 10 Febr. 1699 naar Nederland gezonden.

- (13) De eerstvolgende vermelding eener reis naar Java's Zuidkust was, toen bij R. 1 Juni 1706 werd besloten het galjoot de Zeehaan „van hier door de Straat Balij na de zuijtzijde deses eijlands te senden om agter de Mattaram en voorts omtrent het binnenmeijr Sagaranakan” onderzoek te doen naar de parelbanken. R. 8 Juni 1706 wordt de instructie voor den gezaghebber van de Zeehaan geaprobeerd. Uit De Jonge VIII, 138 blijkt dat dit schip 17 Juni 1706 vertrok. Verdere berichten ontbreken.

Hierop volgen de door Van Riebeeck georganiseerde onderzoekingen. D. 6 Nov. 1711 keert ook de Luitenant Appeldoorn terug van een tocht van Batavia uit „naer de Z. zee”. Dan krijgen we Stier's reis in 1730, door Leupe uitgegeven in T. N. I. 1875, I, 1 e. v.; Dr. H. T. Colenbrander, die de goedheid had dit gedrukte stuk voor mij te vergelijken met het bewaarde rapport, kwam tot de uitkomst dat beide nagenoeg alleen in spelling verschillen. Stier reisde van Tjiandjoer naar den mond der Tjimandiri en wees er op dat hierbenoorden eene vrij groote vlakte is, alwaar met een hoofd zou kunnen worden geland, terwijl de baai voor alle winden beschut ligt behalve die uit het W., het N. W. en Z. W. Reeds den dag na zijne aankomst (28 Aug.) aldaar, keerde hij over Kampongbaroe naar Batavia terug, zoodat zijne opmerkingen niet anders dan vluchtig gemaakt zijn; hij noteert dat de

baai ruimte aanbiedt voor „wel 1000 schepen”. In 1731 reisde Bollmann naar de baai en prees (B. 29, 22) de goede landingsplaats te Pelaboehan.

- (14) Vervolgens komt de reis van Paulus Paulusz Stoltz (gewoonlijk Paulus Paulusz genoemd). Den 5 Aug. 1738 had de Regeer. beraadslaagd over eene mededeeling, door een op Noesakambangan woonachtigen Palembangger gedaan aan den Gecommitteerde Jubbels, dat namelijk in April 1737 een schip, geheeten The Royal George, Kapitein Jefferson, aldaar ten anker was gekomen; dat de Kapitein aan wal was gegaan en aan het Hoofd den wensch had te kennen gegeven om indigo, paarlen en koffie te koopen. De Regeering oordeelt dat hier eene vergissing moet zijn, daar genoemd schip, Kapitein Jobson, eerst den 29 April 1737 uit Engeland te Batavia was gekomen; zij oppert de onderstelling, dat bedoeld voorval dit jaar, 1738, is geschied. Ofschoon zij verklaart, niet te gelooven dat de Engelschen aldaar eene loge zouden durven bouwen, is zij toch ongerust, omdat door hen geïnformeerd is naar zekeren schoonbroer van den Soesoehoenan. Besloten wordt, de zaak verder te onderzoeken en een schip naar Noesakambangan te zenden om het vaarwater op te nemen. Uit het verder onderzoek bleek (R. 9 en 26 Sept. 1738) dat het voorgevallene grootelijks overdreven was en het bewuste schip op zijne reis naar Benkoelen aldaar alleen om water was aangeweest. Men laat nu het suspecte Hoofd, dat gearresteerd was, vrij en bepaalt er zich toe, den Regent van Imbanagara, onder wien Noesakambangan ressorteert, te gelasten, voortaan aan geen vreemd schip eenige hulp te doen verleenen. Niettemin wordt bij R. 31 Maart 1739 besloten, een Compagnieschip naar de Zuidkust te zenden, omdat men „vrugt uijt d'ontdekking van d' eijgentlijke gelegenheid” dier stranden verwacht.

- (15) *Dagregister 1 Mei 1739* vernemen wij dus het vertrek der sloep de Valk naar Java's Zuidkust onder bevel van den Baas-Kaartenmaker Paulus Paulusz Geïnsereerd wordt zijne instructie. Na een overzicht van de gebeurtenissen, die tot zijne uitzending hebben geleid, erlangt hij hierbij den last, gedurende de maanden Mei, Juni en Juli het vaarwater van Noesakambangan te bekruisen en van de aankomst van vreemde schepen kennis te geven aan den Resid. van Cheribon of de Regeering. Wijders, op te stellen „een rapport van de dieptens der revieren, havens, inhammen etc^a., alsmede de gesteltheit der zijdcuste deses eijlands en de kenteekenen, waardoor men deselve kan onderscheijden en verkend raaken”; reeds meermalen is het gebeurd, dat schepen derwaarts zijn afgedreven, waaromtrent verwezen wordt naar „de instructiën, door ons in den jaere 1698 en 1711 medegegeven aen de doemalige commissianten Cornelis Coops en Albert van Petten, waarvan de afschriften desen ter UE. speculatie versellen en gepaart zijn van de rapporten, door haar bij derselver retour in Rade van India overgelevert”; cindelijk moet hij „van de dieptens der revieren, bhaijen en havens bij (*sic*) een aparte kaart formeeren”. Het verdere verloop dezer opneming bemerken wij *Dagregister* 2 Sept. 1739. Het schip had erg gesukkeld, was eerst 12 Juli Straat Bali gepasseerd, en 26 Juli bij Noesakambangan

gekomen aan de uitwatering van „de rivier den Donau, welkers mond meest digtgespoeld is, met een drooge zandbank daarvoor, alwaar bij continuatie een swaere branding op staat, waardoor deselve niet kan bevaren werden”. Tot 9 Augustus laveerde hij hier op en neer, zonder door stroom en wind aan wal te kunnen komen. Den 11 Aug. kwam hij „aan de hoek van Wijnkoopsbergen”, den 13^{en} aan de Zandbaai; daarna (een datum wordt niet opgegeven) bij de monding der Tjimandiri, doch ook hier is de kust „ontoe-gankelijk door de harde branding”, zoodat hij, voor zoover uit het rapport blijkt, hier nergens aan wal kwam; het verslag bepaalt zich dan ook tot eene beschrijving van het vaarwater. Daaraan werd toegevoegd „een daarvan gemaakte generale kaart, benevens cenige bijzondere d*(it)*^{os} en teijkeningen der landvertooningen”. In het Bataviaasch Archief is hiervan niets meer te vinden; de landvertooningen zijn echter vermoedelijk gebruikt voor de in 1753 opgemaakte kaart (zie § 2490); zoowel Paulusz' instructie als zijn rapport en zijne kaart (deze onder n° 443) zijn bewaard in 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

- (16) In 1756 voer Jean Etienne Gonsal, op den terugkeer van zijne ontdekkingsreis naar het Zuidland, van Noesakambangan om den hoek van Wijnkoopsbergen naar de Straat (Van Dijk, Mededeel. I, 45). Stavorinus voer in 1774 langs Java's Zuidkust, doch teekent aan dat deze destijds bijna onbekend was; „het meeste dat men er van weet rust slechts op de verhalen van die zeelieden welke daar langs gevaaren zijn” (Reis Samarang II, 234). Van meer belang is R. 18 Mei 1779, waarbij, naar aanleiding van een bericht des Vaandrighs te Buitenzorg dat te Tjidadap, aan den mond der Tjimandiri, zeeroovers zijn geland, die menschen hebben weggehaald, door den Gouv.-Gen. wordt opgemerkt „dat den in A^o. 1775 naar dien oird afgezonden toenmalige Landmeter O. F. N. Marci bij zijn overgegeven journaal en kaart de baai van de Wijnkoopsbergen wel heeft beschreven als een inham, daar groote schepen konden leggen op 20 vadem's water onder een stijl gebergte daar geen landing mogelijk zij, maar het tegendeel egter blijkt”. Wat dezen tocht van Marci betreft, hij hangt vermoedelijk samen met het opmaken zijner groote kaart (waarover zie § 2487 e. v.), welke reeds H. 4 Mei 1771 als voltooid wordt vermeld, zoodat het jaartal 1775 in evengenoemde Resol. eene schrijffout is, die kan worden geredresseerd uit Radermacher's mededeeling in zijn reisverhaal (T. N. I. 1856, II, 172) dat „Marci den 13^{en} Julij 1757 zijne reis naar de Zuidzee begonnen heeft” uit de kampong Tjitjoeroeg (tusschen Salak en Godeh); uit Radermacher's woorden: „Hier (*te Tjitjoeroeg*) wordt ook een groote waringgienboom gevonden, door Marci geplant” volgt, dat, aangezien Radermacher zulks in 1777 opmerkte, onmogelijk in 1775 die boom geplant en die tocht ondernomen kan zijn; het juiste jaartal is dus 1757. Verder is daaromtrent niets bekend; mogelijk komt Marci's journaal te eenigen dage te voorschijn uit nagelaten papieren van Radermacher, want dat deze het heeft bezeten is uit het aangehaalde duidelijk genoeg.

- (17) Wegens de verschijning van genoemde zeeroovers stelt de G.-G. op bovenvermelden datum voor, aan de Wijnkoopsbaai „24 Inlanders uit de onderhorigen van den Depattij van Tjanjour, versterkt met een korporaal en 2 gemeene militairen” van den post te Buitenzorg, te leggen, tevens om te letten op passerende schepen en „van alles” kennis te geven aan den Gecommitteerde; bovendien wenscht hij „de baaij van Wijnkoopsbergen” te doen opnemen. Het eerste werd goedgekeurd, de opneming echter wegens gebrek aan zeevolk uitgesteld. R. 6 Juli 1779 verneemt men, dat de „nieuwe post” aan den mond der Tjimandiri gereed is, meer niets; het aantal daar te plaatsen bezoldigde Inlanders wordt nu verminderd tot 12

Iets naders omtrent dezen eersten post aan de baai blijkt uit het volgende, in B. R. 21 Sept. 1779 aangetroffen „extract uijt een brief van den Commandant te Buijtenzorg, aan den Gouv. Genl. ges(*chreven*) in dato 17 Sept. 1779”, van dezen inhoud: „Den posthouder A. Vetter van de post Tjidadap rapporteerd dat de zee niet alleen zeer wild geweest zijnde [en] de geheele zandbank, die voor de post gelegen (*heeft*), weggespoelt heeft, maar ook dat het zeewater in de rivieren hoog opgetreden en hij nu genoodzaakt is om bijkans een halve uur verre om vers water te zenden; voorts dat niet alleen de uijtgetreedene zee veele ziekte veroorzaakt, maar ook teffens de aanbrenging van levensmiddelen op die plaats daar de post nu staat moeilijk maakt, en het dus bijkans onmogelijk op die plaats te houden is”; de Commandant te Buitenzorg verzoekt daarom, den post te mogen verplaatsen „dat zonder veel moeite voor den Inlander geschieden kan, op zekere plaats genaamd Palla Boeang Ratoe, zijnde circa 2 uren daarvan afgelegen en een aanhoogte, daar de post niet alleen zeer gemakkelijk en zo voor levensmiddelen als anderzints zeer geriefelijk zijn zal, maar van welke plaats men ook nog vrij beeter als waar de post nu staat in zee uijt-kijken en verder zien kan” enz. Wij geven dit citaat zoo uitvoerig, om te doen zien dat deze post te Tjidadap, welke op grond van dezen brief bij R. 21 Sept. 1779 werd verplaatst naar Pelaboehan, onmogelijk zwaar versterkt geweest kan zijn: het was blijkbaar een pagger, die zonder moeite was gebouwd en zonder spijt werd verlaten, vermoedelijk te Padjagan (Soendaasch: wachthuis) links aan de monding der Tjidadap.

- (18) Dit verdient daarom de aandacht, omdat nog heden een dorpje „Benteng” bestaat, gelegen aan den rechteroever der Tjimandiri even boven Tjaringin (dat schuins tegenover de monding der Tjidadap ligt). In dit Benteng vindt men de steenen fundeeringen van verschillende gebouwen en, zooals de heer R. A. Eekhout in zijn zeer lezenswaardig opstel over de Wijnkoopsbaai, Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. in N.-I. LX, 413 meedeelt, eene sleephelling voor sloepen. Deze beweert nu dat tijdens Daendels de Kapitein ter Zee Camp alhier gestationneerd zou zijn geweest en dat het dorp Benteng „waarschijnlijk door zijne vestiging is ontstaan”. Nu is het waar, dat tijdens Daendels de Wijnkoopsbaai is opgenomen (§ 2479), maar van eene vestiging aldaar blijkt niets en in de Naamboeken van officieren en

ambtenaren, afgesloten onder ult^o. Dec. 1808, 1809 en 1810 is geen Camp of Campsgelijke te vinden, hetgeen, in verband met de omstandigheid dat de heer Eekhout mij niet het geringste bewijs voor zijne bewering heeft vermogen te geven, een anderen oorsprong van de te Benteng aanwezige sporen eener Europeesche vestiging doet onderstellen. Het meest voor de hand ligt dan, te denken aan een tegen de zeeroovers opgerichten post. Wij zien nu echter dat het niet die kan zijn geweest welke in 1779 werd verlaten. Eene onzekere gissing wat Benteng dan wel was, volgt beneden § 37.

- (19) Om nu terug te keeren tot ons chronologisch overzicht: hoe nutteloos de nieuwe post te Pelaboehan was, blijkt uit het bericht van den Commandant te Buitenzorg, R. 3 Maart 1780, dat door de zeeroovers 4 personen zijn weggehaald uit Tjimadja, 4 uur bewesten den post, en 5 uit 't nog wat westelijker gelegen Tjisolok; om de zeeschuimers met vrucht aan te vallen acht hij schepen noodig. De Regeer. besluit nu, naar Samarang last te zenden, om een of twee gewapende vaartuigen door Straat Bali derwaarts te doen gaan en „de baai van Wijnkoopsbergen met het Clappus- en Vrouwen-eiland, een weinig buiten die bhaaij leggende, naauwkeurig op te nemen en te onderzoeken en van zeeroovers en ander gespuis te zuiveren”. Den 18 Maart komt nader bericht dat de piraten met 200 man en 5 prauwen de negorij Tjiseureuh (wat bezuiden den mond der Tjimandiri) hebben afge-loopen en een aantal inwoners weggevoerd. Nu wordt besloten tot eene expeditie onder aanvoering van den Vaandrig te Buitenzorg, die ook inlichtingen zal moeten inwinnen omtrent „de gesteldheid in die contrijen, voornamenlijk hoedanig het gelegen is met de baaijen, havenen en rivieren aan dien oird”. Op een bericht echter dat de zeeroovers zijn vertrokken, wordt bij R. 21 Maart 1780 besloten, deze expeditie geen voortgang te doen hebben; eene week later, R. 28 Maart 1780, wordt ook van de uitzending der schepen door Straat Bali afgezien, ofschoon de zeeroovers zich weder hadden vertoond; men bepaalde zich er toe, den post met eenige gewapende Inlanders te versterken. Bij R. 3 Oct. 1780 werd andermaal de bekruising van Java's Zuidkust ter sprake gebracht, doch weder uitgesteld, vermoedelijk als een gevolg van het overlijden van Reinier de Klerk (die zich als gewezen zeeman voor de zaak had geïnteresseerd) op 1 September; ook werden de zeeroovers in Banjoemas door de bevolking geslagen (Afg. patr. miss. 31 Dec. 1780 bij De Jonge XI, 494). Enkele dagen hierna, R. 10 Oct. 1780, wordt, op grond van den slechten gezondheidstoestand der bezetting en de onmogelijkheid om van den post uit de geheele baai te beheerschen, terwijl nog „geen enkel schip” aldaar is bespeurd en hij dus nergens toe dient, dan „dat den posthouder bij verschijning van zeeroovers daarvan spoedig kennis geeft”, besloten, dezen op te heffen, „de bepaggering en wat er verder is gemaakt, geheel te slegten”, en den Regent van Buitenzorg te gelasten, bij het opdagen van zeeroovers volk op hen af te zenden; van verschijning van dit gespuis of vreemde schepen zou kennis moeten worden gegeven. Heeren XVII^{en} keurden deze opheffing niet goed, doch bij R. 7 Oct.

1783 volhardde de Regeer. daarbij, ofschoon in Mei 1782 door den Regent van Tjiandjoer was geschreven dat twaalf zeerooversprauwen in Djampang waren geland, die alles wat zij konden bereiken hadden geroofd en 36 personen meegenomen. Wat de bekruising der Zuidkust betreft, bij R. 5 Nov. 1782 wordt besloten, deze tegen medio December te doen plaatshebben; het resultaat daarvan is mij echter niet bekend; uit de vermelding in R. 13 Juni 1783 dat de kaper De Batavier, door particulieren uitgerust, eenige scheepjes aan Java's Zuidkust heeft genomen, zou men opmaken dat die bekruising aan het initiatief van bijzondere personen is overgelaten, waarbij dan van hydrographische opneming zeker niets is gekomen. De oorlogstoestand was hier eene verontschuldiging.

(20) Eerst in R. 4 Aug. 1789 komt de Wijnkoopsbaai weer ter sprake bij het te dien dage behandeld rapport van den Gecommitteerde Rolff, die o. a. op last van den G.-G. onderzoek had gedaan naar de mogelijkheid om 's Comp^s. producten ter sluik langs de Tjimandiri uit te voeren. Die mogelijkheid wordt door hem ontkend, welke verklaring B. R. 20 Aug. 1789 gestaafd wordt door een brief van den Opziener te Tjiandjoer, ter begeleiding van eene schetskaart der „Wijnkoopersbergen Baaij”, welke schetskaart vermoedelijk was opgemaakt door den Landmeter Midderhof, die in 1789 Rolff op eene bovenlandsche reis vergezeld schijnt te hebben.

In dat schrijven zegt deze Opziener o. a.: „Omtrent de negotiedrijving in de Wijnkoopersbergen Baaij van Tjianjoersche producten met vreemde natiën... de Javanen lachen er om als men haarlieden daarvan spreekt. De Javaanen, aan de Wijnkoopsbergen Baaij of daaromtrent woonende, hebben nooit gehoord of gezien dat een schip van d'Europaeische Natie tot nog toe in de Wijnkoopsbergen Baaij geankert heeft. De reedenen daarvan zijn zeer begrijpelijk, wijl alle natiën die de zee bevaaren genoegzaam bekend is, dat in de gemelde baaij geen negotie bij de aldaar woonende armzaalige Javaanen op te doen is”; bovendien loopen schepen gevaar, van de ankers te worden geslagen en op de zandbank terecht te komen; die bank is „be-noorden de bovengenoemde baaij, tusschen zee en wal... en beoosten dezelve een klipagtig hoog strand, bestaande in hooge steijle rotsen”, waar eene zware branding staat; de Inlanders kunnen de Tjimandiri niet uitvaren, daar de monding door eene zandbank is afgesloten; de aan de baai grenzende Tjiandjoersche landen leveren alleen „een wijng indigo en catoene gaaren”; wel wordt in het Noorden der tjoetak Pagadoengan koffie geplant, doch die is veel gemakkelijker naar Buitenzorg af te voeren dan naar de Zuidzee; de bevolking is zeer schuw, omdat er nu en dan zeeroovers komen. Aldus die Opziener. De Regeering besluit, zijn rapport en kaart in copie naar Nederland te zenden, een bewijs dat thans de impulsie tot dat onderzoek vandaar was uitgegaan. Deze kaart (die bij het origineele rapport niet meer is te vinden) berust in 's Rijks Archief sub. n°. 1173 en werd aldaar door mijn vriend Mr. H. Gallois voor mij nagezien. Hierop staat de „verlaten Comp. post” aangeduid als gelegen even bewesten het Tjaringin der

hedendaagsche kaarten, d. i. tusschen dit dorpje en de twee klippen aan 't strand; op de landtong bezuiden die twee klippen staan zoutmakersshutten; zoo ook aan 't strand even benoorden de monding der Tjipelaboehan, terwijl aan dezelfde zijde van dit riviertje een dorp meer landwaarts in ligt.

- (21) Uitvoerig handelt over de Wijnkoopsbaai de Gecommitteerde Guitard in het rapport zijner inspectiereis B. R. 15 Oct. 1790; deze passage werd bij De Jonge, waar overigens (Deel XII, 195 e. v.) dit rapport staat afgedrukt, overgeslagen. Zij luidt als volgt:

„Bij deeze gelegenheid heeft den nedrigen teekenaar ook opgenomen de rivier de Tjimandiri en derzelver uitloop in de Wijnkoopsbergenbaaij, waarvan den overleedene Gecommitteerde Rolff bij zijn ingediend berigt de dato 28 Julij 1789 aan Uw HoogEdelens gewag maakt. Den ondergetekende heeft die rivier en baaij ten principale ook zo bevonden als bij dat berigt is genoteerd, dan, daar gemelde Rolff de situatie van dien maar bij rapport had en den Ondergetekende aan gemelde baaij drie dagen heeft doorgebracht ten einde dezelve ook min of meer naauwkeurig te kunnen opneemen, heeft den Ondergetekende tans ook de eere, van zijne bevinding hieromtrent eerbiedig rapport te doen.

De rivier de Tjimandiri is tot twee uren landwaarts in bij tamelijk hoog water bevaarbaar, dog bij laag water op zijn best een en een quart uur na boven. Hare breedte is van 150 tot 170 voeten; aan den uitloop in zee is zij smaller en zal op zijn best 100 voeten houden. Voor de mond van de rivier legt een zware zandbank met keijsteentjes vermengt. Ik liet voor gemelde rivier met een klein canootje die bank peijlen, waarop 4 à 5 voeten water stond. Een weinig bewesten den uitloop van de rivier was een kil, na gissing 1½ roede breed en in 't midden 2 vaders diep, aan weerszijden schuijns oplopende tot bovengemelde ondiepte van 4 à 5 voeten. Teegen deze kil sloeg de branding der zee zeer geweldig, zodat de canos niet door dezelve heen konden steken om in de ruimte der zee te komen. Het was die dag doodstil en buiten de branding was het water effen als een spiegel. 's Anderen daags woey het een tamelijke O. Z. O. wind; de branding was toen veel heeviger en de canos konden nauwelijks een scheepslengte uit de rivier komen om de kil weeder te peijlen. Den derden dag, wanneer er een frisse marszeijlskoelte uit den Zuidoosten woey, stond de zee zeer verbolgen; de canoos durvden nauwelijks aan de mond van de rivier komen; de brandings en stortzeeën waren heemelhoog en vertoonden een akelig gezigt.

- (22) Eenige oude aldaar wonende Inlanders verzekerden, dat bij stil water de geheele kil zoude verlopen zijn door het opwerpen van het zand, 't welk door de branding was ontstaan; dat voor 3 jaren de rivier Tji Mandiri in de westmousson door het opwerpen van een hooge zandbank, welke tans het strand uitmaakt, geheel was opgestopt geworden, en dat die rivier zig een andere weg een quartier oostelijker (1) had gebaad om zig in zee te

(1) Aangezien hij hierbeneden het N. aanziet voor het W., zal dit „oostelijker” moeten beduiden: zuidelijker. Vergelijk overigens B. 23, 70 noot 1.

ontlossen. De oude loop van die rivier liet zig den ondergetekende toen ook aanwijzen, waaraan hij kon bespeuren dat dit verhaal met de waarheid overeenkomstig was.

Den tweeden dag begav zig den ondergetekende een groot uur westwaards langs strand van gemelde rivier de Tji Mandiri, daar een klein spruitje is, Tji Gansa genaamd, vier voeten breed en in de goede mousson geheel droog. Een klein quartier bewesten dit spruitje heeft men geen strand meer, maar de zee slaat daar teegen steile rotsen en hooge bergen, evenals aan de oostzijde van de rivier de Tji Mandiri. Aan gemelde spruitje de Tji Gansa heeft men veel vlakker strand; de zee is hier in de goede en kwade mousson zeer stil en de canoos varen hier met gemak aan en af. Een derzelve wilde den ondergetekende laten gebruiken tot het peijlen van de baaij, om te kunnen ontwaren of er goede ankergrond was; dan, deeze vaartuigen, die op zijn best maar twee man kunnen inhouden, zijn zo bedroefd gesteld, dat de armzalige Javanen zig geen quartieruurs ver [van] daar meede in zee durven begeeven, te meer zij geen behandeling van zeilen kennen maar enkel met scheppers (1) varen.

- (23) De baaij is op zig zelve groots en leever een allerschoonst gezigt, als zijnde van alle kanten met bergen omringt. Zo er eene goede ankergrond is en men staat kon maken op de winden, die hier soms verwoed doorbreken, zou er met gemak 6 à 700 groote scheepen kunnen leggen. Dan, daar deeze baaij geheel aan de zuidkant open legt, heeft men ook alles te wagen van de zuidewinden (2), die van die streek hier bijna jaar in jaar uit waaijen, zodat men gevaar loopt van op de klippen te verbrijsselen of op het strand geslagen te werden. 's Morgens vroeg heeft men nu en dan hier wel wat landwind (3) uit den Noordoosten; dan, deeze komt zelden door en duurt ook niet lang, also de wind weeder spoedig door het Oosten na het Zuiden waait. Het voorgeeven, dat men van hier sluikhandel in coffij, catoene garens etc^a. met de vreemdelingen zou kunnen drijven en deeze producten met bamboese vlotten na het Clappus-eiland overbrengen, is inderdaad te belagelijk om er eenig geloof aan te defereeren: van de westelijkste hoek van de baaij van Wijnkoopsbergen is nog met het oog nog met een verreijker eenig eiland te ontdekken. Dit hoeft geen betoog en men kan de onmogelijkheid van dien op de kaart van Java's zuidkant en de ligging van het meerm(*alde*) eiland gemakkelijk beoogen, wanneer men bevinden zal (*dat*) hetzelfde bijna 18 mijlen bewesten gemelde hoek legt en het zogenaamde Roverseiland (4) daar nog tusschenbeide komt.

Aan het zeestrand wonen 5 à 6 menschen in de miserabelste hutjes die men zig verbeelden kan, en welke zig ernieren met zout te koken (5) en dat voor rijst en andere noodwendigheeden des leevens te ruilen. Het

(22) (1) Zie B. 23, 164 noot 4.
 (23) (2) Lees *westkant* en *westewinden*.
 (3) Zie hierbeneden § 27.

(4) Omtrent dezen naam zie B. 23, 109 noot 3.
 (5) Omtrent deze zoutmakerij zie § 1521.

volk is hier zoodanig vreesagtig, dat bij verscheining van een enkel Euro-pees zij alle op de vlugt tijgen en zig boschwaards begeeven.

Tot een expiditie van dien aard werd wat meer vereischt dan armoe-dige vreesagtige Javanen, die nog de zee nog het Clappuseiland kennen. Buitendes is er bevorens nog in het land van Djampang nog in het zuider-gedeelte van de tjoetak Paggadondang eenige coffij aangeplant, maar eenig-lijk cattoene garens en indigo, die nog niet in die hoeveelheid wierden geleverd, dat den Regent van Tjianjoer zijn contingent daarmee konde voldoen. Tans heeft men in de campong Tjidadap, een halv uur van zee gelegen, reets een coffijtuin aangelegd".

- (24) Na Guitard's rapport verneemt men langen tijd niets meer van de Wijnkoopsbaai. De aankomst, 23 Aug. 1800, van het Engelsche blokkade-eskader ter reede van Batavia deed echter spoedig den rijsttoevoer over zee ophouden, zoodat in den alras heerschenden nood (zie § 2111) naar mid-delen moest worden uitgezien om Batavia op andere wijze te proviandeeren. Daartoe behoorde de doorgraving van de Bekasi naar de Maroenda, waar-over in § 1070 wordt gesproken, en de pakhuishouw te Pamanoekan. Bovendien werd, vermoedelijk door den G.-G. persoonlijk, aan den Kapitein ter Zee Jan Cornelis Baane opgedragen, de mogelijkheid te onderzoeken om over de Wijnkoopsbaai rijst van Java's N. O.-Kust naar Batavia te vervoeren. Omtrent zijne uitzending bestaat geen Regeeringsbesluit; echter is de pro-ject-instructie, opgesteld door N. Engelhard en gecorrigeerd door Van Overstraten, bewaard gebleven. Zij draagt tot titel: „Instructie voor den Capitain ter Zee Jan Baane, gaande in Commissie naar de Wijnkoopersbaaij, gelegen aan de Zuidzijde van het eiland Java". Ik noteer daaruit: „Het oogmerk van U.E. zending naar de Wijnkopersbaaij is, om door U exactelijk geïnformeerd te worden of de gem: baaij geschikt is om daarin met schepen en barken ten anker te koomen, derzelver ladingen, uit rijst bestaande, aan de wal te brengen en die daar op te slaan om vervolgens langs den land-weg over het landgoed Buitenzorg herwaarts aangebragt te kunnen worden"; verder o. a. dat hij „tevens moet nagaan, wat de schepen en vaartuigen, van de Oost komende, te observeeren sullen hebben om die baaij met ge-rustheid in te loopen en daarin te ankeren"; hij moet de baai en de daarin vallende rivieren in kaart brengen, de bevaarbaarheid dezer laatste onder-zoeken, den toestand nagaan der wegen vandaar naar Buitenzorg en opne-ming doen van de daaraan gelegen kampongs en hunne volkrijkheid; verder bamboepakhuizen aan de baai opslaan voor 5 à 600 kojans rijst. Hem werden toegevoegd de Sous-Lieutenant ter Zee Opperman en de korporaal Hubert.

- (25) Het eerste wat men verder omtrent Baane's zending verneemt is de na-volgende brief (1) van hem aan den G.-G., geïnserieerd in S. R. 2 Oct. 1800:

(25) (1) Deze en de volgende brieven zijn reeds, doeh met enkele fouten, uitgegeven door Dr. A. G. Vorderman in het *Natuurk. Tijdschr. voor Ned.-I.*, XLIX (1890) p. 240 e. v. Zij zijn te

karakteristiek om te excerpereen en herinne-ren aan Oom Freerijk uit Willem Leevend, die ook bij de Compagnie gevaren had. Maar men moet vooral niet denken dat het gewoonte was

„HoogEdele Gestrenge Heer!

Doordien mijne bagagie nog niet alhier gearriveert is, zo hoope ik Uw HoogEd. deeze in haast geschreeve brief zult gelieven te excuseren, dewijl het gelcent papier en inkt is.

Heden middag circa $\frac{1}{2}$ 3 uren arriveerde wij alhier op de rustplaats Tjeringe. Om 4 uren begaf ik mij naar het strant; met verwondering (1) vond ik alhier een allerijselfkste groote baaij, welke openlegt van 't Z. W. $\frac{1}{2}$ W. tot het W. $\frac{3}{4}$ N^d. Het vlakke strand is alhier ongenaakbaar met vaartuigen van wat fatsoen dezelve ook mogte zijn. De Z. W. zee, die uit den Z^{der}. Oceaan hierop aanschiët, is allerverschrikkelijks. Zo ver ik heden hebben zien mogen (2), is de oostwal steijl en zonder voorstrant, waar mijn meeste hoop geweest was de ontscheeping te doen, terwijl de scheepen aldaar onder opperwal (3) hadden kunnen leggen en met veel gemak weder de baaij uitzijlen. Een oude Inlander heeft mij gezegt dat aan de W.kant een plaats was waar vaartuigen aan de wal zouden kunnen koomen, genaamt Palaboeang Ratta; ik ga morgen op reijs naar dezelve, en hoope ik zo gelukkig zal zijn Uw HoogEd. een gunstig berigt van 't zelve te kunnen geeven; dan, ik vrees dat aldaar de scheepen veel gevaar zullen loopen, en ook mocijlijk, vandaar de baaij weder uit te zeijlen, en zal mij onmogelijk zijn een distincte kaart van de baaij te kunnen formeeren, dewijl hier niet dan klijne prauwtjes zijn, waar men gevaarlijk zonder zig veel te roeren met zijn drie personen in kan zitten. Tot een ware en accurate opneem die(ut) men in deeze baaij, die ik gis zijn inkomen circa 7 mijlen breed is, twee goede zeijlschuijten te hebben, waarin men het loot en de compassen op zijn gemak kan gebruiken, of wel groote prauwe; dan, zo ik zoo gelukkig kan zijn een goede landingplaats te vinden, zal ik, door twee prauwtjes aan elkanderen te hegten, de rhede voor de scheepen opzoeken en de peijling van dezelve met een schets (4) van de baaij Uw HoogEdelheijd toezenden. Ik gis de baaij meer dan $5\frac{1}{2}$ mijl diep is en zo ver ik zien kan is de baaij zonder klippen of droogtens. Zo ik van den

dat Comp. zeeofficieren zieh op de goed Zeeuwsehe manier van Baane tot den G.-G. richtten; gewoonlijk is hun toon in de 18^e eeuw al even serviel als die der landkrabben. Baane echter kende Van Overstraten vanouds, was als jongen met hem uitgekomen (zie zijne Personalia I, 181).

(1) Op te vatten als: bewondering. Zoo zegt Sara Burgerhart: „'t Is Letjes broeder en de beste jonker die ooit over zich zelf *verwonderd* was", d. i. zichzelf bewonderde.

(2) D. i. [kunnen, zie B. 14, 14 noot 6. Er staat echter: *inguan*, wat ik als zinloos zonder bedenken veranderd heb.

(3) Zie B. 23, 75 noot 5.

(26) (4) De door Baane vervaardigde kaart, waar-

in tevens zijne peilingen zijn aangeduid, is bewaard gebleven als een der bijkartjes bij Raffles' kaart van Java. De legenda daarvan zegt dat de opname is geschied in Februari 1801; dit is ongetwijfeld onjuist; denkelijk heeft Baane in Febr. zijn kaartje bijgewerkt of gecopieerd. Het geeft enkel, niet erg nauwkeurig, de kustlijn der baai tot Tjikepoe in het Z. W., met aanduiding der vlak aan de kust gelegen bergen. De afmetingen deugen niet, de Zandbaai is te klein enz. Er komen maar een paar namen op voor, waaromtrent hierbeneden iets volgt. Men vindt Baane's kaartje ook als bijkartje op een manuscript-kaart in de bibliotheek van het Batav. Genootsch., welke door Wardenaar geteckend heet te zijn.

Inlander vernooten heb, varieert de wind[en] hier weinig (1), maar blijft meest Z. O. t. O., waardoor men met de schepen de oostelijk $\angle$ van de baai na hun (2) neemen als men bij het loot zal oordeelen.

Wel jammer is het, dat alhier voor de mond van de rivier of daaromtrent geen afscheep kan geschieden, want de gelegenheid zoude verder beter gaan dan ik veronderstelt heb. Met prauw of vlotten zoude men dezelve kunnen transporteren tot $2\frac{1}{2}$ mijl 't rivier (3) op, en dan zoude het circa 15 palen met draagbeesten moeten gebragt worden, totdat dezelve op pedatties konde geladen worden. De Heer Chambon (4), welke bij mij is, zal vervolgens, indien wij zo gelukkig zijn een landingplaats te vinden, de verdere schikkingen over de weegen maken; dan, dezelve zijn reeds redelijk wel. Ik zal Uw HoogEd. een nader berigt zende van de volkrijkheid der campons, welke ik gepasseert heb; dan, hetzelfde is zeer gering in vergelijking van de Javasche en Cheribonsche bovenlanden.

Des nagts kan men alhier van den Inlander niet veel vergen om door te reizen, dewijl de tijger onder dezelve zijn rol speelt, welke alhier in meenigte zijn (5), als ook de renosters.

Verders niets Uw HoogEd. attentie meer waardig wetend te melden, betuige met haast en alle eerbied te zijn

(Onder stond:)

Uwe HoogEdelheids Dw. Dienaar

(Was getekend:)

J. C. BAANE.

(In margine:)

Tjeringe aan de Z^d. zee

den 29 September 1800 des avonds om 7 uren" (6).

- (27) Baane's eerstvolgend schrijven staat geïnserceerd in S. R. 3 Oct. 1800 en luidt aldus:

„HoogEdele Gestrenge Heer!

Heden morgen vroeg ben ik naar meergem(*elde*) plaats gereeden, genaamt Pallaboeang Ratta. Bij hetzelfde is een klijn spruijtje van welke naam de campong draagt (7).

- (26) (1) Eekhout schrijft (u. s. pag. 428): „Ik zit hier thans een vol jaar aan de Wijnkoopsbaai; nimmer heeft het hier gestormd dan in December j. l. gedurende enkele dagen, en toen bleef de zee nog betrekkelijk kalm. En die Decemberstorm was geene kleinigheid, want volgens menschengheugenis was zulk weer in geen 75 jaren aan de Wijnkoopsbaai voorgekomen". Zie hierbeneden § 27 en 34.

(2) Denklijk te lezen: *kan*, maar ook met die verbetering niet duidelijk; misschien: *zo na kan komen als men* enz.

(3) *Rivier* wordt zeer veel onzijdig gebruikt;

ik vond het aldus nog in 1817.

(4) De Postcommandant van Buitenzorg.

(5) Evenals in Van Riebeeck's tijd, B. 23, 81. Omtrent de rhinoeerosen (vergel. B. 34, 28) zegt Eekhout (l. l. pag. 410) dat de laatste omstreeks 1880 werd geschoten in de Rawakalong bij Pelaboean.

(6) Dus (vergelijk de slotaline) denklijk eerst den 30^{en} verzonden; twee dagen later al behandeld.

(7) Misschien aldus te verklaren: „van den- (27) zelfden naam welken de campong draagt!"

Ik vond alhier tot mijn groot genoegen een goede landingplaats, in dit nevensgaande kaartje aangeduid. Ik informeerde van (1) een oude Inlander, die alhier woonde, of de zee hier altijd zo slecht (2) was, die mij zulks verzeeker[en]de dat in deeze mousson het altijd zo was en ook dat des nagts landwinden waaijden en bij dag zeewind (3), 't welk ik ook in deeze twee dagen geobserveert heb.

Ik liet twee klijne praatjes aan elkander vast doen maken, en ging er mede naar zee en zocht een rheede voor scheepen, 't welk ik vond zo als ik in 't kaartje gezet heb (4). Ik heb 't zelve zo accuraat gemaakt als mij mogelijk geweest is, wijl in gemelde praatjes altijd een beweging is en de compassen dus niet al te stil staan, dog ik twijfele niet of een zee-man zal op de uitlegging van gemelde de ankerplaats vinden. Wjl er land-en zeewinden waaijen, kunnen de scheepen of vaartuigen weder uit de baaij; dan, zo er sterke winden uit het Z. W. t. W. waaijen, denk ik het alhier gevaarlijk leggen is (5). De verdere dieptens van de baaij zal ik nader zien op te neemen, dog zo lang ik geen grote prauwen kan krijgen, kan ik niet veel verder in zee, dewijl de Javanen niet verder durven. Zo wij ongelukkig omver vielen, waren wij weg, dewijl de gantsche baaij vol van grote haaijen is, die hier reeds verscheijde Javanen weggenomen hebben.

(28) Alhier is ook dicht bij 't strant een goede plaats om een pakhuis op te slaan, en dicht bij de weg naar Tjagedang (6), tot alwaar de pedatties kunnen komen. Van deeze plaats kunnen de draagbeesten in een dag op gemelde campongplaats komen, zodat deeze plaats zeer voordeelig voor het transport legt. Ook zal alhier maar een pakhuis nodig zijn en ook zal de

(1) Er staat: *aan*

(2) D. i. effen, dus: kalm. Nieuhof, Brasil p. 15: een landhoek die „geheel *slecht* en zonder heuvelen” is; Rumphius H. A. V, 435: „weeke en *slegte* haaijen” d. i. zachte en gladde; bij Valentijn IV, 2, 158 heet het een geluk voor eene zieke reizigster „een *slegte* zee te hebben”. Volgens Eekhout (l. l. pag. 437) is „ook in den westmousson de baai veelal zoo kalm en glad gelijk een meer in Zwitserland”.

(3) Bakker (l. l. pag. 436): „De landwind waait of van het N. O. of van het Z. O., afhankelijk van de baai; de zeewind begint gewoonlijk om 9 of 10 uur des morgens en is in den zuidoostmousson van matige kracht”.

(4) Op Baane's kaartje is de „Anchoring Place during the Eastern Monsoons” aangeduid, ongeveer 1½ zeemijl uit den wal en ongeveer even ver bezuiden de „Landing Place”, die vrijwel ter plaatse van het tegenwoordige Pelaboehan, misschien iets zuidelijker, is te zoeken. De gezagvoerder Bakker zegt (bij Eekhout u. s.): „Er zijn verscheidene goede ankerplaatsen, maar in het midden van

de baai is de diepte meer dan 100 vadem tot dicht bij de pakhuizen. De beste ankerplaats is bezuiden de pakhuizen en heet Palaboehan Ratoe; men zal daar en langs de kust tot Kaap Kambang geregeld loodingen vinden met goeden ankergrond van stijve zand en klei, en schepen kunnen veilig ankeren in 8 vadem water, op van eene halve tot eene mijl afstands van den wal”. Wat aangaat Baane's „Landing Place”, blijkens Bakker liggen alhier een paar klippen, met 1½ en 3 vaam water bedekt, die de zee zoodanig breken dat sloepen altijd kunnen landen.

(5) Bakker u. s. pag 436: „De zuidoostmousson waait in de baai niet hard, waarschijnlijk tengevolge van de omliggende hooge bergen, en ofschoon gedurende het tegenovergestelde jaargetijde de westewind met kracht waait, wordt de Wijnkoopsbaai gedurende beide moussons zoowel door kusters als door groote schepen bezocht, die zeker zijn er ten allen tijde eene goede ankerplaats te vinden”; men dient dan echter (p. 435) niet te dicht bij de kust te ankeren.

(6) Tjikidang, N. O. van Pelaboehan.

rijst niet behoeven het rivier opgevoert te worden, welk veel menschen zal verschoonen en een zwaar werk uitwinnen. Teffens dient Uw HoogEdelheid in 't oog te houden dat het reeds Octobermaand is, en in November somtijds de westelijke winden wel willen doorkomen; dus, zo Uw HoogEdelheid resolveerde de scheepen of vaartuigen herwaards te zenden, er geen oogenblik tijd verloren dient te worden.

Heden middag heb ik de oostkant (1) van de baaij opgenomen, dog alhier hebbe ik geene bekwame plaats tot ontscheeping gevonden; 't is altemaal stijle klippen en hoge branding door de N. W. deijning die op dezelve staan. Omtrent de wegen en volkrijkheid der campongs zal de H^r. Chambon Uw HoogEdelheid van berigt dienen.

De ontlossing alhier kan met boten van de scheepen of prauw-maijngs (2) geschieden of welke vaartuigen er meedegebragt worden, onverschillig welke soort. Ten dien eijnde zal ik tragten een hoofd te leggen, waaraan de geladene vaartuigen kunnen leggen om gelost te worden. Indien Uw HoogEdelheid mogte resolveeren, cenige scheepen of vaartuigen herwaard te zenden, verzoeke ik Uw HoogEdelheid mij te willen ordonneren wat mij verders te doen staat, ten eijnde ik de Edelheer Commissaris Engelhard (3) volgens mijn instructie hiervan kan verwittigen.

De winden gisteren en heden zijn land- en zeewind geweest met mooi weer. Het is alhier op de stranden brandend heet en agter dezelve leggen grote rauwaas, zodat ik veronderstel het alhier niet extra gezond zal zijn (4). De baaij is zeer visrijk (5), en indien Uw HoogEd. zal goedvinden dat ik alhier zal verblijven tot het klaarmaken van alles, zo is mijn vriendelijk (*verzock*) om een visnet of zeeg (6), welke bij de H^r. Te Boekhorst te koop is; die hebbende, ben ik in staat de [alhier] arme Javanen, welke alhier zullen zijn tot het klaarmaken van alles en ook lossen van de scheepen of vaartuigen, met dezelve te speijzigen, welk een groot voorregt voor die arme zielen zal zijn.

N. B. De gem(*elde*) nette behooren aan de H. Herbrugge.

De scheepen en vaartuigen van de Oost komende kunnen niet wel de baaij missen, en geen verdere observatiën kan ik alsnog niet geeven als hetgeen ik reeds in gemelde kaartje afgeschets hebbe.

(28) (1) Denkelijk 't gedeelte dat van N. O. naar Z. W. loopt.

(2) Majang volgens Rigg: „a sea-going native craft, sharp at both ends and carrying a large lugger sail”; men vergelijke het uitvoerige artikel in Encycl. van N.-I. IV, 483.

(3) Dit moet Nicolaus E. wezen, die intuschen den 22 Aug. van de waarneming van het Commissariaat ontheven was.

(4) Vergelijk Vorderman's mededeeling omtrent de te Pelaboehan heerschende malaria, I.I. pag. 230.

(5) Volgens Eekhout (I.I. pag. 410) wordt de visch uitgemoord door de bevolking, die

op enkele dagen aan den overigens verlaten mond der Tjimandiri samenkomt om te „im-poeng”, d. i. met schepnetten de pasgeboren vischjes bij millioenen te vangen.

(6) Vooral in de 17^e eeuw bespeurt men vaak, hoeveel visschers er onder 's Comp^s. scheepsvolk scholen. D. 1659 p. 119 behoort eene „vissegen” zelfs tot den inventaris van het fortje Maroenda; D. 1678 p. 206 verzoekt de Resident te Tegal om „een goede vischzege” voor 't fort. Wij zien B. 23, 81 dat Van Riebeeck er eene medenam op zijne reis naar de Zuidzee.

Zo ik alhier alles moet klaarmaken, verzoek ik Uw HoogEd. dat de Aria (1) van Buitenzorg alhier mag blijven tot mijne adsistentie, wijl ik alhier de taal niet magtig ben.

Ik ben met ware eerbied

(Onder stond:)

Uw HoogEdelheijds Dw. Dienaar

(Was getekend:)

J. C. BAANE.

(In margine:)

Tjeringe den 30 Septbr. 1800 's avons om 7 uren."

- (29) Het door Baane in dit schrijven toegezegde rapport van Van Chambon staat geïnserieerd in S. R. 4 Oct. 1800 en luidt aldus:

„Aan Zijn HoogEdelheid

den HoogEdelen Gestrenge GrootAgtbaren Heer

Mr. Pieter Gerardus van Overstraten,

Gouverneur en Oud-Commissaris Generaal van Nederlands Indië.

WelEdelen Gestrengen GrootAgtb. Heer!

Met nederige eerbied neeme[de] de vrijheid, Uw HoogEdelheid bekend te maken, dat ik weegen van de zeekant tot de grote weeg van Tjanjoer na Buitenzorg hebbe opgenomen en bevonden, dat over twee weegen van de campong Balaboean Ratoc, waar landingplaats is, de rijst zoude kunnen gebragt worden: de eene weeg over de haltplaats Bagendangen (2), en de andere over Tjiegiedem. Tot bij deesen plaatsen moed de rijst met draagbeesten gebragt worden; van daar kunnen buffelskarren gebruikt worden of ook verder met draagbeesten getransporteert worden Van zeekand af tot Buitenzorg zoude de rijst 6 à 8 dagen onderweeg blijven, als hij met karre van benoemde plaatsen afgchaalt word, dog met merripaarden in 4 à 5 en met buffels in 5 à 6 dagen kunnen getransporteert worden.

Waarmede verhope aan UWelHoogEdelen Gestrenge GrootAchtbare intentie voldaan te hebbe; recommandeere mijn verder Uw HoogEdelheid hoge protectie.

(Onder stond:)

HoogEdele Gestrenge GrootAgtb. Heer

(Lager:)

Uw HoogEdele Gestrenge GrootAgtb. Onderdanige Dienaar

(Was getekend:)

(In margine:)

F. VAN CHAMBON.

Buitenzorg, den 3^e October 1800".

(1) De toenmalige Regent; zie de personalia dier grootheden I, 142.

(29) (2) Als Duitscher verwart hij *p* en *b*, *t* en

d; hier wordt Panjindangan bedoeld, en vervolgens Tjikidang.

- (30) Hierbij sluit zich te dier plaatse het volgende overzicht aan van de kampongs, gelegen aan bedoelde twee wegen, en de aldaar beschikbare koeli's:

„Van Buitenzorg (1) na:

Tje Bolang	15 man;	
Tje Herang	15 „ ;	
Tje Kalang	30 „ ;	
Tjeselowa	17 „ ;	
Tjetjourouk	330 „ ;	} deese 655 woonen in het digtbij gelegen district.
Soumawenang	325 „ ;	
Ballasarie	4 „ ;	
Tje Lottoe	6 „ ;	
Tje Pettier	5 „ ;	
Pietjien Boger	5 „ ;	
Tje Serowa	2 „ ;	
Tje Kiedang	10 „ ;	
Prakkandelo (2)	3 „ ;	
Bankalang	1 „ ;	
Tje Mandaija	1 „ ;	
Tje Pattoe (3)	3 „ ;	
Tje Nangie	2 „ ;	
Tje Kamoening	4 „ ;	
Bomawangie	6 „ ;	
Tje Mango	7 „ ;	
Tjegangsa	4 „ ;	
Balaboean Rattoe	2 „ ;	

De andere weg over Bagindangen:

Souniawenang	
Pamor-anjang (4)	3 man;
Lion Gounong	5 „ ;
Levi Lioun	5 „ ;
Tje Parij	4 „ ;
Bagindangan	8 „ ;
Panter Gabang	2 „ ;
Parang Donkol	4 „ ;

Van hier is 't rivier Tje Mandeerie bevaarbaar.

- (30) (1) De plaatsnamen dezer eerste reeks met Tjibolang (wat bezuiden het punt waar de tegenwoordige groote weg zich splitst, aan den westertak daarvan), zijn door Van Chambon wat mishandeld doch overigens gemakkelijk terug te vinden. Opmerking verdient Soenia-wenang (aan het spoor en de Tjitjatib, een paal of twee Z. Z. O. van de halte Paroengkoeda), omdat volgens het journaal van de Commissie Thalman c. s. het tevens lag aan

den grooten weg, die van Tjitjoeroeg doorliep naar Tjibeulang; hier is dus 't verbindingspunt van dien grooten weg met dezen zijweg naar de Wijnkoopsbaai, over Palasari en het meer W. gelegen Tjiletoeh.

(2) Op Marei's kaart: Parrakkadalloe, aan den linkerover der Tjitarik.

(3) Tjibatoe; hier gaat de weg zuidwaarts.

(4) Pamoeroegan, even Z. O. van het punt waar de groote weg naar het O. gaat.

Tonjong 5 man;
 Tjeninge (1) 10 „ . Hier loopt het rivier Tje
 Mandierie in zee”.

- (31) Naar aanleiding van Baane's jongste schrijven besloot de Regeer. bij S. R. 3 Oct. 1800, den Gouverneur van Java's N. O.-Kust order te geven tot de verzending van rijst naar de Wijnkoopsbaai; Baane zou aldaar voor- eerst blijven om pakhuizen te doen bouwen, waartoe 500 man van den Sultan van Bantam zouden worden aangevraagd. En Baane zou twee zgens krijgen om te visschen. Reeds S. R. 8 Oct. 1800 worden de volgende nieuw ontvangen stukken geïnserieerd:

„HoogEdele Gestrenge Heer!

Heden reeds Zaturdagavond zijnde, hebbe tot heeden toe geene ant- voort op mijn voorige ontfangte, waarom ik de vrijheid gebruikt hebbe, aan de Edele Heer Commissaris over het een (*en*) ander te schrijven, indien het plan mogte doorgaan.

Meer en meer vinde ik de baaij en legging voor de scheepen zeer bequaam in deeze mouson, want dagelijks zijn de winden hier land- en zee- wind; ik heb in deeze twee laatste daage ook geobserveert dat de brandingen merkelyk minder waren dan bij mijn komst alhier.

Ik ben bezig met een acurate kaart te formeere zoveel mogelijk zal zijn. Ik laat ook een grote cano aanmaken, waar ik met mijn officier en twee van mijne jongens, welke als matrozen met mij gevaren hebben (2), zullen konnen geborgen worden, want de Javanen alhier durven niet ver van de wal en zonder dat kan ik de baaij niet opneemen.

Morgen zal ik naar de kant van het Bantamsche met de canotjes gaan, alwaar ik van het gebergte een baatje geobserveert hebben; zo het diep genoeg was, zoude men alhier in de westmousson een schuilplaats hebben.

De baaij is zeer visrijk en krielend vol groote haaijen, die men door de helderheid van 't water zeer diep kan zien, waarvoor de Javanen zeer bevreesd zijn; zij vangen er veel, en men vind hier (3) geen andere olij dan die zij uit de haaijen koken (4) Zij maken hier kostbaar zout, welke zo wit als sneeuw is, en op een eenvoudige manier. 't Land is dor en brengt niets voort, ter nauwernood een ristje (5). 't Is bij dag alhier brandend heet, dog des nagts kout.

Alwaar ik het pakhuis van sints ben te plaatsen, is een klein spruijt- je, welke uit het gebergte komt, hetgeen een groot voorregt voor 't volk zal zijn, wyl men anders verplicht zoude zijn 't (*water*) uit de Tje Mandierie

- (1) Bedoeld moet worden *Tjaringin*.
 (2) Aan Baane's varen was enige maanden tevoren een eind gekomen; zie zijne personalia I, 182.

(3) Er staat: *huis*.

(4) Dit is thans anders. Eekhout zegt (l. l.

pag. 547) dat de visch van Pelaboehan in klapp- erolie wordt gebakken en verzonden „doordat men daar de beschikking heeft over zeer goed- koope en uitmuntende verse klapperolie in groote hoeveelheid”.

(5) Over dit woord zie Excurs VI.

herwaards te brengen. Groote rauwaas leggen agter het voorstrant, dog thans droog, 't welk mij doet denken het alhier in de reegentijd niet extra gezond kan zijn. Het regend thans hier niet en alles is verdroogt; zelfs kan ik geen gras voor onze benodigde paarden krijgen. De tijgers zijn hier in meenigte; zelfs komen zij volgens zeggen van de Inlanders des morgens vroeg op het voorstrant familjaar kuieren. Ook zijn hier veel renosters, waarvoor den Inlander[s] schijnt zeer bevreest te zijn. De rivier alhier zijn vol caajmans, waardoor geen Inlanders in 't rivier durft gaan; zij zijn van een schrikkelijke groote; ik heb dezelve nimmer groter gezien. Onlangs heeft een derzelve een buffel, welke aan de kant graasde, in 't rivier gesleept, en indien men hem niet ontzet hadde, zou dezelve een prooij van hem geworden zijn.

- (32) De baaij is een der fraaijste die ik immer aan een openbaare zee (1) gezien hebb. Zij is omringt van een muur van bergen; omtrent in de midden legt (2) een stijle klip, waar vanonder het hol is en duijzende van kljne vogeltjes in logceren en ook vogelnesjes in te vinden zijn, dog gevaarlijk om uit te halen zijn. Ik heb er reeds eenige gekregen, waarvan ik heden een goede soep heb laten koken, dewijl ik uit gebrek hier anders niet en had en hier ook niets te krijgen is.

Geen uitlopende rivieren heb ik hier langs het strant gevonden, welk eenig naam mag hebben, als zijnde heele kljne spruijtjes, dog in de regentijd zullen dezelve merkelyk groter zijn. Aan de kant van 't Jampansche gebergte is alles klippen en gevaarlijk bij 't zelve te komen; ik zal alles zo nauw opneemen als de voorzigtigheid toelaat. Zo ver ik heb kunnen bespeuren, is er niets in de baaij te mijden, en een welbezeijlt schip of vaartuig zal het makkelijk in en uit laveere. Heden morgen aan de Bantamsche kant loodende, is het loot tusschen de klippen blijven zitten, en wat moete ik aangewent hebbe, konde hetzelfde niet los krijgen, dus ik aan Uw Hoog-Edelheidens een ander loot en lijn ben verzoekende, alsook indien ik alhier mogte blijven, zoude ik Uw HoogEdelhd. verzoeken een vaatje boter uit 's Comp. voorraad, want hier is niets, ja zelfs geen droptje klapperolij, en aan vis en aardappelen zal het niet mankeere, maar wel aan wat boter. Indien ik het verzogte net van Uw HoogEd kan optineere, denk ik in staat te zijn alle de werkende Javanen met hetzelfde te spijzigen, welke een groot voorregt voor die arme duijvels zal zijn, want alhier is volstrekt anders voor hun niets (3).

Dewijl deeze negorij te ver is van de landingplaats, zo hebbe ik mij een plaats op de vogelsklip verkoozen, van waar ik de gantsche baaij kan overzien en alles observeere, en het alhier vrij gezonder zal zijn als tusschen

(32) (1) De uitdrukking *openbare zee* vindt men o. a. in een stuk van 1623 bij Van Dijk, Mededeel. I, 12 noot; D. 1634 p. 328; 1636 p. 70; bij Rumphius Herb. Amb. V, 37 en VI, 181 (die ook van „het *openbare strand*” spreekt, *ibid.* p. 186); Valentijn I, 2, 42; Gerrit Verbeel's

Dagboek I.I. pag. 112.

(2) Namelijk: aan 't strand, de Gocha Tjandi.

(3) Nog heden wordt (Eekhout p. 460) „van heinde en verre padi per koeli aangevoerd” ten behoeve der bevolking aan de Wijnkoopsbaai.

DE GOEHA TJANDI
gezien van den kant van Pelaboehan
April 1902.

de moerassen. Van deeze klip zal ik de vlag laten waaijen om de scheepen de ankerplaats er door aan te wijzen, zoals ik in het in den haast geschikte kaartje (1) de pijling afgetekend hebbe, waartoe ik van Uw HoogEd. 3 stukke wit en 3 stukke rood en 3 stukke blauw vlaggedoek ben verzoekende. Teffens zoude ik Uw HoogEdelheid verzoeken om aan de alhier naartoe komende scheepen of vaartuigen een seijn te bepalen, die zij bij het inkoomen van deeze baaij konde laten waaijen, waardoor ik zoude kunnen weeten of het vrienden waaren.

De H^r. Jansen (2) is alhier en vertrekt weder morgen, die ook de plaats goed gevonden heeft; dezelve verzekerde mij, dat vandaar de rijst in drie dagen op Buitenzorg konde zijn.

Ik ben met alle eerbied

(Onder stond:)

Uw HoogEdelheids Dw. Dienaar

(Was getekend:)

J. C. BAANE.

(In margine:)

Tjeringe, den 4 Octobr. 1800, 's avonds om 7 uren".

(33)

„HoogEdele Gestrenge Heer!

Heden Zondagavond zijnde hebbe ik tot heden toe nog geene verdere ordres van Uw HoogEdelheid ontvangen.

Hedenmorgen vroeg ben ik met drie canotjes, aan elkanderen gesjort, in zee gegaan; dan, dit volk is alles behalve zeeluij (3) en zouden door hunne stommigheid iemand schielijk tot een ongeluk brengen. De verdere opneem van de baaij zal ik moeten staken tot mijn prauw zal klaar zijn, anders zouden wij mogelijk met deeze zeeluij zover gebragt worden dat de haaijen aan ons een ontbijt zouden krijgen; ik heb nimmer stommer volk ontmoet en zij zijn direct confus (4) en welke taal zij spreken is mij onbekent.

Ik ben dan gelukkig weder om 12 uren aan land gekomen. Het baaijtje (5), waarvan ik gisteren aan Uw HoogEdelheid mentie gemaakt hebben, is zo groot niet als het zig van ver vertoonde en is in dezelve schoon zandstrand, dog de grond is zeer stijl. Voor een N. W. wind zoude men

(1) Lees: *geschetste kaartje*.

(2) Tuinier te Pondokgedeh; vergelijk § 1687. Blijkens R. 17 en 28 Sept. 1802 had deze „op eigen kosten eene reize naar 't Zuiderzeestrand ondernomen ter ophouwing van pakhuizen aldaar", en wel de bewuste rijstpakhuizen Van hem had Baane denkelijk den overvloed van aardappelen, waarover hij hierboven spreekt.

(33) (3) Thans is hierin al veel veranderd. Eekhout (I l. pag. 532): „De vischvangst (*te Pelaboehan*) wordt uitgeoefend met groote en kleine vlerkprouwen, waarvan de groote, met eene

bemannig van 9 man ieder, uitsluitend des morgens vroeg er op uitgaan om voornamelijk vóór de monding der Tjimandiri te visschen met netten. Zij zeilen met den landwind weg en keeren tussehen 12 en 3 uren des namiddags met den zeewind weer terug". De visch wordt gebakken vervoerd. De kleinere prauwen visohen met lijnen en vangen vaak haaien.

(4) Bingoeng, den kop kwijt.

(5) Welk baaitje wordt bedoeld, is uit Baane's kaartje niet met zekerheid op te maken.

beschut leggen, dog zeer dicht aan land, alwaar 10 v(ade)m zandgrond is. Door het verliezen van mijn loot en een end lijn hebbe ik niet meer dan 40 v^m. grond kunne looden. De oostwal heb ik nog niet kunnen opncemen, dewijl aldaar geen vaartuigen zijn en ook niet in zee kunnen gebragt worden door de hoge branding, welke aldaar jegensloopt.

Ik neem de vrijheid Uw HoogEdelh^s. dit kaartje toe te zenden, 't welk zo accuraat door mij is opgenomen als mij mogelijk is geweest; de zeeluy welke alhier koomen twijfele ik niet of zulks zulle bevinden. Zoo Uw HoogEd^s. hetzelfde late afcopieeren heeft (1), verzoeke ik om 't zelve terug te mogen hebben, ten cijnde de verdere bevinding der dieptens in 't zelve te plaats.

Heden is de branding heviger geweest dan ik dezelve nog bij mijn aanwezen (2) bespeurt hebbe, dog op de landingplaats is zij dezelve gebleeven, alwaar ik denk nimmer branding van aanbelang staat dan wanneer de westewinden woeden

Heeden meest den geheele dag hebben wij gestadige reegen gehad; ook is de rivier de Tje Mandieri sterk gezwollen. Morgen denk ik vast verdere orders van Uwe HoogEd te ontfangen.

Ik ben met alle eerbied

(Onder stond:)

Uwe HoogEdelheijds Dw. Dienaar

(Was getekend:)

J. C. BAANE.

(In margine:)

Tjeringe den 5 October 1800 om 7 uren des avonds".

(34)

„Beschrijving van de Wijnkoopsbaaij.

De strekking van de baaij van de oosthoek naar de westhoek is meest N. N. W^t. t. Z. Z. O., en naar binnenwaards O. Z. O. t. W. N. W. Aan

(33)

(1) Deze onaangenaam klinkende constructie van twee door het hulpwerkwoord *gevolgde* infinitieven, waarvan de eene de plaats vervult van een verleden deelwoord, vindt men in ouderwetsch Hollandsch dikwijls in bijzinnen. Zoo Dagr. 1644/5 p. 345: „dat ons die plaats.... *doen ruimen* had"; een stuk van 1646 (Bijdr. 1873 p. 46) geeft op ééne bladz. verscheidene voorbeelden; Jan van Riebeeck I, 422: een steenoven „die wij *laten metselen* hebben"; III, 89: „die.... geen Hottentoos *cunnen quetsen* had"; Nieuhof o.l. pag. 105: „daer zij *komen woonen* waren"; Valentijn I, 2, 316: „indien zij hem niet beschermt maar *laten varen* had"; ib. 348: „nadat hij zijnen toorn *laten zakken* had". Een paar malen vond ik deze woordschikking ook in Christiaan de

Wet's boek, De strijd tussehen Boer en Brit. Staan er drie infinitieven, dan wordt zij ook voor Oud-Hollandsche ooren te hard; zoo zegt Van Riebeeck (III, 105): „hoewel N. die wel soude *willen nemen hebben*" (en niet: willen nemen hebben soude). Soms staat zij ook waar de infinitief *niet* het verl. deelw. vervangt, ofschoon hij tot degene behoort die daartoe wel kunnen worden gebezigt; zoo Bijdr. 1896 p. 273: „(of dit) 't begonnen werck *doen vorderen* sal"; Heeres, Bouwstoffen III, 409: „haer wel daervan *doen supercederen* sal".

(2) Evenals B. 16, 47 noot 2; Dapper, Gezantschap p. 305: „terwijl zij aldaer zelfs in *aenwezen* waeren" d. i. present; ibid. p. 325: „d' aldaer in *aenweezen* zijnde Sinesen".

de W. wal is het zeer diep en stijl. De baaij is omringd van zeer hoog gebergte (1). Circa in 't midden is een stijle klip (2), waar 't water met kragt tegenaan slaat. Aan de oost- en westkant zijn altemaal klippe, waar een hoge branding tegenaan staat. In 't midden is 't altemaal fijne zandstrand, waar een hoge Z. W^t. t. W. Z. W. rolling jegensaan staat, welke een schrikkelijke branding maak en daardoor de strand ongenaakbaar maakt.

In 't N. O. van de baaij is een klijn inhamtje, waar de eenigste plaats is waar men kan landen. Bij hetzelfde loopt een klein spruijtje uit met zoet water, genaamt Tji Gansa (3). Bezuiden de meergem(elde) klip valt de rivier de Tje Mandieri uit in de baaij, welke voor de mond derzelve een bank geformeert heeft, waarop hooge rollings en brandings loopen.

De scheepen van de Oost komende boegen N. O. de baaij in, totdat zij de vogelklip in 't Oost hebben, alwaar een vlag van zal waaijen; vervolgens het nog te diep vindende, boegen zij regt op de klip aan tot op de diepte die zij begeeren en zullen als zeeman goedvinden. Vervolgens moeten zij wat noorlijker afhouden om naar de landingplaats te koomen, indagtig zijnde, niet al te noordlijk te koomen, wijl men het seer subiet zoude diep vinden.

Meede zoude ik oordeelen de scheepe, vooral welke niet zoo dicht bij de wal kunnen leggen, dat zij zig vertuijden (4) met het daags anker in 't Z. W. t. W. en het tuijanker in 't O. t. N., dewijl men dan altoos zeker van een klaar anker is, wijl men met onklaar anker zeer schielijk driftig raakt op zandgrond, zoals hier is, en als ook, indien het sterk begon uit zee te waaijen, men het derde anker moest presentereen, alsdan de ankers uit elkanderen laagen en alle drie dragtig kon gebragt worden. (Met) de landbuijen, die somwijlen hevig doorkoomen, zoude men seer schielijk van grond afdrijven, en vertuijd leggende zoude men van 't zelve zo veel gevaar niet loopen.

De zeewind is gemeenlijk N. W.; vandaar loopt hij rond tot het O. en O. Z. O. met frisse c(oelt)^e; des nagts is de wind gemeenlijk O^t. t. N. O. labb(er) c(oelt)^e, dog wakkert jegens den morgen tot frisse c(oelt)^e en loopt vervolgens door 't N. naar 't N. W. met stilte. Dit is, wat ik tot heeden dagelijks geobserveert hebbe.

In meergemelde baaij den 5 October 1800.

(Was getekend:)

J. C. BAANE".

(34) (1) De gezagvoerder Bakker zegt (bij Eekhout u. s. pag. 434): „De baai wordt omringd door hooge heuvels, die tot aan den waterspiegel met boomen bedekt zijn; op sommige plaatsen steken ruwe punten uit, welke door eenige verspreide rotsen omringd worden die zich tot op een kabellengte in zee uitstrekken”.

(2) De Goeha Tjandi.

(3) Eekhout zegt (l.l. pag. 529) dat de Tji-

Priangan II.

gangs en de Tjipelaboehan zich vóór hunne uitwatering in de zee vereenigen; het weinige water dat zij geven wordt voor de sawah's gebruikt, zoodat er geen drinkwater is.

(4) Vergel. B. 23, 94 noot 3. Overigens is 't mogelijk dat hier en beneden iets uit Baane's rapport uitgevallen is of dat de interpunctie veranderd worden moet.

- (35) Vijf weken nadat deze brieven in Rade ter sprake waren gebracht, viel bij S. R. 10 Nov. 1800 eene beslissing, die aan de kortstondige drukte bij de Wijnkoopsbaai een eind maakte.

Men verwachtte namelijk dat de Engelschen spoedig de blokkade zouden opheffen, omdat zij alles op de eilandjes benoorden Batavia en de reede hadden vernield. De Regeering achtte het derhalve gerechtvaardigd, te bepalen dat de vaartuigen, die van Java's N. O.-Kust rijst aanvoerden, niet meer in de Wijnkoopsbaai zouden gelost worden, doch door Straat Soenda naar Batavia stevenen. „Vooreerst” zou echter het werk te Pelaboe-han nog niet gestaakt worden, omdat het werkvolk er reeds aanwezig was en de pakhuizen misschien later noodig zouden zijn; gedeeltelijk had men de van Java gekomen rijstschepen al gelost, doch daarmee zou niet worden voortgegaan. Bij S. R. 23 Jan. 1801 werd besloten, Baane terug te roepen en den Gecommitteerde te gelasten, de pakhuizen af te breken.

Den 3 Maart 1801 werd een bericht behandeld van P. Engelhard, dat op 27 Febr. l. l. „16 vaartuigen met zeeroovers zich in de Wijnkopersbaai opgehouden en de onlangs aldaar g'extrueerde pakhuizen en woningen nevens de daaromstreeks leggende campons Tjiringen, Tjigansa, Tandjong en Gobang (1) geheel afgebrand en verwoest hebben”, waartegen eene inlandsche krijgsmacht uit het regentschap Tjiandjoer op de been was gebracht, aan welke eenige ammunitie van Buitenzorg was verstrekt. De Regeering besloot daarop, die zaak maar op haar beloop te laten. Uit P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804 blijkt, dat bij deze gelegenheid 90 personen uit de tjoetak's Pagadoengan en Pangasahan waren weggehaald; het gevolg was geweest, blijkens een in R. 25 Aug. 1803 geïnscreeerd rapport van dezelfde hand, dat Djampang „wegens de geduurige ontrusting van de zeeroovers sinds eenige jaren, thans voor een groot gedeelte onbewoond is”. Ook toen den 1 Mei 1804 het verzoek van den Regent van Tjiandjoer in behandeling kwam „dat eenige gearmeerde vaartuigen naar de Wijnkoopsbergen-baai en daaromstreeks zouden mogen worden afgezonden ter verdrijving van de zich aldaar onthoudende zeeroovers”, vond de Regeering goed, zich te bepalen tot het verleenen van „qualificatie” om dat gespuis naar verkiezing aan te tasten „waartoe uit Compagnie's magazijnen zal worden verstrekt kruit en ammunitie van oorlog, ingeval dit ter bevordering van het voorschreeven oogmerk dienstig word geacht”. Er was, het is waar, een groot gebrek aan Europeesch zeevolk. De weinige hulpvaardigheid der Regeering bleek nog sterker uit R. 24 Juli 1807, bepalende dat de Regent van Tjiandjoer „ter verdediging tegens de in Jampang van tijd tot tijd verschijnende roovers” een vaatje kruit zou ontvangen... tegen betaling! De Commissie Thalman c. s. schrijft dan ook in haar journaal van 1807 dat de kusten der Wijnkoopsbaai „dikwils bezocht worden door zeeschuijmers, die de ingezetene wegvoeren, en zijn diehalven voor tegenswoordig meest

(35) (1) Tondjong en Gobang aan de Tjitarik.

onbewoond"; omtrent Djampang: „de weijnige inwoonders zijn ongeloofbaar vreesachtig en verlopen bij het zien van een troep volk direct", hetgeen voor die Commissie eene reden was om haren inspectietocht niet daarheen uit te strekken. Overigens hadden de beter bevolkte oostelijke regentschappen nog veel erger van de zeeroovers te lijden.

- (36) Een stuk van Maart 1810 zegt, dat drie maanden geleden zestig welbewapende en welbemande zeerooversprauwen in de monding der Tjiboeng-oer (dus in de Peperbaai) lagen, waar zij aan den wal eene batterij hadden. Den 28 Sept. 1811 schrijft de Regeer. aan P. T. Couperus, Acting Landrost of the Batavian Regencies, dat de te Buitenzorg commandeerende officier hem 180 man zal zenden onder Kapitein Phillips, om daarover te beschikken in het belang der openbare orde en wel speciaal tegen de zeeroovers aan de zuidkust. De detachering van deze niet onaanzienlijke macht zoo vlak na de verovering van Java bewijst wel hoeveel last men van die zeeroovers had. Proc. 4 Oct. 1812 leest men een bericht van den Resident Macquoid, dat den 30 Aug. 11. 17 zeerooversprauwen in de Wijnkoopsbaai zijn verschenen en te Pelaboehan, „where some natives are usually employed in manufacturing salt", 8 menschen hebben weggehaald; zij hebben kampong Tjidadap aangevallen doch zijn afgeslagen en daarna vertrokken. Van hen zegt hij verder: „The prows are all well manned, some of them having on board upwards of 100 men"; zij bezochten „occasionally Wine Coopers Bay", doch hun gewone rendez-vous was de baai van Tjilatjap.

- (37) Misschien dateert uit dezen tijd ook het raadselachtige Benteng, waarover hierboven § 18 werd gesproken. Immers in den bundel gedrukte stukken betreffende de beschuldigingen, welke door Gillespie tegen Raffles werden ingebracht, vinden wij (p. 63) de aantijging dat laatstgenoemde zekere „fortifications" had aangelegd en wel „on the South side of the Island, with the intent, as he (*Gillespie*) presumed, of facilitating the export of the coffee, produced on the lands purchased by Mr. Raffles and the persons united with him in that concern", d.i. ter bescherming van den koffieuitvoer van Soeka-boemi; de andere aanklager van Raffles, diens gewezen secretaris C. G. Blaggrave, voegt daarbij (ib. p. 70) dat hij zich flauwelijk herinnert dat deze fortificatie was gelegen „at the entrance of a river on the West side of the Island, in the neighbourhood, I believe, of one of the estates proposed to be sold, as a protection against pirates, stated to resort to that situation at certain seasons of the year". In Raffles' wederlegging dezer beschuldiging (ib. p. 168) wordt alleen gesproken van de door hem op Noesakambangan opgerichte fortificaties (waarover zie § 2340), en het is inderdaad heel wel mogelijk dat de twee aanklagers, die herhaaldelijk toonen over niet veel zaakkennis te beschikken, zich volkomen hebben vergist; maar even goed kan Raffles met zijne gewone handigheid de oprichting van eene fortificatie aan de Tjimandiri, welke per se een ongunstigen indruk moest maken, aldus hebben verdonkeremaand. Het geeft in elk geval te denken, dat hij (ib. p. 12) het voorstelt alsof Java bewesten Noesakambangan ongenaakbaar is, terwijl hij

toch Baane's kaart van de Wijnkoopsbaai en vermoedelijk diens rapport kende. Ik moet echter verklaren dat in het nog aanwezige Engelsche archief, dat ik geheel en met zorg heb doorgewerkt, nergens eenige vermelding is aangetroffen dat er destijds eene versterking te Benteng bestond of dat daar militairen lagen; ook de correspondentie van De Wilde en zijne rapporten uit die jaren maken daarvan geen gewag. Verder bewijst Raffles' repliek, dat Benteng niet op last van Daendels is gebouwd; immers, in dat geval had hij zijne aanvallers onmiddellijk kunnen weerleggen zonder Noesakambangan er bij te halen.

- (38) De wederbevolking van de bedoelde streek dateert in elk geval uit den Engelschen tijd, ofschoon Resident Macquoid nog 15 Maart 1815 bericht, dat onlangs drie zeerooversprauwen zijn verschenen bij de Tjiletoeh; het Tjocktakshoofd van Djampang verdreef hen echter en kreeg daarvoor den titel Rangga. De Wilde schrijft (o.l. pag. 213): „Door de welvaart op Soekaboemi. . . werden verlatene dorpen weder bewoond, hetwelk vooral in de geheele uitgestrektheid van ons land langs het strand der Wijnkoopsbaai plaats had, alwaar bij mijne aankomst op het landgoed (*dus 1813*) alle dorpen verlaten en verwoest, en in het jaar 1819 weder geheel bevolkt en nieuwe aangelegd waren”. En elders (ib. pag. 96): „Het is mijn plan geweest om de Wijnkoopsbaai te verbeteren, en zeker zoude ik aan het Gouvernement daartoe verlof hebben gevraagd, indien het landgoed Soekaboemi langer in mijne bezitting ware gebleven. De oudste en kundigste inwoners der streken van genoemd landgoed hebben mij verzekerd dat dezelfde Wijnkoopsbaai tot het afschepen van produkten zeer wel in staat te brengen was”. Van den toestand aldaar in die jaren getuigt een schrijven dd. 11 Juni 1818 van De Wilde uit Pelaboehan aan Nic. Engelhard over „de zeer groote aanwinst van volk in deeze streek”; hij zal hen helpen met het gratis leenen van buffels; daar zij nog zeer bang zijn voor de zeeroovers, wil hij „een gearmeerd vaartuig in de Wijnkoopsbaaij” stationneeren. Engelhard antwoordt dat hij betwijfelt of dit zal helpen: „De zeerover is thans al te magtig, en wanneer zij de zuidkust komen bezoeken, doen zij dit met zo een gedugte magt dat een enkeld vaartuig haar niet zal hinderen”. De Wilde's administrateur L. Steitz ontkent bovendien in zijn rapport van 1 Aug. 1821 de geschiktheid der baai voor de zeevaart ten eenenmale. In Zuid-Bantam was nog in 1842 de vrees voor zeeroovers zoo groot, dat de verloopen bevolking slechts noode naar hare vroegere woonplaats terugkeerde (T. N. I. IV, 2, 254); ja, het is heden nog maar enkele jaren geleden dat een Europeesche koopvaarder, die Straat Soenda was misgezeild en in de Wijnkoopsbaai belandde en om hulp seinde, door de bevolking in den steek werd gelaten uit vrees dat het een zeeschuimer kon wezen; vergel. § 2340 i. f.

- (39) Bij Staatsblad 1829 n° 57 werd de oprichting van een koffiepakhuis aan de Tjigangsa bevolen; de zware druk van het vervoer der koffie derwaarts blijkt uit Van Soest (o.l. III, 143). De Resident der Preanger schrijft in 1864 (Bijlagen Handel. Staten-Gen. 1870/1 p. 2949) dat te Pelaboehan

15.000 pikol koffie wordt verscheept en 6.000 p. zout gelost. „Er is daar geen zeehoofd; de prauwen komen aan het strand en worden daar geladen en gelost. Bij zware oostewinden ondervindt de lading en lossing der prauwen wel eens eenige moeilijkheden door den zwaren golfslag”, maar een zeehoofd is te minder noodig omdat Pelaboehan als verscheepplaats vervallen zal zoodra de spoorlijn wordt gebouwd. Dat is dan ook gebeurd. Over de in desolaten toestand daar nog aanwezige gebouwen zie Eekhout u. s. pag. 416; de vaart stokte zoo volkomen dat Eekhout (ib. p. 478), in 1899 met een notedop van nog geen 9 ton van Tandjoengpriok daarheen stevenend, kon verklaren dat „deze kotter het eerste Europeesche vaartuig was dat in de laatste 18 jaren de Wijnkoopsbaai was binnengevaren”. Het bezoek van 't eerste stoomschip der Paketvaart M^j. vindt men beschreven in het Batav. Nieuwsblad 26 en 30 April 1901; omtrent de daardoor opgewekte verwachtingen zie datzelfde blad 20 April e. v., en vergelijk het nummer van 22 Nov. 1901. De grootsche plannen van den vermaarden booswicht Herman Gentis met zijn „Gentisville” vindt men het best uiteengezet in het Nieuws van den Dag voor N.-I., 24, 27, 28, 30 Mei 1902.

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

EN VAN DE

IN DE BEIDE EERSTE DEELEN GECITEERDE LITERATUUR.

(N. B. Met een * zijn de werken aangeduid, welke *niet* aanwezig zijn in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen).

A. J. van der Aa, Biographisch Woordenboek der Nederlanden, Haarlem 1852 e. v.
Aank. patr. miss. = Aankomende patriasche missive (brief van het Opperbestuur aan de Indische Regeering).

* G. A. Addison, Original familiar correspondence between residents in India including sketches of Java. Ed. by Mrs. M. Brown, Edinburgh 1846.

Afg. Ind. Briefb. = Afgaand Indisch Briefboek (copieboek der brieven van de Indische Regeering aan de verschillende Indische kantoren).

Afg. patr. miss. = Afgaande patriasche missive (brief van de Indische Regeering aan het Opperbestuur).

* Algemeen Nederlandsch Familieblad (Nederlandsch tijdschrift).

Algemeene Konst- en Letterbode (Nederlandsch tijdschrift).

A. Theo. André, Cultuur en bereiding van Indigo op Java, Amsterdam 1891.
(Georg Andriesz). Beschrijving der Reizen van Georg Andriesz (uit het Duitsch), Amsterdam 1670.

B. = Bijlage.

B. H. = Bijlage bij de resolutiën van Heemraden.

B R. = Bijlage bij de Resolutiën van G.-G. en Raden.

J. C. Baane, Reis door een gedeelte van de Nederl. bezittingen in Oost-Indië, Amsterdam 1826.

Babad Tanah Djawi, zie onder: Brandes.

Ph. Baldacus, Naauwkeurige Beschryvinge van Malabar en Choromandel, derzelver aangrenzende Ryken, en het machtige Eyland Ceylon, Amsterdam 1672.

E. Chr. Barchewitz, Ost-Indianische Reise-Beschreibung, Chemnitz 1730.

(J. de Barros). Geschichte der Entdeckungen und Eroberungen der Portugiesen im Orient, door D. W. Soltau, Braunschweig 1821.

Batavia, de hoofdstad van Nederl. O. Indien, in derzelver gelegenheid, opkomst, voortreffelijke gebouwen enz., Amsterdam 1782 e. v.; nieuwe titel-uitgave *ibid.* 1799.

- Chronologische geschiedenis van Batavia, geschreven door een Chinees, vertaald door W. H. Medhurst, Tijdschr. voor Ned.-Indië 3e Jaarg. 2e deel, pag. 1 e. v., Batavia 1840.
- Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geootroyeerde O.-I. Compagnie, (Amsterdam) 1646.
- Johann von der Behr, Diarium oder Tage-Buch, Jena 1668.
- Mr. L. W. C. van den Berg, De Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera, Batavia 1887; 2e dr. 's Gravenhage 1902. (*Door mij nccstal geciteerd naar den eersten druk*).
- Berigten van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Utrecht 1846 e. v.
- * Dr. W. Bersch, Mit Schlägel und Eisen, Weenen 1898.
- * Mr. G. H. Betz, Het Haagsche leven in de tweede helft der 17e eeuw, 's Gravenhage 1900.
- Bianglala (Indisch tijdschrift), Batavia 1852 – 1855.
- H. C. H. de Bie, De landbouw der inlandsche bevolking op Java (Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin XLV; LVIII), Batavia 1901/2.
- A. Biese, The development of the feeling for nature, London 1905.
- Bijdr. = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië (Nederlandsch tijdschrift 1853 e. v.).
- Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht (Nederlandsche periodiek 1878 e. v.).
- Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde Koloniën (Nederlandsch tijdschrift 1844 e. v.).
- Bijl. Afg. patr. miss. = Bijlagen bij de Afgaande patriasche missives.
- Blik op het bestuur van Nederlandsch-Indië onder den Gouv.-Gen. J^s. van den Bosch, Kampen 1835.
- Prof. P. J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, Groningen 1892 e. v.
- Dr. C. L. Blume, Rumphia sive commentationes botanicae, Leiden 1835 e. v.
- * A. Bogaert, Gedichten; zie hierboven bladz. 735, 7.
- id. Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia, Amsterdam 1711.
- W. Y. Bontekoe van Hoorn, Journael ofte gedenkwaerdige beschryvinge van de achtjarige ende seer avontuurlyke Reyse enz., Dordrecht 1780.
- Hans Bontemantel, De regeeringe van Amsterdam, uitgeg. door Dr. G. W. Kernkamp (Werken uitgeg. door het Histor. Genootschap), 's Gravenhage 1897.
- Dr. J. Bontius, Historiae naturalis et medicae Indiae Orientalis libri sex (dit volgt na: G. Piso, De Indiae utriusque re naturali et medica libri quatuordecim), Amsterdam 1658.
- L. Bor, Amboinse oorlogen, Delft 1663.
- Mr. P. Bort, Alle de wercken, 's Gravenhage 1681.

- J. van den Bosch, Nederlandsche Bezittingen, 's Gravenh. — Amsterdam 1818.
- L. de Bougainville, Reis rondom de weereldt, vertaald door P. Leuter, Dordrecht 1772.
- Dr. J. L. A. Brandes, Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago, 's Gravenhage — Batavia 1904.
- id. Beschrijving van Tjandi Singasari, 's Gravenhage — Batavia 1909.
- id. Register op de proza-omzetting van de Babad Tanah Djawi, Batavia 1900 (Verhandel. Batav. Genootsch. LI, 4° st.).
- * Dr. Jan ten Brink, Dr. Nic. Heinsius Jr., Rotterdam 1885.
- Pieter van den Broecke, Korte Historiael ende Journaelsche Aenteyckeninghe van al 't gheen merck-waerdich voorgevallen is enz., Haarlem 1634.
- Corn. de Bruin, Reizen over Moskovie, door Persie en Indie, Amsterdam 1714.
- G. F. de Bruijn Kops, Eenige grepen uit de geschiedenis der Ambonsche schutterij, Amboina 1895.
- J. F. G. Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Batavia 1868 (Verhandel. Batav. Genootsch. XXXIII, 1 e.v.).
- J. de Bucquoy, Zestienjarige reize naa de Indiën, Haarlem 1744.
- Cd. Buskon Huët, Het land van Rembrand, Haarlem 1882; 1884.
- id. Dagboek van Gerri: Verbeet (in: Litterarische Fantasien, 3e reeks, 1e deel, Haarlem z.j.).
- * H. Busschhof, Das genau untersuchte und auserfundene Podagra, Breslau 1677.
- C. D. (of: CD.): Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum door Mr. J. E. Heeres, I, 's Gravenhage 1907 (Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenkunde deel LVII).
- cf. = confer, vergelijk.
- J. Canter Visscher, Mallabaarsche Brieven, Leeuwarden 1743.
- W. H. Carey, The good old days of Honorable John Company, Simla 1882.
- C. Chastelein, Invallende gedagten, 1705. (*Steeds geciteerd zooals het is uitgegeven bij J. Faes, Geschiedenis particulier landbezit, p. 221 e.v.*).
- Relation de l'ambassade de Mr. le Chevalier de Chaumont à la cour du Roy de Siam, Paris 1686.
- Mr. J. A. van der Chijs, Proeve eener Ned.-Indische bibliographie (met verbeteringen en supplementen), Batavia 1875; 1880; 1903 (Verhandel. van het Batav. Genootschap. XXXVII; XXXIX; LV).
- id. De vestiging van het Nederlandsche gezag over de Banda-eilanden, Batavia 1886.
- id. zie: P.
- * (Abbé de Choisy). Journal ou Suite du Voyage de Siam par Mr. L. D. C., Amsterdam 1687.
- F. S. A. de Clercq, Het Maleisch der Molukken, Batavia 1876.
- id. Nieuw plantkundig woordenboek voor Ned.-Indië, Amsterdam 1909. (*N. B. Dit werk wordt hierboven gewoonlijk geciteerd met het nummer der beschreven plant.*)

- S. Coolsma, Soendaneesch-Hollandsch woordenboek, Leiden z.j.
 id. Twaalf voorlezingen over West-Java, Rotterdam 1879. (Ook getiteld: West-Java. Het land, de bewoners en de arbeid der Nederlandsche Zendingsvereeniging, Rotterdam 1881).
- J. W. H. Cordes, De djatibosschen op Java, Batavia 1881.
- * B. von Cotta, Die Lehre von den Erzlagerstätten, Freiberg 1859.
- P. van der Crab, De Moluksche eilanden, Batavia 1862.
- * Matthijs Cramer, Borts Voyagie naer de Kuste van China en Formosa, Amsterdam 1670.
- * id. D'Indiaense Tijfferboom, uijttijfferende verscheijden heijlsame, nuttige en ziel bedenckende rijmen, Amsterdam 1670.
- J. Crawford, History of the Indian Archipelago, Edinburgh-London 1820.
 id. De Indische Archipel, vertaald door P. de Haan Pz., Haarlem 1823 e. v.
- D. = Dagregister gehouden int Casteel Batavia. (*De jaargang 1680 ligt ter perse; tot dusver zijn alleen die vóór 1680 in druk verschenen; die van lateren datum zijn alleen in handschrift te raadplegen*).
- dd. = de dato, van den zooveelsten der maand.
- Aegidius Daalmans, Indiaanse Aanteekeningen (in: Kronijk Histor. Genootschap Utr. 1868 p. 619 e. v.).
- * id. De nieuw hervormde genees-konst, 4^e dr. Amsterdam 1703.
- H. W. Daendels, Staat der Nederlandsche Oostindische Bezittingen, 's Gravenhage 1814.
- Seb. Danckaerts, Vocabularium ofte Woort-boeck enz. (Nederl.-Maleisch en Mal.-Nederl.), 's Gravenhage 1623.
- D^r. O. Dapper, Gedenkwaardig bedryf der Ned. O.-I. Maatschappye op de kuste en in het Keizerrijk van Taising of Sina: behelzende het tweede gezantschap enz., Amsterdam 1670.
- Clive Day, The policy and administration of the Dutch in Java, New-York — London 1904.
- M. L. van Deventer, Geschiedenis der Nederlanders op Java, Haarlem 1886; 1887.
 id. Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811. I. 's Gravenhage 1891.
- S. van Deventer J. S. z. Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, Zaltbommel 1865; 1866.
- M^r. L. C. D. van Dijk, Neêrland's vroegste betrekkingen met Borneo enz., Amsterdam 1862.
 id. Mededeelingen uit het Oost-Indisch Archief. No. 1. (Twee togten naar de golf van Carpentaria, enz.), Amsterdam 1859.
 id. Zes jaren uit het leven van Wemmer van Berchem, Amsterdam 1858.
- R. Dodonaeus, Cruydt-Boeck, Leiden 1608.
- H. Doeff, Herinneringen uit Japan, Haarlem 1833.
- H. J. Domis, Aanteekeningen, Pasocroean 1829 e. v. (speciaal het 3de Stukje).

- J. E. Doornik, Vrijmoedige gedachten over Neêrlands Indië, Amsterdam 1826.
- J. B. J. van Dören, Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel, Amsterdam 1854.
- id. Herinneringen der laatste oogenblikken van mijn verblijf in de Molukko's, 's Gravenhage 1852.
- id. Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië, Amsterdam 1857; 1860.
- id. Reis naar Nederlands Oost-Indië, 's Gravenhage 1851.
- Prof. R. Dozy, Oosterlingen (Verklarende woordenlijst), 's Gravenhage 1867.
- Droom, zie beneden: Verzameling van verscheide echte stukken.
- J. P. I. Dubois, Vies des Gouverneurs Généraux, 's Gravenhage 1763.
- E. = Excurs.
- e. v. = en volgende.
- A. C. J. Edeling, Botanische wandeling in den omtrek van Bidara Tjina, in Natuurk. Tijdschr. voor Ned. Indië deel XXXI, 287 e. v.
- W. Eckhoff, Het leven en de lotgevallen van J. M. Baljée, Leeuwarden 1835.
- R. A. Eekhout, West-Java; de Zuidkust in 1902, Samarang-Cheribon 1907.
- Eerste Schipvaart der Hollanders naer Oost-Indiën, Amsterdam 1648.
- Eigen Haard (Nederlandsch tijdschrift).
- Eindrésumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madocra, Batavia 1876; 1880; 1896.
- Joh. E. Elias, De vroedschap van Amsterdam, Haarlem 1903.
- Mr. C. Th. Elout, Bijdragen tot de geschiedenis van het koloniaal beheer, 's Gravenhage 1861.
- id. Bijdragen tot de kennis van het koloniaal beheer, 's Gravenhage 1851.
- N. Engelhard, Overzicht van den staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, 's Gravenhage-Amsterdam 1816.
- erfbrief == de in het daarvoor bestemde register ingeschreven copie der acte van eigendom van uitgegeven land.
- A. Eschels-Kroon, Beschryving van het eiland Sumatra, Haarlem 1783.
- J. Faes, (brochure aan Mr. J. Sibenius Trip) Over de erfpachtsrechten uitgeoefend door Chineezzen, Buitenzorg 1902.
- id. Geschiedenis van Buitenzorg, Batavia 1902.
- id. Geschiedenis particulier landbezit op West-Java, Batavia 1893.
- id. Ontwerp nieuw reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeck, Batavia 1897.
- G. J. Filet, Plantkundig woordenboek voor Ned.-Indië, Leiden 1876.
- * W. G. van Focquenbroch, Alle de wercken, Amsterdam 1681.
- 't Verwaerloosde Formosa, of waerachtig verhael enz., door C. E. S., Amsterdam 1675.
- * Dr. J. Franck, Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal, 's Gravenhage 1892.

- (Chr. Frikius). Drie seer aenmercklijke Reijzen nae en door veelerley gewesten in Oost-Indien enz., vertaald door S. de Vries, Utrecht 1694. (Frikius, Hesse en Schweitzer).
- Prof. R. Fruin, Aanteekeningen bij Coenraet Droste, Overblijfsels van geheugchenis, Leiden 1879.
- * id. Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek, uitgegeven door Dr. H. T. Colenbrander, 's Gravenhage 1901.
- J. F. Gebhard Jr., Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen, Utrecht 1881/2. Geneeskundig Tijdschrift voor Ned.-Indië, Batavia 1858 e. v.
- A. van der Geugten, Rouwklacht, op het smertelyk afsterven van de WelEd. Gestr. Heere, den Heere Nicolaas Hartingh, z. p. e. j.
- Gids, het bekende Nederlandsche tijdschrift.
- Gillespie, zie beneden onder: Raffles.
- K. W. van Gorkom, De Oost-Indische cultures, in betrekking tot handel en nijverheid, 2^e dr. Amsterdam 1884; 1890.
- Nic. de Graaff, Reisen na de vier gedeeltens des Werelds (daarachter met afzonderlijke pagineering de: Oost-Indise Spiegel), Hoorn 1701.
- Mr. H. J. van de Graaff, Brieven, uitgegeven door P. H. van der Kemp, Batavia 1901 (Verhandel. Batav. Genootsch. LII).
- Dr. M. Greshoff, Schetsen van nuttige Indische planten, Amsterdam 1894 e. v.
- * Grimm, Deutsches Wörterbuch, zie hierboven blz. 455 noot 2.
- W. P. Groeneveldt, De Nederlanders in China (in: Bijdragen tot de T., L.- en Volkenkunde 1898, deel XLVIII).
- id. Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, Batavia 1877 (Verh. Batav. Genootsch. XXXIX).
- Dr. J. Groneman, Bladen uit het dagboek van een Indisch geneesheer, Groningen 1874.
- id. Indische Schetsen, Zutphen 1875.
- Hugo de Groot, Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid, met aantekeningen van Mr. S. J. Fockema Andreae, Arnhem 1895.
- Mr. J. A. Grothe, Archief voor de geschiedenis der oude Hollandsche zending, Utrecht 1884 e. v.
- H. = Heemraden, d. i. Resolutiën van Heemraden der Bataviasche Ommelanden.
- J. Haafner, Reize te voet door het eiland Ceilon, 2^e dr. Amsterdam 1826.
- id. Reize in eenen palanquin, 2^e dr. Amsterdam 1827.
- id. Reize naar Bengalen en terugreize naar Europa, Amsterdam 1832.
- id. Lotgevallen en vroegere zeereizen, Amsterdam 1820.
- id. Lotgevallen op een reize van Madras over Tranquebaar naar het eiland Ceilon, 2^e dr. Amsterdam 1826.
- Dr. F. de Haan, Uit Oud-Batavia. De Portugeesche Buitenkerk, Batavia 1898.
- P. de Haan Psz., Schetsen aangaande de landelijke administratie van Java, Leiden 1829.

- * A. Hamilton, A new account of the East Indies, Edinburgh 1727.
Handelingen en geschriften van het Indisch Genootschap, Zaltbommel en 's Gravenhage 1854 e. v.
- * D. Havart, Hondert en vijftig grafschriften, Rotterdam 1718.
id. Op- en ondergang van Cormandel, Amsterdam 1693.
- Mr. J. E. Heeres, zie hierboven: C. D.
id. Bouwstoffen, zie hierbeneden: P. A. Tiele.
id. Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië, Leiden 1899.
id. Tasman's Journal, Amsterdam 1898.
- A. W. E. Th. Henschel, Clavis Rumphiana, Breslau 1833.
(A. Herport). De beschrijving der Oostindische reizen van A. Herport van Bern, vertaald door J. H. Glazemaker, Amsterdam 1670 (zie hierboven bladz. 29).
- E. Hesse, Reysen (éénzelfde boekwerk met Frikius, zie boven).
D. C. Hesseling, Het Afrikaansch, Leiden 1899.
- J. W. Heydt, Allerneuester geographisch- und topographischer Schau-Platz, Willhermsdorff 1744.
- H. A. van Hien, Sedekah's en Slametan's, Samarang 1904.
(Prevost). Historische Beschrijving der Reizen, 's Gravenhage 1747 e. v.
- Hobson-Jobson, being a glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases by H. Yule and A. C. Burnell, London 1886.
- Mr. I. H. J. Hoek, Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden, 's Gravenhage 1862.
- D. W. R. van Hoëvell, Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847, Amsterdam 1849; 1851; 1854.
id. Uit het Indische leven, Zaltbommel 1860.
- G. W. W. C. van Hoëvell, Vocabularium van vreemde woorden, voorkomende in het Ambonsch-Maleisch, Dordrecht 1876.
- J. Hofhout, Bataviasche historische, geographische, huishoudelyke en reis-almanach (ook onder den titel: Nieuwe beschrijving van geheel Oost-Indië), Rotterdam z. j.
- P. Hofstede, Oost-Indische kerkzaken, Rotterdam 1779; 1780.
- C. S. W. Grave van Hogendorp, Beschouwing der Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië, uit het Fransch vertaald door J. Olivier Jzn., Amsterdam 1833.
id. Tafereelen van Javaansche zeden, Amsterdam 1837.
- D. van Hogendorp, Mémoires, La Haye 1887.
- Pieter van Hoorn, Eenige voorname eygenschappen van de ware Deugdt, Batavia 1675.
id. Preparatoire consideratiën (bij De Jonge, Opkomst VI, 130).
- Th. Horsfield, Zoological researches in Java and the neighbouring islands, London 1824.

- A. Hotz, Journaal der reis van den gezant der O. I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië, Amsterdam 1908 (in: Werken uitgegeven door het Histor. Genootsch. gevestigd te Utrecht).
- Const. Huijgens, Journaal, Amsterdam 1876; 1881; 1888 (in: Werken uitgegeven door het Histor. Genootsch. gevestigd te Utrecht).
- A. Huijsers, Beknopte beschrijving der Oostindische etablissementen, 2^e dr. Amsterdam 1792.
- i. f. == in fine, aan het slot, onderaan.
- ib. of ibid. = ibidem, terzelfder plaatse.
- Indisch Archief (een Indisch tijdschrift), Batavia 1849—1851.
- Indische Bij (een Nederlandsch tijdschrift), Leiden 1843.
- Ind. Gids = Indische Gids, bekend Nederlandsch tijdschrift.
- Indisch Magazijn (een Indisch tijdschrift), Batavia 1844/5.
- P. Jansz, Javaansch-Nederlandsch woordenboek, Samarang 1876.
- Jav. Cour. = Javasche Courant.
- Java Gov. Gaz. = Java Government Gazette.
- Dr. W. J. A. Jonckbloet, Geschied. der Nederlandsche letterkunde, Groningen 1868.
- Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag, 's Gravenhage-Amsterdam 1862 e. v. (*N. B. Deel XI—XIII, welke uitgegeven zijn door M. L. van Deventer, worden door mij eveneens als De Jonge's werk aangeduid*).
- Dr. J. Chr. G. Jonker, Een Oud-Javaansch wetboek, Leiden 1885.
- Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society (tijdschrift, Colombo).
- Dr. Fr. Junghuhn, Java, 2^e dr. 's Gravenhage 1853/4.
- id. Topographische und naturwissenschaftliche Reisen durch Java, Magdeburg 1845.
- id. Reizen door Java, voornamelijk door het oostelijk gedeelte van dit eiland, Amsterdam 1852.
- E. Kaempfer, De beschrijving van Japan, 's Gravenhage-Amsterdam 1729.
- P. H. van der Kemp, Bijdragen tot de wordingsgeschiedenis van het Reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoe, Batavia 1889.
- id. Handboek tot de kennis van 's Lands zoutmiddel in Ned.-Indië, Batavia-'s Gravenhage 1894.
- Mr. F. L. Kersteman, Hollandsch rechtsgeleert woordenboek, Amsterdam 1768; id. Aanzangzel, ibid. 1773.
- Mr. T. H. der Kinderen, Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gedurende de eerste eeuw van zijn bestaan 1778—1878. Gedenkboek I. Batavia 1878.
- G. C. Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederl. Ostindischen Compagnie, Batavia 1894 (Verhand. Batav. Genootsch. XLVII, 3).
- H. C. Klinkert, Nieuw Maleisch-Nederlandsch zakwoordenboek, Leiden 1892.
- Robert Knox, 't Eyland Ceylon, vertaald door S. de Vries, Utrecht 1692.

- P. Kolbe, Naaukeurige en uitvoerige beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, Amsterdam 1727.
- S. H. Koorders, Plantkundig woordenboek voor de boomen van Java, Batavia 1894 (Mededeel. uit 's Lands Plantentuin XII).
- Kort Verhaal van de Javasche oorlogen, welke met onderscheidene prinszen gevoerd zijn sedert 1741 tot den algemeenen vrede, gesloten in den jare 1757, Batavia 1830 (Verhand. Batav. Genootschap XII).
- Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Utrecht 1846 e.v.
- l.l. — loco laudato, ter aangehaalde plaatse, in het elders geciteerde werk.
- Labillardière, Relation du voyage à la recherche de La Pérouse, Paris An VIII.
- * Chr. Langhansz, Neue Ost-Indische Reise, Leipzig 1705.
- G. Lauts, Geschiedenis van de vestiging, uitbreiding, bloei en verval van de magt der Nederlanders in Indië, Groningen-Amsterdam 1852 e.v.
- D^r. C. Leemans, Beschrijving van de Indische oudheden van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, Leiden 1885.
- F. Leguat, Gevaarlyke en zeldzame Reyzen, uit het Fransch vertaald, Utrecht 1708.
- David van Lennep, Brief, geschreeven te Batavia, den 10^{den} Aug. 1803, Amsterdam 1804.
- Mr. J. van Lennep, Zeemans-woordeboek, Leiden z.j.
- Lettres de Java, ou journal d'un voyage dans cette île, en 1822, z. p. 1829.
- P. A. Leupe, Reize van Maarten Gerritsz. Vries in 1643 naar het Noorden en Oosten van Japan, Amsterdam 1858.
- id. De reizen der Nederlanders naar het Zuidland of Nieuw-Holland, Amsterdam 1868.
- Mr. H. D. Levyssohn Norman, De Britsche heerschappij over Java en Onderhoorigheden, 's Gravenhage 1857.
- J. H. van Linschoten, Itinerarium, Amsterdam 1614; daarachter zijn: Reysgheschrift van de navigatien der Portugaloyzers.
- L. Ludovici, Lapidarium Zeylanicum, Colombo 1877.
- A. Luijmes, De practijk van 's Compagnies dieven (handschrift op het Rijksarchief te 's Gravenhage).
- E. Maignien, Abraham Patras, Grenoble 1892.
- J. A. van Mandelslo, Gedenkwaardige Zee- en Landtreise, uit het Duitsch vertaald, Amsterdam 1658.
- L. Th. Mayer en J. F. A. C. van Moll, De sedekahs en slametans in de desa, Samarang 1909.
- Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap (Nederlandsch tijdschrift), Rotterdam 1857 e.v.
- * Georg Meister, Der Orientalisch-Indianische Kunst- und Lust-Gärtner, Dresden 1692.
- H. Michaelis, Neues Wörterbuch der portugiesischen und deutschen Sprache, Leipzig 1902.

- Mr. P. Mijer, *De commercio et internae administrationis forma possessionum Batavarum in India Orientali*, Dissert. Amsterdam 1832.
- id. Jean Chrétien Baud geschetst, Utrecht 1878.
- id. *Kronijk van Nederlandsch-Indië*, Batavia 1841 (overdruk uit T. N. I. 1840 p. 265 e. v. enz.).
- H. L. Morgenstern, zie hierboven bladz. 573 noot.
- J. Mossel, *Aanmerkingen over de landen in het Koninkrijk Jacatra. (Steeds geciteerd zooals het gedrukt is achter J. Faes, Geschiedenis particulier landbezit op West-Java, Batavia, 1893 blz. 184 e. v.; ook te vinden bij De Jonge, Opkomst X, 236 e. v.)*.
- D_r. P. L. Muller, *Onze gouden eeuw*, Leiden z. j.
- N. = Notulen van de besluiten van G.-G. en Raden.
- Naamboek of Naamboekje, het officieele gedrukte jaarboekje, bevattend de opgave der voornaamste Indische ambtenaren, met vermelding van het jaar hunner benoeming. Te Batavia aanwezig van af het jaar 1726, doch lacuneus.
- O. Nachod, *Die Beziehungen der Niederländischen Ostindischen Kompagnie zu Japan im siebzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1897.
- G. H. Nagel, *Javaansche tafereelen*, Amsterdam 1829.
- id. *Schetsen uit mijne Javaansche portefeuille*, Amsterdam 1828.
- F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, Middelburg 1890; 1893.
- Mr. H. G. Baron Nahuijs van Burgst, *Beschouwingen over Nederl. Indië*, 's Gravenhage 1847.
- id. *Herinneringen*, 's Hertogenbosch 1858.
- id. *Verzameling van officiële rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren 1825 - 1830*, Deventer 1835.
- Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl.-Indië*, Batavia 1850 e. v.
- De Navorscher* (Nederlandsch tijdschrift), Amsterdam 1851 e. v.
- Jacob van Neck, *Reisverhaal 1598 - 1599* (in: *Bijdr. en Mededeel. van het Histor. Genootsch. gevestigd te Utrecht XXI*, 1899).
- Mr. I. A. Nederburgh, *Het staatsdomein op Java*, Leiden 1882.
- Mr. S. C. Nederburgh, *Consideratiën over de Jacatrasche en Preanger-Regentschappen (steeds geciteerd zooals gedrukt in T. B. G. III, 110 e. v.; 195 e. v.; 299 e. v.)*.
- Nederlandsche Hermes* (Nederlandsch tijdschrift), 1826—1830.
- Nederlandsche Jaarboeken*, Amsterdam 1747 e. v.
- * *Nederlandsche Leeuw* (Nederlandsch tijdschrift).
- P. M. Netscher, *Les Hollandais au Brésil*, 's Gravenhage 1853.
- Johan Nieuwhof, *Gedenkwaardige Brasiliaense Zee- en Lant-Reize*, Amsterdam 1682.
- id. *Zee- en Lant-Reize, door verscheide gewesten van Oostindien*, Amsterdam 1682.
- (*N. B. Daar deze twee werken in het door mij gebruikte exemplaar in deze volgorde samen in één band waren gebonden, heb ik ze wel*

onderscheiden als: Nieuhof I en Nieuhof II; soms is, geloof ik, verzuimd op te geven welk der beide wordt bedoeld.

Johan Nieuhof, Het gezantschap der Neêrlandtsche O.I. Compagnie aan den grooten Tartarischen Cham, Amsterdam 1693.

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, Leiden-Amsterdam 1766 enz.

Nieuwe Woordenschat uyt het Nederduitsch in het gemeene Maleidsch en Portugeesch, Batavia 1780.

I. A. Nijhoff's Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, Arnhem 1837 enz.

Noble, zie beneden: A voyage.

Noodig bericht aan de Edele Heeren Bewindhebberen der Oostindische Compagnie, Amsterdam 1783.

Not. B. G. == Notulen van de Algemeene en Directievergaderingen van het Batav. Genootsch. van Kunsten en Wetenschappen, Batavia 1864 e.v.

J. Olivier Jz., Aanteekeningen gehouden op eene reize in Oost-Indië, Amsterdam 1827.

id. Land- en zeetogten in Nederland's Indië, Amsterdam 1827 e.v.

id. Tafereelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië, Amsterdam 1836; 1838.

Omstandig en Allernieuwkeurigst Verhaal van den Oorsprong (enz.) van het vervloekt en Schelms Verraadt (enz., opstand der Chineezen), Utrecht z.j.

Oostindische Nouvelles, zie hierboven blz. 515.

De Oost- en West-Indische Post (Nederlandsch tijdschrift), Utrecht en Amsterdam 1784/5.

De Oost-Indische Theeboom, Getrokken op veelderhande Gesangen, Amsterdam z.j.

De Oosterling (een Nederlandsch tijdschrift), Kampen 1835—1837.

Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereeniging (tijdschrift), Rotterdam 1861 e.v.

Mr. Aernout van Overbeke, Rymwercken 5^e dr. Amsterdam 1691; id. 8^e dr. ibid. 1701.

P. == Nederlandsch-Indisch Plakaatboek 1602—1811, uitgegeven door Mr. J. A. van der Chijs, Batavia's Hage 1885 e.v.

Pepakem Tjerbon, Tjeribonsch wetboek van het jaar 1768, uitgeg. door Dr. G. A. J. Hazeu, Batavia 1895. (Verh. Batav. Genootsch. LV, 2^e stuk).

* S. Pepys, Diary, edited by H. B. Wheatley, London-Cambridge 1900 e.v.
Pfyffer von Neueck, Schetsen van het eiland Java en deszelfs onderscheidene bewoners. Naar het Hoogduitsch, Amsterdam 1838.

G. Piso, zie hierboven onder: Bontius.

(R. G. van Polanen). Brieven betreffende het Bestuur der Koloniën, Amsterdam 1816.

Preangereconomie = Economie van de desa in de residentie Preanger-Regentschappen, Batavia 1907 (rapport der z. g. Welvaartscommissie).

- J. Prior, Beschrijving eener reis, naar de Indiesche zee, met het fregat de Nisus (uit het Engelsch), Amsterdam 1820.
- Proc. == Proceedings, d. i. Proceedings of the Lieutenant Governor in Council, 1811—1816. (Resolutiën der Britsche Regeering over Java en onderhoorigheden „in the Public Department”, Landsarchief Batavia).
- prov. == provisioneel.
- R. of: Res. == Resolutiën van G.-G. en Raden (Landsarchief Batavia).
- Bundel gedrukte stukken in zake de door Generaal R. R. Gillespie tegen den Lieutenant Governor Th. S. Raffles ingebrachte beschuldigingen, een klein-folio boekdeel, anno 1815 te Batavia gedrukt.
- Th. S. Raffles, The history of Java, London 1817.
- id. id. Second edition, London 1830. (*N.B. Beide drukken zijn geciteerd, doch onderscheiden door het jaartal*).
- * H. A. van Reede tot Drakenstein, Hortus Malabaricus, Amsterdam 1686 e.v. (*Dit zeldzame werk is aanwezig in de bibliotheek van het Militair Hospitaal te Weltevreden*).
- O. van Rees, Overzicht van de geschiedenis der Preanger-Regentschappen, Batavia 1877 (Verhandel. Batav. Genootsch. XXXIX); vergelijk hierboven blz. 683.
- W. A. van Rees, Toontje Poland, Arnhem 1867.
- C. G. C. Reinwardt, Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821, Amsterdam 1858.
- Relation ou journal d'un voyage fait aux Indes Orientales, Paris 1677.
- Résumé van het. . . . onderzoek naar de regten van den inlander op den grond in de residentie Bantam, Batavia 1871.
- M. A. van Rhede van der Kloot, De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Ned.-Indië 1610 — 1888, 's Gravenhage 1891.
- * Dr. W. ten Rhijne, Verhandeling van de Asiatise melaatsheid, Amsterdam 1687.
- Dagverhaal van Jan van Riebeeck (Werken van het Histor. Genootsch. gevestigd te Utrecht, deel 39, 58 en 59), Utrecht-'s Gravenhage 1884; 1892; 1893.
- C. H. F. Riesz, Geschiedenis van Buitenzorg.
- id. De natuurlijke voortbrengselen. (beide in zijn verzamelwerk: De particuliere landerijen van westelijk Java, Batavia 1883 -- 1890).
- J. Rigg, A dictionary of the Sunda language of Java, Batavia 1862 (Verhandel. Batav. Genootsch. XXIX).
- Dr. E. van Rijckevorsel, Brieven uit Insulinde, 's Gravenhage 1878.
- W. L. Ritter, Indische herinneringen, Amsterdam 1843.
- Dr. L. W. G. de Roo, Documenten omtrent H. W. Daendels, 's Gravenhage 1909.
- P. de Roo de la Faille, Preangerschetsen, Batavia 1895.
- P. P. Roorda van Eysinga, Handboek der land- en volkenkunde etc. van Ned.-Indië, Amsterdam 1841; 1842; 1850.

- P. P. Roorda van Eysinga, Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga, uitgegeven door P. P. Roorda van Eysinga, Amsterdam 1830 e.v.
- G. P. Rouffaer en Dr. H. H. Juynboll, De batik-kunst in Nederlandsch-Indië en haar geschiedenis, Haarlem 1900 e. v.
- J. Jsz. de Roy, Hachelijke reys-togt na Borneo en Atchin, Leiden 1706.
- G. E. Rumphius, Amboinse Historie, handschrift in 's Lands Archief te Batavia.
- id. Herbarium Amboinense etc., Het Amboinsche Kruid-boek, nagezien en uitgegeven door J. Burmannus (daarachter: Het Auctuarium ofte Vermeerdering), Amsterdam 1741 e. v. (*Hierboven wordt dit werk in den regel geciteerd als Herb. Amb. of H. A.*).
- id. D' Amboinsche Rariteitkamer, Amsterdam 1705. (*Hierboven soms geciteerd als: Rar.*).
- Rumphius-Gedenkboek, Amsterdam 1902.
- S. R. —= Secrete Resolutiën van Gouverneur-Generaal en Raden.
- Fr. Saalfeld, Geschichte des Holländischen Kolonialwesens in Ostindien, Göttingen 1812/3.
- J. J. Saar, Ost-Indianische Funfzehn-Jährige Kriegs-Dienste, Nürnberg 1672. (A. M. T. de Salis). Korte aantooning van de notabelste verbeteringen en redressen, welke sedert den 1 Januarij 1808 in verschillende vakken van Regering en administratie, in Hollandsch Indiën zijn ingevoerd, Batavia z. j. (1809).
- Th. Salmon, Hedendaegsche historie, of tegenwoordige staet van alle volkeren, vertaald door M. van Goch, Amsterdam 1729 e.v.
- B. de Saxe-Weimar-Eisenach, Précis de la campagne de Java en 1811, 's Gravenhage 1834.
- Dr. G. D. J. Schotel, Het Oud-Hollandsch huisgezin der Zeventiende Eeuw, 2e. dr. Leiden z. j.
- id. Het maatschappelijk leven onzer vaders in de zeventiende eeuw, Haarlem 1868.
- Wouter Schouten, Oost-Indische Voyagie, Amsterdam 1676.
- G. B. Schwarz, Reise in Ost-Indien, Heilbronn 1751.
- Chr. Schweitzer, Reysen (éénzelfde boekwerk met Frikius en Hesse, zie boven).
- J. Semmelink, Geschiedenis der cholera in Oost-Indië vóór 1817, Utrecht 1885.
- Mr. J. A. Sillem, Dirk van Hogendorp, Amsterdam 1890.
- H. J. Smid, Handboek voor de kultuur en bereiding der koffie, Middelburg 1884.
- Dr. C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, Batavia-Leiden 1893/4.
- G. H. van Soest, Geschiedenis van het kultuurstelsel, Rotterdam 1869/71.
- P. Sonnerat, Reize naar de Oost-Indien en China. Uit het Fransch vertaald door J. D. Pasteur, Leiden 1785/6.
- Stat. Beschrijv. = Statistieke Beschrijving der Preanger-Regentschappen 1822. (Landsarchief Batavia).
- id. Buitenz. = Statistieke Beschrijving van Buitenzorg 1822. (Landsarchief Batavia).

- J. S. Stavorinus, *Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop, naar Batavia, Bantam, Bengalen, enz.* (1768—1771), Leiden 1793.
- id. *Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop en Batavia, naar Samarang, Macasser, Amboina, Surat, enz.* (1774—1778), Leiden 1797/8.
- Steen Bille's Bericht über die Reise der Corvëtte Galathea um die Welt (1845 — 1847), uit het Deensch door W. v. Rosen, Kopenhagen-Leipzig 1852.
- J. V. Stein van Gollennesse, *Gedenkschrift of memorie (d. w. z. memorie van overgave als Commandeur der Kust van Malabar, 1743)*, Madras 1908.
- G. Stoll, *Kiekjes op Java, 's Gravenhage* 1903.
- J. J. Struijs, *Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige Reizen*, Amsterdam 1686.
- Isaaci Sundermans *zijn Geschriften*, Deventer 1714.
- J. A. Susanna, *Levensschets van Hendrik Boie*, Amsterdam 1834.
- Dr. C. Swaving, *Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de Oost-Indische Maatschappij* (Overdruk uit: *Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*), Amsterdam 1878.
- T. B. G. = *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, d. i. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Batavia'sllage 1853 e. v.
- T. N. I. = *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, Batavia, Groningen enz. 1838 e. v.
- G. Tachard, *Reis na Siam, gedaan door den Ridder de Chaumont*, vertaald door G. van Broekhuizen, Amsterdam 1687.
- * id. *Second voyage au Royaume de Siam*, Amsterdam 1689.
- D. Tappen, *Funffzehen jährige curiöse und denckwürdige auch sehr gefährliche Ost-Indianische Reise-Beschreibung*, Hannover-Wolffenbüttel 1704.
- J. B. Tavernier, *Zes reizen*, vertaald door J. H. Glazemaker, Amsterdam 1682.
- M. D. Teenstra, *Beknopte beschrijving van de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, Groningen 1852.
- H. Th. Terkamp, zie hierboven bl. 736; 737.
- Teysmannia (*Indisch tijdschrift*), Batavia 1890 e. v.
- * G. Mc. Call Theal, *Chronicles of Cape Commanders*, Capetown 1882.
- W. Thorn, *Memoir of the conquest of Java*, London 1815.
- C. P. Thunberg, *Voyages au Japon etc.* (uit het Zweedsch vertaald), Paris An IV (1796).
- Dr. P. A. Tiele, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel* (deel I door Tiele, II door Tiele en Heeres, III door Heeres), 's Gravenhage 1886; 1890; 1895.
- H. W. Tijdeman, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij*, Leiden 1867.
- Tijdschr. B. B.* = *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, Batavia 1887 e. v.
- Tijdschrift van het Indisch Landbouwgenootschap*, Samarang 1871 e. v.

- Tijdschrift voor Land- en Tuinbouw en Boschkultuur in Nederlandsch Oost-Indië, Samarang 1885 e.v.
- Tijdschrift voor Nijverheid (en Landbouw) in Ned.-Indië, Batavia 1854 e.v.
- Mr. L. J. A. Tollens, Verzameling van wetten enz., welke niet in het Staatsblad van Ned.-Indië zijn opgenomen (1808 - 1856), Batavia 1856.
- Ch. Fr. Tombe, Voyage aux Indes Orientales (1802 - 1806), Paris 1810.
- P. Troost Gzⁿ., Aanteekeningen gehouden op eene reis om de wereld, Rotterdam 1829.
- C. A. L. van Troostenburg de Bruijn, Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten, Nijmegen 1893.
- id. De Hervormde Kerk in Ned. Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie, Arnhem 1884.
- id. Krankbezoekers in Nederl. Oost-Indië, Amsterdam 1902.
- Mrs. A. F. Trotter, Old Cape Colony, Westminster 1903.
- Johan van Twist, Generale beschrijvinghe van Indien (in: Begin ende Voortgangh, II).
- u. s. = ut supra, als boven, ter bovenvermelde plaatse.
- François Valentyn, Oud en Nieuw Oost-Indien, Dordrecht-Amsterdam 1724 - 1726.
- M. B. Valentini, Historia simplicium reformata . Accedit India Literata, Frankfurt a/M. 1716.
- Dr. R. D. M. Verbeek en R. Fennema, Geologische beschrijving van Java en Madoera, Amsterdam 1896.
- * G. Verbeet, Memic, of getrouw verhaal van alle de moeilykheden enz., Delft 1762.
- Verh. B. G. = Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Batavia 1779 e.v.
- Q. M. R. Ver Huell, Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën, Haarlem 1835/6.
- G. Vermeulen, Gedenkwaardige Voyagie naar Oost-Indien, Amsterdam 1677.
- Verzameling van verscheide echte stukken, van Batavia herwaards gezonden: concerneerende den Opstand der Chineezen enz.; (daarin:) Droom; waar in veelte aanmerkelijke zaaken voorkomen, tot opheldering van de voorgaande Stukken, Dord. z. j. (*N. B. Van dit werk wordt hierboven ook wel de 2^e druk z. j. geciteerd.*)
- Prof. P. J. Veth, Java, Haarlem 1875 e. v.; id. 2e druk door J. F. Snelleman en J. F. Niermeijer, Haarlem 1896 e. v. (*N. B. Van dit werk wordt hierboven bijna steeds de 2^e druk geciteerd.*)
- H. Vogel, Dertigjarige zeereizen, Den Haag 1798.
- * J. W. Vogel, Diarium oder Journal, Frankfurt und Leipzig 1690.
- * id. Ost-Indianische Reise-Beschreibung, Altenburg 1716.
- * J. B. Volkersz, Berijmd journaal, zie hierboven biz. 732, 1.
- * A. A. Vorsterman van Oijen, Stam- en Wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, Groningen 1885 - 1890.

- H. C. Vos Leibbrandt, Rambles through the archives of the Colony of the Cape of Good Hope, 1st series, Capetown 1887.
- * (C. F. Noble). A voyage to the East Indies in 1747 and 1748, London 1762.
- Vreugdegalm op de verzoening van Pangerangh Mancoeboemie met de Oost-Indische Maatschappye etc. z.p. en j.
- E. de Waal, Aanteekeningen over koloniale onderwerpen, 's Gravenhage 1865; 1867; 1868.
- Journal der reize van Mr. S. C. Nederburgh... in 1798, door W. Wardenaar en P. Ph. Du Puy, Amsterdam 1804.
- G. H. Werndly, Maleische Spraakkunst, Amsterdam 1736.
- Prof. A. Wichmann, Der angebliche Schlammausbruch des Gunung Salak im Jahre 1699 (overdruk uit: Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie), Stuttgart 1896.
- A. de Wilde, De Preanger Regentschappen op Java gelegen, Amsterdam 1830.
- id. Nederduitsch-Maleisch en Soendasch woordenboek, Amsterdam 1841.
- Dr. G. A. Wilken, Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van Nederl.-Indië, uitgegeven door C. M. Pleyte Wzn., Leiden 1893.
- * Jhr. Mr. J. de Witte van Citters, Contracten van correspondentie, 's Gravenhage 1873.
- J. C. Wolfs, Reizen naar Ceilon, Amsterdam 1796.
- Von Wollzogen, zie beneden: Von Wurmb.
- * Briefe des Herrn von Wurmb und des Herrn Baron von Wollzogen auf ihren Reisen nach Afrika und Ostindien in den Jahren 1774 bis 1792, Gotha 1794.
- Dr. F. Wüstenfeld, Vergleichungs-Tabellen der Muhammedanischen und Christlichen Zeitrechnung, Leipzig 1854; 1887.
- De zieke Reiziger; or, rambles in Java and the Straits, London 1853.
-

REGISTER OP DE BIJLAGEN EN EXCURSEN.

(Namen van schrijvers zijn alleen opgenomen
waar fouten worden aangewezen).

A.

Aalst (P. van) 33, 9.
aan (= na), zie: *daaraan*; (van plaats) 1, 22;
2, 7; 5, 29; 31, 13; 16; 29.
aanbelang 43, 3; 5; 44, 2; E. 23, 33.
aanbesteding 45, 25.
aanbidding, zie: *bijgeloof*.
aandeelen 22, 26.
aandringen 31, 27; zie: *urgeeren*.
aangelegen 45, 2.
aangetogen 1, 28.
aanhang 16, 6; 25, 1.
aanhooft E. 23, 17.
aanhouden 25, 7.
aankomst 37, 3.
aanleg 31, 61.
aanmatigen 20, 28.
aanpressen 14, 20; 26, 5; 7.
aanroeren 1, 23.
aanslaan 7, 22; 25, 3; 4.
aanslag (collectieve a.) 20, 30.
aanstaand 9, 14.
aanstellen 10, 17.
aanstorten 14, 26.
antasten 31, 5; 29.
aanvallen 28, 2.
aanwezen 10, 21; 24, 16, 47; 18, 2; 23, 15; 24;
40a, 4; E. 23, 33.
aanzetter 23, 150.
aanzien (ten a. van) 31, 21.
aanzienlijk 40a, 13; E. 7, 4.
aap 34, 15; zie: *meerkat*.
aardappel 34, 23; E. 23, 32; zie: *aardvrucht*;
patata.
aardbeving 18, 1 e. v.; 22, 4; 5; 76; 90; 23, 30;
122; 160; 32, 31.
aardbezie, zie: *framboos*.
aardrijk 5, 34; 34a, 2.
aardvrucht 34, 21.
aardvuur 29, 3; 5.

Aartsz (P.) 19, 9.
Abdoel Bagoes (Wan) 8, 5; 23, 37.
Abeleven (Abraham) 22, 14; 35, 12.
id. (Arnoldus) 22, 14; 15.
id. (G. J.) 22, 14.
Abimoekharam Mohammed Kaharoedin 20, 1.
Ableing (J. C. d') 23, 164.
absoluut 20, 4.
Académie d Marine 33, 8.
accompagne E. 20, 3.
Achmat (Mas) 27, 9; 30, 3; 6.
achter 4, 13.
achterher 2, 11.
achterland 15, 27.
achtermiddag 17, 27.
achtervolgen 16, 19; 20; 26.
Ackermann (G.) 49, 1; 2.
acte 17, 45; 20, 19; 28; 30; 33; 21, 5; 35, 9.
Adam 50, 19.
Adami (B.) 33, 12.
adat 50, 22; 27; 38.
adhibeeren 22, 6.
Adiarsa 10, 26; 38, 4; 40a, 23; 24; zie: *Para-*
kansapi.
id. (Regent van A.) 40a, 17; 23; 24; zie
ook: *Najamanggala*; *Wirasaba*.
adj 6, 3; 4; 8; 10; 12; 8, 4.
Adikoesoema 40a, 18.
Adiwidjaja (Pangeran Aria) 20, 1.
adjeetief (plaatsing daarvan) 38, 5; E. 23, 1.
Adjer 16, 10.
adjude E. 20, 5.
adjument 2, 10.
Adjunct-Djaksa 50, 24; 32.
Adjunct-Gecommitteerde over den Inlander
(instructie voor den A.) 43, 1 e. v.
administrateur 45, 14; 15.
administreeën (de justitie a.) 20, 24.
admiraal 6, 5.
advenant (naar a.) 20, 17; 44, 4.
adverteeren 26, 8.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

- advertentie 9, 14; 20, 24; 31, 30; E. 3, 14.
 advies 8, 2; 9, 1; 10, 7; 17, 8; 32, 3; 4; E. 23, 10.
 adviseeren 2, 11.
 ae (verwisseld met: aa) 37, 1.
 Aerden (M. van) 31, 2; als *Notaris passim*.
 af 7, 3; 23, 79; (= van) 15, 4; 22; 17, 7; E. 1, 2; zie ook: *daaraf*; *waaraf*; (ik kan niet af) 34, 2; 40a, 13.
 afbrengen 9, 3.
 afcopieeren E. 23, 33.
 afgaan 37, 3.
 afgelegenheid 10, 9.
 afkalving 31, 3.
 afkapping (van woorden) 17, 56.
 afkomen 9, 7; 8; 12.
 afleggen 16, 24.
 afloopen 1, 11.
 afnemen 29, 30.
 afrekening 45, 19; zie: *rekening*; (contrôle daarop) 37, 9.
 Afrikaan 2, 4.
 afscheid 14, 10; (vrouwelijk) 17, 45.
 afschikken 10, 12; 12, 1; zie: *schikken*.
 afsluiting der Preanger 31, 27; zie: *grensafsluiting*; *reizen*; *vreemdeling*.
 afstaan 16, 14.
 after (= achter) 14, 30.
 afvaardigen 7, 23; 17, 13; 22; 18, 2; 31, 49.
 afvalliger 6, 10.
 afwateren 14, 18.
 afwatering 6, 4; 7, 17; 9, 13; 23, 158; 26, 12; zie: *opperwater*.
 afwezen 31, 2.
 afwijken 17, 14.
 afzakken 9, 6; 9.
 afzetten 7, 11; 9, 24; 11, 10.
 agio 41, 2; 45, 18.
 Agoes 1, 17; 23; 50, 11; E. 4, 6.
 agreëeren 23, 141.
 aguade E. 20, 5.
 Ai (Poeloe A.) E. 1, 6.
 Aitsma (D. J. van) 35, 15.
 Ajah (Kandoeroewan A.) 16, 36; 37.
 Ajer Goenoengpoetri 16, 12.
 ajoeman 44, 5.
 ajuin 7, 25.
 akad (djoewal a.) 50, 37.
 al (overtollig) 8, 10; 18, 2.
 alambre E. 20, 5.
 alangalang 29, 32; 31, 43; 40a, 3; 40, 14; 43, 3; 44, 9.
 alarm (cas van a.) 38, 5.
 albereid 9, 5.
 albereids 10, 17; 35; 11, 3.
 albicoor E. 4, 4.
 alcauseren E. 20, 5.
 aldaarop 18, 2.
 alclensluidend 18, 2.
 aleven alsof 18, 2.
 aleveneens 18, 2.
 alevenwel 18, 2.
 alfandigo E. 20, 5.
 alferes 50, 11.
 alimenteerden 16, 32.
 Alkmaar 23, 13.
 allegia 24, 8; 10.
 alleszins 1, 26; 20, 25.
 almadie E. 20, 5.
 aloenaloen 22, 65; 86; 87; 89; 107; 108; 40a, 14; E. 10, 1; (als plaatsnaam) 18, 9; 12; 21.
 Alpen E. 1, 10; 11.
 alreede 7, 31; zie: *reede*.
 als (= en) 1, 18; 22; 3, 5; 8; 4, 2—4; 11; 7, 33; 9, 11; 10, 4; 7; 11, 11; 16, 47; 20, 19; 21; 26; 28; 33; 23, 5; 23; 36; 43; 166; 28, 3; 5; 32, 3; (= namelijk) 23, 121.
 alschoon 26, 6; 27, 2; 4; 29, 4; 10; 28; 33, 2.
 alsdoen 7, 12; 8, 15; 17; 18, 20; 31, 45; zie: *doen*.
 alswanneer 20, 14; zie: *wanneer*.
 altenet 2, 8.
 Altesa E. 20, 5.
 althans (= thans) 18, 3; 23, 4; 44; 70; 27, 4; 28, 5.
 Alting (Mr. W. A.) 8, 5; 35, 12; 36, 1 e. v.; 37, 6; 9; 40a, 2.
 altoos 2, 3; 3, 4; 22, 76.
 Alvis (P.) 4, 15; 23, 141.
 alzulke 7, 3; 10, 17.
 Amangkoerat 10, 30; 11, 9; 10; zie ook: *Soe-soehoenan*.
 Amar (Bagoes A.) 30, 3; 7.
 amat 50, 35; 47; E. 4, 5.
 ambachtsheerlijkheid 20, 24.
 Ambachtskwartier 22, 40.
 ambachtsman 50, 23.
 Ambalega 27, 9.
 Ambarawa 27, 9.
 ambassado E. 20, 5.
 Ambon 15, 1; 35, 12; E. 1, 5; 3, 2; 7; 8; 11; E. 15, 1; 23, 3.
 Ambonoes 2, 2; 9, 13; 19; 14, 8; 10; 16; 18; 20; 21; 23; 32; 16, 32; 41; 22, 6; 16; 23, 47; 114; 116; 140; 144; 161.
 ambtenaar 29, 8; zie: *bediende*.
 ambtgeld 41, 1; 45, 5; 15; 17.
 ambtsaanvaarding 37, 3.
 ambtsveld 50, 12; 13.
 Amerika 39, 16.
 amil 50, 17.
 Ammanusgracht E. 3, 13.
 amok 9, 11.
 amphioen, zie: *opium*.

- Amsterdam 22, 15; E. 1, 3; 4; 10; 11; 23, 3.
 id. (eiland) E. 23, 1.
 amusement 32, 18.
 Anambas-Eilanden E. 3, 6.
 ananas 5, 19.
 ancien régime 40a, 2.
 Andaka 10, 8.
 Andamoei 15, 29; 22, 39; 41; 23, 25; 26.
 ander 7, 32; 16, 13; 20, 35; 22, 16; 40, 13;
 (den ander — elkander) 3, 2; 6, 15; 16, 36;
 17, 14; 19; 34; 19, 7; 22, 24; 49; 53; 58; 23,
 56; 63; 105; 28, 4; 31, 10; 19; 25; 34; 39; 47;
 58; 34, 7; 39, 7; 19; 43, 3.
 Ander 16, 10.
 Andries-kruis 29, 20.
 Anggada Saraija 17, 36.
 Anggadiredja 30, 2; 6; 40a, 18.
 Anggadiwangsa 23, 8; 26, 9; 27, 8.
 Anggadja 15, 12; 14; 35, 6.
 Anggadjiwa 25, 6.
 Anggajocda 25, 11.
 Anggalaksana 15, 12; 16, 18; 17, 18; 21; 22.
 Anggamarta 10, 36.
 Anggapraja 10, 13; 12, 1.
 Anggasocda 10, 26; 22, 67.
 anggrit E. 12, 1.
 Angkee 3, 3; 13, 1; 3; 4; 14, 7; 15; 18, 4; 16;
 17; 22, 39; 50; 23, 3; 124; 132; 136; 144;
 171; 172; 31, 3; 7; 10.
 id. (fort) 23, 158.
 angkloeng 22, 20; 31; 33; 40a, 11; 14.
 Angola 2, 4.
 angšana 14, 29.
 anijl 19, 2; zie: *indigo*.
 anijlboompje 19, 5.
 animeeren 40, 2.
 animisme, zie: *bijgeloof*.
 Anjang 29, 12; 13.
 anker 23, 94; 98; E. 23, 34.
 Anker (J.) 34, 34.
 Anom (Sultan A. van Cheribon), zie: *Sultan*.
 ansjovis 35, 35.
 Ansloo (N.) 22, 14.
 Antenban 17, 38.
 Anthonij (Kapitein A.) 31, 37.
 Anthonisz (A.) 14, 6.
 antjak E. 10, 2.
 Antjol 1, 3; 23, 164; 31, 63; 32, 26; 35, 5; 20.
 id. (fort) E. 4, 6.
 apanage, zie: *ambtsveld*.
 apart 23, 20.
 apengat 22, 27.
 apostil 7, 15.
 appel 35, 36; 40a, 6.
 appelboom 40a, 8.
 Appeldoorn (J.) 22, 58; 23, 20; E. 23, 13.
 appropriëren 31, 27; 42; 56.
 arak 5, 4; 19; 16, 23; 17, 6; 22, 22; 23; 51; 34,
 25; 32; E. 23, 4.
 arambaai 1, 3.
 arbeiden 23, 89.
 archief 14, 2; 44, 2; E. 21, 2; (onbekendheid
 daarmee) 20, 11; (Utrechtsch a.) 22, 8; (a. van
 het Commissariaat) 19, 1; (Engelsch a.) E. 23,
 37; zie voorts: *Rijksarchief*.
 aret 2, 10.
 ardasse E. 20, 5.
 arduin 14, 27.
 areek 5, 19; 33, 1; 2; 50, 42.
 areekboom 14, 23.
 arèn 5, 19; 14, 20; 23, 77; 40a, 10; E. 9, 2; 13, 1.
 arènsuiker, zie: *arèn*; *suiker*.
 arèntouw 23, 15.
 Argadita, zie: *Wargadita*.
 Aria 11, 6; 20, 35; 40a, 17.
 aritsie E. 6, 1.
 arkienjo 23, 90.
 armada E. 20, 5.
 Armenault (D.) 35, 16.
 Armeniër E. 4, 2.
 armenzorg 50, 29.
 armozijn 24, 9.
 Arnoldus (P.) 33, 10.
 arring, zie: *arèn*.
 arrive 4, 5; E. 20, 3.
 Arsadita 9, 9; 18.
 Arsadjaja 23, 82.
 Arsagati 16, 32; 33.
 Arsatroena 17, 26.
 Artjadomas 15, 20; 18, 11; 23, 85.
 Asam 30, 2.
 aschregen 7, 20.
 ascp 50, 11.
 asperge 35, 35; 38.
 Assistent 15, 5; 21, 2.
 asta 14, 5; 24, 6 — 10.
 Astajoeda 17, 24.
 Astana 17, 34; 40a, 21; E. 21, 4; 5.
 Astradipa 23, 13.
 Astradita 9, 9.
 Astradjiwa 10, 26.
 Astrajoeda 10, 26.
 Astranagara 35, 14.
 Astrawangsa 15, 29.
 astrolabium 23, 75.
 atap 3, 3; 40a, 5; 50, 14; 51.
 atchia, zie: *atjar*.
 atjar 7, 25; 35, 35; 38; E. 4, 2; 6, 3.
 Atjeh 2, 4.
 audientie 23, 166.
 August E. 4, 6.
 Aurangzeb E. 4, 2.
 Australië (ontdekking van A.) 23, 90; E. 23,
 1 e.v.; 8; 9; 16.

avans 40, 15.
 avanso E. 20, 5.
 avondmaal 34, 24.
 avoueren 23, 157.
 awa 50, 52.
 Awang (Entji A.) 32, 12.
 Azia, zie: *atjar*.
 azijn 17, 6.

B.

b (verwisseld met c) 15, 20; 23, 12.
 id. (id. met m) 5, 3; 6, 8; 7, 29.
 id. (id. met p) E. 14, 1.
 baaierd 4, 6.
 baaivanger 9, 11.
 baan 15, 20.
 Baane (J. C.) 40a, 20; E. 23, 24 e.v.
 baar 23, 79; 80; E. 20, 6.
 baas 18, 5; 35, 14.
 Baas-Kaartenmaker 6, 2; 8, 2; E. 23, 11; 15.
 Babakan (Buitenzorg) 18, 8; 22, 34; 65; 31, 12.
 id. (Krawang) 31, 48; 68; 32, 18; 19; 23;
 40a, 23.
 id. (Galoeh) 17, 43.
 id. (Tangeran) 15, 29.
 Babakan Tinggi 22, 40.
 babat 42, 2.
 Baekon 16, 10.
 bad 34, 22; 40a, 8; 9; zie: *baden*.
 Badamoeta 10, 26.
 Badamogita 10, 26.
 baden 40a, 21; E. 3, 1 e.v.; zie ook: *bad*;
badstoof.
 badjing E. 9, 1 e.v.
 Badoej E. 21, 6.
 Badoeloe (Goesti B.) 23, 144
 Badrasoeta, zie: *Patrasoeta*.
 badstoof 23, 123; 34, 18; 20; E. 3, 3; 16.
 Baerle (H. van) 27, 3.
 bagagedrager 17, 10.
 Bagendit 50, 42.
 bagger 19, 9.
 baggermolen 23, 1; 23.
 Bagi 15, 29.
 Bagoes 1, 17; 8, 19; (Radèn B.) 12, 1; 40a, 18.
 Bagoes Mantoe 22, 110; 27, 9.
 Bagoes Wètan 23, 28.
 Bagolo 23, 89.
 bahia E. 20, 6.
 Bajabang 23, 6—8; 11; 31, 30—32; 39; 40; 43;
 59; 68; 40a, 17; 50, 40; 46.
 Bajabang Bandoeng 31, 39.
 Bajah E. 21, 6.
 bajoer 8, 11; 22, 37; 23, 153; 154; 156.
 bajoersracker 22, 26.
 bajonet E. 7, 3.

bakassan E. 4, 6.
 bakeleien 2, 9.
 Bakker (E.) 23, 27.
 bakkerij 32, 30.
 bal 35, 33.
 balana 23, 82.
 balanca E. 20, 6.
 balebale E. 18, 2.
 bale bandoeng 31, 30; 50, 9; 11.
 Balega 27, 9.
 Balembangan E. 23, 1; 11; 12.
 Bali 1, 10.
 balie 34, 30.
 Baliër 2, 6; 6, 8; 7, 13; 29; 31; 32; 8, 10; 9, 1;
 6; 8—10; 13; 18; 24; 10, 1; 6; 7; 18; 25; 26;
 33; 34; 11, 1—3; 5; 6; 12; 13; 12, 2—4; 15;
 7; 16, 9—11; 23, 21; 28; 45; 46; 48; 50; 112;
 114; 126; 140; 143; 144; 162.
 Baljuw 23, 166; 35, 13.
 ballast 23, 159; 40a, 4.
 baloeboer 50, 6; 8; 23.
 bamboe 4, 12; 14, 17—19; 21; 18, 10; 11; 31,
 17; 45; 61; 32, 22; 39, 12; 40a, 10; 50, 14; 51.
 Banagara 27, 9.
 Banda 23, 86; E. 1, 6; 3, 7; 16, 3; 23, 9.
 Bandajoeda 6, 19.
 Bandan (kampong B.) 9, 10.
 Bandanees 9, 10; 19; 15, 27; E. 9, 2; 23, 10.
 bandar 50, 45.
 bandees E. 20, 6.
 bandelier 10, 25; E. 7, 1; 2.
 Bandieteneiland E. 4, 2.
 Bandjar 16, 32.
 Bandjarmasin 1, 10.
 bandjir, zie: *afwatering*; *opperwater*.
 Bandoeng 1, 15; 8, 8; 11, 2; 4; 10; 13; 16, 21;
 22; 44; 17, 3; 4; 17; 19—23; 26; 28;
 29; 53; 54; 59; 20, 19; 21; 30; 21, 10;
 22, 10; 23, 12; 157; 159; 161; 165; 25;
 6; 8; 9; 12; 30, 2; 5; 6; 31, 32; 33;
 35; 39; 42; 45; 46; 59; 63; 36, 1; 37;
 2; 38, 1; 4; 40a, 1; 2; 7; 17; 19; 26;
 48, 1; 2; 50, 1 e.v.; 24; 25; 46.
 id. (Regent van B.) 7, 1; 24, 2; 40a, 11;
 18; 19; 20, 19; 24, 8; 31, 22; zie ook: *Ang-*
gadiredja; *Demang Timbanganten*; *Wira*
Angonangon; *Wiranatakoesoema*.
 bandoengan 22, 85; zie ook: *bendoengan*.
 Banger 35, 3.
 Bangil (Regent van B.) 35, 5; 16.
 Banjoemas 16, 35; 23, 93; E. 23, 19.
 Banjol 16, 12.
 Bank (Javasche B.) 34, 23.
 banksaal E. 4, 5.
 Bantam 1, 1; 7; 10; 6, 1; 7, 1—3; 6; 9; 10; 9,
 23; 10, 33; 34; 22, 6; 11; 23, 19; 20; 22; 25;
 26; 28—31; 33; 36; 37; 39; 40; 43; 45; 66;

- 78; 85; 133; 171; 27, 4; 29, 23; 24; 31, 6; 34; 37; 32, 4; 35, 1; E. 19, 1; 23, 2; 31; 32.
- Bantammer 1, 10; 24; 28; 2, 1 e. v.; 3, 1 e. v.; 4, 1 e. v.; 15; 7, 11; 22; 31; 32; 35; 8, 1; 2; 9, 1; 6; 8; 15; 17; 20; 10, 1; 2; 4; 7; 34; 11, 2; 6; 8—11; 12, 1; 2; 13, 1 e. v.; 14, 11; 15, 11; 12; 13; 16, 7; 11; 12; 23, 2; 41—43; 113; 128—130; 160.
- id. (d. i. Vorst van Bantam) 11, 6; 13.
- Bantamsche Bril 11, 5; 12, 5.
- Bantardjati 15, 12; 18, 8; 22, 20; 34; 65.
- Bantargabang E. 23, 30.
- Bantargadoeng 25, 26.
- Bantarkemang 18, 15.
- Bantaroedoes 23, 124; 136.
- Bantarpeteh E. 21, 1.
- Banten girang E. 21, 3.
- banteng 24, 6.
- bapa 8, 14; 16, 22.
- Bapa Boeang 15, 7; 8.
- Bapa Dalem, zie: *Dalem*.
- Bapa Djati 15, 8.
- bapatol, zie: *papatol*.
- bar 23, 75.
- Baranangsijang 18, 8; 22, 19; 20; 34; 107; 31, 15.
- Barangkasi 23, 141—143; 145; 149; 152; 153; 156; 164; zie verder: *Bekasi*.
- Barawa 27, 9.
- Barchewitz (E. Chr.) E. 3, 4; 5.
- barheid 23, 154.
- bariga 50, 52; E. 20, 6.
- baroe 50, 46.
- barra E. 20, 6.
- bas 7, 11; 10, 2.
- Basabangh (?) 12, 4.
- baskamer 35, 26.
- bastant E. 20, 6; 27 e. v.
- basterdwoord 2, 10; E. 20, 1 e. v.
- bastion 23, 120.
- Batak 14, 7; E. 11, 2.
- Batang 35, 9.
- id. (Regent van B.) 35, 4; 14.
- Batapoeli 15, 7.
- batata 40, 19.
- Batavia, zie: *begraafplaats*; *Bingamsgracht*; *binnenplaats*; *bovenstad*; *Buitenkerk*; *buitenwacht*; *Drosserspad*; *forten*; *Goe-noengsari*; *hospitaal*; *Jacatra*; *Kasteel*; *Molenvliet*; *overtoom*; *Soendakalapa*; *stad*; *stadhuis*; *Tanahabang*; *tempel*; *verzanding*; *Vierkant*; *Waterplaats*.
- id. (belog van B.) 1, 14; 17; 4, 12; 5, 30; 20, 23.
- Batavia in deszelfs enz. E. 9, 1; 16, 1.
- Bataviaasch Genootschap, zie: *Genootschap*.
- batig slot 45, 18; 47, 1 e. v.
- Batoedjaja 6, 5; E. 23, 12.
- Batoelajang 17, 49; 55; 36, 1; 38, 4; 40a, 18.
- id. (Regent van B.) 7, 17; 18; 40a, 18.
- Batoetoelis 15, 18; 18, 15; 22, 19; 34; 35; 23, 85; 118; 31, 15; 32, 13; E. 10, 2; 21, 7.
- batoer 16, 7; 23, 134; 50, 10; 11; zie: *koeli*.
- batok 50, 17; 29.
- battement E. 1, 2.
- batterij E. 21, 1 e. v.; 4.
- Baud (J. C.) E. 2, 10.
- Bauer (J. J. A. G.) 44, 10; 46, 2; 5; 47, 2.
- baviaan 34, 15.
- Baviaan E. 4, 2.
- bawon 50, 47.
- baxos E. 20, 6.
- baya E. 20, 6.
- Becker (H.) 20, 33.
- bedaren (zieh) 29, 26.
- bedden (werkwoord) 23, 30.
- bedeelen 29, 20; 22.
- bedelaar 50, 29.
- bedevaart E. 21, 6.
- bediende 31, 6; 50, 15; zie: *minister*.
- bedoeg 50, 11.
- beeld 15, 18; 18, 11; 15; 22, 19; 35; 65; 66; 106; 23, 118; 31, 15; 73 e. v.; 32, 13; E. 21, 5—7.
- Beer (E. de) 22, 13.
- Beetjes (P. J.) E. 21, 1.
- beginsel 23, 19; 160.
- begonde 9, 11.
- begost 16, 33.
- begraafplaats 14, 29; 30, 2; 32, 10; 34, 20; 40a, 21; E. 21, 4; 6; 7; zie: *Jassenkerkhof*.
- id. (Chineesche b.) 31, 74 e. v.
- begravenis 22, 53; 35, 36; 37; E. 2, 2; 7, 5.
- begrijpen 5, 31; 7, 5; 23, 15; 17; 38; 122; 154.
- begroeien 23, 30.
- behalve 1, 13; 15; 16; 5, 34; 8, 10; 9, 11; 10, 14; 23, 22.
- behandigen 14, 6; 17, 38.
- behulpig 7, 19.
- Beijlwitz (G. F. von) 23, 20; 31—34.
- bejogenen 9, 4.
- Bekasi (rivier en dorp) 5, 3; 13; 22—24; 27—29; 33; 34; 41; 7, 29; 9, 25; 10, 36; 16, 48; 23, 5; 7; 15; 142; 27, 9; 30, 3; 31, 61; 63; 64; 66; 68; 32, 24; 25; E. 4, 6; 23, 24; zie voorts: *Barangkasi*.
- id. (fort) 16, 48.
- Beke (Mr. W. van der) 39, 1; 40a, 17 e. v.
- bekennen 14, 31; 18, 3; 23, 73.
- bekken 40a, 5; zie ook: *brengbreng*; *gong*.
- bekomen 6, 4; 11; 8, 19.
- bekwaam 9, 11; 15.
- bel 14, 7.
- belangen (werkwoord) 10, 21; 17, 35.

- belasten 17, 40 — 43; 26, 5; 45, 15.
 belasting 17, 40; 31, 54; 37, 7; 45, 8 — 10; 23;
 zie voorts: *heffing*.
 beledigen 9, 18; 10, 7; 8; 34; 20, 24.
 beletten 6, 4.
 bemannen 15, 28.
 beminde 31, 47.
 Benarkan 40a, 19.
 bendoengan 31, 4; zie: *bandoengan*.
 benedengracht, zie: *gracht*.
 benedenland 23, 117.
 benedenlanden 31, 14; 27; 36, 1.
 benedenstad 34, 34.
 benedentuin 40a, 3; 41, 2.
 benefens 1, 2.
 beneficium de duobus vel pluribus reis debendi 37, 3.
 Bengalen 6, 12; 24, 7 — 10; 27, 4; 35, 13; 39, 2;
 E. 3, 3.
 Benjamin (broeder B.) E. 14, 3.
 benjamin E. 4, 5.
 benjuin, zie: *benzoë*.
 Benkoelen E. 23, 14.
 benoodigd 6, 12.
 benoodigen 10, 18.
 Bensin (Z. de) 23, 125.
 benteng 31, 10.
 Benteng E. 23, 18; 37.
 Benteng Tagal E. 21, 2.
 benzoë 22, 54; 60; E. 4, 5.
 beoogen 16, 26; 17, 49; 23, 72; 94; E. 23, 23.
 bepaggeren 2, 1; 7; 3, 3.
 bepalen 23, 135; 31, 28; zie: *onbepaald*.
 Bepattij 50, 7; 9 — 11; zie: *Patih*.
 beplanten 1, 26.
 berakende 10, 20.
 beraming 28, 4.
 Berckel (Mr. G. J. A. van) 40a, 2.
 Berckman (M.) 22, 13.
 bereiden 5, 34.
 berg 8, 12; 15; 16; 18; 20; 9, 9; 16; 14, 27; 28.
 id. (Blauwe B.), zie: *Blauwe Berg*.
 Berg (Mr. L. W. C. van den) 33, 6.
 id. (Mr. N. P. van den) 31, 73; E. 2, 5.
 Bergen van der Grijp (Notaris Van) *passim*.
 berggantang 50, 16; zie: *gantang*.
 Berghuijsen (Notaris) *passim*.
 Berg-Javaan 20, 27; 23, 132; 135; zie verder:
 Javaan.
 bergplaats 23, 118.
 bergreis 23, 159; 163.
 bergvolkeren 31, 22.
 Bergzicht 30, 2.
 beriberi, zie: *lamheid*.
 berlijn 22, 16; 24; 26; 28 — 30; 38; 39; 52; 61.
 beroek 50, 17.
 besar 50, 24; 45; 50; zie: *grootte heeren*.
 beschadigen 8, 2.
 bescheiden (werkwoord) 15, 6 — 8; 17, 15; 22,
 28; 23, 82; 26, 9; 29, 27; 31, 50; 51; 34, 33;
 40a, 7.
 beschuit 5, 8; 34, 8.
 Beser (Goenoeng B.) 22, 83; 84; 31, 24; 25;
 32 — 34.
 besi 1, 13.
 besingelen 3, 6; zie: *omsingelen*.
 beslaan 9, 6; 22, 56; 23, 113; E. 20, 7.
 besprek 16, 40.
 best (ten besten) 16, 3.
 bestaan 1, 24; 15, 23; 25, 7; 27, 5; 11; 12; E.
 20, 27 e. v.
 id. (middel van b.) 45, 21.
 bestand 1, 24; zie: *bastant*.
 bestellen 10, 18; 22, 38; 23, 4; 7; 34; 43; 44;
 47; 114; 141; 161; 31, 63.
 bestelling 23, 47; 113.
 bestendig E. 20, 27.
 bethille E. 15, 2.
 betrekkelijk 45, 2.
 Beuch (Mr. C. G.) 35, 12.
 beul 2, 4.
 beursmanoeuvres 29, 9.
 bevaren 2, 5.
 bevolkering 1, 28.
 bevolking (hare dichtheid) 20, 20; 31, 13; 31;
 61; 65; 32, 19; 40a, 12; 15; 50, 54; E. 23,
 26; 30; zie ook: *Ommelanden*; (haar getwist)
 17, 4; (hare vermeerdering) 16, 11; 12; 17;
 (hare verspreiding) 15, 14; (hare zwerfzucht)
 31, 38; 51; (door de Comp. beschermd) 17,
 15; (haar zacht te behandelen) 17, 4; 5; zie
 verder: *Inlander*; *statistiek*.
 bevolkingscijfer 10, 22; 22, 42; 67; 31, 36 e. v.;
 zie ook: *statistiek*.
 bevorderen 7, 9; 26.
 bevredigen 16, 14.
 bevrijden 7, 31.
 bevrijding 9, 1.
 bewust 16, 7; 36; 17, 16; 25, 2.
 bezetteling 7, 22; 10, 28; 23, 133.
 bezetten 3, 6; 7, 22; 11, 8; 10.
 bezetting 7, 32; 33; 10, 3; 4; 23, 112; 134.
 bezit 20, 20; 23, 136.
 bezitten 15, 9; 10; 16, 40; 23, 136; 34, 15.
 bezitter 27, 13.
 bezitting 23, 136; 137; 45, 21.
 bezorgen 10, 2; 20, 17; 25; 26; 30; 22, 11; 23,
 15; 26, 4; 5; 8; 29, 33; 31, 51.
 Bibliotheek (Koninklijke B.) 32, 1.
 bidara 40a, 6.
 bidjitan 40a, 15.
 bidplaats E. 21, 5; 6.
 bier 23, 143; 145; 24, 4; 35, 34; 37; 40a, 7;
 zie: *mom*.

- biercasteelen E. 4, 5.
 Bierens (J.) 35, 14.
 Bierman (H.) 33, 2.
 Bieswanger (J. J.) 22, 39.
 bij (= behalve) 31, 51.
 id. (= door) 3, 8; 4, 10; 5, 28; 7, 24; 8, 4; 10, 21;
 25; 11, 9; 14, 1; 6; 15, 9; 16, 4; 18, 5; 18; 20,
 12; 19; 33; 31, 3; 6; 13; 27; 51; 35, 11.
 id. (van tijd) 1, 29; 9, 10; 20, 26; 22, 4; E. 7, 4.
 id. (bij oosten) 1, 7; 22.
 bijbel 34, 22.
 bijbeltaal 14, 23; 34a, 2.
 bijbrengen 23, 111.
 bijgaan 1, 11; 15.
 bijgebouw 32, 15.
 bijgeloof 8, 18; 14, 29; 30; 32; 22, 104; 109;
 zie: *pamali*.
 bijhalen 23, 98.
 bijkomen 8, 19.
 bijleggen 3, 6.
 bijplanting 40a, 1; 24; 26; 40, 11; 12; 43, 4; 44,
 4; 5.
 bijwezen 3, 4; 40a, 18.
 bijwonen 6, 15.
 bijwoord op — e, zie: *e*.
 bijzoover 1, 26; 4, 7; 40, 11.
 Bik (I. Th.) 23, 173.
 biljartkamer 32, 30.
 Bina (Mas B.) 17, 36.
 Bimances 23, 143; 144.
 Bingam 23, 170—172.
 Bingamsgracht 22, 22; 28; 23, 170.
 Bingamshoogte 23, 170.
 Bingamsweg 23, 170.
 Binnenhospitaal 34, 23.
 binnenlanden 31, 2.
 binnenmeer 17, 41; E. 23, 11; 13; zie: *binnenzee*
 en: *Sagara Anakan*.
 binnenplaats (van het Kasteel) 23, 145; 24, 2.
 Binnenregent 34, 35.
 binnenste 31, 30.
 binnenzee 17, 9; E. 23, 11; zie: *binnenmeer*.
 bintaro E. 12, 1.
 bira E. 4, 5.
 Bisdom (A.) 35, 13.
 bitsjaarboom, zie: *pitsjaarboom*.
 blaaspijp E. 7, 3.
 Blagrove (C. G.) E. 23, 37.
 blandong 50, 24; 50; zie: *houtkap*.
 blanken 23, 129.
 Blankert (H.) 17, 8; 46.
 blatjan 7, 25.
 blauw 40a, 4.
 Blauwe Berg 4, 13; 14, 4; 18, 1; 2; 5; 18; 19;
 22, 20; 62; 68; 75; 77; 23, 52; 137; 31, 8; 15;
 24—26; 33; 35; 42; 32, 15; 34, 5; 15; 34a, 1;
 zie: *Gedeh*.
 blauwe Jan boom E. 4, 3.
 Blenheim House 32, 29.
 bliksem 23, 151.
 blikverpakking 35, 36.
 blimbing 14, 29; 22, 87; 35, 35.
 bloedvriend 22, 15; zie: *vriend*.
 bloedzuiger 22, 70.
 bloem 29, 4; 32, 13; 35, 35; 40a, 8.
 bloenkool 35, 35.
 blok 8, 10; zie: *blokstraf*.
 blokkade 10, 1; 3; 11, 1; E. 23, 24; 35.
 blokstraf 26, 9.
 Blomhert (Notaris) *passim*.
 blootsvoets, zie: *schoeisel*.
 blotpotter E. 8, 3.
 Blume (Dr. C. L.) 18, 22; E. 12, 2.
 bobber, zie: *boeboer*.
 bobijn 28, 3.
 bocht 6, 4.
 Boddens (S.) 23, 23.
 Bodegem (M. van) 22, 15; 17.
 bodhi E. 10, 2.
 Bodjong (Buiten Zorg) 14, 17.
 id. (Krawang) 9, 22; 23, 7; 13; 31, 43—
 45; 68.
 id. (Nambo) 16, 12.
 id. (Samarang) 34, 19.
 Bodjongdoerian 22, 98; 99; 23, 57; 137.
 Bodjonggaloe 17, 43.
 Bodjonggedeh 4, 16; 22, 5; 17; 21; 25; 31; 62;
 109; 23, 86; 114; 132; 136; 152;
 161.
 id. (Krawang) 23, 148.
 Bodjonggintoeng 22, 40.
 Bodjonglarang 22, 40.
 Bodjonglopang 6, 19; 16, 32; 36; 40; 17, 43;
 54; 59; 20, 28; 30; 21, 4; 11;
 24, 9; 25, 6; 12.
 id. (Regent van B.) 24, 9; zie: *Brad-
 djapati*; *Poespanagara*; *War-
 ganala*; *Wiranagara*.
 Bodjongmalang 16, 3; 40—42; 17, 37; 39; 42;
 43; 54; 59; 20, 26.
 Bodjongmanggis 22, 5; 17; 18; 21; 25; 30; 31;
 36; 63; 110; 23, 48; 49; 51; 86; 115; 118;
 162; zie: *Pondokmanggis*.
 Bodjongmenteng 22, 52.
 Bodjongnangka 22, 62.
 Bodjongrampang 15, 29; 22, 40; 23, 24.
 Bodrasoeta, zie: *Patrasoeta*.
 boeboer 34, 22.
 Boeboet (Goenoeng) 4, 17; 22, 94.
 Boeddha 31, 73.
 boedi, zie: *bodhi*.
 boedjang 23, 42; 44; 38, 3; 40a, 10; 50, 13; 43;
 44; zie: *koeli*.
 boedjangwerver 34, 16.

- boeg 17, 45.
 boegen 23, 95; 99; E. 23, 34.
 Boegeroen E. 4, 2.
 Boegis 6, 8; 10; 23, 21; 143; 144; 162; 50, 43;
 E. 4, 2.
 boei 23, 98.
 Boejoeng (Wan B.) 23, 144.
 boejoet 23, 90.
 Boekhorst (Te) E. 23, 28.
 Boekhouder-Generaal 26, 11; 35, 14.
 Boekit Ageng 18, 19.
 Boekitdoeri 30, 2.
 Boekittoenggoel E. 21, 4; 5.
 boemi 38, 3; 40a, 1; 40, 11; 43, 4; 50, 13; 37;
 45; 52.
 Boeminagara 17, 33.
 Boeminata (Pangeran B.) 25, 8; 9; 11; 13; 14.
 Boengin, zie: *Moewara Boengin*.
 boengkoes E. 11, 1 e. v.
 Boepati 50, 7; zie: *Regent*.
 boer (Europeesche b.) 31, 5; 11; 33, 1 e. v.;
 34, 17; 21; 25; 40a, 9; 10; zie: *boerin*.
 Boerangrang 11, 8; 31, 42; E. 21, 4.
 boerenverdriet 31, 62.
 boerin 33, 12.
 boete 17, 15; 40; 44; 25, 5; 10 — 12; 13 — 15;
 40a, 20.
 Boeton 11, 8.
 Boetonner 6, 8; 10; E. 23, 10.
 boewang 17, 35.
 Boewer 7, 20.
 Boezeroens E. 4, 2.
 Bogaert (A.) E. 2, 7.
 id. (C.) 15, 3.
 Bohemen 29, 17.
 Bois (G.) 50, 1.
 Bok (de) E. 4, 2.
 bokaal 35, 21; 28.
 Bokersje, zie: *Bekasi*.
 bōki E. 4, 2.
 bokje E. 11, 1.
 Bokje E. 4, 2.
 bokking 35, 35.
 Bollan (H. de) 15, 8.
 Bollmann (J. A.) 29, 1 e. v.; E. 23, 6; 13.
 Bolswart (Notaris) *passim*.
 bombardeergaljoot 23, 17 — 20.
 bondgenoot 9, 1; 21, 2.
 Bongas 40a, 19; 20.
 Bongkok 29, 31.
 id. (Goenoeng B.) 31, 42.
 Boni 31, 72.
 bonkes 23, 90; 34, 9; E. 11, 1 e. v.
 Bontekoe (J. IJ.) E. 23, 8.
 Bontius (Dr. J.) 35, 34; E. 1, 3; 2, 1; 6, 1 e. v.
 boom (ophangen aan een b.) 14, 30; (recht op
 geplante b.) 15, 23; 33, 6.
 boom (tolplaats) 18, 17; zie: *shahbandarij*.
 id. (Grootte) 23, 164.
 boomnaam 11, 8.
 boomrechten 50, 45; zie: *shahbandarij*.
 Booms (H.) 35, 14.
 boon 40, 19.
 Boon (P.) 33, 7; 11.
 Bopatti, zie: *Bepattij*.
 Bor (L.) E. 2, 3.
 borachio E. 20, 6.
 Borneo 1, 28.
 Boroboedoer E. 21, 5.
 Borris 16, 10.
 Bors van Waveren (C.) 22, 15.
 Bort (B.) 5, 20; E. 15, 2.
 bos (padi) 1, 14; 50, 28.
 Bosboom (Overste H. D. H.) 23, 71; 96; 110;
 31, 12; 37, 1; E. 17, 2.
 bosch 1, 27; 3, 2; 4, 5; 6; 8, 9; 11; 13; 18; 9,
 2; 12; 20; 11, 13; 13, 3; 14, 13; 15, 8; 22, 17;
 24 — 26; 34; 54; 55; 65; 66; 69; 75; 76; 82;
 84; 92; 94; 97; 101; 103; 105; 23, 27; 42; 55;
 67; 70; 120; 136; 142; 161; 170; 31, 5; 16; 34,
 4; 5.
 Bosch (C.) 35, 16.
 boschganger 4, 4; 49, 1.
 boschlogement 23, 157.
 boschproduct 50, 51.
 boschwaart (te b) 2, 7; 9, 11; 17.
 bosset E. 20, 6.
 boter 17, 6; 35, 36; 40a, 5; 17.
 bottel 40a, 9; 17.
 bouracheeren E. 20, 6.
 bouw materiaal 50, 14.
 Bouwmeester (J.) 15, 25.
 boven 3, 4; 7, 31; 23, 50.
 bovencontreien 22, 7.
 bovendes 23, 77.
 bovengracht, zie: *gracht*.
 bovenland 23, 114.
 bovenlanden 16, 4; 28; 17, 2; 8; 9; 20, 3; 23,
 20; 27, 5; 29, 2; 30, 2; 5; 6; 31, 2; 3; 27; 36,
 1; 37, 1; 38, 2; 39, 3 — 5; 40a, 1; 16; 40, 2; 4;
 9; 11; 42, 1; 45, 3; 12; 22; 24.
 bovenlandsch 20, 32.
 bovenpost 31, 8.
 bovenscheiding 23, 86; 117; 132; 136.
 bovenstad 34, 34.
 bovenste 31, 30.
 braaf 31, 43.
 Brabantshoedje 23, 106; E. 23, 12.
 Bradjagati 15, 26.
 Bradjapati 16, 32; 40; 17, 38; 40; 43 — 45; 54; 59.
 Brambang 23, 91.
 bramzeilskoolte 23, 95.
 branden 14, 26.
 brandewijn 17, 6; E. 23, 4; zie: *sterkedrank*.

brandhout 26, 7.
 branding 14, 27.
 Brani (Entji B.) 8, 6.
 bras 50, 18; 19.
 bratte E. 20, 6.
 Brebes 35, 9.
 id. (Regent van B.) 35, 14.
 breedte 22, 50.
 Breckpot (C.) 35, 16.
 brengbreng 40a, 5; zie: *bekken*.
 Brengman (Notaris) *passim*.
 bros 22, 106.
 Brezee (L.) E. 2, 8.
 brief 14, 5.
 briefboek 26, 14.
 id. (Aankomend Bataviaasch B.) 16, 1;
 17, 1.
 id. (Afgaand Bataviaasch B.) 7, 3; 9, 3.
 brievenpost 47, 1; 2; zie: *posterij*.
 brigantijn 23, 163.
 bril 11, 5.
 Brito (J. de) 2, 6.
 brocado E. 20, 6.
 broeder (titel) 1, 17.
 broek E. 16, 2.
 bron (warme b.) 15, 25; 26.
 brood 22, 17; 18; 21 — 23; 29 — 31; 36; 37;
 40; 51.
 id. (hard b.) 5, 8.
 Brooks (Notaris) *passim*.
 Brouwer (II) E. 23, 1.
 Broijel (A. van) 23, 6.
 brug 13, 3; 17, 33; 22, 65; 91; 108; 23, 12; 45,
 12; 24; 50, 14; zie ook: *sasak*; *schipbrug*;
 valbrug; *veer*.
 bruiloft 35, 33; 35 o. v.; E. 2, 2.
 Brumund (J. F. G.) 31, 73.
 buffel 7, 11; 10, 21; 22, 22; 25; 33; 37; 110;
 23, 47; 65; 113; 141; 161; 172; 25, 5; 34, 3;
 10; 12—15; 34a, 2; 40a, 9; 44, 4; 50, 10; 14;
 15; 18; 49; E. 23, 29; 38; zie: *banteng*;
 koebeest.
 buffeldief 23, 33; 34, 10.
 buffelkar, zie: *pedati*.
 Buffelsveld 35, 11.
 Buijskes (A. A.) E. 23, 8.
 buikangel 9, 10.
 buiten 20, 28.
 buitendat 22, 47; 73; 23, 77.
 buitendes 23, 15; 77; E. 23, 23.
 buitenfort 10, 8; zie: *buitenpost*.
 Buitenhospitaal 34, 35.
 Buitenkerk (Portugeesche) 34, 34.
 buitenplaats, zie: *tuin*.
 buitenpost 23, 37; zie: *buitenfort*.
 buitenwacht 22, 22; 28; 38.
 Buitenzorg 22, 8; 36, 1; 37, 2 o. v.; 6; 40a, 2;

3; 6; 13; 14; 41, 1 o. v.; 45, 13; 25; 46, 1—3;
 47, 2; 48, 1; E. 1, 1; 7; 9; 21, 1; 23, 17; 20;
 24; 29; 30; 32; 35; (huur van idem) 41, 1;
 (landgoed) 32, 10. Zie ook: *Kampongbaroe*;
paleis; *Postecommandant*.
 Bulaeus (J.) 34, 25.
 bultzak 23, 117.
 Burek (Dr. W.) 40, 1; 10.
 burger 9, 22; 30, 1 o. v.; 6; zie ook: *vrijman*.
 burgercavalerie 23, 23; 50; 112; 117; 140; 143—
 145; 30, 2.
 Burns (R.) E. 1, 2.
 Busken Huët (Cd.) 31, 73; 32, 13; E. 2, 2.
 buschieter 33, 10.
 Busschhof (H.) 23, 141.
 buurweg 1, 21.

C (zie ook onder K).

c (verwisseld met b) 23, 12.
 id.(id. met k) 4, 4; 15, 20.
 id.(id. met s) 4, 4; 16, 14; 23, 12; 131.
 id.(id. met x) 8, 4.
 C (verwisseld met T) 23, 109.
 cabessa 50, 52; E. 20, 7.
 cadet 33, 8.
 Caëff (W.) 8, 1; 10, 32.
 caffatorij E. 20, 4.
 caffila E. 20, 7.
 calcula E. 20, 7.
 callang 19, 9.
 Callé (L.) E. 3, 14.
 calmas E. 20, 7.
 Camp E. 23, 18.
 Camphuijs (J.) 14, 1; 2; 8; 10; 15, 1—3; 17, 51;
 58; 18, 6; 22, 2; 6; 57; 23, 19; 160; E. 2, 6;
 23, 5.
 campo E. 20, 7.
 cana 5, 8.
 canoa, zie: *kano*.
 Canter Visscher (Ds. J.) 14, 23.
 capade E. 20, 8; zie: *kapater*.
 capas E. 20, 8.
 capsicum E. 6, 1; 3; 4.
 captief E. 20, 8.
 carambola 22, 37.
 Cardeel (H. L.) 22, 27 — 30; 38; 111.
 carresse E. 20, 8.
 carge E. 20, 8.
 cargeeron E. 20, 8.
 caritate E. 20, 8.
 Carstens (J.) 20, 30.
 Carstensz (J.) 1, 20.
 carteeren E. 20, 8.
 casa, zie: *casie*.
 casio 34, 24; E. 20, 8.
 Casimbasar 22, 13; 31, 1.

- casino, zie: *casie*.
 cassadar E. 20, 8.
 casta, zie: *kaste*.
 Castelij n (F.) 23, 21; 23; 46; 50; 112; 116; 140; 143; 151; 154; 160; 167—169.
 castige E. 20, 9.
 Catharina E. 4, 6.
 cauwa 29, 28.
 cavalerie 2, 6; 11; 23, 21; 23; 47; 114; 117; 141; 143; 144; 160; 161; 35, 11; E. 7, 4; zie ook: *burgercavalerie; lijfwacht*.
 cavalier 9, 11.
 Ceilon 1, 1; 22, 15; 25, 7; 31, 60; 35, 38; E. 2, 7; 3, 9; 16, 2; 23, 10.
 Celintsin, zie: *Tjileungsir*.
 cento E. 20, 9.
 Ceram (Klein-) 23, 86.
 ceremoniemeester (inlandsch e.) 23, 37; 35, 12.
 cesseeren 7, 11.
 chaise 22, 22.
 chaloup, zie: *sloep*.
 Chambon (F. van) E. 23, 26; 28; 29.
 champan, zie: *sampan*.
 charge 10, 13; 22, 53; 32, 17; 23.
 Charlotte (Koningin C.) 35, 34.
 Chambon (F. van) 41, 1; 2; E. 23, 26; 29.
 Chastelein (C.) 15, 27; 18, 6; 17; 20, 33; 22, 16; 28; 23, 49; 50; 87; 115; 116; 162; E. 3, 7.
 id. (Maria) 22, 28.
 Chebet, zie: *Tjibehet*.
 Cheribon 1, 14; 6, 1; 19; 7, 1—3; 25; 9, 21; 10, 3; 4; 7—9; 14—16; 18; 28; 29; 34; 11, 2; 12, 4; 16, 33; 41; 45; 17, 2; 5; 6; 8; 25; 27; 29; 31; 35; 36; 40; 42; 46; 48; 52; 53; 55; 20, 1; 3; 11; 14; 17; 21; 32; 34 e. v.; 21, 8; 12; 22, 6; 23, 6; 19; 91; 95; 159; 26, 9; 27, 5; 32, 10; 33, 13; 35, 30; 39, 1; 40a, 2; 3; 17; 20; 45, 3; 50, 1; E. 21, 5; 23, 9; 10; 26.
 id. (Panembahan C.), zie: *Panembahan*.
 id. (Pangeran Adipati C.), zie: *Pangeran*.
 id. (Pangeran Aria C.), zie: *Pangeran*.
 id. (Resident van C.) 20, 1; 4; 7; 8; 22, 10; 25, 5; 7; 40a, 17; 19 e. v.; 44, 1; E. 23, 15.
 id. (Vorsten van C.) 15, 30; 24, 5; 35, 8; 18; 20; 40a, 21; zie ook: *Sultan*.
 Cherrybone E. 4, 6.
 chiampan, zie: *sampan*.
 China 27, 3; E. 1, 7.
 Chindij, zie: *Sindoe*.
 Chinees 5, 29; 6, 9; 14, 5; 16, 16; 17, 4; 35; 22, 31; 47; 23, 21; 24; 46; 50; 112; 140; 143; 170 e. v.; 30, 1; 4—8; 31, 71; 74; 40a, 7; 12; 45, 20; 27; 50, 41; 43—45; 51.
 Chineezenmoord E. 2, 2.
 Chirbon, Chirrebon, zie: *Cheribon*.
 Chirchees, zie: *Sirkej*.
 Chirurgie (Hoofd der C.) 35, 15.
 chits, zie: *sits*.
 Christen 14, 30; 50, 43; E. 19, 1; vergelijk: *Mardijker*.
 Christiaan 2, 7.
 Christiaans (N.) 11, 2; 3.
 Christiaansz (O.) 17, 1 e. v.; 52; 53.
 Christoffel (H.) 3, 7.
 Ciceroa, zie: *Tjisaroewa*.
 cidado E. 20, 9.
 circumvallatie 15, 13.
 cito cito 2, 8.
 civiel 20, 19.
 civiele detentie 23, 34.
 civiele jurisdictie 20, 24.
 elappus, zie: *klappus*.
 clerigo E. 20, 9.
 Cloon (D. van) 35, 35.
 id. (Mevrouw van) 35, 27.
 Cluijsnaer (G.) 35, 12.
 Cnoll (G.) 18, 1; 2.
 coalesceeren 2, 10.
 coberta E. 14, 1.
 cobra de capello E. 4, 3.
 cocos 5, 11; 31, 13; 34, 5; 40, 13; E. 13, 1; 23, 4; zie: *Kokoseiland*.
 id. (de Maldiva) 23, 90.
 Coen (J. P.) 1, 17; 14, 23; 15, 10; 35, 34; E. 3, 2; 7, 5; 23, 2.
 Cohen Stuart (A. B.) 21, 1 e. v.
 cohier 16, 8; 31, 36; 50, 14.
 Coilan 5, 20; 23, 65.
 Coin (J.) 20, 2.
 Colenbrander (Dr. H. T.) 1, 7; 5, 23; 21, 7; E. 23, 13.
 Colette (A.) 22, 22.
 collatie 16, 48.
 collectieven 1, 2.
 Comans (D.) 20, 33; 23, 23.
 id. (M. M.) 32, 14.
 Commandant, zie: *Postcommandant; Posthouder*.
 commandeeren 16, 26.
 Commandeur 22, 39; 35, 14; E. 23, 8.
 id. (der soldaten) 28, 3; 5.
 commando 16, 25; 29.
 Commissariaat 32, 30; 41, 1.
 Commissaris 15, 3; 35, 23; 37, 2; 4; 5; 8; 9; 40a, 16; 25; 41, 1; 50, 23; 29; 53; E. 8, 1; 23, 28; 31; zie: *Gecommitteerde; Landcommissaris*.
 id. (over de Bovenlanden) 38, 1 e. v.; 39, 1 e. v.; 43, 1; 2; 44, 1 e. v.; 45, 22.
 Commissary 50, 2; 4; 29.

commissiant E. 23, 15.
 commissie 6, 3.
 committeeren 17, 43.
 communicatie 23, 151; 154.
 communicatief 9, 1; 44, 3.
 compagnie 17, 40.
 id. (inlandsche c.) 15, 13; 23, 21.
 Compagnie 20, 12; 13; 43, 5; 50, 52; (hare aanmatiging) 16, 29; 33; (hare onkunde) 17, 27; zie: *Heeren Meesters; Heeren Principalen; Opperbestuur; Regeering*.
 compelleeren 2, 10.
 complementos E. 20, 9.
 comprimentos E. 20, 9.
 conditie 15, 5; zie voorts: *loast*.
 conducteur 4, 5; 6.
 conductie 2, 6.
 conduit 22, 75.
 confituur 35, 27; 33.
 conformité 40a, 25.
 confuus E. 23, 33.
 conjunctief 3, 2; 3; 7; 5, 35; 9, 13; 19; 10, 8; 9; 24; 27; 28; 32; 11, 3; 16, 26; 17, 58; 31, 22; 34a, 2; E. 23, 16.
 conquesteeren E. 20, 9.
 conseceteeren 45, 14.
 Constabel-Majoor 20, 2.
 consteeeren 45, 18.
 contento (a c.) E. 20, 90.
 conting, zie: *gonting*.
 contingent 35, 10; 41, 1; 50, 50; 52; 55; 56; E. 23, 23; zie: *taze*.
 contra (en c.) E. 20, 10.
 contract (met Bantam) 8, 1; 9, 1; 23, 52.
 id. (met Cheribon) 20, 35.
 id. (met Krawang) 6, 2; 13.
 id. (met de Regenten) 27, 12.
 id. (met den Soenan) 20, 3; 7.
 contrarol 20, 31.
 contrescarpe 31, 58.
 contribueren 17, 49.
 contributie 29, 30; 31, 52; 33, 11; 45, 27.
 conversatie 23, 17.
 Convert (J.) 31, 47.
 convooi 2, 1.
 convoyceren 16, 27.
 coopeers E. 14, 1.
 Coops (C.) 16, 30; 18, 1 o. v.; 22, 2; 68; 23, 17; 19; 105; 106; E. 23, 6; 11 o. v.; 15.
 copia 20, 30; 23, 40.
 Cops (J.) 22, 5.
 coraal E. 20, 10.
 corent E. 20, 10.
 Cormandel 2, 1; 19, 1; 27, 4; zie: *kust*.
 Cormorant E. 4, 6.
 correctie 40, 8.
 correctioneel 20, 24.

correspondentie E. 23, 11.
 Couper (J.) 11, 4; 5; 13; 12, 1; 16, 24; 32; 36; 17, 23; 45; 46; 57; 20, 14; 15; 28; 30; E. 2, 4; 17, 2.
 Couperus (A.) E. 14, 3.
 id. (P. Th) 47, 1; 50, 2; 4; E. 23, 36.
 courageeren 2, 11.
 Courant (Bataviasche C.) 32, 1 o. v.; zie: *Gazette; nouvelles*.
 courantier 32, 5.
 courtosye E. 20, 10.
 cousijn 22, 39.
 couvert E. 20, 4.
 couveto (en) E. 20, 10.
 covado 14, 5.
 Coxinga 5, 20.
 Coyett (F.) 5, 20.
 id. (F. J.) 31, 73; 74.
 Craan (J. J.) 35, 14; 37, 1; 38, 1; 5; 39, 1 o. v.; 5.
 Cramer (M.) E. 2, 5.
 Cranganoor 5, 20.
 Cranssen (W. J.) 35, 31.
 Cras (H.) 23, 21; 112; 140.
 Crelicenij 10, 36.
 Creticau (J. J.) 20, 19; 22, 10.
 crimineele jurisdictie 20, 24.
 Croaat E. 20, 4.
 Crudop (H.) 23, 46.
 id. (J. A.) 23, 46.
 cubito 14, 5.
 cultivateur 45, 2.
 cultures 20, 4; 8; zie: *dwangencultuur; indigo; kardamom; katoen; klapper; koffie; peper*.
 Cunaeus (J.) 2, 3.
 Cuperus (G.) 14, 1; E. 22, 3.
 curieus 31, 21.
 cynosure 50, 8; 27.

D.

d (uitgestooten) 6, 2; 16; 9, 11; vergelijk: *t*.
 's daags 28, 3.
 Daalmans (Aeg.) 22, 28.
 daar (tegenstellend) 17, 26; 23, 137; 158; 26, 8; 29, 8; 10; 31, 26; 40, 22; 44, 6; E. 8, 2.
 id. (= waar) 7, 9; 15; 8, 10; 14, 10; 21; 15, 6; 16, 48; 17, 10; 13 enz.; 18, 7—9; 16; 20, 27; 22, 29; 34 enz.; 23, 14; 22 enz.; 26, 4; 28, 2; 29, 13; 31, 3; 8 enz.; 32, 13; 14 enz.; 34, 25; 38, 2; 4; 39, 11; 40a, 21; 40, 13; 14; 42, 1; E. 10, 2; 23, 17; 22.
 daaraan (= daarna) 6, 10; 7, 15; 25; 10, 11; 11, 8; 17, 52; 19, 3; 22, 54; 23, 2; 9; 10; 25; 83; 31, 47; 67; 40a, 11.
 daaraf (= daarvan) 20, 26; 31, 30.
 daarbij (= waarbij) 8, 17; 17, 7.
 daarentegen (= waartegen) 17, 16.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

daarin (= waarin) 7, 31; 9, 17; 10, 22; 23, 17; 73; 99; 103; 32, 15.
 daarmede (= waarmede) 7, 11; 27; 28; 22, 65; 31, 63.
 daaromher 3, 2.
 daaromtrent (bijwoord van plaats) 3, 4; 10, 23; 15, 18; 20, 35; 22, 11; 23, 78; 171; 29, 8; E. 23, 9; 20; 26; zie ook: *daarontrent*; *omtrent*.
 daaronder (= waaronder) 38, 3.
 daarontrent 1, 19; 9, 6; 9; 20; 22, 11; 39; zie: *daarontrent*.
 daarop (= waarop) 7, 11; 12; 26; 11, 7; 10; 17, 19; 24; 27; 29; 38; 23, 70; 104; 106; 32, 20.
 daarover (= waarover) 17, 3; 23, 73.
 daartegen (= waartegen) 12, 3.
 daartoe 1, 6; 22, 53.
 id. (= waartoe) 11, 11; 20, 13; 39, 19.
 daarvan (= waarvan) 17, 23; 18, 3; 26, 10; 37, 2.
 dadap 40a, 26; 40, 13; 15—17; 20, 21; 43, 3; 44, 4.
 Daendels (H. W.) 31, 73; 32, 15; 19; 31; 35, 24; 40, 9; 45, 1 e. v.; 50, 6; 49; 53; E. 23, 18; 37.
 dag 29, 4.
 dagboek 44, 9.
 daghuur 45, 25.
 dagloon, zie: *loonstandaard*.
 dagregister 7, 8; zie: *journaal*.
 id. (des Casteels Batavia) 1, 28; 5, 26; 6, 13; 10, 23; 14, 2; 26, 1; 32, 8.
 id. (Kaapsch D.) E. 17, 1.
 dagreis 4, 4.
 Dahoe 23, 130; 29, 26.
 Dajak 1, 24.
 Dajeuh 9, 9.
 Dajeuhloehoer 16, 32; 35; 17, 46.
 dal 14, 15; 16.
 dalem 31, 24; 30; 34, 9; 11; 12; 40a, 12.
 id. (adjectief) 39, 6.
 Dalem (Bapa D.) 8, 14; 22, 21; 23, 135.
 Dallens (Mr. N. J.) 35, 16.
 daloewang 14, 3.
 dam 22, 34; 63—65; 108; 109; E. 21, 1.
 Dam (Mr. J. van) 3, 5 e. v.; E. 16, 3.
 id. (Mr. P. van) 3, 5.
 damar 22, 58.
 dambrug 22, 42.
 dame 35, 24; 27; 33; zie: *juffrouw*.
 dan (= maar) 12, 4; 16, 48; 34, 2; 35; 40a, 3; 4; 40, 20; 45, 9—11; 17; 20; 50, 43; E. 23, 21—23; 25; 26; 33.
 Danasi 15, 12.
 Danatjitra 22, 25.
 dangdang 16, 38; 39, 16.
 dangier E. 20, 3.
 danig 1, 23.
 Danoepati 16, 13; 14.
 dapper 31, 43; 40a, 15.

Dat (J.) 40, 4.
 dat (uitgelaten) 1, 8; 3, 3; 4; 6, 7—9; 11; 7, 16; 23; 26; 31; 17, 17; 31; 38; 41; 20, 25; 23, 137; 154; 155; 31, 28; 40a, 16; 24; E. 23, 25; 28; 31.
 id. (met persoonl. voornaamwoord uitgelaten) 1, 15; 18; 22; 3, 8; 4, 3; 6, 10; 7, 24; 30; 31; 8, 7; 8; 16, 24—26; 33; 17, 12; 14; 16; 19; 38; 42; 48; zie ook sub: *voornaamwoord*.
 id. (van tijd) 4, 6; 11, 12; 15, 30; 17, 13; 18, 17; 20, 28; 31, 13; 62.
 id. (= wat) 7, 14; 16; 29; 30; 9, 9; 10; 10, 9; 30; 16, 5; 17, 4; 18, 11; 20, 19; 28, 5; 31, 19.
 id. (= zoodat) 8, 12; 23, 103; E. 7, 1.
 dateering (deftige) 23, 62.
 dato 23, 47; 113.
 David (scheele) 22, 29; 31.
 Davidsen (D.) 7, 33; 35.
 decampeeren 31, 61.
 December 23, 87.
 decifreeren E. 20, 10.
 Decker (A. J.) 35, 17.
 deelbouw 50, 37.
 deelwoord (plaatsing daarvan) 6, 16; 7, 5; 23; 32; 22, 25; 23, 160; 26, 10; 38, 5.
 id. (tegenwoordig d.; absolute constructie daarvan) 17, 44; 52; 18, 8; 10; 23, 102; 31, 48; 65; 66; 34a, 2; 40a, 12; 23; zie: *gedurende*; *staande*.
 id. (tegenwoordig d. met: zijn) 1, 14; 4, 3; 11; 13, 2; 4; 15, 12; 16, 22; 24; 32; 17, 58; 19, 3; 20, 20; 22, 24; 29, 11; 40a, 21; E. 23, 32.
 id. (tegenwoordig d. passief) 7, 8; 23; 8, 16; 9, 2; 12; 14, 8; 10; 25; 40a, 17; 40, 21.
 id. (tegenwoordig d. verkeerd gebruikt) 6, 17; 7, 11; 13; 21; 23, 90; 93; 34a, 2.
 id. (verleden d. passief), zie: *infinitief*.
 defalqueeren 27, 11; E. 20, 10.
 défilé 14, 15; 31, 23.
 defraiche E. 20, 10.
 defroyceeren 23, 37.
 deftigheid 35, 24.
 degodego, zie: *diggedig*.
 delan 7, 25.
 Deldijm (Notaris) *passim*.
 Delft 22, 8; E. 2, 9.
 Deli E. 3, 16.
 delict 20, 24.
 delogeeren 23, 40.
 Demak 35, 9.
 id. (Regent van D.) 35, 4; 13.
 demande E. 20, 10.
 Demang Galonggang, zie: *Galonggang*.
 Demang Timbanganten, zie: *Timbanganten*.

- dempen 22, 92.
 Denambo, zie: *Nambo*.
 Denijs (M.) 22, 39.
 depa 50, 37.
 departement 31, 50.
 dépêche 23, 18; 82.
 dependeeren 22, 6; 23, 18.
 Depok 15, 7; 22, 17; 25; 30; 111; 23, 49; 115; 116; 133; 162; E. 4, 2.
 deporsie E. 20, 11.
 deportatie 45, 27.
 Derma 17, 46.
 Dermadjaja 35, 6.
 Dermawangi 12, 3.
 Derpajoeda 11, 13; 12, 3.
 Derpantaka 25, 7.
 des 9, 6; 11, 9; 10; 12, 2; 23, 15; zie: *boven-des*; *builendes*; *onderdes*.
 des echter 25, 12.
 desa 50, 6—8; 10; 42; zie: *doesoen*; *kampong*; *negorij*.
 Deschaux 33, 1.
 desir E. 20, 3.
 desnoodig 9, 6.
 desnoods 9, 6; 17, 6.
 despence E. 20, 11.
 desperaat 37, 8.
 detailkaart 18, 8.
 devaliseeren 9, 12; E. 20, 11.
 Deventer (M. L. van) 14, 23.
 devoir 1, 8; 4, 10; 20, 28; 22, 6.
 dewijle 5, 30; 10, 3; 7; 15; 24; 28; 35; 16, 42; 20, 7; zie: *middelerwijle*; *onderwijlen*; *terwijle*.
 dezelfde 8, 11.
 dezelve (bijvoegelijk) 1, 7; 7, 13; 8, 9; 14, 30; 15, 26; 16, 34; 36; 37; 17, 2; 18, 3; 20, 12; 17; 23, 51; E. 10, 2.
 dichters (Indische d.) E. 2, 1 e. v.
 dieceeren 13, 3; E. 20, 11.
 die (= wie) 9, 23.
 dienaar 8, 10; zie: *bediende*.
 dienen 10, 17; 13, 4; 17, 12; 21; 23; 27; 29; 38.
 Diëng E. 21, 4.
 diensten (voor de Compagnie) 20, 8; 23, 91; 45, 11 e. v.; 24; 27; 50, 7; 13; E. 15, 1.
 id. (voor de forten) 23, 15; 134.
 id. (voor de verdediging) E. 23, 17; 19.
 id. (ter verbetering van het verkeer te water) 23, 30; 153.
 id. (voor den reizenden Geocommitteerde) 40a, 10; 19.
 id. (voor den reizenden G.-G.) 22, 68; 23, 47; 48; 53; 58; 112; 114; 130; 131; 141; 152; 157; 161; 162; 31, 66; 32, 18; 19.
 id. (voor doortrekkende militairen) 50, 14.
 diensten (voor de wegen) 23, 16; 47; 31, 27; 50, 14; 16; zie ook onder: *diensten voor den reizenden G.-G.*
 id. (voor de posterij) 50, 14; 15.
 id. (voor eene jachtpartij) 22, 85.
 id. (voor Soekawajana) 29, 11.
 id. (aan de pakhuizen) 50, 14.
 id. (voor pakhuishouw) E. 23, 31.
 id. (voor de Hoofden) 23, 82; 50, 5; 8 e. v.; 12; 13.
 id. (voor den Regent), zie: *Regent*.
 id. (van opgezetenen der particuliere landen) 22, 26; 110; 23, 116; 33, 6.
 id. (rusten op den grond) 50, 20; 22.
 id. (afkoop van d.) 31, 6; 40a, 4; 13.
 id. (vrijstelling van d.) 16, 39; 26, 9; 50, 23.
 id. (verlichting van d.) 16, 30.
 id. (vervangen door levering) 50, 51. Zie voorts: *kofdienst*; *landsdiensten*; *modderjavaan*; *transportdiensten*.
 diepte 22, 50.
 diergaarde 32, 19.
 diesaangaande 17, 26.
 Dieschkau (H. W. van) 33, 1.
 Diestpoort 2, 6; 8, 22.
 dievenweg 4, 12; 23, 136.
 difficiël 29, 18; 31, 7.
 diggedig 34, 12; E. 18, 2.
 Dihiang 27, 9.
 Dijk (J. van) 7, 2; 8, 1; 9, 1; 10, 3; 4; 15; 29; 30.
 dijk 22, 19; 56; E. 21, 1.
 diëzig 23, 98.
 dikgemeld 7, 19.
 dikir 50, 16.
 dikmaals 17, 44.
 dikwils 8, 9; 13, 1; 28, 4; 39, 7; 10; E. 23, 35.
 Dingdinghari 31, 42; 59.
 Dinter (Notaris Van) *passim*.
 Dionys van Es (Notaris) *passim*.
 Dipa Antaka E. 21, 7.
 Dipala 27, 9.
 Dipamanggala 25, 6; 9; 10; 12.
 Dipaningrat E. 4, 2.
 Dipatroena 22, 42; 23, 28.
 Dipawatjana 16, 18.
 Dippen (G. A.) 33, 2.
 Directeur-Generaal 31, 2; 14; 23; 30; 49; 55; 61; 67; 37, 9; 41, 1.
 directie 31, 55.
 Dirk de Vries-baai 23, 17; 20; 94; 95; 105; 106; E. 23, 2 e. v.; 8—10; 12.
 discreet, zie: *indiscretie*.
 dispacheeren E. 20, 11.
 dispens 31, 71; 32, 29; E. 20, 11.
 dispensier E. 20, 11.
 Dispontijn (Notaris) *passim*.

disreputatie 23, 39.

district 5, 17; 9, 11; 12; 14; 15; 11, 8; 16, 8;
26; 32; 36; 17, 5; 15; 34; 50; 20, 13; 16;
17; 19; 21; 25; 27; 28; 30; 35; 22, 4;
41; 57; 23, 7; 20; 31; 129; 135; 137;
139; 140; 159; 24, 3; 31, 11; 13; 14;
16; 24; 34—36; 39; 44; 48; 50; 51; 53;
57; 63; 33, 1; 8; 11; 12; 38, 5; 44, 4;
6; 8; 10; 50, 6; 10; 26; E. 23, 12; 30;
zie: *gewest*; *landschap*; *tjoetak*.

id. (voornaam d.) 29, 33.

Districtshoofd, zie: *Tjoetakshoofd*.

Ditamanggala 25, 5.

Ditawatjana 17, 30.

dito 23, 58.

Dj-, zie ook onder *J*.

djabon 22, 24; 23, 153; 154; 156; 26, 8; E. 12, 1.

Djadinanggala 25, 5.

Djagamongjet 22, 28.

Djagaoetan 22, 24.

Djagarasmi 16, 36.

Djagasatroe (Toemenggoeng D.) 10, 23.

djagoeng 40, 19; 50, 41; 43; zie: *milie*.

Djaja 15, 29.

Djajadipraja 23, 128.

Djajadirana 35, 12.

Djajagopita 23, 129.

Djajajoeda 15, 12.

Djajamarta 22, 67.

djangsekar 50, 14.

Djajanti 23, 64; 69; 70; 72; 99.

Djajapada 16, 45.

Djajaperkasa 6, 4; 14.

Djajawasita 23, 129; 130; 137.

Djajawisanta 8, 1

Djajoeda, zie: *Djajajoeda*.

djakat 50, 11; 12; 16; 17; 29; 33—35; 37—
39; 56.

Djakoewes 1, 19.

Djaksa 25, 1 e.v.; 8; 11; 12; 50, 11; 25; 32.

djala 40a, 15.

Djalaloedin 25, 9.

djambelan 19, 6; E. 4, 3.

Djambepitara 22, 26; 30; 38; zie ook: *Pitara*.

Djambi 1, 10; 24.

djamboe 35, 35; 40a, 6.

Djamboedipa 15, 22; 23; 22, 21.

Djamboeloewoek 18, 8; zie ook: *Soesoekan*
Djamboeloewoek.

Djampang 17, 22; 23, 82; 137; 157; 27, 6; 29,
17; 31, 36—38; 50; 38, 4; E. 23, 4;
19; 23; 32; 35; 38.

id. (Hoofd van D.) 23, 65.

id. (in het Tanggeransche) 15, 29; 22,
39; 42; 23, 26.

Djanagara 26, 9.

Djanggal 23, 103.

djangkrik E. 4, 3.

Djangpati 17, 30; 20, 27; 21, 5; 11; 23, 92; 24, 10.

Djanis 16, 10.

djarak 40, 9; 13; E. 6, 1.

djati 1, 25; 10, 11; 19; 20; 22; 33; 14, 13; 26,
13; 31, 46; 57; 58; 40a, 19; 49, 1 e.v.; zie
ook onder: *hout*

Djati (berg) 14, 17; 18; 22, 103; 23, 57; 59; 113;
120; 121; 138; zie ook: *Tjitjatih*.

Djatikarangan 9, 24.

Djatinagara 15, 12; 13; 16; 16, 5; 17, 10; 22,
61; 27, 9; 30, 3; 6; 31, 66; 36, 1.

Djawaj 14, 14.

Djawigoena 25, 3; 5.

djedjeneng 50, 24.

Djeletreng, zie: *Tjigandalerang*.

Djengkol 10, 26; 11, 13; zie: *Tjidjengkol*.

djeroek 40a, 6; E. 1, 5; zie: *sucadecitroen*.

Djeroeklegi 16, 10; 29.

Djeroekoeta 31, 15; 32, 13; zie ook blz. XIV.

djoekoeng 6, 4; 5; 16, 29; 22, 20; E. 4, 4.

djoeli 22, 23; 34, 12.

djoeragan 50, 11; 12; 19; 43.

djoewal akad; gade; lepas 50, 37.

Djoewana 35, 7; E. 4, 2.

id. (Regent van D.) 35, 5; 16.

Djogdjogan 22, 62; 97; 98; 102; 23, 56; 57; 84.

Djokja 35, 20.

Djombang 15, 28.

djompo 50, 23.

Doblang (Si) 29, 23.

doceeren, zie: *dosseeren*.

doeh 17, 7; 29, 32; 44, 6.

doe (= toen) 10, 31; 18, 20; 22, 6; 58; 23, 63;
zie: *doen*.

doedoean 22, 25; 26; 23, 133.

doedoewitan 40, 17.

Doeff (Il.) 15, 1.

doegal 34, 2.

doekoe, zie: *langsep*.

doen (= toen) 1, 15; 8, 4; 6; 7, 34; 10, 14; 11,
13; 12, 3; 14, 11; 15; 10; 18—29; 22, 58; 23,
95; 101; 31, 44; 46; zie ook: *alsdoen*; *doe*;
doenmaals; *doens*.

doen (genoeg te d. hebben), zie: *genoeg*.

doenmaals 17, 24; 18, 13; 23, 19; 28; 52; 157;
165; 27, 3; 31, 36.

doenmalig E. 23, 15.

doens 22, 58.

doente 4, 3; 4.

Doeren 29, 26.

doerian 5, 11; 16; 19; 15, 20; 23; 18, 2; 14;
22, 25; 63; E. 4, 3.

doerianlaan, zie: *laan*.

Doerianbaroe 22, 25.

Doeriansariboe 15, 25; 26.

Does (F. van der) E. 23, 1; 4.

docsoen 17, 23.
 Doewaratocs 31, 66.
 dolceeren 17, 4.
 dolk 49, 1.
 Domburg (Notaris) *passim*.
 dominé 35, 33; 50, 30; zie: *krankbezoeker*.
 Domingo (Ph) 6, 12.
 Domon E. 23, 11.
 Donan 16, 10; 17, 41; 23, 91; 103; E. 4, 2; 23, 15.
 Donau, zie: *Donan*.
 donder 40a, 6; 9.
 dondersteen 29, 5.
 doodstraf 45, 27.
 door (d. order van) 2, 4; 5, 34; 14, 8; 16, 16; 30; 36.
 id (van een gevolgdten weg) 3, 4; 8, 2; 15; 9, 1; 10, 6; 11; 18; 32; 23, 111; 31, 48; 40a, 3; 23; 25.
 doorbroken 27, 14.
 doorbrengen 7, 20.
 doorgaan 23, 97.
 doorgaans 20, 17; 30; 31, 17.
 doornriet 14, 21.
 doreceeren, zie: *dosseeren*.
 Dornieux (A. II.) 35, 14.
 dorpenlijst (van 1686) 1, 20; 20, 30.
 dorpsheofd, zie: *kamponghoofd*; *loerah*; *mandoor*.
 Dorssen (J. M. H. van) 23, 141; 29, 5; E. 2, 1.
 dosseeren 22, 73; 23, 63; E. 20, 11.
 douceur 27, 15; 39, 4; 41, 1; 2.
 Douglas (A.) 20, 33; 23, 46; 117; 161; 166; 169.
 draadkogel 34, 27.
 draagbaar 22, 17; 18; 24; 26; 32; 37; 43.
 draagbeest 31, 26; 34, 12; 44, 9; 10; 50, 49; E. 23, 26; 28; 29.
 draagstoel 20, 30; 22, 23; 78; 79; 83; 85; 23, 167; 32, 13; 14; 19; 34, 13; E. 1, 10; 18, 2; zie: *djoeli*; *draagbaar*; *draagzetel*; *hangmat*; *hangnet*; *palankijn*.
 draagzetel 22, 18; 23; 23, 121.
 dragen 16, 3.
 dragonder, zie: *cavalerie*.
 Drake (F.) E. 23, 1.
 Dramaga 36, 1; 38, 4; 41, 1.
 id. (Hoofd van D.) 40a, 4.
 Dreier (Ds. H.) 32, 14; 19.
 id. (I. H.) 31, 47.
 drempel E. 20, 6.
 drijfsteen 15, 26.
 drijfstil 5, 5.
 drinken (zwaar d.) 35, 28 e.v.
 drioen, zie: *doerian*.
 droevig 32, 19.
 drom 29, 3.
 drommelboom E. 10, 2; 3.

droogschuur 43, 5; 6; 44, 7.
 droogte (voor de Tjiliwoengmondning), zie: *zandbank*.
 drosser 4, 6; 6, 1; 8; 22, 11; 23, 33; 26, 11; 34, 15; zie: *fugatief*; *slavenjacht*.
 Drosserspad 34, 15.
 druipen E. 13, 2.
 drukproef 31, 2.
 dubbelschrijving 7, 11; 23, 124; 146.
 dubbeltje 14, 21; 17, 43; 40a, 8; 50, 15; 46.
 dubie E. 20, 3.
 ducaton 27, 4; 40a, 4; 50, 18; 37.
 duit 34, 24; 50, 46.
 Duitsch 1, 16; 2, 5; 6, 18; zie voorts: *germanisme*.
 Duitscher 22, 53.
 duivelsboom E. 10, 3.
 duivenhok 40a, 8.
 duizendtallen E. 17, 1.
 Dupon 3, 1 e.v.
 Durven (D.) 8, 5; 26, 9; 28, 2; 29, 2.
 Duschau (A.) 33, 1; 5.
 Duurkoop (J. A.) 33, 1.
 dwangcultuur 17, 10; 20, 17; 31, 26; zie voorts: *contingent*; *cultures*.
 dwanglevering 1, 20; zie: *levering*.
 dysenterie E. 12, 2; zie: *loop*; *persing*.

E.

-e (uitgang van bijwoorden) 9, 23; 23, 148; 40a, 7; 8.
 echtscheiding 16, 38; 17, 36; 50, 33; 34.
 -ed (uitgang van verl. deelwoord) 20, 21.
 Edam (eilandje) 8, 22.
 Edelheer E. 23, 28; 31.
 Edeling (A. C. J.) E. 21, 3.
 edelman 6, 5; 13.
 edoch 17, 19; 44, 6; 7.
 eed 38, 1; 17, 34.
 Eeden (H. van den) 10, 10.
 eedformulier 38, 6.
 eek E. 9, 1.
 eekhoorn E. 9, 1 e.v.
 Eekhout (R. A.) 14, 24; 23, 62; 70; E. 23, 18; 39.
 een (uitgelaten) 1, 2; 6; 14; 20; 25; 26; 2, 1 — 3; 8, 2; 9, 7.
 id. (een uur 3 à 4) 1, 13.
 eend 40a, 9.
 eenelijk 9, 24; 10, 17; 22; 16, 47; 17, 8; 51; 32, 17; 44, 4; 45, 26; zie: *eenlijk*.
 eenig 1, 16; 4, 6; 6, 14; 7, 2; 8, 2; 16, 20; 20, 22; 23, 37; 26, 11; 29, 9; zie: *geenig*.
 eenlijk 13, 4; 16, 24; 38, 2; zie: *eenelijk*.
 eerlijk 5, 31.
 eerst 31, 30.
 id. (metten eersten) 9, 1.

eerst (ten eersten) 1, 22; 10, 15; 11, 8; 16, 20; 20, 21; 23, 19; 35; 51; 79; 126; 129; 131; 40a, 16; 40, 19; 20; 23.
 Eeuwijk (T. van) 6, 2; 7; 9; 12; 19; 9, 9.
 Egberts (H.) E. 7, 2.
 eigenaartig 45, 15.
 eigendom (van Comp^s. landen) 27, 6; 11; ver-
 gelijk: *grond*.
 id. (van Comp^s. producten) 40, 21; 22; 44, 7.
 id. (van woesten grond) 50, 55.
 eigenen 4, 14; 15, 11; 16, 15; 17, 55; 57.
 Eijck (Ph. van) 17, 1 e.v.; 47.
 eiland 8, 4; 22, 34; 42; 31, 15; 32, 13; 15.
 Eiland (Roode E.) 23, 99; 100; 108; E 23, 5; 6.
 einde (ten e.) 34, 15.
 eisch 17, 25; 28; 21, 2; 23, 159; 27, 2; 5; zie: *poepoendoetan*.
 eischen 21, 2; 39, 4.
 Ekenholm (J.) E. 4, 1.
 el 14, 5.
 Elcano (J. S. d') E. 23, 1.
 Eldercampus (D^s. A.) 22, 14.
 id. (J.) 22, 14.
 elders 9, 1; 16, 47; 40, 13; E. 23, 10.
 elevatie 31, 57.
 Elias (O.) 35, 15.
 -elijk (in plaats van -iglijk) 9, 9; 10, 17; 23; 34; 17, 55; 19, 6; 33; 23, 85.
 elisie, zie: *d*.
 elleboog 22, 85.
 Elout (Mr. C. Th.) E. 23, 8.
 Emangara 35, 12.
 emballage 38, 2; zie: *zak*; *zakhengeld*.
 embrasure 31, 56.
 Embrat (kampong E.) 35, 11.
 embroillade E. 20, 12.
 embrouille E. 20, 12.
 embuscade E. 20, 12.
 emolumenten 34a, 4.
 empleo E. 20, 3.
 emportance E. 20, 12.
 emporte E. 20, 12.
 -en (uitgang van genitief en datief) 29, 4; 5.
 en (= als) 12, 2; 17, 14; 20, 28.
 id. (overtollig vóór een relatief) 7, 5; 7; 9, 1; 11; 10, 3; 6; 19; 20; 15, 4; 20, 13; 17; 26; 23; 19; 78; 40a, 4; 7; 12; 42, 2; 45, 10.
 en dat 2, 9; 8, 9; 15, 18; 23; 20, 12; 17; 22, 76; 23, 63; 68; 107; 134; 150; 25, 15.
 Encyclopedie van N.-I. 28, 3; 31, 60; 32, 10.
 Endoet 29, 26; 31.
 enfin E. 20, 12.
 Engelhard (N.) 18, 22; 20, 11; 32, 10; 40a, 2; 41, 1 e.v.; 50, 5; E. 23, 24; 28; 38.
 id. (P.) 16, 27; 40, 8; 42, 1; 45, 3; 50, 53; E. 1, 8; 23, 35.

Engelschen 50, 45; E. 5, 2; 23, 14; 24; 35 — 38.
 Engelsdorp (N. L. van) 35, 14.
 Entji 9, 18.
 entrance E. 20, 12.
 entre E. 20, 12.
 entregceeren E. 20, 15.
 entren E. 20, 12.
 Equipagewerf E. 2, 9.
 equivalent 45, 10; 23; 50, 53.
 erfbrief 2, 1; 4, 4; 8, 5; 7; 10; 13; 14; 15, 6; 7; 8; 33, 1 e. v.; zie: *landuitgifte*.
 erfheer 7, 6.
 erfopvolging 20, 20; 35, 19; 50, 27; 47.
 erogceeren E. 20, 12.
 Erskine (J.) 22, 28.
 escalade 31, 57.
 escaleeren E. 20, 13.
 eschapirores E. 20, 13.
 eschappade 23, 160.
 eschermese E. 20, 13.
 estemie E. 20, 13.
 estrapade 6, 12.
 eten (Europeesch) 40a, 12.
 Etter E. 4, 2.
 eu (verwisseld met *ui*) 10, 29; 14, 31; 23, 58.
 eurih 10, 12.
 Europa 29, 9; E. 23, 5; 8.
 Europeaan 14, 10; 25; 15, 4; 16, 41; 17, 6; 21, 6; 22, 51; 23, 12; 22; 37; 45; 50; 53; 65 enz.; 26, 3; 7; 9; 27, 12; 28, 3; 29, 33; 32, 30; 33, 8; 13; 34, 8; 21; 38, 2 — 5; 39, 5; 40a, 7; 19; 23; 27; 42, 1; 43, 3; 45, 2; 3; 5; 11; 16; 17; 20; 25; 27; 50, 43; E. 8, 1; 23, 9; 11; 20; 23; zie: *Hollander*.
 even 23, 45; 64; 78; 40a, 16.
 evenaleens 18, 2.
 evengelijk 23, 86.
 examinatie 23, 43; 38, 5.
 examineeren 1, 27; 5, 28; 14, 5; 16, 16; 17, 2; 23, 42; 44; 26, 11; 28, 4.
 exceptie 25, 14.
 excuseeren 16, 33; 23, 133; 25, 15.
 exercitie 32, 22; E. 3, 2.
 expiscceeren 2, 10.
 expres 16, 29.
 exteeren 45, 9; 27.
 extime E. 20, 13.
 extimeeren 6, 10.

F.

Faber (D^s. W. F.) 31, 10; 30; 58.
 Fabriek 22, 38; 35, 14.
 face 23, 150.
 facherie E. 20, 3.
 faciel 29, 17.
 factor E. 5, 1; 3.

Faes (Jacob) 23, 1; 23; 50; 143.
 faillceeren E. 20, 13.
 Falek (F. W.) 23, 6.
 id. (I. M.) 23, 6.
 id. (Mr. I. W.) 35, 14.
 falickant E. 20, 4.
 familie 17, 21; 22; 30; 34; 37; 44; zie: *huisgezin*.
 familieregeering 23, 166; 35, 27.
 fatalisme 17, 47.
 fausse braye 31, 57.
 favoriet 31, 47.
 Feber (J. J.) 35, 14.
 feestmaaltijd 35, 10 c. v.
 feestvieren 35, 1 c. v.
 Feitama (S.) E. 2, 9.
 feitoria E. 5, 3.
 felicitatiegezantschap 35, 1.
 Feriet (Mr. P.) 35, 12.
 festeeren E. 20, 13.
 fetor 21, 8; E. 5, 1 c. v.; 20, 13.
 fielt 9, 11.
 filhado E. 20, 13.
 Filz (J. Ph. F.) E. 1, 11.
 Firando E. 3, 3.
 Fitsen (H. J.) 23, 20.
 flank 23, 150.
 fluitschip E. 23, 10.
 Foekens (W.) 35, 12.
 Foequenbroeh (W. G. van) E. 2, 4.
 foegan E. 20, 13.
 fonteinbak 32, 30.
 fooi 22, 26.
 Formosa 1, 9; 5, 20; E. 15, 1.
 forniceeren E. 20, 13.
 foro E. 20, 13.
 fort 22, 83; zie: *Angkee; Antjol; Bekasi; buitenfort; buitenwacht; Buitenzorg; Jacatra; Muroenda; Meester Cornelis; Noordwijk; pagger; Penjaboengan; Philippine; Rijswijk; Sampora; schans; Tandjoengpoera; Tangerang; Tjiampea; Tjiaroen; vastigheid; veldpost; veldschans; vesting; Vijfhoek; Zeevenhoek; Zoutelande*.
 fortres 7, 34.
 fourieren E. 20, 14.
 fourketstok E. 7, 4.
 framboos 31, 17; 40a, 7.
 Francisco (J.) 6, 12.
 Franeker 28, 5.
 Frankrijk E. 23, 10.
 Freerijk (Oom F.) E. 23, 25.
 fregat 23, 163; 27, 5.
 Freijer (D. W.) 31, 38; 53; 33, 1 c. v.
 Frikius 14, 4.
 fugatief 5, 31; 6, 8; 10; 11; 13; 15; 9, 9; 17; 18; zie: *drosser*.
 fuge E. 20, 14.

fugitief, zie: *fugatief*.

fuselier E. 7, 4.

G.

g (verwisseld met *k*) 5, 3.
 gabagaba 40, 22.
 Gabang 11, 8; 20, 30; 32; 35; 25, 6; 12.
 id. (Pangeran G.) 35, 12.
 gade (djoewal g.) 50, 37.
 Gadjah 17, 55; 50, 46; zie voorts: *Goecha Gadjah*.
 Gadoebarangh (?) 11, 4.
 gadoeng 29, 23; 50, 41.
 Gadok 34, 12.
 gaga 15, 8; 22; 20, 16; 22, 23 — 25; 31; 37; 54; 65; 66; 69; 94; 96; 97; 100; 101; 103; 107; 23, 36; 77; 82; 123; 132 — 136; 138; 153; 154; 156; 40, 18; 19; 50, 17; 22; 37; 39 — 41; 44; 55.
 Gagack Pranala 11, 9.
 Gagak E. 21, 4.
 gage 34a, 4; zie: *traktement*.
 Gaggangh (?) 14, 6.
 gaiola 22, 42.
 galei 1, 25.
 galet 28, 3; 5.
 galg 6, 8; 12; 19.
 galjoot 23, 17; 19; 65; 71; 80; 82; 88; E. 23, 9 — 11; 13; zie ook: *bombardeergaljoot*.
 Gallart (Z.) 23, 1; 6; 21; 46; 112; 140; 160.
 Gallois (Mr. H. C.) E. 23, 20.
 galoegoe 14, 3.
 Galoeh 11, 5; 11; 16, 4; 32; 17, 5; 20, 28; 21, 8; 46, 3.
 Galoenggoeng E. 1, 8.
 Galonggang 11, 7; 10; 12, 1 — 4.
 id. (Demang of Depati G.) 12, 1; 17, 23.
 gambir 50, 44.
 Gambon 18, 19.
 gamelan 35, 25; 40a, 12.
 gandarija 40a, 15.
 Gandasocta 22, 69.
 Gandasoli 50, 6; 40.
 ganderik 39, 6.
 Gandok E. 21, 7; zie: *Kota Gandek*.
 gans 40a, 9.
 gantang 1, 19; 20; 50, 15; 17; 28.
 garand E. 20, 14.
 garbelleeren E. 20, 3.
 garboulie E. 20, 3.
 garbuleeren E. 20, 3.
 garda 22, 42; zie: *warda*.
 Gare Malela 15, 27.
 garen 17, 5; 15; 19; 25; 28; 31; 32; 36; 38; 40 — 42; 44; 45; 52; 20, 17; 19; 21; 25; 26; 28; 29; 32; 21, 6; 9; 31; 23, 82; 26, 5 c. v.; 9; 38, 5; 40, 20; 45, 9; 23; 50, 52; 53; E. 23, 20; 23; zie ook: *katoen*.
 garen (werkwoord) E. 20, 4.

garnizoenhouder 23, 133.

Garoea 23, 90.

Garoen 49, 1.

garou E. 20, 4.

Garsin (I.) 22, 22; 39.

garum E. 4, 6.

Gassanoelang (?) 16, 47.

gast 1, 8; (ontvangst van g.), zie: *soegoch*.

gastereu E. 20, 14.

gastos E. 20, 14.

gaudeeren 29, 32; E. 20, 3; 14.

gawargawar 1, 24.

Gazette (Java Government G.) E. 2, 10.

gebakend 9, 6; 19.

gebed 34, 23; 25.

gebied 15, 11; 16, 3; 20, 12; 28; 34, 17.

gebiedenis 17, 53; 58.

gebieder 15, 29.

gebod (tweede g.) 35, 36.

gebrek 10, 21.

gebreken 10, 28.

gebrekkelijk 34a, 3.

gebroken 32, 19.

gebuur 16, 20.

gebuurland 10, 4.

gecommitteerde, zie: *koffiegecommitteerde*.

Gecommitteerde over den Inlander 14, 10; 15,

22; 16, 13; 16; 19; 25; 44; 20, 13; 23, 34;

36; 24, 2; 31, 12; 50; 34, 3; 35, 10—12; 25;

26; 38, 3; 4; 40a, 3; 40, 23; 41, 1; 42, 1; 45,

3; 5; 7; 12; 15—18; 20; 24—27; E. 23, 14;

17; 21; 35; (zijne knoeierijen) 36, 1 e.v.; 37,

1 e.v.; 45, 27; (zijn archief) 40, 8; (zijn in-

speectiereis) 40a, 1 e.v.; 42, 1; (zijn optreden

tegen de Regenten) 40a, 14; 23; 24; zie voorts:

Commissaris; Commissary; gedong; komma-

ge; Landcommissaris; Landdrost.

Gecommitteerde over de Bovenlanden, zie:

Commissaris.

Gecommitteerde (over Cheribon) 20, 2.

Gedeh 14, 19; 18, 21; 22; 22, 8; 75; 76; 78; 81;

82; 84; 90; 23, 59; 159; 161; 31, 24; 25; 34,

17; E. 1, 7; 9; 23, 16; zie: *Blauwe Berg;*

Macmedon; Mandalawangi; Megamendoeng;

Pangerango.

gedeng 50, 35; 37; 47.

gedoente 10, 1; 16, 7; 11; 29; 30.

gedong 35, 14; 40a, 12.

Gedongkole 6, 13.

gedragen (het) 16, 4.

gedurende E. 19, 1.

geenig 40a, 6; zie: *eenig*.

geest E. 21, 5.

geestelijkheid 25, 14; 15; 45, 10; 50, 33; 34; zie:

amil; djakat; Hoofdpenghoeloe; ketib; lebe;

modin; naib; penghoeloe; pitrah; santri;

sidekah.

gehad (overtollig) 1, 25; 5, 30; 14, 28.

gehooren 8, 1; 15, 15; 27; 18, 7; 20, 33; 22,

55; 23, 48; 150; 156; 31, 9; 34; 37; 39; 40a, 12

Geijbe (J.) 38, 11; 40a, 8—10.

geïnteresseerdheid 26, 2.

geisha E. 4, 3.

Gekbron 18, 22.

gekko 34, 4.

gelaten 23, 95; 98.

id. (zieh) 12, 1.

geld 11, 3; 17, 6; 29, 28; 50, 44; 53; (door de

Comp. opgenomen) 27, 2; zie ook: *baroe;*

dubbeltje; ducaton; duil; keton; payement;

reaal; rijksdaalder; ropij; sawang; soekoe;

stuiver; teng.

geldkamer (grootte) 27, 3.

geldnood 27, 5.

geldomloop 10, 21.

geleden 17, 21.

gelegenheid 1, 10; 28; 2, 8; 6, 1; 7, 7; 22; 8,

2; 9, 18; 22; 10, 5; 7; 9; 15; 21; 17, 7; 22, 6;

23, 18; 102; 110; 111; 31, 2; 50; 34a, 2; 43, 3;

E. 23, 10; 11; 14; 26; zie: *ongelegenheid*.

gelijk 6, 9; 29, 10; 31, 32; 39.

gelijkenen 23, 77.

gemcen 11, 6; 16, 8; 13—15; 18; 17, 14; 18;

44; 45; 20, 5; 17; 23, 40; 29, 28; 29; 33; 31,

51; 60; 38, 2; 40a, 4; 5; 13; 14; 16; 18; 19;

22; 23; 41, 1; 43, 3—6; 44, 10; 45, 3; 4; 6;

7; 11—13; 15; 18; 23; 50, 52; 56; E. 23, 17.

gemeenschap 26, 10.

gemeente 29, 29; 31, 20; 50; 52; 54; 62; 50, 46.

gemoet 9, 7.

gemoeten 9, 7.

Genpol (Rangga G.) 1, 14; 11, 8; 16, 45; 17, 27;

48—51; 54—58; 20, 14; 15; 29; 30; 24, 7;

zie voorts sub: *Pangeran Adipati.*

gendjah 39, 6; 40, 9.

Generaal 5, 2; 11; 10, 2; 14, 5; 7; 20, 14; 23,

166; 24, 3; 4; 27, 12; 28, 4; 31, 12; 37, 9; E. 22, 3.

Generale Directie 27, 3.

generen (zieh) 33, 9; 11; 12.

Genève (Meer van) E. 1, 11.

genitief (van plaatsnaam) 2, 4; 3, 6; 22, 21; 27;

56; 62; 31, 36; 50.

id. (omschreven) 8, 18; 19; 21; 15, 5;

16, 36; 38; 35, 11; 27; 37, 4; E. 23, 26.

genitivus explicativus 6, 10; 7, 20; 8, 19; 9, 12;

17; 10, 2; 16, 32; 17, 5; 15; 49; 50; 19, 3; 20,

28; 30; 33; 22, 21; 23, 10; 135; 137; 26, 5

31, 36; 44; 53; 63.

genitivus objectivus 2, 10.

genoeg te doen hebben (vinden) 8, 12; 14, 18;

40a, 15.

genoegzaam 8, 12.

Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

(Bataviaansch) 23, 85; E. 2, 9.

- Genteng 9, 16; 17; 23, 54; 84; 119; zie: *Tyigenteng*.
- Gentenggrogong 22, 37.
- gentillesse E. 20, 14.
- Gentis (H.) E. 23, 39.
- George III (Koning) 35, 30.
- gequalificeerd 23, 1; 23; 40; 117; 35, 11; 38; zie: *qualiteit*.
- gerade (naar g.) 20, 17.
- gerechtigheid 16, 32; 27, 11.
- gerechtsdienaar 2, 4.
- gerechtsgeld 50, 32.
- germanisme 15, 5; 23, 51; 34a, 3.
- Gerrelagh (L.) 22, 39; 43.
- Gerrit (E.) 33, 4.
- Gerritsz (H.) E. 23, 2.
- gerusten (zieh) 20, 21.
- geschenk 45, 24; zie: *douceur*; *hommage*; *schenke*; *verjaarcadeau*.
- geslacht 31, 10.
- geslacht 16, 37; E. 19, 1.
id. (van zelfst. naamwoorden), zie: *afscheid*; *moeson*; *oord*; *opzicht*; *rivier*; *stal*; *strand*; *toezicht*; *uitzicht*.
- gestalte 10, 21; 15, 5; 23, 8; 19.
- gestaltenis 15, 18.
- gesz. 9, 3.
- getroost 1, 5.
- Geugten (A. van der) E. 2, 8.
- Geusan Oeloen 10, 23.
- gevallig 10, 28; 23, 167; 169.
- gevoegd (= bevoegd) 8, 1.
- gevoelen 7, 19; 14, 5; 16, 17; zie: *meening*.
- gewag 3, 1; 4.
- geweer 5, 35; 6, 5; 9; 7, 11; 11, 11; zie voorts: *schietgeweer*; *spuitgeweer*.
- geweest (overtollig) 4, 6; 16, 25; 23, 144; 26, 10.
- geweldiger 2, 4.
- gewest 16, 11.
- gewezen 7, 11.
- gewicht, zie: *pikolgewicht*; *rijstgewicht*.
- gewoel 7, 3.
- gewoonte 20, 24.
- gezag (direct g. der Comp.) 16, 29; 30.
- Gezaghebber 16, 20; 18, 3; 20, 2; 12; 14; 16; 18; 22; 24; 26—28; 32; 23, 20; 35.
- gezant 35, 11.
- gidde E. 20, 15.
- Gijger (Ph.) 22, 28.
- Gilde (P. de) E. 23, 9.
- Gilingwesi E. 21, 2.
- Gillespie (R. R.) 35, 30; E. 23, 37.
- gingam 24, 7.
- Gintoeng 9, 16; 17; 31, 48; 63; 68.
- Gintol 16, 10.
- Girilaja 20, 34 e.v.
- glacis 31, 58.
- gladakpaard 50, 33; 34; E. 8, 1.
- Glap (Goenoeng) 23, 9.
- glas 8, 10; 23, 95; 40a, 8; zie: *uurglas*; *zandlooper*.
- glimp 16, 41.
- Goa 1, 1; 8; 2, 4; E. 16, 2.
- Gobang E. 23, 35.
- gobar sarassa 10, 2.
- Gobius (A. A.) 23, 6; 67.
id. (Ds. F.) 23, 6.
id. (J. F.) 22, 15; 23, 6; 21; 46; 85; 112; 140; 160; 167; 25, 1; 7; 13; 14.
- Goekinga (G. K.) 32, 10; 40a, 20—22.
- godsdienstoefening, zie: *preek*.
- godsvrucht 10, 31.
- godzaligheid 14, 23.
- Goede-Goede, zie: *Oedoegoedoe*.
- goedkoopheid (in de binnenlanden) 34, 24.
- Goedoe-Goedoe, zie: *Oedoegoedoe*.
- Goeha Gadjah 22, 52; 58.
- Goeha Tjandi 14, 24; 23, 69; 73; 76; 101; 108; E. 22, 1 e.v.; 23, 32; 34.
- Goe-Jan-Verwellesluis E. 4, 3.
- goejava 34, 5; 20; 40a, 26.
- goela djawa 50, 39; 40.
- goelanggoelang 50, 11; 26.
- Goeloc 8, 14; 15, 10.
- Goema 16, 10.
- goendal 50, 16.
- goenizak 45, 5; 16.
- goenoeng, zie: *Kampong Goenoeng*; voorts onder: *berg*.
- Goenoengdapoer 15, 25.
- Goenoengdjati (Soesoehoenan G.) 17, 34.
- Goenoenggoeha 16, 12; 23, 126.
- Goenoenggoeroe 14, 19; 20—23; 27; 28; 22, 62; 102; 23, 82.
- Goenoengkarang 15, 3.
- Goenoengpoetri 16, 12.
- Goenoengsari 31, 73; 74; 35, 20; 34; E. 3, 14.
- Goens (R. van) 1, 19; 5, 20; 21; 10, 30; 31; 28, 3; E. 1, 4; 6.
- Goentoer 23, 167.
- goerami 35, 35; 40a, 8; 15.
- Goeroe, zie: *Goenoenggoeroe*; *Tjigoenoenggoeroe*.
- Goldsmith (O.) E. 1, 10.
- golpho E. 20, 14.
- gom, zie: *gong*.
- Gombongkoneng 18, 21.
- gommecslag 17, 38.
- Gommon (M.) 33, 1; 5.
- gong 17, 38; 22, 54; zie: *bekken*.
- Gonsal (J. E.) E. 23, 16.
- gonting 1, 3; 10; 17; 6, 2; 7, 27.
- gordijn 1, 3; 40a, 12.
- gording 23, 15.

gorgelet E. 20, 14.
 goud 27, 3.
 goudwasscherij 23, 103.
 Gousserate E. 14, 2; 3; 19, 2.
 gouverneeren 7, 17.
 gouvernement 1, 14; 10, 7; 11, 7; 12, 4; 5.
 Gouvernement 28, 1; 45, 3; 4; 6; 8; 14; 16; 18; 20; 25; 50, 46.
 gouverneur 1, 17; 5, 29; 6, 4; 5; 8; 13; 14; 17; 7, 17; 19; 8, 8; 9, 9; 18; 23; 11, 6; 13; 20, 33; 34.
 Gouverneur-Generaal 20, 8; 37, 6; 9; 43, 1; 45, 12; 24; (zijne bemoeiing met de Bovenlanden) 23, 132; (zijn drinken) 35, 21; (zijne hommages) 36, 20; (zijne installatie) 35, 1 e. v.; (zijne landhuur) 41, 1; (zijne reizen) 23, 1 e. v.; 40a, 3; 6; (zijne staatsie) 22, 59; (zijn verjaardag) 32, 10; zie voorts: *audientie*; *Generaal*; *Kapitein Moor*; *paleis*; *parool*; *staatsie*; *titulatuur*.
 gouverno E. 20, 14.
 Graaf 16, 44.
 Graaff (Mr. H. J. van de) 40, 10.
 id. (I. de) E. 23, 5.
 graaflijkheid 1, 21.
 Grabalinga, zie: *Probolinggo*.
 gracht 14, 14; 15; 29; 18, 16; 22, 18; 19; 21; 32; 34—36; 42; 63—66; 106—109; 23, 51; 118; 125; 126; 131; E. 21, 1 e. v.; 4; zie: *gracht*; *ravijn*.
 graf 17, 24; 50; 56; E. 21, 6; 7.
 id. (Chineesch g.) 8, 18.
 id. (heilig g.) 17, 34.
 grafheuvel E. 21, 4.
 grafsteen 30, 2; 32, 10; E. 2, 2; 21, 7.
 graft (= gracht) 23, 126; 34, 17.
 granaat 23, 122.
 Granaat (J.) 33, 11.
 grande 50, 24.
 gragseld 36, 11.
 grasseeren E. 20, 14.
 grassnijder 50, 14; 15.
 gratificeeren 2, 10.
 gratitugo E. 20, 3.
 's Gravenhage E. 1, 11.
 gredja 50, 19; 25.
 Gregorius de Reggio E. 6, 2.
 grenadier E. 7, 4.
 Grendeng 23, 36; 42; 44; 36, 1.
 grens 8, 2; 13, 1; 4; 16, 33; 18, 3; 22, 64; 31, 6;
 zie: *limietscheiding*.
 id. (begroeting aan en begeleiding tot de g.) 16, 22; 27; 22, 54; 72; 98; 23, 82; 40a, 8; 14; 23.
 grensafsluiting 23, 43; zie: *afsluiting*.
 grenspaal 31, 16.
 grensregeling 50, 6.
 Greving (P.) 35, 13.

Grissee 35, 7; 50, 3.
 id. (Regent van G.) 35, 4; 14.
 groeien 22, 73.
 Groen (A.) 22, 22.
 Groendjang E. 21, 5.
 Groeneveldt (W. P.) 6, 9.
 groente 35, 36; 40a, 6; 8; 10; 21; 50, 44; zie: *lalab*.
 groentetuin 34, 20; 40a, 10.
 Grogol 23, 3; 28; 136.
 grond (rechten op den g.) 15, 23; 50, 45; 55;
 zie: *djoewal*; *eigendom*.
 Groningen 34, 35.
 groot 31, 39; 41; 46—48; 66.
 id. (g. heeren) 21, 9; 10; 12.
 id. (grooten) 10, 2; 26; 12, 1; 16, 23; 21, 9; 50, 24; 45; 50.
 Groot (F. de) 23, 23; 143.
 Groote Oost E. 23, 9.
 Groote Rivier 2, 1; 3; 4, 12; 14; 8, 6 e. v.; 13—15; 22; 9, 8; 14; 14, 11; 14; 16; 29; 30; 15, 4; 6; 15; 18; 20—22; 27; 18, 3; 5—9; 12; 14; 15; 17; 22, 5; 32; 33; 36; 63; 65; 66; 68—70; 72—74; 106—109; 23, 45; 49; 50; 86; 87; 114—116; 135; 160; 170; 171; 31, 10; 15; 71; 32, 13; 15; E. 3, 4; 7; 10; 21, 1—3.
 Groot-Java 14, 10; 23.
 Grootkassier 27, 3; 41, 1.
 Groot-Majoor 35, 14.
 gros 2, 8.
 grosseceren 17, 4.
 Gruijs (J.) 22, 13.
 id. (M.) 22, 13.
 Guatemala 39, 6.
 guidie E. 20, 15.
 Guinea (Kust van G.) E. 2, 4.
 Guitard (H. I.) 40, 7; 8; E. 1, 9; 23, 21.

H.

Haagsch Besoigne 27, 1.
 haai 14, 23; E. 23, 27; 31; 33.
 haakjes 8, 22.
 Haan (E. de) 5, 1; 14, 9; 32, 1.
 id. (M. de) 17, 7; 20, 33; 22, 39; 43; 23, 23; 50; 143; 27, 1 e. v.
 haar (bezittelijk voornaamw. = hun) 9, 13; 13, 3; 14, 8; 16, 23; 45; 17, 15 enz.; 18, 3; 5; 20, 16 enz.; 23, 32; 80 enz.; 29, 32; 31, 29; 50 enz.; 33, 1; 6; 34a, 2; 40a, 6; 43, 3; 44, 8; E. 8, 2.
 id. (persoonlijk voornaamw. 3^e naamv. meerv. = hun) 9, 12; 16, 24; 17, 34; 40; 44; 49; 50; 25, 13; 27, 11; 14; 31, 20; 49; 63; 40a, 25.
 id. (id. 4^e naamv. meerv. = hen) 7, 10; 11, 11; 14, 25; 16, 24; 33; 45; 17, 14; 19; 27;

- 45; 50; 20, 14; 15; 19; 22; 33; 26, 8; 9; 27, 14; 29, 33; 31, 27; 50; 51; 35, 8.
- haar (wederkeerend voornaamwoord = zich) 6, 6; 13; 7, 2; 26; 14, 8; 25; 16, 12; 16; 25; 17, 8; 12; 13; 22, 58; 23, 39; 45; 26, 3; 28, 1; zie: *hem*; *hen*; *hun*.
- Haar Edele 2, 2; 5; 7; 8, 10 enz.
- haardracht 8, 6.
- haarlied 22, 32; 61.
- Haas (D. de) 22, 14.
- id. (Maseur de) 22, 35.
- haastig 23, 117.
- Habbassij 2, 4.
- hadjat 50, 18.
- hadji 50, 30.
- Haeflen (Notaris Van) *passim*.
- Haese (Th. de) 23, 143.
- hagedis 23, 81.
- Hageman J. Cزون (J.) 21, 1 e. v.; 50, 5; 11.
- hakim 50, 30.
- Haksteen (P.) 35, 13.
- Haller (A.) E. 1, 10.
- halteplaats E. 23, 29.
- halve (ten dien h.) 17, 30.
- halve coor E. 4, 4.
- haman 24, 9.
- handel 7, 7; 23; 9, 22; 17, 6; 50, 44; 45; zie *monopolie*; *monopolicstelsel*; *morshandel*; *sluikhandel*; *pasar*.
- handelen 14, 17; 16, 26.
- handelsgeest 27, 12.
- handshoen E. 7, 5.
- Hangballang (Goenoeng) 22, 56.
- hangen 22, 83; 23, 63; 64; 40a, 15.
- hangend eiland 8, 4.
- hangmat 34, 12; 50, 47; E. 4, 5; zie: *djoeli*.
- hangnet 22, 23; 29; 32; 35.
- Hannibal van Quemuij 32, 24.
- Hans Jol E. 4, 6.
- Hansen (H.) 33, 6.
- haram 1, 26.
- harder 23, 81.
- hari raja, zie: *lebaran*.
- haring 35, 35.
- Harmensz. (J.) 30, 2; 9.
- Harmonie 32, 18.
- harnas E. 7, 2; 4.
- harpkist E. 2, 3.
- hartbeest, zie: *hertebeest*.
- Hartingh (N.) 35, 1; 21; 40a, 12; E. 1, 9.
- Hartkop (J.) 35, 14.
- Hartsinck (W.) 8, 3; 9, 1 e. v.; 10, 8; 11, 1; 2; 31, 70; E. 7, 2.
- hasil 50, 43.
- Hasselaar (C.) 22, 14; 15; 39.
- id. (P. C.) 32, 10.
- haven 1, 6.
- hechtenis 23, 34.
- Hecke (J. van den) 35, 36.
- Heden (J. van) 22, 15.
- hedig 16, 40.
- Heemraden 31, 70; E. 21, 2.
- Heemradenpadi 36, 13; 41, 1; 50, 28.
- Heemradentuin 35, 6; 11; 21; 26.
- Heemskerk (J. van) E. 23, 4.
- Heeren Meesters 23, 155; 27, 11.
- Heeren Principalen 23, 159; 27, 2; 5.
- Heere (G. de) 22, 15.
- heerendienst, zie: *dienst*.
- heerenstraat 1, 21.
- Heerenstraat E. 2, 9.
- heerenweg 1, 21; 16, 27; 22, 32; 106; 23, 124; 31, 66.
- Heeres (Mr. J. E.) 2, 4; 14, 6; 23.
- heffing 5, 35; 17, 44; 45; 20, 36; 29, 30; 31, 52; 33, 2; 50, 43; zie: *belasting*; *hoofdgeld*; *levering*; *poepoendoetan*; *tjoeke*.
- heidendom 23, 51.
- Heijn (J. Ph.) 40a, 23.
- Heijnen (M. E.) 23, 6.
- Heijrmaus (J.) 17, 7; 17; 20, 6; 13; 31.
- heilige 25, 7.
- Heine (H.) 34a, 3; E. 1, 2.
- Held (M. de) 23, 23.
- Helderman (Th. G.) 18, 18; 22, 2; 82.
- hellebardier 23, 21; 33, 3; 35, 11.
- helm, zie: *stormhoed*.
- Helmond (O.) 18, 18.
- hem (= zich) 6, 5; 7, 6; 15, 10; 16, 24; 36; 17, 21; 30; 19, 24; 25, 9; 27, 13; 33, 2; 4; E. 19, 1.
- hemelstreek (dubbel aangegeven) 22, 18; 50; 67; 23, 74; 31, 8; 37; 64; zie voorts: *strekking*.
- id. (verward) 14, 24.
- Hemme (M.) E. 2, 7.
- Hemsink (G.) 22, 39.
- hen (= zich) 6, 13.
- Hendriksz (C.) 1, 20; 20, 30.
- hengsel E. 7, 5.
- herberg 50, 14.
- Herbrugge E. 23, 26.
- heremiet 14, 4; 7; 22, 44.
- herhaling (vermeden), zie: *kortheid van uitdrukking*.
- herideeren E. 20, 3.
- Hermanus (J. F. H.) 23, 112.
- Herport (A.) 5, 1 e. v.
- hert 32, 10.
- hertebeest 17, 51; 22, 88; 89; 32, 18; 22; 35, 35.
- hertenjaacht, zie: *jacht*.
- hertenkamp E. 3, 3.
- 's Hertogenrade (D.) E. 23, 10.
- herwaarts 1, 10; 11, 12; 17, 30; 20, 31; 32, 4.
- hestern 2, 10.

- hetgunt 40a, 18.
 Heuck (E. M.) 40a, 17; 23; 24.
 heureus E. 20, 3.
 Heusden (C. van) 22, 2; 10; 72; 86; 94; 100; 105; 106; 110; 23, 1; 6; 16; 59; 140.
 heuvel 14, 13.
 Hidding (N.) 22, 13.
 hierentegen 16, 26; zie: *waarentegen*.
 hieromtrent (bijwoord van plaats) 5, 35; 22, 57; 23, 77; 84; 85; 108; 29, 14; zie: *omtrent*.
 hiertoe 1, 6.
 Hilgers (Juffrouw) 35, 35.
 id. (Mr. M. Th.) 35, 13.
 Himbanagara 25, 6; 12; 27, 9; zie: *Imbanagara*.
 Hindoeïsme 14, 7.
 historie 50, 25.
 Hobson-Jobson 17, 38; 33, 11; E. 4, 3.
 Hocamohel 23, 86.
 hoedanigheid 23, 30.
 Hoegli E. 3, 3.
 Hoekoer, zie: *Oekoer*.
 hoendergeld 36, 9.
 Hoetama, zie: *Oetama*.
 Hoëvell (G. W. W. C. Baron van) 23, 117.
 hoewel 9, 5.
 hof 7, 4; 15, 4; 5; 22, 83.
 hofdienst 23, 53.
 Hoff (J. van 't) 23, 173; 30, 9; 31, 70.
 Hoff (J. Donker van der) 20, 11.
 Hofhout (J.) 34, 1 e.v.; E. 1, 8.
 hofmeester 35, 39.
 Hogendorp (C. S. W. van) 50, 7.
 id. (D. van) 32, 10.
 Hohendorff (J. A. Baron von) 31, 70; 75.
 holbuik E. 4, 7.
 Holland (bevrijding van H.) 35, 31.
 Hollander 1, 23; 7, 13; 12, 3; 14, 8; 20, 17; zie: *Europeaan*; *Nederlander*.
 hollandisme 31, 69.
 Holle (K. F.) 15, 17; 40, 1.
 Holsteijn (J. F.) 4, 14; E. 7, 2.
 hommage 29, 33; 36, 3 e. v.; 37, 3; 45, 11; 12; 24.
 hond (roode h.; zwarte h.) E. 3, 9.
 honderdtal 11, 11.
 hongersnood 10, 16; 21.
 Hoofd 17, 19; 23; 49; 52; 53; 20, 13; 15; 17; 22; 24; 26-28; 24, 4; 5; 27, 11; 14; 15; 31, 37; 48-50; 52; 54; 43, 2 e. v.; 4; 44, 10; 45, 2-1; 7; 10; 11; 50, 22; 23; 43; (hun aantal) 20, 5; (begeleiden den reizenden G.-G.) 31, 49 (zie sub: *grens*); (benoeming) 40a, 24; (financieele omstandigheden) 7, 27; 25, 4; 11; 31, 29; (geknevel) 29, 28 e. v.; (getwist) 20, 5; (instructie voor hen) 31, 50 e. v.; (omgang met hen) 26, 10; (onverschilligheid) 29, 29; (opium) 29, 29; (plichten) 40, 23; (wonen in hoofdplaats) 31, 50; (woning) 40a, 12; (zijn vrijgesteld van leveringen) 50, 21; zie verder: *diensten*; *erfopvolging*; *heffing*; *jacht*; *kampong*; *hoofd*; *kandaga*; *Kandoeroewan*; *koffiegecommiteerde*; *lante*; *levering*; *loerah*; *mandoor*; *mantri*; *Oemboel*; *Patih*; *Patinggi*; *pikolgeld*; *prajaji*; *Regent*; *santana*; *staat-sie*; *titel*; *titelnaam*; *Tjamat*; *Tjoetakshoofd*; *Troepshoofd*.
 hoofdenvergadering 17, 48.
 hoofdgeld 1, 14; 11, 11; zie: *padjeg*.
 hoofdmantri 50, 11; zie: *mantri*.
 hoofdnegorij 22, 84; 31, 50; 32, 18; 19; 23; 43, 6; 50, 9-11; 13; 14; 18; 20; 26; 31; 32; 35; 46.
 Hoofdoemhoel 20, 22.
 Hoofdpenghoeloc 50, 11; 18; 25; 29; 30; 33; 35.
 hoofdplaats, zie: *hoofdnegorij*.
 Hoofdregent 20, 13; 18; 33.
 hoofdregentschap 40a, 3.
 hoofdresident E. 5, 2.
 hoofdspruit 23, 160.
 Hooft (P. C.) E. 1, 3.
 hoog 8, 11; 22, 53.
 Hooglanden (Schotsche H.) E. 1, 10.
 Hoijman (Ds. J.) 22, 12; 34, 27.
 Hooreman (A.) 35, 16.
 Hoorn (G. W. van) 35, 16.
 id. (J. van) 5, 17; 15, 3; 20, 2-4; 8-10; 33; 21, 1; 22, 15; 16; E. 3, 5.
 id. (P. van) E. 2, 6.
 Hoornsche Baai E. 23, 12.
 hoornwerk 31, 56.
 hoovaardij 35, 24.
 Horendragerspad 35, 20.
 horloge 22, 2; 16.
 Horsfield (Th.) 23, 167.
 Horst (H. van der) 23, 6; 20; 21; 34; 36; 43; 46; 111; 112; 140; 160; 168; 24, 1; 2; 26, 2.
 hospitaal 32, 30; 34, 2; 3; 7; 17 e.v.; 23; 34a, 1 e.v.; 40a, 8; E. 16, 3; zie: *Binnen-hospitaal*; *Buitenhospitaal*.
 id. (Moorsch h.) 35, 17.
 hospitaalschip E. 18, 1.
 hostagier 6, 15.
 hotel E. 3, 14.
 hout 20, 32; 22, 37; zie: *bosch*; *brandhout*; *djati*; *soerian*.
 houtaankap, zie: *houtkap*.
 houtbosch 40a, 19; zie: *djati*.
 Houten (A. van) 20, 19; 22, 10.
 houthakkerij 1, 22; 2, 2-7; 10; 26, 7.
 houtkap 8, 9; 15, 22; 24; 20, 1; 22, 37; 26, 7 e.v.; 13; 31, 65; 45, 11; 12; 24; 50, 50; zie: *blondong*; *bosch*; *brandhout*; *djati*; *kruit-hout*; *melkhout*; *soerian*.
 houtlevering 31, 57; 68.
 Houtman (C.) E. 15, 1.

houtmandoor 40a, 23.
houtzagerij 15, 28.
Houwaart (J. B.) E. 2, 6.
Hubert E. 23, 24.
Huijsman (A.) 23, 23; 173.
id. (C. M.) 31, 1; 70.
id. (H. S.) 23, 23.
id. (Notaris) *passim*.
Huijsser (J. de) 22, 13.
huis 8, 16; 14, 22; 22, 67; 98; 23, 93; 129; zie:
roemah tangga; rotanraam; tegel.
huisgezin 1, 14; 8, 10; 14, 12; 15, 6; 11; 12;
14; 15; 23; 27; 16, 17; 25; 26; 39; 17, 17;
21; 30; 31; 35; 40; 53; 20, 25; 28; 29; 31;
36; 21, 2; 9; 22, 55; 23, 82; 31, 13; 36; 37;
40a, 1; 40, 5; 11; 43, 4; 50, 6—8; zie: *familie*.
huishoudster 31, 72; 33, 1.
huisplaats 8, 12.
huispostil 34, 25.
huizinge 3, 8.
Hullu (Dr. J. de) 1, 7; 25, 1; 31, 22; E. 23, 8.
hulppakhuis 43, 6; 44, 8; zie: *pakhuis*.
hulpwerkwoord (plaatsing daarvan) E. 23, 33.
humeur 20, 25.
hun (= hen) 8, 1.
id. (= zich) 9, 1; 12, 3; 16, 3; 17, 5; 17; 39;
zie: *haar*.
Hurdt (A.) 10, 3.
huur 27, 13.
huurrecontract 37, 3.
huurland 22, 37; 50, 37.
huwelijk 9, 20; 50, 30; 33; 34; zie: *bruiloft*;
echtscheiding; gebod; mas kawin; staat.

I.

Iboekoeta 31, 15.
Ide Bangsa 4, 9.
Idjoe 23, 106.
idjoek 23, 15; 40a, 10; zie: *vijger*.
-ie (= je) 1, 13; 4, 7; 7, 3; 6; 25; 33; 10, 27;
14, 5; 10; 11; 12; 14—18; 20; 24; 26; 29; 17,
4; 5; 23, 4; 15.
iemand 3, 8.
iot (= iets) 14, 6.
ietwes 3, 2; 12, 2; 26, 8; 9; 29, 10.
iever 31, 29.
ieverig 38, 1; 40a, 10.
-ig (verwisseld met: *-lijk*) 34, 4.
-iglijk (vervangen door: *-elijk*), zie: *-elijk*.
-ij (= je) 14, 23.
ijdel 19, 4.
ijver, zie: *iever*.
ijzerboom 22, 47.
ijzermijn 31, 20.
ijzervarken 23, 150.
iket 50, 35.

ikoet 50, 55.
illico 32, 8.
imah tangga 50, 10.
Imbanagara 16, 27; 28; 30; 31; 34; 36; 43; 47;
17, 37; 41; 45; 46; 20, 26; 30; 21,
11; 23, 91; 25, 6; 12; 27, 9; E. 23,
11; 14; zie: *Banagara; Managara*.
id. (Depati I.) 16, 3; 27; 30; 36; 38—
43; 17, 37; 49; 50; 54—57; 59; 20,
26; 30; 21, 11.
id. (Mas I.) 16, 40.
id. (Regent van I.) 16, 36; 40; 24, 2;
7; 35, 12.
Imbawangsa 7, 17.
Imbawatjana 25, 9.
Imhoff (G. W. van) 15, 2; 23, 23; 94; 173; 174;
31, 1 e.v.; 3; 12; 69 e.v.; 32, 1 e.v.; 10;
14; 15; 27 e.v.; 33, 1; 3; 8; 35, 38;
E. 1, 1; 7.
id. (H van) 31, 55.
immers 2, 6; 5, 17; 31; 11, 13; 20, 5; 34a, 4;
E. 23, 11.
impeteeren E. 20, 15.
impoeng E. 23, 28.
importeeren E. 20, 3; 12.
impotent 6, 12; 9, 5; 7; 8; 12; 14; 23; 25; 10,
35; 34, 12.
impreteeren E. 20, 15.
improvisto (al) E. 20, 15.
in (in voornemen) 10, 18; (= ten opzichte van)
25, 13; (lid in den Raad) 38, 5; (= bestaande
in) 20, 25; 23, 53; (in eene plaats) 19, 8; (in
aanstaande; in toekomst) 10, 27.
inbocht 14, 27; 22, 6; 23, 20; 46; 60; 74; 105.
inbochting 23, 80.
Indang Paleij 23, 38.
Indapella 27, 9.
indertijd 40a, 26.
Indiaan (substantief) 5, 14; 17, 38; E. 11, 2; 3.
id. (plaatsnaam), zie: *Indihiang*.
Indiaansch E. 8, 2; 9, 1.
indigo 17, 5; 19; 25; 28; 31; 36; 38; 42; 44;
45; 52; 19, 1 e.v.; 20, 17; 19; 21; 25; 26; 28;
29; 32; 21, 6; 9; 22, 40; 23, 8; 14; 82; 140;
147; 154—156; 169; 26, 3 e.v.; 38, 1; 3; 4;
39, 1 e.v.; 40, 20; 45, 9; 23; 50, 52; 53; E.
23, 14; 20; 23; zie: *anjil; nila; taroem; tom*.
indigobereiding 19, 4.
indigokokerij 23, 155.
indigomaker 23, 89.
indigosorteerder 39, 1; 3.
Indihiang 27, 9; 36, 1.
indiscretie 31, 52.
Indo 40a, 2; E. 3, 12; zie: *Mizties*.
Indragiri 13, 1.
Indramajoe 1, 2; 4; 7; 6, 1; 7, 1; 4; 21; 23;
10, 2—4; 32; 11, 1; 2; 4; 5; 12, 1;

5; 20, 1; 30; 33; 40a, 3; 22; 46, 2; 49, 2.
 Indramajoe (rivier van I.) 1, 6; 7, 22.
 Indrawatjana 16, 26.
 indroging 45, 14.
 industrie 31, 19.
 inferceren 31, 6.
 infinitief (in plaats van verleden deelwoord passief) 3, 8; 4, 10; 20, 30.
 id. (constructie) E. 23, 33.
 informeren 28, 3; E. 23, 27.
 -ing (= -iging) 18, 14; 22, 4; E. 20, 29.
 ingaan 45, 20.
 ingebelij, zie: *ngabehi*.
 ingezetene 20, 24; 40a, 4; 40, 23; 45, 2; 9; 10; 13; 21; 23; 24; 50, 42; zie: *opgezetene*.
 inggih 24, 4.
 ingravesceeren 2, 10.
 inhabitant 9, 17.
 inhandigen 23, 20.
 Inidah 16, 10.
 inkhoorn 34, 5; E. 9, 1 e.v.
 inkt 23, 112.
 Inlander 6, 12; 14, 10; (zijne domheid) 20, 27; (zijne luiheid) 9, 15; 20, 18; 29, 28; 31, 54; ('s avonds niet in de stad toegelaten) 23, 116; zie verder: *bijgeloof*; *gemeen*; *huis*; *huwelijik*; *Javaan*; *kleed*; *kleederdracht*; *kris*; *marionet*; *muziek*; *schietgeweer*; *staat*.
 inlandsch 8, 22; 23, 167.
 inlijving (van Bantamsch grondgebied) 23, 39.
 inmanen 16, 5.
 inmiddels 15, 7; 21; E. 23, 9.
 inpleo E. 20, 3.
 insinueren 9, 1; 23, 36.
 Inspecteur-Generaal over de koffiecultuur 40, 9.
 inspectie 44, 10.
 inspectiereis 21, 5; 6; zie: *ronde*; *visite*.
 instantie 14, 5.
 instantig 17, 22; 20, 28.
 insteeren 35, 9.
 instrument 1, 29.
 Intan (Njai) 30, 4; 7.
 Intche 9, 18.
 interest 17, 43; 29, 33; zie voorts: *rentebe-kening*.
 interneering 17, 4.
 interpunctie 20, 4.
 Intjiassam, zie: *Tjiasem*.
 intrageeren E. 20, 15.
 invasio E. 20, 15.
 invoice 46, 1; 3.
 inwachten 10, 12.
 Iperen (Ds. J. van) E. 21, 2.
 Ipis, zie: *Pasir Ipis*.
 Isle de France, zie: *Mauritius*.
 Ispahan E. 2, 3.

Itchemon (B.) 2, 6.

J (zie ook onder Dj).

j (verwisseld met i) 23, 52; zie: *-je*.
 jaagpad 31, 62.
 's jaarlijks 17, 51; 26, 7; 43, 4.
 jaarrapport 50, 7.
 Jacatra (in eigenlijken zin) 1, 17; 14, 3; E. 3, 2; 23, 4.
 id. (wordt gelijkgesteld met Pakoecan Padjadjaran) 18, 3; 4; 22, 34; 83; 23, 51; 77; 85; 86; 118.
 id. (Batavia aldus genoemd) 1, 1; 6, 1; 7, 21; 10, 2.
 id. (het gebied der stad Batavia) 5, 2; 17; 7, 2; 8, 1; 2; 9, 1; 2; 10, 4; 13, 1; 14, 1; 8; 15, 4; 22, 4; 11; 23, 17; 22; 25—28; 31; 66; 159; 27, 3; 4; 31, 2; 3; 9; 12; 34; 36; 37, 1; 38, 2; 40, 2; 11; 44, 2; 45, 3 e.v.; 17; 22; 27; zie ook: *jurisdietie*.
 id. (fort) 3, 1; 4, 6; 11; 8, 22; 34, 3; 4; 37, 6.
 id. (weg van J.) 5, 19; 31, 67; 69; 71; 72; 32, 26; 34, 34; 35, 5; 23; 40a, 3; E. 3, 4; 10.
 id. (Pangeran van J.) 15, 10.
 jacht 7, 15; 17, 51; 22, 85; 88 e.v.; 32, 20 e.v.
 Jaga Tieving (?) 16, 37.
 Jager (H. de) 14, 3; 9; 11; 15, 1.
 jagerboom 14, 22; 23, 77; 107; 50, 42; E. 4, 5.
 jagocar E. 4, 3.
 jakka 5, 14.
 jaloezie 34, 19.
 Jambij Pitara, zie: *Djambepitara*.
 Jan Kriek E. 4, 3.
 Jan over zee E. 4, 3.
 Jangdipertoewan E. 4, 2.
 Jankewo (?) 13, 3; 4.
 Jansen (P.) 28, 5.
 id. id. 40, 5; E. 23, 32.
 Jansz (C.) 4, 15.
 id. (Evert) 7, 1 e.v.; 33—35.
 id. (M.) 15, 3.
 Japan 15, 2; E. 3, 2; 3.
 Japanner 34a, 3; E. 4, 3.
 Japara 1, 14; 4, 2; 5, 11; 29; 7, 10; 10, 3; 20, 34; 35, 7; 30; 39, 1; 4.
 id. (Regent van J.) 35, 4; 10; 13.
 japon E. 3, 13; 14, 3.
 Jas (Kapitein J.) 34, 34.
 Jassembrug 34, 34.
 Jassenkerkhof 34, 34.
 Java 1, 5; 10; 17, 6; 26, 2; 27, 3; 37, 8; 39, 1; 3; 45, 3; E. 23, 26; 31.

Java (eerste hoek van J.) 23, 17; 75; 109; E. 23, 12.
 id. (Oostkust van J.) 4, 14; 7, 2; 16, 16
 id. (Zuidkust van J.) E. 23, 1 e.v.
 Javaan 1, 10; 11; 16; 27; 28; 2, 2; 5—8; 3, 1; 4; 6; 4, 5; 6; 5, 27; 28; 7, 31—33; 8, 2; 4; 6; 8; 11; 12; 13; 14; 16; 22; 9, 1; 7 enz.; 10, 6; 34; 36; 11, 6; 14, 8 enz.; 15, 4; 7; 8; 9 enz.; 16, 9 enz.; 17, 3; 4 enz.; 18, 3; 7 enz.; 20, 7; 12 enz.; 22, 11; 17 enz.; 23, 3; 5 enz.; 142; 24, 4; 25, 1; 7; 8; 26, 2 enz.; 27, 5 enz.; 29, 11 enz.; 30, 3; 31, 20; 60; 33, 6; 34, 3; 8 enz.; 38, 2; 40a, 4; 5; 10; 43, 3; 5; 45, 2—4 enz.; 50, 23; E. 23, 5 enz.; zie ook: *Berg-Javaan*; *Inlander*; *kwartier*; *Oosterjavaan*.
 id. (Kapitein der J.) 15, 27; 23, 82; 153; 31, 37; 40a, 16.
 Javaasch 27, 2.
 -je (verwisseld met: -ie of: -i) 1, 13; zie: -ie; -ij; j.
 Jefferson E. 23, 14.
 jegens (: tegen) 7, 35; 10, 4; E. 23, 33; 34.
 tegenwoordig 6, 17; 9, 17; 20; 10, 3; 24; 11, 3; 15, 5; 17, 21.
 Jemming (D.) 5, 8.
 jenever 35, 37.
 Jezuiet 1, 1.
 Jobson E. 23, 14.
 jochem, zie: *djoekoeng*.
 Joedabangsa 1, 14; 4, 9.
 Joedadjaja, zie: *Djajajoeda*.
 Joedakarti 1, 15—17; 22; 26; 11, 9.
 Joedamanggala 16, 13; 25, 3; 5; E. 23, 12.
 Joesoef (Sheik J.) 14, 19; 23; 16, 31; 22, 6; 29, 12.
 Johanna E. 4, 2.
 jolij, zie: *djoeli*.
 Jong (C. de) 35, 14.
 id. (D. de) 49, 1; 2.
 Jongbloet (C.) 21, 1 e.v.; 23, 6.
 jongen 8, 22; 10, 34; 22, 27; 49; 55; 79; 34, 3; 19; E. 23, 31.
 jongst E. 23, 10; zie: *onlangs*.
 jonk (schip) 1, 22.
 id. (landmaat) 50, 35—37.
 Jonk Ceilon E. 4, 6.
 Jonker (Kapitein J.) 7, 13; 14; 8, 5; 11, 1; 16, 32; 48; 22, 16; 23, 172.
 joosjesage 34, 24.
 Jordens (J. E.) 31, 22; 32, 2; 9.
 id. (J. W.) 31, 22.
 Josephe (H.) E. 2, 8.
 id. (S.) 35, 14.
 journaal 1, 28; 5, 25; 15, 1; zie: *dagregister*.
 Jubbels (A.) E. 23, 14.

judicature 20, 24.
 juffrouw 22, 18; 23; 29; 32; 36; 37; 32, 12; 14; zie: *dame*.
 Juliana-Baai E. 23, 7.
 Junghuhn (Dr. F. W.) 18, 22; E. 23, 8.
 jurisdictie 5, 33; 10, 14; 28; 13, 4; 20, 24; 23, 116; zie: *rechtspraak*.

K (zie ook onder C).

k (verwisseld met c) 4, 4.
 id. (id. met g) 5, 3.
 ka-, zie ook: *ke*.
 kaai 37, 6.
 kaaiman 5, 17; 23, 81; 167; E. 13, 1; 23, 31.
 kaalkop E. 4, 3.
 Kaap de Goede Hoop 5, 25; 22, 1; 14; 35, 35; 36; 40a, 4; E. 2, 4; 4, 1; 23, 1; 2; 8; 10.
 kaar E. 20, 15.
 kaars 17, 6.
 kaart 1, 12; 14, 1; 9; 15, 4; 17; 30; 16, 30; 48; 18, 3; 4; 8; 22, 2; 4; 12; 39; 40; 68; 23, 17; 20; 88; 94—96; 99; 102; 103; 107; 110; 29, 20; 31, 9; 11; 12; 64; 50, 54; E. 15, 2; 17, 1 e.v.; 21, 1—3; 22, 1; 4; 23, 1; 2; 5—7; 9—12; 15; 16; 20; 24—28; 31—33; zie ook: *detailkaart*; *schaal*; *Topographisch Bureau*; *wijkkaart*.
 kaartel, zie: *kadel*.
 kaartenmaker 8, 22; 22, 2; E. 23, 9; zie: *Baas-Kaartenmaker*.
 kaasje, zie: *casie*.
 kabaal 6, 12.
 kabaja E. 3, 13; 14, 1 e.v.
 kabajan 50, 11; 25; 26; 31.
 Kaboejoetan 17, 50; 50, 42.
 kabriet 23, 65; E. 20, 7.
 Kadastraal Bureau 31, 74.
 kadel 34, 12; 13; 19; E. 18, 1.
 kadelé 40, 19.
 Kadomangan 10, 26; 22, 41; 23, 25.
 kadera 22, 23.
 Kadipaten 22, 40.
 Kadir 23, 144.
 kadjang 50, 44.
 Kadoengora 17, 56; 22, 61.
 Kadoesewoe 15, 25.
 Kadoewang 31, 3.
 kadongdong 40a, 6; 40, 9; 13.
 kaffer 2, 4; 5.
 kafir 1, 24.
 kaft E. 20, 4.
 Kago 4, 14; 8, 13.
 Kahler (A.) 34, 17.
 kajertouw 23, 15.
 kajoe boedi E. 10, 2.
 kakap 23, 81; 35, 35; E. 4, 3.
 kaki 50, 52.

- Kakiali 22, 16.
 Kakoelonan, zie: *Pakoelonan*.
 kalender E. 4, 5.
 Kalang E. 4, 5.
 Kalapa 15, 17.
 Kalapadoewa 8, 11; 19; 9, 14; 25; 15, 6; 27; 22, 53.
 Kalapanoenggal 9, 17; 18; 14, 2; 15, 3; 16, 5; 22, 55; 60; 30, 3; 36, 1; E. 21, 3
 kalbas 35, 37.
 Kaliabang 23, 142.
 Kalibata 18, 6.
 Kalidjambe 23, 145.
 Kalidjati 49, 1.
 kalipa 50, 11.
 kalipaak 50, 42.
 Kalipoetih 23, 142.
 Kalipoetjang 16, 36; 17, 40; 43.
 Kalisewoe 40a, 22.
 Kalitandjoeng 20, 35; 40a, 21.
 Kaliwaringin 23, 142.
 Kaliweloe 23, 142.
 Kaliwoengoe, 35, 9.
 id. (Regent van K.) 35, 4; 15; 40, 9.
 kalkoen 35, 35.
 Kaloerahan 25, 9.
 kalomel 34, 2.
 Kalong 23, 96.
 Kamarangan 16, 48; 23, 164.
 Kambaja E. 14, 2.
 kambaja E. 14, 2.
 kambodja 14, 29.
 kamer 33, 11.
 Kamiritjina 30, 9.
 Kamoening 22, 24.
 kamp E. 20, 7.
 kampeeren 31, 60; 66.
 kampement 23, 52; 55; 58; 61; 65; 68—70; 73; 81; 82—84; 118; 119; 126; 128—131; 137; 142; 143; 145; 29, 16; 31, 39; 42; 32, 13.
 Kämpfer (E.) 5, 28; 15, 1; 3.
 kampong 15, 6; 17, 4; 31, 24; 25; 33; 39; 44—47; 32, 12; 16; 17; 38, 1; 3; 40a, 20; 25; 43, 3; 50, 6—10; 42; E. 23, 26; 28; 35; zie verder: *desa*; *negorij*.
 id. (Chineesche) 31, 72; 40a, 21; E. 20, 7.
 Kampong Ambon 30, 2.
 Kampong Goenoeng 41, 1; 2; 46, 4.
 Kampongbaroe (achter Mr.-Cornelis) 14, 11; 13; 15, 6.
 id. (Buitenzorg) 15, 11; 21; 18, 7; 14; 15; 22, 16; 18—20; 29; 33; 35; 36; 84; 96; 110; 23, 82; 132; 135; 137; 138; 27, 8; 29, 27; 33; 30, 3; 6; 31, 10—12; 14; 15; 17; 19; 25; 26; 34; 35; 37; 68; 32, 12—14; 16; 36, 1; E. 23, 13; zie: *Paroengangsana*.
 Kampongbaroe id. (Regent van K.) 20, 12; 23, 82; 35, 16; E. 23, 19; 28; zie voorts: *Martakara*; *Martawangsa*; *Nalanagara*; *Tanoedjiwa*.
 id. (Tanggeran) 15, 29; 22, 40.
 kamponghoofd 50, 10; 43; zie: *loerah*; *mandoor*.
 Kampongmalajoe 8, 5; 30, 2.
 kan 23, 46.
 kanaalgraving 23, 141; 31, 62; 32, 25; 26; 40a, 5; 45, 18; 25; E. 23, 24; zie: *slokan*; *waterleiding*.
 kanariboom 34, 5.
 kanasser 22, 31.
 kandaga 50, 26.
 kandang 22, 54.
 Kandanghaoer 6, 4; 40a, 3; 22; 49, 2.
 Kandangsapi 23, 141; 143.
 Kandangwesi 16, 34.
 Kandoeroewan 16, 36; 25, 1—5; 50, 9; 11; 26.
 Kanekes E. 21, 6.
 Kangdjeng 25, 1.
 kano 7, 15; 17; 18; 20; 10, 36; 16, 29; 48; 17, 40; 22, 21; 27; 28; 36; 43; 23, 80; 90; 91; 97; 99; 102; 103; 125; 147; 163; 31, 60; E. 23, 21; 22; 31; 33; zie: *djoekoeng*.
 Kanoman 35, 19.
 kanon 1, 2; 12, 2; 23, 65; 32, 25; 40a, 8; 25; zie: *bas*; *baskamer*; *busschieter*; *matroos*.
 kanonschot 35, 21; 26 e.v.; 40a, 11; 24.
 Kantjang 23, 144.
 kantjrah 23, 81.
 Kaoempandak, zie: *Kawoengpandak*.
 kapala 21, 8; 12; 50, 9; 52.
 kapas, zie: *katoen*.
 kapater 23, 65; zie: *capade*.
 kaper E. 23, 19.
 Kapitan laeet 6, 5.
 Kapitein 1, 19; 10, 30.
 Kapitein Moor 14, 6.
 Kapitein Radja 2, 2; 5.
 kapmes 27, 10.
 Kapoetian 15, 25.
 kapokboom 40, 13.
 Kaprabon (Pangeran Radja K.) 35, 19.
 kar, zie: *pedati*.
 karakter 18, 15; 22, 34; 34, 20.
 Karang (Goenoeng K.) 14, 4; 22, 100; 23, 58; 84; 29, 14.
 id. (Kapitein K.) 10, 25; 26; 17, 23.
 id. (Rangga K.) 25, 5.
 Karang Gocha E. 22, 1.
 Karangan 22, 41; 23, 25.
 Karangsamboeng 7, 23; 33, 13; 40a, 19; 45, 25; 46, 1; 2; 47, 2; 50, 14; 16; 30; 49.
 Karangtengah 10, 26; 36; 11, 13; 22, 67.
 karbouw, zie: *buffel*.
 Karat 16, 10.

- kardamom 17, 38; 42; 44; 45; 21, 9; 38, 3; 4; 42, 1 e. v.
 Karel 22, 27.
 Karet 22, 29; 62; 111; 23, 50.
 karikam 24, 10.
 Karim 15, 27; 22, 24.
 karos 22, 29; 62; 23, 46; 49; 50; 112; 115; 117; 140; 142—144; 160; 162; zie: *rijtuig*.
 karospaard 22, 27.
 karpek 22, 18; 27; 31; 36; 37; 51.
 karper 23, 81; 129; 40a, 8; 15.
 karpër 34, 4.
 karrevoerder 46, 4.
 Karrewang E. 4, 6.
 Kartabaja 6, 6.
 Kartadita 22, 55.
 Kartadjaga 16, 36; 17, 43.
 Kartadjaja 9, 21; 15, 14; 16, 6—9; 11; 14; 15; 30, 3.
 Kartadjati 10, 26.
 Kartadjiwa 30, 7.
 Kartajasa 23, 7; 14; 146—149; 163.
 Kartajoeda 20, 33.
 id. (negorij) 15, 25.
 Kartalaja 6, 6.
 Kartamanggala 26, 9; 30, 3; 7.
 Kartanagara 16, 5; 17, 11.
 Kartapraja 16, 19.
 Kartasoera 20, 3; 7; 13.
 Kartasoeta 10, 26.
 Kartisoeta 25, 8; 9.
 karwaat 34, 9.
 kasang 16, 38; 40a, 12.
 kasoemba 1, 20; 21, 9.
 kasoemba kling 1, 20.
 Kassin 16, 10.
 kaste E. 13, 1; 19, 1; 20, 9.
 Kasteel (van Batavia) 22, 17; 21; 23; 27—29; 32; 38; 39; 52; 61; 62; 111; 23, 3; 8; 21; 23; 29; 34; 37; 46; 60; 87; 112; 116; 117; 140; 143; 145; 160; 163; 164; 166; 24, 2; 35, 1; 8; 38; zie: *binnenplaats*.
 kasteeltje 34, 17; 18; 20.
 katapanel 31, 60.
 katel, zie: *kadel*.
 Katewel 23, 144.
 kati 20, 17.
 katil, zie: *kadel*.
 katjakatja 22, 18.
 katjang 50, 41; 43; E. 23, 11.
 katjang djepoen 40, 19.
 Katoelampah 18, 8; 14.
 katoen 17, 25; 28; 32; 26, 5 e.v.; 38, 1; 3; 4; 40, 20; 50, 40; zie ook: *garen*.
 kattamaram 31, 60.
 kaviaar 35, 36.
 kawah 18, 20; 22, 43.
 Kawah (Goenoeng) 22, 43—45.
 Kawah Djambangan 22, 49.
 Kawasen 16, 3; 28; 29; 31; 36; 40; 17, 39; 42; 20, 27; 30; 21, 5; 11; 23, 92.
 id. (Regent van K.) 24, 2; zie: *Soetanangga*.
 Kawoenganten 10, 15; 20; 24; 32—35; 11, 13.
 Kawoengpandak 22, 21.
 kazerne 32, 30; 54, 14.
 ke-, zie ook: *ka-*.
 kebon 18, 16.
 Kebondalem 18, 16.
 Kedoengalang 14, 8; 12; 21; 15, 15; 17; 21; 23; 24; 18, 7; 22, 18; 21; 33; 35; 36; 108.
 Kedoengbadak 4, 17; 22, 64; 108; 23, 47; 114; 124; 135; 138; 161; 27, 7; 30, 2; 7; 31, 10; 36, 1.
 Kedoenggrandoe 16, 35.
 Kedoengwaringin (Buitenzorg) 15, 22; 18, 16; 22, 17; 21.
 id. (Galoeh) 16, 32.
 keel 23, 79; 80.
 keesjen E. 4, 3.
 Keetje (Panganteeng K.) 22, 24.
 Keijzers (Notaris) *passim*.
 Keijts (J.) E. 2, 3.
 Keizerskanaal E. 1, 7.
 keladi 40, 20; 21.
 kelder 22, 32; 51.
 Kemajoran 31, 74.
 Kembangkoening (Ommelanden) 9, 16; 17; 18; 22, 55.
 id. (Krawang) 11, 11; 31, 46.
 Kendal 35, 9; 40, 9.
 id. (Regent van K.) 35, 4; 15.
 Kandang (Goenoeng) 23, 67; 112; 113; 120; 121; 128; 130; 134; 138.
 Kendeng (Goenoeng) 23, 160; 29, 12; 31, 31; 32; 34—37.
 kennis 10, 6.
 kentering 34, 14.
 Kentjana 15, 25; 22, 43; 44.
 Kentol 1, 17; 23; 14, 12.
 kerk 32, 24; 30; E. 8, 2; zie: *Buitenkerk*; *gre-dja*; *mesigit*; *tempel*.
 kerkhof, zie: *begraafplaats*.
 Kern (R. A.) 20, 1; 50, 5.
 Kernolong (Gang K.) E. 4, 1.
 Kersavond 34, 3.
 Kortaboemi 16, 28; 21, 8.
 ketib 50, 11; 17; 18; 25; 33—35.
 keton 50, 18.
 ketting 22, 23.
 Ketting (P.) E. 2, 3.
 keukenrecept 5, 18.
 keuterboer E. 18, 1.
 Kiai 1, 17; 23; 16, 39.

Kiai Mas 7, 18—20; 23; 24; 28; 30; 10, 20.
 kiatenhout, zie: *djati*.
 kidjang 22, 85; 88; 89.
 Kidoelees 12, 4.
 Kiezenga (Ds. J.) 23, 166; 50, 30.
 kil E. 23, 21; 22.
 kind 20, 30.
 Kinder de Camareeq (A. W.) 50, 37.
 kindsch 16, 26.
 kip 23, 47; 65; 92; 93; 113; 141; 161.
 kippersoen 11, 5.
 klam 9, 4.
 klamboehaak 40a, 12.
 klapper 7, 25; 15, 23; 23, 90; 92; 50, 43; zie: *cocos*; *klappus*.
 klapperolie 40a, 9; E. 23, 31; 32.
 Klappersiland 23, 109; zie: *Kokoseiland*.
 klapperteelt 31, 13; 40a, 25.
 klappus 5, 34; 14, 23; 24; 26; 22, 40; 60; 23, 77; 78; 31, 56; 33, 1; 2; 6; 34, 5; 39, 19; 40a, 9; 15; 25; 50, 42; E. 9, 1.
 Klappuseiland E. 23, 19; 23; zie: *Kokoseiland*.
 klauw 22, 47.
 kleed 27, 3; 12; 13; zie: *manufactuur*; *papier*.
 kleederdracht 8, 6.
 kleedje 36, 15.
 kleeren 37, 6.
 klein 10, 30; 31, 39.
 kleinbier 23, 168.
 kleinzin 19, 4.
 Klender 22, 52.
 klerk 41, 1; 45, 16; zie: *schrijver*.
 id. (Eerste) 5, 26; 14, 2.
 Klerk (M. de) 35, 13.
 id. (R. de) 37, 1; 9; E. 23, 19.
 klip 8, 18; 14, 24; 15, 25; 26; 31, 58; 34, 13.
 klok 8, 10; 34, 22; 24; zie: *glas*; *horloge*.
 klokkehuis 34, 17.
 Kluijver (Dr. A.) E. 14, 1.
 kluizenaar, zie: *heremiet*.
 knauwen 8, 11; 34, 9.
 knibbelen 34, 9.
 knoerij 27, 5.
 Knoest (J. C.) 31, 55; 32, 17.
 Knol, zie: *Cnoll*.
 Knops (J.) 46, 1; 50, 1.
 Kobell (H.) 34, 17.
 koe (wilde) 32, 18; 20; 22.
 koebeest 10, 19; 21; 28; 16, 44; 22, 31; 54; 110; 23, 47; 65; 80; 94; 101; 102; 113; 141; 161; 24, 7 e. v.; 25, 5; 33, 1; 6; 44, 4; 45, 11; 50, 13; 49; zie: *banteng*; *buffel*.
 Koedoes 35, 7.
 id. (Regent van K.) 35, 3; 14; 15.
 Koejol 16, 12.
 koek 34, 2; 29; 30; 34a, 1.
 Koek (J.) 23, 21.

Koek (Mijnheer van) 14, 23.
 koekraal 40a, 5; zie: *coraal*.
 koelak 14, 21; 50, 17; 29; 33; 34.
 koeli 11, 11; 14, 8; 10; 12; 16; 21; 45, 16; 26; 50, 23; 41; 44; 49; zie voorts: *batoer*; *boe-djang*; *diensten*; *loonstandaard*; *panoekan*; *pantjen*; *papatok*; *perdjaka*; *rahajat*; *toe-goer*; *transportdiensten*.
 koeliloon 45, 5; 46, 2.
 koelvat 35, 39.
 koenting 1, 10.
 Koeripan 1, 13; 4, 17; 15, 24; 31, 7; 8; 68.
 koers (vertrouwde k.) 23, 99; zie ook: *hemel-streek*.
 Koesoemanagara 16, 34; 17, 30; 33; 34; 20, 20.
 koestal 31, 71; zie: *stal*.
 koeter E. 18, 1.
 koets 35, 11; 26; zie: *rijtuig*.
 koetsier 22, 27.
 koewala 15, 29.
 koffie 22, 84; 85; 23, 7—9; 82; 140; 148; 155; 156; 169; 26, 6; 27, 1 e. v.; 29, 28 e. v.; 30, 1 e. v.; 31, 28; 34, 8; 10; 12; 23; 38, 3; 40a, 1; 6; 7; 9; 14; 15; 22; 24; 26 e. v.; 40, 1 e. v.; 22; 43, 2 e. v.; 44, 1 e. v.; 45, 1 e. v.; 48, 1 e. v.; 50, 6; 10; 44; 47; 48; 53; E. 23, 14; 20; 23; 37; 39; zie ook: *cawwa*; *cultures*; *dwangcultuur*; *eigendom*; *koffiebetaling*; *pak-huis*; *productentransport*.
 koffiebaten 46, 1 e. v.; 47, 1 o. v.; zie: *batig slot*.
 koffiebetaling 27, 6; 29, 28 o. v.; 31, 28; 52; 37, 1; 4; 8; 38, 1 e. v.; 41, 1 e. v.; 45, 3 e. v.; 18; 50, 44; 48; zie: *emballage*; *modulgeld*; *overwicht*; *pikolgewicht*; *transportkosten*.
 koffiegecommiteerde 50, 10; 28; 31.
 koffieprauw 50, 41.
 kojan E. 4, 6.
 kok 22, 27.
 kokos, zie: *cocos*.
 Kokoseiland E. 23, 2; zie: *Klapperseiland*; *Klappuseiland*.
 koksboek 35, 35 e. v.
 kolder E. 7, 4.
 koltbaan 32, 18.
 kolonie 1, 10; 4, 14; 5, 28; 45, 2.
 kolonier 33, 8.
 kolonisatie, zie: *boer*.
 kombars 34, 19; 21; E. 14, 1 e. v.; 18, 1.
 kombaij E. 14, 2.
 kombuis 31, 70; 71; 32, 29; 34, 17; 19; 40a, 10.
 komen (het komt niet kwalijk) 16, 11.
 id. (als hulpwerkwoord) 7, 19; 9, 5; 6; 9; 22; 11, 11; 16, 15; 25; 33; 17, 14; 31; 44; 49; 20, 17; 19; 28; 30; 22, 47; 73; 75; 90; 23, 45; 65; 72; 74; 81; 117; 123; 134; 26, 8; 12; 28, 5; 29, 32; 31, 28; 51; 58; 40a, 23; 27.

kommerbant E. 14, 2.
 kompas 14, 9; 15.
 kompasmaker E. 23, 11.
 konijnenbergje 34, 17.
 Koning (J. D. de) 33, 6; 7.
 id. (R. H. de) 33, 6.
 Koningsplein 35, 11.
 koninklijk 45, 7; 8.
 kooi 34, 19; 40a, 12.
 kooigoed 40a, 12; 19.
 kooihaak 40a, 12.
 kooiknop 40a, 12.
 kool 34, 28; 35, 36; 40a, 10; E. 4, 7.
 koolwagen E. 4, 7.
 koolwater E. 4, 7.
 koopen (gekoft) 22, 24; 23, 65.
 Koopman 10, 4.
 koopmanschap 17, 15; 25; 27; 28; 32; 38; 40—
 42; 44; 48; 20, 17; 21, 10; 24, 3; 40a, 7.
 koorts E. 12, 2.
 kop 16, 29; 17, 3; 4; 15—18; 21; 22; 28—31; 34.
 id. (bij den k. vatten) 10, 6.
 kopafsnijden 2, 11; 6, 13; 8, 8.
 kopek, zie: *karpek*.
 kopere kapellen E. 4, 3.
 koperslager 15, 30; 22, 40; 64; 98; 101; 110; 23,
 28; 124; 132; 135—137; 139.
 koraalsteen, zie: *Karang*; *zeesteen*.
 Koran 50, 25.
 Koreng 13, 3.
 korporaal 14, 24; 23, 95.
 korrel 40a, 4.
 kort (in 't korte) 12, 5.
 korten 23, 94; 98.
 kortheid van uitdrukking 1, 7; 7, 15; 43, 3.
 kortooren 2, 5.
 korts 7, 11.
 Kosala E. 21, 6.
 kost (—konde) 8, 6; 16, 33; 41.
 kostgeld 27, 3.
 kostschool 37, 9.
 kot E. 18, 1.
 Kota Gandek 22, 63; 66.
 Kota Prenang E. 21, 3.
 Kota Renah E. 4, 6.
 Kotenkamp (Wede.) 30, 2; 9.
 koudepis 8, 15.
 kouw E. 23, 2.
 Kouwtsienko 30, 4; 8.
 kraal, zie: *coraal*; *stal*.
 krakeling 24, 4.
 kramat 14, 20.
 krاندjang 44, 9.
 krankbezoeker 31, 58; 34, 22; 50, 30.
 Krapjak 32, 19.
 kraton 23, 103.
 krawaat E. 20, 4.

Krawang 1, 14; 28; 4, 2—5; 9; 10; 5, 33; 6,
 1 e. v.; 7, 1; 6; 23; 29; 9, 1; 11; 20;
 22; 10, 7; 10; 18; 25; 26; 11, 1; 2;
 5; 16, 3; 8; 17, 43; 20, 28; 33; 22, 4;
 23, 7; 11; 140; 144; 153; 30, 2; 7; 31;
 12; 14; 30; 44; 46; 48; 57; 33, 11;
 36, 1; 37, 2; 38, 1; 4; 40a, 3; 17; 23;
 24; 48, 2; 49, 1 e. v.; E. 4, 6; 12, 1.
 id. (kampong) 31, 68; zie: *Babakan*; *Kar-*
 tajasa.
 id. (Regent van K.) 16, 36; 40; 20, 12;
 26, 9; 32, 18; 40a, 11; 17; 23; 24;
 zie: *Djanagara*; *Panatajoeda*; *Sing-*
 anagara; *Singaprabangsa*; *Singa-*
 sari Panatajoeda; *Wirasoeta*.
 id. (rivier van K.), zie: *Tjitaroem*.
 krekkelconcert 34, 4.
 krepelbosch 3, 8.
 kreupel 9, 23; 25.
 krib 23, 150; 26, 12.
 kriek E. 4, 3.
 Krijger (C.) 17, 22; 29; 30; 34; 21, 2.
 krijgsraad 20, 24.
 kris 6, 5; 16, 7; 23, 116; 27, 10; 34, 16.
 krokodil, zie: *kaaiman*.
 krokodillebout 35, 34.
 Krokot 2, 7; 5, 7; 27; 8, 22; 22, 22; 37; 23, 3;
 170; 172; 173.
 kroone 19, 5.
 krop 31, 22.
 Kroschel (C. G.) E. 2, 8.
 kruidnagel 22, 110.
 kruis 22, 24; 64.
 kruithout 26, 8; E. 12, 1.
 kruithuis 23, 146; 151; 156.
 kruitmakerij 23, 153.
 kruitmolen 23, 156; 159; 28, 2; E. 12, 1.
 Kuffeler (W.) 15, 13; 16, 7.
 kust (Cormandel) 24, 6; 9; 10.
 kustlijn 23, 70.
 kustopheffing 23, 107.
 kuurkamer 34, 18.
 kwnadwilliger 20, 5.
 kwal 34, 31.
 Kwali 17, 46.
 kwartier (Javaansch k.) 4, 6.
 kwastig 17, 45; 48.
 kwellen 15, 26.
 kwispeldoor 23, 90.

L.

L. M. 20, 14; 22, 6.
 laag 22, 83; 23, 52; 54; 118; 120.
 laan 14, 14; 15, 20; 18, 14; 22, 66; 67.
 laars 22, 38.
 laat staan 6, 8.

- labberlot 10, 5.
 Laboratorium 23, 37.
 lachter 29, 6.
 Laen (J. van der) 3, 5.
 Lafont (A.) 23, 4; 36; 38; 40 — 45; 132; 133; 139; 157.
 lagerwal 23, 75.
 Lagon 49, 2.
 Lajoer (Mas L.) 30, 3; 6.
 lak 20, 26; E. 20, 15.
 lakenras 24, 9.
 lakeran 50, 37.
 Lakkadiven E. 4, 6.
 laksa 50, 47.
 Laksamana 20, 20; 22, 2; 16; 28; 29; 37; 62; 72; 84; 89; 93; 96; 105; 111; 23, 47; 49; 50; 114; 115; 117; 144; 161; 162.
 lalab 50, 51.
 lalaroeng 14, 14.
 Lam (J. D.) E. 2, 1.
 Lamadjang 17, 55.
 Lamarin 10, 26.
 lamheid 24, 4; 34, 18; 31.
 lamieren, zie: *lumieren*.
 Lamongan (Regent van L.) 35, 4; 15.
 lampet 35, 37; 39.
 Lampongs 23, 85; 86.
 land 15, 7; 23; 27; 23, 171; zie: *boom*; *diensten*; *djoewal*; *eigendom*; *erfbrief*; *grond*; *huur*; *huurland*; *landmaat*; *landnaam*; *landuitgifte*; *landverkoop*; *leenbrief*; *leenland*; *tiende*; *tjoeke*.
 landaard 15, 19; 16, 20; zie: *natie*.
 Landak (Soengei L.) 32, 25.
 landbouwer, zie: *boer*.
 Landcommissaris 7, 30; 34, 3; zie verder: *Commissaris*; *Gecommitteerde over den Inl.*
 Landdrost 5, 27; 46, 1; 2; 47, 1; 2; 49, 2; 50, 2; 29; E. 23, 36.
 landewaart (te) 9, 3; 10, 36.
 landhuis 22, 28; 37; 111; 23, 29; 48 — 51; 86; 87; 115; 116; 118; 132; 133; 143; 162; zie: *tuin*.
 Landjoeng (Goenoeng) 22, 84; 31, 24; 25.
 landlooper 14, 7; 24, 3; 25, 7; 13; 14; zie: *vagebond*.
 landmaat 50, 37.
 Landmeter 15, 4; 22; 22, 2; 6; 23, 21; 46; 68; 112; 139; 160; 31, 11; 12; 64; E. 23, 16; 20.
 landnaam (Vorst aangeduid met l.) 17, 2.
 landouw 14, 13.
 landreis 23, 112; 116; 140; 143; 145; 160; 163; 40a, 3; zie: *landtocht*.
 landschap 20, 13; 14; 19; 20; 25 — 30; 35; 21, 12; 31, 36; 54.
 Landschot (Mr. N. van) 35, 12.
 landsdiensten 31, 27; 40, 23; zie: *diensten*.
 landtocht 8, 1; 9, 12; 23, 50; 51; 110; 111; 118; 165; 169; 31, 3; zie ook: *landreis*; *ontdekkingstocht*.
 landuitgifte 8, 18; 15, 13; 22; 22, 5; 24; 23, 141; 171; 172; 33, 6; zie: *erfbrief*; *leenbrief*.
 landverkoop 50, 6; 37.
 Landvermeijer (C.) 23, 12.
 landwind 23, 55; 56; 74; E. 23, 23; 27; 28; 31.
 landzee 23, 104.
 landziekte 34, 2.
 Langkap (Soengei L.) 32, 25.
 langs 22, 45.
 langsep 40a, 15; E. 4, 5.
 langsheen 18, 10; 23, 107.
 lans, zie: *piek*.
 lantai 40, 22.
 lante 50, 27.
 lantspassaat E. 20, 16.
 laet 8, 10.
 largeeren 6, 7; 17, 3; E. 20, 16.
 largo E. 20, 16.
 Lasarij E. 4, 2; zie: *Tjilosari*.
 laskar 50, 44; 45; E. 19, 1 e. v.
 laskarijn E. 19, 1.
 Lassem 35, 7.
 id. (Regent van L.) 35, 10; 14; 18.
 laten, zie: *gelaten*.
 laudeeren E. 20, 3.
 Lawang 23, 128; 130.
 Lawick van Pabst (P. H. van) 40, 9; 43, 1 e. v.; 44, 1; 46, 1; 50, 1; 2.
 Leat 16, 10.
 Lebakboeloes 15, 27, 28; 23, 1; 3; 22; 29.
 Lebakgedeh 17, 57.
 Lebakmanggoe 15, 14.
 lebaran 50, 18; 19; zie: *Poewasa*.
 lebaran hadji 50, 18.
 lebe 50, 17; 34; 35.
 leeftocht 14, 8.
 leenbrief 22, 53; zie: *piagem*.
 leenland 23, 28.
 Leeuw (C. de) 33, 6.
 Leeuwendaal (M. van) 40a, 20 — 22.
 Lefebvre (J.) 1, 19.
 legation E. 20, 16.
 legerplaats 34, 18.
 legerstede 9, 14.
 leggen E. 5, 1.
 legger 23, 46; 35, 33; E. 5, 1 e. v.
 Leiden 5, 1; E. 1, 10.
 leij E. 20, 16.
 Leijdecker (A.) 22, 14; 39.
 id. (E.) 22, 14.
 id. (D. M.) 22, 14.
 id. (D^s. M.) 22, 14; 30.
 Lekker divas E. 4, 6.
 Lemahabang 9, 25; 23, 146.

- lemari 50, 11.
 Lenaerts (M.) E, 23, 3.
 Lengkong 15, 29; 22, 40; 45, 25; 46, 2—4; E. 21, 3.
 Lentengagoeng, zie: *Nganten Agoeng*.
 lepas (djoewal l.) 50, 37.
 lepel 23, 150.
 lepra 22, 28; 23, 46.
 lesschen 22, 92.
 Leupe (P. A.) 14, 9; 18, 5; 31, 1; 48; E. 23, 5; 13.
 Leuwiajoen 16, 9; 11.
 Leuwidjamboe 23, 33.
 Leuwidjoerig 23, 147; 155.
 Leuwikarang 15, 29; 22, 41; 23, 25.
 Leuwileungsir 17, 43.
 Leuwiljoeng E. 23, 30.
 Leuwilokoet 23, 127; 129; 130; 133.
 lever 34, 2; 34a, 1.
 leverancier 27, 12; 30, 6; 31, 36.
 leverantie 45, 9—11; 50, 51; 52; 56.
 leverantiebriefje 38, 2.
 levering (voor reizende ambtenaren) 17, 6; 23, 65; 44, 9.
 id. (voor de forten) 23, 133; 31, 57.
 id. (voor feesten) 50, 18 e.v.
 id. (voor gasten), zie: *soegoeh*.
 id. (voor de Hoofden) 50, 5; 8.
 id. (van bouwmaterialen) 50, 14.
 id. (tijd der l. van producten) 21, 9; 26, 5.
 id. (plaats van id.) 27, 5.
 id. (vrijstelling van l.) 23, 82; zie voorts: *dwanglevering*; *heffing*.
 liber E. 20, 16.
 licenticeeren 9, 23.
 lichaam 22, 77; 23, 94; 121; 31, 58.
 lid in den Raad 38, 5.
 lidwoord (bij namen van landstreken) 17, 11; 26, 9.
 id. (bij voornaamwoord) 9, 11.
 id. (onbepaald l.), zie: *een*.
 liefhebber 27, 5.
 lieveling 31, 47.
 liggen 7, 11; 10, 6; 34; zie: *leggen*.
 lihat 50, 40.
 lijfeigene, zie: *slaaf*.
 lijfschut, zie: *oppasser*.
 lijfstraf 25, 14; 15.
 lijfwacht 35, 16; E. 7, 2.
 -lijk (verwisseld met -ig) 34, 4; zie ook: *-elijk*.
 Lijn (A. van der) 22, 39.
 Lijnden van Lunenburg (Mr. J. H. Baron van) 22, 8.
 lijnwaad (wit l.) 22, 40; zie: *kleed*.
 Lijoenggoenoeng E. 23, 30.
 likken E. 11, 1.
 lilin 50, 40.
 Lim Tjip 31, 74.
 Limbangan 16, 27; 17, 3; 6; 7; 11; 28; 31; 56; 20, 29; 30; 21, 10; 25, 6; 12; 46, 3; 48, 2.
 id. (Regent van L.) 24, 8; zie: *Martasinga*; *Wangsadita*.
 Limbeenko 30, 4; 8.
 limieren, zie: *lumieren*.
 limietscheiding 17, 27; 29; 31, 16; zie: *grens*.
 limmetje E. 6, 4.
 limoen 14, 25.
 Limtanko 30, 4; 8.
 Liongko 22, 37.
 Liongkwa 23, 24.
 Lippius (J. C.) 20, 3; 4; 6; 7; 9; 12; 13; 30; 31.
 Litjongko 30, 4; 8.
 Litsoecko 23, 170—172.
 lodji, zie: *loge*.
 Loearbatang 15, 16.
 loeloeroeng 14, 14.
 Loeloet 15, 13; 22, 56.
 Loemadjoë 12, 4; 16, 14; 17, 11—13; 17; 21.
 loemboeng 1, 16; 23, 40; 40, 9.
 Loemboeng E. 21, 4.
 Loenemans, zie: *Christoffel*.
 Loera 15, 29.
 Loerah 12, 5; 15, 14; 16, 8; 9; 11; 14; 15; 18; 50, 10; 18; 32; zie: *kamponghoofd*.
 Loeringtengah 16, 10; 29; 35.
 Loewangdatar 22, 101; 23, 58—62; 84.
 loge 28, 4; 35, 14; 50, 25; E. 3, 3; 5, 2; 15, 2.
 logeeren 23, 33; 38; 137; 40a, 9.
 logement 10, 14; 22, 40; 79; 82; 98; 105; 23, 118; 126; 128; 137; 142; 143; 151; 153; 31, 18; 32, 13; 14; 22.
 Lokman (Mr. H. A.) 35, 15.
 Lons (C. A.) 31, 75.
 lontar 14, 5; 20; 22; 23, 77.
 Lontar Satoe E. 4, 1.
 lontgeweer E. 7, 1 e.v.
 Lontor E. 3, 7.
 lood 35, 36.
 loodlijn 23, 80; E. 23, 32; 33.
 look 7, 25.
 loonstandaard 40a, 10; 50, 15.
 loop 23, 167.
 loopkogel 34, 27.
 looporder 50, 1.
 loperes 50, 11.
 lorrendraaier 11, 5.
 lorrok 50, 37.
 Losari 50, 4; E. 4, 2.
 Loten (J. G.) 31, 75.
 lucht 34, 8; 40a, 9.
 luchtje 23, 99; 102.
 Luepken (C. A. von) 35, 16.
 lui 50, 37.
 luiheid 33, 14; zie verder onder: *Inlander*.

Luijken (A. C.) 22, 15.
 luizen (werkw.) E. 4, 4.
 lumieren 6, 3; 8, 12; 14, 25; 27; 16, 6; 21; 29;
 32; 43; 45; 46; 17, 12; 18, 10; 23, 95.
 Lusson (L.) 34, 17.
 lustplaats 32, 13—15.

M.

m (verwisseld met b) 5, 3; 6, 8; 7, 29.
 id. (id. met n) 23, 46; 60; 74; 80.
 id. (ingevoegd) E. 14, 1.
 Ma Sigoemar 16, 9; 10.
 maalstroom 23, 104.
 maan 11, 3; 22, 60; 33, 14.
 's maandelijks 16, 41; 17, 51; 26, 11.
 maat, zie: *asta; cubito; depu; el; kan; legger;*
mijl; mutsje; roede; tjengkal; vadem; zie ook:
rjstgewicht.
 maat Jan E. 4, 2.
 Macaulay (Th. B.) E. 1, 10.
 machineeren E. 20, 16.
 Mackenzie (Colin) 50, 1; 4.
 Macmedon 34, 20; E. 4, 6.
 Macquoid (Th.) E. 23, 36; 38.
 madat 20, 36.
 Made 15, 27; 23, 29.
 Madjalaja 11, 7.
 Madoera (in Galoeh) 16, 10; 29; 32; 34; 36; 17,
 43; E. 23, 11.
 id. (eiland) 35, 7.
 id. id. (Regent van id.) 35, 2; 5; 7;
 11; 12; 16; 18; 25.
 Maetsuijker (J.) 6, 3; 7, 6; 13, 4; 14, 5; 20, 14; E. 7, 5.
 Mahometist 1, 24.
 Majer-Keijer (Commissie) 43, 1.
 maintementos E. 20, 16.
 mainteneeren 16, 3.
 maintenu 9, 2.
 Majakarti 15, 8.
 majang 1, 10; E. 23, 28.
 Majang 11, 6.
 Majasinga 22, 25.
 Majasoeta 7, 29; 22, 69; 23, 12.
 Majatjitra 7, 29; 31.
 Majoine 16, 16.
 Majoor 3, 6; 8; 14, 6; 15, 5; 16, 5; 20, 2; zie:
Sergeant-Majoor.
 Makassar 6, 1; 6; 8; 10; 10, 34; 11, 1; 12; 12,
 2—4; 13, 2; 14, 23; 15, 4; 16, 10; 11; 18, 1;
 22, 10; 40; 51; 23, 45; 50; 112; 114; 125; 126;
 143; 144; 162.
 Makassar 2, 4; 35, 32; E. 3, 17.
 maken 4, 11; 9, 22; 23, 108; 29, 29.
 makron 35, 33; 35.
 Malabar (kust van M.) 6, 9; 27, 4; 31, 23; 35,
 14; E. 1, 7; 3, 9.

malaisme E. 10, 1.
 Malakka 1, 1; 8; 9; 28; 29; 22, 14; E. 3, 2;
 7, 4; 14, 3; 20, 2.
 Malam (Goenoeng M.) 40a, 10.
 malaria, zie: *koek.*
 Malcier 1, 13; 28; 2, 6; 3, 4; 6, 7; 9; 7, 13;
 8, 5; 6; 9, 1; 12, 2; 3; 14, 7; 22, 7;
 23, 47; 48; 50; 112; 114; 143; 144; 162;
 30, 4; 50, 43; E. 7, 1; 11, 2.
 id. (Kapitein der M.) 4, 1; 2; 13, 1; 23, 37.
 malela 15, 27.
 maleman 50, 18.
 Malokko (Goenoeng M.) 22, 41.
 Mampang 15, 27.
 man 16, 13; 14; 19; 32; 36; 40; 17, 40; 20, 34;
 21, 2.
 id. (de m. volgt den staat der vrouw) 16, 39.
 Manabaja 11, 7; zie: *Wanabaja.*
 Managara 27, 9; 35, 12.
 Mananggil 22, 86; 31, 33.
 Mandalawangi 18, 22; 22, 77; 23, 52.
 mandje 50, 44.
 mandoor 22, 25; 110; 31, 50—52; 54; 40a, 4; 50,
 18; 31; 32; zie: *kamponghoofd.*
 mancance 31, 2.
 Mangarang 15, 14.
 mangestanges, zie: *manggis.*
 mangga 5, 11; 16; 17—19; 22, 62; 33, 1; 40a,
 15; E. 12, 1.
 Manggadoea 31, 72.
 manggis 5, 17; 19.
 Manggis (Kapitein M.) 8, 10; 15, 7.
 Manggoe 23, 60.
 mangkok E. 4, 2.
 Manglajang 40a, 10.
 Mangoendjaja 25, 6; 12.
 Mangoendjasa 17, 34; 25, 6; 12.
 Mangoenkerta 18, 21.
 mangus, zie: *mangga.*
 manhafte 40a, 3.
 Manicaber 1, 24.
 Manico 7, 13.
 Manila 27, 3.
 Manipa 7, 13.
 Manondjaja 17, 41; 21, 11.
 manschap 1, 2; 20, 25; 30; 31; 23, 53; 65; 118;
 142; 29, 14; 22; 26; 27; 38, 5.
 manspersoon 20, 17.
 mantel 22, 38.
 Mantjeuri 23, 26.
 Mantoe (Bagoes M.) 31, 37.
 mantri 1, 17; 6, 19; 35, 11; 17; zie: *hoofdmantri.*
 mantri agoeng 16, 36.
 manuaal 31, 55.
 manufacturen (Voor-Indische) 24, 6; zie: *kleed.*
 Maraberes, zie: *Mocwaraberes.*
 Maranggi 15, 24.

- Maratjang 1, 12.
 marcadjota E. 20, 16.
 marçadoor E. 20, 16.
 marchceeren 8, 4.
 Marci (O. F. N.) E. 17, 3: 23, 6: 16.
 Mardijker 1, 10: 11: 2, 6: 4, 5: 6: 15: 5, 22: 6,
 2: 3: 9: 12: 9, 11: 14, 10: 23, 141: 172: 30, 1:
 32, 24: 34, 34: E. 16, 2: 19, 2: 20, 2: 16: zie:
vrije vrouw.
 Margamockti 22, 16: 24: 39: 43: 50.
 marinjo E. 20, 16.
 marionet 22, 20: 33.
 mark 29, 21.
 markt, zie: *pasar*.
 marktganger E. 20, 11.
 Marlborough (Hertog van M.) 32, 29.
 Marle (H. W. van) 50, 37.
 marlioen E. 7, 4.
 Maroenda (rivier) 16, 48: 31, 63: 32, 25: E.
 23, 24.
 id. (Groote M.) 23, 164.
 id. (fort) 16, 48: 23, 164.
 Marre (J. de) E. 2, 8.
 marsch 32, 19: 23.
 marszeilskoelte E. 23, 21.
 Martabaja 17, 43.
 Martadipraja 17, 18.
 Martadiprana 22, 98.
 Martajasa 15, 11.
 Martajoeda 6, 19: 23, 93.
 Martakara 22, 110: 23, 82.
 Martanagara 35, 13.
 Martanaja 10, 26: 16, 7.
 Martapraja 8, 10: 20: 22, 24.
 Martaprana 9, 9: 10, 8.
 Martasinga 17, 3: 31: 20, 29: 21, 10: 24, 8.
 Martasoeta 12, 1.
 Martawangsa (Bandoeng) 17, 49.
 id. (Kampongbaroe) 27, 8: 29, 33: 30,
 3: 6: 31, 37.
 id. (Soemedang) 7, 6: 24: 26: 28: 30:
 34: 10, 3: 5: 11: 18: 19.
 martelen 14, 33.
 Martens (W. M. R.) 23, 173.
 mas (titel) 50, 11.
 mas kawin 16, 38.
 massacreeren 33, 6.
 mat 50, 44: zie: *lante*.
 id. (Spaansehe) 50, 15.
 matamata 50, 11.
 Matara (Daëng M.) 13, 2: 3: 23, 144.
 Mataram 1, 1: 5: 8—10: 14: 16: 20: 21: 29: 4,
 2: 3: 5, 31: 14, 6: 17, 5: 11: 35: 38: 45: 20,
 34: E. 1, 4: 10, 1: 23, 9: 13.
 Mataramsch 1, 6: 10: 5, 28.
 mateeren E. 20, 17.
 Matheij (J.) 40a, 11.
 matjan E. 4, 2.
 matje, zie: *lante*.
 matriarchaat 16, 39.
 matroos 1, 2: 10, 3: 33, 6: 11.
 Matthijsz (H.) 19, 9.
 Mauritius 23, 109: 40, 7: E. 23, 3.
 Mauritsbaai 23, 17: 20: 94: 105: 106: E. 23, 2
 e.v.: 9.
 maxime (Javaansche m.) 20, 7.
 maximumaanplant 40, 9.
 Mazotijn (L. de) 23, 157.
 Medang 10, 11: 15, 29: 17, 26: 22, 41: 42: 23, 26.
 Medhurst (W. H.) 31, 72.
 mediceeren E. 20, 17.
 meening 7, 19: 34: 8, 1: 10, 2: 16, 17: zie: *gevoelen*.
 Meer (B. van der) 20, 30.
 meergeroerd 1, 23.
 meerkat E. 1, 2.
 Meerpoel (H. Chr.) 2, 6.
 meervoud (dubbel) 8, 2: 9, 8: 14, 30: 16, 7: 11:
 37: 17, 24: 44: 48: 18, 13: 16: 20, 30: 23, 38:
 47: 51: 127: 26, 4: 9: 10: 31, 7: 16: 18: 19: 21:
 38: 41: 45: 59: 61: 64: 39, 5: 40a, 3: 5: 8: 10:
 21: 23: 24: 40, 15: 19: 20: 45, 3: 9: 12.
 meeste 31, 30.
 meester 1, 19: zie: *ondermeester*; ook: *Heeren*
Meesters.
 Meester Cornelis 2, 1: 6: 8, 4: 21: 22: 9, 4: 8:
 13: 14, 10: 11: 32: 17, 10: 18, 6: 32,
 12: 35, 30: 40a, 3: E. 21, 3.
 id. (kampement) 32, 15.
 meester maken (zich) 28, 1.
 Megamendoeng 23, 56: 31, 15: 16: 19: 25: 26: 33:
 34: 34, 17: 20: 40a, 8: E. 4, 6.
 Megatsari (Aria) 35, 14.
 id. (Kandoeroewan) 25, 7.
 meid 22, 29: 30: 32: 35: 31, 72: 37, 6: E. 3, 12.
 Meijenberg (A. J.) 29, 2: 27.
 Meijer (J. A.) 35, 15.
 Meijlan (G. F.) 40, 10.
 melisoen, zie: *dysenterie*.
 melk 40a, 5: 17: E. 13, 2.
 melkhout E. 12, 1.
 mèmang E. 4, 2.
 memorie 26, 3.
 id. (van nouvelles) 32, 4: 5.
 Men (J.) 40, 5.
 menage 29, 11.
 menageeren 43, 5.
 Menangkabau 1, 24.
 Menckman (J.) 17, 8: 46.
 menigte 1, 6: 26.
 menjan poetih 22, 54: 60.
 Menjan 23, 128.
 menoempang 10, 14: 17, 31: 38, 3: 40a, 1: 4: 40,
 11: 43, 4: 50, 10: 22: 45: 52: 55: zie: *noem-*
pang.

- Mensala (Poeloe M.) E. 4, 6.
 menschelijk 40a, 15.
 Menteng 14, 14.
 menter 50, 23.
 Mentz (C. B.) 33, 8.
 id. (J. G.) 33, 3: 8.
 menudentie E. 20, 17.
 merambat 40, 17.
 Merapi E. 23, 5.
 Merbaboe E. 1, 4.
 mercatura E. 20, 17.
 merce E. 20, 17.
 merebot 50, 11.
 mergen (= morgen) 1, 7: 9, 6.
 merken (van boomen) 14, 21: 22, 24.
 mesigit 50, 19; 25: E. 16, 1: 20, 17.
 mest 26, 6.
 met 7, 11: 8, 16.
 metathesis 23, 3.
 meting 22, 2: 4.
 Mettenius (N.) 29, 9.
 meubel 23, 28.
 Meur (L.) 15, 4: 13: 14: 16, 16: 19: 17, 2: 47: 52;
 53: 55: 58: 22, 18.
 Meuzelaar Eiland E. 4, 6.
 mevrouw 32, 14: 35, 24.
 Michielsz (J.) 7, 24: 28: 29; 31: 35: 10, 1 e.v.:
 16, 26: 17, 23: E. 1, 7.
 Middelburg 14, 23: 22, 13.
 middelerwile 10, 11: 24.
 middelerwilen 10, 17: 28: 33.
 middelste 31, 30.
 Midderhof E. 23, 20.
 middeweegs 22, 45.
 middewegen 22, 90.
 Mientarsa 16, 17.
 mignon 31, 47.
 Mijer (Mr. P.) 32, 27.
 mijl 9, 4; 8: 9: 22, 76: E. 17, 1 e.v.
 mijn man E. 4, 2.
 mijnontginning 26, 9: 29, 1 e.v.: zie: *ijzermijn*.
 milie 40, 19: E. 4, 5: 20, 17.
 militair (bejaarde m.) 34, 3.
 militeeren 8, 4.
 milt 34, 2: 34a, 1.
 min of meer 40, 9: 15: 21.
 minbedrijf E. 3, 2.
 minderheid 45, 14.
 mineeren E. 20, 17.
 minister 23, 50; 117: E. 20, 8; zie: *ambtenaar*.
 Minto (Lord) 47, 1: 50, 1: E. 3, 12: 13.
 minutalie E. 20, 17.
 misquit, zie: *mesigit*.
 missen 27, 13.
 mits 9, 19: 10, 12: 17, 23; 18, 17: 31, 7: 40a,
 24: zie: *vermits*.
 Mixties 1, 3; 6, 9.
 modalgeld 37, 4.
 modderjavaan 34, 24.
 moddermandadoor 34, 24.
 modin 50, 11; 17: 18; 25: 33—35.
 moeder 22, 17; 18: 22: 31: 37: 29, 4.
 id. (kind volgt den staat der m.) 16, 11.
 moedwilliger 20, 5.
 moeien 7, 6: 23, 42.
 Moeloed 50, 18: 19.
 Moeloetbesar 22, 55: 78.
 Moena 15, 29.
 Moenara 22, 41.
 moerachtig 22, 47.
 moeras E. 20, 17: zie verder: *rawa*.
 Moerdjaja 17, 18.
 moerig 22, 48: 49.
 moeris 24, 6—10.
 moesafir 50, 29.
 moeson 5, 6: 23, 4: 75: 80: 105: 106: 108: 26, 12;
 31, 13: 39, 9: 40, 14: 18: E. 23, 31: (goede
 en kwade m.) E. 23, 22: zie ook: *oos-
 teseizoen*: *regenmoeson*: *westmoeson*.
 id. (onzijdig) 4, 3: 22, 74 enz.
 moeten 1, 26.
 moetlak 50, 37.
 Moewara 22, 56: 59.
 Moewaraberes 4, 12 e.v.: 7, 32: 8, 1: 2: 4: 15:
 17: 9, 1: 3: 4: 6: 8: 15: 14, 1: 12: 15, 9: 22:
 24: 22, 21: 43: 23, 136: E. 21, 1.
 Moewara Boengin 6, 4: zie: *Tjabangboengin*.
 Moewara Gedeh 23, 104.
 Moewara Ratoe 14, 1: 23: 27: E. 23, 5: 7; zie:
Wijnkoopsbaai.
 Moewara Tjianten 23, 27: 136.
 Moewara Tjiësek 22, 68.
 mogen 1, 26: 5, 31: 14, 14.
 Mogol E. 4, 6.
 Mohammed (Entji M.) 22, 7.
 Mohammed Johannes 30, 6.
 Mohammedaan 23, 51: 86: 25, 14: zie: *Maho-
 metist*: *Moor*.
 Mohr (Ds. J. M.) 23, 173: 30, 9.
 Molenvliet 22, 22: 23, 144: 170: E. 3, 4.
 Moll (C.) 30, 2: 9.
 mom 23, 168.
 momot 50, 49.
 mongo E. 9, 1.
 Monjalatri 8, 7.
 Monnereau (D.) 50, 42.
 Monnier (Le) 40, 7.
 Monomotapa 22, 1.
 monopolie 20, 17.
 monopoliestelsel 1, 14.
 Montague (Lady Mary Wortley) E. 1, 11.
 Montecuccoli E. 20, 4.
 montceeren 10, 1.
 montura E. 20, 4; 17.

Moock (V. van) 13, 2; 3.
 Mookervaat 23, 4; 22; 30; 37; 41; 45; 158; 31,
 3; 4; 62.
 Moor 5, 30; 15, 11; 23, 144; 25, 1; E. 14, 3.
 moorderij 27, 14.
 moradoor E. 20, 17.
 morcedo E. 20, 18.
 moreeren E. 20, 18.
 Morgenstern (H. L.) 35, 24.
 Moriaan 6, 9.
 morille 35, 38.
 morisma E. 20, 18.
 morloen, zie: *marloen*.
 Morongo, zie: *Maroenda*.
 morshandel 27, 14.
 Mosambique 2, 4.
 moskee, zie: *mesigit*.
 Mossel (J) 31, 74; 75; 32, 10; 28; 33, 2; 7; 35,
 1; 29.
 id. (M. A.) 47, 2; E. 13, 1.
 moxa 23, 141.
 mrapat 50, 37.
 Muder (J. J.) 33, 2; 6.
 muggenbroek E. 16, 2.
 Muller (F.) E. 23, 9.
 id. (F. H.) 2, 6; 4, 1 e.v.: 11; 5, 2; 22—24;
 26—28; 33; 6, 1 e.v.: 19; 7, 1; 32; 8, 1
 e.v.: 22; 9, 1 e.v.: 15, 7.
 id. (Mr. S.) 22, 8.
 id. (W) 22, 37.
 munieeren 2, 1; E. 20, 18.
 muskaatnoot, zie: *notemuskaat*.
 musket 6, 5; 10, 3; 5; 25; E. 7, 1 e.v.: 8, 2; zie:
schietgeweer.
 musketier E. 7, 4.
 muskiet 5, 4; E. 16, 1 e.v.
 muskietenbroek E. 16, 2 e.v.
 muskietenvest E. 16, 2.
 musquettado 10, 13; E. 20, 18.
 mutsje 8, 6; 23, 46.
 muziek 35, 25; 27; 36; zie: *angkloeng; gamelan;*
pantoen.

N.

n (verwisseld met m) 23, 46; 60; 74; 80.
 id. (id. met r) 17, 41; 23, 26; 31, 3.
 id. (vervangen door een streepje) 17, 50.
 na (= nadat) 34, 16.
 id. (= naarmate) E. 11, 2; zie: *nadat*.
 naam 14, 10; 21, 12; zie: *voórnaam; Vorst*.
 naar (bijvoeg. naamw.) 32, 19.
 id. (voegwoord) 34, 9.
 naast 11, 12.
 nabedenken 4, 11.
 nabij 32, 19.
 nadat 9, 15; 31, 38.

nagara 25, 10.
 Nagarabang 23, 96.
 Nagara Domas E. 21, 5.
 nagri 50, 6.
 Nahini (Kapitein N.) 36, 1.
 Nahuijs van Burgst (H. G. Baron) 33, 13.
 naib 50, 17.
 Najabangsa, zie: *Najawangsa*.
 Najadjiwa 22, 40; 98; 101; 108; 110; 23, 139; 27,
 7; 30, 2; 7.
 Najadoeta 10, 26.
 Najagati 8, 22; 15, 28; 17, 22.
 Najamanggala (Bodjonglopang) 25, 6; 12.
 id. (Djampang) 17, 22.
 id. (Parakansapi) 23, 7; 146; 26, 10.
 Najaprana 20, 35.
 Najatroena 5, 33; 10, 26.
 Najawangsa (Krawang) 6, 15; 7, 29; 9, 20; 23;
 24; 10, 26.
 id. (Ommelanden) 15, 27.
 id. (Tjileungsir) 16, 5; 17, 11; 22, 54;
 55; 23, 7.
 Nala 16, 17.
 Nala Bali 8, 18.
 Naladjaja 16, 25.
 Naladria 15, 6.
 Nalajoeda 16, 25.
 Nalakrama 15, 14; 27; 22, 17.
 Nalapraja 15, 14.
 Nalasinga 15, 21; 22.
 Nalatroena 23, 9; 27, 9.
 namaals 23, 33.
 Namaqua's 22, 1.
 Nambo 9, 21; 12, 4; 16, 6; 15—17; 39; 26, 9;
 30, 3; 33, 7; 11; 40a, 16.
 id. (Galoeh) 17, 43.
 namnam 35, 35.
 Nampakbaja 12, 4.
 Namroed 16, 37; E. 4, 6.
 nanaecht 6, 9; 9, 13; 23, 166.
 nangka 5, 14.
 Narawangsa 23, 25.
 nariet 7, 5.
 naschip 23, 159.
 Nasip 40a, 16.
 nasmart 27, 15.
 Nata 16, 17.
 Natakoesoema (Soemenap) 35, 19.
 Natakoesoemanagara, zie: *Koesoemanagara*.
 Natamanggala (Krawang) 6, 1; 5; 8; 12; 14; 19.
 id. (Tjiblagong) 16, 8; 13—19; 17, 3;
 13—15; 17; 18; 21; 22, 86; 110;
 23, 11; 101; 27, 7; 30, 2; 7.
 Natanagara 37, 3; 40a, 4.
 Nataningrat 37, 3.
 natie 1, 26; 14, 5; 15, 7; 16, 11; 17; 20; 33; 45,
 7; 11; E. 23, 20; zie: *landaard*.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

- natuurschoon (gevoel daarvoor) E. 1, 1 e.v.; 22, 5.
 navet E. 20, 18.
 nazir 37, 6.
 Neck (J. van) E. 1, 2: 3: 6: 16, 2.
 Nederburgh (Mr. S. C.) 20, 8: 11: 14: 40a, 1: 2: E. 1, 8.
 Nederlander 4, 6: 9, 1: 3: 7: 10: 11: 13: 20: 10, 3: 7: 33—35: 13, 2: 30, 1: E. 7, 1: 15, 1: zie: *amusement: baden: bruiloft: drinken: Europeaan: eten: fatalisme: feestmaaltijd: handelsgeest: Hollander: huis: luiheid: natuurschoon: rauwheid: slofheid: taal: weelde: zee*.
 Nederlandsch-Indië 14, 10: 17, 9; 18, 6: 23, 166: 34a, 1: E. 23, 29.
 neef 22, 39.
 Negapatnam E. 2, 5: 9.
 negorij 1, 10: 11: 15: 21: 26: 5, 29; 6, 5—7: 7, 9 enz.: 9, 3 enz.: 17: 19 enz.: 10, 9: 12 enz.: 11, 3: 6—8: 13: 13, 3: 4: 14, 11 enz.: 15, 6: 12 enz.: 16, 6: 17 enz.: 17, 5: 7 enz.: 18, 6—8 enz.: 20, 28: 36: 22, 21: 25 enz.: 23, 1—3: 5: 7—9 enz.: 26, 10: 29, 12: 14 enz.: 31, 6: 10 enz.: 32, 19: 21 enz.: 34, 11: 23: 40a, 11: 12: 14: 17: 50, 6: 7: 24: E. 23, 32: zie verder: *desa: hoofdnegorij: kampong: nagri*.
 negorijshoofd 23, 43.
 negorijsvolkeren 23, 43.
 negros 6, 9: E. 20, 18.
 Neijn (P. de) E. 2, 4.
 Nek (A. van) 33, 9: 10.
 id. (P. van) 33, 11.
 nelders E. 23, 10.
 neli 9, 17: 18: 19, 2: 31, 21: E. 20 25.
 nemaar 29, 30.
 nemen (naar zich n.) 16, 3: 9: 14: 19: 24: 38.
 nepotisme 3, 5.
 nergens na 19, 1.
 nesser 37, 6.
 net, zie: *vischnet*.
 neusklank 16, 17.
 nevens 1, 7: 3, 6: 6, 5: 7: 9: 8, 4: 9, 11: 10, 2: 3: 16, 8: 14: 41: 47: 17, 6: 13: 43: 45: 55: 18, 9: 20, 4: 14: 20: 28: 21, 6: 22, 6: 18: 22: 44: 86: 23, 40: 46—48: 63: 77: 82: 112: 114: 116: 117: 143: 160: 24, 8: 31, 25: 32, 13: 35, 11: 40a, 11: 13: 14: 20—25: E. 23, 9: 12: 35.
 ngabehi 7, 14—16: 50, 9: 11: 19: 25.
 Ngantenagoeng 8, 9: 20.
 ngoejangngoejang 50, 41.
 Nias 14, 23.
 nier 29, 4.
 niet 8, 16.
 id. (= niets) 3, 4: 7: 8: 10, 3: 17: 11, 3: 7: 20, 17: 19: 23, 44: 105.
 nietwes 29, 10.
 Nieucoop (L. C. van) 2, 4.
 Nieuhof (J.) 14, 4: 29, 23: E. 1, 7: 2, 7: 9, 1: 11, 3: 13, 1.
 nieuw (op een n.) 5, 30.
 nieuwgevestigde, zie: *menoempang*.
 nieuwjaar 37, 6: 50, 29.
 nieuwjaarscadeau 36, 5: 6: 40a, 20.
 nieuwjaarscomparitie 38, 5.
 Nieuw-Nederland E. 2, 3.
 Nieuwpoort 22, 29.
 Nieuwpoortstraat E. 3, 14.
 Nijze (P. de) 23, 140.
 nila 19, 2: 39, 6; zie: *indigo*.
 Nimrod E. 4, 6.
 nisab 50, 16.
 Nitipraja 16, 39; 20, 32; 34 e.v.
 Nitisastra 20, 34.
 nitoe E. 10, 2.
 njamploeng 40a, 10.
 noempang 50, 37.
 Noen (E. van den) 9, 5.
 Noesabaroeng E. 23, 8.
 Noesakalapa 15, 17.
 Noesakambangan 16, 30; 23, 88; 103; 105; E. 23, 2: 8; 11; 14—16; 37.
 id. (in de Ommelanden) 15, 7; 8; 18, 6; 30, 9.
 Noesatelo E. 4, 6.
 Noesawere 23, 104.
 nog toe 8, 9.
 nogmaal 7, 5.
 Nolthenius (D.) 31, 67.
 number E. 20, 27.
 nompas, zie: *menoempang*.
 nonna E. 4, 3; zie: *Mitlies*.
 non-paresse 7, 10; E. 20, 4.
 nooddruft 17, 6.
 noodig 9, 6.
 noordkaper 23, 103.
 Noordsche Tel E. 4, 6.
 noordwaart 8, 15.
 Noordwijk 22, 5; 28; 23, 170.
 Noordzee 23, 111.
 noot 40a, 4.
 nopende 17, 34; 20, 4; 23, 132; 150.
 Notaris 37, 3; 6.
 notemuskaat 22, 110; 40, 22; E. 20, 3.
 nouvelles 32, 1 e.v.
 id. (Bataviasche n.) 31, 22.
 November 6, 3.
 novo (de n.) E. 20, 18.
 novos E. 20, 18.
 Numer 16, 10.
 obligatie 36, 3.
 obordrager 47, 2: 50, 16.

O.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

obruereen 45, 21.
 occupatie 4, 15; 15, 22.
 odie E. 20, 18.
 oe (= oo) 14, 12; 22, 26; 31, 20.
 oedjang 50, 11.
 Oedjoengbroeng 16, 22; E. 21, 5.
 Oedjoenggenteng E. 23, 2; 3; 5; 8; zie ook:
Wijnkoopsbergen.
 Oedjoengkoedjang 15, 29.
 Oedjoengsalang E. 4, 6.
 Oedjoengteboe 18, 3; 22, 76.
 Oedoegoedoeg 4, 16; 7, 29; 9, 8; 23; 10, 2; 6;
 18; 11, 5; 16, 46; 23, 147; 154; 31, 47; 68.
 oegst 31, 20.
 Oeiloeko 30, 4.
 Oeipanko 30, 4; 8.
 Oekoer 1, 28; 14, 7; 17, 49; 55; 57; 59.
 id. (Depati O.) 7, 17.
 Oekoerees 9, 11.
 Oeloedjami 30, 7.
 Oemar (Entji O.) 30, 4; 6.
 Oemboel 16, 8; 13; 14; 23; 26; 33; 36; 40; 45;
 47; 17, 11; 13—21; 26—28; 33; 39; 44; 48; 51;
 20, 17; 20—22; 27; 28; 21, 8; 23; 9; 82; 144;
 153; 155; 25, 1; 3; 8; 11; 26, 4; 7; 8; 29; 30;
 31, 50; 52—54; 40a, 13; 16; 19; 23; 50, 9; zie:
Hoofdoemboel: Tjoetakshoofd.
 Oendangoendang Mataram 25, 11.
 Oengaran 35, 36.
 oepasboom 40a, 20.
 oepatjara 50, 26.
 Oesin 23, 144.
 Oesman 23, 144.
 oester 23, 100; E. 6, 4.
 Octama 16, 28; 17, 44; 54; 59; 20, 28.
 of (— af) 7, 3; 11.
 id. (— indien) 1, 22.
 offensie 1, 5.
 offeren 32, 13.
 Offers (W.) 49, 2.
 officier 6, 18; 29, 8; 11.
 id. (Chineesche o.) 23, 21.
 offresseeren E. 20, 19.
 ofschoon 9, 5.
 ofte 13, 4; 14, 1; 16, 28; 47; 17, 19.
 ola 14, 5.
 olie E. 23, 31.
 olifant 22, 58.
 Olij (Depati O.) E. 21, 7.
 olijf 35, 35.
 olijfolie 17, 6.
 Olsen (R.) 39, 1; 3; 4.
 om 10, 34; 25, 1.
 Omas 17, 26; 27; 51.
 Ombol, zie: *Oemboel*.
 ombolschap 38, 3.
 omgang (met den Inl.), zie: *ruwheid*.

omkoopig 35, 19.
 Ommelanden (onbewoondheid der O.) 5, 11; 14;
 9, 11.
 omsingelen 9, 20; 32, 16; zie: *besingelen*.
 omslag 27, 3; 40a, 25.
 omsonst 40a, 10; 50, 7.
 ontrent (ook: ontrent; voorzetsel van plaats)
 1, 4; 28; 2, 1; 5; 3, 4; 6; 6, 1; 5; 7;
 6; 10, 2; 22; 28; 13, 1; 16, 9; 11; 13;
 20; 17, 5; 18, 12; 15; 19, 2; 5; 20, 26;
 22, 6 enz.; 23, 14; 15 enz.; 34a, 1; E.
 23, 8; 13.
 id. (in meer overdrachtelijken zin) 10,
 28; 16, 44; 17, 31; 45; 48; 23, 41;
 129; 155; 26, 2; 13.
 id. (overdrachtelijk = aangaande) 5, 31;
 17, 49; 52; 23, 155.
 id. (bijwoord = ongeveer) 4, 13; 6, 19; 8,
 2; 9, 10; 14, 10; 22, 37; 155.
 id. (voorzetsel van tijd) 6, 10; 8, 7; 9,
 13; 24; 14, 16—18; 21; 25; 17, 28; 23,
 74; zie ook: *daaromtrent*; *hierom-*
trent; *waaromtrent*.
 onbekwaam 6, 11
 onbepaald 45, 7; zie: *bepalen*.
 onbesnoeid 18, 16.
 onbruikbaar 4, 6.
 onderbroek E. 16, 3.
 onderchirurgijn 34, 9; 18; 22; zie: *ondermeester*.
 onderdaan 9, 1; 16, 45; 20, 24; 21, 2; zie: *on-*
derhoorige; *onderzaat*.
 onderdes 16, 7; zie: *des*.
 Onderdistrictshoofd 50, 9; 10.
 onderhoorige 31, 50; 38, 3; E. 23, 17; zie: *on-*
derdaan.
 onderkruiper 27, 13.
 ondermeester 29, 12; 34, 23; zie: *onderchirurgijn*.
 onderofficier 6, 18.
 onderscheid 22, 77.
 onderstaan 3, 2; 8, 2.
 onderste 31, 30.
 ondertasten 22, 4; 23, 33.
 onderweegs 10, 22.
 onderwijlen 7, 32; 10, 9; 15; 19; zie: *dewijle*.
 onderzaat 6, 15; 17; 29, 30; zie: *onderdaan*.
 onderzoek (wetenschappelijk o.) 15, 1; 22, 2;
 10; E. 21, 2; 22, 4.
 oneigen 45, 16.
 ongelden 27, 12; 45, 5; 8; 15; 16; 25; 26; 46, 4.
 ongelegenheid 20, 13; zie: *gelegenheid*.
 ongevaar 22, 37; 44; 46; 23, 107—109.
 Ongsiongko 30, 4; 8.
 Ongwako 22, 24.
 Onin E. 19, 2.
 onkunde 20, 11; 50, 7; zie ook onder: *Regeering*.
 onlangs 7, 25; 17, 14; 31, 5; zie: *jongst*.
 onplaisant E. 1, 7.

Onrust 13, 1.

id. (boot van O.) 10, 5.

ontdekken 3, 1: 13, 2: E. 23, 14.

ontdekking 14, 1.

ontdekkingsocht 22, 1: E. 23, 1 e.v.

ontginnen 31, 29.

ontginner (recht van den eersten o.), zie sub: *grond*.

onthoud 17, 21: 34, 3.

onthouden 7, 21: 16, 24.

id. (zieh) 1, 17; 3, 2: 6: 9, 9: 10, 7: 24: 11, 13: 13, 2: 16, 8: 17, 53: 22, 41: 88: 23, 45: 31, 21: 40, 17: E. 10, 2: 23, 35.

ontmoeten 1, 12: 9, 4: 16, 21.

ontnemen 17, 34: 38.

Ontong Java 3, 1: 4: 6: 4, 13: 23, 113.

id. (rivier van O.) 3, 2: 3: 5—8: 4, 1: 13, 1: 23, 52: zie voorts: *Tjisadane*.

ontrent, zie: *omrent*.

ontroeren 20, 13.

ontrooven 16, 24: 17, 12: 15.

ontslag 44, 2.

ontstelen (zieh) 5, 35.

Ontvanger-Generaal 4, 2: 35, 13.

ontvluchten (zieh) 32, 20.

ontzag 9, 23: 10, 18.

onveil 23, 171.

onveiligheid 23, 171.

onverzicns 3, 2.

onzindelijkheid E. 3, 1 e.v.

oom 7, 33: 34: 10, 2: 25: 26: (oomes) 50, 24.

oor 2, 5: 6, 13.

oord (mann.) 23, 74.

Oordt (J. van) 35, 15.

oorlam 34, 19: zie: *oranglama*.

oorlogsprouw 3, 7.

Oost (die van de O.) 4, 9: (om de O.) 10, 30: (O. van Indië) 34, 26.

Oosten (E. van) 22, 15.

id. (G. van) 22, 15: 23, 112: 140: 160: 172.

Oostergouvernementen 27, 4.

Oosterjavaan 16, 16: 25, 8: 9.

Oosterling 16, 16.

Oosterprovinciën 27, 4.

oostersch 16, 16: 45, 13.

oosteseizoen E. 23, 5.

oostwaart 9, 1.

op (o. eene rivier) 1, 11: 13: 6, 12: 8, 4: 9, 23: (order o., verzoeken o.) 15, 5: (o. hope) 2, 6: 27, 12: (o. goede inzichten) 17, 3: (o. verleden jaar) 3, 5: 8: (= vóór, van tijd) 10, 20.

id. (bij plaatsnaam) 1, 23: 26: 5, 29: 6, 4: 13: 15: 17: 18: 7, 7: 10: 13—15: 27: 30: 32: 34: 8, 6: 11: 22: 9, 1: 18: 10, 8: 10: 11 enz.: 11, 3: 5: 8 enz.: 12, 1: 5: 15, 6: 16, 3: 5 enz.:

17, 7: 11: 13 enz.: 18, 6: 15: 16: 20, 4: 5 enz.: 22, 11: 18 enz.: 23, 4: 15 enz.: 24, 2: 28, 5: 29, 11: 12: 31, 7: 10 enz.: 32, 1: 12 enz.: 34, 35: 38, 2: 4: 39, 3: 40a, 3: 7—10: 14: 15: 18: 19: 22: 23: 25: 26: E. 5, 2: 7, 2: 11, 2.

id. (o. en neer) 23, 94: 98.

op- (in samenstellingen = open) 4, 3: 7, 13: zie verder verschillende beneden volgende werkwoorden.

opboeien 23, 80.

opbreken 34, 26.

opbreng 23, 133.

opbrengen 7, 21: 45, 16.

opdoen (zieh) 32, 20: E. 1, 4.

opdosseering 23, 63.

opduwen 1, 4.

open ruimte (bedoeling daarvan) 31, 8: 43, 6.

openbaar E. 23, 32.

opgaan 7, 3: 8, 18: 10, 3.

opgemeld 12, 1: 40a, 24.

opgeven 34, 34.

opgezetene 45, 23: 50, 42: zie: *ingezetene*; (rechten der o.) 23, 36.

id. (diensten der o.), zie: *diensten*.

opgraving, zie: *onderzoek*.

ophaalbrug 34, 17.

ophouden 25, 1.

opium 17, 6: 29, 29: 40a, 7: E. 7, 3: zie ook: *madat* en: *schuiven*.

opiumpacht 50, 46.

opkappen 31, 19.

opklinken 2, 11.

opkloppen 8, 12.

opkramen 31, 51.

opmaken 7, 7.

opneming (topographische o.) 15, 1: (o. der bevolking) 16, 29: 32.

opofferen 10, 2: 11, 10.

oppasser 2, 4: 22, 27: 36, 16: 40a, 21: E. 7, 3: zie: *hellebardier*; *kaffer*; *lijfwacht*; *patrouillant*; *peon*; *warda*.

Opperbestuur (ondankbaarheid van het O.) 23, 169: zie voorts: *Haagsch Besoigne*; *Heeren Meesters*; *Heeren Principalen*.

Opperechirurgijn 23, 21: 46: 112: 140: 160: 34, 17.

Oppergouverneur-Generaal 35, 23.

opperhoofd 6, 14: 15: 17: 16, 27: 45: 46: 23, 101: E. 5, 1: 2.

Opperkoopman des Kasteels 27, 3: 30, 1: 35, 13: 41, 1.

Opperlandvoogd 22, 11.

Opperman E. 23, 24.

opperwal 23, 75: E. 23, 25.

opperwater 6, 4: 26, 4: 32, 19: zie: *afwatering*; *water*.

oprechten 10, 10: 23, 51: zie: *uitrechten*.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

opschrift E. 21, 2.
 opslaan 9, 9.
 opsnijden 5, 25.
 opspartelen 23, 122.
 opstand (Bantamsche o.) 32, 28; 33, 3; 6.
 id. (Cheribonsche o.) 35, 19.
 id. (Chineesche o.) 31, 29; E. 21, 3.
 id. (Soendasche o.) 7, 17; 14, 7.
 opstel 18, 3.
 opstond 6, 14.
 opstonds 4, 5.
 opstoppen 1, 4; 7.
 optocht 9, 7; 20.
 optochtgeld 36, 7; zie: *zichtoffer*.
 optrek 8, 10; E. 7, 1.
 optrekken 31, 4.
 opvatloon (van wegloopers) 26, 11.
 opvoeteeren 23, 59.
 opwerpen 6, 5; 8.
 opzetten 1, 22.
 opzicht 16, 16; 17: 36; 20, 3; 12: 26; 28: 32; 23,
 34: 36; 82; 136; 139.
 Opzichter 20, 4; 7: 12; 38, 1; 40a, 7; 11: 17; 19;
 23: zie: *Opziener*.
 Opziener 2, 7; 8, 10; 15, 7; 27, 5; 9: 39, 5; 40,
 2 e.v.: 23; 24: 42, 1; 43, 5; 45, 2; 3: 5; 11: 15—
 18: 25; 26: 46, 1; 3: 47, 1; 48, 1; 50, 2; 10: 28;
 42: E. 23, 20; (hun *douceur*) 41, 1; (hun handel)
 43, 3 e.v.: (verhouding tot den Regent) 40a,
 27; (instructie voor hen) 38, 1 e.v.: 40, 9; 44,
 1 e.v.: zie ook: *Opzichter: sergeant*.
 opzitter 23, 134.
 orang besar 50, 45; 50: zie: *grooten*.
 orang goenoeng, zie: *Berg-Javaan*.
 Orangkaja 5, 28.
 orangkajasfeest 35, 33; E. 1, 5.
 oranglama 23, 90; zie: *oortam*.
 oranje E. 15, 1 e.v.
 order (circulaire o.) 44, 2; zie: *looporder*.
 ordonnantie 37, 9.
 oreinbaai 1, 3: 5; 22, 36; 23, 37.
 ornament E. 7, 5.
 os 22, 33.
 id. (wilde o.) 32, 20.
 id. (Deensche o.) 34, 14.
 Ostende 14, 10.
 Otoko 30, 4; 8.
 oud 7, 25; 9, 22: 33, 6.
 Oudgaarden (H. A. van) E. 2, 9.
 oudheden 14, 9; zie verder: *Artjadomas; Ba-*
toeloeis: beeld: gracht: onderzoek: terras: wal.
 Outdorp 23, 13.
 Outhoorn (Mr. W. van) 17, 9; 18, 6; 23, 19; E. 2, 7.
 over (van begeleidende omstandigheden) 23,
 129: 40a, 9; 24.
 id. (van tijd — vóór) 1, 14; 5, 20; 8, 16; 12, 3;
 16, 9; 10: 18; 44; 17, 17; 27; 34: 22, 86; 94:

100: 105; 110: 23, 12; 51: 70; 86: 113; 129;
 141: E. 22, 3.
 Overbeke (Mr. A. van) E. 2, 4.
 overheer 10, 29.
 overloopen 38, 3; zie: *volksverloop*.
 overschrijven 10, 6; 9.
 overste 1, 15.
 Overste-Luitenant 31, 47.
 Overstraten (P. G. van) 38, 1; E. 23, 24; 29.
 overtoom 22, 22: 28; 29.
 overtreding 20, 24.
 Overtwater (A.) 22, 13
 id. (J.) 22, 13.
 id. (M.) 22, 13.
 id. (P. A.) 23, 141.
 id. (R.) 22, 13.
 id. (S.) 22, 13.
 overvaart, zie: *veer*.
 overwicht, zie: *pikolgewicht*.
 overzulks 2, 8; 5, 32; 7, 30; 31: 22, 67; 23, 110;
 118: 135; 29, 6; 8: 11; 15: zie: *zulks*.

P.

p (verwisseld met b) E. 14, 1.
 id. (id. met *x*) 17, 46.
 ps. (= pees) 36, 15.
 paaien 27, 3.
 paal E. 17, 3; 23, 26.
 paalwoning 23, 93.
 paap 14, 19; 20, 16; 25, 13; 14: 50, 30.
 paard 8, 9; 21: 10, 36; 14, 24; 17, 9; 34: 18, 9;
 13: 22, 16—18: 23; 26; 28—30: 32; 33; 35: 36;
 38: 43; 52; 55; 57; 59; 75; 79; 88; 102; 23, 7;
 22: 47—49: 53; 59; 65; 114; 115; 118; 120; 125;
 140—144: 148; 161; 162; 24, 6 e.v.: 25, 5; 31, 7;
 39: 66; 32, 13; 14: 16; 19: 34, 9; 36, 16; 40a,
 7; 8: 10; 20: 40, 24; 44, 3; 4: 9; 45, 11; 24: 50,
 10; 13; 32; 33; 49; E. 8, 1; 23, 29; 31: zie:
 gladakpaard.
 paardengeld 36, 10.
 paardrijden 33, 13; E. 1, 6.
 pacht 35, 35; zie: *boomrechten; opiumpacht:*
 verpachting.
 pachter 50, 44—46: 51.
 Padaherang 6, 19; 16, 29; 17, 40; 42.
 Padang 14, 23.
 Padbrugge (R.) 1, 19; 15, 1; 3.
 padi 1, 13; 15: 11, 3; 12, 5; zie: *Heemraden-*
 padi: rijs: rijst.
 padistampen 9, 10.
 paditiende, zie: *tiende*.
 Padjadjaran 4, 9; 7, 25; 14, 1; 9: 13; 14: 16; 19;
 29—31: 32; 15, 18; 18, 14; 15: 23,
 86: 31, 15; E. 21, 1; 7: zie ook het
 Voorwoord en de Beschrijving der
 platen, blz. VI: XIII e.v.

- Padjadjaran (Ratoe P.) 22, 33; 34.
 Padjagan E. 23, 17.
 Padjangkoengan (Regent van P.) 35, 16.
 padjeg 1, 14: 16: 20: 7, 25: 40a, 4; 13: 14: 16:
 zie: *hoofdgeld*.
 padre 50, 30: E. 20, 19.
 padri 50, 30.
 Padri's 14, 7.
 pagaaien 1, 3: zie: *scheppen*.
 Pagaden 7, 15: 18: 10, 11: 11, 2: 3: 13: 12, 3:
 17, 59: 20, 33: 30, 2; 7: 36, 1; 38, 4:
 40a, 22: 49, 2.
 id. (Regent van P.) 30, 2.
 Pagadoengan 29, 15: 26: E. 23, 20; 23; 35.
 Pagalaran 4, 17: 9, 21.
 pagar, zie: *pagger*.
 Pagarageng 16, 27.
 Pagarbamboe 18, 2.
 Pagarbesi 4, 14: 15, 22: 18, 16: 22, 17: 18: 21:
 31: 32: 36: 63: 109; 23, 51: 86: 118: 135: 27,
 9: E. 21, 2.
 pagger 2, 7: 8: 10: 6, 11: 9, 24: 10, 12: 16, 48:
 22, 18: 20: 42; 50: 68; 84; 86: 90: 93: 98: 101:
 104: 105: 23, 38: 45: 126; 129: 131: 134: 137:
 160: 164: 29, 2: 31, 57: 34, 26: 28: 40a, 8; 9:
 40, 13: 14: zie: *bepaggen*.
 pagie 1, 13.
 pagode E. 10, 2.
 pagodeboom E. 10, 2.
 Pagoetan 4, 14; 16: 17: 15, 24: 25; 29; 22, 42:
 43: 23, 131: 139.
 id. (dibawa) 23, 26—28.
 id. (tinggi) 23, 27; 28.
 pajement 27, 4: 37, 2.
 pajoeng 2, 4: 39, 13; 50, 26: E. 3, 10.
 Pakantjilan 4, 4: 22, 66; 107.
 pakean E. 4, 2.
 pakhuis 31, 46: 32, 30: 37, 6: 38, 3: 41, 2: 44,
 9: 45, 4: 5: 14: 16: 25: 26; 46, 2; 4:
 50, 14: 16: 41: 44: 47: 49: E. 23, 24: 28;
 31: 35: 39.
 id. (bij de Waterpoort) 22, 39.
 id. (Westzijdsche p.) 22, 39; zie voorts:
 hulppakhuis.
 pakhuismeester 45, 5; 46, 1; 3: 47, 1; 50, 49.
 pakhuispersoneel 50, 16.
 Pakis 50, 41.
 pakje an E. 4, 2.
 pakoe hadji 22, 47.
 Pakoecan 15, 4: 5: 16: 17: 18: 18, 4; 14: 15: 22,
 8: 16: 19: 29: 34: 65: 66: 106—110: 23, 51: 77:
 85: 118: 137: zie ook het Voorwoord en de
 Beschrijving der platen, blz. VI; XIII e.v.
 Pakoeboewana (Soesochoenan P.) 20, 7; 13; 32;
 21, 11: zie: *Poeger*.
 Pakoelonan 22, 40.
 pakrol bamboe 40a, 2.
 palankijn 22, 23: zie: *draagstoel*.
 Palasari 23, 54: 84: E. 21, 3: 5: 23, 30.
 palawidja 50, 37: 39.
 paleis (te Buitenzorg) 31, 11; 12: 32, 13; 27 e.v.:
 40a, 3 e.v.; 41, 1: 2.
 Palembang 1, 10: 17: 27, 3: 4.
 Palembang 27, 11.
 palempoes E. 14, 1.
 palintang 40, 18.
 palissade 26, 13.
 pallesada E. 20, 19.
 palmeerboom 14, 22.
 palmwijn, zie: *arèn: sagoeweer: suri: toewak*.
 Palo 35, 4.
 id. (Regent van P.) 35, 17.
 Pamalang 35, 9.
 id. (Regent van P.) 35, 14.
 pamali 1, 24: 23, 90.
 paman 10, 2; zie: *oom*.
 Pamanoean 1, 2: 4: 7, 4: 6—10: 18: 24: 32: 33:
 35: 10, 1—4: 7: 10: 26: 34: 11, 1—4:
 20, 33: 30, 3: 7: 36, 1: 38, 4: 40a,
 3: 22—24; 49, 2; E. 23, 24.
 id. (Regent van P.) 7, 15; 17: zie:
 Wangsatanoë.
 id. (rivier van P.) 6, 1: 7, 3; 22: 32:
 33: 10, 11: 12: 34: 16, 45: 31, 48
 zie: *Tjoepoenagara*.
 Pamaratjangan 1, 12.
 Pamekasan 35, 7.
 Pamoelihan 16, 40.
 Pamoeroefjan 23, 57: E. 23, 30.
 Pamojanan 14, 15.
 Pamotan 16, 3: 29: 31: 32: 36—38: 17, 5: 40: 41
 54: 59: 20, 26: 21, 11: 23, 92: E. 22, 4: 23, 11.
 Pampanger E. 23, 10.
 Panajoeran 23, 28.
 Panamoen 17, 43.
 Panaraga 15, 21: 22, 65; 108.
 Panaroehan 11, 13.
 Panatajoeda 6, 15: 11, 5: 16, 3: 8: 30: 32: 36:
 39—41: 47: 17, 43—45: 20, 28: 33: 23, 14: 146;
 26, 4: 7—10: 13.
 pancado E. 20, 19.
 pandakawan 50, 10.
 pandelingschap (?) 29, 30.
 Pandita (Poeloe P.) E. 4, 2.
 Pandjer 16, 32.
 Pandji 34, 12.
 Panembahan 10, 29; 20, 35: 36: 35, 20.
 Panembong 25, 1: 7: E. 21, 5; 23, 12.
 Panereban 17, 39.
 Panganten 22, 24.
 pangarang 50, 9: 11; 19: 25.
 Pangasahan E. 23, 35.
 pangawinan 40a, 11.
 Pangeran 34, 16.

- Pangeran Adipati (Rangga Gempol, Regent van Soemedang) 6, 1; 2; 8; 17; 19; 7, 1—8; 11; 16; 17; 20—24; 26—28; 30; 31; 33; 8, 1; 8; 10, 1 e.v.; 7; 25; 30; 11, 1; 10; 13; 12, 1; 2; 16, 23; 44; 47; 17, 26; 48; 20, 14.
- Pangeran Adipati Anom (Cheribon) 20, 1.
- Pangeran Adipati Cheribon 35, 19.
- Pangeran Aria Cheribon 12, 5; 17, 27; 20, 1 e.v.; 21, 5—8; 22, 10; 24, 2; 3; 25, 5; 7; 14.
- Pangeran Depati Topati 20, 1; 35.
- Pangerango 15, 17; 18, 1; 9; 10; 13; 22, 20; 77; 84; 102; 23, 53; 56; 59.
- Panggilingdjati 31, 66.
- pangkalan 22, 21; 24; 27; 28; 37; 64; 108; 50, 41.
- Pangkalandjati 31, 66.
- Pangkoka E. 4, 6.
- panglakoe 50, 26.
- panglengser 50, 46.
- Pangleseran 23, 68; 69; 72; 31, 40.
- Pangparang E. 21, 5.
- Pangua 11, 5.
- Papida 23, 144.
- Paninggaran 30, 2.
- Panjaran 16, 32.
- Panjindangan E. 23, 29; 30.
- Panjiritan 17, 43.
- pannekoeken (werkwoord) E. 4, 6.
- paoekan 50, 13.
- Pantja (Mas P.) 15, 12; 17, 10; 23, 43; 27, 9.
- pantjar 50, 37.
- pantjen 50, 13.
- pantjoeran 22, 28; 77.
- pantoen 22, 33.
- paoeh 5, 16.
- paoeh zenggi 23, 90.
- Paoek 4, 17.
- papaja E. 2, 1.
- Papandajan 20, 19; 21; 22, 10; 23, 96; 159; 167.
- Papanger, zie: *Pampangser*.
- papatok 50, 16; 30.
- papatol 44, 9.
- papboer 34, 22.
- Pape (N. de) E. 2, 5.
- papier 14, 3.
- papiergeld 41, 1; 2.
- Papotongan 30, 2.
- parade E. 7, 2; 4.
- id. (naar p.) 20, 17.
- Parakan 11, 12; 16, 21; 17, 20.
- Parakan Baranangsijang, zie: *Baranangsijang*.
- Parakankoembang 22, 32.
- Parakanmoentjang 11, 8; 10; 16, 5; 22; 23; 34; 44; 45; 17, 4; 22; 24; 26; 28; 30; 33—36; 50; 53; 54; 57; 59; 20, 25; 30; 21, 10; 22, 61; 25, 6; 12; 29, 11; 30, 3; 5; 6; 31, 35; 48; 63; 33, 12; 36, 1; 37, 1; 2; 38, 1; 2; 39, 3; 40a, 11; 19; 48, 1; 2; E. 1, 9.
- Parakanmoentjang (Patih van P.) 16, 22.
- id. (Regent van P.) 24, 6; 40a, 19; zie: *Tanoebaja*.
- Parakanomas 23, 26.
- Parakanpandjang 6, 13; 15, 21.
- Parakansalak E. 21, 6.
- Parakansapi 10, 26; 26, 10; zie: *Adiarsa*.
- parang 40, 18.
- Parang 29, 2; 8—11; 31, 41—45.
- Parangdongkol E. 23, 30.
- parapara 40, 22; E. 18, 2.
- Parel (bastion) E. 2, 5.
- parel 17, 38; 40—42; 45; E. 23, 14.
- pareloester 17, 9; 20, 26; 23, 100; 108; E. 23, 11; 13.
- paresse 7, 10; E. 20, 4.
- paressceren 7, 10.
- parigi 22, 32; 34; 36; 37; 63; 66; 67; 83; 109.
- Parigi 8, 14.
- Parnawangan 10, 20.
- Paroengangsana 14, 12; 14; 21; 24, 29; 30; 32; 15, 6; 8; 15; 21; 23, 132; 135; 159; zie: *Kampongbaroe*.
- Paroengbanteng 18, 8; 14.
- Paroengbingkeng 23, 28.
- Paroengblimbing 9, 14.
- Paroengdamar 31, 46.
- Paroengkadali 31, 46.
- Paroengkoedjang 15, 21.
- Paroengkombala 8, 10; 9, 14; 22, 24; 26; 37; 63; 111.
- Paroengkori 13, 3; 4.
- Paroengmalela 15, 27.
- Paroengserab 8, 19; 15, 7.
- Parombala 9, 14.
- parool 23, 166.
- Parra (P. A. van der) 14, 23; 32, 29; 33, 9; 34, 31; 34a, 1; 35, 1 e.v.; 37, 3; 6; 9; E. 2, 8; 9.
- id. (Mevrouw van der) 32, 14.
- partij 1, 6; 9, 7; E. 7, 1.
- pas (zelfstand. naamw.) 7, 22; 14, 10; 23, 41; 26, 11.
- Pasajangan 10, 11; 19; 22.
- pasanggrahan 22, 95; 32, 12; 50, 14.
- Pasanggrahan (rivier) 18, 16; 22, 25; 26; 64; 23, 1; 3; 29; 124; 132; 31, 10; E. 21, 2.
- id. (land) 30, 2.
- id. (plaatsje) 29, 16; 24; 25.
- pasantren 50, 17.
- pasar 10, 21; 23, 173; 32, 24; 40a, 5; 50, 24; 44—46; 51.
- pasarean E. 21, 7.

- pasarpachter 50, 51; zie: *poetia*.
 Pasawahan 7, 20.
 paseban 12, 2; 15, 18; 22, 87; 89; 90; 93; 31, 30;
 40a, 11; 13; 16; 23; 50, 9; 18; 25; 32.
 pasidekah 50, 18.
 Pasiralangalang 16, 16.
 Pasirangin 20, 3; 6.
 Pasiripis 22, 71; 73; 75; 77; 81; 90.
 Pasirlinggis 22, 53.
 Pasirpoetih 22, 23; 26; 37.
 id. Wètan 22, 26.
 Pasirtjabe 31, 40.
 Paseroean (Galoeh) 16, 3; 30; 31; 36; 37; 17;
 5; 9; 39; 40; 41; 54; 59; 20, 26;
 21, 11.
 id. (Oost-Java) 14, 3.
 id. id. (Regent van P.) 35, 4; 15.
 passage 4, 14; 8, 2; 16, 32; 18, 14.
 passagier 3, 5.
 passato 1, 5; 7.
 pastij 40a, 12.
 patata 40, 19.
 patattes, zie: *patata*.
 patent 45, 12; 25.
 pater 50, 30.
 paterstuk 35, 35; 38.
 pathool, zie: *petola*.
 Pati 35, 7; 50, 1; 3.
 id. (Regent van P.) 35, 5; 14.
 id. (Toemenggoeng P.) 4, 9.
 Patientie (baai) E. 4, 6.
 Patih 16, 26; 44; 20, 36; 29, 29; 31, 50; 40a, 11;
 44, 10; 50, 11; 13; 18; 23; 24; 26; 31; 32;
 (zijne benoeming) 20, 22; 40a, 19; zie
 voorts: *Bepattij*; *Tjoetjoek*.
 id. (Dalem) 50, 4.
 Patimoean 6, 13; 15; 8, 8; 9, 1; 22; 10, 26.
 Patinggi (eigennaam) 14, 8—10; 13; 20; 23—25;
 29; 16, 21; 41; 22, 6; E. 17, 1.
 id. (titel) 16, 40; 50, 9; 10; 26; 28.
 Patjenongan (Gang P.) 31, 73; zie: *Drossers-*
pad.
 Patjitan E. 4, 6; 23, 3.
 patjoel 38, 5.
 patjollen (werkw.) 40, 16; 18.
 Patoea 20, 19; 23, 159; 31, 31; 32.
 Patogoeran 4, 14; 8, 15; 9, 8; 15.
 Patra 10, 26.
 Patradita 17, 26; 22, 26.
 Patragati 16, 39; 17, 43.
 Patramanggala 30, 7.
 Patranangga 17, 38; 45.
 Patras (A.) 35, 35.
 Patrasoeta 9, 22; 23; 10, 26; 15, 14.
 Patrawangsa 7, 23; 22, 25.
 patrocineeren 20, 5.
 patroontasch 23, 97; E. 7, 2.
 patrouillant 22, 10; 17; 23, 21; 43; 48; 114;
 162; zie: *patrouille*; *patrouilleganger*; *warda*.
 patrouille 15, 3; 4; 23, 37; 39; 45; 157.
 patrouilleganger 23, 45.
 Patuan (Jean de) E. 4, 2.
 St. Paul (eiland) E. 23, 1.
 Paulussen (A.) 10, 1.
 Paulusz (P.) E. 23, 6; 14; 15.
 paun 50, 15.
 Pausenggi 23, 90.
 pauweveer 14, 7.
 payement 27, 4; 37, 2.
 Payen (A. A. J.) 23, 167.
 payseeren E. 20, 19.
 pedak 23, 173; 28, 4.
 pedarm E. 7, 5; 20, 20.
 pedati 22, 30; 37; 31, 7; 26; 34, 3; 10; 12; 13;
 34a, 2; 44, 4; 9; 45, 26; 50, 49; E. 23, 26;
 28; 29.
 Pedro (Kapitein P.) 4, 15.
 pee 50, 52; E. 20, 19.
 peeche E. 20, 19.
 peer 35, 38.
 pees 7, 25; 33, 6; 40, 11; E. 20, 19.
 id. (= visch) E. 20, 19.
 pegang 50, 45; 46.
 peiling 22, 2; 4.
 Pekalongan 35, 9; 30.
 id. (Regent van P.) 35, 5; 12; 15.
 Pekel (Jan) 15, 10.
 Pelaboehan Ratoe 14, 24; 23, 108; E. 23, 5; 7;
 13; 17; 19; 25; 27; 29; 30; 35; 36; 38; 39.
 Pelgrom (J.) 31, 70.
 id. (J. C.) 23, 173; 31, 70.
 Pen (A. II.) 16, 48.
 penaga 40a, 10.
 Penghoeloe 50, 17; 34; 35; zie voorts: *geeste-*
lijkheid.
 peni 17, 49.
 Penida (Poeloe P.) E. 4, 2.
 Penjaboengan 23, 127; 128; 130; 131; 133; 157;
 zie: *Tjipenjaboengan*.
 Penjabrangan 23, 131.
 penning 35, 23.
 Penninghraedt E. 4, 2.
 pentjalang 16, 48; 23, 163; 164.
 peon 47, 1; 2; E. 20, 20.
 Pepakem Tjerbon 25, 1 e.v.
 Papatih, zie: *Patih*.
 peper 1, 19; 20; 17, 4; 5; 35; 36; 38; 42; 44;
 45; 20, 17; 19; 21; 25; 28; 21, 6; 9; 22;
 17; 30; 27, 3; 11; 31, 2; 13; 26; 28; 29;
 53; 65; 38, 1; 3; 4.
 id. (Spaansche p) E. 6, 1 e.v.
 Peperbaai E. 23, 36.
 Peperberg 14, 4.
 peperhuis 22, 110.

- Pepinxter (H.) 23, 48.
 Pepys (S.) 14, 23.
 per 1, 5; 6, 12; 7, 30; 9, 3; 10, 7; 16, 36; 17, 8; 22, 36; 84; 23, 16; 34; E. 20, 20.
 perdjaka 15, 23.
 perpetuaan E. 7, 6.
 persing 23, 165.
 personagie 7, 3.
 pertinent 8, 2; E. 23, 10.
 Perzië 23, 18; 24, 4; E. 2, 3.
 perzik 35, 36.
 pese E. 20, 20.
 Pesing 30, 2.
 petak 50, 37.
 Petodjo 23, 172.
 petola 24, 6—10.
 Petten (A. van) 23, 75; 82; 88 e.v.; E. 23, 5; 15.
 peultjes 35, 35.
 peupel E. 20, 3.
 peuren 9, 17.
 philander 22, 62.
 Philander 22, 62; 78.
 Philippine (fort) 32, 30; 40a, 3.
 Phillips (Kapitein) E. 23, 36.
 Phoonsen (B.) 20, 33.
 piagem 1, 14.
 pidjit E. 4, 4.
 piek 6, 5; 27, 10; 34, 16; 50, 26; E. 4, 5; 7, 2—4.
 piekdrager 23, 116; 37, 6; 40a, 11; 14.
 piekenier 38, 3; 5.
 Pielat (W. D.) 40a, 3; 23—25.
 Pietersen (J.) 16, 41.
 Pietersz (C.) 33, 9.
 id. (J.) 6, 12.
 id. Swackenhals (C.) 6, 2; 8, 22.
 pietjepatje 22, 68.
 pijp 35, 36; 37.
 pikoelan 50, 46.
 pikol (Bataviasche p.) 45, 16; 17.
 id. (bergsche p.) 45, 15; 17.
 id. (bovenlandsche p.) 38, 2.
 pikolgeld 31, 52; 36, 2; 37, 4; 6; 9; 41, 1; 2; 45, 15; 17; 26; 46, 1; 47, 1; 2; 50, 28; 31; 32.
 pikolgewicht 37, 6; 9; 38, 3; 40a, 5; 45, 4; 13—17; 23; 25; 50, 47.
 pinang 5, 11; 19; 23, 90; 34, 9; 50, 42; 43; E. 11, 1; vergelijk: *sirih*.
 pinango 40a, 10.
 pingkoe 40a, 10.
 pinisepoeh (mantri p.) 17, 49.
 piniwajah 17, 49.
 Pinksterveld 8, 5; 22, 62; 111; 23, 48; 114; 162.
 pioljes E. 20, 20.
 pion, zie: *peon*.
 pipal E. 10, 2.
 Pippigh (D.) 33, 6.
 piring 22, 19.
 pisang 26, 6; 34, 5; 40a, 15; 40, 17; E. 11, 2.
 id. (wilde p.) 29, 33; 31, 17.
 Pisangbatoe 23, 144.
 pistool 27, 10.
 pistoolschot 23, 99.
 Pit (M.) 22, 14.
 Pit de Jonge (L.) 9, 7; 8.
 Pitara 22, 17; zie: *Djambepitara*.
 Pitjinpoegoer E. 23, 30.
 pitrah 50, 17; 29; 33; 34.
 pitsjaarboom 7, 16; 15, 18; E. 10, 1 e. v.; zie: *waringin*.
 pitsjaardag E. 10, 1.
 pitsjaarkamer E. 10, 1.
 pitsjaren 7, 11; 16; E. 10, 1.
 plaats 40, 4.
 plaisance 9, 23.
 plaisant 9, 17; 20; 10, 22.
 plantage 16, 20; 38, 1; 3; 40a, 6; 24; 26; 27; 40, 2; 7; 11; 12; 17; 21; 24; 42, 1; 43, 3—5; 45, 5; 16; 17; 50, 48.
 planten 1, 26; 7, 11; 12, 2; 19, 9; 35, 26.
 plantgat 40, 16.
 planttijd 40, 9; 44, 5.
 plantwijdte 40, 7—9; 43, 3; 44, 5.
 platlood 23, 151; 156.
 plegen 1, 22; 23, 38; 45, 23.
 plein 15, 26; 22, 70; 84; 35, 25.
 Pleus (A. C. de) 23, 1.
 Pleyte (C. M.) 14, 9; zie de Beschrijving der platen, blz. XIII e.v.
 plicht 20, 28.
 Plinius Secundus E. 2, 9.
 ploegvee 50, 37.
 Ploeserscasie 34, 24.
 plunjegeld 37, 6.
 poco a poco E. 20, 20.
 podagra 24, 4.
 podir E. 20, 20.
 Poeger 50, 1; 3.
 id. (Soenan P.) 12, 1; (zijne acte) 16, 40; zie voorts: *Pakoeboewana*.
 Poelman (Mr. P.) 35, 12.
 Poelogadoeng 31, 64; 66—68.
 poendoet 50, 25; 26.
 poendoetan 50, 51; zie: *poepoendoetan*.
 Poenggawa 11, 5.
 poenkah E. 3, 16.
 Poentjak 23, 161; 34, 12; 40a, 8; E. 1, 8; 9.
 Poentjaklarang 31, 31; 32; 35.
 poepoendoetan 21, 2; zie: *poendoet*; *poendoetan*.
 Poerbadimontar (?) 16, 47.
 Poerbaja (Pangeran Aria P.) 14, 11; 19; 15, 11—13; 16, 7; 22, 2; 23, 21; 28; 46; 85; 112; 30, 6.
 Poerbanagara (Toemenggoeng) 17, 11; 23, 7; 27, 7.
 id. (Pangeran) 18, 3; 23, 35.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

- Poerbanata 18, 3; 4.
 Poerwakarta 1, 12.
 Poespanagara 24, 9.
 poeteran 44, 5.
 poetia 50, 45; 46.
 Poewasa 21, 9; 10; 50, 17; 18.
 poffertjes 35, 36.
 Pol (Van der) 17, 34.
 Poleman (Chr.) 9, 7; 8.
 Pols (F.) 10, 10.
 polygoon 23, 126.
 pompelmoes 5, 19; 40a, 26.
 pompoen 5, 19.
 pond 50, 47.
 Pond (B.) 23, 126.
 Pondichéry 19, 1.
 pondok 14, 14; 16; 17; 20; 22—26; 28—30; 17, 20; 29, 23; 30.
 Pondokbitoeng 18, 2.
 Pondokblimbing 9, 15.
 Pondokdjati, zie: *Bantardjati*.
 Pondokgedeh (achter Mr. Cornelis) 22, 54; 61.
 id. (Buitenzorg) 40a, 6; 7; 41, 1.
 Pondokkaso 29, 26; 30.
 Pondokkidang 18, 11.
 Pondokkopo 22, 62; 98; 101; 23, 57—59; 61; 62; 82—84; 137.
 Pondokmanggis 22, 63; zie: *Bodjongmanggis*.
 Pondokmelati 22, 52.
 Pondokopo, zie: *Pondokkopo*.
 Pondokpinang 22, 25.
 Pondokpoetjoeng 22, 5; 17; 23—25; 28; 30; 37; 50; 51; 63; 110; 23, 86; 87; 116; 132; 133.
 Pondokradjeg 18, 6.
 Pondoksemlak 23, 124; 136.
 Pondoksempoer 18, 8; 22, 20; 34.
 Pondoksentoe 23, 124; 136.
 Pondoktjina 15, 27; 22, 17; 30.
 Ponnekail E. 2, 7.
 Poock (J. H.) 35, 16.
 poort 22, 18; 23; 42; 50; 54; 56; 61; 84; 23, 70; 40a, 12; zie: *Diestpoort*; *Nieuwpoort*.
 id. (Utrechtsche p.) 8, 22; 22, 39; 26, 2.
 popidon 35, 35.
 Por (J.) 22, 13.
 id. (M.) 22, 13.
 Porre (R.) 22, 13.
 porto E. 20, 20.
 Portugees 1, 1 e. v.; 2, 4; 22, 23; E. 3, 2; 16, 2; 19, 2; 23, 1.
 Postcommandant 45, 5; 11; 25; zie ook: *posthouder*.
 id. (te Buitenzorg) 38, 1; 40a, 3; 17; 40, 4; 41, 1; 2; E. 23, 16; 17; 19; 26.
 id. (te Tandjoengpoera) 16, 11; 17, 3; 7; 26, 1 e. v.; 9; 10; 40a, 23; zie verder *Tandjoengpoera*.
 posterij 47, 1; 50, 15; 16.
 posthouder 22, 28; 23, 132; 133; 134; 32, 17; 40, 2; E. 23, 17; 19.
 postil 34, 25.
 postiljon 47, 2; 50, 16.
 poststal 50, 14; 15.
 poststation 50, 14; 30; E. 8, 1.
 poten 40, 12; 20.
 potjong 50, 36; 47.
 Pottebakkershoek 31, 63.
 praatje E. 4, 3.
 praedieie 29, 29.
 praesumeeren 2, 8; 4, 6; 16, 47.
 prahoe papan 34, 3; 50, 49.
 Praja 15, 6.
 prajaji 50, 9; 11; 16; 19; 25; 32.
 Prajangan 21, 8—10; 12; zie: *Praangers* enz.; *Priangan* enz.
 Prajasoeta 17, 15; 23, 82.
 Prajatjitra 7, 29; 10, 8.
 Prajawangsa 15, 6.
 Prajawarta 15, 29.
 Praubanan 31, 75.
 Prana 15, 29.
 Pranadjasa 15, 14.
 Pranajoeda 17, 30; 35; 25, 6; 12.
 Pranamanggala 30, 3; 7.
 prauw 2, 8; 16, 30; 23, 146; 29, 2; 45, 26; 50, 41, 51; E. 4, 3; zie ook: *oorlogsprauw*; *prahoe papan*; *schepprauw*; *speelprauw*.
 id. (p. majang), zie: *majang*.
 id. -(p. pekon) 31, 8.
 prauwloon 45, 5; 46, 2; 4.
 Prawakali 15, 20; zie blz. XIV.
 Prawata Sari 8, 22; 15, 9; 14; 22; 17, 11; 18, 7; 20, 2; 3; 16; 26; 31.
 Preangers (d.i. de Regenten) 20, 12; 14; 25; 26; 28; 30; zie: *Priangers*.
 Preanger bovenlanden 45, 22.
 Preanger Regentschappen 44, 2; 45, 3 e. v.; (in-deeling daarvan door Daendels) 48, 1 e. v.; zie verder: *afstuwling*.
 id. (Cheribonsche) 44, 1.
 Preangerlanden 27, 5; 30, 6; 35, 11; 36, 1; 38, 2; 40, 2; 11; 45, 27; E. 23, 12.
 Preangershoofden (d.i. de Regenten) 20, 14; 30.
 Preangerslanden 20, 12; 13; 30; zie voorts: *Prajanjan*; *Priangan* enz.
 predestinatie 17, 47.
 preek 31, 10; 30; 58; 32, 14; 19; 24; 34, 25.
 Prefect 40, 9.
 preman, zie: *vrijman*.
 prentah 50, 10.
 preparaat 1, 5.
 parade 1, 5; E. 20, 3.

present (bijwoord) 1, 14; 6, 13; 29, 8.
 pressen 6, 2.
 prestige, zie: *ontzag*.
 Pretorius (I.) 33, 9.
 Priangansche inwoonders 17, 34.
 Priangansche landen 23, 19.
 Priangers (de bevolking) 20, 4; 7.
 id. (de Regenten) 16, 26; 17, 2; 5; 7; 9;
 27; 55; 20, 19; 24.
 id. (de Preangerlanden) 20, 3; 26; 25, 11.
 Prianger(s)bovenlanden 17, 2; 8.
 Prianger(s)hoofden (de Regenten) 17, 53; 20, 17.
 Prianger(s)landen 17, 35; 20, 16; 17; 37, 1.
 Priangersnegorijen 17, 5.
 Prianger(s)volkeren 20, 24; 35.
 Priangsche bovenlanden 17, 9.
 (id.) djaksa's 25, 12.
 (id.) Hoofden (de Regenten) 17, 23; 48;
 51; 52; 20, 15; 24; 24, 2; 3; 5.
 (id.) koopmanschappen 24, 3.
 (id.) landen 20, 3—5; 7; 32; 22, 6; 23,
 78; 24, 4; 25, 1; 8.
 (id.) landschappen 20, 20.
 (id.) rechters 25, 1; 8; 13; 14.
 (id.) Regenten 24, 6.
 (id.) volkeren 17, 58; 20, 5; 7; 18. Zie
 voorts: *Prajangen*; *Preangers* enz.
 prigi, zie: *parigi*.
 prijaji, zie: *prajaji*.
 Prill (J. de) 34, 3.
 Principalen, zie: *Heeren Principalen*.
 principio E. 20, 20.
 Prinseneiland E. 23, 11.
 prinsenstok E. 15, 1.
 prinsenvlag 6, 16; E. 15, 1 e.v.
 Prinseplein 35, 11.
 Prinseveld 35, 11.
 Priok 4, 17.
 privaatpersoon 45, 12
 Proholinggo 35, 3
 id. (Regent van P.) 35, 16.
 procedido E. 20, 20.
 procure E. 20, 20.
 procureren 16, 10.
 prodigo E. 20, 20.
 productenbetaling 20, 17; 21, 12; zie: *contingent*;
 koffiebetaling.
 productenlevering, zie: *koopmanschap*; *leve-*
 rantie; *levering*.
 productentransport 20, 17; 19; 21; 21, 9; 10;
 12; 31, 26; 46; 48; 63; 32,
 25; 33, 11; 12; 34, 10; 38,
 2; 3; 41, 2; 43, 5; 45, 5 e.v.;
 25; 46, 2; 4; 47, 1; 50, 46;
 49; zie ook: *draagbeest*;
 monot; *papatol*.
 id. (kosten daarvan) 27, 12.

proet 35, 37; 50, 52.
 prop 23, 117.
 proper 2, 3.
 propinque 2, 10.
 provenu 44, 7.
 provincie 31, 36; zie: *Oosterprovinciën*.
 provisie 16, 30; 20, 14.
 Prudants 49, 1.
 pruijktijd 16, 48.
 psalm 34, 25.
 purisme 16, 44.
 put 14, 16.
 Putt (J. de) 34, 17; 22; 25; 32; 34a, 1 e.v.
 puyselanimio E. 20, 20.

Q.

qualiteit 34a, 4; zie: *gequalificeerd*; *karakter*;
 rang.
 quantiteit 1, 6; 20; 25; 2, 1.
 Quevellerius (A.) 22, 14.
 quieti 1, 25; zie: *djati*.
 quitantie 38, 2.
 quotabepaling (der koffie) 50, 53; zie: *taxe*.
 quotisatie 31, 38.

R.

r (verwisseld met n) 17, 41; 23, 26; 31, 3.
 id. (metathesis der r) 8, 22.
 Ra., zie: *reaal*.
 Raad van Indië 14, 10; 29, 1.
 id. van Justitie 35, 12.
 raap (Javaansche r.) 29, 23.
 raboerd E. 4, 5.
 Rabus (P.) 29, 13.
 Rach (J.) 23, 174; 32, 29 e.v.; 34, 17; 35, 22;
 E. 3, 13; 8, 3; 16, 3.
 rud 6, 12.
 Radder (J. L.) 22, 39.
 Radèn 1, 17; 29, 30; 50, 11; 23; 25.
 Radèn Bagoes, zie: *Bagoes*.
 Radermacher (Mr. D.) 37, 1.
 id. (Mr. J. C. M.) 34, 17; 36, 1 e.v.; 37,
 1 e.v.; 38, 1; 5; 39, 1 e.v.; 5; E. 1,
 9; 10; 23, 16.
 id. (S.) 37, 1.
 Radja 16, 17.
 Radjabasa E. 1, 2.
 Radjagaloeh 20, 35; 50, 4.
 Radjamandala 9, 22; 31, 40; 41; 43; 44; 68;
 40a, 17; 50, 39.
 Radjapola 17, 32; 33.
 Radja Singa E. 16, 2.
 Radjegwesi 15, 22.
 Raffles (Th. S.) 18, 22; 32, 31; 35, 31; 47, 1;
 50, 1; 2; E. 21, 1; 23, 37.

Ragasara 23, 11.
 ragidoor *E.* 5, 2.
 Ragoenan 22, 27.
 rahajat 50, 13; 18.
 Rajagoeng 50, 18; 19.
 rak 6, 7.
 rakkadaren *E.* 20, 21.
 rakker 2, 4.
 Raksadinata 25, 6; 12.
 Raksamanggala 16, 29—31; 35; 36; 17, 40.
 Raksanagara 35, 9; 13.
 Raksapradja 35, 10; 13.
 Raksawana 16, 9.
 Ram (M.) 18, 1 e.v.; 22, 2; 68; 76; 77.
 ramanassen (werkwoord) *E.* 4, 4.
 Ranamanggala 30, 3.
 randjang *E.* 18, 1.
 rang 34, 3; 22; 35, 12; 24 e.v.; 26; 33; zie: *karakter; qualiteit*.
 Rangga 16, 36; 50, 9; 26; *E.* 23, 38.
 Rangga Gempol, zie: *Gempol; Pangeran Adipati*.
 id. (Pangeran R. G.) 24, 7; 30, 2; 6.
 rangka 50, 46.
 Rantja 14, 15; 16, 17.
 Rantjamaja 18, 13; 14.
 rantsoen 2, 2; 29, 10; 50, 16.
 rapport 31, 17.
 Ras (Mr. P.) 35, 17.
 rasamala 22, 82.
 rasidoor *E.* 5, 2.
 Ratoe Bagoes 23, 28.
 Ratoedjaja 22, 18; 24; 26; 30; 37; 111.
 ravijn 14, 15; 31, 23; zie: *gracht*.
 rawa 22, 43; 45; 47—50; 63; 105; 23, 152; *E.* 23, 28; 31.
 Rawa Cibotia 22, 27; 28; 111.
 (id.) Ilat 22, 55.
 (id.) Kalong *E.* 22, 2.
 reaal 1, 18; 6, 14; 11, 3; 50, 15.
 Reael (L.) *E.* 8, 2.
 recade *E.* 20, 21.
 recche *E.* 6, 1.
 Recchius *E.* 6, 2.
 recenseeren *E.* 20, 21.
 recepis 23, 133.
 recht (uitgaand r.) 1, 14; zie: *boom; boom-rechten; shahbandarij*.
 rechtsmacht 20, 24; 25, 15.
 rechtspraak 20, 24; 25, 1 e.v.; 50, 24 e.v.; zie: *balebandoeng; blok; boete; djak-sa; djedjeneng; gerechtsgeld; jurisdictie; kaffer; lijfstraf; peng-hoeloe; pepakem; wet*.
 id. (te Cheribon) 21, 6; 8.
 recief *E.* 20, 21.
 recognosceeren 2, 8.

récolte 44, 4.
 reconvalescent 9, 12.
 reconvalesatie 23, 166.
 reconvaliseeren *E.* 20, 21.
 recrui 35, 11.
 redder 22, 4.
 reede (— reeds) 1, 25; 4, 2; zie: *alreede*.
 Reede tot Drakenstein (H. A. van) 19, 2; *E.* 1, 7.
 Rees (O. van) 20, 1; 2; 5; 14; 45, 1; 50, 5.
 refereeren 2, 8.
 refresco *E.* 20, 21.
 refresceeren *E.* 20, 21.
 regale *E.* 20, 21.
 regatceeren *E.* 20, 22.
 regceering 16, 26.
 Regeering (Indische; hare onkunde) 25, 14; 15; (hare bemoeiing met cultures) 40a, 27; zie voorts: *Compagnie; familieregeering; Gouverneur-Generaal; knoeterij; nepotisme; Raad van Indië*.
 regel 32, 15; 16.
 regen 40a, 9.
 regenmoeson 26, 13; *E.* 23, 31; 32; zie: *moeson*.
 Regent 7, 11; 13; 15; 16; 21; 8, 8; 9, 23; 10, 33; 36; 11, 5; 11; 13; 13, 3; 4; 14, 8; 16, 11; 36; 20, 7; 13; 15; 25; 27; 28; 32; 33; 23, 82; 24, 6; 25, 13; 27, 5; 39, 5; 40, 2; 3; 4; 6; 17; 44, 3; 4; 10; 45, 3—8; 10—16; 18—22; 25—27; 46, 1; 3; 47, 1; 2; 50, 2; 15; 18; 22; 23; 26; 27; 43; *E.* 23, 12; (titel) 21, 8; (benoeming) 37, 5; (ambtsopvolging) zie: *erfopvolging; voogdij; (ambtsaanvaarding) 37, 3; zie: voorstellen; voorstelling; (instructie) 20, 10; 38, 2 e.v.; (plichten) 38, 1; 40, 23; 24; 42, 1; 43, 5; 6; (rechtsmacht) 20, 24; (bezoek te Batavia) 24, 1 e.v.; 35, 1 e.v.; (id. te Cheribon) 17, 52; (hun onthaal) 16, 23; (positie) 27, 5; (afzondering) 37, 9; (betalen Europeesch personeel) 39, 4; 41, 1; (bestraft) 40a, 27; 40, 13; (hun gevolg) 16, 22; zie ook: *oepatjara; (geringe afhankelijkheid aan hen) 17, 44; (solidariteit) 25, 11; (getwist) 16, 47; 17, 2; 14; 20, 8; zie ook: verschil; (schraapzucht) 17, 15; (willekeur) 25, 3; (geldelijke omstandigheden) 16, 38; 22, 110; 27, 5; 6 e.v.; (schulden) 37, 2; (inkomsten en uitgaven) 50, 28; 35; (koffiebaton) 41, 1 e.v.; zie ook: pikolgeld; (verspilling) 22, 85; (opbrengsten aan hen) 17, 43; zie ook: ambtsveld; boete; djakat; hoofdgeld; hjoke; (diensten voor hen) 17, 44; 50, 8 e.v.; 12; 13; zie ook: diensten; (woning) 40a, 2; 12; zie: dalem; (verhouding tegenover de Javasche Regenten) 35, 12; (kinderzegen) 20, 20. Zie ook:**

Boepati; gouverneur; Hoofdregent; kapala; mantri agoeng; stadhouder.
regentschap 20, 13; (dooreenligging der r.) 31, 39.

id. (oostersche r.) 45, 17. Vergelijk: *district; gouvernement; provincie.*

Reguleth (Notaris) *passim.*

id. (S.) 22, 173.

Reijnst (I.) 35, 16.

Reimer (C. F.) 23, 85; E. 17, 2.

Reinier 22, 21.

Reinwardt (Prof. C. G. C.) 23, 124.

Reisa Soeta 15, 27.

reizen (r. is niet ongewoon) 22, 16; (permissie daartoe) 45, 12; 24; (ontbering daarbij) E. 1, 10; (onkosten) 16, 23; 29, 34; zie: *diensten; inspectiereis; landreis; landtocht; pas; sanggrahan; soegoek; transportdiensten.*

rekening 50, 6; 23; 24; 36; 43; (r. courant) 41, 1.

relaas 9, 8; 29, 34; 40a, 3.

relais 23, 47; 114; 141; 161.

Relandus (H.) E. 23, 7.

relativa (zinsconstructie daarbij) 20, 17; 23, 33; 47.

reliëk 18, 15.

religion E. 20, 21.

rembaja 1, 3.

Rembang 23, 17.

id. (Regent van R.) 35, 3; 6; 16.

remoreeren 1, 15; 8, 22; 15, 6; 13; E. 20, 18.

removeeren 2, 10.

rencontreeren 15, 12.

rendador E. 20, 22.

rendezvous 3, 3.

rendo E. 20, 22.

renoster, zie: *rhinoceros.*

renteberkening 27, 14; 36, 1; 37, 4; 7; 9; 41, 1; zie: *interest.*

repetceeren 10, 14.

reposte E. 20, 22.

representeeren 6, 16.

republiek 5, 30.

reputatie 10, 18.

requireeren 10, 18.

rescontre E. 20, 3; 4; 22.

rescontreeren 4, 9; 7, 9; E. 20, 4; 22.

resgatte E. 20, 22.

resideeren 5, 27; 7, 15; 8, 2; 16, 32; 17, 53; 58; 23, 43; 31, 50; E. 5, 2.

resident E. 5, 1 e.v.; zie: voorts sub: *Cheribon.*

residentie 10, 2; 23, 14.

residoor E. 5, 2.

respect, zie: *ontzag.*

respective 23, 43.

responde E. 20, 22.

Responde 23, 109.

resposte E. 20, 22.

ressortceeren 15, 6; zie: *sortceeren.*

restoureeren E. 20, 22.

resumptie 23, 18; 35.

retorsie E. 20, 22.

retourvloot 22, 39; 26, 5.

reukwerk 14, 32.

reverteeren 27, 3.

Rewah 50, 18; 19.

rhinoceros 5, 7; 22, 42; 91; 32, 19; 34, 5; 28; E. 23, 26; 31.

ricinus E. 6, 1 e.v.

Riebeeck (A. van) 14, 1; 8; 15, 3; 18, 22; 20, 33; 22, 1 e.v.; 14; 15; 16; 23, 1 e.v.; 29, 16; 40a, 12; E. 1, 1; 7; 22, 3 e.v.; 23, 5; 13; (zijn huis) 23, 170 e.v.

id. (Antonia van) 22, 14; 39.

id. (D. M. van) 22, 14.

id. (E. van) 22, 14; 15.

id. (E. A. M. van) 22, 8.

id. (J. van) 22, 13; 14; E. 4, 1.

id. (J. M. van) 22, 15.

id. (L. van) 22, 14.

id. (M. van) 22, 14.

id. Junior (J. van) 22, 8; 14; 15; 35; 39; 43; 44; 52; 103; 23, 46; 112; 140; 160.

riempje E. 11, 1.

Riemsdijk (J. van) 35, 25; 37, 1.

id. (W. V. H. van) 23, 173; 36, 1 e.v.; 37, 1 e.v.; 40a, 1; 25; 40, 2.

Riesz (C. H. F.) 15, 17.

riet 14, 21.

rietgras 22, 88; 31, 43.

rietspier E. 4, 5.

rihud E. 11, 1.

rijklijk 31, 7.

Rijksarchief 6, 1; 7, 8; 9, 3; 14, 9; 33; 16, 1; 17, 1; 2; 40; 22, 8; 23, 112; 25, 1; 37, 1; 40a, 1; E. 23, 8; 9; 11; 12; 15; 20; zie ook het Voorwoord.

Rijksarchivaris (Algemeene) 22, 8.

Rijksbestierder 35, 20.

rijksdaalder 25, 10; 50, 15.

Rijn (A. van) 20, 33.

rijs (= rijst) 1, 2; 9; 14; 28; 4, 13; 5, 35; 7, 12; 25; 27; 8, 12; 9, 9; 17; 18; 20; 10, 21; 22; 14, 21; 23, 47; 92; 101; 113; 129; 133; 141; 142; 161; 29, 10; 31, 20; 52; E. 8, 2; (rijsveld 23, 158; rijstveld 16, 36).

rijst 1, 9; 28; 5, 11; 8, 11; 14, 14; 20, 26; 32; E. 23, 31; zie: *neli; padi.*

rijstbouw 20, 16; 19; 31, 51; zie voorts: *gadoeng; gaga; sawah; tipar; waterleiding.*

rijstgeld 36, 8.

rijstgewicht, zie: *batok; bos; gantang; koelak; tjaeng.*

rijsthandel 29, 11.

rijstmolen 40a, 5; 10.

rijstnood E. 23, 24.
 rijstooft 50, 36; (verdeeling daarvan) 50, 37;
 vergelijk: *snijloon*; *tiende*.
 rijstprij 50, 28; 33; 34.
 rijstschuur 1, 14; 15; 5, 35; zie: *loemboeng*;
pakhuis.
 Rijswijk 2, 7; 22, 28.
 rijtuig 31, 12; 32, 12; 16; 17; 40a, 20—22; zie:
berlijn; *chaise*; *karos*; *koets*; *wagen*.
 rimboe 23, 65; E. 16, 3.
 rinket 22, 75; 23, 143; E. 20, 22.
 Rip van Winkle 33, 11.
 ristje E. 6, 1 e.v.; 23, 31.
 ritja E. 6, 4.
 ritmeester 30, 2.
 rits E. 6, 5.
 rivier E. 23, 26.
 id. (aantal der r.) 22, 90.
 id. (bevaarbaarheid der r.) 4, 7; 22, 25; 27;
 28; 36; 38; 31, 62.
 id. (bevaarbaarmaking der r.) 45, 25.
 id. (Bataviasche r.), zie: *Groote Rivier*.
 id. (Krawangsche r.) 23, 150; zie: *Tjila-*
roem.
 id. (Tangeransche r.) 18, 3; zie: *Tjisadane*.
 Robbertson (P.) 35, 16.
 Roches (De la) 35, 35.
 Rodol (J.) 6, 3; 12.
 Roema Malakka E. 4, 6.
 roede E. 17, 1 e.v.
 Roelofs (G.) 33, 4.
 roemah tangga 50, 10.
 Roemboet 8, 10; 9, 3; 6; 8; 14; 14, 32; 18, 6.
 roemer (frissche r.) 23, 50.
 Roempin 4, 17.
 roer 9, 11.
 roeren 1, 5; 23.
 roervink 6, 8.
 rok E. 14, 3.
 roko E. 11, 1; 2.
 rol (der bevolking) 16, 32; 20, 31; 23, 43.
 Rolff (L.) 40a, 1 e.v.; 20; 40, 1 e.v.; E. 1, 8;
 23, 20; 21.
 rolling E. 23, 34.
 rolpaard, zie: *roopaard*.
 rolpens 35, 36.
 Roman (Z.) 18, 3.
 roneador E. 20, 22.
 ronde 20, 17; 40a, 16; 40, 24; 44, 3; 50, 26; zie:
inspectiereis; *visite*.
 rondlezing 23, 36.
 Rongga 50, 46.
 ronggeng 35, 25; 27; 40a, 13.
 ronkedor E. 20, 22.
 Ronkel (Dr. Ph. S. van) 14, 5; 21, 8; 25, 5;
 50, 5.
 ronken E. 20, 22.

ronkert E. 20, 22.
 Roo (Dr. L. W. G. de) 20, 14; 45, 27.
 id. (P. de) E. 7, 2.
 Roo van Alderwerelt (J. K. H. de) E. 2, 2.
 Roode (J. H.) 40a, 6; 40, 5.
 roode hond E. 3, 9.
 roodvonk E. 3, 9.
 roofvogel 12, 3.
 roopaard 23, 4; 150; 156.
 Roorda van Eijsinga (S.) E. 23, 8.
 roos 34, 20; 26.
 Roos (H. J.) E. 23, 9.
 Rooselaar (P.) 23, 143.
 roover 34, 15; 17.
 Rooverseiland E. 23, 23.
 ropij 50, 46.
 Rosabangsa 16, 31; 37; 17, 41; 54; 59; 20, 26.
 roskammer 50, 15.
 Rossum (W. van) 23, 1; 140.
 rotan 1, 24; 5, 8; 6, 11; 14, 17—19; 25; 29, 24;
 50, 44.
 rotanraam 34, 19; 40a, 8; E. 18, 1.
 Roth (J. de) 35, 13.
 Rothenbuhler (F. J.) 40, 9; 50, 1.
 Rotterdam 22, 14.
 Rouffaer (G. P.) 8, 10; 25, 11; E. 4, 4; 5, 1; 6,
 1; 9, 1; 13, 1; 23, 1.
 Rousseau (J. J.) E. 1, 10; 11.
 route E. 20, 23.
 rouwgoed 35, 36.
 Rover (W. de) 22, 24.
 ruchten 1, 10; 11; 4, 10; 23, 33.
 rugreis 14, 17; 29.
 ruig 8, 9.
 Ruige Hoek 3, 6; 23, 113.
 ruigte 2, 7; 22, 45; 108; 23, 65; 31, 5; 21.
 Ruijs (J.) 6, 19; 20, 20.
 Ruijter (W. de) 8, 1.
 ruit 40, 9.
 ruitery, zie: *cavalerie*.
 Rumphius (G. E.) 5, 19; 15, 1; 2; 17, 47; 29,
 5; 34a, 3; E. 2, 3; 16, 3.
 rund, zie: *koebeest*.
 rundal 35, 28.
 rusie E. 20, 23.
 Rustenburg 23, 48; 31, 73.
 rusthuis 31, 16; 41; 42.
 rustplaats 31, 19; 23; 41; 43; 46; 48; 61; 64;
 32, 25; E. 23, 25.
 ruwheid 6, 1; 9, 11; 14, 23.

S.

-s aangevoegd 10, 18; 17, 14; zie: *korts*; *schrij-*
vens; *legens*; *verders*.
 -s weggelaten 17, 14; zie: *albereid*; *bosch-*
waart; *landewaart*; *nogmaal*; *noordwaart*;

- oostwaart; voorwaart; voort; werwaart; westwaart.*
- s** (verwisseld met *c*) 4, 4; 16, 14; 23, 12; 131.
 id. (id. met *k*) 16, 14.
 id. (id. met *sch*) 27, 13.
 id. (vervangt *tf*) 4, 4; 16, 41.
 Saban 50, 18.
 Sabien 12, 5.
 sacatij, zie: *seketi*.
 Sadeng 23, 128; 133.
 Sadjira E. 21, 6.
 Sagara Anakan 7, 25; 16, 30; 26, 26; 23, 93; 104; E. 23, 13; zie: *binnenmeer; binnensee; lak*.
 Sagaraherang 6, 19; 10, 14; 11, 3; 7; 17, 59.
 Sagarakidoel 23, 82; 27, 6; 31, 37; 38; 50.
 sago 14, 18; 20; 28.
 sagoeboom 23, 77.
 sagoeweer 14, 20; E. 4, 7; 9, 2; zie *palmwijn*.
 sagoeweerboom 5, 11; 19; 14, 20.
 sagoeweerkat E. 9, 2.
 saijwortel 21, 9.
 Saint Martin (I. de) 15, 1; 3—5; 22, 22; E. 7, 2.
 Sajagati 15, 29; 31, 6; 7.
 sajang, zie: *koperslager*.
 Sajaprana 15, 29.
 sakati, zie: *seketi*.
 saki 35, 37.
 salade 40a, 10.
 salak 14, 17; 18.
 Salak 14, 13; 18; 15, 14; 16; 17; 18, 1; 2; 9; 13; 22, 62; 98; 104; 23, 22; 26; 27; 39; 52; 54—56; 59; 64; 84; 99; 111; 112; 119—122; 124; 127; 134; 137; 138; 159; 29, 26; 31, 8; 9; 34; 35; 32, 15; E. 21, 4; 22, 4; 23, 16.
 id. (krater van den S.) 23, 122.
 Salam, zie: *Salem*.
 Salapraja 17, 23.
 salarang 50, 46.
 salasar 50, 44.
 Salat 23, 144.
 saldo, zie: *batig slot*.
 Saleier E. 4, 2.
 Salem 17, 13; 23, 10.
 Salida 29, 9.
 Salingsingan 17, 11; 12; 38; 45.
 salpeter 5, 7; 10, 26.
 saluieren 23, 65.
 Samarang 1, 14; 35, 36; E. 1, 4; 23, 19.
 id. (Regent van S.) 35, 4; 9; 12; 17; 18.
 Samorijn E. 13, 1.
 sampan 1, 10; 7, 32; 22, 38.
 Sampora 15, 28; 29; 22, 40; 23, 1; 3; 22; 29; 31, 5; 7; 9; 68.
 Sandol Roy (S. de) 33, 13.
 sangga 50, 47.
 sanghiang (Pangeran) 15, 13; 16; 16, 7; 23, 21.
 Sanghiang Prako 31, 46.
 Sanghiang Tapa 16, 24.
 Sangkoerian 18, 8.
 Sankanoerip 17, 46.
 santana 50, 11; 26.
 Santen (H. van) 35, 15.
 santri 50, 17; 33.
 sao manila 5, 15.
 Sapoe di 23, 109.
 sappatouwer 34, 27.
 Sarakan Tjibeureum 22, 83.
 Saramanggala 12, 2.
 Sarapada 1, 17; 23.
 Sarawana 4, 17; 23, 27; 28; 131; 139.
 Sarawangsa 15, 14.
 Sarron 16, 12.
 sasak 3, 3; 22, 24; 32; 41; 46; 52; 53; 54; 56; 68; 70; 78; 83; 84; 89; 91; 95; 96; 98; 100; 105—107; 23, 7; 12; 125; 128; 131; 31, 8; 11; 39; 32, 19; 40a, 17; 20; 22.
 Sasranagara 35, 13.
 Sassa 6, 5; 7.
 Satjadiningrat 35, 7.
 Satjadiprana 11, 6; 17, 15.
 Satjadiradja 11, 6; 13.
 Satjagati 16, 18; 17, 16; 22, 39; 40.
 Satjakoesoema 12, 1; 16, 13; 18.
 Satjamanggala 30, 3.
 Santantaka 15, 14.
 sauvogarde E. 20, 23.
 Savingsiengan, zie: *Salingsingan*.
 sawah 1, 16; 10, 22; 12, 4; 18, 17; 20, 16; 23; 28; 152; 172; 31, 65; 40a, 15; 50, 10; 12; 13; 17; 20; 22; 27; 35—42; 54; 55.
 Sawalpati 23, 144.
 sawang 50, 46.
 scabreus E. 20, 23.
 scaleeren E. 20, 13.
 sch (in plaats van *s*) 27, 13.
 schaal E. 17, 1 e.v.
 id. (haven) E. 20, 13.
 schaap 40a, 9.
 schaars 22, 46; 23, 141; 31, 7.
 schaduwboom 26, 6; 40a, 26.
 schandig 17, 5.
 schans E. 21, 1 e.v.; 4.
 schatting, zie: *heffing*.
 schavotje 35, 39.
 Schee (J. van der) 22, 39; 51.
 scheenangel 9, 10.
 scheepsbouw 23, 17.
 scheepsjongen, zie: *jongen*.
 scheepstermon 34, 19.
 scheiden 2, 7; 18, 8; 15; 29, 21.
 scheiding 29, 4.
 scheidmaal 35, 38.

- scheidrivier 23, 66; 69; 72; 74; 75; 78.
 schenkage 7, 24; 28; 29; 31; 23, 93; 24, 4 e.v.; 35, 20.
 schenkprijs 22, 19; 35, 37; 39.
 Schepensboeien 23, 44.
 scheppen 3, 8; 8, 14; 16, 30; 17, 42; 23, 164; zie: *pagaaien*.
 schepper E. 23, 22.
 schepprauw 31, 3.
 scheren 1, 24.
 schermutsel 2, 7.
 scherp 4, 6.
 Schiedeij (H. J.) 23, 20.
 schiereiland 8, 4.
 schietgeweer 10, 22; 27, 10; 14; zie: *draadkogel*; *musket*; *roer*; *snaphaan*; *stelroer*.
 Schiff (D. W.) 34, 1; 27.
 schikken 4, 2; 7, 14; 23; 33; 9, 19; 15, 5; 16, 33; zie: *afschikken*; *geschikt*.
 schild 17, 38; E. 7, 5.
 schilder 22, 51.
 schildergast 23, 125; 126; 129.
 Schildpadsbaai 23, 103; E. 23, 9.
 schimpdicht (Cormandelsch s.) E. 13, 1.
 schip 27, 5.
 schipbrug 31, 8; 60; 66.
 schoeisel 5, 8; 9, 12; 10, 11; E. 8, 1 e.v.
 school 50, 29; zie: *kostschool*.
 schoon 9, 5.
 schoonvader 16, 39.
 schoonzoon 16, 39.
 schop 23, 164.
 Schot (Apollonius) E. 3, 2.
 schoumunigaren E. 20, 23.
 schoumunison E. 20, 23.
 schout 33, 1; 5.
 Schouten (J.) E. 3, 2.
 id. (W.) E. 1, 4.
 schouterij E. 4, 5.
 schouw 22, 38.
 Schrapacker (C.) 15, 26.
 schrede E. 17, 2; zie: *tred*.
 Schreuder (J.) 30, 4; 31, 71; E. 3, 10.
 schrift (Lampongsch s.) 23, 85.
 schrijfloos 45, 5; 16.
 schrijvens 6, 9; 10, 17; 23, 44.
 schrijver 15, 5; 21, 2; 34, 22; 36, 17—19; 37, 6; 40, 8; 41, 2; 50, 2; 16; 30; 32; zie: *klerk*.
 schrobden 17, 5.
 Schroeder (S.) 13, 1.
 Schuer (J. E. van der) 22, 15; 27, 3.
 schuifraam 34, 19.
 schuit 23, 97; 99.
 schuiven 34, 9.
 schulden 16, 5; 16; 37, 3; 45, 6 e.v.; 8; 19—22; 26.
 Schultz (Mr. J. C.) 35, 17.
 Scipio (D^s. I.) 22, 13.
 id. (M. I.) 22, 13.
 id. (P.) 14, 1 e.v.; 10; 22, 2; 6; 76; E. 1, 1; 17, 1; 23, 5; 9.
 scriba, zie: *schrjver*.
 se- (vervangt: *tji-*) 9, 20.
 Sebadjaja 35, 16.
 Seboekoe E. 1, 2.
 secreet E. 3, 7.
 Secretarie (Generale S.) 18, 5.
 Secretaris der H. Regeering 35, 12.
 Secunde 20, 22; 35, 33; zie: *Tweede*.
 secundo E. 20, 23.
 Sedam 18, 3.
 Sedamoekti 22, 98; 104; 23, 55—57; 84; 119; 123; 135.
 Sedaratoe 18, 21.
 sedekah, zie: *sidekah*.
 sedem E. 20, 23.
 sedert, zie: *tsedert*.
 sedia E. 20, 23.
 seffens 2, 11.
 segour E. 20, 24.
 seguro E. 20, 24.
 seicheeren E. 20, 24.
 sek 17, 6.
 seket 50, 35.
 seketi 4, 17; 22, 43; 23, 136; 29, 32.
 Selabentar 15, 29; 22, 41; 42; 23, 26.
 Selahaoer 26, 10.
 Selatjaoe 16, 26; 34; 17, 32.
 Selintoin, Selinxsen, zie: *Tjileungsir*.
 semblant 5, 30; E. 20, 24.
 Semplak 23, 124.
 Senapati 8, 8; 16; 9, 1; 6; 10, 1; 33.
 Senen (C.), zie: *Meester Cornelis*.
 id. (Z.) 2, 6.
 Sentiong 31, 73; 74.
 Sentoel 23, 124.
 Sepoeh (Sultan S. van Cheribon), zie: *Sultan*.
 September 23, 87.
 sepulture 2, 10.
 Serang E. 21, 3.
 sergeant 4, 14; 14, 12; 20; 26; 16, 44; 17, 31; 22, 41; 29, 9; 37, 6; 38, 1; 40a, 11; 17; 23; 40, 23; vergelijk: *Opziener*.
 Sergeant-Majoor 3, 5; 14, 6; 15, 4; 23, 166; zie: *Majoor*.
 sergeantsklooten 14, 17.
 Seringsing 18, 6; 17; 22, 16; 17; 22; 26; 28; 29; 38; 63; 62; 111; 23, 50; 87; E. 3, 7.
 sero 50, 42.
 servilisme E. 23, 25.
 Seullijn (Notaris) *passim*.
 seur 16, 2.
 Seuseupan 22, 56; 67; 83; 23, 161.
 Sevenhoven (J. I. van) E. 1, 11.

- Sewoe 40a, 22.
shahbandar 1, 17; 6, 4; 5; 7; 7, 20; 22; 20, 13;
34; 35, 26.
shahbandarij 1, 18; 35, 7; 9; zie: *boom*; *boom-
rechten*; *recht*.
Si-, zie onder: *Tji*.
Siak E. 4, 6.
Sibaje 16, 10.
Siberg (J.) 14, 23.
Sibobor 16, 10.
Sichterman (J. A.) 31, 2.
Sidajoe (Regent van S.) 35, 2; 14; 18.
sidekah 50, 16; 18; 19; 37.
Sidokari E. 4, 6.
Siebrach 16, 10.
Sigaden 16, 10.
Sigeger 16, 10.
Sigoemar 16, 9; 10.
Siliwangi (Paraboe) 15, 20.
Silva (J. de) 1, 1 e. v.
Silvernagel (J.) 1, 2; 5.
Simplicitas 15, 27; 40, 4.
Sinagar 29, 26.
Sindoe 15, 7; 22, 18.
Sindoer 22, 42; 23, 26.
Singaderpa 23, 153; 26, 9.
Singadimanggala 25, 3; 5.
Singagati 16, 36; 17, 40; 54; 59; 20, 26; 23, 92.
Singajoeda 22, 32.
Singamanggala 7, 29; 10, 13; 12, 1 e. v.; 16, 23;
24; 44; 45; 47.
Singanagara 30, 2; 7.
Singapatra 22, 53; 23, 7.
Singapore 35, 31.
Singprabangsa 5, 33; 6, 1; 8; 12—15; 17—19;
7, 29; 9, 20; 11, 5; 6; 16, 36; 32, 19.
Singaprana 15, 12.
Singasari Panatajoeda 40a, 23.
Singkoep 22, 55; 86; 31, 33.
sinjeur 10, 4.
sinjoor E. 11, 1.
Sioeba 16, 10.
Sipaijer E. 8, 1.
Sipion, zie: *Scipio*.
Siqua 14, 5.
sirap 23, 173.
Sirbon, zie: *Cheribon*.
Sirehecs, zie: *Sirkej*.
Siri 23, 58; 60.
sirih 23, 90; 24, 4; 34, 9; 35, 37; 50, 42; 43;
vergelijk: *pawn*; *pinang*.
Sirkej 19, 4.
sitoe 50, 42.
sits 24, 6—10; 40a, 12; E. 14, 2.
Six (A.) 22, 39.
id. (J.) 22, 39.
id. (IJ.) 22, 39.
sjappietouwer, zie: *sappatouwer*.
slaaf 2, 4; 4, 11; 6, 19; 10, 34; 15, 28; 16, 48;
23, 22; 48; 65; 114; 118; 142; 162; 29, 9;
12; 27; 34, 17; 35; 35, 25; 40a, 7; 10; 50,
43; E. 19, 1 e. v.; 20, 2; zie: *jongen*; *meid*.
id. (weggelopen s.), zie: *drosser*; *fugatief*.
slaan (op weg slaan) 31, 31; 34, 11.
slaapbroek E. 16, 1 e. v.
slagzwaard E. 7, 5.
slametan 50, 16.
slang 34, 4; 5; 15.
slavenhandel 14, 23.
slavenjacht 6, 14; 7, 6; 21; 9, 11; zie: *opvatloon*.
slavernij (P) 29, 30.
slavin, zie: *meid*.
slecht 5, 35; 23, 104; E. 23, 27.
slechten (werkw.) 23, 97.
sleephelling E. 23, 18.
Slegtendaal (N.) 30, 2; 9.
Sleman (Entji) 6, 7; 9.
slibberig 9, 4.
slieren 40a, 7.
slijkig 14, 16.
slijpsteen 50, 40.
slim 9, 9.
Slingerland E. 4, 6.
slingsom 23, 131.
sloep 7, 10; 23, 20; 65; 80; 82; 88; 101; 163;
E. 23, 9.
slofheid 36, 1; 37, 4.
sloka 25, 5.
slokan 22, 66; 23, 58; 63; 50, 38; E. 4, 6.
id. (Groote s.) 33, 9.
id. (Wester s.) 18, 16; 37, 1.
Slokhaan E. 4, 6.
sluikhandel 30, 1; E. 23, 20; 23.
sluis 31, 62.
Smith (D. J.) 23, 173; 40, 4.
smokkelarij, zie: *sluikhandel*.
snaphaan 5, 9; 6, 5; 22, 53; 23, 97; 27, 10; 34,
27; 28; 40a, 14; E. 7, 1 e. v.; zie: *schietgeweer*.
Sneel (J. J.) 33, 12.
snijboon 40, 19.
snijder 24, 2.
snijloon 50, 12.
snoeien 40a, 6.
sobrinho E. 20, 24.
societeit 37, 9.
Soebadjaja 22, 57.
Soebamanggala 20, 20; 25, 1; 3; 5; 7.
Soebang 49, 2; E. 21, 5.
Soedalarang 50, 29.
Soedimara 32, 19; 23.
soegoel 50, 13; 20; 21; 30; 32—34; 38; zie:
levering.
Soegoetamoe 8, 11; 19; 9; 9; 15; 14, 11; 18, 6.
Soekabiroe 18, 9; 11; 12; zie: *Tjisoekabiroe*.

Soekaboemi 18, 22; E. 23, 37; 38.

Soekabroes 8, 19.

Soekadepati 9, 17.

Soekapoera 1, 20; 10, 32; 11, 2; 10; 16, 28; 17, 4; 23; 30; 33; 54; 55; 57; 59; 20, 20; 21; 30; 21, 10; 23, 82; 25, 1; 2; 6; 12; 31, 34; 36; 46, 3; 48, 1; 2; E. 23, 12.

id. (Regent van S.) 16, 28; 34; 24, 2; 10; 35, 16; zie: *Wiradedaha*.

Soekaradja 17, 33; 43, 6.

Soekasari 10, 26; 36; 11, 13.

Soekawajana 29, 2; 12; 27; 31, 46.

soekoe 50, 46.

Soelambitan 16, 27; 43; 44.

Soemadimanggala 25, 5.

Soemamanggala 40a, 24.

Soembang 31, 45.

Soemedang 1, 28; 4, 13; 16; 6, 1; 7, 4; 8; 9; 20; 23; 32; 33; 35; 8, 1; 2; 8; 16; 9, 1; 8; 9; 15; 16; 10, 1 e.v.; 12; 22; 11, 1; 12, 1 e.v.; 16, 12; 25; 17, 26; 27; 54—56; 59; 59; 20, 14; 15; 29; 30; 23, 82; 25, 3; 6, 12; 30, 5; 6; 31, 48; 36, 1; 37, 1; 2; 38, 1; 2; 39, 3; 40a, 2; 11; 19; 48, 1; 2; 49, 2; E. 1, 7; 9; 21, 3.

id. (Regent van S.) 24, 2; 7; 35, 12; zie verder: *Pangeran Adipati; Rangka Gempol; Tanoemadja*.

Soemedang Larang E. 21, 7.

Soemedangan 1, 12; 40a, 24.

Soemenap 35, 7; E. 23, 11.

id. (Regent van S.) 35, 2; 9; 12; 19

Soemodjojo 35, 6.

Soemoerdjali 22, 52; 61.

soempitan, zie: *spat*.

Soenda 14, 3.

Soendakalapa 15, 17; E. 23, 4.

Soeniawenang E. 23, 30.

soep 35, 36; 38; zie: *sop*.

Soepajang 29, 9.

Soepatra 10, 23.

Soera 14, 3.

Soerabaja 1, 14; 35, 7; E. 23, 11.

id. (Regent van S.) 35, 2; 12.

Soeradikara 11, 4—6; 8; 13; 12, 5; 16, 46.

Soeradimanggala 29, 29; 35, 9.

Soeradiapoera 35, 10.

Soeradipraja 22, 42.

Soeradiredja 35, 15.

Soeradita 16, 16; 17, 43; 22, 41.

Soeradiwangsa 7, 9.

Soeraita 15, 13; 22, 56.

Soerakarta 14, 3; 35, 20; 26; E. 8, 1.

Soeranagara 37, 3.

Soerantaka 11, 6; 8.

Soerapati 6, 19; 16, 9; E. 17, 2; 18, 1.

Soerawikrama 35, 16.

Soerawinata 15, 13; 16; 5; 17, 10.

Soerawisanta 16, 7; 8; 43.

Soeriadilaga 15, 29; 23, 28.

Soeriadinata 15, 30.

Soeridiwangsa, zie: *Soeradiwangsa*.

soerian 26, 8; E. 12, 2.

Soerianata Pamekas 50, 5.

Soeriangalam 15, 23.

soerikat, zie: *swikat*.

Soeroe 23, 10.

soeroehan 16, 47; 17, 13; 18; 26; 27; 29—32; 34; 35; 39; 20, 14.

Soerogantaka 23, 38.

Soesoehoenan 7, 2; 4; 6; 22; 26; 9, 21; 10, 4;

7; 17; 23; 29; 11, 4; 9; 10; 20, 13; E. 23, 14;

zie ook: *Amangkoeat; Mataram; Pakoeboewana; Poeger; Tegaluwangi*.

Soesoecken 10, 20.

Soesoecken Djamboeloeboek 22, 66; 67; 110.

Soetabaja 16, 29—31; 36; 17, 57.

Soetaderpa 16, 40; 42; 17, 37; 42; 54; 59; 20, 26.

Soetadilaga 15, 16; 29; 22, 40; 50; 23, 132—134; 136; 139; 27, 8; 31, 35.

Soetadimarta 25, 6.

Soetadinata 29, 24; 29; 30.

Soetadipraja 15, 29; 23, 38.

Soetadiwangsa 9, 9; 16, 5; 22, 55.

Soetadjaja 16, 10.

Soetajoeda 17, 54; 59.

Soetamanggala 29, 29.

Soetamarta 16, 40.

Soetanangga 16, 3; 36; 40; 41; 17, 39; 20, 27; 30; 21, 5.

Soetapatra 17, 44; 54; 20, 28.

Soetaprana 16, 39; 17, 43.

Soetatroena 5, 33.

Soetawaja 15, 29.

Soetawangsa 8, 7; 18; 15, 9; 17, 4; 22, 43; 110;

23, 142; 153; 27, 9; 30, 3; 7; 31, 37; 36, 1.

Soetawisastra 23, 37; 40—42; 44.

soja 40, 19; E. 6, 3.

soldaat 2, 5; 3, 1 enz.; 4, 5 enz.; 5, 2 enz.; 9, 3; 5; 14; 25; 10, 3; 33; 35; 13, 2; 17, 6; 22, 22; 36; 37; 51; 52; 55; 59; 69; 79; 104; 23, 21; 47; 53; 141; 143; 144; 161; 29, 11; 12; 45, 12; 25; 50, 14; E. 7, 1 e.v.; 8, 1 e.v.; zie: *militair*.

id. (inlandsche) 6, 12; 8, 4; 14, 10; 22, 18; 23; 87; E. 23, 10; 11.

soldadoe 50, 26.

solidariteit 17, 38; 25, 3; 11.

solidum (in) 37, 3.

Solo, zie: *Soerakarta*.

sologesje 24, 6; 7; 10.

solokan, zie: *slokan*.

- Solokbatoer 23, 89.
 somah 21, 9—11.
 somahan 50, 8; 55.
 somber 32, 19.
 Sombong 31, 32.
 somtijds 32, 24.
 sondeeren 23, 153.
 Sondermans (L.) E. 2, 3.
 songa 9, 10.
 Sontar 16, 7; 22, 52; 54: 61; 23, 6; 141—143: 152: 31, 66.
 soorzak, zie: *zuurzak*.
 sop 23, 117.
 sortabel 23, 82.
 sorteeren 10, 9; 11, 13; 15, 10; 12: 16, 8; 13: 24: 25: 30: 32: 35: 39: 42: 45: 46; 17, 3; 24; 31: 44: 50; 20, 26; 22, 53; 54; 23, 8; 31, 50; 40a, 22: E. 23, 12; zie: *bescheiden*.
 id. (— uitzoeken) 44, 9.
 soulaas 34, 33.
 Sourate 19, 4: 23, 18; 24, 8; 10: 31, 23: E. 7, 2; 14, 1; 15, 1: 2.
 source 23, 121: 131.
 Sousa (J. de) 23, 172.
 soeverein 6, 17.
 Spaen van Biljoen (Baron en Baronesse van) 22, 8.
 spargeeren E. 20, 24.
 spat 1, 7: 23, 79.
 Spawater 22, 81.
 speculatie E. 23, 15.
 speculeeren 4, 3.
 speelhuisje 22, 21: 42: 44: 47: 52: 24, 2: 31, 70: 71: 32, 13; 40a, 3: 8: 10: 12: 19: E. 3, 13.
 Speelman (C.) 6, 1; 7, 10; E. 2, 4.
 speelprauw 23, 141.
 spek 17, 6.
 spelen (inlandsche) 35, 21: 26 e. v.
 spelling (van namen en woorden) 14, 8; 16, 10; 23, 6; 26: 29: 96: 109: 31, 48; 33, 1: 40a, 2: zie voorts onder de afzonderlijke letters: *b*, enz.: ook: *afkapping*; *dubbelschrijving*; *druizendtallen*: *-ing*; *-lijk*; *metathesis*; *ver-*; *volks-etymologie*.
 spen E. 20, 11.
 spillage 37, 6: 45, 14.
 spinnen 22, 31.
 spintigheid 26, 13.
 spoor (van ruiter) E. 7, 5.
 spraak 8, 2.
 spreij 40a, 12.
 springtochtje 24, 2.
 spruit 9, 15; 14, 11: 18, 7; 29, 13: 31, 31.
 spruiten 23, 79.
 spuiten 23, 79.
 spuitgeweer 23, 79.
 staak 8, 16.
 staan (als hulpwerkwoord) 8, 11; 10, 35; 16, 3; 17, 31; 41; 18, 17; 22, 26; 23, 47; 59; 110; 114: 141; 161: 27, 14; 31, 13; 32, 20.
 staande 16, 26; 23, 35: E. 7, 2.
 staaroogen 34, 15.
 staat 4, 2; 5, 30; (de man volgt den s. der vrouw) 16, 39; (het kind volgt den s. der moeder) 16, 11.
 staatsie 40a, 23; 25; zie: *cavalerie*; *grens*; *hellebardier*; *kandaga*; *lante*; *oepatjara*; *oppasser*; *ornament*; *pajoeng*; *piekdrager*; *trompetter*.
 stabileeren 16, 17.
 stad (toegang tot de s. verboden) 23, 116.
 stadhouder 7, 5: 9, 22; 37, 6.
 stadhuis (van Batavia) 23, 1.
 stadie E. 20, 4.
 staf E. 7, 5.
 stal 50, 14; 15; zie: *kandang*; *koekraal*; *koestal*.
 id. (onzijdig) 34, 20.
 stalpersoneel 50, 15.
 stamboom 16, 13.
 Stamkart (F.) 40a, 3; 5; 7: 40, 4.
 stand 23, 8; 26, 13.
 Stastok E. 14, 3.
 statenvlag E. 15, 2.
 statistiek 17, 43: 20, 30; 38, 1; 3: 40a, 25: 44, 3: 4; 50, 1 e. v.; 6; 8; 23 e. v.; 43: zie voorts: *bevolking*; *bevolkingstijfer*; *boemi*; *cohier*; *dorpenlijst*; *familie*; *huisgezin*; *kop*; *man*; *manspersoon*; *menoempang*; *opneming*; *rol*; *somah*; *somahan*; *tjatjah*; *volk*; *volksverloop*.
 Stavorinus (J. S.) E. 23, 8; 16.
 Steege (J. van der) 34, 35.
 Steeland (J. van) 23, 50; 143.
 steenen rapen 5, 31.
 Steendam (J.) E. 2, 3.
 steenig 14, 29.
 steenkogel 2, 1.
 steenstuk 2, 1.
 Steinmetz (C. P.) 40, 10.
 Steitz (L.) E. 23, 38.
 steken 6, 6.
 stekgrond 23, 75.
 Stel (S. van der) 22, 1.
 stelroer 34, 28.
 steng 39, 7.
 sterkedrank 34, 31; zie: *arak*; *brandewijn*; *je-never*; *saki*.
 sterrebosch 40a, 15.
 Sterrenberg (E.) 35, 24.
 sterrenwacht 30, 9.
 Steufhaas, zie: *Michielsz*.
 Stier (D. A.) 15, 22; 23, 118; 29, 15; E. 23, 6: 13.
 stijf 31, 7.
 stijl (slordigheid van s.) 6, 7; 11; 20, 15; 18; 20; zie: *zinsbouw*.

stilletje E. 1, 9.
 stinkert 5, 16.
 stippeltjes (beteekenis daarvan), zie: *open ruimte*.
 Stoltz, zie: *Paulusz*.
 storie 50, 25; E. 20, 24.
 stormhoed E. 7, 2; 4; 5.
 storten 14, 24; 27; 23, 104; 106.
 storting 22, 56.
 Straat Bali 23, 17; 20; 88; E. 23, 8; 13; 15; 19.
 Straat Soenda 23, 17; 88; E. 1, 2; 23, 2; 5; 8—10;
 12; 16; 35; 38.
 straatmare 32, 5.
 straf (adjectief) 20, 5.
 strafgarnizoen 16, 48.
 strand (vrouwelijk) 7, 9; 14, 10; 23—27; 16, 48;
 23, 66; 77; 97; 164; 40a, 21; E. 23, 34.
 Strandregenten 35, 11.
 strandvolkeren 7, 35.
 streek 31, 25.
 strekking 8, 19; 9, 21; 10, 2; 5; 15, 5; 31, 7; E.
 23, 11; 12.
 Strijckersbergh (A. van) 15, 26.
 stroodoek 1, 3.
 stroozeil 1, 10.
 stropelacoord 6, 12.
 Struijs (J.) 6, 2; 7; 12; 19.
 struikig 14, 16.
 struweel 15, 14.
 Stucker (C.) 33, 7.
 Stuer (J. C.) 23, 20.
 stuiver 27, 5; 34, 26; 50, 15.
 stuk (in dat s.) 27, 2; (s. van achten) 6, 14;
 (stuks) 15, 7; 10.
 subiet (op een s.) 2, 10.
 subject 20, 4.
 substituut 13, 2—4; 22, 56; 33, 3.
 sucadecitroen 22, 87.
 succumbant 20, 24.
 Suchtelen (H. J. van) 16, 28.
 Sudeeq (C. J.) 35, 14.
 suffisant 16, 14; 32; 19, 2; 23, 137; E. 20, 24.
 suiker 23, 159; 170; 171; 27, 3; 11.
 id. (inlandsche s.) 50, 39; 40; 44; zie ook:
arënsuiker: *jagerboom*.
 suikerkist 23, 153; 156.
 suikermolen 22, 16; 29; 23, 24; 77; 31, 66; 32,
 24; 33, 1; 40a, 20; 50, 44.
 suikerriet 1, 27; 5, 11; 22, 40; 31, 65; 34, 10.
 suite 16, 22.
 Sultan Ageng (Bantam) 9, 1; 2.
 id. Agoeng (Mataram) 1, 1; 14.
 id. Anom (Cheribon) 16, 13; 15; 20, 1; 35,
 19; 20.
 id. Hadji 9, 2.
 id. Mataram 1, 26.
 id. Sepoch (Cheribon) 10, 3; 15; 16, 13—15;
 17, 14; 20, 1; 35; 36, 20.

Sumatra's Westkust 31, 61.
 suppoost 41, 1.
 sura, zie: *suri*.
 suri 14, 20; 34, 24; E. 9, 1; 2; 13, 1; zie: *sagoe-
 weer*: *toewak*.
 surikat E. 9, 1 e.v.
 survival 15, 5.
 Swart (H.) 35, 14.
 Swoll (C. van) 20, 33; 23, 34; 164; 169; 24, 1 e.v.:
 25, 15; 31, 36.

T.

-t (aangehecht) 40a, 2.
 id. (uitgestooten vóór s) 2, 11; 6, 4; 16; 7, 4;
 9, 23; 17, 4; 47; 57; 20, 20; 31, 58; 34a, 2;
 35, 11; 39, 9; 11; 40a, 3; 4; 9; 12; 43, 2; 3.
 T (verwisseld met C) 23, 109.
 taal (Afrikaandersch) 31, 58.
 id. (Chineesche) 40a, 5.
 id. (Engelsche) 50, 2; E. 4, 1
 id. (Fransche) E. 20, 3.
 id. (Gricksche) E. 2, 9.
 id. (Javaansche) 10, 25; 14, 6; 16, 47; 17, 50;
 51; 21, 1; 24, 3; 40a, 5; 40, 3; 7; 8; 50, 1;
 3; E. 23, 12.
 id. (Lampongsche) 23, 85.
 id. (Latijnsche) 2, 10; E. 20, 3.
 id. (Maleische) 10, 27; 14, 9; 16, 17; 23, 35; 24,
 4; 29, 1; 40a, 5; 50, 1—4; E. 2, 5; 4, 2 e.v.:
 19, 2.
 id. (Nederlandsche) 23, 117; 29, 10; 38, 5; 40a,
 5; 50, 2—4; zie voorts: *basterdwoord*: *ger-
 manisme*: *hollandisme*: *purisme*: *scheeps-
 term*: *spelling*: *stijl*: *zinsbouw*.
 id. (Portugeesche) 29, 1; 50, 4; E. 20, 1 e.v.
 id. (Sanskriet) E. 4, 3.
 id. (Soendasche) 14, 11; 50, 4; E. 23, 33.
 id. (Spaansche) E. 20, 3.
 id. (stichtelijke) 14, 23; zie: *bijbeltaal*.
 id. (Tamil) 5, 14; 34, 9; E. 4, 7; 13, 1; 18, 1.
 taalkunde 5, 2; 10, 1; 26, 7; 29, 33; 34, 11.
 taalkundig 18, 1; 20, 4; 21, 6.
 tabak 34, 12; 24; 35, 33; 36 e.v.: 37; 40, 19; 50,
 44; zie: *bonkes*: *roko*.
 tabakspijp E. 11, 1; 2.
 taboe 23, 90.
 Tack (F.) 16, 24; 20, 30; E. 7, 2; 5.
 Tadjoor 18, 8; 14; 22, 66.
 tafelkrans 35, 39.
 tafelweelde 35, 39.
 Tagie 16, 12.
 Taib (Entji T.) 30, 4; 7.
 Talaga 16, 13; 23, 7—9; 26, 9.
 Talagatengah 17, 50.
 Talagawarna 22, 62; 71; 72; 73 e.v.: E. 1, 7.
 talas 40, 20.

- Talibadjoe 50, 41.
 talwagen E. 4, 7.
 Tamaro 10, 26.
 tamarindeboom 24, 2.
 tambak 50, 42.
 Tambakbaja 9, 23.
 tambangan 50, 46.
 Tamboko 22, 40.
 tambra 23, 81.
 Tamme Mogolen E. 4, 6.
 tampa 40, 22: 50, 44.
 Tampomas 10, 12; 17, 26; E. 21, 4; 5.
 tanah 50, 6.
 Tanahabang 22, 29; 38; 62; 111; 23, 3; 22; 23;
 29; 50; 117; 170 *e.v.*; 30, 2; 31, 72; 32, 10.
 Tanahmerah 23, 171.
 Tanahpadri 50, 30.
 tandak 34, 11; 35, 25; 33.
 tandjoeng 6, 4.
 Tandjoeng 8, 7; 9; 21; 9, 4; 6; 13.
 id. (T. West) 22, 16; 29; 30, 9.
 Tandjoengpoera 1, 14; 22; 24; 6, 4; 5; 8; 13;
 18; 7, 5; 7; 23; 24; 34; 9, 1;
 12; 22; 24; 10, 4; 6; 7; 9; 26;
 35; 11, 2; 4; 16, 4; 7; 20; 23;
 46; 48; 17, 17; 20, 19; 23, 5—8;
 13; 16; 141; 147; 152; 155; 156;
 163; 165; 29, 2; 31, 48; 49; 61—
 64; 66; 68; 32, 17—20; 23; 24;
 49, 2.
 id. (fort) 7, 5; 7; 34; 23, 8; 14;
 15; 140; 146—148; 150; 156;
 26, 1 *e.v.*; 31, 55 *e.v.*; 40a, 24.
 id. (Postcommandant te T.), zie:
Postcommandant.
 id. (rivier van T.) 16, 48.
 tandjoengpoera 23, 167.
 Tandjoengpriok 31, 63: E. 23, 39.
 tandoe, zie: *draagstoel*.
 Tanggeran 4, 13: 16: 8, 8; 16: 9, 8; 11; 13, 1 *e.v.*;
 15, 4; 25; 29: 30: 16, 12; 22, 39; 23,
 1: 2; 38: 41: 42: 44; 45: 133; 158;
 171: 30, 4; 31, 3; 35: 68: 33, 1; 8; 36,
 1: 2; 38, 1; 42, 2; 45, 13.
 id. (fort) 23, 4: 22; 30; 37; 45: 132; 139.
 id. (rivier van T.), zie: *Tjisadane*.
 Tangkil 40a, 20; 21.
 Tangkoebanprahoe 23, 159.
 Tanhoanko 30, 4; 8.
 tani 50, 37.
 tank 19, 2.
 Tanoemadja 20, 14; 15; 21, 4; 10.
 Tanoebaja 12, 1: 16, 22—25: 26: 34; 45: 17, 4;
 26; 28—30; 34—36: 48; 49; 51; 53—59: 20, 25;
 30; 21, 10; 22, 61: 24, 6; 30, 3; 6.
 Tanoedjiwa 14, 8; 10; 20; 21; 15, 6; 8; 15; 21;
 18, 7; 22, 36.
 Tanoejocda 25, 6; 12.
 Tanoemanggala 15, 25: 29.
 Tanoepatra 25, 8—10; 12—14.
 Tanoesinga 22, 54.
 Tanoesocta 10, 13; 12, 1.
 Tanoewangsa 6, 7.
 Tansoeiko 30, 4; 8.
 Tantonko 30, 4; 8.
 Tapa (Kiai T.) 34, 15.
 tapak 15, 19.
 taphi 24, 6: 8—10.
 id. (t. sarassa) 10, 2.
 id. (t. tjindai) 10, 2.
 tappal 47, 1: 2.
 Tappen (D.) 14, 23.
 Taradjoe 17, 30; 34—36; 49; 56.
 id. (Pandjahiran) 17, 57.
 id. (Taman) 17, 56.
 id. (Toeroendatar) 17, 56; 57.
 tardance E. 20, 24.
 tardeeren 17, 33; 37; 46.
 tarief 45, 12; 24; 25.
 Tarikolot 9, 16; 10, 20; 23, 10.
 taroem 39, 6.
 Tartaren E. 15, 2.
 tarwe 40a, 21.
 Tasman (A.) E. 15, 1.
 taxe 16, 8; 17, 19; 44; 20, 25; zie: *contingent*;
quotabepaling; *quotisatie*.
 te (met datief) 4, 4.
 teekenaar 22, 2; 23, 20; E. 23, 21.
 teekening 22, 12; 85; 93; zie voorts; *Ruch*; *tee-*
kenaar.
 teffens 40, 17.
 Tegal 1, 17: 18: 23, 88: 32, 10; 35, 9.
 id. (Regent van T.) 35, 3; 9; 13.
 Tegalbenteng E. 21, 2.
 Tegalkandang 16, 24.
 Tegalkapas 7, 30; 10, 23.
 Tegalwalakoeng 17, 26: 27.
 Tegalwangi (Soesoehoenan T.) 1, 14; 29; 20, 14;
 26; 34.
 Tegalwaroe 9, 20; 33, 11.
 tegel E. 3, 4.
 Tegenapatnam 19, 1: 2: 9.
 tegens 7, 10; 10, 3; 17: 11, 11; 15, 20; 16, 3; 13;
 26; 34; 36: 17, 3; 12; 13; 39: 40; 43; 48; 49;
 51; 18, 2; 19, 3; 20, 5; 23, 16; 29; 25, 1; 8; 26,
 5; 27, 14; 31, 24; 49; 32, 16; 40a, 7; 15; 25; 40,
 15; 43, 4; 44, 10; 45, 6; 15; 50, 7; zie: *jegens*.
 tegenstaan 7, 5.
 Teisseire (A.) 23, 174: 40, 4; E. 1, 8.
 teki, zie: *seketi*.
 tekstkritiek, zie: *taal* (*Nederlandsche*).
 tellequelle 20, 30.
 Telokboejoeng 26, 8.
 Tembonggoenoeng 16, 36.

- Temminck (Mr. A. M.) 35, 16.
 tempel 14, 4: E. 21, 4: 6.
 id. (Chineesche t.) 31, 73 e.v.
 Tempocran 32, 19.
 Teney (P.) 50, 2: E. 8, 1.
 tendceeren 14, 29.
 Tendjoresmi 14, 24.
 teneinde 11, 10: 18, 3: (t. om) 23, 1: 20: 33.
 teng 50, 15; 46.
 tent 1, 3: 23, 97: 31, 10: 32, 13.
 Terentius 22, 85.
 Terkamp (C. M.) E. 2, 9.
 id. (H. Th.) 35, 22: E. 2, 9.
 Ternate 15, 1; 35, 12; E. 11, 2: 16, 2.
 ternederleggen 7, 11.
 terra (per) E. 20, 24.
 terras 40a, 21: E. 21, 1 e.v.: 4 e.v.
 terrasseering 39, 9.
 Terriet, zie: *Feriet*.
 terugzetten 9, 4.
 terwijl 1, 17: zie: *dewijle*.
 Tets (Mr. A. A. van) 35, 11: 20: 23: 40a, 16.
 tevorenkomen 16, 4: 44: 17, 32: 45, 3.
 Thalman c.s. (Commissie) 40, 9: 44, 1: E. 1, 8.
 thee 22, 35: 44: 23, 143: 24, 4: 34, 8: 35, 27: 33.
 Thee-boom (Oost-Indische) E. 2, 5.
 Thejanko 30, 4: 8.
 Theunis (P.) 2, 1 e.v.
 Thorn (W.) 34, 17.
 Thornton (A.) 8, 5: 30, 2: 32, 24.
 id. (H.) 32, 24.
 thuis 23, 94.
 thuiswinden 23, 98.
 tiende 1, 14: 15, 11: 22: 22, 16: 53: 32, 53: 27,
 11: 14: 45, 10: 19: 23: zie voorts: *djakat*; *tjoek*.
 tifa E. 13, 1.
 tijd (door den t.) 31, 19: 58: 33, 11.
 id. (van t. tot t.) 33, 11: 37, 2: 4: 40a, 26: zie:
indertijd.
 tijdelijk 1, 7.
 tijdsexpiratie 23, 4: 26, 2.
 tijdsgellegenheid 24, 4.
 tijferen E. 13, 1 e.v.
 tijgen 31, 59.
 tijger 4, 7; 5, 6: 7: 12: 14, 30: 18, 11: 23, 81;
 34, 4: 5: 10: 15: 25 e.v.: E. 4, 2: 23, 26: 31.
 Tijgersgracht E. 3, 13.
 tijgersgras 22, 88.
 Timbanganten 11, 7: 17, 4: 50: 56: E. 1, 8.
 id. (Demang T.) 16, 21: 23—25: 44;
 45: 17, 20: 21: 29: 48—50: 53: 54;
 56: 57: 59: 20, 19: 21: 30: 21, 10;
 24, 8: 25, 8; 11.
 Timmerman (S.) 23, 143.
 Timon (Poeloe T.) E. 3, 6.
 Timor 22, 15; E. 23, 1.
 tinan 1, 3.
 tingang 1, 3: 5: 6, 2.
 tipar 23, 77: 31, 65: 40, 19: 50, 17: 22: 37: 39—
 41: 44: 55.
 Tirtadiredja 35, 14.
 Tirtajasa 23, 129: 161.
 Tirtanagara 10, 26: 36: 11, 13: 16, 46.
 id. (Radèn Toemenggoeng T.) 35, 9:
 19.
 Tistnanagara 23, 34: 35.
 titel 9, 23: 11, 13: 16, 36: 44: 50, 11: zie: *agoes*:
Aria: *asep*: *bagoes*: *broeder*: *Edelheer*: *Haar*:
Edele: *Hoofden*: *kentol*: *kiat*: *mas*: *Mevrouw*:
ngabehi: *oedjang*: *paman*: *pandji*: *peni*:
Poenggawa: *Radèn*: *rang*: *Rangga*: *Raloe*:
Bagoes: *sinjeur*: *vader*: *vóórnaam*.
 titelnaam 9, 9: 16, 22: 26, 9.
 titulatuur (van den G.-G.) 17, 9: 50, 24.
 Titus 22, 49.
 tj (uitspraak hiervan) 16, 41.
 Tjabangboengin 40a, 3: 23: 25.
 tjabe E. 6, 3.
 tjaboetan 44, 5.
 tjæng 41, 1: 50, 12: 28: 35: 37: 56.
 Tjagak E. 21, 5.
 tjakalele 35, 25.
 Tjakoeng 23, 6: 141: 142: 152.
 id. (Groote T.) 22, 52: 32, 25.
 id. (Kleine T.) 22, 52: 32, 25.
 Tjakradiningrat 35, 7: 8.
 Tjakradipa 35, 6.
 Tjakradjasa 22, 41: 23, 28.
 Tjakrajocda 11, 3: 5: 6: 8: 9: 10: 11: 13: 12, 4.
 tjalingtjing 22, 87.
 tjamat 50, 9: 10: 26: 31: 32.
 Tjampaka 17, 12.
 Tjandi, zie: *Gocha Tjandi*.
 Tjandi Sewoe E. 21, 4.
 Tjandra (Bapa T.) 15, 27.
 id. (Mas T.) 25, 5.
 Tjandradiwangsa 17, 35.
 Tjandrajoeda 17, 30.
 Tjandramarta 17, 43: 45.
 Tjandranagara 35, 12.
 Tjandrasoeta 17, 54: 59.
 Tjandratroena 15, 14.
 id. (Toemenggoeng) 35, 14.
 Tjandrawatjana 16, 40.
 Tjandrawisoeta 22, 110.
 Tjangkoewang (Siteo T.) 17, 50: 56.
 tjangtjaratan E. 12, 1.
 Tjanjang, zie: *Tondjong*.
 Tjantiga 13, 3: 30, 2.
 tjan 22, 24.
 Tjaringin 17, 39: 22, 24: 39; E. 22, 2: 23, 18: 20;
 25: 26: 28: 30: 32: 33: 35.
 tjatjah 10, 13: 25: 32: 39; 17, 31: 20, 1: 34—36:
 21, 10: 35, 10: 38, 3: 40a, 4: 50, 13: 14: 20: 23:

- zie voorts: *familië: huisgezin: kop: man: mans-
persoon: volk.*
 tjatjanden 50, 50.
 Tjawang 32, 12: 34, 7.
 Tjelokboeloch 23, 89; 92: 94.
 tjemara E. 10, 3.
 tjengkal 50, 37.
 Tjengkalsewoe 35, 7.
 id. (Regent van T.) 35, 5: 6: 16.
 tjeuri 10, 12.
 Tjeurih 10, 12: 19: 22.
 tji 9, 18: 14, 11.
 Tji-adjere 15, 12.
 —amis 16, 28: 31: 20, 27: 21, 5: 11: 23, 92: 25, 6
 id. (Regent van T.) 20, 19: 24, 10: 35, 16:
 zie: *Djangpati.*
 —ampea 23, 38: 39: 45: 112: 124—126: 131: 133:
 134: 31, 8—11: 68: 32, 14: 33, 3: 37, 6
 id. (fort) 23, 137: 31, 9.
 —andjavar 22, 78: 31, 16.
 —andjoer 15, 12: 16, 13: 17, 3: 13—15: 16: 19:
 22: 22, 62: 72: 83: 84 e.v.: 87: 89—91:
 93: 96: 23, 12: 56: 61: 82: 157: 159:
 160: 27, 6: 29, 12: 14: 23: 24: 29: 30,
 2: 6: 31, 12: 14: 17: 23—25: 32—38: 49:
 50: 53: 68: 36, 1: 37, 2 e.v.: 38, 1: 3:
 4: 40a, 2: 12—14: 16: 17: 25: 40, 4: 7:
 43, 6: 45, 13: 46, 2: 48, 1: 50, 2: 4:
 E. 1, 9: 23, 13: 17: 20: 29: 35.
 id. (Regent van T.) 20, 12: 22, 79: 110:
 23, 65: 34a, 3: 37, 1: 5: 40a, 8: 10: 11:
 15: 17: 41, 1 e.v.: E. 23, 19: 23: zie:
 Wiratanoe.
 —anten 23, 22: 38: 52: 112: 128: 130: 131: 134: 139.
 —antjang 35, 15.
 —aol 22, 95.
 —apoes 23, 45.
 —aren 22, 95: 98.
 —aroeten 23, 31—33: 36—38: 40: 42: 43: 45: 111:
 112: 126: 127: 131: 133: 134.
 id. (fort) 23, 137.
 —asem 1, 22: 7, 9: 17—19: 20: 24: 26: 27: 31: 35:
 10, 1: 3: 20: 23: 34: 36: 11, 4: 13: 20,
 33: 36, 1: 38, 4: 40a, 3: 23: 24: 49, 1.
 id. (rivier van T.) 7, 22: 24.
 —asemsche balken 34, 34.
 —atal 22, 41.
 —atar 22, 95: 97: 23, 3.
 —awang, zie: *Tjawang.*
 —awar 22, 90.
 —awi 17, 32: 22, 97: 103: 23, 57.
 —awitali 22, 86: 89: 95: 96.
 —awitaman 22, 95.
 —badak 22, 101: 105: 23, 7: 9: 10: 54: 58: 84: 27, 9.
 —baloe 22, 86: 88: 89.
 —balongbadak 22, 105: 23, 54.
 —bandak 22, 91: 95: 104: 23, 57.
 Tjibangban 23, 68.
 —barengkok 9, 20: 16, 6.
 —bareno 23, 66: 68: 69: 72: 74: 75: 78: 29, 24:
 31, 34: 37: E. 23, 7.
 —baroesa 9, 20: 21: E. 21, 2.
 —baros 22, 104: 23, 57.
 —batoe 22, 97: E. 23, 30.
 —batocmerah 29, 17.
 —beber 9, 10: 18.
 —behet 1, 24: 9, 12: 21—23: 11, 3: 16, 6: 12: 17,
 13: 23, 10: 148: 150: 152: 31, 59.
 —belang 22, 94.
 —beling 10, 36.
 —bera 23, 96.
 —bersole 10, 20: 22.
 —beureum 18, 19: 21: 22, 25: 63: 70: 83: 84: 95
 23, 132.
 —beuteung 4, 17: 22, 42: 43: 23, 27: 131: 139.
 —bijoek 9, 24.
 —bimbing 22, 78: 103: 23, 57.
 —binangeun 23, 66.
 —binong 22, 91: 23, 136: 40a, 10.
 —bitoeng 22, 86: 95: 97.
 —blagoeng 12, 4: 15, 12: 16, 13: 18: 19: 17, 3:
 11; 13—15; 19: 21: 18, 18: 21: 22,
 62: 84: 86: 87: 89: 23, 7: 9: 11: 56:
 82: 26, 9: 27, 7: 29, 12: 29: 30, 2,
 7: 31, 30: 32—34: 39: 59: 68: 36, 1:
 40a, 13: 14: 16.
 id. (Regent van T.) 22, 110: 23, 65:
 40a, 11: zie: *Natamanggala.*
 —bodas 17, 57: 22, 103: 23, 28: 57: 126: 31, 9.
 —bodjongdoerian 22, 103: 23, 57: 120: 121: 138:
 29, 26.
 —bodjongkaso 22, 103: 23, 57: 120: 138.
 —boeëk 23, 145.
 —boeloch 16, 36: 22, 64: 108: 23, 124.
 —boengboelan 23, 127.
 —boengoer 10, 26: 22, 91: E. 23, 36.
 —boeni E. 23, 9.
 —boentoe 22, 95: 100: 23, 58.
 —boeroej E. 21, 5.
 —boeroewi 22, 56.
 —bolang 22, 97: E. 23, 30.
 —eandali, zie: *Tjisandali.*
 —dadap 22, 95: 23, 82: 137: E. 23, 16—18: 23: 36.
 —damar 10, 14: 50, 13.
 —dangdeur 22, 103: 23, 31: 57.
 —djahe 22, 103: 23, 57.
 —djaja 23, 31.
 —djambe 22, 96: 31, 65.
 —djambesjoeh 22, 91.
 —djangkar 22, 95.
 —djantoeng 4, 4: 5: 12: 8, 7: 9: 20: 9, 9: 14,
 11: 15, 6.
 —djarian 23, 63: 82.
 —djati 29, 16.

Tjidjedil 22, 83; 84.

- djengkol 7, 19; 20; 28; 29; 32; 10, 36; 22, 97; 23, 60; 31, 41.
- djeureuh 15, 12.
- djingdjing 17, 43.
- djoehoeng 16, 21.
- djoelang 23, 106.
- djoereuj 16, 6; E. 21, 2.
- dongke 22, 98.
- essek 18, 9; 12; 22, 68; 69.
- gadoeng 14, 22; 27; 23, 62; 63; 83.
- gadog 22, 95.
- galck 22, 90.
- galoempit 26, 10.
- gandasoli 22, 95.
- gandaterang 15, 29; 22, 39; 40; 41; 50; 23, 3; 21; 22; 24; 29.
- gandawesi 23, 54.
- gangs 29, 22; E. 23, 22; 30; 34; 35; 39.
- gatrol 31, 43.
- gedoek E. 21, 5.
- gelam 9, 20; 16, 6; 17, 12.
- gendel 40a, 19.
- genteng 22, 105; 106; 23, 47; 51; 52; 84; 85; 114; 118; 123; 124; zie: *Genteng*.
- gentis 9, 22; 10, 26; 12, 4; 16, 6; 12.
- gining 31, 9.
- godak 22, 105; 23, 54.
- goegoer 17, 46.
- goelingan 16, 12.
- goenoeng 14, 19.
- goenoenggoeroe 22, 94—97; 23, 56; 29, 14.
- gombong 22, 82; 23, 54; 62.
- gondang 18, 8.
- haliwoeng, zie: *Tjiliwoeng*.
- handjoewang 9, 23; 29, 12; 13.
- haoer 29, 18; 25.
- id. (T. Mananggal) 16, 24; 25; 17, 24; 29; 49; 56; 57.
- harashas 14, 12; 22, 90.
- hea 12, 4; 17, 20; 50, 40; E. 21, 7.
- herang 18, 8; 13; 22, 67; 68; E. 23, 30.
- heulang 14, 22; 22, 97; 43, 6.
- hideung 22, 105; 23, 45; 54; 134; 135; 139.
- hijeum 16, 6.
- hoeni 10, 26.
- howeh 9, 21; 16, 9.
- kaboejoetan, zie: *Kaboejoetan*.
- kadoe 22, 90; 91; 101; 23, 58.
- kalong 15, 12; 13; 16, 7; 13; 15; 17; 18; 20; 17, 2; 3; 5—7; 13; 14; 19; 18, 18; 22, 87; 23, 7; 10; 82; 27, 8; 30, 2; 6; 36, 1; 37, 3; 40a, 14; 15; 16; zie ook: *Tjiekartanagara*.
- id. (Regent van T.) 23, 65; 40a, 11; zie: *Wangsakoesoema*.
- kamboeloe 22, 95.

Tjikamoening 22, 90; 23, 124; E. 23, 30.

- kaniki 23, 26; 27; 39; 40; 42; 112; 127—130; 132—134; 139.
- kanteh 29, 18.
- kao 1, 12; 23, 13; 31, 45—47; 63; 68; 40a, 3; 23; 45, 25; 46, 1; 2; 49, 2; 50, 6; 14; 16; 24; 30; 39—41; 44; 46; 49; 51.
- kapoendoeng E. 21, 5.
- karang 9, 16; 20; 25; 16, 6; 22, 42; 56; 59; 23, 7; 14; 16; 142; 145; 149; 152; 153; 156; 26, 9; 31, 60; 61; 64; 68; 32, 17; 23.
- karejo 22, 90.
- karet 40a, 23.
- kartanagara 23, 7; 10; 82; 29, 12; 29; zie: *Tjikalong*.
- kaso 22, 90; 104; 23, 57; 66; 68; 69; 72; 82.
- kawoeng 22, 95; 103; 23, 57.
- keas 9, 16; 14, 12; 15, 12—15; 23; 22, 52—54; 60; 61; 23, 7; 152.
- kembar 16, 12; 29, 14; 15.
- kemboelan 23, 95.
- keretek 14, 16; 18, 11; 13; 17; 22, 77; 95; 23, 160.
- keumeuh 14, 15; 15, 22; 18, 4; 16; 23, 124; 132; 136.
- kiara 22, 95.
- kidang E. 23, 28—30.
- koeja 22, 101; 29, 26.
- koempaj 8, 12; 19; 9, 9; 14; 15; 14, 11; 15, 7; 12; 18, 6.
- koendoel 10, 16; 12, 4; 22, 77; 78; 82; 23, 10; 40a, 15.
- koepa 22, 94; 29, 14.
- koorai E. 21, 2; 5.
- kokol 15, 29; 22, 40; 31, 5.
- kolawing 22, 98.
- kole 14, 12.
- kondang 22, 96; 23, 61; 160.
- koneng 22, 101; 23, 58.
- lakoe 15, 12; 16, 18; 17, 21; 22, 91; 31, 32.
- lalawi 31, 45; 59.
- lamaja 10, 36.
- lamatan 49, 2.
- landak 22, 95.
- langkahan E. 21, 6.
- langkap 31, 40; 59.
- laoeteureun 23, 96.
- latjap 23, 89; 93; E. 23, 36.
- leboet 30, 3.
- ledoek 15, 28; 23, 3.
- legok 22, 56.
- lembur 22, 69; 70; 29, 27; 31, 15; 16.
- lende 23, 124.
- letoeh 23, 71; 75; 100; 108; 29, 17; E. 23, 30; 38.
- leuleuj 31, 43; 59.
- leungsir 4, 13; 17; 5, 29; 7, 1; 29; 8, 8; 14; 9, 6; 8; 9; 16; 18; 10, 8; 14; 15, 23; 16, 5;

- 7; 17, 5; 11; 22, 8; 52—55; 57; 59; 95; 103; 105;
23, 7; 8; 54; 57; 27, 7; 30, 3; 6; 31, 14; 26;
32, 16.
- Tjililitan 8, 6; 23, 48.
- lingtjing 32, 24—26.
- liwoeng, zie: *Groote Rivier*.
- lobang 22, 94.
- loekoet 23, 130.
- loemping 10, 12; 19.
- loewar 4, 15; 17; 8, 14; 9, 9; 15; 14, 11; 12;
15, 7; 9—11; 22; 23, 135; 40a, 3; E. 21, 1; 2.
- losari 1, 10; 20, 32.
- loweh 16, 28; 17, 33.
- madja 29, 22; E. 23, 19.
- mahi 22, 97.
- mandiri 14, 22—25; 27; 22, 94—96; 23, 61;
108; 109; 137; 29, 12; 14; 16; 18; 22; 24; 25;
31, 37; E. 23, 6; 13; 15—22; 30; 31; 33; 34;
37; zie ook: *Tjitarik*.
- manggis 32, 12.
- manggoc 22, 101; 23, 58.
- manoeek 7, 23; 40a, 20; zie: *Indramajoe*.
- mapag 12, 4; 16, 2.
- mapar 22, 95; 30, 3.
- maragas 25, 8; 9.
- marindjoeng 29, 17.
- menteng 22, 91; 105; 23, 54; 31, 41; 43.
- meong 23, 27.
- moentjang 22, 95; 29, 14.
- nangka 31, 16; 19; 68.
- nangsi 12, 4; 16, 3; 42.
- njatoc 22, 91.
- noesa 31, 45; 50, 40.
- omas 16, 6; 11; 12; 23, 9; E. 21, 2; zie ook:
Omas.
- ondet 22, 111.
- padang 22, 91; 93; 94; 23, 56.
- pajoeng 22, 26.
- pakantjilan, zie: *Pakantjilan*.
- pakoe 14, 14; 16; 18, 13; 22, 95; 106; 23, 51; 118.
- palasari 22, 105; 23, 54.
- paleboeh 23, 96.
- pamatoetan 22, 103; 23, 57.
- pameteng 11, 7.
- pamingkis 6, 15; 9, 20; 21; 23; 16, 6; 11; 12;
17, 12; 13; 23, 7—9; 26, 9; 27, 8; 30, 3; 7;
31, 33; 34; E. 21, 2.
- pamoeroean 22, 99; 100; 23, 58.
- pamojanan 16, 12.
- panangga 22, 95.
- panas 18, 21; 22, 23; 78; 79; 82; 31, 18—20;
22; 25; 68; 33, 9 e.v.; 34, 2 e.v.; 34a,
1 e.v.; 40a, 2; 8 e.v.; 41, 1
id. (Djampang) 29, 18; 23.
- pandan 9, 20.
- pandawa 22, 78.
- paninggis 22, 68.
- Tjipantjoer 22, 56.
- parakan 17, 20; 39.
- pariangan 22, 95.
- parigi 22, 91.
- pasawahan 50, 42.
- patat 22, 94.
- patoedjah 9, 20; 16, 6.
- pedes 49, 1.
- pelaboehan 29, 22; E. 23, 20.
- pelang 22, 95.
- penjaboengan 23, 128; 129; 133; 137.
- petir 16, 6; 22, 97; E. 23, 30.
- petjang 22, 41.
- peuteuj 22, 105; 23, 54.
- pinang 4, 16; 17; 9, 16; 14, 11; 25; 15, 6; 31, 66.
id. (Tangeran) 15, 25; 29; 22, 41; 42; 23,
26—28.
- pinanggading 15, 17.
- pitjoeng 25, 3.
- poenagara, zie: *Tjoepoenagara*.
- poendjoeng 22, 100; 23, 58.
- poetat 4, 17; 23, 3.
- poetih 14, 22; 23; 27.
- poetjang 23, 25.
- pondo (?) 10, 36.
- pondok 13, 3.
- pondokranggon 22, 97.
- prage 7, 32; 35; 10, 33; 34; 11, 4; 6; 11; 12,
4; 5; 32, 19.
- ramagoeling 22, 95.
- randjang E. 21, 7.
- randoealas 22, 103; 25, 57.
- ranggi 22, 103; 23, 57.
- rangkan 29, 22.
- rantjakole 22, 95.
- ratjas (?) 9, 16.
- ratjik 22, 95.
- rawa 22, 95.
- roempoet 22, 54; 95.
- rohari 22, 70.
- saät 22, 100; 23, 58.
- sadane 4, 16; 17; 8, 2; 13, 2; 4; 14, 15; 16;
29; 30; 15, 4; 18; 18, 3; 4; 8; 11; 15; 17; 22,
19; 20; 34; 35; 40; 42; 43; 50; 77; 105; 23, 1;
2; 20—22; 24; 26—31; 36; 39; 52; 54; 84; 113;
118; 124; 126; 128; 131; 132; 134—136; 139; 160;
27, 8; 31, 3; 5—8; 9; 10; 12; 62; 32, 14; 15;
40a, 5; zie ook: *Ontong Java; Tangerang*.
- salak 14, 11; 12; 17, 23; 22, 41; E. 21, 5.
- sampai 22, 70.
- sandali 23, 131; 136.
- sande 22, 97.
- saninten 22, 104; 23, 57.
- saoek 22, 40.
- sari 22, 78.
- saroea (Buitenzorg) 22, 70; 31, 19; 33, 9; 11;
34, 12; 34a, 2; 40a, 7—9; 41, 1.

N. B. De cijfers verwijzen zoowel naar de noten als naar den tekst.

- Tjisaroewa (elders) 22, 82; 90; 91; 95; 104; 105;
23, 3; 54; 29, 25.
- saroewa Kidoel 23, 57.
- seël 16, 31.
- seëng 15, 25.
- selang 23, 145.
- sempoer 22, 103; 23, 57.
- sero 7, 29; 11, 5; 16, 9; 12; 22, 95; 30, 3; 40a, 7.
id. (Galoeh) 16, 3; 40.
- seto 22, 90.
- seureuh E. 23, 19.
- seuseupan 22, 90.
- soedadajaja 22, 95.
- soedimampir 22, 94.
- soekabiroe 22, 76; 77; 23, 160; zie: *Soekabiroe*.
- soekawajana 29, 22.
- soemoer 22, 97.
- soerian 23, 124.
- soesoekan 22, 90.
- sokan 23, 12; 31, 32; E. 21, 7.
- solek 22, 97.
- solok 23, 66; 29, 23; E. 23, 19.
- solokan 22, 103; 23, 57.
- somang 31, 43; 59.
- sorogol 22, 98.
- tadjam 22, 103; 23, 57.
- tajan 22, 5; 23; 63; 64; 108.
- tamijang 22, 90.
- tampoean 23, 28.
- tandoewi 16, 36; 17, 40; 23, 93; E. 23, 12.
- tapen 31, 45.
- taras 22, 97.
- tarik 14, 19; 23; 27; 22, 6; 98—101; 103; 104;
23, 17; 18; 54; 55; 57; 58; 60—65; 68—70; 73—76;
79; 80; 82—84; 29, 16; zie ook: *Tjimandiri*;
Tjitjatih.
- taringgoel 29, 27.
- taroem 1, 2; 10—13; 22; 4, 11; 6, 3; 12; 7, 5;
9, 1; 10; 28; 31; 16, 20; 22, 10; 23, 7; 11—13;
146—148; 152; 154; 31, 18; 23; 31; 32; 39; 40;
43; 45—48; 59; 62; 63; 153; 163; 40a, 17; 49,
2; 50, 6; 46; zie: *Krawang*.
- tebak 22, 100; 23, 58.
- tepoes 14, 24; 22, 103; 23, 57; 29, 22.
- teureup (berg) 23, 130; zie voorts: *Tjitrap*.
- tiis 29, 16; 24.
- tjabang 22, 95.
- tjadas 9, 21; 16, 6; 22, 54; 90; 100; 23, 58.
- tjalengka 16, 27; 22, 100; 23, 58; E. 21, 5; 6.
- tjalingtjing 22, 87.
- tjangkoewang 22, 70; 103; 23, 57.
- tjantilan 31, 43.
- tjareuh 14, 22; 23, 60; 62.
- tjarijang 22, 91.
- tjaringin 22, 86; 87; 23, 132.
- tjatih 14, 18; 19; 22, 103; 23, 57; 64; 119; 120;
zie ook: *Djati*; *Tjilarik*.
- Tjitjeuri 10, 12.
- tjewol 29, 26.
- tjoekangakar 22, 97.
- tjoeroeg 22, 97; 23, 120; E. 23, 16; 30.
- tjobag 29, 12.
- torek E. 21, 6.
- trap 4, 17; 9, 9; 16; 20; 15, 12—14; 22, 56;
57; 30, 3; 32, 16; E. 1, 7.
- walen 22, 78.
- wangoen 22, 67.
- winong 22, 37.
- tjili E. 6, 1 e.v.
- Tjili Widara, zie: *Widara*.
- Tjitradiwiria 35, 14.
- Tjitradajaja 16, 16.
- Tjitragati 16, 38.
- Tjitragledeg 16, 27.
- Tjitrakarti 15, 14.
- Tjitrapraja 6, 12.
- Tjitrasoema 35, 10; 13.
- Tjitrawatjana 17, 23.
- Tjoekanggintoeng 17, 33.
- tjoek 50, 28; 30; 37 — 39; 43; 46; 56; zie: *tiende*.
- Tjoepoe 23, 13; 31, 44.
- Tjoepoenagara 16, 45; 46; 49, 2; zie: *Pamanoean*.
- tjoeroeg 22, 51.
- Tjoeroegagoeng 40a, 18.
- tjoetak 43, 6; 44, 10; 50, 6; 9 — 11; 14; 18; 20;
31; 32; vergelijk: *district*.
- Tjoetakshoofd 40a, 4; 40, 8; 41, 2; 43, 2; 44, 4;
9; 10; 45, 16; 26; 50, 6; 9 — 11; 18; 19; 23; 25;
26; 28; 31; 32; 42; 47; zie ook: *Oembhoel*.
- Tjoetjoe (Ngabehi T.) 11, 7; 16, 22; 25; 26; 45;
17, 51; 54; 57 — 59; 40a, 11; 19.
- Tjondet 22, 111.
- toast 35, 21; 26 e.v.; 40a, 9; 24.
- tocht 8, 12; 13.
- Toeban (Regent van T.) 35, 3; 14.
- toebereiden 5, 34; 10, 13; zie: *vervaardigen*.
- toebrenge 1, 13; 15; 10, 17; 14, 8; 29, 10; 31,
66; 32, 19; 33, 6; 40a, 13; 21.
- toedammen 18, 3.
- toeigenen 16, 36.
- toegaan 23, 97.
- Toegoe 32, 24.
- toegoer 8, 15; 50, 13; 14; 30.
- toekang sawah 50, 12; 13; 37.
- toekomen 16, 26.
- toekomende (voor t.) 10, 27.
- toeleggen 2, 8; 5, 30; 17, 34.
- toemaken 23, 147.
- Toemenggoeng 1, 25.
- Toemenggoengan 23, 26.
- toen, zie: *doen*.
- toenda 50, 37.
- Toendagan 18, 19—21.
- toendan 17, 12; 19; 50, 23.

Toenggakdjati 6, 9; 10; 12; 23, 14; 148; 154.
 Toenggilis 16, 29; 31.
 toepad 22, 32; 23, 25.
 toepai E. 9, 1.
 toer 31, 67; 40a, 7.
 Toeroendatar, zie: *Taradjoe*.
 toeval 31, 29.
 toewak 14, 20; E. 9, 1; 2; 13, 1 o.v.; 23, 4;
 zie: *sagoeweer*; *suri*.
 Toewan besar 50, 24.
 toezicht 20, 14; 35; 23, 136.
 id. (vrouwelijk) 23, 48; 114; 162.
 Tohalele, zie: *Kapitein Radja*.
 tokkador E. 20, 25.
 tolheffing 50, 46.
 Tolling (L.) 23, 50.
 tolpoot 50, 46.
 tom 26, 4; 39, 6; 12; 14; zie: *indigo*.
 Tomagola E. 4, 6.
 tombokken 39, 18.
 Tondjong 16, 12; 17, 13; 23, 10; E. 23, 30; 35.
 tontong 8, 10.
 Topati (Pangeran Depati T.), zie: *Pangeran*.
 topbaan 36, 12.
 Topina 22, 6.
 Topographisch Bureau 17, 43; 23, 26; 31, 15.
 Toppershoedje 23, 106; E. 23, 12.
 toren 22, 42.
 torn E. 20, 30.
 torrent E. 20, 25.
 tot (bij plaatsnaam) 6, 2; 7, 5; 23; 24; 27; 30;
 9, 12; 10, 6; 7; 16; 23—26; 32; 11, 6; 13; 14;
 8; 15, 12; 16, 11; 13 enz.; 17, 3; 4; 6 enz.;
 20, 7; 12 enz.; 22, 37; 23, 7; 20 enz.; 25,
 1—3; 8; 26, 3; 14; 27, 5; 29, 12; 31, 22; 61;
 E. 5, 2; 23, 11; 12.
 id. (bij zelfst. naamwoord = ten huize van)
 15, 22.
 id. (= behalve) 1, 6; 10, 21; zie: *daartoe*.
 id. (met Datief) 3, 1; 2.
 touw 1, 24.
 Towasia 23, 171.
 Trabe (G. J. A. von) 23, 173; 30, 9; 33, 7.
 tractant 35, 21; 26.
 tracteeren 10, 30; 16, 26; 33; 31, 54.
 traktement 10, 21; 27, 3; 45, 8; zie: *douceur*;
guge.
 transcriptie 1, 19.
 translateur 7, 34; 35, 26.
 transport, zie: *productentransport*.
 id. (van zieken) 34, 4.
 transportdiensten 4, 15; 16, 7; 8; 17, 10; 22, 11;
 84; 87; 110; 23, 16; 114; 29, 14; 45, 12; 24; 50,
 14; 23; zie voorts onder: *diensten*; *toendan*.
 transporteeren (zieh) 10, 32.
 transportkosten 27, 12; 33, 12; zie: *prouwloon*;
vrachtloon.

transportmiddelen 22, 23.
 trasi, zie: *blatjan*.
 Trate (Soengei T.) 14, 15.
 travade 22, 92; E. 20, 25.
 travailleen E. 20, 25.
 travalijs E. 20, 25.
 Travers 23, 109.
 traverse 31, 16.
 tred 22, 18; 21; 34, 27.
 treffelijk 32, 25.
 tregeus E. 20, 25.
 treidor E. 20, 25.
 trein 9, 7; 11; 23, 65; 141; 144; 27, 3; 31, 42.
 trekweg 22, 24; 37; 111.
 tresoor 1, 14; E. 20, 25.
 trocque E. 20, 25.
 trocqueeren E. 20, 4.
 Trocnawatjana 17, 30.
 Troenodjojo 6, 12; 11, 1.
 troep 44, 7; 50, 6; 10.
 troepshoofd 50, 9; 10; 26; 31; 32.
 Trocsan 16, 48; 23, 163; 31, 63; 32, 25.
 trompetter 32, 19.
 tronk E. 20, 25.
 trotteeren 7, 3; E. 20, 25.
 Trouwerseiland 23, 109; E. 23, 2; 8.
 tzedert 1, 2; 11, 12; 12, 1; 14, 25; 16, 36; 17, 48;
 31, 13; 36; 40a, 16; 25.
 Tsi-, zie: *Tji*.
 Tsinior, zie: *Tjiandjoer*.
 tui 23, 94.
 tuianker E. 23, 34.
 tuin 2, 1; 31, 12; 67; 32, 12; 26; 31; 35, 5; 8;
 23; 40a, 21; E. 3, 4; zie: *landhuis*.
 tuinier 40a, 6; 8; 40, 4; 5; 41, 1; 2; 42, 1.
 tulband E. 14, 2.
 Turk 14, 32.
 tusschenbeide 23, 47; 66; 73; 168; 25, 9.
 tusschendoor 22, 62.
 tusschenplanting 40a, 26; 27; 40, 2; 44, 5.
 Tutecorijn E. 4, 6.
 Tweede 11, 6; 20, 22; 22, 11; 40a, 19; 44, 10;
 zie: *Secunde*.
 Tweede Regent 35, 12.
 tweede gewassen, zie: *palawidja*.
 twijfelen 34, 14.
 twijfelmaand 34, 14.

U.

u, zie: *uu*.
 uit (u. wat oorzaak) 10, 17.
 uitbocht 22, 40.
 uitecopieeren 37, 8.
 uitgaan 14, 15; 19, 3; 23, 9; 16; 155; 29, 28; 40,
 12; 17.
 uitgang 14, 15; 23; E. 23, 11.

uitgezonderd 1, 16; 5, 34.

uitgifte 27, 3.

id. (van land), zie: *landuitgifte*.

uithoek 14, 24—26; 40a, 4.

uitkalven 26, 12.

uitkijk (Javaansche u.) 31, 63.

uitleveren 23, 134; 29, 16; 17.

uitmaken 20, 25; 25, 4.

uitpuilen 23, 122.

uitrechten 10, 17; zie: *oprechten*.

uitrusten (zich) 13, 8; 32, 20.

uitscheiden 2, 7.

uitspruiten, zie: *spruiten*.

uitstaan 16, 22; 34: 44.

uitstekend 8, 15.

uitstellen 7, 19; 28; 17, 27; 29.

uitsteller 44, 2.

uittijgen 2, 11; 9, 10.

uitvoerrecht, zie: *shahbandarij*.

uitwezen 9, 13.

uitzetting 9, 2.

uitzicht 27, 11.

id. (vrouwelijk) 3, 8.

uitzijn 8, 11.

Uldrix (Notaris) *passim*.

Uliasser 23, 109.

Umbgrove (J. L.) 32, 10.

uniform E. 7, 6; 8, 3.

upas E. 4, 6.

urgeeren 29, 32.

Utrecht E. 1, 10.

uu (verwisseld met eu) 23, 58.

uur gaans E. 17, 1 e.v.

uurglas 8, 12; 14; zie: *glas*.

V.

vaandel 7, 11.

vaandrager 26, 3.

Vaandrig 3, 1 e.v.

vaartuig 1, 2; 4; 6; 7; 22; 3, 4; 6—8; 40a, 23;

24; zie verder: *djoekoeng*; *fregat*; *galjoot*;

gonting; *kano*; *labberlot*; *majung*; *orem-*

baai; *pentjalang*; *prahoe* *papan*: *prauw*;

sampan; *schepprauw*; *schip*; *sloep*; *tingang*.

vacantie 31, 2.

vaccinatie 17, 47.

vadem 22, 58; 50, 37.

vader (titel) 7, 13.

vagebond 24, 3; zie: *landlooper*.

valbrug 34, 17.

Valek (B. A. van der) 15, 4; 22; 30; 16, 2; 32;

22, 23; 23, 6.

Valekenier (A.) 31, 28; 54; 70; 35, 27.

Valentijn (F.) 15, 1; 3; 16, 48; 22, 3; 23, 6; 85;

167; 50, 52; E. 1, 5; 6.

Valeton (Dr. Th.) 22, 47; 53.

valianton E. 20, 26.

valide E. 20, 26.

Valkenburg 2, 5.

vallei 14, 15; 22, 73; 75; 83; 23, 10; 54; 58; 123.

vallen 5, 17; 20, 25; 26; 23, 81; 26, 8; 31, 17; 20; 40; 64.

van (= behoorende tot) 20, 19.

id (= door) 1, 26; 4, 9; 7, 10; 24; 8, 14; 10;

31; 11, 13; 12, 3; 14, 10; 11; 15, 4; 16, 19;

17, 7 enz.; 18, 1; 20; 23, 1; 7 enz.; 24, 2;

31, 56; 32, 13; 22.

id. (= namens) 7, 17. Zie voorts: *genitivus explicativus*.

vanwege 17, 21; 44; 20, 12.

varken 22, 31.

varkensstaart 23, 150.

vasteeren E. 20, 26.

vastigheid 7, 23; 16, 48; 18, 16; 23, 93; zie: *fort*.

vee 18, 17; 34, 21; 45, 24; zie: *buffel*; *koebeest*;

veehandel; *veeteelt*.

Veeckens (H.) 15, 23.

veehandel 4, 16; 8, 8; 9, 8; 18; 22; 29, 10; zie

ook: *buffel*; *koebeest*.

veellicht 26, 12; 32, 19.

Veenendael (Notaris) *passim*.

veer 22, 19; 32; 34; 31, 15; 50, 46; 47.

veerplaats 31, 59.

veerpont 23, 146.

veeteelt 50, 27; 39 e.v.; zie voorts: *buffel*; *koebeest*.

veldkoets E. 18, 1.

veldpost 16, 4.

veldschans 9, 12; 10, 32; 35; 16, 46; 48; 17, 10;

31, 3; 4; 55; 32, 23; 33, 3.

Veluwe E. 20, 4.

vendeeren E. 20, 26.

vendue E. 20, 26.

Vendunieuws 30, 2; 32, 7.

venia actalis 22, 15.

vente E. 20, 26.

ventileeren E. 20, 26.

ver- (voor-), zie: *verbij*; *verlichting*; *ver-*
zien; *onverziens*; en: *voorleden*.

veranda 24, 2.

verbaasd 34, 4.

verbandsschrift 17, 49.

verbanning 25, 14.

Verbeeck (W.) 14, 6.

Verbeet (Ds. G.) 31, 73; E. 2, 2.

verbij 9, 14; 14, 28.

Verburgh (C.) 22, 14.

verde (= ver) 4, 7.

verder 11, 5; 16, 13; 17, 13; 26; 27; 27, 3; 40,

13; zie: *vorder*.

verders 7, 5; 34; 8, 12; 9, 12; 10, 11; 29; 16,

24; 27; 34; 43; 17, 24; 36; 42; 56; 18, 16; 22,

- 58; 26, 8; 29, 20; 23; 34a, 4; 45, 7; 15; E. 23, 26; 28.
- verdestruieren 6, 12; 7, 11; 10, 32.
- verdrietig 32, 19.
- verdrijven 7, 27.
- vereenigen 16, 15; 27.
- vereischen 10, 18; 23, 30; 27, 11.
- verengeren 31, 3.
- verfhout 21, 9.
- vergeten E. 19, 1.
- vergrootglas 14, 19.
- verheid 8, 2; 10, 5; 22; zie: *verte*.
- verhemelte 22, 40.
- verhouden (zich) 3, 4.
- Ver Huell (Q. M. R.) E. 23, 8.
- verhuizen 16, 8; zie voorts: *volksverloop*.
id. (uit de stad Batavia) 34, 34.
- verhuring 50, 37; 51.
- verintressen 17, 43.
- verjaarcadeau 32, 10.
- verjaardag 5, 18; 23, 166; 35, 22; E. 2, 2.
- verkenen 23, 150.
- verkleinen 23, 78.
- verknocht 50, 48.
- verkorten 20, 15.
- verkwikken 22, 80.
- verlaat 23, 104; 31, 62.
- verlatenheid 14, 14.
- verleden 7, 6; 12, 1; 15, 23; 17, 21; 29; 34; 38;
zie: *voorleden*.
- verletten 39, 4.
- verlichting 25, 2.
- verloop 26, 18.
- verlossen 50, 27.
- vermaan doen 29, 15.
- vermakelijk 9, 22; 22, 63; 73; 29, 23; 31, 6; 11;
24; 32, 18; 24; 40a, 21.
- vermakelijkheid E. 1, 9.
- Vermader (H.) 26, 2 e.v.
- vermanen 16, 43; 29, 15.
- vermerken 7, 35; 22, 90; 23, 127; 128; 137.
- vermits 1, 11; 5, 29; 6, 11; 15, 14; 23, 4; zie:
mits.
- vernachten 8, 7; 12; 19; 20; 9, 15; 17; 10, 36;
14, 10; 11; 14; 16; 19; 21; 24; 25; 28; 15, 6;
11; 13; 16, 12; 21; 46; 17, 10; 12; 20; 32; 22,
94; 23, 14; 89; 91; 92; 94; 101; 31, 39.
- vernederen (zich) 16, 7.
- vernemen 1, 5; 26; 2, 3; 11; 3, 1; 6—8; 4, 8; 6,
6; 7; 7, 10; 8, 6; 9, 6; 24; 10, 2; 13, 2; 14,
16; 21; 16, 17; 29; 32; 35; 17, 2; 5; 18, 1; 6;
13; 16; 23, 20; 51; 64; E. 1, 2.
- vernoegen 26, 6; 13.
- verouderd 23, 150; 156.
- verpachting 1, 14.
- verpanding (van sawahs) 50, 37.
- verparteren E. 20, 6.
- verrekijker 22, 20.
- verschansing E. 21, 1 e.v.; 5.
- verscheide 9, 25; 10, 8.
- verschil 16, 23; 24; 28; 34; 36; 44; 47; 17, 7;
11; 19; 30; 34; 49; 53; 55; 56; 58.
- Versluijs (S.) 35, 37.
- Verspijck (Notaris) *passim*.
- verstaan 7, 11; 14; 10, 3; (zich v. op) 26, 3.
- versteken 16, 9; 11.
- verstooten 6, 8; 17, 35; 49; 25, 9.
- verte 14, 29; zie: *verheid*.
- vertrouwen 16, 47.
- vertuilen E. 23, 34.
- vervaardigen 10, 19; zie: *toebereiden*.
- vervelen 29, 21.
- ververschen 23, 145.
- verversching 23, 80.
- vervolgens 27, 2; 6.
- vervorderen 7, 9; 16, 21; 17, 26; 31; 37—39;
46; 29, 13; 31, 45.
- verwijderen 31, 3.
- Verwijnen (J. J.) E. 22, 4.
- verwondering E. 23, 25.
- verzaming 3, 1.
- verzanding 18, 17.
- verzekeren 1, 23; 2, 2; 3; 5, 32.
- verzekering 1, 23; 6, 15.
- verzien 1, 3; 6, 3; 7, 9; 8, 5; 9, 8; 11; 10, 33;
12, 5; 17, 12; 42; 23, 106; 26, 6; E. 1, 2; 19, 1.
- verzorgen 23, 90; 151.
- vespertien 2, 10.
- vesting 16, 48; zie: *fort*.
- vestje E. 16, 2.
- Veth (Bas) 34, 35.
- id. (Prof. P. J.) 5, 15; 16, 16; 24, 2; 29, 5;
50, 27.
- Vetter (A.) E. 23, 17.
- via E. 20, 26.
- via publica 1, 21.
- via vicinalis 1, 21.
- viadoor E. 20, 26.
- viectualieeren 3, 4.
- viel 6, 19; E. 20, 26.
- vierkant E. 20, 4.
- Vierkant 23, 34; E. 2, 9.
- vies 29, 10.
- vigiadoor E. 20, 26.
- vigneron E. 23, 6.
- Vijfhoek 23, 144.
- vijfhoeksvrucht 22, 87.
- vijger, vijgertouw 23, 15.
- vijver 32, 30; 34, 17; 40a, 3; 8; 15.
- villagie E. 20, 26.
- Villeneuve (L. F. J.) 35, 34; E. 3, 14.
- Vinek (J.) 23, 173; 32, 24; 25.
- vinden (zich v.) 17, 39.
- id. (zich laten v.) 17, 13; 39.

- Vineron (Pointe de) E. 23, 6.
 Vinkevaart 32, 24.
 visch 40a, 25; zie: *goeramî; harder; kakap; karper*.
 id. (gedroogde v.) 34, 9.
 vischnet E. 23, 28; zie *djala; zegen*.
 visiadoor E. 20, 26.
 Visitateur-Generaal 35, 14.
 visitatie 29, 27; 28.
 visite 13, 1; 16, 4; 17, 9; 49; 20, 14; 17; 31; 22, 7; 23, 6; 21; 26, 4; 7; 13; zie: *inspectie-reis; ronde*.
 visiteeren 1, 2; 8, 2; 20, 19; 29, 2; 14; 25; 26; 31, 50; 34, 22.
 visscherij 50, 42.
 vivres 45, 24.
 vlag 23, 102; 50, 26; E. 15, 1 e.v.; 23, 32.
 Vlamingh van Outshoorn (A. de) 2, 2; 3; 6; 10; 11; E. 7, 3; 8, 1.
 vleermuis 23, 28.
 vleesch 17, 6.
 vlieger E. 20, 16.
 vlot (bijvoegelijk naamw.) 23, 12.
 id. (zelfstandig naamw.) 9, 24; 23, 146; 31, 63.
 vocht (bijvoegelijk naamw.) 29, 5.
 voetangel 9, 10; 19.
 voeteeren 22, 39; 23, 59.
 voetganger 23, 117.
 voetindruk 15, 19.
 voetstap 32, 13; 39, 22.
 voetvolk 23, 59; 31, 7.
 vogelberg 31, 9; 32, 14.
 vogelnestjes 17, 31; 40; 21, 9; 22, 55; 57; 23, 69; 73; 76; 108; 126; 134; 32, 14; 36, 14; 50, 29; E. 23, 32; zie: *zwaluwnest*.
 Vogt (E. I. J.) 34, 17.
 volgen 11, 7.
 volharden 7, 5; 26.
 volk 6, 13; 7, 23; 34; 10, 25; 11, 1; 13; 13, 2; 14, 6; 8; 16, 5; 8; 11; 15; 18; 24; 25; 30; 32—34; 45; 17, 3—5; 17; 29; 53; 54; 56; 58; 20, 5; 7; 14; 15; 18; 26; 30; 32; 33; 35; 23, 20; 31; 33; 36; 43; 129; 138; 25, 15; 26, 9; 10; 27, 10; 31, 22; 29; 40a, 19; 24; 50, 7; E. 23, 11.
 Volkersz (J. B.) E. 2, 1.
 Volkman (Notaris) *passim*.
 volksetymologie 20, 32; E. 4, 1 e.v.
 volksverloop 23, 31 e.v.; 29, 30; 31, 6; 20; 29; 52; 33, 6; 38, 3.
 volmaken 23, 150.
 Voltaire E. 1, 11.
 voltrekken 7, 7.
 Vonk (B. J.) 31, 64.
 vonnis (Javaansch) 25, 1 e.v.
 Voogd (J. C.) 41, 1.
 voogdij 16, 14; 25; 26; 40a, 18.
 Voogt (C. de) 23, 46.
 voorbijslaan 23, 118.
 voorbrengen 20, 24.
 voorders, zie: *verders*.
 voordragen 9, 9.
 voorganger 31, 54.
 voorgeroerd 1, 23.
 voorgeven 6, 8; 15, 6; 7; 16, 3; 9; 10; 22; 24; 40; 17, 3; 15; 18; 21; 48; 20, 19; 29, 17; 24; 40a, 14; 24.
 voorgracht, zie: *gracht*.
 voorhangsel, zie: *kasang*.
 voorheenen 20, 28.
 voorhouding 16, 42.
 voorkomen 16, 41; 44; 17, 7.
 voorleden 5, 34; 11, 5; 17, 4; 21; 20, 13; 23, 22; 166; 40a, 9; E. 23, 10; zie: *verleden*.
 voorloop 34, 30.
 vóórnaam 1, 17; 19; 4, 6; 7; 11; 6, 9; 17, 53; 55; 58.
 voornaamwoord (betrekkelijk) 7, 6; 20; 21; 26; 16, 40.
 id. (bezittelijk) 5, 29.
 id. (persoonlijk, uitgelaten) 1, 1; 2; 6; 7; 12; 13; 15; 24; 28; 2, 3; 7; 8; 3, 2—4; 6—8; 4, 2; 6; 7; 9—11; 16; 6, 3; 4 enz.; 7, 10 enz.; 8, 4; 5 enz.; 9, 8 enz.; 11, 11 enz.; 14, 12 enz.; 15, 6 enz.; 16, 5 enz.; 17, 10 enz.; 18, 2; 6 enz.; 19, 3; 22, 25; 29; 32; 33; 44; 53; 55; 57; 60; 63; 64; 85; 92; 102; 104; 23, 83; 90—102; 106; 161; 25, 2; 26, 6; 9; 14; 29, 3; 11; 23—25; 27; 31, 3; 5; 10; 11; 14—16; 18; 21; 33; 39—41; 43—49; 59; 61; 63; 66; 34a, 1; 3; 39, 12; 14; 17; 40a, 4; 40, 14; 15; 17; zie ook sub: *dat; laat staan; zegge*.
 voorneming 16, 14.
 voorouderendienst E. 21, 6.
 voorouders E. 10, 2.
 voorrang 9, 1.
 voorrijder 23, 1.
 voorschot 37, 4.
 voerspraak 4, 11.
 voorste 31, 30.
 voorstellen 16, 31.
 voorstelling 35, 23; 40a, 23; 24.
 voorstrand E. 23, 25; 31.
 voort 10, 31; 32.
 Voort (P. G. van der) 35, 16.
 voortgaan 23, 140.
 voortroep 9, 8.
 voortzetten 9, 3; 17, 9; 20, 16; 28; 23, 140.
 voortzetting 20, 19; 23, 47; 112; 160.
 voorvallen 17, 23.
 voorvechter 9, 11.
 voorwaart 27, 5; 11; 13.

voorwending 16, 42.
 voorwerp 45, 2.
 voorzetsel (uitgelaten) 1, 7.
 vorder 7, 7; 10, 26; 32; 16, 13.
 vorderen 7, 9; 17, 11; 12; 20; 40; 43; 46.
 Vorderman (D^r. A. G.) E. 6, 1; 23, 4; 7; 25.
 vorders, zie: *verders*.
 Vorst (aangeduid met volks- of landnaam) 9, 24; 17, 2.
 Vos (J.) 35, 15.
 id. id. E. 23, 8.
 id. (P. de) 20, 33.
 vr- (verwisseld met *vr-*) 32, 22.
 vraagpunt 50, 1 e.v.
 vraatzucht 35, 28 e.v.
 vrachtoon 45, 16—18; zie: *transportkosten*.
 vrede 1, 23.
 vreemdelingen (geweerd) 16, 20; 33.
 vreemd 16, 20; 33.
 vriend 16, 41; zie: *bloedvriend*.
 Vries (P. de) E. 2, 8.
 vrij 10, 24; 12, 2; (met comparatief) 9, 9; 22; 15, 9; 20, 28; 29; 23, 53; 168; 29, 8; 37, 5; E. 23, 17; 32.
 vrije vrouw 33, 10.
 vrijen 7, 31.
 vrijheid 50, 27.
 vrijman 50, 27; E. 19, 1.
 Vrijmoet (R.) 33, 5.
 vrijwerker 22, 39.
 vroegschaffen 23, 99.
 vrouw 11, 1; 3; 12; 12, 2; 3; 17, 36; 29, 30; 34, 12; (de man volgt den staat der v.) 16, 39; (vrouwen der heeren van de Regeering) 23, 166.
 Vrouwenciland E. 23, 19; zie: *Trouwerseiland*.
 vrucht 1, 21; 20, 26; 34, 21.
 vruchtboom 5, 14; 14, 12—14; 32; 40a, 26; 27; 50, 42; 43.
 vruchtgebruik 27, 5.
 Vuijst (H.) 22, 39.
 id. (P.) 22, 39.
 Vuijstman (H.) 23, 16; 26, 2 e.v.
 vuil 6, 19; 8, 5; 13; 23, 75; 99; 105; 27, 12.
 vuurpijl 23, 122.
 vuurroer E. 7, 1 e.v.
 vuursteengeweer E. 7, 1 e.v.
 vuurtresol E. 20, 13.
 vuurwerk 35, 21; 25.
 vuurwerker 23, 37.

W.

waaraf (— waarvan) 28, 1; zie: *af*.
 waardig 9, 1.
 waarentegen 25, 5; zie: *hierentegen*.
 waaromtrent (bijwoord van plaats) 23, 129; 29, 15; zie: *omtrent*.

waarschuwen 16, 43.
 waartoe 1, 6.
 wachtwoord 14, 5.
 wadas 22, 42.
 wafel 35, 36.
 wagen 22, 17; zie: *rijtuig*.
 wagenburg 34, 10.
 wagenhuis 31, 71.
 Waj Tomo E. 3, 7.
 Wajahan 8, 18.
 Wajaban Karsa 15, 29.
 wajang 35, 25.
 Wajang E. 21, 7.
 wakil 50, 11; 31; 32.
 wal 18, 13; 14; 16; 17; 22, 64; 106; 108; 109; 23, 51; 118; 125; 126; 40a, 15; E. 21, 1 e.v.; 4; 7.
 Walakoeng 17, 26.
 Walat 22, 97.
 Walbeeck (P.) 43, 1; 2.
 id. (J. van W.) E. 8, 2.
 Walet 23, 60.
 wali 50, 30; E. 21, 7.
 Wals (M.) 23, 16.
 Walschedel (J. G.) 40a, 7; 40, 5.
 Walvisch 23, 103.
 Wanabaja 11, 7; 8; 17, 55; 57.
 Wanadjaja 15, 14.
 Wanagati 16, 8; 15.
 Wanajasa 16, 46; 22, 4; 26, 9.
 id. (Regent van W.) 40a, 11; zie: *Soera-dikera*.
 Wanaraga 22, 101.
 wandelende boom E. 10, 3.
 Wandoellah 8, 5.
 wang 50, 15; 46.
 wangan 22, 85; 86; 89.
 Wangsa 16, 10.
 Wangsadinarta 17, 20.
 Wangsadinata 13, 3.
 Wangsadipa 1, 17; 25; 26, 9.
 Wangsadijredja 23, 21.
 Wangsadita (Galoeh) 17, 43.
 id. (Limangan) 17, 3; 31; 21, 10; 24, 8.
 Wangsagati 15, 23; 17, 54; 59.
 Wangsaita 20, 34.
 Wangsajoeda 1, 14; 2, 7; 17, 18.
 Wangsakarta 7, 6; 34; 17, 43.
 Wangsakoesoema (Kalapanoenggal) 22, 56; 60.
 id. (Tjikalong) 12, 4; 16, 13; 17, 13; 23, 10; 101; 27, 8; 30, 2; 6.
 id. (Tjileungsir) 17, 11.
 Wangsamanggala 17, 43.
 Wangsanagara 17, 11; 12.
 Wangsanaja 16, 17.
 Wangsanala 7, 9.
 Wangsanangga 6, 12.

- Wangsapada 23, 11.
 Wangsapati 17, 43; 25, 6; 12.
 Wangsapatra 10, 26.
 Wangsapraja 22, 42.
 Wangsaprana 22, 91.
 Wangsatanoe (Ommelanden) 8, 7; 15, 8; 9; 22, 26.
 id. (Pamanoekan) 7, 11; 12; 19; 20, 33; 30, 3; 7.
 Wangsawinata 8, 16.
 Wangsawatjana 22, 25; 110.
 Wangsawidjaja 30, 7.
 wanneer (= als wanneer, waarna) 9, 21; 17, 33; 37; 19, 3; 22, 60; 23, 128; 29, 17; 34, 11; 22; 23; 24; 39, 10; 40a, 7; 45, 18; zie: *alswanneer*.
 id. (= toen) 2, 11.
 Wannemaker (T. F.) 35, 14.
 want 2, 8; 6, 19; 16, 40; 17, 5; 58; 20, 29; 23, 65.
 wapenbord E. 7, 5.
 wapenen E. 7, 1 e.v.; (dragen van w. verboden) 23, 116.
 Wapenkamer E. 7, 4.
 war 17, 48.
 warande 32, 19.
 warda 22, 17; 18; 22; 42; E. 20, 26.
 Wardenaar (J. W. B.) E. 23, 7; 26.
 waren (werk w.) 7, 31.
 Warga 1, 17.
 Wargadita 18, 7; 22, 33; 36.
 Wargadiwa 14, 8; 12; 21; 15, 16; 18, 7.
 Wargajoeda 9, 23.
 Warganaja 10, 23.
 Warganala 17, 43; 21, 4; 11.
 Wargaren (Notaris) *passim*.
 waringin 14, 29; 15, 18; 22, 65; 89; 107; 23, 77; 40a, 14; E. 10, 1 e.v.; 23, 16; zie: *pitsjaarboom*.
 Waringinpitoe 10, 6; 36; 23, 7; 13; 147; 31, 47; 68.
 Waringintoedjoeh, zie: *Waringinpitoe*.
 Warma 16, 44.
 warmte 33, 13 e.v.; E. 8, 1.
 Warna 16, 12.
 waroeng 40a, 7.
 warren 34, 15.
 was (zelfstand. naamw.) 16, 11; 17, 25; 31; 36; 21, 9; 23, 134.
 waschhuis 31, 71.
 waschplaats 40a, 21.
 wasschen E. 3, 6.
 Watas 4, 13; 14, 17; 18; 28; 22, 98; 104; 105; 23, 54; 55; 84; 119; 135.
 water (hoog w.) 16, 48; 26, 4; zie: *opperwater*.
 waterboer 34, 22.
 Waterfiscaal 35, 13.
 waterleiding 8, 9; 22, 84; 85; 87; 50, 55; zie ook: *kanuulgraving; parigi; slokan; wangan*.
 waterplaats 22, 28.
 waterruim 23, 159.
 waterschout E. 20, 16.
 waterval 22, 51; 31, 3; 46; 40a, 15.
 waterzucht 34, 29; 34a, 1.
 Watoedjaja E. 23, 12.
 Wedana 35, 7; 9; 50, 10.
 weder 20, 20; 23, 51; 155; 45, 5.
 wedergift 10, 34.
 wederinkoop (recht van w.) 50, 37.
 wederkomst 1, 5.
 weedom 27, 15.
 weelde 35, 39; zie: *kooikaak*.
 Weere (C.) 22, 22; 28; 31; 37; 39; 42; 43.
 Weesel (J. van) 35, 14.
 Weeskamer 16, 48.
 weg (Bantamsche) 4, 2-5; 12 e.v.; 9, 9; 11; 15; 16; 19; 15, 11; 24; zie: *Moewaraberes*.
 id. (Krawangsche) 50, 16.
 id. (aanleg van wegen) 4, 9; 13, 4; 14, 24; 22, 11; 23, 28; 82; 45, 18; 25.
 id. (afsluiting van wegen) 16, 32.
 id. (bewaking van wegen) 16, 32.
 id. (loop der wegen) 1, 21; 7, 29; 32; 8, 14; 15; 11, 7; 13, 3; 14, 1; 16, 5; 6; 21; 27-29; 34; 45; 17, 12; 27; 32; 33; 37; 18, 8; 22, 16; 23, 9; 16; 22; 30; 141; 148; 156; 158; 31, 5; 26; 64; 66; 40a, 18; 22; 23; E. 23, 29; 30; zie: *passage*.
 id. (staat der wegen) 9, 4; 5; 9; 16; 20; 10, 12; 27; 35; 14, 11; 32; 16, 31; 17, 32; 22, 38; 39; 59; 23, 5; 152; 158; 31, 3; 4; 32, 12; 24; 34a, 2; 40a, 3; 6; 7; 11; 22; E. 23, 26-29; 32.
 id. (onderhoud der wegen) 31, 27; 32, 18; 41, 2; 45, 12; 24; 47, 1; 50, 14. Zie voorts: *huurweg; heerenweg*.
 wegens 1, 17; 7, 8; 30; 10, 1; 7; 8; 15; 34; 11, 5; 15, 18; 16, 3; 17, 9; 22; 24; 29; 34; 36; 53; 56; 18, 3; 22, 55; 60; 23, 3; 20; 32; 33; 38; 41; 43; 51; 118; 133; 137-139; 145; 150; 156; 26, 5; 7; 8; 11; 40a, 1; 3; 18; E. 5, 1; 23, 11; 12.
 weger 50, 16; 30.
 weglooper, zie: *drosser*.
 weideveld 40a, 5.
 Weijkert (Chr.) 38, 4; 40a, 3; 7.
 weinig 15, 18; 22, 54; 31, 51.
 's wekelijks 17, 51.
 wel 20, 10.
 welduiden 17, 50; 51.
 welduiding 29, 3; 33.
 welgegeven 10, 20; 16, 18; 20; 25; 17, 14.
 welgeschikt 40a, 4.
 welle 31, 21.
 welnemen 17, 15; 18; 36.
 Wels (Chr.) 20, 2.

Weltevreden 45, 27; E. 3, 13.
 Wendt (E. de) 35, 12.
 werkvolkgeld 36, 4.
 werpen 23, 93; 104.
 werwaart 12, 4.
 wes 29, 10.
 wesmeer 22, 104; 23, 47; 113; 141; 156; 161; 29, 10; 33.
 West-Indië 39, 6.
 westmoeson E. 23, 22; 31; zie: *moeson*.
 Westpalm (M.) 29, 2.
 westwaart 13, 2.
 wet (Javaansche) 20, 14; 18; 24; 25, 7; 14; 15; 50, 25; zie: *Pepakem*; *Socriangalam*.
 Wètanger 1, 10; 16, 17.
 wetenschap 29, 8; zie: *onderzoek*.
 Wetter E. 4, 2.
 Wezelsbaai E. 23, 12.
 wichelroede 29, 13.
 Wichman (D. E.) 15, 26.
 Wiequefort (A. de) 32, 3.
 Widara (Tjili) 11, 1; 3 e. v.; 8; 9; 12, 2 e. v.
 Wiese (A. H.) 32, 14.
 id. (G. W.) 32, 14.
 Wigana 15, 29.
 Wijbrands (K.) 23, 79.
 wijd 11, 3.
 wijkkaart 22, 40.
 wijklieden 2, 6.
 wijkmeester 2, 6.
 wijl 13, 3.
 wijn 23, 143; 145; 24, 4; 35, 33 e. v.; 37; E. 23, 4; zie ook: *sek*.
 id. (Kaapsche w.) 34, 25.
 Wijnberg (J.) 29, 9.
 Wijncoop (J. J.) E. 23, 3 e. v.
 Wijnkoopshaai 14, 7; 10; 22, 2; E. 1, 9; 23, 1 e. v.; zie ook: *Moewara Ratoe*.
 Wijnkoopbergen 23, 17; 20; 71; 74; 75; 88; 99; 106; 107; 108; E. 23, 3 e. v.
 Wijnroxbbergen E. 23, 5.
 Wijs (L.) 22, 14.
 wildbaan 32, 19; 22.
 Wilde (A. de) 18, 22; 23, 124; 40, 10; 50, 48; E. 23, 37; 38.
 id. (H. de) 20, 13; 33.
 wildernis 31, 60.
 wildrijckdom 22, 89.
 wildschut 9, 11.
 wildzwijn 32, 18—20; 22.
 Willemsz (J.) 33, 9.
 Willemszoon (A.) 20, 30.
 willen 7, 26.
 Willijns (A.) 30, 4.
 Wilstee (J. M.) 22, 16; 17; 26; 28—30; 38; 23, 1; 6; 21; 46; 112; 140; 160.
 Winckelmann (C. von) 40, 9.

windstreek, zie: *hemelstreek*.
 Winkler (A.) 15, 1 e. v.; 16, 1 e. v.; 17, 3; 24; 37; 38; 50; 21, 1; 22, 2; 23, 28; E. 2, 5.
 wip 6, 12.
 Wira 16, 10.
 Wira Angonangon 11, 4—6; 8—11; 13.
 Wirabaja (Krawang) 6, 13; 15; 17; 9, 20; 11, 6; 16, 8; 36; 38; 46; 23, 163.
 id. (?) 15, 29.
 Wirabangsa 6, 17; 18; 11, 6.
 Wiradedaha 17, 4; 23; 30; 33—36; 48—50; 54—57; 59; 20, 20; 21; 30; 21, 10; 24, 10.
 Wiradesa 35, 9.
 id. (Regent van W.) 35, 3; 14.
 Wiradimarta 22, 99.
 Wiradimbaja 15, 29.
 Wiradjaja 4, 9; 25, 5.
 Wiralodera 20, 33.
 Wiranagara (Bodjonglopang) 20, 28; 21, 4.
 id. (Demak) 35, 13.
 Wiranala 13, 4.
 Wiranangga 16, 40.
 Wiranata 31, 54.
 Wiranatakoesoema 50, 4; 6.
 Wirapati 17, 4; 30; 35; 36.
 Wirapoerbangsa 15, 29.
 Wiraprabangsa 11, 6; 7.
 Wiraradja 12, 1.
 Wirasaba (landschap) 7, 34; 11, 5; 12, 4; 5.
 id. (Kinj Aria W.) 5, 33; 6, 1; 8—10; 13—15; 18; 7, 5; 10, 26; 11, 2; 4—6; 13; 16, 47.
 Wirasanta 16, 7.
 Wirasoeta (Krawang) 6, 15; 11, 3—6; 8.
 id. (?) 5, 33.
 Wiratanoe 16, 13—15; 18; 17, 13—18; 22; 22, 72; 79; 84; 85; 140; 23, 101; 27, 6; 30, 2; 6; 31, 36; 50; 54; 37, 3.
 Wiratmaka 16, 39; 20, 32; 34 e. v.
 Wiratroena 5, 33.
 Wirawadana 16, 40; 25, 8—10; 12—14.
 Wirawatjana 17, 30.
 Wisanala 14, 12.
 wisscher 23, 150.
 wit (lijnwaad) 22, 40.
 Wit (J. de) 33, 10.
 Witjes (J.) 33, 10.
 Witsen (Mr. N.) 14, 1; 15, 3; 17; 18, 4; 5; 22, 12; E. 22, 3; 4.
 woeker 37, 3.
 woestenij 23, 19.
 woestijn 23, 65.
 Wollzogen (Baron von) E. 1, 8.
 worm 23, 81.
 wortelboom 14, 29.
 Woutersz (Chr.) 2, 7.
 wr- (verwisseld met: *vr-*) 32, 22.

wreed 9, 11.
Wurtemberg (regiment van) E. 1, 8.

X.

x (verwisseld met c) 8, 4.
id. (id. met p) 17, 46.

Z.

z (vervangt *dj*) 9, 20.
zaad 29, 3; 4.
zaadpadi 50, 12; 37.
zaagmolenaar 23, 153.
zaailand 9, 16; 23, 172.
zaan 24, 7—10.
zadel 44, 9; id. (Engelsch z.) 23, 60.
zagerij 40a, 7; 10; zie: *houtzagerij*.
zak 37, 2; 46, 4; 50, 49; 50; zie ook: *goenizak*.
zakkengeld 41, 1.
zalm 35, 36.
Zandbaai 23, 71; 73—75; 99; 100; 108; E. 23,
2 e.v.; 5; 7; 15.
zandbank 18, 17; 23, 23.
Zandbocht E. 23, 7.
Zandeiland E. 23, 6.
Zandhoek E. 23, 5.
zandlooper 14, 9; 19; zie: *glas*.
Zas (A.) 16, 4; 7; 47.
zee (voorliefde voor de z.) 14, 23.
zeehoofd E. 23, 13; 28; 39.
zeel 1, 24.
Zeeland (Kamer) 28, 5.
Zeelandia (fort) 5, 20; 23.
zeeroover 23, 167; E. 23, 16—20; 35—38.
zeesteen 22, 47.
zeestrand 30, 5—7.
zeewind 22, 87; 92; 23, 55; 56; 74; E. 23, 27; 28; 31.
zegel 20, 1.
zegen 23, 81; E. 23, 28; 31.
zegge 29, 11.
zeilage-order E. 23, 2.
zelver 16, 22; 32.
zetten 3, 6.
Zevenhoek 23, 37; 158; 31, 3.
zichtgifte, zie: *zichtoffer*.
zichtoffer 37, 6.
ziekentrooster, zie: *krankbezoeker*.
ziekenvader 34, 23.
ziekte 10, 5; 16, 9; zie: *dysenterie*; *koek*; *koorts*;
krop; *lamheid*; *landziekte*; *lepra*; *menter*;
waterzucht.
zielsbeschrijving, zie: *statistiek*.
zijde (aan deze zijde—) 3, 2; 5, 34.
zijdecultuur 26, 6; 28, 1 e. v.
zijdegeweer 23, 97.
Zijp (J. van) E. 2, 9.
zilt 40a, 4.
zilversmederij 22, 2.

zilverwerk 35, 36; 37; 39.
zindelijkheid 40a, 11; E. 3, 2; 3; 16, 1.
zinnelijk 34, 23.
zinnelijkheid 29, 11.
zinsbouw 31, 62; zie: *hulpwerkwoord*; *in-*
finitief; *interpunctie*; *kortheid van uitdruk-*
king; *relativa*; *stijl*.
zitsteiger E. 3, 10; 12.
Zoetekerrij E. 4, 6.
Zoete Krijn E. 4, 6.
zoetelaar 6, 3.
zoetigheid 5, 31; 7, 6.
zomerhuisje 23, 86.
zon 29, 5.
Zondaarsch E. 4, 6.
zondagsparade E. 7, 2; 4.
zondagsrust 32, 24.
zonder 5, 34; 44, 6.
zonderling 23, 44.
zonnescerm, zie: *pajoeng*.
zoo wanneer 17, 30.
zooals (van tijd) 2, 7; 6, 19.
zoudende 14, 15.
zout 10, 21; 23, 100; 40a, 21; 50, 41; 44; 51; E.
23, 20; 23; 31; 36; 39.
Zoutelande 3, 1.
Zuid-Afrika, zie: *Kaap de Goede Hoop*.
Zuidland, zie: *Australië*.
Zuidzee 8, 1; 2; 10, 9; 23; 22, 4; 11; 12; 23,
47; 50; 51; 53; 54; 59—62; 69; 73; 78;
83; 109—111; 119; 120; 137; 138; 157;
27, 5; 29, 16; 31, 34; 37; E. 23, 11; 13;
16; 20; 26; (angst der Javanen voor
de Z.) 23, 90.
id. (land aan de Z.), zie *Sagarakidoel*.
zuigen E. 11, 2.
zulks 3, 4; 4, 6; 5, 32; 7, 3; 10, 31; 11, 13; 16,
41; 17, 48; 20, 19; 25; 23, 151; 25, 9; 10; 27,
3; zie: *overzulks*.
Zurhosen (Chr.) 35, 13.
zuurzak 5, 11; 14; 19; 22, 25; 40a, 26; E. 4, 3.
Zwaardcroon (H.) 20, 33; 22, 39; 23, 143; 27,
12; 31, 36.
zwaluw E. 22, 2 e.v.
zwaluwklip 14, 2.
zwaluwnest 15, 3; E. 22, 2 e.v.; zie: *vogelnestjes*.
Zwankerdamsch E. 4, 3.
zwart 2, 7; 6, 9; 11; 7, 13; 8, 8; 10, 34; 16,
20; E. 7, 1; 13, 2.
zwavel 5, 7; 18, 16; 20, 20, 19; 21; 21, 6; 7; 9;
22, 11; 23, 159.
zwavelberg 20, 19; 21; 22, 10; 75; 81; 23, 56; 167.
zwavelgat 22, 82.
zwavelplaats 23, 111; 138; 157; 159; 161.
zwavelvallei 23, 112; 120; 122; 123; 138.
zwerver 23, 39; 25, 14.